

REFERENCE DEPARTMENT

MAIN LIBRARY DESK

Literature Dept.

2

38 N75 4

172556 ✓

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

3 1223 06899 3840

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.

PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA.

MEIJER, B.

FILOS. DOKTOR.

NYSTRÖM, J. F.

LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET
I STOCKHOLM.

WARBURG, K.

PROFESSOR, BIBLIOTEKARIE I SVENSKA
AKADEMIENS NOBEL-INSTITUT.

WESTRIN, J. T.

ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE.

HUFVUDREDAKTÖR: **BERNHARD MEIJER**

FJÄRDE BANDET

BRANT—CESTI

STOCKHOLM

NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

*38
N75 1/2

172556

STOCKHOLM 1905
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI.

ORDINARIE MEDARBETARE.

- Ajzelius, J. F. I.*, f. d. justitieråd, ordf. i Lagerbedningen, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
- Ahlgren, L. A.*, skriftställare.
- Ahnjelt, O. N. T.*, professor vid Lunds universitet (O. Aft).
- d'Ailly, A.*, milkontrollör vid Statens järnvägar (A. d'A.).
- Alexanderson, A. M.*, professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
- Aljén, A.*, praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
- Almquist, E. B.*, professor vid Karolinska institutet (E. At).
- Anderson, F. A.*, f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
- Andersson, E. T.*, docent vid Uppsala universitet (-st-son).
- Andersson, H.*, läroverksadjunkt (H. A—n).
- Annerstedt, Cl.*, f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
- Apelqvist, O. E.*, filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—t).
- Arne, T. J.*, e. o. amanuens vid Statens historiska museum (T. J. A.).
- Arrhenius, S. A.*, professor vid Stockholms högskola (S. A—s).
- Beckman, E.*, direktör (E. Bn).
- Berg, F.*, statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (Frv Brg).
- Berg, G. R. G:son*, filos. doktor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
- Bergstrand, C. E.*, professor, Landbruksakademiens f. d. agrikulturmekist (C. E. B.).
- Billing, E. M.*, docent vid Uppsala universitet (E. Bg).
- Blomberg, K. H.*, professor vid Uppsala universitet (K. H. B.).
- Boëthius, S. J.*, professor vid Uppsala universitet (S. B.).
- Bohlin, K. P. T.*, professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
- Brate, E.*, lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
- Bring, J. M. F. T.*, teol. assistent vid Uppsala universitet (J. T. B.).
- Brulin, J. O. H.*, docent vid Uppsala universitet (H. B—n).
- Bååth, L. M.*, filos. doktor, e. o. amanuens i Riksarkivet (L. M. B.).
- Carpelan, T.*, friherre, sekreterare vid Hålsingfors universitet (T. C.).
- Cederström, C. G. B.*, friherre, major vid Kronprinsens husarregemente (B. C—m).
- Clason, I. G.*, förste intendent i Öfverintendents-ämbetet (I. G. C.).
- Clason, S.*, professor vid Lunds universitet (S. C.).
- Dahl, C. G.*, filos. kandidat, föreståndare för Adelsnäs trädgårdsskola (C. G. D.).
- Dahlberg, B. H.*, e. o. professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
- Danielson, O. A.*, professor vid Uppsala universitet (O. A. D.).
- Davidson, D.*, professor vid Uppsala universitet (D. D.).
- Dietrichson, L. H. S.*, professor vid Kristiania universitet (L. D.).
- Dillner, G.*, bergsingenjör, föreståndare för Tekniska högskolans materialprofvningsanstalt (G. D.).
- Ekholm, N.*, amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
- Elberling, E.*, bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
- Enblom, F.*, major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
- Enström, A. F.*, filos. licentiat, civilingenjör (A. E—m).
- Erdmann, A.*, professor vid Uppsala universitet (A. E.).
- Erdmann, E.*, statsgeolog, amanuens vid Sveriges Geologiska undersökning (E. E.).
- Eriksson, J.*, professor, Landbruksakademiens växtfysiolog (J. E—n).
- Euler, H. K. A. S. von*, docent vid Stockholms högskola (H. E.).
- Fahlstedt, E.*, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t).
- Fontell, A. G.*, förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
- Forssner, G. H.*, docent vid Lunds universitet (G. F—r).
- Fredholm, E. I.*, filos. doktor, byrådirektör i Riksförsäkringsanstalten (I. F.).
- Freudenthal, A. O.*, f. d. professor vid Hålsingfors universitet (A. O. F.).
- Funkqvist, P. A.*, t. f. lektor vid Ultuna landbruksinstitut.
- Geete, K. R.*, amanuens i K. biblioteket (R. G.).
- Geijer, P. A.*, professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
- Granberg, O.*, bibliotekarie i Konstakademien (O. G—g).
- Granhund, A. T.*, byråchef i Lotsstyrelsen (A. G.).
- Granqvist, P. M.*, skriftställare (P. M. G.).
- Grönberg, G.*, docent vid Stockholms högskola (G. G.).
- Grönblad, C.*, biblioteksamanuens i Svenska akademiens Nobel-institut.
- Gullstrand, A.*, e. o. professor vid Uppsala universitet (G—d).
- Gyllensvärd, G. V.*, kanslist hos Stockholms stadshallmäktige (G. V. G.).
- Hallendorff, C. J. H.*, lektor vid Högre allmänna läroverket å Östermalm (C. H. H.).
- Hammarskjöld, K. H. L.*, envoyé extraordinaire och ministre plénipotentiaire i Danmark (Hj. H—d).

- Hammarstedt, N. E., amanuens vid Nordiska museet (N. E. H.).
- Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (biträder vid beteckningen af engelska ords uttal).
- Hausen, R., statsarkivarie i Finska statsarkivet (R. H.).
- Heckscher, E. F., filos. licentiat (E. Hkr).
- Hedenius, P. A. I., med. doktor, laborator (I. H.).
- Hennig, A. H., docent vid Lunds universitet (A. Hng).
- Henning, K. F. S., domprost i Växjö (K. H.).
- Hesselman, H., docent vid Stockholms högskola (H. Hn).
- Hildebrand, H. O. H., riksantikvarie (Hs Hd).
- Hildebrand, H. R. T. E., riksarkivarie (Ehd).
- Hillman, A., konsul (Ad. H—n).
- Hjärne, H. G., professor vid Uppsala universitet (H—e).
- Hoffstedt, A. W., professor, lektor vid Tekniska högskolan (W. H.).
- Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af hela den tekniska afdelningen).
- Holmgren, E., e. o. professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
- Holmquist, H. F., docent vid Uppsala universitet (Hj. H—t).
- Hubendick, L. A., f. d. kapten i K. flottans reserv (L. H.).
- Hultin, A., vice bibliotekarie vid Hålsingfors universitetsbibliotek (A. H.).
- Höjer, T. M:son, filos. doktor, e. o. amanuens i Riksarkivet (T. H—r).
- Jensen, A., medlem af Svenska akademiens Nobelinstitut (A—d J.).
- Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af hela den medicinska afdelningen).
- Johansson, K. F., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
- Jolin, S., e. o. professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
- Juhlin-Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
- Jäderin, E., lektor vid Tekniska högskolan (E. J.).
- Karlsson, K. H., amanuens i K. biblioteket (K. H. K.).
- Key-Aberg, K. V. V., förste aktuarie i Järnvägsstyrelsen (K. K.-Å.).
- Kinberg, A. V., revisor i Kammarrätten (Kbg).
- Kjellberg, C. J. A., marirläkare (J. K.).
- Kjellén, J. R., professor vid Göteborgs högskola (Kj.).
- Klein, G., professor, rabbin (G. K—n).
- Knös, O. V., lektor vid Uppsala högre allmänna läroverk (V. K.).
- Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
- Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
- Kolmodin, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. K.).
- Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
- Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
- Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
- Lefler, J. A., filos. doktor (J. Lr).
- Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
- Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
- Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
- Lindahl, P. A. L., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
- Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
- Lindhagen, A. I., v. härads höfding (A. Lhgn).
- Lovén, F., filos. doktor, skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
- Lundell, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (Lll).
- Lundgren, R. G. F., aktuarie i K. generalpoststyrelsen (R. L—n).
- Lundstedt, B. V., bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
- Lundström, K. J. V., docent vid Uppsala universitet (V. Lm).
- Lübeck, S. E. J., löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
- Lönborg, S. E., docent vid Uppsala universitet (S. L.).
- Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
- Mitag-Leffler, G., professor vid Stockholms högskola (M. L.).
- Montelius, G. O. A., tit. professor, förste amanuens vid Statens historiska museum (O. M.).
- Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
- Munthe, C. D. L. V. W:son, öfverste vid Fortifikationen (L. W:son M.).
- Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
- Müller, E. G., professor vid Karolinska institutet.
- Müller, J., lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
- Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
- Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
- Neander, A., amanuens vid astronomiska observatoriet i Stockholm (A. N—r).
- Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
- Nordenstreng, R., filos. magister (R. N—g).
- Nordensvan, C. O., öfverste vid Värmlands regemente (C. O. N.).
- Nordensvan, G., skriftställare (G—g N.).
- Nordlund, E., kapten vid K. kustartilleriet (E. N.).
- Nordström, C. F. Th., landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
- Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
- Nyblom, H., filos. licentiat (H. N.).
- Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm.
- Nyström, J. F., lektor vid Högre realläroverket i Stockholm (J. F. N.).
- Personne, J. V., domprost i Linköping (J. P.).
- Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).
- Reuterskiöld, C. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (Rld).
- Reuterskiöld, E. H. G., filos. licentiat (E. Rld).
- Richert, J. G., professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
- Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
- Roosval, A., redaktör af Fotografisk tidskrift (A. R—al).
- Roosval, B., redaktör af Nordiskt idrottslif (B. R.).
- Rosenberg, C. M., e. o. hofrättsnotarie (C. M. R.).

Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Rydin, A., juris kandidat (A. R.).
Salin, B., Nordiska museets styresman.
Samzelius, H., skriftställare (H. Szs).
Sandegren, S. A. M., filos. doktor, läroverksadjunkt (M. Sdn).
Santesson, C. G., e. o. professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schæele, F. A. von, tit. professor, folkskoleinspektör i Stockholm (S—e).
Schoug, E. H. T., länsveterinär (S—g).
Schwerin, H. H. von, friherre, professor vid Lunds universitet.
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Hålsingfors universitet (M. G. S.).
Schöldström, B., skriftställare (B. S—m).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—m).
Sidenbladh, K., öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., professor vid Uppsala universitet (V. Sgn).
Sondén, K., ingenjör (K. S—n).
Staafl, E. S., docent vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stängenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stare, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stenberg, G. A. Y., civilingenjör (G. Y. S.).
Stridsberg, G., skriftställare (G. Stg).
Sundbärg, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån (G. S—g).
Srenonius, F. V., filos. doktor, statsgeolog (S—s).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af hela den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Tallberg, A., kopparstickare, lärare vid Konstakademins läroverk (A. T—g).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Hålsingfors universitet (R. T—dt).
Törnebladh, H. R., f. d. lektor, bankofullmäktig (R. Tdh).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Ahlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., e. o. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor, bibliotekarie i Svenska akademien Nobel-institut (K. W—g).
Varenius, P. O., tit. professor, docent vid Uppsala universitet (Ö. V.).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Västerviks högre allmänna läroverk (Fr. W.).
Westrin, J. T., arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, kapten vid K. positionsartilleriregementet (G. af Wdt).

Wieselgren, H., f. d. bibliotekarie i K. biblioteket (H. W.).
Wiklund, K. B., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A. O., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. W.).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet.
Wrangel, H. G. V., kommandörkapten (H. W—l).
Zettersteen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., e. o. professor vid Karolinska institutet (J. Å.).
Överland, O. A., skriftställare, Norge (O. A. Ö.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Almquist, H., filos. kandidat (H. A—t).
Andersson, T. E., filos. doktor (Th. A.).
Bovin, E., med. doktor (Bvn).
Ekstrand, A. G., byråingenjör (A. G. E.).
Fekström, A., filos. doktor (Alfr. E—m).
Feilitzen, G. von, civilingenjör (G. v. F.).
Heckscher, I., generalkonsul (I. Hkr).
Hultmark, E., filos. stud. (E. H—k).
Höjer, E. B., ingenjör (E. Hjr).
Lagercrantz, E., v. häradshöfding (E. L—z).
Levin, A. A., bataljonsläkare (Lvn).
Lilius, F. O., juris doktor (F. O. L.).
Lindblad, A., ingenjör (Ax. L.).
Lindgren, G. A. H., hofintendent (G. Ldgn).
Meyerson, Gerda, fröken (G. M—n).
Romdahl, A. L., filos. doktor (A. L. R.).
Sjöström, C., stadsfogde (C. S—m).
Sondén, P. H. S., arkivarie i Riksarkivet (P. S.).
Wicksell, J. G. K., professor vid Lunds universitet (K. W—ll).
Vising, P. J., professor vid Göteborgs högskola (J. V.).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden borttryckte medarbetare:

O. J. Ålin (O. A.), *H. N. Almqvist* (H. A.), *S. O. I. Almqvist* (S. A.), *G. Andersson* (G. A.), *L. Annerstedt* (L. A.), *T. Arnheim* (Ahm), *C. J. Bergman* (C. J. B.), *W. G. Billmanson* (W. G. B.), *C. A. T. Björkman* (C. A. T. B.), *F. Björnström* (F. B.), *J. H. Björnström* (J. H. B.), *J. V. Björnström* (J. V. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *A. J. Brazelius* (A. J. B.), *R. Castrén* (R. C.), *J. Cederroth* (C—th), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. v. Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (-rn), *G. H. Eneström* (G. E.), *K. R. Geijer* (K. R. G.), *O. Grotenfelt* (O. G.), *H. Gylén* (H. G.), *L. Häffner* (H—r), *J. T. Hagberg* (T. H.), *J. Hagströmer* (J. H—r), *G. Hazelius* (Hzs), *P. J. Helander* (J. Hdr), *J. H. C. Hellstenius* (J. H.), *C. H. Hernlund* (Ho Hd), *F. W. Hultman* (F. W. H.), *J. L. Humble* (H—e), *J. Hägg* (J. H—g), *A. O. G. Jäderholm* (Jhm), *A. Key* (A. —y), *F. R. Kjellman* (F. R. K.), *J. Kruse* (J. K—e), *J. E. v. Krusenstierna* (K.), *N. G. W. Lagerstedt* (Ldt), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *C. A. Lindqvist*

(C. A. L.), H. F. Ling (H. F. L.) J. G. O. Lin-
narsson (G. L.), A. Chr. Lovén (C. L.), N. R.
Lundberg (R. L.), L. Fr. Löffler (Fr. L.), J. R. E.
Nissen (R. N.), A. E. Nordenskiöld (A. E. N.),
O. E. G. Norrbohm (O. E. G. N.), C. R. Nyblom
(C. R. N.), K. G. Odén (K. G. O.), Rosalie Olive-
crona (R. O.), B. F. Olsson (B. F. O.), E. G.
Palmén (E. G. P.), R. Pettersén (R. P.), K. F.
Piehl (K. P.), P. G. E. Poignant (E. P.), O. M.
Th. Rabenius (Th. R.), M. G. Retzius (G. R.),
J. Rosén (R—n), C. J. Rossander (Rsr), R. Ru-
benson (R. R.), H. L. Rydin (H. L. R.), O. T.
Sandahl (O. T. S.), B. Schlegel (B. S.), F. A.
Smitt (F. A. S.), S. F. A. Stjernstedt (A. F. St.),
A. J. Stuxberg (A. Sg), G. F. O. Ugglå (G. U.),

G. H. W. Upmark (Upk), V. Vasenius (V.), Ph.
Weilbach (Ph. W.), H. W. Westin (H. W. W.),
Th. Wisén (Th. W.), P. J. Wising (P. W.), V. B.
Wittrock (V. W.), K. Wåhlin (K. W—n) och L. H.
Åberg (L. H. Å.).

SIGNERING AF ARTIKLARNÄ.

Signatur utan parentes betecknar artikelns för-
fattare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns gran-
skare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar att arti-
keln granskats af annan fackman än signaturens
innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oför-
ändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (aldrig som j);
k » » k (aldrig som tj);
o » » ett ljud mellan o och u;
ö » » o-ljudet i svenskt bo;
j betecknar sje-ljud;
ä » äng-ljud;
ä » sista ljudet i svenskt gosse;
th » det engelska t-ljudet i think;

ch betecknar det tyska ch-ljudet i ich;
ö över en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
~ » » vokal » » » » nasaleradt;
~ » » » » » » » långt;
~ » » » » » » » kort;
' efter » » » » denna stäfvelse har huf-
vudtonviken;
^ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I FJÄRDE BANDET.

I. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

	Spalt
Bruxelles (karta)	376
Bulla (dubbelplansch)	576
Yttersta domen (till art. Buonarroti)	600
Byggnadskonst (27 planscher)	736
Bysantinsk konst (2 planscher)	784
Bäckenförträngning (plansch)	828
Bär (färglagd plansch)	844
Börs (2 planscher)	908
Cactaceæ (plansch)	936

II. Porträtt

(äfven porträttskulpturer).

Brant, S.	1
Branting, L. G.	3
» K. H.	4
Brantôme, P. de B. de	6
Braun, V. A. D. v.	35
Brazza, P. P. F. C. S. de	51
Breda, K. F. v.	55
Bredero, G. A.	62
Brederode, H. v.	62
Bredius, A.	63
Brefeld, O.	72
Breitinger, J. J.	85
Breitkopf, J. G. I.	85
Bremer, Fredrika	94
Brendler, F. F. E.	101
Brenner, E.	103
» Sofia Elisabet	104
Brentano, K.	107
Breteuil, L. C. A. le Tonnelier	120
Brialmont, H. A.	134
Bridgman, Laura Dewey ...	138
Bright, J.	147
Brindley, J.	155
Brinell, J. A.	156
Bring, E. G.	158
Brinkman, K. G. v.	160
Brisson, E. H.	169
Brissot, J. P.	171
Broca, P.	214
Broch, O. J.	215
Brochmand, J. R.	218
Brockhaus, F. A.	221
Brofeldt, J.	228
Brogie, A. C. L. V.	230
» C. J. V. A.	231
Brongniart, Alex. T.	254

Brongniart, Ad. T.	255
Brontë, Charlotte	275
Brooks, P.	282
Brorson, H. A.	283
Brosböll, J. K. K.	284
Brougham, H. P.	296
Brouwer, A.	299
Brown, J., eng. läkare	302
» R.	303
» J.	305
Browne, C. F.	310
Browning, Elizabeth Barrett	311
» R.	312
Brown-Séquard, C. E.	316
Bruch, M.	323
Bruckner, A.	325
Brueghel, P. d. ä.	327
» J. d. ä.	329
Brusch, H. K.	333
Brun, J. N.	337
» J. F.	338
Brune, G. M. A.	341
Brunel, I. K.	342
Brunelleschi, F. di Ser	343
Brunetière, F.	346
Brunfels, O.	346
Brunius, K. G.	348
Brutus, L. J.	370
» M. J.	371
Braun, M. K.	373
Bruyn, C. de	380
Bruzeliuz, M. R.	382
Bryant, W. C.	384
Brühl, H. v.	389
» röchner, H.	450
Buch, L. v.	480
Buchanan, G.	481
» J.	483
Buckle, H. T.	494
Buffon, G. L. L.	525
Bugeaud, T. R.	527
Bugenhagen, J.	529
Bugge, E. S.	532
Bull, O. B., violinist	573
Bullinger, H.	578
Bunsen, K. K. J.	591
» R. W.	593
Bunyan, J.	595
Buol-Schauenstein, K. F. ...	598
Buonarroti, M. A.	598
Buquoy, K. B. de Longueval	605
Burchiello	607
Bure, A.	611
Buren, M. v.	614
Bureus, J.	619
Burgers, T. F.	621

Burgkmair, H. d. ä.	623
Burke, E.	634
Burne-Jones, sir E.	650
Burnet, G.	651
Burns, R.	654
» J.	657
Burnside, A. E.	658
Burritt, E.	660
Buzot, F. N. L.	665
Burton, sir R. F.	665
Butler, S.	683
» J.	684
Butzer, M.	690
Buxhoeveden, F. V. v.	692
Buzot, F. N. L.	695
Büchner, F. K. K. L.	699
Bülow, B. v.	764
» H. G. v.	766
» F. W. v.	767
Byng, G.	768
Bürger, G. A.	770
Byron, G. N. G., efter målning af Sanders	774
Büsching, A. F.	787
Byström, J. N.	789
Bååt, S.	821
Bäck, A.	823
Bäckström, P. O.	831
» P. J. E.	831
Böckh, A.	863
Böcklin, A.	864
Bögh, E.	869
Böhme, J.	872
Börjeson, J. L. II.	900
Börjesson, J.	901
Börne, L.	902
Böttiger, K. V.	915
Caballero, Fernán	923
Cabanel, A.	925
Cabanis, P. J. G.	925
Cabot, S.	930
Cabrera, R.	931
Cadoudal, G.	941
Cæsar, G. J.	948
Cagliostro, A.	956
Caine, P. H. H.	962
Cairolì, B.	965
Calderon	982
Calhoun, J. C.	988
Caligula, G. C.	991
Calixtus, G.	993
Callot, J.	1000
Calonius, M.	1004
Calonne, C. A.	1006
Calvert, G.	1011
Calvin, J.	1013
Calvisius, S.	1018

	Spalt		Spalt		Spalt
Cambacérés, J. J. R. de ...	1022	Caspari, K. P.	1253	P. J. Brenners afrättning	
Camerarius, J.	1034	Casparsson, K. E.	1254	utanför Skanstull i Stock-	
» L.	1034	Cass, L.	1257	holm. Efter samtida kop-	
Cameron, V. L.	1037	Cassini, G. D.	1263	parstick 103—104	
Camões, L. V. de	1038	Castelar, E.	1269	Rådhuset i Brescia 110	
Campan, Jeanne Louise Hen-		Castiglione, B.	1274	Brest, situationsplan ... 115—116	
riette 1043		Castrén, M. A.	1281	Bretagniska folkdräkter 118	
Campanella, T.	1043	Catalani, Angelica	1289	Brigantin 145	
Campbell, T.	1052	Catargiu, L.	1292	Brigg 145	
» C.	1054	Cathelineau, J.	1295	Brikettering (2 fig.) ... 151 o. 152	
Campbell-Bannerman, sir H.	1055	Catinat, N. de	1298	Briseis' bortförande, efter en	
Campe, J. H.	1056	Cato d. ä.	1299	pompejansk väggmålning 166	
Canaletto, A. da Canal ...	1082	Cato d. y.	1300	Brisinga (2 fig.) 167	
Canisius, P.	1087	Cats, J.	1302	Britannia-bron 173	
Canning, G.	1091	Cauchy, A. L.	1306	British museum 175—176	
Canova, A.	1099	Caulaincourt, A. A. L. de	1309	British museum of natural	
Canovas del Castillo, don A.	1101	Cavaignac, L. E.	1315	history 177—178	
Canrobert, F. C.	1103	» J. M. E. G.	1316	Britiska 180	
Canth, Vilhelmina	1106	Cavallin, K.	1320	Briza 192	
Canth, C.	1111	Cavallotti, F. C. E.	1322	Bro (22 fig.) 193. 194, 195, 196,	
Capello, Bianca 1116		Cavendish, S. C., hertig af		197, 198 o. 199	
Caprivi, G. L. de C. de M. v.	1125	Devonshire 1327		Brobyggnadskonst (19 fig.) 204,	
Caracalla, M. A. A.	1130	Cavour, C. B. di 1330		205, 206, 207, 208, 209, 210,	
Caravaggio, M. A.	1135	Caxias, L. A. de Lima	1333	211, 212 o. 213	
Cardanus, H.	1141	Caylus, A. C. P. de Tubières	1335	Brok, <i>sjöb.</i> 234	
Cardell, K. v.	1142	Cazales, J. A. M. de 1336		Broms (9 fig.) 243, 244, 245, 247,	
Carducci, G.	1146	Čech, S.	1340	248, 249, 250 o. 251	
Carey, H. C.	1151	Cecil, W., baron Burleigh... 1341		Bromsdynamometer 253	
Carlander, K.	1155	» R., earl af Salisbury 1342		Bronsåldern (21 fig.) 265, 266, 267,	
Carlén, Emilie Flygare- ... 1157		» R. A. T. G., markis		268, 269, 270, 271, 272 o. 273	
» J. G.	1161	af Salisbury 1343		Brontosaurus 276	
» R.	1162	Den heliga Cecilia. Relief af		Brosch (4 fig.) 285	
Carlos, Don (Filip II:s son)... 1168		Donatello 1346		Brosch (3 fig.) 287 o. 288	
» Don (den nu lefvande		Cecilia, Gustaf I:s dotter ... 1346		Brottning (4 fig.) 291, 292 o. 293	
pretendenten) 1170		Cederborgh, F.	1351	Brougham 296	
Carlsen, H. R. de	1173	Cedercreutz, H.	1354	Brudkrans (2 fig.) 326	
Carlson, F. F.	1175	Cedergren, H. T.	1355	Kirmess med dansande bond-	
Carlsson, C., biskop 1181		Cederhielm, J.	1356	folk (till art. Brueghel)... 327	
Carlsund, O. E.	1183	» J. K.	1358	Hallarna med tornet i Bruges 330	
Carlyle, T.	1185	» G. L.	1360	Justitiepalatset i Bruges ... 331	
Carnegie, D.	1192	Cederström, O. R.	1364	Kupolen af domen i Florens	
» A.	1193	» J.	1366	(till art. Brunelleschi) ... 343	
Carnot, L. N. M.	1195	» G. O.	1368	Vårdtornet på Brunkeberg,	
» N. L. S.	1196	Cellini, B.	1398	efter teckning från 1755. 350	
» L. H.	1197	Celsius, O. d. ä.	1408	Brunkeberg 1520, med ko-	
» M. F. S.	1198	» A.	1409	nung Kristians läger. Ef-	
Caro, E. M.	1199	» O. d. y.	1410	ter samtida taffa ... 349—350	
Carpeaux, J. B.	1207	Celtes, K.	1412	Bruno, den helige 359	
Carpelan, V.	1208	Cervantes, M. de C. Saavedra 1494		Giordano Brunos af Ferrari	
Carpenter, Mary 1210		Cervera y Topete, don P. 1499		modellerade staty 361	
Carpzov, J. B.	1215	Cesarotti, M.	1502	Brunsnultran 364	
Carracci, L.	1216			Brushane 367	
» A.	1216			Grande place i Bruxelles... 377	
» Annibale 1217				Brygden 387	
Carreño, Teresa 1219				Spielberg vid Brunn 393	
Carrier, J. B.	1221			Byronia 395	
Carriere, Rosalba 1221				Bråborg 399	
Carriere, M.	1222			Bråspel (2 fig.) 404 o. 405	
Carstens, A. J.	1226			Brådspel, efter teckning från	
Carteret, J.	1229			1400-talet 408	
Cartesius, R.	1231			Bränning 412	
Cartier, J.	1237			Bräntor (6 fig.) 424, 425 o. 426	
Casanova, G. G. G. de Scin-				Brännvinsbränning (4 fig.) 430,	
galt 1247				431 o. 433	
Casaubonus, I.	1249			Bröllop (6 fig.) 462, 463, 465,	
Caslon, W.	1252			466 o. 467	

III. Andra illustrationer i texten.

Braskens tryckeri (till art.	
Brask) 25	
Brassica (9 fig.) 28, 29—30	
Gamla rådhuset i Braun-	
schweig 45	
Braxen 48	
Break 52	
Slaget vid Breitenfeld 1642.	
Eftersamtida kopparstick 81—82	
Slaget vid Breitenfeld 1631,	
plan öfver ställningarna... 82	
Bremen, situationsplan ... 87—88	

Spalt	Spalt	Spalt
Bröstkorg (2 fig. till art. Bröst) 470 o. 471	Dasyptus sexcinctus (till art. Bälddjur) 842	Carracci 1217
Buccina (2 fig.) 478	Bältespännarna, af Molin ... 843	Cartesius-monumentet i Adolfs Fredriks kyrka i Stock- holm 1231
Buccinidae 478	Bära (trollväsende) 846	
Bucentoro 479	Bärsten (6 fig.)... 857, 858 o. 859	Drottning Kristina åhör ett matematiskt föredrag af Cartesius. Efter målning af Dumesnil (till art. Car- tesius) 1233—1234
Budapest, situationsplan 497—498	Dödens ö (till art. Böcklin, A.) 865	Carthamus 1236
Parlamentshuset i Budapest 499—500	Börs (5 fig.) 905	Cartwright memorial hall... 1239
Buddismen (6 fig.) 505, 506, 507, 508 o. 509	Ca 922	Frö med caruncula hos Ricci- nus (till art. Caruncula) 1240
Budkaffe (3 fig.) 513	Cadiz, situationsplan 939	Casco 1250
Buenos Aires, situationsplan 518	Caduceus (2 fig.) 942	Cassia (3 fig.) 1262
Buffel 521	Caelia Metallas grafvård... 942	Castanea (3 fig.) 1266, 1267— 1268
Buk (3 fig.) 543 o. 544	Etruskisk grafvård från det gamla Cære 945	Castra 1279—1280
Bukarest-ringen 545	Cæsalia Metallas grafvård... 946	Casuarina equisetifolia 1288
Bumerang 583	Cæsar, staty i Neapel..... 952	Catocala 1301
Bunias orientalis 590	Cailletets pump 960	Cavour-monumentet i Turin. 1332
Bunkershill 591	Cakile maritima 968	Libanoncedrar 1349—1350
Bunsens brännare 594	Calais, situationsplan 969	Hällristningen i Stockholms skärgård (till art. Ceder- ström, O. R.) 1365
Pietà, skulpturgrupp af Mi- chelangelo Buonarroti 599	Calamites (6 fig.) 972, 973 o. 974	Karl XII:s likfärd (till art. Cederström, G. O.) 1369—1370
Moses, staty af Michelangelo Buonarroti 601	Calceola sandalina 977	Celestin-munk 1376
van Burens landtgård Lin- denwald 615	Calcutta, situationsplan 979	Cell, <i>djuranat</i> . (7 fig.) 1380, 1382, 1384 o. 1385
Katedralen i Burgos..... 624	Caldarium 981	» <i>bot</i> . (5 fig.) 1388, 1390, 1392 o. 1393
Burgundiskt kors 632	Calla 994	Cellbildning (3 fig.) 1395 o. 1396
Burnus 658	Callichthys 996	Saltkar i guld, af B. Cellini 1398
Burschenschaft-fanan 662	Callitrichaceæ (2 fig.) 998	Celt 1412
Burspråk 664	Den heli Antonius' frestelser (radering af Callot) 999—1000	Cement (4 fig.) ... 1415 o. 1416
Buskskvätta 674	Calluna 1002	Centaurea cyanus 1434
Buss, <i>sjör</i> 675	Calva 1009	Centaur 1435
Bussning 677	Calyx 1019	Centerbord 1438
Bustrofedon 678	Calypso 1020	Centralstation för telefonan- läggningar (8 fig.) 1455—1456, 1457, 1459—1460, 1461— 1462
Butmark (till art. Butar) ... 679	Cambridge (3 fig.) 1027 o. 1028	Centralverkstäderna i Örebro 1465—1466
Buxus 694	Camera (3 fig.)..... 1032 o. 1033	» i Örebro, grundplan 1465 —1466
Byfé 700	Campanula latifolia 1046	Centratorkoppling 1467
Byggnadskonsten (29 fig.) 703— 704, 706, 707, 708, 709, 710, 714, 715—716, 717, 718, 719 —720, 721, 723, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 741—742 743, 745—746	Campanula rotundifolia 1047	Centrifug (4 fig.) ... 1469 o. 1470
Byströms villa 791	Campanula santo i Pisa..... 1065	Centrifugalpump (2 fig.) ... 1473
Båge, <i>krigsv</i> . (4 fig.) 798	Cannaceæ 1089	Centrifugalregulator 1474
» <i>bygggnk</i> . (20 fig.) 799	Canon 1097	Centrifugalventilator 1474
Hufvudportalen till Malmö museum (till art. Båg- fält) 800	Perseus och Medusa (till art. Canova, A) 1100	Centurion (2 fig.) 1477
Båglampa (16 fig.) 801, 802, 803 —804, 806, 807, 808 o. 809	Katedralen i Canterbury..... 1105	Cerambycerdo 1480
Bågskjutning 810	Cantharellus (2 fig.) 1107 o. 1108	Ceratodus miolepis 1481
Bålgeting 812	Garibaldis bostad på Caprera (till art. Caprera) 1122	Ceratonia Siliqua 1482
Bår (2 fig.) 813 o. 814	Utsikt till Capri..... 1123—1124	Ceratophyllum demersum ... 1483
Båtsmans-uniformer 817—818	Capsella bursa pastoris..... 1126	Ceratopyge 1483
Bäckskog 824	Capsicum annuum 1127	Ceratiopora (2 fig.) 1488
Bäcken, <i>anat</i> . (3 fig.) 825 o. 826	Caracore 1132	Don Quijote (till art. Cer- vantes) 1496
» <i>mus</i> 827	Falska spelare (till art. Cara- vaggio, M. A.) 1136	Sancho Panza (till art. Cer- vantes) 1497
Bäckenförträngning (6 fig.) 827—828	Cardamine pratensis 1140	
Bädd (6 fig.) 833, 834, 835 o. 836	Cardiocrarpus 1144	
Bävern 838	Carex arenaria 1149	
	Carica 1152	
	Carludovica palmata 1185	
	Carlyles staty i Chelsea..... 1187	
	Stenpelarna i Carnac..... 1191	
	Carnegie-institutet i Pitts- burgh 1194	
	Caroch 1200	
	Carpentum 1212	
	Mytologisk fresk af Annibale	

FÖRKORTNINGAR.

abl. = ablativ.
ack. = ackusativ.
adj. = adjektiv.
admin. = administrativt.
af/d. = afdelning(en).
afh. = afhandling.
alban. = albanesiskt.
amerik. = amerikanskt.
anat. = i anatomen.
ang. = angående.
angls. = angelsaxiskt.
anon. = anonym (-t, -a).
arab. = arabiskt.
aritm. = i aritmetiken.
arkeol. = i arkeologien.
armen. = armeniskt.
art. = artikel.
artill. = i artilleriväsendet.
astrol. = i astrologien.
astron. = i astronomen.
atm. = atmosfär(er).

bab. = babyloniskt.
baln. = i balneologien.
bask. = baskiskt.
bd = band.
bearb. = bearbetad.
bergsv. = i bergsväsendet.
bildh. = i bildhuggarkonsten.
biogr. = biografi.
biol. = i biologien.
bl. a. = bland annat.
bokh. = i bokhålleriet.
boktr. = i boktryckarkonsten.
bot. = i botaniken.
br. = bredd.
bras. = brasilianskt.
brit. = brittiskt.
brucl. = brukligt.
bygnk. = i byggnadskonsten.

C. = Celsius.
cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = död; del (*dlr* = delar).
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ.
dep. och depart. = departement.

dermat. = dermatiskt.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomaten.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
doll. = dollar(s).
d:r = doktor.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-a, -t).
däv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. egentl. = egentligen.
egypt. = egyptiskt.
ekon. = i ekonomen.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. n. = för närvarande.
fnjr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornågtyskt.
fno. = fornorskt.
fnod. = fornordiskt.
folkl. = folkloristiskt.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkonskapen.

fortif. = i fortifikationsväsendet.
tot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = frans.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(t).
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fäktk. = i fäktkonsten.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förordn. = förordning.
föro. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
gr. = gram.
grek. = grekiskt.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och guvern. = guvernementet.
gymn. = i gymnastiken.

h. = hälften; häfte.
hand. = handelsterm.
handtv. = handverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersl. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjursskötseln.
hydrogr. = i hydrografen.
hyg. = i hygien.

ibd., ibid. = ibidem (lat.), på samma ställe.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.

irl. = irländskt.
 isl. = isländskt.
 i st. f. = i stället för.
 it. = italienskt.
 jaktv. = i jaktväsendet.
 jap. = japanskt.
 j/r = jämför.
 jur. = i juridiken.
 järnv. = i järnvägsväsendet.
 k. = kunglig (-t, -a).
 kam. = i kameralväsendet.
 kand. = kandidat.
 kap. = kapitel.
 kbcm. = kubikcentimeter.
 kbdm. = kubikdecimeter.
 kbm. = kubikmeter.
 kbmm. = kubikmillimeter.
 kelt. = keltiskt.
 k. br. = kungligt bref.
 kem. = i kemien.
 keram. = i keramiken.
 k. förkl. = kunglig förklaring.
 kg. = kilogram.
 kin. = kinesiskt.
 kir. = i kirurgien.
 kirg. = kirgisiskt.
 kl. = klass.
 km. = kilometer.
 k. m:t = kunglig majestät.
 kokk. = i kokkonsten.
 konstind. = i konstindustrien.
 konst. = konstern.
 korresp. = korresponderande.
 kr. = kronor.
 k. regl. = kungligt reglemente.
 krigsv. = i krigsväsendet.
 krist. = kristallografi.
 kroat. = kroatiskt.
 kronol. = kronologiskt.
 kung. = kungörelse.
 kungl. = kunglig (-t, -a).
 krcm. = kvadratcentimeter.
 kvdm. = kvadratdecimeter.
 kckm. = kvadratkilometer.
 kv. = kvadratmeter.
 kvmm. = kvadratmillimeter.
 kymr. = kymriskt.
 l. = eller; liter.
 landtbl. = i landtbruket.
 lapp. = lapskt.
 lat. = latinskt.
 led. = ledamot.
 lgd. = längd; longitud.
 litt. = litteratur.
 log. = i logiken.
 lty. = lågtyskt.
 m. = meter.
 malaj. = malajiskt.
 m. a. o. = med andra ord.
 mask. = maskulinum.
 maskinb. = i maskinbyggnads-
 konsten.
 maskint. = i maskintekniken.
 mat. = i matematiken.

med. = i medicinen; medicine.
 medl. = medlem.
 mek. = i mekaniken.
 metall. = i metallurgien.
 meteor. = i meteorologien.
 metr. = i metrik.
 mexik. = mexikanskt.
 m. fl. = med flera.
 mg. = milligram.
 mht. = medelhögtyskt.
 milit. = i militärväsendet.
 milit. = militärt.
 mill. = million(er).
 miner. = i mineralogien.
 mk = mark.
 mlat. = medeltidslatinskt.
 mlt. = medellågtyskt.
 mm. = millimeter.
 m. m. d. = med mera dylikt.
 mongol. = mongoliskt.
 mrs. = mistress.
 M:t = Mount (eng.), berg.
 mtl = mantal.
 mus. = i musiken.
 myt. = i mytologien.
 målark. = i målarkonsten.
 n. = norr, nordlig.
 nationalek. = i nationalekonomien.
 neutr. = neutrum.
 nlat. = nylatinskt.
 no. = norskt.
 nom. = nominativ.
 nord. = nordiskt.
 n. st. = nya stilen.
 N. T. = Nya testamentet.
 num. = i numismatiken.
 nuv. = nuvarande.
 nyhty. = nyhögtyskt.
 o. = och.
 o. a. = och andra.
 obstetr. = i obstetrik.
 o. d. = och dylikt.
 o. f. = och följande.
 off. = officiellt.
 oftalm. = i oftalmologien.
 omarb. = i omarbet.
 omkr. = omkring.
 ord. = ordinarie.
 ordj. = ordförande.
 ordn. = ordning.
 o. s. v. = och så vidare.
 paleobot. = i paleobotaniken.
 paleont. = i paleontologien.
 patol. = i patologien.
 pd st. = pund sterling.
 pedagog. = i pedagogiken.
 pers. = persiskt; personer.
 petr., petrogr. = i petrografen.
 pl., plur. = pluralis.
 po. = polskt.
 polit. = i politiken.
 port. = portugisiskt.
 postv. = i postväsendet.
 preuss. = preussiskt.

proc. = procent.
 prof. = professor.
 prov. = provins.
 provens. = provensalskt.
 psyk. = i psykologien.
 rdr = riksdaler; rdr b:ko = riksdaler banko; rdr rgs = riksdaler riksgälds.
 reg.-omr. = regeringsområde.
 reg.-ton. = register-ton.
 ret. = i retoriken.
 ridk. = i ridkonsten.
 rom. = romerskt.
 rum. = rumänskt.
 ry. = ryskt.
 rättshist. = i rättshistorien.
 rör. = rörande.
 s. = söder, sydlig.
 sag. = i sagor.
 sagohist. = i sagohistorien.
 sanskr. = i sanskrit.
 s. d. = samma dag.
 serb. = serbiskt.
 sing. = singularis.
 sistn. = sistnämnda.
 sjöv. = i sjöväsendet.
 s. k. = så kallad.
 skjutk. = i skjutkonsten.
 skogsh. = i skogshushållningen.
 skogsv. = i skogsväsendet.
 skolv. = i skolväsendet.
 skpsb. = i skeppsbygget.
 skr. = skrifter.
 slav. = slaviskt.
 s. m. = samma månad.
 sp. = spanskt; spalt.
 spd. = spicedaler.
 spelt. = spelterm.
 spirit. = i spiritismen.
 sportv. = i sportväsendet.
 språk. = i språkvetenskapen.
 st. = ställen; stycken; stiftad (-e, -t)
 statist. = i statistiken.
 statsr. = i statsrätten.
 stds = standards.
 straffr. = i straffrätten.
 subst. = substantiv.
 suppl. = supplement.
 sv. = svenskt.
 syr. = syriskt.
 s. d. = samma år.
 tandlär. = i tandläkarkonsten.
 tekn. = tekniskt.
 telegr. = i telegrafen.
 teol. = i teologien; teologie.
 teos. = i teosofien.
 t. ex. = till exempel.
 text. = i textilindustrien.
 t. f. = tillförordnad.
 thr = thaler.
 tills. = tillsammans.
 tjech. = tjechiskt.
 tld = tunnland.
 t. o. m. = till och med.
 toxik. = i toxikologien.

tr.	= tryckt.

trol. = troligen.

trädg. = i trädgårdskonsten.

| *träv.* | = i trävaruindustrien. |

turk. = turkiskt.

ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.

ung. = ungerskt; ungefär.

univ. = universitet.

uppl. = uppförd.

uppl. = *upplaga*(n), *upplagor*.

upps. = *uppsats.*

urspr. = ursprünglichen.

utg. = utgifven (-et, -na).

v. = väster, västlig.

vanl. = vanligen.

var. = varietet(en).

vend. = vendiskt.

veter. = i veterinärväsendet.

vol. = volym.

väg- o. vattenb. = i väg- och vatten-
byggnadskonsten.

växtfys. = i växtfy

växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.

ångm. = i ångmaskinsläran.

årg. = årgång, årgångar.

årh. = århundrade.

$\bar{o}_.$ = öster, östlig.

ö/v. = öfversatt, öfversättning.

ö. h. = öfver hafvet.

RÄTTELSE.

Bd	I	sp.	699	rad	14	uppfifrån	<i>står</i>	März	<i>bör vara</i>	März
»	»	»	712	»	15—16	»	»	Stockholm	»	London
»	»	»	893	»	27	nedifrån	»	på ön Tabennæ	»	vid orten Tabennisi
»	»	»	1102	»	18, 25 o. 40	uppfifrån	<i>står</i>	Lundberg	»	Lundborg
»	»	»	1451	»	3	uppfifrån	<i>står</i>	återhållande	»	återkallande
»	»	»	1457	»	5	»	»	Origines	»	Origenes
»	»	»	1503	»	4	»	»	Arlechino	»	Arlecchino
»	II	»	99	»	26	nedifrån	»	förstad till	»	stadsdel i
»	»	»	309	»	sista raden	»	»	Kaxamarka	»	Cajamarca
»	»	»	362	»	rad 20	uppfifrån	»	1818	»	1819
»	»	»	684	»	6	»	»	kvistar	»	blad
»	»	»	688	»	6	»	»	Salza	»	Salzach
»	»	»	708	»	29—30	nedifrån	»	schizomyceterna	»	schizomyceterna
»	»	»	1110	»	13	uppfifrån	»	Baziny [båsinj]	»	Bazin [båsin]
»	»	»	1463	»	12	»	»	nödvändigheternas öfverdrift	»	öfverdrifternas nödvändighet
»	III	»	å planschen till art. Berlin-kongressen	»	»	»	»	<i>står</i> Conti	»	Corti
»	»	sp.	271	»	rad 14	uppfifrån	<i>står</i>	middleages	»	middle ages
»	»	»	342	»	22	»	»	Butts'	»	Butts
»	»	»	614	»	33	»	»	lady Harriot	»	Harriot, lady
»	»	»	617	»	18	nedifrån	»	<i>Lantedeschia</i>	»	<i>Zantedeschia</i>
»	»	»	693	»	15	»	»	krankbalkarna	»	kranbalkarna
»	»	»	720	»	1	uppfifrån	»	"Om Urguell"	»	"Am urquell"
»	»	»	760	»	6	nedifrån	»	palmgren	»	palmblad
»	»	»	1123	»	12	»	»	<i>de</i>	»	<i>du</i>
»	»	»	1159	»	28	uppfifrån	»	f. 27	»	f. 21
»	»	»	1184	»	13—14	nedifrån	»	fastigheten	»	fastigheter
»	»	»	1241	»	6—7	»	»	, Kinds härads järnväg till Svenljunga samt	»	<i>bör vara</i> afvensom
»	»	»	1242	»	8	»	»	1,435	»	1,435
»	»	»	1260	»	32	uppfifrån	»	1854	»	1855
»	»	»	1299	»	27	»	»	Birkbeck	»	Birkbeck Hill
»	»	»	1368	»	1—2	»	»	statssekreterare	»	förste sekreterare
»	»	»	1394	»	2	»	»	Bozdéch	»	Bozdéch
»	IV	»	35	»	17	»	»	En sonson	»	Sonsons sonson
»	»	»	46	»	12	»	»	(som föddes i B. 1729) <i>utgår</i>	»	
»	»	»	54	»	36—37	»	»	Sedan modern blifvit änka, satte hon sonen	»	<i>bör vara</i> Sonen sattes
»	»	»	63	»	8	»	»	<i>le</i>	»	<i>bör vara de</i>
»	»	»	93	»	12	13 nedifrån	»	(det numera därmed införlifade) Årsta gods,	»	<i>bör vara</i> Årsta gods.
»	»	»	»	»	»	»	»	Österhanninge socken, Stockholms län.	»	
»	»	»	96	»	12	uppfifrån	»	Sommerfeldt	»	<i>bör vara</i> Sommerhielm
»	»	»	129	»	23	»	»	(J. M.)	»	(J. V.)
»	»	»	157	»	11	»	»	Evertssen	»	Enertssen
»	»	»	»	»	12	»	»	Evert	»	Enert
»	»	»	226	»	4	»	»	sedermåra utnämndes	»	1679 utnämns
»	»	»	227	»	17	»	»	Bro dös	»	Brodera
»	»	»	311	»	8	nedifrån	»	<i>Guidis</i>	»	<i>Guidi</i>
»	»	»	382	»	20	uppfifrån	»	1872	»	1876
»	»	»	397	»	36	»	»	mot dess bas	»	mot dess bas, om prismat är optiskt
»	»	»	»	»	»	»	»		»	tätare än det omgifvande ämnet
»	»	»	409	»	33	»	»	<i>utspel</i>	»	<i>uppspel</i>
»	»	»	455	»	37	»	»	1828)	»	1828; sv. öfv. 1808)
»	»	»	494	»	28—29	»	»	"Engelska civilisationens historia", 2 bd, 1872	»	<i>bör vara</i> "Civilisationens historia i England", 1872; ny uppl. 1882
»	»	»	542	»	2 ff.	»	»	En sträng — — — är öppen. <i>ändras till</i> En sträng, som gifver sin grundton, har svängningsboken belägen på sin midt; om grundtonens oktav ljuder, uppstår två bukar, den ena på $\frac{1}{4}$ och den andra på $\frac{3}{4}$ af strängens längd. I en orgelpipa, som gifver sin grundton, ligger buken i närheten af pipans mun, om pipan är sluten; den öppna pipan har för grundtonen två bukar, en nära munnen och en vid den öppna ändan.	»	

Bd IV	sp.	613	rad	9	nedifrån	står	sonson	adlades	med	namnet	Burenskiöld.	bör vara	son	adlades
											med namnet Burenskiöld (Burenskiöld).			
											1890). bör vara 1890). Jfr Samlaren 1883 och 1884 och G. E. Klemming, "Ur en samlares anteckningar" (1883—86). B:s skrift "Sumlen" är tryckt i "Svenska landsmålen" 1886.			
											1692	bör vara	1691	
											astronomi		matematik	
											å		åt	
											32—33 nedifrån		Tetragastis	Tetragastis
											1 uppifrån		1821	1815
											4 nedifrån		1875)	1875; sv. öfv. 1825)
											på planschen XIV till art. Byggnadskonsten står	Ruccellai	bör vara	Ruccellai
											XX		1899	1889
											XXV		Stavanger kyrka	Stavanger domkyrka
											sp. 762	rad	29 nedifrån	står
											775		11 uppifrån	1618
													Milbanks	Milbanke
													21	Aurora
													22 nedifrån	12
													21	1903
													19	1902—03
													7 uppifrån	alla
													12 nedifrån	7 fria
													8	1785)
													20 uppifrån	1785; ny uppl. 1858—59)
													815	300
													19—20 nedifrån	president
													832	preses
													33	orden af H. Wieselgren utgå
													35 uppifrån	1903)
													3	bör vara 1903; "Rangerbangården", 1902)
													886	[-valt]
													16 nedifrån	[-valt]
													899	Kägelspelarna
													27	Kägelspelaren
													947	grek. kaiser
													976	grek. kaiser
													31	französische".
													28 uppifrån	französische strafrechtspflege" (1887).
													977	1498
													1014	1489
													29	Institutiones
													1	Institutio
													1015	uppgift
													24	uppsikt
													1016	Institutiones
													27	Institutio
													1024	1534
													1029	1334
													3	egen
													1084	egen
													17 nedifrån	orden it. Cane'a utgå
													24 uppifrån	orden it. Cane'a utgå
													1085	Candia
													26—27 nedifrån	bör vara Chania
													1118	zor se
													1123	tsor se
													13	andere
													1124	andere
													18	[-ifi]
													1191	[-ivi l. -ifi]
													16 uppifrån	[karmåta'l]
													1203	[karmåta'l]
													12	9
													1207	10
													15 nedifrån	Dansen (grupp
													1208	Dansen (se Bildhuggarkonst. pl. VIII; grupp
													16—17 uppifrån	(se Bildhuggarkonst. pl. VIII) utgå
													1212	Carpentier
													24—25 nedifrån	— — — — Pape-Carpentier bör vara Carpentier
														— — — — Pape-Carpantier
													1251	200 m. bör vara 200 km.

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

Brant (Brandt). Sebastian. tysk satirisk skald, f. 1458 i Strassburg, d. därstädes 1521, blef 1489 professor i juridik i Basel och 1503 kansler (stadssekreterare) i sin födelsestad samt utnämndes sedan af Maximilian I till kejsarligt råd och pfalzgreffe. Han skref latinska dikter

och lärda verk på tyska och latin, men hans ryktbaraste arbete är den på tyska författade didaktisk-satiriska dikten *Das narrenschiff oder das schiff von Narragonia* (1494; nya upplagor af Zarncke 1854, Goedeke 1872 och af Bobertag i Kürschners "Deutsche nationallitteratur"). I 113

"skeppsladdningar" (kapitel) gisslar författaren, i ett visserligen föga poetiskt språk, den tidens laster och

lärskaper. Dikten, som länge var en äkta folkbok, imiterades ofta fordom och har blifvit översatt till många språk. Jfr Zarncke, "Zur vorgeschichte des 'Narrenschiffs'" (1868—71).

Brant, Joseph (med det indianska namnet *Thayendanegea*), mohawkhöfding, f. 1742 vid Ohio, d. 1807 i Canada, erhöi engelsk uppfostran och deltog på engelsmännens sida i oafhångighetskriget samt slog sig efter dess slut med sin stam i Canada, där mohawkerna af regeringen fingit sig utplått ett vidsträckt område. B. gjorde sig under kriget känd som tapper krigare och slug diplomat samt visade mycken humanitet mot fiender och fångar. 1786 besökte han England, där han entusiastiskt firades för sin lojalitet. B. var en varm

vän af indianmissionen och öfversatte själf Markus' evangelium till mohawk-språket. Mohawkernas kyrka var den första engelska, som byggdes i Öfre Canada; den ligger nära den efter B. uppkallade staden Brantford vid Grand river, där 1886 ett monument restes åt den frejdade höfdingen. Se W. L. Stone, "Life of Joseph Brant" (1838, ny uppl. 1865), och J. G. Bourinot, "The story of Canada" (1896). — Hans son, John B., f. 1794, d. 1832, deltog i 1812 års krig mellan England och Förenta staterna samt var en tid medlem af Öfre Canadas parlament. V. S.—g.

Brantevik, municipalsamhälle på Skånes sydöstra kust, 5 km. s. ö. om Simrishamn, till större delen inom Östra Nöbbelöfs, till en mindre del i Simris socken. 1,200 inv. (1905). Befolkningen när sig företrädesvis af sjöfart, därnäst af åkerbruk samt något äl- och sillfiske. Taxeringsvärdet för fastigheter 168,000 kr. (1900). År 1905 är antalet hemmahörande fartyg 102, med en dräktighet af sammanlagt 16,645 ton och ett värde af öfver 1 mill. kr. B. lär ega en större segelflotta än någon annan skånsk ort.

Brantford [brä'ntföd], stad i prov. Ontario (Dominion of Canada), s. v. om Toronto, vid Grand river, nära Ontariosjön. 16,631 inv. (1901). Blindanstalt, institut för uppfostran af indianbarn.

Branting. 1. Lars Gabriel B., gymnast, f. 16 juli 1799 i Grödinge socken, Stockholms län, blef en af Lings förste patienter vid gymnastiska centralinstitutet, och fastän mycket sjuklig, väckte han Lings uppmärksamhet genom sin lidlighet och sitt "rörelsesinne" samt antogs vid 17 års ålder af honom såsom biträde. Efter några få år blef han äfven använd såsom biträdande lärare i gymnastik och fäktning vid Karlberg. Liksom sin föregångare egnade han sig till en början åt gymnastikens *helhet* i praktisk och teoretisk bemärkelse — den enda form, hvari gymnastiken eger rättmätigt anspråk på att vara eller kunna blifva en vetenskap. För att förvärfa sakkunskap i de teoretiska ämnena (anatomi, fysiologi m. m.), som måste grundläggas studiet af gymnastik, fick han på Lings

förord tillstånd att under några år studera vid Karolinska institutet och Serafimerlasarettet. Ehuru redan öfveranstängd till kropp och själ, blef han småningom genom gymnastik, kallbad och den strängaste lefnadsordning mindre sjuklig och utnämndes 1839 på den döende Lings förord till dennes efterträdare såsom föreståndare för gymnastiska centralinstitutet, hvilken befattning han behöll till 1862. År 1837 fick han professortitel. Död 27 mars 1881 i Stockholm. — B:s lifsgärning är egentligen *sjukgymnastikens* närmare utveckling. Genom mångåriga försök, trefvande i djupaste mörker och under svårigheter, hvilka de nuvarande handhafvarna ej sakens olika grenar ej mera kunna rätt tyd-

ligt inse, lyckades Ling att efter hand framställa de första erfarenhetslagarna, som bestämma *valet* och *formen*, bereda enkelhet och s. k. "individualisering". Ännu fullständigare och formsträngare bestämde B. valet i sjukgymnastiken. I det tekniska ansågs han öfverdrifva noggrannheten. Emellertid utredde han tydligare än Ling den länge och ifrigt bestridda grundläran för hela gymnastiken, att många aktiva och passiva rörelser hafva en framstående "specifik" verkan, att den bestämmande principen för valet och för rörelsernas indelning icke hvilat på yttre, godtycklig schematisering, icke på *redskap*, ej heller på ledernas förmåga af flera eller färre "kombinationer", icke ens på "muskellifvet" ensamt o. s. v., utan förnämligast på utvägarna att verka "genom kärl och nerver", medelbart eller omedelbart, tillförande eller frånförande, aktivt eller passivt. Detta hans åskådningssätt mötte starkt motstånd och ansågs innebära en öfverdrift. Läkarnas meningar därom voro mycket delade i flera afseenden. Från 1849 uppträdde flera, som ansågo hans förklaringsgrund ohållbar och spådde dess snara undergång. Den tyske fysiologen Ludwigs och den holländske läkaren Mezgers (jfr Massage) nyare erfarenheter tala dock annorlunda. Öfverallt, hvarst sjukgymnastik förekommer, följas samma förord af rörelser och samma grunder för dess användning, som begagnades af B.; endast namnen afvika litet. Äfven den tekniska noggrannheten ansågs med tiden vara så väsentlig, att man på 1860-talet uppfann maskiner i afsikt att öka den "vetenskapliga korrektheten". B:s på erfarenhet grundade sträfvän efter bestämdhet och enkelhet i valet och formen har äfven inverkat på de *andra* gymnastikgrenarna, och man har i flera länder redan utmönstrat en massa godtyckliga rörelser. B. framställde ej själf sin metod i utgifna skrifter; senare ordnade och utgaf emellertid Hjalmar F. Ling *Delar af L. G. Brantings efterlemnade handskrifter* (3 bd, 1882—85). Bland B:s lärjungar ha tvänne läkare, tysken Neumann och engelsmannen Roth, utförligast redogjort för metoden. — B. var äfven musikaliskt bildad och komponerade sånger i strängt flerstämmig stil, bl. a. till ord af Stagnelius och Ling. H. F. L. (Lvn.)

2. Anna Matilda Charlotta B., född Jäderin, den föregående sonhustru, författarinna, f. 19 nov. 1855 i Stockholm, gift 1877 med löjtnant G. V. von Kræmer, skild 1883 och omgift 1884 med H. Branting (se nedan). Hon har under signaturen René lämnat journalistiska och vittra bidrag till många periodiska publikationer och är sedan 1892 teaterkritiker i Stockholmstidningen. Utom ströskriften *Kultur och alkohol* (1902) har fru B. i bokform utgivit *Lena* (1893), *Sju martyrer från den husliga härden* (1894) och *Staden* (1901). Samtliga dessa arbeten äro utpräglat realistiska nutidskildringar och ha sin tyngdpunkt i återgifvandet af kvinnors karaktärer och lifsförhållanden. Fru B. är orädd i motivvalet och genomför den novelistiska idén med käckhet och följdriktighet. Både i dessa berättelser och framför allt i de kritiska samt käserande tidningsuppsatserna är stilen rask och pikant, uttryck för en vaken iakttagelse och ett lifligt, för satir lagdt lynne. R-n B.

3. Karl Hjalmar B., den förnämndes son, socialdemokratisk partiledare, publicist, f. 23 nov. 1860 i Stockholm, utgick 1877 som student från beskowska skolan därstädes. Han hade då redan börjat frivillig tjänstgöring på Stockholms observatorium under ledning af astronomerna Gylén och Backlund. Vid Uppsala universitet studerade B. därefter i fem år de fysisk-matematiska vetenskaperna och tjänstgjorde dessemellan flera gånger samt ånyo 1882—83 som amanuens vid Stockholms observatorium. Redan som student hade han börjat lifligt intressera sig för politiska och ekonomiska tidsfrågor, och sedan han genom studier och resor ytterligare fördjupat detta intresse samt alltmär afgjordt omfattat radikala idéer, lämnade han en lofvande vetenskaplig bana för att helt egna sig åt det arbete, som gjort honom till den svenska socialdemokratiens främste representant. Genom en gifva af 3,000 kr., hvarmed han, då Stockholms arbetarinstitut 1881 förvägrades anslag af stadsfullmäktige, tryggade dess då hotade tillvaro, hade B. tidigt lagt i dagen riktningen af sitt hufvudintresse. 1884 blef han medarbetare i K. P. Arnoldsons tidning "Tiden", hvilken B. 1885 räddade från att nedläggas och sedan väsentligen på egen bekostnad såsom utgivare redigerade i samklang med den då i vårt land, efter impulser från en begynnande socialistisk agitation, framväxande ekonomisk-fackliga arbetarrörelsen. Sedan "Tiden", som antagits till organ för fackföreningarna i Stockholm, måst nedläggas 1886, blef B. utgivare af den året förut uppsatta "Socialdemokraten" och stod därmed helt inom socialismens läger. Med undantag för åren 1892—96 har han sedan alltjämt varit hufvudredaktör för detta dot socialdemokratiska partiets och de fackligt organiserade arbetarnas hufvudorgan i Sverige. I egenkap af ansvarig utgivare för "Socialdemokraten" blef B. 1888 för atttryckande af två uppsatser, hvilka

betecknats såsom innehållande resp. förnekelse och hädelse efter § 3 mom. 1 och 2 T. F., dömd dels böter, dels $3\frac{1}{2}$ månaders fängelsestraff. "Socialdemokraten" har under B:s ledning kämpat för sina idéer med mycken talang och energi, men också med den aggressiva hänsynslöshet, som alltid mer eller mindre kännetecknar denna riktningens stridsätt, med ständigt och starkt underblåsande af klasshatet och med en sällan bruten konsekvens i försvaret af allt, som af organiserade arbetare eller å deras vägnar företages mot andra samhällsmedlemmar. Vid sidan af sin publicistiska verksamhet har B. under årtal såsom talare på en massa möten i olika delar af landet oförtrutet agiterat för socialdemokratien och fackföreningsrörelsen, hvilkas säregna förbindelse genom den s. k. "tvångsanslutningen" han äfven främjat. Genom sin framstående folkliga värtalighet, hvars mest utmärkande egenskaper torde vara klarhet i tanke och uttryck, behärskning och formell smidighet, genom sin bildningsgrad och, ej minst, genom värmen i sin verkliga öfvertygelse har han mer än någon annan vunnit en auktoritativ ställning inom den svenska arbetarrörelsen. Emellertid har B., som understödde den s. k. storstrejken under rösträttsfrågas behandling i riksdagen 15 och 16 maj 1902, sedermera kommit i strid med en del af sitt parti genom att uppträda mot en förnyad och i större skala anlagd politisk strejk, hvarvid han dock endast åberopat opportunitetsskäl; och under de senare åren har han stundom äfven haft att bekämpa en inom eller vid sidan af arbetarrörelsen uppväxande anarkistiskt färgad opposition. — 1896 invaldes B. i riksdagens andra kammare som en af representanterna för Stockholms femte valkrets, ett uppdrag, som han ännu (1905) innehar. Som motionär i riksdagen har han förnämligast arbetat för social lägstiftning (omfångsrika arbetarförsäkringsmotioner 1898, 1900, 1901 och 1905, för upphäfvande af den graderade röstskalan vid stadsfullmäktigeval i förbindelse med införande af proportionellt valsätt samt för allmän rösträtt vid val till andra kammaren, hvarmed han 1902 förband tanken på proportionella val till denna kammare jämte inskränkning af första kammarens makt. Sedan har han, i likhet med den politiska vänsterns flertal, bekämpat de k. propositionerna i rösträttsfrågan 1904 och 1905, förnämligast emedan i dem föreslagits proportionellt valsätt till andra kammaren, men ej samtidigt till den första. I riksdagsdebatten intar han en obestridd rangplats. — Af trycket har han utgivit åttskilliga broschyrer och ett par översättningar samt redigerat bearbetningsverket "Socialdemokratiens århundrade". E. B. B.

4. Agnes Margareta Matilda B., afsläkt släkt till föregående, textil mönsterritska, f. 1862 i Nysund, Värmland, studerade vid Tekniska skolan i Stockholm 1880—84, anställdes vid Handarbetets vänner 1887 och var dess föreståndarinna 1891—1904, hvarefter hon öppnade en ateljé för textil konst. Hon har utfört förträffliga mönster för hantelisseväfnad m. m.; särskildt hennes antependier ha vunnit anseende.

Brantôme [brätäm], Pierre de Bourdeilles de la, fransk memoarförfattare, f. omkr. 1530, d. 1614, stred under hertig Frans af Guise med tapperhet mot hugenotterna och sedan i Afrika mot morerna och turkarna. Han var också en tid kam-

marherre hos Karl IX och Henrik III samt fick af den förstnämnde efter en broders död abbotstiftet Brantôme. Bland hans skrifter märkas *Vies des hommes illustres et grands capitaines* (1666), *Vies des dames illustres* (s. å.) och *Vies des dames galantes* (s. å.). Hans arbeten, hvilka samtliga äro prägla af originalitet i stilen, liffullhet och behag i framställningen, gifva en naiv och åskådlig skildring af den tidsålder, då de författades. Den bästa upplagan af hans *Œuvres* utgafs 1865—82 af Lalanne.

Brants, i zoologiska namn beteckning för den holländske naturforskaren A. Brants, läkare i Rotterdam.

Branas ö, fordom namn på Djurö i Bråviken.

Brasch, Christian Henrik, dansk historiker, f. 1811, d. 1894, var 1847—86 präst i Vemmetofte och skref *Vemmetoftes historie* (3 bd, 1859—63), *Gamle ejere af Bregentved 1382—1740* (1873) samt trenne studier till Kristian V:s historia: *Om Rob. Molesworths skrift "An account of Denmark" 1655* (1879), *Det polske kongevald 1674* (1882) och *Griffenfelds kjærlighed till Charlotte Amélie la Trémouille* (1885). E. Ebg.

Brasek, Samuel Petri. Se Brask 1.

Bras-de-fer [bra-da-fär], fr., järnarmen. Se La Noue.

Brasen, Hans Ole, dansk målare, f. 16 jan. 1849 i Hilleröd, kom 1867 in vid konstakademien i Köpenhamn och vardt kort därefter elev af landskapsmålaren R. Eilersen. Han tilldrog sig större uppmärksamhet med *Husarer, som vattna hästar* (1873) samt studerade sedan i Paris, Tyskland och Italien. Förutom friskt och måleriskt behandlade landskap, som ofta genom sitt liffulla staffage stå på gränsen till genrebilder, samt belysningsstudier — bl. a. flera djärva *solnedgångar* (en på Stockholmsutställningen 1897) — har han målat lyckade porträtt. Ph. W.*

Brasero (sp.), bärbär värmeapparat, bestående af ett med grepe och fötter försedd metallbäcken. Brukas i Spanien och Italien. Jfr Braciére.

Brasidas (grek. Βρασιδᾶς), spartansk fältherre i peloponnesiska kriget (431—404), sändes 424 till Chalkidike och Macedonien för att bringa därvarande kolonier till affall från Aten och slog 422 den ateniensiska hären vid Amfipolis. Vid detta tillfälle blef han svårt sårad och dog strax därefter. Sparta hedrade honom som en heros, och hans minne frädes årligen därstädes och i Amfipolis genom offentliga täfvelslekar, kallade brasideia.

Brasilianska litteraturen. Till sitt ursprung en gren af den portugisiska litteraturen, har den brasilianska diktningen alltför långt stått under moderlandets starka inflytande. Nästan alla brasilianska författare fingo ända till in i senaste århundradet sin utbildning i Portugal och studerade vid universitetet i Coimbra. Redan tidigt framträdde i alla fall tydliga nationella tendenser, hvilka efter landets frigörelse alltmer tilltagit i styrka, så att man i våra dagar måste tillerkänna den brasilianska litteraturen en

viss själfständighet. De första fröna till litterär kultur i Brasilien utsäddes af de portugisiska missionärer, som under kolonisationstiden där predikade kristendomen. Särskildt var det jesuiterna, främst José de Anchieta och Antonio Vieira, som i detta afseende verkade fruktbringande genom sin vältalighet, sina religiösa skrifter och de mysterier, som tack vare dem kommo till uppförande. Såsom den förste brasilianske skalden anses Bento Teixeira Pinto, författare till en större dikt af världsligt innehåll, "A Prosopopea". Vida mera kända äro bröderna Eusebio och Gregorio Mattos. Den förre (d. 1692) var en andlig vältalare af rang och efterlämnade en del prosaskrifter (tal, predikningar, betraktelser) samt dikter, präglade af enkel och uppriktig religiositet. Gregorio (d. 1696) var såväl med hänsyn till sitt äfventyrsfyllda lif som i fråga om arten af sin diktning en motsats till sin broder. Hans produktion utgöres af satiriska dikter af mycken skärpa och kvickhet, men ej sällan cyniska till ämne och ordval. Bland 1600-talets författare må äfven nämnas lyrikern Manoel Botelho de Oliveira (d. 1711), en formellt framstående lärjunge af Gongora och dennes skola, trots imitationen märklig genom en viss nationell karaktär i sina dikter. — Sedan Bahia 1520 blifvit vice-konungens residens, blef denna stad i allt högre grad ett centrum för landets intellektuella lif. Litteraturen odlas flitigt, men omhandtages af litterära sällskap, som alltmora leda den in på den akademisk-panegyriska vägen. Bland dessa föreningar må erinras om "Academia brasileira dos esquecidos", som spelade en afsevärd roll. Emellertid äro ett par diktare från denna tid af verklig betydendet. Manoel de Santa Maria Itaparica (f. 1704) är författare till skaldestycket "Eustachidos", som skildrar den helige Eustachius' lif, samt till "Descrição da Ilha de Itaparica", skaldens födelseort. Särskildt i sistnämnda verk framträder en sträfvande efter en nationell ton, som förut föga kommit till synes i den brasilianska diktningen. Den andre betydande skalden från denna tid är juden Antonio José da Silva (f. 1705), en verkligt genialisk skald, som genom sitt dramatiska författarskap väckt uppmärksamhet äfven utom sitt hemlands gränser. Hans pjäser, hvaraf åtta äro i behåll, utmärka sig för en spännande intrigbyggnad och framför allt en aldrig sinande komisk verve, som gör dem njutbara äfven för en nutida läsare. Bland de bästa äro "Vida de Don Quijote de la Mancha" och "As guerras de Alecrim e Mangerona". Antonio José's lif var fylldt af olyckor, till större delen härflyttande från hans judiska börd. Han brändes 1739 på bål efter en process med anledning af påstådt återfall i judendomen, som han emellertid faktiskt sedan länge öfvergifvit.

Den senare hälften af 1700-talet är ett för den brasilianska litteraturen betydelsefullt tidehvarf. Visserligen är denna litteratur alltjämt till sin allmänna karaktär en efterbildning af den portugisiska, och Coimbra är alltjämt äfven brasilianernas bildningshärd, men man skönjer mer och mer en nationell egenart, som hos några författare tager form af en medveten sträfvande till något nytt och själfständigt. Brasiliens växande betydelse för moderlandet bidrager här till, men äfven residensets

öfverflyttande till det blomstrande Rio de Janeiro, där flera akademier bildades, af hvilka "Arcadia ultramarina" var af stor betydelse för litteraturen. Viktigast var dock en politisk tilldragelse, hvilken band litteraturen närmare vid den alltmör vaknande längtan efter nationellt öberoende, nämligen den i Minas Gerães utbrutna misslyckade resningen, i hvilken flera författare deltog (se härom Brasiliens historia, sp. 20). Denna händelse hade stor betydelse för litteraturen såväl under den närmaste tiden hos den redan förut existerande s. k. Minas-skolans diktare, som allt framgent genom de frihetstendenserna och den politiska färg, som karakterisera flera brasilianska skalders verk. Bland Minas-skolans episke skaldar framstå José Basilio de Gama (d. 1785), hvars förnämsta arbete är dikten "Uruguay", som i fem sånger skildrar de spanska och portugisiska truppernas strider mot de för sitt öberoende kämpande indianerna i Uruguay, samt José de Santa Rita Durão (d. 1784), hvars epos i tio sånger, "Caramurú", är egnadt åt Bahias upptäckt och kolonisering, som utfördes af Diogo Alvares, af infödingarna benämnd Caramurú. Äfven lyriken hade inom Minas-skolan framstående representanter. Den mest berömda är Thomas Antonio Gonzaga (d. 1807). Han sökte efterlikna Petrarca och har i sin diktsamling "Márlia de Dirceu" lämnat prof på hög poetisk begåfning och stor formell talang. Mindre betydande, men märklig för den starka lokalfärgen i sina erotiska dikter är Manoel Ignacio da Silva Alvarenga (d. 1814). Hans dikter bära namnet "Gaura", liksom "Márlia" uppkallade efter föremålet för skaldens kärlek och hans sång. — Under 1800-talet när den brasilianska litteraturen sin högsta utveckling, samtidigt med att landet efter sin politiska frigörelse (1822) går hastigt framåt i själfständig inhemsk kultur. Redan då regenten vid Napoleons och fransmännens infall i Portugal öfverflyttade hofvet till Brasilien, kan ett uppsving förmärkas, och detta fortgick sedan under alltmer tilltagande politisk lifaktighet. Det religiösa elementet börjar nu åter spela en betydande roll, och de förste författarna voro andliga vältalare af hög rang. Antonio Pereira de Souza Caldas (d. 1814) författade formsköna och innerliga religiösa dikter och vann stor berömmelse för sin versifierade översättning af Davids psalmer. Hans samtida, den mera mystiskt anlagde Frei Francisco de São Carlos, är mest känd för sitt religiösa epos "A assumpção da santissima virgem", hvars lyriska delar och naturbeskrifningar förvärfvat det en berättigad popularitet. Den främste lyrikern under 1800-talets början var måhända José da Natividade Saldanha, hvars patriotiska sånger ega mycken kraft och skönhet. Äfven några af de i tidens politiska strider inblandade statsmännen utmärkte sig såsom författare, bl. a. José Bonifacio de Andrade e Silva (d. 1837), som skref i klassisk stil hållna patriotiska sånger, samt den för sina på ålderdomen samlade "Maximas, pensamentos e reflexões" högt skattade Marianno José Pereira da Fonseca (d. 1848). Samtidig med dem var Francisco Vilella Barbosa, markis af Paranaguá (d. 1846), hvars elegi vid Pedro I:s död och "Cantata à primavera" vunnit en viss berömdhet. —

Om de brasiliansk-portugisiska förhållandena vid denna tid voro gynnsamma för utvecklingen af en nationell brasiliansk kultur, må icke heller glömmas det stora intresse Dom Pedro II visade i kulturellt och litterärt afseende, och denne regent hade utan tvifvel ej ringa förtjänst om det starka uppsving litteraturen fick efter hans tronbestigning, 1840. Romantiken, som i Europa redan längesedan nått sin kulmen, kommer nu hit och verkar befriande på den brasilianska litteraturen, som förut alltjämt varit mer eller mindre bunden i den fransk-portugisiska klassicitetens band. Såsom den nya romantisk-nationella skolans grundläggare plägar anses Domingos José Gonçalves de Magalhães (1811—82), den brasilianska litteraturens mest berömda namn. Magalhães var emellertid uppfostrad i klassicitetens grundsatser, hans romantik var icke äkta och omedelbar. Men han arbetade med entusiasm för sitt mål och är värd stort erkännande, om också hans alster mestadels äro föga njutbara för vår tid. Hans verk omfattar olika grenar, lyrik ("Suspiros poeticos"), epik ("A confederação dos Tamoyos"), dramatik ("Antonio José, Olgiato"), och äfven inom filosofien efterlämnade han skrifter af intresse. I alla hans verk framträda hans nativistiska tendenser, i många finnas sköna detaljer, men hans fantasi var ej nog rik att åstadkomma fullödiga, bestående konstverk. Bland hans efterföljare märkas främst Manoel de Araujo Porto Alegre (1806—79), författare till diktsamlingen "Brazilianas" och till "Colombo", ett epos om två digra volymer, samt den äfven såsom historiker ("Historia da Conjuração Mineira" m. m.) bekante lyrikern Joaquim Norberto de Souza Silva (f. 1820). — Sin kulmen når den brasilianska romantiken i Antonio Gonçalves Dias (1823—64). Hans lyrik ("Primeiros cantos" 1846) är inspirerad främst af fosterlandets natur, och han hämtade ämnena för flera af sina dikter, såsom det ofullbordade episka verket "Tymbiras", från indianernas lif. Äfven som dramatiker skapade han verk af högt värde, såsom "Boabdil", "Leonor de Mendoza" m. fl. stycken. Bland öfriga romantiska skaldar märkas Manoel Antonio Alvares de Azevedo, Aureliano José Lessa, äfven talangfull romanförfattare, Laurindo José da Silva Rabello, Gentil Homem de Almeida Braga m. fl. Den romantiska skolans siste representant af större betydelse är Tobias Barreto de Menezes, verksam på många områden (äfven inom kritiken), men framför allt bekant för sin folkliga lyrik. — Efter 1870 inträffar i Brasilien samma omslag som i Europa, i det den realistiska riktningen inom litteraturen blir förhärskande. Bland representanterna för denna riktning må främst erinras om skalden och litteraturhistorikern Sylvio Romero samt romanförfattaren José de Alencar. Tidningar och tidskrifter spela en stor roll; bland de senare märkas "Revista brasileira", "Ephemerides nacionaes" och "Ilustração brasileira". Se vidare den nyss nämnde Sylvio Romeros "Historia da litteratura brasileira" (2 vol., 1880) samt Ferdinand Wolfs delvis föråldrade, men läsvärda "Le Brésil littéraire" (Berlin 1863). Båda dessa arbeten innehålla en mängd valda stycken af brasilianska författare.

E. S.-f.

Brasilianska nötter. Se Bertholletia.

Brasilianska strömmen. Se Atlantiska oceanen, sp. 339.

Brasilien (port. *Brazil, Brasil*, "bresiljlandet"), sydamerikansk federativrepublik, Brasiliens förenta stater (*Estados unidos do Brazil*), sträcker sig från 4° 23' n. br. (Kap Orange) till 33° 44' s. br. (sydspetsen af halfön Mirim) och från 34° 46' (Kap Branco) till 73° 55' v. lgd (Rio Aruita). Officiellt uppgifves arealen till 8,528,218 kvkm., men anses enligt en nyare planimetrisk beräkning i Gotha vara 8,468,950 kvkm. Genom ett fördrag i nov. 1903 bestämdes den länge omtvistade gränsen mellan B. och republiken Bolivia, hvarvid Öfre Acre, Öfre Purus och Öfre Jurna intill 11° s. br. tillföll B. Gränsen mellan B. och franska Guyana bestämdes 1 dec. 1900 genom schweiziska regeringens skiljedom samt mellan B. och brittiska Guyana dels genom en konvention af 6 nov. 1901 mellan B. och Storbritannien, dels genom italienska regeringens skiljedom 15 juni 1904. De genom dessa fördrag B. tilldömda områdena äro emellertid ännu ej exakt bestämda till yttinnehållet. Det omgives i n. af Guyana och Venezuela, i v. och s. af Columbia (Ecuador), Peru, Bolivia, Paraguay, Argentina och Uruguay, i ö. af Atlantiska hafvet.

Naturbeskaffenhet. Den föga iskurna kusten är i n. här och där garnerad af sandbankar och korallref, i s. af laguner. Dess hela längd är 7,920 km., och den räknar 42 mestadels mindre goda hamnar. De viktigaste uddarna äro Kap Orange, den nordligaste, Kap Raso do Norte, på norra sidan af Amasonfloden, Kap São Roque, Kap Branco, i landets östligaste del, samt Kap Frio, ö. om Rio de Janeiro. Kusten är fattig på öar. Marajó, Caviana och Mixiana m. fl. ligg vid Amasonflodens utlopp, Fernando Noronha långt ut i Atlantiska hafvet, n. ö. om Kap São Roque, São Sebastião och S:ta Catharina utanför den sydligare delen af kusten. Med undantag af Amasonflodens lågland i n. och La Plata-området i s. är B. ett högländ. Detta, som omfattar nära 3 mill. kvkm., är ett 300—1,000 m. högt tafelland, deladt genom en dalfåra, som genomflytes af Tocantins (åt n.) och Paranahyba (åt s.), i två höglätter: Goyaz-platån i ö. och Matto Grosso-platån i v. Öfver dem draga kedjor, mest från s. v. till n. ö., hvarför och floderna i regel flyta i dessa riktningar. Af dessa kedjor är den viktigaste Serra do Espinhaço, i sin sydligare del äfven kallad Serra da Mantiqueira, med landets högsta toppar, Itatiava (2,712 m.), Lapa (2,650 m.), São Mateo (1,880 m.), Itacolumi (1,750 m.). V. om denna kedja ligg de med gräs och buskar täckta *campos* i Minas Gerães. Helt nära kusten går en rad andra kedjor med många namn, af hvilka den högsta är Serra do Mar (1,650 m.), som i ö. begränsar höglätten São Paulo. I landets inre delar äro bergen lägre. Berglandet är i sin östra del väl bevattnad och skogbevuxet, de centrala och västra delarna äro mer torra, och platåerna här, de s. k. *chapadas*, bära blott buskar (*catingas*) eller gräs (*campos*). I nordöstra landet möta betydliga områden, som endast under regntiden äro täckta af vegetation, eljes öde (*sertões*). Hela området n. och v. om högländet hör till Amasonflodens lågland, som är täckt af väldiga urskogar (*selvas*). Först på gränsen till Guyana träffas åter berg.

På floder är B. mycket rikt. Till sex tiondedelar af sin yta hör det till Amazonflodens område, till en sjättedel till La Platas. Amazonfloden kommer in på brasilianskt område vid Tabatinga, har inom B. en längd af 3,828 km. och mottar där sina förmästa bifloder (se Amazonfloden, sp. 764). Till dess mynningsarm Rio Pará flyter också Tocantins. De viktigaste kustfloderna äro Parahyba, São Francisco, Parahyba do Sul och Jacuhy, som flyter ut i hafvet genom Lagoa dos Patos, hvilken genom en flod står i förbindelse med den sydligare, Lagoa Mirim. Slutligen flyta Paraguay, Paraná samt Uruguay åt s. till La Plata. Intet land på jorden har så många stora floder som B. Däremot äro sjöarna få och obetydliga.

I geologiskt afseende äro bergen utefter sydöstra kusten urberg, likaså Serra do Espinhaço och Serra de Tabatinga, hvarjämte floderna Tapajoz, Xingu, Tocantins och dess västra källflod Araguaya eroderat sig ned till urberget. Eljes tillhör hela det inre B. mestadels den mesozoiska formationen (hufvudsakligen kriten), blott i v. vid Madeira och i n. på båda sidorna om nedre Amazonfloden framträda äldre paleozoiska bildningar. En stor del af Amazonflodens lågland är tertiär eller alluvial bildning, medan Guyanas högländ hör till urbergsformationen. B. saknar vulkaner. Angående tillgången på nyttiga mineralier se nedan.

Klimatet är i ett så stort land mycket växlande. Då de högsta bergen ligga i västra delen af Amerika, medan de östra kustbergen äro af obetydlig höjd, så kan den på vattenånga rika sydöstpassaden blåsa öfver hela landet, som därigenom får en riklig nederbörd. Vid norra gränsen regnar det mest i december och juni, vid öfre och mellersta Amazonfloden på vintern, vid mynningen af denna flod från februari till maj; men äfven sommaren har rik nederbörd, vid Pernambuco råder regntiden från april till maj, vid Rio de Janeiro från november till mars. Vinterregn äro i regel inskränkta till kustområdet, medan i de inre delarna vintern är den torraste tiden. Regnmängden per år är i Iquitos 262 cm., i Manaus 140 cm., i Pará 180 cm., i Pernambuco 275 cm., i Rio de Janeiro 121 cm. — I Pará är den svalaste månaden februari (+ 26° C.), den varmaste november (27°, i Iquitos den svalaste juli (23,4°), den varmaste november (25,6°), i Pernambuco den svalaste juli (23,6°), den varmaste februari (27,1°), i Rio de Janeiro den svalaste juli (21,2°), den varmaste februari (26,6°), i Blumenau den svalaste juni (15,4°), den varmaste januari (26,6°). I de inre delarna, s. om Amazonfloden, faller termometern icke sällan under nollpunkten, och här har man någon gång ända till 3—4° kallt. I de lägre trakterna af norra och mellersta B. uppträda från jan. till maj ofta förhärjande sjukdomar, såsom frossor och febrar; den farligaste är gula febern, som 1849 första gången inkom från Västindien. Däremot uppträda dessa epidemier icke i södra B.

Växtligheten är utomordentligt rik, till följd af den i allmänhet ymniga nederbörden och den året om höga värmen. B. kan delas i tre växtgeografiska zoner: urskogsområdet vid Amazonfloden (*hyllæa l. selvas*), bergskogsområdet vid östra kusten samt det inre tafellandet. Här förhärskar savanner (*campos*), som än äro trädlösa, men vid regntidens inbrott klädas med den rikaste blomsterskrud, än

äter täckas af glesa skogar med låga, knotiga träd. Längs högländets vattendrag frodas äfven högskogar, som dock äro mindre yppiga. Den tropiska urskogen består af ständigt grönskande löfträd, tillhörande myrtenväxternas, ärtväxternas, lagerträdens m. fl. familjer. palmer och trädlika ormbunkar, bambu m. m. och sammanväfves af jättelika, endast i trädtopparna grönskande lianer. Uppå i ljuset i träd-kronorna sitta massor af epifyter, såsom bromeliaceer, orkideer och aroideer. Af trädslagen äro 120 användbara till byggnad och husgeråd. I Europa äro bland dem de mest kända: mahognyarter och jakaranda. Många träd gifva olja; ännu flera gifva textila ämnen. Rik på mjölksaft är framför andra seringueira (*Hevea brasiliensis* l. *Siphonia elastica*), som lämnar kautsjuk. Bland färgträden må nämnas orleana, brasiliéträdet (bresilja l. färböck) och drakblodsträdet. Till de nyttigaste af alla trädslag hör carnaüba-palmen (*Copernicia cerifera*), som lämnar byggnadsvirke, läkemedel, bast, stärkelse, kreatursfoder, surrogat för korn, surrogat för kaffe, mjölksaft, alkali, fibrer till hattar (till ett årligt värde af öfver 2 mill. kr.) och framför allt vax, hvaraf ensamt i prov. Ceará vissa år mer än 2 mill. kg. skördats. B. är utomordentligt rikt på medicinalväxter. De viktigaste äro sassaparill, ipecacuanha och copaiva. Bland kryddväxter må nämnas vanilj, spansk och cayenne-peppar; bland åtliga frukter: ananas, geyava, paranöt samt, af rotfrukter, batater, maniok, jama m. fl., hvilka planteras, ehuru de växa vildt. Bland växter, hvaraf drycker beredas, märkes kakao. Om odlade växter se sp. 14. Jfr Amerika, sp. 799 ff.

B. fauna är ytterst rik, i synnerhet på fågelarter med en utomordentlig färgprakt. För landet egendomliga äro tukanen och kolibri. Många slags papegojor finnas och stora hönsfåglar, hvilka sistnämnda gifva godt villebråd. B. är fattigt på större däggdjur. Störst är tapiren. Apor, pekaris, flodsvin och hjortar finnas i mängd. Sengångaren, myrsloken och bäldjuret äro anmärkningsvärda. De största rofdjuren äro jaguar och puma, men äfven andra kattdjur samt rofdjur af hundsläktet finnas. Hästen uppträder förvildad i stora hjordar. I nedre Amazonområdet förekomma ett par hvaldjur och lamantinen. Några arter pungdjur finnas i B. Af reptilier märkas alligatorn, boa-ormen samt många giftiga land- och vattenormar. Sköldpaddor finnas i stor mängd, och fiskfaunan är utomordentligt rik. Till denna hör jättefisken piracuru (*Arapaima gigas*), den elektriska ålen m. fl. egendomliga arter. Af insekter finnas i B. många stora och färgrika arter. Termiter, myror, kackerlackor, sandloppor och moskiter äro en landsplåga.

Befolkningen beräknades 1903 till omkr. 16,000,000 pers. Vid folkräkningen 31 dec. 1890 utgjorde den inemot 14,400,000 inv., eller blott 1,7 på 1 kvkm.; därtill kommo omkr. 600,000 vilda indianer, alltså tillsammans omkr. 15 mill. Invärnarnas fördelning på de olika staterna var följande:

stat	areal kvkm.	folkmängd	inv. på 1 kvkm.
Förbundsdistriktet ...	1,394	522,651	375
Alagoas	58,491	511,440	9
Amazonas ...	1,897,020	147,915	0,07
Bahia	426,427	1,919,802	4
Ceará	104,250	805,687	8

Espirito Santo	44.839	135.997	3
Goyaz.....	747.311	227.572	0,3
Maranhão ...	459.884	430.854	0,3
Matto Grosso	1.379.651	92.827	0,07
Minas Gerães	574.855	3.184.099	5
Pará	1.149.712	328.455	0,3
Parahyba ...	74.731	457.232	6
Paraná.....	221.319	249.491	1
Pernambuco	128.395	1.030.224	8
Piahy.....	301.797	267.609	0,3
Rio de Janeiro	68.982	876.884	13
Rio Grande			
do Norte...	57.485	268.273	4
Rio Grande			
do Sul.....	236.553	897.455	4
São Paulo ...	290.876	1.384.753	4
São Catharina			
.....	74.156	288.769	4
Sergipe.....	39.690	310.926	8
Acre-området	191.600	70.000 (omkr.)	0,3
	8.528.218	14.400.000 (omkr.)	1,7

Af befolkningen uppgåvos 37, proc. vara hvita, 37,9 proc. mestiser, 19,9 proc. negrer och mulatter, 3,9 proc. indianer samt 1 proc. andra. Dock är säkerligen de whites antal betydligt öfverdrifvet; de härstamma mest från Madeira och Azorerna, på senare tider ha också många italienare invandrat. Hufvuddelen af befolkningen utgöres af blandningar mellan hvita, svarta och indianer, och antalet rent hvita är jämförelsevis ringa. Man kallar afkomlingar af hvita och negrer mulatter samt af indianer och hvita eller negrer mestiser (mestico); kreoler kallas i B. inom landet födda negrer; afkomlingar af negrer eller indianer och blandraser heta caribocos, cafuzos eller cabocos. — Urinfödingarna, indianerna, äro delade på flera stammar, af hvilka de viktigaste äro tupi, som bo dels i trakten af Rio de Janeiro, dels under namnet guarani mellan Paraguay och Paraná, flera karibstammar, bl. a. bakairi, samt gessammar, af hvilka de mest kända äro botokuderna. I allmänhet stå B:s indianer lågt. (Se vidare Indianer.) — B:s språk är portugisiskan.

Till B. har under 1800-talet en stark immigration från Europa egt rum. I de sydligaste delarna ha sedan 1818 så många tyskar slagit sig ned, att de kunnat bilda egna kolonier och nu intaga en härska ställning, allra mest i Rio Grande do Sul. Man anslår deras antal till 250,000, däraf de flesta i Rio Grande do Sul. Emellertid hafva än fler italienare och portugiser invandrat, så att de förres antal nu anslås till 1,5 mill., de senares till 1 mill. Af andra folk märkas 100,000 spanjorer och 80,000 polacker. Immigrationen steg 1875—84 till 228,400 pers., 1885—93 till 782,540, 1894—98 till 541,930. Dock hafva också många åter lämnat landet med grusade förhoppningar, delvis därför att regeringen icke infriat de löften, hvarmed dess agenter lockat europeerna att ditflytta. I regel söka dock de olika staterna att genom upplåtande af jord till billigt pris draga till sig invandrare för att ersätta den genom slaveriets fullständiga upphäfvande (1888) förlorade arbetskraften.

Den förhärskande religionen är den romersk-katolska, dock ha enligt författningen alla konfessioner samma rätt till statens skydd. 14,18 mill. af invånarna äro således katoliker, 143,743 protestan-

ter; öfriga beklännelser äro representerade blott genom några få tusental. Den romerska kyrkan består af ärkebiskopsstiftet Bahia, hvars chef kallas B:s metropolit och primas, samt 11 biskopsstift. Kloster få sedan 1855 icke mer mottaga noviser; republiken har sedan afskaffat alla ordnar. Folkbildningen står lågt, dock har den gjort vissa framsteg under senaste tiden. Undervisningen i primärskolorna är fri och obligatorisk, ehuru det sistnämnda stadgandet är nästan illusoriskt i följd af brist på lärare, skolor och vägar. Antalet offentliga skolor är 7,500 med 300,000 lärjungar. I hvarje större stad skall finnas ett lyceum, hvars lärare skola hafva aflagt examen i kollegiet i Rio de Janeiro eller i ett seminarium (*escola normal*). Af högre läroanstalter finnas juridiska fakulteter i Pernambuco och São Paulo, medicinska i Rio de Janeiro och Bahia, en polyteknisk skola i Rio de Janeiro, en bergsskola i Ouro Preto, högre handelsskola i Rio de Janeiro, skollärarseminarier, yrkesskolor, marinskola, flera krigsskolor, åkerbruksskolor, ett konservatorium i Rio de Janeiro m. fl. På denna ort finnas äfven ett astronomiskt observatorium, nationalmuseum, nationalbibliotek m. fl. vetenskapliga eller konstanstalter. 11 teologiska fakulteter finnas. 460 tidningar och tidskrifter lära förekomma.

Materiell kultur. Åkerbruket är den viktigaste inkomstkällan. Den förnämsta af dess produkter är kaffe, hvaraf B. lämnar öfver hälften (omkr. 70 proc.) af hela jordens afkastning. År 1901 skördades 885,6 mill. kg. Staten São Paulo producerar mer kaffe än hela det öfriga B. Tekulturen har icke vunnit någon nämnvärd utsträckning, emedan brasilianerna föredraga paraguay-te. Andra åkerbruksprodukter äro kakao, maniok, jordnötter, bönor, bananer, majs och ris samt i södern de vanliga spannmålslagen, hvaraf dock ej få tillräckligt till landets eget behof. Boskapsskötseln drives mest på de inre höglätlarna; den afser hufvudsakligen hästar och nötkreatur, däremot blott i mindre grad får och svin. — Ur de vidsträckt skogarna fås många dyrbara träslag; dessutom kautsjuk af *seringueira*, herva-maté (*paraguay-te*) af *Ilex paraguayensis*, paranötter, ipecacuanha, sassaaparill, kopaiva-balsam, ricinuskärnor samt många andra droger och färgämnen. — Rikedomen på mineral är så stor, att dessa fordom intogo första platsen af landets produkter; numera spela de en mycket underordnad roll. Hufvudorten för guldproduktionen är Minas Gerães, där (vid Ouro Preto) flera engelska bolag bearbeta fyndigheterna. Hela guldproduktionen för åren 1691—1875 skattas af Soetbeer till något öfver 1 mill. kg.; sedan dess har den sjunkit och utgjorde 1898—1902 i medeltal 3,729 kg. per år. Utbytet af andra metaller är obetydligt, äfven af järn, ehuru det förekommer i mäktiga lager. Stenkol har man funnit i Santa Catharina och Rio Grande do Sul. Af ädla stenar finnas safirer, rubiner, topaser, beryller, turmaliner, granater och diamanter. Rikast på diamanter äro distriktet Diamantina i Minas Gerães längs Serra do Espinhaço och i Bahia Serra do Sincora och Serra Assurua, medan i Goyaz, Paraná och São Paulo diamanter träffas endast enkasta. Genom de rika diamanfynden i Syd-Afrika hafva såväl värdet som produktionen fallit. 1891 utgjorde utførseln endast 80,000 karat. — *Industrien* är, trots höjda skyddstullar

och beviljad tullfrihet för materiel för fabriker och verkstäder, ännu i sin linda. Viktigast är bomulls-industrien (omkr. 100 fabriker). Järngüterier och maskinverkstäder finnas i alla större städer, skepps-varf i många sjöstäder, sågverk och kvarnar flerstädes, tvål- och ljusfabriker endast i de största städerna, oftast i förening med de stora slakterierna, sockerbruk och brännerier i sockerdistrikten, ölbryggerier och garfverier i större skala endast i södra B. — *Handeln.* Grosshandeln ligger mest i utlänningsarnas händer. Kusthandeln, som sedan 1873 är öppen äfven för utländska fartyg, har stigit i synnerhet i de båda norra staterna, delvis till följd af ångbåtstrafikens utveckling på Amazonfloden. Importen hade 1902 ett värde af 206,828 mill. mil-reis (guld), exporten s. å. 323,883 mill. mil-reis (guld). De förmåsta exportvarorna voro 1903, då utførseln hade ett sammanlagt värde af 36,888 mill. pd st., kaffe (19,076 mill. pd st.), kaustjuk (9,733 mill. pd st.), hudar (1,820 mill. pd st.), bomull (1,324 mill. pd st.), kakao (1,012 mill. pd st.), tobak (949,000 pd st.). I handeln på B. deltaga i synnerhet Förenta staterna (145,210), England (114,458), Tyskland (74,882), Frankrike (51,913), Argentina (27,648) och Portugal (17,513 mill. guld-mil-reis i sammanlagt in- och utförsel 1902). 1901 anlöpdes B:s 52 hamnar af 3,741 fartyg om 6,022,808 ton i utrikes sjöfart och af 11,334 fartyg om 3,874,329 ton i inrikes sjöfart. De största hamnstäderna voro 1900 Santos med 365, Rio de Janeiro med 294, Pará med 212, Bahia med 80, Pernambuco med 59 mill. mil-reis i omsättning. Andra viktiga hamnar äro Porto Alegre, Maceió, Cuyabá, Victoria, São Luiz de Maranhão, Ceará och Destorror. Talrika ångbåtslinjer förmedla samfärdseln med Europa och Nordamerika. — Den brasilianska handelsflottan steg 1901 till 228 ångbåtar om 91,465 ton och 343 segelfartyg (öfver 50 ton) om 76,992 ton. — *Samfärdsmedel.* Järnvägarna hade 1902 en längd af 14,798 km. Den första järnvägen i B. öppnades 1854 mellan Porto da Maná och Raiz da Serra. De viktigaste linjerna äro Centralbanan (föret Dom Pedro II:s bana), från Rio de Janeiro förbi Lafayette till Itabira (i Minas Gerais), med bibanor till Santa Cruz, Macacos, Campinho, Porto Novo de Cunha m. fl., tills. 866 km., vidare Cachveira—São Paulo 231 km., Alagocinhas—São Francisco 322 km., Porto Alegre—Uruguayana 377 km. m. fl. I det öfriga landet förmedlas persontrafiken medelst postvagnar för 8 personer eller fjäderlösa vagnar för 2 passagerare. B:s floder äro trots de i några af dem befintliga forsnarna af största vikt för den inre samfärdseln. Staten subventionerar flera ångbåtslinjer på floderna äfvensom på de stora kust-sjöarna (Lagoa Mangoaba och Lagoa do Norte i Alagoas, Lagoa dos Patos i Rio Grande do Sul). Man beräknar den för ångbåtsfart tillgängliga sträckan af ensamt Amazonflodens och Tocantins' flodsystem till 43,250 km. — *Telegraflinjerna* hade 1902 en längd af 22,568 km., med 1,036 byråer; samma år befördrades 1,395,932 telegram. Postkontorens antal var 1899 2,687.

Författning och förvaltning. Enligt den af kongressen 25 febr. 1891 proklamerade författningen är B. en federativrepublik, i hvilken hvar och en af de forna 20 provinserna bildar en stat och hufvudstaden Rio de Janeiro med kringliggande om-

råde ett förbundsdistrikt, det senare dock endast tills en ny förbundshufvudstad hunnit anläggas i ett för ändamålet reserveradt område af 14,400 kvkm. i det inre höglandet i staten Goyaz, hvilket sedermera skall blifva förbundsdistrikt. De särskilda staterna, hvilka styras af guvernörer, utnämnda för 3—5 år, hafva i regeln full själfbestämningsrätt, ja t. o. m. rätt att slå sig tillsammans eller dela sig för att ansluta sig till andra stater eller bilda nya stater, under förutsättning att vederbörande lagstiftande församling i två på hvarandra följande sessionsperioder och nationalkongressen gifvit sitt bifall. I de enskilda staternas angelägenheter får förbundsregeringen ingripa endast i vissa fall, nämligen för att med förbundshären och flottan afvisa fiendliga anfall, upprätthålla förbundets republikanska författning och trygga förbundslagarnas verkställighet. Förbundsregeringen förklarar krig och sluter fred, bestämmer införseltullar, post-, telegraf- och stämpelafgifter, reglerar kustfarten och lagstiftar rörande sedelbanker. Författningen erkänner tre statsmakter: en verkställande, en lagstiftande och en dömande. Den *verkställande* utöfvas af en president med en vicepresident, hvilken äfven är senatens talman, som ställföreträdare. De måste vara minst 35 år gamla och utses för 4 år genom allmänna direkta val med absolut majoritet. Presidenten kan ej omedelbart återväljas, vicepresidenten ej väljas till president för den omedelbart följande ämbetsperioden. Presidenten utnämner de 6 ministrarna (ministern för utrikes ärenden; inrikes- och justitie-; finans-; krigs-; marinministern; ministern för industri och allmänna arbeten), förbundsämbetsmän och sändebud hos utländska makter, är högste befälhafvare öfver krigsmakten samt representerar republiken inför utlandet. Han utfärdar årligen ett budskap till kongressen samt sanktionerar och kungör dennas beslut; om han vägrar godkänna ett kongressens beslut såsom författningsvidrigt, erhåller det likväl gällande kraft, om det änyo antages af båda kamrarna med $\frac{2}{3}$ majoritet i hvardera kammaren. Ministrarna få icke tillhöra någon af kamrarna och få personligen förhandla endast med utskotten. Den *lagstiftande* makten utöfvas af nationalkongressen, som består af senaten och deputeradekamraren. Senaten räknar 63 medlemmar (3 för hvarje stat och för förbundsdistriktet), valda för 9 år, och förnyas med $\frac{1}{3}$ hvar tredje år. Den bildar liksom i Nord-Amerikas förenta stater riksrätt, inför hvilken presidenten, ministrarna och andra förbundsämbetsmän åtalas för ämbetsförselser, samt utnämner på lifstid medlemmarna i förbundsdomstolen. Deputeradekamraren består af 212 medlemmar, hvilka väljas för 3 år, så att 1 deputerad kommer på 70,000 inv., men på hvarje stat minst 4 och så att äfven minoriteten blir representerad. Vicepresidenten är senatens talman, men deputeradekamraren väljer själf sin talman. Båda kamrarnas ledamöter utses genom direkta val; valberättigad är hvarje brasilian, som fyllt 21 år och kan läsa och skriva, med undantag af understödstagare och soldater i aktiv tjänst. Förslag till grundlagsändringar kunna väckas antingen af de enskilda staternas parlament eller af kongressen. Frågan upptages till behandling, om $\frac{2}{3}$ af staterna genom majoritetsbeslut af sina parlament eller om $\frac{1}{4}$ af ledamöterna i någondera af kongressens hus därom enats, och förslaget blir lag, om

$\frac{2}{3}$ af båda husens ledamöter antaga det. Bland andra bestämmelser i författningen märkas stadgandena om allmän värnplikt, obligatoriskt civiläktenskap, fri religionsöfning, konfessionslös skolorundervisning, församlings-, tal- och tryckfrihet, fränvaro af adelskap och ordnar. Dödsstraff är afskaffadt utom i hären under krig. Hären, som sedan 1875 bildas genom allmän värnplikt, räknade 1904 i fredstil 28,160 man och 1,600 officerare, hvartill komma ett gendarmeri på omkr. 20,000 man, däraf 2,486 i Rio de Janeiro, och ett frivilligt bildadt nationalgarde. Flottan bestod 1904 af 2 tredje klassens linjeskepp, 2 kustpansarskepp, 17 små kryssare, 1 pansarkanonbåt, 1 torpedjagare, 8 första klassens torpedbåtar, tillsammans 34,442 ton, 81,050 indikerade hästkrafter och 205 kanoner. Dessutom finnes en del äldre, nu tämligen värdelösa krigsfartyg. Flottans personal bestod s. å. af 600 officerare, 4,000 matrosar, 1,500 sjukadetter och skeppsgossar, 500 marinsoldater och 1,000 eldare.

Rättsskipning. Landets högsta domstol, förbundsdomstolen, hvilken har ungefär samma befogenhet som förbundsdomstolen i Nord-Amerikas förenta stater, består af 17 af senaten utnämnda ledamöter. I andra instans döma 11 appellationsdomstolar. Därjämte fungera 7 handelsdomstolar. Första instans äro i brottmål aflönade polisdomare (*delegados* och *subdelegados de policia*) och i civilmål valda fredsdomare (*juizes de paz*). I svårare brottmål användes jury. Med undantag af fredsdomare äro alla domare och assessorer oafsättliga. Strafflagen är bildad efter code Napoléon; i civilmål gäller den brasilianska kodex, en blandning af äldre portugisiska lagar, tillökad med nya, ofullständiga, hvarandra motsägande paragrafer och tolkningar.

Finanser. Budgeten har förr nästan alltid uppvissat ett deficit. För 1903 upptog den i utgifter 238,499 mill. pappersmilreis och 42,593 mill. guld-milreis (däraf 24,5 mill. för marinministeriet, 46,3 mill. för krigsministeriet, allt pappersmilreis, 4,8 mill. guld- och 66,77 mill. pappersmilreis för ministeriet för industri och allmänna arbeten samt för finansministeriet 36,89 mill. guld- och 83,84 mill. pappersmilreis) och i inkomster 43,124 mill. guld- och 255,54 mill. pappersmilreis, största delen in- och utförseltullar. Statsskulden uppgick 1903 till 65,817 mill. pd st. i utländska skulder och 72,792 mill. pd st. i inländsk skuld. Af sistnämnda summa utgjorde den rörliga skulden 9,02 mill. pd st. och det utelöpande pappersmyntet 33,775 mill. pd st. eller mer än 675 mill. milreis. De enskilda staternas skulder utgjorde 1898 10.1 mill. pd st.

B:s nuv. vapen eller rättare emblem är en femuddig gyllene stjärna med uddarna fasetterade och försedda med smal röd innerkant; i vinklarna mellan uddarna gyllene strålar. Stjärnan täckes af en blå skifva, som inom en silverkantad, blå, med 20 femuddiga silfverstjärnor belagd ring visar Södra korsets stjärnbild. Den stora stjärnan omgifves af en lagerkvist och en tobakstjälk, nedtill sammanhållna af en rosett, som halft täcker fästet af ett upprätt svärd. Under det hela ett band med inskrift "Estados unidos do Brazil. 15 de novembre de 1889". Flaggan är grön med en ockerfärgad rombyta; i denna en blå glob, delad i två halfter af ett hvitt band, som bär valspråket "Ordem e progresso" (ordning och framsteg). I det blå fältet

ses 21 stjärnor: 1 öfver bandet, symboliserande det neutrala municipiet, och 20 (bland dem Söderns kors) under detta, representerande de 20 staterna. Landets färger äro grönt och gult.

Mynt, mått och vikt. Myntenheten är *milreis* (å 1,000 reis, å pari = 2,04 kr.); 1,000 milreis = 1 *conto*. Skiljemynten präglas i nickel och koppar; det minsta gäller 10 reis. Jämte dessa småmynt cirkulera nästan uteslutande papperspengar. Kursen är mycket växlande. Metersystemet infördes genom lag af 1862 och är sedan 1874 ensamt lagligt, men äldre mått och vikter äro dock ännu i bruk.

Litt.: W. Sellin, "Das kaiserreich B." (2 bd, 1885), Wells, "A sketch of the physical geography of Brazil" ("Proceedings of the royal geogr. soc. of London" 1886), v. d. Steinen, "Durch Zentral-B." (s. å.) och "Unter den naturvölkern Zentral-B." (1893), A. Mare, "Le Brésil" (2 bd, 1890), Hartt, "Geology and physical geography of Brazil" (s. å.), Ehrenreich, "Die eintheilung und verbreitung der völkertämme B.s" (1891), Therese von Bayern, "Meine reise in den brasilianischen tropen" (1897), och Lamberg, "B., land und leute" (1899). Se för öfrigt Garraux, "Bibliographie brésilienne" (1898), och utförlig förteckning i W. Sievers, "Süd- und Mittelamerika" (1903). J. F. N.

Historia. Som B:s upptäcktare prägar anses portugisen Cabral, hvilken under en färd till Indien ankrade i en bukt, som han kallade Porto Seguro — där senare staden Santa Cruz grundades — och i april 1500 tog det nya landet i besittning för portugisiska kronans räkning under namnet *Ilha da vera cruz* ("Det sanna korsets ö"). Trakten kring Amazonflodens mynning hade emellertid redan i början af samma år besökts af spanjoren Pinzon, Columbus' följeslagare. Namnet *Brazil*, som ursprungligen betecknade ett där förekommande, i handeln tidigare från Asien bekant färgträd, blef snart landets officiella benämning. Under 1500-talets första årtienden fortsattes de portugisiska upptäcktsfärderna i dessa nejder, bl. a. af Amerigo Vespucci. 1 jan. 1502 upptäcktes den bukt, som fick namnet Rio de Janeiro, enär den antogs vara mynningen till en stor flod. Den begynnande kolonisationen höll sig emellertid först till landets nordliga delar, och São Salvador de Bahia blef 1549 residensort för landets förste generalkapten, Tomé de Souza. Först hade portugiserna använt sin nya besittning mest till anhaltplats på vägen till Indien och till deportationsort för judar, förbrytare och af inkvisitionen dömda kättare. Efter 1530 började ordentliga nybyggen anläggas och portugisiska adelsmän erhöles som länsherrar med arfsrätt stora landområden. Souza medförde jesuitiska missionärer, hvilka snart med värme åtog sig de förtryckte indianernas sak och äfven sökte åstadkomma mänskligare behandling af de negerslafvar, som i stort antal importerades för den hastigt upblomstrande sockerodlingens skull. I brasilianska farvatten började snart äfven franska och holländska sjöfarande att visa sig, och deras hållning blef alltmera hotande, särskild sedan Portugal efter föreningen med Spanien indragits i Filip II:s strider med det protestantiska Europa. Farligast af fransmännens anfallsföretag var det af Coligny och andra ledande hugenotter planerade, som 1555 riktades mot trakten af Rio. Expeditionen anfördes af adelsmannen Villegagnon, som på en efter honom upp-

kallad liten ö i bukten anlade ett fäste, Fort Coligny. Meningen var att där skaffa de förtärliga hugenotterna en tillflyktsort. Först efter mångåriga strider lyckades portugiserna 1567 förjaga de franske nykomlingarna, och s. å. anlades vid bukten den befästa staden Rio de Janeiro. Ett franskt försök 1612 att kolonisera Maranhão ledde till portugisiska upptäcktsfärder uppåt Amazonflodens område. Långvarigare och mera hårdnackade blefvo striderna med holländarna. Dessa grundade 1621 ett väst-indiskt kompani efter mönstret af det ostindiska och utsände 1624 till Brasilien en stor expedition, som för en tid intog Bahia. 1629 visade de sig vid Olinda, som brändes, och vid Recife grundades ett starkt befäst holländskt nybygge. Den holländska koloniens område utvidgades snart, sedan kompaniet som ståthållare 1636 utsändt Johan Mauritz af Nassau, hvilken förde en rad framgångsrika fälttåg mot portugiserna och invid Recife uppbyggde staden Mauritiopolis. Kompaniet mistänkte honom emellertid för att vilja i B. grunda ett oberoende väld, och delvis till följd af dess trakasserier återvände han hem 1644. Kort förut (1640) hade Portugal under dynastien Bragança frigjorts från unionen med Spanien, och kompaniet hoppades nu af den portugisiska konungen utverka frivillig afträdelse af B. Där uppstod emellertid bland de portugisiska kolonisterna en mot holländarnas riktad nationell rörelse under ledning af köpmannen Vieira, hvilken vann flera segrar, och med Recifes fall 1654 var det för alltid förbi med holländarnas eröfringsplaner i B. Holländarna afstodo i en fred med Portugal 1661 sina anspråk mot vederlag af handelsrättigheter och en penningsumma.

Monopolsystemet efter spanskt mönster utvecklades under den portugisiska tiden starkt i B. och genomfördes till moderlandets förmåga på det hänsynslösa sätt. Kolonisationen kom från 1600-talets slut att alltmer vända sig söderut, i synnerhet sedan i södern rika guldfyndigheter upptäckts på 1690-talet och äfven diamantgrufvor efter 1730 började bearbetas. Invandringsströmmen riktades därigenom mot provinserna Minas Gerães, Rio de Janeiro och São Paulo. I sistnämnda provins hade jesuiterna skaffat sig en stark ställning, och de utförde stort inflytande öfver de kristnade indianerna i de kolonisamhällen de grundat längre inåt landet. São Paulos portugisisk-indianska befolkning, de s. k. paulisterna, utbreddes under gränsstrider till portugisiska väldet söderut öfver Rio Grande do Sul och sökte för Portugal vinna äfven den spanska provinsen Banda Oriental (nuv. Uruguay). Under sina upptäcktsfärder inåt landet, för att söka guld och fånga indianer till slafarbete i sockerplantagen, kommo de i strid med jesuiterna, hvilka ständigt försvarade indianernas frihet och med åren allt tydligare eftersträfvade upprättandet af en själfständig, teokratisk stat vid floderna Paraná och Paraguay. 1711 utsattes Rio de Janeiro för ett anfall af den franske sjöhålden René Duguay-Trouin, som intog och brandskattade staden och efter ett (misslyckadt) angrepp på Bahia för hem med rikt byte. De södra provinsernas växande betydelse föranledde 1763 kolonistryrelsens förflyttning från Bahia till Rio de Janeiro. Pombals reformer i Portugal fingo sin motsvarighet äfven i B., i det att jesuitorden 1759 förvisades ur landet.

Till något genombrott i det gamla monopolsystemet ledde ej Pombals reformer, men de väckte frihetssträfvandena till lif och framkallade bland befolkningen en stark känsla af landets rika framtidsmöjligheter. Dessa kunde ej under det rådande systemet tillgodoses; direkt handelsförbindelse med främmande makter var förbjuden; äfven handeln med Portugal var inskränkt till några få hamnar; odling af vissa moderlandets produkter, såsom vin och olja, samt fabriksanläggningar tillätos ej; skolor och vägar saknades nästan alldeles o. s. v. Ett förbud till den kommande revolutionen var det uppror, som 1789 hotade utbryta i provinsen Minas Gerães; sammansvärjningen, till hvilken flera af den brasilianska litteraturens förnämste män anslutit sig, upptäcktes, ledarna fängslades och dömdes till dödsstraff eller deportation till Portugals afrikanska kolonier. Frihetssträfvandena lefde emellertid på många håll kvar och vunno ökad näring genom inverkan af franska revolutionens idéer och likartade rörelser i det spanska Amerika.

En afgjord förändring i B:s ställning inträdde 1808, då Johan VI undan Napoleons härar flydde öfver till Rio de Janeiro. B:s produktionsmedel, som voro den flyktande konungens enda resurser, måste nu utvecklas, och redan s. å. förklarades alla landets hamnar öppna för vänskapliga nationers fartyg. Genom fördrag i febr. och dec. 1812 förstodo särskildt engelsmännen att därpå draga fördel. Handel och industri upplomstrade snart, högre undervisningsanstalter anlades, statsinkomsterna fördubblades på tio år, och den hvita befolkningen tillväxte hastigt i antal. I det yttre tog sig B:s uppböjelse från förtryckt koloni till med Portugal sidordnad besittning uttryck i regentens nya titel "konung af Portugal, B. och Algarve" (1815). Banda Oriental eröfrades 1816 och införlifvades 1821 som "den cisplatinska provinsen" i konungariket B. Oafhängighetsrörelsen forter emellertid alljämt och stärktes genom den ovilja konungens ovärdiga portugisiska hofgunstlingar framkallade. Dess egentliga hård var Pernambuco, där redan 1814 ett sällskap bildats med B:s republikanska oberoende som syftemål. Där utbröt ock 1817 en republikansk resning, hvilken emellertid undertrycktes och åtföljdes af stark reaktion, som ytterligare stegrade missnöjet. De nya regementen, som eftersändes från Portugal, bidrogo att sprida de liberala idéerna, särskildt i landets nordliga delar. Till utbrott kom jäsningen i samband med revolutionen i Oporto 1820, hvilken föranledde Johan VI:s hemresa. I B. kvarlämnade Johan som regent sonen Dom Pedro, hvilken i febr. 1821 kallade separatistpartiets ledare José Bonifácio de Andrada till minister. En rådgifvande national-församling inkallades, och de portugisiska trupperna tvungos att afsejla (febr. och mars). Cortes i Portugal sågo den nya rörelsen med ovilja, utsände nya trupper till Bahia och hemkallade (i sept.) Pedro vid äfventyr af tronföljdens förlust. För att rädda B. åt dynastien anslöt sig Pedro alltmer afgjort till oafhängighetsrörelsen; han antog i maj 1822 titeln "B:s ständige försvarare" (*defensor perpetuo do Brazil*), proklamerade på en resa i São Paulo B:s oberoende (9 sept.) och lät sig i Rio de Janeiro (10 okt.) utropas till kejsare af B. I nov. tog han i sin tjänst den engelske amiralen Cochrane, hvilken intog Bahia, Maranhão och Pará. Vid 1823 års slut

var hans myndighet erkänd i hela landet. Som kejsare (1822—31) kom Dom Pedro I snart i strid med liberalerna och företog redan i nov. 1823 en statskupp, hvarigenom den i maj inkallade lagstiflande församlingen upplöstes. I mars 1824 utfärdade han en på 1789 års principer byggd, oktrojerad örfattning, men dess bestämmelser stannade tills vilare på papperet, och kejsaren styrde med diktatorisk myndighet, medan Cochrane gjorde slut på en norra B. proklamerad, oberoende federativ republik (aug. s. å.). Förmåligast genom Cannings inverkan förmåddes Portugal att (29 aug. 1825) erkänna B:s oberoende. Då efter Johan VI:s död följande år Pedro af Rio de Janeiro förmådde kejsaren att abdikera till förmån för sin sexårige son, Dom Pedro (6 april 1831), hvarefter han afreste till Europa, där han dog 1834. Dom Pedro II (1831—89) stod under sin omyndighetstid under ett af kamrarna utnämndt regentskap, hvilket först hade att bestå häftiga tvister med den unge kejsarens uppfostrare, de Andrada, och sedermera endast med vapenmakt kunde betvinga de federalistiskt och republikanskt sinnade invånarna i Bahia och Maranhão. Äfven sedan Pedro förklarats myndig och bestigit tronen (1840), forforo länge oafhångighetsstriderna i provinserna. Rio Grande do Sul hade förklarat sig oberoende 1835 och försvarades till 1843 af Garibaldi; insurgenterna underkastade sig först 1845. En tvist med England om visitationsrätten ledde 1850 till en uppgörelse och slafhandels afskaffande. I förbund med Paraguay, Uruguay och argentinska insurgenter bekämpade B. 1850—52 diktatorn Rosas i Argentina, hvilens hotande enväldsmakt det lyckades de förbundne att störta. Nu följde en tid af lugn och fredlig utveckling. Pedro II, som var en fint bildad och humanitär anlagd personlighet, sökte i sitt regeringssätt efterlikna Europas konstitutionella monarker. I motsats mot de spansk-amerikanska republikernas presidenter använde han ej diktatur och belägringstillstånd som vapen i parti-striderna. 1824 års författning, ändrad genom tilläggsakter af 1834 och 1845, kringskar ganska mycket kejsarens myndighet och förlänade väsentligen åt kejsaren ett modererande inflytande, som väl öfverensstämde med Pedros personliga läggning. Decentralisationen var ganska långt driven, och hvarje provins hade vidsträckt förfoganderätt öfver sina egna inkomster, så att Förenata staternas federalism i B. var kombinerad med den från Europa komma konstitutionella monarkiens princip. På 1860-talet stördes harmonien genom utbrottet af nya, ytterligt häftiga partistrider, och kammarupplösningen 1863 inledde en period af täta ministerskiften. En ekonomisk kris ökade förvirringen. 1865—72 förde B. ämte Argentina och Uruguay ett långvarigt och kostsam krig mot diktatorn Lopez i Paraguay, hvilket tryggade segelfriheten på floderna Paraná och Paraguay och för en tid befäste B:s anseende som sydamerikansk stormakt. — Under de sista decen-

nierna af Pedro II:s långa regering dominerade frågan om slafveriets upphäfvande brasiliansk politik. Redan på 1850-talet hade slafhandeln afskaffats och insmugglingen af slafvar från Portugals afrikanska besittningar stäfsats. Ett förslag om slafveriets gradvis skeende aflösning kom till följd af Paraguay-kriget ej till genomförande. Personligen var kejsaren ifrig anhängare af slafemancipationen. Första steget till dess genomförande togs genom Rio-Branco-lagen 1871, som stadgade, att för framtiden alla negerbarn föddes fria, dock med skyldighet att förblifva i tjänst hos sina mödrars egare till fyllda 21 års ålder; vissa statsinkomster anslagos till fonder för slafveriets gradvis skeende aflösning. 1886 genomdref en konservativ ministär en lag, enligt hvilken slafveriet skulle vara afskaffadt inom 17 år. Slaffrågan hade nu blifvit ett vapen i parti-striderna, och för att vinna folkgunst föreslog kejsarens dotter Isabella, grefvinna af Eu, hvilken var regentinna under faderns vistelse på en resa i Europa, 8 maj 1888 en lag, som 13 s. m. antogs af kamrarna och stadgade slafveriets omedelbara afskaffande utan skadeersättning åt slafegarna. Det öfvergående folkjubel, som hälsade lagens promulgering, byttes i missnöje, då allmän förvirring i plantagedriften uppstod och kaffeskörden nedgick till en tredjedel af sin förra storlek. Förbittringen bland plantage-egarna användes skickligt af några energiska republikanska partigångare, hvilka med ovilja motsågo den reaktionsperiod man efter kejsarens död väntade under hans bigotta dotter och hennes gemål, den illa omtyckte greven af Eu. I provinserna fruktade man, att de skulle slå in på en strängt monarkisk centralisationspolitik. De missnöjdes antal ökades med flera officerare, som harmades öfver kommanderingar från Rio de Janeiro till aflägsna gränsprovinser. Rörelsens ledare voro den positivistiske ifråren Benjamin Constant, professor i matematik vid krigsskolan, samt de republikanske tidningsredaktörerna Quintino Bocayuva och Ruy Barbosa. Marskalk Deodoro da Fonseca och amiral Van den Kolk representerade i sammansvärjningen de af personliga skäl missnöjde militärerna. Resningen tog form af en militärrevolt i Rio de Janeiro (15 nov. 1889). Den äldre monarken, nedbruten af sorg öfver sina undersåtars otacksamhet, fogade sig utan försök till motstånd i det skedd och inskeppade sig med sin familj till Europa (17 nov.). De sammansvurne bildade en provisorisk regering med Fonseca som president och proklamerade genast, för att vinna provinserna, en republikansk federativförfattning.

Den nya regeringen gaf politiskt rösträtt åt alla brasilianare, som kunde läsa och skriva (21 nov.), förklarade kyrkan skild från staten (10 jan. 1890) och utskref val till en konstituerande nationalförsamling, hvilken sammanträdde 15 dec. s. å. och med några ändringar 24 febr. 1891 antog det af den provisoriska regeringen utarbetade författningsförslaget. Genom folkets politiska likgiltighet och tryck från ämbetsmännen hade valen helt utfallit till regeringens förmån. Söndring och motstånd yppade sig emellertid snart. Fonseca, som i febr. 1891 formeligen valts till president, kom snart i strid med nationalkongressen om sin vetorätt, upplöstes då kongressen (4 nov.), proklamerade belägringstillstånd i Rio de Janeiro och antog diktatorsmyndighet. Redan förrut var missnöjet starkt öfver regeringens olyckliga finans-

spekulationer och presidentens gunstlingsväsen, hvarjämte sjöofficerarna ansågo sig tillbakasatta för landt-officerarna. Amiralerna Custodio de Mello och Van den Kolk fordrade nu med stöd af en del af garnisonen, att Fonseca skulle uppgå sin själfstagna diktatorställning, och provinsen Rio Grande do Sul hotade att i vidrigt fall utgå ur statsförbundet. Fonseca nödgades ge vika och afgick (23 nov.); i hans ställe inträdde vice-presidenten, general Floriano Peixoto. Under dennes ämbetslid förfor diktaturen, och korruptionen inom förvaltningen tilltog, samtidigt med att landets kredit utåt började betänkligt försvagas. I Matto Grosso och Rio Grande do Sul reste sig "federalisterna" mot regeringen, och inbördeskriget utbröt i full låga, då flottan under amiral Mello (sept. 1893) bombarderade Rio de Janeiro för att tvinga Peixoto att afgå. Mello bröt sig snart ut ur Rio-viken för att fortsätta inbördeskriget från insurgenternas huvudort, Desterro i staten Santa Catarina, men hans kvarlämnade ställföreträdare, Saldanha da Gama, måste, sedan Peixoto utomlands lyckats inköpa krigsfartyg, utrymma öarna i bukten, öfverge sina fartyg och söka skydd på ett portugisiskt krigsskepp (mars 1894). Mellos flaggskepp borrades i sank af regeringens torpedbåtar på höjden af Desterro (april), hvarpå han med återstoden af eskadern for till Buenos Aires och öfverlämnade den till argentinska regeringen, som omedelbart återställde fartygen åt Peixoto. Denne lät sin seger följas af en mängd afkräftningar, men hade själf brutits till hälsan och afgick därför i lagstadgad tid (15 nov. 1894). Efterträdaren, dr Prudente de Moraes Barros (1894—98), förut advokat, sökte efter den militära våldspeioden återinföra lagliga förhållanden. Ett från krigsskolan i Rio de Janeiro utgående försök till ny militärrevolt undertrycktes raskt (1895), och regeringen grep sig på allvar an med att söka afhjälpa oredan i finanserna och göra slut på ämbetsmannakorruptionen. En af den religiösa fanatikern Antonio Maciel ("Conselheiro") ledd upprorsrörelse i det inre af staten Bahia undertrycktes 1897, men denna kostsamma expedition hindrade presidenten att genomföra sin plan till besparingar inom militärbudgeten. För ett mot presidenten riktadt attentat föll som offer (nov. 1897) hans ledsagare, krigsministern Bittencourt. Moraes' efterträdare, dr Campos Salles (1898—1902), fortsatte dennes politik och lyckades 1899 äntligen återställa jämvikt i statsbudgeten, som sedan år för år visat allt gynnsammare siffror, så att guldutbetalningar till de utländske fordringsägarna kunde börja återupptagas i juni 1901. En länge sväfvande gränstvist med Frankrike om det s. k. Oyapoc-området mellan Oyapoc och Amazonflodens mynning afgjordes genom schweiziska förbundsrådets skiljedom i dec. 1900 nästan fullständigt till B:s förmån. Finansiell sparsamhets- och reformpolitik har också för den nuv. presidenten Rodrigues Alves (från 15 nov. 1902) utgjort regeringsprogrammets huvudpunkt, och statskrediten har under hans ämbetslid fortfarande förbättrats, liksom republikens motståndskraft mot monarkiska restaurationsplaner ansenligt stärkts. Hans skicklige utrikesminister, baron de Rio Branco, lyckades genom fördrag med Bolivia (18 nov. 1903) få till stånd en för B. gynnsam lösning af den ett ögonblick rätt hotande konflikten om Acre-området (se d. o. och Bolivia). En gränstvist med England om Brittiska

Guyanas gräns bilades genom italienske konungens skiljedom i juni 1904. Skiljedomsaftal äro äfven träffade med Columbia om en gränsfråga (med För-enta staterna som skiljedomare) samt med Peru rörande denna stats anspråk på en del af Acre-området. Litt.: Pereira da Silva, "Historia da fundação do império brasileiro" (med 2 fortsättningar till år 1840, 7 bd, 1864—82), R. Grant Watson, "Spanish and portuguese South-America during the colonial period" (1884), Winsor, "Narrative and critical history of America" (del 8, 1889, med utförlig, resonerande bibliografi), Mossé, "Dom Pedro II, empereur de Brésil" (s. å.), Fulano, "Der sturz des kaiserthrones in Brasilien" (1892), Canstatt, "Das republikanische Brasilien in vergangenheit und gegenwart" (1898, 2:a uppl. 1901), och Wright, "The new Brazil" (1901). V. S.-g.

Brasilens förenta stater. Se Brasilien.

Brasilin, det röda färgämnet i bresilja. Se Färb-
b-ock b.

Brask, Hans, biskop, f. 1464 i Linköping af borgerliga föräldrar, idkade studier vid Greifswalds och andra utländska högskolor samt blef vid någon af dem doktor. Efter sin hemkomst anställdes han som kanik i Linköpings kapitel, blef 1505 domprost, intogs såsom sådan i rikets råd och blef 1513 biskop i Linköping. Han var en af sin tids främste män, kunnig och erfaren, såväl i ekonomiska och politiska som i kyrkliga ting, och därjämte en varm värd af allt, som han ansåg kunna främja sitt lands utveckling. Med iver sökte han vinna kännedom om andra länders framsteg i odling för att låta sitt fosterland därpå draga fördel. Ett bevis på hans verksamhet i denna riktning är hans försök att upprätta ett boktryckeri i Söderköping. Såvidt man vet, var han den förste, som tänkte på att genom en kanal förbinda Vättern och Väneren och därmed bereda en direkt förbindelse mellan öfre Sverige och Västerhavet, och om så var, är detta ett intyg om hans skarpa blick för hvad som kunde främja fosterlandets utveckling. Till sina politiska åsikter var B. konservativ. "Vårt rikas frihet", sade han, "hänger på kyrkan och ridderskapet". — Det ligger i sakens natur, att han i den brytningstid, hvarunder hans lif inföll, skulle i religiösa frågor hålla på det gamla, och det är af historien väl bekant, att han så gjorde. Han var i Sverige icke allenast den förnämste, utan den ende kraftfulle kämpen för den gamla kyrkan och mot reformationen. Såsom sådan blef han motståndare till Gustaf I. Man är lika litet berättigad att betvifla B:s fosterlandsskärlek som konung Gustafs. Men B. ansåg fäderneslandets väl bero på den kyrkas bestånd, hvars målsman han var och om hvars stadgars och lärors sanning han var så övertygad, att han betraktade som ett brott att betvifla densamma. Med kraft och nit kämpade han för dess sak, så länge hopp om seger fanns, men till det yttersta kämpade han icke. Han var icke en af de män, som offra lif och allt för sin övertygelse. Han var ej heller en af dessa själförsakande andar, som äfven under trycket af förhållanden, hvilka de anse skadliga, förmå verka för sitt lands väl. Efter den afgörande riksdagen i Västerås 1527 flydde han från Sverige till Polen. Under hans landsflykt räknade de öfrige svenske flyktlingarna på hans hjälp vid de oupphörliga stämplingarna mot konung Gustafs tron, men man vet ej huruvida han därvid medverkade.

1533 utfärdade han ett herdabref till sitt stift, hvilket han afvisade alla beskyllningar för deltagande i sammansvärjningar. Han ville "lefva och såsom en god svensk och kristen man." Han dog i Landa kloster 1538. — Historien om att B. vid beseglingen af riksrådsbeslutet 1517 om Gustaf V. rollas afsättning skulle sökt skydda sig för möjliga terräkningar genom att i sigillkapseln insmyga en papp med påskrift: "till denna besegling är jag bödd och tvungen", och att detta räddat honom i Stockholms blodbad leder sitt ursprung från Petris mycket felaktiga skildring af Stockholms blodbads förhistoria. Om B. se H. Hildebrand, "En svensk biskops hofhållning i början af 1500-talet" (i Sv. forn. tidskr. 1879), uppsats af A. G. A. (hlqvist) i Ny ill. tidn. 1880 och E. G. Arnell, "Bidrag till biskop Hans B:s lefnads-teckning" (akad. afh. 1904). O. A.*

Det af B. i Söderköping inrättade tryckeriet (ämte pappersbruk) var i verksamhet 1523—26,

"Braskens tryckeri".

arefter det på Gustaf I:s befallning nedlades. Där trycktes andliga skrifter och visor. Huset finnes ännu kvar och kallas "Braskens tryckeri". I den st murade bottenväningen var tryckeriet inhytt; äbyggenaden af trä är nyare.

Brask. 1. Samuel Petri B. (Brasce), dramatisk författare. f. 1613 i Veta socken i Östergötland, blef 1630 student vid Uppsala universitet, återtog 1641—44 en utländsk resa, blef 1644 lektor i Linköping, 1649 kyrkoherde i Ekeby och 1663 i Klara församling i Stockholm, där han dog 1668. Han införde vid Linköpings gymnasium den då för tiden ej ovanliga plägseden att låta ynglingarna uppföra historiska dramer och författade för detta ändamål *Filius prodigius seu peregrinus*. *Theat. ar. Een comoedia om en förlorade sonen eller een oförfaren vandringsman* (1645), *Acta et martyria apostolorum. Theat. ar. Een tragico-comoedia om apostlarnas gärningar och jämmerlige marterningar* (1648), *Mars Germanicus victus. Theat. ar. Comoedia om thet väländade danske kriget* (1649) och *Josephus venditus, comoedia* (1644; otryckt). (R—n B.)

2. Petrus B., den föregående son, andlig skald, föddes i Linköping troligen omkr. 1650 och var sannolikt död före 1691. För öfrigt äro hans lefnadsomständigheter okända. Jämte flera översättningar bl. a. från Samuel Pufendorf utgaf B. "Gyllene Bøne Tempels Fämte Del/ Hvarutinnan är till finande för ehñ Jesum Ålskande Siäl Ehñ Helig og Hiärtelig Sång-Lust/ Beprydd med Uthwolda Nya Psalmer af Tydskan uti vårt Tungomål afsatte" (1690, ny uppl. af Hanselli 1867). Af dessa 41 översättningar ingingo 28 i Swedbergs psalmbok. I 1819 års psalmbok är af B. författad n:r 198, möjligtvis ock 455, hvarjämte han översatt n:r 109, 137, 192, 230, 253, 254, 389, 413, 441 och 457. J. Hdr.

Brašov [brašáv], det rumänska namnet på Kronstadt i Siebenbürgen.

Brass, *sjöv.*, tåg, som är fastsatt på en rås yttersta ända (eller löper genom ett därstädes eller i en brass-skinkel fastsittande block) samt därifrån går (genom block på någon af de andra masterna) ned i däck. Detta tåg tjänar att förändra rås ställning i vågrät riktning, så att den liksom vrides omkring den stång eller rår, hvarpå den sitter. Detta kallas att "brassa rån". Efter den rår den tillhör kallas brassen för brambrass, storebrass, beginebrass o. s. v. — Borgbrass, tåg, som under storm begagnas till förstärkning af mäs- och underrå-brassar. Det ledes från rånocken (ändan) vanligtvis direkte ned till relingen. — För att underlätta brassningen af de rår, hvilas brassar gå akter-öfver, förses de stundom därjämte med brassar, som ledas för-öfver och hvilka kallas kontrabassar. Numera begagnas sådana brassar nästan endast på storrån och kallas "stora kontrabassar". — Brass-matta, tåg-matta, som fästes på lämpligt ställe å en rår för att hindra dess "skamfilning", emot vant, barduner o. d. — Brassmärke, ett segelgarnsmärke (tagling) på en brass, utmärkande brassens rätta läge, då rån är brassad noga "fyrkant" eller "bidevind". Jfr Brassa, *sjöv.* R. N.*

Brassa, *sjöv.*, medelst brassarnas halning förändra rårnas och seglens ställning. — Brassa bidevind, brassa rårna så, att fartyget kan segla så nära vinden som möjligt. Därvid brassas de understa rårna så hårdt, som stag och lä-vant medgifva; de öfre däremot brassas mindre hårdt. — Brassa fyrkant, brassa rårna så, att de blifva alldeles vinkelräta mot fartyget. Därvid tillses, att de äfven hänga fullkomligt horisontalt. — Brassa förkerdt. Se Förkerd. — Brassa om, vid vändning eller vindväxling förändra rårnas ställning så, att de motsatta "nockarna" (ändarna) visa "för-öfver" (framåt). — Brassa back, för att minska farten, brassa ett (eller flera) segel så, att vinden verkar på dess främre yta; då seglet åter skall fyllas, d. v. s. bringas till sin förra ställning, säges man brassa fullt. Ett gaffel- eller stagsegel backar man genom att hala an dess skot i lofvart. — Brassa in, hala in brassarna, då vinden "skralnar" (blir mindre gynnsam) eller då man vill styra "högre", brassa "skarpare", så att rårna komma att stå mera långs med fartyget. Då vinden blir gynnsammare eller man vill hålla "lättare" och rårna således brassas mera fyrkant, säges man brassa upp l. hala upp i brassarna.

— *Brassa* lefvande, brassa rårna så, att vinden kommer att blåsa ungefär längs med dem, på det vinden må gå ur seglet. — *Brassa* och *toppa*, kommandoord, som användes till ankars och angiver, att samtliga rår skola läggas noga vinkelrätt mot fartygets längskeppspan. — *Brassa* på stå ng. Se B. Jfr *Brass*. R. N. (H. W-1.)

Brasse [brass], fr. ("famn"), ett föråldradt franskt längdmått (för afstånd till sjöss), = 1,62 m. = $\frac{1}{120}$ kabellängd.

Brasserie [brasri], fr., bryggeri; ölstuga.

Brasseur [brasör], fr., bryggare, värdshusvärd.

Brasseur de Bourbonnais [brasör de borbör], Charles Etienne, fransk etnograf, f. 1814, d. 1874, begaf sig 1845 till Nord-Amerika, tjänstgjorde som lärare vid prästseminariet i Quebec och som predikant vid franska legationen i Mexico samt var sedan pastor i Guatemala. 1864 begaf han sig med detta års franska expedition ånyo till Mexico. B. utgaf *Histoire des nations civilisées du Mexique et de l'Amérique centrale avant Christophe Colomb* (1857—59), *Monuments anciens du Mexique* etc. (1864—66) m. fl. historiska och filologiska arbeten samt, anonymt eller under pseudonymen Etienne Charles de Ravensberg, åtskilliga historiska romaner och noveller.

Brassey [brä'si], engelsk släkt. 1. Thomas B., ingenjör och entreprenör, f. 1805, d. 1870, bekant särskildt genom sina omfattande järnvägsanläggningar i alla delar af världen (äfven i Sverige, Norge och Danmark), under hvilka han vann en rik praktisk erfarenhet rörande arbetarfrågan, speciellt om förhållandet mellan arbetets lön och dess effektivitet. Själ fick han ej tillfälle att bearbeta det rikhaltiga materialet, men det begagnades af hans son.

2. Thomas B., lord, den föregåendes son, ekonomisk författare och politiker, f. 1836, invaldes af det liberala partiet 1865 i underhuset, där han hade säte till 1886 och betraktades såsom auktoritet i järnvägs- och sjöfartsfrågor. Tillsammans med sin hustru (se nedan) företog han på lustjakten "Sunbeam" färder till Medelhafvet, Nord-Amerika och (1876) omkring jorden. Då Gladstone 1880 bildade sin ministär, blef B. amiralitetslord, och 1884 vardt han sekreterare i amiralitetet. Vid Gladstones afgång 1886 upphöjdes B. till peer. 1895—1900 var han guvernör i australiska kolonien Victoria. På grundvalen af sin faders anteckningar utgaf B. en rad skrifter i arbetarfrågan, bland hvilka den mest bekanta och oftast citerade är *Work and wages* (1872). Senare följde *Lectures on the labour question* (1878), *Foreign work and english wages* (1879) och *Papers and addresses* (5 bd i olika frågor 1894). Äfven inom sjöväsendet har han framträtt såsom författare. Hans huvudarbete på detta område är *The british navy, its strength and resources* (5 bd, 1882—89). Sedan 1886 utger han "The naval annual", där särskildt hans afhandling i 1891 års årgång om krigsmarinens framtidsutsikter (*Future policy of warship building*) väckte mycket upseende.

3. Annie B., den föregåendes hustru, f. 1840, gift 1860, d. 1887, vann rykte genom reseskildringar, som fått mycket stor spridning: *A voyage in the Sunbeam* (1878; "En sjöfärd omkring jorden", 1881), *Sunshine and storm in the East* (1879), *Tahiti* (1882) och *In the trades, the tropics and*

the roaring forties (1884; "En sjöresa i tropikerna", 1885). Skildringen af hennes sista resa, under hvilken hon dog på sydöstra kusten af Kaplandet, utgafs af Broome: *The last voyage to India and Australia in the Sunbeam* (1889). (G. Stg.)

Brassica L., Kålsläktet. bot., växtsläkte af fam. *Crucifere*. I ekonomiskt hänseende är B. viktigast af denna familjs släkten, och det är särskildt af intresse för den stora benägenhet att variera som åtskilliga arter visa. Från sina närmaste släktingar skiljas kålväxterna därpå att hvardera

Brassica campestris.

1. Stjälkens midt. 2. Stjälkens topp. 3. Skida.

af skidans fruktblad har endast en mera starkt framträdande nerv, som sträcker sig längs efter bladet midt, att det vid fruktmognaden kvarsittande stiftets längd är flera gånger större än skidans tjocklek och att fröna i hvardera af skidans rum äro skenbart ordnade i en rad. — Släktet omfattar omkr. 30 arter, af hvilka tvenne förekomma vilda i Skandinavien, näml. den öfver hela landet på åkrar allmänna åkerkålen (*B. campestris* L.) och kålrapsen eller rapsatkålen (*B. Napus* L.), som nästan uteslutande tillhör Sveriges sydöstra kusttrakter. — I vårt land liksom i det öfriga Europa odlas allmänt en stor mängd varieteter af tre arter: den redan af fortidens greker och romare i många afarter kända, nu i alla världsdelar odlade kålen

(*B. oleracea* L.), hvars vilda stamform förekommer på Englands och Frankrikes kuster, vidare den förut nämnda kålrapsen samt roirapsen eller roiväxten (*B. Rapa* L.), som antagligen är kulturform af den vanliga åkerkålen. De båda förstnämnda hafva bladen glatta och blommorna ordnade i typiskt utbildad klase; den senare däremot har bladen stråfhåriga och blommorna i kvast.

De omkring 60 i Europa odlade kålvarieteterna låta lämpligen indela sig i 5 grupper: kålrabbi-, blomkål-, bladkål-, virsing- och hufvudkål-gruppen. — De till gruppen kålrabbi (*B. oleracea gon-gyloides* L.) hörande varieteterna hafva i olikhet med

varieteterna odlas för bladens skull och äro i människans hushållning af stor betydelse, såsom utgörande en vanlig människoföda och ett godt, ymnigt gifvande boskapsfoder. De bland dessa, som bilda gruppen bladkål (*B. oleracea acephala* D. C.), utmärka sig från de öfriga därigenom, att bladen äro plana, upp- eller utstående, bildande en öppen rosett, och icke sammanslutna till s. k. kålhufvud. Somliga bladkålformer, t. ex. jätte- l. kokålen, hafva ogrenade, släta blad, andra åter greniga, veckade eller krusiga af än grön (grönkål), än mörkröd eller i violett eller blått gående färg (brun- eller blåkkål). Brokbladiga blad-

Odlad kål (*Brassica oleracea*).

1. Jätte- l. kokål. 2. Kruskål (blåkkål). 3. Erfurtkål.
4. Holländsk kål. 5. Braunschweigkål (de tre sistnämnda olika varieteter af hufvudkål). 6. Virsing l. savojkål.
7. Brysselkål. 8. Blomkål.

de öfriga en kort stam, hvars ofvan jord varande, bladbärande del under sin utveckling antager en köttig konsistens och klotrund form. Dessa uppsvällda stamdelar, hvilka hos somliga varieteter utbildas tidigare, hos andra senare samt äro af olika färg (hvita, blå eller blåvioletter) och af växlande (vanligen af ungefär en knuten hands) storlek, utgöra ett värderadt födoämne. — Blomkålgruppen (*B. oleracea botryoides* L.) omfattar sådana kålformer, hvilkas redan under växtens första vegetationsperiod anlagda blomställning har tjocka, köttiga axlar (blomskäft). Det är dessa utvecklade, monstrost utbildade blomställningar, som allmänt användas under namn af blomkål. Bland de många till denna grupp hörande varieteterna — som skiljas genom karaktärer, hämtade från växtens storlek, bladens beskaffenhet, blomställningens form o. s. v. — må nämnas sparriskål- eller broccolivarieteterna, hvilka hafva glesare, mindre sammantängd blomställning än de andra. — De öfriga kål-

kålssorter odlas ofta som prydnadsväxter. Till denna grupp hänföras också *B. oleracea gemmifera*, hvars stam utvecklar en stor mängd till små kålhufvud sig utbildande sidoknoppar, hvilka utgöra den för sin egendomliga, fina smak kända rosen- eller bryssel-kålen.

Virsing-varieteterna, äfven kallade savojkål (*B. oleracea bullata* D. C., *B. oleracea sabauda* L.), hafva, liksom de till gruppen hufvudkål (*B. oleracea capitata* L.) hörande varieteterna, stammens mellanleder utvecklade, bladen kupiga och så anordnade samt af sådan inbördes storlek, att hvarje relativt öfre (inre) blad fullständigt eller nästan fullständigt täckes af de närmast nedanför (utanför) sittande bladen, d. v. s. utbilda s. k. kålhufvud. Olikheten mellan dessa varietetsgrupper ligger däri, att de förra hafva ojämna, gropiga blad och lösa hufvud, de senare jämna, släta blad och täta, fasta hufvud. Af hufvudkålvariete-

terna hafva somliga långsträckt hufvud (socker-topps-kål), andra runda, och då än gröna, inuti hvita (hvitkål), än mörkt blåröda (rödkål). Likaledes gifves det rundhufvade och långhufvade visingvarieteter.

Kålrapsen och rofrapsen äro af betydelse dels såsom olje-, dels såsom köks- och foderväxter. Största mängden af den s. k. rofoljan vinnes ur frön af dessa växter, särskildt af kålrapsen, hvilken är den viktigaste af mellersta Europas oljeväxter. De s. k. rapskakorna, hvilka äro af högt värde såsom boskapsfoder, bildas af återstoden af det vid oljepressningen använda rapsfroet. — Från de varieteter af dessa båda arter, som utmärka sig genom oljerika frön (*B. Napus oleifera* D. C. och *B. Rapa oleifera* D. C.), skilja sig de till människoföda och foder använda afarterna (*B. Napus rapifera* Metzg., kålrot, och *B. Rapa rapifera* Metzg., rofva, turnips) därigenom att de hafva antingen nedersta delen af stammen (*B. Napus rapifera*) eller roten (*B. Rapa rapifera*) tjock och köttig. Det är förträdessvis dessa köttiga stamdelar och rötter, som hafva användning såsom födoämnen, ehuru äfven bladen af vissa varieteter nyttjas såsom sådana. De söndermalda fröna af *B. nigra* (*Melanosinapis communis*) utgöra svartsenap; af *B. Besseriana* erhålles sareptasenap och af *B. juncea* indisksenap. F. R. K. (G. L.-m.)

Brassier de Saint-Simon Vallade [brassié de sã simã valla'd], Maria Joseph Anton, greffe, tysk diplomat, tillhörde en under franska revolutionen emigrerad adelsfamilj och föddes i Schlesien 1798. Han ingick 1826 i preussiska utrikesministeriet, blef 1837 ministerresident i Aten samt envoyé 1845 i Stockholm, 1854 i Turin och 1862 i Konstantinopel. 1869 ackrediterades han som Nordtyska förbundets, 1871 som Tyska rikets envoyé vid italienska hovet. Död i Rom 1872.

Brassin [brasj'], Louis, tysk pianist, f. 1840 i Aachen, d. 1884 i Petersburg, elev af Moscheles, var lärare först vid Sterns konservatorium i Berlin (1866), därpå (1869—79) vid Bruxelles' och slutligen vid Petersburgs konservatorium. Utom värdefulla etyder komponerade han operan *Der thronfolger* (1865). Äfven hans broder Leopold f. 1843, d. 1890) var en utmärkt pianist. En tredje broder, Gerhard f. 1844), är en framstående violinist. Deras fader, Louis B., var barytonist. A. L.

Brassmatta, Brassmärke, *sjöo*. Se Brass.

Brassó [bra'sjã], det ungerska namnet på komitatet och staden Kronstadt i Siebenbürgen.

Brass-skinkel, *sjöo*. Se Skinkel.

Brastad, socken i Göteborgs och Bohus län, Stångens härad. 5,121 har. 2,620 inv. (1903). Annex till Bro, Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt. Socknen eger en stor mängd fornlämningar, i synnerhet hällristningar.

Bratbost, Karl Mikael, norsk operasångare, f. 1861 å gården Bratbost i Österdalen, Norge. Han valde den militära banan, tog transport från Trondhjem till Kristiania för att taga underofficersexamen och kommanderades 1882 till Stockholm, där han vid en uppvisning i norska gardets kasern 1883 genom sin tenoröst väckte sådan uppmärksamhet hos konung Oskar, att denne på egen bekostnad lät honom studera sång för Ivar Hallström och Arvid Ödmann. 1886 debuterade han å Stora teatern såsom *Ruodi*

i "Vilhelm Tell" och engagerades därpå för ett år, hvarunder han sjöng *Oberon*, *Tonio* i "Regementets dotter", *David* i "Mästerngarnen" och *Sylvain* i "Villars' dragoner". Hösten 1887 reste han ut för att idka sångstudier i Paris (för Delle Sedie) och i Italien. Efter återkomsten var han 1891—93 fäst vid Aug. Lindbergs operatrupp i Göteborg, men var därpå ånyo till 1902 engagerad vid operan i Stockholm, hvarest han ytterligare sjöng *Toriddo*, *Siegmund*, *Tannhäuser*, *Kadames*, *Pajazzon* m. m. Död 1 aug. 1904. A. L.

Brate, Erik, filolog, skolman, f. 13 juni 1857 i Norbergs socken, Västmanlands län, blef student i Uppsala 1876, studerade forngrekmanska språk och sanskrit vid universitetet i Strassburg 1882—83, promoverades till filos. doktor i Uppsala 1884 och blef s. å. docent i forngrekmanska språk. Sedan han förestått professuren i svenska språket 1885—87, utnämndes han 1887 till lektor i modernmålet och tyska språket vid Södermalms högre allmänna läroverk i Stockholm. B. är en iderik och skarpsinnig forskare. Han har skrifvit: *Nordische lehnwörter im Ormmulm* (i Pauls och Braunes "Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und litteratur". X, 1884), *Fornnordisk metri* (1884, omarb. 1898), *Runverser* (i "Antiquarisk tidskrift för Sverige", X, häftena 1—6, 1887—91; tills. med prof. S. Bugge), *Äldre vestmannalagens ljudlära* (i Uppsala univ.: "Årsskrift", 1887), hans kanske bästa arbete, vidare *Dalalagens böjningslära* (1890) och *Själ* (i den Bugge tillägnade festskriften "Uppsala studier", 1892), *Svensk språklära* (1898) samt uppsatser i "Sv. fornminnesförs tidskrift", "Arkiv för nordisk filologi", "Beiträge zur kunde der indo-germanischen sprachen", "Nystavaren" m. fl. tidskrifter. Under de senare åren har B. för det af Vitt. hist. o. ant. akad. planerade stora runverket undersökt en mängd svenska runinskrifter och af f. n. en af Sveriges förnämste munkännare. B. blef 1904 medlem af Vitt. hist. o. ant. akademien. — B:s hustru, Fanny Ingeborg Matilda B., född Ekbohm, målarinna, f. 26 febr. 1861 i Stockholm, gift 1887, studerade vid konstakademien 1879—85, då hon erhöi kungliga medaljen, samt har sedan utställt porträtt och interiörer med läsande eller lekande barn. *Namnsdag* (1903) inköptes af nationalmuseum.

Brater, Karl, tysk publicist och politiker, f. 1819, d. 1869, grundade 1850 "Blätter für administrative praxis in Bayern" och sedermera "Süd-deutsche zeitung" m. fl. tidningar, i hvilka han försvarede tanken om Tysklands enhet under Preussens ledning. Ifrån 1856 var han medredaktör i Bluntschli's "Deutsches staatswörterbuch". 1858 blef han ledamot af Bajerns andra kammare, där han snart blef en af den liberala oppositionens ledande män, och 1859 deltog han i stiftandet af den tyska nationalföreningen.

Bratianu. 1. Dimitrie B., rumänsk politiker, f. 1818, studerade i Paris, deltog i 1848 års revolutionsrörelse i Valakiet och måste därpå lämna landet. Dit återkommen, tillhörde han liksom brodern (se nedan) det radikala partiet, var några gånger minister och sedermera Rumäniens representant i Konstantinopel, hvarest han 1881 kallades till konseljpresident. Under hans korta ämbets-tid (apr.—juni) egde konungakroningen rum. Efter sin afgång stod han i skarp opposition mot

brodern, mot hvilken han ansåg sig förfakta den oförfäskade liberalismen, och deltog 1888 i koalitionen till hans störtande. Efter broderns död trädde han i hans ställe i spetsen för det national-liberala partiet. Död 1892.

2. **Ion B.**, den föregående broder, rumänsk statsman, f. 2 juni 1821, studerade i Paris, där han tillägnade sig 1840-talets radikala idéer, spelade en framträdande roll i den revolutionära rörelsen i Valakiet 1848, men tog efter dess misslyckande åter sin tillflykt till Paris, där han stod i förbindelse med de europeiska revolutionära kretsarna och 1853 var invecklad i attentatet mot Napoleon III. Han återvärd 1857 till hemlandet och verkade såsom medlem af divanen kraftigt för unionen mellan Moldau och Valakiet. Under furst Kusas regering var han en kort tid (1860) minister. B. medverkade till hans störtande samt uppställandet af prins Karls af Hohenzollerns kandidatur (1866) och beklädde upprepade gånger ministerposter under dennes första regeringsår. Efter sin afgång (1868) tillhörande oppositionen, var han inblandad i det antidynastiska revolutionsförsöket 1870, hvilket dock ej hindrade, att han efter den konservativa ministärens fall 1876 inkallades i konsellen och s. å. blef dess president. Hans funktionstid omfattade — med bortseende från några månader under 1881, då hans broder (se ovan) var konseljpresident — den för sydösteuropeiska förhållanden enastående långa perioden af 12 år. Därunder förvärfvade Rumänien 1878, tack vare sitt deltagande i rysk-turkiska kriget, sin oafhängighet, dock på bekostnad af Bessarabien, och proklamerades 1881 som konungarike. Dess nära anslutning till trippelliansen (från 1883) bidrog till motverkandet af Rysslands orientpolitik. Trots B:s förtjänster och framgångar uppväxte dock en allt starkare opposition, som angrep hans egenmäktighet och korruptionen i det härskande partiet, och i april 1888 måste han afgå. Kammaren beslöt 1889 att sätta honom och hans regering i anklagelsestillstånd, men förkastade foljande år anklagelsen. B. dog 14 maj 1891. — Jfr Damé, "Histoire de la Roumanie contemporaine" (1900). H. B.-n

Bratland, Jakob, norsk målare, f. 7 april 1859 i Bergen, studerade vid akademien i München 1883—86 och från 1887 i Paris. Bland hans målningar äro *En vaknatt* (1889), *Söndag* (1891, norska nationalgalleriet), *Ung moder* (1894, Stockholmsutställningen 1897) och flera porträtt. G.-g N.

Bratsberg, gård vid Skien. Det var under medeltiden ett af Norges förnämsta höfdingasäten och tillhörde bl. a. Gregorius Dagssön. Efter reformationen blef det säte för befallningsmannen öfver Bratsbergs län. Y. N.

Bratsberg amt innefattar det äldre *Skjenssjåla*, eller *Bamle* och *Telemarken*. Det upprättades efter 1660 och kom att omfatta ungefär samma distrikt, som från reformationen hade burit namnet *Bratsbergslän*. (Under någon del af 17:e årh. hörde Bamle till Nedenes.) Yttnehället 15,189 kvkm. 99,052 inv. (1900). Amtet är i det hela bergigt, i synnerhet i Telemarken. Det förnämsta vattendraget är Skiensälven, som bildas af flera sammanflytande älvar, och som från Norsjö strömmar ut i Skiensfjorden. Den västra delen af landskapet har sitt vattendrag i Nidfällen. Omkring Skiensfjorden liggå staderna Skien, Porsgrund, Brevik och

Kragerö samt "ladestederna" Langesund och Statshelle. Denna trakt, som utgör amts bästa distrikt, har en betydlig inkomst af sin trälasthandel och skeppsart. Sedan gammalt har amtet varit rikt på metaller. Den första bergverksdriften i Norge lär hafva idkats där; ännu finnas järnverk i nedre Telemarken och i Bamle. I kyrkligt hänseende hör hela amtet numera till Kristiansdams stift, men var fordom deladt mellan detta och Kristiania stift. Y. N.

Bratsche, tysk benämning på altfiolen. Ordet kommer af det italienska *viola da braccio*, "armfiolen", så kallad till skillnad från *viola da gamba*, "benfiolen", hvilken i likhet med violoncellen fasthålls med benen. Se *Viola*. A. L.

Bratsera, *sjö*. Se *Sakoleva*.

Bratslav (po. *Bractaw*), kretsstad i ryska guvern. Podolien, vid floden Bug. 7,946 inv. (1900). Fordom befäst.

Brattfors. 1. Socken i Värmlands län, Färnebo härad. 21,909 har. 1,273 inv. (1903). B. utgör ett regalt pastorat i Karlstads stift, Nyeds kontrakt.

2. Järnbruk i Brattfors socken af Värmlands län. Bruket, som har masugn och 2 lancashiresmålthärdar, tillhör Brattfors aktiebolag, hvars aktiekapital uppgår till 1,290,300 kr. Bolaget eger äfven Dejefors sågverk, trämassefabrik och kvarn m. m. samt idkar jord- och skogsbruk. Vid järnbruket tillverkas år 1903 1,027 ton tackjärn och 1,132 ton smältstycken.

3. Järnbruk i Garpenbergs socken af Kopparbergs län. Bruket, som har 3 lancashiresmålthärdar, eges af Garpenbergs aktiebolag, som äfven eger Dormsjö och Fors järnbruk i samma län, Östanfors sulfidfabrik m. m. Vid B. producerades år 1903 1,288 ton smältstycken och 1,212 ton stångjärn. K. K.-A.

Brattia, det latinska namnet på den vid Dalmatiens kust liggande ön *Brazza* (se d. o.).

Brattingsborg, ett i de danska folkvisorna förekommande namn på en mytisk borg, kanske i stället för *Birtingsborg*, som nämnes i folkvisor om Didrik af Bern jämte *Birtingskov*. Senare förlades detta ställe till Samsö eller trakten kring *Viborg*. På Samsö har länsgrefve Danneskjöld Samsö 1870 byggt ett herresäte med namnet B., som nu är grefskapets hufvudgård. Det skånska B. (i närheten af Bäckaskog) sjönk, enligt sägnen, i hafvet, till straff för de brott, som begåtts inom detsamma; de penningar, som förvarats därinom, kastades sedan upp på stranden vid Ifö, men ärkebiskop Anders Sunesson förvandlade dem till stenar, för att de icke skulle missbrukas. Ett slags små runda musselskal, som uppkastas på Ifö strand, kallas ännu i dag *Brattingsborgspenningar*. Se *Nummulus brattenburgensis*.

Brattman. Se *Stromberg* (Nils).

Bratuspa'ntium, forntida stad. Se *Breteuil-sur-Noye*.

Brau'la cæca, *zool.* Se *Bi-lus*.

Braumüller, Wilhelm von, tysk-österrikisk förlagsbokhandlare, f. 1807, d. 1884, inköpte 1836 en bokhandels- och förlagsaffär i Wien, hvilken 1868, då B:s son, Wilhelm B. junior (f. 1838, d. 1889), inträdde i firman, erhöi namnet "Wilhelm B. und sohn". Den sistnämndes söner, Adolf och Rudolf B., äro nu innehafvare af affären. Förlaget omfattar alla vetenskapsens fält och är särskildt rikt på arbeten i medicin (Braumüllers badbibliothek, Wiener medizinische blätter m. fl.).

Braun, namn på flera svenska släkter utan gemensamt ursprung. Några af dessa äro inkomna från Tyskland. Den svenska adliga släkten Braun härstammar från en Johan B., som i början af 1600-talet inkom till Göteborg från Frankfurt a. M., och hvars sonson Johan 1686 erhöll adlig värdighet, hvilken efter hans död öfverflyttades på brodern Jakob, stamfader för den ännu lefvande ätten. — Släkten von Braun, som erhållit svenskt adelskap, men icke introducerats, härstammar från en gammal österrikisk patriciersläkt. Ätten var sedan på 1400-talet bosatt i Pommern. Joakim Kristofer von B., sekreterare hos svenske generalguvernören greve Nils Bielke, blef 1690 af Karl XI adlad. Några af hans ättlingar hafva öfverflyttat till Sverige, men ätten har fortfarande sin förnämsta hemort i Pommern, där den innehar stora majorat. En sonson till Joakim Kristofer von B. var skalden Vilhelm August Detlof von B. (se nedan). — Af svenskt ursprung är en släkt Braun, som härstammar från rusthållaren Brode i Eskebäck i Fagerhults socken, Småland, och utgrenat sig i de adliga ätterna Brauner, Braunerhjelm och Braunersköld. Denne Brodes son, kyrkoherden och riksdagsmannen Nikolaus Brodderi (f. 1617, d. 1693), kallade sig Bruun eller Braun samt var fader till medicine doktorn Lars Braunersköld, adlad 1719, biskopen Nikolaus Braun, hvars barn adlades 1719 med namnet Braunerhjelm, samt landshöfdingen och skalden Johan Brauner, adlad 1715, friherre 1731.

A. *Den adliga släkten von B.* Dit hörde: Vilhelm August Detlof von B., skald och novellist, föddes 8 nov. 1813 på gården Brängesås i Böne socken af Älfsborgs län. Sin skoltid tillbragte han i Skara och Göteborg. Han var endast 15 år gammal,

då han — 1828 — kom till Karlberg för att gå samma bana som fadern, hvilken var öfverstelöjtnant. För militäryrket passade emellertid föga hans lynne, och han nådde aldrig högre än till löjtnantsgraden vid Västgöta Dals regemente (1839). Redan tidigt biktade han för vännen sin motvilja mot den bana, dit omständigheterna fört honom, och denna motvilja ökades ännu mera, då han råkade tjäna under en kitslig och despotisk chef, som på allt sätt trakasserade honom, och hvars bild han tecknat i en af sina noveller såsom typen för en människoplagare. Redan 1846 tog B. afsked från krigstjänsten.

Hans egentliga lefnadskall var skriftställarens. Redan på Karlberg började hans vittra talang göra sig gällande i täflan med andra vittra kadetter, som Albano-Adlersparre och Ridderstad, och uppmuntrades af krigsskolans chef, Lefrén, och af en bland dess lärare, skalden Grafström, hvars skaplynn var så vidt skildt från B:s som gärna är tänkbar.

Han utbildade sedan alltmåra sin versifikatoriska gåfva, mest för sitt eget "privata nöje" och till gamman för sina vännen, och hans diktning fick

härigenom redan från början detta obesvärade, grofkorniga tycke, som tyder på dess ursprung i bur-schikosa ungariskskretsar med en doft af kasern-ångor. Från att uppträda offentligt afhölls B. länge dels af en naturlig försynthet, som dölde bakom hans skrofliga yta, dels af en viss, icke obefogad känsla af att han saknade den vittra utbildning, som en skriftställare helst borde ega. "Bildning", säger han själf, "är ett conditio sine qua non för att lyckas i hvilken genre som helst", och han klagar öfver att han fått en otillräcklig boklig underbyggnad. Emellertid offentliggjorde han i Aftonbladet 1834 sina första tryckta dikter, och allt som åren gingo, blef han en mycket flitig författare. 1837 utgaf han den första samlingen af sina *Dikter* (3:e uppl. 1844), hvilka skaffade honom stor popularitet såsom en glad och uppsluppen humorist, den där icke skrädde orden och ej var ängslig att anspela på "det ekivoka". Sedan följde *Dikter II* (1838; 2:a uppl. 1844), *Nyare dikter* (1840; 2:a uppl. 1844), *Dikter IV* (1841; 2:a uppl. 1848) samt de poetiska kalendrarna *Calle* (1843; 2:a uppl. 1848), *Carolina* (1844; 2:a uppl. 1849), *Bror* (1846), *Knut* (1847), *Den namnlöse* (1849), *Lite nytt till julen* (1849), *Herr Börje* (1851), *Sju sojcare* (1853), *Fårbror Märten* (1856), *Z* (1858), *Borup* (1860, utgifven postumt), i hvilka kalendrar utom versifierade dikter äfven förekommo berättelser. Därjämte utgaf han särskildt *Berättelser och utkast* (1847) samt *Berättelser, reseminnen* m.m. (1850).

Den personlighet, som uppenbarar sig i B:s författarskap, är i grunden en trohjärtad, uppriktig, om uttrycken föga värdsam hedersman, af ett oppositionellt skaplynn. Politiskt och socialt är han hvad man den tiden kallade en "rabulist", och hans diktning är ofta riktad emot samhällets spetsar, mot den gällande konventionen, mot monarki, kyrka och militarism, ty denne militär hatade innerligt krigarkallet ej minst sådant det då tedde sig i fredstid. Men dessutom visar B. en oppositionell tendens mot vissa härskande litterära smakriktningar och personligheter. Främst betecknar hans uppslupna, grofkorniga, stundom cyniska författarskap ett bakslag emot den sentimentala, mänskensvärmande, ofta sjukligt trånande diktning, som med Stagnelius såsom förebild och Böttiger som huvudrepresentant vunnit sympatier i många kretsar. B:s cynism utgjorde och en icke obefogad gensaga mot det ljudiga och pryda, mot det akademiskt polerade och hjärtnupna; hans skaldskap talar ofta en djärf soldats kraftiga och plumpa tungomål, men bakom hans grofva ord klappar ett varmt hjärta. Och B. är för öfrigt själf icke heller fri från en viss känslosamhet. Ej få af hans skaldestycken röja en allvarlig, ofta rent dystert färgad stämning, framkallad af missmod öfver ett i visst afseende förfeladt lif, af en kärlekslycka, som gått i kvaf, och väl också af ruelle öfver det rumlarlif, hvari han tidtals sökte tröst. Dessa känslosamma stycken (exempelvis *Mitt konterfej*) hafva vunnit en knappast ringare popularitet än de muntra, uppslupna och burleskt humoristiska, i hvilka han med oförliknelig djärfhets "slog till ett gapskratt" midt bland epokens myckna "jämmer och tandagnisslan". I dessa senare dikter uppenbarar B. mycken kvickhet, en uppsluppen munterhet och stort herraväld öfver den versifierade diktformen. Ofta gör härvidlag hans

cynism sig kraftigt gällande såsom uttryck för en sund naturs protest mot tillgjordhet och tvång, men det vore en skef äreräddning att vilja förneka, att den stundom slår öfver måttet, och det icke blott därför att uttrycket var groft eller syftet opassande, utan ock därför att det någon gång brast dikten den inre förtrytelse, som adlar cynismen. B. eger en icke ringa förmåga af åskådlig, realistisk skildring, då det gäller bilder ur naturen och lifvet.

I formellt afseende bär B:s diktning stundom en något värdsles karaktär, uppenbarande en viss dilettantism. B:s noveller röja en icke ringa berättartalang, satirisk skärpa och godt gemyt. Han var en utmärkt beskribent. I sina senare arbeten upprepar han ej sällan sig själf, och man har intryck af att pennan då stundom anlätades för att skaffa skalden bröd, utan att ingifvelsen var tillstades.

B. förde under de senare åren ett något oroligt lif, utan att längre tid vara bofast någonstades. Han afed vid 47 års ålder 12 sept. 1860 å lasarettet i Uddevalla, där år 1861 en gravård restes, åstadkommen genom subskription. Såsom enskild person var han synnerligen afhållen.

B:s *Samlade skrifter* äro utgifna i fyra upplagor, 1867—70 (med inledning af Sturzen-Becker), 1876, 1882, 1888—90; hvarjämte en särskild upplaga af hans *Samlade berättelser* utafs 1900. — B:s personlighet och skriftställeri äro behandlade i Sturzen-Beckers "Grupper och personer", Adlersparres "Anteckningar om bortgångna samtida", Ridderstads "Rägnbågen", H. Lindgrens "Vittra stormän" och Cecilia Bååth-Holmbergs "Frihetens sångarätt". K. W.-g.

B. En *borgerlig släkt B.*, härstammande från Småland (se ovan). — 1. Lars B., läkare. Se Braunersköld.

2. Nikolaus B., den föregående broder, biskop, f. 1658 i Fagerhults socken i Kalmar län, blef 1685 filos. magister i Uppsala, företog såsom informator en flerårig utrikes resa och utnämndes efter hemkomsten till kyrkoherde i Madesjö 1693, biskop i Kalmar 1711 och teologie doktor 1719, då han jämväl erhöill adelskap för sin familj. Hans fyra söner antogo namnet Braunerhjelm. Död 1729. B. skildras såsom "en försiktig, foglig och uppbyggelig biskop och ordningsman", hvilken med nit och kraft skötte sitt stifts angelägenheter både hemma och vid riksdagarna. (J. Hdr.)

3. Hans I. Johan B., den föregående broder, ämbetsman, latinsk skald. Se Brauner.

Braun, Karl Anton Philip, oboist, f. 1788 i Mecklenburg, anställdes 1807 vid k. kapellet i Köpenhamn och 1815 vid hofkapellet i Stockholm, där han dog 1835. Han var utmärkt virtuos på oboe och dessutom tonsättare. Bl. a. komponerade han musiken till skådespelen *Axel och Valborg*, *Skulden* och *Wallensteins död*. A. L.

Braun, Johann Wilhelm Joseph, tysk katolsk teolog, f. 1801, d. 1863, blef 1833 teologie professor vid högskolan i Bonn, men tio år därefter, såsom anhängare af hermesianismen (jfr Hermes, G.), suspenderad från sitt ämbete. 1848 var han medlem af tyska nationalförsamlingen och tillhörde 1852—62 preussiska deputeradekammaren. Han skref *Lehren des sogenannten hermesianismus* (1835) och utgaf bl. a. "Bibliotheca regularum fidei" (2 bd, 1844).

Braun, Alexander, tysk botanist, f. 1805 i Regensburg, var först lärare vid polytekniska skolan i Karlsruhe, därefter professor i botanik först i Freiburg im Breisgau, sedan i Giessen och slutligen (sedan 1851) i Berlin, där han tillika blef direktör för den botaniska trädgården. B. dog i Berlin 1877. Sitt namn som botanist förvärfvade han genom sin *Vergleichende untersuchung über die ordnung der schuppen an den lannenzapfen* (1831 i karolinska-leopoldinska akademis nova acta, 15:e bd), i hvilken han utvecklade K. F. Schimpers och sina, länge gällande, åsikter om bladställningen hos växterna. Hans mest betydande verk är *Betrachtungen über die erscheinung der verjüngung in der natur, insbesondere in der lebens- und bildungsgeschichte der pflanze* (1850), hvilket i hög grad främjat den botaniska morfologien. Äfven i sina senare skrifter behandlade han företrädesvis morfologien och de högre växternas historia, äfven en del kryptogamers (särskildt kärlkryptogamer, characeer och encelliga alger). B:s sträfvan var att genom studium af talrika växtrikets arter, äfven urvärdens, närma sig det naturliga växtsystemet. Det på grundvalen af Bartlings arbeten utarbetade naturliga system, som af honom uppställdes och i prof. Aschersons "Flora der provinz Brandenburg" (1864) publicerades öfver växtrikets naturliga familjer, är med de ändringar och förbättringar det särskildt genom Eichler och i senare tider genom Engler undergått, det i nästan alla botaniska arbeten och läroböcker nu användas. B. var en af 19:e århs mest mångsidige och betydande botaniske forskare. G. A. (T. K.)

Braun, August Emil, tysk arkeolog, f. 1809 i Gotha, d. 1856 i Rom, följde 1833 Gerhard till Rom och var sedan dess anställd vid det arkeologiska institutet därstädes, från 1835 som ständig sekreterare. B. var en särdeles grundlig och iderik kännare af de antika konstverken. Han inlade äfven stor förtjänst om användning af galvanoplastiken för afgjutningar af skulptur. B. skref bl. a. *Die kunstvorstellung des geflügelten Dionysos* (1839), *Griechische götterlehre* (1850—54), *Vorschule der kunstmithologie* (1854), *Die ruinen und museen Roms* (s. å.) och utgaf praktverket *Antike marmorwerke* (2 dekader, 1843).

Braun, Karl, tysk politiker och skriftställare, f. 1822 i Hadamar, Nassau, d. 1893 i Freiburg im Breisgau, var till yrket advokat, tillhörde 1848—66 Nassaus andra kammare, 1858—63 såsom dess president, och 1867—87 nordtyska riksdagen och tyska riksdagen, där han en tid var en af ledarna af det nationalliberala partiet, men 1880 slöt sig till det secessionistiska och 1884 till det tysksfrisinnade partiet. B. var ifrig frihandlare, deltog i stiftandet af nationalekonomiska kongressen och var sedan 1859 dess ständige president. Bland hans många arbeten må nämnas det förnämsta, *Bilder aus der deutschen kleinstaaterei* (2 bd 1869; 3:e uppl. i 5 bd 1881) och *Die Wisbyfahrt* (1882). Sedan 1888 utgaf han "Vierteljahrsschrift für volkswirtschaft".

Braun, Karl, ritter von Fernwald, österrikisk läkare, f. 1822 i Zistersdorf vid Wien, blef med. doktor i Wien 1847, professor i barnförlossningskonst i Trient 1853 och professor i samma ämne i Wien 1856. Han upphöjdes 1872 i adligt stånd och afed 1891. Utom en mängd afhandlingar i tidskrifter skref B. *Klinik der geburtshülfe und*

gynäkologie (1855; tillsammans med Chiari och Spaeth), *Lehrbuch der geburtshülfe* (1857) och *Lehrbuch der gynäkologie* (2:a uppl. 1881). R. T.—dt.

Braun, Julius, tysk arkeolog och kulturhistoriker, f. 1825 i Karlsruhe, företog studieresor i Italien, Grekland och levanten, var 1860—61 e. o. professor i Tübingen och höll sedermera föreläsningar i Münchens konstakademi. Död 1869. — B. var den förste, som konsekvent genomförde teorien om ett kultursammanhang mellan alla de äldre folken, enligt hvilken teori deras konst och mytologier samtliga ledas tillbaka till en ursprunglig egyptisk källa. Han sökte äfven sätta folkens andliga odling i nära samband med markens beskaffenhet. Hans viktigaste arbeten äro *Geschichte der kunst in ihrem entwicklungsgang durch alle völker der alten welt hindurch auf dem boden der orts-kunde nachgewiesen* (1856—58; 2:a uppl. 1873) och *Naturgeschichte der sage* (2 bd, 1864).

Braun, Lud wig, tysk målare, f. 1836 i Hall, Württemberg, studerade i München samt för Horace Vernet i Paris, målade därefter ämnen från tysk-danska kriget 1864, sedermera scener från tyska krigen 1866 och 1870—71 samt idkade en längre tid panorama-målning med effektfulla ämnen från sistnämnda krig. Hans *Gustaf Adolfs böjn före slaget vid Lützen* (1892) var utställd äfven i Stockholm.

Braun, Karl Ferdinand, tysk fysiker, f. 1850 i Fulda, blef e. o. professor i fysik vid Marburgs universitet 1877 och vid Strassburgs 1880 samt utnämndes till ordinarie professor 1883 vid polyteknikum i Karlsruhe, 1885 vid universitetet i Tübingen samt 1895 vid universitetet i Strassburg. B. är en mycket flitig författare af vetenskapliga afhandlingar, fallande hufvudsakligen inom värmeteoriens och elektricitetslärans områden. Hans viktigaste arbeten beröra deformationsströmmar, termoelektricitet hos smälta metaller, svafvelmetallens afvikelse från Ohms lag, elektriska motståndet hos smälta salter och hos lägor, gasers afvikelse från Daltons lag, löslighetens beroende på trycket och teorien för elastisk efterverkan. Stor betydelse ega B:s arbeten om värmeutveckling i galvaniska element; han har i dem påvisat, att kemisk energi ej kan fullständigt omsättas till elektrisk energi. B. har äfven inlagt högst betydande förtjänster om den trådlösa telegraferingen, där han dels utarbetat ett system för afsändande af signaler förmedelst elektriska vågor genom jorden (eller vattnet), dels också först angifvit en verksam metod för att medelst resonans afsända hufvudsakligen en sorts vågor från den s. k. antennen (1898). Denna senare metod är i princip mycket lik den, som sedermera införts af Marconi vid hans system. B:s viktigaste skrift i denna gren är *Drahllose telegraphie durch wasser und luft* (1900). Smärre afhandlingar i samma ämne finnas i *Drudes "Annalen d. physik"*, *"Physik. zeitschr."* och *"Elektrotechn. zeitschr."* S. A.—s.

Braun, Max, tysk zoolog, f. 1850 i Schlesien, blef 1878 docent vid Würzburgs universitet, 1880 prosektor och 1883 professor i Dorpat samt 1886 professor i Rostock och 1890 i Königsberg. Utom viktiga bidrag till fåglarnas utvecklingshistoria har B. utgifvit många arbeten rörande maskarna, särskildt inälmsmaskarnas morfologi. Bl. a. har han lämnat värdefulla bidrag till den hos oss allmänna breda binnikemaskens (*Bothriocephalus*) lefnadshisto-

ria. Han bearbetar i Bronns "Klassen und ordnungen des thierreichs" afdelningen Maskar (*Vermes*). L.—e.

Braunau. 1. Stad i Böhmen, n. ö. om Königgrätz, på gränsen mot Preussen. 7,609 inv. (1900), nästan uteslutande tyskar. Ansevärd industri. Tillspärrandet af protestanternas kyrka i B. (dec. 1617) gaf närmaste anledningen till de böhmiska oroligheter, som inledde trettioåriga kriget. Se L. Winterra: "Braunau u. d. dreissigj. krieg" (1903). — 2. Stad i Öfre Österrike, på högra stranden af Inn. 3,864 inv. (1900). Klockgjuteri. Sägverk. I B. sköts 26 aug. 1806 på Napoleons befallning Nürnbergsbokhandlaren J. Ph. Palm (se d. o.), hvars staty af-täcktes därt. 1866.

Braunleierz (ty.), *miner*. Se Pyromorfit.
Braune, Wilhelm, germanist, f. 1850, blef 1874 privatdocent och 1877 e. o. professor i Leipzig, 1880 ord. professor i Giessen och 1888 i Heidelberg. B. uppsatte och utgaf 1873—91 tillsammans med H. Paul den berömda germanistiska tidskriften "Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und literatur" (sedan utg. af E. Sievers) samt utgiver sedan 1876 "Neudrucke deutscher literaturwerke des 16. u. 17. jahrhunderts" och sedan 1880 "Sammlung von grammatiken germanischer dialekte". Förutom artiklar i åtskilliga germanistiska tidskrifter, de flesta i den ofvannämnda "Beiträge" (t. ex. *Zur kenntniss des fränkischen und zur hochdeutschen lauteverschiebung*, bd I, och *Über die quantität der althochdeutschen endsilben*, bd II), har B. offentliggjort *Althochdeutsches lesebuch* (1875; 5:e uppl. 1902), *Althochdeutsche grammatik* (1886; 2:a uppl. 1891), *Gotische grammatik* (1880; 5:e uppl. 1900), de båda sistnämnda i den ofvannämnda "Sammlung". B:s läroböcker stå på höjden af den germanistiska språkvetenskapen och användas därför särskildt för de vetenskapliga universitetsstudierna. — Äfven med studiet af fornpreussiskan har B. sysselsatt sig. K. F. J.

Brauneisenstein (ty.), *miner*. Se Brunockra.
Brauner, Johan I. Hans (jfr släkten Braun), latinsk skald, f. 1668 i Madesjö socken, Kalmar län, d. 1743. utnämndes 1704, efter vidsträckt studieresor, till vice bibliotekarie i Uppsala, men ingick efter några år i konungens kansli, blef kansliråd 1714, adlad 1715, interimstatssekreterare i krigsexpeditionen 1719, landshöfding i Växjö 1727 och i Uppsala 1729. År 1731 upphöjdes han i friherrligt stånd, men tog aldrig emot diplomtet (hvari bl. a. nämnes, att B:s 14 års långa studietid vid universitetet varit en af orsakerna till upphöjelsen). B. var äfven ledamot i kommissionen öfver Görtz. Han var känd för sin grundliga lärdom, och hans latinska skaldestycken vittna om stor versifikatorisk förmåga.

Braunerhjeml (jfr släkten Braun), Beata Fredrika Augusta, författarinna, f. 2 nov. 1839 på Lundås i Edebo socken i Roslagen, skref i slutet af 1860-talet komedien *Kusinerna*, som uppfördes på Dramatiska teatern, och 1873 femaktskådespelet *Blodshämnen* (tr. 1879). Skådespelet *Käre* (liksom det föregående fornordiskt till ämnet) erhöll 1879 ett andra pris i Svenska akademien och spelades 1880 å k. teatern. B. fick dessutom uppförda sina komedier *Huem?* å Dramatiska och *Bror Görans unga*

hustru å Nya teatern. 1877—84 tillbragte hon för sin brutna hälsas skull flera vintrar uti Italien och hämtade där stoff till novellsamlingarna *Studier efter naturen*. *Teckningar från Italien* (1883) och *Nya teckningar från Italien* (s. å.), mestadels kärlekshistorier ur italienska medelklassens lif, i hvilka sydänningarnas starka och osammansatta lidelser tecknas med klara konturer. 1892—93 besökte hon Chicago och skref från därvarande världsutställning korrespondenser till "Sydsvenska dagbladet". Hon har vidare utgivit *I den tiden* (sagor, 1898) och romanen *I unga dagar* (1900).

Braunersköld, Lars (jfr släkten Braun), broder till Joh. Brauner, läkare, f. 1657 i Naiva, Fagerhults socken, Kalmar län, promoverades 1689 i Utrecht till medicine doktor och utnämndes 1690 till läkare vid flottan, men utbytte 1692 denna plats mot ett lektorat i Kalmar. 1693 utnämndes han till medicine professor i Åbo och 1698 i Dorpat. 1703, under kriget med Ryssland, anställdes han som fältläkare i Kurland, men återvände 1705 till universitetet, hvilket 1699 flyttats till Pernau. 1710 begaf han sig åter till Sverige, erhöi 1719 fullmakt såsom amiralitetsläkare i Karlskrona, med titel af arkitekt, och adlades s. å. Död 1730 i Kalmar. — B. har ett namn såsom en af de mera framstående personligheterna i Sveriges äldre läkarhistoria.

Braunfels, stad och hufvudort i preussiska regeringsområdet Koblenz, 285 m. ö. h. 1,484 inv. (1900). Hufvudort i furstarnas af Solms-Braunfels f. d. furstendöme. Staden eger ett väl bibehållet slott med värdefulla konstsamlingar.

Braunit, miner. Se **Manganmalmer**.

Brauns, Julius, tysk upptäcker af ett stenografiskt system, f. 1857 i Ludwigslust, sedan 1881 öfverlärare i Hamburg, anställde undersökningar om de olika ljudgruppernas frekvens och den olika tid, som skrifvet af disponibla tecken tager, samt byggde på rönen ett nytt stenografiskt system, som han framställde 1888 och förbättrade i sitt arbete *Lehrbuch der stenographie* (1893; 2:a uppl. 1896), följt af *Lehrbuch der redschnellschrift* (1897) m. m. Vokalerna betecknar B. mestadels blott genom raka uppstreck, och Gabelsbergers fria satsförkortning ersätter han med enbart symbolisk beteckning af slutljudskonsonanterna. B:s system är icke mycket spridit. Till svenska är det öfverflyttadt af hans i Sverige bosatte broder Vilhelm B. Jfr **Stenografi**.

Braunsberg, stad i preussiska regeringsområdet Königsberg, vid den segelbara floden Passarge. 12,497 inv. (1900), däraf 3,935 protestanter. Betydlig industri och handel. B. har ett katolskt gymnasium och skollärarseminarium samt katolsk akademi (*Lyceum hosianum*), bestående af en teologisk och en filosofisk fakultet, med omkr. 40 studerande, ur hvilas krets stiftet Ermelands prästerskap rekryteras. Den bekante kardinalbiskopen Stanislaus Hosius stiftade 1568 en katolsk prästbildningsanstalt, hvars verksamhet var beräknad på att uppfostra unga män till Nordens återvinning för katolicismen. Anstalten, till hvilken Johan III:s gemål Katarina Jagellonica testamenterade 10,000 dlr, men hvars verksamhet Gustaf II Adolf afbröt, då han 1626 eröfrade staden, och hvars bibliotek (1,353 arbeten) han skickade till Uppsala, indrogs i början af 19:e årh., men återställdes 1818 under namnet *Lyceum*

hosianum. B., som grundlades 1255, har ett slott från tiden omkr. 1240. Det var 1626—35 svensk besittning, belägrades 1627 af polackerna, hvilkas försök att med borgerskapets hjälp öfverrumpla staden omintetgjordes af kommandanten, Anders Hæstehufvud. I febr. 1659 intogs B. ånyo af svenskarna.

Braunschweig (Brunsvig). 1. Hertigdöme i norra Tyskland, omgifves nästan helt och hållet af preussiska provinser: i n. och s. gränsar det till Hannover, i ö. till Sachsen och i v. till Westfalen, hvarjämte det i s. ö. stöter till Anhalt och i v. till Waldeck. Landet består af tre från hvarandra skilda större delar och sex smärre s. k. enklaver. Yttnehållet är 3,672 kvkm. — Den norra hufvuddelen af landet är mest ett vägigt kull-land, som öfvergår i nordtyska låglandet; den sydöstra delen uppfylles af Harz, som i B. har toppen Wurmberg (968 m.), den högsta i landet; i västra delen höja sig Weserbergen och Solling, det senare till 474 m. Floden Weser bildar i v. på några ställen gräns, men flyter för öfrigt utom B:s område; detta genomflytes däremot af Aller och dennas tillflöden Oker, Leine m. fl.

Befolkningen, som 1900 uppgick till 464,333 personer, nästan lika fördelade på könen, är af neder-sachsisk härkomst och till större delen af luthersk trosbekännelse. Af befolkningen bo 214,985 i landets 14 städer, de öfrige i dess 443 landskommuner. Den evangeliska kyrkans synod består af 32 representanter (14 kyrkliga och 18 lekman-naombud) och samlas hvar 4:e år. Dess samtycke fordras för kyrkliga lagar och kyrkliga skatter. Katolikerna bilda 7, de reformerte 1 och judarna 5 församlingar. Bland undervisningsanstalter märkas omkr. 400 landsskolor, 48 stadsskolor, 3 realgymnasier, 6 gymnasier, 1 realgymnasium, 1 prästseminarium, 2 skollärarseminarier, 1 teknisk högskola samt andra fackskolor. Såsom landets universitet betraktas universitetet i Göttingen. B. eger ett hospital och en asyl för dårar, blindinstitut, döfstumminstitut, lungstossanatorium m. fl. liknande inrättningar.

Materiell kultur. Jordbruket är hufvudnäringen. Af åkerarealen upptagas 61,7 proc. af säd och halvväxter, 16 proc. af sockerbeter, 10 proc. af potatis, 6,1 proc. af foderväxter. Trädgårdsskötseln är framstående, särskildt kring städerna B. och Wolfenbüttel. — 1900 funnos 33,379 hästar, 123,633 nötkreatur, 137,504 får, 181,450 svin, 54,071 getter. Fären hafva under sista årtiondena aftagit, men andra djurslag ökats. — Bergsbruk drivs framför allt i Harz. Det producerade 1901 brunkol, asfalt, järnmalm och blymalm, till ett sammanlagdt värde af 8,2 mill. mk. Dessutom vunnos stensalt, kainit samt andra kalialter, till ett värde af inalles 3,62 mill. mk. Hytteverken framställde 31,577 ton tackjärn, 11,826 kg. silver, 85 kg. guld, 19,290 ton engelsk svafvelsyra och 6,148 ton vitriol. Samtliga arbetare i bergverken och hyttor voro 6,306. — Af industri förekommer socker-, tobak-, pappers-, tvål-, halmhatts-, maskintillverkning m. m. Antalet hvitbetssockerfabriker är 32, och brännerierna äro 61. Järnvägarna, som 1884 köptes af Preussen (utom några privatbanor), hade 1900 en längd af inalles 514 km.

Författning och förvaltning. Statsförfattningen är, enligt grundlagen af 12 okt. 1832

och sedermera vidtagna förändringar, konstitutionellt monarkisk. Regenten bär titeln "hertig af B. och Lüneburg". Högsta ledningen af statsförvaltningen handhafves af ett kollegialt statsministerium. Folkrepresentationen ("die landesversammlung") sammanträder hvarjt annat år. Den består af en kammare, som räknar 48 ledamöter, valda för 4 år dels direkt af den högre intelligensen och de högst beskattade, dels indirekt af det öfriga folket. — Statsbudgeten för 1904—05 upptog i inkomster 16,195,520 mk och i utgifter 16,526,226 mk. Statsskulden var vid 1903 års slut 55,8 mill. mk, statens tillgångar s. å. 40,01 mill. mk. B:s matrikularbidrag belöpte sig 1904—05 till 1,659 mill. mk. — För rättskipningen finnas en "oberlandesgericht" och en "landgericht" i staden B. samt 24 "amtsgerichte". — För förvaltningen är landet deladt i 6 kretsar. — I Tyska rikets förbundsrad har B. 2 röster och sänder till tyska riksdagen 3 ombud. — Enligt 1886 ingången militärkonvention med Preussen hafva B:s förut uppställda truppdelar ingått som omedelbara beståndsdelar af preussiska hären. — Hertigdömet's vapen är en hopande häst, silver, i rödt fält. Hertigens vapen är en klufven sköld: högra fältet, rödt, visar två gyllene leoparder öfver hvarandra, vänstra fältet, guld, beströdt med röda hjärtan, ett blått lejon. Omkring skölden ett rödt band med inskriften *Im-mota fides* (orubblig trohet); nedtill ett blått band: *Nec aspera terrent* (vidrigheter afskräcka ej). Landsfärgerna: ljusblått och gult. Orden: Henrik Lejonets orden, med 5 klasser och 2 klasser förjänstkor. Det i Schlesien belägna mediatiserade furstendömet Oels tillhör hertigen af B., men står ej i någon förbindelse med hertigdömet's regering. J. F. N.

Historia. De braunschweigska länderna voro ursprungligen en del af det gamla hertigdömet Sachsen och tillhörde som allodialgods den welfiska släkten, hvilken på 1100-talet innehade den sachsiska hertigvärdigheten. När Henrik Lejonet 1180 förlorade denna, fick han likväl behålla sina familjegods, och dessa gingo sedan i arf till hans söner: Henrik, Otto (såsom tysk kejsare Otto IV) och Vilhelm, och delades dem emellan, men samlades åter i den sistnämndes son Otto Barnets (1213—52) hand. Denne blef af kejsar Fredrik II upphöjd till hertig af B. och Lüneburg. Af hans bägge söner, som 1267 skiftade arvet efter fadern, blef den ene, Johan, stamfader för den äldre lüneburgska linjen (hertigdömet Lüneburg samt städerna Hannover och Celle), och den andre, Albrekt den långe, för den äldre braunschweigska linjen (hertigdömet B., Kalenberg, Göttingen m. m.). Den förra utdog 1369, hvarefter ett häftigt krig uppstod om dess kvarlätnskap. Den andra linjen hade delat sig i tre grenar: Grubenhagen (utdöd 1596), Göttingen (utdöd 1463) och Wolfenbüttel. Det nyssnämnda kriget, det s. k. lüneburgska arföföds-kriget, bragte den äldre lüneburgska linjens besittningar i den wolfenbüttelska grenens ego. Denna gren klöfs 1409 i: *mellersta huset B.* och *mellersta huset B.-Lüneburg*. Det förra, som till 1584 var deladt i grenarna Braunschweig-Kalenberg och Braunschweig-Wolfenbüttel, riktades med det nyssnämnda göttingska och, för en tid, med det grubenhagenska husets besittningar, men utdog 1634. Det mellersta huset Lüneburg delades 1569 på tvenne linjer: den

nya linjen Braunschweig-Lüneburg, från hvilken hertigarna af Lüneburg, kurfurstarna och konungarna af Celle och Hannover samt den till 1901 i England regerande dynastien härstamma, och *Braunschweig-Lüneburg-Dannenberg*. Från denna linje, som 1635 fick det uteslagna mellersta huset B.-Wolfenbüttels hertigdöme, härstammar det *nya huset Braunschweig-Wolfenbüttel*, hvilket den till 1884 regerande hertigliga linjen tillhörde. Stiftaren af denna linje var August, kallad "senex divinus" (den gudomlige gubben), en utmärkt regent och grundligt bildad man. Han dog 1666 vid 87 års ålder. Hans två äldre söner och deras ättlingar regerade till 1735, då B. tillföll den af hans tredje son Ferdinand Albrekt (d. 1687) stiftade bilinjen *Braunschweig-Bevern*. Den förste regenten af denna linje, Augusts sonsens son Karl I (1735—80), som 1753 förlade residenset till Braunschweig och stiftade "collegium carolinum", sänkte, genom sitt slöseri och genom försök att realisera en mängd vidlyftiga planer, landet i stor skuld, från hvilken dock hans son, den bekante fältherren Karl II Vilhelm Ferdinand (1780—1806), till en del lyckades befria det (se vidare Karl, tyska furstar), men efter hans död införlivades landet enligt Tilsitfreden (1807) med det nybildade konungariket Westfalen. Den sistnämndes son Fredrik Vilhelm, som 1805 ärft det schlesiska furstendömet Oels, återinsattes 1813 i sin faders hertigdöme, men stupade redan 1815 i slaget vid Quatrebras. Han efterlämnade två omyndiga söner. Den äldre, Karl III (1815—30), stod under förmynderskap af däv. prins-regenten i England (sedermera Georg IV), men själen i den mycket patriarkaliska styrelsen var greve Münster, hvilken liksom förmyndaren uppehöll sig i London. 1820 återställdes dock landständer-författningen; men ehuru denna stod långt efter sin tid, erkändes den icke af den 1823 myndigvordne Karl, hvilken fortfor att regera på det gamla tyska furstemaneret. Detta framkallade 1830 ett uppror, hvarvid hans residens stormades och stacks i brand och han själf grep till flykten. Hans broder Vilhelm (1830—84) öfvertog styrelsen först provisoriskt, men hyllades 1831 såsom hertig af B. och stiftade med landständerna den ännu gällande grundlagen af 12 okt. 1832. Flera viktiga reformer vidtogos; stora anslag beviljades till järnvägsbyggnader (den 1838 öppnade linjen B.-Wolfenbüttel var den första statsbanan i Tyskland), och 1844 inträdde B. i tyska tullföreningen. 1848 kunde, till följd af regeringens tillmötesgående, flera viktiga lagförändringar vidtagas utan svårare konflikter. Det stadgades då, att domstolsförhandlingarna skulle ske muntligt och offentligt, att jury skulle döma i brottmål, hvarjämte pressfrihet infördes och förbudet mot giftermål mellan judar och kristna upphäfsades m. m. Själén i regeringen 1830—56 var statsministern frih. v. Schleinitz. Under tyska kriget 1866 sökte hertigen i början hålla sig neutral, men slöt sig snart till Preussen. S. å. inträdde B. i Nordtyska förbundet, och sedan 1871 är det en lem af Tyska riket. Som man hade anledning misstänka, att den preussiska regeringen ej skulle erkänna det af densamma detroniserade kungl. huset i Hannover, hvilket efter Vilhelms död enligt lagarna skulle ärfva B:s tron, stiftades 16 febr. 1879 en regentskapslag, enligt hvilken ett

regentskapsråd skulle öfvertaga styrelsen, för den händelse att den eventuella arvingen, hertigen af Cumberland, hindrades bestiga tronen, och, om hindret ej försvunnit efter ett år, skrida till val af regent. Efter Vilhelms död, 18 okt. 1884, tillkännagaf hertigen af Cumberland i ett öppet bref af s. d., att han öfvertog hertigdömet, under förklaring att han ville godkänna riksförfattningen. Men braunschweigska ministären lämnade hertigens sprogklation utan afseende och hänvisade honom till att göra sina anspråk gällande hos kejsaren och riket. På rikskanslerens förslag förklarade därpå förbundsrådet 2 juli 1885, att hertigens af Cumberland anspråk, till följd af hans ställning till Preussen, stred mot riksförfattningens grundprinciper. Samma uttalande hade B:s landtdag gjort redan 30 juni s. å., och 20 okt. förklarades ytterligare hertigen af Cumberland af ofvannämnda skäl utsluten från tronföljden. 21 okt. valde landtdagen prins Albrekt af Preussen (f. 8 maj 1837, kusin till kejsar Fredrik III, se vidare Albrekt) till regent. I hyllningsleden till den nye regenten erkändes dock uttryckligen de gamla förpliktelserna till huset B., hvidan regentens ställning formellt blott var provisorisk, till dess den rättmätige arvingen intagit en sådan ställning till Tyska riket, att rikets myndigheter kunde godkänna hans rätt och till honom öfverlämna hans arfand. Prins Albrekt afslöt 1886 en militärkonvention med Preussen. 9 mars 1899 antogs en röststrätsreform och 1902 en ny regentskapslag, enligt hvilken regentskapet ej upphör vid en ändring af den arfsberättigade tronföljarens person. J. Th. W.

2. Hufvud- och residensstad i hertigdömet af samma namn, flackt belägen i en järnvägsknut vid floden Oker. 128,226 inv. (1900), däraf 9,000 katoliker och 900 judar. Staden har en ålderdomlig prägel och är oregelbundet byggd. De forna fastningsverken hafva förvandlats till intagande pro-

Det gamla rådhuset i Braunschweig.

menader. Bland offentliga byggnader märkas residenset (byggd 1831—36), prydt med ett härligt fyrspann i koppar och kolossala ryttsstoder af hertigarna Karl Vilhelm Ferdinand och Fredrik Vilhelm, trenne rådhus (ett från 14:e och 15:e årh., i renaste gotiska stil, och ett byggd 1895—1900), järnvägsstationshuset, teatern, vidare den i rundbågsstil af Henrik Lejonet (1173) grundlagda domkyrkan, med grundläggarens och hans gemåls, Matildas, gravård samt en krypta, welfiska husets familjegrav. I närheten af denna kyrka står en af sist-

nämnde furste (1166) upprest pelare med ett bronslejon. Andra kyrkor äro Magnikyrkan (grundad 1031), Katarinakyrkan (1172), Martinikyrkan (1190), Brödrakyrkan (1345), framför hvilken är rest en bild af reformatorn Bugenhagen, Andreaskyrkan (1200—1522) med ett 92 m. högt torn, Aegidiuskyrkan (1248—1434), numera utställnings- och konsertlokal, kallad Aegidius-hallen, samt Paulinerkyrkan (1343), nu använd som tyghus. Bland öfriga minnesmärken må nämnas en 23 m. hög järnobelisk samt ett monument öfver Lessing (som föddes i B. 1729) och strax utom staden "das Schill-denkmal", öfver några därstädes 1809 nedskjutna deltagare i F. von Schills friskara. Det hertiglaga museet innehåller en högst värdefull samling konstsaker. Bland läroanstalter framstår den tekniska högskolan ("Carola Wilhelmina", grundad 1745), med 376 inskrifna studenter (1903—04), 2 gymnasier, 1 öfverrealskola m. fl. Staden har många välgörenhetsinrättningar. Industrien är betydlig, speciellt tillverkningen af maskiner, järnvägsagnar, ångpannor, symaskiner och blekvaror. Stor handel, särskildt speditshandel; framstående äro ock bokhandeln och boktryckerierna. Vida berömd i Norden var den i B. tillverkade "mumman". Två gånger årligen hålles där (alltsedan 1498) stor marknad ("messe"), men dessa "mässor" ha nu endast lokal betydelse. — Anläggningen af borgen Dankwarderode (861) på Okers vänstra strand lär hafva gifvit första anledningen till B:s uppkomst. Dess namn förekommer i urkunderna ända från 1031. B. fick stadsrätt af Henrik Lejonet, som äfven började att befästa platsen. På 1200-talet ingick det i hanseförbundet (blef "quartierstadt", d. v. s. hufvudort i ett af förbundets fyra distrikt) och köpte sig åtskilliga rättigheter af landets hertigar; dock lyckades det aldrig att blifva fri riksstad. 1528 öfvergick det till reformationen, sjönk sedan genom hansans förfall, brandskattningar under trettiotåriga kriget och inre split betydligt i anseende och välmåga samt tvangs 1671 att fullständigt underkasta sig hertigarna af Braunschweig. Dessa hafva sedan 1753 haft sitt residens i staden utom åren 1806—13, då den hörde till konungariket Westfalen. J. F. N.

Braunschweig, Nya, provins i Dominion of Canada. Se New Brunswick.

Braunschweig-Bevern [-be'fɛrn]. Se Bevern.

Braunschweig-grönt. Se Berggrönt.

Braunschweig-mumma, ett mörkbrunt, tjockt och beskt öl, som 1492 uppfanns af Kristian Mumme i Braunschweig.

Braurönia, grek. myt., ett af Artemis' tillnamn, af orten Brauron i Attika, där gudinnan hade ett tempel. I detta fanns hennes äldsta bild, hvilken enligt sagan blifvit ditörd af Ifigeneia. Den brauroniska Artemis' dyrkan infördes i Aten, där hennes tempel, Braurionion, var beläget på Akropolis, strax innanför Propyleerna.

Brausewetter. 1. Otto B., tysk målare, f. 1835 i Östpreussen, d. 1904 i Berlin, professor vid konstakademien i Berlin, har målat historietafvor, bl. a. Rikard III (1860; museet i Danzig), Gustaf Adolf i slaget vid Lützen (1876) och General York (von Wartenburg) talar inför östpreussiska ständerna 1813 (B:s mest betydande arbete, 1888; i landtdagssalen i Königsberg). B. målade äfven historiska genrebil-

der och en genom sin realism uppseendeväckande *Kristus på korset* (1891). (G—g N.)

2. Ernst B., tysk översättare, f. 1863 i Königsberg, där han först åtnjöt undervisning vid gymnasiet och sedan arbetade som volontär i en bokhandel under tre år. Efter att ha haft anställning hos en förlagsfirma i Leipzig begaf han sig på resor för att lära känna främmande språk och litteratur, framför allt de skandinaviska. Sedan 1894 var han bosatt i Berlin, hufvudsakligen sysselsatt med att genom essayer och översättningar göra de skandinaviska folkens moderna litteratur bekant för tysk publik. Utom samlingen *Nordische Meister-novellen* (1896, 2:a uppl. 1898), som innehåller karakteristiker och berättelser af 26 nordiska författare, har B. utgivit översättningar af Strindberg, Alfr. Hedenstierna, Tor Hedberg, Selma Lagerlöf, Tavaststjerna, Juhani Aho, Ibsen, Lie, Garborg, Alville Prydz, Karl Larsen m. fl. Af B:s öfriga arbeten må nämnas *Finland im bilde seiner dichtung und seine dichter* (1899) och essaysamlingen *Meisternovellen deutscher frauen* (2 bd, 1897—98). B. redigerade äfven 1901—02 tidskriften "Finnländische Rundschau". Död 31 okt. 1904. R—n B.

Braut-Anund (isl. *Braut-Önundr*), en af Ynglingasagans Uppsalakonungar. Se *Anund*.

Brava. 1. En af Kap-Verde-öarna, 56,5 kvkm. 10,265 inv. (1900). Ön är bergig, men mycket bördig och har ett jämförelsevis sunt klimat, hvarför den blifvit kallad ögruppens paradys. Palmolja och kaffe exporteras till Lissabon, spannmål till de öfriga öarna och Madeira. Dess hufvudstad, São João-Batista, begagnas af de hvite på ögruppen som sommarvistelseort. — 2. (Barava) Stad på Afrikas östra kust, 1° 7' n. br., sedan 1892 tillhörigt italienska kolonien Somalia. Omkr. 3,000 inv., mest somal. B. grundades af araberna, har dålig hamn, men likväl liflig handel.

Bravad (fr. *bravade*, af *brave*, tapper), skryt; skrytsam handling; öfversitteri.

Bravëra, stoltsera. Jfr *Bravad*.

Brävo (it. *bravo*, god, utmärkt), bifallsrop: bra! utmärkt! Superl. *Bravi'ssimo*. — *Bravo*, pl. *bravi*, försköande benämning på en bandit.

Bravo, Gonzalez. Se Gonzalez-Bravo.

Bravo-Murillo [-muri'lja], don Juan, spansk statsman, f. 1803 i Fregenal (prov. Badajoz), d. 1873, i Madrid, var ursprungligen advokat i Sevilla, mottog 1834 ett statsämbete, men uppgaf det följande år, då progressisterna kommo till makten, och bekämpade dem (sedan 1837) som deputerad samt i tidningspressen. Efter drottning Maria Kristinas flykt 1840 måste han, invecklad i en sammansvärjning mot Espartero, fly till Frankrike, där han kvarstannade till Esparteros fall 1843. 1847—50 var han först justitie-, sedan handels-, undervisnings- och finansminister samt efterträdde i jan. 1851 Narvaéz som konseljpresident i en reaktionär ministär. 1852 afgick han från denna befattning, sedan hans plan att genom rent materiella reformer stilla den politiska oron visat sig outförbar, och lämnade plats för en absolutistisk ministär. 1854 års revolution tvang honom att lämna Spanien; han återkom emellertid 1856 och användes sedan flera gånger af drottning Isabella i viktiga diplomatiska uppdrag. Efter 1868 års revolution drog han sig tillbaka till privatlivet.

Bravür (it. *bravura*), tapperhet, käckt mod; öfverlägsen teknisk konstfärdighet, särskild i musiks utförande. — *Bravur-aria*, aria, hvori den sjungande har tillfälle att framför allt glänsa genom öfvervinnande af tekniska svårigheter. *Bravurstycke*, instrumentalt tonstycke af dylik art.

Braxen, *Abramis*, *zool.*, ett till cyprinidernas familj hörande fisksläkte (se *Abramis*). Det omfattar fyra skandinaviska arter, som kunna särskiljas enligt följande schema:

- A. Antalet af sidolinjens fjäll mindre än 50; två rader tänder på hvarje nedre svalgben: björkna (*Abramis blecca*).
- B. Antalet af sidolinjens fjäll större än 50; en rad tänder på hvarje nedre svalgben.
 - a. Ryggkanten af stjärten (bakom ryggfenan) kölad: vimba (*Abramis vimba*).
 - b. Ryggkanten bakom ryggfenan rundad (utan skarp köl).
 - α. Antalet af analfenans strålar 26—30: braxen (*Abramis brama*).
 - β. Antalet af analfenans strålar omkring 40: flira (*Abramis ballerus*).

Utom dessa förekommer emellertid i Sverige (Dalarna) en form, som fått namnet *Abramis Leuckartii* och som anses vara en bastard mellan en braxen-art, braxen eller björknan, och mört eller sarf. Den liknar björknan, men skiljer sig från denna därigenom att den har en kortare analfena, med allenast omkr. 18 strålar, och därigenom att kölen mellan anal- och bukenorna täckes af fjäll i stället för att i kanten vara bar, såsom på öfriga braxenarter.

Fisk-arten braxen, *Abramis brama*, är en af våra största och såsom födoämne mest omtyckta karpfiskar. Dess kropp är hög, med nästan puckelikt böjd ryggform; största kroppshöjden är ungefär en tredjedel af kroppens längd, stjärten med sina flikar inberäknad. Hufvudet är litet, dock jämförelsevis större än på någon annan af de hos oss förekommande större arterna af detta släkte, utom vimban. Fenorna äro kraftiga. Den höga ryggfenan har sin plats strax framom den vågräta höjden öfver analfenans början. Stjärten med sina flikar är vanligt i detta släkte, olika; den nedre fliken är längst. Sidolinjen, i hvilken antalet af fjäll är 51—55, löper något nedom kroppens midtlinje, i en böjning, som är parallell med kroppens bukrand. Braxens färg är metallglänsande gröngrul på sidorna; ryggen är grönsvart; frambuken har anstrykning af rödt, den öfriga buken är hvit; fenorna äro svartblåa; iris är gul med en svart fläck upptill. De yngre braxnarna bära dock silfverglans i st. f. den mässingsfärg, som utmärker de äldre och som blir ännu mörkare i sjöar, där vattnets och bottenens färger äro mörka.

Braxen lever ett sällskapligt lif. Den är ganska allmän i södra och mellersta Sveriges sjöar och sakta rinnande strömmar, helst där botten är lerig eller dyg. Den förekommer äfven i Östersjöns vikar, där vattnet är föga salt, ehuru den där ej synes uppnå sin fulla tillväxt och ej heller blir så fet som i insjöarna. Lämplig beskaffenhet af sjöbotten är det viktigaste villkoret för att braxen skall trivas i ett vatten. Braxen är nämligen van att söka sin föda (maskar, insektlarver och andra animaliska äfvensom vegetabiliska ämnen) under rotande i bottenlammet, helst där det s. k. braxengräs (*Isoetes lacustris*) växer. Under detta sökande uppgumlar den vattnet, stundom på långa sträckor. Om man i sjöar, där braxen lever, finner nämnda planta flyta lösröckt på vattenytan eller vattnet grumligt, kan man vara tämligen säker på att där finna ett braxenstånd. Om sommaren håller braxen sig på djupet, ända till 6—12 famnar ned, där sådant djup finnes, och då biter den lätt på ett agn af vanlig metmask eller af deg; men så lätt är den äldre braxens napp, att äfven den minsta rörelse på flötet är att uppmärksamma. För att på ett ställe få en bättre fångst lockar man braxarna tillsammans genom att, kvällen innan man ämnar fiska, utkasta deg eller kokad säd i sjön. Under hösten går braxen högre upp; vid stark bläst kommer den då stundom i stora skaror in i de grundare vikarna. Om vintern söker den åter djupet och packar sig tätt på de djupaste ställena, där man söker den med isnot. På ett braxenstånd, det s. k. Hakvarpet i Hallbosjön, nära Nyköping, kunde man fordom i ett enda notvarp fånga ända till 17,000 kg. braxen; men numera, sedan sjön blifvit sänkt, har braxenfisket i densamma förlorat all betydelse. 1877 fångades där (enl. Samzelius) endast 17 kg. af denna fisk. Då enbusken blommar, i maj eller början af juni, går braxen till sin lek på grundt vatten, bland gräs och säf. Försiktig som den är, upphör den med leken, så snart den skrämmes, och den skyr hvarje buller utom det, som den själf åstadkommer med sitt smackande och piskande i vattnet. Vid denna tid få braxenhannarna, liksom de flesta öfriga karpfiskhannarna, ett utslag af hvita, spetsiga knölar på sina fjäll. De äldre leka först sina 3 eller 4 dagar; efter dem infinna sig de yngre, eller ock förirra sig dessa med sin lek in i den ström, som är utlopp för sjön. Liksom hvarje annan nyttig fisk bör braxen skyddas under leken, och dess försiktighet hjälper därvid till. En notdragning medför i de flesta fall tillräckligt buller för att bortskrämma stemmet, hvar för man i stället brukar fånga braxen i nät och ryvsjor. Fiskens kött är ett välkändt näringsämne. Läckergommar prisa i synnerhet hufvudet och, främst af allt, tungan. Hos oss når braxen en storlek af ända till omkr. 45 cm. med en vikt af omkr. 1³/₄ kg. I de sydligare trakter, där den förekommer — i Europa träffas den öfverallt norr om Alperna och Pyrenéerna, dock i Norge blott i dess sydöstliga del —, uppgifves den blifva ännu större, ända till 65 cm., och få en vikt af 3¹/₂ kg. Dess lifslängd antages uppgå till 8—9 år. F. A. S.*

Braxenflisa l. **Braxenpanka**, *zool.*, en ej fullt utbildad braxen.

Braxenflugor, *zool.* Se *Phryganea*.

Braxengräs, *bot.* Se *Isoetes*.

Braxenmygga, *zool.* Se *Hydrometra*.

Braxenpanka, *zool.* Se *Braxenflisa*.

Braxensläktet, *zool.* Se *Abramis* och *Braxen*.

Bray [brä], fordom namn på ett landskap i Normandie; motsvarande en del af nuv. depart. Seine-inférieure och Oise. Det egde städerna Gournay, Forges, Aumale och Neufchâtel.

Bray [bröi], irländsk kuststad, 21 km. s. ö. om Dublin, i greisk. Wicklow. 7,284 inv. (1901). På grund af sina vackra omgifningar och sitt milda, sunda klimat är B. ett mycket besökt hafsbad och vinterkurtort ("Irlands Brighton").

Bray (Braij), Salomonöfde. Se *Braij*.

Bray [bröi], Anne Eliza, född Kempe, engelsk författarinna, f. 1790, d. 1883, gift först med målaren Stothard och sedan med prästen Bray, skref en mängd romaner: *Gaston de Foix* (1826), *Trelawny of Treloane* (1837), *Trials of domestic life* (1848), *Hartland forest* (1871) m. fl.

Braya Sternb. & Hoppe, *bot.*, växtsläkte af fam. *Crucifere*. I Sverige finnas två arter, *B. supina* Koch, kalkkrasse, växande på fuktiga ställen på Öland och Gottland, samt *B. alpina* S. & H., mycket sällsynt i Lappland. Båda äro små örter med hvita eller rödlätta blommor. G. L.-m.

Brayëra, *bot.* Se *Kusso*.

Bray-Steinburg [brä-sta-in-]. 1. Otto Camillus Hugo, greve von B., bayersk diplomat, f. 1807, d. 1899, son af den bayerske diplomaten Franz Gabriel v. Bray (f. 1765, d. 1832), var envoyé i Petersburg, då han 1846 blef bayersk utrikesminister, hvilken post han lämnade i febr. 1847 för att åter bekläda den april 1848—mars 1849. Sedermera blef B. ånyo envoyé i Petersburg och 1860 i Wien, var 1870—71 konseljpresident och därjämte än en gång utrikesminister samt afslöt i nov. 1870 i Versailles det fördrag, till följd hvaraf Bayern inträdde i det nybildade Tyska riket. Han återgick därefter till posten i Wien, som han beklädde till 1896. Af honom författade *Denkwürdigkeiten aus seinem Leben* utgafvs 1901. — 2. Hippolyt Ludwig Otto, greve von B., den föregående son, tysk diplomat, f. 1842 i Aten, var chargé d'affaires i Stockholm 1875—76, Tyska rikets envoyé i Belgard 1879—91, i Lissabon 1892—94, i Stockholm 1894—97 och i Bukarest 1897—1900, hvilket sistnämnda år han drog sig tillbaka till privatlivet.

Brazil [brösi'l], stad i nordamerikanska staten Indiana, mellan Terre Haute och Indianapolis. 7,946 inv. (1900). Järn- och kvarnindustri. Stenkolsgruvor.

Brazos [brä'säus], flod i nordamerikanska staten Texas, rinner upp s. om berget Kioway genom förenig af de på kalkplatån Llano estacado upprinnande Double Mountain Fork och Salt Fork, har en längd af omkr. 1,450 km. och utfaller vid Velasco i Mexikanska viken. Den för en ringa vattenmassa; endast om våren kunna ångbåtar gå upp till Washington, omkr. 500 km. från mynningen, ånda årstider endast till Columbia, 64 km. från mynningen.

Brazza (lat. *Brattia*), den största bland de dalmatiska öarna i Adriatiska hafvet, mellan ön Lésina och staden Spalato. Den är genom Canale della B. skild från fastlandet. Arealen är 394 kvkm., med

24,408 inv. (1900), mest serbo-kroater, som odla vin, tobak och fikon samt bryta sten.

Brazza, Pierre Paul François Camille Savorgnan de B., greve, fransk Afrika-resande, f. 1852 på Rio de Janeiros redd, tillhör en gammal italiensk släkt och hette urspr. de Brazza Savorgnani. Han egnade sig 1868 åt fransk sjökrigstjänst och fick 1874 medborgerliga rättigheter i Frankrike. I aug. 1875 inskeppade sig B. jämte läkaren Noël Ballay i Bordeaux för att genomföra öfre Ogowe. De bereste en del af denna flod, hvar-

efter B. inträngde i fanogrenas land, upptäckte Kongos biflod Alima samt återvände till kusten, sedan han uppmätt Okanga (0° 30' n. br., 15° ö. lgd). 30 nov. 1878 anlände han till Gabun. Efter en längre tids sjukdom återupptog B. på franska regeringens uppdrag i dec. 1879 sina upptäcktsresor i samma trakter. Han upprättade därunder stationen Franceville, nådde 8 sept. 1880 Kongo och anlade där Brazzaville, som skulle blifva utgångspunkt för den franska ångbåtsfarten på Kongo, samt tog denna del af floden i besittning för Frankrikes räkning. Han gjorde därefter flera mindre resor i denna nejd samt återvände till Frankrike på våren 1882. Där godkändes af nationalförsamlingen hans fördrag med negerfurstarna, och han fick 1,275,000 francs till nya resor och anläggning af nya stationer, hvarjämte han utnämndes till regeringskommissarie i västra Ekvatorial-Afrika. Sedan han återvänt till detta land, företog han sig att under rastlöst arbete grunda ett tjugotal nya stationer, utvidga kolonien, anlägga vägar, ordna ångbåtsfarten på Alima och Ogowe samt genomföra och kartlägga det franska Kongo, till hvars generalkommissarie han 1886 utnämndes och som har honom att tacka för sin nuvarande betydelse. 1897 återvände han till Frankrike och lefde där som privatman, tills regeringen 1905 sände honom att som utomordentlig kommissarie på ort och ställe företaga en undersökning om förvaltningssmissbruket i franska Kongo. B. är en af de mest betydande vägbrytarna för europeisk civilisation i Afrika.

J. F. N.

Brazzaville [-vi'll], station i franska Kongo, på högra (norra) stranden af den af floden Kongo bildade Stanley Pool, midt emot stationen Kinsjassa i Kongostaten, har katolsk missionsstation, 2 europeiska faktorer och lär med de närmast kringliggande orterna hafva 5,000 inv. Landsträckan mellan de i Stanley Pool utmynnande floderna Djue och Impila förvärfvade Savorgnan de Brazza 1880 af höfdingen Makoko, och stationen anlades s. å.

Brda, landskap i Montenegro (se d. o.).

Brdawald, en omkr. 70 km. lång skogbevuxen höjdedja i mellersta Böhmen. Den hör till den siluriska formationen (kvarts och skiffer) och sträcker sig från Rokitzan till Königsaal mellan Moldau och dess biflod Beraun. Högsta punkten är Took, 857 m.

Brdt., i zoologiska namn förkortning för J. Fr. von Brandt.

Breadalbane [bredä'l'bæn], earl- och markistitel inom en gren af ätten Campbell (se d. o.).

Break [bræk], eng., öppen, fyrhjulig vagn med hög kuskbock och bänkar längs efter sidorna eller på

tvären (uppstigningen sker bakifrån eller från sidan); skolvagn för hästars inkörning.

Breakage. Se Bräckage.

Breakspear [bræk'spiə] l. Nicolaus Albanensis, påfåg legat. Se Hadrianus IV.

Bréal [brea'l], Michel Jules Alfred, fransk filolog, f. 1832 i Landau, Rhen-Bajern, af franska föräldrar, studerade i Paris och Berlin, blef 1866 professor i jämförande språkforskning vid collège de France och 1875 medlem af Institutet samt var 1879—88 generalinspektör öfver den högre undervisningen. B. har varit lifligt verksam på flera af den indoeuropeiska filologiens områden. Bland hans filologiska arbeten må särskildt nämnas *L'étude des origines de la religion zoroastrienne* (1862, prisbelönt), *Hercule et Cacus, étude de mythologie comparée* (1863), *De persicis nominibus apud scriptores graecos* (s. å.), *Le mythe d'Oedipe* (s. å.), *Oedipe e la mitologia comparata* (1866), *Les tables eugubines* (1875), *Sur le déchiffrement des inscriptions cypristes* (1877), *Mélanges de mythologie et de linguistique* (s. å., 2:a uppl. 1882) samt *Essai de sémantique* (1897, 2:a uppl. 1899), en af de fåtaliga framställningarna af betydelseläran. B. har öfversatt Bopp's jämförande grammatik till franska och utgifvit den med historisk och kritisk inledning (1866—74) samt har bearbetat flera etymologiska arbeten. Dessutom har han författat *Quelques mots sur l'instruction publique en France* (1872; 3:e uppl. 1881), *La réforme de l'orthographe française* (1890), *De l'enseignement des langues anciennes* (1891), *De l'enseignement des langues vivantes* (1893) och *Deux études sur Goethe* (1898) samt en mängd uppsatser i tidskrifter.

Breared, socknar. Se Bredared.

Breccia [bræk'sia], petrogr., bergart, som består af skarpkantiga brottstycken eller fragment af en eller annan berg- eller mineralart, fast förenade med hvarandra genom något lerigt, kalkigt eller kiselartadt bindemedel, hvilket ofta utgör hufvudmassan. Efter brottstyckenas petrografiska beskaffenhet skiljer man mellan kvartsbreccia, kalkstensbreccia o. s. v. Breccia kan bildas på flera sätt: 1:o) genom materialets hopande på jordytan ungefär som ett konglomerat, hvarvid enda olikheten är den, att de särskilda stenfragmenten icke hunnit blifva rundnötta, såsom hos konglomeratet; torde därför rätteligen böra benämnas *sedimentär breccia*; 2:o) genom hopklänning af de bergartsspillror, som ej sällan uppkomma längs sprickor eller remnor i berggrunden, där glidning

egt rum i följd af förkastningar (s. k. *förkastnings-l. rijningsbreccior*); 3:o) därigenom att en eruptiv bergart vid sitt uppträngande mot jordytan fört med sig stycken af andra bergarter, genom hvilka den banat sig väg — brottstyckena äro då vanligen helt olika den inneslutande massan (t. ex. vissa slag af s. k. Stockholmsgranit) — eller därigenom att den stelnade ytskorpan af en eruptiv bergart söndersprängts af den påträngande smälta massan, hvilken i sig upptagit styckena (*eruptivbreccior*); i sistnämnda fall äro brottstyckena och bindemedlet hvarandra lika eller endast i afseende på gryets groflek skiljaktiga. Jfr *Benbreccia*. E. E.

Brèche [brä'j], fr. *krigsr.* Se *Bräsch*.

Brèche de Roland [brä'j de rälä'], Rolands-bräsch, ett på 2,804 m. höjd beläget bergspass i Central-Pyrenererna, 40 m. bredt, 1,1 km. långt och omgifvet af höga klippväggar, leder från Gavarniedalen i Frankrike v. om Mont Perdu till Spanien.

Brechin [brä'kin], stad i skotska grefsk. Forfar, vid Esk, v. om Montrose, 8,941 inv. (1901). Anglikansk biskop. Katedral (från 12:e årh.). Linnefabriker, brännerier, pappersbruk, stenbrott.

Breckenridge. Se *Breckenridge*.

Breckinridge [bre'kin-ridj]. 1. John B. skref sig *Breckenridge*, nordamerikansk politiker, f. 1760, var en af pionärerna i Kentucky och upphöfsman till de berömda "Kentuckyresolutionerna" af åren 1798 och 1799, i hvilka de enskilda staternas suveränitet och deras rätt att genom "nullifikation" afsluta unionsbandet med stor djärfhet häfades. B. var 1801—05 senator för Kentucky, blef sedan generaladvokat i Jeffersons kabinett, men dog redan 1806.

2. John Cabell B., den föregående sonson, nordamerikansk politiker, f. 1821 nära Lexington, Kentucky, d. 1875 i Lexington, började sin bana som advokat, deltog med utmärkelse i kriget mot Mexico, invaldes 1851 och 1853 i kongressen samt blef 1856 vald till Förenta staternas vice-president. Vid presidentvalet 1860, då Lincoln segrade, var B. sydstatsdemokraternas kandidat, af dem nominerad på grund af deras missnöje med Stephen Douglas, som uppsatts af demokraterna i nord- och mellanstaterna. B. intog 1861 sin plats i senaten, men måste lämna den, sedan han inträdt i de konfedererades armé. Där stred han som generalmajor under Bragg och Lee och var från jan. 1865 till Johnstons kapitulation i april s. å. krigsminister i Jefferson Davis' kabinett. Efter krigets slutt flydde han till Cuba, vistades därefter en tid i Europa, men återvände 1868 och återupptog sin advokatverksamhet i Lexington.

3. Clifton Rhodes B., den föregående son, nordamerikansk diplomat och politiker, f. 1846 i Lexington, deltog vid unga år i inbördeskriget, nödgades sedan för sjukdom afbryta sina studier och slog sig då (1870) på bomullsodling i Arkansas. 1883—94 var han (demokratisk) medlem af kongressens representanthus och utnämndes sistnämnda år af Cleveland till Förenta staternas minister i Petersburg. 1897 drog han sig tillbaka till privatlivet. V. 8—g.

Brecknock [bre'knäk]. 1. Engelskt grefskap i södra delen af Wales. 1,862 kvkm. 59,906 inv. (1901), som förvaltningsområde 54,211 inv. s. å.). Hufvudnäring är boskapsskötsel, därnäst

åkerbruk och bergsbruk. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, i en vacker dal vid floden Usk. Omkr. 6,000 inv. I närheten romerska ruiner.

Bred, socken i Uppsala län, Åsunda härad. 2,856 har. 672 inv. (1903). Annex till Sparrsätra, Uppsala stift, Åsunda kontrakt.

Breda, i Småland benämning på hö, som utlagts till torkning före inbärgringen.

Breda, stad och fordom fästning i ederländska prov. Noord-Brabant, vid Merk. 26,618 inv. (1903). Tillverkning af yllevor och cigarrer. Krigsakademi. Omgifningen utgör den s. k. Breda-heden, som nu delvis gjorts odlingsbar. 25 mars 1566 undertecknades i B. af nio adelsmän den af Filips van Marnix uppsatta förbindelsen att med all makt hindra inkvisitionens och en ny lags införande, den s. k. "kompromissen", hvilken blef utgångspunkten för nederländarnas frihetskamp mot Spanien. I B. slöt England 31 juli (n. st.) 1667 fred med Holland samt dess allierade Frankrike och Danmark. Åt Holland, med hvilket äfven ingicks förbund, återgaf England Surinam och gjorde några eftergifter med afseende på navigationsakten, men behöll det i kriget tagna Nya Nederland (nuv. New York och New Jersey). Konungen af Danmark gjorde utan framgång försök att för Norges räknning återvinna Orkney- och Shetland-gärna. Frederna slöts under svensk medling; medlare voro hofrådet P. J. Coyot (som dog 11 juni 1667, före fredernas undertecknande), riksrådet frih. Göran Fleming och fältmarskalken greve Chr. D. von Dohna.

Breda. 1. Lukas von B. d. ä., målare, f. 18 april 1676 i Stockholm, d. där 1752, tillhörde en gammal brabantisk släkt. Fadern, köpmannen Pieter von B., hade från Hamburg inflyttat till Sverige. Sedan modern blifvit änka, satte hon sonen i lära hos Martinus Mijtns, med hvilken han 1697 fick företaga sin första utländska studieresa. 1704 reste han öfver Tyskland och Nederländerna till Frankrike, där han någon tid uppehöll sig hos Largillière i Paris. Af dennes briljanta kolorit har han likväl ej tagit något starkare intryck. Däremot märkes Largillières inflytande i den karakteristiska vridningen på hufvudet och i ögats glans. 1712 kom B. hem och blef därefter af högt stående personer flitigt anlitad som porträttör. Hans porträtt utmärka sig genom en kraftig och riktig teckning, en lifvig, stundom något grof karakteristisk och en stark, i lackrött och violett hållen karnation, alldeles olika hans svenska samtidas. Han målade äfven bilder med mytologiska motiv. En *Venus* och *Adonis* fanns i den forna nescherska samlingen. Sedan han i sitt gifte (1718) fått en sidenfabrik och ett färgeri, tog skötandet af dessa småningom hans tid så mycket i anspråk, att penseln fick hvilat. Efter omkr. 1725 eger man därför nästan inga arbeten af honom. I nationalmuseum ses af hans hand ett porträtt i bröstbild af brodern, *Lorens von B.* —rn. (E. H.—k.)

2. Lukas von B. d. y., den förras son, f. 22 sept. 1726 i Stockholm, d. där 1799, dispasschör vid sjöassuranskompaniet, konstsamlare. Han egde en förträfflig samling af i synnerhet holländska tafflor, till en del förmodligen ärfda efter fadern, idkade vid sidan af sin borgerliga syssla konststudier och utbildade sig till en framstående tafvelkännare, i hvilken egenskap han bl. a. i "Stockholms Posten" för 1791 skref artikelserien *Om målningar*, den

äldsta öfversikt vi ega af svenska privata tafvelsamlingar. Han blef 1778 ledamot af konstakademien. —n. (O. G.-g.)

3. Karl Fredrik von B., den föregående son, berömd porträttmålare, f. 16 aug. 1759 i Stockholm, d. där 1 dec. 1818, röjde tidiga anlag för målarkonsten, handledes af Lorens Pasch d. y., vann i konstakademiens elevskola 1778 sin första medalj och eröfrade vid den första offentliga utställningen 1784 guldmedalj, den första akademien utdelade. År 1786 täflade han med Åkerström, Ahl-

berg och Metzger om stora priset, men förgäves, hvilket åtminstone delvis berodde därpå, att han i motsats mot Åkerström, sin lycklige medtäflare, själf troddes kunna bekosta en studiereisa till utlandet. Också anträdde B. en sådan i juni 1787, men ej till det traditionella studielandet Italien, utan till England. I London blef han lärjunge af

sir Joshua Reynolds, som jämte Gainsborough var Englands främste porträttmålare. Hos honom förblef han till dennes död, 1792, och kvarstannade därefter ytterligare fyra år i London (1795 företog han en studiereisa till Paris, Belgien och Holland). — B. tillagnade sig snart mycket af sin lärares kraftiga målningssätt och varma kolorit. Till sitt hemland skickade han flera porträtt, som vunno akademiens bifall och gjorde sig äfven i England ett namn som målare, hvilket framgår bl. a. däraf, att en mängd engelska gravyrer utfördes efter hans taflor. Den svenska konstakademien ansåg sig därför böra hedra B. genom att 1790 kalla honom till agré och valde honom följande år till ledamot. Efter sin återkomst till hemlandet, 1796, vann B. hastigt erkännande och utmärkelser. Han blef s. å. professor i teckning vid akademien och var snart den mest eftertröskte porträttören. Det var i synnerhet aristokratien, som gynnade honom med beställningar. Med sin mustiga färg och sin pensels brio hade han också tilldraga sig allmän beundran. Som lärare var han framstående, intresserade sig lifligt för de unge och förde deras talan inom akademien. I sitt hem förenade han konstnärer och konstvänner, utvecklade en storartad gästfrihet och vann allas hjärtan genom sin älskvardhet och sitt nobla sinne. På det yngre konstnärssläktet (Sandberg m. fl.) utförde han därför ett stort inflytande. Af Karl XIII omfattades han med välvilja och adlades 1812. B. var icke blott aristokratiens, utan äfven hovets målare. Redan 1784 målade han på beställning af drottning Sofia Magdalena en bild af *Gustaf IV Adolfs som gosse*, sittande på sin gunghäst, som drages af en page, och 1800 fick han beställning på *Gustaf IV Adolfs kröningstafla*. Han besökte därför riksdagen i Norrköping, där han gjorde förstudier. Brist på lämplig ateljé hindrade dock år från år taflans fullbordande, tills slutligen revolutionen 1809 kom hela saken att stranda. S. å. fick han emellertid af Karl XIII i uppdrag att skildra dennes kröning. B. hängaf sig med lif och själ åt sin nya uppgift och gjorde

skisser af de personer, som där skulle förevigas. När han slutligen efter Sergels död fått inflytta i dennes boställe och därigenom erhållit en ateljé, stor nog för en duk af så kolossala dimensioner, måste han vika för Byström, som hade ett äldre löfte om bildhuggarverkstaden, och den halffärdiga duken hoprullades och inpackades i en lår. När taflan sedermera framtoogs, befanns den förmultnad och förstörd. Det var naturligt, att denna händelse skulle väcka stort uppseende. Man trodde sig här se en hämnd för den fördomsfrihet B. visat genom att i sitt hem mottaga personer af utprägladt liberala åskådningssätt, men säkert spelade afunden härvid också sin roll. Efter konungens död ville man ej ens godkänna uppdraget, då det ej var kontrasierat. B:s vän, L. Hammarsköld, väckte vid riksdagen 1818 motion om ett anslag af 25,000 rdr till taflans fullbordande, men utan resultat. Detta var ett hårdt slag för B., som med hänförelse egnat sig åt detta arbete, hvilket, menade han, skulle bli hans främsta verk. Motgången tärde honom allt djupare, och han afled s. å. af nervslag. Hans bild är bevarad åt eftervärlden genom flera porträtt, målade af honom själf samt af Fogelberg, D. Bossi m. fl. Han egde en dyrbar tafvelsamling, delvis ärfd efter fadern.

B. är en af våra ypperste porträttmålare. Så länge han var elev af Pasch, målade han i dennes maner; modelleringen är ännu hård, färgbehandlingen något tunn och svag. Dock visade han redan då ansatser till en fylligare kolorit och kraftigare uppfattning. För utvecklingen af dessa anlag kunde han aldrig funnit en bättre lärare än Reynolds. Detta ådagalägga de i England utförda arbetena, i hvilka färgerna bli mättade och djupa, penselföringen bred och käck, detaljerna underordnade, uppfattningen stor och fri. B. mottog af sin lärare, med hans efter de gamle mästarna bildade färgskala med varmt röda och gyllene, bruna toner, intryck för lifvet, men äfven Reynolds' store medtäflare, Gainsborough, utförde under någon tid inflytande på den svenske artisten, särskildt i dennes målningar på 1790-talet, hvilka ega ett drag af förfining, en nobless, ett drömande eller svärmiskt uttryck och blek karnation. Det var denna tid, som B. utförde flera af sina bästa arbeten. I porträttet af *Sir Joshua Reynolds* (i konstakademien) visar han sig ännu som dennes trogne lärjunge. Hans nya uppfattning och färgbehandling komma till uttryck i det svärmiska, bleka *Själporträttet* (Stockholms högskolas saml. å Heleneborg). I samma stil är *Nils von Rosensteins* porträtt (Gripsholm) måladt. Äfven nationalmuseum eger några af hans bästa verk från denna period. Natursvärmeriet framträder i den med bredd och elegans målade, härliga bilden af skådespelerskan *Teresa Vandoni*, där hon promenerar i Bellevues park. Porträtten af hans båda systersöner *Jakob Fredrik de Ron* och *Karl Gustaf de Ron* äro tvenne koloristiska mästerverk, ja, något af det yppersta svensk porträttkonst frambragt. Där ses äfven en bild af *Lucas B. d. y.*, hans far, målad i svart och grått, äfven den betydande som konstverk.

Omkr. 1800 undergår B:s stil en märkbar förändring. Hittills hafva olika inflytelser samtidigt gjort sig gällande, nu blir stilen mera enhetlig, personlig. Konstnären är nu hemma, öfverlämnad åt sig själf, och de stora förebilderna saknas. Färgen blir mera lysande med djupa röda och bruna toner

och karnationen varmt röd. Den romantiska perioden är förbi, och B. framställer nu med förkärlek män af andlig storhet. Också har han med sin pensel öfverigat en mängd af tidens mer betydande svenskar. Det ligger i flertalet af dessa hans målningar något stort och monumentalt, och han behärskar sin konsts uttrycksmedel med öfverlägsen säkerhet. Betydande arbeten från denna tid äro porträtten af *De fyra ländens talmän* vid riksdagen i Örebro (Gripsholm), och riddarhuset eger af hans hand porträtt af landtmanskalkarna *M. F. Brahe*, *M. Anckarsvärd* och *K. Lagerbring*. B. utförde äfven en mängd damporporträtt, hvilka han i allmänhet lyckats förläna inhet och behag. Under de sista åren förlorar hans konst åtskilligt af sin forna glans. Färgen mister sin glöd och kraft, den blir tung och torr, uppfattningen mera konventionell, och bilden förlorar sitt individuella lif. Den store koloristens konst dör bort i några skarpa, grella flammor.

Af B:s porträtt äro omkring 450 kända, och de finnas till största delen i svenska privatsamlingar. En hel del gravyrer och litografier äro utförda efter hans taflor, dels i England, dels i Sverige. Svenska akademien lät 1895 prägla en medalj öfver B., och i sammanhang därmed författade F. Sander en i akademisk stil hällen minnesteckning, hvars största värde utgöres af den nästan fullständiga förteckningen öfver B:s arbeten. E. H.-k.

4. *John Fredrik von B.*, den föres son, målare, f. 1788 i London, d. 1835 i Stockholm, ägnade sig under sin fars ledning åt måleriet, genomgick konstakademien och visade prof på stor begåfning. Han blef tidigt agré i akademien, men bildade, missnöjd med det akademiska undervisningsväsendet, jämte J. G. Sandberg och B. Fogelberg en privat öfningsskola och 1814 i samband därmed och med Hammarsköld och Ling såsom föreläsare en konsthistoria och nordisk mytologi "Sällskapet för konststudium" samt anordnade 1815 samtidigt med konstakademiens exposition en egen utställning. Samma år blef han jämte de båda andre opponenterna, Sandberg och Fogelberg, föreslagen till ledamot af akademien, men frågan ansågs vara för tidigt väckt. Dess värre förde snart umgänget med en tidigt förfallen broder B. in på fördärfvets bana, och han gick därigenom förlorad för konsten. Flera taflor af honom, bland dem åtskilliga mytologiska och allegoriska kompositioner, syntes på utställningar under 1810-talet. O. G.-g.

Bredablick. Se Breidablick.

Bredael [-däl], *Peeter van*, flamsk målare, f. 1629 i Antwerpen, d. där 1719, var 1640—44 lärjunge af David Rijckaert (III), reste sedermera i Italien och Spanien och målade sydländska landskap med figurer och djur samt arbetade åtminstone från och med 1648 i Antwerpen, där han blef mästare i målargillet. Af hans taflor finnas två i Bruges' akademi, en i Nantes' och en i Lilles museum samt två motstycken, *Italienska salutorg*, i nationalmuseet. — Tre söner och tre sonsöner till B. voro likaledes målare. C. R. N. (O. G.-g.)

Bredahl, *Christian Hviid*, dansk skald, f. 30 okt. 1784, d. 10 jan. 1860. Han blef student 1801, men valde icke något brödstudium, då hans rationalism höll honom borta från teologien, och han sysslade endast med studiet af litteratur. En olycklig kärlek gjorde honom tungsint, så att han ämnade

"slentre livet igjennem", men han återställdes genom ett flerårigt friluftslif på landet. 1819 framträdde han med början af ett litterärt arbete, *Dramatiske scener*, hvaraf 1819—33 sex delar utkommo. Detta hans förnämsta verk vittnar om en kraftig och originell skaldeindividualitet, genomträngd af det mest glödande hat till våld och orätt, förgylld uselhet och konventionellt elände. Kompositionen i dessa "scener", i hvilka skådeplatsen förlägges till riket Kyhlam på månen, är visserligen svag, men diktionens kraft och storslagenhet samt tankarnas djup och skönhet påminna om Shakspere. B:s arbeten gjorde likväl ingen lycka hos samtiden, som icke fattade hans sängmöes egendomligheter. En förkortad upplaga utkom i 3 bd 1855. Utom "scenerna" och några smärre polemiska dikter författade B. dramat *Sultan Mahmuds pilgrimsgång* (1847) och tragedien *Knud Svendsøn*, hvilken 1849 uppfördes på kungliga teatern i Köpenhamn, men utan att göra någon lycka. Efter 1824 lefde han en lång följd af år i fattigdom, själf skötande en liten bondgård i närheten af Sorö. Se uppsatser af Kr. Arntzen i "Dansk maanedsskrift" (1864) och af O. Borchsenius i "To digtere" (1886). E. Ebg.

Breda-höns, berömd belgisk hönsras. Odlas icke i Sverige.

Bredal, *Petr Petrovitj*, rysk vice-amiral, född i Trondhjem. 1715 kommanderade B. en rysk eskader i Östersjön och tog nära Windau tre svenska kapare. 1733 blef han hamnkommandant i Archangelsk och förflyttades sedan till Don, där han rekonstruerade den s. k. asovska flottiljen. Vid svenska krigets utbrott 1741 återkallades B. till Archangelsk, hvärifrån han med en eskader afseglade till Östersjön, men af storm tvangs att återvända. En långvarig undersökning inleddes inför krigsrätt, men först vid hans död, 1756, blef det bekant, att B. redan genom en ukas af 1744 fritagits från allt ansvar. A.-d J.

Bredal. 1. *Ivar Frederik B.*, dansk kompositör, f. 1800 i Köpenhamn, var F. Kuhlaus lärjunge, hvaraf också hans arbeten bära tydliga spår. 1832 skref han det med bifall mottagna sångspelet *Lucia di Lammermoor*, till text af H. C. Andersen, och 1834 *Guerillabandet*, till ord af Over-skou, hvilket gjorde ännu större lycka. Sedermera inskränkte han sig till mindre kompositioner. B. var tidigt en skicklig altfolist. 1850 blef han kormästare vid kungliga teatern i Köpenhamn. Död 1864. (A. L.)

2. *Niels Anders B.*, den föregående son, dansk målare, f. 22 juni 1841 i Köpenhamn, blef 1860 elev vid konstakademien och utbildade sig till landskapsmålare, men föredrog motiv, i hvilka återgivande af arkitektur spelar en väsentlig roll. Han började utställa 1865 och tillbragte åren 1873—80 uti Italien. Efter att haiva vinnlagt sig om akvarellmåleriets teknik och hemsändt arbeten inom denna målningsslag återgaf han med mycken kraft och känsla naturen vid Isefjordens stränder och i Sönderjylland, därvid röjande större intresse för det rent landskapliga. B. afed 14 febr. 1888. Ph. W.*

Bredared (Breared). 1. Socken i Hallands län, Tönnersjö härad. Arealen 16,060 har. 1,557 inv. (1903). B. utgör ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Laholms kontrakt. — 2. Socken i Älfsborgs län, Vedens härad. 7,663 har. 1,215 inv. (1903). B.

bildar med Tämta, Vänga och Sandhult ett konsistorielt pastorat i Skara stift, Ås kontrakt.

Bredaryd, socken i Jönköpings län, Västbo härad, 7,927 har. 1,561 inv. (1903). Annex till Forsheda, Växjö stift, Västbo kontrakt. B. är rikt på fornlämnningar.

Bredarör. Se Kiviksmonumentet.

Bredberg, Bengt Gustaf, kemist och metallurg, f. 6 juni 1797 på Underås vid Göteborg, blef 1810 student i Uppsala, där han 1815 tog hofrättsexamen och 1816 bergsexamen. 1817 blef han bergsvärdie i Sala och erhöll 1824 bergmästar-titel med tur och befordringsrätt. Från sistnämnda år till 1831 hade han flera förordnanden som lärare vid Falu bergsskola. 1836—49 var han bergsmästare i Nya kopparbergets distrikt. 1835—42 var han, i egenskap af s. k. aktieegande direktör, ledamot i Göta kanals direktion, och under en del af 1840 var han ordförande i direktionen samt vid de viktiga bolagsstämmor, då Motala verkstad skildes från kanalverket. 1831 valdes han till ledamot af Vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg och 1842 till ledamot af Vetenskapsakademien. Död i Valdemarsvik 4 dec. 1873. — B. förvärfvade sig ett särdeles framstående namn i metallurgien, i synnerhet hvad beträffar tillgodogörandet af de hos oss s. k. *ädla* metallerna (silfver, koppar, nickel). Han var den förste, som i Sverige med allvar tillämpade den kemiska teorien vid dessa malmer smältning. Under sin tjänstgöring i Sala gjorde han flera viktiga förbättringar i silfversmältningen, särskildt genom sina undersökningar af slaggnas sammansättning. Äfven genom undersökningen af vaskningsförlusterna, bekantgjord i afhandlingen "Om aftersortering", gjorde han denna process viktiga tjänster och förvärfvade ett välförtjänt anseende jämväl vid de tyska bergverken på Harz och i Sachsen. Under den tid B. var bergmästare i Nya kopparberget, återupptogs (1838) till följd af hans initiativ de sedan många år ödelagda Ljusnarsbergs koppargrufvor, och kopparstillverkningen sattes åter i gång, till stor bättnad för bergslaget. Sin största ryktbarhet förvärfvade emellertid B. genom sina åtgöranden vid Atvidabergs kopparverk, där han 1844—50 var anställd för att sköta smältningarna. Genom ett fullständigare utbringande af den i malmen befintliga kopparn, men framför allt genom tillgodogörande af de svafvelmetaller (s. k. skumna s), hvilka funnos i de gamla slaggvärpen, lyckades han inom kort uppdryfa kopparstillverkningen från 4,000 till 12,000 ctr om året (1 ctr = 42,6 kg.). Angående den B. genom kontrakt tillförsäkrade högst betydliga vinsten af den ökade kopparstillverkningen började egaren af Atvidaberg mot honom en process, som på den tiden väckte mycken uppmärksamhet, men som genom kompromiss afgjordes till B:s fördel. — Redan under vistelsen på Atvidaberg inköpte B. Valdemarsviks kopparverk och Fångö grufvor, på hvilka han dock genom dåliga konjunktioner och olyckliga affärsförbindelser förlorade sin förmögenhet. Under 1850- och 1860-talen biträdde han dessutom med smältningarna såväl vid Klefva nickelverk som vid Gustafs och Karlbergs kopparverk. Under de sista tio åren af sin lefnad var han hufvudsakligen sysselsatt med utgifvandet af sina *Metallurgiska anteckningar* (1863—69), i hvilka han redogör för sina förbättringar i de olika

metallernas tillgodogörande. Af de öfriga skrifter, som B. utgaf, äro de flesta införda i Vet.-akad:s handl., näml. *Försök att bestämma den kemiska sammansättningen hos de vid smältprocesser i stort bildade slagger* (1823), *Försök att bestämma den kemiska sammansättningen hos de vid smältprocesser i stort bildade metalliska svafvelföreningar* (1828), *Om kiselsyrans användande vid koppargarning* (1842) och *Om nickelprocessen vid Klefva* (i öfversikten af nämnda handlingar för 1851). I järnkontorets "Annaler" för 1827 finnes den af B. författade afhandlingen *Om aftersortering*. De flesta af dessa skrifter äro i öfversättning införda i åtskilliga utländska tekniska tidskrifter: Erdmanns "Journal für chemie", Poggendorffs "Annalen", Karstens "Archiv", Hartmanns "Journal" m. fl. C. A. D.

Bredberg, 1. Henrik Vilhelm B., ämbetsman, f. 15 april 1819 i Stockholm, blef student i Uppsala 1837, tog juris kandidatexamen 1843, tjänstgjorde sedan dels i juridiska ämbetsverk, dels såsom amanuens i konstkademien (1844—48), såsom öfverintendentensämbetets sekreterare (1846—58) och såsom sekreterare och kamrerare vid kommittén för uppbyggandet af nationalmuseum (1846—50). 1852 var han adjungerad ledamot i Svea hofrätt och befordrades s. å. till kopist i justitierevisions-expeditionen. 1856 blef han expeditionschef i finansdepartementet. 1860 utnämndes han till konsultativt statsråd. En länge svärfvande och på diplomatisk väg ofta behandlad fråga, huruvida någon del af den statsskuld, som Sverige på 1700-talet åsamkade sig i Nederländerna, återstode att betala, fick genom B:s utredning sin lösning. Vid alla riksdagarna under sin statsrådstid hade han, jämlikt 46 § i riksdagsordningen, konungens förordnande att ombesörja de meddelanden, hvilka riksdagens utskott öga att begära af ämbetsmän eller allmänna verk. Alla Karl XV:s trontal lära vara författade eller öfverarbetade af honom. Äfven för officiösa tidningsuppsatser anlidade regeringen ofta hans skickliga hand. 1874 utnämndes han till president i kammar-rätten. Samma och nästföljande år deltog han såsom ordförande i den s. k. lönerogleringskommitténs arbeten beträffande hofrätterna och kammarkollegium. 1875 blef han ordförande i direktionen för civilstatens pensionsinrättning och 1876 ordförande i direktionen öfver seminarium för bildande af lärarinnor samt ledamot i nya elementarskolan i direktion. Särdeles i sina yngre år framträdde B. stundom som lycklig författare i bunden stil. Efter en längre tids svår sjukdom afled han i Stockholm 16 dec. 1877.

2. Vilhelmina B., den föregåendes dotter målarinna. Se Carlson.

Bredblekning. Se Appretera, sp. 1253.

Bredd, Latitud. 1. En orts geografiska bredd eller polhöjd är den vinkel, som lodlinjen, d. v. s. en mot den ideella jordytan vinkelrät linje, bildar med ekvatorns plan. Bredden kallas nordlig eller sydlig, allt efter som orten är belägen norr eller söder om ekvatorn. Benämningen polhöjd är uppkommit därigenom att den geografiska bredden är lika med världspolens höjd öfver horisonten, hvarför endast en mycket enkel astronomisk observation är nödig för bestämmandet af bredden. Tillsammans med geografisk längd (longi-

tud) utgör bredden ett s. k. "koordinatsystem", hvarför angifvandet af dessa båda kvantiteter är behöfligt och tillräckligt för bestämmandet af en orts läge på jordytan. — 2. En orts geocentriska bredd är den vinkel, som en från orten till jordens medelpunkt dragen rät linje bildar med ekvatorns plan. Den geocentriska bredden är vid ekvatorn och polerna lika med den geografiska (d. v. s. 0° och 90° n. eller s.), men vid alla andra ställen mindre. Geocentrisk bredd har betydelse endast såsom hjälpkvantitet i astronomiska och nautiska räkningar. — 3. Astronomisk bredd, en stjärnas vinkelafstånd från ekliptikan. Detta afstånd mätes med en genom ekliptikans poler och den ifrågavarande himlakroppen dragd storcirkelbåge. Bredden är 0° för en stjärna, som befinner sig i ekliptikan (således alltid för solen), och 90° för en stjärna i någon af dess poler. Stjärnornas bredd kallas nordlig eller sydlig, allt efter som de befinna sig på nordpols- eller sydpols-sidan om ekliptikan. Bredden och längden (longituden) bilda ett koordinatsystem för bestämmandet af en stjärnas läge på himmelen. E. J.

Bredd (Fartygsbredd), *skpsb*. Bredden af ett fartyg mätes, vare sig det är byggt af trä eller järn, på insidan af bordläggningen, på det spant, där fartyget är bredast. Detta spant kallas nollkryss-spant eller, vanligast, nollspant. Om bredden mätes på det ställe, där spantet är bredast, får man fartygets "största bredd", och om mätningen sker i vattenlinjen, får man fartygets s. k. "bredd i vattenlinjen". (Jfr Hufvuddimensioner.) Största breddlinjen, äfven kallad högsta bredden, är en dubbelböjd öfverlinje, som går genom de punkter, i hvilka spanten hafva sin största bredd. Å äldre fartygsritningar finnes denna linje uppdragen i både profil-, plan- och spantritningarna. J. G. B.*

Breddindex, ett af A. Retzius föreslaget, i antropologien mycket använt uttryck för hufvudets relativa bredd, vanligen ett tal, som angiver förhållandet mellan längden och bredden, när den föras sättes = 100. Är t. ex. en hufvudskål 185 mm. lång och 148 mm. bred, blir index $\frac{185}{148} = 1.25$. d. v. s. 80. Fullkomligt runda hufvudskålar, eller sådana, hvilkas breddindex uppgår till 100 eller t. o. m. däröfver, förekomma dels hos nordamerikanska indianer, dels hos några indianstammar i Syd-Amerika, men bero alltid på artificiell sammanpressning af hufvudskålen. Ytterligheterna anses vara 58 och 98, men vanligen varierar breddindex mellan 71 och 87. Efter storleken af breddindex betecknar man de olika människoraserne som brachycefala, när breddindex är 80 l. däröfver, som mesocefala, när den ligger mellan 80 och 75, och som dolikocefala, när den är mindre än 75. Vid mera omfattande undersökningar lättas användningen af breddindex genom indextabeller beräknade för alla förekommande värden af hufvudets längd och bredd, upprättade af bl. a. Welcker och Bogdanov.

Brederö (Brederoo), Gerbrant Adrianuszoon, holländsk lustspelsdiktare, f. 1585 i Amsterdam, d. 1618 därstädes, egnade sig först åt målarkonsten, men kom såsom medlem af Amsterlams "rederijkamer" i beröring med de bästa samtida skaldar och uppträdde snart i deras led. Folk-

lighet och sängbar form utmärkte hans lyriska dikter *Boertigh, amoreus en acndachtigh groot liedboek* (saml. 1622), och hans popularitet ökades genom de tre farserna *Van de koe* (1612), *Sy men sonder soetigheidt* och *Van den Molenacr* (1613) samt de tre mårgfulla komedierna *Moortje* (1615). *De spaanschen Brabander Ierolimo* (1618) och *De stommen ridder* (s. å.). Dessa pjäser bäras af en frisk humor; scenerna äro lifliga, karaktärerna natursanna och folkliga. B. upptog med god verkan de lägre folkklassernas dialekt, som han tråget studerade på torg och krogar. Mindre väl lyckades han i den allvarliga genren med några numera onjuttbara tragikomедier. Oaktadt sin förtidiga bortgång står B. ännu ouppnådd på lustspelets område i Holland. Hans samlade arbeten utgafvos bl. a. 1885—90, i 3 bd. Jfr Jan ten Brink, "G. A. Bredero, historisch-aesthetische studie" (1859; ny uppl. 1888).

Brederode. 1. Henrik van B., greve, nederländsk statsman och frihetshjälte, f. i Bruxelles 1531, d. 1568, landsflyktig, i Recklinghausen i Tyskland. I spetsen för 300 adelsmän öfverlämnade han 5 april 1566 till stathållarinnan Margareta en böneskrift, i hvilken petitionärerna anhöll om inkvisionens afskaffande. Då Margaretas minister Barlaumont med anledning därpå kallade honom och hans politiska vänner för tiggare (*gueux*), torde det ha varit B., som föreslog sitt parti att upptaga detta ord som ett hedersnamn. Se vidare Geuser.

2. Reinoud van B., herre till Veenhuizen, den förras halfbrors son, svensk friherre, holländsk diplomat, som till Lancelot B., en naturlig son till Reinoud III af B., föddes 1567, sändes 1615 jämte Albert Joachimi och Amsterdamborgmästaren Dirk Bas (hvilken 1611 förgäfvos skickats att medla mellan Sverige och Danmark) till Ryssland för att medla i dess då pågående krig med Sverige och bidrog i väsentlig mån genom sin opartiska medling till fredsunderhandlingarnas avslutande i Stolbova 1617 på ett för Sverige fördelaktigt sätt. Af tacksamhet utnämnde Gustaf II Adolf honom 1616 till friherre till Wesenberg (Estland), hvars slott och köping med alla därunder bortförlänta gods 1631 gäfvos honom och hans bröstarvingar. Joachimi blef riddare och adelsman, Bas adelsman (han fick 1629 bref på sköld och vapen). I aug. 1616 var ambassaden tillbaka i Holland och öfverlämnade 17

okt. s. å. en utförlig berättelse om sin beskickning, *Verbael van de nederlandsche gesandten — van hunne legatie in Sweden en Rusland in de jaren 1615 en 1616* (tryckt i kejs. ryska hist. samfundets "sbornik", del 24, 1878; holländsk text med rysk översättning). Redan 1619 trycktes i Haag en kortare skildring af deras färd (*Journal der legatie in Moscovie gedaan in le jaren 1615 ende 1616*, med kopparstick, framställande bilder från Ryssland, några åfven från Sverige). B. vardt sedermera president i höga rådet; han drogs med i den förföljelse, som drabbade vännerna till den 1619 störtade Oldenbarnevelt, hvilkens dotter Geertruid var B:s första hustru. B. dog i Haag i jan. 1633. I Veenhuizens kyrka restes honom en dyrbar minnesvård: hans bild af hvit marmor hvilat där i kroppstorlek på en badd af svart marmor.

Brederoo. Se Bredero.

Bredestad, socken i Jönköpings län, Norra Vedbo härad. 3,052 har. 568 inv. (1903). Annex till Askeryd, Linköpings stift, Norra Vedbo kontrakt.

Bredflock, *sjöo.*, ett segel, som föres under flockrån på skonare och vissa slags mindre fartyg. Bredflocken är ett s. k. "flygande" segel, som ej är fastgjordt vid rån, utan hissas upp till den och vid bärgningen nedtages i däck. Se Flock. R. N.*

Bredichin, Fedor Aleksandrovitj, rysk astronom, f. 1831, blef 1857 adjunkt vid universitetet i Moskva, var 1865—82 professor och direktor vid observatoriet därstädes och 1890—95 direktor vid observatoriet i Pulkowa. Sedan 1890 var han akademiker. Död 1904. B. utgaf grundläggande arbeten om kometerna.

Bredius, Abraham, holländsk konstforskare, f. 18 april 1855 i Amsterdam, egnade sig först med brinnande iver åt musikstudier — i synnerhet pianospel — i syfte att utbilda sig till virtuos, men

måste, sjuk och öfveranstängd, afbryta dem och skickades på en rekreatjonsresa till Italien. Där började han bedriva konsthistoriska studier. Hans förste vetenskaplige ledare vid fullföljandet af dessa studier var A. Fischer i Breslau; senare röntes han stort indytande af W. Bode i Berlin. Efter att för forskningar i sitt fäderneslands konsthistoria hafva genomrest

Europa härsk och trärs, tjänstgjorde han några år såsom "onder-directeur" vid Amsterdams riksmuseum, öfver hvars tavelgalleri han 1885 utgaf en strängt vetenskapligt affattad katalog, rik på nya tavelkritiska, men i synnerhet nya konstnärshistoriska uppgifter, de senare frukter af hans trägna arkivforskningar, som spriddt ljus öfver många dunkla punkter i det holländska måleriets historia. Han blef 1889 direktör för Mauritshuis (k. tavelgalleriet i Haag), öfver hvilket han 1895 utgaf en större, tillsammans med Hofstede de Groot utarbetad, på franska affattad katalog af betydande konsthistoriskt värde. Öegennyttigt har han dessutom år efter år ställt sina nya forskningsresultat till

deras förfogande, hvilka vid Europas olika museer redigerat tavelkatalogerna. Han har åfven utgivit de båda praktverken *Die meisterwerke des riksmuseums zu Amsterdam* (München 1886—88) och *Die meisterwerke der königl. gemäldgalerie in Haag* (München 1891), skriftligt den konsthistoriska afdelningen i det stora verket *Amsterdam in de 17:e eeuw* (1903) m. m. samt redigerat sedan tjugo år tillbaka den värdefulla tidskriften "Oud-Holland". Rik och oberoende, har han själf bildat en dyrbar tavelsamling, som, förutom en mängd sällsyntheter, innehåller bl. a. sju äkta Rembrandt, däribland *David, spelande harpa för Saul*, för hvilken målning den nordamerikanske milliärdören och samlaren Pierpont Morgan förgäves bjudit honom 1½ mill. kr. Den siste ättlingen af en gammal släkt, har B. nämligen till holländska staten testamenterat sitt oskattbara galleri, hvars förnämsta nummer han redan under lifstiden deponerat i Mauritshuis, liksom han förut skänkt en mängd goda taffor till Amsterdams riksmuseum. Han är den störste kännare af holländsk konst, som någonsin funnits, och har riktat den holländska konsthistorien med snart sagdt oräkneliga upptäckter. O. G.-g.

Bredman, Johan, astronom, f. 7 nov. 1770 i Ovikens socken i Jämtland, blef 1790 student i Uppsala, 1797 filos. magister, 1801 docent i matematik, 1802 amanuens vid astronomiska observatoriet, 1808 adjunkt i matematik och 1811 professor i astronomi, sedan han förut under några terminer bestridt de offentliga föreläsningarna i detta ämne. Han blef 1815 ledamot af Vetenskapsakademien, tog 1841 afsked från sin professur och dog 1859. B. lär icke hafva egt någon djupare lärdom i sitt ämne, men ansågs dock för en god föreläsare. Hans *Theoretiska astronomiens grunder för begynnare* (1845), som utgör en bearbetning af hans föreläsningar, tillvann sig fördelaktiga vitsord åfven i utlandet. B. tog initiativ till den omgestaltning af studentexamen, som 1831 egde rum vid universitetet i Sverige och som bestod däruti att vissa adjunkter eller docenter under uppsikt af filosofiska fakultetens dekanus skulle förrätta examen, hvilken förut anstälts af dekanus ensam.

Bredmunnar, *Plagiostomi*. Se Selachii.

Brednäbbad strandvipa, *zool.* Se Strandvipesläktet.

Brednäsiga apor, *zool.* Se Primates.

Bredouille [brədō'j], fr., term i trick-track och domino, betecknande dubbel vinst.

Bredow, förr by i preussiska reg.-omr. Stettin, vid Oder, 3 km. nedanför Stettin, sedan 1900 införlifvad med denna stad. Omkr. 15,000 inv. I B. ligga den berömda mekaniska verkstaden "Vulkan", med stora skeppsvarf, där pansarfartyg byggas (omkr. 4,000 arbetare), samt flera andra fabriker.

Bredow, Gottfried Gabriel, tysk historisk-skriftvare, f. 1773, d. 1814, blef 1801 professor i historia i Helmstedt, 1809 i Frankfurt a. d. Oder och 1811 i Breslau. Mest kända bland hans arbeten äro skolböckerna *Umständliche erzählungen der merkwürdigsten begebenheiten aus der allgemeinen weltgeschichte* (1810, 15:e uppl. 1866; "Berättelser ur allmänna historien", 2:a uppl. 1844—45) och *Merkwürdige begebenheiten aus der allgemeinen weltgeschichte* (1810; 37:e uppl. 1880, "Första begrep-

pen i allmänna historien, för begynnare" 1835; 7:e uppl. 1866).

Bredpannade oxen, zool. Se Nötkreaturet.
Bredsdorff, Jakob Hornemann, dansk natur- och språkforskare, f. 1790, d. 1841, sedan 1828 lektor vid Sorø akademi, var en ovanligt mångsidig vetenskapsman. Hans naturvetenskapliga och historiska afhandlingar äro icke synnerligen betydande, men hans språkhistoriska undersökningar visa, att han på detta område var långt före sin tid. Hans afhandling *Om aarsagerne til sprogenes forandringer* (1821, ånyo utg. 1886 af V. Thomsen) framhåller samma synpunkter som de, till hvilka den nyaste tidens forskning nått, och likaledes förtjänar hans skrift *Om runernes oprindelse* (1822) att vara ihågkommen. Äfven hans läsning af inskriften på guldhornen (1839) var i det väsentliga riktig. E. Ebg.

Bredsidan, *sjöo.*, sidan af ett fartyg, med fast afseende på de där befintliga kanonerna. Att afskjutad ena sidans alla kanoner kallas att "gifva en bredsidan". — **Bredsidefartyg**, krigsfartyg med kanonerna uppställda i batteri. Ordet nyttjades egentligen om pansarfregatter, som hade sina kanoner uppställda på nästan samma sätt som äldre örlogsfartyg. Såsom motsats till dessa talade man om tornfartyg. Numera följer man en annan indelningsgrund för örlogsfartygens klassificering. Jfr **Pansarfartyg** och **Tornfartyg**. E. P.

Bredsidefartyg. Se Bredsidan.

Bredsjö, järnbruk i Hulsjö socken af Örebro län, tillhör aktiebolaget Bredsjö bruk, hvars aktiekapital uppgår till 1,000,000 kr. Vid bruket finnas 2 maskinvarn, hvilka tillverkning 1903 uppgick till 6,307 ton tackjärn och direkt ur masugn framställt gjutgods. S. å. producerades 21,100 hl. träkol. Arbetsarnas antal utgjorde 60. Bolaget idkar äfven grufdrift och trävaruöfvelse. K. K. A.

Bredsjö—Degerfors järnväg. Se Nora—Karlskoga järnväg.

Bredsted, Hans Kristian, dansk pomolog, f. 1829 i Marslev på Fyn, d. 1895, innehade från 1860 stora och ansedda trädskolor i Odense. Han egnade sig med intresse och framgång åt studiet af fruktsorter och bedref i stor utsträckning profodling af nyare eller mindre kända frukter. Sina rika erfarenheter framlade han i två för sin grundlighet och sakkunskap synnerligen framstående arbeten: *Hasselnödden* (1887) och *Haandbog i dansk pomologi* (1888—96). C. G. D.

Bredstjättad labb, zool. Se Labbsläktet.

Bred Sund, det 4 km. breda inloppet midt i Söndmøre, Norge, hvarifrån hafvet går in mellan Godø och Hareidlandet, där det mellan de många öarna delar sig i flera armar: Valderhaugfjorden, som går mot n. ö. mellan Godø och Hessen samt fortsättes i Grytefjord och Ellingsfjord i Borgund socken; Borgundfjord, som går mot ö. mellan Hessen och Sulön; och Sulefjord, som går i s. ö. mellan Sulön och Hareidlandet och fortsättes i östlig riktning under namn af Storfjord (fno. *Harundarfjord*). Sundet och dess förlängning väster ut, Bredsunddybet, äro beaktansvärda för sitt stora djup, som vida öfverstiger hafvets såväl utanför som innanför och uppgår till 300 m., medan djupet utanför på de stora söndmöriska fiskedamkarna är mindre än 100 m. O. A. Ö.

Bredsådd. Se Sådd.

Bredsättningsmaskiner. Se Sådd.

Bredsäter, socken i Skaraborgs län, Kinne härad. 1,765 har. 375 inv. (1903). Annex till Björsäter, Skara stift, Kinna kontrakt.

Bredsåtra, socken i Kalmar län, Runstens härad. 2,790 har. 693 inv. (1903). Annex till Gårdslösa, Kalmar stift, Ölands medelkontrakt. — Inom socknen finnas många fornlämnningar, bl. a. de på Kapelludden belägna ruinerna efter Långöre kapell samt ett stenkor, båda från medeltiden. På udden finnes Ölands östra fyra, byggd 1871—72.

Bredsöm, *sjöo.*, ett slags söm, som användes å segel, då man vill knappa in på duken, där seglet är särskildt utsatt för sträckning. H. W.-I.

Bredtorsken, zool. Se Torsksläktet.

Bredvik (Brevik, Brevfrik), socken i Skaraborgs län, Kåkins härad. 5,291 har. 1,421 inv. (1903). Annex till Gredbäck, Skara stift, Kåkins kontrakt.

Bredåkra, öfningsplats för Karlskrona grenadjärregemente, belägen i Ronneby socken, n. om staden Ronneby, vid Mellersta Blekinge järnväg.

Bredåkra—Tingsryds järnväg, mellan Bredåkra station å Mellersta Blekinge järnväg och Tingsryd i Kronobergs län, är en 41 km. lång enskild bana, som eges af Bredåkra—Tingsryds järnvägsaktiebolag, hvars styrelse har sitt säte i Ronneby. Dess spårvidd är 1,067 m., största lutning 16,87‰ och minsta radie 300 m. Anläggningskostnaden var 794,000 kr., och banan öppnades 15 sept. 1896. Aktiekapitalet är 374,800 kr. H. L.

Bree, 1. Matthias Ignatius van B., nederländsk målare, f. i Antwerpen 1773, lärjunge af Vincent i Paris, yrkade på ett allvarligt studium af det nakna och af antiken. Död 1839 såsom förste professor och direktör vid konstakademien i Antwerpen. B:s mest betydande målning är *Rubens' död* (i Antwerpens museum). — 2. Philipp Jakob van B., den förres broder och lärjunge, historiemålare, f. 1786, d. 1871, studerade i Paris och Italien. Bland hans förträffligt komponerade taffor må nämnas *Atala*, *Drottning Blanca* och *Maria Stuart i dödsstunden*.

Breenbergh [bren-], Bartholomeus, holländsk målare, f. 1599 i Deventer, d. före 1659 i Amsterdam, var under sju års uppehåll i Rom, där han bodde redan 1619, lärjunge till Paulus Bril, hvarjämte han rönt starkt indflytande af Elsheimer, samt verkade i Amsterdam åtminstone från 1633. I nationalmuseum finnas af honom *Italienskt landskap med gamla byggnader* och *Italienskt landskap med ruiner* (1646). Bland hans öfriga arbeten märkas *Heila på flykten till Egypten* (i Louvre) och *Ruinlandskap med badande kvinnor* (i Schwerin). I dessa båda sistnämnda stycken äro figurerna utförda af Corn. Poelenburgh, med hvilken han i Amsterdam samarbetade, men hvars lärjunge han ingalunda var, såsom man förr trodde. Annars befolkade han helst sina ruimbilder med figurer ur bibeln, sagan eller gamla historien. Hans äldre taffor stå Elsheimer så nära, att de tydligen visa indflytandet af denne. Sådana finnas i Kassel, München, Petersburg och flerstädes. Hans bästa arbeten härstamma från 1640-talet och återfinnas, utom de nämnda i Stockholm, i Dresden, Köpenhamn och Antwerpen. C. R. N. (O. G.-g.)

Bref (af lat. *brevis*, *breve*, kort, kortfattad, med

underförstått *scriptum*, skrift). 1. *Postv.* Bref i ordets allmännaste bemärkelse betecknar ett i skrift affattadt, slutet meddelande från en person till en annan. Ordet användes i vissa fall äfven för att beteckna dels för offentligheten afsända litterära alster i brefform (t. ex. apostlabrefven), dels och ämbetsskrivelser från offentliga myndigheter och institutioner. Af den sistnämnda användningen, som exempelvis förekommer i sammansättningarna *kungabref*, har framgått ordets egenskap att mången gång beteckna en urkund af rättsgiltig betydelse eller ett diplom. Hit höra sammansättningarna *adelsbref*, *fastebref*, *skiljebref*, *mätarbref*, *mästerbref*, *studentbref*, *magisterbref* m. fl. Det latinska stamordet, *breve*, användes numera endast för vissa påfliga skrivelser, hvilka, på samma gång de såsom utfärdade i påfvens namn eller å hans vägnar äro af officiell natur, icke äro att jämnställa med de skrivelser från den påfiga stolen, för hvilka användes benämningen *bulle* (se d. o.).

Uppfinningen af brefskrifning — ordet *bref* taget i dess vanliga betydelse — har man tillskrifvit drottning Atossa, dotter till perserkonungen Cyrus och moder till Xerxes. Emellertid omtalas *bref* redan i Egyptens äldsta historia, och likaså mäles om *bref* i bibelsn urkunder, äfven de äldre. I själfva verket torde brefsvens historia kunna ledas tillbaka till den första användningen af det skrifu ordet. Men visserligen voro de ursprungliga brefsvens form och material vidt olika de nuvarandes. För så vidt brefsvens historia faller inom den historiska tiden och berör de civiliserade folken, vet man, att i forntiden till brefskrifning begagnades med vax överdragna små tafvor, förenade med ringar. Brevet utgjorde då, så att säga, en liten bok. Längre fram fick det form af en rulle och bibehöll denna form in i medeltiden för att efter hand få den aflöst af det vikna brefsaket och slutligen — från midten af 1800-talet — af det kuverterade brevet i mera modern mening. Dessa hufvudformer framgingo småningom ur en serie öfvergångsformer, till stor del betingade af det använda materialets beskaffenhet. I äldsta tider användes som material trästafvar eller kaflar, på hvilka skriftecknen inristades, vidare sten- och lerskärfvor, metallplattor o. d., senare lärf, skinn, siden m. m. Kommo så vaxtaflorna, hvilka delvis funno en ersättare i de från *Papyrus antiquorum* hämtade bastlika barkhinnorna, forntidens papper. Medeltidens brefsamaterial var hufvudsakligen pergament, sedan metoden för papyrusbarkens förädlande råkat i glömska. Materialets dyrt, men kanske mest den ringa utbredningen af konsten att läsa och skriva medförde att ännu under medeltiden brefsutväxlingen var ganska obetydlig, egentligen förbehållen endast stats tjänsten samt de rike och förnåmne. Det af lump, sedermera och af andra ämnen beredda papperets (se d. o.) uppfinning utgjorde förutsättningen för brefskrifandets ofantliga uppsving i nyare tid. Tidigt hade man känt behof af att kunna för andra än adressaten hemlighålla det å brevet anförtrödda innehållet. Men det erfordrades långa tidsåldrar, innan problemet fann en fullt praktisk lösning. Redan Herodotos berättar, att man stundom för viktiga meddelanden plågade använda till skrifmaterial en slaf, hvars hår afklippes tätt intill hjässan, hvarefter skriftecknen därå anbragtes. Först

sedan hufvudet i tillräcklig grad erhållit sin naturliga beklädnad åter, afsändes budbäraren. "Brefvets" mottagare begagnade sig af samma metod som afsändaren, för att först tyda meddelandet och därpå — besvara detsamma. Brevet att medelst vax, hvarå sigillaftryck anbragtes, tillsluta brefsven tillhörde redan forntiden, såsom bestyrkts genom de många fynden af antika signetringar. Detta bruk ärfdes af medeltiden. Först vid midten af 1500-talet kom lacket till användning. Detta material är sannolikt af kinesiskt ursprung och lär till Europa hafva införts af en från Ostindien till sitt hemland återvändande fransman Rousseau, som därigenom bragte sig upp till ansenligt välstånd. Redan i 17:e årh., men egentligen först under 18:e och i synnerhet under dettas sista årtionde trängdes lacket rätt mycket åt sidan af oblaten, "munlacket". Det moderna brefsuvertet anses vara upfunnet på 1830-talet af en bokhandlare Bremer i Brighton. Först vid midten af 19:e årh. nådde emellertid den fabriksmässiga tillverkningen af brefsuvert någon egentlig utveckling och framträdde då med ens som en ny industrigen af storartad omfattning.

Brefposten, efter moderna principer ordnad, utgör en i högsta grad beaktansvärd kulturbärare. Detta sakförhållande hade redan af Voltaire framhållits, i det han betygade *la poste aux lettres* sin tacksamhet såsom en "mänsklighetens välgörarinna". Och i nyaste tid har 19:e årh:s främste postman, tyske statssekreteraren Heinrich von Stephan, världspostföreningens stiftare, vid olika tillfällen i klara drag framvisat brefsuvertinns ofantliga indytande på alla grenar af mänsklig verksamhet och huru äfven den minsta förbättring af detta samfärdsmedel återverkar genom tusenfaldiga fina kanaler på gestaltningen af, snart sagt, alla mänskliga förhållanden. För civilisationens utbredning på jorden är därför brefsuvertväxlingens ökning en god värde-mätare. Några sammanfattande statistiska uppgifter å brefsuvertens i nyaste tid må därför meddelas. För ungefär en mansålder sedan beräknades den årliga utväxlingen af *bref* på hela jorden uppgå till 3,300 mill. *bref*, af hvilka på Europa kommo 2,355 mill., på Amerika 750 mill., på Asien 150 mill., på Afrika 25 mill. och på Australien 20 mill. Då antalet invånare på jordklotet vid denna tid uppskattades till 1,300 mill., kommo sålunda i medeltal på hvarje individ 2 å 3 *bref* årligen. Redan efter förloppet af ett kvartsekel hade antalet postbefordrade *bref* nära tredubblats. För år 1896 uppgick nämligen antalet till 9,789 mill., hvaraf på Europa 6,120, på Amerika 2,974, på Asien 403, på Afrika 73 och på Australien 219. Brefsuvertens inom de förnämsta kulturstaterna inemot slutet af 19:e årh. framgår af följande, på 1896 års poststatistik grundade siffror, utvisande ungefärliga medeltal för *bref* per år och invånare i följande länder: Storbritannien och Irland 47, Schweiz (uppenbarligen på grund af den stora turisttrafiken) 42, Amerikas förenta stater 37, Danmark 28, Tyskland 26, Frankrike 21, Belgien 20, Nederländerna 17, Österrike-Ungern 15, Sverige-Norge 14, Italien 6, Spanien 6, Portugal 5 och Ryssland 2.

Bland de många inom vårt lands postväsen vidtagna reformer till underlättande af brefsuvertväxlingen torde främsta rummet intagas af den på riksdagens initiativ tillkomna genom k. kungörelse 9

års 1855 för tillämpning från 1 juli s. å. påbudna portoförenklingen, hvarigenom, med aflysande af det förut gällande zontariffsystemet, likformigt, af väglängden oberoende porto infördes. Emellertid dröjde det rätt länge, ända till 1873, innan också förnklingen genomfördes i fråga om de många viktssatserna. Ända till nyssnämnda år gällde i Sverige för rikets bref en portoskala med 11 viktssatser. Denna skala ändrades från och med 1 januari 1873 därnär, att endast 3 viktssatser skulle tillämpas. Inrikes bref af icke i vikt uppgå till mer än 250 gram, hvaremot vid utväxling med utlandet brefrikten är obegränsad. I afseende å postbehandlingen göres skillnad mellan vanliga bref och värdebref. De förra äro sådana, beträffande hvilka assurans, rekommendation eller postförskött (efterkraf) icke begärts. Såsom värdebref anses assurerade — med eller utan postförskött — samt rekommenderade — med eller utan postförskött — äfvensom sådana oassurerade och orekommenderade, som äro belagda med postförskött. I afseende å rekommenderade bref må framhållas, att därmed afses sådana, beträffande hvilka afständeren — utan att behöfva angifva innehållet — förbehållit sig, att de icke må utlämnas annat än mot kvitto af adressaten eller dennes ombud. För dylika bref ikläda sig postförvaltningarna ersättningsskyldighet allenast till visst fixt belopp. I motsats hertill gäller i fråga om assurerade bref, att postverket för dessa, i händelse de gå förlorade eller skadas, lämnar ersättning i förhållande till det asatta värdet, så framt ej utrönes, att detta öfverstiger det verkliga. Bref, af hvilka hvilat ingulдна postafgifter, benämnas lösenbref. Sådana bref, som å postanstalt behandlas utan att med post eller af landtrefsbärare fortskaffas, kallas lokalbref. Se vidare det på generalpoststyrelsens föranstaltande 1903—04 utgifna arbetet "Postverkets minneskrift".

R. L.-n.

2. *Estet.* Redan i den klassiska forntiden började man begagna brefformen för skönlitterära och vetenskapliga arbeten, sedan privatbrefven blifvit föremål för stilistisk odling och höjts till en särskild litteraturart. Under vissa tider har brefformen varit mycket omtyckt inom vittnerheten. Versifierade epistlar ha förekommit särskildt hos romare, fransmän och tyskar. Romaner i brefform skrefvos bl. a. under 1700-talet, t. ex. Richardsons "Sir Charles Grandison", Rousseaus "La nouvelle Heloise" och Goethes "Die leiden des jungen Werthers". Äfven för sociala och vetenskapliga skrifter har brefformen nyttjats, hvarjämte den sedan länge är en vanlig journalistisk företeelse. Af de privata brevaxningarna föreligger ett ganska stort urval i tryck, omfjandande historieforskaren och psykologen ett sjämförligt material. Äfven af privatbrefven finnas typer, som äro beräknade för framtida offentliggörande och därför ha en fullkomligt litterär prägel.

Af grekiska bref från forntiden finnas några samlingar af novellistisk karaktär. Bland romerska brefförskriftställare är Cicero ryktbar för sin eleganta form. Plinius d. y. och Seneca samt Cæsar kunna likaledes nämnas bland romerska brefförfattare; de behandla vetenskapliga spösmål och tidsfrågor i bref, om från början afsetts för offentligheten. Versifierade bref skrefvo framför allt Horatius (epistlar) och Ovidius (heroider och tristier). Kristna skrift-

ställare nyttjade brefformen i uppbyggelse- och förmaningsskrifter, af hvilka de mest kända naturligtvis äro de i nya testamentet intagna apostolbrefven. Under medeltiden var latinet det i alla Europas länder använda brefspråket, och den romerska påvestolen hade stort inflytande på brefformulärens utveckling och fastställande. Sedan latinet ställning mot medeltidens slut blifvit mindre dominerande, tog brefförnkningen ett stort uppsving, som började i Italien. Annibale Caro, L. Dolce, Bernardo Tasso m. fl. skrefvo medvetet litterära bref, som utgäfvos i tryck och togos till mönster. Efter 1600 blef Frankrike hufvudlandet för en mycket rik och blomstrande brefflitteratur. Som dess främste representanter kunna nämnas Jean Louis de Balzac och Voiture, hvilka drefvo brefförfattandet som litteraturart. Senare franska brefförfattare voro madame de Sévigné, Voltaire, Diderot, Rousseau, Sainte-Beuve, Hugo, Mérimée. Arbeten i brefform äro Pascals "Lettres provinciales", Bossuets och Fénelons "Lettres spirituelles", Montesquieus "Lettres persanes", Voltaire's "Lettres anglaises" och Rousseaus "Lettres sur les spectacles" samt "La nouvelle Heloise". I Tyskland dröjde det längre, innan brefförnkning på modersmålet fick litterär betydelse. Först vid 1700-talets midt är den tyska breffstilen utbildad och trängde sedan småningom ut brefförnkningen på latin och franska. Fru Gottsched, sedermera Gellert och Rabener äro de tidigare mönstrer på detta område. Från senare delen af 1700-talet och 1800-talet har man viktiga och stora brefsamlingar af Lessing, Winckelmann, G. A. Bürger, Goethe, Schiller, Joh. von Müller, bröderna Humboldt, Bettina von Arnim, Rahel Varnhagen von Ense, Tieck, bröderna Schlegel, Heine och Mendelssohn-Bartholdy. Af arbeten i brefform ha särskildt Goethes "Die leiden des jungen Werthers" och Börnes "Briefe aus Paris" vunnit ryktbarhet. Bland engelska brefförfattare märkas Swift, Pope, Addison, Locke, Richardson, lady Montague, Sterne, Cowper, Byron, Walter Scott, Ch. Brontë m. fl. I dansk litteratur märkas Baggesens och Hertz' rimbref samt de publicerade brefven af Ingemann, N. F. S. Grundtvig, H. K. Andersen, Hauch, J. P. Mynster, Julius Lange och J. P. Jacobsen. Af norrman ha både Ibsen och Björnson skrivit rimbref.

I Sverige skrefvos heroider af Leyoncrona (efter mönstret af Hofmann von Hofmannswaldau). Karl Gustaf Tessin skref sina uppfostringsregler för kronprins Gustaf (sedan Gustaf III) i brefform: "En gammal mans bref till en ung prins" (1756); Anders Schönberg skref "Bref af Menalcas", och prästen Hans Bergenström skref 1770 "Indianske bref" efter Montesquieu. Rimbref författades af Leopold och andra gustavianer. I brefform skrefvo Hammarssköld sin granskning af Leopold som författare och filosof ("Kritiska bref öfver kanzlirådet af Leopolds skrifter") och Atterbom sin anmälan af Franzéns dikter i Phosphoros. Almquist nyttjade ofta brefformen i sin novellistik och förstod mäterligt att nyansera stilen efter individualiteterna, såsom i "Araminta May", "Drottningens juvelsmycke" och "Amalia Hillner". Äfven Fredrika Bremer skref breffromaner och skildrade sina resor i brefform ("Hemmen i nya världen"), Runebergs "Den gamle trädgårdsmästarens bref" var ett angrepp i skönlitterär förklädnad på pietismen. Af svenska brefsamlingar är endast

ett fåtal utgifvet, som haft särskildt historiskt och litterärt intresse. Axel Oxenstiernas bref och brev-växling, Gustaf II Adolfs, Karl XII:s och Gustaf III:s bref äro väl de historiskt viktigaste. Af vetenskapliga bref märkas Svedenborgs, Linnés och Berzelius'. Litterära bref finnas offentliggjorda i "Sam-laren" (passim); vidare äro att märka Kellgrens (utg. af Schück), Gjörevells (utg. af Levertin), Tho-rilds (utg. af L. Weibull), Järtnas (utg. af Lewen-haupt), Tegnér's (utg. af Elof Tegnér) och Törneros', den sistnämnde tvifvelsutan den störste brefstilen på svenska (utg. af Schröder och R. Bergström), samt bref till Tegnér och "Bref rörande Nya sko-lan" (utg. af Frunck, Rud. Hjärne och Ahnfelt). En af de flitigaste svenske breförfattare, som funnits, var Brinkman (se d. o.). Litt.: Lettère di varii illustri italiani" (1841); Westermann, "De epistola-rum scriptoribus graecis" (1853—58); Crèpet, "Trésor épistolaire de la France" (1865); Ochoa, "Epistolario español" (1872); "Epistolographi graeci" (1873); Cochrane, "The british letter-writers" (1882); och Klaiber, "Die meister des deut-schen briefes" (1901). R—n B.

Brefbok. Se Handelsbok.

Brefbärning. I äldre tider hade postinrättningen i Sverige till uppgift att befördra breven allenast mellan olika orter, hvaremot postverket icke tog någon som helst befattning med deras fortställande å adressorten till vederbörande adressater. Det till-hörde då ännu i allmänhet korrespondenterna själva att med ledning af de å postkontoret uthängda brefkartorna — hvilka ända in på 1800-talets senare hälft upptogo namnen å samtliga de personer, till hvilka bref ankommit — afhämta eller låta afhämta breven. Dock synes inom hufvudstaden redan på 1670-talet hafva införts bruket att genom särskildt antagna "brefdragare" låta kringbära de ankomna postförsändelserna till personer, hvilkas bostad var känd eller för postförvaltaren uppgifven. Ännu var emellertid lika litet inom hufvudstaden som annor-städes allmänheten tillfälle beredt att få genom post-verkets försorg fortskaffade uteslutande för lokal postbehandling afsända bref, s. k. lokalbref. Först år 1848 förenades med ifrågavarande brefbeställning inom hufvudstaden — helt säkert mycket genom för-anledande af liknande anstalter från den enskilda företagsamhetens sida — en lokalbrefpost. Efter hand, särskildt i sammanhang med frimärkenas (se d. o.) införande och brefdårs (se d. o.) anbringande på en del offentliga platser, utvidgades postinrätt-ningens verksamhet i nu ifrågavarande hänseende högst ansenligt samt utsträcktes till de mera be-tydande provinsorterna. För brevens beställande egde länge de härmed betrodde postbetjante — brefdragarna eller brefbärarna — att af allmänheten uppbära en särskild afgift, i allmänhet 3 öre för hvarje bref. Denna s. k. brefbärarskilling, som städse odeladt tillgickodok brefbärarna själva, af-skaffades helt och hållet med utgången af år 1882. Jfr Landtbrefbärning och Stads-post.

Brefdragare. Se Brefbärning.

Brefdufva. Se Dufva och Dufpost.

Bref-feld [-felt], Oscar, tysk botanist, f. 1839 vid Münster, blef 1875 docent i Würzburg, 1878 professor vid skogsakademien i Eberswalde, 1884 vid akademien i Münster och 1898 vid akademien i

Breslau. B. kan jämte de Bary betecknas som en af banbrytarna för den i såväl teoretiskt som prak-tiskt afseende viktiga moderna mykologien. Genom att odla svampar i artificiella näringsvätskor har han kunnat följa deras utveck-lingshistoria och därige-nom under sina i ett par årtionden fortsatta arbeten vinna en hel serie nya uppslag och synpunkter angående denna växt-grupps systematik, morfo-logi och biologi. Af hans arbeten äro de viktigaste nedlagda i *Botanische un-tersuchungen über schim-melpilze* (7 bd, 1872—95). B. har kring sig samlat en hel skola af framstående yngre forskare, hvilka på vidt skilda platser fortsätta att arbeta på den af honom in-slagna vägen. 1891 blef han ledamot af Vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg och 1897 af Landt-bruksakademien. 1905 afgick han från professu-ren. G. A. *

Brefhemlighet, de åt postverket anförtrödda för-seglade brevens och andra tillslutna försändelsernas egenskap att vara fredsade från att brytas och läsas af annan person än adressaten eller att undertryckas. Redan från privaträttsligt ståndpunkt följer denna okränkbarhet af den eganderätt, som afsän-daren och mottagaren hafva till brefvet. Genom förseglingen tillkännagifver afsändaren sin vilja, att det under skydd därpå befintliga budskapet skal undandragas hvarje obehörigt öga. Brefhemlighe-ten värnande följer dessutom af postverkets egen-skap att vara ett offentligt samfärdsmedel, hvilket skulle svika sin uppgift, om icke allmänheten kunde tryggt lita på att breven komma fram olästa. Bref-hemligheten är hos alla kulturfolk i princip erkänd, och dess kränkande är straffbart efter lag (enligt svenska strafflagen kap. 22 § 10 dömes därför till fängelse i högst sex månader eller straffarbete i högst två år eller, där det skett "med vilja utan ondt uppsåt", till böter). — Endast i fall, då statens intresse hotas, kan ett eller annat undantag från ifrågavarande grundsats aktas tillåtligt, hvilket in-träffar i synnerhet i tider af krig eller allmän fara; den enskildes anspråk kan då nödgas vika för ett högre intresse, och en åt allmänt väl egnad anstalt sådan som posten kan ej anses vara obetingadt plik-tig att indirekt rent af befördra sträfvanden, som direkt hota statens och dess medborgares till-varo. I despotiskt styrda stater har emellertid detta betraktelsesätt tillämpats med högeligen godtycklig tanjbarhet, och historien har antecknat många för-syndelser af de regerande mot brefhemligheten. Från medeltiden omtalas otaliga fall af obehörigt bref-öppnande. Luther fick för sin del anledning att protestera mot dylika rättskränkningar, och bland de skal, som förmädde Gustaf II Adolf att 1630 blanda sig i tyska kriget, anför denne, att kejsaren brutit och offentliggjort ett hans bref till fursten af Siebenbürgen. Systematiskt bedrefs breföppnandet af kardinal Richelieu och af Ludvig XIV; den förre lät genom specialagenter undersöka alla bref, som kunde angå statsintressena, och sådana fingo tjäna

till grund för angifvelser. Konsten att utforska och söta tillsluta breven var högt uppträffad. "Le surintendant des postes" och ministrarna gävo sina underordnade i hela landet order att öppna upplagda personers bref, och utdrag därur verkställdes för konungens räkning. Ludvig XV inrättade en iordentlig brefföpningsafdelning, *Le cabinet du secret des postes*. Ludvig XVI förklarade 1775, att man borde respektera breffhemligheten, men brefföpnandet fortsatte (anstalten kostade under hans regering 400,000 frs årligen), och en mängd klagomål däröfver anfördes vid riksdagen 1789. Konstituerande församlingen ålade i ett dekret 1790 posttjänstemännen edgång på att ej öppna bref, men 1791 gjordes ett undantag för bref från och till utlandet, och valfärdsutskottet tillsatte år III (1794) tvänne kommissioner i Paris för detta ändamål. Napoleon I:s brefföpningsbyrå drog en årskostnad af 600,000 fr. Under restaurationsiden inrättades en dylik byrå i jordväningen till posthuset, och däraf anser man den gånge termen *cabinet noir* ("svarta kabinettet") hafva uppkommit. Anstalten undertrycktes under revolutionen 1848, men Napoleon III tillämpade åter samma förhatliga system gentemot korrespondenter. Beryktadt under 1700-talet var greve Brühls "svarta kabinett" i Dresden. Äfven Fredrik II af Preussen och Katarina II kränkte i vidsträckt måtto breffhemligheten. Katarina II lät för sig esomoftast upplåsa ett sammandrag af öppnade bref från och till politiskt misstänkta personer, den s. k. *perljustratsia* (jfr "A. V. Chrapovitskijs dagbok", 1880). I Ryssland hafva för öfrigt, liksom i Finland, kränkningar af breffhemligheten intill allra senaste tid ytterst ofta förekommit. I äldre tider var icke heller i Sverige breffhemligheten så respekterad som i våra dagar. På samma gång kansliordningarna af 1720 och 1773 vid straffpåföljd förbjödo öfverpostdirektören att öppna bref, ålade de honom att "innehålla" bref, som syntes honom misstänkta, och anmäla saken, hvarefter k. m:t i sittande råd bestämde om breven skulle öppnas eller ej. Ett af de mest bekanta exemplen på breffhemlighetens kränkande i vårt land lämnar förordandet emot G. M. Armfelt (1793). — Undantag från breffhemlighetens grundsats anses äfven tillåtliga vid vissa kriminalundersökningar, hvarom särskild i Tyskland noggranna bestämmelser i lag finnas fastställda. — I Tyskland är breffhemlighetens grundsats uttalad i rikspostlagen af 1871. I Frankrike inskräpes den i code pénal (art. 187) med straffbestämmelser för däremot felande statstjänstemän; för undersökningsdomare och prefekter ha dock vissa undantagsrättigheter stadgat sig. I England har af gammalt statssekreteraren (nu inrikesministern, "the home secretary") ansetts äga rätt att i särskilda fall i politiskt eller straffrättsligt syfte förordna om brefföppnande genom myndigheternas försorg, och denna häfdvunna rättighet bekräftades genom en parlamentsakt af 1711. Godtyckliga kränkningar af breffhemligheten förmodade underhuset att 1735 som "brott mot husets privilegier" beteckna öppnandet af bref till eller från underhusmedlemmar, om det skedde utan särskild fullmakt ("warrant") från statssekreteraren. 1844 ledde det systematiska öppnandet (på order af inrikesministern Graham) af den landsflyktige Mazzinis korrespondens till en undersökning i saken genom en parlamentskommitté,

hvilken utredde, i hvilka fall dylik fullmakts utfärdande var tillåtligt. Ännu så sent som 1882 försvarade Harcourt mot irländska klagomål å regeringens vägnar denna rätt såsom i England tillkommande inrikesministern och på Irland regeringen i Dublin. Jfr Maxime Du Camp, "Le cabinet noir" (1869), Belloc, "Les postes françaises" (1886), Kohler, "Das recht an briefen" (1893), samt B. E. König, "Die geschichte des cabinet noir Frankreichs" (1895) och "Schwarze kabinette. Geschichte der briefgeheimnissentheiligung" (1899).

Brefkarta, en förteckning, som från den ena postanstalten till den andra åtföljer sådana brefpostförsändelser, som enligt postförfattningarna böra specificeras.

Brefkort, en af en postförvaltning å kartong utfärdad och med franko-stämpel försedd blankett, som befordras till lägre pris än vanligt brefporto och är afsedd att innehålla kortare meddelanden, som ej behöfva hemlighållas. Till brefkort få emellertid äfven, under vissa förbehåll, begagnas andra blanketter än de, som af postverken för sådant ändamål tillhandahållas. Åran af brefkortens uppfinnning tillkommer tvifvelsutan den tyske postreformatorn Heinrich von Stephan, som år 1865 väckte förslag om sådanas införande i posttrafiken. Emellertid blef detta nya slags korrespondens-förmedlare icke då, ej heller först inom Tyskland, taget i bruk. Helt och hållet — efter hvad numera visats — i ovetenhet om Stephans förslag tog år 1869 en icke-fackman i Österrike, professor Emanuel Herrmann vid theresianska militärakademien i Wiener-Neustadt, initiativet till denna reform genom att i en tidningsuppsats framhålla den stora nyttan för allmänheten af ett dylik meddelelsemedel. I Österrike vann reformen så godt som omedelbart insteg, och man tog där stället fullt ut genom att genast åsätta brefkorten ett billigare porto än breven. Icke så inom Nordtyska förbundet, där brefkorten infördes i rörelsen 1 juli 1870. Icke heller annorstädes blef i början, annat än undantagsvis, portonedsättning för brefkort medgifven. Inom Sverige infördes brefkorten med ingången af år 1872 och drogo i början samma porto som breven. Först från 1 jan. 1877 sänktes portot för de inländska brefkorten till halfva brefportot. I den internationella samfärdseln var denna portonedsättning redan i sammanhang med världspostföreningens stiftande genomförd. — En alldeles säregen art af brefkorten utgöra de s. k. vykort. En som dessas uppfinnare nämnes en bokhandlare och boktryckare A. Schwartz i Oldenburg, hvilken redan 16 juli 1870 — således endast ett par veckor efter brefkortens utsläppande i rörelsen inom Nordtyska förbundets område — aflämnade till postbefordran det första med en (för öfrigt mycket primitiv) åtryckt teckning försedd brefkortet. Vykorten hafva sedan efter hand ernått en alldeles enorm användning inom jordens alla med ordnadt postväsen försedda länder, och deras årliga frekvens har numera sprungit upp till milliarder. Dock tyda åtskilliga tecken därpå, att detta egendomliga utskott på den egentliga poströrelsen, i mångt och mycket en modesak, snart nog torde befinna sig på återgång. R. L.—n.

Breflåda, en merendels af metallplåt förfärdigad, slutet låda med långsmal öppning, hvori kunna nedläggas bref och brefkort, afsedda att med vissa

bestämda mellantider upphämtas genom försorg af postverkets funktionärer. Förutom att brefflådor finnas anbragta vid samtliga postkontor och poststationer samt medföras å postförande bantåg och ångfartyg äfvensom — gemenligen mindre brefflådor med bärem — af postförarna å landsbygden, finnas brefflådor af vanligt känt utseende numera öfverallt inom större samhällen fördelade å lämpliga platser. I många större städer finnas numera också, ehuru till mycket begränsadt antal, å offentliga platser utsatta postlådor, afsedda uteslutande för uppsamlande af korsbandsförsändelser, s. k. korsbandslådor. Det har sagts, att öfverallt, hvarest den civiliserade nutidsmänniskan banar sig väg och slår ned sina bopålar, intager brefflådan en ej oviktigt plats bland de första tecknen till hennes närvaro på platsen. Emellertid var det först under senare hälften af 1700-talet, som brefflådorna egentligen kommo i bruk inom postväsendet, om det också kan påvisas, att man redan 1653 i Paris gjort försök med anbringande af brefflådor på några offentliga platser (se *Stadspost*). En mera *allmän* användning erhöello brefflådorna först vid midten af 1800-talet, i sammanhang med frimärkenas (se d. o.) införande i rörelsen. I Sverige skedde detta 1855. De numera vanliga brefflådorna med automatisk tömningsinrättning äro en helt och hållet svensk, af filos. doktorn Martin Wiberg i Stockholm gjord uppfinning, som första gången kom till användning inom Stockholm 1869. Dessa brefflådor äro så beskaffade, att, då till desammas lås fogas låset å en af brefflådtömmaren medförd låda, vid hvilken är anbragt en breffpåse, i den senare uttömmes innehållet af de fasta brefflådorna, utan att samma innehåll kan af breffbäraren åtkommas. Sedermera har efter hand "det svenska brefflådsystemet" tagits till mönster inom de utländska postverken. R. L.-n.

Brefmålare, Illuminister, en skrämmässig klass af skrivare, hvilka före boktryckarkonstens uppfinning, företrädesvis till lekmannens tjänst (jfr *Miniator*), afskrefvo andakts- och skolböcker, kalendrar, populära medicinska skrifter o. s. v. samt prydde dem med målningar och sålde dem under marknaderna. Äfven helgonbilder och spelkort förfärdigades af dem. Jfr *Breftryckare*.

Brefmärke. Se *Frimärke*.

Brefporto. Se *Bref* och *Frimärke*.

Brefpost. Se *Bref*.

Brefpostering (fr. och ty. *relais*, *krigsp.*, en kavalleriafdelning (4—10 man), som utsättes vid en förbindelseväg för att fortskaffa bref, rapporter o. d., då annat säkert förbindelsesätt icke finnes. Brefposteringar utsättas vanligen på 5—10 km. afstand från hvarandra, undantagsvis med längre mellanrum. I stället för ryttare kunna velocipedryttare brukas. C. O. N.

Brefställare, egentl. person, som författar bref åt andra; titel på böcker, hvilka innehålla mönster för olika slags bref, inlagor, ämbetskrifvelser o. d.

Brefstämpling. I postförsändelsernas behandling ingår som ett ej oviktigt moment deras afstämpling. Enligt postförfattningarna skall frankotecken, som anbragts på brefpostförsändelse eller på adresskort till paketpostförsändelse, makuleras medelst aftryck af postanstaltens datumstämpel för den dag försändelsen blifvit för postbefordran inlämnad. Likaledes skola de till postanstalt ankomna, för utdelning genom

densamma afsedda försändelserna i ett flertal fall — särskildt gäller detta om samtliga ankomna bref — förses med aftryck af postanstaltens datumstämpel för ankomstdagen, vid vissa postanstalter äfven med turstämpel, angifvande med hvilken breffbäringstur för dagen försändelserna utsändts till adressaterna. Vid postanstalter med stor trafik utgör ifrågakvarande bestyr en synnerligt besvärlig och tidsödande detalj af postbehandlingen, och behövet af mekaniska hjälpmedel för stämplingens verkställande har vid dylika postanstalter gjort sig mer och mer kännbart. Maskiner för brefstämpling kommo vid slutet af 1800-talet efter hand i bruk, hufvudsakligen i Nord-Amerikas förenta stater. I Europa har brefstämpling med maskin under senare åren vunnit insteg i Tyskland, England och Norge samt försöksvis pröfvats i Sverige och Danmark. De hittills använda konstruktionerna uppvisa ett system af gripare och stämpelvalsar, kombineradt med anordningar för breffrens frammattning och afläggande i vissa lägen. Hufvudsakliga svårigheter vid maskinstämpling äro breffrens växlande format och tjocklek samt frimärkets plats. I Amerika har detta mindre att betyda, emedan postförsändelsernas yttre där är ganska enhetligt. I Europa däremot förekommer en oräknelig mångfald breffformat, hvilket varit ett hinder för maskinernas användning. Vidare måste maskinerna aktas för bref med innesluta hårda föremål, som lätt kunde skada stämpelvalsarna. En sortering för hand är därför nödvändig för att utskilja olämpliga försändelser, innan breffven överlätas åt maskinarbetet. Vanliga bref och breffkort stämplas därefter i maskinerna med stor snabbhet, ungefär 4 ggr så hastigt som vid handstämpling. Den i Sverige vid Stockholms postkontor (1905) pröfvade maskinen, "Krag maskin", är uppfunnen af en norsk mekaniker G. Hansen och utmärker sig särskildt för en aflägningsanordning med en serie spiralformigt ordnade metallskifvor, hvilka efter stämplingen aflämnas breffven uppställda i regelbunden följd efter hvarandra. Den afstämplar i regeln 600—800 bref i minuten och har vid den lättare stämplingen af breffkort nått upp till 1011 st. i minuten. R. L.-n.

Breftryckare, benämning på *brefmålare* (se d. o.), sedan dessa, till följd af ökad afsättning för sina alster, börjat i metall- eller träplattor utskära skrifter, spelkort och bilder samt därefter överdraga plattorna med färger och aftrycka dem på papper eller pergament. Genom detta förfaringssätt blef breftryckarnas konst förelöpare till boktryckarkonsten (se d. o.). Redan i 15:e årh. skilde sig kortmålarna från breftryckarna och bildade ett från dem skildt skrå.

Brefven, järnbruk. Se *Bysta*.

Brefvik, oriktig namnform för socknen Bredvik i Skaraborgs län.

Brefväg. Se *Visarvägen*.

Bregaglia [brega'lja], Val B., Bergell-dalen (lat. *Prægallia*, ty. *Bergeller-thal*), en 30 km. lång dal i schweiziska kant. Grisons (Graubünden) och italienska prov. Sondrio, i Addas flodområde, genom Malojapasset (1,811 m.) förenad med Engadin. Den genomströmmas af Maira (Mera), som 14 km. nedanför Chiavenna faller ut i Lago di Mezzola, Comosjöns öfversta del. Öfre änden af den på naturskönheter rika dalen (omkr. 1,400 m. ö. h.) med sina alpbeten och barrskogar har

alpin karaktär, den nedre, genom ett trångt pass (porta) något ofvanför Promontogno väl skild från den förra, vittnar med sina vinrankskladda kullar, kastanjeskogar och majsält om italienskt klimat. Vid Chiavenna (317 m.) förenar sig dalen med den norrifrån, från Splügen, kommande Valle Giacomo. Den öfre, schweiziska delen räknar omkr. 1,700 till större delen protestantiska invånare med italienskt språk, hvilka mest sysselsätta sig med jordbruk och huskapsskötsel och i allmänhet äro välmående, men äfven liksom Engadinborna utvandra. Den italienska delen, från Castasegna till Chiavenna, är bördigare, men fattigare. Omkr. 4 km. ofvanför Chiavenna lägo förr de välmående byarna Piuro (Plurs) och Schilano, hvilka med sina 2,500 inv. vid ett bergras 14 sept. 1618 begrofvos af ett 20 m. högt gruslager. Hvarje spår af dem har försvunnit, och platsen är nu öfvervuxen af en kastanjeskog.

Bregé, en af Donaus källflödar. Se Donau.

Bregendahl, Laurids Nörsgaard, dansk politiker, f. 1811, d. 1872, blef 1842 assessor i landsöfverrätten (hofrätten) i Viborg, invaldes af denna stad 1848 i den grundlagsstiftande riksför-samlingen, där han var ordförande i värnplikts-utskottet, och sedermera alltjämt i folketinge, där han tog en icke ringa del i öfverläggningarna om mera praktiska lagar (om kreditföreningar, konkurs-lag o. d.). 1856—63 var han för Nörrejylland medlem af riksrådet, och 1860—70 var han oafbrutet ord-förande i folketinge (1864—66 äfven i riksrådets folketinge). Han tillhörde det nationalliberala partiets vänstra flygel. Sedan 1850 var han ordförande i styrelsen för den stora norrjylländska kredit-föreningen. E. Ebg.

Bregentved, grefskap på Själland, i Sorö och Prestö amt, upprättades 1750 af A. G. Moltke samt omfattar egendomarna B., Sofield, Juellinge, Turebyholm m. fl. Hufvudgården B., som nämnes redan på 1300-talet och 1731—40 tillhörde Poul Lövenörn, skänktes 1746 af Fredrik V till nämnde greve Moltke. En väsentligen ny hufvudbyggnad i italiensk barockstil med ett högt porttorn uppfördes 1887—91. Trädgården är vidsträckt och präktig. Innehafvaren af grefskapet kan välja sin efterträdare bland sina manlige ättlingar. Nuvarande grefen, Frederik Moltke till B., f. 1854, härstammar i 4:e led från stiftaren. E. Ebg.

Bregenz, hufvudstad i österrikiska Vorarlberg, vid Bodensjöns östra ända. 7,594 inv. (1900). En del af staden ligger nära sjön, en annan del i en bergstrakt, omkring det forna romerska kastellet *Brigantium* l. *Brigantia*, som fanns redan år 14 f. Kr. Stadens museum är rikt på romerska förlämningar. Under medeltiden var B. säte för ett betydande grefskap. 25 dec. 1646 eröfrades det af svens-karna under Karl Gustaf Wrangel, hvarvid 40 tunnor guld vunnos såsom byte. Ett stycke norr om staden ligger det fordom befästa bergspasset Bregenzerklause.

Bregninge kyrkbacke, den högsta punkten på ön Taasinge i Danmark, 74 m. hög. Man har därifrån en mycket vacker och vidsträckt utsikt öfver en stor del af Fyn, Själland, Lolland, Årö, Als och södra Jylland.

Bregno [bre'njå], italiensk konstnärsfamilj. Se Rizzo.

Bréguet [-gæ]. 1. Abraham Louis B.,

schweizisk urmakare och mekaniker, f. 1747 i Neuchâtel, d. 1823 i Paris, där han upprättat en verkstad. Han var den förste, som förfärdigade dubbla astronomiska ur, dubbla kronometrar, sjöur, sympatetiska pendelverk, metalltermometrar o. s. v. B. förbättrade äfven telegrafen. — 2. Louis François Clément B., den förres sonson, mekaniker, f. 1808, d. 1883, fortsatte på ett ut-märkt sätt den af farfadern grundade affären i Paris och förfärdigade i synnerhet kronometrar för astronomiska och nautiska ändamål. Han gjorde sig dessutom förtjänt genom sina fysikaliska undersök-ningar af ljusets och ljudets hastighet samt öfver induktionen äfvensom genom förbättringar af den elektriska telegrafen.

Bréhat [brea'], fransk ö i Engelska kanalen, 1,7 km. från kusten, midt emot staden Paimpol, i depart. Côtes-du-nord. Den är 102 har stor, har omkr. 1,000 inv., en liten hamn, fort och två fyrtorn. Inbyggarna, som hafva rykte om sig för hälsa och skönhet, äro nästan alla besläktade inbördes och lefva mest af fiske och sjöfart.

Brehm. 1. Kristian Ludwig B., tysk ornitolog, f. 1787, d. 1864 som pastor i Renthen-dorf vid Neustadt. Han egde en synnerligen väcker och rik samling af europeiska fåglar. Hans under-sökningar hafva varit af den största betydelse för en systematisk art-indelning. B., som med för-kärlig studerade fåglarnas lefnadssätt, blef genom sina populära skrifter det egentliga folkets lärare i fråga om dessa djurs nytta och skada, deras rätta behandling och vård. De viktigaste bland hans arbeten äro *Beiträge zur vogelkunde* (1821—22), *Lehrbuch der naturgeschichte aller europäischen vogel* (1823—24), *Handbuch der naturgeschichte aller vogel Deutschlands* (1831) samt *Wartung, pflege und fortpflanzung der kanarienvogel, sprosser und nachtigallen* etc. (3 uppl. 1871; "Kanarie-fåglarna, deras skötsel och fortplantning", 1869).

2. Alfred Edmund B., den föregående son, tysk ornitolog, f. 1829 i Renthen-dorf i Sachsen-Weimar, d. därstädes 1884, anträdde redan 1847 en vetenskaplig resa till Afrika, hvarifrån han först 1852 återvände. Han studerade därpå i Jena och Wien. 1856—58 företog han en resa till Spanien, och efter hemkomsten slog han sig ned i Leipzig. 1860 reste han i Norge och Lappland, och 1862 företog han, denna gång såsom hertig Ernsts af Koburg-Gotha vetenskaplige ledsagare, en resa i Bogosländerna. 1877 gjorde han resor i västra Sibirien och nordvästra delen af Turkestan, var 1878 kron-prins Rudolf af Österrike följaktig på en färd till mellersta Donaus trakter och 1879 på en resa i Spanien. 1862—67 var han direktor för den zoolo-giska trädgården i Hamburg, och därifrån begaf han sig till Berlin, hvars praktfulla akvarium han upprättade. B:s största verk är *Illustrirtes thier-leben* (1863—69, flera upplagor; "Djurens lif" 1874—76; ny uppl. granskad och rättad af F. A. Smitt, Chr. och C. Aurivillius 1882—88, folk-upplaga 1896—97). Han utgaf *Reiseskizzen aus Nordost-Afrika* (1855), *Leben der vogel* (1861; 2:a uppl. 1868), *Ergebnisse einer reise nach Habesch* (1863) samt i förening med Rossmässler, *Die thiere des waldes* (1863—66) och, understödd af flera vetenskapsmän, *Gefangene vogel, ein hand- und lehrbuch für liebhaber und pfleger einheimischer*

und fremdländischer käfigvögel (1870—75). En samling af B:s föredrag utgafs 1890 under titeln *Vom nordpol zum äquator* ("Från nordpolen till ekvatorn", s. å.). Särskildt förtjåna B:s uppsatser i populära tidskrifter stort erkännande.

Brehmer, Hermann, tysk läkare, f. 1826, d. 1889, blef med. doktor i Berlin 1853 och grundade 1854 den sedan dess mycket berömda kuranstalten för bröstsjuka i Görbersdorf i Schlesien. B:s skrifter behandla hufvudsakligen lungotens terapi. R. T.—dt.

Brehönernas lag (eng. *brehons-law*; af kelt. *breitham*, domare), den äldsta rättsförfattningen på Irland, hvilken var allmänt gällande före den engelska eröfningen och i vissa trakter fanns kvar ännu in i 17:e årh. Af dessa gamla lagar utgafvos 3 volymer 1852 genom en kunglig kommission och en ny samling 1873 af W. K. Sullivan. De äro tydligen af mycket hög ålder och hafva ej mottagit några inflytanden från den romerska rätten, men väl af angelsaxisk, dansk och norsk rättsuppfattning. Vidare är bruket af präglade mynt okänt i dessa lagar; värdeenheten är kon. Lagarna utmärka sig genom en stor vidlyftighet samt innehålla de intressantaste bidrag till kännedom om Irlands äldsta förhållanden. J. F. N.

Bredablick (isl. *Breiðablik*, "glans vidt och bredt"), nord. myt., Balders bönig. Efter denna kallas utsiktstornet på Skansen i Stockholm för Bredablick. I Norge är B. namn på en för sommar-gäster afsedd kuranstalt i Valdres, på norra sidan af Tonsaasen, 600 m. ö. h., med storartad utsikt öfver Bægnadalen och Reinli, med Jotunheimens snöfjäll i bakgrunden. Anstalten har bad och egen läkare.

Breidifjörð, Sigurður Eiríksson, isländsk skald, f. 1798, af bondesläkt, måste tidigt afbryta sina studier och kom 1814 till Köpenhamn, där han i 4 år arbetade i tunnbindarlära, hvarefter han vistades än i Reykjavik, än i Köpenhamn, än på Grönland (1831—34; han fick där ämne till sin skildring *Frá Grænlandi*, 1836). Död 1846. Fastän lefvande i högst tårliga villkor, bevarade B. en ljus blick på tillvaron och utvecklade sig till en af Islands mest omtyckte skaldar under förra delen af 1800-talet. Han är en utpräglad lyriker, som behandlar språk och vers förträffligt, och fastän påverkad af danska och norska skaldar är han i god mening nationell. Han dels författade, dels öfversatte och bearbetade en mängd lyriska dikter, och för satiren hade han god fallenhet. Mest folkkär vardt B. såsom odlare af den gamla nationella diktformen rimur (se d. o.); särskildt i de lyriska inledningsverserna till dessa epopéer inlade han mycken poesi. (R. N.—g.)

Breidifjörður (isl. *Breiðifjörður*), den nordligare af de två stora hafsbukter, som skjuta in i Islands västkust. Den är ovanligt rik på holmar och skär, där massor af ejdrar häcka. I trakten kring det inre af bukten nådde den fornländska sagoskrifningen sin rikaste blomstring, och den har därför blifvit kallad "Islands Attika". R. N.—g.

Breidvikingakappe. Se Björn, isländsk viking.

Breinig [bra'j-], by i proussiska regeringsområdet Aachen. 1,861 inv. (1900). B. är särskildt känt genom de många romerska fornlämningar, som påträffats därstädes.

Breisach [bra'j-]. 1. (Alt-Breisach) Stad i

badensiska kretsen Freiburg, vid Rhen. 3,537 inv. (1900), däribland 465 evangeliska och 438 judar, resten katoliker. B. ligger 246 m. ö. h. på en 45 m. hög basaltklippa, midt emot den på andra sidan floden belägna fästningen Neu-B. Där finnas en evangelisk och tre katolska kyrkor, bland hvilka S:t Stephan, från 10:e—15:e årh., är bekant för sina intressanta konstverk. — Redan Cæsar omtalar B., under namnet *Mons brisiacus*, såsom en befäst stad, tillhörig de galliske sekvanerna. Kejsar Valentinianus I lät 369 ytterligare befästa staden, och den blef snart den mest betydande i trakten. Från 12:e årh. tillhörande biskoparna i Basel, blef B. 1275 fri riksstad genom Rudolf af Habsburg, men besattes sedermera af hans son Albrekt I, som åt biskoparna i Basel kvarlämnade endast några höghetsrättigheter. Under trettioåriga kriget belägrades B. förgäves af svensarna, men intogs 1638 af hertig Bernhard af Weimar efter ett långvarigt försvar, som på glänsande sätt leddes af general von Reinach. Westfaliska freden 1648 gaf det åt Frankrike, och Ludvig XIV förlade därefter en af sina reunionskamrar till B. Genom freden i Rijswijk 1697 återbördades det till Tyskland, hvarför Ludvig på västra Rhenstranden lät anlägga fästningen Neu-B. Spanska successionskriget bragte B. åter i Frankrikes våld, men det gafs tillbaka till Tyskland 1715 efter freden i Rastatt. Alltjämt ett stridsäpple mellan fransmän och tyskar, kom det slutligen under Baden genom freden i Pressburg 1805. De gamla fästningsverken slopades sedan, men 1870 led det mycket genom fransmännens beskjutning från Neu-B. Jfr Closer, "Breisach. Seine vergangenheit und gegenwart" (1883). (E. A.—t.)

2. (Neu-Breisach, fr. *Neuf-Brisach*) Stad och fästning i badensiska kretsen Kolmar, 3 km. från västra Rhenstranden. 3,307 inv. (1900), däribland 1,174 evangeliska och 102 judar. När Ludvig XIV 1697 måste afträda Alt-B., behöll han ett utanverk till denna fästning, Mortier-fortet, på västra Rhenstranden och lät 1699 Vauban anlägga Neu-B. med detacherade bastioner och kasematterade torn. För första gången belägradt 1870, uppgafs Neu-B. 10 nov., sedan Mortier-fortet fallit två dagar tidigare efter nio dygns beskjutning. Fästningen har på senare tider såsom ett viktigt brohufvud betydligt utvidgats och förstärkts. L. W. son M.

Breisgau [brajs-], Brisgau l. Brisgau fruktbart landskap i storhertigdomet Baden, motsvarande kretsarna Freiburg, Lörrach och Waldshut, hvilka tillsammans utgöra 4,389 kvkm. med 415,811 inv. (1900). B. tillhörde först hertigarna af Zähringen och kom efter hertigliga grenens utgång på svärdsidan 1218 dels till markgrefvarna af Baden, dels till grefvarna af Kyburg och Urach. Genom den siste grevens af Kyburg arfdotter Hedvigs giftermål med konung Rudolfs af Habsburg fader kom en del af B. till habsburgska huset, som 1340 af greven af Urach köpte hufvudstaden Freiburg och smänningom förvärfvade nästan hela landet, så att Baden hade endast några små delar. I freden i Lunéville 1801 afträdde Österrike B. till hertigen af Modena, efter hvars död (okt. 1803) hans måg, ärkehertig Ferdinand af Österrike, erhölet landet såsom administratör och kort därefter som hertig. I Pressburgfreden 1805 måste han afträda det till Baden och Württemberg, hvilket mot ersättning 1810 afstod

Slaget vid Breitenfeld 1642. "Fältslaget och de kejsrerliges flykt". (Efter ett samtida kopparstick.)

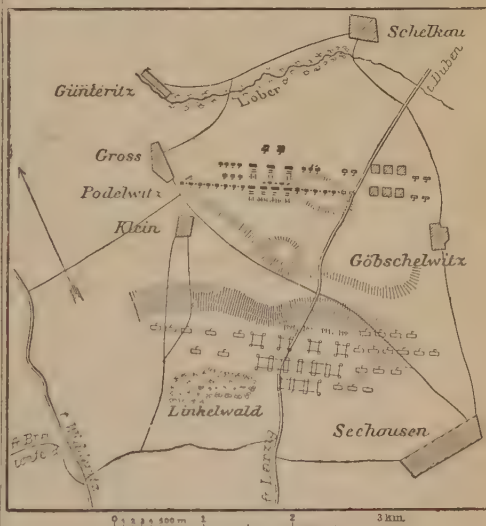
sin andel till Baden. Jfr Naehrer, "Die altbadischen burgen und schlösser des Breisgaues" (2:a uppl. 1896).

Breislak, Scipio, italiensk geolog af tysk härkomst, f. 1748 i Rom, var professor först i Ragusa och därefter i sin födelsestad, blef sedan direktör för ett alunsjuderi vid Neapel och utnämndes slutligen af Napoleon I till inspektor öfver salpeter- och krutfabrikationen i konungariket Italien. Död 1826. Hans utmärkta mineraliekabinett ärfdes af familjen Borromeo. B:s förnämsta arbeten äro *Topografia fisica della Campania* (1798), *Introduzione alla geologia* (1811) och *Sopra i terreni tra il Lago maggiore e quello di Lugano* (1838).

Breitenburger-nötboskap, en från Schleswig-Holsteins marsktrakter härstammande rödbrokg boskapsras, som förr införts till Sverige till förbättrande af den inhemska boskapen.

Breitenfeld [-felt], en 10 km. n. v. om Leipzig belägen by, hvars namn är förevigadt genom två lysande segrar, som svenska vapen vunnit i närheten af densamma. — Första gången, 7 sept. 1631, var det Gustaf II Adolf, som där besegrade Tilly. Denne, som hade inbrutit i Sachsen för att tvinga kurfursten att utträda ur det leipzigiska förbundet och sluta sig till kejsaren, framkom 3 sept. till Leipzig och tog ställning framför staden. Kurfursten kastade sig i Gustaf Adolfs armar, ett förbund slöts, och 5 sept. förenade sig deras härar vid Düben, hvarifrån de följande dag ryckte fram mot Leipzig. 7 sept. på morgonen lät Tilly sin 32,000 man starka här ordna sig på en låg sandås mellan Seehausen och Widderitsch, med infanteriet i midten, uppställt i 13 stora fyrkanter (tertier), och kavalleriet på flyglarna — såväl det förra som det senare stod på två slaglinjer med reserv — samt artilleriet framför härens midt. Svenskarna (22,000 man) och sachsarna (11,000) öfvergingo samma morgon den sumpiga Loberbäcken och uppställde sig i slagordning framför denna, mellan byarna Podelwitz och

Göbschelwitz. Infanteriet, ordnad i brigader, stod i midten, kavalleriet på flyglarna, med musketerar-afdelningar mellan skvadronerna, och artilleriet under Torstenson framför fronten. Slagordningen var på två slaglinjer med reserv. Konungen förde själf högra flygeln, J. Banér dennas andra linje,

■ Svenska, ■ Sachsiska, □ Kejsrerliga hären

Slaget vid Breitenfeld 1631.

Teufel midten och G. Horn vänstra flygeln. Till vänster om svenska hären stodo sachsarna, på två linjer, med infanteriet i midten och kavalleriet på flyglarna. Sedan båda härarnas artilleri spelat två timmar, framsköt Gustaf Adolf sin högra flygel 600 m. och anfölls därefter i flanken af fiendens

vänstra flygel under Pappenheim. Svenskarnas andra linje red hastigt upp på flygeln och bildade där hake bakåt samt afslog Pappenheims sju gånger upprepade ursinniga anfall. Tillys högra flygel och midt, som ledo af svenskarnas eld, drogo sig åt höger, där de snart drefvo sachsarna på flykten, men mötte kraftigt motstånd från svenskarnas vänstra flygel. Sedan Pappenheim måst vika, ryckte emellertid svenskarnas midt och återstoden af deras högra flygel framåt, togo fiendens på åsen kvarlämnade kanoner, vände dem mot honom själf och hotade honom i vänstra flanken. Tilly gaf då slaget förloradt, och hans här flydde i vild oordning. Svenskarna hade mist 2,100 man, sachsarna 4,000 och de kejserlige 11,000 man (af hvilka 3,500 i fångar). Denna svenskarnas seger vållade ett omslag i den politiska ställningen; hela det protestantiska Tyskland slöt sig till segern.

Det andra slaget vid B. stod 23 okt. 1642, då Torstenson med 15,000 man (hvaraf 9,000 kavalleri) där stötte på fiendens i framryckning stadda 19,000 man (hvaraf 13,000 kavalleri). De kejserlige utvecklade sig med högra flygeln vid Klein Podelwitz, den vänstra vid Widderitsch, svenskarna framför B. Båda härarnas högra flyglar trängde framåt, men efter två timmars strid måste österrikarnas kavalleri taga till flykten, och slutligen nödgades äfven infanteriet efter en häftig strid vika. Efter denna seger belägrade Torstenson Leipzig, som dagtignade 27 nov. — På samma slagfält utkämpades en del af det stora slaget vid Leipzig 16 okt. 1813. C. O. N.

Breithaupt [bräjt-], en tysk familj, som bland sina medlemmar räknat flera berömda vetenskapsmän: 1. Johann Kristian B., f. 1736, d. 1800, blef 1768 hofmekanikus i Kassel och vann rykte genom en af honom konstruerad murkvadrant och en distansmätare, hvars konstruktion i senare tid ofta återupptagits. — 2. Heinrich Karl Wilhelm B., den förres son, f. 1775, d. 1856 som professor i Bückeburg, skref inom den använda matematiken och teknologien en mängd arbeten, bland hvilka främsta rummet intages af *Beschreibung eines neu erfundenen markscheideinstruments* (1800). — 3. Friedrich Wilhelm B., den förres broder, f. 1780, d. 1855 efter att en längre tid hafva varit konservator vid Kassels museum, konstruerade utmärkta grufkompasser, mätbord, bussolapparater och nivelleringsinstrument samt (1836) de första grufteodoliterna (till en del efter sin broders idéer), införde användningen af differentialskrufven och var i Tyskland den förste, som förfärdigade de stora, förtäfliga cirkeldelningsmaskinerna (1803—18). 1827 började han utgifva "Magazin neuester mathematischer instrumente" (2:a h. 1835, 3:e h. 1846). — 4. Georg August B., den förres son, f. 1806, d. 1888, efterträdde 1855 sin fader som konservator vid Kassels museum. Han förfärdigade 1850 en stor längddelningsmaskin, som indelar en meter i hvarje åstundadt förhållande, ända till $\frac{1}{1000}$ af en millimeter. Han gjorde dessutom många förbättringar på de geodetiska instrumenten samt uppfann den mindre grufteodoliten och flera nivelleringsinstrument. 1860—76 utgaf han 4:e —6:e häftena af "Magazin neuester mathematischer instrumente".

Breithaupt [bräjt-], Johann August Fried-

rich, tysk mineralog, f. 1791, blef 1813 inspektör öfver de akademiska samlingarna i Freiberg och lärare vid bergsakademien därstädes samt 1827 professor i oryktognosi. Död 1873. B. slöt sig till Scheerers uppfattning om graniternas utkristallisering ur en med öfverhettadt vatten impregnerad magma. Af hans skrifter må nämnas *Ueber die echtheit der krystalle* (1816), *Vollständige charakteristik des mineralsystems* (1820, 3 uppl. 1832), hvori han framställer ett eget mineralsystem, *Die paragenesis der mineralien* (1849) och, hans förnämsta verk, *Vollständiges handbuch der mineralogie* (1836—47).

Breithaim [bräthajm], stad i Baden. Se Bretten.

Breitholtz [bräjt-], Edward Julius, militär, f. 22 juli 1830, genomick krigsakademien å Karlberg och utnämndes 1851 till underlöjtnant vid Svea artilleriregemente, där han efter sin broder Klas Gustaf B. (f. 1828, d. 1885) 1885 blef öfverste och chef. 1890 utnämndes B. till generalmajor i armén samt generalfälttygmästare och chef för artilleriet och förordnades 1892 därjämte till inspektör för militärläroverken. B. blef 1885 ledamot af krigsundervisningskommissionen och 1886 af Krigsvetenskapsakademien. Han var 1856—67 ledamot af 4:e militärdistriktets examenskommission, 1856—59 informationsofficer vid Svea artilleriregemente, 1859—70 lärare vid skjutskolan för infanteriofficerare, 1875, 1877—78 ledamot i artillerikommittén och 1886—90 ledamot i krigshofrätten. Han deltog i kommissioner för utförande af försök med räfflade kanoner (1861—63), med infanterigevär (1864—66), med fältprojektiler (1872—73) och med krigsbryggekypage (1874) samt i kommissionerna för granskning af nytt exercisreglemente (1885) och tjänstgöringsreglemente för armén (1886). — Då B. tillträdde generalfälttygmästarebefattningen, var förändringen af 1867 års (remington-)gevär från 12,7 mm. till 8 mm. kaliber visserligen beslutad, men blef först under hans tid genomförd. B. anställde jämväl med det ursprungliga för svartkrut konstruerade geväret i stor skala försök med röksvagt krut, och när det visade sig, att geväret i åtskilliga afseenden behöfde förstärkas, lät han omedelbart företaga behöfliga förändringar. Därigenom erhöll Sverige för en jämförelsevis obetydlig penningssumma 100,000 gevär, hvilka på sin tid voro fullt jämförliga med de flesta utländska med undantag däraf att de saknade repetitionsrättning. Då kaliberminskningen började drivas ännu längre än till 8 mm., företogs på B:s initiativ omfattande försök med 6,5 mm. repetergevär, hvilka ledde till antagandet af det i allo utmärkta Mausergeväret m/96. — Inom fältartilleriet vidtog B. åtskilliga betydelsefulla förbättringar, såsom införandet af en förbättrad granatkartes m/93; för fästningsartilleriet, särskildt den del däraf, som numera tillhör kustartilleriet, anskaffades ny materiel till stort antal; för tillverkning af röksvagt krut anlades 1894 en ny fabrik vid Åker. Äfven åt artilleriets skjututbildning och framåtskridande i taktiskt afseende egnade B. under sitt chefskap ett lifligt intresse. 1898 erhöll B. på ansökan sitt afsked. H. W. W. (G. af Wdt.)

Breitinger [bräjt-], Johann Jakob, schweizisk estetiker, f. 1701 i Zürich, d. 1774 som professor vid därvarande gymnasium, var i förening med Bod-

er verksam för utbre-
ande af en bättre
nak inom den tyska
litteraturen och den
k. schweiziska sko-
ans ledare i den vittra
riden mot Gotsched
och hans anhängare.
n afhandling af
n, *Kritische dichtung*
1740), gaf den närma-
re anledningen till stri-
dens utbrott. Jfr H.
lodmer, "J. J. B., sein
und seine literar.
edeutung" (1897).

Breitkopf [bra'jt-]. 1. **Johann Gottlob Im-**
manuel B., tysk boktryckare, f. 1719 i Leipzig,
är hans fader s. å. hade upprättat ett boktryckeri
och stilgjuteri, som inom kort vann högt anseende,
omt 1725 ett bokförlag (framför allt var han Gott-
sheds förläggare). B. idkade universitetsstudier, fick
1745 öfvertaga faderns boktryckeri och blef 1762 del-
gare i bokförlagsaffären, som han årde 1777. Ge-
nom sin förbättring af frakturnsättet, grundadt på
Albr. Dürers försök till en geometrisk konstruktion

af bokstäfverna, räddade
han den tyska skriften
från att utträngas af
den latinska. Af stor
vikt är den af B. åvåga-
bragta omgestaltningen
af det på 1470-talet
upfunna nottrycket med
rörliga typer (1754),
hvarigenom man kunde
samtidigt trycka system-
längderna och dithörande
nottecken. Dittills hade
musikhandeln varit hän-
visad till dyrbart kop-
parstick, klumpigt typ-
tryck och framför allt afskrifter; men B. blef
grundläggare af den moderna musikhandeln med
tryckta noter. Därjämte utförde han en ganska
 betydande litterär verksamhet. Död 1794. — 2.
Christoph Gottlob B., den förras son, bok-
tryckare och bokförläggare, f. 1750, d. 1800, öfver-
tog 1794 faderns affär, men öfverlät den 1795 åt
sin vän och insatte universalarfvinge Gottfried
Christoph Härtel (f. 1763, d. 1827), hvilken
under firma Breitkopf und Härtel utveck-
ade musikförlaget anseeligt och uppsatte den första
musiktidsskriften i Tyskland, "Allgemeine musika-
sche zeitung" (1798—1865), införde tennplåttrycket
samt utgaf de första mönsterupplagorna af Mozarts,
Haydns m. fl. klassikers tonverk. Hans son, den
stet anseende **Hermann Härtel** (f. 1803, d.
1875), förlade Liszts, Mendelssohns, Schumanns,
Chopin och Wagners arbeten, föranstaltade stora
och Beethovens verk, utgaf billighetsupplagor af
hvar sagdt alla musikens äldre och nyare mästare
samt odlade i sitt bokförlag musikteorin och musik-
historien. Firman, som ännu är i släkten Härtels
ägo, innehade 1806—71 äfven en pianofabrik i
Leipzig. Musikförlaget, som är det förnämsta i sitt

slag, omfattar öfver 30,000 nummer, och i affären
med dess tekniska grenanstalter äro inemot 700
personer anställda. Filialer finnas i flera utländska
storstäder. E. F.-t.

Brekelenkam, **Quirijn Gerritsz**, van,
holländsk figurmålare, f. omkr. 1620 i Zwammer-
dam nära Leiden, d. i Leiden 1668, kom före 1648
till Leiden, blef s. å. ledamot af dess målargille och
verkade där till sin död. Han målade lugna, af
G. Dou påverkade småborgerliga scener från hem-
met, verkstaden och familjen, i en ton, som stundom
är något tung, men ibland blir klar och varm såsom
hos de bästa. Han var emellertid mycket ojämn i
sin konstnärliga produktion — vid sidan af värds-
löst utförda målningar utan intresse har han åstad-
kommit saker, värdisa en Gabr. Metsu eller Pieter
de Hooch. Hans tidigaste kända tafla, *Kortspelare*,
är från 1648 (i enskild ego i Berlin); hans sista,
En lumphanlare, från 1668 (i Münchens pinakotek).
Mellan dem märkas *Den gamla spinnerskan* (1654,
i München), *Kopparslagaren* (s. å., i Augsburg) samt
en hel följd, såsom *Rättjällen* (1660), *Förtroligt
samtal* (1661), *En man framför kaminelden* (1664)
m. fl., alla i Amsterdams riksmuseum, där man
bäst kan lära känna honom. I nationalmuseum ses
af honom tre taflor: *Gumma, som löskar en gosse*
(1653), *Dam tvättande sina händer* (1662) och
Läsande gumma (1663). I den forna samlingen på
Forsmark i Uppland fanns af B. en *Fiskmånglare*
(1663) och i d:r Schagerströms samling i Stockholm
en *Eremit i bön*. C. R. N. (O. G.-g.)

Brelm, **Nils**, präst och vetenskapsman, f. 1697
i Grums socken i Värmland, tjänstgjorde någon tid
som notarie vid rådhusrätten i Karlstad, begaf sig
år 1720 på resor och blef därunder med våld tvungen
att taga värfning i ett preussiskt garnisonsregemente.
Efter en tid lyckades han fly och vandrade sedan
genom flera länder i Europa, hvarunder han uppe-
höll sig med att förfärdiga musikinstrument. 1721
led han skeppsbrott vid Fyn och gjorde då det
löftet att blifva präst, om han räddades ur den
hotande faran. Till följd af detta löfte började han
vid återkomsten till fäderneslandet s. å. åter egna
sig åt akademiska studier och blef, sedan han tagit
filosofiska graden och prästexamen, 1727 utnämnd
till lärare vid skolan i Karlstad och 1732 till konsi-
storienotarie därstädes. I anledning af ocnighet med
Karlstads domkapitel rörande en befordringsfråga
lämnade han 1736 sistnämnda befattning och begaf
sig åter på resor. Vid sin återkomst till Sverige,
1739, invaldes han i Vetenskapsakademien och fick
s. å. Bolstads pastorat i Karlstads stift. 1749 blef
han teologie licentiat i Wittenberg, där han redan
under sin förra resa idkat teologiska studier, och
1750 svensk teologie doktor. Död 1753. B. var
utrustad med ypperliga mekaniska anlag, sysslade
t. ex. med att konstruera bränslesparande kakel-
ugnar, förbättrade bakugnar, väder- och hand-
kvarnar samt var mycket skicklig som musikalisk
instrumentmakare. En stor del af hans rön och
uppfinnningar äro beskrifna i Vetenskapsakademiens
handlingar.

Brelm, **Salomon**, memoarförfattare, f. 1775,
d. 1830 på Lydinge gård i Uppland, blef 1790
fänrik vid flottan, 1811 slottsadjutant samt 1814
major och öfveradjutant i förvaltningen för sjöbren-
den. Sedermera steg han till öfverstelöjtnant, och

kort före sin död fick han öfverstes afsked. På grundvalen af de iakttagelser han som slottsadjutant hade tillfälle göra nedskref B. 1824 en del anteckningar från åren 1809—18, hvilka anteckningar ej äro utan sitt historiska intresse. De finnas i "Svenska memoarer och bref, utgifna af Henrik Schück och Oscar Levertin" (1900).

Brellington [bre'lington]. Se Bridlington.

Brem., i zoologiska namn förkortning för den tyske naturforskaren L. Bremser, f. 1767, d. 1827.

Bremanger, ö i Nordre Bergenhus amt, Norge, utanför mynningen af den stora Nerdjörd. Omkr. 150 kvkm. Den mindre, östra delen, endast genom ett smalt näs sammanhängande med det öfriga af ön, tillhör Davikens härad. Den västra och större

hansestaden B.", belägen vid nedre Weser och omgifven af preussiska provinsen Hannover samt storhertigdömet Oldenburg, har en areal af 256,69 kvkm. Området består af tre skilda delar, staden B. med omgifning, längre ned på Wesers högra strand staden Vegesack och än nordligare Bremerhaven, 55 km. från B. Största delen af det egentliga B:s område ligger på ett lågland på båda sidor om Weser. Nästan hälften därpå ligger lägre än Weser, hvarför dennas och dess tillflödens stränder äro garnerade med vallar. Marken är dels sandig dels fruktbar marsklandslera. Af den odlingsbara jorden äro 32 proc. trädgårdar eller åker och 63 proc. äng. Boskapsskötsel är därför en viktig näring, och kreatursstocken var 1900 6,528 hästar

Situationsplan af Bremen.

delen bildar med den s. v. om denna belägna, genom ett smalt, af en mängd holmar uppfyllt sund från densamma skilda ön Fröien jämte en del utanför liggande holmar och skär samt en större, på östra sidan af den 4 km. breda Fröijsjön liggande fastlandsdel omkring Gulenfjorden häradet B. (347 kvkm., 2,332 inv.). Genom Bremangerpollen och dess fortsättning Dalevand och Dalebotten delas den till B. härad hörande delen af ön B. i två nästan lika stora delar. Terrängen är både på öarna och på fastlandet mycket bergig; det odlingsbara och bebyggda området är hufvudsakligen inskränkt till Bremangerpollens omgifning, Fröiens östsida, där kyrkan ligger, samt till enstaka delar af kusten längs Gulen. Hufvudnäringen är fiske.

Brembo, biflod till Adda, i Lombardiet. Längd 74 km. Den genomflyter den vackra Valle Brembana.

Bremen. 1. Tysk fri riksstad med titel "Fria

16,060 nötkreatur, 16,062 svin och 4,819 getter. — Klimatet är mildt, men fuktigt; årliga nederbördsmängden är 695 mm.; medelårstemperaturen 8,0°, i juli 17,0°, i januari 0,1°. — Befolkningen hör till den nedersachsiska stammen och talar platttyska. Folkmängden var 1 dec. 1900: 224,882 inv. (111,014 män och 113,868 kvinnor). Sedan 1895 hade den ökat med 14,5 proc. Af befolkningssiffran kommo på staden B. 163,297, på Vegesack 3,943, på Bremerhaven 20,315 och på landtområdet 37,327 inv. Till den protestantiska läran hörde 92,5 proc. (62 proc. lutheraner, 28,25 proc. reformerta, resten evangeliska). 5,9 proc. voro katoliker (13,506), judarna voro 1,409. Af befolkningen lefde 50,8 proc. af industri, 31,2 proc. af handel och 7,5 proc. af åkerbruk.

Författningen (af 21 febr. 1854, reviderad 17 nov. 1875 och 1 jan. 1894) är republikansk. Styrel-

sen utövas af senaten och borgerskapet gemensamt. Senaten består af 16 för lifstiden valda ledamöter (senatorer), af hvilka åtminstone 10 måste vara jurister och 3 köpmän. Senaten utser inom sig hvarvårnat är en borgmästare för 4 år, så att alltid 2 borgmästare fungera, af hvilka den ene är president i senaten för ett år. Hvarje 30-årig borgare är valbar till senator. Senaten har ledningen och överuppsikten i alla stats- och kyrkliga angelägenheter, utöfvar den verkställande makten, representerar staten utåt, utöfvar benädningsrätt och har högsta polismyndighet. Borgerskapet består af 150 för 6 år valda ledamöter, af hvilka hälften afgår hvar tredje år. Af ledamöterna äro 14 representanter för de färdiga yrkena, 40 för köpmannakonventet, 20 för industriidkarkonventet, 48 för öfriga statsborgare i staden B., 12 för städerna Vegesack och Bremerhaven samt 16 för landsbygden. Valrätt och valbarhet tillkomma hvarje 25-årig statsborgare. — För rättsväsendet har staten tvänne amtsdomstolar (i B. och i Bremerhaven) och en "landgericht" i B.; i högre instans dömer den hanseatiske "oberlandesgericht" i Hamburg. — Den bremiska staten var förr ett frihamnsområde, men är sedan 1 okt. 1888 ingången i tyska tullområdet med undantag af två små friområden (i B. och Bremerhaven) om tillsammans 1,16 kvkm. Budgeten för 1903—04 upptog inkomsterna till 32,435 mill. mk, utgifterna stego till 45,307 mill. mk. Statsskulden var 1 april 1904 212,207 mill. mk. Statens vapen är en silfvernyckel i rött fält för tvänne korslagda nycklar och ett kors; dess flagga är 8 gånger horisontalt strimmig af rödt och hvitt; landets färger äro rödt och hvitt. Som medlem af Tyska riket har B. en röst i förbundsrådet och sänder ett ombud till riksdagen.

2. Staden B., på en slätt utefter båda stränderna af Weser, 74 km. från hafvet, ligger under 53° 5' n. br. och 8° 48' ö. lgd. Invånarna voro i början af 1800-talet 35,000, 1902 186,622 och 1904 199,666. B. består af Altstadt, på högra stranden af Weser, till den gamla vallgraven (*Stadtgraben*), Neustadt, på flodens vänstra sida (anlagd 1623—27), samt fyra förstäder, af hvilka tre ligga omkring Altstadt (den östra, norra och västra) och en (den södra) utanför Neustadt. Öfver Weser gå tre broar: den gamla Weserbron, den 1872—75 byggda Kejsarbron samt järnvägsbron (1866) på B.—Oldenburgbanan. I den västra förstaden (på flodens högra sida), där storindustrin företrädesvis har sitt säte, ligger den för en kostnad af omkr. 25 mill. mk anlagda frihamnen (2,000 m. lång, 120 m. bred, 6,8 m. djup), omgifven af stora magasin. Altstadt är sätet för grosshandeln, dess medelpunkt är torget, "Domschof" och "Domsheide", kring hvilka de viktigaste offentliga byggnaderna ligga; Neustadt är öfvervägande upptaget af minuthandeln, packhus och fabriker. Förstäderna, som uppstått under de sista 70 åren, göra med sina raka gator, sina ofta med verandor prydda och af trädgårdar omgifna privatbostäder ett mycket vänligt intryck. I dem saknas stora hyreskaserner, i det att mer än i andra tyska städer hvarje familj bebor sitt eget hus. Särskild gäller detta om den östra förstaden. — B. har 17 kyrkor, bland hvilka S:t Petrus' dom (från 11:e årh.; förr katolsk ärkebiskopskatedral, nu luthersk huvudkyrka), Vårfrukyrkan, Martinuskyrkan, Ansgariuskyrkan och den katolska Johanneskyrkan, alla i Alt-

stadt. Andra framstående byggnader äro det praktiska rådhuset (byggt 1404—07, med fasaden från 1609—12), "Schütting" (handelskamrarnas hus, byggt 1537—94), börsen (1861—64), bomulls-börsen (1899—1902) m. fl. Under rådhuset befinner sig den berömda rådhuskällaren med gamla viner i stora fat. På torget står en berömd Rolandsbild af sten, 9,6 m. hög, upprest 1404; på Domsheide finnes en af Fogelberg modellerad staty af Gustaf II Adolf, egentligen gjord för Göteborg, men det skepp, som skulle öfverföra den dit, förläste i nov. 1851 vid Helgoland, och de personer, som räddade statyn, fordrade så hög bärgarlön, att Göteborg fann det fördelaktigare att beställa en ny afgjutning i München, medan den första statyn inköptes af några bremerborgare och skänktes till deras stad; framför rådhuset i Altstadt står sedan 18 okt. 1893 kejsar Wilhelm I:s ryttarstaty. — Af undervisningsanstanter märkas öfver 30 folkskolor, en "hauptschule" bestående af gymnasium och handelsskola (högre realskola; från 1905 skall det blifva 2 gymnasier, ett realgymnasium och en högre realskola), ett folkskollärarseminarium, 2 lärarinneseminarier, en navigationskola, en teknisk skola och en landbrukskola jämte flera privata skolor och praktiska yrkesskolor af många slag. För öfrigt finnas ett stadsbibliotek, en naturhistorisk och etnografisk samling och konstindustrimuseum, ett stort museum för natur-, folk- och handelskunskap, öppnad 1896, ett kemiskt stadslaboratorium, ett meteorologiskt observatorium, en teater o. s. v. Talrika äro välgörenhetsanstalterna. — Af B:s storindustri märkas riskvarnar, jutespinnerier, maskinfabriker, petroleumraffinerier, bryggerier, brännerier, guld- och silversmiderier samt tobaks- och cigarrfabrikerna, hvilka dock mer dragit sig till smärre orter i B:s närhet. — Sitt världsrykte har B. fått såsom handels- och sjöstad. Bremerhaven har hittills varit B:s sjöhamn, men nyligen har man genomfört en reglering af Weser, så att fartyg om 5 meters djupgående kunna gå upp till staden. Detta arbete har kostat 36 mill. mk. 1901 ankommo till frihamnen 4,093 fartyg om 3,8 mill. kbm. i lastrumomfattning. Egendomligt för B:s handel är, att den består mycket mer i importhandel än i export och att den förra dock är koncentrerad på några få artiklar, men i dessa intager en ställning af första rangen. I två artiklar, tobak och ris, är B. världens största marknad, i fråga om bomull och indigo den första på europeiska kontinenten, i fårull och petroleum täflar slutligen B. framgångsrikt med Antwerpen och Hamburg. 1901 infördes bomull för 316,8 mill. mk, ull för 93 mill., tobak för 61,7 mill., ris för 27,6 mill., spannmål för 61,8 mill., kaffe för 11,8 mill. och petroleum för 7,8 mill. mk. Hela importen 1903 hade ett värde af 1,212,7 mill. mk, exporten af 1,157,8 mill. mk. I medeltal har under åren 1897—1901 införseln stigit till 981 mill. och utförseln till 935 mill. mk årligen. — B:s handelsflotta omfattade 1901 600 sjögående fartyg (däraf 242 ångare) med 634,726 reg.-ton och en besättning af 25,827 personer. Största ångbåtsbolaget är Nordtyska Lloyd, som 1904 egde 116 ångfartyg om 559,000 reg.-ton samt hade flera nya fartyg under byggnad. B. är slutligen en viktig ort för emigrationen till andra världsdelar: 1901 befordrades därifrån 108,309 emigranter. J. F. N.

B:s namn förekommer i historien, nämligen under formen *Bremun* (lat. *Brema*), första gången 787, hvilket år Karl den store där upprättade ett biskopsstift (se nedan). 1186 utfärdades det första kejs. privilegiet för staden, och 1246 fastställdes sättet för val af stadens råd och dess befogenhet. Trots beroendet af biskopen erhöi den småningom en tämligen själfständig ställning, slöt handelsfördrag, förvärfvade privilegier i England och Norge m. m. och inträdde i hanseförbundet (1285—1358 och 1427—33 var den dock utesluten därur). Under 1400-talet löstes den från nästan allt beroende af biskopen och började anses som en fri riksstad. Reformationen fann gynnsamt mottagande (1618 förklarades reformerta läran för statsreligion), och staden kämpade tappert för både sin religiösa och sin politiska frihet. Den senare bragtes dock i fara, sedan det omgifvande biskopsstiftet i början af 1600-talet råkat i starka händer och genom westfaliska freden (1648) kommit i Sveriges ego. Enär staden saknade hemul för sin egenkap af fri riksstad — först 1646, vid ryktet om stiftets afträdande till Sverige, hade den för 100,000 fl. (175,000 kr.) utverkat ett kejsarligt frihetsbref åt sig — blef förhållandet mellan B. och svenska kronan oklart och spändt. Sverige, som ej erkände frihetsbrevet, hade visserligen i nämnda fred förbundit sig att lämna B:s gamla kyrkliga och politiska fri- och rättigheter oantastade, men gjorde dock sedermera anspråk på en viss öfverhöghet (det fordrade bl. a. hyllning och att få inlägga en besättning i staden). När B. likväl uppträdde som själfständig riksstad (trots Sveriges protester fick det 1654 en representant på tyska riksdagen), uppstodo tvister ("första bremiska kriget"), som till en början bilades genom recessen i Stade 28 nov. 1654, enligt hvilken B. förband sig att gifva hyllning m. m., men där frågan om riksomedelbarheten uppsköts till framtida underhandling. B:s vägran att hylla Karl XI och dess pretenderade riksomedelbarhet m. m. ledde 1665 till en krigsförklaring af Karl XI:s förmyndarregering. Svenskarnas mening var dock icke så mycket att betvinga B. som att skaffa sig en antaglig förevändning att i Tyskland hålla en stridsfärdig här — som ett lockbete för subsidiebringande allianser — under en tidpunkt af diplomatiska förvecklingar. Också kom det ej till någon egentlig träffning i detta för den svenska ledningen föga hedrande krig, hvilket i historien är känt under namnet (andra) bremiska kriget och 15 nov. 1666 fick sin afslutning genom traktaten i Habenhausen. Enligt denna afstod B. till 1700 från att låta sig representera på tyska riksdagen och från säte och stämma i nedersachsiska kretsen, hvaremot de af svenskarna å stadens område uppförda befästningarna slopades och Sverige förband sig att vid möjliga tvister med staden ej skrida till fientligheter. Utgången af "kriget" var ett gifvet nederlag för Sverige (se K. A. Lundquist, "Sveriges krig med staden B. och politik i samband dermed åren 1665—66", 1893). Tvistefrågorna mellan staden och Sverige blefvo icke fullt lösta. Men huset Hannover, till hvilket Sverige 1719 afträd hertigdömet Bremen, erkände 1741 stadens riksomedelbarhet. 1803 blef B. fri riksstad, men blef 1810 af Napoleon införlifvad med franska riket och gjordt till hufvudstad i depart. Wesermynningarna. 1815 förklarades det af kongressen i Wien för fri riksstad och medlem af

Tyska förbundet, 1867 ingick det med sitt område i Nordtyska förbundet, och sedan 1871 tillhör det Tyska riket.

3. Fordom ärkebiskopsstift, sedan hertigdöme. Det omgafs af Nordsjön, Elbe, Lüneburg och Verden, braunschweigska amtet Thedinghausen och fria riksstaden B. Yttnehållet var 5,176 kvkm. Numera utgör detta land en del af proussiska prov. Hannover och bildar jämte stiftet Verden och landet Hadeln regeringsområdet Stade (375,000 inv. 1900). Stiftet B. upprättades 788 af Karl den store för det af honom eröbrade landet. 846 öfvertogs det af *Ansgarius* (se d. o.), sedan dennes eget ärkebiskopsäte, Hamburg, blifvit förstörd af danskarna. 849 förenades det återupprättade Hamburgs ärkestift med B:s stift; men som ärkebiskopen af Hamburg fortfor att residera i B., blefvo de förenade stiftet med tiden kallade B:s ärkebiskopsstift. Ärkebiskoparna af B., bland hvilka den berömdaste var *Adalbert* (se d. o.), d. 1072, innehade primatet öfver de tre skandinaviska länderna, ända till dess ärkebiskopsstolen i Lund upprättades (1104), och verkade med mycket nit för de nordiska folkens kristnande. Reformationen, som redan 1522 vunnit insteg i stiftet, infördes fullständigt efter 1566, men stiftet fortfor att administreras af styresmän under titeln ärkebiskopar, utsedda af det dåmera protestantiska domkapitlet bland protestantiska lekmän, helst furstesöner. Den på grund af 1629 års restitutionssedik inbryttade katolska reaktionen slogs tillbaka af svenskarna, hvilkas trupper 1632—35 höllo stiftet besatt. Den siste ärkebiskopen var danske konungen Kristian IV:s andre son, Fredrik, som valdes 1634, men förjagades af svenskarna, hvilka 1645 under Königsmarck togo stiftet i besittning och sedan behöllo det. Under fredsåkningarna i Osnabrück framkastades — antagligen af ambassadören Johan Oxenstierna — det förslaget, att stiftet skulle som furstligt län öfverlåtas åt Axel Oxenstierna och hans ätt, men genom freden (1648) sekulariserades det och tillföll, under titeln hertigdöme, den Svenska kronan. På en landtdag i B. 1651 kommo Sveriges drottning och hertigdömet ständer öfverens om hvilken ställning de borde intaga till hvarandra, och 1652 ordnades den för B. med inbegrepp af amtet Thedinghausen (= Halland), hertigdömet Verden (= Öland) och amtet Wilshausen (= en medelstor svensk kyrksöcken) gemensamma styrelsen. Ständerna (representanter för ridderskapet och städerna) samlades till "landtdag" (Verden hade dock sin egen landtdag) och egde bl. a. rätt att bevilja (nya) sammanskott, skatter och acciser samt att utse vissa "landträd", med hvilka regeringen kunde rådgöra i viktiga ärenden. I spetsen för regeringen, hvars säte var *Stade*, stod (general)guvernören, som var högste befälhafvare öfver krigsmakten och president i regeringsrådet (1 "kansler" och 2 "regeringsråd", den ene af svensk börd, den andre infödd adelsman), som handlade ärendena kollegialt. Till ett "justitiokollegium" ("kansler" och 4 "justitieråd"), 1663 ombildadt till en hofrätt, vädjades från landets domstolar och från detta till tribunalen i Wismar. Ett "konsistorium" (generalsuperintendenten, 1 prost, 2 assessorer samt, i viktigare fall, superintendenterna i Bremen och Verden) handlade ärenden rörande kyrkan och undervis-

Med denna berättelse lade Fredrika B. grunden till en ny romanidikt, af i viss mån realistisk kynne, som stod i motsats till såväl den rövörramantisk, som egt så hög kurs i seklets början, som till fosforisternas — Livjuns och Palmblads — novellistisk och som äfven skiljer sig från Cederborghs humoristiska skildringar. Det är *hvardagslivet* hon vill framställa, men sedt genom det synglas, som hennes egen, idealt anlagda natur betingar. "Familjen H." utgör en skildring af svenskt hemlif, af svensk trefnad och svensk ofrefnad, sedt med en blandning af känslsamhet och humor, sådan berättarskan Beata Hvardagslag uppfattar allt. I denna "sentimentalt humoristiska" laggnings visar Fredrika B. frändskap med den romanidikt, som tydligen utgör förutsättningen

för hela hennes framträdande, liksom för den moderna samhälls- och sederomanen i allmänhet, nämligen den engelska familjeromanen alltifrån Richardson, Fielding, Goldsmith, Smollet och Sterne samt dess efterföljare, och därifrån härrör ock den ton af moraliserande "bon sens", som framträder t. ex. i professorsn anförande i "Familjen H.", då han försvårar lektyren af "de goda romanerna".

Småningom blef Fredrika B:s författarskap känt, och en af de förste, som invigdes i hemligheten, var hennes fars forne lärare Franzén, hvilken jämte Brinkman tillhörde hennes förste gynrare. Franzén — då Svenska akademiens sekreterare — var det nog ock, som föranledde, att akademien på nyåret 1831 tillerkände mindre guldpenningen åt "ett obekant fruntimmer", hvars teckningar ur hvardagslivet ansågos röja ej mindre snille än tankegåfva samt utmärka sig för ett naivt och behagligt uttrycksätt.

Därmed var snart Fredrika B:s anonymitet afslöjad. Nu följde några år, under hvilka hon samlade sig och genomgick en andlig luttningsprocess. Under besök i Kristianstad hos sin gifta syster, Charlotta Quiding, gjorde hon bekantskap med en djupsinligt anlagd tänkare och teolog, den med äldre och nyare filosofi förtrogne rektor P. J. Böklin (f. 1796, d. 1867, sedan 1840 kyrkoherde i Köpinge i Lunds stift), som på hennes utveckling öfvade ett genomgripande inflytande, och som tillmötesgick hennes behof att samla sig kring en djupare religiös, om än icke fullt ortodox åskådning, hvarefter hennes sanningssökande, främåtsträfvande ande trängtade. (Ett gifte Ålsanbud från Böklins sida afböjde Fredrika, liksom ett par föregående.) Böklin tillhörde den hegelska riktningen, tidens stora filosofiska strömning, som aflöst schellingianismen och som var af icke ringa betydelse för den andliga utvecklingen i Sverige, särskildt i Syd-Sverige, under 1830—40-talen, och det både till höger och vänster, hos ortodoxa teologer såväl som hos radikala publicister. Indirekt har den genom Böklin påverkat Fredrika B., som dels muntligen, dels under en djupgående brevväxling kom under Böklins starka inflytande. (För brevväxlingen jämför S. Adlersparres och S. Leijonhufvuds nedannämnda verk.) Den dittills i en mera yttlig guvernantsvisdom uppfostrade Fredrika B. genomgick nu en ordentlig skoling efter mera vetenskapliga metoder. Man bör måhända icke öferskatta betydelsen af de rent positiva *lärdomar*, som hon af Böklin inhämtade, men man kan svårigen öferskatta betydelsen af den insats han gaf till stärkande af hennes *personlighet*. Han, som i grunden var den underlägsne anden, hade dock under några år den makt, som den säkrare här öfver den sökande. Hennes fört något fladdrande personlighet fick nu mera hållning och klarare medvetenhet om mål och syften. Men på samma gång medförde umgänget och meningsutbytet med Böklin hos henne en benägenhet att docera äfven i den skönlitterära alstringen.

1834 framträdde Fredrika B. inför allmänheten med nya skildringar ur hvardagslivet, i hvilka man märker en afgjord fördjupning, om än de nyvunna filosofiska intressena breda sig en smula på novellistikkens bekostnad. Så är fallet i *Presidentens döttrar* (1834; senaste uppl. 1894), där utflykterna på spekulationens område något skada den eljest vällyckade romanen, som eger sin styrka i fint psykologiska

teckningar af hvardagslivet och sällskapslivet, framställda med en älskvärd enkelhet, som erinrar om fru Lenngren; samt ännu mera i dess fortsättning *Nina* (1835; senaste uppl. 1894), där författarinnan förlorat beröringen med verklighetens mark och sväfvat nog mycket i molnen. Den disharmoniska ställning, som framträder i "Nina", lär vara påverkad af ett intimt umgänge med en högboren dam i Kristianstad, af starkt världsligt skaplynn; det val vid denna väninnas dödsbädd, som Fredrika B. knö ett intimt vänskapsband med hennes släkting grefvinnan Sommerfeldt, som bjöd henne att gästa sig å gården Tomb i Norge, där hon ock i stillhet och fullkomlig enslighet tillbragte åren 1833—35 och äfven vintrarna 1836, 1837, 1838 och 1839.

Dessa år äro tider af den kraftigaste produktion, utom de redan nämnda arbetena tillkommo nu hennes båda huvudarbeten, *Grannarne* (1837; senaste uppl. 1892) och *Hemmet eller familjesorger och fröjder* (1839; senaste uppl. 1893). "Grannarne"; Fredrika B:s bästa karaktärsroman, behandlar återigen förhållandet mellan föräldrar och barn. Romanen är skriven i brefform, ett lån från den äldre engelska romandikten. Denna form lämpar sig förträffligt för berättelsens början, då den lilla läkarfrun, f. d. musiklärarinnan, skildrar sin omgivning, sin mans släkt och umgänge, därvid författarinnan inlägger större konst än i sina föregående romaner; exempelvis äro karaktéristikerna af den äkta mannen, den trofaste Björn, och af hans gamla styfmoder "ma chère mère" förträffliga, ej minst den senare med sina humoristiska smådrag; svagast i boken äro de högmantiska scenerna mellan "den förlorade sonen" Bruno och Serena, i hvilka man märker att det trots all hvardaglig verklighetsskildring bodde ej så litet af en romantiker i Fredrika B. Dessutom skadar här brefformen. — I Brunos öde ville hon för öfrigt teckna brottslingens återvinnande åt samhället, ett af tidens filantropiska favoritämnen.

Med "Grannarne" vann Fredrika B. en vidsträckt läsekrets ej blott i Norden, utan ock i Tyskland, England och Amerika: hennes namn blef världsbekant. "Hemmet" står på jämnhöjd med "Grannarne", hvad angår skildringen af karaktärerna, och är, om än ej så spännande, mera mättad med verklighetens sanning. Ömma och veka toner (t. ex. Henriks dödsbädd) växla här med drag af humor (Petrea, Jeremias). I denna roman kan man för öfrigt finna grodden till hennes blifvande stora reformärning, finna tanken på kvinnofrigörelsens sak skjuta sina hjärtblad; problemet hvad som skall blifva af de många döttrarna ställes under debatt. Harmen öfver de missförhållanden, som lade onaturliga skrankor på kvinnans verksamhet, hade länge kokat inom Fredrika B. Uttalanden, sådana som Göta hofrätts bornerade invändningar mot lagkommitténs förslag om ogift kvinnas myndighet, hade ökat hennes förbittring, och genom studiet af den betydande, med henne jämnåriga engelska författarinnan Henriette Martineaus skrifter hade Fredrika B. kommit till insikt om nödvändigheten af *lagreformer* för kvinnans frigörelse. I början hade hon ryggat tillbaka för yrkandet att alla verksamhetsbanor skulle öppnas för kvinnan, men redan i januari 1838 upptager hon på fullt allvar denna fråga i sin brevväxling med Böklin och afvisar dennes invändning att kvinnan borde hålla sig till sina hus-

udar, "penaterna", med de orden, att dessa penar synas henne hittills hafva varit rätt inskränkta. Detta skrives ungefär samtidigt med att "Hemmet" författas. Visserligen ligger icke kvinnofrigörelsens tendens ohöjdt framlagd i denna roman, som i hennes något senare, men man kan dock uruti läsa ett försök att lösa problemet om de långa dottrarna i hemmet och en strid mot den ordmen att kvinnans enda mål vore äktenskapet. I den serie af borgerliga romaner, som kulminera med "Grannarne" och "Hemmet", sluta sig vidare "Frid och frid, eller några scener i Norge" (1840), *En dagbok!* (1843) och *I Dalarna* (1845).

I Vid denna tid stod Fredrika Bremer på höjdpunkten af litterärt anseende, och hon motsvarade mer än någon annan af tidens författare dess allmänna skaplynne: *den borgerliga liberalismens genombrott*. I full samklang härmed är det, om hon till ämneskrets väljer svenskt familjelif och åter i sina skrifter framträda ett utpräglat *filantropiskt* drag.

Hennes författarskap rönt 1844 ett nytt erkännande af Svenska akademien, då denna egnade henne en stora gulmedalj; af akademisternas brefväxling framgår, att Tegnér ifrågasatte hennes inval.

I början af 1840-talet utstod hon en strid för sina *Morgonräcker* (1842), som skrefvoss med andning af boken "Strauss och evangelierne", och lefde föremål för angrepp, särskildt i den liberala pressen. Hon intar här en mellanställning mellan ortodoxien och fräntkritiet.

Hennes intressen för kvinnofrigörelsens sak, för kvinnans arfsrätt till lifvets goda, till det andliga och materiella arbetet började alltmör inkräkta på hennes estetiska verksamhet; hon offrade för denna tanke i viss mån äfven det författarskap, som skänkt henne så stora segrar, upptäcktsfärderna i hvardagslivets värld.

Omslaget i hennes författarskap från egentlig roman till mera afgjord tendensdikt bildar *Syskonlif* (1848), en social roman, som till namnet utgör en fortsättning af teckningarna ur hvardagslivet, men som är vidt skild från dem och som uppställer sociala önskningsmål: det mänskliga arbetets organisation, familjens skrankor öppnade genom fri, kärleksfull association, uppförande verksamhet för andras väl. På hösten 1849 företog Fredrika B. en resa till Nord-Amerika, bl. a. för att studera kvinnans ställning där, och efter en tvåårig vistelse i Amerika utgaf hon 1853—54 arbetet *Hemmen i den nya världen*. En dagbok i bref, skrjvna under tvänne resor i Norra Amerika och på Cuba. Hon läste i Amerika lärt känna många af dess berömda män: skalden Irving, tänkaren Emerson, predikanterna Channing och Parker. Såsom hufvudvillkor för en ny människan, sådan hon där lärt skåda den, framhåller hon de två stora grundvalarna: människans förhållande till Gud, beroende endast af hennes samvete, och människans förhållande till staten, beroende endast af hennes förtjänster.

Åtskilligt af hvad Fredrika B. iakttagit i Amerika öfverföte hon och nedlägga i den stora roman, hvarmed hon var sysselsatt efter hemkomsten: *Hertha* (1856), hennes smärtebarn, på det bittraste angripen af dens konservativa och en del af dess liberala press. Boken — en skildring af en ung kvinnas lidanden under en faders grymhet, snålhet och hårdhet —,

tillika en tendensskrift till förmån för kvinnans myndighet, gaf onekligen såsom roman talrika blottor för en omild kritik. Man saknade den humor i uppfattningen, den friska blick för verklighetens smådrag, som skänkt hennes äldre arbeten deras behag, och hufvudpersonen var icke en människa, utan en förkroppsligad teori. Framför allt hade romanen felet att vara tråkig; tendensen hade icke tillräckligt genomsyrats af poetiskt lif. Det samhälleliga värdet af de reformer, för hvilka Fredrika B. här trädde inom skrankorna, kan dock aldrig bestridas. De framtidsvyer hon här tecknar hafva en efter annan gått i fullbordan, och fastän "Hertha" som litterär roman ej längre lefver, så lefva de reformer den framkallat. Men smärden och gäckade blefvo författarinnan och hennes varmhiärtade filantropiska sträfvanden nu från skilda håll.

Samma år "Hertha" utkom, flydde hon undan smådelserna på en ny, vidsträckt, femårig resa till Schweiz, Italien, Palestina och Grekland. Från Schweiz hemsände hon sin sista novell, *Fader och dotter* (1858), en ljusare motbild till "Hertha". Och under benämningen *Lifvet i gamla världen*. *Dagboksanteckningar under resor i söder- och österland* utgaf hon i 6 delar åren 1860—62 berättelser om sin färd och uttalar en optimistisk uppfattning af jorden och människosläktet. I dessa dagboksanteckningar framträda liksom i många hennes arbeten uttryck för hennes religiösa åskådning, för hennes försök att under skiftande ställningar förena tro och vetande, "sann öfvernaturlighet" och "sant förnuft". Det religiösa intresset var i mycket drifkraften för hennes senaste resa, i Schweiz studerade hon Vinets läror, i Italien katolicismen — "för att bestämdare fatta protestantismens styrka och svaghet" —, och till Palestina reste hon för att där "helt egna sig åt betraktandet af den objektive och den gudomlige", såsom det hette i ett bref till en väninna.

Då Fredrika B. 1861 återkom från sin stora pilgrimsfärd, fann hon till sin stora glädje åtskilliga af sin oroliga ungdomstids drömmar och sin mogna ålders reformkraft genomförda och andra af sina uppslag omfattade med kärlek af lärjungen. Kvinnans myndighet vid 25 års ålder var genomförd; ett högre lärarinneseminarium snarlikt det i "Herthas högskola" var inrättadt, och på hennes bord lågo de första årgångarna af kvinnofrigörelsens organ, "Tidskrift för hemmet". Och bland Sveriges unge författare fann hon en, hvars skrifter i hög grad tilltalade henne genom deras förening af djup, frisinne och formskönhet, om hon än i religiösa frågor skilde sig från honom; det var författaren till "Den siste athenaren" och "Bibels lära om Kristus", som hon hälsade välkommen.

Sina sista år tillbragte hon i hufvudstaden och på sitt barndomshem Årsta, där hon dog efter en vid en kyrkfärd ådragen lunginflammation 31 december 1865.

Stor har Fredrika B:s betydelse varit för frigörelsen på skilda områden både genom hennes skrifter och genom hennes praktiska verksamhet. De af hennes romaner, som alltför starkt fylldes af tendens, ha betänkligt föräldrats, såsom fallet gärna är med tendensromaner, om hvilka gäller: "moren har gjort sin tjänst, moren kan gå." Men de idéer, för hvilka hon kämpat, lefva. Fredrika B. var ju icke blott en framstående och på sin tid världsberömd förfat-

tarinna. Hon var tillika en handlingskraftig kvinna. Vålgörenhet i alla former var hennes sak. Till räddningshem för vanvårdade barn, arbetsförtjänst åt frifriga brottslingar, asyl för älderstigna kvinnor, skolor för döfstumma, fruntimmersföreningar för nödställda och andra dylika filantropiska företag tog hon initiativ och främjade dem.

Till Fredrika B:s minne stiftades år 1884 "Fredrika-Bremer-förbundet" för att främja "en sund och lugn utveckling af arbetet för kvinnans höjande". 1901 — hundra året efter hennes födelse — lät Svenska akademien prägla en medalj till hennes ära.

Fredrika B:s *Skrifter* utkommo 1868—72 i urval i 6 band. Hennes arbeten ha tolkats till främmande språk: engelska, tyska, holländska, danska, polska och franska. (En fullständig förteckning öfver dessa, liksom i allmänhet öfver hennes verks bibliografi, finnes i S. Leijonhufvuds och S. Brithellis "Kvinnan inom svenska litteraturen".) 1868 utkommo "Sjelfbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter, jemte en teckning af hennes lefnad och personlighet", utg. af Ch:e B—r (Charlotte Quiding, f. Bremer). Se vidare S. Adlersparre och S. Leijonhufvud, "Fredrika Bremer" (I—II, 1896); C. R. Nyblom, "Fredrika Bremer" (Sv. akad. handl. fr. 1886, del XVI, 1902); Richard Petersen, "Fredrika Bremer" (1892); J. Mortensen, "Fredrika Bremer"; Anders Flodman i "Kritiska studier"; Hellen Lindgren i "Skaldet och tänkare". Därjämte innehålla "Tidskrift för hemmet" och "Dagny" talrika bidrag till hennes biografi och karakteristik. K. W—g.

Bremerblätt. Se Bergblätt.

Bremerhafnen (Bremerhaven), stad inom fria riksstaden Bremens område, belägen på högra stranden af Weser, strax norr om dess biflod Geeste, som skiljer B. från Geestemünde. I norr sammanhänga B. med den preussiska köpingen Lehe. 20,315 inv. (1900). B. anlades 1827 på ett från Hannover inköpt område och har nu 4 hamnbassänger, af hvilka den sist anlagda, "nya kejsarhamnen", byggdes 1892—97. Till B:s skydd har Wesermynningen befästs med flera på båda stränderna byggda och med svåra kanoner i grusonska pansartorn af skilda typer bestyckade kustbatterier. Förbättringar och utvidgningar af hamnen pågå fortfarande. Större delen af hamnområdet är frihamn. 1902 inlöpte 1,600 fartyg om öfver 1,6 mill. reg.-ton. Utførseln är ringa, men inførseln betydlig, i synnerhet af bomull, ris och petroleum. B. är också en viktig fiskarhamn för fisket på Nordsjön. I B. har Evangeliska fosterlandsstiftelsen en sjömansmission. Jfr Bremen 1. J. F. N. L. Wison M.

Bremerholm, en holme i det smala sundet mellan Köpenhamn och Amager. Under medeltiden hade bremska köpmän där sina upplagsplatser, medan fisket pågick. Genom fyllningar blef holmen sedan sammanhängande med staden. 1537 byggdes flottans skeppsvarf där. Då man 1685 anlade det nya varfvet nära Tolboden på Nyholm, började B. kallas Gamme lholm (se d. o.). E. Ebg.

Bremerlampa, *elektrot.*, en elektrisk båg-lampa, uppfunnen och patenterad af den tyske ingenjören H. Bremer. Kolstafvarna äro impregnerade med 20—25 proc. tillsatser af fluor- eller borsalter, hvarigenom båg-ljuset (som mellan rena kol är violett) kan färgas hvitt, gult eller rödaktigt. Stafvarna äro ställda bredvid hvarandra, riktade snedt nedåt. Den mel-

lan de undre spetsarna bildade ljusbågen "blåses" nedåt med tillhjälp af en elektromagnet, i hvars fält bågen bildas. Ljuset koncentreras sålunda nedåt. Genom den magnetiska blåsningsen sprides bågen och bildar en utbredd låga (häraf benämningen "flam-ljuslampa"). Det färgade ljuset har flera företräden framför det violetta, det verkar behagligare på ögat, och det reflekteras bättre från vanliga murytor, gatuplan o. s. v.; hvarigenom en bättre belysning vinnes. Bremerlampan utmärkes af en mycket låg energiförbrukning, omkr. 0,2 watt pr normalljus hemisfärisk ljusstyrka. Jfr Belysning och Båg-lampa (elektrisk). A. E—m.

Bremerlehe. Se Lehe.

Bremervörde [-förde], stad i preussiska prov. Hannover, reg.-området Stade, vid floden Oste. 3,503 inv. (1900). Fordom en lång tid säte för ärkebiskoparna af Bremen. Under trettioåriga kriget eröfrades och brändes B. af de kejserlige 1628. Intogs af svenskarna under Åke Tott 1632, belägrades därefter, ehuru förgäfvades, af Pappenheim, men utrymdes senare af den svenska besättningen. B. intogs åter af Königsmarck 1645 och började 1647 förstärkas, men tio år senare intogs staden dock af danske marsken Anders Bille och förblef sedan i danskarnas våld till fredsslutet. Äfven 1675 förklarades B. till de allierade, och sedan det i freden återlämnats, beslöts 1680, att försvarsverken skulle slopas. Dahlbergh, som motsatt sig detta beslut, lät 1692 uppgöra ritning till nya försvarsverk kring B., och 1697 var äfven tal om stadens befästningar, men detta ledde blott till utförandet af några reparationsarbeten, som ej kunde hindra danskarna att 1712 eröfra B. L. Wison M.

Bremi, i zoologiska namn förkortning för J. Bremi-Wolf, schweizisk entomolog, f. 1791, d. 1857, svarfvare i Zürich.

Brämiker, Karl, tysk astronom, f. 1804 i Hagen. var först medarbetare vid institutet för utgiftande af "Berliner astronomisches jahrbuch", utgaf en längre tid "Nautisches jahrbuch", blef sedermera sektionsschef vid geodetiska institutet i Berlin och afled 1877. B. är mest bekant genom de af honom utgifna 6-ställiga logaritm-tabellerna. Han utgaf vidare en stereotypupplaga af Crelles multiplikationstabeller, beräknade flera asteroidbanor samt en del af den enkeska kometens störingar. K. B.

Bremiska kriget. Se Bremen (sp. 91).

Brems., i zoologiska beteckningar förkortning för J. G. Bremser, tysk läkare, f. 1767, d. 1827.

Bremö. Se Brämö.

Brenchley [bre'nçli], Julius Lucius, engelsk resande, f. 1817 i Maidstone, d. 1873, reste 1849 i Nord-Amerika, tillbragte därefter fyra år på Sandwichöarna, hvilka han undersökte tillsammans med fransmannen Jules Remy (se d. o.), följde denne på hans resor i Amerika, bl. a. 1855 genom Kalifornien till Saltstjädens, New Mexico, Panama, Ecuador, Peru, Chunchuöarna, Chile. Förenta staterna, där de i en barkkanot foro utför Mississippifån från dess källor till St Louis. 1858 och 1859 tillbragte de på resor i södra Europa och Nord-Afrika. 1861 anträdde de en ny stor resa, denna gång till Ost-Asien. Sedan de besökt Indien och Ceylon, sjuknade Remy, och B. fortsatte resan ensam. Han besökte Kina, Mongoliet, Japan, Australien och Nya Zeeland och företog 1865 på engelska fregatten

"Curaçao" en tur till Samoa-, Vänskaps- och Viti-parna samt Nya Hebriderna (beskrifven i prakt-
verket *Jottings during the cruise of H. M. S. Curaçao among the South Sea islands*, 1873) och
ör slutligen öfver Kina, öken Gobi, Sibirien och
Ryssland till Frankrike, där han vistades i Paris
under belägringen, och återkom därpå till England.
Hans rika samlingar förvaras dels i British mu-
seum, dels i hans födelsestads museum. Under sina
resor studerade han flerstädes grundligt folkslin-
or i Nord-Amerika lefde han en tid bland indianerna,
och på Nya Zeeland medverkade han 1864 kraftigt
vid maoriernas pacificerande. (G. Stg.)

Brendän. Se Brandanus.

Brendekilde [brä'nnékille], Hans Andersen,
dansk målare, f. 7 april 1857 i byn Brendekilde på
Fyn, bondson, gick i lära hos en stenhuggare i
Odense och studerade därpå i Köpenhamn, först
skulptur, sedan måleri. I allvarligt kända figur-
bilder, ofta med en något mörk syn på lifvet, har
B. kämpat sig fram till säkert herravalde öfver
form och färg. Han hör till den yngre skolans mest
betydande representanter. En vacker religiös målning
af honom med den enkla benämningen *En landsväg*
inköptes 1893 för danska konstmuseet. B. är
representerad i Göteborgs museum. Ph. W.*

Brendel, Franz, tysk musikskriftställare, f.
1811, d. 1868, höll i Freiberg, Dresden och Leipzig
föreläsningar i musikhistoria och öfvertog 1844 re-
daktionen af den af Schumann 1834 grundade
"Neue zeitschrift für musik", hvilken under hans
ledning i början var ett hufvudorgan för "nyttyska
skolan" och sedermera intog en förmedlande håll-
ning. B. utgaf *Grundzüge der geschichte der musik*
(1848, 6:e uppl. 1887), *Geschichte der musik in*
Deutschland, Italien und Frankreich (1852, 8:e
uppl. 1902), ett mycket läst arbete, utmärkt af
spirituella vyer och glänsande stil, men ej fritt från
partiskhet, *Die musik der gegenwart* (1854), *Geist*
und technik im klavierunterricht (1867) m. m. A. L.

Brendler, Frans Fredrik Edvard, ton-
sättare, f. 4 nov. 1800 i Dresden, var son af en
tysk flöjtist, som 1802
fick anställning i sven-
ska hofkapellet, samt
bestämde, trots sina
tidigt ådagalagda mu-
sikaliska anlag, för köp-
mansyrket och sattes på
ett handelskontor i Vis-
by. Men sedan han
1823 återkommit till
Stockholm, uppträdde
han med stort bifall
som flöjtist i "Harmo-
niska sällskapet" och
gaf jämväl lektioner i
musik. Med förvånande

hastighet tillägnade han sig den nödvändiga musik-
teoretiska insikten och framträdde snart äfven som
lycklig kompositör. Han komponerade melodramerna
Spartas död (till Lidners text) och *Edmund och*
Clara, symfoni för stor orkester, samt flera piano-
stycken och sånger, bland hvilka må nämnas *Necken*,
Serenad och *Amanda*, alla till ord af Stagnelius.
Hans bana afbröts af döden 16 aug. 1831, under
det han arbetade på sångspelet *Ryno* (orden af B.

von Boskow), som fullbordades af däv. kronprinsen
Oskar och uppfördes 1834. Kort förut hade han
blifvit ledamot af Musikaliska akademien.

B. hade, om ett längre lif förunnats honom, utan
tvifvel utvecklat sig till något stort. Han egde upp-
fattning, känsla, fantasi, förstånd och smak i grup-
peringen samt sinne för en riktig deklamation. Dessa
egenskaper, i förening med en anmärkningsvärd in-
strumenteringskonst, röja sig i "Spartas död" —
ett verk, som på sin tid väckte förhoppning. Första
satsen ur hans symfoni intygar, att han äfven egde
formens energi uti fullföljandet af den musikaliska
tanken. Där ansluter sig B. hufvudsakligen till
Beethoven, i sitt sångspel däremot afgjordt till We-
ber. I sångerna, bland hvilka "Amanda", intygar
hedersrummet, kan äfven Schuberts inflytande spå-
ras. Den nationella folktonen anslår B. endast un-
dantagsvis, såsom i den bekanta romansen ur Ryno:
"Och riddaren drog genom trettimåla skog". A. L.

Brenets, Les [lä brønä], fabriksort i schweizi-
ska kantonen Neuchâtel, i Doubs' dal, omedelbart
vid franska gränsen. 1,403 inv. 1900. Tillverk-
ning af ur, optiska instrument och spetsar.

Brennabor, slaviska namnet på staden Branden-
burg.

Brenne [brä'n], landskap i Frankrike, i Berry
och Touraine, mellan Indre och Creuse, nu deladt
på depart. Indre och Indre-et-Loire. Detta land
hade, liksom Sologne, för 3 seklr sedan skogar och
ängar med rinnande vatten och var bekant för sina
beten och sitt milda klimat, men efter skogarnas
uthuggning bortspolade vattnet den på ett för vatt-
net ogenomträngligt lerlager liggande matjorden och
gaf upphof till en mängd dammar och kärr (med
en sammanlagd areal af 8,000 har), som förpestade
luften och decimerade befolkningen (medellängderna
var ännu för några årtienden sedan endast 22 år).
Därför har man genom afdikningar och väganlägg-
ningar sökt förbättra såväl det sanitära tillståndet
som jordbruket. Några dammar användas för odling
af blodiglar.

Brenner, ett 1,370 m. högt pass, som skiljer
Oetzthalernas grupp Stubaieralperna från Zil-
lerthalernas och förmedlar öfvergången mellan
Eisack (biflod till Etsch) i s. och Sill (biflod till Inn)
i n. Det är ett af Alpernas mest trafikerade pass,
och öfver det går den äldsta af järnvägarna öfver
Alperna, Brennerbanan, öppnad 17 aug. 1867. Den
har från Innsbruck till Bozen en längd af 129 km.;
dess största stigning är på norra sidan om passet
1:40 och på den södra 1:44. På banan finnas
27 tunnlar, men själva passhöjden öfverskrides
under bar himmel. -- B. har sedan urminnes tider
varit en hufvudfärdsväg mellan Tyskland och Italien;
den är den lägsta af alla större passvägar mellan
dessa länder samt farbar alla årets tider. J. F. N.

Brenner, en urspr. finsk släkt, härstammande
antagligen från en bonde i Nerpis by i S:t Märtenes
socken. Abo län. Grenar af ätten adlades 1664 och
1712. Se Magnus Brenner, "Namnet Brenner i
Finland" (i Sv. litt. sällsk. i Finland förh. o.
upps. XIV).

1. Elias B., målare, numismatiker, f. 18 april
1647 i Storkyro prästgård i Österbotten, d. 16 jan.
1717 i Stockholm, blef 1663 student i Uppsala och
1668 på grund af sina arkeologiska insikter och sin
skicklighet i teckning anställd som ritare vid anti-

kvitetskollegium. Under de närmast följande åren aftecknade han en stor mängd minnesmärken i Sverige och Finland, men tog 1672 afsked från ritarbestedningen och egnade sig åt miniaturporträttmåleriet, hvori han, ehuru autodidakt, vann stor skicklighet. Han utnämndes

tril. hofminiaturmålare 1684, efter P. Signac. Samtidigt studerade han heraldik och numismatik. För riddarhussalen utförde han omkr. 500 vapensköldar och utgaf 1691 sitt stora numismatiska verk *Thesaurus nummorum sueo-gothicorum*. Han blef 1693 assessor i antikvitetskollegium, då A. von Behn efterträdde honom så-

som hofminiaturist, men då denne 1711 lämnade riket, återfick B. sin hofmålARBefattning och upphöjdes 1712 i adligt stånd. Signerade, d. v. s. fullt säkra, miniaturporträtt af B. äro sällsynta. Sådana finnas t. ex. icke i nationalmuseets konstafdelning, men i statens historiska museum ses signerade porträtt af Karl XI, bröstbild, dat. 1697, och af Ulrika Eleonora, bröstbild i svartkritmaner, dat. 1710, och i riksbanken ses af B:s hand bl. a. ett *Själporträtt* såsom ung och Karl XII såsom barn. Jfr Eliel Aspelin, "Elias Brenner, en forskare och konstnär från Karlarnes tid" (Hälsingfors 1896).

O. G.—g.

2. Sofia Elisabet B., född Weber, den föregående's maka, författarinna, f. 29 apr. 1659 i Stockholm, d. där 14 sept. 1730. Hon egde för ett fruntimmer ovanliga språkstudier och diktade på latin, italienska, franska och tyska. Hennes vers är ovanligt korrekt och lättflytande, språket synnerligen värdadt, och hon kan anses som en af dem, hvilka bäst förverkligade den stiernhielmiska skolans program: att göra det obearbetade modersmålet till ett lydigt verktyg för tanken. Också blef hon både inom

och utom fäderneslandet öfverhopad med loford och prisad än som "den andra Sappho", än som "den tionde sänggudinnan". Till en del berodde nog hennes stora popularitet på att hon var den första svenska kvinna, som offentligt egnade sig åt skaldekonsten. Men hennes af alldagliga reflexioner fyllda, vanligen på alexandriner skrifna dikter ega äfven i all sin torrhet och pomp det karolinska tidehvarfvets

fromhet och förtröstan och ge uttryck åt den dåtida borgarklassens nativa åskådning. I sina brudskrifter anslög hon en stundom gladare sträng. 1709 utgaf hon sina *Poetiske dikter*, bestående hufvudsakligen af bröllops-, graf- och lyckönskningsskrifter (2:a uppl. 1713; andra delen utgafs efter hennes död, 1732), och 1727 utkom *Vårs herres och frälsares Jesu Christi allra heligaste pijnos historia, rimvis betraktad*. Hennes *Samlade poetiska dikter* utgafvös 1873 af P. Hanselli. — "Hedersgumman"

B. var en utmärkt duglig och kraftfull kvinna och berömd sig i sina dikter af att vara moder till femton barn. Genom en af sina söner blef hon stammoder för de i vår odlingshistoria berömda familjerna Höjer, Stenhammar och Fahlerantz. (R.—n B.)

3. Henrik B., orientalist, f. 1669 i Österbotten, d. 1732, blef filos. magister i Uppsala 1691 och kungl. bibliotekarie 1724. För sina kunskaper i de österländska språken utsågs han 1697 att medfölja den svenske ambassadören Fabricius till Persien, där han under ett par års studier förskaffade sig en mängd sällsynta handskrifter rörande armeniska, persiska och georgiska historien. Sedermera följde han en persisk legat på hans beskickning till Sverige, men blef i Moskva misstänkt att föra med sig politiska underrättelser och kvarhölls där i 22 år. (H. A.)

a. Helt die Abschieds Predigt. b. Zwey Jesu'sche. c. Die Schüler. d. Hier kleidet man ihn aus. e. Leget seinen Kopf auff'n Block. f. Der Schaff Richter. g. Fragt ob er recht gerichtet.

Prästen Brenners afrittning utanför Skanstull i Stockholm. Efter ett samtida kopparstick.

4. **Peter Johansson B.**, den förstnämndes kusins son, präst, politisk lycksökare, f. i Nerpes 1677, studerade vid akademien i Pernau och blef sedan fältpräst, var flera år i fångenskap i Ryssland och sedermera hofpredikant hos Karl XII i Turkiet. Det var B., som höll den predikan, hvilken afbröts af den bekanta kalabaliken. 1712 utnämndes han till kyrkoherde i Vasa, men tillträdde icke platsen. Genom angivelser sökte B. de maktgäldande ynnest och förvägrades därför rätt att intaga säte i prästeståndet vid 1719 års riksdag. Kort därefter flydde han till Danmark och inlät sig i landsförrådiska stämplingar, men blef i Hamburg gripen och utlämnad till Sverige, där han åter gjorde sanningslösa angivelser. 1720 dömdes han af en ständernas kommission till döden och blef s. å. halsbuggen (se illustr. sp. 103—104). E. G. P.*

Brennglas, Adolf. Se Glassbrenner. A.
Brenning, Emil, tysk litteraturhistoriker, f. 1837 i Münden, professor vid Bremens "hauptschule", har utgivit litteraturhistoriska studier öfver *Leopold Schefer* (1883), *Otto Funcke* (1884), *Adolf Friedrich von Schack* (1885) och *Gottfried Keller* (1891) m. fl., en illustrerad tysk litteraturhistoria samt en undersökning om *Die gestalt des Sokrates in der literatur des vorigen jahrhunderts* (1899).

Brenno. Se Blenio.

Brennus, namn (troligen ej, som man stundom menat, blott en titel) på galliska furstar och här-förare. — 1. B., anförare för de gallier, hvilka omkr. 387 f. Kr. inbröto norrifrån, besegrade romarna vid Allia samt sköfde Rom utom Kapitolium, som han förgäves belägrade. Slutligen förband han sig, mot en ersättning af 1,000 mark guld, att aftaga. När summan uppvägsdes åt honom, lär han hafva kastat sitt svärd i viktshälen under utropet *Vae victis!* ("Ve de besegrade!"). Se Liv. V. 38; 48. Namnet förekommer blott i yngre källor och synes öfverflyttadt till Roms historia från Greklands, se B. 2. — 2. B., anförare för de gallier, som omkr. 278 f. Kr. inträngde i Grekland, men blefvo slagna vid Delfi.

Brenta, ett äldre rymdmått för flytande varor i Italien och Schweiz, i Turin = 49, s. l., i Milano = 75, s. l., i Schweiz växlande mellan 37, s. och 87 l.

Brenta (romarnas *Medoacus major*), flod i öfre Italien, rinner upp ur Lago di Caldonazzo i södra Tyrolen, ej långt från Trient (449 m. ö. h.), genomflyter Val Sugana, blir segelbar vid Dolo och utföll ursprungligen i venezianska lagunen, men har nu med stora kostnader ledts omkring den till Chioggia, där den genom Porto di Brondolo går ut i Adriatiska hafvet. Hela längden är 160 km., af hvilka 8 km. äro segelbara. Åt flera håll utgå från B. segelbara kanaler. Flodens stränder äro öfversälda med villor, parker, byar och trädgårdar.

Brenta-alperna, en grupp af södra kalkalperna i södra Tyrolen, mellan Nosedalen i n. och Sarcedalen i s. (sålunda i en helt annan trakt än floden Brenta). De utgöra en hög, mycket söndersliten och ofarbar berggrupp, som på sina högsta delar bär evig snö. De högsta topparna äro Cima Tosa (3,176 m.) och Cima Brenta eller kejsars Frans Josefs spets (3,155 m.). J. F. N.

Brentano, Georg Joseph von, friherre, tysk-svensk militär och diplomat, född (årtalet ej känt) på Hautzenstein, i neuburgska området, Öfre

Pfalz, hade varit hofråd i Bavern, zweibrückisk kammarherre och på Bar-konfederationens sida deltagit i Polens inre strider, då han 1771 gick i fransk tjänst. Jämte flera andra franska officerare bevästade han 1774 turkarnas fälttåg emot ryssarna, tillhörde 1780—83 den franska undsättningskåren i Nord-Amerika samt avancerade till öfverste och "maréchal général des logis". 1784—87 vistades han i Turkiet med uppdrag att förbättra gränsförsvaret och infanteriets utbildning samt sände till såväl Versailles som Stockholm redogörelser för sina iakttagelser rörande förhållandena inom turkiska riket. Kort före utbrottet af turkarnas krig emot Ryssland 1787, hvilket den franska regeringen ogillade, rappellerades B., sedan han för den turkiska regeringen framlagt en fälttågsplan, som visserligen godkändes, men ej följdes. I slutet af 1788 infann han sig i Stockholm, där han med Gustaf III i största hemlighet öfverlade om sättet för en kombinerad svensk-turkisk krigsföring emot Ryssland. Sedan han insändt ansökan om afsked ur fransk tjänst, utnämndes han i jan. 1789 till öfverste i svensk tjänst och skickades (med ett årligt traktement af 2,500 dukater) till Turkiet för att, akkrediterad hos storvesiren, gifva den turkiska arméns ledning en för den gemensamma sakens gynnsam riktning. Till storvesirens läger kom B. ej, men han lyckades vinna sultanens öra och stod i den intimaste förbindelse med storherrens ministär, som mottog och gillade hans operationsplaner — planer, som dock ej följdes af den allsmäktige storvesiren vid armén — och som begagnade sig af hans medverkan äfven vid diplomatiska förhandlingar, såsom med Preussen (1789) och Polen (1790). Men under rättelsen om Sveriges separatfred i Värmlå gjorde i senare hälften af 1790 slut på B:s inflytande hos divanen. B. var en erfaren och duglig officer; han var därejämte en iderik och talför man med brinnande verksamhetslust, men han var maktlysten och vidt kringgripande samt skaffade sig därigenom snart ovänner. Förordnad att jämte ministern G. J. B. von Heidenstam bevaka Sveriges intressen i Konstantinopel, ryckte han snart till sig ledningen af affärerna, hvilket framkallade obehagligheter inom legationen, och i jan. 1792 fick B. i smickrande ordalag afsked. Han stannade emellertid kvar i Konstantinopel till 1794 i hopp om en portugisisk, än turkisk tjänst. Han åtnjöt en svensk pension af 500 dukater till sin död, i Regensburg 20 dec. 1798. Hans betydande diplomatiska korrespondens förvaras i svenska riksarkivet. J. Th. W.

Brentano. 1. Klemens B., tysk skald, f. 1778 i Ehrenbreitstein, studerade i Jena och uppehöll sig sedan i Frankfurt a. M., Marburg, Heidelberg, Wien, Kassel, Landshut och Berlin. 1818 drog han sig tillbaka till Dülmen i Westfalen, där han lefde som askot, sysselsatt med att uppteckna den stigmatiserade nunnan Katarina Emmerichs visioner, beskrifna i hans bok *Leben der heiligen jungfrau Maria* (1852). Därefter gaf han sig åter ut på årlånga resor, hvarunder hans öfverretade sinnes-tillstånd alltmer förvärrades, och dog i Aschaffenburg 1842. — B. skildras af sina samtida som outtömligt fantasirik och bländande genial, men samtidigt ojämn och orolig, öfverspänd och själf-förtärande. Hans diktning är originell, ofta bisarr, rik på lyrika skönheter, kvicka infall och mystisk

känslighet; däremot sakna hans större verk komposition och fast karaktärsteckning. *Gustav Wasa* (1800), en satir mot Kotzebue, och romanen *Godwi* (1801—02) utgaf B. under pseudonymen Maria. Hans förnämsta skådespel äro *Ponce de Leon* (1804) och *Die gründung Prags* (1815). Folkberättelsen *Geschichte vom braven Kasperl und der schönen Annerl* (1817) och sagan *Gockel, Hinkel, Gakeleia* (1838; öfvers. 1876) visa hans förmåga af enkelt innerliga, folklig poetisk stil. Denna förmåga ådagalade han äfven i den epokgörande samling tysk folkpoesi, *Des knaben wunderhorn* (1806—08), som han med sin sväger Achim v. Arnim utgaf, samt i sina *Märchen* (utg. 1847). — B:s *Werke* utkommo i urval af Dohmke 1893, hans *Gesammelte schriften* 1852—55. Jfr "C. B:s frühlingskranz" (1844, omt. 1891), *Diel und Kreiten*, "Clemens Brentano" (1877—78), och Steig, "Achim von Arnim und Clemens Brentano" (1894).

2. Bettina B., den föregående syster. Se Arnim 3.

3. Lujo B., de föregående brorson, tysk nationalekonom, f. 1844, blef 1871 docent i Berlin och 1873 professor i Breslau, innehade sedan efter hvarannat lärostolar i Strassburg, Wien och Leipzig samt blef 1891 professor i München. På en studieresa till England 1868 i sällskap med statistikern Ernst Engel kom han bl. a. i beröring med detta lands förnämsta fackföreningsledare (den s. k. juntan) och utgaf redan 1870 afhandlingen *On the history and development of guilds and the origin of trades-unions* (såsom inledning till en engelsk urkundsamling för skräväsandets historia), hvarpå följde *Die arbeitergilden der gegenwart* (2 dlr, 1871—72). Dessa två arbetens stora betydelse är att ha öppnat vetenskapsmännens ögon för fackföreningarnas beskaffenhet och innebörd. B. har sedan dess oafbrutet fortsatt sina studier af den sociala frågans olika sidor. Bland hans många arbeten i bokform böra nämnas *Über einigungsämter* (1873), *Über das verhältnis von arbeitslohn und arbeitszeit zur arbeitsleistung* (1876; ny uppl. 1893, öfvers. af S. A. André s. å.), *Das arbeitsverhältnis gemäss dem heutigen recht* (1877), *Die arbeiterversicherung gemäss der heutigen wirtschaftsordnung* (1879) och *Die christlich-soziale bewegung in England* (1883). För öfrigt har han särskildt flitigt sysslat med jordbruksfrågor och bl. a. utgivit arbetet *Agrarpolitik* (1897). Hans *Gesammelte aufsätze* började utgifvas 1899 (1:a del. *Erbrechtspolitik*). 1877—80 var han en af redaktörerna för "Jahrbuch für gesetzgebung etc. im deutschen reich" (därefter öfvertagen af G. Schmolzer); sedan 1893 utger han jämte några kolleger den värdefulla "Sammlung älterer und neuer staatswissenschaftlichen schriften des in- und auslandes" och skriftserien "Münchener volkswirtschaftliche studien". — B. räknades redan tidigt såsom en af

de förnämste "katedersocialisterna". Under årens lopp har han alltmör kommit att tillhöra riktningens liberala flygel och har (särskildt mot Adolf Wagner) uttalat sin oro för öfverdrifvet ingripande på det ekonomiska området, hvarvid han i synnerhet vändt sig mot "maktpolitiken" och den agrarprotektionistiska tyska tullpolitiken. 3. E. Hkr.

Brentano, Lorenz, tysk revolutionär, sedermera nordamerikansk politiker, f. 1813 i Mannheim, d. 1891 i Chicago, deltog ifrigt i 1848 års revolutionsrörelse som medlem af badensiska andra kammaren och nationalförsamlingen i Frankfurt. Efter storhertigens flykt blef han i maj 1849 ordförande i Badens provisoriska regering, flydde i juni s. å. till Schweiz och 1850 därifrån till Amerika, där han slog sig ned som farmare i Michigan. 1859 blef han advokat i Chicago, var 1860—67 redaktör för den republikanska "Illinois staatszeitung", invaldes 1862 i staten Illinois' legislatur och var 1872—76 amerikansk konsul i Dresden. B. var 1876—79 en af Illinois' representanter i kongressen, drog sig sedan tillbaka från det politiska lifvet och sysslade under sina sista år med historiskt och juridiskt författarskap.

Brentford [bre'ntfəd], stad i engelska grefsk. Middlesex, vid Brents inflöde i Thames, s. v. om London. 15,171 inv. (1901). Ångsågar, bryggerier, kemiska fabriker. I grannskapet ligger Sion house, fordom birgittinkloster, numera ett hertigen af Northumberland tillhörigt landställe (se Sion). I B. äro de vattenverk anlagda, som förse västra London med vatten.

Brentford [bre'ntfəd], earl af. Se Ruthven.

Brentwood [bre'ntwud], stad i engelska grefsk. Essex, 23 km. n. ö. om London. 4,932 inv. (1901).

Brenz, Johann, Württembergs reformator, f. 1499, d. 1570, studerade från 1514 i Heidelberg, främst under Oecolampadius, slöt sig från början med hänförelse till Luthers anhängare och gaf redan i sin prästerliga och akademiska verksamhet i Heidelberg allt öfverbehållsammare uttryck åt sin öfvertygelse. Anlagad med anledning häraf, mottog han med glädje 1522 kallelsen till predikant i Hall i Schwaben och stannade på denna plats i 26 år. Med klok varsamhet, men orubblig energi inskred han där mot de katolska missbruket och genomförde med eminent organisationsförmåga steg för steg ett vida mer än de direkt kyrkliga förhållandena omfattande reformationsverk. Minnesmärken häraf äro bl. a. de två kyrkoordningarna för Hall af 1526 och 1543 med därtill sig anslutande äktenskaps-, skol- och fattigvårdsordningar samt flera kateketiska arbeten, af hvilka det äldsta är hela den evangeliska kyrkans första katekes. Åter och åter stördes hans arbete af tidens orosrörelser. 1525 angreps Hall af de upproriske bondehärarna, och energiskt manade B. till motstånd, hvilket äfven kröntes med framgång. I sina yttranden i denna sak gör B. gällande samma synpunkter som Luther, men med mera lugn än denne; äfven till furstarna riktar han kraftiga maningar. Efter kejsarens seger i schmalkaldiska kriget 1546 måste B. fly från församling och familj; han återvände snart, men måste, då han vägrade föga sig i det s. k. augsburger-interim, åter fly 1548; denna gång blef afskedet definitivt. Redan förut hade han på mångfaldiga sätt tagits i anspråk för större angelägenheter: i tidens lärostrider hade han lifligt och

inflytelserikt deltagit, på riksdagen i Augsburg troget arbetat vid Melancthons sida, därefter kraftigt bekämpat tanken på våldsamt motstånd mot kejsarens planer, biträdd vid utarbetandet af kyrkoordningarna för Nürnberg-Ansbach (1532) och Württemberg (1536) och på senare stället själf en tid, under förvånande mångsidig verksamhet, ledd reformationsverkets genomförande. Nu kallades han, efter ett par af äfventyr och faror fyllda vandringsår, af hertig Kristofer i Württemberg till dennes kyrkliga rådgivare. Såsom sådan utarbetade han 1551 för konsiliet i Trident den s. k. *Confessio württembergica*, såsom uttryck för de tyske lutheranernas enhälliga tro, och vistades själf en kortare tid vid det nu snart sprängda konsiliet. Från 1553 till sin död var han, såsom prost i Stuttgart och hertigtigt råd, ledare för hela Württembergs kyrkoväsen. Till hans mångfaldiga arbeten från denna tid hör bl. a. Württembergs andra och definitiva kyrkoordning (1559). Alltjämt deltog han och flitigt i allmänna kyrkliga förhandlingar af mycket skiftande art både inom och utom Tyskland. — B. hör till de mest sympatiske bland reformationstidens gestalter och kan betecknas som en af de allra främste bland andra ledets män. Någon genialt skapande ande var han väl ej: det är Luthers tankar, som han, kanske trofastare än någon samtida, fasthåller mot alla afvikande riktningar; men hans reproduktion hvilat på djup innerlig tillgnelse och saknar långt ifrån originella drag. Hans stränga lutheranism framträder särskildt i nattvardsläran, där och hans egentliga teologiska arbete ligger. Hans *Syngramma suevicum* (1525) är ett af de mest klassiska uttrycken för den genuint lutherska läran gentemot Zwingli; lika orvggligt häftrade han senare denna mot sin forne nära vän Melancthon. I närmaste samband härmed står hans berömda, paradoxalt tillspetsade utgestaltning af ubikvitetläran. Men hans stränga ortodoxi mildras af ett drag af tolerans; särskildt gentemot vederdöparna går han häri längre än kanske någon samtida meningsfrände. Af stort inflytande långt utanför hans närmaste område ha hans kyrkoordningar varit. Såsom predikant var han en af reformationstidens både flitigaste och ypperste. Häpnadsväckande är öfver hufvud hans arbetsförmåga. Få af tidens lokala reformatorer ha på ett så varaktigt — än i dag märkbart — sätt tryckt sin prägel på sitt kyrkosamfund. — Jfr biografi af Bossert i Haucks "Realencyklopädie" samt af F. K. Wild i "Luthers samtida och vänner" (1884). E. Bg.

Brenöe, A. H. D., dansk skådespelerska. Se Nielsen.

Bréquigny [brekinji], Louis Georges Oudord Feudrix de, fransk lär, f. 1716 i Granville, d. 1795 i Paris, fick såsom en af de främste kännarna af Frankrikes äldsta historia 1754 i uppdrag att jämte Villevaut fortsätta utgifvandet af det utaf Laurière och Secousse påbörjade stora urkundverket "Ordonnances des rois de France", hvaraf han till 1790 utgaf 5 delar. 1759 blef han medlem af "académie des inscriptions et belles lettres" och 1772 af franska akademien. 1763 sändes han till England för att göra askrifter af urkunder rörande Frankrikes historia och återvände efter nära tre års ihärdigt arbete, hvarunder han samlat omkr. 12.000 kopior. Utom hans ofvannämnda arbete må nämnas "Table chronologique des diplômes concer-

nant l'histoire de France" (3 bd, 1769—83) och "Diplomata, chartae, epistolae et alia monumenta ad res franciscas spectantia" (3 bd, 1791), ett för diplomatikens studium mycket värdefullt arbete, som änyo utgafs af Pardessus 1843—49.

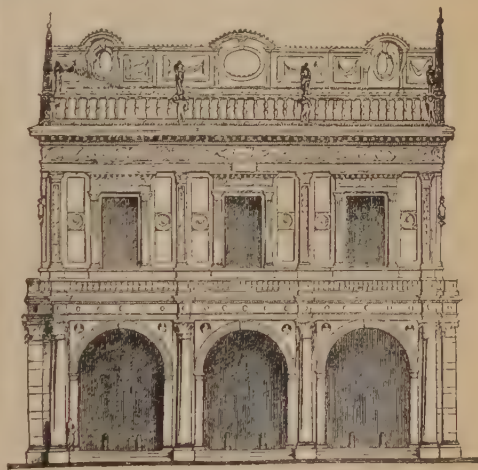
Brera, ett ståtligt palats i Milano, fordom säte för jesuitkollegiet därstädes. Numera innesluter B. konstakademien, ett stort bibliotek och andra vetenskapliga samlingar samt ett berömdt tafvelgalleri (Rafaels "Sposalizio" m. m.).

Brescello [-jällä], köping i italienska prov. Reggio nell'Emilia, vid Po. 4,480 inv. (1901). Hette fordom *Brixellum*.

Bresch. Se Bräs ch.

Bresci [brä'ji], Gaetano (Angelo), italiensk anarkist, f. 1869 i Prato (Toscana), var först sidenväfvere i sitt hemland, men emigrerade 1897 till Förenta staterna, där han i fabriksstaden Paterson slöt sig till de vildaste anarkisterna. Han blef snart det utkorade redskapet för en vidt utgrenad anarkistkomplott mot konung Umberto I, återvände till Europa och dödade denne i Monza 29 juli 1900. B. blef ställd inför en jurydomstol och dömd till lifstids fängelse, men hängde sig i fängelset 1901.

Brescia [brä'ja]. 1. Provins i Italien (Lombardiet), mellan Gardasjön, Oglio, Iseosjön och Tyrolen. 4,679 kvkm. 549,966 inv. (1903), 118 på 1 kvkm. Landet är i sin norra del uppfyllt af Brescia-alperna, medan södra delen hör till Poslätten. — 2. Hufvudstad i nyssnämnda provins, med vackert läge på en höjd (139 m. ö. h.), som från Alperna går ut på Poslätten. 70,612 inv.

Rådhuset i Brescia.

(1901). B. är näst Milano Lombardiets rikaste och viktigaste stad. Det är byggt i en fyrkant, de gamla vallarna och bastionerna äro förvandlade till promenader, gatorna äro försedda med arkader och prydda med många springbrunnar. På en staden behärsande klippa i norr ligger det gamla kastellet. B:s industri är betydlig och berömd i fråga om järn- och stältillverkning (särskildt vapen, däraf namnet "B. armata"). Dessutom fabriceras här tändstickor, läder, råsidan m. m. I trakten stor

vin- och spannmålsodling samt ostberedning. B. är säte för en prefekt, en biskop, en appellationsdomstol och en handelsdomstol. Det har ett stort sjukhus (anlagd 1447), ett dårhus, 2 döfstämminstitut, ett lyceum, 2 gymnasier, en teknisk skola och ett tekniskt institut m. fl. skolor, ett bibliotek ("Biblioteca civica queriniana"), grundlagt 1747, med 84,000 band och 1,500 handskrifter. Det är födelseort för Arnold af B. Bland stadens märkliga byggnader märkas ett 1820 upptäckt Herkules-tempel af marmor, byggt 72 e. Kr., många enskilda palats, en katedral, byggd 1604—1825 (i form af ett grekiskt kors), en domkyrka från 7:e årh. samt ett vackert rådhus, grundlagt 1499. B. var ursprungligen en gallisk och sedan, under namnet *Brixia*, en romersk stad. Under medeltiden led det mycket af inre och yttre oroligheter, var en längre tid själfständigt, men kom 1426 under Venezia och 1814 under Österrike. Det tog liflig del i frihetsstriden 1848—49. Stadsborna nödgade då en österrikisk garnison att kapitulera. Först efter ett fruktansvärdt bombardemang (30 mars—2 april 1849) och en blodig gatustrid — som förskaffade segaren, general Haynau, öknamnet "hyenan från B." — kufvades staden fullkomligt. 1859 tillföll B. konungariket Italien. — Om målarskolan i B. se Bonvincino. J. F. N.

Brescia [brä'ja], Angela från B. Se Ursulinorna.

Brescia [brä'ja], Arnold af B., en reformationens förkämpe från 12:e årh. Se Arnold af Brescia.

Brese-Winiary, Johann Leopold Ludwig von, preussisk ingenjörgeneral, f. 1787 i Berlin, var 1819—32 chef för ingenjörafdelningen i krigsministeriet, blef 1841 ingenjörinspektör och var 1849—60 generalinspektör öfver fästningarna och chef för ingenjörkåren. Sedan 1858 var han general af infanteriet. Död 1878. B., som 1807 deltagit i försvaret och 1813 i belägringen af Danzig, var den förnämste grundläggaren af det ny-preussiska befästningssystemet samt gjorde utkast till eller pröfvade och fastställde förslagen till nästan alla 1820—60 uppförda fästningsbyggnader i Preussen. Fästningsverken i Posen, Lötzen och Königsberg äro uppförda af honom. B. adlades 1856 med tillägg af namnet Winiary (efter Posens hufvudverk). (L. W. son M.)

Bresilja 1. Bresiljeträ, tekn. Se Cæsalpinia och Färnbock.

Breslau (po. *Wrocław*). 1. Katolskt biskopsstift, omfattande nästan hela preussiska Schlesien, en del af österrikiska Schlesien samt de katolska församlingarna i Brandenburg och Pommern. Detta stift, som i början var mindre än nu, fanns redan omkr. år 1000, förvärfvade sedermera så stora besittningar, att det för sin rikedom kallades "det gyllene", och stod omedelbart under påven. Genom husitkrigen sjönk dess betydhet. I 17:e årh. blef det en besittning för kejsarliga prinsar eller andra furstliga personer. 1742 tillföll det Preussen, som 1817—23 lät biskopsstolen vara obesatt, men konkorordatet 1821 återupprättade ämbetet och ställde det åter omedelbart under påven. Dess innehafvare har titeln furstbiskop.

2. F. d. hertigdöme i Schlesien. Det uppstod 1163 vid Schlesiens delning mellan den polske

hertigen Vladislav IV:s tre söner och motsvarade de nuv. kretsarna Breslau, Neumarkt och Namslau. Det såldes 1327 till Böhmen och kom med detta till Österrike samt afstods 1742 till Preussen.

3. Preussiskt regeringsområde, utgörande delar i prov. Schlesien. 13,482 kvkm. 1,697,719 inv. (1900), däribland 973,805 evangeliska, 696,121 katoliker och 23,285 judar. Det delas i 25 kretsar.

4. Hufvudstad i prov. Schlesien och det ofvannämnda regeringsområdet B., vid Ohles sammanflöde med Oder. Folkmängden, som 1790 var 51,219 inv., utgjorde 1900 422,709 inv. och var den största i någon preussisk stad, näst Berlins. Häraf voro 58 proc. evangeliska, 37 proc. katoliker och 5 proc. judar. 97,7 proc. voro tyskar, 3,103 pers. talade polska jämte tyska och 5,363 endast polska. B. bildar en egen stadskrets. Det består af den inre staden och fem förstäder, skilda från den förra genom Oder och stadsgraven; dessutom äro sedan 1897 ett par närliggande orter, Pöpelwitz och Kleinburg, inkorporerade. Fästningsverken förvandlades 1813 till promenader. Flera broar gå öfver stadsgraven och öfver Oder. I stadens centrum ligger det största torget, kalladt "Der ring", och vid detta det nya och det gamla rådhuset, det nya stadshuset och en mängd stora butiker. Här stå ock Fredrik II:s och Fredrik Vilhelm III:s ryttsstatyer. Andra öppna platser äro Blücherplatz med Blüchers staty, Neumarkt, Tauentzienplatz i Schweidnitzer-vorstadt, med general Tauentziens staty i marmor, och Königsplatz, med Bismarcks staty af Breuer (aftäckt 1900). B. har 13 evangeliska och 20 katolska kyrkor samt en gammal-luthersk, en reformert och en gammalkatolsk kyrka. Bland de katolska märkes domen, i gotisk stil (byggd under 12:e—15:e årh.), med ett högaltare af silver, bland de evangeliska S:t Elisabeths-kyrkan (grundad 1253), med ett 91 m. högt torn. Af andra byggnader må framhållas det storartade rådhuset i sengotisk stil, byggt från midten af 14:e till 16:e årh., universitetshuset med praktfull aula (anlagd 1728 af jesuiterna) jämte flera andra universitetsbyggnader, den 1886 färdiga regeringsbyggnaden, det furstbiskopliga residenset, ett gammalt och ett nytt börshus, kungliga palatset (B. har titeln "tredje kunglig residensstad") m. fl. — B. är säte för Schlesiens öfverpresident, för en oberlandesgericht och en landgericht, för generalkommandot öfver 6:e armékåren, för ett evangeliskt konsistorium och för furstbiskopen öfver stiftet B. Stadens förvaltning handhafves af ett magistratskollegium af 29 medlemmar och en "stadöverordnaden församling" af 102 medlemmar samt representeras i preussiska herrehuset af en, i deputeradekammaren af tre och i tyska riksdagen af två ombud. — B. har ett universitet, som anlades 1702 af jesuiter och 1811 förstärktes genom att universitetet i Frankfurt an der Oder då ditflyttades och sammanslogs med det i B. Där funnos 1902—03 1,755 studenter, 107 professorer och 65 docenter och lektorer. Med universitetet äro förbundna (sedan 1881) ett landbruksinstitut och en djurklinik. Universitetsbiblioteket hade 1901 312,000 band, 3,135 inkunabler och 3,700 handskrifter. Andra läro- och bildningsanstalter äro 6 gymnasier (däraf 3 stadens), ett realgymnasium, 3 realskolor, ett katolskt skol-

lärarseminarium, en högre realskola, en byggnadsskola, en högre maskinskola, 130 folkskolor m. m., dessutom ett stadsbibliotek (omkr. 150,000 band och 13,000 handskrifter), 6 folkbibliotek och 2 läsrum. I B. utgifvas 82 tidningar och tidskrifter, däribland 9 politiska. B. är hufvudsätet för Schlesiens industri; alla fabriksgrenar finnas där representerade; det är också en medelpunkt för trafiken, i det att 8 järnvägslinjer där mötas, hvarförutom en liding (sjöfart) drifves på Oder (1900 anlände S.885 fartyg om 1,5 mill. ton). — B. förekommer som stad redan omkr. 980, var biskopssäte sedan 11:e årh. och tillhörde Polen, tills det 1163 blef hufvudstad i ett särskildt hertigdöme. Hertig Henrik VI, med hvilken den hertigligna linjen utgick 1335, sålde B. 1327 till Johan af Böhmen. Med Böhmen kom det 1526 till Österrike, hvilket genom freden i B. 11 juni 1742 afträdde det till Preussen, sedan det redan 10 aug. 1741 intagits af Fredrik II. Under sjuariga kriget besattes det af österrikarna 1757, men utrymdes s. å. efter slaget vid Leuthen. 1760 belägrades det fåfångt af Laudon. Efter slaget vid Jena intogs det efter en månads belägring i jan. 1807 af fransmännen. I början af befrielsekriget 1813 var det en tid konung Fredrik Vilhelm III:s uppehållsort, och det var därifrån han utfärdade sitt bekanta upprop "An mein volk". J. F. N.

Breslau, Emil, tysk musiker, f. 1836, d. 1899, var 1868—79 lärare vid Kullaks akademi i Berlin och musikreferent, stiftade 1879 en förening af musiklärare och ett seminarium för utbildande af sådana. För det instruktiva arbetet *Die technischen Grundlagen des Klavierspiels* (1874) fick han professors titel, och tidskriften "Der klavierlehrer" gjorde honom känd i vida kretsar. Han skref äfven en *Klavierschule* m. m. samt redigerade 11:e uppl. af J. Schuberts musiklexikon (1890 ff., fortsatt t. o. m. 1894 af B. Vogel). A. L.

Bresling, zool., dets. som brisling.

Bressano, G., italiensk målare. Se Muziano.

Bressano'ne, det italienska namnet på staden Brixen.

Bressant [bräsä'], Jean Baptiste Prosper, fransk skådespelare, f. 1815 i Châlon-sur-Saône, debuterade 1835 i Paris, bröt kontrakt 1839 och uppträdde sju år med glänsande framgång i Petersburg, hvarefter han därefter plötsligt försvann. 1846—54 var han "förste älskare" vid Gymnase-teatern i Paris, och 1854 blef han med ens societär vid Théâtre français. Han utnämndes 1870 till professor vid Paris-konservatoriet och afgick från scenen 1876. Död 1886. B. var ytterst distingerad i utseende och later, och hans diktning var månstergillt naturlig och sjäfull, men han varierade icke mycket sina gestalter. Till hans bästa roller hörde *Almaviva*, *Don Juan* (i Molières pjäs), *Tartuffe*, *Bolingbroke* (i "Le verre d'eau"), *Gaston* (i "Le gendre de M. Poirier") och *Humbert* (i "Le lion amoureux"), hvarjämte han glänste i flera af Mussets "Proverbes". Biogr. af d'Heylli (1877).

Bressay [bre'sé], en af Shetland-bärna.

Bresse, L a [la bräss], landskap i östra Frankrike, mellan Rhône, Saône och Ain, motsvarande (inberäknadt Dombes) de nuv. arrondissementen Trévoux och Bourg i depart. Ain. Det är ett jämnt eller lågkulligt land af omkr. 200 m. höjd, delvis skogbevuxet och rikt på dammar, konstgjorda eller

naturliga, hvilka man nu småningom torrlägger. Klimatet anses ej vara sundt, åtminstone icke i grannskapet af dammarna eller de nästan stillastående vattendragen. Jorden är i allmänhet bördig, och B:s poularder (kapuner) hafva vunnit rykte. Under namnet B. inbegreps ursprungligen äfven trakten längre i n. på vänstra stranden af Saône; denna del, motsvarande arrondissementet Louhans i depart. Saône-et-Loire och en del af arrondissementet Châlon, kallades B. châlonnaise. Hufvudstaden i det egentliga B. l. B. savoyarde var Bourg. B. nämnes första gången i Aimoins krönika, skriven i senare hälften af 9:e årh. Det tillhörde då konungariket Burgund, var därefter deladt mellan flera herrar, af hvilka de mäktigaste voro de Bauge. Sedan slutet af 1200-talet tillhörde det hertigarna af Savojen, tills Karl Emanuel I 1601 afträdde det till Henrik IV på samma gång som Bugey och Gex, hvilket allt då förenades med franska kronan (guvern. Bourgogne).

Bresslau, Harry, tysk historiker, f. 1848 i Dannenberg (Hannover), tjänstgjorde 1870—77 vid högre läroverk, först i Frankfurt a. M., senare i Berlin, där han 1872 blef docent och 1877 e. o. professor. Hans arbeten och publikationer rörande medeltidens historia och i synnerhet hans kunskaper i de s. k. historiska hjälpetenskaperna förvärfvade honom snart ett så stort rykte inom Tysklands historiska kretsar, att han 1888 utnämndes till ledamot af centraldirektionen för "Monumenta Germaniae historica" och utgifvare (på dess uppdrag) af den bekanta medeltidshistoriska publikationen "Neues archiv für ältere deutsche geschichtskunde". 1890 blef han ord. professor i Strassburg. Bland hans många vetenskapliga arbeten och aktupplikationer må här nämnas *Die kanzlei kaiser Konrads II* (1869), *Diplomata centum* (1872), *Zur judenfrage. Sendschreiben an Heinrich v. Treitschke* (2:a uppl. 1880), *Die kassettenbriefe der königin Maria Stuart* ("Historisches taschenbuch", 1882), *Handbuch der urkundenlehre für Deutschland und Italien* (I, 1889). Han har därjämte utgivit del 3 af "Jahrbücher des deutschen reichs unter kaiser Heinrich II" (1874) och "Jahrbücher des deutschen reichs unter Konrad II" (2 bd, 1879—84) samt bearbetat de saliske kejsarnas tid i Sybel och Sichels stora urkundsverk "Kaiserurkunden in abbildungen" (1881—82). Såsom ett månstergillt kritiskt arbete gäller hans översättning af Pufendorfs berömda skrift "De statu imperii germanici" (1870). Ahm.

Bressuire [-suir], arrondissementshufvudstad i franska depart. Deux-Sèvres, på en kulle vid stranden af Ire l. Dolo, som längre ned under namnet Argenton faller ut i Thouet, vid de där hvarandra korsande järnvägarna mellan Angers och Niort, Sables-d'Olonnes och Poitiers. 4,919 inv. (1901). Ruiner af ett stortardt slott från 14:e och 15:e årh., med 48 torn och en fasad af 700 m. längd. Staden är af keltiskt ursprung. 1361, då du Guesclin belägrade den, hade den 8,000 inv., men religionskrigen, återkallandet af nantesiska ediktet och slutligen Vendée-krigen hemsökte den grymt, så att den 1800 hade endast 600 inv.

Brest, arrondissementshufvudstad i franska depart. Finistère (Bretagne), vid en vik (Rade de B.) af Atlantiska oceanen. 84,284 inv. (1901). B. är

Frankrikes bästa krigshamn. Redden har 60 km. omfång och är djup nog för de största krigsskepp samt genom kringliggande berg skyddad mot stormar och sammanhänger med hafvet genom ett 5 km. långt och 1,650 m. bredt sund, Goulet de B., som har 5 fyrtorn. B. är starkt befäst. Goulet de B. skyddas af talrika å båda stränderna anlagda fort och batterier, hälften s. om detta sund afspärras genom Quclern-befästningarna, inre reddan försvaras af 8 verk och den yttre af 5, hvarjämte ön Ouessant nyligen försetts med befästningar. Mot land skyddas

tre vågbrytare och består af en förhamn och 4 bassänger samt har inalles 2,3 km. kajanläggningar. Staden är genom floden Penfeld delad i två delar, af hvilka den vänstra är den gamla, egentliga staden, den på högra stranden en nyare förstad, kallad Recouvrance. I den förra ligger kyrkan S:t Louis. Vid handelshamnen ligger den vackra promenaden Cours Dajot. B. har någon industri samt driver fiske (makrill och sardiner) och handel med fisk, vin, spannmål m. m. Bland importvaror märkas trävaror och kol. 1900 inlöp i hamnen 1,300

Situationsplan af Brest.

B. af en bastionerad enceinte samt 5 fort, af hvilka dock de östliga ligga alldeles in på förstaden. Äfven på halfön Crozon ligger ett fort. I reddan utmynnar (medelst floden Aune) den 360 km. långa kanalen från Nantes till B. Själva krigshamnen är en smal, 2,875 m. lång kanal, egentl. mynningen af floden Penfeld. Vid denna hamns förenig med reddan ligger på en 65 m. hög klippa det gamla, befästa slottet, byggt af Vauban i form af ett trapets, med 8 torn. Rundt kring krigshamnen ligga magasin, en kasern (du Cayenne) för 3,500 man, skeppsvarf, den forna bagon för galärslafvarna, verkstäder o. d. I arsenalen arbetar dagligen 8,000—9,000 arbetare. Den rymliga handelshamnen (Port de commerce) på stadens södra sida är bildad genom

fartyg om 224,834 ton och utgingo 1,302 fartyg om 231,117 ton. Införseln 1900 värderades till 4,2 mill. frs., utförseln till 2 mill. frs. B. har ett lyceum, navigationsskola, skeppsbyggeriskola, 3 offentliga bibliotek, en botanisk trädgård, observatorium m. m. och är såte för en marinprefekt och en handelsdomstol. Sedan 1869 går en underhafs-telegrafkabel från denna stad till Kap Breton i Nord-Amerika. Redan i början af frankernas valde fanns i B. ett gammalt slott (Brethume), som ansågs vara från romarnas tid; i 11:e årh. blef det residens för hertigarna af Bretagne. Orten fick likväl ingen betydelse, förrän Richelieu 1631 började anlägga den nuv. krigshamnen, som på 1680-talet fullbordades af Colbert och Vauban. 1694 sökte engels-

hannen, i förening med holländarna, förgifves att intaga densamma. 1794 blef på B:s redd den franska botten under Villaret-Joyeuse slagen af den engelska under Howe.

J. F. N.

Brest-Litovsk (po. *Brzesc Litowski*), stad och fästning af första klassen i ryska guvern. Grodno, på gränsen mellan Polen och Ryssland, vid floden Muchovetz' utflöde i västra bug. 46,542 inv. (1897). Säte för en grekisk och för en katolsk-armenisk biskop. B. är en strategiskt viktig knutpunkt för flera järnvägar. Dess nuvarande försvarsverk började uppföras 1831 och bestå af en rent militär kärnfästning och en fortgördel. Kärnan utgöres af ett på en ö byggt centralverk, som omges af Terespoler-, Wolhyniska och Kobriner-fronterna samt det i n. framskjutna järnvägsbrohufvudet "Graf Berg". Fortgördeln, 5 km. utanför kärnan, räknar 12 fort, af hvilka hälften och däribland de 4 på västra Bugstranden äro byggda under senaste tiden. Staden ligger ö. om kärnfästningen. — B. intogs 12 maj 1657 af Karl X efter endast 3 dagars belägring, hvarunder Dahlbergh mycket utmärkte sig. I B:s närhet, vid byn Kruptsjts, vunno ryssarna 1794 en stor seger öfver polackerna.

L. W. son M.

Bretagne [brə'ta'ni], *Britannia minor*, *Armorica*, den stora nordvästra halön i Frankrike, omgifven af Normandie, Maine, Anjou och Poitou samt Atlantiska hafvet. Areal 33,888 kvkm. B. är deladt i fem departement: Ile-et-Vilaine, Loire-inférieure, Côtes-du-nord, Morbihan och Finistère. Man delade det också i Öfre B., den östra delen, och Nedre B., den västra delen. — Östra delen af B. — landet omkring Rennes — är en vågformig slätt, det gamla Marche de B. eller B. gallot; väster om denna börja, med Forêt de Paimpont, B:s berg, som nästan alltigenom bestå af granit och som i toppen Bel Air på Massif du Méné nå en höjd af 340 m. Längre västerut dela de sig i två grenar: Montagne d'Arrée i norr med B:s högsta topp, Mont de St Michel (391 m.), och Montagne noire i söder. Mellan dem båda flyter Aune ut i Rade de Brest. Det är med dessa berg, som dep. Finistères vilda strandklippor hänga samman. B:s viktigaste floder äro Vilaine, Blavet och Aune. Klimatet i B. är mera likt ett öklimat än ett fastlandsklimat: täta dimmor och häftiga stormar utmärka det, och somrarna äro svalare, vintrarna mildare än i det öfriga Frankrike. Stora delar af landet äro ofruktbara, och den odlade jorden lämnar mera lin och hampa än frukt och spannmål. För öfrigt är B. ett storslaget vildt och dystert land. Bretagnarna l. bretonerna, som kanske mer än befolkningen i andra landskap rönt inverkan af den natur, i hvilken de vuxit upp, äro af keltisk stam och hafva vetat att under seklernas lopp bibehålla sin ras tämligen oblandad af andra folk-element. Deras mest utmärkande drag är ett yttre, nästan tungsint allvar, hvarunder dock gömmes mycken lidelsefullhet samt kärlek till friheten och till gamla fäderneärdade minnen och traditioner, öfver hvilka de äro mycket stolta. Denna folkets karaktär tillika med bevarandet af gammaldags klädedräkter och ärdade seder har jämte landets egen natur gjort B. till ett af Frankrikes intressantaste och af turister mest besökta landskap. Hufvudnäringar äro åkerbruk, handel, fiske och sjöfart; invånarna äro kända såsom mycket duktiga sjömän. Däremot är industrien

endast föga lifskraftig. Folket är i allmänhet fattigt och okunnigt, men gästfritt och godmodigt. Än i dag lär man kunna iakttaga skiljaktigheter i såväl yttre som inre afseenden mellan afkomlingarna af de invandrade britterna och de ursprunglige invånarnas direkta ättlingar. De förstnämnda, som äro högresta och ljusletta, bo mest i landskapets norra kusttrakter, hvaremot de sistnämnda, som äro småväxta och hafva mörkare hy, till största delen bebo landet söder om bergen. B. har ännu kvar många minnesmärken från hednatiden.

Bretagniska folkdräkter.

Historia. Om B:s äldsta historia vet man nästan endast, att stenåldern varade mycket länge, att invånarna under bronsåldern voro kelter och då begrofv sina höfdingar i stenkamrar, s. k. "dolmen". Omkr. år 800 f. Kr. uppstod i B. druidismen, på samma gång dess religion och dess styrelseform. Vidsträckt skogar och afskildt läge gjorde B. till en naturlig härd för mystik och fantasi, hvilket druiderna synas hafva förstätt begagna till sin förmån. Vid tiden för den romerska eröfringen, åren 57 och 56 f. Kr., var landet bebodt af fem små keltiska stammar, hvilka Caesar, som först omtalar dem, kallar *namnetes* (omkr. Nantes), *veneti* (omkr. Vannes), *osismi* (i västligaste B.), *coriosolites* (omkr. Corseult, nära St Malo) och *redones* (omkr. Rennes). Hela landet kallades *Armorica* (se d. o.) och tillhörde sedan till namnet den romerska *provincia lugdunensis tertia*, ehuru det i själfva verket utgjorde en samling små, nästan själfständiga republiker. B. njöt likväl alla frukterna af den romerska kulturen: det genomdrogs af präktiga vägar, betäcktes med romerska villor, af hvilka ruiner ännu finnas kvar, och blomstrande städer uppstodo. Despotism och odrägliga skatter framkallade dock flera uppror, och romarna blefvo slutligen fördrifna från B., samtidigt med att de fördreivos från det därmed stambefryndade Britannien. De germanska invandringarna i sistnämnda land förmådde en mängd briter att utvandra till B., där deingo

nya bostäder. Dessa utflyttningar började omkr. år 450 och fortsatte oafbrutet under mer än 150 år. Ofta anförda af munkar eller präster, bildade de nykomne stundom egna religiösa samhällen, i mycket skiljaktiga från de, under romartiden kristnade, ursprungliga invånarnas. Snart uppstodo i B. två kyrkor, armorikanernas strängt romerska och de invandrade brittarnas, som med minnet af gamla privilegier gjorde anspråk på en viss själfständighet. Med tiden utsträcktes denna dualism till rent politiska förhållanden, så att B. omkr. år 600 var deladt i två ganska skarpt skilda delar: *Romania*, armorikanernas och galloromanernas land, med hufvudstaden Rennes, och *Britannia*, brittarnas land. Hela landet var fördeladt på fyra grefskap och två furstendömen, och under dessas härskare stodo höfdingarna för olika klaner, de s. k. *mactyern*. Dessutom förekommo enskilda hödingar, s. k. *tyern*, hvilka behöllo ett visst inflytande ända till franska revolutionens tid. Ehuru inga särskilda fördrag ingingos mellan de olika herrarna, stod dock B. alltjämt som en enhet gentemot yttre fiender.

Tätt befolkadt och, tack vare munkarna, välodlad, var B. ett lockbete för de frankiske konungarna alltifrån Klodvig, hvilken armorikanerna understödt mot romarna. Sedermera erkände bretagnarna tid efter annan till namnet frankernas öfverhöghet, men i verkligheten voro de nästan fullt själfständiga. Ej ens Karl den store kunde helt betvinga dem, och därför satte hans son Ludvig den fromme i spetsen för dem en nationell höfding Noménoë eller Néomène, som blef B:s förste hertig. Under frankiska rikets snart därpå följande upplösning häfdade B. åter sin själfständighet, och sedan följde en tid af inre split och yttre kamp mot normannerna, som under mer än ett halft sekel läto landet undergå de värsta härjningar. Dock lyckades de ej befästa sin makt där, men sedan den inhemska dynastien 1171 utslöknat på svärdssidan, tillföll B. 1213 genom gifte och konung Filip Augusts intriger såsom franskt län Pierre Mauclerc, greve af Dreux, en ättling af franska konungahuset. Denne och hans efterträdare tillknöto allt fastare bandet med Frankrike, men B. häfdade alltjämt sin särställning med egna lagar, som snart blefvo upptecknade, och egen representation, hvori sedan hertig Artur II:s tid (1305—12) äfven borgare från vissa städer hade säte och stämma. Hertig Johan III:s död, 1341, framkallade tronstrider, hvilka inom kort sammanföll med "hundraårskriget" mellan Frankrike och England. B. stod därunder än på ena, än på andra sidan, ehuru folket i regel tog Frankrikes parti, och hertigarna sökte med växlande framgång försvara sin själfständighet mot båda de kämpande parterna. Den siste hertigen var Frans II (1458—88), som grundlade universitetet i Nantes, gynnade landets handel och industri och upprättade parlamentet i Vannes, hvilket bestod ända till revolutionen. Efter hans död kom B. till hans dotter Anna, som 1489 blef förlofvad med ärkehertig Maximilian af Österrike, men 1491 tvangs att äkta den franske konungen Karl VIII, som sålunda kom i besittning af B., ehuru med bekräftandet af alla dess privilegier. När gemålen dog, 1498, återvände Anna till B., där hon återtog sina rättigheter som hertiginna, och endast på för B. ytterst förmånliga villkor kunde Ludvig XII, Karl VIII:s efterträdare, vinna hennes hand och hennes

hertigdöme. Annas enda dotter, Claude, ärfde 1514 B. efter modern, men lämnade dess styrelse åt sin make, hertig Frans af Angoulême, sedermera Frans I af Frankrike. Äfven denne måste högtidligen bekräfta alla B:s ständer tillkommande privilegier. Detta skedde genom fördraget i Vannes 1532, hvorigenom B. definitivt förenades med Frankrike, och sedermera sammanfaller dess historia med detta lands.

Litt.: Af den rikhaltiga litteraturen om B. må nämnas Lobineau och Morice, "Histoire de B." (5 bd, 1707—46), Daru, "Histoire de B." (3 bd, 1826), Roujoux, "Histoire des rois et des ducs de B." (4 bd, 1828—29), de Courson, "Histoire des peuples bretons" (2 bd, 1846), Le Saint, "La B. ancienne et moderne" (2:a uppl. 1879), Dupuy, "Histoire de la réunion de la B. à la France" (2 bd, 1880), de Laborde, "Histoire de B." (3 bd, 1896—99), och Eudel, "A travers la B." (1898). E. A.—t.

Bretagnes [brɛtɑˈnʃ], fr., ett slags lärt, uppkalladt efter prov. Bretagne.

Breteuil [brɛtɥɛj]. 1. Gabrielle Émilie, fransk författarinna. Se Châtelet-Lomont.

2. Louis Charles Auguste le Tonnelier, baron de B., fransk statsman, f. 1730, d. 1807, tjänstgjorde först vid franska beskickningen i Petersburg och blef 1763 ambassadör i Stockholm, där han med värme och frikostighet tog sig an de besegrade hattarnas sak. Sedan han förgäfvats lagt ut omkr. 2 mill. livres (1½ mill. kr.) för detta parti vid riksdagen 1765—66, sökte han verka för konungamakts stärkande genom att understöja det för denna sak kämpande hoifpartiet, men lämnade Sverige redan 1767, hvarefter han var ambassadör i Holland, Neapel (1771—75) och Wien (1775—83). 1783—87 var han minister för det kungliga huset, på hvilken post hans alltför absolutistiska tänkesätt gjorde honom omöjlig under den då i Frankrike tilltagande jämsningen. 1789 var han efter Necker en kort tid åter minister. B. ledde 1790 i Solothurn de hemliga underhandlingarna mellan Ludvig XVI och de nordiska höfven, somingo ut på nationalförsamlingens störtande. 1792 på grund därav anklagad för högförräderi inför nationalkonventet, lefde han i landsflykt till 1802, då han fick återvända till Frankrike, där han sedan ej spelade någon politisk roll. E. A.—t.

Breteuil-sur-Noye [brɛtɥɛj-syr-nwaʃ], stad i franska depart. Oise, vid nordbanan. 2,795 inv. (1901). Gammal tvåskeppig kyrka (från 12:e årh.), ruiner af ett abbotkloster från 6:e årh. Tillverkning af stengods, yllevaror och landbruksmaskiner. Fortidens *Bratuspantium*, bellovakernas hufvudstad, som intogs af Caesar, antages af några arkeologer hafva varit den närliggande byn Vendueil-Caply.

Bret Harte [brɛt hɑˈt], amerikansk författare. Se Harte.

Bretholz, Bertold, märisk historieskrifvare, 1862 i Freiberg, studerade historia och juridik i Jena och fick 1892 efter Dudik af Mährens "landsausschuss" i uppdrag att skriva Mährens historia. 1899 utnämndes han till landsarkivarie. B. har gifvit bl. a. *Geschichte Mährens* (del 1—2, till 197; 1893—95), *Die vertheidigungskampf der stadt rünn gegen die schweden 1645* (1895), *Urkunden, Urtheile und aktenstücke zur geschichte der belagerung der stadt Brünn 1643 und 1645* (s. å.) och *Die städten in Mähren und die moderne mährische urkundenfälschung* (1897).

Bretigny [bretinj], by i franska depart. Eure-Loir, 9 km. s. ö. om Chartres, bekant genom att där 8 maj 1360 slutna freden mellan England och Frankrike, hvarvid sistnämnda land afträdde Flandern, Guines, Gasconne, Guienne, Poitou, Saintonge, Limousin och Rouergue såsom suverän bettning till England och lofvade att betala 3 mill. pund stycken för konung Johans frihet, hvaremot konung Edvard III afsade sig alla anspråk på Frankrikes tron och på Normandie.

Bretislaus, böhmisk hertig. Se **Břetislav**.
Břetislav I (Bretislaus), kallad "den böhmiske Achilles", hertig af Böhmen 1035—55, var bl. en början furste af Mähren och fick 1035 Böhmen i förläning af kejsar Konrad II. 1039 gjorde han sig till härskare i Polen, men blef 1041 tvungen att afstå detta land. Han dog 1055 efter att hafva en tronföljden uttalat den önskan att dynastiens äldste medlem städse skulle inneha tronen (den s. k. "senioratslagen"; se Böhmen).

Bretland, "britternas land", i de nordiska fornriterna namnet på Wales och andra af britter bebodda västliga trakter i England.

Breton [bre'tn], Kap. Se Cape Breton.

Breton [bröt'ā], Jules Adolphe Aimé Louis, fransk målare, f. i Courrières (Pas-de-Calais) 1827, har utmärkt sig såsom skildrare af bönderna och i synnerhet bondkvinnorna i Frankrike, hvilat deras arbete ute på fältet som vid deras landtliga fester. Efter hans första mogna verk, *Skördens välsignande* (1857), följde *Äsplockerskorna påas hem* (1859; båda i Luxembourg) samt *Aftonen* (1861) och *Slutet på dagen* (1865). Af hans följande arbeten må nämnas *Potatisplockande kvinnor* (1868), *Bretagnisk "Pardon"* (1869), den ståtliga, i naturstorlek målade *La glaneuse* (1877, Luxembourg) och *Lärkan*. B. målar landtillivets poesi ej utan idealisering och förning af typerna, med lyrisk känsla och musikaliska färgharmonier. Det är en snart sagdt ljust ton i hans hymner till naturens lugn och dess milda harmonier. Han har själf yttrat, att han "söker idealen i det sanna — söker den synliga rönhetens essens". Det är kärleken till hembygden, som gifvit hans konst dess karaktär. Bretagniska motiv äro arbetet på åkern, hvilostunden i skuggan af lummiga träd, flickornas dans kring midsommarmålet, processionen genom åkrarna af hela bygdens folkning med prästen i spetsen — grödan skall bligt gammalt bruk välsignas, innan den skördas —, en unga flickan, som sjungande går till arbetet över fältet i den friska, klara morgonstunden. Ännu gammal har han blifvit sin ungdoms ideal troen, har bevarat sin känslas renhet och skärhet. B. har äfven uppträdt som författare och dels utgifvit poesier, *Les champs et la mer* (1876) och *Jeanne*

(1880), dels tecknat sin egen lefnad i *Vie d'un artiste* (1890) och *Un peintre paysan. Souvenirs et impressions* (1896). Hans senaste litterära verk är *La peinture* (1904). 1898 utgaf M. Vachon ett illustrerat praktverk om B. och hans verksamhet. — Hans broder, Émile Adelard B., f. 1831, är en gedigen och förtjänstfull landskapsmålare (*När bladen falla*, Luxembourg). C. R. N. (G. R. N.)

Bretón de los Herreros, Manuel, spansk skald, f. 1796 i Quel (Logroño), d. 1873 i Madrid, invaldes 1837 i spanska akademien, hvars ständige sekreterare han var till sin död, var 1843—47 hufvudredaktör för den officiella tidningen "La gaceta" och blef 1847 överbibliotekarie vid nationalbiblioteket i Madrid. B. är en af spanska språkets förnämste mästare, hvarpå hans 1831 utgifna diktsamling är ett bevis. Men det är på det dramatiska området, som han framför allt var betydande, och han var under mer än 30 år allhärskande på den spanska scenen. Under ett enda år, 1828, lämnade han till teatern 37 stycken, och inalles uppgå hans dramatiska arbeten till 175, hvaraf 103 äro original och 72 översättningar från franskan. B. odlade alla former af dramatik, mest och bäst seds- och karaktärskomedien, där han i en glänsande versifikation godlynt och kvickt tecknat samtiden, företrädesvis medelklassen. Bland hans arbeten märkas: *A la vejez viruelas* (1824), *Los dos sobrinos* (1825), *A Madrid me vuelvo* (1828), *La falsa ilustración* (1830), *Marcela, ó cual de los tres?* (1831), *Un tercero en discordia* (1833), *Un novio para la niña* (1834), *Todo es farsa en este mundo* (1835), *El amigo martir* (1836), *Muerte y verás...* (1837), *Un día de campo* (1839), *El pelo de la dehesa* (1840), *La batelera de Pasajes* (1842), *Quién es ella?* (1849), *La escuela de matrimonio* (1852), *Entre dos amigos* (1860), *Maria y Leonor* (1863) och *Los sentidos corporales* (1867) m. fl. B:s arbeten ha utkommit i många upplagor, af hvilka en i Paris 1853 med företal af Eugenio Hartzenbusch och den sista i Madrid 1883—84 i 5 bd torde vara de bästa. Jfr de Molins' "Breton de los Herreros, recuerdos de su tiempo y de sus obras". Ad. H.—n.

Bretöner (kymr. breiziz), bretagnare. Se Bretagne och Kelter.

Bretonne [bröt'ān], fr., egentl. bretagnisk kvinna; regnkappa, som har sitt namn efter landskapet Bretagne.

Bretonne [bröt'ān], Nicolas Edme Rétif dela. Se Rétif dela Bretonne.

Bretonneau [bröt'ānnā], Pierre, fransk läkare, f. 3 april 1778 i St Georges-sur-Cher, blef "officier de santé" och bosatte sig såsom praktiserande läkare i Tours, där han snart tillvann sig ett så stort anseende, att han 1815 fann sig föranlåten att taga medicinska doktorsgraden, hvarefter han utnämndes till öfverläkare vid allmänna sjukhuset i Tours. En nervfeberepidemi (1816—19) föranledde honom att sysselsätta sig med nervfebers patologiska anatomi. Han beskref i *Des inflammations spéciales du tissu muqueux* (1826) den af honom med namnet *difteritis* benämnda, svåra sjukdomen. För öfrigt idkade han själf endast en föga omfattande litterär verksamhet och öfverlämnade åt sina lärjungar att offentliggöra hans rön och iakttagelser. Död 18 febr. 1862 i Passy, vid Paris. R. T.—dt.

Bretönska klubben. Se Jakobiner.

Bretönska romanerna 1. Artursagorna (fr. *romans bretons*, *romans d'Arthur*, *romans de la table ronde*, *cycle breton*) kallas en särskild grupp af episka dikter i den fornfranska litteraturen. Redan under medeltiden indelade man i Frankrike riddardikten i trenne grupper, nämligen: dikter med nationellt ämne (*matière de France*), med ämne från antiken (*matière de Rome*) och med keltiskt ämne (*matière de Bretagne*). Den sista gruppen är den här äsyftade. Omkr. 1150 hade man börjat tröttna på den nationella cykeln, sagorna om Karl den store och hans hjältar, hvilka återspeglade sederna från en rå och krigisk tid. Samhället hade småningom kommit till ro och välmåga. Kännedomen om antikens litteratur var i starkt stigande. Beröringen med orientalerna under korstågen och med den provensalska litteraturen i söder utvecklade ett förfinadt lif vid hofven och på borgarna i norra Frankrike. "Corteisie", det höfviska sinnelaget, utträngde de forna råa sederna. Riddaren, som förut lefvat krigarens lif i fält, blef nu hofman, och kvinnan, som dittills spelat en underordnad roll, blef medelpunkten i det sällskapliga livet. Under dylika förhållanden förändrade äfven riddardikten karaktär: den kom att gifva en idealiserad bild af det medeltida riddarlivet af fester, torneringar och djärva äfventyr, i hvilka en högromantisk eller galant kärlek till en dam äfven spelar en icke obetydlig roll. Det är just de bretonska romanerna, i hvilka denna nya anda först uppenbarar sig och som utgöra blomman af den höfviska epiken (*epoée courtoise*). Samtidigt förändrar äfven den episka dikten form. Under det att den äldre hjältedikten sonderfallit i långa oregelbundna strofer (*laissez*) med verser på 10—12 stafvelser och med genomgående assonanser, så förändras nu versen till 8-stafvig och rimmas parvis, den blir på detta sätt lättare att behandla och smyger sig bättre efter de rikare ämnena.

Namnet på denna diktart har uppkommit däraf, att i alla dessa dikter spela vissa bretonska hjältar och sagor en större eller mindre roll. Konung Artur och riddarna af runda bordet förekomma i alla dessa romaner. Artur är ursprungligen en walesisk hjälte, för första gången omtalad i litteraturen i den s. k. Nennius' latinska krönika, troligen från 900-talet. Han framställes där såsom walesarnas anförare i de strider, som de under loppet af 400- och 500-talen utkämpade mot angelsaxerna. För öfrigt är intet historiskt bekant om honom. (Nennius har äfven åtskilligt att berätta om trollkarlen Merlin.) Efter Englands eröfring af normannerna 1066 upplamade emellertid det länge undertryckta keltiska nationalmedvetandet, och man började ånyo sysselsätta sig med de gamle hjältarna och då äfven med Artur, hvars namn gaf anledning till nya sagobildningar. Särskildt betydelsefull blef den utförliga berättelse om honom, som förekommer i Galfreds af Monmouth (d. 1154) "Historia regum Britanniae" omkr. 1135. Galfred har begagnat Nennius' krönika, men dessutom upptagit muntliga traditioner om Artur, icke minst från Bretagne. Han berättar, huru Artur, Uterpendragons son, först befriade walesarna från de omgifvande folkens förtryck och sedan eröfrade halva Europa och samlade kring sig de ypperste riddare i världen. I spetsen för dessa drog han äfven till Italien, och han hade redan lyckats besegra romarna, då han måste begifva

sig tillbaka till sitt land, emedan hans nevö Mordred, som han insatt till riksföreståndare under sin frånvaro, förmålt sig med hans gemål Guanhumara. I ett våldigt slag föll Mordred, men äfven Artur sårades dödligt och bortfördes på mystiskt sätt till ön Avalon, feernas rike. Galfreds arbete väckte stort uppseende och öfversattes under den närmaste tiden flera gånger till franska. Den berömdaste af dessa öfversättningar är Robert Waces "Roman de Brut" (romanen om Brutus, i sagorna Englands grundläggare) omkr. 1155. I denna dikt har åtskilligt nytt lagts till de gamla sagorna; så t. ex. är det här, som för första gången talas om *la table ronde*, det runda bordet, kring hvilket Artur och hans hjältar togo plats (vid det vanliga rektangulära bordet funnos högsäte och hedersplatser; vid det runda bordet ansågos däremot alla platser lika, och följaktligen antydes härmed att alla hjältarna voro lika tappra).

Det var Galfred och hans franske öfversättare, som gjorde Artursagorna berömda i Frankrike. Sagorna kommo på modet, och skalderna började välja keltiska ämnen till sina dikter. Men därtill inskränker sig i det stora hela dessa krönikors betydelse för de bretonska romanerna. Ty de sagor, som förekomma i dessa senare, äro andra än de Galfred berättar, och Artur själf har en helt annan karaktär. I krönikorna framstår han såsom en walesisk nationalhjälte, i de bretonska romanerna däremot är han en sagokung i allmänhet. De keltiska element, som finnas i de bretonska romanerna, visa därför endast indirekt tillbaka till Wales; sin typiska karaktär hafva de efter allt att döma erhållit hos bretagnarna, som å ena sidan stodo i förbindelse med sina stamförvanter i England och å den andra kunde meddela sig med de kringboende fransmännen. De ursprungliga bretagnarna hade visserligen tidigt romaniserats, men under striderna med angler och saxare under 400- och 500-talen hade stora skaror af kelter flytt öfver kanalen och slagit sig ned i Bretagne (Armorica l. *Bretagne la meneur*, som det kallades under medeltiden, i motsats till Stora Britannien). Hemlandets sagor utbildades af dem alltså vidare. Därunder försvann småningom det speciellt kymriska i Arturs gestalt, och han omstöptes till en sagokung i allmänhet och sattes i förbindelse med en hel serie af bretagniska sagor (t. ex. om ön Avalon, fen Morgana o. s. v.). Äfven den franska dikten har under detta stadium inverkat på sagobildningen: Artur har ärfvt flera af de drag, som i den franska hjältedikten tillhört Karl den store. Som nu bretagniska *conteurs* ständigt ströfvade ikring på det franska området och läto höra sina *lais* och berättelser, hade dessa bretonska traditioner redan erhållit spridning i Frankrike. När därför Galfreds arbete gjorde dessa sagor berömda, började de franske skalderna låna dessa ämnen från de bretonske *conteurs*erna. Det är således i Bretagne, som den egentliga utbildningen af de sagor egt rum, hvilka återfinnas i de bretonska romanerna, såsom Förster och Zimmer visat, däremot ej i England, såsom G. Paris velat häfda. Detta hindrar dock ej, att enskilda keltiska drag i sagorna kommit från England.

De bretonska romanerna få icke heller (såsom Paris velat det) uppfattas såsom rena öfversättningar eller bearbetningar af keltiska original (de keltiska roma-

er, hvilka hafva samma ämne som de bretonska, t. ex. Perceval, hafva visat sig vara senare bearbetningar af de franska bretonska). De franske skalternas förhållande till de bretonska traditionerna är ytterst fritt. Men keltiska element ingå, om och i blandande kvantitet, i de franska dikterna. Här och där kan man spåra uråldriga föreställningar från en keltiska mytologien, t. ex. om dödsriket. Äfven ett fantastiska, det underbara och feartade, det äfventyrliga och öfvernaturliga, som utgör ett så egentligt element i dessa romaner, är säkerligen ifrån af keltiskt ursprung. Borgen, som en viss natt varje år är osynlig, trädgården, som är omgifven af en molnvåg och i hvilken härskar en ständig kyla, trollkällan, som bevakas af en fe, konungariket, hvilket man inkommer blott öfver en enda brygga, rakar, som hålla i fångsligt förvar ädla prinsessor, äldare kärleksdrycker, dvärgar och liknande trollejer äro utan tvifvel keltisk egendom, äfven om man i ett eller annat fall kan påvisa deras likhet med allmänt europeiska eller orientaliska sagor. Om i dessa lån från kelterna äfven hör den form af romantiskt passionerad kärlek, sådan som den mest typisk framställes i Tristan och Isolde, är väl tämligen tvifvelaktigt. Å andra sidan äro tonen och ändan franska, och närmast kan man jämföra det keltiska i dessa romaner med orientalismen i en Jugo eller Moores österländska dikter: det är endast en tunn fernissa, en lokalfärg, som skalden öfvertid öfver sitt ämne. Utom de keltiska sagorna ingå andra, orientaliska och antika motiv i dessa romaner. Så t. ex. är hufvudmotivet i "Cligès" österländskt.

Den bretonska romanen är således en ren konstfikt, uppkommen under inflytande af det stegade konststudiet och den provensalska kärlekslyriken. Den är en parallellföreteelse till den ungefär samtida antika epöpen och de bysantinska romanerna, och hela genren utvecklar sig fullt konsekvent till en äfventyrsroman. Den äldsta af dessa bretonska romaner är troligen "Tristan", säkerligen ursprungligen en serie af fristående sagor, hvilka slutligen fört förbundits kring själfva hufvudmotivet. Sagan behandlades flera gånger under senare hälften af 1000-talet (den äldsta kända är af Beroul, omkr. 1150, den vackraste af Thomas, omkr. 1170, båda endast i fragment, men kunna rekonstrueras medelst nya öfversättningar). I denna dikt framställes för första gången i den moderna litteraturen den romantiskt passionerade form af kärlek, hvilken af somliga forskare anses såsom speciellt karakteristisk för keltiskt kynne, af andra däremot för fransk: kärleken uppfattas i denna dikt såsom ett öde, symboliseradt genom kärleksdrycken, hvilken opplösligt och utan hänsyn till samhällets vanliga lagar förbinder de båda älskande med hvarandra. Denna uppfattning af kärleken betecknar ett bestämt stadium i de medeltida kärleksidealens utveckling. I den provensalska kärlekslyriken hade kärleken blifvit till ett ceremoniell, en konst; känslolinnhållet hade förflyktigats. Nu kommer naturgrunden åter till sin rätt, utan att förlora sin förning.

Tristansagan har ursprungligen intet att göra med Artursagorna; först senare har man helt löst fast dem i denna cykel. Den egentliga grundläggaren af de bretonska romanerna är Chrestien de Troyes, både genom uppfinnings rikedom och språkets skönhet

en af de förnämste medeltidspoeterna. Den psykologiska motiveringen af händelsen, utan att vara synnerligen djup, står hos honom högre än i den äldre dikten, liksom han är en af de förste, som förstått att berätta en historia så, att läsarens intresse spännes för att få veta upplösningen. Han besatt en viss antik bildning, i sin ungdom imiterade han delar af Ovidius' metamorfoser och "Ars amandi". Han beskyddades af och skref för Marie de Champagne, en af dessa furstinnor med sydfranska anor och provensalsk kultur, som under denna tid vann inflytande på den nordfranska dikten. Man ser således tydligt i hans eget lif hvilka faktorer som varit verksamma vid uppkomsten af hans romaner. Det är han, som gör denna roman till bäraren af medeltidens idealiserade riddarlif och som skapar den allmänna typ, som denna roman sedan länge behåller. Stående figurer i dessa dikter äro Artur, hans gemål Guinevr, hans nevö Gauvain, seneskalen Rei och de öfrige riddarna af det runda bordet. Lifvet vid konung Arturs hof utgör således bakgrunden för själfva berättelsen. Den allmänna formen för denna är att en okänd riddare ankommer till konung Arturs hof; ett äfventyr erbjuder sig, som af alla anses utförbart, men som den okända riddaren består jämte många andra, hvarefter han slutligen gifter sig med en dam, som han befriat och som i hemgift medför ett konungarike. Mellan åren 1160 och 1175 författade Chrestien följande romaner: "Erec", "Cligès", "Tristan" (förlorad), "Yvain", "Lancelot" (skriven efter Marie de Champagnes uttryckliga anvisning och den första, i hvilken det provensalska galanteriet framträder i rent doktrinär form) och "Perceval" (de båda sistnämnda ej avslutade).

Ej minst viktig för den följande utvecklingen af de bretonska romanerna blef Chrestiens dikt "Perceval", berättelsen om en yngling, som, för att hållas fjärran från riddarlivet och dess faror, uppföstras af sin moder, änka efter en i strid fallen riddare, i djupet af en skog. En dag anländer emellertid en skara riddare i lysande rustningar, och därmed är piltens håg väckt för riddarlivet. Han drar ut på äfventyr och kommer därunder äfven till en borg, hvarest han får se allahanda hemlighetsfulla ting, bl. a. en gyllene skål, rikt smyckad med ädelstenar, en *graal* (ordets etymologi osäker, möjligen af lat. *gradalis*, kärl för drycker och matvaror), om hvars betydelse han dock ej får klarhet och ej heller läsaren, då som sagt Chrestien ej avslutat romanen. Samtiden var emellertid högeligen intresserad för den hemlighetsfulla graalen, och Perceval fick många fortsättningar och avslutningar. Viktig bland dessa är den tolkning, som skalden Robert de Borron (från början af 1200-talet, i dikterna "Joseph d'Armathie", "Merlin" och "Perceval"; endast den första och början af den andra finnas kvar, men innehållet är bekant genom en något senare prosaroman) gaf af graal, eftersom den sedan blifvit den beständande. Enligt Robert är graal den skål, som Jesus med sina lärjungar använt vid nattvarden. Josef af Arimatia uppsamlade i denna skål Frälsarens blod, och så blef den en värdefull relik, "Saint-graal", den heliga skålen, med hvilken många under kunde förättas. Josefs svåger, Bron, förde skålen till Britannien, och ur hans ätt skulle födas den hjälte, Perceval, som var utsedt till graalens väktare. Däri-

genom att graalen nu uppfattades som en relik, förändrades småningom Arturromanens karaktär; den upphörde att vara ett uttryck för riddarskap och galanteri och fick i stället en mystisk religiös anstrykning. De vandrande riddarna ströfva nu icke längre ikring för att befria ädla damer, utan för att söka graal. Samtidigt inkommer i dikten mycket af den allegori och symbolism, som utmärka den senare medeltidslitteraturen, och den borgerligt prosaiska riktningen aflöser riddardikten med dess ofta sentimentalt öfverspända anda. Romanerna förläckas och uttänjas i det oändliga, omskrifvas under 1300- och 1400-talen på prosa, och i denna form öfvertages Arturromanen af renässansens diktning och ingår som ett af elementen i denna tids äventyrsromaner (Amadis m. fl.).

De bretonska romanernas uppträdande inleder ett nytt skede, själfva blomstringstiden i den fornfranska vitterhetens historia, och den höfviska anda, som först i dem får sitt uttryck, sprides hastigt till nästan alla arter af litteraturen. Den inverkar äfven på behandlingen af det gamla nationella eposet. Men dessa romaners inflytande är icke inskränkt till Frankrike, utan kan spåras i alla europeiska kulturländer. Många af dessa öfversättningar och bearbetningar äro viktiga äfven från den synpunkten att de kunna begagnas vid rekonstruktion af förlorade franska original. Så öfversattes flera af dessa sagor till norska (t. ex. "Ivan Lejonriddaren") och spriddes därifrån till svenska och danska. Särskildt återgår i de skandinaviska folkvisorna mycket till denna riktning. I Tyskland är det just den höfviska franska epiken, som väcker till lif den litterära blomstringen. Hartmann von Aue öfversatte "Erec" och "Iwein", Gottfried von Strassburg "Tristan", Wolfram von Eschenbach bearbetade "Parcival" o. s. v., och indirekt ha de bretonska romanerna inverkat äfven på den slutliga redaktionen af de nationella hjälteedikterna (Nibelungen o. s. v.). Viktigast är emellertid deras betydelse i den italienska litteraturen. Där kan man urskilja tvenne faser i deras utbredning. Den första är deras inflytande på Dante och hans samtida: en sådan episod som Francesca da Rimini är tydligen inspirerad af och skriven i Arturdiktens anda. Den andra fasen visar sig, då under 1400-talet Pulci, Bojardo och framför allt Ariosto behandla de franska epopeerna, som då voro omtyckt folkläsning i Italien, i en öfverlägsen och skämtsam stil. Särskildt Ariosto upplöser genom sin finä ironi dessa medeltidsideal — fast han samtidigt ännu tjuvas af deras skönhet. I Frankrike kan i viss mån Rabelais' Pantagruel och Gargantua betecknas såsom en motsvarande upplösning af medeltidens föreställningssätt. Det mest klassiska uttrycket för denna en senare och förståndsmässigare tids kritik af allt det öfverspända i riddardikten är Cervantes' Don Quijote. Emellertid har denna diktning aldrig utdött helt: den fortlevat såsom folkläsning, dess anda besjalar och behärskar teatern till och med under Ludvig XIV:s tid, och med romantiken, som väcker intresset för medeltidsdikten, uppdyka dessa gamla sagor öfverallt änyo. Wielands epyllier, W. Scotts och La Motte Fouqués förtjusta skildringar ur riddarlifvet, G. Sands kärleksdrömmar, Atterboms "Lycksalighetens ö" och "Fågel blå", Almquists "Arturs jagt" o. s. v. — alla stå de mer eller

mindre under de gamla Artursagornas trollmakt. Hit hör äfven att Wagner begagnat flera af dessa gamla sagor till sina operor (Parsifal, Tristan och Isolde, Lohengrin).

Ångående Artursagornas ursprung och vandringar har under de sista decennierna mycket diskuterats i den vetenskapliga världen. De förmäste kämparna i denna strid hafva varit å ena sidan utgifvaren af Chrestien de Troyes, Förster, och keltologen Zimmer, å den andra G. Paris. Hufvudresultatet äro i denna strid hafva varit å ena sidan utgifvaren af Chrestien de Troyes, Förster, och keltologen Zimmer, å den andra G. Paris. Hufvudresultatet äro i det föregående antydda. Mycket återstår emellertid ännu att göra, innan de enskildä dikternas härkomst och historia äro tillfredsställande belysta. Se för bibliografien: G. Paris, "Histoire littéraire de la France", bd XXX, G. Gröber, "Grundriss d. romanischen philologie", II, 1 (passim), samt W. Förster, "Christian von Troyes sämtliche werke", I—IV (1884—99, i synnerhet bd IV, hvarest finnes en resumé af ofvan antydda strid). J. M.

Bretonska sagokretsen, en grupp af episka dikter i den fornfranska litteraturen, numera med större skäl kallad **Bretonska romanerna** (se d. o.).

Bretonska språket och litteraturen. Bretonskan (fr. *breton*, kymr. *breyzounek*) är ett keltiskt språk, som ursprungligen var, om ej identiskt, åtminstone nära besläktadt med korniskan och som ännu talas i den franska prov. Bretagne (i depart. Finistère, Côtes-du-nord och Morbihan) af omkr. 1,300,000 människor. Den gamla bretonskan har under tidernas lopp på de flesta ställen uppländats med franska element och i sin renhet bibehållit sig endast i kustrakterna, där den sänderfaller i flera munarter, af hvilka den, som talas vid Tréguier (*le breton bretonnant*), på Bretagnes norra kust, är den renaste. Mest undersökt är dialekten omkring Léon. Våra dagars bretonska skiljer sig ej synnerligen mycket från det språk, som framträder i de äldsta texterna (från 14:e årh.). Om bretonernas äldsta litteratur har man endast få underrättelser. Deras bardlitteratur (5:e till 12:e årh.) sammanfaller med den kymriska och är gemensam för bretonerna på ömse sidor om Kanalen. Flera alster af densamma hafva dock bevisligen uppstått i Bretagne. Bland kända barder därstädes äro Taliesin, Sulio och Hyvernion de berömdaste. Deras dikter äro af mytologiskt, historiskt, religiöst och erotiskt innehåll. Från 12:e årh., då anglo-normanner och fransmän alltmer utbredde sitt valde öfver Bretagne, undanträngdes barderna till de bretonske stamhöfdingarnas småhof eller nedsjönko till simpla folkdiktare. Fortvaron af en bretonsk litteratur visar sig likväl dels i dess inflytande på den anglo-normandiska och franska, dels i några till våra dagar bibehållna verk från 14:e årh. Medan de högre samhällsklasserna i Bretagne alltmer omdanades till fransmän, höll det egentliga folket med stor seghet fast vid sitt inhemska språk äfvensom vid sina gamla folkvisor och sagor, hvilkas antal det oafbrutet ökade med nya. En samling sådana folkvisor, dock starkt omkidade, har offentliggjorts af Th. de la Villemarqué i "Barzas-Breiz" (1839; 9:e uppl. 1892). De bretonska sagorna hafva på ett förtjänstfullt sätt bearbetats af Souvestre i dennes "Foyer breton" (1844). Ett betydligt antal (mer än 150) dramer eller mysterier på bretonska språket diktades och trycktes under 1500-talet. Från samma årh. har man kvar äfven andliga dikter och uppbyggelse-

cker. Den mest framstående författaren på detta område var Michel Le Nobletz de Kerodern (1577-1651). I 17:e årh. uppbloomstrade en språkvetenskaplig litteratur på bretonskt mål, hvilken i följande (hundrade förtjänstfullt fortsattes af Grégoire de Ostrenen, Le Pelletier och framför alla Legonidec. Den sistnämnde författade en god bretonsk grammatika (1807, 3:e uppl. 1850) och förtärfälliga ordböcker (ett bretonsk-franskt lexikon, 1821, 3:e uppl. 1850, och ett fransk-bretonskt, 1847). Han verkställde dessutom en mängd översättningar, t. ex. i gamla och nya testamentet (1827), samt var iafvig verksam för att höja bretonskan som skriftspråk. I våra dagar samlar man med ifver landets äldre litterära skatter, flera tidskrifter utgifvas på landets munart, och en mängd skaldar och skriftställare uppträda med själfständiga arbeten, t. ex. Micou, Brizeux, Goësbland och Laouénou. Se vidare russ. "Grammatica celtica" (2:a uppl. 1871), Arnault, "Glossaire moyen-breton" (2:a uppl. 1895). Wickberg, "Om kelterna" (1883), och Revue celtique" (5:e bandet, med litteraturförteckning). (J. M.)

Bretos, nygrekisk lärd. Se Vretos.

Bretschneider, Karl Gottlieb, tysk protestantisk teolog, f. 1776, d. 1848, generalinspektör i Gotha sedan 1816. B. var den mest betydande representanten för den något modererade rationalism, som gärna ville betraktas såsom en högre enheten af supranaturalism och rationalism (s. k. "rational supranaturalism"). Inflytelsekast var han genom sina dogmatiska arbeten, särskildt: *Handbuch der dogmatik der evangelisch-lutherischen kirche* (1814; 4:e uppl. 1838) och *systematische entwicklung aller in der dogmatik vorkommenden begriffe* (1805; öfv. 1834 med företal af Es. Tegnér). Men äfven som exeget både på gamla och nya testamentets område gjorde han sig omärkt. Stort uppenande väckte på sin tid hans angrepp på de johanneiska skrifternas äkthet. Som predikant var han af sin samtid högt skattad. Hans teologiska ståndpunkt är väsentligen upplysningsdens; efter det "sunda människoförståndets norm" föröfvar han, utan egentligt inre deltagande, alla kändomens läror, och mot alla djupare religiösa eller spekulative åskådningar står han alltigenom oförstående. Men han visar och några af den gamla rationalismens bästa drag: ärlighet, klarhet, manligt uppträdande mot allahanda missförhållanden. Af teologisk intresse är hans själfbiografi, *Aus meinem leben*, utgifven af hans son (1851). E. Bg.

Brett [bre't]. 1. William Baliol B., viscount Esher, engelsk jurist, f. 1817, d. 1899, började som advokatverksamhet 1840, invaldes 1866 i underhuset och slöt sig där till det liberala partiet. 1868 blef han solicitor-general och adlades samt innehade sedan flera höga domarämbeten, till dess han 1883 utnämndes till riksarkivarie ("master of the rolls"). Som domare var B. känd för sin fräghet och sin sarkastiska tunga; i parlamentet utvade han stort inflytande i lagstiftningsfrågor. Då han 1897 tog afsked, upphöjdes han till viscount, hvilken värdighet sedan Cokes tid aldrig tilldelats någon domare för enbart juridiska förtjänster".

2. Reginald Baliol B., viscount Esher, en föregående son, engelsk politiker, f. 1852, började sin politiska bana som privatsekreterare

(1878-85) åt lord Hartington och förvärfvade sig under dennes krigsministertid noggrann kännedom om krigsministeriets organisation. 1880-85 var han medlem af underhuset, men drog sig sedan för lång tid tillbaka från det offentliga lifvet. 1895 blef B. permanent understatssekreterare i departementet för allmänna arbeten ("office of works") och inlade som sådan stora förtjänster om de följande årens lifliga offentliga byggnadsverksamhet i England. Han var 1902 den egentlige ledaren af de omfattande anordningarna för Edvard VII:s kröning. S. å. nedlade han sitt ämbete för att inträda som medlem af den stora undersökningskommissionen om det sydafrikanska krigets förande. B:s särskilda utlåtande väckte oerhördt uppenande och lades af regeringen till grund för krigsministeriets och den högre arméledningens genomgripande omorganisering. Detaljförslagen utarbetades af en 1903 tillsatt tremannakommitté med B. som ordförande ("the Esher committee") och vunno nästan oförändrade regeringens bekräftelse. B. erbjöds vid den balfourska ministären rekonstruktion (sept. 1903) att som krigsminister fullfölja dessa arméreformer, men afböjde anbudet. Han har utgivit *Footprints of statesmen during the 18:th century in England* (1892) och *The yoke of empire. Sketches of the queen's prime ministers* (1896) samt har fått i uppdrag att författa en officiell biografi öfver drottning Viktoria. V. S.-g.

Brette, fordom stad i Västergötland, vid sjön Vassbotten, 5 km. s. om Vänersborg. 1620 fick staden privilegier af Gustaf Adolf, men på kunglig befallning flyttade borgerskapet 1642 till Vänersborg.

Bretten (Breitheim, vanl. B. in der Pfalz), stad i badensiska kretsen Karlsruhe, vid Saalbach. 4,781 inv. (1900). Där föddes Melanchthon 1497. Hans bildstod restes därstädes 1864.

Bretwalda (fneng.), "britternas behärskare", en titel, som under de första århundradena efter den germanska invandringen i England tidtals fördes af vissa mäktiga angelsaxiska småkonungar, särskildt i Mercia och Wessex. Den tyckes ha inneburit anspråk på en visv supremati öfver alla smårikena.

Breuer [bröjer], Peter, tysk bildhuggare, f. 1856 i Köln, studerade i München och Berlin, vann rykte förnämligast genom grupperna *Adam och Eva* (1894) och *Kristus välsignar barnen* (1897), har dessutom utfört *Bismarcksmonumentet* i Breslau (af-täckt 1900), *kejsar Vilhelm I:s monument* i Halle, en grupp i Siegesallé i Berlin m. m. B. är professor vid konstakademien i Berlin. G.-g N.

Breughel, flamländsk konstnärstamilj. Se Brueghel.

Breusch [bröjs], fr. *Bruche*, flod i Elsass, upp-rinner i Vogeserna och utfaller vid Strassburg i Ill. 71 km. lång.

Breve, lat. (af *brevis*, kort, och med underförstådt *scriptum*; jfr *Bref*), officiell skrifvelse från påfåga stolen. Bulla är den högtidligare, breve den enklare formen häraf. I äldre tid användes blott bullan, som var affattad på latin och försedd med vidhängande sigill. Från 15:e årh. började för mindre viktiga angelägenheter användas "breve", affattadt på italienska och utan de högtidliga påfåga hälsnings- och afslutningsformlerna. De påfåga skrivelsernas original förvaras i Rom, och blott bevit-

nade kopior af dem utskickas; utgående konceptet till en bulla undertecknas af påfven (med eller utan kardinalerna), "brevet" däremot blott af sekreteraren för dessa, utan vidhängande sigill. De viktigaste "brevren" och bullor äro samlade i s. k. bullarier (se d. o.).

Hj. H.—t.

Brewer [brö'e], John Sherren, engelsk historiker, f. 1810 i Norwich, blef under sin studietid starkt påverkad af den s. k. "Oxfordrörelsen", prästvigdes 1837, men afgick från sin plats som predikant vid ett arbetshus i London och blef 1839 lärare i klassiska litteraturen och 1855 professor i engelska språket och litteraturen samt föreläsare i nyare historia vid King's college i London. 1877 erhöi han af Disraeli ett pastorat i Toppesfeld i Essex och afled där 1879. Sedan 1856 anställd äfven vid riksarkivet, sysselsatte han sig hufvudsakligen med att utarbete register öfver handlingar från Henrik VIII:s regering. 1862 utgaf han 1:a bandet af "Calendar of letters and state papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII" (4 afd.), med omständliga och värdefulla inledningar (de senare utgafvos af J. Gairdner separat under titeln *The reign of Henry VIII*, 1884), senare i förening med Bullen "Calendar of the Carew papers" (1867—73, 6 bd), en från 1515 till Elisabets död gående samling af handlingar rörande Irland, i ärkebiskopliga biblioteket i Lambeth. Han sysslade äfven med kyrkohistoriska undersökningar och utgaf bl. a. "Monumenta franciscana" (1858), hvilka innehålla källskrifter rörande de äldsta franciskanklostron, och *The Athanasian origin of the Athanasian creed* (1872). Efter hans död utgaf Wace hans *English studies, or essays in english history and literature* (1881, förut offentliggjorda i "Quarterly review") med en kort biografi öfver B.

Brevet [bräv], fr., [br'vet], eng., [bre'vet], amer. (af lat. *bre'vis*, kort), bref. — 1. I Frankrike dels kungligt nådebref, som meddelar en förmånsrätt eller en utmärkelse, dels bref, som meddelar patent på en uppfinning (kallas äfven *brevet d'invention*), dels slutligen (*brevet d'état-major*) intyg om kompetens till tjänst vid generalstaben. — 2. I England och Nordamerika en fullmakt, genom hvilken en officer erhåller närmast högre rang enbart såsom titel, utan att därmed följder motsvarande tjänst (motsvarande i Sverige befordran "i armén").

Breveté [brävté], fr., patenterad (jfr *Brevet*). — B. S. G. D. G. (*breveté sans garantie du gouvernement*, patenterad utan styrelsens garanti), en beteckning, som i Frankrike åsättes patenterade artiklar.

Breviärium (lat., fr. *bréviaire*, ty. *brevier*, af lat. *bre'vis*, kort), namn på de katolska andliges bönbok, till skillnad från *plenarium*, måssbok. Breviariets idé är, att en kristens hela lif skall vara bön. — Den katolske prästen är skyldig att föräätta bön sju gånger om dygnet. Dessa bönstunder äro: 1) *matutinum et laudes* (fram mot kl. 4 på morgonen), 2) *prima* (kl. 6, den egentliga morgonbönens timme), 3) *tertia* (kl. 9), 4) *sexta* (kl. 12), 5) *nona* (kl. 3 e. m.), 6) *vespera* (kl. 6) och 7) *completorium* (vid sängdags, då den egentliga aftonbönen läses). Af dessa är *matutinum* den längsta och *vesper* den mest bekanta. Bönetsidnarna hafva lämnat minnen efter sig i de i svenska kyrkor vanliga ringningarna eller klämtningarna, i åtskilliga städer

kl. 10 f. m. och 4 e. m., på landet stundom sommartid kl. 6 f. m. och 7 e. m. Breviariet, som är affattadt på latin, består hufvudsakligen af korta stycken ur den heliga skrift (i synnerhet psalmerna) samt böner, hymner m. m. och är indeladt i fyra hufvudafdelningar efter de fyra årstiderna. Det underkastades mångfaldiga ändringar och förkortningar, innan det fick sitt nuvarande skick genom Pius V:s bulla "Quod a Nobis" (1568) samt genom bestämmelser af Klemens VIII (1602) och Urban VIII (1631). Vatikanconsiliet införde ytterligare några förbättringar; dock är antalet böner för de olika timmarna fortfarande påtagligen för stort. Det vid själavården verkamma prästerskapet är icke förpliktadt att noga iakttaga de bestämda timmarna, utan får vid läsningen af bönerna välja den tid, som för hvar och en passar bäst. — Äfven den grekiska kyrkan har bland sina ritualböcker ett breviarium med böner för de särskilda gudstjänsttimmarna. Jfr Battifol, "Histoire du bréviaire romain" (2:a uppl. 1894) och Zimmermann, "The divine office in the greek church" (1893).

Hj. H.—t.

Breviärium Alarici l. *Breviarium alaricianum*, ett af västgotakonungen Alarik II (484—507) föranstaltadt sammandrag af den romerska rätten, afsett för den romanska befolkningen i hans rike och i gällande kraft till midten af 600-talet, då en för både romaner och västgoter gemensam lagstiftning genomfördes (*lex visigothorum*).

Brevicit, miner. Se *Natrolit*.

Brevier [brivi'e], eng., dets. som *petitstil*, se kallad, emedan de romerska breviarierna först trycktes med denna stil.

Brevik, stad i Norge, Bratsbergs amt, vid Skiens fjorden. 2,302 inv. (1902). Genom en 15 okt. 1895 invigd järnväg är B. förenadt med stationer Eidanger på Skien—Laurviksbanan. Handel och sjöfart, särskildt isexport, äro B:s viktigaste näringar.

Brevi mänu, lat. (förk. Br. m.), "med kort hand", kort och godt; utan formaliteter.

Bre'vis (lat.), *mus.*, af kort varaktighet. Se *Mensuralmusik*.

Brewster [brö'stə], William, en af "pilgrimsfädernas" ledare, f. omkr. 1560, d. 1644 i New Plymouth, Massachusetts, tjänstgjorde 1584—87 som sekreterare hos William Davison, ambassadör och statssekreterare åt drottning Elisabet, blef sedan postmästare i Nottinghamshire och samlade på sig gård vid Scrooby kring sig traktens separatister. Efter ett misslyckadt försök att fly till Holland 1607 kastades B. i fängelse, men lyckades 1608 komma öfver till Amsterdam samt vistades 1609 —20 i Leiden som medlem af därvarande engelska brownistförsamling och tryckare af i England förbjudna religiösa skrifter. Han deltog jämte W. Bradford (se d. o.) som en af "pilgrimsfädernas" ledare i "Mayflowers" färd och kolonisationsföretaget vid New Plymouth, där han under många år var "ledande äldste" och till 1629 koloniens predikant. Jfr W. Bradford, "Memoir of elder Brewster" (utg. i "Collections of the Massachusetts historical society", III, 5), samt Steele, "Life and times of William Brewster, chief of the pilgrims" (Filadelfia 1857).

V. S.—g.

Brewster [brö'stə], sir D a v i d, engelsk fysiker, f. 1781 i Skottland, d. 1868, var professor i fysik vid universitetet i Edinburgh och sekreterare i Royal

society. För sina vetenskapliga förtjänster blef han upphöjd till baronet. På hans förslag sammankallade 1831 i York en församling af naturforskare, och detta ledde till upprättandet af det vetenskapliga samfundet "British association for the advancement of science". Redan 1825 valdes han till korrespondent medlem af franska institutet och 1849, efter Berzelius' död, till en af dess åtta ordinarie landske ledamöter. 1816 uppfann han kaleidokopet. Sin största förtjänst inlade han dock genom sina undersökningar öfver ljusets polarisation, absorption och dubbelbrytning. B. var den siste ordföranden till den numera allmänt antagna undulationsteorien. Hans förnämsta arbeten äro *Letters on natural magic* (1831, 3:e uppl. 1868), *Treatise on optics* (1832, ny uppl. 1853), *Memoirs of the life, writings and discoveries of sir Isaac Newton* (1855, 2:a uppl. 1860), *Martyrs of science* (1841, 2:e uppl. 1869), det sistnämnda behandlande Galileis, Tyge Brahes och Keplers öden. Sina viktigaste vetenskapliga afhandlingar, hvilka länge utgjort en grundval för senare forskare, nedlade han i de "Transactions", som utgafos af Edinburghs vetenskapsakademiet, hvars medlem han var från 1808. Nämnade han öfvertog han redaktionen af "Edinburgh encyclopedia", som innehåller många förträffliga uppgifter af hans hand. 1808 började han utgifva "Edinburgh encyclopedia" (fullb. 1830), och 1819 grundade han tillsammans med Jameson "Edinburgh philosophical journal", som efterträdde "Edinburgh magazine" och som efter någon tid fick titeln förändrad till "Edinburgh journal of science"; sistnämnda tidskrift redigerade han ensam 1824—32.

Breydel, Karel, flamsk bataljmajor, f. 1678 i Antwerpen, d. där 1733, var lärjunge af P. Ykens och P. Rysbrack. Efter några års vistelse i Tyskland och i Amsterdam var han från 1703 verksam i Antwerpen och andra städer i Belgien. Han utmärkte sig med talang en mängd små tafflor, som återfinnas i museerna i Bruxelles, Augsburg, Schleisheim, Gotha, Wien o. s. v. I nationalmuseum ses af honom två *Kavallerifaktningar*. C. R. N. (O. G.-g.)

Breydon water [brēi'dn wāte], floden Yares (se i. o.) æstuarium.

Breyne, i zoologiska namn förkortning för J. Ph. Breynne, f. 1680, d. 1764, läkare i Danzig.

Brezilian [brešiliā], fr., en genom Artursagorna känd skog, belägen i Bretagne.

Breznóbánya [bre'snābānya], det ungerska namnet på staden Bries.

Brialmont [mā], Henri Alexis, belgisk ingenjörsgeneral och militärförfattare, f. 25 maj 1821, d. 21 juli 1903, ingick 1843 i belgiska genikåren, var sekreterare hos krigsministern Chazal 1847—50, blef kapten i generalstaben 1855, major 1860, öfverstelöjtnant och direktör för de militära operationerna i krigsministeriet 1868 samt kort därefter öfverste. Befordrad till generalmajor 1874, blef han samtidigt direktör för befästningarna inom Antwerpens militärdistrikt samt utnämndes redan 1875 till generalinspektör för belgiska fästningsväsendet och ingenjörsväsen. Efter att 1877 hafva blifvit generallöjtnant, var han under ett år chef för Antwerpens armékår. I följd af påtryckningar från Österrike utsattes B. emellertid ur aktiv tjänst 1883, emellan han året förut på begäran af Rumäniens konung öfverlät utarbete en plan för detta lands och dess

hufvudstads fasta försvar. Enligt uppdrag uppgjorde han därefter äfven en befästningsplan för Grekland, men 1885 återtog han sin generalinspektörsbefattning och blef äfven chef för generalstaben.

B., som jämte sina militära studier sysslat med historia och nationalekonomi, utgaf vid 25 års ålder

tvenne arbeten, *Les travaux militaires de Simon Stevin* och *L'éloge de la guerre*, som väckte ej ringa uppmärksamhet; och 1850 följdes dessa af *De la guerre, de l'armée et de la garde civique*. 1851 offentliggjorde han i "Considérations politiques et militaires sur la Belgique" sina åsikter om huru den belgiska försvarsfrågan borde lösas; och därpå

följde *Resumé d'études sur les principes généraux de la fortification des grands pivots stratégiques; applications à la place d'Anvers* (1856) samt *Défense du projet d'agrandissement général d'Anvers* (1858) m. fl. delvis anonyma skrifter om Antwerpens befästningsfråga. Under tiden medhann B. också tvenne andra större verk, näml. *Précis de l'art militaire* (1851—52) och *Histoire du duc de Wellington* (1856, på engelska 1854—60). Efter en utländsk studieresa 1859 framlade B. en originell och snällrikt plan till Antwerpens befästande, hvilken sedan på general Todlebens tillstyrkande antogs till utförande; och redan 1860 påbörjades arbetena under hans egen ledning, samtidigt med att han fortsatte sin skriftställarverksamhet med *Etudes sur la défense des états* (1863) och *Etudes sur l'organisation des armées* (1867). B. hade nu tillvunnit sig allmänt erkännande och rådfrågades af militäringenjörer från alla länder, liksom äfven hans arbeten öfverallt lästes. Han sparade ej heller på sina idéers offentliggörande. Med längre eller kortare mellanrum utkommo de framstående arbetena *La fortification polygonale* (1869), *La fortification improvisée* (1870), *La fortification à fossés secs* (1872), *La fortification des capitales* (1873), *La défense des états et les camps retranchés* (1877), *La fortification des champs de bataille* (1878), *Manuel des fortifications de campagne* (1879), *Tactique de combat des trois armes* (1881) och *La situation militaire de la Belgique* (1882). Nämnas bör vidare, att befästningarna omkring Bukarest utfördes enligt det af B. utarbetade förslaget. B. intresserade sig äfven lifligt för de framställda förslagen om pansarkonstruktioners användande vid landbefästningar och lyckades få till stånd den bekanta jämförande profskjutningen vid Bukarest 1885—86 mellan ett franskt och ett tyskt torn. Sedan B. 1885 återinträd i tjänst, ifrågade han för sitt redan tidigare framlagda förslag till Meuse-linjens befästande, och i de planer till brohufvuden vid Liège och Namur, som han 1887 utarbetade, spelade pansar och betong en stor roll. B:s planer antogs, arbetena påbörjades genast, och redan i slutet af 1892 voro Meuse-linjens befästningar, i allt 21 fort, fullbordade. Kostnaden hade emellertid blifvit nära fyrdubbelt högre än den beräknade,

och häraf begagnade sig oppositionen för att tvinga B. att 1893 taga afsked. Dessförinnan, 1891, hade B. uppgjort förslag till befästningar omkring Sofia, och 1892 hade han på sultanens begäran utarbetat planer till befästande af Bosporen, Dardanellerna och Konstantinopel samt förslag till förstärkning af Adrianopel, hvilka planer dock ej kommo till utförande. B:s flitiga penna hvilade icke heller. 1885 utkom *La fortification du temps présent*, 1888 *Influence du tir plongeant et des obus torpilles sur la fortification*, 1890 *Les régions fortifiées et Situation actuelle de la fortification*, 1891 *La fortification de l'avenir d'après des auteurs anglais*, 1893 *Etude sur l'infanterie légère, l'organisation et l'emploi des troupes du génie dans la guerre de campagne et la guerre de siège*, 1895 *La défense des états et la fortification à la fin du XIX:e siècle*, 1896 *La défense des côtes et les têtes de pont permanentes*, 1898 *Progrès de la défense des états et de la fortification depuis Vauban et 1900 *Projet d'agrandissement d'Anvers de nouveaux travaux de défense et de critique**. B. hade vunnit europeiskt rykte och ansågs länge som en ny Vauban, men hans sistnämnda arbete väckte många gensagor, och af den kommitté, som sedan 1901 var sysselsatt med den däri behandlade frågans utredning, upptogs B:s förslag ej ens till pröfning, ehuru det från andra håll rönte lifligt erkännande. Efter sitt afskedstagande invaldes han i belgiska deputeradekammaren och tog sedan en liflig del i det politiska livet. Bland den mängd utmärkelser, som kommit honom till del, må nämnas endast, att han redan 1865 invaldes till ledamot af svenska krigsvetenskapsakademien, att han 1869 blef ledamot af belgiska akademien och att han var den ende belgiske officer, som huggnats med Leopoldordens storkors. Utom ofvannämnda verk författade B. äfven *Faut-il fortifier Bruxelles?* (1850), *Complément de l'oeuvre de 1830* (1860), *Le système cellulaire et la colonisation pénale* (1861), *L'Angleterre et les petits états à la conférence de Bruxelles* (1875), *Etude sur les formations de combat de l'infanterie* (1880), *Le général comte Todleben, sa vie et ses travaux* (1884) m. fl. arbeten. L. W. son M.

Brian [brä'vön], B. Borumha, irländsk konung, f. 926, kämpade redan omkr. 968 framgångsrikt mot de nordiske vikingarna, besegrade en mängd keltiska småkonungar och blef år 1001 irländsk öfverkonung. 1013 belägrade han utan framgång nordmännen i Dublin, och 1014 stupade han i det ryktbara slaget vid Clontarf. Jfr Briansslaget.

Brianchon [brjä'än], Charles Julien, fransk matematiker, f. 1783 i Sevrès, d. 1864 i Versailles, artilleriofficer. Efter honom är uppkalladt det s. k. Brianchons teorem (se Omskrifven figur). Jfr uppsats af J. Boyer i "Revue scientifique" 1894.

Briançon [brä'sän], arrondissementshufvudstaden och fästning i franska depart. Hautes-Alpes (Dauphiné), vid öfre Durance, i en vild bergstrakt, 1,321 m. ö. h., vid den passväg, som öfver Montgenèvre leder till Susa i Italien. 5,588 inv. (1901; som kommun 7,426). Väfnadsindustri, transitohandel med Italien. I närheten brytes stenkol. B. är ur gammalt och omtalas redan af Strabon. Fästningen är af stor vikt, emedan den, belägen helt nära italienska gränsen, tillsluter öfre Durance-dalen och

spärrar vägen från Susa och Turin. Stadsbefästningarna påbörjades redan 1722, men blefvo ej färdiga förrän under Ludvig Filip samt bestodo då af en träng enceinte med slott och 6 detacherade verk. Detta allt bildar nu kärnan till yttre, starkare fort- och batterilinjor, som på senare tid anlagts ofta på de staden omgifvande bergens högsta toppar. I ö. är det sålunda de höga bergsryggarna Janus och Cime de Goudran, som kröntes med befästningar, bakom hvilka fort Internet utgör en förträfflig reduit-ställning; i s. är bergshöjden Croix de Bretagne—. La grande Maye befäst samt har en framskjuten post på Bois du Bosquet-berget; och i n. ligger fort Croix de Toulouse och det i Clairéedalen 12 km. framskjutna fort d'Olive. J. F. N. L. W. son M.

Briansslaget l. Slaget vid Clontarf kallas den i såväl Islands som Irlands historiska sagor berömda strid, som längfredagen 23 april 1014 utkämpades utanför Dublin emellan de af den ryktbare konung Brian Borumha anförde irederna och vikingar från Irland, skotska öarna och Island. Slaget, det blodigaste, som Irlands historia till den tiden vet att omtala, slöt med vikingarnas fullständiga nederlag efter en manspillan af 6,000 krigare. Under striden nedhögs äfven konung Brian, ehuru han på grund af sin höga ålder icke personligen deltog i handgemänet. Se vidare J. Steenstrups "Normannerne" (III, 163 ff.). Ad. N.—n.

Bria'zza, landskap i öfre Italien, n. ö. om Milano. 200,000 inv., fördelade på 187 kommuner, hörande dels till prov. Milano, dels till prov. Cerno. Det härliga klimatet och jordens fruktbarhet hafva förskaffat B. namnet "Lombardiets trädgård".

Briare [-är], stad i franska depart. Loiret (Orléanais), på högra stranden af Loire. 4,947 inv. (1901). B. hette fördom *Brivodurum*. Briarekanalen, den äldsta kanal i Frankrike, byggd 1604—42, förbinder Seines biflod Loing med Loire. Längd 59,1 km.

Briarëös (grek. *Βριάρεως*, lat. *Briarëus*, af grek. *briaro's*, stark), grek. myt., binamn för den hundrade resen Aigaion.

Briar wood [brä'äwud], bot. Se *Erica*.

Bric-à-brac [brikabrac], fr. gamla skräpsaker, klädstands- eller lumphandelsartiklar; samling af gamla, konstindustriella föremål o. d. — Bric-à-brac-stil kallas ett sätt att anordna möbler och prydnadsföremål, då man söker nå en pittoresk verkan genom att sammanföra saker från skilda tids-skeden och stilar.

Briccialdi [bricitja'di], Giulio, italiensk flöjt-virtuos, f. 1818, d. 1881, gjorde från 1835 konserter och uppehöll sig mest i London. Hans ton var utbildad och smakfull, och i bravur lär han icke öfverträffats. A. L.

Brick (dialektuttal af *brink*, brant backe), all-brant. Brickar benämnas af invånare i bygden kring Dalälvens nedre lopp äfven de af svärmlara bestående, små, vallformiga upphöjningar, som älfven vid höst- och vårfloöden uppslammat och afsatt på och omkring därvarande holmar. E. E.

Bricka, Underläggsbricka, maskinb., en rund plåt, som lägges emellan en skruvmutter och den maskindel, som medelst mutterns ådragnings skall fastskruvas. Brickans yttre diameter är något större än mutterns, mått öfver hörn, och i dess midt finnes ett rundt hål, så stort att brickan kan skjutas

a på den gångade änden af bulnen, på hvilken
muttern sedermera påskruvas. J. G. B.*

Bricka, Karl Frederik, dansk historiker,
f. 10 juli 1845 i Köpenhamn, d. där 23 aug. 1903,
blef student 1862 och tog 1870 "magisterkonferen-
sen". 1871 inträdde han som assistent vid det stora
k. biblioteket i Köpenhamn, men öfvergick 1882 till
geheimarkivet (riksarkivet), hvarest han 1889 be-
fordrades till arkivarie oph 1897 fick högsta led-
ningen såsom riksarkivarie. B. egnade sitt in-
tresse förnämligast åt personalhistorien och Dan-
marks historia i 16:e och 17:e århundradena samt
utmärker sig för kritisk förmåga och grundlig lär-
dom. Han skref 1873 den intressanta skriften *Fre-
derik II:s ungdomskjærlighed* (Anna Hardenberg)
och sedermera flera specialafhandlingar samt har
flessutom utgivit (i förening med J. A. Fridericia)
"Kristian IV:s breve" (7 bd, 1878—91) och "Kan-
belliets brevböcker 1551—60" (2 bd, 1885—88).
Sedan 1887 ledde han utgifningen af det stora
"Dansk biografisk lexikon", af hvilket 18 bd utkom-
mit till slutet af 1904. Som sekreterare i Dansk histo-
risk förening var han 1878—97 utgivare af "Histo-
risk tidsskrift" och som sekreterare i "Selskabet for
Fædrelandets historie" sedan 1883 utgivare af
"Danske magazin". Han blef 1894 filos. heders-
doktor och s. å. korresponderande ledamot af Vitt.
hist. o. ant. akad. E. Ebg.

Bricklera (jfr Brick), en af allmogen stundom
använd benämning på den för sin frukthet bekanta
svåmlera, som Dalälven afsatt på holmar och stränder
inom sitt nedre lopp. Ordet begagnas icke som
geologisk term. Se A. Erdmann, "Sveriges kvartära
bildningar", s. 243 (1868). E. E.

Bricole [-kål], fr., och Bricolerie [brikålri],
se Brikoll och Par Bricole.

Brietiner. Se Augustiner, sp. 408.

Brid., vid växtnamn förkortning för den schwei-
ziske mosskännaren baron Samuel Elisée Bridel
[-aß], f. 1761, d. 1828.

Bridge l. Bridge whist [bri'dʒ hwi:st], ett
kortspel, som på senare tider vunnit stor spridning.
Det spelas med vanlig kortlek af fyra personer (två
mot två) och ansluter sig närmast till träkarlsvist,
i det att gifvaren sköter både sina och medspelarens
kort, de senare upplagda; olikheterna bestå i sättet
att bestämma trumf, i protokollföringen och poäng-
värderingen. Spelet innehåller flera nya moment,
som bidraga att göra det intressant. Jfr "Kort hand-
ledning i bridge" (1904).

Bridgeman [bri'dʒmən], Frederic Arthur,
amerikansk målare, f. 1847 i Alabama, lärjunge af
Gérôme i Paris, reste 1872—74 i Algeriet, Egypten
och Nubien, från hvilka länder han hämtat motiv
till sina af en praktfull kolorit utmärkta teffor, bl. a.
Vid harems port, *Transport af en mumie på Nilen*,
Torgscen i Nubien, *Nomadtält vid Biskra*, *På taken
i Alger* och *Negerfest vid Blidah*. Sedan 1878 är
B. bosatt i Paris.

Bridgend [bri'dʒe:nd], stad i grefsk. Glamorgan
Wales, vid floden Ogmöre, i en fruktbar trakt.
5,063 inv. (1901). I trakten finnas kolgrufvor och
järnverk samt många borgruiner, bl. a. den väldiga
Caerdydd castle.

Bridgenorth [bri'dʒnə:θ]. Se Bridgnorth.
Bridge of Allan [bri'dʒ əv ə'lən], besökt badort
skotska grefskapet Stirling, vid Allan. 3,240 inv.

(1901). Det har salthaltiga källor och kallvatten-
kuranstalt samt är genom spårväg förenadt med den
5 km. i s. ö. liggande staden Stirling.

Bridgeport [bri'dʒpɔ:t], stad i nordamerikanska
staten Connecticut, vid Pequonnoks mynning, 90
km. n. ö. om New York. 70,996 inv. (1900). Be-
tydande symaskinstillverkning (Wheeler & Wilson
samt Howe), lifig kusthandel, betydlig hvalfångst.

Bridgeton [bri'dʒtən], stad i nordamerikanska
staten New Jersey, vid Cohansey creek, 32 km. öf-
vanför dess utlopp i Delawareviken, och vid flera
järnvägar. 13,913 inv. (1901). Bomulls- och andra
fabriker.

Bridgetown [bri'dʒtəʊn], hufvudstad och flottsta-
tion på engelska ön Barbados i Västindien, vid
Carlisleviken, en af Västindiens vackraste och rikaste
städer. Omkr. 25,000 inv. Säte för öns guvernör.
God, befast hamn. Införseln steg 1900 till 1,045,251
pd st. och utförseln till 919,011 pd st.

Bridgewater [bri'dʒwə:tə]. 1. Stad i nordameri-
kanska staten Massachusetts, 45 km. s. om Boston.
5,806 inv. (1900). Grundad 1642. — 2. Stad i
England. Se Bridgewater.

Bridgewater [bri'dʒwə:tə], engelsk earl- och her-
tigtitel inom släkten Egerton (se d. o.).

Bridgewater-böckerna [bri'dʒwə:tə-], en samling
naturvetenskapliga arbeten, utgifna af Royal society
för medel, anslagna af earlen af Bridgewater. Se
Egerton, F. H.

Bridgewater-kanalen [bri'dʒwə:tə-], Englands
äldsta kanal, anlagd 1758—71, från Worsley till
Manchester och Runcorn, på bekostnad af hertigen
af Bridgewater, efter en af James Brindley upp-
gjord plan. Längd 68 km. Kanalen passerar floden
Irwell, nu Manchesterkanalen, vid Barton, där en
svängbar akvedukt finnes anordnad. Den inköptes
1887 för 1,74 mill. pd st. af det bolag, som byggt
Manchester's skeppskanal. S. L.-k.

Bridge whist. Se Bridge.

Bridgman [bri'dʒmən], Laura Dewey, blind
och döfstum amerikanska, f. 21 dec. 1829 i Hano-
ver, New Hampshire,

förlorade vid närmare tre
års ålder till följd af
skarlakansfeber syn och
hörsel och till stor del
äfvén smak- och lukt-
sinnet, men blef vid åtta
års ålder upptagen i
Perkins' blindinstitut i
Boston, där den berömda
Samuel G. Howe var
föreståndare. Genom att
förena de döfstummes
handalfabet eller finger-
språk med de blindes upp-
höjda bokstäver lyckades Howe nå alldeles förvä-
nande resultat med B., och Perkins' institut blef i
många år en vallfartsort för all världens beundrande
läkare, lärare och filosofer, som önskade göra bekant-
skap med underbarnet och den undervisningsmetod,
som användes för henne. Skärpan i hennes känselsinne
räckte förväning äfvén hos dem, som väl kände den
ökade känslighet, som förlusten af ett sinne vanligen
utvecklar hos de öfriga. Genom den allra ringaste
beröring med sin hand kunde hon igenkänna perso-
ner, som länge varit borta från henne, och hon

kunde t. o. m. upptäcka släktskap mellan sysstrar endast genom känseln. Hon kvarstannade till sin död, 24 maj 1889, vid institutet, där hon genom handarbeten, företrädesvis sömnad och virkning, bidrog till sitt underhåll. Med hennes bildningsgång och dess kroppsliga förutsättningar sysselsatte sig från olika vetenskaplig synpunkt Stanley-Hall (1879, fysiologiskt), Jerusalem (psykologiskt; "Laura B. Erziehung einer taubstummbinden", 2:a uppl. 1891) och Donaldson (anatometiskt; "Bericht über die sektion des gehirns der Laura B.", i "American journal of psychology", 1890). I litteraturen är hon för öfrigt känd genom Ch. Dickens' sympatiska skildring af henne och hennes uppfostran i "American notes" (1842).

Bridgnorth [bri'd{nəθ}], i. Bridgenorth, stad i engelska grefsk. Shrop, vid floden Severn, af hvilken den delas i en öfre, på en sandstensklippa liggande stadsdel och en nedre, förenade genom en stor bro, 6,049 inv. (1901).

Bridgwater [bri'd{wətə}], riktigare än Bridge-water, stad i engelska grefsk. Somerset, vid floden Parret, som 15 km. nedanför faller ut i Bristolkanalen. 15,209 inv. (1901). Sydöst om staden ligger Sedge moor (se d. o.).

Bridlington [bri'dliŋtən], Brellington i. Burlington, stad i engelska grefsk. York, ej långt från Bridlington-viken. 12,473 inv. (1901). 2 km. östligare ligger Bridlington quay, stadens hamn, med mineralkällor och hafsbad. Nära därintill höjer sig bergsudden Flamborough head med ett 80 m. högt fyr torn.

Bridon'g (fr. *bridon*), ett slags betsel utan stänger; trånsbetsel. Se Betsel.

Brid'port [-påt], stad i engelska grefsk. Dorset, nära Brides mynning i Kanalen. 5,710 inv. (1901). Gammal gotisk katedral. Tillverkning af segelduk, skosnören och nät; liflig kushandel.

Brie [bri], förr landskap i Frankrike, mellan floderna Seine och Marne, nu deladt på depart. Seine-et-Marne, Aisne, Marne och Aube. Det utgjorde länge ett grefskap och tillföll 1328 franska kronan.

Brie-Comte-Robert [bri-kāt-råbär], stad i franska depart. Seine-et-Marne, nära Seines biflod Yerres, förr hamnstad för västra delen af landskapet Brie. 2,546 inv. (1901). Ruiner af ett slott, som byggdes af Robert, som till Ludvig VI och förste greve af Brie. Handel med ost ("fromage de Brie"). Jfr Brie-ost.

Brieg [brig]. 1. Kretsstad i preussiska prov. Schlesien, regeringsområdet Breslau, vid floden Oder. 24,090 inv. (1900), hvaraf 7,722 katoliker och 388 judar. Staden var fordom starkt befäst och belägrades förgäves af Torstenson 16 juni—17 juli 1642. 4 maj 1741 intogs B. af preussarna och 16 jan. 1807 af de med fransmännen förbundne bajrarna, hvarefter Napoleon I lät förstöra fästningsverken, hvilka sedan förvandlats till promenader. B. var fordom residens i ett hertigdöme med samma namn, som 1742 kom under Preussen, och ruiner finnas där ännu efter det gamla hertiglaga slottet. — 2. Kretsstad i Valais. Se Brig. L. W. son M.

Brieger [briger]. 1. Johann Friedrich Theodor B., tysk protestantisk teolog, f. 1842 i Greifswald, blef 1870 docent och 1873 e. o. professor i kyrkohistoria i Halle, 1876 ord. professor i samma

ämne i Marburg och 1886 i Leipzig. Hans skrifter behandla företrädesvis reformationshistorien. Nämnas må *Die angebliche marburger kirchenordnung von 1527* (1881), *Quellen und forschungen zur geschichte der reformation* (1884 ff.) samt flera smärre afhandlingar och uppsatser, däribland om den katolska aflatshandelns verkliga innebörd vid tiden för Luthers uppträdande. Jämte W. Gass, A. Ritschl och H. Reuter uppsatte han 1876 "Zeitschrift für kirchengeschichte", som han sedan dess redigerat. (Hj. H.-t.)

2. Ludwig B., tysk läkare, f. 1849 i Glatz (Schlesien), blef 1875 med. doktor, 1881 docent, 1890 e. o. professor i Berlin, 1891 föreståndare för kliniken vid institutet för infektionssjukdomar i Berlin och 1899 lärare i allmän terapi, hygiatri m. m. vid universitetet därstädes. B. har utöfvat en omfattrik författarverksamhet och särskildt genom sina kemiska undersökningar öfver de vid ägghvitekroppars förruttelse uppkommande giftiga produkterna, ptomainerna, *Über ptomaine* (3 hftn, 1885—86), vunnit stort anseende. B. T.-dt.

Briegleb [brig-], Hans Karl, tysk rättslärare, f. 1805 i Baireuth, blef advokat i Nürnberg, men kallades 1842 till juris professor i Erlangen och utbytte 1845 denna lärostol mot en i Göttingen. Död 1879. Han var ledamot af hannoveranska ständerförsamlingens första kammare 1849. B. inlade förtjänst om de historisk-teoretiska grundvalarna för civilprocessen och om offentliggörandet af medeltidens processlitteratur. Hans förnämsta arbete bär titeln *Über exekutorische urkunden und exekutionsprozess* (2 bd, 1839; ny uppl. 1845).

Briel [bril], romantisk klippdal i grannskapet af Wien. Se Brühl.

Brielle [-äl] i. den Briel, stad och kustfästning på ön Voorne, vid en af Maasmynnigarna, Nieuwe Maas, i nederländska prov. Zuid-Holland. 4,107 inv. (1900). B:s försvarsverk är gamla, men dess flodfronter hafva på senare tid ombyggets till moderna kustbatterier. Flera holländska sjöhjältar äro födda i B. Där fanns förr ett birgittinkloster, Östvoorne. — Hafsgeusernas eröfring af B. 1 april 1572 betraktar man som inledningen till nederländska frihetskriget. J. F. N. L. W. son M.

Briem, Valdemar, isländsk religiös skald, f. 1848, blef teol. kandidat i Reykjavik och 1872 präst i Hrepphólar. B. deltog 1878—86 i kommittéarbete för den isländska psalmbokens revision. I den 1886 utkomna nya psalmboken finnas 100 originalpsalmer af B., som dessutom skrivit flera andliga dikter. Hans skaldskap utmärkes af lysande form och rika tankar.

Brienne [-ə'n], stad i franska depart. Aube (Champagne). Omkr. 2,000 inv. I denna stad fanns fordom en berömd krigsskola, i hvilken bl. a. Napoleon I grundlade sin militära bildning. B. är dessutom bekant genom striderna 29 jan. och 1 febr. 1814. Förnämnda dag anfalls Blücher af den franska hufvudhären under Napoleon I, som ville hindra hans förenig med Schwarzenberg, och tvangs att vika åt Bar-sur-Aube; men tre dagar senare återkom Blücher med 80,000 man och tvang den endast hälften så manstärke Napoleon, som i den närlägnade byn La Rothière afstakade fredsunderhandlingar, att draga sig tillbaka till Troyes efter en häftig strid, som kostade honom 73 kanoner,

öfver 3,000 fångar och omkr. 5,000 stupade och sårade. Äfven Blücher förlorade i denna strid omkr. 5,000 man.

Brienne [-ä'n], berömd grefflig släkt, härstammande från Champagne i Frankrike.

1. **Johan (Jean) af B.**, son af Erard II, konung af Cypern, blef 1210 konung öfver Jerusalem genom sitt giftermål med Maria, dotter till Konrad af Montferrat och styfdotter till Jerusalems konung Amalarik (d. 1205). Han deltog 1217 i ungerske konungen Andreas' korståg och 1218 i belägringen af Damiette. 1225 bortgifte han sin dotter Isabella med kejsar Fredrik II, men råkade snart i strid med denne, som gjorde anspråk på konungariket Jerusalem. Sedan Isabella dött, 1228, gick B. därför i påfven Gregorius IX:s tjänst och anförde hans trupper vid angreppet på södra Italien, men måste draga sig tillbaka, när Fredrik efter sin hemkomst från orienten vände sig mot honom. 1229 blef B., som åtnöt stort anseende för tapperhet och ridderlighet, för lifstiden vald till kejsare i Konstantinopel såsom förmyndare för den elfvaårige Balduin II, den siste latinske kejsaren. Trots sitt hjältemod kunde han ej hindra, att en stor del af hans nya rike intogs af kejsar Johannes II i Nicæa, hvilken också tillsammans med bulgarerna belägrade Konstantinopel. Den då mer än 80-årige B. lyckades dock slå fienderna och rädda hufvudstaden 1236. B. dog 22 mars 1237. Jfr E. Georges, "Jean de B., empereur de Constantinople et roi de Jerusalem" (1858).

2. **Gaulthier (Valter) III af B.**, den föregående broder, gifte sig 1198 med Alberia, dotter till Tankred, den siste normanniske konungen af Sicilien, och fick år 1200 af påfven Innocentius III furstendömet Tarent och grefskapet Lecce såsom län. Som dessa innehades af hohentstauferna, kom han i strid med dem och besegrade dem vid Cannæ 1201, men blef 11 juni 1205 tillfångatagen vid Sarno af den hohentstaufiske ståthållaren Diepold af Acerra och dog tre dagar därefter af sina under striden erhållna sår.

3. **Hugo af B.**, den föregående sonson, fick genom Karl af Anjou grefskapet Lecce. B. var gift två gånger, första gången med en dotter till hertig Guido I af Aten, andra gången med Helena Angela, änka efter Vilhelm I af släkten la Roche, äfvenledes hertig af Aten. Såsom förmyndare för de två sistnämnda son Guido II var B. hertig af Aten 1291—96, då han dog.

4. **Gaulthier (Valter) V af B.**, den föregående son, blef 1308 hertig af Aten vid Guido II:s död. Efter sin moder hade han arfsanspråk på en del grekiska småstater och låg i ständiga strider. Slutligen kom han också i delo med sina katalonska legotrupper och dödades 11 mars 1311 vid Keßios under en strid med dessa. Hans änka, Johanna, sökte sedan förgäves häfda besittningsrätten till hertigdömet Aten.

5. **Gaulthier (Valter) VI af B.**, den föregående son, förde titeln hertig af Aten och blef af den neapolitanske konungen Robert 1326 gjord till ståthållare i Florens. Som sådan bekämpade han kejsar Ludvig bajraren på dennes romartåg 1327. Han lyckades 1331 vinna några besittningar i Morea, på hvilka han gjorde anspråk, men slog sig 1342 åter ned i Florens, där han gjorde sig till

enväldshärskare. Hans tyranniska regering där framkallade emellertid uppror, och redan följande år blef han fördrifven. Han begaf sig då till Frankrike och blef 1356 konnetabel därstädes, men stupade s. å. i slaget vid Poitiers, den siste af sin ätt. E. A—t.

Brienne [-ä'n], Étienne Charles de Loménie de, kardinal. Se Loménie de Brienne.

Brie'nz, by i schweiziska kantonen Bern, vid Brienzen-sjön. 604 m. ö. h. 2,576 inv. (1900). Berömda träsniderier. B. är medelpunkten för en på vackra utsikter och vattenfall rik nejd.

Brie'nz-sjön (ty. *Brienzer see*), i schweiziska kantonen Bern. Arealen är 29,85 kvkm., djupet 262 m. och höjden öfver hafvet 567 m. Sjöns längd är 14 km., bredden 2,5 km. Halftön. Iseltwald och det 270 m. höga vattenfallet Giessbach, som störtar sig i B., äro berömda för sin naturskönhet. Genom Aar står sjön i förbindelse med den nedanför liggande Thunsjön.

Brie-ost [bri-], fr. *fromage de Brie* (uppkallad efter fransk landskapet Briel), fransk, mycket mjuk gräddost, som hastigt mognar.

Brière de l'Isle [briär də lil], Louis Alexandre Esprit Gaston, fransk militär, f. 1827, deltog i expeditionen till Kina och Indo-Kina och tjänade där senare (1866—68) såsom öfverstelöjtnant. Vid Sedan 1870 blef han som öfverste vid 1:a marininfanteriregementet sårad och tillfångatagen, blef efter återkomsten guvernör i Senegal och 1883 chef för 1:a brigaden af expeditionskåren till Tonkin. Där utmärkte han sig vid Bac-Ninh (mars 1884) och fick efter Millot s. å. öfverbefälet. Langsons förlust, som medförde ministären Ferrys fall (april 1885), försvagade B:s ställning i den allmänna opinionen, och han måste lämna befälet. 1887 utnämndes han till generalinspektör vid flottan. Död 1896.

Brierley [brä'əli], Benjamin, engelsk folkskriftställare, ofta under pseudonymen A b - O ' T h ' Yate, f. 1825 i Failsworth nära Manchester, d. 1896, eggades till eget författarskap genom läsning af Burns, Shakspere och Byron och lämnade 1855 sitt yrke, sidenväveriet, för att bli tidningsman. B. offentliggjorde en mängd berättelser, sånger och lustspel, merendels på Lancashire-dialekten, såsom *Tales and sketches of Lancashire life* (1863). En samlad upplaga utgafs 1882 i Manchester.

Brierley hill [brä'əli hi'l], fabriksstad i engelska grefsk. Stafford, strax vid Dudley. 12,040 inv. (1901). Järn- och glasbruk, stenkolsgruvor och lager af eldfästa lera.

Brierre de Boismont [briär də bwamä'], Alexandre, fransk läkare, f. 1798 i Rouen, d. 1881 i St Mandé vid Paris, var en af Frankrikes mest betydande hospitalsläkare och bidrog genom ett stort antal skrifter på ett mycket framstående sätt till psykiatriens utveckling. Han grundade 1834 i Paris en anstalt för sinnessjuka och var nära ett halft århundrade en af denna stads mest anlitade psykiater. Bland hans större psykiatriska arbeten äro *Des hallucinations ou histoire raisonnée des apparitions des visions, des songes*, etc. (1845, flera uppl.) och *Du suicide et de la folie-suicide* (1855) de viktigaste. En särskild förkärlek hyste B. för den forensiska psykiatrien. Under sina tidigare år hade

B. dessutom författat en mängd skrifter inom andra grenar af medicinen, såsom *Relation historique et médicale du choléra-morbus du Pologne* (1831), för hvilken han af franska institutet erhöi en guld-medalj och af franska regeringen uppdraget att i Polen studera denna sjukdom. R. T—dt.

Bries [bris], ung. *Breznóbánya*, stad i ungerska komitatet Sohl, vid Gran. 3,937 inv. (1900), slovakar.

Briesemeister [brí'semaj-], Otto Ferdinand, tysk sångare, f. 1866, blef medicine doktor, men studerade tillika sångkonst i Leipzig och uppträdde, till en början som konsertsångare, förstades i Tyskland. 1899 kallades han till Baireuth, där han med stor framgång utförde *Loge* i "Rhenguldet", och samma parti kreerade han på ett utmärkt sätt i Stockholm 1901. Här uppträdde han äfven i flera andra tenorpartier, såsom *Don José* och *Pajazzo*, men utan att göra samma lycka. A. L.

Briesen [brisen], kretsstad i preussiska regeringsområdet Marienwerder (Västpreussen), vid järnvägen Thorn—Memel. 6,071 inv. (1900). Maskinfabrikation, kvarnar.

Briest [brist], Karoline von, författarinna. Se Fouqué 2.

Brieuc [brjö], S:t, hufvudstad i franska depart. Côtes-du-nord (Bretagne), nära floden Gouets mynning. 14,629 inv. (1901). Biskopsäte. Anseilig handel och industri.

Brieux [brjö], Eugène, fransk dramatiker, f. 1858 i Paris, son till en handverkare, genomgick folkskolan och egnade sig sedan åt tidningsmannens yrke. Han debuterade 1880 med en i förening med Salandri skriven pjäs, och *Ménages d'artistes* (1890) och *Blanchette* (1892) gjorde honom känd. Af hans senare dramer och lustspel, hvilka gjort honom till Frankrikes populäraste skådespelsförfattare i våra dagar, äro särskildt att nämna: *M. de Réboval* (1892), *L'engrenage* (1894), *L'évasion* (1897), *Les bienfaiteurs* (s. å.), *Les trois filles de M. Dupont* (s. å.), *Résultat des courses* (1898), *La robe rouge* (1900); i Sverige med stort bifall under titeln "Röda kåpan", 1902), *Les remplaçantes* (1901), *Les avariés* (s. å.), *Petite amie* (1902), *Maternité* (1903), *La couvée* (s. å.) och *La naissance d'une âme* (s. å.). B. har alltmot blifvit en social tendensförfattare, hvilken med satirisk skärpa och etiskt patos angriper samhällsliga missförhållanden.

Brig 1. Brieg (fr. *Brigue*), kretsstad i schweiziska kantonen Valais, 684 m. ö. h., i Rhonedalen, där Simplonvägen samt vägarna öfver Furka- och Grimsen-passen korsa hvarandra. 2,194 inv. (1900). Station på Simplonbanan.

Brigach, en af källfloderna till Donau.

Brigad (fr. *brigade*, af it. *briga*, oväsen, strid).

1. **Krigsv.** Benämning på den största truppadelningen af ett och samma truppslag. Benämningen förekommer första gången under 16:e årh. för att beteckna infanteriets stridsformering. Den spanska brigaden utgjordes af 4 eller 7 stora, kvadratiska slaghopar, tertier kallade, ordnade rutvis på tre linjer. Den nederländska brigaden, ordnad af Morits af Oranien, utgjordes af 4 halfregementen om 500 man, uppställda rutvis på tio leds djup. Efter denna senare ordnade Gustaf II Adolf den svenska brigaden, *helbrigaden*, om 2,000 man eller mera, *halfbrigaden*, den vanliga, om 1,000—1,200 man,

ordnad på tre linjer i sex led, hvilka linjer under strid uppdubblades på en linje. Sedermera blef brigadindelingen allmän inom alla arméer, men brigadernas styrka sjönk, stundom ända till 200 man, hvarefter vid öfvergången till 18:e årh. benämningen utbyttes mot bataljon. Under 18:e årh. användes benämningen emellanåt, särskildt i Frankrike, för att beteckna ett antal bataljoner eller skvadroner, som tillfälligtvis voro förenade. Under franska revolutionen trädde benämningen halfbrigad i Frankrike i stället för regemente, och under Napoleon I:s tid förenades två halfbrigader till brigader, hvilken enhet äfven infördes i andra arméer. Sedan har brigaden vid alla truppslag kommit att utgöras af 2, undantagsvis 3, regementen och blifvit bestående äfven i fredstid. I Sverige finnes den vid infanteriet och kavalleriet för krigsindelingen, hvarvid brigaden föres af den äldste regementschefen inom densamma. I Norge utgör brigaden den högsta indelingen i fredstid och träder där i stället för regementet; den har en generalsperson till chef. — Om brigad som benämning på svensk artilleriindelning se Artilleri, sp. 105. C. O. N.

2. **Sjöv.** Förr benämning på en samling skär-gårdsfartyg, hvars styrka öfversteg en bataljons, men dock ej var så betydande, att den föranledde benämningen eskader. Jfr Arméns flotta, Bataljon och Eskader. H. W—i.

Brigadgeneral, en officer af generalsgrad, som för befälet öfver en brigad (se d. o.). I franska armén betecknar "général de brigade" lägsta generalsgraden, motsvarande generalmajor i andra arméer. C. O. N.

Brigadier [brigadjä]. Se Brigadjär.

Brigadjär (fr. *brigadier*), i Frankrike från Ludvig XIV:s tid till revolutionen en högre officer (*brigadier des armées du roi*), som under generalmajorer ("maréchaux de camp") och generalöjtnanter förde befäl öfver en brigad (då ett obestämt antal bataljoner och skvadroner); numera benämning för korpralsgraden vid andra vapen än infanteriet. Denna grad förekom äfven vid flottan. I England och Spanien betecknar brigadjär ännu en rangklass mellan öfverte och general. C. O. N.

Brigand [-gä'], fr., stråtröfvare.

Brigandage [-gädä], fr. (it. *brigantaggio*), röfvarväsen, stråtröfveri, plundring.

Brigantier (af kelt. *brig*, berg), "bergsbor", mäktigt folk i mellersta Britannien under romartiden. Romarna förde (från omkr. år 50 e. Kr.) långvariga strider med dem (jfr *Agricola*). Deras hufvudstad var *Eburacum* (nuv. York).

Brigantier (fr. *brigands* l. *brigants*, af it. *brigare*, strida), stråtröfvare, var först namnet på de legotruupper, som staden Paris besoldade under konung Johans fångenskap (1358). Dessa trupper utgjordes af sammanradsadt folk, som snart gjorde sig illa beryktadt för sina våldsbragder. Under inbördes krig och anarkiska tider hade briganterna ofta tillfälle att ingripa, så t. ex. i Vendée under franska revolutionen, i Neapel under striderna mellan Ferdinand IV och Joakim Murat och i Spanien i början af 1800-talet. Såsom fri- och ströfkärer hade de till ändamål ej allenast att bekämpa fienden, utan äfven att plundra. Jfr Dubarry, "Le brigandage en Italie" (1875).

Brigantier, forntida folk i Vindelicien, vid Bo-

densjön (*Brigantinus lacus*). Deras hufvudstad var Brigantium (*Brigantia*), nuv. Bregenz.

Brigantin l. *Bergantin* (trol. af fr. *brigand*, röfvare), *skpsb.* 1. Ett tvåmastadt fartyg, tackladt nästan som en brigg, men mindre. Brigantinen har stundom på stormasten salning i stället för mäs

och för i olikhet med briggen icke rå-storsegel, utan endast gaffel-storsegel eller briggsegel. Detta slags fartyg kallas stundom skonertbrigg. Redan på 1400-talet förekommo fartyg med detta namn. Jfr *Brigg*.

2. Ett slags fartyg, som tillhörde galärklassen och som framdrefs medelt år och segel. Detta fartyg var något mindre än galioten, men hade samma form. Det var däckadt och försedt med ända till 16 tofter (en roddare på hvarje toft) samt förde ett enda stort segel, men var det oaktadt mycket snabbseglande. Sådana fartyg förekommo mest hos turkarna. — I Venezia byggdes i slutet af 15:e eller början af 16:e årh. brigantiner, som voro 18 m. långa och 3 m. breda samt mycket grundgående. De framdrefs af tjugoåtta år och hade tvenne latinsegel (trekantiga). — Numera har detta slags fartyg längesedan kommit ur bruk. E. N.*

Brigantinus lacus, romarnas namn på Bodensjön. **Briges**, det inhemska namnet på frygerna. Se *Frygien*.

Brigg, *skpsb.*, ett tvåmastadt, råackladt fartyg, af ända till 300 tons dräktighet eller undantagsvis mera och med en tackling, som är alldeles densamma som de två främsta masternas på ett full-

riggadt skepp, utom det att briggen på stormasten (den aktre) för ett stort gaffelsegel, kalladt *briggsegel*. Fartyg af detta slag förekomma inom både örlogs- och handelsflottan; inom den förra nyttjas de numera endast såsom öfningsfartyg. Örlogsbriggarna förde ända till 20 lätta kanoner. Efter

vissa smärre förändringar i tacklingen fick en brigg förr namnen brigantin, snaubrigg o. s. v. Jfr *Bilander*, *Brigantin*, *Hermafroditbrigg*, *Kutterbrigg*, *Skonertbrigg* och *Snaubrigg*. R. N.*

Briggius. Se *Briggs*, H.

Briggs [brì'gs] l. *Briggius*, Henry, engelsk matematiker, f. omkr. 1556, d. 1630 som professor i Oxford. Med tillhjälp af Nepers logaritmer beräknade han andra, för praktiskt behof mera lämpliga, för hvilka han lade talet 10 till grund (de briggiska logaritmerna, hvilka numera äro allmänt brukliga). Han egnade sig med outtröttlig flit åt uträknandet af logaritmer och bestämde på mindre än sju år 30,000 sådana med ända till 14 decimaler. B. framställde äfven den regel, efter hvilken koefficienterna af ett binoms potenser beräknas oberoende af hvarandra, och anses såsom skapare af differensräkning och interpolation medelst differens-serier. Hans *Logarithmorum chilias prima* (1618) och *Arithmetica logarithmica* (1620) innehålla logaritmerna för talen 1—20,000 och 90,000—100,000 med 14 decimaler. Hans *Trigonometria britannica* (1633) lämnar bl. a. en tabell öfver logaritmerna för sinus och tangenter genom alla hundra delar af en grad, uträknade med 14 decimaler. Jfr *Logaritmtabeller*.

Briggsegel, *sjöv.* Se *Brigg*.

Briggiska logaritmer. Se *Briggs*, H.

Brigham Young [brì'gem ja'ŋ], hufvudman för mormonernas sekt. Se *Young* (*Brigham*).

Brighe'lla (it., af *briga*, strid, träta), stående figur i den italienska folkkomedien. Den föreställer en listig betjänt, som alltid är färdig att uppgöra intriger. De puts han uttänker utföras vanligen af arlecchino.

Brighthouse [brì'gäus], fabriksstad i engelska grefsk. York, 9 km. n. om Huddersfield. 21,735 inv. (1901). Textilindustri, maskinfabrikation.

Bright [bräi't], Timothy, engelsk stenograf, uppfinnare af det första stenografiska system i nyare tid, f. omkr. 1850 i Sheffield, var 1879—90 läkare, men ingick därefter på den prästerliga banan och dog 1915 som kyrkoherde i Barwick (grefsk. York). Han skref *A treatise of melancholia* (1886). I arbetet *Characterie* (1888) framställde han sitt kortskriftsystem. Jfr *Stenografi*.

Bright [bräi't], Richard, engelsk läkare, f. 1788 i Bristol, blef 1813 med. doktor i Edinburgh, 1817 assistent vid Fever-sjukhuset i London och 1824 läkare vid Guys hospital där sammastädes. Vid denna tid börjar B:s utsträckt lärarverksamhet, vid hvilken han åt den patologiska anatomen egnade en särskild uppmärksamhet. Redan det första, 1827 utkomna bandet af hans *Reports of medical cases selected with a view to illustrate the symptoms and cure of diseases by a reference to morbid anatomy* innehåller det viktigaste af B:s upptäckter rörande njurarnas sjukdomar. Väl visste man före honom, att urinen hos många vattusiktiga innehåller äggvita, men först B. ådagalade, att detta beror på en sjukdom i njurarna (se *Brights njursjukdom*). Andra bandet af B:s *Reports*, (1831) är egnadt åt hjärnans och nervsystemets sjukdomar. För sina iakttagelser angående underlivsorganens sjukdomar redogjorde han i flera uppsatser, hvilka utgäfvas samlade 1861 under titeln *Clinical memoirs*

on abdominal tumours and intumescence. B. dog 1858. B. T—dt.

Bright [brä't]. 1. John B., engelsk statsman och politisk talare, f. 16 nov. 1811 i Greenbank vid Rochdale (Lancashire), tillhörde en gammal kväkarfamilj och anställdes vid 15 års ålder vid

faderns bomullsspinneri-affär. Lidfigt politiskt intresserad, uppträdde han vid unga år som nykterhetstalare och ifråre för parlamentsreformen samt emot nonkonformisternas beskattande för statskyrkliga ändamål. Sitt egentliga inträde i det politiska livet gjorde han 1838 under agitationen mot spannmålslagarna och tillhörde styrelsen för den s. å. bildade Man-

chester anti-corn-law association, hvilken 1839 ombildades till den ryktbara Anti-corn-law league (se d. o.). Med detta förbunds ledare, R. Cobden, ingick B. ett på den varmaste personliga vänskap hvilande politiskt fästbördrallag, som upplöstes först genom Cobdens död (1865). Då B. var djupt förkrossad öfver sin unga hustrus död (1841), öfvertalade honom Cobden att med alla sina krafter egna sig åt agitationen för spannmålslagarnas afskaffande, och under de följande fem åren stridde de båda männen på en mängd folkmöten i alla delar af landet oförtröttadt och med växande framgång för detta mål, Cobden med lugna förståndsargument, B. med den entusiastiska talekonst, som snart gjorde honom ryktbar såsom en af Englands främste politiske värtalare. B. invaldes i juli 1843 i underhuset för Durham och intog genast en bemärkt plats på frihandelsidan, men bibehöll sitt oberoende mot den af whig-aristokratiska synpunkter behärskade liberala partiledningen. Då spannmålslagarna 1846 upphäfdes, kunde B. jämte Cobden göra anspråk på en mycket stor del af segrarnas ära. I underhuset, där han sedan 1847 jämte Milner Gibson representerade Manchester, uppträdde han de följande åren som en konsekvent förfäktare af Manchesterskolans grundsatser. För sin biten individualist motsatte han sig lord Shaftesburys förslag till fabrikslagstiftning, mot Macaulay talade han för den elementära folkundervisningens bekostande med frivilliga bidrag utan statsanslag, ifrigt medverkade han till judarnas politiska emancipation och navigationsaktens upphäfvande, och i toleransens intresse uppträdde han med skärpa mot Russells ultraprotestantiska lagförslag mot den katolska kyrkan. Manchestermännens långt drifna non-interventions- och fredspolitik hade i honom en af sina mest öfvertygade anhängare. Sålunda sökte han 1854 med mycken energi förhindra ett fredsbrott med Ryssland och uppträdde under Krimkriget som skoninglös kritiker af regeringen. B:s tal i underhuset 23 febr. 1855 (med dess ryktbara passus: "dödens ängel har sväfvat öfver landet" o. s. v.) anses beteckna höjdpunkten af hans politiska värtalighet. Hans ständiga protester mot kriget gjorde honom för en tid så impopulär, att t. ex. Manchesters befolkning brände sin represen-

tant "in effigie". I jan. 1856 nödgades B. till följd af försvagad hälsa för två år uppe all politisk verksamhet och resa utrikes. Under sin bortovaro föll han vid 1857 års val igenom i Manchester, men valdes s. å. i Birmingham, hvilken valkrets han sedan representerade till sin död. Efter sin hemkomst 1858 egnade sig B. först åt frågan om Indiens förvaltning. Hans fabrikantverksamhet hade föranlett honom att låta undersöka utsikterna för indisk bomullsodling, och därunder hade han fått ett starkt intryck af ostindiska kompaniets och hela den indiska förvaltningens brister. Vid den stora omorganiseringen efter seapoys-upproret uppträdde B. i parlamentet mot vice-konungainstitutionen och för landets indelning i ett flertal af hvarandra oberoende presidentskap. Hvarken för Indiens eller för koloniernas betydelse för riket hade B. någonsin sinne. Hans intressen upptogs uteslutande af inre reformplaner, framför allt genomdrifvandet af en demokratisk valreform, som skulle skänka arbetarna och andra politiskt utestängda klasser rösträtt och politiskt inflytande. I okt. 1858 inledde han i Birmingham detta nya fälttåg och steg under 1860-talets rösträttsagitation till arbetarmassornas af obegränsad tillit uppburna ledare. Efter den af honom ständigt misstrodd Palmerstons död (1865) närmade sig B. omsider afgjordt det liberala partiet och fann där snart i Gladstone en ledare, med hvilken han i det hela kunde samverka. Han understödde dennes och Russells reformbill af 1866 och gisslade obarmhärtigt den omedgörliga whigfraktion ("adullamiterna", se d. o.), hvilken genom sitt affall vållade förslagens och ministärens fall. Den konservative lord Derbys ämbetsstillträde betecknade han som "en krigsförklaring mot arbetarklassen". Det var framför allt den af B. väckta opinionsstormen för en genomgripande parlamentsreform, som förmådde Disraeli att småningom demokratisera toryministärens nya reformbill, så att vid dess slutliga antagande 1867 B:s principer i hufvudsak vunnit tillämpning. Förutom af den stora reformagitationen kännetecknas B:s politiska verksamhet under 1860-talet af hans kraftiga uppträdande för nordstaternas sak under det nordamerikanska inbördeskriget samt af hans initiativ, sedan upptaget af Chevalier och Cobden, till den fransk-engelska handelstraktaten.

B. inträdde 1868 som handelsminister i Gladstones första kabinett, men måste af hälsoskäl afgå ur ministären 1870 och kunde först 1872, och då med halft brutna krafter, återinträda i det politiska livet. Från aug. 1873 till den gladstoneska ministärens fall i febr. 1874 tillhörde han som kansler för hertigdömet Lancaster ånyo kabinettet. De närmast följande åren höll sig B. i bakgrunden, men uppträdde under 1877—78 års ryska krig på folkmöten mot alla interventionsplaner och kritiserade skarpt Disraelis turkvänliga Balkanpolitik. Efter den liberala valsegern 1880 inträdde B. som kansler för hertigdömet Lancaster i Gladstones andra ministär, men afgick i juli 1882, enär han ansåg bombarderingen af Alexandria som "en uppenbar kränkning af såväl internationell som moralisk lag". Han understödde emellertid fortfarande regeringen, ända till dess den irländska frågan vållade en ohjälplig brytning mellan honom och Gladstone. B. hade alltid hyst stark medkänsla med irländarnas betryck och bl. a. 1870 framkastat den frukt-

bringande tanken att med statshjälp förvandla arrendatorerna till själfegande bönder, men hans starka känsla för laglig ordning stöttes tillbaka af nationalistledarnas upprorstendenser och deras anhängares våldsbragder. Han motsatte sig genast Gladstones home-rule-politik, bidrog genom en rad politiska bref (1886) väsentligen till att uppkalla folkmeningen i England mot densamma och slöt sig till de liberala unionisterna, för att mot Gladstone stödja det konservativa kabinettet Salisbury. Han afled i Rochdale 27 mars 1889. — B. var en af den liberala medelklassens personligt och politiskt mest framstående representanter i engelskt samhällslif. Hans politiska uppfattning kännetecknades af samma begränsning som Manchesterskolans i allmänhet, men hans inre reformpolitik uppbars af en aktionsbjudande moralisk entusiasm, och få män torde ha gjort mer för den engelska arbetarklassens politiska uppostran. Enligt lord Salisburys vittnesbörd var han "den störste mästare i engelsk välfärdighet, som denna generation, och flere generationer, skadat". Statyer af B. finnas i Manchester, Rochdale och Birmingham. Hans *Public addresses* utgafvs af Rogers 1879, hans *Public letters* af Leech 1885. Jfr G. Barnett, "Life and speeches of the right honorable John B." (2 bd, 1881), och C. A. Vince, "John B." (1898).

2. Jacob B., den föregående broder, engelsk fabrikant och politiker, f. 1821, d. 1899, var under många år direktör i bomullsspinnerifirman "John B. and brothers", tillhörde 1867—74 och 1876—85 underhuset som liberal och 1886—95 som liberal-unionistisk representant för Manchester samt gjorde sig därunder känd som trogen förkämpe för kvinnans politiska rättigheter. 1869 genomdref B. kommunal rösträtt för kvinnor. V. S.—g.

Bright [brä't], sir Charles Tilston, engelsk ingenjör, f. 1832, d. 1888, baronet 1858, blef 1853 ingenjör vid det anglo-iriska telegrafkompaniet och deltog i nedläggandet af underhafskabeln mellan England och Irland. 1856 gjorde han, i förening med Cyrus Field, utkast till en plan för telegrafisk förbindelse mellan Europa och Amerika, och sedan ett bolag bildat sig för detta företag, blef han utnämnd till ledande ingenjör vid planens utförande. Det första försöket (1857) misslyckades, men i aug. 1858 kunde de första telegrammen växlas mellan den gamla och den nya världen. Kabelledningen blef dock snart obrukbar, och man afstod från försöket att åter sätta den i stånd. B. öfvertog därpå nedläggandet af en kabel genom Persiska viken till Indien, hvilken fullbordades 1864, och därefter var han sysselsatt med liknande arbeten i Västindien.

Bright [brä't], Mary Chavelita, född Dunne, engelsk författarinna, f. omkr. 1870 i Melbourne, Australien, i sitt tredje äktenskap gift med R. Golding Bright, har varit bosatt omväxlande i Irland, Nord-Amerikas förenta stater, södra Amerika och olika trakter af England. Under märket George Egerton har Mrs B. författat ett flertal arbeten, *Keynotes* (1892), *Discords* (1894), *Symphonies* (1897), *Fantasias* (1898), *The wheel of God* (s. å.), *Rosa amorosa* (1901), samt äfven öfversatt Ola Hanssons "Ung Ofegs visor" ("Young Ofeg's ditties", 1895). Skildringar af kvinnopsykologi utgöra författarinnans centrala område. Se L. Marholm-Hansson, "Till kvinnans psykologi" (1897).

Brighton [brä'tn], stad och sedan 1888 eget grefskap (föret i grefsk. Sussex) på Englands sydkust, vid Kanalen, 81 km. från London. 123,478 inv. (1901). Mycket besökta hafsbad (ärligen öfver 50,000 badgäster). B. har ett synnerligen naturskönt läge och är en af Englands mest välbygda städer, rik på palatslika byggnader. Det af Georg IV 1784 i orientalisk stil uppförda slottet (*The royal pavilion*) inköptes 1850 af staden och begagnas delvis till museum. Staden, hvars område utgör 10,2 kvkm., har 35 kyrkor och mer än 50 kapell, en mängd skolor, ett ståtligt folkbibliotek o. s. v. 1872 anlades där ett akvarium, utvidgadt 1876 och nu ett af de största på jorden. Bland stadens mer än 700 gator och esplanader märkas strandvägarna *King's road* och *The marine parade*, den senare af en hög mur skyddad mot vågorna; de präktiga hamnpirerna (en färdigbyggd 1866, den nyaste 1900, sedan den 1823 byggda *Chain pier* 1896 bortspolades af vågorna) äro likaledes flitigt anlitade promenadplatser. — B:s ursprungliga namn var *Bright-helmstone*, som härledes från dess förmodade angelsaxiske grundläggare Brighthelm. Staden var länge en ganska obetydlig plats, bebodd af fiskare, och blef flera gånger (1699, 1703 och 1706) delvis förstörd af stormflod. Dess moderna utveckling daterar sig från senare hälften af 1700-talet, då en läkare, Richard Russell, fäste uppmärksamheten på dess förträffliga hafsbad, hvarigenom flera aristokrater och till sist hafvns prins-regenten (sed. Georg IV) förmodades att regelbundet anlita baden därstädes.

Bright's njursjukdom [brä'ts], *Morbus Brighti, med.* Sedan den engelske läkaren Richard Bright i London 1827 visat, att vissa ofta förekommande sjukliga förändringar i njurarna gifva upphof till vattusot och uppträdande af ägghvita i urinen (albuminuri), har man med ett gemensamt namn kallat dessa sjukdomar Brights njursjukdom. Såsom betecknande endast en sjukdom är likväl detta namn oegentligt. Det nytjas dock ännu ofta och i synnerhet för de olika formerna af den s. k. kroniska njurinflammationen. P. W.*

Brigida. Se Brigitta.

Brigitta (Brigida), irländskt helgon, skall hafva blifvit född i närheten af Dundalk, af oäkta börd, vid 14 års ålder tagit slöjan i ett kloster i Meath, genom fromhet och en gränslös välgörenhet vunnit stort rykte samt grundlagt flera kloster, främst det i Kildare, där hennes graf redts. B. skall hafva dött 1 febr. år 523. Kildare var af gammalt centrum för dyrkan af Ceridwen, den iriska fruktbarnhetsgudinnan; reminiscenser af denna fornkult hafva sannolikt bidragit att skapa det höga anseende B. inom den irländska kyrkan åtnöt. Hon förlikades med Jungfru Maria och kallades "irernas Maria" (*Maria hibernorum*), "Kristi moder", "Herrens moder" o. s. v. Nästan oräkneliga äro de efter henne uppkallade kyrkor, kloster och orter: hennes förnämste biograf, Colgan ("Trias thaumaturga", 1647), uppräknade öfver 60 sådana endast i fem irländska stift. Äfven i Skottland och England var hon högt ansedd. Hon påstås hafva stiftat en nunneorden, men denna tyckes redan mot medeltidens slut förväxlat med den svenska Birgittas; äkta irländska Brigitta-kloster skola emellertid hafva funnits i Kildare m. fl. ställen. Hennes ämnelsedag är 1 febr. Litt.: Lanigan, "Ecclesiastical history of Ire-

land", I, s. 379 ff., och Skene, "Celtic Scotland", II, s. 443 ff. (T. H.-r.)

Brigitta (rättare Birgitta), den heliga. Se Birgitta.

Brigittin-orden, dets. som Birgittin-orden (se d. o.).

Brignoles [brinjål], arrondissementshufvudstad i franska depart. Var, i Carami-dalen, vid Medelhavs-järnvägen. 4,092 inv. (1901). Betydlig handel med plommon, olivolja, vin och likörer. B. var ofta residens för grevarna af Provence.

Brigu, ind. myt. Se Bhrigu.

Brigue [brig], fr. Se Brig.

Brihaspati, indisk gud, i hvilken fromheten är personifierad. B. är äfven planeten Jupiters indiska namn. Se Mytologi.

Brihuega, kretsstad i spanska prov. Guadalajara, vid floden Tajuña. 3,404 inv. (1897). Staden är omgifven af murar och har ett gammalt slott. Där tillfångatogs 1710 en engelsk armé under Stanhope.

Brike'tt (fr. *brique*, af *brique*, tegel), tekn. Se Brikettering.

Brikettering, tekn., förfaringssätt att genom pressning sammanfoga pulverformiga materialier till styckform, till s. k. briketter. Brikettering användes för såväl brännmaterialier som malmer; vanligen kunna dessa ämnen icke erhålla tillräckligt sammanhang genom enbart pressning, utan måste särskilda bindemedel tillfogas.

1. Brikettering af bränslen. Af färsk eller mindre förmlutnade bränslen, såsom vedaffall eller torf, kunna briketter enbart genom sammanpressning erhållas. Pulver af bakande stenköl kunna lättast bringas till sammanhang genom pulvrets kokning. Vid brikettering af brunkol, hvilken i stor utsträckning bedrivs i Tyskland (Marie-briketter m. fl.), tillgår på följande sätt. De från grufvan kommande affallskolen, hvilka oftast

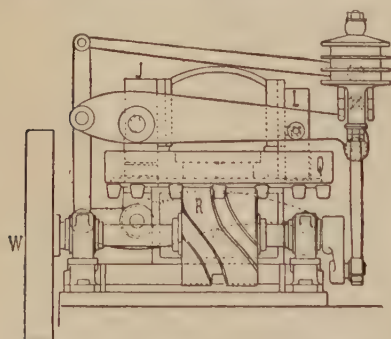

Fig. 1. En briketteringspress, från sidan.

innehålla ända till 50 proc. fuktighet, malas mellan valsar, siktas och torkas antingen medelst förbränningsgaserna från eldstäder, medelst ånga eller med varm pressluft. Det torkade pulvret sammanpressas i en Exters press till en brikett. — Vid de engelska kolgruvorna, där kolaffallet toges från sorteringen af de gröfre kolen, måste däremot ett bindeämne till-sättas. Såsom sådant användes vanligen beck, framställt ur stenkolstjära. Blandningen af stenkols-pulver med beck sker vid 200—300 graders värme,

alstrad antingen genom afloppsgaser från ugnar eller medelst öfverhettad ånga. Den blandade massan ingår vid 100° temp. i pressarna. Pressningen sker antingen i valsverk med halfågformiga fördjupningar i banan, hvarvid de färdiga, åggformiga briketterna på valsens undersida falla ned på ett transportband, eller ock i ett eller annat slag af press. Sälunda visar fig. 1 en dylik press, sedd från sidan och ovanifrån. Pressen är försedd med ett vridbart bord, Q, med 14 formar. Briketterna pressas af stämpeln J af den

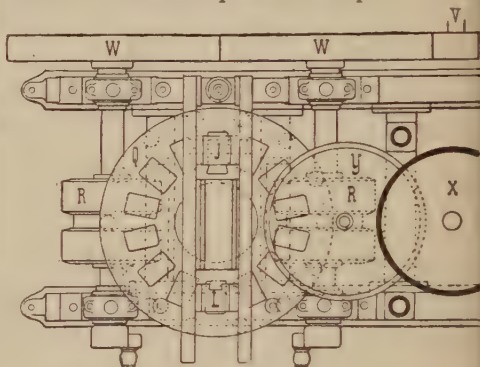

Fig. 2. Samma briketteringspress, ovanifrån.

ur behållarna x och y rinnande massan. För hvarje pressning vrides bordet af skruven R så långt, att nästa form kommer under stämpeln J. Den färdiga briketten utpressas af stämpeln L. Stämpeln lyftas och sänkas medelst vejrörelse från axeln W.

2. Brikettering af järnmalm har i vårt land börjat utföras alltmär, sedan ett lämpligt tillvägagångssätt här för vunnits i den gröndalska metoden. Såsom rågods för briketteringen användes magnetiskt anrikad järnmalm, som i fuktigt tillstånd sammanpressas till tegel i en brikettpress. De pressade briketterna, hvilka äro af mycket lös beskaffenhet, öfverföras försiktigt till en vagn, där de uppstaplas hvarvis. Denna vagn inskjutes därpå i en långsträckt ugn; hela ugnen fylls med vagnar, så att då en vagn inskjutes i ena ändan af ugnen, en annan vagn uttages i andra ändan af densamma. I ugnen upphettas briketterna till minst 1,400°; eldningen sker med masugns- eller generatorsgas. Vid denna upphettning sammansintra briketterna så hårdt, att de likt vanlig järnmalm tåla omlastning och transporter. Vid upphettningen rostas malmen synnerligen effektivt. En närmare beskrifning af ugnen lämnas under Röstning.

Såsom andra metoder för brikettering af malmer hafva föreslagits och äfven användts malmullens uppblandning med stenkolsstybb samt briketternas därpå följande kokning, så ock briketternas sammanfogande med magnesiacement m. fl. förfaringssätt. För den svenska järnhandteringen torde de likväl i jämförelse med Gröndals metod vara af mindre betydelse. G. D.

Brikoll (fr. *bricole*, af mlat. *bricola*, stenslunningsmaskin vid belägringar), i det gamla tennis-spelet bollens återstudsning efter slag mot väggen i bollhuset; i biljardspelet påspelad bolls träffande med spelbollen på omväg, i det spelbollen först tar vall; förkortning af sällskapet Par bricoles namn.

Brikollära (jfr Brikoll), göra en brikollstöt. Se Biljard, sp. 381.

Brikolleri, ordenshemligheterna i sällskapet Par bricole.

Brikollist, medlem af sällskapet Par bricole.

Bril. 1. Mathäus B., nederländsk landskapsmålare, f. 1550 i Antwerpen, d. 1584 i Rom, besträff sig redan som yngling till Rom, där han för Gregorius XIII:s räkning prydde åtskilliga salar i Vatikanen med freskomålningar (landskapsutsikter och fria kompositioner). Dock afled han, innan hans arbeten där blifvit fullbordade.

2. Paulus B., den föregående broder och lärjunge, nederländsk landskapsmålare, f. 1556 i Antwerpen, d. 1626 i Rom, var i Antwerpen elev af D. Oortelman och i Rom, dit han tidigt (1574) kom, af sin bror. I Italien rönt han dock stark påverkan af Tizian och Annibale Carracci. Han fortsatte sin brors ofullbordade landskapsfresker i Vatikanen, utbytte, eftersökt i den eviga staden som han var, såsom dekorativ målare, sitt stela och petiga flamska målningsätt mot ett friare, bredare, "modernare" föredrag och blef så en föregångare till Claude Lorrain. Han efterlämnade förutom sina många fresker en mängd, vanligen på koppar målade små landskap, som återfinnas i museerna i Amsterdam, Dresden, München o. s. v., de flesta dock tillhörande hans tidigare, flamska skede. I Sverige finnas ej, såvidt man vet, tafflar af honom — ett honom förr tillskrifvet "Landskap med andjakt" (nationalmuseum) är troligen blott kopia. Drottning Kristina egde emellertid af hans hand en i Prag 1648 tagen taffla, *Flykten till Egypten*, som hon vid sin afresa synes ha kvarlämnat, men hvars senare öden äro obekanta.

O. G—g.

Brilettos, det forntida namnet på berget Pentelikon.

Brilja'nt (fr. *brillant*, af *briller*, glänsa, skimra), ädelsten, som är slipad i form af två stympade pyramider med förenade grundtytor och en mängd fasetter på sidorna; strålände, lysande; utmärkt. — Halvbriljant kallas briljant, hvars underdel fattas eller ersatts genom glas.

Briljantgrönt, tekn., en med bittermandeloljigrönt mycket närbesläktad anilinfärg.

H. E.

Briljantin (fr. *brillantine*), ett kosmetiskt hårmedel, som utgöres af en parfymerad spritlösning af glycerin eller ricinolja. Under namn af briljantin förekommer äfven i handeln polerpulver för metaller och glas, med kalcinerad trippel som hufvudbeståndsdel.

Briljēra (fr. *briller*), glänsa, prunka, pråla.

Brilla'nte (it., mus., glansfullt i föredraget).

Brillantane [briljān], fr., briljantin (se d. o.).

Brillat-Savarin [briljā-savarā], Anthelme, fransk skriftställare, f. 1755, var mår i Belley, då han 1792 såsom "federalist" måste emigrera. Därefter vistades han i Schweiz och Nord-Amerika till 1796, då han återvände till Frankrike. Död 1826 såsom medlem af den allmänna kassationsdomstolen. B. är särskildt bekant som författare till det snillrika arbetet *Physiologie du goût* (1825, nyaste uppl. 1883), som 1883 utkom i svensk översättning ("Smakens fysiologi eller studier i den högre gastronomien").

Brille-duk (af da. *brille*, ögonglas). Se Dukat.

Brillonette [briljānēt], fr., halvbriljant.

Brillor (af grek. *beryllos*, ädelsten, lat. *beryllus*,

hvilket ord under medeltiden brukades i betydelsen glas i allmänhet), glasögon utan skalmar; glasögon i allmänhet.

Brilon, kretsstad i preussiska regeringsområdet Arnsberg, vid Möhne, ö. om Arnsberg. 4,802 inv. (1900). B., som är en af Tysklands äldsta städer, tillhörde fordom hanseförbundet och var då i blomstrande välfärd. Karl den store brukade ofta uppehålla sig där. — Brilonplattan, som innehåller lager af galmeja, bly- och järnmalm, når en höjd af 636 m.

Brimer (isl. *Brimer*), nord. myt., dels jätternamn, binamn på Ymer samt namn på en jätte, hvars dryckessål står på Okolner, mindre troligt själfva salens namn; dels svärdsnamn.

Brin, Benedetto, italiensk skeppsbyggare och marinminister, f. 1832 i Turin. Från ringa ställning arbetade han sig genom sin energi och sin duglighet såsom ingenjör och båtkonstruktör upp till en betydande position inom den italienska industrien. År 1876 blef han marinminister och beklädde under de raska ministerväxlingarna ytterligare tre gånger denna post, däraf en gång under den för en italiensk minister oerhördt långa tiden af sju år. Framför allt genom hans verksamhet är det, som skeppsbygget i det moderna Italien tagit ett så vackert uppsving, att numera Italiens örlogsfartyg kunna byggas på italienska varf och att därstädes beställningar äfven för andra stater, såsom Spanien, Argentina och Chile, kunnat utföras. B. dog 1898.

V. Lm.

Brinchmann, Kristofer, norsk skriftställare, f. 1 apr. 1864 på Leka, undergick 1889 språklig-historisk lärarexamen och var 1890—97 knuten till Dagbladet som litteraturanmälare. Han inträdde 1895 som assistent i norska riksarkivet och blef 1896 arkivarie. Därjämte har han sedan 1898 skött redaktionen af tidskriften "Kingsjaa". Utom flera artiklar i denna har B. lämnat ett stort antal författarbiografier till Salmonsens "Konversationsleksikon", skrifvit ett par översikter öfver norska litteraturens historia (i det på statens bekostnad utgifna "La Norvège" och i Jul. Clausens "Illustreret verdenslitteraturhistorie, II") samt utgifver f. n. (1905) ärkebiskoparna Gautes och Olaf Engelbrekts söns jordeböcker.

O. A. Ö.

Brinck, Anders Magnus, politiker, f. 10 maj 1794 i Sandhem, Skaraborgs län, kom vid unga år till Stockholm, där han 1825 öppnade kryddkramhandel. Intresserad af allmänna angelägenheter, togs han snart i anspråk för det ena förtroendeärvet efter det andra och valdes till den stormiga riksdagen 1840 att representera hufvudstaden i borgarståndet, hvilket förtroende alltjämt förnyades till och med 1856—58 års riksdag. Med lif och själ anslutande sig till den liberala majoritet, som behärskade ståndet, kom B., tack vare sin redbara karaktär och sitt sympatiska väsen, snart att af densamma öfverhupas med förtroenden. Redan vid sin första riksdag invaldes han som fullmäktig i riksgäldskontoret och fungerade som sådan till sin död. I öfrigt koncentrerade han som ledamot af konstitutionsutskottet vid flera riksdagar sitt arbete på en tidsenlig representationsreform. Vid riksdagarna 1844—45, 1847—48 och 1853—54 fungerade han som vice talman, utan att detta på något sätt inverkade på hans själfständiga hållning. Vid ett tillfälle lät B. undfalla

sig yttrandet, att "Europas blickar voro fästade å borgarståndet", hvilket sedermera ofta skämtsamt citerades som exponent för borgarståndets förment öfverdrifna upfattning om sin vikt och betydelse. Död i Stockholm 14 nov. 1861. V. M.

Brinckman, Karl Gustaf von, skriftställare. Se Brinckman.

Brinckman, John, lågtysk författare, f. 1814 i Rostock, d. 1870 i Güstrow, var lärare på skilda orter i sin hembygd och vistades äfven en tid i New York. B. skref den ypperliga berättelsen *Kaspar Ohm un ik* (1854), hvars hufvudfigur är en motsvarighet till Reuters "onkel Bräsig". Vidare skref han *Peter Lurenz bi Abukir* (1868) och *Uns' hergot up reisen* (1869) m. fl. noveller. Ett urval föreligger i *Ausgewählte plattdeutsche erzählungen* (1876—87; ny uppl. 1895). Diktsamlingen *Vogel Grip* (1859) är påverkad af Groth. Se monografi öfver B. af W. Thoenes (1901).

Brindaban [brindābā'n], stad i brittisk-indiska Nordvästprovinerna, divisionen Agra, distriktet Muttra, vid Jumna. En af hinduernas heligaste vallfartsorter, med många tempel. Omkr. 22,000 inv.

Br'ndisi, it. (troligen af ty. *bring' dir's*, jag öfverlämnar det till dig), skål; dryckessång.

Br'ndisi, romarnas *Brundisium* l. *Brundisium*, befäst kretsstad i italienska prov. Lecce, vid Adriatiska hafvet och järnvägarna Bologna—Otranto och B.—Taranto. Omkr. 22,000 inv. Ärkebiskopsäte. B:s hamn, den enda goda naturliga hamnen på Italiens östkust, har 7—11 m. djup, så att de största fartyg kunna lägga till vid stadens kajer. Efter öppnandet af Sues-kanalen har B. blifvit ändstation för ångbåtslinjerna till Öst-Asien, hvilka där mottaga den engelska och tyska öfverlands-posten, och står genom österrikisk-ungerska, italienska, grekiska, engelska och tyska postångare i regelbunden förbindelse med Trieste och Fiume, med italienska hamnar, med Grekland, Konstantinopel, Smyrna och Alexandria samt Öst-Asien och Australien. Den egentliga godstrafiken är dock fortfarande obetydlig. 1900 inlöpte 1,276 fartyg om 1,1 mill. ton och utgingo 1,275 om 1,1 mill. ton, men varuinførseln steg blott till 172,806 ton (mest kol och petroleum), utførseln till 45,947 ton (vin, sydfrukter, olja, korallarbeten m. m.). B., som 244 f. Kr. blef romersk koloni, var af stor betydelse som öfverfartsort till Grekland och orienten. Det spelade en betydande roll under kriget mellan Pompejus och Cæsar, och år 40 f. Kr. slöts där en fred mellan Octavianus och Antonius. Ännu i 13:e årh. räknade B. 60,000 inv., men det förstördes alldeles genom en jordbävning 1456 och har först i nyare tid tagit sig igen.

Brindley [br'ndli], James, engelsk vattenbyggare, f. 1716 i Tunstead (Derbyshire), d. 1772, anlade bl. a. *Bridgewater-kanalen* och förvärfvade sig därigenom ett sådant anseende, att han sedermera städse anli-

tades vid alla viktigare vattenbyggnadsarbeten i England.

Brinell, Johan August, framstående metallurg och stålexpert, f. 21 juni 1849 i Brington socken i Jönköpings län. Efter att hafva genomgått de fem lägre klasserna i Jönköpings allmänna läroverk fortsatte han sina studier vid Borås tekniska skola och utexaminerades därifrån 1871. Efter anställning såsom ritare hos ingenjör V. Wennström i Västerås, vid Nydqvist & Holms verkstäder i Trollhättan samt vid Finspångs styckebruk erhöill han 1875 anställning såsom ingenjör vid Lesjöfors bruk, hvilket verk denna tid leddes af en bland vår järnhandterings stormän, brukspatron G. Ekman. Från Lesjöfors flyttade B. 1882 som öfveringenjör till Fagersta järnverk och utbytte 1903 detta verksamhetsfält mot den s. å. inrättade öfveringenjörsbefattningen vid järnkontoret. Han har sedan 1904 och varit en af redaktörerna för "Järnkontorets annaler". — B. har genom ett flertal uppsatser i svenska och utländska tekniska tidskrifter gjort sig känd såsom en af samtidens främste kännare af stålberedning och af stålets egenskaper. Sålunda väckte hans 1885 publicerade afhandling *Om ståls texturförändringar under uppvärmning och afkyllning* ett mycket stort upseende, särskildt måhända utomlands. Genom planmässigt anordnade försök hade B. påvisat järnets s. k. kritiska temperaturer och angaf med ledning af denna upptäckt de hufvudsaker, som betingade stålets varierande korrosionsnagad. Denna upptäckt, hvilken B. gjort utan användning af finare vetenskapliga hjälpmedel, endast på grund af beundransvärdt skarpsinniga iakttagelser och härledning, konstaterades snart af utländska forskare och har utgjort det för den metallografiska vetenskapen grundläggande rönet. B. fortsatte emellertid sina undersökningar öfver ståls förhållande vid upphettning och afsvälning. En del af de vunna resultaten framlades vid Stockholmsutställningen 1897, men fullständiga och utvidgade ytterligare samt utställdes vid världsutställningen i Paris 1900, där de bland representanterna för järnhandteringen väckte det största upseende och belönades med den högsta utmärkelsen, "grand prix". En del af de utställda undersökningarna, en af B. uppfunnen hårdhetsbestämningsmetod, belönades s. å. af svenska teknologföreningen med dess Polhemsmedalj. Förutom denna nya profningsmetod och dess användbarhet omfattade B:s meddelanden vid Parisutställningen en utredning af ståls sträckhållfasthetsegenskaper efter olika slag af värmebehandling och hårdning samt ståls förmåga att motstå stötpåkänningar efter olika art af behandling och såväl vid vanlig temperatur som i köld. Dessutom lämnades en på mångåriga iakttagelser fotad framställning om sambandet mellan ståls kemiska sammansättning och de erhållna götens täthetsgrad, hvilken redogörelse lämnade full klarhet i detta bland metallurgen myc-

ket omtristade spörsmål. — Förutom dessa undersökningar har B. anlitats från många håll såsom en framstående stålexpert. Sålunda har han utarbetat den metod, efter hvilken stålet till svenska arméns gevär numera tillverkas och värmebehandlas. Inom vårt lands järnhandtering intar B. ett af de främsta rummen. Sedan 1902 är han ledamot af Vetenskapsakademien.

G. D.

Bring, svensk släkt, som lär härstamma från en norsk adlig ätt, hvilken vid slutet af 1500-talet öfverflyttade till Skåne med Mathias Evertssen B. Dennes son Evert var en mycket rik handlande i Landskrona. Från en sonson till honom, Ebbe B., d. 1737, kyrkoherde först i Bosjökloster, sedan i Brönnestad, härstamma de nu lefvande släkterna Bring och Lagerbring.

1. Sven B., häfdateknare, son till Ebbe B. Se Lagerbring.

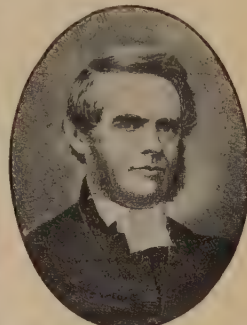
2. Erland Samuel B., den föregående brorson, matematiker, f. 1736 i Ausås socken i Skåne, blef 1750 student i Lund, tog 1757 juridisk ämbetsexamen och var därefter sysselsatt såsom praktisk jurist. 1762 blef han docent i den juridiska fakulteten och 1765 den förste innehafvaren af notariesysslan vid universitetet. 1766 blef han filos. magister och 1770 e. o. adjunkt, hvarefter han i nio år, under Lagerbrings tjänstledighet, uppehöll den historiska professuren, till hvars ordinarie innehafvare han utnämndes 1779. Död 1798. — På det historiska området förvärfvade sig B. icke något namn af betydelse. Det egentliga fältet för hans vetenskapliga verksamhet var matematiken, och de arbeten, som han inom denna vetenskap efterlämnat i handskrift (7 vol. i Lunds univ.-bibliotek), anses visa, att han i åtskilliga fall höjde sig öfver sina samtidas ståndpunkt. Bl. a. författade han *Minne öfver And. Rydellius* (1782, utg. af Gjörvell 1802).

3. Ebbe Samuel B., den föregående brorson, lard, f. i Össjö i Skåne 1785, blef student i Lund 1798, filos. magister 1808 och docent i lärdomshistorien 1809. Efter att en tid ha idkat medicinska studier, öfvergick han till juridiken, aflade 1815 juris kandidatexamen, blef 1819 adjunkt i kriminallagfarenhet och 1821 Fremlings efterträdare som professor i teoretisk filosofi. 1828 utnämndes han till professor i historia, hvilket ämbete han innehade till sin död, 1855. B., som 1841 erhållit prästerlig ordination, var sedan tillika kyrkoherde i Bjarshögs och Oxie prebendepastorat. — "B. var en af den polyhistoriska lärdomens siste representeranter och förädade måhända äfven de brister, af hvilka denna åtföljdes" (Weibull). Hans tryckta skrifter utgöras hufvudsakligen af ett mycket stort antal akademiska disputationer samt åtskilliga politiska broschyrer. Bland hans särskildt utgifna arbeten förtjäna nämnas *Grunderna till svenska civil-lagfarenheten, uti systematisk ordning* (1819).

4. Ebbe Gustaf B., den föregående sysslings son, biskop, teologisk författare, f. 4 juli 1814 i Åskersund, blef student i Uppsala 1829 och i Lund 1832, filos. doktor vid sistnämnda universitet 1835, förordnades till docent i dogmatik och moralteologi 1837 och prästvigdes s. å. 1844 utnämndes han till teologie adjunkt och s. å. till prost öfver egna församlingar. 1839—47 förestod han nästan oafbrutet olika professorsämbeten i den teologiska fakulteten, och 1848 utnämndes han till professor i

pastoralteologi samt 1856 tillika till domprost i Lund. 1861 utnämndes han till biskop i Linköping. 1860 blef han teologie doktor. 1870 uppfördes han i andra rummet på förslag till ärkebiskop. Såsom fullmäktig för Lunds stift var han under riksdagarna 1853 och

1856 ledamot af prästeståndet, i hvilket han 1862—63 och 1865—66 hade plats såsom själfskrifven ledamot. Under den första af dessa riksdagar var han ledamot af prästeståndets enskilda utskott (pastoralafdelningen), under den andra och tredje af lagutskottet samt under den fjärde af konstitutionsutskottet. Vid kyrkomötena 1868, 1873 och 1883

var han vice ordförande, men vid kyrkomötet 1878 hade han på grund af sjuklighet undanbedt sig alla förtroendeuppdrag. B. var jämväl ledamot af flera kommittéer: för utarbetande af förslag till nya predikotexter (1850), för omarbetande af kyrkohandboken och katekesen (1852) samt för utarbetande af ny katekes (1869 och 1875). Oskar II:s tre äldste söner blefvo af honom beredda till sin första nattvardsgång. Som biskop höll han fyra prästmöten (1862, 1868, 1874 och 1882). Han dog i Linköping natten mellan 12 och 13 aug. 1884. — B. var en af de förnämste målsmännen för den strängt lutherskt kyrkliga (s. k. högkyrkliga) riktningen i vårt land. Äfven i politiska frågor höll han sig på den konservativa sidan. Tillsammans med H. M. Melin utgaf B. 1841—42 "Teologisk quartalskrift" samt, i förening med A. N. Sundberg och V. Flensburg, 1855—64 "Svensk kyrkotidning". I dessa tidskrifter finnas flera bidrag af hans hand. Bland hans öfriga skrifter må nämnas: *Om det kyrkliga pericopsystemet* (1851), *Högmessopredikningar* (1862) och *Kyrkotukten enligt svenska kyrkans gällande ordning* (1865). — Jfr G. Billing, "Ebbe Gustaf Bring, några minnesblad" (1886).

5. Sven Libert B., den föregående kusin, teolog, f. 3 febr. 1826 i Össjö, Skåne, tog 1844 studentexamen i Lund, där han 1850 blef filos. doktor samt 1855 teol. kandidat och prästvigd. Docent i systematisk teologi 1856, tjänstgjorde han såsom t. f. legationspredikant i London flera månader under åren 1857 och 1860, uppfördes på förslag till teol. adjunkt 1859 och utnämndes 1862 till kyrkoherde i Torrlåsa. Han var preses vid prästmötet i Lund 1864 och blef teol. doktor 1868. Vid biskopsvalet i Kalmar 1875 innehade han andra förslagsrummet. 1886 utnämndes B. till professor i praktisk teologi i Lund samt kyrkoherde i Hällestads prebendepastorat. 1888 förordnades han till ledamot af kommissionen för revision af kyrkohandboken och var 1893 medlem af kyrkomötet. Af B:s utgifna skrifter må nämnas *Dogmatisk utveckling af guds-begreppet* (akad. afh. 1859), *Kyrkotukten betraktad från biblisk ståndpunkt* (1859), *Grunddragen af den kristliga trosläran* (2 dlr, 1869—77), *Passionsbok, betraktelser öfver Kristi lidande på hvar dag i fastan* (1875), *Treenighetsbegreppets etiska be-*

tydelse (1884), *Kyrkans handlande såsom objekt för den praktiska teologien* (1885), *Förmaningsord till ungdomen* (7:e uppl. 1893), *Ett hus som tjänar Herren* (4:e uppl. 1891, öfvers. på finska). Dessutom har B. utgivit flera strödda predikningar och tal samt en mängd uppsatser i tidningar och tidskrifter. B. blef 1897 professor emeritus.

6. Johan Kristofer B., den föregående broder, diakonissanstaltsföreståndare, f. 6 april 1829 i Össjö, Skåne, blef student i Lund 1847, aflade 1852 prästexamen och anställdes s. å., sedan han blifvit prästvigd, såsom vice pastor i Tullstorps församling, hvilken befattning han innehade till 1862, då han kallades till föreståndare för diakonissanstalten i Stockholm. B., som 1859 aflagt pastoral-examen, blef 1873 tjänstgörande e. o. hofpredikant och 1891 ord. hofpredikant samt ledamot af hofkonsistorium. Under B:s varmt nitiska och insiktsfulla trettiosexåriga ledning utvecklade sig diakonissverksamheten i vårt land på ett betydande sätt, och såsom ett yttre erkännande af detta hans för kyrkan och samhället gagnande arbete tilldelades honom teol. doktorsvärdigheten vid jubelfesten i Uppsala 1893. Han aflad på diakonissanstalten (Ersta) 4 juli 1898. Alltifrån 1863 utgaf B. diakonissanstaltens organ, "Olivebladet", samt från 1888 julkalendern "Febe" och författade flera smärre skrifter af pastoral karaktär, hvilka utgått i flera upplagor, såsom *För våra sjuka* (1889—91, 1900), *Några drag i kärlekens bild* (1872), *Om ett rätt umgående med Guds ord* (1870) o. s. v. Efterlämnade vittnesbörd om B:s omfattande homiletiska verksamhet äro predikosamlingen *Vid Jesu fötter* (1898), *Minnen från andaktsstunder vid diakonissanstalten* (1876—81, 1897), *Minnesord för konfirmander* (1876) äfvensom ett större antal strödda predikningar, bl. a. i den af samfundet "Pro fide et christianismo" utgifna och af B. under 4 år redigerade "Söndagsvännen". Åtskilliga af B:s skrifter hafva öfversatts på norska, finska och tyska. Se R. T. Kihlberg, "J. C. Bring, en minnesteckning", och G. Billing, "Johan Christoffer Bring" (i Febe för 1899).

5 o. 6. J. P.

Bringbär, bot., i några landskap namn på hallon. De kallas i Jämtland brännbär (värm. brinnbär), emedan hallon bäst frodas på svedjeland.

Bringetofta, socken i Jönköpings län. Västra härad. 11,751 har. 1,547 inv. (1903). B. bildar med Norra Ljunga och Hylletofta ett konsistoriellt pastorat i Växjö stift. Västra härads kontrakt.

Brink, Jan ten, holländsk författare, f. 1834, blef teol. doktor i Utrecht 1860 och tillbragte som informator tvenne år på Java, hvarefrån hans rese-schildring *Op de grenen der Preanger* (1861) härleder sig. Han var därefter gymnasielärare i Haag och utnämndes 1884 till professor i nederländsk litteraturhistoria vid Leidens universitet. Död 1901. B. vann anseende både som litteraturhistoriker och som skönlitterär författare. Af hans arbeten på det förra området må nämnas G. A. Bredero, *historisch-æsthetische studie* (prisbelönad, 1889; ny uppl. 1888), *Vondel bekrönt* (1868), en monografi öfver Bulwer (1873), *Letterkundige schelsen* (2 bd, 1874—75), en studie öfver Zola (1879), de biografiska skisserna *Onze hedendaagsche letterkundigen* (21 dlr, 1882—87; ny uppl. under titeln "Geschiedenis der

noord-nederlandsche letteren in de XIX. eeuw", 1902), *Causieren over moderne romans* (1884), *De roman in brieven* (1889) och *De oude garde e de jongste school* (2 bd, 1891). Som kritiker har B. en ledig stil och uppträder skarpt mot de moderna riktningarna. Bland hans noveller och romaner må erinras om *Oostindische dames en heeren* (1866; teckningar af lifvet i de holländska kolonierna) och *Het vuur dat niet wordt uitgeblusscht* (1868; "En eld, som aldrig slocknar", 1880). Hans romaner och noveller utgafvos i 13 bd 1885, hans kritiska skrifter i 17 bd 1882—88.

Brink, Bernhard Aegidius Konrad ten, tysk språkforskare, f. 1841 i Amsterdam, docent vid akademien i Münster 1866, professor i moderna språk vid universitetet i Marburg 1870 och i engelsk filologi i Strassburg 1873. Död 1892. B. egnade sig i all synnerhet åt undersökning af skalden Chaucers arbeten och öfver hufvud åt litteraturhistorien. Hans förnämsta skrifter äro *Chaucer. Studien zur geschichte seiner entwicklung und zur chronologie seiner schriften* (bd I, 1870), *Chaucers sprache und verskunst* (1884, 2:a uppl. 1899) och *Geschichte der englischen literatur* (fullbordadt endast till reformationstiden; bd I, 1877, 2:a uppl. 1899, II, 1, 1889; II, 2, utg. af A. Brandl, 1893), det första mera djupgående arbetet på detta område, *Beiträge zur englischen lautlehre* (i tidskr. "Anglia", I, 1878), *Dauer und klang. Ein beitrug zur geschichte der vokalquantität im altfranzösischen* (1879), *Beowulf. Untersuchungen* (1888) och *Über die aufgabe der literaturgeschichte* (1890). Sedan 1874 utgaf B., först tillsammans med W. Scherer, sedermera med E. Martin och E. Schmidt, "Quellen und forschungen zur sprach- und kulturgeschichte der germanischen völker". En bibliografi öfver B:s vetenskapliga arbeten finns i Kölbings "Englische studien", bd 17.

Brinkebergs kulle, slusstation på den del af Göta kanal, som kallas Karls graf, s. om Vänersborg. B. har vadmalstamp samt en kanalbolaget tillhörande kvarn.

Brinkman (Brinckman), Karl Gustaf von, skriftställare, f. 25 febr. 1764 på Nacka vid Stockholm. Hans uppfostran fick redan från början en strängt religiös riktning, och fadern, som ämnade honom till missionär, skickade 1775 sin elfvaårige son till den klosterlika herrnhutiska uppfostringsanstalten i Niesky (Sachsen). Där vistades han till slutet af 1782 under ett ifrigt studium af de klassiska språken och flyttades därifrån till evangeliska brödräfsamlingens seminarium i Barby, hvarest

han tillbragte nära tre år, sysselsatt med teologiska och andra studier. Under hela den tid han tillbragte på dessa anstalter var han underkastad ett tvång, som var nära att störta honom i förtviflan. 1786 gjorde han ett besök hos sin fader, som icke ville lyssna till hans böner att få välja en annan bana

och som därför nödgade honom att i juli 1787 återvända till Barby. Där kom han emellertid nu till full klarhet med sig själf, bröt fullständigt med fadern och begaf sig till Halle för att studera filosofi samt stats- och språkvetenskap. 1789 besökte han universiteten i Wittenberg, Jena, Leipzig, Weimar och Berlin. I sistnämnda stad, där vid denna tid en nyvaknande entusiasm för litteraturen börjat gripa alla samhällsklasser, infördes han i de förnämsta litterära kretsarna och spelade själf en framstående roll. På hösten 1790 reste han tillbaka till fäderneslandet och blef 1791, efter att hafva i Uppsala adlat kansliexamen, utnämnd till andre sekreterare i kabinettet för utrikes brevväxlingen. Ehuru hans ställning hemma var ganska tillfredsställande, längtade han att återse vännerna i Berlin och fick denna önskan uppfylld, då han i maj 1792 utnämndes till legationssekreterare i nämnda stad, under envoyén v. Carisien, efter hvars död (1794) han förestod legationen till 1796. Under dessa år studerade han flitigt tillsammans med Gentz, bröderna Humboldt m. fl. och gjorde bekantskap med den unga, älskvärda och snällrika Rahel Levin, som då utgjorde medelpunkten för Berlins hela förnäma och litterära värld. Med henne förenades han genom en förtrolig och oupplöslig vänskap, och de underhöllo länge en flitig brevväxling. Genom de filosofiska studier han 1796 idkade i sällskap med Fr. Schleiermacher (som varit hans skolkamrat i Niesky och Barby och med hvilken han redan då blef förbunden genom en innerlig vänskap) lyckades B. snart arbeta sig ifrån det religionsgrubbel, i hvilket han redan som barn blef försänt. 1797 utnämndes han till legationssekreterare i Paris, under Staël v. Holstein, egentligen för att kontrollera denne och neutralisera verkan af hans franska sympatier. Efter ministerns återkallande öfvertog han ensam värdnaden om legationens angelägenheter. Hans diplomatiska ställning i Paris var emellertid osäker och obehaglig, hvidan hemkallandet, dec. 1799, var kärtkommet. 1801 sändes han åter till Berlin, som var den plats, där han trifes bäst. Om hans kärlek till Tyskland och dess folk vittnar bl. a. ett bref till L. Tieck (1835), i hvilket han kallar Tyskland sin andes och sitt hjärtas rätta fädernesland. I Berlin blef han efter v. Engeströms återkallande, 1803, chargé d'affaires. Under denna tid inträffade de förvecklingar mellan Sverige och Preussen, hvilka icke bilades förrän genom båda makternas deltagande i kriget mot Frankrike. Han entledigades från sin befattning 1805 i följd af denna tvist, men gjorde sedan på enskild väg flera försök att bilagga den. B. lämnade Berlin för alltid 1806 och utnämndes året därpå till envoyé vid det preussiska hofvet, som nyss förut hade flyktat till Memel. I det olyckliga preussiska konungahuset betraktades han nästan som medlem af familjen och var under denna tid ett slags lärare för de kungliga barnen; konungafamiljen stod också ännu efter 30 år i vänskaplig brevväxling med honom. Genom skoningslösa yttranden om Napoleon och Alexander blef B. emellertid föremål för Frankrikes misshag, preussiska regeringen tvingades därför att utvisa honom, hvarvid han dock skarpt och modigt sökte häfda Sveriges värdighet. I maj 1808 återkom han från Königsberg till Stockholm, upphöjdes i adligt stånd och afgick i sept. som minister till London,

hvarifrån han återvände 1810. S. å. blef han kammarherre, förordnades sedermera upprepade gånger att under Wetterstedts frånvaro förestå hofkanslers-ämbetet och var 1813—40 ledamot i rikets allmänna ärendens beredning. 1814 invaldes han i Vitterhets- historie- och antikvitets-akademien, blef 1828 en af de aderton i Svenska akademien, 1835 friherre, 1836 ledamot af Vetenskapsakademien och 1839 filosofie hedersdoktor i Uppsala. Han dog ogift i Stockholm på juldagsmorgonen 1847.

Det var under vistelsen i Halle, som B. första gången offentligen uppträdde som skald. Redan då väckte han samtidens uppmärksamhet genom sitt noggranna iakttagande af metriken lagar. Framdeles blef han ock en mästare i verskonsten, särskild i behandlingen af hexametern. Hans bekantskap med och kärlek till den äkta antiken väckte hos honom afsmak för den franska skolans pseudo-klassicism, på samma gång de höllo honom fri från inflytande af romantiken, med hvars förnämste målsmän han för öfrigt under sin vistelse i Berlin stod i nära beröring. 1789 utgaf han, under pseudonymen Selmar, ett band *Gedichte*, hvilka, till följd af språkets och versbyggnadens förtjänstfulla behandling, ädrogo sig bl. a. Klopstocks uppmärksamhet. 1799 lät han i Paris trycka *Elegien, adbruck für freunde*, och 1804 utkom, med dedikation till Goethe, *Gedichte von Carl Gustav v. Brinckmann. Erstes bändchen*. Af hans *Philosophische ansichten* utkom första delen 1806. (Anteckningar till detta arbetes andra del finnas i det s. k. Brinkmanska arkivet.) Såsom diktare på sitt modersmål uppträdde han egentligen först 1821, då han vann Svenska akademiens stora pris för skaldestycket *Snillels verld*. Detta poem finnes i något omarbetadt skick intaget i hans *Vitterhetsförsök* (1842), hvilkas egentliga kärnpunkt utgöres af hans *Tankebilder* (4 böcker). Själf har han dock riktigt karakteriserat sig såsom snarare en poetisk människa än en skald, snarare läsare än författare. — B. var en mångsidigt bildad man; i synnerhet hade han ovanliga språkkunskaper. Genom sina vidsträckta intressen, sin opartiskhet och fördomsfrihet, förenad med stor välvilja och optimism, blef han en synnerligen afhållen sällskapsmänniska och tillhörde bl. a. Karl XIV Johans närmare umgängeskrets. — Ett märkligt drag är B:s stora beundran för Gustaf IV Adolfs karaktär. — Sin utomordentligt rikhaltiga och dyrbara boksamling (omkr. 20,000 band) skänkte han till Uppsala universitet. Hans stora handskriftsamling, det s. k. Brinkmanska arkivet, kom genom testamente till greve Trolle-Wachtmeister på Trolle-Ljunghj, där den ännu förvaras. Denna samling innehåller bl. a. en otrolig mängd bref från och till ut- och inländska statsmän, skaldar och vetenskapsmän samt vittra fruntimmer och vänninnor. Till Tegnér, som bland de svenske skalderna var den, till hvilken B. kände sig mest dragen och till hvilken han också stod i den vänskapligaste förbindelse, finnas 221 bref, till en grefvinna af Ugglas 124, till Rahel Levin 97 och slutligen till "Stella" (friherrinnan M. v. Schwerin) ej mindre än 3,349. Af G. Andersson utgafs en del af samlingen under titeln "Handlingar ur v. Brinkmanska arkivet på Trolle-Ljunghj" (I. 1859, II. 1865). Se minnesteckningar öfver B. af B. v. Beskow i Vet.-akad:s handl. (1847) och af J. Börjesson i Sv. akad:s handl., XXXIII, samt H. G.

Wachtmeister, "Bidrag till C. G. von Brinkmans biografi och karakteristik" (1871), och Elof Tegnér, "Diplomat, poet och filosof", i samlingen "Från farfarsfars och farfars tid" (1900). Jfr äfven K. F. W(erner), "C. G. von Brinkman om sig sjelf och ättlingar samtida" (i "Sv. autografsällsk:s tidskr.", del 2, 1895), och Carl Grimberg, "De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Preussen 1804—1808" (1903). — Depescher och bref till och från B. finnas för öfrigt utgifna af Léouzon le Duc, i "Correspondance diplomatique de E. M. Staël von Holstein" (1881), af F. Rühl, "Briefe und aktenstücke zur geschichte Preussens unter Friedrich Wilhelm III" (I, 1899), samt af E. Lewenhaupt, i "Ur Hans Järtas literära brefväxling" (I, s. å.). R—n. (L. W—m.)

Brinkmanska arkivet. Se Brinkman (K. G. von).

Brinnande kärlek, bot. Se Lychnis.

Brinnande lifsvatten. Se Alkohol 1.

Brinnbär, bot. Se Bringbär.

Brinning, dets. som förmultning, öfvergång till förruttelse. Ordet används särskildt om gödselns jästring och sönderdelning, efter hvilken process gödseln kallas brunnen gödsel.

Brinton [brɪn'tən], Daniel Garrison, amerikansk etnolog, f. 1837 i Pennsylvania, studerade medicin, blef under amerikanska inbördeskriget öfverfärdsläkare och slog sig 1865 ned som praktiserande läkare i Filadelfia. Dessutom har han utöfvat stor författarverksamhet. Mera betydande än hans medicinska arbeten äro hans forskningar i Amerikas etnologi, med hvilken han redan som student sysselsatt sig. 1884 utnämndes han till professor i etnologi och arkeologi vid "Academy of natural sciences" i Filadelfia och var därefter professor i amerikansk arkeologi och lingvistik vid Pennsylvanias universitet. En särskild förtjänst inlade B. genom att bilda en förlagsanstalt, som under hans ledning uteslutande sysselsatte sig med utgifvande af originalarbeten rörande de infödda rasernas i Amerika språk och kultur ("Library of aboriginal american literature"). Jämte dessa samt afhandlingar i tidskrifter har B. offentliggjort standardverket *The floridian peninsula, its literary history, indian tribes and antiquities* (1859) samt många andra viktiga fackskrifter. Han afled 1899. (G. Stg.)

Brinvilliers [brɪvɪljə], Marie Madeleine, markisinna de B., f. omkr. 1630, beryktad fransk giftblanderska, fick en sorgfällig uppfostran och gifte sig helt ung (1651) med en markis de B., men trädde snart i närmare förhållande till ryttmästaren J. B. de S:t Croix. Denne lärde henne att bereda ett fruktansvärdt gift, hvarmed hon för att komma i besittning af stora egodelar afdagatog bland andra sin fader och sina fyra syskon. Efter S:t Croix' död (1672) flydde markisinnan först till England, sedan till Tyskland och slutligen till Liège, där hon häktades. Hon fördes till Paris och afrättades 16 juli 1676, sedan hon förut genom tortyr trängts till fullständig bekännelse. Bland hennes papper fann man en redogörelse för hela hennes lefnad, som varit uppfyllt af de vildaste utsvärningar och de svartaste förbrytelser. Emedan användningen af hennes gift ("successionspulver") utbreddes sig med en förfärande hastighet, inrättade Ludvig XIV en

särskild domstol ("chambre ardente"), som hade till uppgift att undersöka och döma dylika förbrytelser.

Brinz, Aloys von, tysk rättslärare, f. 1820 i Algau, blef c. o. professor i romersk rätt i Erlangen 1852 och professor i samma ämne därstädes 1854, i Prag 1857, i Tübingen 1866 och i München 1871. Död därstädes 1887. Hans förnämsta arbete är *Lehrbuch der pandekten* (2 bd, 1857—71; ny uppl. i 4 bd 1872—95), som står högt i afseende på originalitet och skärpa. Under sin professorstid i Prag tog B. lifligt del i politiken som ledamot af böhmiska landtdagen (sedan 1861) och österrikiska riksrådet, där han vältaligt förfäktade de tyska intressena.

Brio (it., mus., liflighet, munterhet, eld. — Briosso, Con brio l. Allegro con brio, med eldigt och kraftigt föredrag.

Brio [brɪə], Friederike Elisabeth, "Friederike från Sesenheim", känd från Goethes biografi, f. 1752, d. 1813, lärde känna Goethe 1770 under hans uppehåll i Strassburg. Vid sina besök i hennes föräldrahem, prästhuset i Sesenheim, blef Goethe intagen af den behagfulla och naturliga unga flickan, som också förälskade sig i honom. Likväl ingicks ingen egentlig förlofning, och Goethe tycks aldrig haft för afsikt att gifta sig med henne, trots sin häftiga kärlek. I aug. 1771 lämnade Goethe Strassburg och skildes från Friederike, som efter hans afresa föll i en svår sjukdom. Goethes uppförande i denna sak har blifvit olika bedömdt och ofta klandradt. Hans försvarare framhålla, att han tidigt insåg, att Friederike genom sin bristande kultur skulle hämma hans utveckling och hindra hans framtidsplaner, hvarför han för sin kallelses skull gjorde slut på förhållandet. Hufvudkällan för kännedomen om denna episod i Goethes lif är hans egen skildring i "Dichtung und wahrheit". Se vidare biografer öfver Friederike B. af Lucius (2:a uppl. 1878), Bielschowsky (1880), Düntzer (1893) och Metz (1894). R—n B.

Broniska öarna, tolf små öar utanför inloppet till hamnen vid Pola, försedda med utanverk till denna stads befästningssystem. Deras stenbrott (grå marmor) hafva i senare tid lämnat material till nybyggnader i Berlin, Wien, München m. fl. städer.

Bronne [brɔn'n], stad i franska depart. Eure. 2,390 inv. (1901). Kyrkomöte 1050.

Brioschi [brɪə'ski], Francesco, italiensk matematiker, f. 1825 i Milano, d. 1897, blef 1855 professor i rationell mekanik, differentialkalkyl och geodesi vid universitetet i Padova. Han var 1862 generalsekreterare vid undervisningsministeriet i Turin och organiserade s. å. en k. teknisk högskola i Milano (1895 hade den i anslag 250,000 lire; åhörrare 397), vid hvilken han sedan dess var föreståndare och professor i hydraulik. 1865 utnämndes han till senator. Han kallades 1880 till korresp. ledamot af franska institutet och var sedan 1884 president i vetenskapsakademien i Rom. 1897 blef han ledamot af svenska vetenskapsakademien. — B. lämnade bidrag till de flesta af matematikens discipliner. Mest kända torde vara hans undersökningar öfver likheter af femte graden, hans studier öfver invarianter och kovarianter och i allmänhet hans algebraiska arbeten, som ådagalägga en utomordentlig förmåga att öfvervinna svårigheter, som komplicerade räkningar erbjuda. Hans lärobok i determinantteori (*La teoria delle determinanti e le sue applicazioni*,

1854), en af de första i ämnet, har varit af stor betydelse för denna teoris utveckling. H. v. K.

Brio'sco, italiensk konstnär. Se **Riccio** 1.

Brioso [briäsä], it., mus. Se **Brio**.

Briot [briä'], Charles Augustin Albert, fransk matematiker, f. 1817, d. 1882, professor i matematisk fysik vid Sorbonne i Paris, är mest känd genom de arbeten rörande differentialekvationer, som han jämte J. C. Bouquet 1856 publicerade i "Journal de l'école polytechnique". Genom dessa arbeten, hvilka hufvudföremål var studiet af en differentialekvations lösning i omgifningen af s. k. singulära ställen, fingo Cauchys fruktbara metoder en väsentligt utsträckt och fördjupad användning. Jämte Riemanns från helt andra synpunkter utgående undersökningar kunna dessa arbeten betraktas som grundläggande för den moderna teorien för differentialekvationer. B. utgaf äfven ett stort antal delvis ännu i bruk varande läroböcker i matematikens olika discipliner. H. v. K.

Briotte [briät'], fransk statsman. Se **Pomponne**, S. A. d. e.

Brioude [-öd], arrondissementshufvudst i franska depart. Haute-Loire (Languedoc), vid floden Allier. 4,741 inv. (1901). Tillverkning af bårder och snörmakeriarbeten. Staden eger en i romansk stil uppförd kyrka från 12:e och 13:e årh.

Briquetage [briketä'], fr. (af *brique*, tegel), byggn., rohbau-imitation, åstadkommen sålunda att väggytan öfverdrages med röd eller gul puts, hvar-etter därå med hvit färg målas streck, som efterlikna fogarna mellan tegelstenar. Den putsade ytans färg göres vanligen genom målning, men kan verkställas äfven genom färgtillsats i putsbruket.

Briquette [-kä't], fr., brikett. Se **Brikett**.

Bris (eng. *breeze*), *sjöv.*, i allmänhet vind, utan afseende på styrka och riktning. Man säger t. ex. styf, hård, frisk, laber och fin bris. I inskränkt bemärkelse är bris liktydigt med lagom stark kultje. R. N.*

Brisa'sngranat (ty. *brisanz*, af fr. *briser*, bryta, krossa). Se **Granat** och **Sprängämnen**.

Brisanta ämnen [brisa'nta; af fr. *briser*, bryta, krossa]. Se **Sprängämnen**.

Brisas, nordöstliga vindar. Se **Bendavales**.

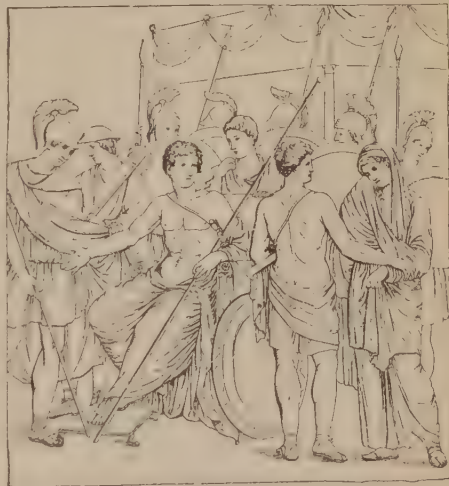
Brisbane [bri'sbein], hufvudstad i australiska staten Queensland, 40 km. från floden Brisbanes utlopp i Moretonviken. 105,734 inv. (1900). B. är utgångspunkt för tre järnvägslinjer och består af tvenne delar, n. och s. om floden, förenade genom en ståtlig järnbro. Det har flera vackra parker, 44 kyrkor, en stor parlamentsbyggnad af sandsten, operahus, bibliotek och botanisk trädgård, men består för öfrigt mest af oansenliga enväningshus af tegel eller trä. B:s industri är obetydlig, men det förmedlar nästan hela koloniens affärer med utlandet och de andra australiska koloniernas hamnar. Hamnen, hittills tillgänglig endast för fartyg af högst 5 m. djupgående, har genom farledens fördjupning gjorts tillgänglig för 8 m. djupgående fartyg. B. är säte för guvernören, en anglikansk biskop och en katolsk ärkebiskop. Anlagd 1825 såsom en filial för de svåraste brottslingarna från Sydney, har staden, sedan den 1842 öppnades för fria kolonister, växt ovanligt raskt.

Brisbane [bri'sbein], sir Thomas Makdougall, brittisk militär, koloniguvernör och astronom, f. 1773 å Brisbane house, Largs, Ayrshire, tjänst-

gjorde vid brittiska armén i Flandern 1793—95 och Västindien 1795—98, drog sig 1805 från aktiv tjänst, men följde 1812 som brigadgeneral sin vän Wellesley (Wellington) i pyreneiska fälttåget och innehade 1813—14 ett generalsbefäl i Canada under kriget med Förenta staterna. 1821—25 var han guvernör i Nya Syd-Wales och gynnade där på allt sätt immigrationen af fria kolonister, hvarjämte han befordrade uppkomsten af vin-, sockerrörs- och tobaksodling. Han uppmuntrade äfven till upptäcktsfärder, och efter honom hafva uppkallats den af Oxley under hans guvernörstid upptäckta floden B. samt staden af samma namn, nu Queenslands hufvudstad. Koloniernas finanser råkade under hans ämbetsid i stor oreda, hvilket föranledde hans återkallande. B. egnade sig först hemma å Brisbane house, sedan i det af honom upprättade observatoriet i Paramatta, i närheten af Sydney, åt astronomiska iakttagelser, hvilka ligga till grund för *The Brisbane catalogue of stars*. B. grundlade likaledes observatoriet i Makerstoun i Skottland, hvarest han under senare delen af sitt lif vistades. Han blef 1836 baronet, 1841 general och efter Walter Scotts död president för Royal society i Edinburgh. Han dog 1860. V. S.—g. K. B.

Brisebarre [bri'sba'r], Edouard Louis Alexandre, fransk vädevillförfattare, f. 1818, d. 1871, skref, tillsammans med Anicet-Bourgeois, Dumanoir o. a., mer än 100 teaterstycken: *La fole de Cagliostro* (1835), *Le tigre du Bengale* (1849, under titeln "En bengalisk tiger" ofta gifven i Sverige), *Léonard* (1863), *Les médecins* (s. å.) m. fl.

Bri'seis (grek. *Βρισηΐς*), grek. sag., "Briseus' dotter" (Hippodameia), tillfångatogs af Akilles

Briseis' bortförande. (Pompejansk väggmålning.)

vid eröfringen af staden Lyrnessos och blef hans älskarinna. Se vidare **Akilles**.

Brisement forcé [brismä'-], fr., kir., ett våldsam brytande af ett krökt eller vridet ben eller deformation af kroppsdelen, åt hvilken man önskar ge en bättre och riktigare form och funktion. Användes äfven, då ett illa läkt benbrott brytes upp igen, för

att erhålla bättre ställning, eller då en klumpigt rätas ut och bringas i riktigt läge. J. A.

Brisgau. Se *Breisgau*.

Brisinga (af "Brising", Frejas halssmycke, som enligt en gammal nordisk myt blef af Loke gömdt i

uroceanens djup), zool., ett släkte af sjöstjärnornas ordning bland stråldjuren. Detta märkliga djursläkte, som bildar typen för en egen familj, *Brisingidae*, har af Bronn och Häckel uppställts såsom en egen ordning, *Brisingastra*, vid sidan af ormsjär-

norna (ophiurorna) och de egentliga sjöstjärnorna (asteroiderna). Genom sitt yttre (den jämförelsevis lilla disken och de i ovanligt hög grad förlängda armarna) påminner det mycket om de förra, men de anatomiska detaljerna (de djupa och breda ambulakrallrännorna på armarnas undre sida, med deras två rader af kraftigt utvecklade vattenfötter, eller tentakler, närvaron af en dorsal madreporplåt och en mängd pedicellariier) anvisa släktet dess systematiska plats bland de senare. Två arter äro kända: 1) *B. endecacnemos* Asbj., med ständigt 11 armar och 20—30 tvärställda kalkribbor på hvardera armens inre hälft, samt 2) *B. coronata* G. O. Sars, med växlande antal armar (9—13) och omkr. 12 tvärställda kalkribbor på hvardera armens innersta tredjedel. Den förra, som upptäcktes 1853 i Hardangerfjorden på omkr. 178 m. djup af P. K. Asbjörnsen, har sedermera blifvit funnen vid Florø (13 mil n. om Bergen) och utanför Portugals kust på 1,781 m. djup. Den senare, som upptäcktes 1868 vid Skraaven i Lofoten (omkr. 68 $\frac{1}{2}$ ° n. br.) på 445—534 m. djup af G. O. Sars, är vidare funnen mellan Skottland och Färöarna på ett djup af 890 m. och utanför Irlands västkust på ett djup af 1,425 m. Båda arterna äro afgjort djupvattensdjur, inskränkta till Atlantiska oceanens s. k. "kalla area", där temperaturen håller sig nästan oförändrad vid fryspunkten, och de tyckas icke kunna trifvas ofvan 178 m. djup. Jfr G. O. Sars, "Researches on the structure and affinity of the genus *Brisinga*" (1875). A. Sg.*

Brisinga-men l. *Brisingasmycket* (isl. *men Brisinga*, *Brisingamen*), nord. myt., gudinnan Frejas halsklenod. Den fräntogs henne en gång af Loke, men återvanns af Heimdal. När Tor i kvinnodräkt reste till Jotunheim för att återtaga sin hammare, pryddes gudarna honom med detta smycke, för att jättarna skulle taga honom för Freja. I det fornengelska *Beowulfskvädet* nämnes *Brisinga*-mycket, bortfördt af Hama, som flydde för Eormenrics hat. (B—e.)

Brisingasmycket. Se *Brisinga-men*.

Brisling (stundom *Bresling*), zool. Se *Sillsläktet*.

Brismene, socken i Skaraborgs län, Frökinds härad. 2,550 har. 362 inv. (1903). Annex till Börstig, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Briss., i naturvetenskapliga namn förkortning för M. J. Brisson.

Brissac [brissa'k], en gammal, från landskapet Maine härstammande fransk adlig ätt, som ursprungligen hette Cossé, men tog namnet B. efter en besittning i landskapet Anjou.

1. Charles I de Cossé, greve de B., f. 1505, d. 1563, var en af Frans I:s dugligaste fältherrar i dennes strider med Karl V och Henrik VIII samt utmärkte sig särskildt i Pi monte 1543 och i Champagne 1544—46. Hos efterträdaren, Henrik II, kom han högt i gunst, tack vare Diana af Poitiers, och användes af honom mycket i diplomatiska värf. 1550 blef han marskalk af Frankrike, 1562 kommandant i Paris och 1563 guvernör i Normandie. Jfr Marchand, "Charles I de Cossé, comte de B." (1889).

2. Arthur de B., greve de Secondigny, mest känd under namnet baron de Gonnor, den föregående broder, f. 1512, d. 1582, deltog med ifver och utmärkelse i hugenottkrigen. 1567 utnämndes

han till marskalk af Frankrike, men blef 1574 misstänkt för att vara i hemligt förstånd med hugenotterna och på grund därpå insatt på Bastiljen, hvarest han dock frigafs följande år.

3. Charles II de Cossé, hertig de B., den förstnämndes son, omfattade med iver "ligans" sak mot hugenotterna och blef af hertigen af Mayenne 1594 utnämnd till kommandant i Paris, men överlämnade denna plats till Henrik IV, kom därefter i gunst hos denne, blef marskalk af Frankrike samt 1611 pär och hertig. Han stupade 1621 vid belägringen af St:t Jean d'Angély.

4. Louis Hercule Timoléon de Cossé, hertig de B., f. 1734, d. 1792, var under Ludvig XVI:s tid befälhafvare öfver schweizarna och guvernör i Paris samt blef 1791 befälhafvare för konungens konstitutionella garde. Under septembermorden blef han 1792 mördad af pöblen i Orléans.

Brisseau-Mirbel [brisså-], Charles François, fransk botanist. Se Mirbel.

Brisson [brisså-], Mathurin Jacques, fransk naturforskare, Réaumur's lärjunge, f. 1723, d. 1806, blef 1795 professor i fysik vid centralskolorna och Lycée Bonaparte. Hans egentliga fält var ornitologien, som han riktade genom beskrifning och afbildning af 320 nya fåglar, vid hvilkas systematisering han modifierade den linnéska klassindelningen. Hans *Ornithologia seu synopsis methodica sistens avium divisiones* (1760, med 261 kopparstick) beskriver 500 arter fåglar och var före Buffons "Histoire des oiseaux" det fullständigaste verket i sin art. B:s arbete öfver kroppars specifika vikt, *Pesanteur spécifique des corps* (1787), anses af fysiker såsom klassiskt. Han författade dessutom bl. a. en lärobok i fysik för de franska centralskolorna, hvilken blifvit översatt på flera språk.

Brisson [brisså-], Eugène Henri, fransk statsman, f. 1835 i Bourges, blef 1859 advokat i

Paris, där han äfven såsom medarbetare i tidningarna "Le temps" och "L'avenir national" och i tidskriften "La revue politique" gjorde skarp opposition mot kejsardömet. Af Seine-departementet valdes han 8 febr. 1871 till ledamot af nationalförsamlingen, där han framlade åtskilliga i radikal riktning gående motioner, såsom om amnesti för alla politiska

förbrytelser (sept. 1871). Han slöt sig till partigruppen "Union républicaine", hvarest president han blef. Sedan 1876 medlem af deputeradekammaren, har B. inom denna beklädt flera förtroendeposter: han utsågs i nov. 1881, efter Gambetta, till kammarens president, i hvilken egenskap han fungerade till 1885. 6 april s. å. trädde han, efter J. Ferry, i spetsen för ett kabinett, där han själf innehade justitieportföljen. Då den till undersökning af Tonkinfrågan tillsatta parlamentariska kommissionen yrkade på att eröfringarna eller protektoraten i Indokina skulle öfvergifvas, satte sig B. energiskt där-

emot och lyckades af kammaren utverka bifall till fullföljande af kolonialpolitiken och anslag därtill, men med så liten majoritet (4 röster), att B:s kabinett 7 jan. 1886 afgick. Af B:s parlamentariska verksamhet under den därpå följande tiden må påpekas hans uppträdande för återinförande af arrondissementangval (1889). Vid presidentvalet efter Carnot (27 juni 1894) fick B. 191 röster och efter Casimir-Périer (17 jan. 1895) vid första omröstningen högsta röstetalet, men vid den andra segrade Faure med 430 röster mot 361, som tillföll B. Från dec. 1894 till juni 1898 var han ånyo deputeradekammarens president. Efter ministären Mélines fall bildade B. 28 juni 1898 ett radikalt kabinett, i hvilket han själf blef konseljpresident och tillika inrikesminister. Som konseljpresident tog han det första afgörande steget till en rättvis lösning af Dreyfusaffären. Trots militärpartiets och nationalisternas våldsamma hotelser förmådde han nämligen ministerrådet att 26 sept. 1898 besluta, att Dreyfusprocessen skulle för revision hänskjutas till kassationsdomstolen. Kabinettet B. hade emellertid endast en svag och opålitlig majoritet i deputeradekammaren och störtades till följd därpå redan 25 okt. s. å., hvarefter Dupuy blef konseljpresident. B., som åtnjuter det högsta anseende för sin rättfärdighet och oegennytta, är fortfarande en af ledarna för det radikala partiet. Han valdes i jan. 1904 ånyo till deputeradekammarens president, men blef i jan. 1905 vid presidentvalet besegrad af Doumer. E. W.

Brissot [brisså-], Pierre, fransk läkare, f. 1478 i Fontenay-le-Comte (Poitou), med. doktor och professor i Paris, är bekant genom det angrepp, som han riktade mot galenismen och arabismen inom medicinen. Visserligen gällde striden endast en specialfråga, orten och sättet för anbringandet af åderlätning vid vissa bröstsjukdomar, men B:s uppträdande har sin stora betydelse däruti, att han ställde den direkta naturiakttagelsen som bevisningsmedel gentemot det slentrianmässiga litteraturstudiet. För något sådant var den tiden dock ännu långt ifrån mogen, och B. fann det rådlöst att lämna Paris och bosätta sig i Portugal, där han dog 1522. Hans enda skrift, *Apologetica disceptatio, qua docetur, per quæ loca sanguis multo debet in viscerum inflammationibus, præsertim in pleuritide*, utgafs först efter hans död (1525) och omtrycktes flera gånger. Striden mellan hans anhängare och arabisterna fortsattes emellertid ända till århundradets slut. R.T.—dt.

Brissot [brisså-], Jean Pierre, fransk jurist och revolutionsman, f. 1754 i Chartres, var först advokat, men öfvergaf snart detta yrke, bosatte sig i Paris och egnade sig åt litterär verksamhet. Utom några juridiska skrifter utgaf han 1782—86 "Bibliothèque philosophique du législateur, du politique et du jurisconsulte" (10 bd). I London utgaf han under en kort tid en tidskrift, "Journal de Lycée" (1783—84), som var afsedd att periodiskt meddela en framställning af Englands vetenskap och konst. Han stiftade 1788 i Paris "Société des amis des noirs" (Negervännernas samfund), på hvars uppdrag han begaf sig till Nord-Amerika. Vid underrättelsen om revolutionens utbrott reste han åter till Paris och utgaf där från 28 juli 1789 tidningen "Le patriote français", hvarest han med glänsande talang bekämpade det rojalistiska partiet. Han valdes i sept. 1791 till medlem af lagstiftande församlingen,

där han snart vann stort inflytande och såsom ledamot af utskottet för utrikes ärenden ("le comité diplomatique") blef den egentlige ledaren af Frankrikes utrikespolitik. B. ansåg, att ett krig med

utländska makter skulle gagna Frankrike, och han bidrog därför till framkallande af krigsförklaringarna 1792 och 1793. Han valdes i sept. 1792 till medlem af konventet. Där blef han en af Dantons och Robespierres ifrigaste motståndare och anslöt sig till girondisterna. "Les brissotins", såsom B:s anhängare kallades, uppgingo snart i girondisternas parti. I förening med girondisterna bekämpade B. energiskt, men utan framgång terroristerna. Han var en af de 31 konventsledamöter, som förklarades i akt 2 juni 1793. Han lyckades visserligen fly, men hann ej längre än till Moulins, där han arresterades. Därifrån fördes han till Paris, ställdes inför revolutionstribunalet, dömdes till döden och afrättades 31 okt. 1793. I fängelset författade han sina memoarer, som utgafs af hans son 1830 under titeln "Mémoires de B. sur ses contemporains et la révolution française". E. W.

Bristenstock, bergstopp i schweiziska kantonen Uri, 3,074 m. ö. h., ofvanför föreningen af Maderan- och Reuss-dalarna. Den bestiges från Amsteg vid S:t Gotthardsbanan.

Bristol [bri'stl]. 1. Stad och sedan 1888 eget grefskap (förut tillhörigt grefskapet Gloucester) i England, vid Fromes inflöde i Lower Avon, som 10 km. längre ned utfaller i Severn. Tillsammans med förstäder 328,842 inv. (1901). Biskopssäte. B., som är en af Englands äldsta och viktigaste handelsplatser, består af den egentliga staden, på högra flodstranden, samt förstäderna Redcliff, på vänstra stranden, och Clifton, säte för rika köpmän. Öfver Avon leder en 244 m. lång och 88 m. hög hängbro. Bland stadens öfver hundra gamla kyrkor märkas katedralen (byggd 1306—22, egentligen abbotkloster från 12:e årh.) samt S:t Mary in Redcliff, en praktfull gotisk sandstensbyggnad (1300—1500-talet). Bland de öfriga byggnaderna äro rådhuset (Guildhall, 1846), domstolsbyggnaden (Council house), börsen (1743), Bristol institution, teatern, Commercial rooms och Victoria rooms (med stor konsertsal) de förnämsta. — Flera inrättningar för vetenskap och konst finnas, bl. a. Bristol institution (öppnad 1823) med geologiskt museum och konstsamling. Bland undervisningsanstalter märkas det på enskild väg 1876 upprättade University college, bestående af "faculty of arts and science" och "faculty of medicine" med 16 professorer (1903), Merchant venturers' technical college, baptisternas och independenternas colleges, ett ateneum, ett seminarium för lärarinnor, flera latinskolor, den äldsta från 1532, m. fl. I Clifton står ett observatorium midt i de gamla romerska fästningsverken; där finnes och en botanisk trädgård. Mycket rikt är B. på välgörenhetsanstalter, däribland flera från medeltiden, bl. a. General hospital, det stora

stadssjukhuset (Infirmary) och Queen Elizabeth hospital, ett 1586 inrättadt barnhem; ett annat dylikt hyser öfver 2,000 barn. — B. är säte för en anglikansk biskop, Clifton för en katolsk. Industrien omfattar tillverkning af socker, tobaksvaror, maskiner, lädervaror, glas m. m. Den förr betydliga ylleväfnadsindustrien har dragit sig till orterna n. ö. om staden. — B., som en gång var Englands största sjöstad näst London, egde 1901: 170 fartyg om 64,965 ton; dess import hade 1900 ett värde af öfver 11,4 mill. pd st., exporten af 1,3 mill. pd st. Den förra omfattade mes. spannmål, kött, socker, petroleum, den senare järnvaror, tobak och koppar. 1901 inlöpte 8,332 fartyg, om nära 1,6 mill. ton. Hamnen anlades 1804—09, därigenom att man afledde Avon i en ny bädd och förvandlade den gamla flodbädden till 5 km. långa dockor (*Floating harbour*), och då Avon vid flodtid stiger 6—10 m., kunna de största fartyg lägga till vid kajerna. Dockorna utvidgades 1871—73, men då de likväl befunnos otillräckliga, bildades 1876 en uthamn med dockor vid Avons mynning (Avonmouth). — Enligt sagan grundades B. af en brittisk kung Brennus och omnämnes först under namnet *Caer Brito*. I 12:e årh. fick det ett befäst slott, i hvilket Stefan af Blois hölls fången och dog (1154) och som nedrefs af Cromwell. Det var redan i slutet af medeltiden västra Englands främsta sjöstad, och dess borgare deltog i Amerikas upptäckande genom att utrusta de expeditioner, som leddes af de båda upptäcktsfararna Cabot. Först på 1700-talet lyckades Liverpool gå förbi B. Från B. knötes de första ångbåtsförbindelserna med Amerika, men nu anlöpes B. icke af någon ångbåtslinje till denna världsdal.

2. Stad i nordamerikanska staten Connecticut, 27 km. v. om Hartford, vid New York- och New Englandjärnvägen. 9,643 inv. (1900). Mångsidig industri. — 3. Stad i Pennsylvania, vid Delaware, 30 km. ofvanför Filadelfia (midt emot Burlington i New Jersey), vid Pennsylvania railroad m. fl. järnvägar och ändpunkt för Delaware—Lehigh-kanalen. 7,104 inv. (1900). Lidfärd industri. — 4. Stad på gränsen mellan Tennessee och Virginia, vid Beaver creek, som lämnar drifkraft till bomulls- och yllefabriker, kvarnar och mekaniska verkstäder. 9,850 inv. (1900). — 5. Stad i Rhode Island, vackert belägen på en halfö i Narragansettviken. 6,901 inv. (1900). I staden ligger det 95 km. höga Mount Hope, bekant från de blodiga indiankrigen i slutet af 1600-talet. J. F. N.

Bristol [bri'stl], engelsk earltilt inom släkterna Digby och Hervey (se d. o.).

Bristol bay [bri'stl beɪ], en stor bukt, som Beringshaf gör omedelbart norr om Alaska-halvön på Nord-Amerikas västra kust.

Bristoldiamanter [bri'stl-], eng. *Bristol diamonds* 1. *Bristol stones*, stundom benämning på de färglösa, klart genomskinliga kristaller af kvarts (bergkristall), som träffas anväta på i närheten af Bristol förekommande, till stenkolformationen hörande järnmalmer (limonit). E. E.

Bristol-kanalen [bri'stl-], bukt af Atlantiska hafvet, på Englands västra kust, mellan Wales i n. och grefskapen Devon och Somerset i s. Den är 128 km. lång, 8—69 km. bred och sammanhängar i n. ö. med Severnflodens vikartade mynning. På dess norra kust ligger vikarna Carmarthen bay och Swansea bay,

på dess södra Barnstaple bay och Bridgwater bay. Tidvattnet stiger där 5,9—8,9 m. På senare tid ha till B:s skydd 4 fort anlagts, hvarjämte man på Severns stränder börjat bygga ytterligare befästningar, af hvilka batterierna vid Portishead skola skydda Bristol och batterierna yid Penarth head Cardiff. J. F. N. L. Wilson M.

Bristol-papper [bri'stl-], finlimmad kartong, som begagnas till teckningar med svartkrita och målningar med vattenfärg.

Brisure [-syr], fr., *her.*, bi-tecken (se d. o.).

Brita'nnia, det latinska namnet på England och Skottland. Namnet antages härleda sig af kymr. *brith*, brokig, och ha sin grund i de forne invånarnas (britternas) sed att måla kroppen med indigo; af de galliske kelterna kallades de därför *brythôn*, latiniseradt *britannii*. (På samma sätt kallades de fornskotska folkstammarna af romarna pikter, "de målade".) Den romerska provinsen B. delades 197 e. Kr. i *B. inferior* (södra B.) och *B. superior* (norra B.). Diocletianus bildade de 4 provinserna *B. prima* och *B. secunda*, tillsammans omfattande södra B., samt *Flavia Cæsariensis* och *Maxima Cæsariensis*, tillsammans bildande norra B.; en femte tillkom, då fältherren Theodosius, fader till kejsar Theodosius den store, 369 återeröfrade den del af Skottland, som kejsar Hadrianus uppgifvit. Denna femte provins kallades *Valentiniana*. De viktigaste städerna i B. voro på romarnas tid *Londinium* (London) och *Eburacum* (York). Jfr Albion. J. F. N.

Brita'nnia-bron, den storartade järnvägsbron öfver Menaisundet, mellan ön Anglesey och Wales. Den byggdes 1846—50 af Rob. Stephenson och Will. Fairbairn samt har sitt namn efter den midt i sundet liggande Britannia-klippan, på hvilken brons mellersta pelare hvilat. Bantågen passera genom

den i form af två parallella rektangulära rör i tunnlar bildade bröregeln, som stödes endast af de tre pelarna. B. är den största järnbjälksbro med hela väggar. Den är 563 m. lång och ligger på 32 m. höjd öfver vattenytan, så att de största fartyg kunna passera därunder. De två yttre spannen äro 70,4 m. vida, de två mellersta hvardera 140,2 m.

Brita'nnia cismarina, B. minor, lat. ("Britannien på denna sidan hafvet", "Mindre Britannien"), benämning på Bretagne.

Brita'nnia-metall, en legering af tenn, antimon och koppar, hvilken användes i stor utsträckning till gjutna och pressade husgerädsartiklar, såsom kok-

pannor, skedar, gafflar o. d. Legeringen har blå-hvit färg och är mycket smidbar vid vanlig temperatur; dess specifika vikt är omkr. 7,4. Hållfastheten är nära öfverensstämmande med tennets. Legeringen framställes så, att den behöfiga mängden antimon och koppar sammansmältes med en mindre del af tennet, hvarpå den erhållna legeringen i smält tillstånd blandas med resten af tennmängden. Britanniametall innehåller 80—90 proc. tenn, 1,5—5 proc. koppar samt resten antimon. I gjutna föremål af denna metall påträffas en ofta rätt afsevärd blyhalt, hvilken dock är till skada så till vida, att blyhaltig metall lättare anlöpes samt aflämnar giftiga blysalter till matvaror, som eventuellt förvaras i sådana kärl. Också föreskrives i tyska förordningar, att kokkärl af britanniametall ej få innehålla mer än högst 10 proc. bly. Britanniametall gjutes i stål- eller metallformar. Lötningen sker med snällod och boraxpulver. Britanniametall förekommer försilfrad eller förnicklad (alboid). S. k. algerisk metall är ett slags britanniametall med låg antimonhalt (1 proc. eller mindre). G. D.

Brita'nnia minor. Se Britannia cismarina.

Brita'nnicus. Tillnamn (efter faderns segerrika fälttåg i Britannien) för Tiberius Claudius Cæsar B., f. 41 e. Kr., son af romerske kejsaren Claudius och Messalina. B. blef efter sin moders död (48) på allt sätt tillbakaset af sin styfmoder, Agrippina, och förgiftades 55 e. Kr. af hennes son, kejsar Nero. B. är hufvudpersonen i Racines tragedi med samma namn (1669).

Brita'nnien, Nya, förr namn på den ögrupp i Melanesien, som nu kallas Bismarck-arkipelagen.

Britard [-tär]. Se Brizard.

Britchka. Se Britsjka.

Britter. Se Ritter.

British academy [bri'tij əkə'dəmi], "Brittiska akademien". Se Akademi, sp. 407.

British association for the advancement of science [bri'tij əsə'ʊsiəʃn fə θi ədvə'nsmənt əv sɑ'əns], "Brittiska samfundet för vetenskapens främjande", ett vetenskapligt engelskt sällskap, som stiftades 1831 af D. Brewster (se denne) och som hvarje år håller möte i någon större engelsk stad (icke i London, men någon gång äfven i en större stad i kolonierna). Sällskapet är deladt i 11 sektioner: för matematik och fysik, kemi, geologi, zoologi, geografi, nationalekonomiska vetenskaper och statistik, mekanik, antropologi, fysiologi, botanik samt pedagogik, hvar och en med en president, vice-presidenter, sekreterare och kommitterade. Det låter anställa vetenskapliga undersökningar och har haft stor betydelse för vetenskapens utveckling. Sedan 1833 har det utgifvit "Reports" öfver sina förhandlingar och arbeten.

British empire league [bri'tij ə'mpəɪə li'g]. Se Imperial federation league.

British isles [bri'tij aɪləs], eng. Se Brittiska öarna.

British museum [bri'tij mju:ziəm], en i London befinnlig nationalinstitution, innehållande böcker, handskrifter, vetenskapliga samlingar och konstsamlingar. Det är i sitt slag det största etablissemang i världen. För sin tillvaro har det att tacka engelsmännens samlarifver och fosterlands-kärl. Första anledningen till museets upp-

komst var ett af sir Hans Sloane (d. 1753) upprättadt testamente, i hvilket han erbjöd staten att för 20,000 pd st. (omkr. 360,000 kr.) inlösa hans rika bibliotek och naturhistoriska samlingar, hvilka kostat honom själf mer än 2½ gånger så mycket. Anbudet mottogs af parlamentet, och Sloanes samlingar förenades med den nyförvärfvade harleyska handskriftsamlingen och det cottonska biblioteket samt inrymdes i det för ändamålet inköpta Montague house, hvilket 1759 öppnades för allmänheten. Genom gåfvor (bl. a. en samling egyptiska fornsaker af Georg III och "King's library" af Georg IV) samt genom inköp (1805 af de s. k. "Townley marbles" och 1816 af "Elgin marbles" o. s. v.) ökades samlingarna småningom så, att en rymligare byggnad blef af nöden. En sådan, i jonisk

3) orientaliska tryckta böcker och handskrifter, 4) kopparstick och handteckningar, 5) egyptiska och assyriska fornsaker (före 1886 kallad orientaliska fornsaker), 6) grekiska och romerska fornsaker, 7) mynt och medaljer, 8) brittiska och medeltidsantikviteter samt etnografi. Biblioteket, som 1838 utgjorde 235,000 band, har nu öfver 2 mill. böcker, 55,000 handskrifter, omkr. 200,000 kartor och 100,000 musikaler. Dess förnämsta skatter äro: originalet till Magna charta (från 1215), Durham book (evangelierna på latin med mellanradig öfversättning på fornengelska, skrifven 698—720), Codex alexandrinus (se Codex), Mazarins-bibeln (tryckt omkr. 1455 af Gutenberg och Fust i Mainz och inköpt för 9,000 kr.); vidare den kolossala Memnonstoden, Rosette-stenen (hvars inskrift gaf uppslaget

British museum.

stil med tvenne flyglar och en 112 m. lång pelargång på den södra sidan, uppfördes 1823—47 af Rob. och Sydney Smirke. 1854—57 byggdes på den fyrkantiga gården en läsesal, som har en kupol af 32,8 m. höjd och rymmer ett handbibliotek på 20,000 band. 1895 utvidgades området ytterligare genom tomtköp i museets närhet. På grund af den stora tillväxten af samlingarna flyttades 1880—83 de naturvetenskapliga samlingarna till en i South Kensington uppförd nybyggnad, men denna nya anstalt, British museum of natural history, står under samma förvaltning som det gamla museet, ehuru under en särskild direktör. British museum innehåller — efter nämnda utbrytning, hvarigenom fyra afdelningar (zoologi, botanik, geologi och mineralogi) öfverflyttats till naturhistoriska museet, — 8 hufvudafdelningar: 1) tryckta böcker (1,7 mill. bd, ströskrifter, häften och kartor oräknade), 2) handskrifter (omkr. 46,000 volymer),

till tolkningen af hieroglyferna), assyriska minnesmärken från Ninive (med skulpturer från 10:e—7:e årh. f. Kr.), lämningarna af Mausoleum på Halikarnassos (från 352 f. Kr.), Elgin-galleriet (lämningarna af Parthenonfrisen, skulpturer från Theus' tempel och från Erechtheion m. fl. fornbyggnader i Aten). Mynt- och medaljsamlingen, som räknar 140,000 nummer, är en af de vackraste i Europa. Om den lifliga verksamheten inom etablissemang kan man göra sig en föreställning af följande siffror. Redan 1858 (året efter öppnandet) begagnades läsesalen af 190,400 personer, eller omkr. 600 dagligen. Antalet begärda böcker belöpte sig s. å. till 877,897, alltså i medeltal omkr. 3,000 om dagen. Under året 1903—04 besöktes biblioteket af 246,659 personer, hvaraf 209,713 kommo på läsesalen. Under samma tid användes i läsesalen 895,953 böcker och 31,521 handskrifter. Genom en parlamentsakt af 1814 erhöi museet rättighet

till ett exemplar af hvarje inom det brittiska riket till salu utbjuden skrift (således icke hvarje tryckt bok), men detta årstryck tycks stundom i betydelse stå tillbaka för de boksatter, som på annan väg, genom köp och gåfvor, införas med biblioteket. 1891, då museet genom lag erhöi 10,668 volymer, förvärfvade det genom köp 20,134 vol. och genom gåfva 5,018 vol. Under förvaltningsåret 1903—04 utgjordes hela tillväxten af 27,370 böcker (band och broschyrer), af hvilka 14,280 voro s. k. "arkiv-exemplar", 6,608 förvärfvades genom köp, 581 genom internationellt byte och 5,901 såsom gåfvor. Handskriftsamlingen ökades samtidigt med 133 nummer, 200 papyrer och 6,174 arkunder (handlingar o. d.). För tidsningars förvarande anslogs 1902 en summa af 18,000 pd st. (324,000 kr.) till uppförande

393 delar i stor kvart, hvar och en om 300 spalter. Ensamt afdelningen "England" omfattar 1,582 spalter och en index på 194 spalter. "Shakspeare" upptager 4,109 nummer, "Goethe" 1,500, "Schiller" 1,026 o. s. v. Inbunden utgöres katalogen af omkr. 70 band och kostar inemot 100 pund sterling (omkr. 1,800 kronor). — Förvaltningen af denna anstalt är uppdragen åt förtroendemän (*trustees*), som äro ansvariga inför parlamentet. Några bland dessa äro själfskrifna (ärkebiskopen af Canterbury, lordkanslern m. fl.); andra väljas ur de familjer, som gjort sig synnerligen förtjänta om inrättningen (Sloane, Cotton, Harley, Elgin o. a.). I spetsen för museet står en överbibliotekarie (*principal librarian*), och hvar och en af de åtta afdelningarna eger en föreståndare (*keeper*). Vid sex afdelningar finnas

British museum of natural history.

af en särskild byggnad i Hendon (en förstad till London), hvilken byggnad i år (1905) skall tagas i användning. Böcker utlånas icke från lokalen. Läsesalen, som har elektrisk belysning och sittplatser för 458 studerande, är öppen hvarje söckendag från kl. 9 f. m. till kl. 7 e. m. Biljetter för tillträde till läsesalen gifvas åt personer öfver 21 års ålder mot uppvisande af till överbibliotekarien ställd ansökan jämte uppgift om bostad och yrke samt rekommendation af någon husfader af erkänd samhällsställning (rekommendation af hotellegare för någon hans hyresgäst godkännes icke). Öfver boksamlingen fanns ännu för 25 år sedan endast en handskrifven katalog, men då denna hotade att taga ett alltför stort utrymme — den räknar 3,000 folioband — och dessutom var svårhandterlig, då det gällde att införa nya förvärf, började man 1881 trycka katalog; arbetet därmed afslutades 1902, men supplementband tryckas allt fortfarande årligen. Katalogen omfattar

dessutom *assistant keepers*. De öfrige tjänstemännen utgöras af *assistants* (amanuenser), till ett antal af 52. Därtill kommer en talrik vaktbetjäntpersonal. Utgifterna för British museum och "British museum of natural history" belöpa sig för år 1905 till 178,971 pd st. (3,250,113, ⁹⁶ kr.) förutom tillfälliga anslag till inköp och nybyggnader. Deraf utgå till bokinköp 22,000 pd st., till bindning 8,470 pd st., till tryck af kataloger 4,292 pd st., till tjänstemännens aflöning 86,230 pd st. och till naturhistoriska museet 53,168 pd st. — Jfr R. Cowtan, "Memories of the British museum" (1871). R. G.

British museum of natural history [bri'tiʃ mjo-ʃəm əv nə'tjʃrəl hi'stri] i South Kensington, England, en i romansk stil uppförd storartad byggnad, innehållande statens naturhistoriska samlingar, som förut förvarades i British museum, men som 1880 --83 flyttades till den nya byggnaden, till hvilken parlamentet 1873 beviljade 80,000 pd st. Det består

af fyra afdelningar: en zoologisk, en geologisk-paleontologisk, en mineralogisk och en botanisk, hvar och en under en föreståndare (*keeper*), med en gemensam direktör. För öfrigt lyder museet under samma *trustees* som British museum. Se vidare den auktoritativa "General guide to B."

British school [bri'tiʃ skɔ'l]. Se Arkeologiska institut.

British South Africa company [bri'tiʃ sau'th æ'friko ka'mpeni], Brittiska sydafrikanska kompaniet, ofta förkortadt B. S. A. C. och än mera känt under namnet *Chartered company*, är det sista och viktigaste af de stora handels- och kolonialkompanier, som uppstodo i det brittiska väldet under 19:e årh. (se *H a n d e l s k o m p a n i*). I likhet med de öfriga "chartered companies" upprättades det uteslutande genom enskild kapitalsammanslutning, med syfte att begagna privilegier från infödda höfdingar till att uppodla områden, som förut ej tillhört brittiska väldet och som engelska staten ej trott sig kunna eller böra taga sig an. Stiftarna af B. S. A. C. leddes särskildt af oro för att den guldförande sydafrikanska högslätten skulle falla i händerna på Storbritanniens medtäflare och planen att genom järnväg förena Kap och Kairo därmed hindras. Å sin sida har engelska staten förlänat kompanierna ett privilegiebref ("charter"), som gör dem till juridiska personer och förlänar dem en rad höghetsrättigheter (att utfärda förordningar, upprätta polis och militärstyrka, upptaga skatter och tullar för förvaltningsändamål m. m.), men samtidigt pålägger dem en mängd förpliktelser (t. ex. slaf-handels bekämpande) och förbehåller riksregeringen både kontroll öfver deras verksamhet och godkännande af deras beslut i viktigare frågor. I motsats till merkantilsystemets kompanier ha de nutida aldrig handelsmonopol inom sitt verksamhetsområde. — I dessa former upprättades och privilegierades B. S. A. C. 1889 på 25 år, för verksamhet inom ett område, som begränsades åt söder och öster (mot Brittiska Betsjuanaländ, Transvaal och Portugals kolonier), men lämnades alldeles obestämdt mot norr. Den ledande anden var Cecil Rhodes, som biträdades af flera framstående statsmän och finansmän. De grufkoncessioner, som flera af stiftarna redan förut erhållit af matabelernas mäktige höfding Lobengula, öfvergingo på B. S. A. C., som började sin verksamhet genom att fortsätta järnvägs- och telegraflinjerna från Kimberley och anlägga en körväg till hjärtat af det nya landet. Kompaniets historia sammanfaller därefter i hufvudsak med Rhodesias (se *R h o d e s i a* och *S y d - A f r i k a*); dess område, fördeladt på tre administrationsområden, sträcker sig nu ända upp till de stora sjöarna i Central-Afrika. Brittiska regeringen har emellertid utvidgat sin kontroll öfver landets styrelse 1894 och 1898; sistnämnda år erhöles äfven egentliga eller södra Rhodesias kolonister en begränsad representation. Då landet — ensamt af de kompanistyrda kolonierna — lämpar sig för invandring af européer, är kompaniregeringen i detta fall mer än annars en övergångsform, som i sinom tid skall aflösas af själfstyrelse; och fordringarna därpå äro redan nu ganska ifriga. Därvid erbjuder emellertid det finansiella läget svårigheter, i det att kompaniets utgifter nästan hvarje år betydligt öfverstigit inkomsterna och kompaniet alltså anser sig berättigadt till en anseelig ersättning, om dess styrelse skall

upphöra. — Sina inkomster får kompaniet dels genom offentliga pålagor, dels genom försäljning af jord samt gruf- och järnvägskoncessioner; själf idkar det knappast direkt några näringar, men innehar en stor del af aktiekapitalet i Rhodesias många gruf- och järnvägsbolag. Ehuru B. S. A. C:s aktieegare ännu aldrig erhållit någon utdelning, ha dess aktier (lydande på 1 pd st. = 18 kr. 16 öre) dock ständigt hållit sig i högt pris; och aktiekapitalet, som ursprungligen var 1 mill. pd st. (18,160,000 kr.), har småningom höjts till 6 mill. (108,960,000 kr.), hvarvid de nya aktierna vanligen utsläppts till ett pris betydligt högre än namnvärdet. — Litt.: Mermeix, "Le Transvaal et la Chartered" (1897); och Carton de Wiart, "Les grandes compagnies coloniales anglaises du 19:e siècle" (1899). E. Hkr.

Britmässe-sommaren kallas af allmogen fyra dagar omkr. 7 okt. (den heliga Birgittas dag), hvilka merendels utmärkas af en vacker väderlek. Folktron fann i denna omständighet en verkan af det nämnda helgonets förböner. Britmässesommaren motsvarar nordamerikanernas "indian summer".

Brito, hamnplats i republiken Nicaragua, bestämd till västra ändpunkt för Nicaraguakanalen på grund däraf att det bland hamnarna på Stilla hafskusten ligger närmast Nicaraguasjön. Dock måste hamnen, som blott är 27 har stor, utvidgas och skyddas med dammar för att kunna tjäna den blifvande trafiken.

Brito, Bernardo de, portugisisk historieskrifvare. Se *Portugisiska litteraturen*.

Britoma'rtis, en fordom på Kreta dyrkad gudinna, äfven kallad Diktynna samt ursprungligen en gudomlighet för jägare och fiskare.

Briton Ferry [bri'tn fe'ri], stad i engelska grefsk. Glamorgan (Wales), vid mynningen af Neath. 6,961 inv. (1901). Järnverk, zinkblecksfabrikation.

Brits (ty. *britsche l. pritsche*), en uteder vägen anordnad liggläplats af trä, vanligen afsedd för flera personer. Britsen lutar svagt ifrån väggen, dess invid och längs denna senare gående hufvudgård bildas genom en långsgående och något högre lagd bräda. Britsar användas i vaktrum, baracker, kvarnar m. fl. st.

L. W. son M.

Britsjka (ry. *britsjka*, po. *bryczka*), ett slags lätt, öppen vagn, så byggd, att man om natten kan ligga i den, brukad i Ryssland och Polen.

Britter l. **Britter**

(lat. *britanni l. britōnes*, eng. *britons*), en till den kymriska afdelningen af de keltiska folken hörande stam, de äldste historiskt kända invånarna i nuv. England. Efter dem benämnde forntidens greker och romare såväl England, Wales och Skottland som Irland de "brittiska barna" (lat. *Britanniae, Britannicae insulae*), och efter dem bär ön Storbritannien ännu i dag sitt namn. Se vidare England och Kymriska språket. — I våra dagar är ordet britter liktydigt med engelsmän.

Brittiska Belutsjistan (eng. *British Baluchistan*). Se *Belutsjistan*.

Brittiska Betsjuanaländ (eng. *British Bechuanaland*). Se *Betsjuanaländ*.

Brittiska Burma. Se Burma.

Brittiska Central-Afrika (eng. *British Central Africa protectorate*), britiskt territorium i Central-Afrika, proklameradt som protektorat 14 maj 1891, omfattande östra delen af det brittiska området i Central-Afrika, högländerna vid floden Sjire och vid sjön Njassa, motsvarande hvad som förr kallades Njassaland. Arealen uppgifves olika: den vanligaste uppgiften är 121,400 kvkm. +6,900 eng. square miles). Det styrdes till 1 april 1904 af brittiska utrikesministeriet (*foreign office*) genom en "commissioner", som emellertid från nämnda dag sorterar under kolonialministeriet (*colonial office*). Befolkningen bestod 1904 af 481 européer och omkr. 990,000 infödingar. Det är ett i medeltal 1,000 m. högt bergland med branta sluttningar och svalt, t. o. m. rått klimat (årsmedeltemperaturen är i Blantyre 18,7° C., varierande mellan 35,2° i nov. och 7,1° i juli). Under regntiden, nov.—mars, falla 11,300—1,500 mm. regn. Växtvärlden är mycket rik. Infödingarna tillhöra bantunegrerna; de viktigaste stammarna äro mannunje, yao, angoni, watonga, wahanga och wakonde. Förvaltningens säte är Zomba (Samba) eller Domasi, 65 km. n. ö. från Blantyre, områdets viktigaste ort med missionsstation, vidsträckt plantager och 6,000 inv. Handelen, som går öfver Sjirefloden eller öfver Njassa, steg 1904 i införsel till 207,685 pd st. och i utförsel till 27,409 pd st. De viktigaste importvarorna äro bomullstyg, lämsedel och järnarbeten, medan utförseln omfattade kaffe, elfenben och kautsjuk (17,868 pd st. 1903—04). Andra exportartiklar äro oljefrön, rhinoceroshorn, flodhästtänder, strophanthusfrön, vax och ris. Sistnämnda sädeslag lämnar skörd af bästa beskaffenhet, och äfven hvetet, som nyligen införts, lofar framgång. Hafre och korn gå till i högre belägna trakter, där äfven merinosfår och hästar från Natal synas trivas. Områdets inkomster täcka ej ännu utgifterna, men ökas årligen. Kolonisationsarbetet inom området har utgått från Livingstones upptäcktsfärder och verksamhet vid öfre Sambesi, Sjire och sjön Njassa från 1853 till hans död i Chitamba, s. om sjön Bangweolo. Från hans verksamhet daterar sig ej blott missionsarbetets, utan äfven den brittiska handels och det brittiska inflytandets utbredning i dessa nejder. Den engelska "universitetsmissionen" har verkat här sedan 1861 (hufvudort ön Likoma i Njassasjön), den skotska frikyrkans mission ("Livingstonia mission"), med Bandawe vid Njassasjön som hufvudort, sedan 1875 och den skotska kyrkans mission, med hufvudort i Blantyre, sedan 1876. 1878 bildades för kommersiella och filantropiska syften "African lakes company". Slafjägarnas härjningar och portugisernas framträngande, särskildt Serpa Pintos pionjärfärder, påskyndade upprättandet af brittisk förvaltning. Njassaland ställdes i maj 1891 under brittiskt protektorat, och 22 febr. 1893 erhöll området sitt nuvarande namn. Dess gränser reglerades genom öfverenskommelser med Tyskland (1 juli 1890), Portugal (juni 1891) och Kongo-staten (12 maj 1894). Protektoratet gick raskt framåt i materiell och andlig odling under sin dragande förste brittiske "commissioner", sir H. H. Johnston (1891—97). Landet synes alltjämt stå i ett raskt framåtskridande: vägar byggas, post- och telegrafstationer anläggas, och plantagerna, särdeles

kaffeplantagerna, utvidgas alltmer. Litt.: Lucas, "Historical geography of the british colonies", IV, 2. (1897), sir H. H. Johnston, "British Central Africa" (s. å.), E. Foa, "Du Cap au lac Nyasse" (s. å.), C. B. Vyvyan, "Précis of information concerning the British Central Africa protectorate" (1901), H. L. Duff, "Nyassaland under the foreign office" (1903), och J. E. S. Moore, "The Tanganyika problem" (s. å.). J. F. N.

Brittiska Columbia (eng. *British Columbia*), största provinsen i Dominion of Canada, uppkallad efter floden Columbia, som tillhör den med sitt öfre lopp, begränsas i v. af Stora oceanen, i ö. af Klippbergen till 54° n. br., därefter 120:e längdgraden, i s. 49:e breddgraden (staterna Washington, Idaho, Montana), i n. 60:e breddgraden (vid kusten går nordgränsen endast till 56° n. br.). Med tillhörande öar, af hvilka de viktigaste äro Drottning Charlottas öar och Vancouver, har provinsen en areal af 965,100 kvkm. med 178,657 inv. (1901) eller blott 0,2 på 1 kvkm., däraf 24,523 indianer. Det mest utmärkande draget i landets natur är parallellismen mellan dess båda hufvudkedjor, som omsluta det mellanliggande plålandet. Närmast den af långa fjordar genomskurna kusten gå Kaskadbergen, en fortsättning af Förenta staternas kustberg; de hafva en bredd af omkr. 190 km. och äro således snarare ett bergmassiv än en kedja i egentlig mening. Deras västra sluttningar, som utom vid Fraserflodens mynning nå ända till hafvet i branta afsatser, äro tack vare det fuktiga milda klimatet beväxna med präktiga skogar af jättestora douglas-tallar och andra barrträd. På östra sidan, med dess ringare fuktighet, äro skogarna mindre täta och profilen mindre brant. Hufvudkammen har en höjd af omkr. 1,500 m. och saknar nästan alldeles toppar. Det inre plålandet delas i klimatiskt hänseende genom 51:a och 53:e breddgraden i tre delar. Södra delen behöfver artificiell bevattning för jordbruket, men har utmärkta betesmarker, på hvilka nötkreatur och hästar om vintern kunna gå ute i det fria. I mellersta delen (mellan 51° och 53°) är fuktigheten större och skogarna tätare; nybyggerna ligga på 600—700 m. höjd, och hvetet mognar ännu på 900 m. höjd. I norra delen idkas ej sädesodling. I ö. begränsas plålandet af Klippbergen, hvilka i s. hafva en medelhöjd af 2,000—2,600 m. och bära flera snöhöjda toppar, af hvilka Robson peak (4,176 m.) är den högsta. Bergskedjan skäres af ett stort antal mer eller mindre tränga och lätt farbara pass, såsom Yellow head l. Leather Pan (1,134 m.), något s. om 53° n. br., mellan en gren af Fraser och Miette, ett tillflöde till Athabasca; Athabascapasset, som ligger mellan Mount Brown och Mount Hooker och förmedlar förbindelsen mellan Whirlpool, en gren af Athabasca, och en biflod till Columbia; Kicking-horse (1,614 m.), genom hvilket kanadiska pacifikbanan går, mellan Columbias bäcken och Bow river, en af södra Saskatchewan's källfloder. Landets hufvudflod är Fraser, närmare 1,300 km. lång, som upptrinner i närheten af Athabascas källor och strömmar genom plåtan i en djup cañon utom under sitt nedersta lopp. Sydöstra delen tillhör Columbias öfre lopp. I n. v. genomflytas Kaskadbergen af Stikine, Nass, Skeena m. fl. mindre floder; Liard och Peace i n. ö. gå till Mackenzie.

Klimatet är vid kusten ett mildt och fuktigt kust-klimat med regn på vintern, men på platån torrt och stäppartadt med mycket kall vinter och varm sommar, så att på höjder öfver 1,000 m. det blott förekommer två frostfria månader. Jordbruk och boskapsskötsel äro ännu föga utvecklade, men hafva goda förutsättningar. Vid Fraser och dess biflod Thompson ligga omkr. 155,000 kvkm. för jordbruk tjänlig mark, vid Columbia omkr. 55,000 kvkm. 1891 funnos endast 44,500 hästar, 127,000 nötkreatur, 49,000 får, men antalet har sedan dess betydligt ökat. I allmänhet har man hittills mest tillgodogjort sig de minerala tillgångarna, fiskrike-domen, villebrådet och skogen. Bituminösa kol finnas företrädesvis på Drottning Charlottas öar och Vancouver, 1900 brötos 1,6 mill. ton. Det produktiva kolområdet anslås till 35,600 kvkm.; i Klippbergen vid passet Crows Nest finnas goda antracitkol. Af guld har provinsen 1862—1900 producerat för 67,4 mill. doll., däraf 1900 ensamt 4,7 mill. doll.; det finnes mest i Cariboobergen vid öfre Fraser och i Cassiarbergen nära den norra gränsen; äfven silfvermalm har börjat brytas på flera ställen (1897 för 3,8 mill. doll.), hvarjämte riklig tillgång finnes på järn-, bly- och kopparmalm. Fisket gaf 1900 en afkastning af öfver 5,2 mill. doll., salfångsten 35,523 skinn. Industrien, af hvilken skogsverksrörelsen är viktigast, producerade 1891 för öfver 50,4 mill. doll. i varor. Den 1885 fullbordade kanadiska pacifikkbanan, som med sina bilinjer 1900 var inom provinsen 2,104 km., har i hög grad främjat utvecklingen af landets naturliga rikedomar och gjort B. till ett led i förbindelsen mellan Europa och den yttersta östern. I spetsen för provinsens förvaltning står en af generalguvernören utnämnd "lieutenant-governor" med ett kabinet. Lagstiftande församlingen räknar 38 medlemmar, af hvilka 6 bilda det verkställande rådet. Till Canadas senat sänder prov. 3, till dess underhus 7 ombud. Skolundervisningen är obligatorisk och kostnadsfri. Högre läroanstalter saknas ännu. Koloniens inkomster uppgingo 1903 till 2,044,630, utgifterna till 3,393,182 doll., stats-skulden till 8,539,878 doll. Dess huvudstad var före Vancouvers förening med B. (1866) New Westminster, en skapelse af guldfebern 1857—58, numera Victoria, på ön Vancouver. En annan viktig plats är staden Vancouver, öfverlandsjärnvägens ändpunkt.

B. omfattar de fordom under namnen Nya Kaledonien, Nya Georgien, Nya Norfolk, Nya Cornwall, Vancouver och Stikine- (Stakeen-) territoriet bekanta områdena, hvilka stodo under uteslutande kontroll af Hudson-bay-kompaniet, som hade sina handelsposter vid kusten och i det inre landet. Upptäckten af guld vid Fraserfloden på 1850-talet nödvändiggjorde insättandet af en kolonialregering, och 1858 konstituerades B. till en brittisk koloni, hvars gräns i n. först var Skeena-floden och Findlay-armen af Peacefloden, men efter 1866 60:e breddgraden. S. å. förenades ön Vancouver med kolonien, som 1871 ingick i Dominion of Canada. Litt.: Begg, "History of British Columbia" (1894), Somerset, "The land of the muskeg" (1895), och Gosnell, "Year book of British Columbia" (ärl.). (J. F. N.)

Brittiska Guyana. Se Guyana.

Brittiska Honduras (eng. *British Honduras*), engelsk koloni i Central-Amerika, på östra kusten af

halvön Yucatan, mellan 18° 29' och 15° 54' n. br. samt 89° 10' och 87° 50' v. lgd, begränsad af Mexico och Guatemala i n., v. och s. samt af Hondurasviken i ö. 19,580 kvkm. 37,479 inv. (1901), däraf 19,140 män och 18,339 kvinnor, således blott 1,6 inv. på 1 kvkm. Utanför kusten ligga många korallref och sandbankar samt de till kolonien hörande öarna Turneffe och S:t George Cay. Kusten är flack, sumpig och skogbevuxen. Många mindre floder utflyta där, såsom Belize och Hondo, som är gränsflod mot Mexico. Vid dessa floders mynnningar finnas mycket fruktbara slätter. Det inre landet upptages af de föga kända Cockscombergen, som i Victoria peak nå 1,100 m. ö. h. De väldiga skogarna innehålla en mängd dyrbara träslag, såsom mahogny, cedreler (cedrar), järnträ, kautsjuk och guttaperka, sassaaparill, blåträ m. fl. Klimatet är fuktigt och hett, om än något mildrat af passaden. Jultemperaturen är 28,4°, januaritemperaturen 24,4°, årsmedeltemperaturen 26,7°; regnmängden stiger till 1,944 mm. Gula febern förekommer ofta, men är icke endemisk. Befolkningen är sammanträngd till kusten och består mest af kariber, negrer, mulatter samt af 500 hvita. Flertalet tillhör katolicismen. Kolonien har 42 offentliga och 6 enskilda skolor med omkr. 3,700 lärjungar. Ett fattighus, ett sjukhus och ett dårhus finnas. Hufvudnäringen är trävarurörelsen, som också lämnar den viktigaste exportvaran. 1901 exporterades för 2,7 mill. kr. trä, däraf för 1,88 mill. kr. blåved, för lika mycket mahogny och för 70,000 kr. cederträ. Vidare lämnade skogen samma år till export för 82,000 kr. kautsjuk och för 85,000 kr. tuggummi. Af frukter utfördes bananer och kokosnötter för tillhopa 756,000 kr.; hvarförutom ananas, kakao, sockerrör, kaffe, peppar, ris, majs, muskotnötter och vanilj odlas i mindre skala, men ej exporteras. Under odling voro 1900: 18,793 acres. Fisket gaf 1901 för 54,000 kr. sköldpadd samt för 9,000 kr. svamp till export; industrien inskränker sig till några sockerkvarnar. Hela exporten steg 1902—03 till 280,290 pd st., importen till 252,634 pd st. Sjöfarten omfattade 416,420 ton. Koloniens inkomster stego till 53,416 pd st., dess utgifter till 51,902 pd st., statsskulden till 34,736 pd st. (1901—02). Hufvudstad är Belize (se d. o.). — Kusten upptäcktes af Columbus, men togs ej i besittning af spanjorerna, utan först 1638—40 af sjöförare och smugglare under skotten Wallis' ledning. Då deras ättlingar längre fram hindrades i sin träexport af spanjorerna,ingo de skydd af England, som i freden i Paris 1763 utverkade att dem rätt att drifva denna handel; därmed kom området direkt under Englands öfverhöghet. Gränsen mot det spanska Mexico fastställdes 1786, och då engelsmännen 1836 ville utvidga området, inlade Förenta staterna protest, hvilket ledde till tvistigheter, som bilades först 1859. 1853 hade området förklarats för koloni, men lydde under Jamaica ända till 1884, då det blef en själfständig koloni. Litt.: Fowler, "A journey across the unexplored portion of British Honduras" (1879), Gibbs, "British Honduras" (1883), och Morris, "The colony of British Honduras" (1884). "Handbook of British Honduras" (utg. af Bristowe och Wright) utkommer årligen. J. F. N.

Brittiska Indien. Se Indien.

Brittiska Kaffraria. Se Kaffraria och Kapkolonien.

Brittiska Nord-Amerika (*British North America*), gemensamt namn på de brittiska besittningarna i norra Amerika, omfattar — med undantag af Alaska och Grönland — hela landet mellan Atlantiska oceanen i ö., Norra ishavet i n., Stilla oceanen i v. och Förenta staterna i s. Gränsen till de sistnämnda bestämdes 1846. Arealen är, däri likväl ej inberäknade polarhavets öar, 9,718,370 kvkm. med 5,59 mill. inv. (1901). Däraf komma på Dominion of Canada 9,589,700 kvkm. med 5,372,000 inv., på New Foundland 110,670 kvkm. med 216,615 inv. och på Labrador, som är förenadt med det sistnämnda, 18,000 kvkm. med 3,634 inv. Jfr Amerika och Canada.

Brittiska Nord-Borneo (eng. *British North Borneo*), brittiskt protektorat på nordöstra kusten af Borneo, mellan 3° 52' n. br. (Guraberget) och 7° 25' n. br. (Kap Sampanmangio), begränsadt i v. af sultanatet Brunei och i s. af nederländska Borneo samt för öfrigt af Syd kinesiska hafvet, Sulu- och Celebes-sjön. Arealen beräknas till 73,240 kvkm. Folkmängden, som, då engelsmännen först togo landet i besittning, uppgick till knappt 120,000, men nu anses uppgå till inemot 200,000 pers., består af muhammedanska malajer och kineser vid kusten samt ladjaker i det inre af landet. Kusten är rikare på vikar än någon annan del af Borneo, flera bildande goda hamnar. Om det inre eger man ännu endast ofullständig kännedom. På västra sidan gå flera bergskedjor, och i n. ligger det höga Kini Balu, 4,175 m. De förmästa floderna äro Kinabatangan, öfver 300 km. lång och farbar med ångbåt ett långt stycke, och Segamah på östra kusten, båda försedda med grunda deltabildningar, Marudu, Bongon och Bengkoka på norra kusten samt Padas på västkusten. Klimatet är icke osundare än i andra tropiska trakter och fördrages tåmligen väl af europeerna. Regntiden börjar med nordöstmonsunen i okt. 1. nov. och räcker till jan. 1. febr., därefter följer en torr tid till juni, då mindre regn börja falla. Nederbörden uppgår till omkr. 3 m. för år. Hvarken cykloner eller jordskalf förekomma. Hela landet är en enda ofantlig skog, rik på nyttiga trädslag, som lämna byggnadsvirke, möbelträ, färgämnen, droger, gummi och kautsjuk, samt på vilda djur: elefanter, noshörningar, bufflar (sannolikt *Bos Banting* och *Bos gaurus*), flera hjortarter, orangutang och andra apor, vildsvin, en björn (*Helarctos eurypilus*), en liten tiger (*Felis macrocelis*) och en panter (*Leopardus marmoratus*) samt en mängd mindre däggdjur och fåglar (bl. a. salanganen). Krokodiler äro mycket allmänna, ormarna däremot få. Bland de kulturväxter europeer och kineser infört intages första platsen af tobak, af hvilken vara 1903 exporterades för 231,361 pd st. För öfrigt odlas peppar, sockerörter, gambir, manilahampa, Liberiakaffe, bomull och indigo, hvarjämte infödingarna odla sago (*Metrozylon Davis* och *Metrozylon Rumphii*), arekapalmer, ris, tapioka, majs, ingefära, batater, bananer etc. Kanel och muskot växa i vildt tillstånd öfver hela landet. I sin helhet är landet ytterst rikt på produkter, och det fattas endast arbetskrafter för att taga vara på dem. Stenkol af utmärkt beskaffenhet finnas på flera ställen, äfven järn-, koppar- och tennmalmer hafva anträffats samt något guld. Den lätthet,

hvarmed kolonister och köpmän etablerat sig och förvärvat jord, har ovanligt hastigt ökat varuomsättningen med utlandet. Den inre samfärdseln förmedlas genom en omkr. 170 km. lång järnväg, som går från Brunei-viken till det inre af landet och har sin andra ändpunkt i Jesselton vid den längre åt n. liggande Gayaviken. Exporten, som bestod af trä och åkerbruksalster, fågelbon, guano, gutta-perka, gummi, vax m. m., steg 1903 till ett värde af 4,212 mill. doll., importen till 3,229 mill. doll. Utmärkta hamnar äro Sandakan, Marudu, Kudat och Ambong. Landet tillhör Brittiska Nord-Borneo-kompaniet med styrelse i London och förvaltas af en guvernör; vid hans sida finnes ett kolonialråd, bestående af den högre förvaltningspersonalen och valda ombud bland de infödde höfdingarna. Det är deladt i 9 provinser, hvar och en under en resident. Kompaniet slår eget kopparmynt och utfärdar sedlar (dollars). — Sabah, såsom landet förr kallades, tillhörde dels sultanen af Sulu, dels sultanen af Brunei. 1865 hade en Förenta staternas konsul af den sistnämnde erhållit land i denna del af Borneo och bildade ett amerikanskt bolag för att exploatera denna besittning, men kolonisationsförsöken misslyckades, och ett engelskt bolag kom 1877 i besittning af koncessionen. Spanjorerna, hvilka menade sig ega protektorat öfver sultanens af Sulu besittningar, protesterade mot denna koncession, men afstodo 1885 från sina anspråk. I maj 1882 ombildades bolaget till ett aktiebolag, "British North Borneo Company", som s. å. fick sina rättigheter erkända af brittiska regeringen. Aktiekapitalet var 2 mill. pund sterling. I maj 1888 proklamerades officiellt det brittiska protektoratet, och från 1 jan. 1890 ställdes äfven ön Labuan under kompaniets förvaltning. Hufvudstad är Sandakan. (J. F. N.)

Brittiska Nya Guinea. Se Nya Guinea.

Brittiska och utländska bibelsällskapet. Se Bibelsällskap.

Brittiska riket. Se England och Storbritannien.

Brittiska Sambesi (*Zambesia*), en förr använd sammanfattande, icke officiell benämning på det område i Syd-Afrika, som numera officiellt kallas Bechuanaland protectorate och Rhodesia.

Brittiska Somaliland (eng. *Somaliland protectorate*), brittiskt skyddsområde på Afrikas nordöstra kust, på Somalihalvön, utefter Adenvikens södra strand, mellan 43° 15' och 49° ö. lgd. Areal 155,000 kvkm. 154,000 inv. Landet genomdrages af två bergskedjor, som innesluta Vadi Nogal, en på mineral och skogsprodukter rik dal, genom hvilken går den stora handelsvägen från Ogaden till kusten. Invånarna äro en blandningsras mellan galla och arabiska element; de äro skickliga köpmän, krigiska och fanatiska muhammedaner. De viktigaste kustorterna äro Zeila, Bulhar, Berbera och Karam, af hvilka i första rummet märkes Berbera (se d. o.) med god hamn. Hela områdets import steg 1903 —04 till 417,075 pd st. och utförseln till 344,659 pd st.; den senare omfattade guld, elfenben och sibet från Abyssinien, saffran, gummi, harts, hudar, kaffe, strutsfjädrar m. m. — Området, som 1875 eröfrats af Egypten, måste under mahdistkriget 1884 utrymmas af kedivens trupper. Då ingrepo engelsmännen och besatte en del af kuststräckan,

hvilken fick namnet Somali coast protectorate och lades närmast under residenten i Aden, som administrativt tillhörde presidentskapet Bombay. Från indiska kejsardömet öfvertogs landets förvaltning 1 okt. 1898 af brittiska utrikesministeriet. Dess gränser ha närmare bestämts genom öfverenskommelser med Frankrike 1888, Italien 1891 och 1894 samt Abessinien 1897. Genom sistnämnda öfverenskommelse afstod England sydvästra delen af området med staden Harrar. Sedan 1899 har en höfding Hadsji Muhammed ben Abdullah, kallad "den galne mullan", sökt bilda ett själfständigt väld samt bekämpat såväl engelsmän som italienare och abessinier. Upprepade fälttåg mot honom, i synnerhet 1901—03, ledde trots stora ansträngningar ej till hans infångande. 1904 lyckades general Manning med indiska trupper och en boer-frikår driva honom öfver gränsen, hvarefter han 1905 med italienska regeringen träffat en uppgörelse, genom hvilken äfven hans förhållande till engelsmännen lär ha reglerats. Somalikusten har för England betydelse såsom en station på vägen till Indien. Kustorternas handel har på de sista åren något aftagit till följd af den franska kolonien Djibutis uppblossning. Landet är mycket besökt af engelska sportsmän för jaktens skull; ett betydligt område är under namn af "Aden reservation" förbehållet som jaktrevir för officerarna vid garnisonen i Aden. Litt.: Swayne, "Seventeen trips through Somaliland" (1890, 2:a uppl. 1900), Potocki, "Sport in Somaliland" (1899), Pease, "Somaliland" (3 bd, 1902), Mac Neill, "In pursuit of the 'mad' Mullah" (s. å.), och Peel, "Somaliland" (1903). J. F. N.

Brittiska språket. Se Kymriska språket.

Brittiska sydafrikanska kompaniet. Se British South Africa company.

Brittiska öarna (*British isles*), ögrupp vid Europas västkust, bestående af hufvudöarna Storbritannien och Irland, ön Man, Hebriderna, Orkney-öarna, Shetland-öarna och flera mindre, hvilka enligt officiella uppgifter hafva en areal af 314,339 kvkm. (enligt Strelbitsky 314,036,6 kvkm.) och en folkmängd af 42,940,000 inv. (1904). Ögruppen ligger mellan 60° 52' (ön Unst) och 49° 53' n. br. (Scilly-öarna) och mellan 1° 45' ö. lgd (Lowestoft ness) och 10° 40' v. lgd (Blaskets utanför Dingle bay på Irlands västkust). Enligt Strelbitsky utgör Storbritannien 217,720 kvkm., Irland 83,751, kustöarna vid Storbritannien 5,865, kustöarna vid Irland 564,6, Hebriderna 3,093, Orkney-öarna 1,044, Shetland-öarna 1,422 samt ön Man 577 kvkm. Inalles uppgifvas biöarna vara 1,127 stycken. (J. F. N.)

Brittiska Öst-Afrika, det sammanfattande namnet på det stora, under brittisk förvaltning stående område i östra Ekvatorial-Afrika, som administrativt bildar de tre protektoraten Brittiska Öst-Afrika-protektoratet, Uganda och Sansibar. Det begränsas i s. af Tyska Öst-Afrika, i v. af Kongostaten, i n. af Egyptiska Sudan och Abessinien, i ö. af Italienska Somaliland och Indiska oceanen. Dess areal beräknas till nära 700,000 kvkm. och invånarfantalet till öfver 5 mill. Det delvis ännu endast ofullständigt utforskade området höjer sig från ett smalt låglandsbälte vid kusten i afsatser inåt. Mellan floderna Umba och Sabaki uppstiger omkr. 180 km. från kusten, öfver

den 300—400 m. höga plåtan Buraberggruppen till öfver 2,000 m. höjd och n. v. därom Kiulu- och Ulu-bergen. N. v. om det på tyskt område liggande Kilima-ndjaro delas det inre plåtalandet af en djup, genom vulkaniska krafter bildad sänka, i hvilken liggå flera sjöar: Naivasja-, Baringo-, Rudolf- och Stefanie-sjöarna. På östra sidan af denna sänka liggå Aberdarebergen (4,200 m.) och det snötäcktå Kenia (5,600 m.), på västra sidan Maubergen (2,900 m.) och Elgon (4,300 m.). Sistnämnda bergmassa öfvergå mot norra stranden af Victoriasjön till ett kuperadt landskap. De största floderna äro Sabaki, Tana och Juba, som alla afflyta till Indiska oceanen. Längst i v. vattnas landet af Nilens tillflöden. Klimatet är tropiskt, vid kusten med två regntider (mars—juni, okt.—jan.), i sjöområdet med regn alla tider af året. Hälsoförhållandena vid kusten äro ogynnsamma. Väster om den 10—20 km. breda kustremsan mellan Umba och Tana, med tropisk växtlighet, utbreda sig till Kilima-ndjaro och Kiulubergen ofruktbara trakter, beväxna med högt, hårdt savanngräs jämte akacior och euforbiaarter, slutligen öfvergående i en vattenlös öken. Tanas stränder äro omgifna af en smal remsa odlingsbar jord; Vitu och särskildt öarna Lamu och Manda utmärka sig för stor bördighet, och äfven nedanför de vulkaniska bergstrakterna möter man odlingsbara trakter, men det bästa och bördigaste landet ligger i Ugandaprotektoratet kring norra stranden af Victoriasjön och sträcker sig, afbrutet af stora träsk och sterila berggrupper, till Albert-sjöarna. Djurvärlden är rik, i synnerhet på de torra stäpperna. Den innefattar elefanter, noshörningar, lejon, antiloper, giraffer och flodhästar. I vissa trakter förekomma noshörningarna i farlig ymighet. Befolkningen består af araber, indier och suahili på kustplatserna, bantustammar af olika namn inåt landet, i väster uppblandade med inflyttade gallafolk (wahuma), hvilka idka boskapskötsel, medan de underlydande bantustammarna bruka jorden. På högsplatserna ö. om Rudolfsjön bo äfven gallafolk. I n. v. vid öfre Nilen påträffas egentliga negrer, i s. v. masaitammar, i kustlandet mellan floderna Tana och Juba somalifolk. Småväxta ursprungliga jägarstammar finnas spridda öfver området.

Historia. Intill midten af förra århundradet var det inre landet fullständigt okänt. Kuststräckan var ej alldeles okänd för antikens geografer, och Mombasa omtalas som en blomstrande handelsstad af medeltida arabiska skriftställare. Det besöktes 1497 af Vasco da Gama och brändes 1505 af Almeida samt 1528 af Nuno da Cunha. Arabernas handelsvälde på denna kust var ständigt en nagel i ögat på portugiserna, hvilka 1592 i Mombasa grundade ett fäste och gjorde det till hufvudort för sina besittningar på Afrikas nordvästkust. 1698 drevos de från dessa trakter af imamen af Maskat, hvars egentliga väld omfattade sydöstra Arabien. En af Maskats härskare, Sejjid Said, öfverflyttade 1840 till Sansibar och konsoliderade med kraftig hand sitt väld öfver kustområdet. Vid hans död, 1856, skildes sultanatet Sansibar från Maskat, och det kom snart i allt lifligare förbindelse med europeiska makter. Kort förut hade missionärerna Krapf och Rebmann bragt de första underrättelserna om det inre af dessa trakter till Europa (1844—45),

och området kring Victoria- och Albert-sjöarna blef närmare känt genom Burtons, Spekes och Bakers resor, medan Stanleys besök i Uganda 1875 gaf uppslaget till en liflig missionsverksamhet. Den östafrikanska slafhandeln hade sedan 1820-talet förfallit upprepade engelska interventioner hos imamen af Maskat och sultanen af Sansibar, vanligen resulterande i fördrag med slafhandeln inskränkande bestämmelser. Engelska intressen i dessa trakter stärktes genom den regelbundna ångbåtsförbindelse "British India steam navigation company" 1872 upprättade mellan Sansibar, Indien och Europa. Åt detta bolags direktör (sedermåra sir) William Mackinnon erbjöd sig sultanen 1877 att upplåta hela kustområdet, men planen strandade på engelska regeringens motstånd. Då emellertid utskickade från "Sällskapet för tysk kolonisation" 1884 med höfningar i det inre landet afslöt fördrag om landafträdelser, blef det nödvändigt att genom internationella aftal bestämma sultanens verkliga maktområde på fastlandet samt afgränsa Englands och Tysklands intressesfärer. Detta skedde genom en öfverenskommelse mellan Tyskland och England 29 okt. 1886. Som gräns mellan de båda intressesfärerna bestämdes floden Umba. I maj 1887 erhölet af Mackinnon bildadt engelskt kolonisationssällskap ("British East African association") af sultanen koncession på alla förvaltningsrättigheter i området Mrima samt hans territorier och dependenser mellan Umbafloden och Kipini (nära Tanas mynning) med tillhörande öar. Sällskapet ombildades i april 1888 till Imperial British East Africa company, som 3 sept. s. å. erhölet kungligt fri-bref med höghetsrätt inom de förvärfvade områdena (det hade äfven slutit fördrag med oberoende höfningar inne i landet). En ny koncession af sultanen erhöles 9 okt. 1888, där bolagets finansiella förpliktelser till honom noga reglerades. Uppror bland de infödde och trister med tyskarna gjorde bolagets ställning mycket svår under den närmast följande tiden. Tysk-östafrikanska sällskapet gjorde anspråk på ön Lamu, den bästa hamnen n. om Mombasa, samt det lilla sultanatet Vitu. En till förmån för det engelska bolagets af belgiske statssekreteraren Lambertmont fälld skiljedom vann ej afseende. Tysken Karl Peters sökte 1889 på egen hand med vapenmakt införlifva Uganda med den tyska intressesfären, och våren 1890 förbereddes en officiell tysk expedition till dessa trakter under Emin pasjas ledning. Engelska regeringen gaf bolaget endast lamt understöd; först en af bolaget sänd väpnad styrka under mr Jackson gjorde Peters' ställning i Uganda ohållbar, så att han efter afslutandet af fördrag med konung Mwanga lämnade landet. Alla dessa tvister uppgjordes emellertid genom det tysk-engelska fördraget af 1 juli 1890. Mot erhållande af Helgoland och engelskt erkännande af dess rättigheter inåt de stora sjöarna afstod Tyskland sina anspråk på Lamu och Vitu, hvarjämte den engelska intressesfären framflyttades i n. till floden Juba och Victoriasjön n. om 1° s. br. med tillstötande land (Uganda) kom under kompaniets maktområde. Med Tysklands medgifvande proklamerades i juni s. å. brittiskt protectorat öfver sultanatet Sansibar. Redan i aug. 1889 hade sultanen åt bolaget upplåtit sina städer, öar och besittningar väder kusten n. om Kipini upp till Kismaju invid Jubaflodens mynning. Uganda

besattes (dec. 1890) för kompaniets räkning af kapten Lugard, som till juni 1892 under oerhörda svårigheter där sökte häfda dess inflytande mot upproriska stammar och af stridande missionärer ledda partier. Genom öfverenskommelse med engelska regeringen, som till Uganda utsändt sir Gerald Portal att ordna förhållandena, drog sig kompaniet officiellt därifrån utan att dock utrymma sina poster (mars 1893), och i juli s. å. lämnade kompaniet äfven förvaltningen af Vitu, som det innehafte sedan 1891. Sir Gerald Portals rapport om sin mission, där behållandet af Uganda, byggandet af en järnväg och kompaniets upphörande som politisk eller administrativ korporation rekommenderades, blef i det hela bestämmande för engelska regeringens hållning. Brittiskt protectorat öfver det egentliga Uganda proklamerades 19 juni 1894. I mars 1895 beslöt kompaniets delegater motvilligt att uppgå sitt fri-bref, sin koncession från sultanen af Sansibar och alla sina egodelar och rättigheter i Öst-Afrika mot en ersättning af 250,000 pd st., hvaraf $\frac{1}{5}$ betalades af engelska staten och det öfriga af Sansibar. Finansiellt hade bolaget misslyckats, men dess pionjärsarbete måste skattas synnerligen högt. 15 juni 1895 proklamerades hela området från kusten till Ugandas gräns (inberäknadt Vitu) som ett brittiskt protectorat. Därmed var hela Brittiska Öst-Afrika ställt direkt under brittiska regeringens förvaltning. Se vidare Brittiska Öst-Afrika-protectoratet, Sansibar och Uganda samt under dessa artiklar anförd litteratur. (V. 8-g.)

Brittiska Öst-Afrika-protectoratet (eng. *East Africa protectorate*), brittiskt skyddsområde, utgörande mer än två tredjedelar af Brittiska Öst-Afrika, hvars västliga del utgör Uganda-protectoratet. Utaf sultanens af Sansibar nominella besittningar hör hit den 10 eng. mil breda kuststräckan från Tyska Öst-Afrikas nordgräns (Umbafloden) till Kipini, Lamu-arkipelagen och trakten kring hamnen Kismaju, hvilka områden utarrenderats till England, medan däremot äarna Sansibar och Pemba bilda ett särskildt protectorat. Områdets sydgräns är bestämd genom öfverenskommelser med Tyskland af 1886, 1890 och 1893, landgränsen i ö. och n. ö. genom öfverenskommelse med Italien af 1891; i v. gränsar det till Uganda. Arealen beräknas till 467,500 kvkm. med omkr. 4 mill. inv., däribland 500 europeer och 25,000 asiater (mest araber). Om naturbeskaffenhet, växt- och djurvärld samt befolkning se Brittiska Öst-Afrika. Förvaltningens säte och handels huvudort är Mombasa (25,000 inv.) med nya hamnanläggningar. Andra betydande hamnplatser äro Melinde, Lamu, Port Durnford och Kismaju. Området är indelat i 7 provinser med sammanlagt 22 distrikt samt ett ännu ej organiseradt område i n. v. Provinserna äro Sejjidieh (hufvudstad Mombasa), Ukamba (hufvudstad Nairobi), Tanaland (hufvudstad Lamu), Jubaland (hufvudstad Kismaju), Kenia (hufvudstad Fort Hall), Naivasja (hufvudstad Naivasja) och Kisumu (hufvudstad Kisumu l. Port Florence). De båda sistnämnda provinserna utgjorde till 1 apr. 1902 östprovinsern i Uganda-protectoratet. Sultanatet Vitu, under brittiskt protectorat sedan 1890, utgör nu i administrativt hänseende en del af provinsen Tanaland. Hufvudvägarna äro den stora karavägen till Uganda och den 940 km. långa, smalspåriga Uganda-

järnvägen från Port Kilindini vid Mombasa till Port Florence vid Victoria njansa (byggd 1896—1902). På floderna Tana och Juba gå ångbåtar resp. 480 och 650 km. upp. Mombasa står i regelbunden ångbåtsförbindelse med Indien och Europa genom en engelsk, en tysk och en österrikisk linje. Utførseln går hufvudsakligen till England, Indien och Nord-Amerika. Af inførseln kommo 1903—04 28,4 proc. från Indien, 28,1 proc. från England och 12,7 proc. från Tyskland. Importen steg 1903—04 till 436,947 pd st. och exporten till 159,815 pd st. De viktigaste exportvarorna voro elfenben (för 24,039 pd st. från protektoratet och för 25,843 pd st. från Uganda), kautsjuk, spannmål, hudar och horn. Mombasa besöktes 1903—04 af fartfartyg till ett sammanlagdt tonnage af 647,908. Handeln går mest genom indiska köpmän (banianer). Ris, majs och flera sädeslag odlas i låglandet, bomulls- och tobaksodling har börjat företagas och experiment anställas med syfte att uttröna möjligheterna för bomullsodling i stor skala. Protektoratets mineralrikedom är ännu mycket ofullständigt känt. — Myntet är den indiska rupien och Maria-Theresia-thalern (2 rupier och $2\frac{1}{4}$ annas). — Statsinkomsterna stego 1903—04 till 108,857 pd st., utgifterna beräknades s. å. till 361,000 pd st. — I spetsen för förvaltningen står en "commissioner" och högste befälhavare samt i hvarje provins en "subcommissioner". Befolkningens flertal hyllar hedniska religioner, men vid kusten har muhammedanismen gjort åtskilliga framsteg. Kristen missionsverksamhet utförs af 10 olika sällskap, hvaraf 2 äro romersk-katolska. Förutom den anglikanska Church missionary society, som har biskop i Freretown nära Mombasa, märkas metodister, presbyterianer, den tyska Leipzig-missionen och en svensk-amerikansk mission i Tanaland. — Sedan området ställts under direkt brittisk förvaltning har dess materiella utveckling gått raskt framåt, och man väntar sig stora resultat af den med oerhörda kostnader åvägabragta järnvägsförbindelsen mellan kusten och Victoria njansa. Den 1904 framkomna planen att upplåta en del af området till en judisk sionistkoloni är under utredning, men har framkallat stark opposition. Det har bebådats, att området möjligen redan 1905 skall öfvergå från utrikes- till kolonialministeriets förvaltning. Litt.: Thomson, "Through Masailand" (1886), Lugard, "The rise of our east african empire" (2 bd. 1893), Mc Dermott, "British East Africa" (1895), Strandes, "Die portugisenzeit von deutsch und englisch Ost-Afrika" (1899), Johnston, "The colonization of Africa by alien races" (s. å.) och "The Uganda protectorate" (2 bd, 1902), Purvis, "Handbook of British East Africa and Uganda" (1900), och Gregory, "The foundation of British East Africa" (1901). J. F. N. V. S—g.

Britton [brɪ'tn], John, engelsk arkeolog, f. 1771, d. 1857, var autodidakt och författade en otrolig mängd skrifter, bl. a. de präktigt illustrerade *The architectural antiquities of Great Britain* (5 bd, 1805—14; ny uppl. 1826—28), *The cathedral antiquities of England* (14 foliobd, 1814—35) samt flera populära land- och ortbeskrifningar, hvari han först af alla förenade topografisk och antikvarisk skildring.

Britz (bei Berlin), by i preussiska regeringsområdet Potsdam. 8,538 inv. (1900). B. är en

förstad till Berlin, med mångsidig industri och betydlig trädgårdsskötsel.

Briva Isaræ. Se Pontoise.

Brive [briv] l. Brive-la-Gaillarde, arrondissementshufvudstad i franska depart. Corrèze (Limousin). 16,513 inv. (1901). Tillverkning af kvarnstenar, senap och olja, handel med tryffel, vin, kastanjer, boskap m. m. B. har en handelsdomstol och ett college. Där föddes ministern Dubois 1656 och marskalken Brune 1763.

Brive-la-Gaillarde [briv-la-gaja'rd]. Se Brive.

Brivodürum, romarnas namn på staden Briare.

Brix, stad i Böhmen. Se Bräx.

Brixe'llum, det nuv. Brescello, var en befäst stad i det forna Gallia cispadana, vid Padus (Po). I B. dödade sig kejsar Otho år 69 e. Kr.

Brixen (lat. *Brizina*, it. *Bressanone*), stad i Tyrolen, vid Eisaks och Rienz' sammanflöde, 558 m. ö. h. 5,783 inv. (1900). Säte för en furstbiskop. Katedral med utmärta målningar.

Brixham [briksəm], hamnstad i engelska grefsk. Devon, vid viken Tor bay, midt emot staden Torquay. 8,622 inv. (1901). Betydligt fiske. Vilhelm af Öranien landsteg där 1688.

Brixia, romarnas namn på Brescia (se d. o.).

Brixton [bri'kstn], stadsdel i sydligaste London, hörande till distriktet Lambeth. 84,226 inv. (1901). Många villor och trädgårdar samt ett stort tukthus.

Briza L., bot., växtsläkte af fam. *Gramineæ*. Den svenska floran efter däraf endast en art, *Br. media* L. (darrgräs, skäligräs), som är en af Skandinavien allmänast kända och täckaste gräsarter (se fig.) samt lätt igenkännes på sina hjärtlika eller ägg-rundt hjärtlika, något hoptryckta, violettblunda, hviträndiga, hängande ax. Vippgrenarna äro härfin, till följd hvaraf axen vid minsta skakning råka i rörelse. Däraf härleder sig växtens svenska namn. Såsom prydnadsväxter odlas i vårt land *Br. maxima* L. och *Br. minor* L., båda från södra Europa, den förra utmärkt genom stora, tjocka, aflångt ägg-runda, den senare genom små, triangulära ax. F. R. K.*

Brizard [-sär] l. Britard, Jean Baptiste, fransk skådespelare, f. 1721, d. 1791, tillhörde Théâtre français 1757—86 och egde härliga gåfvor för framställande af hjältegestalter. Det var på B:s hufvud, som Voltaire en gång, efter en representation af "Brutus", på åskådarnas uppfordran satte en lagerkrans.

Brizeux [-sö], Julien Auguste Pélage, fransk skald, f. 1803 i Bretagne, d. 1858. B. författade idyller och landliga berättelser, hvilka utmärka sig för behagfull diktion, enkelhet och allvar. Från Bretagne hämtade han ämnen för nästan alla sina skildringar: *Marie* (1831), *Les ternaïres* (1841), *Les breïtons* (1845—47), *Primel et Nola*

(1852) m. fl. Hans "Œuvres complètes" utgafvos senast 1879—84.

Brzo (grek. *Βριζό*), grek. myt., en gudinna, som dyrkades i synnerhet på Delos, af kvinnorna, och ansågs såsom sjöfarandes skyddarinna. Man offrade åt henne ländtdjur och frukter. Sina orakel meddelade hon i drömmar.

Brjansk, en af Rysslands äldsta bergsstäder, i guvern. Orel, vid floden Desna, där järnvägarna Riga—Orel, B.—Brest och Moskva—Kijev korsa hvarandra. 23,520 inv. (1897). De stora skogarna i grannskapet lämna utmärkt skeppsmaterial och järnhyttorna förträffligt stångjärn. Järngjuterier och tillverkning af järnvägsskenor. Betydlig handel med hampa, trävaror, beck och tjära. Nära B. finnas en gevärsfabrik och klostret Svenskoj, anlagdt 1288.

Brjoehovski-öarna, en ögrupp i Jenissei-deltat, på sommaren en mycket besökt fiskeplats.

Br. m. Se Brevi manu.

Brno [by'no], tjechiskt namn på Brünn.

Bro, förkortning för brutto.

Bro kallas hvarje konstruktion, som öfver ett vattendrag, en kanal, dalgång, väg eller dylikt tjänar att uppbära en väg, järnväg eller kanal. Efter sitt ändamål indelas broar uti gångbroar, körbroar, vägbroar, gatubroar, järnvägsbroar och brokanaler. En liten gångbro benämnes spång; en vägbro eller järn-

bro: svängbroar (fig. 1, 2), vid hvilka den rörliga bron vridar sig i horisontalplanet omkring en central tapp, på hvilken bron vanligen under rörelsen äfven hvilat; rullbroar (fig. 3), vid hvilka den rörliga brodelen på två eller flera rader af rullar föres rakt åt ena sidan; klaffbroar (vindbroar; fig. 4), hvilka fällas upp, vridande

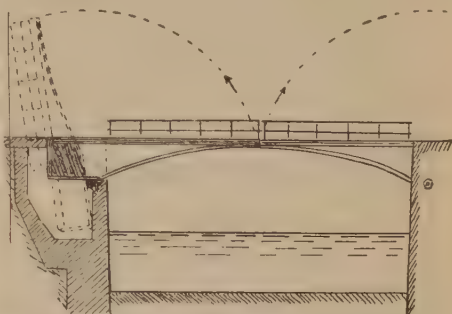

Fig. 4. Klaffbro. Punkterade linjer visa klaffarnas läge, då bron är öppnad för sjöfarten.

sig omkring horisontala axlar, tills de oftast med motvikter försedda broklaffarna stå lodrätt eller nära lodrätt; och lyftbroar, vid hvilka den rörliga brodelen lyftes antingen endast med ena änden, så att omastade fartyg där kunna pas-

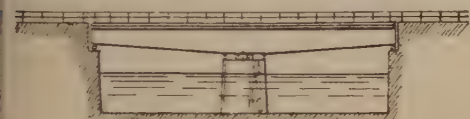

Fig. 1. Svängbro, stängd för sjöfarten.

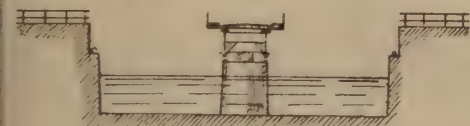

Fig. 2. Svängbro, öppnad för sjöfarten.

vägsbro kallas äfven viadukt, i synnerhet om den icke leder öfver vatten. Benämningen "brokanal" (eller akvedukt, se d. o.) betecknar att kanalen uppbäres af bron, hvaremot man med kanalbro sedan gammalt menar en öfver en kanal ledande bro. En järnvägsbro öfver en väg kallas vägport, då öppningen ej är större, än hvad som fordras för vägen och trafiken å densamma. — Efter sin anordning kunna broar indelas i fasta och rörliga. Vid dessa senare kan

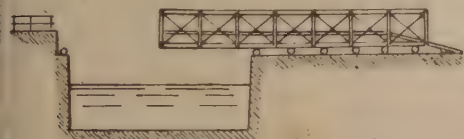

Fig. 3. Rullbro, till hälften öppnad.

hela bron eller en del af densamma föras undan, så att farkoster kunna släppas genom bron. Rörliga broar finnas af många typer. De vanligaste

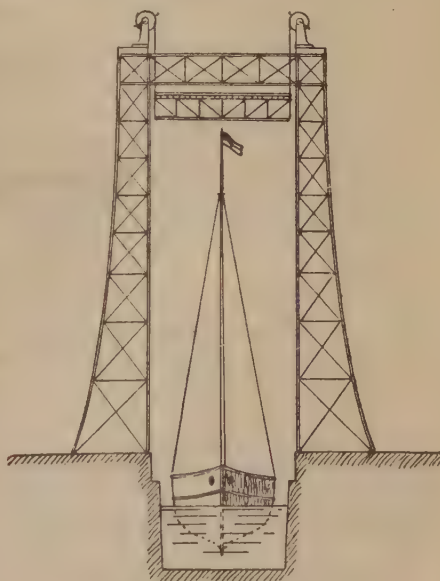

Fig. 5. Lyftbro, upphissad.

sera under densamma, eller också i sin helhet lodrätt uppåt mellan två torn så högt, att äfven mastade fartyg kunna passera (fig. 5). Till rörliga broar torde äfven böra räknas de delar af en flytande bro, hvilka fortfarande flytande föras åt sidan och sålunda lämna öppning för farkoster. Exempel å svängbroar finnas i mängd vid

våra järnvägar och vägar, å rullbroar vid många vägar öfver kanaler, å klaffbroar vid Stockholms sluss, i Köpenhamns hamn och öfver Thames i London (den s. k. Towerbridge). Exempel å lyftbro för mastade fartyg förekommer vid Halsted street i Chicago. En rörlig brokanal är svängakvedukten vid Barton (se Akvedukt).

En brobyggnad består af öfverbyggnad och landfästen, ofta äfven af mellanstöd, som tillsammans med landfästena uppbära öfverbyggnaden. Land-

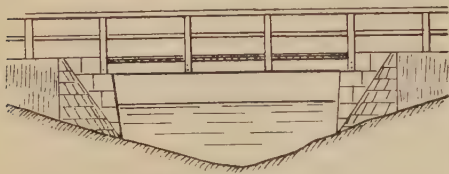

Fig. 6. Enkel bjälkbro.

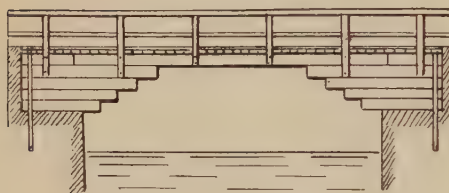

Fig. 7. Konsol- 1. kragbro.

fästen utföras oftast af murverk, någon gång af trä. Mellanstöden, äfven kallade *pelare* och *pirer*, äro fasta eller flytande. *Fasta stöd* utföras vanligen af murverk på fast naturlig botten eller på konstgjord undergrund. Vid en del träbroar och provisoriska

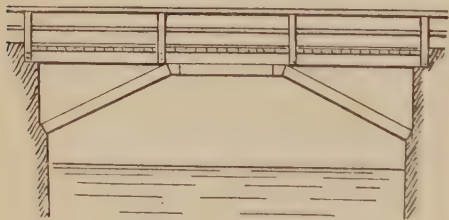

Fig. 8. Spännverk.

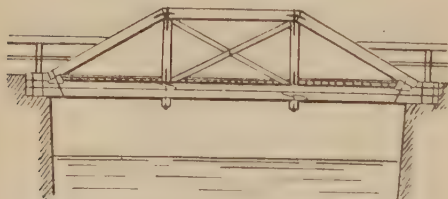

Fig. 9. Hängverk.

broar förekomma dock mellanstöd af trä, utförda såsom kistor med stenyfllning (*brokar*) eller af pålar med hammarband (*pålok*) eller helt enkelt såsom *bockar*, hvilka ställas direkt på botten. Mycket höga mellanstöd utföras af järn eller af järn och

betong. *Flytande mellanstöd* utgöres af öppna eller däckade båtar, af trä eller järn samt förankrade. Dylika mellanstöd kallas *ponton*, hvarför sådana broar benämnas *pontonbroar*. De användas exempelvis öfver Rhen och såsom transportöbroar för krigsbruk äfven i Sverige. *Flottbro* kallas en närbesläktad brotyp, som utgöres af en eller flera, af timmer sammanfogade flottar, på hvilka brobanan direkt spikas. Flottbroar äro ej ovanliga i Sverige, den mer än 800 m. långa Lidingöbro invid Stockholm utgör ett godt exempel å sådana.

Alltefter öfverbyggnadens material får man trä-, sten-, betong-, järn- eller stålbroar. För hvarje

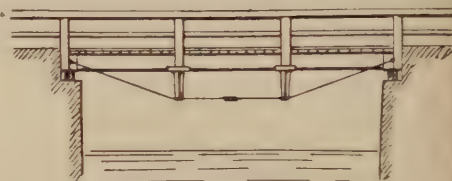

Fig. 10. Armerad bjälke.

material ha utbildat sig följande för materialet i fråga lämpliga konstruktionsformer eller brotyper.

1. Träbroar utföras enklast af bjälkar, som räcka från det ena stödet till det andra, s. k. enkla bjälkbroar (fig. 6). Om spännvidden ökas, så att tillräckligt starka bjälkar ej kunna anskaffas, användas konsoler, och broarna kallas då konsolbroar (fig. 7), utkragade broar eller kragbroar. Andra vanliga sätt att förstärka de enkla bjälkarna äro medelst snedstöttor från

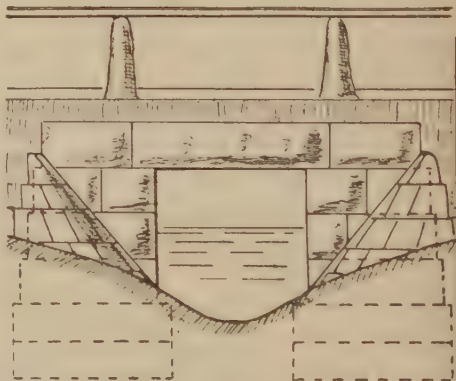

Fig. 11. Stenbro med hällar.

landfästena, *spännverk* (fig. 8), genom brobjälkarnas upphängning i en spännstol, s. k. *hängverk* (fig. 9) och genom bjälkarnas *armering* (fig. 10), i hvilket fall de understödas af stöttor, hvilande på vid bjälkäändarna fastgjorda snedstag. Materialet i svenska träbroar är furu, någon gång ek. Föråldrade och mindre vanliga äro fackverks- och gallerverksbroar af trä (amerikanska) och hvalf- eller bågformade träbroar. Ett vackert exempel å bågbro af trä är Karl XIII:s bro öfver Dalälven vid Alfkarlebyfallen.

2. Stenbroar. Små stenbroar med intill 2 m. öppning kunna utföras af långa, flata *stenhällar*

(fig. 11), hvilka liksom bjälkar uppläggas på landfastena eller på från dem utkragade stenar eller konsoler. De flesta stenbroar utföras dock med hvalf (fig. 12). Vid en del stora hvalfbroar har man infört s. k. länkar, hvilka medgifva en viss rörlighet

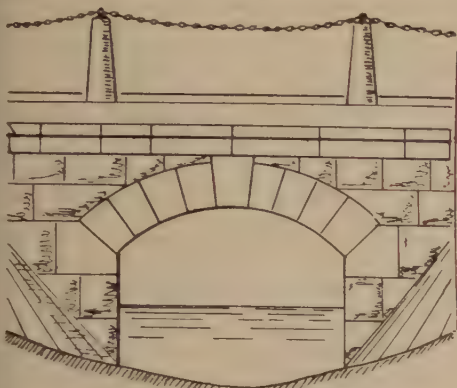

Fig. 12. Hvalfd stenbro.

hos hvalfvet, exempelvis vid temperaturförändringar och därpå följande längdförändringar, utan att någon del af detsamma öfveranstänges, hvarjämte hvalfvets teoretiska beräkning blir säkrare. Länkarna anbringas i hvalfvets hjässa eller vid vederlagen eller dock å alla dessa tre ställen. Såsom material för stenbroar användas alla goda naturliga stenarter,

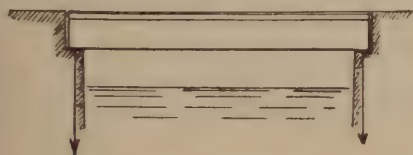

Fig. 13. Balkbro.

såsom granit, sandsten och kalksten samt tegel (klinker) och annan konstgjord sten.

3. Betongbroar utföras af betong, oftast i hvalfform, hvarvid betongen stampas på platsen, så att hela det färdiga hvalfvet utgöres af ett enda stycke, så framt man icke använder länkar (se ofvan), hvilket vid stora broar är vanligt. Betongen beklädes ofta

Fig. 14. Bågbro.

med naturlig sten för utseendets och hållbarhetens skull. I betongbroar förekomma stundom järninlägg för att åstadkomma lätta och dock starka konstruktioner, hvilka efter sina uppfinnare benämnas system Monier, Melan, Hennebique o. s. v. Exempel i Sverige på betongbroar äro Bergsbron i Norrköping och Sundsbron vid Linde äfvensom vägportar och

vägbroar vid Stockholm—Nynäs järnväg. (Se härom vidare K. v. Leibbrand, "Gewölbte brücken", 1897.)

4. Järnbroar förekomma i en stor mängd former. Små järnbroar utföras af i ett enda stycke valsade balkar, vanligen med I-sektion; äfven vid järnbroar hafva de enkla häng- och spännverken samt armerade balkar kommit till användning. Efter

Fig. 15. Hängbro.

sin anordning kunna järnbroarna indelas i tre huvudgrupper: a) balkbroar (fig. 13), vid hvilka de bärande delarna utgöras af på ett eller annat sätt formade balkar och endast utöfva lodräta tryck på

Fig. 16. Parallellbalk.

stöden; b) bågbroar (fig. 14), med hvalfform, hvilkas bärande delar, bågarna, spänna mot stöden (landfastena) och på dem utöfva tryck med från lodlinjen väsentligt afvikande riktning; samt c) hängbroar (fig. 15), hvilkas bärande delar bestå af mellan stöden spända kedjor eller kablar, som på landfastena utöfva

Fig. 17. Trapetsbalk.

dragning med från lodlinjen väsentligt afvikande riktning.

Balkbroar utföras af helvalsade järnbalkar eller såsom plåtbalkar af plåt och vinkeljärn, sammannitade till I-sektion eller andra former. Broar med mera än 12 å 15 m. spännvidd utföras oftast såsom jackverk eller gallerverk, hvilka senare numera äro mindre använda än fackverken. Fackverksbroar erhålla flera former, såsom: parallellbalkar (fig. 16), trapetsbalkar (fig. 17), stående

Fig. 18. Stående parabelbalk.

parallellbalkar (fig. 18), hängande parabelbalkar (fig. 19), halfparallellbalkar (fig. 20), ellipsbalkar m. fl. I allmänhet öfverbroas hvarje spann med balkar af samma längd som spannet, men då samma balk

räcker öfver flera spann, kallas balken kontinuerlig. Om en del balkar i en bro väsentligt skjuta ut öfver stöden i form af konsoler, på hvilka andra brobalkar uppläggas, erhållas konsol- l. kantileverbroar (fig. 21).

Bågbroar utföras såsom *plåtbågar* eller *fackverksbågar* (fig. 22). Vid bägge slagen kunna användas länkar eller ledgångar vid anfangen och i

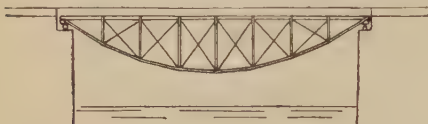

Fig. 19. Hängande parabelbalk.

hjässan af bågarna, hvilka däraf benämnas tvålänksbågar och trelänksbågar. Bågar utan länkar eller med endast två länkar benämnas äfven elastiska bågar, emedan deras elasticitet tages i anspråk vid utjämnandet af längdförändringar (t. ex. af tem-

Fig. 20. Halfparabelbalk.

peraturändringar), hvilket ej är fallet vid trelänksbågarna, där länkarna medgifva erforderlig rörelse.

Hängbroarnas bärande delar utfördes förr af kedjor, numera antingen af fina trådar, som sam-

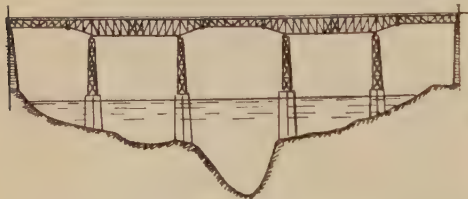

Fig. 21. Konsolbro.

manviras till linor och grofva kablar, eller af plåt och vinkeljärn, som sammannitas till hängande bågar. Brobanan göres styf, exempelvis genom användande af fackverksbalkar, hvilka medelst linor

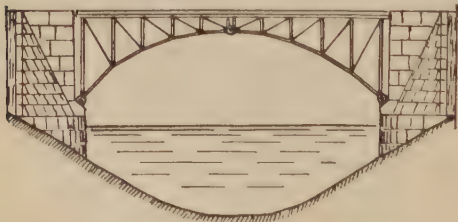

Fig. 22. Bågbro af fackverk med tre länkar.

eller stänger upphängas i hufvudkablarna. Ett stort artadt exempel å hängbro är Brooklynbron, som sammanbinder Brooklyn med New York (se sp. 208).

5. Stålbroad. Stål såsom material i broars bärande hufvuddelar förekommer mera sällan, dock äro de trådar, som ingå i hängbroars hufvudkablar, vanligen utförda af stål; så äro bågarna i den 1900 fullbordade Alexanderbron (se d. o.) öfver Seine i Paris utförda af gjutet stål. Benämningen stålbroad om våra vanliga järnbroad är ej riktig, alldenstund materialet i dem är väsentligt mjukare än stål, d. v. s. har för liten kolhalt för att kallas stål. Se vidare Brobyggnadskonst. Fr. E.

Bro 1. Brohamn, fordom marknadsplats i Värmland, belägen på det ställe, där Kristinehamn senare blef anlagdt. Omkr. 1570 byggde hertig Karl (Karl IX) där ett slott, det s. k. Bro hertigsäte, där han stundom vistades. Ruiner däraf funnos ännu i slutet af 1700-talet.

Bro. 1. Socken i Gottlands norra härad. 2,288 har. 325 inv. (1903). Annex till Väskinde, Visby stifts norra kontrakt. Kyrkan uppfördes under 1100-talet, men af den ursprungliga kyrkan finnas nu i behåll endast tornet och enstaka stenar, som blifvit insatta i muren af den senare byggnaden, hvilken omfattar långhuset och koret och tillkommit under 1200-talet. Kyrkan var under medeltiden en valfärds- och offerkyrka. På en ringklocka omtalas det heliga korset i Bro, som kunde gifva lycka och glädje. Möjligen menas därmed ett litet, nu skadadt kors af trä med mässingsöfverdrag. Socknen är rik på fornlämningar, till hvilka en mängd sägner anknyta sig. Hs Hd.

2. Socken i Göteborgs och Bohus län, Stångnäs härad. 7,453 har. 2,743 inv. (1903). B. bildar med Bradst och Lyse ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt. — 3. Socken i Stockholms län. Se Roslags-Bro. — 4. Socken i Uppsala län, Bro härad. 4,755 har. 915 inv. (1903). B. bildar med Lossa dels en kommun och dels ett alternerande, under egarna af Brogård och Sävholm patronellt pastorat i Uppsala stift, Håbo kontrakt. — 5. Socken i Värmlands län, Näs härad. 9,976 har. 1,268 inv. (1903). Annex till By, Karlstads stift, Nors kontrakt. — 6. Socken i Västmanlands län, Akerbo härad. 10,635 har. 1,894 inv. (1903). B. utgör ett konsistorielt pastorat i Västerås stift, Köpings kontrakt. Se vidare Bro härad och Bro och Vätö skeppslag.

Broach [bräu'tj], Baroach, Barotsj, Bharutsj. 1. Distrikt i brittisk-indiska presidentskapet Bombay. 3,763 kvkm. 291,428 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i distriktet B., vid Narbada, 48 km. från dess mynning och vid järnvägen Bombay—Baroda. 42,298 inv. (1901). Intogs af engelsmännen 1772. B. har en ståtlig moské och är berömdt för sina duk- och damastväfvere (delvis parser). — B. är möjligen de gamles Barygaza.

Broad Arrow [brä'd ä'räu], guldålt i Väst-Australien, hörande till Coolgardie-fälten.

Broad church [brä'd tjö'tj], eng. ("bredkyrkan"), den från Coleridge utgångna, af F. D. Maurice, Ch. Kingsley, F. W. Robertson, A. P. Stanley och F. W. Farrar representerade toleranta, liberala riktningen inom den engelska episkopalkyrkan (se d. o.).

Broadhurst [brä'däst], Henry, engelsk arbetarledare och politiker, f. 1840 i Littlemore, nära Oxford, son af en murare, var själf murargesäll till 1872, men förvärfvade sig genom själfstudier en för

bitt stånd ovanlig fond af bildning och stort anseende bland sina yrkeskamrater. 1872 blef han sekreterare i arbetarrepresentationsförbundet (Labour representation league) och 1875 sekreterare i de engelska fackföreningarnas parlamentariska kommitté (Parliamentary committee of the trades union congress), hvarigenom han intog en ledarställning i den engelska arbetarvärlden. Åren 1880—92 satt han i underhuset, där han tog viktig del i förhandlingarna om arbetarnas försäkring mot olycksfall i grufvor och fabriker och insattes i flera kungliga kommittéer, bl. a. 1881 i kommittén för arbetsnärthet och skolor för vanartig ungdom och 1884 i kommittén för ordnande af de arbetande klassernas bostadsförhållanden. Febr.—juli 1886 var han understatssekreterare i inrikesministeriet i Gladstones tredje ministär, den förste engelske arbetare, som nått en liknande ställning. B., som till sina religiösa åsikter är en from wesleyan och inom politiken företrodd en utprägladt liberal åskådning, blef mer än en gång angripen af de radikala elementen i det engelska arbetarpartiet, och han afgick på fackföreningarnas kongress 1890 från sin plats som dess aflönade sekreterare. Vid de allmänna valen 1892 föll han igenom i sin förra valkrets, Nottingham, men invaldes i stället vid ett fyllnadsväl i Leicester 1894 som denna stads representant i underhuset och har sedan dess suttit som sådan. Han har framför allt deltagit i debatterna om arbetarfrågor och bl. a. varit en ifrig förkämpe för ålderdomsförsäkringstanken.

Broadstairs [brå'dstääs], badort i engelska grefskapet Kent, mellan Margate och Ramsgate. 6,460 inv. (1901). Dickens vistades med förkärlek där. **Broad-way** [brå'dwæi], den förnämsta gatan i New York, 3 km. lång.

Broadwell-ring [brå'dwæl ri'ŋ], *krigss.*, en af Broadwell i Karlsruhe upfunnen ring af stål eller koppar, som användes vid artilleriets bakladdningspjäser för tätning af mekanismen, i ändamål att krutgasen ej må uttränga mellan denna och pjäsens gods. Den yttre tätytan, som anligger mot godset, är sfärisk eller stympadt konisk, den bakre, som anligger mot mekanismen, alltid plan, ibland försedd med 3 koncentriska rännor. Tätningen användes i de flesta länders artillerier, äfven i Sveriges, men börjar nu alltmer utträngas af den af de Bange konstruerade. H—r. (E. N.)

Broadwood and Sons [brå'dwoud ən sən], en i London 1732 af en schweizare Tschudi i grundad pianofabrikfirma, som efter honom öfvertogs af hans svärson John Broadwood. Den s. k. "engelska mekaniken" härstammar från en holländare A. Mercurius Backers, som vid sin död, 1781, anbefallde uppfinningen hos B., hvilken först skaffade den praktisk betydelse. Firman är på sitt omfådde den största engelska och innehafves ännu af släkten B. A. L.

Broady [brå'di], K n u t O s k a r, militär, baptistpredikant, f. i Uppsala 28 maj 1832, emigrerade, efter någon tids tjänst som underofficer vid flottan, 1854 till Nord-Amerikas förenta stater, där han 1855 slöt sig till baptistsamfundet, studerade vid Madison university (nu Colgate) i staten New York och graderades 1861. Såsom kapten samt öfverste och brigadchef (1864) i general Grants armé deltog han uti inbördeskriget, hvarunder han

bevistade 32 fäktingar, bl. a. slaget vid Gettysburg, och sårades två gånger. Efter att två år hafva såsom pastor förestått en baptistförsamling återvände B. 1866 till Sverige på kallelse af det stora baptistmissionssällskapet i Boston och trädde i spetsen för det s. å. i Stockholm öppnade Betelseminariet (se d. o.), åt hvilket han alltsedan dess egnat sina krafter. Han här sedan dess stiftelse (1881) varit ordförande i "Föreningen Betelseminariet" samt i Stockholms missionsförening (sedan 1866) och Svenska baptistmissionens förvaltningskommitté. Under 20 år uppträdde han söndagligen såsom en gärna hörd predikant i hufvudstaden och deltog 1876—86 lifligt i den nykterhetsrörelsen, som utgick från "Hoppets här". Äfven på resor i Sveriges olika delar har han gjort sig känd som en framstående talare. 1880 var han en af de svenske delegerade vid söndagsskolans hundraårsjubileum i England. 1877 kreeades han till teol. doktor vid Madison-universitetet. Se vidare V. Skarstedt, "Nyckterhetsrörelsens banérförare" (1905). C—th.

Broager, kyrkby på slesvigska halön Broagerland, på södra sidan af Sundved, mellan vikarna Nybølner och Vemmingbund. Kyrkan byggdes omkr. 1200 i romansk stil med ett egendomligt bredt torn, som slutar i två smala spetsar, hvilka kunna ses långt ifrån. — Broagerlandet, där många tegelbruk finnas, spelade en betydande roll under dansk-tyska kriget 1864. Under hela belägringen af Dybböl riktade nämligen prussarna därifrån en ödeläggande eld. E. Ebg.

Brobalk, hvarje i en broöfverbyggnad ingående balk. Brobalkar benämnas hufvudbalkar, då de från stöd till stöd uppbära bron, och tvärbalkar, då de äro vinkelräta mot och hvilande på hufvudbalkarna samt antingen omedelbart eller genom sekundära långbalkar uppbära brobanan eller järnvägsspår. Se Bro. Fr. E.

Brobana innefattar såväl brobeläggningen som de smärre konstruktioner, hvilka mellan en bros tvär- och långbalkar erfordras för beläggningens uppbärande. Brobanan uppdelas vanligen i kör- och gångbanor, hvilka byggas olika. Fr. E.

Brobdingnag (Brobdingnac), i J. Swifts fantastiska satir "Gullivers resor" namn på jättarnas land. Jfr Lilliput.

Brobelästning, sammanfattningen af de krafter, som åverka en brobyggnad och hvilas inflytande på brons samtliga delar måste beräknas vid brons byggande. Dylika belästningar äro brons egen vikt samt trafiklast och vindtryck. Trafiklasten är vid järnvägsbroar lokomotivs och vagnars tyngd, den å dem verkande vinden och centrifugalkraften, om spåret å bron ligger i kurva, samt bromsningskraften, om tåget å bron skulle behöfva hejdas, hvarjämte vid broberäkningar hänsyn äfven tages till de skakningar och vibrationer, som uppstå, då ett tåg med stor hastighet passerar en bro. Trafiklasten å gatu- och vägbroar utgöres af människor och tyngsta förekommande fordon, hvarför dylika broar beräknas för folkträngsel, hvilken vanligen antages till 400 å 600 kg. per kvm. af brobanans yta, samt för den tyngsta lokomobil eller ångvägt, som kan förutses komma att passera bron. Fr. E.

Brobeläggning. Broars kör- och gångbanor kunna beläggas med hvarje material, som användes för vägars och gators beläggning, således med grus,

makadam, gatsten, träkubb, plank, cement och asfalt. De förra, tyngre materialerna användas hufvudsakligen på stenbroar, de senare och lättare på järn- och träbroar. Fr. E.

Broberg, Johan Valentin, läkare, medicinsk historiker, f. 14 febr. 1825 i Stockholm, blef student i Uppsala 1844, filos. kandidat 1851, filos. doktor 1854, sedan han utgivit en afhandling *Om pesten i Stockholm 1710* (2:a uppl. 1879), samt kirurgie magister 1861. Under åren 1857—79 var B. biträdande läkare vid gymnastiskt ortopediska institutet i Stockholm. Från 1855 var han bibliotekarie vid Karolinska institutet. Död 28 aug. 1887. Såsom bibliotekarie höll B. tid efter annan föreläsningar i medicinens historia, af hvilka några utkommit i tryck och bära vittne om hans stora lärdom och förträffliga stilistiska förmåga: *Föreläsningar i medicinens historia* (2 hftn, 1856—58), *Om den animala magnetismen och 18-de århundradets mysticism* (1866), *Öfersikt af koppornas och deras behandlings historia* (1877), *Bidrag från vår folkmedicins vidskepelser till kännedomen om våra äldsta tider* (1878). B. utgaf äfven "Olai Martini läkiare book" (1879). Såsom ett erkännande af hans framstående förtjänster såsom medicinsk historieskrifvare kreerade medicinska fakulteten i Köpenhamn honom till hedersdoktor vid jubelfesten 1879. R. T.—dt.

Broby. 1. Socken i Skaraborgs län, Kinnefjärdings härad. 621 har. 189 inv. (1903). Annex till Källby, Skara stift, Kinna kontrakt. — 2. Socknar i Kristianstads län. Se Västra Broby och Östra Broby.

Brobyggar-bröderna (fr. *Frères pontifes*, lat. *Fratres pontifices*), ett kristligt brödraskap i södra Frankrike, hvilket verkade för bygandet af broar, färjor och hospitser till hjälp och vård för pilgrimer och andra värfarande. Detta brödraskaps stadgar stadfästes 1189 af påfven Klemens III; det upplöstes, sedan det betänkligt urartat, af Pius II omkr. 1460. Dess historia är skriven af B. Grégoire (1814).

Brobyggnad. Se Bro och Brobyggnadskonst.

Brobyggnadskonst. Behovet af broar kände redan vilden i den förhistoriska tiden, och han förstod äfven att skaffa sig sådana. Den första bron byggdes antagligen på så sätt, att ett på strandbrädden stående träd fälldes öfver vattendraget och bildade en spång, tillräcklig för vildens behof. Detta sätt användes ännu i dag i våra skogsbygder. Spången förbättrades därigenom att man något bearbetade trädstammen och lade flera sådana bredvid hvarandra, men ehuru allt gröfre och gröfre stammar användes, ville de ej rätt väl räcka till att göra en tillräckligt stark bro öfver breda vattendrag, hvarför nya medel måste uppnåas. Antagligen bestodo dessa medel i spännviddens minskning medelst såsom konsoler utlagda stammar, som en japansk bro visar (fig. 1), eller också däri att stammarna hopbundos medelst vidjor och upphängdes i från strand till strand (exempelvis mellan två träd) spända linor, såsom ett exempel från Kaukasus antyder (fig. 2), där vi hafva den omedvetna förebilden till nutidens storartade konsol- och hängbroar. Något mera invecklad är en af kanadensiska indianer byggd bro (fig. 3).

Från dessa af naturfolken ännu använda broformer

kan man göra sig en föreställning om de förhistoriska broarna, men från dem till den första af historien omnämnda bron är steget mycket stort. Denna bro beskrifves af Greklands äldste historieskrifvare, Herodotos, och var utförd i 6:e årh. f. Kr. i Babylon under Nebukadnezar öfver den 600 m. breda Eufrat, där den torde varit ett värdigt motstycke till Babylons murar och Semiramis' hängande trädgårdar. Bron beskrifves vara utförd med öfver-

Fig. 1. Gammal japansk träbro.

byggnad af trä på pelare af sten. För att kunna grundlägga dessa pelare på det torra leddes hela floden under arbetets utförande i en provisorisk strömfåra. Stenpelarna voro uppströms tillspetsade för att bättra motstånd och dela de framrinnande vattenmassorna. Brons öfverbyggnad var utförd af ceder- och cypressbjälkar, belagda med palmstammar. Bland den förkristna tidens brobyggnader, hvilkas minne blifvit bevaradt, må vidare nämnas Dareios' flytande broar öfver Bosporen och Donaus mynning, byggda år 515 f. Kr., samt Xerxes' bro öfver Hellesponten, alla tre tjänande krigshärarna i den väldiga kraftmätningen mellan perser och hellener.

Spåren af dessa broar hafva försvunnit, och det var först sedan etruskerna uppfunnit och romarna börjat använda hvalf af sten, som några ännu till vår tid bestående brobyggnadsverk kunde åstadkommas. En af de allra äldsta af nu kvarstående hvalfda romarbroar är den mästertligt utförda Pont

du Gard vid Nîmes (fig. 4), byggd 63—13 f. Kr. med hvalf i tre våningar af sammanlagdt 49 m. höjd och med spännvidder af 24,5 m. I och omkring Rom, i Italien och i de då till romerska väldet hörande länderna, såsom Frankrike och Spanien, finnes en mängd mer eller mindre väl bibehållna eller delvis ombyggda storartade brobyggnader,

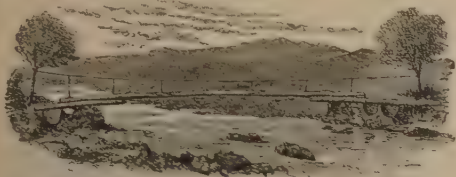

Fig. 2. Bro i Kaukasus.

bland hvilka må nämnas den före vår tidräkning byggda akvedukten vid Tarragona i nordvästra Spanien, Ponte Molle invid Rom, delvis sedan 109 f. Kr., Ponte di quattro Capi, ledande till Tiber-ön i Rom och byggd år 61 f. Kr., och Ponte S. Angelo i Rom vid fästet af samma namn. Typisk för dessa broar är Ponte d'Augusto (fig. 5) i Rimini, västra Italien, byggd af marmor år 20 f. Kr. Dessa gamla

Fig. 3. Af kanadensiska indianer byggd bro.

tidens hvalfbroar hade spännvidder sällan öfverstigande 25 meter, hvalfven hade alltid halfcirkelform och stödde sig på jämförelsevis breda pelare, som grundlades på stenfyllningar eller på betong, som, liksom ännu i dag sker, anbragtes inom spåntväggar af trä på naturlig fast botten eller på liggande rustbädd af trä eller åter på pålar.

Från medeltiden har man ej kunskap om några större framsteg inom brobyggnadskonsten, och bygg-

Fig. 4. Pont du Gard vid Nîmes.

nadsverksamheten tyckes då varit ringa. Denna tids store mästare inom byggnadskonsten egnade nämligen sina krafter helt och odeladt åt kyrkan, och man fick till förmedlande af trafiken öfver floderna nöja sig med färjor och flytande eller fasta träbroar. Det torde dock böra antecknas, att man småningom

vågade sig på större spännvidder upp till 50 m., i ett enstaka fall till 72 m., å en bro öfver Adda vid Trezzo, färdig 1377 och förstörd i krig 1416, samt att nya hvalf-former infördes, dels spetsbågformen, hvilken vid akvedukternas små spännvidder var lämplig och vacker, men vid större brospann gaf anledning till långa och branta uppfarter, dels det förtryckta hvalfvet i form af segmentbåge eller korgbåge. Exempel å ett stort spetsbågsspann gifver

Fig. 5. Ponte d'Augusto i Rimini.

den 37 m. vida Djäfvulsbron (fig. 6) öfver Llobregat vid Martorell i Spanien.

Under renässanstiden kom den gamla romerska broformen åter till heders, ehuru icke alltid med lyckliga följder, emedan romarnas erfarenhet i grundläggningskonsten gått förlorad. Af broar från denna tid finnas dock flera ännu i behåll, exempelvis broar i Florens och Verona samt Augustusbron i Dresden och Karlsbron i Prag, och denna typ spridde sig under 15:e årh. öfver mellersta och västra Europa

Fig. 6. Djäfvulsbron öfver Llobregatfloden vid Martorell.

ända upp till Skottland. Ett exempel är en vacker bro öfver Forth vid Stirling (fig. 7).

Ett ännu viktigare framsteg under den nyare tiden var att brobyggnader började underkastas vetenskaplig behandling, började beräknas. Den förste, som sysselsatte sig med hållfasthetsteori, var den store matematikern och astronomen Galilei, men det var franska ingenjörer, som på 1600- och 1700-talen för brobyggnader började tillämpa hvalfteori och använda hållfasthetsundersökningar, och det var i Frankrike, som hvalfbyggnadskonsten under nämnda århundraden hade sin andra blomstringsperiod, under ledning särskildt af Perronel, "Frankrikes förste ingen-

jör", hvars bästa verk anses vara Seinebron i Neuilly invid Paris, färdig 1774 och utförd af huggen sten i fem spann om 39 m. vidd med 3,6 m. pilhöjd, motsvarande $\frac{1}{11}$ af spännvidden.

I morgonrodnaden före 19:e seklet, järnets, ångans och elektricitetens århundrade, tog det handels- och industriidkande England ledningen inom brobyggnadskonsten, genom införandet af järnet som brobyggnadsmaterial. Det första lyckade försöket var bågbron öfver Severn vid Coalbrookdale i Wales (fig. 8). Den af gjutjärn i båge med 31 m. vidd åren 1776—79 utförda bron har väl trotsat ett och ett fjärdedels sekel, hvilket torde visa järnets lämplighet som brobyggnadsmaterial. De gjutna bågbroarna spridde

Fig. 7. Bro öfver Forth vid Stirling, Skottland.

sig raskt öfver England och kontinenten och hafva blifvit utförda i växlande former med ända till 73 m. spännvidd, såsom Southworkbron öfver Thames i London. Gjutjärnet visade sig emellertid ej vara fullt tillförlitligt som material, hvarför det ej var särdeles svårt för det puddlade och smidda eller valdade järnet, då detsamma för järnvägaras behof började tillverkas i större mängd, att vinna försteg framför gjutjärnet. Smidesjärnet användes i större mängd såsom brobyggnadsmaterial först i form af kedjor för hängbroar, och dessa kedjor utfördes af plattjärnsstänger, som medelst bultar förenades med

Fig. 8. Bågbo af gjutjärn öfver Severn vid Coalbrookdale.

hvarandra. Sådana kedjebroar byggdes först i England 1811 af Samuel Brown, och i Europa utfördes under förra hälften af 1800-talet en hel del dylika broar, bl. a. den 1826 färdiga bron öfver Menaisundet vid Bangor med 176 m. vidd, en bro öfver Donau i Budapest, byggd 1845 med 183 m. vidd och den största kedje-hängbron i världen, den af

Brunel 1840 påbörjade och 1865 fullbordade Cliftonbron öfver Avon vid Bristol, med 214 m. spännvidd. Äfven kedjebroarna hafva dock blifvit utträngda af andra former. Redan 1815 användes i Amerika, i

Fig. 9. Eastriver-bron mellan Brooklyn och New York.

stället för kedjor af plattjärn, kablar af järntråd, hvilken typ amerikanerna utvecklat och ännu i dag använda för de allra största spännvidder. Af dylika allmänt kända hängbroar må nämnas den för Grand-trunk- och Eriejärnvägarne redan 1855 byggda bron öfver Niagara med 251 m. längd, vägbron öfver samma vatten med 386 m. vidd och Brooklynbron (fig. 9), världens största hängbro, med 486 m. spann, anmärkningsvärd äfven emedan materialet stål i dess kablar för första gången (1876) kom till användning.

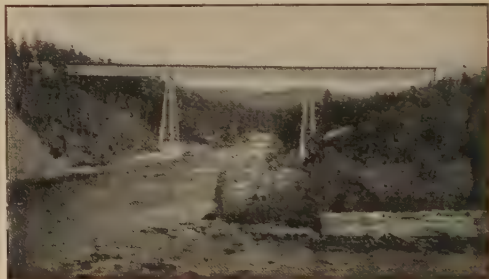

Fig. 10. Bro för norra stambanan öfver Lögde älf.

Med dessa amerikanska hängbroar är namnet Roebling, far och son, oskiljaktigt förenadt.

Andra former af hängbroar äro sådana, där kedjor eller kablar blifvit ersatta af på dessas plats upphängda nitade plåt- eller gallerverksbalkar, såsom Å Pointbron i Pittsburgh, öfver Monongahela-floden, 244 m., Towerbron i London och Elbebron nära Dresden, af hvilka de två sista äro byggda under 1890-talet.

I Europa undanträngdes vid midten af 1800-talet kedjehängbroarna af de då uppträdande balkbroarna, hvilka först utfördes såsom plåtbroar med spännvidder ej öfverstigande 60 m., om man undantager ett lysande exempel, den af Robert Stephenson redan 1849 fullbordade Britanniabron öfver Menaisundet, med 142 m. öppning. Nästa steg till balkbroarnas utveckling togs 1857, då järnvägsbron öfver Weichsel

vid Dirschau blef färdig. Dess fem spann med 131 m. vidd utfördes nämligen af Schinz såsom gallerverksbalkar med små öppningar mellan stängerna, hvilken typ sedermera utvecklades till fackverksbalkar med stora öppningar mellan stängerna. Exempel på balkbroar finnas i tusental spridda öfver världen, hvarför här endast såsom typer afbildas några svenska broar, dels en plåttbro öfver Lögde älf (fig. 10) med ett spann å 40,5 m. och två å 33,75 m., dels (fig. 11) en gallerverksbro för sammanbindnings-

Fig. 11. Bro för sammanbindningsbanan genom Stockholm.

banan genom Stockholm, dels (fig. 12) en parabelformad fackverksbro med 61 m. spannvidd för norra stambanans förande öfver Byske älf, hvilken senare typ nu är den vanligaste för svenska såväl järnvägs- som vägbroar. Dylika balkbroar af fackverk hafva blifvit använda för upptill 150 m. spann, hvilket förekommer vid Kuilenburg i Holland. För öfverbroande af mycket stora spannvidder hafva balkbroarna utvecklats till konsol- eller kantileverbroar, enligt hvilket system världens största brospann, i Forthbron i Skottland, blifvit utförda. Forthbron (fig. 15) har två spann om hvardera 521 m. vidd,

Fig. 12. Bro för norra stambanan öfver Byske älf.

och östra Skottlands järnvägar föras på densamma öfver hafsviken Firth of Forth. En jämförelse mellan denna bro och den ej långt därifrån, äfven öfver Forth, förande romarbron (fig. 7) kan fröjda konstruktören, men näppeligen skönhetsinnet.

Bågbroar af smidesjärn hafva under senare hälften af 1800-talet för medelstora och stora spannvidder tillvunnit sig berättigad uppmärksamhet såväl för sitt tilltalande utseende som för i öfrigt goda egenskaper. Fransmännen, hvilkas sinne för skönhet och elegans sällan förnekar sig och hvilka mera än

andra sysslat med hvalfbroar och deras beräkning, voro äfven de förste att använda den af smidesjärn utförda bågen uti den åren 1853—56 öfver Seine i Paris byggda Pont d'Arcole (fig. 13), hvilken har en fri spannvidd af 80 m. Nedan äro i tabell samman-

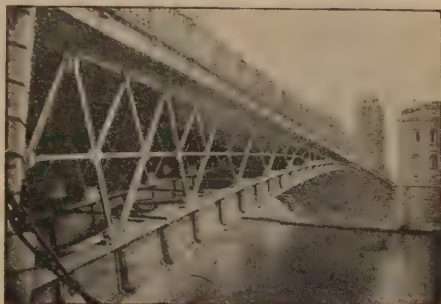

Fig. 13. Pont d'Arcole i Paris.

ställda några under de två senaste årtiondena utförda bågbroar med mera än 100 m. spannvidd.

	Spannvidd meter	Båghöjd meter
Niagara, vägbro	264,60	45,75
Rhenbron vid Bonn.....	187,00	30,00
» » Düsseldorf	181,25	27,70
Ponte Luiz I, Oporto.....	172,00	44,53
Müngsten, Tyskland	170,00	107,00
Niagara, järnvägsbro	167,75	34,77
Garabit, Frankrike	165,00	60,00
Levensau, Kejsar-Vilhelms-kanalen	163,40	16,30
Pia Maria, Portugal.....	160,00	36,90
S:t Louis, Amerika.....	158,60	14,33
Grünenthal, Kejsar-Vilhelms-kanalen	156,00	21,35
Washington-bron, New York...	155,55	27,96
Paderno, Italien	150,00	37,51
Rochester, Amerika.....	229,00	20,43
Bern, Schweiz	115,00	32,00
hvertill kommer den med bågar af gjutstål 1900 utförda:		
Alexanderbron i Paris.....	107,60	6,28.

Fig. 14. Betongbro öfver Donau vid Inzigkofen.

De stora framstegen inom brobyggnadskonsten, hvilka mest påfallande framgå af brobyggnadernas

Fig. 15. Forthbron.

växande storlek och af de efter hand uppträdande nya formerna hos öfverbyggnaden, hafva äfven åtföljts af och ofta möjliggjorts af förbättringar i material och arbetsmetoder, i utbildningen af detaljerna vid de olika delarnas sammansättning, i grundläggningens utveckling och sist, men icke minst, af de stora framstegen i den vetenskapliga behandlingen af problemen. Järnbromaterialet har sålunda under det senast förflutna århundradet från gjutjärn blifvit smidesjärn eller välljärn och under de sista decennierna götjärn af alla slag, tillverkad efter bessemer- eller martinmetoder, hvilka fortfarande täfva med hvarandra i godhet, hvarjämte kromstål och gjutstål på sista tiden kommit till användning.

I detaljbehandlingen af de olika brodelarnas eller stängernas förening med hvarandra hafva Europa och Amerika gått olika vägar. Under det att man i Europa i knutpunkterna förenat stängerna medelst knutbleck och en mängd smärre nitar, har man i Amerika utbildat samtliga i en knutpunkt mötande stängändar till öglor, hvilka uppträds på och sammanhållits af en enda central bult. Bägge systemen hafva sina fördelar, men då de nitade förbindningarna visat sig medföra större säkerhet, hafva på de senare åren dylika blifvit förhärskande äfven i Amerika. Vid bågbroar, hvilka först byggdes utan länkar, infördes 1858 byggnadsättet med länkar vid anfangen och senare med länk äfven i hjässan, hvarigenom det blir möjligt att med större säkerhet beräkna de inre spänningarna i konstruktionen.

Ehuru man med den äldre och vanligaste metoden att utföra grundläggningar i öppna, timrade schakt kunnat nedtränga till 20 å 30 m. djup under vattenytan, ja vid Hawkesburybron i Australien ända till 54 m., måste införandet af grundläggning med pressluft anses vara ett af de viktigaste framstegen inom brobyggnadskonsten, allenstund metoden tillåter ett betydligt säkrare arbete i vattensjuk

mark, och man har med denna metod utfört grundläggningar på 30 å 40 m. djup. Likaledes ha portlandcementet och den därpå framställda betongen möjliggjort det hastiga utförandet af ändamålsenliga, men i annat material så godt som utförbara former af broar och deras detaljer.

Hvalfbroar af betong finnas utförda i de flesta länder, men torde de af Leibrand i Württemberg under 1890-talet utförda broarna vid Munderkingen och Inzigkofen (fig. 14) öfver Donau samt öfver Eyach och Neckar hafva tilldragit sig den största

Fig. 16. Monierbro i Bremen.

uppmärksamheten. Deras spännvidder variera mellan 30 och 50 m., och hvalfvens pilhöjd är vanligen $\frac{1}{10}$ af spännvidden, hvarjämte hvalfven blifvit försedd med länkar såväl vid anfangen som i hjässan.

För broar hafva betonghvalf med järninlägg ofta blifvit använda under de senaste åren. Fig. 16 visar den smäckra konstruktionen af en dylik med 40 m. spännvidd, under det att fig. 17 visar huru järninläggen anbringas uti en 13 m. vägbro öfver en järnväg. Systemet kallas efter sin uppfinnare, Monier, och är vidare utvecklad af österrikaren Melan m. fl.

Vid sidan af de storartade framsteg, som brobyggnadskonsten tagit under 1800-talet genom jär-

Fig. 17. Monierbro (längdsektion).

nets införande som brobyggnadsmaterial, hafva de hvalfda stenbroarna alltid häfdat sin plats såsom de mest monumentala och de för tidens förstörande inverkan minst utsatta. Ståtliga exempel å dylika broar, utförda under de senaste årtiondena, saknas ej. I södra Frankrike byggdes på 1880-talet den 61,5 m. vida Lavour-bron, den 41,2 m. vida bron öfver Ariège vid Ax och Antoinettebron vid Vielmur med 50 m. spännvidd (fig. 18). Den största hvalfda järnvägsbro i världen är den 1893 fullbordade, 65

m. vida bron öfver Pruth vid Jaremcze i Galizien, hvilken i spännvidd öfverträffas endast af ett 70 m. hvalf för Washingtons vattenledning, den 1866 utförda Cabin-John-bridge, som äfven uppår en landsväg.

Om sålunda järn- och stenbroar under det förflutna århundradet utan jämförelse intagit första platsen i brobyggnadskonstens utvecklingshistoria, så hafva dock träbroarna alltid vid sidan af de förstnämnda fört en berättigad tillvaro i skogrika trakter, där det gällt att för billigt pris åstadkomma förbindelser öfver vattendragen. Under första hälften af 1800-talet utvecklades i Europa häng- och spännverken till jämförelsevis stora konstruktioner med ända till 30 å 40 m. spännvidd, hvarjämte man äfven använde bågformen. Ett godt exempel å dylik bågbro af trä är den 1814—16 utförda, öfver Älf-

Fig. 18. Antoinette-bron vid Vielmur, Frankrike.

karlebyfallets nedre del förande Karl XIII:s bro, hvilken har en största spännvidd af 32,1 m. — I Amerika utvecklades träbroarna till andra former. De utfördes där dels såsom vanliga ställningsbroar med mycket tätt stående stöd, hvilka förenades sinsemellan med längd- och tvärförbindningar samt med kryssförsträffningar och hvilka uppbyro den af groiva, men enkla bjälkar bestående brobanan, dels såsom gallerverks- eller fackverksbroar af systemen Town och Howe, hvilka anses som förebilder till formerna

Fig. 19. Bågbro af trä öfver Dalälven vid Älfskarleby.

hos de europeiska järnbroarna. — Af träbroformer torde äfven böra omnämnas de af flera lag trästammar utförda flottbroarna, hvilka i Sverige ännu äro vanliga. Se vidare "Handbuch der ingenieurwissenschaften" (2:a bandet, 3:e uppl. 1899—1901), där utförligare litteraturhänvisning finnes. Fr. E.

Brobänk, rättare Bråbänk (af bråda, brå, öfverstryka med tjära), *sjöv.*, hamm- eller strandbrygga (egentligen å varf), vid hvilken fartyg kunna lägga till för att repareras, upp- och attacklas o. s. v. Den yttersta ändan af en brobänk kallas brohufvud. B. P.*

Broca [bråka'], Paul, fransk läkare, f. 28 juni 1824 i depart. Gironde (Guienne), d. 8 juli 1880, professor i kirurgisk patologi vid universitetet i Paris och kirurg vid hospitalen "Saint Antoine" och "La pitié". Såsom kirurg åtnöt han ett mycket stort anseende och utgaf en mängd värdefulla arbeten, bl. a. det stora verket *Des anévrysmes et de leur traitement* (1856), vidare *De l'étranglement dans les hernies abdominales* (1853, 2:a uppl. 1856) och

Traité des tumeurs (1865—69). Tillsammans med Bonamy och E. Beau bearbetade B. den stora *Atlas d'anatomie descriptive du corps humain*. Främst af allt tilldrog sig dock antropologien B:s intresse; han var en af stiftarna af den för denna vetenskaps utveckling så betydelsefulla "Société d'anthropologie" (1860), på hans initiativ upprättades 1876 det antropologiska institutet i Paris, hvarest undervisning meddelas i alla olika grenar af denna vetenskap, och några år förut (1872) hade han grundat "Revue d'anthropologie", som redigerades af honom. Hans antropologiska arbeten äro af grundläggande betydelse. De utgafos samlade under titeln *Mémoires d'anthropologie* (5 bd, 1871—88). Af dem intaga hans iakttagelser (1860) öfver den s. k. afasien (se d. o.) det främsta rummet, ty i dem ådagalades för första gången på ett fullt vetenskapligt sätt, att de olika delarna af stora hjärnan i själfva verket hafva olika förrättningar, och B. blef sålunda grundläggaren af den moderna läran om hjärnlokalisatorerna. Såsom ett erkännande af hans utmärkta duglighet och rättfärdighet utsågs B. i början af 1880 till senator på lifstid. "Fyrtio år af ett rastlöst arbete, fyrtio år af värdighet, högsinhet, upphöjd fosterlandskärlek och hängivenhet för allt ädelt — se där Brocas lif" (Trélat). B:s *Correspondance* utgafs 1886 i 2 bd. Framför école de médecine i Paris af-täcktes 1887 hans (af P. Choppin modellerade) minnesvärd. R. T.-dt.

Brocas [brå'kas], Sanchez de las. Se Sanctius, Fr.

Brocas färgskala [bråka's-] är afsedd att vid antropologiska undersökningar underlätta individernas gruppering efter regnbågshinnans färg. Se Broca, "Instructions générales pour les recherches anthropologiques".

Brocas vindel [bråka's-]. Se Afasi.

Brokät (Brokät), ett slags tyg. Se Brokad.

Brocc., i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för G. B. Brocchi.

Broccatello (it.) 1. Brokäd marmor, en af kantiga brottstycken sammansatt, vanligen mörkröd marmor, till utseendet påminnande om brokadväfnad, t. ex. den spanska antika "broccatello di Spagna", från Tortosa. Namnet användes hufvudsakligen inom sten- och byggnadsindustrien. E. E.

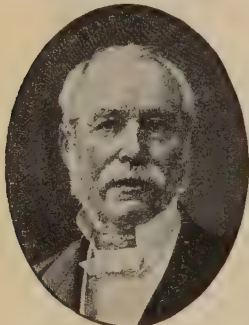
Brocchi [-ki], Giovanni Battista, italiensk författare, f. 1772 i Bassano, blef 1801 professor i naturalhistoria i Brescia och reste 1823 till Egypten, där han blef inspektör öfver vicekonungens bergverk. Död 1826 i Kartum. Till sin födelsestad testamenterade han sina manuskript och naturaliesamlingar. Hans *Trattato di conchologia fossile subapennina* (1814) må anses epokgörande, i det han här bekämpar katastrofiteorin och framställer fossilen såsom resultat af en lagbunden utveckling.

Broccoli, bot. Se Brassica.

Broch [bråkk]. 1. Teodor Kristian An-

ton B., norsk general, f. 1796 i Bårum, d. 1863, ingick 1811 i hären och deltog under 1814 års fälttåg i striderna vid Lier och Matrand. Efter Norges förening med Sverige ingick han i ingenjörbrigaden, där han småningom avancerade till generalmajor (1861). Under en följd af år var B. lärare vid militärhögskolan och deltog under lång tid äfven i den geografiska uppmätningen. 1849—52 var han chef för det militära expeditionskontoret i armédepartementet. I litteraturen uppträdde han med åtskilliga militärvetenskapliga och tekniska arbeten. Jämväl som skald försökte han sig, förnämligast i det af honom (1821—27) redigerade veckobladet "Hermorden".

2. Ole Jakob B., den föregående brorson, norsk vetenskapsman och politiker, f. 14 jan. 1818 i Fredrikstad, blef student 1835 och ikade sedermera företrädesvis matematiska studier dels i Kristiania, dels (1840—42) i Tyskland och Frankrike.

Efter sin hemkomst upprättade han, i förening med Hartvig Nissen, en latin- och realskola, i hvars styrelse han kvarstod till 1847. Sistnämnda år blef han filos. doktor samt 1848 lektor och 1858 professor i ren matematik i Kristiania. 1849—50 måste han, för våden af sin hälsa, uppehålla sig på Ma-

deira. B:s omfattande kunskaper och betydliga arbetsförmåga blefvo starkt anlitade äfven för det praktiska lifvet. Han var medlem af hypoteksbankens och norska hufvudbanans direktioner, administrator i allmänna änkekassan, lärare vid krigsskolan och den militära högskolan m. m. I det politiska lifvet deltog han sedan 1862, då han såsom en af Kristianias representanter tog säte i stortinget, till hvars mest framstående medlemmar han alltifrån början hörde. Under de första åren af sin riksdagsverksamhet var han ofta utsatt för anfall af oppositionspresen, som i honom närmast såg "mannen med de många ämbetena" och ogillade den utprägladt skandinaviska hållning, som B. intog, särskildt efter stiftandet af "det skandinaviske selskab" (1864). Man beskyllde honom bl. a. för att anse den skandinaviska hälften endast såsom ett geografiskt begrepp. Emellertid skedde ett betydande omslag i den offentliga meningen, redan innan B. 1869 blef chef för marin- och postdepartementet. Hans administration af detta ämbete har blifvit olika bedömd; alltför ofta har man förbisett, att han lämnade detsamma redan efter tre års verksamhet. När 1872 inom regeringen uppstod meningsskiljaktighet angående stortingets beslut att bereda statsråden tillfälle att deltaga i tingets förhandlingar, utträdde B. ur konseljen, emedan han icke vann majoritet för sin åsikt, att beslutet borde erhålla sanktion. Åfskedstagandet gjorde honom mycket populär hos oppositionen, men anledningen till detsamma omintetgjorde möjligheten för honom att under dåvarande förhållanden blifva omvald till stortingensman för Kristiania. Däremot fick han snart plats i hufvudstadens kommunala representation.

Efter B:s utträde ur regeringen upprättades (1872) för honom en särskild extra-ordinarie professur i matematik. I frågan om förändring i det norska myntväsendet motsatte sig B. en anslutning till den svensk-danska myntkonventionen; men detta berodde ingalunda på någon principiell oljva mot en sådan anslutning, utan därpå att han ville gå ännu längre än sina motståndare. Från 1878 vistades han mest i Paris, först som Norges ombud vid den internationella kongressen för åstadkommande af enhet i mynt, mått och vikt och som Norges representant vid samtliga med världsutställningen förenade möten och kongresser, efter 1879 som direktör för den internationella byrån för mått och vikt i Sèvres. Sedan 1872 var han medlem af den internationella meterkommisionen. Vid sidan af denna fasta verksamhet de sista tio åren af sitt lif, erhöll han ofta uppdrag af representativ och diplomatisk art. Så deltog han 1879, på uppmaning af vederbörande franska sektion, i den under Lesseps' ordförandeskap sammanträdande internationella kommittén för undersökning af förslagen rörande utförandet af Panamakanalen och valdes till president i sektionen för sjöfarten. Vidare deltog han som Sveriges och Norges ombud i den internationella diplomatiska konferensen i Paris 1880 och 1883 angående industriell eganderätt och likaså vid myntkonferensen i Paris 1881, var Norges representant vid den elektriska utställningen och den därmed förenade internationella kongressen i Paris s. å., deltog 1881—82 som Norges fullmäktige i underhandlingar om och avslutningen af den nya handels- och sjöfartstraktaten med Frankrike, var 1882 Norges och 1884 tillika Sveriges ombud vid den internationella konferensen om elektriska enheter i Paris. Under sin vistelse i Kristiania sommaren 1884 mottog han uppdrag att bilda en kompromisministär, men efter tre veckors fåfänga bemödanden afsade han sig uppdraget (22 juni), hvarefter ministären Sverdrup bildades 26 juni. Han dog i Sèvres 5 febr. 1889 och blef begravnen i Kristiania på offentlig bekostnad. B. var ledamot af ett stort antal vetenskapliga samfund i in- och utlandet, bl. a. af Vetenskapsakademien i Stockholm (sedan 1852) och Fysiografiska sällskapet i Lund (sedan 1865), och korresponderande ledamot af franska institutet (académie des sciences, sedan 1875). Äfven som författare utvecklade B. en betydlig verksamhet. Bland hans arbeten, af hvilka många utkommit endast i öfvertryck, märkas *Lovene for lysets forplantelse i isophane och enaxig krystalliserede legemer* (1847), *Om den elektriske telegraph* (1852), *Lehrbuch der mechanik* (1854), *Forelesninger over den høiere mathematik* (1861), vidare de i Norge länge allmänt begagnade undervisningsböckerna *Lærebog i trigonometrien* (1851), *Lærebog i plangeometrien* (1855), *Lærebog i arithmetik* (1860) och *Lærebog i landmaaling* (1861) samt *Statistisk aarbog for kongeriget Norge* (1867—71) och *Kongeriget Norge og det norske folk* (1876). Sistnämnda arbete, hvilket samtidigt utkom i fransk öfversättning, författades med anledning af den internationella kongress för sundhets- och räddningsväsende, hvilken 1876 hölls i Bruxelles och af hvilken B. var ledamot. För världsutställningen i Paris 1878 utkom en omarbetad och förökad upplaga (*Le royaume de Norvège et le peuple norvégien*). Vidare författade B. *La crise agricole en Europe* (Nancy 1885), *Les excitants modernes* (Rom 1887), *Kampen mod alkoholismen i*

Norge (1887; äfven på franska), *Norge og verdens-udstillingen* (1889) och *Comparaisons des règles dans le comparateur Brunner* (i den internationella meter-byråns "Travaux et mémoires", 1889). En öfersikt af denna byrås verksamhet och resultat lämnade han 1887 i "Nyt magasin for naturvidenskaberne". En betydlig del af sin efterlämnade förmögenhet testamenterade B. till norska universitetet, till främjande af konstnärliga och vetenskapliga studier; till dess bibliotek skänkte han en stor del af sitt bibliotek och till norska riksarkivet sina historisk-politiska samlingar.

3. Jens Peter B., den föregående broder, norsk orientalist, f. 1819 i Kristiansand, d. 1886. blef 1843 teol. kandidat och 1845 universitetsstipendiat i österländska språk, som han senare studerade under en utrikes resa 1853—55, företrädesvis i Leipzig och Paris. 1863 upprättades för honom en extraordinarie lektorsplats i semitiska språk vid Kristiania universitet, där han 1876 blef ord. professor. Hans speciella fack var arabiska, och han vann på detta fält ett europeiskt namn genom sin omsorgsfulla och mönstergilla upplaga af Zamach-scharis grammatiska verk *Al-Mufasssal* (1859; 2:a uppl. 1879), det första i Norge tryckta arabiska textverk, som han därför själf delvis måste sätta. Y. N.

4. Lars Marius Bing B., norsk militär och topograf, f. 1 april 1826 i Fredrikstads förstad, blef 1845 löjtnant vid infanteriet och började, sedan han genomgått krigshögskolan, redan 1847 deltaga i den geografiska uppmätningens topografiska arbeten, vid hvilka han tjänstgjorde större delen af sitt lif, om man fränräknar åren 1853—57, under hvilka han fungerade som inspektionsofficer och lärare i landtmäteri, teckning och astronomi vid krigsskolan. 1866 blef han öfverstelöjtnant i generalstaben och kontorschef vid den geografiska uppmätningen. Han öfvergick 1878 i aktiv militärtjänst, då han utnämndes till öfverste och chef för 1:a akershusiska brigaden och kommandant på Fredriksten. Död därstädes 1 juli 1882. 1867 blef han ledamot af svenska krigsvetenskapsakademien. — B. hade väsentlig del i den 1872 genomförda nya organisationen af Norges geografiska uppmätning och i den stora utveckling dess kartarbeten därigenom togo. Utom uppsatser i tidskrifter och tidningar författade han geografiska läroböcker för folkskolan samt en *Læreboeg i landmaaling* (1861). (O. A. Ö.)

Broche (fr.). Se Brosch.

Brochmand [bråkman], dansk släkt. — 1. Jesper B., f. 1488, d. 1562, var 1516—45 förste kanslisekreterare hos de danske kungarna Kristian II, Fredrik I och Kristian III. Han användes i många diplomatiska värf, följde 1520 Kristian II till Stockholm och 1532 Knud Gyldenstjerne till Oslo, deltog 1530 i underhandlingarna i Varberg, efter hvilka Sverige återlämnade Viken till Norge, och ånyo 1539—41 i underhandlingar med Sverige.

2. Jesper Rasmussen (Kasper Erasmus) B., biskop, f. 1585, d. 1652, blef 1610 teologie professor, var 1616—20 lärare för den till tronföljare valde prins Kristian och därefter ånyo professor, tills han 1638 blef biskop på Själland. Han verkade ifrigt i sitt kall, öfvade stort inflytande på prästerna och omordnade i väsentlig mån gudstjänsten, verkade för psalmsångens förbättring och skolväsendets utveckling. Särskildt hade

han anseende, äfven utomlands, såsom en framstående dogmatiker af strängt luthersk riktning. Hans viktigaste verk är *Universæ theologie systema* (2 bd, 1633), som trycktes om

utomlands, och af hvilket han själf 1649 gjorde ett utdrag, *Epitome systematis theologiae*, hvilket mer än 100 år användes som dogmatisk handbok vid föreläsningar och disputationer. Både ilärda stridskrifter (*Controversiarum sacrarum pars I—III*, 1626—28, och *Apologiae speculi veritatis confutatio*, 4 bd, 1653) och i uppbyggelsekrifter (en sådan utgafs ånyo så sent som 1853) kämpade han med stor iver och förmåga mot katolikerna, men han var lika sträng mot de reformerte; 1614—16 understödde han Resen gentemot de siste kryptokalvinisterna och utgaf 1641 en tolkning af Jakobs bref som motskrift mot sin förre vän Holger Rosenkrands. Mest känd är likväl hans postilla, *Sabbathens helliggjörelse* (1635—38), som till 1760 omtrycktes minst 10 gånger och ännu in på 1800-talet (omtr. 1862) var en bland den danska allmogens mycket spridd uppbyggelsebok. E. Ebg.

Brochure [bråjyr], fr. Se Bokbinderi och Broschyr.

Brock (isl. Brokkr), nord. myt., en dvärg, Sindres broder. Den yngre Eddan berättar, att, när Ivaldes söner åt Loke förfärdigat spjutet Gunger, Sifs guldhår och skeppet Skidbladner, Loke slog vad med dvärgen Brock, att denne och hans broder ej skulle kunna åstadkomma något dylikt. De bägge bröderna smidde då ringen Draupner, ur hvilken hvar nionde natt skulle drypa åtta andra lika tunga ringar, samt galten Gullenburste och hammaren Mjølner. Priset, Lokes hufvud, tilldömdes af asarna Brock och Sindre. Loke påstod dock, att han visserligen förverkat hufvudet, men icke halsen, och Brock nöjde sig då med att sy igen hans mun.

Brock (Stållbrock, Fångstbrock), jaktv., en i fett inkokad brödbit, en fisk, ett köttstycke eller dylikt som bete vid rofjursfångst. H. Szs.

Brock, dansk adelsläkt. Se Brok.

Brock, Niels, dansk donator, f. 1731 i Randers, d. 1802, grosshandlare i Köpenhamn. Genom sitt 1796 upprättade testamente bortskänkte han till sin födelsestad samt till Köpenhamn och till välgörande ändamål där största delen af sin betydande förmögenhet. Randers fick omkr. 100,000 rigsdaler, som småningom vuxit till omkr. 300,000, och Köpenhamn fick omkr. 217,000, hvilka vuxit till omkr. 600,000, dels för olika välgörande ändamål, dels för stadens allmänna bästa (nu 105,000). Bl. a. donerades 10,000 rigsdaler till upprättande af en handelsskola i Köpenhamn, och 1 maj 1888 öppnades "de brockske handelsskolor" i en präktigt byggnad därstädes, för ändamålet uppförd af "grossersocieteten" för omkr. 300,000 kr. E. Ebg.

Brock [bråk], sir Isaac, brittisk militär, f. 1769 på Guernsey, inträdde 1785 i armén, vann hastig befordran och utnämndes 1811 till general-

major. Från 1802 tjänstgjorde han i Canada och blef 1810 militärbefälhafvare i Öfre Canada, där han genast vann starkt personligt inflytande öfver indianstammarna. Då en amerikansk kår under general Hull 1812 plötsligt inbröt i landet, samlade B. sin underlägsna truppstyrka, inneslöt Hull i Detroit och tvang honom 16 aug. att kapitulera, för hvilken bragd han belönades med adelskap. Under en strid vid Queenstown mot en ny amerikansk invasionshär blef B. dödligt sårad, 13 okt. 1812. Han fräs i Öfre Canada som en nationalhjälte. Ett 1824 öfver hans graf på slagfältet rest minnesmärke sprängdes 1840 i luften af en irländsk amerikan, men har sedermera återställt; det utgöres af en väldig pelare med B:s staty öfverst. Efter honom äro uppkallade staden Brockville och andra orter i Ontario. Jfr F. B. Tupper, "Life and correspondence of sir I. Brock" (2:a uppl. 1847). V. S.—g.

Brock, Ludvig Frederik, dansk officer och politiker, f. 1774 i Gudbrandsdalen i Norge, d. 1853. Han utarbetade redan 1799 en plan att göra Gudenaa segelbar från Randers till Silkeborg, blef 1805 adjutant hos dåv. kronprinsen (Fredrik VI) och 1809 hos prins Kristian Fredrik (Kristian VIII). Den sistnämnde åtföljde han 1813 såsom stabschef till Norge. B. utöfvade stort inflytande på honom, i synnerhet genom att övertala honom till medgifvandet af en fri författning. 14 aug. 1814 afslöt B. konventionen i Moss med den svenske kronprinsen (Karl Johan) och tryggade därigenom Norges själfständighet vid föreningen med Sverige. 1815—22 var han ånyo adjutant hos Fredrik VI, och 1824 blef han tullinspektör i Randers, men måste 1829 till följd af blindhet lämna denna befattning. 1836—44 var han, trots sin blindhet, ständerdeputerad och talade varmt för införandet af allmän värnplikt, afskaffande af nummerlotteri och konsumtionsafgift samt varnade ifrigt konung och folk för de augustenborgske prinsarnas upprorsplaner. E. Ebg.

Brock, Gustaf Edvard, dansk jurist och politiker, f. 1816 i Köpenhamn, d. 1878, blef 1847 öfverrettsprokurator och 1849 höjesteretsadvokat samt gjorde sig känd som en värtalig och skarp-sinnig saktörare. 1856 var han den af folket inget valde åklagaren i riksrätten mot ministären Ørsted och försvarade 1867 inför höjesteret "Dagbladets" redaktör, Bille, i den då mot honom väckta högmålsprocessen. 1860 valdes B. i Köpenhamn till ledamot af landstinget och blef sedermera ständigt återvald. I öfverläggningarna om alla juridiska frågor tog han en ledande del och var bl. a. 1865 ordförande i utskottet för behandling af den nya strafflagen, vid hvars utarbetande han hade medverkat sedan 1859. 1857 och 1868 var han medlem i tvenne kommittéer för ombildning af rättegångsväsendet. E. Ebg.

Brock [brå'k], Thomas, engelsk bildhuggare, f. 1847 i Worcester, var länge biträde åt Foley och fullbordade dennes efterlämnade oafslutade arbeten, bl. a. O'Connell-monumentet i Dublin. Af B:s själfständiga arbeten må nämnas *Herakles kämpar Antaios*, ryttargruppen *Ett farans ögonblick* (inköpt af engelska staten), *Poetsiens genius* samt porträttstatyer af Richard Baxter, Robert Raikes, Rowland Hill och skalden Longfellow (för Westminster abbey) m. fl.

Bro'ckelmann, Karl, tysk filolog, f. 1868 i Rostock, ordinarie professor i semitisk språkvetenskap i Königsberg, har utgivit *Lexicon syriacum* (1895), *Geschichte der arabischen literatur* (1898—1902) och *Syrische grammatik* (1899—1901), hvarjämte han utgivit Ibn Qutaibas "Ujūn al ahbār" (1903), bearbetat 5:e upplagan af A. Socins arabiska grammatik (1904) m. m.

Brocken l. Blocksbjerg, högsta toppen i Harz, i preussiska regeringsområdet Magdeburg. Höjd 1,142 m. Det är medelpunkt i Brockengebirge, som fått sitt namn efter B. och som är hufvudmassan af Oberharz. B. är snöbetskt från nov. till juni. Vid foten af berget upprinna floderna Bode, Ilse, Oker, Ecker, Radau och Holzemme. Jfr Blocksbjerg.

Brockenhuus [-hus], dansk adlig ätt, känd från 1400-talet. Ännu fortleva tvenne linjer: B.-Lövenhjelms (sedan 1699) och B.-Schacks, den senare 1822 upphöjd till greffvärdighet och egande dels stamhuset Giesegaard på Själland, dels godsens Gram och Nyböl i Nordslesvig. Mest känd af släkten B. är Frans B., f. 1518, hvilken som lensman på Nyborg sedan 1545 ledde borgens befästade och dessutom styrde största delen af Fyn. 1562 blef han riksråd och 1567 marsk. Under sjuårskriget var han såsom fotfolkets anförare Daniel Rantzaus förnämste medhjälpare, såväl vid Svarterå 1565 som under vinterfälttåget 1567—68 och på reträtten öfver Holaveden. Han dödades 1569 vid belägringen af Varberg, ungefär samtidigt med Rantzau. — Hans ena sondotter Rigborg B., f. 1579, d. 1641, satt inmurad på sin faders gård Egeskov från 1599 ända till 1604, emedan hon hade låtit en ung adelsman förföra sig. Hon fick sedan litet mera frihet, men fick lämna sitt hem endast för att besöka kyrkan. Hennes syster blef moder till Korfz Ulfeld. — Jakob B., f. 1521, d. 1577, den förstnämndes bröder, blef 1563 som amiral öfvervunnen och tillfångatagen vid Bornholm och därpå släpad genom Stockholms gator i triumftåget för segraren Jakob Bagge; han lösgafs först efter freden 1570. E. Ebg.

Brocksenspöket (ty. *Brockengespenst*), *meteor.*, en företeelse, som tämligen ofta visar sig i bergstrakter, såsom i Alperna, Karpaterna, Anderna och äfven på berget Brocken i Harz, hvarifrån den fått sitt tyska namn. När vid solens upp- eller nedgång på motsatta sidan af berget täta dimmor uppstå från dalarna, kastas på dimman en kolossal skugga af berget med alla på detsamma varande föremål. Denna skugga synes mycket stor på grund af en falsk föreställning om dess afstånd i dimman. Vanligen ser iakttagaren en skuggbild af sig själf i kolossala dimensioner efterhärma alla hans rörelser. Ofta omgifves skuggan af iakttagarens hufvud af färgade ringar, som, liksom mängårdar, uppkomma genom ljusets böjning i närheten af de små dimpartiklarna. Denna ringbildning kallas efter den spanske naturforskaren Ulloa, som observerade densamma i Anderna, Ulloas ring. K. R.

Brockes, Barthold Heinrich, tysk skald, f. 1680, d. 1747 som kejsrlig pälzgreve och befälhafvare för Hamburgs borgarmilis. B. öfversatte dikter af Marini, Pope och Thomson samt författade ett passionsoratorium och religiösa naturbetraktelser, hvilka utkommo under titeln *Irdisches vergnügen in Gott* (1721—48). På svenska finnes

öfversatt: "Jesu Kristi lidande och död rimvis be-
trachtadt och sångvis uppfördt" (1731). Biogr. af
Brandl 1878.

Brockfågel (försvenskning af det tyska ordet *brachvogel*, som likväl i tyskan betecknar ett annat fågelsläkte, näml. spofvarna, *Numenius*), *zool.*, be-
gagnas af Sundevall såsom benämning på hela famil-
jen *Charadriidae*, små vadare, hvilka till sin kropps-
byggnad stå midt emellan trapparna och snäpporna.
Brockfågeln hafva klenare näbb än de förra, men
starkare och, i jämförelse med längden, högre näbb
än de senare, hvarjämte de äro i saknad af dessas
känsliga, böjliga näbbspets och utdragna näsborr-
fåror. I Skandinavien fauna omfattar ifrågasvarande
familj fyra släkten, som kunna grupperas enligt följande schema.

1. Baktån är jämförelsevis stor och när marken, när
fågeln trampar: höttringen (*Streptilas*).
2. Baktån är liten eller saknas helt och hållet.
 - A. Näbbet kortare än hufvudet bakom detsamma.
 - a. Vingspetsen trubbig (tredje smällpennan
längst): vipan (*Vancillus*).
 - b. Vingen spetsig (yttersta smällpennan
längst): piparsläktet (*Charadrius*).
 - B. Näbbet längre än hufvudet bakom detsamma:
strandskatan (*Haematopus*).

I inskränkt bemärkelse förstås med brock-
fågel endast ljungspolen (*Charadrius plu-
vialis*).

F. A. S. *

Brockhaus, tysk släkt af bokförläggare och lärde.

1. Friedrich Arnold B., boktryckare,
bokförläggare, f. 1772 i Dortmund (Westfalen), d.
1823 i Leipzig, idkade 1805—11 i Amsterdam en
vidlyftig bokförlagsverksamhet, flyttade därefter af-

fären till Altenburg och
dref den från 1814
under firma F. A.
Brockhaus. 1818
öfverflyttade han sin
verksamhet till Leipzig,
där han s. å. tillika
inrättade ett stort tryc-
keri. Hans namn har
blifvit världsbekant ge-
nom utgifvandet af
"Brockhaus' conversa-
tionslexikon", som ur-
sprungligen var en be-
arbetning af Löbels 1796

påbörjade konversations-
lexikon, till hvilket B. 1808 inköpte förlagsrätten och
hvilket han bragte till afslutning 1811. B:s förtjänst
var, att han där såg ämne till en folkbok och snart
gjorde lexikonet till en af de viktigaste typerna inom
seklens bokhandel, en populär encyklopedi, som om-
fattar hela den moderna bildningen. Den andra upp-
lagan, fullständigt omarbetad, utgafs under hans
ledning i 10 bd 1812—19, och 15:e upplagan utkom
i 17 bd 1901—04. Bland de förnämsta af hans
öfriga förlagsartiklar må nämnas tidskrifterna "Die
zeitgenossen" (fr. 1816), "Isis" (fr. 1817), "Her-
mes" (1819) och "Literarisches conversationsblatt"
(fr. 1820; fortick 1826—98 under titeln "Blätter
für literarische unterhaltung"). Såsom frisinnad
hade B. i sina företag mycket att lida af den preus-
siska censuren. — B:s två äldste söner, Friedrich
B. (f. 1800, d. 1865) och Heinrich B. (f. 1804,

d. 1874), öfvertogo efter fadern firman. Heinrich
ledde den med utmärkelse ensam från 1849 samt
blef hedersdoktor i Jena och hedersborgare i Leipzig.
Han upptog som delegare i affären 1854 sin son d:r
Heinrich Eduard B. (f. 1829) och 1863
dennes broder Heinrich Rudolf B. (f. 1838,
d. 1898). Dessa två utträdde 1895 ur firman, hvar-
vid den i stället öfvertogs af deras söner Albert
Eduard B. (f. 1855) och Rudolf Heinrich
B. (f. 1864), hvilka hade varit delegare däri, den
förra sedan 1881 och den senare sedan 1889. Firmans
utsträckt verksamhet har föranlett filialers inrät-
tande i Wien (1864), Berlin (1871), Paris (1890) och
London (1891), hvarjämte den har del i Petersburg-
firman Brockhaus & Efron, som tillkom 1890 för ut-
gifvande af ett ryskt illustrerat konversationslexi-
kon. Firman F. A. Brockhaus, som sysselsätter
omkr. 750 personer, innefattar bokförlagsaffären med
dess filialer, kommissionsbokhandel för Tyskland och
utlandet, utländsk sortimentsbokhandel (med månads-
bibliografi och årskatalog), stor antikvarisk bokhandel
med auktionsinrättning, boktryckeri (med bl. a. 28
maskinpressar o. s. v.), stilgjuteri, stereotypgjuteri,
galvanoplastisk anstalt, stilskärer och graveringsan-
stalt, stål- och koppartryckeri (med 14 pressar), lito-
grafisk anstalt och stentryckeri (med bl. a. 20 maskin-
pressar), xylografisk anstalt samt bokbinderi. Bland
firmans nyare förlagsföretag må nämnas B:s "lilla
konversationslexikon" i 2 bd (1854—56; 4:e uppl.
1888), fortsättningen af Ersch och Grubers "All-
gemeine encyclopädie" (som 1890 nått fram till
167:e bandet), "Deutsche allgemeine zeitung" (mo-
derat-liberal, 1837—79), ett bibliotek af tysk nation-
allitteratur (96 bd, 1864—90), ett bibliotek af ut-
ländska författare på originalspråken (omkr. 180 bd,
1860—94), ett internationellt vetenskapligt bibliotek
(68 bd, 1873—90), "Allgemeines bücher-lexikon"
(19 bd, 1812—95), "Der neue Pitaval" (intressanta
kriminalmål; 60 bd, 1842—91), Schenkels "Bibel-
lexikon" (5 bd, 1869—75), Gottschalls "Der neue
Plutarch" (12 bd, 1874—88), förutom en mängd
vetenskapliga verk, forskningsresandes arbeten,
planschverk o. s. v. Jfr Heinrich B., "Die firma
F. A. Brockhaus in Leipzig" (1872—75), och
Heinr. Ed. B:s biografi öfver farfadern (3 bd,
1872—81).

2. Hermann B., den förstnämndes tredje son,
orientalist, f. 1806, d. 1877, var från 1841 professor
i forindiska språket och litteraturen vid universitetet
i Leipzig och utfödde en stark inverkan i individuell
riktning på sina lärjungars studier (bl. a. på Max
Müllers). B. utgaf bl. a. kritiska upplagor af
Krishna-Miçras dittills outgifna filosofiska drama
"Prabodhacandrodaya" (1835 ff.) och Somadevas
stora sagosamling "Kathasaritsägara" (böckerna 1
—5, 1839, tysk öfversättning 1843; böckerna 6—18,
1862—66). Han egnade sig äfven åt avestiska och
persiska samt utgaf 1850 "Vendidad sade" (en bok
af Avesta) och 1854—60 Hañs' sånger (ny uppl.
1863). Af stor betydelse blef B:s arbete *Über den
druck sanskritischer werke mit lateinischen buch-
staben* (1841). Han deltog i stiftandet af "Deutsche
morgenländische gesellschaft" och utgaf 1853—64
dess tidskrift. Från 1856 redigerade han Ersch och
Grubers monumentala verk "Allgemeine encyclopä-
die" (bd 62—99 af första sektionen). B:s personlig-
het präglades af fin humanitet. Han var gift med en

syster till tonsiktaren Richard Wagner och underhöll stadse vänskap med denne.

3. Heinrich B., historiker, konsthistoriker, f. 1858 i Leipzig, professor vid akademien därstädes, öfvertog 1897 ledningen af konsthistoriska institutet i Florens. B. har utgivit flera verk i historia och konsthistoria, däribland *Unsere heutige baukunst* (1895) och *Forschungen über florentiner kunstwerke* (1902).

Brockmann, Johann Franz Hieronymus, tysk skådespelare, f. 1745 i Graz, utbildades från 1771 af den berömda Schröder i Hamburg, väckte 1776 storartad uppeende i *Hamlets* roll och var från 1778 anställd vid Burgteatern i Wien, där han införde Hamburgskolans enkla, natursanna spelsätt. Död 1812. B. ställdes på sin tid vid sidan af Garrick och Lekain.

Brockmännen 1. Brockmänner (äfvén Brokmänner), ett östfrisiskt folk, som under medeltiden bodde i hannoveranska landskapet Brockmerland (mellan Emden och Norden) och lefde under en egen, demokratisk författning, i skrift upptecknad på 1200-talet och som fornfrisiskt språkmärkes utgifven af Wiarda 1820 och Richthofen 1866.

Brockmerland. Se Brockmänner.

Brocton [brä'ktn], stad i nordamerikanska staten Massachusetts, 36 km. s. om Boston. 40,063 inv. (1900). Skofabrikation.

Brockville [brä'kvil], stad i Canada, prov. Ontario, vid St Lawrencefloden och Grand-trunk-järnvägen. Omkr. 9,000 inv. I närheten järngrufvor.

Brocman, Nils Reinhold, fornforskare, f. 1731 i Norrköping, blef filos. magister i Lund 1751 och åtföljde 1752—54 dansken J. Langebek på en i arkeologiskt syfte företagen resa kring Östersjön. 1758 blef han docent i Lund och ingick 1760 som kanslist i antikvitetsarkivet samt blef 1762 translator i det fornordiska språket med titel af assessor och af k. bibliotekarie. Död 1770. B. var en typ för 1700-talets samlare, hvilkas forskningar och outtröttliga nit i väsentlig mån underlättat senare tiders arbete. Af hans skrifter må nämnas: *Sagan om Ingvar den viktjarne och hans son Sven, från isländskan öfversatt* (1762), *Undersökning om de nordiska runstenarnas ålder* (s. å.) och *Beskrifning öfver staden Norrköpings början och äldre öden* (utan tryckår). Sin mesta tid ägnade B. åt arbeten, som numera förvaras i Vitterhets hist. och ant. akad:s arkiv.

Brod (slav., "vad", öfvergångsställe). 1. Stad och fästning i Kroatien-Slavonien, komitatet Pozega, vid Save. 7,310 inv., mest kroater och serber (1901). Midt emot, på högra stranden af Save, i Bosnien, kretsen Banjaluka, ligger Turkiska l. Bosniska B. (turk. *Buzud*), med omkr. 2,000 inv. — 2. Ingår med nämnda betydelse såsom sista sammansättningsled i en del ortnamn, såsom Deutsch-B., Böhmisch-B. m. fl.

Brod., i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för J. Broderip, engelsk konkylolog, f. 1789, d. 1859.

Brodd. 1. Nyss uppkommen säd. — 2. Skarpa sön, som insätts i hofbeslaget för att gifva hästen fotfäste på hal mark. Broddar användas äfvén å skodon.

Broddarp, socken i Älfsborgs län, Gäsene härad. 1,575 har. 310 inv. (1903). Annex till Eriksberg, Skara stift, Ås kontrakt.

Broddbo, mineralfyndort nära Falu grufva, är ett af stora stenblock af grofkristallinsk granit översålladt fält, hvari en mängd sällsynta mineral anträffas, såsom stora beryller, tantalit, gadolinit, pyrofsalit, gahnit. Broddbomineralen undersöktes 1815 af Berzelius och Gahn. P. T. C.

Broddetorp, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 835 har. 238 inv. (1903). B. bildar med Hornborga, Sätuna och Bolum ett konsistorielt pastorat i Skara stift, Billings kontrakt.

Broddvältning. Se Vält.

Broden, Karl Johan, teolog, läroboksförfattare, f. 1 maj 1818 i Mariestad, blef student i Uppsala 1836, filos. kandidat 1842, kollega vid Skara läroverk 1844 och filos. doktor 1845. Han prästvigdes 1859, utnämndes 1864 till lektor i kristendom och hebreiska i Skara samt till kyrkoherde i Vinköls prebendepastorat och 1878 till kyrkoherde i Förlöf (Lunds stift). 1873 bevistade B. till följd af inträffadt förfall för biskop Butsch det andra allmänna kyrkomötet. Vid behandlingen af kommitterades förslag till förklaring af Luthers lilla katekes yttrade B. bl. a., att han på åtskilliga ställen trodde sig hafva funnit läror och bestämmningar, som icke fullt öfverensstämde med skriftens lära och de symboliska böckernas rätt förstådda mening. Han ville sålunda undanröja vissa uttryck, hvilka enligt hans mening lätt kunde förändra ett skett begrepp om Gud, en antinomistisk uppfattning af lagen och en mekanisk tydning af läran om rättfärdiggörelsen. Dessa anmärkningar framkallade från åtskilliga bland förslagens och de bestående åsikternas förfäktare en storm af ganska bittra gensägelser och t. o. m. tillvitelser för att han skulle åsyfta ingenting mindre än att borttaga själva kärnan af kristendomen. B:s svar präglades af fasthet och holsamt lugn, och hans anmärkningar hafva sedan godkänts af k. m:t. Vid biskopsvalet i Skara 1875 uppfördes B. i första förslagsrummet. 1876—78 hade han plats i andra kammaren såsom ombud för Mariestad—Skara—Sköfde. 1877 blef han teologie doktor. B. afled 6 juli 1898. Af hans skrifter må nämnas *Grunddragen af grekernas och romarnas mythologi* (1853) och *Öfversigt af de bibliska böckernas innehåll* (1868).

Broden, Johan Ivar, läroboksförfattare, f. 2 juli 1820 å Fellingsbro kommunisteboställe, Västmanland, blef student i Uppsala 1840, filos. kandidat 1846 och filos. doktor 1848. Han vikarierade från 1847 såsom lektor i filosofi vid Västerås läroverk, utnämndes 1850 till kollega därstädes och erhö 1859 lektoratet i filosofi och svenska språket vid karolinska läroverket i Örebro. Död i Örebro 3 maj 1877. — B. var en mångkunnig och såsom lärare uppburen man, till sina filosofiska åsikter hegelian. Han utarbetade de på sin tid mycket använda läroböckerna *Förberedande kurs i grammatik, med tillämpning på modersmålet* (1856; 7:e uppl. 1877 med titeln *Swensk språklära för elementarläroverken*) och *Öfversigt af diktarerna jemte föregående undervisning om stil* (1860; 3:e uppl. 1869), skriften *Kort öfversigt af det svenska skolväsendet* (1871) m. m. Dessutom skref han artikeln "Schweden" i

Schmids stora pedagogiska encyklopedi. B. var 1854—59 själen i "Vestmanlands läns tidning". Med sitt rediga hufvud, sin oräddhet och varma nitälskan bidrog han då att lyfta den svenska landsortspressen till en högre ståndpunkt.

Brodera (fr. *broder*), sy eller sticka figurer på tyg; fig. utsmycka. — **Broderi**, utsydt arbete. — **Brodör**, **Brodös**, person, som har till yrke att brodera. Se **Sömnad**.

Broder Jonatan, öknamn på det nordamerikanska folket. Jfr **Trumbull**.

Broderskyssen l. Den heliga kyssen, frids-hälsning, som enligt den apostoliska uppmmaningen (Rom. 16: 16; 1 Kor. 16: 20) växlades mellan de äldste kristne under gudstjänsten, vanligen efter tackgälselbönen vid nattvardselementens invigning.

Brodersson, Abraham. Se **Abraham Brodersson**.

Broder Svensson, en halländsk riddare, helt säkert af samma ätt som den bekante riddaren Abraham Brodersson, med hvars styfdotter hans fader, vapnaren Sven Toresson, var gift. I början af 1430-talet utrustade han några kapare och deltog med tapperhet i sjökriget mot hansestäderna, men vid ett tillfälle lämnad i sticket af den holsteinske riddaren Erik Krummedike, blef han tillfångatagen och lär sedan länge suttit fångslad i Lybeck. År 1434 var han dock fri, ty då finnes han som medlem af svenska rådet hafva deltagit i utfärdandet af uppsägelsebrevet till konung Erik. Han slöt sig därefter närmast till Engelbrekt och användes af honom bl. a. vid belägringen af Varberg. Efter Engelbrekts död råkade han i oenighet med Karl Knutsson, i det han vid mötet i Söderköping 1436 klandrade denne för våld i utdelningen af förläningarna. Förbittrad öfver detta, lät Karl Knutsson då afträta honom. K. H. K.

Brodfield [bråtfält], ung. *Kenyérmező*, en slätt i ungerska komitatet Hunyad, vid Maros, n. ö. om staden Broos (Szászváros). Stefan II Báthory vann där 13 okt. 1479 en lysande seger öfver turkarna.

Brodinus, Johannes, biskop, f. 18 juni 1619 i Bro socken i Uppsala län, blef magister i Uppsala 1647 och besökte sedan de förnämsta universiteterna i Tyskland, Holland och Frankrike. Efter hemkomsten blef han 1652 hofpredikant hos drottning Kristina och sedan hos Karl X Gustaf, hvilken han åtföljde under polska fälttåget 1656. Sedan Gottland genom Brömsebro-freden (1645) återvunnits åt Sverige och den gamle dansksinnade superintendenten Strelow afstigit, blef B. 1657 den förste svenskfödde superintendenten på Gottland. Han ordnade Visby domkapitel efter svensk stadga och ifråsat mycket för införandet af svenska språket och svenska seder samt för anställandet af präster och lärare, som studerat vid svenskt universitet. För denna sin nitälskan rönt han motstånd och hvarjehanda obehag af de många bland öns inbyggare, som voro danskt sinnade. När danskarna 1676 intogo Gottland, uppsökte B. i sitt prebendepastorat, Lärbo, och blef jämte hustru och barn såsom krigsfånge förd till Köpenhamn, där han kvarhölls ett år. Slutligen frigifven, måste han, på hemresan, i Malmö uthärda fasorna af den svåra belägringen 1677. Året därpå blef han för sina utståndna vedermödor hugnad med biskopstolen i Västerås, där han afled redan 1680. Karl XI bevistade den lärde och

märkliga mannens begrafning. B:s tredje hustru, Anna Schultin, som med honom delat fångenskapens öden, blef (1683) omgift med Hagvin Spiegel, hvilken sedermera utnämndes till superintendent på Gottland. C. J. B.*

Brodrick [brå'drik], gammal engelsk släkt från Surrey, som under 1600-talets strider och gods-konfiskationer på Irland där förvärfvade vidsträckt jordegendomar och ett inflytande, som stod till-baka endast för släkten Boyles. Hufvudmannen bär sedan 1747 titeln viscount Midleton.

1. Alan B., viscount Midleton, irländsk politiker, f. omkr. 1660, d. 1728, blef af Vilhelm III utnämnd till generaladvokat för Irland 1695, gjorde sig känd som en af det irländska parlamentets mäktigaste medlemmar och valdes flera gånger till dess talman. Mot slutet af drottning Annas regering råkade han i onåd som oppositions-man. Sitt stora inflytande använde han att befördras den protestantiska arfsföljden och belönades därför af Georg I med upphöjelse till lordkansler för Irland (1714), baron B. af Midleton (1715) och viscount Midleton (1717). Sedan 1714 medlem af engelska underhuset, uppträdde han där som ifrig motståndare till Walpole samt nedlade 1725 lordkanslers-ämbetet till följd af en tvist med regeringen.

2. William St John Freemantle B., äldste son till den 8:e viscount Midleton, engelsk politiker, f. 1856, inträdde 1880 i det politiska lifvet som konservativ underhusledamot för West Surrey och representerar sedan den nya valkrets-indelningen, 1885, Guildford i Surrey. B. var 1886—92 finanssekreterare och 1895—98 understatsskreterare i krigsministeriet, tjänstgjorde 1898—1900 som understatsskreterare för utrikes ärenden och utrikesministerns representant i underhuset samt blef vid det unionistiska kabinettets rekonstruktion 1900 krigsminister, en under det sydafrikanska kriget synnerligen svår och för oppositionens häftiga angrepp utsatt post. Under de följande krigsårens upprörda debatter visade B. mycken kraft och slagfärdighet. Däremot lyckades han knappast ens inom sitt eget parti vinna stöd för sina arméorganisationsplaner efter krigets slut, och det växande motståndet mot dessa gjorde att han vid kabinettets nya rekonstruktion hösten 1903 lämnade krigsministerpostföljen och i stället blef minister för Indien. V. S.—g.

Brodskij, Adolf, rysk violinist, f. 1851 i Taganrog, blef 1883 konsertmästare och violinlärare vid konservatoriet i Leipzig, där han äfven organiserade en berömd stråkkvartett, 1892 konsertmästare i New York och 1895 direktör vid "College of music" i Manchester. B. har på flera konsertresor gjort sig känd som en framstående virtuos. A. L.

Brody, stad i östra Galizien, n. ö. om Lemberg, nära ryska gränsen. 17,361 inv. (1900). Handel med spannmål, boskap, trävaror — i området finnas stora skogar — samt manufakturvaror. B. anlades 1684 och var 1779—1879 fri handelsstad.

Brodzinski, Kazimierz, polsk skald, f. 1791, d. 1835 i Dresden, deltog 1812 i Napoleons tåg till Ryssland, blef 1813 fången i slaget vid Leipzig, men frigafs på sitt hedersord och var på 1820-talet professor i polsk litteratur vid universitetet i Warschau. Han bidrog genom sina i en folklig, idyllisk ton hållna dikter samt genom sina kritiska afhandlingar i hög grad till den romantiska rikt-

ningens seger. Hans akademiska afhandling *O klasyzności i romantyczności* gjorde den första bräschén i den polska pseudoklassicitetens mur, som kort därpå bröts genom Mickiewicz' på folkliga motiv byggda romaner och ballader. Efter sitt afsked från professuren flyttade B. till Dresden, där han blef en medelpunkt för de polske emigranterna, i hvilka han såg apostlar och martyrer för det lidande Polen. Han försönte alltmer i "messianismens" sjukliga grubblerier och gaf ett kraftigt uttryck för dessa underliga idéer i sitt sista verk, *Poselsztwo do braci wygnahców* (1838—50). B:s samlade arbeten, bland hvilka särskildt må nämnas idyllen *Wiesław*, utkommo i ny upplaga 1872 —74. A—d J.

Brodör. Se Brodera.

Brodös. Se Brodös.

Broeck [brök], Elias van den, flamsk blomster- och fruktmålare, f. 1657 i Antwerpen, d. 1708 i Amsterdam, var, enligt Houbraken, lärjunge af Ernst Stuvén, men stod ock under inflytande af Jan Davidsz. de Heem, som 1672 kom tillbaka till Antwerpen, och B. inträdde i därvarande målargille som mästare 1673 eller 1674. Sedermera flyttade han öfver till Amsterdam. Han målade blommor och frukter, och hans taflor utmärka sig för friskhet och finhet samt en djupt glödande guldton. Sådana finnas i Schwerin, Wien, Petersburg, Amsterdam och Rotterdam. I nationalmuseum ses en bild af honom, *Frukt, ödlor och insekter*, hvars motstycke tillhör grosshandlare O. Seippel i Stockholm. C. R. N. (O. G—g.)

Broek [brök], B. in Waterland, by i nederländska prov. Noord-Holland. 7 km. n. ö. om Amsterdam. 1,591 inv. (1900). Ostberedning (edam-ost). Befolkningen har gjort sig världsberömt för sin pedantiska renlighet.

Broekhuizen [bro'khöjzn], Johan van (latiniser. Janus Broukhusius), holländsk skald på latin och modersmålet, f. 1649 i Amsterdam, var 1672—97 officer i aktiv krigstjänst, men fick äfven tillfälle att sköta sina klassisk-filologiska studier, som han på äldre dagar ökade i lugn och ro. Död 1707. — B. diktade, med Hooft till förebild, ett mindre antal skaldestycken på holländska, hvilka fördelaktigt kännetecknas af nationell ton midt i förfranskningens tidevarf (de utgafvos 1712, med biograf. och senast 1883). Mer talrik är samlingen af hans latinska *Carmina* (1684; ny uppl., "Poëmata", 1711). Han utgaf editioner af Propertius (1702) och Tibullus (1707). Hans *Epistolæ selectæ* utgafvos 1889 och 1893. Biogr. af Worp 1891.

Bro-ekipage [-pāj]. Se Krigsbrygge-ekipage.

Broen, Abraham Isaaksson, skådespelare. Se De Broen.

Bro-famn, skogsh. Se Famn.

Brofeldt, Juhani (Johan), finsk författare, f. 11 sept. 1861 i Lapinlahti, norra Savolaks, blef student 1880 och egnade sig sedan åt skriftställarverksamhet på finska språket. Hans första novell publicerades 1882, och redan följande år utgaf han en så öfverlägsen skildring ur savolaksiskt allmogelif som *Då jar köpte lampan*. Från och med 1884 har han städe användt författarnamnet Juhani Aho. Från de med säker karakteristik och godmodig humor gifna folklifsberättelserna (af hvilka tre öfversattes

till svenska af K. A. Tavaststjerna) öfvergick han till psykologisk analys af människor ur de bildade klasserna, med *Papin tytär* (1885; "Prästens dotter", 1893), *Helsinkiin* (1889; "Till Helsingfors", 1893), *Yksin* (1890; "Ensam", 1891) och *Papin rouva* (1893; "Prästens hustru", s. å.). "Yksin", som skrifvits under påverkan af modern fransk litteratur och var det närmaste resultatet af en resa till Paris med understöd af staten, väckte stark diskussion och ådrog sig åtskilligt klander på grund af sin naturalism. Ännu starkare upseende väckte "Papin rouva", hvars erotiska problem gaf anledning till en hetsig

polemik rörande arbetets sedliga värde. De båda böckernas stora förtjänster i karaktärsteckning och i fin, vemodig stämningsskildring hafva likväl erkänts. B:s hittills mest omfattande verk är den stora kulturhistoriska romanen *Panu* (1897; öfv. 1898), en med finska mytologiska motiv rikt inväfd skildring från hedendomens strid med kristendomen i östra Finland på 1600-talet. Af smärre berättelser, utkast och skisser har B. offentliggjort flera samlingar: *Lastuja* (1891; "Spånor", 2 uppl. s. å., nya samlingar 1892, 1896 och 1899), *Maailman murjoma* (1894; "Fredlös", s. å.), *Herännöitä* (s. å.; "Väkt", s. å.) och *Katajainen kansani* (1899—1900; "Enris", 1900). En del af dessa småting är endast naturskildringar och lyriska stämningar, en del riktar sig i polemiskt allegorisk form mot russificeringspolitiken i Finland, och denna förklädda satir har ännu mer ökat dessa formfulländade prosadiktars popularitet. En *idéernas man* (på svenska i Sv. litt. sällsk:s i Finland skrifter, 1901; på finska s. å.) är en biografisk skildring af filosofen A. F. Soldan. B. har äfven varit verksam som öfversättare till finska och som tidningsman (bl. a. i det ungfennomanska "Päivälehti"). Den främste af författarna inom den finska vitterheten, har B. haft en genomgripande betydelse för utbildningen af en konstnärlig finsk prosastil. Särskildt har han haft till ögonmärke att rikta ordförrådet och nyansera det språkliga uttrycket. Genom upprepade resor till kontinenten har B. vidmakthållit kontakten med europeiska kulturströmningar, på samma gång hans slytning och temperament äro utprägladt finska. Såväl af Finska litteratursällskapet som af statsmedel har B. flera gånger erhållit belöningar för framtående arbeten. — Utom till svenska äro af honom författade arbeten öfversatta till norska, danska, ryska, tyska, engelska och holländska. — Sedan 1891 är B. gift med ofvannämnde A. F. Soldans dotter, målarrinnan Venny Soldan, f. i Hälsingfors 1863.

Brofferio, Angelo, italiensk skald och publicist, f. 1802, d. 1866, satt 1830—31 fängslad med anledning af en politisk komplot och utgaf efter sin frigifning ett band politiska dikter, *Canzoni piemontesi* (8:e uppl. 1885), som väckte stort upseende. 1834—56 redigerade han åtskilliga radikala

blad och uppträdde som medlem af den piemontesiska kammaren häftigt emot Cavour, mot hvilken hans politiska satir *Il Tartufo politico* (1859) var riktad. B. skref äfven en *Storia del Piemonte* (1849—52), memoarerna *I miei tempi* (1858—61) samt flera skådespel (bl. a. *Vittge, re dei goti*) och krigshymnen *Delle spade il fiero lampo*, som kallats Italiens marseljärs.

Broghill. Se Boyle 3.

Broglie [bråj], ursprungligen Broglio l. Broglia, gammal piemontesisk familj, hvilken 1643 bosatte sig i Frankrike och där 1660 förvärfvade herrskapet Dormans (dep. Marne), som 1671 upphöjdes till markisat. — 1. François Marie, hertig de B., marskalk, f. 1671 i Paris, deltog från 1689 med utmärkelse i Frankrikes fälttåg i Nederländerna, Tyskland och Italien samt steg därunder raskt i de militära graderna. 1724—31 var han fransk minister i London och afslöt förbundsfördraget af 1725. Under polska successionskriget ledde han framgångsrikt de franska vapnen i Italien och utnämndes 1734 till marskalk af Frankrike och 1739 till guvernör i Strassburg. Under österrikiska successionskriget (1741—48) föll han i onåd, emedan han mot hovets vilja hade återfört den försvagade hären till franska gränsen. Kort förut, 1742, blef han hertig. Död 1745.

2. Victor François, hertig de B., den förras son, marskalk, f. 1718, vann 1759 en seger öfver hertig Ferdinand af Braunschweig vid Bergen (nära Frankfurt a. M.) — en bragd, som den tyske kejsaren belönade med att göra hertigen till tysk riksfurst. Efter marskalk Contades nederlag vid Minden s. å. blef han marskalk och öfverbefälhafvare. Till följd af hofintriger afsattes han emellertid 1762 och förvisades till sina gods. Vid revolutionens utbrott (1789) blef han krigsminister; men då truppernas affall gjorde det omöjligt för honom att hålla Paris i tygeln, utvandrade han. Under fälttåget 1792 trädde han i spetsen för en afdelning emigranter. Sedan ingick han först i engelsk och därefter i rysk tjänst. Död i Münster 1804.

3. Charles François, greve de B., den föregående broder, f. 1719, egnade sig åt den militära banan, men utnämndes 1752 till ambassadör i Warschau med hemligt uppdrag af konung Ludvig XV att, ministären ovetande, verka för prinsens af Conti val till polsk konung efter August III med utestängande af det sachsiska huset. Därmed inträdde B. i den först af Conti ledda s. k. hemliga diplomatiens. B. lyckades skapa ett starkt franskt parti i Polen, men öfvergaf snart tanken på Contis val och föreslog i stället en allians mellan sachsiska huset (Polen-Sachsen) och Frankrike, som, redan i förbund med Preussen, skulle i förening med dessa land, Sverige, Danmark och Turkiet bilda en fruktansvärd koalition mot Ryssland och Österrike. Efter Preussens "affall" till England 1756 yrkade han på en allians med Österrike, hoppades på Preussens styckning, konung Augusts tillfredsställelse med spillrorna af denna monarki och beredvillighet att — afstå Polens krona åt Conti. Men denne drog sig snart tillbaka. Emellertid arbetade B. i anti-rysk riktning för upprätthållande af ett franskt, ett "patriotiskt", parti i Polen, men det sjönk ihop genom Frankrikes militära motgångar i sjuariga

kriget samt B:s hetsiga uppträdande och stötande sätt. Han återkallades 1758, men på konungens befallning meddelades honom bakom ministärens rygg innehållet af de officiella depescherne till och från sändebuden såväl i Warschau som i Konstantinopel, Haag och Stockholm samt diplomatiska eller konsulära ämbetsmän på andra ställen (Petersburg, London, Polen, Wien, Neapel). På grund af depescherne gaf han särskilda förhållningsorder på samma lönnliga väg till dem, och på kammartjänarvägen stod B. i förbindelse med konungen. Detta dubbelspel är hvad man kallat Ludvig XV:s hemliga diplomati eller "le secret du roi", och B. var nu dess chef efter Conti, till och med då han såsom sin broder marskalkens generalstabschef låg ute i fält (1758—62) och då han jämte brodern genom markisinnan Pompadours tillskyndelse var förvisad till sitt gods i Normandie (1762—64). Utrikesministern Choiseul var detta spel på spåren, men kände det ej i hela dess omfattning. Efter Choiseuls fall (1770) sökte B., ehuru förgäves, att blifva chef äfven för det officiella utrikesdepartementet, som i stället öfverlämnades åt Aiguillon. Denne upptäckte en intrig, som gick ut på att störta honom, och misstänkte som dess hufvudman B., hvilken, ehuru främmande för saken, konungen var nog svag att förvisa till hans gods (1773), ehuru han anmodade honom att fortsätta med den hemliga korrespondensen. Vid Ludvig XVI:s uppstigande på tronen året därpå skyndade B. att upplysa honom om den hemliga korrespondensens tillvaro och erbjuda sina tjänster, men fick ett kärt afböjande svar. Sedermera gafs honom åter tillträde till hovet, och hans handhafvande af den "hemliga diplomatiens" granskades 1775 af Vergennes (en af dess agenter) och de Muy, hvilka berömdes B:s nit och trohet. Det "hemliga kabinetet" upplöstes. B. aded 16 aug. 1781. Boutaric var den förste, som (1866) spred ljus öfver den hemliga diplomatiens, hvilken närmare utreds af hertig V. de Broglie i arbetet "Le secret du roi" (1879), refererad af Th. Westrin i "Hist. bibliotek" (VII, 1880).

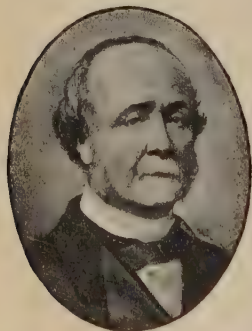
4. Claude Victor, hertig de B., Victor François de B:s son, f. 1757, slöt sig till revolutionen och blef general vid Rhen-armén. Då han icke ville erkänna dekreten af 1792, genom hvilka konungen förklarades tills vidare afsatt, blef han afskedad och giljotinerades 1794.

5. Achille Charles Léonce Victor, hertig de B., pär, den föregående son, f. 1785 i Paris, användes af Napoleon I i åtskilliga diplomatiska uppdrag, bl. a. 1813 såsom Narbonne attaché vid kongressen i Prag. Han kom snart på mycket vänskaplig fot med Talleyrand och blef såsom varm vän af den engelska friheten en ifrig anhängare af Ludvig XVIII:s "konstitutionella karta", hvarför han trots sin ungdom vid den första restaurationen 1814 utnämndes till pär. Det oaktadt visade han sig

afgjordt liberal, röstade för Neys frikännande och uppträdde med skärpa och bitande ironi mot den öfverhandtagande reaktionen samt grundade 1828 den liberala tidskriften "Revue française". Efter juli-revolutionen (1830) uppträdde han som politisk doktrinär och innehade s. å. under några månader först inrikes- och sedan kultusportföljen. 1832—36 var han, med ett halft års afbrott, utrikesminister och 1835—36 därjämte ministerpresident. I sistnämnda egenskap afslöt han med England en mot slafhandeln riktad traktat. B. var dock både i uppträdande och åsikter något för förnäm för "borgarkonungadömet" och kunde icke, trots flera erbjudanden, förmås att ånyo inträda i regeringen. Vid februarirevolutionens utbrott var han stadd på en beskickning till England, men återkallades 1848 af den nya regeringen och invaldes 1849 i national-församlingen, där han blef högerens ledare. I jan. 1851 utsågs han till president i säkerhetsutskottet och verkade ifrigt — i orleanistiskt intresse — för författningsrevisionen. Sedan han protesterat mot statskuppen af 2 dec. 1851, drog han sig tillbaka till privatlivet. 1855 invaldes han i franska akademien. Död 1870. År 1863 utgaf B. *Écrits et discours*, och efter hans död utkommo *Vues sur le gouvernement de la France* (1870; 2:a uppl. 1871) och *Souvenirs du feu duc de Broglie 1785—1870* (4 bd, 1886—87), utgifna af hans son. Han var gift med madame Staëls enda dotter, Albertine (f. 1797, d. 1839), författarinnan till *Fragments sur divers sujets de religion et de morale* (1840).

6. Charles Jacques Victor Albert, hertig de B., den föregående son, fransk statsman och skriftställare, f. 13 juni 1821 i Paris, inträdde

efter afslutade universitetsstudier i diplomati- och var anställd vid beskickningarna i Madrid och Rom. Februarirevolutionen 1848 afbröt dock hans karriär, och han drog sig tillbaka till privatlivet, sysslande med litterära arbeten. Han skref en serie historiska artiklar i "Revue des deux mondes" och i den klerikala, orleanistiska tidskriften "Le correspon-

dant", alla med syfte att försvara på samma gång kyrkan och den konstitutionella liberalismen, en sammankoppling, som var hans program under hela hans lif. 1862 blef han Lacordaires efterträdare i franska akademien, dock snarare af politiska än af litterära skäl. Efter att 1869 hafva fallit igenom vid valen till lagstiftande kåren kom han 1871 in i nationalförsamlingen, där han blef en af det orleaniska partiets ledare, och utnämndes kort därefter till ambassadör i London af Thiers, som på så sätt trodde sig bli kvitt en farlig motståndare. Äfven därifrån ledde dock B. orleanisterna. Emellertid afgick han följande år, missnöjd öfver sina landsmäns kritik öfver hans sätt att leda underhandlingarna om ett handelsfördrag mellan England och Frankrike, hvarefter han återtog sitt säte i representationen, nu såsom ledare för den monarkiska opposi-

tionen mot Thiers, hvilken han förgäfres sökt vinna för sin sak. Dennes fall, hvori B. hade väsentlig andel, och Mac Mahons uppstigande till makten gjorde B. till ministerpresident och utrikesminister (maj 1873), en post, som han utbytte mot inrikesministerportföljen (26 nov. s. å.), när septennatet antagits. Hans ytterliga konservatism och klerikalism gjorde honom hatad af republikanerna, hans försök att försona de kifvande pretendenterna af bonapartisterna och hanförhandlingar med de senare af legitimisterna. Sålunda bruljerad äfven med sina naturliga bundsförvanter, måste han afgå 16 maj 1874. På dagen tre år senare fick han af Mac Mahon i uppdrag att bilda en ny ministär i st. f. den afskedade Simon. Meningen var att med stöd af regeringens tryck på valmännen skapa en ny, för en monarkisk restauration mera gynnsamt stämde deputeradekammare. B., som nu blef justitieminister, förmådde senaten att gifva sitt bifall till kammarens upplösning och nya val. Detta är innebörden i den s. k. "statskuppen af 16 maj" (fr. *le seize mai*). Trots alla möjliga påtryckningar från regeringens sida valde landet, främst på grund af Gambettas medorganisatorisk mästertalang ledda valkampanj, en kammare med en öfverväldigande republikansk majoritet, och Mac Mahon såg sig nödsakad att "underkasta sig eller afgå" (fr. *se soumettre ou se démettre*). Han valde det förra, och B., själf öf omvald, måste lämna regeringen 20 nov. 1877, hvarefter han alltmör öfvergaf politiken. Efter ett fruktlöst försök 1885 att komma in i deputeradekammaren egnade han sig sedan helt åt litteraturen. Han dog i Paris 19 jan. 1901.

Bland B:s många arbeten, af hvilka flera äro synnerligen märkliga, må nämnas: *Études morales et littéraires* (1853), *L'église et l'empire romain au IV:e siècle* (1856—66), *Questions de religion et d'histoire* (1860), *Nouvelles études de littérature et de morale* (1868), *Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752—74* (2 bd, 1879), *Frédéric II et Marie-Thérèse* (2 bd, 1882; 2:a uppl. 1885), *Frédéric II et Louis XV* (2 bd, 1884; 2:a uppl. 1887), *Marie-Thérèse impératrice* (2 bd, 1888), *Histoire et diplomatie* (1889), *Le père Lacordaire* (s. å.), *Maurice de Saxe et le marquis d'Argenson* (2 bd, 1891), *La paix d'Aix-la-Chapelle* (1892), *Le concordat* (1893), *L'alliance autrichienne* (1895), *La mission de M. de Gontaut-Biron à Berlin* (1896), *La journée de Fontenoy* (1897, för privat cirkulation), *Malherbe* (s. å., i serien "Les grands écrivains français"), *Voltaire avant et pendant la guerre de sept-ans* (1898) och *Saint-Ambroise* (1899, öfv. till engelska). Han har dessutom utgivit "Souvenirs — 1785—1870 — du feu duc de Broglie" (4 bd, 1886) och "Mémoires du prince de Talleyrand" (5 bd, 1891—92, efter original i B:s egen).

Broglie [brå'ljå], Emilio, italiensk skriftställare och politiker, f. 1814 i Milano, d. 1892 i Rom, var vid utbrottet af 1848 års revolution lärare i politik och nationalekonomi i Milano, blef därefter sekreterare i den provisoriska regeringen och förde underhandlingarna med konung Karl Albert af Sardinien. Efter revolutionens undertryckande var han professor i Turin, men återvände 1859 till Milano, där han utgaf tidsningen, "La Lombardia". B. var 1861—76 ledamot af italienska parlamentet och

1867—69 undervisningsminister i Menabreas kabinett. B. utgaf bl. a. *Dell' imposta sulla rendita e del capitale in Inghilterra e negli Stati Uniti* (2 bd, 1856; 25 till Cavour riktade bref) och ett par arbeten om Fredrik II af Preussen (1874—76 och 1879—80) samt redigerade i förening med Giorgini sedan 1869 "Nuovo vocabolario della lingua parlata".

Brogn. Se Brong.

Brogniart [brånjär]. Se Brongniart.

Brogården, veterinärinrättning, belägen i Västergötland, Skara landsförsamling. 1242 anlades där ett franciskankloster, hvilket egde bestånd till reformationen, då det indrogs till staten, hvarefter jorden anslogs till Skara katedralskola och senare till dess gymnasium. B. öfverlämnades 1775 till P. Hernqvist, som därstädes, efter uppdrag, inrättade en veterinäranstalt. Se Veterinärinrättning.

Brohamn, fordom marknadsplats. Se Bro.

Brohan [bråå]. franska skådespelerskor. — 1. Joséphine Félicité Augustine B., f. 1824, d. 1893, var dotter af den i subrettröller framstående skådespelerskan Suzanne B. och anställdes tidigt vid Théâtre français, där hennes behag, liflighet och stora begåfning inom kort förjuxte hela Paris. Bäst lyckades hon i Molières och Beaumarchais' subrettröller. 1868 drog hon sig tillbaka från skådebanan och gifte sig med belgiske legationsskreteraren de Gheest (d. 1885). Sedan 1858 innehade hon Rachels plats i konservatoriet. Äfven såsom dramatisk författarinna gjorde Augustine B. sig ett namn. I kamratlivet åtnjöt hon rykte för sina mustigt kvicka repliker.

2. Émilie Madeleine B., den föregående systers, f. 1833, debuterade 1850 på Théâtre français och tillvann sig inom kort, genom sin skönhet och sitt graciösa uppträdande, publikens ynnest. Hon utmärkte sig mest i det moderna dramatiska skådespel, världsdoms- och mödraroller. 1885 lämnade Madeleine B. scenen. Död 1900. Hennes 1854 ingångna äktenskap med skriftställaren Mario Uchard ledde efter några år till skilsmässa, som rättsligen fullbordades 1885.

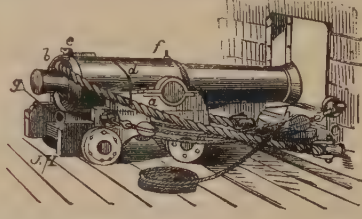
Brohufvud. 1. *Sjövn.* Se Brobänk. — 2. *Fortif.* Befästning, som afser att trygga förbindelser öfver vattendrag. Ett endast på ena stranden liggande brohufvud kallas *enkelt*, men befästas båda stränderna, uppstår ett *dubbelt* brohufvud. Befästningen bör helst läggas så långt framför bron, att denna skyddas för fientlig artillerield. Förr uppfördes brohufvudet vanligen såsom en sammanhängande befästningslinje, men numera, då det lägges längre fram, består det af skilda befästningar, stödjepunkter, skyttevärn och hinderlinjer samt batterier, af hvilka senare ett par lämpligen placeras på andra stranden för brohufvudets flankering; strax framför bron lägges dessutom en *brokans*. Hvarje fästning, som inom sig innesluter en eller flera öfvergångar öfver större vattendrag, kan kallas brohufvud. L. W. son M.

Brohvalf. Se Bro.

Bro härad, i Uppsala län, ingår i länets Södra domsaga och Södra fögderi samt omfattar socknarna Bro, Lossa, Västra Ryd, Stockholms-Näs. 15,040 har. 2,989 inv. (1903).

Brok, *sjövn.*, i allmänhet ett tåg, hvars bukt ligger

omkring ett föremål, under det att antingen den halande kraften befinner sig i dess båda ändar eller dessa senare i stället äro fästa i något fast föremål. — Kanonbrok (a), ett groft tåg, hvars ändar voro fästa till skeppssidan genom brokklammor (c) och hvars bukt gick antingen tvärs igenom lavettens båda sidostycken eller genom brokbygel (b) öfvanför kanonens drufva. Denna brok, som borde vara så lång, att laddningen (mynningsladdning) kunde ske inombords, hindrade kanonen och dess lavett att rekylas (studsas tillbaka) för långt in. Dessutom användes den ofta, genom

den s. k. broksurrningen, att jämte sidotaljorna (h) — äfven afsedda för kanonens tillbordsättning och sidoriktning — fasthålla kanonen med lavetten tätt in till skeppssidan. Å nyare kanoner användes ej brok. — Båttbrok, tåg eller smala tågmattor, som gå från båtdärfverternas yttersta ändar utanför och rundt om båten för att under fartygets rullningar hålla den hårdt intill därfvertarna, så att den ej må slänga. — Gaffel-segels-brok nyttjas, då gaffeln är fast och således ej, vid seglets bärgande, behöfver nedfiras (nedsläppas). Buken af broken sitter fast i stående liket (bakre kanttåget), på ett afstånd uppifrån, som är lika med gaffelns längd — räknadt från seglets yttre hörn —, och dess båda parter ledas genom block vid gaffelns klo (inre ända) ned i däck. Broken jämte gigtågen tjäna att, när seglet bärgas, hopsnörpa det intill mast och gaffel. — Upphållningsbrok, ett groft tåg, som tages rundt omkring ett fartyg, när det skall upphållas på land, tagas af grund o. s. v. I ändarna af broken huggas ginor, och på åtskilliga ställen fästas s. k. ridare, hvilka hindra broken att sacka ned. R. N.*

Brok [bråkk] l. Brock, dansk adessläkt, bekant från 1300-talet, med stamgården Essendrup (senare Gammel Estrup) vid Randers. — Esge B. blef riksråd 1432 och stupade 1441 i striden på S:t Jörgensbjerg vid Aalborg mot de upproriske bönderna. Dessa, som kände honom som sträng bondplågåre, sågas ha huggit liket i sju stycken och skickat ett stycke till hvarje härad i Vend-syssel. — Hans sonson Niels B., riksråd 1530, råkade 1534 efter slaget vid Svendstrup i fångenskap hos bönderna och dog strax efteråt. — Dennes sonson Esge B. blef riksråd 1596, användes ofta i beskickningar och diplomatiska värf (var 1613 med om att sluta freden i Knärod), men är mest känd genom sina dagböcker, som gifva ypperliga upplysningar om dåtidens lefnadssätt och adelns dryckenskap. Han dog 1625 som den siste manlige ättlingen af släkten. Fyra af dagböckerna äro utgifna i "Danske samlinger". Jfr Vedel Simon-sen, "Eske Brocks levnedsskrivelse" (1842—43), och "Danmarks adels aarbog" (1889).

Brokäd l. **Brokät** (it. *broccato*, af *broccare*, sticka), tungt sidentyg med inbroscherade, d. v. s. för hand inflätade, mönster af guld- eller silfvertråd. I äkta brokad löpa mönstertrådarna icke öfver tygets hela bredd, utan omvikas för besparing af det dyrbara materialet vid figurernas konturer; väfningen är därför mycket mödosam. Om bottenfalten utgöras af guld eller silfver, kallas tyget *drap d'or* l. *drap d'argent*. Äkta brokad tillverkas numera i mycket ringa grad och användes till dyrbara klänningar, möbeltyg och väggbonader. Jfr **Brokatell**. (G. A. W.)

Brokadmarmor. Se **Broccatello**.

Bro-kanal, detsamma som **akvedukt** (se d. o.).

Bro-kar l. **Brokista**, en gammal benämning på mellanstöd för en bro, utförd af en stenfylld, timrad kista.

Brokät. 1. Se **Brokad**. — 2. Grofpulveriserade bronsfärger för dekorativa ändamål. — **Brokat-kristallfärg** användes som surrogat för metallbronser och består af finpulveriserad glimmer, färgad med anilinfärger.

Brokate'll (jfr **Brokad**), italienskt bomullstyg, inväddt med guld- eller silfvertråd. Äfven vissa väfnadsarter af silke (utan guld- eller silfvertråd) säljas numera under denna benämning. (G. A. W.)

Brokat-kristallfärg. Se **Brokat** 2.

Brokbygel, *sjöv.* Se **Brok**.

Broken hill [bräu'kn hi'l], stad på västra gränsen af staten Nya Syd-Wales, Australien, under 30° 58' s. br. och 141° 27' ö. lgd, genom järnväg förenad med Adelaide. 24,000 inv. (1900). Orten har vuxit upp med otrolig hastighet vid de 1885 upptäckta silfvergrufvorna, hvilka i rikedom öfverträffa äfven de mest givande i Nord-Amerika. Antalet grufarbetare är omkr. 7,000.

Broker [bräu'ke], eng., mäkklare.

Brokiga sandstenen l. **Brokiga sandstensgruppen** (ty. *buntsandstein*, eng. *bunter sandstone* och till en del *new red sandstone*), *geol.*, benämning på den nedersta af de tre afdelningar, i hvilka triasformationen eller triassystemet inom mellersta Europa indelas. Som namnet antyder, utgöres den till öfvervägande del af olikfärgade sandstenar, hufvudsakligen röda och rödbruna, men stundom äfven gula, grönaktiga och hvita. Jämte sandstenarna förekomma konglomerat, röda och olikfärgade mörklar och skiffrar samt, i de öfre lagren, kalkstenar. Brokiga sandstenen finnes på flera ställen i Tyskland och England samt, ehuru mindre utvecklad, i Schweiz. Slottet i Heidelberg samt domkyrkorna i Strassburg, Worms och Speier äro byggda af dithörande röd sandsten. E. E.

Brokig kopparmalm, *Bornit, miner.*, ett bronsfärgadt, oftast blått och brokigt anslupet mineral, som innehåller föränderliga mängder af koppar, järn och svafvel. Våra svenska brokiga kopparmalmer motsvara dock i de flesta fall formeln $3\text{Cu}_2\text{S}, \text{Fe}_2\text{S}_3$. Dessa malmer förekomma tillsammans med andra kopparmalmer, särskildt kopparkis, flerstades hos oss: vid Ätridaberg, Tabergs- och Nordmarksfälten i Värmland, vid Falun, Garpenberg, Nya Kopparberg, vid Mårtenberg, Svappavaara, Tunaberg m. fl. st.; vid Røros i Norge; vid Freiberg, Mansfeld, Dog-naczka, Cornwall o. s. v. P. T. C.*

Brokind, fordom kalladt **Bro**, frälse säteri i Vårdnäs socken, Kinda härad, Östergötlands län.

Det är naturskönt beläget på holmar vid Stångåns utlopp ur sjön Järnlunden, omkr. 30 km. från Linköping samt 2 km. från Brokinds station å östra stambanan. Arealen omkr. 3,200 har. Med underlydande i Tjärstads och Nykils socknar utgör B. 22 $\frac{1}{4}$ mtl, taxerade (1904) till 677,700 kr. B. har ett bibliotek af omkr. 4,000 band jämte handskrifter och tafvelsamling. På godset finnas tegelbruk, kvarn och såg. — B. är ett af provinsens äldsta herresäten. Först lär det hafva varit ett gammalt jarlasäte, öfvergick sedan till den mäktiga folkungaätten och såldes därefter till riksdrotsen Bo Jonsson Grip. Senare tillhörde det medlemmar af släkten Natt och Dag ända till 1706, då det öfvergick till grefliga ätten Falkenberg, som ännu eger detsamma. 1732 och 1793 blef det fideikommiss inom sistnämnda släkt.

Brokista. Se **Bro-kar**.

Brok-klam, *sjöv.* Se **Brok**.

Brokma'nner. Se **Brockmanner**.

Bro-kolonn. Se **Krigsbrokolonn**.

Broksurrning, *sjöv.* Se **Brok**.

Brokvingar, *zool.*, ett släkte bland dagfjärilarna. Se **Melitea**.

Broling. 1. Gustaf B., mekaniker, f. 11 april 1766 på Lundsgård i Närke, blef student i Uppsala 1783, tog bergsexamen 1788, blef auskultant i bergskollegium 1789 och bergsprobare 1795, fick 1803 bergmästares titel, blef 1814 myntvardie på kongl. myntet samt föreståndare för bergskollegiets laboratorium och mineralkabinett, fick 1817 titel af bergsråd och tog 1836 afsked ur statens tjänst. 1797 blef han ledamot af Vetenskapsakademien, öfver hvars bibliotek han 1819—31 hade öfverinseendet. 1811 fick han nämnda akademis guldmedalj, och 1813 tillerkände Svenska akademien honom lundbladskas priset. Han dog 12 apr. 1838. — 1793 inrättade B. vid Karlsdals bruk i Värmland ett gjuteri för finare järnarbeten, och efter en resa i England 1797—99 gaf han upphöjvet af flera betydande anläggningar: en gjutstålslabrik (den första i Sverige, hvilken dock ej lönade sig), en fabrik för japanering (lackering) af järnblecksarbeten o. s. v. Den första svenska ångmaskinen tillverkades i hans verkstäder, likaså den första svenska stålpenan. 1812—17 utgaf B. *Anteckningar under en resa i England*. Dessutom finnas af honom tvenne smärre skrifter, nämligen en biografi öfver S. Rinman (i 2:a uppl. af dennes afhandling "Anledning till stål- och jernförädlingens förbättring") och en uppsats om förärdigande af gjutstålslar (1809).

2. Karl Abraham B., den förres brorson, sedelgravör, f. 20 febr. 1798 i Närke, införde den engelska konstgraveringen af sedlar (1832) samt stereotypi vid sedeltryckning, hvilken senare metod han fullkomnade med galvanoplastikens hjälp, och uttänkte jämväl en förträfflig metod för färgning af papper af olika nyanser — allt saker, hvarigenom bankens sedelmynt förbättrades. Af hans hand äro gravyrerna till farbroderns "Anteckningar under en resa i England" och åtskilliga konstnärligt utförda blanketter för växlar o. d. Död i Paris 9 aug. 1851.

Brollogrop, jakte., en af älg och ren under parningstiden uppsparkad grop i marken. Kallas äfven **bröllogrop** (kronhjorten "brölar" under brunsttiden, d. v. s. låter höra sitt brunstrop). H. Szs.

Brom (af grek. *bro/mos*, stank), *kem.*, ett till metalloiderna hörande grundämne, som upptäcktes 1826 af Balard. Det finnes i naturen i förening med metaller (t. ex. natrium och magnesium) upplöst i hafsvatten och saltkällors vatten, ehuru alltid i mycket ringa mängd. Bromsilfver (*b r o m i t*) finnes, fastän högst sällsynt, i Chile och Mexico. Ett råämne för framställandet af brom äro moderluterna från koksaltberedning, hvilka upphettas med svafvelsyra, då hufvudsakligen klorväte bortgår, hvarpå de bildade sulfaten få utkristallisera. Den kvarblifvande moderluten destilleras i blyretorter med brunsten och svafvelsyra, hvarvid brom frigöres och öfverdestilleras. Brom är vid vanlig temperatur en tung, lätttrörlig, brunn vätska, som utstöter tjocka, bruna ångor med en högst vidrig, om klor påminnande lukt. Dess egentliga vikt är 3,1. Brom kokar vid 60° och stelnar vid -7,5° till en bladigt kristallinisk massa. I vatten är den löslig och kan t. o. m., liksom klor, förenas därmed till ett kristalliserande hydrat. Lösningen i vatten har gul färg och bromens egendömliga lukt. Den blekes i soljus, emedan bromen då förenas med vattnets väte till bromväte, som är färglöst. Brom har stor fränskap till väte och metaller, svafvel och fosfor, angriper häftigt organiska ämnen, åstadkommer på huden nästan ögonblickligen smärtsamma, gulfärgade sårnader. Gasen verkar likaledes mycket häftigt på andningsorganen och slemhinnorna samt retar till hosta, näsblod, tårflutning o. s. v. och slutligen förlamning af centrala nervsystemet, ledande till döden. Brom måste därför handteras med största varsamhet. Förgiftning genom brom benämnes *bromism*. — I Europa tillverkas den mesta bromen vid Stassfurth, där årligen omkr. 100 ton framställas. Äfven i Förenta staterna beredas betydande mängder af denna metallloid.

Bromen, hvårs atomvikt är 79,96 (syre = 16) och tecknas Br, står i kemiskt afseende mellan klor och jod. Liksom dessa grundämnena förenas det med väte till en gasformig syra, kallad bromvätesyra, sammansatt enligt formeln HBr. Bromvätsyan upplöses rikligen i vatten, och denna lösning har starkt sura egenskaper. Brommetallerna, eller bromvätesyrans salter, äro i de flesta fall lösliga i vatten, t. ex. bromkalium, hvilket användes som nervstillande medel. Nästan olösligt är däremot bromsilfver, som har vidsträckt användning för preparering af fotografiska plåtar (se *Fotografi*). Med syre förenas brom ej direkt, men ger, om den t. ex. i värme får inverka på starka baser, samtidigt brommetaller och salter af den enbasiska syrehaltiga bromsyran HBrO_3 . I köld får man under samma förhållanden salter af underbromsyrligheten, HBrO . P. T. C. (H. E.)

Brom-akne. Se Finne och Hudsjukdomar.

Bromalin, farm., en additionsprodukt af hexametylenetetramin och etylbromid. Lättlösligt, färglöst kristallpulver, som i dos af 2—4 gram 3—4 ggr dagligen gifves åt epileptiska eller neurasteniska patienter såsom lugnande medel i st. f. bromkalium eller bromnatrium. S. J.—n.

Brom-ammönium, kem. farm., dets. som ammoniumbromid (se d. o.).

Broman, Olof, författare, f. 29 nov. 1676 i Vålstad, Rogsta socken, Hälsingland, studerade i

Uppsala, där han blef magister 1703. Efter att ha skött flera prästerliga och pedagogiska platser, blef han 1719 rektor vid Hudiksvalls trivialskola och 1728 kyrkoherde i nämnda stad samt dog där 9 april 1750. B. var en utomordentligt verksam man, som med iver och nit tog sig an både kyrka och skola. Han var äfven synnerligen anlitad som läkare, bl. a. af de krigare, som 1719 återvände från den misslyckade expeditionen mot Trondhjem, och åtnjöt anseende som skicklig kirurg. Vid rysarnas härjning af Hudiksvall s. å. miste B. jämte öfriga egodelar äfven sitt stora bibliotek och flera arbeten i manuskript, men efterlämnade likväl 11 stora band originalarbeten i handskrift, omfattande dels psalmhistoria, skoltal och språkliga samlingar, dels natur- och kulturhistoriska samlingar och anteckningar samt dikter. Viktigast äro *Glysisvallur*, en vidlyftig geografisk, etnografisk och antikvarisk materialsamling (tryckt i utdrag samt med innehållsöfversikt, under titeln "Helsingeboken", 1900, af K. Hægermarck), och romanen *Stilpho Thorgilssons historia* (i utdrag i "Sammlaren", 1897). Detta arbete är ett af de tidigaste svenska romanförsöken; det innehåller en följd mycket okonventionellt berättade kärlekshistorier, hållna halft i sagostil, halft i realistisk romantik. Om den till större eller mindre del återgår på något utländskt original, är ej känt. Jfr B. Risberg, "Den bromanska handskriftsamlingen" (1890), och K. Barr, "Olof Broman. Sveriges förste romanförfattare" (1897, särtryck ur "Sammlaren" s. å.). R—n B.

Broman. 1. Erland B., friherre, Fredrik I:s gunstling, f. 1704 å Bergby i Vendels socken i Uppland, kom i egenskap af hofjunkare tidigt i beröring med nämnde konung, hos hvilken han kom i stor ynnest såsom en glad umgängesbroder och en tjänstvillig medhjälpare i hans kärleksaffärer. 1733 utnämndes B. af konungen till assessor i kommerskollegiet, en utnämning, som vållade en häftig strid mellan konungen och rådet samt af detta drogs under ständernas pröfning, hvilka dock läto bero vid den gjorda utnämningen. 1735 blef B. kammarherre, 1739 kommerseråd och 1741 hofmarskalk. B. använde sitt stora indlytande hos konungen, hvilket förblef orubbadt till dennes död, för att utpressa mutor af tjänstsökande. Det gick så långt, att till och med ämbetsverk bjödo honom pengar för att få dem utnämnda, som uppförts å första förslagsrum till tjänster inom verket. I politiken höll sig B. i regel till hattpartiet. Vid 1746—47 års riksdag uppsattes han af elektorerna på förslagslistan till riksråd, men skyndade att undanbedja sig denna heder, innan förslaget kom inför stånden själfva, därhull förmodad af hofeten att man skulle taga hansandel i skärskådande och utvotera honom från förslagslistan. På prästeståndets rekommendation, att han skulle få någon belöning för sin "nitfulla kärlek" för konungens person, blef han i stället 1747 utnämnd till president i kommerskollegium och s. å. till friherre. Vid serafimerordens instiftande 1748 prydde konung Fredrik sin gunstling med riddarvärdigheten af denna orden. Trots sina stora inkomster var B. på grund af sitt slöseri i ständigt penningbehof och inlät sig i affärsvinglerier, som efter hans död 1757 ledde till en skandalös konkurs. L. S.

2. Fredrik Konrad B., den föregående

brorson, rikshistoriograf, f. 1758 på Svartsjö, blef 1782 amanuens i antikvitetskollegium och 1792 rikshistoriograf. Död 1800. 1786 vann han Vitterhets- historie- och antikvitets-akademiens stora pris för afhandlingen *Om de jordna adeliga värdigheter, jarlar m. fl. i Sverige* (tryckt i nämnda akademis handlingar s. å.). Jämte några smärre historiska skrifter författade han dessutom en *Johan III:s historia*, hvilken döden hindrade honom att fullborda och som finnes endast i handskrift. B. tillhörde Lagerbrings skola och utmärkte sig för en enkel och klar stil. (L. S.)

Broman, Anders Jakob, riksdagsman, f. 1 april 1788 i Bankeryds socken i Jönköpings län, blef 1812 filos. magister, 1819 teologie licentiat och 1820 docent i teologi vid universitetet i Uppsala. S. å. utnämndes han till regementspastor vid Bohus läns regemente, 1822 jämväl till konsistorienotarie i Göteborg och 1828 till kyrkoherde i Skärkinds pastorat i Linköpings stift. 1830 blef han teologie doktor. Såsom medlem af prästeståndet och åtskilliga utskott under riksdagarna från 1844 till 1854 tillhörde han ständsrepresentationens "konservativa koryfée". Med ifver bekämpade han förslaget om kvinnans likställighet med mannen i arisfrågor, en friare tull- och en humanare strafflagstiftning, en frissinnad omdaning af representationen och hvarje reform af skolväsendet. Endast i fråga om banklagstiftningen var han liberal. 1854 förordade han med värme regerings proposition om att tryckfrihetsförordningen ej skulle anses som grundlag. 1875 tog han afsked från sin kyrkoherdebefattning och dog 8 febr. 1878.

Bromarf, kustsocken i Raseborgs härad och domsaga, Nylands län, Finland, utgör ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Raseborgs västra kontrakt, Åbo ärkestift. Landareal 172 kvkm. Befolkningen, svensktalande, 3,507 pers. (1902). A. G. F.

Brom-argyrit, dets. som bromsilver. Se Brom.

Bromät, kem., namn på bromsyrens salter.

Bromatografi (af grek. *brōma*, föda, och *gra'-fein*, skrifva), beskrifning öfver näringsmedlen.

Bromatologi (af grek. *brōma*, föda, och *lo'gos*, ord, lära), läran om näringsmedlen.

Brombach, slott, fordom cisterciens kloster. Se Wertheim.

Bromberg (po. *Bydgoszcz*). 1. Preussiskt regeringsområde, i Posen. 11,449 kvkm. 689,023 inv. (1900), däraf 275,974 evangeliska, 398,336 katoliker och 13,024 judar. Det indelas i 14 kretsar. — 2. Krets i nämnda regeringsområde. 1,387 kvkm. 82,663 inv. (1900). — 3. Stad (stadskrets) och hufvudort i ofvannämnda regeringsområde, vid Brombergkanalens mynning i Brahe. 52,204 inv. (1900), däribland 15,663 katoliker. — Vid B. mötas 5 järnvägar. B. har en mångsidig industri, omfattande tillverkning af järnarbeten, maskiner, vagnar, möbler, sprit, tvål, ljus, tegel och bräder m. m., samt drifver handel med spannmål, mjöl, ull, läder och stenkol. Staden har ett gymnasium med pedagogiskt seminarium, ett realgymnasium, ett lärar- och ett lärarinneseminarium, ett döfstum- och ett blindinstitut. Det är säte för styrelsen för kretsen B. — B. anlades som polskt kastell på 1000-talet och fick 1346 tysk stadsrätt, förstördes af Tyska orden 1409, men återställdes 1425 och blef snart därefter en af Polens viktigaste handelsstäder. 1656

intogs det af svenskarna under Karl Gustaf Wrangel, men utrymdes redan följande år. 6 nov. 1657 slöts där mellan Brandenburg och Polen det s. k. Bromberg-fördraget, som kompletterade fördraget i Wehlau (se d. o.) af 19 sept. 1657. Vid Polens första delning 1772 kom B. till Preussen, som förklarade stad och område genom freden i Tilsit 1807, men återfick det 1815. J. F. N. L. W. son M.

Bromberg-kanalen, som förenar Oder och Weichsel, börjar vid Nakel vid den till Warthe (Oder) flytande Netze och utmynnar i den till Weichsel gående Brahe. Dess längd är 26.5 km., bredden 19.5 m. och djupet 1.4 m. På sin högsta punkt ligger den 25 m. öfver Brahe, till hvilken 7 slussar föra, och 4.5 m. öfver Netze, dit 2 slussar föra. Den byggdes åren 1773—74.

Brome [brå'm], Richard, engelsk dramatiker, d. omkr. 1652, var i sin ungdom tjänare hos Ben Jonson och förvärfvade hos denne skald håg för litterära sysselsättningar. Af hans 24, mestadels obetydliga, dramer äro de bägge lustspelen *The northern lass* (1632) och *The jovial crew* mest kända, det sistnämnda af ett visst värde som folkliifsskildring. B:s dramatiska mönster var Ben Jonson, som han bl. a. efterliknade i uppfattningen af begreppet "humour". B:s dramatiska arbeten utgäfvos samlade i 3 bd 1873. (V. S.-g.)

Bromée [-mē], Jöns, riksdagsman, f. 10 jan. 1841 i Hackås i Jämtland, i en gammal odalmannasläkt. Efter endast sju veckors undervisning i folkskola var B. 1859—62 anställd som biträde i trävarurörelsen vid Tunadals bolag, men slog sig efter sitt 1863 ingångna giftermål med som landbrukare i sin födelsesocken. Redan vid 15 års ålder hade han börjat på egen hand hålla auktioner, och 1868—71 hade han upprepad gång förordnande som vice länsman. I hemorten har han erhållit en mängd kommunala uppdrag, bl. a. som landstingsman i sammanlagt 20 år under tiden 1879—1904. Vid valet till majrikdagen 1887 invaldes B. som frihandlarnas kandidat i andra kammaren för Jämtlands östra domsaga, hvilket förtroende sedermera alltjämt förnyats. 1894—95 ledamot af bevillningsutskottet, blef B. 1896 därifrån utesluten, sedan han, som förut tillhört gamla landtmannapartiet, efter landtmannapartiernas sammanslagning verksamt deltagit i bildandet af folkpartiet. I detta fungerade han som ordförande till 1900, då partiet uppgick i liberala samlingspartiet, hvars förtroenderåd han ständigt tillhört. Inom folkpartiet visade B. stort intresse för partiets uppträdande i moderat, men bestämt frissinnad riktning. Bland af honom frambrända motioner må nämnas: om borttagande af tullen å spannmål och fläsk, om verksam begränsning af den kommunala och utsträckning af den politiska rösträtten m. m. Efter att 1898—99 hafva haft plats i särskilda utskott, återinsattes B. 1900 i bevillningsutskottet, af hvilket han sedermera ständigt varit medlem (från 1903 som vice ordförande). 1901 satt han därjämte i försvarsutskottet och 1905 i hemliga utskottet. 1901—03 var han statsrevisor, 1899—1901 medlem af legostadgekommittén och 1901—04 af Norrlandskommittén. V. M.

Bromeliaceæ, bot., en till monokotyledonerna hörande växtfamilj, som innefattar mångåriga, sällan trädartade örter, hvilka merendels hafva kort stjälk och långa, smala, i kanten taggiga, styfva

blad, samlade vid stjälkens bas, och tvåkånade blommor i ax eller klasar. Blomhyllat är öfversittande. Blommorna hafva sex ståndare och en pistill; frukten är kapsel eller bär, som ofta äro välsmakande. Familjen innefattar omkr. 1,000 arter, fördelade i omkr. 40 släkten, alla från Amerikas tropiska delar. Många växa som epifyter på träd och äro genom sitt egendomliga växtsätt samt genom blommornas och fruktarnas färgprakt en prydnad för dessa traktens flora. De sega fibrerna af flera arter nyttjas till repslagararbeten och väfnader. Ett stort antal odlas som prydnadsväxter, t. ex. arter af släktena *Echmea*, *Billbergia*, *Caraguata*, *Nidularium*, *Pitcairnia*, *Vriesea*. Jfr *Echmea*, *Ananas*, *Billbergia* och *Tillandsia*. Ldt. (G.L.—m.)

Bromelin (af grek. *brōma*, föda), ett enzym ur ananas-saft, hvilket i likhet med papayotinet digerar ägghvita och öfverför denna i pepton. Bromelinet är lösligt i vatten utan tillsats af syra och har en angenäm, svagt syrlig smak. Det har brukats till beredning af peptonpreparat, hvilka afses att utgöra lätt tillgodogjorda näringsmedel. C.G.S.

Bromélius. 1. Olof B., läkare, botanist, f. 1639 i Örebro, studerade medicin i Uppsala samt förordnades 1668 till "herborist" i Stockholm och uppsyningsman öfver apoteken. 1672 anställdes han som läkare vid den beskickning, som då afgick till Holland, vann 1673 medicine doktorsgraden i Leiden och återvände 1674 till Sverige. 1675 blef han medlem af Collegium medicum, och 1691 förordnades han till stadsfysikus i Göteborg och tillika till provinsialläkare i Göteborgs distrikt. Död 1705. B. var en af Sveriges ypperste botanister före Linnés tid. Bland hans skrifter må nämnas *Lupologia* (1687) och *Chloris gothica s. catalogus stirpium circa Gothoburgum nascentium* (1694), den äldsta specialflora i Sverige. Till hans ära gaf Linné ett tropiskt växtsläkte namnet *Bromelia* (6 kl., 1 ordn.). Från 1676 var B. ledamot i kommissionen öfver trolldomsväsendet. (T.K.)

2. Magnus B., adlad von Bromell, den föres son, läkare, f. i Stockholm 1679, promoverades 1703 i Reims till medicine doktor och utnämndes 1705 till medlem af Collegium medicum. Samtidigt kom han genom arf i besittning af en anseelig förmögenhet, hvarför han upphörde med sin läkarverksamhet och egnade sin tid åt ökande af de betydliga samlingar af naturföremål, mynt och medaljer, som han ärfte efter sin fader. 1716 förordnades han till anatomie professor i Stockholm, men lämnade snart denna befattning för att emottaga ett assessorsämbete i Collegium medicum, där han 1724 blef president. Sistnämnda år fick han titel af arkiater och upphöjdes 1726 i adligt stånd. Död 1731. B. författade åtskilliga afhandlingar i numismatik, medicin och naturvetenskap. Några bland dem finnas intagna i "Acta litt. et scient. suec.", bl. a. Underrättelse huruledes man sig skall förvara för pestilentialien (1711) och Inledning till nödig kunskap att igenkänna och uppfinna allehanda bergarter, metaller och fossiler m. m. (1730). Enligt E. Fries var han den förste, som i Sverige egnade uppmärksamhet åt fossila växtaftryck. I sitt 1727 tryckta arbete *Lithographia suecana* afhandlar B. fossila trilobiter, koraller och snäckor från Gottland, graptoliter, växtfossil i kalkstuf m. m.

Bromell. Se Bromelius 2.

Brometyl. Se Bedöfningsmedel.

Bromider, kem., bromvätesyran salt.

Bromidrös (af grek. *brōmos*, stank, och *hidrōs*, svett), stinkande svett (svettning).

Bromios (grek.), "den larmande", ett af guden Dionysos' binamn.

Bromipin, kem. farm., kallas en produkt, som uppkommer då brom förenas med fett (vanligen sesamolja), hvars omättade fetttsyreföreningar vid sig binda bromatomerna. Bromipin liknar till utseendet en olja och innehåller vanligen 10 proc. brom; dock framställs äfven ett preparat med 33 $\frac{1}{3}$ proc. brom. Det resorberas lätt och uppgifves verka på samma sätt som vanliga bromföreningar, men utan dessas ofta obehagliga biverkningar. Bromipin användes därför i stället för bromkalium m. m. mot epilepsi, nervösa lidanden af hvarjehanda slag, kikkhosta o. s. v., i dos af omkr. 15 gr. (3—4 teskedar) om dagen, hvilket dock ofta får ökas till det dubbla eller mera. Ett på analogt sätt beredt jodhaltigt fett användes äfven såsom läkemedel under namnet jodipin. S.J.—n.

Bromism, bromförgiftning. Se Brom.

Bromit, dets. som bromsilfver. Se Brom.

Bromka/dmium. Se Kadmium.

Bromkalium (Kaliumbromid), kem. farm., utgöres af hvita, luktlösa, glänsande kristaller, som lösas mycket lätt i vatten med neutral reaktion, däremot svårt i sprit. — Bromkalium är ett mycket användt och verksamt läkemedel mot fallandesots-anfall, mot nervös sömnlöshet o. d., verkar genom att nedsätta centrala nervsystemets, särskildt hjärnans, i dylika sjukdomsfall abnormt stegrade retbarhet. Medlet botar vanligen icke fallandesot; det hindrar blott för en tid anfallets uppträdande eller mildrar dem. — Intages bromkalium i större doser ofafrut under lång tid, framkallar det kronisk förgiftning (slöhet, rubbningar i magens och tarmens tillstånd, blodbrist och afmagering, hudutslag m. m.). C.G.S.

Bromkamfer, kem. farm., $C_{10}H_{16}BrO$, erhålles därigenom, att kamfer behandlas med bromvatten och bildar i rent tillstånd färglösa, i vatten nästan olösliga kristaller, hvilkas lukt påminner om terpen-tin och kamfer. Medlet användes såsom lugnande i dos af 0,1—0,5 gr. för gången, vid andnöd, migrän o. s. v. Mot hysteriska och epileptiska anfall gifvas 1—2 gr. om dagen, mot delirium tremens och maniakaliska anfall 2—3 gr. och såsom motgift vid strykninförgiftning ända till 4—5 gr. om dagen (i refrakt dos). S.J.—n.

Bromley [brå'mli], stad i engelska grefsk. Kent, 16 km. s. ö. om London. 27,358 inv. (1901). B. har en gammal gotisk kyrka, en försörjningsanstalt ("college") för änkor och döttrar till präster.

Bromma. 1. Socken i Malmöhus län, Herrestads härad. 969 har. 621 inv. (1903). Annex till Sövestad, Lunds stift, Ljunits och Herrestads kontrakt. — 2. Socken i Stockholms län, Sollentuna härad. 2,505 har. 5,250 inv. (1903), hvaraf 3,031 i Sundbybergs köping (se d. o.). Inom socknen ligger egendomen Johannelund, där Evangeliska fosterlandsstiftelsen har en missionsskola. B. utgör ett regalt pastorat i Uppsala stift, Roslags västra kontrakt.

Brom-magnesium 1. Magnesiumbromid, bromvätesyran magnesiumsalt, $MgBr_2$. Se Brom.

Brommetaller. Se Brom.

Bromnatrium 1. Natriumbromid, Na. Br, kem. farm., hvitt, luktlöst, kristalliniskt pulver, som begärligt upptager fuktighet samt lätt löses i vatten och sprit. Saltet är intaget i svenska farmakopén, användes såsom bromkalium (se d. o.), men anses verka mildare, hvarför det förordas till användning åt barn och svaga personer, särskildt hjärtfelpatienter, för hvilka större doser kaliumsalter kunna vara farliga. C. G. S.

Bromoform, en klar, färglös, i vatten nästan olöslig vätska, som till sina egenskaper mycket liknar kloroform och som har analog sammansättning (CHBr_3) med denna (CHCl_3). Den är mycket tung (egentl. vikt 2,88) och kokar vid $146^\circ\text{—}148^\circ$. Bromoform användes som läkemedel mot kikhosta, hvarvid alltefter barnets ålder gifvas 1—6 droppar i en tesked vatten 3—4 gånger om dagen. Större doser kunna lätt verka giftigt. S. J.—n.

Brompton [bråmtən], stadsdel i västra London, n. om Chelsea. 48,598 inv. (1901). Där ligga bl. a. flera sjukhus och South-Kensington-museet. Det mera fashionabla namnet South Kensington är på väg att undantränga den äldre benämningen.

Broms (Bröms), *Tabanus*, zool., ett till insektordn. *Diptera* (tvåvingar) och afdeln. *Brachycera* (flugor) hörande släkte, som skiljer sig från de närstående släktena *Hæmatopota* (regnbroms) och *Chrysops* (blindbroms) därigenom att antennernas yttersta, eller 3:e, led är femringad, vid basen rundadspetsvinkligt urnupen och på öfre sidan väpnad med en tand. Släktet omfattar 26 skandinaviska arter, hvilka anfälla idisslande däggdjur och hästar. De mest anmärkningsvärda arterna äro boskapsbromsen (*Tabanus bovinus*) och renbromsen (*Tabanus tarandinus*). A. Sg.*

Broms, maskinb., anordning, som har till uppgift att alstra ett rörelsemotstånd vid maskiner, särskildt sådana för lasters uppföring eller transport, i ändamål att minska eller reglera rörelsens hastighet, afstanna maskiner och bibehålla dem i hvilotillstånd. Ifrågavarande rörelsemotstånd utgöres i allmänhet af friktion eller spärrverk, på grund hvaraf bromsordningarna indelas i friktionsbromsar och spärrhjulsbromsar.

1. Af *friktionsbromsarna* äro de vanligast använda följande.

Back- eller klossbromsar (fig. 1) bestå i allmänhet af en på den axel (a), som skall bromsas, fäst cylindrisk bromsskifva (b), vanligen af gjutjärn, mot hvars omkrets en eller två bromsbackar eller bromsklossar (c) af gjutjärn eller stål-gjutgods —

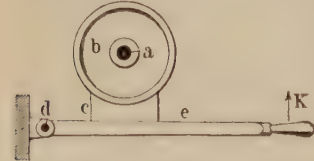

Fig. 1.

oftast inklädda med trä eller läder — pressas medelst en kring en tapp (d) vridbar häfstång (e). På dennas fria ända verkar bromskraften K i pilriktningen så, att genom bromsbackarnas starkare eller svagare anpressning mot bromsskifvan ett större eller mindre friktionsmotstånd alstras, som helt och hållet hämmar rörelsen eller begränsar dess hastighet inom erforderliga gränser. Bromsverkan stegras väsentligt, därigenom att man förser bromsskifvans omkrets med ett eller flera kilformiga spår (jfr Kilhjul), i

hvilka de med motsvarande profilform försedda bromsbackarna ingripa. Anbringas bromsbackarna parvis midt emot hvarandra, upphäves det eljest ensidigt mot axeln riktade bromstryckets inverkan på lagergångarna (se fig. 7).

Skifbromsar haiva antingen konisk eller cylindrisk form. Den *koniska skifbromsen* liknar till det väsentligaste den koniska friktionskopplingen (se Axelkoppling, fig. 12), blott med den skillnaden, att den på axeln skjutbara skifvan b med konisk yttre omkrets genom förbindelsen med kopplingsstången — här broms-häfstången — hindras att rotera. Inpressas denna skifva i den på axeln fästa skifvan a med konisk inre omkrets, alstras mellan de båda koniska ytorna det friktionsmotstånd, som skall motväga den till samma ytor reducerade drifkraften. De koniska ytornas lutningsvinkel mot deras axel göres vanligen 10° till 15° . Minskas denna vinkel till 0° , öfvergår nyssnämnda bromsinrättning till den *cylindriska skifbromsen*, där den ena bromsskifvan tager form af cylindriska bromsbackar, som medelst knähäftig pressas mot den inre omkretsen af den omgifvande fasta, cylindriska bromsskifvan, ungefär på enahanda sätt, som är angivet vid motsvarande axelkopplingar (se Axelkoppling, fig. 13 och 14). Den cylindriska skifbromsen har den fördelen framför den koniska, att det vid den senare alltid uppkommande axiella trycket, som menligt inverkar på axellagens bestånd, helt och hållet kan undvikas vid den cylindriska formen.

Lamellbromsar bestå af ett antal plana, släta eller räflade skivor eller *lameller*, hvilka äro så förbundna med den axel, som skall bromsas, att de kunna både rotera med och förskjutas på densamma. Mellan dessa lameller ingripa andra af motsvarande form, hvilka likaledes äro skjutbara i axiell led, men därjämte så lagrade i ett omgifvande bromshus, att de hindras från att vrida sig. Genom de båda skif- eller lamellgruppernas sammanpressande framkallas bromsmotståndet.

Bandbromsar utgöres af ett böjligt stålband — med eller utan inklädnad af trä eller läder —

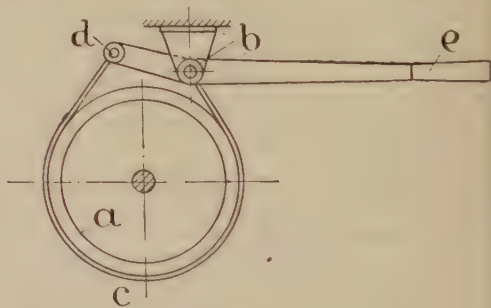

Fig. 2.

hvilket med en häfstång spännes omkring en bromsskifva, fäst å den axel, som skall bromsas, och hvars omkrets svarfäs samt vanligen förser med små öfverskjutande sidokanter. Bromsbandet ersättes understundom af ett antal bromsbackar eller klossar, hvilka, kedjeformigt förenade med kättinglänkar, såsom en gördel omgifva bromsskifvans omkrets. Fig. 2 visar anordningen vid en *enkel bandbroms*, där den på-

löpande bandparten *bc* är fäst vid häfstängens *de* stödtapp *b*, medan den aflöpande bandparten *dc*, utgående från samma häfstängs ena ända *d*, spännes under inverkan af bromskraften vid häfstängens andra ända *e*.

Differentialbandbromsen, enligt Napiers system (fig. 3) kännetecknas däraf, att bromsbandets ändrar äro fästa vid häfstängen *b* på sådant sätt, att spänningen i den pålöpande parten *a* understödjer verkan af bromskraften *K*.

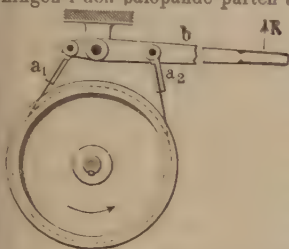

Fig. 3.

Det är skillnaden mellan spänningarnas i de båda bandparterna moment med afseende på häfstängens stödpunkt, som bestämmer bromskraftens storlek och gifver anledning till benämningen "differential"-broms. Genom lämpligt val af häfstängsarmarnas inbördes dimensioner kan bromskraftens erforderliga storlek hållas huru liten som önskas. Bromsskifvans rörelseriktning bör alltid väljas sådan, att vid lastens främre den pålöpande parten af bromsbandet verkar på den kortare häfstängsarmen, enär i annat fall hela fördelen med differentialbromsen går förlorad. Denna arbetar därför fördelaktigast, när den konstrueras för en bestämd rörelseriktning. Skall den åter tjänstgöra med lika stor bromskraft för hvilkenådera rörelseriktningen som helst, göras häfstängsarmarna för de båda bandparterna lika långa; men detta mål vinnes dock endast på bekostnad af kraftåtgången vid bromsningen.

Vid alla de hittills omnämnda bromsanordningarna skall bromshäfstängen alltid upplagras så, att dess egen vikt sträfvär att föra det bromsande organet från bromsskifvan. Tillpressningen af bromsbackarna eller bromsbandet kan också förmedlas — utom genom bromshäfstäng — genom skruftväxling, excenter m. m. eller genom kombination af flera likartade konstruktionselement.

2. **Spärrhjulsbromsar.** Anordningen vid dessa är sådan, att bromsbandet, när mekanismen förblir

ination af spärr- och bromsverk. En enkel hit-hörande konstruktion är E. Beckers *spärrhjulsbroms* (se fig. 4). Bromsskifvan *a* är vridbar på drifaxeln, som skall bromsas, och uppbär bultarna *d* till spärrklinkorna eller hakarna *c*, en eller flera till antalet, hvilka stå i ingrepp med den på drifaxeln fastkilade spärr- eller palltrissan *b*. Bromsbandet hålles tilldraget under lastens uppföring genom den med en flyttbar vikt *e* belastade häfstäng, så att bromsskifvan *a* står still och blott palltrissan vrides i pilens 1 riktning under de på dess tänder glidande spärrklinkorna; och när drifkraften upphör att verka, stoppas palltrissan af bromsskifvan genom samma spärrklinkor, så att lasten blir kvarhängande. Först när bromsstängen lyftes och därigenom bromsbandet lossas, kan bromsskifvan jämte spärrnärningen vridas åt motsatt håll (i pilens 2 riktning) och sålunda lasten frisas. Så snart åter bromsstängen nedsläppes, stannar det hela och lasten stoppas. Denna plötsliga nedstörtande på grund af oförsiktig skötsel af maskineriet eller felaktighet å detsamma är således här fullkomligt förebyggd, hvarjämte spärrklinkornas upplyftande — en farlig operation — bortfaller, och endast manipulering af bromsstängen återstår. Spärrklinkorna förlängas på andra sidan om stötdappen för utbalansering af deras massa, hvarjämte fjädrar hålla dem tryckta emot palltrissan, på det att de ej vid lastens främre må lyftas upp af centrifugalkraften. Konstruktionen utföres äfven med s. k. *klämspärr* (se *Spärrhjul*).

Bromskraften utgöres vid friktions- och spärrhjulsbromsar af människans muskelkraft (handbromsar) eller af en yttre motorisk kraft, alstrad genom ånga, komprimerad eller förtunnad luft, elektricitet (kraftbromsar). Dessutom kan bromsmotståndet åstadkommas af själfständigt inom bromsmekanismen framkallade krafter (själfverkande bromsar).

Vid ång- eller luftbromsar, som förekomma å större uppföringsverk, järnvägsfordon (se nedan) o. d., verkar trycket af ånga eller luft å en i en cylinder rörlig kolf och därifrån genom utväxling å bromsblocken.

Vid elektriskt drifna maskinerier å spårvägs- och järnvägsvagnar, automobiler, lyftkranar, hissar m. m. komma elektriska bromsar till användning. Till dessa räknas äfven mekaniska bromsanordningar, vanligen bandbromsar, konstruerade i öfverensstämmelse med förut beskrifna, men manövrerade af en elektromagnet med rörligt ankare. Elektriska bromsar i egentlig mening grunda sig hufvudsakligen på de elektriska motorernas egenskap att vid fränkoppling från strömkällan kunna arbeta som strömgeneratorer, därvid konsumerande rörelseenergien hos maskineriet.

En vanlig apparat af detta slag är den *elektromagnetiska bromsen*, som består af en fast elektromagnet, framför hvars poler rör sig en på maskinaxeln fast och med denna roterande skiva af järn. Magnetens får vanligen ström från den till generator omkopplade motorn. Bromsningen blir sålunda dubbelverkande, i det att rörelseenergien upptages både af den som generator arbetande motorn och af bromsapparaten. Den senare verkar dels genom skifvans friktion mot magnetens pol-skor, dels genom i järnskifvan inducerade hvirvelströmmar. En typisk elektromagnetisk broms för spårvagnar (system Walker) visas i fig. 5. *A* är elektromagneten,

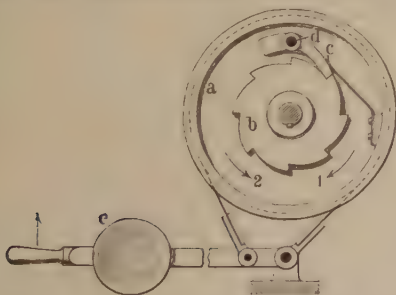

Fig. 4.

i hvilat, spännes och håller lasten fritt sväfvande, medan nedfirandet af densamma verkställes och regleras genom bromsens lossande, allt under det att bromsskifvan ej kan förhindra drivverkets rörelse vid lastens uppföring. Detta mål nås genom en kom-

som medelst skruvarna *a* är fjädrande fastsatt vid stommen af spårvagnen. *B*. är en framför magnetens poler rörlig, vid vagnsaxeln fast järnskiuva (bromsskiuva); *C* är lindningarna på magneten i genomskärning. Då lindningarna genomlöpas af ström, suges magneten intill skifvan; då strömmen afbrytes, vill den remanenta magnetismen fortfarande fasthålla den, och för att den skall åter lösgöras,

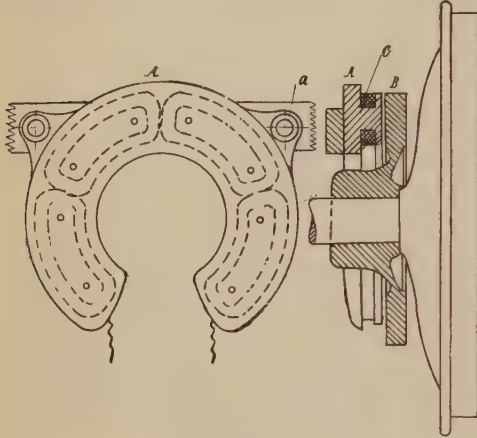

Fig. 5.

fordras en ganska stark kraft, som i detta fall alstras af under muttrarna *a* liggande spiralfjädrar. Ett annat sätt att lösa bromsen är att för ett ögonblick omkasta strömriktningen i spolarna.

Flera andra former finnas, af hvilka förtjänar nämnas en originell anordning af Déri. Bromsskiivan är därvid rörlig utefter axelns riktning och förbunden med tvenne centrifugalvikter, så inställda, att de vid starkare fart ej tillåta skifvan komma i kontakt med magnetpolplanet. Bromsningen sker då genom motorns generatorverkan och genom hvirvelströmmars uppkomst i skifvan. När hastigheten nedgått, falla kulorna in mot axeln och bromsskiivan skjutes in, då friktion tillkommer och fullbordar stannandet.

Vid *själfverkande bromsar* alstras bromsmotståndet antingen genom tryck från lasten vid dennas frände eller genom centrifugalkraftens inverkan på vridbara element. De förra benämnas *lasttrycksbromsar*, de senare *centrifugal- eller hastighetsbromsar*.

Såsom exempel på lasttrycksbromsar må anföras *Beckers trycklager-broms*, anordnad efter ungefär enahanda princip, som tillämpats vid hans skrufbloctyg (se Blocty, fig. 4). Lastens verkan genom skrufhjulet på skrufaxeln blir här ett sammankopplande af de båda friktionskonerna, af hvilka den yttre tappformiga utvidgning tjänar såsom stötdapp för skruften vid lastens uppföring. Den sväfvande lastens tillbakagång hindras genom en spärklikas ingrepp i den på nyss nämnda kons yttre omkrets utbildade palltrissan, hvilken tillsammans med den koniska friktionskopplingen sålunda kommer att verka såsom en spärrehjulsbroms (se ofvan). Bromsmotståndet regleras alltså af sig själf genom axeltryckets förändring i förhållande till lastens storlek. Lastens frände möjliggöres genom bromsmotståndets öfvervinande med yttre drifkraft i manöverkättingen å kättinghjulet på skrufaxeln.

Centrifugalkraft-bromsar eller, såsom de äfven benämnas, *hastighetsbromsar*, emedan de ofta begagnas för hastighetens reglering vid hissar etc., utföras af mångfaldiga typer. En af de enklare utbildas i fig. 6. En å bromsaxeln *C* fastklad skifva *A* inneslutes jämte den öfriga mekanismen i en bred, orörligt med kran- eller hiss-stommen förenad bromstrumma *B* och uppstår vridningstapparna *Z* för de skärförmigt utbildade bromsbackarna *K*, hvilka genom hängskenor *S* äro sammankopplade med en lös, på skifvans *A* naf vridbar hylsa *R* af brons på sådant sätt, att bromsbackarna ömsesidigt utbalansera hvarandras massor. I denna hylsa är vidare inlagd en platt spiralfjäder *F*, som med ena ändan är fastklämd vid hylsans inre omkrets och med den andra vid skifvans *A* naf samt har till uppgift att draga bromsbackarna från bromstrummans inre omkrets under lastens uppföring eller vid dess långsamma frände. Fjäderspänningen regleras genom hylsans *R*

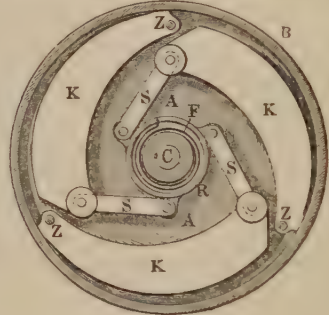

Fig. 6.

vridning åt det ena eller andra hållet, så att vid en bestämd hastighet hos bromsaxeln hylsan jämte hängskenorerna *S* tillkopplas, hvarigenom centrifugalkraften pressar bromsbackarna *K* mot bromstrummans *B* inre omkrets, då bromsning inträder. Förhållandet mellan afståndet från midtlinjen för bromsbackarnas trycktytor till dessas vridningscentrum *Z* och afståndet från backarnas tyngdpunkt till samma vridningscentrum bestämmer häfstängs-utväxlingen för centrifugalkraftens verkan såsom bromskraft. Bromsen kan också fullständigt utkopplas under lastens uppföring, om såsom driftskifva användes ett spärrehjul, hvilket inkopplas med drifverket först, när lasten vill sänka sig. W. H. A. E.-m.

3. *Bromsar för fordon*. En synnerligen vidsträckt användning hafva bromsarna fått vid fordon, dels för begränsande af dessas hastighet, dels för att möjligast hastigt bringa dem till stillastående. En mycket gammal inrättning för att minska en vagns fart vid nedfärandet utför en sluttning är *hämskon*, en något konkav platta, vanligen af järn, hvilken hängande i en kätting lägger sig under ett af de bakre hjulen och därigenom hindrar dettas vridning. Vid fordon komma nästan uteslutande till användning klossbromsar, verkande å hjulringarna. Försök angående bromsarnas effekt å rullande järnvägsfordon visa, att friktionskoefficienten mellan hjul och bromsklossar aftager med stigande hastighet och med ökningen af den väglängd hjulringarna frikteras mot klossarna. Den aftager vidare med ökad tryck per ytenhet. Klossbromsarna äro antingen *ensidiga*,

med kloss endast å ena sidan om axeltappen, eller *dubbla*. De förra åstadkomma stora sidotryck å axelboxar och axeltappar, men äro billigare och lättare att underhålla än de senare. Fig. 7 visar schematiskt anordningen af en *dubbelbroms*. Bromsklossarna *a* äro upphängda i länkarna *b* och *c*. Å länken *c*'s nedre ända är fäst härfarmen *d*, rörlig kring tappen *e* och nedtill medelst en stång förenad med *b*. Från dess öfre ända utgår en dragstång till vinkelhärfarmen *f*, som är vridbar kring punkten *g* och medelst en länk och skrufmutter *h* är förbunden med den med vef försedda skrustången *i*.

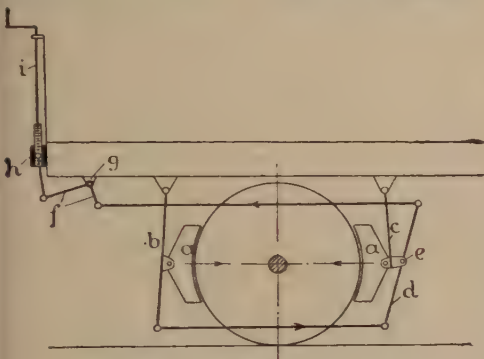

Fig. 7.

När vefven kringvrides, uppskrufvas muttern *h* å skrustången och medtager vinkelhärfarmen, hvarigenom klossarna pressas mot hjulringarna.

Vid järnvägsfordon har man till följd af den ökade tågastigheten konstruerat *kontinuerliga* (genomgående) bromsar, så anordnade, att bromsningen kan skötas af föraren för hela tåget på en gång. Som drifkraft användes i synnerhet komprimerad eller förtunnad luft. Den viktigaste egenskapen hos de nyare bromsarna är, att de äro *automatiska* (självverkande), i det att de träda i verksamhet, om ledningen på ett eller annat sätt öppnas, vare sig afsiktligt (*nödbroms*) eller genom skada, således äfven om en eller flera vagnar lösryckas från tåget. Vid lufttrycks- och luftugbromsarna kan medelst särskilda apparater föraren sammanpressa, respektive förtunna luften i bromsinrättningen, hvarefter han genom att utsläppa luft ur eller insläppa luft i den s. k. *hufvudledningen* kan bringa de å hvarje vagn befintliga bromsapparaterna i verksamhet. Å svenska statsbanorna begagnas numera å snälltåg alltid *kontinuerlig broms*; å tåg, som icke hafva sådan anordning, skall enligt reglementet finnas ett antal bemannade handbromsar alltefter vagnantalet.

Westinghousebromsen är numera den mest använda kontinuerliga bromsen och arbetar med tryckluft. En luftpump i närheten af tågförarens plats inpressar luften i en utefter hela tåget gående rörledning och fyller en å hvarje vagn befintlig hjälpreservoar med luft af cirka 4,5 kg. tryck per kvcm., hvarefter trycket i en å lokomotivet befintlig hufvudreservoar uppdriivas till 6 kg. per kvcm. Det högre trycket i denna användes för att efter bromsning hastigt återställa trycket i hufvudledningen. Bromsarna äro lösta, så länge trycket i denna bibehålles. Den för bromsens verkningsätt viktigaste delen är *trippel-*

ventilen (fig. 8). I ventilhuset *a* befinner sig kolven *b* med den med densamma förbundna lilla ventilen *c* och ansatserna *d*, som på sådant sätt omfatta sliden *e*, att kolven *b* kan göra en liten rörelse utan att medtaga sliden. I det visade läget står bromscylindern *f* genom kanalen *g* i sliden *e* och öppningen *n* i förbindelse med fria luften. Tryckluften från hufvudledningen inkommer genom *h*, lyfter upp kolven i det visade läget och inströmmar genom de små kanalerna *i* på sidorna om kolven i ventilhuset och därifrån i hjälpreservoaren *k*. Om vid bromsning en kvantitet tryckluft utsläppes ur hufvudledningen, kommer till följd af det minskade trycket under kolven denna att af luften i hjälpreservoaren nedpressas och tillstänger spåren *i*. Den öppnar då först kanalen *l* i sliden *e* för tryckluft, neddrager sedan sliden *e*, så att bromscylinderns förbindelse med fria luften upphör, och nedgår så långt, att kanalen *l* kommer midt för öppningen *m* till bromscylindern *f*, då tryckluft dit insläppes från hjälpreservoarerna och verkar på bromscylinderns kolf, som medelst utväxling åtdrager bromsblocken. Härunder minskas trycket i hjälpreservoaren, så att kolven *b* ej kan nedgå längre, och då trycket i reservoaren sjunkit något under trycket i hufvudledningen, stiger kolven och tillstänger genom ventilen *c* öppningen *l*, under det att sliden *e* förblir i sitt förra läge. Genom upprepade obetydliga tryckförminskningar i hufvudledningen upprepas förloppet, hvarigenom föraren kan reglera bromsningens styrka. Minskas trycket i ledningen betydligt, föres kolven *b* ända ned, så att kanalen *m* blir fullständigt fri

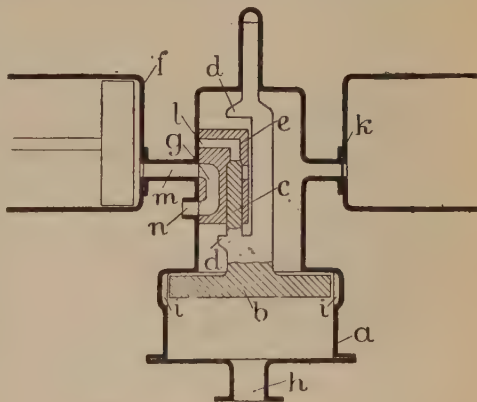

Fig. 8.

och bromsarna rasht tilldragas med full kraft. För att lossa bromsarna insläpper man ur hufvudbehållaren luft i rörledningen, hvarvid kolven *b* återgår i sitt ursprungliga läge och den i bromscylindern befintliga tryckluften utströmmar i fria luften, under det att hjälpreservoaren åter fyller. Med nyss beskrifna bromsventil uppkomma vid längre tåg och häftig bromsning, till följd därpå, att tryckminskningen i hufvudledningen ej nog hastigt hinna fortplanta sig till de bakre vagnarna, häftiga stötar och fara för urspärning genom de eftersta vagnarnas upprusning å de främre. Vid Westinghouses *snabbverkande* ventil är denna olägenhet fullständigt upp-

häft, därigenom att den nya ventilen vid häftig bromsning öppnar en förbindelse direkt mellan bromscylindern och hufvudledningen, hvarigenom tryckminskningen i denna senare fortplantar sig med utomordentligt hastighet. Westinghouses broms är allmänt införd vid de nordamerikanska banorna, vidare i England, Tyskland, Belgien, Holland, Frankrike m. fl. länder och användes i Sverige å sträckan Gellivare—Riksgränsen för de tunga malmtågen. Bland lufttrycksbromsarna märkas äfven de, som konstruerats af Soulerin, Carpenter, Schleifer, Boyden m. fl., alla snabbverkande.

Hardys luftsugbroms användes jämte Körtings bl. a. å de svenska statsbanorna. Längs hela tåget går en rörledning, ur hvilken luften, vid ångbanedrift medelst en å lokomotivet anbränd ängejektor, utsuges. Å hvarje vagn finnes en eller två bromscylindrar. Bromscylindern är upphängd vertikalt i tappar och har en rörlig kolf, medelst utväxling verkande å bromsblocken. Rummet under kolfven står i direkt förbindelse med hufvudledningen, under det att det öfre rummet är förbundet med en hjälpreservoar och skiljes från hufvudledningen af en kulventil, så anordnad, att luften kan utsugas ur rummet ofvan kolfven och därmed ur hjälpreservoaren, men ej kan dit inströmma från hufvudledningen. Då bromsen skall lossas, utsuges luften ur ledningen, så att luftförtunnning eger rum både öfver och under kolfven i bromscylindern. Vid bromsning insläpper fören genom en klaff luft i ledningen, hvarvid denna verkar å undersidan af kolfven, som upplyftes och tilldrager bromsklossarna. Körtings luftsugbroms verkar på samma sätt som föregående, men skiljer sig från denna i detaljanordningarna. Båda dessa bromsar lämpa sig endast för kortare tåg, emedan de ej äro snabbverkande.

Å elektriskt drifna fordon, såsom spårvägs- och järnvägsvagnar samt automobiler, användas *elektromagnetiska bromsar* å drifaxeln (se ofvan). För stannande af elektriskt drifna tyngre järnvägsvagnar

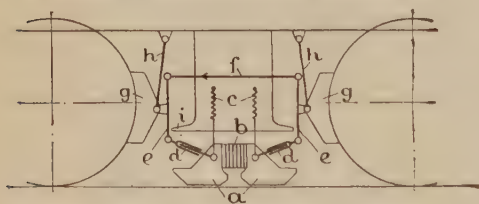

Fig. 9.

begagnas äfven magnetiska *skenbromsar*, af hvilka här må anföras Westinghouses system. Själva bromsen utgöres af en kombination af vanlig hjulbroms och skenbroms. En skenbroms består af ett system bromsskor, hvilka vid bromsning pressas mot skenans öfverkant, hvarvid en del af vagnens vikt förlägges å dem. Emedan det är svårt att anordna bromsskorna så, att de leda vagnen lika säkert, som hjulen göra, kan endast så stor del af vagnens vikt förläggas på de förra, att den å hjulen återstående vikten blir tillräcklig att säkert föra vagnarna. Af denna orsak användes skenbromsen ej enbart. Fig. 9 visar en magnetisk broms. Bromsskorna *a*, föränade medelst elektromagneten *b*, hållas på lämp-

ligt afstånd från skenorna af spännfjädrarna *c*. Från *a* utgå skjutstängerna *d*, som verka å hälstängerna *e*. Dessa äro upptill föränade med stängen *f* och på midten med bromsklossarna *g*, som äro upphängda i hängjärnen *h*. Vid bromsningen levereras strömmen af de elektriska motorerna, gående som generatorer, och delas mellan elektromagneterna och reostatmotståndet i lämpligt förhållande. Bromsskorna *a* blifva härvid magnetiska och attraheras till skenorna. Af friktionen mellan bromsskor och skenor föras de förra i en mot vagnens rörelseriktning motsatt led (å fig. tänkas bromsskorna förda åt höger). Den vänstra af de teleskopiska häfarmarna *d* släpper härvid motsvarande häfarm *e*, som tager stöd mot *i*, den högra bromsklossen *g* tilldrages, stängen *f* föres till vänster och tillpressar den vänstra klossen *g*. Friktionsmotståndet mellan klossarna *a* och skenorna åstadkommer ett motsvarande tryck å hjulbromsklossarna. Till den vanliga hjulbromsningen kommer alltså skenbromsningen samt dessutom motorens bromsande kraft.

G. Y. S.

Broms, Gustaf Emil, industriman, mecenat, f. 5 sept. 1849 i Stockholm, d. 29 okt. 1903 därstädes, kom tidigt i tjänst hos trävarufirman Bergman, Hummel & komp., var i tio år dennas prokurist vid kontoret i Nederkalix och blef där dansk vice konsul. Han var därefter chef för nämnda firmas hufvudkontor i Stockholm, idkade sedan egen trävarurörelse där och egnade sig från början af 1890-talet åt den norrbottniska grufvindustrien. Med öfverstelöjtnant K. O. Bergman och direktör A. Hummel bildade han 1890 aktiebolaget Gellivare malmfält, som åstadkom ett starkt uppsving i denna landsändas förhållanden (se Gellivare). B. blef hufvudintressent i detta bolag och sedermera äfven i Luossavaara-bolaget, sedan Gellivarebolaget 1892 hade förvärfvat aktiemajoriteten i detsamma. Med ovanlig energi och under stora vidrigheter, som både framkallades af och framkallade hans egen hänsynslöshet, arbetade han för dessa bolags utveckling, men frånträdde deras ledning 1901. En af drifkrafterna i B:s verksamhet anses ha varit en stark ärelystnad, som gick ut på att förvärfa en stor förmögenhet för att därmed kunna främja allmännyttiga företag, ehuru han ej hann utföra sina planer. Han gaf betydliga anslag till folkhögskolan i Matarengi och anlade en större jordbruksdomän i Tornedalen för att främja egna-hems-rörelsen. Vidare understödde han den biologiska forskningen genom ett anslag af 40,000 kr. till nybyggnader vid Kristinebergs zoologiska hafsstation, bekostade med inemot 100,000 kr. G. Kolthoffs zoologiska expedition till Spetsbergen och östra Grönland 1900 samt utfäste 1903 erforderliga medel till en större, under samme ledare förberedd vetenskaplig expedition till de japanska och kinesiska hafven samt Kamtsjatka, hvilken dock inställdes till följd af rysk-japanska kriget.

Bromsare, tågbetjänt, som åker på en bromsvagn i blandadt tåg eller godståg och som har till åliggande att sköta den å vagnen befintliga handbromsen.

H. L.

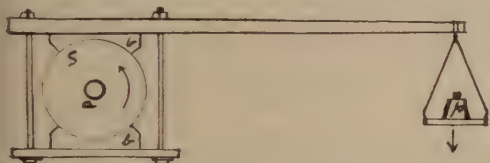
Bromsback, maskinb. Se Broms.

Bromsband, maskinb. Se Broms.

Bromsblock. Se Broms.

Bromsdynamometer (af grek. *dy/namis*, kraft, och *metr/ein*, mäta), tekn., en apparat för uppmärkning af det mekaniska arbete, som genom en axel

öfverföres från en kraftmaskin. — Pronys bromsdynamometer, som allmänt användes, är en friktionsväg, hvarmed den arbetande kraften uppväges vid ett visst hvarfantal hos axeln. Dess elementer visas i fig. Två bromsklossar (bb) af trä pressas mellan två bommar medelst skrubfult mot en på axeln a fäst slätsvarivad hjulskifva. Den ena bommen är förlängd till en arm, försedd med vägskal och så anordnad, att belastningen p strärfvar att vrida skifvan och axeln i motsatt led mot deras

rotation. Genom tillskrufning af klossarna och anbringande af ett passende antal vikter i vägskalen bringas bromsarmen att balansera vid det önsade hvarfantalet. Friktionen vid skifvans omkrets förbrukar därvid allt det genom axeln fortleda arbetet under värmeutveckling, och friktionskraften motväges af vikterna. — Vid tillgång till elektriska anordningar användes ofta för samma ändamål den elektromagnetiska bromsdynamometern. Denna utgöres af ett två- eller flerpoligt magnetfält, som är fast, samt en utanför detta roterande järnring, hvilken med rem drifves från den maskin, som skall undersökas. Det mekaniska arbetet omsättes i ringen till hvirvelströmmar och bortgår som värme till omgifningen. Genom olika magnetisering kan erhållas olika stora bromskraftar. A. E.—m.

Bromsgrove [brå'msgräv], stad i engelska grefsk. Worcester, vid Salwarp, 22 km. s. v. om Birmingham. 8,416 inv. (1901). Järnindustri. I grannskapet finnas betydande saltverk.

Bromshjul, maskinb. Se Broms.

Bromskloss, maskinb. Se Broms.

Bromsilfver. Se Brom.

Bromsilfvergelatin [-jelatin], gelatin, hvari ljuskänsligt bromsilfver finnes ytterst fint fördelat. Med bromsilfvergelatinemulsion öfverdrages glasplåtar, films och papper för fotografiskt ändamål (se Fotografi).

Bromsskifva, maskinb. Se Broms.

Bromssko, järnv., en flyttbar inrättning, som lägges på skenor för att å bangårdar dels hindra vagnar, som under växling satts i rörelse, att löpa ut längre, än som är lämpligt, dels hindra vagnar från att blifva vinddrifna. H. L.

Bromsten, ett hufvudsakligen af kroppsarbetare bebodt "villasamhälle" i Spånga socken, Stockholms län, vid station på Stockholm—Västerås järnväg, omkr. 3 km. n. v. om Sundbyberg. Samhället utgör bortåt hundra bebyggda lägenheter på från herrgården Bromsten afsondrad mark. Folkmängden beräknas 1905 till öfver 1,000 personer.

Bromsvagn, med bromsinrättning försedd vagn i ett järnvägståg. I blandade tåg och godståg är endast ett visst antal vagnar bromsvagnar. H. L.

Bromus L., bot., växtsläkte af fam. Gramineæ. Det eger inom Skandinavien 10 arter, af hvilka en, *B. secalinus* L. (råglösta, lösta, faxe), är ett på rågåkrar besvärligt ogräs, hvilket stundom

tar öfverhand öfver rågen. Från sistnämnda omständighet förskriver sig troligen den flerstädes bland allmogem gängse åsikten att rågen i vissa fall förvandlas till lösta. *B. brizæformis*, *B. macrostachys* och *B. palulus* odlas ofta och användas i s. k. makartbuketter. *B. arvensis* (åkerlösta) odlas ganska mycket i ett-års vallar. F. R. K. (G. L.—m.)

Bromvåtesyra, kem. Se Brom.

Bromö, ö i östra delen af Vänern, tillhörande Torsö socken, Skaraborgs län, skild från den östligare Torsön genom Bromö sund, hvilket passeras af fartyg söderifrån till Göta kanal och upplyses af tvenne fyrar. Ön, som är kuperad och skogig, är bekant för sitt nu nedlagda stora glasbruk. Den såldes 1803 af bruksegaren Bengt v. Hofsten till landshöfdingen Sam. af Forselles och grosshandlaren i Göteborg K. Bagge, som med anledning af öns stora skogstillgång ditflyttade sitt taffelglasbruk vid Göteborg. 1813 sålde de bruket och egendomen till kommerserådet B. H. Santesson, som 1836 afyttrade $\frac{2}{3}$ till B. Bruks intressenter.

Bronchitis (lat.), patol. Se Bronkit.

Bro'ndolo, ö med fort uti italienska prov. Venezia, s. om Chioggia, vid mynningen af Brenta, som där bildar en hamn (Porto l. Conca di B.), hvilken ofta omnämnes i sammanhang med Venezias strider med Genova under medeltiden.

Brong. och **Brongn.**, i naturvetenskapliga namn förkortning för Alex. Brongniart eller Ad. Brongniart.

Brongniart [brånjär]. 1. Alexandre Théophile B., fransk geolog (son af arkitekten A. T. Brongniart), f. 1770 i Paris, blef 1797 professor i naturhistoria vid "École centrale", 1800 direktör för porslinsfabriken i Sèvres, 1818 öfverbergverksingenjör och 1822 professor i mineralogi vid naturhistoriska museet i Paris. Död 1847. B. var en af 1800-talets flitigaste och skarpsinnigaste naturforskare. Hans största förtjänst var, att han började använda de i berglagren inneslutna försteningarna som medel att bestämma de geologiska formationernas relativa ålder. I förening med Cuvier

utgaf han *Description géologique et minéralogique des environs de Paris* (1811, 3:e uppl. 1835), hvilket arbete är af stor betydelse såsom den första framställningen af de tertiära bildningarnas egenskaper. De viktigaste bland hans öfriga arbeten äro *Classification des reptiles* (1805), *Traité élémentaire de minéralogie* (1807), *Sur les caractères zoologiques des formations avec l'application de ces caractères à la détermination de quelques terrains de craie* (1821), ett verk af största betydelse för kunskapen om den paleontologiska karakteristiken, vidare *Essai d'une classification minéralogique des roches mélangées* (1813) och *Tableau des terrains qui composent l'écorce du globe* (1829). Porslinsfabriken i Sèvres har till stor del B:s styrelse att tacka för sitt rykte. 1827 grundade han därstädes ett keramiskt museum och ett institut för glasmåleri. I sam-

manhang med denna sida af sin verksamhet skref han *Mémoire sur la peinture sur verre* (1829) och *Traité des arts céramiques et des poteries* (1844, 2:a uppl. 1854). B. gjorde 1824 tillsammans med sin son och Berzelius en resa i Sverige. (E. E.)

2. Adolphe Théodore B., den förras son, fransk botanist, en af den moderna paleobotanikens grundläggare, f. 14 jan. 1801 i Paris. Redan tidigt infördes han af sin fader i geologiens studium och fick deltaga i dennes exkursioner och resor till olika länder. Sverige besöktes 1824, hvarvid Berzelius och Wöhler voro deras ledsagare och Sven Nilsson ledde exkursioner till Höganäs och Hör, då B. hade tillfälle att på ort och ställe studera de därstädes förekommande växtfossil-

len. B. utgaf 1825 *Essai d'une classification naturelle des champignons*, blef följande år medicine doktor, efter att såsom lärdomsprof hafva utgivit *Mémoire sur la famille des rhamnées* (1826), och anställdes 1831 såsom professor i botanik vid "Muséum d'histoire naturelle" i Paris, hvilken befattning han behöll till sin död, 18

febr. 1876. Af hans botaniska arbeten må vidare nämnas *Mémoire sur la génération et le développement de l'embryon dans les végétaux phanérogames* (1827), *Botanique (phanérogamie) du voyage autour du monde exécuté sur la corvette La Coquille* (1829), *Recherches sur l'organisation des tiges des cycadées* (s. å.), i hvilken cykadéstammens anatomiska byggnad för första gången beskrifves, och *Sur la structure de l'ovule et de la graine des cycadées, comparée à celle de diverses graines fossiles du terrain houiller* (1875). Hans *Énumération des genres des plantes cultivées au musée d'histoire naturelle de Paris* (1843, 2:a uppl. 1850) är egendomlig genom familjernas uppställning. Tillsammans med A. Gris utgaf han *Fragments d'une flore de la Nouvelle Calédonie* (1864). Redan B:s första arbete på paleobotanikens område, *Sur la classification et la distribution des végétaux fossiles en général et sur ceux du terrain de sédiment supérieur en particulier* (1822), kan sägas inledda en ny riktning för denna vetenskap, i det att B., utan tvifvel påverkad af sin fader och Cuvier, äfven för de fossila växterna sökte tillämpa den stratigrafiska undersökningsmetoden, hvilken af hans föregångare blifvit så godt som opåaktad, om de också insett skillnaden mellan de fossila växter, som åtfölja de verkliga stenkolslagren och brunkolen. B. påvisade, att hvarje geologiskt system var karakteriseradt af för detsamma egendomliga växtfossil samt att dessa med hänsyn till sitt geologiska uppträdande visade en utveckling från lägre former till högre. Bestämningen af växtfossilen måste enligt hans mening vara artificiell och grundas på yttre karaktärer, hvarför många släkten måste blifva provisoriska, i det att t. ex. stammar, blad och frön, hvilkas samhörighet ej kunde bevisas, måste upptagas under olika släkten. Redan i detta arbete finner man många af hans väl karak-

teriserade släkten med deras synnerligen lämpliga och träffande namn. I stället för den äldre släktbenämningen *Filicites* för fossila ormbunkar infördes nu, för att anföra ett enda exempel, fem olika släkten; *Pecopteris*, *Sphenopteris*, *Neuropteris*, *Odontopteris* och *Glossopteris*, hvilka än i dag hafva sitt berättigande. Snart följde andra arbeten: *Observations sur les fucoides* (1823), *Sur quelques végétaux fossiles du terrain houiller et sur leurs rapports avec les végétaux vivants* (1825), *Observations sur les végétaux fossiles des grès de Hoer en Scanie* (s. å.) och *Notes sur les végétaux fossiles de l'oolithe à fougères de Mamer* (s. å.), af hvilka de båda sistnämnda gäfvu inblick i de "sekundära", eller såsom vi nu säga de mesozoiska, aflagringarnas flora, som förut var föga bekant. I arbetet öfver floran vid Hör uppställdes bl. a. det nya släktet *Nilssonia* (uppkalladt efter Sven Nilsson). 1828 utgaf B. sin *Prodrome d'une histoire des végétaux fossiles*, innehållande en kortfattad, synnerligen klar och redig öfersikt af hvad man då kände om de fossila växterna och på samma gång utgörande en förelöparende resumé af det stora, samtidigt påbörjade arbetet *Histoire des végétaux fossiles ou recherches botaniques et géologiques sur les végétaux renfermés dans les diverses couches du globe* (1828—44). Detta utmärkte, för all framtid grundläggande arbete — innehållande korta och klara beskrifningar samt goda afbildningar af vid pass 300 fossila kryptogamer samt dessutom af afbildningar åtföljda, detaljerade och noggranna redogörelser för den yttre och inre byggnaden af de nutida växter, med hvilka jämförelser närmast kunna ifrågakomma — blef dock icke fullbordadt, i det att endast första delen (488 sidor, 166 planscher i 4:o) och tre häften (72 sidor samt 30 planscher) af den andra blefvo utgifna. Ett annat viktigt arbete är *Tableau des genres de végétaux fossiles considérés sous le point de vue de leur classification botanique et de leur distribution géologique* (1849; urspr. publicerad i "Dictionnaire universel d'histoire naturelle" af Charles d'Orbigny, artikeln "Végétaux fossiles"), en särdeles klar och än i dag läsvärd öfersikt af de då kända växtfossil. B:s misstag att uppfatta en del af stenkolsperiodens kärnkryptogamer (*Sigillaria*, *Sphenophyllum*, *Calamodendron* m. fl.) såsom gymnospermer var ursäktligt på en tid, då deras fruktsättning ej voro kända, och då man ännu ej kommit till insikt därom, att en sekundär ved med tillväxt utåt kunde förekomma äfven hos kryptogamer. Med hänsyn till de fossila växternas geologiska uppträdande hade B. redan i tidigare uppsatser — *Considérations générales sur la nature de la végétation qui couvrait la surface de la terre aux diverses époques de formation de son écorce* (1828), *Considérations sur la nature des végétaux qui ont couvert la surface de la terre aux diverses époques de sa formation* (1837), *Sur les changements du règne végétal aux diverses époques géologiques* (1847) — antydtt tillvaron af olika genom olika växtgrupper karakteriserade skeden, hvilka han i enlighet med Cuvier och Élie de Beaumont ställde i samband med ödeläggande katastrofer, följda af nya skapelseakter. I sin ofvannämnda "Tableau" kallade han dessa skeden efter de under desamma dominerande grupperna: *règne des acrogènes* (kärnkryptogamernas period), omfattande stenkols- och permiska perio-

derna; *règne des gymnospermes*, omfattande trias- och juraperioderna; *règne des angiospermes*, omfattande krit- och tertiärperioderna — en uppställning, som i det stora hela än i dag kan sägas ega giltighet. Men fastän han sålunda själf i sina olika arbeten ständigt fränhållit växtlivets fortskridande från lägre former till högre, omfattade han icke utvecklingsläran, utan bekämpade tvärtom densamma, särskildt i *Rapport sur le grand prix pour l'année (1856), relatif aux changements des êtres vivants à la surface de la terre pendant les diverses époques géologiques (1857)*. Efter utgifvandet af "Tableau des genres" följde en längre period, under hvilken B. publicerade endast ett fåtal, på egna undersökningar grundade paleobotaniska uppsatser, men han lämnade många meddelanden om arbeten af andra (Renault, Grand'Eury, Saporta), hvilka han med rät och dåd understödde. Mot slutet af sin lefnad upptog han dock med ifrer ett studium, som skulle medföra viktiga uppslag för kännedomen af såväl nutida som forntida gymnospermer. Grand'Eury hade i ett konglomerat vid S:t Etienne funnit en mängd kiselvandlade växtfragment af olika slag, däribland älfen frön, hvilkas mikroskopiska struktur ännu var bibehållen, och vid undersökningen af dessa upptäckte B. den stundom ännu med kiselvandlade pollenkorn fyllda hålighet i öfre delen af fröämneskärnan, som han benämnde pollenkammare ("chambre pollinique") och som han sedermera påvisade äfven hos nutida cykadéer. Beskrifningen öfver de fossila fröen vid S:t Etienne utkom 1881 i ett postumt, af 24 taflor i stor 4:o åtföljdt arbete, *Recherches sur les graines fossiles silicifiées*. A. G. N.

Broniko'wski, Alexander August Ferdinand von Opeln-B., tysk romanförfattare af polsk härkomst, f. i Dresden 1783, d. 1834, var efter hvartannat anställd i preussisk, fransk och polsk krigstjänst samt avancerade till major. Med W. Scott till mönster sökte han i sina romaner återge bilder ur Polens historia. Hans skrifter utkommo i 49 band 1825—35. I svensk översättning föreligger "Polens historia" (1832).

Broning. 1. *Väg- o. vattenb.* Plankläggningen för en bros kör- och gångbanor. — 2. *Krigsv.* Den på stöden hvilande delen af en militärbro. Den består vanligen af långsgående *underslag*, en tvärs öfver dem lagd *vandring* af plankor eller bräder samt öfver dessas ändar lagda och vid underliggande underslag fastsurrade *öfverslag*, hvilka sålunda fasthålla vandringen och "styfva" bron. Det s. k. *mellanstycket* mellan två närlägliga stöd har vanligen en längd af 5—6 m. At broningsens öfre yta, *brobanan*, gifves vanligen en höjd öfver vattenytan af 1 m.; med dess bredd förstås afståndet mellan öfverslagens innersidor. L. W. son M.

Bronislawa-berget, en 40 m. hög kulle n. v. om Krakau, uppkastad till minne af Kosciuszko.

Bronk-ektasi (af grek. *bro'nchos*, luftrör, och *ektai'nēin*, uttänja), *patol.* Se **Bronkit**.

Bron'ker (af grek. *bro'nchos*, luftrör), *anat.*, luftrörets grenar, från och med dess första tveklufning i brösthålan till och med dess yttersta rörformiga ändar i lungorna. De större bland dessa rör hafva, för att luften må kunna fritt strömma in och ut, broskringar, som göra dem styfva, och bestå dessutom af bindväf, med inblandad elastisk väf och muskelväf, samt klädas på insidan af slemhinna,

innehållande slemkörtlar. De mindre bestå endast af nämnda mjukdelar; brosken minskas, i samma mån som rören blifva trängre, och försvinna slutligen alldeles. Bronkernas förgrening sker hos människan först dikotomiskt; sedan afgå grenarna ungefär som grenarna på ett träd. Rören sluta i blåsformiga utvidgningar, lungblåsorna. G. v. D.

Bronkiäl, som har afseende på luftrören (bronkerna). Förekommer mest i sammansättningar.

Bronkiälafgjutning. Vid en del sjukdomar i luftrören finner man i den sjukas upphostningar förgrenade afgjutningar af luftrören, hvilka afgjutningar uppkommit genom utsöndring af en koagulerande vätska från slemhinnan. Hit höra de s. k. curschmannska spiralerne, som stundom iakttagas vid fall af astma.

Bronkiäl-ektasi, detsamma som bronkektasi. Se **Bronkit**.

Bronkiäl-kata'rr, *patol.* Se **Bronkit**.

Bronkiälkramp (jfr **Bronker**), *patol.*, detsamma som astma (se d. o.).

Bronkiälkrupp. 1. Fall af *difteri*, hvarvid sjukdomsprocessen breddt ut sig ned i luftrören. — 2. (*Bronchitis crouposa*) En sällsynt form af bronkit, karakteriserad genom upphostning af utbredda bronkiälafgjutningar.

Bronkiälkörtlar, *fysiol.*, benämning på de lymf-körtlar, som ligga dels i mellanrummet mellan bronkerna, dels uteder bronkernas förgreningar i lungans hilus (se d. o.). De mottaga lymfåren från lungan. Vid obduktioner befinnas dessa körtlar ofta vara säte för tuberkulösa förändringar. J. E. J.-n.

Bronkiälrespiration, bronkiellt andningsljud. Se **Andningsljud**.

Bronkiäl-utvidgning, utvidgning af bronkerna. Se **Bronkit**.

Bronkie'll, som har afseende på luftrören (bronkerna), t. ex. bronkiellt andningsljud. Jfr **Bronkiäl**.

Bronkit (lat. *bronchitis*, af grek. *bro'nchos*, luftrör), **Bröstkatarr**, **Bronkiälkatarr**, **Luftrörsinflammation**, **Luftrörskatarr**, **Lungkatarr**, **katarr** i luftrören och deras grenar. Katarr i luftrören, vanligen förenad med katarr i luftruppen (*trachea*), är en mycket ofta förekommande sjukdom. Dess vanligaste orsaker äro förkylning samt inandning af för kall eller med främmande ämnen (damm och dylikt) förorenad luft. Anlaget för sjukdomen är mycket olika hos olika personer. Det ökas genom ofta upprepade katarrer; svaga och förvekligade personer angripas lättare än andra. Sjukdomar i lungorna och hjärtat åtföljas ofta af bronkiälkatarr. Till sin intensitet är sjukdomen mycket olika. I lindriga fall har den sjuke endast en mer eller mindre retsam hosta, med till en början sparsam, sedermera ymigare upphostning; han besväras af en känsla af sveda och sårighet i bröstet, har obetydlig eller ingen feber och blir efter några dagar eller en eller annan vecka fullt återställd, utan att sjukdomen tvungit honom att upphöra med sina vanliga sysselsättningar eller ändra sitt vanliga lefnadssätt. Denna form af akut bronkit — som ofta är förenad med snufva, till följd af katarr i näsens slemhinna, och heshet till följd af katarr i struphufvudet — är i vårt klimat en ytterst vanlig åkomma, i synnerhet under den kallare

årstiden. I svårare fall äro symtomen hufvudsakligen desamma, ehuru stegrade. Äfven dessa svårare fall gå dock merendels snart öfver under lämplig vård. Ej sällan händer likväl, att den akuta bronkialkatarren, vare sig att den från början varit af lindrigare eller svårare art, drager ut på längden och blir kronisk. Äfven den kroniska bronkiten är mycket vanlig hos oss. Den är en mycket envis och svårbotlig sjukdom samt kvarstannar ofta för beständigt. Men oaktadt symtomen blifva svårare år för år, kan den sjuke stundom uppnå mycket hög ålder. Ofta uppkomma genom den kroniska bronkiten utvidgningar af bronkerna, s. k. bronk-ektasier, samt emfysem och andra sjukliga förändringar i lungorna. Under det att sjukdomen sålunda vanligen i de akuta fallen är af ringa betydelse och, äfven om den blifvit kronisk, endast undantagsvis omedelbart hotar lifvet, äro vissa former af densamma redan i sig själva af allvarsammare betydelse. Om t. ex. katarren griper öfver på de finaste förgreningarna af luft-rören eller i stor utsträckning uppträder hufvudsakligen i dessa, är den ofta vida betänkligare. I synnerhet gäller detta, om barn angripas af en sådan s. k. kapillär bronkit. En obehaglig form är den putrida bronkiten (*bronchitis foetida*), då sekretet i bronkerna sönderdelas af förruttelsebakterier. Vid fall af bronk-ektasier föreligger särskildt denna fara. — För behandlingen af bronkiten fordras i främsta rummet, att den sjuke ej utsättes för sådana skadligheter, som underhålla och förvärra sjukdomen, sålunda att han framför allt undviker förkylningar, inandning af kall luft o. s. v. Den sjuke bör därför, om han under vintern ådragit sig en akut bronkit, hålla sig inne och, om sjukdomen är svårare, ligga till sängs. Svettekurer, turkiska bad o. d. användas ofta för att häfva en akut katar i dess första skede. Nyttan af sådana medel är stundom obestridlig, men de böra icke försökas utan läkares råd. Den medikamentösa behandlingen är för olika former af sjukdomen mycket växlande, och några allmänna regler därför kunna här ej uppställas. Äfven om symtomen äro lindriga, bör man ej underlåta att rådfråga läkare, enär en vanskött lungkatar lätt blir kronisk eller förorsakar andra svårare följsjukdomar och för öfrigt endast den sakkunnige kan afgöra huruvida en enkel lufrörskatar är för handen eller ett djupare lidande, en börjande lungsjukdom e. d. Den kroniska bronkiten fordrar ofta en mycket långvarig behandling; ett fullkomligt ändradt lefnadssätt, vistelse under vintern i varmare luftstreck, brunnss- och badkurer o. s. v. blifva ofta nödvändiga. P. W.*

Bronkofoni (af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *fonē*, ljud), "lufrörs ljud", den vid auskultering af sjuka lungställan inträffande företeelsen, att den sjukas stämma förnimmes lika tydligt, som komme den direkt ur munnen, hvilket beror därpå, att den lufttomma, sjuka lungväfnaden har bättre ledningsförmåga än den luftfyllda, friska.

Bronkolit (af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *li'thos*, sten), lungsten.

Bronkopneumoni (af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *pneūmon*, lung), *patol.*, ett slags lunginflammation, hvilken i patologisk-anatomiskt hänseende utmärkes däraf, att inflammationen från och omkring de minsta

lufrörsgrenarna i till en början art- eller bönstora samt först småningom sammanflytande härdar angriper lungväfnaden. Härigenom skiljer sig sjukdomen från den vanliga akuta eller s. k. krupsa lunginflammationen, hvilken har benägenhet att på en gång angripa större partier af lungan, vanligen minst en hel lunglob på en gång och därför också kallas lobär, hvaremot bronkopneumonien på grund af sin till mindre lungpartier inskränkt utbredning äfven benämnes *lobulär*. På grund af nu nämnda förhållanden är det lätt förklarligt, att bronkopneumonien har benägenhet att uppstå i sammanhang med djupt ned i lungan spridda lufrörskatarer; särskildt hos späda barn samt hos ålderstigna eller af sjukdom nedsatta individer, hos hvilka upphostningen är bristfällig. Bronkopneumonien benämnes därför också *katarral pneumoni*. Sjukdomen uppstår äfven lätt, om i lufrören från munhålan aspirerats främmande kroppar, t. ex. mat vid felaktig sväljning, under medvetslöst tillstånd uppräktat massor o. s. v., och kallas då *aspirationspneumoni*. Bronkopneumonien eger, till skillnad från den krupsa lunginflammationen, icke något typiskt feberförlopp med s. k. kris samt är i allmänhet äfven långvarigare än nämnda sjukdom. Den är också en synnerligen farlig komplikation vid s. k. lungkatarer efter influensa o. d. hos äldre eller svaga individer samt antager ett olika häftigt förlopp alltefter virulensen hos de många olika bakterier, som äro verksamma vid dess uppkomst. — Af särskild vikt vid bronkopneumonien behandling är dels att genom en kraftig föda uppehålla den sjukas krafter, dels att underlätta upphostningen. Något specifikt verksamt medel ännu ej känt. I. H.

Bronkoskop [-skåp; af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *skopēi'n*, se], en rörformig belysningsapparat till undersökning af de gröfre lufrören. Den nedföres antingen genom munhålan eller genom en förut gjord öppning i luftstrupens främre vägg, efter ett s. k. lufrörssnitt. E. St.-g.

Bronkostenös (af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *ste'nosis*, sammanträngning), förträngning i lufrören.

Bronkotomi (af grek. *bro'nchos*, lufrör, och *te'mnein*, skära), med kirurgiskt instrument företagen öppning af lufrören. Jfr *Laryngotomi*.

Bronn, Heinrich Georg, tysk naturforskare, f. 1800 i Ziegelhausen (vid Heidelberg), d. 1862, blef 1828 professor i naturvetenskap och teknolog i nämnda stad, dit hans föreläsningar inom kort lockade en mängd utlänningar. B. gjorde sig högt förtjänt i synnerhet om paleontologien. Bland annat formulerade och bevisade han den satsen, att man med nästan matematisk noggrannhet kan afgöra en formations ålder efter dess större eller mindre procenthalt af recenta arter. Hans förnämsta verk äro *System der urweltlichen konchylien* (1824), *System der urweltlichen pflanzenhiere* (1830), *Lethæa geognostica* (1836—38; 3:e uppl. 1852—56). *Geschichte der natur* (1841—49), *Allgemeine zoologie* (1850) och *Untersuchungen über die entwicklungsgesetze der organischen welt während der bildungszeit unserer erdoberfläche* (1858); prisbelönt af franska vetenskapsakademien). I det stora verket "Neue encyclopädie für wissenschaften und künste" bearbetade han den zoologiska delen (1850). Af största vikt är hans *Klassen und ordnungen des tierreichs, wissenschaftlich dargestellt in wort und*

bild (1859 ff.; fortsatt af Keferstein, Gerstäcker m. fl.). Ifrn 1830 utgaf B. jmte Leonhard tidskriften "Jahrbuch für mineralogie, geologie, geognosie och petrefactenkunde", som numera under namn af "Neues jahrbuch für mineralogie, geologie und palontologie" utgifves af Bauer, Koken och Liebisch.

Bronnbach, slott, fordom cistercienskloster. Se Wertheim.

Bronnitsy, kretsstad i ryska guvern. Moskva, vid järnvägen Moskva—Rjazan. 3,837 inv. (1897). Bomulls- och yllevfverier såväl i själfva staden som i omgifningen.

Brons (af it. *bronzo*, malm, troligen af grek. *bront*, åska). 1. *Metall*. Legering mellan koppar och tenn. Sådana legeringar, de äldsta och mest berömda af alla, användes redan i forntiden i största utsträckning, till vapen, husgeråd o. d. Däremot härstammar namnet "brons", på dessa legeringar från midten af 1500-talet. — De äldsta kända bronspjserna, hämtade ur egyptiska grafvar, innehålla emellertid ofta intet tenn, utan i stället relativt stora mängder antimon, bly, arsenik, järn m. m. Allt efter som tekniken utvecklade sig, fann man emellertid att det särskildt var genom tenn tillsats, som koppar erhöll ökad styrka och hrddhet, och den egentliga bronsstillverkningen började redan före vår tidräkning. Ofta finner man emellertid i antika bronspjser, utom tenn, en afsevärd blymngd. Detta beror tydligen på det från litteraturen kända förhållandet, att forntidens folk icke frstod skilja mellan metallerna bly och tenn, utan ansågo den förstnämda vara ett sämre och därför också billigare slag af tenn. Zinkhaltiga bronsar påträffas först i romerska fornyfynd, då man funnit att kopparn färgades" ljusare genom sammansmältning med gallemeja och kol, ehuru i själfva verket zink utreducerades och legerades med kopparn. Såsom exempel på sammansättningen hos dylika fornbronsar kunna följande analyser tjäna: fornegyptisk knif: koppar 97,1 %, tenn 0,2 %, arsenik 2,3 %, järn 0,4 %; grekisk dolk: koppar 88,7 %, tenn 8,5 %, bly 2,0 %, järn 0,5 %, nickel 0,3 %; mynt från Aten: koppar 76,41 %, tenn 7,05 %, bly 16,54 %; mynt från Trajanus' tid: koppar 88,6 %, tenn 1,8 %, zink 7,1 %, bly 2,2 %, järn 0,3 %.

I den brons, som numera tillverkas, ingår koppar till större mängd n tennet. Fr olika ändamål r mängdförhållandet mellan dessa två beståndsdelar väsentligt olika. Med ökad tennhalt hos legeringen stiger såväl dess hrddhet som dess hållfasthet alltmåra; öfverskrides emellertid ett visst förhållande mellan tenn- och kopparhalten, aftager hållfastheten raskt. Då därtill bronsar med hög tennhalt äro mycket spröda, br förhållandet tenn : koppar aldrig vara högre än 35 : 65, men är vanligen mycket lägre. Med hög tennhalt följer ock en minskning af bronsens smidbarhet; sålunda äro de bronsar lmplicast till prägling, kallpressning o. d., hvilka hålla under 6 % tenn. Endast bronsar med lägre tennhalt n 15 % äro bearbetbara i rdvrme. Olika art af värmebehandling har ock en mycket kraftig inverkan på bronsens egenskaper. Långsamt afkyld brons r sålunda väsentligt sprödare n hastigt afkyld sådan. Genom upphettning af spröd brons till rdvrme och pjäsens neddopning i kallt vatten blir densamma afsevärdt segare och mjukare. I detta hänseende förhålla

sig bronserna tvärt emot stål, hvilket genom dylik behandling blir hårdt och sprödt. — Vid gjutning hafva samtliga bronsar stor benägenhet att "segtra", d. v. s. att vid stelnandet afskilja korn af annan procentisk sammansättning n själfva legeringen. Genom dylik segring blir bronsen ojämn till hrddhet och flammig i färg. Segringen upphäves delvis därigenom att bronsen gjutes vid så låg temperatur som möjligt samt i varma gjutformar. Upprepad omsmältning sges ock förminska en legerings benägenhet att segtra.

Fr olika ändamål sammansättes bronsen på olika sätt. De olika hufvudkategorierna af brons äro följande:

1. *Kanonbrons*. Detta i äldre tider mera använda slag af brons måste för att motsvara sitt ändamål besitta en hög grad af hrddhet och hållfasthet samtidigt med en viss grad af seghet. Försöksvis har man kommit till en fr ändamålet lämplig sammansättning af 89—91 % koppar och 11—9 % tenn.

2. *Klockbrons*. Dylik brons måste vara hrd för att icke slitas af klppslagen, samtidigt som den br gifva god klang. Däremot äro fordringarna på dess hållfasthet icke så stränga. Därför plgar åt klockbrons gifvas en högre tennhalt n åt kanonbrons, och den vanligaste klockbronsen r sammansatt af 20—23 % tenn jämte 80—77 % koppar. Någon gång ingå 1—3 % bly i stället fr lika stor tennmngd.

3. *Spegelbrons*. Under forntiden voro speglar af brons mycket vanliga, hvaremot de numera hos oss användas endast i en del optiska instrument; i Indien, Japan och Kina användas fortfarande bronsspeglar. Af brons för dylikt ändamål fordras endast förmågan att antaga hög och jämn polityr, och detta vinnes bäst med en blandning af 2 delar koppar och 1 del tenn. Dessutom anses en tillsats af bly eller antimon vara främjande för berörda syfte.

4. *Konstbronsar*. Alltifrån äldsta tider hafva bronserna tjänat som rmateriel fr framställande af konstpjser, och de äro därtill egnade genom sin gjutbarhet och bearbetbarhet samt genom sin motståndskraft mot atmosfäriska inflytelser. Under luftens inflytande förändrar sig visserligen bronsens färg från gulrd till mrkt brun, men såväl denna färgförändring (patina) som det gröna anflg af kopparcarbonat, som bildas i äldre bronspjser, anses verka fördelaktigt på utseendet. Om däremot bronsen försättes med zink i större mängd, erhålles ingen patina, utan i stället ett svartbrunt öfverdrag. Synnerligen skadligt i detta afseende verkar en inblandning af arsenik i bronsen.

Då den enda frdran man egentligen ställer på brons fr konstgjutning r, att densamma skall vara lätt-smält och väl utfylla formen, är det naturligt, att dylik brons varierar högst väsentligt i sammansättning. Såsom en lämplig sammansättning plgar rekommenderas 86,6 % koppar, 6,7 % tenn, 3,8 % zink och 3,4 % bly. Vanligen varierar kopparhalten mellan 80—90 %, tennhalten mellan 3—8 % och zinkhalten mellan 1—10 %.

5. *Maskinbronsar*. Inom maskintekniken hafva bronserna genom sin hrddhet och lttbearbetbarhet vunnit en stor användning särskildt såsom lagarsklar och glidplan. Till dessa bronsar sättes vanligen zink, hvilket gör dem något billigare, samtidigt som denna

tillsats borttager den för vissa ändamål onödigt stora hårdhet, som åtföljer den rena bronsen. Vid vissa tillfällen tillsättes ock bly, hvilket ökar legeringens gjutbarhet och bearbetbarhet; detta får dock ej ske, om bronsen utsättes för större påkänningar, enär en blytillsats gör legeringen sprödare. Maskinbronsen pläga hafva följande sammansättning:

	koppar	tenn	zink
brons till kranar, ventiler o. d.	88	12	—
» » excenterringar	86	12	2
» » lokomotivlager	82	10	8
» » tättningsringar	88,5	3	8,5

Sträckhållfastheten hos maskinbrons är 40—20 kg. / mm²

Särskilda inom maskintekniken använda arter af bronsar äro manganbrons, fosforbrons och aluminiumbrons (se d. o.). G. D.

2. Tekn. Se Bronsfärg.

Bronsart von Schellendorf [bräsar fänn]. 1. Hans B., tysk musiker, f. 1830 i Berlin, elev af Dehn och Liszt, konserterade såsom pianist i Paris, Petersburg och Tyskland, ledde 1860—62 Euterpekonserterna i Leipzig, 1865—66 "gesellschaft der musikfreunde" i Berlin, blef 1867 k. teaterintendent i Hannover, 1887 hofteaterintendent i Weimar och afgick 1895 med titeln excellens. Han har komponerat pianosaker, kammarmusik, kantaten *Christnacht, Frühlingsphantasie* för orkester, två symfonier m. m. — Sedan 1862 är B. gift med den framstående pianisten och kompositrisen Ingeborg Starck, f. 1840 i Petersburg af svenska föräldrar, elev af Henselt och (1858) Liszt. Hon har konserterat jämte sin man och komponerat piano- och violinstycken, sänger samt operorna *Jery und Bätely* (1873), *Hjarne* (1891), *Manfred* (1901) och den ouppförda *Die göttin zu Sais*. A. L.

2. Paul B., den föregående broder, preussisk general och statsman, f. 1832 i Danzig, vann 1849 officersbefordran och öfverfördes 1861 såsom kapten till generalstaben, där han 1867 blef major och 1870 öfverstelöjtnant. Under kriget 1870—71 tjänstgjorde B. såsom afdelningschef i stora högkvarteret och inledde såsom parlamentar de underhandlingar, som efter slaget vid Sedan ledde till franska arméns kapitulering och kejsar Napoleon III:s tillfångatagande. Efter kriget stabschef vid gardeskåren, blef B. 1875 generalmajor, 1881 generallöjtnant och divisionschef samt öfvertog 1883 krigsministerportföljen, hvilken han med stor skicklighet skötte till 1889, då han, som året förut utnämnts till general af infanteriet, öfvertog befälet öfver 1:a armékåren. Död 1891. B. var en officer af ovanlig duglighet och en framstående skriftställare, hvarom framför allt hans grundliga arbete *Der dienst des generalstabs* (1875—76, 4:e uppl., utg. af hans son, 1904) vittnar.

3. Walter B., den föregående broder, preussisk militär, f. 1833 i Danzig, blef 1852 officer, öfverfördes 1862 såsom kapten till generalstaben, anställdes 1870 såsom stabschef vid 9:e armékåren, befordrades 1873 till öfverste, 1880 till generalmajor och 1884 till generallöjtnant. 1888 blef B. chef för 3:e, 1890 för 10:e armékåren, 1889 general af infanteriet och tog i jan. 1893 afsked, men förordades s. å. att öfvertaga krigsministerportföljen, hvilken han innehade till 1896. C. O. N.

Bronsära, gifva föremåls yta bronsartadt utseende. Metaller bronseras i olika nyanser genom galvanisk

utfällning, upphettning (se Anlöpa 2) eller behandling med kemikalier (se *Ærugonobilis* och Brunering). Gjutjärnspjäsar ger man ett bronslikt yttre genom bearbetning med borstar af koppar- och mässingstråd. Trä, gips m. m. bronseras med bronsfärg, som fixeras med limlösning eller fernissa. G. H.-r.

Bronsärmaskin, maskin för bronsfärgers anbringande å papper. Den består i hufvudsak af en fördelningsanordning för metallstoffet, vanligen i form af ett väl inkapsladt mekaniskt säll, och användes i kombination med pappersmaskiner och tryckpressar. Bronsermaskinen är arbetsbesparande och framför allt hygienisk, i det den befriar arbetarna från det förfordelade metallstoff, som vid bronsering för hand lätt bemänskar luften i arbetsrummet och skadligt inverkar på andningsorganen. G. H.-r.

Bronsärsalt, kem., antimonklorid, blandadt med olja. Användes för att öfverdraga metaller, hufvudsakligen stål, med ett matt, artificiellt rostskikt. H. E.

Bronsfärg, Bronspulver 1. Metallbrons, tekn., utgöres af pulvriserade metaller och legeringar. Fabrikationen står ofta i samband med framställningen af bladmetall (se d. o.), hvars affall går i handeln i finrifven form (guld-, silver- och aluminium-"brons"). Till vanliga bronsfärger för dekorativa ändamål, tapettryck, bronsering m. m. användas koppar-zinklegeringar med gula till röda nyanser samt tenn-zinklegering för hvitt. Ytterligare nyanser åstadkommas genom anlöpning (se Anlöpa) eller anilinfärg. Svart s. k. järnbrons är finfördelat antimon, utfälld på våta vägen. — En del kemiska föreningar, som kristallisera i metallglänsande fjäll, förekomma stundom i handeln under benämningen "bronsar". Sådana äro vattenfri kronklorid (violett), blyjodid (gul), natrium-volframoxid-volframmat (guldgul). Jfr Brokat och Bronsera. G. H.-r.

Bronsgjutning. Se Gjutning.

Bronsit, miner. Se Bronzit.

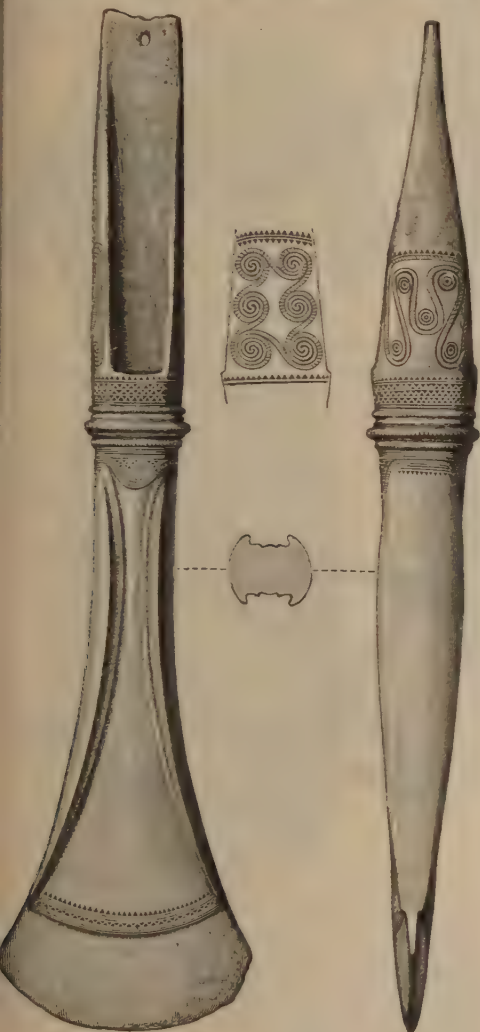
Bronspulver, tekn. Se Bronsfärg.

Bronssjukan, patol., ett namn på den s. k. Addisons sjukdom (se d. o.).

Bronstryck, ett i bronsfärger utfördt färgtryck.

Bronsåldern, arkeol., kallas i den jämförande fornforskningens system den kulturperiod, då den öfvervägande hufvudmassan af skärande redskap och vapen tillverkades af brons, d. v. s. då denna metallblandning utgjorde det materiella underlaget för kulturen. En bronsålderskultur af högre eller lägre art har förekommit i nästan hela Europa, Väst-Asien, delar af Sibirien, Indien, Kina, Egypten samt i Peru och Mexico före dessa länders eröfring af spanjorerna. Man har förväntat sig öfver, att den af två metaller sammansatta bronsen blef tidigare känd än järnet, men detta förhållande vinner lätt sin förklaring, då man får veta, att ursprungligen koppar användes enbart och att man först småningom lärde sig hårda densamma genom en tillsats af tenn. Koppar förekommer tämligen allmänt i naturen och kunde därför mångenstädes tidigt blifva föremål för bearbetning. Stenålderns slut synes också i de flesta länder utmärkas genom kopparns uppträdande, och denna öfvergångstid har fått namnet kopparåldern. Spår af denna äro kända från Indien

(Gungeria), Babylonien (Tello), Syrien och Palestina, Egypten (med koppargrufvor på Sinai-halfön), Cypern (efter denna ö har kopparn fått sitt namn i de flesta europeiska språk), Mindre Asien och nästan hela Europa, äfven de nordiska länderna. Särdeles rik är den ungerska kopparåldern. De äldsta koppar-
yxorna äro efterbildningar af stenyxor, liksom man å andra sidan i sten eftergjorde de dyrbara gjutna kopparvapnen. I de östra delarna af Medelhafs-

Bronssyxa.

bäckenet var kopparn med säkerhet känd sedan början af 4:e årtusendet f. Kr.; i Europa kom denna metall i allmännare bruk under 3:e förkristna årtusendet.

Småningom började man tillsätta något tenn till kopparn för att hårdas densamma, och denna tenn-tillsats ökades, tills den slutligen utgjorde omkr. 10 % af bronsblandningen. Vi befinna oss därmed inne på den rena bronsåldern, hvilken i Europa tog sin

början under de första århundradena af det andra årtusendet f. Kr., något tidigare i södra Europa än i norra. Bronsåldern efterträddes af en järnålder,

Hålyxa af brons. Kopparyxa (Skandinavien). Ungerskt brons-svärd.

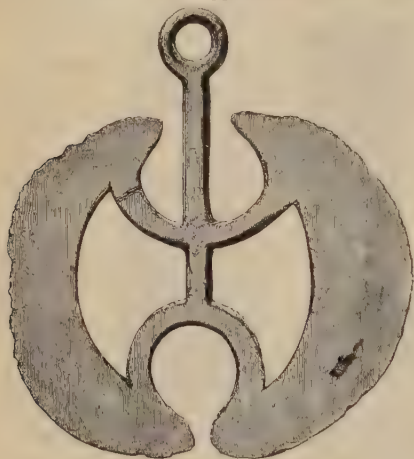
som började tidigast i länderna kring Medelhafvet. I Egypten upphörde bronsåldern ungefär i 15:e århundradet f. Kr., i Grekland och Italien i 12:e och 11:e årh. I Mellan-Europa tog järnåldern sin början ännu ett par århundraden senare, och i Norden slutade bronsåldern först omkr. 500 år

Spjutspets (England). Bronsdolk (Västergötland).

f. Kr. Bronsålderns kronologi är numera, väsentligen tack vare skandinaviska forskares arbeten, så pass utredd, att man snart sagdt på århundradet kan bestämma tillkomsttiden för de föremål, som tillhöra densamma.

Till Europa har metallkulturen kommit från orienten. Detta visa t. ex. kopparåldersfynden i Öster-

Dubbeleggad knif (England).

rike, hvilka såväl i fråga om kopparsakernas som lerkärlens former mycket erinra om fynden från den första staden Hissarlik, den af Schliemann utgräfdade ruinkullen på Mindre Asiens kust, där de

Bronsskära (Södermanland).

Gudabild af brons (Skåne).

metaller till Norden längs de stora floderna, särskildt Elbe. Tenn förekommer likaledes i många europeiska länder: på Balkan-halvön, i Italien, Spanien, Portugal, Frankrike, England, Tyskland och Böhmen. All brons i de skandinaviska länderna infördes utifrån, och efter all sannolikhet har bärnstenen spelat den största rollen som bytesmedel. Den meningen att bronsålderskulturens uppträdande skulle stå i förbindelse med invandringen af ett nytt folkslag har intet hållbart skäl.

Under järnåldern använde man fortfarande kopparlegeringar, men man nyttjade dem ej längre

Bronshäst (Skåne).

annat än undantagsvis under äldre tid till förfärdigande af eggvapen och eggverktyg, och legeringen innehåller utom koppars och tennet, som ofta förekommer i mycket små kvantiteter, tillika bly och zink.

T. J. A.

Under bronsåldern bildade den skandinaviska halvön, Danmark, Schleswig-Holstein, Mecklenburg samt delar af Hannover och Pommern ett enhetligt kultur-

Fällstol (Danmark).

område, den nordiska bronsåldersprovinzen. Inom den långa tidrymd, som bronsåldern här varade, har man lyckats urskilja 6 tydliga perioder. Den första omfattar ungefär 18:e—16:e årh., den andra 15:e—14:e årh., den tredje 13:e—12:e årh., den fjärde 11:e—10:e årh., den femte 9:e—8:e årh. och den sjätte 7:e och förra hälften af 6:e årh. f. Kr. De första tre perioderna kallas med ett gemensamt namn *den äldre bronsåldern*, de tre senare *den yngre bronsåldern*. Karakteristiskt för den äldre bronsåldern är jordandet af de obrända liken, hvar emot likbränningen, som redan dyker upp under den andra perioden, blir allena rådande under den yngre bronsåldern.

Utom bronsen kände man i Norden blott en enda metall, guld. En liten guldspiralring är funnen redan i en hällkista från slutet af stenåldern. De

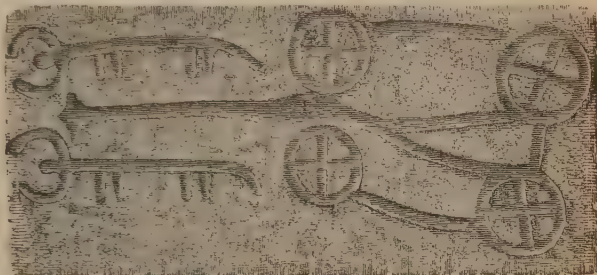
gamles Troja legat. I de österrikisk-ungerska bergstrakterna fanns god tillgång på koppar och guld, och väsentligen därifrån exporterades dessa dyrbara

flesta bronsarbeten, som blifvit funna här, äro tillverkade inom landet. Detta bevisas bl. a. däraf, att åtskilliga gjutformar, halfärdiga bronsaker, gjuthufvuden och bronser afsedda för nedsmältning blifvit funna i Norden. Konsten att gjuta var också upptrifven till en förvånande höjd. Vapen och prydnader af brons från denna tid äro ofta rikt utslirade, dels med inläggningar af bärnsten eller ett mörkbrunt harts, som på den nästan guldglänsande bronzen åstadkom en mycket god verkan, dels med fina och särdeles smakfulla sirater, som antingen

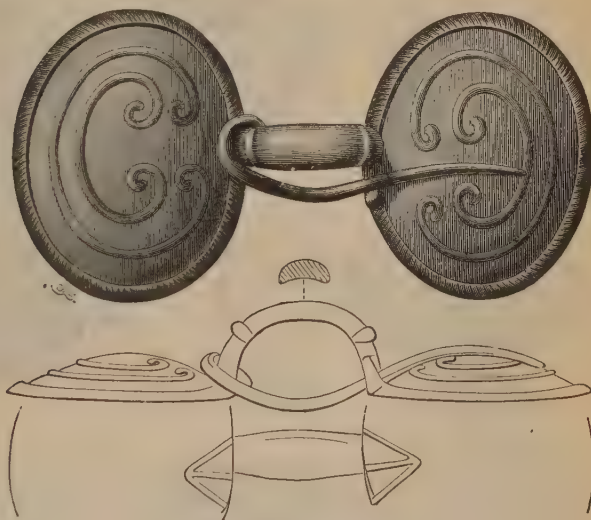
i danska ekkistor bevarats några väl bibehållna yllekläder från bronsålderns äldre del, således från en tid, som ligger omkr. 1400 år före Kristi födelse. De äro af en ganska enkel väfnad; några hafva burits af män, andra af kvinnor. Mansdräkten utgjordes af en mössa, en vid, rundskuren kappa, ett slags kjortel och smala yllestycken, som troligen varit virade om benen. I en mansgraf har man dessutom funnit en med fransar prydd yllestjal, ett slags pläd. Byxor förekommo däremot ännu icke. Kvinnodräkten bestod då, liksom nu, hufvudsakligen

Kvinnodräkt (Jylland).

Hällristning. 4-hjulig vagn förspänd med oxar (Bohus län).

Bronsfibula (Sverige).

äro upphöjda eller inpunsade. Vanliga motiv äro spiralen och koncentriska cirklar m. fl. geometriska ornament. De flesta till våra dagar bevarade minnen från bronsåldern äro af metall: verktyg, vapen, prydnader och kärl af brons samt prydnader och kärl af guld. Vapnen utmärka sig lika mycket för ändamålsenlighet som för smakfullhet. Svärden, med skarpa, spetsiga, tveggade klingor, hafva ofta vackra fästen af brons, prydda med smakfulla sirater. Mången prätigt stridsyx af brons är också funnen, äfvensom sköldar och stridslurar af samma metall. Genom ett märkvärdigt sammanträffande af oväntadt lyckliga omständigheter hafva till våra dagar

af ett lif med ärmor och en lång kjortel, hvilken sammanhölls kring lifvet med ett bälte af ylle, sluttande i tjocka, prydliga tofsar. Kvinnorna buro dessutom präktiga smycken, såsom halsringar och andra halsprydnader, armringar, fingerringar, spännen m. m. Flera säkra fynd hafva ock visat, att mången kvinna under denna tid var väpnad med dolk. I samband med dräktfynden har man påträffat träaskar, träskålar med inslagna tennstift och eh fällstol af trä. För toalettsändamål användes kammar af brons och horn, rakknivar, små tänger för uttryckande af hårstrån och sylar för tatuering. — Då boskapsskötsel och åkerbruk förekommo i

Norden redan under stenåldern, kan det ej väcka förvåning, att man funnit många bevis för att de idkades äfven under bronsåldern. Sådana bevis hafva vi såväl i den ull, hvilken användts till de nyss omtalade kläderna, som i de ben af husdjur samt de garfvade och ogarfvade hudar af oxar och kor, som ej sällan förekommit i fynden från denna tid.

Bronsfibula (Italien).

Armring af brons
(Väst-Europa).

Öfre delen af en brons-
nål (Väst-Europa).

Spänne (Ungern).

Linnet torde icke hafva varit alldeles okänt, men lämningar af linne äro hittills sällan anträffade. På hallristningarna (se d. o.) äro ofta hästar och nötkreatur afbildade; på en sådan ristning ses två oxar spända för en plog, som köres af en karl. Bevis för åkerbruk under denna tid hafva vi äfven i flera skåror af brons och i handkvarnar af sten. I flera lerkärl från bronsåldern ha hittats spår af sädeskorn. Man vet därigenom, att hvete, korn och hirs under denna tid odlades i Norden. Hallristningarna

visa, att hästen begagnades till ridt och åkning. Vagnarna, några med två hjul, andra med fyra, hafva väl antingen varit stridsvagnar eller användts vid gudabilders högtidliga kringförande. Bostadslämningar från bronsåldern äro nästan okända. Emellertid torde boningarna ha haft en rund eller rundadt aflång grundplan, om man får döma af de s. k. husurnorna, lerkärl, som efterbildade hus. — Hallristningarna kunna också gifva oss ett begrepp om bronsålderns fartyg, hvilka stundom synas hafva varit rätt stora. Ofta ses den höga och smala förstäfven sluta i ett djurhufvud; någon gång är också bakstammen prydd på samma sätt. Då man på hallristningarna aldrig funnit otvetydiga spår af mast och segel, torde bronsålderns fartyg hafva varit uteslutande afsedda för rodd. Hallristningarna visa oss ofta sjöstrider. Bevis för fredligare sjöfärder och samfärdsel med andra folk hafva vi i det myckna från främmande länder införda, som förekommer bland

Husurna (Skåne).

fynden från denna tid. Främst bland införda varor måste man räkna all i Norden använd brons, såsom råämne betraktad, samt åtminstone det mesta guld. Af främmande ursprung äro äfven många vapen, bronskäril m. m., som af handeln förts hit från mellersta Europa och norra Italien. — Bokstafskriften var okänd i Norden under bronsåldern, men det fanns här då ett slags bildskrift, bevarad i de märkvärdiga hallristningarna, hvilka hafva visat sig tillhöra denna tid. Bronsålderns nordboar sökte att genom dem bevara minnet af viktiga händelser. Vid sidan af bildskriften lefde väl en muntlig tradition, nödvändig för dess tolkning; men sedan denna tradition för länge sedan dött, är det nu föga hopp att någonsin kunna fullt tyda dessa bergtaflors dunkla språk. Under de senaste åren ha flera intressanta fynd gjorts, som visa, att bronsåldersfolkets konstverksamhet ej inskränkte sig blott till smyckandet af vapen och redskap. Ett par gjutna människobilder

af brons hafva jämte en mängd praktiga bronser anträffats vid Stockhult i Skåne, och vid Helsingborg har man funnit ett par bronshästar, som sannolikt varit spända för en vagn, uppbärande en solen föreställande bronskfiiva. En dylik med en häst förspänd solvagn är funnen vid Trundholm i Danmark. Fynd som dessa och andra tyda på, att solen spelat en stor roll i den religiösa kulten. Äfven magiska konster utförades, såsom andra fynd lära oss. — Under den första delen af bronsåldern begravdes de döda alltid obrända i kistor af sten eller af klufna och urholkade trädstammar. Något senare började man att bränna de döda, och snart blef likbränningen allmän här. De från bälet hopsamlade rena och hvita benskräfvorna förvarades i små stenkistor eller i enkla kärl af bränd lera.

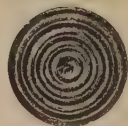
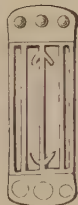
bronze implements... of Great Britain and Ireland" (1881), V. Gross, "Les protohelvètes" (1883), F. von Pulszky, "Die kupferzeit in Ungarn" (1884), F. R. Martin, "L'âge du bronze au musée de Minoussinsk" (1893), M. Much, "Die kupferzeit in Europa" (s. å.), J. Naue, "Die bronzezeit in Oberbayern" (1894), J. Hampel, "A bronzkor emlékei Magyarhonban" (1886—96), M. Hörnes, "Urgeschichte der menschheit" (i Sammlung Göschen, 1897), A. Hackman, "Die bronzezeit Finlands" (i Finska fornminnesf. tidskrift, s. å.), O. Almgren, "De nyaste forskningarne om bronsålderns början i Norden" (i Ymer, 1900), och Breuil, "L'âge du bronze dans le bassin de Paris" (i L'anthropologie 1900—01). Rörande Nordens bronsålderstid hänvisas i öfrigt till S. Müller, "Vor oldtid" (1895), H. Schumann, "Die kultur Pommerns in vorgeschichtlicher zeit" (1897), R. Beltz, "Die vorgeschichte von Mecklenburg" (1899), W. Splieth, "Inventar der bronzealterfunde aus Schleswig-Holstein" (1900), och O. Montelius, "Forntiden" (i Sveriges historia, utg. af E. Hildebrand, 1903).

Italienskt bronskärl, funnet i Sverige (Skåne).

Guldkärl (England).

Bronsålderns gravar äro vanligen täckta af en jordhög eller ett stenröse, hvilka ofta äro af betydlig storlek och merendels omsluta flera gravar. (Jfr Begräfnng.) O. M. (T. J. A.)

Litt.: O. Montelius, "Om tidsbestämning inom bronsåldern" (i Vitt. akad:s handl., 1885), "Bronsåldern i Egypten" (i Ymer 1888), "Öfversikt öfver den nordiska forntidens perioder" (i Sv. fornmtidskr. 1891—93), "Preclassical chronology in Greece and Italy" (i Journ. of the anthrop. inst., 1897), "Die chronologie der ältesten bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien" (i Archiv f. anthrop., 1900), "La chronologie préhistorique en France et en d'autres pays celtiques" (i L'anthropologie, 1901) och "La civilisation primitive en Italie" I, II (1895—1904); samt vidare E. Chantre, "Etudes paléolithologiques dans le bassin du Rhône: âge du bronze" (1875), J. Evans, "The ancient

Bronte, stad i italienska prov. Messina (Sicilien), vid foten af Etna. 20,366 inv. (1901). Vinodling. 1799 förlänades B. som hertigdöme till lord Nelson.

Brontë [bränte]. 1. Charlotte B., engelsk författarinna, f. 21 april 1816 i Thornton, Bradford, blef tidigt moderlös och växte upp i Haworth, en stor by i Yorkshire, där hennes fader var präst. Åttaårig sändes hon jämte två äldre systrar till en skola i Cowan bridge (skildrad i "Jane Eyre" som Lowood), där hon led mycket och genom döden förlorade systrarna, enligt hennes åsikt på grund af den dåliga behandlingen i skolan. Både hon själf, hennes bror Branwell, som var familjens olycksbarn och snart förföll, och de båda yngre systrarna (se nedan) egnade sig tidigt åt litterära sysselsättningar. Efter att ha besökt en skola i Roe Head var hon kortare tider guvernant och skollärarinna. 1842 reste hon och systern Emily till Bruxelles för att

studera främmande språk, i afsikt att själfva uppsätta en skola. I föreståndaren för det läroverk de besökte där, Hébert, mötte hon en man med framstående och tilldragande egenskaper, och den starka intellektuella sympati hon kände för honom övergick

snart till den största beundran och tillgifvenhet. Hébert, som redan var gift, torde aldrig hyst mer än vänskap för sin lärjunge. Hon utvecklades under den själsligt upprörda vistelsen i Bruxelles, hvilken afbröts genom en bråd hemresa i jan. 1844, till en i både tänkesätt och konst själfständig personlighet. Under pseudonymerna Currer (Charlotte) Ellis (Emily) och Acton (Anne) Bell utgafvo systrarna 1846 ett föga uppmärksammat dikthäfte samt författade samtidigt hvar sin roman. Medan systrarnas debutromaner fingo förläggare, refuserades Charlotte B:s manuskript på alla håll och trycktes först efter hennes död under titeln *The professor* (1855; "Professorn", 1858). Den har aldrig fått någon större popularitet, ehuru det är en frisk och känslig berättelse, byggd på det hos författarinnan återkommande motivet: kärlek mellan lärare och lärjunge. Utan att låta nedslå sig af motgången, började Charlotte B. utarbetandet af en ny roman, *Jane Eyre* (1847; öfv. 1850 och 1856, 3:e uppl. 1894), som genast fick en utomordentlig framgång. Boken är en kvinnas skildring af kvinnokärleken, gjord med en glöd och en energi i uttrycket, hvarigenom läsarna fångslades. Också framkallade ringaktningen för allt konventionellt och den uppriktiga realismen gensagor af kritiken. Hennes nästa roman, *Shirley* (1849, öfv. 1855), skriven vid broderns och systrarnas dödsbädd, är det ljusaste af hennes arbeten, väsentligen fylld af erinringar och bilder från Yorkshire. *Villette* (1853; öfv. 1854) är det konstnärligt mest fulländade af hennes verk, en autobiografisk roman, där hennes Bruxelles-minnen härska. I juni 1854 åktade hon sin fadersadjunkt, Nicholls, men äktenskapet upplöstes redan 31 mars 1855 genom hennes död. Hennes arbeten, som åtnjuta oförminskad popularitet, utkommo samlade senast 1900, med inledning af mrs H. Ward, och 1903. Litt.: Mrs Gaskell, "Life of Charlotte Brontë" (1857, ny uppl. 1901), Shorter, "Charlotte Brontë and her circle" (1896), samt en essay af A. Ch. Swinburne (2:a uppl. 1894).

2. Emily Jane B., den föregåendes syster, engelsk författarinna, f. 1818, d. 1848, debuterade jämte sina systrar, Charlotte och Anne, med dikter och utgaf 1847 sitt enda större arbete, romanen *Wuthering heights*. Den blef till att börja med tämligen obeaktad, men har senare erhållit ett mycket stort erkännande (af Matthew Arnold, Swinburne m. fl.) för djup känsla och intim psykologisk undersökning.

3. Anne B., de föregåendes syster, engelsk författarinna, f. 1819, d. 1849, utgaf utom debut-

dikterna de två prosaberättelserna *Agnes Grey* (1847) och *The tenant of Wildfell hall* (1848), båda föga betydande. R—n B.

Brontëion (grek., af *brontē*, åska) l. *Bronteum* (lat.), åskmaskin på grekernas och romarnas teatrar.

Brontes (grek. *Βρόντης*), grek. myt., en cyklop, son af Uranos och Gaia.

Brontëum (lat.). Se *Bronteion*.

Brontofobi (af grek. *brontē*, åska, och *fo'bos*, fruktan), åskrädsla.

Brontologi (af grek. *brontē*, åska, och *lo'gos*, tal, lära), läran om åskfenomenen.

Brontomëter (af grek. *brontē*, åska, och *metrëin*, mäta), åskmätare, redskap att mäta blixstens styrka.

Brontosäur, *paleont.*, ett utdött jättereptilsläkte af ordningen *Dinosauria* (se d. o.). *Brontosaurus* uppnådde en totallängd af omkr. 18 m.;

kroppen kort, svans och hals mycket långa, hufvudet förvånansvärdt litet. Djurets tänder ange det samma som växtätare. Figuren, efter Knight, visar djuret såsom betande på bottnen af ett vattendrag. A. Hng.

Bronzed skin [brånäsd ski'n], eng. Se *Addisons sjukdom*.

Bronzino, Angelo (egentl. Angelo di Cosimo di Mariano), italiensk målare af florentinska skolan, f. omkr. 1502 i Monticelli nära Florens, d. 1572 i Florens. Hans lärare voro Raffaellino del Garbo och Jacopo da Pontormo, hvarjämte han utbildade sig till afgjord manierist genom studium af Michelangelo. Kalla och maniererade äro, likt hans vän Vasaris, alla hans historietafver med kristliga ämnen och allegorier, men som porträttmålare var B. en verklig storhet, i sina bästa bilder föga underlägsen de störste italienske porträttörerna. Bland massan af hans porträtt framställa de flesta de mediciske storhertigarna och deras anhöriga. Till dem hör i nationalmuseum ett *Porträtt af Isabella de' Medici* (enligt inskrift), förmodligen dotter till Eleonora och Cosmo I af Toscana, sedermera gift med Giordano Ursini. Ett mästerverk är bl. a. hans *Porträtt af en ung man i enskild samling i Paris*. C. R. N. (O. G.—g.)

Bronzit (*Bronsit*), *miner.*, en blandning af de isomorfa silikaten $Mg SiO_3$ och $Fe SiO_3$, hörande till de rombiska pyroxenerna och af grön eller brun färg med en af mikroskopiska inneslutningar framkallad metallglans på tvärytan. Förekommer ofta tillsammans med olivin såsom inneslutning i basalter och basalttuffar. Bergartsbildande i "hyperiter" och bronzitdiabaser såväl från Sverige som från utländska fyndorter. En bergart bestående nästan uteslutande af bronzit är känd från Piemonte och Pyreneerna; den kallas *bronzitit*.

Bronzitit, *miner.* Se *Bronzit*.

Bro och Vätö skeppslag, i Stockholms län, ingår i Mellersta Roslags domsaga och fogderi samt om-

fattar socknarna Roslags-Bro och Vätö. 22,803 har. 4,788 inv. (1903).

Broocman [brå'kkman], Reinerus Reineri, präst, f. 1677 i Lais i Livland, efterträdde 1704 sin fader som kyrkoherde i Lais' pastorat, hvilken befattning han innehade till 1711, då han för krigsoroligheternas skull flyttade till Sverige. Sedan han en tid vistats i Stockholm, mottog han 1712 en adjunktur vid tyska församlingen i Norrköping och utnämndes 1713, efter enhälligt kallelse, till kyrkoherde i densamma. När ryssarna 1719 uppbärnt sistnämnda stad, samlade B. under resor inom och utom riket så mycket penningar för kyrkobyggnaden därstädes, att efter densammas fullbordande ett öfverskott fanns af 15,000 dlr kmt. B. anlade 1723 det första boktryckeriet i Norrköping. S. A. blef han prost. Död 1738. En fullständig svensk hushållsboek (1736) är titeln på en af B. författad, ännu läsvärd skrift; en senare del, ett utdrag ur hans efterlämnade manuskript, utkom 1739.

Broocman [brå'kkman], Karl Ulrik, pedagog, f. 1 mars 1783 i Gäfle, blef student i Uppsala 1799 och filos. magister 1803. Med understöd af ett litet stipendium anträdde han 1804 en resa i pedagogiskt syfte till Danmark och Tyskland, hvarunder han i Stralsund kom i beröring med Gustaf IV Adolf, som beredde honom medel att utsträcka resan äfven till Schweiz. Längsta tiden, närmare ett halft år, uppehöll sig B. i Halle, förnämligast för att under öfverkonsistorialrådet A. H. Niemeyers ledning studera pedagogik och metodik. Med särskildt intresse egnade B. jämväl sin uppmärksamhet åt Pestalozzis nya metod, hvilken han studerade såväl vid det 1805 i Dessau (under ledning af Olivier och Tillich) inrättade institutet och hos prof. Salzmann i Schnepfenthal som hos Pestalozzi själf i Yverdon. Men äfven gymnasier, borgar- och industriskolor, fattigskolor, barnhus, landbruksskolor m. fl. uppsöktes och studerades; ej heller försummade B. att taga kännedom om Nürnbergs alltmåra ökade tillverkning af undervisningsmateriel. Återkommen till Sverige i slutet af 1805, afgaf B. till kanslersgillet en utförlig reseberättelse, hvilken han sedan i omarbetadt skick utgaf delvis med understöd af statsmedel under titeln *Berättelse om Tysklands undervisningsverk ifrån dess äldsta intill närvarande tider* (2 dlr, 1807—08). En annan frukt af B:s studier och iakttagelser under hans utländska resa var en 1807 författad, 1811 tryckt skrift om *Fattiga barns uppfostran och undervisning på landet*, hvilken blef prisbelönt af Örebro läns hushållningsällskap. Flera smärre minnen från samma resa meddelade B. i den af honom i 6 häften 1810—12 utgifna pedagogiska tidskriften "Magasin för föräldrar och lärare". (Slutheftet, som utkom först efter hans död, innehåller en minnesteckning, hvilken är hufvudkällan för vår kunskap om hans lefnad.) Men B. var icke blott pedagogisk skriftställare, utan jämväl praktisk skolman. 1806 uppgjorde han en plan till en "offentlig stadsskola i Stockholm för bemedlade mäns söner", en s. k. realskola, men denna plan synes hafva strandat under cirkulationen bland medlemmarna af Stockholms stads konsistorium, hvars utlåtande kanslersgillet infortrat. Därtill bidrog sannolikt, att B. s. å. af konsistorium förordnades till vikarierande rektor vid tyska nationalyceum,

hvilket han själf under fyra år tillhört såsom lärjunge, och där han sedermera efter hvartannat utsågs till subrektor (1809) och konrektor (1811). Samtidigt därmed tjänstgjorde B. äfven såsom extra kanslist uti kanslersgillet, där han särskildt bearbetade de af gillet infortrade uppgifter om läroverkens tillstånd (flera uppsatser härom förekomma i B:s förut omnämnda "Magasin"). 1811 tillerkände Svenska akademien honom lundbladskas priset. Emellertid angreps den verksamme mannen i slutet af 1810 af en sjukdom, som 11 mars 1812 lade honom i grafven, kort efter att han, ännu icke 29-årig, mottagit konungens kallelse till ledamot af den s. å. tillsatta uppfostringskommittén — en icke ringa utmärkelse, då endast två af kommitténs 14 medlemmar voro skolmän. Att man äfven inom nämnda kommitté betraktade B:s död såsom en kännbar förlust, framgår af den utaf riddarhussekreteraren A. G. Silverstolpe på kommitténs uppdrag 1813 utarbetade berättelse om dess arbeten, hvari yttras, att "hvarje redlig svensk beklagar bortgången af subrektor (o: konrektor) B. såsom en af kunskapernas sanne kännare och nitälskare". A. Fryxell kallar B. "vår odödlige B.", särskildt med anledning af hans skrift *Om uppfostran till patriotism*. Säkert är, att B. intager ett hedersrum bland svenska skolmän.

Såsom skolman visade B. en kärlek och lust för sitt kall, som gränsade till verklig entusiasm, samt egde för öfrigt i fullt mått alla de egenskaper, som en fullkomlig ungdomsledare bör ega. Varmt nitälskade han äfven för en grundlig reform af det svenska undervisningsväsendet. Hvad han därvid företrädesvis åstundade finner man af följande uttalande af honom i en ansökan till konungen (bland kanslersgillet's handlingar): "Sveriges undervisningsverk saknar — — — i synnerhet de rätt bildande metoderna, särskilda borgare- och industriskolor, seminarier för skollärare af alla slag, riktigt bestämda gränser för den skolastiska och akademiska undervisningen, sammanhängande och noga på hvarandra beräknade läroböcker, ett eget afseende på de olika landskapernas behof o. s. v. Det tarvas sålunda en grundlig förbättring, om det skall kunna bilda svenska folket till allt stort och adelt, hvartill det är bestämdt af naturen." Ho Hd.*

Brook, i zoologiska namn förkortning för R. Brookes, en engelsk zoolog i förra hälften af 18:e årh.

Brooke [bru'k], Henry, baron Cobham, engelsk konspirator, var svägar och en tid förtrogen vän till sir Robert Cecil, men afgjord fiende till Essex, hvilken med sin bekanta sammansvärjning bl. a. afsåg att aflägsna B. från allt inflytande vid drottning Elisabets hof. Efter hennes död, 1603, blef B. anklagad för delaktighet i en sammansvärjning med greve Aremberg, sändebud från ärkehertig Albert, i syfte att undanröja konung Jakob och sätta Arabella Stuart på tronen. B. arresterades i juli och komprometterade med sina motsäggande angifvelser äfven sir Walter Raleigh, hvilken störtades till följd af sina förbindelser med B. Själf blef denne dömd till döden, benådades på afträtsplatsen till lifvet (dec. s. å.) och satt sedan i Tower till 1617, då han fick tillåtelse att företaga en badresa. Han sjuknade häftigt på återvägen och dog 1619. — Hans yngre broder, George B. (f. 1568, d. 1603),

var invecklad i den mot Jakob I:s rådgifvare riktade s. k. watsonska sammansvärjningen, hvars upptäckande ledde till att äfven broderns längre gående planer (den s. k. "main plot") röjdes. B. häktades i juli och afträttades i dec. 1603. De båda på sin tid mycket omtalade sammansvärjningarna finnas bäst skildrade af Gardiner, "History of England 1603—1642", del 1. V. 8—g.

Brooke [bru'k], Henry, irländsk författare, f. omkr. 1703 i Ulster, utgaf 1739 tragedien *Gustavus Vasa, the deliverer of his country*, ett välmänt, men litterärt värdelöst skådespel, som vann öfvergående ryktbarhet därigenom att Walpole, som ansåg sig karrikerad i styckets bcf, Kristian Tyranns medhjälpare "Trollis", förbjöd dess uppförande i London. Under namnet *The patriot* gafs det sedan med stor framgång i Dublin, där man i skildringen af svenskarnas frifletskamp såg anspelningar på irländska förhållanden. B. skref äfven ett irländskt historiskt fragment i en stil, som förebådar Macphersons "Ossian", samt erhöU ett litet ämbete till lön för en 1745 utgifven, mot jakobiterna riktad politisk ströskrift. Han tyckes ha varit den förste redaktören för "Freeman's journal", hvilken började utges i Dublin 1763. B:s förnämsta arbete är romanen *The fool of quality* (5 bd, 1766—70), hvilken röjer god psykologisk förmåga samt bär vittne om B:s filantropiska och djupt religiösa skaplyune. Den utgafs 1780 i förkortad form af John Wesley och 1855 i en med öfverströmmande loford försedd ny upplaga af Ch. Kingsley. B. dog i Dublin 1783. — Hans dotter, Charlotte B., d. 1793, utgaf *Reliques of irish poetry* (1789, ny uppl. 1818). V. 8—g.

Brooke [bru'k], lord, engelsk författare. Se Greville (Fulk).

Brooke [bru'k], sir Arthur de Capell, engelsk reseskildrare, f. 1791, d. 1858, nådde i armén 1846 majors grad, företog vidsträckt resor och har bl. a. skildrat sina reseintyck från de skandinaviska länderna i *Travels through Sweden, Norway and Finmark...* 1820, *A winter in Lapland and Sweden* (1827) samt planschverket *Winter sketches in Lapland* (s. å.). B. stiftade 1821 den för befördrande af vetenskapliga resor afsedda "Raleigh club", hvilken sedermera uppgick i "Royal geographical society".

Brooke [bru'k]. 1. Sir James B., raja af Sarawak, f. 1803 i Benares, utmärkte sig i ostindiska kompaniets tjänst under första Burmakriget och gjorde därpå en resa till Kina och Sunda-arkipelagen. Under denna resa synes han hafva kommit att planera det företag, som ledde till en engelsk dynastis insättande på en malajisk tron. Sedan han nedlagt sin militära befattning, återvände han till England, lyfte sitt fäderneärf utrustade en skonare, med hvilken han afseglade till Borneo. I augusti 1839 landsteg han på kusten af Sarawak, ett område, som lydde under sultanen af Brunei. Sedan han verksamt bidragit till undertryckandet af ett uppror mot raja Muda Hassim, den därvarande underregenten, vann han dennes förtroende och vänskap samt fick anbud att öfvertaga hans ämbete, i hvilket han stadfästes af sultanen i Brunei 1842. B. genomförde många reformer, likväl med klok hänsyn till de inhemska bruken. Dajak, malajer och kineser blefvo fullkomligt likställda, verkamma åtgärder vidtogos mot sjörförveriet, kusterna

öppnades för handel, och ett ordnad rättsväsende infördes. 1846 förmådde B. sultanen att till England afträda ön Labuan, och 1848 utnämndes han till engelsk generalkonsul och guvernör öfver nämnda ö. Några af hans under kampen mot sjörförvarna vidtagna åtgärder framkallade åtskilliga beskyllningar, hvilka föranledde en undersökningskommissions tillsättning. Han blef dock frikänd. Sedan han (1857) under ett uppror af kineser med möda räddat sitt lif, gjorde han sig åter till herre öfver Sarawak och erkändes såsom sådan af England, Italien och Förenta staterna. 1863 lämnade han Sarawak, hvars styrelse han öfverlämnade åt sin systerson, Charles B., och dog 1868 på sin egendom i Devonshire. Hans intressanta dagböcker finnas i *Private letters of Sir James B.* (1853) samt i Keppels "The expedition to Borneo" (1847) och Munds "Borneo and Celebes" (1848). Se äfven Jacob, "The raja of Sarawak" (1876).

2. Sir Charles Johnson B., den föregående systerson, raja af Sarawak, f. 1829, ingick 1840 i brittiska marinens tjänst, men tog 1851 afsked för att tjäna under sin morbror i Sarawak och var en af dennes verksamaste medhjälpare i arbetet med sjörförveriets utrotande och kampen mot "hufvudjägarna". Han hette egentligen Johnson, men antog morbroderns namn och blef 1868 dennes efterträdare som raja. Hans son, Charles Vyner B., f. 1874, uppfostrades i England och har sedan 1897 som underregent ("rajah mudah") varit sin faders medhjälpare samt bl. a. ledt flera expeditioner mot "hufvudjägarna".

Brooke [bru'k], Stopford Augustus, engelsk skriftställare och predikant, f. 1832 i Letterkenny på Irland, studerade med mycken framgång vid Trinity college i Dublin och prästvigdes 1857. Som innehafvare af flera prästerliga befattningar i London vann B. rykte såsom en af hufvudstadens främste predikanter. 1863—65 tjänstgjorde han i Berlin som hofkaplan åt preussiska kronprinsessan (sedermera kejsarinnan Fredrik) och erhöU 1872 samma syssla hos drottning Viktoria. 1880 utträdde B. ur engelska statskyrkan, enär han ej längre hylade dess lära om Guds människoblivande eller undren öfver hufvud. Han slöt sig i stället till den unitariska kyrkan och verkade som predikant vid Bedford chapel i Bloomsbury (en stadsdel i London) till 1894, då han af sjuklighet nödgades uppgifva sin predikoverksamhet. B. har utgifvit flera predikosamlingar (hvaribland två äro öfversatta till svenska: "Fyratio predikningar", 1876, och "Tjugutva predikningar" 1895) samt andra religiösa arbeten, såsom *Spirit of the christian life* (1881), *The early life of Jesus* (1887), *The old testament and modern life* (1896) m. fl. Han har äfven förvärfvat stort anseende som finbildad litterär kritiker samt i all synnerhet som grundlig kännare af den angelsaxiska tidens litteratur. Bland B:s litteraturhistoriska arbeten förtjäna nämnas den mycket använda handboken *Primer of english literature* (1876, öfvers. på tyska 1882), *History of early english literature* (2 bd, 1892), *Tennyson, his art and relation to modern life* (1896), *English literature to the norman conquest* (1898) samt *Poetry of R. Browning* (1902). (V. 8—g.)

Brooke [bru'k], Henry, nordamerikansk sjöofficer, uppfinnare af ett lodningsinstrument, den

s. k. **Brookes apparat** (1854). Instrumentet består af en kula, uppburen af två armar, hvilka sluta och öppna sig som en sax. När kulan träffar bottnen, öppna sig armarna, och kulan faller. Fördelen af denna inrättning består därunder, att man, då lodet ej följer med vid upphalningen, kan begagna ett fint snöre, hvilket ej är så mycket utsatt för hafsströmmarnas påverkan som de gröfre.

Brookes apparat. Se Brooke (Henry).

Brookit [brokit], *miner.*, kristalliserad titansyra, J. r. Anatas.

Brookline [bru'klän], den vackraste af Bostons villaförstäder, belägen s. v. om Boston, genom järnväg och elektrisk spårväg förenad med detsamma. 19,935 inv. (1900). Stora reservoarer för Bostons vattenledning.

Brooklyn [bru'klin], förr själfständig stad i nord-amerikanska staten New York, på ön Long island, mitt emot staden New York, men sedan 1895 blott en stadsdel (borough) af den senare. 1,166,582 inv. (1901). Med New York står B. i förbindelse genom den 1883 fullbordade jättestora hängbron öfver East river samt en mängd dag och natt gående ångfärjor. B. upptager en mycket stor areal (54,4 kvkm.) och har flera stora parker, bl. a. den 223 har stora Prospect park, från hvilken utgår en 82 m. bred och 10,6 km. lång boulevard (Ocean parkway) till hafsstranden vid Coney island. I s. ligger begravningsplatsen Greenwood cemetery (167 har). Med afseende på de offentliga byggnadernas utstyrelse står B. långt tillbaka för New York, trots det stora City hall af vit marmor med jonisk portik, rådhuset med korintisk pelarhall, ett par stora fängelser, marinhospitalet och stadens barnhus. B. har stora dockor, omgifna af ofantliga magasin och torulika spannmålselatorer. Vid Wallabout-viken ligger unionens skeppsvarf med storartade verkstäder. Bland bildningsanstalter märkas Mercantile library, Academy of design, det af Graham stiftade Brooklyn institute (en polyteknisk skola), Parker collegiate institute för flickor samt Long island historical society. 1887 öppnades i förhård lokal ett skandinaviskt sjömanshem, som sedan 1894 har eget hus vid Carroll street. Såsom amerikansk institution inkorporerades det 1889 under staten New Yorks lagar, och dess ledning öfvertogs af en direktion af 12 personer. B. anlades 1625 af holländarna och hette först Breuckelen, sedan Brookland. Då 1776 amerikanerna under Sullivan i närheten blifvit slagna af engelsmännen under Clinton, föll B. i de senares händer och innehades af dem i 6 år. Först 1834 fick B. stadsrättigheter och växte så snabbt, att det 1850 hade 96,850 inv., 1890 806,343. Det införlivades som nämnt 1895 med New York. (J. F. N.)

Brooks [bru'ks], Preston Smith, nordamerikansk politiker, f. 1819 i Edgefield, Syd-Carolina, d. 1857 i Washington, blef 1843 praktiserande jurist och vann snart som stor plantageegare och medlem af Syd-Carolinas legislatur politiskt inflytande i sin hemstat. 1853 invaldes han i kongressen och gjorde sig där känd som en af demokraternas våldsammaste ytterlighetsmän. B:s namn har vunnit en herostratisk ryktbarhet genom hans brutala öfverfall i senatens samlingsaal på den gamle abolitionistledaren Charles Sumner, 22 maj 1856. Denne hade i ett tal fällt några uttåtelser, som B. ansåg sårande;

den hettefrade sydstatsmannen öfverföll efter sammanträdets den intet ondt anande Sumner och bearbetade honom så våldsamt med en käpp i hufvudet, att han fick allvarsamt men däraf för sin återstående lifstid. Ett förslag om B:s uteslutande ur kongressen vann ej stadgad pluralitet, och då B. nedlade sitt mandat, blef han enhälligt återvald och under en triumfresa i södern öfverallt firad. Bl. a. begåfvades han på flera ställen med "hederskappar", bärande inskriptionen "bruka slående argument!" eller liknande deviser. B:s öfverfall på Sumner plågar räknas som signalen till våldsmedels allmänna tillgripande i striden om negerslafveriet. V. S.-g.

Broomé [bru'ks], Phillips, amerikansk predikant, tillhörande den protestantisk-episkopala kyrkan, f. 1835 i Boston, d. 1893 därstädes. graderades vid Harvard college 1855, prästvigdes 1859, blef 1869 kyrkoherde vid Trinity church i Boston och 1891 biskop i Massachusetts. 1885 blef han hedersdoktor vid Oxfords universitet. B. åtnjöt såväl i England som Amerika ett utomordentligt stort anseende som predikant. Af hans skrifter må nämnas *Lectures on preaching* (1877; 5:e uppl. 1879), *Sermons* (1878), *The candle of the lord and other sermons* (1881), *Sermons preached in english churches* (1883) och *Twenty sermons* (1886). I svensk öfversättning finnas "Religiösa föredrag" (1892), "Valda religiösa föredrag" (2 bd, 1894—95) samt "Från predikstolen och katedern" (1897).

Broomé [bromē], urspr. Broomé [brømme], en släkt, som på 1660-talet inkom till Sverige från Storbritannien med Thomas B., "ängeländer och chymicus", bekant som upphjälpare af de skånska salpetersjunderierna. En af hans döttrar var gift med K. G. af Leopolds stamfader. — Ludvig B., ingenjör, f. 2 maj 1838 i Västra Sallerup, Malmöhus län, blef student i Lund 1856, genomgick efter föregående praktik vid södra stambanan 1859—61 högre artilleriläroverket å Marieberg samt utnämndes 1864 till löjtnant, 1877 till kapten och 1896 till major vid väg- och vattenbyggnadsskären. 1864—74 var B. distriktsadjutant i östra väg- och vattenbyggnadsdistriktet samt har därefter vid åtskilliga tillfällen, bl. a. som t. f. byråchef, tjänstgjort i väg- och vattenbyggnadsstyrelsen. En lika omfattande som betydelsefull verksamhet har B. utöfvat såsom förslagsställare för farleder, vattenregleringar och vattenverksanläggningar i olika delar af landet. Särskildt må nämnas det 1901—03 med statsbidrag utarbetade förslaget till reglering af Mälarens vattenstånd och upprepning af dess farleder. 1884—85 var B. ledamot af kommittén för uppgörande af förslag till lag om stadsplaners genomförande och förordnades 1900 till Sveriges ombud vid den i Paris hållna kongressen för inre sjöfart. B. var 1874—78 verkställande direktör i aktiebolaget Stockholms byggnadsförening och 1876—80 i Stockholms nya spårvägsaktiebolag samt 1879—90 disponent

vid Motala mekaniska verkstad. — En broder till honom var juris professorn vid Lunds universitet Gustaf B., f. 1824, d. 1894. — Till samma släkt hör folkskolläraren i Bärslöf i Skåne Lars Gustaf B., f. 17 aug. 1853, sedan 1899 ledamot af riksdagens andra kammare samt för öfrigt känd som en af godtemplarordens mest intelligenta och dugande krafter. S. L.-k.

Broom handles [brō'm hä'ndls], eng., träv., kvastkäppar, kvastskäp. F. L.

Broos [brås], ung. *Szászváros* [sá'svärås], stad i komitatet Hunyad i Siebenbürgen. 6,238 inv. (1900), rumäner, ungrare och tyskar. K. B. W.

Bropelare, mellanstånd för en bro (se d. o.).

Brophy [brá'fi], Truman William, amerikansk tandläkare, f. 1848 i Cook county, Illinois, graderades vid Pennsylvania universitet till "doctor of dental surgery" och vid Rush universitet till med. doktor. B., som är ordförande i undervisningsrådet i "Fédération dentaire internationale", är en af samtidens berömdaste tandläkare, bekant särskildt för sina operationer af medfödda gombdefekter. Han deltog i internationella tandläkar-kongressen i Stockholm 1902. (Ugn).

Brorsen, Theodor, dansk astronom, f. 1819 i Norburg på Als, studerade i Kiel, hvarest han 1846 med en oakromatiserad refraktor och från ett fritt liggande boningshus upptäckte den efter honom benämnda kometen, som har $5\frac{1}{2}$ års omloppstid. 1847—67 var B. observator vid senftenborska privat-observatoriet i Böhmen och ledde sedermera såsom enskild man i sin födelsebygd, där han afled 1895. B. är bekant som upptäckare af flera kometer. K. B.

Brorson, Hans Adolf, dansk biskop och psalmförfattare, f. 20 juni 1694 i Randrup i västra Nord-Slesvig, d. 3 juni 1764 i Ribe, där han 1737

hade blifvit stiftsprost och 1741 biskop. Dessförinnan hade han 1722—29 varit präst i sin födelsesocken, där hans farfar och far 1655—1704 varit präster, och 1729—37 i Tönder. Där utsände han 1732—36 några häften julsalmer, och 1739 utgaf han dem samlade under titeln *Troens rare klenodie*. De vunno hastigt insteg bland allmänheten; redan under

B:s lifstid utkommo fem upplagor och senare flera (1830—1901 inalles 30). Samlingen omfattar 82 original och 192 översättningar från tyskan; många ha blifvit upptagna i de allmänna danska psalmböckerna och tillhöra allmogens käraste andliga sånger; de utmärka sig genom innerlig tro och gudshängivenhet, hafva pietismens prägel och äro ofta af betagande skönhet, hvarjämte de äro afpassade efter tilltalande melodier. B. räknas därför bland Danmarks tre store psalmdiktare, jämsides med Kingo och Grundtvig. Efter hans död utkom hans *Scane-sang*, innehållande 68 original. Den bästa upplagan af B:s hela diktning utgafs 1867 af P. Arlaud; dessutom kan nämnas "B:s egne psalmer og aandelige sange", utgifna af hans ättling L.

R. Tuxen 1865. En minnestafva öfver honom uppsattes 1865 i Ribe domkyrka. Tillsammans med sina två bröder, Nikolaj B., f. 1690, d. 1757, sedan 1738 kyrkoherde i Köpenhamn, hvilken äfven diktade psalmer, och Broder B., f. 1692, d. 1778, sedan 1737 biskop i Aalborg, kallas han "det rare klöverblad fra Randrup". Litt.: A. D. Jørgensen, "H. A. Brorson" (1887), och J. Hansen, "H. A. B. og hans brødre" (1894). E. Ebg.

Brosböll, Johan Karl Kristian, dansk författare, f. 7 aug. 1816 i Fredericia, d. 9 maj 1900. Han var bestämd för handelsvägen, men begaf sig 1832 till Köpenhamn och sökte på konstakademien utbildna sig

till målare. Senare slog han sig på litteraturen och tog 1844 studentexamen samt vann 1846 universitetets guldmedalj för en estetisk afhandling. 1853 fick han anställning vid det kungliga biblioteket och var 1858—85 inspektör vid utlåningen. 1838 utgaf B. sina två första noveller och året därpå berättelsen *Smuglerens søn* (5:e uppl. 1895) under pseudonymen Carit Etlar, som han sedan fortfarande använde; denna är bildad efter det namn (Karl Emtaris, Karl berättare), som han hade fått af jylländska tattare. Under sina många färder rundt om i Jylland var han nämligen gärna tillsammans med dessa samhällets styfborn och gjorde, liksom Blicher, dem till personer i sina berättelser. Bland hans större berättelser må nämnas *Madsalene* (1841), *Gjengehødingen* (1853) och dess fortsättning *Dronningens vagtmester* (1855), båda 1900 i 7:e uppl., *Tranens vassel* (1870), *Fangen paa Kalø* (om Gustaf Vasa, 1877, 4:e uppl. 1896) och *Viben Peter* (1878). Dessutom finns det en mängd mindre berättelser, till en del samlade i grupper (*Herregaardshistorier* 1853, *Herremænd* 1855, *Flygtende s. å., o. s. v.*), af hvilka icke få kunna räknas bland pärlorna i den danska novelistiken. B. var en mycket allsterrik författare: *Samlede skrifter* utgafs 1859—68 i 24 band, och senare följde en "ny samling" 1873—80 i 7 band (ny uppl. 1888—90 i 15 band). Samtliga hans arbeten torde omfatta omkr. 50 band. B. var tillika en bland de mest läste, i synnerhet af ungdomen och menige man; af hans olika skrifter lära ha tryckts inalles 250,000 ex., enär han hade en nästan enastående förmåga att hitta på en omväxlande handling, rik på spännande uppträden och vidunderliga faror, hvilka hans hjältar — närmast bildade efter d'Artagnan i Alex. Dumas' "De tre musketörerna" — likväl alltid kommo lyckligt undan. Han förstod också ypperligt att skifta kostym och sceneri, så att gestalterna, ehuru välkända, likväl förefalla nya; särskildt förträffliga äro hans skildringar af Jyllands natur och folkli. Med icke mindre framgång uppträdde B. som skådespelsförfattare: *Eiaghs sønner* (1845), *Naar solen gaar ned* (1859), *Hr Lange med den tunge haand* (1861), *Trællevet* (1865) och tre skådespel om Tordenskjold: *I Dynekilen* (1862)

Tordenskjöld i Marstrand (1872) och **Salomon baadsmånd** (1899). En del äro samlade i *Danske folkeskuespil* (2 bd, 1899). Se vidare "Minder" (1896), berättade af hans andra hustru, Augusta Schultz, som själf är författarinna och efter B:s död tog hans pseudonym till sitt borgerliga namn. Vid B:s sjuttiofemårsfest (1891) insamlades, särskildt bland ungdomen, en betydande folkgåva till den originelle folkförfattaren. 1903 attacktes i Gjentofte ett minnesmärke med hans byst af V. Bissen. Åtskilliga af hans noveller äro översatta till svenska ("Vendetta" 1892, m. fl.), tyska och holländska.

E. Ebg.

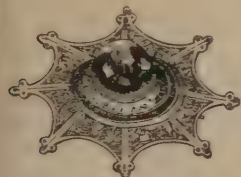
Brosch (fr. *broche*, af it. *brocco*, spets), smycke, som af kvinnor nyttjas till bröstnål och som består af en godtyckligt formad öfverdel samt en på dennas

Gamla tyska broscher i form af ett A.

Brosch från 1200-talet.

Gammla skotsk brosch.

Brosch från 1300-talet.

baksida fäst nål. Öfverdelen göres af ädel metall eller sten, i de mest olika former och stilar. Broscher äro ett af de allra vanligaste prydnadsföremålen på kvinnodräkten och torde varit i bruk sedan urminnes tider.

Brosch, Moritz, tysk historiker, f. 1829 i Prag, arbetade en tid såsom journalist, men egnade sig från 1873 åt historiska forskningar i Venezia, där han fortfarande är bosatt. B. har skrivit bl. a. för Heeren-Ukerts samling *Geschichte des Kirchenstaats* (2 bd, 1880—82) och *Geschichte von England 1603—1850* (5 bd, 1890—98; utgörande fortsättning, bd 6—10, af Lappenberg-Paulis skildring i samlingen). Bland hans öfriga arbeten märkes *Oliver Cromwell und die puritanische revolution* (1886).

Broschëra (af fr. *brocher*, häfta), häfta böcker m. m. — Broscherad väfnad kallas en väfnad, i hvilken vissa inslag icke löpa öfver tygets hela bredd, utan omvikas efter kortare sträckor, för att täcka blott vissa mönsterytor. Broschering begagnas dels för att spara på de dyrbara trådar (stundom guld- eller silfvertrådar), som skola bilda mönstret, dels för att göra tyget mindre hårdt och tungt. Guld- och silfverbroschering utföres alltid för hand; broschering med silke verkställes däremot ofta på mekanisk väg, hvarvid man begagnar väfstolar, som förutom den vanliga botten-skottskyteln äga flera eller färre småskyttilar, hvilka i bägform nedgå från väfskedens öfverslår och draga med sig broschersilket under vissa varptrådar, för att ett

stycke längre åt sidan åter uppkomma i öfverslån eller lādhandtaget. Imitationer af dessa tyger kallas *brochées lancées*, till skillnad från de äkta *brochées crochétées*. G. A. W.

Broschi [brå'ski], Carlo, italiensk kastratsångare. Se Farinelli.

Broschyr (fr. *brochure*, af *brocher*, häfta), häfte, mindre skrift, ströskrift.

Brosig [brå-], Moritz, tysk tonsättare, f. 1815, d. 1887, var domkyrkoorganist och domkapellmästare i Breslau, docent i musik vid universitetet och andre direktör vid institutet för katolsk kyrkomusik i samma stad samt hedersledamot af Ceciliaakademien i Rom. B. var en flitig och gedigen kyrkomusikkompositör. Han skref mässor med orkester och med orgel, 7 häften gradualer och offertorier, omkr. 30 häften orgelmusik, en oratorbok m. m. samt en harmonilära (4:e uppl. 1899).

Brösimum Swartz (*Galactodendron* H. B. K.), bot., ett växtsläkte inom fam. *Moraceæ*. *B. Galactodendron* Don (*Galactodendron utile* H. B. K.) är det märkvärdiga ko-trädet, som växer i Venezuela och som af de spanske invånarna kallas *arbol de leche* l. *palo de vaca*. Stammen innehåller en hvit, angenämt luktande mjölksaft, som ymnigt utflyter vid gjorda inskärningar och nyttjas såsom komjölk, hvars färg och smak den eger. Därjämte innehåller mjölksaften ett växtartadt ämne, galaktin, som begagnas till ljus. Ko-trädets mjölksaft är ett viktigt bidrag till invånarnas födoämnen i nämnda land. Humboldt, som upptäckte detta träd och kallade detsamma *Galactodendron* (af grek. *gal'a*, mjölk, och *de'ndron*, träd), anmärker, att bland alla hans upptäckter gjorde detta fynd det mäktigaste intrycket på honom. Äfven mjölksaften af *B. Alicastrum* Sw. (brödnötträdet) i Central-Amerika och på Jamaica kan förtäras. Trädets frön smaka som hasselnötter och användas till brödbakning. *B. Aubletii* Pöpp. i norra Syd-Amerika lämnar ett af de vackraste träslagen från tropikerna (letternholts). G. L.-m.

Brosk, anat., benämning på alla i djur- och människokroppen befintliga bildningar, som äro uppbyggda af broskväfnad. Brosket är hårdt och mer eller mindre elastiskt. Alltefter sin sammansättning (alltefter halten af elastisk substans) är det till färgen blåhvitt, då den nämnda substansen är mycket ringa utvecklad, eller gulhvitt, då den är rikligt för handen. Brosket utvecklar sig på sådant sätt (jfr Bindsustansväfnad), att de celler, genom hvilka verksamhet det uppstår, afskilja mellan sig en mellansubstans, en "intercellularsubstans", som består dels af fina limgifvande, "kollagena", trådar, dels af en homogen, formlös massa, en s. k. grundsubstans, hvari de nämnda trådarna ligga inbäddade. Därjämte utvecklas i större eller mindre mängd mellan cellerna en elastisk substans, hvilken äfven har form af trådar. Genom närvaron af limgifvande och elastiska trådar i mellansubstansen öfverensstämmer brosket med bindväfen; och det är därför närmast den formlösa grundsubstansen, som genom sin natur bestämmer broskets säregna karaktärer. Denna substans består af olika kemiska kroppar, framför allt af kondromukoid och kondroitinsvafvelsyra. — Äro (såsom oftast) de limgifvande och elastiska trådarna till mängd och styrka jämförelsevis svagt utvecklade, hvarvid den formlösa grundsub-

stansen mera predominerar i broskets sammansättning, så företer brosket ett hyalint och alltigenom likformigt utseende (beroende på ungefär lika ljusbrytbarhet af intercellularsubstansens olika delar) och benämnes då också *hyalint* brosk (exempel: reifbensbrosk, ledgångsbrosk, fig. 1). Står åter utvecklingen af den formlösa grundsubstansen tillbaka för utbildningen af de limgifvande trådarna, så anordna sig

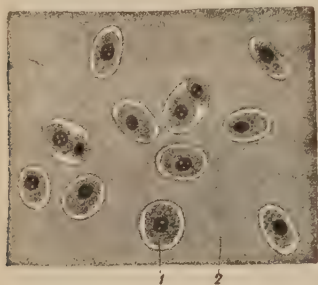

Fig. 1. Hyalint brosk. 1 broskcell, 2 intercellularsubstans.

dess till gröfre och finare buntar, som i regel äro arrangerade parallellt med hvarandra och erbjuda samma karaktärer som bindväfvens trådbuntar — äfven med afseende på den slemartade grundsubstans, hvari buntarnas enskilda trådar ligga inbäddade. Mellanrummen mellan dessa trådbuntar intagas af broskcellerna, som omgifvas af en kapsel af hyalin-broskig mellansubstans och som ofta komma att ligga anordnade i rader efter hvarandra. En sådan art af brosk kallas *trådbrosk* eller *bindväfvsbrosk* (exempel: brosket mellan de olika kot-

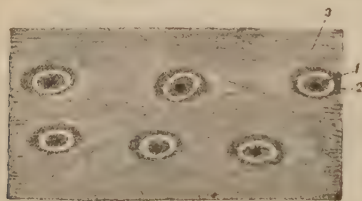

Fig. 2. Bindväfvsbrosk. 1 broskcell, 2 kapsel af hyalin-broskig beskaffenhet, 3 kollagena bindväfvsbuntar.

kropparna i ryggradsskelettet, fig. 2). — Är slutligen den hyalin-broskiga mellansubstansen genomvädd af täta nätverk af elastiska trådar, hvarvid brosket erhåller en mycket böjlig och elastisk karaktär och gulaktig färg, benämnes brosket *elastiskt* brosk eller *nåtbrosk* (exempel: ytterörats brosk, fig. 3). — Brosket utklädes öfverallt, där det ej ligger direkt mot annat brosk, på sin fria yta af en bindväfshinna, som kallas *broskhinna* l. *perichondrium*. — Under djurens tidigare utvecklingsskeden har det hyalina brosket en vida större utbredning än under det fullt utvecklade tillståndet. Frånsett några smärre ställen i kroppen, t. ex. å hufvudets ansiktsdel och öfre och bakre hvällning, utvecklar sig öfverallt, där en skelettdel skall komma till stånd, under det tidigare fosterlivet i förväg hyalint brosk med en allmän gestaltning, som i det närmaste svarar mot den blifvande skelettdelens form. Benskelettet

föregås således med afseende på flertalet af sina skilda delar under utvecklingens gång af ett broskskelett. Genom sällsamma, invecklade processer (se

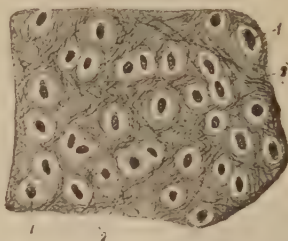

Fig. 3. Elastiskt brosk. 1 broskcell, 2 af elastiska trådnät genomvädd intercellularsubstans.

hårom Benbildning) utbytes småningom det preformerade broskskelettet mot det definitiva benskelettet. Endast på vissa bestämda ställen bibehålles under hela lifvet det ursprungliga brosket inom skelettets område (exempel: reifbensbrosken, ledgångarnas brosk, den broskiga, mjuka delen af näsan).

E. Hgn.

Broskans. Se Brohufvud 2.

Broskfiskar, zool. Se Selachii.

Broskhinna, anat. Se Brosk.

Brosklim, tekn. Se Lim.

Brosksvamp, bot. Se Marasmius.

Brosksvulst, Enkondrom l. Kondrom, *patol. anat.*, en sjuklig nybildning, i form af en knöl eller tumör, som vanligen har rundad form med en tämligen jämn, ofta dock oregelbundet buktig yta och som till sin sammansättning mer eller mindre fullständigt liknar de i kroppen normalt förekommande brosken. Dylika svulster äro vanligen hårda, men vissa former äro mjuka och elastiska. De förekomma i synnerhet hos yngre individer och äro stundom medfödda. Vanligast utgå de från benen, företrädesvis å händerna och fötterna, men de kunna äfven hafva sitt säte i mjuka delar, synnerligast i vissa körtlar, såsom spottkörtlarna, bröstsen, könskörtlarna o. s. v. I senare fallet hafva de ofta en mera sammansatt byggnad. För det mesta tillväxa de långsamt, men kunna uppnå en betydande storlek. De förekomma oftast ensamma, men stundom äro flera på en gång för handen. Brosksvulsterna äro vanligen godartade, besvära mest genom de lokala olägenheter de förorsaka och återkomma ej, om de genom operation blifvit fullständigt aflägsnade. Stundom recidivera de likväl, företrädesvis lokalt, men en och annan gång äfven på mer eller mindre långt aflägsna ställen, såsom i närmaste lymfkörtlar eller i inre organ, t. ex. lungorna.

A. -y. *

Broskag, milit., den plats å stranden, hvarest från broslagning eger rum.

L. W:son M.

Broslagning, krigsv. Sedan broslagningssättet efter förutgången rekognoscering bestämts och broredskapen nedförts dit och ordnats, indelas förhandenvarande truppstyrka "till broslagning", hvarefter denna senare börjar med bro- och ankar-linjernas utstakning. Sedan utlagges vinkelrätt mot brolinjen såsom *hiäre landfäste* en *bäddbjälke*, som väl fastpålås, hvarefter antingen broslagningen utföres endast från ena stranden eller och bygges vid andra stranden samtidigt med broslagningens början en

bortre strandbrygga, bestående af *bortre landfäste* samt ett eller flera mellanstycken med tillhörande stöd, eller också börjar broslagningen från båda stränderna och fortgår mot vattendragets midt, där bron sammanslutes. Fasta stöd utsätts vanligen "på fri hand", d. v. s. genom vadning, eller med hjälp af ett flytande s. k. *utställningskoppel*. Hvarje stöd inrikts noga i brolinjen. Flytande stöd pårustas, d. v. s. förses med bäddbjälke, innan de utföras och förankras, alla eller blott en del, beroende på ström och vind; ankarna kastas i ankarlinjen. Å bäddbjälkar eller bockhufvuden påkammars underslagen, tvärs öfver hvilka vandringen påläggas, hvarefter öferslagen fästas. Bron förses slutligen med *räckverk* af slanor eller tåg, hvarjämte *ned- och upp-farter* ordnas. För brons *betäckning*, *vård* och *användande* utfärdas noggranna bestämmelser. I bro, som byggts öfver trafikeradt vattendrag, anordnas *genomfart*, som skall kunna hastigt öppnas och slutas. Med krigsbrokolonnens materiel slås en bro antingen (*stöds*) så, att det ena stödet utsättes efter det andra, eller ock (*delvis*) så, att af ett eller två mellanstycken med tillhörande flytande stöd bestående brodelar slås invid land, hvarefter dessa brodelar antingen alla på en gång eller efter hand inbroas. Fältbroar slås vanligen stödis. — *Uppbrytning* verkställes i omvänd ordning mot broslagning och kan likaledes ske stöd- eller delvis. Först borttagas sålunda räckverket, sedan öferslagen och vandringen, hvarefter underslagen *afkammars* och stöden införas till stranden, de flytande dock först sedan ankarna lyftats, samt *afrustas*. — Med krigsbro-materiel kunna broslagning och uppbrytning äfven ske i omedelbar förbindelse med krigsbrokolonnens af- eller pålastning, liksom en fältbro kan slås allteffter-som redskapen hinna tillverka. L. W. son M.

Brosme, *zool.* Se *Lubb*.

Bro-smius, *zool.* Se *Lubb*.

Brossa, ett slags spänne. Se *Bråssa*.

Brosseri (fr. *brosserie*), borstbinderi.

Brosses [bräs'], Charles de, fransk författare, f. 1709 i Dijon, d. 1777 som parlamentspresident i sin födelsestad. Hans författarskap omfattade både arkeologi, de geografiska upptäckternas historia, språkvetenskapen och den klassiska historien. Hans förnämsta arbeten på dessa områden voro *Histoire de la république romaine dans le cours du VII:e siècle* (1777), delvis utgörande en kommenterad upplaga af Sallustius, och *Trailé de la formation mécanique des langues* (1765), som länge åtnjöt anseende. B. afhandlade samma ämne som medarbetare i "encyclopedien". Hans mest bekanta och ännu lästa arbete utgöres af hans skildringar från en resa i Italien, hvilka först och ofullständigt utkommo under titeln *Voyage d'un français en Italie* (1769), sedermera under titlarna *Lettres familières* (1858, utg. af Poulet-Malassis) och *Le président de Brosses en Italie* (s. å., utg. af Colomb). G. Stg.

Brosset [bräsä], Marie Félicité, franskrysk orientalist, f. 1802 i Paris, utgaf där *Chronique géorgienne* (text och öfvers., 1830; ny öfvers. i Petersburg-akad. handlingar, ser. IV—V), *Mémoires inédits sur la langue et l'histoire géorgienne* (1833), *Grammaire géorgienne* (1834) m. fl. arbeten och flyttade sedan till Ryssland för att få bättre tillfälle att studera de georgiska och armeniska språken. 1841 blef han bibliotekarie vid kejserliga biblioteket

och 1847 professor vid vetenskapsakademien i Petersburg samt afled där 1880. B. var nutidens främste kännare af Georgiens språk och litteratur. De viktigaste af hans i Ryssland utgifna arbeten äro: *Rapport sur un voyage archéologique en Géorgie et Arménie* (med atlas; 1849—51), *Description géographique de la Géorgie par Varhoucht* (text, öfvers. och kartor, 1842), *Histoire de la Géorgie* (2 bd, text o. öfvers., 1850—57), *Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie* (2 bd, med planscher och atlas, 1861) och "Histoire chronologique" (öfversatt från armeniskan, 1869). (H. A.)

Brostöd, mellanstöd vid broar. Se *Bro*.

Brotherus, Viktor Ferdinand, finsk botanist, f. 28 okt. 1849 på Åland, filos. kandidat 1870 och licentiat 1884, är sedan 1879 kollega vid svenska "fruntimmerskolan" i Hålsingfors. B. åtnjuter anseende såsom en af samtidens bäste kännare af mossorna. Genom resor i Finland, Kaukasus och Central-Asien har han utredt dessa länders mossflora, och i en mängd uppsatser har han deskriptivt behandlat tropikernas mossor, så Brasiliens, Central-Afrikas och Australiens. T. C.

Brottsch (eng. *brothch*), maskinb., verktyg af härdadt stål, på den svagt koniska ytan försedd med ett eller flera långgående skär eller kanter. Det begagnas för att uppymma eller utjämna cylindriska hål i föremål af metall. W. H.

Brott, *jur.*, hvarje handling eller underlåtande, som lagen belägger med straff. I en mindre vidsträckt betydelse omfattar ordet brott allenast straffbara gärningar af svårare beskaffenhet, hvaremot ringare lagbrott benämnas förseelser eller öfverträdelser. J. H.—r.

Brott, *sjöv.* Se *B a x a*.

Brott, *jaktv.* Björnen säges "ligga på brott". d. v. s. göra sig färdig till uppbrott, då han, strax innan han går i vinteride, under några dagar ligger stilla i det fria för att undersöka huruvida trakten är säker. H. Szs.

Brottgräns (förr *Brottmodul*), *tekn.*, inom hållfasthetsläran den belastning, hvaremed materialet måste åverkas för att detsamma skall brista. Brottgränsen angives i Sverige, Tyskland, Schweiz och Frankrike vanligen i kilogram per ytenhet af genomskärningsarean. Någon gång brukas att angiva brottgränsen i atmosfärer, hvaremed afsees kilogram per kvadratcentimeter; detta uttrycksätt är emellertid icke fullt rationellt. I England och Amerika angives brottgränsen vanligen i ton per square inch (1 ton per square inch = 1,6747 kg. per kvmm.) eller i pounds per square inch (1,000 pounds per square inch = 0,703 kg. pr kvmm.). G. D.

Brottmodul. Se *Brottgräns*.

Brottmål, *jur.*, rättegångsmål, i hvilket det faktum, hvarpå det framställda påståendet grundas, är ett brott. Dit räknas alltså icke allenast sådana mål, i hvilka straff kräfvades för en brottslig handling, utan äfven de, i hvilka någon annan rättsföljd af en sådan handling (t. ex. skadeersättningsanspråk) göres gällande. Jfr *Straffprocess*. J. H.—r.

Brottmålslagstiftning. Se *Strafflagstiftning*.

Brottmålsprocess. Se *Straffprocess*.

Brottmålsstatistik. Se *Rättsstatistik*.

Brottning (grek. *pa'le*, lat. *luctatio*, fr. *lutte*, eng. *wrestling*, ty. *ringen*, da. *brydning*, fi. *paini*)

är den mest ursprungliga och naturliga formen för tvekamp och består däri att hvardera kämpen genom lämpliga fattningar med händerna samt ändamålsenligaste användning af muskelstyrka och tyngd söker bringa motståndaren under sitt fullständiga herravälde, dock utan att förorsaka honom skada till lif eller lem. Såsom manlig kroppsöfning har brottning varit högt värderad i alla tider och sannolikt bland alla folkslag. Sin fullkomning nådde denna idrott i det antika Grekland och Rom. Genom erfarenhet och regler utvecklades den till att blifva en kraftmätning, där äfven skicklighet, fintlighet och vighet spelade in, så att denna idrott slutligen fick rangen af "det mest vetenskapliga bland alla spel", hölls högt i ära och tillskyndade segraren stora hedersbetygelser vid de för alla greker gemensamma täflingsspelen. Nordborna under hednatiden idkade brottning på lekvallarna och vid gillen. Sex olika sätt att brottas omtalas i de isländska

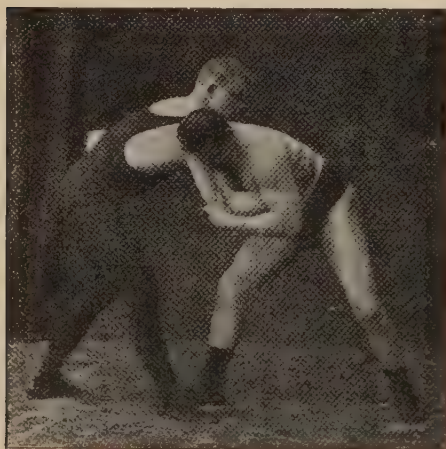

Fig. 2. Grekisk-romersk brottning.

sagorna; det vanligaste var liftaget. "Äflog" utgjorde en förening af brottning och knytnäfskamp, som af vikingarna öfverfördes till England och i själva verket mycket erinrar om senare tiders boxning (se d. o.). Till senaste tid har brottning med liftag bibehållit sig som idrott bland allmogen i hela Skandinavien och på Island.

Förngrekerna brottades alldeles nakna, på sandtäckad mark; kroppen ingneds med olja för att bli smidig och skyddad mot förkylning, men den oljade huden bestroddes med sand för att erbjuda fäste för händerna under brottningen. Man särskilde tvenne brottningsmetoder. *Orthopale* (af *ortho's*, upprättstående) utfördes i upprätt ställning, och segraren måste minst tre gånger fälla sin motståndare, så att dennes båda skulderblad berörde marken; *alindesis* försiggick med knäböjande utgångsställning, på marken, hvarvid det gällde att bringa motståndaren på rygg. Inskränkande regler förekommo icke många; bland dem må nämnas förbuden mot att slå och bita. Krokben, kramning och kväfning (för att lamslå motståndaren) voro tillåtna. Efter det romerska världsväldets fall försjönk den grekisk-romerska

brottningen i glömska, för att (oafsedt den tämligen regelfästa tyska brottningen under medeltiden) först på 1850-talet ånyo uppväckas och omskapas till den idrott, som fått namn af modern grekisk-romersk eller "fransk" brottning. För öfrigt förekomma numera följande mera kända former af brottning: stående brottning (den f. n. vid allmänna täflingar

Fig. 1. Grekisk-romersk brottning.

i Sverige använda), liftag, turkisk brottning (som är våldsam och tillåter kväfningsgrepp), gördelbrottning, fri (l. amerikansk) brottning (med ej så rigorösa bestämmelser som den grekisk-romerska, dock ej våldsam) och japansk brottning (jiu-jitsu). Den grekisk-romerska brottningen är den verkligt klassiska och idrottsligt mest fulländade formen, omhuldas af stora organisationer i de flesta civiliserade länder

Fig. 3. Japansk jiu-jitsu. Sätt att bryta af motståndarens arm, ifall han icke går in på att bli fäld till marken.

och bedrivs efter internationellt antagna regler. För att regelmässigt öfvervinna sin motståndare skall man bringa dennes båda skulderblad att samtidigt beröra marken; därvid tillåtas dock endast grepp om motståndaren från hufvudet till höfterna. För-

bjudet är bl. a. fasthållande af motståndarens händer, våldsamma grepp om halsen och andra sätt att hindra andningen, vridning af armar och fingrar, krokben, slag, stötar och dylika tag, som häntyda på simpelt öfvervåld. Händerna få aldrig vara knutna, naglarna skola vara klippta. Det är med ett ord meningen att få fram en fullt gentlemanmässig idrott, ofarlig, men icke dess mindre kräfvande muskelstyrka, sinnesnärvaro, vighet, uthållighet och beräkning. Den "stående" brottningen skiljer sig från den grekisk-romerska (franska) genom följande bestämmelse: faller någon af de täfande, utan att därvid beröra marken med båda skuldrorna samtidigt, få därefter inga andra grepp göras, utan skall motståndaren låta medtäflare stiga upp igen, hvarefter brottningen åter vidtager. Denna form är betydligt mera enförmig än den grekisk-romerska. Vid "liftag" tillgår sålunda, att motståndarna, vända mot hvarandra, med hälarna tillsammans och med tårna och bälten berörande hvarandra, taga om hvarandras vänstra axel och högra sida och så söka fälla hvarandra.

I Öst-Asien har brottningen gamla anor, och täflingar mellan särskildt tränade, muskeltunga yrkesbrottare äro omtyckta folkförlustelser. En särskild form af brottning är japanernas *jiu-jitsu* (*ju jitsul*),

Fig. 4. Japansk jiu-jitsu. Sätt att fälla en motståndare genom att saxa hans ben.

som något närmar sig karaktären af vår västerländska boxning, enär jiu-jitsu snarast är afsedd för själföfvar och emedan smärtsamma och farliga grepp, om de icke direkt göras, dock inträda, därest den attackerade söker med oskickligt våld möta ett skickligt grepp. Jiu-jitsu har såsom idrottslig konst under århundraden bedrivits af de japanske samurajerna (adlige krigarna), men numera blifvit populariserad äfven i västerlandet. Namnet jiu-jitsu torde bäst kunna öfversättas med "svaghet mot rå styrka", men konsten fordrar både senor, nerver, vakenhet och vighet. De omkr. 500 olika grepp och parader, som förekomma, äro grundade på noggranna, rent af vetenskapliga iakttagelser samt en månghundraårig erfarenhet. Man iakttog, att genom tummens pressande mot vissa muskel- eller nervpartier en tillfällig paralysering af en muskel eller en hel lem kunde åstadkommas, och vidare att

genom ett slag med tvära handen i viss riktning äfven den tjockaste bambustång kunde brytas. Då borde man ju äfven kunna paralysera en motståndares muskler och nerver samt vara i stånd att förläna ett slag en större effekt genom att anbringa detsamma i en viss ändamålsenlig riktning. Så uppstod teorien, som sedermera i praktiken tillämpats och utvecklats på ett beundransvärdt sätt. Konsten är att från hvarje intagen ställning kunna "binda" sin motståndare på sådant sätt, att antingen måste han erkänna sig besegrad eller ock — bräckes den "bundna" lemmen. De vanligaste greppen ernås därigenom att man söker till sin fördel vända den kraft, som motståndaren lägger i sitt anfall, så att motståndaren förlorar behärskning och balans. Det lär finnas ett sätt att fälla en motståndare för hvarje känt attityd, som människokroppen kan intaga. Och denna fulländning har jiu-jitsu-konsten säkert haft sedan 400 år tillbaka. På senare tid ha Japans polismän erhållit undervisning i denna konst. Litt.: Wassermannsdorf, "Die ringkunst des deutschen mittelalters mit 119 ringerpaaren von Albrecht Dürer" (1870), Birmann, "Anleitung zum ringen" (2:a uppl. 1870), Witte, "Ringbüchlein" (1892), Jänecke, "Der griechisch-römische ringkampf in seiner heutigen gestaltung" (1894), Stolz och Endres, "Die moderne ringkampfkunst" (1902), Pons, "Lutte et lutteurs" (1903), "Täflingsregler för svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund" (1904), Allén (finne), "Handbok i brottning och atletik" (1904), Wilskman (finne), "Handbok för brottare och atleter" (s. å.), "Wrestling" i Spaldings "Athletic library" (n:r 140, 1904), artikelserie i "Nordiskt idrottslif" (1904) samt Irving Hancock, "Japanese physical training" (s. å.) och "Jiu-jitsu combat tricks" (1905).

Brottsjö l. Störtsjö, *sjö*, en våg eller sjö, som våldsamt störtar mot ett fartyg och rullar öfver relingen in på däck. Sådana sjöar anställa ofta stor förödelse, ja kunna t. o. m. "bryta ned" fartyget, så att det sjunker. Ett fartyg är värst utsatt för brottsjöar, när det har hög och brytande sjö tvärs på sidan, hvarför man då nödgas att antingen "länsa" rätt undan sjön eller ock "lägga bi", hvilket senare är det vanligaste, när de flesta fartyg då lida minst af sjögången. Jfr Bränning och Grundbrott. R. N.

Brottsstyckebergart. Se Bergart och Klattisk.

Brotvindare, *sjöv.*, fordom benämning på driftvare, ett slags segel.

Brouardel [broard'el], Paul Camille Hippolyte, fransk läkare, f. 1837 i Saint-Quentin, Aisne, blef 1865 med. doktor, 1873 läkare vid sjukhuset Saint-Antoine i Paris samt 1879 professor i rättsmedicin och 1881 medlem af medicinska akademien därstädes. Utom ett stort antal rapporter och redogörelser samt mindre skrifter har B. författat bl. a. *L'urée et le fote* (1877), *Le secret médical* (1886; 2:a uppl. 1893), *La fièvre typhoïde* (1895), det stora arbetet *Cours de médecine légale de la faculté de médecine de Paris* (8 dlr, 1894—1900) och *Les empoisonnements criminels et accidentels* (1901) samt jämte A. Gilbert och J. Girode utgivit "Traité de médecine et de thérapeutique". B. har redigerat "Annales d'hygiène publique et de médecine légale".

Brouckère [brokär]. 1. Charles Marie Joseph Ghislain de B., belgisk statsman, f. 18 jan. 1796 i Bruges, blef efter grundliga fackstudier militär, men tog 1819 afsked ur armén och invaldes 1826 i Nederländernas andra kammare som representant för Limburg. Han slöt sig till det belgiska partiet, egnade sig med outtröttlig iver åt folkundervisningens höjande och omdaning af fängelseväsendet i frissinnad riktning samt blef 1828, efter att hafva utfört hvarjehanda officiella uppdrag, ledare för det liberala partiet, tack vare sitt modiga uppträdande i representationen mot den bestående stränga presslagen. Konung Vilhelm blef snart hans bittra fiende, men däremot kom B. på förtrolig fot med prinsen af Oranien. Liflig anhängare af den belgiska frihetsrörelsen 1830, förde han med entusiasm sina betryckte landsmäns talan inför generalstaterna i Haag och sökte, ehuru för-gäves, förmå prinsen af Oranien att träda i spetsen för belgierna. Den provisoriska regeringen i Belgien insatte B. i försvarskommissionen, gjorde honom till artilleriöfverste och militärguvernör i Liège, och i nationalförsamlingen, där han representerade Hasselt, var han en af liberalernas ledare samt bidrog kraftigt till att införa stadgade förhållanden i den unga staten. Varm anhängare utaf hertigens af Nemours tronkandidatur, blef B., sedan denna afvisats af Ludvig Filip, i febr. 1831 finansminister och för en kort tid den nya regeringens maktigaste man. Konung Leopold I, hvars val han dock motverkat, kallade honom s. å. till inrikesminister i sin första ministär och kort därefter till krigsminister, på hvilken post B. verkade med stor duglighet och energi till 1832, då han, missnöjd med representationens hållning mot honom, afgick ur regeringen. Jämte några andra liberaler grundade han 1834 det "fria" universitetet i Bruxelles som motvikt mot det katolska i Louvain och föreläste där i matematik och nationalekonomi. 1835—39 var han direktör för belgiska banken, också väsentligen ett verk af honom, och öfvertog sedan, då banken sistnämnda år måste inställa sina betalningar, ledningen af åtskilliga stora industriella företag, där han också egnade mycken omtanke åt arbetarnas bästa. 1848 invald i deputeradekammaren, var han fortfarande en af liberalernas ledare, men spelade ej samma politiska roll som förut. S. å. utsågs han till borgmästare i Bruxelles och verkade på denna post till stadens sanna bättnad och folkets belåtenhet till sin död, 20 april 1860. Tillsammans med Tielemans utgaf B. "Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique" (1834). Jfr Th. Juste, "Charles de B., bourgmestre de Bruxelles" (1867).

2. Henri Marie Joseph Ghislain de B., den föregående broder, belgisk statsman, f. 1801 i Bruges, blef 1820 advokat och var kunglig prokurator i Roermond vid utbrottet af den belgiska revolutionen, till hvilken han liksom brodern genast slöt sig. Han invaldes i nationalförsamlingen, blef dess sekreterare och utöfvade som sådan en högst betydande verksamhet. 1831 insattes han i den deputation, som gick till England för att erbjuda kronan åt Leopold. 1840—44 var B. guvernör i prov. Antwerpen, blef 1847 statsminister utan portfölj och representerade 1849—52 Belgien hos påven och andra italienska furstar. Efter Rogiers afgång

stod han 1852—55 i spetsen för en försoningsministär och var samtidigt utrikesminister. Han förstod därunder att skickligt återknyta och vidmakthålla Belgiens vänskapliga politik gentemot Frankrike, hvori Napoleon III:s statskupp vällat ett för Belgien betänkligt afbrott. Som medlem af belgiska deputeradekammaren 1857—70 var han en af de liberala doktrinärernas mest framstående män och kämpade manligt mot det klerikala inflytandet. Träffad af blindhet, måste han slutligen draga sig från det politiska lifvet och dog i Bruxelles 25 jan. 1891. E. A.—t.

Brougham [bräu'əm], namn på ett slags tvåeller fyrsittiga, täckta åkdon, "kupéer", som fått namn efter statsmannen Brougham.

Brougham [bräu'əm], Henry Peter, lord Brougham and Vaux, engelsk statsman, f. 19 sept. 1778 i Edinburgh, inskrefs 1792 vid därvarande universitet och egnade sig åt studiet af matematik och fysik med sådan framgång, att han vid 18 års ålder fick en afhandling om ljuset intagen i "The transactions of the royal society". 1795 började han studera rättsvetenskap och blef efter att året förut ha gjort en resa till de skandinaviska länderna år 1800 skotsk advokat. År 1802 deltog han i grundandet af "Edinburgh review", i hvilken tidskrift han sedan intill 1828 var en mycket flitig medarbetare: i de första 20 numren skref han 80 artiklar. 1803 blef han inskrifven vid Lincoln's inn, men bosatte sig först 1805 i London, där han att börja med uppehöll sig genom att skriva för Edinburgh-tidskriften. Genom sin bekantskap med lord Holland kom han i förbindelse med whigpartiets ledande män och blef 1806 sekreterare hos lorderna Rosslyn och S:t Vincent på deras beskickning till Lissabon. Ehuru B. aldrig helt behärskade den engelska juridikens alla spetsfinesser, vann han 1808 såsom Liverpool-köpmännens sakförare inför parlamentet rykte såsom advokat och blef 1810 medlem af underhuset. Följande år lyckades han genomdrifva antagandet af en lag, som stadgade strängt straff för slafhandel, och 1812 riktade han mot vissa för köpmansvärlden besvärande förordningar ett angrepp, som ledde till dessas upphäfvande. S. å. föll han igenom i Liverpool mot Canning och egnade sig därefter åt sin advokatverksamhet, som han äfven under sin parlamentstid bedrivit med framgång. Genom försvaret af bröderna Hunt, som åtalats för en mot prinseu-regenten förgrifflig skrift ådrog han sig dennes bittra hat, men blef ungefär samtidigt juridiskt biträde åt hans gemål, prinsessan Karolina. 1815 återinträdde B. i det politiska lifvet och var under de följande åren en af underhusets flitigaste och mest lysande talare, uppträdde i alla viktigare frågor, särskildt som målsman för kraven på folk-

undervisningens främjande (han genomdref tillsättandet af en undervisningskommitté 1818) och strafflagarnas humanisering. Sin största popularitet vann han genom sitt lysande försvar för drottning Karolina i hennes äktenskapsprocess 1820, ehuru han framstår i en tve tydlig dager genom att undanhålla drottningen ett från regeringens sida framställt förslag till uppgörelse i godo, i allt väsentligt öfverensstämmande med ett af honom själf för drottningens räkning, men utan hennes vetskap framställt anbud året förut. Genom sitt uppträdande som drottningens advokat ådrog han sig förföljelse från konungens sida, men vann i stället en oerhörd advokatpraktik, som dock snart aftog. Han bibehöll sitt intresse för undervisningsfrågor, deltog i upprättandet af "Mechanics institute" i London 1823, stiftade 1825 "Society for the diffusion of useful knowledge", som följande år trädde i verksamhet, och hade största äran af London-universitetets upprättande 1828. S. å. framlade han i ett tal på sex timmar ett förslag till rättskipningens reformerande och bidrog och väsentligen till att framkalla det politiska omslag, som i England inträdde under åren 1825—30. Vid valen 1830 utsågs han i anledning af ett lysande införande mot slafhandeln till representant för Yorkshire, och vid ministerskiftet s. å. ingick han i ministären Grey såsom lordkansler. På denna plats utvecklade han ett rastlöst reformnit; han upphäfde en mängd sinekurer och afskaffade missbruk vid kanslirätten ("court of chancery"), ersatte det gamla "court of delegates" med en "judicial committee of the privy council" (1833), nu högsta instans i från kyrkliga, amiralitets- och kolonialdomstolar väjade mål, upprättade "central criminal court", förbättrade konkurslagstiftningen och beredde vägen för inrättandet af lokala domstolar. Samtidigt deltog han äfven i debatterna om undervisningsreformen och medverkade kraftigt till valreformens genomförande, slafferiets afskaffande och 1834 års fattiglagstiftning. Apokryfisk är däremot hans egen berättelse om den roll han spelat i den stora politiska krisen.

Vid Greys afgång 1834 öfvergick B. i Melbournes ministär, men afgick i slutet af året med denna. Genom sin fåfänga och härsklystnad, sitt otglade lynne samt brist på lojalitet och takt hade han stött sig med såväl konungen som sina kamrater, hvarför han aldrig vidare fick anbud på plats i någon ministär. Han fortfor emellertid att utöfva inflytande i parlamentet, bidrog 1835 verksam till genomförandet af reformen af städernas kommunalstyrelse ("municipal corporations act") samt väckte s. å. förslag om statsunderstöd för undervisningen och tillsättandet af ett undervisningsdepartement ("board of education"). Under de följande åren angrep han ofta den liberala regeringen, af hvilken han ansåg sig illa behandlad. Han fortfor att arbeta för reformer inom lagskipningen, ehuru på grund af hans ostadighet i åsikter hans inflytande var i ständigt sjunkande. I mars 1848 sökte han naturalisation såsom fransk medborgare (sedan 1838 egde han ett landställe vid Cannes), men kort därefter fördömde han revolutionen och förklarade Österrikes rätt i Italien. 1859 talade han för Italiens sak, liksom 1863 för Polens och året därpå för Danmarks, men tog under nordamerikanska inbördeskriget parti för sydstaterna

mot unionen. — Under de sista åren af sitt lif deltog B. i upprättandet af "social science association", hvars president han under flera år var. Han adlad på sitt landställe vid Cannes 1868. B. var en lysande talare, lika utmärkt för sitt utomordentliga minne som för sitt förädd af humor och sarkasm; dock var han ej fri från sentimentalitet och affektation. Hans stil är tung, invecklad och inkorrekt; kompositionen röjer brådska och värdslöshet; aldrig framträder någon verklig originalitet i tankarna. Hans intelligens var mera snabb och omfattande än djup, hans kunskaper mångsidiga, men ytliga. "Hade han kunnat litet juridik", har man sagt om honom, "hade han kunnat litet af hvarje". Hans inflytande var af rent intellektuell art; han var en hatfull ovän, en afundsjuk och illojal kamrat och gaf både i sitt enskilda och offentliga lif alltför lätt efter för ett lättretligt lynnes alla nycker. Bland B:s skrifter äro att märka: *Experiments and observations on... light* (1796), *Historical sketches of statesmen... in the time of George III* (1839—43), *Speeches at the bar and in parliament* (1838—44), *Essay on the british constitution* (1844) och *Lives of men of letters and science... in the time of George III* (1845—46). B. utgaf själf en samling af sina skrifter under titeln *Critical, historical and miscellaneous works* (1855—61, ny uppl. 1872—73). En postum självbiografi, *The life and times of Henry, lord Brougham*, 3 bd, utkom 1871. Se vidare Campbell, "Life of Brougham", i "Lives of the chancellors" VIII, s. 213—596. T. H.—r.

Broughton [bräʊʈn], Lower B., Higher B. Se Manchester.

Broughton [bräʊʈn l. bräʊʈn], lord, engelsk statsman. Se Hobhouse.

Broughton [bräʊʈn], Rhoda, engelsk romanförfattarinna, f. 1840, är prästdotter från norra Wales. Hennes första romaner, *Cometh up as a flower* (1867; "Som ett blomster. En autobiografi", 1880) och *Red as a rose is she* (1870), väckte uppeende genom sin liffulla framställning af själstillstånd. Bland hennes öfriga berättelser må nämnas *Goodbye, sweetheart, goodbye* (1872; "Färvål, älskade!" 1882), *Second thoughts* (1880), *Doctor Cupid* (1886), *Scylla or Charybdis?* (1895) och *Foes in law* (1901).

Broughtonbukten [bräʊʈn-] l. Koreagolfen, stor bukt af Japanska hafvet på Koreas östra kust, ungefär mellan 39° och 40° n. br.

Broughtonsundet [bräʊʈn-], den del af det genom den japanska ön Tsushima tudelade Koreasundet, som går mellan denna ö och Korea.

Broughton-öarna [bräʊʈn-]. Se Chatham-öarna.

Broughty Ferry [bräʊʈi feʀi], stad i skotska grefskapet Forfar, på norra stranden af Firth of Tay, nedanför Dundee och genom ångfärja förknadt med det midt emot liggande Tayport (Ferry port on Craig). 10,482 inv. (1901). Restaurerad slott. Hafsbad.

Brouillera l. Bruljēra (fr. *brouiller*), bringa i oordning, stifta oenighet. — **Brouillerie** l. Bruljeri, oenighet, misshällighet, tvist.

Brouillon [brojãʃ], fr., utkast, koncept, köpmanskladd.

Broukhusius. Se Broekhuizen.

Brouss., i botaniska namn förkortning för P. M.

A. Broussonet [brosānē], f. 1761, d. 1807, professor i Montpellier.

Broussais [brosä], François Joseph Victor, fransk läkare, f. 1772, d. 1838, deltog i de napoleonska fälttågen i Holland, Tyskland, Italien och Spanien samt blef 1820 förste professor vid militärhospitalet Val-de-grâce i Paris och 1832 professor i medicinska fakulteten därstädes. Han var upphofsman till den s. k. *broussaismen*, ett medicinskt system, enligt hvilket alla sjukdomar uppkomma af lokala och särskildt inflammationsartade åkommor. B. använde därför ofta blodut tömningar såsom botemedel. Hans åsikter vunno många anhängare i Frankrike.

Broussaismen. Se Broussais.

Broussonetia Vent., bot., ett i östra Asien växande trädsläkte af mullbärsträdens familj. Af bastet af *B. papyrifera* Vent. och *B. Kampferi* Sieb. tillverkas i Japan och Kina papper (se vidare Pappersväxter). Frukterna äro ätliga. G. L.—m.

Brouwer [brau'er], Adriaen, flamsk målare och raderare, f. 1605 eller 1606, sannolikt i Oudenaarde, dog (förmodligen i pesten) i Antwerpen i början af 1638. I Haarlem, där han enligt urkunden bodde 1626 och

1627, var han elev af (den i Antwerpen födde) Frans Hals. I Antwerpen befann han sig 1631, blef där vintern 1631—32 intagen som mästare i stadens Lukasgille, och från den tiden äro de sju sista åren af hans korta lif (32 år) nägorlunda kända. Så veta vi, att han 1633 satt fängslad, troligen af politiska orsaker, att han gång på gång för skuld kom i beröring med rättvisans tjänare, sista gången 1635, och att han deltog i ett berömdt litterärt sälls kapps festmåltider, samt att han vid sin död fick fattigbegrafning, men längre fram bisattes i karmelitkyrkan i Antwerpen på föranstaltande af stadens konstnärer. I Antwerpen var han för öfrigt verksam, utbildade sig under inflytande af Rubens och var som en lefnadsglad ung man nog själf vittne till de scener han så mäterligt skildrat. B. var en af 1600-talets ypperste konstnärer, och han har under det tiotal af år, som omfattar hans konstnärliga verksamhet, målat ungefär 50 taflor, af hvilka 18 finnas i München. I afseende på behandlingen urskiljer man olika grupper, som hänvisa på märkliga skiftningar i mästarens tekniska utveckling. Då han ej daterat sina taflor, har denna gruppering utförts af Bode på inre grunder. Först komma då hans ungdoms arbeten *Bondkrog* och *Bondslagsmål* (i Amsterdams riksmuseum), hvilka i konstnärlig anordning redan höja sig vida öfver det äldre genremåleriet, ehuru typerna äro öfverdrifvet plumpa och behandlingen delvis ännu bristfällig. Hit höra ett par bilder i Schwerins och Dresdens museer, ehuru den senare redan visar framsteg. På öfvergång till den andra därpå följande gruppen stå flera berömda taflor,

såsom *Kortspelare i slagsmål* och *Fältskärstuga på landet* (bägge i München), *Tandläkare* (i Wien, furst Liechtensteins galleri), *Fältskär* (också i Wien, i enskild ego), *Tandläkare* (i Karlsruhe) m. fl., i hvilka en höjdpunkt i utvecklingen redan är uppnådd. Sedan följa de många verk, som tillhöra hans "mellersta" tid, och som utmärka sig i behandlingen för en lättare, mera flytande och ljus, enfärgad ton i det slutna rummets ljusdunkel, under hvilken lokalfärgerna alltmera underordna sig. Sådana äro omkr. 12 af München-taflorna, bland hvilka märkas sådana, som troligen hört till en följd, framställande "de fem sinnena", känseln genom *Förbindning hos en fältskär*, hörseln genom *Sjungande bönder* med en lustig spelman, smaken genom ett *Sällskap af rökare*, hvartill komma upphörliga slagsmål, krogscener, fälskspelare, fältskärsscener, flöjtblåsare, pennformare, vinprof, bönder, som utföra kattserenad o. d. (i München, Dresden, Wien, Petersburg, Louvre, Antwerpen, Bruxelles och förstades i England). I de arbeten, som tillhöra hans sista lefnadsår, underordna sig lokalfärgerna alltmera under den allmänna tonens helverkan, och denna ton blir alltmera kylig och gråaktig, på samma gång som föredraget vinner i säkerhet och kraft, blir allt lättare och bredare och, märkligt nog, just i dessa år kommer Frans Hals allt närmare. Hit räknas t. ex. *Sjungande bönder* och *Spelande soldater* samt *Skänkrum* med en kvinna, som lyfter ett par brännvinsglas (alla i München), vidare ett par *Operationsscener* och *Bonde, som intager medikament*, nästan alla i kroppstorlek (alla i Frankfurt, Städelshes institut) jämte *Rökaren* (i Louvre) och *Rökskuga* (i Haag). Men härtill komma slutligen hans *landskap*, som mest tillhöra hans senaste tid. Motiven äro tagna från landets natur, i uppfattning och utförande äro de stämningfulla och bredt målade, i färgen djupa och varma. Sådana äro hans *Landskap med en herde* och *Månskensskiss* (bägge i Berlin). Men hans största och mäktigaste landskap är, enligt Bode, *Solnedgång* med träd i förgrunden och en landskyrka i bakgrunden (i London, Grosvenor house). Af de raderingar, som gå under B:s namn, anses ingen vara med säkerhet verk af hans egen hand, och de flyktiga teckningar af honom, som återgivits af holländska kopparstickare, tillhöra hans första tid. — Det är först vår tid med sitt utpräglade sinne för det måleriskt öfverlägsna och det personliga, ursprungliga, som gifvit B. den rangplats bland målarkonstens snillen, hvilken under hans lifstid endast hans kamrater tillerkände honom och som allt sedan dess med orätt intagits af B:s honom så länge öfverlevande samtida, den habile, utomordentligt produktive, i höga kretsar uppburne, men i själf fullhet, humor och genial teknik honom vida underlägsne D. Teniers d. y. Jfr W. Bodes artikel i "Die graphischen Künste" (1884). C. R. N. (O. G.—g.)

Browallia L., bot., växtsläkte af fam. *Scrophulariaceæ*. Dit höra *B. demissa*, med något slankig stjälk och ljusblå blommor, äfvensom *B. elata*, med styf och upprätt stjälk samt mera mörkblå blommor. Båda äro former af *B. americana* L., en ettårig ört, som härstammar från Syd-Amerika och odlas som prydnadsväxt. Släktet är uppkalladt efter biskop J. Browallius. Denne "var före sin biskopsutnämning mycket krypande, hvarför Linné

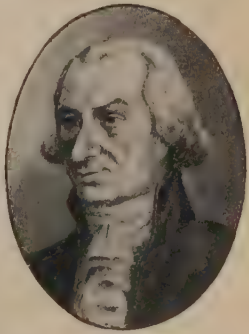
kallade en växt *Browallia demissa* (af lat. *demissus*, krypande, beskedlig), men som biskop visade han sig mycket stolt, då Linné tillade en ny art, nämligen *B. elata* (af lat. *elatus*, hög, stolt). Som riksdagsman gjorde B. sig känd som en opålitlig partigångare, och tillade då Linné en tredje art *B. alienata* (af lat. *alienatus*, skild, affallen).” Ldt. (G. L.-m.)

Browallius, Johan, tidskriftsutgivare, naturvetenskapman, politiker, statsrättslig författare, f. 30 aug. 1707 i Västerås, blef 1720 student i Uppsala, 1731 präst och s. å. filos. magister. Mångsidigt begåfvad och sällsynt energisk, försökte sig B. åt olika håll. Redan 1731, alltså innan Dalins "Argus" börjat utkomma, utgaf han en tidskrift, "Oskyldig målro", som dock tyngdes af lärdomskram och upphörde efter 5 nummer; efter det Argus upphört, utgaf han "Den philosophiske Mercurius" (1734) och "Den svenske patrioten" (1735), i hvilka han tillgodogjort sig föregångarens mera populära maner, ehuru hans satir var mindre godlynt och mera klumpig. Samtidigt hade hans intressen egt sig åt naturvetenskaperna. Såsom huspräst och hofmästare (informator) hos landshöfdingen i Kopparbergs län, Reuterholm, hade han 1733 vistats i Falun och där bl. a. åhört föreläsningar af Linné, hvars lärjunge han blef och med hvilken han "gjorde en besynnerlig vänskap"; Linné omtalar sålunda dels B:s förtroliga och kloka råd med hänsyn till hans framtid, dels de bidrag "den lärde magister Johan Browallius" lämnat till hans "Flora dalecarlica". (Senare synes det kommit en fnurra på tråden dem emellan, då B., som under Linnés frånvaro i utlandet var ett slags mellanhand mellan honom och hans fastmö, skulle uppträda såsom hans rival, om man får tro Linnés bref till Haller.) B., som under umgänget med Linné fått naturvetenskapen alltmera kär, utgaf 1737 bl. a. en skrift om betydelsen af naturvetenskapens studium vid ungdomens uppfostran (1737) och blef s. å. professor i fysik (med botanik) vid Åbo universitet. Såsom sådan verkade han med mycken nitalskan på skilda områden, utgaf bl. a. en skrift emot Siegesbecks angrepp på Linnés sexualsystem, *Examen epicriseos* (1739; ny uppl. 1743), företog en mängd botaniska excursioner, "upplifvade på en gång studium physicum", utgaf ett antal fysiska och kemiska afhandlingar, däribland en framställning af kemiens hufvudläror (stödd på Boerhaave) samt ett rön om arsenikens metalliska natur ("den experimentella kemiens förstling i Finland"). Redan 1739 hade B. erhållit ett prebendepastorat (Piikis), där han snart lärde sig predika på finska, och år 1746 öfvergick han till teologiska fakulteten, där han s. å. blef domprost; år 1749 blef han biskop i Åbo stift och prokansler. B. var stiftets representant vid riksdagarna 1746—47 och 1751—52 och intog härvid en framstående ställning inom hattpartiet, var en svuren partiman och kan betecknas såsom den främste målsmannen för teorien om ständernas envælde. Vid 1746 års riksdag deltog han i aktionen mot Akerhjelm och var medlem af kommissionen öfver Springer samt hade tidtals — under mössan Serenius' frånvaro — öfvertaget inom prästeståndet. Men hans egentliga glanstid var 1751—52 årens riksdag, då han spelade den ledande rollen såsom den obegränsade ständersuveranitetens främste förkämpe. Det var han, som fällde orden att "den idén att ständer kunna fela är emot rikets funda-

mentallag", och i hans skrift *Om irriga begrepp rörande fundamentallagen*, som K. G. Malmström betecknar såsom "en af de märkligaste skrifterna i tidehvarfets statsrätt", och hvilken antogs såsom betänkande af mindre sekreta deputationen, finner man första gången — i anslutning till engelska statsrättslärdens som Sidney och Locke — de republikanska åsikterna tillämpade på 1720 års regeringsform; skriften var helt enkelt grundläggande för den senare frihetstidens statsrättsliga åskådningsätt. Den högsta makten utginge från folket och utföves genom ständerna, som egde den egentliga friheten; rådets tillvaro och myndighet grundade sig på att det var ständernas fullmäktige; det kungliga väldet sträckte sig ej utom den lagskipande makten och vissa regalien, och konungen egde ingen själfständig rättighet, utan erhöles sin makt genom ständernas fria val och lagens kraft. Det farligaste vore, om man antog att rikens ständers pluralitet ej egde förstånd och orättvisa, och däraf skulle följa att man egde frihet följa dem eller ej. B. var ock den, som uppsatte 1752 års föreskrift för kronprins Gustafs uppfostran, hvari inskärpes nödvändigheten att hos honom inplanta afsky för enväldet såsom stridande mot naturens lag och billighet samt högaktning för nationen. B. blef emellertid icke i tillfälle att vidare fullfölja sin under så lysande auspicer började politiska bana, ty han afled 25 juli 1755. Hans sista märkliga afhandling var hans *Betänkande om vattuminskningen* (1755), där han, närmast med anledning af Dalins gensaga mot de anmärkningar, som 1747 års prästestånd i detta afseende riktat mot denna "anstötliga grund" i hans "Svea rikets historia", åter upptager den gängse vattuminskningsteorin till prövande "efter den heliga skrift, naturens lagar och förfarenheten" och bestrider denna teori, både ur biblisk och naturvetenskaplig synpunkt. B. hade särskild betydelse för den finskspråkiga rörelsen, i det han genomdref en ny finsk bibelöversättning 1746 och själf deltog i dess utarbetande. Jfr Hjelt, Slotte och Tigerstedt, "Åbo universitets historia", VI—VIII (1896—99), Sylwan, "Svenska pressens historia till 1772" (1896), Stavenow, "De politiska doktrinernas uppkomst och utveckling under frihetstiden" (1897), och K. G. Malmström, "Sveriges politiska historia" (III o. IV, 2:a uppl. 1897—99). Jfr Browallia.

Brown. i naturvetenskapliga namn förkortning för Patrick Browne, irländsk resande.

Brown [bräun], John, engelsk läkare, f. 1735 i Skottland, d. 1788 i London, utgaf 1780 sitt stora verk *Elementa medicinae*, i hvilket han utvecklade grundsatserna till ett nytt system, den s. k. brownianismen, enligt hvilken lifvet beror på en retning ("inci-

tation") och alla sjukdomar uppkomma antingen af brist på retning eller af öfverretning. I förra fallet bör retningen ökas (genom vin, opium o. s. v.), i senare fallet minskas (genom blodutömningsningar, afförande medel, sträng diet, köld o. s. v.). Hans teorier vunno föga erkännande inom England och Frankrike, men mottogs med stor hänförelse i Tyskland och Italien. B:s skrifter utgafvos 1804 af hans son William Cullen B.

Brown [bräu'n], Charles Brockden, amerikansk romanförfattare, f. 1771 i Filadelfia, d. 1810, redigerade 1803—08 "Literary magazine" och 1806—10 "American register". B. var den förste amerikanske novellist, som vann europeiskt rykte, och den förste i sitt land, som hade skriftstället till lefnadsyrke. Bland hans arbeten märkas *Wieland* (1798), *Ormond* (1799), *Arthur Mervyn* (1800) och *Edgar Huntley* (1801), hvilka alla vittna om stor uppfattningsförmåga och rik fantasi. B:s samlade arbeten utkommo i nya upplagor 1857 och 1887. Biogr. af Dunlop (1815).

Brown [bräu'n], Robert, engelsk botanist, f. 1773 i Montrose i Skottland, deltog 1801 i kapten Flinders' vetenskapliga expedition till Nya Holland,

där han kvarstannade efter Flinders' afresa. Han genomströfvade sedermera den australiska kontinenten, Van Diemens land och öarna i Bass-sund samt återvände 1805 med en samling af 4,000, till största delen nyupptäckta, växtarter. Sistnämnda år anställdes han som bibliotekarie hos J. Banks, hvars storartade bibliotek och samlingar han sedan

(1820) ärfde. 1849 blef han president i Linnean society i London. Död 1858 i London som konservator vid den botaniska afdelningen af British museum. — B. är Englands erkändt störste botanist och en af 1800-talets mest berömda botaniske författare. Särskildt i fråga om de tropiska ländernas florer inlade han stor förtjänst. Han var den förste, som vetenskapligt beskref Australiens flora, i *Prodromus floræ Novæ Hollandiæ et insulæ Van-Diemen* (1810). Såsom ett slags bihang och fortsättning af detta arbete äro att anse *General remarks on the botany of terra australis* (1814) och *Supplementum primum floræ Novæ Hollandiæ* (1830) m. fl. Därjämte bearbetade han andras samlingar från olika trakter af jorden (Java, Abessinien, Kongofloden och det inre af Afrika) samt utgaf den botaniska delen af berättelserna om de arktiska expeditioner, som utfördes af J. Ross, Parry, E. Sabine och Franklin. B:s största betydelse ligger däri, att han införde den botaniska morfologien på en vetenskaplig bana, i det han, utgående från teorien om växternas metamorfoser, städse genom att troget iakttaga naturen sökte vinna enhet i mångfalden. Äfven om den botaniska systematiken och växtfysiologien gjorde han sig mycket förtjänt, därigenom att han skapade en vetenskaplig princip för det naturliga växtsystemet och upptäckte den s. k. brownska mole-

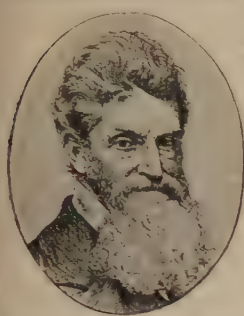
kularrörelsen, hvarmed betecknas den rörelse, som eger rum bl. a. hos frömjölts mikroskopiska partiklar. B. var vidare den förste, som lämnade en fullständig framställning af frömnets byggnad och utveckling; han bekräftade därigenom den redan af Amici gjorda upptäckten att pollen-kornen gro på pistillens märke och att pollenrören framtränga ända till frömnets embryosäck. 1866—68 utgaf J. J. Bennett *The miscellaneous botanical works of Robert Brown* (i Ray societets handlingar). (T. K.)

Brown [bräu'n], sir George, brittisk general, f. 1790 i Skottland, deltog som generallöjtnant i Krimkriget (1854—56) och förde vänstra flygeln i slaget vid Alma (1854). Vid Inkerman blef han sårad (s. å.). Efter tillfrisknandet intog han Kertsj och Jenikale (1855) samt deltog i anfall på Redan (s. å.). 1860 utnämndes han till högste militärbefälhafvare i Skottland. Död 1865.

Brown [bräu'n], John, engelsk skriftställare, vistades i Sverige 1808 och hade hemliga öfverläggningar med de missnöjde politiker, hvilka äsyftade att vinna Englands understöd helst till upprättande af en konstitutionell författning efter engelskt mönster, men — i händelse detta visade sig omöjligt — till Gustaf IV Adolfs afsättning genom att erbjuda tronföljden efter hertig Karl åt en engelsk prins (hertigen af Gloucester). B. skickades, enligt egen uppgift, såsom dessa politikers ombud till engelska regeringen för att begära dess hjälp, men efter långa förhandlingar skola Canning och Percival svarat (nov. 1808), att de ej ville mottaga något sålunda befullmäktigadt ombud. B:s arbete *The northern courts; containing original memoirs of the sovereigns of Sweden and Denmark since 1766* (1818; ny uppl. under titeln *Secret history of the courts of Sweden and Denmark* i 2 bd, 1895; för såvidt det rör Sverige översatt till svenskan af Th. Sundler: "Svenska höfvet under konungarne Gustaf den tredje och Gustaf den fjärde Adolph; med en inledning rörande svenska oligarkien", 1829) är ett ovanligt klumpigt fuskeri, som vimlar af falska uppgifter och smädelser icke så mycket mot Gustaf III som mot hans omgivning. B. skref vidare *Psyche, or the soul* (2 bd, 1818), *Anecdotes and characters of the house of Brunswick* (1820), *The mysteries of neutralization, The naval advocate* samt åtskilliga andra skrifter rörande neutralitet och krigförandes rättigheter. Hans födelse- och dödsår äro okända. (L. W.-m.)

Brown [bräu'n], John, nordamerikansk abolitionist, f. 1800 i Torrington, Connecticut. härstammande från en af "pilgrimsfaderna", Peter B. Han erhöi en strängt puritansk uppfostran och fattade redan vid unga år slafvarnas befrielse som sin lifsuppgift, åt hvilken han med ed vigde sig och sina söner. B. var en obøjlig fanatiker, ledd i sina handlingar af samma gammaltestamentliga åskådningar som Cromwells puritaner. Efter åratals grubbel öfver slafvarnas öde kom han till den slutsatsen, att de endast på våldsam väg kunde frigöras, och han sällade sig i detta syfte 1855 till de nybyggare, som med våld sökte hindra att Kansas som slafstat upptogs i unionen. B. slog sig ned som en patriark hos sina söner, hvilka redan förut skaffat sig en farm vid Osawatomie, och därifrån företog han tidtals äfventyrliga expeditioner för att

eskortera flyktande slafvar till Canada. Då nybyggarna af slafpartiet 21 maj 1856 sköfät staden Lawrence, beslöt B. utkräfvä blodigt straff för sydstatsmännens excesser. Dessa hade kostat fem män lifvet.

och natten till 24 maj s. å. grep B. och hans lilla skara fem män af slafpartiet i deras hem, dödade dem som försöningsoffer och stympade deras kroppar ("massakern vid Pottawatomie"). Därmed ansåg han sig ha öfvat vedergällning enligt sin grundsats "utan blodsutgjutelse ingen syndaförlätsen". Hans delaktighet i dessa ohyggliga mord förnekades länge

af hans beundrare i nordstaterna, men är numera med säkerhet konstaterad. Dådets närmaste följd blef ett inbördes krig i Kansas, som våldsamt rasade i flera månader. B. lämnade trakten på hösten. Han började nu förbereda utförandet af sin stora plan att i Virginias bergstrakter upprätta ett befäst läger, därifrån företaga utfall med åttio odlade bygderna, befria och bevärpa slafvar samt sälunda småningom inom allt större område göra slafveriets bibehållande omöjligt. Penningar till företaget erhöi han af några rika abolitionister, särskildt Gerrit Smith; en del af sina planer yppade han för predikanten Th. Parker och andra af abolitionismens ledande män. Negerledaren Frederick Douglass afrådde planen på det bestämdaste. B. lät sig emellertid ej afskräckas, slog sig i juni 1859 ned på en hyrd farm nära byn Harper's Ferry i Virginia, invid gränsen till Maryland, och samlade där vapen och en liten friskara. 16 okt. bemäktigade han sig med 18 man, hvaribland 5 negrer, nattetid arsenalen af Harper's Ferry samt järnvägsbron öfver Potomac; redan följande dag omringades arsenalen af bybefolkningen och ett kompani marinsoldater under öfverste R. Lee, och vid stormning nästa morgon tillfångatogs B., illa sårad. Han ställdes genast inför rätta, dömdes till döden för högförräderi och upphetsning till mord och uppror samt afrättades genom hängning i Charlestown, Virginia, 2 dec. 1859. B. dog som en hjälte, öfvertygad om att ha lydt Guds bud och att han genom sin död främjade frihetens sak. Slafvarnas befrielse angaf han som sitt enda syftemål; han tyckes ha väntat anslutning af Virginias slafvar och fria negrer från nordstaterna och kunde då ha beväpnat dem med arsenalens vapenförråd. Det republikanska partiets ledare stodo fullständigt utanför hans planer, som i södern väckte våldsamt förbittring. I nordstaterna förhållades däremot allmänt till honom som en martyr. Emerson t. ex. talade om "det nya helgonet, som skall göra galgen ärorik såsom korset". Sången om John B., diktad våren 1861, blef nordstatstruppernas käreste krigssång ("John Brown's body"), och ännu värddas han som en nationalhjälte. De flesta biografier öfver B. — af Redpath (1861), Sanborn (1888), v. Holst (s. å.) m. fl. — idealisera alltför mycket sin hjälte; en kritisk, objektivt hållen skildring af hans företag ger Rhodes, "History of the United States from 1850", del 2. Rörande krigssången

om John B. se Beale, "A famous war song" (Filadelfia 1890).

V. S.-g.

Brown [brau'n], George Loring, nordamerikansk målare, f. 1814, d. 1889, vistades 1840—60 mest i Italien och bosatte sig därefter i Boston. Hans målningar äro stanningsfulla samt utmärka sig för briljant färg och mästerlig behandling af bakgrund och luftperspektiv (*Månskensnatt i Venedig, Porto d'Anzo, Ischia, New York bay* m. fl.). B:s raderingar hafva en underbar mjukhet utan att sakna kraft.

Brown [brau'n], Henry Kirke, nordamerikansk bildhuggare, f. 1814 i Massachusetts, reste 1842 till Italien, där han uppehöll sig i fyra år, och slog sig därefter ned i Brooklyn. Död 1890. Bland hans arbeten må nämnas marmorstatyn *Hoppet* samt Washingtons kolossala bronsstaty i New York. B. säges vara den förste, som göt en bronsstaty i Förenta staterna.

Brown [brau'n], George, kanadensisk politiker och tidningsman, f. 1818 i Edinburgh, emigrerade 1838 till New York och 1843 till Canada med sin fader, Peter B., som i Toronto grundade en liberal presbyteriansk tidning. 1844 uppsatte B. i Toronto tidningen "The globe", hvilken snart vann stort inflytande. B. invaldes 1852 i Öfre Canadas parlament, uppträdde där kraftigt för de liberala reformkräven på kyrkojordens fördelning, var 1858 en kort tid premiärminister och under många år reformpartiets ledare. 1864—65 var B. ånyo minister, deltog som ifrig befordrare af de kanadensiska unionssträfvandena i Charlottetown och Quebec-konferenserna samt blef 1873 medlem af Canadas senat. B. afled i Toronto 1880, skjuten af en afskedad underhåfvande. Hans staty restes 1884 i Toronto. Jfr A. Mackenzie, "Life and speeches of the hon. G. Brown" (1882). — Hans broder John Gordon B., f. i Skottland 1827, var från 1844 medarbetare i "The globe", från 1851 dess redaktör och efter broderns död dess utgivare till 1882, då han i samband med en kris inom det liberala partiet lämnade dess ledning.

V. S.-g.

Brown [brau'n], Ford Madox, engelsk målare, f. 1821, utbildade sig i Belgien, Italien och Paris och väckte större uppmärksamhet första gången 1844, då han till den året förut utlysta täfningen för fresker i parlamentshuset insände två historiska kompositioner med medeltidsmotiv. Han återvände till London 1846. B. ställde sig i opposition mot det akademiska måleriet med dess banala kompositionsregler, dess beräknade ateljébelysning och teatraliska figurer. Han sökte starkt personlig karaktäristik i hvarje figur, intensitet i hållning och uttryck. Som hans egentliga programtafa kan man anse *Kung Lear förbannar Cordelia*, som utställdes 1849, på samma gång som de unge preraphaeliterna — Rossetti, Holman Hunt, Millais — första gången uppträdde. B. tillhörde ej deras brödraskap, men har med all rätt blifvit kallad dess osynlige medlem, därför att det var han, som med största klarhet och skärpa uttryckte deras tendens och sträfvän. Hans nästa tafta, *Chaucer vid Edward III:s hof* (1851), slog igenom och blef prisbelönad i Liverpool, och mycket populär blef han genom den 1852 utställda moderna genren *Farcall till England*, ett ungt emigrantpar, som från Ångarens däck blickar tillbaka mot hemlandets kust. Bland hans öfriga arbeten äro

Kristus tröttrar Petrus' fötter (1852) och *Elia uppväcker änkans son* (båda med mycket uttrycksfulla figurer), *Romeos afsked från Julia* (mycket lidelsefullt skildradt), *Maria Stuarts sista stunder* och *Cromwell* (ridande ensam genom det uppbomstrande England). Den stora tafeln *Arbetet*, som upptog konstnären i 13 år och afslutades 1865 (nu i museet i Manchester), är en af de första konstnärliga framställningar i sin art. Den skildrar arbetet med nedläggandet af en rörledning i en gata. Där söker den gärna experimenterande målaren äfven nå fri-luftsverkan i belysning och koloristisk hållning, något som likväl knappast lyckades. Hans sista arbete var en serie freskomålningar i Manchesters rådhus. B. afled i Manchester 1893. Biografier af F. M. Hüffer (1896) och Helene Rossetti (1902). G—g N.

Brown [bräu'n], John Lewis, fransk målare, f. 1829 i Bordeaux inom en familj af engelsk börd, d. 1890 i Paris, gjorde sig ett namn genom häst- och hundstudier samt idrotts- och krigsbilder.

Brown [bräu'n], Robert, engelsk naturforskare och resande, f. 1842 på den lilla egendomen Campster i Caithness, Skottland, kallade sig, för att skilja sina skrifter från sin ryktbare namnes, Campsterianus efter födelsegården. Han studerade i Edinburgh samt i Leiden, Köpenhamn och Rostock. 1861 besökte han i vetenskapligt syfte Jan Mayen, Spetsbergen, Grönland och västra stranden af Baffins vik, 1863—66 flera af Nord-Amerikas minst kända trakter, bl. a. såsom botanist i British-Columbiaexpeditionen och såsom ledare af en undersökningsexpedition till Vancouver, hvarunder han samlade en mängd nya växter och kartlade det förut okända inre af ön Vancouver. 1867 besökte han ånyo Grönland, då han jämte E. Whymper gjorde först bland engelsmän försök att intränga på inlandsisen. Han reste sedan äfven i Afrika. 1876 bosatte han sig i London för att uteslutande egna sig åt journalistisk verksamhet och författande af populära skrifter, bland hvilka såsom de viktigaste må nämnas *Countries of the world* (6 bd. 1876—81), *Science for all* (5 bd. 1877—82; "Vetenskap för alla", bearbetn., 1878—80), *Peoples of the world* (5 bd. 1882—85), *Our earth and its story* (2 bd. 1887—88; bearbetning af Kirchhoffs "Allgemeine erdkunde"), *The story of Africa* (2 bd. 1892—93; "Afrika och dess upptäckthistoria", 1896 ff.). En förteckning på hans arktiska uppsatser finnes i "Die literatur über die polarregionen" af Chavanne, Karpf och Le Monnier (1878) samt, till 1880, i Lauridsens "Bibliographia groenlandica" (1890). Dessa hans arbeten äro ofta bearbetningar af främmande källor, men de hafva utan tvifvel i vida kretsar spridit resultaten af geografiska forskningar. Af mera själfständigt värde äro hans *Manual of botany* (1874; ett antal uppsatser rörande hans äldre undersökningar och iakttagelser, delvis förut publicerade) samt *Bibliography of Morocco* (tills. med Playfair, 1892). Hans sista arbete (i press vid hans död) var en ny upplaga af Parys "Leo Africanus" för Hakluyt-sällskapet. B. afled 26 okt. 1895. (G. Stg.)

Browne [bräu'n], Robert, engelska kongregationalismens fader, f. kort efter 1550, kom under predikantverksamhet vid Cambridges universitet, sannolikt genom beröring med holländska anabaptister, att utbilda en rent sekterisk, mot hvarje statskyrka

fientlig åskådning. Så råkade han i strid med de högkyrkliga och äfven med puritanerna, för hvilka tanken på separation låg fjärran. Under en vistelse 1580 i Norwich bildade han den första själfständiga separatistförsamlingen i England. 1581 utvandrade hela den lilla församlingen med sin pastor till Holland, där den sedan blef utgångspunkten för independentrörelsen. B. själf återvände snart till England, råkade genom sin excentricitet i kollisioner, som medförde en tids fängelse 1586. Måhända blef B. härunder sinnesrubbad; i alla händelser slutar härmed hans historiskt betydelsefulla verksamhet. Hans följande lif visar en abnorm ombytlighet och medförde bekantskapen med nya fängelser (32 gånger) eller kanske därhus, tills han på 1630-talet afled. (Hj. H—t.)

Browne [bräu'n], William, engelsk skald, f. 1591, d. omkr. 1643, studerade en tid juridik, omtalas sedan som informator för en ung adelsman och tyckes därefter ha egnat sig uteslutande åt författarskap. B. var en på sin tid ganska uppburen författare i Spensers pastorala diktart. Af hans förmästa arbete, *Britannia's pastorals*, utkom 1:a delen 1613, 2:a 1616, 3:e först 1852. Bäst äro där hans naturbeskrifningar från Devon, handlingen är ytterligt tunn, och de många allegorierna verka störande. En samling ekloger, *The shepherds pipe*, utgaf han 1614. B:s känsliga naturskildringar ha påverkat Milton och i senare tider Keats. Han anses af Bullen vara författare till det berömda epitaftet öfver grefvinnan af Pembroke, hvilket vanligen går under Ben Jonsons namn. Samlade utgåfvor B:s verk 1688 i 2 bd af W. C. Hazlitt. Jfr Moorman, "William B., his Britannia's pastorals" (Strassburg 1896). V. S—g.

Browne [bräu'n], sir Thomas, engelsk läkare och skriftställare, f. 1605, d. 1682, tog efter vidsträckt utrikesresor sin medicine doktorsgrad i Leiden och bodde sedan 1637 som läkare i Norwich. B:s litterära storverk, *Religio medici*, skrefs (på engelska) omkr. 1635, utkom i tjufttryck 1642 och i en af författaren autoriserad upplaga 1643. Det väckte oerhördt upseende, öfversattes genast till latin och snart äfven till holländska, tyska och franska. I ett djärf, ofta poetiskt, stundom dunkelt och pedantiskt språk ger B. där en psykologiskt intressant, religiös och filosofisk trosbekännelse, där skepticism och uppenbarelsetro på ett egendomligt sätt möta sida vid sida. Boken hör till den äldre engelska prosans klassiska arbeten, och dess stil har öfver starkt inflytande på Samuel Johnson och Ch. Lamb. Bland B:s öfriga arbeten märkas *Pseudodoxia epidemica or enquiries into vulgar errors* (1646), en humoristisk vidräkning med tidens vidskepliga folktror, samt *Hydrotopia or urn burial* (1658), en antikvarisk skildring af olika folks begrafningsätt, med inströdda, i engelsk litteratur öfverträffadt majestätiska betraktelser om död och odödlighet. En samlad upplaga af B:s arbeten i 4 bd utgafs 1835—36 af S. Wilkin (förkortad uppl. i 3 bd 1852); af "Religio medici" utgaf Greenhill en kritisk upplaga 1881. V. S—g.

Browne [bräu'n], 1. Georg B., riksgrefve, rysk fältherre och ämbetsman, föddes 1698 i Limerick på Irland och tillhörde en gammal irländsk adelssläkt. 1730 ingick han i rysk krigstjänst och deltog därefter i Rysslands alla krig till 1762. I träffningen vid Grozka (1739) råkade han i turkisk

fångenskap och hade tre gånger blifvit såld som slaf, då slutligen franska sändebudet i Konstantinopel, på ryska regeringens anhängan, förskaffade honom friheten. B. deltog sedan såsom generalmajor i kriget mot svenskarna 1742. Under sjuariga kriget blef han svårt sårad i slaget vid Zorndorf (1758). Peter III utnämde B. till fältmarskalk och bestämde honom till öfverbefälhavare i det tillämnade kriget mot Danmark, men då han gjorde föreställningar mot det opolitiska och orättvisa i detta krig, föll han i onåd och förvisades. Innan B. hann afresa, kom han likväl åter i ynnest och utnämndes till generalguvernör öfver Livland (1762), en befattning som han med heder skötte under trettio år. Sedan 1775 var han därjämte generalguvernör öfver Estland. Kejsar Josef II utnämde honom 1779 till tysk riksgrefve. Han dog i Riga 1792. Se "Histoire de la vie de George de Browne" (Riga 1794).

2. Maximilian Ulysses B., den föregående frände, riksgrefve, österrikisk fältmarskalk, f. i Basel 1705, deltog med sådan utmärkelse i österrikisk-turkiska kriget 1737—39, att han blef utnämnd till fältmarskalklöjtnant. I de schlesiska krigen (1740—42 och 1744—45) stred han utan framgång mot Fredrik II; under österrikiska arföljdskriget (1741—48) vann han däremot flera segrar öfver de franska och spanska trupperna i Italien. 1749 blef han ståthållare i Siebenbürgen, 1751 generalbefälhavare i Böhmen och 1753 fältmarskalk. Vid sjuariga krigets utbrott (1756) utrustade B. skyndsamt en här, men besegrades af Fredrik II i slaget vid Lobositz (1 okt. s. å.). I slaget vid Prag 6 maj 1757 fick han ett svårt sår och dog kort därefter. Se "Zuverlässige Lebensbeschreibung des grafen von Browne" (1757).

Browne [bräu'n], Patrick, engelsk botanist, f. 1720, d. 1790, skref *The civil and natural history of Jamaica* (1756). Hans herbarium "af 1,000 rare växter", under sju år samladt på Jamaica, inköptes 1758 af Linné för 600 daler. (T. K.)

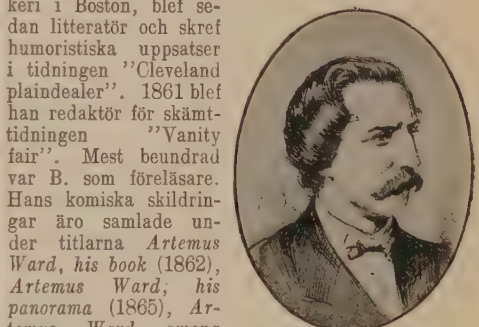
Browne [bräu'n], Felicia D., engelsk författarinna. Se Hemans.

Browne [bräu'n], sir Thomas Gore, brittisk militär och koloniguvernör, f. 1807, d. 1887, inträdde 1824 i armén, deltog 1834 som major och t. f. befälhavare för sitt regemente med utmärkelse i första afganska kriget samt utnämndes 1851 till öfverste och guvernör på St Helena. 1854 utsågs han till guvernör på Nya Zeeland och öfvertog i sept. 1855 detta under rådande stridigheter med maorierna synnerligen ansvarsfulla ämbete. Under hans ämbetstid utbröt 1860 det andra maorikriget, delvis föranlett genom en olyckligt formulerad proklamation, genom hvilken B. sökte med stränghet undertrycka upprorsrörelsen. B. utvecklade under svåra omständigheter mycken kraft vid dess kufvande, men regeringen ansåg klokast att ersätta honom med den förnämste kännaren af maorifolket, sir George Grey, hvilken i dec. 1861 aflöste B. Denne var därefter åren 1862—68 guvernör i Tasmanien och adlades 1869. Jfr Jenks, "History of the australasian colonies" (1896). V. S.—g.

Browne [bräu'n], Hablot Knight, engelsk konstnär, bokillustratör, f. 1815, d. 1882, är mest bekant genom de illustrationer han under pseudonymen Phiz lämnade till originalupplagorna af ett hertal bland Dickens' arbeten. B:s förbindelse med

Dickens började 1836, då denne sökte en efterträdare till artisten R. Seymour som illustratör i den nyss påbörjade serien "The Pickwick papers". B:s godmodigt humoristiska teckningar samverkade kraftigt med Dickens' text till den enastående popularitet boken genast vann inom den engelsktalande världen. B. knöt personliga vänskapsband med Dickens, och de företogo tillsammans flera studieresor. Han illustrerade sedan Dickens' böcker intill "A tale of two cities" (1859). Bland de Dickens-karaktärer B. bidrog att göra lifvande förtjana framhållas Sam Weller, Micawber och David Copperfield. B. illustrerade äfven Ch. Levers och H. Ainsworths arbeten. Hans artistiska verksamhet blef 1867 till följd af ett slaganfall nästan hämmad. Jfr F. G. Kitton, "Phiz, a memoir" (1882) och "Charles Dickens and his illustrators" (1899).

Browne [bräu'n], Charles Farrar, amerikansk humorist, bekant under pseud. Artemus Ward, f. 1834 i Waterford (Maine), d. 1867 i Southampton. Han var först sattare på ett boktryckeri i Boston, blef sedan litteratör och skref humoristiska uppsatser i tidningen "Cleveland plaindealer". 1861 blef han redaktör för skämttidningen "Vanity fair". Mest beundrad var B. som föreläsare. Hans komiska skildringar äro samlade under titlarna *Artemus Ward, his book* (1862), *Artemus Ward; his panorama* (1865), *Artemus Ward among the mormons* (1866), *Artemus Ward among the fenians* och *Artemus Ward in London* (1867). Hans *Complete works* utkommo illustrerade i London 1875, med biografi af M. D. Landon, samt i New York 1898. — Skisser af B. finnas öfversatta i "Amerikanska humorister" af C. R. Nyblom (1874).

Brownhill [bräu'n-hil's], stad i engelska grefsk. Stafford, 15 km. n. ö. om Wolverhampton. 15,252 inv. (1901). Kolgrufver och järnhyttor.

Browniani'smen [bräu-], ett medicinskt system. Se Brown (John, sp. 302).

Brownie [bräu'ni], egentl. "den lille brune", ett slags tomt, enligt folklön på Skottlands kuster och öar.

Browning [bräu'nj]. 1. Elizabeth Barrett B., den efterföljande hustru, född Barrett, Englands yppersta skaldinna, f. 6 mars 1806 (ej 1809) på Coxhoe hall i grefskapet Durham, d. 29 juni 1861 i Florens, var dotter till en godsegare, uppväxte i en leende landsbygd och röjde tidigt ovanliga själsåfvor. Vid åtta års ålder läste hon Homeros på originalspråket, de grekiske sorgspelsdiktarna blefvo sedan hennes favoriter, och flickan lärde sig latin, franska, tyska, spanska och italienska för att tillägna sig dessa språks litterära skatter, hvarjämte hon fick Shakspeare kär och vann förtrogenhet med engelska litteraturen alltifrån Chaucer. Bräckligt än var den kroppshydda, som omslöt hennes eldsjäl. Vid femton år skadade hon sin ryggrad genom ett fall från hästen och var därefter

aldrig stark till hälsan; sedan hon 1836 med familjen flyttat till London, förvärrades ett äldre bröstlidande genom bristning af ett blodkärl i ena lungan, och tre år senare blef hon alldeles nedbruten af sorg öfver en broders drunkning, så att hon i sex år måste lefva ett instängdtt sjuklingslif med utsikt att förblifva invalid.

Emellertid hade hon 1826 utsändt en anonym diktsamling och 1835 utgifvit en öfversättning af Aischylos "Fjättrade Prometheus" samt 1838 originaldikter under eget namn. Bunden vid sjuklägret, läste hon allt möjligt och väckte genom nya dikter stor uppmärksamhet. Med *The cry of*

the children, en gripande protest mot barns exploaterande i fabriks- och gruadrift, framkallade hon humaniserade lagbestämmelser i saken. Efter utgifvandet af två band *Poems* 1844 hälsades hon af kritiken som den främsta levande skaldinnan. Hennes största dikt däri, *A drama of exile*, afhandlar diffust, men med poetisk styrka dödens gåta och lidandets inträde i världen, på grundval af den bibliska berättelsen om syndafallets följder. Ur dödslängans skumma dal lyttes hon oförutsedt, sedan den sex år yngre skalden Robert Browning på egen ästund 1845 införts hos henne. Deras ömsesidiga uppskattning af hvarandras diktning utvöcklades snabbt till varm, ren kärlek; han lyckades på det fänkänsligaste vis smänigom häfva hennes förklarliga misstro till möjligheten af en förening dem emellan, och 1846 vigdes de i hemlighet (emedan hennes far, en hemdespot, aldrig skulle gifvit sitt samtycke), hvarefter de reste till Italien. I detta lands milda klimat fann hon snart den sökta boten. Makarna bosatte sig i Florens, där deras enda barn föddes 1849, och de tu voro från sitt bröllop till hennes död icke en enda dag åtskilda. Världen har aldrig skådat ett mera lyckligt mönsteräktenskap mellan två betydande konstnärer; allt under det att de ohämmadt utvecklade sina personligheter i det ideellas tjänst, sammansmälte de allt innerligare med hvarandra. Deras hem (Casa Guidi) i Florens blef en samlingsplats för intelligens, och de företogo därifrån kortvariga resor, äfven till fäderneslandet. 1850 utgafos Elizabeth B:s 44 sonetter med förklädnadstiteln *Sonnets from the portuguese*, i hvilka hon för sig själf under förlofnings tiden hade biktat sina kärlekskänslor med alla deras skiftningar. Genom föreningen af glöd och finaste kvinnlighet ej mindre än genom formens skönhet intager denna diktkrans en hedersplats bland allt hvad kvinnor skrivit om kärleken. I en större, bildstark dikt, *Casa Guidis windows* (utg. 1851), återger hon hänfördt sina intryck af det italienska folkets frihetsstrid. B:s ömma medkänsla för alla lidande eller förtryckta och hennes tro på det godas seger kommo henne att framgån på det lifligaste omfatta Italiens sak, och äfven genom ärliga ord mot den engelska egennytan och själftråffardigheten ställde hon sig i ledet af de politiska indignations-

lyrikerna vid århundradets midt. Hennes största verk, *Aurora Leigh* (1856), en hel roman på blankvers, utgör en passionerad och på skönheter rik samtidsdikt, hvori hon ger form åt upphöjda åsikter om konsten och lifvet, om personlighetens rätt till utveckling samt modigt ger sig in på sociala frågor, som då voro nya. 1860 utgaf hon den politiska diktsamlingen *Poems before congress*. Hennes krafter förtärdes under de senare åren, och hon fick en skön, stilla död. Hennes graf redde på protestantiska kyrkogården i Florens, och staden ärade henne tacksamt genom en minnestafla, uppsatt på Casa Guidi. — Elizabeth B. var född skald, en lyriker med stark naturstämmning, dristiga, lyftade tankar och adelhet i känslan, lika eldig i sin förtrytelse öfver läghet och grymhet som i sin hängifvenhet för människoidealen. En fri blick på världen och en omfattande bildning gäfvö åt hennes diktning den suggestiva rikedom, som utgör ett af dess förnämsta behag. Formsinnet var icke lika starkt. Hon när emellanåt en lycklig koncentration, men blir gärna vidtsväfvande, och rytmerna förete mängen ofullkomlighet, ehuru hennes dikter ej sällan äro melodiskt vackra. Hennes milda, förändligade personlighet var under alla åldrar synnerligen intagande. — De bästa upplagorna af B:s diktverk äro en amerikansk i 5 bd, 1884, och en engelsk i 6 bd, 1890. Valda dikter finnas i Tauchnitz' edition (1872). Hennes samlade bref utgäfvos 1897, och breven mellan henne och Robert B. före giftermålet, utgifna 1899 af deras son, utgöra ett skönt minnesmärke. Monografier öfver Elizabeth B. äro skrifna af Ingram (1888) och Whiting (1899). Ellen Key har i "Människor" (1899; ny uppl. 1900) skildrat Elizabeth och Robert B.

2. Robert B., den föregående make, engelsk skald, en af de störste inom den psykologiska diktningen, f. 7 maj 1812 i Camberwell nära London, d. 12 dec. 1889 i Venedig. Han var son af en riksbankstjänsteman med konstnärliga och litterära böjelser och bräddes äfvenledes på sin mor, en mildhjärtad och musikalisk kvinna, dotter till en inflyttad tysk. B:s uppföstran var i hög grad egnad att framlocka hans speciella anlag. Han växte upp i så godt som fullständig frihet, en gosse med eldigt skaplygne, naturdyrkare och tidigt mottaglig för poesi, musik och målning. Hans utbildning försiggick hufvudsakligen autodidaktiskt; sin undervisning fick han förmåligast i hemmet, och hans vistelse vid universitet blef af kort varaktighet. Redan som barn skref han vers, diktade tioårig i patetisk Byron-stil och fullbordade tolfårig en diktsamling. Han slukade all lektyr, som han kom öfver, bl. a. Voltaires samtliga skrifter, Shakspeare och Shelley, hvars panteism han först efter några år frigjorde sig från. I åldern 14—16 år komponerade han musik, men afstod sedan därifrån och valde på allvar skaldebanan, då han var i den lyckliga belä-

genheten att ej behöfva egna sig åt något brödstudium. Han började uppsöka artistiska kretsar och fick teatervurm, men hemföll icke åt något bohemlif och bodde hemma hos föräldrarna i London ända till sitt giftermål. 1833 fick han tillfälle att besöka Ryssland. Han utgaf s. å. anonymt dikten *Pauline*, det enda efterklagsartade af hans verk; det bär märken efter hans Shelley-svärmeri och är tämligen kaotiskt i form och känslouttryck, men genialiskt och glödande. Fullt personlig, såsom den själstillståndens diktare han skulle blifva, framstod han i den dialogiska dikten *Paracelsus* (1835), ett försök till återupprättelse åt den beryktade forskaren, som han gör till en Faust-natur, kännetecknad af oryggelig sträfvan mot ett ideellt mål i trots af de frestelser, som ärelystnad och intelligenshögmöd ställt i hans väg. I *Sordello* (1840) är hufvudpersonen en italiensk medeltidsskald, som tragiskt slites mellan drömlif och verksamhetslust. B. tyckte sig tidigt med ångsan finna, att hans skriftsätt var för allmänligt och omständligt; för att koncentrera det strök han bort bindeord, relativpronomen o. s. v. samt pressade våldsamt ihop orden och satserna, liksom han äfven individualiserade sin stil genom att sky slita uttryck och massvis upptaga ovanligare ord; detta ledde till, att han ofta blef käft och svårfattlig. Längst är detta drivet i den nämnda "*Sordello*", där han äfven öfverdrifvit sin egenomlighet att underordna de yttre händelserna under själsmålningen, så att de förra endast antydningssvis skildras. På uppmaning af den berömda skådespelaren Macready skref B. ett för scenen afsedt drama, *Strafford* (uppf. 1837), som efterföljdes af flera dylika: *King Victor and king Charles* (1842), *The return of the druses* (1843), *A blot in the scutcheon* (uppfördt s. å.), *Colombe's birthday* (uppf. 1844), *Luria* och *A soul's tragedy* (1846). Han låter situationerna utgöra probersten på personernas sedliga halt, och det finnes godt om poesifyllda ställen i dessa skådespel, men de äro väsentligen läsdramer och slogo ej igenom. Ännu efter flera års offentlig diktarverksamhet var B. uppskattad af endast få män, sådana som Leigh Hunt, Carlyle och skalden Landor. Under sammanfattningstiteln *Bells and pomegranates* (hämtad från öfversteprästens klädnad med de därå anbragta klockorna och granatäpplena) utgaf han 1841—46 åtta dikterverk, bland hvilka det dramatiskt formade *Pippa passes* (1841) riktigt afslöjade hans rika originalitet. Han skildrar däri, hur en liten renhjärtad italiensk silkespinnarska heldagsledig råkar att på nyårsdagens morgon, middag, afton och natt gå sjungande förbi fyra helt olika grupper af människor, som just äro stadda i afgörande själskriser och af hennes sjungna verser hämta intryck till bättre sinne och handlings-sätt. Det sjunde verket i nämnda cykel var *Dramatic romances and lyrics*, smärre dikter af ofta brännande stark karakteristisk. Italien, där B. 1846 efter sitt giftermål bosatte sig (om äktenskapet se ofvan B. I) hade alltifrån två kortare besök, som han förut gjort där, blifvit så att säga hans själs hemland. Under sitt femtonåriga samlif med makan författade B. just ej mycket. I dikten *Christmas-eve and easter-day* (1850) utvecklade han sin af dogmer tämligen obundna religiösa trosbekän-nelse. In *a balcony* (1853) är ett drama om se-gnande kärlek, och i *Men and women* (1855), femtio

olika monologer mot historisk bakgrund, har man hans kanske yppersta verk, i en form, som blef hans säregnaste. Efter hustruns död, 1861, kufvade B. sin sorg och återflyttade med deras son till England, där han efter faderns död (1866) lefde i gemenskap med en afhållen syster. Dikterkylen *Dramatis personæ* (1864) fäste ny uppmärksamhet vid honom. 1868—69 utgaf han sitt största och ryktbaraste diktverk, *The ring and the book* (i 4 bd), som är för B. högligen kännetecknande. Innehållet rör sig om en italiensk rätttegång på 1600-talet med anledning af en upprörande mordtilldragelse, i det att en greve Franceschini har af svartsjuka mördat sin unga hustru och hennes fosterföräldrar. I tolf afdelningar framställes nu saken från olika synpunkter af brottslingen, det oskyldiga offret Pompilia, som ej genast alldid, hennes förkämpe den unge prästen Caponsacchi, sakförarna och domarna; allt, äfven det nyfikna folkets skvaller, är återgifvet med fotografisk noggrannhet, alltunder det att dock det psykologiska intresset förhårskar. Stora sträckor af dikten äro naturligen helt prosaiska, men höjdpunkter af sin diktarförmåga nådde B. här i teckningen af Pompilias passionerad ömma och rena själ, Caponsacchis berättelse samt den gamle påfvens gripande motiv som högste domare i saken. — Den nya generationen började köpa B:s arbeten. Han blef på gamla dagar allt sällskap-ligare och hyllades mycket, alltid bibehållande sin lislglädje och frimodiga fjärdlöshet. Till hedersdoktor kallades han af Cambridges universitet 1879, Oxfords 1882 och Edinburghs 1884. Han författade under detta skede oafbrutet, bl. a. *Prince Hohenstiel-Schwangau, saviour of society* (1871), där han förklädt och halft ironiskt låter Napoleon III i själfapologi belysa sin bana, *Fine art the fair* (1872), hvori erotisk ombytlig het och trohet originellt vägas mot hvarandra, *The inn album* (1875), som upp-höjer den stora kärlekslidelsen, och *Dramatic idyls* (1879—80), hvori skaldeiden ännu brinner lidigt. Sedan började ordrik och hårdknäckt metafysisk bortskyrma ingifvelsen. I *La Saisiaz* afhandlade han sin orubbliga tro på personlig fortvaro efter döden i naturlig anknytning till jordelifvet. Under de senare åren vistades han åter i Italien, hos sin son. Hans sista arbete var *Asolando: fancies and facts* (1889). Hans stoft fick en äreplats i West-minster abbey.

Som skald är B. energisk realist med idealistisk syn på världen och intager en aldeles egendomlig ställning. Hans egentligaste uttrycksform är ett slags dramatisk monolog, som möjliggör, att något visst själstillstånd kommer till samlat uttryck i ett afgörande ögonblick. Med stor och märkvärdig sympati förstår han att sätta sig in i betraktelse-sätten hos alla lefvande varelser, från de högst stående till de lägsta. Ytterst få skaldar ha åstadkommit ett så rikt galleri af individualiserade människokarakterer, hämtade från alla åldrar, kretsar och tidskeden samt ställda enhvar i sin troget tecknade miljö och återgifna med ofta rent af visionär styrka. Den måleriska ramen är därvid bisak för honom; hvad som egentligen intresserar honom såsom det verkligaste är det evigt mänskliga, tankar och lidelsers spel, olika lynnens växt, lifvets tragedi och komedi. Hans lugna sängmål höll sig däremot oberörd af politisk entusiasm liksom af

[illegible]

Den definitiva upplagan af B:s arbeten utgafs i 17 bd 1888—94; ett urval i 4 bd finnes i Tauchnitz' edition. Farnvall utgaf "Browning bibliography" (1883) och Berdoe "The Browning encyclopedia, a guide to the study of the works of R. B." (3:e uppl. 1897), hvarjämte amerikanen Corson lämnat en drölik inledning (4:e uppl. 1892). Den mest autentiska lefnadssteckning öfver B. utgafs 1891 af fru Sutherland-Orr, en af skaldens frästmeste vänner. Vidare äro monografier öfver honom skrifna af Symonds (1887), Fotheringham (s. 4.), Gosse (1890), Sharp (s. 4.), Jön Stefansson (Köpenh. 1891), Waugh (1900), Stanford Brooke (1902) och Chester-ton (1903). Se äfven lit. till B. I. B. F.

Browning society [brā'ning sōsai'ti]. See Brow-

Brownlow [bra'ni:lu]. William Gannaway, nordamerikansk politiker, f. 1805 i Wythe county, Virginia, d. 1877 i Knoxville, Tennessee. Började sin bana som dagbladsredaktör, var 1826–36 kringresande metodistpredikant, därpå hans populära be-

[illegible]

Brown-Sequard John-Eduard Charles V. född 12 Mars 1817 på en Mountain, död 14-11 med ålder 71 års samt egnade sig åt experimentera på sina delar morfologiska studier. Efter Napoleons statsöfver tog han sig 1842 till Amerika. År han vistades till 1846, då han åter, för några år, besökte sig i Frankrike. 1846—68 var han lärare vid sjukhuset för kirurgiker och anatomer i London. 1868—77 professor vid Harvard-universitet i Cambridge. 1877 återkom han till några år på ett till Frankrike, men utvalde

[illegible]

Brownska molekylär rörelsen [brau'n-], rört-
tynd. Se Brown (Robert), engelsk botanist.

Brown stout [brau'n stau't], eng. Se Porter.
Brownsville [brau'nsvil], stad i nordamerikanska
 staten Texas, 60 km från floden Rio Grande ut.

lopp i Mexikanska viken, midt emot den mexikanska staden Matamoros. 6,305 inv. (1900). Katolskt gymnasium. Betydlig handel. I Förenta staternas krig med Mexico egde 1846 strider rum vid B. 1880 blef staden nästan fullständigt förstörd af en orkan.

Brovåg, järnv. Se Vagnvåg.

Broxvik, fideikommissegendom i Östergötlands län, med hufvudgården belägen i Jonsbergs socken, vid Östersjön (Bosöfjärden). Fideikommisset omfattar 21³⁸/₄₄ mtl i Östergötlands län, Jonsbergs, Hårdshammars, Östra Husby, Kuddby, Östra Ny, Å och Drothems socknar, taxerad till 386,300 kr., samt 21¹/₂ mtl i Runtuna socken af Södermanlands län, tax. till 50,800 kr. Egovidden utgör omkr. 3,500 har, däraf 900 har åker och 2,600 har skogsmark. B. bebyggdes på 1600-talet till säteri under namnet B. (det hette förut Ribbingstorp) af frih. Åke Ulfsparre, som efter att hafva sålt sin egendom Broxvik i Grenna socken, Jönköpings län, i stället gjorde detta till stamgods. 1697 gick gården genom köp från släkten Ulfsparre till Gillis De Besche, hvilken dotterdotter Anna von Block (född v. Düben) lämnade egendomen till sin son kammarherre K. J. von Block, som 1795 gjorde hela godset till fideikommiss för sin systers sonson majoren J. K. Ridderborg med villkor att han jämte sitt eget namn äfven skulle bära namnet von Block. B. innehades sedermera af honom, hans broder, dennes måg, kammarherre L. A. F. G. von Röök von Block (f. 1807), och, då ätten von Röök med honom utgick på manssidan (1889), ärfdes fideikommissrätten af hans äldsta dotter, Betzy (d. 1905), gift med kammarherren, f. d. kaptenen Evert Taube (f. 1834, d. 1895), som därför kallade sig Taube von Block. Nuvärande innehafvare af fideikommisset är agronomen L. O. M. Taube von Block.

Brožik [brăjik], Václav, böhmisk målare, f. 1851 nära Pilsen, lärjunge till Piloty i München och Munkácsy i Paris, har målat realistiskt genomförda, stora historiebilder, mest ur Böhmens häfder. B. väckte upseende först på Parisutställningen 1878 med *Konung Ladislaus V:s ambassad till Karl VII af Frankrike* (nationalgalleriet i Berlin). Till hans bästa taflor höra vidare *Columbus vid Ferdinands och Isabellas hof* (i metropolitansmuseet i New York) och *Johan Hus inför kyrkomötet i Konstanz* (i Prag, rådhuset). Död 1901 i Paris. (G—g N.)

B. R. T., förkortning för *Britannicus*.

Bruat [bryä], Armand Joseph, fransk sjömilitär, f. 26 maj 1796 i Kolmar, inträdde 1811 i marinen, tjänstgjorde 1815 i Brasilien och Västindien, 1817—20 i levanten, därefter till 1824 vid Senegal och i Stilla havet samt deltog 1827 som skeppslöjtnant i slaget vid Navarino. 1829 fick han befälet öfver en brigg vid blockaden af norra Afrikas kust, men led 1830 skeppsbrott utanför Alger och blef tillfångatagen. Under fångenskapen lyckades han tillstålla amiral Duperré en plan öfver nämnda stad, hvilket i ej ringa mån bidrog till dess eröfning. Snart utväxlad, blef B. 1831 kapten, 1843 guvernör öfver Marquesas-öarna, sedermera öfver alla franska besittningar i Oceanien, samt Ludvig Filips kommissarie hos drottning Pomaré på Sällskaps-öarna, hvilken han snart förmådde till att erkänna Frankrikes protektorat. 1846 konter-amiral och 1848 marinprefekt i Toulon, bidrog han väsentligen att

hålla denna stad i tygeln under revolutionsdagarna. 1849—52 var B. guvernör öfver Martinique, Guadeloupe och underlydande. Dessa år befunno sig ännu i jäsning på grund af slafvarnas befrielse, men B. förstod att med kraftig hand både häfda negrernas frihet och hålla dem till arbete. 1852 blef han vice-amiral och medlem af amiralitetsrådet, kommanderade följande år en fransk eskader i Svarta hafvet och lyckades under Krimkriget göra de allierade väsentliga tjänster genom sina djärfva nattliga rekognosceringar nästan ända in i Sevastopols hamn, genom en lysande expedition till Asovskas sjön och genom eröfningen af Kinburn. Utnämnd till amiral, afled han 19 nov. 1855 på återresan till Frankrike.

Bruay [bryä]. 1. By i franska dep. Nord, vid Schelde. 4,205 inv. (1901). Stenkolsgruvor och industri. — 2. By i franska dep. Pas-de-Calais, vid Lave. 14,443 inv. (1901). Stenkolsgruvor.

Bruce [brö's], gammal skotsk släkt af normanniskt ursprung. — 1. Robert B., 1210—95, lord af Annandale i Skottland och innehafvare af stora besittningar i England, uppträdde 1286, vid Alexander III:s död, som John Baliols medtäflare om skotska tronen. Edvard I af England afgjorde emellertid 1292 tvisten till Baliols förmån.

2. Robert B., den förres sonson, earl af Carrick, sedermera konung af Skottland (1274—1329). Efter att först hafva stridt på engelsmännens sida mot sina egne landsmän, beslöt B. efter Wallaces afrättning (1305) att förfäktas sina anspråk på tronen och uppträda som kämpe för Skottlands oafhängighet. 1306 blef han krönt i Seone till konung af Skottland, sedan han på sin väg dit mördat John Comyn, Skottlands förre regent och det engelska partiets hufvudman, i kyrkan i Dunfries. Vål måste han till en början fly till de västra högländerna och till en ö utanför irländska kusten, men återvände därefter till fastlandet, samlade sina anhängare och förde nu kriget mot engelsmännen med större framgång, så att han under åren 1307—13 lyckades bemäktiga sig alla slott, som engelsmännen innehade i Skottland, utom Stirling. Hans framgång berodde till stor del på Edvard II:s slapphet och dennes strider med de engelska baronerna. För att rädda Stirling gjorde Edvard en ansträngning och inföll med 100,000 man i Skottland; den skotska hären var blott en tredjedel så stor som den engelska, men Bruces och hans medhjälpare Douglas' och Randolphs öfverlägsna ledning gjorde, att skottarna vunno den stora segern vid Bannockburn 24 juni 1314, ryktbar i krigshistorien såsom det första slag, där fotfolk segrade öfver en riddarhär. Genom denna seger tryggades både Skottlands själständighet och B:s makt. År 1315 antogs af skotska parlamentet en tronföljdslag för riket, enligt hvilken kronan efter utlocknandet af B:s manlige arvingar skulle tillfalla hans dotter Marjory och hennes afkomlingar. Hon äktade kort därpå Walter, ärfilig steward af Skottland, och deras son, Robert II, blef den förste konungen af Skottland af huset Stuart. 1322 inföll Edvard II åter med en stor här i Skottland, men måste draga sig tillbaka med oförrättadt ärende. 1323 ingick B. för tretton år ett stillestånd med engelsmännen, i hvilket han erkändes som konung af Skottland, men 1327 upplammade striden på nytt, i det att skottarna gjorde ett infall i England, af hvilket följtåg

Froissart lämnat en liflig skildring. Slutligen blef, 1328, en fred sluten, genom hvilken Skottlands själfständighet erkändes. Under B:s regering hölls 1326 det första skotska parlament, om hvilket man säkert vet, att ombud för städerna närvarit. B. var icke blott en tapper kämpe och en skicklig härförare, utan äfven en klok regent, en vis lagstiftare och en för sin tid ovanligt mild och human man. Han dog 1329 af spetsläska. Jfr Maxwell, "Robert the B. and the struggle for scottish independence" (1897).

3. David B., 1324—71, den förres son, konung af Skottland, efterträdde sin fader, men fördes, sedan Edward Baliol landstigit i Skottland 1332, till Frankrike 1334. 1341 återkom han till Skottland, hvarifrån engelsmännen blifvit fördrifna, och återtog regeringen. 1346 började han krig med England, men blef slagen och tillfångatagen i slaget vid Neville's cross s. å. 1357 återvann han friheten. Hans återstående regering är utan viktiga tilldragelser. Vid hans död tillföll kronan enligt den gällande arföfödsordningen Robert II, den förste skotske konungen af huset Stuart. H. A.—n.

Bruce [brō's], Jakob Vilimovitj, greve, rysk general, f. 1670, var son af en till Ryssland på 1650-talet invandrad skotte. Han egnade sig tidigt åt matematikens studium, hvilket han sedan idkade hela sitt lif, blef 1698 ingenjöröficer och gjorde efter slaget vid Narva (1700) tjänst såsom generalfälttygmästare och inlade synnerligt stor förtjänst om det ryska artilleriets utbildning. 1705 blef han generallöjtnant. B. var med vid Schlusburg (1702), Nyenskans (1703), Narva och Ivanogorod (1704), Kalicz (1706), Ljesna (1708), där han kommanderade vänstra flygeln, Poltava (1709), Riga (1710) och Prut (1711), kommanderade de förenade rysk-dansk-sachsiska arméernas artilleri i Pommern och Holstein (1712—13) och slutade därmed sin krigarbana. B. utnämndes 1717 till president i bergs- och manufakturkollegiet samt till senator. Han skickades såsom förste minister 1718 till kongressen på Åland och sedermera till underhandlingen i Nystad, där han var med om att under teckna freden 30 aug. 1721. B. lämnade 1726 statsjämbuden och dog på ett af sina gods 19 april 1735. Han utgaf och öfversatte åtskilliga läroböcker i sin vetenskap. — Hans broder Roman Vilimovitj B., f. 1667, d. 1720 såsom ledamot af krigskollegiet, blef 1704 öfverkommandant i Petersburg och förde befäl mot Majjell och Lybecker. Han medverkade till Viborgs eröfring och intog Keksholm (1710) samt befordrades därefter till generallöjtnant. (L. W. son M.)

Bruce [brō's], James, engelsk resande, f. 1730, d. 1794, bedref i sin ungdom vinhandel i Spanien, kom därunder att studera arabiska och abessiniska samt blef sedan konsul i Alger. Efter att under ett par år hafva innehaft denna befattning och dessutom utfört viktiga arkeologiska undersökningar, begaf han sig 1768 till Egypten. Han lyckades där genom insikter i läkekunsten och astrologien förskaffa sig anbefallningar till sjeriffen af Mekka, den abessiniske regeringschefen, armeniernas patriark i Abessinien m. fl. viktiga personer och begaf sig 1769 öfver Röda hafvet till Abessinien, som då på 150 år varit så godt som obesökt af européer. Han förvärfvade sig där en viss betydelse och erhöill till och med en förläning. Inblandad i landets inre

stridigheter, upplefde han många äfventyr, under hvilka han uppnådde Blå Nilens källa. 1772 återkom han till Egypten och följande år till England. B. utgaf 1790 i 5 volymer sina reseskildringar, *Travels to discover the sources of the Nile*, hvilka äfven innehålla afhandlingar om Abessiniens äldre historia, Egypten m. m. En ofullständig autobiografi är intagen i de senare upplagorna. G. Stg.

Bruce [brō's]. 1. Thomas B., earl af Elgin och Kincardine, engelsk diplomat och konstsamlare, f. 1766, d. 1841, inträdde 1785 i armén och avancerade där till generalmajor samt användes flitigt i diplomatiska värf. 1799 sändes han som ambassadör till Konstantinopel och förstod att begagna denna sin ställning till befrämjande af den äldre grekiska konstens studium. Han lät bl. a. på egen bekostnad den neapolitanske målaren Lusieri jämte flera teknare och modellörer på resor i Grekland uppmäta och ateckna de förnämsta ruinerna samt erhöill 1801 af turkiska regeringen rätt att låta afgjuta skulpturerna på Parthenon samt borttaga "stenstycken med gamla inskriptioner och bilder". Ursprungligen var detta sistnämnda ej hans afsikt, men han ansåg de turkiska myndigheternas vanvård af dessa ruiner berättiga en dylik åtgärd. Efter sin afresa från Konstantinopel 1802 besökte han Grekland och inköpte en mängd statyer, arkitektoniska prydnader och andra minnesmärken från den grekiska konstens storhetstid. Vid sin hemresa till England 1803 lät B. inpacka de konstsamlingar han hopbragt; en del inskeppades på ett fartyg, som grundstötte vid Korfu, så att de dyrbara konstsakerna måste upptagas från vraket genom dykare, andra lågo länge inpackade i Aten och Peiraieus och beslagtogs 1807 delvis af fransmännen. B. kvarhölls under hemresan länge i Frankrike af Napoleon samt blef efter hemkomsten anklagad för vandalism, roflustnad och oohederlighet. Bland hans vedersakare märktes lord Byron (i "Childe Harold"). B. utgaf till sitt försvar *Memorandum on the subject of the earl of Elgin's pursuits in Greece* (1810) samt anordnade i London, sedan ändtligen alla hans samlingar 1812 dit ankommit, en utställning af dem (de s. k. "Elgin marbles"), hvarvid kritiken förstummades. Hela samlingen inköptes 1816 af engelska staten för 35,000 pd st. (omkr. 630,000 kr.), ungefär halva summan af B:s kostnader för samlingarnas äväga-bringande, transport och uppställning, samt införlivades med British museum. B. användes ej mera i statstjänst, men var till sin död skotsk val-peer och en af nämnda museums kuratorer. Se vidare British museum och Elgin marbles.

2. James B., earl af Elgin och Kincardine, den föregående son, brittisk statsman, f. 20 juli 1811, blef 1841 som "liberal-konservativ" medlem af underhuset, men öfvergick s. å. till följd af faderns död till öfverhuset och sändes 1842 som guvernör till Jamaica, där han kraftigt verkade för sockerodlingens utveckling och negerbefolkningens uppfostran. 1847 efterträdde han lord Cathcart som generalguvernör öfver Canada och sökte där förverkliga den koloniala själfstyrelse hans svärfader, lord Durham, 1839 påyrkat i sin berömda "report" (se Canada). Under B:s guvernörstid i Canada (1847—54) lades också där den fasta grundvalen till ett med riksenheten förenligt, fullt parlamentariskt styrelsesätt. Dyringarna efter 1837 års uppror hade

ännu ej lagt sig, och då B. sanktionerade en lag om skadestånd för under upproret lidna förluster, framkallade detta bland Öfre Canadas lojalister ytterlig harm, som tog sig uttryck i ett tumult i Montreal, hvarunder parlamentshuset nedbrändes och B:s lif var allvarsamt hotadt (25 apr. 1849). Hans fasta och försonliga hållning dämpade emellertid till sist partimotsatserna, och Canada gick under hans administration i materiellt hänsenande framåt med stora steg. Med Förenta staterna afslöt han 1854 ett ömsesidighetsfördrag. 1857 sändes B. till Kina för att bilägga mellan detta rike och England uppkomna tvister ("Arrow-affären", se Kina). På utresan gjorde han den indiska regeringen en ovärderlig tjänst genom att låna sin trupperskort åt generalguvernören Canning för seapoys-upprorets bekämpande. Sedan förhandlingar med Kina visat sig fruktlösa, tilltvang sig B. med vapenmakt afslutande af det för England synnerligen fördelaktiga fördraget i Tientsin 1858. Han afslöt sedan äfven ett handelsfördrag med Japan, enligt hvilket vissa hamnar öppnades för europeiska handelsmän. Efter hemkomsten till England 1859 ingick B. som generalpostmästare i Palmerstons ministär, men sändes redan 1860 åter till Kina, där krig ånyo utbrutit, sedan kinesiska regeringen vägrat ratificera Tientsinfördraget. Med hjälp af franska trupper besatte B. Peking, hvarefter fördraget ratificerades och kinesiska regeringen nödgades medge upprättandet af utländska maktens legationer i Peking. Det var under denna B:s mission, som det kejserliga sommarpalatset i Peking brutalt nedbrändes som represalier för mordet på ett par af beskickningens medlemmar. På våren 1862 öfvertog B. efter Canning vice-konungabefattningen i Indien. Han egnade sig med mycken iver åt sina nya värf samt företog omfattande resor för att studera indiska förhållanden, men bröts snart till halsan af strapatserna och afled i Dharmasala (i Punjab) 20 nov. 1863. Stark plikt-känsla och praktiskt sinne präglade hela hans statsmannabana; personligen var han en djupt religiös och varmt känslofull natur. Jfr "Letters and journals of James, eighth earl of Elgin" (1872).

3. Victor Alexander B., earl af Elgin och Kincardine, den föregående son, brittisk statsman, f. 1849, tillhör i enlighet med sin släkts whig-traditioner det liberala partiet, inträdde våren 1886 som hofskattmästare och minister för offentliga arbeten i Gladstones tredje ministär, men afgick med denna redan i aug. s. å. B. var 1894—99 vice-konung i Indien och inlade därunder mycken kraft vid bekämpande af de pestepidemier och den svåra hungersnöd, som dessa år hemsökte Indien. Under hans ämbetslid verkställdes 1899 Indiens öfvergång till guldmyntfot. B. har sedan upprepade gånger varit ordförande i viktiga kungliga kommissioner (undersökningskommissionen om sydafrikanska kriget 1902—03, kommissionen om den skotska kyrkokrisen 1904—05). V. S.—g.

Bruce [brʊs], John, engelsk historieforskare, f. 1802, d. 1869, var först jurist, men egnade sig från 1840 uteslutande åt historiska arbeten. B. var en af grundläggarna af "Camden society" och inledde dess historiska publikationer genom utgifvandet af "The historie of the arrivall of Edward IV" (1838). För "Camden society" utgaf han äfven bl. a. "Correspondence of Rob. Dudley, earl of

Leycester" (1844), "Verney papers" (1845) och "Liber famelicus of sir James Whitelocke" (1858). B. var äfven vice-president i "Society of antiquaries" och lämnade flitigt bidrag till dess "Archeologica". Hans förnämsta editionsarbete är "Calendars of state papers. Domestic series. Charles I, 1625—1639" (för engelska riksarkivets räkning utg. i 12 bd 1858—71, sista bandet fullbordadt af W. D. Hamilton). En tid var B. äfven redaktör för "Gentleman's magazine". V. S.—g.

Bruce, Robert Edward, vanligen kallad Bruce-bej, militär, magnetisör, f. 1802, tillhörande en svensk adlig gren af den skotska ätten Bruce, var först sergeant, blef 1822 beridare vid kungl. stallet i Stockholm, ingick sedermera som löjtnant i brasiliansk tjänst och dog 1858 i Stockholm som turkisk öfverste med titeln bej, efter en äfventyrlig lefnad. Han var en beslutsam, oblyg, lättsinnig och obildad man. Sin enda betydelse hade han såsom magnetisör. Jfr B. Schöldström, "Zigzag" (1895).

Bruce [brʊs], John Collingwood, engelsk fornforskare, f. 1805, d. 1892, studerade först till presbyteriansk predikant, egnade sig från 1831 åt lärarverksamhet i sin faders skola och förestod själf denna skola 1834—63. Hans egentliga lifsintresse var emellertid studiet af romerska byggnadslämningar i norra England, särskildt "den romerska muren", till hvilken han under 40 år företog årliga forskningsresor. Hans mest betydande arbeten äro *The roman wall* (1851, 3:e uppl. 1867), *The Bayeux tapestry elucidated* (1856) och *The wallet book of the roman wall* (1863; under titeln *Handbook of the roman wall* flera gånger omtryckt, 4:e uppl. 1895). För Newcastle's fornminnesförenings räkning utgaf han 1870—75 *Lapidarium septentrionale*, en beskrifning öfver norra Englands minnesmärken från romartiden. V. S.—g.

Bruce [brʊs], Henry Austin, engelsk politiker. Se Aberdare.

Bruce [brʊs], Alexander Hugh, baron Balfour of Burleigh, brittisk politiker, f. 13 jan. 1849, tillhör en gammal skotsk familj, som 1716 till följd af den jakobitiska resningen miste sin peersvärdighet, men fick den återställd 1869. B. är en af det konservativa partiets ledare i Skottland och en af landets störste jordegare. 1889—92 var han parlamentarisk sekreterare i handelsdepartementet och 1895—1903, som minister för Skottland, medlem af det unionistiska kabinettet, men afgick, enär han som utpräglad frihandlare hvarken kunde gilla Chamberlains eller Balfours tullpolitiska planer. B. har flitigt anlåtits som medlem eller ordförande i kungliga kommittéer. Sedan 1900 är han kansler för St Andrews-universitetet i Edinburgh.

Brucea Müll., bot. Se Simarubaceæ.

Bruce-bej. Se Bruce, R. E.

Bruch, Johann Friedrich, elsassisk teolog, f. 1792 i Pirmasens, Rhen-Pfalz, blef 1821 professor vid protestantiska seminariet i Strassburg och verkade äfven som predikant och medlem af den lutherska kyrkostyrelsen i Elsass. Han blef efter Frankturfreden det tyska universitetets i Strassburg förste rektor och dog därstädes 1874. B. tillhörde som teolog en spekulativt rationalistisk riktning och utgaf bl. a. *Lehrbuch der christlichen sittenlehre*

(1829—32), *Etudes philosophiques sur le christianisme* (1839) och *Die theorie des bewusstseins* (1864). Efter hans död utgäfvos hans självbiografiska arbeten *Kindheit- und jugenderinnerungen* (1889) och *Wirksamkeit in schule und kirche 1821—1872* (1890). Jfr lefnadsteckning af Gerold (1893).

Bruch, Max, tysk tonsättare, f. 1838 i Köln, blef 1865 musikdirektör i Koblenz, 1867 hofkapellmästare i Sondershausen, 1878 dirigent för Sterns

sångförening i Berlin, 1880 direktör för filharmoniska sällskapet i Liverpool, 1883 ledare af orkesterföreningen i Breslau och 1891 kompositions lärare vid akademien i Berlin. 1903 blef han ledamot af musikaliska akademien i Stockholm. Hans kompositions verksamhet omfattar arbeten af alla arter: pianostycken, kamarmusik, symfonier, sånger; men han har egentligen blifvit berömd genom sin första violinkonsert och sina körverk: *Schön Ellen*, *Scenen aus der Frikholssage*, *Scenen aus der Odyssee*, *Dithyrambe*, *Achilleus*, *Salamis*, *Normannenzug* m. fl. Han skref äfven oratoriet *Arminius* (1875) samt operorna *Loreley* (1863) och *Hermione* (1872) m. m. B. räknas som en af de märkligare tyske körkompositörerna. Hans musik utmärker sig icke för något djup, men väl för enkelhet, praktiskt sättning och klangverkan. A. L.

Bruche [brýʃ]. Se Breusch.

Bruchsal, stad i Baden, n. ö. om Karlsruhe, vid Saalbach och vid järnvägs knuten Mannheim—Konstanz, B.—Germersheim och B.—Bretten. 13,555 inv. (1900), däribland 3,747 evangeliska. B. har en evangelisk och 4 katolska kyrkor, ett slott i rokokostil, ett gymnasium, en realskola, en handelskola m. m. samt en rätt betydande industri (maskiner, tobak, cigarrer, cement, brännvin, tegel). B. egdes sedan 1056 af biskoparna af Speier, som ofta bodde där och som ligga begrafna i S:t Peterskyrkan i B. Det kom 1802 till Baden.

Brucin, kem. farm., en alkaloid, som af de franske kemisterna Pelletier och Caventou 1819 upptäcktes i barken af *Strychnos nux vomica* L., räffaketrädets, och som äfven är funnen i räffakakor och några andra droger ur familjen *Loganiaceæ*, t. ex. i den s. k. S:t Ignatiusbönan, af *Strychnos Ignatii* Bergius. Sitt namn, brucin, erhöll gifvet därpå, att man oriktigt antog dess moderdrog hufvudsakligen från en *Brucea*-art. Brucinet är en stark bas, kristalliserar i prismer eller blad, smakar ytterst bittert och löses mycket lättare i kokande vatten (1:150) än det närsläktade strykninet (1:2,500), likaså i sprit, men är olösligt i eter och smälter vid 178° C., utan att sönderdelas. Vid fuktning med koncentrerad salpetersyra antager det, liksom dess salter, en mörkbrd färg. Brucinet är mycket giftigt, ehuru betydligt svagare än strykninet; liksom detta framkallar det i giftig dosis anfall af häftig kramp (tetanus) i alla muskler, företrädesvis i ryggens och nackens, hvarigenom ryggraden böjes båglik bakåt.

Ryggmargens reflexretbarhet stegras i hög grad af gifvet, så att vid minsta vidröring af någon kroppsdel ett nytt anfall af tetanisk kramp framkallas. Jfr Stryknin och Tetanus. O. T. S.*

Bruck, Karl Ludwig, friherre von B., österrikisk statsman, f. 1798 i Elberfeld, d. 1860 i Wien, egnade sig först åt köpmansyrket och grundlade 1833 i Triest ångbåts- och försäkringsbolaget Österrikiska Lloyd, hvars förste direktör han blef. 1848 invaldes han i tyska nationalförsamlingen och utnämndes s. å. till österrikiska regeringens fullmäktige hos tyske riksförståndaren, ärkehertig Johan. Som handels- och arbetsminister i kabinettet Schwarzenberg-Stadion utvecklade han 1848—51 en energisk verksamhet i reformvänlig riktning, ömbildade sitt eget departement, införde handelsdomstolar och handelskamrar, afslöt flera viktiga handelsfördrag samt sökte utveckla landets hjälpkällor genom att förbättra kommunikationsanstalterna och afskaffa hindrande tullskrankor. När han 1849 å sin regerings vägnar slöt fred med Sardinien, begagnade han tillfället att också ingå ett handels- och sjöfartsfördrag med detta rike. I maj 1851 utträdde B., som 1849 upphöjts till friherre, ur kabinettet och återvände till direktörskapet för ”Österrikiska Lloyd”. Efter att 1852 och 1853 ha fört åtskilliga viktiga tullunderhandlingar med Preussen och tyska tullförbundet samt 1853—55 tjänstgjort som österrikiskt sändebud i Konstantinopel, hemkallades han i mars sistnämnda år och utnämndes till finansminister. Österrikes dåliga finanser finga emellertid genom 1859 års krig ett ytterst kännbart slag, och statskrediten sjönk på ett betänkligt sätt. B., som förgäfvos yrkat på genomgripande ekonomiska reformer, ville då genom politiska reformer söka en väg ut ur den finansiella nöden. Han öfverlämnade till kejsaren ett memorandum, under titeln *Die aufgaben Oesterreichs*, publicerad 1860, i hvilket han bl. a. förordade en representativ-författning för de särskilda kronländerna, alla trosbekännelsers likaberättigande och en nära anslutning till Tyskland. Men då samtidigt några högt stående personer beskyldde honom för delaktighet i de underslef, som general Eynatten begått under kriget 1859, anhöll B. om afsked och fick detsamma i onådiga ordalag 22 april 1860. Följande natt beröfvade han sig själf lifvet. Ett år efter hans död förklarade regeringen efter en på föranstaltande af hans vän, sedermera ministern v. Plener, företagen undersökning officiellt, att de mot honom riktade beskyllningarna voro orgrundade. J. Heller utgaf 1877 hans *Memoiren aus der zeit des Krimkriegs*.

Bruck an der Leitha, stad i Nedre Österrike, på gränsen till Ungern, vid floden Leitha. 5,134 inv. (1900). Nära staden, men på ungerska området, ega hvarje år stora militäröfningar rum. B. fanns redan i 3:e årh. e. Kr., under namnen *Muttenum* och *Leythe Pons*.

Bruck an der Mur, stad i Steiermark, vid Mürz' inflöde i Mur och vid österrikiska sydbanan, 487 m. ö. h. 7,595 inv. (1900). Järn-, trävaru- och pappersindustri.

Brucker, Johann Jakob, tysk skriftställare i filosofiens historia, f. 1696 i Augsburg, d. därstädes 1770. B:s mest betydande arbete, *Historia critica philosophiæ a mundi incunabulis ad nostram usque ætatem deducta* (5 bd, 1742—44; ny uppl.

1766—67), är det första på sitt område och har i mycket fått bilda grundval för efterföljarnas. Det vittnar om en för sin tid vidsträckt lärdom, men B. lägger den leibniz-wolfska filosofiens måttstock på alla andra läror. Af sitt stora arbete gjorde B. ett sammandrag, *Institutiones historiae philosophicae* (1747; ny uppl. 1791).

Bruckmann, Fredrik, en svensk i Paris under slutet af 17:e årh. verksam konstnär, som vann rykte genom i relief utförda emaljer. Han arbetade åtminstone 1695—99 och kanske ända framemot 1715 för Ludvig XIV:s räkning, förseende monarkens porträttbosor med dennes porträtt i emaljrelief. Hans lefnadsomständigheter äro för öfrigt okända. O. G.-g.

Bruckner, Anton, österrikisk tonsättare, f. 4 sept. 1824, d. 11 okt. 1896, var elev af Sechter och Kitzler, men utbildade sig hufvudsakligen autodiktiskt, blef domorganist i Linz 1855, hofkapellorganist samt professor i orgel, kontrapunkt och komposition vid konservatoriet i Wien 1868, universitetslektor där 1875 och filos. hedersdoktor 1891. Hans nio symfonier hafva blifvit mycket omtvistade och först på de senaste tio åren allmänare uppförda. De äro ett försök att öfverföra Wagners musikdra-

matiska stil på den absoluta instrumentalmusiken och lida brist på logik och begränsning, men ega glänsande och genialiska satser. Dessutom har B. komponerat kammarmusik, ett *Te deum*, mässor och manskörer (*Germanenzug* m. fl.) samt med stor framgång uppträdt som orgelspelare, äfven i Paris och London. I Stockholm introducerades han 1900 med sitt "Te deum" och sin *e-dur-symfoni*. — From katolik, entusiast för sin konst, lefde B. i Wien som ett original, oberörd af världsstadens buller, isolerad och oförstådd, komponerande endast "in Dei gloriam", men likväl förstående efter ett erkännande, som först efter hans död i fullt mått vardt honom beskärmt. "Jag skulle önska — säger Weingartner — en nyare symfonist med Bruckners fantasi och Brahms' kunskaper; det vore idealet". Biografi öfver B. skrefs af F. Brunner (1895). Ett monument öfver honom restes 1898 i Wien. A. L.

Brudanden, zool. Se Andfåglar, sp. 967.

Brudbloss. Se Blosshållare.

Brudbröds, bot. Se Spiræa.

Brudenell [brö'dnel], James Thomas, earl af Cardigan, engelsk militär, f. 1797, d. 1868, vann genom upprepade tjänsteköp rysk befördran på den militära banan, men var illa beröktad för sina ständiga tvister med regementskamrater, satt som lord B. i underhuset 1818—29 och ärfde 1837 earl-värdigheten. 1847 blef han generalmajor. I Krimkriget anförde B. den lätta brigaden af lord Lucans (se Bingham) kavalleridivision och företog med denna den berömda "dödsridten vid Balaklava" (25 okt. 1854). B. visade därunder stor personlig tap- perhet, men torde ha missförstått ordern om den

anfallslinje han skulle välja och därigenom bragts att uppoffra brigaden på ett omöjligt företag. Efter hemkomsten lät han emellertid fira sig som en hjälte och sökte t. o. m. på rättslig väg tysta de kritiker, som ifrågasatte det riktiga i hans handlingssätt vid Balaklava. Han blef generallöjtnant 1861. V. S.-g.

Brudfrämna. Se Brudsäta.

Brudkrans, **Brudkrona**, hufvudprydnad, som brudar bära på bröllopsdagen. En krans af blommor var brudsmücke redan hos romarna och betecknade brudens jungfrulighet. Efter kristendomens införande och sedan bruket att pryda äfven kyrkornas Maria-bilder med blomsterkransar under medeltiden öfvergått till deras smyckande med en gyllene krona, utlånades denna Mariakrona af kyrkan åt jungfrubrudar. Den fick däremot icke bäras af brud, som icke var jungfru, och det var stadgad strängt straff, ifall så skedde. I flera tyska länder består brudkronan af guldtråd, glasbitar och glitter, i Grekland och Serbien bära brudarna en stor filigranskrona, prydd med pärlor. I Sverige begagnas ännu på många ställen brudkronor af guld eller silver. Inom de s. k. högre klasserna brukar man emellertid förfärda denna prydnad af myrtenkvistar, liksom fallet i allmänhet är i västra Europa. I östra Europa, inom den grekiska kyrkan, inviges brudkronan af prästen och symboliserar fruktsamhet.

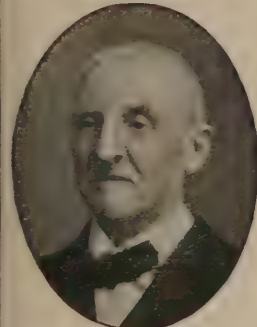
Brudkrona. Se Brudkrans.

Brudköp (isl. *brúðkaup*) var bland forntidens nordboar ett af namnen på bröllop och innebar uppfyllandet af de ekonomiska villkor, som blifvit träffade vid fastemålet (förlofningen). För att äktenskapet skulle vara fullt lagligt, måste nämligen, enligt ett gammalt uttryckssätt, hustrun vara *mundi keypt*, d. v. s. förvärfvad genom betalning till brudens målsman af ett belopp (isl. *mundr*), som efter bröllopet tillföll bruden. Vid förlofningen bestämdes hustruns hemgift (*heimanfylgja*) och hvad mannen i förhållande därtill skulle erlägga, eller den s. k. tillgiften (*tilgjöf*, *gagngjald*, *príðjungaauki*, *mundr*). Vid nämnda tillfälle träffades stundom också öfverenskommelse om morgongåifvan (*linfé*, *bekkjargjöf*), d. v. s. den gåfva, som mannen skulle gifva hustrun morgonen efter bröllopet. Jfr Bröllop, Vigsel och Äktenskap.

Brudmässa. Se Vigsel.

Brudsporre, bot. Se Gymnadenia.

Brudsäta (fsv. *brudsæta*), kvinna, som vid bröllop kläder bruden. Liktydigt är brudfrämna (fsv. *brúðframma*).

Brueghel [brögel], flamsk konstnärsfamilj, som var af största betydelse för 1500- och 1600-talens nederländska måleri. (Namnet stavas olika: Bruegel, Brueghel, Breugel, Breughel, men formen Brueghel användes vanligen såsom gemensamt släktnamn.)

1. **Peeter B. d. ä.**, kallad **Bond-Brueghel**, släktens stamfader, f. omkr. 1525 i byn Brueghel nära Breda, d. 1569 i Bruxelles, var elev af P. Coeck van Aelst i Antwerpen, blef mästare i därvarande målargille 1551 och återvände dit efter en studiefärd till Italien samt verkade som tecknare för kopparsticksgifvaren Hieronymus Cock, tills han 1563 gifte sig med sin lärares dotter och bosatte sig i Bruxelles. B. är den främste af 1500-talets nationelle nederländske konstnärer. Af bondestam, blef han lifvet igenom sin härkomst

trogen och såg på tingen med oförvillad folklig och nordisk syn, i en tid, då hans fleste landsmän satte Italiens konst och odling öfver allt annat och sträfvade att tillägna sig den. Om den öfliga Romafärden för honom blef af någon betydelse, var det endast i fråga om tekniken, formen. Hans teckningar för kopparstick äro dels fantastiska och satiriska framställningar, delvis i Boschs stil, men mera nyktert realistiska, mindre mystiska, dels landskap. Af dessa äro några storslagna färdeminnen från Alperna, andra flärdlösa studier från vandringar på landsbygden kring Antwerpen. Dessa af K. van Mander omtalade förströelse- och studieturer utgöra grundvalen äfven för mästarens människoframställningar. Ett stort antal skisser i Europas handteckningssamlingar (ett par äfven i nationalmuseum) vittna ännu om hur finkt och flitigt han återgaf de karakteristiska typer han mötte

Kirmess med dansande bondfolk.

ute i byar och gårdar. Först sent grep han till penslar och palett, åtminstone att döma af årtalen å hans bevarade daterade taflor. Den tidigaste af dessa, *Fastans och fastlagens strid*, i kejs. mu-

seet i Wien, är målad 1559. I hans målningar, till största delen befintliga i nyssnämnda samling, spårar man en utveckling från det miniatyrartade, illustrativa, brokiga och mångfaldiga till enhet och större stil. De förtjäna ur alla synpunkter att beaktas: ur kulturhistorisk, ur humoristisk, ur psykologisk och först och sist ur konstnärlig och konsthistorisk. Motiven äro någon gång fantastiska, ofta bibliska, men då realistiskt skildrade med 1500-talets tidsfärg, och slutligen hämtade direkt ur samtidslifvet, såsom marknader, bröllop, slagsmål o. s. v. Ypperst bland hans arbeten är den gripande, mästerligt komponerade och utförda temperamålningen *De blinde*, som leda *hvarandra till undergången*, i Neapels museum. Berömd är äfven hans *Kirmess med dansande bondfolk* i Wiens kejs. museum. Som figurmålare har B. sin viktiga historiska betydelse genom den fart och utveckling han förlänar det förut endast sakta spirande genremåleriet, och hans konstnärliga storhet ligger i underhållande berättargåfvor, skarp iakttagelse och karakteristik, djärft och träffande återgivande af rörelsen samt en lycklig, klar kolorit. Ej mindre framstående är han som landskapsskildrare, såväl i intima bilder som i storslagna naturscenerier. Han upptäcker och återger med förstående känsla det förut ej varnade eller framställda och gör årtidernas växlande atmosfär och klimat till föremål för ett intresserat studium. B. bildade ingen egentlig skola, men har skönjbart påverkat alla nederländska målare af nationell prägel, landskaps-, genre- och bibelskildrare i slutet af 1500- och början af 1600-talet samt indirekt äfven hela det holländska kabinettmåleriet. Han är äfven en af de mänskligt och konstnärligt mest fängslande och gifvande bekantskaper man kan göra bland de gamle mästarna. — I Sverige finnes, så vidt känt är, numera ingen originalmålning af B., men å Hammers auktioner i Köln 1893 såldes till en belgisk samlare en mycket intressant, hos K. van Mander omnämnd tafla af B:s hand: *Dulle Griete*, kommen ur kejsar Rudolf II:s konstkammare i Prag och drottning Kristinas galleri i Stockholm. Utom denna tafla egde Kristina fyra, som tillskrefvos B., nämligen: *Tre sofvande män i Schlaraffenland*, *Färaherde*, *Marknad* och *Sankt Jöran*. En af dessa medförde hon vid sin resa från fosterlandet, sannolikt den förstnämnda, som i så fall torde vara identisk med en äkta P. Bruegheltafla med samma motiv hos R. v. Kauffmann i Berlin.

Litt.: Henri Hymans, "Pierre Brueghel le vieux". i "Gazette des beaux arts" (1890—91), Ax. L. Romdahl, "Pieter Brueghel d. ä." i "Jahrbuch der kunstsamml. des allerh. kaiserhauses" (bd XXV, h. 3, 1905), Pol de Mont, "Pieter Brueghel I, l'homme et son œuvre" (s. å.), samt R. van Bastelaer och Georges H. de Loo, "Peter Bruegel l'ancien. son œuvre et son temps" (s. å.). A. L. R. O. G.—g.

2. **Peeter B. d. y.**, kallad **Helvetes-B.**, den föregående son, f. 1564 i Bruxelles, d. 1638 i Antwerpen, sysselsatte sig hufvudsakligen med att mer eller mindre fritt kopiera sin faders bilder. En af de bästa af dessa målningar är den förtäfliga, Stockholms högskola tillhöriga, i Prag 1648 tagna, 1630 utförda taflan *Bondfolk, öfverfallet af soldater*, som med sin storstilade teckning af figurerna och sitt modernt hållna åkerlandskap i höst-

stämning är af desto större värde som faderns originalmålning gått förlorad.

3. Jan B. d. a., kallad Sammets-B., den föregående broder, f. 1568 i Bruxelles, d. 1625 i Antwerpen, var efter att först ha handledts af sin mormor, miniatyrmålariinnan Marie Verhulst, elev af Peeter Goetkint d. ä. i Antwerpen, där han efter sin vistelse i Italien (1593—96) var bosatt. B., som egentligen var landskapsmålare, utförde med utomordentlig flit massor af sirligt, i blågrön ton hållna landskap i litet format, som han försåg med rikt staffage af figurer och djur med omväxlande bibliska och mytologiska motiv samt scener ur det samtida hvardagslivet. I Dresdens museum finnas omkr. 20, i Münchens 26, i Madrids mer än 50 o. s. v. I nationalmuseum finns blott en landskaps-

bild, som med säkerhet är af honom, *Landskap med landtäckar* (1609), men på Vanås i Skåne ses två, *Flodlandskap* och *Bondfolk på väg till marknaden* (båda 1607). Vid sidan af sin produktiva verksamhet för egen räkning, samarbetade B. med andra konstnärer, bl. a. med sin förtrogne vän Rubens. Så har han t. ex. i den sistnämnda "De tre gracierna"

i nationalmuseum målat landskapet och blomsterkorgen. Han var nämligen äfven en skicklig blomstermålare, ja, af vägbrytande betydelse, såsom framgår af hans präktiga *Vas med blommor och insekter* i nationalmuseum, och lärare åt D. Seghers. Därför togs hans färdighet att måla staffagefigurer i anspråk inom kamratreksten. Så målade han t. ex. ofta figurer i Josse-de Mompers landskapsbilder; omvänt målade Rubens, H. van Balen och andra ibland figurerna i hans egna landskap.

4. Peeter B. den yngste, son till B. 2, f. 1589, var en obetydlig artist, som svagt efterbildade farfaderns och faderns arbeten.

5. Jan B. d. y., son till B. 3, f. 1601, d. efter 1678, imiterade faderns målningar, dock med en viss modernare anstrykning.

6. Abraham B., den föregående son, blomstermålare, f. 1631 i Antwerpen, d. 1720 i Rom, var huvudsakligen verksam i sistnämnda stad, där han bl. a. utförde *Flicka, nedtagande en drufklase*, nu i nationalmuseum. O. G.-g.

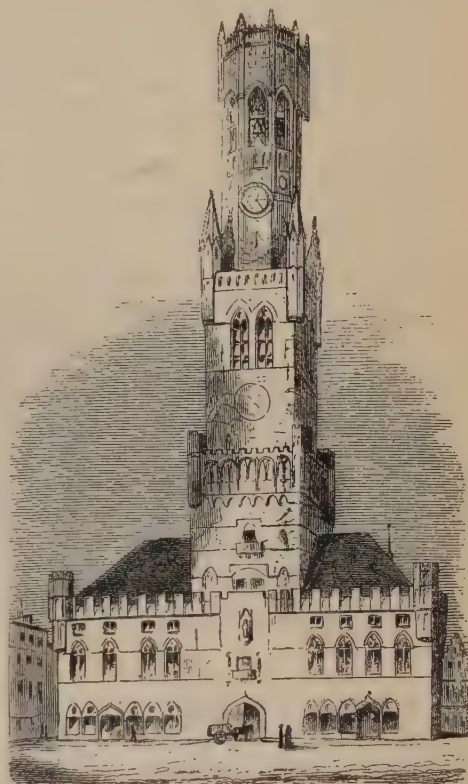
Bruera l. Bryera (af fr. *bruir*, af ty. *brühen*, doppa i hett vatten), lägga kläde öfver kokande vatten för att göra det mjukt och smidigt. Uttrycket, numera föråldrat, motsvaras närmast af nutida s. k. ångning, som består däri, att ullväfnader långsamt dragas öfver vattenånga, som utströmmar från ett i en öppen trälåda befintligt, perforerat rör. Denna ångning utföres vanligen omedelbart före tygets borstning (ångborstning), för att göra ullfibrerna mera smidiga och mottagliga för de roterande borstarnas inverkan. G. A. W.

Brueys [brÿ's], David Augustin de, fransk författare, f. 1640 i Aix, d. 1723 i Montpellier, skref religiösa afhandlingar och stridsskrifter,

bl. a. *Défense du culte extérieur de l'église catholique* (1686) och *Histoire du janatisme de notre temps* (1692), samt komedier, såsom *Le concert ridicule* (1689), en omarbetning af *L'avocat Pathelin* m. fl., de flesta i samarbete med Palaprat.

Brug., i zoologiska namn förkortning för J. G. Bruguières, fransk forskningsresande, f. 1750, d. 1798.

Bruges [brÿj], fl. *Brugge*, ty. *Brügge*, hufvudstad i belgiska prov. Väst-Flandern. 53,204 inv. (1902).

Hallarna, med tornet.

Det stod förr i förbindelse med hamnen genom en arm af Nordsjön, som hette Zwyn, men denna blef fylld af sand, så att B. nu ligger 13 km. från hafvet. Dock står det ännu i förbindelse med detta genom två kanaler, trafikabla för små fartyg, och man började 1903 att bygga en större kanal till Heyst vid Nordsjön, hvilken är beräknad att kosta 42,5 mill. frs. Äfven fyra andra kanaler från medeltiden förena B. med Gent, Ypres, Nieuport och Furnes, men de ha ej, lika litet som de järnvägs-linjer, som beröra staden, kunnat höja B. ur den vanmakt, hvori Zwyns igensandning försatte det. — B. har nästan alltigenom ett medeltida utseende. Bland dess byggnader märkas katedralen "S:t Sauveur" från 13:e och 14:e årh., i västra delen af staden, kyrkan "Notre-dame" (12:e årh.), helt nära den förre, med ett 122 m. högt torn och Karl den

djätfröes samt hans dotters, Maria af Burgund, grafvar, Jerusalemskyrkan, den gotiska S:t Annakyrkan samt det sedan 12:e årh. bestående S:t Johannes-hospitalet, med berömda målningar af Memling, bl. a. S:ta Ursulas helgonskrin, mästarens berömdaste verk (se Memling), hallarna, belägna vid stadens centrum "Grande place", byggda i 13:e och 14:e årh., med ett 107,5 m. högt torn, justitiepalatset, som en gång var grefvarnas af Flandern residens, stads-huset ("Hôtel de ville"), grundadt 1376, m. fl. — Staden lever hufvudsakligen på spetstillverkning, bomulls-, ylle- och läderindustri, men hälften af dess invånare är i torftiga omständigheter, och en sjundedel är hänvisad till den allmänna välgörenheten. Sjöfarten är ännu trots kanalerna obetydlig. 1901 anlände 103 fartyg om 30,855 ton. Dess kreatursmarknader hafva betydelse, men eljest är handeln oansenlig. Utom några läroverk för gossar och flickor har B. ett biskopligt seminarium, en konstakademi, ett lärarinneseminarium, ett döfstum- och blindinstitut samt ett stadsbibliotek på 100,000 band och 600 för det mesta synnerligen värdefulla handskrifter. B. är säte för en biskop. —

Justitiapalatset i Bruges.

B. omtalas redan på 700-talet och blef vid midten af medeltiden Flanderns största sjöstad. Trots fruktansvärda sociala strider mellan väfvare och valkare samt uppror och krig mot Gent, fortfor B. att blomstra ända till slutet af 1400-talet, då Zwyn blifvit alldeles uppgrundadt. Det var före denna tid jämte Venezia Europas största handelsplats, bo-härskade alldeles den engelska ullhandeln och var en stapelplats för hansan. Ännu 1456, då redan förfallet börjat, funnos där 56 gillen och 150,000 inv. Köpmän och varor strömmade dit från alla världens delar, 17 länder hade handelskontor där. Men redan 1495 stodo 4,000 hus öde, och handeln drog sig alltmer till Antwerpen. Under sin glanstid var B. äfven ett konstens hemvist, där både J. van Eyck och Memling verkat. Men efter storhetstidens slut lever det ett lif i dvala och i hoppet, att den påtänkta nya förbindelsen med Nordsjön skall återföra gamla tidens glans. J. F. N.

Brugg, stad i schweiziska kantonen Aargau, vid floden Aar. 2,628 inv. (1900). Betydliga bomullsspinnerier. Staden är mest bekant genom den s. k. "Mordnatten i B." (1444), under hvilken friherarna von Falkenstein öfverföllö densamma. På en

halvfö mellan Aar och Reuss låg fordom den af romarna grundade staden Vindonissa och, i en senare tid, klostret Königsfelden, uppfördt 1310 af kejsarinnan Elisabet och hennes dotter, drottning Agnes af Ungern, på det ställe, där kejsar Albrekt I mördades (1308). Ej långt från B. ligga svaflvelbadet Schinznach och slottet Habsburg.

Brugger, Friedrich, tysk bildhuggare, f. 1815 i München, d. 1870, var elev af Schwantaler, men öfvergef i Rom sin lärares romantiska traditioner och anslöt sig till den ideala riktningen. Bland hans verk må nämnas *Chiron, som lär den unge Akilles spela lyra*, *Bavaria* på Siegestor i München, *Penelope* och *Oidipus, ledd af Antigone*. Mindre lycklig var B. i porträttfigurer (*Gluck* i München, *Fugger* i Augsburg, *Wrede* i Heidelberg m. fl.).

Brugiere [bryjiär], Pierre Amable Guillaume Prosper, baron de Barante. Se Barante.

Brugmann (Brugman), Karl Friedrich Christian, tysk språkvetenskapsman, f. 16 mars 1849 i Wiesbaden, promoverades till filos. doktor i Leipzig på afhandlingen *De Græca linguae productione suppletoria* (i Curtius' "Studien zur griech. u. lat. grammatik", bd IV). Efter i Bonn 1871 aflagd gymnasie-öfverlärarexamen verkade han såsom öfverlärare vid gymnasier i Wiesbaden och, sedan 1873, i Leipzig, blef 1877 docent i sanskrit och jämförande språkvetenskap vid universitetet därstädes (medelst afhandl. *Zur geschichte der nominal-suffixe -as, -yas und -ras*, i Kuhns Zeitschrift, bd XXIV) och befordrades 1882 till e. o. professor där-sammastädes. 1877—84 verkade han därjämte såsom adjunkt vid det med universitetet förbundna kejs. ryska filologiska institutet. 1884 kallades B. till Freiburg i Baden såsom ord. professor i jämförande språkvetenskap, men återvände 1887 till Leipzig såsom ord. professor i indoeuropeisk språkvetenskap (efter G. Curtius). Bland B:s till ett antal af inemot 250 uppgående skrifter (recensioner medräknade) böra vidare framhållas: *Ein problem der homerischen textkritik und der vergleichenden sprachwissenschaft* (1876), *Morphologische untersuchungen auf dem gebiete der indogermanischen sprachen* (5 bd, 1878—90; tills. med H. Osthoff), innehållande afhandlingar af dessa båda forskare; *Nasalis sonans in der indogermanischen grundsprache* och *Zur stammabstufung der stammabstufenden deklination* (båda i Curtius' "Studien", bd IX); *Litauische volkslieder und märchen aus dem preussischen und den russischen Litauen* (1882, tills. med Leskien); *Zum heutigen stand der sprachwissenschaft* (1885); *Zur frage nach den verwandtschaftsverhältnissen der indogermanischen sprachen* (i Techmers "Internationale zeitschrift für allgemeine sprachwissenschaft", bd I); *Griechische grammatik* (i W. Müllers "Handbuch der klassischen altertumswissenschaft", bd II); *Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen* (I och II, med "Indices" 5 bd, hvartill sluter sig III—V, syntax af B. Delbrück, 1886—1900), *Die ausdrücke für den begriff der totalität in den indogermanischen sprachen* (1894); i "Reunatiationsprogramm der philosophischen facultät der universitet Leipzig für 1893—94", *Kurze vergleich. grammatik der indogerm. sprachen* (1904), *Die demonstrativpronomina der*

indogerm. sprachen (s. å.) m. fl. B. utger sedan 1890 (tills. med Streitberg) "Indogermanische forschungen" (bd I—XVII helt utkomna). Dessutom har B. offentliggjort en mängd delvis mycket viktiga afhandlingar och uppsatser i Curtius', Bezzenbergers, Kuhns, Fleckeisens, Teichmiers tidskrifter och i lärda sällskaps handlingar. B. är utan gensägelse den mest betydande språkvetenskapsmannen inom samtiden, ej blott genom det inflytande han utöfvat på den indoeuropeiska språkvetenskapens utveckling, utan också genom sin enastående förmåga af skriftlig och muntlig framställning. Genom sina afhandlingar om "Nasalis sonans" och "Zur stammbastufendens deklination" bragte B. till genombrott den nyare vokalläran, och i sitt epokgörande arbete "Grundriss der vergleichenden grammatik" har han med den honom egendomliga klarheten och skärpan samlat, systematiserat och utvidgat de resultat den indoeuropeiska språkvetenskapen hittills uppnått. 1899 blef han ledamot af Vetenskapssocieteten i Uppsala.

K. F. J.

Brugmansia arbo'rea, bot. Se *Datura*.

Brugnatelli [brunja'telli], Luigi, italiensk kemist, f. 1750, d. 1818 som professor i Pavia, var upptäckare af knallsilfver och korksyra samt utgaf flera vetenskapliga tidskrifter.

Brugsch, Heinrich Karl, tysk egyptolog, f. 1827 i Berlin, började redan som gymnastist egna sig åt studiet af den vetenskap — egyptologien —, i hvars annaler han sedan intagit ett mycket bemärkt rum.

Protegerad af Alexander von Humboldt, som trots intriger af däv. professorn i egyptologi vid Berlins universitet (R. Lepsius) icke undanhöll den unge forskaren sin hjälp, utan i stället slösaktigt skänkte honom förmånen däraf, kunde B. redan 1853, till på köpet på sin konungs bekostnad, besöka Egypten, där utgräfnings af Apis-grafvarna gaf honom

rikligt tillfälle till hieroglyfiska och historiska studier. 1854 blef han docent i Berlin och kort därefter konservator vid egyptiska museet. 1857—58 bereste han ånyo Nil-länderna och 1860—61 Persien. 1864 utnämndes han till konsul i Kairo och 1868 (sedan fransmännen framställt önskingar att förvärfa honom åt sitt land såsom professor vid collège de France) till professor i Göttingen, hvilket ämbete han 1869 utbytte mot ledningen af "école d'égyptologie" i Kairo. B. var generalkommissarie vid egyptiska utställningen i Wien 1873 och vid industriutställningen i Filadelfia 1876. Han lämnade 1879 direktorsplatsen vid "école d'égyptologie" och bosatte sig i Berlin, vid hvars universitet han höll föreläsningar. B., som 1881 af kediven erhållit titeln pasja, var 1882 prins Fredrik Karl följaktig på en resa till Egypten och Syrien (skildrad 1884) och anställdes 1884 såsom legationsråd vid en kejserlig ambassad till Persien, med anledning hvaraf han utgaf bl. a. *Im lande der sonne. Wanderungen in Persien* (1886). 1891 och

1892 företog han för preussiska regeringens räkning vetenskapliga resor till Egypten. Han afled i Charlottenburg, vid Berlin, 10 sept. 1894. — Af hans utgifna verk må nämnas *Reiseberichte aus Aegypten* (1855), *Recueil de monuments égyptiens* (6 dr, 1862—85; de 2 första delarna utg. af B. och Dümichen, de 4 öfriga jämte supplement af Dümichen), *Hieroglyphisch-demotisches wörterbuch* (7 bd, 1867—82), *Dictionnaire géographique de l'ancienne Egypte* (1877—80) och *Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum* (6 bd, 1882—91). 1863 uppsatte han "Zeitschrift für ägyptische sprache und alterthumskunde", som R. Lepsius till sin död (1884) under medverkan af B. redigerade, men hvars utgivning B. därefter ledde (t. o. m. 1889) i förening med Stern, sedan tills. med Erman). B. var såväl på grund af djupet och omfattningen af sina studier som genom sin friska originalitet den ypperste forskare egyptologien sedan Champollions dagar hittills haft att uppvisa. Han sköt mer än en gång öfver målet, men äfven vid de jämförelsevis få tillfällen, då detta inträffade, bibehöll hans arbeten de egenskaper af skarpsinne och rikedom på nytt genomarbetadt material, som eljest utmärka desamma. Det finnes knappast något område af egyptologien, där icke B. framgångsrikt verkat; på många är han i viss mån en nydanare, t. ex. på den egyptiska geografiens, på demotiskans, på ptolemaier- och romartidens invecklade skriftsystems områden (i sistnämnda afseende sekunderas B. kraftigt af Dümichen). Genom sin stora hieroglyfisk-demotiska ordbok, det enda sammanfattande vetenskapliga ordboksverk egyptologien eger, blef B. liksom den vägisare, till hvilken samtliga egyptologer — med mycket sällsynta undantag — haft att lystra för fullföljandet af sin vetenskapliga uppgift. Ensamt detta verk ställer B. framom alla andra af hans medforskare. Jfr Brugschs autobiografiska, högst intressanta verk: *Mein leben und mein wandern* (2 uppl. 1894).

K. P.

Bruguiera, bot. Se *Rhizophora*.

Bruhn, Anders, biskop, f. 1778 i Stockholm, blef 1805 filos. magister i Lund och 1807 rektor i Uddevalla. 1814 utnämndes han till teologie lektor i Göteborg, blef 1817 prästvigd, 1836 domprost i Västerås och 1840 biskop i Göteborgs stift. Död 1856. Han författade *Kristna kyrkans allmänna historia jemte tillägg om kristna kyrkans historia uti Sverige och lutherska kyrkans symboliska skrifter*, i sammandrag (1822; 3:e uppl. 1834), förr en allmänt begagnad skolbok, samt *Compendium theologiae dogmaticae* (1827; 3:e uppl. 1837), hvilket arbete på sin tid åtnjöt stort anseende.

Bruhns, Karl Christian, tysk astronom, f. 1830 i Holstein, d. 1881, anställdes 1852 vid Berlins observatorium samt blef 1860 professor i astronomi och direktor vid det nya observatoriet i Leipzig. Han upptäckte sex nya kometer och lämnade en mängd banberäkningar afvenom värdefulla arbeten öfver längd-, bredd- och asinut-bestämningar. Från honom förskrifva sig och förtäfliga sju-ställiga logaritmtabeller (1869). B. gaf dessutom upphof till 24 meteorologiska stationer inom Tyskland och redigerade 8 årgångar af meteorologiska observationer. Hans förmåsta arbete är *Die astronomische strahlenbrechung in ihrer historischen entwicklung* (1861).

Bruis, P. Se Peter af Bruys.

Bruit [brui], fr. (af *bruire*, brusa, larma), brus, sorl, larm, oväsen; uppteende, rykte, prat. — "Tant de bruit pour une omelette [tā də brui pör yn ämlät]", "så mycket väsen för en pannkaka".

Bruit de diable [brui də dia'bl], fr., "djäfvuls-buller", nunnesusning. Se Blåsljud.

Brukbarhetsvärde. Se Värde.

Brukshjälpen, kam. Se Byggningshjälpn.

Bruksocietäten, representanterna för de bruk, som äro delaktiga i det år 1747 stiftade järnkantoret. Intill år 1892 hade bruksocieteten hvar tredje år allmänt ordinarie sammanträde, s. k. järnkantorsriksdag, men fr. o. m. 1894 sammanträder den årligen. Se Järnkantoret. G. II—r.

Bruks-år. Med hänsyn till arbetarnas flyttnings-tid lät man förr vid bruken i Sverige räkenskaps-året omfatta tiden från och med 1 nov. till och med 31 okt. Denna tid kallades ett bruks-år (smidesår). Numera föras räkenskaperna äfven vid bruken nästan öfverallt efter kalenderår.

Bruktärer (lat. *bru'cteri*), germansk folkstam i norra delen af nuv. Västfalen och angränsande delar af Holland. Bruktärerna reste sig flera gånger mot romarna, bl. a. under Arminius, men besegrades (senast 310 af Konstantin). Vida berömd var deras sierska Velela (se d. o.). (H. Sgn.)

Bruljäre och Bruljeri. Se Brouillera.

Brulliot [bryljä], Franz, tysk konstskriftstäl-lare, f. 1780 i Düsseldorf, egnade sig först åt kopparstickarkonsten och flyttade 1805 till Mün-chen, där han 1822 blef konservator för den kungl. kopparstickssamlingen, som han betydligt ökade samt ordnade efter skolor. Död 1836. Hans *Dictionnaire des monogrammes* (1817—18) utkom, jämte *Table générale des monogrammes* (1820), i en ny, omarbetad upplaga 1832—34.

Brullus. Se Burlos.

Brumaire [brymār], fr. (af lat. *bruma*, vinter-solståndet), "dim-månaden", den franska republi-kanska kalenderns andra månad, hvilken åren I—III, V—VII (okt. 1792—nov. 1795, okt. 1796—nov. 1799) började 22 okt. och slutade 20 nov., åren IV, VIII—XI, XIII—XIV (okt. 1795—nov. 1796, okt. 1799—nov. 1802, okt. 1804—nov. 1806) började 23 okt. och slutade 21 nov. och året XII började 24 okt. 1803 och slutade 22 nov. 1804. — Historiskt ryktbara åro 18 och 19 brumaire år VIII (9 och 10 nov. 1799), då Napoleon utförde den statskuyp, som störtade direktorium och gjorde honom själv till förste konsul.

Brumata-lim, tekn. Se Cheimato-bia.

Brumath 1. Brumpt, stad i Nedre Elsass, landtkretsen Strassburg, 5,530 inv. (1900). Vin-, humle- och tobaksodling. I grannskapet finnas romerska fornlämnningar.

Brumel [brymäl], Antoine, nederländsk kon-trapunktist, i slutet af 1400-talet och början af 1500-talet. Han var lärjunge till Okeghem och näst efter Josquin en bland de anseddare medlemmarna af den yngre nederländska skolan. B. vistades alltifrån 1505 i Ferrara, vid hertig Alfons I:s hof. Han komponerade ett 20-tal mässor, däribland t. o. m. en 12-stämmig, samt en mängd motetter och en del sångduetter. Atskilligt däraf trycktes i början af 1500-talet; annat finns i manuskript i München-

biblioteket och annorstädes. B:s vokalverk visa både konstfullhet och sinne för afrundning. I en 8-stäm-mig sång af honom är hvar stämma skriven i sin särskilda tonart, och ändock blir samklangens har-monisk; med sådana kraftprof braverade den tidens tonsättare.

Brummeisen [bro'majsen], tyt. Se Mungiga.

Brummell [bra'ml], George Bryan, f. 1778 i London, d. 1840 i Caen, vanligen benämnd Beau Brummell [bāu' bra'ml], spelade en stor roll i Londons sällskapslif såsom en af de tongifvande i modets värld och kallades "prince of dandies", men dog i yttersta fattigdom och elände. B:s i patologiskt hänseende intressanta lif har skildrats af Jesse (1844, ny uppl. 1886) och Barbey d'Aure-villy i "Du dandisme et de Georges B." (4:e uppl. 1887).

Brummer, Magnus Henrik, jägeritjänste-man, f. 1735, d. 1790, studerade vid Uppsala universitet, blef 1761 löjtnant vid Västgöta-Dals regemente, erhöill 1770 afsked från krigstjänsten och blef 1775 öfverjägmästare i Halland, i hvilken egen-skap han verkade till 1787. Han utgaf några för sin tid intressanta arbeten: "Kort utdrag af alla kongl. förordningar, resolutioner och bref, rörande skogarnes vård och nyttjande i riket, samt jagt och djurfång" (1787) och "Försök till ett svenskt skogs-och jagtlexicon" (1789). (H. Szs.)

Brummer, Therese Conradine von, f. Casse, dansk författarinna under pseudonymen Fru Elisabeth, f. 1833 i Köpenhamn, d. 1896, gift med öfversten N. A. v. Brummer, förlattade be-rättelser för barn, novellerna *Virkelighedsbilleder* (1887) och romanen *Som man gifter sig* (1888), hvilka röja vaken iakttagelseförmåga.

Brumpt. Se Brumath.

Brumstämma, mus., sångstämma, som genom ett brummande med sluten mun (*con bocca chiusa*) ackompanjerar en melodi. (A. L.)

Brun [brū], Charles le. Se Lebrun.

Brun [brō], Corneille le. Se Bruyn.

Brun, Hans Jakob, norsk fortifikationsofficer, f. 1661 på Akershus, deltog i sin ungdom i ut-ländska krig och blef 1694 kaptenlöjtnant i den norska hären. Han ledsagade följande år den unge generalen Kristian Gyldenlöve på dennes inspektions-resa i Norge, och den af honom förda journalen ger viktiga upplysningar om samtidens norska fortifika-tionsväsen. Under Karl XII:s infall i Norge var han öfverstelöjtnant och kommandant på Fredriks-sten. Hans försvarsanstalter ha lika mycket som borgerskapets hjältemod och offervillighet äran af att konungens öfverrumplingsförsök misslyckades. B:s förtjänster ha emellertid mycket länge stått i skuggan för bröderna Colbjörnsens. 1720 vardt B. chef för första trondhjemska regementet och 1733 generalmajor. Han tog afsked 1736 och dog tre år senare i Værdalen. (O. A. Ö.)

Brun. 1. Johan Nordal B., norsk präst och författare, f. 1745 i Byneset vid Trondhjem, blef 1772 kapellan i sin födelseort, men förflyttades redan 1774 till Bergen, där han tillbragte åter-stoden af sitt lif, från 1804 såsom biskop i Bergens stift. Död 1816. B. intog på sin tid såsom för-fattare till tragedierna *Zarine* (1772) och *Eincr Tambskielver* (s. Å.) samt de i Norge mycket om-tyckta sångerna *For Norge, kämpers födeland* och

Boer jeg på det høje fjæld m. fl. ett ganska betydande rum inom den dansk-norska litteraturen. "Zarine" är hällen fullkomligt i den franska tragedistilen och var det första sorgespel, som gick öfver den danska scenen, samt gaf den närmaste anledningen till Wessels berömda parodi "Kjærlighed uden strømper".

B. åtnjöt stort anseende som andlig talare och psalmdiktare. Som en trons väldige kämpe mot den inbrytande rationalismen gjorde han sig i hög grad förtjänt om statskyrkan i Norge. I Bergen blef han den medelpunkt, kring hvilken allt rörde sig. 1807—14 var det framför allt B., som upp-

rätthöll den fosterländska stämning, hvilken då utmärkte staden, och 1814 var han en af Kristian Fredriks ifrigaste anhängare. Bergensernas anti-svenska tänkesätt vid denna tid berodde till stor del på B., som i sina politisk-religiösa predikningar gaf luft åt sin glödande hänförelse. Efter föreningen fann han sig emellertid i det skedda och närmade sig Karl Johan, som visade sig värdera detta tillmötesgående. Efter B:s död lät kronprinsen uppresna en minnesvård öfver honom i Bergens domkyrka. (Jfr "Gammelt nyt om & af biskop Johan Nortal Brun", utg. af J. N. Brun, 1877.) Y. N.

2. Svend B., den föregåendes sonson, norsk präst, f. 1812 i Bergen, d. 1894 i Kristiania, var sedan 1851 anställd i Kristiania, där han 1858 blef kyrkoherde i Trefoldigheds församling. Han var en af Norges mest ansedde präster och hade särskildt som talare ett stort namn. Han var ordförande vid flera skandinaviska kyrkomöten. För vetenskaplig forskning och författarskap var han icke anlagd, men hans icke få tryckta griftetal öfver många af samtidens mest kända män i Norge (Halfdan Kjerulf, A. M. Schweigaard, J. S. Welhaven, G. A. Krohg m. fl.) bära vittne om hans framstående värtalighet. Y. N.

3. Kristen B., den föregåendes son, norsk präst och författare, f. 1846 i Bergen, blef 1870 teol. kandidat och vann 1871 accessit för besvarande af universitetets prisuppgift i kyrkohistoria, utg. under titeln *Pietismens begreb og væsen* (1873, öfv. 1874). De närmast följande åren var han sysselsatt dels som ledare af en folkhögskola, dels vid en undervisningsanstalt för lärare, tills han 1877 öfvergick till praktisk prästerlig verksamhet. 1887 blef han kyrkoherde vid Mariakyrkan i Bergen och 1896 vid Johanneskyrkan därstädes. Bland hans senare kyrkohistoriska skrifter, utmärkta för klar framställning och byggda på solida studier, märkes särskildt hans omfattande arbete om *Oplysningens tidsalder* (1893). Under vintern 1896—97 höll han kyrkohistoriska föreläsningar vid universitetet i Kristiania.

4. Frederik Karl Kristian B., dansk operasångare, den förstnämndes sonsons son, son af teaterdirektören och författaren Michael Walle m B., f. 21 apr. 1852 i Odense, var elev af Kö-

penhamns konservatorium (1870—72) och Lablache (1875), debuterade 1876 på k. teatern i nämnda stad som *Almaviva* i "Barberaren" och sjöng där flera tenorpartier. En tid tillhörde han Casinoteatern, och 1882 gasterade han i Berlin. I Stockholm gasterade han på Stora teatern 1888 som *Lohengrin*, *Faust* och *José* i "Carmen" samt engagerades för ett år, hvarunder han ytterligare sjöng *Faust* i "Mefistofeles", *Radamès* i "Aida", *Tannhäuser* och *Harald Viking*, allt uppgifter, i hvilka man för den förtäfliga dramatiska framställningen öfversåg med röstens brist på klangskönhet. 1890 återgick B. till k. teatern i Köpenhamn.

5. Johan Nortal B., den föregåendes broder, dansk operasångare, f. 1857 i Odense, elev af Arlberg och Götzke, uppträdde på Casinoteatern 1878—81, därpå i landsorten, från 1883 på Dagmar-teatern, 1885—86 i Stuttgart, de följande åren i Köln, till dess han 1889 fästes vid k. teatern i Köpenhamn. I Stockholm gasterade han 1894 såsom *Postiljonen*, *Manrico* i "Trubaduren" och *Arnold* i "Vilhelm Tell". A. L.

Brun, Friederike Sophie Kristiane, född Münster, tysk författarinna, f. 1765 i Sachsen-Gotha, d. 1835 i Köpenhamn, kom som barn jämte sin fader, psalmförfattaren B. Münster, till Köpenhamn, där hon 1783 blef gift med en rik tysk köpman. Hennes hus var en samlingsplats för den danska hufvudstadens skaldar och konstnärer. Under resor hade hon dessutom gjort personlig bekantskap med sin tids ryktbaraste litterära personligheter i främmande länder. Hennes flesta arbeten äro resebeskrifningar: *Prosaische schriften* (1799—1801), *Episoden aus reisen durch das südliche Deutschland* (1808—18), *Römisches leben* (1833) och *Briefe aus Rom* (1816, 2:a uppl. 1820; till hennes broder, biskop Münster). Hennes *Gedichte* (1795, 1812 och 1820) äro påverkade af Matthiisson.

Brun, Malte Konrad, dansk författare. Se Bruun.

Brun. 1. Johannes Finne B., norsk skådespelare, f. 10 mars 1832 i Værdalen, kom i lära hos en urmakare i Bergen och därefter hos en litograf Bucher därstädes, hvilken på allt sätt uppmuntrade hans redan i barnåren framträdande anlag för skådebanan. Han debuterade 1850 med framgång å Ole Bulls nybildade teater i Bergen såsom *Henrik* i "Den vægslindede" och utförde där under sju års tid 186 roller, företrädesvis inom det komiska facket. B.ardt den, som förnämligast väckte till lif intresset för den unga norska scenen. Han öfvergick 1857 till Kristiania teater, hvarest han under årtionden alltmåra framstod såsom den fullödigaste förmågan och spelade inemot 400 olika roller. Hans 25-årsjubileum firades under anslutning af alla samhällsklasser. B. dog i Kristiania 7 mars 1890. Hans jordfärd blef en allmän sorhögtid, och genom subskription åstadkoms ett legat med hans

namn, till understöd åt behöfvande skådespelare. Hans staty (modellerad af B. Bergslén 1895) restes 1902 utanför nationalteatern i Kristiania. — B. var en komisk skådespelare af första rang, den ypperste konstnär norska teatern hittills egt. Han var född komiker. Den framklingande grundtonen i hans skaplynn var en djup och äkta humor af det hjärtevarma, jovialiskt älskvärda slaget, hvilken förlänade saft och omedelbarhet åt hans framställning samt mildrade komikens mest skarpa dagrar. På samma gång var hans uppfattning af rollen klar, säker och inträngande; karaktärens mest dolda sidor förstod han att träffa och återgifva med sällsynt talang, och hans tolkning var rik på belysande smådrag. B:s sympatibärande spel såsom *Michel Perrin* eller *Jeppe paa bjerget* eller *Stolpe* i bagatellen "Hos kaptejnen" skall sent förgätas. Till hans bästa uppgifter hörde vidare Holbergfigurerna *Henrik*, *Per degn* och *Jakob von Thyboe*, *Molières Sganarel* och *Argan*, *Shaksperes Falstaff*, *Bottom* och *Autolykus*, Ibensens *Daniel Heire*, *Dovregubben*, *Pastor Straamand*, *Gamle Ekdahl* och *Skibsbymester Aune*, *Jacobsen* i Björnsons "En fallit" och *Anker* i "Soldaterlöjer". I Stockholm gaf B. gästspel 1878, 1881 och 1882.

2. Louise B., född Gulbrandsen, den föregående's första hustru, norsk skådespelerska, f. 1831 i Bergen, gift 1851, fick samtidigt med den föregående anställning vid Bergens och Kristiania teatrar, hvilken sistnämnda hon tillhörde till sin död, 22 jan. 1866. Hon återgaf fint och intelligent den moderna salongskomediens kvinnokarakterer, och i tragiska roller utvecklade hon en djup uppfattning jämte kraft i framställningen. Bland hennes bäst lösta uppgifter må nämnas *Charlotte Corday*, *Fru Inger* till *Östråt*, *Elisabeth* i Schillers "Maria Stuart" och *Hertiginnan Marlborough* i "Ett glas vatten".

Bruna bönor. Se Phaseolus.

Bruna drakhuftvudet, zool. Se Drakfiskar.

Bruna färger. Se Färg.

Brunai [brunä'i]. Se Brunei.

Bruna juran, geol., en huvudsakligen i Tyskland efter Leopold von Buch använd benämning på juraformationens mellersta afdelning, hvars bergarter i många trakter hafva öfvervägande brun färg. Utanför Tyskland, t. ex. i England, benämnas motsvarande bildning vanligen *dogger*. E. E.

Brunalger, bot. Se Fucoidæ.

Brunanborg (angls. *Brnanburh*), nord-engelsk borg, hvars läge man icke lyckats uppvisa, ryktbar genom den stora, för Englands enande till ett rike betydelsefulla seger, som den angelsaxiske konungen Ethelstan där vann år 937 öfver de förnade nordborna från Northumberland, Skottland, Orkneyöarna och Irland. Många nordbor föllo, och deras anförare, konung Olof, måste fly. Se J. Steenstrup, "Normannerne" (III, 1882).

Brun-anden l. Rödhalssade dykanden, *Fulgula ferdina*, zool., en dykand, hvars utbredning sträcker sig öfver största delen af de tempererade trakterna i norra hemisfären (se vidare *Andfågla*r, sp. 959—960). På insjöarnas stränder, på holmar eller i vassen bygger hon ett tätt sammanväft bo af rör och gräs, fodradt med dun, och lägger där 8—13 omkr. 60 mm. långa ägg af blygrå eller gulgrön färg. Synnerligast i de östligare och

sydligare trakterna af jorden äfvensom i Nord-Amerika, där denna fågel förekommer i större mängd, är den högt värderad för sitt vålsmakande kött. Brun-anden häckar i södra Sverige (Norrköpingstrakten) samt i norra och mellersta Tyskland och mellersta Ryssland; vintrarna tillbringar den i södra Europa och England. F. A. S. (L.-e.)

Brunbäck's färja (Brunnbäck's färja), färjeställe vid Dalälven, i en vacker nejd i Folkärna socken. Platsen, förr räknad som Dalarnas slutpunkt i s. och såsom gränssort lifligt trafikerad samt af en viss betydelse, är särskildt bekant för dalkarlarnas seger därstädes öfver Kristian II:s trupper april 1521. Regeringen i Stockholm hade låtit utrusta en, som det säges, till 6,000 man uppgående armé af holsteinare, danskar, skottar och fransmän för att kväfa upproret i Dalarna. En del däraf drog från Västerås upp till B. och lägrade sig där midt emot de på andra sidan älven stående dalkarlarna. Jens Beldenak, som synes hafva varit en af expeditionens ledare, fick emellertid upplysning om, att dalkarlarna kunde uppställa ända till 20,000 man, hvilka i nödfall lefde på barkbröd och vatten. Förskräckt skall han då hafva uppmanat de sina till återtåg med orden: "De där kunde äde trä og drikke vand, dem tvinger ej fanen, än sider (mindre) nogen mand. Brøder, lader oss drage rätt snart hæn". När de sålunda började återtåget, gingo emellertid dalkarlarna öfver älven och tillfogade dem åtskilliga förluster. De än i dag sjungna "Dalvisan" och "Vänjansvisan" förhårliga denna allmogens seger.

Brunchorst, Jörgen, norsk botanist, f. 10 aug. 1862 i Bergen, blef student 1880, studerade 1882—86 botanik i Tyskland, tog 1885 doktorsgraden i Heidelberg samt anställdes 1886 som konservator vid Bergens museum, hvars direktör han blef 1901 och om hvilket han inlagt betydande förtjänster. Upprättandet af den biologiska stationen i Bergen är hans verk. B. har skrifvit en mängd vetenskapliga afhandlingar i växtfysiologi och mykologi (intagna i tyska facktidskrifter och i Bergens museums årsberättelser) samt äfven gjort sig känd utom fackmännens krets genom populära arbeten, såsom *De vigtigste plantesygdomme* (1887), *Tolv populære foredrag om udrikling, liv og formering i planteriget* (1890; 2:a uppl. 1901) och *Bergens museum 1825—1900, en historisk fremstilling* (1900). Dessutom har han sedan 1887 varit redaktör för den populära naturvetenskapliga tidskriften "Naturen", i hvilken han skrifvit en mängd uppsatser, och för museets "Aarbog", som sedan 1892 aflöst årsberättelserna och sedan 1899 gifvits ut i tvångfria häften. Han har sedan 1895 varit stortingsman för Bergen och där tillhört den liberala fraktionen af det parti, som vid senaste valet erhölet namnet "Bergens venstre". (O. A. Ö.)

Brundi'sium l. Brundusium, det forna namnet på den italienska staden Brindisi.

Brune, nord. sag., en af Harald Hildetands krigshöfdingar. I Brävalla slag framträdde hans förräderi ohöjld, då han med klubbslag dödade den blinde Harald, som på sin stridsvagn rusade in bland fienderna. Saxo säger, att det var Oden själf, som i B:s gestalt tog den gamle konungen af daga för att hämta honom upp till sig.

Brune [bryn], Guillaume Marie Anne,

fransk marskalk, f. 1763, var boktryckare i Paris, när den första franska revolutionen utbröt, och slöt sig med hänförelse till densamma, blef medlem af cordeliers-klubben och sändes 1792 som civilkommissarie till Belgien. 1793 deltog han, som öfverste vid nord-armén, i kampen mot insurgenterna i

Vendée, och s. å. kämpade han, i egenskap af brigadgeneral, i slaget vid Hondschooten samt hade sedan ett befäl i Italien, där han deltog i slaget vid Rivoli. Vid flera tillfällen visade B. utomordentliga prof på tapperhet. 1798 ryckte han in i Schweiz med de franska trupperna och proklamerade Helvetiska republiken. Öfverallt lade han i dagen mildhet och människokärlek, men upprätthöll på samma gång en sträng manstukt bland sina trupper. 1799 fick han i uppdrag att skydda Bataviska republiken mot engelsmännen, hvilka han flera gånger besegrade och slutligen tvang att utrymma Holland. Detta var glanspunkten i hans militäriska bana. Sedan han tillsammans med Héoudouille undertryckt inbördeskriget i Vendée (1799), blef han (1800) öfverbefälhafvare öfver armén i Italien och vann där åtskilliga framgångar mot österrikarna, ehuru han icke synes ha visat prof på någon större förmåga. 1802 blef han president i statsrådets krigssektion, var 1803—05 sändebud i Konstantinopel och utnämndes 1804 till marskalk. 1806 blef han generalguvernör öfver hansestäderna och befälhafvare öfver de franska trupperna i Svenska Pommern. 1807 tvingade han Stralsund och Rügen att kapitulera. S. å. hade han ett möte med Gustaf IV Adolf, hvilken sökte förmå honom att sluta sig till Ludvig XVIII:s parti. Fastän B. vägrade att gå in på den svenske konungens förslag, fattade likväl Napoleon därefter misstroende till honom och försatte honom ur tjänstgöring. Härtill bidrog äfven att han gjorde sig skyldig till underslef vid upprätthållandet af kontinentalsystemet. 1814 förklarade sig B. för Ludvig XVIII, men öfvergick 1815 till Napoleon, som gjorde honom till pär och öfverbefälhafvare i Toulon. När han efter Napoleons fall skulle begifva sig till Paris, blef han, 2 aug. 1815, i Avignon mördad af pöbeln. (G. K.)

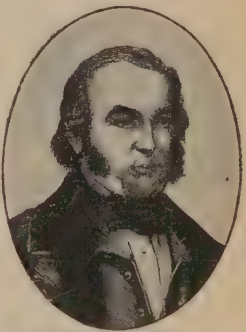
Bruneau [brunä'], Alfred, fransk tonsättare, f. 1857, elev af Massenet i Paris' konservatorium, fick 1881 det s. k. Rom-priset, blef musikrecensent i åtskilliga parisiska tidningar (senast i "Le Figaro"), bragte 1887 till uppförande sin opera *Kérim*, men väckte uppteend först genom de följande operorna till texter af Zola: *Le rêve* (1891), *L'attaque au moulin* (1893; äfven gifven i Tyskland), *Messidor* (1897; skrifven på orytmisk prosa) och *L'ouragan* (1901). Dessutom har han komponerat ett rekviem, flera uvertyrer, symfoniska dikter och sånger. B. hör till de franske framstegsmännen på musikens område och har tagit intryck af Wagnerstilen, ehuru i modifierad form. Han är äfven anmärkningsvärd såsom kritiker och skrift-

ställare, genom *Le drame lyrique français* (1897), *Musique de Russie et musiciens français* (1903) m. m.

Brunei [bruné'i] l. *Brunai*, sedan 1888 under brittiskt protektorat stående muhammedanskt furstendöme på nordvästkusten af Borneo, numera endast omkr. 21,000 kvkm., med omkr. 50,000 inv. (vid kusten malajer och kineser, i det inre öfvervägande dajakar). Sultanen af B. var förr den mäktigaste fursten på Borneo. 1842 öfverlät han landskapet Sarawak såsom ärftligt län åt engelsmannen James Brooke (se denne), och 1846 afträdde han ön Labuan till England, och slutligen afstod han i förening med sultanen af Sulu nordligaste delen af Borneo till British North Borneo company (se Brittiska Nord-Borneo). Den förr glänsande hufvudstaden B., nära mynningen af floden B., i en lågländ trakt, är nu förfallen, men drifver icke obetydlig handel, hufvudsakligen på Singapore, och har omkr. 10,000 inv.

Brunel [brynä'l]. 1. *Marc Isambard B.*, fransk ingenjör, f. 1769, d. 1849, fick 1793 öfvertaga ledningen af ett kanongjuteri i New York och befästandet af hamninloppet till nämnda stad, men begaf sig 1799 till London och anlade där 1811 ett storartadt sågverk efter egen uppfinnning. Hans mest betydande verk är likväl Thames-tunneln. Planen till detta storartade företag var färdig 1819, och 1825 skred man till utförandet. Efter otroliga svårigheter fullbordades verket 1842. B. upphöjdes 1841 till baronet.

2. *Isambard Kingdom B.*, den förres son, engelsk ingenjör, f. 1806, d. 1859, förvärfvade sitt rykte som ingenjör genom byggandet af Great-western-järnvägen, mellan London och Bristol, samt hängbron vid Hungerford. Af hans hamnbyggnader må nämnas dockorna vid Sunderland och Cardiff. Under Krimkriget (1853—55) skapade B. en mönsteranstalt genom uppförandet af militärhospitalet i Renkioi. Äfven jättefartygen *Great Britain*, *Great Western* och *Great Eastern* äro hans verk. B:s uppfinnning var den efter honom uppkallade Brunel-skenan, som en tid användes å engelska järnvägar. Den hade hattformig sektion och fästes å långsgående syllar.

Brunella L. (*Prunella*), *bot.*, släkte af fam. *Labiatae*, omfattande fleråriga örter med blomkransar samlade till ax i stjälkens topp. Två arter finnas i Sverige, af hvilka den vanligaste, *B. vulgaris L.*, brunört, skogshumle, en låg ört, med helbräddade eller glest naggade blad och blåviolettera blommor, växer allmänt på torra ångar och gräsmarker i hela landet och förr var officinell. *B. grandiflora L.*, med nästan dubbelt större blommor, växer på ångar med kalkbotten i Västergötland, på Öland och Gottland och är stundom odlad. (G. L.-m.)

Brunelleschi [-le'ski], Filippo di Ser, florentinsk arkitekt, f. 1377 i Florens, d. där 1446. Han fick en värdad uppfostran och studerade före-

trädesvis matematik och mekanik samt Dante och den heliga skrift, men hans böjelse för konsten tog snart ut sin rätt. Med faderns bifall ingick han först i guldsmedslära, men redan 1402 kunde han

såsom bildhuggare uppträda i täflan med Ghiberti, då det gällde att pryda baptisteriet i Florens med en andra bronsdörr. Huru förtjänstfullt B. löste uppgiften, *Isaks offrande* (i bronsrelief), kan man ännu se af det i Florens förvarade arbetet. Men Ghiberti blef den segrande i täflingen, och denna motgång bidrog i väsentlig mån att rikta

B:s intresse på en annan konstart: arkitekturen. (Längre fram, omkr. 1416, uppträdde han likväl ännu en gång som bildhuggare, då han, täflande med Donatello, skulpterade i trä den ädelt formbehandlade *Kristus på korset*, som nu finnes i S:ta Maria novella

och lade då grunden till sin storhet. När man hunnit så långt med domkyrkan i sistnämnda stad, att endast uppförandet af kupolen återstod, utlystes, 1418, en täflan för detta arbetes verkställande. B., som i Rom noga studerat de gamles konstruktions-sätt (framför allt Panteons kupolbyggnad), framlade då sina förslag, till hvilka likväl ingen ville lyssna. En ny kongress af arkitekter sammanträdde 1420, och efter otaliga tvister och mycket bråk — den bekanta, sedermera på Columbus öfverförda anekdoten om ägget lär förskriffa sig från ett uppträde i denna församling — blef arbetet anförtradt åt B., sedan ingen annan vågat åtaga sig detsamma. 1425 grep han sig an, och 1434 blef det djärva företaget lyckligen fullbordadt. (Lanternan, efter hans ritning, blef likväl icke färdig förrän 1461.) Öfver en hög, åttkantig tambur uppstiger den smärta kupolen i elliptisk rundning och, här för första gången, med dubbel hvalfning, en inre och en yttre (skyddskupol). Denna kupolbyggnad, som blef förebilden till bl. a. Michelangelos ryktbara kupol på Peterskyrkan i Rom, har emellertid sin största betydelse i konstruktionen. Långt viktigare för arkitekturens utveckling blefvo B:s öfriga florentinska verk, i hvilka han förstod att med antikens tankar harmoniskt sammansmälta goda medeltidsmotiv och sina egna konstnärliga idéer. Också har han för dessa arbetens skull blifvit kallad den moderna byggnadskonstens grundläggare. Bland hans kyrkbyggnader i Florens, i hvilka han nyttjade den kupoltäckta centralbyggnaden för kapellartade verk och den treskeppiga kolonnbasilikan för större kyrkor, må nämnas *Capella de' Pazzi* (börjad omkr. 1420), den nya stilens första representant, *S. Lorenzo*, *Maria degli angeli* (centralbyggnad, ofullbordad) och *S. Spirito* (fulländad efter hans död). Af honom är äfven den eleganta kolonnhallen till hittebarnshuset vid *Annunziata* i Florens. På den florentinska palatsbyggnaden utförde B. ett genomgripande inflytande genom *Palazzo Pitti*, renässansens första stora palats och tillika världens sublimaste profanbyggnad. Äfven för måleriets utveckling blef han af stor betydelse, enär han var den förste, som uppställde fasta lagar för den perspektiviska teckningen. Slutligen må nämnas, att han gjorde sig ett namn jämväl som vatten- och fästningsbyggare. Till hans lärjungekrets hörde bl. a. Michelozzo di Bartolomeo, som troget gick i sin mästares fotspår, och den mer själfständiga L. B. Alberti. R—n."

Brunel-skena, en efter sin konstruktör, Brunel, uppkallad järnvägsskena af det bredfotade slaget, formad som ett omvänt U med tämligen stora anliggningsytor mot syllarna. Den användes numera, egentligen blott i vissa länder, på broar och kallas äfven broskena eller, i anledning af sin form, hatt- eller portskena. H. L.

Bruner, Edvard Jonas Vilhelm af, finsk filolog, f. 1816 i Borgå, blef 1832 student, 1840 docent i romerska litteraturen och 1851 professor i samma ämne. Genom ett själfvullt föredrag och en i hög grad värdad öfversättning af romerska författares arbeten förstod han att draga till sig en talrik krets af lärjungar, och genom sitt älskvärda, humana sätt vann han ungdomens synnerliga tillgivenhet och högaktning. Såsom vetenskaplig författare förvärfvade han ett aktadt namn genom sina akademiska disputationer och flera i "Acta

Kupolen af domen i Florens.

i Florens.) I sällskap med Donatello begaf han sig ofördröjligen till Rom, där de båda vännerna till en början försörjde sig såsom guldsmeder, under det de med ifver studerade den eviga stadens antika ruiner, hvilka de noggrant uppmätte och aftecknade i de minsta detaljer. De följande åren, till 1415, tillbragte B. omväxlande i Rom och Florens

societatis scientiarum fennicae" offentliggjorda afhandlingar. B. är äfven författare till en i flera upplagor utgifven latinsk elementargrammatika, som länge lästes vid Finlands offentliga läroverk. Han dog i Helsingfors 1871. A. O. F.*

Brunering (af fr. *brunir*, göra brun), den behandling metallvaror, särskildt föremål af järn och koppar, underkastas för att erhålla ett mattbrunt konstgjordt oxidöfverdrag till prydnad och till skydd mot atmosfärlilarna. I stor utsträckning användes inom vapentillverkningen brunering af gevärspipor. För sådant ändamål finpoleras piporna med smärgel, rengöras väl från smuts och fett samt ingnidas med en blandning af antimonsmör och olivolja (brons-salt) med tillsats af järnklorid och gallussyra, hvar efter de förvaras å varmt ställe 10—12 timmar. Den intorkade blandningen afgnides med ylle, och piporna poleras med olja och bonvax. Förfarandet upprepas, tills önskad färg och nyans erhållits. Koppar bruneras genom glödning och hastig afkylning i utspädd svafvelsyra (jfr *A f b r ä n n i n g*) eller ock genom bstrykning med rödfärg (engelskt rött), glödning samt hastig afkylning i kopparacetatlösning. G. H.—r.

Brunet [brynä], Jacques Charles, fransk bibliograf, f. 1780, d. 1867, utgaf bl. a. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* (1810; 5:e uppl. 1860—65; tre supplementband af P. Deschamps och G. Brunet 1870—80).

Brunet [brynä], Pierre Gustave, fransk bibliograf, f. 1807, d. 1896 i Bordeaux, utgaf ett antal betydelsefulla äldre skrifter, bl. a. "Correspondance complete de la duchesse d'Orléans Elisabeth Charlotte" (2:a uppl. 1869), samt författade viktiga kulturhistoriska och bibliografiska arbeten, bl. a. *La France littéraire au XV:e siècle* (1865), *Études sur la reliure des livres* (1873, 2:a uppl. 1890), *Les jours littéraires* (1880) samt *Dictionnaire des ouvrages anonymes* (1889).

Brunet-Debaines [brynä-dëbän], Louis Alfred, fransk målare och gravör, f. 1845 i Le Havre, har vunnit ett namn genom arkitekturmålningar (delvis i akvarell) samt etsningar och akvatinta-gravyrer efter taflor af Ruijsdael, van Goyen, Corot, Constable, Daubigny, Turner, Millais m. fl.

Brunet de Presle [brynä de prä], Charles Marie Vladimir, fransk hellenist, f. 1809 i Paris, översatte på nygrekiska La Rochefoucaulds "Maximes" och fick 1848, efter Letronnes död, i uppdrag att fortsätta utgifvandet af de grekiska papyrusurkunder, som man funnit i Egypten. 1852 vardt han ledamot af franska institutet och 1864 professor i nygrekiska språket vid "école des langues orientales vivantes" i Paris. Död 1875. B. skref bl. a. *Recherches sur les établissemens des grecs en Sicile* (1845, prisbelönadt af Institutet), *Examen critique de la succession des dynasties égyptiennes* (I, 1850) och *Monographie du Sérapéon de Memphis* (i Institutets "Mémoires").

Brunetière [bryntiär], Ferdinand, fransk kritiker och litteraturhistoriker, f. 19 juli 1849 i Toulon, inträdde 1875 i redaktionen af "Revue des deux mondes", blef en af de flitigaste medarbetarna i denna stora tidskrift och af sedan 1893 dess hufvudredaktör. Han anställdes 1886 såsom föreläsare i franska språket och litteraturen vid école normale i Paris. 1893 invaldes han i franska akade-

mien. B. är en grundlig, myndig och konservativ kritiker med doktrinärt skaplynn, driven dialektiker, stark i att klassificera och ej fri från pedanteri. Han har gjort sig ansedd genom sin stilistiska förmåga, sin beläsenhet och oförskräckta nitalskan, sitt sinne för verkligheter och sitt förakt för det simpla. B. håller före, att franska litteraturen på 1600-talet nådde sin höjdpunkt af vittor fullkomlighet och efter denna tid mer eller mindre urartat. Han är bister mot naturalism, vållustig dekadanslitteratur och symbolism.

Det diktande jaget har vida mindre intresse för honom än graden af allmänmänskligt innehåll i diktalstren. De flesta af B:s utgifna arbeten äro i bokform sammanförda uppsatser och föreläsningar; åtskilliga ha utgått i nya upplagor. Bland dessa böcker märkas bl. a. *Études critiques sur l'histoire de la littérature française* (7 bd, 1880—1903; bd 1 prisbelönt af franska akademien), *Le roman naturaliste* (1883; likaledes prisbelönt), *Histoire et littérature* (3 bd, 1884—86), *Nouvelles questions de critique* (1890), *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature* (I, 1890), i hvilket arbete B. tillämpar darwinistiska evolutionsteorier på diktarnas utveckling, *Essais sur la littérature contemporaine* (2 bd, 1892—95), *Les époques du théâtre français* (1892), *L'évolution de la poésie lyrique en France au dix-neuvième siècle* (2 bd, 1894), *Manuel de l'histoire de la littérature française* (1897), Victor Hugo (I, 1902) och *Histoire de la littérature française classique. 1515—1830* (1904 ff.). E. F.—t.

Brune'tt (fr. *brunet*, af *brun*, brun), kvinna med mörk hy, bruna ögon och brunt hår. Jfr Blond.

Brunette [brynä't], fr. 1. Se Brunett. — 2. Ett slags fransk visa af erotisk karaktär.

Brune'tto Latini, italiensk lård. Se Latini.

Brunfels, Otto, tysk botanist, af Linné kallad "botanikens fader", f. 1488 i Mainz, var först

kartusianmunk, öfvergick sedan till lutherska läran och förestod i nio år en skola i Mainz. Under denna tid studerade han äfven medicin och slog sig därefter ned såsom läkare i Bern, där han dog 1534. B. var den förste europé, som sökte botanikens uppgift i naturens betraktande i st. f. i uttolkningen af de gamles botaniska skrifter. Hans arbete *Herbarum vivæ eicones* (1532—36) innehåller träsnitt af inhemska växter samt dessas namn äfven på tyska. (T. K.)

Brunfelsia L., bot., växtsläkte af fam. *Scrophulariaceae*, med omkr. 20 arter i tropiska Amerika. I växthus odlas allmänt *B. eximia* Bl. (*Franciscia eximia*), en buske från Brasilien, med stora, väl-luktande, violetta blommor. G. L.—m.

Brunflo. 1. Socken i Jämtlands län, Brunflo tingslag. 33,016 har. 3,940 inv. (1903). B. bildar med Marieby, Lockne och Östersunds stad ett regalt pastorat i Härnösands stift, Jämtlands östra kontrakt. — 2. Tingslag i Jämtlands län, ingår i Jämtlands östra domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Brunflo, Marieby och Lockne. 55,979 har. 6,195 inv. (1903).

Brunfläcksjuka ä hveteax, framkallad af en svampart, *Phoma Hennebergii*. De sjuka axen synas rödbruna, beroende därpå att agnarna äro fläckvis, särskildt mot spetsarna, besatta med en mängd små, punktförmiga, brunsvarta upphöjningar (sporgömmen). Sjukdomen kan medföra fullständig förkrymning af kornen. Se vidare J. Eriksson, "Brunfläcksjuka ä hveteax", i "Landtbr.-akad:s handl. o. tidskr.", 1890, s. 183. J. E.—n.

Brunhemsberget. Se Billingen.

Brunhilda. 1. (Brunhilde, Brunichilde) Dotter af västgotakonungen Atanagild och omkr. 567 föräld med konung Sigibert af Austrasien. B. tog synnerligen liflig del i de vilda släktfejden inom det merovingiska huset samt blef 613 tillfångatagen af konung Klotar II af Neustrien och på ett grymt sätt aflifvad. Se vidare Merovingerna.

2. (Brunhilde, Brünhilt) En af de tyska och nordiska hjältesagornas mest bekanta gestalter. Se Nibelungenlied och Sigurdssagan.

Brunholts, tekn. Se *Cæsalpinia* och *Sappan*.

Brunhven, bot. Se Hven.

Brunhö, landtbr. Se Hö.

Bruni, ö på sydöstra kusten af Tasmanien, skild från detta genom D'Entrecasteaux-kanalen, består af tvenne genom ett sandigt näs förenade delar, med sammanlagt 385 kvkm. och omkr. 200 inv. Ön har stenkolslager.

Bruni, Leonardo, italiensk lärd, f. 1369 i Arezzo, hvarför han kallade sig *Areentino*, studerade i Florens under ledning af den namnkunnige greken Eman. Chrysoloras och blef 1405 påflig sekreterare samt innehade denna befattning under fyra påfvar. Genom sin *Historia florentina* (i italiensk översättning första gången tryckt 1476; ny uppl. af dess latinska och italienska text 1856—60) förvärfvade han medborgarrätt i Florens och blef 1427 statssekreterare i denna republik. Han dog 1444; ett grafmonument öfver honom af Rossellino finnes i Santa Croce. B. främjade den grekiska litteraturens studium förnämligast genom latinska översättningar af Aristoteles, Demosthenes m. fl. grekiska författare. Bland B:s öfriga skrifter märkas hans tidshistoriskt upplysande *Epistolæ familiares* (1472; ny uppl. af Mehus i 2 bd, 1741) och *Commentarius rerum suo tempore gestarum* (1476, äfven i Muratori, "Scriptores rerum italiani", bd 19). F. B.*

Bruni, Antonio Bartolomeo, italiensk kompositör och violinist, f. 1759, d. 1823, kom 1781 till Paris, där han till 1801 hade anställningar vid åtskilliga teatrar. Han komponerade diverse instrumentalmusik samt operetter, bland hvilka i Stockholm gifvits "Fiskaren" (1798), "Major Pal-

mer" (1800), "Claudine" (1801) och "Poeten i sitt hus" (1802). A. L.

Brunichilde. Se Brunhilda 1.

Brunius. 1. Karl Georg B., arkitekt, konsthistoriker, f. 23 mars 1792, i Tanums socken i Bohus län, blef student i Lund 1803 och i Uppsala 1811, filos. doktor i Lund 1814, docent i grekiska 1815, adjunkt i detta ämne 1820 och 1821 tillika i romersk vältalighet och poesi. 1824 blef han Tegnér's efterträdare såsom professor i grekiska. Han utnämndes 1847 till kyrkoherde i Ståfvie och Lackalänga prebendepastorat i Lunds stift och blef s. å. titullärprost. 1853 valdes han till ledamot af Vitterhets- historie- och antikvitets-akademien. och 1858 fick han såsom emeritus afsked från professorsämbetet. Död i Lund 12 nov. 1869. — B. framträdde tidigt såsom latinsk skald, dels genom metriskas översättningar från Apollonios och Tyrtaios (i akademiska afhandlingar), dels genom *De diis arcto- tois libri sex* (1822), ett slags nordisk teogoni, som lär vara det längsta latinska poem någon svensk diktat. 1857 utgaf han sina *Poëmata, partim jam ante, partim nunc primum edita*. Sin mesta tid egnade han emellertid åt byggnadskonstens studium och utföring. Under åren 1833—59 ledde han restaurationsarbetena på Lunds domkyrka (hvarvid han utförde den djärfva höjningen af kryptan), och samtidigt försiggingo under hans ledning en mängd andra arbeten: om- och påbyggnad af det gamla bibliotekshuset i Lund (1836—39), räddningsinstitutet i Stora Råby (1840), museibyggnaden och biskopshuset i Lund (1840—44), skolkolhus i Hålsingborg (1844), kyrkan i Kristinehamn (1854—57) m. fl. Därjämte verkställde han restaurationer af domkyrkan i Växjö (1849—52) samt af flera stads- och landskyrkor i Skåne, gaf ritningar till nya kyrkor och uppgjorde planer till samt hade ledning vid om- och nybyggnader på skånska herresäten (Jordberga, Söfdeborg, Trolleholm m. fl.). Såsom utförande arkitekt stod B. mera på dilettantens än på konstnärens ståndpunkt. Såsom specialforskare och skriftställare i Sveriges äldre konsthistoria förvärfvade han ett aktadt namn. Redan under åren 1815—17 företog han i arkeologiskt intresse vandringar i Bohus län. Resultaten af dessa blefvo de af honom och J. G. Liljegren utgifna *Nordiska fornlemningar* (med 100 planscher, 1823) samt det året före hans död utkomna *Försök till förklaringar öfver hållristningar*. Bland hans ganska förtjänstfulla konsthistoriska arbeten må nämnas *Nordens äldsta metropolitankyrka* (1836; omarb. och tillökad uppl. 1854), *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Värmland och Västergötland år 1838* (1839), *Glimminge faste steenhus i Christianstads lehn i Skåne* (1844), *Historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Helsingborgs Kärna* (1845), *Skånes konsthistoria för medeltiden* (1850), *Konstanteckningar under en resa*

år 1849 (1851), *Om renaissance- eller barockstilen i Skåne* (1856), *Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857* (1860) samt *Gotlands konsthistoria* (I—III 1864—66). Genom sina grundliga forskningar, genom sin oförtrutna opposition mot "ladustilen" i kyrkor och "den förderfvade renässansen" i dåtidens arkitektur samt genom åtskilliga af sina egna byggnadsföretag, särskildt Kristinehamns kyrka, utträttade B. mycket godt, i det han väckte uppmärksamheten på den romanska och den gotiska stilen samt visade möjligheten af dessas återupptagande i Sveriges såväl kyrkliga som profana byggnadskonst.

R-n.

2. Louise B., född Carlson, den föregående svägerska, författarinna, f. 1799 på Blombacka, Vinköls socken, Skaraborgs län, d. 1880 i Skara, ingick 1823 äktenskap med ekonomie direktören J. N. Brunius (d. 1868). Under signaturen L—e utgaf hon 1843 berättelserna *Den unga enkan i Norrland*, *Systrarne* och *Äktenskapsskilnaden*. Sedermera offentliggjorde hon flera andra arbeten, bland hvilka må nämnas *Rosen och resedan* (1846; 2:a uppl. 1880) och *Lyckans gunstlingar* (1875).

Brun järnockra, miner. Se Brunockra.

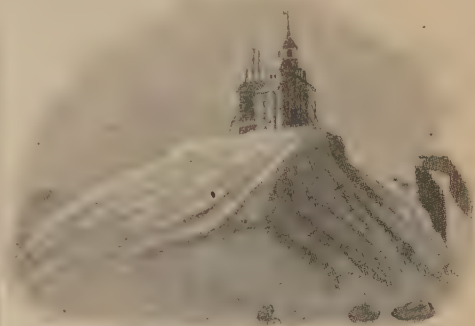
Brunkala, i Åbo och Björneborgs län, Finland. kapell under Lundo imperiella pastorat. Landareal 42 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,243 personer (1902).

A. G. F.

Brunke, Johan, drots. Se Brunkow.

Brunkeberg, inom Stockholm, en del af en grusås, som sträcker sig från Öregrundsgrepen till Nynäs i

Södertörn. Fordom gick den ända fram mot den s. k. Sandbron, som låg ungefär på den plats, som nu intages af Gustaf Adolfs torg. Vid Sandbron fanns ett kapell, där vägfärande både om lyckosam färd eller tackade för sådan. At väster låg Sankta

Det för länge sedan nedrifna s. k. vårdtornet på Brunkeberg, efter en teckning från 1755.

Klara kloster, åt öster den åt aposteln Jakob d. ä. vigda kyrkan, till hvilken slöt sig en samling tomter, af hvilka de, som stötte till vattnet, voro försedda med bryggor. Den södra delen af åsen måste hafva varit kal och var åtminstone tidtals befäst. Längre bort var den trädbevuxen. Sägner berättar, att

Brunkeberg 1520, med konung Kristians läger. (Efter en i k. biblioteket befintlig kopia af en samtida tafla.)

än eremiter, än stråtröfware bott i kulator, ingräfda i åsen. Någonstades på åsen låg Sankt Jörans hospital för spetälska personer, hvilka ickeingo bo i närheten af människoboningar eller allfarsvägar. Namnet påminner om marsken Johan von Brunkow, hvilken här afträttades år 1319. Det mest lysande minne, som anknyter sig vid Brunkeberg, är det stora slag, som på åsen och vid dess sidor 1471 utkämpades mellan svenskarna under Sten Sture d. ä. och konung Kristian I med hans anhängare. Åsen sänktes under tidernas lopp och bebyggdes. 1884—86 byggdes genom densamma, under David Bagares gata och Tunnelgatan, af kapten Knut Lindmark en för gångtrafik afsedd tunnel, 231 m. lång, 4 m. bred och 3,9 m. hög. Sedan 20 år förflutit efter tunnelns öppnande för allmän trafik, eger staden rätt att inlösa densamma efter värdering, som icke får öfverstiga ursprungliga anläggningskostnaden, och efter 50 år från samma tid får staden kostnadsfritt eganderätt till tunneln med tillbehör. Tunneln trafikerar af något mer än 1 mill. pers. om året. Hs Hd.

Det ofvannämnda slaget på Brunkeberg stod 10 okt. 1471. Kristian I af Danmark hade med en armé af 5,000 man lagt sig utanför Stockholm för att med vapenmakt tilltvinga sig tronen i Sverige. Men mot honom samlade riksföreståndaren Sten Sture d. ä. en anseelig bondehär och anryckte från norr. Danskarnas hufvudmassa hade förskansat sig på berget, och en mindre afdelning hade fattat posto väster därom, i närheten af Klara kloster. En träbro öfver en af Näckströmmen genomfluten sumptrakt öster om åsen underhöll deras förbindelse med Kåplinge- (nuv. Blasie-)holmen, där deras flotta låg för ankar. Riksföreståndaren delade sin här i en mindre styrka (dalkarlar), som under Nils Sture gjorde en kringgående rörelse för att ifrån B:s östra sluttning anfälla danskarna, samt en större, med hvilken han själf stormade uppför den västra sluttningen. Detta angrepp understöddes af ett utfall från staden mot B:s södra sida, där fiendens förskansningar stukos i brand. Sten Stures första stormning afslogs, en andra likaså. Han vände sig då mot kären vid klostret. För att undsätta denna kär strömmade danskarna ned från höjden, men de nödgades efter en mördande strid draga sig tillbaka uppför berget, och därefter stormade svenskarna detta för tredje gången, nu äfven från öster, sedan dalkarlarna fullbordat sin flankrörelse. Danskarna öfvervåldigades och skyndade till sina skepp; men en massa af dem drunknade i Näckströmmen, emedan bron, som till en del förstörts af Stockholms borgare, brast under de flyende. De förlorade omkr. 2,000 man i döda, sårade och fångna. Slaget vid B., då Sveriges själfständighet räddades för en längre tid, är ett af våra mest ärofulla och betydelserika minnen och firades senast 1871 med stora högtidligheter.

Brunkol, petrogr., en hufvudsakligen inom tertiärsystemet såsom lager och stockformade partier förekommande, brun till brunsvart massa, som i medeltal håller 50—70 % kol, 3—7 % väte och 14—35 % syre och kväve. Dels hafva brunkolen tämligen fast och tät konsistens, dels äro de luckra och jordartade; ofta förekomma däri partier, som hafva den ursprungliga trädstrukturen väl bibehållen (egentlig *lignit*). Till skillnad från stenkol (de s. k. svartkolen), som tillhöra äldre formationer eller

system, gifva brunkolen brunt streck och pulver samt brunfärga kalilut. De äro lätt antändliga och brinna med starkt sotande låga. Brunkolslagrens maktighet är vanligen några meter, men uppgår stundom, i följd af lokala ansvallningar, till flera tiotal meter. Brunkolsafgrifningar förekomma inom nordtyska slättlandet, i Thüringen, Böhmen, Schlesien, Posen och Polen, vid nordsidan af bayerska alperna och i nordliga Steiermark, i Devonshire, på Färöarna, på Island och i Nord-Amerika. De brytas hufvudsakligen för användning som bränsle. E. E.

Brunkow (Brunke), Johan von, drots, son till Verner von B., hvilken under Magnus Ladulås inkom hit från Tyskland och blef denne konungs råd. B. steg högt i ynnest och inflytande hos konung Birger Magnusson. 1313 var han riddare och medlem af rådet samt blef 1316 drottsete. Det må lämnas därhän huruvida B. verkligen, såsom de ingalunda oväldiga krönikorna uppgifva, var upphofsman till "Nyköpings gästabad" eller det lömska försåt, som konung Birger 1317 ställde för sina bröder — redan det att han var främling och därtill gunstling var ju en anledning till att han skulle misstänkas —, men säkert är, att B. i allmänhet starkt inverkade på den lättledde konungen, liksom han var en af dennes trognaste och verksamaste vänner i nöden. Under försöket att från Gottland undsätta Stegeborgs fäste, som Birgers son Magnus försvarade mot de döde hertigarnas anhängare, blef B. efter en skarp strid tillfångatagen, af sina fiender dömd till döden och 1319 afträttad på den då vid (nu i) Stockholm belägna höjd, som efter honom sedan fick namnet Brunkeberg. I sitt vapen förde han en bjälke. J. Th. W.

Brunkrut, Chokoladkrut, kallas efter sin färg en afart af svartkrutet, hvars kol är framställt af vid mycket låg temperatur förkolad halm. Brunkrutet användes hufvudsakligen som krut för grofva kanoner. E. S.-m.

Brunktoftelund. Se Bunketoftelund.

Brunkulla, bot. Se Nigritella.

Brunkål, bot. Se Brassica.

Brunn. 1. *Tekn.* Ett för uppsamling af grundvatten nedsänkt rör eller schakt. Rörbrunnar 1. "borrbrunnar" äro lämpligast för större djup eller där grunden består af groft grus, schaktbrunnar för finare sand eller uppsamling af större vattenmängder. Brunnen kan hafva täta eller perforerade väggar; i förra fallet inströmmar vattnet endast från botnen, i det senare äfven från sidorna. Större brunnar sammanfogas af murverk eller järnringar, som sänkas genom belastning och mudring. Inom bebyggda områden är grunden ofta förorenad, hvarför rent vatten kan erhållas endast från större djup genom rörbrunnar. De sistnämnda äfvensom sänkbrunnar af järn erbjuda för öfrigt alltid större säkerhet mot förorening än grädda och murade brunnar. En brunn, hvars vatten användes på platsen till tvätt och dylikt, bör alltid omgifvas med en upphöjning, från hvilken vattnet afriinner, och helst bör pumpen placeras på något afstånd från brunnen, som upptill igenmuras kring sugröret. Mången tyfus- eller koleraepidemi har blifvit spridd från en brunn, som förorenats genom smutsigt tvättvattens nedträngande från jordytan. Brunnsens vattenmängd beror af dess storlek, af vattenytans sänkning samt det vattenförande lagrets beskaffenhet. Mest gifvande äro brunnar i groft grus eller för-

klyftadt kalkberg. Nordenskiölds bekanta försök hafva emellertid visat, att äfven i urberg (granit och gnejs) förekomma sprickor, genom hvilka grundvatten cirkulerar. Åtskilliga på hans initiativ utförda "bergbrunnar", bestående af med diamant borrade hål, hafva lämnat öfverraskande goda resultat, men i allmänhet är deras kapacitet obetydlig. En bergbrunn bör enligt Nordenskiölds åsikt nedgå till den "geotermiska gränsen", omkr. 30 m. under jordytan. Se vidare Artesisk brunn och Vattenledning. J. G. R.

2. *Med.* Se Brunnsskickning och Hälso-brunn.

3. *Estet.* Se Springbrunn.

4. *Skpsb.* Den i åtskilliga propellerfartygs akterskepp öfver propellern befintliga öppning, genom och i hvilken propellern upphissas, när man vill framdrifva fartyget endast med segel. Den propeller, som inrättas för att kunna lyftas i brunn, får endast två blad. Den hänger i en ram, hvilken hålles på sitt ställe af styrrännor, fästa vid propellerstävns akterkant och rorstävens förkant. När fartyget är byggt "kopparfast", äro både propellern, propeller-ramen, styrrännorna och alla därtill hörande mindre delar af metall. J. G. B.*

Brunn kallas äfven en på segelbåtar befintlig fördjupning i däckets invid rorkulten, afsedd som plats för rorsmannen. B. R.

Brunn, socken i Älfsborgs län, Redvägs härad. 2,785 har. 600 inv. (1903). Annex till Ulricehamns stadsförsamling, Skara stift, Redvägs kontrakt.

Brunn, Heinrich von, tysk arkeolog, f. 1822, d. 1894, vistades 1843—53 och 1856—65 i Rom, den senare perioden såsom sekreterare vid arkeologiska institutet. 1865 kallades han till professor i arkeologi i München, där han 1867 jämväl blef konservator vid konungens vas-samling och 1888 direktör vid glyptoteket. — B. är inom den klassiska arkeologien grundläggare af den moderna riktning, som i en ingående stilistisk analys af konstverken söker utgångspunkten för bestämmandet af deras ideella innebörd och historiska plats. Fin uppfattning, skärpa i metoden och klart framställningssätt utmärka B:s arbeten. De förnämsta äro *Geschichte der griechischen Künstler* (2 bd, 1853—59; 2:a uppl. 1889), *Beschreibung der glyptothek zu München* (5:e uppl. 1887), *I rilievi delle urne etrusche* (I. *Ciclo troico*, 1870), *Denkmäler griechischer und römischer sculptur* (1886 ff.), *Griechische kunstgeschichte* (2 bd, 1893—97; ofullb.) och *Griechische götterideale, in ihren formen erläutert* (1893).

Brun-nacke, det bland skyttar brukliga namnet på blås-and.

Brunnby, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 3,829 har. 3,313 inv. (1903). B. utgör ett regalt pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt. Inom denna socken ligger hufvudgården till Krappe-rup.

Brunnbäcks färja. Se Brunnbäcks färja.

Brunneby, socken i Östergötlands län, Bobergs härad. 4,259 har. 1,180 inv. (1903). Annex till Klockrike, Linköpings stift, Gullbergs och Bobergs kontrakt.

Brunnen, by i schweiziska kantonen Schwyz, nära Muotas mynning i Vierwaldstättersjön och vid

St Gotthards-banan. 440 m. ö. h. 1,530 inv. Stor hamn. Till följd af sitt härliga läge mycket besökt af turister. Kantonerna Schwyz, Uri och Unterwalden förnyade där 9 dec. 1315 (tre dagar efter slaget vid Morgarten) det förbund, som är grundvalen för det schweiziska edsförbundet. I grannskapet ligga flera kurorter.

Brunner, Karl Emanuel, schweizisk kemist, f. 1796, var först apotekare i Bern och sedan professor i kemi och farmaci därstädes. Han är förnämligast bekant genom sina eudiometrisk försök, d. v. s. undersökningar af beståndsdelarnas mängd i en gasblandning, samt genom sin metod att bestämman vattengasens mängd i luften (se Aspirator). Dödsår obekant. R. R.*

Brunner, Sebastian, österrikisk katolsk predikant och skriftställare, f. 1814 i Wien, d. 1893 i Währing utanför Wien, prästvigdes 1838 och användes 1843—48 af Metternich som referent för de österrikiske diplomaternas rapporter om tidens religiösa och sociala rörelser. Sedan tjänstgjorde han en tid (från 1853) som universitetspredikant i Wien, blef 1865 apostolisk protonotarie och påfäg huskaplan samt utnämndes 1875 till furstbiskopligt konsistorialråd i Wien. 1848—65 utgaf han "Wiener katholische kirchenzeitung". B:s många skrifter utgöras förnämligast af våldsamt ultramontan, ofta i fanatisk ton och ytterligt grofkornig stil hållna anfall på den modernt liberala åskådningen, framför allt sådan den framträdde i den judiska pressliberalismen i Wien samt hos skriftställare sådana som Strauss, Renan och Darwin, hvarjämte äfven Goethe, Schiller, Börne, Heine m. fl. utsattes för hans smädeskrifter. Han har till följd af sin burleska humor jämförts än med kapucinen Abraham a Santa Clara, än med Thomas Murner. Bland hans arbeten märkas lärodikten *Die welt ein epos* (1844), en ursinnig förkärring af filosofien, hans mot samtidens politiska, litterära och religiösa förhållanden riktade *Der nebeljungen lied* (1845, 4:e uppl. 1891), *Der atheist Renan und sein evangelium* (1865), *Zwei buschmänner* (1891), flera reseskrifningar, historiska och konsthistoriska arbeten (bl. a. *Die kunstgenossen der klosterzelle* 1863). Hans *Gesammelte erzählungen und poetische schriften* utkommo i 18 bd 1863—77 (ny uppl. från 1890). Jfr Scheicher, "Seb. Brunner, ein lebensbild" (1888).

Brunner, Moritz, ritter von B., österrikisk fästningsingenjör och militärskriftställare, f. 1839, blef löjtnant vid österrikiska genitrupperna 1859, kapten i generalstaben 1870, major 1883 och öfverstelöjtnant 1887, var generaldirektör i Trebinje 1886—89 och i Przemyśl 1889—93, blef öfverste 1893 och generalmajor 1895 samt fältmarskalklöjtnant 1899. B., som var redaktör för *Streffleurs militärtidskrift* 1870—86 och lärare vid tekniska militärakademien 1879—86, är en framstående militärskriftställare och har bl. a. vid Przemyśl visat sig vara en utmärkt fästningsbyggare. Hans många, hufvudsakligen för undervisningsändamål afsedda skrifter visa en tidsenlig uppfattning af befästningskonstens uppgift och ett riktigt ödmöde om alltför vidtgående ändringsförslag, hvarför hans inflytande sträckt sig långt utom Österrike, i hvilket land han bl. a. infört infanterispaden, minörkomanier och landstermsarbetarafdelningar. L. W. son M.

Brunner, Heinrich, österrikisk rättshistoriker,

f. 1840, blef professor i Lemberg 1868, i Prag 1870, i Strassburg 1872 och i Berlin 1873. Han har skrivit en mängd afhandlingar i rättshistoria, bland andra *Überblick über die geschichte der französischen, normannischen und englischen rechtsquellen* (i Holtzendorffs "Encyklopädie der rechtswissenschaft"), det epokgörande arbetet *Die entstehung der schwurgerichte* (1872) och hans hufvudarbete *Deutsche rechtsgeschichte* (2 bd, 1887 och 1892; i Bindings "Handbuch der deutschen rechtswissenschaft"). B. är ledamot af vetenskapsakademierna i Berlin och München samt bär geheime justitieräds titel.

Brunnerska körtlarna, *glandulæ brunnerianæ*, anat., körtlar, belägna tätt under slemhinnan i tolfingertarmen. Till sin byggnad likna de de körtlar, som ligga i magslemhinnans pylorusdel och anses ega ungefär samma funktion som dessa (jfr Körtel).

J. E. J.-n.

Brunnhem, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 1,599 har. 328 inv. (1903). Annex till Stenstorp, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Brunnius, Ericus Erici, superintendent, f. 1597 i Stigsjö socken i Ångermanland, d. i Stockholm vid riksdagen 1664, blef 1625 filos. magister i Uppsala, utnämndes 1636 till professor i historia och 1645 till teologie professor därstädes samt blef 1647 superintendent i Göteborg. Såsom stiftsstyresman utmärkte han sig genom varmt intresse för skolväsendet och ifråde för konkordieformelns erkännande som symbolisk skrift. Han förskaffade Göteborg ett nytt skolhus och dess första boktryckeri. B. var gift med en dotter till ärkebiskop Lenæus; hans barn adlades Rosenmark.

Brunnow, Philipp, greve von B., rysk statsman af tysk härkomst, f. 1797 i Dresden, d. 1875 i Darmstadt, inträdde 1818 i rysk tjänst och blef 1840 sändebud i London, där han sökte göra Englands och Rysslands intressen solidariskt förbundna och lyckades afsluta kvadrupelalliansen af 15 juli 1840 angående Muhammed Ali (se Orientaliska frågan). 1852 tog han en verksam del i tillkomsten af det s. k. "Londonprotokollet" om tronföljden i Danmark och hertigdömena. Återkallad vid Krimkrigets utbrott 1854, blef B. följande år ryskt sändebud vid förbundsdagen i Frankfurt a. M., och 1856 deltog han såsom Rysslands andre befullmäktigade (jämte greve Orlov) i fredsslutet i Paris. Därefter var han efter hvartannat sändebud i Berlin (1857—58), London (1858—70), Paris (1870—71) och ånyo från 1871 i London, tills han 1874 tog afsked. Under sin ämbets tid i London deltog han bl. a. i konferenserna om danska frågan 1864, hvarvid han kraftigt, men utan framgång häfdade den danska monarkiens integritet, om Luxemburg 1867 samt om Svarta-hafs-frågan 1871. Sistnämnda år uphöjdes han i grefligt stånd.

Brunnsdrickning, efter läkarföreskrift ordnad invärtes bruk af en hälsobrunns vatten, för behandling af någon sjukdom. Brunnsdrickningens historia förklarar sig långt in i den gråa forntiden. Bibeln talar om källorna vid Siloa. I Deccan, Hindostan och Himalaya fanns en mängd undergörande källor, som tidigt voro i bruk. I Hellas kände man svavelkällorna i Hypate, natrontermerna i Thermopylai, de heta källorna vid Oita, Adepos på Euboia m. fl. Hippokrates undersöker flera mineralkällor och deras

halt af salter samt uppräknar bland dessa järn, silfver, koppar, guld, svafvel, alun, jordharts och nitrum. Men källornas verkan hänföres ej till dessa, utan i främsta rummet till "något gudomligt", den mystiska gudamaktens inverkan. Forntidens brunnsdrickning var nämligen helt annorlunda beskaffad än våra dagars. Ett visst samband fanns nog mellan hälsokällan och det medicinska begagnandet, men ännu fastare var förbindelsen mellan den heliga källan samt religiösa föreställningar och bruk. Källorna hade under hednatiden en skyddande makt i det s. k. källrädet. Efter kristendomens införande trädde helgonen i dess ställe och förlänade källorna en undergörande förmåga. Man vandrade till källan på vissa bestämda dagar, man offrade åt dess skyddande makt, för att den i gengäld skulle skänka hälsa. Strängt åtskilde man sällan drickningen af det heliga vattnet från tvagningsprocedurerna i detsamma. Det var under denna tid ej medicinen, men vidskepelsen, som bevarade kunskapen om de undergörande källorna. De mineraliska beståndsdelarna i vattnet hade ej någon betydelse. Först genom den kemiska analysen kunde klarhet vinnas öfver mineralkällornas verkningar, och först sedan man lärt känna dessa, kunde man börja att spekulera öfver källornas farmakodynamiska betydelse. Under hela 1600-talet var det vattnet som element, hvilket ansågs vara det verk samma vid denna brunnsdrickning, och härresande äro i sanning berättelserna om de oerhörda vattenmängder, som förordnades och förtärdes. Hela kroppen skulle uttlakas och rensköljas, och därför började också den tidens brunnsdrickning alltid med en grundlig och våldsam purgation. Denna metod återfinnes i de flesta brunnskriter från dessa tider. Konrad Gessner berättar härom 1562 från Baden i Schweiz, Urban Hjärne citerar en del af dessa skrifter och säger själf, att förtärandet af 2—3 kannor på en morgonstund vid Medevi ej var någon ovanlighet. Hvarje glas rymde omkr. 300 gr. Så hade Hjärne sett mineralvattnet brukas i Spa, och så förordnades han äfven vid Medevi. I Aachen började man t. ex. med 900 gr. och steg till 3,000 gr., och därmed höll man på minst 14 dagar. I Medevi stannade man vid 15, 16 eller 17 glas, hvarmed man höll på under 8—14 dagar, allt efter sjukdomens art. "De som af torrvärk, podager och gicht äro betagna, måste dricka så högt de kunna", säger Hjärne. Så begagnades brunnskuren på denna tid vid våra järnkällor. Ännu så sent som 1789 finnes i ett berömdt arbete om Karlsbad af David Becher omtaladt, att den dagliga dosen af det varma sprudelvattnet uppgick till 20 stora glas. Småningom inträdde reaktion häremot.

Den store systematikern Friedrich Hoffmann i Halle utgaf 1703 sin "metod att undersöka hälsovattnen", och där meddelas analyser af Spa, Selters, Schwalbach, Karlsbad m. fl. Den kemiska analysen låg dock ännu i sin linda, och först i början af 1800-talet fick man genom Berzelius, Liebig, Fresenius m. fl. en säkrare kunskap om hälsokällornas minerala beståndsdelar. En följd af detta blef mineralkällornas indelning i olika klasser: 1) akroteter, eller de indifferentia termerna, hvilka uteslutande begagnades till bad; 2) de alkaliska källorna, hvilka hålla kolsyra, kolsyradt natron, koksalt, svafvelsyrdadt natron, talk m. m.; 3) koksaltvattnen,

hvilka hålla koksalt och s. k. klorider i växlande mängd; 4) bittervattnen, hvilka hufvudsakligen hålla svafvelsyrad natron och talk i växlande mängd; 5) svafvelvattnen; 6) järnvattnen; och 7) de kalkhaltiga mineralvattnen. I Sverige tillhöra mineralvattnen hufvudsakligast järnvattnens grupp, på ett par ställen finnes koksaltvatten och på ett ställe i Skåne ett alkaliskt natronvatten. Detta beror på den skandinaviska halföns geologiska danning; urberget träder här så snart i dagen, att man ej kan nå betydligare djup och därför ej erhålla vare sig varma eller heta källor, ej heller starkt kolsyrehaltiga sådana.

Brunnsdrickningen, som naturligen måste rätta sig efter källornas natur, ställer sig vid drickning t. ex. af ett varmt vatten, som Karlsbads, eller ett så mineralbemängadt vatten som Marienbads, helt annorlunda än vid drickning af vattnet i våra järnkällor. Phoebeus har sökt uträkna huru stor mängd vatten man om dagen bör dricka, för att en kallas verksam beståndsdelar kunna anses utöfva ett botande inflytande. Han kallar de tal han funnit den balneoterapeutiska ekvivalenten. Enligt honom bör man om dagen förtära t. ex. 1 gr. kolsyrad natron, 3 gr. koksalt, 1,50 gr. svafvelsyrad natron och svafvelsyrad magnesia, 0,10 gr. kolsyrad järnoxidul o. s. v. En liter, d. v. s. 5 glas, om dagen å 200 gr., anser han vara den kvantitet, som behöfs för att åstadkomma en verksam brunnsdrickning.

Numera fördelar man gärna drickningen till flera tider på dagen. Så drickes på fastande mage 1—3 glas, på förmiddagen 1—2 glas och på eftermiddagen 1—2 glas. Man dricker större kvantiteter af de svagare järnvattnen, Medevi, Ramlösa m. fl., än af de starkare, Porla, Ronneby och Rindö. I Ronneby, som är världens järnstarkaste källa, dricker man 100—200 gr. i taget och ökar denna dos småningom, men ytterst sällan öfverskrider man en liter om dagen. Indikationerna bero på sjukdomens art. En metod, som af magsjuka personer med fördel begagnas, är att dricka en blandning af ett järnvatten med lika delar varmt vichy- eller karlsbader-vatten; af en sådan blandning förtäras 3—4 glas om dagen. Af sådana vatten som Ronneby arsenikvatten, Levico, Roncegno och Rindö arsenikvatten förordnas vanligen 15—20 gr. i ett halft glas vatten, strax före eller efter måltiden. Vi dricka i Sverige ej mycket naturliga vatten. Vi förfoga hos oss öfver utmärkta konstgjorda vatten, fabricerade sedan ett 20-tal år af "Apotekarnes mineralvattens aktiebolag" m. fl. Man bör taga till regel att förtära det konstgjorda vattnet af samma temperatur som temperaturen i den naturliga källan och om möjligt i samma kvantiteter som där, ty man kan t. ex. ej begära att af 2 glas konstgjordt marienbader om dagen erhålla samma verkningar som af 5 eller 6 glas vid källan.

Där koksaltvatten kan vara indicerad, kan det godt ersättas af det kolsyrade hafsvatten, som vid flera hafskurorter serveras. Af de konstgjorda vattnen drickas mest Karlsbader, Vichy, Emser, Marienbader, Kissingen, Wildungen, Contrexville, Kreuznach m. fl. Brunnsdrickning bör ej begagnas utan samråd med läkare. Brunnsdrickning i hemmet kan sällan hafva samma verkan som drickning vid en brunnsort, ty här ingripa en hel del andra

faktorer, såsom klimatväxling, hvilat från hvardagsarbetet, mera vistelse i det fria och ändrade sociala förhållanden, hvilka alla tillsammans verka gynnsamt till ett kroniskt lidandes häfvande. Ln.

Brunnskrasse, trädg. Se Nasturtium.

Brunnsort. Se Badort, Brunnsdrickning och Hålsobrunn.

Brunnsviken, en liten insjö, strax n. om Stockholm, mellan Stallmästargården i s. och Ulriksdals allé i n., med (numera kanaliserad) utlopp i Lilla Värtan, vid Älkistan. Kring dess stränder ligga lustslottet Haga, Bergielund samt de bekanta platserna Albano, Kräfricket m. fl.

Brunnthal, by i Oberbayern, 2 km. n. om München. Det är bekant genom den där befintliga steinbacherska "naturlikeanstalten".

Bruno, ärkebiskop af Köln, en af sin tids ypperste och inflytelserikaste män, var konung Henrik I:s yngste son och broder till kejsar Otto I. Han föddes 925 och fick vid katedralskolan i Utrecht en i allo utmärkt uppfostran. År 939 kallades han till hofvet, fungerade från 940 såsom kansler, blef 951 ärkekapellan, utnämndes 953 till ärkebiskop af Köln och öfvertog s. å. förvaltningen af Lothringen. Han afled 965 i Reims, på återvägen från en beskickning till Frankrike. B:s verksamhet faller i främsta rummet på det politiska området; han är en af de ypperste representanterna för den förening mellan kronan och episkopatet, som var en hörsten i Otto I:s politik. Han understödde kraftigt sin broders sträfvan att skapa ett starkt, centraliseradt kungadöme och ingrep afven på ett afgörande sätt i Frankrikes förhållanden. Han lade därjämte i dagen ett outtröttligt nit för undervisningens och bildningens främjande i hela det tyska riket, liksom kyrkor och kloster i honom egde den varmaste vän och beskyddare. Litt.: Pieler, "Bruno I, erzbischof von Köln" (1851), och Hauck, "Kirchengeschichte Deutschlands" III, 40 ff. J. H. B. (T. H.-r.)

Bruno, afven kallad Bonifatius, preussarnas apostel, f. 970 i Querfurt, tillhörde en med det kejsarliga huset besläktad ätt, ur hvilken kejsar Lothar III sedermera framgick. Af föräldrarna tidigt bestämd för det andliga ståndet, erhöill han sin uppfostran vid domskolan i Magdeburg och blef tidigt kanik därstädes. Han åtföljde Otto III på hans Romfärd, gick där på uppmaning af Adalbert af Prag i kloster och slöt sig till den helige Romuald och dennes sträfvan för klosterväsendets reformation. Ännu mycket ung, ställdes han af påfven Silvester II i spetsen för den polska missionen och utnämndes till ärkebiskop. Af kampen mellan Henrik II och Boleslav af Polen förhindrad att anträda sin missionsresa, begaf han sig först till konung Stefan af Ungern, därefter till furst Vladimir i Kijev samt verkade en tid bland de vilde petjenegerna. Han återvände därpå till Polen, där han skall hafva författat *Vita quinque fratrum Poloniae*, och anträdde därpå sent omsider sin missionsfärd till Preussen, där han redan 1009 led martyrdöden. Sedermera blef han upptagen bland helgonens antal (äminnelsedag 15 okt.). Utom det nyssnämnda verket författade B. *Vita Adalberti episcopi pragensis* (tryckt i "Fontes rerum bohemicarum" I). Litt.: Voigt, "Gesch. Preussens" I, 281 ff., Giesebrecht, "Gesch. d. deutschen kaiser-

zeit", II, 192 ff., och Hauck, "Kirchengeschichte Deutschlands" III. J. H. B. (T. H.-r.)

Bruno, påfven Leo IX:s ursprungliga namn.

Bruno, kartusian-ordens stiftare, f. i Köln före midten af 1000-talet, blef först kanik i Köln, därefter föreståndare för domkyrskolan i Reims

Den hel. Bruno. Staty af Houdon, i S. Maria degli angelo i Rom.

samt slutligen kansler i ärkestiftet Reims. Själft ytterst sträng till sitt lefnadssätt, kunde han ej fördraga den sedliga slapphet, som mötte honom öfverallt. Han drog sig därför 1084, jämte några likasinnade, undan i ensamheten och grundade ett kloster i den vilda klippdalen Chartreuse (*Cartusia*), i närheten af Grenoble, i sydöstra Frankrike. Sålunda blef han upphöf till den s. k. kartusian-orden (se d. o.), som på sin tid var den strängaste af alla munkordnar. På kallelse af sin forne lärjunge påfven Urban II begaf sig B. mot slutet af sin lefnad till Italien. Han grundade — sannolikt 1091 — ett kartusian-kloster vid La Torre i Kalabrien, där han vistades till sin död, 1101. Han kanoniserades 1514. Hans ämnelsedag är 6 okt. Litt.: Löbbl, "Der stifter des karthäuser-ordens, d. hl. Bruno aus Köln" (1899). J. H. B. (T. H.-r.)

Bruno, italiensk teolog, f. nära Asti i Lombardiet, blef kanik i Siena, kom därpå till Rom, där han trädde i förbindelse med Gregorius VII, och utnämndes till biskop af Segni. Utan att uppgifva sin biskopsstol inträdde han i klostret Monte Cassino, till hvars abbot han 1107 valdes, men måste 1111 återvända till sin biskopsstol. B. afled 1123 och blef 1181 kanoniserad (ämnelsedag 18 juli). Bland hans efterlämnade skrifter, hufvudsakligen af homiletiskt och dogmatiskt innehåll, finnes en skrift *Libellus de symoniacis*, författad före 1109, som varit af betydelse under striden mellan påfve och kejsardöme. Litt.: Mirbt, "Die publicistik im zeitalter Gregors VII" (1894). T. H.-r.

Bruno, Giordano (eg. Filippo), den störste italienske renässansfilosofen, f. 1548 i Nola i Syd-Italien, ingick vid 15 års ålder i ett dominikan-kloster i Neapel, men då han där misstänktes för kätteri, flydde han och aflade sin munkdräkt 1576. Sedan förde han ett kringirrande lif i norra Italien, drog därpå öfver Alperna och kom 1579 till Genève. Där tyckes han hafva öfvergått till kalvinismen, men blef äfven där betraktad såsom kättare och exkommunicerad. Den ofördragsamhet, som han därvid mötte, torde hafva lagt grunden till den nedsättande mening, som han sedan hyste om den reformerta protestantismen. Han begaf sig nu till Toulouse, vid hvars universitet han med stort bifall föreläste astronomi och den aristoteliska filosofien. Under två år verkade han såsom professor där, men då hugenottstriderna drefvo honom därifrån, begaf han sig 1581 till Paris och uppträdde äfven

där med stort bifall såsom universitetslärare och väckte sådant uppeende med sina föreläsningar om minneskonsten och den s. k. lulliska konsten (se Lullus), att han kallades till konung Henrik III för att redogöra för sina idéer. Redan i Toulouse hade han gjort försök till försoning med den katolska kyrkan, och detta fortsatte han i Paris. Men då villkoret härifrån från kyrkans sida var, att han skulle återvända till sitt kloster, och han ej ville gå in därpå, strandade dessa försök, som emellertid visa, att B. ansåg sina filosofiska åsikter förenliga med en friare uppfattning af den kristna tron. Med den franske konungens anbefallning begaf han sig 1583 till London och vistades i det franska sändebudets hus. Sin tid där använde han till att på italienska utgifva flera skrifter, med hvilka han först nu uppträdde såsom en lifsåskådningens reformator. Med bombastiskt själfberöm anmälde han hos vice-kansleren för universitetet i Oxford sin önskan att vid detta lärdomssäte hålla föreläsningar. Så föreläste han där öfver psykologiska och astronomiska ämnen och kämpade på en offentlig disputation med den gamla skolastikens försvarare. Efter två års vistelse i England begaf han sig tillbaka till Paris, där han i den latinska inbjudningen till en akademisk disputation klart framlade grundtankarna i den nya världsåsi, som han ställde i motsats mot medeltidens aristotelism. Troligen af de politiska oroligheterna driven från Paris, drog han sedan omkring till de förnämsta tyska universiteten. I Marburg vägrades honom att föreläsa, sannolikt i följd af hans katolicism; däremot öppnade universitetet i Wittenberg sina portar för honom. När han efter två år höll sitt afskedstal där, prisade han däri den tyska vetenskapen och särskildt den mot påfve-makten kämpande Luther, en ny Herakles, som stred mot Kerberos. Efter korta uppehåll i Prag och Helmstädt vistades han ett år i Frankfurt för att där trycka en del latinska skrifter. Sannolikt blef han emellertid därifrån utvisad, och han var då nog lättrogen att låta locka sig tillbaka till Italien, dit hans fosterlandskärlek drog honom. Det var en ung veneziansk adelsman, Giovanni Mocenigo, som lärt känna hans skrifter och inbjöd honom, för att af honom få muntlig undervisning. Efter en kort vistelse i Zürich, drog B. därför på hösten 1591 åter öfver Alperna, kom till Venezia, undervisade Mocenigo och bodde slutligen i dennes hus. Mocenigo tyckes dock hafva känt sig besviken på de hemliga kunskaper, i hvilka han af B. fordrade att blifva invigd. Tillika torde han hafva fått samvetsskrupler öfver att i sitt hus hysa kättaren. Efter sin biktfadens råd anmälde han därför B. för inkvisitionen och höll honom inspärrad i sitt hus, tills B. intogs i inkvisitionens fängelse våren 1592. Vid förhöret förklarade B., att han alltid i sitt inre fasthållit kyrkans tro, ehuru han såsom förfluren munk ej kunnat deltaga i kyrkans gudstjänster, och han var och villig att återtaga de läror i sin filosofi, hvilka kyrkan ogillade, liksom att underkasta sig den botgöring, som kunde åläggas honom för att åter blifva upptagen i kyrkans sköte. Tydligt hoppades han ännu på möjligheten af en försoning, då han betraktade sin filosofi såsom öfverensstämmande med kyrkans dogmer, om dessa tolkades såsom blott antydande symboler. Men nu kräde den romerska inkvisitionen kättarens utlämnande, och efter någon

trekan bifölls detta af den venezianska regeringen. Under sex år satt därefter B. i inkvisitionens fängelse i Rom. Orsakerna härtill känner man icke, då denna rättegångs akter äro blott ofullständigt kända. Under den långa fängelsetiden härnade emellertid B:s sinne. Han insåg nu, att det gällde det vetenskapliga tänkandets frihet. Och ehuru de främste kyrkolarare sökte öfvertyga eller öfvertala honom, stod han fast mot hvarje försök att få honom att återkalla sina kätteri. Med döden för ögonen fasthöll han sin öfvertygelse om sin filosofis öfverensstämmelse med den sanna kristendomen, och när 9 febr. 1600 dödsdomen förkunnades öfver honom under den vanliga formen, med öfverlämnande till

Giordano Brunos af Ferrari modellerade staty.

den världsliga makten, svarade han med de stolta orden: "I, som nu dömen mig, känna större rädsla, än jag, som dömes". 17 febr. 1600 led han modigt martyrdöden på kättarbålet å Campo dei fiori. Men på det ställe, där bålet stått, restes 1889 hans af Ettore Ferrari modellerade bildstod under lifligt deltagande från hela den bildade världen. — B. var en sydländskt passionerad natur med en stark sinnlighet och en obändig fantasi, som hindrade ett lugnt, metodiskt tänkande. Men han drefs af en halft religiös längtan efter sanning och skönhet, och han egde en verkligt poetisk kraft i sin anande naturåskådning. — Sedan han i början intagit en ståndpunkt, som erinrar om neoplatonismen, greps

han af storheten i den nya världsbild, som Copernicus' upptäckt öppnade för hans blickar. För hans fantasi utbreder sig världsallettets oändlighet. Vårt solsystem är däri blott ett bland otaliga andra, som bildas och förgås, och vårt lilla jordklot är blott som en atom i alltet. En enda gudomlig kraft genomgår universum och ordnar det harmoniskt. Teologen söker gudomen utom och öfver naturen, den sanne filosofen i den. Gud är den högsta "orsaken, principen och det ena", som dock vårt förstånd ej förmår att fullt fatta; härvid upptager B. Nicolaus Cusanus' lära om "den lärda okunnigheten". Ytterst består verkligheten af enkla delar, som han kallar "minima" eller "monader" och anser vara på en gång andliga och kroppsliga. Materien är därför icke något motsatt formen eller kraften, utan ett lefvande, gudomligt väsen, tingens upphof och moder, ja ett med själfva naturen. Ytterst finnes blott en enda världssubstans, och i denna äro världssjälén och materien identiska. Af denna enhet är hvarje monad en afspeglung, och i dess väsen ligger en sträfvan tillbaka till den gudomliga enheten. Denna sträfvan är religionen. Men insikten om huru långt man faktiskt är från denna enhet innebär ett lidande, som är större, ju klarare insikten är. Gentemot den faktiska verklighetens olösta motsatser behöver man då den "heroiska affekten", som icke afskräcker från sträfvan efter ett högt mål, därför att denna sträfvan är förbunden med en smärta. Fjäriln lockas af ljuset och vet icke att det är döden; den heroiska människan vet det, men söker ändå ljuset. Hon vet dock, att hon därigenom närmar sig den eviga urkällan för det sanna, sköna och goda, och så har för henne själfva döden förlorat sin skräck. — De i filosofiskt hänseende betydelsefullaste af B:s italienska skrifter äro: *De la causa, principio ed uno* (1584) och *De l'infinito, universo e mondi* (s. å.); bland hans latinska skrifter må nämnas *De triplici minimo* (1591) och *De monade, numero et figura* (s. å.). B. skref äfven en del sonetter, satiriska skrifter och en ganska lasciv komedi på italienska. En ny upplaga af hans italienska skrifter har utgifvits af P. de Lagarde (2 bd, 1888—89), en upplaga af hans latinska af Fiorentino (4 bd, 1880—89). Den förnämsta monografien öfver B. är Felice Tocco's "*Le opere latine di B. esposte e confrontate con le italiane*" (1889). En liten folkskrift om B. är utgifven af J. Bergman (Verdandis Småskrifter, 18).

S.-e.

Brunockra, rättare Brun järnockra (ty. *brauneisenstein*), *miner.*, kallas ett af järnoxidhydrat bestående gulbrunt till svartbrunt, icke kristalliseradt mineral med trädig, tät eller jordartad, ockrig textur. Vanligen är det förenadt af manganoxid, kiselasyra och något lerämne. Det är att anse såsom en omvandlingsprodukt, uppkommen genom sönderdelning af järnspat, svafvelkis eller magnetkis, och det förekommer ganska allmänt, antingen gångformigt eller såsom lager och körtlar, i såväl kristalliniska som rent sedimentära bergarter af olika ålder. I utlandet, där det mångestades finnes ganska rik tillgång på brun järnockra, begagnas detta mineral såsom järnmalm; i Sverige har det i större kvantitet träffats endast inom Öfverfalls socken i Jämtland. Den jordartade, affärgande, bruna järnockran nyttjas, under namn af brunockra, till målarfärg. E. E.

Bruno Saxonicus, munk, historieskrifvare, var

samtida med kartusianordens stiftare Bruno och tillbragte större delen af sitt lif som kanik dels i Magdeburg, dels i Merseburg. Han är förmålgäst känd genom sitt arbete *De bello saxonico*, som är en skildring af de sachsiska furstarnas strider (1073—81) med Henrik IV och trots sin ensidigt anti-kejsrerliga tendens ett verk af ganska högt värde genom däri meddelade urkunder och aktstycken. Det är utgivet i "Monumenta Germaniae historica. Scriptores", V. J. H. B. (T. H.—r.)

Brunou [-ná(v)], Alexander August, finsk senator, f. 1821 i Mohla, blef student 1838 och inskrefs 1846 såsom auskultant i Viborgs hofrätt, där han 1863 blef assessor och 1868 hofrättsråd. Han tog 1869 afsked, var därefter, till 1872, ledamot i föreningsbankens i Finland centralbestyrelse och utnämndes 1872 till senator i justitiedepartementet. Vid Uppsala universitets jubelfest 1877 kreerades han till juris hedersdoktor. Död i Helsingfors 1887. B. var ledamot af flera af regeringen tillsatta kommittéer och sekreterare i lagutskottet vid 1867 års landtdag. Såsom senator gjorde han sig genom sin skarpa penna och sitt klara hufvud gällande icke blott i rättskipningsangelägenheter, utan äfven i frågor af allmän politisk natur. Han redigerade en mängd från senaten till högsta ort afgifna betänkanden. B. var liberal, med svenska sympatier i språkfrågan. M. G. S.

Brunow, Ludwig, tysk skulptör, f. 1843 i Mecklenburg-Schwerin, studerade i Berlin och Italien. Han har utfört två kungastatyer i Zeughaus i Berlin, monument i Schwerin och Rostock, *Gustaf Adolfs staty* i Lützen (1886), ryttarstaty öfver *Vilhelm I* i Erfurt m. m. Hans genrefigur *Träterskan* i Viktoriaparken i Berlin är ett populärt konstverk. G—g N.

Brun-Rollet [brö-rållä], Anton, fransk Afrikaresande, f. 1810 i St Jean de Maurienne i Savojen, d. 1858 i Kartum. Under sina handelsresor besökte B. stora delar af södra Sudan och bidrog väsentligt till kännedomen om Nilens öfre lopp och tillflöden samt folken därstädes. Genom B., som var känd i hela Nubien som "köpman Jakob", öppnades dessa på elfvenben rika nejder för handeln. B. utgaf *Le Nil Blanc et le Soudan* (1855).

Brunrost, bot. Se Sädessorst.

Bruns, Victor von, tysk kirurg, f. 1812, d. 1883, sedan 1843 kirurgie professor i Tübingen, var berömd för sina struphufvudoperationer och den förste, som utförde sådana inifrån munhålan och med tillhjälp af spegel. B. förvärfvade ock ett aktadt namn såsom skriftställare.

Bruns, Karl Georg, tysk rättslär, f. 1816, d. 1880, från 1849 professor vid olika universitet, senast (fr. 1861) i Berlin, författade det utmärkta verket *Das recht des besitzes im mittelalter und in der gegenwart* (1848), ett värdigt motstycke till Savignys arbete i ämnet, samt *Fontes juris romani antiqui* (1860; 6:e uppl. 1893), *Das wesen der bona fides bei der ersitzung* (1872) m. m. Hans "Kleinere schriften" utgäfvs i 2 bd 1882.

Brunshäuser skans (Schwinger skans), en Sverige fordom tillhörig, vid Schwinges utlopp i Elbe belägen skans, som skyddade Stades förbindelse med hafvet. B. inneslöts i april 1656 af de allierade och måste efter ett tappert försvar af öfverste Axel Wachtmeister uppgifvas

4 juni eller blott en dag före Erik Sjöblads ankomst med undsättningseskadern. B., som vid freds slutet 1660 återlämnades till svenskarna, förföll där-efter så hastigt, att Dahlbergh redan 1695 måste yrka på dess iständsättande i och för Elbeseglatsens behärskande och tullens upptagande. Först 1698 började likväl skansen repareras och förses med öfversämningsslussar enligt af Dahlbergh uppgjord ritning. Oaktadt k. m:t redan följande år resolverade att, eftersom B. låg för långt upp, en ny "älfskans" skulle byggas där Belum skans (se d. o.) legat, fortsattes förstärkningsarbetena ända till 1712, då B. intogs af danskarna. L. W. son M.

Brunskog, socken i Värmlands län, Jösse härad. 26,764 har. 3,899 inv. (1903). B. bildar med Boda och Mangskog ett konsistorielt pastorat i Karlstads stift, Jösse kontrakt.

Brunskära, bot., svenskt namn på växtsläktet Bidens (se d. o.).

Brunsmann, Johan, norsk (dansk) präst och författare, f. i Trondhjem 1637, d. 1707, blef 1658 student i Uppsala och 1661 i Köpenhamn. 1668—77 var han rektor i Herlufsholm och blef 1679 präst i Vartov i Köpenhamn. B. utvecklade en ganska betydlig litterär verksamhet, men hans skrifter äro för länge sedan glömda, med undantag af *Kjöge huskors* (1674), som upplejde många upplagor. Nämda arbete, hvilket utgör en berättelse om huru djäfvulen under ett helt år uppenbarade sig i Kjöge, är ett af de allra viktigaste aktstyckena till vidskepselns historia i Danmark. Y. N.

Brunsnultran (*Labrus Pallonii* Risso), zool., tillhör afdelningen l. undersläktet *Acantholabrus* bland bergfiskarna (se d. o.) och utmärker sig genom en

svart fläck ovan vid stjärten roten och därigenom att hufvudet ovan till är bekladt af fjäll o. s. v. Den saknar lysande färgteckning — den är ofvan brun, undertill ljusare gulaktig utan fläckar eller streck — samt synes vara en djupvattensfisk, som allstädes inom sitt utbredningsområde — Atlanten, Medelhafvet, Nordsjön upp till södra Norge — är sällsynt och till sitt lefnadssätt okänd. Vid Skandinavien kuster har den hittills anträffats endast en enda gång, utanför Flekkefjord i Norge. Längd omkr. 30 cm. R. L.*

Brunst, växtpat. Se Sot.

Brunspat, miner., en järn- och manganhaltig afart af bitterspat. Namnet kommer därpå att den vid förvittring blir brun. P. T. C.*

Brunsten, Pyrolusit, miner., kallas i naturen förekommande mangansuperoxid, MnO_2 , 63,8 % mangan och 36,2 % syre. Brunstenen är ett svart eller stålgrått, affärgande mineral med svag metallglans, ogenomskinlig och af 4,8 till 4,9 egentl. vikt. Den förekommer på gångar och i lager stundom kristalliserad i nålar, men vanligen i druf-

eller njurformiga partier af trädig, kornig eller stänglig textur. Utomlands finnes den tämligen allmänt, t. ex. på Harz, i Sachsen, Böhmen o. s. v.; i Sverige träffas den vid Udenäs (Västergötland), Spexeryd (Rogberga i Jönköpings län) och på ett par ställen i Leksand (Dalarna). Brunstenen har stor teknisk användning, hufvudsakligen till beredning af klogas (för blekning af pappersmassa samt för beredning af klorkalk) och syrgas, vid glastillverkning för att affärga af järnoxidul färgadt glas (hvertill man dock numera företrädesvis använder arseniksyrlighet), för att färga glas och glasyrer på porslän m. m. Halten af den verk samma beståndsdelen, mangansuperoxid, är mycket växlande i olika slag af brunsten. Man har därför särskilda kemiska förfaringssätt, s. k. brunstensprof, för att hastigt bestämma densamma. Svart brunsten, haussmannit, = Mn_2O_4 ; grå brunsten, manganit, = Mn_2O_3 . P. T. C.*

Brunswick [bra'ns'wīk]. 1. Engelskt (och plattyskt) namn för Braunschweig. — 2. Stad i nordamerikanska staten Maine, vid floden Androscoggin. 6,806 inv. (1900). Säte för Bowdoin college med medicinsk skola och bibliotek på 79,000 band, grundadt af James Bowdoin 1794. — 3. Stad i nordamerikanska staten Georgia, vid St. Simon's sound. 9,081 inv. (1900). Trävaruindustri, bomullsexport. Se vidare New Brunswick.

Brunsvig. Se Braunschweig.

Brunswigia toxicaria, bot. Se Buphane.

Brunsyra, bot. Se Oxalis.

Bruntal, tjechiska namnet på staden Freudenthal (se d. o.).

Bruntorf, bot. Se Amblystegium.

Brunört, bot. Se Brunella.

Brus (Bruslimonad), ett slags läskedryck. Se Limonad.

Brusa, Emilio, italiensk jurist, f. 1843 nära Como, blef 1871 professor i internationell rätt och rättsfilosofi i Modena, men flyttade 1877 till Amsterdam och 1880 till Turin som professor i straffrätt och straffprocedur. B. har skrivit bl. a. *Saggio di una dottrina generale del reato* (1884), *Sul nuovo positivismo nella giustizia penale* (1887), *Prolegomeni al diritto penale* (1888) samt *Staatsrecht des königreichs Italien* (1892).

Brusafors, sulfätfabrik i Håseby socken, Jönköpings län. Vid B:s vattenfall, tillhörande Marianne-lunds egendom, voro före år 1838 uppförda en smedja med räckhammare och en spikhammare för tillverkning af spik och hästskosöm, beslag m. m. Smedjan refs 1869—70, och en tändsticksfabrik anlades i stället; denna drefs dock ej längre än till år 1878, och efter ett par års stillastående blef den omändrad till bobinfabrik. Efter att 5 å 6 år ha varit i gång inställde bobinfabriken sin verksamhet, och först efter ett par års nytt stillastående, sedan Brusafors aktiebolag blivit egare af densamma, förändrades den till en sulfätfabrik. Denna inköptes 1894 af Aug. B. Kollén, som betydligt uppdrifvit tillverkningen, så att denna numera uppgår till omkr. 3,000 ton per år. 1903 öfverlät Kollén fabriken till aktiebolaget Brusafors—Hällefors, hvilket äfven blivit egare af Hällefors pappersbruk i Lönnberga socken af Kalmar län. K. K.-A.

Brusarosci [-sà'rtji], italiensk målare. Se Riccio 2.

Bruscamente, it., mus., häftigt, trotsigt.

Bruse'll, Johan Gottlob, dekorationsmålare, f. 1756 i Stockholm, anställdes 1781 som dekorationsmålare vid k. teatern, vistades 1783—84 på studieresor i Frankrike och Italien, blef 1787 förste dekorationsmålare och kvarstod såsom sådan till omkr. 1808. Han arbetade tillsammans med Desprez, som anlände till Stockholm 1784, och var efter 1791 den ende, som utförde denne mästares skisser. B. hade titel af kungl. höfvaldare och blef 1816 "kammarförvaltare" eller s. k. "garde des tableaux" vid k. museet. Död i Stockholm 1829.

Brüsewitz. 1. Gustaf Henrik B., målare, förforsare, f. 3 okt. 1812 i Göteborg. I Stockholm studerade han 1829—36 vid konstakademien och för gravören Forssell. 1839 blef han elev vid franska konstakademien i Rom, men nödgades för medellöshet återvända redan året därpå. 1842—45 arbetade han i Paris på Cogniets ateljé. Han utförde sedan många historiemålningar (flera af dem finnas i Göteborgs museum): *Göteborgs anläggning*, *Venderna i Kungahäll*, *Linné och hans lärjungar*, *Fiskarens hemkomst*, *Bonden, som skall till tinget* samt några altartaflor. Hans förnämsta sysselsättning var likväl arkeologiska och historiska studier rörande Bohus län, särskildt det gamla Konungahälla (Kungälf), i sammanhang hvarmed han afritade provinsens fornninnen. Göteborgs museum, vid hvilket han 1865—91 var intendent för den historiska afdelningen, eger en mängd af honom gjorda teckningar af fornsaker, ett *Minnesblad från Svenska fornninnesföreningens utställning i Göteborg 1875* (64 fig. i stor fol., med handskrifven text) m. m. Från trycket utgaf B. *Elfsyssel. Historiska minnen, samlade ur såväl äldre som nyare verk och urkunder* (med 12 pl., 1860—64) och *Historiska anteckningar rörande säteriet Jonsered* (1876). Död i Göteborg 16 juni 1899.

2. Erik Cornelius B., den föregående kusins son, sjömilitär, f. 1 dec. 1844, antogs 1861 till kadett å Karlberg, utnämndes 1867 till underlöjtnant vid flottan och deltog bl. a. i fregatten *Vanadis'* expedition till Brasilien och Västindien 1867—68 och kanonbåten *Ingogers* till Grönland och Newfoundland 1872 samt, efter att 1875 hafva befordrats till löjtnant, i korvetten *Balders* expedition till Västindien 1875—76. Såsom sekond på *Vega* blef han en af den 1878—80 lyckligt fullbordade nordostpassagens män. Han befordrades 1883 till kapten och var 1890—92 äldste instruktionsoficier i exercisskolan i Karlskrona samt utnämndes 1892 till kommandörkapten af 2:a och 1896 till kommandörkapten af 1:a graden. Afsked med pension 1902.

Brush [braʃ], Charles Francis, nordamerikansk uppfinnare, f. 1849 i Euclid (Ohio), förvärfvade 1869 filosofisk grad vid Michigan-universitetet och egnade sig efter hand åt praktisk kemi, järnaffärer samt, från 1875, åt uppfinningar på den elektriska belysningsens område. Hans dynamoelektriska maskin har fått stor användning i Amerika. För öfrigt har han utagit mer än 50 patent, hvilka egas af Brush electric company i Cleveland (Ohio) och Anglo-american Brush electric light corporation i London. B. erhöi 1899 Rumford-medaljen.

Brushane, *Machetes pugnax*, zool., en art af ett

eget släkte inom familjen *Totaniidae* (snäppor), med fötter som en mellansnäppa (*Totanus*), men i afseende på näbbett liknande en småsnäppa (*Tringa*), hvars näbb dock är lägre (mindre hoptryckt) vid roten. Från våren till slutet af sommaren träffas denna

fågel ganska allmänt i hela vårt land, där den uppehåller sig i kärr och på fuktiga ängar. Sitt namn har den fått med anledning af hannarnas strider — eller kanske snarare lekar — under fortplantningstiden. Hannarna få då en krans af långa, styfva, i spetsen bakåtböjda fjädrar kring fram-

halsen och nacken; ansiktets sidor öfverdras af vårtor — ett tecken till vaknande könsdrift, men på samma gång ett skydd mot stötar från motståndares näbb. Den mjuka byggnaden i dessa är dock ej egnad att göra mycken skada. Brushanarnas stridsplatser äro ständigt desamma: små fuktiga kullar med kortvuxen gräsmatta, där det nedtrampade gräset och lösräckta fjädrar vittna om kampen. Hela denna strid synes snarast vara jämförlig med morkullans sträckning, som väl också står i samband med fortplantningsdriften, men som till god del är en ren yttring af den högre liflighet, som vid denna tid anfår dessa fåglar. Om honorna kifvas de knappast, ty om dem våda de sig icke länge eller mycket, och två eller flera hannar kunna i frid följa en hona på den plats, där hon reder sitt bo. Först vid återkomsten till stridsplatsen börjar hannarnas tummel åno och fortgå, till dess trötthet eller en förbi-flygande hona eller matlusten skiljer dem åt. I frid med hvarandra söka de sin föda, som utgöres af små insekter och maskar, någon gång äfven af sädesfrön. Egendomlig är också den brokiga olikhet, som utmärker hannarnas dräkt vid denna tid. Mest växlar halskragen i sin glänsande färg, från blåsvart till röd eller gul eller hvit, ren eller fläckig eller bandad af vågiga tvärstreck. I de flesta fall växlar ryggens färg (blir mörkare eller ljusare) i öfverensstämmelse med halskragens. Beständigare äro färgerna på bröstet och buken: det förra är svart med hvita fläckar, den senare liksom undergumpen renare hvit. I slutet af juni, då honorna lagt sina ägg, upphör hannarnas stridslust, och deras högtidsdräkt faller bort. Deras färgdräkt närmar sig då honornas, som på ryggsidan är spräcklig af svarta fjädrar, med rödbruna och ljusgråa kanter — denna sistnämnda färg i största utsträckning på de mindre täckfjädrarna —, på buksidan däremot i det närmaste öfverensstämmar med hannarnas dräkt, blott att det svarta på bröstet är glesare. För öfrigt skiljas honorna från hannarna därigenom att de äro mindre. Den fullvuxna honans kroppslängd varierar omkr. 250 mm., den fullvuxne hannens omkr. 300 mm. Den hoplagda vingens längd varierar på honan omkr. 160 mm., på hannen omkr. 180 mm. Ungarna likna närmast honan, men hafva en starkare rostfärg utbredd öfver hals och bröst. — Brushanen har en stor geografisk utbredning. Öfver hela den gamla världen stryker den omkring, ända ned till det sydligaste Afrika, där den visar sig vid regntidens

början, men försvinner, innan hannens halskrage vuxit fram. Sina häckplatser har den här i Norden, ända upp i de norra lappmarkerna, och hannen — som bortflyttat sist, men återvänder först — har redan vid sin ankomst till Skåne, i början af april, sin halskrage färdig. I maj eller juni — senare i de norra än i de södra trakterna — lägger honan sina 3—4 jämförelsevis stora, omkr. 40 mm. långa, olivbruna eller gröna, med rödbrunt eller svart fläckiga, päronformiga ägg i en liten håla på någon tufva, ej långt från vatten. Ensam ruftar hon dem, och ensam vårdar hon ungarna, som strax efter kläckningen äro färdiga att följa henne ut för att söka föda, medan hannarna stryka omkring för sig själva. Under hösten är brushanen en förträfflig stek, under lektiden är den torr och seg. F. A. S. (L.-e.)

Brusiäner, en religiös sekt. Se Peter af Bruys.

Brusius, fransk präst. Se Peter af Bruys.

Brusk, bergsv., den i lyftarmringen på vattenhjulhammare fastsatta del, hvarmed hammarskafvet och hammaren lyftas. På vanliga stångjärnshammare äro bruskarne af trä (vanligen björk), på stjärthammare och mumblingshammare däremot af smidt järn. — **Bruskring** l. lyftarmring, den grofva ring, som vid vattenhjul fastkallas på hjulstocken och tjänar till fäste för de armar, som lyfta hammaren. Vid vanliga stångjärnshammare är den försedd med dylika utstående armar (oftast fyra), på hvilka bruskarne fastsättas. Vid stjärthammare och mumblingshammare är bruskringen i periferien försedd med flera eller färre hål, i hvilka bruskarne fastkilas. C. A. D.*

Bruskring, bergsv. Se Brusk.

Brusquement [bryskmä], fr., tvärt, häftigt, groft.

Brussa (turk. Bursa). 1. Sandjak i turkiska vilajetet Khodavendikiar i Mindre Asien. 10,800 kvkm. med omkr. 382,000 inv., 35 på 1 kvkm., däraf 261,000 muhammedaner, 116,000 kristna och 5,000 judar. — 2. Hufvudstad i turkiska vilajetet Khodavendikiar, ungefär 20 km. från Marmarasjön. Omkr. 90,000 inv., hvaraf två tredjedelar äro turkar, omkr. 7,000 greker, 8,000 armenier och 3,000 judar. B. ligger särdeles vackert mellan vinkullar, mulbärs- och cypresslundar vid nordliga slutningen af det 2,530 m. höga bityniska Olympos (nu kalladt Kesjis dag, "munkberget"). B. består egentligen af tre delar: det gamla fasta slottet och den gamla staden, som omgives af vallar och (nu till en del förstörda) murar och ligger högt på slutningen af berget, den egentliga staden nedanför samt förstaden Murad-Mahalessi. Gatorna äro breda, men oregelbundna, och husen, som i allmänhet äro små och målade i flera färger, skiljas af trädgrupper och trädgårdar. Med undantag af moskéerna, grafmonumenten, karavanserajerna och några bad finnas få framstående byggnader. B. skall förr hafva haft omkr. 400 moskéer, nu återstå omkr. 175 utom de mindre bönehusen (dsjami), och många af dessa ledo betydligt af de jordskalf, som i flera månader 1855 skakade staden. De förnämsta moskéerna äro Jechil Imaret (den gröna moskén) l. Muhammed Is moské, med en präktig portal af röd marmor och smydd med dyrbara emaljplåtar (i en af förgårdarna står Muhammed Is ättikantiga gravård af marmor, lik ett litet palats för sig) och moskén Ulu Dsjami, uppförd af Murad I, Bajasid och Muhammed I och prydd med

två minareter och 20 små kupoler. Hvad som mer än moskéerna gifver B. dess prägel äro de många praktfulla grafmonumenten öfver ryktbara osmaner, och den omständigheten att det är utgångspunkt för det osmaniska riket ger det en särskild betydelse i turkarnas ögon; där hvilade de sex förste sultanerna Osman, Orkhan, Murad I, Bajasid, Muhammed I och Murad II samt en mängd vesirer, muftier, pasjor, sjeiker, berömda talare, lärare och skaldar. I B. finnas en protestantisk, en armenisk och 3 grekiska kyrkor. Det är säte för en vali samt för den till rangen tredje af Turkiets domare. En grekisk och en armenisk ärkebiskop residera där. B. är bekant för sina varma svafvel- och salthaltiga källor, af hvilka de mest besökta äro svafvelbaden Böjyk och Kytjyk Kykyrdli (omkr. 82° C.), som tillika äro valfartsorter för mindre-asiatiska greker. Berömdt är det s. k. Olymposvinet, som erhålles n. om B. vid det af greker bebodda Demirtasj och som jämte frukt är en viktig utförselartikel. B. eger en betydande sidenindustri, för hvars räkning vidsträckt mulbärsplanteringar anlagts. Äfven russin och aprikoser utföras därifrån. B:s hamnar vid Marmarasjön äro Gemlik och Mudania, med hvilken sistnämnda B. är förenadt genom en 42 km. lång järnväg. — B. är forntidens *Prusa*, som enligt Plinius anlades af Prusias i Bitynien på Hannibals råd 184 f. Kr. Åren 1326—65 var det de osmanske sultanernas residens. Flera gånger har det sköflats, och 1855 blef det nästan helt och hållet förstördt af häftiga jordbäfningar.

Brussel [bry'ssel], det flamländska namnet på Bruxelles.

Bruta, zool. Se *Edentata*.

Brutäl (af lat. *brutus*, it. *brutale*, fr. *brutal*), rå, plump, grof, vildsint, djurisk. — Brutalitët, råhet, plumphet, grofhet.

Brut d'Angleterre [brý däletär], fr., sagofigur. Se *Brutus*, sp. 372.

Bruten vimpel. Se *Örlogsvimpel*.

Brutet akkord, *mus.*, akkord, hvars intervall ej angifvas samtidigt, utan efter hvarandra. A. L.

Bru'ttier. Se *Bruttius ager*.

Bru'ttius a'ger (äfven *Bruttii*; "Bruttium" användes ej i romersk tid), skogrikt berglandskap i det forna Italien, omfattande sydspetsen af halön. Invånarna, bruttierna (*bruttii*, enligt uppgift ett lukanskt ord, = affallingar), bildade efter 356 f. Kr. en mäktig förbundsstat, som ofta oroade de många blomstrande grekiska kolonierna på kusten (bl. a. Regium, Lokri och Kroton). Efter kriget med Pyrrhus blefvo de omkr. 272 Roms bundsförvanter, dock med inskränkning af sitt område. I andra puniska kriget stodo de på Hannibals sida; till straff härfor miste de sin frihet och användes såsom slafvar till de resande ämbetsmännens tjänst m. m. Se Nissen, "Italienische landeskunde", I: 244, 535, II: 924 ff. (H. Sgn.)

Bru'tto (it., egentl. ful, rå, oren, vanskaplig, af lat. *brutus*, tung, trög, klumpig), *hand.*, utan afdrag. — **Bruttofrakt**, den frakt, som ett fartyg intjänar på en resa, utan afdrag af utrustningskostnaderna. — **Bruttopremie**. Se *Lifförsäkring*. — **Bruttovikt**, en varas vikt med emballage. — **Bruttovinst**, inkomsten af ett företag utan afräkning af omkostnaderna. Motsatsen till brutto är netto. Jfr äfven *Tara*.

Bruttotonkilometer, *järnv.* Se *Kilometer*.

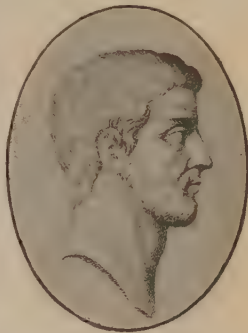
Brutus, namn på flera frejdade romare.

1. **Lucius Junius B.**, systerson till Roms siste konung, *Tarquinius Superbus*. Tillnamnet B. (slö, dum) lär han hafva fått däraf, att han, för att undgå *Tarquinius'* förföljelse mot släktens medlemmar, en tid ställde sig enfaldig. Missnöjet med *Tarquinius'* despotiska styrelse och våldsgärningar fick äntligen luft, då dennes yngste son, *Sextus*, våldfört den dygdiga *Lucretia*, *Tarquinius Collatinus'* maka. B., som i *Collatia* var ögonvittne till den öfver sin vanära förtviflade *Lucretias* själfmord, svor *Tarquinierna* hämd, flade till Rom och förmådde folket att afsätta konungen och från denna stad förvisa både honom och hans familj. Man bestämde därefter, att två konsulär för ett år i sänder skulle utöfva högsta makten, och gaf den nya värdigheten åt B. och *Tarquinius Collatinus*, hvilken senare dock, till följd af misstroendet till det *tarquiniska* namnet, snart måste lämna Rom. B. nödgades kort därefter låta afträta sina egne söner, som deltagit i en till konungadömet återupprättande stiftad sammansvärjning.

När sedermera den afsatte konungen med en utländsk hjälphär anryckte mot Rom, stupade B. och konungens son *Arruns* för hvarandras larsar i en drabbning. Berättelsen om B. synes tillhöra sagan, ehuru den honom tillskrifna statshälfningen måste betraktas såsom en historisk tilldragelse. Måhända ha dock konungadömet's afskaffande och den fullt utbildade republikens införande skett så småningom. Litt.: K. J. Neumann, "L. Jun. Brutus, der erste konsul" (1901).

2. **Decimus Junius B. Albinus** skördade sina första lagrar i Gallien under *Cæsar*. I medborgarkriget förde han med framgång befälet öfver *Cæsars* belägringsflotta vid *Massilia* (49 f. Kr.), som slutit sig till *Pompejus'* parti. Af *Cæsar* erhöi B. flera ynnestbevis, men slöt sig dock jämte flera andra missnöjda *cæsarianer*, som väntat sig helt andra följder af inbördeskriget, till sammansvärjningen mot denne. Under den allmänna förvirringen efter *Cæsars* mord begaf han sig till sin af *Cæsar* honom bestämda provins, det *cisalpinska* Gallien. Men *Cæsars* medkonsul, *Antonius*, lät genom ett folkbeslut tillerkänna sig denna provins. Brutus, som sålunda faktiskt saknade laglig befogenhet som stathållare, vågrade emellertid att erkänna *Antonius'* öfverhöghet i Gallien och invecklades så i krig med *Antonius* (se d. o.). Då *Octavianus*, som tilltvingat sig konsulatet i Rom, vidtog åtgärder för att straffa *Cæsars* mördare, beslöt B. att begifva sig till *Macedonien* till dennes motståndare M. Brutus, men blef af sina trupper öfvergifven och under flykten år 43 dödad af fiendens utskickade. Se art. *Antonius* och *Augustus* samt *Schwartz*, "Die verteilung d. röm. prov. nach *Cæsars* todt" (1898).

3. **Marcus Junius B.**, "den siste kämpen för Roms frihet", född trol. 79 f. Kr., var son till en

folketribun med samma namn och den begäfvade. härsklystna Serrilia, halfsyster till Cato d. y., hvars dotter Porcia blef hans andra maka. I B:s hem umgicks flitigt den unge Cæsar, som äfven senare visade familjen mycken uppmärksamhet. B. erhöi en värddad uppfostran; hemma och i Grekland idkade han med framgång filosofiska och historiska studier och uppträdde senare äfven som författare (tal och filosofiska arbeten). Med

ördnad blickade han upp till sin morbror, stoikern och republikanen Cato, och kände sig stolt att härstamma från B., frihetens förkämpe (se B. 1). Hans karaktär har blifvit mycket olika bedömd. I själfva verket var han nog en tämligen medelmåttig romersk aristokrat, ingalunda fri från sin tids lyten; särskildt vinstbegäret synes ha

fördelt honom till flera låga handlingar. Utom familjetraditionerna och en viss svaghet för offentligt erkännande var det framför allt en fanatisk beundran för och svärmisk tro på något, som funnits under Roms bästa frihetstid, men i själfva verket ej längre fanns, gammalromersk manlig dygd, *virtus romana*, det romersk-stoiska idealet, som utfölvade ett afgörande inflytande på honom och hans själsfränder: i saknad af statsmannens lugna målmedvetenhet och den sanna humanitetens finkänslighet kunde han därför än plötsligt slå om, än med kränkt stolthet och egensinnig fanatism envist fasthålla vid sin föresats. — I borgerliga kriget deltog B., påverkad af morbrodern, på Pompejus' sida, men öfvergick omedelbart efter slaget vid Farsalos till Cæsar, i hopp att i dennes närhet bättre kunna verka för sina ideal. Cæsar, som hade ett visst intresse i att låta äfven utpräglade republikaner ha fria händer i sin närhet, visade sonen till sin ungdomsrän Serrilia mycken välvilja; bl. a. utnämnde han honom till stathållare i det cisalpinska Gallien år 46 och hedrade honom med stadspreturen för år 44. För den sammansvärjning, som nu bildades mot "tyrannen" Cæsar, var B., bäraren af det ärofulla namnet och såsom stadspretor den främste, utsedd till ledare: så fort han insatt, att han bedragit sig på Cæsar, att denne höll hans förhoppningar om frihetens återställande för ett oskyldigt svärmeri, var han, djupt sårad, ögonblickligen redo att offra sin välgörare "för statens väl", dåraktigt nog att tro att Rom efter "tyrannens" död skulle som en man sluta sig till befriarna. Hans deltagande bestämde mången treksam. Det utrop, som traditionen lägger i den döende Cæsars mun: "Äfven du, min son!" innebär den helt visst sanna förutsättningen, att intet mer förbittrade Cæsars död än anblicken af B. bland mördarna. Den handfallenhet republikanerna visade efter mordet gaf deras farligaste motståndare, Antonius, som B. varit nog obetänksam att skona, tillfälle att rycka till sig makten (se Antonius 3). De flesta af mördarna lämnade Rom, och äfven B. fann sig på hösten föranlåten att begifva sig till Macedonien. Vanligen uppges, att B. och Cassius af Cæsar fått

sig Syrien och Macedonien bestämda och att Antonius beröfvat dem deras provinser. Det var emellertid först senare, som de erhöi någon rätt till de af dem redan hösten 44 sannolikt blott usurperade provinserna: på förslag af Cicero erhöi B. prokonsulariskt befäl i Macedonien, något senare gaf senaten äfven Cassius, som gått öfver till Syrien, öfverbefäl. Emellertid vidtog de inga åtgärder för att hindra det på hösten 43 stiftade triumviratet (se Augustus och Antonius 3). Efter rustningar i Asien förenade de sig i Sardes, öfvergingo Hellesponten och mötte vid Filippi (hösten 42) med en anseelig styrka Antonius och Octavianus. I början betydligt underlägsna i truppstyrka, fingo dessa tid att förstärka sig. B. vann visserligen en afgjord seger öfver den mot honom stående Octavianus, som för tillfället låg sjuk, men Cassius blef slagen af Antonius och störtade sig i sin förtviflan på sitt svärd. Ungefär en månad senare såg sig B. på grund af härens påtryckningar nödsakad att mot sin vilja leverera en drabning, som denna gång ledde till triumvirernas fullständiga seger. B. valde att dö för en väns svärd för att ej behöfva falla i fiendens händer. Hans lik behandlades af Antonius med aktning; askan sändes till hans moder, Serrilia, som öfverleefde honom, men Porcia följde sin make genom en frivillig död. Litt.: se B. 2. H. Sg.

Brutus (fr. *Brut d'Angleterre*), en medeltida engelsk sagoförf., sonson till Æneas samt det britanniska rikets grundläggare. Se *Wace*.

Bruun [brun], Tomas Kristofer, dansk författare, f. 1750, d. 1834, blef 1767 student och lifnärde sig som språklärare samt erhöi 1802 professur i engelska vid universitetet. Efter att hafva skrivit några dåliga sentimentala skådespel och ett par ännu sämre historiska (*Enerolds regeringens införelse* och *Erik Glipping*) väckte han 1783 uppeende med *Mine fritimer*. en samling versifierade berättelser, affattade i tordiga verser med pratsjuk bredd och med ännu älskligt valda bland de slippigaste hos Boccaccio och Lafontaine. Boken framkallade en kabinettsorder af statsministern Ove Guldberg, hvari föreskrefs, utom konfiskering och böter, att B. skulle inställa sig till ny konfirmationsundervisning hos biskop Balle, vid risk af tukthusstraff. Detta förfarande väckte naturligtvis mycken förargelse, ådrog regeringen hån och skaffade författaren en oförtjänt sympati. Fem senare samlingar 1788—99 (*Rimerier m. fl.*) innehålla delvis liknande slippiga berättelser och äro lika farligt utförda. Det samma gäller om hans episka travesti *Judith eller Bethuliaden* (1815). I den litterära "judefejden" 1813 uppträdde B. med flera hånande flygskrifver mot J. Baggesen, som till svar betecknade honom som en skald i Venus Vulgivagas tjänst och en fuskare i konst. E. Ebg.

Bruun [brun], Malte Konrad, dansk politisk författare och (på franska språket) geograf, f. 12 aug. 1775 i Thisted, d. 14 dec. 1826 i Paris. Han blef 1790 student och studerade först teologi, men lämnade snart detta studium, påverkad af fritänkaren O. Horrebaw, och började en mångsidig litterär verksamhet dels genom lyrika, mycket patetiska dikter, dels genom tidskriftsanmälningar, dels som politisk författare. Med ungdomlig ifver omfattade han den franska revolutionens grundsatser om politisk och kyrklig frihet samt försvarade dem med ett öfvermod

och en obetänksamhet, som stodo i stark motsats mot hans eget blyga väsen och säkert icke voro grundade i någon djup öfvertygelse. Redan i aug. 1794 utgaf han ett veckoblad, "Vækkeren", hvori han försvarade jämlikheten och människans rättigheter ("lagarna hafva intet annat ändamål än det allmänna bästa och bära stämman öfverens med folkets allmänna vilja"), men endast tre nummeringo utkomma. Därefter följde "Patrioten" (april-maj 1795) och "Jerusalems skomagers rejsa til maanen" (36 n:r 1795-96) med skarpa angrepp på politiska och religiösa förhållanden i Danmark under genomskinlig förklädning. Därjämte utgaf han 1796 en teatertidning, "Svada", och ett band

Poetiske forsög, innehållande bl. a. öfversättningar från grekiska och tyska, samt slutligen *Aristokraternes catechismus*, en hvass, men icke synnerligen kvick satir mot enväldet och adel och mycket retsam genom sin frivola inklädnad (trosbekännelse, tio bud o. s. v.). Anlagad, flydde han till Hven, men erhöi i sept. 1797 tillstånd att återvända, sedan han i en *Ode ved Bernstorffs död* hade gifvit folkets allmänna sorg ett vackert uttryck. Strax därpå tolkade han i ett annat ode, *Slaget ved Tripolis*, nationens stolthet öfver segern där, och allt såg ljus ut för honom. Men han kunde icke hålla sitt språk inom passande gränser. Redan samma år skref han två afdelningar af skriften *Tria juncta in uno*, riktad dels mot den religiösa ofördragsamheten, dels mot regeringens undertryckande af tryckfriheten ("en besynderlig tryckfrihedslov i Abyssinien"). Nu återupptogs den tidigare anklagelsen; han flydde i nov. 1797 ånyo till Hven och senare till Lund. Därifrån utvisad i mars 1799, for han öfver Tyskland till Paris, medan han hemma i Danmark dömdes till landsförvisning. Han bosatte sig i Paris och gifte sig senare samt tog namnet Malte-Brun. Den förre republiken blef snart en ifrig anhängare af kejsardömet och var 1806-14 medarbetare i "Journal de l'empire", där han skref dels litterära anmälningar, dels politiska artiklar mot England. 1814 slog han hastigt om och slöt sig till bourbonernas sak, utgaf 1814-15 tidskriften "Le spectateur" (3 bd) och under de 100 dagarna en *Apologie de Louis XVIII*, som hastigt erhöi 3 upplagor. 1816-18 var han medarbetare i den legitimistiska "La quotidiene", men därefter och till sin död i den mera frisinnade "Journal des débats". 1821 utgaf han *Tableau politique de l'Europe* och 1824 *Traité de la légitimité*, som framställde det legitima konungadömet som bästa grundvalen för ett folks frihet och lycka. Sin största betydelse har likväl B. som geografisk författare; enär hans kännedom om utländsk, särskild tysk, litteratur satte honom i stånd att afhjälpa sina nye landsmäns otroliga okunnighet på detta område. Något nytt utvecklingsskede beteckna hans skrifter däremot icke. Tillsammans med Mentelle utgaf han *Geographie mathématique, physique et politique* (1803-07, 16

bd); vidare *Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire* (1808-15, 24 bd; ny samling 1819-26, 30 bd). B:s förnämsta verk är *Précis de la géographie universelle*, af hvilken 6 band utkommo 1810-26; det afslutades 1828-29 med 2 band och har sedan utgifvits ånyo flera gånger (1872 af Lavalée i 6 bd). 1821 var B. en bland stiftarna af det geografiska sällskapet i Paris samt blef sedan dess sekreterare. Hur väl han än trufdes i Frankrike, behöll han likväl alltid ett varmt intresse för sitt fädernesland och längtade tillbaka dit. På hans ansökan återkallades förvisningsdomen i jan. 1826, men han hann icke begagna sig därpå. Se F. Birkedal Barfod, "M. K. Bruun" (1871). E. Ebg.

Bruun [brun]. 1. Peter Daniel B., dansk jurist och politiker, f. 1796, d. 1864, blef 1820 landsöverrättsassessor i Viborg och öfvergick därifrån 1839 till höjesteret. 1838 invaldes han i norra Jyllands ständerförsamling, var 1842-48 dess ordförande och häftrade flera gånger dess fri- och rättigheter mot den kunglige kommissarien, A. S. Ørsted. 1848 valdes han till medlem af den grundlagsstiftande riksförsamlingen, var dess viceordförande samt ledamot i grundlagsutskottet och föreslog, jämte C. M. Jespersen, de grunder för riksdagens sammansättning, hvilka vunno både regeringens och församlingens godkännande och som gällde ända till 1866. Från 1849 till 1862 var B. ordförande i landstinget. 1851 var han medlem af notabel-församlingen i Flensburg och 1856-63 af riksrådet. 1855-56 hade han säte i riksrätten under riksrättssaken mot ministären Ørsted. E. Ebg.

2. Mads Pagh B., den föregående broder, dansk politiker, f. 1809, d. 1884, var 1835-57 delegare i och direktör för klädestfabriken Bruunshaab, 1846-48 ledamot i norra Jyllands ständerförsamling, 1848 i den grundlagsstiftande riksförsamlingen, 1849-53 och 1857-74 i landstinget och 1856-63 i riksrådet. Han tillhörde det national-liberala partiet. Efter broderns utträdande, 1862, var han ordförande i landstinget (1864-66 äfven i riksrådet landsting) till 1869, då han undanbad sig återval. Han var 1850 medstiftare och sedan till sin död meddirektör af den jylländska kreditföreningen. E. Ebg.

Bruun [brun]. Theodor, friherre, rysk och finsk ämbetsman, f. 1821 i Fredrikshamn, studerade vid universitetet i Petersburg, där han blef kandidat i juridiska fakulteten, inträdde 1844 såsom tjänsteman i andra afdelningen af kejsarens eget kansli, där han avancerade till generaldirektorsadjoint 1872 samt fick 1873 titel af statssekreterare och 1885 af verkligt geheimeråd. Han blef, med bibehållande af annan tjänsteverksamhet, president i Petersburgs evangelisk-lutherska konsistorium 1862 och i evangelisk-lutherska generalkonsistoriet för hela Ryssland 1880. Han inträdde 1881 i finsk statstjänst såsom ministerstatssekreteraradjoint, efterträdde s. å. Stjernvall-Walleen såsom ministerstatssekreterare och blef därjämte t. f. kansler för det finska universitetet. B. dog å sin egendom Summa invid Fredrikshamn 1888. Han hade upphöjts i fnskt adligt stånd 1863 och i friherrligt 1883. Såsom rysk ämbetsman åtnöt han högt anseende, i synnerhet genom sin verksamhet i lagstiftningsangelägenheter, och flera viktiga författningar utarbetades under hans ledning. För Finlands statslif var han jämförelsevis främmande,

men torde dock såsom föredragande hos monarken bidragit till att svårigheter undvekos eller åtminstone uppskötos.

M. G. S.

Bruun [brun], Kristian Valter, dansk biblioteksman och historiker, f. 10 dec. 1831 i Köpenhamn, tog 1857 filologisk-historisk examen och anställdes s. å. vid kungl. biblioteket. 1863 blef han dess styresman, sedan 1892 med titeln överbibliotekarie, och 1879 hedersdoktor vid Köpenhamns universitet. B. skötte biblioteket med stor skicklighet och outtröttlig ifver, tills han af sjukdom tvangs att taga afsked 1901. Han fick utarbetad en fullständig katalog öfver den danska afdelningen (fullbordad 1875) och utgaf 1864—98 bibliotekets årsberättelser och meddelanden (4 bd, af hvilka de två första innehålla en noggrann bibliografisk beskrifning öfver den danska litteraturen 1482—1550). Vidare förestod han utgifvandet af "Bibliotheca danica, systematisk forttegnelse over den danske literatur 1482—1830" (4 bd, 1877—1902) samt skildrade *Det store kongelige biblioteks stiftelse* (1873). Dessutom var han 1864—79 utgivare af "Danske samlinger for historie, topografi, personal- og literaturhistorie" (12 bd, 1864—79) och meddelade själf många bidrag däri. Af B:s själfständiga skrifter om Danmarks historia böra nämnas *Curt Sivertsen Adelaer* (1871), *Niels Juel og hollænderne* (s. å.), *Frederik Rossgaard og hans samtid* (2 bd, 1870—71), *Slaget paa Kolbergerheide d. 1 juli 1644* (1879), framställt efter autentiska källor i motsättning till de sagolika utsmyckningarna, *Gunde Rosenkrantz* (1885), *Kaj Lykke* (1886) och *Enevældens indførelse i Danmark* (1887), i hvilka skrifter han lämnat många nya bidrag till Fredrik III:s historia och med värme försvarat honom mot äldre författares angrepp; vidare *Om Ludvig Holbergs trende epistler til en høijornem herre* (1895), innehållande nya upplysningar rörande Holbergs biografi, och *Peter Frederik Suhm* (1898). Dessutom utgaf B. "Viser fra reformationstiden" (1864), "Falsteriana" (1869) och "Holbergs epistler" (5 bd, 1865—75) med många värdefulla anmärkningar. En särställning i hans omfattande författarskap intager skrifterna *De nyeste undersøgelser om bogtrykkerkunstens opfindelse* (1889).

E. Ebg.

Bruun [brun], Kristopher Arnt, norsk pedagog, f. 23 sept. 1839 i Kristiania, blef teol. kandidat 1862 och vistades därefter någon tid i utlandet, företrädesvis i Rom, men gick som varm skandinav 1864 såsom frivillig ut i danska kriget, där han tjänstgjorde vid Aarøes kår. Hösten 1867 upprättade han i Sell en folkhögskola, som tre år senare flyttades till Gausdal och 1875—92 var förlagd till Vonheim i Follebu. Vid denna verkade han för ett nationellt upfostringsprogram, hvars grunddrag han framställt i sitt hufvudarbete, *Folkelige grundtanker* (2 uppl. 1878). Det väckte stort uppeende och framkallade en mängd motskrifter, som af B. besvarades med en närmare redogörelse i *Indlæg i striden om folkehøjskolesagen* (1879). Påverkad af både Kierkegaard och Grundtvig, ser han släktets pånyttfödelse i utvecklingen af ett starkt personligt kristendomsliv och i en ungdomsupfostran, som har sin tyngdpunkt i folkets nationella traditioner. Äfven i föredrag på olika håll verkade han i denna puritanska idealistiska anda. Särskildt väckte han uppeende genom ett flera gånger upprepadt föredrag i Kristiania 1880 (utg. 1881) *Om kristen-*

samfundets synder, som riktade ett skarpt och när-gående angrepp på statskyrkans präster. Broschyren framkallade en bitter strid, som fortgick flera år. 1884 började B. utgifva en liten tidskrift "For frindsindet christendom", men i den politiska brytnings-tid, som följde efter riksrikten 1884, skilde sig B. småningom från sina förre meningsfränder, hvarför hans organ förlorade sitt inflytande och upphörde 1888. B:s ståndpunkt var därefter mera de högkyrkliges. 1893 sökte och fick han kaplansbefattningen vid Johanneskyrkan i Kristiania samt blef 1898 kyrkoherde därstädes. Från jan. 1894 utgiver han (tills. med Th. Klaveness) månadsskriften "For kirke og kultur".

Bruun [brun], Constance, norsk skådespelerska, f. 1864 i Stavanger, i en fint bildad familj, debuterade 1882 på Kristiania teater och spelade först ingénue-roller, men fann sedermera sitt eget område i framställningen af det moderna norska samhallsdramats bildade och viljestarka unga kvinnor, bl. a. *Karen Riis* i "Det ny system", *Scava* i "En hanske" och *Hedda Gabler*. Genom sin faster var hon besläktad med Johan Storm, som utöfvade stort inflytande på hennes behandling af norska språket. Hennes intelligenta och behärsade konst utmärktes af mycken natursanning. Hennes eminenta begåfning hade knappast nått sin fulla utveckling, då öfver-ansträngning och försvagad hälsa nödgade henne att lämna scenen, och kort därefter 1892 ingick hon äktenskap med ingenjören N. Ihlen. Hon afled i Kristiania 1894.

Bruun [brun], Laurids, dansk författare, f. 1864, blef 1887 kameralistisk kandidat och assistent i den statistiska byrån. Såsom sådan utarbetade han 1895 *Statistisk undersøgelse af statsbureauernes organisation* och befordrades följande år till fullmäktigt, men tog afsked kort därpå för att helt kunna egna sig åt litterära arbeten. Redan 1894 hade han utgivit en större berättelse, *Svend Felding*, hvilken följdes af flera smärre: *Rejsefærd* (1899), *Renaissance* (1900), *Historiens dom og andre historier* (1902) och *Det store hjerte* (1903). Men han vann framför allt bifall genom romanen *Kronen* (1902; 2:a uppl. 1903; "Kronan", 1903) och den halft historiska, men mycket romantiska *Alle synderes konge* (om prins Otto af Danmark, 2 uppl. 1903; "Alla syndares konung", 1904). B:s senaste arbeten äro *Absalons saga* (2 bd, 1904—05) och *Den sidste fribonde* (1905). I den förra äro de historiska tilldragelserna behandlade mera fritt än lämpligt är i fråga om en så framstående personlighet, men tidskoloriten är noggrannare iakttagen än t. ex. af Ingemann, hvarjämte B. lagt större vikt på den psykologiska skildringen.

E. Ebg.

Bruxelles [brysä'l], fl. *Brussel*, ty. *Brüssel*, sv. *Brüssel*, hufvudstad i konungariket Belgien och i prov. Brabant, vid Senne, en biflod till Schelde, 15 m. ö. h., under 50° 51' 10" n. br. och 4° 22' 13" ö. lgd. Der ligger i en fruktbar, tät befolkad nejd och är en af Europas vackraste städer. Den nordvästra stadsdelen genomskäres af kanaler, af hvilka den segelbara Canal de Willebroeck leder till Rupel och sätter staden i förbindelse med Antwerpen, medan Canal de Charleroi går till denna stad och utmynnar i Sambre. Den nordvästra stadsdelen ligger lågt på slätten, medan den sydöstra delen är byggd på en från Senne sakta uppstigande

BRUXELLES

Skala 1:40 000

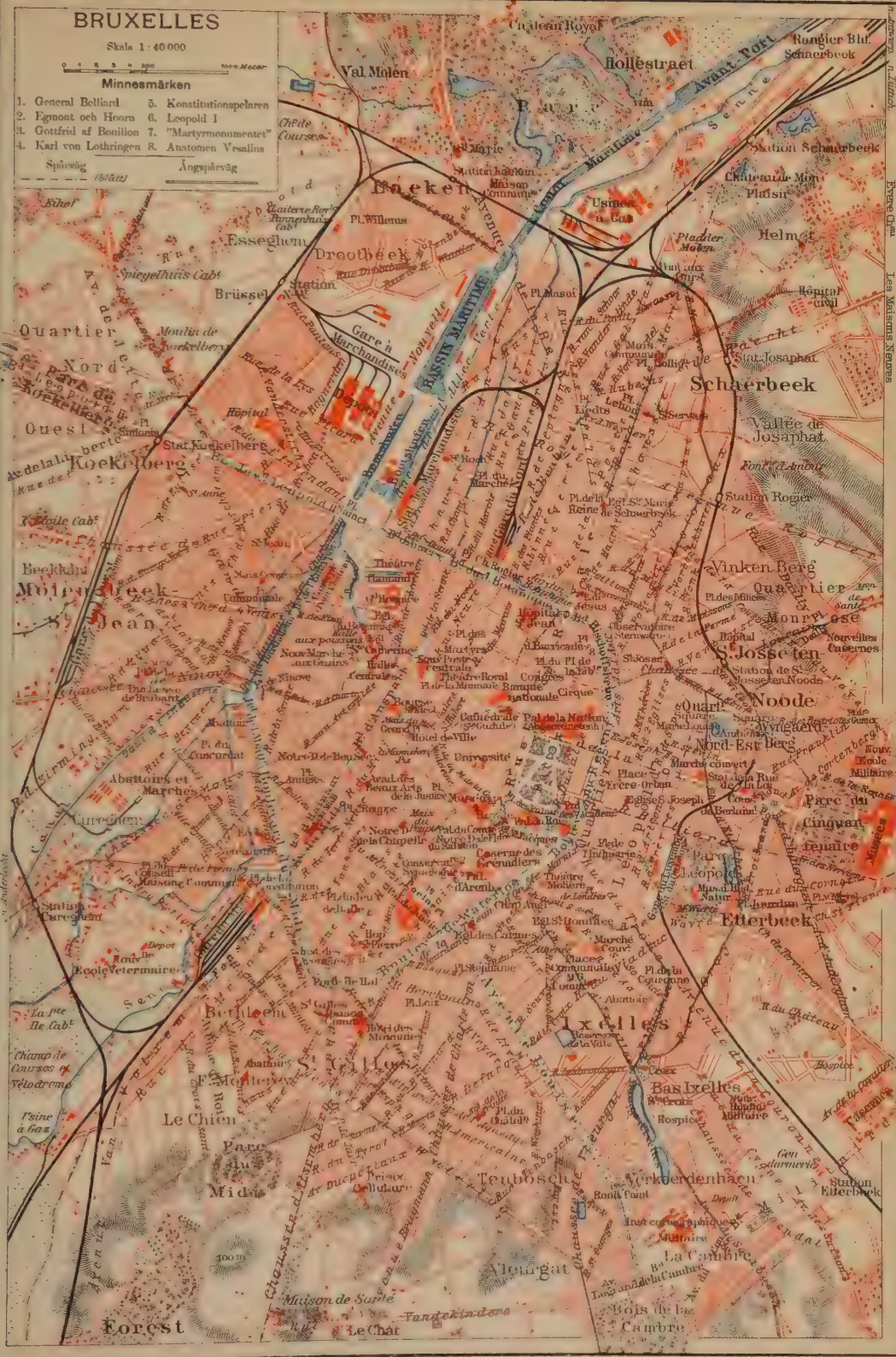
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Minnesmärken

1. General Belliard
2. Egnost och Hoorn
3. Konstitutionsplanen
4. Gouffier af Bonillon
5. "Martyrmonumentet"
6. Leopold I
7. "Martyrmonumentet"
8. Anatonen Vesalius
9. Karl von Lothringen
10. Anatonen Vesalius

Spårvägar

Ångspårsvägar

höjd. Denna öfre stadsdel är den vackraste och friskaste samt bebos mest af börd- och penningaristokratien. Där ligger det kungliga slottet, en föga märklig byggnad från 1700-talet, samt framför detta Parken ("Le parc") och på dess motsatta sida dels ministeriernas lokaler, dels nationalpalatset, där riksdagen håller sina möten. Utefter parkens västra sida löper den praktfulla "Rue royale" från "Place royale", som är prydd med en ryttharstaty af Gottfrid af Bouillon (af Simonis), upprest 1848, och kring hvilken ligga grefvens af Flandern palats, kyrkan S:t Jacques (grundad 1776) samt "Palais des beaux-arts", synnerligen rikt på mästerverk af äldre flandriska och holländska mästare. Detta museum är sammanbyggt med kungliga biblioteket och "Musée moderne", som innesluter nyare konstverk. I närheten ligger universitetshuset, förr kardinal Granvellas palats. Från "Place royale" går åt s. v. "Rue de la régence" till

Grande place i Bruxelles.

"Place Poelaert", vid hvilken ligger det väldiga "Palais de justice" (1866—83), den största byggnad, som uppförts under 1800-talet, upptagande 24,600 kvm. eller 3,400 kvm. mer än S:t Peterskyrkan. Öster om parken ligger det eleganta "Quartier de Léopold" och än östligare "Parc Léopold". Gatan "Rue de la montagne-de-la-cour" är den förnämsta förbindelsen mellan öfre och nedre staden; nära dess öfre ända ligger B:s förnämsta kyrka, "S:t Gudule" (grundlad 1220), i gotisk stil, och ej långt därifrån nationalbanken. Den nedre staden är handels och industriens hemvist. Den är trång med mestadels smala gator. På senare tider har man dock dragit en bred gata tvärs igenom dess centrala del från norra till södra järnvägsstationen, en gata, som på olika sträckor bär olika namn ("Boulevard du nord", "Boulevard Anspach" och "Boulevard du Hainaut"). Den

intressantaste delen af nedre staden är torget "Grande place", vid hvilket träffas B:s utan fråga märkvärdigaste byggnad, "Hôtel de ville", stadens praktfulla, gamla rådhus, grundlagt 1402 och byggt i gotisk stil med en utomordentligt rikt utsirad fasad. Det har ett torn af 114 m. höjd. Midt emot rådhuset ligger vid samma torg "Maison du roi" (eller "Hall au pain") i halft gotisk, halft renässansstil. Slutligen finnes vid "Grande place" de gamla gillenas hus. På torget afrättades 1568 grefvarna Egmont och Hoorn. Andra framstående byggnader i nedre staden äro "Théâtre de la monnaie", (1817), midt emot det storartade post- och telegrafhuset, den prydliga Börsen (i renässansstil af Suys) och S:t Johannes' sjukhus (för 600 sjuka). — Bland B:s många kyrkor må utom de ofvan nämnda framhållas "Notre dame des victoires" (från 1400-talet, afren kallad "Sablon", "La chapelle" (från 12:e årh.), "S:t Jean Baptiste" eller "Du Béguinage" och "Notre-dame du bon secours" (1669—91). — Af de många torgen och öppna platserna märkas "Place des martyrs", med en minnesvärd öfver de i septemberrevolutionen 1830 fallne belgierna, "Place du congrès", med den af Leopold I:s staty prydda, 45 m. höga "konstitutionspelaren". På gatorna finnas många vattenkonster, bl. a. den bekanta "Manneken-Pis" (från 1619), en kupidobild, som kastar vatten "på ett mycket naturligt, men föga passande sätt", och hvilken efter gammal sed vid vissa folkfester bekransas och påklädes. — B. var fordom omgivet af fästningsverk. Där dessa funnits, går nu en rad breda boulevarder i en 7 km. lång krets rundt de centrala delarna af öfre och nedre staden. Vid dessa ligga bl. a. botaniska trädgården och den nya, vackra kyrkan "S:t Marie de Schaerbeek". Dessa boulevarder kallas "de yttre" ("les extérieurs"), till skillnad från de ofvan nämnda "inre" boulevarderna. Utanför de yttre boulevarderna ligga B:s nio förstäder ("faubourgs"), hvilka äro (i ordning från n. till ö., s. och v.) Schaerbeek, S:t Josse-ten-Noode, Etterbeek, Ixelles, S:t Gilles, Cureghem, Anderlecht, Molenbeek-S:t Jean, Koekelberg och Laeken.

B:s folkmängd, som 1824 var 84,000 inv., utgjorde 1900 183,686 eller med förstäderna 547,362 inv., nästan alla katoliker (blott omkr. 6,000 protestanter och judar). Antalet böningshus var 20,487. Befolkningen lever hufvudsakligen af industri och handel. Den förra omfattar spetsstillverkning samt fabrikation af ylle- och bomullsvoror; berömda industriprodukter äro också vagnar och handskar, dessutom guld- och silverarbeten, porslin, bronsvaror, såpa, ljus etc. Handeln afser mest export af industrialster. Sjöfarten är ansenlig. 1901 anlände till B. 10,781 fartyg om öfver 1,32 mill. ton och afgingo 6,560 om 598,000 ton. Sedan juli 1900 håller man på att anlägga en skeppshamn af 11,8 har ytvidd. — Af anstalter för vetenskap och konst märkas det år 1834 grundade s. k. fria universitetet med fyra fakulteter och (1902—03) 1,049 studenter; den polytekniska skolan (sedan 1873) med 225 lärjungar (1900—01), utgörande en femte fakultet af universitetet; två ateneer, 4 kommunalkollegier, en mellanskola för gossar (i Schaerbeek), 12 industri- och fackskolor för gossar och 4 för flickor, ett kommunalt lärarseminarium, 3 lärarinneseminarier, 2 biskopliga gymnasier m. m. Vidare finnas

i B. en akademi för vetenskaper, litteratur och sköna konster ("académie royale de B.", grundad 1772), en högre militärskola, ett konservatorium för musik, ett observatorium och en botanisk trädgård. Kungl. biblioteket i B., som bildades 1837, består af 5 departement: 1) tryckta böcker (omkr. 500.000 bd); 2) handskriftssamlingen (hvars stomme utgöres af hertigarnas af Burgund berömda Bibliothèque de Bourgogne), omfattande omkr. 27.000 nummer; 3) kopparstickss-, träsnitts- och kartsamlingen, omkr. 100.000 nummer; 4) mynt- och medaljsamlingen, omkr. 52.000 nummer; samt 5) sekretariatets och bokköpens departement. 1894 upprättades på enskild väg ett radikal-socialistiskt universitet i B., "Université nouvelle", för att konkurrera med det gamla universitetet, som ledes af de moderat-liberale och därför är förhatligt för de radikale. Af konst-samlingar finnas bl. a. "Musée ancien" i "Palais des beaux-arts" (se ovan), med omkr. 450 tafflor af äldre mästare, och "Musée moderne" i "l'ancien cour" samt de arkeologiska och vapensamlingarna i "Porte de Hal", den enda återstoden af de gamla fästningsverken. — B:s förvaltning handhafves af en borgmästare, 5 "échevins" och stadsrådet (39 medlemmar). Dess inkomster utgjorde 1903 42,3 mill. frcs, dess utgifter 46,8 mill. frcs. — B. omnämnes först i 7:e årh. såsom en liten köping (Bruxella eller Bruchsell), i hvars närhet under 11:e årh. uppstod en befäst stad vid foten af en borg, som tillhörde grefvarna af Louvain. I 12:e årh. blef B. residens för hertigarna af Brabant och nådde genom sitt läge vid den stora handelsvägen från Köln till Bruges en stark utveckling. Det kom att spela en viktig roll i Nederländernas historia såväl under det burgundiska huset som under habsburgarna. Under Filip II var det residens för de spanske ståthållarna, men slöt sig 1566 till upproret och kufvades 1585. Under Spaniens många krig på 1600-talet ödelades stadens forna västånd, och först mot mitten af 1700-talet började det hämta sig på nytt, tack vare den österrikiske ståthållaren Karl af Lothringen. Sedan Belgien 1794 intagits af fransmännen, blef B. huvudstad i departementet Dyle; 1815 blef det konungariket Nederländernas andra residensstad. Upplöpt i B. 25 aug. 1830 blef signalen till den belgiska revolutionen, under hvilken där utkämpades en våldsamt gatustrid mot de holländska trupperna 23—26 sept. 1830. Sedan denna tid är det Belgiens huvudstad. J. F. N.

Bruyère [bryijär], bot. Se Erica.

Bruyère [bryijär], Jean de la, fransk författare. Se La Bruyère.

Bruyère-trä [bryijär-]. Se Erica.

Bruyn [bröjn], Barthel d. ä., tysk målare, f. 1493, troligen i Holland, d. i Köln mellan 1553 och 1557, var troligen lärjunge av den konstnär, som kallas "Meister des todes Mariæ", men utvecklade sig längre fram i tiden under inflytande från italienarna i en helt olika riktning samt slutade som en svag efterhärmarare af Michelangelo. Han var verksam i Köln sedan 1515 och var kring mitten af 1500-talet den förnämste konstnären där, porträttören på modet och äfven uppbornen som religiös målare. Mest framstående var B. som porträttmålare, och många af hans arbeten inom detta fack hafva gått under Hans Holbeins namn. Här må nämnas: *Johannes von Ryht*, borgmästare i Köln (1525, i

Berlins museum), *A. von Brauweiller*, borgmästare i Köln (1535, dels ensam, dels med sin maka, i Kölns museum). — Hans söner *Arnold* och *Barthel* B. d. y. voro likaledes målare. Deras arbeten äro svåra att skilja från faderns. Af någondra af dem var en ännu för några år sedan i Finspångs galleri befintlig målning: *Ung dam med sitt barn*, daterad 1562. C. R. N. (O. G.-g.)

Bruyn [bröjn], Cornelis de, nederländsk resande och målare, f. 1652, d. efter 1720, studerade i Rom målarkonsten, men gjorde sig emellertid mer känd genom sina resor än genom sina tafflor. 1676—93 reste han i Mindre Asien, Egypten och på de grekiska öarna samt utgaf öfver denna färd en skildring både på holländska (1698) och under namn af *Corneille le Brun* på franska (1700). 1701—08 besökte han Ryssland (där han målade Peter den stores porträtt), Persien, Indien, Ceylon och andra asiatiska öar samt beskref äfven denna resa både på holländska (1711) och franska (1718). Bägge resebeskrifningarna prydas af vackra afbildningar, till en del graverade af honom själf. (O. G.-g.)

Bruys l. **Bruis** [bröjs]. Se Peter af Bruys.

Bruzaholm, bruk i Ingatorps socken af Jönköpings län, vid ett af Emmåns tillflöden, 20 km. från Eksjö. Det anlades 1630 af kronolänsman Nils Pehrsson och kallades af honom Brusa. Det utgjordes då af masugn, två härdar, två stångjärnshammare och en manufakturhammarstock med 400 skeppund smidesrätt. Buket förldades efter en tid till en holländare och en holländsk Thesmäker i Eksjö, men förstördes år 1660 af ett vattenflöde och blef nedlagdt. År 1716 upprättades det af Z. Kjellman, men förldades då ett par kilometer längre ned i strömmen. Kort därefter blef det genom våldel åter förstördt, men uppbyggdes ganska snart på den ursprungliga anläggningsplatsen. Kjellman anlade och ett pappersbruk strax ofvanför järnbruket. Af honom såldes bruket 1754 och gick därpå genom flera olika egares händer. År 1831 förstördes det genom vattenflöde, men reste sig snart i förstöradt skick. 1868 nedlades papperstillverkningen, och en mekanisk verkstad uppfördes i stället. I början af 1870-talet nedlades äfven masugnen och smidestillverkningen. Sedan år 1892 eges bruket af Bruzaholms bruks aktiebolag, som driver specialtillverkning af pumpar, sprutor och vattenledningsartiklar. Ärligen tillverkas numera omkr. 2.000 pumpar och sprutor förutom en mängd bottenventiler, luftklockor m. m. K. K.-A.

Bruzélius, släkt, hvars namn bildades i mitten af 1600-talet efter byn Brusås i Hångers socken af Jönköpings län.

1. **Magnus B.**, läroboksförfattare, f. 10 aug. 1786 i Tommarps socken, Malmöhus län, blef 1799 student i Lund, 1805 filos. magister och 1808 docent i kemi. 1810 anställdes han såsom kollega vid Lunds skola och lyckades som sådan i hög grad lifva skol-

ungdomens håg för historien. I Lund inrättade B. jämväl en egen förberedande elementarskola, där undervisning i räkning och linearteckning meddelades efter Pestalozzis metod. I flera år biträdde han sin vän P. H. Ling vid de gymnastiska öfningarna, och efter Lings afflyttning till Stockholm ledde B. ensam dessa öfningar under flera års tid. Han blef e. o. adjunkt i historia 1817, prästvigdes 1819 samt utnämndes till kyrkoherde i Löderup och Hörup af Lunds stift 1824 och till prost 1826. Vid riksdagen 1834 var han fullmäktig i prästeståndet. Död i Lund 29 jan. 1855. — Sin författarverksamhet började B. 1807, då han (tills. med K. A. Agardh) utgaf *Fransysk grammatik för nybegynnare*. 1812 utgaf han "Pestalozzis elementarböcker" i svensk översättning. Han var medlem af Götska förbundet samt synnerligen ifrig samlare af fornsaker och sammanbragte en betydlig mängd sådana, nu befinnliga i statens historiska museum. Dels genom en 1816 utgifven disputation, *Specimen antiquitatum borealium*, dels genom afhandlingar i tidskriften "Iduna" lämnade han afven i skrift prof på sin kärlek för Sveriges fornminnen. Mest bekant är han dock genom sin under flera generationer allmänt lästa, lifligt och lättfattligt hållna *Sveriges historia för ungdom* (1817; 4:e uppl. 1833), för hvars första afdelning, "Hedniska tidehvarvet", han 1822 af Svenska akademien erhöill lundbladskas priset.

2. Emanuel B., den föregående kusin, boktryckare, bokförläggare, f. 12 dec. 1786 i Stockholm, d. 9 dec. 1832 i Uppsala, blef student i Uppsala 1808 samt redan 1809 bokhandlare och 1811 därjämte boktryckare därstädes. Utom sin bokhandel i Uppsala hade han filialboklädor i Stockholm, Västerås, Örebro och Karlstad. Därjämte utförde han en stor och omfattande förläggarverksamhet och uppträdde afven som skriftställare. B. utgaf jämte S. P. Leffler ett eftertryck af tyska författare, "Bibliothek der deutschen classiker" (76 bd, 1811—21), som i hög grad främjade kännedomen om tyska litteraturen. Han utgaf jämväl "Tidning i blandade ämnen" (1811). "Kalender för damer" (för åren 1818, 1819, 1820 och 1822) samt 1831—32 "Upsala korrespondenten, tidning för politik och literatur".

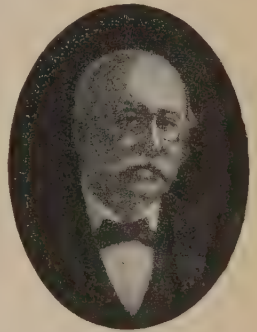
3. Arvid Sture B., den förstnämndes broder, kirurg, f. 9 mars 1799 i Tommarps socken, Malmöhus län, blef student i Lund 1816, filos. magister 1823 och docent i botanik 1824. Efter att 1828 hafva aflagt medicine licentiatexamen blef han docent i obstetrik 1829, medicine doktor s. å. och e. o. adjunkt i nämnda vetenskap 1831. Under 19 läsesterminer förestod han professuren i kirurgi och obstetrik och var 1847—58 e. o. professor i dessa ämnen. Ifrån 1835 var han förste läkare vid lenslasarettet i Lund och innehade från 1844 jämväl lärarbefattningen vid Lunds undervisningsanstalt för barnmorskor. Död 28 jan. 1865. Han var en skicklig praktisk läkare, och hans kirurgiska operationer tillvunno honom stort anseende afven i utlandet. A. J. B.*

4. Nils Gustaf B., den föregående brorson, skolman, fornforskare, f. 28 april 1826 i Tommarps socken i Malmöhus län, blef student i Lund 1842 och filos. doktor 1847, förordnades 1849 till amanuens vid universitetets historiska museum och myntkabinett samt 1851 till e. o. amanuens vid biblio-

teket. 1855 blef han docent i nordisk arkeologi i Lund, 1860 adjunkt vid Malmö elementarläroverk och 1864 rektor i Ystad. 1891 tog han afsked från rektorstjänsten och afled i Lund 23 april 1895. Han var korresp. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1865) och led. af Fysiografiska sällskapet i Lund (1870). B. företog omfattande arkeologiska undersökningar i Skåne, Blekinge, Halland och Småland. På uppdrag af Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien uppgjorde han 1859—66 arkeologiska beskrifningar öfver åtskilliga härad i Skåne. Vid elementarläroverket i Ystad grundlade han ett etnografiskt och naturhistoriskt museum — det största något elementarläroverk i vårt land eger. Af trycket har han utgivit: *Beskrifning öfver fornsaker, junna i Skåne* (1850), *Svenska fornlemningar, aftecknade och beskrifna* (2 häften, 1853 och 1860), *Fynden i Ystads hamn år 1868—69* (1870) och *Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne under slutet af fjörra och början af detta århundrade* (1872). Dessutom författade han i in- och utländska tidskrifter en mängd afhandlingar i nordisk arkeologi. A. J. B. (T. J. A.)

5. Magnus Ragnar B., den förstnämndes son, läkare, f. 4 juni 1832 i Löderups socken i Kristianstads län, blef 1848 student i Lund, 1853 filos. doktor, 1855 docent i

zoologi, 1860 medicine kandidat, 1862 medicine licentiat och 1864 medicine doktor. 1863 blef han docent i medicin vid Karolinska institutet, 1864 adjunkt i samma ämne och biträdande överläkare vid Serafimerlasarettet samt 1877 professor i medicin och överläkare vid nämnda lasarett. 1890 blef han ledamot af Vetenskapsakademien. 1897 tog han afsked från sin professur och dog i Stockholm 17 febr. 1902. — B. författade: *Beskrifning öfver hydrachnider, som förekomma inom Skåne* (1854), *Bidrag till kännedomen om Skandinaviens amphipoda gammaridea* (1862), *Om abort* (1863), *Kliniska anteckningar i laryngopatologien jemte anvisning till laryngoskopets bruk*. I. (1875) samt åtskilliga uppsatser i "Medicinskt archiv" och "Hygiea". B. var en af Sveriges bäste praktiserande läkare på sin tid. Med grundliga medicinska insikter och klart ödmöje förenade han en om sann humanitet vittnande medkänsla för sina patienter, hvilka också voro innerligen fästa vid honom. Under många år var han i Sverige den erkända auktoriteten i fråga om lungsjukdomar, och från landets alla trakter sändes lungsjuka till honom för att inhämta hans råd. Såsom klinisk lärare utmärkte han sig genom stor reda och klarhet i sitt föredrag, genom sin förmåga att framhålla det väsentliga och genom den kritiska skärpa, hvarmed han gaf sina terapeutiska råd. B. hade genom gifte kommit i besittning af en ovanligt stor förmögenhet. I enlighet med hans önskan skänkte efter hans död hans änka bl. a. till Svenska läkarsällskapet 100,000 kr., afsedda att utgöra en pensionsfond för änkor och barn efter aflidna

svenska läkare, samt 10,000 kronor till en stipendiefond vid Karolinska institutet.

6. Anders Johan B., broder till B. 4, biograf, f. 26 nov. 1831 i Tommarps prästgård i Malmöhus län, blef student i Lund 1848 och filos. doktor 1853 samt tog hofrättsexamen 1856. Sin ämbetsmannaverksamhet egnade B. hufvudsakligen åt sundhetskollegium (medicinalstyrelsen), hvarest han blef kanslist 1859 och notarie 1867 och hvarest han var sekreterare 1870—97. Död 28 febr. 1901 i Stockholm. B. var från 1861 sekreterare hos boktryckerisocieteten i Stockholm och 1886—92 ledamot af civilstatens pensionsinrättnings direktion. Han utgaf *Ättelängd öfver släkten Bruzelius* (1848), redigerade årg. 1862—65 af "Svensk bibliografi" samt utarbetade *Sveriges läkarehistoria. Ny följd* (1872—76, tillsammans med A. H. Wistrand och C. Edling), dess fortsättning "Svensk läkare-matrikel" (1886—1902), *Filosofie doktorer, 1823 promoverade i Lund* (1874), *Filosofie doktorer, 1824 promoverade i Uppsala* (1875), *Sveriges apotekarchistoria. Ny följd* (1878—81) samt en stor mängd nekrologer i "Stockholms dagblad" under 25 års tid m. m.

7. Viktoria B., den förstnämndes brorsdotter, författarinna. Se Benedictsson.

Bruzius, Petrus, stiftaren af brusianernas sekt. Se Peter af Bruys.

Bryæcæ, bot. -Se Löfmosor.

Brya Ebenus DC., bot., ett till fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ* hörande litet träd, växande på Cuba och Jamaica. Däraf erhålles amerikansk ebenholts. G. L.-m.

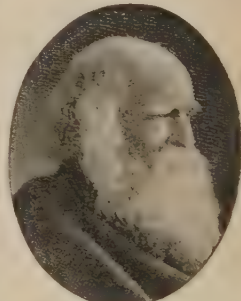
Bryan [brä'ən], William Jennings, nordamerikansk politiker, f. 19 mars 1860 i Salem, Illinois, egnade sig efter slutade studier åt advokatycket i Jacksonville och flyttade 1887 till Lincoln, Nebraska. Under presidentvalskampanjen 1888 gjorde han sig först känd i det politiska lifvet genom ett mycket uppmärksammat tal för ren inkomsttariif, hvilket han höll vid val af delegerade från Nebraska till partiets nationalkonvent i S:t Louis. Han invaldes 1890 i kongressen, omvaldes 1892 och vann snart, stödd på sitt växande oratoriska anseende, en ledande ställning bland Nebraskas demokrater. I kongressen understödde han R. P. Bland i dennes kraf på fri silfverutmyntning. B. utgaf 1894—96 Omaha-tidningen "World herald" med "fritt silfver" som politiskt program, men lyckades ej bli invald i senaten och återtog då sin advokatverksamhet i Lincoln. Vid 1896 års förberedelser till presidentvalet var B. medlem af demokraternas nationalkonvent i Chicago och vann denna församling för sin kandidatur genom ett bländande tal för fri silfverutmyntning, hvilket framkallade måttlös entusiasm. Det var under detta tal han till guldmyntfotens anhängare utslungade de sedan under valkampanjen ständigt citerade orden: "Ni skall ej trycka ned denna törnekrona på arbetets panna, ej korsfästa människosonen på ett kors af guld". B. var äfven populisternas och "det nationella silfverpartiets" presidentkandidat. Valstriden blef ytterst lifvig och slöt med en rätt hårdvunnen seger för den republikanske kandidaten, Mc Kinley. B. fortsatte efter detta nederlag sin politiska agitation under vidsträckt föreläsningsresor 1897 och 1898, med bimetallism som föredragsämne. Vid spansk-ameri-

kanska krigets utbrott blef han öfverste för ett regemente frivilliga, hvilket emellertid i reserv fick stanna kvar i Florida. Vid 1900 års presidentvalskampanj korades han änyo till demokraternas kandidat, denna gång med "antiimperialismen" som förnämsta programpunkt. De konservativa elementen inom partiet voro emellertid misstroga mot B. som politisk personlighet, framför allt på grund af hans enligt deras mening demagogiska uppträdande och hans ståndpunkt i frågan om myntfoten; detta bidrog till att göra hans nederlag fullständigt vid presidentvalet i nov. s. å. Under de senaste åren har B. alltmer närmast sig populisterna och kommit på spänd fot med den officiella demokratiska partiledningen. Han samverkade under förberedelserna till 1904 års presidentval med W. R. Hearsts anhängare samt lyckades på demokraternas nationalkonvent i S:t Louis åtminstone få myntfotfrågan lämnad öppen. Den vid detta tillfälle nominerade kandidaten A. B. Parkers öppna förklaring för guldmyntfot betog emellertid B. all utsikt att för framtiden inom det demokratiska partiet få fram sitt älsklingskraf på "fritt silfver", och hans namn har på allra sista tiden nämnts i samband med projekterade nya partibildningar. V. S.-g.

Bryant [brä'ənt], William Cullen, nordamerikansk skald, f. 1794 i Cummington, Massachusetts, d. 1878, slog sig ned som advokat först i Great Barrington, men flyttade 1825 till New York för att helt och hållet egna sig åt litteraturen. Han var 1829—78 redaktör af tidningen "Evening post", i hvilken han framgångsrikt uppträdde för frihandelen och mot slafveriet. Hans förnämsta dikter äro *Thanatopsis* (1817), *The ages* (1821), en lärodiikt om människosläktets utveckling, *Hymn to death* och *The lapse of time*. B., som har blifvit kallad sitt lands förste själfständige skald, utmärker sig för en allvarlig lifsåskådning, frihetskärlek och varmt sinne för naturens skönhet. B. öfversatte äfven *Iliaden* och *Odyssén* (1870—71). En samling reseskildringar utgaf han 1854 under titeln *Letters of a traveller in Europe and America*. Hans arbeten utgåfvos i 6 band 1883—84. Jfr biogr. af J. Bigelow (1889). F. B.*

Brya'xis (grek. *Βρύαξις*), grekisk bildhuggare af attiska skolan, verksam i senare delen af 4:e årh. f. Kr. och samtidigt med Skopas, hvilken han biträdde vid utsmyckningen af mausolen i Halikarnassos. Enligt Plinius arbetade B. på mausoléns norra sida. Med undantag af en i Aten funnen reliefbas med ryttafigur, äro alla hans arbeten försvunna. Dock känna vi genom afbildningar å gamla antiokiens mynt något så när till hans berömda, i Dafne vid Antiokia resta Apollon-stod, en kolossal akrolit, som framställde guden stående, iförd fotsid mantel, med lyran i vänster hand och en skål i den högra. O. G.-g.

Bryce [brä's], James, engelsk historiker, rättslärd och politiker, f. 1838 i Belfast, Irland, studerade vid universiteten i Glasgow, Oxford, där han

1862 graduerades, och Heidelberg, blef 1867 advokat och utnämndes 1870 till professor i civilrätt vid Oxfords universitet, hvilken befattning han 1893 lämnade. B. invaldes 1880 i underhuset för den till London hörande kretsen Tower hamlets och representerar sedan 1885 där staden Aberdeen. Han understödde 1885—86 med kraft Gladstones lagförslag om "home rule" för Irland och var i dennes kortlivade tredje ministär 1886 understatsekreterare för utrikes ärenden. I Gladstones fjärde ministär, 1892—94, var B. kansler för hertigdömet Lancaster och i Roseberys regering, mars 1894—juni 1895, efter Mundellas afgång handelsminister. Såsom parlamentsledamot har B. uppträtt verksam bl. a. för den irländska frågans lösning i partikularistisk riktning, för skydd af Turkiets kristne undersåtar, universitetsreformer och den litterära egendomens betryggande staterna emellan. Såsom vetenskaplig författare har B. vunnit stort anseende, förnämligast genom tvenne arbeten: *The holy roman empire* (1864, senaste uppl. 1904; öfversatt till franska, italienska och tyska), hans förnämsta arbete, lika utmärkt genom forskningens grundlighet, framställningens klarhet och idéernas rikedom, samt *The american commonwealth* (3 bd, 1888; 3:e uppl., 2 bd, 1903), ett arbete, som för sin generation intager samma plats som Tocquevilles bekanta verk för sin. B. har företagit vidsträckt resor, af hvilka han lämnat utmärkta skildringar: *Transcaucasia and Ararat* (1877; 4:e uppl. 1896) och *Impressions of South Africa* (1897; 3:e uppl. 1899, öfversatt till tyska). Hans båda sista arbeten äro *Studies in history and jurisprudence* (2 bd, 1902) samt *Studies in contemporary biography* (1903). det senare innehållande uppmärksammade biografier af Disraeli och Gladstone. B. är hedersdoktor vid Cambridges, St Andrews', Glasgows, Edinburghs m. fl. universitet, ledamot af brittiska akademien och Royal society samt korresponderande ledamot af franska institutet. (T. H.-r.)

Brücke, Ernst Wilhelm, tysk fysiolog, f. 1819 i Berlin, blef 1849 professor i fysiologi och mikroskopisk anatomi i Wien, tog 1889 afsked och dog i Wien 7 jan. 1892. B:s vetenskapliga verksamhet var mycket omfattande. Sålunda gjorde han betydelsefulla inlägg i sinnesorganens, blodomloppets och matsmältningens fysiologi, inom histologien och den fysiologiska kemien. Mycket känd blef B. äfven genom sina arbeten på ljudfysiologiens och alfabetikens område. Hans *Grundzüge der physiologie und systematik der sprachlaute für linguisten und taubstummenlehrer* (först utg. i "Zeitschrift für die österreichischen gymnasien", 1856; en omarbetad uppl. 1876) är det viktigaste, som blifvit skrifvet i detta ämne sedan von Kempelens dagar, och bildar grundvalen för alla senare forskningar i dithörande frågor. I detta arbete framställde han äfven planen till ett nytt allmänt alfabet, sedermera utfördt i skriften *Ueber eine neue methode der phonetischen transcription* (1863). De särskilda bokstäfverna äro systematiskt sammansatta af element, som hvar för sig beteckna en särskild sida af språkorganens förhållande vid det motsvarande språkljudets bildning och tillsammans fullständigt angifva dettas fysiologiska karaktär. Det är således inrättadt efter samma allmänna grunder som engelsmannen Bells "visible speech"; men Brückes tecken äro godtyckligt valda,

hvaremot Bell vill i konturer afteckna munställningen. Språkforskarna finna emellertid alltjämt det teoretiskt och praktiskt oftilfredsställande latinska alfabetet bekvämare. Andra hithörande arbeten af B. äro: *Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen verskunst* (1871) och *Physiologie der Farben für Kunstgewerbe* (1866). En mängd uppsatser af B., bl. a. hans första ljudfysiologiska skrift (1849), finnas intagna i "Sitzungsberichte der k. k. akad. d. wissenschaften". Såsom lärare utmärkte sig B. genom klarhet i framställningen, hvarom hans förträffliga, på sin tid äfven i Sverige använda *Vorlesungen über physiologie* (2:a uppl. 1875—76) bära vittnesbörd. Ett uttryck för hans djupa sinne för den bildande konsten är hans geniala skrift *Schönheit und Fehler der menschlichen gestalt* (1891; "Menniskokroppens skönhet och fel", s. å.). B. var ledamot af Svenska läkarsällskapet (1866), Vet. soc. i Uppsala (1875) och Vet. akad. (1885). Jfr nekrolog af F. Holmgren i "Upsala läkareförenings förhandl.", bd 28. LIL. R. T.—dt.

Brückenaus, stad i bayerska reg.-området Unterfranken, vid Sinn. 1,627 inv. (1900). En half timmes väg därifrån ligger badorten B. vid foten af Rhön med kolsyre- och svafvelsyrehaltiga källor och omkr. 1,800 kurgäster årligen.

Brückner. 1. **Alexander B.**, rysk historiker, f. 1834 i Petersburg, d. 1896 i Jena, studerade vid tyska universitet, var 1861—67 professor vid kejs. realskolan i Petersburg, kallades 1867 till Odessa och utnämndes 1872 till professor i rysk historia vid Dorpats universitet, men transporterades 1891 till Kazans utan tjänstgöringsskyldighet, dock med 3,000 rubel i pension, hvarefter han slog sig ned i Jena. Han skref en mängd arbeten, bland hvilka *Russlands kriget 1788—90* (1869; på ryska), *Der zarowitsch Alexej* (1880), *Peter der grosse* (1879), *Katarina II* (1883), de båda sistnämnda i Onckens "Allgemeine geschichte in einzeldarstellungen", *Die europäisierung Russlands. Land und volk* (1888), *Geschichte Russlands* (1 bd, 1896, ofullb.) samt på ryska *Gustaf IV Adolf och Katarina II år 1796* (i "Vjestnik Jevropi", 1890) och *Potemkin* (1891), hvarjämte han utgifvit aktstycken till en lefnadsteckning öfver greve N. P. Panin (2 bd, 1888—92) och furst Kurakins arkiv (2 bd, 1891).

2. **Eduard B.**, den föregående son, tysk geograf och meteorolog, f. 1862 i Jena, blef 1888 professor i geografi vid universitetet i Bern och 1904 i Halle. B. har uppställt en teori om klimatets fluktuationer, enligt hvilken nederbördsrika perioder om 35—36 år omväxla med perioder af relativ torka. Skr.: *Klimaschwankungen seit 1700* (1890), *Die feste erdrinde und ihre formen* (1897; utgör 2:a afdeln. i nybearbetningen af Hann-Hochstetter-Pokornys "Allgemeine erdkunde") och *Die alpen im eiszeitalter* (1901—04; i samarbete med A. Penck) m. fl.

Brückner, Alexander, polsk slavist, f. 1856 i Galizien, blef 1881 e. o. och 1892 ord. professor i slaviska språk vid Berlins universitet. B. har utgifvit polska, tjeckiska och ryska medeltidstexter samt äfven sysselsatt sig med den latinska litteraturen i Polen och Böhmen. Många af hans afhandlingar äro tryckta i "Archiv für slavische philologie". Större arbeten af honom äro *Die slavischen fremdwörter im litauischen* (1877), den prisbelönta

undersökningen *Die slavischen ansiedelungen in der Altmark und im Magdeburgischen* (1879), *Die lateinisch-polnische poesie im mittelalter* (1894), *Der literarische nachlass des Wacław Potocki* (1899), *Geschichte der polnischen litteratur* (1901) och *Geschichte der russischen litteratur* (1905).

Bryennios, Nikeforos (grek. Νικηφόρος ὁ Βρυέννιος), bysantinsk fältherre och historieskrifvare, f. 1062, inom en ytterst förnäm släkt, blef genom sitt giftermål med Anna Komnena medlem af kejsarfamiljen. Såsom fältherre tjänade han troget hos sin svärfar, Alexios I Komnenos, och sin svåger Johannes II Komnenos, mot hvilken senare både hans svärmor och hans maka förgäfs sökte förmå honom att uppträda som tronpretendent. Han dog 1137 i Konstantinopel. För eftervärlden har B. sin största betydelse genom sitt historiska arbete om Alexios Komnenos, hvars öden han emellertid hann skildra blott till år 1079; det blef hans maka beskärmt att i sitt ypperliga historiska verk fullfölja och avsluta hvad mannen påbörjat. B:s verk är den mot tronen uppståtråfvande komneniska ättens första familjekrönika, partisk, men rik på material och för vår kännedom om dessa tider af oskattbart värde. Hans stil är enkel och koncis, såsom det höfves en soldat. Hans verk finnes till vår tid bevaradt blott genom förmedling af en i Paris 1661 tryckt dålig edition af en då ännu existerande, nu förkrommen handskrift. Jfr Anna Komnena. V. Lm.

Bryennios, Philotheos, grekisk teolog, f. 1833 i Konstantinopel, studerade i seminariet på ön Chalki och 1856—60 i Leipzig, Berlin och München, blef 1861 professor i kyrkohistoria och exegetik vid seminariet på Chalki och 1877 metropolit i Nikomedeia. B:s verksamhet har varit af stor betydelse för den äldsta kyrkans historia; bl. a. har han 1873 funnit en 1056 skriven kodex, som innehöll Clemens' två bref (utg. af B. 1875) och den dittills som förlorad ansedd "Apostoliska kyrkoordningen" (utg. af B. 1883).

Bryëra. Se Bruera.

Brygden, *Selache maxima*, zool., ett af Atlantiska hafvets vidunder, en hajfisk, som i storlek täflar med hvalarna. Dess vanliga längd, då den är fullvuxen, anses vara 10,4—11,8 m., men det finnes äfven uppgifter, i synnerhet från äldre tider, om att brygdar kunna blifva 20—30 m. långa eller

småfisk — och den fångar dem genom att vidt utspärta sitt gap, hvarvid nämnda djur tillika med en massa vatten inkomma i den ofantliga mun- och svalghålan. Vattnet utpressas genom gälspringorna, men dessförinnan silas det genom det fina gallerverk, som bildas af de tättsittande långa, borstlika, inskjutande gälbågstaggar, hvilka verka liksom hvalarnas barder och låta födan stanna kvar i svalghålan. På brygden äro dessutom gälöppningarna stora och sträcka sig högt från nacktrakten ända ned mot midtlinjen af strupregionen, hvilket är det andra kännetecknet, som skiljer den från de öfriga hajarna. Dess egentliga tillhåll är i norra Atlanten och Ishafvet; men därifrån gör den, antagligen i flock, sina årliga vandringar mot södern, där den i trakten af Irlands västkust, någon gång genom Engelska kanalen, vänder åter mot norden. I dessa farvatten har den fått sina engelska namn, "basking-shark" (gassarehaj) och "sunfish" (solfisk), emedan den oftast i lugnt väder under försommaren träffas i hafsytan — där den har den rikaste tillgången på föda — med den mörkbruna ryggen och en del af den höga stjärten öfver vattnet, liksom låge den och gassade sig i solskenet. Det lugn, hvarmed den då låter fiskarbåtarna komma in på sig, afbrytes tvärt, när den känner harpunen intränga i sin kropp. Då rusar den ned med hvalens fart och dyker, om möjligt, ända till botten, eller drager i yrande hast fångstbåten med sig långa sträckor under flera timmars tid eller t. o. m. ett eller annat dygn, innan den tröttnar och låter hala sig upp. Väl uppkommen i ytan, behandlas den på samma sätt som häskärningen: buken uppsprättas, och lefvern skäres loss; kroppen får sjunka i hafvet. Fångsten är ganska inbringande: en brygd af medelmåttig storlek har en lever, som fyller 6—10 tunnor och lämnar ungefär hälften så mycket i tran. Vid Norges kust har detta fiske troligen försigått sedan uråldriga tider. Numera tyckes det likväl hafva alldeles upphört där. F. A. S. (L.-e.)

Brygga. 1. *Väg- o. vattenb.* En från land i ett vatten utbyggd, broliknande, fast eller flytande anläggning för olika ändamål, hvilka kännetecknas af benämningarna: lastbrygga, ångbåtsbrygga, båt-brygga, tvättbrygga, klappbrygga, färjbrygga m. m. Förr har brygga varit liktydigt med bro, i hvilken bemärkelse det fortfarande användes bl. a. i orden: krigsbrygga, krigsbryggekipage och pontonbrygga. Fr. E.

2. *Elektrot.* Anordning för uppmätning af elektriskt motstånd.

Bryggan (Varolsbryggan), *fysiol.* Se Hjärnan.

Brygge, tyska namnet på staden Bruges (se d. o.).

Bryggemann, Hans, bildsnidare från Husum i södra Jylland, f. omkr. 1480, d. där före 1547, utförde 1514—21 för Bordesholms klosterkyrka en stor, rikt skulpterad altartafel, hvilken sedan 1666 är uppsatt i staden Slesvigs domkyrka. Jfr uppsats af Ph. Weilbach i "Nyt dansk kunstnerlexikon". Ph. W. (O. G.-g.)

Bryggeri, dels beredning af vissa slags maltdrycker (öl, porter o. s. v.), dels inrättning, där sådana drycker beredas. Se Öl. — Uttrycket "brygga" användes stundom äfven om tillredning af en del andra slag af vätskor, t. ex. ättika och punch.

däruöfver. Till sitt lefnadssätt liknar brygden rätt mycket hvalarna samt har i öfverensstämmelse därmed — hvad som i främsta rummet skiljer den från andra hajar, med undantag af den s. k. *Rhino-don typicus* — en klen tandbepänning, som knappast är egnad att gripa något större rof. Den lever hufvudsakligen af hafvets smådjur — kräftdjur och skallösa blötdjur, antagligen till en del äfven af

Bryggeriharts. Se Terpentin.

Bryggings- och brödbakningspenningar, kam., före 1668 en extraordinarie ränta (12 öre silfvermynt pr mantal), som af allmogen i Skåne årligen betaltes till kronan. Kbg.

Bryggpanneskatt. Se Maltsskatt.

Bryggtråd 1. Reokofrd, *elektrot.*, en efter en skala uppspänd, utefter hela sin längd möjligast jämntjock kontaktråd, hvilken ingår i åtskilliga anordningar för uppmätning af elektriskt motstånd. A. E.—m.

Brühl. 1. Stad i preussiska regeringsområdet Köln, vid foten af Vile, en utlöpare af Eifel. 6,418 inv. (1900). Gymnasium, katolskt skollärarseminarium och det kungliga lustslottet Augustenburg. — 2. (Briel) Romantisk klippdal i närheten af Wien, v. om Mödling. Där finnas två byar, Vorderbrühl och Hinterbrühl, med vackra villor och promenader, omtyckta vistelseorter om somrarna för wienare. I dalen ligger också borgen Liechtenstein.

Brühl. 1. Heinrich von B., riksgrefve, sachsisk minister, f. 1700, inträdde omkr. 1720 såsom lifpage vid August II:s hof, där han hastigt vann befördran, och utnämndes 1731 till verkligt geheimeråd och statssekreterare. Under August III (1733—63),

hvars obegränsade förtroende han förstod att vinna genom att alltid förstå att skaffa penningemedel, uppsteg han efter hvartannat till kammarpresident, inspektör öfver samtliga statskassorna, kabinetsminister och, till sist, premiärminister (1746),

med en ofantligt stor årlig inkomst. Han blef alltmera den egentligen styrande, och hans vilja aktades långt mer än kurfurstens. Till belöning för hans mot Österrike vänskapliga politik upphöjde kejsar Karl VI honom 1737 i riksgrefligt stånd. Samtidigt fick han starostvårdigheten samt en mängd gods i Polen och Lausitz. B. hade ingalunda några framstående statsmannainsikter, men han visste att göra sig outhärlig för sin svage monark. Efter franskt mönster sörjde han främst för hovets glans, under det han utsög landet och värdslösade dess förvaltning och härväsande. Genom en falsk och fördärfelig politik störtade han därjämte Sachsen i sjuåriga kriget, som uttömde dess sista krafter. Statsskulden ökades oerhördt under B:s maktperiod. Samtidigt förskönades Dresden genom praktfulla byggnader. B. själf byggde ståtliga palats och trädgårdar (hvarom "Brühlska palatset" och "Brühlska terrassen" ännu bära vittne) samt prydde dessa med dyrbara husgeråd och samlingar (bl. a. ett stort bibliotek, som numera utgör en af hufvudbeständsdelarna i det kungl. biblioteket i Dresden). Vid August III:s död (1763) nedlade han sina ämbeten och dog några veckor därefter (28 okt.). En undersökning, som anställdes efter hans död, visade, att han förskyllat mer än 5,300,000 thaler (öfver 14 mill. kr.). Hans egendom kunde dock ej fränhändas hans söner, emedan han för-

siktigtvis låtit alla sina anordningar undertecknas af kurfursten.

2. Aloysius Friedrich B., den föregående äldste son, krigare, konstvän, f. 1739 i Dresden, d. 1793, blef 1758 polsk kronstorfälttygmästare och deltog på österrikarnas sida i sjuåriga kriget (1756—63). Efter August III:s död (1763) förlorade han de flesta af sina ämbeten i Polen och Sachsen och lefde ifrån 1785 på sitt gods Pförten, sysselsatt med musik och dramatiskt författarskap. Många af hans arbeten utkommo 1785—1804 under titeln *Theatralische belustigungen*.

3. Karl Friedrich Moritz Paul von B., den föregående brorson, konstvän, f. 1772 i Pförten, d. 1837 såsom verkligt geheimeråd, uppträdde redan 1785 med bifall på den första privata scenen i Weimar. Såsom major i generalstaben bevisade han 1813 års fälttåg. 1815—28 var han generalintendent för de kungliga teatern i Berlin, i hvilken ställning han kraftigt verkade för inrättandet af en tysk klassisk scen och gjorde dessa teatrar till mönster i fråga om historiskt trogna kostymer och praktfull iscensättning. På egen bekostnad grundade han tidskriften "Dramatisches wochenblatt". 1828 tog han afsked och blef 1830 generalintendent för de kungliga museerna.

Brühlska terrassen. Se Brühl 1 och Dresden.

Bryinæ, bot., en af W. P. Schimper införd benämning på löfmosorna (*Musci frondosi*, *Musci veri*), Linnés *Musci*. Namnet användes numera endast undantagsvis. G. A.*

Brüll, Ignaz, österrikisk tonsättare, f. 1846, elev af Epstein i pianospel, Rusinatscha och Dessoff i komposition, gjorde konstresor som pianist och var 1872—78 lärare vid Horaks institut i Wien. Hans opera *Das goldene kreuz* (1875) gjorde betydlig lycka i Tyskland, mindre däremot i utlandet (London 1878, Stockholm, "Guldkorset", 1879). De följande operorna hade ej samma framgång: *Der landfriede*, *Bianca*, *Das steinerne herz*, *Gringoire*, *Der husar m. fl.* Dessutom har B. komponerat flera saker för orkester, piano, violin, violoncell, solost röst o. s. v. A. L.

Brylling (fsv. *bröprungi*, *bröllungi*, *bryllungi*), urspr. brorsbarn, syskonbarn (kusin) på fädernet; numera syskonbarns barnbarn.

Brüllov. Se Brüllov.

Brüllov (Brüllov). 1. Aleksander Pavlovitj B., rysk arkitekt, f. 1798, af tyska föräldrar, d. 1877, utbildade sig företrädesvis i Rom och blef efter sin hemkomst professor i arkitektur vid konstakademien i Petersburg. Där återuppbaggade han, i förening med Strassov, det 1838 nedbrunna Vinterpalatset. Bland hans öfriga arbeten må nämnas Mikaelteatern och den evangeliska Petruskyrkan i Petersburg samt observatoriet i Pulkova. — 2. Karl Pavlovitj B., den föregående broder, rysk målare, f. 1799 i Petersburg, reste 1823 till Rom, där han på beställning af kejsar Nikolaus kopierade Rafaels "Skolan i Aten" och bl. a. målade *Pompeji sista dag* (1830—33, i Eremitaget i Petersburg), hans yppersta verk. Såsom professor i historiemålning vid Petersburgs konstakademi utfödde han en inflytelserik verksamhet. Han dog 1852 i Marciano (nära Rom).

Brylä (fr. *brûlot*, af *brûler*, bränna), ett slags

dryck, bestående af konjak (eller vin) med tillsats af kryddor, russin m. m., hvilken beredes på det sätt, att konjaken antändes och därvid förbränner en viss myckenhet på ett halster lagdt socker, som smältande nedrinner i konjaken. — Det franska *brûlot* betyder egentl. brännare, brandskepp, men äfven för starkt kryddad maträtt och en dryck, bestående af glödgadt brännvin och socker, m. m.

Brün., i zoologiska namn förkortning för M. T. Brünnich.

Brynhild, nord. myt., sköldmö, Budles dotter, Sigurd Fafnesbanes maka. Se *Sigurdssagan*.

Brynhildarkvåda, en af sångerna i den äldre Eddan. Se *Edda*.

Brünig 1. Brünig, alppass, 998 m. ö. h., är den kortaste och bekvämaste förbindelsen mellan Vierwaldstättersjön och Berner-Oberland. B. är sedan 1889 genomdraget af Brünig-banan (se d. o.).

Brünig-banan, en af Schweiz' märkvärdigare järnvägar, som genom det 998 m. ö. h. belägna Brünig-passet förenar Luzern vid Vierwaldstättersjön med Brienz vid Brienz-sjön i Berner-Oberland. Den är 58 km. lång, dels adhesions- och dels kuggstångsbana, med 1 m. spårvidd, samt öppnades för trafik år 1889. Den egentliga bergsträckan, med 18 km. längd, ligger mellan stationerna Meiringen och Giswyl, hvar maximalstigningen uppgår till 120 ‰ och minimiradien till 120 m. På den del, som är adhesionsbana, äro motsvarande tal 18 ‰ och 150 m. Mellan Alpnachstadt och Hergiswyl genomskär banan Lopperberg med en 1,200 m. lång tunnel. Byggnadsplanen uppgjordes af ingenjörerna Ott och Zschokke, och byggnadskostnaden uppgick till omkr. 7½ mill. frcs. Banan genomlöper trakter med den härligaste och mest omväxlande alpnatur.

H. L.

Brynja, krigsv., nordisk benämning på den vapendräkt, å hvilken fjällikt öfver hvarandra lagda blad af järn eller stål påsytts; denna *fjällskjorta* användes från 10:e t. o. m. 12:e årh. Senare förstods med brynja äfven *ring skjorta*, den tyg- eller skinnjacka med tätt intill hvarandra påsydda järnringar, som användes från 8:e t. o. m. 11:e årh., och till sist äfven den egentliga *pansarskjorta* (se d. o.).

L. W:son M.

Brynjolf Bjarme, en pseudonym för H. Ipsen.

Brynjulf (*Brynjolf*) **Algotsson**, biskop i Skara och en af den svenska medeltidens namnkunnigaste prelater, var son af den ansedde lagmannen i Västergötland Algot Brynjulfsson och hörde följaktligen till en af landskapets förnämligaste ätter. Många af hans bröder förvärfvade sig likaledes ett berömt namn (jfr *Algotssönnerna*). B. invigdes tidigt i den tidens lärda studier. Han uppehöll sig i flera år vid universitetet i Paris och var en bland de förste svenskar, om hvilka man vet, att de studerat vid denna högskola. Efter hemkomsten inträdde han i kyrkans tjänst och steg snart från den ena kyrkliga värdigheten till den andra, tills han 1278 valdes till biskop i Skara. Under sin nära fyrtioåriga verksamhet på denna plats gjorde han sig väl förtjänt om sitt stift. Liksom många andra biskopar på den tiden ökade han biskopsstolens rikedom, hvarjämte han lät uppbygga biskopsgårdar och stiftade prebenden. Han förvärfvade sig äfven namn såsom lagstiftare och administrator. Under benämningen "Biskop Brynjulfs stadve" har en förord-

ning från 1281 rörande tionde, helgedagsbrott, kyrkofrid m. m. d. blifvit bevarad till våra dagar. Äfven andra organisationsåtgärder från hans biskopstid omtalas. Dessutom vinlade han sig om gudstjänstens högtidlighet, ordnade densamma i Skara domkyrka och författade själf hymner, s. k. "historier", hvilka under medeltiden voro mycket berömda. Ett par af dem gällde de svenska helgonen Elin af Sköfde och Eskil, en annan Kristi törnekrona, med anledning af den dyrbara relik (en törntaggs ur nämnda krona), som han mottagit af den norske konungen Håkon Magnusson. Om hans verksamhet för öfrigt bära mångfaldiga urkunder vittne. Jämte hela sin släkt ädrog han sig Magnus Ladulås' onåd, med anledning af brodern Folkes "jungfruf" (*Ingrid Svantepolksdotter*). Han måste för en tid draga sig undan till Alvastra kloster och sedermera till konungen afgifva en högtidlig trohetsförsäkran. Äfven under striderna mellan Birger och hans bröder framträdde den äldrige biskopen, och vid förlikningen 1308 var han en af Birgers löftesmän. Han dog 1317 (sannolikt 6 febr.). Icke långt efter sin död kom han i rop såsom helgon. Underverk sades ske vid hans graf, och hans namns åkallan hade en kraftig verkan. Också gjorde, ungefär ett århundrade efter hans död, konung Erik af Pomern samt svenska och norska prelater en framställning till kyrkomötet i Konstanz om hans kanonisering. Mötet ansåg likväl, att saken borde ytterligare prövas, och öfverlämnade densamma åt en kommission af en norsk och två svenska biskopar, hvilka sammanträdde i Sverige 1417 och utförde det gifna uppdraget. Frågan om kanonisationen fick emellertid tills vidare hvilat; när den mot slutet af 15:e årh. återupptogs, blefvo den nämnda kommissionens förhandlingar tryckta och höra numera under titeln "Vita Brynolphi" till de största sällsyntheterna inom den svenska bokvärlden. (En liten fotolitograferad upplaga föranstaltades 1870 af G. E. Klemming.) I Rom verkade å svenskarnas vägnar Hemming Gad för biskopens kanonisation, med den påföljd att påven Alexander VI år 1499 gaf sitt tillstånd till hans *translatio*, d. v. s. därtill att hans ben högtidligt flyttades till ett värdigare rum, där man skulle visa dem tillbörlig heder och vördnad, tills påven hunne att skrida till den verkliga kanonisationen. Någon sådan har dock veterligen icke skett. Ehd.

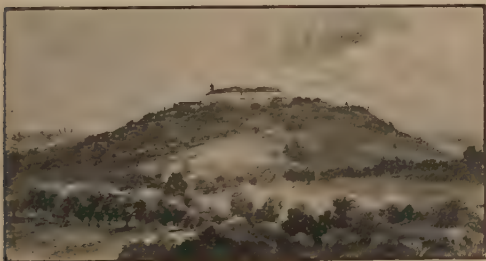
Brynjulf (*Brynjolf*) **Gerlaksson**, biskop i Skara mot slutet af den katolska tiden och den tredje med namnet Brynjolf i detta stift, var liksom Brynjolf Algotsson en bland stiftets märkligare styresmän. I början af 1478 omtalas han såsom korad till biskop (*electus*) och innehade sedan biskopsstolen till sin död, 1505. Han berömmes för sin omvårdnad om stiftets kyrkor. Af honom uppfördes biskopshuset i Husaby, af hvilket ännu lämningar kvarstå. Likaså bär Skara-biskoparnas Iorna boställe, Läckö slott, hans *utlialer*, B. G., på en af sina murar. I Husaby lät han smycka biskopshusets sal med bilder af alla Skara stifts biskopar, sig själf inbegripen, och försåg hvarje bild med en rimmad underskrift. Dessa verser, som bevarats i afskrifter, hafva i senare tid utgivits under titeln *Skara biskopars rimkrönika* (senast 1871 i "Scriptores rerum suecicarum mediæ ævi". III). 1498 lät han i Nürnberg trycka ett brevium för Skara stift. Äfven i sin tids rådsmöten och

politiska förhandlingar befines han hafva tagit verksam del. Af Sten Sture d. ä. och den tidens rådsregering användes han i åtskilliga diplomatiska värf. — Såsom vapen förde han en klufven sköld med hvardera halvan tredelad. Ehd.

Brynjulfsson. 1. Gisle B. d. ä., isländsk fornforskare, f. 1794, d. 1827 som präst i Holme (Östamtet på Island), är mest bekant genom skriften *Periculum runologicum* (1821), om runornas uppkomst m. m. — 2. Gisle B. d. y., den föregående son, f. 1827, d. 1888, sedan 1874 docent vid Köpenhamns universitet, utgaf bl. a. "Tristrams saga" och skref flera afhandlingar om isländsk skaldediktning. Han tog ifrig del i förhandlingarna om Islands ställning och författning, såsom motståndare till Jon Sigurdsson. E. Ebg.

Bryn Mawr. 1. [bran-måw/ə] Stad i engelska grefsk. Brecknock (Wales), vid gränsen till Monmouth. 6,831 inv. (1901). Kolgrufvor, järnverk. — 2. [brin-måw/ə] Ort strax v. om Filadelfia, i Pennsylvania, säte för det af d:r Joseph Taylor från Burlington 1880 grundade "Bryn Mawr college", en af de bästa amerikanska högskolor för kvinnor (motsvarar en filosofisk fakultet). Anstalten öppnades 1885 och hade 1903—04 32 lärare och lärarinnor samt 445 studerande.

Brünn (tjech. *Brno*). 1. Distrikt ("bezirkshauptmannschaft") i österrikiska kronlandet Mähren. 747 kvkm. 131,963 inv. (1900). — 2. Hufvudstad i Mähren, vid foten af Spielberg, mellan floderna Schwarzawa och Zvittawa, 227 m. ö. h. 109,346 inv. (1900), däraf 68,702 tyskar

Spielberg vid Brünn.

och 38,365 tjecher. Den inre staden, som fordom var omgifven af fästningsverk, är trång med krokiga gator; den omgifves nu, sedan fästningsverken 1860 raserats, af modernare stadsdelar med breda gator. B. har 17 kyrkor, bl. a. domen "S:t Peter und S:t Paul" (från 15:e årh.) och den gotiska "S:t Jakob" (från 14:e årh.), med ett 98 m. högt torn. Af andra byggnader märkas "ståthålleribyggnaden" (förr augustinkloster), rådhuset (från 1511), biskopsresidenset och det adliga damstiftet "Mariaschul". — B. har högst betydande industri, särskildt ylle- och metallindustri. 1900 funnos där 60 väfnadsfabriker, 6 maskin- och 15 metallvarufabriker, 6 garverier, 11 tegelbruk, 6 kemiska fabriker m. m. Marknaderna i B. höra till Österrikes mest besökta. B. är en viktig järnvägsnät, där sex banor mötas, samt har elektriska spårvagnar. Af undervisningsanstalter märkas teknisk högskola, prästbildningsanstalt, 4 gymnasier

(2 tyska, 2 tjechiska), 3 högre realskolor, ett lärar- och ett lärarinneseminarium, tvenne slöjdskolor, en väfskola m. m. — B. är säte för ståthållaren öfver Mähren, för biskop, landsöfverrätt och landsrätt. — Spielberg, strax väster om staden, reser sig till 288 m. höjd och har vackra anläggningar samt ett citadell, som 1740—1855 var statsfängelse och där bl. a. den italienske skalden Silvio Pellico satt fängnen åren 1822—30. I B:s omgifningar ligga flera stora industriorter. — B. är en mycket gammal ort, hvars namn härledes af slav. *brnīj* (lera). I 11:e århundradet blef det residens i ett af de fyra furstendömen, hvori Mähren då var deladt; under 1300-talet och intill 1411 residerade de märiske markgrefvarna på Spielberg. Under husitkrigen förblef B. katolskt och belägrades 1428 af husiterna. Under trettiåriga kriget led det mycket. Bland annat belägrades det af Torstenson 1643, då han likväl måste afbryta belägringen för att tåga mot Danmark. Han företog sedan en ny belägring, som varade från 3 maj till 15 aug. 1645, men staden försvarades så tappert af kommandanten L. R. de Souches (föret i svensk tjänst), att svenskarna till slut måste aftåga. Minnet däraf firades högtidligt 1845 och 1865, och sedan har minnesfesten blifvit en årligen återkommande nationalhögtidsdag. 1742 belägrades B. två månader fåfängt af preussarna. J. F. N.

Brünnich, Morten Trane, dansk naturforskare, f. 1737, d. 1827, blef 1769 professor vid universitetet i Köpenhamn och lade grund till dess naturhistoriska museum. 1784 anställdes han till det norska bergverksväsendet och blef 1791 direktör vid Kongsbergs silfververk för att bringa detta på fötter igen. 1814 återvände han till Danmark. Bland hans skrifter förtjäna nämnas *Ederfuglens beskrivelse* (1763), *Ornithologia borealis* (1764), *Entomologia eller Insectlära* (s. ä.), *Historiske efterretninger om Norges bjergværker 1516—1623* (1819) och *Kongsberg sølvværk 1623—1723* (1826). E. Ebg.

Brünnow, Franz Friedrich Ernst, tysk astronom, f. 1821 i Berlin, blef 1847 direktör för observatoriet i Bilk vid Düsseldorf, var 1851—54 förste assistent vid observatoriet i Berlin, 1854—60 direktör för observatoriet i Ann Arbor, Michigan, och 1866—74 k. astronom för Irland, direktör för Dunsink-observatoriet i Dublin samt professor i astronomi därstädes. Till följd af öfveranstängning och försvagad syn drog han sig tillbaka till privatlivet 1874. Död i Heidelberg 1891. Af B:s arbeten må nämnas hans af vetenskapsakademien i Amsterdam prisbelönta afhandling öfver de Vicos kometer (1849), hans störingstabeller för planeterna Flora, Victoria och Iris och parallaxbestämningar för fixstjärnor (α Lyre). I Amerika utgaf han tidskriften "Astronomical notices". Framför allt är han känd genom sin klassiska *Lehrbuch der sphärischen astronomie* (1851; 4:e uppl. 1881), hvilken äfven utkommit på engelska samt omarbetad och tillökad på franska språket. K. B.

Brynjolf. Se Brynjulf.

Brynstenskiffer, *petrogr.*, stundom förekommande benämning på de mera kvartsrika, d. v. s. med kiselasyra genomdränkta, och på de med en större mängd mikroskopiska sandkorn än vanligt blandade arterna af lerskiffer. Dessa skifferarter

kunna nämligen, till följd af sin jämförelsevis stora hårdhet, användas till brynstenar. E. E.

Bryntesson, Måns. Se *Lilliehöök*.

Bryofyter. Se *Bryophyta*.

Bryograptus Lapworth (af grek. *bry'on*, mossa, och *grafē*, skrift), *paleont.*, små, dikotomt förgrenade graptolitkolonier från yngsta kambrium eller äldsta silur. Se *Graptoliter*. A. Hng.

Bryolog. Se *Bryologi*.

Bryologi (af grek. *bry'on*, mossa, och *logos*, ord, tal, lära), den gren af botaniken, som behandlar mossorna. — **Bryolog**, en som sysselsätter sig med mossornas studium.

Bryonia L., *Hundroiva*, *bot. farm.*, ett till fam. *Cucurbitaceæ* hörande släkte af långgrejade,

slingerväxt, härstammande från Ostindien. Den har 2—3 m. långa rankor, mörkgröna, flikiga blad och små gulaktiga blommor, ur hvilka de körsbärsstora, till sist med hvita stänk försedda karmosinröda frukterna utveckla sig. Som en ettårig, hastigt växande art lämpas sig denna växt synnerligen väl att i trädgårdar planteras till täckande af väggar, plank, lustrus etc., och den nyttjas ofta för detta ändamål. G. A. *

Bryophyllum Salisb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Crassulaceæ*. Dit hör *B. calycinum* Salisb., en saftig, från tropikerna härstammande halfbuske, hvars köttiga, ovala blad, om de läggas på fuktig mark, i kanternas inskärningar alstra knoppar, som slå rötter och utvecklas till nya stånd. Bladen nyttjas i växtens hemland att läggas på sår. Ldt. (G. L.—m.)

Bryophyta, *Bryofyter*, *bot.*, numera ofta benämning på mossornas (*Muscineæ*) stora underafdelning inom växtriket. G. A. *

Bryozöer (lat. *bryozoa*, af grek. *bry'on*, mossa, och *zöon*, djur), *zool.* Se *Mossdjur*.

Bryozokalk, *geol.*, en till yngre kritttagen (dannen) hörande, vit eller grå, stundom guldfärgad, mer eller mindre lös, ej sällan porös kalksten, sammansatt hufvudsakligen af brottstycken utaf bryozöer, bland hvilka de smala stamliknande äro de vanligaste. Den förekommer inom Malmöområdet af den skånska krittformationen. E. E.

Brysk (af fr. *brusque*), tvär, häftig, grof, kort om hufvudet. — *Brusquement* [bryskmä?], tvärt, häftigt, groft. Jfr *Bruscamente*.

Bryske, dansk adlig ätt, som nämnes redan på 1300-talet och egde stora besittningar på norra Fyn. Mest kända bland dess medlemmar äro Iven B., som 1416 tappert försvarade Glambæks slott på Femern mot holsteinarna, Anton B., som 1545—66 var riksskansler och egde den berömda runhandskriften af skänelagen, och Lisbet B., f. 1586, d. 1674, som författade den viktigaste och mest använda släktboken om den danska adeln. Med henne dog ätten ut. Jfr "Danmarks adels aarbog", 1889. E. Ebg.

Bryssel (ty. *Brüssel*), hufvudstad i konungariket Belgien. Se *Bruxelles*.

Brysselkål, *bot.* Se *Brassica*.

Brysselmattor (af *Bryssel*, svenskt namn på *Bruxelles*) utgöres af en sammetsartad väfnad med öglor på rätsidan. Grundvarpen består af starkt, tvinnadt bomullsgarn; inslaget är vanligtvis af groft jutegarn, och polvarpen (af fr. *poil*, hår, tofs), som bildar rätsidan, utgöres af tvinnadt kamgarn af grof ull. Polvarpen innehåller flera olidfärgade lager af trädar och kallas alltefter antalet sådana lager 2-, 3-, 4- eller 5-kårig. Vid väfnings uppflytter jacquardmaskinen vissa poltrådar ur de olika lagren i öfverensstämmelse med mönstrets färger och figurer. Under de höjda poltrådarna infördes en s. k. nål (ty. *ruthe*, fr. *jer*) af tillplattad ståltråd, bakom hvilken poltrådarna åter sänktes ned för att fastbindas af inslaget. När åtskilliga nålar och inslag sålunda blifvit inväfda, utdrages den första nålen, kvarlämnande en rad poltrådsöglor, hvarefter den inväfves bakom de öfriga. På detta sätt fortfor väfningen sedermera nål efter nål. Då nu somliga poltrådar komma att bilda många öglor, medan andra visa sig mera sällan, är tydligt att man för den olika inväfningsen skull ej kan anbringa dem på en

klängande örter med triangulärt hjärtlika blad, små, gröngula, skildkönade blommor i kvastar från bladvecken. — *B. alba* L., som har en tapplik, köttig rot, från hvilken vanligen många, 2—4 m. långa rankor hastigt uppväxa hvarje vår, förekommer i Sverige sparsamt förvildad, men ofta planteras kring löfsalar, verandor o. s. v. Bären bli slutligen svarta. De äro liksom hela växten giftiga. Ur roten har framställts en alkaloid, bryonin, som i större dos förorsakar mag- och tarminflammation, svindel, yrsel och död. Roten var i äldsta tider mycket begagnad mot fallandesot, lamhet, vattusot, astma o. s. v. samt har äfven i nyare tid använts för liknande ändamål. *B. dioica* Jacq., med röda bär, är vackrare än *B. alba* och planteras ofta för samma ändamål som denna. O. T. S. (G. L.—m.)

Bryonin. Se *Bryonia*.

Bryonopsis *laciniosa* Naud. f. *erythrocarpa* Naud., *bot.*, en till fam. *Cucurbitaceæ* hörande

gemensam bom, utan måste linda hvarje tråd på en liten särskild rulle. Rullarnas antal beräknas efter väfvens täthet och bredd samt kan uppgå till ett par tusen. De inläggas i stora ställningar bakom väfstolen, och hvarje tråd förses med en bromsvikt. Grundvarpen är bommad på en vanlig bom samt bromsas starkt. Trots den invecklade uppsättningen och det komplicerade väfnadsarbetet låta dessa mattor med fördel väfva sig i mekaniska väfstolar.

Äkta bryssel- eller s. k. *tapestry-mattor* skilja sig från ofvannämnda därigenom, att deras polvarp är blott 1-kärig, d. v. s. innehåller blott ett lager trådar. Alla poltrådar äro här lindade kring en gemensam bom och höjas alltid öfver hvarje nål. Mönstret, som på förhand är tryckt på varpen, måste anbringas i mycket långsträckt figur för att kunna framträda i sina rätta proportioner, sedan trådarna blifvit böjda till öglor.

Mycket närbesläktade med de äkta brysselmattorna äro s. k. *turkiska mattor* och, i finare kvalitet, s. k. *moquetteaf*, som användes till möbeltyg. Dessa väfnader tillverkas på samma sätt som äkta bryssel, med den skillnad dock att nålarna vid ena änden äro försedda med en liten uppstående, skarp knifklinga, som vid utdragningen afskär öglorna till tofsar, så att tyget blir fullt sammetsliknande. G. A. W.

Brysseispetsar. Se Spetsar.

Bryta banan, sportp., vid kapplöpning råka ur den bestämda, vanligen i terrängen på något sätt markerade banan.

Brytande kant, fys., den kant hos ett prisma af ett genomskinligt eller diatermant ämne, i hvilken de af ljuset eller det strålände värmets genomgångna ytor na träffa tillsammans. Vid gången genom prismat brytes alltid strålen från prismats brytande kant mot dess bas (jfr *Prisma*). R. R.*

Brytande vinkel, fys., hos ett prisma. Se *Ljusbrytning*.

Bryte (sv. *bryti*, da. *bryde*; jfr sv. *bryta*), d. v. s. "matutdelare", kallades, i de äldsta historiska tiderna i Norden, den främste af de till en gård hörande trälarna, nämligen den, som hade en viss tillsyn öfver sina medträlur. Sedan träldomen blifvit afskaffad, nyttjades ordet bryte (lat. *villicus*) om en fri man, som skötte en annans jord. Omfånget för en sådan brytes myndighet var olika: ibland var han förvaltare, ibland endast rättare. I Västergötland hade under medeltiden brytarna, eller förvaltarna på konungens gårdar, vissa administrativa befattningar: de öfvervakade ordningen i trakten, indrefvo skatter, voro allmänna åklagare och uppbyggro böter. I östgötalagen omtalas konungens bryte "i Uppsala bo", d. v. s. på Uppsala öds-godsen. Eljestingo kungsgårdars förvaltare, som hade administrativa uppgif, i Östergötland titeln konungssoknare (lat. *exactores regii*), i Svealandskapen länsmän. Jfr H. Hildebrand, "Sveriges medeltid" I, s. 81. Hs Hd.

Brytning. 1. Fys. Se *Ljusbrytning*.

2. Språk. En ljudföreteelse i germanska språk, hvilken kortast kan betecknas som uppkomsten af en paratitisk vokal efter en annan vokal i samma stafvelse, beroende på inflytandet af en i följande stafvelse stående vokal. I nordiska språk har vokalen e genom brytning blifvit *ea*, som sedan öfvergått till *ia* (jfr ty. *herz* med sv. *hiarta*, nysvenskt *hjärtal*), och *eo*, som sedan blifvit *io* (jfr ty. *erde* med sv. *örp*,

nysvenskt *jord*). Inom de nordiska språken finnas stundom både brutna och obrutna former af samma ord, t. ex. danskt *bjerg*, svenskt *berg*.

Brytningsexponent, fys. Se *Ljusbrytning*.
Brytningsförhållande, fys. Se *Ljusbrytning*.

Brytningsgräns 1. Gränsvinkel, *fys.*, den största infallsvinkel, under hvilken en ljusstråle kan ingå från ett tätare i ett tunnare, genomskinligt ämne. Göres infallsvinkeln större, intränger intet ljus genom begränsningsytan, utan hela ljuskvantiteten reflekteras, hvilket fenomen kallas *total reflexion*. R. R.*

Brytningsindex, -koefficient, -lagen och -vinkel, fys. Se *Ljusbrytning, fys.*

Brytanska språket. Se *Kymriska språket*.

Brytsmide, metall., en fordom i Sverige använd metod att ur tackjärn framställa smidbart järn. Metoden benämnes vanligen tysksmide (se d. o.).

Brütt, Ferdinand, tysk målare, f. 1849 i Hamburg, studerade i Weimar, var 1876—98 bosatt i Düsseldorf och har sedan bott i Kronberg på Taunus. Han målade till en början scener ur bondelivet och från 1700-talet, öfvergick sedan till att skildra modernt stadsli i dramatiskt tillspelsade situationer, ofta domstolsscener sådana som *Dömd, Frikänd, Efter rättssessionen, Inför juryn* och *Skilsmässans ögonblick*, dessemellan motiv som *Från den upprörda tiden* (krigstelegam upplåsas af en herre på ett kafé), *På börsen, I kasino*. Figurerna äro liffullt karakteriserade, målingarna effekfullt isensatta och utförda med mycken virtuositet. B. har äfven målat religiösa ämnen. Han är representerad på museerna i München, Hamburg, Düsseldorf m. fl. st. G-g N.

Brütt, Adolf, tysk bildhuggare, f. 1855 i Husum, elev af Berlinakademien, har vunnit anseende genom den kraftfulla bronsgruppen *Räddad* (1887, Berlins nationalgalleri, framställande en sjöman i sydväst och oljedrätt, bärande i sina armar en afsvimnad ung kvinna, iklädd blotta linnet), genom kvinnobilder (*Eva med sina barn* 1890, nationalgalleriet, *Svärdsdanserskan* 1891) och genom flera monument (kejsar Vilhelm I, kejsar Fredrik, Bismarck och två statyer i Siegesallé, hvilka fått det vitsord att de äro de bästa därstädes). B. blef 1905 professor vid konstskolan i Weimar. G-g N.

Bryum Dill, bot., ett släkte inom fam. *Bryaceae* bland de akrokarpa mossorna, hvilket gifvit den nämnda familjen dess namn. Hithörande mossor växa sällskapligt, ofta bildande täta mattor. Öfver hela jorden, i alla klimat och alla växtgeografiska regioner träffas släktets arter, af hvilka några äro verkliga kosmopoliter. Somliga lefva på murar eller på bar mark, andra på flod- eller sjöstränder eller på sumpiga ångar, åter andra uppe kring högtfjällens snömassor. Bryum-arterna äro fleråriga, vanligen små, endast mera sällan större mossor med ovala blad, bildade af sexsidigt rombiska celler. Mossfrukten eger för släktet särskildt utmärkande karaktärer. I Skandinavien finnas, efter den begränsning S. Lindberg gifvit släktet och dess olika arter, omkr. 50 sådana. Bland dessa må, såsom några af de allmänaste, nämnas den på murar, stenar och i skogar allmänna *B. capillare* L., den i kärr öfver hela

landet allmänna *B. ventricosum* Dicks. (*B. pseudo-triquetrum* Schw.) och den på tak, murar etc. rikligt förekommande *B. argenteum* L. G. A.*

Brüx l. **Brix** (tjech. *Most*), stad i Böhmen, 238 m. ö. h., vid Biela. 21,516 inv. (1900), de flesta tyskar. B. ligger i Böhmens vidsträcktaste och mäktigaste brunkolslager (från 40 grufföretag i distriktet upptogs 1901 11,5 mill. ton brunkol) och har äfven liflig industri, bl. a. flera hvitbetssockerfabriker, mekaniska verkstäder, bryggerier och brännerier. I juli 1895 vann staden en viss ryktbarhet därigenom att ett dussintal byggnader plötsligt sjönko ned i jorden. Anledningen därtill ansågs vara den, att flygsand, hvarpå trakten är mycket rik, trängte ned i gruschaten nära staden, hvarigenom stora håligheter uppstått, så att jordlagret öfver dessa ej kunde bära husens tyngd. Söder om B. ligga byarna Sedlitz, Pullna och Saidschitz med bittervattenkällor.

Brzesc Lito'wsk [brj'ætj-], det polska namnet på Brest-Litovsk.

Brzetislaw [brje'ttislaw]. Se *Břetislav*.

Brzezany [brj'ætj'ani], stad i Galizien, vid en biflod till Dnjestr, 82 km. s. ö. om Lemberg. 11,443 inv. (1900). Där finnes ett gammalt, fordom befäst slott, tillhörigt familjen Potocki.

Brzeziny [brje'siny], kretsstad i rysk-polska guvern. Petroków, tillhörig familjen Oginski. 7,669 inv. (1897). Ylle- och läderfabrikation.

Brzozo'wsk, **K a r e l**, polsk skriftställare, f. 1821 i Warschau, d. 1904. Såsom ingenjör gjorde han längre studieresor i europeiska och asiatiska Turkiet, hvarifrån han hämtade stoff till flera poetiska berättelser. B. lär ha öfversatt Gunduliés sydslaviska epos "Osman" på polska, men manuskriptet blef tyvärr uppbreddt. Bland hans få dramer märkes ett med svenskt motiv, *Erik XIV*.

Bråbo h ä r a d, i Östergötlands län, ingår i Björkekinds, Östkind m. fl. härads domsaga och fogderi samt omfattar socknarna Östra Eneby, Kvilleing och Simonstorp. 37,220 har. 13,111 inv. (1903).

Bråborg, kungsgård i Dagsbergs socken, Lösings härad i Östergötland, vid södra stranden af Bråviken. Drottning Gunilla lät 1588—90 där uppföra ett slott, på hvilket hon bodde som änka. Slottet tillhörde se-

dermera hertig Johan af Östergötland, Johan Kasimir, Karl X Gustaf och pfalzgreven Adolf Johan samt kom 1689 åter i kronans ego. Drottning Gunillas slott skadades 1619 af våldeld och brändes 1719 af ryssarna. Det finnes afbildadt i Dahlberghs "Suecia antiqua et hodierna". Hs Hd.

Bråbänk. Se *Brobänk*.

Bräck, *Hernia*. 1. *Med*. Med ordet bräck böra betecknas endast sådana fall, då någon af kroppens inälvor lämnat sin plats för att antingen tränga in i en annan håla eller — hvad som är ojämförligt

mer vanligt — genom normala eller nybildade kanaler tränga ut i kroppens yttre delar, men fortfarande bibehåller alla sina betäckningar: hud, senhinnor (fascier) och serösa hinnor. De framfall, som ega rum i öppna sår och hvarvid inälvorna blottas, höra ej hit. Nästan hvilken som helst af inälvorna i kroppens stora kaviteter: hjärnan, lungorna och bukens organ, kan på detta sätt tränga ut och bilda ett bräck. Den mest förekommande formen af bräck är den, hvari tarmar och nätet (omtent) utgåro innehållat. De huvudsakligaste ställena för detta bräck äro lårvecket, naveln och ljumskarna, från hvilka senare bräcken slutligen nedtränga i de yttre könsdelarna hos både mannen och kvinnan. Ljumskbräcken äro de vanligaste hos män, lårbräcken hos kvinnor. Bräck, mest ljumsk- och navelbräck, äro ibland medfödda; oftare visa de sig under den uppväxande åldern; men de kunna uppkomma vid huru sen ålder som helst. — Orsakerna till bräck äro, utom de i normalt tillstånd förekommande kanalerna eller svagare punkterna, en egen medfödd eller senare tillkommen predisposition eller svaghet i bräckregionerna, sjukliga tillstånd af hvarjehanda slag, ett absolut eller relativt starkt tryck inifrån, yttre våld. Bräcket bildar en knöl (tumör), som närmast buken tillsmalnar i en "hals". Storleken varierar mycket — från en valnöts till mer än manshufvuds. Så länge bräcket är fritt, d. v. s. träder tillbaka af sig själf, när bräckpatienten befinner sig i liggande ställning, eller utan svårighet låter införa sig, äro olägenheterna däraf mindre betydande, i synnerhet så länge bräcket är litet; men ett bräck utgör dock alltid en källa till verklig fara. Dels kan nämligen det utträngda bräcket, till följd af små omärkliga inflammationer, växa fast, "bli irreponibelt", då olägenheterna bli mycket större, dels kan det med ens svälla till så, att det icke allenast icke låter bringa sig tillbaka, utan så att all genomgång af tarminnehållet blir afstängd och själva blodomloppet i tarmväggen blir hämmadt: det blir "inklämdt", "inkarcererat". Detta tillstånd karakteriseras genom smärtor i bräcket och i buken, kräkningar (till sist med uppkräkning af ekcrement), feber och stark nedsättning af krafterna. Utan melankonien hastig hjälp måste brand (gangren) nödvändigt inträffa, och dödlig utgång inträffar i dessa fall mycket ofta. Orsakerna till bräckinklämning behöfva visst icke vara särdeles betydande: snart sagt alla bräck äro utsatta för denna förfärliga tillstöt, allra mest de, som icke behandlas på ett synnerligen omsorgsfullt sätt.

Att radikalt bota bräck är en vanskelig uppgift. En mängd kirurgiska åtgärder äro därför föreslagna och praktiserade; utgången har hittills rättfärdigat de därvid fasta förhoppningarna, dock äro själva operationerna icke alldeles utan fara. Den palliativa behandlingen är den oftast använda och består uti att bräcket ständigt hålles inne genom ett passande bandage, s. k. bräckband. Anlägges ett sådant i tid och skötes åkomman väl, så att bräcket aldrig får falla fram, så kan, åtminstone hos barn, en verklig radikal kur åvägbringas ensamt genom bräckband. I alla händelser bör sådant bandage försökas; men det måste då ligga på dag och natt, är ut och är in. För nätterna är dock vanligen nog att begagna ett lösare, mindre besvärande bräckband. Äfven de irreponibla, icke in-

klämda, bräcken böra behandlas med bräckband, konstruerade särskildt för hvarje fall.

Behandlingen af de inklämda bräcken måste ske så fort som möjligt, och det är därför af utomordentlig vikt att genast igenkänna lidandet. Af falsk blygsamhet fördöljes beklagligen ofta förhållandet för läkaren; kräkningarna och de andra symtomen äro emellertid så pass karakteristiska, att denne, i trots af hvad patienterna kunna försäkra, bör själf kunna öfvertyga sig om rätta förhållandet. — Behandlingen afser att föra in bräcket. Detta sker genom att omfatta och sammantrycka tumören, på samma gång man söker föra den af och an. En rätt betydlig kraft och mycken ihärdighet kunna därvid vara af nöden. Om införandet ej lyckas genast och patientens tillstånd är sådant, att man anser sig ännu ha tid, är användandet under några timmar af is ofvanpå bräcket ett medel, som ej sällan underlättar införandet (*taxis*). Klorformen utgör en mycket svagare bundsförvant. Alla andra, fordom högt prisade hjälpmedel äro ytterst opålitliga; de blifva farliga, i samma mån som därigenom tid förspilles. Lyckas ej "taxis" snart, måste operation göras, hvarigenom "bräckporten" vidgas så mycket, att bräcket kan bringas in. Denna operation är visserligen mycket fruktad, ej allenast af patienterna, emedan den ofta nog slår fel, utan äfven af mindre vana läkare, bl. a. äfven af det skälet, att den i vissa fall kan vara rätt brydsam att utföra. Men erfarenheten har visat, att ju tidigare den företages, ju mindre tid som förhållas med onyttiga hjälpmedel eller fruktlösa taxis-försök, dess säkrare blir utgången lycklig.

Äfven inuti bukkaviteten kunna tarmpartier inklämma sig, därigenom att de antingen skjuta sig in i eller sno sig om hvarandra, eller också kunna de snärlas i mer eller mindre naturliga luckor. Symtomen af dessa s. k. inre bräckinklämningar äro ungefär desamma som af de yttre — naturligtvis med undantag af de lokala. Vådan är i dessa fall ändå större och behandlingen vida kinkigare, så mycket mer som man sällan kan med någorlunda tillräcklig visshet afgöra hvar dessa tarmvred egentligen hafva sin plats. I senare tider har man dock stundom lyckats att bringa hjälp äfven i sådana fall. Bukhålan har blifvit öppnad i större eller mindre utsträckning, och man har redt ut tarmvredet samt förhindrat den eljest med säkerhet dödliga utgången. Se vidare Blodåderbräck och Kelotomi. Rsr. (J. A.)

2. *Veter.* Bräck hos husdjuren kunna vara antingen ljumskbräck, hvarvid en del af tarmarna och nätet nedträngt i ena ljumsk- (inguinal-) kanalen eller i pungsäcken (skrotalbräck), eller navelbräck, då tarmar hafva utträngt genom navelringen, eller falskt bräck, äfven kalladt bukbräck, då genom bristning i bukväggen tarmar framfallit emellan huden och bukväggen. Ljumskbräck förekomma mest hos hingstar och färgaltar, navelbräck hos föl och kalvar samt bukbräck hos nötkreatur. Smärre bräck föranleda vanligen ingen märkbar olägenhet för djuren, och sådana bräck hos föl försvinna i en del fall under fölens tillväxt därigenom att tarmarna fyllas af fasta fodermedel och tarmväggarna blifva tjockare. Blir bräck inklämdt, så att blodcirkulationen till de i bräcksäcken liggande tarmarna minskas eller upphör, uppkomma häftiga koliksymtom, och i sådana fall bör veterinär skynd-

samt tillkallas för att, om så anses erforderligt, operera det sjuka djuret. C. A. L.

Bräckband, bandage för att hålla ett bräck inne. Det består af en platta (pelott), som lägges öfver bräcköppningen och kvarhålls där genom elastiska band eller förmedelst en fjädrande, öfverklädd stålremsa, som böjer sig kring och omfattar ena kroppshalvan. J. A.

Bräckport. Se Bräck.

Bräcksnitt, *kir.*, operation för att skjuta tillbaka ett inklämdt bräck. Se Kelotomi.

Bråd skillnad, egentl. hastigt uppkommen oenighet. Detta uttryck förekommer såväl i äldre svenska lagar som i 1734 års lag och nyttjas, i motsats till "med berädd mod", om brott, som blifvit begångna "af hastigt mod" (*dolus repentinus*).

Brågarp, socken i Malmöhus län, Bara härad. 473 har. 418 inv. (1903). B. bildar med Nefvishög ett konsistoriellt pastorat i Lunds stift, Bara kontrakt.

Bråk, *mat.*, brutet tal (till skillnad från helt tal), är ett tal, hvilket till gemensamt mått med talet ett kan hafva tal mindre än ett, men ej talet ett själf. Sålunda äro talen tre sjundedelar och femton sjundedelar bråk, emedan de till gemensamt mått med talet ett kunna hafva talet en sjundedel samt åtskilliga andra tal mindre än ett, men ej talet ett själf. Att talet en sjundedel är ett gemensamt mått för talen ett, tre sjundedelar och femton sjundedelar, synes däraf, att detta tal innehålls ett helt antal gånger i ett (7 gånger), ett helt antal gånger i tre sjundedelar (3 gånger) och ett helt antal gånger i femton sjundedelar (15 gånger). Man finner däraf, att ett bråk är antingen en del, som innehålls ett helt antal gånger i enheten, eller också summan af ett antal lika delar, af hvilka hvar och en innehålls ett helt antal gånger i enheten, i hvilket senare fall de summor undantagas, hvilka bilda de hela talen 1, 2, 3, 4 o. s. v. Det tal, som täljer (räknar) delarnas antal, kallas täljare, det tal, som nämner delarnas namn, kallas nämnare. Då ett bråk tecknas med siffror eller bokstäver, skiljes täljaren från nämnaren genom ett vågrätt streck, hvarvid täljaren skrives ofvanför och nämnaren under strecket, t. ex. $\frac{3}{7}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{m}{n}$. Tal kunna till formen se ut

som bråk utan att i verkligheten vara det, t. ex. talen $\frac{7}{7}$, $\frac{1}{1}$, $\frac{2}{2}$, hvilka i själfva verket ej äro annat än de hela talen 1, 2, 3. Hela tal och bråk kallas med ett gemensamt namn rationella tal och karakteriseras däraf, att de alla hafva ett gemensamt mått med talet ett. Tal, som icke hafva ett gemensamt mått med talet ett, kallas irrationella tal. — Ett bråktal, som är mindre än ett, kallas egentligt eller äkta bråk; ett bråktal, större än ett, kallas oegentligt eller oäkta bråk, emedan det är summan af ett helt tal och ett äkta bråk. — Hvar och en af de här ofvan anförda bråkbeteckningarna är en teknad divisionsoperation, i hvilken täljaren är dividend och nämnaren divisor. Talet $\frac{3}{7}$ t. ex. utgör en sjundedel af talet tre, emedan det är 3 gånger så stort som $\frac{1}{7}$, eller som sjundedelen af ett. Det utvisar således den kvot, som erhålles, då talet 3 divideras med talet 7. Man har därför definierat bråkbeteckningen i allmänhet såsom en teknad divisionsoperation och därigenom generaliserat begreppet

bråk, så att det innefattar ej blott hvad man vanligen därmed förstår, utan äfven allt, som har bråkförm, oberoende af om resultatet af den utförda divisionen blir ett helt, ett brutet eller ett irrationellt tal. Bråkbeteckningen $\frac{1}{2}$, som enligt den ofvan angifna definitionen på bråk ej har någon betydelse, är enligt nyssnämnda definition ej annat än den kvot, som erhålles, då talet $1\frac{1}{2}$ divideras med $\frac{1}{2}$, d. v. s. = 3.

Tvenne slag af bråk förtjäna att särskildt framhållas:

1. Decimalbråk, det bråk, hvars nämnare är ett af talen 10, 100, 1000 o. s. v., korteligen ett tal, som betecknas med en etta, åtföljd af en eller flera nollor. Ett sådant bråk tecknas vanligen i öfverensstämmelse med beteckningen af hela tal, dock utan att nämnaren utsättes. Denna sistnämnda storlek och namn inses af det s. k. decimalkommats plats. De siffror, som följa efter decimalkommat, kallas decimaler. Sådana förekommo första gången år 1585 i ett arbete af holländaren Stevin (f. 1548. d. 1620). I Sverige användes de första gången af professor Gestrinius (1642) samt därefter af Stiernhielm (1642), Biörk (1643) och Kexlerus (1649). F. W. H.*

2. Kedjebråk, hvarje uttryck af formen

$$a + \frac{b}{c + \frac{d}{e + \dots}}$$

eller, i förkortadt skriftsätt, $a + \frac{b}{c} + \frac{d}{e} + \dots$,

där a, b, c, ... äro godtyckliga tal; viktigast är det fall, då a, b, c, ... äro hela positiva tal. Man skiljer mellan *ändliga* kedjebråk, där antalet successiva täljare och nämnare är ändligt, och *oändliga*. För de senare spelar, liksom för oändliga serier, undersökningen om *konvergens* och *divergens* en hufvudroll. Slutligen kunna a, b, c, ... antingen ha bestämda numeriska värden eller vara funktioner af en eller flera variabler. — Viktiga användningar af kedjebråk har man dels i talteorien (såsom approximativ framställning af tal och upplösning af vissa diofantiska likheter), dels i algebran och funktions-teorien ("algebraiska kedjebråk" och approximativ framställning af funktioner).

Kedjebråk (nämligen ändliga sådana) synas ha varit kända redan hos grekerna och hinduerna; den egentliga impulsen till den moderna teorien för desamma torde ha varit det af lord Brouncker (d. 1684) funna uttrycket för talet π :

$$\frac{4}{\pi} = 1 + \frac{2}{2} + \frac{9}{2} + \frac{25}{2} + \dots$$

Bland de mest framstående af äldre forskare inom teorien må nämnas Euler, Legendre, Lambert, Seidel, Stern och, från de senaste decennierna, Tsjebysjev, Laguerre och Stieltjes.

Äfven s. k. *upåttstigande* kedjebråk, nämligen uttryck af formen

$$c + \frac{c + \dots}{a + \frac{c + \dots}{b}}$$

ha kommit till användning (t. ex. hos Lambert och Lagrange), dock i väsentligt mindre grad än de nyssnämnda, till hvilka de för öfrigt kunna återföras. H. v. K.

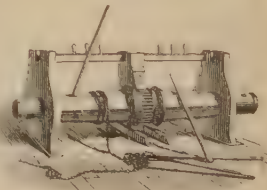
Bråkenhjem, Per Reinhold, matematiker, f. 1796 i Pjätteryds socken i Kronobergs län, d. 1878, blef student i Uppsala 1815 och underlöjtnant vid ingenjörskåren 1823. Sedan han någon tid undervisat vid teknologiska institutet, utnämndes han 1837 till lektor i matematik vid krigsakademien på Karlberg och tog 1838 afsked ur krigstjänsten. 1841 erhöll han professorstitel, lät 1856 prästviga sig samt utnämndes 1857 till kyrkoherde i Trååkers och Spannarps församlingar af Göteborgs stift. B. är känd såsom utgivare af matematiska läroböcker: *Proportionsläran efter Euclides* (1832), *Räknekonst för nybegynnare* (2 uppl. 1837), *Lärobok i algebra för begynnare* (1841, 2:a uppl. 1851), en bearbetning af Euklides' "Elementa" (1844; 2:a uppl. 1859), *Plan och sferisk trigonometri* (1848) m. fl.

Bråkning. Se Linberedning.

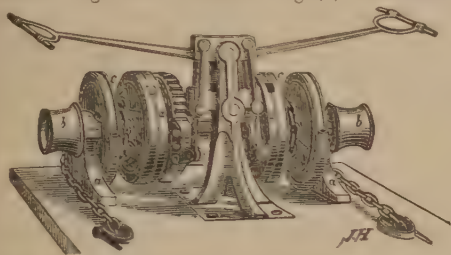
Brålånda, socken i Älfsborgs län, Sundals härad. 6,693 har. 2,021 inv. (1903). Annex till Frändefors, Karlstads stift, Södra Dals kontrakt.

Bråna-smeden, det namn, hvarunder folkskalden Johannes Olsson från Bråna, Järns socken, Dalsland, är känd. Han föddes 1818, som till en klockare i Bråna, visade tidigt anlag för läsning, men fick ej tillåtelse att studera. Han ärfde faderns hemman, sysslade med smide och urmakeri, skaffade sig en omfattande kännedom om svensk poesi och var framför allt upptagen af verskrifning. I hans hembygd spredos hans dikter i en mängd afskrifter. Bunden vid förebilder (Tegnér, Wallin m. fl.), då han i sin sång rörde sig i högre rymder, var han långt mera personlig i uttrycksätt och uppfattning, så snart han gaf fritt utlopp åt sin humor och satir såsom i skildringen af sockenintriger och granntvister, kolportörers agitation och det dagliga lifvet i hans omgivning. Hans prosodiska skicklighet och ledighet i språkbehandlingen äro vittnesbörd om den ostuderade mannens betydande formella begåfning. Före sin död, 1891, brände han sina manuskript. Med begagnande af de många afskrifterna har en samling af hans dikter utgifvits under titeln *Bråna-smedens dikter* (1892—96, 5 häften); den upptager blott en del af det befintliga materialet. R-n B.

Bråspel, *skpsb.*, en maskin, som nyttjas för att uppvinna ett fartygs ankare. I sin ursprungliga och enklaste form är en sådan maskin inrättad på sätt vidstående figur utvisar. Emellan två spelposter ligger en horisontal spelstock. Midt på denna är en pall-ring fastkilad. Såväl i spelstocken som i nockarna (ändarna) äro fyrkantiga hål upphuggna, i hvilka h a n d s p a k a r insättas för spelets kringvridning. Numera begagnas äfven andra medel för spelets kringvridning, t. ex. handvef och kugghjulsutväxling, eller s. k. p u m p m e k a n i s m. I sistnämnda fall kallas spelet p u m p s p e l. — På senare tid hafva vida fullkomligare och ändamålsenligare, fastän också mera invecklade

och dyrbara spelkonstruktioner blifvit införda, bl. a. Harfields pumpspel. Detta består af en spelställning (a) af gjutet järn, genom hvilken går en gröfre axel af smidt järn. På de bordsvarts om spelställningens sidostycken utskjutande axel-ändarna äro tvenne nockar (b) af gjutjärn fastsatta. Strax inom sidostyckena sitter på hvardera sidan i spelet en på axeln rörlig ring (c), som är så formad, att länkarna i ankarkättingen falla väl in i ringens kugiformiga fördjupningar. Strax midskjepps om nysnämnda ring sitter en annan ring (d) eller skifva,

så inrättad, att, då ankaret skall "lättas" (lyftas), den på axeln rörliga kättingsringen kan medelst sistnämnda skifva låsas eller tillkopplas på axeln. När däremot kätting skall "stickas" (utsläppas från fartyget), fränkopplas kättingsringen på spelaxeln. På spelaxeln sitta vidare de ringar eller hjul, med hvilka axeln kringvrides, vare sig denna kringvridning åstadkommes genom handkraft, medelst pumpmekanism eller genom ångkraft. Jfr Be-ting. E. N.*

Brässa, rundt eller aflängt spänne. Detta ord upptogs af Liljegren ur folkspråket och nyttjades af honom såsom arkeologisk term, men brukas numera ej för detta ändamål. Hs Hd.

Bråte, *krigsv.*, förr benämning på de förhuggningsbefästningar, som särskildt under 1400- och 1500-talen voro mycket i bruk för att för fienden stänga skogsvägarna och passen. Till en början gjorde bråten mera skäl för sitt namn, enär den bestod af en vidsträckt, men oordnad förhuggning, bakom hvilken försvararna, oftast sammanrotade bönder, med sina bågar och sedermera äfven hakebössor sökte hindra fienden att öppna sig väg. Senare anordnades bråten mera konstmässigt, maskerades om möjligt och försågs med lönnportar samt besattes med både fotfolk och fältskytt, allt i enlighet med på förhand uppgjord ritning eller s. k. "skam-plun". L. W:son M.

Bråttensby, socken i Älfsborgs län, Kullings härad. 1,080 har. 329 inv. (1903). B. och Landsa samt en del af Hällestads församling bilda en kommun. Annex till Algutstorp, Skara stift, Kullings kontrakt.

Bråvalla hed, ett fält, där enligt sägnen ett slag hölls mellan konungarna Harald Hildetand och Sigurd Ring. Somliga hafva förlagt detta slagfält till närheten af Bråviken, andra till Varend. Den förra lokaliseringen är den rimligare, dels på grund af sagans framställning, dels emedan i denna trakt flera ortnamn begynna med Brå. Såsom förfelade måste man dock anse försöken att i Vikbolandets norra del utpeka det eller de graffält, som skulle gömma kvarlevorna af de i slaget fallne; de graffält man nämnt äro ingenting annat än vanliga begraf-

ningsplatser, sådana som allmänt förekomma vid byar, hvilka tillkommit redan under hednatiden och som i östgötalagen kallas hednu- och högbyar. Slaget tillhör för öfrigt icke historien, utan sagan, i hvilken visserligen historiska element kunna ingå, ehuru det numera icke är möjligt att med full säkerhet urskilja dem. Det är därför alldeles oriktigt att, såsom förr skedde, kalla det år (740), till hvilket man pålade hänföra Bråvallaslaget, för det första säkra åtalet i Sveriges historia. Hs Hd.

Bråviken, en betydande vik af Östersjön, intränger till en längd af 45 km. (om dess yttre del, Bosöfjärden, medräknas) först mellan Södermanland och Östergötland och sedan in i sistnämnda landskap. Största bredden, vid Svinunds-fjärden, en vik, som söderut från den egentliga Bråviken intränger i Vikbolandet, är 8 km. Den norra stranden är brant och klippfyllt, den södra är jämnare. Öar förekomma sparsamt. De vattendrag, som utmyna i B., äro obetydliga; det största är Motala ström, vid hvars utlopp Norrköping är beläget.

Bråån, en omkr. 53 km. lång, från Linderöds-åsen i Skåne kommande biflod fr. h. till Kälingeån i Lydåen.

Bräcka, *bot.* Se Saxifraga.

Bräcka, *petrogr.*, i Dannemora bruklig benämning på en gröngrå eller mörkgrå, mycket hård och seg bergart, hvilken förekommer såsom körtelformiga eller lagerformigt långsträckt partier i därvarande järnmalmslager. Den kallas malmbräcka, om den är uppblandad med järnmalm och i viss grad brytvärd, men gråbergsbräcka eller gallbräcka, om den är fri från malm. Enligt A. Erdmanns analys och bestämningar utgöres bräckan af en mycket järn- och manganoxidulrik varietet af hornblände. Den är så hård, att vid borrhning i densamma bergborrharna ej sällan bräckas eller krokna. E. E.

Bräckage [brakä]; af eng. *break*. bräcka, och den romanska ändelsen *-age*, varors förstörande genom sönderslagning eller krossande.

Bräcke, socken i Jämtlands län, Refsunds tingslag. 59,703 har. 2,217 inv. (1903). Annex till Refsund, Härnösands stift, Jämtlands östra kontrakt. — I socknen ligger, 71 km. från Östersund och 63 km. från Torppshammar, järnvägsstationssamhället B., utgångspunkten för den s. k. tvärbanan genom Jämtland. Detta samhälle, som numera har öfver 2,000 inv., har 1905 anhällit att blifva municipalsamhälle.

Bräckjärn l. Bräckstång, *mek.* Se Kofot.

Bräckt vatten. Se Vatten.

Brädbeklädnad, *fortif.* Se Beklädnadsarbete.

Bråde (Spela bråde). Se Brådspel.

Bräder, *träv.*, sågas mest af tall och gran. De bräder, som skeppas till utlandet, hafva en tjocklek af $1\frac{3}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ tum, till skillnad från battens och plank, som hafva resp. 2 — $2\frac{1}{2}$ och 3 — 4 tum. Bredden å exportbräder varierar mellan 12 och 4 tum. Brädernas såväl tjocklek som bredd mätas alltid i engelska tum. Man skiljer emellan fyra slag af bräder: breda (8 "— 12 "), ordinära (7 "), smala ($6\frac{1}{2}$ "— $5\frac{1}{2}$ ") och mycket smala (5 "— 4 "). Den medellängd, som vid export erfordras, varierar mellan 14 och 17 fot. Bräder under 10 fots längd betalas i allmänhet med $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ lägre pris än sådana af ordinär längd. Oftast apteras äfven längden i engelska fot, men virkes-

importörerna från vissa länder — t. ex. Danmark — föreskriva, att brädernas längd skall vara i deras eget lands fotfall. Numa säljas bräder oftast "osorterade", d. v. s. omfattande de efter engelsk sortering fyra högsta kvaliteterna: *mixed*, *tertia*, *quarta* och *quinta*, hvarvid dock stundom föreskrifves att *quinta* undantages ("exclus. 5:a"), då naturligtvis medelpriset blir högre. Stundom säljas de "sågfällande", hvarvid engelsk såväl *quinta* som *sexta* (utskott) medtagas och endast sämsta kvaliteten eller *septima* (vrak) utsorteras före skeppningen. Granbräder säljas nästan alltid osorterade, furubräder däremot än sorterade efter engelsk kvalitetsbestämning, än osorterade. De minsta dimensionerna kallas lådbräder eller planschetter och äro vanligen af $\frac{5}{8}$ tums tjocklek och under 6 eng. tums bredd. Deras medellängd är likaledes kortare än vanliga bräders, eller 12 à 13 fot. Försäljningspriset för såväl bräder som battens och plank gäller vanligen pr petersburg-standard (165 eng. kubikfot) eller pr engelsk kubikfot fritt ombord ("f. o. b.") i exporthamn, men stundom fraktfritt i fartyget hos mottagaren ("c. i. f."), t. ex. hyflade bräder. Vid export till Frankrike uppgåres dock prisen mest pr meterfot ($\frac{1}{3}$ meter) eller pr kvadratmeter ("mètre carré"). Detaljförsäljningen inom Sverige sker antingen pr tolt, löpande fot eller meter eller också pr kubikfot. Med afseende på godheten indelas bräderna i: *snickarl. sjamblonbräder*, som skola vara skarpkantiga, kvistfria och af fullmoget virke utan blåyta; *helrena*, som likna de förra, men få haiva ett mindre antal små kvistar; *halfrena*, som kunna haiva vankant à ena sidan, något blåyta samt flera kvistar; samt *vrak-l. utskottsbräder*, med vankant på båda sidor, blåyta samt kvistar och sprickor i stort flertal. Prisen à bräder af alla slag haiva under de senaste 7 à 8 åren väsentligt stigit (högst år 1901) och stått högre än någonsin förut. I synnerhet gäller detta de breda (9"—12") bräderna, men äfven de öfriga slagen, och efterfrågan har varit större än i äldre tider. Särskildt haiva lådbräder rönt stor afsättning till ganska goda pris. Som exempel på brädernas värdestegring må anföras de ungefärliga medelprisen i öre pr eng. kubikfot för de olika slagen af *furu*-bräder f. o. b. i Göteborg för värskpeppningarna under följande femårsperioder:

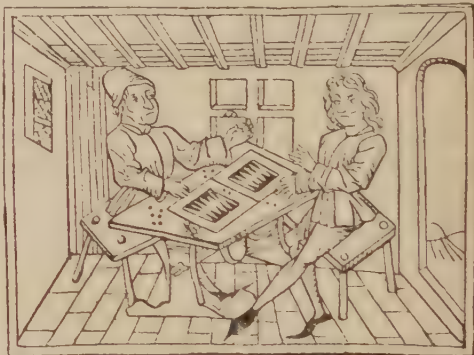
	Breda	Ordinära	Smala	Mycket smala
1895—99	87	77	70	60
1900—04	130	97	90	75

Beträffande prisen à gran-bräder torde nedanstående rabatter göras à tallprisen: 13 % för de breda, 12 % för de ordinära samt 10 % för de smala och mycket smala bräderna. Oftast förekommande benämningar på bräder af olika slag vid export till England äro: *boards* (bräder i allmänhet), *scantlings* (smala $4''$ — $5\frac{1}{2}''$), *case boards* (lådbräder), *planed boards* l. *floorings* (hyflade), *rough boards* (ohyflade), *wancy boards* (vankantade), *match boards* (spåntade), *wreck* l. *wast boards* (vrak-l. utskottsbräder), *wainscotting* (panelbräder), *skirtings* (fotpanel), *ceiling boards* (takbräder). Se Battens, Plank, Sortering och Sågning. F. L.

Brädgång, skpsb. (se fig. till Bordläggning), kallas i dagligt tal den del af skeppssidan, som är belägen öfver det öfre däck; men rätteligen betecknas med detta ord den på de öfver skarndäcket uppskjutande ändarna af spanten eller

på de i skarndäcket intappade s. k. brädgångsstöttorna lagda klädseln (*u*), hvilken vanligen sträcker sig från nedre skarndäcket till ledstäng eller relingen (öfre skarndäcket, *n*). På åtskilliga mindre fartyg finnes antingen alldeles ingen klädsel eller och blott en enda, nära invid nedersta skarndäcket, på de uppskjutande spantändarna eller brädgångsstöttorna lagd plankgång. Fartyget säges då haiva "öppna brädgångar". Brädgång kallas stundom skansbeklädnad. Jfr Bröstvärn. R. N.*

Brädspel, spel med brickor och tärningar. Sådana spel voro i bruk redan hos forntidens greker och romare liksom hos vikingarna (i Norden kallades brädspel: att spela tafvel). Om dessa gamla spel ega vi likväl ingen närmare kännedom. I våra dagar spelas "bräde" lidelsefullt af folket i norra Sibirien. Svenskt brädspel, den i Sverige vanliga arten, står närmast revertier och härrör kanske från detta. Det spelas i en låda, vanligen det inre af ett bord, brädspelsbord. Denna låda är till formen rektangulär och oftast klädd (t. ex. med grönt kläde). Midt på hvardera långsidans vägg finns en några centimeter utskjutande skiljevägg, hvarigenom brädet delas i fyra afdelningar. Utefter långsidorna finnas inalles 24 tungor (äfvén kallade pilar, fält, kilar),

Brädspel. Efter en teckning från 1400-talet.

12 på hvardera sidan, af annan färg än bordets botten, hvarannan ljus och hvarannan mörk, och ställda så, att ljus kil på ena långsidan svarar mot mörk kil på den andra. På dessa kilar flyttas brickorna. Spelarna äro två; den ene disponerar 15 ljusa, den andre 15 mörka brickor. Vid spelets början har hvardera spelaren sina brickor uppstaplade på tungan längst till höger på motståndarens sida; denna tunga kallas ens *hem* l. *hus*. Två tärningar användas för hvarje kast, och man flyttar sina brickor lika många tungor framåt, som tärningarna visa ögon, utom då man slår *allor* (= lika många ögon på båda tärningarna), hvilka tågas dubbelt. Så länge brickorna stå på motspelarens sida, flyttas de från höger till vänster; då de kommit öfver till egen sida, från vänster till höger. Spelets idé är, att man skall söka fria brickorna öfver hela brädet för att slutligen spela "hem" eller "opp" dem på den tunga, där de först staplades. Den, som hinner först härmed, har vunnit partiet. En enkel bricka kallas *blotta* och kan "slås", d. v. s.

måste af sin egare borttagas ur brädet, om motståndaren träffar den och med sin bricka intar dess tunga, emedan brickor af olika färg ej få stå på samma tunga. Den, som har bricka slagen, måste först "slå in" denna, innan han får flytta någon annan af sina brickor. Slå in, d. v. s. placera en bricka, kan man endast på någon af de sex första tungorna på motståndarens sida. Samtidigt med att man för fram sina egna brickor, skall man söka hindra sin motståndare att komma fram, hvilket sker genom att slå hans blotter och genom att själf sätta "band" eller "binda" blotter. Band kallas två brickor (till hvilka kunna samlas flera) af samma färg på en tunga. Endast i undantagsfall kunna band slås och äro därför af största vikt. På den sida af brädet, där man börjar spela, får man sätta endast ett band, nämligen på *huken*, tolfte kilen, det s. k. hukbandet. Snabbare än genom hemspel af brickorna kan man vinna partiet genom att göra motspelaren *jan*, d. v. s. att slå flera af hans brickor, än han har möjlighet att slå in. Att göra *sprängjan* är det högst skattade sättet att vinna; det sker därigenom, att den ene spelaren vid inslag slår ett af motspelarens band; det ena fall, då band slås, är nämligen, då det upptar en tunga, som en slagen bricka slås in på. Fler än fem band efter hvarandra tillåtas icke; sätter en spelare sex band i rad, har motståndaren rätt att slå ett af dem — det andra fall, då ett band får slås.

Munk kallas den spelare, som ännu har en eller flera brickor slagna, när motspelaren spelat hem och vunnit. *Enkelt och dubbelt kronspel* samt *trappspel* och *utspel* äro namn på några mindre vanliga former för vinst, hvilka stå hemspel nära, men ofta skattas högre. *Fåt* (fr. *faute*, fel) kallas slag, på hvilket spelare ej kan "komma in" med slagen bricka. Tärningskasten ha nästan alla särskilda namn; två 6 kallas sexor all 1. sexor många, två 5 sinkor all 1. många, två 4 kvartaner, två 3 trallor (all), två 2 dusena par, två 1 ässena par; 6 och 5 kallas sextifem, 6 och 4 sextifyra, 6 och 3 sextitre eller sex tress, 6 och 2 sex dus, 6 och 1 sex äss, 5 och 4 sinka fyra, 5 och 3 sinka tre, 5 och 2 sinka dus, 5 och 1 sinka äss, 4 och 3 kvart tre, 4 och 2 kvart dus, 4 och 1 kvart äss, 3 och 2 troja dus, 3 och 1 tress äss, 2 och 1 dus äss. — Bland utomlands gängse brädspel kunna nämnas triptrak, som är af hög ålder och har synnerligen komplicerade spelregler, *toccategli*, *puff*, *revertier*, som mest liknar det svenska brädspellet, och *backgammon*. I alla dessa spel är brickornas gång och värderingen af slagen en annan än i svenskt brädspel; i flera tillkommer dessutom poängberäkning. — Se T. Wilson, "Illustrerad spelbok" (1888). R—n B.

Bräken, *bot.* Se *Filices* och *Pteris*.

Bräkne. 1. Härad i Blekinge län, utgör Bräkne domsaga och ingår i Blekinge västra fögderi samt omfattar socknarna Bräkne-Hoby, Öljuhult, Hallaryd, Äryd, Asarum, Ringamåla. 67,662 har. 24,813 inv. (1903). — 2. Domsaga i Blekinge län, utgöres af Bräkne härad.

Bräkne-Hoby, socken i Blekinge län, Bräkne härad. 18,109 har. 5,793 inv. (1903). B. bildar med Öljuhult ett regalt pastorat i Lunds stift, Listers och Bräkne kontrakt.

Bräkylä (fi. *Rääkkylä*), imperiellt pastorat af 3:e kl., Libelits härad, Kides domsaga, Karelen nedre

kontrakt, Nyslotts stift, Kuopio län, Finland. Landareal 405 kvkm. Befolkningen, ånsktalande, 6,581 pers. (1903). A. G. F.

Brämfällning. Se *Fjäder*, *zool.*

Brämhult, socken i Älfsborgs län, Ås härad. 2,019 har. 404 inv. (1903). Annex till Borås stadsförsamling, Skara stift, Ås kontrakt.

Brämö (Bremö), ö i Bottniska viken, s. ö. om Sundsvall, tillhörande Njurunda socken, Västernorrlands län. På norra sidan af ön ligga den viktiga Brämö fyr samt ett fiskläge med hamn och kapell, på sydvästra sidan lotsstation.

Brändan, *landlbr.*, benämning på svedjad jord. Se *Bränning*.

Brändberget, högt berg och landkänning i Attmars socken i Medelpad. Det synes på ett afstand af 100 km. Sitt namn har det sannolikt fått däraf att man fordom upptände världskar därstädes.

Bränder, *skogsh.* Se *Brandar*.

Brändö, skärsocken i Åbo och Björneborgs län, Finland, Ålands domsaga och härad, utgör ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Ålands kontrakt, Åbo ärkestift. Areal 78 kvkm. Befolkningen, svensktalande, 1,234 pers. (1903). A. G. F.

Brännande pilört, *bot.* Se *Polygonum*.

Brännare. 1. Ett slags fyrrapparat. Se *Blänkfyr*. — 2. *Sjöv.* Se *Brandskepp*. — 3. *Krigsv.* En med bränselsats fylld, limmad hylsa af skrifpapper. — 4. *Fys.* Den del af en lys- eller värmeapparat, ur hvilken det brännbara ämnet strömmar ut och förbrinner. (Jfr *Lampa*, *Gas* och *Gasbelysning* samt *Bunsens brännare*.)

Brännbar luft. Se *Väte*.

Brännbär, *bot.* Se *Bringbär*.

Bränneridirektionen (Regale bränneridirektionen), en af k. m:t 14 sept. 1775 tillsatt direktion (riksrådet greve N. Bielke, presidenten i statskontoret frih. H. H. Boije, landshöfdingen frih. G. G. Wrangel och statssekreteraren J. Liljencrans, till hvilka i dec. s. å. kommo ytterligare tre), som fick i uppdrag att ombesörja allt, som rörde inrättandet och ledningen af kronobrännerierna. Direktionen upphörde 1788.

Brännerikontrollör. Se *Brännvinslagstiftning*.

Brännerivittne. Se *Brännvinslagstiftning*.

Bränneålder (Brännålder). Snorre Sturlason säger i inledningen till sin *Konungabok*: "Den första tiden kallas bränne-åldern, ty då skulle man bränna de döde och resa stenar till deras minne; sedermera, först i Danmark, sedan i Sverige och Norge, började man öfver de döde uppkasta en hög". Alltför länge har till följd af detta yttrande benämningarna bränneålder och högålder haft burskap såväl i den nordiska fornkunskapens terminologi som i det allmänna medvetandet. De inkast man gör mot dessa termer äro väsentligen följande tvenne: 1. Likbränning förekom äfven på den tid, då man öfver den döde uppkastade en hög af jord eller stenar; de flesta grafhögar från järnåldern i Sverige innehålla brända lik. 2. Grafundersökningarna gifva icke vid handen, att en bränneålder gått före en begravningsålder. Under stenåldern begrofvos i Norden obrända lik i stora, af högar omgifna eller helt betäckta stenkummel. I bronsålderns äldsta

grafhög ar träffas obrända, i de yngre brända lik. Under järnaldern användes samtidigt båda begravningsätten. Hs Hd.

Brännförgyllning. Se Förgyllning.

Brännglas l. Solglas, *fys.*, en samlingslins, hvars sfäriska begränsningsytor hafva stora radier. Brännglaset nyttjas för att medelst solstrålarna, hvilka genom linsen brytas samman till dess brännpunkt (se d. o.), åstadkomma stark upphettning eller antändning af ett i grannskapet af denna punkt beläget föremål (t. ex. tobak i en rökpipa). Det begagnas äfven såsom lupp (förstoringsglas) vid läsning af fint tryck. (Se Lins.) R. R.

Bränngrund, en fordom nästan allmänt af kopparstickare och akvaforstister använd etsningsgrund, som bereddes af harts och klar lin- eller nötolja. Den utgjorde färdig en mycket seg, sirapsliknande vätska, hvarmed plåten tunt och jämnt belades. Plåten hettades sedan öfver en koleld, tills grundvätskan hårdnat, hvarpå den i varmt tillstånd inröktes. Den på detta sätt erhållna plåtgrunden var särdeles ypperlig för i synnerhet kopparstickarens ändamål, den var seg och kraftigt fäst vid plåten, höll väl mot syror och försämrades ej under arbetets fortgång, äfven om årtal togos i anspråk till utförandet. Nästan alla kopparstick från 1600- och 1700-talen utfördes på denna grund, som då kallades den *hårda* grunden, hvar emot hvad nu kallas hård etsningsgrund då gick under namn af *mjuk* grund. Vår nuvarande mjuka grund var obekant för de gamle kopparstickarna. Hvarför den ypperliga bränngrunden numera råkat i glömska är svårt att säga; möjligen beror det på det tidsödande motstånd den gjorde sig stickel- och nålarbetet. Det fordrades äfven stor vana såväl att bereda den som att applicera den på plåten. A. T.-g.

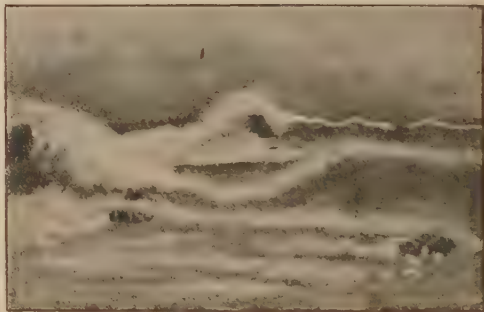
Brännhår, *bot.* Se Hår (växternas).

Bränning, *landtbr.*, ett förfaringssätt, som användts för jordens odling och tillfälligt höjande af densammas fruktbarhet. Med eldens tillhjälp befrias jordytan från hinderligt träbråte, ris, torf och mossor, askan gödslar jorden, och jorden vinner i fruktbarhet äfven därigenom att de mineraliska delarnas vittring befördras, skadlig syra neutraliseras och leran blir luckrad. Bränning brukades förr ej blott vid jordens första uppodling, utan genom upprepade hackningar och bränningar af tyjorden (*kyttande*) sökte man återgifva jorden den fruktbarhet, som skördarna borttagit, och detta upprepades ofta, tills jorden blef ofruktbar och "dödbänd". Emedan en för jordens fruktbarhet värdefull mylla förstöres af elden, är bränning af fast och mullfattig jord numera utdömd, och äfven i mossar och kärr bör denna åtgärd användas endast där torfven är djup och det oförmultnade ytlaget ej kan lämpligen aflägnas på annat sätt samt där fara ej finnes att markytan genom bränningen skall sänkas för lågt i förhållande till grundvattenytan.

Vid det förr vanliga *svedjebuket*, som afsåg en tillfällig användning af skogsmark till sädesodling och bete, fälles skogen och afbrändes, hvar efter, sedan askan kringsprids och markytan fått en grund bearbetning med gaffelplog och rishtar, den s. k. *brändan* besådes vanligen med råg samt med eller utan insädd af höfrö fick gräsbinda sig. Svedjelandet användes sedan några år till betesmark och fick

småningom åter igenväxa till skog. Med skogens ökade värde har svedjebuket så godt som fullständigt upphört i Sverige. Däremot förekommer ännu här och hvar att ljunghedar och annan af värdelös växtlighet bevuxen mark afsvedas för att för några år framlocka gräsväxt för bete. Då emellertid jorden alltmer förstöres genom dylikt svedjande, är dess användning förbjuden eller inskränkt genom allmän lag. — I många trakter brukas att tidigt på våren, innan kälten gått ur jorden och växtligheten börjat, afbränna den s. k. *förnan*, det visna gräset från föregående år; genom den uppkomna askan gödslas jorden, hvarjämte en mängd ägg och sporer af parasiter ur djur- och växtvärlden förstöres. — Svagare bränning eller rostning af styf lera gör denna lucker och porös, hvarjämte hvarjehanda kemiska förändringar inträda, som öka lerans fruktbarhet. Sålunda bränd lera har man brukat påföra annan jord, som där af förbättras. Lerbränning för detta ändamål förekommer ej numera i Sverige. H. J. Dft.

Bränning, *sjövä.*, våg, som skummande bryter mot en strand, en klippa, ett ref eller ett grund, som ligger i eller strax under vattenytan. Bränningar uppstå på långgrunda kuster, undervattensref o. d., därigenom att vågorna, som komma inrullande från

djupet, blifva hindrade i sin rörelse framåt, så att de efterföljande vågorna alljämt upphinna de föregående. De sålunda på hvarandra upptornade, af skum öfverhöjda vattenmassorna kunna nå en höjd af 30 m. och därutöver, och den styrka, med hvilken de slå mot klipporna, är utomordentlig. Äfven den klippa eller det grund, som åstadkommer att vågorna bryta sig, kallas bränning. Storslaget uppträder företeelsen bl. a. vid St: Helena, Ascension, Antillerna, Guinea och Koromandel. Jfr Brottssjö, Grundbrott och Surf. R. N.*

Brännjärn, ett kirurgiskt instrument. Redan medicinens fader (Hippokrates) yttrade: "Hvad medicamenten ej förmå hjälpa, skall järnet bota; hvad järnet ej kan kura, skall elden bota". Ifrågasvarande instrument består af ett stycke järn, som för olika ändamål mycket växlat i form (klubb-, oliv-, prisma- eller fotform o. s. v.). Medelst en lång stjälk, likaledes af järn, fästes det vid ett skaft af trä, knappen värmes i elden, till dess den blir rödglödande (sällan tills den blir hvit), och bringas där efter intill det ställe, som skall brännas. En viss klass af sjukdomar behandlades förr och behandlas nog ännu medelst bränning, nämligen benröta i rygggraden, "ryggmärgslidande", "höftsjuka"; men äfven för dessa fall förkastas detta "heroiska medel"

nästan enstämmigt af kirurgerna. Det finner dock användning någon gång, mest vid svåra blödningar, som ej på annat sätt låta stilla sig. Förrän blodets cirkulation upptäcktes, måste vid hvarje svårare blödning, t. ex. vid amputationer, bränning medelst järn eller t. o. m. smält bly o. d. användas. Jfr Kauterisation och Termokauter.

Brännkyrka, socken i Stockholms län, Svartlösa härad, 8,082 har. 10,714 inv. (1903). Inom socknen ligger Liljeholmens municipalsamhälle (se d. o.), Orby villastad och många industriella inrättningar; folkmängden har ökat tredubblats på de sista 25 åren. Annex till Huddinge, Strängnäs stift, Södertörns kontrakt.

Slaget vid B. När Kristian II sommaren 1518 belägrade Stockholm, skyndade riksförståndaren Sten Sture d. y. med en allmogehär söderifrån till stadens undsättning. För att ej blifva anfallen i ryggen bröt Kristian upp med större delen af sina trupper och ryckte mot Sten Sture. De bägge härarna möttes vid ofvannämnda sockens kyrka och sammandrabbade en af de sista dagarna i juli. Svenskarna, hvilkas hufvudbaner fördes af den unge Gustaf Eriks-son (Vasa), angrep danskarnas fasta och förmånlige ställning tvänne gånger, men slogs tillbaka; vid det tredje anfallet kastades dock fienden öfver ända. Segern stod svenskarna dyrt — 1,600 bönder lära nämligen hafva stannat på platsen — och blef ej afgörande, ty ännu sex veckor efter densamma kunde Kristian fortsätta belägringen af hufvudstaden.

Brännlinje, fys. Se **Kaustika**.

Brännmaterial. Under inverkan af värme och ljus äro växterna i stånd att omsätta kolsyra och vatten till kol- och vätehaltiga föreningar af mångskiftande art. Härigenom uppmagasineras "energi" (se d. o.), hvilken benämnes *potentiell*, så länge den är outnyttjad, och *aktuell*, i mån som den utlöses och — i här föreliggande fall — ger sig till känna som värme och ljus. Genom att tjäna människor och djur till föda kunna växterna äfven omsättas till materie af annan art med annan potentiell energi, samtidigt med att de delvis ge (animalt) värme under utveckling af produkter, af hvilka några äro desamma som vid vanlig förbränning (kolsyra, vatten). Man kan alltså tänka sig möjligheten att använda brännmaterialier äfven ur djurriket, något som ju faktiskt också är förhållandet t. ex. hos eskimåerna, som bränna sältran. Äfven bergolja anses af mängen härröra från urtidens djurvärld. Det långt öfvervägande antalet brännmaterialier förskrifer sig emellertid direkt eller indirekt från växtriket. Direkt därifrån hämtas hufvudsakligen

ved, som erhålles af stam och grenar af allmänna trädslag. I vårt land är det mestadels *tall*, *gran* och *björk*, som användas till bränsle; men dessutom konsumeras rätt mycket *al* och i södra Sverige äfven något *ek* och *bok*. I Danmark och Tyskland utgöra sistnämnda vedsorter ganska allmänna brännmaterial. I botaniskt afseende skiljer man mellan den egentliga veden och barken, men handelsvaran ved utgöres af båda tillsammans. Ungefärliga proportionen mellan trä och bark hos några allmänna trädslag af den mognad, som förordas för användning till brännmaterial, är följande:

	% trä	% bark
tall	90	10
gran	91 å 92	9 å 8
björk	81 å 85	19 å 15 (hvaraf c:a 3 % s. k. näfver)

al..... 88,5 11,5

Såväl trä som bark innehålla mineralbeständsdelar (aska) samt vatten. Aska ingår till större myckenhet i barken än i träet: t. ex. hos björken med c:a 3 proc. i barken och 0,5 i träet. Vattenhalten växlar inom synnerligt vidsträckt gränser — från procentsiffror öfver 40 till c:a 15 proc. Vanlig "lufttorr" ved räknas hålla 20 å 25 proc. fuktighet.

Ved plagar i allmänhet i handeln beräknas efter *rymdmått*; och det numera i Sverige lagenliga och i Stockholm enda använda vedmättet är "ny-famn" eller "metrisk" famn; den ram, inom hvilken veden därvid upplägges, och som noggrant fylles, eger en längd af 2,5 meter och en höjd af 1,5 meter, alltså 4 kvadratmeters area. Vedtråns *längd* plagar däremot icke räknas efter metermått, utan efter gammalt almått: "sexkvart" eller "femkvart", hvaraf det längre måttet motsvarar 89 cm. och det kortare 74 cm. En famn sexkvarts ved motsvarar alltså 3,56 kubikmeter, femkvarts ved 2,96 kbm. *Vikten* af en famn ved rättar sig dels efter vedens art, dels efter dess vattenhalt. I nedanstående tabell äro några medelsiffror sammanställda.

En famn sexkvarts ved med nedanstående fuktighet väger:

	0 % fukt.	20 %	25 %	30 %
gran	1016	1270	1355	1451
tall	1027	1284	1369	1467
björk	1264	1580	1685	1806
al	1097	1371	1463	1567

Beträffande värdet såsom bränsle ("värmevärdet") af olika slag af ved eller af ved med olika fuktighet lämnas redogörelse nedan.

Ved utgöres, som nämnt, af växtdelar i deras naturliga tillstånd. Växtdelar behöfva emellertid ingalunda vara friska för att duga till bränsle. Äfven efter en mer eller mindre genomgående förmultningsprocess kunna de med fördel användas; och vid vissa dylika processer eger t. o. m. en anrikning af kol rum, hvarigenom bränslet snarare blir bättre än sämre. Torf, brunkol och stenkol äro alltså intet annat än delvis omvandlade växterna, hvilka äro väsentligt mera värdefulla till eldning än de gräs, mossor, ormbunkar, buskar m. m., hvaraf de bildats — förutsatt naturligtvis att de ej genom främmande inblandningar (af lera, sand o. s. v.) blifvit sämre. Efter dylik mera genomgripande förändlingsprocess benämnes bränslet "fossil".

Torf utgöres af rester efter smärre växter, såsom mossor, gräs eller starr, hvilka multnat under vatten och därvid öfvergått till mörkbruna massor. Torfvens värde såsom bränsle beror på flera omständigheter; på själfva arten af de växter, hvaraf den är bildad; på multningsprocessens större eller mindre fullständighet; på inblandade föreningar af lera, sand m. m.; på bearbetningen; och slutligen på torrhetsgraden vid användningen. Starrtorf ger sålunda mera värme än hvitmosseför, och ju längre förmultningen fortskridit, desto kolrikare blir produkten, och desto mer värme erhålles af hvarje kilo. — Att uti torfmossor lera och fin sand kunna med vattnet hafva blifvit ditsvämmade är uppenbart,

liksom att dylika föroreningar nedsätta torfvens värde såsom bränsle. Torfvens *askhalt* är alltså en synnerligt viktig faktor vid varans bedömande. — Stickes torf upp direkt ur mossen ("sticktorf", "skärtorf"), innehåller den ofta större eller mindre ihålligheter, som bidraga att göra den skrymmande. Genom mekanisk bearbetning i särskilda maskiner finfördelar man torfmassan, hvarigenom densamma blir *tätare*, hvarförutom den härigenom ock kan lättare formas till lämpliga stycken. Sålunda erhålles "kranad" torf, "tramporf", "rörtorf", "maskintorf" o. a. — Af största betydelse vid torfvens användning till bränsle är dess *fuktighet*, som stundom kan vara ganska besvärande. Rationell handel med denna vara förutsätter därför garanterad maximihalt af aska och fuktighet. — Det organiska ämnet i torf efter följande ungefärliga sammansättning: kol 57 à 61 proc., väte 5,6 à 6 proc., syre 34,5 à 36,5 proc., kväve 1 à 1,5 proc.

Askhalten hos torf varierar från c:a 1 proc. till ganska höga siffror, hvilkas öfre gräns knappast kan angifvas. Vattenhalten är hos torfven i själva mossen c:a 85 à 90 proc. och hos "lufttorf" torf sällan under 25 proc. (Rörande torf och torfberedning se vidare Brännstoff.) Vikten af en hektoliter "lufttorf" torf varierar ganska betydligt och kan i genomsnitt anses vara: för skärtorf 19 kg., för "kranad" torf, "tramporf" och "rörtorf" 30 kg. och för "maskintorf" 34 kg.

Brunkol är ett slags mellanting mellan torf och stenkol och anses hafva uppkommit på sätt, som är analogt med torfven. De skånska s. k. stenkolen äro i själva verket mera besläktade med brunkol än med stenkol. Hvad som emellertid i handeln går under benämningen brunkol är af yngre geologisk ålder. Hos oss användes detta bränsle blott obetydligt, importeradt i form af "briketter" från Tyskland (t. ex. "Mariebriketter"). K. S.-n.

Stenkol. Detta bränsle, som gifvit namn åt den geologiska formation (stenkols- eller karbonformationen), inom hvilken det förekommer, representerar den största förmlutningsgraden af alla fossila brännmaterialier. Enligt nu gängse åskådningssätt hafva stenkolslagen uppkommit genom en under årtusenden pågående torrdestillation af sammanvämmade kolossala växtmassor, såsom trädlika ormbunkar, tång o. d. Angående denna förmlutningsprocess är man öfverens om att trycket af de öfver växtlagren samlade jordlagren bidragit till torrdestillationen, hvilken icke torde hafva försiggått vid någon högre temperatur; därpå tyder åtminstone det förhållande att en del stenkol synderdelas redan vid en relativt låg temperatur. — Stenkolsfyndigheter finnas utbredda öfver alla världsdelar. Störst äro de nordamerikanska och de kinesiska kolfälten, af hvilka dock de senare endast i obetydlig grad äro utnyttjade. I Europa har England den ojämförligt största kolbrytningen; däreft komma Belgien och Tyskland. De stora ryska kolfälten äro i hufvudsak ännu icke brutna.

Stenkolen bildar efter brytningen olikformiga stycken med matt eller glänsande yta, svartbrun till rent svart färg. Dess spec. vikt är 1,2—1,4. Vikten per kubikmeter är 700—800 kg.

Af stenkol gives en mängd olika kvaliteter, hvilka pläga uppdelas i olika klasser efter särskilda grunder. Sålunda plägar man skilja på torra kol (ej

koksande och brinnande med lång, föga lysande låga), feta kol (väl koksande, gasrika, brinnande med lång, lysande låga) och magra kol (ej koksande, gasfattiga, brinnande med mycket kort låga). De feta kolen hafva då som yttersta gräns de s. k. cannellkolen, berömda såsom de gasrikaste af alla och eftersökta vid lygsagfabrikation, och de magra kolen öfvergå ytterst till antracit. — Inom Sverige förbrukas hufvudsakligen engelska stenkolen och importeras framför allt antracit, walesiska s. k. rökfria kol, yorkshirekol och skotska kol. Af dessa användes antraciten till kamineldning, hvartill den lämpar sig genom sitt höga värmevärde (omkr. 9,000 värmeenheter) och sin ringa gashalt. De walesiska rökfria kolen stå antraciten nära i konstitution och värmevärde (8,400—8,800 värmeenheter) samt användas vid ångpanneeldning på krigsfartyg och vid verkstäder, där rökfri förbränning är önskelig. Sådan erhålles genom dessa kolslags ringa gashalt. — Yorkshireskolen samt de skotska kolen användas framför allt vid vanlig ångpanneeldning samt till eldning af vällugnar och generatorer vid järnverk. Dessa kol tillhöra de feta stenkolen och gifva sålunda en lång lysande låga, men en rökfri förbränning kan med dessa kol ernås endast genom särskilda anordningar af eldstaden. Yorkshireskolen hafva i medeltal ett värmevärde af 7,700 värmeenheter per kg. med en medelaskhalt af 6—7 proc. De skotska kolen pläga i allmänhet visa ett något lägre värmevärde än yorkshireskolen.

De svenska stenkolen, som brytas vid Höganäs, Bjurf. m. fl. ställen i Skåne, och som i ganska stor utsträckning användas särskildt inom den skånska industrien, tillhöra en yngre geologisk period än de egentliga stenkolen. De hafva ock ett lägre värmevärde (6,300—6,800 värmeenheter) samt högre askhalt än dessa (4—15 proc.). G. D.

Beträffande bergolja (petroleum) såsom bränsle, så användas i vårt land hufvudsakligen vissa destillationsprodukter däraf dels för maskindrift, dels för hushållsändamål. Till maskindrift begagnas dels den relativt svårflyktiga fotogenen (i s. k. Dieselmotorer och vanliga fotogenmotorer), dels den mera lättflyktiga bensinen (i automobil, motorbåtar o. d.). Inom hushållen användes fotogen hufvudsakligen till kokningsändamål (fotogenkök), hvaremot konkurrens med ved, torf och kol icke är möjlig, så snart fråga är om uppvärmning af rum (se nedan: jämförelsesiffror). I de petroleumproducerande länderna är eldning med petroleum — särskildt med de rester, som återstå efter destillationen — synnerligt vanlig, äfven för ångpannor och andra större eldstäder. Och man har äfven börjat till Sverige importera dylika produkter ("texasolja", "masut"). Det väsentliga hos bergolja är kolväten. Fotogen utgöres sålunda af kolväten med c:a 85 proc. kol och 15 proc. väte.

Gasformigt bränsle. Brännbara gaser utströmma här och där ur jorden, stundom i sådan myckenhet, att de kunna användas till bränsle i största skala (t. ex. i Pittsburgh i Pennsylvania). Äfven genom upphettning af stenkol, torf, ved o. d. erhålles brännbar gas: *lysgas* (se d. o.), hvilken som bekant numera eger vidsträckt användning ej blott till belysning, utan ock såsom bränsle. Med afseende på bekvämlighet vid användningen torde intet bränsle kunna konkurrera med gas. Och till följd af den

fullständighet, hvarmed värmet vid gasens förbränning kan tillgodogöras, är också gasen i stånd att till kokning och motordrift konkurrera med bränsle, som teoretiskt sedt kan förefalla flerfaldigt billigare. Till uppvärmning af rum är dock lysgas liksom fotogen i regeln för dyr. — Stockholms lysgas eger ungefär nedanstående sammansättning:

Brännbara gaser	Vätgas	53 proc.
	Sumppgas	34 »
	Tunga kolväten ..	4 »
	Koloxid	5 »
Ej brännbara gaser	Kolsyra	4 proc.
	Syre	
	Kväfve	

Äfven andra gasformiga brännmaterial förekomma såsom s. k. *vattengas*, hvilken erhålles därigenom att man låter vattenånga inverka på glödande kol. Denna gas består af lika volymdelar vätgas och koloxid. *Generatorgas* erhålles, om ved, torf, stenkolk e. d. upphettas vid så ringa lufttillförsel, att blott ofullständig förbränning kan ega rum — jämte torrdestillation. Såsom en ungefärlig sammansättning må nämnas:

Brännbara gaser	Koloxid	23 å 30 proc.
	Kolväten	4 å 5 »
	Vätgas	7 å 12 »
Ej brännbara gaser	Kväfve	51 å 57 proc.
	Kolsyra	2 å 10 »

Till eldning af glasugnar, flera slags ugnar inom järnhandteringen, af ugnar till beredning af lysgas af angpannor o. s. v. användes generatorgas i vidsträckt mån. S. k. *dowson-gas* utgör en blandning af vattengas med generatorgas, beredd i särskilda s. k. "dowson-gasverk". — Såsom biprodukt vid masugnsdriften erhålles s. k. *masugns-gas*: en starkt koloxidhaltig gas, som användes vid diverse processer samt till motordrift inom de järnverk, där den erhålles.

För att jämföra det verkliga värdet hos olika bränslesorter med hvarandra är det nödvändigt att ega någon viss *måttenhet*, som lägges till grund för jämförelsen. En synnerligt lämplig måttenhet i detta afseende utgör *det värme, som åtgår att värma 1 kg. vatten från 0° till 100°*. Man benämner denna myckenhet värme en hekto-kalori. Hundradedelen häraf benämnes kalori i. värmeenhet samt utgör den allmännaste, ehuru ej mest praktiska måttenheten. Ett bränsle bedömes efter det antal hekto-kalorier (resp. kalorier i. värmeenheter), som utvecklas, om en viktsenhet (vanligen 1 kg.) förbrännes och allit värme tillvaratages. Med andra ord kan sägas, att ett brännmaterial "värmevärde" anges (i hekto-kalorier) genom det antal kilogram vatten, som vid förbränning af 1 kilogram bränsle kan, då intet värme förloras, värmas från 0° till 100°. Emellertid kan en viss osäkerhet ändock uppstå rörande begreppet *värmevärde*, i det att det icke är likgiltigt, om det vatten, som bortgår vid en förbränning, förtätas till vätska eller förblir ånga (gas). Fysiken lär, att för hvarvt kilogram vatten af c:a 40°, som förvandlas till ånga af 100°, åtgå c:a 6 hekto-kalorier (600 värmeenheter). Om det alltså vid förbränning af 1 kilogram bränsle bortgår och nybildas inalles $\frac{1}{2}$ kg. vatten, så åtgå att däraf bilda ånga c:a 3 hekto-kalorier, hvilka skulle kunna återvinnas, om vattnet finge kondenseras. Vid förbränning i vanlig eldstad uppstår *alltid vattenånga*; och värmevärdet bör alltså angivas med hänsyn till

detta faktum. I litteraturen återfinner man emellertid vanligen ett annat slags värmevärde, nämligen det som beräknas, om det vid förbränningen uppkomna vattnet kondenseras, så som vid de vetenskapliga experiment, hvilka tjäna till fastställande af dessa värden. Efter den apparat, som vanligen användes till dessa experimentella arbeten (Berthelots "bomb"), benämnes det så erhållna värmevärdet "bombkalorimetriskt". Exempelvis må anföras värmevärdet hos några vätehaltiga material, om det angifves på det ena och andra sättet. 1 kg. af nedanstående ämnen gifva hekto-kalorier:

	bombkalori- metriskt	vid förbränning i vanlig eldstad
Vätgas	342	288
Sumppgas	131	117,5
Fotogen	110,8	102,7
Antracit	88,9	87,2

Nedanstående tabell anger värmevärden å några allmännare material (hekto-kalorier) vid förbränning i vanlig eldstad. Vid material, hvilka liksom torf, kol m. fl. växla betydligt till sammansättning, äro siffrorna naturligtvis blott genomsnittsvärden.

Material	1 kg. torr material ger vid förbränning hekto-kalorier	Nedanstående måttenheter gifva vid den angifna fuktighetshalten hekto-kalorier (afrundade tal)				
		Måttenhet	Fuktighets- procent	Hekto- kalorier	Fuktighets- procent	Hekto- kalorier
Ved af gran . . .	42,9	En famn	0	43,600	25	41,600
» » tall . . .	44,7	» »	0	45,900	25	43,800
» » björk . . .	41,6	» »	0	52,600	25	50,000
» » al . . .	39,9	» »	0	43,800	25	41,600
Dyrtorf . . .	43,1	En ton (= 1,000kg.)	0	43,100	25	30,800
Starrtorf . . .	47,1	» »	0	47,100	25	38,800
Hvitmossetorf . .	39,4	» »	0	39,400	25	28,000
Brunkol . . .	56,1	» »	0	56,100	10	49,900
Svenska stenkolk .	65,5	» »	0	65,500	5	61,900
Eng.d.:South York- shire: Barns- ley bed . . .	77,8	» »	0	77,800	5	73,600
» » Derbyshire .	76,1	» »	0	76,100	5	72,000
» » Newcastle .	77,8	» »	0	77,900	5	73,100
» » Skottland .	76,7	» »	0	76,700	5	72,600
» » Wales . . .	84,2	» »	0	84,200	5	79,700
» » Antracit . .	88,9	En hekto- viter	0	6,550	0,7	6,500
Gasverkskoks . .	73,8	» »	0	2,880	5	2,870
Träkol . . .	80,4	» »	0	1,145	11	1,120
Fotogen . . .	102,7	En liter	—	84	—	—
Lysgas (liknande Stockholms) . .	—	En ku- bikm.	—	50	—	—
» Vattengas . . .	—	» »	—	28	—	—
Generatorgas . .	—	» »	—	14,8	—	—
Dowson-gas . . .	—	» »	—	13	—	—
Masugns-gas . .	—	» »	—	9	—	—
Vätgas . . .	288	» »	—	26	—	—
Sumppgas . . .	117,5	» »	—	84	—	—
Acetylen . . .	116	» »	—	135	—	—
Koloxid . . .	24	» »	—	30	—	—

Det ekonomiska inflytandet af fuktigheten hos ett bränsle framgår i viss mån, men ej helt och hållet af ofvanstående tabell. Detta inflytande blir nämligen helt olika, allteftersom man köper bränslet efter vikt eller efter rymdmått. Ett par exempel torde härvid vara belysande. Vid köp af 1,000 kg. torf innehållande 25 proc. fuktighet ingå i köpet

750 kg. torfsubstans och 250 kg. vatten. Vattnet ersätter alltså här torfsubstans.

Köper man däremot en famn björkved, innehållande samma procent fuktighet, erhåller man i genomsnitt 1,264 kg. träsubstans och 421 kg. vatten. Men samma myckenhet träsubstans erhålles (praktiskt sedt), *hvilken fuktighet veden än må innehålla*. Vattnet utgör blott ett tillskott i vikt, men ersätter intet bränsle, och dess enda betydelse är att vid förbränningen konsumera en viss myckenhet värme — hvilken betydelse fukten ju för öfrigt eger äfven hos torfen. Medan sålunda en fuktighet af 25 proc. hos 1 ton dytorf nedsätter dennas värmevärde i förhållande till torr torf med ej mindre än $28\frac{1}{2}$ proc., är nedsättningen hos en famn björkved med samma fuktighet föga mer än 5 proc. Den af ålder brukliga metoden att sälja ved efter rydmått kan således ega ganska talande skäl för sig. Och efter-som koks och träkol äro porösa som svamp, gäller därom detsamma. Att åter beräkna antracit och andra stenkol efter rydmått är icke lika rationellt.

1.	Myckenhet	Bränslesort	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
			bränslet i	Famnar			Ton	Engelska s. k.	Wästska	Hektoliter			Liter	Kubik-	N:o
			1000 kg.												
1) En famn	Ved af al eller gran		25	1	0,06	0,88	1,35	0,57	0,55	6,4	14,5	37,1	490	890	1.
2) do	" " tall		25	1,05	7	0,88	1,43	0,60	0,63	6,7	15,8	39,1	520	880	2.
3) do	" " björk		25	1,20	1,14	1,02	1,63	0,68	0,68	7,1	16,5	41,7	530	1,000	3.
4) En ton (1,000 kg.)	Dytorf		25	0,74	0,70	0,83	1,27	0,48	0,53	4,7	10,8	27,5	370	620	4.
5) do	s. k. engelska ångkol		25	1,75	1,67	1,46	2,87	1	0,82	11,3	25,5	63,2	870	1,450	5.
6) do	Wästska kol		25	1,93	1,83	1,58	3,09	1,08	1	12,3	27,8	71,2	950	1,630	6.
7) 10 hektoliter	Antracit		0,7	1,56	1,46	1,50	2,11	0,88	0,86	10,0	22,7	58,0	770	1,300	7.
8) do	Gasverkskoks		5	0,57	0,56	0,57	0,98	0,38	0,38	4,4	10,0	25,6	340	570	8.
9) do	Träkol		11	0,57	0,56	0,52	0,98	0,45	0,45	1,7	3,9	10,0	133	220	9.
10) 1,000 liter	Fotogen		11	2,08	1,82	1,68	2,78	1,55	1,05	12,9	29,4	75,0	1,000	1,630	10.
11) 1,000 kubikmeter	Lysgas		—	1,80	1,14	1,00	1,62	0,89	0,85	7,7	17,5	44,7	530	1,000	11.

Hvad slutligen angår torf, erbjuder den alldeles särskilda svårigheter, alldenstund därvid icke ensamt

fuktigheten, utan äfven porositeten spelar en viktig roll. Är t. ex. torfen föga förmlutnad, lätt och porös, kan den — ehuru kruttorr — innehålla mindre substans pr rymdenhet än om den är väl förmlutnad, tät och tung — lätt vara, att den äfven innehåller en viss fuktighet. I tabellen sp. 419, som är uppställd med hänsyn till praktisk användning, är antaget, att torf säljes efter vikt, men att fuktigheten är känd. För att erhålla lika mycket värme, som alstras vid förbränning af den i kolumn 1 angifna kvantiteten bränsle af det slag, som angifves i kolumn 2, erfordras ungefär den myckenhet bränsle, som visas af resp. kolumnerna 4—14.

Ovanstående tabell gäller under antagande af endera af nedanstående tvenne förutsättningar: 1) att *allt* produceradt värme tillvaratages, eller 2) att värmets tillvaratages i *samma proportion* vid resp. olika brännmaterial.

Det förra är vid vanliga eldstäder omöjligt; det senare *kan* åter uppfyllas. (I hvilken mån detta eger rum meddelas i läran om *eldning*, se detta ord.) Med iakttagande af ovanstående kan tabellen begagnas för såväl direkt jämförelse mellan bränsle-åtgången vid användande af olika bränslesorter som också för jämförelse mellan kostnaden för ernående af en viss värmeffekt. Vill man t. ex. efterse, hvilket pris pr famn björkved, som bör betalas för att eldning därmed ej skall bli dyrare än med antracit, om denna kostar 3 kr. pr hektoliter, så är detta särdeles enkelt:

Följer man raden n:r 7. tills den träffar kolumn 6, så finnes, att 10 hektoliter antracit (pris 30 kr.) motsvara 1,50 famn björkved, hvilken myckenhet ved alltså bör kosta 30 kr. Pr famn utgör detta 23 kr. Man ser t. ex. äfven af tabellen, att en famn björkved och 1,000 kubikmeter lysgas ge lika mycket värme, att 1 hektoliter koks och 34 liter fotogen gifva samma värmemängd o. s. v. K. S.—n.

Brännmedel. Se Kauterisation.

Brännmärkning, jur., ett straff, som består däri, att ett märke inbrännes för förbrytarens kropp. Detta straff, som förekom redan hos forntidens romare, fick under medeltiden en mycket vidsträckt användning. Det var på en gång ett kroppsstraff och ett skamstraff, och märket tjänade såsom ett igenkänningstecken, för den händelse att den straffade ånyo gjorde sig skyldig till brott. I flera länder bibehöll sig nämnda straff långt in i förra århundradet. I Norge afskaffades det 1815, i Danmark 1840. Äfven i Sverige har brännmärkning varit använd såsom bestraffning. "Att brännas med järn" upptogs i bjärköa-rätten såsom ett af straffen för tjufnad. Lands- och stadslagarna känna ej detta straff, men i praxis förekom det ofta under de följande århundradena. I ett bref af år 1611 till stathållaren i Kalmar förordnade Karl IX, att en person, som förtalat öfverheten, skulle brännmärkas och mista båda öronen. I lagförslagen under 1600-talet förekommer brännmärkningsstraffet, men i 1734 års lag upptogs det ej. Emellertid saknas ej exempel på att detta straff blifvit användt, sedan 1734 års lag trädde i kraft. År 1750 blef en i banken anställd kontorskrifvare, som tillgripit åtskilliga öfverkorsade sedlar och utsläppt dem i rörelsen, dömd till 40 par spö, lifstids fängelse samt att tecknas med brännmärke i pannan.

J. H.—r.*

Brännoffer (hebr. 'ōlā, grek. *hodōkauston*), ett

slags hos judarna brukligt offer, hvarvid offerdjuret — utom huden, som förut afdragits — helt och hållet uppbrändes på altaret. Ursprungligen var "ölä" beteckning för offer i allmänhet. d. v. s. det som kommer upp på altaret; senare blef det ett bestämdt slag af offer, nämligen sådana, som helt och hållet förbrändes (hebr. *kātil*, lat. *holocaustum*). Före exilen synes ett brännoffer ha förekommit endast hvarje morgon (2 Kon. 16: 15). Men efter hemkomsten från fångenskapen i Babel synes man såväl morgon som afton ha framburit ett brännoffer i Jerusalems tempel; därför talas det i det senare lagspråket om "ölä *hat-lamid*, det dagliga brännoffret. E. S.-e.

Brännpunkt. Fokus l. Principal-fokus, *fys.*, den punkt, i hvilken ljustrålar, som infalla på en spegel eller lins parallellt med dess optiska axel, efter reflexionen eller brytningen skära hvarandra, antingen i verkligheten eller om de tänkas utdragna bakåt. I förra fallet kallas brännpunkten *reel* (hos konkava speglar och samlingslins), i senare *virtuell* (hos konvexa speglar och spridningslins). Dess afstånd från spegelns eller linsens mittpunkt kallas brännvidd l. *fokaldistans*. R. R.*

Brännskada. En tillräckligt uppvärmd kropp (vare sig fast, flytande eller gasformig), som kommer i beröring med någon del af den levande organismen (t. ex. huden), inverkar därpå irriterande samt mer eller mindre förstörande, alltefter sin värme-grad och den tid, hvarunder inverkan får ske. Den lindrigaste påföljden är rodnad; svårare fall äro blåsbildning och, ännu svårare, verklig förbränning, skorpbildning. Brandskorpan (*eschara*) kan vara begränsad till huden ensam, ja till enskilda lager däraf, men den kan äfven tränga djupare in, och det så långt, att en hel del fullständigt förkolnar. Äfven de lindrigaste formerna af brännskada kunna blifva lifsfarliga, om de äro mycket utbredda, och sträcka de sig till en tredjedel af kroppens hela yta, är dödlig utgång nästan viss. De djupare brännsåren kräva för sin läkning brandskorpan afstötning genom suppuration och ärrbildning. Ärr, som uppkommit på detta sätt, hafva, vida mer än andra ärr, benägenhet att sammandra sig och kunna till följd däraf orsaka de värsta vanskapligheter. — En mängd andra ämnen — starka syror, kaustika alkalier och många salter — verka på samma sätt som värmten. De kallas därför *kaustika* ämnen. Medicinen drar ofta nytta såväl af denna egenskap som af hettan (genom användande af brännjärn). Någon gång skadas kroppens inre delar genom införandet af kaustika ämnen: svafvelsyra, "floralut", o. d. Om döden ej omedelbart följer, inträffar skorpbildning och läkning genom ärr, hvilka sammandragning kan åstadkomma ohjälpliga förträngningar. Äfven genom inandning af heta ångor kunna luftrör och lungor skadas så, att döden blir en följd. Rsr.*

Brännspiegel, fys., en konkav sfärisk spegel af metall och med stor radie, hvilken tjänar till koncentring af solljuset i eller omkring en punkt (brännpunkt), hvarest en hetta utvecklas, som stundom är tillräckligt stark för att antända brännbara ämnen, smälta metaller o. d. Apparaten verkan förhöjes genom ytans förstoring. Det berättas, att Archimedes med en brännspiegel antände skeppen för romarna, när dessa belägrade Syrakusai. Denna upp-

gift synes emellertid föga sannolik. Tschirnhausen antände trästycken och smälte silver med en brännspiegel af koppar, hvilken hade en diameter af 1,7^m m. och en brännvidd af 1,1^m m. R. R.*

Brännstål, metall. Om ett stycke mjukt smidesjärn inpackas i kolpulver i en sluten låda af eldfast sten och denna sedan upphottas till hvitvärme, upptager järnet kol och öfvergår att blifva stål. Här upphettningen endast kort varaktighet, sker uppkolningen endast på ytan af järnbiten; men är upphettningen långvarig, tränger kolet småningom igenom hela biten. En uppkolning af ytan på en järnpjäs benämnes vanligen cementering (se d. o.), en uppkolning af hela järnstycken benämnes brännstålsberedning. I Sverige beredes brännstål hufvudsakligen för export till England (särskildt till Sheffield), där det tjänar som råmaterial vid beredning af degelstål. Såsom råmaterial vid brännstålsberedningen tjänar vallonjärn, utsmidt till plattjärn af 100 mm. bredd och 15 mm. tjocklek. Dessa afhuggas i längder om 3 meter och inläggas i kistor af eldfast tegel, hvilka hafva en rymd af cirka 3 kubikmeter och äro inmurade i en flamugn. Hvarje ugn innehåller två kistor. Stångjärnet inlägges i kistorna hvarvis, med mellanlägg af kolstybb, och sedan lådan fylts, täckes den med stybb och därefter med ett lager af eldfast lera. Hvarje låda rymmer cirka 10 tons järn. — Upphettningen tager olika lång tid, alltefter den mängd kol man önskar att järnet skall upptaga. Eldningen sker vanligen med ved. Sedan eldningen pågått i ungefär en vecka, uttages genom en sidoöppning i lådan en af stångerna och afslås; af brottutseendet bedömer man om uppkolningen fortskridit tillräckligt långt. Befinnes detta vara fallet, afbrytes eldningen och ugnen får afslåna af sig själv, innan stångerna uttagas. Därefter uttagas stångerna och afslås i bitar, hvilka efter brottutseendet sorteras i olika klasser, beroende på kolhalten. (Å ytan af stångerna uppstå under bränningen ofta blåsor, hvaraf den stundom använda benämningen blåsstål, eng. *blister-steel*.) Vanligen tager en bränning, inklusive inpackning och afslåning, en månads tid. G. D.

Bränteknik (Brändteknik), ett sätt att på mekanisk väg, medelst brännheta verktyg, åstadkomma prydnader åt trä för billigt pris för att ersätta det dyrbara träsnideriet (träskulpturen) eller imitera effekter af inlagd arbete. Jfr Glödnitning.

Bräntorf kallas de i naturen förekommande jordlager, hvilka bildats därigenom, att växtdelar långsamt förmultnat vid bristande tillgång på syre, och som efter föregående behandling kunna tjänstgöra såsom bränsle. Dylika samlingar af förmultnade växtåterstoder, hvilka i dagligt tal benämnas mossar, hafva uppkommit på tvenne väsentligen olika sätt, dels genom igenväxande af sjöar eller stillastående vattensamlingar, dels genom omedelbar försumpning af fastmark. Detta naturens arbete fortgår ännu i dag. Då sjöar växa igen, sker detta från stränderna, där starrarter, mossor och andra torfbildande växter slå sig ner och sprida sig längre och längre ut på vattnet, där de bilda sammanhängande gungflyn. Under tidernas lopp af falla rötter, stjälkar, blad m. m. som sjunka till bottnen, och till sist fyllas hela sjöbäckenet. Försumpning eger däremot rum, då torfbildande växter invandra och sprida sig på fastmark, som genom uppdämning

eller af annan orsak delvis blifvit ställd under vatten. Efter de undersökningar, som de senare åren gjorts, har det visat sig, att i Sverige finnas 4 mill. hektar (eller 10 proc. af hela Sveriges ytvidd) användbara brännormossar med ett medeldjup af 2 meter, alltså tillräckligt bränsle för århundraden. I alla provinser förekomma mossar, men i största mängd i Norrland, Dalarna, Värmland, Västergötland, Småland och norra Skåne

Till följd af den långsamma tillväxten af en brännormosse och den därpå uppkomna olika förmultningsgraden på olika djup, är brännortorfen i en och samma mosse ej alltigenom af samma goda beskaffenhet. Af största betydelse för en god brännort är, att den är väl mogen och har låg askhalt. Vanligtvis utgöres det öfversta lagret af föga eller icke förmultnad hvitmossa, hvilken är ett utmärkt material för torfströ, men ger en för bränsleändamål alltför lätt torf af dålig beskaffenhet. Detta hvitmossalager bör därför aflägnas, innan den därunder befintliga brännortorfen upptages. Alltefter de växter, af hvilka brännortorfen bildas, indelas den i följande arter: tundunstorf, startorf, skogstorf, hvitmossorf, brunmossorf och vasstorf. Af dessa äro de tre första arterna i väl förmultnad tillstånd och med låg askhalt goda brännortorsämmen, hvitmossorfen kan undantagsvis nå en sådan mognad, att den kan betecknas såsom godt bränsle, de båda sista torfarterna däremot äro af sämre beskaffenhet.

Man kan på ett enkelt sätt på mossen undersöka, huruvida torfen är ett fullgodt bränsle. Ett nys upptaget prof bör fort mörkna och hafva en såpliknande konsistens, som är lätt formbar, samt vid kramning i handen rinna af mellan fingrarna utan att lämna någon större återstod, hvarvid det afrinnande vattnet skall vara brunaktigt. Ett torkadt prof skall hafva god sammanhållningsförmåga, bör kännas tungt och lämna en glänsande yta, då man skär däri med knif. Skall en större mosse tillgodos göras, bör torfvens maktighet, förmultningsgrad, askhalt och bränslevärde undersökas af sakkunnig person. Ett godt torfbränsle bör ej hålla öfver 6 proc. aska.

En torfmossa är i sitt naturliga tillstånd vanligtvis mycket sank. Den första åtgärd, som bör vidtagas, är därför att utdika densamma. Härigenom sjunker mossen ihop, "sätter sig", och man får en mer koncentrerad och fastare torf att handskas med, då det öfverflödiga vattnet fått aflöpp.

Upptagning och beredning af torf sker i hufvudsak efter trenne olika metoder: 1) torfen stickes för hand, s. k. sticktorf eller skärtorf; 2) torfen söndermales under riklig vattentillsats och gjutes sedan i formar eller i en sammanhängande kaka på fältet, s. k. ältorf; 3) torfen bearbetas i maskin utan vattentillsats till en kompakt och homogen massa, som vanligen lämnar maskinen genom ett munstycke, s. k. maskintorf eller som den oriktigt benämnes pressorf.

Sticktorfen upptages på det sättet, att en man med en för ändamålet lämplig spade utsticker tegelformade torfstycken, hvilka utläggas på fältet för att torka. Denna metod användes mest i skogfattiga trakter af småbrukare såsom hemindustri. På grund af en del olägenheter, som vidlåda sticktorfen, lämpar den sig ej för tillverkning i större skala. Jämförd med ält- och maskintorf är sticktorfen mer beroende af väderlekens menliga inverkan, den intager

för samma vikt större volym och erfordrar till följd häraf större torkplatser, är dessutom bräckligare och tål ej längre transporter på axel.

Älttorfen beredes i mindre skala för husbehof och sammanknådas då med vatten medelst trampning eller spade, hvarefter torfgröten torkas i formar på fältet. I större skala tillverkas den maskinmässigt i s. k. ältverk, hvilka antingen göras fasta eller flyttbara på mossen. Ältverket utgöres af en liggande trälåda, i hvilken roterar en med knifvar försedd axel. Torfen gräfvns i stora stycken ur torfgraven och föres på spårvagn till ältlådan, där

Fig. 1. Danskt ältverk, s. k. sparkærverk.

torfen under riklig vattenbegjutning sönderpiskas till en gröt. Vid de från Danmark införda ältverken, de s. k. "sparkærverken", transporteras sedermera torfgröten medelst släp-elevator upp i en högre liggande behållare, hvarifrån den tappas i vagnar, som köras ut på fältet, där gröten gjutes i trågaller med formar af en torfs storlek. Ältmaskiner finnas för öfrigt af olika konstruktioner, afsedda för hästvandring eller maskindrift.

Fig. 2. Anreps torfmaskin.

Maskintorfbereidning är den vanligaste och i största skala använda metoden. En torfmaskin utgöres af en maskinkropp, i hvilken en eller två knifaxlar sönderarbetar den torf, som tillföres maskinen medelst elevator. Denna senare matas för hand af arbetare,

som stå i torfgräven och inkasta torfven med spadar. Den i maskinen bearbetade torfven utkommer genom ett munstycke med kvadratisk genomskärning såsom en sammanhängande sträng, hvilken upptages på meterlånga bräden, samtidigt med att den skäres i lika längder. Torfven forslas på spårvagn ut till torkfältet, där torfsträngarna utläggas sida vid sida. — Torfmaskiner tillverkas af olika typer, hvilka variera i storlek och afverkningsförmåga. Såsom exempel

Fig. 3. Torf staplad i mindre hög.

på en torfmaskin af inhemsk tillverkning må här nämnas Anreps torfverk (se fig. 2). Denna

erfordrar för sin drift en 17 effektiva hästkrafters lokomobil och 25 $\frac{1}{2}$ mans betjäning, hvarvid den bearbetar 244 kbm. mans betjäning, hvarvid

den bearbetar 244 kbm. torfmosse på 10 timmar, hvilket motsvarar 47 ton lufttorr torf.

Den på torkfältet utlagda torfven bör, innan den bärgas, nedtorka till omkr. 25 % fuktighetshalt. Man måste därför, så snart torfstyckena torkat så mycket, att de äro handterbara, placera dem på

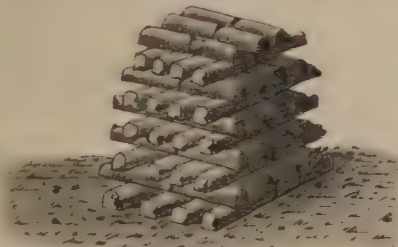

Fig. 4. Torf staplad i större hög.

sådant sätt på fältet, att de äro lätt åtkomliga för luftens inverkan. Detta sker därigenom att torfstyckena först resas eller uppläggas i mindre högar samt därefter "kufvas", i bikupformade eller staplas i korslagda större högar. För att torfven skall hinna blifva tillräckligt torr, får ej torfkampanjen utsträckas för lång tid. I Sverige

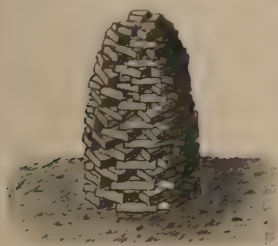

Fig. 5. Torf "kufvad" i bikupformad hög.

beräknas kampanjen i medeltal till 73 arbetsdagar eller i rundt tal 3 månader. — I vissa trakter använder man med fördel torkhyddor, öppna lador, i hvilka torfstyckena uppläggas på hyllor, då luften lättare kan spela omkring torfven. Man är härigenom oberoende af väderleksförhållanden och vinner utrymme, men dessa hyddor äro att rekommendera endast i trakter, där de kunna uppföras relativt billigt. Då torfven lufttorkat till omkr. 25 % fuktighetshalt, införes den i lada, stackas på mossen eller föres direkt till förbrukningsorten.

I bränslevärde beräknas 1 ton stenkolk motsvara

1,8 ton maskintorf eller 2 ton ved, och 1 hektoliter maskintorf väger i medeltal 36 kg. Någon säker siffra för samtliga torfproduktionen i Sverige kan ej fastställas, men enligt uppgifter till svenska mosskulturföreningen från 59 olika torftillverkare uppgick deras sammanlagda tillverkning för 1904 till

Fig. 6. Inbärgning af torf i lada.

102,559 ton. Förutom till hushållsbränsle användes torfven i åtskilliga industrier, såsom järnverk, cellulosafabriker, glas- och tegelbruk o. s. v., men den spelar ännu en underordnad roll i jämförelse med stenkolk och ved. G. v. F.

Brännvidd, fys. Se Brännpunkt.

Brännvin, kem. tekn. Brännvin är en blandning af mer eller mindre ren etylalkohol med vatten i växlande förhållanden, erhållen genom destillering (bränning) af en alkoholhaltig vätska. Alltefter materialet, hvaraf brännvinet tillverkas, har man en stor mängd olika brännvinssorter, hvilka olika smak beror på en obetydlig inblandning af främmande ämnen i etylalkoholen. (Se vidare Brännvinsbränning.) — **Råbrännvin** är det destillat, som direkt erhålles ur brännvinsmasken och oftast är tämligen förorenadt af s. k. finkelolja, hvilken består af högre alkoholer af samma serie som etylalkoholen, hufvudsakligen propyl-, butyl- och amylalkohol. S. k. gammalt sädesbrännvin är ett råbrännvin, framställt ur säd, helst korn, hvars styrka nedsatts till den vanliga. Mången sätter värde på den särskilda finkelsmaken i sådant brännvin. För att ur råbrännvinet erhålla ett renare brännvin går man vanligen till väga på det sättet, att råbrännvinet utspädes med vatten till omkr. 46 % alkoholstyrka, genom hvilken utspädning finkeloljan blir svärlöst. Den utspädda vätskan filtreras sedan genom höga cylindrar, fyllda med utglödade träkol, hvari den i brännvinet ännu lösta finkeloljan till stor del kvarhålls. Det så renade brännvinet begagnas i denna form rätt mycket till förtäring och kallas *kolrenadt* l. *enkelrenadt brännvin*. Ur det kolrenade brännvinet kan man erhålla änsprit genom förnyad destillation och destillatets uppsamling i olika afdelningar (s. k. fraktionerad destillation); ty de föroreningar, som förekomma både i råbrännvinet och i kolrenadt brännvin, äro dels flyktigare, dels mindre flyktiga än etylalkoholen. De förra stanna i förspriten, de senare i efterspriten. Mellan båda passerar en ganska ren etylalkohol, kallad *fusprit*, ur hvilken varm-

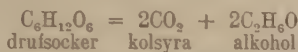
renadt eller s. k. *tiodubbelt renadt brännvin* beredes helt enkelt genom utspädning med vatten till önskad styrka, 35—50 proc. Emellertid har sådan utspädd, ren alkohol en fadd smak, hvarför man mångenstädes låter det kemiskt rena brännvinet passera genom ett lager af träkol, hvarigenom det erhåller en bättre smak och en viss "bouquet". Bland svenska brännvinsorter märkas för öfrigt åtskilliga slags kryddbrännvin, i synnerhet pomerans- och kumminbrännvin, hvilka erhållas antingen genom destillation öfver pomeransskal och kummin eller genom tillsats af motsvarande eteriska oljor. Åtskilliga andra sorter bära tillverkarens eller tillverkningsortens namn och torde hafva sitt förnämsta värde genom längre tids lagring, såsom akvavit (Neumanns, Lysholms etc.), falubrännvin m. fl. *Konjak* kallas det brännvin, som erhålles genom destillation af vin. Ursprungligen förstods med konjak drufbrännvin från de franska departementen Charente och Charente-inférieure. Den i förstnämnda departement belägna staden Cognac är än i dag stapelplatsen för konjaks-handeln. Det vinbrännvin, som erhöles af sämre vinsorter, pressäterstoder och vinjäst, kallades *armanjak*, men detta namn begagnas numera sällan, åtminstone i Sverige. Den till Sverige importerade konjaken har en alkoholhalt af 50—60 volymprocent. *Rom*, äfven kallad *tafa*, framställes genom jäsnings af melass efter kolonialsocker. Under jäsningsen tillsätts hvarjehanda ämnen, såsom blad och bark af åtskilliga växter, frukten eller fruktsaften af persikor, ananas m. fl. Den mest värderade rommen kommer från Jamaica och säges vara fri från tillsatser. Äkta rom har en sådan styrka (80—85 proc.) och så stark arom, att den i Sverige knappt skulle kunna användas till dryck utan föregående utspädning med brännvin eller vatten. *Arrak* (se d. o.) beredes af olika råmaterial, än af ris med tillsats af palmsaft och arekanötter, än af palmsaft enbart, än slutligen af sockermelass alldeles som rom, hvarvid dock jästen är af säreget slag. Batavia-arrak, som anses för bäst, beredes af sockermelass med kinesisk jäst. Jäsningsen fordrar mycket lång tid, hvilket måhända bidrager att gifva mäskan och äfven destillatet eller arraken en syrlig smak. Arraken har i allmänhet en styrka af 58 proc. *Visky* är ett brännvin, som tillverkas i synnerhet i Skottland, Irland och Amerika af olika råmaterial och efter olika berednings-sätt. I allmänhet anses råg vara oumbärlig för äkta visky; dessutom fördras majs, rågkli och torrt malt samt mångårig lagring vid hög temperatur. Den röklukt och röksmak, som ofta utmärker visky, tros bero därpå att maltet under torkningen utsättes för röken från eldstaden. *Genever* och *gin*, af hvilka det förra hufvudsakligen tillverkas i Holland, det senare i England, få sin särskilda smak genom tillsats af enbär till mäskan, hvarjämte gin ofta är försatt med olika kryddor och äfven sockrad. Brännvinets halt af alkohol kallas dess styrka samt uppskattas i Sverige och de flesta länder efter volymprocent, i Tyskland däremot numera efter viktprocent. En alkoholhalt af 50 volymprocent kallas i Sverige normalstyrka och utgör normen för såväl beskattning och tillverkning af som handel med brännvin. Emedan brännvinets egentliga vikt aftager med alkoholhalten, användes till bestämning af denna en areometer, på hvilken halten i volymprocent direkt afläses. Detta instrument, alkoholo-

metern l. brännvinsprovaren, är tillika försedd med en termometer, emedan den direkt aflästa alkoholprocenten blott gäller för en viss temperatur, i Sverige + 15° C., som kallas normaltemperatur. Vid andra temperaturer måste en korrektion anbringas, som afläses ur särskilda därför uppgjorda tabeller (jfr "Brännvinsprovaren och dess användning", 3:e uppl. 1881). Sedan 1828 har i Sverige användts den af fransmannen Gay-Lussac år 1824 konstruerade termoalkoholometern, som anger brännvinets styrka från 0 till 100 volymprocent vid en normaltemperatur af + 15° C. Före denna tid användes en af J. Faggot 1770 konstruerad och sedermera af J. K. Wilcke förbättrad brännvinsprovare, graderad efter en helt annan princip, så att t. ex. 6° motsvarade 49 volymprocent. Före 1828 och äfven långt därefter var 6-gradigt brännvin det normala. Förutom Gay-Lussacs hafva äfven engelsmannen Gilpin och schweizaren Tralles inlagit stora förtjänster om alkoholometriens utveckling. Med termoalkoholometern kan naturligtvis endast sådant brännvin till sin styrka bestämmas, hvilket ej innehåller upplösta ämnen, som inverka på den egentliga vikten. I sådana, exempelvis likör, punsch, vin, måste de upplösta ämnena därför först fränskiljas, hvilket för praktiska behof enklast sker medelst en apparat, kallad Sallerons destillator. En afmått volym af lösningen destilleras, tills all alkohol gått öfver i destillatet, hvarefter detta utspädes till den ursprungliga volymen och provas med termoalkoholometern. (En beskrifning på apparaten och tillvägagångendet lämnas i den öfvan nämnda "Brännvinsprovaren", s. 66.)

Hvad destilleringskonsten angår, den nödvändiga förutsättningen för all brännvinstillverkning, har den enligt nyare undersökningar säkerligen mycket gamla anor, i det att (enligt uppgift af Zosimus, som lefde i 3:e årh. e. Kr.) redan egyptierna kände till den, hvarefter den ytterligare utvecklades af greker och arabar. Redan omkr. 400 e. Kr. hade den vanliga retorten i hufvudsak fått sin nuvarande form. Det dröjde dock mycket länge, innan det blef fråga om vindestillation och alkohol, ty först i en bok från 1100-talet finnas dessa omtalade. Ordet "aqua vitæ" ("lifsvatten") användes först af Arnold från Villanuova på 1200-talet, för att beteckna det ur vin erhållna destillatet, som innehåller den finaste beständsdelen i vinet, hvilken förlänger lifvet. Brännvinets medicinska egenskaper voro vid denna tid högt skattade, och brännvinet användes mycket mot svåra, i synnerhet smittosamma sjukdomar. Stundom begagnades det, liksom opium hos turkarna, såsom ett medel att före drabbningar ingifva krigrarna mod och styrka. Vid mitten af 1300-talet framställdes genom fraktionerad destillation en starkare sprit, och mot slutet af 1400-talet hade man kommit så långt, att man kunde framställa sprit i rätt stora kvantiteter, och vinbrännvin lär ha användts i Ungern, Polen, Böhmen, Tyskland m. fl. länder. I början af 1500-talet utkom i Tyskland flera förordningar mot brännvins försäljning och bruk. En af de äldsta böcker, som handla om vindestillation, "Das buch zu distiliren", är författad af tysken Braunschweig 1512. I Sverige var brännvin med säkerhet känt i början af 1500-talet, och det anses, att svenskarna lärt konsten att bränna brännvin af ryssarna. Det uppgifves, att

Gustaf I efter ett missväxtår (1550) funnit sig för-
anlåten att förbjuda brännvinsbränning, hvilket för-
bud dock snart upphäfdes, emedan allmogen och
krigsfolket klagade. Se vidare Brännvinslag-
stiftning. A. G. E.

Brännvinsbränning. För att erhålla etylalkohol,
den verk samma beståndsdel i allt brännvin, an-
vänder man i praktiken ännu alltjämt samma metod,
som sedan urminnes tid varit känd och för ända-
målet anlitad, nämligen jäsnings af en passande soc-
kerlösning. Det jäsbara sockret sönderdelas härvid i
kolsyra och alkohol, på sätt följande ekvation ut-
visar:

Enligt denna ekvation skulle af 100 viktsdelar
drufsöcker bildas 51,1 viktsdelar alkohol, men i verk-
ligheten blir utbytet 5—6 proc. mindre, emedan,
såsom Pasteur visat, vid jäsnings socker delvis
förvandlas till bärnstenssyra och glycerin samt till
någon del förbrukas af jästen. Dennes alkohol-
bildande kraft är likväl begränsad, ty den hämmas
genom alkohol såväl som genom kolsyra, ehuru båda
äro produkter af dess egen verksamhet. När genom
jäsnings alkoholhalten i den jäsannde vätskan stigit
till en viss höjd, omkr. 18 volymprocent, upphör
jäsnings. För att ur en genom jäsnings erhållen
alkohollösning, hvars alkoholhalt sällan torde öfver-
stiga 14 å 15 volymprocent, framställa en alkohol-
rikare vätska, såsom brännvin eller sprit, måste man
använda destillering (se nedan). Allmänt taladt,
erhålles brännvin således genom destillation af jästa
vätskor. Råämnen för dess industriella tillverkning
kunna hänföras till 3 olika klasser: 1) vätskor, som
redan hafva jäst och blott behöfva destilleras (af
vin erhålles på detta sätt konjak); 2) sockerhaltiga
ämnen, såsom hvitbetor, melass och körsbär, hvilka
först måste bringas till jäsnings; 3) ämnen, som
hvarken innehålla alkohol eller socker, men hvilka
beståndsdelar låta öfverföra sig till jäsbart socker,
såsom potatis, säd, lafvar, sågspån. Vid brännvins-
bränning i stort ifrågakomma hufvudsakligen potatis,
hvitbetor, melass och säd. För att gifva en före-
ställning om de olika kulturväxternas värde för
detta ändamål må nämnas, att en hektar jord
anses, under normala förhållanden, i Sverige lämna
följande skörd: hvetet och råg 1,400, korn 1,475,
hafre 1,320 kg., potatis 122 hl., hvitbetor 28,000
kg. I länder, där majs odlas, torde skörden däraf
uppgå till omkr. 1,500 kg. per hektar. Enligt vid
de svenska brännerierna vunnit erfarenhet erhållas
ur 100 kg. hvetet, råg eller majs i medeltal 68
liter brännvin af normalstyrka (50 volymprocent),
ur 100 kg. korn 65, ur 100 kg. hafre 60, ur 1 hl.
potatis 14 samt ur 100 kg. hvitbetor af 14 proc.
sockerhalt 14 liter brännvin. Man skulle alltså
kunna vinna följande antal liter brännvin af 50
proc. per hektar jord: med hvetet och råg 952,
korn 958, hafre 652, potatis 1,708, hvitbetor 3,920
och majs 1,020. I Sverige äro alltså potatis och
hvitbetor de mest gifvande spritväxterna.

Brännvinsbränning ur stärkelsehaltiga ämnen inne-
fattar följande hufvudoperationer: mältning, mäs-
kning, jäsnings och destillering.

Mältningen afser att hos säden, vanligen korn,
genom naturlig groning utveckla dess diastas, ett
ägghviteämne, som har förmågan att omvandla stär-

kelse till jäsbart maltsocker, maltos. Mältningen
tillgår så, att säden "stöpes", d. v. s. öfverjutes
med vatten i särskilda stöpkar. Sedan säden här-
igenom blifvit tillräckligt uppmjukad, utbredes den
i flata bäddar på måltgolv. Under det att bäd-
darna tidtals omskyfflas, kommer säden snart i
stark groning, hvilken får fortgå, tills groddarna
blifvit tillräckligt utvecklade (fig. 1). Det utgrodda

Kornets gröningsstadier (1 det svällda, men ännu ej grodda
kornet, 2—6 den börjande och fortsatta grönings. För
stannade man vanligen vid stadiet 5).

maltet kallas "grönmalt" och användes vanligen
såsom sådant i brännerierna. Genom grönmalts
torkning i luften eller kölnor får man s. k. torkadt
malt, som har användning i bryggerier. Genom
mältningen anses diastasens mängd i säden blifva
tredubblad.

Mäskningen är den operation, genom hvilken stjär-
kelsen i säd eller potatis förmedelst maltet för-
vandlas till jäsbart socker. Säd har sedan 1400-talet
varit använd till bränn-
vinsbränning, och under
flera århundraden har
sannolikt all säden blif-
vit mältad, men på
1700-talet började man
af sparsamhetsskäl er-
sätta större delen af
maltet med omältad
säd, som fimmaldes och
vid 60 å 65° C. ut-
rördes med vatten och
torkadt malt till en väl-
ling, hvari försöckringen
var fullbordad efter 2
å 3 timmar. Potatis
kom till användning i
slutet af 1700-talet och
har från början af 1800-
talet mer och mer träd
i stället för säd. De
härvid använda pota-
tiskokarna voro under
en lång följd af år helt
enkla tråkar, hvari pota-
tatsen uppvärmdes med
vattenångor, tills den
blifvit mjuk, hvarefter
den krossades mellan valsar till ett mos, som
nedföll i mäskkaret, där det omrördes med
malt. Från början af 1870-talet har bränneri-
driften i tekniskt hänseende gjort betydande
framsteg genom införandet af högttrycksappara-

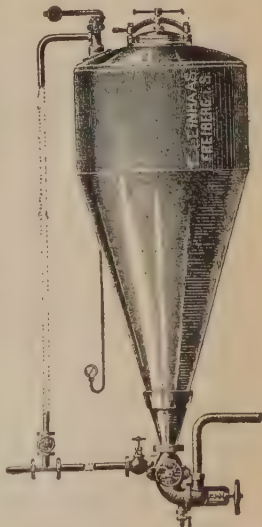

Fig. 2. Henze-kokaren.

ter, i hvilka det stärkelsehaltiga materialet utsättes för öfverhettad vattenånga, hvarigenom stärkelsen lättare frigöres ur dess celler. Bland sådana apparater må särskildt framhållas den, som 1873 konstruerades af tysken Henze och numera knappt saknas i något bränneri. Henze-kokaren (fig. 2) är en kon af järnplåt med spetsen nedåt. Den fylls med potatis, och genom påsläppt ånga stegras trycket till 3 atmosfärer. Vid normal potatis är hela operationen afslutad på 70—75 minuter. Majs och annan såd kokas i denna apparat i hela korn. Men under det att potatisen ångkokas utan tillsats af vatten, plägar man till 100 kg. majs sätta 130—200 liter vatten; majsen håller nämligen endast 14 proc. fuktighet, potatisen däremot 74 proc. Vid majs fortsättes kokningen längre än vid potatis, och trycket stegras äfven här till 3 atmosfärer. Till majs kokning åtgå inalles $2\frac{1}{2}$ timmar. Efter tillräcklig kokning utblåses under starkt tryck massan genom en skarpkantig öppning i kokarens botten och förvandlas samtidigt till ett fint mos, som direkt pressas in i mäskekaret, "förmäskaren", där det dels ytterligare finmåles, dels blandas med grönsmalt (omkr. 7 viktsdelar grönsmalt till 100 viktsdelar potatis) till försockring. Detta verkställes vanligen medelst en in-

vilket har till följd, att jästmäskan blir starkt sur af mjölksyra, som alstras af mjölksyrebakterier. Denna bakterie, som trives vid jämförelsevis hög temperatur, undertrycker i sin mån andra för jästen farligare bakterier och bereder därför jordmånen för alkoholjästen. Sedan jästmäskan blifvit tillräckligt sur, afkyles den hastigt till 15° & 18° och försättes med pressjäst eller moderjäst från en föregående konstjästberedning. Efter denna jästtillsats inträder jäsningsen snart och får fortgå i 10—14 timmar. Då aftages något af innehållet till moderjäst för nästa dags behof, och resten uppriskas med mäske från den stora brännvinsmäskan. Sedan konstjästen härigenom kommit i lifig jäsnings, hålles den på kylskeppet till den stora mäskan. Den med jäst "anställda" brännvinsmäskan nedtappas nu i jäskaren, där jäsningsen småningom framkallar temperaturstegring och en allt starkare kolsyreutveckling, åtföljd af en vältrande rörelse hos mäskan. Denna period, som kallas "hufvudjäsnings", pågår ungefär 12 timmar, hvarefter kolsyreutvecklingen aftager och en stillsammare "efterjäsnings" inträder. Under efterjäsningsen, som pågår mycket länge, fortsättes maltets inverkan på ännu ej försöckrade dextriner. För att följa jäsningsens gång begagnar man sig af Ballings sackarometrar, hvilka angifva mäskens halt af lösta ämnen i viktprocent. Om t. ex. den söta, ofjästa mäskan visar 15 proc. och den utjästa mäskan 0,5 proc., säger man att 14,5 proc. jäst bort. Halften af denna förlust, eller 7,25 proc., anses med en för praktiska behof tillräcklig noggrannhet vara alkohol.

För att ur den utjästa mäskan *afdestillera* den bildade alkoholen användas olika apparater. Destillationen beror därpå, att alkohol är flyktigare än vatten och därför först öfvergår i gasform. Emellertid är den alkohol man får vid en enkel destillation alltid vattenhaltig, ehuru alkoholrikare än modervätskan. Genom upprepade destillationer kan man dock erhålla en mer och mer vattenfri alkohol. För att på en gång erhålla stark sprit eller nästan ren alkohol ur mäskan har man konstruerat apparater, i hvilka spriten upprepade gånger undergår en omdestillering eller "rektifikation", i samma apparat och samtidigt en "deflegation"; man plägar nämligen skilja mellan deflegation, eller spritångans befriande från vatten genom afkylning, och rektifikation, eller spritens rening genom förnyad destillation. Sådana apparater, s. k. kolonnapparater, tillåta en kontinuerlig drift, i det att utjäst mäske ständigt flyter in i apparaten och stark sprit ur densamma. En sådan apparat (fig. 4) består af följande delar: destillerkolonnen, rektifikerkolonnen, kondensatorn, imkylaren, drankafloppet och spritafloppet. Den utjästa mäskan pumpas först upp i kondensatorn *C*, som tillika tjänar som förvärmare, uppvärms här genom de från rektifikerkolonnen *B* kommande spritångorna och föres därifrån ner i destillerkolonnen *A*s öfre del. Destillerkolonnen, som uppvärms med vattenånga, utgöres af en mängd kamrar, hvilka genom rör stå i förbindelse med hvarandra. De underifrån kommande spritångorna passera genom och uppkoka mäskan i den ena kammaren efter den andra. På detta sätt blir mäskan urkokad upprepade gånger och af-rinner slutligen vid kolonnens botten som drank genom afloppet *E*. I apparatens nedre del inledes

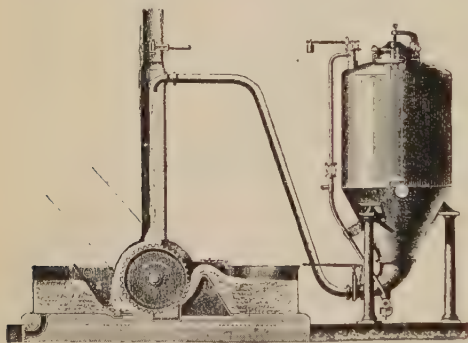

Fig. 3. Mäskapparat.

rättning, som antingen liknar de vid pappersbruken använda s. k. holländarna (Ellenbergs system, fig. 3) eller har formen af en helt liten centrifugalkvarn (Lwowskis apparat). Fördelen med de nyare apparaterna ligger såväl i tidsbesparingen som i stärkelsens bättre tillgodogörande. De nyare högttrycksapparaterna anses vid potatis ge 3 & 4 proc., vid majs 2 & 3 proc. större utbyte än det gamla förfaringsättet. Den för diastasens verkan lämpligaste temperaturen ligger vid 50° — 57° C., men man låter vanligen försockringen försiggå vid något högre temperatur, nämligen 60° , för att underlätta stärkelsens lösning. Efter slutad försockring afkyles mäskan på kylskepp eller genom särskilda kylrör till den för jäsningsen lämpligaste temperaturen, 15° — 18° C. Härefter blandas mäskan med jäst, hvilken vanligen beredes för hvarje gång, s. k. "konstjäst". Detta tillgår så, att man tillagar en särskild jästmäsk, helst af grönsmalt, hvilken försockras på vanligt sätt, ehuru vid något högre temperatur, närmare 70° C., för att på förhand döda alla för jästen skadliga mikroorganismer. Efter försockringen får jästmäskan stå någon tid, 12 timmar eller mer, vid 50° C.,

vattenånga, hvilken under sin väg uppåt från kammare till kammare kommer i beröring med den nedrinnande mäskan och upptager dess alkohol. Från destillerkolonnen gå de ännu svaga spritångarna till rektificerkolonnen, likaledes afdelad i en mängd kamrar, i hvilka spriten upprepade gånger genomkocas och sålunda rektificeras. Slutligen eger i kondensatorn en stark deflegmation rum, hvarefter spritångarna i imkylaren *D* kondenseras till flytande form och aftrinnas genom spritafloppet eller den s. k. lyktan *G*. En särskild typ af kolonnapparater har konstruerats af tysken Ilges och är försedd med en

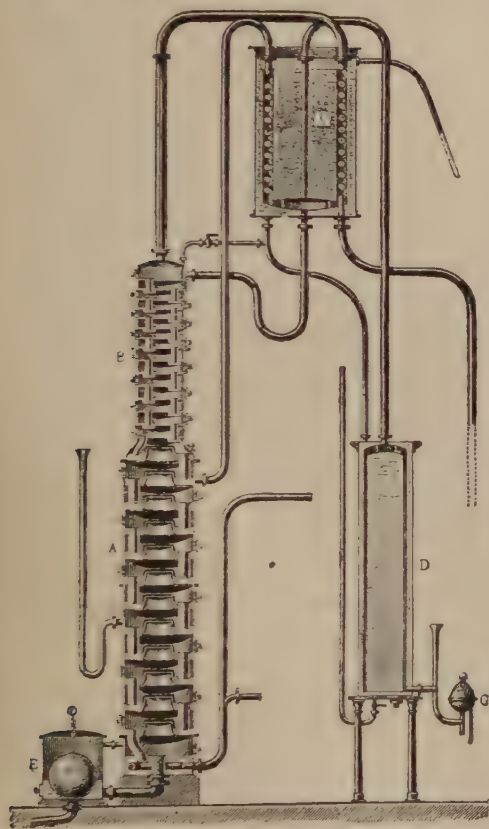

Fig. 4. Kolonn-apparat.

inrättning för att oafbrutet under destillationens gång afskilja finkeloljan, så att denna kan aftappas genom en kran. På detta sätt får man dels en från finkelolja ren sprit af mycket hög alkoholhalt, dels en ganska koncentrerad finkelolja. Vid goda kolonnapparater kan man direkt erhålla sprit af 96—97 proc. alkoholhalt. — Bland råämnena, som blifvit föreslagna till brännvinsbränning, må äfven nämnas renlaf, sågspån och hvitmossa. Dessa ämnen innehålla cellulosa, hvilken genom uppvärmning med utspädd saltsyra eller svafvelsyra förvandlas till jäsbart socker, som efter syrans neutralisering bringas i alkoholjäsning på vanligt sätt. Lafbrännvin, som litet åtskilligt tala om sig, framställdes

först af svensken S. Stenberg 1867 ("Öfversikt af vet. akad. förh." 1868, n:o 1). Renlaf (*Cladonia rangiferina*) håller ett slags cellulosa, som lättare än vanlig sådan kan genom inverkan af utspädda syror öfverföras till jäsbart socker. Till jäsningen måste man använda en stor mängd konstjäst, och jäsningen gick mycket långsamt. Dock var brännvinsutbytet ganska stort eller med frändrag af det på jästmaterialet beroende utbytet omkring 61 liter af normalstyrka ur 100 kg. torr renlaf. Af lafbrännvin tillverkades under åren 1868—77 inalles omkring 3 millioner liter, hvarefter tillverkningen alldeles upphörde; sannolikt hade lafbrännvinet en mindre tilltalande bismak, ehuru brännvin af alldeles ren laf lär smaka mandel.

Beträffande sågspån och mossar har någon fabrikmässig tillverkning af brännvin ur dessa råmaterial ännu ej kommit till stånd. Uppgifterna om det utbytte, som kan påräknas, äro mycket olika, men med de nyare metoderna torde man utan svårighet kunna uppnå 15 å 20 liter af normalstyrka ur 100 kg. torrsbstans. Måhända yppar sig härigenom för länder med stor skogsafverkning och stor tillgång på mossar, såsom Sverige, möjligheten att till lyse och bränsle kunna i stor utsträckning ersätta den importerade fotogenen med sågspåns- och torfsprit. I fråga om den till mäskens förjäsning använda jätten har man äfven inom brännvinsindustrien sedan flera år använt renodlad jäst af passande ras, hvilket medför ett större utbytte af alkohol ur stärkelsen, enär olika jästraser hafva olika förmåga att i kampen för tillvaron hålla smörsyrebakterien och andra skadliga ferment tillbaka. A. G. E.

Brännvinsförordning, förv. Se Brännvinslagstiftning.

Brännvinsförsäljning. Se Brännvinslagstiftning.

Brännvinskontrollör. Se Brännvinslagstiftning.

Brännvins-kur, med., det metodiska begagnandet af brännvin i afsikt att ingifva drinkare afsmak för spritdrycker. Förfaringssättet därvid uppgifves något olika af olika författare. I allmänhet bestod kuren däri, att brännvin i afpassad mängd och under ett visst antal dagar blandades i all föda och dryck, som drinkaren förtärde. Brännvinskuren lär någon gång hafva lett till önskad resultat, men ofta misslyckades densamma, i det att suparen snart återvände till sina förra vanor, och i somliga fall lär kurens användning hafva orsakat svåra, ja lifsfarliga verkningar. Denna kur är nu bortlagd. O. T. S.*

Brännvinslagstiftning. Emedan brännvinet är en synnerligen allmän förbrukningsartikel, utan att i något afseende vara en nödvändighetsvara, lämpar det sig särdeles väl såsom beskattningsföremål, så mycket mer som dess missbruk visat sig medföra de mest skadliga verkningar i både sedligt, fysiskt och ekonomiskt hänseende.

Redan från slutet af 1400-talet synes brännvin, om ock i mycket liten skala, hafva tillverkats i Sverige, men denna tillverkning var ej underkastad någon kontroll före 1638, då tillverkningsafgift första gången infördes, hvarvid husbehofs- och salubrännning beskattades olika. Skatten utgick efter den använda spannmålen och var vid husbehofsbränning blott $\frac{2}{3}$ af den, som fordrades för salubränn-

ning. 1660 skall Stockholms stad hafva haft 40 brännvinsbrännare, men tillverkningen var säkerligen då ännu helt obetydlig. Endast medlemmar af bryggämbetet hade tillåtelse att bränna brännvin till afsalu, och denna tillåtelse upphäfdes alltemellanåt, när spannmålsskörden i riket slog fel. Husbehofsbränningen var däremot ingen förmenad, och denna liksom brännvinskonsumtionen antog snart nog, efter hvad det tyckes, större dimensioner, hvarför husbehofsbränningen förbjöds 1718 genom ett k. bref, hvilket äfven i andra afseenden innehöll åtskilliga framtids tankar; så i fråga om reglering af tillverkningen och öfverlåtande på bolag af försäljningen i sådana städer, som ej hade s. k. allmänna brännerier. Inkomsten af de allmänna brännerierna och bolagsafgifterna anslögs till kommunala utgifter. Äfven för en viss kontroll öfver förordningens efterlevnad var sörjdt genom uppsyningsmän, som minst en gång i veckan skulle besiktiga alla brännerier och krogar. Den genom förordningen åsattade minskningen i superiet utblef dock. 1731 bestämdes, att på landet egare af i mantal satt jord skulle till eget husbehof få bränna brännvin emot en årlig afgift till kronan af 1 dal. smt för hvarje helt hemman och hvarje brännvinspanna, som fanns på gården. Hvad städerna angår, skulle i Stockholm all tillverkning öfverlämnas åt bryggämbetet mot en årlig bränneriskatt af 72,000 dal. kmt. I öfriga stapelstäder och större uppstäder beständes af landshöfdingen och magistraten, huru många brännvinspannor skulle behövas, och brännerierna öfverlätas åt några af borgerskapet mot en skatt af 4 öre smt för hvarje kanna, som beräknades kunna tillverkas. Försäljningen af brännvin i minut eller mindre än $\frac{1}{2}$ ankare var förbehållen krögarna. Sådana funnos vid den tiden i mycket stort antal. I Stockholm funnos t. ex. mellan 1731 och 1813 700 å 800 krogar. 1747 blef husbehofsbränningen alldeles fri, och alla hemmansbrukare på landet skulle ega rätt att under hela året bränna brännvin till eget husbehof, mot en konsumtionsskatt af 3 dal. smt för $\frac{1}{2}$ å 1 hemman och i proportion därefter för större eller mindre gårdar; ståndspersoner erlade dubbla afgiften. *Denna afgift utgick, vare sig brännvin tillverkades eller ej.* Bränning till afsalu belades med en skatt af 8 dal. smt per tunna spannmål. År 1756 förbjöds all brännvinsbränning på grund af spannmålsbrist, och alla brännvinspannor skulle tagas i förvar eller förseglas. Pannornas antal uppgick då till 169,132 stycken, hvilket efter landets dåvarande folkmängd, omkr. 3 mill. (inräknadt Finland), ger en panna på 17 å 18 invånare, och den spannmålsmängd, som årligen konsumerades i brännvinspannorna, uppskattades vid denna tid till flera hundra tusen tunnor. Vid slutet af frihetstiden var såväl husbehofs- som salubrännningen underkastad vissa konsumtionsafgifter, afsevärdt lägre för den förra än för den senare. Dessutom skulle af gästgivare och krögare erläggas en särskild s. k. minuteringsafgift, utgående med 12 öre smt per kanna, som ansågs kunna säljas. Under Gustaf III var brännvinsbränningen föremål för de mest olika lagstiftningsåtgärder. Med anledning af 1771 års missväxt blefvo genom förordning 1 sept. 1772 tillverkning och försäljning af svenskt brännvin alldeles förbjudna, hvarvid dock den ofvannämnda brännvinsbeviljningen med riksdagens samtycke fort-

farande skulle utgå. Af ekonomiska skäl tvangs konungen snart, 1775, på den bekante finansmannen J. Liljencrants' råd, att med upphäfvande af detta förbud förklara brännvinstillverkningen för ett regale, eller kronans uteslutande privilegium, som dock skulle ställas under förpaktning. Då regeringens utpaktningsanbud emellertid ej rönt den väntade framgången, utfärdades 14 sept. 1775 en ny förordning om inrättande af kronobrännerier. Upphofsmannen till denna förordning och själen i direktionen öfver kronobrännerierna var frih. G. G. Wrangel, af denna anledning kallad "brännvins-Wrangel". Redan 1776 funnos 42 kronobrännerier, och deras antal ökades småningom till 61, af hvilka ej mindre än 7 funnos i Stockholms stad. 2 maj 1776 utskänktes "den första kronosupen" i Stockholm, och från och med samma dag inträdde en allmän frihet att försälja brännvin. Till tidens kulturhistoria hör också, att många af de gamla slotten, såsom Kalmar, Vadstena, Linköpings, Örebro, Västerås och Åbo slott, användes till kronobrännerier eller spannmålsmagasin för sådana. År 1785 nådde tillverkningen sin höjdpunkt med omkr. 6 mill. kannor, eller 2,1 kanna (5,5 liter) per invånare (2,8 mill. invånare i riket). Efter några år blef det ekonomiska resultatet af kronobränningen tämligen dåligt, hvilket ingalunda berodde på minskning i konsumtionen, utan på en öfverhandtagande lönnbränning. I följd af det allmänna missnöjet med kronobränningen, hvari saken af husbehofsbränningen intog en betydlig del, afskaffades den 1787, och bränneriprivilegiets utarrenderades till enskilda mot en afgift i spannmål. Denna s. k. arrendebränning fortfor till 1798. Vid sidan deraf återgafs rätten till husbehofsbränning åt alla, som före 1772 års brännvinsförbud haft denna rätt. I glädjen öfver att hafva återfått husbehofsbränningen hänfåg sig folket åt superi som aldrig förr, och nästan hvarje bondstuga blef en krog. År 1794 inskränktes bränningen för städerna efter en sådan uppskattning af konsumtionen, att hvarje man öfver 15 år beräknades förtära 12 och hvarje kvinna 6 kannor om året med ett tillägg af 5 proc. för allmoge och resande. 1799 ändrades denna beräkning till $4\frac{1}{2}$ kannor för man och $2\frac{1}{4}$ kannor för kvinna öfver 15 år. I 1800 års förordning stadgades, att all brännvinsbränning på landet skulle vara bunden vid jorden, så att endast jordbrukare hade rätt att bränna. Den tillåtna storleken på pannan berodde på gårdens storlek; mot 1 mantal svarade en panna på 50 kannor. För gårdar om mer än 1 mantal steg pannrymden, dock i fallande skala, så att 90 kannor motsvarade 5 mantal. Skatten utgjorde 12 lis pund torr råg för hvarje helt mantal, oafsedt om bränning egde rum eller ej. I städerna bestämdes beloppet af den spannmål, som fick brännas, efter folkmängden, hvarvid 1794 års beräkning af konsumtionen lades till grund, under antagande, att 18 kannor brännvin erhöles ur 1 tunna råg. Tiden för tillverkningen bestämdes till 8 månader, 1 okt.—1 juni. 1810 bestämdes brännvinsbeviljningen till 2 rdr b:ko för hvarje helt hemman och i städerna till 8 skilling för hvarje person, ehvad bränning utövades eller ej. Genom 1835 års förordning i-delades brännerierna, alltefter redskapens mer eller mindre sammansatta beskaffenhet, i 7 klasser med

olika afgifter i hvarje klass, så att t. ex. en 20 kannors panna skattade i första klassen 4, men i sjunde klassen 154 rdr b:ko. 1841 inskränktes klasserna till 5, och afgifterna höjdes betydligt, så att en 20 kannors panna skattade i första klassen 6 rdr 32 sk. b:ko och i femte 480 rdr b:ko. Afverkningsförmågan hos redskapen inom de olika klasserna var mycket olika, och man antog, att man kunde erhålla med redskap af första klassen, utan både maskvärmare och rektifikationsapparat, 8 gånger pannans rymd, samt af femte klassen däremot, med dubbla pistoriusapparater eller andra, 72 gånger pannans rymd 6-gradigt brännvin i månaden. Genom användning af ånga i stället för fri eld ansågs afverkningen inom hvarje klass kunna fördubblas. Redan i början af 1830-talet funnos några hundra ångbrännerier förutom mer än 170,000 husbehöfspannor, och dessa senare undanträngdes mer och mer af ångbrännerierna, hvilka i början af 1850-talet utgjorde 600 å 700. Tillverkningen var utbredd öfver hela landet, mest inom Älfsborgs, Kristianstads och Värmlands län, hvilka i början af 1850-talet hade mer än 3,000 brännerier hvardera; minst var tillverkningen inom Norrbottens län, med ej fullt 10 brännerier.

Ända till början af 1850-talet hade brännvinsbränningen varit föremål för ständigt förändrade lagstiftningsåtgärder i syfte att öka kronans inkomster af skatten, hvilken inom hvarje skattesystem, där ej den färdiga produkten utgör skatteobjektet, har en stark benägenhet att sjunka på grund af redskapens och metodernas förbättring. Å andra sidan sökte man genom skattens anordning i möjligaste mätte skydda de mindre brännerierna, där tillverkningen mera direkt framstod som en binäring till jordbruket, mot den allt skarpare konkurrensen med de större, mera ändamålsenligt inrättade. Tillverkningstiden var mycket växlande, och i dåliga år förbjöds bränningen alldeles. Den stora utbredning, som brännvinstillverkningen erhölet, i förening med en försäljningslag, hvilken gjorde all handel till belopp af 1 kanna och däröfver fullkomligt fri samt dessutom med gaf jordbrukarna rätt att till underhåfvande och arbetare försälja så litet som $\frac{1}{4}$ kanna, hvarigenom nära nog krogförelse utan all kontroll kunde uppstå hvar som helst, framkallade helt naturligt ett oroväckande missbruk af rusdrycker. Det var under intrycket af dessa förhållanden samt efter den ifriga, af Per Wieselgren ledda agitationen mot den öfverhandtagande dryckenskapslasten som vid 1853—54 års riksdag förslag väcktes till en grundlig omarbetning af brännvinslagstiftningen. Resultatet af denna minnesvärda riksdags förhandlingar blef förordningarna af 18 nov. 1855, angående villkoren för 1) brännvins tillverkning och 2) försäljning af brännvin och andra brända eller destillerade spirituösa drycker. Genom den förra af dessa förordningar omlades tillverkningsskatten till en fabrikat-skatt, som utgick med 16 sk. b:ko pr kanna 6-gradigt brännvin (6 grader på den gamla brännvinsprofvaren motsvarade 49 proc. alkoholstyrka enligt den nu brukliga provfaren). Det tillverkade brännvinet uppmättes och provfades af statens kontrollörer i närvaro af ett af kommunalmyndigheten förordnad brännerivittne. För de mindre brännerierna, sådana som hade pannor ej under 12 och ej öfver 20 kannor och hvilka förutsattes innehafva jordegendom, medgafs

till 1860 en beskattning efter pannrymden, enär kontrollörer skulle hafva blifvit alltför dyra vid så många och så små brännerier. 1857 ändrades skatteenheten till kanna af 50 volymprocent alkohol vid + 15° C. (= normalstyrka). 1860 upphörde husbehöfsbränningen fullständigt. Tillverkningstiden inskränktes 1855 till 2 månader (15 okt.—15 dec.) från förut 6, men har sedermera efter hand blifvit ökad och är numera efter 1867 7 månader, 1 okt.—1 maj; i sammanhang med pressjästberedning kan dock brännvinsbränning medgifvas äfven under sommarmånaderna 1 maj—1 oktober. Tillverkningsskatten höjdes redan 1858 till 60 öre, 1867 till 70, 1871 till 80 öre och 1879 till 1 krona per kanna brännvin af 50 proc., 1882 till 40 öre, 1887 till 50 och 1903 till 65 öre per liter brännvin af 50 proc. Af det uppmätta brännvinet äro 2 procent fria från skatt; under åren 1873—76 voro t. o. m. 3 proc. skattefria. Afgiften skall förskovtsvis erläggas, eller också skall brännvinet förvaras under kronans lås i särskildt brännerinederlag, till dess den fastställda afgiften blifvit gäldad.

Från och med 1884 har uppmätningen af brännvinet för skattens påförande skett medelst kontrollapparater, konstruerade af Gebrüder Siemens i Berlin. Dessa apparater äro mycket sinnrikt inrättade och angiva direkt såväl antalet liter brännvin, som passerat genom apparaten, som och antalet till normalstyrka (50 volymprocent) reducerade liter af samma brännvin, hvidan apparaten automatiskt utför den för skattens beräkning nödiga reduktionen. Brännerivittnena afskaffades, då kontrollapparaterna infördes; men i hvarje bränneri skall under bränningen finnas en af konungens befallningshafvande tillsatt kontrollör, som har att öfvervaka tillverkningen och afläsa kontrollapparaten m. m. Distriktsvis öfvervakas brännerierna dessutom af öfverkontrollörer, förordnade af k. m:t. Öfverkontrollören ensam har rätt att öppna kontrollapparaten och att genom då och då företagna profmätningar förvissa sig om dess gång. Hela kontrollpersonalen lyder under finansdepartementets kontroll och justeringsbyrå. Till förekommande af å ena sidan en alltför minimal tillverkning vid mycket små och därför ur flera synpunkter mindre lämpliga brännerier och å andra sidan uppkomsten af alltför stora brännerier ha stadgats särskilda afgifter — under och öfvertillverkningsavgift — för det belopp, hvarmed tillverkningen understiger ett visst minimum eller öfverstiger ett visst maximum. Nu gällande "förordning angående villkoren för tillverkning af brännvin" äfvensom tillhörande "ordningsstadga för brännvinsbrännerierna i riket" är af 13 juli 1887, med några senare ändringar enl. k. kung. 10 och 17 okt. 1890, 18 mars 1898 samt 29 jan., 10 juli och 12 aug. 1903.

Efter 1855 har tillverkningsstatistiken ett fast underlag, och i tabellen sp. 439 återfinnes en öfversikt af brännvinstillverkningen från och med 1856 till nuvarande tid.

Antalet jämförelsevis stora brännerier har under senare åren stigit, så att brännerier med en årlig tillverkning öfver 500,000 liter 1890—91 voro 9. 1895—96 11, 1900—01 24, 1903—04 14. Under år 1903—04 var vid 7 brännerier den dagliga tillverkningen öfver 4,000 liter normalstyrka. I afseende på tillverkningens fördelning inom landet in-

Årsmedelat	Antal brännerier	Hela tillverk- ningen i liter af normal- styrka	Medeltillverkn. pr bränneri i liter af normal- styrka	Statistiska verkningsskatt med addit af restitutions för utford o. denaturerat brännvin	Pr in- vånare
Kalenderår					
1856—1860	4,068	32,750,000	8,051	5,957,582	1.60
1861—1865	579	40,015,600	69,112	9,187,046	2.80
1866—80/9 1870	469	33,118,830	70,615	8,770,568	2.11
7/10 tillverkningsår					
1/10 1870—80/9 1875	431	45,770,827	106,197	13,516,357	3.16
1875—80/9 1880	380	44,552,948	117,245	13,260,858	2.95
1880—85/9 1885	253	38,143,974	150,767	13,332,645	2.80
1885—90/9 1890	172	33,612,976	193,599	14,042,224	2.98
1890—95/9 1895	138	33,018,189	239,262	15,031,980	3.11
1895—1900	129	39,594,714	306,936	18,552,078	3.60
1900—1901	127	45,866,202	361,151	20,440,555	3.96
1901—1902	135	49,335,808	365,450	18,012,405	3.46
1902—1903	136	37,293,761	274,218	19,445,302	3.70
1903—1904	137	38,035,596	277,632		

tager Skåne första rummet med (1903—04) 84 brännerier och öfver $\frac{1}{10}$ af hela tillverkningen. Kristianstads län ensamt representerade nära $\frac{1}{2}$ af det hela. Såsom råmnen för tillverkningen användas hufvudsakligen produkter af det inhemska jordbruket, men under år med svag potatisskörd importeras afsevärda mängder majs till brännerierna. År 1903—04 användes till brännerierna: 209,615 deciton spannmål, 36,240 deciton majs, 46,264 deciton melass, 3,752 deciton stärkelse, 1,529,329 hl. potatis och 193,979 hl. hvitbetor. Äfven renlaf har under åren 1867—77 tillgodogjorts för brännvinsbränning.

Brännvinets materialkostnad är ganska växlande efter sådens och potatisens pris och beräknades 1883—84 till 21,2 öre per liter, det högsta på de sista 20 åren, 1887—88 till 9,8, per liter, det lägsta på samma tid, 1890—91 till 20,7 öre. 1895—96 till 13 öre, 1900—01 till 16,6 öre, 1903—04 till 15,2 öre per liter.

Under den vanliga förutsättningen, att arbetskostnad jämte ränta å förlagskapitalet m. m. betecknes genom dranken eller affallet, skulle materialkostnaden tillika representera tillverkningskostnaden för råbrännvinet. Antalet ångmaskiner inom brännerierna var:

1875—76.....	52	med tillsammans	460 hkr
1880—81.....	87	»	842 »
1890—91.....	105	»	927 »
1900—01.....	141	»	1,400 »
1902—03.....	160	»	1,635 »
1903—04.....	164	»	1,746 »

hvarjämte sagda år funnos 1 gasmotor, 4 ångturbiner och 4 vattenturbiner om tillsammans 285 hkr.

För att underlätta partihandeln med brännvin infördes genom k. förordn. 2 juni 1882 rätten att hafva allmänna brännvinsnederlag

utan sammanhang med brännvinstillverkning. Nu gällande stadga för dessa nederlag är af 23 sept. 1887, med ändringar enl. k. kung. 28 mars 1888.

Tillsyningsman vid allmänt brännvinsnederlag förordnas af konungens befallningshafvande, och innehafvaren af nederlaget eger att efter därom hos tillsyningsmannen skriftligen framställt begäran få tillverkningskatt sig på förd för större eller mindre del af det brännvin, som finnes liggande å nederlaget. De skattepåföringsbevis, som innehafvaren därvid erhåller, kunna användas till af föring af tillverkningskatt för samma mängd brännvin vid bränneri, brännerinederlag eller annat allmänt brännvinsnederlag. Af brännvin, för hvilket tillverkningskatt blifvit påford vid det ena eller andra slaget af nederlag, skola 85 proc. ligga såsom pant för skatten. Vid export af brännvin åtnjutes skatterestitutio- tion med 66,3 öre för hvarje liter renadt och 65 öre för hvarje liter icke renadt brännvin af normalstyrka. Kostnaden för kontrollen öfver brännvinstillverkningen har under senare åren (1902 och 1903) uppgått till 7 å 8 kr. för 1,000 liter af normalstyrka. År 1887 infördes rättigheten att för återbekommande af tillverkningskatt låta denaturera brännvin, till en början dock blott för vetenskapliga och tekniska behof. Genom ännu gällande k. förordn. 10 okt. 1890 och ändringar däri enligt k. kung. 5 maj 1899 utsträcktes denatureringsrätten betydligt, i det att brännvin, som denaturerats med det s. k. allmänna denatureringsmedlet (en blandning af 10 delar träspirit och 3 delar pyridinbaser, hvaraf 13 kbem. användas till hvarje liter af normalstyrka) får fritt försäljas. Denatureringen verkställas af kontrollanter, som tillsätts af och lyda under chefen för finansdepartementets kontroll- och justeringsbyrå, hvarjämte vid hvarje denatureringsförrättning skall närvara ett af konungens befallningshafvande förordnad vittne. Till ersättning åt kontrollanter och vittnen innehölls af staten i början 3, numera blott 1 öre per liter af tillverkningskatten (för finkelolja dock 2 öre). Mängden denaturerat brännvin utgjorde:

1888 (första året)...	656,525 l. normalstyrka
1895	1,638,183 »
1900	2,696,316 »
1903	3,125,215 »
1904	3,152,879 »

1904 användes i åttikfabriker 327,361, i öfriga industrier 763,184, i vetenskapliga institutioner 40,338 samt till försäljning 2,021,997 l. af normalstyrka.

Pressjästfabrikerna äro samtliga tillika brännerier och få för jästberedningens skull bränna äfven under sommaren, 1 maj—1 okt. Under åren 1901—02, 1902—03 och 1903—04 funnos 13 jästbrännerier, vid hvilka tillverkades:

	brännvin ren jäst kilogram	liter normalstyrka	procent af rikets hela tillverkning
1901—02	2,597,474	6,937,303	14,1
1902—03	2,605,676	5,959,795	16,0
1903—04	2,980,290	6,097,210	16,0

Till pressjästberedning inmäsas hufvudsakligen korn och råg samt i vissa fall majs och melass; rysk råg anses vara den bästa.

Med 1855 infördes nya bestämmelser äfven för försäljning af brännvin, bestämmelser, som ännu i hufvudsak äro gällande. Enligt brännvinsför-

säljningsförordningen af 24 maj 1895, som ännu (1905) är gällande, men med detta års slut träder ur kraft, delas försäljningen i *partihandel* (där minsta försäljningsbeloppet är 250 liter), *minuthandel* (minst 1 liter) och *utskänkning* (rättighet att såväl till afhämtning som till förtäring på stället sälja huru litet som helst). För minuthandel och utskänkning erlägges i försäljningsafgift 15 öre per liter (denaturerad brännvin är naturligtvis ej underkastadt försäljningsafgift). De värdshusvärdar, hvilka vid den nya författningens trädande i kraft (1895) innehade burskap å sina handteringar, bibehållas fortfarande vid sin utskänkingsrätt. Likaledes äro de gästgifverier på landet, å hvilka vid nämnda tid utskänkning egde rum, för en viss tid bibehållna vid denna rätt, i båda fallen mot den afgift, som bestämmes af taxeringsmyndigheten, dock ej för mindre än 3,000 liter i stad och 1,500 liter å landet. Vid fråga om nya rättigheters meddelande skola yttrande och förslag till konungens befallningshafvande afgifvas i städerna af magistraten efter kommunalstyrelsens hörande och å landsbygden af kommunalmyndigheterna. Bifaller konungens befallningshafvande framställningen, skola de sålunda medgifna rättigheterna i allmänhet utbudas på auktion för en tid af högst tre år. Anbudet prövas och antagas med afseende ej endast å afgiftens belopp, utan äfven å de bjudandes behörighet och tjänlighet. Minsta belopp är äfven här för 3,000 liter i stad och 1,500 liter å landet. Antalet rättigheter för helt år ("ständiga") bestämmes af konungens befallningshafvande efter magistratens och kommunalmyndighetens hörande, dock ej högre än det, hvarom dessa myndigheter äro ense. Konungens befallningshafvande eger äfven medgifva rättigheter för kortare tid än helt år ("tillfälliga"), såsom vid badorter, å passagerarfartyg m. m., dock ej vid läger eller där trupp för flera dagar är sammandragen. Försäljningsåret räknas i stad från 1 oktober, på landet från 1 november. Försäljningsställe skall vara beläget vid öppen gata, väg eller torg. Med undantag för vinhandel må minuthandel med eller utskänkning af brännvin ej vara förenad med annan handel, till hvars bedrivande särskild anmälan erfordras. Minuthandel och utskänkning få å landet ej ega rum på platser för större folksamlingar, såsom vid auktioner, marknader m. m. Brännvin, hvars styrka ej uppgår till 40 volymprocent alkohol, får ej hållas till salu vid minuthandel eller utskänkning (intill 1896 var minimistyrkan 46, och 1904 års riksdag har för sin del beslutat, att minimistyrkan skall vara 35 volymprocent alkohol). Vid utskänkning skall lagad mat alltid vara att tillgå. Brännvin må å försäljningsställe ej utlämnas till den, som är rusig, ej heller till minderårig. Ingen är berättigad att söka betalning för brännvin, som blifvit utborgadt vid utskänkning eller minuthandel, det senare dock blott om beloppet är mindre än 50 liter. Minuthandel med brännvin må ega rum endast söckendagar från kl. 8 f. m. till 7 e. m.; utskänkning må under söckendagar begynna tidigast kl. 9 f. m. och fortgå i stad eller köping till kl. 10 samt på landet till kl. 8 e. m. Sön- och helgdagar är utskänkning i allmänhet endast tillåten vid måltider åt spisande gäster.

Göteborgssystemet. I stad (och med k. m.:s tillstånd äfven köping) kan hela brännvinshandeln utan auktion öfverlätas åt ett bolag. Sådana

brännvinsförsäljningsbolag med i någon mån filantropiskt syfte förekommo redan före 1855, men först 1865 öfvertog ett bolag i Göteborg försäljningen med bestämd uppgift att bedriva utskänkingsrörelsen utan hänsyn till egen vinst, uteslutande med fast afseende å den arbetande klassens fördelar i moraliskt och ekonomiskt hänseende, hvaran hela bolagsinstitutionen numera kallas "Göteborgssystemet". De alltifrån början ledande tankarna i detta system äro: 1) att brännvinsförsäljningen ej medför någon vinst för vare sig förlagsgifvaren eller utskänkaren, så att all lockelse från deras sida att främja spirituoskonsumtionen undanröjes; 2) att försäljning på kredit eller mot pant ovillkorligen förbjödes; 3) att försäljningslokalerna göras ljusa, rymliga, sunda och snygga; samt 4) att god mat till billigt pris där tillhandahålles de besökande. Alla dessa önskemål hafva numera fått sitt uttryck i lagstiftningen. Brännvinsbolagen må ej bereda delegarna vinning utöfver 5 proc. ränta på tillskjutna kontanta medel eller staden någon ekonomisk fördel utöfver dess andel i bolagets vinst (se nedan). Delegarna skola vara minst 9, af hvilka minst 6 böra bo i staden. Bolagets styrelse skall bestå af 5 ledamöter, af hvilka 3 utses af delegarna, 1 af landstinget och 1 af hushållningssällskapets förvaltningsutskott. I stad, som ej deltagar i landsting, utse stadsfullmäktige den ledamot, som eljest skulle väljas af landstinget, i Stockholm dessutom den, som skulle väljas af hushållningssällskapet. I granskningen af bolagets förvaltning och räkenskaper, som skola föras enligt af kontroll- och justeringsbyrån utfärdadt formulär, deltaga konungens befallningshafvande, landstinget och hushållningssällskapet med hvardera en och stadsfullmäktige med två revisorer. Aföningen till bolagets styrelse och tjänstemän får ej vara beroende på omsättningen eller utgå med viss del af vinsten. — De afgifter, som indflyta för minuthandel och utskänkning, äfvensom nettovinst på bolagsrörelse i stad fördelas f. n. på följande sätt. Stockholms stad erhåller $\frac{8}{10}$ (om brännvinshandeln ej är öfverläten åt bolag blott $\frac{7}{10}$), återstoden insättes i statskontoret; annan stad, som ej deltagar i landsting, erhåller $\frac{7}{10}$ (eventuellt $\frac{6}{10}$), $\frac{1}{10}$ tillfaller länets hushållningssällskap, återstoden insättes i statskontoret; stad, som deltagar i landsting, erhåller $\frac{6}{10}$ (eventuellt $\frac{4}{10}$), $\frac{2}{10}$ tillfalla länets landsting, $\frac{1}{10}$ länets hushållningssällskap, återstoden insättes i statskontoret. För landsbygdskommunerna insättes hela afgiften i landskontoret, som fördelar densamma med $\frac{7}{10}$ till länets samtliga landsbygdskommuner efter folkmängden, $\frac{2}{10}$ till länets landsting och $\frac{1}{10}$ till länets hushållningssällskap.

Den af riksdagen senast antagna, af k. m.:t 9 juni 1905 stadfästa brännvinsförsäljningsförordningen, som från och med 1 jan. 1906 är gällande kraft, öfverensstämmer i hufvudsak med den af 1895, men innehåller dock åtskilliga viktiga förändringar. Försäljningen delas i *partihandel* med samma betydelse som förut och *detaljhandel*, hvilken åter delas i *utminutering* (minst 1 liter, till afhämtning) och *utskänkning* (huru liten kvantitet som helst, till förtäring på stället). Brännvin skall hafva en minimistyrka af 35 % alkoholhalt. Mot efterkräfs få ej säljas mindre poster än 250 liter. Betalning för utborgadt brännvin må ej kunna utskäpas, om penningbeloppet är mindre än 50 kronor.

Utminuterung af brännvin må ega rum endast söcken-dagar från kl. 9 f. m. och skall sluta å dagar före sön- och helgdag senast kl. 5 e. m. och öfriga dagar senast kl. 7 e. m. Brännvinsförsäljning får i stad och köping bedrivas *endast* af bolag; på landet kan beviljad rättighet, dock endast till utskänkn-ning, öfverlätas åt bolag, men utbjudes i brist på antagligt sådant på auktion. Försäljningsåret sammanfaller med kalenderår. För utförelse af tillsyn öfver bolags verksamhet skall ett länsstyrelsens ombud närvara vid dess sammanträden med rätt att deltaga i öfverläggningar, men ej i beslut. Bolag må ej inköpa fastighet eller vidtaga onödigt omfattande förändringar utan samtycke af vederbörande stadsfullmäktige eller å landet kommunalstämma, lands-ting och hushållningssällskaps förvaltningsutskott. Innehafvare af öfverlåtna rättigheter måste från bolaget taga såväl egentligt brännvin som också allt annat dylikt, som bolaget för i sin rörelse. I fråga om fördelningen af vinstmedlen är förändringen mest i ögonen fallande, i det städerna få behålla blott något mer än hälften af sina hittillsvarande inkomster; fördelningen af bolagens vinst sker nämligen på följande sätt. Stad behåller 29 % (samman-jämkning mellan 33 % i 1:a och 25 % i 2:a kam-maren) af nettovinsten, återstoden insättes i stats-kontoret; för landsbygden insättes hela beloppet i statskontoret. Af de till statskontoret ingående andelarna afsättes 1 % af samtliga brännvinsför-säljningsmedel till en fond för främjande af nykter-hetssträfvandet; 20 % utdelas till samtliga landsting och städer, som ej deltaga i landsting, 12½ % till samtliga hushållningssällskap samt återstoden till samtliga kommuner i riket, alltefter folkmängden. För fullständig öfvergång till de nya bestämmelserna har antagits en tid af 12 år, hvarunder städerna ega uppbära utöfver ofvannämnda 29 % en med hvarje år aftagande del af de 21 %, som den nya förordningen beröfvar dem. Åren 1855—60 räknades i städerna en försäljningsrättighet på 234 och å landsbygden en på 6,443 inv. 1895—1900 kommo i städerna 1,199 och å landsbyg-den 26,716 inv. på hvarje ständigt försäljnings-rättighet. År 1903—04 hade försäljningsrättighe-terna minskats till en på 1,417 inv. i städerna och 31,506 på landsbygden samt till en på 5,399 i hela riket. Af hela antalet begagnade ständiga rättig-heter i städer och köpingar, som 1903—04 utgjorde 839, voro 267 minuthandels- och 572 utskänkings-rättigheter. Antalet privilegierade rättigheter, som 1855—60 utgjorde 998 för hela riket, har successivt minskats och utgjorde 1903—04 blott 79. I tabel-len sp. 444 lämnas en öfersikt af brännvinsförsälj-ningsmediens belopp och fördelning alltifrån 1856.

Såsom häraf synes, utgöra brännvinsförsäljnings-medlen en mycket viktig del af i synnerhet de större städernas inkomster. För Stockholms stad utgjorde behållningen 1903—04 2,095,747 kr. Under samma år var brännvinshandeln öfverlåten åt bolag i 86 stä-der och 15 köpingar, men oaktadt bolagens omfatt-nig gå dock blott omkring 60 procent af allt i riket konsumeradt brännvin genom deras händer. Samtliga till stat, kommuner och länskorporationer influtna inkomster af tillverkningsskatt, tull och försäljnings-afgifter för brännvin och därmed tillståndla spirituösa drycker uppgingo 1896—1900 till 31,463,951 kronor för en konsumtion af 39,830,883 liter å 50 volym-

Årsmedel-tal	Lands-ting	Hushåll-nings-sällskap	Städer och köpingar med bolag	Lands-kommuner	Provisioner m. m.	Summa	pr in-vånare
Kalenderår	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1856—1860	—	188,143	749,318	150,334	7,239	1,090,034	0.28
1861—1865	78,906	240,520	1,029,887	157,242	10,128	1,516,683	0.36
1866—1869	211,956	247,224	1,056,925	118,007	15,585	1,649,697	0.40
Försäljningsår							
1870—1873	264,607	364,334	1,516,963	125,901	36,410	2,308,215	0.54
1874—1875	1875	682,456	860,221	3,447,112	199,133	5,206,274	1.16
1876—1880	1880	656,865	830,413	3,783,675	169,954	5,472,891	1.18
1881—1885	1885	1,041,677	781,592	3,592,370	760,632	6,267,454	1.35
1886—1890	1890	1,266,017	932,738	4,258,997	882,227	7,399,994	1.52
1891—1895	1895	1,828,296	1,347,481	6,238,116	1,309,193	10,767,694	2.14
1900—1901	1901	2,092,403	1,514,212	6,820,936	1,436,775	11,901,423	2.32
1901—1902	1902	1,906,318	1,389,330	6,621,561	1,354,576	10,946,469	2.12
1902—1903	1903	2,056,956	1,498,651	6,832,603	1,513,916	11,937,060	2.30
1903—	1904	2,123,266	1,590,935	7,112,915	1,540,036	12,399,238	2.38

procent, 1901 till resp. 34,702,254 och 44,538,905, 1902 till resp. 31,354,626 och 40,619,729 samt 1903 till 34,644,130 kr. för en konsumtion af 38,904,979 liter å 50 volymprocent.

De afgifter förutom tillverkningsskatt och tull, hvilka uttagits på det af *bolagen* försälda brännvinet, hafva de senare åren uppgått till i medeltal 39 öre för hvarje liter, under det att det brännvin, som sålts genom *annan* hand, gifvit endast 7 å 8 öre pr liter.

Den *årliga förbrukningen* af brända spirituösa drycker, däri inräknade importerad konjak, rom, arrak och likör, var i början af 1800-talet mycket stor och uppskattas pr invånare till: 1820 46 liter å 50 proc., 1850 22, 1856—60 9.8, 1861—65 10.7, 1866—70 8.8, 1871—75 11.8, 1876—80 10.1, 1881—85 8.2, 1886—90 7.1, 1891—95 6.8, 1896—1900 8.0, 1901 8.7, 1902 7.8, 1903 7.8.

I Norge ingrep redan 1848 en mycket sträng lagstiftning mot den "alkoholpest", som därförut hemsökt landet. Denna lagstiftning var i mycket en förebild till den svenska af 1855. Nu gällande lag beträffande *tillverkningen* af brännvin är från 1887. Tillverkningsskatten, som i början af 1870-talet utgjorde 40 öre pr pot af 50 procent alkohol (1 pot = 0.983 liter), höjdes 1888 till 80 öre, 1900 till 1.14 pr liter å 50 proc. Tillverkningen har utgjort i årsmedeltal 1886—90 5,711,000 liter

å 50 proc., 1891—95 6,506,000, 1896—1900 7,513,000.

Bränneriernas antal, hvilket 1846 var 136, sjönk hastigt och uppgår f. n. (1905) blott till något öfver 20.

Enligt "Lov om salg og skjænkning af brænde- vin, øl, vin, frugtvin og mjød" af 17 maj 1904 är brännvinshandeln delad såsom hos oss i parti-handeln (om minst 250 liter), minuthandel (om minst $\frac{35}{100}$ liter = 1 halfbutel) och utskänkning. Brän- neriegare och destillatörer hafva rätt till partihandel med hvem som helst samt till minuthandel till bolag och andra, som äro berättigade till minuthandel och utskänkning, för export samt för användning för tekniskt, medicinskt eller vetenskapligt ändamål. Destillatörer, som hädanefter börja sin rörelse, få blott i det fall sälja i mindre poster, att de använda rektifikationsapparat, som antingen har en produktion-förmåga af minst 2,000 liter i dygnet eller rymmer minst 6,000 liter. För partihandeln med brännvin erlägges till statskassan en årlig afgift, som efter härads- eller kommunalstyrelsens hörande bestämmes af vederbörande regeringsdepartement. Afgiften, som bestämmes i förväg, beror på den sannolika omsättningen och får ej understiga 1,000 kronor för hvarje rättighetsinnehafvare. I köpstäder får minuthandel och utskänkning af brännvin endast drivas af bolag (samlag), hvars bolagsordning är godkänd af kommunalstyrelsen och stadfäst af konungen. Antalet minuthandels- och utskänkings- ställen bestämmes af kommunalstyrelsen. Valet af föreståndare för dessa ställen skall godkännas af magistrat och "formandskab". Aktieegare i bränn- vinsbolag få ej mer än 5 proc. ränta på sitt in- betalda kapital. Innan ett bolags kontrakt god- kännas, skall genom allmän omröstning, hvari alla inom kommunen bosatta män och kvinnor öfver 25 års ålder ega deltaga, afgöras, huruvida brännvins- försäljningsbolag skall komma till stånd eller fort- sätta sin rörelse inom köpstadens gränser. Bolag kan ej upprättas eller få sitt kontrakt förnyadt, därest flertalet af de i saken röstberättigade är däremot, och har ett bolag efter sådan omröstning nedlagt sin verksamhet, fordras röstmajoritet i en ny omröstning för att ett bolag åter må komma till stånd. Dessa omröstningar gälla för en tid af 6 år och kunna företagas blott samma år som kommunal- val ega rum. Om ej minst $\frac{1}{20}$ af de i den sist använda röstlängden uppförda personerna före ut- gången af januari månad på det 6:e året hos kommunalstyrelsen begärt förnyad omröstning, blir det förra beslutet gällande äfven för nästa 6 år o. s. v. Kommunaltstyrelsen kan jämlikt kontrakt, som skall stadfästas af konungen, tilldela bolaget ett bestämdt antal minuthandelsrättigheter, hvilka magistrat och "formandskab" kunna öfverlåta till handelsborgare på ett år åt gången mot viss efter omsättningens antagliga storlek lämpad afgift, dock ej under 10,000 kr. om året för hvarje rättighet. Likaså kan kommunalstyrelsen tilldela bolaget ett bestämdt antal utskänkingsrättigheter, hvilka på enahanda sätt kunna öfverlåtas åt hotellegare, värdar för slutna sällskap m. fl. mot en efter rörelsens be- skaffenhet och omsättningens sannolika storlek lämp- ad afgift. Här omnämnda afgifter för såväl minut- handels- som utskänkingsrättigheter bestämmas af vederbörande regeringsdepartement efter magistra-

tens och "formandskabets" hörande. Bolagens räken- skaper granskas af 2 revisorer, valda den ene af kommunalstyrelsen, den andre af vederbörande högre myndighet. Af nettobehållningen tillfalla 15 proc. staden, 10 proc. bolaget och 10 proc. vederbörande departement till fördelning mellan samtliga amtets kommuner i förhållande till folkmängden. Åter- stoden af nettoförtjänsten ingår till statskassan. Bo- lagets och amtsskommunnernas vinstandelar skola an- vändas till sådana allmännyttiga ändamål, som kom- munerna ej enligt lag äro skyldiga att tillgodose. De till statskassan inflytande vinstandelarna skola intill slutet af 1910 gå till fonden för invaliditets- och ålderdomsförsäkring samt sedan till en fond, hvars ändamål framdeles kommer att bestämmas. På lands- bygden må minuthandel bedrivas endast från brän- nerier till dem, som hafva rätt till minuthandel och utskänkning, och utskänkning endast efter kungligt tillstånd på häradsstyrelsens förord af gästgivar- e, hotellvärdar m. fl. åt hos dem boende gäster. Afgiften härfor fastställs före 15 okt. för följande år af härads- styrelsen efter rörelsens antagliga omfattning. 35 proc. af afgiften tillfalla häradskassan och återstoden statskassan. Minuthandel med och utskänkning af brännvin får ej ega rum mellan kl. 10 e. m. och 8 f. m. och ej heller efter kl. 1 e. m. sön- och helgdagar samt dagar före sådana. Antalet krogar i Norges städer har sedan 1871 fallit från 501 till 130 eller blott 1 krog på 4,000 inv.; för landet i dess helhet finnes 1 krog på 16,000 inv. Bränn- vinsförbrukningen är i Norge mycket ringa och ut- gjorde 1896—1900 blott 2,5 liter å 50 proc. pr inv. A. G. E.

Brännvinslagstiftningen i Danmark omfattar, liksom i Sverige, två delar, af hvilka den ena rör skatten på tillverkningen, den andra skatten på handeln och utskänkingen. Brännvinsbränningen började sannolikt vid midten af 1500-talet, och redan 1621 infördes en skatt på hvar tunna malt, som användes i köpstäderna för tillverkning af öl och brännvin. Skatten höjdes 1657, och vid sidan af denna förmålningskatt, som betalades af mjölnarna, bestämdes 1665 en skatt på de pannor, som an- vändes vid bränningen. Denna förändrades 1757 till en årlig skatt, beräknad efter hvar tunna af kittelns omfång. Vid 1800-talets början funnos 316 brännerier i Köpenhamu och 2,200 i öfriga städer, men jämförelsevis mycket få på landet, mest i för- ening med krogar (redan 1689 blefvo bönderna för- bjudna att bränna brännvin). 1804 bestämdes skatten för hvarje bränning efter maskkarets storlek, medan förmålningskatten kvarstod, och den förstnämnda utsträcktes äfven till landet. Men vid sidan af de egentliga brännerierna drefs för privat behof, i syn- nerhet i Jylland, smygbränning, som både var oekonomisk och lämnade en dålig vara. 1837 skärptes förbudet mot privat bränning, och under de närmast följande åren lyckades man utrota denna (1843 aflämnades 11,000 destillerapparater). Detta hjälpte upp brännerierna. Samtidigt uppstodo ång- brännerierna, medan potatis användes vid tillver- kningen endast få år. 1846 utgjorde hela skatten 2,5 mill. kr., hvaraf den allra största delen härrörde från Köpenhamn och köpstäderna, nämligen 910,000 i förmålningskatt och 1,310,000 i skatt på red- skapen. 1850 infördes en ny, förbättrad bestäm- melse, samtidigt med att brännvinskatten utsträcktes

till Slesvig, och den forna skattefriheten på Bornholm och Læsø upphäfdes. Förmalningsskatten afskaffades, och den nya skatten blef 1,50 kr. (1864 höjd till 2 kr.) för hvar tunna af maskkarets kubikinnehåll, beräknad för hvarje bränning enligt en förut föreskrifven driftplan. Denna bestämmelse varade till 1887, då en tillverkningsskatt infördes, nämligen 18 öre per pot sprit eller 8 öre per pot vanligt 8-gradigt brännvin, hvilket motsvarar 18,50 kr. per hektoliter, knappast $\frac{1}{10}$ af skatten i Sverige (100 kr.) och knappt $\frac{1}{10}$ af skatten i Norge (203 kr.). Naturligtvis har man lagt en motsvarande, något höjd tull på importeradt utländskt brännvin. Skatten belöpte sig 1903 till omkr. 3 mill. kr. för 34,5 mill. liter; 1880 nådde tillverkningen sin hittills högsta siffra, 40,6 mill. l. Bränneriernas antal har ständigt minskats: 1867 funnos ännu 396, men 1885 blott 143 och 1893 81, 1903 slutligen endast 43, nämligen 9 i Köpenhamn, 30 i städerna och 4 på landet. Se L. V. Scheel, "Brändevinsbrändingen i Danmark" (1877).

Genom näringslagen 1857 lades en skatt på brännvinshandeln, dels en gros, dels som detaljhandel utan utskänkning, dels på gästgiverier och serveringar med utskänkingsrätt. Den är fastställd inom vissa gränser (från 10 till 100 kr. för detaljhandel, från 20 till 400 kr. för handel en gros och utskänkning), och bestämmes för hvarje köpstad af kommunalstyrelsen och på landsbygden af amtsrådet; hälften tillfaller staten, hälften kommunen. Under de första 25 åren sattes skatten genomgående lågt, men 1882 höjdes den till maximum i Köpenhamn och några andra städer, närmast i afsikt att inskränka utskänkings- och försäljningsställenas antal och därigenom hämma dryckenskaper. E. Ebg.

I Finland förblef efter skilsmässan från Sverige brännvinslagstiftningen under mera än ett halft århundrade i hufvudsak fotad på stadgan af 15 juni 1800, om än genom särskilda administrativa förordningar af 18 mars och 6 maj 1829, 16 juli 1841, 15 jan. 1849, 30 aug. 1855 och 30 maj 1859 smärre inskränkningar i den fria brännvinsbränningsrätten infördes. I anledning af de stora missförhållanden, hvartill den sålunda tillåtna hushållsbränningen varit orsaken, var densammes afskaffande en af de första lagstiftningsåtgärder, som vidtoges vid återupplifvandet af det konstitutionella statsskicket. Genom förordningen af 2 mars 1865 angående tillverkning, försäljning, upplag och försäljning af brännvin inskränktes brännvinsbränningsrätten till endast större brännerier, hvilka egde att efter försiggången auktion med staten uppgöra kontrakt om storleken af sin produktion. Landskommunernaingo rätt att vägra sitt tillstånd såväl till inrättande af brännerier som till försäljning af brännvin inom deras områden. Utskänkning fick därstädes ega rum endast å gästgiverier och uteslutande för resande. I stad kunde tillstånd till anläggande af brännerier icke någon förvägras; rätten till försäljning af brännvin berodde på länsstyrelsens pröfning, men till utskänkning hade alla världshusidkare rättighet. I dessa bestämmelser vidtoges under tvenne decennier endast smärre förändringar, näml. genom förordningarna af 18 nov. 1867, 9 juni 1873 och 18 nov. 1878. Genom tvenne förordningar af 16 juli 1886, den ena ang. tillverkning och den andra ang. försäljning af brännvin, afskaffades emellertid den tidi-

gare fastställda maximibegränsningen af brännvins-tillverkningen och det därpå beroende auktionssystemet, så att tillverkningsbeloppet lämnades obegränsadt. All minuthandel med och utskänkning af brännvin på landsbygden blef förbjuden, och i stad gjordes det beroende af stadsfullmäktiges beslut, huruvida sådan handel och utskänkning där finge ega rum eller ej, och skulle därstädes i förra fallet för densammes ordnande en allmän plan för 2 år i sänder uppgöras. Utminuterungen och utskänkningen kunde i stad överlämnas åt sådana bolag, som i enlighet med Göteborgssystemet organiserats för rörelsens bedrivande i sedlighetsens intresse, och vinsten af dessa bolags rörelse skulle, efter afdrag af 6 proc. ränta å bolagets kapital, användas till sådana allmännyttiga ändamål, hvilka kommunen själf ej behöfde genom beskattning af sina medlemmar tillgodose. Det minsta belopp, som vid minuthandel finge förtryttas och hvilket belopp enligt 1865 års förordning utgjorde $\frac{1}{2}$ kanna, men genom 1873 års förordning nedsatts till $\frac{1}{4}$ kanna, fastställdes nu till 1 kanna. — Den genom dessa författningar införda ordningen för tillverkning och försäljning af brännvin bibehölls i hufvudsak uti förordningarna af 9 juni 1892. Utminuterings- och utskänkingsbolagens organisation och kontrollen öfver deras verksamhet blef dock närmare reglerad, och dispositionen af deras vinstmedel förändrades sålunda, att $\frac{2}{5}$ skulle överlämnas till kommunikationsfonden för att användas i enlighet med dess syftemål, men återstoden tillfalla den stad, där bolaget haft sin verksamhet, för att af stadsfullmäktige disponeras till enahanda ändamål som förut. I kommunikationsfonden ingick äfven största delen af den skatt, som erlades för tillverkningen af brännvin och som utgått enligt 1886 års förordning med 1 mark 60 penni per kanna, men nu fastställdes till 65 penni per liter och sedermera genom förordningarna af år 1894, 1897 och 1900 förhöjdes till resp. 70, 75 och 85 penni för hvarje liter. Från denna skatt var likväl allt denaturerat brännvin fritt, och 20 febr. 1893 utkom en särskild förordning ang. denaturering af brännvin. Det till försäljning tillåtna minsta beloppet fastställdes tillika i 1892 års förordning till 2 liter.

Till följd af de inskränkningar, som lagstiftningen infört i brännvinshandteringen, har konsumtionen af brännvin under senaste år betydligt aftagit. Medan tillverkningen sålunda ännu i midten af 1880-talet uppgick vid 69 brännerier till omkr. 11 mill. liter årligen, utgjorde den 1901 vid 26 brännerier 6,833,543 och 1902 6,518,554 liter. Såsom råmaterial användes nämnda år hufvudsakligen råg och majs, af den förstnämnda varan resp. 3,402,249 och 3,860,557 kg. af den sistnämnda resp. 5,526,686 och 3,862,364 kg. I anledning af den minskade konsumtionen hafva jämväl utminuterings- och utskänkingsbolagens vinstmedel betydligt aftagit, så att de 1899 uppgingo till 3,248,168 mark 8 penni, men 1901 och 1902 till blott resp. 2,637,224 mark 78 penni och 2,231,716 mark 43 penni.

Ehuru sålunda en betydlig minskning i användning af rusdrycker kan konstateras, har likväl vid de senaste landtdagarna och annars offentligen yrkats på långtgående restriktioner beträffande handeln med såväl brännvin som andra alkoholhaltiga

drycker. I anledning här af nedsatte regeringen i maj 1904 för utarbetande af lagförslag i ämnet en kommitté, som i okt. s. å. afgifvit ett betänkande, byggt på principen af kommunal förbuds rätt och öfverlämnandet utaf all utskänkning och utminuterung af rusedrycker åt öfvannämnda bolag. F. O. L.

Brännvinsnederlag. Se Brännvinslagstiftning, sp. 439—440.

Brännvinsprovare l. Spritprovare. Se Alkoholometer och Areometer.

Brännvinsskatt, förr., de afgifter, med hvilka tillverkning och försäljning af brännvin äro belagda. Se Accis och Brännvinslagstiftning. Kbg.

Brännvinstillverkning. Se Brännvinslagstiftning.

Brännvinstillverkningsavgift. Se Brännvinslagstiftning.

Brännnya, fys. Se Kaustika.

Brännålder, fornk. Se Bränneålder.

Brännåsla, bot. Se Urtica.

Brännö, textillfabrik i Torups socken, Hallands län, tillhörig det 1899 bildade Brännö väfveraktiebolag, hvars aktiekapital uppgår till 300,000 kr. År 1904 arbetade fabriken med 248 väfstolar samt producerades 148,773 kg. bomulls väfnader. Arbetsstyrkan räknade 140 personer. K. K. A.

Bränsle, skogsh. De olika trädslagens bränslevärde brukar vanligtvis uttryckas sålunda: 1. utmärkt: bok, vitbok, lönn; 2. godt: björk, alm, ask, stamved af ek, kärnfull stam- och grenved af tall, al; 3. medelmåttigt: barrved i allmänhet, ung ekved; 4. dåligt: ung tall- och granved, toppar af dessa trädslag, lind, asp, poppel och pil. Jfr Brännmaterial. F. L.

Bränslegas. Se Brännmaterial.

Bräsch l. Bresch (fr. *brèche*), med våld eller genom tidens åverkan eller vanvård åstadkommen öppning i en vall eller mur, men särskildt de ingångar, som den belägrande medelst eld från *bräschbatterier* eller genom minor öppnar för stormkolonnerna i fästningens vallar och murar; lucka; skada; afbräck. L. W:son M.

Bräschbatteri. Se Fästningskrig.

Bräschknif (fr. *couteau de brèche*), ett med kort skaft försedd vapen, som nyttjades under belägringar vid striderna i löpgravar och bräscher, där den var lämpligare än piken. Spetsen, från hvilken utgick en hake, var genom sin form särskildt afsedd att undanröjda stormhinder. (E. N.)

Bräsmå, bot., en i Götaland bruklig benämning på *Cardamine pratensis* (ängskrassen), hvilken blommar vid braxens lektid och därför äfven kallas braxenblomster.

Bräss l. Thymus, anat., en i öfre delen af brösthålans främre parti befintlig körtel, som dock förekommer endast hos foster och under den första tiden efter individernas födelse. Denna körtel saknar utförgång och består af lymfoida celler och fin bindesubstans. Hos människan uppnår bräset sin största utveckling med andra lefnadsåret och förminskas därefter småningom, så att det försvunnit, när individen nått sin fulla utveckling. Se Thymus. — Bräss af vissa djur (t. ex. kalf) anses såsom en läckerhet. G. v. D.*

Brästrup, Kristian Jakob Kosmus, dansk ämbetsman, f. 1789, d. 1870, deltog 1813

som auditör i fälttåget i Holstein, blef 1821 assessor i Köpenhamns politiret, 1823 därjämte vice polismästare och 1833 polismästare. Med stor duglighet och humanitet styrde han hufvudstadens polis ända till dess ombildning 1863. Han afgick då såsom geheimekonferensråd, skickades som danskt sändebud till Aten, där den danske prinsen Vilhelm nyss blifvit konung (Georg I), och blef 1864 överpresident (öfverståthållare) i Köpenhamn, hvilken plats han innehade till sin död. I nov. 1864 sändes han som utomordentlig kommissarie till Nörrejylland och slöt i april följande år i Berlin en öfverenskommelse, hvarigenom några punkter i fredsfördraget närmare bestämdes. April—nov. 1865 var han justitieminister. Hans *Efterladte papper frå 1813—14* utgafvos 1894. E. Ebg.

Brätte (vanligen Brette), stad. Se Brette. **Brättné**, träsliperi med 3 sliper i Arvika socken, Värmlands län. År 1903 producerades 6,205 ton mekanisk våt massa. K. K. A.

Bröchner, Hans, dansk universitetslärare och filosof, f. 30 maj 1820 i Fredericia, blef student i Köpenhamn 1836 och studerade sedan teologi, men fick, till följd af sina från ortodoxien afvikande religiösa åsikter, ej tillåtelse att undergå prästexamen. Han slog sig därför i stället på filosofi och österländska språk samt tog 1845 magisterkonferensen och magistergraden. 1849 blef han privatdocent, 1857 e. o. docent i filosofi och 1870 professor i samma ämne vid Köpenhamns universitet. 1846—53 gjorde han åtskilliga resor i Frankrike, Tyskland och Italien. 1854 var han ledamot af folketinget. Död 16 dec. 1875. — B:s första skrifter voro *Nogle bemærkninger om daaben* (1843), i anledning af Martensens "Den christelige daab", *Om det jødiske folks tilstand i den persiske periode* (1845) och den på grundliga studier byggda monografien *Benedict Spinoza* (1857). I den bekanta striden i Danmark på 1860-talet om tro och vetande deltog B. med *Problemet om tro og viden* (1868), hvori han skarpt kritiserade såväl Nielsens och Kierkegaards som ock Martensens ståndpunkt. Sin egen motsatta åsikt framställde han i en afhandling *Om det religiøse i dets eenhed med det humane* (1869). Hans filosofiska ståndpunkt kan i allmänhet betecknas såsom hegelianismens. Men B. söker frigöra sig från den dualism mellan tanke och verklighet, som han ännu tror sig finna hos Hegel. Han utgår därför från en idealt real princip, som i sin konkreta enhet innefattar båda motsatserna. Han fattar i förhållande därtill ej det reala såsom ett försvinnande moment, utan såsom den bestående betingelsen för det idealas verklighet. I samband därmed söker B. också befria sig från ensidigheten i Hegels abstrakta metod; i stället söker han förena den dialektiska metoden med en af densamma korrigerad erfarenhetsmetod. Han tänker sig därför ett samarbete mellan alla vetenskaper såsom relativt själfständiga, men under filosofiens principat.

Äfven dualismen mellan tro och vetande bekämpar han. Religiositeten består i att människoanden från det yttre och mångfaldiga drager sig tillbaka i sitt inre och känner sig ett med det absoluta. Denna tanke anser B. finnas på botten afven af de positiva religionerna, men skydd af deras dogmatiks dualistiska former. Mest egnade sig B. åt filosofiens historia och nedlade frukterna af sina studier på detta område i *Bidrag til opfattelsen af filosofiens historiske udvikling* (1869) och i handboken *Philosophiens historie i grundrids* (1873—74). Han öfversatte till danska Strauss' "Glaubenslehre" (1842). En intressant brevväxling mellan B. och hans vän Kristian Molbech utgafs af H. Höffding 1902. S-e.

Bröd, ett af mjöl framställt födoämne, utgörande alla kulturfolks viktigaste näringsmedel. Potatis, spannmål, arter m. fl. stärkelsehaltiga material — stärkelsen själf inberäknad — äro så godt som onjuterbara för människans matsmältningsorgan, så länge de äro råa. Genom kokning, bakning eller liknande procedur öfverföras de dock till näringsmedel af stort värde. De förändringar, som stärkelsen härvid undergår, äro ganska komplicerade; det yttre, synliga tecknet till förändringarna är ett slags klisterbildning, som under mikroskopet visar sig därigenom, att stärkelsekornen (se *S t ä r k e l s e*) förlorat sin form och gränserna mellan de olika kornen mer eller mindre försvunnit. Till och med genom enbart torr upphettning (rostning) kan stärkelse förändras till en lättsmältare (assimilerbar) produkt: dextrin. Vid brödbakning eger såväl förklistring som dextrinbildning af stärkelse rum. Emellertid äro dessa processer ingalunda de enda, som utöfva inflytande på brödets smak, lättsmälthet m. m. Af mjöl, vatten och salt kan man visserligen erhålla ett slags bröd — och sådant bröd lär t. o. m. hafva varit det i vårt land enda kända intill medeltidens slut. Vid vissa tillfällen använda judarna ännu i dag dylikt "osyradt" bröd (*matzes*), som då plägar utbakas helt tunt. (Af samma beskaffenhet är det norska "fladbröd", oftast framställt af halfsiktadt hafremjöl eller råg- och kornmjöl, som helt enkelt utröres med vatten till en tunn deg och torkas på en järnpanna.) Skulle man söka åstadkomma tjocka "limpor" af sådant material, blefve resultatet en produkt, som sannolikt skulle trotsa de förenade ansträngningarna af både tugg- och matsmältningsorganen. För att bröd skall uppfylla de fordringar vi måste ställa på detsamma, bör det vara *poröst*. Denna egenskap bibringas brödet på flerehanda sätt, vanligast genom *jäsning* af degen. Jäsning (se d. o.) är en process förorsakad af "enzymer", uppkomna genom lifverksamheten hos vissa mikroorganismer, förnämligast jästsvampar. Sådana svampar utgöra det verksamma i *jäst*, hvilken direkt tillsättes deg för att framkalla jäsning, och sådana utgöra äfven det verksamma uti *surdeg* (se d. o.), hvilken begagnades till framkallande af jäsning redan så långt tillbaka i tiden, att jäst kan anses hafva varit okänd. Vi veta, att redan i de gammalttestamentliga skrifterna omnämnas syradt och osyradt bröd.

Vid jäsningen alstras kolsyra och alkohol, af hvilka den förstnämnda är gasformig. De större gasblåsorna spränga vanligen sitt omhölje (af deg) och gå bort; men de små förmå icke detta, utan stanna inuti degen, som därigenom uppluckras. Vid gräddningen vidgas än ytterligare genom värme

dessa små gasblåsor. Stärkelsen undergår som nämnt en förklistrings- och dextrin-omvandling, hvarförutom vatten (och största delen af den vid jäsningen bildade ringa alkoholmängden) bortgår. Härvid erhåller den i rätt tillstånd sega degen den fasthet, som utmärker bröd, hvarigenom blåsorna så att säga *fixeras*, så att de ej sjunka tillsammans. Om bröd, som delvis är i saknad af porositeten, plägar man säga, att det eger "stälrand", och sådan anses med skäl vara ett tecken till misslyckad produkt.

Uppluckringen af bröd kan emellertid ega rum ej blott med hjälp af jäsningsprocesser, utan äfven genom andra medel. Sålunda finnas i marknaden allahanda "bakpulver" och "jästpulver", som på rent kemisk väg framkalla gasutveckling (i regeln kolsyra) i degmassan. Ett af ålder känt uppluckringsmedel är äfven s. k. hjorthornssalt (kolsyrd ammoniak eller ammoniumkarbonat), som i ugnsvärmen förflyktigas under bildning af blåsor. Vidare kan vispad äggghvita genom sin halt af luft tjäna till uppluckringsmedel. T. o. m. direkt inarbetning af luft uti degen användes för vissa bagerialster. Äfven *fett* utgör ofta ett uppluckringsmedel (till s. k. finare bakverk). Dess inflytande är härvid rent mekaniskt, såsom t. ex. vid "småbakelser" och vid "mör-deg", där man inarbetar smör i degmassan. Skorpan på bröd uppkommer därigenom att vid gräddningen ytan uppvärmas starkare än inkråmet och brynes, hvarvid af dextrinet m. m. bildas andra, bittra och aromatiska ämnen. Skorpan gör brödet mer välsmakande och skyddar det mot alltför hastig uttorkning. — I bröd ingå ej blott kolhydraten stärkelse och socker, utan äfven andra beståndsdelar, som dels förskripta sig från mjölet, dels och från direkta tillsatser. Äggghviteartade ämnen förefinnas till en icke ringa myckenhet i spannmålen, och om än en del där af borttages med kiet, så återstår likväl en icke oviktig procent (se nedan). För öfrigt tillsätts icke sällan äggghviteförande ämnen: ägg, mjölk m. m. vid degberedningen. Andra tillsatser äro salt, fett, socker, mandel, kryddor m. m. Från spannmålen har brödet kvar en liten del forstorsyrade salter, som äro af vikt för underhållandet af människans benbyggnad; de förefinnas rikligare i bröd af sammalet än af siktadt mjöl.

Degberedningen sker i hemmen och i smärre bagerier (s. k. hambagerier) för hand, i större bagerier med maskiner (se vidare *Bakning* och *Deg*). Vid denna beredning måste man såväl beträffande materialiernas blandning och temperatur som ock arbetsrummets temperatur iakttaga vissa erfarenhetsregler, om bästa vara skall ernås. Användes jäst eller surdeg, måste stor omsorg egnas åt jäsningen, så att denna hvarken får bli för häftig eller för trög. I bagerier anordnas därför helst särskild jästrum, hvilket äfven är af betydelse på den grund, att den för jäsningsprocessen erforderliga temperaturen och luftfuktigheten göra det både obehagligt och ohygieniskt att vistas och förrätta arbete i rum, lämpadt för degjäsning.

Alltefter beskaffenheten af de materialier, som användas till brödet, blir detta mycket olikartadt. Bortser man till en början från sådant bakverk, som plägar inrangeras under den s. k. "finbagerirörelsen", kan man indela brödsorterna i 1) *mjuka* och 2) *hårda*. Hufvudolikheten betingas dem emellan af *vattenhalten*, som hos de förra varierar mellan

omkr. 30 och 45 proc. och hos de senare vanligen håller sig vid omkr. 10 proc. Hvardera gruppen kan i sin ordning indelas efter mjölets ursprung i *hvetebroöd, rågbröd, (korn- och hafrebröd)*, eller efter mjölets olika förmalning i bröd af *sammalet mjöl* och af *siktadt mjöl* (jfr Kli och Mjöl). Af sammalet hvetemjöl bakas s. k. *grahamsbröd* och *grahamskorpor*. Af sammalet rågmjöl erhålles å ena sidan s. k. groft, mjukt bröd, dels i form af "hälkakor", dels i form af "pumpnickel" (ankarstock), limpor o. s. v., och å andra sidan flera sorters för Sverige utmärkande hårdt "knäckebröd" och "spisbröd". På grund af klihalten utöfvar bröd af sammalet mjöl på tarmkanalens slemhinnor en viss retning, som föranleder snabbare uttömmande af tarmen. Sådant bröd användes därför ej sällan i dietiskt syfte. Samma omständighet kan emellertid inverka i så måtto ofördelaktigt, som härigenom en afsevärd portion närande beståndsdelar kunna komma att afföras utan nytta för organismen. Bröd af siktadt mjöl erbjuder därför för vissa individer bättre digestionsvillkor än det af osiktadt. "Skrädda" kakor bakas af siktadt rågmjöl.

Om alltså näringsvärdet hos bröd än icke får bedömas helt efter den kemiska analysen, så är dock denna i flera afseenden upplysande med hänsyn till halt af närande substans, af vatten, skaldelar m. m. I nedanstående tabell äro medelanalyser å bröd från några viktigare brödsorter sammanställda.

Procent (approx.)						
I tortrutsånsen						
Torr-	subsans		Felt			
Ågg-	hvit	Åska	Skal-			
hvit	delar					
Stockholm	Spis- och knäckebröd	90	0,5	15	2,5	5 à 13
	Franska bröd (2-förns)	62	—	13,5	—	—
	» » (1-förns)	62,5	0,55	14	—	—
	» » (2-7-förns)	62,5	0,5	13,5	—	—
	» » (8-förns)	65	0,5	13	—	—
	» » (9-förns)	64	0,5	14	—	—
	» » (10-förns)	60	—	12	—	—
	» » (11-förns)	—	—	—	—	—
	» » (12-förns)	—	—	—	—	—
	» » (13-förns)	—	—	—	—	—
	» » (14-förns)	—	—	—	—	—
	» » (15-förns)	—	—	—	—	—
	» » (16-förns)	—	—	—	—	—
	» » (17-förns)	—	—	—	—	—
	» » (18-förns)	—	—	—	—	—
	» » (19-förns)	—	—	—	—	—
	» » (20-förns)	—	—	—	—	—
	» » (21-förns)	—	—	—	—	—
	» » (22-förns)	—	—	—	—	—
	» » (23-förns)	—	—	—	—	—
	» » (24-förns)	—	—	—	—	—
	» » (25-förns)	—	—	—	—	—
	» » (26-förns)	—	—	—	—	—
	» » (27-förns)	—	—	—	—	—
	» » (28-förns)	—	—	—	—	—
	» » (29-förns)	—	—	—	—	—
	» » (30-förns)	—	—	—	—	—
	» » (31-förns)	—	—	—	—	—
	» » (32-förns)	—	—	—	—	—
	» » (33-förns)	—	—	—	—	—
	» » (34-förns)	—	—	—	—	—
	» » (35-förns)	—	—	—	—	—
	» » (36-förns)	—	—	—	—	—
	» » (37-förns)	—	—	—	—	—
	» » (38-förns)	—	—	—	—	—
	» » (39-förns)	—	—	—	—	—
	» » (40-förns)	—	—	—	—	—
	» » (41-förns)	—	—	—	—	—
	» » (42-förns)	—	—	—	—	—
	» » (43-förns)	—	—	—	—	—
	» » (44-förns)	—	—	—	—	—
	» » (45-förns)	—	—	—	—	—
	» » (46-förns)	—	—	—	—	—
	» » (47-förns)	—	—	—	—	—
	» » (48-förns)	—	—	—	—	—
	» » (49-förns)	—	—	—	—	—
	» » (50-förns)	—	—	—	—	—
	» » (51-förns)	—	—	—	—	—
	» » (52-förns)	—	—	—	—	—
	» » (53-förns)	—	—	—	—	—
	» » (54-förns)	—	—	—	—	—
	» » (55-förns)	—	—	—	—	—
	» » (56-förns)	—	—	—	—	—
	» » (57-förns)	—	—	—	—	—
	» » (58-förns)	—	—	—	—	—
	» » (59-förns)	—	—	—	—	—
	» » (60-förns)	—	—	—	—	—
	» » (61-förns)	—	—	—	—	—
	» » (62-förns)	—	—	—	—	—
	» » (63-förns)	—	—	—	—	—
	» » (64-förns)	—	—	—	—	—
	» » (65-förns)	—	—	—	—	—
	» » (66-förns)	—	—	—	—	—
	» » (67-förns)	—	—	—	—	—
	» » (68-förns)	—	—	—	—	—
	» » (69-förns)	—	—	—	—	—
	» » (70-förns)	—	—	—	—	—
	» » (71-förns)	—	—	—	—	—
	» » (72-förns)	—	—	—	—	—
	» » (73-förns)	—	—	—	—	—
	» » (74-förns)	—	—	—	—	—
	» » (75-förns)	—	—	—	—	—
	» » (76-förns)	—	—	—	—	—
	» » (77-förns)	—	—	—	—	—
	» » (78-förns)	—	—	—	—	—
	» » (79-förns)	—	—	—	—	—
	» » (80-förns)	—	—	—	—	—
	» » (81-förns)	—	—	—	—	—
	» » (82-förns)	—	—	—	—	—
	» » (83-förns)	—	—	—	—	—
	» » (84-förns)	—	—	—	—	—
	» » (85-förns)	—	—	—	—	—
	» » (86-förns)	—	—	—	—	—
	» » (87-förns)	—	—	—	—	—
	» » (88-förns)	—	—	—	—	—
	» » (89-förns)	—	—	—	—	—
	» » (90-förns)	—	—	—	—	—
	» » (91-förns)	—	—	—	—	—
	» » (92-förns)	—	—	—	—	—
	» » (93-förns)	—	—	—	—	—
	» » (94-förns)	—	—	—	—	—
	» » (95-förns)	—	—	—	—	—
	» » (96-förns)	—	—	—	—	—
	» » (97-förns)	—	—	—	—	—
	» » (98-förns)	—	—	—	—	—
	» » (99-förns)	—	—	—	—	—
	» » (100-förns)	—	—	—	—	—
	» » (101-förns)	—	—	—	—	—
	» » (102-förns)	—	—	—	—	—
	» » (103-förns)	—	—	—	—	—
	» » (104-förns)	—	—	—	—	—
	» » (105-förns)	—	—	—	—	—
	» » (106-förns)	—	—	—	—	—
	» » (107-förns)	—	—	—	—	—
	» » (108-förns)	—	—	—	—	—
	» » (109-förns)	—	—	—	—	—
	» » (110-förns)	—	—	—	—	—
	» » (111-förns)	—	—	—	—	—
	» » (112-förns)	—	—	—	—	—
	» » (113-förns)	—	—	—	—	—
	» » (114-förns)	—	—	—	—	—
	» » (115-förns)	—	—	—	—	—
	» » (116-förns)	—	—	—	—	—
	» » (117-förns)	—	—	—	—	—
	» » (118-förns)	—	—	—	—	—
	» » (119-förns)	—	—	—	—	—
	» » (120-förns)	—	—	—	—	—
	» » (121-förns)	—	—	—	—	—
	» » (122-förns)	—	—	—	—	—
	» » (123-förns)	—	—	—	—	—
	» » (124-förns)	—	—	—	—	—
	» » (125-förns)	—	—	—	—	—
	» » (126-förns)	—	—	—	—	—
	» » (127-förns)	—	—	—	—	—
	» » (128-förns)	—	—	—	—	—
	» » (129-förns)	—	—	—	—	—
	» » (130-förns)	—	—	—	—	—
	» » (131-förns)	—	—	—	—	—
	» » (132-förns)	—	—	—	—	—
	» » (133-förns)	—	—	—	—	—
	» » (134-förns)	—	—	—	—	—
	» » (135-förns)	—	—	—	—	—
	» » (136-förns)	—	—	—	—	—
	» » (137-förns)	—	—	—	—	—
	» » (138-förns)	—	—	—	—	—
	» » (139-förns)	—	—	—	—	—
	» » (140-förns)	—	—	—	—	—
	» » (141-förns)	—	—	—	—	—
	» » (142-förns)	—	—	—	—	—
	» » (143-förns)	—	—	—	—	—
	» » (144-förns)	—	—	—	—	—
	» » (145-förns)	—	—	—	—	—
	» » (146-förns)	—	—	—	—	—
	» » (147-förns)	—	—	—	—	—
	» » (148-förns)	—	—	—	—	—
	» » (149-förns)	—	—	—	—	—
	» » (150-förns)	—	—	—	—	—
	» » (151-förns)	—	—	—	—	—
	» » (152-förns)	—	—	—	—	—
	» » (153-förns)	—	—	—	—	—
	» » (154-förns)	—	—	—	—	—
	» » (155-förns)	—	—	—	—	—
	» » (156-förns)	—	—	—	—	—
	» » (157-förns)	—	—	—	—	—
	» » (158-förns)	—	—	—	—	—
	» » (159-förns)	—	—	—	—	—
	» » (160-förns)	—	—	—	—	—
	» » (161-förns)	—	—	—	—	—
	» » (162-förns)	—	—	—	—	—
	» » (163-förns)	—	—	—	—	—
	» » (164-förns)	—	—	—	—	—
	» » (165-förns)	—	—	—	—	—
	» » (166-förns)	—	—	—	—	—
	» » (167-förns)	—	—	—	—	—
	» » (168-förns)	—	—	—	—	—
	» » (169-förns)	—	—	—	—	—
	» » (170-förns)	—	—	—	—	—
	» » (171-förns)	—	—	—	—	—
	» » (172-förns)	—	—	—	—	—
	» » (173-förns)	—	—	—	—	—
	» » (174-förns)	—	—	—	—	—
	» » (175-förns)	—	—	—	—	—
	» » (176-förns)	—	—	—	—	—
	» » (177-förns)	—	—	—	—	—
	» » (178-förns)	—	—	—	—	—
	» » (179-förns)	—	—	—	—	—
	» » (180-förns)	—	—	—	—	—
	» » (181-förns)	—	—	—	—	—
	» » (182-förns)	—	—	—	—	—
	» » (183-förns)	—	—	—	—	—
	» » (184-förns)	—	—	—	—	—
	» » (185-förns)	—	—	—	—	—
	» » (186-förns)	—	—	—	—	—
	» » (187-förns)	—	—	—	—	—
	» » (188-förns)	—	—	—	—	—
	» » (189-förns)	—	—	—	—	—
	» » (190-förns)	—	—	—	—	—
	» » (191-förns)	—	—	—	—	—
	» » (192-förns)	—	—	—	—	—
	» » (193-förns)	—	—	—	—	—
	» » (194-förns)	—	—	—	—	—
	» » (195-förns)	—	—	—	—	—
	» » (196-förns)	—	—	—	—	—
	» » (197-förns)	—	—	—	—	—
	» » (198-förns)	—	—	—	—	—
	» » (199-förns)	—	—	—	—	—
	» » (200-förns)	—	—	—	—	—
	» » (201-förns)	—	—	—	—	—
	» » (202-förns)	—	—	—	—	—
	» » (203-förns)	—	—	—	—	—
	» » (204-förns)	—	—	—	—	—
	» » (205-förns)	—	—	—	—	—
	» » (206-förns)	—	—	—	—	—
	» » (207-förns)	—	—	—	—	—
	» » (208-förns)	—	—	—	—	—
	» » (209-förns)	—	—	—	—	—
	» » (210-förns)	—	—	—	—	—
	» » (211-förns)	—	—	—	—	—
	» » (212-förns)	—	—	—	—	—
	» » (213-förns)	—	—	—	—	—
	» » (214-förns)	—	—	—	—	—
	» » (215-förns)	—	—	—	—	—
	» » (216-förns)	—	—	—	—	—
	» » (217-förns)	—	—	—	—	—
	» » (218-förns)	—	—	—	—	—
	» » (219-förns)	—	—	—	—	—
	» » (220-förns)	—	—	—	—	—
	» » (221-förns)	—	—	—	—	—
	» » (222-förns)	—	—	—	—	—
	» » (223-förns)	—	—	—	—	—
	» » (224-förns)	—	—	—	—	—
	» » (225-förns)	—	—	—	—	—
	» » (226-förns)	—	—	—	—	—
	» » (227-förns)	—	—	—	—	—
	» » (228-förns)	—	—	—	—	—
	» » (229-förns)	—	—	—	—	—
	» » (230-förns)	—	—	—	—	—
	» » (231-förns)	—	—	—	—	—
	» » (232-förns)	—	—	—	—	—
	» » (233-förns)	—	—	—	—	—
	» » (234-förns)	—	—	—	—	—
	» » (235-förns)	—	—	—	—	—
	» » (236-förns)	—	—	—	—	—
	» » (237-förns)	—	—	—	—	—
	» » (238-förns)	—	—	—	—	—
	» » (239-förns)	—	—	—	—	—
	» » (240-förns)	—	—			

munkarnas sida. Efter vidlyftiga förhandlingar erkändes de dock af reformationskonsilierna i Konstans (1414—18) och Basel (1431—49) som "ett rättmätigt och gudfruktigt samfund. Af påven Martin V m. fl. erhöles de sedermera hvarjehanda privilegier. Det är ock oriktigt att framställa dem som reformationens förelöpare; verkligheten var för dem som för den medeltida kyrkan enda vägen till Gud. Genom gärning ochandel invercade de dock renade och lifgivande på hela kyrkan; och framför allt visade de för första gången, att människan äfven utanför kloster och prästdräkter under verksamhet i världen kunde rätt tjäna Gud och nästan. I denna mening blefvo de banbrytande för reformationen. Tillika hade de alltsedan stiftaren Grootes nära förbindelse med Petrarca blifvit en tillflyktsort för den moderna kulturen; den tyska humanismen leddes så in på religiösa banor, ett moment af oberäknelig historisk och kyrklig betydelse. Och det intensiva arbetet med afskrifvande af böcker och handlingar, som i brödrahusen bedrefs, låter oss ännu i dag direkt känna välsignelsen af deras verksamhet. — Reformationstidens stormar bortspolade största delen af dessa sammanslutningar; deras organisation var ej nog stark att motstå det dubbla trycket. Några uppslukades af reformationen, många af jesuiterna; andra förvandlades till filantropier. Ännu i början af 17:e årh. fanns ett annat brödrahus kvar; i Köln sekulariserades det sista 1802 genom fransmännen. Se G. R. Acquoy, "het Klooster te Windesheim en zija inloed" (1875—80), och J. H. Gerretsen, "Florentius Radewijns" (1891). Hj. H.—t.

Bröder, Kristian Gottlob, tysk läroboksförfattare, f. 1744, d. 1819 såsom superintendent i Hildesheim, var författare till läroböckerna *Practische grammatik der lateinischen sprache* (1787; 18:e uppl. 1828) och *Kleine lateinische grammatik* (1795; 32:a uppl. 1870), hvilka under mer än ett halft århundrade lågo till grund för undervisningen i latin vid de tyska elementarläroverken och länge äfven i andra länder hade stor användning.

Bröderna af Dobryn, en polsk andlig riddarorden. Se Tyska orden.

Bröderna från Monte Senario. Se Serviter.
Bröder och systrar af den frie anden, *Fratres et sorores liberi spiritus* l. *secta spiritus libertatis*, i kyrkohistorien det gemensamma namnet för en mängd olikartade, till ytterlighet gående kvietistiska och panteistiska strömningar under medeltidens senare hälft. Den traditionella uppfattningen, att här föreläge en enhetlig antikyrlig lekmanassammanslutning med ett verkligt lärosystem, måste anses öfvervunnen. Panteistisk och kvietistisk mystik började odlas framför allt i klosterskolan St Victor i Paris på 1200-talet och grep snart vida omkring sig inom klostren och de dem nära stående begreppsarna. Under inflytande af dessa stegrades i början af 14:e årh. denna mystik på många olika håll till ytterlighet, stundom till verklig kyrkofientlig sektbildning. Sambandet mellan de olika företeelserna torde blott ha varit tidens allmänna tendens till panteistisk kvietism och det allmänt kända behovet af en kyrkoförbättring; gränserna mellan den kyrkliga och den sekteriska mystiken voro också alltid flytande, och inkvisitionen drabbade stundom bägge utan åtskillnad. "De frie andarna" bekämpades kraftigt af Suso i Tyskland, Gerson i

Frankrike, Groote i Nederländerna m. fl.; den vanliga beskyllningen mot alla kättare för osedliga orgier riktades äfven mot dem, utan att man här kan särskilja verklighet och hopdiktning. "Adamiterna", som räknats till "den frie andens bröder", hade säkert intet med dessa att göra, utan voro en tabaritisk-kiliastisk sekt i Böhmen. Trots blodiga följelser bibehöllo sig de ytterligt gående panteistisk-mystiska idéerna genom hela medeltiden och invercade i ej ringa mån på reformationstidens stora döpar-rörelse. Se L. v. Mosheim, "De beghardis et beguinabus" (1790), och W. Preger, "Geschichte d. deutschen mystik im mittelalter" (1874—93). Hj. H.—t.

Brödruktfamiljen, bot. Se Moraceæ.

Brödruktrådet, bot. Se Artocarpus.

Brödförvandling, teol. Se Nattdarven och Transubstantiation.

Brödmönstring, krigsv., kallades i Sverige sedan århundraden tillbaka den mönstring, som af högre militärmyndighet hölls med hvarje till möten eller af annan orsak sammandragen trupp för att utröna, huruvida dess styrka öfverensstämde med den, som blifvit upptagen i rullor och förslag. Mönsterherren skulle därvid äfven göra sig förvissad om, att truppen fått allt, hvartill den varit berättigad, att födoämnen voro af god beskaffenhet o. s. v. Denna förättning afskaffades 1902. C. O. N.

Brödnötträd, bot. Se Brosimum.

Brödpris. Enär bröd sedan urminnes tid varit ett af de oundgängligaste lifsmedlen, har brödpriset nationalekonomiska betydelse blifvit större och större, allteftersom hembakning lämnat plats för yrkesmässig bakning till försäljning, direkt eller genom mellanhänder. Också hafva offentliga myndigheter i de flesta länder ofta försökt att reglera brödpriset, vanligen genom *brödtaxor*. Sådana infördes mångestades, i synnerhet när skräväsendet kommit till en viss grad af utveckling. Tämigen allmänt gjordes dock den erfarenheten, att taxorna icke medförde det åsyftade resultatet — ett relativt billigt eller "skäligt" pris å varan —, utan, i trots af mer eller mindre drakoniska straffbestämmelser, kringgöses och i det hela snarare höjde än sänkte brödpriset. Under 1800-talet blefvo ock brödtaxorna mestadels afskaffade, och bageriyrket blef en "fri näring", hvars produkters pris således kommo att bestämmas genom *rättsligt* fri konkurrens på såväl köparens som säljares sida.

Denna rättsligt fria konkurrens är dock ofta långt ifrån verkligt fri. Ett bageri eller brödförsäljningsföretag får ofta ett slags naturligt monopol för afsättning af sina produkter inom ett visst område — detta på grund af vanans makt hos köparna, dessas obenägenhet att hämta sitt dagliga behof af färskt bröd från något mera aflägst ställe, någon gång äfven genom kreditgifning o. d. Också kunna brödprisen till och med i en icke synnerligen stor stad variera inom mycket stora gränser. Särskildt blir brödpriset variationsförmåga ofta stor, när brödet säljes icke efter vikt, utan pr styck. Därför har också ofta här och där af myndigheter stadgats, att försäljning efter vikt alltid skall ega rum, åtminstone i fråga om några företrädesvis af de mindre bemedlade använda brödsorterna, samt att priset pr viktenhet skall finnas tydligt anslaget på försäljningsställena. Äfven om sådana i och för sig väl-

betänkta stadganden finnas och åtlydas, kan dock den valuta, som den köpande allmänheten erhållit för samma pris, blifva väsentligt olika, alltefter olika vattenhalt och i öfrigt kvantitativt och kvalitativt olika ingredienser i brödet; utan samtidigt anordnande af en ganska noggrann kontroll blifva alla stadganden tämligen fruktlösa.

Det har ofta blifvit sagdt (särskildt i debatter angående införseltull på brödspannmål), att brödspriset icke stode i något så bestämt förhållande till spannmålspriset, att det förra nödvändigt eller ens i regel skulle stiga och sjunka parallellt med det senare. Sant är ock, att för priset å många finare brödsorter spelar såväl mjölets som spannmålets pris en underordnad roll i jämförelse med andra pridfaktorer. Att mjölspriset däremot måste ingå såsom ett väsentligt element i det grofva brödets pris följer själfallet däraf, att kostnaden för det till degen använda mjölet i regel utgör en mycket betydande del i produktionskostnaden för sådant bröd. Ett påtagligt sammanhang mellan mjölpris och grofbrödspris har äfven konstaterats genom flera undersökningar, i synnerhet i Tyskland och Österrike. J. Lr.

Brödrafolkens väl (no. *Broderfolkens vel*). 1. Konung Oskar II:s valspråk. — 2. Ett svensk-norskt samfund, vars mål är att "inom hvartera af brödrafolken verka för närmare kännedom om det andra samt i öfrigt för ömsesidigt samförstånd mellan Norges och Sveriges folk". Det leder sitt ursprung från en af konservatorn vid Eidsvolds museum A. Lange i svenska och norska tidningar föreningsdagen 1902 utfärdad inbjudning till stiftande af ett norsk-svenskt sällskap, hvars enda uppgift skulle vara att "etablere ett godt förhållande mellan de forenede riger". För denna tankes förverkligande tillsattes två arbetskommittéer, för Norge vid möte i Kongsvinger 21 jan. 1903 och för Sverige, på initiativ af generalkonsuln A. Berencreutz, i Stockholm 26 febr. s. å. Vid konstituerande möte å Holmenkollen vid Kristiania 14 april 1903 antogs ett af kommitterade uppgjort förslag till stadgar för samfundet, som benämndes efter Oskar II:s valspråk samt i enlighet med stadgarna fördelade sig på afdelningar, hvilka hvar för sig valde styrelse. Till ordförande utsågos: för svenska afdelningen riksdagsmannen Ernst Beckman samt för norska afdelningen öfverstelöjtnant T. Knoff, den senare sedermera ersatt med prof. O. Jaeger. De båda afdelningarna, som hafva skild ekonomi och förvaltning, sammantråda med hvarandra till årsmöte och högtidsdag växelvis i båda länderna, hvarjämte styrelserna vid förefallande behöf sammantråda med hvarandra till plenimöten eller genom utskott. Det första årsmötet hölls i Stockholm i juni 1904 och var besökt af omkr. 150 norska medlemmar. För sitt mål verkar samfundet företrädesvis genom att a) anordna gemensamma möten och täfningar, växelvis i båda länderna, äfvensom turistresor och skolvandringar från ena landet till det andra samt i öfrigt främja den personliga beröringen mellan normän och svenskar; b) bereda ökad tillfälle för hvarterda landets ungdom att studera vid det andras bildningsanstalter; c) anordna föredrag om och söka utgifva folkskrifter angående hvarterda folkets historiska och kulturella utveckling m. m.; samt d) verka för spridandet af det ena folkets litteratur bland det andra. Utom några tryckta meddelanden har samfundet vid slutet

af 1904 utgivit sin första årsbok. Medlemsantalet var vid samma tid omkr. 3,500, däraf ungefär 1,800 norska och 1,700 svenska, spridda öfver hela halfön. E. L.-z.

Brödräfsamlingen, Evangeliska. Se Herrnhutare.

Brödrahus. Se Bröder, det gemensamma lifvets.

Brödstitlar, boktr., kallas med ett gemensamt namn alla stilsorter, som vid tryckning begagnas till den egentliga texten.

Brödstudium, ett studium, som är särskildt egnadt att skaffa "det dagliga brödet"; ett studium, som bedrives utan intresse för studiet själf, endast för utkomstens skull.

Brödsöndag, *Dominiica de panibus*, benämning på midfastsöndagen, emedan på den dagen fordom alltid predikades öfver Jesu underverk med de fem bröden.

Brödtaxa. Se Brödpris.

Brögger, Valdemar Kristofer, norsk mineralog, geolog, paleontolog, f. 10 nov. 1851 i Kristiania, blef student 1869, assistent vid "Norges geologiske undersøgelse" 1875, amanuens vid universitetets mineralsamling 1876 och universitetsstipendiat 1878. Han utnämndes till professor i mineralogi och geologi 1881 vid Stockholms högskola (en plats, som han tillträdde på hösten 1882) och 1890 vid Kristiania universitet. B. studerade till en början zoologi och utgaf 1872 en uppsats om Kristianiafjordens molluskfauna. Genom Kjerulfs föreläsningar vändes hans häg emellertid snart åt geologien, och tillsammans med nuv. chefen för Norges geologiske undersøgelse, H. Reusch, utgaf han 1874 *Jattegrøder ved Kristiania og Vorkommen des apatits in Norwegen*. Vid apatitgrufvorna vid Bamle hade B. upptäckt jätttestora kristaller af det sällsynta mineralet enstatit, och då han åtog sig att beskrifva detsamma (*Ueber grosse enstatitkrystalle*, 1876) tillsammans med kristallografen G. vom Rath, kom han därigenom in på den egentliga mineralogien. 1876 företog han tillsammans med Reusch en resa till Corsica och Elba och undersökte efter hemkomsten Trondhjemsområdet mellan Gulas och Orklas dalstråk, såväl i paleontologiskt som geologiskt hänseende (*Om Throndhjemsfjeldets midlere afdeling mellem Guldalen og Meldalen*, 1877). Ett par andra stratigrafisk-paleontologiska uppsatser från denna tid äro *Fossiler ved Øxna og Kletten* (1875) och *Om paradoxidesskiffrene ved Krekling* (1878). 1875 och 1877 företog B. undersökningar på Hardangerviddens samt bekräftade och utvidgade därvid Tellef Dahlls iakttagelse om förekomsten af fossilförande lager under kristalliniska bergarter. 1877 och 1878 uppehöll han sig en längre tid i Tyskland och Frankrike för att göra sig förtrogen med den mikroskopiska petrografiens nyaste undersökningsmetoder samt gjorde 1880 en studieresa till Östersjöprovinserna under ledning af den ryske geologen och paleontologen Fr. Schmidt.

Såsom universitetsprogram utkom 1882 B:s dittills mest omfattande och viktiga arbete, *Die silurischen etagen 2 und 3 im Kristianiagebiet und auf Eker*. I paleontologiskt hänseende kan detta sägas utgöra fortsättning af arbetet öfver paradoxidesskiffarna (etagen 1) vid Krekling, såsom enligt samma plan beskrifvande de däreft följande etagernas fossil, för hvilka stratigrafiska förekomst och

intressanta mutationer noggrant redogöres. Arbetet innehåller dessutom en särdeles grundlig redogörelse för lagerbyggnaden, de egendomliga förkastningarna och veckningarna, de märkvärdiga kontaktfenomenen mot de eruptiva bergarterna, därvid de klastiska bergarterna omvandlats till kristalliniska o. s. v.

B:s arbete såsom lärare vid Stockholms högskola var af stor betydelse både för hans egen utveckling och för de mineralogiska och geologiska studierna i Sverige. Tack vare okufig energi och kraftigt understöd af högskolans styrelse lyckades B. nyupprätta en mineralogisk och geologisk institution och förse densamma med en utmärkt uppsättning af instrument för kristallografiska och petrografiska undersökningar samt hopbringe en omfattande samling mineral, bergarter, mikroskopiska preparat o. s. v. Han räknade bland sina elever svenskar, norrmän, finnar och danskar, bland hvilka många sedan hafva förvärfvat sig namn inom den vetenskapliga världen. Under sin vistelse i Stockholm utgaf B. en stor mängd arbeten af mineralogiskt, geologiskt och paleontologiskt innehåll, bland hvilka främst är att märka *Die mineralien der syenitpegmatitgänge der südnorwegischen augit- und nephelinsyenite* (1890), som af Vetenskapsakademien belönades med wallmarkska priset och af Geological society i London med Murchison-medaljen. Det innehåller ej blott beskrifning på ifrågavarande pegmatitgångars intressanta mineralier, utan redogör dessutom för de eruptiva bergarter, som förekomma inom området mellan Mjösen och Langesundsjorden, för dessa bergarters märkliga bildningshistoria o. s. v.

När professuren i mineralogi och geologi vid Kristiania universitet genom Th. Kjerulds död 1890 blef ledig, återvände B. såsom dennes efterträdare till Norge. Han har därefter vintern 1891—92 företagit resor till södra Europa, 1893 besökt England och Skottland, 1894 Tyrolen, Schweiz och norra Italien, 1897 Finland och Ryssland, 1900 Nord-Amerika o. s. v. Af hans många arbeten må ytterligare nämnas *Die eruptivgesteine des Kristianagebietes* (hittills 3 delar, 1894, 1895 och 1898), som 1903 förskaffade honom Spendiarioffs pris af den internationella geologiska kongressen i Wien, samt *Norges geologi* (1902), i "Norge i det 19:e århundrede". 1900—01 utgaf han ett vidlyftigt arbete *Om de senglaciale och postglaciale nivåförändringar i Kristianiafeltet*. Han har vidare, särskildt i tidningspressen, offentliggjort en mängd populär-vetenskapliga artiklar hufvudsakligen af geologiskt innehåll samt för att utbreda kännedomen om utvecklings-teorien.

Slutligen må nämnas att det var B., som (1896) tog initiativet till stiftandet af Norges största vetenskapliga fond, "Nansenfondet", och att han, då han var rektor vid universitetet, tog åtskilliga initiativ till reformer inom detsamma. B. är medlem af en mängd lärda samfund, bl. a. Royal society i London (1903) samt Vet. soc. i Uppsala (1889), svenska vetenskapsakademien (1890), Vet. och vittsamhället i Göteborg (1900) och Fysiogr. sällskapet i Lund (1903).

Bröggerit Blomstr., *miner.*, ett reguljärt uranat från Moss (Norge) med sammansättningen $(UO)_2(U, Th, Pb)_2$.

Bröllop, *jaktv.* Se Bröllop.

Bröllop (sv. *brudlop*, *brullöp*, *brullop*, isl. *brúðhlaup*, *brullaup*) betyder egentligen "brudlopp" och förklaras vanligen såsom högtidlig färd, hvarunder brudparet med följe visade sig för folket; sedermera festlighet, som åtföljer en brudvigsel. — Från mycket gamla tider har det hos skilda folkslag varit bruk att fira trolofning och äktenskap i närvaro af släkt och vänner. Hos en del föga civiliserade stammar föregås bröllopsgillet af en låtsad våldsam enlevering af bruden, en kvarleiva från det urgamla bruk att skaffa sig hustru genom brudförf från någon främmande stam, hvilket förekom hos flera folk ännu i deras historiska tid och återfinnes hos flera nutida naturfolk. Den fordom vidt spridda seden med brudköp (se d. o.) betydde i Skandinavien friköpandet af bruden från faderns rättsliga makt.

Hos fornbabylonien ställdes vid bröllopet brudgum och brud mot hvarandra med "hand, fot och hals", hvarefter endera i prästs närvaro uttalade vigselformuläret, som lydde: "Gif mig din frukt; du skall vara min hustru (man), och jag vill vara din man (hustru)". Vidare måste äktenskapskontraktet underskrifvas af parterna och vittnen.

Bland hebréerna började bröllopet med att brudgummen, festklädd och åtföljd af sina vänner, begaf sig till svärföräldrarnas hus, hvarefrån han sedan förde bruden, djupt beslöjad och omgifven af väninnor, till hennes blifvande hem. Bröllopsfesten räckte i hela sju dagar (om bruden var en änka endast tre dagar), med glädjemåltider, sång, musik och dans, kvickhetslekar (gätor) o. s. v. Efter brudnatten tillvaratogs brudens föräldrar lakanen för att med spåren därå kunna vittna om hennes jungfrudom, ifall mannen sedan skulle förneka denna; i saknad af sådana bevis kunde hon anklagas och behandlas som äktenskapsbryterska (stenas till döds). Liknande bruk vidhållas än i dag flerstädes i österlandet.

Hos forn grekerna ingingos äktenskapen merendels om senintern, i månaden gamelion ("bröllopsmånad"). Före bröllopsdagen offrades åt äktenskapets skyddsgudar. Brud och brudgum badade på bröllopsdagen i vatten från någon bestämd källa eller flod i nejden. På aftonen hämtade brudgummen sin beslöjade brud från hennes hem, vanligen på en af oxar eller mulåsnor dragen vagn; bredvid henne satt brudföraren, en hennes anförvant. (Änklings fick ej själf afhämta sin brud.) Före och efter vagnen gingo festklädda och bekransade fränder och vänner, med facklor i händerna och företrädade af ungmör, som buro sinnebilder af kvinnans hemfärd (slända o. s. v.). Under musik af flöjter och stränginstrument samt under sjungande af "hymenée", framskred tåget till brudgummens blomstersmyckade hus. Vagnens axel uppbändes sedan i vissa orter, till sinnebild af att bruden aldrig kunde tänka på att återvända till föräldrahuset. Vid inträdet i sitt nya hem höll bruden i handen ett kärl med spannmål, såsom ett tecken till att hon förde med sig bröd. Sedan man kastat fikon och andra frukter — fruktsamhetens sinnebilder — öfver brudparet, följde bröllopsmåltiden. Denna, i hvilken äfven kvinnliga gäster deltog, gällde inför rätta som bevis på att bruden var gift. Därefter fördes de nygifta in i sofkamaren, där en gosse i nära släktskap med bruden tvädde hennes fötter, under det hon tillsammans med sin man åt en kvittenfrukt. Därefter offrade man

ånyo, under fackelsken fördes bruden af mödrarna till sängs, och medan brudgummen löste hennes gördel, utförde ynglingar och flickor danser samt sjöngo i kör "epithalamier", utanför dörren till brudkammaren, som vaktades af en vän till brudgummen. Denna sång förnyades påföljande morgon, och bruden erhöll då skänker af fränderna samt morgongåfva af mannen, hvarefter följde några dagars festligheter. — I Sparta gick högtiden vida enklare till än i det öfriga Grekland. Dessutom var det en spartansk folksed, att brudgummen först eiter ett eller annat år fick hemföra sin brud, och under tiden kunde han endast sällan och nattetid stjäla sig till att möta henne. I Sparta förekom äfven ännu i historisk tid det gamla brudrovet, om ock i regel endast låtsadt.

Hos romarna firades bröllop endast vid ingåendet af äktenskap efter strängare former (*conjarreatio* och *coemptio*), genom hvilket kvinnan fick rättsgemenskap med mannen och blef familjemoder; däremot slötes friare äktenskap (genom *usus*) utan högtidligheter. Vid förlofningen (*sponsalia*) fastställdes utstyrseln. Månaden maj ansågs som en särskildt ogynnsam tid för bröllop; helst valde man senare delen af juni. På bröllopsdagen anlade bruden matronornas tunika, knöt omkring sig en ylleördel och insvepte ansiktet i en brandgul eller citrongul slöja. Därefter förrättade hon de öfliga offren åt äktenskaps gudarna. På aftonen hämtades hon af brudgummen, hvarvid hon ledsagades af tvenne gossar, hvilka föräldrar måste vara i lifvet, och företrädades af en tredje, med en fackla i handen, samt af slafvinnor, som buro sinnebilder af det husliga lifvet. När bruden under musik och sång hunnit fram till brudgummens festligt smyckade bostad, tillfrågades hon af mannen, hvem hon var, hvarpå hon svarade: "Där du är herre och husfader, där är jag härskarinna och husmoder". Därför omlindade hon dörrposterna med ylleband, för att betyga sin kyskhed, och beströk dem med svin- och vargfett för att afvända förtrollning. Sedan bruden blifvit inlyft i huset, trädde hon fram på en färfall, mottog där nycklarna samt vidrörde tillsammans med brudgummen eld och vatten, hvilket ansågs innebära ett löfte om ömsesidigt trohet. Iaktogs den gamla ceremonien *conjarreatio* (af *jar*, korn, bröd), utskiftades ett bröd mellan de bägge äktenskapskontrahenterna. Brudgummen kastade ut nötter bland det åskådande folket. Efter måltiden, under hvilken sång och instrumentalmusik utfördes, ledsagades bruden af matronor till sofrummet, dit sedan mannen inträdde, under det utanför uppständes hymenée, ofta blandade med mustiga skämtvisor. Dagen efter gaf mannen ännu ett kalas, paret fick skänker, och bruden förrättade offer i sitt nya hem.

I den skandinaviska Norden under hednatiden föregicks bröllopet af trolofningen (isv. *fæstningamal*, isl. *fæstar-mál*, *fæstar-örð*), hvarvid bestämdes hustruns hemgift (*heimanfylgia*) och det motsvarande belopp, som mannen skulle erlägga ("tillgiften" l. brudköpssumman, *mundr*). På den i "fastemålet" bestämda tiden begaf sig brudgummen, åtföljd af fränder och vänner, till brudens hem, dit hennes släktingar och vänner blifvit bjudna. Om bröllopet skulle stå hos brudgummen, hvilket mera sällan var fallet, ledsagades bruden till hans hus af sin fader eller giftoman. Sedan friaren i vittnenas närvaro erlagt "mundr", gaf brudens giftoman

man de unga tu tillsammans genom att lägga brudens hand i brudgummens. Ett vanligare uttryck än giftermål var "handfastning", innebärande en öfver hela Norden länge gängse plägsed, som genom vikingarna äfven fick fast fot på brittiska öarna. När paret hade gifvits samman, lade nämligen fadern sin hand ofvanpå deras, hvarefter alla närvarande trädde fram och lade sin högra hand på de andras. Efter denna ceremoni började gästebudet, vid hvilket en bestämd ordning iaktogs i fråga om gästernas platser. På den ena långbänken sutto brudgummen och hans manliga följeslagare, på den andra brudens giftoman med sina gäster eller sitt husfolk; på tvärbänken eller tvärpallen satt bruden tillsammans med de öfriga kvinnorna. Bruden var prydd med en egendomlig hufvudbonad af lärft (*brudar-lin*), hvilken var så sid, att tvenne kvinnor (*lin-konur*) buro fikarna af densamma. Under bröllopsmåltiden druckos skålar,

En isländska klädes till brud af sin mor.
Efter A. Schiotts tafla.

hvarvid man nedkallade gudarnas och gudinnornas välsignelse öfver brudparet. Särskildt synes man hafva anropat trohetslöftenas gudinna Vår. Det tyckes ock framgå, att bruden i forntiden vigts med Tors symbol, Torshammaren. I allas närvaro besteg paret den äkta sängen. Enär skriftliga former och bevis voro en okänd sak, hade man ett rättsgiltigt intyg om ingånget äktenskap däri, att paret i vittnens åsyn visat hvarandra denna förtrohet. Men till yttermera visso visade sig de nygifta för hela ortens befolkning genom att på någon af de närmaste dagarna, medan festen ännu pågick, företaga ett "brudlopp" till häst. Man måste för hustruns och de tillkommande barnens rätts skull vara noga med dessa former, enär lagen godkände frilleförhållanden och i vikingatiden otaliga lösa förbindelser betingades af männens bortovaro i ledung o. s. v. ofta hela året om.

Hos de fornkristne bibehölls den antika seden med brudförare. Ett bröllopsband knöts om parets pannor; de fattige erhöilo kvarlefvorna af bröllopsmåltiden jämte särskildt bakade småbröd. Brud-

kronan kom i bruk på 400-talet och vigselringen på 900-talet (trolöfningsring förekom redan före kristendomen hos romarna). Den hos forntida och nyare folk förekommande seden att bruden här slöja torde kunna ledas tillbaka till primitiva folks föreställning om att förlofvade och nygifta äro "tabu" inbördes, tills deras "krafter" hunnit vänja sig vid hvarandra, samt att kvinnan under vissa omständigheter har "ond blick", som man måste akta sig för, hvarför också brudens hufvud är alldeles inhöljdt i tygstycken. Under medeltiden lyckades kyrkan att i sedlighetens och äfven hierarkiens intresse sätta en religiös prägel på flera af de gamla från hedendomen bibehållna bröllopsedvänjorna och införa nya; så genomdrefs bl. a. föreskriften om afkunnandet af lysning i kyrkan tre gånger. I Sverige höll man (bland allmogen) bröllop på någon af årets tre därför bestämda "mungots-tider". Flickan var myndig vid 12, sedermera vid 15 års ålder. Hos götarna bestämdes morgongåfvan vid trolöfningen, hos svearna först dagen efter bröllopet. Trolöfningstiden räckte högst ett år. Bröllopet hölls än i brudgummens, än i brudens hem. Man var skyldig att inbjuda alla fränder till

Bröllopsfärd i Österåker. Efter J. V. Wallanders tafla.

och med tredje släktled. Fästmannen skulle skicka mot bruden föregångshustrur och marskalkar samt en hop raska ynglingar att hämta henne oskadd till hans hem och antvada henne i brudbanken. Brudgummens närmaste släkting anhöll om giftasord åt honom af brudens giftoman, och denne fullbordade bröllopet med följande formulär: "Jag gifter dig till heder och hustru, till half säng, till läs och nycklar och till hvar tredje penning I egen och ega fän i lösören och till all den rätt, som Sveriges lag är och den helge konung Erik gaf i namn faders, sons och den helige andes". Om sedan kyrklig bekräftelse på förbundet söktes, knäböjde paret utanför kyrkan, medan prästen bestänkte dem med vigvatten, hvarpå han och brudgummen tillsammans satte ringen på brudens tumme, sedan på pekfingeret och sist på långfingeret af hennes högra hand; följde så bön, fadervår och tal, hvarefter paret fördes in i kyrkan under sång och bön, mässa hölls, de nygifta knäböjde under pellen, rökelsekar svängdes kring dem och de sista förmaningarna lästes. Brudkrona eller brudkrans fick begagnas endast af dem, som hade godt rykte. Ringen, af guld, var ofta prydd med en sten. Under bröllopskalaset fick ingen annan

än värden föreslå skålar, sist heliga jungfruns skål. Bröllopet afslöts med "vapendrickningen", då gästerna till afresan fingo igen sina vapen, som värden haft gömda. Lyxen med ofantligt många rätter vid bröllopskalasen stegrades, här som i andra länder, till den grad, att förordningar måste utfärdas däremot. Ett svenskt k. påbud af 1345 fastställer maximum för adelsmäns morgongåfva och äfven för gästernas antal. — Sedan kvinnorna genom lag blifvit arfsberättigade, så att dotter fick ärlva hälften mot son, blef det hos öfverklassen brukligt att försäkra sig om en rik arfvinge till hustru genom att fästa henne redan i barnåldern, och långa år förflöto då emellan trolöfningen och bröllopet.

Ett hufvudändamål med bröllopet hade alltifrån forntiden varit ävägbringandet af de mest bindande bevis på att paret verkligen blifvit man och hustru; däraf dessa bruk, som utan blygsel framhöllö könsförhållandet. Katolska kyrkan kastade en slöja däröfver och förvirrade samtidigt begreppen genom att prisa det ogifta ståndets förträfflighet och vid bröllop framhålla kyskheten (brudens Mariekrona, det brudgummen affordrade Tobiaslöftet om några natters afhållsamhet, till påminnelse hvarom galandet af en under sängen placerad tupp skulle tjäna). Luther däremot förklarade äktenskapet vara en Gudi behaglig handling och afskaffade därför brudparets botfärdiga knäböjande utanför kyrkan och inledande däri såsom syndare. I stället framhöll nu protestantismen äno det rent könsliga i förbindelsen. Sälunda uppkommo de oanständiga bröllopsvisorna, som frodades mest under 1600-talet. Från midten af 1700-talet undergick bröllopsfirandet en väsentlig förändring. Man hade funnit, att skriftliga och rättsligen bestyrkt handlingar utgjorde bättre bevis än ögonvittnen på ett ingånget äktenskap, och pietismen protesterade mot de grofva bröllopskicken, hvilka hade blifvit meningslösa och snart nog också afskaffades. En återspeglung af forna sedvänjor kan ses i bruket af tärnor och marskalkar åt bruden; att marskalkar plagat hålla armlysstakar på ömse sidor af bruden, medan hon i full stass "visats" för folket, har väl varit en kvarleva från de forntida blosshållarnas (se d. o.) värf som ledsagare under bröllopsfärden. I och med civiläktenskaps landvinningar undergä bröllopsederna ytterligare förenkling. Den i våra dagar gängse seden, att förmögnare brudpar före bröllopfestens slut anträda en bröllopsresa, svarar mot den moderna tidens individualism i hvad som rör personlighetens innerligaste förhållanden. Det är för öfrigt sedan länge endast bland allmogen som man fortfarande låter bröllopsfirandet räkka i flera dagar med bastanta matkalas o. s. v. Svenska allmogens bröllop i vår tid skilja sig icke allenast efter olika provinser, utan t. o. m. efter härad och socknar. Flerstädes påminna de mycket om forntida förhållanden. Långa har i Tyskland den gamla sedvänjan bibehållit sig att fira *polterabend* ("buller-afton") dagen före bröllopet, då man festar, dansar, uppför små skådespel såsom inledning till öfverlämnandet af bröllopsgåfvorna samt utanför brudens tröskel under larm sönderslår gamla lerkärl (hvarmed, såsom man antager, i forna tider åsyftats att skrämma bort onda andar). Hos oss firas i stället *svenkväll* och *mökväll* kort före bröllopet. — Inom de senare århundradena faller uppkomsten af bruket att, om båda makarna äro i lifvet, fira s. k.

silfverbröllop på 25-årsdagen af giftermålet, guldbröllop på 50-årsdagen, diamantbröllop på 60- (eller 75-)årsdagen och järnbröllop på 70-årsdagen.

I Indien funnos hos bramanismens bekännare fordom åtta olika äktenskaps- och bröllopsformer. Numera bortlovas flickan vanligen vid 5—6 års ålder och föres vid 10—12 år såsom giftasvuxen till mannen. Denna dags afton sätter man brudparet vid en eld, öfverhöljer deras ansikten och lägger ett silkessnöre om dem; en braman framsäger böner samt kastar sädeskorn och luktratten öfver dem in i den heliga elden. Vid bröllopsmåltiden på fjärde dagen äta brud och brudgum ur samma fat. Äfven för mindre bemedlade uppgå bröllopskänkerna åt gästerna, afgifter åt präster, kadi och släktingar m. m. till så betungande höga belopp, att man bland flera folkklasser i norra Indien föredrager att afdagata sina flickebarn.

Äfven i Kina ingås förlofning i späda barn- domen, efter flera stränga ceremonier i förfäders

är då ofta för första gången han skådar hennes ansikte. Efter bröllopet återsändes unga frun på ett par dagar till sina föräldrar, och vid slutet af en i nöjen förfluten månad lykta brudparets föräldrar festligheterna med en ståtlig tillställning.

I Japan utgjorde förr förlofningsfesten den egentliga bröllopsceremonien och ansågs ega bindande kraft. Numera plägar brudfolket tidigt på

Kinesisk brud och brudgum.

tempel. Man ser mycket på likhet i ålder, stånd och förmögenhetsvillkor. Under tre dagar fastas det före bröllopet, som därefter firas festligt i tre dagar. På bröllopsmorgonen växlas skänker och ringar, på aftonen afhämtas bruden. Ett kinesiskt bröllopståg plägar öppnas af gonggongslagare, två man i ledet, med vidt mellanrum inbördes. Bakom dem följa bärare af tafflor med inskriften "gå ur vägen!", därefter standarbärare, hällebardiärer, bärare af fyrkantiga lanternor (vid bröllop i Mandsjuriet äro lanternorna runda), musikanter (med trummor, klockspel, bäcken, flöjter), betjänter med piskor och stafvar, vidare bruden i röd stjärnströdd bärstol, som bäres af åtta man, brudens mor i grön palankin med fyra bärare och slutligen åkdon med anhöriga i. Bruden inbäres af matronor i huset, men hålles först öfver ett glödbäcken vid dörren. I salen växlas högtidliga hälsningar och ätes betelpalmsnöt, hvarefter mannen i brudens rum aftager hennes slöja; det

Japanskt bröllop.

morgonen af hvarderas anhöriga afhämtas på en med fyra oxar förspänd vagn och åka bort till en kulle, där äktenskapsgudens bild, hundhöfudad för att beteckna trohet och vaksamhet, är uppställd i ett dyrbart ättkantigt tält; därutanför står en bonze (präst), som välsignar. Brud och brudgum hålla hvar sin bröllopsfackla, som vid ceremoniens slut antändes, brudens på en lampa och brudgummens på hennes, hvarvid de kringstående upphäfva fröjderop och stiga fram lyckönskande, medan andra utanför kasta brudens forna leksaker på elden. Efter återkomsten i bröllopshuset hålles glädjefest.

Mu h a m m e d a n e r n a gifta sig antingen på listtid eller på viss tid. Äktenskapet på listtid afslutas inför imamen af föräldrar och släkt, utan

Afgansk brudgum på hemväg med sin brud.

att de unga tu sett hvarandra. Hos ökenaraberna förekommer ett slags brudköp mot ett visst antal får, hästar o. s. v. Giftermålsceremonierna ske

genom ombud, sjeiken påskriver kontraktet, och glädjeskott afskjutas med bössor. Från sitt föräldrahem färdas sedan den beslöjade bruden på en rikt utstyrd häst eller kamel under musik till sin mans hus eller tält: där hålles en ny bröllopfest, hvori endast kvinnor få deltaga. Hos turkarna aftala parets anhöriga om giftermålet och brudköpsbeloppet; bruden skickas till brudgummen en duk, innan hon beslöjad rider till hans hus. I hennes föräldrahem råder vecklagan, men i brölloppshuset jubel; de två könen festa hvar för sig. Ingen egentlig vigsel eger rum. I Persien sker brudköpet inför kadin, och summan stannar antingen hos brudens fader eller förskrifves till bruden för händelse af skilsmässa. Bruden föres med en röd sidenduk öfver hufvudet till

Bröllopszug i Kairo.

brudgummens hus, hvarefter han återvänder till dryckeslaget med gästerna. Jfr Vigsel och Äktenskap.

Litt.: De Gubernatis, "Storia comparata degli usi nuziali" (1869). Wood, "The wedding-day in all ages and countries" (2 bd, s. 4.), Rossbach, "Römische hochzeits- und ehedenkmäler" (1871). Becker, "Charikles, bilder altgriechischer sitte" (nyaste uppl. 1877—78) och "Gallus oder römische scenen" (nyaste uppl. 1880—82). Hermann, "Lehrbuch der griechischen privataltertümer" (ny uppl. 1882). Blümner, "Leben und sitten der griechen" (1887). Troels Lund, "Danmarks och Norges historie i slutningen af 16. aarh." (bd 9—11, 1888—91). och Carter, "The wedding-day in literature and art" (1900).

Bröllop, boktr. Se Korrektur.

Bröms, zool. Se Broms.

Bröms, Sven, läkare, f. 1612 i Ugglebo socken, Gästrikland, anträdde 1644, efter slutade studier i Uppsala, en utländsk resa, under hvilken han 1651 erhöill den medicinska doktorsgraden i Padova. 1652 utnämndes han till lifmedikus hos drottning Kristina och till professor i praktisk medicin vid universitetet i Uppsala, hvilket orsakade en rättegång med den redan fyra år förut utnämnde professor Stenius, som af domstolen förklarades vara i sin fulla rätt, hvarefter B. utnämndes till arkliater hos drottningen. Sedermera hade han samma befattning hos Karl X Gustaf, hvilken han åtföljde under flera fälttåg. Död 1693. På de svenska apoteken lefde länge hans namn i "Brömsens droppar", hvilka spelade en viss roll i folkmedicinen.

B. sysslade äfven med teologien och utgaf *En kort och enklidig förklaring öfver doktor Lutheri mindre cateches* 1651).

Bröms, J. V., ämbetsman och vitterlekare. Se Lilliestråle.

Brömse, Nikolaus, borgmästare i Lybeck, var son af borgmästaren därstädes Heinrich B. (d. 1502). invaldes 1514 i stadens råd och blef 1519 borgmästare. För den demokratiska rörelsen lämnade han 1533 staden, men återkom 1536, efter Wullenwevers fall. Han dog 1 nov. 1543, bortåt 70 år gammal. B. är bekant som Gustaf Vasas räddare vid dennes flykt från Danmark till Sverige 1520.

Brömsebro, en öfver Brömseback ledande bro, som har historisk märkvärdighet därför att själfva bron eller närmaste trakten omkring densamma flera gånger varit mötesplats vid förhandlingar mellan Sverige och Danmark. Midt i bäcken ligger en liten holme, på hvars midt gränstenen stod, och på denna holme plägade man utan gisslan eller lejdebrief kunna mötas såsom under helgden af neutral mark. Under medeltiden låg där fastet Bryms l. Brömsehus, som intogs af Engelbrekts folk 1436, och vid flera senare tillfällen uppfördes här under de svensk-danska krigens smärre förskansningar. Vid B. sammanträffade 14 sept. 1541 konungarna Gustaf Vasa och Kristian III, uppgjorde sina truster och slöto ett förbund för 50 år. Vid B. möttes och 8 febr. 1645 svenska och danska fullmäktige för att underhandla om fred. Fredsmäklare voro, å svenska sidan: Axel Oxenstierna, Johan Skytte (som dog strax efter underhandlingarnas början), Ture Bielke och Mattias Soop, å danska sidan: Korfits Ulfeld och Kristian Sehested m. fl. Underhandlingarna, som fortgingo i sex månader, fördes slutligen genom motväxling mellan Söderåkra prästgård i Kalmar län, där de svenska sändebuden bodde, och Kristianopol, de danskes vistelseort. Legaterna möttes åter 13 aug. vid B., då fredsinstrumentet undertecknades. Genom denna fred, känd under namnet freden vid B., vann Sverige Gottland, Jämtland, Härjedalen, ön Ösel, Halland på 30 år (efter den tiden kunde Danmark mot vederlag återfå landskapet) samt tullfrihet i Öresund.

Brömseback, ett omkr. 5 km. långt vattendrag, som bildar gräns mellan Blekinge och Kalmar län samt utfaller i Kalmar sund. Med undantag af tiden 1332—60 var B. ända till freden i Roskilde 1658 en del af riksgränsen mellan Sverige och Danmark.

Brömsehus. Se Brömsebro.

Brömsens droppar. Se Bröms.

Bröndshøj, förr kyrkby på Själland, n. v. om Köpenhamn, sedan 1900 införlitvad med denna stad. Efter Köpenhamns belägring intog Karl X med sin armé från nov. 1658 ett af Dahlbergh förut utstakadt befäst läger vid B. Läget, som kallades "Karlstad", bestod först af jordhyddor, men efter den misslyckade stormningen af Köpenhamn natten till 11 febr. 1659 byggdes trähus, hvarjämte befästningarna förstärktes. Svenskarna kvarlägo sedan i läget ända till fredsslutet 27 maj 1660, från dec. 1659 under befäl af plattgreven af Salzbach. Som belöning för lägets anordnande hade Dahlbergh fått Värpinge gård i Skåne, men denna framtogs honom efter Karl X:s död. När svenska armén uppbrot från B., fick Dahlbergh

af pfalzgreven enligt gammalt bruk hela lägret, och för detsamma erhöi han sedan af danske konungen 500 specie guld kronor, "ehuruwål det var 4 gånger mer värt". — B:s kyrkörtor är ännu sjömärke.

L. W. son M.

Bröndsted, Peter Oluf, dansk arkeolog, f. 1780, d. 1842, blef 1802 teol. kandidat och 1806 filos. doktor. Han reste därefter till Paris, där han studerade två och ett halft år, och begaf sig 1809 med tre tyska arkeologer till Rom och södra Italien samt 1810 till Grekland. Nästa år for han till Elessos och företog sedan ensam viktiga utgräfningsar på ön Keos, deltog 1812 i de andres utgräfningsar i Figalia och gjorde ett längre besök hos Ali pasja i Janina. 1813 återvände han och blef professor i Köpenhamn, men för ånyo söderut 1818 som diplomatisk agent vid påfvestolen; han uppehöll sig i Rom till 1823 och därefter i Paris och London till 1832, sysselsatt med utarbetandet af sitt stora arbete, *Voyages dans la Grèce* (2 bd, 1826—31), som egentligen handlar om utgräfningsarna på Keos och om Parthenons metoper och som är ett af de viktigaste arbetena i den arkeologiska litteraturen. Dess praktfulla utstyrsel kostade honom en stor del af hans förmögenhet, ehuru arbetet utgör endast en del af hvad det enligt planen skulle bli. 1832, vid återkomsten till Danmark, blef B. åter professor och direktör för myntsamlingen. Af hans mindre afhandlingar må nämnas *On panathic vases* (1832), *De cista aenea Præneste reperita* (1834), *The bronzes of Siris* (1836) och *Den ficoroniske cista* (1847). Vidare utgaf han i "Bidrag til den danske historie" (1817—18) en öfversättning af R. Waces Rimkrönika om Gänge-Rolf och hertigarna i Normandie samt efterlämnade en öfversättning af trilogien "Orestias" af Aischylos (utg. 1844). N. V. Dorph utgaf B:s "Reise i Grækenland" (1844) och "Uddrag af P. O. Bröndsteds reise-dagbøger" (1850).

E. Ebg.

Bröndsted, Karl Gustav, dansk författare, f. 1851 i Köpenhamn, tog 1876 filologisk examen och blef 1881 adjunkt i Rönne, men flyttades 1894 till Aarhus. Redan 1878 utgaf han en berättelse, *I bølgegang*, och 1881 en dramatisk dikt, *Curtius*, men han blef mest känd genom sina nutidsberättelser, *Frihed* (1893, 2:a uppl. 1900), med skarpa angrepp såväl på grundtvigianerna som på den af vissa fristänkare förkunnade frigörelsen från tukt och lagbundenhet, och *Fadrenes synd* (1895), där politiska och sociala brytningar skildras. Senare följde romanen *Borreltaarn* (1898) och *Niels Glambæk* (1902) samt den satiriska skriften *Smaa danske snobber* (1896) jämte flera inlägg mot den nyare litterära riktningen.

E. Ebg.

Bröndum, Anna Kristine. Se **Anchor**.

Brönig, alpass. Se **Brünig**.

Brönners fläckvatten utgöres af de vid 60°—110° C. öfverdestillerade delarna af amerikansk bergolja, d. v. s. gasolja eller teknisk bensin, och användes till aflägsnande af fläckar, som förorsakats af fett och harts.

S. J.-n.

Brönnestad, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 5,214 har. 975 inv. (1903). B. bildar med Mattered ett regalt pastorat i Lunds stift, Västra Göinge kontrakt.

Brönnö (Brönö), härad och pastorat i Nordlands amt, Söndre Helgelands fogderi, Norge, be-

stående af halfön mellan Velfjorden och Bindalsfjorden, med därutanför liggande öar. 3,440 inv. (1900). Vid kyrkan, belägen vid Brönnösund, har uppstått en liten by med ångbåtsstation (B. är en gammal huvudpunkt för all trafik på Nordland), post- och telegrafstation, läkare och apotek m. m. B. omfattade ursprungligen utom det nuvarande Brönnö socknarna Vega (själfständig 1806), Bindalen (själfständig 1815), Velfjorden (själfständig 1875) och Vik (själfständig 1901). Öfver B. finnas två beskrifningar, den ena författad 1723 (tryckt i Thaarups magazin I: 143 ff. och i "Vidar" 1889, s. 659), den andra omkr. 1840 af en bonde, J. A. Nordhuus.

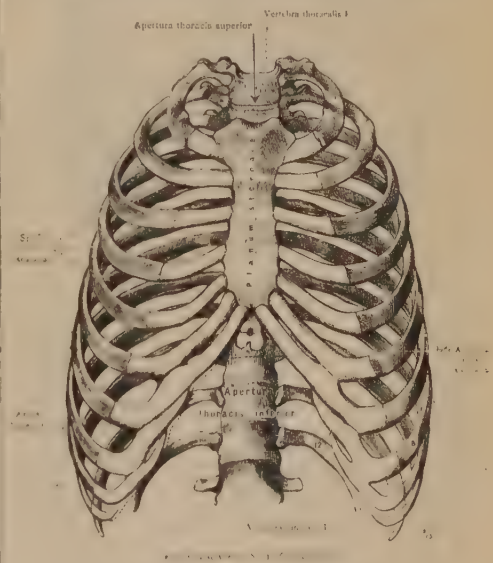
Bröns l. Brönäs, kyrkby i nordvästra Slesvig, s. om Ribe. Stället är bekant för den skärmytsling, som där egde rum 22 jan. 1849 mellan de slesvig-holsteinske soldaterna och de nordlesvigiske bönderna, hvilka icke ville betala en påbjuden krigsskatt.

Brönäs, kyrkby i Slesvig. Se **Bröns**.

Brönö. Se **Brönnö**.

Brösarp, socken i Kristianstads län, Albo härad. 4,404 har. 1,325 inv. (1903). Annex till Rafunda, Lunds stift, Albo och Järrestads kontrakt.

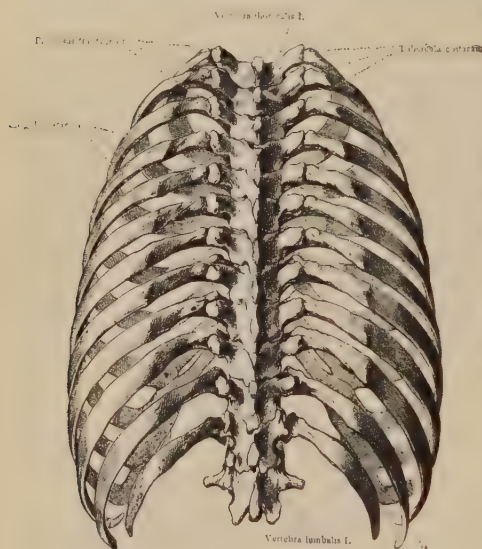
Bröst, anat. 1. Egentligen framsidan af människans och ryggradsdjurens kropp, mellan halsen och buken. Vanligen menar man dock med ordet bröst ej allenast framsidan, utan hela den motsvarande

Bröstkorgen sedd framifrån.

kroppsdelen: *pectus* l. *thorax*. Denna har till fast grundlag 12 ryggkotor, 12 par mot dem ledande reffen, med brosk vid de främre ändarna, samt bröstbenet. Dessa ben bildas tillsammans "bröstkorgen". I det naturliga tillståndet fyllas rummen mellan refferna af bindväf och muskler; utanpå ligga andra muskler och ytterst huden. Den sålunda till "bröstlåda" lämpade korgen slutes fullständigt, upptill af halsens mjukdelar, nedtill af mellangärdet. I den sålunda bildade brösthålan inneslutas hjärtat med till- och afgående stora blodkärl, lungor-

na, största delen af matstrupen, bröstgången, *vagus*, *phrenicus* och sympatiska nerven, bröstet m. m. Hos människan bildar thorax, om därifrån aflägsnas skuldrorna med tillhörande muskler, en i sin öfre spets afrundad, nedtill snedt afskuren kägla, med antydning till fyra buktiga sidor och fyra starkt afrundade längs-kanter; baktill är den rakare och längre än framtill. Baktill skjuta kotornas kroppar som en hög afrundad ås in i hålan, till följd hvaraf denna vid genomskärning har njurform. Bröstets form och mått växla för öfrigt efter ålder, kön, ställning, klädedräkt m. m., och hos samma individ förekommer, näml. vid andningen, en växling i detta

Bröstkorgen sedd bakifrån.

hänseende. — Hos öfriga däggdjur är thorax mer än hos människan aflattad från sidorna, och ryggdelen står hos dem fram i en ofta skarp kam. Däri ligger orsaken till att vid hvila människokroppen sjunker ned i bröst- eller ryggläge, men djurkroppen i sidoläge — ett förhållande, hvartill dock äfven den olika formen af skuldrorna väsentligt bidrager. — 2. Bröstkörteln (se d. o.). G. v. D.*

Bröst, *sjöo.* Se Lavettage.

Bröst (på masugnar), *metall.* Se Järn.

Brösta. Se Sele.

Bröstarf, *jur.*, egendom, ärfd nedåt i släkten af bröstarfvinge. Se Arf och Arfsordning.

Bröstarfvinge, *jur.* Se Arfsordning.

Bröstarfvingegods, *kam.*, sådan donation, som enligt donationsbrevet gifvits åt mottagaren och hans bröstarfvingar, d. v. s. såväl manliga som kvinnliga ättlingar. Bröstarfvingegods skilde sig sålunda å ena sidan från gods, gifna till evärdlig egendom utan någon inskränkning, d. v. s. allodialiter, därutinnan att de i motsats till dessa icke kunde gå i bak- och sidoarf, utan, när mottagarens ätt utdött, skulle återfalla till kronan, och å den andra från Norrköpings besluts gods, hvilka afsågo endast mottagarens manliga afkomlingar och först, om sådana

saknades, i vissa fall fingo öfvergå till den siste innehafvarens mäg. — Bröstarfvingegods synas hafva börjat utdelas först af hertig Karl inom hans hertigdöme (slutet af 1500-talet). Mellan dem och de samtidigt uppträdande s. k. *lifsarfvingedonationerna*, d. v. s. sådana, som sades vara gifna åt mottagaren och hans lifsarfvingar, rådde åtminstone vid denna tid ingen åtskillnad, ty ett flertal bref finnes, i hvilka uttrycken bröst- och lifsarfvingar användas alldeles identiska. Stundom voro breven otydliga: de kunde t. ex. inledas med en bestämmelse att godsen gifvös åt mottagaren och hans bröst- (eller lifs-)arfvingar, men i fortsättningen hänvisa till de villkor, som stadgats i Norrköpings beslut, och det hände ej sällan, att i hvilket fall som helst donationen sades gifven till "evärdlig egendom".

Brefvens otydlighet gjorde, att man under reduktionstiden var osäker om rätta behandlingen af bröst- och lifsarfvingegods. Reduktionskollegium skall till en början hafva tvekat, men sedermera likställt bröst- och lifsarfvingegods. 1680 års riksdagsbeslut undantog från den nya reduktionen allodial- och bröstarfvingegods, men efter 1682 togos de, liksom allt annat, med. Frågan om skillnad mellan bröst- och lifsarfvingegods blef då egentligen aktuell vid behandlingen af donationer, som ej längre tillhörde den ursprunglige donatoriens familj, utan försålts. I dylika fall skulle godset återtagas, där det fanns, och köparen ega att "söka sin regress" hos säljaren, men, om köpet skett "med kunglig konsens" och säljaren icke kunde ersätta köparen, medgifvös af kunglig nåd vissa lindringar. Genom k. resol. 6 jan. 1684 bestämdes för dylika fall i fråga om lifsarfvingegods, på förslag af reduktionskommissionen, som ansåg, att köparna lätt kunnat taga miste om godsets natur och förväxla det med allodialgods, att köparna skulle få behålla dem, till dess de ur dem utfått sin köpeskillning, under det däremot för dylika fall åt köparna af Norrköpings besluts gods och bröstarfvingedonationer k. resol. af 5 sept. s. å. medgaf endast 10 års besittningsrätt. Frågan återupptogs emellertid till behandling 1689, hvarvid nyssnämnda bestämmelser om bröstarfvingegods utsträcktes äfven till lifsarfvingedonationerna, "enär k. m:t nu i enlighet med reduktionskommissionens uttalande stannat vid de tankar, att bröst- och lifsarfvingegods voro af enahanda rättighet". S. C.

Bröstben (lat. *sternum*), *anat.*, ett i bröstets framvägg gående svampigt ben, som ligger omedelbart under huden och kännes i botten på barmen. Det är hos människan platt, till formen nästan rektangulärt, upptill dock bredare, nedtill afsmalnande i en stundom broskig spets: m a g s k a r f v e n. Vid sidokanterna af detta ben äro, på vissa afstånd från hvarandra, de 7 öfre refbensparens brosk fästa; mot dess öfre hörn leda nyckelbenen. Dess öfre, utskurna kant bildar den undre gränsen för halsgropen. Se fig. till art. Bröst. G. v. D.*

Bröstbild, framställning (i målning, teckning, marmor, gips, brons o. s. v.) af människokroppens öfre del, till och med bröstet. Bröstbilden är att skilja från knästycket, som visar figuren från och med hufvudet till knäna.

Bröstbom. Se Väfning.

Bröstborr, *maskinb.* Se Borrar.

Bröstbär, *bot.* Se Zizyphus.

Bröstbild, *med.*, i allmänhet hvarje bulnad i ett

kvinnobrust, men i synnerhet en sådan, som uppkommer i sammanhang med digifningen. Orsaken till det senare slaget af bulnader är att finna antingen i skadliga inverknings, förkylningar o. d., som drabba det i en enorm fysiologisk verksamhet försatta och därför ytterligt känsliga organet, eller i stockningar till följd af rubbningar i själva dihämtningen. Själva bulnaden betingas däraf, att varbildande bakterier inkommit och utvecklats sig. Symtomen kunna utveckla sig småningom eller hastigt och våldsamt. Bulnaden kan vara yttlig, i hvilket fall man kan motse ett snart slut på sjukdomen, eller mer eller mindre djupliggande. I sistnämnda fall kunna svullnaden och plågorna nå en betydligt hög grad, innan varets läge med säkerhet kan bestämmas och innan varet af sig själf bryter igenom och uttömmes. Dessutom bilda sig oftast långa och envisa fistelgångar, som grymt pröva krafter och tålmod. För bröstböld finnes endast en hjälp: järn, i slipad form, fördt af en vick och dristig hand. En tveksam eller mindre skicklig operatör kan orsaka patienten månadslånga kval.

Rsr. (J. Å.)

Bröstdroppar, läkemedel, afsedt att lindra hostretning, vanligen med hjälp af opium, och att verka slemlösande genom kräkrot (*ipecacuanha*) e. d. Ett visst antal droppar gifves åt gången, beroende på medlets styrka, patientens ålder o. d. Exempel på sådan medicin lämna de hos oss allmänt bekanta och värderade Roséns bröstdroppar (se d. o.).

C. G. S.

Bröstfallshjul, *mek.* Se Vattenhjul.

Bröstfenor. Se Fenor.

Bröstgrop, äfven Hjärtgrop eller Maggrop, *Præcordia, anat.*, den på främre bukväggen befintliga svaga insänkning, som hos icke feta personer finnes i vinkeln mellan båda sidornas 7:e och 9:e refbensbrosk, nedom eller framför magskärfven. Den utgör en del af epigastrium. (Jfr Buk.)

G. v. D.*

Bröstgång, *Ductus thoracicus, anat.*, det tunna, mjuka, af bind-, muskel- och elastisk väf bestående, endotelklädda rör, som från bukinälvorna och de nedre kroppsdelarna leder lymfan genom brösthålan, först långsamt och höger om ryggraden, sedan tvärs öfver och framför denna, till vänstra nyckelbensvenen, hvori lymfan tömmes.

G. v. D.*

Bröstharnesk. Se Harnesk.

Brösthåla, *anat.* Se Bröst.

Brösthöjdsdiameter, *skogsh.*, det mått, som vid mätning af stående träd förefinnes vid 1,3 m. öfver marken.

F. L.

Bröstkakor med opium (*Trochisci glycyrrhizæ opiat*), *med. farm.*, en farmaceutisk beredning i form af en liten stämplad, brunsvart kaka och innehållande 1 del opium, 2 delar tolu-balsam, 15 delar lakrits-extrakt och lika mycket gummi arabicum jämte 30 delar socker. Hvarje bröstkaka innehåller 1 cg. opium. Kakorna verka lugnande och lindra hostretning; i regel intagas ej mer än 6 kakor på dygnet.

C. G. S.

Bröstkalv, *krigsv.* Se Kalv.

Bröstkatarr, *patol.* Se Bronkit.

Bröstkorg. Se Bröst, *anat.*

Bröstkors (Biskopskors). Se Pektoral-kors.

Bröstkota. Se Kota.

Bröstkryddor. Se Te.

Bröstkörtel (Bröst), *Mamma, anal.*, en hos människan, på hvardera brösthalvans framsida, befintlig körtel, som under vissa omständigheter afsöndrar mjölk. Äfven apor och flådermöss hafva bröstkörtlar, men hos de öfriga däggdjuren motsvaras dessa af liknande körtlar på buken eller endast i ljumskarna (ju fver). Bröstkörtel finnes hos båda könen. Hos mannen är den dock vanligen rudimentär och saknar alltid afsöndringsförmåga, hos kvinnan däremot utväxer den fram emot pubertetsåldern starkare samt får då sin karakteristiska storlek och rundning. Det är likväl först under hafvandeskap, som den når sin fulla utveckling såsom afsöndrande organ. Efter slutad digifning återgår den mer eller mindre fullständigt till sitt förra tillstånd. Denna körtel hör till de drufformiga körtlarna; med kubiskt epitel, men utmärker sig genom stor rikedom på bindväf under sin period af hvila, genom stark nybildning af körtelelement mot sin verksamhetstid och genom sin egendomliga, på näringsämnen rika afsöndring (mjölken). Den kullriga bröstkörteln har hos den europeiska kvinnan i hennes jungfruliga tillstånd en halbfärislik form, men är hos negresser och hos kvinnor af åtskilliga andra folkraser mera konisk, ju flerlik. — Rummet mellan bröstet bildar en allt efter dessas storlek mer eller mindre djup ränna, som kallas barm. — Vanligen äro mjölkkörtlarna två och belägna som ofvan är sagdt, men man har äfven funnit ett större antal (och då oftast tre) samt att de haft sin plats på axeln, ryggen, ljumskan eller läret. Jfr Bröstvärta, Mjölkafsöndring och Mjölkkörtel.

G. v. D.*

Bröstmur, *våg-o. vattenb.*, vid broars landfästen den främre mot broöppningen vända muren, på hvilken broöfverbyggnaden hvilat, till skillnad från landfästets vingmurar eller sidomurar, hvilka hafva till ändamål endast att stöda den mot landfästet vanligen utfyllda jordbanken. Bröstmur är äfven liktydigt med bröstvärn och betecknar då en låg mur (af brösthöjd), tjänande i stället för räcke å bro, kajmur eller byggnad, i äldre befästningar äfven såsom skydd mot kulor eller andra kastdroppar. Fr. E.

Bröstnagel, *krigsv.*, en på bakre delen af ett artillerifordons framvagn befintlig järnnagel, medelst hvilken fram- och bakvagn kunna förenas med hvarandra, därigenom att nageln inpassas i ett på bakvagnens främre del befintligt hål, som kallas Bröstnagelshål.

W. G. B.*

Bröstning. 1. *Skpsb.* Den infällning, som göres på det ställe, där två timmer, hvilka kors hvarandra, sammanfogas. — 2. *Byggn.* Se Bröstvärn 1.

Bröstpanél, *byggn.* Se Bröstvärn 1.

Bröstpelare, *landbr.* Se Plog.

Bröstplåt, *krigsv.* Se Lavettage.

Bröstpositiv, Bröstverk 1. Öfververk, *mus.*, ett i orgelprospektens midt beläget själfständigt verk, som spelas medelst egen klaviatur ofvanför hufvudmanualen och genom koppel kan förbindas med denna. Bröstpositivets stämmor omfatta vanligen det mellersta tonläget och hafva en mild klang. Jfr Manualer.

A. L.

Bröstpulsådern, *Stora, anat.*, den del af aorta (se d. o.), som är innesluten i brösthålan och går från hjärtats vänstra kammare först i en båg uppåt och bakåt, tvärs öfver ryggradens framsida, sedan nedåt, längs dennas vänstra sida, sist

framför den ut genom mellangärdet. På vägen afsänder denna åder grenar till bröstets inålvor och väggar samt till hufvudet, halsen och de öfre lemmarna. G. v. D. *

Bröstpulver, *farm.* Se *Mineralkermes* och *Gummipulver*.

Bröstrulle, *krigsv.* Se *Lavettage*.

Bröströst, det röstregister, som omfattar de djupaste tonerna. Från hufvudrösten och falsetten skiljer sig bröströsten genom fylligare klang och större styrka. A. L.

Bröstsaf, läkemedel, som likt bröstdroppar (se d. o.) användes till att lindra hostretning samt att lösa slem i lungornas luftrör och befördra dettas upphostning. Bröstsaften består ofta af sirap eller honing och gummislem, hvartill fogats läkemedel, afsedda att verka i nyss antydda riktning. Sådan sött smakande medicin gifves ofta teskedsvi åt barn. Exempel på sådan bröstsaft lämnar svenska farmakopéns *linctus pectoralis*, som beredes af Roséns bröstdroppar (7 dlr), kräkrot-sirap (25 dlr), gummislem (38 dlr) och vatten (30 dlr). Sådan "linctus" (af lat. *lingere*, slicka) innehåller i hvarje tesked de lösliga beståndsdelarna ur 7 mg. opium samt ur 2,5 cg. kräkrot. Medlet bör ej gifvas åt mindre barn utan läkares förordnande. C. G. S.

Bröstsele. Se *Sele*.

Bröstsjukdomar, gemensamt namn på sjukdomarna i hjärtat och lungorna.

Bröstsköld, *zool.* 1. Hos sköldpaddorna: den del af hudskeletet, som upptager den plattade buksidan och är sammansatt af nio mer eller mindre utvecklade benstycken: ett främre oparigt samt fyra par sidostycken. — 2. Hos insekter, spindeldjur och krustaceer: bröstregionens undre pansarlika betäckning, från hvars sidor extremiteterna utgå. A. Sg. *

Bröst-te. Se *Te*.

Bröst-ton, sångton, frambragt genom bröströsten (se d. o.).

Bröstvattrade sångaren, *zool.* Se *Hökfärgade sångaren*.

Bröstvattusot, *patol.* Se *Vattusot*.

Bröstverk, *mus.* Se *Bröstpositiv*.

Bröstvärta, äfven *Spene*, *anat.*, den från mjölkörtelns yta eller spets framspringande tapp, i hvilken körtelns utförgångar utmynna. Den fina, genomskinliga hud, som betäcker bröstkörtelns sidor, ändrar utseende och beskaffenhet i närheten af värtan, bildar kring denna en cirkelrund fläck, som kallas värtgård och som är blekt brunröd hos blonda, mörk ända till svartbrun hos brunetta samt knottrig, fint veckad och sammandraglig till följd af däri liggande muskelväf. Under värtgårdens framgå de där vidgade mjölkgångarna radiärt mot värtan, som höjer sig klubblik ur gårdens midt. Äfven värtan är mörkare än omgifvande hud samt på ytan ojämn, liksom klyftad; å spetsen, som är blekt rosenfärgad, utmynna de 15—20 utförgångarna från körteln. Värtan är erekt, hvarför den både till form och storlek växlar hos individen under olika förhållanden. Hos olika personer är den mycket olika och kan ibland vara dubbel. Jfr *Bröstkörtel*. G. v. D. *

Bröstvärn. 1. *Bygnk.* a) Låg mur eller genombruten hägnad (af sten, metall eller trä) kring balkonger, altaner, terrasser, broar o. s. v.; kallas äfven bröstning. Jfr *Balustrad*. — b) Den

del af ett rums vägg, som är mellan fönstret och golvet. Bröstvärnets brädbeklädnad kallas bröstpanel.

2. *Skpsb.* En mindre bruklig term, nästan af samma betydelse som brädgång. Med bröstvärn skulle särskildt kunna förstås den del af den öfver däck befintliga fartygssidan, som består af fast förtimring med därpå liggande både inre och yttre klädsel eller bordläggning. B. N. *

3. *Fortif.* För eldgifvande skyttar eller artilleri uppförd skydd af jord, snö, trä, sten eller betong. Jordbröstvärn äro de vid fält- och provisoriska befästningar vanligaste. Bröstvärn af trä kunna användas, där artillerield ej är att vänta; en särskild form är lutande träbröstvärn, där stockarnas inre ändrar hvila på ett långsgående stöd, bock e. d. och de yttre på marken. Inom permanenta befästningar användas bröstvärn dels af jord med eller utan murverks- eller betong-förstärkning, dels af sten eller betong ensamt; i bergfästen kan bröstvärn utgöras af själflva klippan. Bröstvärnets innersluttning göres brant för bättre skydds erhållande (jfr *Beklädnadsarbete*); åt yttersluttningen ges naturlig lutning, så att den ej rasar vid beskjutning. Bröstvärnets öfre yta kallas *krön*, och detta har vanligen en svag lutning framåt. Skärningen mellan krönet och innersluttningen kallas *eldlinje*, den linje, från hvilken elden utgår. Är bröstvärnets så högt, att det fullt skyddar bakomvarande rum, erfordras för eldgifningens möjliggörande för infanteri en *skyttebank* och för artilleri en *kanonbank* eller en *embrasyr* (se d. o.). För infanteri utskäres 0,3 m. under eldlinjen ett 0,3 m. bredt *armbågsstöd*, hvilket tillika tjänar som uppslagsplats för patroner. Om bröstvärnets bonnettering se *Bonnett*. Slutligen bör ett bröstvärn göras så tjockt, att det motstår den väntade beskjutningen; följande tjocklek erfordras:

för	m o t				
	gevärskeld	fältartilleris sprängst.	fulltr. sprängst.	positionsartill. fulltr.	
	m.	m.	m.	m.	m.
sand.....	0,75	0,5—1	2—4	1	4—8
åkerjord	1				
torf l. dyjord {	2	2	8	3	16
packad snö.....					
barrträ.....	1	0,4—0,75	—	0,6—1	—

L. W. son M.

Bröstvärnsmönitor, *sjöv.*, benämning på vissa äldre pansarfartyg inom engelska flottan. Jfr *Pansarfartyg*.

Brötlingar, *bot.* Se *Lactarius*.

Bt., förkortning för eng. *baronet*.

Bth., vid botaniska namn förkortning för *George Benth.*

Bto., förkortning för *brutto*.

Bua, ö i Spalato-kanalen, vid Dalmatiens kust. 29,5 kvkm. Ön är bergig, men fruktbar på vin, olja, mandel m. m. Genom en vindbro är den förenad med staden Trau på fastlandet.

Buana. Se *Bojana*.

Bubalis, *zool.*, ett antilopsläkte, detsamma som *Alcelaphus*. Se *Antiloper*, sp. 1144.

Bubalus, *zool.* Se *Buffel*.

Bubastis (l. *Bast*), *egypt. myt.*, en gudinna, dot-

ter af Osiris (eller snarare af Ra) och Isis samt syster till Horus. Hon delade med sin moder våldet öfver månen och dyrkades, liksom den grekiska Artemis och den romerska Diana, såsom hjälparinna i barnsnöd. Hennes förnämsta tempel låg i Bubastis och var årligen, såsom Herodotos berättar, skådeplatsen för uppslupna fester. Katten var helgad åt henne, och själf dyrkades hon under bilden af en jungfru med katt- eller lejoninnehufvud. (K. P.)

Bubastis 1. (sämre) **Bubastos** (i bibeln Fibeset), en fordom viktig stad i Nedre Egypten (mot-svarande nuv. Tell Bastah nära staden Zagazig), vid Nilens östra hufvudarm, hvilken där kallades *Bubastis fluvius*. Staden hade sitt namn efter gudinnan Bubastis. Ofvanom B. vidtog den stora till Timsah-sjön ledande kanal, som Ramses II lät gräva. På bekenntnad af "Thé Egypt exploration fund" anställde Naville i slutet af 1880-talet utgräfningsdärstädes, hvilka bragte i dagen Basts ryktbara tempel jämte en mängd andra högst värdefulla fynd (skulpturer, porträttstatyer, lotus- och Hathor-kapitel m. m.), som visa, att templets historia sträckt sig öfver en tid af 3,300 år. Stenfragment hafva påträffats, som bära Chufus, byggaens af den största pyramiden, och hans närmaste efterträdare, Chafras, namn jämte namnen på konungar af många följande dynastier ända ned till den ptolémaiska tiden. De viktigaste upptäckterna hafva väsentligen afseende på Hyksoskonungarna. (Jfr Naville, "Bubastis", Lond. 1891.) Tidigare gräfningsar hafva bragt i dagen de åt Bast helgade katternas begravningsplats, där man funnit millioner brända katter (ej kattmumier, som äro sällsynta på denna plats) och en mängd egyptiska fornsaker. Den manethonska 22:a dynastien (10:e—7:e årh. f. Kr.), som residerade i B., har af denna anledning äfven kallats den bubastidiska. Det var möjligen en assyrisk regentätt, ehuru andra teorier, bl. a. till förmån för ett libyskt ursprung för regentätten, framställts; konungarna hette omväxlande Sesank (Sjesjonk), Osorkon och Takelothis, namn som påminna om de assyriska konunganamnen Sargon och Tiglat. (K. P.)

Bubastos. Se Bubastis.

Bubi. Se Booby.

Bubna und Littitz, Ferdinand, greve von B., österrikisk militär och diplomat, f. 1768 i Böhmen, d. 1825 i Milano, deltog såsom generalmajor i slaget vid Austerlitz 1805 och såsom fältmarskalklöjtnant i slaget vid Leipzig 1813 samt tågade 1814, i spetsen för 20,000 man, genom Schweiz till Lyon, där Augereau tvang honom att retirera till Genève. 1815 ryckte han in i södra Frankrike och eröfrade Lyon, utnämndes 1818 till öfverbefälhafvare i Lombardiet och undertryckte 1821 på några få dagar oroligheterna i Piemonte. Schwarzenberg använde B. vid flera tillfällen som diplomatiskt ombud hos Napoleon.

Bubo, zool. Se Berg-u-f.

Bubön (grek. *bubön*, *patol.*, inflammation af lymfkörtlarna i ljumsken, är en åkomma, som ofta, men långt ifrån alltid, härleder sig från veneriska sjukdomar. Äfven sår eller långvarigare irriterationer å någon del af de nedre extremiteterna eller den skrofulösa diatesen kunna vara orsaker till densamma. Ibland förhålla sig bubonerna såsom vanliga bölder, men ofta stå de länge såsom hårda svulster, hvilka

stundom uppnå betydlig storlek, men orsaka ringa smärta och alls icke eller mycket ofullständigt gå till bulnad. I sistnämnda fall hafva de stark benägenhet för fistelbildning. Behandlingen måste rätta sig efter de särskilda fallen. (För de kroniska bubonerna är värdet af stillaliggande åtminstone tvifvelaktigt.) Rsr.*

Bubönpest, böldpest.

Bubu'lcus, zool. Se Hägrar.

Bucarama'nga, hufvudstad (sedan 1886) i depart. Santander i sydamerikanska republiken Columbia, vid Magdalenas biflod Lebrija. 990 m. ö. h. Omkr. 25,000 inv.

Bu'ccari (ung. *Bakar*), fri sjöstad i kroatiska komitatet Modrus-Fiume, 11 km. s. om Fiume. 1,870 inv. (1901). Liten, men säker hamn.

Bu'ccina 1. *Buccina* (lat.), *mus*. 1. Antikt blåsinstrument, urspr. ett herdehorn af rak, konisk, spiralvriden form, sedermera ett militärblåsinstrument af metall och i form af ett spiralvridet rör, böjdt nästan i cirkel. Det begagnades, i syn-

nerhet af romarna, till signalering i krig, vid nattvakter o. s. v. Af ordet "buccina" komma sannolikt det svenska "basun", det tyska *posaune* och det franska *buccin*, ett slags tuba, som stundom begagnas i militärmusik. — 2. Snäcktrumpet, med hvilken tritonerna afbildas. Jfr Trumpetsnäckan. A. L.

Buccinåtor (lat.), trumpetare; *anat.*, trumpetarmuskeln i kindbenet. Jfr Buccina.

Buccin'idæ, zool., en familj inom ordn. *Prosobranchiata* och kl. snäckor, *Gastropoda* (se Blötdjur). Skalet är framtill försedt med en grund inskränning, men sällan med lång kanal. Myningen är vid. Hithörande snäckor leva i hafvet och äro köttätande. Bland de talrika, vidt spridda släktena märkes det vid Sveriges västkust vanliga *Buccinum undatum* (se fig.). Dess skal är äggformigt, beklädt med hornartad epidermis; vindlingarna äro hvalfda, med tjocka, sneda längsveck och fina tvärfåror; mynningen är stor, färgen grågul; höjden 8—9 cm. *Buccinum* gräver sig medelst foten in i sanden och genomborrar ofta skalet på andra blötdjur för att förtära dem. Det tomma skalet begagnas gärna af eremitkräftor (se d. o.) som bostad. Djuret

användes som agn vid fiske; på somliga ställen nyttjas det till föda. Äggkapslarna äro förenade till stora rundade massor. L—e.

Buccino [buttjinä], stad i italienska prov. Salerno, vid järnvägen Neapel—Tarent. 5,718 inv. (1901). B. har ett gammalt slott och stadsmurar. N. v. därom ligger den fiskrika sjön Lago di Palo.

Buccinum, zool. Se *Buccinidæ*.

Buccleuch [ba'k-kljō' l. boklō'], hertigtitel inom en skotsk ätt, som leder sina anor från Richard le Scott, herre till B. (ett gods i Ettrick, Selkirkshire), hvilken lefde på 1200-talet. Den siste ättlingen af denna familj, Anne Scott, förmäldes 20 april 1663 med Karl II:s oäkta son James, som antog namnet Scott samt upphöjdes till hertig af Monmouth och B. Släktens ofantliga rikedomar ökades ytterligare genom deras sonen Francis Scotts giftermål (1720) med Jane Douglas, arftagerska till hertigen af Queensberry, och det äktenskap deras sonson, Henry Scott, 1767 ingick med Elizabeth Montagu. Den sistnämnde ärfde 1810 titeln hertig af Queensberry. Familjen använder nu släktnamnet Montagu-Douglas Scott, och dess hufvudman bär titeln hertig af B. och Queensberry. Se vidare Scott.

Bucco (lat.), en af maskerna i de atellanska lustspelen. Se *Atellaner*.

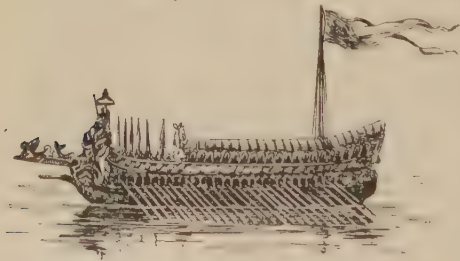
Bucco, zool. Se *Buconidæ*.

Bucco di Vela, österrikiskt spärrfäste i Tyrolen, på vägen mellan Sarca och Trient. L. W. son M.

Bucconidæ l. *Capitonidæ*, Skägg-gökar, zool., en familj, hörande till de partäiga fåglarnas ordning. De utmärka sig genom den något klumpiga, nästan valsformiga bålen, sin kägelformiga, kraftiga näbb och sina korta, kraftiga fötter. Munvinkeln är försedd med många borst. Stjärten är medellång, bestående af 10 pennor. Omkr. 80 arter äro kända, tillhörande uteslutande tropikerna. De flesta förekomma i Afrika och Asien; i Australien saknas de. Födan utgöres af leddjur, bär och frukter. De äro skickliga klättrare, men flyga mindre väl. Flertalet är utrustadt med en synnerligen kraftig stämma. Bland hithörande släkten märkas *Megalaema* från södra Asien, *Bucco* från Syd-Amerika och *Trachyphonus* från Afrika. L—e.

Bucentaur. Se *Bucentoro*.

Bucentoro, *Bucintoro* l. *Bucentaur* (it., af *bucino*, liten galär, och *d'oro*, af guld), en präktigt

utstyrd farkost, i hvilken dogen i Venezia 1311—1787 hvarje år på Kristi himmelsfärdsdag for ut på Adriatiska hafvet för att kasta en ring i vägnarna. Denna ceremoni symboliserade venezianska republikens förmåning med nämnda haf, d. v. s. Venezia: herravälde till sjöss.

Bucēphalus (lat.). Se *Bukefalos*.

Bucer, Martin. Se *Butzer*.

Buceros, zool. Se *Hornfåglarna*.

Buch, Leopold von, tysk geolog, f. 1774, d. 1853, studerade samtidigt med Alex. von Humboldt vid bergsakademien i Freiberg, under Werner. Han var till en början ifrig neptunist och ansåg basalten vara afsatt ur vatten, men sedan han studerat vulkanerna i Italien och (de utslocknade) i Auvergne i Frankrike, öfvergick han till plutonisterna, hvilkas seger därigenom blef afgjord. Sedan dess var han den ledande mannen vid afgörandet af alla större geologiska frågor på hans tid. B. utvecklade en förundransvärd mångsidighet och egnade

sig med intresse åt nästan alla geologiska och paleontologiska frågor samt ansågs efter Werners och Smiths död som sin tids främste geolog. 1797 började B. den första noggranna undersökningen af Central-Alperna i Tyrolen. Han gjorde vetenskapliga resor inom flera länder och vistades tvänne år (1806—08) i Skandinavien, hvarvid han fäste uppmärksamhet på den srenska vallens höjning. B:s åsikt om vulkanernas bildningssätt, att de skulle bildats genom en vid själfva det vulkaniska utbrottet skedd upplyftning, eger väl numera knappast någon anhängare, men det oaktadt var hans teori om vulkanernas och bergens byggnad och uppkomst ett för frågans lösning betydelsefullt framsteg. En bland B:s undersökningar afsåg dolomiterna, om hvilkas förekomst såsom bergbildande massor man dittills icke haft någon kännedom, enär de blifvit förväxlade med kalkstenarna. Bland den mängd arbeten af geologiskt, petrografiskt och paleontologiskt innehåll, som B. utgivit, må nämnas: *Reise durch Norwegen und Lappland* (1810), *Geognostische karte über Deutschland* (1826; 5:e uppl. 1843), *Ueber die eisensteinlager in Schweden* (1810), *Ueber die ursache der verbreitung der erratischen blöcke der Alpen* (i "Abh. d. Berliner akad." 1804—11) och *Zu Seifströms aufsatz über skandinavische geröll-furchen* (1838). E. E.

Buchan [ba'ken], landskap i nordöstra Skottland, grefsk. Aberdeen. I B. ligger staden Peterhead.

Buchan [ba'ken], Elisabeth, sektstifterska, f. 1738 i norra Skottland, stiftade 1779 *buchanisternas* kilastiska sekt, som hade gemensam egendom, förkastade äktenskapet och trodde, att sektens medlemmar blefvo lefvande upptagna i himmelen. Sekten har på senare tiden åter dykt upp. B. dog 1791, men begrofs icke förrän 1846, emedan hon profeterat, att, om man betvivlade hennes lära, hon skulle föra den tiden uppstiga från de döda. Jfr Train, "The buchanites" (1846).

Buchan [ba'ken], Alexander, skotsk meteorolog, f. 1829, studerade i Edinburgh, blef lärare därstädes och 1860 sekreterare vid skotska meteorologiska sällskapet. Bland hans arbeten förtjäna särskildt nämnas den banbrytande afhandlingen om lufttryckets fördelning och de förhållande vindrikt-

ningarna på jordytan (i "Transactions of the Royal society", bd 25). Han har äfven skrifvit om lufttryckets dagliga perioder m. m. och utgifvit karta öfver isobarer och isotermer. Hans *Handy book of meteorology* (1867; 2:a uppl. 1868) är öfversatt och delvis omarbetad af H. H. Hildebrandsson i Uppsala (1874). I Challenger-expeditionens vetenskapliga iakttagelser skref han *Atmospheric circulation and Oceanic circulation*. Han vardt 1878 led. af Vet. soc. i Uppsala.

Buchanan [bjuka'nen l. baka'nen], i naturvetenskapliga namn beteckning för Fr. H. Buchanan, engelsk iktolog, d. 1829 som läkare i Bengalen.

Buchanan [bjuka'nen l. baka'nen], George, skotsk lärdd, f. 1506 i Stirlingshire, studerade i Paris och förvärfvade där en synnerligen omfattande humanistisk bildning. Efter att i några år ha varit informator för den unge earlen af Cassilis, återvände B. 1536 till Skottland och omtalas 1536—38 som informator för "lord James" (ej den blifvande regenten, earlen af Murray, utan en annan af Jakob V:s oäkta söner, James Stuart, sedermera abbot af Melrose). På Jakob V:s uppmaning skref B. en satir (*Franciscanus et patres*),

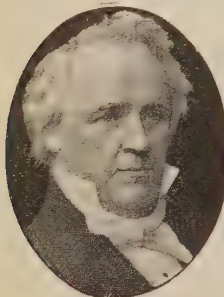
mot franciskanmunkarna (*Franciscanus et patres*), hvilken eggade dem till hämnd och föranledde B:s flykt 1539 först till London, där han ej fann sig trygg under den ombytliga Henrik VIII, sedan till Paris och därefter under kardinal Beatons öfverallt fortsatta förföljelser till Bordeaux, där han under 3 år undervisade i latin i en skola (bland hans lärjungar var Montaigne). B. förde sedermera länge en renässanslärds kringflackande lif. På väg till Coimbra, vid hvars högskola han fått anställning, råkade han i Spanien 1548 i inkvisionens fångelser, enär han ätit kött i fastan. Internerad i ett portugisiskt kloster, skref han en metrisk latinsk öfversättning af psaltaren (tr. 1567). Åter fri 1552, var han under flera år informator för en fransk adling, greve de Brissac, och först omkr. 1561 återvände han för beständigt till hemlandet. Han tog nu som reformert kyrkomedlem ganska liflig del i 1560-talets skotska kyrkostrider. 1562 omtalas han ha gifvit drottning Maria Stuart lektioner i Livius, och 1566 blef han föreståndare för ett college vid S:t Andrews' högskola. B:s religiösa och politiska grundsatser förde honom öfver till regentens, earlens af Murray, parti, och han åtföljde som sekreterare dennes delegerade vid underhandlingarna 1568 om Maria Stuarts öde. B:s andel i undersökningen om de s. k. kassettbrefven (se härom Maria Stuart) är ej med säkerhet utredd. Hans vittnesmål om att breffen voro skrifna med drottningens egen hand hade stor betydelse för utgången. B. skref troligen vid denna tid (1569) sin häftiga och delvis lögnaktiga partiskrift mot drottningens karaktär ochandel, *Detectio Mariæ reginæ* (tr. 1571, på skotska och franska 1572). Efter Marias afsättning blef B. lärare för hennes fyraårige son Jakob och vistades

i denna egenskap 1570—78 i Stirling; han var därjämte dessa år sigillbevarare och medlem af statsrådet. 1579 utgaf B. *De jure regni apud scotos*, ett försvar för den konstitutionella monarkien, med starkt betonande af monarkens plikter och ansvar, där han ej ens ryggade tillbaka för att under vissa förhållanden förklara tyrannmord berättigadt. Boken gjorde ett ofantligt uppeende och framkallade häftig kritik först från katolskt håll, sedermera från restaurationstidens jurister, medan däremot långa parlamentets män ofta åberopade sig på B:s auktoritet. Sina sista år egnade B. åt historiska studier. Hans *Rerum scoticarum historia* utkom 1582; den har utgått i 19 uppl. (den senaste 1762), öfversattes genast på flera språk och behöll länge sin plats som den förnämsta källan för utlänningars kunskap om skotsk historia. Skildringen af sagotiden är okritisk, men i de samtidshistoriska partierna röjer förf. sin skarpa iakttagelseförmåga och klara framställningskonst. B. var äfven en af nyare tidens utmärktaste latinske skalder. Han afled 29 sept. 1582. Om hans stora lärdom och stilistiska mästarskap råder blott en mening, men öfver hans karaktär hafva intill senaste tid de mest skiljaktiga omdömen fällts. Den bästa upplagan af hans latinska arbeten utgafs af Ruddiman 1715. Jfr Irving, "Life of George B." (1817), och Hume Brown, "George B., humanist and reformer" (1890). V. S—g.

Buchanan [bjuka'nen l. baka'nen], Claudius, skotsk-indisk missionsfrämjare, missionär, f. 1766 nära Glasgow, kom 1797 till Calcutta som kaplan i Ostindiska kompaniets tjänst och blef 1799 föreståndare för ett af lord Wellesley upprättadt läroverk vid Fort William, med syfte att främja studiet af orientalisk litteratur och bibelns öfversättning till orientaliska språk. B. kom sålunda ej i tillfälle att själf direkt verka som missionär, men han ledde i sitt läroverk nya testamentets öfversättning till malajalam, infödingarnas på Malabarkusten språk, samt till persiska och hindostani och lyckades till stor del undanröjda de rådande, af politiska skäl förestäfvade betänkligheterna mot missionsverksamhet inom Ostindiska kompaniets område. 1808 återvände han till England och deltog där genom broschyrerna *Colonial ecclesiastical establishment* och *An apology for promoting christianity in India* lifligt i den strid, som 1813 ledde till upprättandet af biskopsstyrelse för Indien. Han afled 1815, sysselsatt med en öfversättning af nya testamentet till syriska, till tjänst för de syriska kristne på Malabarkusten. B. hade under vidsträckt resor i södra och västra Indien samt på Ceylon idkat religionshistoriska studier. Hans *Christian researches* utgafvos 1840. Jfr Pearson, "Memoirs of the life and writings of the rev. Cl. Buchanan" (3:e uppl. 1819). V. S—g.

Buchanan [bjuka'nen l. baka'nen], James, Förnta staternas femtonde president, f. 23 a. ril 1791 nära Mercersburg, Pennsylvania, tillhörde en skotsk-irländsk släkt. Han blef 1812 praktiserande advokat i Lancaster, var 1814—16 medlem af sin födelsestats legislatur och lät sig 1820 inväljas i kongressen, sedan sorgen öfver hans trolofvades död förmått honom till beslutet att helt egna sitt lif åt politiken. I kongressen slöt sig B. till oppositionen mot J. Q. Adams och tillhörde Jacksons trognaste vänner. 1831 sändes han af Jackson som mi-

nister till Petersburg och afslöt där, 18 dec. 1832, det första handelsfördraget mellan Förenta staterna och Ryssland. Han återvände hem 1833 och blef följande år senator för Pennsylvania. I senaten tillhörde B. det demokratiska partiets ledande män, understödde kraftigt Jacksons och van Burens finanspolitik samt motsatte sig unionslagstiftning mot slafveriet, men uppträdde gentemot de mest fanatiska sydstatsmännen till försvar för petitionsrätten. 1844 var B. påtänkt till demokratisk presidentkandidat, men drog sig tillbaka till förmån för Polk, hvilken 1845 gjorde honom till sin statssekreterare.

Som sådan ifrade B. för en utvidgad tillämpning af Monroe-doktrinen (han hade t. ex. stor andel i Polks budskap af dec. 1845) och sökte motarbeta det engelska indflytandet i Central-Amerika och Yucatan. Efter whigpartiets seger 1849 drog han sig tillbaka till privatlivet och egnade sig någon tid mest åt sina systerbarns uppfostran. Presidenten Pierce utnämnde honom 1853 till minister i London, där han under Krimkriget kraftigt förfäktade de neutrala rättigheter. B. deltog 1854 jämte flera andra amerikanska diplomater i den s. k. konferensen i Ostende och dess förklaring, att det för Förenta staterna var en nödvändighet att komma i besittning af Cuba. Hemkommen i april 1856, nominerades B. till demokratisk presidentkandidat och blef efter en hård valstrid Förenta staternas president. Hans ämbetslid (1857—61) utmärktes af slaffrågas skärpning till den konflikt, som efter Lincolns val till president utbröt i inbördes krig. B. lät sig starkt påverka af sydstatsmännen och gick tidtals i deras ledband, ehuru personligen af långt moderatare skaplynne. I nordstaterna anklagades han bittert för flat eftergifvenhet mot de stämplande unionsfienderna under de månader, som förfölto mellan Lincolns val och ämbetsstillträde. B. medgaf ej någon rätt för sydstaterna att bryta unionen, men ansåg sig ej ega laglig befogenhet att ingripa mot ett dylikt unionsbrott (budskapet af 5 dec. 1860) och ville ej taga första steget till ett borgerligt krig. Sedan B. i mars 1861 nedlagt presidentämbetet, ledde han i stillhet på sin gård Wheatland nära Lancaster. Under kriget gaf han Lincoln sitt stöd i kampen för unionens upprätthållande. Mot de häftiga anklagelser, som riktats mot hans politik, utgaf B. 1866 ett själf försvar, *Buchanan's administration*. En liknande apologetisk hållning intager äfven hans biograf G. Ticknor Curtis (*"Life of James Buchanan"*, 2 bd, 1883). B. afled i Lancaster, Pennsylvania, 1 juni 1868.

V. S.-g.

Buchanan [bjuka'nən 1. baka'nən], Robert, engelsk skald, f. 1841, d. 1901, debuterade 1863 med en diktsamling *Undertones* (3:e uppl. 1870), på hvilken följde *Idyls and legends of Inceburn* (1865, ny uppl. 1870) och *London poems* (1866, ny uppl. 1870) m. fl. diktsamlingar, där han visar sig som en poetisk berättare af rang. *The shadow of the sword* (1876) inledde en lång rad af prosaromaner, bland hvilka äfven *God and the man* (1881) må nämnas.

B. skref vidare en hel del teaterstycken, som gifvits med stor framgång, t. ex. *Lady Clare* (1883) och *Alone in London* (1885). Till hans verksamhet som kritiker hör ett häftigt angrepp på skalden D. G. Rossetti, besvaradt med skärpa både af den angripne själf och af Swinburne. B:s dikter utgäfvos samlade i 2 bd 1901. Biogr. af Harriet Jay (B:s svägerska) 1903.

Buchanisternas sekt. Se Buchanan, E.

Buchāra (Bochara, Bokhara, Bukhara, Bokariet, Bukariet). 1. Emirat (furstendöme) under rysk öfverhöghet i Central-Asien (Turkestan), omgifvet af Afganistan, den ryska Transkaspiska provinsen och Chiva i söder och väster, af Syr-darja-provinsen, Samarkand och Ferghana i norr och öster. Areal 205,000 kvkm. Dess hufvudsträckning är östvästlig, medan dess bredd i medeltal knappt öfverstiger 200 km. Längst i öster når det öfver västra Pamir. Dess gräns mot Afganistan bildas af Amu-darja och dess källflod Pandsj. Den förra bildar och gränsen mot Chiva, medan den däremot från Afganistan till Chiva flyter helt och hållet inom B., som eger en smal remsa äfven utefter dess vänstra strand, så att gränsen mot Transkaspiska provinsen är alldeles konventionell. Detsamma gäller om de öfriga gränserna med undantag af den östligare delen af norra gränsen, som följer Hissar- och Seravsjan-bergen. Östra hälften af landet är berguppfyllt; utom de nämnda bergen märkas där Peter I:s kedja med en topp på 7,600 m. och Darvas-bergen i norra Pamir. Från dessa berg flyta många floder till Pandsj eller Amu, bland hvilka de största äro Vachsij (Surchab), Kafirnihan och Surchan. Den västra hälften är ett slättland, mestadels fyllt af stäpper och öknar. Utom Amu-darja, som saknar alla tillflöden, finnes där endast en flod, den från gränsbergen mellan B. och Samarkand kommande Seravsjan, som till sist utsynar i stäppsjön Dengis. Det är i dessa båda floddalar, som västra B:s egentliga kulturmark är att söka. — Klimatet är utprägladt fastlandsklimat med hög sommarvärme, men mycket låg vintertemperatur. I det nära liggande Samarkand är årets medeltemperatur 13,6°, julitemperatur 26,1° och januartemperaturen -0,4° i medeltal, ehuru läget motsvarar sydligaste Italiens. Nederbörden är sparsam och faller hufvudsakligen på vinterhalfåret. I västra B. regnar det knappt på sommaren, det östra berglandet är bättre lottadt i detta afseende, i det att omkr. 10 proc. af nederbörden falla under juni—september. Nederbördsmängden uppgifves för Samarkand till 321 mm. pr år och torde vara lika stor i det närliggande mellersta B. Växtvärlden får sin karaktär af landets egenskap att vara ett öfvergångsland mellan Väst-Asiens öken och stäppområde och Central-Asiens högländ. Af märkligare djurformer må nämnas antiloper och vildåsnor (kulan) på stäpperna, den tvåpuckliga kamelen, dock blott som husdjur liksom dromedaren, hästen och fåret. (Jfr Asien, sp. 169—172.) — Befolkningen uppgifves till 1,250,000 inv. (6 på 1 kvkm.) och består af många olika element, hvilka så blandats med hvarandra, att det ej är lätt skilja den ena typen från den andra. Den härskande stammen har varit usbekerna, till hvilka äfven emirfamiljen hör; de uppgifvas till omkr. 200,000, äro fanatiska sunniter och tala turkiska liksom sarterna, som numera knappt skilja sig från dem, ehuru de från början nog haft annan

härkomst. Nära befyndade med dem äro tarant-sjerna. Tadsjikerna äro mer lika perserna och anses vanligen vara arier; de bo mest i östra B. och uppgifvas till 600,000. Till dessa fyra stammar hör så godt som hela den bofasta befolkningen, åkerbrukare såväl som stadsinvånare. Nomader äro däremot kirgiser (45,000) och turkmener. Dessutom finnas araber, mest häst- och boskapshandlare, några hundra indier, omkr. 4,000 afganer, mest köpmän, 4,000 judar, mest handverkare, omkr. 40,000 perser och ett par tusen ryssar. Af befolkningen bor den öfvervägande delen på slättbygden, som alltså är landets tyngdpunkt, medan knappt 200,000 bo i berglandet. — Landets religion är sunnitisk muhammedanism, och dess fanatiska präster (mollas) ha stort inflytande. I kultur stå bucharerna framför andra centralasiater, men kvinnans ställning är hos dem än lägre än hos de andra folken. Slafveriet afskaffades först genom ryskt ingripande. Af ringar märkes först åkerbruk, som väl fordrar konstgjord bevattning, men då också ger goda skördar af hvede, korn, frukter (aprikoser och persikor), hampa, lin, sesam, tobak och bomull, sedan 1889 också af vin. Framför allt har odlingen af bomull gjort stora framsteg, särdeles sedan den transkaspiska järnvägen 1888 kom fram till B. 1902 skördades 215 mill. kg. bomull. Boskapsskötseln lämnar ull och fårhudar; men af än större merkantil betydelse är råsilkesproduktionen. Bergsbruket producerar alun, salt, svafvel och guld. Industrien är mestadels ännu hemsjöld; dess produkter äro bl. a. ganska stora mängder halfsiden- och bomullstyger; dessutom ledarvaror, mattor, knivar och vapen, metallfat, krukmakeriarbeten m. m. Handeln har tagit ett stort uppsving genom järnvägen. Utom förut nämnda artiklar exporteras te, socker, läkemedel, indigo. Af europeiska länder är det Ryssland, som driver den största handeln med B., ehuru äfven handeln med brittiska Indien är betydande. Med Afganistan steg in- och utførseln 1900 till 4 mill. rubel. — Det inhemska hufvudmyntet är ett guldmynt *tilla* à 21 *tenge* (*tangas*), vanligen motsvarande 10,60 kr.; dock äro ryska pappersrubler i allmänt omlopp till växlande kurs. — Regeringsformen är oinskränkt monarkisk; fursten kallar sig emir, och kronan är sedan 1784 årtfält inom mangiternas ätt. I spetsen för regeringen står en förste minister. Landet delas i distrikt, hvarterda styrdt af en beg; de viktigaste distrikten äro Sjar, Hissar och Karsji. Hvarje distrikt är deladt i underafdelningar, bestående af flera kommuner samt styrda hvardera af en *amljakdar*; kommunens chef heter *aksakal* ('hvitskägg'). — Hären uppgafs 1900 till 10,000 man infanteri, 400 man rytteri och 600 man artilleri. Angående B:s ställning till Ryssland se B:s historia.

2. Hufvudstad i ofvannämnda rike, ligger i Seravsjan-oasen. Omkr. 70,000 inv. B. är omgivet af murar, flankerade af 11 torn, samt är en blandning af glänsande offentliga byggnader med rik morisk arkitektur och af förfallna hus. Af dess mellan 300 och 400 moskéer är den förnämsta Mirgharab, som har en stor, obetäckt, fullkomligt öppen gård af omkr. 90 m. i fyrkant, hvarst 10,000 personer få plats, och en med färgade stenar belagd hög fasad, öfver hvilken reser sig en 32 m. hög kupol. I B. finnas öfver 100 medreser (skolor), som en gång besöktes af 10,000 studerande, 50 basarer

inom och 20 utom murarna, alla ganska obetydliga, 40 karavanserajer, 16 offentliga bad och ett ståtligt palats för emiren. Staden har stor betydelse som handelsstad och var förr äfven en viktig slafmarknad. Den har alltid stått högt i anseende bland muhammedanerna såsom en hufvudort för muhammedansk lärdom.

Litteratur: Chanikov, "Bochara" (1841), Vambéry, "Skizzen aus Mittelasien" (1868), "Geschichte Bocharas" (1872) och "Reisen in Mittelasien" (1873), Bonvalot, "En Asie centrale" (1884), Lansdell, "Russisch Zentralasien" (2 bd, 1885), Moser, "A travers l'Asie centrale" (s. å.), Proskowetz, "Vom Newastrand nach Samarkand" (1889), Curzon, "Russia in Central Asia" (s. å.) och "The Pamirs and the source of the Oxus" (1897), Capus, "A travers le royaume de Tamerlan" (1892), Krahmer, "Russland in Mittelasien" (1898), och v. Schwartz, "Turkestan" (1900). J. F. N.

Historia. Det nuvarande B. jämte kringliggande trakt benämndes i forntiden Sogdiana eller Transoxania. Det blef införlifadt med persiska riket och stod ända till detta väldees störande (641 e. Kr.) i beroende därpå. Sedermera drogo än mongoliska horder och än araber genom landet, hvadan detta sällan åtnjöt politisk själfständighet. 874 blef landet oberoende och hade sin storhetstid under samaniiderna (874—1004, se d. o.). Sistnämnda år blef B. eröfradt af seldsjukerna och var, sedan deras välde ungefär ett århundrade senare gått under, omtvistadt mellan nigrurer i ö. och kovaresmier i v., till dess landet 1219 eröfrades af Djingis kan, som där anställde de grymmaste härjningar. B:s välstånd upplomstrade åter under hans efterträdare. Det lydde till 1363 under hans son Djugatai och dennes dynasti. 1369 blef Timur i Balch utropad till stor-kan. Han blef då rådande i landet och valde Samarkand till residens. I timuridernas händer förblef landet till omkr. 1500, då styrelsen öfvergick till de usbekiske kanerna. Den mest kände af dem är Sjaibani, af hvars stora rike B. blef en obetydlig del. Sjaibaniernas välde (1510—99) förföll snart genom dynastiska fejder; dock upplefde landet under Abdallah II (1555—97) en ny blomstringstid, särskildt i fråga om andlig kultur. Förfallet tilltog alltmer under astjarkanidernas dynasti (1599—1785) och huset Mangit (1785—1868), hvilket senare på kvinnolinjen ledde sin härkomst från Djingis kan. Fejder med grannstaterna Chiva och Kokand uttömd rikets krafter. Den fanatiske emiren Nasrullah kan (1826—60) trodde sig om att kunna trotsa europeerna, lät afträta två engelska gesanter, öfverste Stoddart och kapten Conolly (1842), samt afvisade äfven ryssarnas försök till diplomatiskt närmande. Under hans son, Mozaffer ed-din (1860—85) närmade sig de i Central-Asien rasht framträngande ryssarna på allvar B:s gränser. Det kom 1866 till väpnad sammanstötning, och 14 maj 1868 intåg general Kauffmann i Samarkand. Vid fredsslutet (30 juli s. å.) behöll ryssarna nordöstra delen af landet (Samarkand och ett par andra distrikt) samt erhöilo betydande handelsrättigheter. 1873 bistod kanen af B. ryssarna i deras fälttåg mot Chiva och erhöil i belöning ett stycke af det eröfrade landet vid Amudarjas högra strand. Det ryska inflytandet har rasht tilltagit under Mozaffer ed-dins son och efterträdare

Seijid abd ul-Ahad (fr. 1885), som två gånger (1893 och 1902) besökt ryska hofvet och uppföstrat sin son i Ryssland. Faktiskt är B. numera så godt som en rysk vasallstat. (V. 8—g.)

Buchari (Bochari, Bokhari, Bouchari), Abu Abdallah Muhammed el-B., muhammedansk teolog, f. 810 i Buchara af iransk familj, d. 870, var den förnämste af de sex store sunnitiska traditionisterna. Efter en 16-årig studieresa, hvarunder han åhörde de förnämste traditionslärnarnas föredrag i Mekka, Medina, Basra och Kairo, bosatte han sig i sin fädernestad. Hans *es-saħih* (fullständigt *el-djami es-saħih*, "den riktiga samlingen") omfattar öfver 7,000 traditioner, kritiskt sofrade ur ett material af omkr. 100,000 åkta, förutom lika många falska, och utgör jämte koranen den viktigaste källan för muhammedansk teologi och juridik. Den är utgifven dels i Bulak (1863—65), dels af Krehl i "Le recueil de trad. musulm. par... al Bokhari" (1862—68). H. A.

Bucharjet, föräldratt namn på länderna ö. om Kaspiska hafvet. Man skilde mellan Stora B., omfattande Buchara, Kundus, Kokan och Chiva, landskapet Hazara, Pamir, Darvas, Badaksjan och ryska Turkestan, samt Lilla B., motsvarande Öst-Turkestan.

Buchau. 1. Stad i württembergiska Donaukretsen. 2,307 inv. (1900). Fordom fri riksstad och stäte för ett riksabbotstift B. och en i 10:e årh. grundad fruntimmersstiftelse. 1806 tillföll det Württemberg. — 2. Stad i böhmiska kretsen Luditz, s. ö. om Karlsbad. 2,216 inv. (1900). En järnhaltig mineralkälla. I närheten ruiner af bergslottet Harenstein.

Buchberger, ett af de bästa schweiziska rödvinerna, från Rheineck i St Gallen.

Bucher, Anton von, tysk homilet, f. 1746 i München, d. 1817 därstädes, gjorde sig högt förtjänt om det bayerska skolväsendets utveckling, särskildt som skoldirektionsråd i München 1784—1813, och vann i synnerhet anseende för den kraft, hvarmed han anföll jesuiterna. Mot dem riktade han alla sina skrifter, hvilka 1819—20 utkommo samlade i 5 bd under titeln *Die jesuiten in Bayern vor und nach ihrer aufhebung*.

Bucher. 1. Adolf Lothar B., tysk publicist och diplomat, f. 1817 i Neustettin. Efter juridiska studier i Berlin tjänstgjorde han vid sin hembygds domstolar, väckte under krisen 1848 uppmärksamhet som publicist och insattes s. å. som representant för Stolpkretsen i preussiska nationalförsamlingen. Här slöt sig B. till den vänstra centern och framträdde flera gånger som betydande talare. Efter kammarupplösningen 1849 dömdes B. för delaktighet i offentliggörandet af skattevägringsbeslutet af 15 nov. 1848 till förlust af sina ämbeten samt till 15 månaders fängelse, men undandrog sig straffet genom flykt till London 1850. Där uppehöll han sig vanligen under de närmaste 11 åren, egnande sig åt journalistiken, som korrespondent till "Nationalzeitung". Hans ingående bekantskap med Storbritanniens politiska och ekonomiska lif gjorde honom alltmer främmande för de internationella revolutionära kretsar, med hvilka han förut sympatiserat, och hans öppna bref "Seid deutsch!" samt "An Mazzini" (1861), båda publicerade under medverkan af Rodbertus och v. Berg) rönt erkännande äfven från de härskande inom Preussen. Till följd af amnestien

1861 återvände B. till Preussen och blef af Bismarck 1864 kallad till medarbetare inom utrikesministeriet. 1865 blef B. legationsråd och tjänstgjorde därpå under Bismarck ända till år 1886, då han trädde i disponibilitet. Under denna tid fick han sig anförtrödd en mängd viktiga uppdrag, som kräfde på en gång skarpt omdöme och diskretion. I kinkiga angelägenheter litade Bismarck så gärna till B:s hängifna trohet, intelligens och litterära talang, att denne med fog karakteriserats som järnkanslerns "högra hand". Så sändes B. på våren 1870 till Spanien för att sätta ny fart i arbetet för prins Leopolds af Hohenzollern tronkandidatur. Det nordtyska förbundets författning fick han efter Bismarcks utkast utarbeta i detaljerna. Han förmedlade — ofta i samverkan med Moritz Busch — en god del af de kampartiklar inom tidningspressen, som utgingo från utrikesministeriet. Vid offentliga underhandlingar framträdde han däremot sällan: förhandlingarna i Frankrike 1870—71 samt på Berlinkongressen 1878 utgöra nästan de enda tillfällena. — Efter kanslerskrisen 1890 kallade Bismarck sin trogne vän B. till Friedrichsruh, och där blef denne sedan beständig gäst; som det vill synas, önskade Bismarck framför allt hans närvaro och hjälp för det memoararbete, som den vredgade statsmannen ville fullborda. B:s tilltagande sjuklighet gjorde emellertid detta samarbete kortvarigt. Han afled vid Montreux 11 okt. 1892. — B. utgaf bl. a. *Kulturhistorische skizzen aus der industrieausstellung aller völker* (1851), *Der parlamentarismus wie er ist* (1856) och *Bilder aus der fremde für die heimat gezeichnet* (1862). — Se H. von Poschingers uppsats om B., i "Allgemeine deutsche biographie", samt Moritz Busch, "Tagebuchsblätter". C. H. H.

2. Adalbert Bruno B., den föregående broder, tysk konstkritikställare, f. 1826 i Köslin, blef 1869 sekreterare, 1885 vice direktör och 1895 direktör vid österrikiska konst- och industrimuseum i Wien. Död där 1899. Han författade bl. a. *Die kunst im handwerk* (1872, 3:e uppl. 1888; "Slöjden som konst", 1884), *Geschichte der technischen künste* (3 bd 1875—93, i förening med andra), *Katechismus der kunstgeschichte* (5:e uppl. 1899) och *Reallexikon der kunstgalerie* (1884).

Bucheron [byjrä], Arthur Marie, fransk journalist, pseudonymen Saint-Genest, f. 13 okt. 1835 i Tours, d. 8 okt. 1902 i Paris, tjänstgjorde som frivillig i kavalleriet under kriget 1870—71, då han avancerade till löjtnant. Efter en föga beaktad debut i "Figaro" 1869, skref han 1872 i samma tidning en del uppseendeväckande artiklar, hvari han sökte vältra skulden för olyckorna under kriget på vänstern i lagstiftande kåren och nationalförsvarsregeringen. Artikeln *La demi-monde militaire*, där B. jämför de högre officerare, som under republiken mottagit politiska ämbeten, med de af allt ärbart folk föraktade demimondedamerna, ådrog honom t. o. m. rättsligt åtal. På grund af ideliga anfall mot krigsministern Berthaut under "sextonde maj"-krisen blef B. såsom reservofficer dömd 30 dagars arrest. Efter flera års afbrott var B. sedermera, ehuru i höfsammare former, en af de ifrigaste förfäktarna af de konservativa intressena. Förutom de på sin tid mycket omtalade propagandaskrifterna *Appel aux monarchistes* (1875) och *J'y suis, j'y reste* (s. å.) författade han bl. a. *La politique*

d'un soldat (1872), *Joyeuses années* (1874) och *La bride sur le cou* (1876).

Buche [byjē], Philippe Benjamin Joseph, fransk läkare och skriftställare, f. 1796, d. 1865, uppträdde tidigt som carbonaro och anti-bourbonist, grundade 1827 "Journal des progrès des sciences et institutions médicales" och deltog en tid i redaktionen af den af St: Simons lärjungar uppsatta tidskriften "Le producteur". Han öfvergaf dock snart saint-simonismen. Efter juli-revolutionen uppsatte han (1833) tidskriften "L'européen" och utgaf *Introduction à la science de l'histoire* (2:a uppl. 1842), hvilka i det praktiska lifvet skulle införa den s. k. "bucheismen", enligt hvilken åsikt människans utveckling till sedlig fulländning består i tilliggandet och utöfvandet af den kristna moralen, sådan den uppställes i katolicismen. Af B:s öfriga arbeten må nämnas: *Histoire parlementaire de la révolution française* (1833—38; med Roux-Lavergne), som erbjuder ett rikt material för den franska revolutionens historia, och *Essai d'un traité complet de philosophie, au point de vue du catholicisme et du progrès* (1839—40). Efter februari-revolutionen (1848) invaldes B. i nationalförsamlingen och kallades till dess president, men fr. o. m. uppröret af 15 maj förlorade han, genom sin brist på hållning, allt anseende och blef därför ej invald i lagstiftande församlingen.

Buchheim [-hajm], Rudolf, tysk farmakolog, f. 1820 i Bautzen, blef efter omfattande studier 1846 professor i farmakologi och medicinens historia i Dorpat och 1867 i Giessen, hvarest han verkade till kort före sin död, 1879. B. utgaf en tysk bearbetning af Pereiras berömda "Elements of materia medica" (1846—48), och redan i företalet till detta arbete framställde han ett program för sina senare arbeten, gående ut på att skilja farmakologien från den praktiska medicinen och grunda densamma på experiment med användande af fysiologiens metoder, alltså att göra farmakologien till en gren af fysiologien. Genom sina många egna arbeten kan B. anses såsom den egentlige grundläggaren af denna moderna riktning inom farmakologien. Han var och den förste, som upprättade ett experimentalfarmakologiskt laboratorium, nämligen först privat i sin bostad i Dorpat, därefter såsom universitetsanstalt därstädes, utvecklande detsamma till en hög grad af fulländning. I Giessen blef B. åter inskränkt till ett privatlaboratorium. Genom hans och hans lärjungars arbeten lades grunden till den nya indelning af den farmakologiska vetenskapens material i grupper efter de olika ämnens kemiska egenskaper och särskildt deras verkningar på den levande organismen (B:s "farmakodynamiska grupper"), medan man fört i allmänhet följt botaniskt system. Bland ämnesgrupper, som på detta sätt bearbetades, märkas t. ex. afföringsmedel, åtskilliga maskmedel, nerv- och muskelgifter, mjöldruga, de pupillutvidgande alkaloiderna hos solanaceer. B. verkställde härvid ofta försök på sig själf. Äfven egnade han sig åt farmakognostiska och farmakotekniska uppgifter. Hans förnämsta verk är *Lehrbuch der arzneimittel-lehre* (1856; flera uppl.), hvari han genomförde sin omnämnda "gruppering". C. G. S.

Buchholz, stad i konungariket Sachsen, kretsen Zwickau, vid statsbanan. 8,402 inv. (1900). Förnämsta industrigrenen är nu tillverkning af snör-

makeriarbeten och spetsar, sedan det 1492 upptäckta silfverberget "Himmlich Herr" börjat bli mindre gifvande.

Buchhol'zia, bot. Se Capparidaceæ.

Buchhorn [-hårn], fordom riksstad. Se Friedrichshafen.

Buchit, petrogr., enligt Loewinson-Lessing en i kontakt med basalt eller som inneslutning i basalt förekommande, till glas smält sandsten. E. E.

Bu'chloë Engelm., bot., växtsläkte af fam. Gramineæ. Det har en enda art, *B. dactyloides*, buffelgräset, de nordamerikanska präriernas värdefullaste fodergräs. I Texas förblir det grönt om vintern, och när sommartorkan synes ha förbränt det, behöves endast några timmars regn för att det åter skall grönska; äfven i skenbart förtorkadt tillstånd ätes det gärna af boskapen. G. L.-m.

Buchner. 1. Johann Andreas B., tysk farmaceut, f. 1783, d. 1852 som chef för farmaceutiska institutet i München, främjade i högst betydlig mån det vetenskapliga studiet af farmacien. Han utgaf bl. a. "Inbegriff der pharmacie", af hvilket arbete han själf skref de fyra delar, som afhandla farmaci (3:a uppl. 1827), fysik (2:a uppl. 1833), kemi (2:a uppl. 1830—36) och toxikologi (2:a uppl. 1827), samt det af Gehlen påbörjade "Repertorium für pharmacie" (1815—48). B. var äfven upptäckaren af salicinet.

2. Ludwig Andreas B., den föregående son, tysk farmaceut, f. 1813, d. 1897, blef 1847 e. o. professor i medicinsk kemi och 1852 professor i farmaci i München. Han utgaf efter faderns död "Repertorium für pharmacie" (1853—76), till hvilket han själf lämnat rikliga bidrag. 1871 deltog han i kommissionen för affattande af en "Pharmacopœa germanica", till hvilken han skref en utförlig kommentar (1872), hvarjämte han utgaf smärre arbeten i kemi och farmaci.

3. Max B., tysk Afrikaresande och läkare, f. 1846 i München, gjorde 1875 en resa omkring jorden och för 1879 på uppdrag af tyska afrikanska sällskapet till Väst-Afrika för att öfverbringa skänker till Muato Jamvo. Efter ett halft års vistelse i Muato Jamvos residens återvände han 1882 till Europa, men följde på våren 1884 generalkonsul Nachtigal på dennes mission till Väst-Afrika, afslöt jämte honom skyddsfördrag med Togoland och utnämndes af honom till konsul i Kamerun. Sedermera blef han direktör för etnografiska museet i München. Som sådan besökte han Nya Guinea, Bismarcksarkipelagen, Nya Irland, Hongkong, Kina, Japan och Ceylon. B. har skrifvit *Reise durch den Stillen ozean* (1878) och *Kamerun. Skizzen und betrachtungen* (1887).

4. Hans Ernst August B., tysk läkare, f. 1850 i München, d. 1902 som professor i hygien och direktör för det af Pettenkofer inrättade hygieniska institutet vid därvarande universitet. Hans första arbeten voro rent bakteriologiska, men från och med 1889 studerade han hufvudsakligen organismens naturliga motståndsförmåga mot infektionsalstrande mikrober, särskildt blodets och blodserums bakteriedödande förmåga, hvilken han förklarade såsom beroende på alstringen af enzymartade alexiner och antitoxiner (se d. o.), och hans arbeten inom detta område hafva varit af stor betydelse för immunitets-lärans utveckling.

5: **Eduard B.**, den föregående broder, tysk kemist, f. 1860, sedan 1898 professor i kemi vid landbrukshögskolan i Berlin, har offentliggjort åtskilliga arbeten i ren organisk kemi och jäsningskemi, men vunnit berömmelse hufvudsakligen genom sina alltifrån 1897 publicerade undersökningar öfver alkoholfärgningen, genom hvilka han lyckats bevisa, att densamma ej, såsom förut allmänt antagits, är beroende på jästsvampens lifsprocesser, utan framkallas af ett af denna svamp produceradt enzym (se d. o.), som B. benämner zymas. Det är sålunda möjligt att af jäst genom sönderrifning och pressning under högt tryck framställa en fullständigt cellfri saft, som eger förmåga att i en sockerlösning framkalla kraftig alkoholfärgning. Denna B:s upptäckt är af stor betydelse för biologien i allmänhet. S. J.—n.

Bucholtz, Heinrich, tysk författare, f. 1607, d. 1671, skref två för renässansens romandiktning typiska romaner: *Des ... grossfürsten Herkules und der ... fräulein Valiska wundergeschichte* (1659—60) och *Des fürsten Herkuliskus und Herkuladisa wundergeschichte* (1665), hvilka lifligt beundrades af samtiden och ofta omtrycktes.

Buchon [byʃɑ̃], Jean Alexandre, fransk historiker, f. 1791 i Menetou-Salon i dep. Cher, d. 1846 i Paris, var först oppositionell journalist i Paris, men egnade sig sedan åt historiska studier och företog vidsträckt resor i Europa för att samla urkunder rörande Frankrikes medeltidshistoria. Därunder höll han 1821 i England en serie föreläsningar öfver den dramatiska konstens historia. En kortare tid var han också inspektör för Frankrikes arkiv och offentliga bibliotek. Bland alstren af hans flitiga verksamhet märkas särskildt: *Collection des chroniques nationales françaises, écrites en langue vulgaire du XIII:e au XVI:e siècle* (47 bd, 1824—29), *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII:e siècle* (1840), *La Grèce continentale et la Morée* (1843), *Nouvelles recherches sur la principauté française de Morée* (2 bd, 1843—44) och de tre första volymerna af *Histoire universelle des religions* (1844). B. lämnade dessutom en mängd bidrag till tidskrifter, i synnerhet "Revue indépendante" och skref flera artiklar i "Biographie universelle".

Buchonit, petrogr., en basaltisk, af nefelin, hornblände, plagioklas, augit, biotit och magnetit bestående vulkanisk bergart. Se uppsats af F. Sandberger i Sitzungsber. Berl. akad. 1872 o. 1873. E. E.

Bucina. Se Buccina.

Bucinäriska öarna, en vid Sardiniens nordöstra kust belägen ögrupp, bestående af tio små klippiga öar, bland hvilka La Maddalena, Caprera och Tavolara l. Bucina (däraf namnet) äro de förnämsta.

Bucintoro, ett slags farkost. Se Bucentoro.

Buckanjär (fr. *boucanier*, eng. *buccaneer*, af det karabiska ordet *buccan*, halster eller flätverksgaller för att torka kött på), urspr. benämning på de franske kolonister, som på 1620-talet från ön St Kitts (Saint Christophe) bedrefvo kaperier mot spanska fartyg och sedermera omkr. 1630 slog sig ned på Haiti. Ur deras strider med spanjorerna utvecklade sig det af allehanda äfventyrare bedrifna sjöförvarväsen, som sedan hela 1600-talet igenom gjorde de västindiska farvattnen osäkra. Jfr *Flibustier*.

Bu'ckelings, Willem, holländsk fiskare. Se Beukelsz.

Buckelplatta (Bågplatta), *bygnk.*, en rektangulär, bockad järnplåt, hvars användning på senare åren blifvit mycket allmän vid brobyggnader m. m. såsom underlag för fyllnadsämnen. Plattorna anbringas med bockningen nedåt eller uppåt; plåttjockleken kan tagas väsentligt mindre än vid raka plåtar. S. L.—k.

Buckeram. Se Barragan.

Buckhurst [ba'kəst], lord, engelsk statsman och dramatiker. Se Sackville (Thomas).

Buckie [ba'ki], stad i skotska grefsk. Banff. 6,541 inv. (1901). Viktigt sillfiske.

Bucking, Arnold. Se Pannartz, A.

Buckingham [ba'kiŋəm]. 1. (Buckinghamshire, Bucks) Grefskap i södra England. 1,931 kvkm. 195,534 inv. (1901). Det begränsas i s. af Thames. I grefskapets norra del rinner Ouse. Den sydöstra delen uppfylles af kalkbergen Chiltern-Hills. Landbruk och boskapsskötsel stå högt; särskildt är mejerinäringen betydande, synnerligen i Aylesbury-dalen. Lämnningar finnas af romerska landsvägar och militärstationer. Hufvudstad: Aylesbury. — 2. Stad i nämnda grefskap, vid floden Ouse. 3,151 inv. (1901).

Buckingham [ba'kiŋəm], engelsk adelstitel. Titeln earl af B. gafs 1377 af Edvard III åt dennes yngste son, Thomas af Woodstock, sedan hertig af Gloucester, mördad 1397. Dennes dotterson, Humphrey Stafford, upphöjdes 1445 af Henrik VI till hertig af B., och hertigtiteln fortlefde inom släkten Stafford till 1521. Den återupplifvades af Jakob I, som 1623 förlänade den åt sin gunstling, George Villiers, i hvars släkt titeln förblef till 1687. Sedan tillföll titeln hertig af B. (i Buckinghamshire) och Normanby 1703 Karl II:s forne gunstling John Sheffield, men upphörde i denna ätt 1735. Georg III gaf 1784 sin gunstling, George Grenville, titeln markis af B.; dennes son Richard blef 1822 upphöjd till hertig af B. och Chandos, och i denna form fortlefde titeln till 1889, då den upphörde med den tredje hertigen. Se Grenville, Sheffield, Stafford och Villiers.

Buckingham [ba'kiŋəm]. 1. James Silk B., engelsk reseskildrare och publicist, f. 1786, d. 1855, sändes vid tio års ålder till sjöss och slog sig efter många års ständiga resor ned i Calcutta, där han 1818 startade en tidning, "Calcutta journal", hvilken 1823 indrogs på grund af den skarpa kritik B. där öfvade mot Ostindiska kompaniets förvaltning. Han landsförvistes samtidigt från Indien och fick först långt senare upprättelse samt en pension af kompaniet. Återkommen till England, utgaf B. 1824—29 "Oriental herald" och deltog i flera andra tidskriftsföretag, bl. a. i grundandet af den ledande litterära tidskriften "The Athenæum" (1828), hvars redaktör han dock blott en kortare tid var. 1832—37 var B. medlem af underhuset och uppträdde som sådan ifrigt för sociala reformer, nykterhetssträfvanden, prygelstraffets afskaffande i här och flotta o. s. v. Sedermera gaf han sig änyo ut på vidsträckt resor, särskildt i Nord-Amerika, och författade en mängd resebeskrifningar, som vunno vidsträckt spridning, och för hvilka han 1851 belönades med en statspension. Af hans självbiografi utkommo 2 delar 1855; delarna 3—4 äro outgifna.

2. Leicester Silk B., den föregående son, dramatisk författare, f. 1828, d. 1867, ledsagade sin fader på dennes resor i Amerika, Frankrike och orienten samt vann sedan ett namn som föreläsare, utgivare af populärhistoriska arbeten och komediförfattare i den lättare genren. Hans komedier och farser äro mestadels starkt beroende af franska förebilder. Från 1857 till sin död var han (i "The morning star") en af Londons mest kände teater- och musikkritiker. V. S.-g.

Buckingham palace [ba'kiŋəm pə'los], kungligt residens i London.

Buckinghamshire [ba'kiŋəmʃɪə]. 1. Grefskap. Se Buckingham. — 2. Hertig af B., engelsk statsman och författare. Se Sheffield (John).

Buckl., i naturvetenskapliga namn förkortning för W. Buckland.

Buckland [ba'klænd]. 1. William B., engelsk geolog, f. 1784, d. 1856, blef 1818 professor i Oxford, invaldes 1827 i det mindre rådet i Royal society och blef 1845 domprost i Westminster i London. I Oxford grundade han det geologiska museet, och i London arbetade han ifrigt för anläggandet af kallvattenledningar. B:s förnämsta verk äro *Reliquiæ diluvianæ* (2:a uppl. 1824) samt *Geology and mineralogy considered with reference to natural theology* (1836, 4:e uppl. 1868; "Geologi och mineralogi, betraktade med hänseende till den naturliga teologien", 1845). Ehuru det sistnämnda, som hör till de s. k. "Bridgewater-böckerna", söker åstadkomma en teologisk förklaring af de geologiska fakta, ådrog sig dock B. genom detsamma ett häftigt angrepp från den strängt ortodoxa sidan. Hans *Description of the south-western coal districts of England* (1825) gäller ännu såsom auktoritet. Äfven flera paleontologiska afhandlingar äro af honom utarbetade.

2. Francis Trevelyan B., den föregående son, engelsk zoolog, f. 1826, d. 1880, var 1854 —63 regementsläkare och blef 1867 inspektör öfver det engelska laxfisket. Han skref *Curiosities of natural history* (4 bd, 1857—72; senaste uppl. 1900) och andra populära naturvetenskapliga arbeten, inlade stora förtjänster om fiskodlingen och anlade på egen bekostnad ett "museum of economic fish culture" i South Kensington i London.

Bucklandia populnea R. Br., bot., ett ståtligt, ända till öfver 50 m. högt träd af fam. *Hamamelidaceæ*, bildande en viktig beståndsdel af skogarna på Himalaya och i Burma samt förekommande äfven på Sumatra och Java, med stora präktiga purpurstrimmiga blad. Den bruna fasta veden användes i träsnideriet. G. L.-m.

Bucklandit, miner., vissa varieteter af epidot och ortit (se d. o.).

Buckle [ba'kl], Henry Thomas, engelsk skriftställare, f. 24 nov. 1821 i London, var son af en rik köpmän med gammaldags toryuppfattning och en strängt kalvinistiskt sinnad moder. Först omfattade B., som till följd af ömtålig hälsa åtnjöt endast en mycket oregelbunden skolundervisning, föräldrarnas åskådning, men sedan han efter faderns död (1840) företagit vidsträckt utländska resor, återvände han hem som radikal fritänkare. Han uppgaf att, som han ämnat, bli köpmän och egnade sig helt åt planen att skriva en den mänskliga civilisationens historia. 1842 började han ett lif af

öfveranstängande studier och förvärfvade sig småningom en synnerligen omfattande, men ganska ojämn beläsenhet. Frukten af dessa studier blef hans *History of civilisation in England*, hvars 1:a del utkom 1857 och genast väckte ofantligt uppteende. B.

hade alltid visat sin moder innerlig sonlig tillgifvenhet, och efter hennes död (1859) drog han sig, nästan nedbruten af sorg, tillbaka i enslighet, och man fruktade t. o. m. för hans förstånd. Hans civilisationshistorias 2:a del fulländades emellertid och utgafs 1861, hvarefter B. sökte hvilat genom att med ett par ynglingar företaga en österländsk resa. I Jerusalem torde han ha smittats af tyfus, men fortsatte färdan och dukade i Damaskus, 29 maj 1862, under för den smygande sjukdomen. En ny upplaga af hans arbete utkom 1866 i 3 bd under titeln *History of civilisation in England, France, Spain and Scotland*. Boken öfversattes på många europeiska språk, på svenska af O. Alund ("Engelska civilisationens historia", 2 bd, 1872) med utslutande af den vidlyftiga lärdomsapparaten. B:s *Miscellaneous and posthumous works* utgafos af H. Taylor (3 bd, 1872; delvis öfversatt till svenska, "Smärre uppsatser", s. å.; förkortad uppl. af Grant Allen 1886).

B. drömde om att på historien tillämpa en helt ny, induktiv metod och att åt den historiska utvecklingen vindicera samma lagbundenhet, som naturvetenskapen på sitt område söker klargöra. Med långt gående öfverdrift tillämpade han kausalitetens lag på historiens alla tilldragelser och förnekade alldeles frihetsmomentets och individens betydelse i den mänskliga utvecklingen. Enligt hans mening bestämmes civilisationens gång i främsta rummet af jordmån, klimat, lifsmedel och allmänna naturförhållanden. De moraliska föreställningarna sägas vara få och stillastående samt utan betydelse för utvecklingen, hvilken i stället bestämmes af de intellektuella föreställningarna, och bland dessa är den mot föregående "fördomar" stridande skepticismen den egentligen drivande kraften. Som den hämmande kraften i samhällets utveckling uppställer han "skyddsandan" eller "protektionismen", ett slagord, hvarunder han sammanfattar hvarjehanda uttryck för benägenheten att okritiskt bevara gamla seder och institutioner. Dessa sina grundläggande satser sökte B. bevisa och belysa genom exempel särskildt ur Englands och Frankrikes historia, hvarjämte han ur de statistiska uppgifter, som voro honom tillgängliga, med stor lättvindighet konstruerade fram sina allmänna lagar. Därvid lade han emellertid ofta nog i dagen mycket bristfällig kunskap om och total missuppfattning af de fakta, ur hvilka han sedan drog sina i starkt retorisk form och med mycken tvärsäkerhet framförda slutsatser. Bland kritiskt skolade specialforskare lyckades han därför aldrig vinna något anseende som vetenskapsman eller historisk reformator, men på den stora

allmänheten imponerade den omfattande lärdoms-apparaten och de nya satsernas dristighet. Sympatiskt verkade äfven den äkta, om än af doktrinär ensidighet grumlade frihets kärlek, som besjälade B. under hans författarskap. Till en tid vann han, särskildt bland Manchesteridéernas män, rykte för att vara en historieskrifningens Darwin, och hans vidt spridda arbete har mäktigt bidragit till att popularisera tron på den naturvetenskapliga metodens användbarhet äfven på historiska problem. Bland de kritiker, som riktats mot hans metod och dess tillämpning, märkes en häftigt skriven uppsats af H. Forssell i Svensk tidskrift 1872. Jfr A. H. Huth (B:s följeslagare på hans sista resa) "Life and writings of H. Th. Buckle" (1880). V. S.-g.

Bucko-blad, *Folia Bucco*, *farm.*, bladen af flera *Barosma*-arter samt af *Empleurum serrulatum* Ait., lågväxta buskar, som växa på Kaplandets torra slätter. Dessa buskar tillhöra familjen *Rutaceae*. Bladen äro läderartade, naggade eller sågade samt rika på oljor. Lukten är stark, frisk och angenäm. Smaken är värmande, kryddartad. Drogen ansågs genom sin flyktiga olja verksamt mot kroniska sjukdomar i urinvägarna, ungefär såsom copaiva-balsam och kubeber, men har såsom öfverflödig kommit ur bruk och därför utesluts ur svenska farmakopén. C. G. S.

Buckow, stad i preussiska reg.-omr. Frankfurt, 42 km. ö. om Berlin, i ett romantiskt läge i det s. k. "Märkische Schweiz", omgifven af ett dussin småsjöar. 1,877 inv. (1900). Under sommaren besöks B. mycket af berlinare, som där äfven byggt en mängd landställen.

Bucks [ba/'ks]. Se **Buckingham**, grefskap.

Buckskin [ba/'k-skin], eng., egentl. bockskinn, gemensamt namn för en mängd olika herrbeklädnadstyper och innefattande såväl tunnare som tjockare sådana. Dock tänker man sig under denna benämning gärna ett flerfärgadt (meleradt, randigt eller rutigt) hel- eller halfylletyg med kyprad väfnad. G. A. W.

Buck van Raai och **Buck van See**. Se **Bukken**.

Buco/ica, dikter af Vergilius. Jfr **Bukolisk**.

Bucquoi, österrikisk släkt. Se **Buquoy**.

Bucuresci, rumänska namnet på Bukarest.

Buczacz [but'atʃ], stad i Galizien (Österrike), vid floden Strypa. 11,756 inv. (1900), däraf 8,546 judar. Brännvins- och lädertillverkning. Där slöts 1672 en fred mellan Turkiet och Polen.

Buda, en del af Budapest (se d. o.).

Budäus. Se **Budé**, G.

Budal, Hans, norsk bildhuggare, f. 1830 i Budals socken, d. 1879, studerade i Köpenhamn, särskildt under Jerichau, vistades 1861—71 i Rom och lefde sedermera i tillbakadragenhet och fattigdom i hemlandet. Hans bästa arbeten äro *Kristus på korset*, *En liten flicka, som leker med en katt* och *En liten flicka med en död fågel*. Dessutom utförde han porträttbyster och medaljonger. Nationalgalleriet i Kristiania har af hans hand porträttbyster af Karl XV och *Drottning Lovisa*.

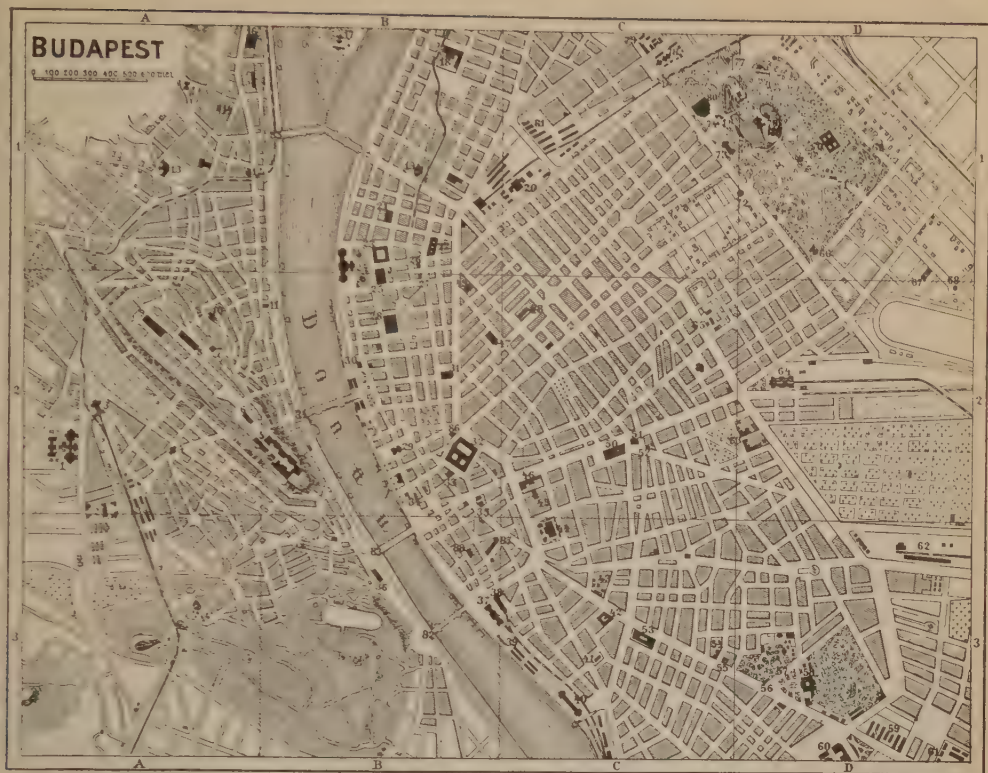
Budalen, liten fjällbygd i Störens socken, Søndre Trondhjems amt, Norge. Den genomflytes af Bua och Ena, bäflvar till Gula.

Budapest [bu'dapäst], hufvudstad i konungariket Ungern och i komitatet Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun,

naturskönt belägen å ömse sidor om Donau. Staden har uppstått genom förenig (1872) af städerna Buda (ty. *Ofen*) och Ó-Buda (Gamla B.), på flodens västra sida, med Pest jämte Kőbánya (Stenbrottet), på den östra. Flodens bredd inom stadens område växlar mellan 300 och 800 m., och dess nivå ligger omkr. 97 m. öfver hafsytan. På dess västra sida ligga inom själfva staden från s. till n. bergen Gellérthegey (ty. *Blocksberg*, 224 m., uppkalladt efter Ungerns apostel Gellért l. Gerhard, som enligt legenden där ljöt martyrdöden 1046), Várhegy (Fästningsberget, 169 m.) och Rózsahégy (Rosenberget), bakom hvilka i v. höja sig det före fylloxerans härjningar för sitt utmärkta vin bekanta Sashegy (Adlerberg), Svábhegy (Schwabenberg), med vidsträckt utsikt, bergbana och villor, samt Jánoshegy (Johannisberg, 529 m.). Nedom Svábhegy ligger den vackra dalkitteln Zugliget (Auwinkel) med villor m. m. S. om Gellérthegey och Sashegy utbreder sig en sumpig slätt med en mängd utmärkta mineralkällor, från hvilka bl. a. det berömda bittervattnet Hunyadi János härstammar. Stadsdelarna på flodens östra sida ligga på en sandslätt. I Donau n. om staden ligger ön Margitsziget (Margareten-insel) med storartad park och varma svafvelkällor med stort bad. Flodstränderna förenas genom fyra stora broar: Frans-Josefsbron (331 m.; öppnad för trafik 1896), Elisabetsbron (kedjebro med 290 m. öppning; 1903), Kedjebroen (Láncz-hid; 384 m.; 1849) och Margaretabron (567 m.; 1876), samt två järnvägsbroar.

Staden, hvars område, Donau oberäknadt, utgör 18,601 har, indelas i 10 distrikt ("kerület"), af hvilka 1—3 ligga på västra flodstranden. 1) Vár (Festung) med Krisztinaváros (Christinstadt), Tabán, Naphegy (Sonnenberg) och Gellérthegey (Blocksberg) upptager Fästningsberget och de s. därom liggande stadsdelarna. På berget märkes framför allt det storartade kungliga slottet, i barockstil, uppfördt 1748—77 under Maria Teresia och sedan 1883 om- och tillbyggt af Ybl och Hausmann, vidare flera ministerier samt den gotiska Mattiaskyrkan, hvars äldsta delar härstamma från 1200-talet. Nedom densamma föra monumentala trappor utför bergslutningen. De gamla fästningsverken äro omskapade till promenader. Under berget för en gattunnel, upp på detsamma en hissban. Nedom Gellérthegey ligga de stora baden Ráczfűrdő (Raitzenbad) och Rudasfűrdő (Bruckbad) med varma källor, det senare med en från den turkiska tiden härstammande kupolbyggnad. På slutningen ofvan Rudasfűrdő ligger ett stort monument till S:t Gellérts minne och på bergets topp ett numera slopadt citadell. -- 2) Norr om Fästningsberget ligga Viziváros (Wasserstadt) och Országút (Landstrasse) med de stora baden Lukácsfűrdő (Lukasbad) och Császárifűrdő (Kaiserbad) med varma svafvelkällor m. m. och det turkiska helgonet Gül-babas graf. -- 3) Längst i norr Ujlak (Neustift) och det bylikande Ó-Buda (Alt-Ofen) med skeppsvarf och ångkvarnar. Där stod en del af det romerska *Aquincum*, som uppstod vid ett under Domitianus (81—96) grundadt fältläger. Längre i norr ha gräfningar bragt i dagen ännu en dylik stadsdel med amfiteater, vattenledning, termer, mithrastempel m. m.

På östra Donaustranden ligga: 4) **Belváros**

Situationsplan af Budapest.

1. Garnisonssjukhus. 2. Folkskollärarseminarium. 3. Södra stationen. 3 a. Magasin. 4. Krisztinakyrkan. 5. Kungliga slottet. 6. Försvarsministeriet. 7. Mattia-kyrkan. 8. Finansministeriet. 9. Landtdagens hus. 10. Statsgymnasium. 11. Reformert kyrka. 12. Radetzky-kasernen. 13. Statist. instit. 14. Gül-babas grafmonument. 15. Lukácsfördö (Lukasbad). 16. Császár-fördö (Kaiserbad). 17. Vårdshus. 18. Pannonia ångkvarn. 19. Lustspelsteater. 20. Västra stationen. 21. Kasern. 22. Domstolshus. 23. Justitiepalatset. 24. Parlamentshuset. 25. Jordbruksministeriet. 26. Tysk reformert kyrka. 27. Undervisningsministeriet. 28. Nya börsen. 29. Redutbyggnaden (Vigadó). 30. Vetenskapsakademien. 31. Lipótvárosbasilikan. 32. Centralstadshus. 33. Posthuset. 34. Grekisk-katolsk kyrka. 35. Universitetsbiblioteket. 36. Rudasfördö (Bruckbad). 37. Tullhus. 38. Saluhall. 39. Magasin. 40. Elevator. 41. Franzstädtkyrkan. 42. Konstindustrimuseum. 43. Kliniker. 44. Nationalmuseum. 45. Polyteknikum. 46. Nationalteatern. 47. Operan. 48. Orpheum. 49. Telefoncentral. 50. Rochus sjukhus. 51. Folkteatern. 52. Tekniskt museum. 53. Maria-Teresiakasernen. 54. Stephanie-barnsjukhuset. 55. Josefium (barnhus). 56. Barnbördshus. 57. Botaniska trädgården. 58. Ludovicum (Milit.-akad.). 59. Garnisonssjukhus. 60. Stadssjukhus. 61. Kaserner. 62. Godsetation. 63. Gasverk. 64. Östra stationen. 65. Veterinärinstitutet. 66. Arena. 67. Geologiska institutet. 68. Vattentorn. 69. Kommunikationsmuseum. 70. Handelsmuseum. 71. Stadsmuseum. 72. Velodrom. 73. Konstnärshus. 74. Millenniummonumentet. 75. Skridsko-hall. 76. Jordbruksmuseum. 77. Cirkus. 78. Judiska sjukhuset. 79. Albrechtkasernen. 80. Konstmuseum. 81. Magasin. 82. Frans-Josefs-bron. 83. Elisabetsbron. 84. Kärlebron. 85. Margaretabron. 86. Evangelisk kyrka. 87. Universitetet. 88. Nya rådhuset.

(Innere stadt), det gamla Pest med mestadels trånga och krokiga gator, och norr därom det moderna, delvis ståtliga 5) Lipótváros (Leopoldstadt), bankernas, grosshandels och de rike judarnas stadsdel, i norr övergående till fabriksstad. Längs Donaukajen leder en vacker promenad med statyer af bl. a. Petöfi, Eötvös, Deák och Széchenyi, och från Frans-Josefsbron till Margaretabron går i en stor båge en bred, trädplanterad boulevard, den inre eller lilla ringen. I Belváros ligger bl. a. universitetet med dess bibliotek. I Lipótváros märkas vid Donaukajen redutbyggnaden (för baler och fester: Vigadó), vetenskapsakademiens palats (renässans med stort bibliotek och tavelgalleri (uteslutande äldre mästare) och det väldiga parlamentshuset i

gotik, byggt 1883-1902 efter ritningar af Steindl. Från Elisabetsbron för genom Belváros den nya, praktfulla Kossuth-Lajos-gatan, som tillsammans med sin fortsättning Kereposi-gatan bildar stadens förnämsta trafikväg, kantad af ståtliga barock- och renässansbyggnader. Vid den "lilla ringen" ligger nationalmuseet (med naturvetenskapliga, etnografiska och historiska samlingar, ett galleri af moderna tavlor och bibliotek på öfver 200.000 band förutom handskrifter och urkunder), framför hvilket skalden Arany's staty är rest, samt polyteknikum och Lipótvárosbasilikan, stadens största och jämte Mattia-kyrkan enda märkligare kyrka. Ö. härom ligger 6) Terézváros (Theresienstadt), genom hvilken den långa, breda Andrásy-gatan (med underjordisk

spårväg) går ut till den 116 har stora stadsparken (Városliget) i n. ö. med ett millenniumsmonument samt museer och konstupställningsbyggnader. Vid Andrássygatan är det vackra operahuset, i renässans, beläget. S. därom ligger 7) Erzsébetváros (Elisabethstadt), med många smutsiga judekvarter. På andra sidan Kerepesi-gatan följer 8) Józsefváros (Josephstadt), där bl. a. märkas nationalteaterns och folkteaterns byggnader. Vid Üllői-gatan ligga de ståtliga universitetskliniker, det i orientalisk stil uppförda konstindustrimuseet, den botaniska trädgården och den ungerska militärakademien, Ludoviceum. Mellan denna gata och Donau, s. om Belváros, ligger 9) Ferenczváros (Franzstadt) med ångkvarnar och längst i s. det stora slakthuset (med djurgrupper af Begas). Genom stadsdelarna 6—9 löper en ståtlig, yttre boulevard, den "stora ringen". I s. ö., skild från den öfriga staden, ligger 10) Köbánya (Steinbruch) med stora bryggerier. I n. utanför stads-

inom landet; dessutom finnas i B. många andra vetenskapliga sällskap, hvilka handlingar, liksom vetenskapsakademiens, nästan uteslutande utgifvas på ungerska. Litterära sällskap äro Kisfaludy- och Petöfi-sällskapen. År 1900 funnos i hufvudstaden bl. a. 12 gymnasier med 6,337 lärjungar, 5 realskolor med 2,780 lärjungar och 208 folkskolor med 70,984 lärjungar. Af den öfver 6 år gamla befolkningen kunde 87 proc. läsa och skriva. Den förnämsta tidningen på ungerskt språk i B. är "Budapesti hirlap" och på tyskt språk "Pester Lloyd".

B. är Ungerns förnämsta handels- och industriort, medelpunkt för det ungerska järnvägsnätet och en betydande flodfart. Den största industrigröden är kvarnindustrien, som 1901 levererade 605 mill. kg. mjöl och 156 mill. kg. kli. Af de många fabriker, må nämnas Ganz et comp:s järnverk med 2,500 arbetare och Donaudampfschiffahrtsgesellschafts skeppsvarf med 2,000 arbetare. — Stadsstyrelsen handhafves af en af regeringen utnämnd öfverborg-

Parlamentshuset i Budapest.

området ligga förstäderna Uj-Pest (Nya P.) med öfver 40,000 inv. och Rákos-Palota. Ö. om staden utbreder sig Rákos-slätten [rakás], där de ungerska riksförsamlingarna hölls 1286—1540.

B. är i alla afseenden Ungerns medelpunkt, säte för regering, parlament och de högsta domstolarna, för en vikarie för den i Gran residerande furstprimas af Ungern, en grekisk-orientalisk (serbisk) och en reformert biskop, en lutheransk generalsuperintendent och en centralkommission för de ortodoxe judarna. Där finnes det ena af landets tvenne fullständiga universitet, grundadt 1635 af Peter Pázmány, till 1777 förlagdt till Tyrnau och 1777—83 till Buda. 1902 räknade det 310 lärare och 6,278 studenter, däraf 3,941 jurister; 2,011 voro judar och till modersmålet 5,479 ungre, 395 tyskar, 151 rumäner, 137 serber och kroater, 81 slovakar och 11 rutener. Universitetsbiblioteket har omkr. 250,000 band. Vidare finnas polyteknikum med omkr. 1,000 studenter, ett katolskt och ett reformert prästseminarium, rabbinseminarium, lärarseminarier, veterinärinstitut, handels-, militär- och konstakademier. Den ungerska vetenskapsakademien, stiftad 1830, är medelpunkten för allt vetenskapligt lif

mästare samt en vald borgmästare jämte magistrat. Folkmängden uppgick 1900 (oberäknadt 15,846 man militär) till 716,476 pers. (1890 491,938 pers., 1869 270,685 pers.), af hvilka 568,404 (79 proc.) ungre, 101,682 (14 proc.) tyskar och 24,726 (3.5 proc.) slovakar; 61 proc. voro romerska katoliker, 23 proc. judar, 9 proc. reformerta, 5 proc. lutheraner.

Historia. Buda grundades före Kristi födelse af den keltiska stammen eraviscerna, blef sedermera en romersk koloni (*Aquincum*) och tillhörde under folkvandringstiden efter hvartannat hunner, östgoter, langobarder, avarer och slaver. Pest grundades af bulgarer och fick sitt slaviska namn ("ugn") troligen på den grund, att romarna där haft tegelslagerier och kalkugnar; af samma orsak uppkom det tyska namnet Ofen ("ugn") för Buda. Ungernarna bibehöll vid sitt intåg i landet namnen Buda och Pest. Städernas historia är för den äldsta tiden höljd i dunkel; emellertid voro de redan från början välmående. 1241 brändes Pest och nästa år Buda af tatarerna; de återuppbyggdes, men hemsöktes sedan af de förödelse, som tronstrider och krig medförde. Konung Béla IV hade vid midten af 1200-talet ombildat Buda till en fästning, hvarefter

konungarna ofta residerade där. Mathias Corvinus (1458–90) utvecklade där stor prakt och samlade ett dyrbart bibliotek, som förstördes 1526, när turkarna intogo och brände de båda städerna. Året därpå lyckades konung Ferdinand rycka Buda ur turkarnas händer, men 1529 eröfrades det ånyo af Suleiman II, hvarefter det, utsatt för många belägringar af de kejserlige, fortfor att vara i turkarnas händer ända till 1686, då det intogs af Karl af Lothringen. Efter turkarnas fördrifvande reste sig Pest hastigt genom sitt för handeln gynnsamma läge, blef säte för högsta domstolen, universitetet m. m., hvilken utveckling endast för korta tider hämmades genom Donaus svåra öfversvämningar, fruktansvärdast 1838, då 3,000 hus förstördes och omkr. 150 människor förlorade lifvet. 1848 blef det säte för revolutionsregeringen och den från Pressburg flyttade riksdagen och var under det följande revolutionskriget ockuperadt än af ungrarna, än af österrikanerna. Natten till 21 maj 1849 stormades Buda af Görgey. Efter ungrarnas aftåg besattes det af ryssarna, som sedan öfverlämnade det till österrikanerna. Under de senaste decennierna ha de 1872 till en enda förenade städerna blomstrat upp med ofantlig hastighet (jfr folkmängdssiffrorna ovan). Under maj—okt. 1896 hölls där i samband med Ungerns tusenårsjubileum en stor industriutställning. K. B. W.

Budaun. 1. Distrikt i brittisk-indiska Nordväst-provinserna, divisionen Rohilkhand. 5,224 kvkm. 1,024,888 inv. (1901), flertalet hinduer och omkr. 3,000 kristna. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt. 35,372 inv. (1891). B. ligger vid västra stranden af floden Sote, har ruiner af ett ofantligt fort och en mycket vacker moské, fordorm ett hindu-tempel. I B. finnas också flera flickskolor, tillhöriga de amerikanske metodisternas mission.

Budbäraren, en från 1856 af Evangeliska fosterlandsstiftelsen utgifven tidning och dess organ för den nire missionen. Tidningen utkom länge med ett nummer i månaden, men är sedan 1899 halfmånadsskrift, hvilket tidtals äfven förut varit förhållandet. Redaktionen har från början ombesörjts af Fosterlandsstiftelsens sekreterare (t. o. m. 1875 B. Wadström, fr. o. m. 1893 K. J. Montelius). F. n. (1905) utgår tidningen i 11,500 ex.

Budde, Jöns I. Ræk, "Finlands äldste litteratör", omnämnes första gången 1461, då han i Nådendals kloster var vittne vid en rättsakt. Följande året kallas han klosterbroder ("conventualis"). Sedermera var hans klosters ombud vid flera viktiga förrättningar. Han öfversatte "Liber gracie spiritalis Sancte Mechtildis" (1469; i handskrift i k. biblioteket i Stockholm), biskop Alphonsus' i Jaen "Viridarium celeste Birgitte" (ett sammandrag af Birgittas uppenbarelser, nu förloradt), "Clausurum anime" ("Siælenna closter", 1480), i afskrift i Linköpings stiftsbibliotek, utg. af Rietz (i "Scriptores suecici mediæ ævi", vol. III, 1844) och Dahlgren (i "Sv. fornskriftsällskapets samlingar", afd. "Skrifter till läsning för klosterfolk", 1875), Judits, Esters, Ruts och Makabeernas böcker (efter "Vulgata", 1484; i afskrifter i k. biblioteket i Stockholm, utg. af Klemming i "Sv. fornskr.-sällsk.saml.", afd. "Sv. medeltidens bibelarbeten", II, 1853–55), de äldsta svenska öfversättningar i egentlig mening ur bibeln, samt följande i en af

honon 1487 och 1491 egenhändigt skrifven kodex, den s. k. *Jöns Buddes bok* (i k. biblioteket i Stockholm), befinliga stycken: Honorius' "Lucidarius", "Om S. Julianus och S. Basilissa", "Tundalus" (utg. af Dahlgren i ofvannämnda "Skrifter till läsning för klosterfolk", 1875), "Guidos själs uppenbarelse" (utg. af Dahlgren darsammast.), "Om S. Justina och trollkarlen Cyprianus", "Den usle biskopen Udo", "S. Bernhards betraktelser", "Om biskop Albert den helige", "Om de tolf gyllene fredagarna", "Om den heliga fru Karin" (utg. af G. Stephens i "Ett fornsvenskt legendarium", III, (1865). "Jöns Buddes bok" utgafs 1895 af O. F. Hultman (i "Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland", XXXI). Hans arbeten, hvilkas urval tyder på en mystisk världsåskådning, äro af stor vikt för kännedomen om det svenska språket under medeltiden. Om hans härkomst vet man intet annat, än att hans fader bar dopnamnet Anders. (M. G. S.)

Budde, Vincents, norsk officer, f. 31 dec. 1660 på Fredrikshald, deltog som kapten i flera krig och tjänstgjorde bl. a. i den dansk-norska auxiliärkåren under spanska arffoljkskriget. Från 1704 tillhörde han sitt fäderneslands här och utmärkte sig under kriget mot Karl XII. Han deltog som brigadchef i Löwendals infall i Bohus län 1711, förde andra trondhjemska regementet under fälttåget i hertigdömena och vid belägringen af Tönningen (1714) samt deltog senare i fälttåget i Pommern och Stralsunds eröfring. 1716 fördes hans regemente öfver till Norge, som just angripits af Karl XII. Han öfverföll i april s. å. den svenska besättningen på Moss, hvaraf 100 man dödades och 522 togos till fånga, bland dem öfverste Falkenberg, som dagen därefter dog af sina sår. Följden häraf och af danska flottans ankomst var, att Karl XII måste återtåga. Säsom kommanderande general norr om Dovre försvarade B. Trondhjems stift mot svenska hären under Armfeldt och förde följande år den vingerska kåren in i Värmland. Han dog i Trondhem 13 april 1729. O. A. Ö.

Budde, Leopold, dansk skolman och författare, f. 15 apr. 1836, d. 24 aug. 1902. Han blef student 1854, men tog magisterkonferens i matematik först 1867. Däremot blef han redan 1861 lärare vid Hindholms folkhögskola i södra Själland, var 1869–75 föreståndare för en nyupprättad folkhögskola och öfvertog 1879 ledningen af uppfostringsanstalten Holsteinsminde för försummade barn. Han skötte detta värf med stor duglighet och framgång, men måste afgå från sin plats 1896 på grund af oenighet med skolans egare, greve Holstein-Holsteinborg, som önskade att skolan skulle styras i "indre missionens" anda, hvaremot B. var grundtvigian. B. grundade då själf en liknande skola, Himmelbergsgården, vid Ry i norra Jylland, hvilken genast fick stort tillopp och mycket understöd samt efter hans död öfvertagits af staten. B. hade en sällsynt förmåga att leda och påverka dessa svårskötta barn och framdraga deras bästa sidor; han vann också deras tillit och hängifvenhet i hög grad. Samma förtrogenhet med barnnaturen framträder i hans författarverksamhet. Denna började 1871 med *En ungdommelig historie*, som upptogs i "Fædrelandet" och vann mycket bifall, och 1872 utkom en samling *Smaaahistorier*, berättade med mycken

älskvärdhet, hvarefter följde många andra berättelser, hvilka företrädesvis skildra barn. Vidare skref B. ett större arbete, *En historie fra fattige steder* (1874), och julberättelsen *Dödens gudsön* (1886; "Dödens gudson", 1891). En samlad upplaga af hans berättelser utkom 1894 i 2 bd och en samling *Julefortællinger* 1890 (3:e uppl. 1902). E. Ebg.

Budde, Karl Ferdinand Reinhard, tysk teolog, f. 1850 i Bensberg, regeringsområdet Köln, blef 1879 e. o. professor i Bonn och 1889 i Strassburg, blef där 1890 ord. professor och kallades i samma egenskap till Marburg 1900. Bland B:s skrifter märkas *Die biblische Urgeschichte untersucht* (1883), *Die Bücher Richter und Samuel, ihre Quellen und ihr Aufbau* (1890), *Das Buch der Richter, erklärt* (1897), *Der Kanon des alten Testaments* (1900), *Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung* (s. å.), *Die sogen. Ebed-Jahwe-Lieder* (s. å.) och *Das alte Testament und die Ausgrabungen* (1903), hvarjämte han öfversatt Kuensens "Gesammelte abhandlungen" (1894).

Buddenbrock, Henrik Magnus von, friherre, generallöjtnant, f. 22 juli 1685 i Livland, tillhörde en gammal herremästar-släkt. Han ingick vid unga år i svensk krigstjänst, tjänade sig gradvis upp till kapten (1700) och deltog i slagen vid Ljesna och Poltava. Sedermera var han med under Karl XII:s flykt till Turkiet, liksom han under konungens vistelse i nämnda land och vid uppbrottet därifrån var i hans följe. Under tiden avancerade han till kapten vid lifgardet (1711) och grenadjärmmajor därstädes (1714). 1717 utnämndes han till öfverste för Västerbottens regemente (i spetsen för detta drog han med Karl XII till Norge), 1723 för Hålsinge regemente och 1738 för Närkes och Värmlands regemente samt blef 1730 generalmajor, 1731 friherre (två år förut hade han blifvit naturaliserad svensk) och 1740 generallöjtnant. Sistnämnda år fick han öfverbefälet öfver de i Finland sammandragna trupperna, med order att rusta till krig mot Ryssland — ett krig, för hvilket B., som var en af hattpartiets ifrigaste medlemmar, i flera år bearbetat sinnena. Han hade gått den franske ministern Castejas ärenden, när denne efter polska tronföljdskrigets utbrott (1734) sökte öfresa Sverige mot Ryssland; vid 1738 års riksdag var han medlem af "lilla generalitetet" (såsom de sex generalmajorer kallades, hvilka höllo gemensamt bord och bildade medelpunkten för de krigslystne bland officerarna) och slutligen var han en af de tolf, hvilka sekreta utskottet 1739 valde att utarbete en "plan till rikets försvar och säkerhet" och hvilka i det beryktade s. k. "sekreta bihanget" utpekade krig mot Ryssland som den yppersta planen. Men grundlöst är det påståendet, att B., sedan han öfvertagit befälet i Finland, genom sina skildringar af härens tillstånd och falsk uppgift att den vore fältfärdig, påskyndat de styrandes krigsförklaring. Tre veckor efter det han blifvit underrättad om, att krigsbeslutet var taget, blef en afdelning af svenska hären under generalmajor K. H. Wrangel, som — med åsidosättande af B:s order om försiktighet och om inväntande af förstärkning — inlätit sig i strid med en öfverlägsen rysk styrka, slagen vid Villmanstrand (23 aug. 1741). B. fick emellertid ensam bära skulden för nederlaget, hvartill han väl äfven till en del var vållande, därigenom att han icke gjort sig fullt

underrättad om fiendens rörelser. Kort därefter (3 sept.) lämnade han öfverbefälet till Ch. E. Lewenhaupt. Under det återtåg, som denne sedermera företog undan ryssarna och som slutade med kaptulationen i Hålsingfors (aug. 1742), var B:s stämman enda, som i krigsrådet höjdes för motstånd. Krigets snöpliga utgång väckte i Sverige allmän förbittring mot hattpartiet och mot generalerna, hvilka partiet af själfbevarelsedrift sköt framför sig. B. hemkallades att aflägga räkenskap för sin krigsföring, arresterades och drogs jämte Lewenhaupt till doms inför en generalkrigsrätt och en ständernas kommission. "Kommissionens ledamöter, om också i allmänhet icke framstående partimän, kommo dock till saken med förutfattade meningar, och rannsakingen fortgick, under det att hela landet, hotande med uppror, fordrade straff på dem, som fläckt Sveriges vapenåra" (C. G. Malmström). En öfvervägande majoritet dömde B. förlustig lif, ära och gods, och han blef, sedan ständerna bekräftat domen, 16 juli (g. st.) 1743 halshuggen på den sedermera s. k. Generalsbacken vid Stockholm. Hans begäran att förskonas från skymfen att dö för bödelns hand och i stället arkebuseras afslogs af präste- och bondestånden. J. Th. W.

Buddéus, Johann Franz, tysk teolog, f. 1667, d. 1729, blef 1693 professor i moralfilosofi i Halle och 1705 i teologi i Jena. Själf annu väsentligen delande den gamla ortodoxiens åsikter, upptog han dock tankar från många olika håll (pietismen, federalteologien och naturrättsfilosofien o. s. v.), betraktades därför af de strängt ortodoxe med stor misstänksamhet och hade själf en känsla af att stå på gränsen till en ny tid. Sin styrka såsom teolog hade han i sin sällsynta lärdom, sin främsta betydelse i de impulser till historisk forskning och uppfattning han gifvit. Bland hans skrifter må nämnas *Institutiones theologiae moralis* (1711) och *Institutiones theologiae dogmaticae* (1723). Jfr bl. a. G. Frank, "Gesch. der protest. theol.", II, s. 214 ff. E. Bg.

Buddha, buddismens stiftare. Se **Buddismen**. — Ordet B. användes äfven appellativt, i betydelsen af sådan människa, som uppnått det fullkomliga vetandet genom ihärdiga sträfvan under otaligt många existensformer.

Buddha-La. Se **Lassa**.

Buddisering, en efter uppfinnaren, danske ingenjören C. Budde, benämnd metod att genom tillsats af vätesuperoxid konservera födoämnen för längre tid.

Buddismen. Buddismen leder sitt ursprung från en af de många frälsningslärare och ordensstiftare, som uppstodo i Indien i världssmärtans tidehvarf, när den högre andliga kulturen och den djupare själfkunskapen gjort den gamla offerreligionen och den spekulering, som anslöt sig därtill, otillräckliga för andens behof. De flesta af dessa ordensstiftares verk ha spårlost försvunnit. Af de mer betydande har jaina-sekten (se d. o.), som fanns före Buddha och ännu fortlevde, för Indiens religionshistoria haft en med buddismen jämförlig vikt. Buddismen ensam har fått världshistorisk betydelse. Förklaringen därtill torde till stor del böra sökas i stiftarens personlighet.

Siddhattha, af den adliga Sākya-slakten, därför poetiskt kallad Sākya muni, "den vise af Sākya-slakten", blef af samtiden mest benämnd "asketen Gotama", efter sin familjs tillnamn,

taget från en vedisk sångarsläkt; af sig själf och lärjungarna betitlades han ofta *Bhagavat* och *Tathāgata*, hederstitlar, som beteckna honom

Buddha-hufvud från nordvästra Indien. (Grekisk inverkan på typen.)

ter Buddhas död till angifvande af de genom hans födelse och verksamhet heliga orterna. En å, som faller ut i Ganges' biflod norrifrån, Rapti, och som utgjorde Sākya-besittningens östra gräns, bär ännu samma namn som då, Rohini. Vid sin död, omkring 470, skall Buddha ha uppnått åttio års ålder. Kapilavastu, Sākyalandets eljes okända hufvudort, blef buddismens Jerusalem. Buddhas verk-

Stående Buddhabild från Kina.

spåknigar. 8. Måra, den onde, frestar honom. 9. Upplýsningen (*bodhi*) om frälsningen gick upp för hans själ, där han satt under ett träd vid Neran-

jarås strand, som därefter kallas bodhiträdet. 10. Predikan i Benares inleder hans långa förkunnelse, lärjungar sluta sig till honom. 11. Buddhas sista månader och död i Kusinārā, norr om Ganges. 12. Likbegängelse; relikker uppsamlas och fördelas. Den senare legenden inklämmer i 10:e kapitlet hela den offentliga verksamheten, som omfattade mer än fyrtio år och som samlade tusenden i uppmärksamhet eller rent af i hängiven anslutning omkring hans persons och hans ords tjusningskraft.

Trots den legendariska utsmyckningen kan man i berättelsen om Buddhas lif urskilja det, som utgjorde hans originalitet. Frälsningsproblemet var för honom detsamma som för samtiden. Huru und-

Buddhabild från nordvästra Indien. (Grekisk inverkan på typen.)

komma det tröstlösa och ändlösa kretslopp, *samsāra*, af födelse, lif, död och återfödelse i ständigt nya existenser, hvari gärningen, *karman*, med dess oundvikliga följder försätter människan? Målet, *nirvāna*, "vindlösheten" eller "utslocknandet", tillståndet af fullkomlig oberörhet och ro, fanns äfven före Buddha i bramanismen (se *Brahman*). Det bestod i förening med det eviga, tidlösa, absoluta. Nirvāna och brahman voro detsamma. Enheten med brahman i nirvāna ernåddes genom spekulation och askes. Här tillämpar Buddha en konsekventare religiös synpunkt, följande sin egen erfarenhet. Legendan vill veta, att de berömda lärarna ej kunde tillfredsställa honom. Visst är, att det gudomliga, brahman-ätman, hade blifvit ett abstrakt begrepp utan förmåga att väcka eller trösta, en tankebild, vunnun på negationens väg, utan värde för den levande fromheten, men kräfvande tankens lönlösa an-

strängning. Buddha tog ut steget, behöll nirvåna såsom det saliga tillståndet, men lämnade spekulatationen om brahman såsom värdelös för religionens praktiska behov, såsom en kvaljande och onyttig

Sittande Buddhahild från Siam (omkr. 1200 e. Kr.).

fråga. De metafysiska frågorna om väsendet, om världen är evig eller ej, om Buddha fortlevet efter döden eller ej, om nirvåna är tillvaro eller icke-tillvaro o. s. v. afvisas konsekvent. Det gäller endast att finna vägen till nirvåna och därmed friheten från lidandet. Om någon är sjuk, frågar Buddha, behöfver han då först veta allt möjligt om den, som tillfogat honom såret, innan han tager emot läkemedlet och blir frisk?

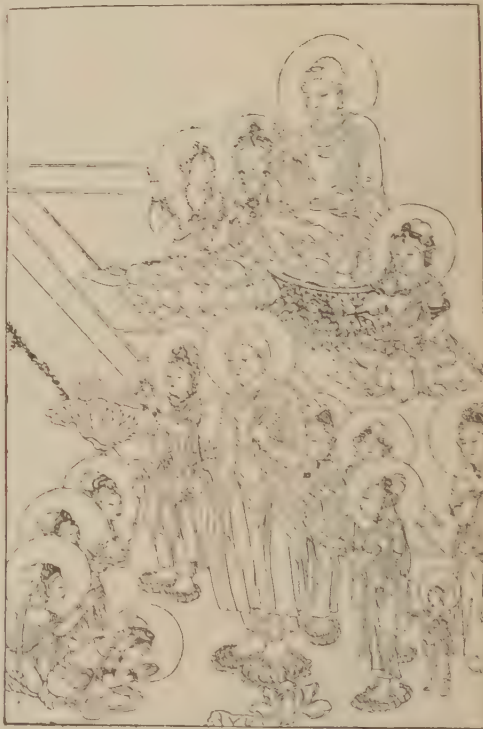
Befrielsen från spekulatationens ändlösa skolgräl och det klara framhåfvandet af den praktiska frälsningssynpunkten i hundratals vändningar, men med ständigt inskräpande af samma enkla tankegång, har säkerligen mäktigt bidragit till att vinna de frälsningsökande för asketen Gotama. Men i hans begränsning till det praktiskt religiösa låg ock en svaghet. Människorna läto sig ej i längden afspisas med beskedet: det är onödigt att grubbla öfver tillvarons gåtor. Den nyvaknande bramanismen tog därför småningom loften af buddismen i Indien. Och hufvudparten af den senare buddismen har lika tappert som bramanismen tagit i tu med de metafysiska frågorna samt har i läran och berättelserna om den evige Buddha och de otaliga, blifvande eller fulländade buddha'erna skaffat sig motsvarighet såväl till den idealistiska och panteistiska bramanska spekulatationens väsenhet som till folkreligionens gudagestalter. Men den äkta buddismen är en frälsningslära utan gudsbegrepp.

Äfven den äkta buddismen har en filosofisk grund-sikt. Men denna världsåskådning utesluter hvarje förblifvande väsen. Det finnes bakom mångfalden i

världen ingen evig enhet, ingen världssjäl. Det finnes bakom människans lifsyftningar intet förblifvande subjekt, ingen själ. I hvarje ögonblick är människan en annan, en ny sammanfattning af sinnestillstånd och bestämningar. Men de betingas nödvändigt af det föregående. Det finnes sammanhang i det, som sker (i ständigt samma kretslopp), men ingen väsenhet bakom detsamma. Den äkta buddismens vetenskap är psykologi.

För ernäendet af nirvåna spelade askesen, *yoga*, i bramanismen en viktig roll. Legenden vet, att Buddha väckte förargelse hos asketerna i Uruvelå genom att, efter vunnen erfarenhet om askesens lönlöshet för att ernå sinnesro, taga föda till sig och lämna spåkningarna. Den häftiga själsräddningen var hindringsam. Den väckte och underhöll den tillvarons eld, som det gällde att släcka. Buddha befriade från askesens onaturliga och omänskliga konster. Men hela hans åskådning af lifvet är negativ och asketisk.

Sedan Buddha nått upplysningen, låg det närmast för honom att genast åtnjuta nirvåna, i likgiltighet för människorna. En version sätter frestelsen efter bodhi och låter den bestå däri. Men Buddha öfvervann frestelsen till egoistisk ro och gick ut att predika. Medlidande med människorna grep honom. Det strider mot buddismens frälsningslära och inkräktade på Buddhas ro. Men denna lyckliga

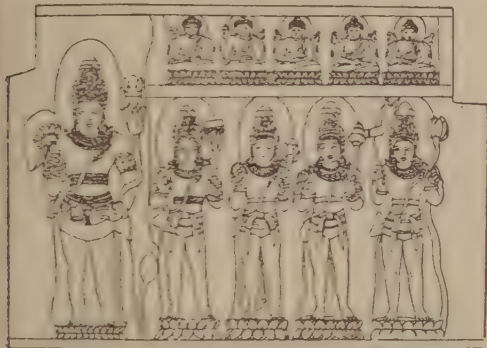

Buddhaer och bodhisatvaer (Buddha-efterföljare) i den högste Buddhas (Amitåbhas) himmel. Modern japansk framställning.

inkonsekvens, denna fläkt af verksam människokärlek i strid mot hela grundåskådningen får ej förgätas, om man vill förstå Gotama Buddhas makt.

Buddismens frälsningslära uttryckes i de *fyra heliga sanningarna*. 1:o *Om lidandet*: födelse, ålderdom, sjukdom, död, kärlek, hat, lycka, sorg, kort sagdt fasthängandet vid lifvet, själfva tillvaron är lidande; 2:o *Om lidandets orsak*: kedjan af de orsaker, som leda till tillvaron och dess smärta, utföres af buddismen i flera led; grundtanken är, att törsten efter tillvaro, lifsbegäret med allt hvad därtill hör, är lidandets orsak. 3:o *Lidandets upphäfvande* sker genom förintelse af begäret, upphörande af törsten efter vardande och därmed upphäfvande af alla *saṃkhāra*, "gestaltningar", tankebilder, tillvarelsereformer, som uppstå ur lifsåtrån. 4:o *Vägen till lidandets upphäfvande* är åttadelad: "rätt tro, rätt beslut, rätt ord, rätt gärning, rätt lif, rätt sträfvän, rätt tänkande, rätt försjunkande". — Den, som utsläkt alla begär, all sträfvän och lifsrörelse, ernär redan här nirvāna. Fullständigare sker det, när kroppen upplöses i döden.

Buddismens system uttryckes i den heliga trefalden: *Buddha*, *dhamma*, läran, frälsningsanvisningen, och *saṃgha*, munkorden, församlingen. Dess

Bodhisatvaer (Buddha-efterföljare). Från grottemplen vid Ellora i Indien.

heliga skrifter, förenade i en kanon, *Tipitaka* (sansk. *Tripitāka*), "de tre korgarna", fördelas i reglerna för *saṃgha*: *vinaya*, som leder sitt ursprung från *pātimokkha*, den gamla, kanske från Buddha själf härrörande samlingen af förbud och bestämmelser i och för bikten, vidare *dhamma* och, af senare härkomst, *abhidhamma*, den psykologiska spekulationen.

Till *dhamma*, närmare bestämdt, till den fjärde af de fyra heliga sanningarna, hör buddismens etik. Fem bud uppställas, af hvilka de fyra första finnas hos bramanismen och i jaina-sekten: 1. att icke döda något lefvande väsen (munkarna skulle sila vattnet, innan de drucko det; buddismen är bekant för sina sjukhus för djur); 2. att icke taga en annans egendom; 3. att icke begå äktenskapsbrott; 4. ej tala osanning; 5. att ej förtära rusdrycker. I förhållandet till människor gäller det att fåligt lida allt, äfven det värsta lidande och den svåraste oförrätt, men hjärtat får icke känna kärlek, det skulle störa ron. "Har man ingenting kärt, så uppstå ej smärta och klagan och lidande". Vänlighet och mildhet mot alla väsen inskräpas.

Buddismen växte hastigt. Redan under mästarens lefnad skola kvinnor ha fått tillträde. Äfven utan att bli munk eller nunna kunde man sluta

sig till orden och understödja den, liksom förhållandet är med terciarierna inom franciskanorden, den företeelse inom kristendomen, som erbjuder de flesta jämförelsepunkterna med buddismen. Snart efter Buddhas död inkom i buddismen främmande element. Munkordens enkla lära och lif med de årliga biktörsamlingarna upptog föreställningar och bruk från folket. Hyllningen af Buddhas relikier gaf småningom rum åt den krassaste vidskepelse och fetischism. Fantastiska legendor fogades till Buddhas och andra heliga mäns lif. Förfall och splittring bidrog till buddismens återgång i Indien, där den nu finns endast i Nepal och på Ceylon. Den viktigaste söndringen var den mellan *hinayāna*, "den lilla (vagnen) frälsningsvägen", som trognare höll sig till den ursprungliga läran, och som representeras af sydkyrkans på Ceylon, i Siam och Burma på påli affattade kanon; och *mahāyāna*, "den stora frälsningsvägen", som är förhärskande i nordkyrkan, d. v. s. i Nepal, Tibet, Kina, Korea, Japan. Dock finnas mahāyānska sekter äfven inom den sydliga buddismen, och hinayānska sekter i den nordliga. Mahāyāna upptog metafysiken och har utbildat en mystisk och panteistisk lära i många nyanser om Adibuddha såsom evig gudom, om Tathāgata och Buddhas andliga kropp såsom väsendet i allt. Den tillät offer till Buddha. I Indien gällde mahāyānisterna för mer lärda och bildade, men mindre asketiska. Med hänsyn till lifvet upptog mahāyāna tendenser till en positiv sedlighet, utmynnande i regeln att "alla måste bli buddha'er". Idealet blef Buddha med hans varma medlidande, mer än det känslolöshetens nirvāna han visat vägen till. Vidare fastslogos, efter bramanska förebilder, mer metodiska, gradvis skeende öfningar med praktiskt religiöst syfte. Ur dessa fromhetsöfningar uppkom *tantrismen*, vidskepliga metoder att genom åtgärder och mystiska formler göra under och få makt öfver gudar och människor. Inom mahāyāna rymmas de största motsatser, ifrån den lågt stående *lamaismen* i Tibet till de lifskraftigaste buddistsektorna i Japan. — Litt.: H. Oldenberg, "Buddha" (3 uppl. 1897). E. Arnold, "Asiens ljus" (öfv. 1888). E. Hardy, "Buddha" (1903) och T. W. Rhys Davids, "Buddhism" (2:a uppl. 1904). N. S.

Budé [byd'e], Guillaume, äfven kallad Budæus, fransk lärd, f. 1467, d. som kungl. bibliotekarie 1540, författade många filosofiska, filologiska och juridiska arbeten, bland hvilka de förnämsta äro *De asse et partibus ejus* (1514) och *Commentarii linguae graecae* (1529). Hans samlade skrifter utkommo i Basel 1557. Det var på tillstyrkan af B., som Frans I stiftade "Collège de France" och biblioteket i Fontainebleau. Jfr E. de Budé, "Vie de G. B." (1884).

Budějovice [bodejavi'tje], tjechiska namnet på Budweis.

Budena. Se **Vodena**.

Budenbergs metallmanometer. Se **Manometer**.

Budenz, Josef, tysk språkforskare, f. 1836, d. 1892, från 1872 professor i jämförande språkvetenskap vid universitetet i Budapest. Sin vetenskap riktade han med ett stort antal framstående, i vissa afscenden grundläggande fackskrifter och större arbeten, af hvilka såsom de förnämsta här anföras:

"Öfver verbalprefixen *meg* och *el* i magyariskan" (1863), "Till magyarisk verbalbildning" (1865), *Finn nyelvtan* (Finsk grammatik, 1873; ny uppl. 1880), *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (Magyarisk-ugrisk jämförande ordbok, 1873—81), hans hufvudarbete, belönt med akademiens stora pris, ljud- och en del af flexionsläran af en jämförande grammatik öfver de ugriska språken (1884 och 1887) samt korta mandsjuiska och mongoliska grammatikor (1887—88), *Ugrische sprachstudien* (1869—70), *Ueber die verzweigung der ugrischen sprachen* (1879). Stödd på det af Reguly sammanbragta materialet, kom B. till den öfvertelsen att det magyariska folkets närmaste förvanter icke böra sökas bland turkar och tatarer, utan bland de nordösteuropeiska folken, finnar, lappar, syrjäner, mordviner m. fl., hvilkas gemensamma urspråk B. antog vara det ugriska.

Bu'dge, Ludwig Julins, tysk fysiolog, f. 1811 i Wetzlar (preuss. Rhenprovinzen), d. 1888, blef 1847 professor i fysiologi vid Bonns universitet samt 1856 professor i anatomi och fysiologi i Greifswald. De förnämsta af hans skrifter äro *Untersuchungen über das nervensystem* (1841—42), *Allgemeine pathologie* (1843), *Lehrbuch der speciellen physiologie* (1848, 8:e uppl. 1862) och *Bewegung der iris* (1855).

Bu'dget [engelskt uttal: ba'dʒit], eng. (fr. *bougette*, af *bouge*, lat. *bulga*, lädersäck), betydde ursprungligen endast en säck eller brefpåse, brukades sedermera i allmänhet om en samling papper eller akter, särskildt om de handlingar och räkningar, som den engelske skattkammarkanslaren förde med sig inför parlamentet för att styrka sin redogörelse för det föregående finansårets utgifter och inkomster samt sitt öfverslag af behoven under det kommande. Till sist kom budget att betyda det förslag till inkomst- och utgiftsstat, hvilket skattkammarkanslaren å regeringens vägnar förelade parlamentet. Det är i denna öfverförda och speciella bemärkelse, som ordet blifvit användt inom statsrätten. Af främmande länders budgeter erbjuder Englands för oss det största intresset såväl genom sin ider som genom vissa egendomligheter, hvilka den har gemensamma med hvad man i Sverige kallar k. m:ts proposition om statsverkets tillstånd och behof — en handling, som hos oss motsvarar den annorstädes förekommande budgeten. Sålunda blir, åtminstone realiter, den engelska budgeten behandlad och antagen genom finansiella förvaltningsakter liksom nämnda statsverksproposition, hvaromt andra länders öfverslag af inkomster och utgifter framläggas i form af lagförslag och fastställas genom en särskild lag, den s. k. finanslagen. Dock finnas äfven olikheter och ganska väsentliga sådana. Ty då t. ex. i England inga andra anslag uppföras i den af parlamentet antagna budgeten än sådana, som af regeringen från början varit däri förslagsvis upptagna — ett förhållande, som beror därpå, att det engelska parlamentet ej anser sig ega rätt att taga initiativ i hvad, som hör till statsförvaltningen —, innehåller den svenska riksstaten, resultatet af riksdagens öfverläggningar om statsverkspropositionen, äfven anslag, som tillkommit på enskilda riksdagsmäns motioner.

Nästän alla moderna stater, äfven de despotiskt styrda, hafva gjort budgeten till ett inhemskt stats-

institut, och i de stater, som öfvergått från ett despotiskt till ett konstitutionellt styrelsesätt, är budgeten i regeln en tidigare företelse än det parlamentariska styrelsesystemet. Ryssland gjorde sin första publikation 1866. I Frankrike räknar budgeten sina anor ända från Karl IX:s regering. I Sverige funnos redan före den första statsregleringen af år 1636 i de s. k. "statböckerna" sammanfattningar af för viss tid förslagsvis beräknade inkomst- och utgiftssummor. För öfrigt är budgetens betydelse naturligtvis helt olika under ett absolut monarkiskt och under ett konstitutionellt samhällsskick. Under det förra höjer den sig till sin helgd aldrig öfver ett förslag, enär den alltid är mer eller mindre beroende af själfhärskarens godtycke. Under det konstitutionella samhällsskicket däremot är, så snart budgeten en gång gillats af nationens representanter, regeringen förbunden att iakttaga dess föreskrifter och att underlåta hvarje öfverskridande af dess anordningar; i motsatt fall har den underkastat sig konstitutionell ansvarighet för sin handling.

Budgetens uppställning och bruk äro till sina grunddrag följande. Finansministern, till hvilken de olika regeringsdepartementen insända uppgifter på sina för nästa år beräknade behof, sammanför de inkomna uppgifterna såsom hufvudafdelningar i sitt kollektiva förslag till utgifter samt fogar därtill sitt förslag om de skatter, som tarfvas för att täcka samma utgifter. Utgiftsafdelningen, upprättad efter departement, omfattar särskilda sektioner och kapitel samt under dem mer eller mindre specificerade anslagssummor. Inkomstafdelningen däremot har sin naturliga indelningsgrund i statens olika inkomstkällor. Bortsett från den mer eller mindre afvikande formen, är förslaget i denna senare del egentligen endast ett på grund af de ökade eller minskade utgifterna gjordt andragande om jämkningar i det föregående årets skattetitlar och belopp.

Budgeten, som nästan öfverallt omfattar en tidsperiod af ett år, är vanligen uppställd för kalenderår. I Norge, Danmark och England omfattar den likväl tiden från och till 1 april samt i Nord-Amerikas förenta stater och Portugal tiden från och till 1 juli. Vissa skatter och utgifter kunna, då de äro ställda utom representationens öfriga finansreglering, vara förbigångna i budgeten (England, Österrike och Preussen). Stundom upptagas i budgeten ej endast statens, utan äfven de underordnade administrativa indelningarnas (i Frankrike departementens och delvis kommunernas) utgifter och inkomster. Somliga staters budgeter redogöra endast för den slutliga behållningen af inkomsterna och låta ej driftkostnaderna framträda hvarken på debet- eller kredit-sidan (Österrike samt Frankrike före lagarna af 23 sept. 1814 och 25 mars 1817). I andra länder däremot lämnas en fullständig framställning af alla de penningmedel, hvilka staten erhåller och utgifver (så i Frankrike efter nyssnämnda lagar och i hufvudsak äfven i Sverige). En budget säges vara mera eller mindre specialiserad, allteftersom de i densamma upptagna särskilda anslagssummorna äro med en i detalj gående beräkning af deras användning uppförda i smärre summor eller ock mera klumpvis anordnade (åt någon större del af förvaltningen eller för ett i mera obestämda ordalag angifvet ändamål). För att lossa på de tryckande band, som i det förra fallet läggas på förvaltningen, har

man tagit sin tillflykt till åtskilliga medel. Så t. ex. har man tillåtit att, där omständigheterna så kräva, öfverföring ("virement") får ske från en anslags-summa till en annan, så framt bägge summorna blifvit bestämda för samma departement (Frankrike före senatskonsultet af 1869 samt England). Stundom har man nöjt sig med att fastställa en utgifts-post endast förslagsvis, utan att bestämt förbjuda dess öfverskridande (Sverige). Ibland har man strängt fasthållit vid de särskilda utgiftsposterna och förbudet hvarje öfverföring. Men därmed har ock behovet af särskilda kreditiv för oförutsedda utgifter gjort sig kännbart. Se Statsreglering. A. W.

Budilovitj, Anton Semenovitj, framstående slavist, f. 1846 i guvernementet Grodno, professor i ryska och kyrkoslaviska först vid universitetet i Warschau, sedan i Dorpat, där han (1900) också var rektor. Bland hans många lärda skrifter märkas: hans studier öfver Lomonosov som naturvetenskapsman, filolog och skriftställare (Petersburg 1869 och 1871), undersökningar om Cyrillus' och Methodius' greko-slaviska karaktär (Warschau 1885) samt ett arbete "Om slavernas litterära enhet" (Petersb. 1879). B. var en varm anhängare af den litterära panslavismen, men påyrkade därvid ryska språket såsom det tongifvande. A—d J.

Budinge, tillbakadraget batteri på Köpenhamns nordvästra landbefästningsfront, invid den en knapp mil från hufvudstaden liggande byn med samma namn. L. W. son M.

Budissin, vendiskt namn på staden Bautzen.

Budjak. Se Budsjak.

Budkaffe, en kaffe eller ett mindre trästycke af

Budkaflar från Sverige. a karlstockbudkaffe (med bomärken och namntecken); b budkaffe, klunfen nedtill för fastgörande af skrifvelse; c budkaffe, som utgöres af ett cylindriskt fodral för skrifvelse.

viss form eller med vissa märken, hvilket klingsändes för att uppbåda folk för något särskildt ändamål.

I forntiden blef allmogen på detta sätt kallad både till ting och till härnad. Böter voro stadgade för den, som nedlade, villade eller förvände en budkaffe. När fienden brutit in i landet, utskickades budkaflar, som voro svedda i den ena änden och hade ett snöre fäst i den andra — till tecken, säges det, att den, som underlät att befordra en sådan kaffe, skulle hängas och hans hus brännas. I Norge sändes en pil (*her-ør*). När allmogen på detta sätt kallades till ting, hade budkaffen formen af ett svärd, en yxa eller (om förbrytelse mot gudsdyrkan skulle beifras) af ett kors. Däraf att budkaflarna stundom försågos med runor eller märken för att beteckna anledningen till klingsändandet, härledas uttrycken "uppskara budkaffe" och "skera up her-ør". I 15 kap. 4 § af byggningsbalken förekommer ännu stadgandet att budkaffe skall gå byar emellan, när vid skogseld faran tilltager. — Budkaflar ha användts af många folk, ej endast af skandinaverna.

Budle, nord. sag., fader till Brynhild, Sigurd Fafnesbanes maka. Se Sigurdssagan.

Budmāni, Petar, serbisk-kroatisk språkforskare, f. 1835 i Ragusa, blef 1870 gymnasielärare i Ragusa. Han kallades 1883 af akademien i Agram att fortsätta utgifvandet af den stora ordbok öfver serbisk-kroatiska språket (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), som då fortgått i fem år och hunnit fram till bokstafven D. Denna ordbok sysselsätter ännu B. och är hans förnämsta lifsverk. Hans *Grammatica della lingua serbocroata* (1866—67) anses för ett på sitt område klassiskt arbete. Nämnas må vidare en afhandling "Om bokstafven z i de slaviska språken" (1873), en "Om den serbisk-kroatiska nationella poesien meter" (1876; hvori uppvisas, att denna poesis versmått rätta sig efter den musikalska rytmen), en undersökning "Om dialekten i Ragusa" (1883) samt en "Rysk språklära" (1888; 2:a uppl. 1891). B. har verkställt öfversättningar från sanskrit, ryska, polska och franska.

Budny, Simon, en religionslärare i 16:e årh., af polsk eller litauisk härkomst. Efter studier i Krakau blef B. en varm anhängare af reformationen och fick en prästerlig anställning hos furst N. Radziwiłł, vojewod af Wilna. Under denna tid öfversatte han hela bibeln på polska (tryckt 1570 och 1572), men lämnade snart kalvinismen och började predika socinianska läror. Under skydd af Jan Kiszka, starost i Samogitien och Litauen, stiftade B. en sekt, som kallades den "halfjudiska" eller ebionitiska. Motståndarna klandrade honom särskildt för hans godtyckliga förkortningar af de evangeliska texterna i en riktning, som gick ut på att bevisa, att Kristus icke blott icke var gud, utan öfver hufvud saknade alla mystisk-gudomliga egenskaper. På grund af sin lärdom, skarpsinnighet och varma frimodighet fick B. många anhängare i hela Polen. Då han på ett kyrkomöte 1582 förbjöds att utöfva det prästerliga kallet, drog han sig frivilligt tillbaka. Hans senaste öden och dödsår äro obekanta. Hans skrifter äro numera mycket sällsynta, enär hans protestantiska böcker förstördes af katolikerna. A—d J.

Budoär (fr. *boudoir*, af *bouder*, göra sura miner, vara gnatig), egentl. vrå eller litet rum, dit en person drager sig tillbaka, när han är vid dåligt lynne; elegant rum eller kabinett, där damer full-

börda sin klädsel eller mottaga sina närmare bekanta.

Budorcas, zool., däggdjurssläkte tillhörande fam. *Bovidae*, ordn. *Ungulata*. Det utmärker sig genom groft byggd, getlik antilopform med starkt utbildade, å hjässan nästan sammanstötande horn, som äro böjda vid basen utåt och nedåt, mot spetsen till uppåt och bakåt. Nosen är hårig. Tårgrop, klöf- och ljumskörtlar saknas. Förekommer i östra Tibet och i Assam. L—e.

Budorden. Se Tio Guds bud.

Budrum, forntidens *Halikarnassos*, stad på sydvästra kusten af Mindre Asien, i vilajetet Aidin, midt emot ön Kos. Omkr. 6,000 inv. Ruiner efter den berömda gravfärd (mausolö), som drottning Artemisia II i 4:e årh. f. Kr. lät uppföra öfver sin gemål, Mausolos.

Budsajajah. Se Bougie.

Budsjak (Budjak), namn på stäppen i Bessarabien.

Budskap, statsr., i konstitutionella stater benämning på ett direkt meddelande från statsöfverhufvudet till representationen utan förmedling af någon af de ansvarige rådgifvare, som i allmänhet förmedla förbindelsen mellan den lagstiftande och den verkställande makten. Budskapet kontrasteras, om det har karaktären af en regeringsakt, enär i konstitutionella stater ingen sådan har giltighet utan vederbörande ministers underskrift, men ej om det blott innehåller ett framhållande af vederbörandes egen åsikt om en viss eller vissa frågor. Själfva begreppet härstammar från Nord-Amerikas förenta stater på den tid dessa ännu voro engelska kolonier. Då skedde alla meddelanden från guvernörerna till de olika representationerna genom budskap (eng. *message*) från de förre, vare sig det gällde upplysningar om koloniernas ställning eller att fasta folkrepresentanternas uppmärksamhet på någon fråga, för hvars lösning deras medverkan var erforderlig. Efter oafhångighetsförklaringen användes ordet för att beteckna unionspresidentens meddelanden till kongressen. "Message" kallas särskildt den öfversikt af landets allmänna ställning, som den förre enligt Förenta staternas konstitution är förpliktad att årligen gifva representationen. Samma idé upptogs i Frankrike genom konstitutionen af år III (1795), enligt hvilken ministrarna icke hade tillträde till representationen, hvarför alla meddelanden från den verkställande till den lagstiftande makten skedde genom budskap (fr. *message*). 1848 års konstitution återinförde dess bruk, sedan det under mellantiden varit aflyst, och presidenten skulle enligt densamma årligen genom ett budskap gifva representationen en öfversikt af republikens ställning. Motsvarigheten till budskap är i Sverige och åtskilliga andra monarkiska stater det trontal, hvarmed statschefen möter representationen.

Budstikken, namn på flera norska publikationer under 1800-talet. Viktigast är den tidning, som utgafs 1808—14 under redaktion först af E. de Falsen, senare af L. S. Platou. En ny följd utkom 1817—29, en tredje 1830—34 och en fjärde 1859—61. Tidningen verkade förnämligast såsom organ för "Selskabet for Norges vel" och innehåller bl. a. viktiga bidrag till kännedomen om Kristiania universitets stiftelse och äldsta historia, liksom den i allmänhet är rik på underrättelser om norska förhållanden i äldre och nyare tider.

Budua (serb. *Budva*), befäst sjöstad i södra Dalmatien (Österrike), på en i Adriatiska hafvet utskjutande landtunga. 883 inv. (1900), som kommun 2,840. Redd för stora skepp.

Budva, serbiska namnet på Budua.

Budweis (tjech. *Budějovice*). 1. Krets ("bezirk") i sydligaste delen af Böhmen. 1,015 kvkm. 107,538 inv. (1900). — 2. Hufvudstad i nämnda krets, vid Maltšs inflöde i den därifrån segelbara Moldau, 392 m. ö. h. 39,328 inv. (1900; 40 proc. tyskar, 60 proc. tjecher). B. består af en inre stad och tre förstäder. Det är en betydande industristad, med tillverkning särskildt af ler- och stenvaror, blyertsennor, maskiner och metallvaror, öl, sprit, papper och tobaksvaror (för statsskassans räkning). Säte för en biskop och en teologisk läroanstalt. Dessutom har B. två högre gymnasier, två öfre realskolor (för tyskar och för tjecher), en tysk handelsskola, ett döfstuminstitut o. s. v. B. grundlades 1265 af Ottokar II af Böhmen. I närheten ligga flera brunnsorter och furst Schwarzenbergs präktiga slott Frauenberg. J. F. N.

Bueckelaer [bø'kelar], Joachim (äfven Beuckelaer), flamsk figurmålare, f. 1533 i Antwerpen, d. där 1573, mästare i Lukasgillet 1559, var elev till sin onkel, holländaren Pieter Aertsen, som han följde i sin konst, i synnerhet i ämnena, mindre i formgifningen, som är mera rundad, och i färgen, som är mindre frisk i lokaltonerna, mera sammangjuten af en brunaktig helton. Han målade bibliska taflor, men helst, liksom sin lärare, scener från torg och kök, där matvaror, fisk, kött och grönsaker spela större roll än hos Pieter Aertsen, under det att i bakgrunden på dessa taflor framställas bibliska tilldragelser — ett, om än minimalt, medgifvande åt det traditionella ämnesvalet och publikens smak, som ännu icke var mogen för "läga" ämnena, d. v. s. ohöjdt realistiska framställningar. Sådana taflor tillhöra, då de äro daterade, perioden 1561—70, och de flesta af dem förekomma i nationalmuseum. Dessa äro *Torghandel*, *Kristus visas för folket* (1561), *Torghandel*, *Kristus visas för folket* (1565), *Matcaruhandel*, *Kristus lär i templet* (s. å.) och *Fiskhandel*, *Kristus visas för folket* (1570). Dessa fyra målningar togos, troligen jämte flera arbeten af samme mästare, i Prag 1648 och härstamade från kejsar Rudolf II:s galleri. Vid tiden för svenskarnas plundring af den kejserliga konstkamraren gingo de under Pieter Aertsens namn. Af denne senare är också en likaledes i Prag tagen, i nationalmuseum befintlig, 1562 daterad *Köksseken vid gästiden* och en i Uppsala universitets museum förvarad, 1551 daterad *Slaktarbod*, med *flykten till Egypten i bakgrunden*, hvilka förr oriktigt tillskrifvits B. Liknande bilder finnas i Münchens pinakotek och i Schleisheims galleri, i Wiens kejs. museum, i Amsterdam, Lille, Bamberg, Neapel och Florens (Galleria Panciatichi). Af B:s bibliska taflor återstå ej många. Den märkligaste är *De fyra evangelisterna* (1567, i Dresden-galleriet). C. R. N. (O. G—g.)

Bue digre ("Bue den tjocke"), nordisk kämpe, son till jarlen Vesete på Bornholm, var en högre och stark, men tillika oreglerlig, stolt och ordkarg man. Med sin broder, Sigurd Kåpa, inträdde han i jomsvikingarnas samfund och deltog (omkr. 986) i slaget i Hjörungavåg, där B. tillika med alla sina

män blef öfvervunnen. En fiende högg af läppen och hakan, B. dödade sin motståndare, tog sina guldskistor och hoppade öfver bord. (B—e.)

Bueil [bøj], Honorat de, markis de Racan, fransk skald. Se Racan.

Buenavista (Boavista), en af Kap-Verde-öarna (se d. o.). Omkr. 5,000 inv.

Buën-Ayre, nederländsk ö bland Antillerna. Se Bonaire.

Bueno, Rio, flod i södra Chile, på gränsen mellan prov. Valdivia och Llanquihue, omkr. 140 km. lång, utgör aflöpp för sjön Ranco (308 kvkm.) och upptager fr. v. Rahue, från sjön Rupamco.

Buenos Aires (sp., "god luft"). 1. Provins i sydamerikanska republiken Argentina. 305,121 kvkm. (oberäknadt staden Buenos Aires' område, se nedan). Provinsen når i n. till nedre delen af Paraná, hvilken jämte dess bifurkation Pabon där är gräns mot provinsen Entre Rios, samt till La Plata, i ö. gränsar den till Atlantiska hafvet, i s. bildar nedersta Rio Negro gräns mot territoriet (sp. *gobernacion*) Rio Negro, hvilket äfven jämte territoriet Pampa och provinsen Santa Fé omger B. i v. Kusten är låg och föga utvecklad samt har blott en enda betydande inskränning, Bahia Blanca, och är nästan alldeles utan hamnar. Vid den ligga flera laguner. Det inre är nästan alltigenom slätt (pampa), blott i södra delen träffas några berg, bland hvilka Sierra de la Ventana når 1,060 m. ö. h. På den kala, ödsliga pampan förekommer en mängd saltsjöar och saltträsk. De viktigaste floderna äro Paraná, som utfaller i La Plata-viken, Rio Salado, Rio Colorado och Rio Negro. Klimatet är, oaktadt fuktigheten och den hastiga temperaturväxlingen, ganska sundt. Den heta nordanvinden, som blåser i B. nästan hela året, afbrytes stundom af en våldsam sydvästvind, kallad *pampero*, hvilken räcker högst en half timme samt åtföljes af en förfärlig åska eller en ofantligt tät dimma. Befolkningen, som 1903 beräknades till 1,251,439 inv. (4,1 på 1 kvkm.), utgöres till större delen af invandrade europeer, däribland mest italienare, spanjorer, fransmän, engelsmän och tyskar. De hvite bestå för öfrigt mest af gauchos (afkomlingar af spanjor och indian), hvilka på pampas lefva såsom beridna herdar. Landets hufvudnäringar äro åkerbruk och boskapsskötsel. Den odlade jorden var 1895 932,391 har (3 proc. af arealen); däraf voro 510,066 har besädda med majs, 246,788 har med hvete och resten med andra sädeslag, luzern och potatis; äfven vinplanteringar förekomma. Ännu betydligare är boskapsskötseln, som på det egentliga pampasområdet är så godt som enarådande. År 1895 hade provinsen 1,7 mill. hästar, 31,000 mul-åsnor och åsnor, 8,7 mill. nötkreatur, 52,6 mill. får, 248,720 svin och 154,000 nanduer (amerikanska strutsar). Af dessa var dock endast en mindre del rasdjur (11,400 hästar, 47,500 nötkreatur, 252,500 får, 8,230 svin). Af mineral finnes blott salt. Industrien går raskt framåt och hämtar sina råvaror ur de båda hufvudnäringarna. Sålunda finnas stora "saladeros", d. v. s. slakt- och insaltningshus, köttextraktfabriker och anstalter, som förarbeta produkter från boskapsstocken, såsom hudar, ben, hår, talg o. s. v. Likaledes förekomma 102 kvarnar, däribland 30 ångkvarnar, 75 likörfabriker, många tobaksfabriker, bryggerier, pappers-, hatt-, parfym-

fabriker, 10 ångsågar samt 20 textilfabriker m. m. Handeln befrämjas af de segelbara floderna och af ett stort järnvägsnät (1895 3,120 km.). De större städerna ha spårvägar, och sådana förena också mindre orter med hvarandra. Bland provinsens sjöstäder är Bahia Blanca den till betydighet tredje i Argentina. Undervisningsväsendet är relativt högt utvecklad. Det finnes många hundra folkskolor, en högre läroanstalt i La Plata, 4 seminarier, flera praktiska skolor, 33 bibliotek, ett museum och ett observatorium i La Plata, 17 sjukhus o. s. v. Provinsen delas i 84 departement. Hufvudstad är sedan 1882 La Plata; förut var det Buenos Aires. Författningen är af 22 okt. 1889. Guvernören och viceguvernören väljas för 3 år, senaten består af högst 50, deputeradekamrarna af 100 ledamöter. J. F. N.

2. (Ciudad de Nuestra Señora de B.), förr hufvudstad i ofvannämnda provins, sedan 1882 hufvudstad i Argentinska republiken, ligger

Situationsplan af Buenos Aires.

på La Platas södra strand, 34° 36' 21" s. br., 58° 21' 33" v. lgd och omfattar ett stadsområde af 186 kvkm. Trots stadens namn ("god luft") är klimatet ingalunda bland de sundaste; medeltemperaturen är 17°, regnmängden 846 mm. Koleran och gula febern hafva uppträdd flera gånger ganska våldsamt; den förra borttryckte 1867—68 51,000 personer, den senare 1871 26,000. Staden är mycket regelbundet anlagd med kvadratiske kvarter och i allmänhet breda gator, af hvilka endast en mindre del är stensatt eller makadamiserad. Vid Plaza Mayo (förr Plaza Victoria) ligger regeringspalatset, ursprungligen byggt af den svenske arkitekten E. Åberg (se d. o.) som posthus, men

senare af honom tillbyggt för sitt nuvarande ändamål. Byggnaden, uppförd i pompös fransk renässansstil, innehåller ämbetslokaler för presidenten och samtliga ministrarna; den del, som först uppfördes till posthus, upptages nu af inrikesministeriet. Vid torget ligger vidare katedralen med fasad af hvit marmor, en portik af 12 korintiska pelare och ett af nämnde Åberg uppfördt prakitfullt grafkapell åt den argentinske nationalhjälten general San Martin, ärkebiskopliga palatset och kongressbyggnaden m. fl.; på Plaza San Martin (förr Retiro) står general San Martins ryttarstaty. Af öfriga offentliga byggnader förtjäna framhållas Casa Rosada (presidentens residens), universitetet (upprättadt 1821) med bibliotek och museum, myntet, generalposthuset, operahuset och börsen. Af de 25 delvis praktfulla katolska kyrkorna är katedralen (från 1621) den vackraste. Boningshusen äro i allmänhet oansenliga enväningsbyggnader; undantag göra de, som ligger vid Calle Rivadavia, som, börjande vid stranden, delar staden i tvänne hälfter. Den skäres af Calle Florida, som har de präktigaste butiker, medan Calle San Martin är säte för penningaristokratien och bankerna. Folkmängden, som 1853 var endast 91,500, men 1895 663,854 och 1903 891,268 inv., utgöres till stor del af utlänningar (1895 steg dessas antal till 345,000; italienarna voro då $\frac{1}{3}$ af befolkningen). Invandringen har alltid varit mycket stark, emedan B. är landets förmästa hamn, men har de senare åren varit betydligt mindre än vanligt. — 1887 funnos 1,244 fabriker, med 42,320 arbetare och ett produktionsvärde af 47,7 mill. pesos. Bl. a. funnos 23 järngjutier, 23 ångkvarnar, 98 brännerier, 35 garverier och 31 skofabriker. Viktigare är dock handeln. 1889 uppgick införselns värde till 120,8, utförselns till 78,2 mill. pesos, 1898 till resp. 92,2 och 70,96 mill. pesos. Grosshandeln går nästan helt och hållet genom engelska, franska och tyska firmor. Emedan vattnet vid stranden har ringa djup, voro djupgående fartyg trungra att ankra på större afstånd från land. Man har därför fördjupat floden Riachuelos mynning s. om B., så att fartyg om 5,5 m. djupgående kunna använda densamma, och genom två 600 m. långa vågbrytare skapat en hamn. Därifrån går norr ut en rad bassänger, som bilda den nya hamnen. En bred kaj begränsar staden mot sjön, och från denna gå långa landningsbryggor ut till 4 m. djupt vatten. Direkta ångbåtslinjer förena B. med Southampton, Liverpool, London, Bordeaux, Hamburg, Bremen, Antwerpen, Marseille, Genova och New York, och det står genom tre telegrafkablar i förbindelse med Europa. Sex järnvägslinjer gå från B. inåt landet. — Jämte universitetet (3 fakulteter: juridisk, medicinsk och filosofisk, omkr. 2,650 studenter) har B. ett stort antal lägre läroanstalter, nämligen (1895) 238 högre skolor med 20,324 lärjungar, 1 nationalkollegium med 1,192 lärjungar, 2 seminarier, krigsskolor, teknisk skola, döstumanstalt, museum, 2 bibliotek, geografiskt sällskap m. m. Där utgifvas 77 tidningar, däraf 17 dagliga. B. är säte för republikens regering och för en ärkebiskop. Staden förvaltas af en "intendente" (borgmästare) och 31 rådmän. Den erhåller sitt vattenbehof till $\frac{2}{3}$ genom en stortadt vattenledning från La Plata, till $\frac{1}{3}$ från brunnar, cisterner eller vattenbärare. B. har två förstäder, Belgrano (i n. v.) och S. José de

Flores (i v.). — B. anlades 1535 af Pedro de Mendoza, men flyttades 1580 af J. Garay till sin nuv. plats. 1776 blef det huvudstad i vicekonungadömet La Plata, 1816 i Rio de la Platas förenta stater, 1862 i Argentinska konfederationen och därefter, sedan det 1882 utbrutits ur provinsen B., i Argentinska republiken. Jfr Argentina (a. hist.). (J. F. N.)

Buen Retiro (sp., "god tillflykt"), förr spanskt kungligt lustslott, på en höjd strax ö. om Madrid. Det uppfördes i början af 1600-talet af Filip IV:s gunstling hertigen af Olivarez och kom efter dennes död (1645) till kronan, hvarefter det af den kungliga familjen begagnades till residens under vårmånaderna. 1808 stormades slottet, som då var nyckeln till Madrid, af fransmännen och förlorade större delen af sin forna prakt. Efter revolutionen 1868 blef det till stor del nedrivit, 1890 alldeles ombyggt och ändradt till artillerimuseum. Den till slottet hörande parken (143 har) är en af Madrids promenadplatser.

Buet [byä], Le B., Mont B., berg i franska depart. Haute-Savoie, n. om Mont Blanc, 3,109 m. Det tillhör Chablais-gruppen af franska kalkalperna. Det bestogs först af bröderna de Lüc (29 sept. 1770).

Bufalini, Maurizio, italiensk läkare, f. 1787 i Cesena, blef med. doktor i Bologna och kallades 1813 till professor i medicinsk klinik därstädes, men afgick 1814 af politiska skäl, bosatte sig i sin födelsestad såsom praktiserande läkare och utsände därifrån sin bok *Fondamenti di patologia analitica* (1819), hvilken framkallade en revolution inom den italienska medicinen. Han utnämndes 1831 till professor i praktisk medicin i Urbino och 1832 i Osimo samt kallades 1835 till professor i nämnda ämne i Florens; 1861 tog han afsked. Död 1875. B. inlade mycket betydande förtjänster om medicinens studium i Italien. "Med hela sin ungdoms, sin nationalitets och sitt snilles glöd stred han för den rationella riktningen inom medicinen; han var i Italien förkämpan för en samvetsgrann semiotik och grundläggaren af den experimentella och positiva patologien" (Cantani). B. T—dt.

Bufarik, stad i Algeriet. Se Bofarik.

Buff, Charlotte, urbilden för Goethes "Lotte", f. 1753 i Wetzlar, d. 1828, lärde känna Goethe vid dennes besök i Wetzlar 1772. Hon var då förlovad med arkivsekreteraren Kestner, och den lidelsefulla kärlek, som Goethe fattade till henne, blef obesvarad. Denna kärleksepisod, jämte Jerusalems (se d. o.) själfmord, utgör den händelsekärna, som ligger till grund för Goethes "Die leiden des jungen Werther". Goethe, som i sept. 1772 lämnat Wetzlar, återsåg Charlotte B. först 1816. A. Kestner utgaf 1854 Goethes bref till Kestner och hans fästmö under titeln "Goethe und Werther".

Buff, i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för G. L. Buffon.

Buffa (it.), mus., buffaopera. Se Buffo.

Buffalo [ba'fələu], stad i nordamerikanska staten New York, vid nordöstra ändan af sjön Erie, där B.-floden inflyter och Niagarafloden börjar. 352,387 inv. (1900, däraf 104,252 födda i utlandet; 1870 117,714 inv.). B. ligger dels på en 20 m. hög höjd, dels på en lågslätt, har breda regelmässiga gator, sex parker, statsarsenal, ett stortardt därhus, ett straffängelse samt flera protestantiska och katolska

kyrkor. B. har en storartad industri. 1900 funnos där 3,902 fabriker med 43,422 arbetare och ett produktionsvärde af öfver 122 mill. doll., däraf 11.6 mill. kommo på 24 storslakterier, 4.3 mill. på 18 bryggerier, 6.8 mill. på 86 järnjuterier och maskinverksstäder, 4.5 mill. på 11 järnvägsverksstäder; dessutom funnos 9 kvarnar, 17 skofabriker, 8 skeppsvarf samt kemisk-tekniska fabriker, garverier m. m. Den storartade handeln med hufvudsaklig omsättning af spannmål och mjöl (153 mill. bushels spannmåls-tillförsel 1900), kol, trävaror och boskap främjas af B:s utmärkta vattenförbindelser, icke minst genom Erie-kanalen, som förenar Erie-sjön med Hudson-floden, samt af 17 järnvägar. En 1,200 m. lång bro öfver Niagara förenar B. med Erie i Canada. Hamnen, bildad af den 3 km. uppåt segelbara floden B., har ett djup af 4.5 m. och består af en inre och en yttre hamn, båda genom väldiga hamndammar skyddade mot västliga stormar. Bildningsanstalter äro ett universitet med medicinsk och juridisk skola, lärarseminarium, offentligt bibliotek (Grosvenor library), konstskola, 3 katolska colleges (bland dem 1 jesuit-college) och flera protestantiska colleges och "academies". B. förvaltas af en "mayor" och 26 "aldermen". Den skattskyldiga egendomens värde var 242.55 mill. doll. 1900, stadens skulder 14.3 mill. doll. s. å. — B. anlades 1805 under namnet Nya Amsterdam, af ett holländskt kompani, men fick 1810 sitt nuvarande namn. Det nedbrändes af engelsmännen 30 dec. 1815, men uppbyggdes snart och uppblomstrade snabbt efter Erie-kanalens öppnande, 1825. J. F. N.

Buffalo Bill [ba'fələu bi'l]. Se Cody.

Buffalöra, by i den italienska prov. Pavia (Lombardiet), nära Magenta. I närheten leder öfver floden Ticino en bro, som 1848 och 1859 var föremål för häftiga strider. Sistnämnda år, under slaget vid Magenta, stormades den af Mac Mahon.

Buffel (lat. *bubalus*), zool., det gemensamma namnet på en grupp inom nötkreatursläktet, som skiljer

Rebbenen äro ovanligt breda. Några karaktärer i skallens byggnad bevisa, att bufflarna äro ursprungligare, mindre starkt omdanade än öfriga till släktet *Bos* hörande arter, att de med andra ord stå de historiskt äldre antiloperna närmare än hvad de senare göra. Den ursprungligaste bland nu levande bufflar är *a n o a n* (se d. o.). I pliocen-aflageringarna i Indien förekomma lämningar af buffelformer, som förmedla övergången mellan anoa och de egentlige bufflarna. Till dessa senare hör den indiska buffeln (*Bos bubalus*), hvilken utmärker sig genom sin hvälfd panna, sina vid basen vidt skilda, väldiga horn, hvilka uppgifvas vara längre hos kon än hos tjuren, och sina jämförelsevis mindre öron. Denna arts olika raser leva i vildt, halftamt eller tamt tillstånd i sydöstra Asien och ha därifrån såsom husdjur spridits till Arabien, Egypten, Italien, Ungern och södra Ryssland. Afrika eger dessutom sannolikt tvänne vilda buffelarter (*Bos caffer* och *Bos pumilus*), af hvilka den förre förekommer från Kap till Abessinien, den senare i västra Afrika mellan vändkretsarna. Dessa afrikanska bufflar skilja sig från den indiska genom kortare skalle och kortare horn, hvilka med åldern få en så stor utbredning vid basen, att de nästan mötas öfver pannan, samt genom större, med härfransar utstyrd öron. Den förre är större, med svart grundfärg, den senare mindre samt har svagare horn och är gulaktig, röd eller rödbrun. Ingen af dessa arter har kunnat tämjas. Alla bufflar bebo med förkärlek sumprakter och trivas ej å områden, som sakna vatten. De äro utmärkta simmare. Sitt bete söka de mest om natten; dagens hetta undfly de i de tätta skogarnas skugga, eller och ligga de timtals i vatten, med endast näsborrar och ögon öfvan vattenytan. Emedan de vilda bufflarna äro synnerligen starka djur, utrustade med kraftiga vapen i sina horn, äro de fruktansvärda nog, när de retats eller sårats, och oftast gå de segrande ur striden äfven mot det starkaste rofdjur. Dock hafva deras farlighet och ilska mycket öfverdrifits af äldre resebeskrifvare. Den tama indiska buffeln är ett synnerligen värderadt husdjur både som dragare och lastdjur; äfven dess kött, hud och horn användas. L-e.

Buffelgräs, bot. Se Buchloë.

Buffert, fjädrande stötnäring i järnvägsfordons ändar, afsedd att förmildra inverkan af de stötar, som uppstå i fordonens längdriktning, dels då de närmas intill hvarandra, dels då de i tåg framföras å öppen bana. Härvid användas antingen två buffertar å båda ändarna af hvarje fordon underrede (sidobuffertar) eller en buffert i hvarje ände (centralbuffert).

Sidobuffertar användas i Europa med få undantag vid alla normalspåriga banor samt de med större spårvidd än den normala (Ryssland och Finland). De äro fästa vid fordonets underrede å den s. k. buffertbalken, en tvärgående balk af trä (ek) eller i allmänhet af stål. En sidobuffert består af buffertskifvan med buffertspindeln, som styres af buffertthylsan och fjädras af en i buffertthylsan innesluten snäckfjäder, hvilken med sin ena ände stöder mot en å buffertbalken anliggande bottenbricka. Buffertskifvorna äro dels plana, dels kullriga. Räknaft inifrån fordonet är skifvan till höger kullrig och den till vänster plan.

Bos caffer.

sig från tamoxen och dess närmaste anförvanter genom sin plumpa kroppsbyggnad, sina jämförelsevis korta och kraftiga ben, sin styfva och glesa hårbeklädnad, sin kullriga panna och de vid basen nedtryckta, förtjockade, mot spetsen rundade hornen.

När två fordon kopplas efter hvarandra, stöder således en plan skifva mot en kullrig. Ändamålet härmed är att förhindra buffertskifvornas eller spindlarnas krökning vid den brytning, som uppstår i kurvor. Höjden för buffertarna öfver skenorernas övertkant mått till deras midtlinjer är i den internationella trafiken bestämd till 1,040 mm. å tomt fordon; buffertarnas afstånd från fordonets midtlinje är bestämdt till 875 mm. åt ömse håll och deras inbördes afstånd (buffertvidd l. buffertafstånd) således 1,750 mm.

Centralbuffertar användas i Amerika vid normalspåriga banor i största utsträckning. Vid Europas normalspåriga banor ha de däremot ej vunnit insteg, om man fransär, att några af preussiska statsbanornas förnämligare tåg äro utrustade med sådana; vid smalspåriga banor och vid elektriska spårvägar användas de däremot allmänt. Centralbufferten förenar i sig en kopplingsanordning, genom hvilken fordonen hopkopplas antingen automatiskt eller för hand, och har därigenom uppstått en stor mängd olika konstruktionsformer. Bufferten placeras i fordonets vertikala midtplan samt på en höjd i buffertbalken, som ungefär öfverensstämmer med långbalkarnas i underredets horisontala midtplan. Systemet med centralbuffertar har många och stora praktiska fördelar framför det med sidobuffertar. E. Hjr.

Buffertafstånd. Se Buffert.

Buffertbalk. Se Buffert.

Buffertbatteri. Se Ackumulatorbatteri.

Bufferthufvud, äldre benämning för buffertskifva.

Bufferthylsa. Se Buffert.

Bufferthöjd. Se Buffert.

Buffertskifva. Se Buffert.

Buffertspindel. Se Buffert.

Buffert-stat (jfr Buffert), ett mellan två stater organiseradt neutralt område, afsedt att hindra sammanstötning emellan de respektive staternas intressen.

Buffertstämpel, äldre benämning för buffertskifva.

Buffertvidd. Se Buffert.

Buffet [byffä], Louis Joseph, fransk statsman, f. 26 okt. 1818 i Mirecourt, depart. Vosges, var advokat, då han efter februarirevolutionen 1848 af nämnda departement valdes till medlem af konstituerande nationalförsamlingen. Där röstade han i regeln med den forna dynastiska vänsterr. som motsvarade högren i denna församling, och utmärkte sig särskildt för sitt häftiga motstånd mot socialismen. Sedan prins Napoleon blifvit vald till republikens president, slöt sig B. till denne, utan att dock blindt följa "élyséepartiets" politik. Efter Bixios afsked blef B. af presidenten utnämnd till minister för handel och landbruk, men afgick 31 dec. 1849 på grund af meningsskiljaktighet med den senare. 10 april—14 okt. 1851 tillhörde han ånyo ministären, men drog sig efter statskuppen (2 dec. 1851) helt från politiken. 1863 invald i lagstiftande kåren, blef han en af ledarna för centern, som ville förena de liberala reformkräven med trohet mot dynastien samt framför allt arbeta för en utvidgning af representationens rättigheter. B. var en af dem, som kraftigast medverkade till ministären Rouhers störtande och till konstituerandet af det s. k. liberala kejsardömet. 2 jan. 1870 öfvertog han finansministerportföljen i Olliviers "parlamentariska" kabinett, men afgick redan 14 april s. å. tillsammans med

utrikesministern Daru, när kejsar Napoleon åter tycktes luta åt absolutismen. 1871 invaldes B. i nationalförsamlingen, där han slöt sig till högra centern, efterträdde 4 april 1873 Grévy som dess president och tog verksam del i Thiers' störtande. Han var en af den nya konstitutionens ifrigaste förespråkare och blef efter dess promulgering chef för och inrikesminister i ett konservativ-republikanskt kabinett (10 mars 1875), men närmade sig alltmer de klerikala och bonapartisterna. Vid valet af de 75 lifstidssenatorerna (9—21 dec. 1875) led han ett afgörande nederlag i nationalförsamlingen och föll igenom vid de nya valen i landet både till senaten (30 jan. 1876) och till deputeradekammaren (20 febr. s. å.), ehuru han som inrikesminister öfvat starkt tryck på valmännen. Han måste därför afgå från regeringen 24 febr. s. å., men valdes kort efteråt af senaten med knapp majoritet till senator för lifstiden. Han var sedan ända till sin död, 7 juli 1898, en af ledarna för det klerikala partiet där. Sedan 1890 tillhörde han Institutet ("académie des sciences morales et politiques"). Han har skrifvit *Notice sur la vie et les travaux du comte Daru* (1893). E. A.-t.

Buffet. Se Byffé.

Buffière [byffjär], Pierre. Se Mirabeau.

Buffo (it., jem. *buffa*), komisk, lustig. — **Aria buffa** (buffa-aria), aria af komisk karaktär. — **Duo buffo**, *mus.*, komisk duett. — **Opera buffa**, komisk opera. — **Buffo** är äfven substantiv och har då samma betydelse som *buffone* (fr. *bouffon*), gyckelmakare, narr, komisk sångare. — **Buffo-bas** (buffo), bassångare, som sjunger komiska partier. — **Buffo-tenor**, tenorsångare med speciella anlag för att utföra komiska partier. A. L.

Buffo-bas. Se Buffo.

Buffon [byffä], George Louis Leclerc, greve de B., fransk naturforskare, f. 7 sept. 1707 i Montbard i Bourgogne. Redan tidigt visade han håg för naturvetenskapernas studium. Sedan han gjort en resa till Italien och någon tid vistats i England för att studera detta lands språk, återvände han 1732 till Frankrike. Ett betydligt arf satte honom från denna tid i tillfälle att odeladt egna sig åt vetenskapen. Hans lärospån på det litterärt vetenskapliga området voro ett par översättningar af Hales "Vegetable statics" ("Statique de végétaux", 1735) och Newtons "Method of fluxions" ("Méthode de fluxions de Newton", 1740). Till en början sysselsatte han sig mest med matematiska och fysiska forskningar. 1739 valdes han till medlem af franska vetenskapsakademien, och samtidigt blef han intendent vid "Jardin du roi" (hvilken sedermera fick namnet "Jardin des plantes"). Under B:s förvaltning blef denna institution en mönsteranstalt i fråga om samlingarnas rikedom och vetenskapliga anordning. De iakttagelser och jämförelser han där blef i tillfälle att göra kommo honom på den tanken att utgifva en allmän naturalhistoria. Redan 1739 började han egna sig åt den stora uppgiften lösning, och efter tio års arbete tillsammans med anatomen Daubenton, åt hvilken han öfverlämnat beskrifningen af formerna och den anatomiska afdelningen, utgafos 1749 de tre första banden af *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du cabinet du roi*. 1767 hade

utkommit femton delar, hvilka behandla teorien om jordens daning samt människans och djurens naturalhistoria. 1774—89 utgafos sju band, som utgöra ett supplement till de förra och af hvilka det femte bildar ett själfständigt helt, hvori B. framhöll de vulkaniska krafternas inverkan på jordens utveckling; i sin första teori hade han uteslutande fäst sig vid de neptuniska krafterna. 1770—83 offentliggjordes ytterligare nio delar, innehållande fåglarnas naturalhistoria, utarbetad utan Daubentons tillhjälp, och 1783—88 utgafos fem delar, omfattande mineralogien — den svagaste delen af B:s verk. (De återstående delarna, hvilka innehålla reptiliernas,

jämväl visat sig, att B:s opposition mot den linnéanska riktningen hade ett visst berättigande, efter som naturalhistorien såsom vetenskap var nära att förvandlas till ett lexikon. Den friska anda i naturäskådningen, som efter B. upplomstrade i Frankrike och satte nytt lif i det linnéanska systemet, hade en god del af sina rötter i den jordmän, som B. odlat. B. egde en klar insikt i flera af naturvetenskapens hufvudfrågor, och med stort skarpsinne förstod han att ur det enskilda draga slutsatser om det allmänna. Särskildt må påpekas, att B. på ett synnerligen klart sätt framställde de olika djurformernas geografiska fördelning och sökte — stundom med framgång — förklara flera betydelsefulla djurgeografiska företeelser. Hans lifliga fantasi förledde honom dock ofta att begå misstag. Hans teorier om jordens uppkomst och utveckling bedömas på följande sätt af Cuvier: "Det är omöjligt att i alla deras delar försvara vare sig den första eller den andra af B:s teorier om jordens daning. Denna komet, som tager med sig stycken ur solen, dessa glödande planeter, som smänigom afkylas, somliga hastigare än andra, dessa organiska varelser, som efter hand uppträda på planeternas yta, i mån som dennas temperatur sjunker, äro i verkligheten endast inbillningsfoster. B. var emellertid den förste, som klart visade, att jordklotets nuvarande tillstånd är resultatet af en mängd på hvarandra följande förändringar, af hvilka vi ännu kunna finna spår. Det var han, som först ledde forskarens uppmärksamhet på de företeelser, genom hvilka man kan få ett begrepp om dessa förändringar". I stilens harmoni, i bildernas prakt, i uttryckets adel och värdighet står B. nästan öfverträffad. 1753 invaldes han i franska akademien, och det var i det tal, hvarmed han gjorde sitt inträde i detta samfund som han yttrade de bekanta orden: "le style est de l'homme même". (I de flesta upplagorna af hans tal har emellertid detta yttrande blifvit ändradt till: "le style c'est l'homme", stilen är människan). I smak och eleganta lefnadsvanor var han en trogen spegelbild af den förnådade tid, i hvilken han lefde. B. dog 16 april 1788. — Den bästa upplagan af hans samlade arbeten, *Œuvres complètes de B.*, utgafs 1825—29 af A. Richard. En bildstod af B. uppstred sedan under hans listid vid ingången till naturaliekabinettet i Paris, och kort efter hans död uppsattes en annan i Montbard. Sedan 1856 finnes en staty af honom på Champs Elysées i Paris.

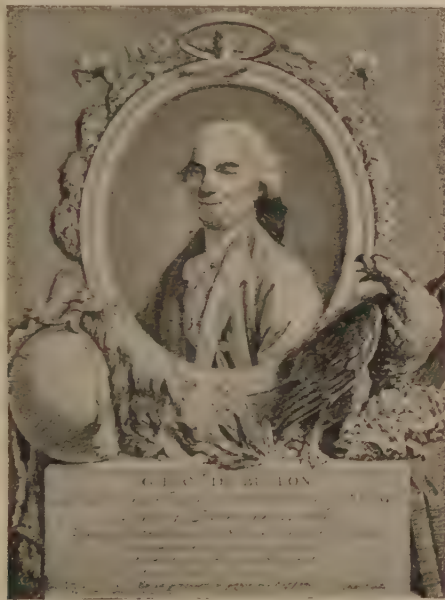
Buffone [buffâne], it. (fr. *buffon*). Se **Buffo**.
Buffoneri (fr. *buffonnerie*, af *bouffer*, blåsa upp kinderna), tokigt upptåg, gyckel, tokeri.

Buffo-tenor. Se **Buffo**.

Bufo, *zool.*, padda. Se **Amfibier**, sp. 834.

Bufotalin, *kem.*, ett ur hudsekretet från den vanliga paddan, *Bufo vulgaris*, framställt, giftigt, kväfvefritt ämne, som verkar på hjärtat på samma sätt som *digitalis* (se d. o.). C. G. S.

Bug, namn på två floder i Ryssland. 1. Västra B. rinner upp i nordöstra Galizien, vid Zloczew, n. om Karpaterna, bildar under en del af sitt lopp Polens östgräns, flyter därefter inom detta land och mynnar ut i Weichsel, vid Novo Georgievsk (Modlin). Längd 750 km. Floden, som upptager bl. a. Narev, fr. h., är regelbar från Brest-Litovsk. B. har spelat en viss roll i svenska krigshistorien, i det såväl under Karl X Gustafs som under Karl XII:s fält-

fiskarnas och hvaldjurens naturalhistoria, utarbetades af Lacépède och utkommo 1788—1804. Åren 1774—1804 utgafs en ny upplaga, i hvilken de anatomiska beskrifningarna äro utelämnade och supplementet omarbetadt. Af de ännu tillgängliga upplagorna intaga Lamouroux' och Desmarests (1824—32) samt Cuviers (1825—26) de främsta rummen. Bland de många fortsättningarna — "Suites à Buffon" — är Rosets den bästa.

B:s vetande var endast till ringa del stödt på egna iakttagelser, hans forskningar icke djupgående, och hans betydelse ligger ej i epokgörande upptäckter eller systematisering och vetenskapliga definitioner. Det stränga systematiserandet föraktade han såsom ett onödigt band på naturäskådningen. Han ville beskrifva, ej katalogisera, naturen. Också sökte han i sina naturskildringar visa obehöfligheten af den genom Linné skapade systematiken. Framtiden visade dock, att vetenskapen, för att vinna reda, var trungen att gå den af Linné utstakade vägen, och B. själf, Linnés värdigaste motståndare, kunde ej undgå att i sina naturskildringar mången gång gifva hänvisning på ett samband i naturen, hvilket, uttryckt i ord, äfven kunde tjäna såsom en karaktär, ett stycke klassifikation; men det har

tåg i Polen svenskarna flera gånger verkställt öfvergångar af densamma (1655, 1656, 1657, 1702, 1703, 1706). — 2. Östra l. Södra B. (Bog), forntidens *Hypanis*, rinner upp vid byn Choledez i Volhynien, flyter i sydöstlig huvudriktning genom Podolien och guvern. Cherson, mottager vid Nikolajev Ingul fr. v., utvidgar sig vid mynningen till en liman och utfaller i Dnjepr-limanen i Svarta hafvet. I sin öfre del bildar den många forsar. Den är 750 km. lång och ända till 160 m. bred, men föga segelbar. — 19 juli 1709 öfvergick Karl XII med 500 följeslagare B. på vägen till Bender. Flera hundra svenskar, som ej hade några medel att komma öfver floden, blefvo följande dag efter det tappreste motstånd nedgjorda eller tillfångatagna af de förföljande ryssarna. (J. F. N. L. W. son M.)

Bugeaud [byʃɑ], Thomas Robert, markis de la Piconnerie, hertig af Isly, fransk militär, f. 15 okt. 1784 i Limoges, var son af en adlad handt-

verkarsen från Périgord och tog 1804 tjänst som simpel grenadjär. Efter slaget vid Austerlitz (2 dec. 1805), där han var med som korporal, blef han underlöjtnant och deltog med utmärkelse i fälttågen i Preussen och Polen samt blef sårad vid Pultusk (26 dec. 1806). Därefter sändes han som löjtnant till Spanien, där han vid den aragonska hären tilldrog sig marskalk

Suchets uppmärksamhet. 1814 återvände han som öfverste till Frankrike, slöt sig till bourbonerna, men omfattade med hänförelse Napoleon vid hans återkomst från Elba 1815. Som chef för förtrupperna i Suchets alparmé tillbakakastade han juni s. å. en österrikisk division vid l'Hôpital-sous-Confans i Savojen. Den andra restaurationen afskedade honom, hvarefter han från sitt gods i dep. Dordogne arbetade för höjandet af böndernas andliga och materiella odling. Med glädje hälsade han julirevolutionen, och såsom deputerad för Périgueux uppträdde han snart som en af tronens ifrigaste, om också ej i sitt parlamentariska uppträdande elegantaste, väktare. Ludvig Filip utnämnde honom 1830 till generalmajor (maréchal de camp) och 1833 till kommandant på Blaye, där hertiginnan af Berry satt fångslad. Hans uppförande mot den sistnämnda, ehuru det var fullt korrekt, ådrog honom legitimisternas hån och skaffade honom en duell med en deputerad, Dulong, som han dödade i tvekampen. Hans af personlig bitterhet präglade uppträdande i kammaren gjorde honom hatad af en del liberaler, och hans hållning under uploppet i Paris (april 1834), då han som brigadbefälhåfvare kämpade mot folket, ådrog honom berättigadt klander för onödigt hårdhet och hetsighet.

Det var emellertid i Algeriet, som B. vann sina största lagrar. Han sändes dit i spetsen för tre regementen för att undsätta det af araberna belägrade Tafna, dref dessa på flykten och lyckades under ständiga strider med Abd el-Kaders trupper på mindre än ett år tämligen väl trygga de franska förbindelselinjerna. Därunder vann han bl. a. den lysande se-

gern vid Sikka (6 juli 1836). Till lön blef han 1837 utnämnd till divisionsgeneral och kommandant i provinsen Oran. På uppdrag af generalguvernören Damrémont trädde han i underhandlingar med Abd el-Kader, hvilka ledde till fördraget i Tafna 30 maj 1837. B. återvände därpå till Frankrike och deputeradekammarerna, där han ifrigt förordade Paris' be-fästande. 1840 utnämnd till generalguvernör öfver Algeriet, sökte han konsolidera Frankrikes eröfringar därstädes dels genom ett väl uttänkt och skickligt genomförd kolonisationssystem, dels genom att klokt begagna sig af de ännu ej kufvade stammarnas inbördes tvister. Efter en segerrik expedition mot Abd el-Kader 1841 var hela området mellan Tunisien och Marokko i Frankrikes våld. B. blef då 1843 utnämnd till marskalk af Frankrike och inträdde följande år segerrikt i Marokko, som af Abd el-Kader förmåtts till anfall på Algeriet. Den marokkanska hären blef i grund tillintetgjord vid floden Isly 14 aug. 1844, så att sultanen måste ingå på den för Frankrike förmånliga freden i Tanger s. å. Till lön för denna bragd blef B. af Ludvig Filip upphöjd till hertig af Isly. Han fortsatte att med outtröttlig ifver arbeta på Algeriets förkofring, skapade en mängd nyttiga inrättningar där och grundade flera militäristiskt organiserade kolonier. 1 sept. 1845 lät han koloniens civila administration träda i verksamhet och handhade densamma med kraft och regelbundenhet.

Efter att 1847 hafva eröfrat det fruktbara och för koloniens handel viktiga Kabylien blef B. s. å. återkallad till Frankrike, och vid februarirevolutionens utbrott 1848 utnämndes han till befälhåfvare öfver trupperna i Paris. Hans kloka plan till upprorets kufvande blef likväl illa utförd af hans underhåfvande, och till slut förmåddes Ludvig Filip af Crémieux att frångå den bland massorna impopulära B. befälet. Förgäfvos sökte han tillsammans med den modiga drottningen förmå konungen till ett ärorikt försvar för sin tron. När Ludvig Filip var fördrifven, drog sig B. tillbaka till sitt gods Exideuil i Périgord. Prinsen-presidenten gjorde honom emellertid till befälhåfvare öfver alp-armén, och af departementet Charente-inférieure blef han invald i nationalförsamlingen, där han slöt sig till högern. men 10 juni 1849 dog han af koleran, som då härjade i Paris.

B. utöfvade en flitig skriftställarverksamhet, i synnerhet i militära ämnen. Hans samlade skrifter, *Œuvres militaires*, utgäfvos 1883 af Weil.. Se vidare d'Idéville, "Le maréchal B." (3 bd, 1881—82), Rousset, "L'Algérie de 1830 à 1840" (2 bd, 1887) och "La conquête d'Algérie" (2 bd, 1889), samt Bornaud, "Le maréchal B." (1895). E. A.—t.

Bughenhagen, Johannes, kallad Pomeranus, en af Luthers ypperste medarbetare, f. 1485 i Wollin, d. 1558 i Wittenberg, hör till dem, hvilkas väg till reformationen går öfver humanismen. I dess intressen hade han redan under sin studietid i Greifswald indragits, i dess anda verkade han sedan framgångsrikt från 1504 vid stadsskolan i Treptow och från 1517 vid klosterskolan i Beluck, och han uppträdde modigt mot allehanda kyrkliga missbruk. Luthers ståndpunkt syntes honom till en början alltför radikal, men snart vanns han helt för densamma och begaf sig 1521 till Wittenberg. Där stod han alltsedan trofast vid Luthers sida såsom dennes kanske förtroiligaste vän: B. var det, som

1525 förrättade Luthers vigsel och 1546 höll liktalet öfver honom. Från 1523 var han kyrkoherde i Wittenberg, från 1535 tillika fast lärare vid universitetet. Ofta kallades han dock för längre eller kortare tid till andra

orter, för att leda det nya kyrkovaasendets organisation. Minnesmärken häraf äro de många af honom ensamt eller hufvudsakligen författade kyrkoordningarna (Braunschweig 1528, Hamburg 1529, Lybeck 1531, Pommern 1534, Holstein 1542, Braunschweig-Wolfenbüttel 1543). Särskildt betydelsefull var hans vistelse, på kallelse af

Kristian III, i Danmark 1537—39. Där reviderade han den af Tausen utarbetade kyrkoordningen, arbetade kraftigt på universitetets reorganisation o. s. v. Mot slutet af sitt lif blef B., som eljest alltid stått som en af Luthers trognaste lärjungar, med anledning af några koncessioner, hvartill han af hertig Morits låtit sig förmås, föremål för de strängaste lutheranernas misstankar och anklagelser. — B:s säregna styrka låg på det praktiska området. Hans kyrkoordningar ha i högst väsentlig grad satt sin prägel på den nordtyska lutheranismen. De ha genomgående en starkt konservativ riktning, dock med klok anpassning efter olika förhållanden. Men äfven i de teologiska striderna deltog B. ej så litet och var särskildt en af de flitigaste medarbetarna vid det stora bibelöfversättningsverket. Se H. Hering, "Johannes B." (1888), och M. Meurer, "Johannes B." (på svenska "Luthers samtida och vännar", 1885).

E. Bg.

Bugge, Niels, dansk herreman i 14:e årh. Han nämnes i visan om Niels Ebbesen som en bland den holsteinske grefven Geerts motståndare, men hade tidigare hållit med denne. Han var kanske Niels Ebbesens morbror. Han byggde först Nørre Vosborg vid Ringkøbing och 1345 Hald vid Viborg samt var en af Danmarks rikaste herrar (hvarför han fick öknamnet "kong Bugge"). Han är eljest mest bekant genom sitt fientliga förhållande till Valdemar Atterdag. Med denne konung hade han, jämte flera jylländska adelsmän, 1351 tvenne möten på Kalundborg, men det lyckades ej att åvägabringa enighet, och under de fortsatta stridigheterna utthärdade B. på Hald en belägring af konungens trupper. Vid nyårstiden 1359, när han återvände till Jylland från ett förgäfvne hållet fredsmöte i Slagelse, blef han, tillika med Ove Stigsson och Peder Andersson, i närheten af Middelfart öfverfallen af fiskare och slagen till döds med gearp. Stället, där detta skedde, är ännu i dag beväxat med en mängd röda rumexplanter, som ej låta utrota sig och som af allmogeen kallas "Bugges blod" eller "Bugges rosor", och invånarna i de tre hus, där gärningsmännen bodde, hafva ända till 1874 årligen måst erlagga 49 skillingar i blodspenningar ("Buggepenge"). Konungen friade sig med en från beskyllningen för delaktighet i mordet.

E. Bbg.

Bugge, Thomas, dansk matematiker och astro-

nom, f. 1740, d. 1815, skickades 1761 till Trondhjem för att iakttaga Venus-passagen och anställdes sedan vid rikets vetenskapliga uppmätning och kartläggning, ett arbete, som han sedan själf ledde, tills han dog. Vidare hade han 1765—77 ledningen af den allmänna landtmätningen, blef 1768 öfverlandtmätare och skulle utbilda de öfrige landtmätarna. 1777 blef han professor i astronomi vid universitetet och inrättade då ett nytt observatorium. Han utförde likväl ej i sin vetenskap hvad man väntat af honom, emedan han städse användes i praktiska värf; han utarbetade sålunda 1774 planen till änkekassan och var senare dess direktör. 1798 skickades han till Paris för att deltaga i en konferens om metersystemet och utgaf 1800 en intressant skildring af denna resa. Sedan 1801 var han sekreterare i "Videnskabernes selskab" och blef 1810 etsråd.

E. Bbg.

Bugge. 1. Peter Olivarius B., norsk präst, f. 1764 i Holt (Nedenes amt), d. 1849, tog 1786 teologisk examen och 1787 magistergraden i Köpenhamn samt blef 1795 teologie doktor i Göttingen och innehade sedan åtskilliga prästerliga befattningar i Norge och Danmark. 1804—42 var han biskop i Trondhjem. Såsom en af Norges förmäste andlige intog B. en mycket bemärkt ställning; men samtiden hade mycket att anmärka mot hans karaktär. I sitt förhållande till regeringen utmärkte han sig före 1814 genom en oafhängighetskänsla, som kanske drefs för långt; 1814 stod han Kristian Fredrik mycket nära och närmade sig sedan till Karl Johan. Den predikan, som han höll vid dennes kröning i Trondhjems domkyrka, väckte ett obehagligt uppseende, till följd af det sätt, hvarpå han i densamma tilltalade sina egne landsmän.

2. Sören Brun B., den föregående son, norsk filolog, f. 1798 i Vanse (Lister och Mandals amt), var 1820—33 professor i latin vid universitetet i Kristiania och 1833—47 rektor vid samma stads katedralskola samt blef 1847, sedan han tagit teologisk ämbetsexamen, kyrkoherde i Gran på Hadeland, men tog 1878 afsked från kyrkoherdebeställningen och bosatte sig i Kristiania, där han dog 1886. Han var ansead som en mycket skicklig latinare och författade bl. a. en latinsk grammatika (1835), som någon tid allmänt användes vid de norska skolorna.

3. Fredrik Moltke B., den föregående son, norsk filolog och skolman, f. 1806 i Trondhjem, d. 1853 i Bergen, blef 1833 rektor vid högre elementarläröverket i sin födelsestad, men nödgades 1851 taga afsked från denna befattning. Både som filolog och pedagog utvecklade han en betydande litterär verksamhet. 1836—37 företog han på offentlig bekostnad en resa till Tyskland och Frankrike för att studera skolväsendet, och 1839 utgaf han ett särdeles grundligt och pålitligt arbete med titeln *Det offentlige skolevæsens forfatning i adskillige tyske stater, tilligemed ideer til en reorganisation af det offentlige skolevæsen i kongeriget Norge*. Sedermera var han medlem af en kungl. kommission, som behandlade Norges undervisningsväsende.

Y. N.

4. Frederik Vilhelm Klumpp B., den föregående son, norsk teolog, f. 20 maj 1838 i Trondhjem, blef teol. kandidat 1862, universitets-

stipendiat i teologi 1863, kyrkoherde i Holmstrand 1866, professor i teologi vid universitetet i Kristiania 1870 och utnämndes 1893 till biskop i Kristiania stift. 1883—85 var han stortingsman för Kristiania. Död i nämnda stad 7 april 1896. B. utöfvade sitt förnämsta författarskap inom den nytestamentliga exegesen, i det han, vid sidan af sin apologetisk-polemiska verksamhet som redaktör tillsammans med J. C. Heuch först (1875—76) af "Luthersk kirketidende", senare (1877—80) af "Luthersk ugeskrift", nedlade sitt mesta arbete på utgifvandet af nya testamentets skrifter i ny översättning med historisk-kritiska inledningar och utförlig framställning af innehåll och tankegång. Dessa arbeten, af hvilka utkommit *Apostelen Paulus's breve* (2 bd, 1879—81; 2:a uppl. 1880—81), *Apostlernes gjerninger* (1884), *Peters og Judas's breve* (1889; 2:a uppl. 1892), *Lukas-evangeliet* (1891; 2:a uppl. 1894) och *Johannes-evangeliet* (1893), hafva fått stor spridning icke endast bland vetenskapligt bildade teologer, utan i stora kretsar af den bildade allmänheten i Norge och Danmark och delvis utgått i flera upplagor. Kort före sin död fick B. färdigt utkastet till översättningen af hela nya testamentet, en översättning, som står på den mest moderna ståndpunkt.

5. Kristian August B., den föregående släktning med historisk-kritiska och teologisk författare, f. 11 maj 1853 i Mandal, blef student från Fredrikstads latin gymnasium 1872, teol. kandidat 1878 och teol. doktor 1895 samt utnämndes 1903 till präst vid cellfängelset i Kristiania. Han studerade 1879 vid Erlangens, 1885—86 vid Leipzigs och 1886 vid Cambridges universitet. Utom uppsatser och afhandlingar i "Luthersk ugeskrift", som han 1891—92 redigerade tillsammans med M. J. Færdén, samt i "Vidar", "Statsökonomisk tidsskrift" och "For kirke og kultur" äfvensom i dagspresen, har B. författat: *Herbert Spencers opdragelseslære* (1886), *Udviklingslærens moral. En fremstilling og kritik* (1890), *Paradoxerne i Jesu Christi læreform* (1894), *Om Jesu Christi parabler* (1895), *Parablerne om Guds riges hemmeligheder* (s. å.) — de två sistnämnda bilda hans doktorsafhandling —, *Bibelsens krav til vor tid* (1897), *Jesu hovedparabler, udlagde* (1901) och *Das gesetz und Christus in evangelium. Zur revision der kirchlichen lehre "de lege et evangelio"* (utg. af Kristiania videnskabselskab, hist.-filos. skrifter n:r 3 för 1903). O. A. Ö.

Bugge. 1. Elseus Sophus B., norsk språk- och litteraturforskare, f. 5 jan. 1833 i Larvik, blef student i Kristiania 1848, tog filologisk ämbets-examen 1857 samt utnämndes 1864 till e. o. professor i jämförande indoeuropeisk språkforskning och fornorska vid Kristiania universitet. 1872 blef han ledamot af Vetenskapssocieteten i Uppsala, 1877 filosofie hedersdoktor i Uppsala, 1878 ledamot af svenska vetenskapsakademien, 1881 af Vitt. hist. o. ant. akad., 1885 af Vet. o. vitt. samhället i Göteborg. B. är för närvarande utan gensälgelse en af Europas allra förnämste språkforskare, lika framstående genom mångsidig lärdom som originell iderikedom, i hvilka båda afseenden han står i allra främsta ledet bland nutida vetenskapsmän öfver hufvud. Ehuru han såsom författare uppträdt på de flesta områden inom den indoeuropeiska lingvistik och filologien,

är det förnämligast i egenskap af inskriftstolkare, mytolog och jämförande språkforskare som han gjort sig europeiskt ryktbar. Hans första skrifter gällde emellertid den norska folkpoesien. 1854 offentliggjorde han nämligen *Mytologiske bemærkninger til det telemarkske draumkvæde* (i "Norsk tidskr. f. vidensk. o. liter."), och 1858 utgaf han *Gamle norske folkeviser*, som nästan alla upptecknats af honom under resor i Telemarken, den norska folkdiktens bästa skattkammare i våra dagar. Äfven sedermera har han fortsatt sina samlingar af folkpoesi, och fruktar af folkpoesiundersökningar på detta område äro nedlagda i den af Fr. Barfod utgifna tidskriften "Folke" för 1859 (några folkvisor från öfre Telemarken) samt i Sv. Grundtvigs edition af "Danmarks gamle folkeviser". I sistnämnda arbete finnas bland tillägen i banden II—V många af B. gjorda uppteckningar af norska visor, de flesta från förutnämnda landskap, samt en stor mängd historiska, textkritiska och exegetiska upplysningar, t. ex. (i bd II) redogörelse för sammanhanget emellan den dansk-svenska folkvisan om Sveidal (Svedendal, Silfverdal) och det till den äldre eddan hörande Fjolsvinnsmaal — om hvilket ämne han uttrytt sig äfven i en *Afhandling om forbindelsen mellem Grøgaldr og Fjolsvinnsmaal*, i "Forhandl. i videnskabs-selsk. i Christiania", 1860 — och (i bd IV) bevis för att den danska "Grimildsvisan" härstammar från en lågtysk visa. Af samma art äro flera viktiga specialuppsatser af honom, såsom *Bidrag til den nordiske balladedigtningens historie* (i "Det philologisk-historiske samfundets mindeskrift", 1879), *Harpens kraft* (i "Arkiv f. nord. filol.", 1891), *Den danske vise om Gralver* (därsammast., 1895) och (tillsammans med M. Moe) *Torsvæsen* (i Kristiania universitets festskrift till Oskar II. 1897). I nära samband med denna sida af B:s författarverksamhet stå hans studier rörande de fornordiska skaldekväderna. Hans hufvudarbete på detta område är *Norrøen fornkvæði. Islands samling af folkelige oldtidsdigte om Nordens guder og heroer. almindelig kaldet Sæmundar edda hins fróða* (1867), som är fullkomligt grundläggande för den moderna eddaforskningen. Där lämnas bl. a. för första gången en fullständig redogörelse för edda-handskrifterna och en pålitlig läsning af texten. I "Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist." 1869 finnes af B. en afhandling med titeln *Efterslæt til min udgave af Sæmundar edda*, och i "Arkiv f. nord. filol." behandlade han *Nogle steder i eddadigtene* (1903). Af den nya edda-upplaga, till hvilken B. länge gjorde förarbeten, men som aldrig utkommit, finnes ett prof, *Hambismål*, i "Zeitschr. f. deutsche philologie", 1876. Från den prosaiska fornlitteraturens område har B. i "Det norske oldskriftselskabs samlinger" utgivit en utmärkt upplaga af *Norrøne skrifter af sagnhistorisk indhold*, omfattande "Saga af Hålfir ok Hálfsrekum", "Sögubáttr af Norna-Gesti" (båda 1864), "Völs-

unga saga" (1865) samt "Hervarar saga ok Heiðreks" (1873). Som textkritiker har han äfven för öfrigt framgångsrikt uppträdt i flera smärre afhandlingar, såsom *Bemærkninger til norrøne digte* ("Arkiv f. nord. filol.", 1883—86), *Om versene i Kormaks saga* (i "Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist.", 1889), *Bemærkninger til "Östnordiska och latinska medeltidsordspråk"* (i "Arkiv f. nord. filol.", 1893) och framför allt i sina *Studien über das Beowulfepos* (i Paul-Braunes "Beiträge zur geschichte der deutschen sprache", 1887), som jämte B:s äldre uppsatser i samma ämne (*Spredte iagttagelser vedkommende Beowulf og Waldere* i "Tidsskrift for philologie og pædagogik", 1868—69, och *Zum Beowulf* i "Zeitschrift für deutsche philologie", 1872) hör till det allra bästa inom den rika litteraturen rörande denna den viktigaste af alla angelsaxiska dikter. De nordiska språkens grammatik, metrik och etymologi har han behandlat i flera smärre afhandlingar, som finnas tryckta i "Nordisk tidsskr. f. philologi og pædagogik", "Arkiv f. nord. filol.", m. fl. tidsskrifter samt i sitt viktiga bihang till Fritzers "Ordbog" (2:a uppl., 1896). För metriken epokgörande blef hans föredrag vid det nordiska filologmötet i Köpenhamn 1876, däri han bl. a. påvisade, att stavelsernas kvantitet spelar en stor roll i den fornisländska versen. Inom etymologien — ett område, som B. alltid med en viss förkärlek odlat, och med hvilket han i nästan alla sina arbeten mer eller mindre sysslat — falla bl. a. hans *Sproglige oplysninger om ord i gamle nordiske love* (i "Nordisk tidsskrift f. filol., ny række", III, 1877), *Etymologische beiträge aus dem nordischen* (i Bezenbergers "Beiträge zur kunde der indogermanischen sprachen", 1878), *Stensks ordforskning* (i "Arkiv f. nord. filol.", 1888), *Etymologische studien über germanische lautverschiebung* (i Paul-Braunes "Beiträge", 1888), *Zur altgermanischen sprachgeschichte* (därsammastädes, s. å.) och hans rika bidrag till Ad. Noreens "Ordiista öfver Dal-målet" (i "De svenska landsmålen", 1882). Speciellt namnforskning sysselsätter honom i uppsatserna *Oldnenske narne i Rusland* (i "Arkiv f. nord. filol.", 1885), *Folkenaavnet daner* (därsammast., 1889), *Bidrag til nordiske navnes historie* (därsammast., 1890), *Bidrag til forklaring af norske stedsnavne* (därsammast., 1904) och hans synnerligen många bidrag till O. Ryghs "Norske gaardnavne" (1897 ff.) och "Norske elvenavne" (1904). Mest obestridd är B:s storhet inom runologien, ett område, där han redan genom sina tidigaste arbeten gjorde epok inom vetenskapen. Särskildt må påpekas de snillrika tolkningar han lämnat af de flesta urnordiska runinskrifter från omkr. 300—700 e. Kr. samt af många, hvaribland särskildt de intressantaste och svårtyddaste, af de svenska runinskrifterna. Bland mängden af hans hithörande arbeten må nämnas: *Bidrag til tydning af de ældste runeindskrifter* (i "Tidsskr. f. philol. o. pæd.", VII o. VIII, 1866—69), *Lidt om de ældste nordiske runeindskrifterers sproglige stilling* ("Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist.", 1870), *Bemærkninger om runeindskrifter på guldrakteater* (samma tidsskr. 1871), *Tolkning af runeindskriften på Rökstenen i Östergötland* (i "Antiquarisk tidsskr. f. Sverige", 5:e d., 1873—78), ett af B:s mest glänsande arbeten, vidare *Runeindskriften på ringen i Forsa kirke i nordre*

Helsingland (Kristiania universitets festskrift till Uppsala universitet 1877), *Strand-stenen* ("Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist.", 1884), *Opedal-stenen* ("Arkiv f. nord. filol.", 1892), *Rök-stenen* och *Fonnaasspännel* (Vitt. hist. o. ant. akad:s handlingar, 1893, författad 1883), hans i förening med E. Brate utförda undersökning af Sveriges metriska runinskrifter (publicerad under titeln "Runverser" af den sistnämnde i "Antiquarisk tidsskrift för Sverige", X, 1891), *Nordiske runeindskrifter og billeder paa een Man* ("Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist.", 1899) samt framför allt hans äfven i yttre mätto monumentala hufvudverk *Norges indskrifter med de ældre runer* (I, 1891—1903, II, 1904 ff.) och *Norges indskrifter med de yngre runer* (1902 ff.). Om B. redan på detta område stundom röjer en hög grad af djärfhet, är dock denna egenskap ännu mera framträdande uti hans mytologiska undersökningar, hvilka också inom den lärda världen åstadkommit en upståndelse, som icke eger många motsycken. I offentliga föreläsningar, hållna på föranstaltande af letterstedtska föreningen, i Uppsala 1880 framställde B. den åsikten, att den norsk-isländska mytologien, sådan vi känna den förnämligast från eddorna, vore i hög grad påverkad af den äldre medeltidens kristna legender och dess ur den klassiska mytologien uppvuxna sagor, och att denna öfverflyttning af myt- och sagostoff företrädesvis förmedlats af de brittiska öarnas kristna befolkning i och genom beröringen med de nordiske vikingarna i dessa nejder. Denna teori utvecklades och motiverades sedan med öfvervåldigande lärdom i arbetet *Studier over de nordiske gude- og heltesagns oprindelse* (I, 1881—89; tysk öfv. s. å.) samt i de mindre uppsatserna *Om enkelte nordiske mythers oprindelse* ("Forhandlinger paa det andet nord. filologmøde 1881", public. 1883) och *Iduns æbler* ("Arkiv f. nord. filol.", 1889). De delvis ganska hätska anfall, för hvilka B. med anledning häraf blef föremål, i synnerhet från ett par tyska vetenskapsmän (Müllenhoffs och Hofforys) sida, hafva icke hindrat, att såsom ett resultat af den ifriga och ännu visst icke afslutade diskussion, hvartill B:s teori gifvit anledning, redan torde kunna anses vara fastslaget, det B:s åsikt i princip är väsentligen riktig, om ock en mängd detaljer icke låter sig förklara så, som han föreslagit. I alla händelser har B. genom detta sitt uppträdande gjort epok äfven inom mytforskningen och kallat till lif en rik litterär produktion på detta område. I nära sammanhang med B:s uppfattning af den nordiska mytologiens utveckling står hans åsikt, att den äldsta norsk-isländska poesien i mycket står uti beroende af den forniriska diktningen och kulturen i allmänhet. Därom handla hans föredrag *Nyere forskninger om Irlands gamle aandskultur* (i "Forhandlinger i videnskabs-selskabet i Christiania", 1892) och särskildt det på nya upplag rika arbetet *Bidrag til den ældste skaldedigtningens historie* (1894); vidare hans för den svenska fornhistorien ("Brävallaslaget") viktiga, men mycket djärfva arbete *Norsk sagafortælling og sagaskrivning i Irland* (i norsk Hist. tidsskr., 1901 ff.). *Bidrag til den germanske helteedigtningens historie* ("Arkiv f. nord. filol.", 1901) samt till väsentlig del hans *Studier over de nordiske gude- og heltesagns oprindelse* (II. *Helgedigtene*, 1896; engelsk omarbetad uppl. "The home of the eddie

poems", 1899). Bland hans mera neutralt hållna undersökningar i fornordisk litteraturhistoria må nämnas hans *Bemärkninger om den i Skottland fundne latinske Norges kronike* ("Aarb. f. nord. oldkynd. o. hist.", 1873), *Biskop Bjarne Kolbeinsson og Snorres edda* (därsammastädes, 1875) och *Mytiske sagn om Halvdan Sarte og Harald Haarfaagre* ("Arkiv f. nord. filol.", 1900). Äfven inom den klassiska och den romanska filologien har B. visat sig som en framstående forskare. Af stort värde äro hans textkritiska arbeten öfver Plautus (i "Tidsskr. f. philologie o. pædag.", VI o. VII, 1865—67, Leutsehs "Philologus", XXX o. XXXI, Fleckeisens "Neue jährbücher f. philologie u. pædagogik", 1873, och "Opuscula ad J. N. Madvigum a discipulis missa", 1876). 1873 utgaf han "T. Macci Mostellaria". Afhandlingar öfver de fornitalienska språken finnas i Kuhns "Zeitschrift", af den italiska epigrafiken har han i högre grad gjort sig förtjänt genom sina *Altitalische studien* (1878), och franska och romanska etymologier behandlar han i den franska tidskriften "Romania". Slutligen har B. skrivit afhandlingar om de indoeuropeiska språken i allmänhet, såväl i Kuhns "Zeitschrift" (XIX, 1870; XX, 1872) som i "Studien zur griechischen und lateinischen grammatik" von G. Curtius (IV, 1871) och i A. Kuhns och A. Schleichers "Beiträge zur vergleichenden sprachforschung" (1858). I sistnämnda arbete meddelade han *Vermischtes aus der sprache der zigeuner*. Mindre framgång och erkännande än på andra områden har B. rönt vid sina försök att lösa den jämförande språkforskningens för närvarande kanske svåraste problem, det etruskiska språkets tolkning och inrangerande i sina riktiga släktskapsförhållanden, en fråga, till hvilken B. med sin omisskännliga håg för vanskliga uppgifter alltid känd sig dragen. Hans något äldre, omfångsrika arbete *Beiträge zur erforschung der etruskischen sprache* (I, i Deeckes "Etruskische forschungen", 1883; II, i Bezenbergers "Beiträge", 1886) anses allmänt såsom väsentligen förfeladt. Däremot förefaller det icke alldeles omöjligt, att hans snille lett honom åt rätt håll, då han i uppsatsen *Der ursprung der etrusker durch zwei lemnische inschriften erläutert* (i "Forhandlingar i videnskabs-selskabet i Christiania", 1886) söker anknyta etruskiskan icke, såsom förr, till de italiska språken, utan till armeniskan. Äfven till detta sistnämnda, hittills så ofullständigt undersökta språks utredning har B. kraftigt medverkat genom sina *Beiträge zur etymologischen erläuterung der armenischen sprache* (i "Forhandlingar i videnskabs-selskabet i Christiania", 1889), och äntligen söker han knyta ännu ett band mellan orienten och occidenten genom uppsatsen *Über den einfluss der armenischen sprache auf die gotische* (Brugmann-Streitbergs "Indogermanische forschungen", 1895). Hans mycket skarpsinniga *Lykische studien I, II* (i "Skrifter udg. af vidensk. selsk. i Christiania", 1897 och 1901), där han häfdat den gamla lykiskans (i Mindre Asien) indoeuropeiska ursprung, har icke i högre grad vunnit erkännande. — Talande vittnesbörd om den "beundran, kärlek och tacksamhet", hvarmed B. omfattas från yngre medforskarens sida, utgöra de båda festskrifter, som till hans ära publicerats, den ena af (en svensk och sju norska) "taknemmelige elever" vid hans 25-årsjubileum såsom professor, 1889, den andra ("Upp-

salastudier") af fjorton svenska vetenskapsmän på hans sextionde födelsedag, 1893. Ad. N.—n.

2. Alexander B., den föregåendes son, norsk historiker, f. 30 dec. 1870 i Kristiania, blef student 1889, tog 1893 lärarexamen samt blef 1899 filos. doktor på afhandlingen *Studier over de norske byers selvstyre og handel*, som utgafs af den norska historiska föreningen. 1903 blef han professor i historia efter Gustav Storm. B. har författat *Handelen mellem Norge og England indtil begyndelsen af det 15:e aarhundrede* (i Hist. tidsskr., 1896), *Vikingerne* (1904), en samling essays, och *Vesterlandenes indflydelse paa nordboerne, især nordmændene, i vikingtiden* (i "Skrifter udg. af vidensk. selsk. i Christiania", 1905), samt utgivit "Henrik Kalteisens kopiebog" (1899). F. n. (1905) är han sysselsatt med utgifvandet af en irisk saga med engelsk översättning, "The victorious career of Celachan of Cashel". B. har i studieändamål besökt de flesta europeiska länder samt längre tider uppehållit sig på de brittiska öarna och i Rom, där han bl. a. ombesörjt ett antal afskrifter för "Diplomatarium norvegicum"; sina reseintyck har han i populär form meddelat i tidningar och tidskrifter. O. A. Ö.

Buggy [ba'gi], eng., lätt åkdon för en häst.

Bugi l. Buginēser, ett till den malajiska stammen hörande folk på södra Celebes, dit det i äldre tid inflyttade från Sumatra. Numera står det under holländsk öfverhöghet. Bugineserna stå i sedligt afseende ganska långt framför de öfrige malajerna. De äro mindre mörka än dessa, välbyggda, hafva vackra anletsdrag, äro intelligenta, företagsamma och stridbara. De hafva en egendomlig munart, ett skriftspråk och en själfständig, hittills föga känd litteratur samt drifva betydande handel och skepps fart.

Bugiardini [budjardini], Giuliano, italiensk målare, som på sina verk vanligen tecknar sig Julianus Florentinus, f. 1475 i Florens, d. där 1554, är bekant hufvudsakligen genom sin vänskap med Michelangelo, som var hans medlärlunge hos Domenico Ghirlandajo. Senare öfvergick han till Mariotto Albertinelli, men var äfven medhjälpare åt Michelangelo. Han var verksam förnämligast i Florens, men en tid äfven i Rom och Bologna. Det påstås att Michelangelo ibland hjälpte sin vän med att göra utkast till hans målningar. För öfrigt var han mottaglig för inflytande från skilda håll. Så påminner en hans *Madonna* (i Uffizierna) om Lionardo da Vinci, under det att en *Den heliga Katarinas martyrium* (i S:a Maria Novella, Florens) erinrar om Michelangelo, som enligt Vasari skall hafva varit upphof till kompositionen. C. R. N. (O. G.—g.)

Bugineser, ett malajiskt folk på Celebes. Se Bugi.

Buglehorn. Se Bygelhorn.

Bugres, indianstam. Se Botokuder.

Bugulma, kretsstad i ryska guvern. Samara, vid den lilla floden Bugulminka. 7,577 inv. (1897). Liflig handel. Stora marknader för hästar, boskap och bomullsvaror.

Buguruslan, kretsstad i ryska guvern. Samara, vid floden Kinel. 12,141 inv. (1897). I september mycket besökt marknad. I närheten många svaivel- och asfaltkällor.

Bu-Hama'ra ("åsnans fader"), egentl. O m a r

Zarhuni, marokkansk insurgentledare (födelseår obekant), var först militär i sultanens af Marokko tjänst, men begagnade sig af det missnöje, som uppstått i detta rike på grund af sultan Mulaj Abd el-asis' reformer, till att mot honom organisera ett farligt uppror bland berberna. I nov. 1902 slog B. sultanens trupper omkr. 80 km. ö. om Fez, samlade i staden Tessa en här på bortåt 30,000 man och organiserade en egen styrelse. Sultanens trupper, som sökte fördriva honom, blefvo i grund slagna 22 dec. och återvände i vild flykt till Fez. B:s anhang minskades emellertid småningom, och innevarande sommar (1905) har B. lidit ett allvarsamt nederlag, afven om upprорот ej därmed kan anses kufvadt.

Buhl [böl], Peter, dansk sjöofficer, f. 1789, blef officer 1807 och stupade vid Lyngör 6 juli 1812. Vid flera tillfällen utmärkte han sig i striderna mellan danskar och engelsmän 1807—12 och blef upprepade gånger sårad. Sitt vackraste hjälterike vann han 23 mars 1811, efter den misslyckade expeditionen mot Anholt. När den danska flottiljen måste draga sig tillbaka, förföljd af en engelsk brigg, sysselsatte B. ensam med sin kanonbåt fienden på ett så kraftigt sätt, att de öfriga danska båtarna kunde rädda sig in till Jyllands kust. Först när hans egen båt var sönderskjuten, strök han flagg.

Buhl [böl], Armand, tysk politiker, f. 1837 i Ettlingen (Baden), d. 1896 i Deidesheim i Pfalz, blef i Heidelberg filos. doktor och egnade sig där-efter åt skötsel af sina vingårdar i Pfalz. Han var 1871—93 medlem af tyska riksdagen, där han tillhörde det nationalliberala partiet, och 1887—90 var han riksdagens förste vicepresident. 1881 genomdref han införandet af tull på utländska druvor och antagandet af en lag mot vinförfälskning. B. hade afven betydande andel i lagarna om sjuk- och olycksfallsförsäkring samt invaliditets- och ålderdomsförsäkring för arbetarna.

Buhl [böl], Frants Peter William, dansk teolog, f. 6 sept. 1850 i Köpenhamn, blef student 1868 och teol. kandidat 1874. Han studerade tidigt semitiska språk och gammaltestamentlig teologi, fortsatte dessa studier i utlandet 1876—78 och förvärfvade 1878 filos. doktorsgrad. 1880 blef B. professor vid Köpenhamns universitet, och 1890 efterträdde han sin förre lärare Fr. Delitzsch såsom professor i gammaltestamentlig exeges vid universitetet i Leipzig, men återvände 1898 till Köpenhamn som professor i semitiska språk. Förutom några smärre skrifter har B. utgivit *Fortolkning til Jesaja* (1889—94) och *Psalmerne* (1900) samt *Det israelitiske folks historie* (1893, 3:e uppl. 1899), i hvilket arbete han visserligen häfdat den vetenskapliga kritikens fulla berättigande gentemot framtällningen i de bibliska böckerna, men dock tager sig väl i akt för de lösa hypoteser, åt hvilka ytterlighetsmännen bland tyska bibelkritiker hängifva sig. En dylik förmedlande hållning intager han i *De messianske fortætelser i det gamle testament* (1894) och *Til vejledning i de gammeltestamentlige undersøgelser* (1895). B. anses vara skandinavernas förnämste bibelkritiker. Hans senaste arbete är *Muhammeds liv* (1903). B. har också utgivit en fullständig omarbetning af 12:e uppl. af Gesenius' "Hebräisches handwörterbuch". E. Ebg.

Buhlarbeit [böl-]. Se Bouille.

Buhrman, Gerhard von, fortifikationsofficer,

topograf, f. 1653 i Stockholm. Han reste 1672 till Tyskland, blef sergeant vid lüneburgska armén s. å., fänrik vid holländska folket i Groningen under denna fästnings belägring 1673 och löjtnant vid kejserliga dragonerna 1674 samt deltog därefter i slaget vid Senef och belägringen af Oudenaarde. Återkommen till Sverige 1675, blef han löjtnant vid fortifikationsfältstaten, utarbetade en karta öfver passet vid Kvistrums bro i Bohus län samt bevistade slagen vid Halmstad, Lund och Landskrona äfvensom belägringarna af Kristianstad och Helsingborg. B., som 1677 befordrats till kapten, kvarstannade efter krigets slut i Skåne, där han 1680 "aftog, ritade och samlade" byggnader, säterier och herrgårdar (utg. 1756 af adjutanten vid fortifikationen Abr. Fischer). 1681 afreste han till Jämtland för att "af landet förferdiga en correct charta" samt utse en "beqvom och belägeligh ordt" för en fästningsanläggning. 1682 utarbetade B. på Aschebergs befallning och konungen till "särdeles nöje och behag" en karta öfver hela Skåne, "däruti han alt i grunn akt tagit alla uti sista kriget gjorde marcher och stånd, både af vår och den danske arméen — — — jämte alla på föresagde tid förelupne batailler, belägringar och försäkningar, med hvad mera, som till sjelfva situationen och landet kommer — — —". 1685 anförtröddes honom ledningen af Malmö fästningsbyggnad, och 1689 uppgjorde han förslag till Ystads hamns befästande. Han blef generalkvartermästarlöjtnant 1690, adlades 1691 samt utarbetade 1692 förslag till Halmstads förstärkning och 1693 till Helsingborgs torns reparation. Sistnämnda år reste han åter utrikes, deltog först i kampanjen i Flandern och Brabant med den allierade armén samt bevistade därunder bataljen vid Neerwinden, öfvergick sedan till fransmännen, deltog i belägringen af Charleroi 1693 och af Mons 1694 samt i detta års fälttåg i Brabant och Flandern, hvarefter han åter inställde sig vid de allierades armé och bevistade belägringen af Huy. Då B. 1695 återkom till Stockholm, aflämnade han en relation öfver de bevistade fälttågen samt återvände sedan till Malmö, där han förfärdigade "en modell till en fästning på 12 polygoner enligt 6 store mästares manerer" till nyårsgåfva åt kronprins Karl. När kriget med Danmark utbrutit, deltog han i landstigningen på Själland 1700, anordnandet af lägret vid Tyberup, rekognosceringen och belägringsförberedelserna mot Köpenhamn och anordnandet af lägret vid Runsta samt utarbetade därunder flera kartor och befästningsplaner. Han afled i Malmö 1701. L. W. son M.

Buhturi (Bochtori), El-walid el-B., arabisk diktare, f. 821 i Menbidj (i Syrien), d. 897 i Aleppo, berömd som panegyrist vid kalifernas hof i Bagdad. Utom sin diktsamling, *diwān el-B.*, (Konstantinopel 1300) skref han en antologi af äldre dikter under samma titel, *el-Hamasa*, som sin stamfrände Abu-temam. Se Cheikho, "Extrait de la hamasa de Bohtori" (Beirut 1900). H. A.

Buijs-Ballot [böjs-ball'it], Kristoff Heinrich Diedrich, holländsk meteorolog och fysiker, f. 1817, d. 1890. Direktör för kongl. meteorologiska institutet i Utrecht, arbetade verksamt för införande af enhet i de meteorologiska undersökningsmetoderna, därigenom att han utgaf normalvärden för temperatur- och barometerstånd, såväl å de hol-

ländska meteorologiska stationerna som å en mängd normalorter i Europa, där längre observationsserier finnas. B. var en af de förste, som medelst dagliga synoptiska kartor åskådligt framställde väderlekstillståndet, och ifrån 1860 varnade han genom signaler å de holländska kusterna sjöfarande för kommande stormar, hvilka varningar han grundat på den af honom upptäckta lag (se Buijs-Ballots lag), som uttrycker vindriktningens beroende af lufttryckets fördelning. B. har dessutom upfunnit å æroklinoskopet samt författat åtskilliga afhandlingar i meteorologiska institutets årsböcker och nederländska vetenskapsakademiens handlingar. Den nautiska afdelningen af det institut han förestod har, genom att utgifva viktiga nautisk-meteorologiska kartor, inlagt stora förtjänster om hafvets meteorologi.

Buijs-Ballots lag [bøjs-ballå'ts], *meteor.*, en af Buijs-Ballot (se d. o.) 1857 angifven lag, som kan uttryckas sålunda: "Om man står med ryggen mot vinden, har man lägsta lufttrycket framför sig och till vänster på norra halvklotet, men till höger på det södra". Vid ihållande och ej alltför svaga vindar gäller denna lag utan undantag i fråga om "höger" och "vänster" samt med få undantag i fråga om "framför". Förläringen är i korthet följande. Om jorden ej roterade från väster mot öster, skulle vinden blåsa rakt från det högre till det lägre lufttrycket, således vinkelrätt mot isobarerna i gradientens riktning. Men genom jordens rotation afböjes vinden åt höger på norra halvklotet och åt vänster på det södra, såsom bevisas i mekanikens kapitel om relativ rörelse. Denna afböjning ligger i regeln mellan 45° och 90°, men kan undantagsvis öfverstiga 90°. I sistnämnda fall måste man i Buijs-Ballots lag utbyta ordet "framför" mot "bakom". Afböjningsvinkeln storlek och vindhastigheten äro beroende hufvudsakligen af gradientens storlek, friktionen och latituden, såsom i synnerhet Ferrel samt Guldberg och Mohn visat. N. E.—m.

Building and loan associations [bi'ldiŋ ənd ləʊn əsəʊsi'eɪʃənz]. Se Arbetarbostäder, sp. 1313, och Building societies.

Building societies [bi'ldiŋ sə'saɪtɪz], eng., "byggnadsföreningar". Se Arbetarbostäder. De kallas äfven Building and loan associations, "byggnads- och låneföreningar", samt Land and building societies, "jord- och byggnadsföreningar". Med det sistnämnda uttrycket betecknas sådana föreningar, som själfva bygga hus åt sina medlemmar, medan de egentliga "building societies" blott lämna lån i bostadssyfte. Dessa senare ha emellertid äfven en annan uppgift, nämligen såsom lånekassor och sparbanker för arbetare. De medlemmar, som så önska, kunna nämligen erhålla lån eller förskott (oftor omfånget af sina andelar) mot säkerhet i fast egendom, medan öfriga medlemmar erhålla ränta på sina inbetalningar, högre än i vanliga banker. Från vanliga aktiebanker skilja sig dessa föreningar (som i England regleras genom lagar af 1836, 1874 och 1894) genom att vara kooperativa, så att dels lån vanligen lämnas endast åt medlemmar, dels andelarnas antal är alldeles obestämdt och medlemskap står öppet för hvilka och huru många som helst. E. Hkr.

Buisson [buisä], Ferdinand Edouard, fransk pedagog, f. 20 dec. 1841 i Paris, studerade

filosofi och pedagogik, var 1866—70 vice professor vid akademien i Neuchâtel, men återvände till Frankrike vid krigets utbrott 1870 och inträdde, i förening med andra, i Paris under belägringen ett af katolska prästerskapet oberoende barnhus. Han förordnades 1871 af Jules Simon till folkskoleinspektör, men måste entledigas, sedan ärkebiskop Dupanloup i nationalförsamlingen uppläst ställen ur hans i Schweiz utgifna skrifter om farorna af att låta barn läsa vissa berättelser i gamla testamentet. På undervisningsministeriets vägnar bevistade B. världsexpositionerna i Wien 1873, Filadelfia 1876 och Paris 1878 samt afgaf däröfver lärorika redogörelser. Han utnämndes 1878 till generalinspektör för folkskoleundervisningen och 1879 under Jules Ferrys regering till direktör för folkskoleafdelningen i undervisningsministeriet. På denna plats tog han verksam del i utarbetandet och genomförandet af lagarna om den kostnadsfria, obligatoriska och bekännesslösa folkskoleundervisningen i Frankrike. År 1897 blef han professor i pedagogik vid Sorbonne. B. har författat bl. a. *Le christianisme libéral* (1864) och *De l'enseignement de l'histoire sainte dans les écoles primaires* (1869) samt redigerat en "Dictionnaire de pédagogie" (4 bd, 1878—87, af hvilka de två första innehålla ett pedagogiskt lexikon, de två sista ett slags konversationslexikon för lärare), och "Répertoire des ouvrages pédagogiques du XVI. siècle" (1886). Han har äfven grundlagt den ansedda skoltidskriften "Revue pédagogique". (Erv Brg.)

Buitenzorg [bøjt-], "utan sorg" (malaj. *Bogor*).

1. Division (holl. *afdeeling*) i södra delen af nederländska residentskapet Batavia på ön Java. 3,749 kvkm. Omkr. 350,000 inv. Divisionen är indelad i sex distrikt: B., Tjibinong, Paroung, Leuvilang, Yasinga och Tjibaroussa. Där odlas i synnerhet te, kina, kaffe, socker och peppar. — 2. Hufvudstad i nämnda division, i en naturskön och hälsosam bergstrakt, vid foten af vulkanerna Salak och Gede, 270 m. ö. h. 24,610 inv. (1895). B., som genom järnväg står i förbindelse med residentskapets hufvudstad Batavia, beläget på 59 km. afstand, är generalguvernörens och hans höfs vanliga residens; han kommer blott ett par dagar i månaden till Batavia för att gifva audiens o. d. B. har en 1817 af Reinwardt anlagd botanisk trädgård, som spelat en mycket viktig roll i den nyare botaniska vetenskapen på grund af de med densamma förenade studieanstalter, med ett gemensamt namn kallade "'s Lands plantentuin te B.", vid hvilka europeiska vetenskapsmän utfört många viktiga anatomiska och biologiska undersökningar på det där rikligen förhandenvarande materialet, som i Europa svårigen eller alls icke kan anskaffas. I Tjikömöh finnes sedan 1875 en försöks- och kulturträdgård och i Tjibodas en bergträdgård. Anstalten, som har ett anslag af 120,000 gulden, förestås sedan 1880 af Treub och utger sedan 1874 "Annales du jardin botanique de B."

Bujalance [bochala'nse], kretsstad i spanska prov. Córdoba, ö. om staden Córdoba, med ett af 7 torn flankerad moriskt slott. 10,756 inv. (1901). Tillverkning af kläder och stenvaror.

Bujiderna, medeltida härskardynasti i Persien (se d. o.).

Bujukdereh. Se Bøjy k-dere.

Buk. 1. (Lat. *abdömen*). *Anat.* I människo-anatomien indelas buken uti följande regioner:

a. Öfverbuks-regionen (*regio epigastrica*), med maggropen eller hjärtgropen (*epigastrium*) i sin midt och en nedre refbens-region (*regio hypochondriaca*) på hvar sida. Midten af denna region upptages i sitt inre utaf vänstra delen af lefvern och högra delen af magsäcken (ventrikeln), af hela lilla nätet (*omentum minus*) och en del af stora nätet (*omentum majus*), af början utaf tolfångertarmen (*duodenum*) med magspottkörteln (*pancreas*) och af tvåra stortarmen (*colon transversum*). Högra hypochondrium innesluter högra delen af lefvern; vänstra hypochondrium intages af magsäckens bottendel och den därvid fästa mjälten.

b. Mellanbuchs-regionen (*regio mesogastrica*) med en höjd af ungefär tre fingers bredd öfver och lika långt under naveln (*umbilicus*), med denna och naveltrakten (*regio umbilicalis*) i sin midt och en s. k. tarmtrakt (*regio suprailiaca*) på hvar sida. Det inre af denna mellanbuchsregion upptages hufvudsakligen af tunntarmens slyngor, en del af stora nätet och, på sidorna, af stortarmen, som på högra sidan stiger uppåt (*colon ascendens*) och på vänstra sidan af denna region stiger nedåt (*colon descendens*).

c. Underbuchs-regionen (*regio hypogastrica*) med det egentliga underlivet (*hypogastrium*) i sin midt och en lumske (*regio inguinalis*) på hvar sida. I det inre af denna region ligger en stor del af tunntarmens slyngor uti midten, och dit stiger blåsan, när den är fylld, och lifmodern från 4:e månaden af havandeskapet. Innanför högra lumsken ligger blindtarmen (*cæcum*) med sitt maskbihang (*processus vermiformis*), och i hvardera lumsken går en lumske-kanal (*canalis inguinalis*), hos mannen med en sädessträng (*funiculus spermaticus*), hos kvinnan med ett rundt lifmoderband (*ligamentum rotundum uteri*).

d. Ryggsidan af buken eller länderna (*regiones lumbales*) uppbäres i människan af de fem ländkotorna och sträcker sig från nedersta bröstkotan till höftbensens öfre rand. Innanför hvar och en af länderna ligger en njure med öfre sträckan af sin urinledare. Om bukens muskler se Bål. Se äfven illustr. sp. 543—544.

I fråga om leddjuren har abdomen däremot fått betydelsen af hela den bakre delen af kroppen. Se Leddjur.

F. A. S.*

2. *Sjö.* Den mellersta delen af ett råsegel. När seglet är beslaget och upprulladt till rån, ligger buken midt på densamma, vid stängan, och synes där höja sig i afrundadt trekantig form uppåt. Ett segel säges vara "bukigt", om det är så sydt eller "utbläst", att genom vindens verkan dess midt sväller ut och antager en mer eller mindre halfsfärisk form. — **Bukstropp**, en vid seglets midt på dess akre sida, omkring 1 m. från dess öfverkant fastsydd, kort tågstropp, i hvilken en längre tågstropp, buklängan, är fäst. I den senare "hugges" buktaljans ena block, då seglet skall beslås. Taljans andra block är hugget under ofvanförvarande märs eller salning. R. N. (H. W.—1.)

3. *Bot.* Se *Archegonium*.

4. *Fys.* (Äfven Svängningsbuk 1. *Vibrationsmaximum*). Benämning på de ställen på en vibrerande (svängande) kropp, som vibrera

starkare än de tillgränsande delarna (se *Oscillation* och *Vibration*). En sträng, som gifver sin grundton, har svängningsbukan belägen på sin midt; om grundtonens oktav ljuder, ligger svängningsbukan på $\frac{3}{4}$ af strängens längd. I en orgelpipa, som gifver sin grundton, ligger buken i midten af pipan, om den är slut, men i öppningen, om den är öppen. R. R.*

Bu'karest, rum. *Bucuresci* [bukurrejt], hufvudstad i konungariket Rumänien, beläget vid 44° 25' 30" n. br. och 26° 6' 9" ö. lgd fr. Gr., 80 å 90 m. ö. h., på ömse sidor om Donaus biflod Dâmbovit, och omgifvet af en slätt. Klimatet är torrt och underkastadt starka växlingar, medeltemperaturen är omkr. + 10°, maximum öfverstiger stundom + 40°, minimum kan närma sig — 30°. Stadens område är i förhållande till folk-mängden ovanligt stort, omkr. 30 kvkm.; befolkningen uppgafs år 1903 till 283,145 personer. B., som ännu för några årtionden sedan hade en tämligen orientalisk prägel, har genomgått en stark utveckling i västerländsk riktning, enväningshusen och de många obyggda platserna ha flerstades, åtminstone i den på västra (norra) sidan om floden belägna centrala stadsdelen, fått lämna plats för moderna flervåningshus, Dâmbovit har kanaliserats och dess stränder försetts med kajer, breda bulevarder (Elisabeta m. fl.) äro anlagda, och gatornas stenläggning, som fordom — där sådan fanns — var ryktbar för sitt usla tillstånd, har undergått en betydande förbättring. Hufvudgatan är Calea Victoriei ("Segervägen"), som korsas af handelsgatorna Strada Lipscanie ("Leipzig-gatan") och Strada Carolu. Bland öppna platser finnes i stadens centrum parken Cismegiu, och den omtäckta promenadvägen Chaussee Kisseleff är berömd som B:s "Boulognerskog". Af märkligare byggnader må nämnas: det kungliga palatset, som undergått en välbehöfelig om- och tillbyggnad, kronprinsens palats vid Cotrotseji-parken, åtskilliga regeringsbyggnader, nationalbanken, nationalteatern, universitetsbyggnaden (med museer), Atheneum (en föreläsnings- och konsertlokal), skol- och kasernbyggnader samt en del enskilda bojarpalats. Af kyrkor finnes ett stort antal, särskildt grekisk-katolska, men de äro i regel föga anseliga; nämnas må metropolitankyrkan, den vackra Antim-kyrkan, Stavropol-kyrkan (rik på skulpturer) samt den nybyggda katolska domkyrkan Sankt Josef. Industrien var länge ej synnerligen betydlig, men är numera stadd i tillväxt; liflig handel bedrives, delvis af utlänningar. Judarnas antal är mycket stort, och likaså finnas i B. många zigenare, hvilka bidraga att ännu bevara något af stadens orientaliska fysionomi. B. står i direkt järnvägsförbindelse med Österrike-Ungern, Ryssland, Bulgarien och Svarta hafvet. Inom B. finnas elektriska och hästspårvagnar, hvarjämte droskor förekomma i ovanligt stort antal, i allmänhet körda af ryssar, tillhörande lippovanernas sekt. I de centrala delarna ha införts gas- och elektrisk belysning. Vattenledning är anlagd, men lämnar ej tillfredsställande dricksvatten. B. är säte för konungen, regeringen, senaten och deputeradekammaren, den rumänska kyrkans primas, administrationens, rättsskipningens och undervisningsväsendets centrala institutioner. Universitetet består af 5 fakulteter och hade 1902—03 öfver 3,000 inskrifna åhörare. Dess-

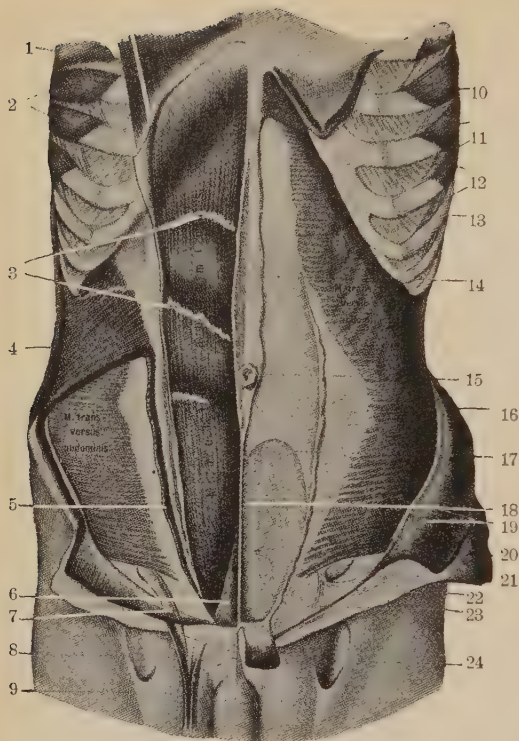

Fig. 1.

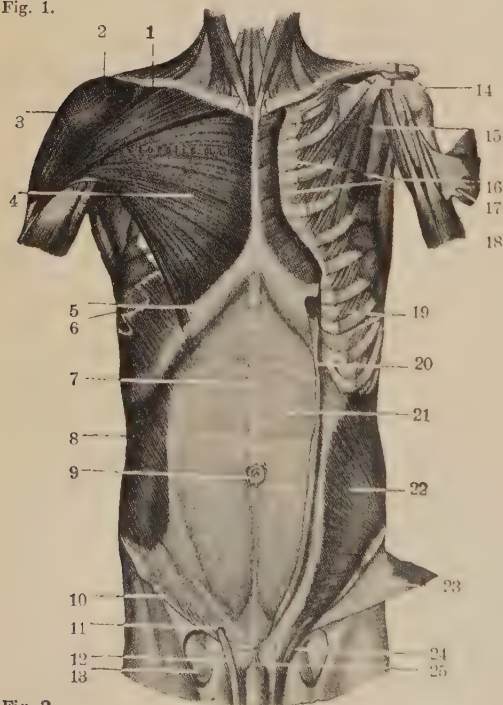

Fig. 2.

Fig. 1.

1. Musculus pectoralis major. Stora bröstmuskeln.
2. Musculus serratus anterior.
3. Inscriptiones tendineae.
- 4 o. 5. Musculus obliquus internus abdominis. Sen-väf bildande afbrott i muskulaturen till musculus rectus abdominis.
6. Musculus pyramidalis.
7. Funiculus spermaticus. Sädessträngen.
8. Ligamentum suspensorium penis.
9. Musculus cremaster.
10. Musculus rectus abdominis.
11. Musculi intercostales interni.
12. Musculi intercostales externi.
13. Linea alba.
14. Vagina musculi recti abdominis (Lamina posterior). Bakre väggen af rektusskidan.
15. Umbilicus. Nafveln.
16. Linea semilunaris (Spigeli).
17. Linea semicircularis (Douglassi).
18. Linea alba.
19. Musculus obliquus internus abdominis.
20. Musculus obliquus externus abdominis.
21. Annulus inguinalis abdominalis.
22. Ligamentum inguinale (Poupart).
23. Fascia transversalis.
24. Fossa ovalis.

Fig. 3.

- Fig. 3. 1 epigastrium, 2 o. 3 högra och vänstra hypochondrium, 4 regio umbilicalis, 5 o. 6 högra och vänstra regio suprailiaca, 7 hypogastrium, 8 o. 9 högra o. vänstra regio inguinalis.

Fig. 2.

1. Trigonum deltoideo-pectorale.
2. Musculus deltoideus. Deltamuskeln.
3. Pars clavicularis
4. Pars sternocostalis
5. Pars abdominalis
6. Musculus serratus anterior.
7. Linea alba.
8. Musculus obliquus externus abdominis.
9. Umbilicus. Nafveln.
10. Ligamentum inguinale (Poupart).
11. Annulus inguinalis subcutaneus.
12. Funiculus spermaticus. Sädessträngen.
13. Fossa ovalis.
14. Musculus subclavius.
15. Musculus pectoralis minor.
16. Ligamenta intercostalia externa.
17. Musculus pectoralis major. Stora bröstmuskeln.
18. Musculus biceps brachii.
19. Musculi intercostales externi.
20. Aponeurosis musculi obliqui externi abdominis.
21. Vagina musculi recti abdominis (Lamina anterior). Rektusskidans främre vägg.
22. Musculus obliquus internus abdominis.
23. Aponeurosis musculi obliqui externi abdominis.
24. Musculus cremaster.
25. Ligamentum suspensorium penis.

utom finnes i B. ett stort antal högre, lägre och specialskolor (däribland krigsskola, konstakademi, landbruksinstitut och musikkonservatorium) samt en vetenskapsakademi. Konung Karl donerade vid sitt regeringsjubileum 1891 "Fundatsianea Carol I" (bibliotek jämte stipendiestiftelse för studenter). Bland de många sjukhusen och dylika inrättningar kunna nämnas Helena-asylan samt Brancovanu- och Coltsa-hospitalen, det sistnämnda fordom bekant för sitt torn, som påstods vara uppfördt af Karl XII:s krigare efter vistelsen i Bender, men som nedrefs mot slutet af 1800-talet.

B. omnämnes från 1300-talet och användes från slutet af samma århundrade jämte Tirgoviste som de valakiske furstarnas residens; definitivt och ensamt blef B. detta först i senare hälften af 1600-talet eller början af 1700-talet. I sydöstra Europas krigshistoria har det ej intagit någon framskjuten plats, utan i allmänhet utan större motstånd delat det öfriga Valakiets öden. Under 1700-talet och början af 1800-talet led det upprepade gånger af pest, jordbäfningar (starkast 1793 och 1802) och våld. Under 1800-talet har det gått mycket framåt, i synnerhet sedan det efter Moldaus och Valakiets förening från år 1862 blifvit Rumäniens huvudstad och detta land 1878 vunnit fullt oberoende. — I B. hafva afslutits två freder. Genom freden i B. 28 maj 1812 mellan Ryssland och Turkiet måste sistnämnda makt afträda Bessarabien samt Moldau intill Pruth och Donau och bevilja serberna vissa rättigheter. 3 mars 1886 slöts i B. fred mellan Serben och Bulgarien, utan förändring i de båda staternas gränser och inbördes ställning. H. B.—n.

B. befästes 1885—96 enligt Brialmonts förslag med 18 fort och lika många mellanverk, hvilkaingo en rik utrustning af pansarkupoler: 248 för artilleripjäser och 54 för observation. Forten ligga blott 6—9 km. från staden, men i följd af dennas stora utsträckning är gördeln ej mindre än 75 km. lång. Den likaledes af Brialmont föreslagna polygonala enceinten har hittills ej utförts. L. W.—son M.

Bukarest-ringen, en ryktbar, stor, gyllene hals-

ring, som tillsammans med några andra guldsaker 1837 blef funnen vid byn Petroasa i Valakiet och

därför äfven kallas Petroasa-fyndet. Dess gotiska runinskrift, *gutaniowihiailag*, betyder sannolikt: "den gotiska tempelskatten, helig". Ringen finnes afbildad i guldtryck i G. Stephens "The old-northern runic monuments of Scandinavia and England" och i Hennings "Die deutschen runendenkmäler". Nu återstår blott ett fragment med inskriften, sedan ringen två gånger bortstulits från museet i Bukarest. Jfr Charnay-spännnet. B.—e.

Bukbräck. Se Bräck 2.

Bukefåla, lat. *Bucephala*, fordom stad i Indien, vid floden Hydraspes, anlagd af Alexander den store efter segern öfver Poros 326 f. Kr. på den plats, där han öfvergätt den starkt uppsvållda floden, och uppkallad efter Alexanders vid flod-öfvergången eller under slaget till följd af ålderdoms-svaghet dödade stridshest Bukefalos. Staden torde ha legat på högra stranden af den flod, som nu kallas Jhelam, där ruinerna af fästet Darapur och den 1832 anlagda platsen Jhelavar ligga. Några arkeologer förlägga B. till det nuv. Jalalpur, 10 eng. mil längre i sydväst.

Bukefalos (grek., af *būs*, ox, och *kefalē*, hufvud: "den med oxhufvud försedd"), lat. *Bucephalus*, Alexander den stores lifhäst; fig., ståtlig springare.

Bukeievska horden. Se Kirgisier.

Buke'tt, blomsterkvast. — Den motsvarande franska formen, *bouquet* [bokä], förekommer äfven i betydelse af "blomma", egendomlig doft på adla viner o. d.

Bukfeniga, zool. Se Abdominales.

Bukfenor. Se Fenor.

Bukfotingar, *Gastropoda*, zool. Se Blötdjur.

Bukgårding, sjöo. Se Gårding.

Bukhara, Se Buchara.

Bukhinna, anat. Se Bukhåla.

Bukhinneinflammation, Peritonit, förr äfven kallad Maginflammation (lat. *peritonitis*, af *peritoneum*, bukhinnan; se Bukhåla) är en inflammation i den serösa hinna, som bekläder buk-hålans insida jämte ytan af däri inneslutna organ, såsom magsäck, tarmar, lever, mjälte m. fl. Inflammationsprocessen kan vara utbredd öfver hela denna vidsträckt hinna (allmän l. diffus peritonit) eller inskränkt till enskilda delar af den samma (cirkumskript peritonit), och den får i sistnämnda fall olika namn i olika regioner såsom *perihepatit*, vid inflammation af leverns serösa hinna, *perityfuit*, på blindtarmen, *perimetrit*, på lifmodern, o. s. v. Peritoniten är vanligen sekundär, d. v. s. uppkommen genom retning från ett underliggande sjukt organ, såsom vid magkräfta, magsår, tarmsår, inflammationer i lifmoder, äggstockar, blåsa, njurar, lever och mjälte samt leverkräfta, leversyfilis m. m. Slutligen uppträder peritoniten såsom *metastatisk* vid barnsängesfeber, pyemi, akuta infektionssjukdomar m. m. Till förloppet är peritoniten antingen akut eller kronisk. I den akuta och allmänna peritoniten utvecklas vanligen ett rikligt seröst, fibrinöst och ofta slutligen varblandadt exsudat, som fyller större eller mindre del af buk-hålan och sedan kan resorberas eller medföra sammanväxningar emellan bukens organ eller kvarlämnar varhårder, hvilka ofta förorsaka farliga genombrott i närliggande organ. Den kroniska peritoniten är vanligen inskränkt, afsätter mindre exsudat och består mera i en bindväfsbildning, som sammanlöder

motliggande organ. Den akuta allmänna peritoniten giver sig tillkänna genom frossbrytningar, intensiv smärta och ömhet i buken, stark feber, kräkningar, spänd buk, förstoppning, oro, sömnlöshet och sedan ofta tecken till utgjutning i bukhålan. Hastigt dödande är den peritonit, som uppkommer genom perforation af bukhinnan genom något sår i underliggande organ: magsår, tarmår eller dylikt (*perforationsperitonit*). Genom tuberkler i tarmar och tarmkåx uppstår hos barn den s. k. *tuberkulösa peritoniten*. De viktigaste botemedlen mot peritonit äro stillaliggande, kalla omslag och opiat. F. B.*

Bukhjärna (lat. *cerebrum abdominale*), anat., den grupp (fåta) af stora sympatiska nerver och ganglier, som är belägen kring öfre delen af stora buk-pulsådern och afgifver med blodkärnen sympatiska o. a. nerver till alla bukens inålvör. Detta namn har fåtan fått med anledning af sitt centrala läge och sin stora betydelse för bukorganen. Den kallas äfven, och vanligare, *plexus coeliacus*. G. v. D.*

Bukhåla, anat., det rum, som inneslutes af bukväggarna. Dessa utgöras baktill af de fem ländkotorna, hvilka med kringliggande muskulatur bilda en vall, som höjer sig in i hålan; af sidorna och framtill af de fyra paren stora platta bukmuskler och deras aponeuroser samt några mindre muskler; upptill af mellangärdet. Nedtill öfvergår bukhålan i bäckenets hålör. Hela dess insida beklädes af en bindvävsmembran med endotelbeläggning: bukhinnan (*peritoneum*), hvilken äfven betäcker de i hålan inneslutna inålvorna. De båda, i hvarandra fortsatta bladen af bukhinnan — det som kläder väggen och det som omgifver inålvorna — ligga tätt intill och glida mot hvarandra vid rörelse, det senare dock endast i den utsträckning, som medgifves af inålvornas fäste vid väggarna. Bukhållans vidd och form växla vid andningen, till följd af inålvornas större eller mindre svällning eller fyllning, af väggarnas spänning eller slappning m. m. Bukhinnans mot hvarandra liggande blad äro städse fuktiga af en ringa mängd klibbig vätska. Uppträdande vätska i större mängd än vanligt, säges bukvattusot vara för handen. G. v. D.*

Bukken, ö och hamn i Söndre Bergenhus amt i Norge, tre sjömil söder om Bergen. Nederländska och nordtyska sjömän kallade den vanligen *Buck van Raa*, i motsats till *Buck van See*, ön Bukn i Buknfjorden. Y. N.

Bukkirurgi omfattar de åtgärder, genom hvilka sjukliga förändringar inom eller intill bukhålan behandlas operativt. Dessa förändringar kunna vara begränsade, d. v. s. intaga endast en del af bukhålan, eller allmänna, d. v. s. intressera hela bukhålan. För kirurgiskt ingripande är förstnämnda slag mest egnadt. En kula, som gått in i bukhålan och skadat tarmar eller lever, och en trädgren, som rispat upp bukväggen och lämnat en sticka kvar inne i bukhålan, påkalla ett vidgande af den väg, som banats, för att man skall kunna taga ut den främmande kroppen och sy ihop de sönderslitningar, som den åstadkommit. Stundom kan det bli nödvändigt att efter en hästspark, efter ett fall med direkt stöt på buken o. s. v. öppna bukhålan för att stilla en där pågående blödning och oskadliggöra de förändringar, som innehållet lidit. Ett hudbeklädt framfall af något bukorgan eller del af bukorgan genom en öppning i bukväggen kallas bräck. Genom

kirurgisk behandling kan ett sådant bringas att försvinna. Då sår finnas i magsäcken eller i tarmarna, kan bristning uppstå, så att mag- eller tarminnehåll tränger ut i bukhålan ("peritonealhålan"). Det gäller då att fortast möjligt igenkänna detta, öppna bukhålan, sy tillsammans särets omgifning och aflägsna de utträngda ämnena. En inflammation i blindtarmsbihaget kan endels genom retning på omgifvande delar och endels genom sårnad (bristning) framkalla lifsfarliga åkommor, som kräva kirurgisk hjälp. En förträngning af tarmen med hinder för innehållets och gasers genomsläppande åstadkommer tarmred. Vare sig denna förträngning uppstår genom förhållanden utanför tarmen eller genom sjukliga störningar i densamma eller genom hopande och förändring af tarminnehållet, tillhör det bukkirurgien att genom orsakens aflägsnande eller kringgående upphäva följden, d. v. s. tarmtillsmörningen. Svulster, som uppstå inom bukhålan, böra aflägsnas; de bli fördärliga såväl genom tillväxt som genom inverkan på omgifvande delar. Om svulsten icke kan borttagas, på grund af läge och utbredning, bör i hvarje fall dess skadliga inverkan om möjligt motarbetas genom därför egnade kirurgiska åtgärder. Äfven vissa sjukdomar i levern utgöra föremål för kirurgiskt ingripande: en böld öppnas och tömmes utåt, stenar i gallblåsan eller gallvägarna uttagas, vid fullständig tillsmörning af den gemensamma gallgången kan en ny förbindelse anläggas mellan denna och tarmen. Äfven vissa sjukdomar i mjälten räknas till området för bukkirurgien. Då hela bukhålan är intresserad i den sjukliga förändringen, finner man merendels en ansamling af blod, vatten (serum) eller var. Ett öppnande af bukhålan och ett uttömmande af ansamlingen kunna visserligen lindra plågor och understödja sjäfläkning, men bli ett ofullständigt ingrepp, så länge som orsaken till förändringen icke påverkas eller aflägsnas. Intill bukhålan belägna organ, såsom njurarna, urinblåsan, ryggkotorna och bäckenbenen, kunna vara utgångspunkten för sjukliga förändringar, som småningom nå bukhålan och därigenom föranleda ett ingrepp, rikadt mot denna senare. De åtgärder, som kunna ifrågakomma, växla alltefter orsakerna till ingreppet. På enklaste sätt öppnas bukhålan genom ett *bukstick* (en punktion). En hålåål (ett tillspetsadt rör) instickes genom bukväggen, nedanför och vid sidan om naveln. Genom nålen uttrinner eller kan utsugas i bukhålan ansamlad vätska eller gas. *Buksnitt* är ett konstentligt öppnande af bukhålan. Snittet göres merendels i kroppens längdriktning och i medellinjen; vid sjukliga förändringar i öfre delen lägges det vanligen ofvanför naveln; vid sjukliga förändringar i nedre delen lägges det nedanför densamma. Snittet bör göras så stort, att ett par fingrar, helst hela handen, kan införas. Vid behöf bör det vidgas så, att det sjuka stället blir synligt och åtkomligt. J. A.

Buklänga, sjö. Se Buk.

Bukmuskler, anat. Se Bål.

Bukmarg. Se Leddjur.

Bukn, ö. Se Buknfjorden.

Buknfjorden (fnod *Boknarfjörde*), en vik på Norges västkust. Den har en ansenlig bredd, synnerligast mellan Tungenes vid Stavanger och Karmön på Nord-siden. Längre in delar den sig i en mängd vidt förgrenade armar (Skjoldsfjord, Hyldals-

fjord, den vilda Lysefjord m. fl.), som uppfylla den inre delen af Ryfylke. Buknfjorden (Boknfjorden) har sitt namn efter den lilla ön Bukn (fnod. Bökn). Y. N.

Bukoba, station i tyska Öst-Afrika, på västra stranden af Victoria njansa, mitt emot ön Bumbide, 1° 24' s. br. och 31° 55' ö. lgd. i en fruktbar, tät befolkad trakt. B. anlades 1890 af Emin pasja och Stuhlmann.

Buk-ok. Se Ok.

Buköler (grek. *buko'loi*, herdar), forntida herdefolk i de otillgängliga delarna af nordvästra Nildeltat (nära Alexandria), hvarifrån de företogo röf-vartåg till närgränsande trakter. Under M. Aurelius gjorde de ett farligt uppror mot romarna, men kufvades åter medelst list. — Ett minne från den tid, då Dionysos dyrkades i turgestalt, var användningen af benämningen bukoler på vissa funktionärer i Dionysoskulten i forntidens Grekland.

Bukoliker. Se Bukolisk.

Bukolisk (grek. *bukoliko's*, af *buko'los*. herde), som hör till herdelivet. — Bukolisk dikt, herdedikt (jfr Idyll). Om bukolisk cesur se Hexameter. — Bukoliker, författare af herdedikter.

Bukovac [-vats], Vlaho, kroaternas främste moderna målare, f. 1855 i Ragusa Vecchia, bosatt i Agram. Efter flera i nöd och umbäranden tillbragta ungdomsår i Nord-Amerika blef B. "upptäckt" af sin landsman greve Pučić och fick af mecenaten biskop Strossmayer medel att studera i Paris, där han till lärare hade Cabanel. Närmast porträttmålare, utmärker sig B. för en elegant penselföring och konstnärlig finhet och djärfhed. Bland hans bästa dukar nämnas *Frans Josefs intåg i Agram*, ett *Själfporträtt* samt den kolossala målningen på ridån i Agrams nationalteater, föreställande kroatiska skaldar och konstnärer hyllande renässansdiktaren Gundulić i Ragusa. A—d J.

Bukovina, hertigdöme, ett af Österrikes kronländer, utgörande monarkiens sydöstligaste del. Det omfattar 10,456 kvkm. och gränsar i n. och n. v. till Galizien, i n. ö. till Ryssland (Bessarabien), i ö. och s. till Rumänien (Moldau), i v. till Ungern-Siebenbürgen. Det är till stor del uppfyllt af berg: Karpaterna och utgreningar från dem. Den högsta toppen är Giumaluru (1,857 m.), i landets sydvästra del. Där går den gamla riksvägen till Siebenbürgen öfver Borgo-passet (1,227 m.). Norra och östra delarna af B. äro lågland. De förnämsta floderna, som alla höra till Svarta hafvets område, äro: Dnejrstr, som likväl endast berör landets norra gräns, Pruth, kommande från Galizien, samt Sereth, Suczawica, Moldawa och Bistritz, hvilka hafva sitt ursprung i B. Om sommaren äro floderna nästan uttorkade, på våren däremot stiga de ofta öfver sina bräddar och anställa stora förödelser. Klimatet är hårdt, men friskt. Medelårstemperaturen är i Czernowitz 7,6°, i de högre trakterna 5,4°, nederbörds-mängden i medeltal 62 cm. Floderna bilda vidsträckt dalgångar, och i dessa trivas förträffligt alla det norra Europas åker- och trädgårdsväxter. Bördigast är norra delen af landet, mellan Dnejrstr och Pruth, samt Suczawica-dalen. Några obetydliga vinberg finnas på gränsen mot Moldau. I bergstrakterna odlas endast potatis, hafre och korn. Skörden steg 1901 till öfver 210 mill. kg. spannmål,

däraf öfver 100 mill. kg. majs, som är landets hufvudsäd. Af potatis skördades 290 mill. kg., af sockerbeter 54 mill., af hö 290 mill. och af frukt 12 mill. kg. Inalles stiger arealen af åker, äng och trädgårdsland till 53,4 proc. af hela landets. Boskapsskötseln är anseelig. 1900 funnos 241,422 nötkreatur, 147,739 får och 183,344 svin samt 60,328 hästar. Ett stuteri finnes i Radautz. — Skogen, som upptager 43,2 proc. af B:s areal, består på slättlandet till största delen af bok (hvaraf namnet Bukovina, "boklandet"), på bergshöjderna af gran och tall. Öfver hälften af all skog eges antingen af staten eller af kloster och andra andliga stiftelser. Rofdjur förekomma talrikt, äfven björnar och vargar. Bergsbruket lämnar blott brunsten (vid Jakobenys 1901: 2,84 mill. kg.) och salt (vid Kaczyga 4,88 mill. kg.). Åtskilliga mineralkällor finnas. — Industrien är ännu föga utvecklad. Den viktigaste industrigrenen är brännvinsbränning; i 43 brännerier producerades 1900 nära 50,000 hl. brännvin. För öfrigt finnas 8 ölbryggerier, ett järngjuteri, 2 maskinverkstäder, 2 glasbruk, 19 större sågverker och 6 ångkvarnar. Handeln ligger mest i händerna på judar och armenier och rör sig med export af råvaror och lifsmedel (kött, hudar, trä, majs) samt import af industrialster. Stora marknader hållas årligen på viktigare orter. Järnvägarna utgjorde 1900 487 km., landsvägarna 4,098 km., vattenvägar 352 km., postanstalterna 159 och telegraestationerna 68.

Befolkningen utgjorde 1900 730,195 inv. (70 på 1 kvkm.) och hade under årtiondet 1890—1900 ökat med nära 13 proc. (1780 utgjorde den 79,500 inv.). Till nationaliteten voro 41 proc. rutener, mest i norra och västra B. och där ofta kallade huzuler, 32 proc. rumänier, i östra och södra delarna, vidare 22 proc. tyskar, 3,7 proc. polacker, 1,8 proc. magyarer. I religiöst afseende hörde 69 proc. till den grekiska kyrkan, 15 proc. voro katoliker, 2,8 proc. evangeliska och 13 proc. israeliter. Af andra konfessioner må nämnas lippovanerna, en år 1783 invandrad rysk sekt på 3,500 personer, som äro koncentrerade på tre byar, Klimoutz, Fontina-Alba och Lippowien. — Af undervisningsanstalter finnas ett universitet i Czernowitz, upprättadt 1875, med 42 lärare och 392 studenter, 5 gymnasier, öfverrealskola, 2 lärarseminarier, 1 statsskolaskola och några andra fackskolor samt 362 offentliga folkskolor; dock åtnjuta 25 proc. af barn i skolåldern alls ingen skolundervisning. Endast 24,8 proc. af den manliga och 17 proc. af den kvinnliga befolkningen kunde 1890 läsa och skrifa. — Landtdagen består af 31 medlemmar: den grekisk-katolske ärkebiskopen i Czernowitz, rektorn vid universitetet, 10 representanter för de store jordegarna, 5 för städer, 2 för handels- och industrikamrar och 12 för landkommunerna. Till deputeradekammaren i österrikiska riksrådet sänder B. 11 representanter. I spetsen för förvaltningen står landsregeringen i Czernowitz med en president. Landet är deladt i 10 kretsar. Domstolsinstanserna äro: landsöfverrätten i Lemberg, landsrätten i Czernowitz, kretsdomstol i Suczawa och 18 distriktsdomstolar. Vapnet visar ett af 3 gyllene stjärnor omgifvet svart buffelhufvud i ett i blått och rött klufvet fält. J. F. N.

Historia. B. utgjorde på romarnas tid en del af prov. Dacien (se d. o.), blef omkr. år 375 utsatt för hunnernas härjningar och var sedan under flera

hundra år ett hem för nomadiserande horder af blandad härkomst. Egentlig betydelse vann det först genom de slaviske rutenernas bosättning i landet, hvilken under 12:e och 13:e årh. efterföljdes af en rumänisk kolonisering. Från denna tid blef B. utgångspunkten för grundandet af det moldauiska furstendömet, och sedermera var det tyngdpunkten i detta. År 1412 nämnes för första gången Stora B. i ett fördrag mellan konungarna Sigismund af Ungern och Vladislav af Polen såsom skyddsherrar för Moldau. Därmed menades det stora skogsområde mellan Sereth och Ungerns gräns, hvaremot ett annat skogsområde vid Pruth kallas Lilla B. Den bukovinska staden Succawa var därefter de moldauiske hofspadarnas residens ända in i 17:e årh., då det flyttades till Iasi, och staden Czernowitz var säte för en starost, som hade rang af moldauisk bojar. Sedan turkarna 1453 eröfrat Konstantinopel, kom emellertid hela B. snart under deras valde. 1769 eröfradt af ryssarna och 1775 ockuperadt af österrikarna, blef B. s. å. formligen afträtt till de senare, hvarefter det erhöi en egen militärförvaltning, som dock icke egde bestånd längre än till 1786, då B. såsom en egen krets förenades med Galizien. 1849 slutligen blef B. som ett särskildt "kronland" förenadt med den österrikiska monarkien.

Litt.: Bidermann, "Die B. unter der österreichischen Verwaltung 1775—1875" (1876), Werenka, "B.: entstehen und aufblühen" (1892), Worobkiewicz, "Die geographisch-statistischen Verhältnisse der B." (1893), Splény, "Beschreibung der B." (s. å.), och Kaindl, "Das Ansiedelungswesen in der B. seit der Besitzergreifung durch Österreich" (1902).

Bukowski, Julian, polsk skriftställare, f. 1837, d. 1904, teol. doktor. Hans förnämsta arbete, *Dzieje reformacji w Polsce* (Krakau 1883—86), behandlar reformationen i Polen.

Bukowski, Henryk Michał Anton, polsk emigrant och konstkännare, f. 1839. Härstammande från en polsk-litauisk släkt vid namn Bóncz och son af en kapten i Warschau, måste B. fly efter 1864 års misslyckade resning och fann därefter i Stockholm en varaktig fristad. Vid sidan af en högt uppdrifven konst- och antikvitetshandel, på hvilka områden han gällde såsom fin kunnare, utöfvarde B. en synnerligt liflig polsk-patriotisk verksamhet såsom samlare och mecenat, särskildt i fråga om det polska nationalmuseet i Rapperswyll, till hvars grundläggare B. hörde, och vetenskapsakademien i Krakau. Han afled 1900 i Stockholm. A—d J.

Bukpress, anat., den apparat af muskler m. m., hvarigenom bukhålan kan sammantryckas och en del af dess inålvor (t. ex. tarmröret, lifmodern) tömmas. Förloppet därvid är följande: man inandas djupt, instänger därpå luften i lungorna och sammandrager sedan bukmuskelnerna, under det man böjer kroppen framåt. Själva akten kallas "krystning" eller bukpressning. G. v. D.*

Bukpulsådern, Stora, anat., den del af aorta, som går fram genom bukhålan, längs framsidan af ryggkotorna därstädes. Vid bäckenets gräns delas den i två grenar, som gå till hvar sin af de nedre lemmarna. Jfr Aorta. G. v. D.*

Bukref, ett gammalt namn på kolik (se d. o.).

Bukskällning, ett egendomligt ljud, som uppkom-

mer, då hanhästar springa, därigenom att luft inrusar i det löst hängande skapet.

Bukslabb-gårding, sjöf. Se Gårding.

Buksnitt. Se Bukkirurgi.

Bukspottkörtel, *Pancreas*, anat., en långsträckt, platt, blekgul och knottig körtel, som är belägen å bakre bukväggen, bakom magsäcken, och sträcker sig från mjälten till tolfingertarmens lodräta del. Körtelns utförsång, *ductus wirsungianus*, mynnar i nämnda tarm, nära vid eller tillsammans med gallgången. Bukspotten l. pankreassaften reagerar starkt alkaliskt och är rik på ägghvita. Den innehåller flera för matsmältningen mycket viktiga enzym, ett ägghvitesönderdelande (proteolytiskt), kalladt *trypsin*, ett fettsoönderdelande, *steapsin*, ett amylytiskt, som öfverför stärkelse i drufsöcker, och ett, kalladt *mallas*, som öfverför maltsocker i drufsöcker. Enligt undersökning af Pavlov innehåller bukspotten under vissa förhållanden ej färdigbildadt trypsin, utan ett förstadium, *zymogen*, som genom ett ferment, *enterokin*, i tarmsaften öfverföres till verksamt trypsin. Angående de olika fermentens verkan se Matsmältning. Bukspottens afsöndring framkallas, såsom Pavlov visat, genom vissa specifika retmedel: införande i tolfingertarmen af surt maginnehåll afvensom fett. Sekretionen regleras genom nerver, som hufvudsakligen förlöpa i nervus vagus. Mängden bukspott är, liksom fermenthalten, beroende af födas beskaffenhet. Hos människan uppgifves sekretionen per dag uppgå till 300—800 kbm. — 1889 gjordes af von Mering och Minkowski den viktiga upptäckten, att fullständigt borttagande af bukspottkörteln medför sockersjuka i dess svåraste form. Denna upptäckt har ledt till antagandet af en process, kallad *inre sekretion*, i bukspottkörteln, hvilken process är oberoende af bukspottens afsöndring. Se vidare Afsöndring. J. E. J.—n.

Bukstick. Se Bukkirurgi.

Bukstropp, sjöf. Se Buk.

Buksvampar, bot. Se *Gastromycetes*.

Buksöm, bot., benämning på de sammanvuxna bladkanterna hos de af endast ett fruktblad bildade pistillerna. G. A.*

Bukt kallas hafvets inskärning i en kust, då den icke i förhållande till sin bredd tränger synnerligen djupt in i landet. Bukterna äro därför oftast bågformiga, mera sällan fullt halfcirkelformiga. Typiska exempel på dylika "rundbuktkuster", såsom Wagner kallar dem, äro Algeriets kust och Italiens västra kust.

Buktalare, *fysiol.*, person, som genom flitig öfning förvärfvat förmågan att så förändra karaktären (klangfärgen) i sin röst, att denna för åhöraren tyckes komma längre bort ifrån, än verkligen är fallet, eller från en hålighet (ett källarhvalf e. d.).

—Buktaliets konst är så gammal, att dess ursprung förlorar sig i den äldsta forntiden. Dess fenomen omtalas redan af Hippokrates, hvilken emellertid var långt ifrån att däri se resultatet af ett genom öfning vunnet herravälde öfver den mekanism, genom hvilken det naturliga talet frambringas. Man var i lång tid öfvertygad, att buktalarens ljud icke åstadkommas i de naturliga talorganen, utan i buken eller andra delar af kroppen, samt att hans förmåga var af öfvernaturligt ursprung, och såväl under den hedniska som under den kristna tiden har de olika kyrkornas prästerskap icke försmått att för

sina ändamål begagna sig af buktalarkonsten. Hos folket voro utöfvarna af denna konst, alltefter omständigheterna, än nästan dyrkade som helgon eller orakel, än förföljda, såsom de där ingått förbund med djäfulen.

Först i slutet af 1700-talet börja mera upplysta åsikter göra sig gällande, och man kan i detta afseende nämna ämb. de la Chapelle såsom den förste, hvilken (i "Le ventriloque ou l'engastringe", 1772) på ett fördomsfritt sätt skingrade det mystiska dunkel, hvori denna sak dittills varit insvept. Till detta resultat bidrog i väsentlig mån en kryddkrämare, Saint-Gilles i Saint Germain en Laye, hvilken i utomordentlig grad förvärfvat sig buktalarfärdighet, men, ovanligt nog, försmådde att begagna sig af densamma för att ocra på sina medmänniskors vidskepelse eller lättrögenhet. Han gjorde ingen hemlighet af sin konst, utan lät tvenne af franska vetenskapsakademien utsedda ombud på honom själf grundligt studera alla dess detaljer.

De medel, som buktalaren använder för att frambringa sina ofta utomordentligt illusoriska effekter, äro dels sådana modifikation af andningen samt strupens, svalgets och munhållans rörelser, som gifva det frambragta ljudet just den karaktär och grad af styrka, som motsvara den föreställning han vill uppväcka hos åhöraren, dels sådana åtbörd och ett sådant minspel, som öfverensstämma därmed. Dit hör bl. a. förmågan att nöjaktigt artikulera ljuden utan att, annat än i knappt märklig grad, röra läpparna samt att därvid på samma gång gifva åt ansiktet ett uttryck, som så litet som möjligt antyder en talande person. C. L.*

Buktalja, *sjöo.* Se **Buk**.

Bukvattusot, *Ascites*, *med.* Bukhålan innehåller i normalt tillstånd en ringa mängd klar, äggvitehaltig vätska, som håller bukhinnan glatt och dymedelst underlättar tarmarnas glidande rörelser. Samlar sig en dylik vätska i stor mängd inom bukhålan, uppkommer bukvattusot. En sådan samling kan hafva sin orsak i en allmän sjuklig förändring af kroppens vätskor, sådan som förekommer t. ex. under vissa kroniska njursjukdomar, eller i sjukdom hos bukhinnan själf, t. ex. kronisk inflammation eller kräfta. Oftare beror den likväl på något hinder för venblodets aflöde från bukhålan. Vanligen har detta hinder sitt säte i levern, dit venerna från bukhinnan och nästan alla de organ, som den bekläder, begifva sig, samlade i den s. k. portådern. Stundom ligger det ännu mer centralt, såsom vid hjärtfel. Bukvattusoten är sålunda icke i egentlig mening en sjukdom, utan ett symptom af flera sådana, och den uppträder, alltefter sjukdomsorsakens art, ensam eller, såsom vid allmän vattusot, tillsammans med likartade vätskesamlar i andra kroppens delar. De kolossalaste formerna af bukvattusot förekomma vanligen vid den leversjukdom, som kallas cirrhos eller lefverskrumpning. Buken tilltager, stundom enormt, i omfång, och det tryck, som den samlade, till flera liter uppgående, vätskemängden utöfvar på iure, för lifvet viktiga organ, har svåra följder för hälsa och lif; den kan t. ex. hindra mellangärdets verksamhet och därigenom orsaka andnöd. Urtappning af denna vätska kan blifva en trängande nödvändighet; tyvärr kan denna operation sällan eller aldrig användas för att bota

bukvattusoten, som ju endast är ett symptom och förr eller senare återkommer, om grundorsaken — sjukdomen, cirkulationshindret — fortfar att verka. Genom tappningen vinnas dock tid och lindring. Jhm.*

Bulacan, hufvudstad i en provins med samma namn på Luzon bland Filippinerna, i Pampangaflodens delta. 13,186 inv. (1899). Sockerfabrikation och tillverkning af mattor.

Bulair, by i turkiska vilajetet Adrianopel, på smalaste stället af halfön Gallipoli, med starka befästningar, som anlades tvärs öfver landtungan under Krimkriget af fransmän och engelsmän och förstärktes under rysk-turkiska kriget 1877—78.

Bulak, för- och hamnstad till Kairo, skild därifrån genom Ismailikanalen, öfver hvilken gå järnväg och tre broar, ligger på högra Nilstranden, midt emot ön Bulak. (Om denna se Kairo.) I B. utskeppas de flesta från Öfre Egypten kommande varor, och äfven en stor del af Nedre Egyptens produkter föres dit. I B. ligga arsenal jämte vapenfabrik, järngiuteri, pappersbruk, därhus, fängelse, språkskola och det af Muhammed Ali 1822 anlagda berömda statstryckeriet, från hvilket utgätt en mängd arbeten på arabiska, persiska och turkiska språken. Då kediven 1858 grundade ett museum för egyptiska fornsaker och uppdrog organisationen därpå af Mariette, gaf han därtill en byggnad i B., hvilken sedan utvidgades, men då museet var utsatt för att ryckas bort af floden, flyttades det 1891 till palatset vid Gise v. om Nilen. Vid Embabe på vänstra Nilstranden, något längre ned, utkämpades 21 juli 1798 slaget vid pyramiderna.

Bulala, en folkgrupp i Vadai.

Bulama. Se Bissagos-öarna.

Bulavadin, stad i vilajetet Khodavendikiar i Mindre Asien, ö. om staden Afium-kara-hisar. Omkr. 8,000 inv. B. är det gamla Polybotos. Där ledo turkarna ett nederlag 1605.

Bulawayo [buləwajū] l. Buluwayo, stad i brittisk-sydafrikanska territoriet Southern Rhodesia, prov. Matabeleland, strax s. om 20° s. br. Befolkningen beräknades 1900 till omkr. 6,000, däraf öfver 3,000 hvita. B., som säges betyda "slaktplats", grundlades omkr. 1838 af den bekante konung Lobengulas fader Moselekatse och var kungligt residens, tills det 1893 besattes af brittisk-sydafrikanska kompaniets trupper. Det är nu en af Syd-Afrikas mest blomstrande städer, med regeringsbyggnader, banker, kyrkor, hotell, skolor, sjukhus, ett offentligt bibliotek, tidningar, telegraf och telefon. Sedan nov. 1897 är det medelst järnväg förbundet med Kapstaden, och sedan juni 1904 är järnvägen färdig mellan B. och Victoria falls vid Sambesifloden. Detta jämte dess läge midt bland rika guldält och i en för jordbruk lämpad trakt har gjort B. till den raske uppbomstrande medelpunkten för provinsens hela handel.

Bulavin, Konrad, ataman för de danske kosackerna, anställd i nov. 1707 i förbindelse med Mazeppa samt tatariska och zaporogiska skaror mot tsar Peter ett uppror, som med svårighet undertrycktes 1708. Då tsarens trupper återeröfrat det af B. intagna Tsjerkask, tog denne sig själf af daga med ett pistolskott 7 juli (g. st.) 1708.

Bulb (lat. *bulbus*), ansällning. 1. Anat. Benämning på vissa organ eller organdelar, hvilka bilda

större eller mindre ansvällningar, som framstå från omgifningen eller sammansättas af utanpå hvarandra liggande blad (hinnor) och hvilka man tyckt likna en rotknöl eller lök (*bulbus*). Såsom exempel på hos människan förekommande bulber af det förstnämnda slaget må nämnas: luktnervens, aortas, inre halsvenens och urinrörets bulber, och af det senare slaget: ögonklotet och smakbulberna. G. v. D.*

2. *Sportv.* En i underkanten af kölen eller fenen på lustjakter af en viss typ fäst, cigarrformad klump af bly eller annan tung metall. Bulben är afsedd att tjäna som ballast och förlänar genom sitt läge långt under båtens skrof denna en hög grad af styfhet. B. R.

Bulbill (af lat. *bulbus*, lök), *bot.*, groddknopp 1. knopplok.

Bulbjärn, *skpsb.*, järnplåt, som i ena kanten har en afrundad ansvällning.

Bulbocodium L., *Ljusblomma*, *bot.*, ett med *Colchicum* nära befräндadt växtsläkte af fam. *Liliaceæ*. *B. vernum* L., som odlas som prydnadsväxt, blommar tidigt på våren och har en lök, från hvilken utgå flera smala, rännformiga blad och en stängel, som uppstår en enda ljusviolettröd blomma. Växten liknar till utseendet *Crocus*. Dess hemland är Syd-Europa. Ldt. (G. L.—m.)

Bulbul (pers.), persisk näktergal.

Bulbus (lat.), lök. 1. *Bot.* Se Lök. — 2. *Anat.* Ögonglob, ögonklot. Se Öga.

Bulbus olfactorius (lat.), *anat.* Se Luktnerver.

Bulbus scillæ, *farm.* Se Scilla.

Bulbär, *patol.*, till förlängda mårgen hörande, i förlängda mårgen belägen. Uttrycket härleder sig från *bulbus rachiticus*, en numera ej bruklig benämning på förlängda mårgen.

Bulbärparalys, *patol.*, en nervsjukdom, som är lokaliserad till de kärnor för hufvudets nerver, som hafva sitt läge i *medulla oblongata* ("bulben") eller den s. k. "förlängda mårgen". De nervkärnor, som af sjukdomen angripas och därvid sönderfalla (degenerera), äro 7:e, 10:e, 11:e och 12:e kranialnervernas kärnor, hvar till vanligen komma den 9:e. Sjukdomens symtom äro därför först och främst en nedsättning i de mimiska ansiktsmuskelnas rörelseförmåga (7:e nerven), atrofi (eller förminskning) af tungan jämte svårighet vid tal (12:e nerven) och sväljning m. m. Patienten får härigenom ett stelt, ofta ångsligt ansiktsuttryck och en sluddrighet i målföret, hvilka bägge symtom i viss mån kunna sägas vara karakteristiska för sjukdomen. Bulbärparalysens etiologi är okänd, dess förlopp oftast synnerligen kroniskt, och sjukdomen fortskrider, vanligen utan att kunna hejdas, mot döden, hvilken inträder på grund af hjärt- eller andningsförlamning, men stundom påskyndas af aspirationspneumoni (se *Bronkopneumoni*), framkallad genom felsväljning o. d. Ibland kunna bulbärparalytiska symtom framkallas af blödningar, blodpropp, tumörer och diffusa sklerotiska processer i medulla; någon gång af dubbelsidiga hjärnprocesser samt af en s. k. funktionell rubbing inom nämnda nervområden, utan anatomiskt påvisbara förändringar i nerverna eller deras kärnor. Sistnämnda form af sjukdomen eger bättre prognos. I. H.

Buldän, ett slags grof tvåskaftad väfnad af lin-, jute- eller hampgarn, hvilken användes till säckar,

packväf etc. Buldän väfves äfven randig och begagnas till gröfre kläder. G. A. W.

Buldur. Se Burdur.

Bulē (grek.), råd, rådsförsamling, särskildt rådsförsamlingen i det gamla Aten. Se Solon.

Bulebane, hufvudstad i riket Bondu, i Senegambien i Afrika, s. v. om Futa-Toro. Omkr. 2,000 inv. B. är omgifvet af murar.

Buleuterion (grek.), rådhus, plats för rådets sammanträden.

Bulevärd (af fr. *boulevard*), egentl. fästningsvall; större, med träd planterad gata.

Bulgakov, M. Se Makarij.

Bulgar (Bolgár, Bulgary), fordom Bulgariens stad. Se Bulgary.

Bulgärer, folknamn, urspr. betecknande ett nomadfolk af mongolisk, antagligen *finnsk-ugrisk* stam, hvilket under folkvandringarna redan från 400-talet uppträdde norr om Svarta hafvet och Donau. Ett bulgariskt rike (stundom kalladt Stor-Bulgarien) grundades kring mellersta Volga och Kama, med hufvudstaden Bulgary (se d. o.). Det stod i liflig förbindelse med araberna och antog på 900-talet islam, men underkuvades på 1200-talet af tatarerna. Besläktade med dessa bulgarer anses mordviner, tjeremisser och tjuvasjer vara. — I sydöstra Europa härjade bulgarerna norr och söder om Donau, lydde en tid under avarerna, men frigjorde sig från dem på 600-talet, öfvergingo Donau (679) och grundade söder därom ett rike (se Bulgarien, historia). De uppgingo snart fullständigt i den därvarande *slaviska* befolkningen, på hvilken däremot namnet bulgarer öfverflyttades. De slaviske bulgarerna bebo nu Bulgarien med Öst-Rumelien (där 1900 beräknade till omkr. 2,900,000) samt betydande delar af Macedonien, där deras antal är svårt att bestämma på grund af de oklara etnografiska gränserna. Vidare bo bulgarer i Rumänien och Bessarabien, dit särskildt under början af 1800-talet en stark emigration från Bulgarien försiggick. Antalet bulgarer kan i rundt tal beräknas till 4 å 4½ mill. I allmänhet tillhöra de den grekisk-katolska kyrkan; de muhammedanske bulgarerna kallas *pomaker*. Litt.: Schafarik, "Slawische alterthümer" (2 bd, 1843—44), Roesler, "Romänische studien" (1871), Kanitz, "Donau-Bulgarien" (2 uppl., 3 bd, 1882), samt Jirček, "Geschichte der bulgaren" (1876) och "Das fürstenthum Bulgarien" (1891). H. B.—n.

Bulgarien, "halfsuveränt" furstendöme i norra delen af Balkanhalfön. Areal 63,751 kvkm. eller, om Öst-Rumelien räknas med, 96,345 kvkm. Det egentliga B. gränsar i n. till Rumänien, mot hvilket Donau bildar gränsen från västligaste hörnet ända till Silistra (östligare saknas naturlig gräns), i ö. till Svarta hafvet, i s. till Öst-Rumelien, mot hvilket Balkan är gränsen utom i s. v., där B. sträcker sig öfver Balkan ned till Turkiets gräns; i v. begränsas det af Serbien, mot hvars norra del Väst-Balkan och Donaus biflod Timok är gräns. — Landet är till stor del bergigt, särdeles i v. och s. Balkan (se d. o.) är landets hufvudberg, men de högsta topparna finnas i den del af B., som sträcker sig s. om Balkan. Här träffas söder om Sofia Vitoš (2,290 m.) och sydligare Rila Planina, hvars högsta topp, Muss-Alla (2,930 m.), är den högsta i hela landet. N. om Balkan går en mängd parallella ryggar ("planina"), skilda genom floddalar; de blifva mot n. allt lägre

och öfvergå slutligen i ett flackt tafelland, den bulgariska tafeln, som består af horisontala lager af krita, kalk och sandsten. Den har i s. en höjd af 450 m., men sluttar sakta mot Donau och bildar vid floden en brant strand af 100—200 m. höjd. Kritan täckes utefter floden af ett mäktigt lösstäcke, så att den endast i flodernas erosionsdalar träder i dagen. Floderna skära sig i detta tafelland djupa, branta dalar, som ofta se ut som klyftor, och hvilka äro hinderliga för kommunikationerna, men bilda ypperliga försvarslinjer under krig. Medan den norra sluttningen af Balkan är rikt skogbeklädd, saknar slätten, trots sin fruktbara jord, i följd af vattenbrist, skog och öfvergår lätt, där den ej odlas, till stäpp. Särskildt gäller detta om den del af B., som gränsar till det torra Dobrudzja. De viktigaste floderna flyta mot Donau, nämligen (från väster räknadt) Timok, Ogost, Isker, Vid, Osma, Jantra och Lom; till Svarta hafvet flyter Kamčik, och slutligen har Struma sina källor i landets sydvästliga hörn. Af sjöar finnas blott några sumpsjöar längs Donau och några laguner (limaner) vid Svarta hafvet. Klimatet utmärkes genom en kort, torr och het sommar samt en likaledes torr vinter, medan däremot höst och vår äro rika på nederbörd.

Inwånarnas antal steg 1900 till 2,644,299 inv. eller 41 på 1 kvkm. (medräknas Öst-Rumelien, blir folkmängdssiffran s. å. 3,744,283 inv.). Folkökningen har under decenniet 1891—1901 varit den relativt största i Europa eller 17 proc. (mot 8,23 proc. i Sverige). Emellertid eger en jämn utflyttning rum af turkar, som sedan äldre tider bott där, men i stället invandra bulgarer från Ungern, Rumänien och Syd-Ryssland. Till nationaliteten voro 1900 (i B. jämte Öst-Rumelien) 2,9 mill. bulgarer, 0,5 mill. turkar, 89,549 zigenare, 71,063 rumäner, 66,635 greker, 33,661 judar, hvilka lära vara af spansk härkomst, samt slutligen omkr. 64,000 af olika nationalitet (såsom 3,500 tyskar, 1,700 ryssar, turkar, armenier, tatarer etc.). Bulgarenna själva bo mest i landets inre och västra delar, medan turkarna bo företrädesvis i östra B., grekerna vid kusten, rumänerna vid Donau, tatarerna vid Varna och vid Donau och zigenarna spridda öfver hela landet. Till religionen voro 1900 öfver 3 mill. grekiska katoliker, 643,300 muhammedaner, 33,661 judar, 28,569 romerska katoliker, 13,809 armeniska kristna och 4,524 protestanter. Den grekisk-katolska kyrkan bildar en själfständig landskyrka under den bulgariske exarken. — Före 1879 funnos blott privatskolor, men från detta år äro alla barn från 8 till 12 år pliktiga att besöka folkskolorna, af hvilka det finnes 4,686 (1898, inräknadt Öst-Rumelien). Dock är folkbildningen ännu mycket otillfredsställande, hvilket ej förvånar, då (1898) af 800,000 barn i skolåldern blott 348,716 besökte skolorna. I synnerhet försummas flickornas skolgång, men hela 52,7 proc. af de värnpliktiga äro icke läskunniga. För utbildning af lärare finnas 3 seminarier. I områden med blandad befolkning har hvarje religion sina skolor. Af allmänna läroverk har B. 2 gymnasier med både klassisk och realbildning, 4 fullständiga och 2 femklassiga realgymnasier, 6 treklassiga lägre realskolor, 2 teologiska skolor och 5 högre flickskolor. Dessutom finnas 2 landbrukskolor (i Rusjsjuk och i Filipopel), 1 handels- och 4 tekniska skolor. Något universitet finnes ej, men i Sofia (sedan 1889) en högskola för historia, filologi, naturvetenskap och juridik (med omkr. 200 stud.).

Näringsar. 72 proc. af befolkningen lefva af åkerbruk, hvilket drivres på älderdomligt sätt. Jorden är delad på en mängd mindre egare; stora gods-komplexer finnas icke. En del af jorden odlas af arrendatorer, som i arrende afstå en andel af skörden åt egaren. Jordbruksartiklar utgjorde 1900 50 proc. af exporten, boskapskötselns produkter 19 proc. däraf. Viktigaste sädeslaget är hvete, därefter följa majs, råg, korn och baljväxter; grönsaksodlingen är också högst betydlig. Af industriväxter odlas hampa, lin, tobak och — i Öst-Rumelien — rosor. Den odlade jorden i B. och Öst-Rumelien uppgives 1901 till 3,300,000 har, däraf öfver 1 mill. har användas för hvete, 541,000 för majs, 351,000 för råg, 311,000 för korn och 240,000 för hafre. Hvetes-körden utgjorde 1896—1900 i medeltal 1,08 mill. ton och majs-körden 0,67 mill. ton. Hela den sammanlagda skördeafkastningen var 1899—1903 i medeltal 2,37 mill. ton. Af vin producerades 1896—1900 i medeltal 2,9 mill. hl. — Kreatursstocken uppgafs omfatta 495,000 hästar, 2 mill. nötkreatur, 7 mill. får, 1,4 mill. getter och 368,000 svin år 1900. Icke heller boskapskötseln drivres rationellt, utan vanligen på vandringssvis: om sommaren föres boskapen upp i bergen, om vintern ned på slätten. Den största boskapsmarknaden hålles i Plevna. Fisket ger i Svarta hafvet makrill och i Donau stör (kaviar). Skogarna omfatta 2 mill. har eller 20,8 proc. af hela arealen, men skötas illa. Bergsbruket ger guld, järn och blyglans. Brunkol träffas i Strumas källtrakter, salt framställes vid några kust-orter (ärligen 12—20 mill. kg.). — Industrien är mestadels hemslöjd i ull, läder och metallvaror; dock finnas några hundra små fabriker, däribland nära 100 kvarnar. Den enda storindustri, som förekommer, är en sockerfabrik i Sofia, en bomullsfabrik i Varna och en tändsticksfabrik i Banja-Kostenetz. — Införseln har under åren 1896—1900 i medeltal stigit till 68 mill. lei (francs) årligen (1901 70 mill.) och utförseln till 68,5 mill. lei (1901 82,7 mill.). — Sjöfarten visade 1901 11,586 anlända fartyg om 2,8 mill. ton och 11,514 afgångna om 2,8 mill. ton. De förmästa hamnarna äro Varna och Burgas. Landets egen handelsflotta är mycket obetydlig och utgjorde 1901 2 ångbåtar och 2 segelfartyg. Af järnvägar funnos 1903 1,599 km., af hvilka 1,181 km. statsbanor. Den första bulgariska banan, mellan Rusjsjuk och Varna, byggdes af ett engelskt bolag och öppnades för trafik år 1866. Terrängförhållandena äro mestadels mycket svåra med stigningar upp till 25%₀₀ och kurvradier ned till 300 m., hvarför och landets järnvägar, med undantag för bandelen Sofia—Caribrod, lämna ett ganska dåligt ekonomiskt resultat. Telegraflinjernas längd var 1900 5,182 km. (med 228 stationer); år 1901 funnos 918 km. telefonlinjer. 1889 infördes metersystemet i mått och vikt, dock gäller ännu okka = 1,278 gram. Myntet är det franska 1 lei (lev = 1 fr., förtal = leva) å 100 stotinki.

Författning och förvaltning. B. är ett ärtligt, konstitutionellt furstendöme, som står i vasallförhållande till Turkiet. Författningen är daterad 16 april (g. st.) 1879 i Trnova, reviderad 15 maj (g. st.) 1893. Fursten (*knjaz*) bär i ämbetsurkunden predikatet kunglig höghet (*čarsko visočstvo*) och residrar i Sofia. Han utöfvar den verkställande makten, men delar den lagstiftande med

nationalförsamlingen, mot hvars beslut han har veto. Vid hotande fara kan ministerrådet på sitt eget ansvar uppdraga åt fursten att utfärda lagar, men dessa skola dock godkännas af representationen vid första nästföljande sammankomst. På samma sätt kan han äfven få rätt att på egen hand upptaga statslån af högst 1 mill. lei. Representationen är af två slag, den vanliga och den "stora" sobranjen. Den förra (*narodno sobranie*) består af 1 ombud för hvert 20,000-tal inv.; ombuden utses genom direkta val enligt allmän rösträtt. Valperioden är 5 år. För valbarhet fordras 30 års ålder och att kunna läsa och skriva, men militärer i aktiv tjänst, munkar och tjänstemän i valkretsen äro ej valbara. Rösträtt har den, som fyllt 21 år. Sobranjen sammanträder minst en gång om året, och sessionen varar 15 okt.—15 dec. Stora sobranjen (*veliko narodno sobranie*) består af dubbelt så många ombud som den vanliga räknar och samlas i vissa bestämda fall, såsom då författningen skall ändras, ny furste väljas eller ett regentskap utses, om en afiden furstes son är omyndig. Den får behandla endast de frågor, för hvilka den är sammankallad. Alla medborgare äro lika inför lagen; intet adelskap får utdelas. Ministrarna äro 8: krigs-, utrikes- och kultus-, inrikes-, finans-, justitie-, undervisnings-ministrarna, ministern för handel, åkerbruk och industri samt ministern för offentliga arbeten och kommunikationer. De kunna anklagas både af fursten och af sobranjen och dömas af en särskildt bildad riks rätt. För landtregeringen är B. deladt i 22 län (*okrug*), af hvilka 16 i B. och 6 i Öst-Rumelien, hvilkas styresmän (*okružni upravitel*) biträdas af ett råd (*okružni sovet*). Detta består af en president, 4 verkliga och 4 hedersledamöter, hvilka utses af valmännen inom länet och få fullmakt af fursten. Länet delas i distrikt (*okolija*), inalles 84, under hvar sin styresman. Rättsskipningen handhafves af en kassationsdomstol (Sofia), 4 appellationsdomstolar (i Sofia, Rusjtsjuk, Trnova och Filippopol) och en mängd länsdomstolar (*okružni sud*). I obetydligare tvister döma fredsdomare (*mirovi sud*). Lagarna äro till större delen turkiska. — Budgeten för finansåret 1904 upptog inkomsterna till 106,16 mill., utgifterna till 106,16 mill. lei. De direkta skatterna uppgingo till 39,7, tullar och acciser till 34,8 mill. lei. Statsskulden utgjorde 1 jan. 1904 311,2 mill. lei, mot hvilken svarade aktiva till ett värde af 17,2 mill. lei. B:s vapen är ett krönt gyllene lejon i en mörkröd sköld, som bär en konungakrona. Sköldbärare äro två gyllene lejon, som hvardera bära B:s baner. Dess riddarordnar äro militärorden för tapperhet i fält (stiftad 1879), Alexanderorden (stiftad 1881), civila förtjänstorden (stiftad 1891) och militära förtjänstorden (stiftad 1901). Nationalfärgerna äro hvitt, grönt och rött, hvilka i flaggan äro ställda horisontalt i denna ordning. J. F. N.

Försvarsväsendet erhöi genast vid statens organisation en fast form, hvilken sedan öfverfördes på Öst-Rumelien. Hären rekryteras genom allmän värnplikt utan rätt till lega eller frikop för andra än muhammedaner. Tjänstetiden börjar vid 21 (i verkligheten numera 20) års ålder, och de tjänstskyldige tillhöra i regeln linjearmén i 10 år (med 2 års tjänstgöring), landvärnet i 7 och landstormen i 8 år. Årsklassen, som för perioden 1903—05 var bestäm till 18,200 man, höjes till

24,000. Efter den ökning, som hären undergick 1903, uppgår dess fredsstyrka till 2,663 officerare och 48,000 man, krigsstyrkan till omkr. 200,000 man. På fredsfoot utgöres armén af 36 infanteriregten på 2 bataljoner (hvilkas antal fördubblas i krig), 4 hela och 6 halva kavalleriregten med tillsammans 31 skvadroner, 9 fältartilleribrigader om 54 åkande batterier, 1 bergsartilleribrigad med 9 batterier, 1 fästningsartilleriregten med 3 bataljoner, 9 pionjärbataljoner om 3 kompanier, 1 järnvägsbataljon, 9 trängkompanier och 9 sanitetsafdelningar. På krigsfoot uppgår hären till 9 infanteridivisioner och 1 kavalleridivision, med tillsammans 144 bataljoner, 31 skvadroner, 63 batterier (378 kanoner), hvartill möjligen komma 12 reservinfanteribrigader med 72 bataljoner o. s. v. Infanteriet är väpnadt med repetergewär (Männlicher-system, 8 mm. kaliber), ryttieriet med karbiner af samma slag, och fältbatterierna föra kruppska stälkanoner, af 8,7 och 7,6 cm. kaliber; snabbskjutande kanoner hafva ännu icke anskaffats, och för alla nyuppsatta batterier saknas materiel. Hären består af goda element och är väl ordnad. Dess befälspersonal, som först erhöi sin utbildning i Ryssland, danas nu vid inhemska läroverk. Försvarsbudgeten upptogs för år 1904 till 26,36 mill. lei. C. O. N.

Det fasta försvaret. Det efter 1878 rådande spända förhållandet till Turkiet och Serbien nödvändiggjorde förstärkandet af B:s västra och södra gränser. I bergpassen byggdes sålunda flera blockhus, och s. om Filippopol anlades befästningar vid Dermendere, Markovo och Stanimaka, hvarjämte försvarsverk uppfördes i Šipkapasset. På västgränsen och till skydd för Sofia ha 3 linjer anlagts bakom hvarandra: den 1:a på gränsbergens kam, den 2:a från Vidin söder ut öfver Slivnica och den 3:e, 7 verk, 4—9 km. v. om Sofia. Först 1898 började man tänka på försvaret af Donaugränsen och den östra landsdelen, och man ämnar nu återuppätta och förstärka de gamla turkiska fästningarna Nikopol, Rusjtsjuk, Silistra, Sumla och Varna, hvilka i följd af Berlinfoordraget 1879 delvis raserats. L. W. son M.

Historia. 1. De bulgariska rikena under medeltiden. Det nuvarande B. (med Öst-Rumelien) var i äldsta kända tider bebodt af traciska stammar (geter, myser, odryser o. a.), underkuvades af romarna under första århundradet före och tiden närmast efter Kristi födelse och tillhörde sedan provinserna *Mæsia* och *Thracia*, det egentliga B. efter den förras delning närmast motsvaradt af *Mæsia inferior*. Under 300-talet för en tid utsatt för inflyttningar af västgoter (hvaraf namnet mesogoter), öfversvämmades och befolkades Mesien under folkvandringarna, särskildt från slutet af 400-talet, af slaver. Med dem följde, bland andra folk af mongolisk stam, från sistnämnda tidpunkt skaror af bulgarer (se d. o.), och en af deras horder, som under höfdingen Kurt (Kuvrat) på 600-talet frigjort sig från avarernas välde, gick (enligt en uppgift år 679) under Isperich (Asparuch) öfver Donau och underlade sig trakterna söder därom. Medan bulgarerna gäfvö sitt namn åt det eröfrade landet och dess slaviske invånare, antogo de däremot dessas språk och seder så fullständigt, att de efter ett par århundraden fullständigt uppgått bland dem, kvarlämnande högst obetydliga

minnesmärken af sina ursprungliga stamegendomligheter. Det första bulgariska riket (679—1018) utvidgade under ständiga strider med växlande framgång sina gränser, så att de tidtals sträckte sig söder om Balkan till Konstantinopels närhet och norr om Donau långt in i Ungern, och i dess kaner (t. ex. Krum, d. 815) funno de östromerske kejsarna farliga motståndare. Boris (omkr. 852—888, d. 907) lät 864 eller 865 döpa sig (under namnet Mikael), sannolikt i samband med ett fredsslut med Öst-Rom, och efter ett par års vacklan mellan den bysantinska och den romerska kyrkan, hvarigenom schismen mellan dessa skärptes, ställde sig B. under den förra samt mottog därifrån en ärkebiskop. Boris' son Simeons regering (893—927) var det gamla B:s glansperiod. Han utvidgade dess gränser under lyckosamma krig med de grekiske kejsarna, hvarunder han stundom hotade Konstantinopel, och behärskade dessutom de serbiske furstarna; han kallade sig (först bland slaviska furstar) tsar, mottagande sin krona från Rom, och inrättade ett särskildt bulgariskt patriarkat; vid hans hof i Preslav uppbloomstrade en litteratur på det forn-(kyrk-)slaviska språket. Redan under hans fredlige son Peter (927—969) började dock tillbakagången, den västliga delen af riket afföll omkr. 963 och bildade ett själfständigt valde under tsar Sjisjman, och petjeneger och magyarer härjade landet, där dessutom bogomilerna (se d. o.) kätter i vid denna tid uppkom och började vinna insteg. Ryssarna, hvilka å sin sida i religiöst och litterärt afseende rönt starkt inflytande från B., behärskade under Sviatoslav åren 969—971 det östliga riket, och sedan de blifvit fördrifna af grekerna, togo dessa landet i besittning. Väst-Bulgarien under Sjisjmans son Samuel (976—1014) uppehöll ännu länge kampen mot Öst-Rom, men slutligen lyckades kejsar Basileios II ("bulgardödaren") 1018 införliva hela B. med sitt rike. Ett autonomt ärkebiskopsdöme bibehölls i Ochrida för Balkanhalföns västliga delar, men blef snart grecciseradt; upphäfdt blef det först 1767. Under Öst-Roms herravälde hemsöktes B. af petjeneger och kumaner, medan bogomilismen utbreddes sig. År 1186 utbröt en resning under ledning af två boljarer (medlemmar af den bulgariska adeln), bröderna Peter (d. 1197) och Asen (d. 1196), hvarigenom friheten återvanns och det andra bulgariska riket (1186—1393) grundlades, med Trnova som huvudstad och säte för ett återupprättadt bulgariskt patriarkat. Riket växte under ständiga fejder med grekerna och de efter Konstantinopels fall bildade latinska väldena och nådde sin höjdpunkt redan under Asens son Joannes Asen II (1218—41), då dess gränser nådde till Svarta, Egeiska och Adriatiska hafven, men redan 1246 gingo hans eröfringar åter förlorade. Efter asenidernas utslöckande 1257 härskade andra släkter, t. ex. terteriderna (af kumansk härstamning, 1280—1323) och sjisjmaniderna från Bdyn (Vidin). B:s historia under denna tid är uppfylld af inre strider och krig mot yttre fiender, bland hvilka nu märkas ungrare och tatarer; under Stefan Dusjans tid stod landet i beroende af Serbien. Mot turkarnas invasion gjorde B. ej mycket motstånd, utan tsar Sjisjman (omkr. 1365—93) trädde t. o. m. snart i vasallförhållande till dem. De resningsförsök, som han senare gjorde i samband med serbernas genom slaget på Kossovopolje 1389 ändade krig mot tur-

karna, ledde till B:s fullständiga eröfring, besegrad genom Trnovas stormning 1393; hans eget öde är höljdt i dunkel, möjligen dog han i turkisk fångenskap. Äfven den bulgariska kyrkan miste sin själfständighet och inordnades 1394 under det grekiska patriarkatet i Konstantinopel.

2. B. under turkiskt valde. B. utgjorde länge en del af provinsen Rumili; det på 1860-talet inrättade Duna-vilajetet motsvarade ungefär det egentliga B. De kristne bulgarerna voro underkastade ett hårdt politiskt och ekonomiskt förtryck, särskildt under det osmaniska rikets svaghetstider. Under de två sista århundradena af denna period blef B. dessutom, liksom det varit under den första tiden efter eröfringen, skådeplatsen för flera af fälttågen under de turkiska krigen. Det dröjde dock länge, innan några frihetsrörelser af allvarligare art utbröt, från sedt hajduternas (Balkanröfvarnas) i folkdiktningen förhårligade bedrifter. I kulturellt afseende voro bulgarerna nedtryckta af den grekiska kyrkan, i det att det fanariotiska prästerskapet ifrigt sökte utrota återstoderna af deras nationella egenart. Tillvaron af ett särskildt bulgariskt folk var vid 1800-talets början så godt som bortglömd i Europa och bulgarernas eget nationella själfmedvetande starkt försvagadt. Dess återuppväckelse hade från början en litterär karaktär; man brukar söka dess upprinnelse i Athosmunken Pajsij's bulgariska historia (färdigskriven 1762) och biskop Sofronijs (f. 1739, d. omkr. 1815) skrifter, och på 1800-talet började bulgariska emigranter och köpmän i Bukarest och Ryssland (Aprilov m. fl.) energiskt och framgångsrikt sprida bulgariska böcker och upprätta nationella skolor (den första i Gabrovo 1835). Frihetsrörelsen riktade sig främst mot den grekiska kyrkan och kröntes också med framgång, i det att sultanen genom en ferman af 1870 upprättade ett särskildt bulgariskt exarkat under en exark i Konstantinopel. Den nya bulgariska kyrkan bannlystes 1872 af patriarken i Konstantinopel och befinner sig alljämt i oförsonlig motsats till den grekiska, med hvilken den konkurrerar i Macedonien. Mot det turkiska våldet företogs under 1860- och 1870-talen upprepade resningar, förberedda eller ledda af bulgariska hajduter (Panajot Chitov) och emigranter (Rakovski, Lj. Karavelov, Vasil Levski, Christo Botjov m. fl.), och då en mera omfattande insurrektion 1876 nedslags med ytterlig grymhet (de "bulgariska gräsligheterna", som kostade 10—15 tusen människors lifvet), bidrog detta att framkalla det rysk-turkiska kriget 1877—78, hvilket slutligen återgaf B. dess frihet.

3. Furstendömet B. (från 1879). Genom preliminärfreden i San Stefano 3 mars 1878 upprättades ett autonomt och till Turkiet tributskyldigt furstendöme B., som utom det egentliga B. afven omfattade Öst-Rumelien och stora delar af Macedonien, nående till Egeiska hafvet, hvarigenom återstoden af det europeiska Turkiet klöfs it. Särskildt på grund af motståndet från England, som fruktade att Ryssland i denna sin skapelse skulle finna ett pålitligt medel till fortsatt maktutvidgning, blef B:s område starkt förminsadt genom Berlin-traktaten 13 juli s. å. Under bibehållande af nämnda statsrättsliga ställning under Turkiets suveränitet inskränktes det nya furstendömet till landet mellan Donau och Balkan jämte området kring Sofia, medan Öst-Rumelien blef en turkisk provins med administrativ autonomi, och

de macedoniska områdena återgingo under direkt turkisk styrelse. Bulgarena fingo härigenom från början till sitt nationella mål återupprättandet af San-Stefano-fördragets storbulgariska rike. — Arbetet på den nya statens organisation, hvars grundvalar redan under kriget blifvit lagda af furst Tjerkaskij, leddes under öfvergångstiden af den ryske kommissarien furst Dondukov-Korsakov. Konstitutionen utarbetades af en notabelförsamling i Trnova och undertecknades 28 apr. 1879. Följande dag utsågs af en särskildt vald nationalförsamling till furste den 22-åriga hessiske prinsen Alexander af Battenberg (1879—86), hvilken var nära besläktad med Rysslands tsar och utpekades som dess kandidat. Han antog valet, accepterades af Porten och stormakterna och aflade 9 juli s. å. i Trnova eden på författningen. Från början befann han sig i en åt två sidor ytterst svår ställning. Han var helt och hållet hänvisad till Rysslands stöd, i synnerhet som krigsministerposten och de högre officersplatserna från och med kompaniechefsgarden tills vidare bekläddes af ryssar, och då dess representanter ofta ville spela herrar i landet, uppkommo lätt slitningar; förhållandet till tsaren förblef dock godt under Alexanders II:s lifstid. De närmaste svårigheterna framkallades af den inre politiken. Ehuru så godt som utan alla förutsättningar för ett parlamentariskt statsliv, var B. från början utrustadt med en författning, uppgjord efter liberala västerländska mönster, och en ursinnig partiejid begynte genast, med konstitutionella etiketter, men af starkt personlig art. Fursten anslöt sig till de fåtalige "konservative" (ledda af Stoilov, Grekov och Natjoviti) och utsåg bland dem sin ministär; den första, "liberala" sobranjen 1879 upplöstes, men redan 1880 måste han bilda ett liberalt kabinett (under Zankov, sedan under P. Karavelov). Då den ofruktbara partistriden oafbrutet fortfor i de gröfsta former, gjorde furst Alexander 1881 en statskup, i det han genom en proklamation af 9 maj förklarade sig afgå, om ej de villkor, som han uppställde för sitt kvarstannande, godkändes. Steget togs tydligen på hans eget initiativ, men det möttes ej med ogillande af Ryssland och utfördes med kraft af krigsministern, den ryske generalen Ehrnrooth, som gjordes till ministerpresident. Stora sobranjen sammankallades till Svisjovt och antog 13 juli furstens villkor, hvarigenom han bekläddes med utomordentliga fullmakter för 7 år och författningen alltså suspenderades. Afsikten med statskuppen nåddes dock ej, partistriden fortfor med oförminskad kraft, och dessutom stötte sig fursten ohjälpligt med sina nye ryske rådgifvare från 1882, ministerpresidenten general Sobolev och krigsministern general A. von Kaulbars, hvilka hänsynslöst gjorde bruk af sin maktställning och t. o. m. synas hafva arbetat på hans aflägsnande. Slutligen åstadkoms bakom deras rygg en öfverenskommelse mellan fursten och de olika partierna, i öfverensstämmelse hvarmed furst Alexander på sobranjens begäran 19 sept. 1883 proklamerade Trnova-författningens återställande. De ryske generalerna lämnade i förbittring B., och en koalitionsministär under Zankov bildades, 1884 undanträngd af ett radikalt kabinett under Karavelov. Spänningen mellan fursten och Ryssland fortfor, och dess agenter bedrefvo en energisk agitation mot honom, numera i förbindelse med zankovisterna. — Under tiden tillväxte i både B. och Öst-Rumelien (se d. o.) rörelsen

för de båda ländernas förening, och genom en oblodig revolution (ledd af Z. Stojanov, G. Stranski, officerarna Mutkurov, Nikolajev, Panitza m. fl.) blef Öst-Rumeliens generalguvernör Gavril pasja (Krstjoviti) tillfångatagen i Filippopol, hvarpå föreningen med B. proklamerades (18 sept. 1885). Furst Alexander, som alltifrån början sympatiserat med unionsrörelsen och stött i förbindelse med dess ledare, men synes hafva afrådt utbrottet vid denna tidpunkt, tog efter revolutionens genomförande beslutsamt ledningen och accepterade föreningen. Ryssland däremot, hvarifrån unionssträfvandena till en början underblåsts, motsatte sig bestämt deras realiserande genom honom, alla de ryske officerarna hemkallades från den bulgariska hären, som därigenom i det mest kritiska läge beröfvades hela sitt högre befäl, furst Alexanders namn ströks ur ryska arméns rullor, och på sändebudskonferensen i Konstantinopel förordade Rysslands minister åtgärder till återställandet af det turkiska väldet öfver Öst-Rumelien. Detta förslag strandade emellertid på Englands motstånd, som vid detta tillfälle i motsats mot 1878 understödde den bulgariska enhetstanken mot "befriaren" Ryssland. Däremot började Serbien, hvilket liksom Grekland rustat till häfðande af "jämvikten på Balkanhalvön", krig mot B. 14 nov. 1885. Situationen var kritisk, enär den bulgariska härens hufvudstyrka stod vid turkiska gränsen, men den förflyttades snabbt därför, tillbakavisade under furst Alexanders ledning serbernas anryckning mot Sofia genom slaget vid Slivnica (17—19 nov.), dref dem ur B. och besegrade dem åter vid Pirov (26—27 nov.). Där tvang Österrike genom hotelser B. till vapenhvila (28 nov.), och fred afslöts i Bukarest 3 mars 1886 utan förändring i de båda staternas inbördes förhållanden. Det örorka och lyckosamma kriget betryggade B:s förening med Öst-Rumelien. Turkiet medgaf (1 febr. 1886) att generalguvernörskapet öfver denna provins uppdrogs åt furst Alexander för 5 år i sänder, hvaremot några muhammedanska distrikt återgingo under direkt turkisk förvaltning, men Ryssland genomdref på sändebudskonferensen i Konstantinopel (5 apr.), att furst Alexanders namn ej nämndes och att förnyelsen af uppdraget för hvarje gång fortfarande gjordes beroende af stormakternas bifall. Trots unionens teoretiskt lösliga karaktär genomfördes dock genast en faktisk sammansmältning. Lösningens otillfredsställande form försvagade emellertid furst Alexanders ställning, mot hvilken trots hans förtjänster i kriget fortfarande bedrefs en hätsk opposition, starkt genom misshöjet öfver verkliga eller inbillade orättvisor vid militära belöningar efter kriget. En officeressammansvärjning bildades under ledning af major Grujev, kapten Benderev m. fl., otvivelaktigt under medverkan af ryska agenter och med ryggtöd i zankovisternas parti, kanske ock hos ministerpresidenten Karavelov. Furst Alexander öfverflylls natten till 21 aug. 1886 i sitt palats i Sofia, fördes till Donau och sedan på denna flod till den ryska staden Reni, hvarifrån han fick fortsätta till österrikiskt område. En provisorisk regering bildades i Sofia under ärkebiskop Klement och Zankov. Men en militär kontrarevolution utbröt genast på flera håll, främst i Filippopol under Mutkurov och fick snart sin ledare i kammarpresidenten Stambolov i Trnova, medan major Popov hotade Sofia. Revolutionsregeringen afgick 24 aug., och furst Alexander blef i Lemberg kallad tillbaka till B., dit

han återvände i triumf. Han sökte nu blidka tsar Alexander III genom ett ödmjukt telegram (29 aug.), hvori han rent af erbjöd sig att nedlägga sin krona i hans händer, men då svaret blef kallt afvisande och han ej fann nödigt stöd hos andra stormakter, särskildt från Bismarcks sida, ansåg han situationen ohållbar och abdikerade 7 sept. Regeringen uppdrogs åt ett regentskap, bestående af Stambolov, Mutkurov och Karavelov. Ministerpresident var den radikale Radoslavov, Natjovitz utrikes- och Stoilov justitieminister. Ryssland underkände regentskapets laglighet och sände till B. som sin representant general N. von Kaulbars, hvilken såväl genom sin officiella verksamhet som genom hemlig agitation sökte undergräva den bulgariska regeringens ställning, men denna förde med stor skicklighet den diplomatiska kampen med honom och nedslag kraftigt de utbrytande myterierna och upprorsförsöken. Stora sobranjen valde 10 nov. till furste prins Valdemar af Danmark, men då denne på grund af Rysslands motstånd afböjde valet, måste regentskapet förlängas, hvarvid Karavelov på grund af sin tveytidiga hållning ersattes med kammarpresidenten Zjivkov. Kaulbars afslöt sin misslyckade mission genom att 20 nov. med hela den ryska konsulatspersonalen lämna B. Ryssland, som säkerligen endast genom Englands och Österrikes bestämda hållning afhölls från en ockupation af landet, anlade därpå officiellt en non-interventions-politik, men lät under sitt beskydd de bulgariske revolutionärerna, hvilka frigifvits och emigrerat till Ryssland och Rumänie, fortsätta sina stämplingar. I febr. och mars 1887 utbröt farliga upprorsförsök i Silistra och Rusjtsjuk, hvilka dock nedslagos och blodigt bestraffades, hvarpå lugnet under en tid förblef ostörd. — 7 juli 1887 valdes i Trnova till furste prins Ferdinand af Koburg-Kohary, som också accepterade valet, begaf sig till B. och 14 aug. öfvertog regeringen. Turkiets och Rysslands protester mot hans usurpation blefvo på grund af Englands, Österrikes och Italiens hållning resultatlösa, men ingen af stormakterna erkände valets giltighet. B:s verkliga regent förblef alltjämt Stambolov, som under 7 år såsom ministerpresident utförde en faktisk diktatur, med kraftig hand upprätthållande ordningen i landet och afvisande den ryska politikens öppna och hemliga angrepp. Upprorsförsök och sammansvärjningar förekommo fortfarande, men nedslagos med våldsam stränghet; det farligaste anslaget var major Panitzas (1890), som bestraffades med antistiftarens afrättning. Sedermera följde flera attentat; så t. ex. föll 1891 inrikesministern Beltjev för en säkerligen åt Stambolov afsedd kula. I samband med processen mot hans mördare 1892 offentliggjordes i tidningen "Svoboda" en samling aktstycken, som genom den ryske dragomanen Jacobsohn kommit i Stambolovs händer och voro ytterst komprometterande för den ryska regeringen, men hvilkas äkthet i den form, hvori de utgäfvo, är tvifvel underkastad. I sin kamp mot Ryssland stödde sig Stambolov på Österrike och England, och han var angelägen att upprätthålla ett godt förhållande till Turkiet, af hvilket han också lyckades utverka tillsättningen af flera bulgariska biskopar i Macedonien, under det att han stod i spändt förhållande till den revolutionära macedoniska rörelsen, till hvars ledare Panitza hört. Hans inre politik var mindre framgångsrik, finansförvaltningen lämnade

stoff till skarpa angrepp, äfven den lojala oppositionen saknade frihet att göra sig gällande, valfriheten var som vanligt i B. illusorisk, och i sin behandling af politiska fångar beskyldes han för terrorism. Dessutom lednade fursten, som sträfvade efter en formellt erkänd ställning, för hvilken Stambolovs förhållande till Ryssland stod i vägen, i längden på hans förmynderskap. Sedan Stambolov 1892 förberedsevis genomdrifvit den förändringen i B:s konstitution, att utom fursten äfven den närmaste tronföljaren kunde tillhöra annan religion än den ortodoxa, kunde Ferdinand 20 apr. 1893 fira sitt bröllop med den katolska prinsessan Marie Louise af Parma (d. 1899), och genom deras son Boris' födelse (30 jan. 1894) blef hans ställning fastare. Beskydd för delaktighet i en äktenskapsskandal, blef Stambolov afskedad i maj 1894, hvarpå Stoilov bildade en koalitionsminister ut de lojala oppositionspartierna. Stambolov utsattes för en hätsk förföljelse och blef, otillräckligt skyddad från regeringens sida, 15 juli 1895 mördad på öppen gata i Sofia, antagligen som hämnd för Panitza. Hans störtande åtföljdes af ett hastigt närmande till Ryssland, Zankov och Karavelov benådades, och en fullständig försoning skedde, då furst Ferdinand 14 febr. 1896 lät prins Boris genom en högtidlig konfirmationsakt upptagas i den ortodoxa kyrkan, hvarvid tsar Nikolaus II lät sig representeras i egenskap af fadder. Samtidigt fick Ferdinand mottaga sultanens stadfästelse dels som furste af B., dels som generalguvernör öfver Öst-Rumelien, och ingen af stormakterna vägrade längre att erkänna honom. Först härigenom fick den bulgariska krisen från 1885—87 sin formella afslutning, utan att dock omotvarsigheten mellan teori och praxis i B:s statsrättsliga ställning, såväl till Öst-Rumelien (formellt en tillfällig personalförening, men faktiskt sammansmältning) som till Turkiet (formellt halfsuveränitet, men faktiskt nästan oberoende — så har t. ex. den stadgade tributen till Turkiet aldrig erlagts), blifvit undanröjd. Rysslands inflytande i B. var mycket starkt efter 1896 och tog sig bl. a. uttryck i den amnesti, som (1897—98) beviljades i 1886 års revolution delaktige officerarna. B:s inre historia uppfylldes efter Stambolovs fall åter af partistrider med kabinettskriser, ämbetsmannaafsättningar och anklagelser mot störtade ministrar, det finansiella tillståndet närmade sig 1899 statsbankrutt, politiska mord och skandalprocesser voro ej sällsynta. Efter Stoilovs afgång 1899 skiftade ministärerna i rask följd; sedan de konservative och Radoslavovs radikala parti förbrukat sina krafter, blef Karavelov 1901 åter ministerpresident, redan 1902 ersatt af det zankovistiska kabinettet Danev, hvarefter 1903 en delvis af stambolovister sammansatt ministär under general Petrov och med Petkov som inrikesminister trädde till makten. B:s yttre politik upptogs under tiden alltmär af förhållandena i Macedonien (se d. o.), där bulgarerna såväl sökte afkasta det turkiska oket som i kyrkligt och politiskt afseende tillkämpa sig försteget framför de andra kristna folken. Från mitten af 1890-talet utbröt upprepade resningar, underblåsta af den i fråga om sina medel ytterst hänsynslösa macedoniska kommittén i B., 1902—03 fick upproret en vidare utbredning, och spänningen mellan B. och Turkiet blef så stark, att krig hotade att utbryta (hösten 1903), hvilket dock förhindrades genom stormakternas hållning. Dessa sökte med Ryss-

land och Österrike i spetsen återställa lugnet i Macedonien genom att förmå Turkiet till reformer under rysk-österrikisk kontroll och reorganisation af gendarmeriet under europeiska officerares ledning ("Mürsteg-programmet" okt. 1903). Jäsningsen utbrött stillades härigenom, åtminstone för tillfället, utan att dock dess orsaker torde blifvit undanröjda.

Litteratur. Bland rent objektiva framställningar samt nyare reseskildringar märkas: Jireček, "Das Fürstenthum B." (1891, ett hufvudarbete för kännedomen om B. ur olika synpunkter) och "Geschichte der bulgaren" (1876), Kanitz, "Donau-B." (2:a uppl., 3 bd, 1882), Samuelson, "B. past and present" (1888), Lamouche, "La Bulgarie" (1892), Dicey, "The peasant state" (1894), Gubernatis, "La B." (1899), Franz Joseph af Battenberg, "Die volkswirtschaftliche entwicklung B:s" (1891), Müller, "The Balkans" (1896), och Choublier, "La question d'orient" (1897). Bland aktupplågningar må nämnas: "Staatsarchiv", bd 39, 46—48, 51, 68 (1882, 1886—89, 1891, 1904); "Archives diplomatiques", 2 sér.: 19, 20, 29, 30 (1886, 1889), och Leonow, "Geheime dokumente der russischen orientpolitik" (1893, innehållande de jacobsohnska aktstyckena). Framställningar med sympati för B:s nationella politik äro: Koch, "Fürst Alexander" (1887), Golovin, "Fürst Alexander" (1896), Klæber, "Fürst Alexander" (1904), Huhn, "Der kampf der bulgaren um ihre nationaleinheit" (1886) och "Aus bulgarischer sturmzeit" (1887), [Mach], "Elf jahre balkan" (1889), Beaman, "M. Stam-buloff" (1895), och Beckmann, "Die wahrheit über B." (1898). Ur rysk eller zankovistisk synpunkt äro: Sobolev, "Der erste fürst von B." (1886), Drandar, "Cinq ans de règne" (1884) och "Les événemens politiques en B." (1896), samt Gopčević, "B. und Ostrumelien" (1886). H. B.—n.

Bulgarin, Tadeus (Thadej Venediktovič), rysk skriftställare, f. 1789 i Litauen, d. 1859 i Dorpat, deltog i finska kriget 1809 samt inträdde därefter i den franska armén, med hvilken han gjorde flera fälttåg. Efter Napoleons fall (1814) begaf han sig till Warschau och bosatte sig 1819 i Petersburg, där han från 1823 utgaf tidskriften "Nordiskt arkiv" och från 1825 det politiska dagbladet "Nordiska biet". — B. skref flera romaner och historiska skildringar. Han uppträdde såsom afgjord motståndare till Pusjkin och den romantiska skolan samt var en blind beundrare af absolutismen. (A—d J.)

Bu'lgaris, Eugénios (af ryssarna kallad Јевгенѣй Болгар), nygrekisk författare i teologisk och humanistiska ämnen, f. 1716 på Korfu, var från 1742 skolman dels i Janina och dels i Kosani, 1753—58 föreståndare för den grekiska läroanstalten på Athos och blef 1761 lärare i den stora nationalskolan i Konstantinopel. Han måste dock efter ett par år lämna sistnämnda befattning och begaf sig då först till Tyskland, sedan — försedd med rekommendationer af Fredrik II — till Ryssland, där han 1776 af Katarina II utnämndes till ärkebiskop af Cherson samt 1779 blef ledamot af kejs. akademien i Petersburg. Han afled 1806 i Alexander-Nevskij-klostret i Petersburg, där han tillbragt sina sista år. B. efterlämnade ett stort antal skrifter och räknas bland förkämparna för den nygrekiska odlingen. Genom öfversättningar sökte han göra sitt folk förtroget med en mängd af den västerländska

litteraturens verk. På uppdrag af Katarina II öfversatte han äfven den ryska lagboken till nygrekiska.

Bu'lgaris, Demetrios, grekisk statsman, f. 1803 på Hydra, utmärkte sig som yngling i frihetskriget 1821—29, deltog i 1830-talets politiska strider, var 1847—48 marinminister och 1848—49 finansminister samt bildade 1855 ett kabinett, i hvilket han själf blef inrikesminister. Såsom sådan lyckades han göra ett slut på de inre oordningarna i Grekland och utverka, att den franska ockupationen blef upphäfd. Han aflägsnades 1857, ställde sig därpå i senaten i spetsen för motståndet mot den bayerska dynastien och tog liflig del i den revolution, hvorigenom konung Otto 1862 förjagades. B. bildade därpå med Kanaris och Rufos ett regentskap, men måste 1863, till följd af ett militäruppror, lämna makten åt Kanaris. Under konung Georgs regering var han sex gånger konseljpresident, senast 1874—75, men kunde till följd af sin själfrådighet aldrig länge hålla sig vid makten. Han var konservativ och strängt monarkiskt sinnad samt vidhöll gamla plägseder. B. afled 1878 i Aten. — Hans son, Leonidas B., f. 1842, gjorde sig känd som ryssvänlig partiledare, framför allt genom sin agitation för Greklands deltagande i rysk-turkiska kriget 1877—78.

Bulgariska litteraturen utbildades af de slaviske apostlarna Cyrillus' och Methodius' lärjungar från Mähren och Pannonien och nådde under medeltiden sin högsta utveckling i 10:e årh. (tsar Simeons regering). Denna litteratur, nästan uteslutande religiös och didaktisk, hade inga rötter i det slavisk-bulgariska folkmedvetandet, ty prästerna stodo fientligt mot de hedniska föreställningssätten och lade hufvudvikten på de konfessionella dogmerna. Utom af öfversättningar af kyrkofäder, bestod den af omarbetningar af bysantinska skrifter samt af medeltidens sagohistoriska ämnen (om trojanska kriget, Alexander den store, Barlaam och Josafat, Salomo o. d.). Bogomilernas sekt ifråde för folkupplysning genom en relativt god litteratur (särskildt legender), men den historiska litteraturen förblef svag, och med landets öföfring af turkarna kväfdes den nationella litteraturen. Af den folkliga poesien finnas inga minnesmärken, och först i 19:e årh. blef den bulgariska folkpoesien upptecknad och undersökt. Den första samlingen folkvisor, af Bogorov (Bogoev), trycktes i Pest 1842. Den ungerske lilryssen Juri Venelin (1802—39), som efter bekantskap med bulgarer i Bessarabien skref en bok om "Forna och nutida bulgarer" (1829), författade en skrift om "Folkvisornas karaktär hos slaverna på andra sidan Donau" (1835) och väckte ryssarnas litterära intresse för stamfränderna i södern. P. Bezsonov utgaf 1855 bulgariska folkvisor ur Venelins, Katranovs m. fl. samlingar. Vidare märkas den serbiske bosniern Stefan Vrkovićs "Macedoniska bulgarers folkvisor" (1860), bröderna K. och M. Miladinovs epokgörande samling (1861), Čolakovs samling (1872), Aug. Dozons "Chansons populaires bulgares inédites" (1875) och G. Rosens "Bulgarische volksdichtungen" (1879). Oäkta äro däremot St. Vrkovićs på sin tid mycket uppseenderäckande och omstridda "upptäckter", af mytologiska urstoff i bulgarisk folkdiktning ("Gamla bulgariska sånger om Orfeys", 1867 och 1881, samt "Slavernas Veda", 1874). Den bulgariska folkvisan, som har stor likhet med den serbokroatiska i både innehåll

och form, men är mer kraftig, om och mindre fint byggd, samt dessutom något påverkad af grekiska stoff, med en mängd turkiska läroord, sönderfaller enligt bröderna Miladinovs uppställning i följande grupper: 1. herdeidyller (*ovčarski pjesni*) samt halft mytologiska visor om vilor (skogs- eller sjönymer, bulg. *samovila*, *samodiva*, *juda*); 2. heroiska kväden (*junacki*), särskildt om de populäre "hjalteförvarna", *hajduci*; 3. klagovisor vid dödsfall (*žalovni*); 4. lustiga visor (*smesni*); 5. kärleksdikter (*ljubovni*); 6. bröllopsvisor (*svadbeni*); 7. *lazarski*, som sjöngos af flickor på Lazarus-dagen; 8. skördevisor (*žetvarski*) och 9. *igracki*, danslekar.

Den nybulgariska litteraturen leder sina anor från den i Samokov födde Athos-munken Pajsij, som efter en rysk öfversättning af Mauro Orbini's slaviska historia 1762 skref "Om bulgariska folk, tsarer och helgon" (1844). Biskop Sofronij (1739—1815) skref 1804 en intressant självbiografi om "Den syndige Sofronijs lif och lidanden" (tryckt först 1855—61) samt öfversatte från kyrkslaviska och grekiska en samling predikningar (tr. 1806). Läkaren Petar Berović (Beron) utgaf 1824 den första bulgariska språkläran; den bulgariske köpmannen Aprilov grundade den första bulgariska folkskolan i Gabrovo 1835, och två präster vid namn Neofit gjorde sig mycket förtjänta om folkbildningen: den ene, arki-mandrit i chilandarska klostret på Athos (d. 1849 i grekiskt fångelse) öfversatte nya testamentet 1845; den andre, munk från Rila (1790—1881) skref en bulgarisk grammatik 1835 och många pedagogiska verk. Den nybulgariska konstdiktningen slöt sig till de folkliga traditionerna och fick en ideell-patriotisk prägel dels genom sitt hat mot de turkiske inkräktarna (särskildt de jordegande herremännen), dels genom indignation mot det egennyttiga grekiska prästerskapet (fanarioterna). Bland dessa frihets-apostlar, som streddo för Bulgariens nationella självständighet både med svärd och penna, märkes främst Georgij Stojkov Rakovski (1818—67), en halfdärf, fantasirik och mångfrestande patriot, hvars hajduk-epos "Bergsvandranden" (1857) i sitt slag vida öfverträffar hans virriga insikter i bulgarisk historia ("Bolgarska starina" 1865). Icke mindre märklig var Petko Rajčov Slavejkov (1825—95), journalist, poet, pedagog, krigare och minister. Till detta slag af oskolade, men entusiastiska författare, som den bulgariska emigrantlitteraturen alstrade omedelbart före och under det sista rysk-turkiska kriget, hörde: den äfventyrlige insurgentchefen Christo Botjov (1848—76), den framstående politikern Zacharij Stojanov (d. 1889, memoärförfattare och kulturskildrare) samt den otröttlige Ljuben Karavelov (1830—79), hvars historiska berättelser utkommo 1886 i Russtjuck. Högdpunkten af denna litteratur är Bulgariens främste och mest konstnärlige skald Ivan Vazov. Den första romanen i modern mening skrefs af Vasil Drumev (1841—1901), mera känd som metropoliten Klement ("Den olyckliga familjen", 1860), och bröderna Bleskov försökte sig med historiska romaner i patriotisk riktning. Den nationella epiken omhulldes af Gerov ("Stojan och Rada", 1865, och "Poeterna", 1860) och macedoniern Zinzifov (1838—77), som utgaf en nybulgarisk antologi och hjälte-dikten "Den blodiga skjortan" (1870). Metropoliten Klement tillskrives och förtjänsten af Bulgariens bästa historiska skådespel, "Ivanku, Asen I:s mördare" (1871). Bland

öfriga dramafurter må nämnas Dobro Vojnikov, författare af en populär komedi, "Den obegripliga civilisationen", Teodor Ikonov (den mot fanarioternas öfvergrepp riktade satiren "Biskop Lovčanski" 1863) och P. Todorov med den sociala "Murarna". På grund af scenisk-tekniska svårigheter har den bulgariska scenkonsten ej hunnit långt; men den dramatiska öfversättningslitteraturen riktas årligen med nya verk (bl. a. af Ilben och Hauptmann), och 1902 lades grunden till en nationell opera genom uppförandet af det på folkliga motiv byggda sångspelet "U kolo" af Kiril Christov (med musik af tjechen K. Machan).

Var den bulgariska konstdikten strängt nationell-patriotisk alltifrån 1837 (då Pešakov skref ett ode till Venelin's ära) till och med befrielsekriget, har den nyaste konstopoesien i Bulgarien blifvit i dubbel måtto modern, i det att den återspeglar allmän-europeiska kultur- och smakriktningar (realism med stark social tendens, symbolism, nietscheanism, utländska reseminnen i poetisk form o. s. v.). Aleko Konstantinov (1863—97) var en skald, som dock ej hann infria de stora löften hans företrädesvis satiriska förlingsalster lofvade. Stojan Michajlovski är uppburen såsom balladförfattare och reflexionslyriker ("Suspiria de profundis"). Penčo Slavejkov, förut påverkad af Heine, har med sitt epos "Den blodiga sången" (med ännu från 1876 års resning) gifvit ny väckelse åt den nationella poesien. Konst. Velickov (f. 1856), förut emigrant, insurgent och lärare, sedan handels- och undervisningsminister, numera generalkonsul i Belgrad, har genom sina "Sonetter från Konstantinopel", sin öfversättning af Dantes "Helvetet" och sitt drama "Nevënka och Svätoslav" en framstående litterär plats; A. Strašimirov egnar sig åt novellistik (samt dramat "Vampyren"), och A. Sakyzova företräder den moderna kvinnoemancipationen. Öfriga lyriska diktare äro: Kiril Christov (erotik och elegi), Kesiakov och Andrejčjin.

I jämbredd med den stigande folkkupplysningen har B:s periodiska litteratur hastigt utvecklat sig. Den grundlades 1844 i Smyrna af Konst. Fotinov, som under två år utgaf en månadsskrift "Ljuboslovie". Den första bulgariska kalendern ("Zabava") utkom i Paris 1845, och 1846—47 redigerades bulgariska blad i Leipzig af Bogorov. Det första bulgariska tryckeriet anlades redan 1739 i Saloniki (Solun); därpå upprättades tryckerier i Smyrna och Konstantinopel, och numera finnas inom furstendömet minst 30 tryckerier. Emigrantrörelsen och den politiska frigörelsen gäfvu upphof till en mängd oregelbundet utkommande tidskrifter och flygblad. Främst bland dem märkas den gedigna "Bolgarski Pregled", den nu 13-åriga "Misul" ("Tanken"), båda i huvudstaden, och "Praga" i Vidin. Redan 1857 bildades i Konstantinopel en bulgarisk litteraturförening, som närmast verkade för den kyrkliga oafhängigheten; därur framgick 1869 sällskapet "Knizevno družestvo", som från och med 1870 utger en revy "Periodičesko Spisanie". För den vetenskapliga litteraturen utger undervisningsministeriet efter 1889, då en högskola inrättades i Sofia, en "Sbornik za narodni umotvorenija, nanka i knižina" (etnografi, arkeologi, statistik, naturlära m. m.). I populärt syfte redigeras "Biblioteka Sv. Klimenta" och den pedagogiska tidskriften "Trud". 1891

funnos inalles 3,000 bulgariska tryckalster och 41 tidskrifter. På bulgariska historieforskningens område märkas: Gavril Krstjovij, f. d. guvernör i Öst-Rumelien, hvilken 1869—71 utgaf början af en bulgarisk historia, Ivan Sišmanov och Vasil Marin Drinov (f. 1838), f. d. professor i Charkov. Bulgariska litteraturhistorier utgäfvos äfven af D. Marinov (1887) och Teodorov (1901). Jfr Jagić, "Ueber die sprache und litteratur der heutigen bulgaren" (i "Deutsche rundschau", bd 24, 1880), Karl Franzos, "20 jahre bulgarischer kulturentwicklung 1870—89", och K. Jireček (den bäste kännaren af Bulgariens historia), "Bibliographie de la littérature bulgare moderne 1806—70" (1872). A—d J.

Bulgariska språket talas af omkr. 5 mill. människor, bosatta i det egentliga Bulgarien, Öst-Rumelien och stora delar af Macedonien samt i kolonisationsområden inom Rumänien, Transsylvanien och Ryssland (de statistiska uppgifterna om Macedoniens befolkning äro alltid opålitliga, påverkade af olika nationella och politiska tendenser). Tillika med serbiskan (i vidsträckt mening) och ryskan bildar bulgariskan den sydöstliga grenen af den slaviska språkfamiljen. Fullt skild från Balkanhalvöns serbiska dialekter, framträder den i bibelöversättningar och liturgiska skrifter från 9:e årh. som den äldsta kända representanten för slaviskt språk öfver hufvud. Medan den i denna stelnade form (*fornbulgariskan*) förblef kyrkospråk för alla slaver af grekisk ritus, utvecklade den sig i början under gynnsamma politiska och kulturella förhållanden (det andra bulgariska riket i 12:e—14:e årh.) och framträder i litteratur från denna tid som *medelbulgariska*. Med det politiska beroendet af turkarna (sedan slutet af 14:e årh.) följde kulturell träldom under den grekiska hierarkien, som till senaste tider hänsynslöst bekämpat alla yttringar af det *nybulgariska* språket och litteraturen. Utan konserverande inflytande från något lifaktigt skriftspråk utvecklade de bulgariska dialekterna hastigt de egendomligheter, som i våra dagar göra bulgariskan till det formellt mest förenklade slaviska språket. Först i 19:e årh., under allt gynnsammare politiska förhållanden, har bulgariskan änyo framträtt som litteraturspråk, fotadt förnämligast på de östliga dialekterna. Det lider som sådant af en oerfärdig ortografi (i cyrillisk skrift) och af ett öfverflöd på turkiska och grekiska lånord, hvartill det från midten af 19:e årh. starka inflytandet från Ryssland lagt många ryska. Detta förhållande har naturligtvis framkallat puristiska sträfvanden. — Bland nybulgariskans egendomligheter märkas: bruket af bestämd slutartikel i nomina (t. ex. *gradat*, staden, af *grad*, stad, *slavenskitte plemena*, de slaviska stammarna, af *slavenski*, slavisk), substantivens böjning med preposition (t. ex. *na baštata*, faderns eller åt fadern, af *bašta*, fader), infinitivens omskrifning med finita former (t. ex. *az moga da čakam*, jag kan vänta), futurets omskrifning med *šte* och finita former (*ni šte idem*, vi skola gå; *šte* är en stelnad form af ett verb, som betyder vilja). Vissa bulgariska dialekter äro intressanta såsom bevarande de gamla slaviska nasalvokalerna.

Den vetenskapliga bearbetningen af bulgariskan daterar sig från de allra senaste decennierna (ännu i 19:e årh:s början ansågo slaviska lärde bulgariskan för en serbisk dialekt). Bland bulgariska

filologer märkas Miletić (undersökningar om artikeln) och Teodorov. Ännu äro naturligtvis endast smärre förarbeten gjorda till en vetenskaplig bulgarisk grammatik. Språklärar äro utgifna af Cankov (Wien 1852), Strauss och Dugovich (Leipzig 1895), en god praktisk handbok af Vymazal (i Hartlebens "Kunst der polyglottie"). Den bästa ordboken är Duvernoys bulgarisk-ryska (Moskva 1885—89; med accentuering; vidare finnes en mindre bulgarisk-fransk af Marcoff (Filippopol 1898) och en bulgarisk-tysk under utgiftning af Miladinov (Sofia 1901 ff.). H. A—t.

Bulgenbach, Hans Müller von, tysk bondeledare. Se Bondekrieg, sp. 1103.

Bulimi (af grek. *bús*, oxe, och *limo's*, hunger), "oxhunger", ätsjuka.

Bulimus, *zool.*, släkte, tillhörande fam. *Helicidae*, ordn. lungsnäckor (*Pulmonata*) och kl. snäckor (*Gastropoda*). Skalet är långdraget, ägg- eller tornformigt, med mera hög än bred mynning; mun-sömmen är antingen enkel eller förtjockad. Af detta öfver hela världen utbredda snäcksläkte känner man öfver 1,500 levande arter, som blifvit fördelade på flera undersläkten. De exotiska, som ofta prydas af lifiga färger, kunna uppnå en ganska betydlig storlek (20 cm. höjd), ja äro de största bland land-snäckor. Somliga tjäna såsom näringsmedel; så i Rio de Janeiro. En i Paraguay förekommande arts skal nyttjas till kalkbränning. De i Sverige förekommande arterna äro mycket små och enfärgade. L—e.

Buljong (fr. *bouillon*, af *bouillir*, koka), kötsoppa, erhållen genom långsam urkokning af kött med vatten och ej afredt eller tillsatt med grönsaker. Om buljongens näringsvärde m. m. se Kött-extrakt.

Bull [bu'l], eng., egentl. tjur; ett löjligt yttrande, hvars spets ligger däruti att det står i strid med rimlighet och sundt förstånd; "groda". Särskildt irländarna äro kända för sin skicklighet i att säga "bulls". — Jfr John Bull.

Bull [bu'l], John, engelsk musiker, f. 1563 i Somersetshire, d. 1628, blef 1582 domkyrkoorganist i Hereford, 1592 doktor, 1596 musikprofessor vid Gresham college och 1617 organist vid katedralen i Antwerpen. B. var en ryktbar organist och kontrapunktist, af hvars kompositioner blott en motett, en madrigal, några kanon och "anthems" samt en del stycken för virginal äro bibehållna, de senare märkliga såsom varande bland de första kompositioner, som äro fullt klavermässigt skrifna. A. L.

Bull, två norska släkter, som enligt familjetraditionen härstamma från England, men med säkerhet kunna påvisas ha inkommit till Norge från Danmark, den ena, den nordenfjeldska eller trönderiska, omkr. 1580, den andra, den söndenfjeldska eller tönserbergiska, omkr. 1670. Något inbördes samband mellan dem kan icke påvisas. Båda släkterna ha en mängd representanter ibland ämbetsmannakåren. Medan den tönserbergiska familjen under senaste århundradet har spelat en framträdande roll i Norges näringslif — duktiga skeppsredare, sjömän och hvalfångare —, har trönderisläkten att uppvisa många kända namn på läkarkonstens, musikens och arkitekturens områden; från äldre tid kunna nämnas prosten på Nordmøre Hans Grön Bull (1758—1833), känd topograf och personhistoriker, samt polismästaren i Kristiania Andreas Bull (1746—96), författare

till naturskildrande och didaktiska dikter. Öfver tröndersläkten finns en stamtafva, utg. 1886 af N. R. Bull.

O. A. Ö.

A. Tröndersläkten. 1. Ole Bornemann B., violinist, f. 5 febr. 1810 i Bergen, d. 17 aug. 1880 på Lysöen vid denna stad, hade under ynglingaåren en god violinlärare i svensken Lundholm (elev af Baillot), blef 1828 student och anställdes s. å. som orkesteranförare vid Kristiana teater. För sin utbildning uppsökte han Ludwig Spohr i Kassel, och 1830 började han sitt offentliga artistlif. På sina konstresor besökte han tre världsdelar, Europa, Afrika och Amerika. I Paris blef han bestulen på alla sina egodelar, förtjante en större summa

på spel, fick en Guarneri-violin till skänks, omhuldades en tid moderligt af en fru Villemint, med hvars sondotter han senare gifte sig, och uppträdde 1833 med en framgång, som täflade med Paganinis. 1848 grundade han i Bergen på egen bekostnad en nationalteater, öppnad 1850. I Amerika (1852—57) förlorade han en hel förmögenhet på ett misslyckadt skandinaviskt koloniseringsförsök. I Sverige konserterade han 1838, 1843, 1860, 1862 och 1875. Ännu under sina sista år delade han sin tid mellan vidsträckt konstresor — mindre rika på triumfer än förut — och lugnt otium på sin furstligt inredda villa i närheten af Bergen. Vid sin begrafning firades han med stora högtidligheter som den egentlige grundläggaren af Norges både nationalteater och nationella tonkonst samt jämfördes inom sitt område med Wergeland inom poesien. Om hans sagolika konstnärsbana har uppstått en hel litteratur, hvars märkligaste alster äro "Ole Bulls breve i utdrag", utgifna af hans son Alexander B., med lefnads-teckning af Jonas Lie (1881), samt en på bergensisk dialekt skriven biografi af Oddmund Vik (1890). B. kallades Nordens Paganini och bildade sig helt och hållet efter den italienske virtuosen. Han använde ock samma konstgrepp som denne, men dessutom fyrstämmit spel, hvilket möjliggjordes därigenom att han skar stallet på sitt instrument rätlinigt, så att de mellersta strängarna lägo i samma plan som de yttersta, hvarigenom emellertid de förra endast i inskränkt mån kunde begagnas. För bisarr att kunna främja violinspelets organiska utveckling, var han å andra sidan för genialisk för att icke gripa och blanda. Bland hans kompositioner äro särskildt de af större värde, i hvilka han anslår den norska folktonen samt låter en frisk naturalism göra sig gällande, framför allt *Et sæterbesøg* med den härliga melodien till Jörgen Moes poem "Sæterjentens søndag". I öfrigt spelade han mest en konsert i A-dur, *Polacca guerriera*, *Siciliano*, *Adagio religioso* samt *En moders bön*.

A. L.

2. Georg Andreas B., den föregående broder, arkitekt, f. 26 mars 1829 i Bergen, studerade 1846—50 vid polytekniska skolan i Hannover, 1855—56 i Berlin, blef 1858 byggnadsingenjör och 1865

stadskonduktör i Kristiania samt tog afsked 1903. B. har i Kristiania uppfört flera kyrkor (*Johanneskirken* och *Jakobskirken*), järnvägsstation, kemiskt laboratorium, ångkök samt andra offentliga och privata byggnader, lämnat ritningar till och uppfört stationshus vid statens järnvägar samt enligt uppdrag af "Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring" undersökt och aftecknat märkliga gamla byggnader. Särskildt har han ordnat material för framställningen af de norska stafkyrkorna.

3. Nils Rosing B., statistiker och personhistoriker, f. 11 juli 1838 i Bergen, blef juridisk kandidat 1861 och anställdes 1863 i inrikesdepartementet. Han skötte en med anledning af folkräkningen 1875 upprättad tillfällig byrå, ingick 1878 som sekreterare i statistiska centralbyrån och blef 1889 byråchef för dennas afdelning B (befolkningsstatistik, kommunal- och valstatistik, topografisk statistik). Sedan 1873 redigerar B. "Norges statskalender", som sedan 1877 utgives på offentligt uppdrag. B. har vidare (1886) utgivit en stamtafva öfver sin släkt och anonymt medarbetat i dagspressen.

4. Ole Bornemann B., norsk läkare, f. 31 aug. 1842 i Arendal, tog 1869 medicinsk ämbetsexamen. Redan under sin studietid valde han oftalmologien till specialitet och reste 1871 till Bergen för att studera ögonsjukdomar hos spetsläka. Följande år studerade han oftalmiatrik vid Moorfields sjukhus och Oxfords universitet. Han var 1873—76 praktiserande läkare i Minneapolis, men återvände till Norge, var 1878—81 reservläkare vid rikssjukhusets afdelning för hudsjuka och blef 1881 med. doktor på en afhandling om *De paa lues beroende patologiske forandringer af øienbunden*. 1882—85 var han universitetsstipendiat i oftalmologi. Af hans omkr. 40 böcker och afhandlingar äro följande mest kända: *The leprous diseases of the eye* (1873, i förening med G. A. Hansen), *Menières sygdom* (1877), *Chromatometriske tabeller* (1882), *The ophthalmoscope and lues* (1884), *Tunghörte, döve og aandsvage* (1887), *Perimetrie* (1895, belönad med kronprinsens medalj) och *Ueber die krankheiten der retinalgefäße* (1903). Originalteckningarna till dessa arbeten, en samling af 372 akvareller, som öfverallt väckt den största beundran, har B. skänkt till universitetet i Cambridge.

5. Edward Isak Hambro B., läkare, f. 30 juni 1845 i Bergen, sedan 1870 praktiserande läkare i Kristiania, var på 1880-talet öfverläkare vid den ena af rikshospitalets medicinska afdelningar. 1875 blef han med. doktor efter att hafva försvarat afh. *Kliniske studier over kronisk morbus Brightii*. Såväl 1879 som 1880 afslag han kallelse till Uppsala som professor i klinisk medicin. Trots sin stora praktik har han funnit tid att bearbeta sina iakttagelser i en rad högt ansedda vetenskapliga afhandlingar (i norska, danska och tyska factidskrifter) och äfven utgivit ett antal böcker, dels strängt vetenskapliga, dels mera populära. Bland de förstnämnda äro *En fremstilling af hovedtrækkene i de brightske sygdommes behandling* (1883) och *Om vore fødemidler og vor leevemaade i deres forhold til ernærings- og fordøielsesforstyrrelser* (1886), bland de sistnämnda *Om kvindens helbred* (1886) och *Om hysteri* (1889). Intryck från sina resor har B. återgivit i korrespondanser till "Morgenbladet", af

hvilka några samlats i bokform under titlarna *Breve fra en ældre herre* (1900) och *Fra Alperne og Provence* (1901).

6. Edvard Hagerup B., jurist, f. 23 jan. 1855 i Bergen, blef student 1872 och juridisk kandidat 1876, arbetade en tid på advokatkontor och anställdes 1879 i inrikesdepartementet, hvarifrån han följande år öfvergick till finansdepartementet. Där avancerade han 1888 till expeditionsekreterare, men flyttades 1893 till höjesteret, där han 1895 blef fast e. o. assessor. B. har vid flera tillfällen vistats utomlands för att studera finansvetenskap och statsförvaltning samt deltagit i många kommittéer, tillsatta för utredande af finansiella och fiskal-frågor. I fack- och dagspressen har han skrivit afhandlingar och inlägg i dryftandet af landets finansiella ställning. Han har äfven släktens musikalska och konstnärliga begåfning samt skref 1897 operatexten till "Kosakerne" (musiken af Catharinus Elling). I stortinget har B. sedan 1903 representerat Akershus amt och var ordförande i budgetkommittén, tills han 11 mars 1905 inträdde i ministären Michelsen-Löwland, som 7 juni 1905 af stortinget förklarades för provisorisk regering.

7. Schak August Steenberg B., den föregåendes broder, arkitekt, f. 10 maj 1858 nära Bergen, studerade 1875—79 vid polyteknikum i Zürich och bosatte sig sedan i Bergen, där han har uppfört några af stadens vackraste byggnader, bl. a. sjömanshemmet och skepparföreningens hus.

8. Henrik B., arkitekt, som till B. 2, f. 23 mars 1863 i Kristiania, studerade 1884—88 vid högskolan i Charlottenburg och slog sig sedan ned i Kristiania. Ett antal monumentala byggnader har af honom uppförts i Kristiania: *Pauluskirken*, *Mogens Thorsens stiftelse*, *Nationalteatret*, *Historisk museum* och *Regeringsbyggnaden*. Han har äfven uppfört landskyrkor, af hvilka särskildt må nämnas *Aamot* i Österdalen och *Nore* i Numedal. B. utställde äfven vackra möbler på Stockholmsutställningen 1897.

9. Anders Henrik B., som till B. 4, elektrotekniker, f. 25 jan. 1875 i Minneapolis, genomgick tekniska skolan i Kristiania och studerade 1897—98 elektroteknik vid tekniska högskolan i Hannover. Under sin studietid därstädes uppfann han en metod för afsändandet af gnisttelegram, hvilken han under senare år utbildat. Medan de flesta andra afsändningsmetoder hvilat på elektriska resonansverknningar, grundar sig den af B. upfunna på en mekanisk process. B. har i "The electrician" redogjort för sitt system och de praktiska försöken.

B. Tönsbergs släkten. Jakob Breda B., norsk författare, f. 28 mars 1853, prästson från Rendalen i Nordre Österdalen, blef 1876 teol. kandidat. Efter att först ha öfvat lärarverksamhet, öfvergick han till journalistiken och grundlade 1878 den dagliga tidningen "Dagen" (senare kallad "Nationaltidende"). Efter att ha lämnat denna tidnings redaktion, öfvertog han den illustrerade veckotidningen "Folkebladet", hvars spridning han i hög grad ökade, särskildt genom publicerandet af Överlands illustrerade norska historia. Efter att ha utgivit "Morgendæmring", en samling på vers och prosa af skilda författare, inträdde B. 1889 på författarbänan med skådespelet *Uden ansvar*, som året efter följdes af lustspelet *Alvorsmand*. Därpå offentlig-

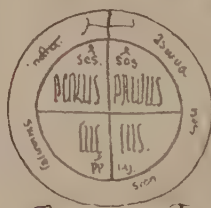
gjorde han en hel mängd folklifsskildringar från Österdalen, genom hvilka han försäkrat sig om ett namn i litteraturen: *Skisser* (1891), *Eventyr og historier* (1892), *Fra skog og fjeld* (1894), *Mellem fjeldene* (1895) och *Folk fra Dalen* (1897). Dessa bilder från lifvet i Österdalen utmärkas af en klangfull stil, djup sympati och en slående sanning, som gifver dem ett högt kulturhistoriskt värde. Från hembygds-skildringarna vände sig B. till den nationellt historiska dikten och utgaf den stort anlagda dikteykeln *Af Norges frihedssaga* (I, 1897) och en serie historiska romaner: *Bondeoprøret*, *Dyveke i Norge*, *Dyveke i Danmark*, *Kong Kristjern Tyrann*, *Fra fru Ingers tid* och *Jomfruerne paa Østraat*, samtliga utkomna 1900—04. Till denna del af hans alstring hör äfven* det stora, präktigt utstyrdt folkskådespelet *Tordenskiöld* (1901). Bland hans senaste arbeten äro äfven två samlingar *Ungdomsfortællinger* (1896 och 1903) samt den gripande släkthistorien *Fonnaasfolket* (1902; "Fonnaasfolket", s. å.). O. A. O.

Bulla (lat.), *dermat.* Se Blåsa 3 och Vesikel.

Bulla (lat.), betecknade i den klassiska forntiden runda och kupiga prydnader, i synnerhet ett slags medaljonger, som begagnades af etruskerna och äfven af romarna. Sedermera nyttjades ordet om den runda metallkapsel, som omslöt de bysantinske kejsarnas äfvensom flera höga statsämbetsmäns och de romerske påfvärnas sigill. Därefter kom det att beteckna själva sigillet och slutligen en kejsarlig (t. ex. Karl IV:s "gyllene bulla") eller påfvig skrifvelse, under hvilken ett sådant sigill hängde (se plansch). Det påfvida sigillet var fordom en rund blyskiva, som på den ena sidan hade bröstbilder af apostlarna Petrus och Paulus, å den andra påfvens namn. Ända från 1500-talet hafva apostlabilderna ersatts af påfvens familjevapen. På de s. k. "halva bullorna" (*bullæ dimidiæ* l. *blancæ* l. *defectivæ*), de bullor, som utfärdas af en påfve under tiden mellan valet och invigningen, är vapensidan tom. Ett med bulla besegladt påfvebref är skrifvet på pergament och med gotiska bokstäver samt affattadt på latin, såvida det ej är ställt till de unerade grekerna. Det begynner med påfvens namn och orden *episcopus, servus servorum dei* (biskop, Guds tjänarens tjänare), hvarefter följer ett hälsningsformulär. Bullorna pläga benämnas och citeras efter inledningsorden i själva skrifvelsen. Om bullan innehöll en nådebevisning, hängdes blysigillet i trådar af rödt och gult silke; innehöll den däremot en dom, hängdes det i grå hampa. De ryktbaraste bullorna äro: *Clericis laicos* (1296), *Unam sanctam* (1302) — bägge utfärdade af Bonifatius VIII mot Filip den sköne i Frankrike —, kättribullan *In coena Domini* (1362), en bannlysning öfver alla icke-katoliker, utfärdad af Urban V, *Exsurge, Domine* (1520), af Leo X mot Luther, som uppbrände densamma, *Unigenitus* (1713), mot den franska kvietismen, *Dominus ac redemptor noster* (1773), om jesuitordens upphälvande, *Sollicitudo omnium* (1814), om densammans återställande, samt *Ineffabilis* (1854), som innehåller dogmen om jungfru Marias oöfbeckade afelse, och *Pastor æternus* (1870), om påfvens oöfelbarhet, hvilka bägge utfärdades af Pius IX. — En kortare och mindre viktig påfvig skrifvelse kallades under medeltiden *brefve*, med hvilket namn under den nyare tiden betecknas mindre viktiga påfvebref, skrifna

Eximunt to nobis aptius officia facere et coeque nos tro-
eclis in quibus dno. malore noiantur suam dignitatem et ut
dementer annuimus, et spsiam ecliam a dno aut. in. pressio. orol
ommanunt. Statuimus ut quicquid possessiones quocumq. bona
larguone regum vel principum oblinare fustum seu alios ut fieri modis
In quibus hec ppyes dyonius experimenta vocabatur. Parthore in spsiam
tu. faber cum panenys. Ius. p. rationes in elisakelab. cum ammenys. I.
ex p. onis alios renchabilis eade. ure tam in adolores quon moayen. momb

one corrigitur potest tunc bonum, qd si carere ingratum remq. le
dei et domini redemptionis nos tñ ibi xpi aliena fuit arg. in extremo p
xpi Aliam et sic fuit tunc bonu et tunc pparat et apud deū fuit tunc iudice

[illegible]

ut e auctore de pueris inquisitis interrogatis et sacrificiis componere ac sanguine
et tota huiusmodi Cunctis autem de loco sua cura pueris in pax sua huius
et necesse pax inuenire. Amen. Amen. Amen.

[illegible]

f. 40v quarta. Se dice dno. g. i. benedizendo (oi don. ||) y. dico amen.

1881

”sub annulo piscatoris”, d. v. s. beseglade med det å fiskarringen befintliga sigill, som visar bilden af aposteln Petrus, sittande i en båt och sysselsatt med fiske. Sådana skrivelser innehålla påfvens namn och ordningsnummer. — En samling af påfvebullor kallas bullarium (se d. o.). Hs Hd.

Bulla, zool. Se Blötdjur, sp. 827.

Bullant [byl'a], Jean, fransk arkitekt, f. 1515, d. 1578, gjorde sina studier i Rom, blef 1557 generaluppsyningsman öfver den franska kronans byggnader och 1570 arkitekt hos drottning Katarina af Medici. Han byggde 1550 slottet *Ecouen*, norr om Paris, 1559 slottet *Chantilly* och fortsatte uppförandet af *Tuilerierna* (börjadt af Delorme, uppräbränd 1871). Han rörde sig, om än med en viss torrhet, med antika former, som han anpassade till de för den franska stilen karakteristiska hörnpaviljongerna och den höga takeringen, såsom t. ex. genom den triumfportsliknande hufvudingången. Bland hans tryckta arbeten intager *Reigle générale d'architecture* (1564) det främsta rummet. (O. G.-g.)

Bullaren, härad i Göteborgs och Bohus län, ingår i Norrvikens domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Naverstad och Mo. 37,323 har. 3,910 inv. (1904).

Bullaren-sjöarna (vanligen kallade Bullaresjöarna), belägna i Bohus län, till större delen inom Bullarens härad, förenas genom ett bredt vattendrag af obetydlig längd. De äro landskapets största insjöar. Norra Bullaren har en areal af 7, Södra Bullaren af 11 kvkm. Den förra är 9, den senare 20 km. lång. Bägge äro mycket smala, i synnerhet den senare, som på vissa ställen endast uppnår några bösshälls bredd. Genom den 41 km. långa Enningdalsälven hafva de sitt utlopp i Idefjord. K. G. O.*

Bullarium (lat.), en samling af påfvebullor (och ”brevn”). Bland större utländska samlingar af bullor och ”brevn” märkas framför allt: ”Bullarium magnum romanum a Leone magno usque ad Benedictum XIV” (19 bd, 1727—58), Jaffé, ”Regesta pontificum romanorum ad annum 1198” (1851, 2:a uppl. 1881—86), och Potthast, ”Regesta pontificum romanorum 1198—1304” (2 bd, 1874—75), Örnhielm och Peringskiöld samlade hvar för sig bullor angående Sverige, och deras samlingar förvaras i handskrift i Vitterhets historie och antikvitets akademiens arkiv. Ett tryckt bullarium för Sverige utgafs af Celse 1782; fortsättningar utgäfvas af Porthan och J. H. Schröder. Se Breve och Bulla.

Bullätus (mlat.), på grund af ”bulla” utnämnd. Om doctöres bulläti se Doktor.

Bulldogg, zool. Se Hunden.

Bulleblomster, bot. Se Trollius.

Buller, fys., hvarje oredigt ljudintryck, i motsats till ton. Det uppkommer, när de luftkakningar, som frambringa ljudet, äro oregelbundna, eller alltför jämt undergå plötsliga förändringar, såsom förhållandet är, då den ljudande kroppens rörelser icke äro periodiska, d. v. s. reguljärt fram- och återgående samt liktilda.

Buller [bu'le], Charles, engelsk politiker, f. 1806, d. 1848, hade under en god del af sin studietid Th. Carlyle till informator och invaldes redan 1830 i underhuset för en familjen tillhörig ”rotten borough”. B. slöt sig till de liberala, röstade för

slöpan af sin egen valkrets vid den stora parlamentsreformen och satt därpå från 1832 till sin död som underhusmedlem för Liskeard. B. åtföljde 1838 generalguvernören lord Durham till Canada som privatsekreterare och anses ha haft ej ringa andel i dennes ”report on Canada”, det berömda betänkande, som lades till grund för Canadas parlamentariska självstyrelse. 1846 inträdde han i lord John Russells whigministrar som generalauditor (judge-advocate-general) och vakade i parlamentet ifrigt för fattigvårdslagstiftningens förbättring. B. var nära förbunden med radikala reformvänner såsom Grote och Stuart Mill, och hans tidiga bortgång ansågs som en stor förlust för det liberala partiet. Hans byst har uppsatts i Westminster abbey. V. 8.-g.

Buller [bu'le], sir Red wers, brittisk general, f. 1839, deltog med utmärkelse i expeditionen till Kina 1860, i Asjanti-kriget 1873, i sulukriget 1879, i fälttåget i Egypten 1882 och vid Sauakin 1884, där han var brigadchef. Generallöjtnant 1891, ställdes han 1899 i spetsen för de engelska trupper, som först sändes att betvinga boerstaterna. Han sammandrog sina trupper i Natal för att undsätta det af boerna inneslutna Ladysmith, men uppehölls vid Tugelafloden, och fyra olika försök att tränga fram, hvilka ledde till striderna vid Colenso 15 dec., vid Spion kop 17—24 jan. 1900, vid Vaalkranz 5—7 febr. och vid Groblers kloof 19—23 s. m., strandade på boernas ihärdiga försvar i goda ställningar. Först sedan boerna genom lord Roberts' framryckning i Oranjestad nåddes utrymna Ladysmith, kunde B. inrycka i staden. B. ryckte långsamt fram vidare, deltog i striderna mot general Botha i östra Transvaal i sept. 1900, men återkallades till England, där han sedan försattes ur aktiv tjänst. Jfr Boer-kriget. C. O. N.

Bullerblomster, bot. Se Trollius.

Bullerljud, språkv. Se Språkljud.

Bulletin (fr. *bulletin*, af lat. *bulleta*, kungörelse), periodiskt afgifven redogörelse för en eller annan angelägenhet, t. ex. väderlekens beskaffenhet, förloppet af en persons sjukdom; rapport om krigsoperationer; stundom titel på lärda samfund's publikationer.

Bullhof. Se Hof.

Bulliah [bō'lie, bō'l-iä]. Se Ballia.

Bullia Idus, latiniserad namnform för Boulliau (se d. o.).

Bullinger, Heinrich, schweizisk reformator, f. 1504 i Bremgarten, studerade från 1516 vid ”det gemensamma lifvets bröders” berömda skola i Emmerich, 1519—22 vid universitetet i Köln, själfva högkvarteret för motståndet mot reformationen, men vanns genom studiet af nya testamentet och Luthers och Melanchthons skrifter fullständigt för dennas idéer. Af denna sin öfvertygelse hindrad att inträda i prästtjänst, antog han 1523 plats som lärare vid klosterskolan i Kappel. Sedan emellertid, väsentligen genom B:s inflytande, reformationen där segtrat, blef han

1528 tillika församlingens kyrkoherde och 1529 sin faders efterträdare som sådan i Bremgarten. Efter det olyckliga slaget vid Kappel, där bl. a. Zwingli stupade, valdes han 1531 till dennes efterträdare som förste pastor ("antistes") i Zürich. På denna post kvarstod han ända till sin död, 1575. B. kan betecknas såsom den schweiziska reformationskyrkans andre grundläggare och framträder i alla afseenden (som predikant, själasörjare, kyrko- och skolorganisator) såsom idealet för en protestantisk kyrkoherde. Vida utöfver Zürich och Schweiz sträckte sig hans inflytande; med nästan alla sin tids berömdaste män stod han i brefväxling, öfverallt kraftigt ingripande för protestantismens sak. Hans teologiska arbete koncentrerar sig kring nattvards- och predestinationsläroarna. I den förra sträfvade han från början utöfver Zwinglis ståndpunkt till en djupare religiös fattning och banade så väg för forståelse mellan den tyska och den franska, af Calvin behärskade, delen af den schweiziska kyrkan, beseglad genom antagandet af den af B. och Calvin författade "Consensus Tigurinus" (1551). Äfven i predestinationsläran närmade han sig alltmer, från en mildare uppfattning, Calvins ståndpunkt. Den s. k. första helvetiska bekvännelsen (1536) är till väsentlig del B:s verk; den "andra helvetiska bekvännelsen" författades ursprungligen (1564) af B. såsom hans rent privata testamente, men har vunnit sådant anseende, att den näst Heidelberg-katekesen är den reformerta kyrkans allmänna recipierade bekvännelseskrift. Jfr C. Pestalozzi, "H. B." (i "Väter und begründet der reformierten kirche", 1858). E. Bg.

Bullion (eng. *bullion*), guld- l. silfverklump, omnyttat guld och silver i plantar eller stänger; frans på epåletter. Jfr Kantilj.

Bu'livants nät, *sjö.*, ett af stålringar bestående nät (torpednät), som hänger ned i vattnet från de yttre ändarna af vinkelrätt från fartygssidan utstående bommar. Nätet, som har till ändamål att skydda fartyget mot torpeder, kan användas endast när fartyget ligger stilla eller går med mycket sakta fart. De flesta större örlogsfartyg iuom främmande mariner äro försedda med dylika nät; däremot finnas icke sådana å svenska flottans fartyg. H. W.—I.

Bu'livants stoppare, *sjö.*, en företrädesvis å torpedbåtar använd stoppinrättning för järntross.

Bu'lockmaskin, *boktr.*, en af amerikanen William Bullock 1863 patenterad roterande tryckmaskin, som var den första, på hvilken man använde s. k. änd-löst papper vid tryck med stereotypplåtar. Jfr Tryckpress.

Bull Run [bu'l ra'n], liten flod i nordöstra delen af den nordamerikanska staten Virginia, med utlopp i ett af floden Potomacs tillflöden. Vid dess stränder utkämpades under amerikanska inbördeskriget tvänne drabbningar: en 21 juli 1861, då sydarmén vann en fullständig seger, och en 29 och 30 aug. 1862, hvarvid segern blef oafgjord. Den sistnämnda var en af de blodigaste striderna under hela kriget (förlusten i döda var omkr. 10,000 män å hvardera sidan).

Bu'lle-terrier [engelskt uttal: bu'l te'rie], engelsk hundras, uppkommen genom korsning af bulldogg och tax.

Bu'lmerincq, August von, tysk-rysk statsrättslärare, f. 12 aug. 1822 i Riga, d. 18 aug. 1890 i Stuttgart, blef efter studier i Dorpat och Heidelberg 1853 docent vid universitetet i Dorpat och var 1858

—75 professor i stats- och folkrätt därstädes. Under denna tid tog han den lifigaste del i arbetet på höjandet af det andliga och materiella tillståndet i Östersjöprovinserna. Sälunda föranstaltade han det första landtbruksmötet och den första industriutställningen där och grundade 1863 tidningen "Baltische wochenschrift für landwirtschaft, gewerbleiß und handel". 1877 blef han referent vid och 1887 president i sjökrigsrättskommissionen af "Institut de droit international", i hvars stiftande han deltagit. Från 1882 till sin död var B. Bluntschlis efterträdare såsom professor i statsrätt och politik i Heidelberg. Bland hans arbeten märkas: *De natura principiorum juris inter gentes positivi* (1856), *Praxis, theorie und kodifikation des völkerrechts* (1874), *Das völkerrecht* (1884, 2:a uppl. 1889) och *Die staatsstreitigkeiten und ihre entscheidung* (1889).

Bulnad, *kir.* Se Abscess.

Bulnesia Gay, *bot.* Se Guayacum.

Buloz [bylå], François, fransk tidskriftsutgivare, f. 1803 i Savojen, d. 1877 i Paris, 1838—48 kungl. kommissarie vid Théâtre français, inlade stor förtjänst som hufvudredaktör från 1831 af "Revue des deux mondes" (se d. o.).

Buls, Charles, belgisk politiker, f. 1837 i Bruxelles, öfvertog sin faders guldsmedsaffär, men egnade sig snart alltmer åt allmänna angelägenheter, framför allt undervisningsväsendets främjande. 1886—94 var han medlem af riksdagens representantkammare och tillhörde det doktrinär-liberala partiet. Som borgmästare i Bruxelles 1881—99 tillvann sig B. aktning och tillgifvenhet äfven från politiska motståndare. B. har bl. a. utgivit *La sécularisation de l'enseignement* (1876).

Bulss, Paul, tysk sångare, f. 1847, d. 1902, elev af G. Engel, var engagerad i Lybeck, Köln, Kassel, Dresden (1876—89) och slutligen vid hofoperan i Berlin, där han var mycket uppburen i barytonpartier. I Stockholm konserterade han 1896, men gjorde föga lycka med sitt maniererade föredrag, ehuru rösten ännu var glansfull.

Bult. 1. *Skpsb.* En kort stång af järn eller koppar (stundom af annan metall), hvilken tjänar att förbinda timmer, järnstycken o. d. Järnbultar göras af bultjärn, kopparbultar af bultkoppar (smidda kopparstänger). Bultarna få, med afseende på de olika sätten att fästa dem, olika namn. Klinkbulten slås tvärs igenom träet och fastnitas där- efter öfver en påträdd s. k. klink-ring; skarpbulten är spetsig och för fasthållningens skull försedd med utstående hullingar, och den rundhackade bulten, som är tvärt afskuren, har för samma ändamål inslagna fördjupningar. Bägge de sistnämnda användas, när bulten icke kan slås igenom hela trämassan. — 2. *Maskinb.* Se Skruf. R. N.*

Bulthaupt, Heinrich Alfred, tysk författare, f. 1849 i Bremen, blef 1875 advokat i sin födelsestad och 1879 stadsbibliotekarie därstädes samt erhö 1892 professors titel. B. har framträtt som teaterförfattare i den ädlare stilen, bl. a. med sorgspelen *Die arbeiter* (1876) och *Gerold Wendel* (1884) samt dramerna *Eine neue welt* (1886; ny uppl. 1890) och *Der verlorene sohn* (1889). Af framstående förtjänst är B:s arbete *Dramaturgie des schauspiels* (4 bd, 1893—1901; flera uppl.; utgörande omarbetning af hans *Dramaturgie der klassiker*, 1882), en sakkunnig analys af Shaksperes samt de tyske klas-

sikernas, efterklassikernas och nutidsmännens dramatiska konst. Ett motstycke till detta arbete är B:s *Dramaturgie der oper* (2 bd, 1887; 2:a uppl. 1902). Han har vidare skrivit opera- och oratorietexter (bl. a. till Max Bruchs "Achilleus"), formvackra lyriska dikter (*Durch frost und gluten*, 1877; 4:e uppl. 1902), berättelser på vers, en biografi öfver balladtonsättaren Löwe (1898) m. m.

Bulu, folkstam. Se Gabun.

Buluk-basji (turk., af *boluk*, truppafdelning, och *basch*, hufvud, chef), öfverste vid turkiska infanteriet. Jfr Albaneser.

Buluwayo. Se Bulawayo.

Bulvān (ry. *bolva'n*, perukstock, dumhufvud), person, som skenbart handlar själfständigt, men är verktyg åt en annan, hvilken "står bakom" och ej vill visa sig; särskildt om lejd ansvarig i tryckfrihetsmål (jfr Indragningsmakt och Tryckfrihet). — I jägarspråket betecknar ordet en konstgjord fågel, som uppsättes i träd för att ditlocka orrfågel. Vanligen har den kropp af hö och blånor, som öfverdragas med svart kläde och hvita flikar, samt stjärt af svartmåladt papp.

Bulwer [bul'wə], engelsk adelsfamilj med anor från den normandiska eröfrings tid och jordegendom vid Wood Dalling i Norfolk. 1. William Henry Lytton Earle B., baron Dalling and Bulwer, känd som sir Henry B., engelsk diplomat och skriftställare, f. 1801, d. 1872, egnade sig först åt militärtjänst, öfvergick 1827 till den diplomatiska banan och utförde 1830 med stor skicklighet ett särskildt uppdrag som brittiskt ombud i Bruxelles under den belgiska revolutionen, invaldes s. å. som radikal reformvän i underhuset, blef 1835 legationsskreterare och 1837 ambassadsekreterare i Konstantinopel samt afslöt där med turkiska regeringen ett förmånligt handelsfördrag. 1839 blef han chargé d'affaires i Paris och 1843 ambassadör i Madrid. 1844 bemedlade han som skiljedomare en uppgörelse mellan Spanien och Marokko, och under sin ambassadörstid i Madrid motarbetade han ifrigt de s. k. "spanska äktenskapen" (se Spanien, historia). B. kom i häftig konflikt med premiärministern Narvaez, protesterade mot dennes upphäfvande af vissa delar af författningen samt blef 1848 utvisad från Spanien, misstänkt för stämplingar med progressistpartiet. Han adlades s. å. och förflyttades 1849 till Washington, vann där stor popularitet och afslöt det s. k. Clayton-Bulwer-fördraget om Englands och Förenata staternas mellanhafvanden i Central-Amerika. 1852—55 var B. minister i Florens och sändes 1856 af Palmerston på en särskild mission till Donau-furstendömena, för att undersöka deras ställning efter Parisfreden. 1858—65 var han brittisk ambassadör i Konstantinopel och utförde där, i synnerhet efter sultan Abdul-asis' tronbestigning (1861), stort inflytande. B. lämnade sedan den diplomatiska banan, satt 1868—71 som medlem af underhuset och upphöjdes 1871 till peer. Han afled i Neapel 1872. — Som skriftställare förvärfvade B. tidigt ett aktadt namn genom en skildring af sin resa till Grekland 1824 under upproret, *An autumn in Greece* (1826). Han utgaf sedan bl. a. *France, social, literary and political* (2 bd, 1834), en sympatisk biografi öfver lord Byron, för Galignanis upplaga af Byrons arbeten (1835, omtr. 1851), *The monarchy of the middle classes* (1836), *Histori-*

cal characters (biografiska essayer öfver Talleyrand, Cobden, Canning och Machintosh, 1867) samt *Life of viscount Palmerston* (3 bd, 1870—74). B. gällde för att ega en öfverträffad konversationstalang samt dolde under en till synes likgiltig sorglöshet en skarp iakttagelseförmåga, som skapade hans stora framgång på den diplomatiska banan.

2. Edward George Earle Lytton B. Lytton, engelsk diplomat och författare. Se Lytton.

3. Rosina B. -Lytton, engelsk författarinna. Se Lytton.

4. Edward Robert B. -Lytton, engelsk diplomat och författare. Se Lytton. (V.S.-g.)

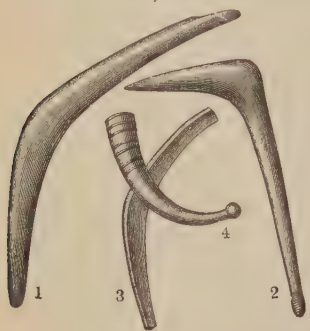
Bulygin, Aleksandr, rysk statsman, f. 1851 af en gammal adelsfamilj, studerade juridik och fick inträde i justitieministeriet, men blef snart domare vid kriminaldomstolen i Kijev. 1873 förflyttad till inrikesministeriet, blef han kort därefter anställd vid guvernementet Saratovs förvaltning, där han efter hvarannat hade befattning med skatteuppbörden, polisorganisationen, de militära angelägenheterna och bekämpandet af raskolnikernas uppror. 1876 blef han kommitterad till Riga och började 1879 sin verksamhet i spetsen för fängelseväsendet, hvaråt han alltsedan egnade sig, tills han efter att en kort tid ha varit guvernör i Kaluga 1902 fick samma post i Moskva, där han kom i stor gunst hos storfurst Sergius. Febr. 1905 blef han efter furst Sviatopolk-Mirskij rysk inrikesminister och fick bl. a. officiellt uppdrag att utarbeta förslaget till en folkrepresentation, hvilket framlades inför kejsaren i juni s. å., men hittills (juli 1905) ej hunnit blifva föremål för något afgörande beslut.

Bu-Maza ("gasellens fader"), egentl. Muhammed Ben Abdallah, kabyllisk häröfverare och profet, f. omkr. 1820 i närheten af Tlemcen, Algeriet, uppträdde bland sina stamfränder i egenskap af Guds utkorade profet och förmädde 1845 under Abd el-Kaders flykt till Marokko stammen Dara att resa sig mot det franska väldet. Han måste likväl 1847 underkasta sig general Saint-Arnaud och fördes sedan till Paris, där han fick ett årligt underhåll. Under februarirevolutionen 1848 flydde han, blef gripen och inspärrad i statsfängelset i Ham, men snart efteråt frigifven af prinsen-presidenten Ludvig Napoleon. B. begaf sig då till Turkiet, där han 1854 blef chef för ett regemente basji-bosuker och sedermera generalmajor.

Bumbåt (eng. *bumboat*) l. Kattrejare-båt, *sjöv.*, liten båt, i hvilken kustboar föra frukter m. m., som de afyttra till besättningarna å fartyg, hvilka ligga till ankars eller passera nära land. R.N.*

Bumera'ng (af austral. *woomera*), ett af Australiens infödingar begagnadt kastvapen i form af ett mot ändarna afsmalnande, från sidan tillplattadt, omkr. 60 cm. långt stycke hårdt trä (oftast af *Acacia pendula*), krökt på bredaste stället. Krökningen, som oftast närmar sig en rät vinkel, måste vara bildad af naturen. Den ena sidan är alldeles flat, den andra något afrundad. Den egendomligheten att vapnet kommer tillbaka till den kastande beror därpå att det är omvridet, så att flatsidorna äro vända åt olika håll. Kastadt i rak riktning framåt, vänder det sig själfv horisontellt, skjuter en mycket hastig fart på samma gång det kretsar omkring sig själfv och skär sig på detta sätt i sned riktning uppåt, vänder icke

tillbaka samma väg det gått, utan rör sig i en båge åt vänster och kommer sålunda att beskrifva en ellips. De vridna bumerangerna, med hvilka man aldrig kan träffa säkert, användas i allmänhet blott som lek-saker; de, som äro plana på båda sidor och således icke komma tillbaka, äro träffsäkrare samt brukas i krig och på jakt. Det är mycket svårt och fordrar stor öfning att kasta bumerang riktigt väl; blott få hvita lära det och icke en gång alla svarta.

1 o. 2. Bumeranger från Australien.
3 o. 4. Bumeranger från Indien.

net icke. — Liknande vapen lära användas af dravidafolk i Indien och af moki-indianer i Arizona, och det har påståtts, att egyptierna och assyrierna begagnat sådana. (L. W. son M.)

Bumia, tuniskt guldmynt = 100 piaster = omkr. 44 kr.

Bumorah, *zool.*, i Sierra Leone infödingarnas namn på *Hyæmoschus* (se d. o.).

Bumper [ba'mpe], eng. (af *bumbard*, *bombard*, ett slags stor mörsare), stor bågare, pokal.

Bumping-kappprodd. Se *Rodd*.

Bunarbasji ("källsprång"), by i Troas, Mindre Asien, i Menderes (Skamandros') nedre dal, omkr. 15 km. ofvanför flodens mynning, 9 km. s. om Hissarlik. Lechevalier (1785) antog, att det homeriska Troja legat på höjden Balik dag ofvanför B., där gamla murlämningar finnas, och denna mening var gällande hos framstående lärde, till dess Schliemann, som 1871 började sina undersökningar i denna trakt, visade, att Troja legat vid Hissarlik.

Bund, *Der*, schweizisk tidning, som sedan 1850 utkommit i Bern och är organ för det demokratiska partiet i Schweiz' förbundsöfversamling. Redaktör är f. n. (1905) M. Buhler.

Bundafolken (egentl. detsamma som *bantu*, "män"), förr allmänt namn på bantufolken, numera vanligen endast på de västra under europeiska makter lydande stammarna af denna familj, i Kamerun, Franska Kongo (s. v. om floden Likuala), Kongostaten (s. v. om Stanley-pool), Ambriz, Loanda, Angola, Benguela, Mossamedes, Ovambo och Damara. Egentligen betecknar bunda den förnämsta stammen i Angola och Benguela, *m-bundu*. Bundafolken, som i allmänhet äro något mindre och ljusare än de östliga bantustammarna, ega en viss kultur (väfnad och handverk) och berömmas för renlighet och gästfrihet. Äktenskapsbandet är löst i följd af köp och byte af kvinnor samt månggifte. Samhällsformen är patriarkalisk och religionen hufvudsakligen fetischism. Slafvar (krigsfångar och gäldenärer) hållas allmänt, men behandlas icke hårdt. — Med *bunda* språket betecknas dels i allmänhet bundafolkens språk, dels särskildt det i Angola härskande *ki-m-bundu*, ett af de viktigaste och tidigast bekanta bantuspråken. — Litt.: Chatelain, "Kimbundu grammar. Gramm.

elem. do kimb. ou lingua de Angola" (1889), och Cordeiro da Matta, "Ensaio de diccion. kimbundu-portuguez" (1893). H. A.

Bundaspråken. Se *Bundafolken*.

Bund der landwirte (ty.), "landtmannaförbundet". Se *Agrarer*.

Bundefjorden (fno. *Botnafjörör*). Se *Kristianiafjorden*.

Bundelesh. Se *Pehlevi*.

Bundelkhand (Bandelkand, Bundelkand), "bandelas land", brittisk-indiskt landskap i norra Indien, mellan 23° 52' och 26° 26' n. br. samt 77° 53' och 81° 39' ö. lgd. Det omfattar de under brittisk förvaltning stående, till Nordvästprovinserna hörande distrikten Hamipur, Jalaun, Jhansi, Lalitpur och Banda samt 31 lydstaten under indiska furstar i Central-Indien. Dessa lydstaten omfatta tillsammans 26,523 kvkm., med 1,309,323 inv. (1901). Landet är i n. ö. flackt, eljest kuperadt; dalarna omgifvas af tätt skogbevuxna, plåtårtade ryggar. Af de många floderna är blott Ken segelbar (96 km.). Konstlad bevattning förordas för jordbruket; mineralrikedomen synes vara stor, bl. a. fås där diamanter, järn och koppar. Bandela, efter hvilka landskapet är uppkalladt, äro raputer och tala en sanskritdialekt. I midten af 18:e årh. underkufvades de af maratterna, med hvilkas fall äfven B. kom till engelsmännen.

Bunden stil (Bunden form), en rätt allmän, mindre lycklig benämning på vers i motsättning mot prosa, "obunden stil". Äfven de olika prosa-stil-arterna äro "bundna" af vissa kraf på väljud och rytmik, i synnerhet då de användas i vitterhet eller våltalighet, medan det å andra sidan finns versformer, hvilka icke bindas af bestämda rytmregler. Från början torde benämningen ha gällt rimmad vers med bestämd metrisk schema. Jfr *Vers*. R—n B.

Budern, *zool.* Se *Makakerna*.

Bundesakte, *Deutsche* (ty.), tyska förbunds-akten, en 8—10 juni 1815 slutna öfverenskommelse mellan Tysklands "suveräna furstar och fria städer", genom hvilken dessa förenade sig inbördes i ett permanent förbund, kalladt Tyska förbundet (ty. *Deutscher bund*), till "upprätthållande af yttre och inre säkerhet och de särskilda staternas oberoende och integritet". Se *Tyskland* (historia).

Bundesgericht (ty., fr. *tribunal fédéral*), förbunds-rätt, Schweiz' statsdomstol. Se *Schweiz*.

Bundeskanzler (ty.), förbundskansler, officiell benämning på dels förståndaren för det schweiziska förbundsaktsliet, dels den ende ansvarige ministern i det forna nordtyska förbundet, motsvarande Tyska rikets rikskansler.

Bundespräsident (ty.). Se *Schweiz*.

Bundespräsidium (ty.). Se *Nordtyska förbundet*.

Bundesrat (ty.), förbundsrad. — 1. Den gemensamma representationen för de särskilda staternas regeringar inom Nordtyska förbundet (1867—71) och numera inom Tyska riket. Se *Nordtyska förbundet* och *Tyskland* (författning). — 2. (Fr. *Conseil fédéral*) Den högsta verkställande makten i Schweiz (se d. o.).

Bundestag (ty.), förbundsdag. Se *Bundesversammlung*.

Bundesversammlung [-ier-], ty., förbundsöfversamling. — 1. (*Bundestag*) En på grundvalen af den

tyska förbundsakten (se *Bundesaakte*) bildad permanent samling af befullmäktigade ombud (ty. *bundestagsgesandten*) från hvarje medlem af Tyska förbundet. Förbunds församlingen var dettas enda regeringsorgan. Se *Tyskland* (historia). — 2. (Fr. *Assemblée fédérale* Schweiz) sedan 1848 fungerande, af tvänne kamrar, nationalrådet (ty. *nationalrat*, fr. *conseil national*) och ständerrådet (ty. *ständerrat*, fr. *conseil des états*), bestående lagstiftande förbundsrepresentation. Se *Schweiz* (författning).

Bundgaard [bo'ngår], Anders Jensen, dansk bildhuggare, bondson, f. 7 aug. 1864 i Ersted på Jylland, fick som yngling söka sin utkomst på hvarjehanda sätt, tills hans teknaranlag uppdagades och han sattes i teknisk skola. Sedan han 1885—88 studerat vid Köpenhamns konstakademi, begaf han sig till Paris och Italien samt utställde *Efter skeppsbrottet* (kvinnotaty, 1888), *I nöd*, *Död* och *Vid Babels stoder vi gråtande sulto*. För portalen till Köpenhamns Tivoli utförde han 1890 en dekorativ grupp. För Köpenhamns nya rådhus utförde han alla granitskulpturerna, genom hans mejsel lefvandegjorda, fantastiska väsen från sagovärlden, jorden och hafvet. Sedan 1899 har han varit selskapsamt med kolossalfontänen *Gefion*, som skall resas i brons vid Langelinies "rosenbädd". Detta af kraft svällande verk, som får väldiga proportioner, föreställer åsynen Gefion med sina fjätterjur plöjande Danmark från Sveriges jord. Bland hans öfriga arbeten märkas *En sönjungsfru*, *En arbetare* och ett vid Stockholmsutställningen 1897 utställt, originellt *Hedlandskap* i brons, afsedt att utföras i granit och stor skala.

Bundi (eng. *Boondee*), en af Rajputanastaterna i Indien. 5,957 kvkm. 171,227 inv. (1901). Från 1891 till 1901 hade befolkningen minskats med 42 proc. på grund af hungersnödens verkningar. Hufvudstaden B., med 22,544 inv. (1891), har många, till en del vackra hindutempel, ett starkt fort med furstens palats och en engelsk skola.

Bundschuh (ty.), snörökänga, hörande till de tyske böndernas dräkt under medeltiden; det hemliga förbundet, som 1502 afslöts mellan bönderna i stiftet Speier. Jfr *Bondekrig*, sp. 1103.

Bundsförvanter. Detta ord har dels en allmän betydelse och betecknar då dem, som ingått förbund med hvarandra för ett eller annat ändamål, dels en särskild, politisk. I den senare bemärkelsen nyttjades det i forntiden om samhällen, som tillhörde ett förbund af stater, hvars högsta ledning (se *Hegemoni*) var anförtrödd åt ett af samhällena, så att de öfriga vanligen blefvo underordnade detta. Sådant var förhållandet i det peloponnesiska förbundet, som leddes af Sparta. Likaså utförde Aten ett slags härskarmakt öfver en mängd sjöstäder, som, under namn af bundsförvanter, erlade skatt samt i krig ställde manskap och fartyg. Det romerska folket hade flera klasser af bundsförvanter (se *Socii*). Dels förekommo nämligen samhällen, som på villkor af jämlikhetsförhållande stodo i förbund med denna stad, t. ex. Latium före 338 f. Kr. Vidare gällde några stater och konungar såsom "romerska folks bundsförvanter och vänner", men mot vissa förpliktelser, så att de i själva verket voro ett slags vasaller. Slutligen märkas de italiiska bundsförvanterna, som visserligen hade kommunal själfstyrelse,

men stodo i ett genom bestämda stadganden ordnad lydnadsförhållande till Rom (och bl. a. voro skyldiga att årligen lämna visst manskap till den romerska hären eller flottan). Bland dessa bundsförvanter voro äldre latinska samhällen och åtskilliga andra städer samt s. k. "latinska kolonier" särskildt gynnade genom vissa rättigheter. Bundsförvanterna funno i längden sin ställning tryckande. De måste nämligen bära tunga bördor, i synnerhet under krigen, men saknade romersk medborgarrätt. De gingo därför nästan helt och hållet miste om frukten af segrarna och voro beröfvade det mäktiga skydd, som medborgarrätten skänkte mot godtycke och kroppsliga misshandlingar af de romerske ämbetsmännen. När alla de förslag, som uppgjorts att förbättra deras ställning, omintetgjorts, utbröt missnöjet 91 f. Kr. i öppet krig (det s. k. bundsförvantkriget), som visserligen efter tre års blodiga strider slutade med seger för romarna, men föranledde att den romerska medborgarrätten blef utsträckt öfver hela Italien. R. Täh.

Bundsförvantlegion. Se *Legion*.

Bung., i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för *Alex. von Bunge*.

Bungalow [ba'ngölau], engelsk skrifförm för *ban-galow*, hind. *bangla*, bengalisk, bengaliskt hus; engelsmännen mena därmed ett fristående lätt hus i en våning. De flesta europeiska husen i trupp-kantonementen och sanatorierna äro bungalows. Ett särskildt slags bungalows äro *dakbangla* (eng. *dawk bungalow*), hvilohus, afsedda att härbergära resande.

Bungarum-pamah, zool. Se *Bungarus*.

Bu'ngarus, zool., ett i Indien och Kina samt på de ostindiska öarna förekommande giftigt ormsläkte af elapidernas familj. Dessa ormars gift är lika kraftigt som glasögonormens, men deras bett är så till vida mindre farligt, som giffänderna äro kortare, hvarför såret vanligen är lättare att utskära och lättare läter behandla sig med de vanliga brännmedlen. B. har utseendet af en snok och en byggnad, som mest liknar korallormens, samt utmärker sig genom den sexkantiga formen på de jämförelsevis stora fjällen i ryggens midtrad och genom de odelade plåtarna på stjärtens undersida. Oaktadt denna orm egentligen är i rörelse endast om dagen, föredrager den dock skuggan framför solen. Dess föda består af små däggdjur, ödlor, små ormar och grodor. För människan är den skygg, men försvarar sig ursinnigt, om den angräpes. De mest beryktade arterna äro: *B. fasciatus*, indiernas *bungarum-pamah*, som blir öfver 1,5 m. lång samt är tecknad med omväxlande svarta och gula tvärband, och den i Indien allmänare *B. ceruleus*, indiernas *krait*, som fullvuxen blir omkr. 1,2 m. lång samt har rygg och kroppssidor hvitfläckiga eller tvärbandade af hvitt på rödbrun botten och buksidan enfärgad, vanligen hvit. F. A. S.*

Bungay [ba'ngö], *Thomas*, engelsk franciskank, f. i Rungay, Suffolk, omtalas omkr. 1290 såsom sin ordens provinsial i England samt lärd teolog, filosof och matematiker. Bland hans skrifter märkes *De magia naturali*. B. ansågs liksom sin vän Roger Bacon som en stor trollkarl, och de underbaraste berättelser voro i omlopp om dem bägge. B. gjordes till en hufvudperson i Robert Greenes romantiska lustspel "Frier Bacon and frier Bungay" (omkr. 1591).

Bunge, bot. Se Samolus.

Bunge, socken i Gottlands län, Norra häradet. 3,378 har. 513 inv. (1904). Annex till Rute, Visby stift, Norra kontraktet. Kyrkan, som under medeltiden lär varit en vallfartskyrka, uppgifves vara uppförd år 1221. Detta årtal kan dock icke gälla kyrkans äldsta del, tornet, som är romanskt, men väl långhus och kor, hvilka äro uppförda i spetsbågstil. Hs Hd.

Bunge, svensk, från Tyskland härstammande ätt, som är historiskt påvisbar i Sverige redan 1476. En yngre gren blef adlad 1710 och baroniserad 1731 under namnet B., och en äldre gren adlades 1720 under namnet Bungencrona (se d. o.). Till den yngre grenen hörde Sven B. (se nedan), som 1782 upphöjdes i greffligt stånd. Den greffliga ätten utslökade 1815 med hans son, öfverhofjägmästaren Märten B.

Sven B., greffe, riksråd, f. 5 nov. 1731 i Stockholm, studerade i Uppsala, blef 1748 auskultant i Svea hofrätt och 1750 kommissionssekreterare i Paris, där han under Ulrik Scheffers frånvaro vid riksdagen i Stockholm 1755—56 förestod svenska beskickningen såsom chargé d'affaires. Han befordrades 1762 till kansliråd och 1769 till hofkansler. Gustaf III kallade honom 1773 till riksråd och upphöjde honom 1782 i greffligt stånd. Vid rådsinstitutionens afskaffande 1789 drog sig B. tillbaka till privatlivet. Han afled i Stockholm 1 febr. 1801. B. var en af hattpartiets främste män och tillhörde sekreta utskottet vid riksdagarna 1760—62, 1769—70 och 1771—72. Han visade sig i allmänhet som en sansad partiman och sökte vid förstnämnda riksdag på allt sätt rädda riksrådet från efterräkningar för Sveriges inveckling i pommerska kriget. Vid samma riksdag uppträdde han, såsom medlem af sekreta handels- och manufakturdeputationen, med ett märkligt anförande mot ett förslag af manufakturutskottet att i strid med regeringens proposition ytterligare öka det redan förut betydliga närings-trånget. B. gjorde sig därvid till målsman för en utsträckt näringsfrihet, liksom han i allmänhet med förkärlek egenade sig åt ekonomiska frågor. 1769—70 uppträdde han som en af mössrådets skarpaste och farligaste motståndare. Vid riksdagen 1771—72 understödde han ifrigt Gustaf III i dennes försök att genom personlig medling förlika de inbördes oeniga riksstånden, och efter revolutionen 19 aug. 1772 var han en af konungens varmaste anhängare.

Bunge. 1. Friedrich Georg von B., rysk historiker, urkundsutgivare, f. 1802 i Kijev, blef 1823 docent i juridik vid Dorpats universitet, var 1831—65 professor därstädes, bosatte sig sedermera i Tyskland och dog 1897 i Wiesbaden. Han författade bl. a. *Das liv- und esthländische privatrecht* (2 bd, 1838—39; 2:a uppl. 1847—48), *Einteilung in die liv-, esth- und kurländische rechtsgeschichte* (1849), *Das kurländische privatrecht* (1851), *Baltische geschichtsstudien* (1875), *Geschichte des gerichtswesens und gerichtsverfahrens in Liv-, Esth- und Kurland* (1874), *Das herzogthum Esthland unter den königen von Dänemark* (1877). I förening med Madai utgaf han "Sammlung der rechtsquellen Liv-, Esth- und Kurlands" (afd. I, 2 bd, 1845—46) och "Theoretisch-praktische erörterungen aus den in Liv-, Esth- und Kurland geltenden rechten" (5 bd,

1839—53); vidare utgaf han "Archiv für die geschichte Liv-, Esth- und Kurlands" (7 bd, 1842—54) samt de för forskaren oundgängliga arbetena "Esth- und livländische brieflade" (2 bd, 1856—61, i förening med R. von Toll och E. Pabst) och "Liv-, esth- und kurländisches urkundenbuch" (6 bd, 1853—73; fortsatt af Hildebrand), omfattande tiden 1093—1423. B. var och hufvudredaktör af "Dorpater jahrbücher für litteratur, statistik und kunst" (5 bd, 1833—35).

2. Aleksandr von B., den förres broder, rysk botanist, f. 1803, d. 1890, var 1836—68 professor i Dorpat. Han gjorde flera vetenskapliga resor (i det inre Asien, Kina, Persien o. s. v.) och utgaf bl. a. *Enumeratio plantarum, quas in China boreali collegit A. v. B.* (1831), *Plantarum mongolico-chinensium decas I* (1835), *Beitrag zur kenntnis der flora Russlands und der steppen Centralasiens* (1851), *Labiate persice* (1873) och en mängd växtmonografer. Hans bidrag till Central-Asiens, Altais och Persiens flora äro likaledes mycket värderika.

3. Aleksandr B., den föregåendes son, rysk resande, f. 1851 i Dorpat, marinläkare i ryska flottan, deltog 1882—84 i den af ryska geografiska sällskapet utrustade Lena-expeditionen och ledde 1885—86 jämte baron von Toll en expedition till Janaområdet och Nysibiriska öarna. Resultaten af sina därunder gjorda undersökningar offentliggjorde han i ryska vetenskapsakademiens skrifter. 1893 åtföljde han den engelske kaptenen Wiggins, som med några fartyg, lastade med handelsvaror och skenor för den sibiriska järnvägen, lyckligt uppnådde Jenisejs mynning.

Bunge, Nikolaj Christjanovitj, rysk nationalekonom och statsman, son af en professor i medicin, f. 1823 i Kijev, d. 1895, blef professor i politirätt vid denna stads universitet, hvars rektor han var 1859. Han var en tid direktör för riksbankens filial i Kijev och utnämndes 1881 till finansminister. Genom att höja tullarna befordrade han industriens utveckling, särskild sockerindustriens, hvilken främjades äfven genom exportpremier och vann en betydande utveckling. Han arbetade också för en rättvisare beskattning, beredde lättnader för bönderna att förvärfa jord och afskaffade salt- och kopparskatten. 1885 grundade han adelsbanken, 1886 bondebanken, båda statsinrättningar. B. införde vidare fabriksinspektion i Ryssland och vidtog åtgärder mot minderårigas användande i fabriker. 1887 lyckades det hans motståndare att få honom aflägsnad från hans ämbete, men han utnämndes då till president i ministerkommittén. B. var ledamot af ryska vetenskapsakademien och skref flera arbeten i ekonomi, statistik och politik.

Bunge, Rudolf, tysk vithetssidkare, f. 1836 i Köthen, fabriksegare därstädes, med hofråds titel, har bl. a. författat sorgspelet *Der herzog von Kurland* (1871; 4:e uppl. 1900) och en cykel af fem *Tragödien* (1875), afsedda att framställa kristendomens inverkan på folkens politiska lif, förutom några andra teaterpjäser, åtskilliga operalibretter (bl. a. till Nessler's "Trompeter von Säckingen"), diktsamlingen *Heimath und fremde* (1864; 4:e uppl. 1899), en roman på vers, *Camöens* (1891), *Burenlieder* (boervisor; 1901) m. m.

Bunge, Gustaf, tysk fysiolog, f. 1844 i Dorpat, utnämndes 1874 till docent i nämnda stad och kal-

lades 1885 till professor i fysiologisk kemi i Basel. Han har utgivit en mängd smärre afhandlingar äfvensom en berömd *Lehrbuch der physiologischen und pathologischen chemie* (1887; flera uppl.; utvidgad under titeln *Lehrbuch der physiologie des menschen*, 2 bd, 1901). Därjämte har han uppträdt som en energisk kämpa mot sprithaltiga drycker, och hans skrift *Die alkoholfrage* (1887; flera uppl.; "Alkohol-frågan", 1889; flera uppl.) har vunnit en mycket stor spridning. R. T.-dt.

Bungencrona, Karl Gustaf, riddarhussekreterare, f. 30 juni 1747 i Stockholm, d. där 19 febr. 1795, var son till kommerserådet Karl Gustaf Bunge, som 1720 adlades under namnet B. Efter avslutade studier i Uppsala inträdde han 1764 i kanslikollegium och blef 1769 ordinarie kanslijunkare. Sedan han undanbedt sig vissa tillbudna platser såväl vid hofvet, där han likväl en tid varit anställd, som i statsförvaltningen, valdes han 6 nov. 1784 till riddarhussekreterare. På denna post verkade han med nit och intresse och räknades af Gustaf III för en af de motståndare, som konungen såg sig nödsakad att för några dagar låta arresteras vid riksdagen 1789. Han afböjde 1792 en utnämning till kansliråd. B. testamenterade sin ganska anse- nliga förmögenhet till pensioner för behöfvande änkor efter adelsmän.

Bungener [bõ'när], Louis Félix, reformert teologisk skriftställare, f. 1814 i Marseille, af tyska föräldrar, d. 1874, studerade 1832—36 teologi i Genève och blef 1840, sedan infödningsrätt vägrats honom i både Frankrike och Tyskland, naturaliserad schweizare. 1843 kallades han till direktor vid gymnasiet i Genève, hvilken plats dock året efter revolutionen 1847 framtogs honom af den radikala regeringen. Han lefde sedan hufvudsakligen på sitt skriftställarskap och utvecklade tillika en omfattande verksamhet för att hejda den framträngande ultramontanismen. Sitt stora rykte grundade B. härunder genom en rad af arbeten, hvilka, under romanens form, förhärlikade protestantismen och hafva blifvit öfversatta på nästan alla europeiska språk. De förnämsta af dessa arbeten äro: *Histoire du concile de Trente* (1846, 2:a uppl. 1854), *Trois sermons sous Louis XV* (1849, 6:e uppl. 1902; "Kyrka, hof och samhälle under Ludvig XV", 1874), *Voltaire et son temps* (1851), *Julien ou la fin d'un siècle* (1854; "Julien eller slutet af ett sekel", 1875—76), *Christ et le siècle* (1856) och *Saint Paul; sa vie, son œuvre et ses épîtres* (1867; "Paulus, hans lif, verk och bref", 1868). De franske protestanterna ha i honom velat se en af den franska litteraturens märkesmän. B:s sista arbete var *Rome et le vrai. Etudes sur la littérature catholique contemporaine* (1873). (Hj. H.-t.)

Bu'ngert, August, tysk tonsättare, f. 1846 i Mulheim, elev af Kufferath, Mathias och Kiel, blef 1869 musikdirektör i Kreuznach, lefde sedan i Karlsruhe, Berlin och Italien, där hans pianokvartett 1878 prisbelöntes vid en af florentinerkvartetten utlyst täflan. Han har komponerat pianostycken, sånger, manskvartetter, uvertyren *Tasso*, *Höhes lied der liebe* med orkester, en symfonisk dikt, en komisk opera samt en stor musikdramatisk tetralogi, *Homersische welt*, hvars fyra delar (*Kirke*, *Nausikaa*, *Odysseus' heimkehr* och *Odysseus' tod*) uppfördes i Dresden 1896—1903 och i början väckte sådan

framgång hos hans beundrare, att dessa voro betänkta på att enkom för hans räkning bygga en ny teater à la Baireuth, under det andra tillskrefvo framgången uteslutande det populära ämnet samt en viss savoir faire i dess effektfulla användning. Småningom har den senare åsikten behållit öfverhanden. B:s musik till Goethes "Faust" gjorde lycka i Düsseldorf 1903. A. L.

Bu'nias orientalis, Ryssgubbe, bot., af fam. *Cruciferae*, en högväxt, rikblommande ört med tämligen stora, gula blommor och snedt äggformiga skidor. Genom sina ofta meterlånga, grova röt-

ter är ryssgubben ett af våra besvärligaste åkerogräs, äfven bekant under namnen långgrofva, hundrättika och ryssrofva. Från sitt hemland, det östra Europa, lär den först i slutet af 1700-talet hafva inkommit till Sverige, men är redan allmän i de flesta trakter af de södra och mellersta landskapen. S. A.*

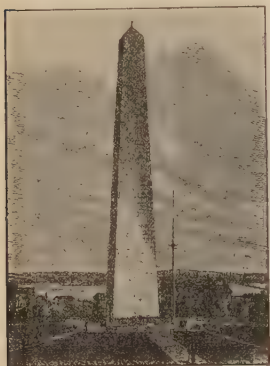
Bu'nin, Ivan Aleksejevitj, rysk poet, f. 23 okt. 1870 i Voronezj. Hans dikter, som efter 1887 blefvo synliga i olika tidskrifter, äro hufvudsakligen egnade åt naturen och dess stämningar, och hans skisser behandla enkla motiv, hemlängtan, skilsmässa från födelsebygden och liknande elegisk-idylliska ämnen. A.-d. J.

Bu'nin-shima [-sjima]. Se Bonin-öarna.

Bu'nium L., bot., växtsläkte af fam. *Umbelliferae*. Roten är knölik och hos några arter ätlig; under namn af jordkastanje förtäres roten af *B. Bulbocastanum* L. rostad eller stekt. G. L.-m.

Bunkeflo, socken i Malmöhus län, Oxie härad. 1,698 har. 1,541 inv. (1904). B. bildar med Hyllie och Limhamns kapellförsamling ett regalt pastorat i Lunds stift, Oxie kontrakt.

Bunkershill [ba'ŋkəs hi'l], en 35 m. hög kulle utanför det gamla Boston, numera belägen inom det med det nuv. Boston införlivade Charlestown. Vid B. vunno engelsmännen under general Gage 17 juni 1775 en seger öfver republikanerna under öfverste Prescott. Slagfältet utmärkes af en 67 m. hög granitobelisk, till hvilken grundstenen lades af Lafayette på 50:e årsdagen af slaget (17 juni 1825); den fullbordades 1842 och invigdes 17 juni 1843.

Bunketoftelund (rättare än det stundom använda Brunktoftelund), skog i Skåne, Luggude härad, Frillestads socken, n. om Landskrona. 4 maj 1525 blefvo de skånske bönderna under Sören Norrby där besegrade af J. Rantzau i spetsen för en dansk här, hvartill den skånska adeln slutit sig.

Bunkstål, metall. För export till orienten afslås fyrkantstål (1" x 1") af hög kolhalt i mindre bitar och nedpackas i träkaggar, hvilkas vikt i packadt tillstånd motsvarar en vanlig mansbörda. På dylikt sätt förpackadt stål benämnes bunkstål; vissa bestämmer angående stålets dimensioner och bitarnas längd samt kaggarnas utstyrelse pläga föreskrifvas, för att leveransen skall motsvara de orientaliske smedernas traditionella fordringar på ett godt stål. Bunkstålet användes till smide af verktyg och vapen. G. D.

Bunk-åra l. Bonkåra, *sjööv.* Se Åra.

Bunsen, Kristian Karl Josias, preussisk diplomat och vetenskapsman, f. 25 aug. 1791 i Korbach (Waldeck), förvärfvade sig tidigt, genom den prisbelönta uppsatsen *De jure atheniensium hereditario* (1813), ett aktadt namn i den lärda världen. 1813 stude-
rade han isländska i Köpenhamn under Finn Magnussen, blef s. å. lärjunge af Niebuhr i Berlin och uppgjorde nu planen till ett stort-
adt arbete öfver "Die idee der philosophie in ihrem verhältnis zum glauben, zur philologie und historie"; detta universellt anlagda försök att kom-
binera allt samtida vetande till en storslagen helhetsbild af den historiska utvecklingen skulle på ålderns dagar åter lifligt sysselsätta B. För att bereda dess realiserande begaf han sig 1816 till Paris för att idka persiska och arabiska språkstudier och planerade därefter en forskningsfärd till Indien för att studera sanskrit samt Brahmas och Buddhas läror. Brist på medel afklippte planen, och i stället begaf sig B. s. å. till Rom för att på kallelse af Niebuhr blifva

dennes biträde vid den preussiska legationen därstädes. Här blef han Niebuhrs energiske medhjälpare ej blott i ämbetsgöröml, utan ock i vetenskapliga forskningar och tvangs så till kritisk fördjupning; dock bibehöll han alltid den utpräglade fantasimänniskans böjelse för djärfa hypoteser och svindlande konstruktion. 1823 blef B. preussisk chargé d'affaires i Rom och 1827 ministerresident. Frukterna af hans trägna arkeologiska och topografiska forskningar under denna tid förelägga särskildt i *Beschreibung der stadt Rom* (1830—43) och *Die basiliken des christlichen Rom* (1843; ny uppl. 1864). Hans varma religiositet, som stärktes genom hans giftermål med den rikt begåfvade Frances Waddington från England, förde honom bl. a. till ingående hymnologiska studier, och år 1828 införde han i preussiska legationskapellet i Rom en ny ritual, hvilken 1846 — med ett förord af Fredrik Vilhelm III — upptogs i "Allgemeines evangelisches gebet- und gesangbuch", samt arbetade ifrigt i den evangeliska unionens anda. Hans egentliga diplomatiska verksamhet blef af mindre betydhet, äfven om hans memorandum öfver ordnandet af förhållandena i Kyrkostaten 1831 tillvann sig de utländska makternas allmänna gillande. Ett diplomatiskt värf af betydhet voro hans underhandlingar med påvestolen om blandade äktenskap i de katolska delarna af Preussen, men dessa gäfvos genom kurians motstånd intet verkligt resultat, och 1838 måste B. taga afsked från sändebudsposten i Rom, emedan han icke var i stånd att utjämna den strid, som, med anledning af biskop Droste-Vischerings häktande, uppkommit mellan preussiska regeringen och den påfliga stolen. 1839 blef han preussiskt sändebud i Bern och 1841 i London, dit han skickades med det särskilda uppdraget att verka för Fredrik Vilhelm IV:s älsklingsid, upprättandet af ett preussisk-engelskt biskopsdöme i Jerusalem. Genom åsikter och sinnelag nära förbunden med sin egen härskare och tillika med sympati omfattad af Englands kungahus och ledande statsmän (särskildt sir Robert Peel), öfvade B. ett betydande inflytande som föreningslänk mellan Tyskland och England, ej minst på det vetenskapliga området. Han återupptog sina egna forskningar och riktade dem nu — jämlikt sina ungdomsplaner — mest på den mänskliga civilisationens uppkomst och på kristendomens äldsta historia. På tyska och engelska publicerade han sålunda en rad af omfångrika arbeten, såsom *Ignatius von Antiochia und seine zeit* (1847), *Hippolytus und seine zeit* (1853), *Christianity and mankind* (1854) där i äfven arbetet om Hippolytos ingår, *Egyptens stelle in der weltgeschichte* (1845—57) m. fl., alla utmärkta genom mångsidig lärdom och djärft kombination, men mindre genom kritiskt omdöme. För öfrigt blef B. i England en ifrig förfäktare af 1848 års politiska och nationella sträfvanen inom Tyskland. Så deltog han med stor ifver i behandlingen af den slesvig-holsteinska frågan och skref 1849 en *Memoir on the constitutional rights of the duchies of Schleswig and Holstein*, som öfverlämnades till lord Palmerston. S. å. förde han å Preussens vägnar fredsunderhandlingarna, och 1850 protesterade han mot London-protokollet, men måste icke dess mindre underteckna London-traktaten 1852. 1854 återkallades han från London, därför att han vid Krimkrigets utbrott afgjort tagit parti för Eng-

binera allt samtida vetande till en storslagen helhetsbild af den historiska utvecklingen skulle på ålderns dagar åter lifligt sysselsätta B. För att bereda dess realiserande begaf han sig 1816 till Paris för att idka persiska och arabiska språkstudier och planerade därefter en forskningsfärd till Indien för att studera sanskrit samt Brahmas och Buddhas läror. Brist på medel afklippte planen, och i stället begaf sig B. s. å. till Rom för att på kallelse af Niebuhr blifva

land mot Ryssland samt uttalat sig tadlande om Preussens dåvarande reaktionära inrikespolitik. Han slog sig nu ned i Heidelberg, där hans hus blef en samlingspunkt för vetenskapliga och politiska celebriteter. Med ungdomlig glöd tog han emellanåt till orda i religiösa och allmänna frågor, så genom *Zeichen der zeit* (1855), ett inlägg för samvetsfriheten, och *Gott in der geschichte* (1857), en framställning af uppenbarelsens universalitet. Sina sista år egnade han åt det stora arbetet *Bibelwerk für die gemeinde* (1858—70; efter hans död fullbordadt af Kamphausen och Holtzmann), hvilket storartadt anlagda och för sin tid värdefulla verk återgifver de heliga skrifternas text i en kritiskt rensad översättning, förenad med förklaringar, kompletteringar och hänvisningar. — B:s hela verksamhet präglades af entusiasm för kristen tro, vetenskaplig sanning och politisk frihet. I synnerhet genom vistelsen i England blef hans liberalism stadfast, och liksom sina tyske meningsfränder stod han därför ovänlig mot den brutala realpolitik, som Bismarck förfaktade och senare skulle föra till seger. På det teologiska området blef hans sträfvan att förena positiv tro med vetenskaplig forskning betydelsefull. Han blef friherre 1857 och dog i Bonn 28 nov. 1860. — B:s änka publicerade hans biografi under titeln "A memoir of baron Bunsen" (1868; af F. Nippold öfversatt till tyska 1868—71). Se vidare Ranke, "Aus dem briefwechsel Friedrich Wilhelms IV mit Bunsen" (1873), samt biografier öfver B. af R. Pauli i "Allgemeine deutsche biographie", III, s. 541—552, och A. Kamphausen i "Realencyklopädie für protestantische theologie und kirche", III, s. 556—562 (1897). C. H. H.

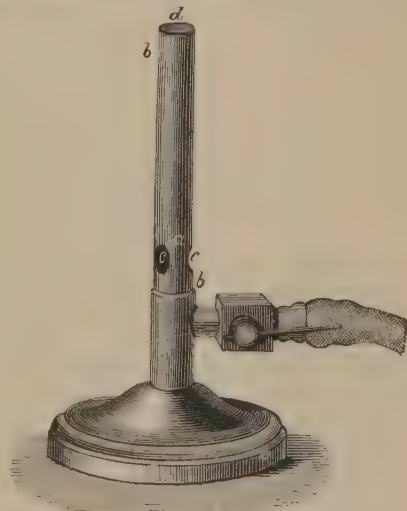
Bunsen, Robert Wilhelm, tysk kemist och fysiker, f. 1811 i Göttingen, d. 16 aug. 1899 i Heidelberg, blef 1836 professor vid polytekniska skolan i Kassel, 1838 vid universitetet i Marburg, 1851 i Breslau och 1852 i Heidelberg. 1889 afgick han

från sin professur. B. riktade vetenskapen med en mängd upptäckter. Af stor betydelse äro i synnerhet hans undersökningar öfver krutet, dubbelcyanurer, kakydylserien, den kemiska frändskapen, den specifika vikten, lagarna för gasabsorptionen, tryckets inflytande på smältens öfvergång till fast form, kondensationen af gaser på glas, diffusionen och företeelserna vid gasers förbränning, den elektrolytiska metoden för vinnande af alkalimetaller och slutligen fotokemien, vid hvilken sistnämnda undersökning han biträddes af Roscoe. B:s namn är äfven fäst vid åtskilliga förbättrade apparater, såsom Bunsens brännare, Bunsens stapel, Bunsens fotometer, Bunsens iskalorimeter och ångkalorimeter m. fl. 1846 företog B. en mängd kemisk-geologiska undersökningar på Island, hvars varma källor han studerade. 1860 gjorde han den för fotografien betydelsefulla upptäckten af

en ny ljuskälla (som vinnes därigenom, att magnesiumtråd förbrännes i en vanlig sprit- eller gaslåga), hvars fotografiska kraft är endast 36 gånger svagare än solens. Mest betydande blef B. genom den af honom och H. Kirchhoff gjorda upptäckten af spektralanalysen (1861), som åstadkommit ofantligt stora framsteg inom kemien, fysiken och astronomen. Rörande denna upptäckt utgävo de båda lärde tillsammans *Chemische analyse durch spektralbeobachtungen* (1861). Spektralanalysen ledde B. till upptäckten af två nya grundämnen, rubidium och cesium, hvilka han fann i vissa källors vatten. Af de skrifter, som B. ensam utgaf, må nämnas: *Enumeratio ac descriptio hygro-metrorum* (1830), *Das eisenoxidhydrat, ein gegen-gift des weissen arseniks oder der arsenigen saure* (2:a uppl. 1837), *Gasometrische methoden* (1857) och *Anleitung zur analyse der aschen und mineral-wasser* (1874), *Unters. über d. kakodylereihe* ("Ostw. klassiker", bd 27, 1891) och *Photochemische untersuchungen* (med H. Roscoe; "Ostw. klassiker", bd 34 o. 38, 1892 o. 1893). De flesta af B:s afhandlingar äro offentliggjorda i "Annalen der physik und chemie". B. tillhörde de flesta vetenskapliga sällskap af någon betydelse. Svenska vetenskapsakademien kallade honom till sin ledamot år 1860.

Bunsens brännare, fys. När man med en gaslåga vill åstadkomma stark upphettning, måste man hafva en annan brännare än den vanliga. I de kemiska laboratorierna använder man för detta ändamål Bunsens brännare, hvilken är inrättad på följande sätt (se fig.). Gasen inkommer genom kautsjukslangen i ett inre (å fig. ej synligt) rör, hvilket slutar vid *a* med en af ett eller flera hål eller springor genomborrad skifva. Öfver detta rör är trädd en i båda ändarna öppen cylinder eller skorsten (*bb*), försedd med passande sidoöppningar (*cc*), genom hvilka luften fritt kan inkomma. Ur den öfre änden (*d*) af cylindern utströmmar gasen, intimt blandad med luft, och gifver, när den påtändes, en svag, blekblå låga, som icke sotar och är betydligt varmare än en spritlaga. Genom gasens

utspädning med luft blir nämligen förbränningen fullständig, så att de i den vanliga gaslågan glödande kolpartiklarna, hvilka orsaka det starka ljuset och bilda sot, helt och hållet förtäras eller uppbrinna och därvid åstadkomma en intensiv hetta. Denna metod användes äfven i auerbrännaren. Innan förbrukningen af gas blef mera allmän, nyttjade man för samma ändamål "Berzelius' lamp", en spritlampa med dubbelt luftdrag. (Jfr Belysning.) R. R. •

Bunsens fotometer, fys. Se Fotometer.

Bunsens stapel, fys., hör till de s. k. konstanta staplarna (se Galvanisk stapel), i hvilka den elektriska strömmens verkan håller sig oförändrad under en längre tid. Den utgöres af en kolcylinder (eller kolskifva), nedsänkt i salpetersyra, och en zinkcylinder, omgifven af utspädd svafvelsyra. Vätskorna äro skilda genom ett cylindriskt kärl af porös lera. Anordningarna kunna för öfrigt omväxla på mångfaldigt sätt. Vanligen står kolet i lercylindern, och mellan denna och det yttre glaskäret är en öppen zinkcylinder nedsatt. Dessa staplar användes förr rätt mycket, då det gällde att åstadkomma starka strömmar, men ha numera nästan fullkomligt utträngts af ackumulatorerna (se d. o.). R. R. •

Buntmakare (ty. *buntmacher*, af *bunt* l. *buntwerk*, pålswerk), handverkare, som förfärdigar pålswerk, körsnär.

Buntzen, Tomasine Kristine, dansk romanförfattarinna. Se Ehrensvärd-Gyllembourg.

Buntzen, Heinrich, dansk landskapsmålare, f. 29 sept. 1803 i Kiel, d. 12 jan. 1892 nära Köpenhamn, påverkades af Eckersberg och väckte uppmärksamhet genom den noggranna teckningen och det friska naturstudiet i sina landskap. Ph. W. •

Bunya-Bunya, bot. Se *Araucariaceæ*.

Bunyan [ba'njon], John, engelsk skriftställare, f. 1628 i Elstow i Bedfordshire, där fadern var kittelflickare. Till en början egnade sig den unge B. åt samma yrke. Begåfvad med en liflig inbill-

ning, begynte han tidigt röna starka intryck af de puritanes väckelsepredikanternas föredrag, och hans själskamp stegrades, i samma mån som han blef äldre. Vid mönare äf skiltrade han i de starkaste färger sin syndfullhet under ungdomstiden, och de fleste bland hans biografer framställa honom som ett lärorikt exempel på sanningen af de bibliska orden

"där synden öfverflödar, där öfverflödar och nåden". Emellertid visade Macaulay i sin lefnadsteckning öfver B., "att denne icke var sämre än andra ynglingar". "Hans värsta synder voro", säger nämnde författare, "att han dansade, ringde med kyrkklockorna, spelade boll och läste sir Bevis' of Southampton historia". Vid sjutton års ålder gick B. i krigstjänst och deltog i belägringen af Leicester (1645). Kriget gjorde ett så mäktigt in-

tryck på honom, att han sedermera i sina skrifter med förkärlek framställde heliga ting under krigiska bilder. Efter fälttågets slut återvände han till sin hembygd och gifte sig med en adél och gudfruktig kvinna. Han hade vid Leicester på ett underbart sätt räddats från döden. Detta jämte hustruns inflytande ledde honom in i religiösa strider. Småningom öfvergaf han nöjena och förströelserna och förde i yttre måtto ett exemplariskt lif. Men i sitt inre sönderslets han af tvifvel och hemiska fantasier. Han såg sig omgifven af onda andar, som ville locka honom till gräsliga synder, ja han kände sig frestad att häda Guds nåd och förbarmande. Denna svåra inre kris beskref han i *Grace abounding*. Krafterna började svika, och hans starka kropp aftärdes. Slutet blef, att han ingick i den independentiska församlingen i Bedford, dit han flyttade. Hans starka fysik öfvervann både trivseln och sorgen öfver hustruns död, och han började snart verka som independentpredikant. Om Cromwell var independenternas store statsman och Milton deras store profet, blef B. deras väldige folkpredikant. Därför träffades han ock, i likhet med Milton och många andra, af den reaktion från episkopalismens sida, som följde på Cromwells död och Stuartarnas återkomst till England. År 1660 blef han, egentligen på grund af sin egen oböjlighet mot hvarje kompromiss, insatt i Bedfords fängelse, där han med ett kort afbrott kvarhölls i 12 år. Hans behandling var i allmänhet mild. Under fängelsetiden studerade han flitigt bibeln och Fox' "Book of martyrs" — de enda böcker, som stodo till hans förfogande — samt predikade för de öfrige fångarna. Därjämte knypplade han spetsar för att skaffa sin talrika familj något att lefva af (han hade kort före fångenskapen gift om sig) samt utvecklade en rik författarverksamhet med böcker och traktater i mängd på vers och prosa. Under de senare åren af fångenskapen fick han vistas utom häktet. När 1672 alla straffåtgärder mot dissenters upphäfdes, återfick äfven B. friheten. S. å. valde baptistförsamlingen i Bedford honom till sin pastor. Både som predikant och människa hade han nu större anseende än någonsin. Alla kallelser till högre och indytelserikare platser afvisade han; han ville ej förvärva rikedomar, utan frälsa själar. Öfverallt, där han drog fram, mottogo hans trosbröder honom med de största vördnadsbetygelser, och vid de besök han årligen gjorde i London strömmade ofantliga skaror till för att få höra honom. Under ett sådant besök dog han 1688.

Innan B. lämnade fängelset, hade han börjat den storartade allegori, *The pilgrim's progress from this world to that which is to come*, hvilken skulle göra hans namn odödligt. Vid författandet stormade bilderna på honom, snabbare än han maktade återgifva dem i skrift, och sålunda skapades ett underbart sceneri af trask och afgrunder, branta berg, mörka och hemiska bergsklyftor, ljufva dalar, leende ångar, ett dystert slott — hvars borggård är betäckt med hufvudskallar och ben af mördade fångar — en folkrik och praktfull stad, påminnande om London på en lord-mayors dag, och den smala vägen, som för snörrätt, öfver höjder och dalar, genom städer och ödemarker, till den svarta floden och den skinnande porten. De äfventyr, som bokens hjälte, Kristen, upplefver på denna allegoriska skådebana, de faror, som möta honom, de fiender han bekämpar,

de vänner och pilgrimer, med hvilka han sammanträffar — allt detta betecknar de olika graderna af en troendes andliga utveckling, de förvillelser och frestelser, för hvilka han är utsatt. Boken verkade underhållande som en riddarroman, roade genom en mängd lustigheter och utgjorde särskildt för puritanerna en guldgruva af andliga iakttagelser. Också fick arbetet genast en ofantlig framgång. Det offentliggjordes först 1678, och under de fyra följande åren trycktes sex upplagor. Denna popularitet har icke minskats under århundradenas lopp; ännu i vår tid upplägges "The pilgrim's progress" i en ofantlig mängd exemplar. Nästan alla europeiska litteraturer hafva genom öfversättningar tillägnat sig detta verk, som näst bibeln torde vara den mest spridda bok i världen. Till vårt språk öfverflyttades det första gången 1727, och sedan dess har det blifvit öfversatt åtminstone ett 20-tal gånger; af nyare öfversättningar må nämnas: af C. O. Rosenius 1853, 6:e uppl. 1874; af G. S. Löwenhielm, 12:e uppl. 1903; af W. Paterson 1890 (med illustrationer af engelska konstnärer); af Petrus Hedberg 1900 ff. (med illustrationer af G. Lindberg m. fl.); sista öfversättningen är utkommen i Arvika 1904. 1684 utkom andra delen af "The pilgrim's progress" ("The manner of the setting out of Christian's wife and children"). Denna del är dock vida underlägsen den första (svensk öfversättning bl. a. af Löwenhielm, 5:e uppl. 1894; ingår ock i Hedbergs nämnda öfversättning. Kort därefter offentliggjorde B. *The holy war* ("Det heliga kriget", 1728; senaste öfvers. af W. Paterson, med illustrationer), om hvilket arbete Macaulay säger, att det skulle vara den bästa allegori, som någonsin blifvit skriven, om "The pilgrim's progress" icke funnes till. B:s samlade verk (man räknar 59 skrifter af honom) utkommo 1692 och hafva sedan flera gånger blifvit omtryckta; en förtäfflig upplaga utgafs af Southey 1830; sista upplagan utkom i London 1853 i 3 band. Se vidare Macaulay, "Biographical essays" (1851), och Browns, "John Bunyan" (1885; ny uppl. 1888). B. F. O. (Hj. H.—t.)

Bunyeváczér [bonjevátser] l. Sjokatzér, namn på de serbiske invånarna i södra Ungern. De invandrade i 17:e årh. dit från Hercegovina och slog sig ner hufvudsakligen i komitatet Bácska, där de nu i allmänhet äro mycket välmående och beräknas till omkr. 500,000 personer.

Bu'nzeltz, by i preussiska reg.-området Breslau, bekant genom det befästa läger, som Fredrik II där innehade från 26 aug. till 26 sept. 1761, i afsikt att hindra föreningen mellan de ryska och österrikiska arméerna under Buturlin och Laudon, hvilket också lyckades.

Bunzlau. 1. (Boleslavac) Kretsstad i preussiska prov. Schlesien, regeringsområdet Liegnitz, vid floden Bober. 14,590 inv. (1900). Där tillverkas s. k. Bunzlaugods (invändigt blå- och hvitglaserade stenkärl). Dessutom glas- och järnindustri m. m. Minnesvärd (gjutjärnsobelisk) öfver den dörstades 28 april 1813 afidne ryske generalfältmarskalken Kutusov. Framför gymnasiet finnes en minnesvärd öfver den i B. födde skalden Martin Opitz. — I närheten ligger herrnhutarkolonien Gnadenberg. Vid B. ledo fransmännen ett nederlag 30 aug. 1813. — 2. Jung-Bunzlau (tjech. *mladá Boleslav*, "Nya B.") Stad i Böhmen, n. ö. om Prag, på en klippa

vid vänstra stranden af Iser. 13,482 inv. (1900). I B. finns ett gammalt slott och i närheten det stortartade kattuntryckeriet Josefstal. Staden, som idkar betydande handel, grundades 995 af Boleslav II och hade sin blomstringstid i 16:e årh., då de bömiske bröderna där hade en af sina största församlingar. — 3. Alt-Bunzlau (tjech. *Stará Boleslav*, "Gamla B.") Köping i Böhmen, regeringsområdet Karolinental, på Elbes högra strand, förenad med Brandeis genom en bro. 4,001 inv. (1900). Där mördades 936 den helige Václav af sin broder Boleslav.

Buochs, by i schweiziska kant. Unterwalden, vid södra stranden af Vierwaldstättersjön, hvars mellersta del äfven kallas Buochs-sjön. 1,632 inv. (1900). Silkespinneri och parkettfabrikation samt liflig turisträffak.

Buol-Schauenstein [-stajn], Karl Ferdinand, greve von B., österrikisk statsman, f. 1797, blef efter en lång diplomatisk verksamhet 1848 sändebud i Petersburg och 1851 i London samt 1852 utrikesminister och Schwarzenbergs efterträdare som ministerpresident. Den vacklande hållning han intog under Krimkriget (1854—56) bidrog att isolera Österrike och försvaga dess ställning. Under Wien-konferenserna 1855 förde B. ordet och representerade sedan Österrike på kongressen i Paris 1856. Han utgick ur ministären 1859 och dog 1865 i Wien.

Buonaccorsi [buàn-], kallad Perino del Vaga, italiensk målare. Se Vaga.

Buonaparte [buàn-]. Se Bonaparte.

Buonarroti [buånarät'i]. 1. Michel Angelo B., vanligen kallad Michelangelo

[mike'landjela], italiensk konstnär, ett af alla tiders största snillen, föddes i Caprese 6 mars 1475 (enl. florentinsk tideräkning 1474). Fadern, en florentinare, var då podestå i Caprese och Chiusi, men familjen flyttade inom kort till Florens, där den unge Michelangelo redan 1488 kom i lära hos målaren Dom. Ghirlandajo. Redan efter ett års lämnade han dock dennes ateljé och fortsatte sina studier under Bertoldos ledning i Cascino Medici. Det omtalas, att hans tidigaste arbete, en numera förlorad faunmask, väckte Lorenzo de' Medici's intresse för den unge konstnären. Två reliefer: *Madonna vid trappan* och den berömda *Centaurstriden* (båda i Casa Buonarroti i Florens), samt en *Herkulesstaty* (nu förlorad) utförde den unge B. under denna tid. Af den ryktbare Lorenzo de' Medici ('il magnifico') behandlades den unge

konstnären nästan som en son, och genom umgänget med denne lärde och konstälskande furste samt med de utmärkte män, hvilka omgäfvade honom, fick han en inblick i den humanistiska kulturen. Men Lorenzo dog redan 1492, och B. drog sig undan till klostret San Spirito, på hvars sjukhus han egnade sig åt studier i anatomi. Kom så det oroliga året 1494, då florentinerna reste sig för att förjaga Medicéerna. B., å ena sidan republikan och frihetsvän, å den andra med tacksamhetens band fäst vid det medicaiska huset, lämnade då Florens och begaf sig till Bologna. Under sin vistelse där utförde han ett par mindre figurer för den helige *Domenicus'* marmorsarkofag, näml. den hel. *Petronius* och *En knäbö-*

förlorade. 1503 fick han uppdrag att pryda Florens' domkyrka med de tolf apostlarnas statyer, men han öfvergaf detta arbete, sedan han påbörjat *Matteus*, hvilken (ofullbordad) nu finnes i konstakademien i Florens. En tredje beställning, som han mottagit 1501, intresserade honom mera. Det gällde nämligen att af ett äldre, förhugget och såsom odugligt ansedt jätteblock skapa en "gigant". B. grep verket an, och så uppkom statyn *David*, hans andra plastiska storverk, som fullbordades 1504 och var uppställt framför Palazzo vecchio till 1873, då det flyttades till akademien. Från B:s vistelse i Florens 1501—05 förskriiver sig troligen äfven den *Madonna i Brügge*, hvilken på goda grunder anses vara ett verk af B. Till denna tid hör likaledes en rundbild i tempera, näml. *Den heliga familjen* i Uffizi-galleriet i Florens. — Under hela detta utvecklingsskede. förblir B. plastiker. Hans sinne tyckes jämförelsevis ljusst och gladt, och hans skapelser sluta sig otvunget till den då härskande renässansen. En genomgripande förändring inträdde, när han på måleriets område inlät sig i en täflan med Lionardo da Vinci. De båda mästarna fingo 1504 uppdrag af staten att med freskomålningar ur Florens' krigshistoria smycka hvar sin vägg af stora rådssalen i Palazzo vecchio. Den ene skulle framställa slaget vid Anghiari, den andre en scen från florentinernas krig med pisanerna. B. öfvertog utförandet af den sistnämnda uppgiften och hade 1505 fullbordat sin kartong: *Badande florentinska soldater öfverrumplas af fienden*. Ingendera af dessa målningar blef utförd, och kartongerna äro för länge sedan förstörda. B:s känna vi dock till en del genom trenne gravyrer, den ena af Marcantonio (en grupp af tre figurer, "Klättrarna"), den andra af Agostino Veneziano (en annan grupp af figurer till samma kartong). En på Holkam-hall (England) befintlig målning i grisaille anses återgifva större delen af kartongen. B:s kartong blef, så länge den fanns i behåll, föremål för det ifrigaste studium af de yngre konstnärerna, bl. a. af Rafael.

1505 kallades B. af påven Julius II till Rom för att utföra dennes mausolé. Han begaf sig för det ändamålet först till Carrara och sedan till Rom, där han inträffade i jan. 1506. En brytning mellan de båda häftige männen vållade likväl, att B. snart återvände till Florens och sedan endast med svårighet kunde förmås att möta påven i Bologna. Detta möte egde rum i slutet af året 1506, och försoningen fridades därmed att B. utförde *Julius II:s kolossala sittande staty* i brons, hvilken uppsattes 1508 i Bologna (förstörd af folket 1511). Därefter finna vi honom i Rom. Men nu är icke längre fråga om påven Julius' gravård, utan mästaren mottog i stället det för honom icke rätt behagliga uppdraget att med fresker pryda *taket i Sixtinska kapellet*. Dessa målningar blefvo likväl hans förnämsta arbete och tillika ett af de mest framstående konstverk. som någon tid kunnat framvisa. B. började det 1508, hade första hälften färdig 1510 och afslöt det 1512. (Se *Sixtinska kapellet*.) Efter påvens död, 1513, återupptog han arbetet med det stora *Julianska grafmonumentet*, hvilket likväl nu skulle utföras efter ett betydligt reduceradt mått. Först 1545 fullbordades det, efter många bekymmer och vedervärdigheter, samt uppsattes i S. Pietro in vincti. Bland dess sex statyer,

Pietà.

jande, kandelaberbärande ängel (sannolikt den, som befinner sig till höger om åskådaren). 1495 återvände han till Florens, och från denna tid förskriiva sig trenne skulpturer: en *Johannes*, som man tror sig kunna identifiera med en staty i Berlin, och en *Sofvande Amor*, hvilken man anser sig ha återfunnit i Turin. Detta arbete föranledde hans kallelse och resa till Rom i juni 1496. Efter någon tids tvungen översksamhet utförde han där två marmorstatyer: den drucken *Bacchus* (Florens' nationalmuseum) och en *Kupido* (South Kensington-museum, London) samt den härliga *Pietà*, d. v. s. den döde Kristus på sin moders knän. Denna sköna marmorgrupp, fullbordad 1499 och sedermera uppställd i Peterskyrkan i Rom, är ett af de förnämsta af hans plastiska verk. B. återkom till Florens 1501 med beställning på femton statyer för det piccolominiska kapellet i Sienas domkyrka; men han utförde endast fyra, och af dessa haiva tre gått

Yttersta domen.
(Se art. Buonarroti).

af hvilka endast tre äro af B. själf, må särskildt nämnas den berömda *Moses-statyn*. Till monumentet lär enligt den ursprungliga planen hafva hört äfven de båda *Slafarna i Louvre*, af hvilka den ene ej är fullt färdig. 1516—20 vistades B. för det mesta i Carrara och Soruezza för att låta bryta marmor till S. Lorenzos fasad i Florens (aldrig utförd), på hvilken han fått beställning af Leo X. Under ett kortare besök i Rom utförde han för S:ta Maria sopra Minerva en *Kristus-staty*, som fullbordades af en annan konstnär och uppsattes 1521. När 1527 års oroligheter inträffade, hade han i flera år varit sysselsatt med arbeten för S. Lorenzo, för hvilken kyrka han byggde *Medicéernas grafkapell* (den s. k. "Sagrestia nuova") och bredvid den det s. k. Lau-

Moses-statyn.

rentianska biblioteket. Under Florens' belägring utnämndes han 1529 till generalkommissarie vid fästningsverken, hvilka han iståndsatte på ett sådant sätt, att de i en senare tid kunde blifva föremål för en Vaubans studier och beundran. Till följd af miss-tankar mot högste militärbefälhafvaren lämnade han emellertid staden midt under kriget samt uppehöll sig någon tid i Ferrara och Venezia. Mot slutet af 1529 återkom han till Florens och dömdes då till böter samt uteslutning ur det stora rådet på 3 år. Från denna tid förskrifva sig t. ex. en *Brutus-byst* (Florens) och en temperamålning, *Leda*, hvilken af några forskare igenkännes i en påmålad bild i nationalgalleriet i London. I aug. 1530 kapitulerade staden till följd af hungersnöd, tvedräkt och förräderi. B. förklarades för rebell, men benådades af påven, Klemens VII, på villkor att han skulle fullborda de 1520 för mediciska grafkapellet beställda *grafsårdarna öfver Giuliano* (her-

tig af Nemours) och Lorenzo (hertig af Urbino). Arbetet på dessa härliga konstverk afbröts flera gånger och upphörde 1536 utan att hafva blifvit afslutadt. De båda hertigarna äro framställda sittande, och deras sarkofager prydas af hvar sitt par allegoriska figurer, af hvilka de, som finnas på Giulianos vård, anses betyda "Dagen och natten" och de på Lorenzos (hvars staty blifvit kallad "il pensiero", tanken, eller "il pensieroso", den tankfulle) "Gryningen och skymningen". Till denna period hör äfven en skön, fastän ofullbordad, *Apollonstaty* i Florens.

1532 begaf sig B. åter till Rom, hvarest han 1535 på hufvudväggen i Sixtinska kapellet började måla den af Pius III beställda *Yttersta domen*. Denna kolossala freskomålning (se plansch), fullbordad 1541, har blifvit öfvermåttan både prisad och tadlad — det senare bl. a. för de många nakna figurerna. (Tvenne påfvar, näml. Paul IV, som redan under B:s listid en gång t. o. m. gaf befallning om målningens förstöring, och Klemens XIII, förmäddes af skrupler och fanatism att låta måla kläder på de mera i ögonen fallande figurernas kroppar.) 1549 fullbordade den äldre mästaren freskerna *Petrus' korsfästelse* och *Paulus' omvändelse* i Paul III:s kapell i Vatikanen. — Under den sista tredjedelen af sin långa lefnad var han företrädesvis sysselsatt med arkitektoniska arbeten. Sådana hade, som förut redan nämnts, i Florens tagit honom i anspråk. Om hans verksamhet som arkitekt i Rom vittna bl. a. den efter hans plan (1544) verkställda pittoreska anläggningen af *Kapitolium* och tillgränsande byggnader, öfre våningen samt gesimsen på *Pal. Farnese* 1547), planen till *Porta pia* (1559; från detta år äro äfven projekterna till kyrkan *S. Giovanni de' florentini* i Rom, aldrig utförd) samt kyrkan *S. Maria degli angeli* (1560). Sin förnämsta arkitektoniska verksamhet egnade han emellertid *Peterskyrkan*, hvars öfverbyggmästare han blef efter Antonio da Sangallo död, 1546. Denna kyrkas hela inre system härstammar från B., och dess märkligaste detalj, den mäktiga kupolen, ett af byggnadskonstens under, utfördes efter hans död i enlighet med hans planritningar och modeller. Hans sista plastiska verk var den *Pietà*, som nu står ofullbordad bakom högaltaret i Florens' domkyrka och som han ursprungligen hade bestämt för sin egen graf. Handteckningar af B. finnas till stort antal i museerna i London, Paris och Wien samt i Uffizierna i Florens, och på sistnämnda ställe har man på de senaste åren upptäckt ytterligare 60 originalstudier till hans berömdaste målningar och skulpturverk; dessa handteckningar förberedas till utgifning i Leipzig 1905. B. dog i Rom 18 febr. 1564 (enligt florentinsk tideräkning 1563). Hans stoft flyttades s. å. till Florens och nedsattes i kyrkan S:ta Croce, där det ännu hvilat.

B:s verk äro uttryck af en stark ande, som icko erkänner andra bud och lagar än subjektivitetens. Störst var han på måleriets område, där hans originella formbildning är mest på sin plats. Själf ansåg han sig störst som bildhuggare. Antiken var hans utgångspunkt och ledning, men han skapade sig en själfständig ideal stil, som genom hans öfvervägande pittoreska uppfattning var motsatt antikens. Nästan alla sina plastiska verk lämnade han i någon del ofullbordade, hvilket ofta kom sig däraf att han

förhögg sig. Hans brinnande ifver att skänka lif åt marmorblocket gaf honom nämligen icke ro att begagna modellfigur och punktering. Äfven på arkitekturens område följde han sin egen subjektiva nyck, i stället för att iakttaga lagbunden ordning, och han förberedde så den öfverdrift och det själfsväld, som hans efterföljare drefvo till ytterlighet. Hans ideal var det stormande och våldsamma; hans väldiga ande sönderbröt traditionens fjättrar. B. kan sägas vara den förste moderne konstnären, och ej utan skäl har han jämväl blifvit kallad den moderna konstens öde: med honom när renässansens konst sin höjdpunkt, men med honom hålla äfven manierismen och förfallet sitt intåg.

Under det han högg, målade och ritade byggnadsplaner, skref han äfven sonetter och madrigaler. Hans dikter, *Le rime di Michelangelo*, utgifna af C. Frey, Berlin 1897, visa, att han var en framtstående skald. De utgäfvos första gången 1623 i Florens.

B. var en fast och godhjärtad karaktär, häftig och stolt mot de store, mild och vänlig mot de ringe. Någon kvinna tyckes han icke hafva älskat, förrän han uppnått sextiotre år, då han blef förtjust i den sköna, snillrika och dygdiga markisinnan Vittoria Colonna och vann hennes genkärlek. Han fick emellertid ej synnerligen länge njuta af det för hans själ och lynne välgörande umgänget med denna ädla väninna, ty hon afled hastigt 1547.

Äldre biografer äro Vasari och Condivi; bland nyare må nämnas engelsmannen Symonds, fransmannen Ch. Clément, tyskarna H. Grimm, A. Springer (1877), Justi (1900) och H. Thode (1903—05) samt italienaren A. Gotti (1875). R.-N.*

2. Filippo B., fransk revolutionsman, af samma släkt som den föregående, f. i Pisa 1761, advokat därstädes 1782, uppsatte 1787 en oppositionstidning, i hvilken han lidelsefullt tog till orda för Rousseaus meningar, och blef till följd däraf förvisad från Toscana. Han begaf sig 1789 till Corsica och 1793 till Paris, där han blef fransk medborgare och medlem af jakobinklubben. Efter Robespierres fall (1794) blef han såsom dennes intime vän häktad, men frigafs snart. Sedan grundade han panteonsklubben, hvars ändamål var att återställa konstitutionen af 1793. Han deltog 1796 i Babeufs sammansvärjning, arresterades och dömdes (maj 1797) till deportation. Han blef dock ej deporterad, men hölls länge i fängelse, först i Cherbourg, därefter på ön Oléron. Efter att hafva blifvit frigifven, bosatte han sig 1806 i Grenoble, där han 1812 försökte organisera en sammansvärjning mot kejsar Napoleon. Sedan försöket misslyckats, tog B. sin tillflykt till Genève, hvarifrån han utvisades 1815. Han begaf sig då till Bruxelles, där han lifnärde sig genom att gifva lektioner i musik. Fortfarande entusiastisk anhängare af Babeufs kommunistisk-revolutionära läror, utgaf B. 1828 i Bruxelles sin berömda *Histoire de la conspiration de Babeuf*. Efter julirevolutionen (1830) flyttade B. till Paris, där han lefde under det antagna namnet Rémond. Där samlade han i hemlighet kring sig en skara lärjungar, mest ur handverkarklassen. Af dessa bildade han ett hemligt revolutionärt sällskap, de demokratiske carbonari, som utbreddes sig äfven utöfver Frankrikes gränser och som förberedde revolutionen 1848. B. afled i Paris 17 sept. 1837. E. W.

Buonavoglia [buånava'lja], it., frivillig. Se Bonavoglia.

Buoncompagni [buånkämpa'nji], Carlo, italiensk statsman. Se Boncompagni di Mom-bello.

Buoncompagno [buånkämpa'nja], Ugo. Se Gregorius XIII.

Buonconsiglio [buånkånsi'lja], Giovanni, kallad Marescalco, italiensk målare, verksam 1497—1530, f. i Vicenza, d. i Venezia, till hvars skola han slöt sig. Till hans första tid höra temperamålningar af sträf form och hård färg, men vittnande om skicklighet i teckning, såsom en *Pietà* (i Vicenzas galleri). Hans senare arbeten vittna genom sin venezianska kolorit om ett fördelaktigt inflytande af Antonello da Messina och Giovanni Bellini. C. R. N. (O. G.-g.)

Buonfigli [buånfi'lji], Benedetto, italiensk målare, f. i Perugia och verksam där 1450—96, var egentligen den förste konstnär af betydelse inom denna märkliga skola eller den, på hvilken den mera utvecklade konsten i Italien började öfva inflytande. Han studerade människokroppen efter naturen, utan att dock blifva fullt säker på formen, och sträfvade äfven att uppfylla perspektivets fordringar samt utbildade sig efter Domenico Veneziano, Piero della Francesca och Benozzo Gozzoli. 1450 var han verksam i Rom, 1454 fick han i Perugia uppdrag att pryda kapellet i Palazzo Comunale med väggmålningar ur *S:t Ludovicus'* och *S:t Herculanus' legender*, men ännu 1496 voro dessa nu mycket förstörda kompositioner ej färdiga. C. R. N. (O. G.-g.)

Buoninsegna [buåninse'nja], italiensk målare. Se Duccio.

Buonsignori [buånsinjäri], Francesco, italiensk målare, f. 1455 i Verona, d. 1519 i Mantova, står vid sidan af Liberale da Verona och målade i sin tidigare ålder i gammalveronesisk stil, torr och hårdt i regelrätt kroppsbyggnad, med brunaktig färgton. Mellan 30 och 40 år gammal kallades han till Mantova till Gonzagas hof och kunde där i början ej undandraga sig inflytelse från Andrea Mantegna; men snart öfvervann han detta inflytande och varldt så ren och mjuk och varm i teckning och färg, att man tänkt på inflytelse från Francia, ja från Rafael. Från hans förra tid märkes en *Madonna* (i Verona, S. Paolo), från den senare och mognare *Madonna med barnet* (1484, i S. Fermo, Verona) samt porträtt af en rådsherre (1487, i Londons nationalgalleri). I Mantova finnes föga kvar af hans verksamhet. Från hans tredje period härstammar ett storartadt verk, *Madonna med barnet i himmelsgloria, med helgon nere på jorden*, måladt i Mantova 1519 för kyrkan S. Nazaro e Celso i Verona, hans sista arbete. C. R. N.*

Buphaga, *zool.*, "maskhackare", ett i södra och mellersta Afrika lefvande släkte af trastlika fåglar, med ett egendomligt lefnadssätt. De söka sin föda (insekter och dessas larver) bland håren och i huden på större däggdjur, t. ex. oxar, hästar, noshörningar, elefanter och antiloper, samt klänga därvid på dessas kropp liksom hackspettarna på träden. Den nytta de därigenom göra de nämnda däggdjuren har alstrat ett ömsesidigt vänskapförhållande och förtroende, som ytterligare blifvit befast genom dessa fåglars försiktighet och fruktan för män-

niskan, hvarigenom de blifva förträffliga väktare i faran. F. A. S.*

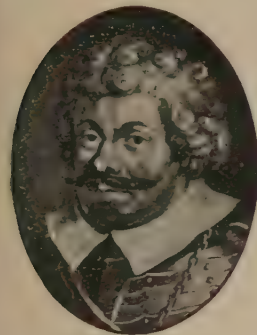
Buphane Herb., bot., växtsläkte af fam. *Amaryllidaceæ*, med 2 afrikanska arter, af hvilka *B. (Brunswigia) toxicaria* (*Hemantthus toxicarius*) är giftig. Med lökens saft förgifta hottentotterna sina pilar. Den torkade löken användes förr som häftigt afförande medel. G. L.-m.

Buphtalum L., bot., växtsläkte, tillhörande fam. *Compositæ*, omfattar högväxta fleråriga örter med blomhufvud erinrande om små solrosor. I större trädgårdar odlas *B. (Telekia) speciosum* Schr. från Ungern, ej sällan förvildad i södra Sverige. G. A. (G. L.-m.)

Bupleurum Tourn., bot., växtsläkte, tillhörande fam. *Umbelliferae*. En art, *B. tenuissimum* L., finnes vild i Sverige. Den är en liten, styf, glatt och nästan blågrön hafstrandväxt med smala, hela blad och gula blommor i fåtaliga flockar. Den växer sparsamt i södra Sverige. G. A.*

Buprestis, zool. Se Praktbaggar.

Buquoy l. *Bucquoi* [bykwa]. 1. Karl Bonaventura de Longueval, greve von B., österrikisk general, f. 1571 i Arras, lärde sig krigskonsten under Albrekt af Österrike och Spinola i nederländska frihetskriget, hvarunder han 1600 blef slagen vid Nieuport af Morits af Oranien. B. öfvertog 1618 såsom generalfältygmästare högsta befälet öfver de kejserliga trupperna i Böhmen, där han 1619 slog Mansfeld vid Nadelitz samt intog flera

böhmiska städer och slott. S. å. hindrade han Bethlen Gábor att gå öfver Donau. I österrikarnas och bajorarnas gemensamma seger öfver bömarna på Hvita berget (18 nov. 1620) hade B. stor andel. Sistnämnda är underkufvade han Mähren. 1621 stupade han i en af striderna med Bethlen Gábor.

2. Georg Franz August de Longueval, friherre von Vaux, greve von B., den föregåendes ättling, österrikisk vetenskapsman, f. 1781 i Bruxelles, d. 1851, hade på ett af sina gods ett storartadt glasbruk, hvarifrån vackra tillverkningar af kristall och brokigt glas utgingo. Bland hans skrifter må nämnas *Analytische bestimmung des gesetzes der virtuellen geschwindigkeit* (1812), *Die fundamentalgesetze zu den erscheinungen der wärme o. s. v.* (1819) och *Skizzen zu einem gesetzbuch der natur* (1826).

Bur, egentl. kammare, var under medeltiden benämning på den del af manbyggnaden eller på den särskilda byggnad, i hvilken husets kvinnor bodde (jungfrubur o. s. v.). Jfr Burspråk.

Bur l. *Bor*, *Borr*, nord. myt., Bures son, gift med jätten Boltorns dotter, Bestla. Af detta par föddes tre söner: Oden, Vilie och Ve, "himmeleens och jordens styresmän".

Bura (nu *Trupia*), en af de tolf förbundsstäderna i forntidens Achaja, vid floden Buraikos' utlopp i Korintiska viken. 373 f. Kr. blef B.

jämte det närbelägna Helike förstörd af en jordbäfning. Den sedan återuppygghda staden biträdde 275 f. Kr. det akaiska förbundet. Ruiner af det yngre B. finnas ännu kvar. I närheten fanns en åt Herakles Buraikos helgad grotta, där orakelsvar gäfvos.

Buræus, Johan, länd. Se Bureus.

Burån (ry. *būria*), meteor., en våldsam hvirvelvind på de sibiriska stäpperna, hvilken om vintern åtföljes af häftig snörya och ofta åstadkommer stor förlust af kreatur: Burån är egentl. turkiska och betyder "storm". I Öst-Turkestan kallas en svagare sandstorm "sarik-burån", gul storm, en starkare "kara-burån" svart storm. (N. E.-m.)

Burāno, stad i italienska prov. Venezia, på en ö i lagunen, 8 km. n. ö. om staden Venezia. 8,169 inv. (1901). Där tillverkas spetsar (*merletti di B.*).

Buratine [byratin], fr., ett slags popelin-liknande tyg, med ränning af silke och inslag af ull.

Burattino (it.), marionett.

Burbage [bʊˈbɪdʒ], Richard, engelsk skådespelare, Shaksperes samtida och vän, f. omkr. 1567 i grefskapet Warwick, var son till en James B., hvilken, ursprungligen timmerman, byggde de första stående teatrar i London, 1576 och 1577, nämligen "The theatre" och "Blackfriars' theatre" (ombyggd 1596). Den unge B. var dt medlem af lordkammaren lord Hunsdons teatertrupp, hvilken äfven Shakspere tillhörde. B. jämte de andre förnämste truppmedlemmarna byggde 1599 Globeteatern i södra London, och de blefvo förmögna på företaget. B. dog i London 1619. Han var den ypperste uppbäraren af hufvudrollerna i Shaksperes stora skådespel, berömd både för sitt naturtrogna spel och sin mångsidighet. Bäst var han såsom *Hamlet*, *Othello*, *Lear*, *Richard III* och *Shylock*. Hamlet spelade han mer realistiskt än nu är vanligt. B. idkade äfven målarkonsten.

Burbref, borgarbrief. Se Burskap.

Burch., i zoologiska namn förkortning för W. J. Burchell, engelsk Afrika-resande, f. 1782, d. 1863.

Burchard, under den tidigare medeltiden ofta namn på tyska biskopar. De viktigaste bland dem äro: 1. B., biskop af Würzburg 741—754, en engelsman, Bonifatius' medarbetare vid Tysklands kolonisering och katolisering samt Pippins sändebud vid de berömda underhandlingar med påven Zakarias, som förde karolingiska ätten på frankiska rikets tron. — 2. B., biskop af Worms 1000—1025, Otto III:s medhjälpare vid ordnandet af de förvrrade förhållandena i västra Tyskland, berömd för sina rättsdekreter. — 3. B. II, biskop af Halberstadt 1059—88, hvilken i sin person förenade sachsarnas politiska och påfveadömet kyrkliga opposition mot Henrik IV och det tyska kejsardömet. Vid det tvistiga påfvealet 1062 afgjorde han som tyskt sändebud i Rom frågan till Alexander II:s förmån. 1074, vid utbrottet af striden mellan Gregorius VII och Henrik IV, underkastade han sig påfvens stora lydnadsfordringar. Icke mindre än 16 gånger drog han sedan i fält mot Henrik IV. När han efter Rudolfs af Schwaben död ville fortsätta striden och uppsätta ny motkejsare, blef han emellertid af folket misshandlad och dog af sina sår 1088. H. J. H.-t.

Burchells tigerhäst, zool. Se Dauwen.

Burchiello [-kie'llä], italiensk folkskald, d. 1448 i Rom, hette egentligen **Domenico** och var till yrket barberare. Hans rakstuga, där han underhöll kunderna med sina satiriska och burleska sonetter, var besökt af höga och låga, lärda och olärda. B:s dikter äro numera svåra att förstå på grund af deras öfverflöd på personliga anspelningar. De trycktes första gången 1472 och äro flera gånger omtryckta.

Burckhardt, Johann Karl, fransk-tysk astronomisk räknare, f. 1773 i Leipzig, d. 1825, var först assistent vid längdbyrån i Paris och blef 1807 Landalandes efterträdare som direktör för militärskolans observatorium därstädes. B. utgaf 1812 måntabeller, som voro i bruk ända till 1857, då Hanssens tabeller utkommo.

Burckhardt, Johann Ludwig, tysk forskningsresande, f. 1784 i Lausanne, d. 1817 i Kairo, begaf sig 1809 till Syrien, där han uppehöll sig två år under namnet sjeik Ibrahim, och 1812 till Egypten, färdades uppför Nilen till Dongola och därifrån genom Nubiska öken till Röda hafvet, gjorde vidare en valfärd till Mekka (där han vistades sept.—nov. 1814) och återvände 1815 till Kairo. Sin stora samling (350 band) af orientaliska handskrifter testamenterade han till biblioteket i Cambridge. Efter hans död utgäfvo hans ännu i dag högst värdefulla arbeten: *Travels in Nubia* (2:a uppl. 1822), *Travels in Syria and the holy land* (1822), *Travels in Arabia* (1829), *Notes on the bedouins and wahabys* (1830) och *Arabic proverbs* (1831). (H. A.)

Burckhardt, Jakob, schweizisk historiker, f. 1818 i Basel, d. där 1897, blef 1844 docent och senare professor i konst- och odlingshistoria vid universitetet i nämnda stad och sedan lärare i samma ämnen vid polyteknikum i Zürich, men återtog sedermera den förstnämnda anställningen, som han först 1893 lämnade. Han utmärkte sig genom djupgående kritik, klar framställning och snillrik finhet i uppfattningen äfvensom genom en ovanlig litteraturkännedom. Hans förnämsta verk äro den efter mer än två års oafbrutna studier i Italien utarbetade *Cicerone, eine anleitung zum genuss der kunstwerke Italiens* (1855, sedan utgifven i flera upplagor, bearbetad af W. Bode m. fl.), som innehåller en ypperlig karakteristik af Italiens märkligare konstverk, *Die zeit Konstantin des grossen* (1853; 3:e uppl. 1898), *Die kultur der renaissance in Italien* (1860; 8:e uppl. 1902), hvilket anses för den gedignaste och på detaljer rikaste kultur- och sedehistoria, som blifvit skrifven öfver renässansen, och *Geschichte der renaissance in Italien* (1867; fjärde bandet af hans lärare, Kuglers, "Geschichte der baukunst"). Biogr. af G. Pauli i "Zeitschrift f. bild. kunst" (1897—98). (O. G—g.)

Burckmair, Hans, tysk målare. Se **Burgkmair**.

Bürda l. Borda (arab., "mantel"), namn på tvenne berömda arabiska dikter, dels en panegyrisk *kaside* öfver Muhammed af Ka'b ibn Zuhair, till belöning för hvilken han erhöi profetens egen mantel (nu förvarad i Konstantinopel under namn af *burde-l-sjerife*, "den ädla manteln"), dels och vanligast en Ka'b's kaside efterbildad mystisk dikt till profetens lof af Abu Abdallah el-Busiri från Abusir i Öfre Egypten (d. 1298). Båda dikterna finnas öfversatta af Redhouse (i "Arabian poetry for english readers"). — Den 15:e i fastemånaden ramadan anställer sultanen en hyllningsfest åt "den ädla manteln", och det vatten, i hvilket då en flik däräf doppas, utdelas såsom hälso- gifvande medel. H. A.

Burdach, Karl Friedrich, tysk fysiolog, f. 1776, d. 1847 som geheime-medicinalråd och professor i anatomi i Königsberg, var författare till *Enzyklopädie der heilwissenschaft* (1810—12, ny uppl. 1817—19), *Vom bau und leben des gehirns und rückenmarks* (1819—25), *Die physiologie als erfahrungswissenschaft* (1826—40, I—III; 2:a uppl. 1835—38) och *Der mensch nach den verschiedenen seiten seiner natur* (1836—37) m. fl. arbeten. Det sistnämnda blef sedan af hans son Ernst B. (f. 1801, d. 1876 såsom professor i anatomi i Königsberg), utgifvet under titeln *Anthropologie für das gebildete publikum* (1847).

Burdeau [byrdä], **Auguste Laurent**, fransk politiker, f. 10 sept. 1841 i Lyon, d. 12 dec. 1894 i Paris, studerade vid normalskolan därstädes och deltog som frivillig i fransk-tyska kriget. Han blef sedermera lärare i filosofi först i St Etienne, därefter vid lycée Louis-le-grand i Paris och 1881 kabinettsschef hos undervisningsministern Paul Bert. Invald i deputeradekammaren 1885, slöt han sig till de radikale, bland hvilkas bäste talare han räknades. Vid kongressen för arbetarfrågor i Berlin 1890 var B. Frankrikes ombud, och han var flera gånger deputeradekammarens generalrapportör för budgeten. Efter Cavaignac blef han 1892 minister för marinen och kolonierna i kabinetet Loubet samt behöll samma post i Ribots ministär, men afgick redan 1893 vid dess rekonstruktion. I dec. s. å. blef han finansminister i Casimir-Périers kabinett, men nedlade ämbetet i maj 1894 på samma gång som den senare. Kammaren valde honom då till vicepresident och 5 juli s. å. till president, hvilken post han beklädde till sin död. B. utöfvade en flitig litterär verksamhet. Han öfversatte filosofiska arbeten af Schopenhauer och Herbert Spencer samt skref flera artiklar i "Revue des deux mondes" och "Revue philosophique". Bland hans skrifter märkas: *Notions élémentaires d'économie politique* (1883), *L'instruction morale à l'école* (s. å.), *Les questions sociales et contemporaines* (1886), *Une famille républicaine. Les Carnot* (anonym, 1888), *L'Algérie en 1891* (1892) och *Devoir et patrie. Notions de morale et d'éducation civique* (1893). 1903 restes en staty öfver B. i hans födelsestad Lyon. Jir Simons, "Histoire d'un enfant du peuple. Auguste B." (1895).

Burdekin [bø'dikin], flod i norra delen af Queensland (Australien), upptager fr. h. Belyando m. fl. och utfaller i Upstart bay af Stilla oceanen. Den upptäcktes 1845 af Leichhardt.

Burdett [bøde't]. 1. Sir Francis B., engelsk

politiker, f. 1770, d. 1844, vistades under 1790-talets första år i Paris och deltog i de revolutionära klubbarnas möten, gifte sig därefter med en dotter till den rike bankiren Thomas Coutts och invaldes 1796 i underhuset. B. gjorde sig där snart bemärkt som en af whigoppositionens våldsammaste talare samt vände sig särskildt klandrande mot kriget med Frankrike och regeringens af fruktan för revolutionen förestafvade tvångsåtgärder mot engelska "jakobiner". B. förlorade 1806 efter en mångårig valprocess sitt mandat, men valdes 1807 till parlamentsmedlem för Westminster, en seger för parlamentsreformens anhängare, som hälsades med stort jubel. Vid ett par tillfällen (1809 och 1820) insattes han för kortare tid i fängelse till följd af sina skarpa angrepp mot den rådande reaktionen. 1817 föreslog B. en kommittés tillsättande för att utarbета förslag till parlamentsreform samt genomdref 1828 en resolution i underhuset till förmån för de irländske katolikernas rättigheter. Sedan den stora parlamentsreformen genomförts, ansåg B. sina politiska syften verkliggjorda och närmade sig alltmer Tories, till hvilka han 1837 öfvergick. Han måste då lämna sin gamla valkrets och utfödade under sina sista år intet inflytande i underhuset. B. har vunnit mest anseende genom sin under stora personliga uppoffringar förda kamp för den offentliga talfrihetens rätt. Han understödde frukostigt tidens folkbildningssträfvan och agitationen för parlamentsreform.

2. **Angela Georgina Burdett-Coutts**, den föregående dotter, filantrop, f. 1814, årde 1837 sin morfaders stora förmögenhet mot villkor att upptaga hans namn och har egnat sitt lif åt en storartad välgörenhetsverksamhet. Hon har grundat skolor och tekniska läroanstalter, byggt arbetarbostäder och saluhallar, upprättat förbättringsanstalter och asylor för vanvårdade barn och frigifna brottslingar, låtit uppföra kyrkor i hemlandet och kolonierna, lindrat nöden bland bulgariska flyktingar, dajakerna på Borneo och Syd-Australiens urinvånare samt på flera sätt befordrat orittisk odlings utbredande i tropiska länder. 1871 fick hon pärsvärdighet som baronessa, och hennes omsorg om turkiska sårade under 1877—78 års krig förfäddade henne den första turkiska ordensutmärkelse, som gifvits en kvinna. Vid 67 års ålder gifte hon sig med mr W. L. Ashmead Bartlett, men behöll namnet baronessa B.-C.; hennes namn upptogs i stället af mannen (se nedan).

3. **William Lehman Ashmead Bartlett-Burdett-Coutts**, den föregående make, engelsk politiker och filantrop, f. 1851 i Föränta staterna, hette egentligen Bartlett, men upptog vid sitt giftermål 1881 sin makas namn. Han var under rysk-turkiska kriget förvaltare af den utaf henne bildade understödsfonden för sårade, organiserade 1879—80 nödhjälpen i de af missväxt härjade trakterna på Irland och har sedermera biträdt sin maka i en mängd af hennes filantropiska företag. Sedan 1885 tillhör han underhuset som (konservativ) medlem för Westminster. B. besökte under boerkriget 1900 som Times' korrespondent Syd-Afrika för att studera värden af de sjuka och sårade samt framkallade genom sina skarpa anmärkningar tillsättandet af en kunglig kommitté och medelbart utarbetandet af plan till genomgripande reformer i den militära sjukvården. V. S.-g.

Burdi'gala, romarnas namn på Bordeaux.

Burdinus, Mauritius. Se **Gregorius VIII**.

Burdur (Buldur), stad i vilajetet Konja, i Mindre Asien, 1,050 m. ö. h., ej långt från salt-sjön af samma namn, som i forntiden hette *Askania Limne*. Omkr. 12,000 inv. B. är centrum för ett åkerbruksdistrikt, hvars alster med järnvägen gå till Smyrna.

Burdwan [bādōā'n]. Se **Bardwan**.

Bure, *nord. myt.*, den man, som kon Audhumla slickade fram ur de salta rimfrostenstenarna. Han var, enligt den yngre Eddan, "fager till utseendet, stor och stark". Hans son hette **Bur l. Bor.** (B.-e.)

Buré, ett under franskt protektorat stående, svagt befolkadt berglandskap i Senegambien, mellan Bakhoi och öfre Niger, är tämligen rikt på guld (årlig produktion 500,000 frcs). Invånarna, mandinga, hörde förr till riket Segu. Deras förnämste höfding residerar i byn Didi.

Bure, ängsäg i Skellefteå socken, Västerbottens län, eges af Bure aktiebolag, hvars aktiekapital uppgår till 533,400 kr. År 1904 arbetade sågverket med 5 ramar, och produktionen uppgick till 34,559 kbm. sågade varor. S. å. framställdes 92,460 hl. träkol. Hela arbetsstyrkan räknade 290 personer. K. K.-A.

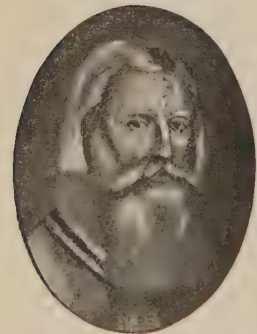
Bure, **Fale** (**Fåle**), d. å. och d. y. Under senare hälften af 1600-talet börjar namnet **Fale Bure** att förekomma hos de svenske historieskrifvarna (Loccenius, Örnhielm m. fl.). Efter Erik den heliges död, heter det, reste sig norrlänningarna under anförande af **Fåle** i Byrestad eller **Fale Bure** (båda dessa benämningar förekomma), tågade till Uppland och slogo där konung Eriks mördare, den danske prinsen Magnus Henriksson. **Fale**-(**Fåle**)-bron nära Uppsala sades hafva blifvit uppkallad efter anföraren, vare sig därför att han där stupat eller af någon annan orsak. Såsom källor anföras "gamla krönikor", ur hvilka antikvarien Johan Bureus gjort dessa utdrag. — Något senare uppdyka berättelser om **Fåle** hin unge, eller den yngre, som genom sina bragder helt och hållet ställde sin äldre namne i skuggan. Han härstammade från hälsingarnas forne konungar (om graden af hans släktskap med den äldre **Fale** var Bureus ej fullt säker) och bodde på Byrestad i Sköns socken i Medelpad. Under det s. k. kriget vid Älgarås (1205) hade han räddat Erik, Knut Erikssons son, burit honom på sina armar till sin gård i Medelpad och sedan för större säkerhets skull fört honom öfver till Norge. Jämte sin skyddsling återvände han, efter någon tids förlopp, från Norge, tog ånyo vägen öfver Norrland, där han uppviglade norrlänningarna mot Sverker Karlsson, och deltog slutligen i slagen vid Lena och Gestilren. Till belöning fick **Fale** af Erik Eriksson adligt märke (en krökt väpnad arm) och i förläning Medelpad, Jämtland och halva Ångermanland. Där nu Sköns kyrka ligger, lät han uppföra borgen Byresholm. Denna berättelse hölls länge för fullgod af de svenske historieskrifvarna. Såsom källor uppgifvas, äfven för historien om **Fåle** hin unge, handskrifna meddelanden af Johan Bureus. Från **Fåle** hin unge skulle alla Burar härstamma. Släktledningen kan ses i "Svenska adelns ättartafvor", utg. af G. Anrep. Den historia, som stöder sig på samtida urkunder, vet emellertid ingenting om allt detta, och ej heller någon historieskrifvare (icke ens

Messenius) före senare hälften af 1600-talet. Berättelsen om den yngre Fale vinlar för öfrigt af så påtagliga historiska misstag, att dess dom redan genom dem är fälld. Också hafva historieskrifvarna och forskarna, med Nordin och Lagerbring i spetsen, ända från 1700-talets midt uppträdt mot dessa berättelsers akthet (jfr Thun, "Vita Palmsköldii" 1707). Enligt L. Bygdén, "Om ursprunget till den historiska myten om Fale Bure" ("Samlaren", 11:e årg. 1890), skulle myten ytterst härleda sig från en af J. Bureus upptecknad gammal sägen, hvilken anknyter sig till en adlig graisten från medeltiden, som ännu bevaras i Sköns kyrka i Medelpad och blifvit lagd öfver en Fardiækn, i några gamla dokument kallad "Fardiækn unge", ett namn, som genom förmedling af den i Medelpad förekommande namnformen Fardhe lätt öfvergått till Fale. Ehd.

Bure, svensk släkt, som har sitt namn af orten Bure i Skellefteå socken. Den förste med säkerhet kände af detta namn är en Anders Jakobsson, som lefde i början på 1500-talet. Dennes dotter Anna Andersdotter Burea var gift med kyrkoherden i Skellefteå Anders Olai, från hvilken de mest bekanta personerna med namnet B. på mödernet härstamma. Den äldsta af Anders Olais döttrar, gift med kyrkoherden Thomas Mathiæ, var moder till den lärde Johan Bureus (se d. o.), och en yngre, gift med kyrkoherden Engelbrecht Laurentii, var moder till Anders, Jonas och Olof B. (se nedan) äfvensom till kyrkoherden på Gråmunkeholmen Lars B., hvilka sålunda samtliga upptogo sin mormoders namn. Äfven en brorson till Engelbrecht, Strängnäs-biskopen Jacobus Zebræcynthus, lär hafva kallat sig Bureus; säkert är, att hans son burit detta namn. Anders, Olof och Jonas B. adlades under samma namn, men deras ätter äro nu utdöda, den sista (Jonas' ätt) år 1892. Biskop Jacobus Zebræcynthus' son Nils Bureus adlades 1654 med namnet Burensköld, och äfven hans ätt är utgången. — Enligt åtskilliga historiska berättelser skulle Bure-släkten härstamma från en Fale B. (se härom föregående artikel).

1. Johan B. (vanligast Bureus). Se Bureus.

2. Anders B. (Andreas Bureus), den svenska kartografiens fader, skref sig först Andreas Engelberti, f. i Säbrå i Ångermanland 14 aug. 1571, omtalas 1602 såsom tjänsteman i kansliet och var fr. o. m. 1616 sekreterare därstädes, men sysselsattes därjämte med genealogiska, astronomiska och kartografiska arbeten. På grund af en 1603 givnen kunglig befallning utarbetade B. en 1611 graverad och Gustaf II Adolf tillägnad karta öfver rikets nordligaste provinser (Laponiæ,

Bothniæ, Cajaniæque, Regni Sveciæ provinciarum septentrionalium, nova delineatio, i liten folio, reproducerad i "Ymer" 1901), som Klemming ("Ur

en antecknares saml.", 1868—73) kallar "vår första egentliga karta" och hvaraf nu finnas endast 2 exemplar i behåll (det ena i k. biblioteket, det andra i Trolleholms bibliotek). För dedikationen på denna "landtafla" fick B. 100 daler 1612. Efter att 1612—13 hafva tjänstgjort hos de svenske kommissarierna vid fredsunderhandlingarna vid Ulfsbäck-Knäred, öfverbragte han 1614 ett Gustaf II Adolfs bref samt fredsfördraget i afskrift till konungen i England. 1616 fingo B. och hans broder Jonas samt Axel Hansson fullmakt att hafva öfverinseendet öfver tryckningen af bibeln, i hvilken landkartan var ritad af B. Jämte två andra kommissarier deltog han 1617—21 vid den viktiga uppgång af gränsen emot Ryssland, som blef en följd af Stolbovafreden. Under loppet af 1623 undervisade och biträdde han ståthållarna i Öster- och Västergötland samt Småland vid verkställandet af åtgärder, som stodo i samband med upptagande af den kort förut beslutade s. k. lilla tullen, nämligen med uppförandet af "staket" kring städerna, tullportar och tullhus. Sina kartarbeten fortsatte han oförtrutet, ty 1626 utgaf han sin stora karta öfver Skandinavien och angränsande länder (se nedan), som inbragte honom "en vacker ärlig lön" och "en anseelig äreskänk i penningar". En särskild instruktion utfärdades 4 april 1628 för honom såsom "general-matematiker", enligt hvilken det ålåg honom att med de landtmätare han uppfostat afmätta hvarvt landskap och hålla jordrefning samt med anledning däraf göra "landtaflor", som åskädliggjorde icke allenast huru socknarna och bygdelagen hängde tillhops, utan hvarje bys lägenheter uti åker, äng och skog. Honom uppdrogs därjämte att afgifva förslag till skogsafröjningar, till nyttiga bruks anläggning, lämna råd vid städers anläggning, uppgöra kartor öfver städer, hamnar och inlopp samt hafva inseende öfver kronans hus och deras byggnad samt öfver grufvrytningen (sistnämnda uppgift bortföll 1630, då generalbergsamtet inrättades, och hans befattning med landtmäteriet upphörde antagligen 1633, i sammanhang med den då för landmätarna utfärdade instruktionen). 1634 afgick B. jämte F. Scheiding, H. Fleming och E. Gyllenstierna i en utomordentlig beskickning till Moskva för att notificera drottning Kristinas uppstigande på tronen, men äfven för att bevaka viktiga politiska och kommersiella intressen. 1635 insattes han såsom assessor i rikskollegium för att, enligt riksdrotsens yttrande i rådet, "som en cuncus drifva och förmå andra till en tidig omsorg om rikets fästningar". Han nedlade under åren 1635—40 därjämte åtskilligt arbete på införande af enhet i mål och i vikt öfver hela riket och anses vara upphofs mannen till ett vid denna tid framlagdt förslag till införande af decimalräkning i mått och vikt. 1640 blef han krigsråd. Till belysning af B:s mångsidighet må nämnas, att han vid denna tid på egen bekostnad i Stockholm anlade en vattenledning genom staden mellan broarna, hvars pumpverk drevos af ett vattenhjul i Norrström. B. afled i Stockholm 4 febr. 1646. Han hade 1624 adlats.

B:s 1626 utgifna karta *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio* (graverad af V. S. Trauthman), till hvilken s. å. utgafs text med titeln *Orbis Arctoi imprimisque Regni Sveciæ descriptio*, innehåller 6 blad, är omkr. 160 cm. bred och 150 cm. hög samt om-

fattar Sverige, Norge, Finland och angränsande delar af Danmark, Tyskland, Östersjöprovinserna och Ryssland. Kartan, B:s största verk, betecknar ett utomordentligt framsteg och kan med skäl betraktas som den första någorlunda pålitliga kartan öfver Skandinavien. Numera äro endast några få exemplar af densamma kända (ett eges af generalstabens topografiska afdelning, ett af landmåteristyrelsen, ett af k. biblioteket, ett af Uppsala universitetsbibliotek och ett tillhör J. Westins samling därstädes). Men många aftryck togos på sin tid, af hvilka ej få gingo till utlandet, där B:s karta kopierades "otaligt många gånger" och "i åtskillig storlek". Ja nästan alla kartor öfver Sverige, som under 17:e årh. utgafvos utomlands, voro endast kopior af denna. Se Viktor Ekstrand, "Svenska landmätare 1628—1900" (6:e häftet, 1904, s. XVII—XXIX).

3. Jonas B., den föregående broder, lagkarl, genealog, f. i Ångermanland i slutet af 1500-talet. Jämte brodern Anders (f. 1571, d. 1646) tjänstgjorde han, åtminstone från början af Gustaf Adolfs regering, i riksarkivet, och 1624 blef han tillika med denne broder adlad. Af Gustaf Adolf användes han i flera värf. 1625 utnämndes han till agent i Danmark, med station i Helsingör, och kvarstannade där till 1629. Han blef därefter sekreterare i riksarkivet och bar längre fram titeln *custos archivi*. Från denna syssla fick han afsked 1649. Död 1655. År 1613 fick B. af Gustaf Adolf i uppdrag att utgifva stadslagen, hvilken också för första gången 1618 utkom. 1621 begärde han och erhöll privilegium på en ny upplaga af den då utsälda landslagen (utgifven första gången 1608 af Johan Bureus), hvilken s. å. blef tryckt i Stockholm. Hans insikter som lagkarl beredde honom också en plats i 1642 års lagkommission, i hvars arbeten han deltog. Såsom frukt af hans verksamhet som genealog förvaras i riksarkivet en handskrifven "Svensk ätte-bok". 3. Ehd.

4. Olof B., den föregående broder, läkare, f. 1578 i Själevad i Ångermanland, blef 1611 i Basel medicine doktor och kort därefter lifmedikus hos hertig Johan af Östergötland. Vid hertigens död (1618) fick han samma anställning hos Gustaf II Adolf. Denne tog hans duglighet i anspråk äfven för andra värf: lät honom 1620 afgifva förslag till planer för de städer, som skulle anläggas i Norrland och Finland, samt utnämnde honom 1621 till borgmästare i Stockholm. S. å. adlades B., med bibehållande af sitt namn, och 1624 blefvo hans bröder introducerade på hans nummer. 1633 utnämndes han till vice president i Åbo hofrätt. Död 1655. B. har bl. a. efterlämnat ett matematiskt arbete, *Arithmetica instrumentalis abacus ratione nova ex geometricis fundamentalis atque supputatione* o. s. v. (1609). — En kusin till B. var biskopen i Strängnäs, Zebräcyntus (se d. o.), hvars sonson adlades med namnet Burenskiöld.

Bureau [byrå], fr., bord, pulpet, ämbetsrum. Se Byrå.

Bureau des longitudes [byrå då längity'd], vetenskapligt samfund i Paris (palais de l'institut), hvilket sysselsätter sig med matematiska och astronomiska frågor. Det stiftades genom lag af 7 messidor år III (25 juni 1795). Bland de förste medlemmarna märkas Lagrange, Laplace och La-

lande. Samfundet ombildades senast genom dekretet af 15 mars 1874 och består af 14 ordinarie medlemmar (3 medl. af académie des sciences, 5 astronomer, 3 marinofficerare, 1 officer vid landtarmén, 1 geograf och 1 artist), 4 adjungerade och 10 korresponderande medlemmar, af hvilka 3 kunna vara utlänningar. Samfundet publicerar (tre år i förväg) "Connaissances des temps ou des mouvements célestes à l'usage des astronomes et des navigateurs" (hvilken publikation påbörjades 1679 af académie des sciences) och en årsbok, "Annuaire". Till 1854 stodo observatorierna i Paris och Marseille under samfundets ledning.

Bureau of labor [bjuräu' ov lör'be]. Se Arbetsstatistik, sp. 1362.

Bureau Veritas [byrå]. Se Veritas.

Bureaux d'esprit [byrå despri], fr., kallades ironiskt de litterära salonger, hvilka på 1600-talet funnos i Paris. Typisk för dessa var Hôtel de Rambouillet (se *Précieuses*).

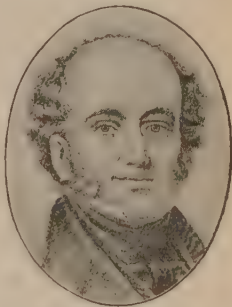
Bure gille. Några mil söder om Skellefteå, vid Bure-åns mynning, hafva länge funnits lämningar efter en byggnad, som enligt sägner varit ett kloster med namnet Bura. Under slutet af 1600-talet visste man berättat, att en son till Fale hin unge (se Bure, F.) anlagt detta kloster, hvars abboter sedermera alltjämt tagits ur Bure-släkten. Klostret sades hafva blifvit indraget på Gustaf Vasas tid, vid den stora kyrkoräisten. Om något dylikt kloster har man dock i medeltidens handlingar hittills ej funnit några upplysningar, och sammanställningen med de diktade Fale-ättlingarna är ej egnad att styrka dess tillvaro. Däremot lär, enligt en uppgift af K. G. Nordin, där hafva funnits ett s. k. prästgille, af hvars inventarium en del år 1554, då det upplöstes, kommit till Skellefteå kyrka. Ehd.

Bureja. 1. Biflod fr. v. till Amur, upprinner på Jam-alin, ett berg på gränsen mellan rysk-sibiriska Amurprovinsen och Kustprovinsen, och flyter åt s. v. Längd 771 km. Från höger mottar B. den 270 km. långa Niman och fr. v. Tyrma samt blir därefter segelbar. — 2. (Burejnska bergen) En bergsträcka mellan Amurfloden och dess biflod (fr. v.) Amgun. J. F. N.

Burejnska bergen. Se Bureja 2.

Buren, Martin van [vän-bi'rin], Förenata staternas åttonde president, f. 5 dec. 1782 i Kinderhook, New York, blef 1803 praktiserande advokat och tog redan vid unga år synnerligen liflig del

i staten New Yorks politiska strider. 1812 valdes han till medlem af denna stats senat och var 1815—19 dess generaladvokat ("attorney general"). Sin advokatverksamhet bedref han till 1828 och var därvid kompanjon med sin intima, personlige och politiske vän Benjamin Butler. I staten New Yorks förvirrade koteripolitik införde B. genom sin stora organisationsförmåga klarare partimotsatser, och det var genom sitt deltagande i New Yorks politiska lif

han uppförde den betydande smidighet, som alls sedan utmärkte honom som politiker. 1821 sändes B. som senator för New York till kongressen, återvaldes 1827, men utbytte i jan. 1829 sin plats i senaten mot guvernörsposten i staten New York, hvilken han dock innehade endast till i mars s. å., då presidenten Jackson kallade honom till sin statssekreterare. B. hade vid presidentvalet 1824 varit en af Crawfords ifrigaste anhängare och sedan verkamt bidragit att organisera det demokratiska parti, som under hans ledning med Jacksons namn segrade vid presidentvalet 1828. Det fördärfliga "spoilsystemet" vid ämbetsställsättningar genomfördes nu, visserligen emot B:s personliga böjelse, men med hans af opportunitetsskäl förestäfvade samtycke. Som statssekreterare under Jackson (1829—31) innehade han en premiärministers inflytande och sträfvade efter att bli president vid nästa val. För att ej fördärfva sina utsikter därtill, nedlade han statssekreterarbefattningen och blef i stället amerikansk minister i London, men måste redan våren 1832 återvända hem, enär senaten under en tämligen sökt förevändning vägrade bekräfta hans utnämning. Det var den af Calhoun ledda sydstatsfraktionen bland demokraterna i förening med whigs under Clay och Webster, som här förenade sig mot en gemensam motståndare. B. vann emellertid genom denna förföljelse endast ökad popularitet och blef, då Jackson förordades att emottaga återval som president, 1832 med stor majoritet vald till vice president. Som sådan förde han vid de upprörda partisstriderna under Jacksons andra presidentskap med stor takt och skicklighet ordet i senaten. 1836 valdes B. till president och hade under sin ämbets-tid att möta den farliga kris, hvartill den föregående regimen och det allmänna spekulationsraseriet bragt unionens finanser (se vidare om hans presidenttid Nord-Amerikas förenta stater, historia). Hans äfven af fiender erkända stora bedrift därvidlag var inrättandet af självständiga ränterier i de sårskilda staterna, hvarigenom unionsfinanserna frigjordes från det fördärfliga sambandet med de lokala bankerna. Vid presidentvalet 1840 besegrades B., som beskyldes för att vara "en nordens man med söderns grundsatser" och till följd af sitt aristokratiska sätt och sin verkliga eller förmenta opålitlighet i åsikter aldrig lyckats vinna popularitet bland massorna. Han drog sig då tillbaka till sin landt-

vågrade att uppge sin bestämda opposition mot Texas' annektering och fick därför stå tillbaka för den obetydliga Polk. Vid nästa presidentval sökte det nybildade "free-soil-partiet", hvars syften han lifligt gillade, förgäfvets samla röster kring hans namn. B., som utom i slaffrånget förblifvit demokrat, återvände, sedan 1850 års kompromiss gifvit denna en skenbar lösning, till sitt gamla parti och hade sedan ej mod att åter öfverge det, då slaffegarna genom Kansas-Nebraska-act blefvo de dominerande. Under inbördeskriget lade han dock sin auktoritet i vägskalet till förmån för Lincoln och unionens sak. B. afled på Lindenwald 24 juli 1862. Under större delen af sin politiska bana var B. utsatt för häftiga anfall och ej sällan på heder och ära gående anklagelser från politiska motståndare, och hans namn hör till de mest omstridda i Förenta staternas historia. Hans taktiska skicklighet, som förskaffade honom tillnamnet "den lille trollkarlen", inverkade nog stundom menligt på hans öfvertygelse-trohet, och från en viss själfvisk äregririghet kan han ej frikännas, men hans klara politiska blick förnekas af ingen, och i de stora principfrågorna (slaffverifrågan måhända undantagen) torde hans fasthet och moraliska mod ha varit större än motståndarna velat medge. Jfr biografier af W. A. Butler (1862), E. M. Shepard (1888, ny uppl. 1899; i serien "American statesmen") och G. Bancroft (1889). V. S.—g.

Burén, Axel Otto Gotthard, direktör för k. operan, f. 20 okt. 1842 på Ekeberg under Boxholms bruk, Östergötland, blef student i Uppsala 1863 och inskrefs 1864, efter aflagd kameralexamen, i statskontoret, vardt 1874 kammarherre vid k. m:ts hof och tjänstgjorde som kammarskrifvare i hof-förvaltningen 1876—90, hvarefter han öfvertog förvaltningen af de kungliga enskilda fonderna. B. var 1887—1903 ordförande för filharmoniska sällskapet i Stockholm. Hösten 1892 förordnades han till chef för k. operan, i ett för denna konstanstalt ovanligt kritiskt skede, samt lyckades bereda k. operan en ekonomiskt hållbar ställning och efter hand utjämna missälligheterna inom personalen. 1900 fick B. öfverintendents titel. Under hans direktörstid har uppsatts på operascenen ett betydligt antal nyheter, däribland arbeten af Wagner, Humperdinck, Kienzl, Leoncavallo, Puccini, Massenet, Tsjaikovskij, Enna, Lange-Müller, Hallén, Stenhammar och Peterson-Berger, hvarjämte utländska gästengagemang och gästspel i betydlig mån anlitats. B. invaldes 1897 i Musikaliska akademien. 1890—92 valdes han af första kammaren till statsrevisor. — Hans äldre broder, Karl Pontus af B. (adelsman efter faderns död), f. 26 mars 1835 och egare af bl. a. Boxholms säteri, var postmästare i Boxholm 1858—85 och representerade 1886—1904 Blekinge län i riksdagens första kammare, där han gjorde sig bemärkt såsom en af de längst gående tullskyddsifrare och såsom en flitig motionär. Sårskildt nitälskade han för bevarandet af landets skogstillgångar. Han var 1891—1901 ledamot i bevillningsutskottet. Död i Stockholm 11 april 1905.

Burenin, Viktor Petrovitj, rysk poet, kritiker och journalist, f. 1848 i Moskva, begynte sin litterära bana såsom humoristisk visförfattare under märket Vladimir Monumentov. Efter att ha varit medarbetare i flera tidskrifter, inträdde han

Burens landtård Lindenwald.

gård Lindenwald, nära Kinderhook, där han som privatman tillbragte sitt återstående lif. 1844 önskede han bli demokraternas presidentkandidat, men

1876 i redaktionen af den stora tidningen "Novoje vremja" (Nya tiden), där han hvarje vecka offentliggör sina spirituellt skrifna, men något ytliga "kritiska studier" öfver samtidens litterära företeelser. Förutom flera band poem och skisser, har B. skrivit libretto till operan *Angelo*, dramerna *Medea* och *Agrippinas död* samt de följetonistiska parodierna *Chrost* under pseudonymen "Grefve Alexis Zjasminov". A—d J.

Burensköld (skref sig Burenskiöld), Jakob, friherre, krigare, sonson af biskop Zebracynthus, f. 25 dec. 1655 i Stockholm, blef 1675 fänrik vid Modees bergsregemente till fot i Malmö och deltog i skånska kriget, sedan 1677 såsom ryttmästare vid Gyllenstiernas regemente till häst, samt utmärkte sig, särskildt under 1678 års fälttåg, på flera "partier". 1680 gick han i utländsk krigstjänst, tjänade några månader vid storhertigliga gardet i Florens, fick s. å. genom drottning Kristinas rekommendation anställning hos malteserorden, kämpade på dess galärer mot turkarna vid Afrikas kust, men kunde såsom protestant ej hoppas på befördran hos den katolska orden. Efter att 1683 i kejserliga armén hafva slagits mot turkarna vid Pressburg och vid Wien, återkom han 1684 till Sverige, blef 1687 ryttmästare vid östgöta kavalleri, bevästade 1691—93 kampanjen i Belgien i sällskap med pfalzgreffe Gustaf, vardt 1696 major vid karelska kavalleriet och 1700 vid östgöta kavalleri samt befordrades efter öfvergången af Düna (1701) till öfverstelöjtnant. I det därpå följande kriget i Polen utmärkte han sig, sedan 1704 chef för östgöta kavalleri, i synnerhet i slaget vid Warschau (1705) under Nieroth. B. utnämndes 1706 till generalmajor och landshöfding i Östergötlands län samt upphöjdes i friherrligt stånd. Då danskarna 1709 hotade med krig, förordnade k. m:ts råd honom till generallöjtnant af kavalleriet, hvarpå 1710 följde kunglig konfirmation. I slaget vid Hälsingborg (febr. 1710) tvång B. i spetsen för vänstra flygelns kavalleri med ett raskt anfall de betydligt manstarkare danskarna för en stund att vika, men angreps i sin tur af dem och blef tillfångatagen. Hans flygel fick emellertid förstärkning och slog den danska på flykten. B. utväxlades 30 aug. 1710, kom i sept. s. å. till Stockholm och förordnades till vice öfverståthållare, en plats, som han beklädde under den måhända hemskaste perioden af hufvudstadens historia, den stora pestens tid, till april 1711. Han befalldes då att taga befälet öfver armén i Västergötland och Bohus län och trädde 1712 i verksamhet såsom guvernör i Skåne, hvartill konungen utnämnt honom redan 1710. 1716 lämnade han detta ämbete. Han afled 24 febr. 1738. B. stiftade 1726 det stora burensköldska fideikommisset (se Borkhult).

Burensköldska fideikommisset. Se Borkhult.

Burenstäm, Karl Johan Reinhold, diplomat, historisk samlare, f. på Skyllberg, Närke, 10 nov. 1829, blef 1848 student i Uppsala och 1854 filos. doktor. Efter att 1854—57 hafva tjänstgjort i civildepartementet, kommerskollegium och järnkontoret beträdde han 1857 såsom attaché i Paris den diplomatiska banan, på hvilken han avancerade 1858 till andre sekreterare, 1859 till lega-

tionssekreterare i Wien, hvarefter han var t. f. charge d'affaires förstades (Konstantinopel, Madrid, Wien), samt 1870 till ministerresident i Bruxelles och Haag och 1884 till ministre plénipotentiaire därstädes. Nov. 1889—juli 1890 var B. befullmäktigad ombud vid de s. k. afrikanska konferenserna i Bruxelles. 1895 erhöill han på begäran afsked och bosatte sig å sin egendom Tjälvesta i Örebro län. B. har under signaturen B. utgivit "Förteckning på handskrifter rörande Sveriges historia, befintliga i kejserliga 'haus-, hof- och staats'-archivet i Wien" (Haag 1871), "Handskrifter i nederländska och belgiska med flere archiver" (Haag 1885; aftryck af ett 30-tal handlingar rör. Sveriges historia 1567—1830) och "Documents recueillis de differents archives" (Haag 1888; aftryck af ett 50-tal handlingar rör. Sveriges historia 1548—1836), hvarjämte han författat och anonymt i ett fåtal exemplar utgivit en intressant skildring *Om Carl XII:s och svenska krigarnes hemfärd från Turkiet genom Siebenbürgen, Ungern och Österrike 1714* (jämte karta; Haag 1872), *La reine Christine de Suède à Anvers et Bruxelles 1654—1655* (Bruxelles 1891), *Souvenirs de Tjälvesta* (Haag 1893), innehållande bl. a. brevväxlingar från slutet af 1700- och början af 1800-talet, och, under utsatt författarnamn, *Les négociations de paix entre l'Autriche et la Turquie à Schistova, décembre 1790—août 1791* (i "Revue d'histoire diplomatique", 1898). B. har varit korresponderande medlem för Sverige af "société d'histoire diplomatique" alltsedan dess stiftelse (1887).

Buresås (Borgås), enligt en sägen i forna tider ett slott i Blomskogs socken och Nordmarks härad i Värmland. Några stenhopar äro det enda, som nu återstår.

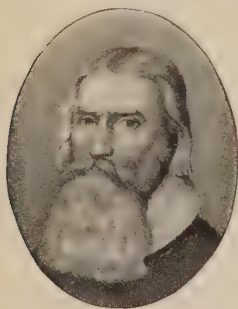
Burēter, Burīēter, Burjāter l. Burjāter (ry. *bratzkal*), mongoliskt nomadfolk, utgörande omkr. 260,000 människor och deladt i flera stammar, som bo i södra delen af Sibirien (guvern. Irkutsk), vid Jenissei, Lena, Angara och Baikalsjön. Bureterna styras af en furste, *tais*, som väljes af dem själfva, ehuru valet måste bekräftas af den ryske guvernören. De afklippa sitt hår, med undantag af en fläta midt på hufvudet, och bo i hyddor, öfverdragna med läder eller filt. De äro misstroigna, tjufaktiga, enfaldiga och fega samt ytterst begifna på dryckenskap. Deras religion är buddaism under formen af lamaism, och deras språk är en rå, föga utbildad dialekt af mongoliskan. Bureterna lära redan före Djingis kans tid (början af 1200-talet) hafva invandrat till sina nuvarande boningsplatser. 1627—48 gjordes de utan stort motstånd till Rysslands undersåtar. De betala sin skatt i penningar och pålsdjur. Om deras språk, buretiskan l. burjatiskan, se Mongoliska språket. Se äfven pl. Asiatiska folk, fig. 9.

Burette [byrēt]. Se Byrett.

Burēus, Bothniensis. Se Björnram 3.

Burēus (Buræus), Johan, lård, f. 15 mars 1568 i Åkerby i Uppland, anställdes 1590 i k. kansliet, kallades sedan till akademisekreterare i Uppsala, hvilken syssla han dock ej tillträdde, och var notarie vid Uppsala möte 1593. Jämte Johan Skytte blef han af Karl IX kallad till lärare för den unge Gustaf Adolf. 1609 blef han riksarkivarie, sedermera därjämte riksantikvarie och k. bibliotekarie. B. var en stor och mångsidig begåfning,

hvars växt dock hämmades af de för fäderneslandet madosamma och bekymmerfulla tiderna. Framför allt insiktsfull i svensk fornkunskap, åtnjöt han äfven anseende för kunskaper i österländska språk och teologi såväl som i geometri, mekanik, astronomi och kemi. Dessutom var han vitterlekare, skicklig tecknare samt den förste infödde kopparstickare och xylograf i vårt land. Han var grundläggare till hela den antikvariska strömningen i Sverige under 1600-talet och den förste, som af rent vetenskapligt intresse studerade vårt språk. I likhet

med andra, mera ryktbara renässansmän hade B. en draging till mystik och förborgadt vetande, så att han hängaf sig åt kabbalistiska grubblerier, och slutligen förutsade han, att världen på en bestämd, af honom uppgifven, dag skulle gå under. Med anledning däraf kom han i tvist med apotekaren Simon Wolimhaus i Uppsala, hvilken påstod, att B. räknat vilse och att yttersta domen skulle komma något senare. De bägge herrarna slogo vad om sina gårdar i Uppsala. — B. utgaf en mängd lärda, men af mysticism förvirrade arbeten, i synnerhet i fornforskning. Genom *Runa-ABC-boken* (1611), *Monumenta helsingica* (1624) m. fl. skrifter upplifvade han kunskapen om runorna. Han afbildade och lät afteckna omkr. 200 runstenar. 1636 utgaf han en (numera förlorad) fornsvensk grammatik (den första forngermanska språklära), och 1651 öfverlämnade han till regeringen fyra band samlingar till ett svenskt lexikon, af hvilka band tre ha förkommit. Med anledning af frågan om runornas fädernesland invecklades han i häftiga strider med den danske fornforskaren O. Worm. Betydelsefullt blef B:s nit för att uppspära och rädda gamla nordiska handskrifter (lagar, sagor, o. s. v.). Sålunda var det han, som upptäckte och första gången utgaf "En nyttigh bok om konunga styrilse och höfdinga" (1634; efter samma text aftryckt 1650. Jfr *Konunga- och höfdingastyrelsen*). Som poet röjde han fornsinne och intresse för det metriskas. 1637 utgaf han *Nymäres wisor* (12 till antalet). Han dog 22 okt. 1652 på Vårdsätra nära Uppsala. Om hans släktförhållanden m. m. se L. Bygdén, "Om ursprung till den historiska myten om Fale Bure" (i "Samlaren", 1890).

Buræus (Buræus). Se Bure.

Burford [bɜːfəd], stad i engelska grefskapet Oxford, vid Thames' biflod Windrush. 3,638 inv. (1901). I närheten ligger Edgehill, där ett icke afgörande slag stod mellan parlamentets och konungens trupper 23 okt. 1642. — Karl II gjorde 1670 sin naturlige son (med Nell Gwynne), Charles Beauclerk (f. 1670, d. 1726), till earl af B.; denne upphöjdes 1684 till hertig af St Albans, hvilken titel ännu bäres af ättens hufvudman.

Burg. 1. Stad i preussiska prov. Sachsen, regeringsområdet Magdeburg, vid floden Ihle. 22,432 inv. (1900). Betydande industri, i synnerhet

klädstillverkning, men äfven tillverkning af skor, handskar, cigarrer, papp, maskiner, kemiska artiklar m. m. Staden, som fanns redan på Karl den stores tid, intogs af Torstenson i nov. 1644.

2. Stad i preussiska Rhenprovinsen, regeringsområdet Düsseldorf. 1,482 inv. (1900). Ruiner efter ett gammalt slott, residens för grefvarna af Berg.

3. Fordom en skans, belägen vid Wümme, nära dess utlopp i Weser och 10 km. n. v. om staden Bremen. Som ett hot mot denna stad ämnade H. Kr. von Königsmarck i början af 1654 bygga en skans på denna plats, men han förekomms af bremerborna, som själfva anlade en befästning därstädes. Königsmarck intog emellertid skansen, som han sedan lät förstärka, men 14 juni s. å. lyckades borgarna taga tillbaka densamma, ehuru blott för att 5 sept. åter förlora den. Vid freden, som slöts med Bremen 24 nov., afstod staden alla anspråk på B., som nu besattes af svenskarna, men 18 sept. 1675 frångöts dem af de allierade. Återlämnad efter freden 1679, förstärktes B. 1683, men lämnades sedan att förfalla ända till 1699, från hvilket år B. ånyo började förstärkas, och härmed fortsattes sedan ända till 1712, då B. intogs af danskarna. 3. L. W. son M.

Burg, A d a m, friherre von B., tysk matematiker och teknolog, f. 1797 i Wien, d. 1882, blef 1828 professor vid polytekniska institutet därstädes och utförde som sådan ett stort inflytande på den nu lefvande generationen af ingenjörer. 1849—52 var han direktor vid nämnda institut. 1852 blef han byråchef i österrikiska handelsministeriet, upphöjdes 1866 i friherrligt stånd och blef 1869 medlem på listid af herrehuset. B. arbetade städse för folkuplysningen; dessutom har staden Wien honom att tacka för en mängd förbättringar i eldsäkningsväsendet, vatten- och gasledningen m. m. Äfven om införandet i Österrike af det metriskas mått- och viktsystemet inlade han stora förtjänster. Såsom skriftställare åtnjöt han i Österrike stort anseende. Af hans arbeten må nämnas *Handbuch der geradlinigen und sphärischen trigonometrie* (1826) och *Ausführliches lehrbuch der höhern mathematik mit besonderer rücksicht auf die zwecke des praktischen lebens* (1832—33).

Burga's, hamnstad i Öst-Rumelien, vid Burgasviken af Svarta hafvet. 10,703 inv. (1900), hufvudsakligen bulgarer; öfriga nationaliteter äro greker, judar, turkar och armenier. B. har dålig redd och är genom järnväg öfver Jamboli förenadt med linjen Belgrad—Konstantinopel. Export af spannmål, kläde, ull, trävaror, smör, ost, rosenolja, torrfisk och lera, hvaraf de bekanta turkiska piphufvudena förfärdigas. Importen består hufvudsakligen af järn och sprit.

Burgau, stad i bayerska regeringsområdet Schwaben, vid Mindel och järnvägen Ulm—Simbach. 2,033 inv. (1900). Fordom starkt befäst slott. Vid staden ett torflager af stor maktighet, hvilket lämnar ett årligt utbyte af 6—7 hundra tusen marks värde.

Burgdorf (fr. *Berthoud*), stad i schweiziska kantonen Bern, vid Emmenfloden. 8,395 inv. (1900). Linne- och ylleindustri. I därvarande slott öppnade Pestalozzi 1798 en uppfostringsanstalt.

Burger [hårdt g], L u d w i g, tysk tecknare och målare, f. 1825 i Krakau, d. 1884 i Berlin, stu-

derade vid Berlins konstakademi och i Paris, vardt på 1850-talet tecknare i "Illustrirte zeitung" samt lämnade illustrationer till Fontanes arbeten öfver tysk-danska och preussisk-österrikiska krigsen, som han bevistade. Han utförde sedan väggmålningar, bl. a. i Berlins rådhus, universitetsbyggnad, krigsakademi och tyghus.

Burger [hårdt g], J o h a n n, schweizisk kopparstickare, f. 1829 i Aargau, har vunnit ett berömt namn i synnerhet för sina stick efter renässansmålningar: Rafaels "Madonna della Sedia", Guido Renis "Aurora", Palma Vecchios "Heliga Barbara" m. fl. G—g N.

Burger [byrg-er], S c h a l k W i l l e m, boeredare, f. 1852 i Lydenburg (Transvaal), deltog som fältkornett i Transvaal-boernas oafhängighetskrig 1881 och företrädde sedermera i folkrådet en mindre främlingsfientlig riktning än den, som genom presidenten Krüger blef förhårskande. Sedan 1896 var B. medlem af verkställande rådet, där han snart intog främsta platsen. När boerkriget utbröt (okt. 1899), deltog han under dess första månader i fälttåget i Natal och utnämndes af Krüger till dennes afresa till Europa (sept. 1900) till ställföreträdande president. Detta ämbete förvaltade han till freds-uppgörelsen 31 maj 1902 och har afven sedan tillhört boerfolkets med största förtroende omfattade ledare, utan att hittills (1905) vilja emottaga någon officiell befattning i den nya kolonien.

Burgers [bå'gas], T h o m a s F r a n c i s, president i republiken Transvaal, f. 1834 i Kapkolonien, studerade i Holland och vann teologie doktorsgrad i Utrecht. Efter hemkomsten till Syd-Afrika verkade B. i 8 år som reformert predikant i Hanover i Kapkolonien, men suspenderades 1864 för kättersk lära, en dom, som dock efter vad till England blef upphäfd. B. valdes 1872 efter Pretorius till president i Transvaal och ifrade som sådan för moderna reformer, järnvägsanläggningar, skolväsendets förbättring o. s. v. Hans teologiska åsikter hade

emellertid väckt de gammaltroendes misstro emot honom, och denna ökades genom de många nyheter B., stundom en smula opraktiskt, påyrkade. 1875 företog han en resa till Europa för att främja sin plan om en järnväg till Delagoa bay, men den järnvägsmateriel han inköpte togs i mät för fraktkostnaderna och förfors sedan vid Delagoa bay. Transvaals finanser voro nu grundligt förstörda, och det krig, som 1876 utbröt mellan boerna och kafferhöfdingen Sekukuni, gjorde anarkien fullständig. Det engelska kronombudet sir Theophilus Shepstone förklarade 12 april 1877 Transvaal annekteradt, och B. fogade sig då i det oundvikliga, emottog en engelsk pension och återvände som jordbrukare till sin gamla hemort Hanover. Han afled i Richmond, Kapkolonien, 9 dec. 1881. B:s fantastiska läggning gjorde det för honom omöjligt att förverkliga sina välmenande, men för den tidens transvaalboer skä-

ligen främmande syften. Se vidare Syd-Afrika (historia). V. S—g.

Burgess [bå'd'es], J a m e s, skotsk arkeolog, f. 1832, var matematiklärare i Calcutta 1855—61 och därefter i Bombay till 1873 samt blef en specialkännare af de indiska tempelbyggnaderna. Han beskref sådana i illustrerade arbeten, bl. a. *The rock-temples of Elephanta or Ghārāpurī* (1871), samt uppsatte 1872 månadsskriften "The indian antiquary", som fortgick under hans ledning i 13 år och vann europeiskt anseende. B. genomreste 1872 de stora områdena Gujarat och Rajputana samt skildrade dem i bild och ord. 1873 utnämnd till ledare af den arkeologiska undersökningen inom presidentskapet Bombay och närgränsande stater, framlade han resultaten därpå i *Archaeological survey of Western India* (8 bd, 1874—1901), flera smärre skrifter samt arbetet *The cave-temples of India* (1880), skrifvet i gemenskap med J. Fergusson (se denne), som däri skildrade norra och östra Indiens tempel. B:s arkeologiska uppdrag utsträcktes 1881 åt söder öfver presidentskapet Madras och 1886 afven öfver norra Indien, då han fick rang af generaldirektör. Han afgick från sitt ämbete 1889, hvarvid det indrogs. Dessförinnan hade han utgivit ytterligare några illustrerade arbeten om tempelarkitektur samt serien "Epigraphia indica", innehållande viktiga sanskrit- och pali-inskrifter i översättning af framstående orientalister.

Burggreffe l. **Burggreife** (ty. *burggraf*, se *Borggreffe*) har i Sverige vid några tidpunkter varit benämningen på den högste ämbetsmannen i städerna Göteborg och Malmö. Vid ordnandet af den efter tyska och nederländska mönster bildade och i stor stil anlagda författningen för Göteborg bestämde Gustaf Adolf (i nämnda stads privilegier af 26 juni 1621), att i spetsen för stadsstyrelsen, som utgjordes af borgmästare och råd, skulle stå en burggreffe för att iakttaga konungens "höghet, reputation och regalier". Burggreffen skulle utses af konungen bland sex män, som nämnda styrelse uppsatt på förslag. Den ståtliga styrelseapparaten visade sig redan i början oanvändbar. Burggreffenamnet låg nere till 1625, då det ånyo upptogs, men upphörde åter jämte ämbetet 1683. Af Karl XII upplifvades det för andra gången (i Göteborgs privilegier af 24 maj 1716). Burggreffen — eller, såsom han i dessa privilegier nämnes, "buhrgrefven" — skulle hafva inseende öfver såväl hela magistraten som hvar och ett kollegium, utföra den exekutiva myndigheten och hafva stadens nycklar i sitt förvar. Han skulle af konungen utses bland tre af magistraten föreslagna män, hafva stattssekreterares rang och — liksom de öfrige magistratspersonerna — åtnjuta adliga privilegier. Men burggreffevärdigheten bortogs redan 1719, då stadens privilegier ändrades. — Efter Skånes införlifvande med Sverige (1658) förordnade Karl X Gustaf för Malmö, på grund af stadens betydelse och efter exemplet i Göteborg, en burggreffe, som "för stadens välfärd vigiler och sörja skulle" och som hade öfverinseendet i justitie- och polis-ärenden. Ett förslag till instruktion för denne ämbetsman finnes från Karl XI:s regeringstid, men burggrefskapet afskaffades redan 1677. — Af tysk burggrefflig börd voro burggreffarna af ätten Dohna, som under drottning Kristinas tid naturaliserades

i Sverige och 1720 introducerades på riddarhuset. J. Th. W.

Burghausen, stad i bayerska regeringsområdet Oberbayern, med naturskönt läge nära Salzachs utlopp i Inn. 3,148 inv. (1900). Flera katolska seminarier. Besökt luftkurort (420 m. ö. h.). B., fordom hufvudort i grefskapet B., var 1255—1505 hertigarnas af Niederbayern residens.

Burghausen (Borckhusen, Borkhusen), livländsk ätt, som utgrenat sig till Finland och Sverige. Ättens stamfäder var kaptenen Hans von Husen, som lefde under Karl IX:s tid och hade två söner, Arent och Herman, båda adlade med namnet von B. Namnet vann sin största ryktbarhet genom de s. k. borkhusenske dragonerna, en värfvad finsk trupp (från Savolaks), som blifvit uppsatt och anfördes af öfverste Herman von B., och hvars officerare voro chefens söner, släktingar och grannar. I slaget vid Lund 1676 stod denna trupp ytterst på svenskarnas vänstra flygel. Efter det mest hårdnackade motstånd blef den öfvermannad och nedgjord, utan att en enda man vek från platsen. E. G. P.*

Burghers. Se Seceders.

Burghersh [b'gəʃ], lord, sedermera earl af Westmorland, engelsk diplomat. Se Fane.

Burghley l. Burleigh [b'li], lord, engelsk adels titel, som burits af statsmännen William och Thomas Cecil. Se Cecil.

Burgi, J. Se Bürgi.

Burckmair (Burckmair), Hans (d. å.), tysk målare och tecknare för formsnittet, f. i Augsburg 1473, d. 1531, var näst Dürer och Holbein sin tids ypperste mästare i Tyskland. Han var son

och lärjunge till målaren Thoman B. (d. 1523), upptogs 1498 i Augsburgs målargille och besökte några år därefter öfre Italien, där han rönt ett afgörande inflytande af den venezianska konsten. Efter hemkomsten slog han sig ned i sin fädernestad, hvilken sedan blef hufvudorten för hans verksamhet. Hans första arbeten utgjordes af en serie framställ-

ningar af Roms gamla basilikor, hvilka han målade för Katarina-klostret i Augsburg. Dessa bilder hafva ännu något tungt och ålderdomligt hos sig, men steg för steg visar B. allt kraftigare formutveckling, och redan i det *Flugellaltare* med Marias kröning (1507), som nu tillhör Augsburgs galleri, hade han arbetat sig fram till en sant modern stil. B. kan också anses såsom renessansens förste hufvudman i Tyskland. Bland hans öfriga målningar må nämnas en *Maria med barnet* (1510, i Moritz-kapellet i Nürnberg) och den gripande framställningen af *Kristus på korset* (1519, i Augsburgs galleri). Från hans senaste år förskrifva sig åtskilliga porträtt samt batalj- och lägerscener m. m. — Enligt samtida, men obestyrkta uppgifter var B. representerad i den i Würzburg och München tagna tafvelsamling, som 1635 fanns på Stockholms slott. — I sina träsnitt och teckningar för formsnittet (både bibliska och

profana framställningar) förräder B. en viss frändskap med Dürer, hvars lärjunge han likväl icke var. De förnämsta af dessa arbeten äro hans berömda framställning af *Döden* (1510) och hans 66 blad till *Kejsar Maximilians triumftåg*, af hvilken ytterst sällsynta serie nationalmuseum eger ett nästan fullständigt exemplar. — Hans son, Hans B. d. y., tecknade företrädesvis torneringar och vapenböcker samt var, liksom fadern, mycket sysselsatt för det kejserliga hofvets räkning. R-n. (O. G.-g.)

Burgmeir, J., pseudonym för italienske kompositören Tito Ricordi.

Burgmüller. 1. Friedrich B., tysk musiker, f. 1806, d. 1874, är af pianister allmänt känd genom sina goda *Kinder-etuden*. — 2. Norbert B., den föregående broder, tysk tonsättare, f. 1810, d. 1836, blef först efter sin död bekant såsom kompositör. Hans arbeten (en sonat, en symfoni, *Rhapsodie*, sånger) väckte mycken uppmärksamhet och berömdes af Schumann. A. L.

Bürgos. 1. Provins i östra delen af spanska landskapet Gamla Kastilien. 14,196 kvkm. 338,828 inv. (1900), 23 på 1 kvkm. Landet är i ö. bergigt.

Katedralen i Bürgos.

Det genomflytes af Ebro, Pisuerga, Arlanzon, Arlanza och Duero. — 2. Hufvudstad i denna provins, vid floden Arlanzon, 851 m. ö. h. 31,413 inv. (1900). B. är amfiteatraliskt byggt på en höjd på flodens högra strand, har gamla murar med torn, ett förfallet citadell, förr konungaborg, samt flera offentliga platser och vackra anläggningar (*espolón*). Den förnämsta byggnaden är den vackra gotiska katedralen (fr. 13:e årh.) med konungagrafvar. B. är säte för en ärkebiskop, en guvernör och en generalkapten, det har en appellationsdomstol och är en af Spaniens förnämsta vapenplatser. B:s försvarverk äro numera omoderna, hvarför detacherade fort

föreslagits. Af skolor märkas en teknisk skola, ett lärar- och ett prästseminarium; B. fick 1550 äfven ett universitet, som dock senare indrogs. B. har tre förstäder, La Vega, Las Huelgas och San Pedro. — I den närbelägna byn Vivar föddes nationalhjälten Cid. — Nära staden ligga de berömda klostren Miraflores och Santa Maria de las Huelgas, hvars abbedissa har biskopliga rättigheter. — B. anlades omkr. år 900 och var residens för grefvarna och konungarna af Gamla Kastilien. Där föddes fältherren Fernando Gonzalez, åt hvilken en triumfbåge är upprest. Under spanska frihetskriget besegrade fransmännen under marskalkarna Soult och Bessières spanjorerna under markisen af Belvedere vid B. 10 nov. 1808. Från 19 sept. till 29 okt. 1812 belägrades staden förgäves af Wellington. (J. F. N.)

Burgos, Francisco Javier de, spansk politiker och författare, f. 1778 i Motril (Granada), d. 1849. Landsförvist 1812, återkom B. till Spanien 1817, beklädde olika administrativa poster och blef till sist kultusminister 1833. Ledamot af spanska akademien blef han 1827. Hans första publikation, översättning på kastiljansk vers af hela Horatius, anses som den bästa på spanska. B. utgaf 1819—21 tidskriften "Miscelánea de comercio, artes y literatura" och 1823 *Biografía universal* (3 bd). Hans komedier, *Los tres iguales* (1827), *El baile de máscaras* (1832) m. fl., vittna mera om talang än om högre begåfning. Bland dikter må nämnas: *Oda á la razón*, *El porvenir* och *La primavera*. Efter hans död utkom hans *Historia del reinado de Isabel II* (6 bd, 1850—51). Ad. H.—n.

Burgoyne [bögä'n] l. Bourgoyne. 1. John B., engelsk general, f. 1722, förde 1762 en kår i Portugal och blef 1777 befälhafvare öfver 10,000 man i Canada, men måste s. å., tillika med 5,500 man, vid Saratoga gifva sig fången åt amerikanske generalen Gates. Vid sin återkomst till Europa blef han afskedad ur statens tjänst och förvisad från hofvet. Sedan blef han parlamentsledamot. Död 1792. B. författade flera dramer.

2. John Fox B., illegitim son till den föregående, brittisk ingenjör-general, f. 1782, blef 1798 ingenjör-löjtnant och ledde 1813, under kriget på spanska halfön, belägringsarbetena vid San Sebastian. 1811 sändes han i spetsen för ingenjörtrupperna till Nord-Amerika, och 1826 åtföljde han den till Portugal sända hären. 1830 blef han direktör för de offentliga byggnaderna i Irland och inlade som sådan stora förtjänster. 1851 utnämndes han till generallöjtnant, och före Krimkrigets utbrott, 1854, sändes han till Konstantinopel för att underhandla med turkiska regeringen om de blifvande operationerna. Vid Sevastopol var han chef för engelska arméns generalstab, men återkallades 1855 från denna post. 1856 blef han baronet och 1868 generalfältsmarskalk. Död 1871. B. utgaf *Military opinions* (1859).

Burgrefve. Se Burggreffe.

Burgs, oriktigt namn på en socken i Gottlands län. Se Burs.

Burgschmiet [-jmit], Jakob Daniel, tysk bildhuggare och gjutare, f. 1796 i Nürnberg, var till en början svarfvar samt förfärdigade därjämte små barnteatrar och sinnrika automatteatrar, med hvilka sistnämnda han 1820—22 reste omkring till flera större städer. Under Reindels ledning utbildade han sig sedermera till bildhuggare och med-

verkade vid restaurationen af *Schöne brunnen* i Nürnberg. Hans första större arbete var *Melanchthonstatyen* i Nürnberg (1826), hvilken han utan modell högg i sandsten omedelbart efter Heideloffs ritning. Detta verk beredde honom plats som lärare i bildhuggarkonst vid Nürnbergs polytekniska skola. Någon tid därefter begaf han sig till Paris för att studera bildgjuterikonsten, och med sin gjutning af Rauchs *Dürerstaty* i Nürnberg grundade han 1837 —40 sitt rykte såsom en framstående bildgjutare. Andra betydande arbeten från hans verkstad äro *Beethovenstatyen* i Bonn (1845, efter Hähnel), *Karl IV:s staty* i Prag (1848, efter Hähnel), *Luthers staty* i Möhra (efter F. Müller) m. fl. B. afled plötsligt i Nürnberg 1858, då han var sysselsatt med fullbordandet af *Radetzkymonumentet* för Prag (efter bröderna Max). — Bland hans lärjungar må nämnas G. Heroldt (gjutaren af Karl XII:s staty och Molinska fontänen i Stockholm). R.—n.*

Burgsdorf, Friedrich August Ludwig von, tysk skogstjänsteman, f. 1747 i Leipzig, d. 1802 i Berlin, utnämndes 1787 till professor i skogsvetenskap i Berlin samt blef senare äfven direktör för skogsakademien i Berlin och chef för skogsväsendet i Kurmark. Hans mest betydande verk är *Handbuch der forstwissenschaft I—III* (1788—1800, I, 3:e uppl. 1800, II, 3:e uppl. 1805, III, 2:a uppl. s. å.), som var epokgörande för sin tid. B., som ifrigt verkade för införande af främmande träslag, skref äfven *Anleitung zur sichern erziehung der einheimischen und fremden holzarten* (3:e uppl. 1805) m. m.

Burgstädt, stad i konungariket Sachsen, vid linjen Leipzig—Chemnitz af sachsiska statsbanan. 7,016 inv. (1900). Tillverkning af handskar, trikkvaror och porslin. — I närheten Tauerstein med utsiktstorn.

Burgsvik, en i Öja socken på Gottlands sydvästra kust belägen hamn, som redan i äldre tider (i synnerhet på 1500- och 1600-talen) var bekant för sin lifliga utförel af sandstensblock till danska och tyska slott och herrgårdar. Numera exporteras från B. sandstensblock, slipsten, kalk, timmer och spannmål m. m. Varor kunna där införas och förtullas. Fartyg, som från utrikes ort ankomma ballastade, kunna inkarlera där, och som gå på utrikes ort, utklarera. I B. finnas tulluppsyningsman samt post-, telefon- och lotsstation. C. J. B.*

För att hindra fientlig landstigning vid B. byggdes där 1712—13 af den för Gottlands försvar outtröttligt verksamme fortifikationslöjtnanten Schilder ett batteri för 5 och ett för 6 kanoner, men dessa batterier lämnades sedan att förfalla. L. W. son M.

Burg-teatern (Hofburgteatern), urspr. Theater an der Burg, i Wien, gäller såsom den förnämsta tyska skådebanan och eger för Tysklands dramatisk och skådespelarkonst i viss mån samma betydelse som Théâtre français för Frankrikes. Burgteatern, som underhålles af österrikiske kejsaren, räknar sitt ursprung från 1741, då Maria Teresia lät inreda en skådebanan i det till residensslottet Hofburg stötande bollhuset och där gifva italienska operor samt tyska skådespel. Själva ombyggnaden af lokalen fullbordades först 1756, och från 1750-talet till fram på 1770-talet härskade det franska dramat där nästan enväldigt. Först kejsar Josef II gjorde (1776) denna scen till ett hemvist

för tysk dramatik. Den förblef inrymd i sin gamla lokal ända till 1888, då den flyttade in i den nya och praktfulla teaterbyggnad i sen-renässansstil, som efter Sempers och Hasenauers ritningar uppförts vid Ringstrasse. Med dramatikern Heinrich Laubes direktörstid (1849—67) infaller Burgteaterns egentliga uppblossning. Bland öfriga direktörer för densamma märkas författarna Franz Dingelstedt (1871—81) och Adolf Wilbrandt (1881—87). På Burgteatern omhuldas med lika nit och framgång både den klassiska och den moderna repertoaren. Jfr Laube, "Das Burgtheater" (1868; 2:a uppl. 1891), och Lothar, "Das Wiener Burgtheater" (1899).

Burgund (ty. *Burgund*, fr. *Bourgogne*, eng. *Burgundy*), geografiskt namn, som på skilda tider burits af skilda områden och som uppkallats efter de germanske burgunderna.

1. B. l. Burgundernas rike (lat. *regnum burgundionum*). Burgunderna, en germansk folkstam af vandalerernas gren, bodde ursprungligen mellan floderna Netze och Warthe, hvarifrån en del påstås hafva seglat till ön Bornholm (Burgundarholm), som skall hafva fått sitt namn efter dem. Deras hufvudmassa trängdes under folkvandringarna omkr. år 250 till trakterna af öfre Weichsel. Där blefvo de tillbakakastade af gepidernas konung Fastida och tågade då åt s. v. in på romerskt område, men blefvo af kejsar Probus 277 tvungna att sluta fred med romarna och slog sig ned i floden Mains område, n. om alemannerna. Med dessa lågo de sedan i ständiga fejder och gjorde härjande infall i Gallien. 406 deltog en skara burgunder i Radagais ströftåg till Italien, och 413 slog sig hela folket med romarnas tillstånd ned på vänstra Rhenstranden, mellan Lauter och Nahe. Där grundade deras konung Guntar det första riket B., hvars hufvudstad blef Worms. Detta är det burgundrike, som omtalas i Nibelungenlied. Vid samma tid började de allmänt öfvergå till kristendomen i dess arianska form och blefvo därigenom såsom kättare bittert hatade af romarna, under hvilkas nominella öfverhöghet de stodo. Under konung Gundikar reste de sig 435 mot den romerske ståthållaren Aëtius, men denne skaffade dem hunnerna på halsen. I striden med dessa stupade Gundikar 437 i spetsen för en stor del af sitt folk, och burgundriket vid Rhen ramlade. Detta är den historiska kärnan i Nibelungenlied.

2. B. l. Burgundernas rike (lat. *regnum burgundionum* l. *regnum Burgundiae*). Återstoden af Burgunderna under konung Gundioch förflyttades af Aëtius till den romerska prov. *Sabaudia* (Savojen) år 443. Där grundade de ett nytt rike, som slutligen omfattade hela Saône- och nedre Rhône-dalen från Dijon ända till Medelhafvet samt västra hälften af Schweiz. Vid Gundiochs död 473 delades riket mellan hans fyra söner, Gundobad, Godegisel, Chilperich och Godomar (residerande i Lyon, Vienne, Genève och Besançon). Gundobad dödade dock snart både Godomar och Chilperich, hvarpå riket var deladt mellan honom (i Lyon) och Godegisel (i Genève). Den sistnämnde kallade år 500 frankernas konung Klodvig till hjälp mot sin härsklystne broder, som blef besegrad vid Dijon, men sedermera dödade Godegisel i Vienne. Han härskade därefter som "Klodvigs till härnadsfölje pliktige bundsförvant" ensam öfver B. till sin död

516. År 507 kämpade han tillsammans med Klodvig segerrikt mot västgoterna. Gundobad sökte göra slut på hatet mellan arianerna och katolikerna i sitt rike. Under hans tid utarbetades en lagsamling, innehållande gamla burgundiska rättsedvänjor (se Burgundisk lag).

Gundobads son och efterträdare Sigmund l. Sigismund hade af sin fader uppfostrats i katolska läran, som han sökte göra härskande i sitt rike. Efter ett nederlag mot östgoternas konung Teodorik den store i Italien blef han 523 tillfångatagen af Klodvigs söner och i Orléans tillsammans med sin gemål lefvande nedkastad i en brunn. Hans broder Godomar besegrade frankerna 524 vid Vésérone, men blef själf slagen vid Autun 532, hvarefter riket B. förenades med det franska riket.

3. Burgunderna fingo behålla sina gamla lagar och rättigheter, ehuru landet, om än under eget namn, utgjorde en del af det franska Neustrien. Under den upplösning af det franska riket, som vidtog efter Klotar I:s död 561, omtalas stundom ett eget rike B., till namnet lydande under merovingerna. Detta tredje rike B. var dock tydligen inskränkt inom något snäfvare gränser än det föregående konungariket B.

4. Konungariket Provence l. B. (lat. *regnum Provinciae seu Burgundiae*), stundom ehuru mindre riktigt kalladt Arelat, Cisjuranska B. l. Nedre B., grundades 879 af greve Boso af Vienne, en svåger till kejsar Karl den skalige. På uppmaning af sin ärelystna gemål Irmen-gard och med hjälp af påven Johannes VIII lyckades han nämligen på ett riksmöte i Mantaille (lat. *Mantala*) förmå stormännen att välja sig till konung. Han nödgades dock 882 erkänna kejsar Karl den tjocke som länsherre öfver sitt rike, som omfattade de forna franska provinserna Provence och Dauphiné, södra delen af Savojen och landet mellan Saône och Jura. Bosos son Ludvig den blinde blef 899 tillika langobardernas konung och 901 af påven Benedikt IV krönt till kejsare. Kort därefter blef han blandad af sin medtäflare om kejsarvärdigheten, Berengar af Friuli, och tvungen att återvända till B. Där fördes regeringen till hans död 924 af greve Hugo af Arles, som därefter blef konung. Denne afstod emellertid 933 sitt konungarike till Rudolf II af Transjuranska B. och fick i vederlag hans besittningar och anspråk i Italien. Sålunda upphörde Cisjuranska B. att existera.

5. Konungariket Öfre B. l. Transjuranska B. (lat. *regnum jurense* l. *Burgundia transjurenensis*) grundades 888 af en ättling af welfiska huset, hertig Rudolf, efter Bosos mönster. Med bifall af en del stormän, församlade i S:t Moritz (i Wallis), antog han konunganamn och regerade såsom Rudolf I till sin död 911. Hans rike, som var länspliktigt under kejsaren, omfattade norra delen af Savojen samt Schweiz mellan Reuss och Jura. Hans son och efterträdare Rudolf II, som 922 blifvit langobardisk konung, afstod 933 Italien åt sin medtäflare Hugo af Cisjuranska B., som han erhöi i utbyte. Därmed upphörde konungariket Transjuranska B.

6. Konungariket B. l. Arelat (lat. *regnum Burgundiae l. regnum arelatense*) uppstod 933 genom föreningen af Cisjuranska och Transjuranska B. Namnet Arelat fick det efter hufvudstaden, som var Arles. Rudolf II efterträddes där 937 af sin

son Konrad den fridsamme, som nära anslöt sig till kejsar Otto den store. Under hans regering (937—964) härjades riket genom infall af ungrarna och de burgundiske stormännens inbördes fejder. Konrads son och efterträdare Rudolf III (964—1032) fick hjälp af den tyske konungen Henrik II, en son till hans syster Gisela, att kufva sina upproriske vasaller, och till lön därför testamenterade han sitt rike till Tyskland. Efter Rudolfs död sökte de burgundiske stormännen uppsätta greve Odo af Champagne på tronen, men den tyske konungen Konrad II inryckte 1033 i landet och lät följande år i Payerne kröna sig till konung i B. Därigenom blef B. åtminstone till namnet förenadt med Tyska riket. Konrad II lät påbjuda gudsfrid i landet, men stormännen fortforo att härja det. Bandet mellan B. och Tyskland lossnade alltmer, i synnerhet under Henrik IV. Förgäfvessökte Fredrik Barbarossa knyta B. fastare vid riket genom att gifva sig med Beatrix, dotter till hertig Reinhold III af Macon, en af B:s mäktigaste stormän, och låta kröna sig i Arles 1178. Äfven Rudolf af Habsburg gjorde 1284 ett fåfängt försök att vinna B., och hans son Albrekt måste helt afstå därifrån. Det sista försöket att binda B. vid Tyskland gjordes af Karl IV, som 1364 lät kröna sig i Arles, men därmed stannade det. B. sönderföll i en mängd små själfständiga herrskap (grefskapen Arles I. Provence och Savoien, ärkestiften Besançon, Vienne och Lyon, biskopstiften Basel, Genève, Grenoble, Valence m. fl.), hvilka så småningom uppslukades af Frankrike, som nu, sedan Savoien annekterats 1861, förvärfvat hela B. med undantag af den schweiziska delen.

7. Mindre B. (lat. *Burgundia minor*, ty. *Klein B.*) motsvarar nästan fullständigt det nuvarande Schweiz v. om Reuss, inklusive kantonen Wallis. Det var Transjuranska B. (se ofvan 5) med undantag af de delar af Savoien, som tillhörde detta. Det försvinner ur historien med utslöcknandet af huset Zähringen i 13:e årh. Lagligen utgjorde det en del af Tyska riket till 1648, ehuru det praktiskt taget långt förut blifvit oberoende.

8. Frigrefskapet B., Palatinatet B. 1. Öfre B. (fr. *Franche-Comté*, ty. *Freigrafschaft*). Se *Franche-Comté*.

9. Landtgrefskapet B. (ty. *Landgrafschaft B.*) låg i västra delen af nuvarande Schweiz, på båda sidorna om Aar, mellan Thun och Solothurn. Det var en del af Mindre B. (se ofvan 7) och förekommer liksom detta knappast efter 13:e årh. i historien.

10. B. I. Burgundiska kretsen, se d. o.

11. Hertigdömet B. I. Nedre B. upprättades 884 af greve Bosos af Vienne broder, greve Rikard af Autun, som af konung Karl den enfaldige fick titeln hertig af B. Detta B., som utgjorde den nordligaste delen af burgundernas gamla rike, sträckte sig från Châlons-sur-Saône till Châtillon-sur-Seine och begränsades i n. af Champagne och Lothringen, i ö. af Franche-Comté, i s. af landskapen Bresse och Beaujolais, i v. af Bourbonnais och Nivernais. Rikard efterträdades 921 af sin son Rudolf (Raoul), som 929 besteg Frankrikes tron, då B. blef ett tvisteäpple mellan en mängd franska stormän. Hugo Capets son, konung Robert den helige af Frankrike, gaf det slutligen 1017 åt sin son Henrik, som när han blef Frankrikes konung

1032 afstod det åt sin broder Robert, stamfadern för den äldre burgundiska linjen, hvilken först 1361 utdog med hertig Filip af Rouvres. En gren af denna ätt upprättade konungariket Portugal och innehade dess tron till 1383, då grenen utdog. 1361 indrogs B. till kronan såsom herrelöst län af konung Johan af Frankrike, som var gift med den siste hertigens moder i hennes andra gifte. 1363 förlänade han det åt sin fjärde son, Filip af Valois, för hans tapperhet i slaget vid Poitiers. Filip hade redan förut af kejsar Karl IV fått frigrefskapet B. såsom tyskt län, och sålunda var grunden lagd till ett mäktigt själfständigt rike. Genom sitt giftermål med Margareta, arftagerska till Flandern, vann han 1369 detta rika och tätt befolkade land, som snart blef tyngdpunkten i hans välde. Därjämte förvärfvade han genom köp en mängd områden, däribland grefskapet Charolais 1390. Under Karl VI:s sinnessjukdom förde Filip af Valois regeringen som riksförstodare, men fick en bitter fiende i konungens broder Ludvig af Orléans. Denna fiendskap delade hela Frankrike i två hvarandra bekämpande partier: det burgundiska (fr. *les bourguignons*) och det orleanska, sedermera det armagnakska. Filips son Johan den oförskräckte (1404—19) vann i spetsen för det förstnämnda partiet stort inflytande i Frankrike, slöt sig till engelsmännen och lät på öppen gata i Paris mördra sin kusin hertigen af Orléans. Men 1419 föll han själf offer för ett lönnmord på bron i Montreuil, dit han kommit för att försona sig med Frankrikes dauphin (sedermera Karl VII). Johans son Filip II den gode (1419—67) trädde då genom fördraget i Troyes 1421 på engelsmännens sida, men slöt 1435 fred och försoning med Karl VII i Arras. Konungen måste göra afbön för mordet på Johan, afstå områdena Macon, Auxerre, Bar-sur-Seine, Péronne, Amiens, Abbeville, Ponthieu, Boulogne m. m. och medgifva hertigen af B. frihet från länsplikt och hyllning till Frankrike. 1429 fick Filip genom köp Namur, 1430 Brabant och Limburg såsom närmaste arving till de aflidne, barnlösa hertigarna därstädes och 1436 grefskapen Holland, Zeeland och Hainaut genom kamp med Jakobea af Holland, som förut innehafte dem. Slutligen förvärfvade han genom köp och fördrag Luxemburg 1443, så att hans rike fick en betydande utsträckning. Det blef snart ett af de mäktigaste i Europa, i synnerhet som det omfattade en mängd genom handel och industri blomstrande städer. Filips hof i Dijon utmärkte sig framför alla andra genom ridderlighet och prakt. "Den burgundiska dräkten" och hofetiketten ansågos öfverallt som mönster, och hären var i utmärkt skick. Filip efterträdades 1467 af sonen Karl den djärve, förut greve af Charolais. Sedan dennes med stränghet undertryckt flera uppror, i synnerhet i Liège, höll han sin hand tung öfver adeln och städerna. Ludvig XI af Frankrike, som ständigt sökte utså split och oenighet i B., blef vid ett möte med Karl i Péronne 1468 svekfullt tillfångatagen och tvungen till en förödmjukande fred. S. å. förstörde Karl nästan fullständigt staden Liège, som änyo rest sig. 1473 bemäktigade han sig med våld Geldern och Zutphen, sedan dessa länders siste hertig, Arnolf, aflidit. Redan 1469 hade han mot ett större penninglån förvärfvat de besittningar i Elsass, som tillhörde ärkehertig Sigismund af Österrike. Där insatte Karl en tyrannisk ståthållare, Peter von

Hagenbach, som dock blef afträttad i Breisach 1474 efter ett segerrikt uppror af några elsassiska städer. Karl hyste planer på att af kejsar Fredrik III få Lothringen i förläning och sitt mäktiga rike upphöjdt till konungadöme samt erbjöd därför kejsarens son Maximilian sin dotter Marias hand. Karls öfvermod och makt väckte dock misstankar hos granarna, och kejsaren vägrade sitt samtycke på ett möte i Trier 1473. När Karl s. å. med våld ville återinsätta den fördrifne ärkebiskopen Ruprecht af Köln i hans ämbete, fann han häftigt motstånd af staden Reuss, som med framgång försvarade sig mot Karl och 1475 tvang honom att efter 11 månaders belägring lämna staden. Nu slöts ett förbund mot Karl af Ludvig XI, kejsaren och schweizarna, hvilkas frihet han hotat. Karl bemäktigade sig då Lothringen och drog i fält mot de senare, men blef slagen vid Grandson 2 mars 1476, vid Murten 22 juni s. å. och vid Nancy 5 januari 1477, där han stupade. Hans arftagerska, dottern Maria, blef 1479 gift med ärkehertig Maximilian af Österrike. Ludvig XI bemäktigade sig då det gamla franska länsförlänningen B., Franche-Comté och en mängd städer i Flandern, Picardie och Artois. Genom freden i Arras 1482 måste emellertid Frankrike återställa Flandern och genom freden i Senlis 1493 Franche-Comté till Maximilian, som vid Marias död 1482 kommit i besittning af hela arvet. Han stötte dock på öfverväldigande motstånd i de burgundiska provinserna, synnerligen Flandern, och blef endast erkänd som riksföreståndare i egenskap af förmyndare för sin son Filip. Maximilian sammanslog alla provinserna till en särskild krets af Tyska riket, den burgundiska kretsen (se d. o.). Efter Filip den skönes död 1506 tillföll det burgundiska arvet hans son Karl, som också var arftagare till Spanien och 1519 blef vald till tysk kejsare. Genom fördraget i Madrid 1526 tvang han Frans I att afträda hertigdömet B., men han måste återlämna det genom freden i Cambrai 1529. Sedan dess har B. som provins varit förenadt med Frankrike.

12. B., en af Frankrikes forna provinser, motsvarande det forna hertigdömet B., omgifves i n. af Champagne, i ö. af Savojen och Franche-Comté, i s. af Lyonnais och Dauphiné och i v. af Nivernais och Bourbonnais. Det omfattar 25,714 kvkm. med omkr. 1,800,000 inv. och är nu deladt på de franska dep. Ain, Saône-et-Loire, Côte-d'Or och Yonne. Det innefattade de forna landskapen Auxois, Dijonnais, Châlonnais, Charolais, Mâconnais, Auxerrois, Autunois, Pays de la montagne, Pays de Gex, Dombes m. fl. B. hade till 1789 sina egna provinsständer (états généraux), som hvar tredje år sammanträdde i hufvudstaden Dijon. Biskopen af Autun var den främste bland prästerskapet, adeln utsåg genom val sin ordförande, och mären i Dijon var tredje stadens talman.

Litt.: Barante, "Histoire des ducs de Bourgogne" (8:e uppl. 1858), Dubois, "La Bourgogne depuis son origine jusqu'à son entière réunion à la couronne de France" (2:a uppl. 1867), Binding, "Geschichte des burgundisch-romanischen königreichs" (1868), och Kaufmann, "Deutsche geschichte bis auf Karl den grossen" (2 bd, 1880—81). E. A.—t.

Burgund-beck. Se Terpentint.

Burgunder, germansk folkstam. Se Bur-
gund 1.

Burgundiska kanalen (*Canal de Bourgogne*), en kanal, som förenar Seines och Rhônes vattenbäcken. Den börjar vid Laroche, där Seines biflod Yonne och Armançon sammanflyta, följer den senare floden uppåt, går öfver Côte-d'Or och utför Ouche till Dijon samt utmynnar i Saône vid S:t Jean-de-Losne. Längden är 242 km.

Burgundiska kretsen, en af det forna Tyska rikets tio kretsar, upprättades 1512 af kejsar Maximilian I och omfattade nordvästra delen af riket, näml. Franche-Comté l. frigrefskapet Burgund (efter hvilket den var uppkallad) och de sjutton nederländska provinserna. Karl V upphäfde 1548 Tyska rikets öfverhöghet öfver kretsen, men den ställdes under detta rikes skydd och var pliktig att lämna bidrag till dess försvar och till kriget mot turkarna (till det förre ändamålet lika mycket som två kurfurstar, till det senare lika mycket som tre). Kretsen hade ett ombud vid tyska riksdagen och kunde insätta två bisittare i rikskammarrätten. Dess område minskades under tidernas lopp (i synnerhet genom uppkomsten af Förenta Nederländernas republik samt genom krig mot Frankrike) och bestod slutligen endast af de s. k. Österrikiska Nederländerna, hvilka genom freden i Lunéville (1801) afträdades till Frankrike och nu till största delen utgöra konungariket Belgien.

Burgundisk hjälm. Se Dräkt.

Burgundisk lag är namnet på de båda kodificeringar af de burgundiska rättssedvänjorna, som företogs under de burgundiske konungarna före den franska eröfringen (se Burgund 2). Den ena, *lex burgundionum*, *liber legum Gundobadi*, *lex Gundobada* l. *Gombata* (fr. *loi gombette*), är en samling under konung Gundobads regering affattade burgundiska kungalagar, hvilken utom för burgunderna gällde äfven för de under burgundiskt välde stående romarna i deras förhållande till det härskande folket. 89 kapitel därpå finnas ännu i behåll jämte konungens bekräftelse och två tillägg. — Den andra kodificeringen, *lex romana burgundionum* l. *papianus*, är en för de i burgundernas rike bosatte romarna afsedd, efter den föregående mönster uppgjord handbok i den romerska rätten och skall hafva utarbetats under konung Sigismunds regering. Jämte denna lag egde dock äfven de romerska rättskälorna gällande kraft. Litt.: Schröder, "Lehrbuch der deutschen rechtsgeschichte" (4:e uppl. 1902).

Burgundiskt kors, ett lutande kors af taggiga grenar. Jfr Andreaskors.

Burgund-thaler. Se Albertusthaler.

Burgundviner. Se Bourgogneviner.

Burgwälle (ty.). Se Pålbyggnader.

Burhanpur [boeränp'o], Berhampur l. Boorhanpoor, stad i distriktet Nimar, divisionen Narbada, i brittisk-indiska Centralprovinserna, vid floden Tapti och nära järnvägen mellan Bombay och Allahabad. 32,252 inv. (1891). Staden grundades omkr. år 1400, har ett af Akbar uppfördt, nu förfallet palats och en af Aurangzib byggd moské. Stor tillverkning af bomulls- och sidentyger. B. besattes 1803 af engelsmännen och afträdades förligen till dem 1860 af fursten af Gwalior.

Burial sebili, tunisiskt silfvermynt, = 62,5 centimer.

Burián von Rajecz [rajets], Stephan, österrikisk-ungersk statsman, f. 1851 i Stampfen (Ungern), ingick på den diplomatiska banan och blef efter tjänstgöring i Alexandria, Bukarest, Belgrad och Sofia konsul i Moskva, var 1886—95 österrikisk-ungersk generalkonsul och diplomatisk agent i Sofia samt 1896—97 minister i Stuttgart och 1897—1903 i Aten. Sistnämnda år utnämndes B. efter Kallays död till österrikisk-ungersk riksfinansminister och högste chef för förvaltningen af Bosnien och Hercegovina. I maj 1905 sändes han som Frans Josefs förtroendemän till Budapest att förhandla med den ungerska oppositionens ledare om biläggande af konflikten mellan krona och parlament, men denna mission ledde ej till något resultat.

Buridan [byridä'], Jean, fransk filosof, skolastiker, död efter 1350, blef rektor vid universitetet i Paris 1327 och författade bl. a. en mycket använd handbok i logik, *Compendium logicae* (tr. 1489). Hans namn har emellertid gått till eftervärlden mest genom tvenne termer, som dock sannolikt med orätt bära hans namn, nämligen Buridans åsnebrygga och Buridans åsna. Med det förre uttrycket betecknades en metod att finna medeltermen till en slutledning. Aristoteles hade sagt, att skarpisinet just röjde sig i förmågan att snabbt finna en användbar sådan term, den där liksom är bryggan mellan öftertermen och undertermen; nu afsåg den nämnda metoden att här för finna ett sätt, användbart äfven för de icke skarpisnige, och den kallades därför under medeltiden "pons asinorum", åsnebryggan. Den omnämnes emellertid icke i B:s skrifter; man vet ej hvar för sig satts i samband just med denne logikers namn. Med uttrycket "Buridans åsna" syftar man på ett under medeltiden i disputationerna om viljans frihet ofta använt exempel: man tänker sig en hungrig åsna, som står midt emellan två alldeles lika lockande höubutar; hennes vilja lockas då lika starkt åt båda hållen; om hon då icke eger en fri vilja, som godtyckligt kan bestämma sig för att välja den ena eller andra hötuppen, så måste hon stå stilla och till sist dö af hunger. Denna tankegång finnes redan på ett ställe hos Aristoteles, och blott tillämpningen just på en åsna är tillagd af skolastikerna. I B:s skrifter har man icke funnit något härom, men möjligen har tankegången i fråga användts såsom argument mot B. af någon bland dennes motståndare, enär B. själf kunde sägas intaga "åsnaans" ställning mellan antagandet och förnekandet af viljans frihet, i det att han ansåg lika starka skäl tala för båda åsikterna. S—e.

Buriärer, folkstam. Se Bureter.

Burin [byrå'], fr., grafstickel.

Buris, dansk prins, son af Sven Estridssons sonson Henrik Skatelaar och Inge den äldres sondotter Ingrid. Han åtföljde Valdemar den store till kyrkomötet i St. Jean de Laune (1162) och sedan i vendiska kriget, där han sårades vid Arkona (1166). Kort därefter kom han i spändt förhållande till Valdemar, emedan denne låtit välja sin Knut (Knut VI) till konung och således stängt de öfrige prinsarnas utsikt till kronan; men han ställdes för en tid till freds, därigenom att han fick en del af Jylland i förläning. 1167 blef han af Valdemar anklagad för förrådiska stämplingar samt fängslad på lifstid. Senare källor tillfoga, att han blef bländad och lem-

lästad. I en kämpavisa förtäljes, att orsaken till Valdemars grymhet var, att B. förfört hans syster, "liden Kirsten", men detta har ingen historisk hemul. Den förklaringen har också blifvit gifven, att det var konung Valdemars systerdotter Kirstine, som 1163 blef gift med den svenske konungen Karl Sverkersson och efter hans mord 1167 flydde tillbaka till Danmark, och drottning Sofias halfbror Burisleif Sverkersson, som knöto det otillåtna kärleksförhållandet. Hon jordades i Vestervig kloster, där man i våra dagar funnit en graf, gemensam för en ung kvinna och en äldre man. Burisleif skulle i 11 år gjort botvandringar till hennes graf, innan han själf dog. Jfr uppsats af S. Larsen i "Aarbøger for nord. oldkyndighed og historie" (1897). E. Ebg.

Burislef. 1. Svensk prins, troligen son till Sverker den gamle i dennes andra giftermål med konung Boleslav III:s af Polen dotter Rikissa och i så fall förmodligen uppkallad efter morfadern. I den till en handskrift af västgötalagen fogade konungalängden, en af våra trovärdigaste äldre historiska källskrifter, omtalas att Knut Eriksson, innan hans konungadöme vann stadga, förutom konung Karl Sverkersson tagit af daga "Koll konungh" och "Byrilsleph konungh". Förmodligen har därför B., efter att Karl Sverkersson mördats (1167), jämte en viss Koll, möjligen äfven son till Sverker, i Götalandskapen erhållit konunganamn och någon tid fortsatt kampen mot den till sist segrande Knut Eriksson. Källorna lämna oss i okunnighet om alla stridens närmare omständigheter. — 2. De nordiska sagornas namn på konung Boleslav I af Polen (Vendland). V. S—g.

Burjäter. Se Bureter.

Burke [b'k'], Edmund, engelsk statsman, föddes enligt den sannolikaste uppgiften 12 jan. 1729 i Dublin, där hans fader var advokat med god praktik. Modern var liksom hela sin familj katolik, en omständighet, som icke blef utan inverkan på sonens ställning till sin tids religionspolitiska frågor. Efter att från 1741 ha gått i skola hos en kväkare i Ballitore, inträdde B. 1743 i Trinity college i Dublin, där han med brinnande intresse, men utan plan studerade filosofi, matematik, historia och vitterhet och 1748 tog sin grad. 1750 begaf han sig till London för att studera juridik, men synes i stället ha egnat sig åt litterära arbeten, hvilket föränledde fadern att indraga hans årsunderhåll. 1756 tilldrog han sig uppmärksamheten genom tvenne skrifter, den ena *The philosophical inquiry into the origin of our ideas on the sublime and beautiful*, en konstfilosofisk afhandling, som vann Lessings beundran och hvars huvudförfattning är dess sträfvan att tillgodose skönhetslärans psykologiska sida, den andra *A vindication of natural society in a letter to lord — by a late noble writer*, en satirisk imitation af Bolingbokes filosofi och stil, så väl gjord, att äfven kännare

missleddes. Redan här framlyser hans starkt anti-rationalistiska åskådning.

1759 började B. för en Londonförläggares räkning utgifvandet af "The annual register", hvartill han lämnade bidrag till omkr. 1788. 1759 blef han af lord Charlemont presenterad för W. G. Hamilton (kallad "singlespeech") och följde honom två år senare i obestämbar egenskap till Irland, där han uppehöll sig 1761—62 och 1763—64. Den inblick han därunder fick i de irländska förhållandena blef för hans politiska uppfattning afgörande; för afhjälpande af "den gröna öns" betryck såg han de enda medlen i ekonomisk frigörelse och katolikernas emancipation.

B. blef 1765 privatsekreterare hos lord Rockingham vid dennes anträde till regeringen och s. å. i dec. ledamot af underhuset för Wendover, en lord Verney tillhörig rotten borough. Han väckte genast uppmärksamhet i underhuset, men afgick med Rockingham 1766 och skref s. å. *A short history of a short administration*, liksom den 1769 utgifna broschyren *Observations on a late publication on the present state of the nation* ett närmast mot Grenville riktadt försvar för den rockinghamska politiken. Året förut hade han — delvis för vinsten af spekulationer i ostindiska papper — köpt godset Gregories (Beaconsfield), ett företag, som för honom blef en källa till ständiga ekonomiska svårigheter.

B. förblef emellertid den sammanhållande kraften bland de rockinghamske whigs, skref deras protester, satte upp deras resolutioner och försåg dem med upplysningar, maningar och tillrättavisningar. 1770 utgaf han såsom manifest för Rockinghams parti *Thoughts on the present discontents*, en vidräkning med det rådande politiska systemet i allmänhet och särskildt med korruptionen inom parlamentet. Redan i denna skrift spåras grundragen af B:s hela politiska system: uppfattningen af staten såsom en sammansatt organism. Det var, säger hans berömdaste biograf, från denna uppfattning hans konservatism utgick. Särskildt berömd är den sista delen af skriften, med dess försvar för politiskt partiväsen. År 1773 besökte B. Frankrike och rörde sig därvid i Paris' vittra salonger, där han mötte mycket, som fyllde honom med häfvan för framtiden. På våren 1774 höll han ett mycket uppmärksammat tal mot tetullen (*On american taxation*) och valdes på hösten s. å. till parlamentsledamot för Bristol. Under den följande valperioden (1774—80) uppträdde B. för en friare religiös politik, för en friare handelspolitik gentemot Irland samt mot koloniernas beskattning och kriget, hvarvid han förfäktade statsintressets och billighetens ståndpunkt gentemot den formella rättsständpunkten. 1780 framlade B. sitt förslag till reform af den engelska finansförvaltningen, åsyftande skärpande af kontrollen, indragning af sinekurer och pensioner och dymedelst ett rensande af parlamentet. Detta förslag utgör grundvalen för den reform, lord Rockinghams akt, som 1782 genomfördes.

Norths afgång 1782 förde Rockingham till makten. B. ingick såsom "paymaster of the forces" i den nya administrationen och fick på sin nya plats tillämpa sina finansiella reformidéer. Sedan efter Rockinghams död Shelburne blifvit premiärminister, utträdde Rockinghams vänner Burke, Fox och Sheridan ur ministären. Då mot Shelburne den beryktade koalitionen mellan de gamle antagonisterna

Fox och North bildades, biträdde B. densamma och ingick — äfven denna gång såsom "paymaster of the forces" — i den nya regeringen samt var den egentlige upphofsmannen till det förslag rörande Indiens styrelse, hvarpå koalitionen föll. De sex följande åren bildade det mörkaste skedet i B:s politiska lif. Genom sin ställning såsom en af oppositionens ledare tvangs han att motsätta sig åtgärder, som eljes stodo i samklang med hela hans politiska system; så t. ex. Pitts irländska reformförslag 1785 och den franska handelstraktaten följande år, liksom han äfven i frågan om Pitts "regency bill" 1788 hörde till regeringens motståndare. Under denna tid faller B:s kamp mot Warren Hastings (se d. o.), som ledde till dennes "impeachment", men slutade med hans frikännande (1795).

Ett nytt skede i B:s lif börjar med franska revolutionen. Dess rationalistiska skaplynne, mekaniska samhällsuppfattning och pietetslösa kritik måste för en man med B:s läggning ha varit ytterligt osympatiska, liksom han äfven med en förunderlig blindhet förbisåg dess sociala orsaker och den verkliga halten af det gamla franska regerings-systemet. 1790 utkommo hans *Reflections on the revolution*, som i hela Europa väckte det lifigaste upseende och delade England i två läger; den vann särskildt konung Georgs lifliga bifall. Författarens ståndpunkt är dock redan här mindre den lugnt iakttagande statsmannens eller den objektive historikerns än den fanatiske motståndarens. B:s mot revolutionen fientliga hållning ledde 1791 till hans brytning med Fox och förde honom 1792 öfver på regeringsbankarna. Såsom försvar för sitt uppträdande utgaf han 1791 *An appeal from the new to the old whigs*. Under de följande åren, såväl före som efter sitt utträddande ur parlamentet 1794, där han sedan 1781 haft säte för Malton, uppträdde B. såsom en fanatisk förespråkare för korståget mot revolutionen. Detta är den ledande tanken i hans sista politiska skrift, *Letters on a regicide peace*, hvaraf de båda första breffven utkommo 1796, de båda sista efter hans död. B. dog 9 juli 1797 på Gregories. I sitt umgänge beskrives han såsom på en gång älskvärd och försynt; hans konversation utöfvade på alla, som med honom kommo i beröring, ett fascinerande inflytande. En af hans mest framträdande egenskaper var hans hjälpsamhet och vänfästhet; till hans närmaste krets hörde män sådana som Johnson, Garrick och Reynolds.

Den i afseende å B:s bana svårförklarligaste omständigheten är det ringa inflytande han efter allt att döma utöfvade på sin samtid. Delvis torde detta förhållande ha berott på hans egenskaper som talare: hans våltalighet anknöt sig mindre till den politiska eller parlamentariska situationens kraf än den gaf politiska lärdomar för alla tider; den fängslade mera genom tankarnas djup och uttryckets styrka än genom själflva framförandet, i det att hans röst var sträf och hans gester klumpiga. En annan orsak till B:s brist på inflytande torde hafva legat i hans eget impulsiva och som det synes från afundsamhet ingalunda fria temperament, som mot slutet af hans lif nästan nådde gränsen af verklig själssjukdom. För många af sin samtid var B. i själflva verket föga annat än en snillrik galning. Hufvudorsaken till hans politiska maktlöshet är dock säkerligen att söka i de ledande whigkretsarnas

fördomsfulla exklusivitet, som aldrig upphörde att i B. se uppkomlingen och äfventyraren. Desto större inflytande har hans politiska tänkande utöfvat på eftervärlden, och hans politiska skrifter erkännas vid sidan af Bacons som det yppersta den engelska litteraturen i den vägen har att uppvisa. Hans verk utgafs 1792 i tre band i kvartformat, hvartill efter hans död intill 1827 kommo ytterligare fem. En oktavupplaga i 16 band började utges 1803 och förelåg 1827 färdig; bland senare upplagor märkas Bostonupplagan af 1839 (9 bd) och Londonupplagan af 1852 (8 bd); en fullt tillfredsställande edition saknas dock ännu. "Select works" utgafvs 1866—78 i tre band. B:s bref utgafvs i fyra band 1844. Litt.: Prior, "Life of Edmund Burke" (5:e uppl. 1854), Macknight, "History of the life and times of Edmund Burke" (3 bd, 1858), och Morley, "Burke" (1867, i "English men of letters", 1879). T. H.—r.

Burke [bɜːk], sir John, engelsk genealog och heraldiker, f. 1787 på Irland, d. 1848 i Aachen, tillhörde en gammal irländsk släkt. Han flyttade till London och idkade litterär verksamhet samt började 1826 utgifva *Genealogical and heraldic dictionary of the peerage and baronetage of the United kingdom*. Denna handbok har sedan dess alltiämt utkommit i nya upplagor, till en början mer oregelbundet (9:e uppl. 1847), men sedan 1847 årligen. I B:s "Dictionary" behandlades för första gången baronettfamiljerna tillsammans med pärsfamiljerna, hvarjämte också för första gången de adliga familjerna voro ordnade i alfabetisk (icke historisk) ordning, hvilket naturligtvis gjorde arbetet lättare användbart för den stora allmänheten. Utom detta sitt förnämsta verk utgaf B. *A genealogical and heraldic history of the peers of England, Ireland and Scotland, extinct, dormant and in abeyance* (1831, 3:e uppl. 1846), *A genealogical . . . history of the extinct and dormant baronetcies of England, Ireland and Scotland* (1841), *General armoury of England* (1842), *The commoners of Great Britain and Ireland* (3 bd, 1843—49) m. m. — B:s son, sir John Bernhard B., f. 1815, d. 1892 i Dublin, student 1839, biträde fadern från 1840, nämndes 1852 till "vapenkung" ("Ulster king of arms", rikshärold) för Irland, upphöjdes till knight 1854, blef 1867 irländsk statssekreterare och 1874 föreståndare för Irlands nationalgalleri samt kallades af Dublins universitet 1862 till hedersdoktor. Han utgaf nya upplagor af nästan alla faderns genealogiska och heraldiska arbeten ("The commoners" under den ändrade titeln "The landed gentry"). Särskildt "The peerage" blef under hans redaktion ett mönstergillt, noggrant och fullständigt arbete. Efter hans död har "Burke's peerage" utgivits af hans son Ashworth Peter B. P. M. G.

Burke [bɜːk], William, brottsling af irländsk börd, f. 1792, beredde sig en sorglig ryktbarhet därigenom att han i samförstånd med en världshusvård, W. Hare, i Edinburgh kväfde åtminstone 15 personer och sålde deras lik till anatomen doktor Robert Knox. B. anklagades 1828 för sina brott, och med Hare som kronvittne mot honom blef han fälld och afrättades 1829. Hans förbrytelser bidrogo indirekt till att man genom lagliga bestämmelser sökte skaffa lik åt de anatomiska institutionerna. Det egendom-

liga sätt han begagnat vid kväfningen för att försvåra upptäckten af dödsstället (offret berusades först, hvar efter mördaren höll igen mun och näsa) kallades efter honom *to burke*. Detta uttryck har sedan i öfverflyttad bemärkelse fått vidsträckt användning, t. ex. som politiskt slangord i betydelsen att förhindra diskussion om en sak. (V. S.—g.)

Burke [bɜːk], Robert O'Hara, engelsk upptäcktsresande, f. 1820 på Irland, avancerade till ryttmästare i österrikisk tjänst och utvandrade 1853 till Australien, där han 1860 öfvertog ledningen af en expedition till utforskande af landets inre. Från 20 aug. 1860 till 11 febr. 1861 tillryggalade han den af otaliga faror uppfyllda vägen mellan Melbourne och en punkt vid nedre loppet af Flindersfloden, som utfaller i Carpentariabukten (4,450 km.). B., som med en följeslagare begifvit sig före den öfriga expeditionen, fann vid återkomsten till lägret, att de öfrige dragit sig tillbaka. Efter fruktlösa försök att genom öknen nå de nordligaste boplatserna i Syd-Australien, dog B. af svält 28 juni 1861. Till hans ära blef landet vid södra kusten af nämnda bukt kalladt Burkes land. (G. Stg.)

Burkersdorf, by i preussiska regeringsdistriktet Breslau, i närheten af Schweidnitz, känd genom preussarnas under Fredrik II vunna seger öfver österrikarna under Daun 21 juli 1762.

Burkes land. Se Burke, R. O'H.

Burki'sm, med. Se Metalloterapi.

Burkü (arab.). Se Habara.

Burlåker, i Ryssland bönder, som arbeta vid flodfarten, hufvudsakligen såsom pråmsläppare uppför strömmen. Ordet har i ryskan kommit att betyda äfven landstrykare, "luffare".

Burleigh [bɜːli]. Se Burghley.

Burle'sk (fr. *burlesque*, af it. *burla*, upptåg), groft putslustig, tokrolig, löjlig; äfven en på dylik verkan beräknad konstframställning. Det burleska är en art af det lågkomiska, söker väcka skratt genom grofva och våldsamma medel, ofta på andras bekostnad. Verkan af det burleska beror på den satiriska poängen, den drastiska öfverdriften och den komiska styrkan i de använda medlen.

Burle'tta (it.), ett litet farsartadt lustspel.

Burlingame [bɜːlɪŋɡeɪm]. 1. Anson B., nordamerikansk diplomat, f. 1820 i New Berlin, staten New York, graduerades vid Harvard college och var en tid advokat i Boston, gjorde sig känd som en af "free-soil-partiets" skickligaste folktalare samt invaldes 1854 i kongressen, där han först slöt sig till "know-nothing-partiet", men efter det nya republikanska partiets bildande 1855 öfvergick till detta. B. vann stor popularitet genom att utmana Preston Brooks på duell efter dennes öfvervåld mot Ch. Sumner; duellen blef emellertid ej af, enär den måste försiggå i Canada och Brooks ej ville resa dit genom "fiendeland". 1861 lämnade B. på grund af vacklande hälsa kongressen och utnämndes då af Lincoln till nordamerikansk minister i Wien, men mottogs ej på grund af sina starkt uttryckta sympatier för ungrarna och det nya konungariket Italien. Han blef då i stället sändebud i Kina och vann där så stort förtroende, att han vid sin hemresa 1867 utsågs att som utomordentligt kinesiskt sändebud afsluta vänskapsfördrag med Förenta staterna och europeiska makter. B. anlände 1868 i spetsen för en talrik kinesisk beskickning till Washington och afslöt "The

Burlingame treaty", det första fördrag, hvori Kina erkände den moderna folkrättens grundersatser. Däri stadgades bl. a. ömsesidigt rätt att utse konsulter, religionsfrihet för amerikaner i Kina och kineser i Förenta staterna, ömsesidiga förmåner i fråga om rätt för det ena landets medborgare att resa och vistas i det andra o. s. v. B. företog sedan med sin beskickning en rundresa i Europa och avslöt liknande fördrag med England, Danmark, Sverige-Norge, Holland och Preussen. Under pågående förhandlingar med Ryssland afled han i Petersburg 1870.

2. Edward Livermore B., den föregående son, nordamerikansk skriftställare, f. 1848 i Boston, var en tid sin faders privatsekreterare i Peking och företog därunder vidsträckt resor i Kina och Japan, slog sig 1871 ned som tidningsman i New York och tog 1872—76 verksam del i arbetet på revideringen af Appletons "American cyclopædia". 1879 anställdes han hos förlagsfirman Ch. Scribner och är sedan 1886 utgivare af den ansedda tidskriften "Scribner's magazine". B. har bl. a. utgivit "Art, life and theories of Richard Wagner" (1875). V. S.—g.

Burlington [bɜːlɪŋtɒn]. 1. Stad i England. Se Bridlington. — 2. Stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid floden Delaware, 16 km. öfvan Filadelfia, 7,392 inv. (1900). Episkopalt "college". B. anlades 1667 och hette ursprungligen New Beverley. — 3. Stad i nordamerikanska staten Vermont, vid Champlain-sjön, 18,640 inv. (1900). Universitet, grundadt 1791. — 4. Stad i nordamerikanska staten Iowa, vid Mississippi, öfver hvilken går en järnvägsbro, och vid en viktig järnvägsknut, 23,201 inv. (1900). Baptistcollege. Liflig industri och handel. B. anlades 1834 och var till 1839 Iowas huvudstad.

Burlington [bɜːlɪŋtɒn], earl af. Se Boyle, R., 2.

Burlington house [bɜːlɪŋtɒn haʊs], New, palats i London, Piccadilly, byggt af lord R. Burlington 1695—1743, sedan 1854 statsegendom, hvarefter det om- och tillbyggt, är samlingsplats för Royal society och andra lärda sällskap, hvarjämte konstakademien har sin utställningslokal där.

Burlos (Borollos, Brullus), lagunsjö i Nildeltat, ö. om Rosette, skild från Medelhafvet genom en smal, sandig landtunga. Den är öfver 1,100 kvkm., men mycket grund, upptager flera Nilkanaler och har allteftir vattenståndet än sött, än bräckt vatten. Sjön, som är mycket fiskrik, står genom Sebensytiska mynningen vid Fort Burlos i förbindelse med hafvet.

Burlöf, socken i Malmöhus län, Bara härad. 1,657 har. 4,174 inv. (1904). B. utgör ett konsistorielt pastorat i Lunds stift, Bara kontrakt. I socknen ligger Arlöfs municipalsamhälle.

Burm., i zoologiska namn förkortning för H. Burmeister, i botaniska för J. Burmann.

Burma [bɜːmə] l. Birma, provins (*lieutenant-governorship*) i brittiska Indien, på Östra indiska halön, omfattande det forna oberoende konungariket B. och den forna provinsen British B., som den brittisk-indiska regeringen förvärfvade genom krigen 1826 och 1852. 613,151 kvkm. 10,490,624 inv. (1901), 17 på 1 kvkm. Det delas i Upper B. (Öfre B.), Lower B. (Nedre B.) och de

blott ofullständigt organiserade Shanstaterna (Shan states). Upper B. är 210,147 kvkm. med 3,846,908 inv. (1901) och indelas i 4 divisioner: Minbu l. Southern division, Mandalay l. Northern division, Sagaing l. Central division och Meiktila l. Eastern division, med sammanlagt 17 distrikt. Lower B. är 226,457 kvkm. med 5,405,967 inv. (1901) och indelas likaledes i 4 divisioner: Arakan, Pegu, Irawadi och Tenasserim, med sammanlagt 19 distrikt. Shanstaternas areal är 176,547 kvkm. med 1,237,479 inv. (1901). Provinsen ligger ö. om Bengaliska viken och sträcker sig från Pakehanfloden i s., på 9° 55' n. br., upp till Kachinkullarna i n., mellan 26° och 27° n. br., samt från Bengaliska viken i v. till Mekongfloden i ö. eller i stort sett mellan 92° och 100° ö. lgd. Största längden från n. till s. är omkr. 1,900 km. och största bredden (utmed 21° n. br.) är omkr. 775 km. B. omges i n. af skyddsstaten Manipur, Midhi l. Mishmi hills och kinesiskt territorium, i ö. af de kinesiska Shanstaterna, delar af den kinesiska provinsen Jyn-nan och franska Indokina, Laostaterna och Siam, i s. af de siamesiska malajstaterna och Bengaliska viken.

Naturbeskaffenh. B:s vidsträckt kust är fattig på inskärningar, och kustöarna äro få. Strax s. om 20° s. br. ligger Hunter bay och Combermere bay med en ej obetydlig skärgård, i hvilken märkes den stora ön Ramri. Kusten, som först går från n. v. till s. ö., böjer sig åt ö. vid Kap Negrais, där Irawadis västligaste arm, Bassein river, mynnar ut i Bengaliska viken. Det mer än 300 km. breda vattnet mellan fastlandet och Andamanerna delas af de små öarna Preparis i Preparis nordkanal och Preparis sydkanal. Längre åt n. ö. intränger den stora Martabangolfen, i hvilken floden Sittang utmynnar. Därefter böjer sig kusten nästan rakt åt s., ständigt rikare på vikar och öar; särskild märkes den vidlyftiga Mergui-arkipelagen, mellan 13° och 10° s. br. B. genomdrages af flera ännu föga utforskade meridianberg, och i längdallarna mellan dem flyta ansevliga strömmar söderut till hafvet. Mellan Arakan Yoma, en sydlig fortsättning af Naga hills, på Assams östgräns, kulminierande i Mt Victoria (3,170 m.), och Pegu Yoma, hvars högsta topp är Popa (1,482 m.), går den från mynningen och nästan ända till B:s norra gräns segelbara Irawadi. Längre österut skiljer den från höjderna mellan Irawadi och Salween, den s. k. Shanplåten, utgående Paung-Laungkedjan Sittangs och Salweens flodalar; denna kedja har flera höga toppar, däribland Sawsiso (2,630 m.). Floden Salween skiljes genom Tanen-taung-gyi-bergen från öfre Mekong, som går genom det östra Shanområdet. Från n. intränga utlöpare från östra Himalaya, hvilka bilda Shanplåten, med en medelhöjd af 600—1,000 m. och flera toppar, som nå öfver 2,000 m., bland dem Loi Ling (2,695 m.). Omkring Irawadi är B. ett stort slättland. Denna dess största flod bildar ett väldigt delta med en areal af omkr. 31,000 kvkm., med få undantag alldeles slätt och åtminstone till $\frac{1}{4}$ liggande under hafsytan vid den högsta springfloden. Tätta skogar och bambudjungel upptogo intill senaste tid detta område, men nu är det till största delen odladt och dräneradt.

I geologiskt hänseende kan man urskilja tre zoner, gående från n. till s.: 1) En västlig från Naga hills söderut till Kap Negrais, bildande ett kedjeberg af

trias med alpkaraktär, kritsediment, mäktiga skiffrar och sandsten, nummulitkalk och yngre tertiära lager. 2) En mellanzon, omfattande Irawadis lämland, med tertiära och yngre aflagringar. 3) Ett östligt bergland med paleozoiska (karboniska) sediment och arkaiska bergarter. Salt och petroleumkällor finnas i stor mängd på östra och västra sidorna af den vid Kap Negrais slutande bergskedjan.

Klimatet är hett: medelårstemperaturen i Mandalay är 27,2° C., den varmaste månaden (april) har i medeltal 32,0°, den kallaste (jan.) 21,7°. Regn faller om sommaren och hösten, årsnederbörden är 700 mm., fördelad på 72 regndagar. Växtvärlden är det indiska monsunområdets och har ungefär samma karaktär som Assams (se d. o.). Skogarna utgöras till största delen af arter af *Dipterocarpus* samt tektträ, *Ficus elastica* och olika magnoliaarter. Bland kulturväxter märkes främst ris samt vidare den vid Irawadi vildt växande bomullsväxten (*Gossypium herbaceum*), bananen (*Musa sapientium*), pisang (*Musa paradisiaca*) och brödfrukträdet (*Artocarpus integrifolia*). Djurvärlden tillhör den indokinesiska regionen, hvars fauna är den rikaste i orienten. Nästan alla dennas karakteristiska djur finnas i B. Af Indiens rika djurvärld saknas endast orangutangen. Fåglar, reptiler, amfibier och insekter finnas mycket talrik och lysa i granna färger.

Folk och andlig kultur. Befolkningen, som räknas till indokineserna, utgöres hufvudsakligen af burmaner, vidare af karenerna i skogs- och bergstrakterna i Lower B., arakanerna i Arakan Yomas bergland, kakhjerna i kakuerna vid öfre Irawadi upp till Tibets gräns samt shan och laos i ö. Burmanerna äro de resligaste bland indokineserna, i medeltal 1,67 m. långa, ljusbruna och välbildade med svart sträff och rikligt hår, men svag skäggväxt. De äro mycket lifliga, artiga och gästfria mot främlingar, men opålitliga och listiga. Deras vanliga kläddräkt är ett långt nedhängande tygstycke af bomull, som knytes kring höfterna; vid högtidliga tillfällen bäres en hvit rock af musslin ("indsji"), med tränga ärmar. Tatuering är allmän. De förmöges lik brännas, de fattiges begravas. Deras bostäder äro uppförda af trä eller bambu, ofta i flera våningar. I B. råder enligt lagen monogami, som dock icke är konsekvent genomförd. Kvinnornas ställning är god, ett lyckligt familjelif och en sorgfällig vård om barnen synas höra till regeln. Folket är indelat i 7 skarpt skilda klasser. Språket är liksom kinesiskan ett enstafvigt rotspråk; de grammatikaliska förhållandena uttryckas i regeln blott genom ordställningen, dock finnas äfven ansatser till grammatiska element, hvilka merendels sättas framför det ord de närmare bestämma, t. ex. *tsa*, äta, *atsä*, mat. Jfr Judson, "Grammar of the burmese language" (1866) och "English and burmese dictionary" (3:e uppl. 1877), Sloan, "Practical method with the burmese language" (1877), Harmand, "Birmanie. Résumé ethnographique et linguistique" (1884). Skriftecknen härstamma från Indien (pali) och hafva endast runda former. Det finns en icke obetydlig litteratur, särskildt äldre skrifter rörande religiösa och historiska ämnen, hvilka både till form och innehåll visa tillbaka till Indien. Det vanliga skriftmaterialet är palmblad.

Från 1872, då den första folkräkningen företogs i Lower B., till 1891 växte befolkningen från

2,747,148 till 4,658,627 inv. eller med 2,28 proc. om året. Burmanerna bo mest i byar om mindre än 500 inv. 1891 bodde 57,9 proc. i byar med under 200 inv. och 38,4 proc. i byar med 200—500 inv. Af städer med 1,000—2,000 inv. funnos s. å. 376, däraf 202 i Lower B., med 2,000—3,000 inv. 41, däraf 21 i Lower B. 3,000—5,000 inv. hade 21 städer med en sammanlagd folkmängd af 76,565 inv. I. 1,000 proc. af hela befolkningen. S. å. funnos 3,887,156 män och 3,740,412 kvinnor, d. v. s. på 1,000 män blott 962 kvinnor; i Lower B. var t. o. m. antalet kvinnor på 1,000 män endast 881.

Till religionen äro omkr. 90 proc. af invånarna buddister. Deras antal 1891 var 6,888,075; närmast i antal kommo s. å. muhammedanerna (3,125 proc.) med 253,031, hinduerna (2,28 proc.) med 171,577, andedyrkarna (omkr. 2 proc.) med 168,449 och de kristne (1,28 proc.) med 120,768. Kristendomen har vunnit föga utbredning. Till den relativt höga siffran på dess anhängare i B. bidrager mycket, att där inräknas afkomlingarna af de portugisiska kolonisterna i Syrien, som blifvit deporterade till den gamla burmanska staden Tabayin. Katolsk och baptistisk mission har rönt den relativt största framgången.

I jämförelse med andra indiska provinser, ja äfven med åtskilliga europeiska länder, har B. en hög procentsiffra för de skrif- och läskunniga (450 män på 1,000 och 29 kvinnor på 1,000). I Rangoon finnes ett "college", som lyder under universitetet i Calcutta. Förutom de skolor, som finnas i klostrén, ha både regeringen och missionsällskapen upprättat särskilda skolor.

Materiell kultur. Åkerbruket är hufvudnäringen i hela landet och går oafbrutet framåt. 1899 voro i Lower B. 6,478,339 acres (1 acre = 0,405 har) odlade, i Upper B. 3,419,703 acres, hufvudsakligen med ris, men äfven hvet, majs, sockerrör, te, bomull, tobak och foderväxter odlas i stor skala. Boskapsskötseln är däremot ringa, enär religionen förbjuder köttföda (fisk ätes dock). Äfven grufindustrien är relativt obetydlig; dock fås guld (ur flodsand), silver, bly och järn samt en utomordentligt hvit marmor i Shanstaterna. Koppar, tenn och antimon finnas, och kollager ha påträffats af stor utsträckning och mäktighet. Äfven adelstenar, särskildt rubiner, har man funnit, men utbytet har hittills varit ringa. Däremot har petroleumindustrien på sista tiden betydligt tilltagit. Den förnämsta industrien är risnålning, men därjämte förekommer skogs- och skeppsindustri. Handeln förmedlas mest af de stora floderna, i synnerhet Irawadi, som är landets sannskyldiga pulsåder. Ris och timmer äro de förnämsta exportvarorna, också kateku, bomull och kautsjuk äro föremål för export. De viktigaste införselvarorna äro bomullsgarn, bomulls-, ylle- och sidenvaror, stenkärl, metallvaror, säckar af juteväf, socker, tobak och spritdrycker. De förnämsta hamnarna äro Rangoon, Akyab, Bassein och Moulmein. 1890 inklarerade 2,619 fartyg om 1,016,373 ton och utklarerade 2,469 om 1,011,880 ton. 1900 funnos omkr. 1,200 eng. mil järnvägar.

Förvaltning. B. utgör en del af kejsardömet Indien och styres af en "lieutenant-governor", som först tillsattes 1897, samt ett lagstiftande råd på 9 medlemmar, af hvilka 5 äro ämbetsmän. 1900

inrättades en öfverdomstol för provinsen med en öfverdomare och tre domare. Dessutom finnas två superintendenter för Shanstaterna, en för de norra och en för de södra. I B. finnas 41 på engelskt sätt organiserade stadssamhällen (*municipal towns*), hvaraf 14 i Upper B. Provinsens finanser hafva under engelsmännens ledning hastigt uppl blomstrat; 1900 uppgingo inkomsterna till 70 mill. och utgifterna till 45 mill. rupier. E. A.—t.

Historia. Burmanernas förfäder anses ha varit norrifrån kommande mongoliska invandrare, hvilka dels undanträngde, dels sammansmälte med dessa traktars äldsta, lågt stående inbyggare. Invandrare i långt senare tid från Indien införde en högre civilisation, men förmådde ej sprida bramansk religion. Än senare spreds i B. af hinduiska missionärer Buddhas lära, men först från 5:e årh. e. Kr., då de buddistiska heliga böckerna infördes i B., fick befolkningen ett alfabet och därmed senare äfven en egen litteratur och säkrare betygad historia. Redan från 2:a årh. e. Kr. berättas en burmansk dynasti ha residerat i staden Pagan i den fruktbara dalen nedanför Chindwins inflöde i Irawadi. Tronen i Pagan bestogs 1010 af konung Anawrata, som eröfrade Tenasserim från Siam, och därpå följde för Pagan-riket under hans dynasti en lysande tid, utmärkt genom pyggit hoflii, storartade byggnadsföretag och en rik nationallitteratur. Mot 1200-talets slut hade emellertid det ymniga pagodbygandet starkt medtagit B:s finansiella resurser, och samtidigt anfalls riket af Djingis kans sonson, Kublai kan, som upplifvade gamla kinesiska anspråk på tribut af burmanerna. En mongolisk här ödelade 1284 Pagan med alla dess präktiga minnesmärken af buddistisk byggnadskonst, och siameserna begagnade tillfället att — dock endast för en kortare tid — återtaga Tenasserim. På Pagan-väldets ruiner grundades emellertid snart ett nytt, dock rätt svagt rike i öfre B., och söderut i Pegu, hvars befolkning, talaing-stammen, hade eget språk och en genom påverkan från dravidiska folk i södra Indien särregt utpräglad litteratur, frigjorde en nationell dynasti landet från allt beroende af Siam samt utsträckte snart sitt välde allt längre åt norr och väster ända till Ava och Arakan. Peguanernas makt blef emellertid i sin tur ödelagd af en krigisk burmansk underguvernör, Bayinnaung, i samtida portugisiska krönikor kallad Branginoco. Han intog bl. a. genom uthugning och sköfde sedan skoningslöst Martaban (1540), där portugiserna år 1517 erhållit tillåtelse att anlägga ett handelsfaktori, omgif sig med en lifvakt af portugisiska soldatärer och företog eröfringståg mot Siam och Arakan. Peguanerna gjorde sig redan under hans son oberoende, men nödgades mot 1500-talets slut åter underkasta sig det burmanska riket i Ava. Detta sönderföll alldeles omkr. 1740, men reorganiserades snart af en ny dynastigrundläggare, den siste i B., Alompra I. Alaupaya, en bondefödd jågere, som efter växlande öden 1755 kämpat sig fram till tronen i Ava. Han underkufvade för alltid de upproriske peguanerna (1757), hvarvid talaingspråket blef så godt som utrotadt och nästan hela deras rika litteratur skoningslöst förstördes. Alompra eröfrade äfven Mergui-gärna och Tenasserim samt var stadd på ett stort härnadståg mot Siam, då han plötsligt afled 1760 vid 50 års ålder. Under Alompras när-

maste efterträdare, hvilka voro ganska kraftiga härskare, fortsattes eröfringspolitiken. Med Siam utkämpades heta strider, ett kinesiskt invasionsförsök tillbakaslogs, och genom ett fördrag i Bhamo stadgades ömsesidiga ambassaders afsändande med välgäfvor hvarvtionde år; genom eröfringen af Manipur och Arakan (1784) erhöi det nya burmanska riket sin största utsträckning. Arakans eröfrare, Bodawpaya, flyttade sitt residens från Ava till Amara-pura; det var också han, som först bragte B. i allvarlig förveckling med engelsmännen i Indien. Flyktningar från Arakan sökte skydd i den angränsande brittiska besittningen Chittagong och gjorde därifrån infall i sitt forna hemland. De förföljdes in på brittiskt område af burmanska trupper, hvilka där uppträdde som i fiendeland. Då generalguvernören sir John Shore 1795 utlämnade flyktningarna, uppfattades detta i B. som ett svaghetsstecken, och Bodawpaya, som alldeles underskattade engelsmännens makt, lät vid nya gränskonflikter framställa anspråk på Chittagong och delar af själfva Bengalen såsom gamla besittningar under det eröfrade Arakan. Hans efterträdare (fr. 1819), Bagyidaw, intog Assam och förföljde såväl därifrån som från Manipur sina fiender in i Bengalen, hvarjämte gränsfreden svårt kränktes äfven i Chittagong (jan.—febr. 1824). Nu svarade generalguvernören, lord Amherst, med en krigsförklaring, och en här under sir Archibald Campbell sändes sjöledes mot den af Alompra anlagda hamnstaden Rangoon vid Irawadis mynning. Man hade emellertid underskattat klimatets och terrängens svårigheter samt burmanernas motståndskraft. Rangoon intogs visserligen med lätthet (maj 1824), men burmanerna ödelade själfva landet, hvaran den brittiska hären led brist på lifsmedel, samtidigt med att regnerperioden hindrade allt framträngande inåt landet och svåra sjukdomar decimerade den brittiska landstigningshären. Emellertid intogs hamnstäderna på Tenasserims kust, burmanerna utdrefvos våren 1825 från Assam och Manipur, Arakan ockuperades, och i mars började framryckningen mot B:s hufvudstad. Den starka staden Prome intogs, och burmanerna började underhandla om fred. Ett stillestånd ingicks, men bröts af dem föräddiskt, och först då Campbell stod några dagsmarscher från Amara-pura, afslöts 24 febr. 1826 fördraget i Yandabu. Konungen af B. afstod där från alla anspråk på Assam och Manipur, afträdde Arakan och Tenasserim, åtog sig en dryg krigsskadeersättning och lofvade emottaga en brittisk resident vid sitt hof. De afträdde provinserna införlifvades med ostindiska kompaniets besittningar.

Fördraget i Yandabu ledde ej till någon varaktig uppgörelse. Den brittiske residenten i Ava, dit B:s konung 1846 ånyo förlagt sitt residens, bemöttes med utstuderadt förakt, och köpmännen i Rangoon klagade öfver ständiga rättskränkningar i strid mot fördragets bestämmelser. Efter inbördes strider inom dynastien, åtföljda af blodiga massakrer, bestogs tronen 1846 af Bagyidaws brorson, Pagan Min, en grym och fäfäng veking, som delade sina företrädarens okunniga förakt för den anglo-indiska makten. Generalguvernören lord Dalhousies föreställningar om Rangoon-köpmännens behandling afvisades skymfligt, ett brittiskt ultimatum följde, och 2 apr. 1852 började fientligheterna. General Godwin intog Mar-

taban, stormade (14 apr.) den starkt befästa stora pagoden i Rangoon och eröfrade hamnstaden Bassein. Marschen inåt landet fortsattes ej längre än till Prome, efter hvars eröfring Dalhousie genom en proklamation af 20 dec. 1852 förklarade hela provinsen Pegu för framtiden utgå en del af det brittiska väldet. Något formligt fredslut förekom icke. Den nya landvinningen och de 1826 förvärfvade områdena förenades 1862 till provinsen British B., där under major A. Phayres insiktsfulla förvaltning det fredliga nydaningsarbetet omedelbart efter krigets slut med energi påbörjades.

Det stympade burmanska riket förföll hastigt. Pagan Min störtades redan 1852 af sin halvbror Mindon Min, hvilken 1858 flyttade sitt residens från Ava till Mandalay och 1867 ädligt bekvämdes sig till att avsluta ett länge afhandladt handelsfördrag med engelsmännen. Hans styrelse var nyckfull och despotisk, och efter hans död (1878) inträffade vilda tronstrider. Genom intriger uppsattes på tronen Thibå (eng. *Theebaw*), som sades vara son af Mindon Min och en lågättad shan-kvinna, och i jan. 1879 mördades under tre dagars hemiska massakrer ett stort antal af konungafamiliens öfrige medlemmar. Thibå, som fått en efter burmanska förhållanden synnerligen vårdad uppfostran med undervisning äfven i engelska, visade sig vara en feg tyrann, helt behärskad af hovets blodtörstiga kvinnor, hvilka i sept. 1884 tillställde en ny, än mera omfattande palatsmassaker. Befolkningen förtrycktes på det godtyckligaste sätt, allmän osäkerhet till lif och egendom rådde och utvandringen tilltog. Förhållandet till England blef allt sämre; redan under Thibås första regeringsår hade dess resident hemkallats från Mandalay, då hans föreställningar blott möttes med hån. I stället sökte Thibå, liksom förut Mindon Min, att anknyta förbindelser med Frankrike, där Jules Ferrys verk samma kolonialpolitik för tillfället var den rådande. Den slutliga brytningen med England försakades af Thibås tilltag att ådöma Bombay-Burma-handelsbolaget en oerhördt hög plikt för ett förment kontraktsbrott 1885. Indiska regeringen sände Thibå sitt ultimatum 22 okt.; det innehöll kraf på att B. i utrikesärenden för framtiden skulle följa den indiska regeringens råd samt att tvisten med bolaget skulle hänskjutas till skiljedom. Fem dagar efter det Thibå afvisat engelsmannens ultimatum ångade en brittisk flottilj med trupper under general Prendergast uppför Iravadi mot Mandalay, 13 nov. Burmanerna voro ej beredda på sådan skyndsamhet och kunde endast göra svagt motstånd. 26 nov. besatte Prendergast den gamla huvudstaden Ava, och 28 nov. inryckte han i Mandalay. Thibå gaf sig utan villkor fången och internerades i Indien. Nyårsdagen 1886 utfärdade vice-konungen lord Dufferin en proklamation, enligt hvilken Thibås forna rike införlivades med engelska drottningens indiska besittningar. Det med så förvånansvärd hast slutförda kriget fick emellertid sitt efterspel i ett par års mödosam kamp mot de röfvarskaror, som börjat bildas redan under anarkien på Thibås sista tid och nu växte i antal och styrka vid den burmanska arméns upplösning. I okt. 1887 kunde emellertid den nya ordningen betraktas som tryggad, och det under brittiskt valde åter till ett förenade B:s historia har sedan dess mest att förmåla om rastlös inre materiell och civili-

satorisk utveckling. — Litt.: Mason, "B., its people and natural productions" (Rangoon 1862), Fyeteke, "B., past and present" (2 bd, 1878), Laurie, "Our burmese wars and relations with B." (1880), Phayre, "History of B." (1883), A. Th. Ritchie och R. Evans, "Lord Amherst and the british advance eastwards to B." (1894, i serien "Rulers of India"), J. G. Scott (Shway yoe), "The burman, his life and notions" (1896), Gallois, "En Birmanie" (1898), E. G. Harner, "The story of B." (1901, i "Story of the empire series"), samt Nisbet, "B. under british rule" (2 bd, s. å.). V. S.-g.

Burman, Erik, musiker, f. 1692 i Bygdeå i Västerbotten, försvarade 1712 pro gradu i Uppsala en afhandling *De laude musices* och skref flera musikaliska dissertationer, bl. a. *De proportionem harmonica* (1715—16). 1719 blef han director musices och organist vid Uppsala domkyrka, 1724 professor i astronomi vid universitetet och 1728 inspector musices. Död 1729. — B. var den förste, som anställde ordentliga meteorologiska observationsserier vid Uppsala observatorium. Genom de konserter han föranstaltade i sitt hem och vid hvilka flera professorer biträdde, "alla försvarlige vid sitt instrument", äfvensom genom sin nitiska verksamhet i allmänhet utförlade B. ett stort inflytande på musikbildningen ej endast i Uppsala, utan i hela landet. Mattheson omnämner i sin "Ehrenpforte" B. såsom den där hade blifvit, om han fått leva längre, en stor reformator af Sveriges musikväsende. A. L.

Burman, Johan Jakob, krigare, f. 1771 i Pernå, Finland, sysselsatte sig först med landtmateri, men inträdde 1789 i krigstjänst vid Savolaks fältjagarregemente. I träffningen vid Kyrö 11 juni 1789 råkade han i rysk fångenskap, led hårdt under fångenskapen, bl. a. i det nyligen grundlagda Nikolajev, och återvände i maj 1791. B., som 1804 blifvit löjtnant, tjänstgjorde under kriget 1808—09 vid femte brigaden under Sandels och antogs af denne till adjutant såsom fältmätningsofficer och chef för de yttre ärendena, deltog med utmärkelse i brigadens fälttåg och blef major 1810. I spetsen för Hälsinglands jägarbataljon deltog han i norska fälttåget 1814, befordrades s. å. till öfverstelöjtnant i armén och var från 1816 major vid Hälsinge regemente. Död å Haga boställe i Hälsingland 1825. Sonen K. J. M. Burman utgaf 1865 hans efterlämnade *Anteckningar förda under tiden från år 1785 till år 1816* jämte hans värderika *Relation om Savolaks-brigadens operationer under 1808 och 1809 års krig* (redan 1858 publicerad af R. A. Renvall, under titeln *Berättelse om femte brigadens krigsrörelser*, i Finska vet. soc:s "Bidrag", I, 2). M. G. S.

Burman, Johan Fredrik Konstantin (Conny), teknare, f. 14 jan. 1831 i Stockholm, blef student i Uppsala 1851, där han 1853 aflade kamalexamen, tjänstgjorde sedan i åtskilliga ämbetsverk i Stockholm och i riksdagens kansli samt undervisade i teckning vid flera läroverk. B. har utgivit åtskilliga ritkurser till skolans tjänst. I vida kretsar har han blifvit bekant genom sina af en godmodig satir präglade, under pseud. Conny utgifna samlingar af pennritningar: *Småplock ur papperskorgen* (1866—68), *Krumelurer* (1869—82) m. fl. Han har äfven utställt akvareller och sotritningar. Som memoarförfattare uppträdde han

1904 med en samling *Minnen*, som 1905 följdes af *Post skriptum*.

Burman, Erik Olof, filosofisk skriftställare, f. 7 okt. 1845 i Yttertafte by, Umeå landsförsamling, blef 1865 student i Uppsala, 1871 filos. kandidat, 1872 filos. doktor på afhandlingen *Om kunskapens möjlighet* och kallades s. å. till docent i teoretisk filosofi. Han företog 1873—77, delvis med stipendium, resor i Tyskland, Frankrike, Schweiz och Italien, där han dref filosofiska studier, som satte frukt bl. a. i *Om den nyare italienska filosofien* (i Uppsala univ:s "Årsskrift", 1879). B. innehade 1888 tredje föreläsrummet till professuren i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet och utnämndes 1896 till professor i praktisk filosofi därstädes. B:s viktigaste filosofiska arbeten äro *Om Kants kunskapslära* (1884), *Om teismen* (1886), *Die transcendentalphilosophie Fichtes und Schellings dargestellt und erläutert* (1892; i "Skrifter, utg. af Humanistiska vet. samf. i Uppsala") och *Schleiermachers kritik af Kants och Fichtes sedeläror* (1894; ibd.). B., som utmärker sig för ett ovanligt logiskt skarpsinne, ansluter sig i det hela till den boströmska filosofien, hvars principer han dock sökt själiständigt bearbeta i en riktning, som i viss mån torde vara påverkad af Fichtes rena idealism. Sitt största intresse har han egnat de kunskapsteoretiska och metafysiska frågorna. I sina historiska undersökningar har han företrädesvis sysselsatt sig med den fichte-schelling-hegelska filosofien, öfver hvilken han vid universitetet hållit en rad värderika föreläsningar. Ledamot af Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala 1889.

Burmänner (Birmänner). Se *Burma*, sp. 641.

Burmänn, Peter B. d. ä., holländsk filolog, f. 1668 i Utrecht, d. 1741 i Leiden, blef 1696 professor i Utrecht och 1715 i Leiden. B. verkade som utgivare af ett mycket stort antal klassiska författare (Lucanus, Ovidius, Suetonius, Petronius, Quintilianus m. fl.) samt "Sylloge epistolarum" (1727), en för filologiens historia viktig samling af bref från samtida filologer. — Hans brorson, Peter B. d. y., f. 1714, d. 1778, var likaledes en flitig utgivare af klassiker.

Burmänn (Burmannus), Johannes, nederländsk botanist, f. 1706, d. 1779 som professor i botanik i Amsterdam, var lärjunge till Boerhaave och författare till flera berömda botaniska arbeten, såsom *Thesaurus zeylanicus* 1737 och *Rariarum africanarum plantarum ad vivum delineatarum X decades* 1738—39. Linnés brevväxling med B. och hans son Niklaus Laurens B. (f. 1734, på besök i Uppsala 1760, professor i Amsterdam 1769, d. 1793) utgafs i Groningen 1830 af H. C. van Hall. (T. K.)

Burmeister, livländsk släkt, härstammande från Ösel. Dess mest bekante medlem, Kristofer von B., krigare, ingick i svensk krigstjänst under Gustaf Adolfs fäjd mot Polen, var 1645 öfverstelöjtnant och adlades 1650. År 1656 blef han kommandant i Pernau och sedermera öfverkommandant och landshöfding i Keksholm, i hvilken egenskap han med kraft ledde försvaret mot ryssarna under de brydsamma åren 1656 och 1657. Död omkr. 1670. E. G. P.*

Burmeister [-maj-], Herrmann, tysk naturforskare, f. 1807 i Stralsund, d. 1892 i Buenos Aires, blef 1842 professor i zoologi i Halle samt valdes 1848

till medlem af Frankfurtdörsamlingen och sedermera af den preussiska deputeradekammaren, där han slöt sig till det demokratiska partiet. Missnöjd med de politiska förhållandena, begaf han sig 1850 till Brasilien, hvarifrån han återvände sommaren 1852. Resultaten af denna forskningsresa offentliggjorde han i *Uebersicht der thierte Brasiliens* (1854—56) och *Erläuterungen zur fauna Brasiliens* (1856). 1856—60 gjorde han en färd till Syd-Amerika, hvilken han beskref i *Reise durch die La Plata-staaten* (1861). 1861 flyttade B. till Buenos Aires, där han till 1870 verkade såsom direktör för ett af honom grundadt naturhistoriskt museum. Nämda år blef han kurator för den nyinrättade naturvetenskapliga fakulteten i Córdoba. — B. var en synnerligen gedigen och mångsidig forskare. Utom de nämnda arbetena utgaf han *Handbuch der naturgeschichte* (1837), ända i de minsta detaljer mäterligt utarbetad, *Handbuch der entomologie* (1832—55), *Genera insectorum* (1833—46), *Geschichte der schöpfung* (1843, 7:e uppl. 1867), *Die organisation der trilobiten* (1843), *Beiträge zur kenntniss der gattung Tarsius* (1846), *Die labyrinthodonten* (1849—50), *Der fossile gavia von Boll* (1854) m. fl. I sitt nya fädernesland inlade B. stora förtjänster genom sina beskrifningar och afbildningar (i "Anales del museo publico de Buenos-Ayres") af daggdjurslämningar i La-Plata-staternas tertiära lager samt genom sina undersökningar om sydhalvets hvalar. Af hans stora verk öfver Argentinas republiken, som var ämnadt att omfatta 20 band, utkom 1:a bandet 1875.

Burmeister & Wains mekaniska verkstäder, Danmarks största industriella anläggning, belägen i Köpenhamn. Den börjades 1846 på Kristianshavn som en maskinfabrik i tämligen liten skala af H. Baumgarten från Holstein (f. 1806, d. 1866) och K. K. Burmeister (f. 1821, d. 1898), men kom efter hand att omfatta äfven bygget af järnfartyg. Baumgarten utträdde ur firman 1861, men 1865 upptogs engelsmannen W. Wain (f. 1819, d. 1882). 1872 öfvergick verkstaden till ett aktiebolag med 5 mill. kr. kapital, men namnet förändrades ej, och de två direktörerna kvarstodo. Sedan inköptes Refshaleön, en framför hamnen nybildad ö, och där anlades stora varf. Nu finnas därstädes 4 stapelbäddar för byggnad af nya skepp, 3 upphallningsbäddar för reparationer och en stor docka. Småningom har verksamheten betydligt utvidgats genom uppförandet af ett antal nya verkstäder och genom användandet af nutidens mekaniska hjälpmedel, bl. a. elektrisk drift. 1860 var arbetarantalet 450, 1895 hade det stigit till omkr. 2,000 och är nu (1905) omkr. 3,000. Omsättningen var 1870 endast 2 mill. kr., men steg 1900 till 7,2 mill. och 1903 till 14 mill. kr. Den årliga vinsten har genomsnittligt varit 6 proc. Burmeister drog sig tillbaka 1891, och sedan 1895 har kommandör K. K. Nielsen varit verkställande direktör tillika med tre andra direktörer. — Fabriken har byggt mer än 250 större eller mindre skepp, bland dem den ryska kejsarjakten *Standart* (1896), 2 stora ryska kryssare, 3 stora last-och passagerarångare, 3 kabelångare för det Nordiska telegrafskibsk, 11 snabbseglande fruktångare till amerikansk fart och 20 ångfärjor eller postångfartyg (bl. a. ångfärjan mellan Köpenhamn och Malmö, 1894), vidare allehanda kraft- och arbets-

maskiner, såsom för Köpenhamns och Frederiksborgs elektricitetsverk, för Köpenhamns vattenledning och pumpstationer, för elektricitetsverken i Stockholm, Petersburg och flera andra storstäder. En särskild centrifugfabrik tillverkar årligen 20,000 st. af en förträfflig konstruktion. E. Elbg.

Burmeisterska huset i Visby, i vinkeln af Donners plats och Strandgatan, en träbyggnad, uppförd år 1661 af handelsmannen Hans Burmeister och ännu bevarande delar af den ursprungliga anordningen, i synnerhet i den rikt målade salen i öfre våningen. Huset, under senare tid vandaliseradt genom obehöriga tillägg, inköptes år 1904 af Visby stad för att bevaras åt eftervärlden. Den ena af yvig murgröna takta gavlarna har ofta blifvit i bild återgifven. Hs Hd.

Bürmester, Willy, tysk violinist, f. 1869 i Hamburg, elev af Joachim, uppträdde 1891 i Berlin som violinist utan större framgång, vistades därpå några år i Finland under flitigt arbete och väckte vid återuppträdandet i Berlin 1895 så mycket uppteend, att han kallades "Paganini redivivus". På flera konserter i Tyskland, England och Skandinavien (1898—1904) har B. häfdat sitt rykte för enorm teknik. A. L.

Burmit, bärnsten från Burma.

Burna verktyg (förut Bärbara verktyg), *krigso.*, kallas af truppen burna spadar, hackor, yxor och andra verktyg, som erfordras för olika krigsbyggnaders utförande. Redan romarna medförde sådana verktyg; hvar och en af deras tunga infanteris dekurer bar nämligen 2 spadar, 1 handskära, 1 såg, 1 faskinknif, 1 yxa och 1 mätsnöre. Men under medeltiden kommo dessa verktyg ur bruk, och först på 1500-talet började dragonerna utrustas med yxor, och senare under Turenne tillkommo äfven hackor och spadar. Napoleon var betänkt på att utrusta sitt infanteri med burna verktyg, ett för hvar man; men det blef Danmark, som gjorde början genom att 1868 förse sitt infanteri med den s. k. *linnemanska spaden*, hvilken 1870 antogs såsom buret verktyg äfven i Österrike. Sistnämnda år hade tyska infanteriet endast 132 burna verktyg per bataljon, men 1875 ökades antalet till 240, och sedermera fick hvarannan man ett verktyg att bära. Franska infanteriet fick 1876 åtta burna verktyg per kompani, men detta antal ökades snart till 48. Ryska infanteriet bar 100 verktyg per kompani o. s. v. I Sverige försöktes åtskilliga modeller till burna verktyg, innan sådana 1882 fastställdes för infanteriet, som nu bar på 100 man 30 spadar, 15 yxor och 5 jordhackor, alla af liten modell; redan förut voro de svenske ingenjörsoldaterna försedda med burna verktyg af större modell, ett per man. L. W.-son M.

Burne-Jones [bā'n-dʒūnz], sir Edward, engelsk målare, f. 1833 i Birmingham, var teologie student i Oxford, då han 1856 lärde känna Dante Gabriel Rossetti och William Morris samt tack vare påverkan från dem blef vunnin för konsten. Hans första arbeten voro dekorativa kompositioner till gotiska kyrkfönster. 1859 följde han Ruskin till Italien. Efter hemkomsten utställde han ett par målningar, men väckte ingen uppmärksamhet och återgick sedan till dekorativt arbete. Hans egentliga rykte daterar sig från 1877, då han uppträdde med flera målningar, som väckte stor och allmän hänförelse. Han blef hyllad som Rossettis jämlike, och efter dennes

död gjorde ingen honom rangen stridig som den preraphaelitiska riktningens främste bärare. B. förde denna riktning, stilistiskt sedd, till dess kulmen. Fullkomligt oberörd af samtidens sträfvanden och idébrytningar, slöt han sig inne i drömmens, legendens, mystikens värld. De män och kvinnor, som befolka denna värld, tyckas lefva i en permanent "ideell somnambulism", de ha en oföränderlig uppsyn af trött vemod, af stilla, mild och undergifven melankoli. Flera af dem ha sina förebilder i italienska målningar från 1400-talet, främst i Botticellis och

Mantegnas riddare, ungmör och änglar, men de bli hos B. öfver sina krafter tanketyngda och blodlösa. Hans konst är förfinad, förnäm och till sin hela karaktär feminin, den är först och sist *konstgjord*, personerna lefva ej, de äro inställda i en harmoni af starka, mot hvarandra känsligt afvägda färger och ha ingen luft att andas. Målningarnas styrka ligger dels i de klara färgernas dekorativa samklang, dels i den vackert afvägda kompositionen, det smidiga, musikaliska linjespelet — naturligtvis ofta äfven i det poetiska stämningssinnehållet. De mest kända af hans målningar äro *Bebådelsen* (1874), *Kärlekssången* (i akvarell 1863, i olja 1877), *Venuspegeln* (i akr. 1867, i olja 1877, museet i Liverpool), *Skapelsens änglar* (1876), *Den gyllene trappan*, *Merlin*, *Kärlek bland ruinerna*, *Kung Koftua och tiggerskan* (1884), dessutom flera balladmotiv och fantasier öfver bibliska ämnen. En stor akvarell, *Lucifers fall*, förekom på Stockholmsutställningen 1897. — Främst af B:s alster torde hans i rent dekorativt syfte stiliserade kompositioner stå, dels de till glasfönster — han utförde 1857—92 ej mindre än 450 sådana —, dels till gobelänger, hvilka liksom fönstermålningarna utfördes af William Morris på dennes verkstäder. Han tecknade äfven stiliserade bokillustrationer. — B. lefde ett tillbakadraget lif i flitigt arbete och stilla kontemplation, som ej stördes af de många utmärkelser, som sökte upp honom i hans fristad — han blef slutligen baronet och afled 17 juni 1898 i London. — Se vidare "The Work of E. B." med inemot 100 afbildningar (1900), Malcolm Bell, "Sir E. B., a record and a review" (1898, tysk uppl. 1902), och V. Schleinitz, "B." (1901). En illustrerad uppsats om honom af Helen Zimmern finns i "Ord och bild" för 1899. G.-g N.

Burnell [bā'nɪl], Arthur Coke, engelsk indolog, f. 1840 i St Briavel i grefsk. Gloucester, erhöi sin vetenskapliga uppfostran vid "king's college" i London, där bland andra dansken Fausbøll inledde honom i studiet af indiska språk. 1860 blef B. civilämbetsman i Madras och skötte domarämbetet i olika trakter af Indien samt var till sist öfverdomare i Tanjore. 1868—69 gjorde han resor i Arabien, Egypten, Nubien m. fl. länder samt 1876 på Java för studium af resterna af den därstädes en gång förefintliga indiska kulturen. Försvagad hälsa nöd-

gade honom att 1881 återvända till England, där han dog 1882. B. var en af de mest begåfvade engelske indologer, som funnits. Bland hans viktiga skrifter framhållas *Elements of south indian palaeography* (1874), *On the Aindra school of sanskrit grammarians* (1875). Inom den indiska litteraturen sysselsatte han sig mest med Brähmana till Samaveda, af hvilka han utgaf "Vamça-brähmana", "Devatädhyäya-brähmana" och "Samavidhāna-brähmana" (1873), *Arshēya-brähmana*" (1876; Jäiminiya-red. 1878), "Samhitōpanishad-brähmana" (1877) m. fl. Dessutom skref han en mängd smärre uppsatser (mest i "Indian antiquary") öfver indiska inskrifter samt dialekter i Syd-Indien (mest dravidiska). På den indiska rättslitteraturens område har B. utgifvit viktiga arbeten, t. ex. "Dāyada-çāçloki, summary of the hindu law of inheritance" (sanskrit och engelsk öfvers., 1875) samt framför allt en efter hans död af E. W. Hopkins utgifven öfversättning af "Manava dharmasāstra. The ordinances of Manu" (1884). Rent af banbrytare på den indiska litteraturhistoriens område blef B. genom sin *Classified index to the sanskrit manuscripts in the palace at Tanjore* (3 bd, 1879—80). K. F. J.

Burnes [bɜːnɪz], sir Alexander, engelsk geograf, f. 1805 i Montrose, Skottland. Han gjorde en snabb karriär i ostindiska kompaniets tjänst och befordrade sig om studier i Ostindiens språk: 1830 sändes han på en politisk expedition till Ranjit Singh i Lahore, hvarunder han utforskade Indusområdet, och 1832 undersökte han länderna vid Amu Darja och Kaspiska hafvet. Genom dessa politisk-geografiska expeditioner, som beskrefvos i ett 1834 utgifvet verk, förvärfvade han sig en lysande berömmelse, och 1836 sändes han till Kabul för att underhandla med Dost Muhammed. Han återvände sedan till Kabul och var från 1839 Englands agent därstädes, tills han i nov. 1841 mördades vid anfall mot engelska residenset. Jfr *Afganistan*, sp. 232—233. G. Stg.

Burnet [bɜːnɪt], Gilbert, engelsk teolog och historiker, f. 1643 i Edinburgh, blef 1669 teologie professor i Glasgow och råkade där till följd af sin religiösa fördragssamhet i oenighet med såväl de episkopale som presbyterianerna. 1673 blef han predikant i London och uppträdde som sådan med häftighet mot katolikernas kult. När den katolske Jakob II uppsteg på Englands tron (1685), begaf sig B. till Holland, där han kom i stor ynnest hos prins

Vilhelm af Oranien, hvilken han, såsom hofpredikant, 1688 åtföljde till England. 1689 blef han biskop i Salisbury och utöfvade sedan ett stort inflytande på såväl kyrkans som statens angelägenheter. Särskildt kom han genom sin välvilja och verksamhetslust att spela en stor roll som förmedlare mellan fientliga partier och krafter, hvaregenom han fick stor betydelse för stärfkandet af konung Vilhelms ställning. Då han en gång i ett

herdabref yttrat, att konung Vilhelms valde grundade sig på eröfring, blef detta bref på parlamentets befallning uppbrändt af bödeln — hvilket dock ej hindrade, att han utsågs till lärare för en af de kunglige prinsarna. B. gjorde sig känd för en storartad välgörenhet. Död 1715. Bland hans synnerligen talrika arbeten må nämnas *History of the reformation of the church of England* (1679—1714; nya upplagor 1865 och senare), för hvilket verk parlamentet egnade honom ett tacksägelsevotum, och *History of his own time*, utgifven 1723—24 af författarens son samt 1823 i en upplaga, där många i första upplagan utslutna partier intagits. En standardupplaga utkom 1897 ff. Båda dessa arbeten äro viktiga källskrifter:

Burnet [bɜːnɪt], John, engelsk kopparstickare och genremålare, f. 1784 i Skottland, d. 1868, graverade dels efter egna kompositioner och dels efter sin landsman Wilkies målningar. B. utgaf och fem läroböcker i åtskilliga konstgrenar. Han är representerad i kopparstickssamlingen i Stockholms nationalmuseum.

Burnett [bɜːnɪt], omkr. 400 km. lång kustflod i australiska staten Queensland, upprinner i greisk. Wicklow, flyter först åt s. och mottager fr. h. på ett och samma ställe bifloderna Auburn och Boyne, hvardera omkr. 200 km. lång. B. flyter därpå åt ö. och n. ö., mottager den 225 km. långa bifloden Baramba, också fr. h., och utmynnar på 24° 45' s. br. i Stilla oceanen, nedanför staden Bundaberg och n. om Hervey bay.

Burnet [bɜːnɪt], Frances Eliza, född Hodgson, engelsk-amerikansk författarinna, f. 1849 i Manchester i England, följde 1865 sina föräldrar, då de emigrerade till Amerika och bosatte sig i Tennessee. 1867 började hon skrifa berättelser i tidskrifter, bl. a. *Pretty Polly Pemberton* (1878; "Vackra Polly Pemberton", 1880). Sedan hon 1873 trädde i äktenskap med läkaren Swan B. och blifvit bofast i Washington, fortsatte hon sitt författarskap, hvars alster blefvo mycket omtyckta, bl. a. *That lass o' Lowrie's* (1877; en skildring af fabriksarbetarnas lif i Lancashire), *Louisiana* (1880; öfv. 1884), *A fair barbarian* (1881; "Vackra flickan från Amerika", 1889) samt framför alla *Little lord Fauntleroy* (1886; "Lille lorden", 1888, 2:a uppl. 1904), som upplefvat en mängd editioner och äfven i dramatiserad form gjort lycka, så att den inbringat henne öfver 360,000 kr. Flera studier af barnens lif följde, bl. a. den självbiografiska *The one I knew best of all* (1893; "Lillan", 1896). Bland senare arbeten förtjänar nämnas *A lady of quality* (1896; "En adelsdam på 1700-talet", s. å.; "Clorinda eller en förnäm dams lefnadsöden", s. å.). Hennes äktenskap med d:r B. upplöstes 1898 genom skilsmässa. Sedan många år åter bosatt i England, blef hon där 1900 omgifv med skådespelaren-skriftställaren Stephen Townesend.

Burney [bɜːni]. 1. Charles B., engelsk musikschriftställare, f. 1726, d. 1814 som organist vid Chelsea-hospitalet i London, genomreste, för att samla stoff till sina arbeten, 1770 Frankrike och Italien samt 1772 Tyskland och Nederländerna. Hans berömdaste musikhistoriska verk, *The present state of music in France and Italy* (1771) och *General history of music from the earliest ages to the*

present period (1776—89), utmärka sig genom en förtäfflig disposition och vittna om stor beläsenhet, men äro ej fullt tillförlitliga och opartiska. B. komponerade operetter (*Robin Hood*), kantater, sonater, konserter m. m. Genom utgifvandet (1771) af de i sextinska kapellet under påskeveckan sjungna sångerna väckte B. till lif intresset för Palestrina-epokens tonkonst. Biogr. (1832) af dottern (se B. 2). A. L.

2. Fanny B., den föregående dotter, engelsk romanförfattarinna, f. 1752, vistades en tid vid Georg III:s hof och gifte sig 1793 med en fransk emigrant, d'Arblay, med hvilken hon 1802 flyttade till Paris. 1812 återvände hon till England. Död 1840. Fanny B. författade några engelska romaner, *Evelina* (1778; senaste uppl. 1893) och *Cecilia* (1782, senaste uppl. 1893; svensk öfv. 1796—97) m. fl., hvilka rönt storartad framgång och ännu hafva värde såsom lifliga och trovärdiga skildringar af dåtidens högre kretsar i England. Hennes *Diary and letters* utgafvos senast 1890—91 och *Early diary* 1890.

Burnham [b's'nəm], Sherman Wesley, amerikansk astronom, f. 1840, arbetade först såsom stenograf, men var från början af 1870-talet anställd vid observatoriet i Chicago, hvars direktor han blef 1876. Såsom astronomisk observator var han verksam äfven vid Dartmouth-, Washburn- och Washington-observatorierna. På Newcombs rekommendation anförordades honom 1879 förundersökningarna för grundläggandet af Lick-observatoriet på Mount Hamilton, där han tillsammans med observatoriets nuv. direktor, E. Holden, iakttog Mercuriuspassagen. Sedan detta observatorium blifvit färdigt, anställdes han där såsom äldre astronom och utvecklade en särdeles fruktbringande verksamhet till 1892. Han återflyttade då till Chicago, hvarest han 1893 utnämndes till professor vid universitetet och praktisk astronom vid det nygrundade Yerkes-observatoriet. Dess 40-tums refraktor (den största f. n. existerande) är ämnad att i hans händer användas för fortsättning af hans specialstudium, dubbelstjärnorna. Utom observationer och beräkningar af förr kända dylika system har B. upptäckt omkr. 1,300 nya, successivt publicerade i 20 kataloger, hvilka sammanställning jämte utgifvandet af B:s generalkatalog öfver dubbelstjärnor förberedes på föranstaltande af Yerkes-observatoriet. B. valdes 1874 till ledamot af Royal astronomical society och erhöll 1894 dess guldmedalj för sina omfattande och viktiga iakttagelser och undersökningar inom dubbelstjärnastronomien. K. B.

Burnley [b's'nli], stad och sedan 1888 eget grefskap (15, s kvkm.) i England, förr tillhörigt grefsk. Lancaster; ligger vid Leeds—Lancaster-kanalen. 97,044 inv. (1901; 1861 blott 28,700 inv.). Stor ylle- och bomullsindustri; i grannskapet stenkolsgrufvor och stenbrott.

Burnouf [byrnou'f]. 1. Jean Louis B., fransk filolog, f. 1775, d. 1844 som generalinspektör för universitetet i Paris, utgaf värdefulla läroböcker i grekiska och latinska språken samt en förtäfflig öfversättning af Tacitus (1827—33; senaste uppl. 1881).

2. Eugène B., den förras son, orientalist, f. 1801 i Paris, 1832 professor i sanskrit vid collège de France, död 1852. Hans första arbeten, *Essai sur le pali* (1826, i förening med Chr. Lassen) och

Observations grammaticales sur quelques passages de l'essai sur le pali (1827), belyste buddisternas heliga språk. B:s viktigaste arbeten röra sig om de på zendspråket författade lämnarna af de gamle persernas heliga litteratur, hvilken fört icke blifvit i ringaste mån filologisk-kritiskt behandlad. Nämnas må *Vendidad-sadé*, *l'un des livres de Zoroastre* (1829—43), zendlitteraturens förnämsta verk, i en med yttersta noggrannhet litograferad upplaga efter en i Paris befinthlig handskrift, *Commentaire sur le Yaçna* (bd I 1835), innehållande zendspråkets ordbok och grammatika, *Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes* (1836), af stor betydelse för studiet af de akemenidiska klipp-inskrifterna, *Bhāgavata-purāna* (1840—47), en systematisk framställning af indisk mytologi och tradition, *Introduction à l'histoire du buddhisme indien* (1844; 2:a uppl. 1876) och *Le lotus de la bonne loi* (1852, efter hans död, som utgöf en öfversättning af legendsamlingen "Lalitavistara", grundläggande för det systematiska studiet af denna religion. Utom nämnda skrifter författade B. en mängd afhandlingar i "Journal asiatique" och "Journal des savants".

3. Émile Louis B., den föregående kusin, fransk filolog, f. 1821 i Valognes, blef 1854 professor i klassisk litteratur i Nancy och 1867 direktör för franska skolan i Aten. 1878 utnämndes han till hedersdirektör vid denna skola. Bland hans skrifter må nämnas *Méthode pour étudier la langue sanscrite* (1859; 3:e uppl. 1885), *Essai sur le Véda, ou introduction à la connaissance de l'Inde* (1863), *Dictionnaire classique sanscrit-français* (1863—64; tills. med L. Leupol), *Histoire de la littérature grecque* (2 bd, 1869; ny uppl. 1883), *La science des religions* (1872, 4:e uppl. 1885), *La mythologie des japonais* (1875), *La ville et l'Acropole d'Athènes aux diverses époques* (1877), *Le catholicisme contemporain* (1879), *La vie et la pensée, éléments réels de philosophie* (1886), *Les chants de l'église latine* (1887), artiklar i "Revue des deux mondes" och andra tidskrifter samt öfversättningar af sanskrit-texter, bl. a. "Nala" (1856); därjämte utgaf och översatte han "Bhagavadgita" (1861).

Burns [b's'ns], Robert, Skottlands förnämste skald, f. 25 jan. 1759 i byn Alloway i Ayrshire. Hans fader var en fattig jordbrukare, hvars ekonomiska svårigheter förvärrades genom hårda arrende-

villkor och minskad arbetsförmåga, men lyckades det oaktadt ge sina söner en rätt god skolorundervisning, och ehuru B., äldste sonen, mycket tidigt måste göra drängtjänst och redan vid femton års ålder var den förste arbetskarlen på gården, fick han likväl tillfälle till rätt mycken och omväxlande läsning. Särskildt intryck gjorde på honom två skotska skaldar —

Allan Ramsay och Ferguson — samt skotska folkvisor. Hans första kärlekssvärmeri gaf honom impulsen att själf skrifa vers. "Yackra Nell" var

den första af de många han älskade och skref visor till, och sedan familjen flyttat från Mount Oliphant till Lochlea, där han hade rikare tillgång till umgänge med jämnåriga, invecklade han sig i det ena kärleksförhållandet efter det andra och började föra ett oregelbundet och vildt lif tillsammans med äfven-tyrliga kamrater. En linhäcklingsaffär, som han begynte i Irvine, misslyckades, och när fadern 1784 dog, öfvertog B. jämte en broder ett nytt arrende vid Mossiel. Tiden från hösten sistnämnda år och till och med våren 1786 var hans produktivaste skaldeperiod, under hvilken han diktade ett flertal af sina populäraste visor och sånger, allt under det han sträfvade att bli en god landtbrukare. Han hade likväl icke lyckan med sig, och hans kärleksförbindelser med unga flickor i trakten ledde till obehagliga förvecklingar. Några satirer mot kyrkan spredos i handskrift kring socknen, och B:s lokala ryktbarhet har otvifvelaktigt kommit honom att reflektera på att framträda offentligt som skald. Publicerandet af hans dikter påskyndades af upptäckten att Jean Armour, en murardotter, med hvilken han hemligt trolovat sig, snart skulle bli moder. Då Jeans fader förbjöd dottern att gifta sig med B., beslöt denne i förtviflan att utvandra till Jamaica, och för att skaffa sig respengar utgaf han i juli 1786 i Kilmarnock *Poems chiefly in the scottish dialect*. Diktsamlingen hade den afjordaste framgång och förde B:s rykte till Edinburgh. Han ändrade nu planer; hyllad och uppburen af den skotska hufvudstadens litterära och högadliga kretsar, utgaf han där en ny upplaga af sina dikter, för hvilken han erhöi ett betydande arfvode, och beslöt att kvarstanna i hemlandet. Efter att ha tillbragt sommaren och hösten 1787 på resor i olika delar af Skottland och sedan han funnit, att något verkligt understöd ej stod att vinna af den förnäma världen, som redan svalnat för "plöjaren från Ayrshire", öfvertog han ånyo ett arrende, Ellisland i grefskapet Dumfries, och åktade Jean. Jordbruket var emellertid fortfarande förlustrbringande, och hans hälsa undergräddes genom ett vildt dryckeslif, som gynnades af en befattning vid accisverket, hvilken han tagit för att öka inkomsterna. Han lämnade arrendet efter tre år och flyttade till staden Dumfries, där han uteslutande var accistjänsteman. Hans starka själfkänsla och förakt för klass-skillnader gjorde, att han lifligt sympatiserade med den franska revolutionen, något som ytterligare beredde honom svårigheter. Likväl torde han haft utsikter till befordran, då en reumatisk feber och sorgen öfver en dotters död bröto hans försvagade konstitution. Han dog i Dumfries 21 juli 1796.

Litteraturhistoriskt är B. att betrakta som den store förnyaren af den engelska lyriken vid 1700-talets slut. Han bröt med den stela och konstlade franska smaken, det är friskhet och naturlighet i hans diktning, som öfvat det största inflytande på Wordsworth, Scott och Byron. Han gjorde epok genom sin improvisatoriskt omedelbara och likväl så konstnärligt fulländade skildring af natur och vardagslif. Hans satirer och humoristiska dikter, t. ex. *Holy Willie's prayer* och *Tam o'Shanter*, äro kvicka och träffande, liffulla och åskådliga. Käckhet och frihetsbegär präglade hans författarskap, äfven då han var som mest sjuk och olycklig, att nu nämna endast den kraftiga, bellmanskt drama-

tiska *The jolly beggars* och den modiga *A man's a man for a' that*. Hans realistiska berättelser och scenerier från lifvet i högländerna äro utomordentligt stämningsfulla och bäras af en vid och innerlig medkänsla. Mest älskade äro själva visorna, de rent lyriska dikterna, melodiska och originellt ordmålade, genom rytmik och klang suggestiva skapelser. Hembygdens naturskönhet och minnen gäfvö honom ämnen, men i första rummet hans kärleksförhållanden: Nell, Jean, Ellison Begbie, Ann Park och framför allt den som "Highland Mary" besjunga Mary, med hvilken han knöt förbindelse, på samma gång som han trolovade sig med Jean Armour, och som dog i okt. 1786. Till hennes minne skref han *Thou ling'ring star, To Mary in heaven* och andra af sina vekaste och mest gripande dikter. I motsats hertill äro hans brevfäxling med "Clarinda", en fru M'Lehose i Edinburgh, och de dikter, som han riktade till henne, skrifna i det konventionella franska maneret.

Af B:s dikter finnas oräkneligt många upplagor; en jubileumsedition utgafs 1896 af Henley och Henderson. Den bästa biografien öfver B. anses vara Lockharts (1828). De förnämsta essayerna äro af J. Wilson (1858), Thomas Carlyle (1831) och R. Louis Stevenson (1882); vidare må nämnas arbeten af Shairp (i serien "English men of letters") och D. Lowe, "Burns's passionate pilgrimage" (1904). Om hans diktning handla bl. a. H. Molenaar, "Robert Burns' beziehung zur litteratur" (1899), och O. Ritter, "Quellenstudien zu Robert Burns" (1901); se vidare bibliografien hos J. L. Blackie, "Life of R. Burns" (1888). — På svenska finnes en kort lefnadsteckning öfver B., författad af G. Fröding i "Verdandis småskrifter", n:r 44. Fröding, hvars dikt visar starkt inflytande från B., har äfven lyckligt översatt ett tjugofal af hans visor. "Några dikter af Robert Burns" (översatta af E. och M. G. Retzius) utkommo 1872, "Tam o'Shanter" (öfv. af H. B. Romberg) 1903.

R-n B.

Burns [bɜːns], Anthony, förrymd negerslaf, hvars utlämnande till egaren utgör en af de mest dramatiska episoderna i abolitionistagitationens historia. B. var född i Virginia omkr. 1830 och uppehöi sig som arbetare i Boston 1854, då lagarna om förrymda slafvar efter Kansas-Nebraska-billens antagande med större skärpa började tillämpas. Efter hans gripande gjorde Bostons abolitionister genom demonstrationer och ett stort protestmöte i Faneuil hall allt för att hindra hans utlämnande; ett försök att med våld befria honom ur fängelset misslyckades. Den dag, då B. på ett fartyg affördes till Virginia, demonstrerade ofantliga människomassor mot denna åtgärd, och det var endast med knapp nöd ett våldsamt tumult undgicks. B. blef, sedan han återvunnit friheten, baptistpredikant och bosatte sig i St Catharines i Canada, där han afled 1862.

V S-g.

Burns [bɜːns], John, engelsk arbetarledare, f. 1858 i Battersea (en stadsdel af London) i mycket fattiga förhållanden. Redan vid tio års ålder togs han ur skolan och kom i arbete, snart inom maskinindustrien; 1880—81 gick han ut som arbetsförmän till Väst-Afrika och företog därefter en resa i Europa. Själfstudier hade han bedrifvit med stor iver sedan sin tidiga ungdom och blef vid denna

tid anhängare af socialismen; 1883 ingick han i "Social democratic federation", och blef genast en af dess ledande män. Samtidigt fick han ett rikt verksamhetsfält i sin födelsekommuns förvaltning och

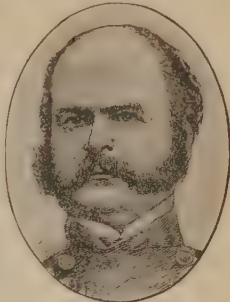

visade sig på en mängd folkmöten som ypperlig talare, våldsamt medryckande, slagfärdig och godmodig. Sålunda spelade han en stor roll i de arbetslöses agitation 1886—87 och blef på grund af deltagande i massmötet på Trafalgar square dömd till sex veckors fängelse; men rättegången bidrog till att öka hans rykte. I maskinarbetarfackföreningen ("Amalgamated society of engineers"), den äldsta och mest

aristokratiska af de engelska fackföreningarna, var han en af ledarna för den socialistiska minoriteten och gick till storms mot fackföreningsvärldens försiktiga, liberala ledargrupp. Den afgörande vändpunkten i denna strid utgjorde den väldiga dockarbetarstrejken i London aug.—sept. 1889, som framför allt genom B:s ledning förvärvade allmänhetens sympatier och tæck vare dem seger å arbetarna. Därmed var segern gifven äfven för "the new unionism". De gamla fackföreningarna, som hittills upptagit blott utbildade och högt aflönade arbetare, utvidgade nu sina gränser, och vid deras sida uppstod under ledning af B. och hans vänner stora organisationer för de olärde arbetarna; samtidigt blef rörelsens ledning utpräglad socialistisk. B. förblef härunder en af fackföreningsrörelsens högst betrodda män, tills han 1895 genomdref, att blott verkliga kroppsarbetare skulle få vara ombud vid de årliga kongresserna och därigenom uteslöt sig själf. — Till stor del genom B:s ledning förlorade den nya riktningens ganska hastigt sin skarpt socialistiska färg i politiskt åseende och vände sig till praktiskt arbete inom den kommunala förvaltningen. På detta område ligger B:s andra stora insats. Alltsedan Londons stadsfullmäktige ("county council") inrättades, har han varit dess medlem för Battersea, och redan vid dess första session (1889) framlade han ett program för Londons arbetarpolitik, hvilket sedermera följts och utvidgats samt gjort London till mönstret för en arbetsgivare; i de många utskott, som leda jättestadens kommunalförvaltning, har han nedlagt ett storartadt arbete. Sedan 1892 är B. dessutom för Battersea representant i parlamentet och har äfven i denna egenskap förfäktat arbetarnas intressen; han har visserligen stått tämligen frammande för de senaste årens försök att organisera ett själfständigt arbetarparti i parlamentet, men utsågs i början af 1905 till partiets ordförande. I det mesta står han nu de liberala ganska nära och är fortfarande en mycket uppburgen talare vid liberala och radikala massmöten. Han åtnjuter allmänt förtroende äfven bland arbetsgivare och är sannolikt den engelska arbetarvärdens mest ansedde man och mest utpräglade ledarpersonlighet. Jfr Fackförening. E. Hkr.

Burnside [bɜːnsaɪd], Ambrose Everett,

nordamerikansk general, f. 1824 i staten Indiana, d. 1881 i Bristol, Rhode island, blef 1847 artilleriofficer och tog 1853 afsked ur krigstjänsten. Inbördeskrigets utbrott kallade honom 1861 åter under vapen. Efter det första slaget vid Bull Run (21 juli s. å.), under hvilket han utmärkte sig genom tapperhet och kallblodighet, utnämndes han till brigadgeneral. Sedan biträdde han general Mac Clellan med att reorganisera Potomac-armén och intog 1862, i förening med Goldsborough, ön Roanoke. S. å. spelade

han som generalmajor i Potomac-armén en af de främsta rollerna i de företag, genom hvilka general Lee fördrefs från Maryland. I slaget vid Antietam s. å. anförde han vänstra flygeln. 7 nov. s. å. öfvertog B. högsta befälet efter Mac Clellan, men efter nederlaget vid Fredericksburg (13 dec.) måste han nöja sig med ett underordnad befäl under general Grant i Tennessee. 1863 intog han Knoxville, och efter 1864 deltog han som divisionsgeneral i Grants alla företag i Virginia.

Burntisland [bɜːnt-ä-länd], stad i skotska grefskapet Fife, vid Forth-viken. 4,726 inv. (1901). Förträfflig hamn, export af stenkol.

Burnu. Se Bornu.

Bu'nnus (fr. bournous, arab. al-burnus), ett slags arabisk mantel, merendels af hvitt ylletyg och försedd med kapusjong; ett europeiskt öfverplagg med kapusjong.

Buro. Se Boeroe.

Burr. Se Bourre.

Burr l. Grad kallas inom koppargravyren de skarpa upphöjda kanter, som radernålen eller stickeln plöjer upp på ömse sidor om hvarje i plåten fördjupad linje. I vanliga fall skrapas dessa kanter omsorgsfullt bort, men i vissa tekniskt låter man dem med beräkning helt eller delvis stå kvar. I den s. k. "torr-nål-metoden" är man till och med absolut beroende af den på plåten kvarlämnade burrens tryckförmåga.

Arabisk burnus.

A. T.-g.

Burr [bɜː], Aaron, vice-president i Nord-Amerikas förenta stater, föddes i Newark, New Jersey. 1756 och var son af en presbyteriansk präst samt dotterson till den ryktbare predikanten Jonathan Edwards. B. blef tidigt föräldralös, tänkte först bli präst, men slog snart öfver i fritänkeri och antog till lefnadsnorm lord Chesterfields egoistiska nyttighetslära. Han afbröt vid oafhängighetskrigets utbrott sina juridiska studier, deltog i Benedict Arnolds infall i Canada och tjänade genom tapperhet upp sig ur ledet till öfverstelöjtnants grad. 1779 måste han för sjuklighet taga afsked, vände sig då

ånyo till juridiken och blef 1782 praktiserande advokat. Snart hade han förvärfvat rykte som en af New Yorks skickligaste sakförare, i duglighet öfverträffad endast af sin personlige fiende Alexander Hamilton, federalisternas ledare. B. slöt sig af opportunitetsskäl till det antifederalistiska partiet och såges ha utkastat planen till det sedermera så mäktiga "Tammany-förbundet" (se *Tammany society*), som bekämpade New Yorks gamla aristokrati och särskildt den inflytelserika, af Hamilton ledda politiska föreningen "Society of the Cincinnati". Vid senatorvalet 1791 besegrade B. federalistledaren Schuyler, Hamiltons svärfar, men måste 1797 vika för denne. B:s inflytande i New York var emellertid mycket stort, och hans förmögenhet tillförsäkrade honom till en tid en lysande social ställning. Vid presidentvalet 1800 voro Jefferson och B. antifederalisternas kandidater samt fingo lika många röster. Representanternas hus valde då Jefferson till president, och B. blef vice president. Han var emellertid allmänt misstrodd, och hans duell med Hamilton rågade måttet. Denne hade 1804 ifrigt motarbetat B:s kandidatur till guvernörsposten i New York och därvid använt uttryck, som B. tog till förevändning för en utmaning. Vid duellen (11 juli 1804) blef Hamilton dödligt sårad. Dömd af allmänna meningen, åtalad för mord och öfverhopad af skulder, flydde B. till sin dotter i Syd-Carolina, men återvände, när stormen lagt sig, till Washington och stannade där till utgången af sin ämbets-tid. Sedan inlät han sig på äfventyrliga, ännu ej fullständigt utredda planer i västern. Hans mening tyckes ha varit att grunda en fristat i Texas eller åt sig eröfva ett kejsardöme i Mexico, till hvilket han sedan hoppades, att unionens stater och territorier vid Mississippi skulle ansluta sig. Som arftagare tänkte han sig sin sköna och snillrika dotter Theodosia och hennes spåde son. För dessa planer lyckades han vinna en rik engelskfödd godsegare Harman Blennerhassett, som bodde på en ö i Ohio, där expeditionen förbereddes. Trupper voro värfvade och förord slamlade, då en proklamation af presidenten Jefferson, 27 okt. 1806, omintetgjorde planen. Förrädden beslagtogs, och B. häktades samt fördes till Richmond, anklagad för högförräderi. Efter en långvarig, i amerikansk rättegångshistoria berömd process blef B. i sept. frikänd från anklagelsen för högförräderi och kort därpå af formskäl alldeles fritagen från ansvar. Han flackade nu några år omkring i Europa, besökte därunder äfven Sverige samt sökte i Tyskland och Frankrike vinna anhängare för sina mexikanska planer. 1812 lyckades han förklädd och under falskt namn återvända till Amerika, trotsade hotande åtal och penningkraft samt återupptog i New York med framgång sin advokatverksamhet. Vid 78 års ålder gifte han om sig med änkan efter en rik fransk plantageegare från San Domingo, men bröt snart med henne. Då han ej tilläts fritt förfoga öfver hennes egendom. Han adf fattig och glömd 14 sept. 1836 i Port Richmond på Staaten island, beroende af en gammal väninnas barmhärtighet. B. egde en lysande advokatbegåfning och ett oemotståndigen fängslande sätt att uppträda, men saknade verklig öfvertygelse och fasta moraliska grundsatser. M. L. Davis har utgivit "Memoirs of A. B. with selections from his correspondence" (2 bd, 1837—38) samt hans "Pri-

vate journal" (2 bd, 1838). Jfr äfven J. Parton, "Life and times of A. B." (2 bd 1858, 2:a uppl. 1864), och Tompkins, "B.-bibliography" (1892). — B:s dotter, Theodosia B., f. 1783, uppfostrades af fadern, med yttersta omsorg fäst vid hennes såväl fysiska utbildning som förkofran i lärdom och själfständigt tänkande. Vid helt unga år vann hon rykte såsom en af Amerikas skönaste och snillrikaste kvinnor och lyste som värdinna i B:s slösaktigt gästfria hus. 1801 blef hon gift med en rik plantageegare i Syd-Carolina, Joseph Alston, egnade sig sedan med entusiasm åt faderns mexikanska planer och verkade framgångsrikt till hans förmån såväl under processen i Richmond som vid hans återkomst från Europa. 29 dec. 1812 afreste hon, för att träffa fadern, från Charleston till New York med ett lotsfartyg, hvilket troligen på nyåret 1813 förläste med man och allt utanför Kap Hattaras. V. S.—g.

Burra'sk (fr. *bourrasque*), *meteor.*, egentl. häftig hvirvelvind af kort varaktighet; numera ofta det-samma som barometerminimum.

Burreus l. Burrey. Se Beurreus.

Burrey. Se Beurreus.

Burriåna, stad i spanska prov. Castellón, nära Medelhafvet, vid Rio Seco och järnvägen Valencia — Tarragona. 12.962 inv. (1900). Apelsinexport.

Burringravyr, linjegravyr med stickel. Se Gravyr.

Burritt [ba'rit], Elihu, amerikansk filantrop, f. 1810 i New Britain, Connecticut, d. där 1879, var länge smed, men använde då alla sina fritimmar till studier, hvarunder han lärde sig matematik och flera språk. 1839 utgaf han en månads-skrift, och 1840 höll han föreläsningar. Sedan företog han en rundresa kring Amerika för att predika "allmän fred". 1846 reste han för samma ändamål öfver till England, deltog 1848—50 i fredskongresserna och utsände 1850 sina väl-taliga *Olive leaves*, hvilka öfversattes på många språk. Dessutom har han skrivit *Sparks from the anvil* (1848), *Thoughts on things at home and abroad* (1854) och sin själfbiografi, *Ten minutes' talks on all sorts of subjects* (1874). Jfr Northend, "Life of E. B." (1879).

Burroughs [ba'raʊs], John, nordamerikansk författare, f. 1837 i Roxbury, staten New York, skaffade sig på egen hand boklig bildning och var lärare i åtta år, hade därefter (1864—73) en syssla vid finansministeriet i Washington och bosatte sig 1874 i byn Esopus vid Hudsonfloden för att i ro skriva böcker och odla frukt. B. intager i den amerikanska litteraturen en plats för sig såsom naiv och vaket iakttagande skildrare af naturens eget friska lif; han är i vissa afseenden en efterföljare till Thoreau, men lättlytare än denne. Han har författat *Wake-Robin* (1871), *Winter sunshine* (1876), *Birds and poets* (1877), *Locusts and wild honey* (1879), *Pepacton* (1881), *Fresh fields* (1884), *Signs and seasons* (1886), *Indoor studies* (1889) m. m.

Burrus (lat.). Se **Borri**, G. F.

Burs, socken i Gottlands län, Södra häradet. 4,169 har. 825 inv. (1904). B. bildar med Stånga ett konsistorielt pastorat i Visby stift. Södra kontraktet. Kyrkan uppfördes under romanska tiden, men blef sedan utvidgad och försedd med ett högt torn och ett kor, som är bredare och högre än det något förlängda långhuset. Som byggnadsår uppgifves 1240, hvilket torde gälla koret. Hs Hld.

Bursa (mlat., af grek. *byrsa*), urspr. läderbör; i öfverförd bemärkelse: gemensam kassa, sammankomst för gemensamt ätande och drickande, sammanskottsgille; studentkvarter. Deltagarna i dessa "bursæ" kallades under medeltiden *bursarii* (sing. *bursarius*) eller *bursales*, hvaraf det tyska ordet *bursche* uppstått.

Bursa, stad i asiatiska Turkiet. Se **Brussa**.
Bursa, binamn på hertig Roger I af Apulien. Se **Roger I**.

Bursæ mucosæ (lat.), anat., slemäckar.

Bursa Fabricii, zool., en för fåglarna egendomlig körtel, är ett klot- eller kolförmigt organ, som ligger i bäckenhåligheten mellan bakersta delen af ändtarmen och ryggraden och mynnar ut i kloaken. I sitt första anlag är Bursa Fabricii ett fullkomligt solidt organ, men småningom utbildas i densamma en hålighet. Medan den finnes hos alla fåglar under fosterskedet, är dess förekomst hos äldre djur mycket växlande. Hos ett stort antal fåglar försvinner detta organ med tilltagande ålder fullständigt eller blir rudimentärt; det påminner i detta afseende liksom äfven i vissa byggnadsförhållanden om thymus (se **B r ä s s**). Hos de flesta strutsartade fåglar däremot kvarstår körteln oförminskad under hela lifvet. Rörande dess fysiologiska betydelse är ingenting med säkerhet känt. L—e.

Burscheid [-ajt], stad i preussiska Rhenprovinsen, regeringsområdet Düsseldorf, n. ö. om Köln. 6,259 inv. (1900). Spinnerier och väfverier, maskinfabriker.

Burschenschaft (ty.), namn på en mängd med anledning af krigen 1813—15 stiftade tyska studentföreningar, som gjorde till sin uppgift att "nära och utveckla tanken om det tyska folkets enhet och frihet, att verka för alla studenters sammanslutning och inbördes likställighet samt för en kristlig tysk utveckling af andens och kroppens krafter till fosterlandets tjänst". Den första föreningen af detta slag stiftades i Jena 12 juni 1815. Under Wartburgfesten (18 okt. 1817) förbereddes en allmän tysk burschenschaft, som konstituerades i okt. 1818. Enhetsmärket utgjordes af de tre förmenta gamla riksfärgerna (svart, rödt och guld). Efter Kotzebues mord upphäddes alla burschenschafter (hösten 1819), och hvad vederbörande kallade "demagogische umtriebe" förföljdes ifrigt. Föreningarna återupprättades likväl inom kort såsom hemliga samfund med afgjord politisk anstrykning. Så bildades 1820 det revolutionära "jünglingsbund", som förenade nio universitet, höll folkmöten och gaf anledning till en mängd häktningar. Från 1827 finner man två särskilda förbund, "Arminia", som närmast kämpade för ideell och vetenskaplig enhet mellan de tyske studenterna, och "Germania", som uppställde Tysklands politiska enhet och frihet som sitt mål. Efter fyra års strid dukade det mera moderata Arminia under. På de s. k. "burschentage" i Frankfurt

1831 och 1832 yrkades rent af på revolution. Detta föranledde nya undersökningar och nya häktningar med fängelsestraff i följe, och snart utfärdade man förbud mot tillvaron af dylika föreningar. Att de likväl haft ett varaktigt inflytande, visar sig af den om och blygsamma roll, som de tyske studenterna spelade i 1848—49 års revolutioner. Många män, som i senare tid utöfvade ett stort inflytande på Tysklands politiska lif, voro i sin ungdom verksamma deltagare i dessa föreningar. — Efter det metternichska systemets fall (1848) har rätten att stifta burschenschafter varit fri och okvald. Sin ursprungliga karaktär förlorade emellertid efter 1870 dessa föreningar i och med Tysklands vunna enhet, studentduellväsendets nya utveckling och diskussionsaftnarnas ersättande med dryckeslag ("kneipabende"). Bredvid Arminia- och Germania-riktningarna fram-

Burschenschaft-fanan.

trädde en "teutonisk", som i viss mån återupptog de gamla landsmanskapsföreningarnas provinsband. En 1874 ävägabratt och 1881 allmänt erkänd sammanslutning mellan de tyska burschenschafterna är "Allgemeiner deputierten-konvent" (A. D. C.), som omfattar omkr. 60 föreningar. Dessas delegerade sammanträda hvarje pingst i Eisenach. Dessutom ha burschenschafterna vid hvarje universitet sitt "deputerade-konvent". Organ för A. D. C. är "Burschenschaftliche blätter" (sedan 1886). En förening af förutvarande burschenschaft-medlemmar finnes jämväl, sedan 1890. I Berlin bildades 1883 en reformburschenschaft, "Allgemeiner deutscher burschenbund" (A. D. B.), med uppgift att bekämpa duellväsendet och lyxen i studentkretsarna; dess organ är "Allgemeine deutsche universitätszeitung" (sedan 1887). — Äfven i Österrike finnas sammanslutna burschenschafter, hvilka såsom sitt organ räkna tidskriften "Die Wartburg".

Litt.: E. Wolff, "Die neue burschenschaft" (2:a uppl. 1883), Bayer, "Die entstehung der deutschen burschenschaft" (s. å.), "Statuten des A. D. C." (2:a uppl. 1886), Kalb, "Die alte burschenschaft" (1892), Schmid, "Das wesen der burschenschaft, auf geschichtlichem grund" etc. (4:e uppl. 1890), och Heyck, "Deutsche burschenschaft" (1902).

Burschentag. Se **Burschenschaft**.

Burschikos (af ty. *bursche*, studentföreningsmed-

lem, och grek. adverbialändelsen -ōs), ystert lefnadsglad, men litet "oborstad". Jfr Studentikos.

Burser (Burserus), Joachim, tysk (dansk) botanist, f. 1583 i Lausitz, d. 1639 som professor i medicin och fysik i Sorö, hvilken beställning han innehade från 1625. Han stod i nära förbindelse med K. Bauhin, till hvars arbeten han lämnade viktiga bidrag från sina resor i södra Europa. B:s efterlämnade rika herbarium, bestående af 25 band, utom en särskild samling af danska växter, blef 1666 af kanslirådet P. J. Coijet skänkt till Uppsala universitet; två band (tom. 2 och 5) förstördes vid branden i Uppsala 1702. (T. K.)

Bursera L., bot., växtsläkte af fam. *Burseraceae*. Af *B. Simaruba* Sarg. (tropiska Amerika liksom de öfriga arterna) fås chibou-hartset (gomarthartset), som i växtens hemland nyttjas som läkemedel. *B. tomentosa* Engl. och *B. excelsa* Engl. lämna takamahak-harts, som äfvenledes har medicinsk användning. G. L.—m.

Burseraceae, bot., en växtfamilj, som utmärker sig genom stor rikedom på harts och balsam. Dit höra öfver 300 träd (ofta mycket stora) och buskar, som alla förekomma i de varma jordbältena. Många arter lämna produkter, som användas för medicinskt ändamål, t. ex. gummihartserna myrra och olibanum, den sedan äldsta tider berömda Mekka-balsamen, hartserna elemi, ostindisk kopal och caranna m. fl. Fröna äro ofta rika på fet olja; flera arter af släktet *Canarium* (i Kina och på de ostindiska öarna) hafva frön, som i likhet med mandel eller oliver användas till föda. Ätliga frukter ha äfven arter af släktet *Pachylobus*. Se vidare *Boswellia*, *Bursera*, *Canarium*, *Commiphora*, *Pachylobus*, *Protium* och *Tetrastis*. O. T. S. (G. L.—m.)

Burserus. Se *Burser*.

Burseryd, socken i Jönköpings län, Västbo härad, 8,812 har. 1,060 inv. (1904). B. bildar med Bosebo och Sandvik ett konsistorielt pastorat i Växjö stift, Västbo kontrakt.

Bursian, Konrad, tysk filolog och fornforskare, f. 1830 i konungariket Sachsen, gjorde 1852—55 en vetenskaplig resa i Belgien, Frankrike, Italien och Grekland samt blef 1864 professor i Zürich, 1869 i Jena och 1874 i München, där han afled 1883. B:s förnämsta verk äro *Geographie von Griechenland* (1862—72) samt *Geschichte der klassischen philologie in Deutschland* (2 bd, 1883). B. utgaf vidare Senecas verk (1857) och från 1874 "Jahresbericht über die fortschritte der klassischen alterthums-wissenschaft".

Burskap var intill tiden för näringsfrihetens tillämpning i Sverige (1864) den lagliga rättigheten att utöfva yrke i stad och åtnjuta de förmåner, som tillkomma borgare (se d. o.). Burskap söktes hos och meddelades af magistraten, som mottog borgareden och utfärdade borgarbref. Var den sökande *handterare*, egde han att efter uttjänad gesälltid (i regeln 3 år, men kortare för gifta män) under tillsyn af "behörige skådemästare" förfärdiga ett "efter tidens skick tjenligt och brukeligt mästerstycke", hvilket borde inlösas af skräet, i händelse det ej genast kunde på annat sätt afyttras. Burskap för *handlande* meddelades endast åt person, som uppnått 27 lefnadsår och under 12 år tjänat såsom lärning och "köpsven". Af ålder åtnjöt det s. k. "burskaps-

egande borgerskapet" de rättigheter, hvilka tillkommo medlemmarna i en stadskommun såsom sådana, och bar de flesta af de skyldigheter, som varit städerna ålagda. Detta förhållande upphörde vid tillämpningen af 1862 års kommunallagar. Det burskap, som numera meddelas, har ingen annan betydelse än att medföra rätt till delaktighet i vissa kassor. 1896 års riksdag biföll regeringens framställning om borgaredens afskaffande. — Jfr Kontingentborgare. Kbg.

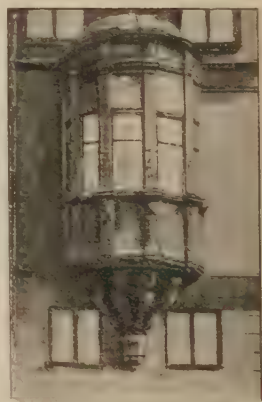
Burslem [bå'slem], stad i engelska grefsk. Stafford, vid Grand-trunk-kanalen. 38,766 inv. (1901). Det ligger i medelpunkten för det engelska kruk- och porslinsområdet "The potteries".

Burspråk (lty. *bursprake*, "borgar-samtal", af *bur*, borgare; da. *bursprog*). 1. *Sammankomst* mellan en stads borgare för öfverläggning i kommunala angelägenheter. Benämningen burspråk öfverflyttades i Sverige och Danmark äfven på de allmänna rådplägingar, som höllas i olika delar af landet vid marknader och andra tillfällen, då en myckenhet folk var samlad. I denna betydelse förekommer ordet ofta under 1400- och 1500-talen. — 2. *Stadgar*, beslutade vid borgares sammankomster. I denna betydelse torde ordet dock hafva i Sverige använts endast om vissa för staden Stockholm gällande stadgar för det kommunala lifvet, hvilka kungjordes två gånger årligen och af hvilka ännu finnas i behåll sådana för åren 1459—63, 1476, 1478, 1481—82 och 1527 (se härom S. Clason, "Stockholms återfunna stadsböcker från medeltiden", i Hist. tidskr. 1903. s. 97—105). I Danmark äro "Ribe bursprog" de mest bekanta bland dylika stadgar. — 3.

Den lilla *utbyggnad* på Stockholms forna (vid Stortorget belägna) rådhus, hvarifrån dylika stadgarupplästes ("lysa burspråk") och hvarifrån rådet, stundom äfven regenterna, plägade förhandla med den utanför på torget församlade menigheten. — 4. Äfven på andra rådhus (t. ex. i Malmö) och större byggnader (t. ex. huset nr 51 vid Kornhamstorg i Stockholm, se fig.) förekommande utsprång och utbyggnader, som liknade den ifrågavarande eller begagnades till samma ändamål,ingo namnet burspråk. Endast i sistnämnda bemärkelse är ordet nu brukligt. Jfr Erker och Karnap. J. Th. W.

Burtenbach, S. von. Se *Schertlin*.

Burton [bå'tn], John Hill, skotsk historieforskare, f. 1809 i Aberdeen, inträdde 1831 i advokatståndet, men fick ingen praktik och egnade sig åt historiska, juridiska och nationalekonomiska studier. Han utgaf bl. a. *Manual of political and social economy* (1849), *Life and correspondence of David Hume* (3 bd, 1846), *Dr. Alexander Carlyle's autobiography* (—), *History of Scotland from the revolution to the extinction of the last jacobite*

insurrection 1689—1748 (2 bd, 1853). *History of Scotland from Agricola's invasion to the revolution of 1688* (7 bd, 1867—70), som först på senaste tiden fått medtäflare, och *History of the reign of queen Anne* (3 bd, 1880). B. var en flitig medarbetare i *Blackwood's magazine*, och en del af hans bidrag har samlats i två mycket lästa volymer. *The book hunter* (1862, ny uppl. med biogr., förf. af B:s änka, 1882) och *The scot abroad* (2 bd, 1864). Död 1881.

Burton [bɜˈtn], sir Richard Francis, engelsk resande och orientalist, f. 1821 i England, d. 1890 i Triest. Efter en ungdom, som tillbringats

under oupphörliga resor på kontinenten, inträdde B. som militär i ostindiska kompaniets tjänst, men åtnjöt mestadels tjänstledighet för resor och språkstudier, under hvilka han utvecklade sig till en af de främste bland de många lärde anglo-indiske militärerna. 1857—59 deltog han i Spekes färd till Nilens källor (se Nile n). 1861 lämnade han militärtjänsten och blef engelsk konsul i Fernando Po. Efter att ha vistats fyra år på Afrikas västkust, förflyttades han till São Paulo i Brasilien, men tillbringade sin tid hufvudsakligen på resor kors och tvärs i Syd-Amerika. 1869 blef han konsul i Damaskus, gjorde flera resor och återkallades 1871. Efter en resa till Island utnämndes han till konsul i Triest 1872, företog åtskilliga resor, bl. a. i Afrika, men förblef sedermera där till sin död. B. utmärktes af ett enastående intresse för orientens språk och folklif, i hvilka ämnen han förvärfvade sig ett häpnadsväckande omfångsrikt vetande, därvidlag underhjälp af stor lätthet att i yttre och inre afseende vara oriental. Någon del af sina mångskiftande kunskaper har han nedlagt i sina många och ytterst innehållsrika resebeskrifningar samt i sin monumental, rikt kommenterade översättning "The book of a thousand nights and a night" (16 vol., 1885—88). I noterna och bihangen till detta sitt storverk samlade B. de rikaste skatter af insikt i alla grenar af islams lif, men en del af noterna, hvilka utförligt behandlade erotisk folkloristik och dithörande ämnen, nödvändiggjorde verkets utgifvande i privat tryck. En något kasterad upplaga utkom i 12 vol. 1894—97. Sin berömdaste resa företog B. 1853, då han i skepnad af en burmansk, teologiskt bildad pilgrim af afgansk börd lyckades intränga i Mekka. Denna af märkliga äfventyr fyllda färd skildrade han i *Personal narrative of a pilgrimage to el-Medīnah and Meccah* (1855). Bland hans många öfriga litterära arbeten må nämnas hans kommenterade översättning af *Lusiaderna* (4 vol., 1880—82, jämte Camões' biografi) och hans stora, ej fullbordade verk om de blanka vapnen och fäktkonsten, *The book of the sword* (1884). Hans näppeligen tillräkneliga hustru, Isabel, lady B., som under B:s dödskamp lät en romersk-katolsk präst förrätta hans uppta-

gande i katolska kyrkan och som brände hans dagböcker och efterlämnade manuskript, utgaf 1893 en biografi, som dock behöfver suppleras ur andra af Stisted (1897) och Hitchman (s. å.).

Burton-on-Trent [bɜˈtn-ən-treɪnt], gammal stad och numera eget grefskap i England, före 1888 tillhörigt greskapet Stafford, vid den segelbara Trent. 50,386 inv. (1901). Där finnas några af de mest betydande ölbryggerier i världen (mest kända äro Bass med 3,000 arbetare och Allsopp).

Burtråsk. 1. Socken i Västerbottens län, Burträsk tingslag. 2,015 kvkm. 8,586 inv. (1904). B. utgör ett konsistoriellt pastorat i Luleå stift, Västerbottens andra kontrakt. — 2. Tingslag i Västerbottens län, ingår i Västerbottens Mellersta domsaga och Skellefteå fögderi samt omfattar endast socknen Burträsk.

Burtscheid [bɜˈrtsajt], förut själfständig stad, som 1897 införlivades med Aachen. Där finnes den varmaste källa i hela mellersta Europa (Schwertbadquelle, 73,9° C.), tillhörande svafovelkällornas grupp, af samma karaktär som de närliggande Aachentermerna. Aachen och B. besökas årligen af öfver 60,000 kurgäster.

Buru, K ap B., Asiens sydligaste udde, på sydvästra hörnet af Malakka, ligger på 1° 16' n. br. och 103° 31' ö. lgd. Dess malajiska namn är Tanjong-Bulus.

Buru, ö. Se Boeroe.

Buru'djird (Buru'djird). 1. Provins i Persien, begränsad i v. af Luristan, i n. af Nehavend och Malayir, i ö. af Irak och i s. af Isfahan. Omkr. 300,000 inv. Det indelas i följande administrativa områden: staden B. med kringliggande trakt, Silakhor, Japalak och de nomadiske bachtijerernas land. B. är mycket fruktbart och frambringar rika skördar af hvete, korn och ris samt något opium. — 2. Hufvudstad i nämnda provins. Omkr. 25,000 inv. B. ligger på 33° 55' n. br. och 48° 55' ö. lgd, 1,655 m. ö. h., på en fruktbar slätt i Silakhor, vid floden Tahij, en biflod till Disful. I. Abi Dis, som i sin tur är biflod till den i Persiska viken utfallande Karun. B. är omgifvet af stora, präktiga betesmarker och har en ganska liflig industri, som lämnar bomullsvaror, täcken, filthattar och mattor. Därifrån gå vägar till Isfahan, Hamadan och Disful. Telegraf och postkontor finnas.

Burugung, landskap i Afrika. Se Borgu.

Buru'djird. Se Burudjird.

Burüter, kalmuckernas benämning på de i Tiansjans bergstrakter boende kirgisstammarna. Se Kirgisier.

Burwood [bɜˈwɒd], stad i brittisk-australiska staten Nya Syd-Wales, 13 km. v. om Sydney, vid den stora sydbanan, med en mängd villor tillhöriga köpmän i hufvudstaden. 7,000 inv. (1900).

Bury [beˈri]. 1. Stad och sedan 1888 eget grefskap (24,3 kvkm.) i nordöstra England, förr hörande till greskapet Lancaster, vackert belägen vid Irwell, 17 km. n. v. om Manchester. 58,028 inv. (1901). Storartade bomulls- och yllefabriker, kattuntryckerier och maskinfabriker. Där föddes sir Robert Peel, åt hvars minne en staty rests i staden. — 2. B. S: t Edmunds, stad i engelska greskapet Suffolk, vid floden Lark, n. v. om Ipswich. 16,255 inv. (1901). Ganska betydande säd-, ull- och kreatursmarknad. I B. finnas elfva kyrkor (bl. a. den i gotisk stil

1430 byggda Maria-kyrkan) och ruiner efter ett af Englands berömdaste abbotkloster. Staden var af stor betydelse redan på angelsaxarnas tid. Henrik II och Edvard I höllo där parlament, och baronerna ingingo där 1215 sitt bekanta förbund mot Johan utan land.

Bury [byri], Ange Henri Blaze, baron de, fransk skriftställare. Se Blaze 2.

Bury [be'ri], John, engelsk historiker, f. 1861 i Monaghan på Irland, studerade i Dublin och Göttingen, blef 1893 professor i nyare tidens historia och 1898 i grekiska vid Dublins universitet samt kallades 1902 till universitetet i Cambridge som lord Actons efterträdare på den historiska lärostolen. B:s studier ha förnämligast egnats åt den romerska kejsartiden. Bland hans arbeten märkas *History of the later roman empire from Arcadius to Irene* (2 bd, 1889), *A student's history of the roman empire from Augustus to Marcus Aurelius* (1893), *History of Greece to death of Alexander the great* (1900, ny uppl. 1902) samt *The science of history* (inträdesföreläsning 1903). B. har därjämte 1896—1900 utgivit en högt värderad kritisk upplaga af Gibbons "Decline and fall of the roman empire".

Burzenland, tyskt namn på det af sachsare bebodda, fruktbara slättlandet vid staden Kronstadt i Siebenbürgen.

Bu-Sāda (fr. *Bou-Sāda*), stad i Algeriet, depart. Alger, belägen amfiteatraliskt på en kulle, 580 m. ö. h., vid Vadi Bu-Sāda, 250 km. s. ö. om Alger. 5,364 inv. (1901). Flera tusen dadelpalmer.

Busbeck [bysbä'k] l. Busbeck, Augier Ghislain de, österrikisk diplomat, f. i Comines (Frankrike) 1522, d. 1592 nära Rouen, ingick i kejsar Ferdinand Is tjänst och utförde för honom flera viktiga diplomatiska uppdrag, särskildt i Turkiet. Bl. a. åstadkom han 1562 en åttårig vapenhvila mellan Suleiman II och kejsaren. Efter sin hemkomst från Konstantinopel, där han 1556—62 varit österrikiskt sändebud, blef han uppfostrare för Maximilian II:s söner. 1582 blef han kejsarligt sändebud i Frankrike. B:s förnämsta skrifter äro *Legationis turcicae epistolae IV* (1559) och *Epistolae ad Rudolphum II imperatorem e Gallia scriptae* (1630). Hans arbeten utkommo i fullständiga upplagor 1633 i Leiden och 1740 i Basel. B. samlade ett stort antal grekiska manuskript (nu i kejs. biblioteket i Wien), en mängd mynt, medaljer och grekiska inskrifter samt upptäckte äfven det berömda "Monumentum ancyranum" (jfr *Angora*). Om språkforskningen gjorde sig B. förtjänt genom en af honom 1562 verkställd uppteckning af kringgotiska ord. Jfr Forster och Daniell, "Life and letters of Ogier Ghiselin de B." (2 bd, 1880), och Viertel, "Busbecks erlebnisse in der Türkei" (1902).

Buscaino-Campo, Alberto, italiensk skriftställare och filolog, f. 1826 i Trapani på Sicilien, förvärfvade medicins doktorsgrad i Pisa och egnade sig därefter med framgång åt studier öfver italienska språket. B. har skrivit bl. a. *Versi* (1860), *Il cattolismo e la chiesa evangelica* (1861), *Sulla lingua d'Italia* (2:a uppl. 1868), *Regole per la pronunzia della lingua italiana* (1872; 3:e uppl. 1875), *Studi di filologia italiana* (1877), *Questioni di critica religiosa* (1880) och *Studi danteschi* (1892).

Busch, Emil, tysk optiker, f. 1820 i Berlin,

fick 1845, efter en grundlig vetenskaplig och fackmässig utbildning, öfvertaga den af hans morfader, prästen Duncker, grundlagda optiska fabriken i Rathenow (Brandenburg), hvilken B. ansenligt utvidgade och omgestaltade. Som en viktig gren af fabriken verksamhet må nämnas tillverkningen af fotografiska objektiv. Så lyckades B. 1865 konstruera *panoskopet*, ett objektiv för arkitektur och interiörer. Med en synfältsvinkel af 105 grader och förträffliga egenskaper i afseende på skärpa och korrekt teckning har detta objektiv ända till senaste tider varit det mest populära för nämnda ändamål. Fabriken öfvertogs 1872 af ett aktiebolag. B. dog 1888.

Busch, Julius Hermann Moritz, tysk skriftställare, f. 1821 i Dresden, vann 1847 filosofisk doktorsgrad i Leipzig. Radikal och tysksinnad, tog han sig så nära vid af reaktionen mot 1848 års rörelser, att han 1851 utvandrade till Amerika, men efter ett år återkom han, botad för sin republikanism. En frukt af en studieresa, företagen på uppdrag af ett tysk-patriotiskt sällskap, var B:s *Schleswig-holsteinische briefe* (2 bd, 1854). För bolaget Österrikiska Lloyds räkning besökte han tre gånger orienten, 1856—59, och utarbetade resebeskrifningar samt resehandböcker öfver Egypten, Grekland och Turkiet. 1859—64 redigerade han i moderat-liberal anda tidskriften "Grenzboten" i Leipzig. Sedan B. en tid i Kiel med sin penna försvarat hertig Fredriks af Augustenborg anspråk på Schleswig-Holstein, men snart brutit med hertigen, redigerade han 1865—66 änyo "Grenzboten", försvarade energiskt Bismarcks politik och var under ett år, sedan Preussen 1866 annekterat Hannover, ett slags underkommisarie för tidningspressen i den nya provinsen. 1870 anställdes B. vid preussiska utrikesministeriets pressbyrå, för att i personlig förbindelse med förbundskanslern utbreda dennes åsikter i pressen, och äfven i fransk-tyska kriget ledsagade han Bismarck. 1873—75 ledde B. redaktionen af "Hannoverscher courier", men 1878 återvände han till Berlin och tolkade änyo i "Grenzboten" rikskanslerns nyare politiska och nationalekonomiska tankar, ända tills Bismarck 1890 entledigades. 1891 bosatte han sig i Leipzig, där han afled 16 nov. 1899. Förutom resebeskrifningar och journalistiska artiklar utgaf B. kulturhistoriska kompilerationer (bl. a. *Die gute alte zeit*. 2 bd, 1878) samt översatte amerikanska humorister m. m., men hans egentliga framgång som skriftställare är fäst vid det med entusiasm skrifna, till flera språk översatta arbetet *Graf Bismarck und seine leute während des krieges mit Frankreich* (2 bd, 1878, 7:e uppl. 1889; "Greve Bismarck och hans män under kriget med Frankrike", 1879). Detta arbete är egentligen ett utdrag af den dagbok, som B. förde under kriget, och har sitt stora värde genom skildringens intimitet; under tryckningen granskades det noga af Bismarck själf. En vidlyftigare edition af B:s dagbok föreligger i *Tagebuchblätter von Moritz Busch* (3 bd, 1899): där meddelas utom de i "Graf Bismarck und seine leute" excerperade partierna, som nu fullständigt publicerats, äfven dagboksanteckningar fram till år 1893 samt jämväl några notiser före 1870; hvad B. där har att berätta om sitt pressarbete efter Bismarcks instruktioner kastar ofta ett intressant ljus öfver rikskanslerns regeringssystem.

Mindre betydelsefull är skriften *Unser reichskanzler* (2 bd, 1884).

Busch, Wilhelm, tysk karrikatyrtecknare, f. 1832 i Wiedensahl (Hannover), genomgick ingenjörs-kurs i Hannover och besökte därefter konstakade-mierna i Düsseldorf, Antwerpen och München. I slutet af 1850-talet började han teckna för "Flie-gende blätter". Till hans bästa alster höra poj-k-upptåg *Max und Moritz* (1858), *Hans Hucklebein, der unglücksrabe* och *Die bösen duben von Korinth*. Polemisk syftning hafva häftena *Der heilige Antonius von Padua* (1870), *Die fromme Helene* (1871) och *Pater Filicius* (1873). Bland hans nyare arbeten äro *Eduards traum* och *Der schmetterling* (1895). Hans i en mängd upplagor utkomna bildserier, till hvilka han själf hopsatt en ofta mycket humoristisk text, äro samlade i "Wilhelm-Busch-album" (1884 ff.). Jfr G. Hermann, "Wilh. B." (1902). (G—g N.)

Busch, Klemens August, tysk diplomat, f. 1834 i Köln, blef 1861 attaché vid Preussens beskickning i Konstantinopel, där han vistades i 11 år, till sist såsom förste dragoman. 1872 blef han lega-tionsråd och konsul i Petersburg och 1874 föredra-gande råd i utrikesministeriet. Äfven där användes han mest för orientaliska angelägenheter och var sekreterare vid Berlinkongressen 1878. 1881 blef han understatssekreterare i utrikesministeriet och sändes s. å. i en förtrolig beskickning till den romer-ska kurian, hvarigenom den diplomatiska förbindel-sen med denna återupptogs. Såsom representant för rikskanslern presiderade han 1884—85 i Kongo-konferensens flesta sammanträden. Han utnämndes till envoyé 1885 i Bukarest, 1888 i Stockholm och 1892 i Bern, där han afled 25 nov. 1895.

Busche, Hermann von dem (lat. Bu-schius), kallad Pasiphilus, tysk humanist, f. 1468 af adlig släkt i Westfalen, idkade univer-sitetsstudier, vistades 1486—91 uti Italien, var därefter flyttande lärare i klassisk filologi vid de nord- och väststyska universiteten, besökte 1516 Holland och England samt utnämndes 1527 till professor vid Marburgs universitet. Han tog parti för Reuchlin gentemot dominikanerna och slöt sig genast till Luthers reformation; med Ulrich von Hutten var han förtrolig vän. B. dog 1534. I sina skrifter, som afspegla tidens kraftiga anda, framstår han såsom klassikern bland de tyske humanisterna. Hans *Vallum humanitatis* (1518; flera uppl.) utgör en förtäflig försvarsskrift för de af honom med hän-förelse omfattade humanistiska studierna, medan sa-tiren *Oestrum* (1507), epigrammen o. a. vittna om betydande poetisk och språklig talang. Jfr Liessem, "Hermann v. d. B." (1884—87).

Busche, Hermann vom, pseudonym för tyske författaren A. Baumstark (se d. o.).

Bu'schius, H., latiniserad namnform för den tyske humanisten H. von dem Busche (se d. o.).

Buschmann, Johann Karl Eduard, tysk språkforskare, f. 1805 i Magdeburg, d. 1880 i Berlin, reste 1827—28 i Mexico och blef 1832 bibliotekarie vid k. biblioteket i Berlin. Hans be-tydelse såsom lingvist beror på hans jämförande forskning angående den stora malajisk-polynesiska språkstammen samt språken i Nord- och Mellan-Amerika. B. stod i vänskapförhållande till bröderna Humboldt, hvilka öfvade stort inflytande på honom.

Buschmeistern, zool. Se *Lachesis* 2.

Buschmän l. **Boschmän** (holl. *bosjesmans*, skogsmänniskor), ett med hottentotterna besläktadt, på södra Afrikas höglädder boende folk, som numera, genom sina grannars samt holländarnas och engelsmännens utrotningskrig, håller på att för-svinna från jorden. De kalla sig själfva *saan i. sán* (sing. mask. *sáp*, fem. *sas*; sannolikt af verbet *sá*, hvila), "bofasta", emedan de anse sig vara och sannolikt äro de äldste invånarna i landet, en åter-stod af Afrikas urbefolkning. Af de dem närliggande kaffrerna kallas de *abatua*, af basuto *baroa*, hvilka uttryck betyda "bågmän", emedan de äro beväp-nade med bågar och pilar, ofta förgiftade med växt-gift, hvaremot kaffrerna använda kastklubba och spjut. De äro småväxta (omkr. 144 cm.), nästan dvärglika, med låderegul hy; hufvudet är oformligt, pannan starkt tillbakalutande, näsan platt, öronen mycket stora, ögonen djupt liggande, käkarna starkt framskjutande (prognater), allt bidragande till att gifva dem ett aplikt utseende. De äro mycket magra och spinkiga, med utskjutande och hängande buk på grund af den dåliga födan. Men trots denna usla kropp äro de i besittning af stor uthållighet. Genom att blott i 14 dagar få god och riklig kost blir en buschman trind och fet; hos kvinnorna sam-lar sig fett i sätet (*stealopygi*), en egendomlighet, som de hafva gemensam med kvinnorna hos hotten-totter och några negerfolk. Buschmännen lefva nästan uteslutande af jakt, men är jaktbytet dåligt, hålla de till godo med gräshoppor, ormar, ödlor, rötter; mycket omtyckt är vilda bins honing, som de med beundransvärdt skarpsinne första att leta upp. På grund af sitt kringflackande lefnadssätt sakna de fasta bostäder; de nöja sig i allmänhet med hålor i jorden eller soffa på bara marken med en fäll öfver sig. Någon stamförfattning känna de icke, knappt ett ordnadt familjelif; vanligen ströfva de omkring i större eller mindre horder utan något öfverhufvud. Liksom hottentotterna hafva de ringa energi och utpräglat skygghet för arbete samt starkt begär efter rusmedel; däremot är ingenting att an-märka mot deras sedlighet, churu de oftast gå nakna, på sin höjd med ett skinn slängdt kring lifvet eller öfver skuldrorna. Märkvärdiga äro deras sinne för musik, deras språktalang och begåfning för målning, hvarom en mängd från dem härrörande afbildningar af djur och människor vittnar, afbildningar, som till konturerna äro naturtrognare än på många egyptiska monument. De religiösa begreppen äro föga utveck-lade, dock lära buschmännen hafva en oklar före-ställning om ett högsta väsende. De olika buschman-stammarnas idiom visa så genomgripande olikheter, att de knappt kunna betecknas som dialekter. I fonetiskt hänseende utmärka de sig i synnerhet ge-nom sina smackljud (tungsmedllar), som förekomma i nästan hvarje ord; de synas vara ursprungliga för buschmännens språk och därifrån hafva öfvergått äfven till hottentotternas. Med afseende på byggnaden har språket såväl prefix- som suffix-bildning. Det synes hafva beteckningar endast för genitiv och pluralis, hvilken senare uttryckes genom upprepning af ordet. Karakteristiskt för folkets bildningsgrad är att det ej har räkneord längre än till tre. Sannolikt äro buschmännen jämte akka och andra dvärgfolk i Ekvatorial-Afrika rester af ett urfolk af små kropps-dimensioner, som af de kraftigare och mera i poli-tiska enheter grupperade negerfolken blifvit sprängdt

i sär och undanträngd. Se pl. Afrikanska folk, 25 o. 26.

Busch-te, äfven Kap-te, bot. fam. Se Te.
Buscovius. 1. Joakim B., ämbetsman. Se Ehrenbusch. — 2. Daniel B., präst. Se Buskovius.

Busenbaum [bös-], Hermann, tysk jesuit, f. 1600, blef 1640 lärare i Köln och sedermera rektor vid jesuitkollegiet i Hildesheim och Münster, där han dog 1688. Han är bekant genom skriften *Medulla theologiae moralis facili ac perspicua methodo resolvens casus conscientiae* (1645, före år 1776 utkommen i öfver 200 upplagor). Då skriften på 1700-talet utvidgades genom tillägg, kom B., delvis orättvist, att gälla som försvarare af mord och uppror. Efter Damiens' mordförsök på Ludvig XV (1757), hvilket lades jesuiterna till last, lät parlamentet i Toulouse offentligen uppbärna B:s bok, och äfven parlamentet i Paris bröt stafven öfver densamma.

Buse'nto (grek. *Pyzoos*, rom. *Buxentius*), flod i italienska landskapet Basilicata; den mynnar ut i Tarantoviken.

Buseo, stad i Rumänien. Se Buzeu.

Buse'ra, arabiska namnet på Bosra.

Bush. Se Bosj.

Bushel [bu'ʃl], eng. ("skäppa"), engelskt rymdmått för torra varor. Den sedan 1826 i Storbritannien och Irland samt i Canada, Kaplandet och Australien lagligen gällande *imperial-bushel* ($\frac{1}{8}$ s quarter = 4 pecks = 8 gallons = 32 quarts) är 36.348 liter (2.218,19 eng. kub.-tum). I Förenta staterna och några brittiska kolonier gäller den äldre, något mindre *Winchester-bushel* = 35,3331 liter. 33 Winchester-bushels äro ungefär = 32 imperial-bushels.

Bushey park [bu'ʃi pāk]. Se Teddington.

Bushido. Se Busjido.

Buschrangers [bu'ʃrændʒəs], eng., "buskröfvare", kallades i de australiska förbrytarkoloniererna sådana deporterade, som lyckats fly till skogarna och där lefde af röfveri.

Busi, liten ö med omkr. 150 inv. utanför Dalmatien, s. v. om Lissa, 240 m. hög, rik på grottor, hvilka först i senare tid blifvit undersökta. En af dem, kallad Blå grottan, 31 m. lång, liknar Blå grottan på Capri.

Business [bi'ʃnis], eng., affärer; yrke, syssla.

Busiri, arabisk skald. Se Bûrda.

Büsiris (egypt. *Per-usar*, grek. *Βούσιρις*). 1. Fordom hufvudstad i "nomos" (= provins) Busirites, vid Damiette-armen i Nildeltat; dess fullständiga egyptiska namn var *Per-usar-neb-Tetu* (= Osiris' boning, han som är herre öfver Tetu). Enligt de egyptiska texterna stod Osiris högt i dyrkan i nomos Busirites; också egde B. såsom hufvudstad ett betydande Osiristempel. — 2. Fordom stad i närheten af det forna Memfis, nu en obetydlig by. Abusir, belägen strax s. om byn Gise. De vid Abusir befinliga pyramiderna hafva tjänat till gravar af flera faraoer af 5:e dynastien.

Büsiris, enligt Diodoros ståtställare hos Osiris eller en mytisk egyptisk konung, som skulle ha varit samtidigt med Herakles. Han nämnes bl. a. hos Euripides, Epicharmos och Mnesimachos. Egyptierna kände ej till B:s gestalt.

Busjido (Bushido), jap., eg. "riddarlagen",

ett i Japan från riddartiden muntligen nedärfadt system af grundsatser för medborgarnas sedliga handlande, med kraf på sådana dygder som rättskaffenhet, pliktrohet mot föräldrar och fäderneslandet, dödsförakt, kärleksfullhet mot likar, höflighet, fin känslighet, sanningskärlek och tålmodighet. Busjido, som inplanterat hederskänsla hos folket alltifrån ungdomen, har betecknats som "Japans själ".

Busjir, hamnstad i Persien. Se Abusjer.

Busk, stad i österrikiska kronlandet Galizien, ö. om Lemberg, i ett moras vid floden Bug, 6,785 inv. (1900). Staden kallas "det galiziska Venezia".

Busk, J. e. n. s., dansk politiker, f. 1845, hemmans-egaron från trakten af Horsens, måste 1863 öfvertaga skötseln af fädernegården och köpte den af modern 1870, då han ingick äktenskap med en torpardotter. 1876 valdes han i Ribekretsen till folketingsman och har sedan städe blifvit omvald; han slöt sig strax till vänstern (särskildt V. Hörup) och kom tidigt att spela en roll; han blef redan 1879 medlem af finansutskottet, som han ännu tillhör, och har i regel tillhört styrelsen i sitt parti eller sin partigrupp. Han gjorde sig 1879 bemärkt genom sina häftiga klagomål öfver dålig behandling af rekryter (hvarigenom flera officerare blefvo straffade) och har äfven senare ofta väckt uppeende genom sina djärfva och oförbehållsamma uttalanden såväl i riksdagen som på folkmöten. I synnerhet har B. framhållit, att bönderna själva borde ta ledningen af alla sina angelägenheter och lämna allehanda förtroendeuppdrag åt män ur deras egen krets. Utom sitt riksdagsmannaupdrag har B. haft många andra värf att utföra och efter hand samlat en betydlig förmögenhet. 1901 öfverlämnade han sin gård till en son. Ursprungligen grundtrigian, öfvergick han för några år sedan till katolicismen. E. Ebg.

Buska l. Busk-öl (af lat. *posca* l. *pusca*), färskt öl, en dryck, som i äldre tider ofta förekom vid svenska gästabad.

Buskage [-äj], *trädg.*, grupp af buskar i trädgårdsanläggning. Se Trädgård.

Buske, bot., namn på sådana fanerogama växter, som hafva flerårig stam ofvan jord och stammen förgrenad ända från roten. Någon skarp gräns mellan buskar och träd finnes ej. Många bland våra resligaste träd (t. ex. gran och tall) antaga stundom buskform, medan åtskilliga af de växter, hvilka efter regeln hafva buskform, t. ex. enen, under särskildt gynnande omständigheter ej sällan erhålla trädform. Den resligaste bland de vanligare buskarterna torde vara syrenen; den mest lågväxta däremot den på våra torfmossar krypande tranbärsväxten. Jfr *Dvärgbuske*, *Halvbuske*, *Träd och Ört*. V. W. (H. Hn.).

Bu'skerud (fno. *Byskupsrud*). 1. Gård i Modums socken i Buskeruds amt i Norge. Den var i lång tid kronogods, tills den 1688 såldes till enskild person. 1762—1883 tillhörde den en gren af familjen Collett. — 2. F. d. fogderi i nämnda amt. Det omfattade häraden Modum, Sigdal, Öfre och Nedre Eker, Lier, Hurum och Røken samt är deladt i två "sorenskriverier". Yttnehället är 2,957 kvkm. 42,826 inv. (1900). Hurum och Røken utgöra en bergig hälft, som skjuter ut i Kristiania-fjorden; de öfriga häraden äro jämna och fruktbara dalgångar omkring Dramsälvens nedre lopp och sjön Krøderen.

— 3. Amt i Kristiania stift i Norge. Ytnehället är 14,817 kvkm. 112,676 inv. (1900). Amtet består af fogderierna Hallingdal, Numedal och Sandsver, Ringerike samt Buskerud äfvensom städerna Drammen, Hønefos och Kongsberg. Hallingdal och Numedal äro alltigenom utpräglade "fjällbygder" i hvad som rör åkerbruk och folklif. De genomflytas af Laagen och Hallingdalsälven samt omgifvas af höga fjäll. Ansenliga timmerkvantiteter utföras därifrån, mest öfver Drammen. Ringerike är öfvervägande åkerbruksdistrikt. Under medeltiden och äfven efter reformationen hörde de områden, af hvilka nu Buskeruds amt utgöres, länge till olika landsdelar, och Hallingdal bildade ett själfständigt helt för sig. Y. N.

Buskkörsbär. Se Körsbär.

Buskmus, *Sminthus subtilis*, zool., en i Sibirien och östra Europa, upp till Finland, förekommande liten gnagare, som förr hänfördes till fam. råttor (*Muridae*), men nu påvisats vara den ursprungligaste formen bland springråttorna, *Dipodidae*. Den vistas i björkskog eller på åkrar med björk i grannskapet, helst i närheten af vatten, och klättrar skickligt på grenar, ja t. o. m. upp på sädesstrån. Buskmusen är på ryggsidan rödbrun eller gulgrå, med ett mörkt streck längs midten af ryggen, på buksidan blekt gulgrå. Om hösten äter den sig betydligt fet, innan den lägger sig i vinterdvala. Den lär utan svårighet låta tämja sig. I Sverige (Skåne) har den blifvit funnen blott en enda gång. F. A. S.*

Buskövius (Buscovius), Daniel Joannis, präst, f. 1599 i Buskåker, Stora Tuna socken i Dalarna, d. 1677, studerade i Västerås, där han samtidigt tjänstgjorde som konsistoriets kursor, blef 1631 prästvigd och fick anställning som kaplan i Ålfådal. När under kriget mot Danmark 1643—45 den svenska styrelsen ville företaga en diversion mot Norge, förklarade sig danskarna beredda att våga infallet och valde B. till anförare. I spetsen för 200 män bröt denne (mars 1644) upp mot härfärdens mål, Särnadalen, hvilken landsträcka då tillhörde Norge. Tidigt en morgon kringrände han det oförberedda folket i Särna kyrkby, samlade det och lät det välja emellan att pröfva svenskarnas vapen eller åtnjuta samma gudstjänst, lag och rätt som de. Särnakarlarna valde det senare och skickade med B. fullmäktige att å deras vägnar svärja trohet åt svenska kronan. För sin raska handling belönades den modige prästen med en årlig donation af 12 tunnor spannmål. 1645 blef han kaplan vid Stora Kopparberget och 1654 kyrkoherde i Kumla (Västerås stift). B. är poetiskt behandlad af E. Fredin i dikten "Vår Daniel" (1888).

Buskövius (Buschovius), Joakim, ämbetsman. Se Ehrenbusch.

Buskråttsläktet, zool. Se Octodon.

Buskqvätta, kanske lämpligare Busk-ärla, *Saxicola rubetra*, zool., en i hela Europa, upp till Lapplands barrskogsregion, tämligen allmän art af stenskråttsläktet. Denna fågel är betydligt mindre än den egentliga stenskråttan — den hoplagda vingen är endast 75 mm. —, från hvilken den lättast skiljes därigenom att dess öfvergump har samma färg som ryggen. Den har dessutom, som namnet antyder, helt andra tillhåll än stenskråttan. Bäst trives den i buskiga ängsmarker

och bygger där sitt öppna bo bland gräs eller i skydd af en buske. Eljest skiljer den sig föga från sin nämnda samsläktning. Den är liflig som denna och har samma sprittande rörelser. Den låter äfven höra samma smackande pip, men dess sång är renare och mera omväxlande. I sept. flyttar den från Sverige ned till Afrika; i slutet af april eller början af maj är den åter här. F. A. S.*

Busksparfsläktet, zool. Se Emberiza.

Buskstam, bot. Se Stam.

Buskvik, hamn på Gotlands västra kust.

Buskviöl, bot. Se Viola.

Busk-ärla, zool. Se Buskskvätta.

Busk-öl. Se Buska.

Busla'jev, Fedor Ivanovitj, rysk filolog, f. 1818, d. 1897, studerade vid universitetet i Moskva, åtföljde därefter såsom lärare några unga adelsmän till Italien, utnämndes 1848 till professor i ryska litteraturen vid Moskas universitet, hvilken lärostol han lämnade vid midten af 1880-talet, och vardt 1872 medlem af kejs. vetenskapsakademien i Petersburg, på uppdrag af hvilken han skref monografier öfver åtskilliga ryska författare och konstnärer. I sitt arbete om historisk rysk grammatik (1858) tillämpade B. förtjänstfullt på ryskan den af Grimm i dennes tyska språklära skapade metoden. Af B:s följande arbeten förtjäna nämnas: *Historiska skisser öfver Rysslands litteratur och nationella konst* (2 bd, 1861), *Rysslands folkliga epos* (1862), *Anteckningar om det religiösa måleriet i Ryssland* (1866), *Historiska krestomati* (s. å.), *Om folkets lif och diktning* (1872) samt tidskriftsuppsatserna *Ideala kvinnokarakterer i det fornlida Ryssland*, *Eddasångerna*, *Cyrrillus och Methodius*, *Våra förfäders etnografiska fantasier* m. m. Genom sina undersökningar i slavisk fornkunskap inlade B. mycken förtjänst särskildt genom att påvisa sambandet mellan litteraturens och konstens alster. (A—d J.)

Busley [bösläj], Karl, tysk skeppsbyggmästare, f. 1850, blef 1875 mariningenjör i Kiel, 1879 lärare vid sjökrigsakademien därstädes, fick 1890 professors titel och blef 1896 fullmäktigt vid de schichauska skeppsvarfven i Elbing och Danzig. Han stiftade 1888 tyska segelsällskapet och 1903 tyska luftsegelföreningen samt bidrog nitiskt till uppkomsten af tyska flottföreningen. Sedan 1899 är han ordförande i det under hans medverkan stiftade "Schiffbautechnische gesellschaft". Skr.: *Die schiffsmaschine* (1883; ny uppl. 1891—1901), *Die neueren schnell-dampfer* (2:a uppl. 1892), *Die technische entwicklung des Norddeutschen Lloyds* (med Haack, 1893) m. fl.

Busnach [bysna'k], William Bertrand, fransk författare, f. 1832 i Paris, har skrivit en mängd revyer, skådespel, operetter o. s. v., vanligen i samarbete med andra och med ämnena hämtade ur berömda romaner, såsom Zolas "L'assommoir", "Pot-bouille" och "Nana".

Busolt, Georg, tysk historiker, f. 1850. Företog 1875—76 med offentlig understöd resor i Italien

och Grekland, blef 1879 e. o. och 1881 ord. professor i Kiel samt 1897 professor i Göttingen. B. har skrivit många värdefulla arbeten öfver Greklands historia, af hvilka de mest bekanta äro *Griechische geschichte bis zur schlacht bei Chaironeia* (3 bd, 1885—97, bd I—II i ny uppl. 1893—95) och *Grundriss der griechischen staatsalterthümer* (i I. v. Müllers "Handbuch", bd 4, 1887, 2:a uppl. 1892).

Busoni, Ferruccio Benvenuto, italiensk pianist, f. 1866, elev af W. Mayer i Graz, uppträdde redan vid 8—9 års ålder såsom pianist, kompositör och improvisatör, blef 1888 konservatoriellärare i Helsingfors och 1890 i Moskva. Sistnämnda år erhöll han första priset i den af Rubinstein utlysta kompositionstävlan, reste 1891 till Boston, men återkom snart för att konserter i Tyskland. Han har komponerat pianokonsert och andra pianosaker, stråkkvartetter, symfonisk dikt, orkestersvit m. m. samt åtnjuter såsom pianist stort anseende för teknik och improvisationsförmåga. B. är bosatt i Berlin. A. L.

Busse (ty. *bursch*), rask, duktig karl (om soldater).

Buss (Klysbuss), *sjöc.*, gammal benämning på klyspropp.

Buss, Bussal. Sillbyss (holl. *buss*, eng. *buss*, fr. *buche*), ett slags fartyg, som fördom begagnades vid större sillfiske. Sådana fartyg lära ha funnits i Skandinavien redan under medeltiden; de förekommo äfven i England, men mest i Holland. I början af 1700-talet hade bussen en längd af omkr. 18 m., en dräktighet af 50—80

ton och tre (stundom två) master, med ett fyrkantigt segel på hvardera. Medan fisket — som bedrefs med nät — pågick, låg fartyget till ankars, med de främsta masterna nedfällda och på den aktersta ett mindre segel hissadt, för att kunna både motverka strömmen och, i fall det behöfdes, lätt ändra plats. R. N.*

Buss I. Bussæus, Andreas, dansk skriftställare, f. 1679 i Norge, d. 1735 som polismästare i Helsingör, författade åtskilliga filologiska och historiska arbeten, bland hvilka senare må nämnas *Kong Frederik IV:s dagregister* (1770; på tyska 1773), som utgör en ganska viktig källskrift till Fredrik IV:s historia. 1733 utgaf han en latinsk öfversättning af Are Frodes "Islandingabok".

Buss, Franz Josef, ritter von B., tysk ultramontan politiker och jurist, f. 1803, d. 1878, blef 1833 e. o. och 1836 ord. professor vid Freiburgs universitet. Särval på badensiska landtdagen 1837—46

som i Frankfurt-parlamentet 1848 och i tyska riksdagen från 1874 gjorde han sig känd såsom hän-synslös ifråre för katolska kyrkans själfständighet, som han också författade i sina politiska och juridiska skrifter. Bland de sista kunna nämnas *Urkundliche geschichte des national- und territorialkirchentums in der katholischen kirche Teutschlands* (1851) och *Die wiederherstellung des canonischen rechts in der oberheinischen kirchenprovinz* (anon. 1853). (E. Hkr.)

Buss, Ernst, schweizisk missionsfrämjare, f. 1843 i kantonen Basel, sedan 1880 kyrkoherde i Glarus, fattade planen att söka bringa den yttre missionens utöfning i öfverensstämmelse med en mindre trångbröstad kristendomsuppfattning än hittills varit tillämplig. Han utgaf bland annat skrifterna *Die christliche mission, ihre principiellen berechtigung und praktische durchführung* (1876) och stiftade 1884 i Weimar "Allgemeiner evangelisch-protestantischer missionsverein", hvars ordförande han var till 1893. 1886 uppsatte han i förening med Arndt och Happel "Zeitschrift für missionskunde und religionswissenschaft", och 1887 utgaf han tillsammans med några ämbetsbröder en familjebibel. B. är en grundlig alpkännare.

Bussa (Bosa), tatariskt öl, bryggt på korn och hirs.

Bussa, ett slags fartyg. Se Buss.

Bussa, tilltappa med proppar ("bussar"). — Bussa klysen, *sjöc.*, medeltid klysproppar, d. v. s. konformiga trästycken, omlindade med dref, tilltappa klysen, så att vattnet under segling ej kan intränga genom den på däckat. R. N.*

Bussa, Bousa l. Bussang, hufvudstad ett rike af samma namn, i det afrikanska landskapet Bousa, vid floden Niger. 10—12 tusen inv. B. är en viktig handelsplats.

Bussæus, Andreas. Se Buss.

Bussa klysen, *sjöc.* Se Bussa.

Bussang, stad och rike i Afrika. Se Bussa.

Bussaro ng, en kort sjömansrock, eller ett slags blus, vanligtvis af hvitt eller blått bomullstyg; stundom benämning på ett slags vida sjömansbyxor. R. N.*

Busse, Karl, tysk författare, f. 1872 i Posen, utbildades först till militär, men måste afstå från officersbanan på grund af familjeförhållanden och har sedan 1891 varit verksam som skönlitterär författare och litteraturhistoriker. Af hans arbeten må nämnas diktsamlingarna *Gedichte* (1892; 5:e uppl. 1902), *Neue gedichte* (1895; 2:a uppl. 1901) och *Vagabunden* (1901) samt berättelserna *Federspiel* (1903); vidare de litteraturhistoriska *Novalis' lyrik* (1898), *Geschichte der deutschen dichtung im 19. jahrhundert* (1900) och *Annette von Droste-Hülshoff* (1903). B. har äfven utgivit den mycket spridda antologien "Neuere deutsche lyrik" (1895). R.—n B.

Busser, Johan Benedikt, skriftställare, f. 1729 i Rumskulla socken i Östergötland, blef 1758 filos. magister och 1762 docent i historia i Uppsala, 1770 lektor i historia och moral i Linköping och 1792 kyrkoherde i Skeda. Död 1799. Han utgaf bl. a. *Utkast till föreläsningar öfver sedoläran* (1768) och (anonymt) *Historisk berättelse om alla kungliga kröningar uti Sverige* (1771). Vid 1772 års riksdag gaf prästeståndet honom i uppdrag att för skolorna utarbета en lärobok i moralfilosofi. Denna bok utkom 1774, men visades (genom en

kritik af J. F. Neikter i "Upsala tidningar" 1775) vara plagiat och förskaffade B. till följd däraf en obehaglig namnkunnighet. Det bästa af hans arbeten är *Utkast till beskrifning om Upsala* (1769—73), hvaraf dock, af brist på uppmuntran, blott två delar kunde utgifvas.

Bu'ssler, Ludwig, tysk musikteoretiker, f. 1838 i Berlin, d. där 1901, blef 1865 lärare vid E. Ganz' musiskola i Berlin och 1879 äfven vid Sterns konservatorium, var från 1883 musikanmälare i "Nationalzeitung" och erhöll 1898 professors titel. Han utgaf bl. a. *Musikalische elementarlehre* (1867; 8:e uppl. 1900) och framställde särdeles praktiskt kompositionsläran i arbetena *Praktische harmonielehre* (1875; 5:e uppl. 1903), *Der strenge satz* (1877), *Contrapunkt und fuge im freien tonsatz* (1878), *Musikalische formenlehre* (s. å.; ny uppl. 1893) och *Instrumentation und orchestersatz* (1879), till hvilka slöto sig *Partitur-studium* (1882) och *Lexikon der musikalischen harmonieen* (1889).

Bussning, maskinb., den i blockskifvor, rullar o. d. befintliga inre metallklädnad, som kommer i omedelbar beröring med den tapp, kring hvilken skifvan eller rullen rör sig. Bussningen har till ändamål att så mycket som möjligt minska friktionen och slitningen mellan skifvan och tappen.

Då skifvan har stor hastighet och friktionen således är betydlig, använder man s. k. patentbussning, hvilken består af en metallhylsa, som fastskruvas i blockskifvan. Den cirkelrunda öppningen midt i denna hylsa är betydligt större än blocktappen, hvarigenom ett öppet, koncentriskt rum bildas emellan hylsans innersida och tappen. I detta mellanrum läggas understundom flera små metallrullar, hvilkas längd i det närmaste är lika med blockskifvans tjocklek och hvilkas antal och diameter äro så afpassade, att rullarna både fullkomligt fylla mellanrummet mellan hylsan och tappen samt äfven ligga tätt intill hvarandra. För att rullarna ej skola förskjutas i axelns riktning, är en metallplåt fastskruvad på hvardera sidan af hylsan, och denna plåt sluter så tätt intill rullarnas ändar, att rullarna jämt och nått kunna obehindradt vrida sig. Genom denna anordning vinnes, att endast rullningsfriktion uppstår emellan metallhylsan och tappen, och ej, såsom förhållandet är i vanliga block, släpningsfriktion emellan bussning och tapp. Jfr A xellager.

R. N.*

Bussöl (fr. *boussolle*), fys. Se Kompass.

Bussöne, Francesco. Se Carmagnola.

Bussurmaner. Se Bassurmaner.

Bussy-Rabutin [byssi-rabytän], Roger de, greve, fransk författare, f. 13 april 1618 i Epiry, i Nivernais, d. 9 april 1693 i Autun, blef tidigt bemärkt för sina spirituella epigram och för sin tapperhet under "frondens" uppror. Hans öfvermod och spelosor, som icke ens skonade de högst uppsatte, förde honom in på Bastiljen 1665, en månad sedan han blifvit invald i franska akademien. Efter ett års mild fångenskap utsläpptes han, men förvisades då till sina gods i Burgund på grund af hans i Liège 1666 utgifna *Histoire amoureuse des gaules*, som redan förut varit känd i utdrag. Den innehåller en mängd pikanta historier om åtskilliga hofdamer jämte en del med maliciös noggrannhet och stor hänsynslöshet gjorda skildringar af vissa

samtida. Boken har upplefvat flera upplagor, den sista af Botteau (4 bd, 1856—76). B. sökte sedan förgäfvos konung Ludvig XIV:s nåd; han fick dock tillåtelse till korta och tillfälliga vistelser i Paris. Han utgaf sedan några dikter och mindre skrifter. Synnerligen intressanta äro hans minnen, *Mémoires* (2 bd, 1696; utg. af Lalanne 1857), och hans ytterst sorgfälligt affattade bref, *Lettres* (4 bd, 1697—1709; flera upplagor, den bästa af Lalanne, 5 bd, 1858—59). De sistnämnda ha sin största betydelse däri, att de äro riktade till flera af samtidens mest bemärkta personer (till B:s kusin, m:me de Sévigné, t. ex. 150 st.).

Bustamente, Anastasio, mexikansk president, f. 1780 i Jiquilpán (i staten Michoacán), var först husläkare hos militär guvernören i San Luis Potosi, Calleja, hvilken 1808 gaf honom en officersfullmakt i milisen. B. blef sedermera förtrogen till revolutionsledaren Iturbide och gjordes af honom till högste befälhavare för kavalleriet (1820) samt fältmarskalk (1821). Efter Iturbides död blef han en af federalistpartiets ledare, störtade 1829 presidenten Guerrero och utsågs till vicepresident samt utöfvade högsta makten i afvakten på den af Guerrero följade presidenten Pedrazas återkomst. I jan. 1832 störtades han genom ett af general Santa Anna ledd uppror och drefs året därpå i landsflykt samt företog då en resa till Europa. Efter Santa Annas fall 1836 återvände B. till Mexico, valdes till president och innehade denna värdighet åren 1837—41. Hans sträfvan den att införa mera ordnade förhållanden i Mexico strandade på de ständiga militärupproren i olika landsdelar, han invecklades i ett för Mexico förlustbringande krig med Frankrike och måste i sept. 1841 ånyo öfverlämna makten åt Santa Anna. De närmast följande åren vistades B. i Europa, återvände 1845 till hemlandet, men lyckades där ej vidare spela någon politisk roll. Han afed 1853.

V. S.—g.

Busti, Agostino, kallad Bambaja, italiensk (lombardisk) bildhuggare, f. omkr. 1480. d. omkr. 1550. Hans förnämsta arbete, *Gaston de Foix' grafvård*, förstördes för länge sedan, ehuru delar af detsamma ännu förvaras i Milano. B. var verksam äfven vid den plastiska utsmyckningen af *Certosa* vid Pavia.

(O. G.—g.)

Bu'sto Arsi'zio, stad i italienska prov. Milano (Lombardiet), n. v. om staden Milano. Omkr. 12,000 inv. (som kommun omkr. 20,000). Bomullsindustri.

Bustrofædon (grek., af *būs*, 'oxe', och *strefein*, 'vända'), eg. "på oxvändningsvis"; ett skriftsätt, hvarvid raderna gå, "liksom oxen för plogen", först från vänster till höger, därefter från höger till vänster o. s. v. Detta skriftsätt användes i äldsta tider i Grekland vid inskrifter på mynt och minnesmärken. Solons lagar voro skrifna på detta sätt. Äfven på de nordiska runstenarna förekommer ej sällan bustrofædon.

Busuluk, kretnstad i ryska guvern. Samara, vid floden B:s förening med Samara och vid järnvägen Orenburg—Samara. 14,471 inv. (1897), mest kosacker och tatarer. Tre stora årliga marknader.

But [by], fr., mål. — De but en blanc

[de byt ä blå], midt i pricken (vid målskjutning); utan omsvöp, hänsynslöst.

Buta (Bhuta), ind. myt. Se Bhuta.

Butan. Se Bhutan.

Buta Palena, flod i Chile, prov. Chiloe, upp-
rinner ö. om Anderna, genombruter denna bergs-
kedja och utmynnar i Corcovado-viken. Vid dess
fruktbara stränder råder en liflig koloniserings-
verksamhet.

Butar och **Butmark**, öländsk benämning på
de mestadels större, skarpkantiga block och block-
massor, till hvilka den sprickfulla kalkstenshällen

Butmark, delvis i form af moränvall.

inom vissa delar af hufvudsakligen norra Öland
under istiden blifvit, genom landisens verksamhet,
liksom upplöjd och sönderbruten. Blocken ligga
dels omedelbart på den underliggande berggrunden,
dels och i morän. Se beskrifningen till geologiska
kartbladet Mönsterås (1904). E. E.

Butcher [bu'tʃə], Samuel Henry, engelsk
filolog, f. 1850 i Dublin, var 1882—1903 professor
i grekiska vid Edinburghs universitet och blef 1904
föreläsare vid Harvard-universitetet i Nord-Amerika.
Han har verkställt en förträfflig prosaöfversättning
af "Odyssén" (1879), skrivit monografien *Demosthenes*
(1881), *What we owe to Greece* (1882),
Some aspects of the greek genius (1891; 3:e uppl.
1904) m. m. samt kritiskt utgifvit Aristoteles'
"Poetik" med öfversättning (1895; 3:e uppl. 1903)
och Demosthenes' tal (I, 1903). Han blef 1902
ledamot af den nystiftade British academy.

Bute [bjø't], 1. Grefskap i västra Skottland.
Det består af öarna Bute, Arran, Stora och Lilla
Cumbrae, Inchmarnock och några holmar, alla be-
lägna i Clyde-bukten. 583 kvkm. (enl. Strelbitsky
569 kvkm.) med 18,787 inv. (1901). Hufvudort
Rothesay. — 2. Ö i detta grefskap, skild från fast-
landet genom smala sund, de s. k. Kyles of B.
122 kvkm. Omkr. 12,000 inv., af hvilka ungefär
1,000 förstå gaeliska. I n. och s. är ön bergig,
i midten utgöres den af ett fruktbart slättland.
Ruiner efter ett gammalt druidtempel. B. är Stuar-
tarnas stamort.

Bute [bjø't], brittisk statsman. Se Stuart (John).

Bütea Roxb., bot., växtsläkte af fam. *Legumi-
nosæ*, aid. *Papilionatæ*, innefattande 3 praktfulla,

i Ostindien växande träd, kallade dhak- l. pa-
lasa-träd. Den intorkade saften af *B. monosperma*
utgör bengalisk kino, ett rött adstringerande
gummi. Från de ofta af sköldlöss angripna grenarna
insamlas ett slags gummilacka. G. L.-m.

Butelj (fr. *bouteille*, mlat. *buti'cula*, flaska), en
sorts glasflaska, vanligen använd till förvaring af
vin, öl o. d. Sveriges största buteljblåseri är Surte
glasbruk i Nödinge socken i Älfsborgs län. Se vi-
dare Glasfabrikation.

Buteljön, *sjö*., sällan använd benämning på
hvad som merendels kallas fockehalsdäfvart.
Ordet nyttjas stundom äfven i samma bemärkelse
som gajdäfvart. De tåg, som stötta däfvarten,
kallas buteljon-stag.

Buteljon-stag. Se Buteljon.

Bute'njev, Apollinar Petrovitj, rysk di-
plomat, f. 1787, blef 1830 sändebud i Konstantino-
pel. I denna egenskap förde han med stor skick-
lighet underhandlingarna om utförandet af freds-
öfverenskommelsen i Adrianopel (1829) och afslöt
8 juli 1833 fördraget i Unkiar-Skelesi, hvarigenom
sultanen ställdes under Rysslands protektion och
i gengäld förband sig att i krigstid stänga Darda-
nellerna för andra makters flottor. 1842 kom eme-
lertid B. i en allvarsam konflikt med Porten rö-
rande den serbiska frågan och lämnade till följd
däraf Konstantinopel. 1843 blef han sändebud i
Rom. Där afslöt han 1847 å sin regerings vägnar
ett konkordat med påven rörande den katolska kyr-
kans förhållanden i Ryssland. Efter Krimkrigets
slut (1856) blef han åter sändebud i Konstantinopel
och sökte därefter att så mycket som möjligt in-
skränka västmakternas inflytande på den turkiska
regeringen. 1858 återkallades han från denna post
och inträdde i riksrådet. B. afled i Paris 1866.
Hans "Minnen" finnas (på ryska) utgifna i tidskr.
"Russkij archiv" 1881. Lamartine betecknade
honon såsom en "älskvärd och rätträdig filosof och
statsman".

Büte, zool. Se Vråksläktet.

Butik (fr. *boutique*, af grek. *apothēke*, neder-
lagsplats), salubod, handelslokal.

Butjadinger l. **Butjadingen** ("Das land
buten der Jahde", landet på andra sidan Jahde),
marskland, som omfattar den nordöstra delen af
storhertigdömet Oldenburg, mellan Jahde-bukten och
Weserflodens mynning. Landet är på tre sidor me-
delst dammar skyddadt mot Nordsjön, men blef
1717, 1786 och 1792 förhärjadt af högflojd. Det
omfattar 243 kvkm. med 15,957 inv. (1900). —
De äldste historiskt bekante invånarna i landet voro
chaukerna; efter dem kommo friserna. I förening
med Friesland utgjorde B. en fri republik, tills
det 1514 kom till Oldenburg, som det sedan till-
hört, med undantag af tiden 1676—1773, då det
var förenadt med Danmark. Jfr Marcus, "Aus
Butjadingens vorzeit" (1898).

Butler [ba'tlə], en af Irlands äldsta och för-
nämsta, från England härstammande adelsfamiljer.
Dess stamfader var Theobald, d. 1206, en
ädling från Lancashire, som var äldre broder till
Englands justitiarius, ärkebiskopen af Canterbury,
Hubert Walter (se d. o.). Denne Theobald åtföljde
1185 Johan utan land till Irland och erhöll
omkr. 1192 värdighet såsom "munskänk af Irland"
(lat. *pincerna*, eng. *butler*). Själaf skref han sig än

Walter efter sin släkt, än Le Botiller 1. Butler efter sin nyvunna värdighet, men hans efterkommande ha samtliga upptagit B. som släktnamn. Släkten befrydades med engelska konungahuset, och en James B. erhöll på 1300-talet titeln earl af Ormonde. En annan James B., den 5:e earlen, tillhörde under "Rosornas krig" lancasterpartiets ledande män och afträttades 1461 efter dess nederlag vid Towton. Det berömda slottet Kilkenny castle var familjens stamgods. Bland dess medlemmar i nyare tid märkas följande:

1. Thomas B., 10:e earl af Ormonde, "den svarte earlen", f. 1532, d. 1614, uppföstrades vid Henrik VIII:s hof som protestant samt spelade sedan en mycket framträdande roll i de förvirrade inbördesfejden mellan Irlands magnater och sökte främja drottning Elisabets öfvervalde öfver Ulster. 1597 blef han generallöjtnant öfver de engelska truppstyrkorna på ön. B. var Essex' personliga ovän, och båda sökte genom ömsesidiga beskyllningar för bristande lojalitet nedsvärta hvarandra inför drottningen. B. gjordes af Spenser till föremål för en hyllningssonett i 1:a uppl. af "Faerie Queene" (1590).

2. James B., krigare (födelse- och dödsår okända), var en af dem bland släktens många medlemmar, som gjorde tjänst för sold i trettioåriga kriget. Först omtalas han i Polen, där han uppsatte ett ovanligt talrikt regemente och 1628 med framgång kämpade mot svenskarna vid Osterode. Under dessa strider ådrog han sig, enligt hvad det säges, Gustaf II Adolfs särskilda ovilja. 1631 förde han sitt regemente till Frankfurt a. d. Oder, men uppsökte själf Tilly för att inhämta förstärkningar, innan svenskarnas belägring af staden började. Han synes sedan ha deltagit i Magdeburgs belägring och stred senhösten 1631 kraftigt i Böhmen mot sachsarna under Arnim. Kort därefter gick B. änyo i polsk tjänst samt omtalas i kriget mot moskoviterna 1632—34.

3. Walter B., krigare, härstämmande i femte led från en yngre son till den tredje earlen af Ormonde, omtalas först som öfverstelöjtnant i sin frände James B:s (se ovan) regemente och utmärkte sig i spetsen för detta vid försvaret af Frankfurt a. d. Oder mot svenskarna i april 1631. B. blef därvid svårt sårad och tagen till fånga, men lösköptes efter 6 månaders fångenskap, stred i Schlesien vid den kejserliga hären under Tiefenbach, värfvade trupper i Polen och fick af Wallenstein i uppdrag att försvara dennes eget furstendöme Sagan. På våren 1634 bröt han på Wallensteins order upp från sitt vinterkvarter vid gränspassen mellan Böhmen och öfre Pfalz för att taga till Prag. På vägen mötte han vid Mies nära Pilsen af en tillfällighet Wallenstein, åtföljde sedan under stigande misstro denne till Eger, invigdes delvis i hans planer, men sände 23 febr. sin kaplan till Piccolomini med trohetsförsäkringen och en mystisk antydning om att försynen kanske skulle nödgå honom till en heroisk bragd. Innan Piccolomini uppmuntrade svar hann anlända, hade B. med skottarna Gordon och Leslie aftalat och utfört mordplanen 25 febr. (se Wallenstein). B. tog nästa morgon af soldaterna och stadens borgare trohetsed till kejsaren samt utfärdade jämte Gordon en proklamation om Wallensteins förrädiska stämplingar. För sin gärning belö-

nades han med grefligt stånd, fick eganderätten till det irländska dragonregementet han kommanderade samt begåfvades med Wallensteins forna gods Friedberg. B. deltog med utmärkelse i slaget vid Nördlingen 1634, sändes därpå att besätta ett par städer i Württemberg och afled under denna expedition i Schorndorf 25 dec.-s. å. Hans gods och grevetitel öfvergingo till en frände, hvars släkt 1732 öfverflyttade till Bavern och där ännu fortlever. B:s strider år skildrade i regementskaplanen Th. Carves "Itinerarium" (1639, omtr. 1859), hans deltagande i mordet på Wallenstein af regementskaplanen Patrick Taaffe (dennes relation är tryckt i Mailath, "Gesch. des österr. kaiserstaats", del 3, 1842). Jfr i öfrigt under Wallenstein anförd litteratur.

4. James B., den 12:e earlen och 1:e hertigen af Ormonde, föddes 1610 och fick genom Jakob I:s försorg protestantisk uppföstran samt förhjälpes af Karl I till giftmål med arftagerskan till den butlerska släktens arfviendes, huset Desmonds, stora jordagods. B. understödde kraftigt Wentworth (Strafford) under större delen af den tid denne var Irlands styresman och rekommenderades af honom till lordlöjtnantsämbetet, hvilket han erhöll 1644, sedan han några år som Karl I:s förtroendeman (upphöjd till markis 1642) och med parlamentets gillande bekämpat den nationella irländska upprorsrörelsen. Hans mellanställning mellan parlamentspartiet och rebelerna blef de följande åren allt svårare, och efter en ihärdig kamp till konungadömet försvar nödgades han 1647 utrymma Irland åt engelska parlamentets anhängare. B. underhöll förbindelser med Karl under dennes fångenskap på Wight och återvände hösten 1648 som kunglig befälhåfvare till Irland, där han ävägabragte försoning mellan de katolske rebellerna och konungens anhängare samt vid underrättelsen om Karl I:s afrättning genast utropade Karl II till konung. B. anöfll Dublin och eröfrade Drogheda, men Cromwell och Ireton stadgade sept.—dec. 1649 parlamentets valde på ön, och i dec. 1650 måste B. fly till Frankrike, där han sedermera tillhörde Karl II:s närmaste omgifning och af honom användes i viktiga diplomatiska uppdrag. Han undersökte redan 1658 vid ett hemligt besök i England utsikterna för en rojalistisk resning, tog verksam del i förhandlingarna med Monck och belönades efter restaurationen med en mängd ämbeten och hedersbevisningar. Så blef han bl. a. 1661 engelsk rikshofmästare (*lord high steward*) och irländsk hertig samt såsom lordlöjtnant änyo Irlands regent. Från denna post aflägsnades han 1669 genom intriger af Buckingham och Arlington, leide sju år i önåd — därunder 1670 utsatt för ett mystiskt mordförsök af stråtröfvaren Blood —, men var änyo lordlöjtnant 1677—82 och 1684 samt upphöjdes 1683 till engelsk hertig. B., hvars offentliga verksamhet städe kännetecknats af obrottslig lojalitet mot de stuartske konungarna, afled 21 juli 1688 och begravs i Westminster abbey.

5. Thomas B., earl af Ossory, den föregående's äldste son, f. 1634, följde först sin fader i landsflykt, men återvände 1652 med modern till England, satt en tid (1655) fången i Tower såsom misstänkt för rojalistiska stämplingar och vistades sedan till restaurationen i Holland, där han vann inflytelserika förbindelser. B. åtnjöt i England stark

folkgunst och visade som befälhavare för engelska trupper i Generalstaternas tjänst på 1670-talet lysande prof på krigisk duglighet samt stod i intim personlig förbindelse med prins Vilhelm af Oranien. Karl II sökte 1680 aflägsna B. på en farlig expedition till Tanger, men denne afled redan s. å.

6. James B., hertig af Ormonde, den föregående son, f. 1665, d. 1745, ärd 1688 farfaderns hertigtitel, fogade sig efter Jakob II:s af-sättning s. å. snart i den nya ordningen och gaf Vilhelm III stödet af sitt stora inflytande på Irland under striderna på ön 1690. Som befälhavare för en engelsk-holländsk landstigningshär åttolde han amiral Rookes expedition till Cadix 1702 och tog verksam del i eröfringen af spanska silverflottan i Vigos hamn (okt. s. å.). B. var 1703—05 och 1710 —11 lordlöjtnant på Irland samt utsändes apr. 1712 till Nederländerna som överbefälhavare öfver de brittiska trupperna (efter Marlborough). Genom regeringsförbud mot att deltaga i belägringar eller strider tvangs han till en förödmjukande översamhet, som möjliggjorde Utrecht-freden. Efter drottning Annas död framtog Georg I honom hans ämbeten, och B. flydde i aug. 1715 i likhet med Bolingbroke till Frankrike, där han sedan blef de landsflyktige Stuartarnas minister. Som sådan underhandlade han med Alberoni och svenske ministern i Paris, Sparre, om understöd för deras restaurationsplaner. Han företog i samma syfte upprepade besök i Madrid och vistades sina sista lefnadsår mest i Avignon. B. var som politiker ytterligt obetydlig, enligt Bolingbroke "sin egen popularitets bubbla". V. S.-g.

Butler [ba'tle], Samuel, engelsk skald, f. 1612 i Worcestershire, d. 1680 i London, studerade någon tid i Cambridge, men måste för medel-

löshet lämna universitetet, vistades därpå en tid i grefvinnan Elisabeths af Kent hus, där han kom i beröring med Selden, samt var sedan skriftare först hos en fredsdomare och därefter hos sir Samuel Luke. en af Cromwells officerare, hvilken han delvis tog till förebild för hjälten i sitt satiriska epos *Hudibras*. Denna på åttastafvig jambisk vers med beundransvärd metrisk skicklighet och rimkonst skrifna hjälteedik, som blifvit kallad "den bästa burlesk på engelskt språk", afsåg att förlöjliga puritanernas ofta hycklande salfvelse och plumpa maner. Mönstret är Cervantes' Don Quixote, och B. skildrar huru den presbyterianske riddaren sir Hudibras med sin väpnare Ralph drager i härnad ("a-colonelling") för att utrota allt ondt i England. De äfventyr de råka ut för under färderna ge skalden tillfälle att teckna af kvickhet sprudlande tidsbilder; de öfvertygelsestrogne puritanernas okufliga mod och högsinnade nit finnas naturligtvis i denna dikt intet erkännande. Diktens första del skrefs under inbördeskrigets tid, men utgafs först 1663, då den förut obekante B. vid 51 års ålder med ett slag blef ryktbar. En ny del utkom 1664 och den 3:e 1678, men vid

B:s död var hans epos ännu ofullbordadt. B. hade 1659 utgifvit en anonym broschyr för Stuartarnas sak och fick efter restaurationen för en tid ett anständigt lefvebröd som sekreterare åt lord Carbury. Hans försök att genom gifte med en rik änka förbättra sina affärer slog illa ut, i det att hennes förmögenhet kort efter giftermålet gick förlorad genom spekulationer af förvaltaren. Karl II beundrade lifligt "Hudibras", men gjorde intet för att hjälpa den nödstälde skalden, utan B. fick tillbringa sina sista dagar i fattigdom och obemärkthet. Londons lord-mayor lät 1721 i Westminster abbey uppsätta en minnesvård öfver skalden. B:s litterära kvarläten-skap utgafs fullständigt först 1759 af N. Thyer under titeln *The genuine remains in verse and prose of mr Samuel Butler*; där ingår bl. a. en skarp satir mot Royal society (*The elephant in the moon*) och en serie *Characters* på prosa. "Hudibras" utkom på 1700-talet i många upplagor och illustrerades 1726 af Hogarth. Den bästa moderna upplagan af B:s "Poetical works" är af R. B. Johnson (2 bd, 1893). V. S.-g.

Butler [ba'tle], Joseph, engelsk teolog och tänkare, f. 1692, d. 1752 såsom biskop i Durham, beundras mycket i den angelsaxiska världen för sin

logiska och dialektiska styrka; han hade ock ett djupgående inflytande på män med de mest olikartade världsåskådningar (t. ex. Newman och James Mill). B:s viktigaste arbete, *The analogy of religion, natural and revealed, to the course and constitution of nature* (1736; flera uppl.), hvilket skaffat honom veder-namnet "teologiens Bacon", är riktadt mot den då så öfvermåktigt framträngande deismen och söker uppvisa, att inga hållbara invändningar mot den uppenbarade religionen kunna hämtas från vare sig förnuftet eller naturen. Genom denna bok riktade B. ett verkligt dräpsslag mot sin tids engelska deism; naturligen får den icke värdesättas efter senare tiders olikartade kraf på filosofisk bevisföring. — Inom etiken häfdade B. med kraft människans sociala och oegen-nyttiga instinkter, gentemot Hobbes' och hela tide-hvarfvets självfiskhetsteorier. Dygden stode i sam-klang med människonaturen, lasten vore ett våld på denna, och samvetets dom öfver våra gärningars sedliga halt vore ofelbar. Dessa synpunkter utveck-lade B. i sina berömda predikningar *Sermons preached at the chapel of the Roll* (1726). Hans analogi har senast (1896) utgivits i 2 bd af den store statsmannen Gladstone, som försett det filoso-fiska verket med populariserande kapitelindelning och utförliga kommentarier. Flera editioner af B:s samlade arbeten finnas; den mest berömda utkom i Oxford 1844. Jfr Pyncheon, "Bishop Butler" (1889), samt aktiklarna "Butler" i *National bio-graphy* och *Encyclopædia britannica*. (Hj. H.-t.)

Butler [ba'tle], Benjamin Franklin, nord-amerikansk rättslärd och politiker, f. 1775 i Colum-bia county, New York, d. 1858 i Paris, blef 1817

praktiserande advokat i Albany och innehade där en högt aktad advokatbyrå, i kompaniskap med Martin van Buren, tills denne 1821 blef senator. B. gjorde sig högt förtjänt om lagstiftningsarbetet i staten New York och utsågs 1833 af president Jackson till Förenta staternas generaladvokat, hvilket ämbete han innehade till 1838. Åren 1836—37 var han därefter krigsminister. B. tillhörde det demokratiska partiets mest inflytelserika män; efter Kansas-Nebraska-billens antagande 1854 gick han emellertid öfver till dess motståndare. — Hans son, William Allen B., jurist och författare, f. 1825 i Albany, New York, d. 1902, har utom flera populära dikter utgivit en biografi öfver M. van Buren (1862). V. S.—g.

Butler [ba'tle], William Orlando, nordamerikansk militär och politiker, f. 1791 i Jessamine county, Kentucky, d. 1880 i Carrollton, Kentucky, afbröt sina juridiska studier för att taga tjänst som soldat i kriget mot England 1812, utmärkte sig där och var en tid general Andrew Jacksons adjutant. 1817 lämnade han krigstjänsten, blef advokat och medlem af sin stats legislatur, återgick emellertid vid mexikanska krigets utbrott till krigstjänsten, utmärkte sig vid belägringen af Monterey och befordrades till generalmajor. Efter general Scotts hemresa var B. under krigets sista månader den amerikanska härens högste befälhavare. Den krigiska åra han vunnit gjorde, att demokraterna vid 1848 års val uppsatte honom som kandidat till vicepresidentsposten. F. J. Blair utgaf 1848 "Life and public services of W. O. Butler". V. S.—g.

Butler [ba'tle], Frances Ann. Se Kemble.

Butler [ba'tle], Benjamin Franklin, nordamerikansk militär och politiker, f. 1818 i Deerfield, New Hampshire, d. 1893 i Washington, blef 1840 praktiserande jurist och kom snart att intaga en ledande ställning bland demokraterna i Massachusetts. Vid inbördeskrigets utbrott 1861 var han brigadgeneral vid sin stats militis och gjorde unionsregeringen en ovärderlig tjänst genom att med 900 man (13 maj s. å.) besätta staden Baltimore, där sydstaternas vänner förberedde en revolutionär folkrörelse. Sedan han erhållit ett befäl i unionsarmén, gjorde han sig bekant genom sin vägran att till egarna utlämna de slafvar, som sökt skydd inom hans armés linjer. Han förklarade dem nämligen för krigskontraband, hvilket gaf anledning till den populära beteckningen "contrabands" för negrer under hela kriget. B. stred sedermera vid Mississippi och besatte, efter Farraguts sjöseger, New Orleans (1 maj 1862). Som guvernör i New Orleans gjorde han sig känd för godtycklig stränghet, hvarför han återkallades i dec. 1862. Han stred sedermera med växlande framgång i Virginia och Nord-Carolina och entledigades under krigets sista månader från sitt befäl af general Grant. Åren 1866—75 och 1877—79 var B. republikansk kongressmedlem. Som sådan tillhörde han de ytterlighetsmän, som önskade stränga repressalier mot secessionisterna, och ifrade för den moderate presidenten Johnsons försättande i anklagelsestillstånd. Efter flera nederlag blef B. 1882 såsom demokraternas kandidat vald till guvernör i Massachusetts, men föll igenom vid nästa års val. Utan framgång uppställdes han ett par gånger af monopolisterna och det s. k. "greenback-partiet" som kandidat till presidentvärdigheten.

Han har utgivit *Autobiography and personal reminiscences of general B. F. Butler* (1892). Jfr Bland, "Life of general Butler" (1879). C. O. N. V. S.—g.

Butler [ba'tle], Josephine, engelsk filantrop, f. omkr. 1825 i Milfield i Northumberland, blef 1852 gift med Georg B., professor i Oxford, sedermera kanik i Winchester (d. 1890). Genom en olyckshändelse förlorade hon 1864 sin enda dotter och sökte då sin tröst i arbete för räddning af andra mödrars förlorade döttrar, fallna kvinnor. I detta arbete, hvori hon troget bistods af sin man, ådagalade hon stor kärlek och uppoffring samt upptog de fallna till och med i sitt eget hus, till mångas förargelse. För att värna dem kom hon in på ett större verksamhetsfält. Hennes lifsarbete blef icke blott att bekämpa lasten, utan att bearbeta den allmänna meningen för uppläfvande af den offentliga prostitutionen. Hon agiterade vid valen till parlamentet för sin sak, höll tal på tal, utsände skrifter, bl. a. den äfven till svenska öfversatta "Fallna kvinnor. En röst i öknen" (1876), bildade 1870 i England "Kvinnornas nationalförening" och utsträckte 1874 sin agitation äfven till Frankrike, Belgien, Schweiz och Italien. Efter hennes hemkomst bildades 19 mars 1875 "den brittiska och kontinentala federationen" (se Federationen), i hvars arbeten hon sedan var själen. Henne tillkommer förtjänsten att den hvita slafhandeln (d. v. s. bortförande af unga kvinnor till bordeller i främmande länder) 1879 blef upptäckt och allvarsamt bestraffad i Bruxelles och att i England 1885 stadgades stränga straff för dem, som lockade minderåriga flickor till otukt. 1886 afskaffades lagen om offentlig prostitution ("contagious diseases prevention act") i England, 1888 äfven i Indien (där dock ny skyddsstadga måste utfärdas 1897) och de öfriga kolonierna. Jfr W. T. Stead, "Josephine B. Lefnadsteckning" (öfv. 1891).

Butlerov, Alexander Michajlovitj, en af Rysslands främste kemister och grundläggaren af dess moderna skola för organisk kemi, f. 1828 i guvern. Kazan, d. 1886, blef 1851 docent vid Kazans universitet och 1868 professor i Petersburg. A—d J.

Butmark. Se Butar.

Buto, *egypt. myt.*, en gudinna, som företrädesvis dyrkades i staden Butos (i Nilens delta), där hon hade ett praktfullt tempel. B. innehade en viktig roll i egyptiernas orientering, i det hon då representerade norden, i motsats mot gudinnan Nechebit, som var söderns representant. Hennes orakel var det mest ansedda i Egypten. När Isis flydde för Tyfon, överlämnade hon åt B. sina tvenne barn, Horus (grekernas Apollon) och Bubastis (romarnas Diana). B. själf anses liktydig med grekernas Latona. Hennes symbol var näbbmusen. (K. P.)

Butomus umbellatus L., Blomvass, *bot.*, är en af våra allra prydligaste vattenväxter, den enda svenska representanten af kl. *Enneandria* L., i det naturliga systemet räknad till fam. *Butomaceæ*. Från den krypande rotstocken uppskjuta smala, trekantiga blad och en hög stängel, som i toppen bär en rik flock af hvita, i rödlätt skiftande blommor. Den starkeriserika rotstocken kan begagnas som nödbrödsämne. — Släktet är känt från tertiära aflageringar i Schweiz. S. A.*

Buton l. Butong. Se Boeton.

Butsch, Johan Albert, biskop, f. 6 febr.

1800 i Borås, blef student i Uppsala 1821, teol. docent 1824, prästvigd 1827, teol. licentiat 1830, teol. adjunkt 1832, professor i kyrkohistoria och teologiska prenotationer 1836 och biskop i Skara 1837. Död 2 mars 1875. Såsom teolog tillhörande den lutherskt konfessionella riktningen, visade B. dock mycken mildhet och vidhjärtenhet mot olika tänkande. Ehuru till sin politiska åskådning i grunden konservativ, ställde han sig snarare gynnande än afvisande till reformsträfvanden t. ex. på folkundervisningens och religionsfrihetens område. Tyst och inåtvänd af naturen, fullgjorde B. med nit och allvar sina plikter som stiftschef, men framträdde föga som litterär författare. Som bevis på det stora förtroende, han allmänt åtnöt, må nämnas, dels att han erhöi uppdrag att bereda alla konung Oskar I:s barn till deras första nattvardsgång, dels att han såsom kommittéordförande deltog i arbetet på de 1862 antagna nya kyrkliga perikoperna, liksom och i revision af kyrkohandbok och katekes, dels slutligen att han två gånger (1851 och 1855) uppfördes å förslag till ärkebiskop, ehuru han bägge gångerna undanbad sig utnämning — sista gången med de för honom betecknande orden: "Jag älskar lugnet och skuggan." J. T. B.

Butsmide, *bergsv.*, en afart af det gamla tysksmidet.

Butt [ba't], I s a a c, irländsk politiker, f. 1813, d. 1879, blef redan 1836 professor i nationalekonomi vid Dublins universitet och började två år senare med stor framgång praktisera som advokat. Dessutom hade han ännu tidigare (1833) varit med om att grundlägga "Dublin university magazine", verkade 1834—38 såsom dess utgivare samt fortsatte större delen af sitt lif en litterär verksamhet i denna tidskrift och annorstädes. Äfven i politiken tog han tidigt en framträdande del på den konservativa sidan och förvärfvade anseende som motståndare till O'Connell. 1852—65 var han ledamot af parlamentet såsom "liberal-konservativ", men återgick därefter till sin irländska advokatverksamhet och förde outtröttligt de fängslade feniernas talan inför rätta (1865—69). Med återvalet till parlamentet 1871 började emellertid den ryktbaraste delen af hans bana; han blef den erkände ledaren för home-rule-partiet — själfva namnet "home rule" anses ha skapats af B. — och var till en början partiets enda politiska personlighet. Trots hans stora älskvärdighet bidrog emellertid en brist på målmedvetenhet och karaktärsstyrka redan tidigt att försvaga hans ställning. Då några af partiets nyare krafter (egentligen Parnell och Biggar) påbörjade den irländska obstruktionspolitiken i parlamentet, sökte B., som strängt höll på underhusets värdighet, med alla medel att hindra dem; men han misslyckades och upphörde 1878 faktiskt att vara partiets ledare. Jfr Biggar. E. Hkr.

Butte [ba't], stad i nordamerikanska staten Montana. 30,470 inv. (1900). Såsom medelpunkt i ett på givande guld-, silver- och kopparlager rikt område har B. sedan 1875 blifvit en viktig bergstad. Smältverkens produktion steg 1900 till 5,7 mill. doll.

Butterfield [ba'tofild], William, engelsk arkitekt, f. 1814 i London, d. 1900, sökte att återupplifva den gotiska stilen i offentliga byggnader och privatbostäder samt åstadkomma färgrikedom genom förenadt användande af tegel, naturlig sten, marmor

och mosaik. Till hans arbeten höra S:t Augustinus' college i Canterbury (1845), Balliol colleges kapell i Oxford (1856—57), byggnader för Merton college (1864) och Keble colleges byggnader därstädes (1876), nya byggnader vid Rugby school (1875), katedralen i Perth samt sjukhus och kyrkor i London och annorstädes.

Butterin (eng. *butterine*, af *butter*, smör), ett amerikanskt namn på konstmör l. margarin.

Butterpits, bot. Se *Acanthosicyos*.

Buttes-Chaumont [bytt-šamã'], berömd park i Paris. Se Paris.

Butti, Enrico Annibale, italiensk författare, f. 1868 i Milano, började som kritiker (*Nè odii nè amori*) och utvecklade som sådan idéer i den spencerska positivismens riktning, uppblandade med Schopenhauers pessimism. Denna ståndpunkt öfvergaf han dock snart, hvilket förmärkes redan i hans första skönlitterära skapelser, dramat *Il cortice* och romanen *L'automa* (bägge 1892). Han öfvergick därefter till en rationalistisk mysticism, hvilken blef mer och mer utpräglad i hans senare författarskap. Af romanerna må nämnas *L'anima* (1893) och *L'incantesimo* (1897), af hvilken senare dock endast första delen, *La sirena*, är publicerad. Främst står B. som dramatisk författare och har äfven af framstående kritiker utom Italien framhållits som en af de mest betydande yngre italienska författarna på detta område. Hans dramer äro kännetecknade af säker och smidig teknik, allvarliga och djupa intentioner, gripande verklighets-skildringar och ofta briljant teknade personer. Innehållet är vanligtvis af tendentiös beskaffenhet och behandlar frågor af social och psykologisk art. Hans förnämsta dramer äro: *L'utopia* (1894), *La fine d'un ideale* (1898), *La corsa al piacere* (1899), *Lucifero* (1900), *La tempesta* (1901), de tre sistnämnda utgörande en trilogi med den gemensamma titeln *Gli atei* (Ateisterna), samt *Fiamme nell'ombra* (1904), författarens hittills kanske förnämsta arbete. H. N.

Buttle, socken i Gottlands län, Norra häradet. 3,125 har. 389 inv. (1904). Annex till Vänge, Visby stift, Medelkontraktet.

Buttler (Butler), Walter, Wallensteins mördare. Se Butler (irländsk släkt, 3).

Buttler, Samuel, engelsk skald. Se Butler.

Buttlers planteringsmetod, *skogsh.*, utmärkes genom det därvid använda sättjärnet, som är af gjutet järn, på framsidan platt och väger omkring 3 kg. Vid planteringen kastas järnet så, att det nedtränger i jorden ända till skaffet. Den 1 å 2-åriga plantan, hvars rötter doppats i jord- eller lervälling, nedsättes i hålet, hvilket tilltryckes därigenom att man åter sätter järnet i jorden, snedt mot förra hålet, och saktat tilltrycker dess platta framsida mot detsamma. Metoden är billig och snabb, men fordrar en lös och stenfri jordmån. F. L.

Buttmann (egentl. Boudemont), Philipp Karl, tysk filolog, f. 1764 i Frankfurt a. M., d. 1829 som bibliotekarie vid k. biblioteket i Berlin. Hans *Griechische grammatik* (1792, 22:a uppl. 1869; "Grekisk grammatika", 1831) och *Griechische schulgrammatik* (1816, 17:e uppl. 1875) voro allmänt använda som läroböcker. Af betydelse äro äfven *Lexilogus oder Beiträge zur griechischen wörterklärung* (I, 1818, 4:e uppl. 1865; II, 1825,

2:a uppl. 1860) och *Ausführliche griechische sprachlehre* (1819—27; ny uppl. 1838—39). B. utgaf dessutom "Platonis dialogi IV" (5:e uppl. 1830) och arbeten af Sofokles, Demosthenes m. fl. 1803—12 redigerade han "Haude-spenersche zeitung" och 1807—11 i förening med Wolf "Museum der alterthumswissenschaft".

Butts [ba'ts], Isaac, nordamerikansk tidningsman och politiker, f. 1816 i Washington i staten New York, d. 1874 i Rochester, New York, egnade sig från unga år åt journalistisk verksamhet och utgaf från 1845 "Rochester advertiser", en af Förenta staternas äldsta tidningar och ledande organ för västra New Yorks demokrater. Under striden om slaffrågan proklamerade B. där den läran, att territoriernas invånare själva skulle få bestämma, om slaveri därinom skulle tillåtas eller ej. Denna teori om "popular sovereignty" eller "squatter sovereignty" har tillskrifvits än Cass, än dess sedermera ifrigaste författare, Stephen A. Douglas, men torde tidigast ha framställts af B. Denne uppträdde under det häftigt omstridda presidentvalet 1848 för free-soil-partiets kandidater, van Buren och Adams, mot demokratpartiets officiellt nominerade, Cass och Butler, och befordrade därigenom whig-partiets seger. 1864 drog han sig tillbaka från all tidningsmannaverksamhet. V. S.-g.

Butuntum, det latinska namnet på Bitonto.

Buturlin. 1. Ivan Ivanovitj B., rysk fältherre, f. 1661. B. var sonson af Vasilij B., som under tsar Alexejs regering i förening med hetmanen Bogdan Chmielnicki besegrade polackerna 1655. Efter slaget vid Narva blef B. jämte tio andra ryska generaler förd till Stockholm. Ett försök att rymma år 1703 tillsammans med general Weide och furst Trubetskij misslyckades, och först 1710 återkom B. till Ryssland genom utväxling med generalmajor Meijerfelt. B. inträdde åter i krigstjänstgöring, opererade 1713 i Finland och deltog i flera träffningar med svenskarna, särskildt med general Armfelt. År 1716 fick B. befalt öfver en eskader, som afgick till Rostock; men den skingrades där utan att kunna utföra det tillärnade anfallet på Sverige. B. blef sedan anställd i den ryska krigsöfverrätten och utnämndes till general-en-chef samma dag som Nystad-freden undertecknades. Efter Peter den stores död kom dock B. snart i onåd, hufvudsakligen genom intriger från Mensjikovs sida, förvisades till det inre af landet och gick förlustig sina egendomar, så när som på sin fäderneby i vladimirska guvernemetet, där han dog 1739 (ryska nyårsaftonen 1738). A.-d.J.

2. Dmitrij Petrovitj B., rysk general och militärförfattare, f. 1790, d. 1849, deltog i 1809 och 1812 års krig, var rysk kommissarie vid franska armén i Spanien 1823 och tjänstgjorde som den ryska arméns generalkvartermästare under kriget med turkarna 1829. Kejsar Nikolaus utnämnde honom till senator samt till chef för kejs. biblioteket och hemliga arkivet. Bland hans skrifter må nämnas *Rélation de la campagne en Italie 1799* (1810), *Tableau de la campagne de 1813 en Allemagne* (anon. 1820) och *Précis des événemens militaires de la dernière guerre en Espagne* (1817) samt på ryska en historia om Napoleons infall i Ryssland (1820), en historia om ryssarnas fälttåg under 18:e årh. (1820, ofullb.) och en historia om den politiska

förvirringen i Ryssland vid början af 1600-talet (3 bd, 1839—46). L. W.-son M.

Buturlinovka l. Petrovskoje, ort i ryska guv. Voronezj, kretsen Bobrov, vid Osereda, en biflod till Don. Omkr. 23,000 inv., mest lillryssar. B. har flera kyrkor, betydande läderindustri och medelst en bibana järnvägsförbindelse med linjen Charkov—Balasjov.

Butyl, kem., atomgrupp af sammansättningen C_4H_9 . Namnet härleder sig från syran med samma antal kolatomer, näml. smörsyra (ty. *buttersäure*), hvilken såsom glycerinester förekommer i smör. Radikalen butyl kan vara uppbyggd (konstituerad) på fyra olika sätt, och i öfverensstämmelse härmed finnas fyra butylalkoholer C_4H_9OH . Bland dessa är den s. k. isobutylalkoholen, som förekommer i finkelolja, viktigast. H. E.

Butylkloralhydrat, farm., en med vanligt kloralhydrat homolog förening, som bildar hvita, glänsande, i kallt vatten svårslösliga, vid 78° smältande kristallfjäll, med tämligen skarp, stickande lukt och brännande smak. Det verkar liksom vanligt kloralhydrat sömngeifvande, men mindre säkert än detta och användes därför företrädesvis såsom smärtstillande medel vid neuralgier och andra stötvis uppträdande smärtor. Det gifves med försiktighet i dos af 0,1—0,3, högst 0,5 gr. för hvarje gång och ej gärna mer än 2 gr. pr dygn. Butylkloralhydratet, hvars kemiska formel är $C_4H_9Cl_2 \cdot CH(OH)_2$, kallas för äfven krotokloralhydrat, beroende på oriktig uppfattning af dess kemiska konstitution. S. J.-n.

Butyrometer (af grek. *butyron*, smör, och *metron*, mått), apparat för bestämning af fetthalten i mjölk. Se Galaktometer.

Butyrosermum Pa'rkkii, bot., ett till fam. *Sapotaceæ* hörande, i norra tropiska Afrika inhemskt träd, af hvars frö det i såp- och ljusfabrikationen använda fettet *sheabutter* erhålles. G. L.-m.

Butzer (Bucer), Martin, sydtysk reformator, f. 1491 i Schlettstadt i Elsass af fattiga föräldrar, inträdde, ehuru motvilligt, då han här såg den enda utvägen att få egna sig åt studier, 1506 i dominikanorden. Hans humanistiska sympatier, som grundlagts redan under skoltiden och befasts under studietiden (från 1517) vid Heidelbergs universitet, där han aflade de akademiska lärdomsgraderna, bragte honom tidigt i spänning med sin orden. Sedan han af Luther, redan vid dennes första uppträdande, vunnits för reformationens idéer, skärptes konflikten ytterligare och föranledde honom att 1520 utträda ur orden. Sedan han därpå under kortare tider verkat på olika platser, begaf han sig 1523 till Strassburg, där han på olika, allt inflytelserikare poster blef den förnämsta drivande kraften i ett vidtomfattande reformationsarbete. I Strassburg stannade han ända till 1549, då han på grund af oenighet med rådet i fråga om det s. k. augsburger-interim, mot hvilket B. till

dess vänners missträknung satte ett orubbligt motstånd, entledigades från sina befattningar. Nu antog han, jämte sin medarbetare Fagius, en kallelse till England, dit han, som öfver hufvud hörde till de från olika håll mest rådfrågade, mest internationellt verksamme af reformationstidens män, redan förut flera gånger af ärkebiskop Cramer inbjudits. Hans vistelse där blef kort — han afled redan 1551 —, men han hann dock utveckla en synnerligen betydelsefull verksamhet, särskildt såsom lärare vid universitetet i Cambridge, där han ock är begravnen. Strax före sin död hade han i det omfångsrika och betydande arbetet, *De regno Christi*, skrifvet på uppmaning af den honom oinskränkt tillgifne konung Edvard VI, gifvit en samlad framställning af sin åskådning. — B. är mest bekant s'som reformationstidens ifrigaste, uttröttligt verksamme, af inga motigheter afskräckt unionskämpe och kompromissarius, en "endräktens fanatiker". På ha så länge som han bibehållit tron på och så ifrigt deltagit i de då och då i de politiska intressenas tjänst upptagna unionsförhandlingarna mellan protestanter och katoliker. Men framför allt gällde hans sträfvan den att få en förståelse tillstånd mellan den tyska och den schweiziska protestantismen, hvarvid den sydtyska, af B:s inflytande präglade, lutherdomen skulle utgöra förmedlingslänken. Den stora tvistefrågan var nattvardsläran, och B. uppbjöd år efter år all sin energi och smidighet för att här finna en formel, under hvilken alla kunde samlas. 1536, då han lyckats vinna såväl Luthers som sydtyskarnas bifall till den af honom och Melancthon författade s. k. *Wittenberger-konkordie*, syntes han nära målet, då allt åter strandade på schweizarnas bestämda vägran att ansluta sig till denna i själfva verket väsentligen rent lutherska bekännelse. B:s unionssträfvan den utgingo utan tvifvel ur den varmaste öfvertygelse och det ärligaste uppsåt. Men de medel han använde, möjligtst obestämda, ofta rent tvetydiga formel, äfven intriger o. s. v. af stundom rätt betänklighets art, läto slutligen hans arbete slå ut i rakt motsatt riktning — af erfarenheten häraf torde hans uppträdande i interimsfrågan (se ofvan) förklaras. Den misstro han sålunda ej utan egen skuld på olika håll ådragit sig har nog i ej ringa grad bidragit att äfven för eftervärlden fördunkla hans verkliga betydelse. Han var ej blott en framstående lokal reformator, utan äfven representant för en i viss mån själfständig utgestaltning af Luthers reformatoriska tankar vid sidan af den af Melancthon gifna. Och denna butzersk-lutherska typ, ej i främsta rummet den zwingliska, synes det vara, som, fördjupad och med större energi genomförd, går igen i Calvins åskådning och därigenom vunnit världshistorisk betydelse. Ett uttryck för grunddragen i B:s lärosätt kan man finna i den af honom och Capito författade s. k. *Confessio tetrapolitana* — den särskilda bekännelse, som af Strassburg jämte tre andra sydtytiska städer ingafs till riksdagen i Augsburg 1530. — Jfr Baum, "Capito u. Butzer" (i "Väter u. begründet der reformierten kirche", bd III, 1860), Seeberg, "Dogmengesch.", II, s. 380 ff. (1898), och A. Lang, "Der evangelienkommentar Martin Butzers u. die grundzüge seiner theologie" (1900). E. Bg.

Buus [bos], Niels Peter, dansk jordbrukare, f. 1835, d. 1886, jylländsk hemmansegarson, tog 1856 landtbruksexamen, blef sedan förvaltare hos

geheimerådet Tesdorph på Falster och utbildades där till en framstående landtbrukare. 1867—86 skötte han som inspektör gården Rosvang i Thy, hvilken nyss förut uppstått genom torrläggning af Sjørring-sjön, och gjorde denna alldeles nybildade egendom till en mönstergård med förträfflig kreatursbesättning och mejerianläggning, hvarjämte han dref en omfattande förfävel och fröodling. I en mängd afhandlingar och föredrag på landtmannamöten stred han för en planmässig afvel af de ursprungliga danska kreatursraserna, särskildt de jylländska mjölkkorna; hans skrift *Malkököernes behandling* (1875, 3:e uppl. 1884; "Mjölkboskapens vård och utfodring", 1887) öfversattes till engelska, tyska och svenska. B. tog äfven verksam del i ledningen af det kungl. danska landthushållningssällskapet. E. Ebg.

Buxar [buka'sa] l. **Baxar**, stad i brittisk-indiska prov. Behar, divisionen Patna, distriktet Shahabad, vid Ganges, 120 km. v. om staden Patna. Omkr. 15,000 inv. Den engelske härföraren Hector Monro vann där 23 okt. 1764, med endast 857 européer och 6,213 seapoys, en glänsande seger öfver 40,000 indier.

Buxbon, bot. farm. Se **Buxus**.

Buxen'tius, latinska namnet på floden Busento.

Buxe'ntum, romersk koloni. Se **Policastro**.

Buxhøvdén [-høvdén], Fredrik Vilhelm von, greve, tysk fältherre, f. 1750, i en gammal livländsk släkt. 1769—70 deltog han i fälttåget mot turkarna. Sedan han 1777 ingått ett förnämt gifte, vann han snart befordran. Under kriget mellan Sverige och Ryssland 1788—90 undsatte han Viborg och Fredrikshamn. 1795 blef han styresman i Warschau och greve. 1806 var han öfverbefälhafvare mot fransmännen, då han led nederlaget vid Pultusk, och 1808 mot svenskarna i Finland. På sistnämnda post ådagalade han icke någon anmärkningsvärd förtjänst som fältherre och fick i dec. s. å. afsked till följd af "sjuklighet". Såsom högste styresman i Finland under kriget förvärfvade han sig anseende för rättvisa och ädelmod. B. dog 1811 på sitt slott Lode i Estland. E. G. P.*

Buxin, farm. Se **Buxus**.

Buxtehude [-hode], stad i preussiska regeringsomr. Stade, vid Este. 3,654 inv. (1900). Flera fabriker och ej obetydlig skeppsfart. B. intogs 1632 af svenskarna under Åke Tott och belägrades sedan förgäfvat af Pappenheim. Dess försvarsverk förstärktes af Leslie, men staden utrymdes sedan af svenskarna. Den återtog 1645 af Königsmarck, hvar efter den ytterligare befästes från 1647. 1648 kom B. genom westfaliska freden under Sverige. 1657 intogs det af danske marsken Anders Bille, men återtog snart af Ascheberg. Efter freden 1660 förstärktes befästningarna än en gång, men 1675 föll B. efter blott 4 dagars belägring i de allierades händer. 1680 dömdes försvarsverken att slopas, men började 1700 på Dahlberghs inrådan att åter

iständsättas. 1712 intogs B. af danskarna, och 1719 afträdde det af Sverige till Hannover. L. W. son M.

Buxtehude, Diderik, dansk organist och tonsättare, f. 1637 i Helsingör, blef 1668 organist vid Mariakyrkan i Lybeck och dog 1707. Såsom orgelvirtuos skattades han ofantligt högt af sin samtid. Hans kompositioner. (för orgel, klaver, violin, gamba, sång) utmärka sig för uppfinning, konst, innerlighet och ungdomlig romantik. Framför allt gäller detta om hans orgelstycken (utgifna 1876—78 af Spitta), i hvilka han kommer själfve Seb. Bach mycket nära och tydligen utgör en af dennes omedelbaraste förebilder. Hans kammarsonater och kyrkokantater äro utgifna i "Denkmäler deutscher tonkunst", sonaterna i bd 11 och kantaterna i bd 14 (1904). A. L.

Buxton [ba'kston], stad och badort i engelska grefskapet Derbyshire, vid foten af Peakbergen. 10,179 inv. (1901). B. har varma, redan på romarnas tid bekanta hälsokällor, tillhörande akrototermernas grupp, och är en af Englands mest besökta kurorter. I B. hölls Maria Stuart någon tid fången. Ln.

Buxton [ba'kston]. 1 Sir Thomas Fowell B., engelsk filantrop, f. 1786, d. 1845, inträdde 1811 såsom bolagsman i en londonsk bryggeriaffär, hvars egare han snart blef. Sedan han genom sin svägerska, den ryktbara Elisabeth Fry, fått sin håg riktad på förbättrande af de fattiges ställning, inrättade han en hjälpförening för sidenväfvarna i Spitalfields. 1818 föranledde han genom sin skrift *Enquiry whether crime and misery are produced or prevented by our present system of prison discipline* bildandet af "sällskapet till förbättrande af fängelsestukten" samt genomgripande reformer i fängelseväsendet. 1818—37 var han medlem af parlamentet, där han 1833 genomdref beslutet om negerlafveriets upphäfvande i de brittiska kolonierna. Han utträdde 1837 ur parlamentet och upphöjdes 1840 till baronet. I ändamål att vinna hela Afrika för den europeiska civilisationen uppsatte han tidskriften "The african coloniser", utgaf skriften *The african slave trade* (1839) och bidrog 1840 till utrustandet af en Nigerexpedition, hvilken dock misslyckades. En minnesvärd öfver B. restes i Westminster abbey. Hans "Memoirs and correspondence" utgäfvas af hans son 1848 (ny uppl. 1872).

2. Charles B., den föregående son, engelsk politiker, f. 1823, d. 1871, tillhörde som oberoende liberal underhuset från 1857 till sin död samt gjorde sig känd som ifrig djurskyddsvän och författare af de västindiska negrernas intressen.

3. Sydney Charles B., den föregående son, engelsk politiker, f. 1853, var 1883—85 i underhuset representant för Peterborough och har sedan 1886 representerat Poplar. B. tillhör det liberala partiets ledande män och var 1892—95 understatssekreterare för kolonierna under Gladstone och Rosebery. Han har förtredesvis egnat sin uppmärksamhet åt sociala och uppfostringsfrågor, var 1892—84 ledare för "Irish emigration fund", som afsåg att genom emigrationsunderstöd bispringa nödställda irländska familjer, samt inlade 1889 jämte kardinal Manning betydande förtjänster om den stora dockarbetarstrejkens biläggande. 1891 föreslog han i underhuset den bekanta "fair wages resolution" till förmån för fackföreningslöner vid arbeten för statens räkning. B. har bl. a. utgivit *Handbook to*

political questions of the day (1880, 11:e uppl. 1903), *Finance and politics, an historical study 1783—1885* (2 bd, 1888) och *Mr Gladstone as chancellor of the exchequer* (1901). V. S.—g.

Buxtorf, Johannes, schweizisk orientalist, den kristna kyrkans förnämste kännare af rabbinsk litteratur, f. 1564, d. 1629, professor i Basel. Hans förnämsta arbeten äro *Lexicon hebraicum et chaldaicum* (1607), *Biblia hebraica rabbinorum* (4 bd, 1618—19), *Tiberias seu commentarius masorethicus* (1620), *Concordantie bibliorum hebraica* (1632; 2:a uppl. utg. af Baer 1867) och *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum* (1639; 2:a uppl. utg. af Fischer, 1866—74). — Johannes B. (kallad den yngre), den förres son, f. 1599, d. 1661, professor i hebreiska och teologi i Basel från 1647, var likaledes en berömd orientalist, som utgaf *Lexicon chaldaicum et syriacum* (1622) samt faderns ofvannämnda postuma arbeten. Litt.: Kautzsch, "J. B. der ältere" (1879). H. A.

Buxus, Buxbom, bot. fam., växtsläkte af fam. Buxaceæ. B. sempervirens L. tillhör södra Europa och orienten samt odlas i våra trädgårdar såsom

infattningsväxt. Bladen äro läderartade och kvar-sitta under vintern. De smaka mycket bittert, hvar-för de varit använda såsom surrogat för humle eller till denna drogs förfälskning; de verka afförande. Veden är blekgul, mycket hård och tung samt har fordom varit använd till dekokt mot kolik, frossa, gikt och reumatism. Den är äfven ett af svarfvere och instrumentmakare högt värderadt virke, som användes till flöjter, klarinetter, kammar, skedar m. m., och den är det bästa material till trä-gravyr. O. T. S. (G. L.—m.)

Buxbom innehåller den i vissa afseenden likt kinin verkande alkaloiden buxin, som en tid försökts såsom ersättningsmedel för kinin, men aldrig spelat någon roll i denna riktning och nu är, i likhet med andra "kinin-surrogat", som läkemedel alldeles öfverflödigt. Buxin förekommer hos flera andra växter, tillhörande olika familjer. Enligt uppgift skall buxbom äfven hysa en ringa mängd af ett krampgift, verkande likt brucin. C. G. S.

Buys-Ballot (Buijs-B.). Se Buijs-Ballot.

Buzau. Se Buzeu.

Buzeu, Buzau l. Buseo (rum. Buzău). 1. Distrikt i konungariket Rumänien (Valakiet). 4,863

kvkm. 221,263 inv. (1899). 45 på 1 kvkm. Norra delen är fylld af de transsylvanska alperna, medan södra delen tillhör den valakiska slätten. — 2. Hufvudstad i distriktet B., vid Sereths biflod B. och de där hvarandra mötande järnvägslinjerna Roman—Turnu-Severinū och B.—Braila. 21,561 inv. (1899). Biskopssäte. Gymnasium, seminarium.

Buziäs [bu'ziäs], badort i ungerska komitatet Temes. 2,852 inv. (1901). Järnkällor, bekanta sedan romarnas tid och liknande Spa-källorna; jämte mycket natriumbikarbonat och fri kolsyra innehålla de på 1,000 gr. ända till 0,164 järnbikarbonat, smaka petroleum och begagnas både till bad och drickning mot kvinnosjukdomar, mag-, tarm- och blåsildanden.

Buzot [by'sä], François Nicolas Léonard, fransk politiker, f. 1760 i Evreux, blef advokat i sin födelsestad och valdes 1789 till medlem af riksständerna.

Han blef 1791 domstols-president i Evreux och valdes i sept. 1792 af depart. Eure till medlem af konventet. Där slöt han sig till girondisterna och uppträdde tappert, men utan framgång mot terroristerna. Delande girondisternas olycksöden, förklarades han i akt 2 juni 1793. Han flydde till Normandie, där han jämte Barbaroux och andra

girondister uppeggade folket till ett uppror, som likväl undertrycktes af konventets trupper. B. flydde då till Bretagne och därifrån till depart. Gironde, där han höll sig dold. 7 juli 1794 hittade man hans lik i närheten af Saint Émilion; det är ovisst huruvida själfmord eller svält utgjort dödsorsaken. B., som var madame Rolands beundrare och vän, efterlämnade *Mémoires sur la révolution française*, som utgäfros 1823 och i en fullständigare upplaga 1866. Jfr Dauban, "Étude sur madame Roland et son temps" (1864). E. W.

b. v., förkortning för lat. *be'ne vale*, lef väl!, *bonus vir*, god man, *be'ata virgo*, heliga jungfrun, eller *ba'leum vapōris*, ångbad (på recept).

B. W. G., förkortning för Birmingham wire gauge (se d. o.).

By, *sjöv.*, en snart övergående, häftig vindstöt. De häftiga orkanbyarna på oceanerna och i de tropiska farvattnen gifva vanligen sin ankomst till känna genom vissa förebud i luften och bibehålla merendels, i motsats till cyklonerna, sin vindriktning nästan oförändrad. Deras hastighet, när de nått sin högsta styrka, uppskattas ända till 144 km. i timmen och vindtrycket till 230 kg. per kvm. Vid deras annalkande har seglaren antingen att "lägga bi" för små segel eller att fly undan med vinden akter in. — Hagel-, regn-, åsk-by, by åtföljd af hagel, regn eller åska. — Kastby, plötslig vindstöt vanligen från högt land. R. P.*

By (sv. *byr*, *by*), ett inom gemensam rågång liggande flertal af gårdar (jordbruksfastigheter), hvilkas egor utgöra eller i äldre tid utgjort en samfällighet. I begreppet samfällighet ligger icke, att

all jord i byn måste vara föremål för sameganderätt, utan endast att vissa egoslag, såsom skogsmark och vattendrag, i regel voro gemensam egendom för alla jordegare i byn. Byn utgjorde och enheten (skifteslaget) vid skifte (solskifte o. s. v.) och kan jämväl af detta skäl sägas utgöra en samfällighet. Sådana samfälligheter hafva funnits från odlingsens äldsta tider och i de mest skilda länder: Indien, Kina, Egypten, hela Europa, Mexico och Peru. Då fordom, åtminstone i de skandinaviska länderna, ej någon väsentlig skillnad fanns emellan stad (köpstad, handelsställe) och land, nyttjades benämningen by icke allenast om landsby, utan ock, såsom fallet ännu är i Norge och Danmark, om hvad man i Sverige nu kallar stad. I de svenska landskapslagarna förekommer ordet by i båda de nämnda bemärkelserna och dessutom i betydelsen af enstaka gård, något som eljest vanligen benämnes "torp" (se d. o.). By betecknar ock de sammanhängande hustomterna i en landsby. Såväl byn som den jord, hvilken tillhörde byn, kallades i forna tider äfven "bolstad" (af *bol*, gård, landtogs). Hos de nomadiserande lapparna menas med by (lapska *sita*) en förening af flera hushåll, som med sina renhjordar är efter år genomtåga en viss del af landet och hvilka tillsammans skola ansvara för den i äldre tid bestämda skatt (lappskatten), som för byns samfälliga betesrätt skall erläggas till staten. E. P.*

By. 1. Socken i Kopparbergs län, Folkare härad. 32,736 har. 5,529 inv. (1904). By utgör ett konsistoriellt pastorat i Västerås stift, Hedemora kontrakt. — 2. Socken i Värmlands län, Näs härad. 8,921 har. 3,827 inv. (1904), hvaraf 1,665 i Säffle köping. By bildar med Bro, Södra Ny och Huggenäs ett konsistoriellt pastorat i Karlstads stift, Nors kontrakt. I denna socken ligger gården Kyrkerud, der Esaias Tegnér föddes.

Bya-allmänning, *jur.* Se Allmänning.

Byalag, bysamfällighet. Jfr By.

Byaman, den, som eger eller innehar jord i en by och är därstädes bosatt.

Byam-Martin-sundet [bä'em-mä-tin-], det vatten, som skiljer öarna Melville och Bathurst i Parryarkipelagen i Norra ishafvet.

Byamot (By mot) kallades under medeltiden de allmänna sammankomster, som höllas af byamännen (borgarna) i de svenska städerna. Jfr Borgare.

Byamål, *jur.*, delningsgrund för skiftande af en bys egor.

Byamän. Se Borgare (Sverige).

Byarum, socken i Jönköpings län, Östbo härad. 23,025 har. 2,519 inv. (1904). Annex till Tofte-ryd, Växjö stift, Östbo kontrakt. Inom socknen låg B:s nunnekloster af cisterciens-orden. Det omtalas i förra hälften af 13:e årh., men upphäfdes snart, och nunnorna flyttades till Sko (se Skokloster) i Uppland.

Byarrätt l. Byrätt, ett slags domstol. Se Byordning.

Byavård, Strandvård och Bötavård, namn på vakter, som fordom i Sverige utsattes vid byar, stränder och i skärgårdar för att medelst eldar (vårdkasar) tillkännagifva, att något fientligt var på färde. En af konungen förordnad man hade tillsyn öfver dessa vårdar, somingo upprätthållas endast af pålitliga bönder. Vanligen tjänstgjorde tre personer samtidigt vid en vård och aföstes hvarje

middag. Försummade någon att tända upp eld, då fara hotade, dömdes han förlustig all sin egendom.

C. O. N.

Byblos (hebr. *Gabal*, nu *Djabail* l. *Jebail*), ur-gammal stad i Fenicien, vid hafvet mellan Beirut och Tarabulus (Tripolis), berömd som Adonis-kultens hufvudsäte och i besittning af ett rikt barn Afrodite-tempel. Dess invånare, gubliterna, skildras i G. T. såsom skickliga stenhuggare och skeppsbyggare. I B. föddes den grekiske grammatikern Filon. Staden, hvars blomstringstid infaller före Sidons, hade senare sina egne, under perserna tributpliktiga furstar, ända tills Pompejus lade den under det romerska väldet. 1103 intogs den af korsfararna, men återtoges af Saladin 1188.

Bücheler, Franz, tysk filolog och språkvetenskapsman, f. 3 juni 1837 i Rheinberg, vid Niederrhein, egnade sig från 1852 i Bonn, förnämligast under Fr. Ritschls, Welckers och Jahns ledning, åt klassisk filologi, i början företrädesvis latinsk epigrafik. På grund af det prisbelönta arbetet *De Ti. Claudio Cæsare grammatico* promoverades han 1856 till filos. doktor, blef 1858 professor i klassisk filologi och direktör för det filologiska seminariet i Freiburg im Br., 1866 professor i Greifswald och 1870 i Bonn, där han efterträdde Jahn och fortfarande verkar, allmänt erkänd som en af samtidens skarpsinnigaste kritiker på de klassiska skriftverkens område. B. har författat en stor mängd smärre uppsatser, de flesta offentliggjorda i den af O. Ribbeck och B. utgifna tidskriften "Rheinisches museum für klassische philologie" samt rörande sig inom området såväl af den latinska och grekiska litteraturen, dess textgestaltning och tolkning, som af den epigrafiska vetenskapen, omfattande tolkning af latinska inskriften, oskiska och umbriska språkmönster eller grekiska, på sten inristade lagtexter o. s. v. Dessutom har han offentliggjort ett antal större arbeten. Till det latinska området höra "Frontini De aquis urbis Romæ" (1858), "Grani Liciniani quæ supersunt emendatoria" (tills. med Pertz o. a.), *Grundriss der lateinischen Deklination* (1866), en förteckning på akademiker efter ett på herkulanska rullor bevaradt arbete (1869—70), "Petronii satiræ et libri Priapeorum" (ed. maior 1862; ed. minor 3:e uppl. 1892 och 1895; ny upplaga förberedes) och en af B. gjord samling *Carmina epigraphica* (fask. I, II 1895, 1897 i den af B. och A. Riese utgifna "Anthologia latina", bd II). De umbriska språkminnesmärkena (*Tabule igurinae*) har B. behandlat i flera smärre arbeten, såsom *Coniectanea* (i Fleckeisens "Jahrbücher f. klass. philologie", 1875), samt i universitetsprogram från Bonn (1876, 1878 och 1880); de umbriska studierna äro omarbetade och sammanfattade i *Umbrica* (1883). De oskiska (sabelliska) inskrifterna äro behandlade mest i uppsatser (till stor del offentliggjorda i "Rheinisches museum"), bland hvilka de viktigaste äro *Cippus abellanus* (i "Commentationes in honorem Th. Mommseni". 1877), en edition af "Tabula bantina" (i Bruns' "Fontes juris romani antiquissimi", 4 uppl.), *Oskische beilegalen* (i "Rhein. mus.", bd 33, 1878). Det oskiska och umbriska ordförrådet är sammanställt i *Lexicon italicum* (akademiprogram, Bonn 1881). En edition tillika med öfversättning och (företrädesvis saklig) kommentar af den grekiska laginskriften från Gortyn på Kreta har B. utgivit (tills. med E. Zitelmann)

i *Das recht von Gortyn* (i supplementband till "Rhein. mus.", 1885), och i *Herondæ mimiambi* (2:a uppl. 1892) har han lämnat en bearbetning af den nyupptäckte skalden Herondas.

K. F. J.

Büchen, by i Laenburg, var fordom en berömd valfärdsort.

Bücher, Karl, tysk nationalekonom, f. 1847, var först elementarlärare och sedan redaktör för den nationalekonomiska afdelningen af "Frankfurter zeitung". 1881 blef han docent i München och beklädde sedan lärarstolar vid universiteten i Dorpat och Basel samt tekniska högskolan i Karlsruhe; sedan 1892 är han professor i Leipzig. Det af hans arbeten, som väckt mest uppmärksamhet och strid, är en samling föredrag, utgifna under titeln *Die entstehung der volkswirtschaft* (1893, 4:e uppl. 1904), hvori han bl. a. söker visa hurusom den ekonomiska utvecklingen öfverallt i bestämd ordning genomlöper samma former (slutet hushåll, stadsekonomi, "nationalekonomi"); därmed bestäktad är skriften *Arbeit und rhythmus* (1896, 3:e uppl. 1902). Bland hans öfriga betydelsefulla arbeten märkas flera historisk-statistiska undersökningar särskildt rörande Frankfurt (*Die bevölkerung von Frankfurt a. M. im 14. und 15. jahrh.*, 1886 m. m.), statistiska och finanspolitiska publikationer beträffande Basel (bl. a. *Die bevölkerung des kantons Basel-stadt 1888*, 1890) samt enquêter i "Schriften des vereins für sozialpolitik". B. är (sedan 1904 ensam) redaktör för den ansedda "Zeitschrift für die gesammte staatswissenschaft" (vanligen kallad "Tübinger zeitschrift"). E. Hkr.

Büchmann, Georg, tysk skriftställare, f. 1822 i Berlin, d. 1884 därstädes, var mest verksam som språklärare och gjorde ett lyckligt grepp såsom utgifvare af citatsamlingen *Geflügelte worte* (1864; 22:a uppl. 1904). Se *Bevingade ord*.

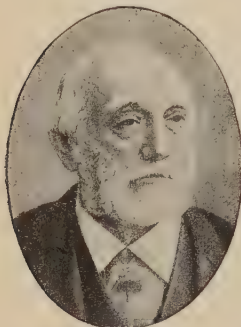
Büchner, Gottfried, f. 1701, d. 1780 som rektor i Quedlinburg, utgaf bl. a. *Biblische real- und verbal-hand-concordanz oder exegetisch-homiletisches lexikon* (1740), hvaraf 22:a uppl. utkom 1894 ("Biblisk real- och verbalconcordans", 1754; ny uppl. 1842—46).

Büchner. 1. Georg B., tysk skald, f. 1813 nära Darmstadt, deltog 1834 i de hessiska oroligheterna och utsände en politisk flygskrift, *Der hessische landbote*. Anklagad därför, flydde han 1835 till Strassburg. 1836 blef han docent i Zürich, men dog redan 1837. Före sin resa till Strassburg hade han skrivit den gripande dikten *Dantons tod, dramatische bilder aus der schreckenszeit* (1835). Hans *Sämtliche werke und handschriftlicher nachlass* utgaf Franzos 1879.

2. Louise B., den föregående syster, tysk författarinna, f. 1821, d. 1877, utgaf *Die frauen und ihr beruf* (1855; 5:e uppl. 1884) samt flera dikter och romaner. 1870 skref hon, på anmodan af preussiska undervisningsministeriet, *Praktische versuche zur lösung der frauenfrage* samt var på flera sätt verksam för kvinnofrågans lösning. Efter hennes död utgafes *Die frau* (1878) och *Nachgelassene belletristische und vermischte schriften* (s. å.).

3. Friedrich Karl Kristian Ludwig B., de föregående broder, tysk filosof, f. 1824 i Darmstadt, d. 1899, besökte flera universitet, slog sig därefter ned såsom praktiserande läkare i sin fädernestad och flyttade till Tübingen, där han

1854 fick anställning såsom privatdocent — en befattning, som han dock nödgades lämna 1855 under en litterär strid med anledning af hans författarskap. Han återvände då till Darmstadt och återtog sin praktik. Vintern 1872—73 höll han i Amerika föreläsningar öfver sin filosofiska riktning. De viktigaste bland hans arbeten äro *Kraft und stoff* (1855, 20:e uppl. 1902; "Kraft och materia", 1869), *Natur und geist* (1857, 3:e uppl. 1876), *Aus natur und wissenschaft* (1862, 3:e uppl. 1874), *Der mensch und seine stellung in der natur* (3:e uppl. 1889),

Der gottesbegriff und dessen bedeutung in der gegenwart (1874; 3:e uppl. 1897), *Die macht der vererbung* (1882). Det förstnämnda arbetet är den tyska materialismens populäraste bok, men har intet själfständigt vetenskapligt värde. Jämte sunda naturvetenskapliga åsikter finner man hos B. ytliga resonnement och oklara filosofiska begrepp. För öfrigt är han, såsom så många af dessa materialister, en svärmare för humanitet, sanning och skönhet. Inom den svenska litteraturen har han kritiserats af P. Wikner i dennes "Undersökningar angående den materialistiska verldsåskådningen" (1870). S—e.

4. Alexander B., den föregående broder, tysk skriftställare, f. 1827, lämnade, till följd af sitt deltagande i 1848—49 års politiska agitationer, Tyskland, inträdde 1857 i fransk statstjänst och blef 1862 professor i frammande litteratur i Caen. Han har på tyska skrivit *Geschichte der englischen poesie* (2 bd, 1855), *Französische literaturbilder* (2 bd, 1858) och *Jean Paul in Frankreich* (1863) m. m. På franska har han offentliggjort bl. a. *La cathédrale de Lund et sa légende* (1875), *Hamlet le danois* (1878) och *Essai sur H. Heine* (1881).

Büderich, ö. Se Wesel.

Bydgosć [by'dgäsdj], polska namnet på Bromberg.

Büdingen, Max, tysk historieskrifvare af judisk börd, f. 1828 i Kassel, d. 1902 i Wien, blef 1861 professor i historia i Zürich och 1872 (afgick 1899) i Wien. Bland hans arbeten må nämnas *Zur kritik allböhmischer geschichte* (1857), *Oesterreichische geschichte bis zum ausgang des 13:ten jahrh.* (bd 1, 1858), *Die königinhofer handschrift* (1859), hvori han uppvisade oäktheten af denna förment fornböhmiska handskrift, *Die normannen und ihre staaten-gründungen* (i Sybels "Histor. zeitschr.", 1864), *Die universalhistorie im allerthum* (1895) och *Die universalhistorie im mittelalter* (1898).

Byffé (i Finland: bufe'tt, af fr. *buffet*, mlat. *bufetum*, praktbord), skänkskåp; det ställe, där mat och förfriskningar serveras på en teater, i ett värds-hus, vid större tillställningar o. s. v.; sådan servering. Som skänkskåp fick byffén redan under 1500-talet sin numera brukliga form (se fig.). Ofta är denna möbel rikt sirad, merendels i renässansstil.

Byfogde (da. *Byfoged*). 1. Titel på ett slags lägre statstjänstemän, som från början af 1400-talet

och in på 1600-talet funnos i Sveriges städer. Tro-ligen var byfogden ursprungligen endast ordförande i den underdomstol, hvilken satt ute på torget, eller ock kronans uppbördsman; men sedermera kom han

Byffé från 1500-talet (se föreg. spalt).

att därjämte bestrida andra sysslor — olika i olika städer —, i det han uppträdde än som stadens uppbördsman och exekutor, än som bisittare i rådhusrätten, än som fiskal m. m. Dessa tjänstemän valdes merendels af borgarna själfva, meningo af konungen stadfästelse på sitt val. De böra ej förväxlas med de kungl. fogdarna, fogaterna. — 2. Titel på vissa tjänstemän i Norges och Danmarks städer. Byfogdarnas verkningssområde är efter städernas olika storlek ganska olika. Merendels innefattas all civil myndighet i byfogdens person: han är nämligen underdomare, polismästare, uppbördsman, notarius publicus, sekreterare, auktionskommisarie och skiftesförrättare. I regeln är byfogden också borgmästare och sålunda ledare af den kommunala förvaltningen. I de anseiligaste städerna äro göromålen delade på flera händer, i det att där finnas särskilda borgmästare, som i sådant fall haiva äfven auktions- och skatteräsendet om hand, och i somliga därjämte särskilda polismästare, och byfogden har endast sina domar-åligganden samt möjligtvis en eller annan af ofvannämnda befattningar. Byfogden är ensam domare, utom i saker, som å lif och ära gå, ty därvidlag deltagar en nämnd (med domsmän) i domslutet. I Kristiania har byfogden endast fogde- och notarialförrättningar.

Dessa ämbetsmän tillsätts af konungen, på justitie-departementets föredragning. Deras inkomster bestå i lön af staten (på några ställen bidrager äfven kommunen), sporter och kontorsbidrag.

Byföged (da.). Se *Byfogde*.

Byfred, *statsr.* 1. I Sverige, enligt stadslagen, stadens fred, hvilken gällde så långt som stadens mark sträckte sig. — 2. I Danmark såväl det område, hvilket var lagdt under stadens domvärjo, som därinom rådande fred och de lagar, hvilka åsyftade att upprätthålla denna.

Bygde-allmänning, *jur.* Se *Allmänning*.

Bygdemål. Se *Dialekt*.

Bygden, Anders Leonard, biblioteksman och skriftställare, f. 3 mars 1844 på Ör, Spånga socken, Stockholms län, blef student i Uppsala 1863, filos. kandidat 1870 och filos. doktor 1872, efter att hafva försvarat afhandlingen *Benjamin Höijer, en kort framställning af hans lefnad och filosofiska ståndpunkt*, samt utnämndes s. å. till docent i teoretisk filosofi. 1872 ingick han som e. o. amanuens vid universitetsbiblioteket, där han 1875 blef tredje och 1881 förste amanuens, 1884 vice bibliotekarie och 1904 bibliotekarie. Vårterminen 1875 uppehöll han professuren i teoretisk filosofi. 1880 deltog han i stiftandet af Svenska litteratursällskapet. Af hans bibliografiska arbeten må nämnas *Förteckning öfver Norrlands nations i Upsala bibliotek* (jämte inledning innehållande några grunddrag till nämnda nations historia; 1876), *Förteckning å tryckta och otryckta källor till landskapet Uplands och Stockholms stads historiskt-topografiska beskrifning* etc. (1892) samt *Svenskt anonym- och pseudonym-lexikon* (1:a del 1898—1905). B. har redigerat berättelsen om "Upsala universitets fyrahundraårs jubelfest september 1877" (1879) och "Upsala universitets matrikel 1892" (1893), meddelat utdrag "Ur Lidénska brevsamlingen å Upsala universitets bibliotek" (i Samlaren 1880—81), utgifvit (i förening med E. Lewenhaupt) "Gust. Benzelsstjernas censorsjournal 1737—1746" (1883—84; inledningen, af B., är särskildt utgifven under titeln *Några anteckningar rörande censurväsendet i Sverige före G. Benzelsstjernas verksamhetstid*) och författat *Om ursprung till den historiska mythen om Fale Bure* (i Samlaren 1890), *Kungshatt, en svensk folksägen i historisk belysning* (i Nord. tidskr. 1893), *Några studier rörande Disasagan* (i Samlaren, 17:e årg., 1896) och *Peter Cohorn. Ett nordiskt medeltidsminne i södra Frankrike* (i Personh. tidskr. 1899). B., som inlagt betydande förtjänster som biblioteksman, har slutligen äfven samlat värderika bidrag till ett herdaminne öfver Härnösands stift. 1890 blef han ledamot af Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala och var 1904—05 dess ordförande.

Bygdeväg. Se *Väg*.

Bygdeå. Socken i Västerbottens län, Nysätra tingslag. 91,220 har, med inräkning af Robertsfors bruksförsamling. 5,467 inv. (1904); dessutom 1,091 inv. i Robertsfors. Jämte bruksförsamlingen utgör B. ett konsistoriellt pastorat i Luleå stift, Västerbottens första kontrakt.

Bygdin, fjällsjö i Vangs socken (Valdres) i Norge, mellan Totunfjällen, 1,062 m. öfver hafvet och 25 km. lång. Vid dess stränder finnes knappt någon mänsklig bostad, hvaremot de härliga ängarna vid Bygdin hvarje sommar begagnas i stor utsträck-

ning. Från B. upprinner älven Vinstra, som faller ut i Gudbrandsdalslaagen. Y. N.

Bygdö, en i Kristianiafjorden i Norge utskjutande halfö, v. om Kristiania. Omtaladt redan under medeltiden som kunglig egendom, inköptes B. af Karl XIV Johan från norska staten. Oskar I lät där uppbygga villan Oskarsholm, som innesluter många konstverk, och Oskar II, som ofta vistats på B., särskildt på villa Viktoria, har låtit uppsätta flera gamla norska byggningar, bland hvilka särskildt märkas Gols stafkyrka från Hallingdal och "Hovestuen" från Telemarken. B., som under Karl XV:s tid åter inlöstes af staten, är en omtyckt tillflyktsort på sommaren för Kristianias befolkning. Jfr Y. Nielsen, "Hovestuen" (1882), och L. Dietrichson, "L'église en bois de Gol" (1889).

Bygel. 1. *Mus*. Krökt rör, medelst hvilket ett mässingsinstrument förlänges, när man på detsamma vill frambraga olika grundtoner. Efter den tonart, som dessa grundtoner komma att tillhöra, kallas bygeln *f*-bygel, *ess*-bygel o. s. v. A. L.

2. *Krigsv.* Se *Parerstång*.

Bygelhorn, Buglehorn l. Flygelhorn, trumpetartadt mässingsinstrument, som förr nyttjades endast till signaler i krig, men sedan Käbel (1770) försett det med tonhål jämte klaffar, äfven begagnas i militärörkestrar. Sedan 1830 äro klaffarna ersatta af ventiler. Arter af bygelhorn äro althorn, tenorhorn m. fl. A. L.

Byggherre, person, som låter uppföra en byggnad, vare sig för eget behof eller för att, sedan den blifvit färdig, afyttra den till annan.

Byggmästare, en sedan skrätiden kvarstående benämning på den, som förestår eller öfvervakar utförandet af en husbyggnad. Å landsbygden fordras icke några särskilda kvalifikationer för utförande af detta yrke, men i städerna, särskildt i Stockholm, skall person, som vill uppföra stenhus af mer än en vånings höjd, af stadens byggnadsnämnd vara såsom byggmästare godkänd, hvarvid fordras, att han skall ega nöjaktiga kunskaper i byggnadslära, motsvarande den kurs, som meddelas i rikets byggnadsyrkesskolor, samt därjämte hafva ådagalagt praktiska insikter i yrket. Se vidare "Byggnadsordningen för Stockholms stad". P. Ax. L.

Byggnadsbank. Se *Bank*, sp. 855.

Byggnadschef. Se *Byggnadskontor*.

Byggnadsförening, förening för uppförande af bostäder. Se *Arbetarbstäder* och *Building societies*.

Byggnadsgillen l. **Byggnadsskrån** (ty. *bauhütten*, "byggnadshyttor"), namn på de under medeltiden blomstrande föreningarna af byggnadsarbetare, särskildt stenhuggare. Dessa föreningar voro till en början organiserade såsom andliga brödraskap och sysselsatte sig då endast med uppförande af kyrkor, men kommo i 12:e årh. under ledning af världsliga mästare och utsträckte sin verksamhet äfven till profana byggnader. Vid samma tid började de få särskilda privilegier, egen domsrätt, särskilda igenkänningstecken o. s. v. 1498 bekräftade kejsar Maximilian ett statut för alla tyska byggnadsmästarskrån, och detta har, efter en modifikation 1563, ända in i 19:e årh. upprätthållits i Köln, Basel, Zürich, Hamburg och Danzig. Det moderna frimureriet lär hafva lånat sina former från de

engelska byggnadsskräens reglementen (jfr Fri-mureri). Se Kr. V. Nielsen, "Bauhytterne" (i Nord. tidskr. 1897).

Byggnadsingenjör, en i vårt land ofta förekommande benämning på den från en teknisk elementarskola utexaminerade elev, som där studerat inom byggnadsafdelningen.

Byggnadskonsten (Arkitekturen) leder sitt ursprung ur sträfvandet att åstadkomma en ändamålsenlig *bostad* (se d. o.). Hvarje folkstam nådde därunder fram till en viss traditionell hufvudform och metod att behandla det till buds stående materialet. Byggnadsdelarna antogo bestämda dimensioner och mot deras uppgift i konstruktionen svarande former. Småningom öfvervunnos de handt-

symbolisk innebörd. Afgörande för formbildningens regelmässiga daning var öfvergången från *träbygg-nadskonst* till *stenbygg-nadskonst*, hvilken torde skett successivt. Så tyckes man efter hand ha ersatt träkolonnerna kring de äldsta templet i Olympia med stenkolonner. Det föll sig då för likformighetens skull naturligtast att å det nya materialet, om hvars tekniska egenskaper en formdanande erfarenhet saknades, efterbilda träkolonnernas färdiga former.

I analogi härmed sökte man i allmänhet på sten tillämpa erfarenheten från träkonstruktionerna, hvilkas formlik då följde med på köpet. Detta tillvägagående har åt de i sten efterbildade former, hvilka redan fått mening och lif af sitt arbete i träkonstruk-

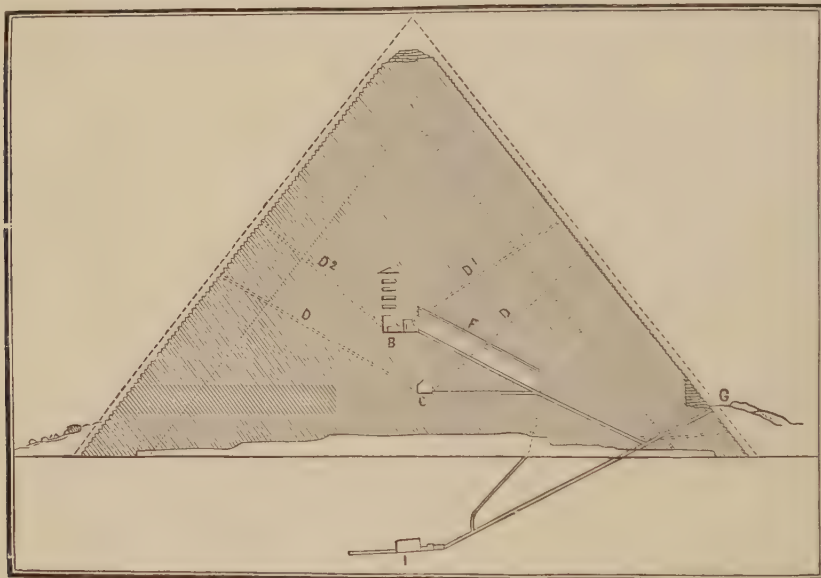

Fig. 1. Cheopspyramiden i genomskärning.

B Grafkammare. C Drottningens grafkammare. D, D¹, D² Ventilationsöppningar. F Galleri, ingångsrum till B. G Ingång. I Konungens grafkammare.

verksmässiga svårigheterna; man kunde tillåta sig att utöfver det för ändamålet strängt nödvändiga göra för bekvämlighet och prydlighet erforderliga tillägg. När på detta sätt byggnaden fått en efter dess ändamål anpassad hufvudform, när led efter led af konstruktionen fått former, angifvande deras uppgift, så att hela byggnaden i fantasien framträder som en organism, lefvande i kraft af det kombinerade arbete den utför och själf på grund af sin lifskraft framalstrande den ornamentik, som förklarar och förskönar den, då har byggnadshandverket nått upp till *byggnadskonst*.

Samtidigt med att folkens lefnadsvanor, styrelseform och religiösa åsikter bragtes i system, ställdes på byggnadskonsten nya fordringar. Dess förnämsta uppgifter blefvo furstarnas och gudarnas boningar: borgar och tempel, i äldsta tid nästan identiska och utgånga ur förstörade och försköndade bostadstyper, hvilka småningom af prästerna fingo ett för kulturen afpassadt plan-, konstruktions- och formsystem af

tionen, förlänat rätten att symbolisera ett visst slag af arbete: bärande, stödjande, sammanhållande, skyddande. De medförde härvid så fullständigt sin från träbyggnaden ärida konstruktiva och religiösa auktoritet, att t. o. m. de fördomsfrie romarna, som på ett öfverträffadt sätt behärskade stenbygg-nadskonstens teknik, icke tillämpade dess konstruktiva resultat, hvalfvet, på templet, hvilka under hela den romerska konstens blomstringstid behöll träkonstruktionens system. På detta sätt utvecklades de konstruktiva och dekorativa system för byggnadens konstnärliga daning, hvilka liksom representera summan af ett folks eller ett tidehvaris kultur och byggnadserfarenhet, och hvilka man för den historiska redans skull benämnt *byggnadsstilar*. Det ligger emellertid i sakens natur, att man väl kan uppdraga bestämda gränser mellan nationella stilar, men ej emellan olika skeden af samma nations utveckling. Ett folks kultur utvecklar sig icke språngvis; alltså måste mer eller mindre obestämd-

bara övergångsskeden finnas, och de konsthistoriska gränspunkterna i folkets utveckling blifva mer eller mindre abstrakta.

Byggnadsstilarnas historia: A. **Egyptisk byggnadskonst.** Jordens äldsta monumentala byggnad torde vara sfinxtemplet i Gise, måhända från sjunde årtusendet f. Kr. och redan 5000 år f. Kr. omtaladt som ett länge för-gäta, men då återupptäckt byggnadsverk. Det bestod af ett nästan kvadratisk rum, hvars ytter-mur utgjordes af stora kalkstenskvadrar, å insidan beklädda med alabaster, och hvars platta stentak hvilade på fyrkantiga monoliter af rosengranit. Den *första perioden* af historiskt daterad egyptisk konst anses börja omkr. år 5000 f. Kr. Dit höra *pyramiderna* och de s. k. *mastaba-grafvarna*, de förra egentligen tillhörande det gamla väldet, men äfven af yngre datum (12:e dynastien) och uppförda som hvilorum för konungarna (faraonerna). Den största af pyramiderna, Cheops' graf vid Gise (fig. 1), är uppförd af kolossala stenblock, hvilkas 208 aftrappningar ursprungligen voro utfyllda med polerade block, så att det hela företedde en 137 m. hög kägla, hvars fyra jämna, polerade sidor vid basen hade en längd af 227 m. Öfver dörren, som midt på östra sidan leder in till gemaket för dödsfesternas firande, finner man en i stenen efterbildad träkonstruktion, vittnande om en urgamal träbyggnadskonst. Bredvid denna koloss byggde Chefred och Menkeres sina pyramider (omkr. 3000 f. Kr.). Pyramiden vid Daschur är byggd af tegel och klädd med kvadersten. Tempelbyggnaderna under denna period bestodo af en afång cella med eller utan förhall och omgifven af en öppen hall, hvars fyrkantiga pelare reste sig från en hög bröstmur. De platta taken bildades af en bjälkverk imiterande stenkonstruktion af ofta kolossala dimensioner. Konung Fiops (omkr. 2700 år f. Kr.) skall hafva låtit utföra de första *obeliskerna*: höga, smäckra, fyrkantiga monoliter, ofta täckta med bildskrift (hieroglyfer). — Den *andra perioden* begynner, då hufvudstaden flyttas från Memfis till Tebe (omkr. 2500 f. Kr.), och utmärker sig för stora förändringar. Pyramiderna ersattes af klippegrävar, t. ex. vid Beni Hásan (pl. I) och Siut (fr. 12:e dynastien). Kolonnerna blefvo månghörniga, sex-, åtta- eller sextonsidiga, och frigjordes från bröstmuren. Tempelcellan utbildades till en för den egyptiska konsten typisk pelarhall, hvars af hieroglyfer och reliefer täckta, kolossala kolonner småningom fingo sköna kapital, föreställande lotusblommor, s. k. *Hatorsmaskar* (framställningar af gudinnan Hators ansikte, pl. I) o. s. v. Farao Amenemha III skapade underverken i Fajum: den konstgjorda sjön och den berömda labyrinten, om hvilken Herodotos säger, att den hade tolf af kolonner omgifna gårdar och 3,000 rum, hälften ofvan och hälften under jord, samt att alla Greklands och Joniens byggnadsverk tillsammans stodo efter denna byggnad i både kostnad och arbete. Useretsen III byggde vid Vadi-Halfa två fästningar, Kumne och Semne, af hvilka den senare innanför en fältvall och en graf hade höga borgmurar af lufttorkadt tegel med tornlikt framspringande pelare, sannolikt afsedda att bära ett försvarsverk af trä. — Den *tredje perioden* inträdde omkr. år 1800 f. Kr. och upptogs dels af svåra strider med från Asien invan-

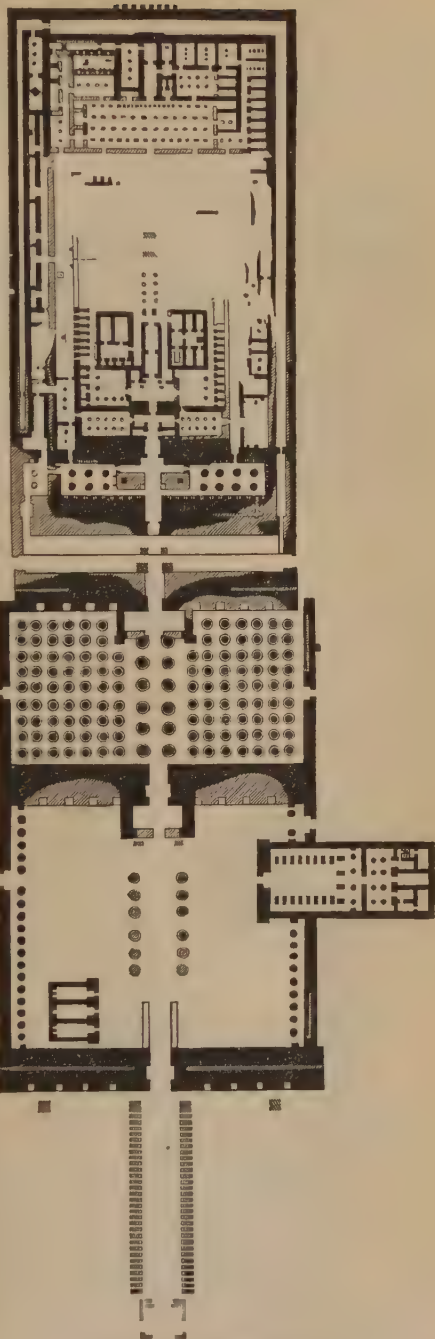

Fig. 2. Plan af templet i Karnak.

drande herdefolk (hyksos), dels af inbördes krig, hvadan egyptierna sällan kommo i tillfälle att hämta

sten från Etiopien och därför allmänt använde brändt eller lufttorkadt tegel. — Den *fjärde perioden* infaller under Thotmes III och hans efterträdare (18:e—23:e dynastien, omkr. 1500—729 f. Kr.) och blef den egyptiska konstens glansperiod. Under Seti I och Ramses II byggdes Osiristemplet och Memnonspalatset i Abydos samt Chonsutemplet i Karnak. Ett

Fig. 3. Egyptiskt bjälklag med pelare och kolonn.

stort antal andra tempel i Karnak, Luksor m. fl. orter, de båda Memnonstoderna och andra jätteverk härstamma från samma tid, som i tekniskt afseende har att uppvisa införandet af hvalfkonstruktioner i st. f. dittills brukliga öfverkragningar, dock endast vid profanbyggnader. I templen bibehölls de af ålder med helig vördnad omgifna bjälkkonstruktionerna af sten. Templen (fig. 2 o. pl. I) anlades och utrustades med dittills okänd vidd och prakt. Framför dem upprestes merendels två obelisker; allier af

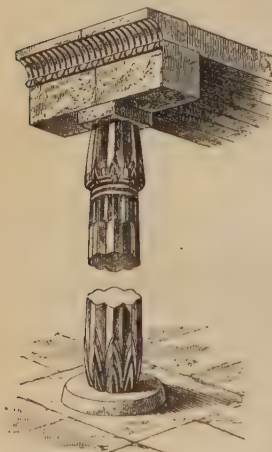

Fig. 4. Räfflad egyptisk kolonn.

Kring gårdarna eller de första af dem för-lades härbärgen för pilgrimer, skolor, bostäder för prästerna och mindre tempel. I fonden af den sista gården reste sig förhallen till det egentliga templet, hvars brokigt målade inre saknade fönster och upplystes af facklor eller lampor. På sidorna ledde trappor upp till det platta taket. Kolonnerna bleivo

under denna tid mer och mer månghörniga, slutligen runda. Bland nya kapitalformer må nämnas det korgformiga palmbladskapitalet från Soleb, klockformiga kapital från Ramesseum i Karnak och antilopkapitalet (*bukranion*). Till cellan användes ofta granit, till öfriga byggnadsdelar kalk och sandsten, till inre utstyrsel stuck, marmor, alabaster, brons och metaller. — Den *femte perioden* (729—525 f. Kr.) har att uppvisa nya kapitalformer med gudinnan Isis' eller med guden Tyfons gestalter. De sirliga templen på ön Filai äga mycket utbildade palmbladskapital (pl. I). Förhallarnas tak hvalfdes nu städe i spetsbågsform. — Från den *sjätte perioden* (525—30 f. Kr.), som delvis betecknas af persiskt och grekiskt inflytande, härstamma flera af byggnaderna på Filai, templen i Edfu, Esne m. fl. — Äfven under *sjunde perioden* (30 f. Kr.—560 e. Kr.), romarväldets och det nationella förfallets tid, bibehöll sig den mångtusenåriga konsttraditionen. Tempel i Dendera uppfördes t. ex. under Neros tid.

B. Västasiatisk byggnadskonst fanns troligen redan före tiden omkr. 1950 f. Kr., då en kaldeisk stam grundade Babylon. Det använda materialet, med vatten stampadt lertegel utan bruk eller soltorkadt tegel, har dock icke motstått tidens tand. Blott underbyggnaderna till templen, lodräta, på främre sidan trappformigt indragna terrasser, ha delvis bevarats. — Tukulti-Ninib eröfrade i spetsen för *assyrierna* omkr. 1290 f. Kr. Babylon, som de på ett glänsande sätt ombyggde och befäste i form af en stor fyrkant, omgifven af en djup graf samt en 40 km. lång, 100 m. hög och 25 m.

Fig. 5. Palatset i Ninive.

A Ingångar från huvudfasaden. B Ingång från staden. C Ingångar för tjänare. 1 Tronsal. 2 Paviljong. 3 Förhall. 4 Vaktrum. 5—14 Boningsrum. 15—19 Festsalar.

bred tornkrönt mur af brändt tegel, sammanfogadt med jordbeck. Midt igenom staden rann Eufrat; i ena stadshalvan uppfördes eller möjligen restaure-

rades Baals tempel, i hvars midt på en åtta våningar hög tornlik underbyggnad själfva det tre våningar höga gudahuset stod; i andra stadshalfran byggdes konungaborgen, som skyddades af ännu en hög ringmur. Den assyriska konsten upptog i större skala de äldre babyloniska byggnadsformerna, hvilka i följd af bristen på trä och användningen af lertegel fått en mera massiv än organiskt genombildad karaktär. Dess mest betydande lämningar äro för öfrigt palatsen i Kalah (Nimrud), Ninive (fig. 5) och Dur-Sargon (Khorsabad), hvilka liksom tempen stodo på väldiga underbyggnader och voro sammansatta af trenne delar: *seraljen* eller representationslokalerna, *harem* eller familjebostaden och *kahn* eller ekonomifdelningen. Palatset i Kalah uppfördes af Aššur-našir-apal III, som regerade 884—860 f. Kr., och utstyrcdes med öfverdådig prakt. Dess 1,5—5 m. tjocka murar af med asfaltbruk sammanfogadt lertegel bekläddes nedtill med alabaster-skifvor och upptill med glaserade fajansplattor eller stuck. Golfven voro af alabaster eller glaserade tegelfisur och taken sannolikt af skulpterad trä, möjligen ibland hvällda och täckta med asfalt. Framför ingångarna uppställdes jättelika reliefer af bevingade lejon eller tjurar med manshufvuden, ofta af utmärkt naturtrohet och liksom hela palatsbyggnaden erinrande om Egyptens konst, från hvilken den assyriska under ständig samfärdsel säkert mottog starka intryck.

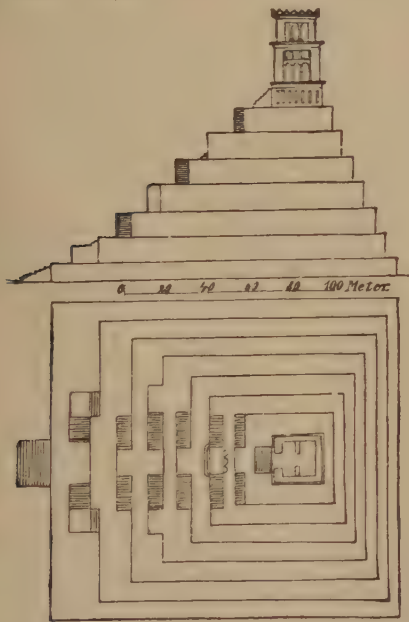

Fig. 6. Tempeltornet i Babylon. Plan och genomskärning.

År 604 f. Kr. befriade Nabopolassar Babylon från assyriernas våld. Hans son, Nebukadnessar, restaurerade Baaltemplet (fig. 6), sörjde för vattenledningar och landsvägar, reparerade den till skydd mot moderna uppförda 105 km. långa, 32 m. höga och 6,25 m. tjocka gränsmuren samt byggde åt sin gemål Semiramis den s. k. hängande trädgården,

som hvilade på 40 m. höga arkader, täckta med stenplattor, hvarpå lades asfalt, gips, blyplattor och slutligen matjord.

Mederna, som under Dejoces (omkr. 600 f. Kr.) frigjorde sig från assyriernas våld, grundade Ekbatana och omgäfvade staden med sjudubbla tinnkrönta murar. Dejoces' sonson Cyaxares underkuvade assyriernas hufvudstad, Nimrud, från hvilken mederna sannolikt hämtade en stor del af sin konstfärdighet. De införde, såvidt man vet, bruket af tegeltak och begagnade i sina palatsbyggnader kolonnader och bjälkverk af cederträ eller cypress, som kläddes med guld- eller silverplåtar. Ekbatana förstördes nästan helt och hållet, då Cyrus år 537 f. Kr. på dess och Babylons ruiner grundade det *persiska riket*. Det palats, som perserkonungen Dareios uppförde i Istakar (Persepolis, pl. I), visar tydligt, att perserna dels vidare utvecklat den kaldeiska traditionen i riktning mot regelbundnare grundplaner, dels under sina eröfringståg upptagit egyptiska, feniciska och joniska, måhända äfven indiska former. På tre genom fritrappor förenade terrasser af slipad marmor höjde sig stora hallbyggnader, af hvilka audiensrummet, "de hundra kolonnernas sal", hade pelare af smidiga proportioner (1,5 m. i diameter och 15 m. höjd) samt med kapital, bildade antingen som de egyptiska och indiska af fabeldjur (*bukranion*) eller liksom de feniciska och yngre joniska med spiralvindlar (*voluter*). Väggarna voro af lertegel, dekorerade med glaseradt lergods, taket af guldprydt bjälkverk, täckt med lera och asfalt. På en högre terrass lågo fem fursteboningar, bestående af förhall och en större sal, omgifven af mindre kamrar.

Fenicierne, som slog sig ned på kusten af Syrien och där grundade blomstrande städer, bl. a. Tyrus och Sidon, hade tempel och andra byggnader, som visa mycken likhet med egyptiska mönster. Af Astartetemplet i Pafos på Cypern återstår en 214 m. lång och 164 m. bred ringmur af stora stenar med flera ingångar och genom en annan mur delad i två delar. I den bakre finnes på egyptiskt sätt en helig damm med en kolonn i midten. Låga sidoflyglar inneslöt prästernas kammare. Då fenicierne icke kunde slå hvalf, uppbyros byggnadernas platta tak af träbjälkverk. Kolonnerna hade i senare tid ofta volutkapital, inhemska eller hämtade från me-

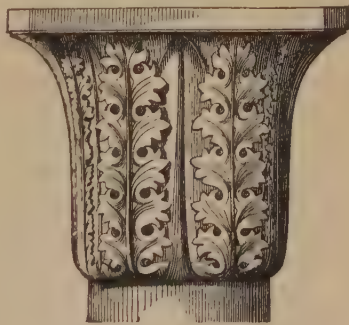

Fig. 7. Kapital från templet i Jerusalem.

der och perser eller från jonier och greker. Borgen ("byrsa") i den feniciska kolonien Kartago var uppförd af väldiga stenblock utan murbruk.

De israelitiska byggnadskonstnärerna torde tagit lika stora intryck från Egypten som från sina grannar fenicierna och babylonerna. Anläggningen af Jerusalems tempel var egyptisk, detaljerna dels egyptiska (fig. 7), dels assyriska och feniciska, förklarligt nog, då Salomos arkitekt, Hiram-Abil, var son af en fenicier och en judinna samt åtskilliga af hans arbetare kommo från Tyrus. Persiska förebilder synas hafva följts vid anläggningen af Sanderins hall och konungahallen.

C. Indisk byggnadskonst (pl. II) står i nära sammanhang med religiösa rörelser och uppträdde tidigast i de käglformiga *toper* l. *stupas*, som inneslöt berömda mäns och helgons stoft. Efter den stora reform af bramanismen, som omkr. 600 år f. Kr. genomfördes af Säkya muni (Buddha), utvecklade sig *toperna* till en smärre och slirigare typ, *dagoper* (relikgömmor), af hvilka emellertid blott de i grottemplerna uthuggna bevarats till vår tid. Grottemplerna bestå vanligen af en förhall och ett hufvudskepp med halfrund apsid, i hvilken dagopen hade sin plats. I grottklostren lågo cellerna omkring hufvudskeppet, och apsiden utvecklades till ett särskildt kapell. Pelarnas och takbjälkarnas på det öfverdäligaste sirade former efterbildade, ehuru uthuggna i sten, äldre träkonstruktioner. — Omkr. år 400 e. Kr. undanträngdes buddismen af jainismen, som ändrade byggnadernas anläggning. Tempel och kloster sammanbyggdes till vidsträckt komplex, t. ex. Vimala-Sa's tempel på Mount Abu och klostret i Sadri, 79 m. långt och 62 m. bredt, med 420 kolonner och 20 stora halfklotformiga kupoler på tvåvånings underbyggnader, bredvid hvilka höja sig andra sockertoppsformiga byggnader. Konstruktionen utgick helt och hållet från träbyggnadens traditioner. Nybramanismen utvecklade dagop-typen genom att sammanställa ett antal dagoper till pyramidala byggnader (*pagoder*), öfverklädda med filigransliknande skulptur. Öfver gudomlighetens cella (*vimana*) uppfördes t. ex. i Tanjores tempel ända till 16 våningar. Framför cellan byggdes en förhall (*anterala*) och utanför denna ännu en (*ardamantopa*). Templet omgäfvades af en eller flera rätvinkliga gårdar, begränsade af kolonnader och ofta inramande en helig damm eller och fristående kolonnhallar (*tsjultrys*), afsedda för processioner, religiösa danser m. m. Från omfattningsmuren resa sig pyramidala portbyggnader (*gopuram*) af samma arkitektur som vimana, men något lägre. På templet i Jagannath, ett af de största i Indien, arbetades oafbrutet från 1174 till 1378 e. Kr. Nybramanerna uthöggo änyo ur bergen fristående grottempel. Det mest berömda af dessa stenhuggeriets underverk är grottemplet vid Ellora, utfördt under furstarna af Kolā (omkr. år 1000 e. Kr.). Tempelgården mäter här 84×47 m. och det midt på gården stående templet 45×38 m. i längd och bredd samt 32 m. i höjd.

D. Östasiatisk byggnadskonst (pl. III). Kinas äldsta byggnadsverk och på samma gång dess ryktbaraste är den s. k. kinesiska muren, som till skydd mot mongolerna uppfördes i 4:e årh. f. Kr. under dynastien Tsjahu. Denna befästning är 2,400 km. lång, 7 till 10 m. hög och på de smalaste ställena 3,5 m. tjock samt består af två parallella, tinnkrönte tegelmurar på grund af huggen sten, skyddade af 24,000 torn. I 7:e årh. e. Kr. för-

längde kejsar Ting-Tsji-Hang-Ti af dynastien Tsin muren med ytterligare 3,000 km. Såväl portarna i muren som broarna öfver de otaligt många kanallerna i "Midtens rike" äro hvalfda, de senare med ända till 16 m. spännvidd. Stadsportar och broar från fjärde årh. visa halfrunda, elliptiska eller hästkohvalf på smärta pelare, minnesvårdar och äreportar däremot träkonstruktionens rätvinkliga former. — En andra period inträder, då tatarer och mongoler 380 e. Kr. eröfrade norra och 590 e. Kr. äfven södra Kina. De medförde från stäpperna förkärleken för tältets svängda former. Samtidigt härmed påverkades byggnadskonsten af buddismens införande. Under denna period började man till beklädad af murarna använda glaseradt tegel och porslinsflisor. — En tredje period började då med bibehållande af tältets svängda former. Den 1279 af Kublai-kan grundade mongoliska dynastien lät sina byggmästare upptaga burmanska och siamesiska träkonstruktioner, som utfördes som fackverk (se Bostad) och täcktes med bambu, glaseradt tegel eller porslinsplattor. — En fjärde period, efter 1645, utvecklade ytterligare denna smak. Dess förnämsta verk var det af arkitekten Sijlang-Hvang uppförda "porslinstornet" i Nan-king (pl. III), som förstördes 1862 och egentligen var en 67,5 m. hög dagop, liksom flertalet kinesiska tempel och kloster omgifven af heliga lundar och tvenne gårdar med förhallar.

Japans byggnadskonst har samma hufvuddrag som Kinas, med de afvikelser, som framkallats af dess två religionssystem. Till den inhemska sinto-religionens tempel kommer man gen- om en allé och en port, bakom hvilken tempelgården ligger med det aflånga templet i fonden. Detta har formen af ett vanligt hus af trä eller bambu med en enkel förhall samt på ena sidan en bassäng eller brunn för tvagning, på den andra ett heligt träd. Buddismens tempel och kloster följa samma anläggning som Indiens och Kinas, dock med finare utbildade, ornerade och lackerade träkonstruktioner (pl. III). Den mäktiga japanska adeln residerade i borgar, skyddade af starka vallar och torn.

De indokinesiska byggnaderna i Burma och Siam utvisa efter buddismens införande omkr. 240 f. Kr. en sammansmältning af dagopens och gopurams höga resning, med den mongoliska smaken för tältets svängda former, af träkonstruktionens formlit med stenmaterialets större soliditet. Den på 1200-talet utförda dagopen i Pegu har tjänat som mönster för den 1760 uppförda "gylene pagoden", Shwe Dagon, som, omgifven af hundratals dagoper, tronar på en bergspets utanför Rangoon. Samma typiskt nationella stil blomstrar på det 1857 byggda palatset och klostren i Mandalay (pl. III).

E. Fornamerikansk byggnadskonst. I Anahuac (nuv. Mexico) bebodde olmekerna distriktet Tlascala (1000 f. Kr.—560 e. Kr.). Det förnämsta af deras tempel (*teocalli*) reste sig på pyramid vid Cholula (pl. IV), hvilken vid basen mäter 453 m. i fyrkant och har en höjd af 55,7 m. samt är uppförd i terrassformiga afsatser af tegel utan murbruk. På toppen af pyramiden låg det egentliga templet. Kamrarna i olmekernas byggnadsverk täcktes ej med hvalf, utan med öfverkragade sten-

skikt. — År 560 e. Kr. inföllö toltekerna, eröfrade 596 Cholula och 648 hela riket Anahuac samt anlade först hufvudstaden Tula och senare Palenque. Af ruinerna kan man sluta, att toltekerna lärt stenbyggnadskonst af olmekerna och gradvis utvecklade sig från trä- eller klubbstak-konstruktioner till stenkonstruktioner, hvarvid de både konstruktivt och dekorativt i sten efterbildade de äldre formerna. Omkr. 1050 e. Kr. drogo toltekerna söderut, och chichimekerna öfvertogt väldet. Teocallin las Lajlas vid Palenque och palatset i Zayi (pl. IV) härstamma från denna tid och voro utförda af sten med terrassformig anläggning. Kring hvar och en af de stora afsatserna gick en rad gemak, hvilka liksom det på toppen utförda templet täcktes med stocktak och jord. Rikspalatset i Palenque och teocallierna vid Tucapan voro däremot följdriktigt genomförda konstruktioner af huggen sten från en senare period, då tegel och trä undvekos och rummen täcktes genom öfverkragnig samt försågs med ett yttertak af på skrå lagda stenplattor. Ofta voro de starkt lutande inre taken högst upp öppna och försedda med ett litet på små kolonner hvilande ljusstak, såsom vid den stora teocallin i Palenque, hvilken reser sig på en kvadratisk underbyggnad af 352 m. sida och 39 m. höjd. Murarna öfverdrogs med fint glättad rapping, pryddes med allvarligt värdisa reliefer, utförda i stuck, samt försvarades af trappmorga tinnar och ibland ända till 23 m. höga torn, hvilka jämte de bevarade broarna och vattenledningarna vittna om folkets höga kultur. — Denna årtides och utvecklades af aztekerna, som på 1100-talet invandrade i Anahuac och grundade det mexikanska rike, som 1519 störtades af spanjorerna. Deras byggnader, anlagda efter ofvan skildrade system, målades ofta med röd ockra och förskönades af den rikaste dekoration: vackra friser med blomstervindor, uthuggna reliefer och målningar i klara färger, som hade symbolisk betydelse. Öfver hufvudstaden Mexico höjde sig 360 torn och 3,000 templet (pl. IV). Befasta porttorn försvarade inträdet till stadens fyra hufvudgator.

F. Forneuropeisk byggnadskonst. I Lycien, Frygien och Lydien på kusten af Mindre Asien bodde pelasger. Under trycket af de stora kulturfolken i det inre Asien, babylonier och assyrier m. fl., utvandrede en gren af pelasgerna öfver Egeiska hafvets öar till Kreta och Grekland, en annan gren till Italien, där de enligt sägnen omkr. 1200 f. Kr. grundade de etruskiska samhällena. Pelasgernas i klippan uthuggna grafvar låta oss följa utvecklingen af en rationell träbyggnadskonst till fasader med fria eller engagerade kolonner, förbådande de grekiska och etrusiska templen. Kolonnernas kapital utgöra ett antagligen af egyptisk-feniciska och assyrisk-mediska inflytelser påverkad utvecklingsled mot de joniska volutkapitalen och kallas därför proto-joniska. De frygiske pelasgerna utvecklade sina grafbyggnader till små fristående på höga underbyggnader uppförda hus af sten, i hvilka träbyggnadssystemet markerades genom kolonner, i början engagerade, sedan som kolonnad omgifvande cellan, i hvilken anden antogs hafva sin bostad.

1. Grekisk byggnadskonst. Stenbyggnadskonstens teknik var sålunda känd af pelasgerna redan på ett ganska tidigt stadium. Dess utveckling i Grekland liksom i Etrurien torde

framgått ur befästningsåtgärderna. Borgarna vid Tiryns och Argos ega jättelika kvadermurar (*cyklopmurar*) utan murbruk, men med spår af hvalfproblemets primitivaste lösning i de genom öfverkragnig täckta spetsbågiga gallerier, som löpa inuti murarna. I Mykenai företer Atreus' och Agamemnons inuti med förgyllda bronsplattor beklädda skattkammare liknande konstruktioner (fig. 8).

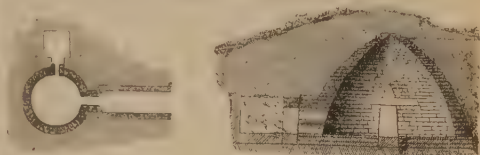

Fig. 8. Atreus' skattkammare.

Bland yngre grekiska försvarsverk må nämnas Athens på Perikles' föranstaltande uppförda murar och Syrakusais befästningar, hvilka så länge trotsade romarnas ansträngningar. Själfva palatset i Tiryns egde en ganska utvecklad plandisposition (fig. 9); dess väggar voro uppförda dels af lertegel, dels af kalksten med lerbruk. Mellanväggar, kolonner och bjälklag voro af trä. Så var äfven förhållandet med de äldsta tempelbyggnaderna i Olympia, där träkonstruktionerna först i mån af behof ersattes med sten. Förekomsten af ått- och sextonkantiga kolonner belyser frändskapen med egyptiska förebilder.

Såsom af historien framgår, voro nämligen grekerna stora sjöfarare. Redan Psametik hade tillåtit jonier och karier att nedsätta sig i Egypten som handelsmän och skeppsbyggare. Också härstamma de grekiska konstformerna från de folk, med hvilka grekerna hade den lifligaste beröring: assyrier, fenicier och egyptier. För grekernas fina formsinne och logiska tankeskärpa föll det sig helt naturligt att i de efter dessa mönster fritt utformade träkonstruktionerna skönja det organiska sammanhanget och tillämpa dess redan vunna uttryck äfven i sten. Sålunda uppstodo de tre grekiska kolonnssystemen: det *joniska* (med rund stam och volutkapital), det *doriska* (med månghörnig stam och tärningskapital) och det *korintiska* (med månghörnig stam och i egyptiska palmbladskapital infåttade voluter, pl. V). Mot hvarje kolonnssystem svarade ett bjälk- och taklagssystem, strängt följande träkonstruktionen, med *arkitrav* (hammarband), *fris* (motsvarande bjälkäändarna, hos dorerna markerade med *triglyfer*) och *kornisch* (öferskjutande takfot). Äfven i planläggningen spårar man inflyttandet från de samtida kulturfolken. Templet, gudens boning, ställdes till en början, liksom de frygiska grafvarna, på en hög underbyggnad, som småningom öfvergick till en af trappsteg omgifven låg *stylobat*. Framför cellan — och ibland äfven bakom — anlades till skydd mot solen en framtill öppen förhall (grek. *pronaos*, lat. *posticum*), som ibland öfvergick till kolonnad (*prostylos*, *amfiprostylos*). Vid större tempel drogs kolonnaden rundt omkring byggnaden (*peripteros*), hvars inre då i likhet med de egyptiska templet bestod af en stor hall (*naos*) och ett bakre rum (*opisthodomos*, fig. 10). Byggnadsmaterialet var under blomstringstiden vanligen marmor, som rikt dekorerades med reliefer i friser och gafvelfält och med målningar i

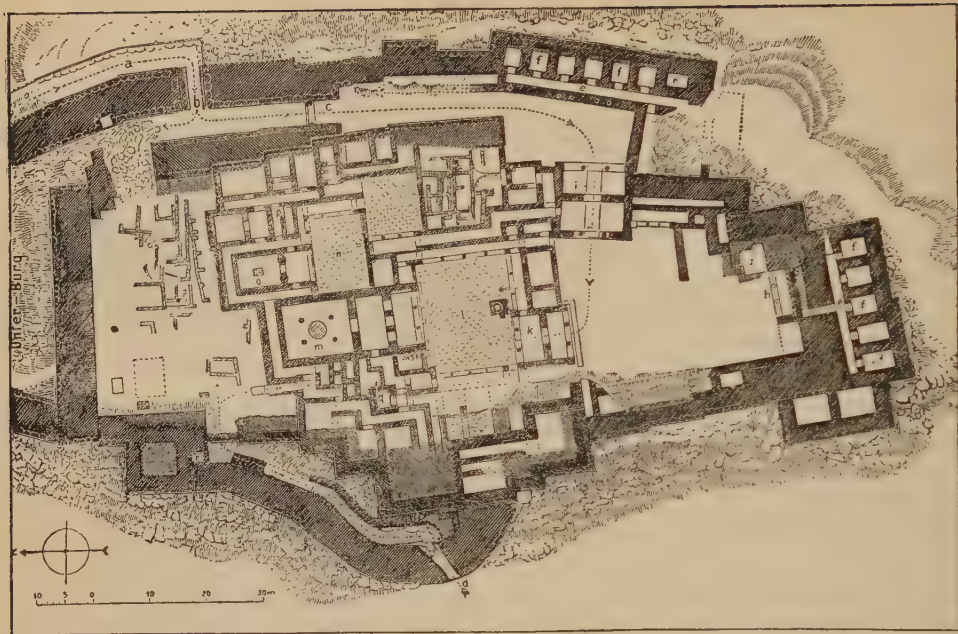

Fig. 9. Plan af palatset i Tiryns.

a Uppfart. b Hufvudport. c Inre porten. d Bakport. e Korridorer. f Rum under tak. g Trappa. h Pelarhall. i Yttre palatsporten. k Inre palatsporten. l Männens gård. m Männens sal. n Kvinnornas gård. o Kvinnogemak. p Trappa. q Badrum. r Cisterner.

klara färger. Enklare material (kalk och sandsten) öfverdrogs med marmorstick. Belysningen kom från öppningar i taket, hvilket utgjordes af marmorhållar eller terrakottaplattor, lagda i svag lutning. De skönaste doriska templen voro Parthenon (se fig. bd I, sp. 435), Pallas Athenes tempel på Athens borg (se Akropolis), och Zeustemplet i Olympia, båda uppförda under den grekiska konstens blomstringstid (det förra af Iktinos och Kallikrates, det senare af Libon). Berömda äro äfven Theseustemplet i Aten, Athene-templet på Egina och Poseidontemplet i den grekiska kolonien Pæstum (pl. V). Parthenon var 71 m. långt, 32 m. bredt och 21 m. högt. Dess inre hade liksom Zeustemplet gallerier (*triforier*) öfver sidoskeppen (pl. V). De smärre joniska och korintiska systemen synas egnet sig bättre för smärre anläggningar, t. ex. Erechtheion (pl. V) och Olympieion på Athens akropolis samt Apollontemplet i Bassai.

Utom templen uppfördes storartade byggnader för offentliga ändamål, bland hvilka må nämnas portalbyggnaden (*propyleerna*, af Mnesikles) till Athens akropolis, rännarbanorna (*stadion*) och kappkörningsbanorna (*hippodromerna*) i Aten och Olympia, bad, gymnastiklokaler (*gymnasier*) och teatrar, vid hvilka profana anläggningar grekernas här från religiösa traditioner fria skarpsinne funno för alla tider mönstergilla lösningar. Äfven dessa byggnader voro till en början utförda af trä. Så ha det 50,000 personer rymmande Stadion samt Dionysosteatern i Aten ersatt äldre träbyggnader. Den senares åskådarrum bildar ett öppet cirkelsegment, hvars under bar himmel trappformigt uppstigande bänkrader tillgodo-

gjort sig bergets amfiteatraliska form. I midten var en halfrund plats för kören (*orchestra*), och öfver densamma höjde sig skådebanan, en framför en dekorativ fondbyggnad anbragt plattform (se fig. bd II, sp. 318). En annan storartad teaterbyggnad finnes i den grekiska kolonien Taormina på Sicilien.

2. Etruskisk byggnadskonst. De till Italien invandrade tyrrenske pelasgerna bildade genom sammansmältning med urinvånarna i Etrurien en ny folkstam, som af romarna benämndes tusker eller etrusker. Deras tempel voro enligt romerska författares uppgifter små och enkla. Träkonstruktionen bibehölls enligt Vitruvius till bjälkverk och taklag, äfven sedan stöden uppförts af sten. Några klippgrävar vid Castel d'Asso och Norchia hafva ett slags tempelfasader, liknande de doriska, med triglyfriser och med skulptur smyckade gavelfält. Etruskernas städer voro starkt befästa och liksom de grekiska skyddade af höga torn och af en i en särskild stadsdel liggande borg, uppförd af väldiga kalk- och sandstensblock. För vattentillförsel sörjde etruskerna genom af sten byggda vattenledningar och för afloppet genom murade kloaker. De bragte stenbyggnadens teknik till en hög ståndpunkt och öfvergingo snart från öfverkränning till verkliga hvalfkonstruktioner, i hvilka de torde varit romarnas läromästare. Det inre af de etruskiska byggnaderna dekorerades med vackra mönster i tonplattor eller med freskomålning.

3. Romersk byggnadskonst. Vid sitt första uppträdande i historien hade romarna ingen tid öfrig för fredens idrotter. De begagnade sig

därför af de underkuifade etruskernas större konstfärdighet. Med deras hjälp utfördes Roms äldsta, för sin tid storartade befästningar, vattenledningar (akvedukter) och aflöpsledningar, t. ex. den af konung Tarquinius anlagda, ännu tjänstgörande "cloaca maxima". Äfven templen byggdes i etruskisk stil, i ökonstlade och kraftiga former, som höll en medelväg mellan pelagiska och doriska former,

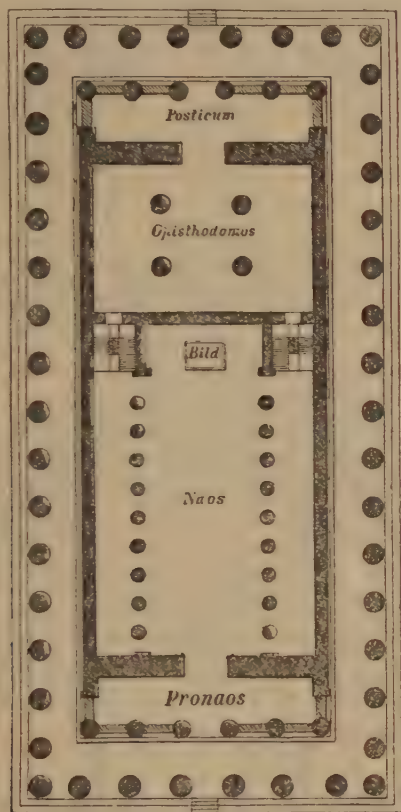

Fig. 10. Plan af Parthenon.

och med takkonstruktioner af trä. Sålunda var det under republikens första år, 509 f. Kr., invigda Jupiterstempel på Kapitolium uppfördt med kolonner af peperin och murar af tuffsten, stuckbekladda och målade, med taklag af trä och gavelgrupp af terrakotta. Då romarna efter hand eröfrade Syd-Italien, Grekland och Mindre Asien, lärde de uppskatta grekernas förfinade formbildning och sökte förena den grekiska formens eleganta symbolik med den etruskiska färdigheten i hvalfkonstruktioner. De ställde sålunda framför hvalfkonstruktionen kolonner med sina bjälklag för att uttrycka det organiska lif hos byggnaden, hvilket de icke funno tillräckligt uttaladt i hvalfkonstruktionen. Templen bibehöll dock äfven hos romarna de ursprungliga träkonstruktionsformerna. Den romerska stil, som uppkom ur denna motivblandning, räknade fem kolonn-

system: 1) det *toskanska*, uppkommet ur det etruskiska; 2) det *romersk-doriska*, hvars kolonn försågs med basprofiler i motsats mot den baslösa grekiska; 3) det *joniska*, med fyra i hörnen utspringande voluter i st. f. de två grekiska; 4) det *korintiska* och 5) det *romerska* l. *komposita*-systemet, rikare utsiradt än det korintiska med akantusblad och voluter. Friser och listverk nästan öfverlastades med skulpturer, i synnerhet under förfallperioden (pl. VI).

Liksom grekernas torg (*agorá*) var romarnas (*forum*) samlingsplatsen för samhällets lif och monument. Det omgafs af kolonnader och pryddes med bildstoder och äreportar (pl. VI). Kring forum lågo vanligen de förnämligare templen, rådhuset (*curia*), börsbyggnaden (*basilica*), ofta äfven badhus (*thermae*), teater samt gymnastik och skolhus (*gymnasium*).

De romerska templen voro någon gång runda enligt en gammal italisk, vid grafbyggnaderna och de åt gudinnan Vesta helgade templen iakttagen tradition (fig. 11), men vanligen rektangulära med en proportionsvis stor förhall vid ena kortväggen och en halfrund nisch (*apsis*) för gudabilden vid den andra. I större tempel delades cellan genom kolonnader i "skepp" (*navis*). Längsidorna pryddes vanligen med nischer för lägre gudomligheter. Ofta saknades däremot kolonnader på templets yttre långsidor (fig. 12). Byggnadsmaterialet var tuff, peperin och travertin, öfverklädda med marmor, eller ock enbart marmor. Cellan hade ljusöppning i taket, som i öfrigt bestod af träkonstruktioner med täckplattor af marmor eller terrakotta. På Hadrianus' tid täcktes emellertid midtskeppet i Roms och Venus' sammanbyggda tempel med tunnhvalf, en konstruktion, som senare blef ganska vanlig. Bland de förnämsta tempelbyggnaderna må ytterligare nämnas Jupiterstempel på Kapitolium, forntidens

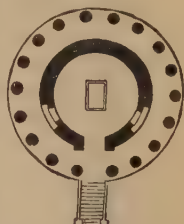

Fig. 11. Vestatempel i Tivoli.

praktfullaste byggnad, hvars tak täcktes af förgyllda bronsplattor, och Jupiter-Statorstempel på forum i Rom. Rådhusen i de romerska städerna torde i allt väsentligt liknat templen. Typiska för den romerska stilens förening af grekisk arkitrav och etruskisk hvalfbyggnad äro *triumfbågarna*, ett slags portalbyggnader med hvalfda genomgångar, som restes till ära åt romerska segerherrar. Bland de vackraste och ståtligaste må nämnas Titus' och Konstantins triumfbågar i Rom (pl. VII). Basilikorna voro afsedda dels till börsbyggnad och handelsdomstol, dels till salu-

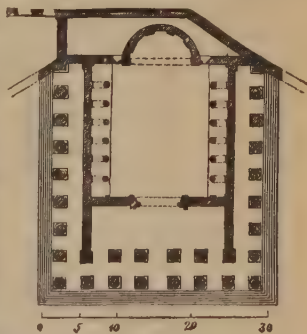

Fig. 12. Mars-Ulter-tempel i Rom.

hallar. De anlades i anslutning till tempelformen, men betydligt större. Från gatorna insläpptes mängden genom en rad af hvalfbågar. Det inre delades genom kolonner i tre eller flera skepp, af hvilka

Fig. 13. Plan af Basilica ulpia å Trajani forum i Rom.

midtskeppet var bredare och högre än sideskeppen, som försågos med läktare af trä. I fonden fanns en stor apsis för handelsdomstolen. Äfven takkonstruktionen utfördes vanligen af trä, med undantag dock

t. ex. för Basilica ulpia (af Apollodorus, fig. 13) vid Forum Trajani i Rom, där takstolarna voro af metall, och för Konstantins basilika vid Forum romanum, som var hvalf med tegel och betong.

Romarnas kolossala profanbyggnader tvungo dem nämligen att söka ett billigare material än kvadersten eller t. o. m. tegel. De uppfunno därför (1:a årh. f. Kr.) en af puzzuolancement, sand och stenskärf bildad gjutmassa, som stampades i murade former af tuff (*opus incertum*) eller tegel (*opus reticulatum*) samt bekläddes med stuck eller marmor. Ur det etruskiska tunnvalfvet utbildade de romerske byggmästarna kvadratiske kors- och kupolhvalf, och genom refsensliknande stommar af tegel, hvilas mellanrum fylldes med betong, kunde de utan alltför kolossala ställningar utföra de ofantliga hvalfen öfver t. ex. Konstantins basilika och Pantheon, den cirkelrunda midt-hallen i Agrippas termer (nu grafkyrka åt huset Savoien och Italiens minnesshall). Äfven Pantheons kupol var fordom beklädd med förgylld brons. — Praktfullast af alla termer voro dock Titus' och Caracallas (fig. 14 o. pl. VI). Varmbadet (*caldarium*) hade en plafond af förgylld bronsstråd omfattande reliefmedaljonger och uppburen af på porfyrkolonner hvilande hvalf. Golven utfördes af mosaiker. Anläggningarna omfattade dessutom kallbad, bibliotek, gymnasium m. m.

Romarnas teatrar förlades i motsats mot grekernas vanligen på slät mark. De konstruktiva svårigheterna och kostnaderna föranledde därför, att de utfördes af trä, ända tills uppfinnningen af betong försåg romarna med ett billigt material. Anläggningen skilde sig från den grekiska hufvudsakligen däri, att orkestran minskades och att öfver ingångarna till densamma drogos åskådarplatser ända fram till scenbyggnaden. Bland bibehållna teaterbyggnader må nämnas Marcellusteatern i Rom (fig. 15) samt teatern i Pompeji, Herculaneum, Catania och Palmyra. Ur teatern utbildade romarna en ny byggnadsform, *amfiteatern* ("dubbelteatern"), af elliptisk form och afsedd för djurfäktningsarna och

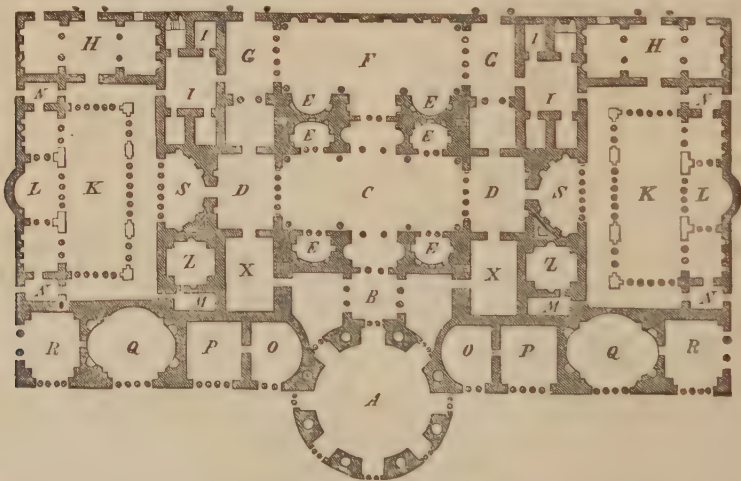

Fig. 14. Plan af Caracallas termer. A Caldarium i. Laconicum. B Sudarium i. Sudatio. C Tepidarium. F Frigidarium. E Bassänger. K Stora peristylar. L Apsider. I Afklädningsrum. D, O, M, P, Q, R, S, X, Z Mindre badrum eller till andra bruk afsedda rum. G, H Försalar. N Ingångar.

gladiatorspelen. Kring den djupt liggande stridsplatsen stego bänkraderna upp mot yttermuren. Liksom teatrar saknade äfven amfiteatrar tak och skyddades mot sol och regn af ett på höga master

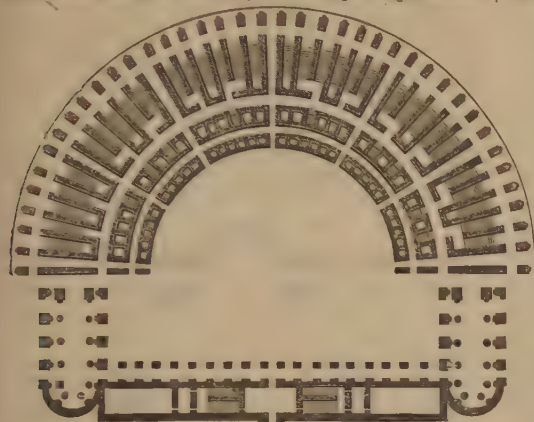

Fig. 15. Plan af Marcellus-teatern i Rom.

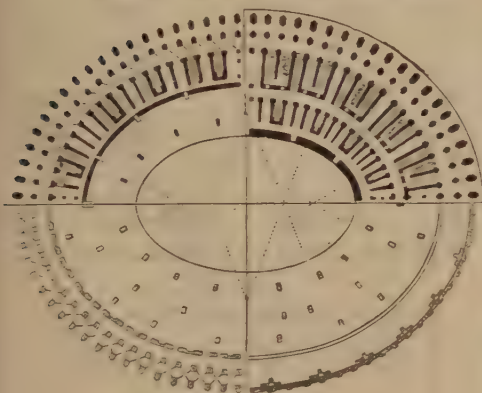

Fig. 16. Plan af Colosseum.

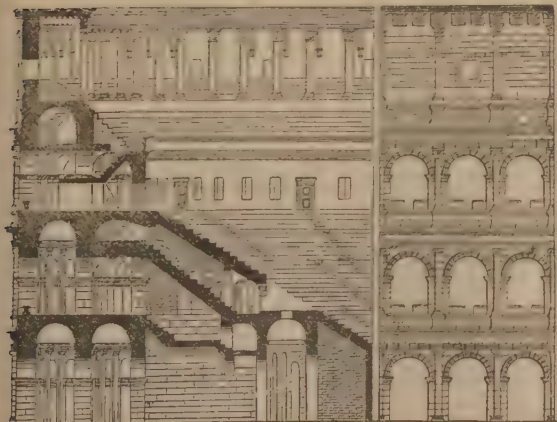

Fig. 17. Genomsnitt och yttre fasad af Colosseum.

utspändt segel (*velum*). Den största af dessa fäktarbanor, Colosseum i Rom (fig. 16 o. 17), påbörjades under Vespasianus och afslutades under Titus (omkr. 80 e. Kr.) samt rymde bekvämt 80,000 åskådare.

Andra amfiteatrar finnas bevarade i Pompeji, Verona, Pola, Nîmes och Trier. Rännarbanorna liknade amfiteatrarna, men voro ändå större. Circus maximus i Rom, som påbörjades under Tarquinius och ombyggdes af Julius Cæsar, rymde enligt Plinius sittplatser i tre våningar för 160,000 personer. Maxentius' circus vid Via appia hade föga mindre dimensioner.

Till kejsartidens mest storartade anläggningar hörde också kejsarnas grafbyggnader (*mausoleer*), t. ex. Augustus' och Hadrianus', båda bibehållande den urgamla runda grafformen på en kvadratisk underbyggnad. Hadrianus' graf blef påfvarnas citadell, det nuv. Castel San Angelo i Rom (pl. VII).

De romerska städerna omgäfvos af befästningar, bestående af tinnkrönta murar, afbrutna af öppna torn. Roms ännu kvarstående ringmurar, Perugias, Veronas och Milanos stadsportar äro ypperliga exempel på denna romerska befästningskonst, som upptogs och vidare utvecklades af germanerna.

4. Gammal kristen byggnadskonst. Kristendomens småningom tillkämpade bekännelsefrihet och slutliga erkännande som statsreligion gjorde det nödvändigt att finna en för densamma passande byggnadsform. Det romerska templets ringa utrymme var tydligen i de flesta fall oanvändbart för det nya ändamålet, ehuru ett och annat större tempel, t. ex. Pantheon, sedermera ändrades till kyrka. Basilikan däremot lämnade det betydliga utrymme, som kräddes för församlingens deltagande i gudstjänsten; den blef också tämligen oförändrad grundtypen för den kristna kyrkan. Framför hufvudingången på västra gäveln anlades ofta en för odöpta och katekumener afsedd, af loggior omgiven förgård (*atrium*) med en brunn för tvagningar och dop. Basilikans skepp uppläts åt menigheten, framför apsidan uppställdes altaret och bakom detta biskopens och presbyterernas säten (fig. 18). Bland de märkligaste byggnadsverk af detta slag må nämnas San Clemente, San Paolo fuori le mure, S.ta Maria maggiore och Laterankyrkan i Rom.

— Öfver helgonens grafvar uppfördes ofta graf- och dopkyrkor (*baptisterier*), hvilka i anslutning till de urgamla antika grafformerna byggdes runda eller polygona.

G. Nypersisk och syrisk byggnadskonst. Under arsacidernas regering hade de kaldeiska och gammalpersiska rönen i hvalfkonstruktioner återupptagits i Persien. Parterna, som åter gjorde Iran oafhängigt, fortsatte den tekniska utvecklingen och införde — för att undgå ställningsvirke — nya konstruktionsformer, såsom parabelbågar och kupolhvalf, samt tillämpade på palatsen i Firuz och Ktesifon, som utfördes för sasaniernas ått (223—641 e. Kr.), en kombination af persiska och romerska plan och fasadsystem (pl. VIII). — I gränslandet Syrien fick den kristna basilikan dels på grund af nypersiskt inflytande, dels sannolikt under påtryckning af de folkrörelser, som öster-

ifrån närmade sig romarriket, en egendomlig utveckling till fasta, fästningslika former. Osäkerheten på gränserna tvang till skyddsåtgärder, hvarvid kyrkorna blefvo den naturliga samlingspunkten, liksom templet på akropolis i de antika städerna. Redan på 500-talet e. Kr. försågs kyrkan i

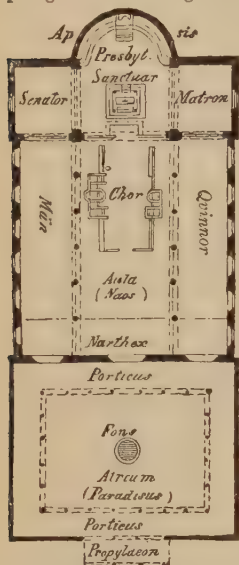

Fig. 18. Gammalkristen basilika omkr. 420 e. Kr.

ver altaret, ledde denna utveckling till en kombination af basilika och grafkyrka, af långskepps-

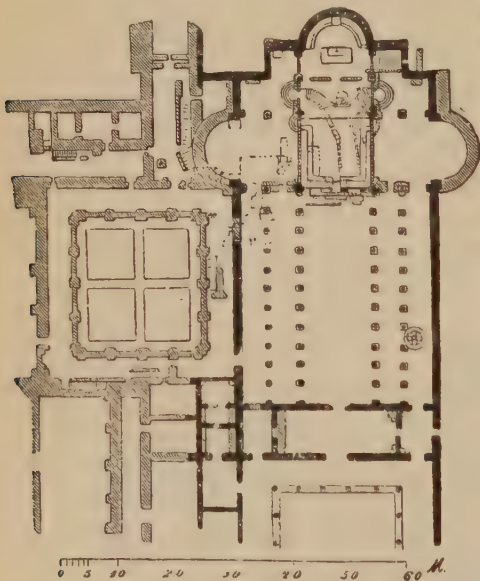

Fig. 19. Mariakyrkan i Betlehem.

och centralanläggning, som försågs med apsider äfven på sidorna och fann användning också där kupolkonstruktionen icke tillämpades, t. ex. vid ombyggnaden

af Mariakyrkan i Betlehem (omkr. 450 e. Kr., fig. 19 o. pl. VIII).

H. Bysantinsk byggnadskonst. Dessa nya konstruktioner slogo an på den romerska smaken för vidtrumliga anläggningar. Apsiderna fingo under bysantinernas konsterna händer halfkupoler med uppgift att stödja midtkupolen och mottaga trycket från densamma. Den märkligaste af dessa bysantinska konstruktioner är utan all jämförelse Sofiakyrkan i Konstantinopel (fig. 20 o. pl. VIII, färdig 537 e. Kr., af Anthemios från Tralles och Isidoros från Mileto). Bland öfriga karakteristiska kyrkor må nämnas Teotokos-(Guds moders)-kyrkan i Konstantinopel

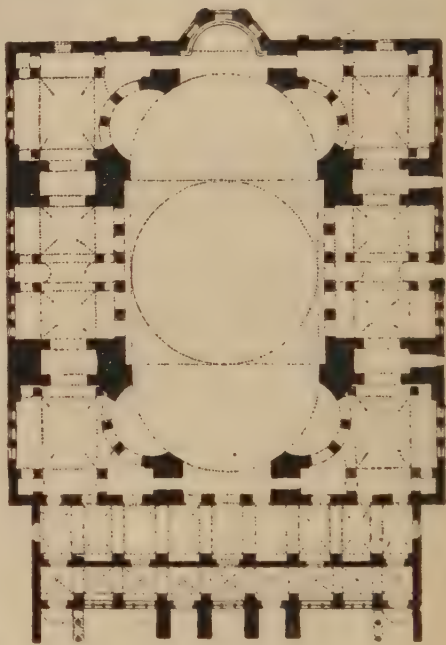

Fig. 20. Sofiakyrkan i Konstantinopel.

(omkr. 900 e. Kr.) med fyra kupoler i form af ett likarmadt grekiskt kors, hvars ingående vinklar utfyllts med sideskepp. De bysantinska kyrkorna uppfördes dels af huggen sten, dels af tegel och gjutmassa samt voro ytterst rikt utsirade med golf af marmormosaik och med glasmosaik på guldgrund i väggar och hvalf.

I. Germansk byggnadskonst. I de stora skogs- och bergstrakter, som omgäfvade det romerska rikets europeiska gräns, bodde germanska stammar på en lägre kulturgrad än romarnas. Under 200-talet e. Kr. kände man åtminstone fyra germanska folkförbund: vid nedre Rhen frankernas, omkring Elbe sachsarnas, mellan Main och Donau alemannernas samt mellan Donau och Volga goternas. Redan genom Cæsars eröfringståg hade dessa stammar kommit i beröring med romarna; snart sökte stora flockar sin lycka i romersk tjänst, där de tillägnade sig icke så litet af romersk kultur. Ambrosius, en frank från Trier, hvilken blef biskop i Milano, införde efter syriskt mönster tvärskepp och kryptkyrkan under koret i Italiens kyrkobyggnader.

Under hunnernas påtryckning (375 e. Kr.) kommo de germanska folken i rörelse. Västgoterna råddade sig till Tracien, tilltrungo sig boplatser och sold i den östromerska hären och drogo vidare till Italien, eröfrade Rom tvenne gånger (409 och 410) samt bildade slutligen ett rike på båda sidor om Pyreneerna. Östgoterna, som länge uppburit skatt af östromerska riket och hvilas konung Teodorik (Didrik af Bern) under sina ynglingaar vistats som gisslan i Konstantinopel, inföllo 489 i Venetien och eröfrade snart hela Italien. Teodorik valde till hufvudstad Ravenna, där de siste västromerske kejsarna residerat, gjorde sig till öfverkonung äfven öfver västgoterna och sökte med mild hand att läka krigens sår och sammansmälta goter och romare. Han befäste sitt valde med fasta borgar i Ravenna, Verona, Monza, Pavia m. fl. städer, torrlade de pontinska träskan, anslag medel till restaurering af Roms skadade byggnader och utvecklade en betydande kyrklig byggnadsverksamhet. Västgoterna voro nämligen arianer och eröfrare samt behöfde därför en annan kyrkotyp än den gammalkristna basilikan, en som på samma gång var kyrka och fäste. Helt naturligt kunde Teodorik icke använda sitt eget folks träbyggmästare, som behöfde tid för att tillägna sig Italiens högt utvecklade, mot landets materialtillgångar och de oroliga tiderna bättre svarande stenbyggnadskonst. Romerska konstnärer, såsom Aloysius och Daniel från Ravenna, uppförde med utveckling af basilikans system bl. a. kyrkorna San Apollinare dentro och San Zeo i Ravenna, San Stefano i Bologna, Santa Maria degli angeli i Murano; bysantinern Julianus Argentarius byggde San Vitale i Ravenna (526—547, fig. 21 o. pl. VIII). en typisk bysantinsk centralkyrka efter mönster af S:t Sergius och Bacchus i Konstantinopel. Samme

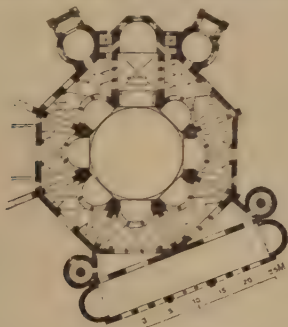

Fig. 21. San Vitale i Ravenna, bysantinsk centralbyggnad.

arkitekt utförde 543 basilikan San Apollinare in classe i Ravenna. I denna under gotiskt hägn upplomstrande konst funnos således insatser från vidt skilda håll. Goternas nationella smak, som väl redan inspirerat Teodoriks föreskrift, att kolonnerna skulle göras så smärta som möjligt, tog sig uttryck i den träskärrar- och filigransornamentik, som gaf uppslag till ett nytt lifskraftigt formlif, i hvars utveckling bysantinernas korta herravälde i Ravenna (554—568) och langobardernas eröfning af östgoternas italienska rike (571) icke gjorde något afbräck. Tvärtom gävo langobarderna, hvilka lika litet som förut goterna voro mogna att genast fylla sina byggnadsbehof, med-

borgarrätt åt de byggnadskunnige goterna. Kyrkan i Piona (569), biskopspalatset i Pavia (580) och katedralen i Monza (590) tillhöra likaväl gotisk konst som S:t Sernin i Toulouse (578). I hvad mån langobarderna själfva bidragit till den efter dem uppkallade norditalienska byggnadsstilen, är icke möjligt att afgöra. Dess karakteristiska drag äro *stöd-växling* mellan basilikans invändiga kolonner och murpelare, mot de senare svarande utvändiga *lisener* (murpilastar utan kapital), ibland ytterligare försträfvade med trekantiga sträfpelare, *triforier* i baptisteriernas sidoskepp, *tornbbyggnad* öfver korskvadraten mellan hufvud- och tvärskepp samt *rundbågiga kolonnarkader* å västfasaden, korskvadrats torn och apsidens tjänande dels till motvikt mot hvalftrycket, dels till skyttegångar. Vidare anlades vid kyrkorna höga *torn*, vid basilikorna fristående såsom vid San Apollinare in classe i Ravenna, San Giovanni e Paolo (625) och S:t Maria in Cosmedin i Rom (690), vid centralkyrkorna sammanbyggda med förhallen, t. ex. vid San Vitale i Ravenna och domen i Novara (omkr. 730, pl. IX). Alla dessa drag voro mer eller mindre af romersk- och syrisk-bysantiskt ursprung. Från den germanska träbyggnadskonsten stammade de smärta kolonnerna, *båfvisernas* i sten utförda tillämpning af träbyggnadens utskurna vindsidor och de af flätverk, djurkroppar och växtsligor sammansatta, på träskärrarvis skulpterade *flackornamenten*. Materialet togs i början från äldre romerska tegelbyggnader. Först efter hand lärde sig de gotisk-lombardiska byggmästarna att slå tegel. Häraf den likvärdighet mellan sten och tegel, som gör deras inbördes användning till en dimensions- och färgfråga och jämte en redan af romarna använd teknik ger anledning till den under hela medeltiden bestående smaken för olivfärgad (*musivisk*) dekoration. Denna gotisk-lombardiska konst väckte allmän beundran hos angränsande folk. Då frankerna, som redan underkufvat västgoterna, under Karl den store eröfrade det lombardiska riket (774), blef Karl så betagen däraf, att han gaf sin arkitekt Odo från Meta befallning att bygga kröningskyrkan i Aachen efter hans "egen disposition". Den utfördes ock efter mönster af domen i Brescia och pryddes med kolonner, tagna från Teodoriks graf vid Ravenna.

J. Romansk byggnadskonst. För en kort tid hade Karl den store bildat ett nytt väst-europeiskt världsslag, till hvilket han också lade det underkufvade sachsiska folkförbundet. Från denna tid kan man räkna uppkomsten af en romansk byggnadskonst eller *rundbågstil*, grundad på gotisk-lombardiska förebilder, om ock efter rikets snara sönderfallande de västgotiska insatserna gjorde sig mera märkbara i den västra hälften, och de lombardiska i den östra eller nuv. Tyskland och norra Italien. Det var naturligt, att under de af ständiga eröfringståg och vilda krig mellan halfciviliserade stammar eller enskilda höfdingar fyllda århundraden, som vi kalla *medeltiden*, byggnadskonsten skulle få en allt annat dominerande krigisk prägel. Vare sig man byggde boningshus, offentliga byggnader, kloster, kyrkor, slott eller hvad det vara månne, blefvo alltid försiktighetsåtgärderna mot öfverfall den första omsorgen. Klostret och kyrkan spelade härvid för landtbon eller stadsbon samma roll som borgen för

funsten. De voro tilläyktsorter i farans stund. Därför byggdes de så stora och så fasta som möjligt samt lika mycket efter befästingskonstens dåv. fordringar som efter gudstjänstbehovens. Därför var det en så förtjänstfull gärning att anlägga kloster och kyrkor, att sådana företag understöddes af hela den dåtida civilisationen. I dessa förhållanden ligger nyckeln till den medeltida byggnadskonstens många egenheter och stortade resultat. De kyrkor, som af Karl den stores efterföljare och paladiner uppfördes i det nykristnade Sachsen, anlades och med betydande mått. De voro basilikor med halfrunda apsidor på båda gaffarna, flankerade af runda eller månghörniga torn. Såväl apsidor som torn hade till uppgift att skydda byggnadens utgående vinklar. Vanligen fanns ett torn äfven öfver korskvadraten. Sådana voro klosterkyrkan i Gernrode (960), St Michael (1001—33) och St Godehard i Hildesheim, klosterkyrkan i Laach m. fl. Genom pilgrimsfärder lärde man känna den ofvan nämnda Mariakusti födelse-kyrkan i Betlehem och tillämpade lika mycket af praktiska som estetiska skäl dess apsidanläggning på basilikorna. Systemet utvecklades i Frankrike genom tillägg af smärre apsidor, motsvarande centralkyrkans halvkupoler, t. ex. å Notre-dame du Port i Clermont-Ferrand 863, pl. IX, i Lombardiet och Tyskland genom påmurning af skyttegångar i form af kolongaller öfver kupolerna, t. ex. å S:t Maria in Capitol (1049) och Apostelkyrkan i Köln. Slutligen insåg man — då centralkyrkans hvalfv öfver kunde utsträckas öfver vissa dimensioner — nödvändigheten af att hvälfva äfven

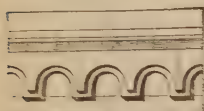

Fig. 22. Romansk rundbågsfris.

basilikan till skydd mot eldåta och upptog därfor den bysantinska metoden att genom gördelbågar indela skeppen i kvadrater och på dessa ställa en rad kupoler, t. ex. å San Marco i Venezia (grundlagd omkr. 900, pl. IX) och St Frontin i Périgueux (976, pl. IX). Men kupolsystemet fordrade kolossala vederlag och ställde sig således dyrt. Lombarder och tyskar byggde därför kupel endast i tornet öfver korskvadraten, hvars trenne sidoapsider för bättre förstråfnings skull ersattes med tvärskepp, och sloga för öfrigt kvadratiska krysshvalf efter romansk mönster, så afpassade, att mot ett krysshvalf i målarskeppet svarade två i sidskeppen. Efter det sålunda färdigbildade romanska systemet uppfördes en rad af stortade kyrkor, såsom domerna i Speier (1030), Pisa (1063), Worms (1110, pl. X), Ferrara (1135), Mainz (1160) och Bamberg (1193). Ett ytterligare framsteg eger San Ambrogio i Milano (1128—50) att upprisa, i det att den antika basilikan och den lombardiska centralkyrkans triforiesystem där uppträder i fullt genomförd kombination med hvalfvsystemet. Klostren i Cîteaux, Cluny, Vézelay, St Gallen, Fulda, Bebenhausen, Maulbronn och Paderborn voro tolens främsta byggnadsverk, i hvilka den romanska stiftens möjligheter utvecklades äfven för andra ändamål än kyrkebyggnaden. Särskild anmärkningsvärd är den ännu å San Ambrogio beaktliga gammalkristna förädels omvandling till en vanligen med snara längsidan af klosterkyrkan följande kyrkbyggnad, som jämla klostret till begravningsplats.

K. Islams byggnadskonst. Då kalifen Omar 690 e. Kr. i spetsen för araberna eröfrade

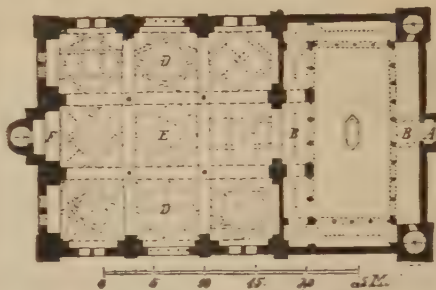

Fig. 23. San Cristo i Toledo. Plan. A Ingång. B Arkader omkring färdleden. D Sidoskepp. E Mittkupol. F Nischen för koran.

Jerusalem, fann han i förvarande bysantinska konstnärer skickliga reiskap till Åstadkommande af en byggnadskonst för islams behof, hvilken i början af

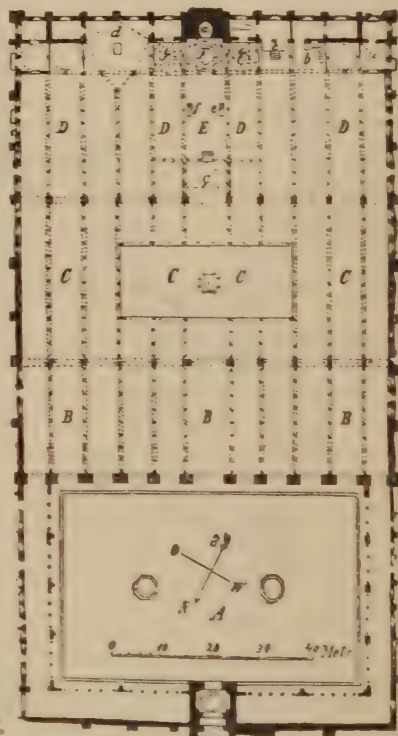

Fig. 24. Moskén i Córdoba. Den ursprungliga grundplanen. A Försäl. B Försäl. C Inre hall och gård. D Den egentliga moskén. E Mellanskeppet. F Bönrummet. a nischen för koran. b präststolen. c sultanens tribun. d grundläggarens gravkupa. e tribunen för bönens föreläsande. f pulpeten för koran. g tribunen för bonestundernas utgående genom muddin.

700-talet som arabisk stil utbreddes öfver norra Afrika ända till Sicilien och Spanien. De smärre

moskéerna (*mesjids*) lånade sin plan från de bysantinska kyrkorna. I ett kvadratisk rum ställdes fyra kolonner, förenade genom gördelbågar; härigenom uppstodo nio smärre kvadrater, som täcktes med låga kupolhvalf, t. ex. i Omars moské i Jerusalem (637) och San Cristo de la Luz i Toledo (fig. 23), till hvilken man inträder genom en förgård, motsvarande det gammalkristna atrium.

Fig. 25. Morisk pelare med stalaktiter.

De större moskéerna (*dsjajmids*) anlades äfven med förgård och liksom basilikorna med många, här dock nästan jämbreda och jämbhåga skepp samt täcktes med trätak, t. ex. Dsjamid el-Amru i Kairo (643) och moskén i Córdoba (fig. 24). Detta praktfulla arbete påbörjades år 786 och hade i färdigt skick en längd af 144 m., en bredd af 141 m. samt 19 skepp, med mer än 1,200 kolonner, liknande en förtrollad skog, i hvilken kolonnerna äro stammarna och löfverket utgöres af de i hvarandra flätade bågarna, hvilka pass-former möjligen vittna om ett västgotiskt inflytande. Under påverkan af de underkufvade nationerna grenade sig nämligen den arabiska konsten. I Spanien öfvergick den till *morisk stil*, hvars förnämsta verk, palatset Alhambra (pl. X) vid Granada, eger en rikedom af eleganta kolonnader och omväxlande bågformer, liksom murarna öfverdragna med ett spetsliknande nät af geometriska ornament och kuhska bokstäver i genombrutet, måladt och förgyllt stuckarbete. Taken äro utförda af cederträ eller hvalfva med droppstensliknande stickbågar och fasettärtade dekorationer.

I Nord-Afrika, Syrien och Persien utvecklade sig en *saraseisk stil*, som kan spåras redan på Dsjamid el-Amru och moskén el-Aksah i Jerusalem (691). Deras byggmästare hafva nämligen upptagit *håstokbågen* (urspr. nypersisk och använd af bysantinerna på basiliken i Dana redan 540) samt *spetsbågen* (antagligen uppkommen ur den nypersiska parabelbågen). Dessa former användes jämsides på moskéerna i Damaskus (705) och Ibn Tulun i Kairo (876). Båda ett slags hallbyggnader med trätak. Småningom genomfördes äfven i dsjajmids på 1200- och 1300-talen ett fullständigt kupolsystem, äfven här prydt med stalaktitornament. Kupolerna, i början halvfärska, blefvo efter hand spetsbågiga och upplyftes på runda eller månghörniga underbyggnader (*tamburer*, pl. IX), t. ex. å mamlukgravarna utanför Kairo (1250—1517). Öfver moskéerna, t. ex. på Mesjid Kaloun (1284) och el-Moged (1415), båda i Kairo, höjde sig spetsiga, smärta minareter, från hvilka bönstunderna utropas. Bland de eröfrande sarasenernas öfriga verk må nämnas högskolor (*medreses*), bibliotek, hospital o. s. v. med originella, ur äldre inhemska stilarter utarbetade former.

Under hägn af Ostindiens saraseiska eröfrare utvecklade sig efter år 997 en tredje islamitisk byggnadskonst, den *indomuhammedanska stilen*. Spetsbågen öfvergick här småningom till kilbåge och inneslöts i fyrkantig omramning. Den i Achmedabad upp-

förda moskén (1412) visar en tydlig påverkan af indisk (jainistisk) planfördelning, konstruktion och formgifning. Då Babar 1526 grundade Moguls dynasti i Delhi, var denna stil fullt genombildad. Palatset i Agra (1556—1605) och moskén i Futtipore-Sikri, pärlmoskén och palatset i Delhi (pl. X) samt den underbara, af alabaster och snövit marmor uppförda grafmoskén Taj-Mahal nära Agra (1631—48, af Isa Muhammed efendi) äro härliga monument af den utsöktaste formkänsla och den oerhördaste prakt (pl. X). Kornalin, agat, jaspis, mala-kit, lapis-lazuli, bergkristall, onyx, safirer, turkoser inkrusterades i Taj-Mahals marmor, öfvertäckande den med ett nät af blomsterslingor.

L. Normannisk byggnadskonst. År 1025 eröfrade normanner Sicilien och härskade där till 1266. Liksom andra eröfrare använde de det underkufvade folkets, arabernas, konstskicklighet för sina byggnadsbehof och togo intryck däraf vid sina egna arbeten. Så uppstodo dessa halft orientaliska, halft gammalkristna byggnader, som under deras flagga höjde sig vid nästan alla Medelhafvets kuster. De normanniska palatsen voro efterbildningar af de moriska. Kyrkorna voro tämligen rena basilikor med bred luftig förhall, flankerad af två torn, och invändigt täckta med trätak på synliga takstolar samt rikt prydda med mosaik och målning. De förnämsta normanniska kyrkor äro katedralen i Messina (grundlagd 1098) och klosterkyrkan i Monreale (1174—86). Normannerna spridde sina rön inom byggnadskonsten vida omkring. Mer än korstågen har deras kändedom om Siciliens gammalkristna, bysantinska och arabiska konst, särskildt om spetsbågs-konstruktionen, inverkat på den samtida konsten i deras franska och engelska besittningar.

M. Den s. k. gotiska byggnadsstilen uppstod dels under genomförandet af sträfsystemen i hvalfkonstruktionen, dels under inverkan af de germanska stammarnas från träbyggnadskonsten ärida sinne för byggnadens organiska sammanhang. Redan på deras tidigare arbeten, S:t Etienne och S:t Trinité i Caen (1066—78), domen i Coutance (1048—1180), katedralerna i Canterbury (pl. XII) och Kirkwall, framträder detta sinne för byggnadens organism, som småningom föranleder dem att göra hvarje led i byggnaden till organ för en af de densamma verkande krafterna. Så leddes den gotiska stilens byggmästare, hvilka nu sammanslöto sig i skråväsendet ("bauhütten"), till att i krysshvalfvens diagonala trycklinjer slå hvalfstrålar, som upptogo trycket från hvalfkuporna; dessa strålar och de gördelbågar, som skilde hvalfven, fördes ned på kolonner eller knippen af kolonner, där hvar stam mottog en hvalfstråle; för att bringa ljus till midtskeppet skötes dessa kolonnstammar upp öfver sidoskeppets tak och stöddes i sin tur af hvalfringar, slagna mot grofva *sträfpelare*, som utvecklade sig ur den langobardiska stödväxlingen och de romanska lisenerna. På detta sätt reducerades till sist byggnadsmassan till ett system af spant så att säga, hvilka upptogo och neutraliserade de i byggnaden verkande krafterna, och hvilka mellanrum man fyllde dels med tunnare murar, dels med stora målade glasstyr, sammanhållna med ett elegant masverk af sten (pl. XIII). Kyrkorna voro vanligen tre- eller femskeppiga basilikor, hvilka hvalf den nya konstruktionen tillät att göra

rektangulära. Såväl vissa konstruktions- som detaljformer hämtades liksom hos goterna ur träbyggnadskonsten. Smaken för mycket smala och smärta kolonner utvecklades i än starkare grad, helt visst beroende på vanan vid trädimensioner. Notre-dame i Paris (1163—1257; pl. XI) har runda kolonner, från hvilkas kapital uppstiger ett helt system af kolonnetter och hvalfstrålar. Domen i Laon (1173) eger i några travéer knippen af fria kolonner kring en gemensam kärna, erinrande om en primitiv träbyggnadskonsts metod att genom ett antal sammanknippade stammar ersätta dimensioner, som ej kunna fås ur ett enda träd. Förhallen å domen i Chartres (1196—1260) eger alldeles tydliga reminiscenser af en högt utvecklad träskulptur. Kyrkornas egenskap af tillflyktsorter vid belägringar föranledde, att fönstren placerades högt upp, att t. ex. domen i Rouen försågs med anordningar för tillfälliga triforiebjälklag af trä, afsedda att bereda större utrymme och plattformar för försvaret, att fasaderna försågos med altaner och gallerier för bågskytte över portalerna och att tornen afslutades med platta tak, såsom på katedralerna i Paris, Reims (1212—1300), Amiens (1220—88) och Bruxelles (1226; pl. XII) samt på så godt som alla engelska, t. ex. domerna i Canterbury (1174, planlagd af Vilhelm från Sens; pl. XII), Lincoln (1250—1380) och York (1291—1405). Ett undantag må nämnas: katedralen i Lichfield (1235—1350), som har spetsiga stenspiror.

I Frankrike och Belgien utvecklades en krans af kapell omkring det månghörniga koret; i England afslutas vanligen koret rakt (en tradition från cisterciensklostren), men bakom korets östra vägg anlades ett kapell ("lady-chapel"), helgadt åt jungfru Maria. De engelska domerna försågos ofta — af försvarshänsyn — med dubbla tvärskepp och höga torn öfver den östra korskvadraten. Spaniens gotiska konst har starka beröringspunkter med Frankrikes, ehuru äfven rent gotiska och moriska inflytelser gjorde sig gällande, t. ex. i katedralerna i Toledo, Leon (1199, af Pedro Cabrian), Burgos (1221; illustr. sp. 624), Barcelona (1298) och Gerona (1312). I Portugal äro klostren i Belem och Batalha praktstycken af moriskt påverkad ornamentik. Italien bevarade med få undantag sitt lombardiska kynn. San Francesco i Assisi byggdes af en tysk, Jacob från Meran (1228), Santa Croce (efter 1294) och domen i Florens anlades af Arnolfo di Cambio i utvecklad lombardisk anda, liksom domerna i Siena (börjad 1245 af Giovanni Pisani) och i Orvieto (ombyggd 1290 af Lorenzo Maitani från Siena, pl. XI). Egendomlig för denna italienska gotik är dess rika användning af den bysantinsk-moriska glasmosaiken (s. k. *kosmat-teknik*), hvarmed marmorfasaderna inkrusterades.

Den gotiska stilens införelse i Tyskland inleddes med ett *öfvergångsskede*, karakteriseradt af spetsbågens och krysshvalfvets tillämpning på det karolingiska byggnadssystemet. Domen i Limburg a. d. Lahn (1213—42, pl. XI) liknar ett feodalslott med kolossala murar, krönta af rundt bygganden löpande gallerier för bågskytte och med alla vinklar skyddade af höga torn. Det inre är en basilika med spetsbågshvalf och hvalfda triforier. Detsamma gäller om stiftskyrkan i Andernach, om de äldre delarna af münstern i Strassburg (af Erwin v. Steinbach 1223) samt om domen i Halberstadt (1237—40). Öfriga delar af dessa

byggnader äfvensom domen i Regensburg, Elisabethkyrkan i Marburg, Sebalduskyrkan i Nürnberg m. fl. tillhöra det *höggotiska* skedet af stilens utveckling. Under denna tid dref man i Tyskland den konstruktiva konsekvensen ända därhän, att t. o. m. tornspiror utfördes i genombrutet stenarbete, så t. ex. spiran på tornet till Stefansdomen i Wien (1359 af Wenzel från Kloster-Neuburg), på domtornen i Freiburg och i Strassburg (af Johan Hültz från Köln, 1370—1439), i Frankfurt och i Ulm (1377, pl. XII). Högpunkten af tidehvarfvets konstruktiva skaparkraft nåddes i Tyskland af domen i Köln (börjad 1248 af Gerhard v. Riel). Koret invigdes 1322, men det kolossala byggnadsverket afslutades först 1880 (af v. Zwirner och Voigtel). — Redan i de höggotiska kyrkorna fick den ursprungliga försvarshänsyn till stor del vika för konstruktiva intressen. De byggdes visserligen enormt stora, för att vid behof kunna upptaga stadens folkmängd, men deras smidiga stenarbete och stora glasytor voro föga motståndskraftiga mot 1400-talets kraftigare anfallsmedel. Försvarsgårdarna flyttades ut till stadernas omkrets, hvars vallar och portar förstärktes med all tidens konstfärdighet, och kyrkornas konstruktiva system fick fritt utveckla sig till *sengotikens flamboyanta* (fiskblåslika) och *Tudorstilens* öfverdrifvet smäckra former, t. ex. på S:t Maclou i Rouen, Wiesenkirche i Soest och Henrik VII:s kapell å Westminster abbey.

Bland den gotiska tidens många klosterbyggnader må här nämnas Mont S:t Michel, den befästa klosterön på Bretagnes kust, lika märklig som kloster och som fästning (pl. XII). För den gotiska profanarkitekturen har redan förut delvis redogjorts (se Bostad). De offentliga byggnaderna, såsom rådhus, börslokaler m. m., uppfördes vanligen äfven med hänsyn till stadens försvar och försågos med torn och tinnkrönta murar, delvis också med af sten utförda *machicolis* (utbyggda skyttegångar). Så är fallet med t. ex. palazzo vecchio i Florens, rådhusen i Piacenza, Siena, Compiègne, Bruxelles (pl. XIII), Bruges, Louvain och Köln, Gürzenich i Köln och gamla börsen i Frankfurt (pl. XIII) m. fl. Andra byggnader för offentliga ändamål, såsom gillehus och sjukhus, uppfördes ofta af trä eller korsvirke, de senare vanligen i form af en stor sal med ett kapell i fonden. Bland de märkligaste är sjukhuset i Beaune, byggdt af trä och öfverklädt med skiffer.

En egen grupp, som kan benämnas *baltisk* gotik, bilda tegelkyrkorna i länderna kring Östersjön, där tillgång på naturlig sten var ringa. Man sökte här ersätta det lifliga formspelet i den skulpterade stenen med formtegel och uppnådde härmed en egenartad, delvis äfven af lombardiska detaljformer påverkad stil — konsten att släa tegel kom från Lombardiet —, bland hvars förnämsta verk må nämnas Mariakyrkan och Katarinakyrkan i Lybeck, S:t Nicolai i Lüneburg, kyrkorna i Rostock, Wismar och Stralsund. Många af dessa tillhöra den grupp af gotiska kyrkor, som genom triforiernas borttagande och införandet af lika höjd för alla skeppen förändrades till *hallkyrkor*. Bland den baltiska gotikens öfriga verk intages främsta rummet af rådhusen i Lybeck (pl. XIII) och Stralsund, tyska ordens slott i Marienburg samt Helgeandshospitalet i Lybeck. Äfven i Holland och Belgien uppträdde en gotisk tegelbyggnadskonst, som efterlämnat storartade mo-

oument, såsom domen i Bruges, samt hallarna i Bruges (se illustr. sp. 330) och Ypern (pl. XIII).

N. Renässansens byggnadskonst. a. Inom Italien. Det drag i 1400-talets historia, som möjliggör renässansen, är de små germanska feodalstaternas och feodallänens uppgående i större och starkare konsoliderade helstater. Mönstret för de nya statsorganisationerna sökte man i det romerska världsräddet, hvars historia, litteratur och konst blefvo föremål för det lifligaste intresse. Att särskildt de italienska furstehusen gingo i spetsen för denna rörelse ligger i sakens natur. De mottogo och omhuldade bysantinska lärde (humanister), som efter turkarnas eröfring af Konstantinopel drogo till västerlandet. För de nya idéer och behof, som dels tidens kraf, dels den nyförvärfvade kännedomen om det gamla Rom väckte till lif, sökte Italiens konstnärer förebilder och uttryck i de antika formsystem, som

Fig. 26. Domen i Florens.

de i öfvergångstiden, *ungrenässansen*, tillämpade naivt och yligt på den gamla säkra lombardiska konstruktionen, men steg för steg lärde sig förstå och använda på ett mot deras konstruktiva anda och möjligheter bättre svarande sätt. Detta andra skede, *högrenässansen*, förlorar sig småningom i *senrenässansens* kyliga regelmässighet och lärda doktriner. Den förste, som vid fullföljandet af ett stort konstruktivt problem fullt medvetet tog antikens hvalfkonstruktioner till förebild, var florentinaren Brunelleschi, som 1420 fick uppdraget att fullborda domen i Florens och utförde dess ståtliga kupol (fig. 26). I kyrkorna San Lorenzo och San Spirito använde Brunelleschi på romerskt sätt korintiska pilaster- och kolonnställningar, med en balkansats öfver kapitalet, uppbärande rundbågar, liksom i Caracallas termer. Båda kyrkorna hafva enligt lombardisk sed kupol öfver korset, men i öfrigt horisontala trätak, efter antikens mönster prydda med *kassetter*. Till Rom fördes ungrenässansen af florentinarna Bernardo Rossellini och Baccio Pintelli, som byggde Santa Maria del Popolo. I Umbrien och

Venetien bibehöll sig länge den medeltida smaken för polykrom dekoration, t. ex. å San Bernardino i Perugia (1461, af Agostino Duccio), Scuola di San Marco i Venezia (1485, af Martino Lombardi, pl. XIV) och "la loggia" i Verona (af Fra Giocondo). I Lombardiet bevarade man vid renässansens första kyrkobyggnaderna såväl den traditionella anläggningen, med kupol öfver korset, som det öfvervägande bruket af tegel och terrakotta till byggnads- och dekorationsmaterial; så t. ex. på Santa Maria presso, San Satiro och östra delen af Santa Maria delle grazie i Milano (af Bramante). Den smak för öfverflödande dekorativ rikedom, hvars tillfredsställelse bruket af terrakotta utan synnerlig kostnad medgaf, gjorde sig gällande, äfven då marmor användes, t. ex. på familjen Viscontis panteon. Certosa di Pavia, hvars västfasad (börjad 1473 af Ambrogio Fossano, kallad Borgognone) är en öfverdädig rik omklädnad i renässans af det medeltida lombardiska fasadsystemet (pl. XIV).

Samma omskrifning i renässansformer af det lombardiska konstruktionssystemet återfinnes i tidens palatsarkitektur. De florentinska palatsen bibehöllo mer eller mindre nödtvungnet medeltidens fästningslika yttre, grofva kvaderstensmurar, öfvercentrade eller spetsbågiga hvalf och sparsamma detaljer, de sistnämnda dock iklädda romerska, d. v. s. renässansformer. Brunelleschi skapade med de enklaste medel det ståtliga palazzo Pitti (1440); Michelozzo dämpade å palazzo Riccardi kvadermurens groflek nedifrån uppåt och afvann den sålunda en ny effekt; Benedetto da Majano uppnådde med palazzo Strozzi (1489 ft., pl. XIV) höjdpunkten af denna florentinska byggnadskonst, till hvilken vi äfven kunna räkna palazzo Venezia i Rom (af Giuliano da Majano). Redan Alberti hade på palazzo Rucellai i Florens (omkr. 1460, pl. XIV) genomfört en egendomlig kombination mellan medeltida kolonnettfönster och kvaderbyggnad samt romerskt pilaster- och balksystem. En liknande förening af antik och medeltida tradition företer bl. a. palazzo Vendramin-Calergi i Venezia (af Pietro Lombardo, 1481; se pl. III till art. B o s t a d), palazzo Bevilacqua i Bologna (se pl. IV till art. B o s t a d), palazzo Schifanoja i Ferrara m. fl.

Ungrenässansens fria tillämpning af medeltida traditioner och romerskt formspråk leddes genom noggrannare kännedom om de romerska minnesmärkena och genom upptäckten af Vitruvius' byggnadslära öfver till högrenässansens försök att tillämpa romerska konstruktioner. Bramante lånade till den lilla rundkyrkan San Pietro in montorio i Rom (omkr. 1500) de antika rundtemplens form och konstruktion. Studiet af hvalfkonstruktionerna i Pantheon och Konstantins basilika satte frukt i hans planer till San Lorenzo in Damaso och till Peterskyrkan, hvars utförande i utvidgad och omarbetad form 1546 öfvertogs af Michelangelo, efter hvars ritningar och modeller den oöfverträffligt storartade kupolen 1564 färdigbyggdes. Djärfva kupolkonstruktioner blefvo tidens lösen och arkitekternas stolthet; de flesta större kyrkor under 1500-talet, t. ex. Santa Giustina i Padova (af Andrea Riccio), San Giorgio, Santa Maria della salute och San Redentore i Venezia (af Palladio), blefvo centralanläggningar omkring en midtkupol.

Samma sträfvan att efterlikna romerska förebilder stämpar palatsbyggnaden. Bramante hämtar fasadsystemet till Cancelleria i Rom (pl. XIV) från Colos-

seum och Marcellusteatern; idén till Vatikanens "cor-tile della pigna" torde härstamma från Septizonium. Rafael studerade för loggiorna i Vatikanen de nyupptäckta Titustermerna och Neros gyllene hus. Från Rom vandrade denna romerska riktning till Florens, där Rafael uppförde palazzo Pandolfini (färdigt omkr. 1530), och till Siena, där Peruzzi verkade. San Micheli i Verona upptog motiv från de romerska stadsportarna på palazzo Bevilacqua i Verona samt utbildade på palazzo Grimani och palazzo Mocenigo i Venezia det venezianska fasadsystemet i högrenässansens anda. Palladio i Vicenza tillämpade på palatsen, t. ex. Marc' Antonio Thiene, motiv från den romerska landsortskonsten och utförde en antik teater efter Vitruvius' regler, med åskådarplatser under bar himmel och perspektivisk scenbyggnad. Sansovino i Venezia införde på palazzo Corner della Cà grande (1532) den antika kvadermuren och på Biblioteca di San Marco (1536), under inflytande af Palladios skrifter, den romerska basilikans kolonnarkitektur med slösande plastisk utsmyckning. De romerska villorna fingo tjäna som mönster för påfvärnas praktbyggnader och lustslott: Villa Farnesina (1509 af Rafael och Peruzzi), Villa Madama (af Rafael och Giulio Romano), Villa papa Giulio (1550, af Michelangelo, Vignola, Ammanati och Ligorio), liksom Villa d'Este vid Tivoli, de farnesiska trädgårdarna m. fl. äro efterbildningar af kejsar Hadrianus' och hans efterträdares landthus, villor och trädgårdar. Genom Palladios, Vignolas och Vasaris undersökningar och skrifter samt Buon-talenti 1536 bildade arkitekturakademi i Florens riktades *senrenässansens* arbete alltmot på eklektisk efterbildning af antikens konst. Samtidigt framträder t. ex. på Ufizierna i Florens (af Ammanati) och palazzo Cambiaso i Genova (af Galeazzo Alessi) tidens kärlek till dekorativt prakt. Renässanstidens öfvermodiga lefnadslust sökte omskapa lifvet till en fortlöpande fest, ett slags offentlig teater, på hvars skådebana furstar, ädlingar och förnåma damer voro de agerande, folket statisterna, kyrkor och palats bakgrunden, motsvarande de antika scenbyggnaderna. Förberedelserna till de offentliga lustbarheterna: riddarspel, bröllop, triumftåg, t. o. m. begrafningar, pågingo under åratals och fyllde så alla sinnen, att äfven de sköna konsterna måste bekräda sig att i första rummet tillgodose den teatraliska effekten. Michelangelo drog ut konsekvensen af tidens pompösa anda, då han på Peterskyrkan och på sitt förslag till ombyggnad af Kapitolium i Rom (pl. XIV) bröt med det äldre fasadsystemet, i hvilket med få undantag hvarje våning fick sin pilasterställning, och lät pilastersystemet omfatta trenne våningar samt understödde pilastrarna med lisener, hvarigenom dimensionerna och effekten ytterligare ökades. Denna nya fasadbehandling gaf uppslaget till det skede af byggnadskonsten, som fått namnet *barockstilen*, och hvars förnämsta utveckling egde rum utom Italiens gränser.

b. Utom Italien. I Frankrike infördes renässansen, så vidt man vet, af Fra Giocondo från Verona, som byggde slottet i Berry (1496) och möjligen äfven delar af slottet Gaillon. Förloppet af renässansens utbredning där är alldeles detsamma som i Italien. Till en början upptogs endast formerna till naiv tillämpning, bildande sålunda en fransk ungrenässans. De gamla feodalborgarna

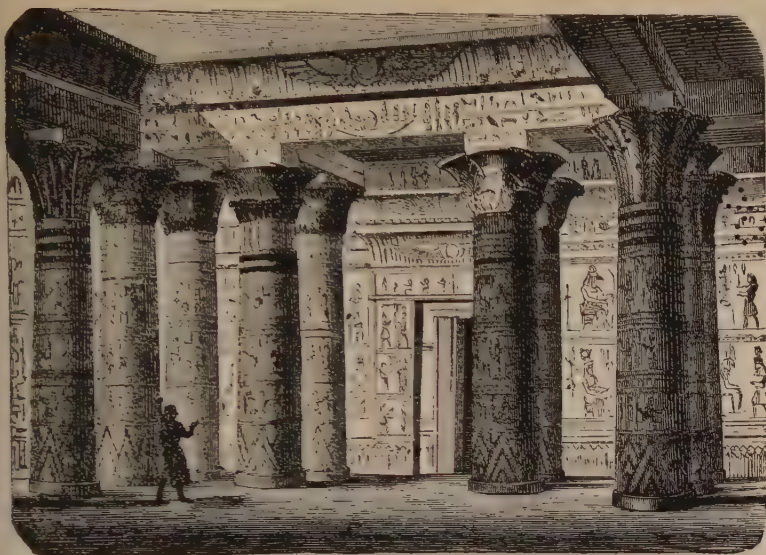
och kyrkorna, t. ex. slotten i Nancy och Amboise och kyrkan St Pierre i Caen (1521, af Hector Sohier), fingo en skrud af renässansens dekorationsmotiv, af hvilka pilaster- och kandelaber-motiven egnade sig bäst för de smärta gotiska konstruktionerna. Äfven vid nybyggnader, såsom slotten i Chenonceaux, Blois och Chambord (1526, af Pierre Nepveu, pl. XV), fasthöllo de inhem-ske arkitekterna troget den gotiska anläggningen och konstruktionen. En fransk högrenässans inleddes af Serlio från Bologna, som byggde slottet i Fontainebleau, där en konstskola uppstod, ledd af Serlio och hans medhjälpare och efterföljare, Rosso från Florens och Primaticcio från Bologna. Den förening, som ingicks i Fontainebleau mellan italiensk pilasterfasad och fransk uppdelning af planen i relativt själfständiga torn och paviljonger med höga, spetsiga tak, blef karakteristisk för den franska högrenässansen, sådan den framträdde t. ex. på Hôtel de ville i Paris (pl. XV), château d'Anet (af Jean Bullant), Tuilerierna i Paris (af Philibert Delorme och J. Bullant) och de äldre delarna af Louvre (1541, af Pierre Lescot och Jean Goujon, pl. XV). Den franska senrenässansen utmärkes liksom den italienska af ökad sträfvän efter målerisk effekt, exempelvis å Luxembourgpalatset i Paris (1615—20, af Jacques Debrosse).

I Spanien torde renässansen hafva dels italiensk, dels fransk härstamning. Den spanska ungrenässansens dekorativa öfverdåd och släktskap med den franska framträdde rikast på fasaden till universitetet i Salamanca (pl. XV), hvaremot på t. ex. Alcazar i Toledo och Casa del Monterey i Sevilla ett spansk drag visar sig i murarnas upplösning till ornamentala krön, bildande luftiga silhuetter omkring de platta taken. Högrenässansen representeras i sällsynt majestät af Karl V:s flygel vid palatset i Granada (pl. XV); senrenässansen af Juan de Her-reras arbeten: palatset i Aranjuez, katedralen i Sevilla och Filip V:s klosterlika slott Escorial.

Äfven till England öfverfördes renässansen af fransmän och italienare. Ungrenässansen i England bibehöll segare än i öfriga länder den medeltida planen och byggnadsstommen i egenartade anläggningar, t. ex. torghallarna i Rothwell (1577) och Shrewsbury (1593). Ett nationellt öfvergångsskede mot högrenässansen bildar den s. k. *Elisabelstilen* l. *Tudorstilen*, till hvilken en stor del af Englands ståtligaste slott och herrgårdar hör, såsom Kirby hall (1572), Longford castle (1591). Holland house (1607), Hatfield house (1611, pl. XV) och Bliching hall (1619—20). Italienska konstnärer, såsom Giovanni från Padova, hvilken byggde Somerset house, införde drag, som tyda på inverkan från Palladio och vidare utvecklades på t. ex. bankethallen White hall och kyrkan St Paul, i Covent garden (af Inigo Jones) samt vid Greenwich hospital (af Webb).

I Nederländerna och Belgien bibehöll sig den inhemska tegelbyggnadens konstruktionssätt äfven under inflytande af den franska ung- och högrenässansen, så t. ex. å det plantinska tryckeriets hus i Antwerpen. Målaren Cornelius de Vriendt, kallad Floris, byggde rådhuset i Antwerpen i omfransk högrenässans erinrande stil.

Till västra Tyskland kom renässansen från Frankrike, till Syd-Tyskland från Italien. Originella

Osiristempel på ön Filai.

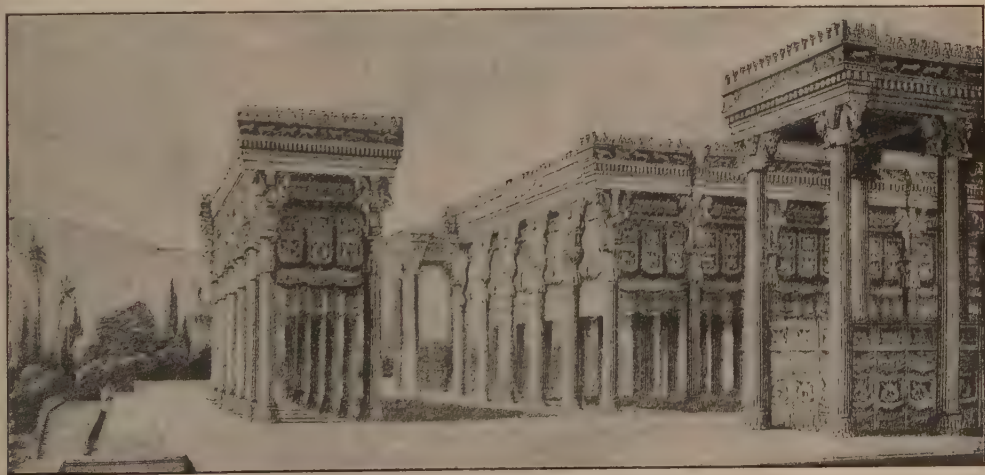
Hators-kolonn.

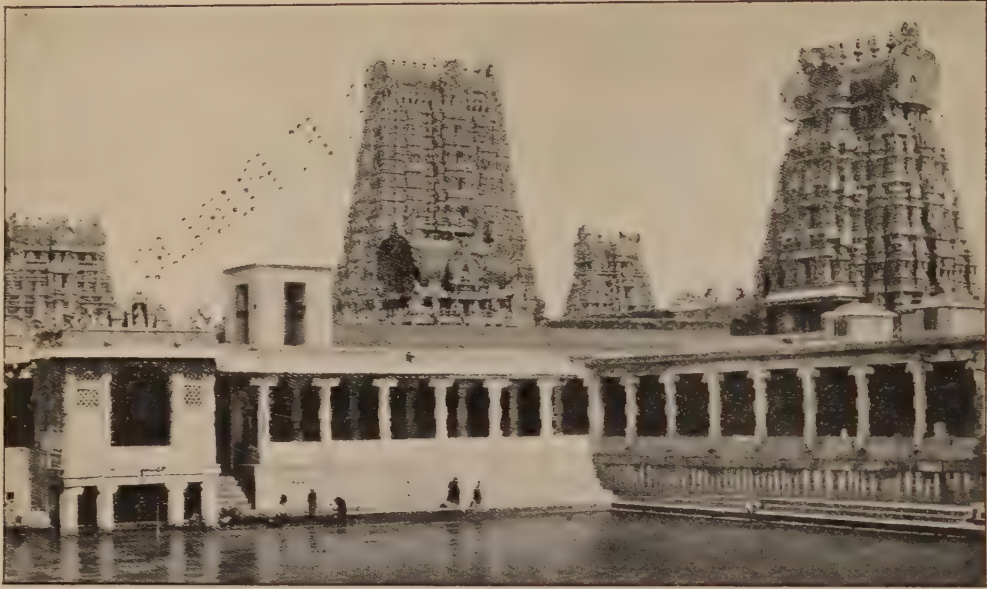
Fornegyptiska boningshus.

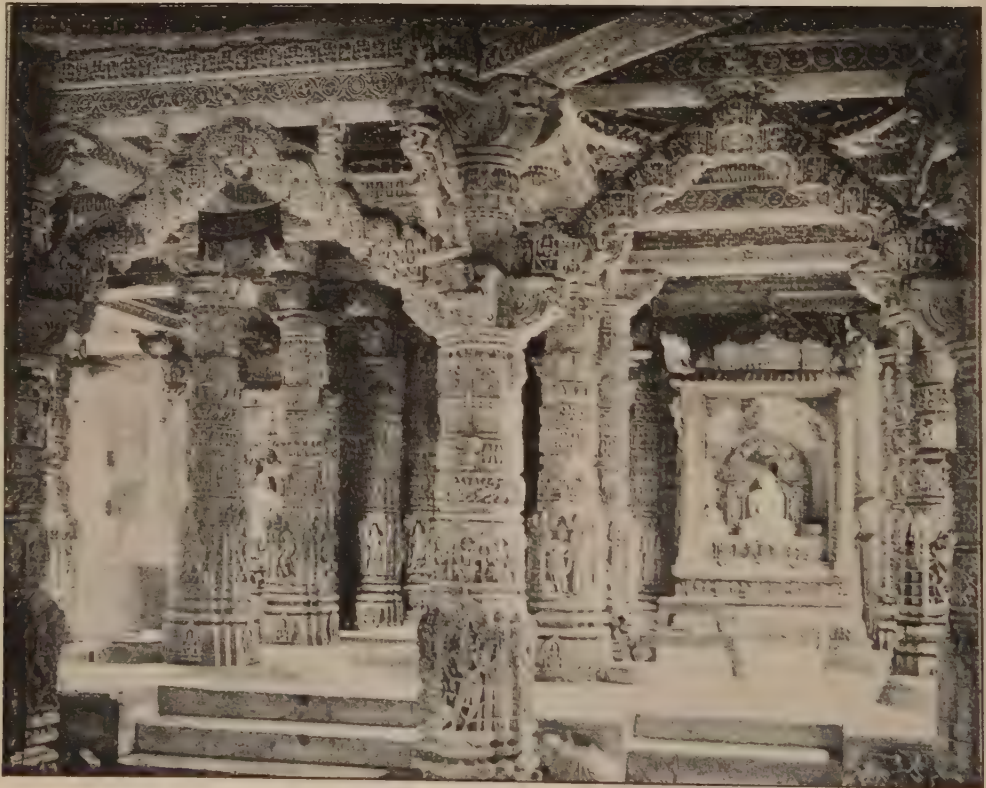
Graf vid Beni Hâsan.

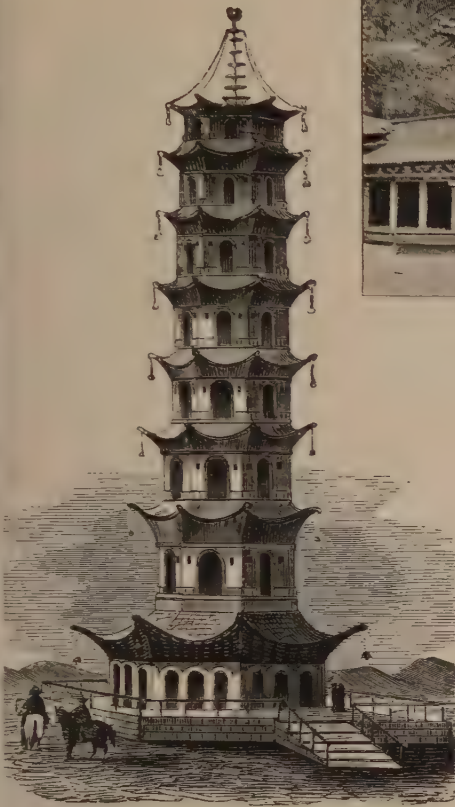
Palatset i Persepolis (rekonstruerad bild).

Helig damm i Minakshis tempel i Madurai

Jaintempel på Mount Abu i Rajputana.

Porcelinstornet i Nanking.

Yo-mei-mon, buddistisk tempel, i Japan.

Kinesisk ornamentik.

Port i Peking.

En del af drottningens gyllene palats i Mandalay, Burma.

Stora teocallin i Mexico (rekonstr.).

Del af palatset i Zayi (Mexico).

Teocallin las Llijas vid Palenque.

Teocalli vid Cholula (rekonstr.)

Poseidontemplet i Paestum.

Cellan i Zeustemplet i Olympia.

Dorisk kolonn.

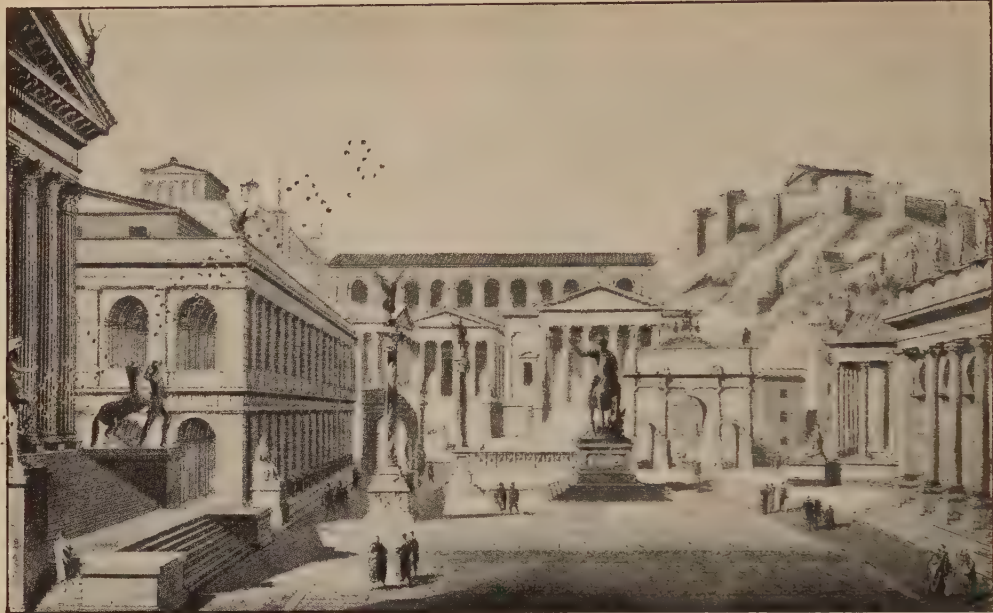
Jonisk kolonn.

Korintisk kolonn.

Erechtheion i Aten (rekonstr.).

Forum romanum (rekonstr.).

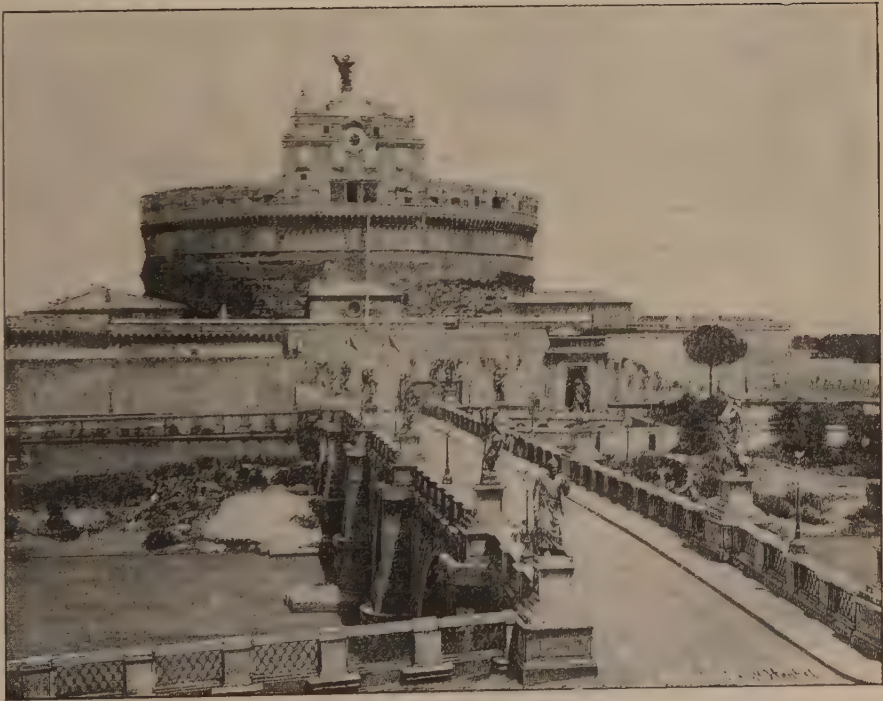
Sal i Caracallas termer.

Romersk (komposita-)kolonn.

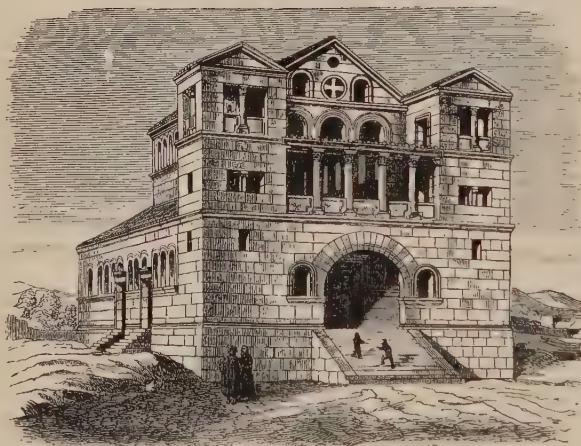
Konstantins triumfbåge i Rom.

Hadrianus' graf (Castel S. Angelo) i Rom.

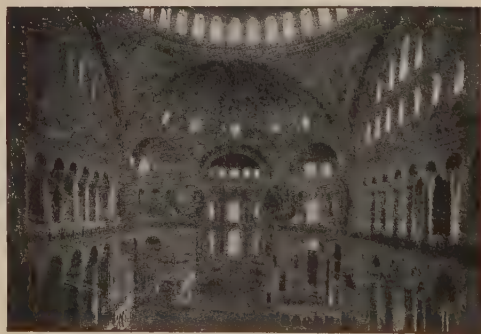
Takht-i-Khos-ru i Ktesifon.

Kyekan i Turmanin, Syrien.

San Vitale i Ravenna.

Sofiakyrkan i Konstantinopel.

Det inre af Mariakyrkan i Betlehem.

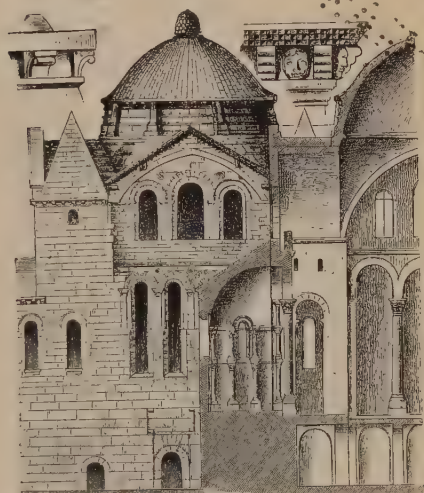
San Marco i Venezia. (Det inre.)

Domen i Novara.

San Marco i Venezia. (Det yttre.)

St Frontin i Périgueux.

Korfasad till Notre-dame du port i Clermont-Ferrand.

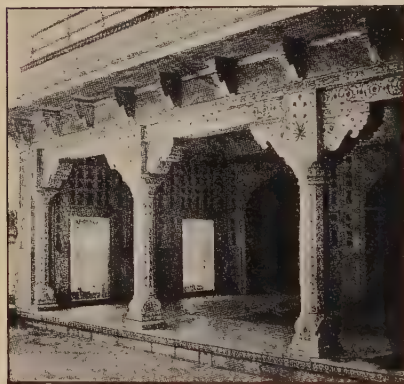
Mamlukgraf från 1450-talet.

Portallbyggnad till trädgården kring Taj-Mahal.

Paviljong på lejongården i Alhambra.

Zenana-(harems-)rum i palatset i Delhi.

Romanskt korsvalfsystem.

Katedralen i Worms.

La Certosa di Pavia. Sydfasaden.

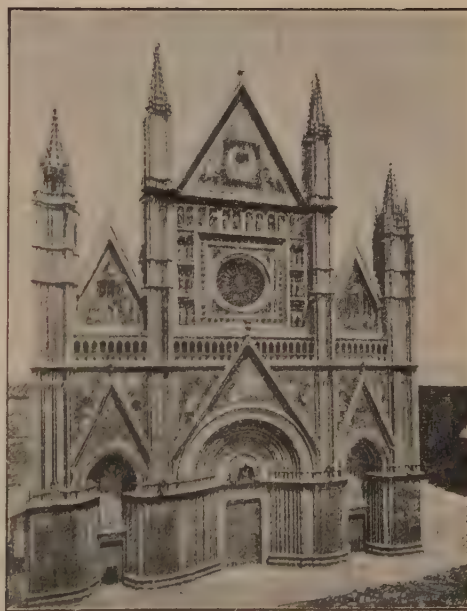
Domen i Limburg an der Lahn. (Det inre.)

Domen i Limburg an der Lahn. (Det yttre.)

Katedralen Notre-dame i Paris.

Domen i Orvieto.

Klosterön Mont S:t Michel.

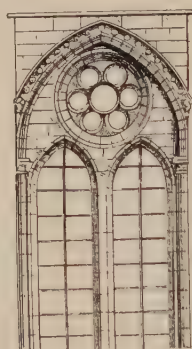
Katedralen i Canterbury.

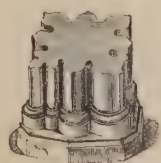
Katedralen S:t Gudule i Bruxelles.

Tornet på münstern
i Ulm.

Unggotiskt fönster.

Basen af ett gotiskt
kolonnnettknippe.

Gård i Trinity college i Cambridge.

Klädesväfvarnas hall i Ypern.

Rådhuset i Lybeck.

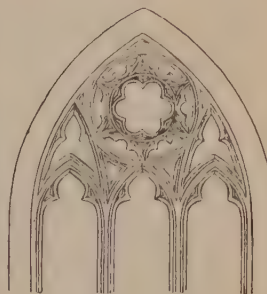
Gamla börsen i Frankfurt a. M.

Rådhuset i Bruxelles.

Höggotiskt kyrkfönster med masverk.

Sengotiskt kyrkfönster med masverk.

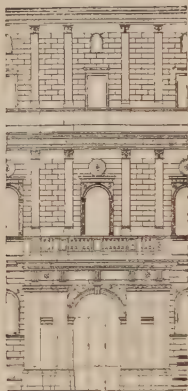
Scuola di San Marco i Venezia.

La Certosa di Pavia. Västfasaden.

Palazzo Strozzi i Florens.

Cancelleria i Rom
(Fasadparti.)

Palazzo Rucellai i Florens.

Kapitolium i Rom (enl. Michelangelos ombyggnadsplan).

Slottet Chambord.

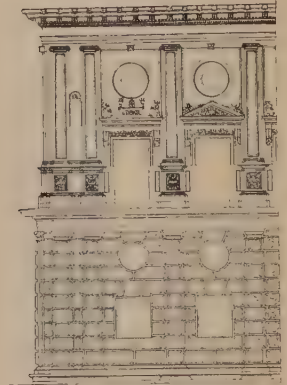
Hôtel de Ville i Paris.

Äldre del af Louvre i Paris.

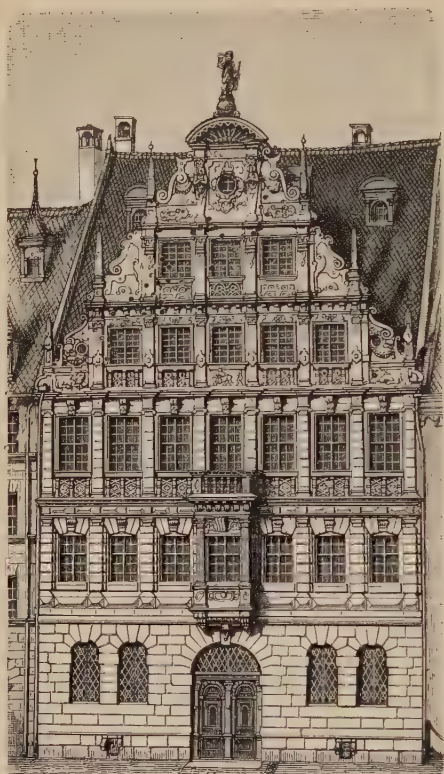
Universitetet i Salamanca. (Fasadparti.)

Del af Karl V:s flygel i palatset i Granada.

Hatfield house i Hertfordshire.

Pellerhaus i Nürnberg.

Gamla residenset i Landshut.

Radhuset i Bremen.

Slottet i Heidelberg.

Invalid-domen i Paris.

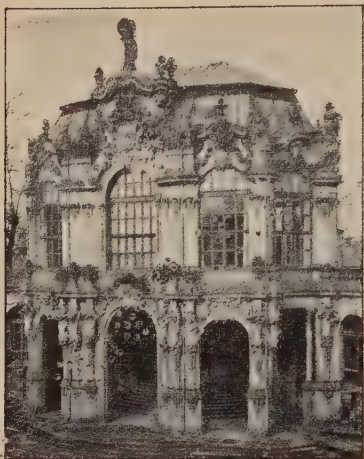
Moritzhuis i Haag.

Tyghuset (Ruhmeshalle) i Berlin.

Howard castle i Yorkshire.

Paviljong af Zwinger i Dresden.

Nouveau palais i Potsdam.

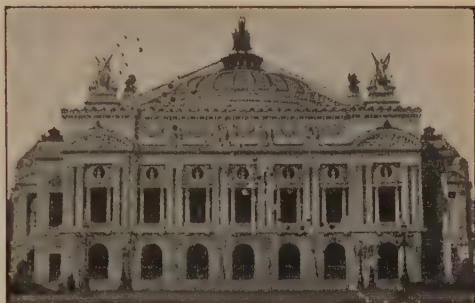
Altes museum i Berlin.

Bank of England.

Votivkyrkan i Wien.

Stora operan i Paris. Fasad.

Operahuset i Dresden.

Mindre konstopalatset i Paris.

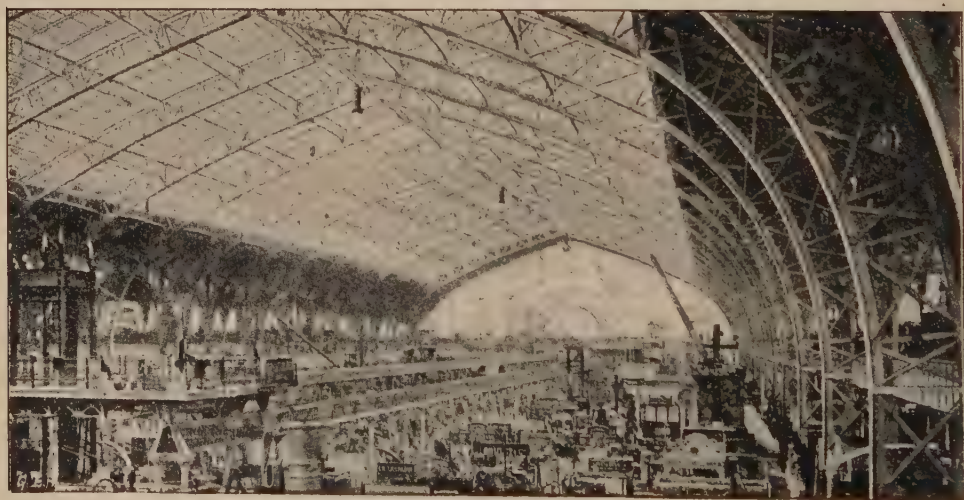
Parlamentsbyggnaden i London.

Reichsrathshaus i Wien.

Järnvägsstationen i Frankfurt a. M.

Maskinhallen vid världsutställningen i Paris 1889.

Domkyrkan i Lund.

Hagby kyrka i Söderland.

S:t Per i Sigtuna. Längdgenomskärning (rekonstr.)

Gavel i Visby.

Portal i Linköpings domkyrka.

Mariakyrkan i Visby.

Lärbro kyrka på Gotland.

Linköpings domkyrka.

Skara domkyrka.

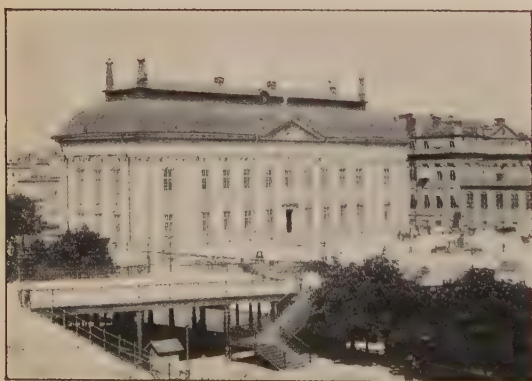
Uppsala domkyrka.

Vadstena slott.

Kalmar slott.

Riddarhuset.

Kalmar domkyrka.

Katarina kyrka i Stockholm.

Bondeska palatset (nu rådhuset) i Stockholm.

holms slott.

Mälsäker i Södermanland.

Kungliga slottet i Stockholm.

Börsen i Stockholm.

Nationalmuseum i Stockholm.

Arffurstens palats i Stockholm.

Nya operan i Stockholm.

Kungliga biblioteket i Stockholm.

Universitetshuset i Uppsala.

Nya riksdagshuset i Stockholm.

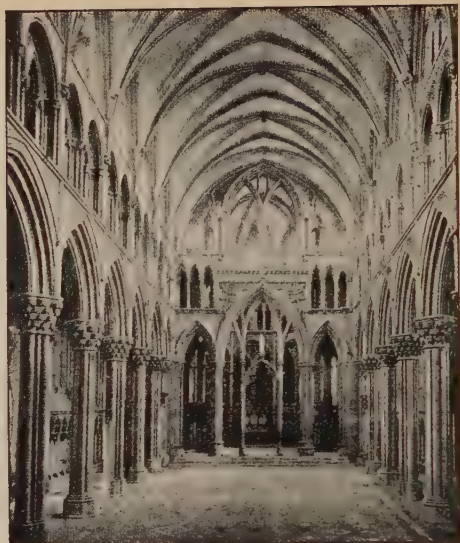
Skandinaviska bankens hus i Stockholm.

Oskar-Fredriks-kyrkan i Göteborg.

Trondhjems domkyrka.

Koret i Trondhjems kyrka.

Stafkyrkan i Borgund.

Stavanger kyrka.

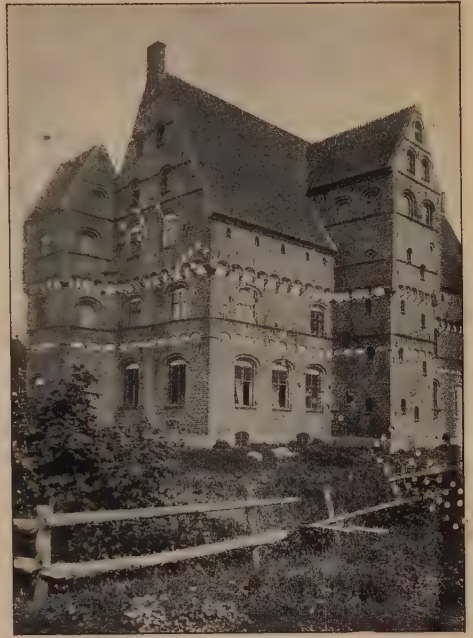
Merlöse kyrka på Själland.

Næstveds kyrka på Själland.

Hesselagergaard på Fyen.

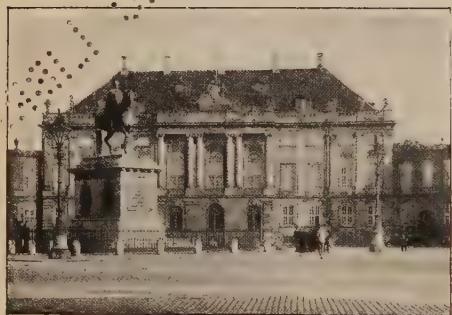
Borreby på Sjælland.

Frederiksborgs slott.

Frederiksborgs slott. (Gärdsfasad.)

Del af Amalienborgs slott.

Marmorkyrkan i Köpenhamn.

Nya rådhuset i Köpenhamn.

uppslag till en nationell utveckling vunnos ur den franska riktningen, hvars arbeten, t. ex. slottet Gottesau vid Karlsruhe (1533), slottsgården i Stuttgart (1553, af Aberlin Tretsch), gamla residenset i Baireuth (1564—88, af Charles Philippe Dieussart) och slottet i Heidelberg (1556—1607, pl. XVI) mer och mer sammansmälta med inhemska medeltida motiv till den stil, som fått namnet *tyisk renässans*. Bland dennas representativaste smycken må nämnas de fria riks- och hansestädernas rådhus och öfriga byggnader, såsom förhallen till rådhuset i Köln (1571, af Wilhelm Vernicke), flygeln till rådhuset i Lybeck (1570), Hochzeitshaus i Hameln, rådhusen i Altenburg (af Nicolaus Grahmann), i Paderborn (af mästern Volmer) och i Bremen (1612, af Luder v. Bentheim, pl. XVI) samt slotten Brake vid Lemgo, Hämelschenburg och Aschaffenburg (1605—13, af Georg Ridinger från Strassburg), förutom en mängd patricierhus (jfr Bostad, sp. 1268). I Böhmen och Bayern bildade italienare nästan genast en högrenässanskola, företrädd t. ex. af belvedären i Prags slottsträdgård (1536, af Paolo della Stella), gamla residenset i Landshut (pl. XVI), slotten i Güstrow (af Franciscus Parr, 1558—65) och Ambras vid Innsbruck (1570—71) samt rådhusen i Nürnberg (1613—19, af Eucharius Holzschuher) och Augsburg (1615—20, af Elias Holl). Äfven i den tyska renässansens kyrkliga konst kan man spåra italienskt inflytande, å t. ex. Franciskanerhofkirche i Innsbruck (1553—63), och fransk inverkan, t. ex. på Marienkirche i Wolfenbüttel (1608—23, af Paul Francke).

O. Barocktidens byggnadskonst emanciperade sig i Italien under Bernini, uppbyggaren af kolonnaderna framför Peterskyrkan, från högrenässansens traditioner. Borromini gaf åt arkitekturen en bråkig våldsamhet i linjerna, närmast jämförlig med de samtida statyernas fladdrande draperier och takmålningarnas groteska förkortningar. Karakteristisk för hela 1600-talet är de ledande konstnärernas sträfvan att lösgöra sig från skråväsendet och öfvergå till hofjänstemän. Härigenom afskars den sunda folkliga traditionen, och byggnadskonstens historia blir mindre en redogörelse för byggnadsbehovens naturliga utveckling nedifrån uppåt än en kronologi öfver de mest bemärkte konstnärernas arbeten. I form af konstakademier sökte man dels bilda öfver skråväsendet höjda institutioner, dels bibringa arkitekterna ett teoretisk-arknologiskt vetande, som skrätt icke kunde meddela. Teknikens nya framsteg inskränktes hufvudsakligen till utarbetandet af kupolkonstruktionerna, bjälklags- och takformerna (*italianer*, brutna tak l. *mansardtak*), som i allt väsentligt fingo sin ända till våra dagar bibehållna form, samt till en rationell och i viss mån ny användning af puts för såväl yttre som inre beklädnad (jfr Bostad). Däremot slog man sig med iver på själva byggnadsmassornas utdanning till regelmässigt anlagda, af hvarandra och omgifningen beroende grupper, hvilkas alla leder hvar för sig liksom anslog en ton i ett gemensamt akkord. Ehuru äfven härvid — liksom i fråga om fasadbehandlingen — Michelangelos projekt till ombyggnad af Kapitolium i Rom gaf första impulsen, blef Frankrikes äldre ”paviljong”-arkitektur och den af Blondel (1617—86) ledda akademien i Paris den naturliga jordmånen för en utveckling till

symmetriska komplex, oftast bestående af hufvudbyggnad med tvenne eller flera flyglar: den s. k. *herrgårdstypen*, utgångspunkten för så godt som hela 1600- och 1700-talens profanarkitektur. Detaljarbetet utmärker sig för rik användning af *allegoriska*, krigiska eller festliga emblemer: trofeer, lagerkransar o. d., utförda i sten eller stuck. Slottet Maison sur Seine (af François Mansard) betecknar den nationellt franska riktningen, hvars mest epokgörande arbeten blefvo hufvudfasaden till Louvre i Paris (af Perrault), slottet i Versailles (af Leveau och Hardouin-Mansard) samt Invaliddomen i Paris (af Hardouin-Mansard, pl. XVII), nu Napoleon I:s grafkyrka.

Nederländernas barockstil kallas vanligen Rubens' stil, hvad Belgien beträffar med full rätt, då den store målaren, utgående från i Italien hämtade intryck, själf medverkade vid t. ex. utsmyckningen af Jesuitkyrkan i Antwerpen. En fransk riktning infördes af Daniel Marot & slottet Heeren-Loo och fortsattes med rådhuset i Amsterdam (af Jac. v. Kampen) och Moritzhuis i Haag (af Pieter Post, pl. XVII).

I England byggde Christoffer Wren Sheldon-teatern i Oxford i palladisk stil, och efter en studieresa till Paris grep han sig an med katedralen St Paul i London (1675—1720), liksom hans många småkyrkor hållen i antikiserande stil med detaljer, påminnande om den franska barocken; Howard castle (af John Vanbrough, pl. XVII), Marlborough house (af Wren junior) och Buckingham palace (af Wynne) fingo former, som starkare erinra om franska och nederländska förebilder.

Under barocktiden rådde i Tyskland en af trettioåriga kriget orsakad brist på inhemska konstnärer och i följd däraf ett mäktigt italienskt och fransk-nederländskt inflytande. Solari byggde domen i Salzburg, Rossi och Caratti palatset Czernin i Prag, Baccelli och Zuccalli Theatinkyrkan i München samt lustslotten Schleissheim och Nymphenburg, Frisoni klostret Weingarten vid Ravensberg och slotten Ludwigsburg och Favorite. I Potsdam, Berlin och Zerbst arbetade holländare, i Kassel uppförde Paul Dury ”Orangeriet” och ”Marmorbadet”. Men smänigom uppträdde äfven tyska barockkonstnärer. Georg Bähr utförde Frauenkirche i Dresden, Nering byggde Parochialkyrkan i Berlin efter mönster från Bramantes kupolkyrkor, ombyggde slottet i Potsdam och påbörjade tyghuset i Berlin (1695—1706, pl. XVII). Andreas Schlüter grundade Berlins byggnadsakademi och utförde jämte Eosander v. Goethe nya slottet i Berlin. Familjen Dientzenhofer arbetade i Prag, Würzburg, Bamberg och Fulda. Tischer v. Erlach uppförde Schönbrunn, Hildebrand slottet Belvedere i Wien, Prandauer klostret Melk i Österrike. Tidens förnämste tyske konstnär var dock Pöppelmann, skaparen af Zwinger (pl. XVIII) och japanska palatset i Dresden, det förra utmärkt af öfvermålad elagens och uppygt behag, det senare af strängt genomförd enkelhet.

P. Rokokotidens byggnadskonst. 1700-talet var ännu fattigare på konstruktiva uppslag än 1600-talet. Byggnadsteknikens nyheter: de hvalfformiga, putsade trätakten, de friberande traporna, det öfverflödande stuckaturarbetet och spegelglaset voro icke af det slag, som för vidare framåt. Byggnadsbehoven gäfvu heller icke anledning till

nya typer. Konstarbetets uppgift blef i stället att förfina och civilisera det gångna århundradets något stela och braskande prakt, att genomarbete och förbättra detaljerna, att vinna ökad herravälde öfver materialbehandlingen. Som följd deraf lade man hufvudvikten på den inre bekvämligheten och den dekorativa utsmyckningen. Snickares, träsnidares, stuckatörers, förgyllares och målarens framsteg kunna steg för steg följas på rokokotidens panelverk, plafonder och mobiler. Äfven i den yttre arkitekturens magrare och torrare stil kan man skönja inflytandet af den inre dekorationens smak för ramverk och sniderier. Formlivet uppgaf barockens stränga symmetri och regelmässighet för en fantastisk lekfullhet, som tog starka intryck af den under 1700-talet upplomstrande samfärdseln med orienten, Ostindien och Kina. — I Frankrike inleddes den nya smaktikningen af Robert de Cotte med Hôtel de la Vrillière i Paris. Börsen i Bordeaux (af Gabriel d. ä.) och palatsen vid Place de la concorde i Paris (af Gabriel d. y.) äro starkt påverkade af Louvrefasaden. Fasaden till Hôtel de Montmorency i Paris (af Meissonier) fick en torrt antikiserande prägel, likaså Hôtel de Soubise och Hôtel de Rohan (af Delamare), båda emellertid invändigt dekorerade (af Boffrand) med snäckliknande "rocaille"-former af den mest fantastiska elegans. Kyrkan St Sulpice (af italienaren Servandoni) och Pantheon i Paris (af Soufflot) bära likaledes vittne om en inverkan från antiken, som efter upptäckten af Pompeji och Herculaneum satte nya spår i såväl arkitektur som dekoration. — Kriget mellan Frankrike och England torde medverkat till att rokokostilen i det senare landet fick ringa insteg. Mansion house och Newgatefängelset i London (af Dance) uppfördes i en tung antikiserande stil. — Nederländerna följde i kraft af Europas politiska gruppering engelskt föredöme äfven i konstarbetet. — I Tyskland åter inkallade Fredrik den store franska arkitekter. Cotte och Boffrand inledde där öfvergången till rokokostilen. Cuvilliers d. ä. införde "rocaillen" till München, där han tillsammans med Effner och Gunezhainer arbetade på nybyggnader vid Nymphenburg. Residenset i Würzburg och slottet Bruchsal (af Joh. B. Neumann) äro, liksom slottet Brühl vid Köln och slottet i Münster (af Schlaun) m. fl., fullt genomförda rokokobyggnader. Neues palais (pl. XVIII) och Sans souci i Potsdam (af W. von Knobelsdorff) beteckna stilens höjdpunkt.

Q. En nyklassisk byggnadskonst uppstod, som ofvan nämnts, ur intresset för de nypptäckta romerska städernas byggnadsverk, men fick sina egentliga uppgifter från de politiska omhvälfningar, som franska revolutionen åstadkom. Den nya republiken i Frankrike sökte i allt efterlikna den romerska; dess och sedermera kejsardömet's nyskapande verksamhet på samhällets alla områden gaf också konsten nya uppgifter att lösa, hvilka togo form i den s. k. kejsarstilen. Portalbyggnaden å inre gården till Maison de charité i Paris (af Antoine) fick Pæstumtemplets grandiosa former. Vendémekolonnen (1806 af Denon, Lepère och Gondouin) blef en efterbildning af Trajanuspelaren i Rom. Arc de l'étoile (af Raymond och Chalgrin), börsen i Paris (af Brongniart och Labarre) samt Madeleinekyrkan (af Vignon) voro alla försök att utnyttja antikens fasadsystem för tidens ändamål, men tyngdes dock

af för mycket lärdomspedanteri och för liten öfverensstämmelse mellan den använda antika apparaten och tidens lefvande behof för att ega bärande kraft för längre tid. Privatbyggnaderna, t. ex. Maison Carrenne i Paris (af Brongniart), slogo i det hela taget lyckligare ut. — Englands nyklassiska konst röjer en mera praktisk och nationell tilllämpning af de antika motiven, t. ex. i Bank of England (af John Soanes, pl. XVIII) och de äldre delarna af British museum (af Rob. Smirke). — Tyskland undgick, trots det under revolutionskrigen uppväxta hatet mot Frankrike, ej heller nyklassicismens inflytande. Brandenburger tor i Berlin (1789—1802, af Langhaas) inledde raden af dess byggnadsverk, hvilken på sätt och vis afslutas af Schinkels arbeten: Neue wache, Schauspielhaus (1819—21) och Altes museum i Berlin (1824—29, pl. XVIII).

R. Modern byggnadskonst. 1800-talets politiska och sociala omgestaltningar, dess litterära och historiska intressen, dess vetenskapliga stordåd, ökade samfärdsmedel, industriella uppfinningar och vidtomfattande handel hafva på byggnadskonsten ställt alltför många och stora kraf, för att det magra nyklassiska schemat skulle kunna lösa dem alla. Den nyromantiska rörelse, som i England gaf upphof till naiva "gotiska" slottsbyggnader och konstgjorda "ruiner", flyttade öfver till kontinenten och otiof formen af en reaktion mot nyklassicismen, en återgång till det nationella i konsten, som småningom utvidgades till en nyrenässans och sökte tillägna sig och på lämpliga uppgifter tillämpa alla tidevarvs byggnadsstilar. Viollet le Duc "Dictionnaire" och Letaroullys "Édifices de Rome moderne" försägo arkitekterna med ett rikt vetande om medeltidens och renässansens byggnadskonst. Den förre restaurerade på ett förträffligt sätt Notre-dame i Paris, befästningarna i Carcassonne och slottet Pierrefonds; hans och hans samtidas svaga sida framträdde i det sätt, hvarpå de utan hänsyn till stilformernas konstruktiva ursprung sökte tillämpa dem på nya uppgifter och nya material, t. ex. järnet. Konsthistoriska studier, arkeologiska uppmätningar och restaureringsarbeten, sådana som det af franska staten bekostade iståndsättandet af landets "monuments historiques" sätt ombyggnaden i Köln (se ofvan), gäfvö byggnadskonsten fastare mark att stå på. — I England valde Barry Tudorstilen för det nya parlamentshuset (pl. XIX), nutidens stoltaste och själiständigast genomförda byggnadsverk. Katedralen i Halifax (af Street) uppfördes i en gotisk stil, som var tillämplad på modern stilt. — I Tyskland ombyggde Hitzig tyghuset i Berlin till Ruhmeshalle och uppförde börsen i italiensk renässans. Richard Lucae, upphofsman till operan i Frankfurt a. M., slöt sig till samma riktning. Adler och Wäsemann sökte afvinna den markiska tegelgotiken nya uppslag. Nya pinakoteket i München (af A. v. Voit) är en blandning af romanska och gotiska motiv, den föga lyckliga s. k. Maximilianstilen. Slottet Herrenhiemsee (af Hollmann) är en efterbildning af Versailles. Arsenalbyggnaden i Wien (af Siccardsburg, v. d. Null och T. Hansen) är ett försök att antikisera romanska former. Votivkyrkan i Wien (af Ferstel, 1856—79, pl. XIX) är utdelt i den rikaste kölnergotik. Operan i Wien (1861—68, af Siccardsburg och v. d. Null) är ett arbete i ung-

renässansens anda, rådhuset (1873—83, af Fr. v. Schmidt) i gotikens; Herrenhaus, Reichsrathshaus (1883, pl. XX o. fig. 27) och museet därstädes (alla af T. Hansen) äro moderna tillämpningar af antikens fasadbehandling. Operahuset i Dresden (1870—78, af Sempér, pl. XIX) är ett ypperligt arbete i italiensk renässans, likaså Reichsgerichtshaus i Leipzig (af L. Hoffmann, 1889—95). Hase, som restaurerade rådhuset i Hannover, och Otzen upptogo vid sina kyrkobyggnader med framgång den nordtyska tegelgotiken.

Resultatet af byggnadsverksamheten i Europa under 1800-talet har sålunda blifvit en samling

och estetiskt afvita, men konstruktivt intressanta s. k. "skyskraporna".

Man har numera lärt sig inse, att stilen bör lämpas efter byggnadens ändamål och att detta ändamål bör åspeglas i byggnadens yttre. Man har tillgodogjort sig de gamles erfarenhet om de material och konstruktioner, som de känt och användt. Tekniken och industrien ha gifvit en mängd nya material och uppslag, som det gäller att rätt använda. Vetenskapen har försett oss med medel att noga beräkna materialens hållfasthet och sålunda begagna dem på det mest ekonomiska sätt. Vår tid har sålunda gjort vackra framsteg på det ofantliga verksamhetsfält, som den öppnat för byggnadskonsten, men mycket återstår, innan den hunnit så tillägna sig alla dessa element till en ny byggnadskonst, att de kunna böjas efter hvar nytt behof med den frihet, följdriktighet och säkerhet att träffa det konstruktivt och estetiskt rätta, som de gamle byggnadskonstnärerna egde, och med den klarhet i tanken och visshet om målet, hvarmed de löste de mest invecklade uppgifter. Det är icke uppgifternas och medlens mängd, utan det traditionella herraväldet öfver dem, som skapar en ny byggnadsstil.

S. Skandinavisk byggnadskonst. Under artikeln Bostad (se d. o.) har redogjorts för våra förfäders träbyggnadskonst, hvars utveckling i viss mån begränsades af timrets längd. Då det blef fråga om byggnader af större dimensioner, såsom konungahofvens och offertemplys gästbuds-salar, öfvergick man från den timrade stugan till "staf"-konstruktion. Se-

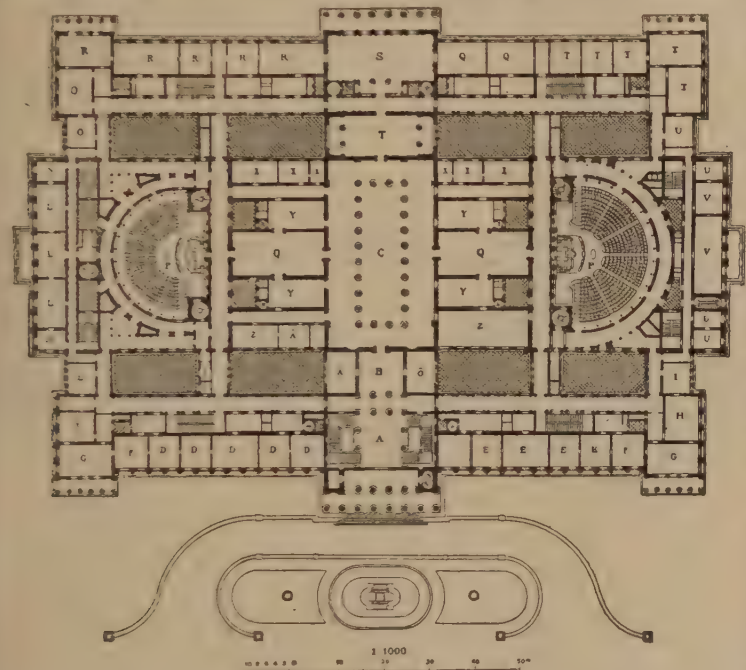

Fig. 27. Reichsrathshaus i Wien. Grundplan.

A, B, C Försalar, D Ministrarnas rum, E Kanceli, F, G, H, I, O Presidenternas och vice-presidenternas rum, J Klubbrum, K, L Kanslidirektör och arkiv, M, N Tjänstemannarum, P Plenissalar, Q Samlingssalar, R Kommittérum, S Festsal, T Utskottsrum, U, V Skriftoch läsrum, X Stenografrum, Y Klädrum, Z Restaurang, A, A, Ö Post- och samtalsrum.

experiment af vidt skilda slag, som i sin mån bidragit att återknyta de traditioner, som revolutionstidehvarvet afklippte. Emellertid måste många andra fordringar uppfyllas, innan en verkligt modern byggnadskonst kan skapas, hvilken ju beror å ena sidan af de många nya samhällsbehoven, å den andra af nya tekniska hjälpmedel. Dock synes byggnadskonsten numera äfven på kontinenten vara på god väg att kristallisera ut till friare nationella riktningar, inledda i England med t. ex. Imperial institute i London (af Colcutt) och Royal insurance company i Liverpool (af F. Doyle), i Frankrike med Stora operan i Paris (af Garnier, pl. XIX), i Tyskland bl. a. med Reichstagshaus i Berlin (af P. Wallot) samt med det under byggnad varande Rathaus i Leipzig (af Ende), i Amerika med Richardsons halft romanska biblioteksbyggnader och med de praktiskt

dan kristendomen införts, tillämpades stafkonstruktionen äfven på kyrkorna, om ock med de afvikelser i anläggning, som den kristna kulturen fordrade. Stafkyrkor hafva tveifvelsutan varit allmänna öfver hela Skandinavien. I Danmark finnas visserligen mycket få direkta vittnesbörd om dem, men i Sverige hafva i ett tiotal stenkyrkor, t. ex. Hemse på Gottland, funnits rester af äldre stafkyrkor, och i Norges fjälldalar har ett icke obetydligt antal bevarats i mer eller mindre oskadadt skick. Dietrichsons teori, att stafkyrkyntypen kommit med norska vikingar från England till Skandinavien, strandar på det enkla faktum, att fynden i Sverige allesammans äro äldre än de data han uppgifver för existerande eller i litteraturen omnämnda norska stafkyrkor. De något olika svenska och norska typerna ha säkerligen ut-

vecklats söder ifrån i jämbredd med kristendomens framsteg; den norska således, som finnes bäst bevarad i Borgund (pl. XXV), snarare under inflytande från Sverige än tvärtom.

De äldsta stenbyggnader i Sverige äro de i kust-distrikten och Mälardalen vanliga ringborgarna, på lätt försvarbara branter uppförda vallar af löst staplade stenar. Den största existerande är den s. k. Torsborg i Årde socken på Gottlands östra sida. Borgen ligger på en tvärbrant kalkstensplatta, tillräckligt stor att rymma en betydlig folkmängd med boskaphjorder och lösegendom, samt försedd med ett par mindre utanverk eller "torn" framför den södra, lättast tillgängliga sidan. Ringborgarna hafva sannolikt på något sätt motsvarat bygdernas i landskapslagarna angifna militära organisation: hundaren, tolfte o. s. v. Dit drog befolkningen sig tillbaka vid röfvertåg, som icke kunde afvisas på öppna fältet. Såsom allbekanta samlingspunkter voro de möjligen också offerställen. I alla händelser intog på ett stort antal ställen (t. ex. Gamla Uppsala) kyrkan offertemplets plats, d. v. s. öfvertog offerställets och sannolikt också ringborgens roll som samlingspunkt i bygden. På detta sätt kommo stafkyrkor att uppföras inom ringborgar (kyrkogårdsmurarna). Den kyrkliga och den militära organisationen kompletterade hvarandra, och klockringning kallade till vapen likaväl som till gudstjänst. Men stafkyrkan lämnade intet skydd mot elden, medeltidens farligaste anfallsmedel. Det blef därför snart nödvändigt att inom ringborgen anlägga stenbyggnader. På t. ex. Gottland, som låg särskildt utsatt för angrepp österifrån, uppfördes vid kusterna öfver en port till kyrkogårdens ringmur eller i ett hörn af densamma runda eller fyrkantiga stentorn med flera våningar, s. k. "kastaler" (af *castellum*). På Bornholm, i Småland (Hagby, pl. XXI o. fig. 28, Våxtorp), i Västergötland (Dimbo, Agnestad), i Östergötland (Vårdsberg, Tjärstad), i Mälardalen (Solna, Bromma m. fl.) uppfördes t. o. m. de äldsta stenkirkorna i form af runda kastaler, till en

Fig. 28. Hagby kyrka i Småland. Grundplan.

början med träbjälk-lag, men inom kort hvalfda, med eller utan midtkolonn, för att uppbära hvalfven. Småningom undanträngdes rundkyrkan af den rektangulära planen, till hvilken ofta fogades ytterligare en eller flera kastaler i form af torn. Hammarlöv i Skåne och Skå i Uppland ha sålunda runda torn. Lärbro på Gottland har en kastal på kyrkogården, äldre än kyrkan, och ett månghörnigt torn, yngre än kyrkan. De danska, skånska och blekinska kyrkorna hafva ofta kolossala torn, ibland t. o. m. tvillingtorn (Tveja Merlöse i Danmark, pl. XXV, Färlöv i Skåne), likaså kyrkorna i Kalmatrakten (Årby) och på Öland, hvarest ofta förekommo torn både väster och öster om kyrkan (t. ex. Föra, Norra Möckleby, Kastlösa m. fl.). Källa kyrka i Kalmatrakten hade i likhet med rundkyrkorna öfver det hvalfda skeppet en försvarsvåning och öfver denna åter ett plant tak, omgifvet af tinnar.

Alla dessa byggnader voro uppförda i romansk stil med ytterst enkla, massiva former. Först de inflyttande munkordnarna synas hafva så behärskat byggnadskonstens teknik, att de kunde gifva kyrkorna en rikare anläggning och organiskt utvecklade former. Cisterciens-orden, som tidigt nedsatte sig i Danmark, fick 1144 tillstånd att bosätta sig i Sverige och grundade klostren Alvastra i Östergötland och Nydala i Småland. Nydala var då en enskeppig kyrka med trätak, Alvastra en treskeppig, hvalfd basilika med i planen markerad korskvadrat. Äfven Gudhems, Vreta och Varnhems cistercienskloster anlades på 1100-talet; Roma cistercienskloster på Gottland uppfördes 1163. Från dessa hårdar för tidens kultur drogo byggnadskunniga munkar ut i bygderna. I Danmark gick konstarbetet vida fortare framåt än i Sverige, som icke stod i så nära beröring med Europas fastland. Domen i Ribe fick en klar bysantinsk konstruktion, och domen i Lund (invigd 1145; pl. XXI) blef en fullt utbildad romansk basilika af rhenländsk typ. En om bysantinska förebilder erinrande anläggning fingro de svenska kyrkorna S:t Olof i Sigtuna och S:t Lars samt Helgeandskyrkan i Visby (omkr. 1220). Kupolhvalfven voro dock i den fattiga Norden ersatta med krysshvalf. Såväl de s. k. processionsgångarna i S:t Lars som de dubbla skeppen i Helgeandskyrkan (af alldeles samma typ som tornet i Lärbro) voro byggda för att öka försvarsdugligheten. S:t Per i Sigtuna (pl. XXI), tillhörig en tvåskeppig, särskildt på Gottland vanlig typ, var äfven starkt befäst med torn såväl i väster som mellan skeppet och koret och torde haft tinnkrönta murar, något som sannolikt också gäller om S:t Olof och åtminstone delvis om S:t Lars.

I de svenska bygder, där man i st. f. den med tidens hjälpmedel svårarbetade graniten, hade tillgång till den lättbrutna och lättarbetade lagrade kalkstenen, gick byggnadskonsten vida fortare framåt, särdeles på Gottland, där cistercienserna i Roma utbildade en skola, hvars rykte spridde sig vida omkring (gottfänningar arbetade bl. a. på Glimmingehus i Skåne, jfr Bostad, pl. VIII, och Helgeandshuset i Lybeck). De gottländska kyrkor, som lågo i det inre af ön (Åla, Åkebäck), voro försedda med trätak, i de närmare kusten belägna däremot hvalfdes skeppen med två krysshvalf (Hemse, Hejdeby) eller med fyra hvalf, burna af en midtkolonn (Ganthem, Vall, Tingstäde), en form som utvecklades till den karakteristiska hallkyrkan med två kolonner i midten (Gothem, När, Fole m. fl.). Slutligen byggdes på 1200-talet treskeppiga hallkyrkor (Dalhem, Lau, Öja). Tornen voro ytterst originella med skyttegångar på norra och södra sidorna (Vall, Öja) eller rundtom de fria sidorna (Helgeand, Lärbro, pl. XXI) samt med åttkantiga spiror af trä, klädda likom yttertaken med bräder.

Formbildningen lånas uppenbart från de äldre träbyggnaderna; icke endast konstruktiva detaljer, utan också kolonnknippenas bildning, de egendomliga bägsnitt-motiven, flackornamentens och passformernas tekniska behandling bevisa vid jämförelse med bevarade trädetaljer sin härstamning från dessa. Samma företeelser kunna spåras öfverallt i Europas medeltidskonst, men de antogo på Gottland mera naivt utpräglade former, så karakteristiska, att man

kan tala om och följa den gottländska skolan äfven vid dess uppträdande på fastlandet, dit den i sin tur vandrar öfver. Biskop Bengt i Linköping, till hvars stift Gottland hörde, lät tydligen 1232 gottlänningar upptaga arbetet på Linköpings domkyrka (pl. XXII), hvars södra portal är ett mäterstycke af gottländsk smak och skicklighet (pl. XXI). Planen för domkyrkan ändrades efter gottländsk sed till en hallkyrka med tre lika höga skepp, hvilkas bredd korskvadraten och de båda tvärskeppen fingo bestämma, och hvilkas hvalf hvilat på runda eller ledade kolonner af gottländsk typ. Från Linköping spredos gottländsk smak och erfarenhet till kringliggande kyrkor (Flistad har t. ex. gottländsk portal) och till cisterciensklöster i Västergötland (t. ex. vid Varnhems ombyggnad efter branden 1234) därifrån till Riseberga, Falköping, Sköfde, Forshem, Skara domkyrka (1312—21 och 1338—50, pl. XXII), sannolikt äfven till Örebro stadskyrka (grundad på 1200-talet) och därifrån till Askersund samt tillbaka till Vadstena klosterkyrka (1388—1420), alla med mer eller mindre gottländska särmerken.

I samtliga stenkyrkor från 1200-talet upptog man spetsbågiga hvalfformer, utan att egentligen öfvergå till gotisk konstruktion. De tjocka murarna, som vanligen bestodo af tvenne väl arbetade skal med fyllning af skrot och kalkbruk, motstodo hvalftrycken utan försträffning. Först å Varnhem finnas klumpiga stråfkonstruktioner, som å Skara, Örebro och Vadstena antaga ädlare gotiska former.

Till samma epok höra domkyrkorna i Stavanger och Trondhjem (påbörjad redan 1161, hufvudsakligen färdigbyggd 1231—52 och 1269—82), båda anlagda efter engelska förebilder (pl. XXV). Domen i Trondhjem, till större delen utförd af täljsten, ger på hvarje blad af sitt ornamentala öfverflöd bevis på det inhemska träsnideriets dominerande inflytande på formgifningen. Dess kolonnknippen bestodo före restaurationen af fria stammar; planläggningen med triforiegalleriet öfver triumfbågen, kapellet bakom koret och tornen öfver korskvadraten samt på hvar sida om västportalen äro i alla delar hämtade från den engelska försvarskyrkan. Samtliga dessa kyrkor voro byggda af naturlig sten.

Den äldsta daterade kyrka af tegel i Skåne är Gumlösa (1191). Ungefär samtida tegelbyggnader voro kyrkan i Maglarp, stadskyrkorna i Trelleborg, Skanör och Falsterbo (början af 1200-talet) äfven som S:t Peder i Lund (midten af 1200-talet), Vårfrukyrkan i Hålsingborg och S:t Peter i Malmö (grundlagd 1319). I det på naturlig sten fattiga Danmark fick det nya byggnadsättet hastigt utbredning under biskop Absalons beskydd. Bland danska tegelkyrkor må nämnas den egendomliga, med fem torn försedda kyrkan i Kalundborg, kyrkorna i Hålsingör och Næstved (pl. XXV) samt domen i

Roskilde (grundlagd på 1200-talet, fullbordad omkr. 1400). I Sverige synes tegelkyrkan hafva införts af dominikanerna, hvilka på ett synodalmöte i Bologna beslöto grunda kloster i vårt land och bragte den sannolikt från Lombardiet utgående tegelbyggnadskonsten med till Sverige. Ätminstone äro Sko klosterkyrka (1220) och S:t Maria i Sigtuna (1237) deras verk. Teglet utträngde i Mälardalen hastigt den svårhanterliga gråstenen. Domerna i Västerås (grundlagd i början af 1200-talet, utvidgad af Birger Jarl till minne af slaget vid Herrevadsbro 1251, invigd 1271) och i Strängnäs (invigd 1291) tillhörde båda dominikanernas skola, med tunga, nästan romaniska former och utan torn, såsom för klosterkyrkor var vanligt. I Östergötland användes tegel vid uppförandet af Skeninge kyrka (sannolikt ursprungligen tillhörig dominikanklostret) och af stadskyrkan samt S:t Drottens i Söderköping. Teglets seger öfver gråstenen afgjordes omkr. 1270, då ärkebiskop Fulco beslöt använda det vid uppförandet af Uppsala domkyrka, där dock kombineradt med s. k. Upplands-marmor, som

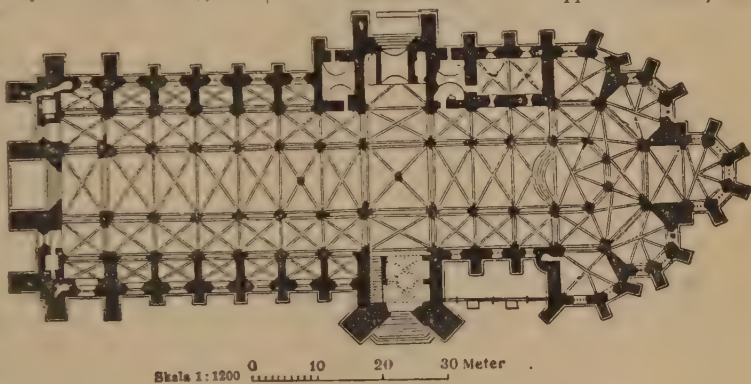

Fig. 29. Uppsala domkyrka. Grundplan.

lämnade tillfälle till en cisterciensisk detaljbehandling. Detta Sveriges förnämsta byggnadsverk från medeltiden (färdigt omkr. 1350, pl. XXII o. fig. 29) har tillgodogjort sig det bästa af de båda skolornas, cisterciensernas och dominikanernas, stil och erfarenhet. Fransmannen Estienne de Bonneuil, hvilken 1287 med åtskilliga gesäller begaf sig till Uppsala, var sannolikt blott en stenhuggare. Arkitekten, eller byggmästaren, kan med säkerhet antagas ha varit en svensk cisterciens eller dominikan. Tornen tillbyggdes 1366 af Magnus Nilsson, "murator" från Västerås, och blefvo antagligen färdiga inemot 1390. De buro då sannolikt höga, smala, åttkantiga spiror, lika Mariakyrkans i Lybeck. Samtidigt med Uppsala-domen ombyggdes Strängnäs domkyrka i form af en hallkyrka utan tvärskepp och torn.

Unionstidens oro tager sig uttryck också i de kyrkliga byggnadsarbetena. Öfverallt arbetar man på att stärka försvarskraften. I början af 1400-talet uppförde man torn både på Västerås och på Strängnäs domkyrkor, hvilka under senare delen af 1400-talet utvidgades till att vid behof rymma större antal människor. Biskop Rogge tillbyggde (efter 1473) det nuv. koret i Strängnäs och biskop Lydike (1466—87) koret i Västerås domkyrka, som brändes af danskarna 1430 och 1521. Biskop Henrik Tide-

mansson fann sig föranlåten att inkalla en tysk, mästare Gerlach från Köln, för att ombygga koret i Linköpings domkyrka (färdigt omkr. 1500). Af medeltidens klosterbyggnader finnas i någorlunda oskadadt skick bevarade: i Danmark klostren i Sorø, Skov (Herlufsholm) och Helsingør, i Sverige klostret i Ystad och delar af Roma och Vadstena kloster.

Under 1400-talet tog äfven den profana konsten nya vägar. Den feodala organisationen af samhället och stormännens växande makt gäfvö stormansboningarna en dittills i Skandinavien ökad betydelse. Att bygga befästa "hus" blef mot slutet af århundradet en viktig uppgift för hvarje stormanssläkt. Säkerhetshänsyn gjorde sig därvid mera gällande än trefnaden. För de svenska "hus"-typerna, Vik i Uppland (1320) och Glimmingehus i Skåne (1499), har förut redogjorts (se Bostad, sp. 1270 ff.). Den danska typen är vida mera utvecklad. Man sökte sig oftast en lågt belägen plats — en fast del af en sjöbotten eller en träskomgäfvon kulle —, där byggnadsplanen kunde omgifvas med gravar. I brist därpå gräddes och murades med stora kostnader gravar omkring det vanligen fyrkantiga byggnadsplanet. På den sålunda bildade ön uppfördes en hufvudbyggnad, omgifven af lägre vallar. Ingången försvarades af ett torn, och vindeltrappan inrymdes i ett inre torn. Byggnaden afslutades med en skytteväning (Borreby, pl. XXVI). Än indrog man inom slottssön ställ och ladugårdsbyggnader, än förade man dem på andra sidan gravnen. I senare fallet utvecklades snart det ursprungliga rektangulära "huset" genom tillbyggnad af flyglar. För att motstå det nyupplunna artilleriet försågs slottet utåt med väldiga murar, krönte af en skyttegång (Malmöhus, Landskrona citadell); inåt den tränga borggården byggdes under 1500-talet murarna tunnare, och detaljerna började taga intryck af renässansen. I Danmark och Skåne finnes en hel mängd renässansslott, som utvecklats sig direkt ur den medeltida hustypen (Hesselagergaard, pl. XXVI); brytningen mellan gammalt och nytt synes där varit mindre våldsamt. I Sverige dref Gustaf Is hårdhänta genomförande af reformationen ut de byggnadskunniga munkordnarna ur landet, och man måste därför skriva efter utländska, mestadels protestantiska mästare. Sålunda ledde Henrik von Cöllen byggnadsarbetena på slotten i Kalmar (1536, pl. XXII) och Gripsholm (1537), Fredrik Mussdorfer arbetade i Kalmar (1537—39) och på Stockholms slott (1539—44). Pomraren Joakim von Bulgarin begynte (1545) slottet i Vadstena (pl. XXII) och Paul Schütz (1549) slottet i Uppsala, hvilket senare liksom Borgholms försågs med runda hörntorn för artilleriet, en anordning som vid Vadstena, Kalmar och Malmöhus i stället tillämpades på den med kasematter försedda yttre vallen. Såväl i storslagen disposition som i detaljarbetet står Vadstena högst (pl. XXII). De utmärkta portalerna och gaffarna skulpterades af Pierre Delaroche (1563—99), under det byggnadsarbetet fortsattes af Arend de Roy (1566—90) m. fl. Sannolikt har den sistnämnde arbetat på Visborgs slott (1567), samt på Mörby (1570) och Rydboholms anspråkslösa tillämpningar af den medeltida "hustypen". Italianaren Domenico Pahr (1574—1602) jämte stenhuggaren Roland Mackle (d. 1581) utförde bl. a. den ypperliga västra por-

talen och det sirliga brunns huset på Kalmar slotts borggård. Många svenska konsthantverkare omtalas i Vasa-slottens räkenskaper, men endast en framstående svensk byggnadskonstnär, Anders målare, hvilken med äkta renässansgeni förestod byggnadsarbetena på Gripsholms, Svartsjö och Stockholms slott (1565—74). Äfven Mårten Rossman, som grundlade Gåleborg, var antagligen svensk. Konung Johan III var en lär d konstvän, som studerade Vitruvius, Serlio, Ducerceau och Philibert Delorme, men på samma gång hade sinne för medeltida konst. Då han förordnar om Uppsala domkyrkas återställande efter branden 1572, befäller han uttryckligen att den skall återfå sitt förutvarande utseende. Samma trohet visades vid riddarholmskyrkans restaurering. Klara (af Henrik Verhuwen, 1572—89), Maria Magdalena (1576—1634) och Jakobs kyrka i Stockholm (af Willem Boy 1576, färdig 1645) voro efterbildningar af den medeltida kyrkostilen, med dess spetsbågiga fönster och stjärnhvalf, här dock hvilande på runda kolonner; likaså Mariestads och Kopparbergs kyrkor (den senare vid nyligen genomförd restaurering alldeles "gotiserad").

1600-talets gemensamma intressen mellan de protestantiska makterna, Holland och de nordtyska staterna å ena sidan, Danmark och Sverige å den andra, ledde till ett lifligt holländskt inflytande äfven på byggnadskonstens område. I Danmark inleddes denna "Kristian IV:s stil" med ombyggnandet af Kronborg (af Antonius v. Obergren m. fl. 1574—85) samt uppförandet af Frederiksborgs (1602—25, pl. XXVI o. XXVII) och Rosenborgs slott, Holmens kirke och börsen (af H. von Steenwinckel d. y. 1619—40) i Köpenhamn. På Hven byggde Tyko Brahe Uranienborg, i Skåne uppfördes ett antal herrgårdar (Vidtsköfve m. fl.) samt kyrkan i Kristianstad (af Lorentz Sweiz 1617—28) i denna stil, hvars något tunga sirater och kartuschornament undergingo en efter det nationella materialet, tegel med kalk eller kristen till ornamentala delar, lämpad förning. I Sverige representerades riktningen af de fyra bröderna De Besche från Liège, af hvilka Gillis sannolikt gaf ritningarna till Vibyholms slott i Södermanland, som utfördes af Florenz Claesson Becker o. a., och Hubert byggde det 1878 nedbrunna tornet på Gertruds kyrka i Stockholm (1613—18). Bland de tyskar, som under trettioåriga kriget invandrade till Sverige, må nämnas Hans Jakob Kristler, som tillbyggde södra skeppet på Gertruds kyrka (1639—43) och utförde Jakob De la Gardies palats "Makalös" (sedermera arsenal och dramatiskt teater), samt Hans Ferster, som fullbordade Jakobs kyrka i Stockholm (1643) och uppförde Kristine kyrka i Falun (1642—52) efter ungefär samma plan. Bland de vackeraste och bäst bibehållna af tidens mera renässansmässigt genomförda kyrkor märkes Jäders kyrka i Södermanland, hvilken ombyggdes på Axel Oxenstiernas bekostnad (1652) och innesluter hans och hans familjs gravkor.

Om den medeltida hustypens utveckling till "herregård" se Bostad. Bland de karaktaristiska leden i denna utveckling under 1600-talets första hälft märkas för Sverige det äldre Rosersberg (1620) och Tidö (1629; se pl. VIII till art. Bostad), utförda af pomraren Nikodemus Tessin d. ä., vidare Tyresö (1630), Ängsö (1636), Lindholmen m. fl. Till denna epok höra också en del ansevärdare byggnader i städerna, såsom nuv.

Göta hofrätts hus i Jönköping (1611), nuv. petersenska huset i Stockholm m. fl.

Vid midten af 1600-talet förändrade de politiska faktorerna änyo smaken och stilriktningen. Westfaliska freden, som återställde lugnet i Europa och närmandet till Frankrike, föranledde dels inkallandet af belgiern Simon de la Vallée, som fick i uppdrag att utföra fiddarhuset i Stockholm, dels utsändandet på studieresor till Italien och Frankrike af hans son Jean de la Vallée och Tessin d. ä., hvars fädernesland nu blifvit införlifvadt med Sverige. De återkommo båda omkr. 1650 och medförde den nya smakriktning, som i utlandet fick namn af *barock*, men som i själfva verket är vår högrenässans. Jean de la Vallée öfvertog efter faderns död riddarhuset (färdigt 1661, pl. XXII), Tessin blef till en början slottsarkitekt på Borgholm och planlade under denna tid domkyrkan i Kalmar (1653—99, pl. XXII), som införde barockens ideal, centralkyrkan, i Sverige — kupolen blef dock aldrig utförd — och sannolikt inspirerade de la Vallée till Katarina (pl. XXII) och Hedvig Eleonora kyrkor i Stockholm. De la Vallées måg Mathias Spiehler använde barockens system på Ulrika Eleonora kyrka i Stockholm (1673), likaså Nikodemus Tessin d. y. på Ulrika kyrka i Söderhamn (1685—93) och Tyska kyrkan i Karlskrona (1697—1727). Till barockperioden höra äfven S:t Olai i Norrköping (1719) och domkyrkan i Karlstad (af Kristian Haller 1724—30) samt, i Skåne, stadskyrkan i Landskrona. Till tidens märkligare arbeten höra också de många grafkoner, som efter gammal sed byggdes i form af kapell invid kyrkorna, t. ex. soopska koret i Askersund (af Erik Dahlbergh), kaggas koret vid Floda och karolinska koret vid riddarholmskyrkan i Stockholm (af N. Tessin d. y. 1686, fullbordadt af Hårleman 1743).

Märkligare än tidens kyrkliga konst var dock dess profana. Det starkt franska anslag, som ljuder i riddarhuset, om än med biljud från tiden före 1650, försvenskades af Jean de la Vallée i hans följande arbeten: bondeska palatset (nuv. rådhuset, 1650-talet, pl. XXII) och van der nothska huset i Stockholm, till en nationellt karakteristisk kombination af puts och huggen sten. Tessin åter hyllade i sina första arbeten efter 1650, t. ex. oxenstiernska palatset i Stockholm (nu statistiska centralbyrån, 1654) och wrangelska palatset (nu Svea hofrätt), en mera italiensk smak, men öfvergick med båtshusets palatset i Stockholm (nu frimurarlogen, 1662) samt midtpartiet af Drottningholm (1662, pl. XXII) till det de la valléeska systemet, för att på ålderdomen med riksbanken vid Järnorget (1680) återgå till sin första kärlek. Båda konstnärerna voro outtröttligt verksamma äfven i landsorten. Tillsammans byggde de Skokloster (1654—79), för K. G. Wrangel, efter en plan, starkt erinrande om Tessins förslag till Borgholms ombyggnad. De la Vallée utförde för M. G. De la Gardie Karlbergs slott samt Ekholmen, Vångarn, Højentorp, Kågleholm och Mariedal (alla 1660—80). Tessin åter uppförde bl. a. Finspång, Målsåker (pl. XXII), Allonö, Näsby, Eriksberg, Strömsholm (1669), Sjö och Salsta (1670, fullbordadt 1679 af M. Spiehler). Alla dessa arbeten vittna om den mognade konstnärns ekonomi med effekterna och fina öga för proportionernas värde. Samtidiga arbeten i Danmark äro bl. a. palais Thott och palais Moltke i Köpenhamn.

Hvad den äldre Tessin lämnade ofullbordadt, öfvertogs af sonen, Nikodemus Tessin d. y., hvilken genom långa studier under faderns ledning samt resor i Frankrike och Italien förberedt sig därpå. Han fortsatte inredningen af Drottningholm och anlade dess park, uppförde på 1680-talet Sjöholm och ombyggde omkr. 1690 Rosersberg samt utförde Steninge i Uppland (1694; se pl. VIII till art. B o s t a d). Sin sociala ställning och sin personliga smak markerade han med uppförandet af sitt eget palats (nuv. öfverståthållarhuset i Stockholm, 1696—1701) i starkt italiensk stil. Hans lifs förnämsta verk blef emellertid det nuv. kungliga slottet i Stockholm (pl. XXIII), hvars uppförande beslöts i juni 1697, sedan en förhärjande eldsvåda lagt det gamla Vasaslottet i aska. Tessins fädernearfda kärlek till högrenässansen och föregående italienska studier göra det förklarligt, att en så storslaget enkel och ädel byggnad kunnat utföras under brytningen mellan barock och rokoko. En stor del af förtjänsten tillkommer äfven byggherren, Karl XII, hvilken skoningslöst slopade allt dekorativt bjäfs, som hans arkitekt af tidsandan föranleddes att föreslå. För slottets inre och ytre utsmyckning införskrefvos franska konstnärer och handverkare, såsom skulptören Chauveau, stuckatören Paganini och målaren Fouquet m. fl., hvilka mycket bidrogo till konstindustriens höga ståndpunkt i vårt land.

Tiden efter 1708 är i Sverige fattig på byggnadsminnen. Först mot midten af 1700-talet kom slottsbyggnaden åter i gång under ledning af K. von Hårleman, som byggde flyglarna omkring Logården, K. J. Cronstedt och K. F. Adelcrantz, som byggde nordvästra flygeln och afslutade inredningen 1754. Den tessinska skolan fortsattes af Hårleman och Adelcrantz vid uppförandet af flyglarna till Drottningholm (1746—52) och Gustaf III:s operahus (1774—82, jfr Arfurstens palats) samt Adolf Fredriks kyrka i Stockholm (1768—74). Mera eftergivande mot tidens smak för mjuka, böljiga linjer voro Jöran Adelcrantz med tornet på Jakobs kyrka, J. E. Rehn med sutherska (sedermera polhemska) huset n:r 1 vid Adolf Fredriks torg (se pl. IX till art. B o s t a d) och E. Palmstedt med börsen i Stockholm (1767—76, pl. XXIII). Den sistnämnde öfvergick snart till nyklassicismen, med tullpackhuset (1788), f. d. bondeska palatset (1789, nu rifvet), och sitt eget, i sin nästan sträfvade enkelhet ståtliga hus n:r 27 Västerlånggatan i Stockholm (1801). Till samma riktning bekände sig K. F. Sundvall, som uppförde Carolina rediviva i Uppsala (1819—26) och Stjärnsunds slott. Af tidens kyrkliga byggnader äro domkyrkan i Göteborg af K. V. Carlberg den märkligaste.

I Danmark är rokokotidens byggnadskonst däremot rikt företrädd. Dess förnämsta verk, Amalienborgs slott i Köpenhamn (pl. XXVII), är en af tidehvarfets pärlor. Till dess fyra paviljonger sluta sig de karakteristiska palatsen på Bredgade som en veritabel "faubourg S:t Germain". Eremitaget i Dyrehaven (1736), Frederiksbergs, Fredensborgs, Sorgenfri och Marienlyst slott äro alla blommor af samma stam. Främsta platsen bland Danmarks kyrkliga byggnadsverk från denna tid intages af marmorkyrkan i Köpenhamn, en kupolkyrka (pl. XXVII), hvars ståtliga anläggning och utmärkta detaljer äro fullt värddiga det ädla materialet (påbörjad 1749 af Jardin, fullbordad af F. E. Meldahl 1874—94).

Mot midten af 1800-talet egde en afmattni ng rum

i Sveriges byggnadskonst. F. Blom, som utförde Skeppsholmskyrkan (1842) i nyklassisk stil, förmådde icke uppehålla de stora traditionerna. För nationalmuseum i Stockholm (1851—66, pl. XXIII) måste en tysk arkitekt, Stüler, anlitas, hvilken jämte F. V. Scholander inledde den nutida eklekticismen och åter höjde den konstnärliga nivån. Warodellska huset i Stockholm är en lycklig tillämpning af högrenässansen och barclayska huset (se pl. IX till art. B o s t a d) af grekisk stil på moderna behof. Scholanders förnämsta arbete blef synagogan i Stockholm (1867—70). Uppgifterna ha i vårt land mångfaldigats på samma sätt som i utlandet. Den för sin tid präktiga centralstationen i Stockholm (af A. Edelsvärd och Hj. Kumlien, 1877—82) och det ypperliga kungl. biblioteket (af F. G. A. Dahl, 1871—77, pl. XXIV) samt det icke mindre ståtliga norra latinläroverket därstädes (af H. Zetterwall, 1876—80) äro exempel både på nya byggnadsbehof och på likartad materialbehandling (puts). Det vaknande historiska sinnet tog sig uttryck i restaureringsarbeten. Lunds, Skara och Uppsala domkyrkor (pl. XXII) undergingo betydliga, icke alltid lyckliga ombyggnader (af H. Zetterwall). Örebro kyrka restaurerades pietetsfullt (af E. Kjellström), Vadstena klosterkyrka och Visby domkyrka (af G. Pettersson), Olai kyrka i Norrköping och Adolf Fredriks i Stockholm (af Agi Lindegren). Utgångspunkten för en modern byggnadsverksamhet blef emellertid materialfrågan, användningen på nytt af naturlig sten, hvars talan fördes redan af Skandinaviska kreditaktiebolagets hus i Stockholm (af E. Jacobsson, pl. XXIV) och Uppsala universitetshus (af A. Holmgren, pl. XXIV), men slog igenom först med bünsowska huset (1890, se pl. IX till art. B o s t a d), hallwylska palatset och nordiska museet i Stockholm (alla af I. G. Clason). De två förnämnda byggnadsverken äro utslag af ett kosmopolitisk-akademiskt konstitens, som nu håller på att vika för ett mera skandinaviskt, representrätt af nordiska museet, nya operahuset i Stockholm (af A. Anderberg, 1891—98, pl. XXIII) och i viss mån äfven af nya riksdagshuset (af A. Johansson, 1890—1905, pl. XXIV). En af äldre skolor så vidt möjligt oberoende riktning representeras af nya posthuset i Stockholm (af F. Boberg, 1904). Bland tidens kyrkliga nybyggnader må nämnas Johannes kyrka och Gustaf-Adolfs-kyrkan i Stockholm (af K. Möller).

Den återgång till nationell grund, som gjort sig märkbar i Sverige, har långt tidigare och naturligare skett i Danmark. Bristen på andra material än tegel höll här vid lif en sund och nationell tegelbyggnadskonst, som med lämplig uppriskning från Italien egde lifskraft nog att åstadkomma sådana arbeten som nationalbanken i Köpenhamn (af I. D. Herholdt). Den danska akademiens under ledning af professorerna H. Storch och H. J. Holm företagna och publicerade uppmätningar af äldre nationella byggnadsverk ha i hög grad bidragit till den riktiga upplåtningen och förståelsen af den nationella byggnadskonstens tillgångar, hvilka under konsterfarna och kunniga arkitekters ledning blomstrat upp dels i väl utförda restaureringsarbeten, såsom rådhuset i Roskilde, domen i Ribe, S:t Nicolai i Svendborg 1892—94 och S:t Bendt i Ringsted (af H. Storch), Frederiksborgs slott och marmorkyrkan (af Meldahl), dels i nya arbeten af dels nationell, dels norditaliensk prägel, såsom järnvägsstationen i Helsingör (af

Wenck) och de nya småkyrkorna i Köpenhamn (af A. Koch, Martin Borck, T. Jørgensen m. fl.) samt framför allt Köpenhamns rådhus (af M. Nyrop), ett arbete, som satt sitt märke på hela den moderna danska arkitekturen (pl. XXVII). — Äfven i Norge har en nationell strömning yppat sig, tills vidare dock endast i träarkitekturen. Den moderna norska stenarkitekturen är — med undantag af restaureringsarbetet i Trondhjems domkyrka (af Christie) samt teatern i Kristiania (af E. Bull) — en kritiklös härmning af Berlin-arkitektur.

Litteraturen om byggnadskonst är mycket rikhaltig och den illustrativa synpunkten väl tillgodosedd. Här må nämnas följande arbeten.

1) *Allmän arkitekturhistoria*: Kugler, "Geschichte der baukunst" (3 bd, 1856—59), fortsatt af Burckhardt och Lübke, "Die renaissance" (2 bd, 1867—73, 4:e uppl. 1904 fl.), och af Gurliitt, "Geschichte des barockstiles u. des rococo" (2 bd, 1888—89), Lübke, "Geschichte der architektur" (6:e uppl. 1884—86; öfv. 1871) och "Abriss der geschichte der baustyle" (4:e uppl. 1878), Fletcher, "A history of architecture" (5:e uppl. 1894), Lindgren, "Byggnadskonst o. dekorativ konst" (Uppf. bok, nya uppl. bd I, 1896—98), Choisy, "Histoire de l'architecture" (2 bd, 1899), Hamlin, "A textbook of the history of architecture" (5:e uppl. 1902), Hahr, "Arkitekturs historia" (1902), Perry, "Chronology of architecture" (1893).

2) *Antikens byggnadskonst*: Palladio, "L'antichità di Roma" (1565), Tardieux o. Cousin, "Les dix livres de Vitruve" (1859), Perrot o. Chipiez, "Histoire de l'art dans l'antiquité" (8 bd, 1881—1903; fortgår), Durm, "Die baukunst der griechen" (2:a uppl. 1892) och "Die baukunst der etrusker und römer" (2:a uppl. 1903), Uhde, "Die architekturformen des klassischen altertums" (1896), Anderson o. Spiers, "Die architektur von Griechenland u. Rom" (1905).

3) *Medeltidens byggnadskonst*: Viollet le Duc, "Dictionnaire raisonné de l'architecture française" (10 bd, 1853—68), Street, "Gothic architecture in Spain" (1869), Boito, "Architettura del medio evo in Italia" (1880), Mothes, "Die baukunst des mittelalters in Italien" (1883), Corroyer, "L'architecture romane" (1888) o. "L'architecture gothique" (1891), Holtzinger, "Die altheitliche u. byzantinische baukunst" (1898), Stiehl, "Backsteinbau romanischer zeit in Oberitalien und Deutschland" (s. å.), Leader Scott, "The cathedral builders" (1899).

4) *Renessansens byggnadskonst*: Müntz, "La renaissance en Italie et en France" (1885), Galland, "Geschichte der holländischen baukunst und bildnerie" (1889), Burckhardt, "Geschichte der renaissance in Italien" (3:e uppl. 1891), Palustre, "L'architecture de la renaissance" (1892), Schmarsow, "Barock u. rokoko" (1897), v. Geymüller, "Baukunst der renaissance in Frankreich" (1898—1902), v. Bezold, "Die baukunst der renaissance in Deutschland, Holland, Belgien u. Dänemark" (1900), Blomfield, "A short history of renaissance architecture in England" (s. å.), Gotch, "Early renaissance architecture in England" (1901).

5) *Nutida byggnadskonst*: Statham, "Modern architecture" (1897), Muthesius, "Die englische baukunst der gegenwart" (1900—02), samt *tidskrif-*

terna, bland hvilka må nämnas de franska "La semaine des constructeurs" och "La construction moderne", de österrikiska "Allgemeine bauzeitung" (sedan 1836), "Der architekt" och "Wochenschrift des österreichischen ingenieur- und architektenvereins" (sedan 1849), de tyska "Zeitschrift für bauwesen" (sedan 1851), "Deutsche bauzeitung" (sedan 1868), "Centrallblatt der bauverwaltung" (sedan 1881; officiell) och "Berliner architekturwelt" (sedan 1898), de engelska "The builder" (sedan 1843), "Engineering" (sedan 1864), "The architect" (sedan 1866), de nordamerikanska "The architectural record" (kvartalsskrift), "The architectural review" och "American architect and building news", den belgiska "L'émulation".

6) *Historisk-tekniska handböcker*: Du Cerceau, "De architettura" (1559), Blondel, "Cours d'architecture" (9 bd, 1771—77), Wijblad, "Ritningar på våningshus" (1782), Bosc, "Dictionnaire raisonné d'architecture" (4 bd, 1876—80), Mothes, "Illustrirtes baulexikon" (4:e uppl. 1880—83, i 4 bd), "Baukunde des architekten" (1880 ff.; 5:e uppl. 1902 ff.), det ännu mera stort anlagda "Handbuch der architektur" (1881 ff.; 2:a uppl. 1895 ff.), Rothstein, "Allmän byggnadslära" (3:e uppl. 1890), Abel, "Das elegante wohnhaus" (1890) o. "Das gesunde, behagliche u. billige wohnen" (1894), Wyndham Tarn, "The mechanics of architecture" (1893), Häberle, "Die holzarchitektur" (s. &.), Lindgren, "Die schule des bautechnikers" (1896 ff.), Lindgren, "Byggnadskonstens teknik" (Uppfinningar, nya uppl. I, 1898), Kaemmerer, "Kompendium des hochbaues" (1899), Schönemark och Stüber, "Hochbaulexikon" (5 bd, 1902—04), Speemann, "Das goldene buch vom eignen heim" (1905).

7) *Planscherk*: Cicognara, "Le fabbriche e i monumenti di Venezia" (2 bd, 1838), Letarouilly, "Edifices de Rome moderne" (2 bd, 1840—57), Gailhabaud, "Monuments anciens et modernes" (4 bd, 1840—49), "Monumentos arquitectonicos de España" (1859—79), Palustre, "La renaissance en France" (1879 ff.), Ysendyck, "Documents classés de l'art dans les Pays-bas" (1880—89), Reinhardt och Raschdorff, "Palastarchitektur v. Ober-Italien u. Toscana" (I—II, 1882—86, III 1896 ff.), Stegmann och v. Geymüller, "Die architektur der renaissance in Italien" (1887 ff.), Lambert o. Stahl, "Motive der deutschen architektur des 16., 17. und 18. jahrhunderts" (1888—93), Strack, "Baudenkmäler des alten Rom" (1890) och "Baudenkmäler Roms des 15. bis 19. jahrhunderts" (1891) samt "Ziegelbauwerke des mittelalters u. der renaissance in Italien" (1889), Fritsch, "Denkmäler deutscher renaissance" (3 bd, 1891), Ewerbeck, "Die renaissance in Holland u. Belgien" (s. &.), Uhde, "Baudenkmäler in Grossbritannien" (2 bd, 1890—94) och "Baudenkmäler in Spanien u. Portugal" (1892), Dohme, "Barock- u. rokoko-architektur" (3 bd, s. &.), Prentice, "Renaissance architecture and ornament in Spain" (1894), Lübke och Lützwow, "Denkmäler der kunst" (7:e uppl. 1896; ny bearb. 1902 ff.), Seemann, "Kunstgeschichte in bildern" (5 bd, 1900—02).

8) *Skandinavisk byggnadskonst*: Dahlbergh, "Suecia antiqua et hodierna", Peringskiöld, "Monumenta suiogethica" (1710—19), Elers, "Stock-

holm" (1800—01), Brunius, "Antiquarisk o. arkitektonisk resa" (1839), "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850), "Konstanteckningar under en resa" (1851), "Om renaissance- eller barockstilen i Skåne" (1856) och "Gotlands konsthistoria" (1864—66), Munch o. Schirmer, "Trondhjems domkirke" (1859), Mandelgren, "Monuments scandinaves du moyen-âge" (1868) och "Atlas till Sveriges odlingshistoria" (1877), Eichhorn, "Svenska byggnadskonsten" (i sv. upplagan af Lübke, 1871), densamme, "Kalmars slotts konsthistoria" (1881) och "Gripsholms slotts konsthistoria" (1882), Hildebrand, "Sveriges medeltid" (7 bd, 1879—1905 ff.) och "Visby och dess minnesmärken" (1893), Nicolaysen, "Mindesmærker af middelalderens kunst i Norge" (1854—55), "Kunst og haandverk fra Norges fortid" (1883—94) och "Stavanger domkirke" (1896), Meldahl o. Neckelmann, "Denkmäler der renaissance in Dänemark" (1888), Mejborg, "Gamle danske hjem" (s. &) och "Nordiske bøndergaarde" (1892), Krefling, "Undersøgelser i Trondhjem" (1890), Liljekvist, "Strengnäs domkyrka" (1891), Dietrichson, "Norske stavkirker" (1892), C. R. Nyblom, "Upsala minne" (1893), Lindgren, "Byggnadskonsten i Sverige" (Uppf. bok, nya uppl. I, 1896—98), Upmark, "Architektur der renaissance in Schweden" (5 bd, 1897—1900; sv. uppl. 1904), Böttiger, "Hedvig Eleonoras Drottningholm" (1897), Dahlgren, "Stockholm, Sveriges hufvudstad" (3 bd, s. &.), Seesselberg, "Die früh-mittelalterliche kunst der germanischen völker" (2 bd, s. &.), E. Wrangel, "Tegelarkitekturen i norra Europa o. Upsala domkyrka" (s. &) och "Cisterciensernas inflytande på medeltidens byggnadskonst i Sverige" (1899), F. U. Wrangel, "Blasieholmen" (1894) och "Stockholm under medeltiden och Vasatiden" (1897) samt "Stockholmiana" (4 bd, 1902—05 ff.), Wiberg, "Det tyske kontor i Bergen" (1899), Sundt, "Bygningsskik på bygdene i Norge" (1900), Hahr, "De svenska kgl. lustslotten" (s. &.), Lindegren, "Mariakyrkan i Vesterås" (1902), Troels Lund, "Dagligt liv i Norden" (folkeudg. 1903), Munthe, "Kgl. fortifikationsens historia" (1900—03), Ambrosiani, "Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige" (1904), Holm o. Beckett, "Kunsthögskolans opmaalingsarbejder" (s. &.). — *Tidskrifter*: "Antiquarisk tidskrift" (sedan 1864), "Svenska fornminnesföreningens tidskrift" (sedan 1870), "Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie", "Foreningens til norske fortidsmindesmærkers bevaring aarsberetning", "Architekten, meddelelser fra akademisk arkitektforening" (sedan 1898), "Arkitektur o. dekorativ kunst" (sedan 1901).

G. Ldgn.

Byggnadskontor, den tekniska myndighet, som i Sveriges större städer handhar stadens husbyggnadsarbeten samt anläggning och underhåll af gator, broar, afoppsledningar, hamnar, planteringar o. d. och som äfven i flera fall har ledningen af vattenlednings- och belysningsverkens anläggning och drift. I spetsen för dessa byggnadskontor står vanligen en byggnadschef. — Byggnadskontor kan dessutom hvarje för byggnadsändamål inrättadt kontor benämnas.

Fr. E.

Byggnadslära, den del af läran om byggnadskonsten, som omfattar beskrifning af olika byggnadsmaterialiers förekomst, egenskaper och användning, samt de allmänna praktiska iakttagelser man har att

göra vid uppförandet af en byggnad eller dess olika delar.

P. Ax. L.

Byggnadsnämnd, en nämnd, som har att utföra det närmaste inseendet öfver en stads bebyggande och tillämpningen af därom gällande föreskrifter. Enligt byggnadsstadgan för rikets städer skall detta inseende utföras af fem eller tre, för en tid af fyra år valda personer, hvilka utses dels af stadens magistrat eller i dess ställe tillsatt styrelse, dels af stadsfullmäktige eller allmän rådstuga.

Byggnadsordning skall enligt byggnadsstadgan för rikets städer upprättas för hvarje stad och antagas af stadsfullmäktige eller allmän rådstuga samt fastställas af konungens befallningshafvande. Byggnadsordningen skall lämna alla de föreskrifter, som utföres hvad som stadgas i byggnadsstadgan anses erforderliga för ordnande af stadens byggnadsväsende i afseende å byggnadsnämnd (se d. o.), stadsplan, tomt, byggnadernas beskaffenhet, byggnadslof, byggnaders underhåll m. m. Gällande byggnadsordning för Stockholms stad är af 13 dec. 1890, med sedermera gjorda smärre ändringar. Jfr A. R. betarbostäder, sp. 1322.

Fr. E.

Byggnadsskrån. Se Byggnadssgillen.

Byggnadsskyldighet, kam. 1. En brukare af annans jord åliggande skyldighet att underhålla och nybygga de till gården hörande husen. Denna skyldighet åligger först och främst dem, som innehafva kronans jord — således innehafvare af ecklesiastika, militära och civila boställen samt allmänna kronohemman —, vidare dem, som bruka jord, tillhörande allmänna verk och inrättningar, och slutligen torde den äfven, enär 27:e kap byggningsbalken icke blifvit upphäfdt, få anses såsom ett åliggande för brukare af jord i enskild ego, såvida bestämmelser i annan syftning icke blifvit intagna i kontraktet. Det sistnämnda slaget af byggnadsskyldighet är uråldrigt och tillika det första, som blef regleradt genom lag. Landskapslagarna stadga ej någon byggnadsskyldighet, med undantag af östgötalagen, som i sin byggningsbalk bjuder, att landbo skall på gården hafva åtminstone tre hus: lada, kornbod och nöthus. Skälet till denna landskapslagarnas tystnad var, att landbon egde såväl husen som gärdesgårdarna och att han vid afträdet tog dem med sig; borttog han dem ej inom viss tid, tillföll de jordägaren. Hade den förre verkligen mottagit hus, var han skyldig att underhålla dem (hälsingelagens jordab. 11). I Växjö stadga af 1414 fick allmogens nybyggnadsskyldighet sig ålagd, näml. att upprätta ett hus hvarje år, lada, stuga och nöthus. Hvaradera skulle räknas för två års byggnad, och de hus, som brukaren rättade upp, skulle han, när han skildes från gården, hålla husbonden färdiga. Alla andra hus skulle han lämna från sig så goda, som han dem tog. Där är således den sedermera för all nybyggnad gällande principen af årsberäkning redan upptagen. Hvad Växjö stadga fastställt, bekräftades sedan i en ny stadga af 1416 och upptogs till principen, om ej till ordalagen, i 25:e kap. jordab. af Kristofers landslag (1442), med den ändring likväl, att nybyggnadsskyldigheten beräknades till en viss summa penningar om året. Kalmars recess (1483) tog åter upp årsberäkningen, men nedsatte den till tre år för de då bestämda tre laga husen. Sedan alltså byggnadsskyldigheten blifvit stadga, blef den tid efter annan bestämd genom allmänna lagar, så-

som Karl IX:s husesynsordning 1590 och Karl XI:s husesynsordning af 18 juli 1681, hvilka gällde för hela riket. Den senare omfattade icke allenast krono-, skatte- och frälsebönders byggnadsskyldighet, utan äfven de på militien indelade böndernas. Den är synnerligen viktig, emedan från den influtit bestämmelserna i 2:a och 27:e kap. byggningsb. af 1734 års lag. Detta hvad angår byggnadsskyldigheten för brukare af jord, tillhörande enskilda, samt af allmänna kronohemman. Genom stadgandena i 26:e kap. af sistnämnda balk bestämdes byggnadsskyldigheten för innehafvare af ecklesiastika boställen, och genom de tid efter annan utfärdade militieboställsordningarna, af hvilka den ännu gällande är af 23 jan. 1836, stadgades samma skyldighet för dem, som innehafva boställen, anslagna till arméns befäl. För civila boställen gällde och gälla de i 2:a och 27:e kap. byggningsb. införda allmänna föreskrifterna. För andra publika hemman än boställen tillämpas stadgandena i 2:a och 27:e kap. byggningsbalken.

Byggnadsskyldigheten omfattar, såsom ofvan blifvit antydt, två skyldigheter: *skyldigheten att underhålla* husen och *skyldigheten att nybygga* dem, när de förfalla. Den förre skyldigheten torde, för brukare af enskildas jord, ej anses sträcka sig längre än till förpliktelsen att underhålla husen i det skick, i hvilket han emottagit dem; för brukare af publika hemman däremot innebär den förpliktelse att alltid hafva husen i godt stånd — ett förhållande, hvartill man kan sluta sig af de skyldigheter, som äro tillträdaren ålagda, när han emottager hemmanet, och af det sätt, hvarpå vid sådana tillfällen tillses, att han icke låter försummelse i dessa skyldigheters fullgörande falla sig till last. Emellertid ligger det i sakens natur, att nybyggnadsskyldigheten måste vara begränsad, emedan den annars lätteligen skulle kunna föra till brukarens ruin. Denna begränsning består först i bestämmandet af *husens antal och storlek* (byggningsb. kap. 2 och 27 § 3). De sålunda bestämda husen kallas *laga* hus. Vidare ligger en gräns i den s. k. "årsberäkningen", eller nybyggnadsskyldighetens bestämmande i ett visst förhållande till besittningstiden. Detta vill säga, att vissa år af denna beräknas på hvarje hus, som brukaren är förbunden att vid behof nybygga, eller m. a. o. att brukaren ej är skyldig att nybygga ett hus, om han ej innehaft gården så många år, som huset enligt årsberäkningen står för. Ju flera år, som räknas på hvarje hus, dess lindrigare är således byggnadsskyldigheten. Så räknas, enligt den allmänna i byggningsb. kap. 27, § 33 angifna regeln, ett större hus till *tre*, ett mindre till *ett* års byggnad; men på kyrkoherdebol räknas de hus, som å vanliga hemman stå för tre års byggnad, till fem års, och de mindre i förhållande därefter, hvaraf följer, att byggnadsskyldigheten är lindrigare på kyrkoherdebol än annanstädes. Men vidare kan äfven behöfvat upptagas såsom en för nu ifrågakarande skyldighet gällande gräns, emedan ingen är skyldig att bygga, såvida ej husen verkligen äro förfallna, och ej mera, än hvad gården tarivar efter ortens sed och lägenhet. Dessa bestämmelser om byggnadsskyldigheten gifva upphof till åtskilliga förhållanden, som betecknas med särskilda termer. Så benämnas underlåten underhållsskyldighet *husröta*, försummad nybyggnad *missbyggnad*. Har

äbon byggt flera hus, än lagen ålägger honom, kallas detta öfverloppsbyggnad; har han byggt flera hus, än som belöpa sig på hans besittningstid, säges öfverbyggnad ega rum.

För att kunna undersöka huru en innehafvare fullgör sin byggnadsskyldighet har man anordnat vissa åtgärder. Dessa bestå först i besiktningar, å publika hemman gemenligen periodiskt återkommande — hvar tredje eller femte år —, då däremot å jord, som är i enskild ego, åtminstone om den är af frälse natur, jordegaren må låta hålla syn, när han vill. Besiktningarna å publika hemman bära namn af ekonomiska besiktningar och förrättas af vederbörande tjänstemän, i allmänhet kronofogden, biträdd af nämndmen. Hvad som därvid beslutats går i verkställighet, såvida icke besvär anföras, i hvilket fall sker *läga syn*, en rättslig akt, som verkställs af de dömande myndigheterna.

Den andra kontrollåtgärden är af- och tillträdessyn, som förrättas, när ombyte sker af brukare, å jord, vare sig den tillhör enskild man, publik inrättning eller staten. Såsom ofvan är antydt, eger å jord, tillhörande enskilda, jordegaren, på grund af byggningsab. kap. 27 § 8, själf låta föranstalta om syn äfven vid detta tillfälle, och skall denna syn förrättas af två oavdiga män af nämnden. Verkan af denna förrättning kan upphävas därigenom att vid häradsrätten begäres syn, som då hålles af domaren med half nämnd. Denna förrättning är af så stor betydelse för rättsförhållandet emellan jordegare och brukare, att, därest den förre försummat att efter syn lämna gården i tillträdares händer, jordegaren sedermera icke kan vid afträdet fordra ersättning för den husröta eller missbyggnad, som då kan finnas (byggningsab. kap. 27 § 7). Vid publika hemman föranstaltas af- och tillträdessyn af de myndigheter, under hvilka tillsyn dessa hemman stå, och den förrättas af vederbörande domare i orten. Vid denna förrättning skola vara tillstädes ej endast af- och tillträdare, utan äfven ombud å jordegarens (statens eller den publika inrättningens) vägnar för att tillse, det tillträdaren icke gifver efter något af sin rätt och därigenom möjligen sättes ur stånd att fullständigt fullgöra de skyldigheter, som ålaga honom i afseende på gårdens bebyggande. Anmärkas bör måhända, att vid syn å jord af det slag, hvarom nu är fråga, husen icke, såsom rätteligen borde ske, afsynas från afträdares till jordegaren och af denne sedan öfverlämnas till tillträdaren, utan anses rättsförhållandet ega rum endast mellan af- och tillträdare; jordegaren är endast genom ombud tillstädes för att, på sätt som förut blifvit anmärkt, bevaka sin rätt. Vid syn af nu ifrågavarande slag tages husens tillstånd i betraktande. Befinnes det, att afträdares brustit i underhållsskyldigheten och att han underlåtit att verkställa nybyggnad, där sådan varit behöflig, och han suttit så länge vid gården, att han efter årsberäkningen å husen varit skyldig därtill, så dömes han att fullgöra dessa skyldigheter, förinnan han afträder från gården. Har han däremot verkställt öfverloppsbyggnad, kan stundom komma i fråga, att tillträdaren skall inlösa densamma; finnes öfverbyggnad, är tillträdaren alltid förbunden att gälda dess värde till afträdares. Dessa förhållanden redas därigenom att de erhålla formen af en ordentlig likvid emellan de båda parterna, af- och tillträdaren.

Skulle tillträdaren ej yrka ett fullständigt utbemande af ersättningen för husröta och missbyggnad, så skulle han därigenom möjligen minska sin förmåga att fullgöra de honom under hans besittningstid i afseende på byggnadsskyldigheten åliggande förpliktelserna; och detta är förmodligen skälet hvarför vid syn å jord, som tillhör kronan eller publika inrättningar, ombud för jordegaren alltid skall vara tillstädes för att tillse, det tillträdaren ej genom okunnighet eller vårdslöshet minskar sin rätt. Ändring i synerätts beslut fullföljes genom besvär den vanliga domstolsvägen. Th. R. (Kbg.)

2. En i byggningsabalken stadgad förpliktelse att hålla vissa för samhällsordningens upprätthållande nödvändiga byggnader. I senare tider hafva de uråldriga grunderna för kostnadernas fördelning visat sig olämpliga, och på begäran af riksdagen har genom lag 26 sept. 1884 föreskrifvits, att alla, hvilka skatta till kommunen, skola deltaga i byggnad och underhåll af tingshus och häradsfängelse, samt genom lag 12 juni 1885 stadgats samma grund för bestridande af kostnaderna för byggnad och underhåll af kyrka med klockstapel, stängsel m. m., som till kyrka hör, äfvensom af sockenstuga. Kbg.

Byggnadsstadga kallas den för Sveriges städer gemensamma k. författning, som innehåller allmänna, till vinnande af prydighet, renlighet, luftväxling och säkerhet gifna bestämmelser för dessas bebyggande, afsedda att för hvarje särskild stad efter behof fullständigas genom en af konungens befallningshafvande fastställd byggnadsordning (se d. o.). Byggnadsstadgan för rikets städer är utfärdad 8 maj 1874. Mindre ändringar och tillägg i densamma hafva gjorts 30 dec. 1876, 18 april 1884, 30 nov. 1888, 20 juni 1890 och 26 maj 1899. I tillämpliga delar skall den gälla äfven för köping; så och för hamn, fiskläge och annat ställe med större sammanträngd befolkning, då sådant af omständigheterna påkallas och konungens befallningshafvande efter vederbörandes hörande därom förordnar genom beslut, som underställes k. m:ts pröfning. (Fr. E.)

Byggnadsstatik. Se Statik.

Byggnadsstil. Se Byggnadskonsten.

Byggnadstimmer, trä. Se Timmer.

Byggningsabalken (af *isv. byggning*, landbruk, och *balk*, egentl. bjälke; jfr *Balk*, *jur.*, den del af lagboken, som företrädesvis angår landbruket).

Byggningshjälpen 1. Vinterkörslan, kam., en urgammal svensk skatt, som leder sitt upphof från allmogens skyldighet att i mån af behof bygga och underhålla gränshus, slott och kungsgårdar — en förpliktelse, som i tidernas längd hade förvandlats till en årlig skatt efter mantal. Byggningshjälpen erlades i en mängd persedlar (byggnadsmateriel och ved), olika i olika orter, och ansågs särdeles tryckande. En nedsättning till hälften mot förut egde rum 1622. Jämlikt 1652 års riksdagsbeslut blef den sedermera en ständig ränta och fördes i jordeböckerna som en särskild titel under hemmantalsröntan, till dess 1855 års ränteförenkling inträffade. Namnet omväxlade mycket. I Uppland användes benämningarna slottshjälpen, slottsfamnen, rustkammarhjälpen, vind och vask, byggningsveden, tegelveden, ekekörslan och körslan. I Västmanland förekommo namnen vindekorningen och vask-

körningen, i Närke årliga hjälpen (skogseffekter och dagsverken) och i Medelpad spetsstakehjälp. I bergslagen motsvarades byggningshjälp af brukshjälp, som betalades med skogseffekter, järn, malm och limsten samt framförslades till kronans bergverk. Särskildt i Skinnskattebergs bergslag förekom malmkörsele, hvilket onus bestod däri att allmogeen med sina dragare måste hämta malm från gruivan till kronohyttan, när denna var i gång. Kbg.

Byggningssäd l. **Byggningsstunna**, kam., den del af kyrktionden, som var afsedd till underhåll af kyrkbyggnaden. Såväl denna del som den för inköp af nattvardsvin afsedd delen af kyrktionden lät Gustaf Vasa kyrkorna behålla. De omtalas sedermera alltid tillsammans såsom vin- och byggnadsäd (se d. o.). Kbg.

Byggningsstunna. Se **Byggningsäd**.

Byggningsvecka kallades förr vid järnbruk den vecka vid flyttningstiden på hösten, då smidet stod stilla samt i stället hammare, vattenhjul o. d. öfversågos och reparerades. C. A. D.*

Byggningsveden, kam. Se **Byggningshjälp**.

Bygg och **ligg**, *bygnk.*, benämning på de båda uppåt och nedåt liggande ytorna hos stenen i ett murverk. Se vidare Mur.

Byggver, *nord. myt.*, är enligt eddadikten "Lokasenna" guden Frejs tjänare, hetsig till sin natur och "skrikande under kvarnen". Namnet betyder "herr malt" och är en motsvarighet till den skotska sagans Allan Mault och den engelska dryckesvisans sir John Barleycorn, som af bönderna döddes, begrafdes i jorden, växte upp om sommaren och fick skägg på hakan, ånyo döddes med lie, slaga och kvarnsten, men dock till slut blef en mäktig herre; allt en allegorisk framställning af kornets utveckling till malt och sedan till öl. Jfr *Byla*. Ad. N.-n.

Bygsl, *jur.*, den i Norge i äldre tider allmänt brukliga och ännu ej helt och hållet försvunna formen af jordlega. Bygslen företer väsentliga likheter med den i en stor del af de svenska landskapslagarna förekommande formen af samma rättsförhållande. I dessa lagar brukas dock icke benämningen bygsl, men väl förekomma uttrycken *byggia* (i bem. dels af att bruka jord, dels af att utlega jord) och *bygginga-vitni* (vittne till ett aftal om jordlega).

Bühel, Hans von. Se **Büheler**.

Büheler, Hans der (Hans von Bühel), en från Elsass bördig episk skald, som lefde omkring år 1400. Han bearbetade i poetisk form två äldre folkromaner: *Die königstochter von Frankreich*, en dikt på 15,000 vers (fullb. 1400), som behandlar sagan om den fälmögda Helena, och *Diocletians leben* (fullb. 1412), som innehåller berättelsen om de sju vise mästarne.

Byhistoria. Se **Novell**.

Bühler, Johann Georg, tysk indisk filolog och epigrafiker, f. 19 juli 1837 i Borstel vid Nienburg (Hannover), promoverades 1858 i Göttingen till filos. doktor på afhandlingen *Das griechische secundärsuffix -ης*, företog vetenskapliga resor till Paris 1858 och London 1859 och utnämndes 1861 till amanuens hos bibliotekarien vid kungl. biblioteket på Windsor och 1862 till assistent vid universitets-

biblioteket i Göttingen. 1863—68 var han anställd såsom professor i orientaliska språk och fornhistoria vid Elphinstone college i Bombay, med undantag af en del af åren 1866—67, då han var professor vid Deccan college i Poona. Sedan 1864 var han därefter ledamot af kommittén för utgifvande af en samling af "Hindu law". Han befordrades 1868 till inspektör öfver undervisningen i Gujarat och fick officiellt uppdrag att uppsöka sanskrithandskrifter inom presidentskapet Bombay. Han företog dec. 1873—mars 1874 i diplomatiskt samt juli 1875—april 1876 i vetenskapligt syfte ytterst viktiga resor till Rajputana samt Kashmir och Central-Indien. På grund af sjukdom återvände han 1880 till Europa och utnämndes s. å. till professor i fornnordisk filologi och fornkunskap vid universitetet i Wien samt fick 1889 hofråds titel. Han dog genom drunkning i Bodensjön i april 1898. B. har mer än någon annan af samtidens vetenskapsmän blifvit förtrogen med den indiska kulturen i hela dess historiska utveckling. Ingen samtida indolog har förfogat öfver ett så stort förråd af material till vetenskaplig bearbetning. Ingen torde heller på den indiska kulturhistoriens och förnämligast litteraturens område hafva vunnit så betydande och omfattande vetenskapliga resultat som B. Bland hans många skrifter, behandlande den indiska litteraturen, arkeologien, epigrafiken, paleografien, geografin, historien och språkvetenskapen, kunna endast de viktigaste anföras. Bland hans i en mängd tidskrifter kringströdda bidrag må nämnas praktikordboken *Pāyālacchināmamālā* (i Bezenbergers "Beiträge zur Kunde der indogermanischen sprachen", Gött. 1878), *Erklärung der Apoca-inschriften* (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", 1883—93), *The roots of the Dhātupātha not found in literature* (i "Wiener zeitschrift für die Kunde des morgenlandes", 1894), *On the origin of the Kharoṣṭhi alphabet* (ibid. 1895). Vidare böra framhållas *Digest of hindu law cases* (tills. med West, 1867—69; 3:e uppl. 1883), *Pañcatantra with english notes* (utgörande n:r 1 och 3 af "The Bombay sanscrit series", 1868; 4:e uppl. 1891), *Āpastambiya Dharmaśūtra* (1868—71; 2:a uppl. 1892—94), *Catalogue of sanskrit manuscripts from Gujarāt* (4 vol., 1871—73), *Daṣakumāracarita, with english notes* (I, utgörande "Sanscrit series" n:r 10, 1873. 2:a uppl. 1887; II, utg. af P. Peterson), *Vikramāṅkacarita with an introduction* (1875), *Detailed report of a tour in Kashmir* (1877), *Sacred laws of the Āryas* (I, 1879; II, 1883; utgörande II och XIV af "The sacred books of the East"), *Third book of sanscrit* (2:a uppl. 1877; 3:e uppl. 1888), *Leitfaden für den elementarcursus des sanskrit* (1883), *Inscriptions from the caves of the Bombay presidency* (i d:r Burgess' "Archæological reports of Western India", bd IV o. V, 1883), *Palæographic remarks on the Horrinzi palm-leaf manuscript* (i "Anecdota oxoniensia", Aryan ser. I, 3, 1884), *The laws of Manu translated* (i "The sacred books of the East", XXV, 1886), *Translation of the Dhāuli and Jaugada versions of the Aṣoka edicts* (i "Archæological reports of Southern India", vol. I, 1887). Därför må anföras följande större arbeten i "Schriften der wienerrakademie der wissenschaften": *Über eine sammlung von sanskrit- und prakrit-handschriften* (1881), *Über das zeitalter des kashmi-*

rischen dichters Sômadêva (1885), *Über eine inschrift des kônigs Dhara-sêna von Valabhi* (1886), *Über eine neue inschrift des Gurjara kônigs Dadda II* (1887), *Über eine Sendrakainschrift* (s. å.), *Über die indische sekte der Yainas* (s. å.), *Über das Navasâhasânkacarita des Padmagupta* (1888, tillsammans med Th. Zachariæ), *Über das Sukryasam-kirtana des Arisimha* (1889), *Die indischen inschriften und das alter der indischen kunstpoesie* (1890), *Indian studies: I. The Jagadûcarita of Sarcânanda, a historical romance from Gujarât* (1892), II. *Contributions to the history of the Mahâbhârata* (s. å.), tillsammans med J. Kirste), III. *On the origin of the Brâhma, alphabet* (1895). Slutligen må nämnas, att B. planlade och till sin död ledde utgifvandet af det stora verket *Grundriss der indo-arischen philologie*. K. F. J.

Bylag, *statsr.*, afgift, som i Danmark under medeltiden erlades af en person, som ville erhålla borgarrätt i en stad, d. v. s. blifva delaktig af stadens lag.

Byla'nder. Se Bilander.

Bylandt-Rheidt. 1. Arthur Maximilian Adrian B., greve, österrikisk militär, f. 1821, d. 1891, deltog som generalstabsofficer i 1849 års italienska fälttåg, var en tid ordförande i den teknisk-administrativa militärkommittén, blef 1875 fältmarskalk-löjtnant och var 1876—88 rikskrigsminister. Såsom sådan reorganiserade han den österrikiska hären och var en förträfflig parlamentarisk målsman för sitt departement.

2. Arthur B., den föregående son, greve, österrikisk politiker, f. 1854 i Prag, inträdde 1892 i undervisningsministeriet samt var 1897 åkerbruksminister i kabinettet Gautsch och 1898—99 kultusminister i kabinettet Thun. 1900 utnämndes B. till medlem af herrehuset och blef vid Körbers afgång i dec. 1904 inrikesminister i det nya kabinettet Gautsch.

Bülow, Friedrich, tysk statsvetenskaplig författare, f. 1805, d. 1859, blef i Leipzig 1836 professor i filosofi och 1840 i statskunskap samt var 1837—44 censor för den periodiska pressen i Sachsen. 1838—49 redigerade han "Neue Jahrbücher der geschichte und politik", 1843—48 "Deutsche allgemeine zeitung" och 1851—54 "Leipziger zeitung". Bland B:s arbeten må nämnas: *Encyklopädie der staatswissenschaften* (1832, 2:a uppl. 1856; "Statsvetenskapens encyklopedi", 1843), *Handbuch der staatswirtschaftslehre* (1835), *Geschichte des europäischen staatsystems* (3 bd, 1837—39), *Geschichte Deutschlands von 1806 bis 1830* (1842, för Heeren Ukerts "Geschichtswerk") och *Geheime geschichten und rätselhafte menschen* (12 bd, 1856—60, 2:a uppl. 1863—64; "Hemliga historier och hemlighetsfulla människor", 1864—65).

By-laws [bā'lās], engelsk lagterm (ordets ursprung sammanhänger med da. by, stad), vanligen använd om lokalt gällande stadgar, utfärdade af en lokal myndighet. Deras giltighet kan bero på häfd, fribref eller vanlig lagstiftning. Vanligen pläga de underställas ett regeringsdepartement (t. ex. local government board l. board of trade) för stadfästelse. I vidsträckt bemärkelse innefattas under detta begrepp alla regler och bestämmelser, som utfärdas af en parlamentet underordnad myndighet. Dit höra då t. ex. alla bolagsordningar lika väl som stadgar för

ett landområdes administrering, utfärdade af ett med fribref försedt bolag (chartered company).

Byleipt. Se Byleist.

Byleist l. Byleipt, nord. myt., Lokes ene broder; den andre hette Helblinde. Namnet är sannolikt en omytning af Beelzebub. I medeltiden uppträda ofta tre djäflar tillsammans, Lucifer, Beelzebub och Satan. Se Bugge, "Stud. over de nordiske gude- og heltesagns oprindelse", I, s. 72. B—c.

Byliner (ry. byliny), ryska hjältesånger. Se Ryska litteraturen.

Bylk l. Bylkhoved, Slesvigs yttersta spets på östkusten, n. om Frederiksort och Kielfjorden. Den svenske schoutbrynachten K. H. Wachtmeister måste där 25 april 1715, dagen efter slaget vid Femern, sätta sina skepp på grund och med 1,800 man ge sig fången åt danskarna.

Bylkhoved. Se Bylk.

Bülow, ur gammal mecklenburgsk släkt, som säges ha tagit namn efter byn B. vid Gadebusch. Släkten har vunnit stark utbredning i länderna vid Östersjökusten och räknar minst 8 linjer, hvilka skildes på 1200- eller 1300-talet och vid olika tider slagit sig ned i Mecklenburg, Braunschweig, Hannover, Danmark, Sverige, Polen och Ryssland. Till Sverige lär en gren af släkten ha inkommit med konung Erik af Pommern. Fikke Johansson B. och hans broder Detlef nämnas ofta i tidens handlingar. Fikkes syster fru Ermegard B. var gift först med Knut Bosson af Gripslätten, sedan med greve Hans af Eberstein. Grenens mest kända medlem är Anna Fikkedotter B., abbedissa i Vadstena kloster 1501, död 1519. Hon har, på uppdrag af biskop Hans Brask i Linköping, författat en utförlig berättelse öfver samtida släktförhållanden, *Chronicon genealogicum*, den mest värdefulla af de äldre släktuppteckningar, som vår litteratur eger. Arbetet är tryckt 1618 genom Peringskiölds försorg. — Till en dansk gren hörde hofmannen Johan B. (se nedan) och generalen Frants Kristoffer B. (se nedan). — Större delen af släkten kvarstannade i Tyskland. Bland där förgrenade linjer märkas: Wedendorf-linjen, som räknat representanter äfven i Danmark och till hvilken höra generalen Frederik Rubeck Henrik von B. (se nedan) samt statsmännen Heinrich von B., Bernhard Ernst von B. och Bernhard von B. (se nedan); vidare Gartow-linjen, med skriftställaren Karl Eduard von B. och musikern Hans Guido von B. (se nedan); samt Plüskow-linjen, som i sin ordning omfattar dels en grefflig gren von Denezwitz, med generalen Friedrich Wilhelm von B. och militärskriftställaren Adam Heinrich Dietrich von B. (se nedan), dels grenen Prützen med politikern Ernst von B.-Cummerow (se nedan, så kallad efter ett familjegods).

A. Den danska grenen:

1. Johan B., dansk hofman, f. 1751. d. 1828, blef 1769 löjtnant vid lifgardet (öfvervar dettas resning mot Struensee julafton 1771), men studerade samtidigt vid Sorø akademi. 1773 blef han kammarjunkare hos kronprins Fredrik, vann dennes förtroende och var mycket verksam både vid förberedandet och utförandet af regeringsskiftet 14 april 1784, då kronprinsen öfvertog styrelsen och bildade en ny

ministär. B. förblef ännu i ett antal år kronprinsens rådgifvare, blef 1784 marskalk vid hans hof och 1790 geheimeråd, men miste efter hand sitt inflytande, emedan han ogillade kronprinsens ensidiga förkärlek för krigsväsen och varnade honom för prins Karl af Hessen (hans blifvande svärfar). 1793 föll han i onåd, flyttade till Sanderumgaard på Fyn och visade sig som en vetenskapernas gifmilde beskyddare (han gaf 80,000 kr. dels till reseunderstöd, dels till utgifvande af skrifter). Hans samlingar af bref och historiska aktstycken skänktes till Sorö akademi.

2. Frants Kristoffer B., dansk officer, f. 1769, d. 1844, blef 1788 löjtnant och gjorde sedan 1791 tjänst som adjutant hos kronprins Frederik (sedan Fredrik VI), blef 1801 kapten, s. å. generaladjutant, hvilken ställning han behöll till konungens död, 1839, samt avancerade 1808 till öfverste och 1828 till generallöjtnant. 1830—39 var han chef för militärhögskolan. B. ådagalade icke ringa duglighet som biträde vid kronprinsens härorganisatoriska verksamhet 1803—07, men där- emot mycket ringa förmåga som rådgifvare under kriget 1807—14 och väckte mycken ovilja mot sig hos folket. Likväl bibehöll han sitt inflytande hos konungen icke endast i fråga om här och flotta, utan äfven i många andra såväl politiska som privata spörsmål, ehuru han aldrig erhöll plats i statsrådet. Äfven vid hofvet intog han en ledande ställning. Enligt allmänna meningen missbrukade han på flera sätt sin stora makt för att skaffa sig personliga fördelar. E. Ebg.

B. Wedendorf-linjen:

1. Frederik Rubeck Henrik von B., dansk general, f. 4 febr. 1791 i norra Slesvig, d. 16 juni 1858. Han deltog som fanrik med tapperhet i Köpenhamns försvar 1807 och gjorde 1813 som premiärlöjtnant tjänst under fälttåget i Holstein. 1847 hade han befordrats till öfverste och utmärkte sig 1848 som brigadgeneral i nästan alla träffningar, vid Bov, Slesvig och senare på Dybbøl. Efter att i april 1849 ha ledt striderna i Sundeved, blef han härens öfvergeneral och gjorde 6 juli utfallet från Fredericia, hvilket slutade med en glänsande seger öfver schleswig-holsteinarna. Sjukdom tvang honom att lämna sin öfverbefälhafvarställning; likväl var han 1852—56 såsom generallöjtnant den högste befälhafvaren först i Slesvig, sedan på Själland. 1861 restes ett minnesmärke öfver honom i Fredericia. E. Ebg.

2. Heinrich, friherre von B., preussisk statsman, f. 1792 i Schwerin, deltog i 1813 års krig och egnade sig sedan åt den diplomatiska banan med Wilhelm von Humboldt till läromästare, hvilken han 1817 som legationssekreterare följde till London och 1819 till Berlin som föredragande för handel och sjöfart i utrikesministeriet. 1820 gifte han sig med en dotter till Humboldt. B. verkade synnerligen ifrigt för tyska tullföreningens tillkomst och utbildning samt representerade som sändebud i London 1827—41 på ett öfverlägset sätt Preussens intressen. Han förflyttades hösten 1841 till Frankfurt a. M. som Preussens ombud vid förbundsdagen och utnämndes i apr. 1842 till preussisk utrikesminister (i Arnim-Boitzenburgs ministär). På denna post sökte han förmildra den öfverhandtagande reaktionen, men träffades snart af

svår ohälsa och nödgades i sept. 1845 taga afsked ur statstjänsten. B. afled i Berlin 1846.

3. Bernhard Ernst von B., den föregående brorson, dansk-tysk politiker, f. 1815 i Cismar (Holstein), egnade sig efter studier vid tyska universitet först, liksom sin fader, åt dansk statstjänst. Efter att sedan 1839 ha tjänstgjort i schleswig-holsteinska kansliet och utrikesministeriet i Köpenhamn blef B. 1847 Danmarks sändebud hos hansestäderna. Vid schleswig-holsteinska upprorets utbrott 1848 tog B. afsked ur dansk tjänst och ställde sig till insurgentregeringens förfogande, ett anbud, som dock af denna afvisades. B. återträdde 1849 i dansk tjänst och sändes följande år som Danmarks ombud (för Holstein och Lauenburg) till förbundsdagen i Frankfurt. Där visade han prof på mycken skicklighet vid de svåra förhandlingar, som ledde till hertigens af Augustenborg renuntiationsakt af 30 dec. 1852 (se Augustenborg). Under dessa förhandlingar kom B. i nära förbindelse med Bismarck, som då vid förbundsdagen var Preussens ombud, och han tillvann sig snart dennes synnerliga förtroende. B. ogillade "Eiderdanskarnas" politik och försattes därigenom, då den holsteinska frågan änyo började tillspeas, i en ohållbar situation; han återkallades i okt. 1862 från Frankfurt och lämnade kort därpå definitivt dansk statstjänst för att i stället blifva minister-president i Mecklenburg-Strelitz. På denna post kvarstod han till 1867 och befordrade verksamt nordtyska förbundets sammanslutning enligt Bismarcks planer. Såsom de båda mecklenburgska storkertigdomenas sändebud i Berlin (från 1868) deltog B. ifrigt i arbetet för riksenheten och bekämpade energiskt efter 1871 liberalernas fordran, att riksdagen skulle framtinga en reform af den föråldrade mecklenburgska författningen. B. öfvergick hösten 1873 i Tyska rikets tjänst som statssekreterare för utrikesärenden och var såsom sådan en af Bismarcks arbetskraftigaste och mest förtrogne medhjälpare. Särskildt i Arnim-affären lämnade han rikskansleren ett ovärderligt stöd. På Berlinkongressen 1878 var B. jämte Bismarck och Hohenlohe Tyska rikets ombud. Han afled i Frankfurt a. M. 1879.

4. Bernhard, furst von B., den föregående son, tysk statsman, f. 9 maj 1849 i Klein-Flottbeck (Holstein), studerade rätts- och statsvetenskap i Lausanne, Leipzig och Berlin, deltog i kriget 1870—71 och erhöll efter freds- slutet officersfullmakt. Han ingick sedan på den juridiska ämbetsmannabanan, hvilken han dock 1874 utbytte mot den diplomatiska. Efter tjänstgöring dels i tyska utrikesministeriet, dels vid beskickningarna i Rom, Petersburg, Wien och Aten, blef B. 1880 legationssekreterare i Paris, 1883 legationsråd i Petersburg, 1888 gesant i Bukarest och 1893 ambassadör i Rom. I okt. 1897 efterträdde han friherre von Marschall som statssekreterare för utrikes ärenden, verkade

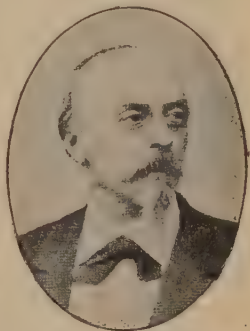
som sådan energiskt för den nya tyska kolonialpolitiken och upphöjdes i juni 1899, efter avslutande af fördraget med Spanien om afträdande till Tyska riket af Marianerna och Karolinerna, i grefligt stånd. Då furst Hohenlohe hösten 1900 nedlade rikskanslersämbetet, utnämnde kejsaren, som redan länge i den smidige B. anat en lämplig medarbetare för den nya "världspolitik", honom till preussisk ministerpresident och utrikesminister samt tysk rikskansler (17 okt. s. å.). Hans preussiska politik har väsentligen kännetecknats af upprepade, länge fruktlösa bemödanden att lösa frågan om kanalförbindelse mellan rikets västliga och östliga delar samt af ett i valen af medel stundom föga hänsynsfullt befrämjande af den tyska nationalitetens förhärskande ställning i Preussens polska provinser. I sin allmänna politik som tysk rikskansler har B. visat sig angelägen om att upprätthålla traditionerna från Bismarcks tid, i den mån detta varit förenligt med de nya, på flottans förstärkande och Tysklands alltmer vidtämmande koloniala "weltpolitik" riktade sträfvanden, hvilka i kejsar Vilhelm II själf hafva sin främste och mest impulsiva målsman. I juli 1901 framlade B. ett genomgripande förslag till ny tulltariff, afsedt att tillmötesgå agrarernas och storindustriens kraf på ökad tullskydd samt att bilda grundval för underhandlingar om handelstraktater. Genom eftergifterna åt agrarernas rop på höga tullar hoppades B. besegra deras motvilja mot kanalförslaget, och de ökade riksinkomsterna beräknades skola underlätta genomdrifvandet af nya flottanslag. Under tariffanslagets behandling nödgades emellertid B. göra långt större eftergifter åt agrarerna än han från början afsett, och den tulltariff, som i dec. 1902 slutligen trots socialisternas och de frisinnades häftiga obstruktionsförsök genomdrefs, motsvarade med sina höga tullsatser på spannmål visserligen ej agrarernas, men dock det konservativa partiets önskemål samt gjorde de därpå följande traktatförhandlingarna ytterligt svåra. Rikskansleren lyckades emellertid våren 1905 bringa dessa förhandlingar till lycklig avslutning samt vinna riksdagens gillande af de nya handelstraktaterna, en framgång, som af kejsaren belönades med B:s upphöjande till furste. B:s utrikespolitik har kännetecknats af mycken ryssvänlighet, samtidigt med att han sökt dämpa alla besvärliga utbrott af den på vissa håll i Tyskland allt starkare framträdande antagonismen mot England. Såväl genom sin ryssvänlighet — ådagalagd t. ex. genom lättnader för ryska polisens öfvervakande af i Tyskland vistande ryska oppositionsmän — som genom eftergifter mot det mäktiga katolska centerpartiet har B. ådragit sig häftig opposition från de frisinnade och särskildt socialdemokraterna. I besittning af samma flytande talemått, som utmärkte hans fader, tvekade B. sällan att i riksdagen inlåta sig i "taldueller" med Bebel och andra socialdemokratiska ledare, hvarvid hans jovialt skämtsamma ton lika mycket plågar reta motståndarna som framkalla den konservativa majoritetens bifall. Jfr Preussen och Tyskland (historia). — B. kallades 1901 af Königsbergs universitet till juris hedersdoktor. Han är sedan 1886 gift med en styfdotter till den italienske statsmannen Minghetti, Maria Beccadelli di Bologna, furstinna Camporeale (f. 1848), hvars första aktenskap (med greve Karl v. Dönhoff) af påven

1884 förklarades ogiltigt. J. Penzler utgaf 1903 "Graf B:s reden nebst urkundlichen beiträgen zu seiner politik". V. 8-g.

C. Gartow-linjen:

1. Karl Eduard von B., tysk skriftställare, f. 1803 i Sachsen, företog långvariga resor och bodde från 1849 i Schweiz, där han dog 1853. Hans förmästa arbeten äro *Novellen* (1846—48) och *Heinrich von Kleists Leben und briefe* (1848). Han utgaf äfven flera äldre författares arbeten (bl. a. en bearbetning af "Simplicissimus", 1836) samt "Novellenbuch" (1834—36) och "Neues novellenbuch" (1841), hvilka innehålla noveller, öfversatta från främmande språk.

2. Hans Guido von B., den föregående son, tysk pianist, musikdirigent och musikskriftställare, f. 8 jan. 1830 i Dresden, hade till lärare Wieck och Liszt i pianospel, Eberwein och Hauptmann i musikteori samt Wagner i orkesterledning. Efter flera konserter stannade han i Berlin, där han 1855 blef pianolärare i Sterns konservatorium och 1858 k. hofpianist. 1864 kallades han af Ludvig II till München, där han efter hvartannat blef hofpianist, hofkapellmästare och föreståndare för en musikskola. 1869 flyttade han till Florens. 1872 började han ånyo

sina konserter i Europa och Amerika (Stockholm 1882), blef 1878 hofkapellmästare i Hannover och 1880 hofmusikintendent hos hertigen af Meiningen, med hvars kapell, af honom utbildadt till en mästerverk, han reste omkring i Tyskland och konserterade. Efter 1885 innehade han dirigent- eller lärarplatser i Petersburg, Berlin, Frankfurt am Main och Hamburg, där han kallade till lif ett nytt konsertinstitut. Död i Kairo 12 jan. 1894. B. ställes af sin samtida vanligen upp emot Rubinstein såsom förståndsmänniskan gentemot känslomänniskan bland pianister. Hans spel var undervisning lika mycket som njutning, och han åstadkom en beundransvärd trogen analys af de verk han återgaf. Lika utmärkt var han såsom dirigent (han dirigerade, liksom han spelade, alltid utantill) och gjorde underverk äfven med en medelmåttig orkester, ehuru man på senaste tiden förebrådde honom en alltför godtyckligt fri behandling af tempo och föredrag. I sina högst anmärkningsvärda och i formen pikant pepprade skrifter hyllade B. den nytyska riktningen, men utan ensidighet: hans propaganda för Wagner hindrade honom icke att göra rättvisa äfven åt Brahms, ja till och med Bizet. Viktigare än hans egna tonsättningar (pianosaker, sånger, symfoniska dikter) äro hans kritiska bearbetningar och instruktiva upplagor af äldre mästare (Scarlatti, Bach, Beethoven, Weber, Cramer, Chopin m. fl.). — B:s bref och skrifter utgäfvas af hans änka 1895—1900, i 5 bd, hans brefväxling med Liszt utgafs 1898. Biogr. af Vogel (1887) och Reimann (1905). Pfeiffer skildrade honom som lärare, "Studien bei Hans v. B." (fem upplagor 1894; forts. af Vianna da Motta, 1896). A. L.

D. Plüskow-linjen:

1. Friedrich Wilhelm, friherre von B., greve af Dennewitz, preussisk general, f.

1755, inträdde vid unga år i hären. 1793 utmärkte han sig såsom stabskapten vid belägringen af Mainz och blef därefter guvernör för prins Ludvig Ferdinand. 1808 blef han generalmajor och deltog därefter, synnerligen efter 1812, då han blef generalguvernör i Öst- och Västpreussen, lifligt i preussiska härens omorganisation. 1813 ställdes han under

Yorks befäl, deltog i striden vid Möckern 5 april och stormade Halle 2 maj. Därefter anförtröddes honom Berlins skyddande, hvarför han tog en befäst ställning s. v. om denna stad. Då Napoleon riktade sina stridskrafter mot Bautzen, drog sig äfven B. ditåt och påträffade snart kåren Oudinot, som var sänd för att uppehålla honom, slog denna vid Hoyerswerda 27 maj och vid Luckau 4 juni samt hotade fransmännens förbindelser. När, efter stilleståndet, kriget åter utbröt, var B. chef för 3:e preussiska armékåren, som tillhörde norra tyska armén under kronprinsen Karl Johan af Sverige. I spetsen för denna kår gick han segrande ur slaget vid Gross-Beeren (23 aug.), hvarigenom Berlin räddades från ett anfall af fransmännen. Ett sådant gjorde dock snart åter under Neys ledning, men strandade hufvudsakligen på preussarnas (B:s och Tauenziens kårens) tapperhet i slaget vid Dennewitz (6 sept.). B. och hans kår deltog sedan i rörelsen mot Leipzig, i slaget 18 okt. och i stormingen af sistnämnda stad. Under hela detta fälttåg hade kronprinsen ständigt obehag af B:s egensinne, missnöje och olydnad. Efter fransmännens nederlag besatte B. Westfalen. Därifrån drog han sig till Holland och inföll slutligen i Belgien. Han tog sedermera del i slaget vid Laon (9 och 10 mars 1814), inneslöt Soissons och besatte Montmartre 31 mars, då de förbundne tågade in i Paris. Under fälttåget 1815 förde han 4:e preussiska armékåren och föll med denna fienden i ryggen under slaget vid Waterloo-samt bidrog väsentligt till de förbundnes seger. B. dog i Königsberg 25 febr. 1816 såsom guvernör i Öst- och Västpreussen.

2. Adam Heinrich Dietrich, friherre von B., den föregåendes broder, tysk militärskriftställare, f. 1757, inträdde i preussiska hären, men tog snart afsked och förde sedan ett äfventyrligt lif, hvarunder han två gånger besökte Amerika (1791 och 1795). Genom en 1806 utgifven skoningslös granskning af fälttåget i Tyskland 1805 (*Der feldzug von 1805, militärisch und politisch beleuchtet*) ådrog han sig förföljelse och blef häktad. Han rymde, men blef gripen och insatt i fängelse i Riga, där han dog 1807. B. hade en synnerligen orolig själ och ett öfversvallande förråd af idéer, hvarom såväl hans många militära arbeten som hans sista verk, *Coup d'oeil sur le svedenborgianisme*, tillräckligt vittna. Hänsynslöst blottade han det beständiges brister, och för deras afhjälpan föreslog han medel,

som på senare tider i flera hänseenden kommit till heders. Genom sin *Geist des neueren kriegssystems* (1799) blef han en af militärlitteraturens klassiske författare. I detta arbete behandlar han krigskonsten såsom en rent matematisk vetenskap, uppställer för densamma figurer, i hvilka vinklarna icke få understiga vissa minima, grundar hela krigföringen på förplägnung ur magasin och lämnar helt och hållet å sido inflyttandet af truppernas andliga stämning. Dessutom föreskrifver han kringgående rörelser, företag mot fiendens förbindelselinjer och excentriska återtag. En annan betydande skrift af B. är *Lehrsätze des neueren krieges* (1805). C. O. N.

3. Ernst von B.-Cummow, tysk politiker och författare, f. 1775 i Mecklenburg-Schwerin, d. 1851 i Berlin, tog ifrån 1802, i egenskap af pommersk godsegare, lifligt del i förhandlingarna om författningsreformerna i Preussen. Han ifråde i allmänhet för upprättandet af en genom riksstånd inskränkt monarki, i hvilken besittningen af jordegendom skulle medföra en privilegierad ställning. Hans opposition var städe riktad mot byråkratien och mot modern konstitutionalism. Efter revolutionen 1848 stiftade B., i afsikt att förebygga det påtänkta upphäfvandet af riddargodsets befrielse från grundskatt, en förening till egendoms skyddande ("Verein zum schutze des eigenthums"), bekant under namnet "junkerparlamentet", ur hvilken det i senare tid framträdande preussiska feodalpartiet utvecklat sig. B. författade en mängd skrifter, de flesta rörande statsvetenskapliga ämnen och dagspolitiska spörsmål.

Bymot. Se Byamoto.

Bünau, Heinrich, greve von B., tysk politiker och historieskrifvare, f. 1697, blef 1740 sachsiskt sändebud i Mainz, där han arbetade för Karl VII:s val till kejsare, och var sedan i kejserlig tjänst till 1751, då han blef premiärminister i Weimar. Han tog afsked 1759 och dog 1762. B. var en vetenskapernas gynnare, bl. a. genom det understöd han egnade konsthistorikern Winckelmann, som han utnämnde till föreståndare för sitt utmärkta bibliotek (42,000 bd), hvilket 1764 inköptes för Dresdens bibliotekets räkning. Hans ofulländade arbete *Genauue und umständliche deutsche kaiser- und reichs-historie* (4 bd, 1728—43) utmärker sig genom omfattande kallstudier. Jfr Sahrer von Sahr, "Heinrich, graf von B." (1869).

Byng [bi'ŋ]. 1. George B., viscount Torrington, brittisk amiral, f. 1663, d. 1733, kom i sjötjänst 1678, öfvergick efter åtskilliga sjöresor till armén, blef löjtnant vid grenadjärerna 1683, tjänstgjorde såsom sådan upprepade gånger till sjöss, t. o. m. som skeppschef, och återinträdde först 1690 i flottan såsom "captain". Konteramiral 1703, tog han en mycket verksam del i Gibraltars eröfring följande år. 1705 blef B. viceamiral och 1708 amiral. Högste befälhåfvare i Nordsjön s. å., omintetgjorde han pre-

tendenten Jakob III:s infall i Skottland. Efter att 1709 hafva fört högsta befälet i Medelhafvet, utnämndes han till amiralitetslord, men återgick inom kort till den aktiva sjö tjänsten och sändes bl. a. 1717 med en stark eskader till Östersjön. "Admiral of the fleet" 1718, erhöi B. ånyo befälet i Medelhafvet och tillfogade därunder vid Kap Passaro spanska flottan ett förkrossande nederlag, hvarigenom han omintetgjorde kardinal Alberonis krigsförrettag på Sicilien. 1721 blef B. peer af England med titel "baron Southill and viscount Torrington", hvarjämte han erhöi åtskilliga andra utmärkelser. Från 1727 till sin död stod B. i spetsen för amiralitetet. Han beskrifves såsom en synnerligen förutseende, kraftig och ordningsälskande man, som af sina fiender anklagades för girighet. H. W.—I.

2. Sir John B., den föregående son, brittisk amiral, f. 1704, sändes 1756 till Medelhafvet med en liten eskader för att hindra en fransk eskader, som då låg i Toulon, att anfalla Menorca eller att passera Gibraltar. Efter att ha förlorat ett sjöslag utanför Port Mahon, ställdes han inför krigsrätt och dömdes till döden samt afsträffades i Portsmouth 14 mars 1757. På grund af då pågående bittra politiska partistrider var rättegången mot honom en parti sak, och han har länge betraktats som ett politiskt offer, ehuru hans domfällande var fullt lagenligt.

Byordning, jur., en af jordegarna i en by upprättad författning, innehållande närmare föreskrifter angående underhåll af gärdesgårdar och grindar, uppgräfvande af diken och vattenfåror, åkrars gödning, boskaps utsläppande på bete m. m. Sedan genom k. resolution på allmogens allmänna besvär 1 sept. 1741, § 13, förklarats, att de på åtskilliga orter redan författade byordningarna äfvensom de, hvilka framdeles kunde inrättas, finge stadfästas af häradsrätten samt "för lag uti byeskrån vara gällande", utfärdades, genom ett k. bref till landshöfdingarna 20 febr. 1742 angående landskulturen, ett projekt till byordning, som kunde få jämkas efter hvarje Orts beskaffenhet samt öfverenskommelse mellan grannarna i byalagen. Projektet innehåller bl. a., att i hvarje by skall, genom val af byamännen, tillsättas en älderman samt att, när byalaget är stort, tvenne bisittare böra tillsättas af denne. Dessa tre, tillsammans utgörande byrätten, ega tillämpa byordningen. I fall byamännen vid dennas antagande icke uttryckligen förklarar, att de vilja åtnöjas med byrättens beslut, må detta, enligt k. resolution 17 mars 1757, klandras genom stämning till häradsrätt. 8 aug. 1758 meddelades särskild k. m:ts stadfästelse på en byordning, hvarom invånarna i Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland förenat sig. E. P.*

Byr, Robert, pseudonym för tysk-österrikiske författaren Karl Robert Emmerich von Bayer, f. 1835 i Bregenz, d. 1902 i Baden nära Wien. Han var officer, men tog 1862 afsked för att egna sig åt litteraturen. En del af hans förströelse romaner är öfversatt till svenska.

Byraad [-råd]. Se Byråd.

Bürck, Marie, skådespelerska. Se Bayer-Bürck.

Byrd [bɜːd], ofta förekommande form af den engelske tonsättaren William Birds namn.

Bürde-Ney, Jenny, tysk sångerska. Se Ney (Jenny).

Byrding l. **Börding** (fnod. *byrdingr*, af *byrd*, börda, last, handelsfartyg), *sjöov.*, äldre, ur bruk kommen benämning på en öppen eller däckad, vanligen flatbottad farkost (pråm) af mycket växlande storlek, hufvudsakligen afsedd att transportera gods till eller från större fartyg.

Byre'tt (fr. *burette*), ett i kubikcentimeter och underafdelningar indelat mätvär, som begagnas i titreringsanalysen. Jfr *Analys*, sp. 901.

Byretten. Se Byrätten.

Bürger. 1. Gottfried August B., tysk skald, f. 31 dec. 1747 i Molmerswende vid Halberstadt, studerade först teologi, sedan juridik i Halle. 1768 kom han till Göttingen för att studera juridik, men lefde där, liksom tidigare i Halle, ett utsväfvande lif, tills Biester, Sprengel och H. K. Boie åtog sig hans ledning. Tillsammans med dem studerade han, utom de gamla, äfven franska, engelska, italienska och spanska diktverk, i synnerhet Shakesperes dramer och Percys samling af folkvisor. Genom Boie infördes han i det 1772 stiftade "Göttinger hainbund" och offentliggjorde sina första dikter i dess organ, "Göttinger musenalmanach". Där lästes äfven 1773 hans ballad "Lenore", som med ens beredde honom ett stort skalderykte. 1772 blef han genom inflytelserika vänners hjälp amtmän i Altengleichen (i Hannover), och 1774 gifte han sig utan att hysa någon kärlek för sin maka. Däremot fattade han för hennes sextonåriga syster, Augusta, en häftig böjelse, hvilken besvarades, och med hans hustrus medgifvande uppstod snart ett formligt "ménage à trois". Det otillbörliga i B:s husliga lif äfvensom det världsloa sätt, hvarpå han skötte sitt domarämbete, nedsatte hans anseende. Därtill kom, att hans ekonomiska ställning med hvarje år försämrades. 1778 öfvertog han ledningen af "Musen-almanach" och råkade därigenom i nya förvecklingar. Hans samtidigt utkomna *Gedichte* rönt allmänt bifall, men eftertrycktes så hänsynslöst, att författaren skördade endast ringa materiell vinst. Vid sin svärfaders död (1777) fick han ett ej obetydligt arf, men inom kort hade han helt och hållet förstört detta på illa beräknade spekulationer. Samtidigt måste han nedlägga sitt domarämbete. Därefter slog han sig ned i Göttingen, hvarest han uppehöll sig med privatföreläsningar i estetik. 1784 dog hans maka, och ett år därefter gifte han sig med Augusta, glödande besjungen i hans dikter under namnet "Molly". Ett halft år senare afled äfven hon, och B. störtades därigenom i det djupaste själslidande, hvilket för lång tid borttog all lust till poetisk verksamhet. Kraften var för alltid bruten. Underhållandet af hans familj tog alla hans krafter i anspråk, och hans inre förmörkades dessutom af osämja mellan honom och hans ämbetsbröder i Göttingen, hvilka ej ens sedan han (1789) kallats till e. o. professor upphörde att anse honom för olärd. Ett nytt äktenskap, 1790—92, med författarinnan

Elise Hahn, som i en anonym dikt erbjudit honom sin hand, beredde B. ytterligare sorger genom hustruns otrohet, och han måste söka skilsmässa inför domstol. Vid samma tid (1791) offentliggjorde Schiller (i "Allgemeine literaturzeitung") sin bittra recension af hans dikter. Ensam och öfvergifven, nedbruten till kropp och själ, dog B. 8 juni 1794. Genom sina ballader, särskildt *Lenore* (öfversatt på svenska af A. C. af Kullberg under titeln "Leonora eller spökbuden", 1816), blef B. skaparen af den moderna balladen, inom hvilken konstart han efterföljdes och öfverträffades af Goethe. Näst Gottsched var han den förste tysk, som med framgång diktade sonetter och bragte denna form på nytt till heders i Tyskland. Sin egentliga storhet har B. som lyriker. I känslans djup och versens välljud närma sig flera af hans dikter det bästa, som blifvit skrivet på tyska språket. Särskildt gäller detta om hans dikter till Molly. De flesta af dessa sänger utmärka sig genom innerlighet, värme och jublande munterhet; endast sällan låter han höra toner af smärta, och när så sker, är det alltid med en djupt elegisk längtan efter frid och försoning. B. är en af den s. k. "sturm- und drangperiodens" störste skaldar. Han efterbildade med en förmåga som ingen före honom och få efter honom den folkliga tonen och är en af det nyhögtyiska skaldespråkets förfynare. Bland B:s öfriga arbeten må nämnas balladen *Der wilde jäger*, hans bearbetning af den ännu omtyckta folkboken *Abenteuer des freiherrn von Münchhausen* (1787) samt hans jambiska öfversättning af Homeros Ilias och prosatolkning af Shakspere Macbeth. Efter hans död utgafos *Lehrbuch der ästhetik* (1825) och *Handbuch des deutschen stils* (1826) afvensom supplementet *Ästhetische schriften* (1832). B:s samlade arbeten hafva flera gånger blifvit utgifna. Urval har verkställt af R. M. Werner (1898). B:s dikter äro särskildt utgifna af Sauer (1884) och Berger (1892), hans brevväxling af Strodttmann (1874). Se skrifter om B. af Grisebach (1873) och Wurzbach (1900).

2. Marie Kristiane Elisabeth B., född Hahn, den föregående tredje hustru, f. 1769, d. 1833, uppträdde, sedan hon 1792 blifvit skild från sin make, under namnet Elise B., såsom skådespelerska och deklamatrix. Hon författade en samling *Gedichte* (1812), skådespel och en roman.

R. G.*

Bürger, Hugo, pseudonym för tyske författaren H. Lubliner.

Bürgi (Burgi, Byrgi), Joost, schweizisk matematiker, f. 1552 i Lichtensteig, d. 1632 i Kasel, Keplers samtida och någon tid medarbetare, konstruerade flera astronomiska instrument samt lär redan före 1500 hafva upfunnit pendeluret (jfr Huygens). Han var en begåfvad matematiker och räknare, som uppfann flera räknemetoder, särskildt metoden att i en tabell (*Progresstabel*, 1620) sidoordna en aritmetisk serie af tal $x_n = 10^n$ med en geometrisk progression — hos B. $10^{(1,0001)^n}$ — och därigenom lämna möjligheten att återföra multiplikation på addition. Genom denna räknemetod, till hvilken B. tvangs för att kunna behärska sådana fall, då det under medeltiden allmänt användas konstreppet vid numerisk räkning, profastafairesis (se d.o.), ej kunde tillämpas, var i själva verket det logaritmiska räknesättet i sin grundprincip upptäckt. K. B.

Bürgi, Joost. Se Bürgi.

Bürglen, by i schweiziska kantonen Uri, vid ingången till Schächendalen, ej långt från Altorf. 1,653 inv. (1900). Enligt sagan vdr B. Wilhelm Tells födelseort, liksom han berättas ha 1354 funnit sin död vid ett försök att rädda ett barn, som fallit i den förbiflytande ån. På den plats, där hans böningshus såges hafva legat, står nu det s. k. Tells kapell.

Bürkcl, Heinrich, tysk målare, f. 1802 i bayerska Pfalz, d. i München 1869, intog en betydande plats bland de tyske framställarna af de lägre folkklassernas lif, såväl genom sin kärnfriska och humoristiska uppfattning som genom sin rika uppfinningsförmåga. Han utbildade sig förnämligast genom studium af Wouverman, Berchem, Potter m. fl. holländare. 1829 reste han till Rom, där han kvarstannade två år och målade scener från campagnan, med staffage af fångna spetsbofvar, vandrande tiggarmunkar o. d. Helst och bäst skildrade han bayerskt och tyrolskt alplif, vördshusscener, landtliga fester, bondgårdar och landsvägar och hvad där passerar. Landskapet och figurerna stå i hans små taflor i intimt samband, stämningen är känsligt studerad. B:s konst är bra representerad i nya pinakoteket i München. (G—G N.)

Bürkcl, Friedrich, tysk arkitekt, f. 1813 i Franken, d. 1872, kom 1828 till München och gjorde sedan vidsträckt studieresor. Ett af hans första större arbeten är den 1847—49 i romansk stil uppförda *bangården* i München. Konung Maximilian såg i B. mannen att förverkliga hans älsklingsidé, den "nya München-stilen", hvilken i själva verket ingenting annat är än en med allehanda renässans- och romanska former, ofta på ett oorganiskt sätt, förenad spetsbågsarkitektur. Såsom konungens speciella arkitekt anlade B. *Maximiliansstrasse*, hvars offentliga byggnader och flesta privathus äro af honom. Hans sista verk är *Maximilianeum*, som bildar Maximiliansgatan dekorativa afslutning. (G—G N.)

Bürkner, Leopold Hugo, tysk träsnittskonstnär och raderare, f. 1818 i Dessau, d. 1897 i Dresden, kom 1837 till Düsseldorf och flyttade 1840 till Dresden, vid hvars konstakademi han 1846 blef lärare och 1855 professor i träsnittskonst. B. inrättade i Dresden en xylografisk ateljé. Genom honom fick det tyska träsnittet en karaktär, som påminner om Dürers kraftfulla maner.

Byron [bä'ron], Kap, udde på Australiens östra kust i Nya Syd-Wales, 28° 28' 10" s. br.

Byron [bä'ron]. 1. John B., engelsk sjöfarande, f. 1723, anträdde redan vid 17 års ålder en världsomsegling, hvarunder skeppet i maj 1741 förgicks vid det sydligaste Chiles kust. Efter stora lidanden lyckades de öfverlevande uppnå Valparaiso, hvarifrån B. återvände till Europa 1745. Sina underbara öden under denna resa skildrade B. i *Narrative of John Byron* (1768, ofta omttryckt). Den där förekommande skildringen af skeppsbrottet har tjänat till förebild för motsvarande scen i "Don Juan". Såsom belöning för sin tapperhet under det österrikiska tronföljdskriget (1741—48) utnämndes han till befalhafvare öfver de bägge fregatter, som 1764 utsändes på en upptäcktsresa till sydhavet. 1764—66 års expedition skildrade han i *Voyage round the world* (1767). Under amerikanska frihetskriget utmärkte han sig i Västindien, där han vid

Grenada 1779 kämpade mot fransmännen under d'Estaing. Död 1786.

2. George Noel Gordon B., den föregående sonen, lord, engelsk skald, f. 22 jan. 1788 i London, härstammade från en högättad, men för excentriska vanor känd familj. Fadern, kapten Jack B., af sina kamrater kallad "den galne B.", dog 1791 i Frankrike, sedan han förlösat sin hustrus betydliga förmögenhet. Modern, Catherine Gordon of Gight, flyttade 1790 till Aberdeen, i hopp att där kunna slå sig fram på en ringa lif-ränta. Hennes häftiga och nyckfulla lynne utövade ett skadligt inflytande på den rikt begåfvade, men egensinnige sonen. Än öfverhopade hon honom med lidelsefulla smekningar, än öfverföll hon honom med okvädingsord och handgripligheter. I det ena ögonblicket utgöt hon sig i beundran öfver hans fagra utseende, i det andra hänade hon honom för hans lytta fot. Så grundlades redan i barnaåren hos honom den skepticism och det människoförakt, som känneteckna hans förnämsta skaldestycken; så kom hans kroppsslyte att kasta en djup slagskugga öfver hela hans lif. Efter en afiden frände blef han 1798 peer af England och egare af godset Newstead abbey — en vändning i hans öde, som gaf ny näring åt hans tidigt utvecklade bördsstolthet. 1801 blef han inskrifven i Harrows skola, där han, fastän icke synnerligen flitig, tillagnade sig rätt goda kunskaper i åtskilliga ämnen. Vid femton års ålder förälskade han sig i en ung flicka, Mary Ann Chaworth, som dock ej besvarade hans kärlek, utan 1805 ingick äktenskap med en annan. Uppfylld af sorg öfver detta missöde, kom han s. å. till högskolan i Cambridge, där han i kroppsförningar (i hvilka han egde mycken färdighet) och vilda nöjen sökte bot för sin smärta. Under studenttiden, som varade till 1808, utgaf han diktsamlingen *Hours of idleness* (1807), hvars innehåll, i det hela taget, icke jäfvar attributet "omyndig", som han på titelbladet fogade till sitt namn. Samlingen gjordes af "Edinburgh review" till föremål för en hånande granskning, som B. 1809 besvarade med satiren *English bards and scotch reviewers*, i hvilken han med kraft, om också ej med kvickhet och smak, anföll Englands förnämste skriftställare och deras verk. Trött vid det utsväfvande lif han fört under utarbetandet af nämnda dikt, anträdde han 1809 — sedan han s. å. tagit sitt inträde i öfverhuset — en utländsk resa. Öfver Portugal och Spanien kom han till Malta (där han svärmade för den kvinnliga spionen mrs Spencer Smith); därifrån ställdes färdan till Albanien, där han rönt ett gästvänligt mottagande af Ali pasja i Janina, hvilken sedermera tjänade som modell för flera figurer i hans dikter (t. ex. Lambro i "Don Juan"). Efter någon tids vistelse i Aten, där han skref dikten *The maid of Athens*, reste han till Konstantinopel, hvarifrån han företog den märkvärdiga simturen öfver Hellesponten, som väckte uppestånd i hela Europa. Från denna tid härrörde hans kärlek till grekiskt folklyne och grekisk natur, med öfverträffadt mästerskap skildrade i hans dikter. 1811 återvände han till England. Strax efter hemkomsten dogo hans moder och tre vänner, i oktober samma år ytterligare den obekanta kvinna, som går igen i flera af hans österländska berättelser och hvars död han besjungit under namnet Thyrsa. Det tyckes som om hon spelat en

icke mindre roll i hans lif än senare grefvinnan Guiccioli. Det var under inflytandet af den djupt melankoliska stämning, hvari dessa dödsfall försänkte honom, som omarbetningen af "Childe Harold" försiggick. 1812 höll han sitt parlamentariska jungfrutal (om arbetaroroligheterna i Nottingham), hvars demokratiska hållning och retoriska ståt gjorde stor lycka och bidrog att öka intresset för de båda första sångerna af *Childe Harold*, hvilka utkommo vid denna tid. Under masken af den unge blaserade junkern Harold med den halft verkligt kända, halft påtagna melankolien skildrade han i dessa båda första sånger ofta på ett mycket poetiskt sätt natur och scener från sin resa. Det fram-

Byron, efter målning af Sanders.

mande ämnesvalet, hjältens romantiskt pessimistiska hållning, hänsyftningar på lokaliteter och de stora händelser, som just då sysselsatte tiden (det var midt under spanska kriget och strax före Napoleons tåg mot Ryssland), förklara till fullo det utomordentliga emottagande, som dikten fick. "Jag vaknade en morgon och fann mig berömd", yttrade B. själf. Han blef nu säsongens lejon, och hans anseende befastes och ökades genom dikterna *The gjaour* (1813), *The bride of Abydos* (s. å.), *The corsair* (1814, af hvilken 13,000 exemplar såldes på en dag), *Lara* (s. å.), *The siege of Corinth* (1816) och *Parisina* (s. å.). Förebilden för dessa poetiska berättelser voro Walter Scotts liknande dikter, men B. behandlade arten med sådan brio, att Scott därefter uteslutande vände sig åt prosan. Den förstnämnda af dessa berättelser är den bästa, men förtjusningen hos publiken var i ständigt stigande öfver dessa högromanstiska skildringar om hemlighetsfulla brott och kärleks-

förbindelser från österlandet. Man identifierade den sköne och stolte skalden med än den ene än den andre af hans demoniska hjältar, och societetens damer omsvärmade honom. Bekant är hans förhållande till lady Caroline Lamb, hvilken sedan utgöt sin bitterhet öfver honom i romanen "Glenarvon". Från denna tid härröra äfven *Ode to Napoleon Buonaparte* samt *Hebrew melodies*, elegiska dikter, lämpade till urgamla hebreiska tonsättningar. Stående på höjden af popularitet, gifte sig B. 1815 med Anna Isabella Milbanks, en rik ariftagerska. Öförenlighet i lynnen och åsikter (kort efter bröllopet lär hon t. ex. hafva frågat honom när han skulle lägga bort sin fula vana att skrifa vers) bildade snart emellan dem ett svalg, som vidgades genom hans förstörda ekonomi och hennes svartsjuka. Kort efter en dotters födelse (1816) öfvergaf hon sin man, och några månader därefter egde förmig skilsmässa rum. Snart spred sig det ryktet att ett onaturligt förhållande mellan B. och hans halfsyster, mrs Aurora Leigh, varit vållande till den äktenkapliga brytningen. (1869 har den amerikanska författarinnan Harriet Beecher Stowe offentlig utslungat samma beskyllning mot B., hvars minne dock blifvit fullkomligt rentvaget från denna fläck.) Med ens blef han ett föremål för allmän afsky. Den engelska ortodoxiens väktare, med skalden Southey i spetsen, förkättrade honom som hufvudman för en "satanisk skola"; de aristokratiska kretsarna, fastän allt annat än ofärliga domare i sedlighetsmål, utstötte honom; tidningarna angrepp på det hätskaste hans enskilda lif; pöbeln förföljde honom med smädelser och skymfard, när han visade sig offentlig. B. trotsade en tid stormen, men måste slutligen gifva vika för det brittiska samhällets ostracism. Med ett rörande afskedskvåde till sin maka — *Fare thee well, and if for ever* — lämnade han 25 april 1816 Englands kust, som han aldrig mer skulle återse. Vid denna tid börjar hans verkliga storhet. "Det finnes ingen jämförelse mellan det han skref före och det han skref efter sin s. k. olycka."

Genom Belgien och längs Rhen begaf sig B. till Schweiz, där han vid Genèvejs stränder tillbragte sommaren 1816 i förtroligt umgänge med skalden Shelley, hvars starka frisinne ej minst i religiösa ting påverkade honom och låte spåra sig i flera af hans dikter. Härunder faller hans förbindelse med miss Jane Clermont, som blef moder till hans naturliga dotter Allegra, hvilken dog som barn. Under denna tid skref han tredje sången af "Childe Harold" och den gripande poetiska berättelsen *The prisoner of Chillon*. Bern-alpernas ödslighet ingaf honom ämnet till den dramatiska dikten *Manfred* (fullbordad i Venezia 1817), hvars hjälte är en engelsk Faust, som väl måktar trotsa de demoner han frammanar, men ej undertrycka världsdisonansens genljud i sin själ. Efter att på hösten 1816 hafva ankommit till Venezia hängaf sig B., i denna halforientalska stad, åt ett lif af utsväfningar, som likväl ej afbröto hans skaldeverksamhet. Till denna tid höra fjärde sången af "Childe Harold" (1817), *Beppo* (s. å.), en munter bild af lifvet i Venezia, skriven i ottave rime liksom "Don Juan", till hvilken den i afseende på såväl innehåll som form utgör ett slags förebild, *Ode on Venice* (s. å.), *Mazeppa* (1818) och de fyra första sångerna af *Don Juan* (1818—23). Detta moderna epos, denna

politiska tendensdikt, som mottogs med afsky af det engelska pryderiet, utgör brännpunkten för B:s hela väsende med dess "världsmärta" och lifslust, dess tvifvel och glödande hänförelse för sanningen, dess människoförakt och människokärlek. Med sin nihilism uppträder han som en entusiastisk apostel för "frihet, jämlikhet och broderskap"; trots sin öfvermåtnad häfdar han med hänförelse naturens rätt mot en stel, själsdödande konventionalism. Äfven i hans bittraste anfall ligger något känsligt och rörande, som bevisar hans sympati för den mänsklighet han tror sig förakta. Det hela bildar med sina många komiska intermezzon, sin rika humor, sin yppiga färgprakt, sina härliga skildringar, sin lätta, lekande form (han kallade sig själf "rimmens Napoleon") ett af 1800-talets förnämsta skaldeverk. 1819 gjorde B. i Venezia bekantskap med den sköna grefvinnan Teresa Guiccioli (förebilden för Adah i "Cain" och Myrrha i "Sardanapal"), och mellan dem uppstod en kärlek, som förmådde honom att i december s. å. slå sig ned i Ravenna, där grefvinnan var bosatt. Under hennes inflytande stegrades hans poetiska alstringskraft till en otrolig höjd; på mindre än två år skref han *The prophecy of Dante* (1820), en storartad dikt, i hvilken han gaf uttryck åt sin sympati för Italien, dramerna *Marino Falieri* (s. å.), *The two Foscari* (1821), *Sardanapalus* (s. å.) och *Cain* (s. å.), hvilken innehåller episoder, som höra till de djärfvaste dikt-konsten frambragt, och i England mottogs med högkyrkliga anatemer, *The vision of judgment* (s. å., kanske B:s finaste poem, en bitande satir mot hans gamle motståndare Southey, försvararen af torypartiets åsikter), flera sånger af "Don Juan" m. m. För sin delaktighet i carbonaris sträfvanden traskasserad af de österrikiska myndigheterna i Ravenna, begaf sig B. s. å. till Pisa, där grefvinnan Guiccioli, som nu blifvit skild från sin man, hade bosatt sig. Tillsammans med journalisten Leigh Hunt uppsatte han (1822) i nämnda stad tidskriften "The liberal", af hvilken dock endast fyra nummer utkommo. Under sin vistelse där författade han äfven dramerna *Werner* (1821—22) och *The deformed transformed* (s. å.) samt några sånger af "Don Juan". B:s sista uppehållsort i Italien var Genova, där han skref *The age of bronze* (1823) samt *The island* (s. å.), hvilken afspeglar en mildare stämning än någon af hans öfriga dikter — tydligen ett inflytande af grefvinnan Guiccioli.

B., som alltid hyst ett varmt intresse för undertryckta folk, beslöt i början af 1823 att aktivt deltaga i grekernas frihetskrig. Efter att hafva försett sig med ett anseeligt belopp i konanter och växlar (han hade blifvit rik genom att 1817 försälja sitt gods Newstead abbey) seglade han i slutet af juni s. å. från Livorno, med Grekland till bestämmelseort. Sedan han under några månaders vistelse på Kefallenia sökt göra sig underrättad om den förvirrade ställningen i landet, begaf han sig i början af 1824 till det hårdt ansatta Missolonghi, där han mottogs som Greklands räddare. Omedelbart efter sin ankomst lät han värfva sig en lifvakt af 500 sulioter och erbjöd sig att leda den tillämnade belägringen af Lepanto, hvilken fästning ännu innehades af turkarna. I afvaktan på detta företag syselsatte han sig ifrigt med politiska angelägenheter och utvecklade därvid ett icke obetydligt praktiskt

förstånd. Framför allt spelade han med framgång rollen af medlare mellan de oenige grekiske höfdingarna, liksom han ifrigt verkade för en mänskligare behandling af krigsfångarna. Den grekiska regeringen erkände hans förtjänster genom att erbjuda honom att blifva generalståthållare öfver hela det befriade Grekland, med undantag af Morea och Jarna — ett anbud, som han dock tills vidare afböjde. (Det påstås äfven, att flera grekiska höfdingar erbjudit honom konungakronan.) Emellertid skulle B. icke komma att draga svärdet för den grekiska frihetssaken. 19 april 1824 gjorde en hjärnfeber slut på hans lif. Hans död uppfattades som en nationalolycka i hela Grekland, hvars regering påbjöd allmän landssorg under tjugo dagar. B:s stoft fördes till England. Vederbörande kyrkliga myndigheter vägrade det en plats i Westminster abbey, Englands pantoon; det nedsattes därför i den byronska familjegraven i Hucknall Torkard, invid Newstead abbey.

Till sitt skaldegyr var B. väsentligen lyriker. Hans styrka ligger i retorikens färgprakt, i de ypperliga naturskildringarna och i tongångarnas mångfald, som tilltåla honom att med lekande behag, bitande satir eller harmlös humor gå från det högsta patos till den trivialaste verklighet. Hans karakterer lida däremot af en viss enformighet. Hans män likna hvarandra mer eller mindre och äro formade efter hans eget väsende; mera omväxlande är hans galleri af kvinnor. Hans dramer verka hufvudsakligen genom diktionens prakt och tanke-innehåll, mindre genom karaktär och handling. B. har alltid varit mera skattad i utlandet än i sitt eget fädernesland, en omständighet, som beror dels på hans skarpa kritik af engelska samhällsförhållanden, dels och icke minst därpå att hans vers långt ifrån är tadelfri. Årskildt under de sista decennierna hafva skarpa angrepp riktats mot hans teknik (bl. a. af Swinburne).

B. var uppfostrad i 1700-talets idéer; rousseauismen låg honom djupt i blodet, och hans fattigdom under yngre år skärpte hans oppositionella instinkter. Såsom retoriker utgår han från franska skolan: Pope var för honom den store mästaren. Hans skaldeverksamhet låter indela sig i två skeden. De två första sångerna af "Childe Harold" samt de poetiska berättelserna beteckna höjdpunkten af hans första maner, utmärkt af stark romantik och abstrakt ideellt skönhetsideal. Men efter 1816, då B. stod ensam med hela publikens omdöme emot sig, fördjupades hans väsende, och hans poesi förändrade icke obetydligt karaktär. Under några år blef han hela Europas talande tunga. Ty det var han, som, medan den heliga alliansen stod på höjdpunkten af sitt välde, ensam och oförfärad, upptog kampen mot den härskande politiska, sociala och religiösa reaktionen i hela Europa. B. var stormfågeln, som förerbådade julirevolutionen. I "Cain" vågade han angripa ortodoxiens dogmer, och hans "Don Juan" var ett öppet fejdebref mot det härskande hyckleriet och reaktionen i alla dess former. Under hans syslande med samtidens olika frågor förändras äfven hans stil, den blir djärfvare och mera realistisk. Äfven i detta afseende var B. en föregångsman, i det att hos honom romantiken upplöstes och småningom slog öfver i realism — en fara, som sedan följdes af hela seklets litteratur. Begynnelsepunkten för denna

process är "Beppo"; slutpunkten är äfven här "Don Juan".

B:s välde öfver sin samtid kan jämföras endast med det, som utövades af Goethe och W. Scott. Hans senare skrifter mötte visserligen i England starkt motstånd, men harmen var endast ett annat uttryck för den förtrollning han utövade på sinnena. Senare har hans rykte såsom konstnär sjunkit, men äfven om många af hans skrifter ej skola visa sig motstå tidens tand, skall säkert B. alltid lefva som en af sin tids intressantaste och mest storslagna gestalter.

Hans inflytande var ännu större på kontinenten än i England. I Frankrike ha romantikerna tagit starkt intryck af honom (särskildt Hugo och Musset); i Tyskland ligger han bakom "Das junge Deutschlands" politiska frihetslyrik och Heines diktning. Både i Ryssland och Polen var det egentligen under hans egid, som romantiken växte fram (Pusjkin, Mickiewicz). I Sverige var redan Tegnér intresserad af honom, och vår politiska frihetslyrik under fyrtioalet står direkt eller indirekt (genom "Das junge Deutschland") under hans inflytande.

Om det stora intresse han uppväckte i Sverige vittna de många öfversättningarna af hans verk. K. V. A. Strandberg tolkade på ett mästerligt sätt följande: "Mazeppa" (1853), "Belägringen af Korinth" (1854), "Fängen på Chillon" (s. å.), "Parisina" (s. å.), "Beppo" (s. å.), "Glaum" (1855), "Bruden från Abydos" (s. å.), "Ön" (1856), "Don Juan" (1857—65), "Corsaren" (1869) och "Lara" (s. å.). Bland öfriga svenska öfversättningar må nämnas "Manfred" (1826; af J. H. Thomander), "Childe Harold's pilgrimsfärd" (1832; af A. F. Skjöldebrand), "Don Juan", 1:a sången (1838; anon.), "Hebreiska melodier" (1862; af Th. Lindh), "Sardanapalus" (1864, af N. Arvidsson; uppförd s. å. på k. teatern), "Kain" (1880; af J. F. Pettersson), "Riddar Harold's vallfärd" (1882; af D. A. Kruus), "Ur Childe Harold's pilgrimsfärd. Sängen om Grekland" (1885) och "Ung Harold's pilgrimsfärd" (1889; af A. M. Malmstedt).

Den första samlade upplagan af B:s skrifter utgafs 1830—32 hos hans förläggare Murray af vännen och skaldebrodern Th. Moore. En ny upplaga, den fullständigaste, som hittills utkommit, utgafs i 12 bd 1898—1903 af E. H. Coleridge, hos Murray. Handupplagorna äro oräkneligt många. Hans bref och dagböcker utkommo 1902—03 i 6 bd som supplement till den nya upplagan af hans samlade skrifter.

Litteraturen om B. är ytterst rik. Här må nämnas endast: Moore, "The life . . . of B." (1833) och oftare; Moore använde vid författandet B:s självbiograf, som han emellertid brände efter begagnandet; Leigh Hunt, "Lord B. and some of his contemporaries" (1829), Golt, "Life of lord B." (1830), Lady Blessington, "Conversations with lord B." (1832), Teresa Guiccioli, "My recollections of lord B." (1869), C. Jeaffreson, "The real lord B." (1883), Nichol, "Byron" (1885), Elze, "Lord B." (3:e uppl. 1886), Weddigen, "Lord B:s einfluss auf die europäischen litteraturen der neuzeit" (1901), samt uppsatser af Macaulay i "Critical and historical essays", Swinburne i "Essays and studies" och G. Brandes i "Naturalismen i England". J. M.

Byron [bair'en], Henry James, engelsk lust-

spelsförfattare, f. 1834 i Manchester, d. 1884 i London, utvecklade stor fallenhet för burlesken i en mängd operaparodier, bl. a. *Fra Diavolo* (1858) och *Little Don Giovanni*, hvarjämte han skref farser och lustspel, fulla af ordlekar och en ofta vulgär komik. Sådana äro *Cyril's success* (1868), *Old sailors* (1874) och den ofantligt omtyckta *Our boys* (1875; "Våra gossar", 1880), som upplefde vida öfver 1,000 föreställningar på både Vaudeville- och Adelphi-teatern i London. B. var den förste utgifvaren af skämtbladet "Fun" och skref äfven en roman, *Paid in full* (3 bd, 1865). Han utövade själf skådespelaryrket i London och var tidtals teaterdirektör.

Byronsundet [bä'ron-], det sund, som skiljer öarna Nya Hannover och Nya Mecklenburg i Bismarck-arkipelagen från hvarandra.

Byrrhus, zool. Se Hageibagge.

Byrsa, en del af staden Kartago.

Byrsoph'nima Rich. et Juss., bot., växtsläkte af fam. *Malpighiaceæ*, innefattande nära 100 träd och buskar i Syd-Amerika. Alla arterna hafva ätliga frukter. Bark och ved äro rika på garlfämne och användas i medicinen samt till färgning och garfning. Den adstringerande och feberfördrifvande alcor-nocobarken anses härstamma från *B. crassifolia* och andra arter; af infödingarna kallas den *chabarro* och användes mot ormbett och sjukdomar af olika slag. Enligt andra uppgifter härstammar nämnda bark från *Boudichia* (se d. o.). Bois tan erhålles af *B. spicata*. G. L.—m.

Bürstenbinder, Elisabeth, tysk författarinna under märket E. Werner, f. 1838 i Berlin, numera bosatt i Meran, har författat ett stort antal romaner i ungefär samma genre som Marlitt. Af dessa, hvilka i allmänhet vunnit stor spridning och utkommit i flera upplagor, utgafs 1893—96 en samlad upplaga i 10 bd, fortsatt 1901 ff. med en ny följd. Till svenska äro de flesta af B:s arbeten öfversatta: "Arthur Berkow" (1873, 3:e uppl. 1903), "Brutna bojar" (1875; 2:a uppl. 1878), "Vineta" (2 uppl. 1877) m. fl.

Byrå (fr. *bureau*), dragkista eller skriftpulpet med klaff, som kan nedfällas; ämbetsrum, kontor; arbetsrum för redaktionen af en tidning, tidskrift e. d.; anstalt för anskaffande af tjänstfolk, för arbetsförmedling, besiktningar, anställande af tekniska undersökningar o. s. v.; äfven vissa ämbetsverk bära titeln byrå, såsom kontroll- och justeringsbyrån, statistiska centralbyrån.

Byråassistent, förr., titel för vissa tjänstemän inom trafikafdelningarna af järnvägsstyrelsens distriktsförvaltningar; titel för en tjänsteman i finansdepartementets bankbyrå. A. Lhgn.

Byråchef, förr., benämning på vissa i k. m:ts kansli och en del centrala ämbetsverk anställda tjänstemän, som äro chefer för de särskilda afdelningarna inom vederbörande kansliafdelning eller ämbetsverk. Byråchefsinstitutionen, sådan den nu förefinnes, infördes i den svenska administrationen på 1870-talet. Byråchefen bereder och föredrager de ärenden, hvilka tillhöra hans afdelning eller byrå, samt har tillsyn öfver och ansvarar för göromålens behöriga gång inom byrån. Inom de centrala verken eger byråchefen i allmänhet dessutom att själf afgöra vissa ärenden af detaljerad art eller brådskande natur äfvensom att till protokollet låta anteckna sin från verkets chefs åsikt afvikande me-

ning. I chefens frånvaro handläggas i allmänhet ärendena af byråcheferna gemensamt såsom en kollegial myndighet. Byråchefs åligganden finnas angifna i gällande arbetsordning eller instruktion. Byråchefer med ofvan angifna verksamhetsområde finnas f. n. (1905) inom samtliga statsdepartement, utom sjöförsvarsdepartementet (alla med titel kansli-råd), vidare inom fångvärdsstyrelsen, lotsstyrelsen, generalpoststyrelsen, väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, telegrafstyrelsen, järnvägsstyrelsen (där med titel öfverdirektör), kommerskollegium (där med titel kommerseråd), generaltullstyrelsen och domänstyrelsen. Dessutom förekomma inom andra centrala ämbetsverk tjänstemän med liknande verksamhet och befogenhet. — Titeln byråchef användes äfven för en tjänsteman hos arméns pensionskassa. A. Lhgn.

Byråd (*byraad*, "statsråd"), den kommunala representationen (stadfullmäktige) i de danska städerna, med undantag af Köpenhamn. De danska stadskommunernas representanter kallades förut, och kallas i Köpenhamn ännu, borgerrepresentanter. Efter städernas storlek räknar byrådet 7—19 ledamöter; den större delen (4—10) väljes af alla skattdragare, den mindre (3—9) af den högstbeskattade femtedelen. Den af konungen utnämnde borgmästaren är ordförande och vädjar i tvifvelaktiga fall till inrikesministerns afgörande. Byrådet har beslutanderätt i ekonomiska frågor. E. Ebg.

Byrådirektör, förr., en inom den svenska administrationen förr använd och numera återinförd titel för vissa tjänstemän. F. n. (1905) bäres denna titel af två af riksförsäkringsanstaltens ledamöter äfvensom af cheferna för de särskilda byråerna inom järnvägsstyrelsens fyra afdelningar. A. Lhgn.

Byråingenjör, förr., titel för vissa tjänstemän, merendels med teknisk sysselsättning, inom finansdepartementets kontroll- och justeringsbyrå, väg- och vattenbyggnadsstyrelsen, patent- och registreringsverket, järnvägsstyrelsen och telegrafstyrelsen. A. Lhgn.

Byråkrati (af fr. *bureau*, skrifbord, ämbetsrum, och grek. *kratēn*, härska), "skrifvårdöme", ämbetsmannaväld, vare sig att detta är grundadt i administrationens beskaffenhet (såsom förhållandet är i stater med stark centralisation) eller vunnits i strid med lag och författning. Byråkratiens kännetecken anses vara: förvaltningens otillbörliga förmynderskap öfver statsmedlemmarnas görande och låtande; ämbetsmannaklassens motstånd mot nödiga reformer på dess område; ämbetsmannens anspråk på höga löneförmåner, utan att dessa anspråk ega stöd i tidsförhållandena eller ökade göromål; deras likgiltighet för den offentliga meningen och dess organ; rutinens upphöjande till den förnämsta egenskapen hos en tjänsteman; mångskrifveri och alltför långsam beredning af ärendena; blind lydnad och underdånighet för dem, som innehafva makten, samt drygt eller sträft uppräddande mot allmänheten. — Byråkratien hade sin glansperiod under 17:e och 18:e årh., då de flesta europeiska stater voro styrda efter envälds- och centralisationsprincipen. I en senare tid hafva pressens allt större inflytande, det parlamentariska lifvets utveckling, församlingsrättens allmänna tillämpning och förverkligandet af själfstyrelsesystemet i betydlig mån undergrävt och kringskurit densamma. — I Frankrike och Tyskland tages ordet byråkrati äfven i betydelsen af det på byråer

grundade förvaltningssättet, byråsystemet, enligt hvilket — i motsats till det kollegiala systemet — chefen i ett ämbetsverk ensam har beslutanderätt.

B. F. O.*

Byråkratism, byråkratiskt system eller åskådningssätt.

Byrå-system. Se Styrelsesystem.

Byrätten (Byretten), kollegial domstol i Kristiania och Bergen. 1. Byrätten i Kristiania är enl. lag af 17 mars 1866 och reglemente af 12 juli s. å., underdomstol i alla civila och kriminella mål samt öfverdomstol "med hensyn til alle handlinger og forretninger inden Kristiania, som ikke indkendes umiddelbart til højeste ret, provsteretssager undtagne". Byrätten består af en "formand" (justitiarius) samt fasta och tillförordnade assessorer, hvilkas antal är inemot 20. Efter införandet af jury för siggär den underordnade domsbehandlingen i kriminella mål dels i förhörsrätt, dels i "meddomsret", som båda administreras af rättens medlemmar. — 2. Bergens byrätt består, enl. lag af 19 dec. 1898 och reglemente af 6 febr. 1899, af justitiarius och 3 assessorer.

Bysans. Se Bysantium.

Bysantiner, benämning dels på bysantinska mynt (se Mynt), dels på skriftställare tillhörande bysantinska litteraturen.

Bysantinism, egentl. hvad som öfverensstämmer med de i det forna bysantinska riket rådande förhållandena; kyrkans långt drifna beroende af staten, t. o. m. i dogmatiska trosfrågor; inveckladt höfceremoniell jämte kryperi för de högt uppsatte; öfvermått af lyx, sedefördärf och lycksökeri.

Bysantinistik, detsamma som bysantinsk filologi. Se Bysantinsk filologi.

Bysantinska litteraturen är det häfdvunna namnet på den grekiska medeltidens, den "bysantinska tidens", litteratur på grekiskt språk. Från den antika odlingen tog denna litteratur i arf en upptrifven formell bildning samt framför allt det högt utvecklade atticistiska skriftspråk, som sedan, ehuru stelnadt till ett officiellt bok- och kulturspråk utan sammanhang med det lefvande språkets organiska förändringar, genom hela den grekiska medeltiden fortfort att vara det härskande litteraturspråket. De nya element, som gävo sin karaktär åt den bysantinska litteraturen, voro framför allt kristendomen samt det starka orientaliska inflytande, som blef följden af det östromerska rikets afskiljande från västerlandet.

Under det långa tidehvarf af mer än ett årtusende, som ligger emellan det gamla Bysantiums upphöjande till hufvudstad och den turkiska eröfringen, alstrades inom den grekiska världen kolossala litteraturmassor; ehuru mycket däraf ännu hvilat outgifvet i handskriftsbibliotekens gömmor och därför undrande sig bedömande, torde man tryggt kunna påstå, att kvantitativt är bysantinernas litteratur kanske rikhaltigare än någon annan jämförlig kulturperiod. Inom den västerländska kulturvärlden har det af ålder varit en dogm, att all bysantinsk litteratur saknat originalitet och verkligt innehåll samt i följd däraf varit ointressant och värdelös. Af det dåliga rykte, som ordet "bysantinsk" i mycket med orätt åtnjutit, har äfven den bysantinska litteraturen fått sin beskärda del. Först på senare tider ha, i den mån man låtit denna litteratur undergå

en opartisk och förstående värdesättning, åsikterna om dess värde och betydelse blifvit väsentligen modifierade.

Allra först hände detta med *historieskrifningen*. I själfva verket finns det heller intet folk i världen, som kan uppvisa en sådan sammanhängande rad af historieskrifvare som det grekiska; i oafbruten följd går den grekiska häfdateckningens långa tråd från perserkrigen till den turkiska eröfringen. Och hvad den bysantinska delen däraf beträffar, vinner den än mer i intresse därigenom, att den icke blott omfattar det östromerska rikets öden, utan medelbart ger oss hela orientens historia, ja delvis äfven viktiga bidrag till västerlandets och Nordens. Prokopios öppnar i 6:e årh. raden af de framstående bysantinske häfdatecknarna, till hvilka för öfrigt höra Agathias i 6:e, Theofylaktos Simokattes i 7:e, kejsar Konstantin VII i 10:e, Anna Komnena och Johannes Kinnamos i 12:e, Georgios Akropolites i 13:e, Dukas och Laonikos Chalkondyles i 15:e årh. samt många andra. Samtidigt med den egentliga häfdateckningen florerade en vidlyftig krönikeskrifning, hvars otaliga alster vanligen börja med Adams dagar och sedan är för år berättat världshändelserna fram till författarens egen tid.

Af betydande värde är jämväl den *teologiska* litteraturen, så väl den kyrkohistoriska som den uppbyggliga och den rent dogmatiska. Bibelkommentarier, predikningar, helgonbiografier och dogmatiska stridskrifter utgöra en betydande del af bysantinernas litterära kvarlätenkap, såsom man kan vänta af ett folk, hos hvilket kyrkan och de religiösa intressena spelade en så allt behärskande roll. Ett djupare inträngande i denna ännu relativt föga studerade litteraturmassa skall säkert i mångt och mycket gifva oss en klarare inblick i den bysantinska kulturens väsen; den del däraf, som hittills företrädesvis studerats, nämligen helgonbiografierna, har i detta afseende gifvit synnerligen vackra bidrag.

Bysantinernas lynne hade en starkt *filologisk-retorisk* anstrykning. Det är därför naturligt, att filologi, retorik, grammatik och encyklopediskt författarskap bland dem skulle hafva en mängd idkare. Hufvudet högre än alla andra är här Fotios, en af de mäktigaste gestalterna i hela den grekiska litteraturen och verksam inom så godt som alla litteraturens grenar. Andra kända namn på bysantinska lärde inom filologiens och encyklopediens områden äro Tzetzes, Suidas, Eustathios, Maximos Planudes m. fl.

Långt tillbaka för denna ståtliga produktion på prosalitteraturens fält står bysantinernas *profana diktning*. Bristen på originalitet och poetiskt sinne är här obestridlig. "Poesi i ordets verkliga mening kände bysantinerna icke till, och någon sådan har aldrig funnits ibland dem" — så lyder Bernhardys hårda och, hvad den världsliga diktningen beträffar, sanna omdöme. Visserligen producerades under den bysantinska tiden massor af små epigram lika väl som stora versromaner och larodikter, men allt är antingen torraste prosa på vers eller rena obetydigheter, existerande blott för formens skull. Det obetydliga eller lärda innehållet liksom den i det yttre strängt fasthållna antika versformen gjorde dikterna till konstlade produkter utan all anknytning till det lefvande lifvet, och därför kunde bysantinernas pro-

fanpoeter — Georgios Pisidas, Theodoros Studites, Kristofofos från Mytilene, Johannes Mauropus, Theodoros Prodromos och många andra — aldrig skapa något verkligt poetiskt verk.

Helt annorlunda var förhållandet på det område, där folkets fantasi och det levande livets djupaste kraf gäfvö poesien dess innehåll, på den *kyrkliga diktningens*. Inom hymnpoesien skapade Byantium storslagna och originella diktverk; i Romanos hade den grekiska kyrkan sin väldige skald, "hymndiktningens Pindaros". Och för denna diktning skapades också en ny originell form, den rytmiska strofen, om hvars konstnärliga byggnad och höga skönhetsvärde man först genom de nyaste forskningarna fått ett tillfredsställande begrepp.

Hela den litteratur, hvarom hittills talats, är affattad på det från senantiken lånade bysantinska skriftspråket. Men jämsides med denna på kyrkans och de lærdes språk affattade produktion framväxte sakta och obemärkt också en litteratur på det levande språket, "vulgärgrekiskan". Den ännu i dag pågående striden mellan ett konstlat skriftspråk och den levande grekiskan har sålunda sina rötter djupt in i medeltiden. Naturligen var det först för enkla folkliga dikter, som folkets språk blef medlet och materialet. Lärodikter, t. ex. "Spaneasdiktarna", religiösa dikter, romantiska berättelser på vers, djurhistorier o. d. affattades småningom i allt större antal på folkspråket, och en vulgärgrekisk litteratur står under de sista bysantinska århundradena allt lifskraftigare vid sidan af den stelnade lärda litteraturen. Som sin poetiska form använder denna diktning oftast den s. k. politiska versen, dess innehåll skiljer sig skarpt från det i skriftspråklitteraturen förhärskande, dess förebilder stå icke att finna i antiken, men väl ofta i de romanska folkens medeltidsdiktning. Liksom den turkiska eröfringen i politiskt afseende, blef den vulgärgrekiska litteraturens mäktiga uppsving i kulturellt hänseende tecknet på att den bysantinska kulturperioden var till ända.

Det enda hittills existerande utförliga verk om den bysantinska litteraturens historia är K. Krumbachers "Geschichte der byzantinischen litteratur" (2:a uppl., 1897), ett jätteverk af flit och lärdom. Företrädesvis om den vulgärgrekiska litteraturen handlar K. Dieterichs "Geschichte der byzantinischen und neugriechischen litteratur" (1902). V. Lm.

Bysantinska resestipendiet. Se A s p, P. O. v. (sp. 215).

Bysantinska riket. Se Östromerska riket.

Bysantinsk filologi kallas den filologiska vetenskap, som har till forskningsföremål den grekiska medeltidens (bysantinarnas) språk och kultur. Denna forskningsgren var länge oskäligt tillbakasatt, i det att den klassiska antiken uteslutande upptog filologernas intresse och medeltidens "mörka århundraden" icke ansågos värda ett ingående studium. Före mitten af 1600-talet är den påfliche bibliotekarien Leo Allatius' namn det mest framträdande bland den bysantinska forskningens målsmän; under 1600-talet utförde fransmännen Labbe och Ducange verkliga storverk inom densamma. Emellertid är det först under de senaste femtio åren, som den bysantinska filologien blifvit allmänt och allsidigt odlad. Frankrike, Tyskland och Ryssland hafva därvid lämnat de viktigaste bidragen; det sistnämnda landet

har för ändamålet till och med upprättat ett arkeologiskt institut i Konstantinopel. Nutidens främste bysantinist är ostridigt professor Karl Krumbacher i München, hvars energiska och initiativrika verksamhet man i första rummet har att tacka för den fullt själfständiga ställning bysantinistiken numera intager inom de filologiska vetenskaperna. Jfr *Byzantinische Zeitschrift*.

I Sverige har den bysantinska forskningen gamla anor, i det att redan på 1600-talet Johan Scheffer och hans lärjungar riktade densamma med flera betydande arbeten. Sedan dess har den emellertid på det hela taget legat nere i vårt land, tills den på senaste tid åter funnit en och annan idkare. V. Lm.

Bysantinsk konst. Sedan kristendomen blifvit upphöjd till statsreligion i det romerska riket och Byzans (Konstantinopel) blifvit kejsarens residens, fick, såsom naturligt var, den kristna konsten sitt hufvudsäte i denna stad, där de antika traditionerna ej utförde samma inflytande som i Rom. Den bysantinska konsten betecknar dock, på det hela taget, ett förfall, enär den kristna konsten ännu icke var så utvecklad, att den kunde umbära stödet af dessa traditioner. — Hvad arkitekturen vidkommer, blef Byzans den kristna centralbyggnadens (rundkyrkans) hufvudsäte, medan långkyrkans (basilikans) princip utvecklade sig i Rom. Äfven i Byzans utgick man dock, såsom det var att vänta, från Roms antika arkitektur. Rom egde ju väldiga rundbyggnader, gravar och mausoleer (Cecilia Metellas, Augustus' och Hadrianus') samt Panteons väldiga kupolbyggnad. Den sistnämnda blef utgångspunkt och mönster för de kristna *grafkyrkorna* i Rom, t. ex. Konstantias grafkyrka, som består af en kupol, buren af pelare, och en lägre omgång kring midtpartiet, i hvars centrum Konstantias sarkofag stod. Galla Placidias graf i Ravenna bildar ett grekiskt kors med centralform. Äfven *dopkyrkorna* (baptisterierna) fingo centralform, i det de byggdes antingen runda eller åttkantiga, med dopfonten i midten. Snart förstördes dock centralformen därigenom att man i den midt emot ingången belägna omgångsväggén bildade en apsis med altarplats. Den berömdaste bland de romerska dopkyrkorna var det *lateranska baptisteriet* från Konstantins tid. Efter romerskt mönster uppförde man sedan byggnader af detta slag i Ravenna, där tvenne sådana, i kupolerna rikt smyckade med mosaiker, ännu finnas kvar. Snart började man att använda centralformen vid byggnad af själfva kyrkorna, såsom förhållandet var med den på Justinianus' tid uppförda, praktfulla, åttkantiga kyrkan S. Vitale i Ravenna. — Samtidigt uppfördes Sofiakyrkan ("Hagia Sofia") i Konstantinopel, där redan på Justinianus' tid centralformen utvecklats till en hög grad af fulländning, i den s. k. bysantinska stilen. Sofiakyrkan är det praktfullaste och renaste uttrycket för denna stil. Den uppfördes 532 — 537 e. Kr. af Anthemios från Tralles och Isidoros från Miletos. En bred förgård i två våningar med kolonnader ligger framför den och leder till en förhall (narthex), som är mycket bred, men har ringa djup och genom fem portar öppnar ingång till kyrkan. Själfva kyrkan bildas af ett centralparti, hvars af många fönster genombrutna låga kupol hvilat omedelbart på kyrkans fyra hufvudpelare, mellan hvilka en kolonnad i två våningar

Bysantinsk mosaik med silfverinfattning, från 1000-talet, framställande bilder ur den heliga historien.

En miniatyr från 1400-talet, föreställande Manuel Palaiologos med gemål och barn.

1871-1872

(af hvilka den öfre bildar "emporer") löper på två sidor. På ingångssidan och den midt emot liggande korsidan finnas inga kolonnader. Kyrkan får där större likhet med en långkyrka, därigenom att två halfkupoler, stödjande hufvudkupolen och hvardera försedd med tvenne sidonischer, bilda breda, öppna partier, af hvilka korsidans ännu ytterligare fortsättes genom en apsis. Hela detta väldiga kupol-system stödes af en fyrkantig mur, som omgifver det hela och som genombrutes endast af apsis. Intrycket af detta med mosaiker rikt beträckt, allvarliga och dock så luftiga tempel är obeskrifligt storartadt. Enligt denna förebild byggdes sedan alla det bysantinska rikets kyrkor; men äfven öfver occidenten sträckte sig den bysantinska byggnads-stilens indflytande, och ej endast till Ravenna, utan äfven in i Tyskland (där 796—804, under Karl den store, domen i Aachen byggdes i centralstil), ja t. o. m. till Frankrike, där kyrkan S:t Front i Périgueux visar denna stil. Den bysantinska kyrkan är en pelarbyggnad. När kolonner förekomma mellan pelarna, ega de den korintiska formen, med undantag däraf att kapitalet blifvit barbariseradt, i det akantusbladen fått en spetsig, tistelliknande form och inramats genom en kringlöpande rand. Också muhammedanismens moskéer påverkades tidigt af de bysantinska centralkyrkorna, men synnerligast sedan Sofia-kyrkan 1453 blifvit förvandlad till moské och försedd med 4 minareter. — Bildhuggarkonsten påverkades visserligen ifrån Rom, men fick sin prägel ännu mera från det praktfulla hoflivet i Konstantinopel. Däraf följde, att man lade mera vikt på stoffets rikeedom och prakt än på formens skönhet, och snart sjönk plastiken ned till en förfärande torrhet och formlöshet. — På ett märkvärdigare sätt utvecklade sig målar-konsten, särskildt mosaikframställningen. Hvad denna konstgren vidkommer, utgick man från de romersk-forn-kristna mosaikerna, men i Bysans vinnlade man sig om att utveckla den största möjliga prakt. De bysantinska mosaikerna uppstodo väsentligen på guldgrund. Helgonen uppträda i tung guldbrokad. Kristus får en rik gyllene korsgloria kring hufvudet och kejserlig skrud. Hans anletsdrag, som i den fornkristna konsten ha ett majestätisk-gudomligt uttryck, blifva nu nästan fasaväckande. I Sofia-kyrkans förhall framställes Justinianus knäböjande framför hans tron, medan Maria och en ärkeängel äro afbildade i medaljonger. De flesta mosaikerna i denna kyrka hafva blifvit öfverkalkade af turkarna. Från Bysans återverkar mosaikstilen på Rom och det öfriga Italien, där den från 7:e till 13:e årh. alstrar en mängd apsismosaiker (Maria maggiore, baptisteriet i Florens m. fl. ställen). Kormosaiikerna i S. Vitale i Ravenna framställa Justinianus och Teodora samt deras hofstat. Efter de beryktade bildstriderna i Konstantinopel fingo prästerna rättigheten att gifva föreskrifter rörande målarnas framställning, och sålunda uppstod, utom mosaikerna i fresko och tempera, en ända till de minsta detaljer teologiskt reglerad bildserie. Målarskolan på berget Athos omfattade denna ekonstnärliga riktning, som därigenom kom att behärska — hvad den ock fortfarande gör — det religiösa måleriet i hela den grekiska världen. Följden af detta prästvælde blef det yttersta förfall inom konsten. Och så uppstodo dessa långarmade, magra, likgula figurer, "som knappast

kunna stå på sina ben" och hvilka man ännu ser i Grekland och Ryssland. — Den fina bysantinska miniatyrmålningen var den konstgren, som längst höll sig fri från förfall. Se vidare bifogade plancher äfvensom pl. VIII till art. Byggnads-konst. L. D.

Bysantium, Bysans l. Byzans (nuv. Konstantinopel), stad på västra stranden af Bosporen, troligen grundlad 667 f. Kr. af kolonister från Megara. Staden blomstrade hastigt upp till följd af sitt för behärskande af handeln på Svarta hafvet förträffligt egnade läge, kom under de grekisk-persiska krigen till en tid under persiskt öfvervälde, men befriades 478 f. Kr. af spartanen Pausanias. B. ingick sedan i det atenska stadsförbundet, men anslöt sig under de följande århundradenas inbördes strider i Grekland vid flera tillfällen till Athens motståndare. B. hörde till de grekiska städer, som tidigast trädde i bundsförväntförhållande till romarna. Under tronstriderna inom romerska riket mot slutet af 2:a årh. e. Kr. tog B. parti för Pescennius Niger, eröfrades därpå 196 e. Kr. efter en treårig belägring af Septimius Severus och förstördes, men hämtade sig snart åter samt upphöjdes 11 maj 330 under namnet Konstantinopolis till det romerska rikets hufvudstad. Se vidare Konstantinopel.

Büsch, Johann Georg, tysk nationalekonom, f. 1728 på lüneburgskt område, d. 1800 i Hamburg, som var föremålet för hela hans verksamhet och intresse. Han försåg Hamburg med en stor mängd institutioner och föreningar för näringarnas upphjälpande och har förtjänsten af att ha utvecklat dess ryktbara handelsakademi (en af de första i Europa), som upprättades 1767, men fick sin betydelse först då B. 1771 öfvertog ledningen af densamma. Med denna befattning, som han behöll till sin död, förenade han ställningen som lärare i matematik vid Hamburgs gymnasium. — Också hans litterära verksamhet, som omfattade såväl matematik och historia som nationalekonomi, hade Hamburgs intressen till medelpunkt. Hans många och vidlyftiga nationalekonomiska arbeten utgingo vanligen från handelsförhållandena, men omfattade större delen af den nationalekonomiska vetenskapen och åtnjoto stort rykte i Tyskland i början af 19:e årh. Liksom alla de äldre tyske nationalekonomerna är B. mycket osystematisk och i teoretiskt afseende tämligen oklar. Hans åskådning var närmast ett slags liberal merkantilism, som gjorde penningcirkulationen till det ekonomiska livets egentliga innehåll, med bortseende från själfva produktionens betydelse; mot såväl Adam Smith som fysiokraterna förhöll han sig mycket afvisande. Hans förmåsta arbeten äro: *Abhandlung von dem geldumlauf in anhaltender rücksicht auf die staatswirthschaft und handlung* (hans hufvudarbete, 1780), *Theoretisch-praktische darstellung der handlung in ihren mannichfaltigen geschäften* (1792), *Versuch einer geschichte der hamburgischen handlung* (1797, ännu af värde) och *Über das bestreben der völker neuerer zeit, einander in ihrem seehandel recht wehe zu thun* (1800). Hans *Sämmtliche schriften* utgafvos (dock ej fullständigt) i 16 band 1813—18. Se Roscher, "Gesch. der national-oekonomik in Deutschland" (1874). E. Hkr.

Büsching. 1. Anton Friedrich B., tysk geograf, f. 1724 i Stadthagen i Schaumburg-Lippe,

blef, efter en längre tids vistelse i Danmark, lärare i den teologiska fakulteten i Göttingen. Han lämnade 1757 sin lärarstol, beskylld för irrlärlighet, men utnämndes 1759 till professor i filosofi vid samma universitet. 1761 blef han kyrkoherde vid den protestantiska församlingen i Petersburg och 1767 direktor vid ett gymnasium i Berlin, där han dog 1793. — B:s förnämsta verk är

Erdbeschreibung (10 delar, 1754—92, sedan fortsatt af andra), det första strängt vetenskapliga geografiska arbete, som framträdde i Tyskland, och det första arbete af detta slag, där han dog 1793. — B:s förnämsta verk är

Erdbeschreibung (10 delar, 1754—92, sedan fortsatt af andra), det första strängt vetenskapliga geografiska arbete, som framträdde i Tyskland, och det första arbete af detta slag, där uppgift om yttnehall och folkmängd meddelades. Af stort intresse är B:s *Magazin für die neue historie und geographie* (22 dlr. 1767—88; del 1 ny uppl. 1779; del 2 ny uppl. 1769; ur del 2 översattes på svenska "Anmärkningar öfver swänska Ministérrens förhållande och ursprung till det år 1741 med Ryssland begynte krig", 1770).

2. Johannes Gustav Gottlieb B., den föregående son, tysk fornforskare, f. 1783, d. 1829 som professor i arkeologi i Breslau, var en utmärkt kännare af den tyska medeltidens lif, konst och poesi. Dels ensam, dels i förening med H. von der Hagen utgaf han bl. a. *Sammlung deutscher volkslieder* (1807), *Grundriss zur geschichte der deutschen poesie* (1812), *Erzählungen, dichtungen, fastnachtsspiele und schwänke des mittelalters* (1814) samt *Ritterzeit und ritterwesen* (1823).

Bysjön, sjö i Värmland, mellan Eda och Ämots kyrkor. På B:s is utkämpades 22 dec. 1644 en skarp strid mellan svenskar (2 ryttarkompanier samt ett par tusen värmländska bönder och Karlstadbor under Olof Stake) och nordmän (500 ryttare, 700 dragoner, 2,800 man folk och 18 kanoner under Hannibal Sehested). Efter ett tappert motstånd ej minst af bönder och borgare måste Stake vika för öfvermakten och draga sig tillbaka. L. Wason M.

Byske, socken i Västerbottens län, Skellefteå tingslag, 1,119 kvkm. 9,152 inv. (1904). B. utgör ett regalt pastorat i Luleå stift, Västerbottens andra kontrakt.

Byske älf, betydande vattendrag i Norrbottens och Västerbottens län, upprinnande i västra delen af Arvidsjaurns lappmark: en östligare gren från Järfjaur, en västligare från Långträsk, hvilka förena sig i Arvidsjaur. B. fortsätter därifrån med sydöstligt lopp, strömmar genom Jörns och slutligen Byske socknar samt faller ut nedanför Byske kyrkoby och ångbåtsstation i Byskefjärden af Bottniska viken. Hela vattenområdet utgör 3,510 kvkm., och flodens längd är 145 km.

Byskusrud, fordom namn på Buskerud gård. **Bysmedjan**, ett 1631 anlagdt järnbruk i Norrbärkes socken af Kopparbergs län. Numera nedlagdt.

Bysseskyttar, fordom benämning dels på städernas båtsmän och dels på en del af artillerimanskapet. Jfr Artilleri, sp. 104.

By'ssus (lat., grek. *by'ssos*, af hebr. *bus*), i for-

tiden namn på siden- eller bomullstyg, sedan i allmänhet på hvarje slags dyrbar väfnad eller garn till sådana. Den längre gångse uppfattningen att byssos skulle betyda endast bomull är enligt nyare forskningar oriktig. De gamle egyptierna tillverkade byssus dels af skägget hos en musselart (*Pinna*), dels af gul eller rödaktig bomull. I Grekland bereddes den dyrbaraste byssus af gul bomull från Elis.

By'ssus, zool. Se Blötdjur, sp. 829.

Byst (fr. *buste*, af it. *busto*, bröst, bål), *bildh.*, bröstbild. Se Bildstod.

Bysta (Bystad), 1 mantal frälsesäteri i Åskers socken, Örebro län, med naturskönt läge vid sjön Sotterns norra strand, 3 km. s. v. om Kilsmo station på västra stambanan. Till gården, som är väl bebyggd, med gammaldags boningshus af trä, och omgifves af dyrbara anläggningar, hör egen kyrka, där gudstjänst hålles vissa söndagar af brukspredikanten vid det underlydande Brevfvens bruk. Hela egendomen, som till största delen är fideikommiss, utgjordes 1904 af 41 $\frac{3}{4}$ mtl, hvaraf i Örebro län 31 $\frac{3}{4}$ mtl, i Östergötlands län 7 $\frac{1}{8}$ mtl och i Södermanlands län 2 mtl. Taxeringsvärdet för jordbruksfastighet var 1,622,400 kr. Brevfvens bruk, som ligger 7 km. söder om Kilsmo station och står i förbindelse med denna genom en smalspårig järnväg, har masugn, stångjärnsnsmide, gjuteri och mekanisk verkstad äfvensom annan fastighet, taxerad 1904 till 285,700 kr. Antalet egentliga bruksarbetare var s. å. 245. Årliga tillverkningen utgör omkr. 2,700 ton tackjärn, 550 ton gjutgods, 2,000 tonsmältstycken och 1,700 ton stångjärn. Brevfen, som första gången nämnes i en urkund af 15 mars 1317, då kyrkoherden Laurentius i Kumla lämnar sitt gods *Bredehven* till Riseberga kloster, fick sina privilegier i slutet af 1600- och början af 1700-talet samt har sedan 1842 egen brukskyrka och brukspredikant. B. (under medeltiden *Byghæ stad*) beboddes under konung Albrekts tid af en Bøghil van Hoo, häradshöfding i östra Närke. Riddaren Bo Djure, höfvitsman på Stockholms slott, var under konung Erik af Pommern egare till godset, som under Kristofers tid beboddes af riddaren Tomas Bengtsson. År 1448 kom godset i riksrådet Lars Siggesons Sparres ego och innehades sedan länge af hans släkt, från hvilken det genom gifte öfvergick först till tottska och därefter till rålambska släkten, hvars ego godset befann sig från början af 1600-talet till 1768, då det för 800,000 dal. kmt såldes till grefvinnan Eva Bielke. Sex år därefter sålde hon egendomen till ryttmästaren D. H. Hildebrand, som 1778 gjorde Bysta med Brevfvens bruk till fideikommiss. Dennes son, D. G. Hildebrand, bestämde före 1808 till fideikommissets innehafvare sin systerdotter, frih. Sofia Ulrika Bonde, gift med öfversten greve J. A. Anckarsvärd, hvars dotterson f. d. ryttmästaren frih. J. T. Gripenstedt (son till statsrådet frih. J. A. Gripenstedt), sedan 1887 innehar fideikommisset.

Bystad. Se Bysta.

Bystrzyca, biflod fr. h. till Dnjestr, i Galizien uppträ i Karpaterna af två källfloder, Czarna B. (Svarta B.) och Złota B. (Gyllene B.), samt utmynnar vid Jezupol. 129 km. lång.

Byström, Johan Niklas, bildhuggare, f. 18 dec. 1783 i Filipstad. Han var son till en köpmann

var någon tid handelsbiträde och sysslade på lediga stunder med sigillgravyr. När han vid faderns död ärfte en liten förmögenhet, reste han 1803 till Stockholm, där han började sina studier på konstakademien. 1809 vann B. akademiens stora pris, åtföljdt af ett resestipendium, och i juni 1810 begaf han sig till Rom. Redan ett af de första marmorarbeten, som han utförde därstädes, näml. *Den ligande backantinnan* (i half kroppstorlek), med hvilket han äfven grundade sitt rykte, visade den antikiserande riktningen af hans konstnärskap. Detta verk, som han två gånger reproducerade (ett exemplar i Uppsala universitets museum), ankom till Stockholm 1814. Två år därefter inträffade konstnären själf, medförande fyra marmorstatyer: en *Pandora*, en *Hygia*, en *Nymf* och en *Mars*, på hvilken hufvudet ännu ej var hugget. Kronprinsen Karl Johan köpte dessa arbeten, bland hvilka det sistnämnda, hvars hufvud B. i största hemlighet gaf Karl Johans drag, sedermera blef såsom gifva införlifadt med Skoklosters samlingar. Under sin vistelse i Stockholm 1816 utnämndes B. till vice professor vid konstakademien, men återvände s. å. till Rom, med beställning på statyer af Karl X, Karl XI och Karl XII. 1821 gjorde han ett nytt besök i Stockholm, och när han på hösten s. å. reste tillbaka till Rom, tog han vägen öfver England och Paris. Många verk från denna hans blomstringsperiod (1816—29) stannade i utlandet, men ännu flera gingo till Sverige, där han hade goda kunder såväl i konungen som i flera af tidens magnater. Bland arbeten, som hitkommo, må nämnas *Venus och Amor* (på Säfstaholm), *Badande flicka* samt *Den sofvande Juno med Herkulesbarnet vid bröstet* (Stockholms slott; en 1818 utförd reproduktion finnes i nationalmuseum). 1829 återkom B. till Stockholm och fullbordade där bl. a. de tre *Karlarna* (statyer i marmor; Karl XI i Stockholms slott, Karl X och Karl XII i artillerimuseet). Sistnämnda år uppsattes hans *Bellmans byst* (af brons) på Djurgården och *Linnés sittande staty* (marmor) i Uppsala botaniska trädgårds orangeribyggnad. Vid denna tid utförde B. äfven *Harmonien* och en altardekoration för Linköpings domkyrka (1830—31), som framställer *Frälsaren* jämte *Tron*, *Hoppet*, *Kärleken*. (Gipserna i Skeppsholmskyrkan i Stockholm äro andra exemplar af samma konstverk.) 1832 blef han ordinarie professor vid konstakademien, men återvände s. å. till Italien. Under de närmast följande somrarna vistades han för det mesta i Carrara, där han hade eget hus och ett eget, vinstgivande marmorbrott. Där mejslade han bl. a. statyerna *Gustaf II Adolf* och *Karl XIV Johan* (båda i rikssalen på Stockholms slott) samt lät utföra en mängd arkitekturdetaljer, kandelabrar, vaser m. m., hvilka han vid sin återkomst till Sverige 1838 sålde till konungen. I Stockholm dröjde han den gången till 1844, då han af sin försvagade hälsa tvangs att återvända till Rom. Där var han sysselsatt med

en större grupp, "Kärleken, omgifven af unga kvinnor af olika karaktärer", då döden öfverraskade honom 13 (12?) mars 1848.

Sergel hoppades att i B. få hälsa sin öfverman. Visserligen gick ej denna spådom i fullbordan, men B. förvärfvade likväl en framstående plats bland svenska konstnärer. Den antikiserande riktning, som behärskade konsten vid tiden för B:s ankomst till Rom, blef bestämmande för hans utveckling, och det till den grad, att han sällan begagnade den lefvande naturen för annat än själfva motivet. I detaljstudiet var för det mesta antiken hans enda vägvisare. Med sitt företrädesvis på den yttre uppenbarelsen fästa sinne kände han sig bäst hemmastadd i återgifvandet af den kvinnliga skönheten, han visade sig därjämte lycklig i framställandet af backantisk lefnadslust och barnlig skålmaktighet. Hans manliga figurer äro jämförelsevis få och underlägsna de kvinnliga. Hans arbeten äro af mycket olika värde. De bästa äro i allmänhet de, som utfördes före 1830. I marmorbehandlingen egde han mycken skicklighet. Antalet af hans verk är förvånande stort. Utom ofvan uppräknade arbeten må af hans marmorverk nämnas: *Amor, som lånat Bacchus' attribut*, *Oskulden* (flicka med två duivor), *Hero* (två grupper med olika motiv), *Amor och Hymen*, *Bacchus-byst*, *Ariadne-byst* (kanske rättare Bacchus-byst; kopia efter antiken), *Ung kvinna* — alla dessa i Stockholms nationalmuseum —, vidare *Venus*, *Hebe* (på Stockholms slott), *Karl XIII* (staty i romersk fältherredräkt, skänktes af drottning Josefine till kungl. flottan, uppställdes 1902 i Karlskrona), *Danserska*, *Euterpe*, *Badande flicka* (flera motiv; en hittills i Byströms villa), *Venus* (i polykromi), *Segern*, *Hoppet* (alla tre hittills i Byströms villa), *Flora* (i Gripsholms slottspark), *Karl XIV Johan* (i nationalmuseum), *Karl XV som barn*, *Oskar I*, *Josefine*, *M. Brahe* (de tre sistnämnda hittills i Byströms villa); monument öfver *S. af Ugglas* (på Forsmarks bruk i Uppland), *K. Kr. Arfvedson* (i Stockholms storkyrka) och *G. F. Gyllenborg* (i Klara kyrka). — En serie af B:s förnämsta arbeten började utgifvas 1849 i litografiska afbildningar af J. Cardon (med text), men endast sex planscher jämte konstnärens porträtt (efter Kückler) utkommo (1849—52).

B. var lefnadsglad, hjälpsam och i hög grad arbetsam. Han hade mycken affärsskicklighet. I Rom köpte han sig ett hus vid Augustus' mausolöf, hvilket han bebodde till 1818, då han för godt pris inköpte Villa Malta, som han sedan ständigt höll öppen för en intim konstnärskrets af både skandinaver och utlänningar. Denna villa sålde han 1828 till konungen af Bayern och byggde sig i stället ett nytt hus på sin förra tomt, men afyttrade ännu detta, så snart det blifvit färdigt. Enligt en trovärdig uppgift var det på formlig beställning af Karl XIV Johan, som han 1839—44 på Djurgården vid Stockholm uppförde den byggnad, hvilken sedan blifvit känd under namnet Byströms villa. Denna kostade 120,000 rdr b:ko (180,000 kr.), ehuru marmorn togs från hans eget brott i Carrara och hemförslades med kronans fartyg. B. modellerade själf den ornamentala skulptur och de basreliefer, som pryda villans inre. Då han efter konungens död såg sig tvungen att själf behålla villan, lät han ditflytta sina konstsamlingar och en mängd af sina arbeten. Han lär

därvid hafva hyst det hoppet, att staten skulle inköpa både byggnaden och konstverken och att Sveriges hufvudstad sålunda skulle komma att ega någonting motsvarande hvad Köpenhamn fick i det samtidigt byggda Thorvaldsens museum. Denna förhoppning gick emellertid om intet. När samlingarna 1853 såldes på auktion, innehöllo de ej mindre än 156 originalarbeten af B. själf. Många af dessa inropades af en herr Christie och fördes till London. Af den mer än 300 nummer starka tafvelsamling Byström förvärfvat i Rom inköpte efter hans död kungl. museum 35 tafvor, de flesta af italienska målare. Villan köptes 1854 af bildhuggaren Molin, innehades sedermera af grosshandlaren J. Cederlund,

Byströms villa.

därefter af Hasselbackens egare, V. Davidson, och sedan 1865 af juveleraren Hammer, som där lät inrymma största delen af sina mycket betydande samlingar (se H a m m e r). 1905 har villan inköpts af prins Karl.

R.-n. (G—g N.)

Byström, Oskar Fredrik Bernadotte, musiker, f. 13 okt. 1821 i Stockholm, var kadett på Karlberg 1836—41, blef kapten vid Svea artilleriregemente 1858 (afsked därifrån 1871), ledamot af musikaliska akademien 1864 och inspektör vid konservatoriet i Stockholm 1867, från hvilken plats han 1872 tog afsked med professors titel. 1872—76 ledde han musikföreningens i Åbo konserter. B. har uppträdt som pianist och orgelspelare, undervisat i piano och sång samt komponerat operett-, orkester- och kammarmusik samt sånger, utarbetat en *Allmän musiklära* (1871) o. s. v. Under de senare årtiondena har han mest verkat för den andliga musiken, hållit "motettaftnar" 1881 och följande år, genomrest (sedan 1884) 1,700 svenska socknar för att i kyrkorna framföra äldre psalmmelodier och utgifvit en del af dessa under titeln *Den svenska psalmsångens vid offentlig gudstjänst mest begagnade melodier* (1894). År 1886 erhöll han statsanslag för att studera kyrkosång i London, Paris, Rom och Milano samt utgaf 1894 *Svenska mässan lämpad till texten i den nya kyrkohandboken*. Senast har han (1900—04) utgifvit diverse profstycken *Ur medeltidens kyrkosång*, hvilka med hans harmonisering blifvit sjungna å Skansen. B:s outtröttliga nit för koralens reformering har utan tvifvel verkat upprykande och undervisande, om än hans bearbetningar ofta äro mera subjektiva och arkaiserande än historiskt tidstroga.

A. L.

Büsüm, hafsbador i prov. Schleswig-Holstein, vid Nordsjön. 1,148 inv. (1900). Omkr. 1,900 badgäster årligen.

Bysättning (af fsv. *bysætia*, ursprungligen tyskt, egentl. samma ord som *bisätta*), jur., exekutivtvångsmedel, bestående däri, att en gäldenär, som ej fullgjort honom ålagd betalningsskyldighet, genom beslut af domstol eller exekutiv myndighet berövas sin frihet för att därigenom tvingas att dess snarare uppfylla sin förbindelse. Allt intill senare tider har bysättning varit allmänt använd, och särskildt har man ansett detta tvångsmedel nödvändigt i fråga om växelförbindelser. Numera har dock en annan rättsuppfattning gjort sig gällande, och följden däraf har blifvit, att bysättningen försvunnit eller står på väg att försvinna ur de flesta lagstiftningar. Man har nämligen måst erkänna, att ett tvångsmedel, som gifver en borgenär rättighet att förlaga öfver en insolvent gäldenärs person och behandla denne såsom brottslig, förnärmar individens rätt såsom människa och således icke kan ur rättvisans synpunkt försvaras. Man har därjämte kommit till insikt om att detta tvångsmedel ingalunda är nödigt eller ens nyttigt för den allmänna kreditens upprätthållande. Erfarenheten har nämligen gifvit vid handen, att detta tvång icke ingår i beräkningar vid uppgörandet af de redbara aftal, som utgöra grunden för ett lands affärsrörelse och hvilka i första rummet hafva anspråk på skydd af kreditlagarna utan hufvudsakligen har betydelse för den länarörelse, som bedrivs af procentare o. d. Mot tredskande eller bedrägliga gäldenärer erbjuda de nyare exekutions- och konkurslagarna tillräckliga tvångsmedel.

Första steget till bysättningens afskaffande togs af Frankrike, hvilket land genom lag af 22 juli 1807 upphäfde bysättningstvånget i civila mål och handels tvister. Det sålunda gifna exemplet har sedermera — mer eller mindre fullständigt — efterföljts af Nordtyska förbundet (1868), Österrike (s. å.), Belgien (1871), Danmark (1872) samt Schweiz och Norge (båda 1874). Äfven i England — kauske det land där bysättningstvånget varit allmänast användt — blef det i väsentlig mån inskränkt genom "The debtors act" af 9 aug. 1869, hvarigenom föreskrefs att bysättning i allmänhet får ega rum endast för smärre fordringar och med afseende å dem ej för längre tid än sex veckor. — I Sverige omnämns bysättning redan i Bjärköarätten (från början s. 14:e årh.). Enligt 1734 års lag och sedermera utfärdade förordningar kunde bysättning för växlar och löpande skuldebref ega rum, så snart gäldenär brustit i sin betalningsskyldighet, och, för annan gäld, då han vid utmättningsförsök funnits sakna tillgångar till betalning. Någon viss tid, utöfve hvilken gäldenären ej fick hållas bysatt, fanns i stadgad. Genom k. förordn. 1 maj 1868 blef emellertid bysättningen användande betydligt inskränkt enligt regeln fick den ej ega rum, förrän gäldenären vid hällen utmätning funnits sakna fulla tillgångar till gäldande af skulden. Enligt denna förordning kunde gäldenären freda sig från bysättning genom en edligt betygande att han ej egde annan tillgång än den, som uppgifvits, hvarjämte det föreskrefs, att bysättningen skulle upphöra efter sex veckor. Följden af denna lagändring blef, att bysättningsfångarnas antal, som 1860—68 i medeltal utgjorde årlige

361, 1869—77 nedgick till i medeltal 29 för år. I den nya utskölningslagen, af 10 aug. 1877, förekommer ej bysättningstvånet omnämndt, och från och med 1 jan. 1879, då nämnda lag trädde i tillämpning, kom således bysättningen att alldeles försvinna ur den svenska lagstiftningen. — I Finland upphäufdes bysättningstvånet 1895. K.*

Byte. 1. *Nationalek.* Byte inträder som en nödvändig faktor i det ekonomiska lifvet, så snart produktionen upphör att försiggå i sin helhet inom hvarje särskildt hushåll, d. v. s. så snart hushållet utifrån måste skaffa någon del af sina förnödenheter. Bytet står alltså i närmaste sammanhang med arbetsfördelningen (se d. o.). Till någon del måste byte alltid ha funnits — nämligen för många lyxartiklar och äfven några nödvändighetsartiklar —, men under en stor del af antiken och framför allt under den äldre medeltiden betraktades det som ett undantag; regeln var att intet förskaffas på något sätt kunde frambringas i hemmet. I motsats härtill bygger det moderna näringslifvet på bytet som en grundprincip, och intet förfärdigas i ett hushåll, som rimligtvis kan förvärfvas ifrån marknaden. Bytet och arbetsfördelningen äro de förbindande elementen i det ekonomiska samhället, därigenom att de göra alla beroende af alla andras arbete; ett samhälle, där de ej härska, består af skäligen isolerade hushåll. Men i motsats till hvad exempelvis Adam Smith trodde, är lusten att byta därför ingalunda, en medfödd böjelse hos människan. Tvärtom torde de flesta folk ha haft stor motvilja mot att öfvergå till en byteshushållning och kringgårdat bytena med särskilda ceremonier; i de tidigare germanska samhällena hade bytet i. ex. länge formen af gifva, i det att en sådan enligt vanlig rättsuppfattning fordrade gengifva.

Ätminstone för tanken och likaledes ofta i den faktiska utvecklingen är bytet till en början s. k. direkt byte (eng. *barter*), d. v. s. byte af vara mot vara, utan mellankomst af bytesmedel (penningar). En sådan ordning är emellertid uppenbarligen förenad med nästan oöfverstigliga svårigheter. Det kan knappast vara annat än en lyckträff, om två personer råkas, som ömsesidigt önska just hvarandras varor och just sådana kvantiteter af dem, att ett byte är möjligt; i en gemensam värdemätare saknas, kan man ej beräkna hur mycket af sin egen vara man behöfver för att kunna förvärfa en annan, och stora enheter (t. ex. en oxe) måste vara omöjliga att byta mot mindre varor. Uppkomsten af penningar kan därför ej utebli, och därmed öfvergår det direkta bytet till indirekt, i det hvar och en därefter köper penningar för sin vara och sedan säljer penningarna emot den vara han vill förvärfa; samtidigt tjänar penningen som mätare på alla andra varors inbördes värde.

Emellertid visar det sig att, då omsättningen nått ett ännu högre stadium, utvecklingen på visst sätt leder tillbaka till det direkta bytet, genom undanröjande af penningens uppgift som bytesmedel — sin betydelse som värdemätare har penningen därmed alltid kvar. Framför allt gäller detta i den internationella handeln, som i regel pågår utan användning af bytesmedel och alltid till sin natur är ett byte af vara mot vara. En köpman, t. ex. i Stockholm, som köpt bomull i London, underkastar sig endast i yttersta nödfall kostnaden

för att skicka guld eller penningar som betalning; i stället köper han i Stockholm och sänder till sin fordringsegare en växel på London, d. v. s. en fordran, som en svensk säljare har på en engelsman för levererade varor, t. ex. trävaror. Inga penningar ha här gått emellan Stockholm och London, utan det har i stället försiggått ett svensk-engelskt byte af trävaror mot bomull. På detta sätt byta alla jordklotets länder ut sina varor och kvitta sina fordringar på de mest invecklade vägar. Och äfven inom ett och samma land kommer det direkta bytet i denna form alltmera till användning, ej blott i den egentliga affärsvärlden, där växlarna fullgöra uppgiften. Då man köper en vara och betalar — i stället för med penningar — med en anvisning (check eller giro-anvisning) på sin bank, lämnar mottagaren densamma till sin egen bank, som uppför beloppet honom till godo. Sedan träffas dagligen alla bankernas representanter och utjämna sina (och alltså sina kunders) inbördes tillgodohafvanden och skulder utan användning af penningar (se *Clearing house*). Där detta system nått sin fulländning, särskildt i England, ha reda penningar nästan upphört att förekomma i stora samhällsklassers dagliga lif. — Litt.: Jevons, "Money and the mechanism of exchange" (1875), och Bücher, "Die entstehung der volkswirtschaft" (4:e uppl. 1904). E. Hkr.

2. (Krigsbyte) *Folkr. och krigsv.* Med krigsbyte menas i allmänhet hvad som under krig tages från fienden; särskildt och vanligen menar man det byte, som tages till lands. Det byte, som tages å sjön, kallas merendels pris. Ursprungligen betraktades ej mindre de tillfångatagne krigarna och det besegrade folket än ock det eröfrade landet med däri befintlig offentlig och enskild egendom såsom segrens byte. I den moderna folkrätten — hvars fordringar i detta afseende praxis i våra dagar i allmänhet söker att uppfylla — uppställas vissa hufvudregler, såsom: 1) att privat egendom skall respekteras, från hvilken regel undantag medgifves endast om själfva kriget med nödvändighet kräfer användandet af dylik egendom, samt 2) att segren i allmänhet får tillgäga sig såsom krigsbyte endast sådan den fientliga staten tillhörande egendom, som omedelbart användes vid krigföringen (krigskassar, vapen, förråd, transportmedel o. s. v.), hvarjämte 3) segren under kriget förfogar öfver annan den fientliga statens egendom, som finnes inom det af honom intagna området. I öfverensstämmelse med dessa grundsatser intogs i 46:e och 47:e artiklarna i det vid konferensen i Haag år 1899 upprättade reglemente angående lagar och bruk i krig till lands föreskrifterna, att privat egendom icke får konfiskeras och att plundring är uttryckligen förbjuden. Jfr *Pris* och *Rekvisation*. (L. A.)

3. *Kam.* Ett skifte, i hvilket frälse- och kronohemman tillika med dem åsatta räntor eller endast räntorna gå i utbyte mellan kronan och enskilda. Det hemman, som kronan lämnar, kallas bytshemman; det, som kronan emottager, benämnes vederlagshemman. Den part, som ej fått full ersättning för lämnad jord, eger en fordran på jord, och denna kallas skatterättsfordran. Om, vid byte af räntor, kronan fått större ränta, än den lämnat, uppstår bytesbrist för den enskilde, och denne eger då hos kronan frälseräntefordran eller, såsom det också kallas,

fordran på bytesöfverskottsränta. Har däremot kronan fått mindre ränta, än den lämnat, uppkommer vederlagsbrist, och kronan eger då hos den enskilde en s. k. kronofordran på ränta. — Rättighet till byte var i Sverige af ålder en frälseståndet särskildt tillagd förmån och finnes upptagen i 1723 års adliga privilegier. Aristokratien har begagnat denna rättighet såsom en utväg att konsolidera sina jordbesittningar.

Bytesverket har i sin mån bidragit att inveckla Sveriges kameralväsende, och ehuru dess praktiska betydelse numera gått förlorad, sedan expropriationsrätten blifvit ordnad och adelns rätt att ensam besitta frälsejord upphört, återstår dock en del äldre bytesfordringar obetald. Kbg.

Bytesbref, kam., ett med k. m:ts underskrift försedt dokument, som innehåller stadfästelse på ett ingånget byte. Kbg.

Bytesbrist, kam. Se Byte.

Bytesgods, förv., gods, som kronan vid jordabyten lämnar ifrån sig. Sådana byten använde i äldre tider såväl kronan som enskilda i stor omfattning för att afrunda sina egor. Både frälse- och skattebyten haiva förekommit och under abalienationstiden därjämte byten af gods, som besutts under donationsrätt. Bytesgodset antog i hvarje fall det utbyttsas natur. Af reduktionerna lämnades bytesgodsen ej oberörda. 1655 bestämdes, att den, som vid anställd rannsaking befanns haiva icke gifvit kronan dess fyllnad igen, skulle ersätta kronans förlust, därest icke bytesbrevet själf innehöll, att han genom kunglig nåd fått mer, än han gifvit. 1680 hänvisades ånyo till detta beslut. Till följd däraf inleddes rannsakingar och efterräkningar, hvilka å sin sida drogo andra förhandlingar med sig af den vidlyftighet, att de sista bytesmålen ej afgjordes förrän på 1860-talet. Jfr Byte. S. C.

Bytshemman, kam. Se Byte.

Bytesprojekt [-jæ'kt], kam., ett på grund af särskild skattläggning upprättadt förslag till byte. Kbg.

Bytesskaffare, sjöv., den person, hvars befattning det är att strax före måltiderna utportionera maten till manskapet på ett fartyg eller i en kaserne. R. N.

Bytesvärde. Se Värde.

Bytesöfverskottsränta, kam. Se Byte.

Byting l. Bortbyting (af *byta*), ursprungligen ett barn, som enligt folktron hade troll till föräldrar och vid ett människobarns födelse blifvit utbytt mot detta. Vanskapliga barn troddes i forna vidskepliga tider vara bytingar.

By-ting (d. v. s. "stadsting"), i allmänhet benämning på underdomstolen i de danska och norska städerna. Se vidare Danmark (författning) och Norge (författning). — I äldre tider hade bytingen större betydelse än nu, enär då beslut där fattades äfven i rent administrativa och kommunala ärenden och saker afgjordes, hvilka, enligt den vanliga praxis, eljest hörde till de högre tingen. Processen vid bytingen var i begynnelsen likadan som vid häradstingen: en ransakande nämnd och den dömande myndigheten hos borgarna. Men sedermera öfvergick domsrätten till den kungl. fogden. Från bytingen väjdades i allmänhet (åtminstone i senare tider) till landstinget, men i åtskilliga danska städer bildade rådet andra instansen. J. Th. W.

Bytjkov, Atanasij Tedorovitj, rysk hi-

storiker och arkeolog, f. 1818 i Fredrikshamn, där hans fader tjänade såsom generallöjtnant. 1844 invaldes B. i den s. k. arkeografiska kommissionen, hvars lärda publikationer han redigerade, samt fick anställning såsom arkivarie i kejserliga biblioteket. År 1882 blef han bibliotekets direktör och var president vid arkeologiska kongressen i Moskva 1890. År 1855 hade B. blifvit korresponderande ledamot af ryska vetenskapsakademien och 1866 ordinarie medlem. Bland hans många historiska skrifter märkes särskildt publiceringen af Peter den stores korrespondens, en frukt af nära tjugåriga forskningar (hittills tre stora delar 1887—93). A.-d. J.

Bytown [bái'taun], äldre namn på Ottawa i Canada.

Bütschli, Otto, tysk zoolog, f. i Frankfurt a. M. 1848, sedan 1878 professor i zoologi vid universitetet i Heidelberg, har inlagt stora förtjänster om kännedom af de lägre djurens anatomi och framför allt utvecklingshistoria. Flertalet af hans arbeten behandlar urdjurens morfologi och cellens byggnad. I fortsättningen af Bronns bekanta verk "Klassen och ordningen des tierreichs" har han bearbetat afdelningen urdjur (*Protozoa*). L.-e.

Bytsjurin, såsom munk Jakinf, en af Rysslands tidigaste sinologer, f. 1778, d. 1853, förvärfvade sig en djupgående kännedom om kinesiskan under sin mångåriga vistelse i Kina som ledare för den ryska missionen därstädes. Bland hans många skrifter om östasiatiska förhållanden må nämnas *Anmärkingar om Mongoliet* (1828), *Beskrifning öfver Tibet* (s. å.), *Kinesisk grammatik* (1838), *Kina, dess invånare, seder, bruk och upplysning* (1840) och *Statistisk beskrifning öfver Kina* (1841).

Büttneriaceæ. Se Sterculiaceæ.

Bützow, stad i Mecklenburg-Schwerin, vid Nebelns inflöde i Warnow. 5,549 inv. (1900). I B. finnas gammalt slott och ett vackert rådhus; pappers- och trävaruindustri, spannmålshandel. I närheten ligger landets straffångelse Dreierbergen. 1760 upprättad där ett universitet, som likväl 1789 förenades med Rostocks.

Byvalla—Långshyttans järnväg (sign. B. L. J.), 28 km. lång och smalspårig (0,991 m.), är byggd och äges af Klosters aktiebolag samt förenar det bolag tillhöriga Långshytte järnverk i Husby socken, Kopparbergs län, med Byvalla station å norra stambanan. Största lutning är 20 ‰, minsta radie 15 m. Efter att redan förut haiva användts endast för bolagets egna transporter, uppläts järnvägen 1 jan. 1893 för allmän trafik. Byggnadskostnaden uppgick 31 dec. 1904 till 667,207 kr. (A. d. M.)

Byväder, sjöv., starkt blåsväder med byar, som vanligen komma än från ett, än från ett annat väderstreck.

Byxor. Se Dräkt och Klädedräkt.

Byzans. Se Byzantium.

Byzantinische zeitschrift, den bysantinska filologiens internationella hufvudorgan. Tidskriften som är en af de största och bäst redigerade af många i Tyskland utkommande filologiska tidskrifterna, grundades 1892 af Karl Krumbacher och har sedan dess under hans ledning regelbundet utkommit på teubnerska förlaget i Leipzig. Såsom "den bysantinska filologiens självständighetsförklaring" betecknade utgivaren själf tidskriftens framträdande, och i själfva verket kan dess betydelse :

denna vetenskaps snabba och sunda utveckling knappast öferskattas. Hvarje häfte af tidskriften innehåller både originaluppsatser och recensioner samt dessutom förteckning och kortfattad granskning af all på området nyutkommen litteratur; särskildt denna sista afdelning saknar i fullständighet och noggrannhet nästan motstycke inom andra vetenskaper och har väsentligt bidragit till tidskriftens stora betydelse inom sitt fack. Flertalet af samtidens mera framstående bysantinister tillhöra tidskriftens medarbetarstab.

V. Lm.

Byälften, det förnämsta vattendraget i västra Värmland, utflyter. v. om Värmlandsnäs, i Vänern. Störst af dess många källfloder är Vaggeälven, som rinner upp i Norge, nära riksgränsen, genomflyter de norska insjöarna Varaldsö och Mökeren samt den svenska Gunneren och utfaller i sjön Flagan (71 m. ö. h.). Denna sjö mottager vattnet från Bysjön (82 m. ö. h.) samt från v. den betydande Vrangsälfven från sjön Aklaugen i Norge, nära Kongsvinger. Vid högt vattenstånd afbördar sig Glommen på denna väg en del af sitt öfverflöd. Vrangsälfven genomflyter flera insjöar, bland hvilka Ränken, v. om Flagan, är störst. Flagans aflopp, Jösseälven, utfaller i Älgåfjorden, nordligaste delen af Gåtsfjorden (se d. o.). Dess aflopp kallas först Högsätersälven till Gillbergasjön, därefter Nysätersälven till sjön Harefjord och först sedan, under en sträcka af 8 km., Byälften, som utfaller i Byviken af Dalbosjön. — Sjöfarten mellan B. och Vänern förmedlas genom Saffle kanal (öppnad 1837).

J. H.*

Båda vakterna, sjöo., benämning på hela det till "däckstjänst" fördelade manskapet ombord, till skillnad från "ena vakten" ("styrbords vakt" eller "bambords vakt") och "alle man", hvilket senare uttryck jämväl omfattar alla från vakttjänst befriade (de s. k. frivaktarna).

H. W.-I.

Båfen, den största bland de många Södermanlandssjöar, hvilka söka sitt utlopp genom Nyköpingsån, är belägen på gränsen mellan Rönö, Daga och Villåttinge härad, har en höjd öfver hafvet af 17,8 m., en ytvidd af 67,3 kvkm. och säges omsluta 365 öar. B. afbördar sitt vatten i sjön Långhalsen. — Västra stambanan löper tvärs öfver en af B:s många vikar, Hyltingeviken. Bland de många herresätena utmed de vackra stränderna märkas Sparreholm och Vibyholm. Ett förslag att genom sänkning af vattenståndet i B. 1,2 m. kunna torrlägga vid pass 1.500 har af dess botten har hittills ej ledt till något resultat, liksom ej heller förslaget att genom en kanal förbinda B. och den närbelägna Lidsjön med Nyköpings.

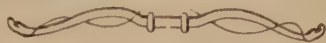
J. H.*

Båge. 1. *Geom.* En del af en kroklinje. En båge är alltid större än den räta linje (*korda*), som föränar dess ändpunkter. Att finna längden af en båge, d. v. s. att angiva den räta linje, som har samma längd, kallas att *rektifiera* bågen. Teorien därför studeras i tillämpningen af integralräkningen.

2. (*Bindebåge*) *Mus.* Ett krökt streck, hvilket sammanbinder noter af samma eller olika tonhöjd. I förra fallet betecknar det, att den efterföljande tonen icke skall anslås, utan den föregående kvarligga (hållas ut) under den andras hela tidsvärde; i senare fallet betecknar bågen, att föregående not eller noter icke få släppas, förrän i och med det samma den efterföljande anslås. Jfr *Legato*.

A. L.

3. *Krigsv.* Ett af de äldsta skjutvapen historien känner, bestående af den egentliga bågen (af något spänstigt träslag eller också af fiskben eller stål) samt af den mellan dess ändar löpande strängen af tvinnade tarmar eller senor. Bågen var ofta af manslängd, och dess pil måtte stundom ända till 1,2 m.

Detta slags vapen nyttjades i forna tider i Asien, kom därefter till grekerna och romarna samt brukades på slagfältet ännu under medeltiden, i syn-

Bågskytte från 1000-talet.

nerhet af hunner och mongoler. I slutet af denna tid gjorde sig i synnerhet de engelske bågskyttarna ryktbara. Med bågen kunde ofta vinnas en skottvidd af 200—300 m. Detta vapen förekommer ännu bland vilda folk. Jfr *Bågskjutning*.

C. O. N.

4. *Bygnk.* Namn på de kroklinjer af olika former och bildningssätt, efter hvilka den inre hvalfningen (*intrados*) i ett hvalf är bildad. Den arkitektoniska bågens vanliga former äro:

A) *Rundbågar*, hvilka utgöras af en större eller mindre del af cirkelbågen och för hvilka således finnes blott ett enda centrum.

a) *Fulla* l. *Romerska rundbågen*, som utgöres af en halfcirkel (fig. 1).

b) *Stickbågen* l. *Segmentbågen*, som är mindre än halfcirkeln och kan vara antingen *hög* (fig. 2) eller *flat* (fig. 3).

c) *Runda hästskobågen*, som är större än halfcirkeln (fig. 4).

d) *Förhöjda* l. *Styllade rundbågen*, hvars skänklar hafva en lodrät fortsättning (fig. 5).

e) Till rundbågarna räknas äfven den *Elliptiska bågen* l. *Tryckta rundbågen*, som utgöres af en elliptisk båglinje (fig. 6).

B) *Spetsbågar*, hvilka båda skänklar hafva hvar sin medelpunkt. För dessa bågar finnas således två centra.

a) *Liksidiga spetsbågen*, i hvilken vinkeln (φ) är lika med 60° (fig. 7).

b) *Lansettformiga spetsbågen* l. *Lansettbågen*, i hvilken vinkeln är mindre än 60° (fig. 8).

c) *Tryckta spetsbågen*, i hvilken vinkeln är större än 60° (fig. 9).

d) *Förhöjda* l. *Styllade spetsbågen*, hvars skänklar hafva en lodrät fortsättning (fig. 10).

e) *Spetsiga hästskobågen* (fig. 11).

f) *Omvända spetsbågen* (fig. 12).

C) *Sammansatta* l. *Blandade bågar*, i hvilka hvardera skänkeln består af flera än en båglinje. För dessa finnas således flera än två centra.

a) *Korgbågen* (rättare *Korggrip-bågen*), hvars båg-

linje är sammansatt af flera cirkelbågar, hvilka öfvergå i hvarandra, så att de i sammanbindningspunkterna hafva samma tangent (fig. 13).

b) *Köl-, Kil-* 1. *Sadelbågen* (*Åsneryggen*), hvars skänklar bestå af dubbla bågar, hvilka äro nedtill konvexa och öfvertill konkava och således hafva fyra centra (fig. 14, 15). Af dessa är den i den engelska gotiken förekommande s. k. *Tudorbågen* en tryckt form (fig. 16).

c) *Karnisbågen* (fig. 17). Denna särdeles inkonstruktiva bågförm förekommer i den franska gotiken.

d) *Runda och Spetsiga räpplings-* 1. *klöfverbladsbågar*, med tre blad (två "näsor"; fig. 18, 19), med fem blad (fyra "näsor") och med flera än fem blad (*Solfjäderbåge*; fig. 20).

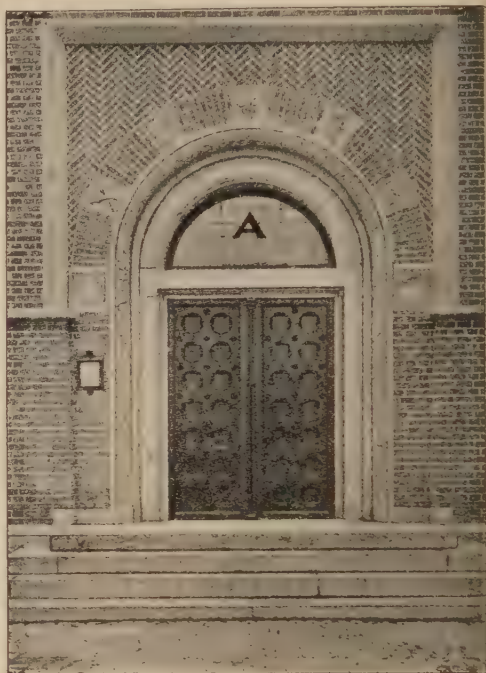
Med båge (hvalfbåge) menas äfven den, vanligen af trä gjorda, hvalfistomme, på hvilken hvalfvets stenar stödas, under det murningen pågår. Därjämte nyttjas ordet båge stundom i st. f. murbåge, hvalfring, stärk-ring. Se *Hvalf*.

5. *Fys. Voltas båge*. Se *Elektriskt ljus*.

Bågfris, *bygnk.*, ett företrädesvis i den romanska stilen och gotiken förekommande ornament, som består af en under en hufvudgesims fortlöpande rad af små

bågar (runda 1. spetsiga), hvilka stundom hvilat på små konsoler.

Bågfält (grek. *tympänon*, lat. *tympänum*), *bygnk.*, den lodräta väggyta, som inneslutes af en dörrs

Hufvudportalen till Malmö museum. A bågfält.

öfverstycke och en öfver detta slagen båge. I medeltidsportalerna är bågfältet ofta prydt med reliefer.

Båggångarna, *anat.*, tre böjda, rörformiga, i hörselorganets inre befäntliga kanaler, dels af ben, dels af bindväf. Se *Hörselorgan* och *Labyrint*. G. v. D.

Båglampa, *elektrot.* Namnet båglampa härrör från det fysikaliska fenomen, som kallas den elektriska ljusbågen. Om trenne spetsar af t. ex. kol eller metall, hvilka stå i förbindelse med polerna af en elektrisk strömkälla af icke alltför svag spänning, föras tillsammans och sedan skiljas åt, kan ström-öfvergången blifva bestående mellan spetsarna under utvecklande af ett intensivt ljusfenomen. Ström-öfvergången förmedlas af en bågförmad brygga af glödande partiklar, den s. k. ljusbågen. Den, som först egnade fenomenet uppmärksamhet och studium, var Humphry Davy, som omkr. 1800 torde hafva framställt den första ljusbågen.

De flesta metaller kunna bilda ljusbåge; undantag utgöra zink, vismut och antimon. För praktiskt tillgodogörande af båg-ljuset användas spetsar eller elektroder af kol. Dessa tillverkas genom pressning under mycket högt tryck af en massa af fint fördelat kolpulver, uppblandadt i något bindmedel. För vissa ändamål användas s. k. "vek-kol" hvilka bestå af ett pressadt kolrör, hvilket fyller med en massa af mjukare kol (veken). På senaste

tiden hafva s. k. effektkol kommit till stor användning. Därmed menas kolspetsar, impregnerade med svårflyktiga metallsalter i större eller mindre mängder. Härigenom vinnes ökad ljusutbyte (se nedan).

Vid närmare undersökning af en ljusbåge, alstrad med likriktad ström, finner man, att den positiva kolspetsen formar sig till en fördjupning, "krater", under det att den negativa behåller sin spetsiga

ljusfördelningen vid en växelströmsbåge. Då man emellertid i regel önskar ljuset samlat nedåt, användes för detta ändamål oftast vid växelströmslampor en liten reflektor omedelbart ovanför ljusbågen.

Vid den höga temperatur, som i ljusbågen är rå-

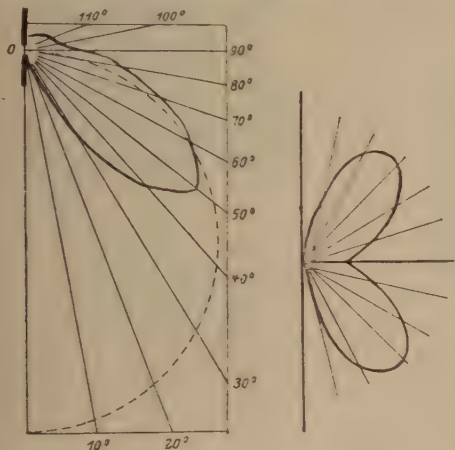

Fig. 1.

Fig. 2.

form. Då växelström användes, blifva båda kolen naturligtvis lika (af spetsig form). Motståndet, och därmed energiförbrukningen och lyskraften, är olika i olika delar af bågen. Det ojämförigt största motståndet ligger i öfvergången mellan det positiva kolet och omgifningen. I öfverensstämmelse härmed utsänder den positiva spetsen, d. v. s. kratern, hufvudmängden af ljuset, ända till 85 proc.; endast 10

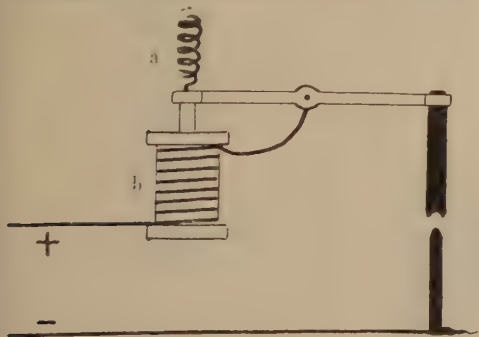

Fig. 3.

proc. falla på det negativa kolet, och 5 proc. af ljuset härröra från bågen. (Om ljusbågens öfriga fysikaliska förhållanden se Elektrisk ljusbåge.)

Af det sagda framgår, att ljuset från bågen måste blifva ojämnt fördelat i olika riktningar. Om vertikala kol användas med det positiva kolet öfverst, kommer största delen af ljuset att kastas nedåt. Ljusfördelningen för en sådan likströmslampa visas i diagram i fig. 1. I fig. 2 visas diagrammet öfver

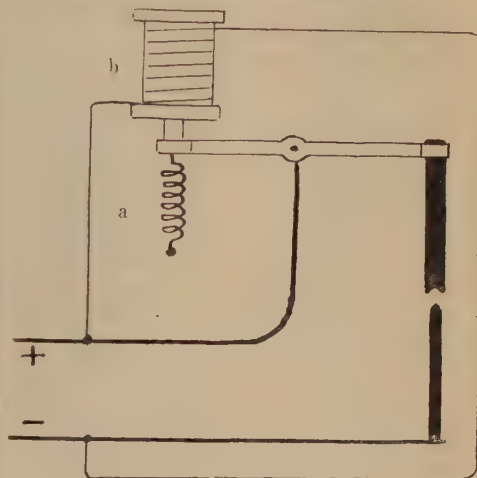

Fig. 4.

dande, förbrännas kolspetsarna småningom. För att bågen skall kunna tjänstgöra som en praktiskt användbar ljuskälla, erfordras därför, att kolen frammatas och att afståndet mellan kolspetsarna hålles konstant. I de allra flesta fall äro matnings- och regleringsmekanismerna förenade i en och samma

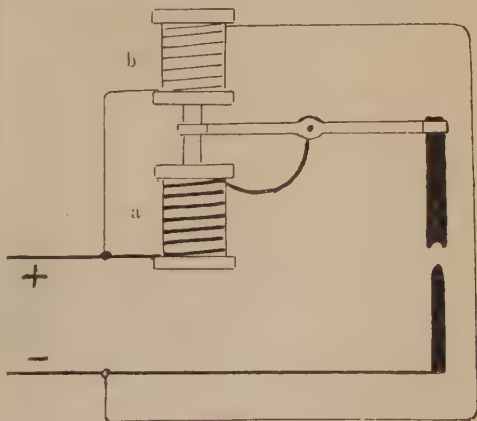

Fig. 5.

automatiskt verkande anordning; endast sällan äro de skilda. Den s. k. regleringen, som då äfven ombestyr hopmatningen, anordnas efter någon af följande principer. I fig. 3 visas schematiskt en serie-reglering. Det öfre kolet är fästadt vid (eller till sitt läge i allmänhet beroende af) en häfstång, hvars läge bestämmes af den balanserande verkan mellan

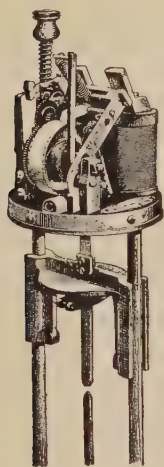

Fig. 6.

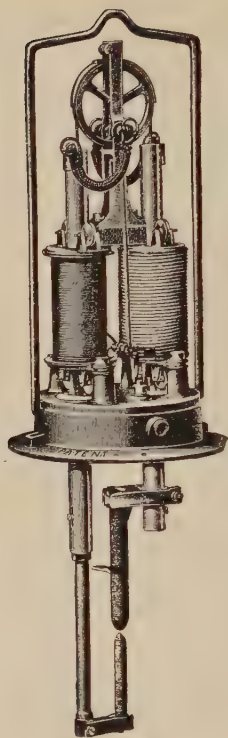

Fig. 7.

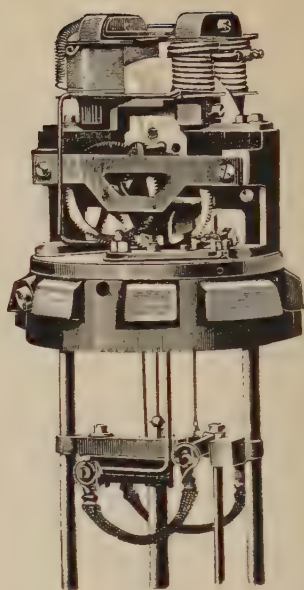

Fig. 8.

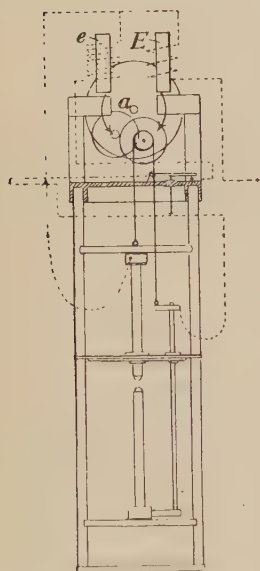

Fig. 9.

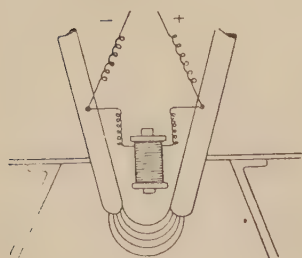

Fig. 12.

Fig. 10.

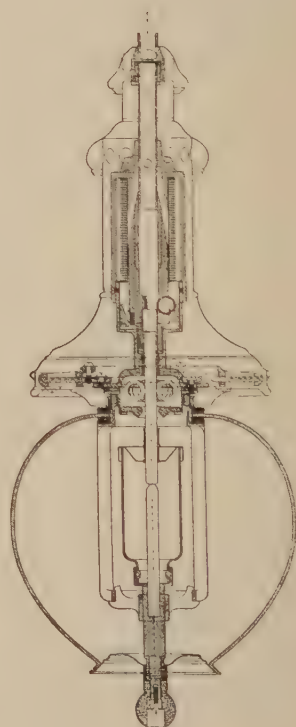

Fig. 11.

spiral fjädern *a* och den af strömmen genomflutna spolen *b*, som attraherar en järnkärna. Blir ljusbågen för lång, försvagas strömstyrkan, fjädern får öfverhand, och kolet sjunker. Fig. 4 visar en *shuntreglering*; spolen *b* genomflytes här af en ström, som beror på spänningen mellan kolen. Vid för lång ljusbåge ökas spänningen mellan kolen, och shuntspolen får öfverhand och matar ihop dem. Slutligen kunna båda dessa principer förenas i *differentialregleringen* (fig. 5). Härfarmens läge bestämmes här af balansen mellan den af hufvudströmmen genomflutna spolen *a* och den af shuntströmmen påverkade spolen *b*. Regleringen blir tydliggen beroende af motståndet i ljusbågen (den är nämligen beroende på både strömstyrkan och spänningen). Serieregleringen kan användas, då lampan är direkt inkopplad på strömkällan, oberoende af andra lampor. Ofta kopplas emellertid flera lampor i serie, och i detta fall måste tydliggen shunt- eller (bättre) differentialreglering användas, om icke lamporna skola störa hvarandra. Vid långa serier måste äfven i lampan finnas en automatisk förbikopplingsanordning, så att en lampa, om den slocknar, likväl kan släppa fram strömmen till de öfriga. Exempel på en seriereglerad lampa är Janduslampan (se nedan). Som exempel på shuntreglering må anföras Siemens & Halskes s. k. bandlampan (fig. 6). Öfverkolet är upphängdt på ett kopparband, upplindadt på en trumma, som sitter fast på den snedt ställda härfarmen. Då spolen får öfvertag öfver den motverkande fjädern, sänkes härfarmen något, hvarvid ett spärr, som är förbundet med trumman, blir fritt, och kolet faller af sin egen tyngd. Som exempel på differentialreglering må nämnas den i fig. 7 framställda, af firman Schuchert & c:o i Nürnberg byggda lampan. De båda spolarna äro ställda bredvid hvarandra och attrahera hvar sin järnkärna. Dessa äro förbundna med ett snöre, som löper öfver en trissa, samt — nedtill — med de båda kolen. Det inses lätt huru mekanismen verkar och hurusom, vid rätta dimensioner af kolen, ljusbågen kommer att förbli på en viss punkt ("fixpunktlampa"). Det positiva kolet förtäres ungefär dubbelt så fort som det negativa och måste därför vara i samma mån gröfre.

Fig. 8 och fig. 9 illustrera en typisk regleringsanordning för växelströmslampor (Schucherts konstruktion). Kärnpunkten i mekanismen är skifvan *a*, hvilken vid rotation åt ena eller andra hållet reglerar kolspetsarnas inbördes afstånd. Skifvan rör sig mellan polerna på två elektromagneter, *E*, förande hufvudströmmen, och *e*, matad i shunt. Polerna på en sådan magnet äro på särskildt sätt armerade, så att det magnetiska växelvärdet blir osymmetriskt, hvarigenom åter en vridande kraft uppstår på grund af de i skifvan inducerade hvirvelströmmarna. De båda magneterna motverka hvarandra, hvarigenom en differentialreglering vinnes.

Alla här beskrifna båglampor hafva den egenskapen gemensamt, att ljusbågen bildas fritt i luften. Kolen förtäres härvid på relativt kort tid, 6—16 timmar. I afsikt att undvika de här af betingade täta ombytena af kol, hafva lampor konstruerats "med innesluten ljusbåge", s. k. *långtidslampor*. Ljusbågen bildas i dem i en lufttätt slutande innerkupa (fig. 10), där snart uppstår en atmosfär af kväve och kolsyra, hvilken förhindrar kolets förbränning. Härigenom har vunnits en bräntid af ända till 200

timmar. Den första egentligen brukbara lampan af detta slag, af amerikanskt ursprung (konstruktion Jandus), må anföras som exempel (fig. 11). Regleringen i Janduslampan är beroende af en seriespole, hvars ankare direkt uppbär öfre kolhållaren. Spolens attraktion balanseras af kolhållarens tyngd. Då kolet faller, dämpas rörelsen af ett par friktionsrullar, som ligga an mot en konisk hylsa.

Såsom ofvan antydts, användas äfven kol, impregnerade med en del metallsalter. Afsikten härmed är att alstra ett ljus, som är mer rikt på röda, gula eller gröna strålar än den vanliga kolljusbågens, som i synnerhet är rikt på violetta strålar. Genom tillsatserna alstras ett ljus, som innehåller mer strålningsenergi, som i mindre grad absorberas af atmosfären och som bättre reflekteras från murytor m. m. Dessa s. k. *effektlampor* utnyttja därför energien på ett mer ekonomiskt sätt (se tabellerna sp. 807 och 808). Ljusbågen blir, vid effektkolen af betydligt större längd än vanligt, 15—20 m/m, och antar formen af en låga; här af namnet "flämljuslampa", som stundom användes (härörande från den tyska benämningen "flammenbogenlampe"). Den tyske ingenjören Bremer var den förste, som utvecklade effektkolprincipen till praktisk användning (*Bremerlampan*).

Vid flera lampkonstruktioner af detta slag placeras kolen i sned ställning nedåt (fig. 12), hvarvid ett med en särskild magnet alstradt magnetfält ofta användes för att "blåsa" ljusbågen eller "flamman" nedåt. Regleringen sker efter förut angifna grunder. Som ett exempel på en lampa af detta slag må anföras en konstruktion af "Allgemeine Elektrizitäts-gesellschaft" i Berlin (fig. 13). Båda kolen äro här fästa vid en gemensam hållare, hvars läge bestämmes af en differentialregleringsmekanism. Öfver ljusbågen är anbragt en reflektor, så att allt ljus samlas i riktning nedåt.

Rörande de olika båglampornas effektförbrukning gifva efterföljande tabeller upplysning. De flesta mätningarna härstamma från Wedding ("Elektrotechnische Zeitschrift"). Ljusstyrkan angives här såsom "hemisfärisk medelljusstyrka", d. v. s. det medelvärde, som erhålles, om den utsända ljus-

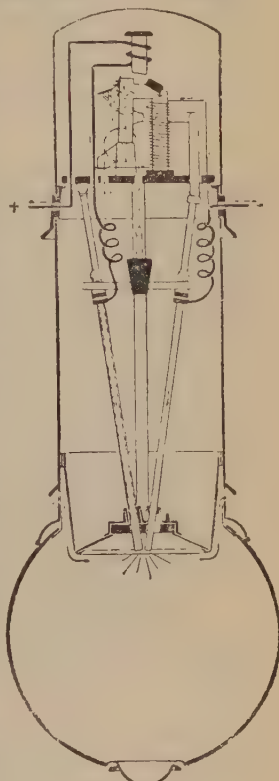

Fig 13.

mängden tänkes vara jämt fördelad öfver den undre halisfären med ljusbågen såsom medelpunkt. Ljustyrkan angifves i Hefnerljus (Hlj.).

För normala likströmslampor med icke innesluten ljusbåge gälla följande siffror:

Strömstyrka Amp.	Spänning Volt	Ljusstyrka Hlj.	Effekt watt pr Hlj.
6	40	320	0,75
8	41	515	0,64
10	42	700	0,60
12	43	920	0,56

Praktiskt kan räknas med en effektförbrukning af 0,8—0,8 watt pr Hlj. Dessa lampor kopplas för de vanligen vid belysningsanläggningar använda spänningarna, 110 och 220 volt, i serier om respektive 2 och 4 (stundom 5) lampor. Härvid måste användas ett förkopplingsmotstånd, upptagande

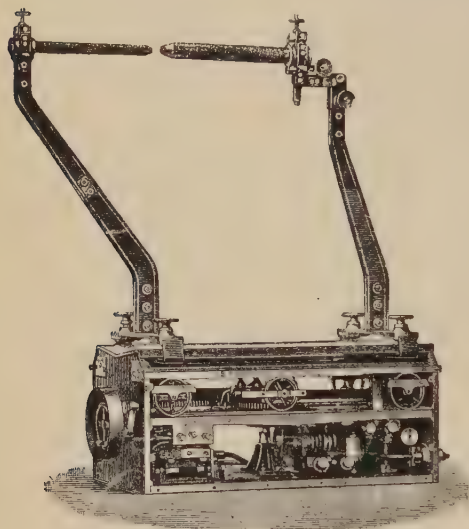

Fig. 14.

omkr. 20 volt. För gatbelysning användas stundom mycket långa serier, anslutna till särskilda maskiner af hög spänning.

För vanliga växelströmsbåglampor gälla följande siffror:

Strömstyrka Amp.	Spänning Volt	Ljusstyrka Hlj.	Effekt watt pr Hlj.
8	28	220	1,03
10	28	300	0,93
16	29	560	0,83
20	30	730	0,82

Praktiskt taget blir effektförbrukningen omkr. 1,3 watt pr Hlj. Dessa lampor inkopplas ofta medelst individuella transformatorer, hvilka nedsätta nätspänningen till det för lampen passande värdet. I Amerika användas ofta långa serier med hög spänning, flera tusen volt, för gatbelysning.

Vid lampor med innesluten ljusbåge är effektförbrukningen omkr. 50—100 proc. större än vid de vanliga. Dessa lampor arbeta med en spänning af omkr. 80 volt och kunna därför inkopplas ensamma på 110-voltnät eller i serier om två lampor på 220-

voltnät, i båda fallen med användande af ett visst förkopplingsmotstånd.

För flamsljuslampor med nedåt riktad båge (likström) äro följande värden uppmätta:

Strömstyrka Amp.	Spänning Volt	Ljusstyrka Hlj.	Effekt watt pr Hlj.
6	46	1000	0,28
8	47	1350	0,28
10	48	1840	0,26
12	49	2800	0,21

Som häraf synes, lämna dessa lampor ett betydligt större utbyte. I själfva verket närma de sig i fråga om effektförbrukning mycket det teoretiska gränsvärdet.

För åstadkommande af mycket stora ljusstyrkor, t. ex. för strålkastare, lämpa sig elektriska båg-

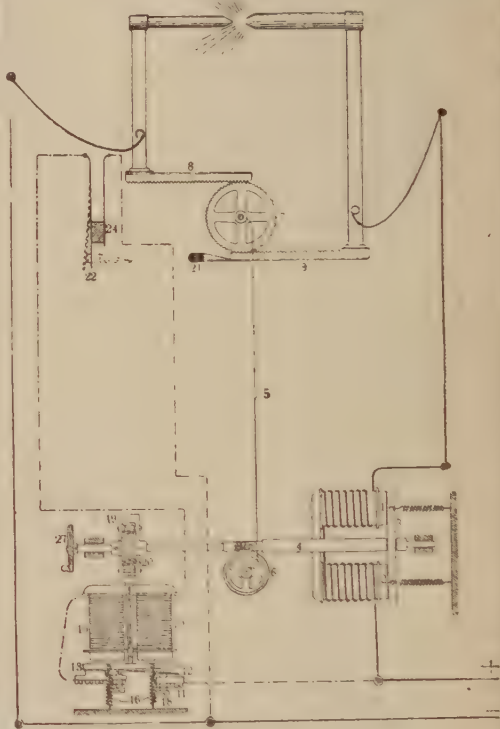

Fig. 15.

lampor synnerligen väl. Vid dylika apparater önskar man koncentrera ljuset i en viss riktning, vanligen medelst spegel, och härvid erbjuder bågslusets egenskap att vara koncentrerad till en relativt liten strålande yta en ur optisk synpunkt stor fördel. Lampor för strålkastare byggas för strömstyrkor ända till 100—150 ampere och mera, och på detta sätt vinnas ljusstyrkor om flera millioner normalljus. Som exempel på en lampa för ifrågavarande ändamål må anföras en typ af Schuchert & c:o, Nürnberg (använd bl. a. vid svenska flottan). Lampans utseende visas i fig. 14, dess inre anordning schematiskt i fig. 15. Fig. 16 ger en bild af strålkastaren. Kolen äro horisontalt ställda, med det positiva kolets krater

vänd mot spegeln. På schemat beteckna 1 och 2 den s. k. bågildarmagneten, hvilken genomflytes af hufvudströmmen, och hvilken genom attraktion af ankaret 3 medelst stängen 4 verkar på axeln 5 och

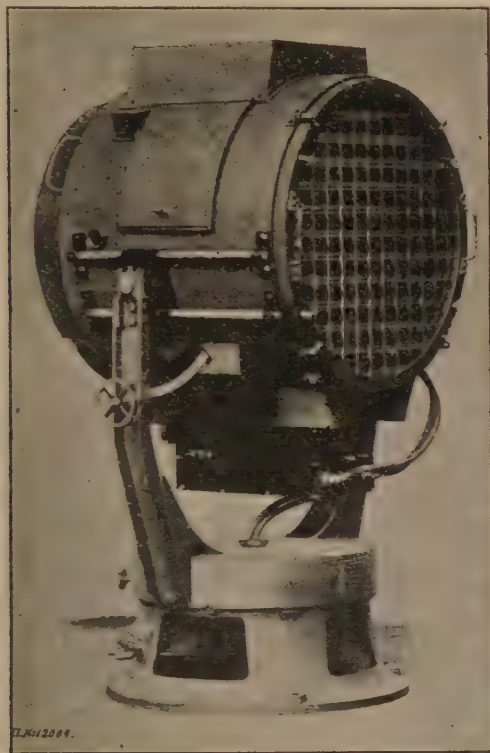

Fig. 16.

hjulet 7 på sådant sätt, att spetsarna ryckas ifrån hvarandra vid tändningen, så att båge bildas. Magneten 10, inkopplad i shunt, ombestyr kolens frammatning genom ett kuggstängsdrif 19—20, verkande på nyssnämnda axel 5. Då kolen afbränts, afbrytes vid 22 och 24 automatiskt matarmekanismens ström, så att kolhållarna skyddas för uppbränning. Se vidare B. Monasch, "Der elektrische lichtbogen bei gleichstrom und wechselstrom" (1904). A. E.—m.

Bågljus. Se Elektrisk belysning.

Bågplatta, bygkn. Se Buckelplatta.

Båg-skatten, kam., en personlig afgift, som fordom årligen erlades till kronan med 8 öre s:mt af hvarje manlig individ bland allmogen inom Härjedalen. 1848 betaltes denna skatt för sista gången och utbyttes därefter mot mantalspenningar. Kbg.

Bågskjutning, sportv. (jfr Båge 3), omhuldades fordom hos flera folk, såsom man af gamla lagar och förordningar kan finna, på ett sätt, som mycket erinrar om den moderna skytterörelsen. Som idrott fortlevde bågskjutningen ännu i dag särskildt i England. Stora täflingar anordnas årligen, och äfven damerna egna sig med entusiasm åt denna vackra idrott.

Bågarna kunna antingen vara enkla långbågar,

bestående af en smidig käpp eller ribba af trä, hvilken båda ytterändar förenas medelst en sträng, eller ock utgöres redskapet af en stock (med kolf och rikträna), vid hvilken båge och sträng äro fästa. Bågar af det senare slaget göras ofta af stål eller ben, hvarigenom de blifva utomordentligt kraftiga (armborst, se d. o.) och måste spännas med tillhjälp af en vid stocken fast vefinrättning. Numera använder man vid idrottsöfningarna långbågar (mest af idegran, hickory, hvitbok och ask, äfven af dyrbarare träslag, såsom rosenträ) med sträng af tvinnad finare hampa, på midten hårdt klädd med silke eller linnetråd, samt armskydd af styft läder (för att mot strängens slag skydda innersidan af den arm, hvars hand håller bågen) och skjuthandske (för den hand, som drager strängen). Pilarna göras helst af gammal furu eller lind, med fjädrar af grågås, kalkon eller örns, afsedda att gifva pilen en bestämd roterande rörelse. Man skjuter mot skottafä på 30—90 m.

afstånd, eller företages fältskjutning mot annat mål eller ock längdskjutning, hvarvid pilen kan tillryggelägga 200 m. och mera. B. R.

Bågskott. Se Kulbana.

Bågö. Se Baagö.

Båk, sjön. Se Fyr och Sjömarke.

Båkafiggt. Se Fyr- och båkafiggt.

Bål. 1. Anat. Sammanfattningen af kroppsafdelningarna bröst, buk och bäcken. Bålen utgör kroppens tjockaste del, dess största massa, och dess trinda form har gifvit anledning till den latinska benämningen *truncus* (eg. trädstam). Människans bål tveklöfves (grenas) nedåt i de två nedre lemmarna. Uppåt utgår ur den, med (framifrån sedt) tämligen skarp gräns, den relativt smala halsen. På sidorna af dess öfre ända hänga armarne i skulderorna. Dessa senare äfvensom de nedre lemmarnas rötter vid utgången ur centralmassan räknas ock stundom till bålen, åtminstone i det artistiska uttrycket torso (se d. o.). Bålens stödjeaxel utgöres af en pelare af 7 fria och 9 i två afdelningar sammanfogade ryggradskotor. Dessa kotor ligga excentriskt, i bakre delen. De betäckas och omgifvas af vid dem häftande och pelaren bakåt upprättande muskler. Från de 12 öfre kotorna utgå de 12 mot dem ledande reftbensparen, hvilka i samband med bröstbenet utgöra stommen till bröstets hvalfning. Båckenbenen bilda stommen för bålens nedre ända. Mellan dessa bålens två mera fasta ändafdelningar finnas inga ben framom ryggraden, endast bukmuskulerna, kroppens främre böjmuskler. Denna kroppsdel är ständigt rörlig och mjuk samt har väl därpå fått

namnen "lif", "veklif". Hela sträckan klädes af en vanligen föga hårig, jämn hud, utan afbrytande veck. Dess djupaste lager, fettet, af växlande styrka, afrundar öfverallt stommen. Än är det mera tjockt och följer underliggande knoter och muskler; än är det tunnare och låter deras konturer framträda i vissa ställningar och rörelser. Bålens form, som är mycket växlande hos olika individer, är dock i allmänhet typisk för olika åldrar och kön: hos barnet är dess omfång störst kring buken, hos mannen kring bröstet, hos kvinnan kring baken. Starkare fettbildning hvalfver buken, och det stundom så, att den som en tjock valk hänger fram öfver baken (hängbuk). På bålens baksida ligga kappmuskeln (*musculus cucullaris*) och stora ryggmuskeln (*m. latissimus dorsi*) samt under dessa rygggradssträckarna. Bröst-korgens framsida täckes af stora bröstmuskeln (*m. pectoralis major*). Bukväggen innehåller trenne muskellager: den yttre sneda (*m. obliquus externus*), den inre sneda (*m. obliquus internus*) och den tvärgående (*m. transversus abdominis*) bukmuskeln. På hvardera sidan om bukväggens mittlinje (*linea alba*) ligger en längsgående muskel, den rätta bukmuskeln (*m. rectus abdominis*). Se vidare illustrationer sp. 543—544. G. v. D.*

2. I *botaniken* nyttjas ordet bål (lat. *thallus*) som namn på näringsorganen hos de växter, som äro af så enkel byggnad, att de sakna rot, stam och blad. Bål förekommer hos alla svampar och lafvar samt hos de flesta alger. Hos mossorna och ormbunkarna är den ena af de båda växelgenera-tionerna bålformig: hos de förra den könlösa para-sitiska generationen, *sporogoniet* ("sporfruk-ten", sporofyten), hos de senare den könsbärande generationen, *prothalliet* (gamofyten). Äfven bland fanerogamerna finnas några former, t. ex. de underbara parasitiska *Rafflesiaceæ*, som äro så lågt organiserade, att deras näringsorgan utgöres endast af en bål. Bålens form växlar i mycket hög grad, så äfven dess storlek. Många arter ha mikro-skopiskt liten bål, under det andra ha bål af be-tydlig storlek. V. W. (G. I.—m.)

3. *Skpsb.* Se Knä.

Bålastuga. Se Ryggåsstuga.

Båld, Anders, predikant, f. 1679 i Öregrund, blef 1689 student i Uppsala och 1707 magister utrikes samt prästvigdes 1708 och utnämndes 1716 till komminister vid Storkyrkan i Stockholm. 1729 blef han kyrkoherde på Värmdön och 1747 i Kata-rina församling i Stockholm. Död 1751. Som predikant åtnjöt B. ett stort anseende, och hans skrifter intaga ännu ett framstående rum inom den homile-tiska litteraturen. Bland hans arbeten må nämnas *Herdabref till missionen i Lappmarken* (1747), *Christ-liga betraktelser öfver sön- och högtidsdagars evan-geliet* (1761), *Betraktelser öfver årliga sön- och högtidsdagars epistlar* (1767), *Handpostilla öfver både evangeliet och epistlar* (1769) och *Predik-ningar om den korsfäste Christus* (40 passionspre-dikningar, 1758 och 1785). Ortodox stränghet, logisk klarhet och stilistisk kärnfullhet äro de ut-märkande egenskaperna hos dessa arbeten, hvilka utgiftande ombesörjdes af sonen Anders Båld, f. 1720 i Stockholm, d. 1780 som kyrkoherde i Maria Magdalena församling därstädes.

Bålgeting, *Vespa crabro* L., zool., on till ordn. *Hymenoptera* (steklar) och fam. *Vespidæ* (getingar)

hörande insekt. Dess grundfärg är svart. Hufvudet med antennerna, skutellen, framranden och midten af thorax samt bakkroppens främsta del äro brun-

röda; de sista bakkroppssegmenten äro baktill gula, i framranden svarta och försedda med 2—3 bakåt utlöpare punkter. Bålgetingen, som är den största och farligaste af alla europeiska getingar, når en längd af 30 mm., är ej sällsynt i mellersta och södra Sverige, bygger sina bon uti ihåliga träd-stammar (företrädesvis i gamla ekar), under takasen på öfvergifna hus, i tomma bikupor eller, stundom, under trädrötter. Den räknas bland våra skadliga insekter, emedan den afgnager unga träd, i syn-nerhet askars, bark samt dödar bin och utsuger deras honing. Den anfaller hästar, nötkreatur och människor; hos de senare äro dess stung ej sällan åtföljda af feberkänningar. Dess bo växlar mellan ett hönsägg och en rofvas storlek samt innehåller 1—10 kakor. Utom bålgetingen finnas inom Skan-dinavien 9 arter af släktet *Vespa*. Jfr Ge-tingar. A. Sg.*

Bålhus. Se Bollhus.

Bålspel. Se Bollspel.

Bålspörväxter, bot. Se Bålväxter.

Bålverk 1. *Bollverk*, *fortif.*, fordom vanlig benämning på bastion (se d. o.), brukas numera endast för att beteckna något, som i ett eller annat afseende tjänar såsom ett kraftigt skydd. L. W:son M.

Bålväxter 1. *Bålspörväxter* (lat. *Thallophyta*), bot. Detta namn brukar man gifva åt de kryptogamer, som ega bål (se d. o.), alltså alger, lafvar och svampar. G. L.—m.

Bång, Petrus, svensk-finsk teolog, f. 1633 i Norrbo socken i Hälsingland, blef 1664 teologie professor i Åbo, 1678 superintendent i Narva och 1681 biskop i Viborg, där han dog 1696. Han var en lärd man, som utbildad sig genom utrikes resor. Af hans arbeten är numera blott hans *Priscorum sveo-gothorum ecclesia* (1675) anmärkningsvärdt såsom ett samtidigt sidostycke till Rudbecks "Atlantica". Han förfäktar däri, likvisst utan Rudbecks snille, att den sanna religionen från uråldsta tider haft sitt hem i Norden. I Viborg nitälskade han för ungdomens uppfostran och för praktisk kristen-dom samt visade sitt förhållande till stiftets grekisk-katolska trosbekännare mycken tolerans och för tiden ovanligt frisinne. Personligen var han from och rättträdig. Hans verk var anläggningen af det första tryckeriet i Viborg (1689). T. C.

Bångbro, järnverk i Ljusnarsbergs socken, Örebro län, vid Hörksälven, som förenar Norra Hörken

med Norrsjön, och nära B. station å Frövi—Ludvika järnväg. Verket anlades i förra hälften af 1870-talet af ett aktiebolag, bildadt af bruks-egaren Leo Wallmo. Enligt bolagsprospekten skulle för 1,5 mill. kr. åstadkommas 4 masugnar, bessemerverk och valsverk samt ett mindre gjuteri, mekanisk verkstad m. m. Arbetena började i jan. 1872, men när 2 masugnar jämte bessemerverk, gjuteri och mek. verkstad, cirkelsåg och ett ofantligt kolhus, arbetarbostäder, järnväg från B. station till verket samt en 2,000 m. lång kanal för den nödiga vattenkraften på hösten 1874 voro färdiga och en liten jordegendom samt ett ypperligt gruffält inköpts, var icke blott hela aktiekapitalet användt, utan bolaget hade äfven råkat i betydlig skuld. Då därtill, sedan verket satts i gång, dåliga konjunktioner inträffade, nödgades bolaget göra cession, och B. köptes för 1 mill. kr. af Motala mek. verkstads aktiebolag, som egde det till 1890, då det köptes af "Aktiebolaget B. järnverk". I april 1895 öfvertogs det af det nybildade "Aktiebolaget B. rörverk" (aktiekapital 1,5 mill. kr.), som där bl. a. driver tillverkning af järnrör för industriella ändamål. Till egendomen höra jordbruksfastigheter om 1,253 mtl, 1904 taxerade till 171,900 kr. och med en sammanlagd egovidd af 1,900 har, 2 masugnar med kolkorkningsinrättning, bessemerverk med 2 ugnar, såg, gjuteri och mekanisk verkstad, valsverk, smedja för maskinsmide, Löfåsens tegelbruk, allt, med arbetarbostäder m. m., taxerad till omkr. 553,300 kr. Järnmalm hämtas ur Stållbergfältets grufvor (malmfångst 1904: 19,893 ton), Sundsgrufvfältet samt Polhemsgrufvan i Krigstjärnsfältet, alla i Ljusnarsbergs socken, samt Stora Mossgrufvan i Ingelshyttfältet, i Lindesbergs socken, hvilka grufvor egas af Bångbro järnverk. Tillverkningen uppgick 1904 till 10,6 mill. kg. tackjärn och direkt från masugn framställt gjutgods (hvaraf för bessemerblåsning användes 8,7 mill. kg.), 7,6 mill. kg. göt, 3 mill. kg. valsadt och smidt järn och stål, 233,000 kg. gjutgods utom manufaktursmide. — B. är beläget i en trakt, som är känd för sin ovanliga naturskönhet.

Bånghammar—Klotens järnväg, en bredspårig (1,435 m.), 22 km. lång järnvägslinje mellan Bånghammar station vid Frövi—Ludvika järnväg och Klotens masugn. Linjen öppnades för trafik 20 sept. 1877 och tillhörde ursprungligen aktiebolaget Klotens bruk. 26 maj 1899 öfvergick järnvägen jämte brukets öfriga egendom genom köp till svenska staten. Järnvägen, som ej har egen rullande materiel, trafikeras för domänstyrelsens räkning af trafikbolaget Grängesberg—Öxelösund. A. d' A.

Bår, lätt bädd, som kan bäras och användas vid transport af sjuka och skadade personer. En bår

Flottans sjukbår.

består af en ställning af trä eller metall, i hvilken blifvit utspänd segelduk eller annat lämpligt tyg till underlag. Gäller det längre transporter, kan bären

placeras å hjul, s. k. hjulbårar, eller i vagn, sjukvagn, samaritvagn, järnvägsvagn, å sjukfartyg m. m. Det gifves flera bårmodeller. Vid armén och flottan finnes särskildt utbildadt manskap, sjukbårare, som

Arméns sjukbår.

undervisas i konsten att på bästa och mest skonsamma sätt lägga sårade på bårarna och borbåra dem, sedan de erhållit ett nödfallsförband. — I brist på bår kan man medelst stolar, stegar, täcken, säckar, lakan, kappor o. d. improvisera s. k. nödfallsbårar. I samaritkurser gifves undervisning i dylik improvisationsteknik. Jfr Sjukvård. J. K.

Båraryd, socken i Jönköpings län, Västbo härad. 7,798 har. 1,393 inv. (1904). Annex till Villstad, Växjö stift, Västbo kontrakt.

Bårbyborg, fornlämnning i Mörbylånga socken på Öland, belägen på sjelfva landtborgen, som där bildar ett brant hörn af omkr. 30 m. höjd.

Bård, her. Se Bord, her.

Bårlag, Bårpatrull. Se Sjukvård (i fält).

Bårätten, en gudsdom. Se Ordalier.

Bårslöf, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 1,350 har. 555 inv. (1904). B. bildar med Fjärestad ett regalt pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt. — I B. lade sig Karl XI med sin armé 31 okt. 1676 i ett af Dahlbergh n. om Råå-ån utstakat läger, och sedan danskarna dagen därpå lagt sig vid Gentofte, s. om ån, började mellan båda härarna ett svåltkrig, som varade till danskarnas uppbrott 8 nov. Följande dag öfvergåifo äfven svenskarna sitt "orena och obeqvama läger, hvarest folk och hästar mycket sjuknade". L. W. son M.

Båstad. 1. Socken i Kristianstads län, Bjäre härad. 651 har. 1,082 inv. (1904), af hvilka 574 i Båstads köping. Annex till Hof, Lunds stift, Bjäre kontrakt.

2. (Båtstad, på 1500-talet *Botstædæ*) Köping i nämnda socken, är belägen vid Laholmsbukten, en vik af Kattegatt, 25 km. från Ängelholm och 16 km. från Laholm, vid västkustbanan. Det nämnes redan vid mitten af 1400-talet samt anses vara grundlagt före 1450. Såsom stad styrdes det af två borgmästare. Dess privilegier förnyades 1513, men sedan fick B. liksom många andra gamla städer, till följd af förändrade tidsomständigheter, nedsjunka till en obetydlighet. 1664 erhöi det "stadsfläck"-rättigheter, bestående i tillåtelse att idka hökeri, handverk, gästgiveri och småhandel. Dessa privilegier bekräftades 1689 och 1719. B. har lidit af flera svåra eldsvådor, såsom 1742 och senast 1870, då 60 gårdar lades i aska, samt af ett anfall af två ryska krigskepp 1788, hvilket dock tillbakaslogs af stället modige borgare, som med anledning däraf fingo mottaga ett tacksägelsebref från Gustaf III. Sin titel af "fläck" bar B. ända till 1858, då det erhöi köpings namn och rättigheter. Dess styrelse utgöres af en "stadsförmän", vald på obestämd tid, och sex "äldste", valda för två år. Kö-

pingen utgör tillsammans med en smal kuststräcka, som begränsas å ena sidan af hafvet och å den andra af Hallandsåsens branta höjder, en kyrksocken samt har 574 inv. (1904). Kyrkan, byggd under 1400-talet, har under tidernas lopp undergått flera förändringar och erbjuder icke litet intresse. Såsom köping betraktadt är B. ganska välmående. Det eger en hamn, som 1861—65 betydligt förbättrades, samt idkade 1902 sjöfart med 1 eget fartyg om 35 tons dräktighet och hade 1903 15 handelsidkande med en uppskattad inkomst af handelsrörelse af 16,833 kr. samt 6 fabriker med 15 arbetare och ett tillverkningsvärde af 36,194 kr. äfvensom 31 handverkare med 19 handverksarbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af sammanlagt 11,950 kr. Uppskattningsvärdet å hus och tomter samt jordar uppgår till 1,083,700 kr. (1904). I B. finnas, utom folk- och småskola, en högre folkskola samt folkbank, sparbank, postexpedition m. m. Stället besökes årligen af omkr. 300 badgäster. Sedan 1885 tillämpas där ordningsstadgan för rikets städer. K. G. O.*

Båt, en (stundom däckad) mindre farkost, som framdrives af åror, segel eller maskin. I afseende på konstruktionen eller formen finnas i Sverige många slags rodd- och segelbåtar, t. ex. eka, snipa, kutter och kosterbåt. Ett fartygs båtar kallas alltefter sin storlek och sitt ändamål: barkass (storbåt), slup, låringsbåt, gigg, joll o. s. v. — Förr skilde man alldeles bestämt mellan båt och fartyg. På senare tider hafva begreppen icke blott i dagligt tal, utan jämväl officiellt blifvit sammanblandade. Reglementet för flottan skiljer visserligen ännu mellan fartyg och båt; men det egendomliga förhållandet eger dock rum, att en pansarbåt är ett fartyg, liksom ock en kanonbåt och en torpedbåt äfvensom i allmänhet en ångbåt. En båt med ångmaskin benämnes vanligen ångslup eller ångbarkass; en medelst annan maskinkraft än ånga framdrifven båt kallar man gemenligen motorbåt; kollektivt betecknas båtar ofta såsom småfartyg. Jfr Båttbyggna d. H. W.—1.

Båt, gammal svensk släkt. Se Bååth.

Båtbrok, *sjöv.* Se Brok.

Båttbygga, *skpsb.*, en å somliga fartyg förekommande, lätt öfverbyggnad, å hvilken en del af fartygets båtar hafva sin plats, då de äro "insatta". H. W.—1.

Båttbyggnad, *skpsb.* Båtar byggas vanligen af trä på trä-, stål- eller järnspant eller helt och hållet af stål eller järn. Äfven förekomma af aluminium byggda båtar samt segelduksbåtar, hvilka bestå af en hopfallbar trästomme, öfverklädd med segelduk. De byggnadssätt, som användas för träbåtar, äro kravell-, klink- och diagonalbyggnad. När en båt bygges på kravell, läggas bordläggningsgångarna bredvid hvarandra, kant mot kant, så att alla deras ytersidor utgöra en fullkomligt slät yta. Bygges båten på klink, lägges den ena gångens underkant utanpå öfverkanten af närmast under liggande bordläggningsgång. De diagonalbyggda båtarna hafva dubbel bordläggning, och denna är pålagd på sådant sätt, att gångarna i den inre bordläggningen, sträckande sig från kölen upp till relingen, luta med öfre ändan för-öfver, då där- emot gångarna i den ytre bordläggningen, äfven-

ledes sträckande sig från kölen upp till relingen, luta med öfre ändarna åt motsatt håll. Näten emellan bordläggningsgångarna i de båda bordläggningarna komma därigenom att korsa hvarandra i nästan rät vinkel. Af järn byggda båtar äro ofta "nätlösa", i det att deras bordlägningsplåtar äro hopsvetsade och formade under hydrauliskt tryck. J. G. B.*

Båtdärfvert, *sjöv.*, en af de vanliga parvis förekommande, från ett fartygs sida eller akter utgående armar af järn eller trä, hvilka begagnas till båtars upphissning och nedfirning. Upphissningen och firningen ske medelst s. k. båtginor (l. båtalljor), hvilka gå från därfvertarnas yttre ändar; de nedre blocken huggas i ringbultar, sittande i kölen eller i stäfvorna af båten. Båtdärfvertarna hållas stadiga genom gajarna, som utgöras af tåg, stål-tross eller kätting. För-gajen går från främsta därfverten framåt, akter-gajen från den akter bakåt, och mellan-gajen förenar dem båda. Är båten tung, finnes dessutom ofta toppgaj, som från den yttersta ändan af hvarje därfvert går upp till lämplig plats på masten. På många fartyg, synnerligast ångbåtar, kunna därfvertarna insvängas eller "upptoppas", så att båten kommer att hänga inombords och således mindre utsättas för brott-sjöar. På örlogsfartyg bibehåller man i regel minst en båt (den s. k. libåten) ständigt utsvängd för att i händelse af behof ögonblickligen kunna sättas i sjön. På handelsångare däremot håller man i allmänhet samtliga båtar nästan alltid insvängda och nedsatta i sina "skrän". Då emellertid utsvängningen af därfvertar med en under dem hängande båt varit ett ganska tidsödande, besvärligt och i sjögång vanskligt arbete, har man länge känt behovet af förbättrade anordningar härvidlag. Ett välförtjänt erkännande har därför egtens en af den svenske ingenjören A. Welin nyligen framställd konstruktion af libåtsdärfvertar, hvilka med lätthet och på mindre än en minut kunna utsvängas af två man (en vid hvardera därfverten) äfven med en större, fullt bemannad båt under dem. Denna uppfinning är tillämpad på många nya handelsångare såväl i Sverige som i England, Tyskland och Österrike.

För hissing och firning (in- och utsättande) af större ångslupar å örlogsfartyg finnas åtskilliga, sär-eget konstruerade båtdärfvertar. Jfr Brok och Båttfirningsapparat. R. N. (H. W.—1.)

Båttfirningsapparat (Båttfällningsapparat), *sjöv.*, en inrättning, som har till ändamål att fort och säkert fira en af fartygets sida hängande båt i sjön. Då sådan nedfirning ofta kommer i fråga, t. ex. när någon af besättningen fallit öfver bord, och således är ett af de mest maktpåliggande värf en sjöman har att utföra, har denna inrättning blifvit föremål för många praktiska mäns företagsamhet och uppfinningsförmåga. Bland de många apparater, som hittills blifvit använda, har den, som blifvit upfunnen af löjtnant C. H. Ramsten, under lång tid med fördel varit använd å svenska örlogsfartyg. Numera förekomma åtskilliga andra apparater, bland hvilka Robinsons, Mills och Willeys äro de brukligaste. Beskrifningar öfver dessa finnas bl. a. i V. Linders "Lärobok i sjömanskap". J. H.—g.*

Båttfällningsapparat, *sjöv.* Se Båttfirningsapparat.

Båtgast, *sjöv.*, en af roddarna eller besättningen

i en båt. Denna benämning begagnas mest på örlogsfartyg, där hvarje båt har sina bestämda båtgastar. Den eller de, som under rodden äro placerade på främsta toften, kallas plikthuggare, de som hafva sin plats på aktersta toften aktersta män; den som styr kallas båtstyrare. R. N.*

Båtgina, sjöv. Se Båtdäfvart.

Båtkista, sjöv., en tråkista, uti hvilken alla för en båt afsedda fyrverkspersedlar m. m. ständigt förvaras.

Båtklamp, skpsb. Se Båtskrå.

Båtlänga, sjöv., vanligtvis två, med en kaus i bukten försedda, sammanhängande stroppar, hvilka begagnas vid in- och utsättning af båt, då detta

arbetade sågen med sex ramar. Produktionen utgjorde s. å. 74,834 kbm. sågade varor och 126,960 hl. träkol. Arbetarna voro 620. K. K. A.

Båt-släpare, sjöv., ett från ett fartygs akter nedhängande tjockt tåg, i hvilket båtar fastgöras eller "förtöjas". R. N.*

Båtsman. Se Båtsmanshåll.

Båtsmanshåll. Den för Sverige egendomliga inrättningen, indelningsverket, som af Karl XI infördes, hade till ändamål att förse både hären och flottan med krigsfolk. Det fanns ej heller någon väsentlig skillnad mellan båtsmanshåll och det öfriga rust- och rotehållet. Båtsmanshåll i Blekinge och Södra Møre härad af Kalmar län, de s. k.

1779

1802

1802

1819

1860

Båtsmans-uniformer.

sker med tillhjälp af en enda däfvart eller hissbom. R. N.*

Båtnäbbar, Båtnäbbsläktet, zool. Se Hägrar.

Båtslake, sjöv., en omkr. 2 m. lång, trind trästake, i ena ändan försedd med järnhake och spets i ett stycke. Den användes i båtar för att "hugga fast" eller "bära af". Såsom brandredskap användas båtshakar af betydligt större dimensioner.

Båtsignal. Se Signal.

Båtskrå, skpsb., tråklotsar eller järnställningar, i hvilka skeppsbåtar hvilat, då de äro insvängda eller insatta på fartygets däck eller båtbygga. Båtskrån kallas stundom äfven båt klamp ar, i hvilket fall man med båtskrå förstår det tåg, hvarmed båt klamparna fastsurras vid däckat. H. W.-I.

Båtskärsnäs, ängsäg i Neder-Kalix socken af Norrbottens län, tillhör aktiebolaget Båtskärsnäs, hvars aktiekapital uppgår till 1,376,000 kr. 1904

indelningskompanierna, var af rusthålls natur; det öfriga båtsmanshåll var roteradt i likhet med knektehållet, hvaraf det utgjorde en del. (Se vidare Indelningsverket.)

Utskrifning af folk till här och flotta leder i Sverige sitt ursprung från urminnes tider. Redan i början af 1600-talet underhölls det utskrifna sjöfolket, båtsmännen, i vissa orter mot det att kronans räntor efterskänktes, och kustorter samt städer åtogo sig småningom att hålla ständigt båtsmanshåll, mot villkor att slippa utskrifning. Först genom Karl XI:s förordningar (1685—90) rörande båtsmännens samt rust- och rotehållarnas inbördes skyldigheter och rättigheter — hvilka förordningar jämte däri vidtagna ändringar, finnas i sammandrag upptagna i de för de särskilda länen utfärdade kontrakt- l. roteböckerna — blef båtsmanshåll en ordnad institution. 1697 utgjorde båtsmansstyran inom de till Sverige nu hörande

provinserna 6,579 nummer. Sedan dess sattes först stadernas båttsmanshåll, 879 hela rotar, och Vingsöns 6 rotar efter hand på "ständig vakans", hvarjämte man verkställde ny ordinarie rotering, 535 hela rotar (1874), för hvilka vakansafgift erlades. Båttsmanshållets *effektiva* styrka utgjorde där- efter 5,686 man, fördelade på följande 31 kompanier, näml.:

<i>Karlskrona station:</i>		Södra Hallands kompani
Blekings	1:a kompani	Norra " och Bohus 1:a "
"	2:a "	"
"	3:e "	"
"	4:e "	"
"	5:e "	"
"	6:e "	"
Södra Möre	1:a "	Norrlands 1:a kompani
"	2:a "	" 2:a "
"	3:e "	" 3:e "
Tjusts	"	" 4:e "
Smålands	"	Roslags 1:a "
Östergötlands	"	" 2:a "
Ölands	1:a "	" 3:e "
"	2:a "	" 4:e "
Gottlands	1:a "	Södermanlands 1:a "
"	2:a "	" 2:a "
"	3:e "	Västergötlands
"	4:e "	" och Bohus 2:a "

Af Blekings- och Södra Möre-kompaniernas indelning (2,301 nummer) fick dock sedan 1872, mot vakansafgifts erläggande, halva styrkan sättas på tio års vakans. Slutligen beslöts (1887), att hela det återstående båttsmanshåll skulle sättas på vakans och att de inflytande vakansafgifterna skulle användas till aflöning af flottans värfvade stamman- skap. Vakanssättningen beräknades vara fullbordad vid 1895 års utgång, men den har försiggått betydligt långsammare. F. n. (1905) finnas omkring 270 icke vakanssatta nummer.

Medelkostnaden för en båttsmans växlade högst betydligt inom de olika kompanierna. Den utgjorde vid tiden närmast före beslutet om den slutliga vakanssättningen minst 95 kr. 12 öre (Södra Möre 1:a), högst 145 kr. 77 öre (Norrlands 4:e). Under tjänstgöring erhöles båttsmännen aflöning och kost af staten, som äfven helt och hållet öfvertagit deras beklädnad, en del s. k. småpersedlar undantagna. En uppfordrad (till tjänstgöring inkallad) båttsmän kostade i naturaunderhåll, aflöning och beklädnad omkring 1 kr. för hvarje dag.

Båttsmanshållt för in deladt i fyra distrikt: norra, östra, södra och västra, hvilka stodo under hvar sin inspektör, en officer af regementsofficers grad. Kompanibefälet utgjordes af en kompanichef, som kunde hafva ända till tre kompanier under sig, samt korporaler och vicekorporaler. Se vidare Extra rotering, Fördubblingsbåttsmän och Sjömansskären. (Jfr "Om båttsmanshållt" af O. M. Th. Rabenius, 1851.) R. P. (H. W.—1.)

Båttstad. 1. Köping i Kristianstads län. Se Båttstad. — 2. Färjeställe vid Dalälven, i Tuna socken i Dalarna. Där mötte Gustaf I:s krigsfolk 1527 de uppriske dalkarlarna, som af daljunkaren blifvit narrade till resning.

Båttstjärten, zool. Se *Icteria* d.

Båttstyrare. Se Båttgäst.

Båttackling, sjöv., master, segel och tillbehör i en båt. Bland den ofantliga mängd båttacklingar, som förekomma, torde följande vara de vanligaste: barktackling, gaffeltackling, guntertackling, latin-

tackling, loggertackling, sluptackling, sprittackling och yawltackling. H. W.—1.

Båttalja, sjöv. Se Båttälfvert.

Bått 1. Bått, en gammal svensk släkt, som tro- ligen har samma ursprung som Bonde-släkten, då båda föra samma vapen och ättmedlemmarna i äldsta tid kalla hvarandra fränder. Ättens förste med säkerhet kände medlem, Jon, var fader till riddaren och riksrådet Sune Jonsson, riddaren Erengisle Jonsson samt riddaren och riksrådet Peder Jonsson, med tillnamnet Bonde, hvilka lefde i förra delen af 1300-talet. Biskop Karl i Linköping (se nedan B. 1) tillhörde samma släkt. En son till Sune Jonsson var jarlen Erengisle Sunesson (se nedan B. 2). Under Gustaf Vasas tid var en Henrik Erlandsson, sonsöns sonson till Peder Jonsson, medlem af riksrådet. Från Henriks bror Peder Erlandsson härstammade den släkt, som på 1600-talet upptog namnet B. och introducerades på riddarhuset. Peders ättlingar i fjärde led, bröderna Seved B. (se nedan B. 3) och Nils B., generalmajor och guver- nör i Riga (f. 1617, d. 1659), upphöjdes 1650 i friherrligt stånd. Ätten utdog på manssidan 1698. — Under medeltiden fördes båt-vapnet, med eller utan heraldiska tillsatser, af flera personer och släkter, om hvilka inbördes frändskap man intet känner, exempelvis släkterna Hjärne och Svarte Skåning, några personer med tillnamnet Bogher samt en riddare Magnus Birgersson, hvilken bland de svenska riksråden 1434 undertecknade uppsägelse- brevet till Konung Erik. — En ryttmästare Len- nart Nilsson, som 1629 introducerades på rid- darhuset, förde likaledes ättens vapen och kallade sig Bått.

1. Karl, en ifrig anhängare af hertigarna Erik och Valdemar, blef 1307 biskop i Linköping och var en bland fredsstiftarna i Roskilde 1318. Han nämnes främst bland de svenske herrar, som i juni 1319 bevakade unionen mellan Sverige och Norge under konung Magnus Eriksson, och deltog i Skara-föreningen 1322 emot konungens moders, hertigin- nan Ingeborgs, inflytelse i riksstyrelsen. K. ifrade för Linköpings domkyrkobyggnad och för stifts- domens undervisning äfven vid universitetet i Paris samt visade stor patriotism i kampen mot Ryssland. Han dog 6 juli 1338 och begrofs i Linköpings dom- kyrka. B. S. *

2. Erengisle Sunesson, jarl af Orkney- öarna, och af riddaren och riksrådet Sune Jonsson, egde betydlig förmögenhet och förskaffade sig 1353 titeln jarl af Orkneyöarna, hvilka öar han dock aldrig tyckes hafva besökt. Från år 1344 kallas han i handlingarna riddare; 1351 omtalas han såsom riksråd. Erengisle tillhörde de stormän, som gjorde opposition mot konung Magnus Eriksson. Han var en af dem, som uppsatte Magnus' son Erik till motkonung, och deltog i de underhandlingar i Tysk- land, som slutligen föranledde hertig-Albrekts inkal- lande till Sverige, samt var en rådets förtroendeman ännu 1371. Sedermera synes han hafva dragit sig tillbaka från de offentliga ärendena. Han afled 2 aug. 1392 och ligger, jämte sin tredje hustru, be- grafvne i Vadstena kloster.

3. Seved B., friherre, riksskattmästare, f. 1615 på Fällnäs i Sorunda socken af Stockholms län, var en tid assessor i kammarrevisionen och (1641—45)

kammarråd samt blef 1645 riksråd. 1645—52 var han rikskammarråd, 1652 en kort tid president i bergskollegium och blef i april s. å. assessor i Svea hofrätt. 1651 deltog han i kommissionen öfver Bengt

Skytte, utsågs 1654 jämte Herman Fleming och Gustaf Bielke till medlem af kommissionen för reduktionen i Pomern, 1655 till medlem af reduktionskollegium och förordnades 1637 efter Fleming till guvernör öfver drottning Kristinas samtliga underhållsländer. 1660—63 var han president i kommerskollegium och 1661—68 president i Svea hofrätt samt åt-

njöt från 1663 lagmansinkomsterna af Karelen. Sistnämnda år utsågs han att jämte Mattias Biörenclo öfvervaka konungens uppfostran, blef 1665 medlem af lagkommittén och var 1668 medlem af den kommission, som nedsatts att undersöka statsverkets ställning och hvars betänkande är bekant under namnet "blå boken". S. å. utsågs han till Dorpats universitets kansler och blef, tack vare sin frändes, riksdrotsen Per Brahes, och rikskansleren M. G. De la Gardies inflytande, af rådet 1668 vald till riksskattmästare. Såsom medlem af förmyndarstyrelsen tillhörde B. samma fraktion som sina nyssnämnda mäktige gynnare. När rikskansleren angrep "blå boken", som föreslog stora indragningar i staten, reduktion i de utländska provinserna och andra besparingar, underlät B. att försvara den, och dess förslag blef föga beaktadt i de riksstater, som uppgjordes detta och närmast följande år. B. dog 1669. B. hade 1650 upphöjts i friherrligt stånd och fått såsom friherreskap Hårlanda, Torsås och Skatelöfs socknar i Kronobergs län (se Herrelund). S. C.

Bååth. 1. Albert Ulrik B., skald, f. 13 juli 1853 i Malmö, genomgick därvarande högre elementarläroverk och blef 1871 student i Lund, vid hvars universitet han 1877 aflade filosofie kandidatexamen och 1884 licentiatexamen och där han 1886 promoverades till filos. doktor, efter att 1885 hafva försvarat en afhandling, *Studier öfver kompositionen i några isländska ältasagor*. 1875—79 var han andre lärare vid folkhögskolan Hvilan. Han verkade några år som föreläsare vid Göteborgs undervisningsfond samt blef 1891 intendent för den etnografiska afdelningen vid Göteborgs museum och s. å. docent i fornordisk litteratur vid Göteborgs högskola, hvarjämte han en följd af år verkade som föreläsare vid Göteborgs arbetarinstitut. Hans första *Dikter*, som utkommo 1879, intaga en egendomlig plats i vår litteratur och beteckna afgjort en förnyelse. Tillsammans med Strindbergs "Röda rummet" och fru Edgren-Lefflers första bilder ur lifvet kännetecknar denna samling den rent realistiska diktningens inbrytande i vårt land. Lyrikern B. är väl icke som sedeskildraren Strindberg naturalist, men hans konkreta skildringar ur lif och natur ega ett mycket starkt verklighetskynne, och de ord skalden själf yttrat i en dikt:

"Hvar smekande syn som förbi mig drog
ur *verkligheten* sin värme tog;
dess friska andedräkt jag kände,
och in i min själ den sig mäktigt brände".

kunna stå som motto på hans diktning. Jämte detta starka verklighetssinne kännetecknades B:s första dikter af en varm medkänsla för lifvets styfbarhet, för samhällets "små"; äfven motsatserna mellan samhällsklasserna, mellan den omhuldade familjeflickan och gatans fallna, föraktade slinka, mellan storstadslifvets onatur och landlifvets friska enkelhet komma till synes i denna samling, där ofta en varm känsla och ett manligt kynne bryta sig fram i en kär form ("Studentuppasserskan", "Modern", "Från gatan", "Och vore jag skald"). Därjämte gaf B. uttryck för de stämningar, som fyllde den fosterländska folkhögskolerörelsen: "att hos allmogén väcka ideell syn och nationell känsla" — däri såg han folkhögskolans uppgift. En alldeles såregen grupp af dikter utgöra B:s skånska lokaldikter, hvilka dofta af Skånelandets mylla; han är framför någon annan det skånska slättlandskapets skald ("Vid sommarvärdshuset", "Nyårsafton på skånska slätten", "Sydskånsk sommarkväll", "Vinterstämning" m. fl.). I formellt afseende verkade hans versbildning något främmande, då den skilde sig från den strängare stafvelseräkningen och symmetrien i versradernas byggnad och fäste sig endast vid betoningen; B. var i detta afseende otvifvelaktigt påverkad af sina isländska studier. Versens tycke var manligt, leraftigt, kärt, men stundom äfven "knaggligt" och omusikaliskt.

Sådan hans skaldeindividualitet visade sig i hans första dikter har den bibehållit sig; och sin förstlingssamling har B. icke öfverträffat, om än hans form i senare diktsamlingar mjuknat. Hans senare poetiska diktverk äro *Nya dikter* (1881), där bl. a. erotiska dikter finnas upptagna; *Vid allfarväg* (1884), *På gröna stigar* (1889, med ljus och frisk helstämning), *Svenska toner* (1893, där nationella stämningar härskas), *Ungmön från Antwerpen och andra dikter* (1900) samt de större berättande dikterna *Marit Vallkulla* (1887), med ämne från häxprocessernas dagar, och *Kärlekssagan på Björkeberga* (1892), där han en smula idealiserande behandlar vagabondskalden Lars Wivallius' bekanta kärleksäventyr. B. har också utgivit arbeten om fornordisk litteratur och odling samt tolkat framstående isländska arbeten: "Niåls saga" (1879), "Egil Skalle Grimssons saga" (1883), "Fornordiska sagor i svensk bearbetning" (1886), "Från vikingatiden" (1888), *Nordiskt forntidslif* (1890), *Nordmannaskämt* (1895), "Kärlek i hednadagar, Skalden Kormaks saga" (s. å.); "Kvädet om Skide" (1896), *Sighvat Tordsons dikt "Fria ord"* (1898), *Nordmannamystik* (s. å.), "Sagan om Gudrun" (1900), "Sagan om Grette den starke" (1901) och "Kung Valdemar och bisp Absalon i fejd med vunderna. Efter Saxo" (1902). Dessutom har han utgivit redogörelser för *Wagners sagor* (1903 och 1904). B. blef 1889 ledamot af Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle. K. W.-g.

2. Cecilia B., den föregående syster, författarinna. Se Bååth-Holmberg.

Bååth-Holmberg, Cecilia Ulrika Laura Lovisa, den föregående syster, författarinna, f.

I mars 1857 i Malmö, sedan 1877 gift med folkhögskoleföreståndaren Th. Holmberg, började sin litterära verksamhet som översättarinna, men har sedan utgivit ett stort antal originalarbeten på flera områden. Af populariserande biografiska och historiska verk har fru B. utgivit *Björnstjerne Björnson* (1885), *Frihetens sångarätt i Sverige på 1840-talet* (1889), *Karl XV som enskild man, konung och konstnär* (1891; en utförlig och panegyrisk skildring), *Giuseppe Garibaldi* (1892), *Charles G. Gordon* (1894), *Kampen för och emot negerslafveriet* (1896), *En svensk storman. Fr. B. von Schveerin* (1901), *Friedrich von Schiller* (1905): En omfattande landskapsskildring är *Västmanland* (1904). Dessutom har fru B. författat de skönlitterära arbetena *Sydskånska teckningar* (1886), *Spillror* (s. å.), *När seklet var ungt* (1897; en skildring från Lund vid 1800-talets början) samt *Pepita och andra berättelser* (1899) äfvensom ungdomsböckerna *Härdernas hall* (1900) och *Skogsboda gård* (1902). Fru B. har redigerat "Småhemmens kalender" (1904) och den för folkhögskolorna afsedda serien "Nordiska öresbiblioteket", där hon själf skrifvit n:o 5, *Vid högsommartid i Neckardalen* (s. å.). Som lärarinna och föreståndarinna vid Tärna folkhögskola för vuxna kvinnor sedan 1880 har hon utfövat en gagnrik verksamhet samt har tagit liflig del i flera folkkupplingsföretag.

Bäck, socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 3,239 har. 471 inv. (1904). Annex till Fredsberg, Skara stift, Norra Vadsbo kontrakt.

Bäck, Baltzar. Se **Baltzar-fejden**.

Bäck, Abraham, läkare, f. 1713 i Söderhamn, blef 1730 student i Uppsala, där han snart blef en af Roséns ifrigaste lärjungar. 1740 blef han promo-

verad till medicine doktor, vistades 1740—45 utomlands och blef efter sin hemkomst ledamot af collegium medicum. 1749 kallades han till lifmedikus hos Fredrik I och hade längre fram enahanda befatning hos Adolf Fredrik och Gustaf III:s gemål, Sofia Magdalena. 1752 blef han arkiat och president i collegium medicum samt läkare vid serafimerlasarettet, hvilken

anstalt kommit till stånd hufvudsakligen genom B:s och Akrells nit. Med Linné var B. förenad genom ett fast vänskapsband. Den förre uppkallade efter denne sin vän ett släkte bland myrtaceerna, *Bæckeä*. Död i Stockholm 1795.

Bäck. 1. Johan Jakob B., finsk kirurg, f. 1824 i Nykarleby, lärde sig af en gumma sårbehandling och massage samt praktiserade från 1839 som läkare, särskildt för alla slags benbrott, ledvrickningar, snedhet o. d. 1863 fick han en penninggratifikation samt 1865 medalj för nit, och 1867 anställdes han som stadsfälskär i Vasa. Fältet för B:s verksamhet var först södra Österbotten, men utsträcktes snart, allteftersom hans rykte steg, till det öfriga Finland, t. o. m. Sverige och Ryssland. Hans läkekonst grundade sig på noggrann kännedom om

människokroppens byggnad och utomordentlig händighet i skadors botande medelst hopfogande, tryckning, systematisk gnidning (massage) och läkemedel. Död 1879. — 2. Johannes B., den föregåendes son, finsk predikant, f. 1850, d. 1901, kyrkoherde i Tyrvis, Satakunda, var på sin tid en af Finlands utmärktaste predikanter och karaktärsfastaste präster. Han verkade i frisinnaad riktning och deltog ifrigt i värnandet af landets grundlagar under den konflikt, som började 1899.

Bäck, Knut, musiker, f. 1868 i Stockholm, student 1886, elev i Rikard Anderssons musikskola, sedan bosatt i Göteborg. B. har uppträdt som pianist samt komponerat sånger och pianostycken, af hvilka musicaliska konstföreningen utgivit *Tema med variationer* och klaverutdrag af *Tomten*, dikt för baryton och orkester.

Bäckaby, socken i Jönköpings län, Västra härad. 6,135 har. 920 inv. (1904). Annex till Fröryd, Växjö stift, Västra härads kontrakt.

Bäckaskog (Beckaskog), kungsgård i Kiaby, socken af Kristianstads län, med ett utmärkt vackert

läge på den smala landtungan mellan Ifö och Oppmannasjöarna, halfvägs mellan Kristianstad och Blekingegränsen. 4 mtl. B. var sedan början af 13:e årh. ett premonstratens-kloster, sekulariserades 1537, var därefter förläning inom ätterna Ulfsund. Brahe, Bille och Parsberg och öfverläts slutligen med eganderätt åt ätten Ramel. 1680 blef det reduceradt och därefter boställe för öfversten vid södra skånska kavalleriregementet (skånska dragonregementet), men var ofta utarrenderadt för regementskassan. Bland innehafvarna är det i synnerhet fältmarskalcken J. Kr. Toll (1782—1817) och Karl XV., som förskönat slottet och dess omgifningar. 3 okt. 1805 afslöts på B. en subsidietraktat mellan Sverige och England. Oskar I arrenderade egendomen 1845 och öfverlät 1853 kontraktet på kronprins Karl, sedermera Karl XV., som innehade B. till sin död, 1872. Kronprins Fredrik af Danmark öfvertog egendomen 1885 på arrende under 20 år, men öfverlät 1900 kontraktet på kammarherre Filip Stjernswärd, som 1905 på 20 år förnyade kontraktet med domänstyrelsen.

Bäcke, socken i Älfsborgs län, Vedbo härad. 4,525 har. 840 inv. (1904). Annex till Steneby, Karlstads stift, Norra Dals kontrakt.

Bäckebo, socken i Kalmar län, Norra Möre härad. 22,584 har. 2,280 inv. (1904). Annex till Aby, Kalmar stift, Norra Möre kontrakt.

Bäcken (ty. *becken*, mlat. *ba'cca*, *bacinus*, *bachinus*), ett stort, rundt fat af metall.

1. *Anat.* Bäcken (lat. *pelvis*), den oregelbundet formade bengördel, som hos människan uppbär bålen och afslutar densamma nedåt samt utgör fäste för de nedre extremiteterna. Bäckenet är uppbyggt af tvenne symmetriska ben, de båda höftbenen (*os coxae*), hvilka framtill sammanhånga med hvarandra genom den s. k. blygdbenslogen (*symphysis pubis*) och baktill leda mot det opariga korsbenet (*os sacrum*), på hvars spets det lilla svansbenet (*os coccyx*) sitter rörligt fäst. På korsbenets öfre yta hvilat ryggraden. Hvertdera höftbenet är uppkommet genom sammansmältning af trenne skilda ben: upp till det stora, platta, skovelformade tarmbenet (*os ilium*), hvilket afslutas med en rundad kant, höftbenskammen (*crista ilii*), som kan kännas omedelbart under huden och som slutar framtill med en aftrubad spets, främre öfre höftbenstaggen (*spina ilii anterior superior*); nedtill baktill det oregelbundna sittbenet (*os ischii*), på hvilket märkas sittbensknölen

Fig. 1. Höger höftben, *os coxae*, från utsidan.

1. Labium externum, Crista iliacae (ilii). 2. Linea intermedia, Crista iliacae. 3. Labium internum, Crista iliacae. 4. Spina iliacae anterior superior. 5. Linea glutæa inferior. 6. Spina iliacae (ilii) anterior inferior. 7. Corpus ossis ilium. 8. Facies lunata. 9. Fossa acetabuli. 10. Corpus ossis pubis. 11. Incisura acetabuli. 12. Crista obturatoria. 13. Pecten ossis pubis. 14. Tuberculum pubicum. 15. Ramus superior ossis pubis. 16. Ramus inferior ossis pubis. 17. Ramus superior ossis ischii. 18. Ramus inferior ossis ischii. 19. Tuber ischiadicum (ischii). 20. Tuberculum obturator. post. 21. Tuberculum obturator. ant. 22. Corpus ossis ischii. 23. Incisura ischiadica minor. 24. Spina ischiadica (ischii). 25. Acetabulum. 26. Incisura ischiadica major. 27. Linea glutæa anterior. 28. Spina iliacae posterior inferior. 29. Spina iliacae posterior superior. 30. Linea glutæa posterior. 31. Ala ossis ilium.

(*tuber ischii*) och sittbenstaggen (*spina ischii*); samt framtill det vinkelböjda blygdbenet (*os pubis*). Sammansmältningssättet för de tre benen ligger i en på utsidan belägen, utåt, framåt och nedåt vettande, stor, rund grop (*acetabulum*), som utgör ledhåla för

höftleden, i det att mot densamma lårbenshufvudet ledar. På bäckenets insida förefinnes en rundt omgående skarp afsats, den s. k. båg böjda linjen, mar-

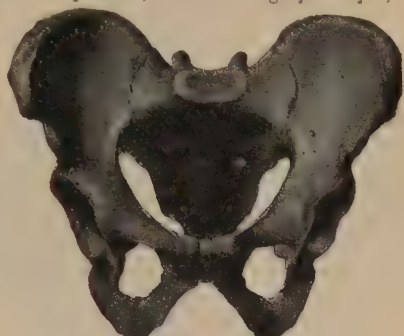

Fig. 2. Manligt bäcken.

kerande gränsen för en öfre, mer skålformad del af bäckenet, det stora bäckenet, och en undre, mer ringformig del, det lilla bäckenet. Under det att det stora bäckenet huvudsakligen är utfyllt af tarmar, upptages lilla bäckenet af urinblåsan och urinledarnas nedre del, könsorgan och tarmar. De stora luckorna, som finnas i bengördeln, äro utfyllda af ligament och muskler. För öfrigt gå där fram blodkärl och nerver.

Enär fostret vid förlösningsen (se d. o.) passerar genom lilla bäckenet, spelar detta en mycket stor roll i förlösningsmekanismen. Det bildar för fost-

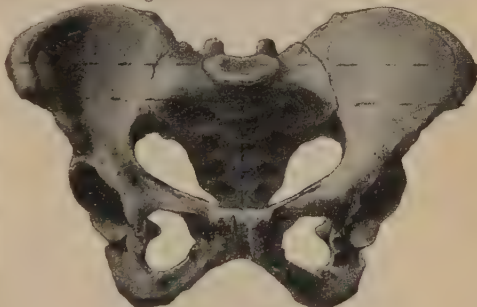

Fig. 3. Kvinnligt bäcken.

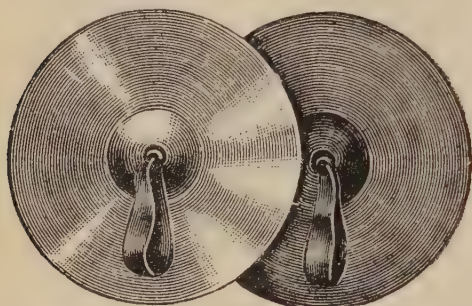
(De streckade linjerna utmärka *Conjugata vera* samt *Distantia spinarum* o. *Distantia cristarum*. Jfr Bäckenmätt.)

rets passage en båg böjd kanal, med kortaste väggen framtill och den längsta baktill. Den båg böjda linjen omsluter den s. k. bäckeningången eller öfre bäckenöppningen. I denna finnes baktill en framskjutande tvärgående ås, korsknölen (*promontorium*), utgörande föreningsstället mellan sista ländkotan och korsbenet. Bäckenutgången, eller nedre bäckenöppningen, begränsas af den af de båda blygdbenens bildade blygdbågen, de båda sittknölna samt svansbenet. I upprätt ställning lutar bäckeningångens plan omkr. 60° mot horisontalplanet.

Kvinnans bäcken företer flera skillaktigheter från mannens (se fig. 2 o. 3). Det är i sin helhet lägre, bredare och rymligare än mannens. Höftbenen stupa mindre brant och vetta mer uppåt, samtidigt med att höftbenskammarna skjuta mer ut (kvinnans bredare höfter). Blygdbågen är betydligt vidare. Såväl

öfre som nedre bäckenöppningen är större, särskildt i tvära vidden. Jfr Bäckenförträngning och Bäckenmått. Bvn.

2. Mus. Ett musikinstrument (fr. *cymbales*, it. *piatti*, "tallrikar"), som utgöres af tvenne runda, i

midten skålförmigt fördjupade metallskifvor, hvilka medelst på utsidan fästa läderhandtag slås eller strykas mot hvarandra. Genom dessa slag eller strykningar åstadkommes en klang, som ej eger beständ tonhöjd och som användes, oftast i förening med stora trumman, endast till att förstärka rytmen. De bästa

instrument af detta slag komma från Turkiet och Kina. Det är ej afgjort, huruvida de äro besläktade med de gamle hebreernas och grekernas cymbaler. I stycken af festlig eller vild karaktär gör bäckenet ofta god verkan. Af nyare tonsättare har det dock blifvit mycket missbrukadt. A. L.

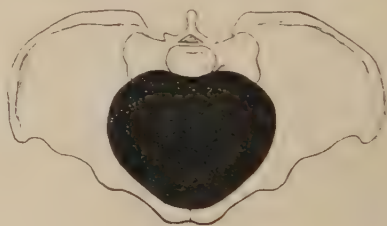
3. I *geologien* nyttjas ordet bäcken ofta i samma betydelse som *bassäng*.

4. *Geogr.* En större, skålförmig, af berg omsluten fördjupning i jordytan. Är bäckenet fyllt med vatten, kallas det *sjö-* eller *hafs-bäcken*; i annat fall får det namn af *land-bäcken*. Bäcken af sistnämnda slag äro särdeles gynnsamma för utvecklingen af ett flodsystem. Ofta nog kan en flod genomflyta flera bäcken; så t. ex. går Donau genom fem bäcken. Är ett bäcken på alla sidor omgifvet af berg, samlas vattnet i saltsjöar i dess botten. Ofta uppkallas ett bäcken efter någon stad, som ligger däri, t. ex. Paris-bäckenet, Graz-bäckenet, eller efter en sjö, t. ex. Mälars-bäckenet, ibland äfven efter en flod, t. ex. Rhen-bäckenet mellan Basel och Bingen.

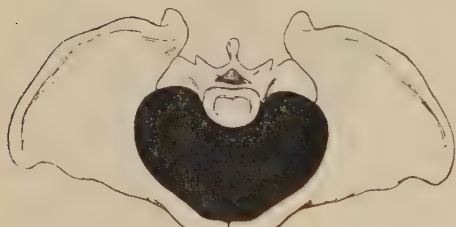
Bäckenförträngning, obstetr., ett inom förlossningskonsten använt uttryck, hvarmed angifves, att den del af *benbäckenet* (se *Bäcken* 1), som fostret under förlossningen drifves igenom, icke är tillräck-

1.

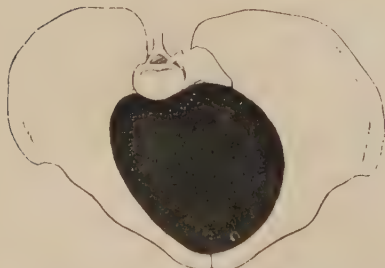
2.

3.

4.

5.

6.

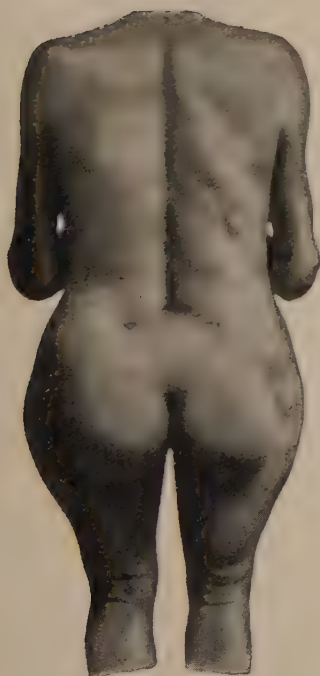
Schematiska bilder, angifvande öfre bäckenöppningens storlek och form vid 1) normalt kvinnligt bäcken, 2) allmänt, likförmigt förträngdt bäcken, 3) platt bäcken, 4) allmänt förträngdt, platt bäcken, 5) snedförträngdt bäcken, 6) tvärförträngdt bäcken.

1.

2.

3.

4.

Ryggens utseende hos kvinna med normalt bäcken (1), allmänt, likformigt förträngdt bäcken (2), rachitiskt plattbäcken (3) samt snedrygg och asymmetriskt bäcken (4).

ligt vid för att låta ett normalt stort foster med vanlig lätthet passera. Ifrågavarande abnormitet är långt vanligare på kontinenten än i vårt land. I exempelvis Tyskland anses 15—20 % af alla kvinnliga bäcken förträngda, och 3—5 % af alla förlossningar förete där allvarliga rubbningar till följd af bäckenförträngning. Denna förekommer i olika grader och i flera skilda former. Under det att de lindrigare graderna pläga vålla endast att förlossningen försiggår långsammare, kunna de svårare graderna utgöra en fara först och främst för fostret, men äfven för modern genom flerfaldiga förlossningskomplikationer, såsom abnorma fosterlägen, trycksador, bristningar, naufvelsträngsramfall. De svåraste graderna äro sådana, att fostret ej ens med konst kan utskaffas naturliga vägen, utan måste uttagas med snitt genom bukväggen, s. k. kejsarsnitt. Sådana former äro hos oss mycket sällsynta. Orsakerna till bäckenförträngning äro flera, vanligast en i barndomen genomgången svår rachitis (engelska sjukan) eller medfödd litenhet hos bäckenet, vidare under uppväxtåren ådragen höftsjuka, snedrygg eller puckel, medfödd höftledsvrickning m. fl. Som ett uttryck för naturens förmåga af själfhjälps kan det förhållandet betraktas, att förtidig börd och små foster äro vanligare vid tränga bäcken än vid normala. För att förlossningen skall blifva lämpligt skött vid bäckenförträngning, är det af vikt, att denna genom undersökning af läkare upptäckes redan under hafvandeskapet. Se vidare hithörande plansch samt illustrationerna sp. 827—828. Jfr Bäckenmått.

Bvn.

Bäckenmått, obstetr., tagas af akuschören för att upptäcka förekomsten af bäckenförträngning (se d. o.) och arten och graden af denna. Då vid densamma hindret för fostrets passerande oftast sitter i bäckeningången (se Bäcken I), är det särskildt måttet på dennas kortaste vidd, den s. k. midtvidden I. korsknölsvidden (*conjugata vera s. obstetrica*), d. a. kortaste afståndet mellan korsknölen och baksidan af blygdbensfogen, man vill utrona (normalt omkr. 11 cm.). Denna låter sig endast under vissa omständigheter och genom s. k. inre undersökning direkt bestämmas med hjälp af särskildt mätinstrument. Vanligen nöjer man sig därvid med att medelst undersökarens fingrar bestämma afståndet mellan korsknölen och undre kanten af blygdbensfogen (*conjugata diagonalis*) och erhåller däraf genom beräkning tillnärmelsevis ett mått på conjugata vera. Är conjugata diagonalis mindre än 11 cm., kan man i allmänhet säga, att bäckenet är trångt. Bäckeningångens tvärvidd, som ej låter sig på levande bestämmas, mäter normalt omkr. 13,5 cm. Utom de inre måtten, hvilka icke alltid kunna tagas, har man äfven de s. k. yttre måtten att tillgå för att få en ungefärlig uppfattning af bäckenets storlek. Med mätcirkel uppmätas afståndet mellan främre höftbenstaggarna (*distantia spinarum*, normalt omkr. 26 cm.), största afståndet mellan höftbenskammarna (*distantia cristarum*, normalt omkr. 29 cm.) samt afståndet från en punkt i ryggens midtlinje omedelbart nedanför taggtuskottet på 5:e ländkotan till blygdbensfogens öfre kant (*conjugata externa s. diameter Baudelocquii*, normalt omkr. 20 cm.). Vid bedömandet af de tagna måtten äro ej blott de absoluta värdena af betydelse, utan äfven förhållandet mellan dem. Mäter conjugata

externa under 18 cm., föreligger möjligen bäckenförträngning. Mera sällan förefinnes anledning att med mätcirkel bestämma bäckenutgångens midtvidd och tvärvidd (afståndet mellan korsbenets spets — svansbenet är rörligt och inkräktar ej på utrymmet — och undre kanten af blygdfogen samt mellan de båda sittbensknölnarna), hvardera normalt omkr. 11 cm.

Den kaukasiska rasens kvinnor hafva i allmänhet de rymligaste bäcken. Af dem skola engelskorna hafva den bredaste bäckeningången, tyskorna den rundaste och fransyskorna den minsta af dessa tre folk. Enligt C. Martin kunna kvinnliga rasbäcken uppdelas i två grupper: sådana med *rund* och sådana med *tvär oval* bäckeningång. Till förra gruppen höra urinvånarna i Amerika, Australien och på öarna i Indiska och Stora oceanen. Afrikas och Europas kvinnor räknas till den senare gruppen. Verrier indelar kvinnliga bäcken från olika raser efter bäckeningångens ytinnehåll i 3 grupper. Till 1:a gruppen med minst 110 kvcm. höra kvinnorna i Europa, med undantag af lappsborna, samt i Mindre Asien, Egypten, Nya Guinea, negresserna i franska Väst-Afrika och å Guadeloupe. 2:a gruppen, med ytinnehåll af 95—106 kvcm., omfattar perser, syrier, mongoler, lappar, samojeder, australier och peruaner. Kvinnor tillhörande Central-Afrikas negrer, negritos, papuas och buschmän utgöra den 3:e gruppen med ännu mindre ytinnehåll i bäckeningången. Bvn.

Bäckgröna, bot. Se Veronica.

Bäckhammar, sulfatfabrik och pappersbruk i Visnums socken af Värmlands län. Bruket tillhör Bäckhammars nya aktiebolag och producerade 1904 1,200 ton torrberäknad cellulosa och 1,111 ton papper. K. K.-A.

Bäcklund, Albert Viktor, matematiker, f. 11 jan. 1845 i Väsby socken, Malmöhus län, blef student i Lund 1861, filos. kandidat 1866, filos. doktor 1868, docent i astronomi s. å. och i geometri 1869, e. o. professor i mekanik och matematisk fysik 1878 samt professor i fysik 1900. B. har författat flera värdefulla afhandlingar i geometri och partiella differential-ekvationers teori m. m., intagna i Vet. akad:s handlingar, Lunds univ. Årsskrift, "Acta mathematica", de af F. Klein och A. Meyer utgifna "Mathematische annalen" m. fl. tidskrifter. B. blef ledamot af Fysiogr. sällsk. i Lund 1872, af Vet. akad. 1888 och af Vet. soc. i Uppsala 1897.

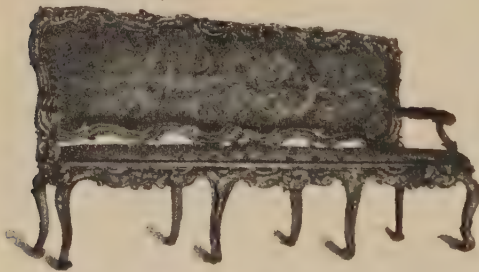
Bäckman, Vilhelm Olof Anders, sago-författare, f. 12 nov. 1824 i Stenbergas socken, Jönköpings län, blef student i Uppsala 1845, uppehöll sig 1850—54 i Stockholm som privatlärare och litteratör samt tog 1855 anställning i telegrafverket, inom hvilket han tjänstgjorde som assistent 1855—62 i Göteborg, Stockholm, Haparanda, Råneå och Neder-Kalix, som kommissarie 1862—87 dels i Neder-Kalix och dels (från 1883) i Nordmaling, hvarefter han erhöi afsked med pension. Bland B:s skrifter böra främst nämnas *Sjöjungfruns sagor* (1850—51; utvidgad uppl. 1892), fantasirika, täcka och idealistiska sagor för barn i H. K. Andersens stil, dock utan att uppnå dennes kostliga naivitet i tonen; vidare sagosamlingarna *Vildblommor* (1851), *Grönt under snön* (1853), *Historier i skymningen* (1854) och *Stjarnblomman* (1855), hvilka alla rönt ganska stort erkännande.

den gustavianska sängen, i sin längdriktning utdragbara sängen sin första egentliga spridning. Egen- domligt nog har denna sängform hos oss allmänt fått benämningen imperialsäng, ett ord, som egentligen

Praktsäng i Ludvig XIV:s stil.

bör beteckna en säng med sänghimmel (*lit à impériale*). I slutet af 1800-talet begynte man använda sängar af järn, ett material, som emellertid redan under 1100-talet i sydligare länder begagnats för samma ändamål. — Till den gustavianska utdrags- sängen ansluter sig den af vår allmoge sedan bör- jan af 1800-talet så omyckta utdragssoffan. Denna soffa, hvilken nu nästan allstädes utträngt de gamla

Kanapé.

väggfasta bänkarna, är i likhet med dessa på en gång säng och säte. Hvad beträffar soffan i egentli- gare mening, är denna däremot mer att betrakta så- som ett med ryggkarm och armstöd försedd säte för

flera personer än såsom bädd. Ehuru namnet är af arabiskt ursprung, företer dock den västerländska soffan under alla tider ett själfständigt utseende och erinrar fastmer om ett medeltidens med putor försedd karmsäte än om någon orientalisk förebild. Af benämningen kanapé (af grek. *konopéion*) skulle man vilja sluta till en härkomst från antiken, med hvilken bäddformer soffan onekligen visar åtskilligt gemensamt. Såsom stoppadt säte — soffa i egentlig mening — omnämnes denna möbel först i slutet af 1600-talet i Frankrike och erhåller med rokokon sin egentliga spridning. Sjäslongen, liggestolen, hvilken

Sjäslong.

framträdande likaledes tillhör rokokoperioden, bildar en mellanform mellan soffa och stol. — Såsom ett, åtminstone från europeisk synpunkt, tämligen extra- ordinärt hviloläger må till sist hängmattan nämnas, hvilken uppfunnits i det tropiska Amerika, där naturförhållandena torde gifvit särskild anledning till dess uppkomst.

Sängkläderna inskränkte sig i regel under äldre medeltiden till halm, en kudde och ett täcke eller en fall. Under 1300-talet nämnas dunstoppadt bolstret eller madrass, lakan (någon gång äfven af linne), täcke och hufvudkuddar. Först under 1500-talet kommo emellertid lakan af lärft och bolstrar mera allmänt i bruk, dock fortfarande endast hos de för- mögnaste och äfven där sparsamt. För att skydda sig mot den hvassa halmen — man sof under de senare medeltiden och äfven in på 1500-talet full- ständig naken — begagnades fortfarande till hvar- dags lakan af sämskad skinn eller läder; dessför- innan hade man otvifvelaktigt för samma ändamål använt en luden fall. Se vidare H. Havard, "Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration", H. Hildebrand, "Sveriges medeltid" (1879 ff.), Troels Lund, "Danmarks og Norges historie", bd 2 och 3 (1880), A. G. Meyer, "Tafeln zur ge- schichte der möbelformen" (1902 ff.), och P. Macquoid, "A history of english furniture" (1904 ff.). N. E. H.

2. Skpsb. a) Den plats å land, där ett fartyer bygges eller är upphaladt för reparation. Bädden utgöres af trenne delar: stapelbädd och af- löpningsbädd. Den förra består af tvärs-för- gående underslag af gröfre timmer och ofvanpå dem, midt i bädden, längsetter löpande balkar, på hvilka kölblocken äro upprest. Något på sidorna om desse block äro, på förenämnda underslag, lagda ett par rader plankor, hvilkas ändamål är att utgöra stöd för stöttorna. På stapelbäddens underslag och på ömse sidor om kölblocken bygges aflöpningsbädden, på

hvilken fartyget utlöper i sjön. Den består af landbädd och sjöbädd. Den förra ombygges vid hvarje aföfning, och ej förrän fartyget är färdigt att sättas i sjön. Den senare däremot användes så länge som möjligt i sitt ursprungliga skick. Jfr Aföfning, Block och Stapel. — b) Pannbädd och Maskinbädd. Ändamålet med dessa bäddar angifves af deras namn. I järnfartyg äro de af järn, i träfartyg af järn eller trä. När de äro af järn, bestå de af tjocka, vertikala plåtar, hvilka äro förstärkta med hörnjärn, fastnitade vid plåtarnas öfverkanter och äfven på andra stäl- len, där hörnjärn äro erforderliga till förstärkning eller förbindning. När bäddarna äro af trä, bestå de af grofva ektimmer, fastbultade till fartygets botten. De längskepps liggande träbäddarna kallas stundom bäddstockar. J. G. B.*

3. *Byggn.* Den del af ett fundament, som ligger närmast grundvalen vid grundläggning direkt å lösare mark eller på pålning. Badden, som tjänar att fördela ut belastningen från fundamentet af en byggnad ut öfver underlaget, kan göras af virke, som lägges i ett eller flera lag under murarna till en s. k. rustbädd (af rost, galler, så kallad, emedan virket ofta lägges glest), eller också af betong (jfr Betongfundament). F. A. X. L.

4. Inom väg- och vattenbyggnadskonsten användes bädd af rundvirke, slanor eller ris för att å lös myr- eller mossmark uppbära landsvägs- eller järnvägsbankar; bädd af faskiner (risknippor) eller faskinmattor användes vid vattenbyggnader till förhindrande af utskärningar i botten under eller kring stenistor och dylikt. Fr. E.

Bäddbjälke. Se Broslagning och Landfäste.

Bäddning. 1. *Krigsv.* Vanligen ett trä-underlag, på nedgrädda syllar fastspikad plankvandring, å kanoners och mörasars uppställningsplatser inom befästningar, inrättadt i ändamål att förhindra lavetterna och mörsarblocken från att vid skottlossningen gräfv sig ned i jorden. En bäddning, som har vandring under hjulen, men endast bjälkar under lavettsvansen, kallas *scalstjertsbäddning*. Enkla bjälkar, nedgrädda under hjul och svans, kallas *nödfallsbäddning*. Skola bäddningar hafva större varaktighet, göras de af sten eller betong. L. W. son M.

2. *Sjöv.* Ved, rotting eller annat lämpligt material, som lagts i botten på ett fartyg för att höja lasten, så att denna ej må bli våt, i den händelse fartyget skulle springa läck. Är lasten mycket ömtålig, lägges bäddning äfven vid fartygets sidor. Skulle lasten taga skada till följd af otillräcklig eller dålig bäddning, göres afdrag å frakten. Stundom kan bäddning behövas för att fördela trycket af gods med stor specifik vikt eller när man vill hafva tungt gods högre upp i lastrummet, för att därigenom gifva fartyget "makligare" rörelser. R. N.*

Bäddra. Se Bollspel, sp. 1016.

Bäddstock. Se Bädd 2.

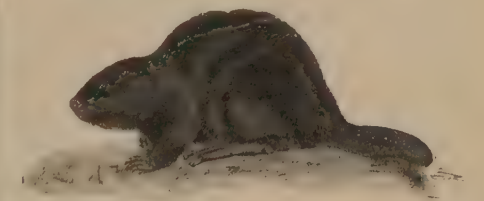
Bådeker (Bædeker), Karl, tysk resehandboks författare, f. 1801 i Essen, preussiska Rhenprovinsen, d. 1859, var ifrån 1827 bokhandlare i Koblenz. Han förvärfvade stort anseende genom de af honom, ursprungligen efter mönstret af engelsmannen Murrays arbeten, författade pålitliga resehandböckerna öfver de flesta af Europas länder samt flera utomeuropeiska trakter. Dessa handböcker ut-

komma alltjämt i nya upplagor på engelska, tyska och franska. Firman, som nu är förlagd till Leipzig, öfvertogs 1872 af sonen Fritz. Firmans *Schweden und Norwegen* utkom första gången 1879 och i 9:e uppl. 1903.

Bäfve, socken i Göteborgs och Bohus län, Lane härad. 5,946 har. 1,373 inv. (1904). Annex till Uddevalla stad, Göteborgs stift, Älfsyssels norra kontrakt.

Bäfvergäll (ty. *bibergeil*, af *biber*, bäfver, och *geil*, testikel), *Castoreum*, *farm.*, kallas de torkade körtelpungar, som finnas hos bäfvern i trakten mellan könsorganen och nedre delen af ändtarmen. De äro vanligen 10—15 cm. långa, hafva en långsträckt, ofta plattad päronform och sammanhånga vanligen med hvarandra vid den smalare änden. Pungarna äro fyllda med afsöndringsprodukter, dels från deras egen vägg, dels från genitalkanalen, i hvilken pungarna inmytna. Efter torkning hafva de en mörkt svartbrun färg. Innehållet är vanligtvis fast och hårdt samt företer i det inre en gulbrun eller mörkt brunaktig, spröd, hartsartad massa, som har en egendomlig, aromatisk-rökig lukt och bitter smak. I medicinen användes bäfvergäll förr vanligen i form af en spritlösning (tinktur), med eller utan tillsats af andra ämnen, t. ex. opium, såsom medel mot åtskilliga nervösa (hysteriska) åkommor, bl. a. i form af *tinctura castorei thebaica*, allmänt känd under namnet Dörjes (Du Rietsz) moderdroppar. En egendomlig flyktig olja och ett harts med skarp och bitter smak hafva jämte små mängder bensoesyra, salicin, salicylsyra och fenol (karbolsyra) anträffats i bäfvergäll. Då detta numera allt mindre användes som läkemedel, har det uteslutits ur svenska farmakopén. Bäfvergäll erhöles mest från det nordligaste Amerika (*castoreum canadense*), endast undantagsvis från nordligaste Ryssland och Sibirien (*castoreum moscoviticum*). Det sistnämnda slaget består af större, fyligare pungar och värderas högre. O. T. S. (C. G. S.)

Bäfvern, *Castor fiber*, *zool.*, är en bland de största nu lefvande gnagarna och den enda nu lefvande typen för bäfvarnas familj (*Castoridae*). Dess kroppslängd, från nosen till svansen, blir omkr. 93 cm.; den nakna delen af svansen blir ungefär 25,5

cm. lång och 12,5 cm. bred. Bäfvern är nästan enformigt brunröd öfver hela kroppen (på de i påls handeln förekommande bäfverfallarna äro de långa håren, stickelhåren, bortryckta, och dessa fallar hafva därför den täta och fina bottenfällens ljus brungråa färg). Dess kroppsform ser klumpig ut, hufvudsakligen till följd af den stora utvecklingen af bakkroppen, som tämligen jämnt afsmalnande fortsätter i den tjocka, muskulösa svansroten. Ett ännu klumpigare utseende får bäfvern, när den, såsom ofta sker, sitter sammanhukad, med böjd rygg. Hvad

folkliga tvekamp, som under namn af att *spänna bälte* skall fordom hafva förekommit, i synnerhet utefter den gamla riksgården mot Skåne, Halland och Blekinge. Enligt gamla sägner skall därvid hafva tillgått på följande sätt (se G. O. Hyltén-Cavallius: "Wärend och Wirdarne", II, 384 ff.). "Utmaningen skedde därigenom, att den ene kämpen drog sin knif och frågade sin fiende 'huru långt han tålde kallt järn i lifvet'. Svaret lydde gemenskapen: 'jo, jag tål så långt som du'. Utmanaren måtte då af ett stycke på sin knif med den vilda

tills någon af kämparna föll, och blef segervinnaren sedan 'väldig aktad bland de andra'. Men ännu oftare inträffade det bägge två hade fått banesår, innan man skilde dem från hvarandra." Uppgiften om att denna förmodligen från medeltiden stammande plägsed ännu inemot år 1700 varit gängse saknar allt stöd af domböckerna, som aldrig, så långt tillbaka de än gå, omtala någon tvekamp under denna form. Allmänt bekanta hafva i våra dagar ordet och seden blifvit genom Molins ståtliga grupp "Bältespännarna". Ad. N-n.

Bältros, *Herpes zoster*, *patol.*, en sjukdom, som kännetecknas därigenom att på ett begränsadt område af huden, motsvarande utbredningen af någon viss hudnerv, uppkommer ett hudutslag, bestående af små, i grupper ordnade blemmor, hvilka efter en kort tid åter försvinna. Namnet har uppstått däraf att utslaget, när det förekommer på bälten, sträcker sig, i form af ett smalt band eller bälte, från rygggraden till framsidan af bälten. Utslaget föregås vanligen, under en eller annan dag, af lindrig hett och klåda, stundom af svårare smärter längs utbredningen af den ifrågavarande nerven. Smärtorna upphöra dock merendels, sedan blemmorna blifvit färdigbildade. Oftast fyllas blemmorna snart af en till en början klar och ofärgad, sedan grumlig, gulaktig och varig vätska, hvarefter de torka in till större och mindre rufover, hvilka sedan falla af. Efter 2—4 veckor har utslaget i de flesta fall försvunnit, på sin höjd kvarlämnande ett eller annat ärr i huden. När det börjar gå tillbaka, uppträda stundom nervsmärtorna ånyo, och dessa kunna sedan fortvara såsom en själfständig sjukdom. Enär sjukdomen har ett regelbundet, godartadt förlopp, afser behandlingen endast att förekomma sådana skadligheter, som kunna inverka störande på detta, samt att lindra smärtorna. Retande salvor, liniment o. d., som ej sällan användas utan läkares hörande, förvärra sjukdomen. Kvarstående nervsmärtor kräva särskild behandling. P. W.*

Bänd, *sjöo*. Se *Stek*.

Bända, *sjöo*. 1. Medelst bänslar fästa jungfrur, kauser e. d. till ändarna af vant, barduner o. d. Om det t. ex. händer, att genom olika sträckning alla jungfrurna icke sitta i en rät linje och man vill rätta detta, säges man *bända* om eller *förbända* vanten, riggen o. s. v. — 2. Göra ett *bänd* eller *stek* på en kabel eller annat groft tåg. Jfr *Stek*. R. N.*

Bändel-korsnåb, *Loxia leucoptera*, *zool.* Se *Korsnåb*släktet.

Bändsel. Se *Bänssel*.

Bängel, *boktr.*, en på handpressar befintlig järnstång, som tryckaren drager åt sig för att digeln skall gå ned och formen aftryckas. Jfr *Tryckpress*.

Bänk, *trädg.* Se *Driftbänk*.

Bänkgård, *trädg.*, den plats i en trädgård, som upptages af driftbänkar.

Bänkman. Under ständsriksdagarna i Sverige skulle de ledamöter af ridderskapet och adeln, hvilka voro antecknade såsom närvarande och till säte och stämman berättigade, indelas i ett visst antal afdelningar (enligt de under 1809 års statsskick gifna bestämmelserna till ett antal af 25), som hade att hvardera efter upprop utse två s. k. *bänkmän* bland de i afdelningen befintliga personerna, hvilka (50)

Molins "Bältespännarna".

hotelsten: 'jag skall skära dig ena fiise, som sol och måne skall skina i'. Härefter blevo knifbladen nedom märket virade med skinnremmar, tröjorna afkastades, och kämparna med upplyftade armar och knifvarna i högsta hugg fattade hvar med vänster hand om sin fiendes högra armlofve. På detta sätt stående bröst emot bröst, barhufvade och nakna intill midjan, bundos de samman med ett bälte, som spändes rundt om dem bägge eller ock så, att man spände ihop deras egna bälten, så att ingen kunde slita sig ifrån den andre. Sedan begynte striden på lif och död, hvarvid det gällde att med vänster hand afvärja sin fiendes stötar, medan man själf sökte frigöra sin högra hand för att med knifven skära sin fiende. Denna blodiga lek fortsattes,

Till art. Bär.

1. Hvita vinbär. 2. Röda körsbärsvinbär. 2a. Deras blom. 3. Gulgröna vinbär. 4. Svarta vinbär. 5. Röda hallon. 6. Gula hallon. 7-8. Björnbär (Dorchester, Lawton). 9. Amerikanska tranbär. 10-14. Krusbär (10. Hvita. 11. Baloon. 12. Gröna. 13. Jolly printer. 14. Bumper). 15-22. Jordgubbar (15. Gartenspektor A. Koch. 16. Höfgårdendirektor Jühke. 17. White pine apple. 17a. Dio blom. 18. König Albert von Sachsen. 19. Schöne wienerrin. 20. Schöne anhaltinerrin. 21. Deutsche kronprinzessin. 22. Helvetica).

bänkmän i sin ordning samfaldt valde 25 elektorer, som hade till åliggande att utso adels ledamöter i riksdagens utskott. Namnet bänkmän förklaras af den fördelning, som förr vid hvarje riksdag skedde och vid adelsmötet ännu sker, af säten för alla levande ätter & bänkar, hvilka hafva sina särskilda ordningsnummer. Denna fördelning angaf dels den plats, hvarifrån ledamöt egde att yttra sig, och dels den ordning, i hvilken ledamöter egde deltaga i omröstningar (jfr riddarhusordn. 10 aug. 1762. art. II, § 15, art. III, §§ 4, 5 och art. IV, §§ 1, 2; riddarhusordn. 4 jan. 1855, §§ 9, 10, 18 och 19, samt riddarhusordn. 22 juni 1866, §§ 11 och 29). Bänkmänsrättningen har med ständsrepresentationens upphöjande försvunnit ur nu gällande riddarhusordning. H. L. R.

Bänsax, mek. tekn. Se Bleckslageri.

Bänsel (Bändsel), *sjöv.*, en smal tagända eller lina, som medelst tätt intill hvarandra sittande rundslag sammanbinder två tag e. d. På detta sätt fästes ändan af vant, stag, harduner o. s. v., sedan den först tagits rundt jungfrun, kausen e. d. Den nedersta bänseln, närmast jungfrun, kallas hjärtbänsel, den öfversta sladdbänsel. Är bänseln pålagd med en enda rad slag, säges den vara enkel, men finnas två slag ofvanpå hvarandra, kallas den dubbel. Bänsels benämning beror dels af dess ändamål, dels af det sätt, hvarpå rundslagen läggas, t. ex. vantbänsel, svabelbänsel, kryssbänsel eller tusenbensbänsel. Bänsel benämnes äfven i allmänhet ett kortare stycke eller en bit af en lina. Jfr Knifbänsel och Ögonbänsel. R. N.*

Bär, bot., en frukt, som utgöres af ett färgadt, alltigenom köttigt och saftigt fröhus. Skalet är vanligen något läderartadt eller t. o. m. trådhårt (t. ex. kalebasserna inom gurkfamiljen). Hvarje bär innehåller vanligen flera frön med ett fast, hårdt fröskal. Det köttiga i bäret utgöres vanligen af den saftfyllda, mjuka fruktväggens, såsom hos vindruvur, blåbär, lingon m. fl., men äfven andra delar af frukten kunna spela samma roll, såsom det yttre fröskalet hos krusbär och vinbär, långa, saftfyllda hår, fästa på fruktväggens insida hos apelsiner, citroner samt de uppsvållda frösträngarna hos kakteernas bär. Fröspridningen sker vanligen genom fruktätande djur, synnerligast fåglar, i det att de hårda fröna oskadade kunna passera dessa djurs tarmkanal. Atskilliga frukter och skenfrukter kallas af allmänheten bär, utan att de i botanisk mening ega rätt till detta namn. Sådant är förhållandet med körsbär, hallon, smultron och rönnbär. Jfr Frukt, Skenfrukt och Stenfrukt. — Om den jätta bärsaften se Bärvin. H. Hn.

Bär, krigsv. Se Batardeau.

Bära (Bjära, Bara m. m.), ett litet trollväsande af olika, ofta boll- eller nystanlikt, utseende. Håxorna erhöilo i Blåkulla bäror af satan eller födde efter samlag med honom sådana till världen. Af protokoll från häxeriprocesserna i Dalarna under 1600-talet framgår, att håxorna i regel ansågos ega trenne bäror: en hvit, en röd och en svart, "stora som kattor". Någon gång tyckes ock bärän hafva haft gestalt af en fågel, "stor som en kråka". Bärorna voro håxornas tjänsteandar vid utförandet af deras onda gärningar. Särskildt diade de mjölk och kraft från andras kreatur. Bärän erhöiler i detta

fall ofta namn och gestalt af en hare: troll- eller mjölkhare. En målning från 1400-talet i Ösmo kyrka i Södermanland (se fig.) framställer en trollpacka, som i förbund med satan kärnar smör, medan bredvid tvenne bäror i harliknande gestalt utspy mjölk i ett träkärl.

Bärän eller trollharen kunde häxan ock själf tillverka genom att sammanknyta nio olika slags tråd eller trasor motsols och därpå drypa tre droppar blod ur vänstra handens lillfinger, eller af tre stickor, hvilka hvar och en bränts i bägge ändar, eller genom att på en korsväg använda nio slags ved, o. s. v. Trollharen ansågs "hård" för skott, men förstod en

jägare att trots trolldomen skjuta en sådan, fann han på stället, där haren fallit, endast tre brända stickor. Bärän samlar, "drar", äfven hö, spannmål, matvaror o. s. v. till huset och liknar häri tomten, hvilken för folkuppfattningen dock bär en ärligare prägel. Nästående väsen äro ock alrun (se d. o.) eller mandragoran samt medeltidens och äfven senare århundradens spiritus familiaris. Mest afskräckande uppträder bärän såsom puke (se d. o.), under hvilken gestalt hennes nära frändskap med maran och varulvfen (se d. o.) tydligast framträder. I Tyskland motsvarades bärorna under häxprocessernas tid af s. k. *elben* (älfvor, maror). Jfr J. E. Rietz, "Svenskt dialekt-lexikon" (1867), art. Bjära. N. E. H.

Bära, sjöv., befinna sig i viss riktning (från ett fartyg), t. ex. "tyren bär i sydost".

Bära af, sjöv., stöta ifrån, t. ex. med en båtslake, en bärting e. d.

Bära Maj i by, en folklek. Se Folklekar.

Bärande träd, skogsh. Äldre tiders skogslagar togo i särskildt hägn s. k. "bärande träd", till hvilka räknades ek, bok, apel och oxel. Numera kvarstår af detta skydd endast den föreskriften att boställsinnehafvare och arrendatorer af kronojord ej få afverka ek eller bok utan tillstånd af vederbörande öfverjägmästare. C. A. T. B.*

Bäraxel, maskinb. Se Axel.

Bärbara verktyg. Se Burna verktyg.

Bärbo, socken i Södermanlands län, Jönäkers härad. 3,194 har. 742 inv. (1904). Annex till Råby-Rönö, Strängnäs stift, Nyköpings västra kontrakt.

Bäreberg, socken i Skaraborgs län, Viste härad. 2,583 har. 891 inv. (1904). Annex till Främme-stad, Skara stift, Väne kontrakt.

Bärenhorst (Berenhorst), Georg Heinrich von, tysk militärskriftställare, oäkta son till furst Leopold af Anhalt-Dessau, f. 1733, ingick i preussisk krigstjänst 1748, deltog i sjuariga kriget (1756—63) och var därefter många år anställd vid hofvet i Dessau. Död 1814. Under intrycket af de

första franska revolutionskrigen skref han sina *Be-trachtungen über die kriegskunst* (1797—99; 3:e uppl. 1827), i hvilka han bekämpade föräldrad rutin och uttalade sig för folkbeväpning.

Bärensprung (Baerensprung), Friedrich Wilhelm Felix von, tysk läkare, f. 1822, d. 1864, blef student i Berlin 1840 och med. doktor i Halle 1844, kallades 1853 till läkare vid syfilidologiska afdelningen vid Charité'sjukhuset i Berlin, utnämndes 1856 till e. o. professor och erhöi s. å. en afdelning för hudsjukdomar. Bland B:s vetenskapliga arbeten märkas hans viktiga *Untersuchungen über die Temperaturverhältnisse des foetus und des erwachsenen menschen im gesunden und kranken zustande* (1851—52), som utkom samtidigt med Traubes arbete i samma ämne. Äfvensom hans undersökningar öfver *Herpes zoster* (bältros). R. T.-dt.

Bärenztenen, Emilius Detlev, dansk målare, f. 1799, d. 1868, studerade i Köpenhamn, München och Paris samt var en mycket alsterrik och anlitad, men ytlig och konventionell porträttmålare (fru J. L. Heibergs porträtt i Thorvaldsens museum). B. upprättade 1837 ett litografiskt in-stitut.

Bärfendal (Berfendal), socken i Göteborgs och Bohus län, Sotenäs härad. 2,213 har. 574 inv. (1904). Annex till Tossene, Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt.

Bärfis, zool. Se Hemiptera.

Bärfjäder, maskinb. Se Fjäder.

Bärförmåga, fys. Se Bärkraft.

Bärgarlön, sjöo., ersättning till den eller dem, som bärgat förölyckadt eller nödställt fartyg eller dess last eller något därtill hörande. Bärgarlöns belopp bestämmes i brist af åsamjande af domstol, därvid hänsyn skall tagas till följande omständigheter: om fartyget var utsatt för synnerlig fara, om det var öfvergifvet af besättningen, om bärgningen var förenad med fara för bärgarna och om de därvid lidit skada, den insikt och drift, hvarmed arbetet bedrivits, och den därå nedlagda möda och kostnad, äfvensom det bärgades värde. Endast undantagsvis må bärgarlönen sättas högre än till en tredjedel af nämnda värde. Äfven när öfverens-kommelse träffats om beloppet, kan däri påkallas jämkning; om nämligen befälhafvare, redare eller lastegare, medan nöden ännu varade, utfäst bärgarlön, eger den, som skall utgifva denna, till domstol instämma talan om nedsättning af beloppet. Om fartyg under resa bärgat något, skall af bärgarlönen, sedan därpå först godtgjorts den skada, som genom bärgningen kan hafva tillfogats fartyg eller last, rederiet erhålla två tredjedelar, om fartyget är ångfartyg, men eljest hälften, samt återstoden lika fördelas emellan befälhafvaren och, i förhållande till den aföning enhvar åtnjuter, besättningen. Innan bärgadt fartyg lämnar bärgningsorten eller bärgadt gods tages i besittning af egaren, skall bärgarlönen betalas eller säkerhet därför ställas. Jfr Sjöfynd och Strandvrak. I. Afz.

Bärga segel, sjöo., vid vindens tilltagande styrka, vid ankring, vid tilläggning o. d. minska eller taga in segel. Råsegel bärgas därigenom att man nedfirar (långsamt nedsläpper) rån, medelst gigtågen upphalar skothornen till råns mitt eller till mast-toppen och medelst gårdingarna hopsnörper seglet;

därvid brassas rån eller bringas, om möjligt, i en sådan ställning, att vinden blåser längs med den, eller ock, när det ej blåser för hårdt, brassas rån "fyrcant", d. å. vinkelrätt mot fartygets längdplan. Stagsegel nedhalas medelst nedhalare längs medstaget, på hvilket seglet löper. Gaffel-segel halas in till mast och gaffel medelst brok och gigtåg, stundom helt och hållet intill masten, hvarvid inhalare på gaffeln begagnas i stället för brok samt upphalare på skothornet. Ledsegel nedhalas i däck; smärre segel intagas i mårarna. Båtsegel nedfiras i båten eller besläs (fastbindas) direkt till masten. R. N.*

Bärghult 1. Bärhult, skpsb. (jfr Balkvä-gare; fig. 1, c). På träfartyg består bärghultet af några bordläggningsgångar, tjockare än den öfriga bordläggningen, hvilka anbringas öfver och i närheten af lastvattenlinjen. Oftast hafva de intill bärghultet liggande bordläggningsgångarna betydligt mindre tjocklek än detta, till följd hvaraf bärghultets såväl under- som öfverkant märkbart fram-träda på fartygssidan; men ofta är det också brukligt, att de under bärghultet belägna bordläggning-sgångarna få en sådan tjocklek, att någon afsats ej blir synlig, som kan angifva, hvar bärghultets underkant finnes; och någon gång inträffar äfven ett sådant förhållande med bordläggningsgångarna öfver bärghultet. — Fläckplanka (se Balk-väigare, fig. 1, g) kallas plankgången närmast öfver bärghultet, om den är tunnare än detta, men tjockare än den öfvanför liggande bordläggningen. Fläckplankan är på yttersidan afläddad eller af-tunnad i öfverkant, så att den här får samma tjocklek som den närmast öfver liggande bordläggning-sgången. — På järnfartyg förstås med bärghult ett bordläggningstråk, som ligger midt för öfversta däckets eller självas hufvuddäcket och som är betydligt tjockare än den öfriga bordläggningen. Jfr Balkväigare. R. N.*

Bärghultsstråk. Se Bordläggning, skpsb.
Bärgning, 1. Räddning, särskildt af människor och gods vid eldsvårder samt af fartyg, människor och gods vid strandning och skeppsbrott. Se vidare Bärgarlön och Lifräddning. — 2. Grö-dans upphämtning från åkern och förande under tak. — 3. Inhalning af segel. Se Bärga segel. — 4. Hvad som behöfvos till uppehållet.

Bärgningsanstalt. Se Lifräddning.

Bärhult, skpsb. Se Bärghult.

Bärhvalf, fortif. Se Beklädnadsmur.

Bärighet. 1. Mek. Föräldrad uttryck för håll-fasthet (se d. o.).

2. Skpsb. Ett fartygs förmåga att bära sin last utan att sjunka djupare, än att det med säkerhet kan göra sina resor. Detta kallas äfven last-drygheit och angifves af den vikt, vanligen i ton, som fartyget förmår medföra (eng. *dead weight capacity*).

Bärighetsmodul. Se Bärmodul.

Bäring, sjöo., försvenskning af det engelska *bea-ri-ning*, pejling.

Bärjärn, mek., järn, fasta vid sidorna och bakgäfveln af en lokomotivångpanna, förmedelst hvilka pannan hvilat å ramverket. Se Lokomotiv. E. Hjr.

Bärkraft 1. Bär förmåga, fys. Bärkraften hos en magnet uppmättes genom den tyngd, som,

upphängd under ankaret, nått och jämt förmår lösslita detsamma från magneten. Innan man undersöker bärformågan hos en magnet, bör ankaret fränslitas flera gånger, emedan det överskott af kraft, som magneten alltid får vid magnetiseringen, endast på detta sätt kan fränskiljas och man således annars i stället för ett konstant värde på bärformågan, skulle få värden, som aftaga för hvarje gång försöket upprepas. Bärkraften är beroende af magnetens vikt, stållets beskaffenhet och magnetiseringsmetoden. En hästskomagnet, som är sammansatt af flera tunna ställameller, har större bärkraft än en dylik magnet af ett enda stycke af samma dimensioner. Största bärkraften ha elektromagneter, hvilka därför stundom användas för lastning och lossning af järn (s. k. elektriska kranar). R. R.*

Bärlager, maskinb. Se Axellager, sp. 534.

Bärling, *sjön*, smäcker träspira, som företrädesvis användes för att vid mindre fartygs afgång från en brygga föra ut fartyget något, så att det kommer fritt från densamma.

Bärm l. *Berm* (fr. *berme*; jfr eng. *brim*, rand, sv. bräm), *fortif.*, en vid fältbefästningar ofta förekommande, 0,3—1 m. bred remsa af den naturliga marken, kvarlämnad mellan grafkanten och vallslutningens skärning med marken, eller och en något under marken befärlig afsats å den grafbrant, som är närmast vallen. I båda fallen är bärmens ändamål att förmildra vallens tryckning på grafbranten, hvilken eljest, vid lös jordmån, lätt skulle rasa ned. Begagnas bärm vid permanent eller provisorisk befästning, göres den bredare, 1—2 m., för att lämna rum för plantering af en hinderhäck. L. W:son M.

Bär-mispel, *bot.* Se Amelanchier.

Bärmodyl (Bärighetsmodyl), föräldrad term, motsvarande elasticitetsgräns (se d. o.) och proportionalitetsgräns (se d. o.). G. D.

Bärnsten l. *Bernsten* (fyt. *börnstein*, af *börnen*, brinna), i Skåne *Raf* (efter danskans *ra*), kollektivnamn för åtskilliga fossila hartser och gummihartser, oftast förekommande i oregelbundna klumpar eller i form af droppar, alldeles som vanlig kåda. Färgen är än honingsgul, hyacintröd eller brun, än mjölkvit, flammig eller strimmig af gult och hvitt, fettglänsande, genomskinnlig eller nästan genomskinnlig. Gniden utvecklar bärnstenen en angenäm aromatisk lukt och blir negativt elektrisk. Den har just genom sitt grekiska namn, *elektron*, gifvit upphof till benämningen "elektricitet", emedan de elektriska fenomenen (egentligen blott egenskapen att attrahera lätta kroppar) under forntiden endast voro kända hos bärnstenen och möjligen hos några få andra ämnen. Bärnsten är känd från nästan hela mellersta Europa och förekommer äfven i Spanien, Italien, Rumänien, Sibirien, på Sachalin, i Japan, Burma (Birma), Nord-Amerika, Mexico, Grönland m. fl. st., men den är icke allestädes af samma slag, utan afviker med hänsyn till ursprung och bildningssätt, till fysiska och kemiska egenskaper samt till de i densamma inneslutna organiska lämningarna. Det har därför visat sig nödvändigt att använda särskilda namn för de olika slagen, t. ex. för bärnstenen från Sicilien *simetiti* (det största kända stycket simetiti finns i riksmuseum i Stockholm), från Rumänien *ruminili*, från Burma *burmit* o. s. v. Den förnämsta bärnstensförekomsten är kring södra Östersjön men äfven denna bärnsten

omfattar flera olika slag, af hvilka här såsom mest bekanta må nämnas gedaniti, glessit, stantienit, beckerit och succinit.

Gedaniten är gul, genomskinnlig, förvittringsskorpan är snöhvitt, af ett hvitt pulver, hvilket delvis kan torkas bort, hårdheten är endast 1,5—2, brottet mussligt och glasigt; vid upphettning till mellan 140° och 180° C. sväller den upp och börjar vid ännu högre värmegrad att smälta. Den söndersplittras lätt genom slag eller skärande och lämpar sig därför ej att arbetas. Man känner ej med säkerhet från hvad växt detta fossila harts härstammar, men det synes vara från ett barrträd, hvars ved har liknande byggnad som släktet *Pinus*. Insekter och små blad af växter har funna inneslutna i gedaniten.

Glessit är sannolikt ett gummihart, brunt, nästan ogenomskinnligt, med mussligt, fettglänsande brott. Hårdheten är 2. Lämningar af växter eller djur äro icke funna i glessiten, och man vet ej från hvilken växt den härstammar.

Stantienit eller svartharts förekommer såsom kantiga eller rundade stycken med matt, svart yta; brottet är mussligt, glasglänsande, brunsvart, endast tunna splittror äro genomlysande; det är mycket sprödt och kan lätt rivnas till ett kanelbrunt pulver. Enstaka växtlämningar hafva funnits inneslutna i stantieniten, men af hvad växt den härstammar är ovisst.

Beckerit eller brunharts förekommer såsom matt gråbruna, jordartade, knöformade stycken, hvilka endast i tunna splittror genomsläppa ljuset; det är något segt och låter endast med svårighet rivna sig till fint pulver af likaledes gråbrun färg. Man har i detsamma funnit lämningar af många olika slags växter, men dess ursprung är ännu ovisst.

Succinit är den vanligaste och mest kända af Östersjöområdet bärnstenar och är den, som i allmänhet afses, när man talar om bärnsten; den är i förhållande till de öfriga af så öfvervägande betydelse, att vi i det följande skola uppehålla oss endast vid den. Den är vanligen genomskinnlig eller genomlysande, men visar dock alla öfvergångar från klara till mjölkiga eller rent af ogenomskinnliga varieteter. Färgen är företrädesvis gul, men kan stundom vara blåaktig, grön, röd, hvit eller svart, så att nästan alla färgtoner äro hos densamma representerade. Förvittringsskorpan är mörkfärgad och fast. Succinitens hårdhetsgrad är större än hårdheten hos öfriga slag af Östersjöbärnsten, mellan 2 och 3; ehuru något sprödt, låter den väl arbeta sig, brottet är mussligt och fettglänsande. Som dess egentliga vikt endast är 1,050—1,055, är den så lätt, att den af böljrörelsen kan uppkastas från hafsbottnen på stranden. När den brännes, utvecklar den en angenäm aromatisk lukt, som dock verkar mycket retande på munnsens och näsans slemhinnor. Den smälter, utan att förut svälla upp, först vid 250°—300° C., afger vid destillering 3—8 proc. bärnstenssyra, en egendomlig, grönbrun, bränd luktande olja (*bärnstensolja*), kolsyra, vatten och vätgas, medan bärnstenskolofonium återstår. Den höga procenthalten af bärnstenssyra är för succiniten särskildt utmärkande, ty sådan saknas i den "blåa jordens" (se nedan) öfriga hartser, medan bärnsten från andra lokaler i allmänhet innehåller mindre än 3 proc. däraf och endast från Rumänien visar samma sammansättning som succiniten, ehuru den afriker från denna genom

vissa fysiska egenskaper. Elementarbeståndsdelarna äro enligt O. Helm i procent: kol 78,⁶⁸, väte 10,⁴⁸, syre 10,⁴⁷, svafvel 0,⁴². I alkohol lösas 20—25 proc., i kloroform 20,6 och i eter 18—23; i koncentrerad svafvelsyra löses succiniten med mahognibrun färg. Succiniten, eller den äkta Östersjöbärnstenen, förekommer tillsammans med gedanit, glessit och öfriga hartser, rundade bitar af kolvandladt trä, lämningar af kräftdjur, sjöborrar, mollusker, hajtänder etc. i den s. k. blåa jorden ("die blaue erde"), ett glaukonithaltigt, till de lägre oligocena lagren hörande, 1,2—6 m. mäktigt marint sandlager i Samland (mellan Kurisches haff och Frisches haff) i Östpreussen. Men den träffas här ej i sitt ursprungliga läge, utan är ursköjld ur något äldre, numera förstördt lager, som antagligen bildats under den eocena tiden. Den blåa jorden sträcker sig längs Samlands hela nordkust, från Kurisches haff till Brüsterort, vid ändpunktarna ungefär i jämnhöjd med hafvets yta, men på midten 10—13 m. där- under; från Brüsterort mot söder sänker den sig under tilltagande mäktighet småningom till ett djup af omkr. 13 m. under hafsytan. Därigenom förklaras den ymniga bärnstensuppspolningen på Samlands kuster. De nedsänkta delarna af den nästan horisontala "blåa jorden" utmytna nämligen vid pass 600 meter från stranden på slutningen af den därstädes brant stupande hafsbotten, och det är därifrån, som hafvet hämtar de massor af bärnsten, som jämte hafstång m. m. (s. k. "bernsteinkraut") sedan urminnes tider, vid nordliga och västliga stormar, uppkastats på stranden. Dels ur samma lager, dels från bärnstenens ursprungliga alstringsort (antagligen en nu sjunken större landsträcka i södra delen af Östersjön), har hafvet — under nivåförhållanden, som måste hafva varit olika med de nuvarande — äfven hämtat den bärnsten, som i enstaka stycken eller i spridda "nästen" finnes afgrad i de öfver den blåa jorden befintliga tertiära aflageringarna, som träda i dagen i de 45—60 m. höga strandbankarna på Samlands kust. Och slutligen härrör äfven från samma källor den stora mängd bärnsten, som finnes i dessa traktens kvartära bildningar, hvarvid äfven inlandssien bidragit till bärnstenens kringspredning, i det att bärnstenen indragits i de olika isströmmarnas moräner och med dessa förts åt skilda håll, för att vid deras förstöring åter utslamas. Ett dylikt ursprung har åtminstone en stor del af den bärnsten, som träffas i kvartärbildningarna i norra Tyskland, Polen, Holland, Danmark, södra Sverige, Finland och Norge.

Bärnstenen ädrog sig redan tidigt uppmärksamhet. I Norden går dess användning tillbaka ända till stenåldern. Den saknas i de danska "kitchen-möddingerne", men finnes i mängd i gravar från den slipade flintans ålder, såväl i Sverige som i Danmark. Under bronsåldern och den äldre järnåldern tyckes bärnstenens användning hafva aftagit i båda länderna, men under den yngre järnåldern synes den, att döma i synnerhet af de massor (såväl bearbetad som rå), hvilka hittas i "svarta jorden" på Björkö eller uppkastas på stranden därutanför, hafva haft vidsträckt användning. Äfven i södern förekom bärnstenen tidigt. Italien kan uppvisa dess användning redan under detta lands bronsålder (Marmore vid Terni) och vid början af dess järnålder (Villanova och Marzabotto). T. o. m. den franska sten-

åldern kan uppvisa bärnsten. En 12,5 cm. lång bärnstenshammare är funnen i Bohus län.

Under antiken sysselsatte man sig mycket med frågan om bärnstenens ursprung, och utom de nedan anförda, mera vetenskapligt grundade åsikterna förekom en mängd mytiska förklaringar. Redan då lämnade bevisligen både Östersjö- och Nordsjöområdena bärnsten till de södra kulturfolken. Från Samland gick vägen dels uppför Weichsel, öfver Carnuntum och Pannonien, till Italien och Grekland, dels utför Dnjepr till Svarta hafvet, och samma väg tages fortfarande till orienten. Genom kemisk pröfning af bärnsten från förhistoriska gravar kan man numera med full säkerhet afgöra, om den härstammar från Östersjöområdet eller ej. Helm har t. ex. kunnat ådagalägga, att de bärnstenspärlor, som Schliemann insamlat ur kungagrafvarna vid Mykenai, härröra från Östersjöbärnstenen (succiniten), som sålunda redan för 3,000 år sedan funnit väg till södern.

Det är numera fullt utredt, att bärnstenen är ett hart, alstradt af längsedan utdöda barrträdsarter. Redan Aristoteles kände bärnstenens hartsnatur och kallade den förstenad poppelkåda. Plinius säger uttryckligen, att den härstammar från barrträd, och äfven Tacitus antager, att den måste varit saften af något träd på grund af de i densamma inneslutna djurlämningarna. De afgörande bevisen för bärnstenens verkliga natur framlades dock först af M. Lomonosov (1757), F. S. Bock (1767), von Struve (1811), Wrede (s. å.) och Schweigger (1819), af hvilka de båda sistnämnde äfven förläktade den åsikten, att bärnstenen ej härstammade från något nu levande trädslag, såsom man förut antagit, utan att det var fråga om ett fossilt hart. Af öfriga forskare, som lämnat viktiga bidrag till frågan om bärnstenens ursprung, må nämnas G. C. Berendt (1830, 1845), J. C. Aycke (1835) och, framför alla, H. R. Göppert dels ensam (1836, 1853), dels tillsammans med Berendt (1845) och A. Menge (1883). Genom de senare årens undersökningar, företrädesvis af H. Conwentz och O. Helm i Danzig, är kännedomen om bärnstenens bildning i många hänseenden ytterligare fullständigad. De träd, som gifvit upphof till bärnstenen (succiniten), och af hvilka vedpartier funnits i denna inneslutna, sammanfattas af Conwentz under kollektivnamnet *Pinus succinifera*, som sannolikt i verkligheten omfattar flera olika tallar (släktet *Pinus* i inskränkt bemärkelse) samt möjligen äfven granar (*Picea*). De harts-(kåd-)förande organen i dessa träd voro emellertid ej talrikare än hos våra granar och tallar, och den rikliga kådafsondringen berodde därpå att bärnstensträdens skogar voro sjuka. Så snart träden skadats genom yttre åverkan, såsom af vinden, blixten, parasitväxter, djur, eller till följd af självkvistning, flöt kåda fram för att läka sårn. Denna kåda var blandad med cellsaft och därför icke ren, utan mjölkig (sådan bärnsten är den, som i handeln kallas *knochen*), och först då den af solen ånyo smältes och cellsaften afdunstade, blef den gul och ren. Den tunnflytande kådan kunde droppa från gren till gren och från dessa hänga ned såsom fria droppar (ty. *tropfen*), tappar (ty. *zapfen*) eller "stalaktiter", hvilka ännu i dag såsom bärnsten visa sin ursprungliga form, eller kunde den vid andra tillfällen utgjuta sig lager öfver lager på barken eller på grenar

eller marken samlas till "stalagmiter", och sådana stycken (ty. *schlauben*) bestå därför af tunna lameller efter de olika utjutningarna. Det är i denna af solen omsmälta kåda, som inneslutningar af andra organiska föremål, blad, blommor, insekter o. s. v., förekomma. Den kåda, som föll till marken, sammankittade partier af därvarande mylla, hvilken utgjordes af förmultnat trä, smärre grenar, lämningar af andra växter, svamptrådar, svampsporer, pollenkor, kitindelar och ekskrementer af insekter, och på sådant sätt uppkommo de oregelbundna och orene stycken, som i handeln benämnas *firniss*, och som kunna användas endast till tekniska ändamål. Så kallade "flisor" och "plattor" äro uppkomna genom skada på kambiumlagret inuti trädet, hvilken vållade uppkomsten af en abnorm parenkymväfnad, som sedermera fullständigt förhärstades. Dessa plattor blefvo fria först då trädet hade förmultnat, och kunna naturligtvis ej innehålla lämningar af andra växter eller af insekter, men väl på ytan visa aftryck af den omgifvande veden. Efter att bärnstensträdens skogar under årtusenden egt bestånd, hade på marken hopat sig stora massor af den kåda, som bildats på ett eller annat af ofvan anförda sätt. Sedan bröt hafvet in öfver skogen, och den under tiden i de eocena lagren hårdnade kådan svämmades in i de fina sandmassor, som bildade den blåa jorden.

Bärnstenen har i Preussen fordom huvudsakligen erhållits vid och på stränderna. Efter starka nordvästliga stormar kan den där uppkastade kvantiteten vara ganska betydlig, såsom t. ex. under en höstnatt 1862, då man i närheten af Palmnicken och Nodems insamlade ej mindre än 2,000 kilogram. Men värdet af den uppkastade bärnstenen är mycket olika under olika år, hvilket står i samband med stormarnas styrka och riktning. Så uppskattas t. ex. den på stränderna af Västpreussen 1904 samlade bärnstenen till 2,000—3,000 mark, medan man ansåg, att den som erhållits på vintern och våren innevarande år (1905) redan belöpte sig till 40,000 marks värde. Denna bärnsten är vanligen invecklad i hafstäng och har ingen nämnvärd förvittringsskorpa. Dessutom användes i dessa trakter det s. k. bärnstensfisket, hvarvid från båtar eller flotor, med tänger, skrapor, hvarfvar o. s. v. bärnstenen upphämtas från hafsbotten. Firman Stantien & Becker använde för samma ändamål i Kurisches haff fordom med framgång mudderverk och dykare. Sedan ett par hundra år tillbaka har man äfven genom gräfning i jorden där och hvar tillgodogjort sig den i densamma förekommande bärnstenen, men först på senare tid, sedan man kommit under fund med att den blåa jorden är den bärnstensförande bergarten, har man vid Palmnicken i Östpreussen (Samland) på denna anlagt en ordnad gruvidrift, genom hvilken den största mängden bärnsten numera erhålles. Grufvorna äro ordnade alldeles såsom stenkolsgruvor, och som endast de 3 nedersta meterna af den blåa jorden äro bärnstensförande, äro dessa de enda, som bearbetas. Den lösbrutna jorden lastas på kärror, hvilka på spårvägar föras till schaktet och upphissas, hvarpå innehållet tömmes i vaskrännor, som arbeta med det från gruvorna utpumpade vattnet och där bärnstenen utvaskas. De stora styckena iakttagas och tillvaratagas vanligen redan nere i grufvan, och för att vara säkra om att arbetarna ej undansnilla något sådant, visiteras de när

de komma upp. Förre kunde de små bitarna endast användas till tekniska behof, såsom till fernissor o. s. v., men sedan 1889 använder man dem äfven till framställning af en bärnstensmassa, som för blotta ögat icke kan skiljas från den naturliga bärnstenen. De små styckena tvättas fullständigt rena genom att sköljas med vatten och sand i roterande tunnor, befrias från förvittringsskorpan och sorteras efter färg och egentlig vikt, hvarpå de vid en temperatur af 140°—160° C. medelst hydrauliska pressar sammanpressas till en kompakt massa, som endast under mikroskopet (genom mera långdragna porer) kan skiljas från den naturliga bärnstenen. Som emellertid de dyrbaraste sorterna ej på detta sätt kunna efterhärmas, har den sålunda fabricerade bärnstensmassan i medeltal endast ungefär en tredjedel af den naturliga bärnstensens värde, hvilket i alla fall ger betydligt större behållning än om de små styckena användts för tekniska behof. Här må i förbigående nämnas, att ehuru bärnstensstycken, som väga mer än $\frac{1}{2}$ kg., äro sällsynta, kan dock vikten stundom uppgå till flera kg.; det största hittills kända, som väger 9,82 kg., är funnet vid Strassburg i Västpreussen samt förvaras nu i "Museum für Naturkunde" i Berlin. Någon uppgift om dess värde har ej erhållits, men ett annat stycke därstädes, som väger 6,75 kg., har värderats till 27,000 kr.

Bärnstensstyckenas värde beror på deras storlek och färg. Man urskiljer i Preussen följande 4 klasser: *sortiment*: stycken öfver 10 gram, *tonnenstein*: 12—18 st. på 1 kg., *korall*: användbar endast till pärlor, *sandstein*, *schlauben* samt *schluck*: användbar endast för tekniska ändamål. Dessa klasser delas vidare i underafdelningar, så att man i bärnstenshandeln skiljer mellan mer än 150 sorter. Den dyrbaraste bland dessa kallas "bastard" och är halft genomskinlig samt ljust gröngul till färgen ("kumstfarbig"; "kumst" är provinsialnamn för surkål). Den värderas mest i Europa och orienten, under det den fullkomligt klara bärnstenen med största fördel afsättes i Amerika, Afrika och på Söderhafsöarna. Af de större styckena förfärdigas skålar, bägere, toalettaker, större prydnader och skedar m. m. Mindre, platta stycken användas till broscher, aflånga stycken till cigarr- och pipmunstycken (sådana anses i orienten förekomma smitta). Mindre stycken af klar färg bearbetas till pärlor, som allmänt bäras af bondkvinnorna i norra Tyskland. Största delen går dock till Afrika, Asien (Kina, Japan, Tibet), Söderhafsöarna och Amerika. För tekniska behof användes öfver hufvud all bärnsten, som ej kan bearbetas; mest eftersökt är den ogenomskinliga hvita eller ljusgula sorten ("knochen"), därför att den innehåller den största mängden bärnstenssyra. Denna syra står högt i pris och nyttjas i kemien (såsom reagens), i fotografien och vid färgning. Förre nyttjades den äfven i medicinen. Af den sämsta sorten beredas flera slags fernissor och kitt samt rökelse. — Bärnstenen bearbetas lätt med löfsågar, filar, stämjärn och knifvar samt poleras medelst pimsten, krita med vatten och gnidning med tummen.

Bärnstenen i hela Östpreussen samt vid kusterna af Västpreussen (utom en sträcka, som tillhör staden Danzig) och en del af Pommern är regale, och firman Stantien & Becker, som till 1899 arrenderade

bärnstensmonopolet och bearbetade grufvorna vid Palmnicken, betalade till staten en arrendesumma, som på de senare åren uppgick till 450,000 à 680,000 kr. årligen. Den bärnsten, som hittas på andra ställen inom Östpreussen, måste aflämnas till staten, men som upphittaren endast erhåller tiondedelen af värdet i hittelön, lär en stor del af den upphittade bärnstenen smugglas utom provinsen. Anförda är inköptes bärnstensverken vid Palmnickens jämte därstädes befintliga förråd af preussiska staten för 8,550,000 kronor, och grufdriften bedrivs nu af de "kungliga bärnstensverken". Beckers omfattande, i vetenskapligt hänseende ytterst värdefulla bärnstenssamling med i bärnsten inneslutna växter och djur o. s. v. blef 1901 likaledes af staten inköpt (för 274,500 kronor) och har sedermera införlifvats med universitetet i Königsberg.

Den bärnstenskvantitet, som årligen erhålles vid Palmnickens grufvor, kan enligt officiellt meddelande uppskattas till ungefär 400,000 kg., hvaraf likvisst endast 25—30 proc. äro användbara till fabrikation af bärnstensvaror, medan resten användes till framställning af bärnstenskolefonium (råmaterial till bärnstensfernissa). Den vid kusten af Öst- och Västpreussen erhållna årliga kvantiteten belöper sig till vid pass 20 à 25,000 kg., så att Preussens (Tysklands) hela årliga bärnstensproduktion kan sägas uppgå till omkr. 425,000 kg. Nedanstående tabell visar omfattningen af handeln med råbärnsten till fabrikation af bärnstensarbeten, under de senaste åren.

Råbärnsten att förbrukas såld till	Vikt i kilogram			Värde i kronor		
	1901	1902	1903	1901	1902	1903
Tyskland..	20,900	31,200	43,600	229,500	344,250	484,920
Österrike..	19,770	24,200	18,650	571,140	718,650	579,420
Ryssland..	27,480	21,280	19,300	154,170	138,375	134,235
Frankrike..	2,660	1,830	2,100	127,350	86,544	64,170
England..	690	650	630	46,125	43,470	42,210
Kina	8,060	6,060	2,900	41,274	25,380	15,795
Turket	2,200	2,400	2,400	61,200	65,070	79,110
Holland...	68	17	8	1,746	1,548	720
Summa	81,828	87,437	89,588	1,232,505	1,423,287	1,400,580

Värdet af hela bärnstensproduktionen under samma tid uppgick till 1,395,000 kr. (1901), 1,791,000 kr. (1902) och 1,800,000 kr. (1903). Königsberg är den förnämsta affärsorten för råbärnsten, Danzig för

bärnstensvaror. Utom på dessa ställen tillverkas sådana bl. a. i Wien, Nürnberg, Worms, Polangen i Ryssland, Paris och New York. Bärnstensarbetena utföras, åtminstone i Tyskland, till stor del af fruntimmer.

Näst Tysklands Östersjökust är det i Danmark, i synnerhet på västkusten af Jylland, som bärnsten till större mängd erhålles, ehuru af försvinnande betydelse i jämförelse med den tyska. Den årliga bärnstensfångsten i Danmark anses uppgå till 1,500 à 2,000 kg. Åtskilliga ganska stora stycken hafva där erhållits; det största har en vikt af 4,41 kg. Längre mot väster är bärnstenen funnen ända till Scheveningen i Holland och på sydöstra kusten af England. Å andra sidan finnes den längs västkusten af Kurland, i synnerhet mellan Polangen och Rutzau, ända upp till Rigabukten, och träffas slutligen äfven vid Ingo i Finland. Den är äfven funnen på Öland (sällsynt), i Blekinge och Halland, mera ymnigt i sydvästra Skåne (se nedan; den vid och på Björkö i Mälaren förekommande bärnstenen är ditförd af människor och lämnas därför ur räkningen). Ehuru en del af dessa bärnstensfynd utan tvivel förekommer långt från sin ursprungliga moderklyft, transporterade af strömmar, böljor, is o. s. v., lider det dock föga tvivel, att de bärnstensförande marina tertiärlagren fordom sträckt sig långt utanför sin nuvarande förekomst i Samland, troligen öfver den nuvarande Östersjöbottnens södra del, åtminstone ända till Jylland och kanske vidare på bottnen af Nordsjön.

I Sverige är det i sydvästra Skåne, som bärnstenen mera allmänt förekommer, närmare bestämt mellan Skanör, Falsterbo, Kämpinge, Skåre och Trelleborg, där den uppkastas på stranden, men äfven erhålles vid gräfning i jorden. Den skånska bärnstenen förarbetas till ringa mängd i därvarande städer; man har i densamma funnit inneslutna insektlämningar och otydliga växtfragment. Utom på anförda område äro enstaka bärnstensfynd gjorda flerstädes i provinsen, i synnerhet längs kusten, från Landskrona å den västra till förbi Åhus å den östra. Den förekommer därstädes i kvartära och alluviala aflagringar eller ursköljd ur dessamma. Sådan bärnsten är äfven funnen i Halland.

I bärnstenen inneslutna växter och djur. Af ofvanstående redogörelse framgår, att de i bärnstenen inneslutna lämningarna, företrädesvis insekterna, tidigt tilldragit sig uppmärksamhet; redan Tacitus talar ju om desamma. I den af solen omsmälta tunna och klibbiga kådan fastnade insekter af mångahanda arter, dels tillfälligtvis, dels lockade dit af lukten, och äfvenså inneslötos blommor och andra växtdelar, som ditiordes af vinden. De föremål, som genast omhöljdes af den flytande kådan, hafva bibehållits med en tydlighet och skärpa, som är nästan underbar. Det oaktadt är hvad vi se endast en afgjutning af organen i fråga, en hålighet, som på sin höjd ännu kan vara beklädd af epidermis eller annan hårdare väfnad, medan föremålet i öfrigt är upplöst eller förkoladt. Men afgjutningen är så fullständig, att den till och med visar den mikroskopiska byggnaden af det inneslutna organets ytväfnader. Blommornas allra finaste delar, ståndare, pistiller, här o. s. v., kunna ännu tydligt iakttagas. I våra skogar ser man ofta på liknande sätt i kådan fastklibbade myror, och Conwentz om-

nämner, att han i ett och samma kådparti i Kinda revir i Östergötland iakttagit barr och hanblommor af tall, barr af gran, blad af blåbär och björk samt flera lafvar och bladmossor.

Af de blad och blommor, som sålunda förekomma i den till bärnsten omvandlade kådan, kan man naturligtvis icke draga några säkra slutsatser om de träd, från hvilka bärnstenen härstammar, ty bladen och blommorna hafva ju helt tillfälligt blifvit inneslutna i densamma. Däremot är det säkert, att bärnstenen härstammar från de träd, hvilka ved och bark förekomma i organiskt sammanhang med densamma och hvilka anatomiska byggnad är sådan, att de själfva kunna frambringa den kåda, som i fossilt skick öfvergått till bärnsten och nu såsom sådan omsluter den. Dessa ved- och barkdelar äro utomordentligt väl bibehållna, därigenom att de från början genomdränkts af kådan, och naturen har där använt en bevaringsmetod, snarlika den, som vi begagna, då vi förvara mikroskopiska preparat i kanadabalsam. Man behöfver därför endast förfärdiga mikroskopiska slipprof af ifrågavarande bark- och vedpartier för att kunna undersöka dem nästan lika väl som hos någon levande växt. I dylika preparat kunna hartsgångar och hartshålor med det till bärnsten omvandlade hartset tydligt iakttagas såväl inom ved som bark och mærg samt både i stam- och rotdelar. Vedens byggnad ådagalägger, såsom redan nämnts, att de träd, hvarom fråga äro, höra till släktet

Pinus i vidsträckt bemärkelse; dock är det övisst om de varit enbart tallar eller möjligen äfven granar. De blommor och blad af detta släkte, som i bärnstenen funnits inneslutna, härröra från fyra olika tallar (*Pinus*) och en gran (*Picea*). Två af de förra hade tvåbladiga dvärggrenar, men de äro ej besläktade med vår vanliga tall, utan den ena synes vara närstående den japanska *Pinus densiflora*, medan den andra synes besläktad med ett par tallar af gruppen *Parrya* i södra Kalifornien. Den tredje tvåbladiga tallen är ännu ofullständigt känd, men därjämte finnes en fembladig art, hörande till samma afdelning som cembratalien. Den gran, som föreligger, är närmast förvant med *Picea ajanensis* från Amurlandet och ön

Hänbänge
af ek. $\frac{4}{16}$.

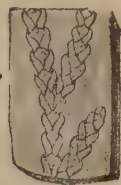
Jesso. Egendomligt nog synas inga af dessa blad och blommor kunna hänföras till de egentliga bärnstensträden, ty dessas ved har en byggnad, som tyder på frändskap med andra arter. De skulle sålunda, liksom så många andra växtlämningar, blott tillfälligtvis inneslutits i kådan. Slutligen må nämnas, att man i bärnstensträdens ved iakttagit förekomsten af parasitsvampar, såväl i frisk som död ved, likaså gångar och ekremer af insekter, som gjort åverkan å densamma; jämte de splittror, som härröra från trädfäll, finnas andra, som genom sina söndersprängda cellväggar vittna om blixtslag.

Af öfriga barrträd, hvaraf lämningar funnits inneslutna i bärnstenen, märkas arter af släktena *Thuja*, *Biota* m. fl. samt af lägre växter, lafvar, mossor och ormbunkar. Af alldeles särskildt intresse äro de i bärnstenen förekommande lämningarna af

gömfriiga växter (angiospermer), detta på grund där af, att deras blommor ofta äro bevarade, hvar för bestämningen af desamma kunnat utföras med större säkerhet än då det är fråga om enbart blad. Bärnstenens angiospermer hafva beskrifvits af Göp-

Blomma af *Cinnamomum*. $\frac{7}{16}$.

Gren af *Thuja*.
Nat. storl.

pert och Menge, Caspary samt i synnerhet Conwentz, hvars utmärkta arbete "Die angiospermen des bernsteins" (1886) är den förnämsta källan till hvad vi veta om desamma. Det upptager ej mindre än 9 monokotyledoner och 101 dikotyledoner, af hvilka framgår, att floran företrädesvis liknar den, som förekommer på gränsen mellan den tempererade och subtropiska zonen i Nord-Amerika och Japan. Af tynden må anföras hanblommor af en dädelpalm (*Phoenix*), blad af dvärgpalm (*Sabal*), blommor af flera olika ekar (*Quercus*), lämningar af bok (*Fagus*), pilar, almar och ett blad af kanelträd (*Cinnamomum*), som betalats med ej mindre än 900 kr., äfvensom tydliga blommor af samma släkte. En prakt-

Frukt af *Clethra*. $\frac{5}{16}$.

full blomma af en *Stuartia* mäter 23 mm. i diameter. Inalles äro representer af ej mindre än 38 dikotyledona familjer hittills kända från bärnstenen, men hela materialet är ännu ej bearbetadt. Af de i denna inneslutna djuren eller djurlämningarna må nämnas hår af däggdjur, oftast i hela tofsar, som om djurens päls vidrört den klibbiga kådan och måst släppa till en mängd hår på en gång. En del af dessa hår har befunnits härröra af hasselmöss och ekorrar, men att äfven större däggdjur bebott bärnstensskogarna, antydes af vissa i bärnstenen inneslutna insekter, som för sin existens varit beroende af sådana. Äfven fågel-

fjäderar finnas i bärnstenen, bland dem en röd fjäder från hjässan af en hackspett, och i Kőnigsberg förvaras en i bärnstenen innesluten ödla. Af lägre djur må nämnas snäckor, maskar, kräftdjur, tusenfotingar, spindlar samt framför allt insekter, hvilka ännu endast delvis äro beskrifna, men sannolikt uppgå till mellan 1,000 och 2,000 arter, ofta med en stor rikedom på individer; man har t. ex. bärnstensstycken, som innehålla mer än 50 myggor af samma art. Tvåvingar och skalbaggar äro vanligast. Såsom genom sin inverkan på träden

illaluktande, oljeartad vätska. Användes förr utvårtes till hudrening och i renad form invårtes mest såsom uppiggande medel åt nervösa (hysteriska) personer. Bärnstensolja har såsom öfverflödig utmönstrats ur svenska farmakopén. C. G. S.

Bärnstenssnäckan, *Succinea*, zool., ett släkte lungsnäckor (se Blötdjur). Skalet är långdraget äggformigt, tunt, med vid mynning och få vändningar, samt stundom bärnstensfärgadt. De många arterna äro utbredda öfver hela jorden och lefva på mycket fuktiga ställen eller på vattenväxter. L.-e.

Bärnstenssyra, Renad (*acidum succinicum depuratum* i svenska farmakopén), farm., erhålles i destillatet vid torr destillation af bärnsten och utgöres af gulaktiga kristaller med lukt af bärnstensolja, lätt lösliga i (varmt) vatten och sprit. Den har förr gifvits invårtes i samma syfte som den renade bärnstensolja (se d. o.), men numera användes den hos oss endast till beredning af "prinsens droppar" (*liquor succinatis ammoniaci pyroleosus*), som begagnas i liknande fall äfvensom vid en del smärtsamma åkommor (reumatism, gikt, kolik hos barn m. m.). C. G. S.

Bärnstensinktur, farm. Se Bärnsten 2.

Bärrand. Se Hof.

Bärsässan 1. Bårtelsmässan (Bartolomeusmässan), den helige Bartolomeus' dag, 24 aug., hvilken under den katolska tiden hölls helig i Norden.

Bärsärkar, i Norden under forntiden benämning på kämpar, hvilka stundom, synnerligast i strid, angreps af ett ursinnigt raseri, hvarunder de tjöto som vilddjur, gnisslade med tänderna, sköto fradga ur munnen och beto i sina sköldar. I sin vilda framfart nedgjorde de allt, som kom i deras väg, och rasade t. o. m. mot döda föremål. När de voro i detta abnorma tillstånd, sades de gå bärsärksgång. Så länge ursinnet varade, kämpade de med öfvermänskliga krafter och skydde hvarken eld eller järn, men efteråt försjönko de i ett tillstånd af förlappning och vanmakt. Bärsärkarna voro hatade och fruktade för de våldsgärningar, som de föröfrade. Efter kristendomens införande var bärsärksgången belagd med straff. Sagornas många och noggranna skildringar gifva stöd åt den åsikten, att bärsärksgången varit en sjukdomsföreteelse af både andlig och kroppslig art. Namnet bärsärk — hvars första led betyder "björn" (jfr tyska *bär*), den andra "skjorta", *serkr* — betecknar egentligen en, som är klädd i björnhudsskjorta, och sagorna nämna äfven uttryckligen bärsärkarna såsom försedda med björn- eller vargskinnspälsar. Den fördom vanliga förklaringen af ordet såsom betydande brynjelös (af adj. *berr*, *bar*, blottad, och *serkr*, i den föregifna bemärkelsen brynja) måste både ur språkliga och andra grunder förkastas. Th. W.*

Den åsikten har uttalats, att bärsärkarseriet skulle berott på en förgiftning, möjligen med ett slag af flugsvamp, innehållande ett berusande (likt atropinet i belladonna verkande) gift. Vissa folkslag i norra Asien (ostjaker, jakuter, tunguser, kamtsjatkaler m. fl.) uppgifvas berusa sig med flugsvamp eller med en därpå beredd dryck. Möjligen på detta bruk i forntiden utbredt äfven öfver norra Europa. Ruset torde ej vara en verkan af det egentliga flugsvampgiftet, muskarinet. C. G. S.

Blad af *Cinnamomum*.
Nat. storl.

Bladbärande gren af *Eudaphniphyllum*.

af direkt betydelse för dessa och för bärnstensens bildning må nämnas trädlös, gallmyggor, vecklare, barrsteklar, hornsteklar, bastborrar, barkborrar, praktbaggar, trägnagare, trädbockar och träbitare samt dessutom fjärilar, flugor, bromsar, myror, termiter m. fl. Åtskilliga stycken af bärnstensträns ved visa dubbla årsringar, hvilket liksom hos nutida träd antages ha sin örsak däruti, att barren på grund af insekternas härjningar i början af sommaren afföllo, så att ett afbrott i tillväxten egde rum, tills nya barr hunnit utvecklas. Jfr Göppert och Menge, "Die flora des bernsteins" (1883), Conwentz, "Die angiospermen des bernsteins" (1886), "Monographie der baltischen bernsteinbäume" (1890), "Ueber die verbreitung des succinitis, besonders in Schweden und Dänemark" (s. å.), "On english amber and amber generally" (1896), samt A. G. Nathorst, "Om bärnstensens bildning" (i Nord. tidskr., 1891). A. G. N.

2. **Farm. Bärnsten (*succinum*)**, officinell enligt svenska farmakopén, består af tämligen små, gula eller gulbruna stycken, genomskinliga eller opaka och hårda; de utgöras mest af affall från fabriker för förädling af bärnsten. Bärnsten såsom sådan brukas knappast numera i medicinen, och äfven de därpå framställda preparaten användas föga. Officinella äro fortfarande s. k. bärnstensdroppar (bärnstensinktur), *tinctura succini aromatica*, som användas såsom uppiggande medel, särskildt åt nervösa (hysteriska) patienter. Bärnsten nyttjas äfven till framställande af bärnstenssyra (se d. o.). C. G. S.

Bärnstensdroppar, farm. Se Bärnsten.

Bärnstensolja, farm., framställes genom torr destillation af bärnsten (se d. o.) såsom en brun,

Bärsärksgång. Se Bärsärkar.

Bärtapp, maskinb. Se Axeltapp.

Bärtelmässan. Se Bärmässan.

Bärwalde, muromgifven stad i preussiska regeringsområdet Frankfurt, vid linjen Küstrin—Stettin af preussiska statsjärnvägen. Amsdtomstol. 3,612 inv. (1900). I B. slöts 23 jan. (n. st.) 1631 en i den allmänna historien och särskildt i Sveriges synnerligen viktig traktat emellan Sverige och Frankrike. Svenska fullmäktige voro fältmarskalken Gustaf Horn, generalen Johan Banér och statssekreteraren Karl Banér, då legat vid pommerska hofvet; fransk fullmäktig var statsrådet och öfversten Hercule de Charnacé. Ett förbund ingicks på fem år (till 1 mars 1636) "till försvar af gemensamma vänners trygghet, äfven Östersjöns och Oceanens, handelsfrihet och återställandet af de förtryckta ständerna i det romerska riket". Konungen af Sverige skulle på sin bekostnad i Tyskland uppställa 30,000 man till fot och 6,000 man till häst. Konungen af Frankrike skulle bidraga med 400,000 rdr (1 mill. livres tournois) årligen, hvarjämte han för Sveriges omkostnader under år 1629 lämnade en summa af 120,000 rdr (300,000 livres tournois). Gustaf Adolf förband sig att i de landsdelar, som intagits eller gifvit sig, i fråga om religionen iakttaga rikets lagar och författningar samt lämna katolikerna i orubbad utöfning af deras religion. I fråga om hertigen af Bayern och katolska ligan skulle man bevara vänskap eller åtminstone iakttaga neutralitet, om de gjorde detsamma.

Bärvin, den jätta saften af bärfrukt. I Sverige förekommer beredning af bärvin både till husbehof och som industri. Härvid användas hufvudsakligen vinbär, körsbär, krusbär, blåbär och stundom lingon. Till kemisk sammansättning står bärvin nära druvvin, men skiljer sig från det senare därutinnan, att i dess organiska syra äpplesyra och citronsyra öfverväga, hvaremot syran i druvvin hufvudsakligen utgöres af vinsyra. — Till beredning af bärvin användas fullt mogna bär, hvilka så fort som möjligt efter skörden rensas, krossas och pressas. Saften befrias därigenom väl från kärnor, skal o. d. Den innehåller emellertid i regel för litet socker och för mycket syra för att utan vidare öfverlämnas åt jäsnings, som i dylikt fall skulle gifva ett svagt, surt och föga hållbart vin. Detta kan förebyggas genom s. k. gallisering, som innebär saftens utspädning med vatten, tills syrehalten nedsatts så lågt som nödigt, samt därefter sockerhaltens höjande genom tillsats af sockerlag, hvilket vanligen sker i sådan proportion, att den galliserade saften håller omkr. 0.6 proc. syra och 20 proc. socker. — Den direkt eller genom gallisering erhållna saften öfverföres på liggare, s. k. jäskupor, och får jäsas vid en temperatur af 19°—20° C. Under denna jäsnings, som kallas hufvudjäsnings och tager i anspråk en tid af 4—6 veckor, bör saften skyddas från luftens tillträde, då i annat fall ättiksyrebildning lätt inträder och förstör produkten. Efter hufvudjäsningsens slut afdrages vinet från jästen till andra kärl, och efterjäsningsen vidtager. Denna pågår helt sakt omkr. 3 månader. Härunder utveckla sig eterarterna, så att vinet erhåller sin bouquet. Därefter sker förnyad afdragning till annat svaffadt fat, som hålles ständigt fylldt och väl sprundadt, så att ej luft står öfver vinet. Detta förvaras nu i sval kallare,

tills det efter klarning tappas på buteljer. Om-sorgsfullt framställda och skötta bärviner kunna vinna betydligt genom lagring längre tid.

Jäsningen vid bärvinberedning sker vanligen endast genom inverkan af vildjästen, som förekommer öfverallt i luften (se Jäst), men man har i senare tid äfven lyckats renodla särskildt lämpliga jästsorter för olika vintyper. Genom användande af dylik renodlad jäst skyddas vinet för en del vanskligheter, som vidlåda den merå oberäkneliga vildjästen, och dessutom underlättas bildandet af bestämda typer, en förutsättning för utvecklingen af bärvintillverkning som industri.

Tidigare framställdes hufvudsakligen sockrade och spritade bärviner med typ af starka, söta likör- eller dessertviner, t. ex. körsbärs-, vinbärs- och krusbärsvin af 10—15 vol. proc. alkoholhalt. Numera beredas äfven lättare bordviner, mest af blåbär och körsbär, hvilkas saft vid jäsnings utan sockertillsats gifver vin med omkr. 5—10 vol. proc. alkohol ("rött vin", "skogsvin"). Lätt krusbärsvin beredes i Sverige stundom som musserande under namn af "svensk champagne", men denna utgöres dock i många fall af importeradt druvvin eller äppelvin, som härstades sockrats och med flytande kol-syra gjorts musserande.

Bärvinberedning förekommer utomlands på många ställen i afsevärd utsträckning, särskildt i Tyskland. I Sverige har densamma varit känd och utöfvad till husbehof sedan gammalt samt åtminstone från början af 1800-talet tid efter annan varit föremål för fabriksdrift. Som ett led i sträfvandena att befordra fruktodlingen samt tillgodogörandet af de svenska skogarnas rika, frivilliga bärskördar har framställning af bärvin på senare tid ånyo upptagits efter rationella tekniska grunder och utvecklat sig till en framåtgående fabriksindustri, trots de svårigheter, som mött att skapa nationella typer och bringa dem till popularitet. — Såsom konsumtionsartikel är bärvinet en själfständig och fullt berättigad produkt, ehuru af mer lokal och nationell betydelse och beredt af en mindre ädel fruktsaft än druvvinet. Det kan således ej göra anspråk på samma rangställning som de fina äkta druvvinerna, men otvivelaktigt är ett väl beredt bärvin ur hygienens och smakens synpunkt öfverlägset en mängd tvetydiga blandningar, som gå i handeln under namn af "äkt" vin. G. H.-r.

Bäuerle [bø'j-], Adolf, tysk teater- och romanförfattare, f. 1786 i Wien, d. 1859 i Basel. Sexton-årig debuterade han med en riddarroman, och två år senare började han utgifva en tidning, "Wiener theaterzeitung", som snart blef Österrikes mest spridda. Af hans många lustspel har bl. a. i Sverige den omtyckta komedien *Der verwunschene prinz* (1818; "Den förörmte prinsen") gifvits.

Bö, Frants Diderik, norsk målare. Se Böe.

Böckers te (Böckers bäska te). Se Te.

Böckh. 1. Friedrich von B., tysk politiker, f. 1777 i Karlsruhe, trädde 1803 i badensisk statstjänst, blef 1824 chef i finansministeriet och utnämndes 1828 till finansminister samt inlade som sådan stora förtjänster om Baden genom skapandet af en ordnad statshushållning och en fast kredit. 1844 blef han ministerpresident efter Blittersdorff, pensionerades 1846 och dog 1855.

2. August B., den föregående broder, tysk hanbrytande klassisk filolog och arkeolog, f. 1785 i Karlsruhe, blef 1807 professor i Heidelberg och förflyttades 1811 till det nybildade universitetet i Berlin, där han utöfvade en högst berömlig verksamhet under 56 år till sin död, 1867. Generationer af framstående filologer hafva under denna tid utgått ur hans skola. Äfven såsom förste sekreterare vid den nya vetenskapsakademien i Berlin var han länge den främste ledaren af denna institutions betydelsefulla arbeten. Betecknande för B:s verksamhet i det stora hela är utvidgandet af den klassiska filologiens begrepp till att vara en organiskt sammanhängande vetenskaplig reproduktion af den klassiska forntidens kultur i alla dess väsentliga riktningar i motsats mot den äldre, stundom s. k. hermannska, skolan, enligt hvilken filologien hufvudsakligen hade att sysselsätta sig med den språkliga formen. Till målsman för denna universella uppfattning af filologien var B. synnerligen väl skickad genom sin sällspordt mångsidiga och djupa lärdom och sin klara blick i de mest olikartade frågor. Inom flera af den klassiska filologiens förnämsta grenar utgaf han arbeten af anseende omfång och bestående värde. De förnämsta bland dessa äro följande: den stora upplagan af Pindaros ("Pindari opera quæ supersunt", 1811—22), epokgörande bl. a. genom grundlig utredning af de svårbestämda pindariska versmåten, *Die staatshaushaltung der athener* (1817, nya uppl. 1851 och 1886), *Metrologische untersuchungen über gewichte, münzfüsse und masse des alterthums* (1838), *Urkunden über das seewesen des attischen staats* (1840) och *Corpus inscriptionum atticarum* (1828—62, sedan fortsatt af Franz. Kirchhoff m. fl.). Hans synnerligen många *Kleinere schriften* äro utgifna af Ascherson m. fl. (1858—74) och hans *Encyclopädie und methodologie der philologischen wissenschaften* af Bratuscheck (1877, 2:a uppl. 1886). Äfven tog B. en mycket betydande del i utgifvet af Fredrik den stores skrifter. A. M. A.

3. Richard B., den föregående son, tysk statistiker, f. 1824 i Berlin, trädde 1845 i preussisk statstjänst, blef 1864 regeringsråd och 1875 direktör för staden Berlins statistiska byrå, en befattning, som han 1902 lämnade. 1881 utnämndes han tillika till e. o. professor vid Berlins universitet och 1895 till ord. professor. På 1860-talet offentliggjorde B. några med bifall mottagna, på noggranna källstudier grundade arbeten om begränsningen och bestämmandet af Tysklands språkområden, såsom *Sprachkarte vom preussischen staat* (1864), *Die statistische bedeutung der volkssprache als kennzeichen der nationalität* (1866) och *Der deutschen volkszahl und sprachgebiet* (1869). Af B:s senare arbeten må nämnas *Die geschichtliche entwicklung der amtlichen statistik des preussischen staats* (1863), *Sterblichkeitstafel für den preussischen staat im umfang vom 1865* (1875), *Die bevölkerungs-*

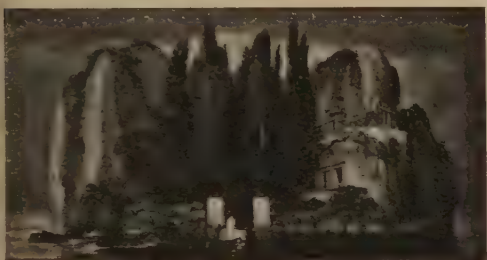
gewerbe- und wohnungsaufnahme von 1 dez. 1875 in der stadt Berlin (1878; vidare för åren 1880, 1885, 1890, 1895) och *Die bewegung der bevölkerung der stadt Berlin 1869—1878* (1884), hvarjämte B. utgaf "Statistisches jahrbuch der stadt Berlin" (ärg. 1877—99, den sista utkom 1902), där han meddelade viktiga undersökningar, särskildt i fråga om äktenskapsstatistiken. B. införde förfinade metoder och vetenskapligare behandling af källorna, och Berlins statistiska byrå blef under hans ledning den förnämsta i världen. På den i kraftigt uppsving varande kommunalstatistiken i Tysklands större städer har B. öfvat ett stort och väckande inflytande; han utarbetade bl. a. en särskild metod för dödlighetstabellernas beräkning. Th. A.

Böcking, Eduard, tysk rättslärd, f. 1802, d. 1870, från 1829 professor i Bonn, var en skarpsinnig och grundlärd, särskildt filologiskt väl rustad representant för den historiska skolan inom rättsvetenskapen och inlade förtjänst genom utgifvet af de juridiska klassikerna Ulpianus (1841; 4:e uppl. 1855) och Gajus (1837; 5:e uppl. 1866). Bägge i af honom präntade faksimilen af handskrifterna, samt "Notitia dignitatum" (1839—53). Han utgaf äfven A. W. v. Schlegels och Ulrich von Huttners arbeten.

Böcklin, Arnold, schweizisk målare, f. 16 okt. 1827 i Basel, studerade från 1845 i Düsseldorf för Schirmer och sedan i Genève hos Calame samt korta tider i Antwerpen och Paris, återvände till Basel 1848, begaf sig hösten 1849 till Rom och stannade där till 1857 — han gifte sig där med en romarinna och kunde endast med svårighet draga sig fram. Under detta första skede odlar han det historiskt romantiska landskapet med nymfer och fauner som staffage. Till denna tid höra det lilla *Skogslandskapet* med fauner, som bortröfva en nymf (1856), som finns i Göteborgs museum, och den mera själfständiga *Pan spelande i vassen* (1857, inköpt 1859 af konung Ludvig I, i ny pinakoteket i München). 1858 utförde han några väggmålningar i Hannover. 1860—62 var han professor i Weimar, där den unge storhertigen Karl Alexander då sökte uppodla en tysk klassisk konst och där samtidigt Preller, Genelli, Lenbach och Rebas vistades. Till detta skede höra *Dianas jakt*, *Pan skrämmar en herde* m. fl. En ny vistelse i Italien 1862—66 medförde en märklig utveckling. B. målade därunder italienska idyller, ensamhetens mystik, nattens stillhet öfver den slumrande villan och tempellundens majestät. Nu upptäckte han också hafvet och befolkade det med groteska tritoner och nereider. 1866—71 bodde han i Basel, där han bl. a. 1868—70 målade fresker i stadens museum och därefter till 1874 i München. Till detta skede hör flertalet af de 16 målningar, som representeras i B. i Schacks galleri i München — bland dem äro *Villa vid hafvet* (samma motiv i två olika stäma

ningar och olika behandlingssätt 1865 och 1866 — han hade redan 1864 målat sin första fantasi öfver detta motiv), *Herdens klagan* (1866, visar påverkan af Feuerbach), *Ideellt världsskap* (villa med älskande par, blomlockerskor och amoriner), *Italiensk villa i skymning*, *Gammalromersk vingård*, *Mördaren och furierne*, *Fjällklyftan med draken*, som förskräcker vandrarna (1870), *Triton och nereid* (1874, den sista tafla af B., som Schack köpte). 1870-talets inbrott medför ett nytt skede i B:s konst, hans målningsätt blir bredt dekorativt, hans kolorit kraftig och lysande. Han målar nu nya hafsdyllar, *De saliges ö* (1878, Berlins nationalgalleri), *Dödens ö* (flera exemplar, det första 1880, ett i Leipzigs

Dödens ö.

museum, 1886), *Den heliga lunden* (1882, Basels museum) och *Tystnaden i skogen* (1885).

På 1870- och 1880-talen var B. säkert den mest omstridda bland tyska målare, hans stil och hans brokiga kolorit med dess intensiva blåa färg väckte harm och löje, hans utställningar rönt skrattsuccés, och han blef mestadels omtalad som en excentrisk sensationsmålare, som till hvarje pris sökte väcka uppteend, om man också ej hade rätt att misstänka, att han rent af dref med publiken. Inför några af hans taflor ropades på skandal — så var fallet, då "*De saliges ö*" 1878 införlifvades med Berlins nationalgalleri — och hans flesta arbeten förblevo en tid bortåt osålda. *Vågornas lek* (1883) var utställd äfven i Stockholm, innan en konstvän skänkte den till pinakoteket i München. Under åren 1874—85 vistades B. åter i Italien, denna gång med Florens som högkvarter. 1885 flyttar han till Zürich. Där målas *Centaurens besök i bysmedjan* (1888) och *Vita somnium breve* (s. å., i Basels museum) — en symbol af livets olika åldrar, i förgrunden de lekande barnen vid källan, i bakgrunden gubben, som drabbas af dödens lie. Från 1890-talet äro de båda triptykerna *Venus genitrix* och *Mariasagan*, *Kriget* (Dresdengalleriet), *Melancolia* och *Pesten* (båda i Basels museum) m. fl. Sedan 1895 var B. mestadels bosatt vid S. Domenico utanför Florens. Död därstädes 16 jan. 1901.

B. har äfven målat sagomotiv sådana som *Gud fader visar Adam paradiset* lustgård — mycket gemytligt uppfattad — och *Sankt Antonius predikar för fiskarna*, flera bibliska ämnen — *Nedtagandet från korset*, *Madonna*, *Kristi födelse*, som höra till hans svagaste alster — tomma och uppstyltade — och porträtt, bland dem flera själfporträtt, som ej alla visa hans styrka. Han är mycket ojämn, har föga sinne för linjeskönhet och för form öfver hufvud taget, och om mera än en

af hans målningar gällar, att den poetiska tanken däri är vida förmär än det måleriska utförandet. Han är en kraftig och ytterst fantasirik naturskald. För hans inbillning tar naturstämningen kroppslig gestalt, de lättjefulla vågorna bli hvilande hafsnymfier, som leka med måsar eller jätteormar, och vågornas lek blir tumlande hafsjungfrur och hafscentaurear. Pan spelar på sin röripipa i vassen, vårens vingade barn dansa ringdans vid källan, ur fjällklyftan kommer en vederstygglig jättedrake framkrypande, i skogens tystnad drömmar Saga, och den heliga lundens offereld mellan cypresserna vaktas af den hvita enhörningen, döden rider genom höstens brokiga färgprakt, och öfver det sofvande hafvet glider båten stilla fram till den hemlighetsfulla ön med grafkamrarna i bergets väggar. B:s konst är en hymn till naturen och lifvet. Hans område omspanner idyll, elegi och tragik, det täcka, det groteska, demoniska, lidelsefulla, liksom det evigt lugna, det småleende glädliga och det bullersamt och godmodigt skrattande. Han kan vara brutal och banal, kan verka okultiverad, smaklös och braskande. Han målar sina visioner med omsorgsfull beräkning och är ständigt road af tekniska experiment, af sysslande i "målaröket". Själslifvet ligger absolut utanför hans område, han är föga individualist och karakteristiker. Att måla med naturen för ögonen ligger ej för hans lynne, han målar ur minnet, och under vissa skeden af hans verksamhet sträfvär han alls ej efter att ge verklighetsintryck, men uteslutande efter att ge en starkt betonad dekorativ färgharmonik eller att liffullt berättat. Hans konst betecknar det tyska romantiska måleriets kulmen, han förverkligar Genellis och Prellers sträfvär efter klassisk hållning, förenad med germansk anda. Då tyskarna omsider fingo ögonen öppna för hans betydelse som modern fantasikonstnär, förbytte sig oviljan och gyleket till en beundran utan måtta, och en verklig Böcklinkult uppstod, som först nu börjar mötas af den reaktion, som ej gärna kunde uteblifva. B. hyllades på 1890-talet i Tyskland som seklets störste målare, sidoställdes med Michelangelo och Rubens och nämndes jämte Bismarck och Richard Wagner som den germanska andans främste mälsman efter Goethe. Tyska museer skyndade att tillägna sig hans arbeten, de finnas — förutom i Schacks galleri — talrikt i Berlins nationalgalleri (utom de redan nämnda den genom Max Klingers radering mycket kända, stiliserade *En vårdag*, *Pietà*, 1879, *Bränningen*, s. å., *Eremilen*, *Själporträtt* med döden spelande fiol bakom målaren, ett svagt *Dampporträtt* m. fl.), i Dresden (*Värlek*, 1869, *Sommardag* med badande barn, *Kriget*), i Leipzig, Hamburg, Wien, Stuttgart, Magdeburg och Karlsruhe. I Basel är han rikt representerad. — B:s inflytande har varit märkbart hos flera samtida tyska målare, bl. a. Klinger, Stuck, Sandreuter. Praktverket *Arnold B. Eine Auswahl der hervorragenden werke des Künstlers* (4 dlr, 1892—1901) innehåller en mängd af hans verk i fotogravyr, 4:e delen dessutom hans lefnadsteckning af H. A. Schmid. I den frodiga Böcklinlitteraturen, som sett dagen på de sista åren, äro denna framställning och "Arnold B." af A. Frey (1903) de mest betydande arbetena. Jfr dessutom F. H. Meissner, "Arnold B." (1898), H. Mendelsohn, "B." (1901), Floerke, "Zehn Jahre mit B." (1902),

F. von Ostini, "B." (1904), och Meier-Graefe, "Der fall B." (1905, oppositionellt hållen). G—g N.

Böckling (ty. *bückling*), saltad och rökt sill eller strömming. Jfr Beukelsz och Strömming.

Böckman, Frans, dansk köpman, f. 1669, d. 1741, bosatt i Flensburg, utmärkte sig under svensk-danska kriget 1712—13 för ovanligt mod och fosterlandskärlek, bl. a. som spion. När Magnus Stenbock af staden Flensburg fordrade en stor brandskatt, utverkade B. efter många svårigheter en hjälptrupp af 200 man från Rendsborg och mötte under marschen därifrån en överlägsen svensk styrka. Hans trupp studsade, men ryktet om dess framryckning ledde likväl till, att den svenska styrkan nattetid öfvergaf Flensburg utan brandskatt. Efter kapitulationen i Tönningn betygade de svenske officerarna B. sin beundran för hans ådagalagda mod.

Böckman, Martin, svensk fortifikationsofficer i engelsk tjänst, deltog under M. G. De la Gardie, Kagg, Douglas och Helmfeldt i Karl X Gustafs krig mot Polen, Ryssland och Danmark samt tjänade sig därunder upp från korporals till kapstens grad. Efter fredsslutet 1660 beslöt B. begifva sig i utländsk krigstjänst, reste i aug. s. å. till England och fick där anställning som det kavalleriregemente. 1661 åtföljde han som "fyrvverkare och ingenjör" den engelska flottan på dess expedition till Barbareskstaterna och fick på återvägen i uppdrag att för engelska regeringens räkning söka afteckna fästningsverken vid Cádiz, Céuta och Tetuan, hvilket värf han enligt egen uppgift med lifsara fullgjorde. Följande år sändes han som "öfveringenjör och kapten för ett kompani till fot" med en expedition till Tanger, som då nyligen kommit i engelsk besittning som Karl II:s portugisiska hemgift. B. företog där kartografiska arbeten och ledde åtskilliga viktiga befästningsanläggningar; när hans regemente under tiden indragits, erhöill han i maj 1663 afsked ur engelsk tjänst och beslöt då att söka sin lycka i Spanien. Där blef han djupt invecklad i en intrig, som äsyftade att spela Tanger öfver i de kringboende barbareskstammarnas våld, men ångrade sedan sin medverkan och reste i nov. s. å. till London för att där vinna belöning genom att röja hela planen. Belöningen uteblef, och i stället blef han — enligt egen uppgift till följd af en falsk angivelse från den holländske residenten — insatt i Towern. Hotad med deportation till Jamaica, ansatte han våren 1664 svenska regeringen med suppliker om dess mellankomst till hans förmån. Några år senare, 1667, befinnes B. från Stade i Sveriges bremiska besittningar ha tillskrifvit engelska regeringen med begäran att få återvända och pröfva sin yrkesskicklighet på Thamesmynningsens försvar mot holländarna. Anbudet mottogs, och 1670 hade B. avancerat till "third engineer of England". Han utmärkte sig året därpå genom att tillfångata den djärfve äfventyraren öfverste Blood, då denne försökte råna de engelska kronregalierna, som voro i förvar i Towern hos B:s svärfar, Talbot Edwards. B. omtalas sedermera som deltagare i flera sjöexpeditioner, bl. a. 1683 ånyo till Tanger, då det gällde att rasera de nyanlagda befästningsverken, hvilka hotade att komma traktens sjörförfare till godo. En hel rad för engelska orter uppgjorda befästningsplaner af B:s hand finnes ännu i British museum. B. utnämndes 1685 till "chief engineer of England", adlades s. å.

och blef 1688 öfverfyrvverkare vid engelska flottan. Under Vilhelm III:s sjökrig mot Frankrike och Spanien användes af honom konstruerade bombfartyg. B. afled i London 24 juni 1702. Jfr hans biografi i "Dictionary of national biography", suppl., där han oriktigt kallas Beckman, samt hans suppliker i riksarkivet, samlingen "Biographica". V. S—g.

Böda, socken i Kalmar län, Åkerbo härad. 12,440 har. 1,631 inv. (1904). B. utgör ett konsistoriellt pastorat i Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. — Böda hamn, på östra kusten, är öfverfartsort till Gotland. — Böda kronopark, upptagande största delen af socknen, har en areal af 5,902,48 har (1900, senaste officiella uppgift), däraf inegor 161,73 har, skogsmark 5,027,44 har och impedimenter 713,32 har. Det är den enda kronoparken inom Ölands revir.

Bödeli. Se Interlaken.

Bödiker, Tonio, tysk ämbetsman, f. 1843 i Haselünne, Hannover, inträdde 1864 i Hannovers statsjänst samt innehade sedermera en mängd sysslor inom preussiska landtstaten, innan han 1881 anställdes såsom föredragande råd i Preussens inrikesministerium. När riksdagen 27 juni 1884 antagit olycksfallsförsäkringslagen, uppdrogs åt B. ledningen af den nya organisation, som föranleddes däraf och som öppnades redan 15 juli s. å. under namn af "reichsversicherungsamt". Genom B:s energi vann detta verk en snabb och god utveckling, och många utmärkelser kommo honom till del. I juli 1897 tog han i följd af oenighet med statssekreteraren v. Bötticher afsked ur statens tjänst och inträdde som generaldirektor i firman Siemens & Halske, hvars "tillsyningsråd" han sedan 1893 tillhörde. B. har skrifvit flera arbeten i kamerala samt försäkrings- och myntfrågor, bl. a. *Die Unfallgesetzgebung der europäischen staaten* (1884) och *Die arbeiterversicherung in den europäischen staaten* (1895). J. F. N.

Bödtcher, Ludvig Adolf, dansk lyriker, f. 22 april 1793 i Köpenhamn, blef student 1812 och tillbragte tiden 1824—35 i främmande länder, mest i Rom, där han förtroligt umgicks med Thorvaldsen; det var B:s förtjänst, att Danmark kom i besittning af dennes efterlämnade konstverk. Den senare delen af sitt lif tillbragte B. i Köpenhamn, där han dog 1 okt. 1874. Han utgaf blott ett enda band skaldestycken, under titeln *Digte, ældre og nyere* (1856; 2:a uppl. 1877). hvartill 1875 kom ett supplementband, *Sidste digte*. 1902 utgafs ett urval, *Digte*, af Vilh. Andersen med biografisk inledning. En mild glädje öfver lifvet samt ett öppet öga för skönheten i naturen och konsten uppenbar sig i alla dessa sänger, hvilka dessutom utmärkas sig genom en ovanlig finhet i den yttre formen. I många bland dem besjungas minnen från Italien. Se A. Schumacher, "L. B." (1875), och G. Brandes, "Danske digtere" (1877).

Bödvär Bjarke (Bodvar Bjarke), en af Rolf Krakes kämpar. Se Bodvar Bjarke.

Böe (Bö), Frants Diderik, norsk målare, f. 1820 i Bergen, fick sin utbildning i Köpenhamn och Paris, uppehöll sig därefter länge på Lofoten och dog i Bergen 1891. Han målade stilleben och blommor samt scener ur skogsdjurens och den ark-tiska fågelvärldens lif. Representerad i norska nationalgalleriet, i svenska statens samlingar (*Död råf*;

1860, *Blomsterstycke*, 1867) och i Göteborgs museum. (G—g N.)

Bögeströmmen, östra delen af farvattnet mellan Själland och Mön, från den lilla ön Nyord förbi Jungshoved ut till Præstø bukt. Den är skarpt krökt och 2,7 m. djup. E. Ebg.

Bögh. 1. Erik B., dansk författare, f. 17 jan. 1822 i Köpenhamn, d. 17 aug. 1899. Han var skollärarson och genomgick 1839—41 Jonstrup seminarium, hvarefter han först var privatlärare och

1843 blef skollärare i Fuglebjerg vid Skjelskør. Denna ställning tilltalade honom likväl icke, och han tog afsked 1844 för att söka sig en annan lefnadsbana. Först var han medlem af ett kringresande danskt skådespelarsällskap i Sverige, och när detta upplöstes, var han i några år kringresande porträttmålare. 1848 kom han till Kristiania och skref där sitt första arbete för scenen,

Nytaarsaften 1848—49, en lustig revy, riktad mot det antiskandinavistiska partiet; den hade stormande framgång, men väckte också stark ovilja hos det motsatta partiet. Äfven ett par andra småstycken mottogos väl, och B. återvände i sept. 1849 till sin födelsestad, där hans *Nytaarsaften 1850* och något senare vädevillen *Ægtemandens repræsentant*, den första af hans många bearbetningar, gjorde samma lycka. Och nu följde på 1850-talet omkr. 50 vädeviller, några få helt och hållet original, de flesta mer eller mindre fritt bearbetade efter franska och tyska förebilder. De kändaste äro: *Huldrebakken* (1852), *Et enfoldigt pigebar* (1853), *Fastelavnsildet* (1855), *Kalifen paa eventyr* (1857), *Emeralda* (1859) och *Grevinden og hendes søskendebarn* (1860). Många af dem gjorde en utomordentligt lycka och uppfördes icke blott i Köpenhamn och på de danska landsortsteatrarna, utan äfven i Sverige och Norge. 1855—60 var B. direktör för kasinoteatern i Köpenhamn och ledde den med skicklighet och framgång. I okt. 1860 blef han redaktör af "*Folkets avis*", hvilken tidning han på 4 år upparbetade från en liten till en stor, med 15,000 prenumeranter, någonsint förut i Danmark ohördt; sedermera gick det tillbaka, men B. stannade i redaktionen till 1877 och öfvergick sedan till "*Dagens nyheder*", hvars medredaktör han var till 1885. Det var i synnerhet hans klokt och kvickt skrifna kåserier, som behagade läsarna, de voro uttryck för godt humör och sundt förnuft, men saknade allvarlig hänförelse och djupare känsla. Ett urval af dessa kåserier under titeln *Dit og dat* utgafs årligen under 25 år. B. fortsatte likväl oafbrutet att skriva för scenen, bl. a. *Redaktionssekretæren* (1863), *Nytaarsnat 1869* och *Nytaarsnat 1875*, båda med stark politisk-polemisk tendens, *Jorden rundt i 80 dage* (1878) — allt i allt 110 skådespel under loppet af ett människolif. Äfven af dessa senare skådespel ha många gjort stor lycka. Hvad som väsentligen medverkade härtill var, jämte den förträffliga afpassningen efter sce-

nens kraf, de inlagda ypperliga visorna, ty som visförfattare var B. en verklig mästare, som förstod att sammanknyta text och toner med en sällsynt skicklighet. Af hans *Dramatiske arbejder* utkommo 1858—71 7 band och 1885—86 ett *Udvalg* i 3 band, hvarjämte många enstaka stycken utgifvits särskildt, somliga till och med i flera upplagor. 1881 blef B. censor vid Köpenhamns kungl. teater, men på denna plats var han icke framstående, då han icke var nog öfverlägsen för att vara opartisk. Redan 1853 utkom ett urval af hans visor, hvaribland många ur hans skådespel, och senare utgafvoss *Hundrede viser* (3:e uppl. 1870) och *Halvhundred viser* (1865), hvilka förenades i en samling 1881 (ny uppl. 1892). Dessutom utgafs 1855 en samling *Digte* (4:e uppl. 1869) samt 1879 *Fortællinger paa vers og blandede digte*. Som ett inlägg i den politiska striden utsände B. 1876 *Mester Oles prædiken*, ett häftigt angrepp på vers mot den förenade vänstern; det uppnådde på några månader icke mindre än 12 upplagor. Mindre betydande var hans *Hverdagspostille for menigmand* (1877; "*En liten hverdagspostilla*", s. å.), 15 världsliga predikningar af politiskt innehåll, i hvilka hans satiriska talang framträdde alltför mycket i skolmästarton. Af andra prosarbeten kunna nämnas *Syv forelæsninger* (1857; 6:e uppl. 1891; "*Sju föreläsningar*", 1860), *Otte nye forelæsninger* (1874), *Udvalgte fortællinger* (1876), vidare en stor roman, *Jonas Tværmoses ærgrelser* (1864—75, 4:e uppl. 1894; "*Jonas Tværmoses förargelser*", 1864), *Sandhedens pilgrimsang* (1883; "*Sanningens vallfärd*", s. å.) samt *Erindringer* (1894—97). E. Ebg.

2. Karl Henrik B., den föregående broder, dansk djurmålare, f. 3 sept. 1827 i Köpenhamn, d. 19 okt. 1893, var först handverksmålare, genomgick sedan Köpenhamns konstakademi, vistades 1860—61 utomlands och fick 1873 titel af professor. Han förvärfvade sig ett stort värde öfver framställningen af djur, men stod länge efter i återgifningen af landskapet och skadade därigenom totalverkan, i synnerhet i sina större arbeten. Hans mindre djurstycken hafva gjort lycka genom den humor, hvarmed han förstätt att skildra åtskilliga husdjurs (särskildt svinens) lif och egendomligheter. Ph. W.*

Bögh, Nikolaj, dansk författare, f. 1843, skref tillsammans med V. Bloch några skådespel och utgaf 1880—90 tre diktsamlingar (bl. a. 1883 *De nygittes sange*), men har inlagt förtjänst i synnerhet genom att utgifva brefsamlingar ("*Breve fra og til H. C. Andersen*", 1877—78, "*Fra Oehlenschlägers kreds*", 1881) och genom lefnadsteckningar af konstnärer och skaldar (*Erindringer fra og om J. A. Jerichau*, 1884, *Elisabeth Jerichau-Baumann*, 1886, *Fritz Jürgensen*, 1897, *Christian Winther*, I—III, 1893—1901) samt af *Signe Læssøe* (1877). E. Ebg.

Bögh, Johan Wallace Hagelsteen, norsk författare och museidirektör, f. 27 maj 1848 i Bergen, blef student 1869, debuterade ett par år senare med *Digte* och redigerade efter hemkomsten från en studieresa till Tyskland och Italien en illustrerad veckotidning. Sedan var han någon tid bokhandlare och litteratör i sin födelsestad, 1881—84 tillika sceninstruktör vid Bergens teater, för hvars återupprättande han under 1870-talet hade varit mycket verksam. Efter att ha lämnat denna ställning verkade han för åtskilliga kul-

turella sträfvanden i västra Norge, utgaf 1888 novellsamlingen *Fra Bergens kanten* och värdt följande år konservator vid Vestlandske kunstinstrumuseum, hvars upprättande (1886) är att tillskrifva hans initiativ och varma intresse samt grosshandlaren C. Sundts storartade donationer; sedan 1897 är han museets direktör. 1895 stiftade han "Husflidsforeningen för Bergens by og stift". I museets årsberättelser, som utgifvits sedan 1892, har B. meddelat ett antal bidrag till konstindustriens historia; han har därjämte utgivit historiska 50-årsberättelser för Bergens kunstforening (1888), för Bergens haandverkerforening (1895) och Bergens arbeiderforening (1900) och i åtskilliga monografier behandlat detaljer från det forna bergensiska skräväsandet. O. A. Ö.

Bögildgaard [bögilgär], en för straffade eller vanartiga pojkar afsedd uppfostringsanstalt vid Kjellerup, mellan Viborg och Silkeborg i Danmark. Den inrättades 1830 efter Fellenbergs mönster, står sedan 1852 under regeringens tillsyn och får ett betydligt tillskott från staten, men underhålles för öfrigt genom ersättning från de kommuner, som pojkarna (omkr. 60) tillhöra. Pojkarna undervisas, till konfirmationen, i landtbruk eller något handverk. Mer än 900 män, större delen från Köpenhamn, ha uppfostrats där, och endast en mindre del har urspärat. E. Ebg.

Böhlau, Helene, tysk författarinna, f. 1859 i Weimar, erhöi en värdad uppfostran, som afslöts med vädrickta utrikes resor, särskildt i orienten. I Konstantinopel ingick hon äktenskap med Omar-al-Rasid bej, men flyttade senare till München, där paret ännu är bosatt. Bland hennes många noveller och romaner må nämnas *Ratsmüdelgeschichte* (1888; 9:e uppl. 1904), *Der rangierbahnhof* (1895; 6:e uppl. 1903), *Die recht der mutter* (1897; 4:e uppl. 1903; "Modersrätt", 1899), *Das halbtier* (1899; 4:e uppl. 1902) och *Die kristallkugel* (1903; 3:e uppl. 1904).

Böhl von Faber, Cecilia, spansk författarinna. Se Caballero.

Böhm, Jakob. Se Böhme.

Böhm, Theobald, tysk träblåsinstrumentmakare, f. 1794 i München, var länge flöjtist i hofkapellet därstädes och dog 1881. Han åstadkom (omkr. 1830) en revolution i flöjttillverkningen, i det han utgick från den tanken att icke applikaturens bekvämlighet, utan de akustiska principerna för den bästa resonans böra vara bestämmande för måttförhållandena. Han gjorde flöjten betydligt större och koniskt tillspetsad, gjorde de dittills helt små tonhålen så stora, att fingrarnas icke fullt täckte dem, och bragte till fulländning klaffmekanismen, i det han anbragte klaffarna på långa axlar.

Böhm, 1. Johann Daniel B., ungersk bildhuggare och medaljgravör, f. 1794, studerade i Italien, där han förvärfvade sig Thorvaldsens vänskap, samt blef sedermera direktör för kejserliga gravörakademien i Wien. Död 1865. Hans betydelse som konstnär ligger icke endast i hans många utmärkta medaljer och kaméer, utan äfven i det inflytande han utöfvade på det yngre konstnärssläktet.

2. Sir Joseph Edgar B., den föregående son, engelsk bildhuggare, f. 1834 i Wien, egnade sig med framgång åt medaljgravuren, gjorde studier till Italien, England och Paris samt bosatte sig 1862 i London, där han vann stort anseende som bildhuggare. Död där 1890. Bland B:s verk

äro ryttarstatyer af *Prinsen af Wales* (i Bombay) och *Lord Napier* (i Calcutta), statyer af *John Bunyan* (i Bedford), *Thomas Carlyle* (sittande), *Prins Albert* (liggande; i S:t George's chapel, Windsor), *General Gordon* (liggande; i S:t Pauls-kyrkan), *Generaljämarskalk Burgoyne* (på Waterloo place, London), *John Russell* (i parlamentshuset), *Charles Darwin*, *Drottning Viktoria*, monument öfver kejsar *Fredrik III* (i Windsor) och flera porträttbyster. (G—g N.)

Böhm, Joseph, österrikisk violinist, f. 1795 i Budapest, konserterade redan vid 8 års ålder med sin fader, åtnöt därefter handledning af fransmannen Rode och uppträdde 1815 med stor framgång i Wien. Han var 1819—48 professor i violinspel vid konservatoriet därstädes och 1821—68 därjämte förste violinist i hofkapellet. Död 1876 i Wien. Genom konsertresor utbreddes B. sitt rykte som exekutör. Han var framstående äfven såsom lärare; bland hans elever må det vara nog att nämna Ernst, Joachim, Miska Hauser och Rappoldi. B. komponerade ej mycket.

Böhm, Rudolf, tysk farmakolog, f. 1844 i Nördlingen, idkade först hufvudsakligen fysiologiska och patologisk-anatomiska studier, men har senare inom den farmakologiska vetenskapen nått en af de främsta platserna i Tyskland. Efter flera års lärarverksamhet i Dorpat (sedan 1872) och Marburg (sedan 1881) blef B. 1884 professor i farmakologi i Leipzig, hvarest han undervisar både medicine studerande och blifvande apotekare, såsom lärare synnerligen framstående, såsom forskare uträttligt flitig och framgångsrik. Bland hans många vetenskapliga arbeten må nämnas studier öfver hjärngifter, undersökningar öfver giftet hos åtskilliga giftiga svampar, öfver kolhydraternas betydelse för ämnesomsättningen, öfver det amerikanska pilgiftet *kurare*, särskildt dettas komplicerade kemi, öfver flera bandmaskmedels kemi och verkningar m. m. B. har utgivit *Lehrbuch der allgemeinen und speciellen arzneiverordnungslehre* (1884; 3:e uppl. 1903), behandlande läran om formerna för läkemedlens användning och om receptkonst, vidare i förening med ett par andra forskare en handbok om förgiftningar m. m. Sedan 1882 är han medutgivare af "Archiv für experimentelle pathologie und pharmacologie". C. G. S.

Böhm-Bawerk, Eugen von. Se Böhme von Bawerk.

Böhme (Böhm), Jakob, tysk teosof, f. 1575 i Altseidenberg, nära Görlitz, blef 1594 skomakarmästare i sistnämnda stad. Han läste grundligt

bibeln och tyckes äfven hafva studerat åtskilliga lärda arbeten, företrädesvis af Paracelsus och V. Weigel. Religiösa grubbelier framkallade hos honom åtskilliga inre syner, hvilka han tillskref Guds omedelbara inverkan, och förmädde honom slutligen att uppträda som författare. 1612 utgaf han sin första skrift, *Aurora oder die morgenröthe im aufgang*, som bl. a. innehåller hans uppenbarelser. Prästerskapet i Görlitz fördömde denna bok, hvilket ännu

mer befäste B. i hans åsikter. Efter många förföljelser begaf han sig 1624 till Dresden. Död i Görlitz s. å. Bland hans skrifter må för öfrigt nämnas *Mysterium magnum*, som innehåller en utläggning af 1:a Mose bok. En samlad upplaga af hans skrifter har utgifvits i 7 band (1831—47, ett urval af Claassen 1885). — B. tillhörde den på hans tid gängse mystiska riktningen inom filosofien. Hans egentliga problem var att förklara huru Gud kunde vara fri från ändlighet och brist, på samma gång som han vore grunden till en ändlig och bristfällig värld. Detta problem sökte han lösa panteistiskt. Enligt B. är Gud till sitt ursprungliga väsende enheten af alla motsatser, men för att erhålla full verklighet särskiljer han från sig världen genom en kemisk process. Världsprocessen är en övergång från elementära och oorganiska krafter till högre och organiska. Även det onda blir ett nödvändigt genomgångsstadium. I utförandet af sin grundåsikt begagnar sig B. af en genomförd parallellism emellan kemiska och moraliska förhållanden. Världsprocessen, hvars slut är magien, eller andens fulla herravälde öfver naturen, blir icke fullständig förrän vid världens ände, då de goda och de onda krafterna helt och hållet skiljas åt och sinsemellan fullständigt förena sig i en enhet. B:s filosoferande är starkt uppblandadt med mystiska och fantastiska element och lämnar således ur formell synpunkt mycket öfrigt att önska. Flera af hans tankar återkomma dock i den nyare filosofien, i synnerhet hos Schelling (som under det ena stadiet af sin utveckling mottog direkt inverkan af B.) och i viss mån äfven hos Hegel. Jfr Fechner, ”Jakob Böhme und seine Schriften” (1857). L. H. A.*

Böhme, Franz Magnus, tysk musikhistoriker, f. 1827 i närheten af Weimar, d. 1898, var 1878—85 lärare i musikhistoria och kontrapunkt vid Hochs konservatorium i Frankfurt a. M. Han utgaf bl. a. ”Altdeutsches liederbuch” (1877), en viktig och med stor flit ävägbragt samling texter och melodier, och *Geschichte des tanzes in Deutschland* (1886), det förnämsta arbetet i sitt slag. A. L.

Böhmen (tjeck. *Čechy*, lat. *Bohemia*), fordom själfständigt konungarike, numera näst Galizien det största och folkrikaste af de österrikiska kronländerna, ligger mellan 48° 34' och 51° 3' n. br. samt 12° 7' och 16° 50' ö. lgd. Det gränsar i s. v. till Bayern, i n. v. till konungariket Sachsen, i n. ö. till Preussen (Schlesien) och i s. ö. till Mähren och Nedre Österrike. Dess areal är 51,967 kvkm. (= Jämtlands län) eller 17,8 proc. af den österrikiska delen af Österrike-Ungern.

Fysisk geografi. **Ytbildning**. B. är mer än något annat land i det inre Europa ett skarpt begränsadt område, hvilket bl. a. framgår däraf att det icke mottager någon flod från annat land och att det afbördar nästan allt sitt vatten genom en enda port. Det omgifves på alla sidor af berg, och dess politiska gräns sammanfaller i regel med dessas högsta kam. I n. v. begränsas det af Fichtelgebirge, från hvilken platå Eger flyter åt ö. till Elbe, och af Erzgebirge, som stupar brant ned i Egerdalen och hvars högsta topp, Keil berg (1,244 m.), ligger inom B.; där Elbe bryter sig ut ur B., ligger Elbes sandstensberg (Elbsandsteingebirge), som i ö. sammanhänga med Lausitzbergen (Lausitzer gebirge); ö. om dessa följa Iser-bergen (Isergebirge).

Mellan dessa båda berg leder en dal mot n., och genom den rinner Görlitz-Neisse, den enda flod, utom Elbe, som flyter ut ur B. Ö. därom ligger Riesengebirge, hvilkas högsta topp, Schneekoppe (1,603 m.), är på bömiskt område. Genom Landshut-pforte (540 m.), ö. om nyssnämnda berg, går den direktaste förbindelsen mellan Prag och Breslau. De följande gränsergen är o Heuscheuergebirge och Adlergebirge (1,114 m.). Ofta sammanfattas dessa nordöstra kantberg ända från Lausitz-bergen under namnet Sudeterna, hvilket dock äfven har en inskränkare betydelse (se Sudeterna). — B:s sydöstra gräns markeras af de mariska höjderna, som nå 600—800 m. I s. v. slutligen höjer sig Böhmerwald, som genom sänkan vid Neumark delas i en högre, sydlig del och en lägre, nordlig. Dess högsta toppar ligger inom bajerskt område; inom B. märkes den 1,362 m. höga toppen Kubany (se Böhmerwald). Begränsadt af dessa kantberg, är B. en stor bergsslätt (massiv), till ålder och skapnad mycket påminnande om det nordvenska massivet. Öfver det höjer sig Brdawald (857 m.) v. om mellersta Moldau, samt i nordvästra delen Tepl-bergen (843 m.), Karlsbad-bergen och Kaiserwald (987 m.), hvilka bilda en förbindelse mellan Erzgebirge och sydböhmiska platån. Till Karlsbad-bergen sluta sig i ö. Duppaubergens basaltplatåer (932 m.) och, skilda från dem genom Saaz-slätten, Mittelgebirge (835 m.), på båda sidor om Elbe.

Geologisk beskaffenhet. Hela södra hälften af B. samt de omgifvande kantbergen bestå af urberg, veckad gnejs, glimmerskiffer och granit. Endast ett relativt mindre område i midten, ungefär mellan Pilsen och Prag, innehåller kambriska, siluriska, devoniska och stenkolafägringar, afsatta i en insjö. Nordöstra B., ungefär mellan Elbe och Sudeterna, har under krittiden varit täckt af en från n. inträngande hafsvik, i hvilken sandsten och krita aflagrats. Ännu efter början af tertiärtiden voro här sjö och träsk, i hvilka norra B:s rika brunkols-lager bildats. Under mellersta och yngre tertiärtiden egde i norra B. stora förkastningar rum, i det att marken s. om Sudeterna och än mer s. om Erzgebirge instörtade, hvarigenom det senare berget fick sin branta södra kant och Eger- och Biela-dalarna bildades. Samtidigt frampressades ur jordens inre vulkaniska massor, som nu bilda de basaltberg, hvilka åtfölja förkastningslinjen från Fichtelgebirge mot n. ö. ända till Nedre Schlesien. Af den forna vulkaniska verksamheten i dessa trakter finnas ännu spår kvar i den mängd af heta källor (termer), som här förekomma. I ofvannämnda paleozoiska bäcken i B:s centrum träffas B:s viktigaste mineralier, nämligen silver vid Pflibram, järn vid Nučic, stenkol vid Pilsen m. m., hvar till kommer brunkol, mest i Biela-dalen. De berömdaste mineralkällorna äro Karlsbad, Marienbad, Franzensbad, Teplitz-Schönau, Johannisbad, Gieshübl-Puchstein, Bilin, Pullna, Seidschütz och Sedlitz, Lieberwerda, Königswart, Sangerberg och Neudorf.

Vattendrag. Landet hör så godt som helt och hållet till Elbes flodområde; dock är hufvudfloden icke Elbe, utan Moldau, ty denna flod lämnar ensam hälften af det vatten, som går från B. till Sachsen, medan Elbe lämnar blott en tredjedel däraf. Till Moldau flyta från h. Maltzsch, Lužnitz och Sázawa, fr. v. Wottawa och Beraun. Elbe mottar fr. h.

Cidlina, Iser och Polzen, fr. v. Aupa, Mettau, Adler, Moldau, Eger och Biela. Moldau och Elbe mötas i det fruktbara bäcken vid Melnik, som en gång var täckt af en stor sjö. Elbe blir segelbar vid Pardubitz, men den stora sjöfarten (med ångbåtar) börjar vid Leitmeritz. — Sjöar har B. blott mycket små, mest i Böhmerwald. Af kanaler märkes den 57,8 km. långa schwarzenbergiska kanalen, som förenar Moldau med Mühl (Donau). Planlagd är en vattenväg, som dels skall öka Moldaus segelbarhet, dels förena Budweis med Linz.

Klimat. Klimatet är tämligen likartadt öfver hela B. — utom på kantbergen —, enär landets lutning mot n. gör, att den lägre polhöjden i s. motväges af den större höjden öfver hafvet. Medelårstemperaturen är i Prag 8,5°, i Pilsen 8,5° och i Tabor 7,2° C. Nederbördsmängden beror af höjdförhållandena och är i Böhmerwald och Sudeterna 150 cm., i Prag 44 cm., i Erzgebirge 120 cm., i mellersta och nedre Eger-dalen 40 cm. Sommarregn är förhärskande. — Djur- och växtvärlden öfverensstämmer med djur- och växtvärlden i mellersta Europa för öfrigt.

Befolkning. Med afseende på folkmängd intar B. andra platsen bland Österrikes kronländer, med afseende på folktäthet den tredje. Vid trettioåriga krigets slut skall folkmängden icke ha utgjort mer än 800,000 inv., 1772 hade den stigit till 2,5 mill., 1857 till 4,7 mill., 1880 till 5,56 mill. och 1890 till 5,84 mill. inv. Den utgjorde vid slutet af 1900 6,318,697 inv., 122 inv. på 1 kvkm. Tätast befolkade äro de norra, glesast de södra kretsarna. — Till nationaliteten äro 37,8 proc. tyskar och 62,7 proc. slaver, hufvudsakligen tjecher. Dessa bebo mellersta B. samt de östra och sydöstra delarna, medan tyskarna bebo gränsområdena, särdeles i n. och v. Dessutom bilda tyskar en mängd språkörer på det tjechiska området, särskildt i och omkring de större städerna, medan tjechererna på senare tid i stort antal slagit sig ned i de tyska bergsbruks- och industriområdena. Fiendskapen mellan dessa båda folk är mycket intensiv och tar ofta våldsamma utbrott samt hämmar landets utveckling. Till religionen voro 1900 6,067,017 (96 proc.) katoliker och 144,658 evangeliska (2,3 proc.), till större delen kalvinister. Judarna voro 92,745 (1,5 proc.).

Undervisningsväsendet står högt. 1900 funnos 5,509 offentliga folk- och borgarskolor (2,351 tyska och 3,158 tjechiska) med tillhopa 24,640 lärare och 1,00 mill. skolpliktiga barn. Af gymnasier och realskolor funnos 61 (27 med tyskt och 33 med tjechiskt undervisningsspråk) med 1,144 lärare och 14,477 lärjungar; af realskolor 30 (12 med tyskt och 18 med tjechiskt undervisningsspråk) med 643 lärare och 10,096 lärjungar. Dessutom funnos 17 lärar- och 7 lärarinneseminarier. Af högskolor finns universitetet i Prag, stiftadt 1348, från hvilket 1882 utsöndrades ett särskildt tjechiskt universitet. Det tyska universitetet hade 1900: 189 lärare med 1,321 studenter, det tjechiska 196 lärare och 3,143 studenter. I Prag finnas också en tysk och en tjechisk teknisk högskola (den förra med 49 lärare och 560 studenter, den senare med 86 lärare och 1,179 studenter, 1900). Dessutom finnas en bergsakademi i Příbram, en konstakademi i Prag, 4 teologiska läroanstalter, 5 mellanskolor för åkerbruk och 2 för skogsväsen, 56 lägre landbruksskolor, 96 handels-

skolor och 421 tekniska skolor, 2 bergsskolor, 270 musikskolor, 134 kvinnliga arbetsskolor och 130 andra speciella skol- och uppfostringsanstalter. Ett nationalmuseum grundades 1818, dessutom finnes "Bömiska kejsar Frans-Josef-akademien för vetenskap, litteratur och konst" (tjech. *Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*). Tidningarnas antal var 1901 696 (bland dem 237 tyska, 448 tjechiska), däraf 21 dagliga. B. hade 1899 166 sjukhus, 6 dårhus, 4 döfstum- och 2 blindinstitut.

Näringar. Åkerbruket är hufvudnäringen och befrämjas af den mycket fruktbara jorden, af hvilken blott 3 proc. äro improduktiv mark. Öfver 50 proc. af marken äro åker, 11 proc. äng och trädgård, 5 proc. beten, 29 proc. skog, resten mest dammar, som lära upptaga 387 kvkm. Skörden utgjorde 1900: hvete 300 mill. kg., råg 348 mill. kg., korn 570 mill. kg., hafre 580 mill. kg., skidfrukter 712,619 hl., raps 14,8 mill. kg., lin 14,2 mill. kg., cikoria 37 mill. kg., potatis 2,950 mill. kg., sockerbeter 3,390 mill. kg., foderbeter 400 mill. kg., gräs och hö 1,980 mill. kg., humla 7,2 mill. kg., vin 9,450 hl., frukt, särskildt äpplen och plommon, 97,8 mill. kg. — Vid 1900 års slut funnos 229,564 hästar, 2,8 mill. nötkreatur, 228,307 får, 688,822 svin och 316,834 getter. Färfäveln är i stark tillbakagång, hvaremot svinskötseln tilltar. Äfven boddling och odling af fjäderfä (7,4 mill. stycken) äro af betydelse. — Skogarna omfatta 1,507,325 ha, däraf nära 1,4 mill. barrskog. Ungefär två tredjedelar tillhöra de store godsegarerna. Jakten lämnar fortfarande en ganska ansenlig afkastning. Mycket stor är fiskodlingen i landets många dammar (mest karpsälar). — I B. förekomma alla mineralier utom salt, som alldeles saknas. 1901 uppfordrades i statsgrufvorna vid Příbram 21,36 mill. kg. silfvermalin, som gävo 39,150 kg. silfver. Järn fås mest i grufvorna vid Krušnohara och Nučic: 676 mill. kg. (1901); hyttorna (10 masugnar) lämnade 287,96 mill. kg. tackjärn. Dessutom erhöill man 1901: 3,67 mill. kg. bly, mest från Příbram, 48,600 kg. tenn (från Graupen), 113,700 kg. antimon (Tabor), 13,500 kg. uran (Joachimsthal), 2,55 mill. kg. vitriol- och alunskiffer, 11,76 mill. kg. grafit (från Krumau), 1,428 mill. kg. mineralfärger, porslinsjord, elfdast lera, ädla och halvädla stenar (däribland bömiska granater). Den viktigaste bergverksprodukten är dock kol. 1901 brötos öfver 4 mill. ton stenkolk, däraf 2,38 mill. i Kladno-Buschtěhrad-bäckenet och 1,28 mill. i Pilsen-Radnitz-bäckenet, samt 18,35 mill. ton brunskolk, däraf 11,64 mill. i Brüx- och 3,02 mill. i Teplitz-bäckenet. Hela värdet af bergsbruks- och hyttproduktionen steg nämnda år till 162,7 mill. österrikiska kronor, motsvarande 50 proc. af nämnda värde för hela Österrike. Vid 297 bergsbruk och 25 masugnar voro inalles 70,124 arbetare sysselsatta. Industrien är så liflig, att B. i detta afseende icke blott står främst bland kronländerna, utan intar en framstående plats bland Europas industriländer. Metallindustrien omfattar alla specialiteter; maskinindustrien har särskildt sina viktigaste produktionsorter i Prag, Reichenberg och Pilsen. Järnvägsagnar tillverkas i Prag, musikalska instrument i Prag, Reichenberg, Königgrätz, Graslitz och Schönback. Glasindustrien, som i 13:e årh. inkom från

Venezia, är världsberömd och sysselsätter 82 glas-hyttor, 41 glasraffinerier samt 95 verkstäder för fabrikation af glasvaror med inalles 13,869 arbetare. Porslinsstillverkningen bedrives vid 42 fabriker, däraf 22 vid Karlsbad-Elbogen. Af stor betydelse är textilindustrien, som förfogar öfver 1,55 mill. spindlar. Klädesfabrikationen är störst omkring Reichenberg, kamgarmsväfveriet i Aussig, Asch, Böhmisch-Aicha, linneindustrien i trakten af Trautenau, Hohenelbe och Georgswalde. Dessutom förekommer väfning i Asch och Teplitz, spetsknyppling och snörmakeri i Erzgebirge. Stor är tillverkningen af födo- och njutningsämnen. 1900 funnos 138 sockerfabriker med 46,697 arbetare och en produktion af 500 mill. kg. socker. S. å. funnos 649 ölbrggerier med en produktion af 9,5 mill. hl. öl. Mest berömdt är Pilsenerbieret. Att nämna äro vidare spritstillverkningen (251 brännerier med en produktion af 399,000 hl.), malt-, choklad- och sockervarufabrikationen, tillverkningar af kaffesurrogat, af likörer, af papper (65 fabriker), läder, skor, handskar, blyertspennor, kemiska varor, krut, färdstickor, tobak, cigarrer (7 statsfabriker med 8,791 arbetare) o. s. v. — Handels medelpunkt är Prag. Järnvägarna voro vid slutet af 1900 5,927 km., landsvägarna 29,162 km.

Författning och förvaltning. B:s inre angelägenheter afgöras af en landtdag, som består af 6 själfskrifna ledamöter (ärkebiskopen, de 3 biskoparna och de båda universitetsrektorerne) samt 236 på sex år valda ombud. Dessa utses klassvis, nämligen 16 af fideikommisssegare, 54 af andra stora godsegare, 10 af Prag, 15 af de fem handelskammarna, 62 af städerna och industriorterna och 79 af landskommunerna. Ordföranden ("öfverstelandt-marskalken") väljes af kejsaren för 6 år. Landtdagens beslut verkställas af det af 8 ledamöter bestående landtutskottet. — I de särskilda förvaltningsdistrikten finnas också representativa församlingar. — Den politiska förvaltningen utöfvas af det kejserlig-kungliga stathållarskapet, hvars chef kallas stathållare. Landet är deladt i 94 distrikt (ty. *bezirkshauptmannschaft*) samt två städer, som icke tillhöra dessa, Prag och Reichenberg. — Rättsskipningen besörjes af 16 domstolar af första instans och 235 distrikts-domstolar. Den andra instansen bildar högre landsrätten (ty. *oberlandesgericht*) i Prag. — Finansförvaltningen handhafvas af landtdirektionen för finanserna i Prag och 10 distriktsdirektioner för finanserna. — I militäriskt afseende delas landet i 2 kårdistrikt med hvar sitt kårkommando (i Prag och Josefstadt). — B:s vapen är ett krönt silfverlejon med dubbelsvans i rödt fält. Landets färger äro rödt och hvitt. Dess skyddspatroner äro S:t Johann von Nepomuk och S:t Wenzel. Hufvudstad är Prag. J. F. N.

Historia. Böhmen (lat. *Boihæmum*, *Bohemum*, *Bohemia*) är uppkalladt efter de först kända innehafvarna af landet, de keltiske bojerna, som i 1:a årh. f. Kr. undanträngdes af de germanska markomannerna. Dessas makt bröts genom väldiga strider mellan dem och romarna i 2:a årh., och efter 4:e årh. försvinna de ur historien. B. var sedan i andra germanska stammars ego, tills i 6:e årh. tjecherns slaviska stam invandrade. Denna kom snart under avareernas väld, men gjorde sig inom kort fri under anförande af en frankisk

man vid namn Samo, som tjechernerna valt till konung. B. vardt medelpunkten i Samos stora slaviska rike (hvilket omfattade samtliga slaviska länderna i den nuv. österrikiska monarkien), men det sönderföll efter hans död (658). B:s historia under närmaste tiden därefter är höljid i dunkel; de otillförlitliga sagohäfderna från denna period upptecknades af den böhmiska historieskrifningens fader, Cosmas af Prag (d. 1125). Som en reaktion mot den påträngande kristna missionen synes en nationell samling ha egt rum kring *przemyslidernas* ätt, om hvars ursprung sagorna ha mycket att förtälja. Tjechernerna mötte med framgång Karl den stores och Ludvig den frommes angrepp, men blefvo mot 800-talets slut för en tid kuifvade af den stormäriske eröfraren Svatopluk. Under 800-talet vann kristendomen insteg i B., i synnerhet från Tyskland. Hertig Borzivoi, den förste *przemyslid*, hvars tillvaro är historiskt styrkt, lät omkr. 874 döpa sig vid Svatopluk's hof och antog den lära, som "slavernas apostlar", Cyrillus och Methodius, predikat. Men följderne för B. af dessa missionärers verksamhet voro ringa. Ej endast i kyrkligt, utan äfven i politiskt afseende slöt sig B. till Tyskland, och denna förbindelse stadgades genom konung Henrik I:s afgörande seger öfver hertig Venceslav den helige 929. Venceslav, som gynnade kristendomen, mördades 935 af sin broder Boleslav I (935—967), som jagade bort de tyske prästerna och förde en fjortonårig strid med kejsar Otto I; till sist nödgades han dock erkänna Otto som öfverherre och stred vid dennes sida på Lech-fältet (955) mot magyarerna. Under Boleslav I och hans fromme son Boleslav II (967—999), hvilken inrättade ärkebiskopsätet i Prag (sannolikt 973), växte riket i omfång norrut, men föll sedan åter i spillror. Den polske Boleslav Krobri gjorde sig 1003 till herre öfver B., men måste redan 1004 fly för den tyske kejsaren Henrik I, med hvars hjälp *przemyslidernas* restauration under tysk öfverhöghet företogs. Under striderne med Polen fick B. ett tyskt nationalhelgon i biskop Adalbert af Prag, som led martyrdöden bland preussarna 997. Under de följande *przemysliderna* höjde sig riket åter i makt, Mähren eröfrades af Brzetislav I (1035—55), och Vratislav II (1061—92) belönades 1086 för sin trohet mot kejsar Henrik IV med personlig konungavärdighet. Under Brzetislav II:s tid (1092—1100) utplånades i landet de sista spåren af hedendomen, och den latinska ritualen infördes i stället för den slaviska. Tronstridigheter, till hvilka den gällande arfsrätten gaf rik anledning, beredde under de följande hertigarnas tid tyskarna rikt tillfälle att inblanda sig i landets angelägenheter. Vladislav II (1140—73) fick mot sina medtäflare hjälp af kejsarna Konrad III och Fredrik Barbarossa samt erhöi 1158 af den senare ärtlig konungavärdighet. Efter långvariga och häftiga tronstridigheter, hvarunder Mähren 1182 som ett riksomedelbart markgrekskap lösgjordes från B., lyckades *Przemysl Ottokar* I (1197—1230) komma till makten och för framtiden gifva stadga åt landets styrelse, därigenom att han införde en på förstfödsloret grundad tronföljd, hvarjämte han af kejsar Fredrik II erhöi bekräftelse på den nya tronföljdsordningen och sin ärtliga konungavärdighet. Hans sonson Ottokar II (1253—78), B:s mäktigaste konung, gjorde sig

till herre öfver de länder, som motsvara den nuv. österrikiska monarkien, med undantag af Tyrolen och Salzburg, så att hans välde i söder sträckte sig ända ned till Adriatiska hafvet. I norr ryckte han till sig delar af Polen och gjorde vid Östersjöns kust lyckliga korståg mot de hedniska preussarna. Vid försöket att återtaga de tyska länderna, hvilka han förlorat genom sin vägran att gifva kejsar Rudolf af Habsburg hyllning, stupade Ottokar på March-fältet 26 aug. 1278. Därmed var det slut med drömmen om att grunda en nationell böhmisk storstat. Några årtionden senare utslocknade med Venceslav III przemyslidernas gamla ått, 1306. — Efter några år af osäkerhet och oro kallades en ättling af det luxemburgska huset (1310—1437) på B:s tron. Johan (1310—46), en son till tyske kejsaren Henrik VII af Luxemburg och sväger till den siste przemysliden, förvärfvade för B:s krona Lausitz och fick äfven öfverhögheten öfver Schlesien; han stupade 1346 i slaget vid Crécy. Under denne krigiske konungs son Karl (1346—78), såsom tysk kejsare Karl IV, nådde B. sin högsta blomstring. Prag förskönades genom praktfulla byggnader, upphöjdes till ärkebiskopssäte 1344 och blef 1348 säte för ett ny-stiftadt universitet. Den inre ordningen befestades, samfärdseln främjades, och industrien lyftes, i synnerhet genom inflyttade tyskar. Men mot den allt för mycket kring sig gripande germaniseringen, hvilken redan de siste przemysliderna underlättat och som nu, under konungar af tysk härkomst, sköt än större fart, vaknade en nationell tjeckisk rörelse. Denna stod i närmaste sammanhang med reformatorn Johan Hus' uppträdande under Karls son, den svage Venceslav IV (1378—1419). Strax efter dennes död utbröt de s. k. husit-krigen (se d. o.), som i 16 år spreda förödelse öfver B. och tillgränsande länder. En tids lugn inträdde, sedan husiterna besegrats vid Lipan 1434 och bömarna 1436 ändtligen som konung erkänt kejsar Sigismund, Venceslavs broder, samt en kyrklig förlikning ävåbragts (de s. k. Basel- och Iglau-kompaktaterna, se Baselskonciliet, sp. 1018). Men under Sigismunds måg och efterträdare, Albrekt af Habsburg (1437—39), och dennes son Vladislav posthumus (1440—57), som kom till världen efter faderns död, flammade striden upp på nytt. Kronans makt hade under husitkrigen ohjälpligt försvagats, landet ödelagts och nästan allt inflytande inom den böhmiska staten samlats i adelns händer. Den förre riksföreståndaren, den moderat husitiskt sinnade, statskloke Georg Podiebrad (1458—71), valdes bland sex pretender till konung samt lyckades trots påfvens bullor och sin egen mågs, den ungerske konungen Mathias Corvinus', korståg försvara religionsfriheten och sin krona. Efter hans död kom med prins Vladislav af Polen (1471—1516) det jagellonska huset (1471—1526) på tronen, och under de svage konungarna af detta hus nådde det böhmiska adelsväldet sin höjdpunkt. Vladislav måste utthärda ett krig mot Mathias Corvinus och till honom afträda Mähren, Schlesien och Lausitz (1479), men han förenade åter dessa länder med B., sedan han efter Mathias' död blifvit vald till konung jämväl i Ungern (1491). Genom religionsfreden i Kutenberg (1486), där fri religionsöfning tillerkändes husiterna, bragtes bekännelsestriden till slut; men den omständigheten att både Vladislav och

hans son Ludvig den brådmogne (1516—26) så ofta voro frånvarande (de residerade nämligen i Ungerns hufvudstad, Buda) gaf adeln tillfälle att under inbördes fejder rifvas om makten och ställa de lägre klasserna i ett allt djupare beroende. Försöket att med B. och Ungern som kärna bilda ett jagellonskt Donauvälde misslyckades fullständigt, i det att Ludvig i strid mot de från Balkanhalfön anstormande turkarna vid Mohacz (29 aug. 1526) förlorade krona och lif. Några månader senare (23 okt.) lyckades ärkehertig Ferdinand af Österrike, Ludvigs sväger, af ett ständerutskott bli vald till B:s konung, och därmed kom B. under huset Habsburg, hvilket sedermera (med ett kort afbrott, 1619—20) intill närvarande tid regerat i landet. Ferdinand I (1526—64), kejsar Karl V:s broder och efter dennes tronafsägelse själf kejsare (1556), ingick visserligen, för kronans vinnande, på en valkapitulation, som gaf bömarna de vidsträcktaste friheter, men förstod att genom personlig kraft öka konungamaktens inflytande och främja katolicismens sak. Karl V:s seger öfver protestanterna vid Mühlberg (apr. 1547) fick sin återverkan äfven i B. Efter en kortare strid lät Ferdinand, trots de protestantiska ständernas motstånd, på "den blodiga landtdagen" (sept. 1547) förklara B. för ett arfrike. Hans ständiga penningnöd och religiösa förföljelser ådrogo honom mycket hat. Hans plan att göra den katolska bekvämligheten allenaahärskande i ett land, där den protestantiska rörelsen hade funnit så stark genklang, strandade mot det kraftiga motstånd, som gjordes honom i synnerhet af husiterna (uttrakvisterna), hvilka (1554) tvungo honom att gifva deras konsistorium särskilda beskyddare (defensorer) ur herre- och riddarståndet. Däremot öppnades ett jesuitkollegium i Prag (1556), hvarest 1561 en katolsk ärkebiskop åter insattes, den förste sedan 1421. Ferdinands son Maximilian II (1564—76) styrde med mycken religiös fördragsamhet och gaf t. o. m. sitt erkännande åt de böhmiske protestanternas trosbekännelse (1575). Den bekännelsefrihet han sålunda med gaf lämnades en tid oantastad äfven af hans son och efterträdare, Rudolf (1576—1611); men påverkad af den ärkekatoiske Ferdinand af Steiermark, som han, med förbigående af sina bröder, ämnade till sin efterträdare, stängde han några af protestanternas kyrkor (1602) och försökte införa ett slags inkvisition (1606). De protestantiska ständerna i Rudolfs arfländer (Böhmen, Österrike, Mähren och Schlesien) slöto då ett skyddsförbund, och Rudolfs från tronföljden uteslutne bröder, Mathias, fann lämpligt att sälla sig till dem och drog med härsamakt mot Prag. Rudolf måste (1608) afträda Österrike, Ungern, Mähren och Schlesien till Mathias, hvilken erkändes för hans efterträdare jämväl i B., och sedermera utfärda det ryktbara "majestätsbrevet af 9 juli 1609", hvari fullkomlig religionsfrihet tillerkändes de evangeliske. När Mathias (1612—19) kommit på tronen, försonade han sig snart med Ferdinand och ingaf protestanterna stora farhågor genom flera åtgärder, som stredo mot majestätsbrevet innehåll (framför allt stängandet af de protestantiska kyrkorna i Braunau och Klostergrab). Då han slutligen öfverlämnade B:s regering åt ett ståthållarskap, af hvars tio medlemmar sju voro katoliker, sammanträdde (i mars 1618) en delegation af de protestantiska

ständerna och afsände till kejsaren en skrivelse, med begäran att majestätsbrevet skulle hållas vid makt. Ett skarpt svar kom från Wien. Protestanterna funno, att faran ej kunde afvärgas annat än med vapen, och så inträffade (23 maj 1618) revolutionen i Prag, då de kejsrerlige ståthållarna Martinitz och Slavata misshandlades och gnistan till trettioåriga kriget tändes. Dagen därefter tillsattes en provisorisk regering af trettio personer, och greve Henrik Mathias von Thurn utnämndes till härens befälhafvare. Kejsaren var böjd för eftergift, men Ferdinand, hvilken 1617 erkänts som hans efterträdare i B., rådde till att undertrycka resningen med våld. Till en början hade bömarna framgång; de förklarade Ferdinand, "såsom trosfrihetens arfvinge samt Spaniens och jesuiternas slaf", afsatt och valde därefter (27 aug. 1619) kurfursten af Pfalz, Fredrik V, till sin konung. Men slaget på Hvita berget vid Prag (8 nov. 1620) gjorde ett hastigt slut på "vinterkonungens" valde, och därmed var äfven den religiösa och nationella frihetens öde i B. besegladt.

Efter slaget på Hvita berget vidtog i B. en händsnylslös "motreformation" under Ferdinand II (1620—37), hvilken med fruktansvärd stränghet undertryckte landets religiösa frihet och äfven förstod att kväva hvarje ansatt till nationell frihetsrörelse. B. förvandlades till en katolsk provins inom den habsburgska monarkien. Dess forna författning ersattes 1627 af en "förnyad landsordning", som bekräftade arfsrätten, förbehöll konungen all lagstiftningsrätt och medgaf ständerna endast en viss skattebevilningsrätt. Under trettioåriga kriget utsögs landet såväl af katolska som af protestantiska härar, massor af protestanter drefvos i landsflykt, och folkmängden sjönk till föga mer än $\frac{1}{4}$ af den vid krigets utbrott där bofaste. Omfattande godsconfiskationer förmågen omhvalfde egendomsförhållandena i det olyckliga landet; äfven det tjeckiska språket sökte de maktägande utrota. Jesuiternas makt växte, och en nyindflyttad tyskdöfd adel tillvann sig stort inflytande. Under följande tid ända frammet 1848 års händelser delade B. öde med den habsburgska monarkiens öfriga länder och låg tämligen öppet för den tyska kulturens framträngande. 1741—42, under österrikiska arföljdskriget, härskade kurfurst Karl Albert af Bayern där som bömisk konung, men i dec. 1742 återställdes det österrikiska herraväldet. Maria Teresias (1740—80) och Josef II:s (1780—90) reformer kommo äfven B. till godo och förberedde landets uppvaknande till nytt nationellt och politiskt lif; af de napoleonska krigens stormar blef B. jämförelsevis oberördt.

Revolutionsåret 1848 kännetecknades äfven i B. af en mot ökad politisk frihet syftande stark folkrörelse; frihetskrävet förbands där jämväl med yrkande på tillgodoseande af tjechernas rätt gentemot tyskarna. Strax efter underrättelsen om det franska konungadömet fall beslöts, på ett talrikt besökt tjeckiskt folkmöte i Prag (11 mars), en adress till kejsaren, med begäran om politisk och nationell frihet (bl. a. Schlesiens och Mährens införlifvande med B., ett för de tre länderna gemensamt parlament samt det tjeckiska språkets likaberättigande med det tyska i skolor och ämbetsverk). Samtidigt utbröto marsoroligheterna i Wien, hvadan den kejsrerlige styrelsen måste bekväma sig till eftergift. En kejsrerlig skrif-

velse (af 18 april) medgaf för B. fullkomlig likställighet mellan tjecher och tyskar, särskild centralmyndighet och upphäfvande af godsegarnas domsrätt m. m. Till motvikt mot tyskarna, som i germansk entusiasm sökte skyddet för friheten i anslutning till Frankfurt-parlamentet och B:s fortsatta föröning med Tyskland, sammanträdde i Prag (12—17 juni 1848) en kongress af slaver (representanter för tjecher, slovakar, polacker, rutener, kroater, ryssar m. fl.). Blodiga gatustrider i Prag (12—17 juni) mellan befolkningen och den tyska militären under furst Windisch-Grätz befäl medförde omedelbart kongressens sprängning och den revolutionära rörelsens undertryckande. Nationalitets-striden fortfor emellertid: på den första konstituerande österrikiska riksdagen (1848) stodo de tjeckiska ombuden, som fyllde högern, på regeringens sida, medan tyskarna utgjorde den oppositionella vänstern; i hopp om erkänsla af regeringen, understödde tjechernas denna äfven i striden mot magyarerna. Men deras inflytande upphörde med upplösningen af riksdagen i Kremsier och utfärdandet af den oktrojerade författningen. Endast på det sociala området och i pressen kunde de tjeckiska sträfvanterna gifva sig luft. Men sedan genom det olyckliga kriget 1859 den österrikiska styrelsens absolutism blifvit knäckt och B. genom februari-författningen af 1861 återfått sin landtag, lyckades tjecherns vinna ett öfvervägande inflytande på denna och genomdriva sina ledares val till riksrådet. I dettas representantkammar sloto de sig till polackerna och motarbetade som "autonomister" och "federalister" ministären Schmerlings helstatsplaner, hvarjämte deras sträfvan gick i en alltmr utpräglad panslavistisk riktning. Deras ledande män, Palacky, Rieger m. fl., sökte förgäfvos skapa en slavisk majoritet i riksrådet och lämnade efter denna plans misslyckande riksrådet under föröring att 1861 års författning kränkte B:s historiska rätt och att valordningen tillbakasette den tjeckiska nationalitetens berättigade kraf. Denna förklaring skaffade dem namnet "deklaranter", och deras obstruktion, den s. k. "abstinensaktiken", fortsattes under 15 år, hvarunder de tyske bömarna trots tjechernas invändningar bragte till stånd valen till riksrådet. Beusts decemberförfattning af 1867 tillfredsställde ej heller tjechernas önsknningar, utan de nationella demonstrationerna fortsattes, ofta i rätt bullersamma former, så att till sist den kraftfulle ståthållaren öfver B., fältmarskalklojtnant von Koller, för öfver ett halft år (1868—69) nödgades försätta Prag med förstäder i belägringstillstånd. Vid tiden för det fransk-tyska kriget minskades i Wien förtyckningsifvern, och kejsaren var nära att bevilja B. fullkomligt själfständig förvaltning, men förändrades i sista ögonblicket af monarkiens tyskar och ungare att vägra sin bekräftelse på de af landtdagen antagna bömska "fundamentalartiklarna" (okt. 1871). Den författningstroga ministären Auersperg aflöste nu den federalistiskt sinnade ministären Hohenwart; Kollers kraftfulla förvaltning och införande af direkta riksrådval (1873) förslamade yttringarna af tjechernas opposition. Dessutom uppstod en splittning mellan tjecherns själfva, i det en del af dem (gammaltjecherns) trädde i nära förbindelse med de feudale och klerikale samt undandrog sig att skicka ombud vare sig till landtdagen eller riksrådet, då däremot en annan del

(ungtjechernä) omfattade mera frisinade åsikter och, sedan 1874, lät representera sig vid landtdagen.

Äfven det gammaltjechiska partiet måste omsider, trunget af folkopinionen, låta sina ombud inträda 1878 i landtdagen och 1879 i riksrådet, sedan genom Taaffes utnämning till ministerpresident åtminstone några af dess önsknningar, såsom om ett tjechiskt universitet (genom Prag-universitetets tudelning), Stremayrs språkförordning af 19 apr. 1880 och ändringar i valordningen 1882, fått utsikt till framgång. Men därefter blef också fiendskapen mellan tyskar och tjecher mer häftig än förr och tog sig ofta uttryck i excesser mot de förra från tjechernas sida. Under den nya regimen utbreddes det tjechiska språket alltmer på tyskans gamla område, och en ny språkförordning af 23 sept. 1886 hotade att alldeles uttränga tyskan ur den högre rättskipningen. Tyskarna, som sedan 1884 voro i minoritet i landtdagen, föreslogo förgäfvat, att landet skulle uppdelas efter språkgränsen i olika förvaltningsområden. Då endast kränkningar, träffade de tyska ombuden i landtdagen, lämnade dessa 22 dec. 1886 representationen med den förklaring, att de först då skulle återvända, när deingo garanti för att deras förslag och önsknningar skulle underkastas en saklig pröfning (deras "abstinens" fortsattes till 1891). Samtidigt blef oenigheten mellan gammaltjecher och ungtjecher allt större. De förras motstånd mot liberalare skollagar m. m. minskade deras popularitet i landet och ökade antalet af ungtjechernas anhängare. Vid valen till landtdagen 1889 insattes så många af de senare, att t. o. m. regeringen fann sig böra vidtaga åtgärder emot deras enväld. Till Wien kallades i jan. 1890 förtröendemen för tyskarna, gammaltjechernä och de store godsegrarna, och man lyckades där ena dessa tre partier om den s. k. böhmiska förlikningen (*böhmischer ausgleich*). Enligt denna beviljades tyskarnas flesta fordringar, t. ex. kräven på upprättandet af en tysk sektion i landsskollrådet och landskulturrådet, förvaltningsområdenas begränsning efter nationalitet och en tysk senats inrättande i öfverdomstolen i Prag. Dessutom lofvades en revision af språkförordningen af 1880, vissa ändringar till tyskarnas förmån vid politiska val m. m. Vid valen 1891 vunno emellertid ungtjechernä, som häftigt bekämpade förlikningen, en glänsande seger; gammaltjechernä måste för att ej förlora allt inflytande motsätta sig väsentliga punkter i förlikningen. Följden blef, att hvarken förvaltningsområdenas omorganisation eller ändringarna i språkförordning och valordning kunde genomföras. Justitieministern Schönborn utsattes för häftiga anfall och t. o. m. åtal till följd af sina i förlikningens anda vidtagna domstolsreformer. 1895 års val nästan bortsopade gammaltjechernä från landtdag och riksråd, och de segrande ungtjechernä stegrade därefter hejdlöst sina fordringar samt sökte genom skandalscener och obstruktion tilltrotsa sig deras uppfyllande. Gehör i språkfrågan vunno de emellertid först 1897, då Badeni för att vinna deras samtycke till "ungerska förlikningen" af nämnda års utfärdade två språkförordningar (af 4 apr.), hvilka stadgade dubbelspråkighet i ämbetsverken, med undantag af de militära, samt fr. o. m. år 1901 kräfdet kändedom om båda språken af ämbetsmännen i B:s alla landsdelar (äfven de rent tyska). Badenis språkför-

ordningar framkallade från den tyska befolkningen häftiga protester, "abstinens" af de tyska landtdagsrepresentanterna och inom riksrådet en allt lagstiftningsarbete förlamande obstruktion. Han störtades i nov. s. å., men hans båda närmaste efterföljare, Gautsch och Thun, lyckades ej genom sina förmedlingsförslag tillfredsställa någondera parten. Först ministären Clary förmådde i okt. 1899 bringa den tyska obstruktionen i riksrådet till slut genom att fullständigt upphäfva Badenis språkförordningar, en åtgärd, som af ungtjechernä omedelbart besvarades med att de i sin tur tillgrepo den i längden allt sundt politiskt liff förodande obstruktionstaktiken. Förmedlingsförsöken återupptogs af Clarys efterträdare Körber (från jan. 1900) genom "försoningskonferenser" mellan de tyska och tjechiska partiernas ledande män samt upprepade förmedlingsförslag, hvilka emellertid regelbundet strandat på de stridande partiernas hätska inbördes fiendskap och särskildt ungtjechernas och det än våldsammare tjechisk-radikala partiets envisa obstruktion. Sedan Körber i dec. 1904 afgått, fortsätter hans efterträdare Gautsch det tröstlösa förmedlingsarbetet. Striden mellan tjechisk och tysk nationalitet i B. har under det senaste årtiondet fullständigt kommit att dominera det österrikiska riksrådets förhandlingar och täflar med den ungerska separatismen i att undergräfvad den habsburgska monarkiens bestånd.

Litteratur. Bland geografisk-statistiska arbeten om B. märkas: R. Andree, "Nationalitätsverhältnisse und sprachgrenze in B." (2:a uppl. 1872), Jechl, "Der böhmische grossgrundbesitz" (1874), Langhans, "Das königreich B." (1881), Katzer, "Geologie von B." (3 bd, 1889—92), Die österreichisch-ungarische monarchie in wort und bild", bd 14—15 (1894—96), och Langhans, "Die deutsch-tschechische sprachgrenze in Nordböhmen" (i "Petermanns mitteilungen", 1899). B:s historia är behandlad af Palacky, "Geschichte B:s bis 1526" (5 bd, 1836—67), Frind, "Kirchengeschichte B:s" (4 bd, 1862—78), Tomek, "Geschichte B:s" (1864). Toman, "Das böhmische staatsrecht 1527—1848" (1872), Maurice, "Bohemia from the earliest times to 1620" (i "Story of the nations series", 1896), Lippert, "Socialgeschichte B:s in vorhussitischer zeit" (2 bd, 1896—98), och Zibrt, "Bibliografi öfver B:s historia" (på tjechiska, 2 bd, 1900—02). — J. Österrikisk-ungerska monarkien.

Böhmer, Johann Friedrich, tysk häfda forskare, f. 1795 i Frankfurt a. M., d. 1863 som förste bibliotekarie därstädes, var från 1823 sekreterare i "Die gesellschaft für ältere deutsche geschichtskunde". Det var företrädesvis kring Tysklands medeltid, som hans forskningar vände sig för att samla urkunder rörande detta skede af historien besökte han ärligen bibliotek och arkiv i Tyskland, Frankrike, Italien och Nederländerna. Bland hans arbeten märkas: *Die urkunden der römischen könige und kaiser von Konrad I bis Heinrich VI.* (1831), *Die reichsgesetze von 900—1400* (1832), *Die urkunden Ludwigs des bairern, könig Friedrichs des schönen und könig Johanns von Böhmen* (1839), *Die regesten des kaiserreichs 1198—1311* (1844 och 1847—49, utgifna i reviderad uppl. af Redlich, Ficker och Winckelmann 1879—94 och 1899) samt kritiska upplagor af tyska historiska skriftställare från 1200- och 1300-talen i samlinge

"Fontes rerum germanicarum" (bd 1—4, 1843—68). Genom "Böhmertstiftelsen" sörjde han för att nya regestsamlingar med anlitande af hans afskrifter kunde utkomma. B. svärmade som roman-tiker för medeltiden och hyste stark förkärlek för den romerska kyrkan, hvaremot han ansåg Preussens politik som Tysklands olycka; dessa åsikter gifva stundom inledningarna till hans regestsamlingar en tendentiös prägel. B:s bref och smärre skrifter med lefnadsbeskrifning ha utgifvits af Janssen (3 bd, 1868, förkortad i 1 bd 1870).

Böhrer, Eduard, tysk filolog, f. 1827 i Stettin, blef professor i romansk filologi vid universitetet i Halle 1868 och innehade 1872—79 samma lärostol i Strassburg. Han egnade sig från yngre år åt teologien och utgaf bl. a. Spinozas förut tryckta "Tractatus de Deo et homine" (1852), *Über die apokalypse* (1855), skrifter af Juan de Valdes m. fl. spanska reformationsvänner (*Spanish reformers etc.*, 2 bd, 1874—83) och en utläggning af romarbrevet (1886). Mera känd har dock B. gjort sig som romanist. På detta område har han skrivit *Über Dantes schrift De vulgari eloquentia* (1868) och *Über die provençalische poesie der gegenwart* (1870) samt utgifvit Rolandsången ("Rencesval", 1872) och tidskriften "Romanische studien" (1871—85, med värdefulla bidrag af honom själf). På ett annat filologiskt fält uppträdde B. 1891 med sin edition af Pindaros' sicilianska oden (jämte prosa-översättning).

Böhmert, Karl Viktor, tysk nationalekonom och statistiker, f. 1829 i närheten af Leipzig, blef 1856 redaktör för "Bremer handelsblatt" och utbytte 1860 denna ställning mot befattningen som syndikus vid handelskammaren i Bremen. 1866 flyttade han till Zürich som professor i nationalekonomi och återvände 1875 till sitt hemland som direktör för konungariket Sachsens statistiska byrå (hvarmed följde ledningen af byråns tidskrift och årsbok) samt professor vid tekniska högskolan i Dresden; den förra af dessa två befattningar lämnade han 1895, men behåller ännu den senare. B. har i tal och skrift utvecklats en stor verksamhet på de olika områden, som intressera hans entusiastiska och människovänliga natur, särskildt arbetarfrågan, fattigvården, nykterhets-, sedlighets- och kvinnofrågorna; mest känd torde han vara genom sin ifver för vinstandelssystemet (se d. o.). Af hans många arbeten i bokform böra nämnas: *Arbeitsverhältnisse und fabrikeinrichtungen der Schweiz* (2 dlr 1873, med en fortsättning 1874), *Enquête über gewinnbeteiligung der arbeitnehmer* (1874), *Die gewinnbeteiligung* (2 dlr, 1878; hans hufvudarbete, öfvers. på franska o. ital.) och *Das armenwesen in 77 deutschen städten und einigen landarmenverbänden* (3 dlr, 1886—88). Till sin allmänna åskådning är han socialliberal, med sympati för frihandeln och arbetsklassens höjande, hvilket han vill åstadkomma genom enskildt initiativ och individens moraliska utveckling; i metodiskt afseende arbetar han särskildt för social statistik. Af hans allmänna uppfattning betingas dels hans initiativ (1857) till den liberala "Kongress deutscher volkswirte", dels hans flitiga arbete i flera föreningar, främst "Centralverein für das wohl der arbeitenden klassen". Han utgifver denna förenings publikationer, af hvilka "Der arbeitervreund" (som han redigerar sedan

1873) är den förnämsta och det egentliga organet för hans sociala sträfvanden. E. Hkr.

Böhrerwald [-walt], en skogrik, hufvudsakligen af gnejs och granit bestående bergskedja, som utgör det böhmiska massivets front åt s. v. Den går på gränsen mellan Böhmen och Bayern från Fichtelgebirge i n. v. till Donau i s. ö. och begränsas där af den blott 685 m. ö. h. belägna sänka, där man ännar draga en kanal från Budweis vid Moldau till Linz vid Donau. Ö. om denna sänka fortsättes berget af Greinerwald. Genom porten vid Furth delas berget i en lägre, nordlig del, kallad Oberpfälzerwald, som kulminerar i Tillenbergs (939 m.) och i Cerkow (1,039 m.), samt en högre och vildare sydlig del, Künisches gebirge (tjeck. *Sumava*), med topparna Stora Arber (1,457 m.), Stora Rachel (1,452 m.), Lusen (1,370 m.), Blöckenstein (1,378 m.) och i ö. Kubany (1,362 m.). Ett förberg till Böhrerwald är Bayrischer wald, som tränger in mellan Böhrerwald och Donau, bildande med det förra en vinkel. Dalen mellan båda heter Der pfahl och genomflytes af en källflod till Regen. — Af passen äro det mellan Furth och Taus (Pilsen) samt mellan Zwiesel och Eisenstein (922 m.) de viktigaste. J. F. N.

Böhmflöjt. Se Böhm (Th.) och Sauvlet (J. B.).

Böhmisch-Brod [-brät], tjeck. *Český Brod*, stad i Böhmen, ej långt ö. om Prag, vid floden Sembera. 4,223 inv. (1900), tjecher. Där stod 30 maj 1434 ett stort slag, hvori katolikerna tillsammans med kalixtinerna tillfogade taboriterna ett afgörande nederlag. De senares båda anförare, Procopius den store och Procopius den lille, stupade. Därmed upphörde husitkriget. En minnesvård öfver slaget restes på slagfältet 1881.

Böhmisch-Leipa (tjeck. *Česká Lipa*), stad i norra Böhmen, i regeringsområdet af samma namn, vid floden Polzen. 9,217 inv. (1900), nästan uteslutande tyskar. B. har en mycket mångsidig industri, bl. a. betydande spinnerier, väfverier och färgier.

Böhmisch-Trübau (tjeck. *Česká Třebová*), gammal stad i böhmiska regeringsområdet Landskron, vid floden Trebova, nära märiska gränsen. 6,050 inv., tjecher. Bomullsindustri.

Böhmisk o. s. v. Se Böhmisk o. s. v.

Böhm von Bawerk (v o n Böhm-Bawerk). Eugen, österrikisk nationalekonom, f. 1851 i Brünn, blef 1880 docent i Wien, 1881 e. o. och 1884 ord. professor i Innsbruck, 1889 ministerialråd i finansdepartementet och i juni 1895 finansminister, hvilken ställning han med kortare afbrott beklädt i olika kabinett intill slutet af oktober 1904. B. har skrivit bl. a. *Rechte und verhältnisse vom standpunkte der volkswirtschaftlichen güterlehre* (1881), *Kapital und kapitalzins* (2 bd, 1884—89; 2:a uppl. 1900—02; öfv. till engelska), *Zum abschluss des marx'schen systems* (1896, i "Festgaben für Karl Knies") och en mängd uppsatser i facktidsskrifter, bl. a. *Grundzüge der theorie des wirtschaftlichen güterwerthes* (i "Jahrbücher für nationaleconomie", 1886). B. kan i närvarande stund betraktas såsom den måhända mest framstående representanten för den s. k. österrikiska skolan inom nationalekonomien. I motsats till den bland Tysklands nationalekonomer förhärskande historiska riktningen har denna skola åter-

upptagit och på en djupare grundval utarbetat den klassiska nationalekonomiens analytisk-syntetiska metod, hvilken söker återföra de ekonomiska företeelserna till ett fåtal enkla orsaker för att ur dessa på deduktiv väg härleda mer eller mindre allmängiltiga ekonomiska lagar. Uppslaget till den nya riktningen gafs genom den af K. Menger m. fl. framställda läran om nyttans eller bruksvärdets rent subjektiva och därför föränderliga karaktär, hvilken ledde till uppställandet af begreppet gränsnytta såsom norm för bytesvärdet. Ehuru icke själf upphofsmän till dessa fruktbara idéer har B. genom sin ytterst grundliga och öfvertygande framställning af dem och deras viktiga konsekvenser för läran om bytet och för nationalekonomien i det hela kanske mer än någon annan bidragit att förskaffa dem insteg inom den vetenskapliga världen.

Ännu större äro dock hans förtjänster på kapitalteoriens område. Förra delen af "Kapital und Kapitalzins" innehåller en lika skarpsinnig som uttömmande kritik öfver alla dittills gjorda försök att utreda den svåra frågan om kapitalräntans natur och orsaker. I senare delen framlägger han sin egen kapitalteori, hvilken helt och hållet hvilat på den enkla grundtanken, att kapitalbildning och produktiv användning eller utlåning af kapital äro att uppfatta såsom ett byte mellan nutida och framtida förnödenheter. Att de förra härvid regelbundet skattas högre än en lika mängd i framtiden tillgängliga förnödenheter af samma slag, att m. a. o. kapitalräntan alltid är positiv, visas bero på flera samverkande orsaker, såsom utsikten till rikligare tillgångar i framtiden (delvis just en följd af kapitalbildningen), vidare den subjektiva underskattningen af de framtida behoven i jämförelse med ögonblickets behof samt slutligen och ej minst det företräde, som de i nutiden eller i allmänhet på ett tidigare stadium tillgängliga förnödenheterna och produktivkrafterna ega ur teknisk synpunkt, i det de sätta oss i tillfälle att utföra de förberedande arbeten (maskinella inrättningar o. s. v.), genom hvilka produktionen göres mera lönande. Af sistnämnda omständighet, eller hvad man något oegentligt kallar "kapitalets produktivitet", har B. egnat en utförlig, ytterst lärorik utredning. I det hela måste hans undersökningar öfver kapitalräntan betraktas såsom ett af de värdefullaste bidrag, som i nyare tid kommit den teoretiska nationalekonomien till del. Samtliga B:s arbeten äro präglade af en mästerlig framställningskonst samt af en inom den nationalekonomiska litteraturen sällsynt objektivitet. K. W.—II.

Böhn, Gudbrand, norsk violinist, f. 1839 i Romerike, studerade sin konst i Bruxelles för Léonard samt (med stipendium) i Leipzig och Dresden. Han blef 1866 konsertmästare vid Kristiania teaters orkester och sedermera äfven i "musikforeningen" samt har konserterat flitigt i hemlandet och utöfvat en fruktbärande verksamhet som violinlärare. B. tog 1865 initiativet till fasta kammarmusikkonserters anordnande i Kristiania. Vid nationaleatern fick han 1899 anställning, men måste redan 1900 på grund af sjuklighet taga afsked.

Böhringer, Georg Friedrich, tysk-schweizisk kyrkohistoriker, f. 1812 i Maulbronn (Württemberg), kom 1833 till Schweiz och var 1842—53 kyrkoherde i kantonen Zürich. Död i Basel 1879.

B:s stora kyrkohistoria i biografier, *Die kirche Christi und ihre zeugen* (9 bd, 1842—58), når fram till reformationens föregångare. Andra omarbetade upplagan (i 24 bd, 1873—79) fullbordades af hans son Paul B. (f. 1852, første kyrkoherde i Basel 1888, e. o. professor i teologi därstädes 1896, medutgivare af "Theologischer jahresbericht").

Böhtlingk, 1. Otto B. (sedermera von B.) tysk orientalist, en af samtidens utmärktaste språkforskare, f. 1815 i Petersburg, af tyska föräldrar, studerade i Petersburg, Berlin och Bonn, blef 1842 adjunkt vid och 1855 medlem af vetenskapsakademien i Petersburg, flyttade med ryska regeringen tillstånd 1868 till Jena och 1885 som professor emeritus till Leipzig. På femtionde årsdagen af sin doktorsdisputation hedrades B. med en "Festgruss" (1888), innehållande vetenskapliga uppsatser af Tysklands förnämste sanskritister. Af hans utomordentligt många arbeten må nämnas: *Kalidasa's Ring-Cakuntala* (1842, 1846), *Indische sprüche* (3 bd, 1863—65; 2 uppl. 1870—73), *Paṇini's grammar* (1887), de bägge upanisaderna *Khândogjopanisad* och *Brhadâranjakopanisad* (1889), *Dagjans poetik* (1890), alla med sanskrit-text, tyska öfversättning och anmärkningar, *Sanskrit-chrestomathie* (1845; omarbetad och tillökad uppl. 1877). *Über die sprache der jakuten* (3 bd, text, grammatik, ordbok) samt (tillsammans med Roth) jättesverket *Sanskrit-wörterbuch* (7 bd, öfver 9,000 kvartsidor, 1855—75), hvars sammandragna edition *Sanskrit-wörterbuch in kürzerer fassung* (7 bd, 1879—89) innehåller många i den större felande ord. Allt sedan sin öfverflyttning till Leipzig publicerade han årligen i "Zeitschr. d. deutsch. morgenl. gesellschaft" och "Berichte d. sächs. ges. d. wissenschaften" en mängd förtäfliga indologiska monografier rörande grammatik, ordförråd och litteratur. D. 1904 i Leipzig. H. v.

2. Arthur B., den föregående brorson, tysk historiker, f. 1849 i Petersburg, sedan 1886 professor i historia och litteratur vid tekniska högskolan i Karlsruhe, har skrivit bl. a. *Die holländische revolution und der deutsche fürstenbund* (1874), *Napoleon Bonaparte, seine jugend und sein emporkommen* (2 bd, 1877—78; 2:a uppl. 1883), *Napoleon Bonaparte und der rastatter gesandtenmord* (1883), *Zur rastatter gesandtenmord* (1895) samt dramerna *König Konrad* och *Franz von Sickingen*.

Böllefos. Se Nidalfven 1.

Böja, socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad, 1,291 har. 433 inv. (1904). Annex till Berg, Skaraborgs län. Billings kontrakt.

Böjgen (Böjg), ormliknande jätte i en norsk saga. Figuren har blifvit bekant genom Ibsens "Peer Gynt".

Böjlig sandsten, petrogr. Se Itakolumin.
Böjmskler, Flexorer, anat., de muskler som åstadkomma böjning i ledgångarna, d. v. s. orsaka den rörelse, som minskar vinkeln mellan de i lederna ingående benen. Böjmsklerna äro vanligen starkare än sina antagonister, sträckmsklerna. Se Antagonism 2. G. v. D.

Böjning, 1. Mek. Om en bjälke vid en eller flera punkter af sin längd har fäste eller understöd samt påverkas af krafter, som ej äro riktade längs efter, uppkommer hos den en böjning. Så t. ex. böjes en träbjälke, som är fast vid den ena änden

loch i vågrätt läge uppbar en belastning vid den andra änden. Om belastningen ej öfverskrider en viss gräns, återtager bjälken sin förra form, sedan kraften upphört att verka. Under böjningen utsträckas de öfre fibrerna och de undre förkortas; vid midten af bjälkens höjd gifves det fibrer, som hvarken förlängas eller förkortas. Dessa fibrers läge bestämmes af neutralytan: ju längre från den en fiber är belägen, dess mera utsträcket eller sammantryckes den. Om bjälken är understödd vid båda ändarna och belastad vid midten af längden, komma i stället de öfre fibrerna att förkortas och de undre att utsträckas. Nedböjningen af en bjälke blir dess större, ju större belastningen är och växer proportionellt med kuben på bjälkens längd. G. R. D.*

2. *Fys.* (Ljusets böjning). Se *Diffraction*.

3. *Språk.* Inom språkvetenskapen menas med böjning (*flexion*) bildandet af de olika former, som tillsammans utgöra ett s. k. paradigm, d. v. s. en grupp af ord, som uttrycka hvar sin grammatiska kategori (se d. o.), men ega samma speciella betydelseinnehåll. Redogörelsen för dessa olika former kallas böjningslära och är den ena hufvuddelen af formläran. — Paradigmet består af minst två former, af hvilka den ena kallas grundform (eller oböjd form), den (eller de) andra dennas böjningsform (resp. -former). Som grundform betraktas lämpligen den kortaste formen, t. ex. af substantiverna den form, hvilken står som uppslagsord i lexikon ("nominativen"), och af verben imperativen. Om alla formerna visa hufvudsaklig öfverensstämmelse inbördes i fråga om ljuden, sägas de vara af samma stam, t. ex. *gata, gatas, gator; åka, åkte, åkande; lejon, lejoninna*, och böjningen kallas enstammig (homoklitisk, homotematisk). Om man åter inom samma paradigm har två eller flera stammar, t. ex. *han, hon, honom, henne*, kallas böjningen flerstammig (heteroklitisk, heterotematisk). Böjningsformerna utgöras i de flesta fall af stam jämte ändelse eller af stam jämte "hjälpord", t. ex. *häst-ar, har döda-t*. En sådan böjning kallas yttre, och de affix, som därvid nyttjas, kallas böjnings-element (*flexiv*). En del böjningsformer bildas utan sådana tillägg, t. ex. *man: män; spring: sprang; hvardera: hvaridera*, detta kallas inre böjning. Stundom kunna båda slagen förekomma i samma ord, t. ex. *mödr: mödrar*. Äfven böjningsformer kunna böjas, d. v. s. att ett ord kan samtidigt uttrycka flera grammatiska kategorier, t. ex. *åk-ande-s, mödrar-na-s*, hvarvid (primär) stam jämte böjningselement bildar en ny (sekundär) stam, till hvilken nya böjningselement fogas.

Böjningen är i vårt språk af två väsentligt olika slag, nämligen konjugation l. verbalböjning, då paradigmet innehåller former med finit (se d. o.) betydelse, och deklination l. nominalböjning, då paradigmets saknar sådana. Från syntaktisk synpunkt indelas böjningen i oberoende och beroende. Oberoende är en böjning, som ej beror på satssammanhanget, beroende åter en böjning, som förorsakas af sammanhanget med ett annat ord, det s. k. hufvudordet eller styrande ordet, till hvilket det böjda står som

biord. I ordfogningen 'vilda hästar' är 'hästar' oberoende böjning, medan däremot 'vilda-' är beroende. Adjektivet är nämligen böjdt, emedan det står som bestämning till ett substantiv i pluralis. Den beroende böjningen är af två slag, dels rektion, då biordets böjning uttrycker något, som rör detta själf, t. ex. *kungens män*, dels kongruens, då biordets böjning anger en beskaffenhet hos hufvudordet, t. ex. gammalt folk. — Med regelbunden böjning menas en sådan, som uppträder i ett jämförelsevis stort antal fall, med oregelbunden (sällsynt i andra än mycket ofta använda ord) en sådan, som finnes endast i ett fåtal fall, t. ex. *liten*, bestämd form *lilla*. — Numera mindre använda äro termerna stark och svag böjning, hvilka infördes af Grimm. Med starka substantiv menade han dem, hvilkas stam ursprungligen slutat på vokal eller annan konsonant än -n, med svaga dem, hvilkas stam slutat på -n; med starka verb sådana, som bildade preteritum medelst inre böjning, med svaga sådana, som bildade preteritum medelst suffix. — Se rörande böjningen i svenskan de utförliga redogörelserna i språklärorna, t. ex. hos Noreen-Schwartz, Brate och Beckman samt A. Noreen, "Inledning till modersmålets formlära" (1899; 2:a uppl. 1903). R-n B.

Böjningselement. Se Böjning 3.

Böjningsform. Se Böjning 3.

Böjningsfärger, *fys.* Se *Diffraction*.

Böjningssgaller, *fys.* Se *Diffraction*.

Böjningssgitter, *fys.* Se *Diffraction*.

Böjningshållfasthet, *mek.*, den största böjningspåkänning per ytenhet, som ett material förmår uppbära utan att brista. För mjukt järn och stål är böjningshållfastheten tillnärmelsevis lika stor som sträckhållfastheten. Prima tackjärn för byggnadsändamål bör hafva en böjningshållfasthet af minst 25 kg. per kvmm. För ekvirke är böjningshållfastheten 600—700 kg. per kvcm., för furu 300—500 kg. per kvcm. och för gran något lägre än för furu. Granit har en böjningshållfasthet af omkr. 90 kg. per kvcm. G. D.

Böjningsslära. Se Böjning 3.

Böjningsmaskin, *maskinb.*, maskin för böjning eller bockning af bleck, plåt eller stänger af metall.

Böjningsmoment, *mek.*, momentet af den kraft, som åstadkommer en bjälkes böjning, äfvensom den därmed lika stora summan af momenten hos de spänningar, som i en tvärskäring till bjälken uppstå genom böjningen. Jfr *Moment*.

Böjningsspektrum, *fys.* Se *Diffraction*.

Böjningsspråk, *språk.* Se *Monosyllabiska språk*.

Böjyk-de-ro l. *Bujukdëreh* ("stor dal"), by nära Konstantinopel, i ett naturskönt läge vid Bosporen. Sommarresidens för de europeiska sändebuden.

Bökel, Willem, holländsk fiskare. Se *Beukelsz*.

Böl-apa, *zool.* Se *Vrålaporna*.

Bölare, *krigs.*, namn på ett fordom brukligt artillerivapen. Jfr *Artilleri*.

Böld, *patol.*, dets. som *bolde* (se d. o.).

Böldpest. Se *Pest*.

Bölle, Sören, norsk sektstiftare, blef 1734, 20 år gammal, student från Aarhus skola och stude-

rade en kort tid teologi, hvarpå han blef huslärare i den arboeska familjen på Bragernes (Drammen). Där samlade han efter hand en stor menighet, som förkastade barndopet och, sedan nytt dop försiggått, antog namnet zioniter (1742). Öfverheten inskred mot sekten och satte B. och några af hans anhängare på Kristiania tukthus. Sedan blef han förvisad till Altona. Men sekten bibehöll sig i trakten af Drammen till början af 1800-talet. Den utmärktes af rena seder, men dess medlemmar törnade ofta ihop med statskyrkans lärare. B. återvände till statskyrkan, men sökte förgäves få någon prästerlig verksamhet. Han dog före 1790 i bekymmersamma omständigheter i Altona. O. A. O.

Bölte, Amalie Charlotte Elise Mariane, tysk författarinna, f. 1811 i Mecklenburg-Schwerin, vistades 1839—52 i England och bosatte sig 1879 i Wiesbaden, där hon dog 1891. 1852 utgaf hon *Visitenbuch eines deutschen arztes in London*, som innehåller skildringar ur det högre engelska sällskapslivet. Sedermera utgaf hon flera romaner och novellsamlingar m. m. samt översatte en mängd engelska romaner till tyska. Hon deltog äfven lifligt i sträfvaender för höjandet af kvinnans ställning.

Bömiska bröderna (lat. *Unitas fratrum*, egentl. "brödernas enhet"); en kyrklig sekt, som framgick ur den stora husitiska rörelsen i Böhmen på 1400-talet. Efter taboriternas krossande 1434 funnos i Böhmen blott två stora kyrkliga sammanslutningar: katolikerna och utrakvisterna (det mildare husitpartiet; se *Husiter*). De många radikalare elementen samlade sig i små undanskyrda kretsar i städerna; en sådan krets fanns bl. a. i Chelčic, där ledningen snart togs af en lekman vid namn Peter. Denne hade troligen icke tillhört något af de husitiska partierna, utan själfständigt utbildat sin uppfattning af kristet församlingsslif i anslutning till den äldsta kyrkans former; man skulle lefva som de förste kristne i den hedniska staten, lydiga så långt samvetet tillåte, men med minsta möjliga beröring med det världsliga; kärleksverksamhet vore hufvudsaken; ytterst sträng kyrkotukt skulle vara skyddet mot förfall. För denna åskådning vanns en krets af fromma utrakvister i Prag; konung Georg Pödiebrad gaf dem anvisning på en landegendom, där "bröderna" från Prag och Chelčický slog sig ned 1457 eller 1458. De utsattes emellertid snart för förföljelser både från katolikerna och från den utrakvistiska statskyrkan och aflägsnades så från bådadera. 1467 samlades omkr. 60 bröder från skilda delar af Böhmen och Mähren och företogo val af egna präster; dessa, liksom brödernas förste biskop, invigdes af en valdenserbiskop. Därmed var ett nytt kyrkosamfund bildadt. Det kallade sig "Unitas fratrum"; motståndarna betraktade länge dess medlemmar blott som valdenser. En bestämd inre skillnad fanns dock; bröderna förkastade icke det borgerliga lifvet, äktenskap, ämbetsplatser o. s. v. som hinder för kristen fullkomlighet; de ursprungliga strängare tendenserna härutinnan från Peter från Chelčics tid utsöndrades på 1490-talet under en långvarig inre strid, som tidvis hotade brödra-unitetens hela bestånd. Som ledare framträdde redan då Lukas af Prag ("unitetens" biskop 1517—28 och dess förnämste organisator, betydande skriftställare och författare till brödernas bekännelseskriterier med wycliftisk åskådning).

Förnyade yttre förföljelser kulminerade i 1508 års beryktade lag (af Vladislav af Böhmen), genom hvilken "Unitas fratrum" blef förbjuden och rättslös i Böhmen (ej i Mähren) under nästan hela sin följande tillvaro. Trots detta nådde bröderna en hög grad af blomstring under 1500-talet; ungefär hälften af Böhmens befolkning torde hafva tillhört uniteten, och i Mähren var den än talrikare.

Redan disputationen i Leipzig fäste brödernas uppmärksamhet på Luther, och lifliga förhandlingar inleddes. För reformationen blefvo brödernas kyrkosånger och särskildt deras högt utbildade skolundervisning viktiga. Deras katekes för barn har mer än någon annan påverkat Luther; den utgafs och i svensk bearbetning, af Olaus Petri, under namn af "Een nyttigh underwisingh" 1526 och blef så värns kanske första reformatoriska skrift. — Lukas ställde sig afvärande mot lutherdomen; men efter hans död voro bröderna snart nära att uppgå i densamma. På 1540-talet framkallades dock en bestämd återgång till deras gamla åskådning, närmast genom den döende utrakvistkyrkans anslutning till lutherdomen, och dess försök att på denna väg kunna upplösa den hatade uniteten. Samtidigt medverkade de politiska förhållandena att utsätta uniteten för blodiga förföljelser under schmalkaldiska kriget; den blef i verkligheten nästan upplöst i Böhmen, men fortsatte en lifskraftig tillvaro i Mähren. I tätan trädde John Blahoslav (unitetens förnämste skriftställare d. 1571), med sträfvan att förvärfa bröderna rättsligt erkänd tillvaro i Böhmen; så skedde ändtlig genom Rudolf II:s majestätsbref 1609, och en tid af lugn, men och förslappning, följde. Trettiöfårigt kriget gick (sedan 1621) förhärjande fram öfver uniteten, utan att dock kunna fullständigt utrota den; dess sammanhållande personlighet var den store biskopen Amos Komenský (se *Komenský*), dess stöd var Sverige. Af de rester, som funnos kvar i senare hälften af 1600-talet, är den mest bekanta den, som 1722 utvandrade till Lausitz och där bildade kärnan af Zinzendorfs brödräfsamling (se *Herrnhutare*). När 1781 års toleransedikt utfärdades af kejsaren, anmälde sig åter ett stort antal personer i Böhmen som bömiska bröder. — En utgrening af uniteten öfverflyttade redan på 1500-talet till Polen, där den trots upprepade förföljelser ej alldeles försvunnit; ännu finnes i provinsen Posen 5 brödräfsamlingar kvar. — Unitetens betydelse ligger ej blott i dess inverkan på Europas religiösa historia och i dess allmänt kulturella och pedagogiska verksamhet, utan kanske framför allt i dess inverkan på och fixering af den bömiska nationalitetens egenart, dess språk, kultur m. m. S. Gindely, "Geschichte der böhm. brüder" (1857), och Schweinitz, "The history of Unitas fratrum" (1885).

Bömiska förlikningen (ty. *Böhmischer ausgleich*) Se *Böhmen*, sp. 883.

Bömiska språket och litteraturen. Se *Tjeckiska språket och litteraturen*.

Bömiska Schweiz, en del af Elbe-sandstensområdet på högra stranden af Elbe, vid böhmisk-sachsiska gränsen, stöter intill "Sachsiska Schweiz" och innehåller liksom detta egendomliga klippbildningar och vackra utsiktsplatser. Medelpunkten är byn Dittersbach, som besökes mycket af resande för sina märkliga, omkring en bergkittell af 1,100 m

genomskärning grupperade sandstensbildningar, de s. k. "Dittersbach-klipporna".

Bömiska stenar, några i Böhmen funna ädelstensvarieteter, såsom rubiner (från Riesengebirge), topaser, jaspisarter, safirer och bömiska granater; äfven bergkristaller och såsom ädelstenar färgad och slipad glasflus räknas hit.

Bömisk diamant (eng. *bohemian diamond*), en i handeln stundom förekommande benämning på bergkristall. E. E.

Bömisk kupa, *bygnk.* Se Hvalf.

Bömskt te, *bot.* Se Te.

Bömmelen, stor ö i Söndhordland i Norge. Från denna ö höjer sig fjället Siggen, som af ålder varit ett känt sjönärke för alla den, hvilka söderifrån segla till Bergen. De därstädes funna guld- och kvartsångarna i den genom Kulleseidkanalen afskurna södra delen af ön, gifvo vid sin upptäckt anledning till stora spekulationer, men visade sig föga lönande. Y. N.

Bömmelfjord, en vik, som från Nordsjön tränger in mellan Bömmelen och fastlandet i södra delen af Söndhordland och under namnet Hardangerfjord fortsättes i en sträcka af 150 km. in i Söndhordland och Hardanger. Genom Stoksund mellan Bömmelen och Stord, genom Langnøen mellan Stord och Tysnesö samt genom Loksund mellan Tysnesö och fastlandet står den i förbindelse med det bergenska fjordsystemet, som bildar inloppet till Bergen. O. A. Ö.

Bön, *teol.*, människohjärtats fromma upplyftelse och direkta hänvändelse till gudomen under tillbedjan och anropen om andliga eller lekamliga välgärningar. Det har aldrig funnits och finnes icke någon religion, i hvilken människan ej manats att genom bönen söka närma sig ett af henne anadt eller ock i ett klarare trosmedvetande fattadt högre väsende. Beroendet af detta väsende och behovet af dess hjälp i alla lifvets förhållanden hafva framkallat bön på människors läppar. Bönen sammanhängar så nära med hvarje religions väsende, att man har fullt skäl att säga: där ingen religion är, där är ingen bön; där ingen bön är, där är ingen religion — intet verkligt och innerligt samband med Gud. Alltefter de olika förhållanden, i hvilka en människa står till sin Gud, äfvensom efter de olika själsstämningar, som hos henne kunna framkalla en bön, gestaltar sig denna såsom bön i inskränkt mening eller åkallan (begäran), såsom tacksägelse och lof eller såsom förbön.

Vid den kristliga bönen är framför allt att märka, att den är en hjärtats sak, ett hjärtats samtal med Gud. Denna bönestämning kan och bör alltid bo i hjärtat, äfven om ej särskilda ord och suckar gå öfver läpparna. Hjärtats grundton bör vara bön, hvarpå väl och torde syftas med den apostoliska förmaningen "Bedjen utan återvänder!" (1 Tess. 5: 17). Detta utesluter dock ej behovet af särskilda bönestunder på vissa tider af dagen eller året. Hvad söndagen är för arbetsveckan, det äro bönestunderna, i synnerhet morgon och kväll, för arbetsdagen — ett sabbatsfirande, ett helgande af några stunder åt Herren och själen. Detta må dock icke framställas endast såsom ett tvång, hvilket lätt urartar till en tom och andelös pliktutöfning, såsom vid muhammedanernas minaretsrop eller katolikernas *horæ*. Man bör aldrig förgäta, att bönen är mer än en plikt:

den är en rätt, som Kristus själf gifvit sina trogne (Joh. 16: 26, 27). — Vid den kristliga bönen är fäst löftet om *bönhörelse*, hvilket innebär, att Gud, i all sin höghet och vishet, gör afseende på en människas böner, om de äro allvarliga och frambaras i det rätta, undergifna sinnet. Med Guds bönhörelse menar den kristne därför Guds goda och kärleksrika hjärtelag att lyssna till en troende människas böner, af hvad slag de vara må, samt Hans vilja och förmåga att gifva hvad bäst och nyttigast är. Det värdigaste föremål för bönen är "Guds rikets tillkom-melse", det mänskliga lifvets utveckling i levande gemenskap med Gud. En sådan bön måste bära frukt för den bedjandes etisk-religiösa lif. Men äfven den, som med barnaförtrostan beder om någon personlig förmån, kan ur själva bönen hämta kraft till from undergifvenhet under Guds vilja. I bönen lyfter sig den troende öfver hvardaglighetens växlingar och tillfälligheter, känner sig styrkt och luttrad, bragt i jämvikt och inre samling.

Ehuru gamla testamentet icke innehåller några yttre föreskrifter för bönen, hade dock hebréen skapat ett helt system af mångskiftande och minutösa föreskrifter rörande bönelifvet. Han står eller knäböjer vid bönen, i bägge fallen med mot himlen uppsträckta, stundom bröstet betäckande händer; han sänker i sorg hufvudet mot bröstet, han lägger det i klagan mellan sina knän, ja han störtar sig stundom med hela kroppen ned till jorden; han beder med betäckt hufvud äfven under västerlandets himmel: hans hatt är hans turban; han ålskar såsom sina bästa bönetime solens uppgång och nedgång; han riktar vid sin bön sitt ansikte, icke såsom de öfrige orientalerna, mot solens uppgång (han vill icke förblandas med soldyrkarna), utan mot det heliga landet, och inom det heliga landet mot templet samt inom templet mot det i väster belägna allra-heligaste. Hebréernas vidlyftiga böneceremonier slogo öfver i tomma former och framkallade i talmud en till vidunderlighet gränsande kasuistik. Redan på Jesu och apostlarnas tid finna vi grunddragen af denna ceremonitjänst, i synnerhet i den föreskriften att bön skulle hållas tre gånger om dagen (tredje, sjätte och nionde timmen, d. v. s. kl. 9 f. m., 12 midd. och 3 e. m.), i de långa böneformulären samt i bruket af s. k. tänkespråk och klädefällar vid bönen. Huru dessa för bödens sanna väsende främmande formaliteter behandlades af fariseerna, känna vi genom Jesu allvarliga tillrättavisningar. Såsom en motsats till all ceremonitjänst, allt dödt formväsende, lärde Jesus människorna gudstjänsten i anda och sanning samt gaf dem sin enkla och innehållsdjupa bön, "Herrans bön" (Fader vår), hvilken, såsom ett fullt och sant uttryck för människoandens alla tänkbara behof, så länge en kristen värld finnes till, städse skall vara den levande normen och typen för all välsignelserik bön. Till en början anförtrödd åt apostlarna, blef denna bön inom kort den kristna kyrkans dyrbaraste bön samt användes med förkärlek både vid gudstjänsten och i hemmet. Ett liturgiskt bruk af densamma finner man dock först mot slutet af 3:e årh., och det är först under Tertullianus' och Cyprianus' tid, som denna bön framträder såsom församlingens *oratio legitima et ordinaria*. Vid denna tid var det äfven, som den nu brukliga s. k. doxologien ("ty riket är ditt o. s. v.") började tilläggas. J. V. B.*

Böna, populär benämning på frö hos åtskilliga

växter, i främsta rummet hos bönsläktet, *Phaseolus*, och vidare hos bondbönan, *Vicia faba*, kaffeträdet, *Coffea arabica*, kakaoträdet, *Theobroma cacao*, m. fl. Den likhet, som detta slags frön hafva med hvarandra, ligger endast i en viss öfverensstämmelse i storlek och form. V. W. •

Böndagar (Bot- och böndagar, "Allmänna tacksägelse-, faste-, bot- och böndagar"), särskilda till offentlig gudstjänst förordnade dagar, hvilkas ändamål är att väcka folket till besinning af dess andliga behof och genom offentliga förböner nedkalla Guds välsignelse öfver samhället. Dylika högtider frisas i de flesta protestantiska länder. De äro dels tillfälliga, dels årligen återkommande. Så påbjöds t. ex. Georg I af Sachsen en allmän faste-, bot- och böndag 1633 med anledning af trettioåriga kriget. I kurfurstendömet Brandenburg förordnades första onsdagen i hvar månad 1664 och 1683 till sådana dagar med anledning af turkkrigen. Under missväxtåren 1770—72 skulle hvarje onsdag helighållas såsom allmän böndag i Tyskland. Med anledning af fransk-tyska kriget påbjöds 1870 en sådan dag i hela konungariket Preussen. De årligen återkommande böndagarna äro olika i olika länder. — I Sverige voro sådana högtider brukliga redan under den katolska tiden. För att afvända en smittsam sjukdom lät Magnus Ladulås 1280 och 1289 påbjuda allmän fasta och bättring. Gustaf I lät 1544 anordna åtta på hvarandra följande böndagar till afvärjande af oväder och andra landsolyckor, och sedan bestämde han, att årligen fyra böndagar skulle frisas efter hvarandra. Erik XIV förnyade 1567 påbudet om böndagars hållande. Äfven Karl IX, Gustaf II Adolf och drottning Kristina lämnade föreskrifter i samma syfte. Från 1676 har böndagarnas antal i svenska kyrkan städes varit fyra, men stundom har dessutom en extraordinarie böndag firats, t. ex. 3 dec. 1756 i anledning af det misslyckade försöket att ändra regeringssättet. De frisas på tider och efter texter, som bestämmas genom de s. k. böndagsplakaten. Ett sådant utfärdas af regeringen före årets början. Det uppläses i kyrkorna och plägar uppspikas på kyrkdörren. Till en början högtidlighöllos böndagarna i Sverige på fredagar. 4 nov. 1772 bestämdes, att de från 1773 skulle frisas på lördagar. 1783 och 1784 firades den första och den fjärde på lördagar, den andra och den tredje på söndagar. 1785 började man att fira alla på söndagarna. 1790 bestämdes, att den första och den tredje böndagen skulle frisas på en söndag, den andra och den fjärde på en lördag (utom i Stockholm, där alla böndagar fortfarande skulle frisas på söndagarna). 1792—93 högtidlighöllos böndagarna i hela riket på söndagar, 1804—06 firades den första och den fjärde på lördagar, den andra och den tredje på söndagar. Från 1807 hafva böndagarna städes firats på söndagar och kallas numera "botdagen", "reformationsfesten", "missionsfesten" och "tacksägelsedagen". — I Danmark infördes genom förordningen af 27 mars 1686 en allmän "faste-, bods- och bededag", i allmänhet kallad "store bededag", som frisas på fredagen i fjärde veckan efter påsk och numera är Danmarks enda böndag. Jfr Gångdagar och Kyrkoår.

Böndagsplakat. Se Böndagar.

Böne, socken i Älfsborgs län, Redvägs härad.

2,128 har. 374 inv. (1904). B. bildar med Knätte, Liared, Fifiered och Kylingared ett konsistoriellt pastorat i Skara stift, Redvägs kontrakt.

Bönedagar. Se Böndagar.

Bönhas l. Bönhas, äfven Fuskare, kallades under skråtiden hvarje handverkare, som utförde arbete i ett visst yrke för andras räkning, utan att tillhöra det fast organiserade ämbete, som hade sig detta yrkes utfövanse anförtrodd och utan att sålunda underordna sig dess kontroll och stadganden. Bönhasen kom därigenom i uppenbar strid med gällande privilegier och förordningar och måste bedriva sitt arbete i den största hemlighet. Ej endast bönhasen, utan äfven den person, som anlätade honom, gjorde sig skyldig till olaglighet och utsatte sig för straff och allehanda obehag. Bönhasarna betraktades af de i ämbeten organiserade handverkarna med den största ovilja, och då ämbetena voro utrustade med en viss offentlig myndighet, voro de i tillfälle att anställa formliga jakter och husundersökningar för att uppspåra bönhasarna i deras gömställen. Under handtverksämbetenas blomstringstid utgjordes bönhasarna mestadels af vanartade gesäller och lärpojkar; under senare tid, då ämbetena gjordes mera otillgängliga och allt mindre kunde fylla sina uppgifter inom näringslivet, drefvos äfven hederliga och dugliga handverkare att gifva sig till bönhasar. Sådana fingodä ett större berättigande och omfattades af allmänheten med en viss välvilja. Det äldsta bevarade förbudet mot bönhaseri torde vara det, som utfärdades 1569 i Lybeck. I Sverige, där en större ekonomisk utveckling inträdde först senare, anföras 1636 klagomål i rådet öfver bönhasar, och i en förordning för skråddarna 1650 finnes en del bestämmelser om bönhaseri.

Bönhasjakterna förbjödos i Sverige 1820 af regeringen, dock endast tills vidare, ämbetena naturligtvis obetaget att, när de funno sig förfördelade i sin näring, utföra talan i laga ordning vid vederbörlig domstol. I och med skråväsendets upphälvande 1846 försvinna äfven bönhasarna. Inom några yrken, t. ex. åkarna i Stockholm, lever namnet dock kvar, betecknande en yrkesman, som afviker från gällande taxor och polisförordningar. — Ordet bönhas — sannolikt bildadt af ty. *bönnhase*, lty. *bone*, *bön*, loft, vindsrum, nyhty. *bühne*, och *hase*, hare — uppkom måhända däraf att fuskar, af fruktan för förföljelse, måste "som en hare" hålla sig gömd på vindar o. d. Hzs

Bönhas. Se Bönhas.

Bönhörelse, teol. Se Bön.

Bönmalm (ty. *bohnerz*), geol., ärt- till bön-stora koncentriskt skåliga kulor af oren, gul eller brun järnockra, mer eller mindre tätt inbäddade i och ofta fast förenade af järnhaltigt sand och lera till ett slags konglomerat. De bönmalmsförande lagren äro af tertiär ålder. De förekomma flerstädes sydvästra Tyskland, företrädesvis i Kandern (Breisgau), samt i Tuttingen och Frohnstatten (Württemberg) äfvensom i tillgränsande delar af Frankrike och Schweiz, hvarest de merendels betäckta dalbotnarna eller utfylla ojämnheter och klyftor i den underliggande, till juraformationen hörande berggrunden. Detta slags malm nyttjas såsom järnmalm. E. B.

Bönsyrsa, zool. Se Mantis.

Bönsöndag, den söndag i det kristliga kyrko-året, hvilken infaller på 5:e söndagen efter påsk, eller söndagen närmast före Kristi himmelsfärdsdag. Evangelierna på denna söndag inbjuda till betraktande af bönsens värde och välsignelse. Det är endast i Sverige och Finland, som namnet bönsöndag förekommer. I Norge och Danmark kallas samma helgdag 5:e söndagen efter påsk, ehuru äfven i dessa länder ämnet om bönen då alltid behandlas. I de protestantiska delarna af Tyskland bär denna söndag af ålder det latinska namnet *Rogate* (*vocem jucunditatis*). Jfr Es. 48: 20. Se vidare *Rogate*. J. V. B.*

Bönveckan, den af evangeliska alliansen (se d. o.) till bön inom hela kristenheten bestämda vecka, som börjar med årets första söndag. I slutet af hvarjt år kringssänder evangeliska alliansens styrelse till alla kristna kyrkor och kyrkosamfund ett upprop till bönsammankomster under denna vecka jämte ett program med bön-ämnen för hvarje dag. Sammankomsterna hållas om kvällarna och inledas med ett föredrag öfver kvällens bön-ämnen. Tanken är att böner om någon för kristenheten viktig angelägenhet skola från hela jorden i en och samma stund uppstiga till himlen. — Om "bönveckan" i annan mening se *Rogate*. J. P.

Bör, *sjöo.*, forntida benämning på god vind, medvind.

Börd (af *bära*, i bet. föda), *jur.*, förväntskap genom födelse och således sammanfallande med hvad nu kallas skyldskap i motsats till svägerskap. Termen förekommer dels i sammansättningarna bördsrätt, bördköpt, bördlost, bördeman och bördstalan, dels i uttrycken äkta och oäkta börd. Härvid tillräknas äkta börd någon i förhållande till en hans bak- eller sidoarvinge, då han själf och alla de, som stå mellan honom och respektive bakarvingen eller den för honom och sidoarvingen gemensamma stammen, äro sina föräldrars äkta barn. Eljest befinnar han sig i oäkta börd till bak- eller sidoarvingen. Se vidare *Arfvejord*, *Bördsrätt* och *Oäkta barn*. A. W.

Bördeman, *jur.*, person, som framför andra är berättigad att till sig lösa fast egendom, som tillhört någon medlem af hans släkt. Jfr *Bördsrätt*.

Bördestalan, *jur.* Se *Bördstalan*.

Börding, *skpsb.* Se *Byrding*.

Bördjárn, *maskinb.*, de i en ångpannas eldstad liggande bärjárn, som tjäna att uppbära rosten. Se *Rost*.

Bördköpt jord, *jur.* Se *Arfvejord*.

Bördlost jord, *jur.* Se *Arfvejord*.

Bördsrätt. 1. *Jur.* En lagbestämd företrädesrätt för någons äkta skyldeman att med andras utslutande efter honom förvärfa viss hans egendom och på sådant sätt i 1734 års lag särskildt utmärkande lösningsrätt till såld eller pantsatt arfvejord (se d. o.) och fast egendom i stad. Skyldemännen emellan afgjorde närheten i arfsrätt försteget, dock så att fädernefränder voro bördemän i fråga om hvad i afhändarens hand var fädernearf och modernefränder med afseende å det på moderne-sidan arffångna samt jämlikt uttrvckligt stadgande redan i k. förordning 27 juni 1720 bördsrätt tillkom allenast dem, som till afhändaren befunno sig i rätt upp- eller nedstigande linje eller vid skyld-

skap å sidorna i fjarde eller närmare led efter civil släkträkning. Genom k. förordningar 21 dec. 1857 och 22 dec. 1863 har sagda lösningsrätt om-satts i en rättighet att, då försäljning eller pantsätt-ning egt rum inom nämnda s. k. bördsleder, bibehålla sig i sitt förvärf mot vissa på annan grund än skyldskap lösningsberättigade (*negativ börd-srätt*). Förordningarna afse dock allenast fast egen-dom, innehafd under eganderätt. Såsom lösningsrätt förefinnes än i dag bördsrätten med afseende å stän-dig besittningsrätt till vissa hemman, nämligen kronorusthåll, allmänna kronohemman, kronobergs-manshemman och under bruk skatteköpta hemman. För andra fall af nämnda slags besittningsrätt består åter en negativ bördsrätt af förut beskrifna art. Se vidare *Arfsordning*, *Börd* och *Lös-ningsrätt*. A. W.

2. *Kam.* Bördsrätt kallades under Johan III:s regeringstid den medlemmar af bondeståndet tillkom-mande rättigheten att tillhandla sig en villkorlig eganderätt till kronohemman. Under Karl IX fick ordet en mera inskränkt betydelse, näml. af be-sittningsrätt till kronohemman under en viss regent. När Gustaf II Adolf på 1620-talet införde köp af skatterätt (se d. o.), förlorade ordet bördsrätt sin speciellt kamerala betydelse. Kbg.

Bördsrättsförsäljning, *kam.*, fordom i Sverige förekommande villkorlig skatteförsäljning af kronojord till bönder. Bonden fick skatterätt till hemmanet, men under villkor, dels att det skulle stå kronan öppet att återköpa detsamma och dels att bonden icke skulle få sälja, förpanta eller bortbyta det till adelsman eller annan medlem af privilegieradt stånd, i hvilken ego hemmanet kunde blifva skatte-fritt. Denna s. k. bördsrättshandel, som var i gång redan 1574, föranledde under Karl IX reduktion af en mängd s. k. bördsrättshem-man. Kbg.

Bördsrättshandel, *kam.* Se *Bördsrätts-försäljning*.

Bördsrättshemman, *kam.* Se *Bördsrätts-försäljning*.

Bördstalan (*Bördestalan*), *jur.*, ett i rättegångsväg af en bördeman framställt yrkande om att få lösa till sig fast egendom, som förtryts af en till hans släkt hörande person. Jfr *Bördsrätt*.

Bördstvist, *jur.*, rättegång, som en person anställer i afsikt att få lösa till sig fast egendom, som förtryts af någon af hans släkt. Jfr *Bördsrätt*.

Börgefjeld 1. *Stora Börgefjeld*, ett måktigt fjäll, som sträcker sig i en stor bäge från Vefsendalen i Nordlands amt åt s. ö. till Namsen-älvens källor i Nordre Trondhjems amt och till svenska gränsen. Det är till en ringa del betäckt af ständig is, och från de högsta topparna, Stor-Kjukkelen (1,030 m.), Bleikarfjeld (1,125 m.), Jengelfjeld (1,065 m.), Viermafjeld (1,260 m.), Jetnamsklumpen (1,520 m.) m. fl., utgå glaciärer. Hela fjället ligger ofvan trädgränsen.

Börger, Karl Nicolaus Jensen, tysk astronom, f. 1843 i Schleswig, studerade i Köpen-hamn, Kiel och Göttingen, blef 1866 assistent vid observatoriet i Göttingen, deltog 1869—70 i den andra tyska nordpolsexpeditionen ombord på "Ger-mania", utnämndes 1870 till observator i Leipzig och 1874 till direktor för kejserliga marinens ny-

anlagda observatorium i Wilhelmshaven samt sedermera till professor och amiralitetsråd. Han ledde 1874 den tyska Venus-expeditionen till Kerguelen. B. har af trycket utgivit, tillsammans med Cope-land, *Mitlere örter der in den zonen -0° und -1° der bonner durchmusterung enthaltenen sterne bis zu 9:e grösse, de astronomiska, geodetiska och magnetiska iakttagelserna i "Die zweite deutsche nordpol-fahrt"* (1873—74) samt, tillsammans med Neumayer, *Internationale polarforschung* (1882—83) och *Die ergebnisse der deutschen stationen* (1886); dessutom har han författat uppsatser i "Annalen der hydrographie und maritimen meteorologie". K.B.

Börglum, fordom kungsgård i Hjörrings amt, Aalborg stift. Där vistades konung Knut den helige, när vendelborna 1086 började sitt uppror mot honom. Omkr. 1128 skänktes kungsgården till premonstratenserna (hvitbröderna), och så uppstod det berömda Börglum kloster, hvilket en längre tid var säte för biskopen i det kringliggande Börglum stift. Vid reformationen indrogs klostergodset och förlänades åt den afsatte biskopen Styge Krumpen, hvarefter det innehades af flera adelsmän. De förste lutherske biskoparna i Börglum stift bodde på B.; först den tredje, Laurits Nielsson, flyttade (1554) till Aalborg, efter hvilken stad stiftet sedan fick sitt namn. 1623 lades B. under den nyupprättade riddarakademien i Sorø, och 1669, efter upphörandet af nämnda akademi, blef det enskild egendom. Den gamla stiftskyrkan utgör f. n. (1905) herrgårdens ena flygel och är genom sitt läge ett viktigt sjömärke.

Börje, socken i Uppsala län, Ulleråkers härad. 4,707 har. 787 inv. (1904). B. utgör ett universitetets prebendepastorat i Uppsala stift, Ulleråkers kontrakt.

Börjeson, Johan (John) Laurentius Helenus, bildhuggare, f. 30 dec. 1836 i Tölö socken, Halland, där fadern var komminister. Tidigt faderlös, kom han med modern till Göteborg och tillbragte under växlande sysselsättning — som sjöman, som skräddarlärling; som gravörelev — de första ungdomsåren. Enligt hans egen uppgift var det intrycken af Gustaf-Adolfs-stodens resande i Göteborg (1854), som verkade bestämmande på hans lefnadsriktning. 1858—65 studerade han vid konstakademien i Stockholm. 1861 debuterade han på Mindre (nuv. Dramatiska) teatern i sångspelet *Farinelli*, men återgick därefter till akademien. I Göteborg utställde han gruppen *Heimer och Aslög*, hvarefter han sattes i stånd att resa till Rom 1867. Han utförde där *Kägelspelarna* (marmor, 1870, i Göteborgs museum), gruppen *Sjöjungfrur* (för drottningen af Württemberg, i gips, i Göteborgs museum), *Psyche* och en *Häststämjargrupp* (båda i gips, i Göteborgs museum) samt *Fiskargosse på Capri* (1875, marmor, nationalmuseum). I Rom planlades äfven den storslagna skissen till *Monument öfver Sten Sture d. ä.*: grupp af Sten Sture till häst jämte en fotkämpe, sockeln omgifven af många fristående figurer. Från Rom öfverflyttade B. 1876 till Paris, där han vistades till 1879. Där utfördes *Fången viking*, en *Kristusbild* för svenska kyrkan i Paris samt *Ynglingen med sköldpaddan* (1879, i brons, uppställd i museiparken i Stockholm).

B. bosatte sig i Stockholm 1879, blef vice professor vid akademien 1882 och ord. professor efter

Kjellberg 1886. Ar 1881 erhöll han första priset för skissen till en *Holbergsstod* för staden Bergen (aftäckt 1883). Därför följde E. G. Geijers staty med sockelfiguren *Tanken*, aftäckt i Uppsala 1888. 1890 restes i Stockholm på riddarhusets gård den på ridderskapets och adelns bekostnad efter föregående täflan utförda stoden af *Axel Ozenstierna*, efterföljd 1892 af *Scheele-stoden* i Humlegården, samt 1893 af *Nils Ericson-stoden* på Centralplanen. Vid täflan för skiss till en *Ryttarstod af Karl X Gustaf* hembar B. åter ett första pris. Den kolossala stoden aftäcktes 1896 i Malmö. 1897 aftäcktes *Karl XI-statyn* i Karlskrona, 1901 *Magnus Sten-*

Börjeson i sin ateljé.

bock, ryttarstaty med sockelfigurer, i Hälsingborg, och *John Ericsson-monumentet*, byst med sockelfigurer, i Stockholm, samt 1904 *Karl IX:s ryttarstaty* i Göteborg. Bland öfriga arbeten af B. märkas byster af N. Tessin d. y. (1887, trappuppgången i Stockholms slott), af *Oskar II* (1892, nationalmuseum), af J. Nordenfalk (1894), V. Rydberg (utanför Djursholms läroverk, andra exemplar i Jönköping, 1896, och på Rydbergs grafmonument i Göteborg), Gunnar Wennerberg (nationalmuseum, 1899) m. fl., vidare porträttgruppen *Två syskon* (utförd för grossh. Astrup), idealfiguren *Simmaren* (1885, glyptoteket i Köpenhamn), bronsgruppen *Två bröder* samt flera allegoriska gruppkompositioner, *Musiken*, *Konstslöjden* m. fl., som stannat på skissens stadium. Gruppen *Tröst* inköptes 1903 af nationalmuseum.

B. framstår i sina mest representativa arbetena som en högt begåfvad konstnär af ett utprägladt

svenskt skaplynn. Realistisk i sina uttrycksmedel, energisk och kraftig i modelleringen och med en särskild förmåga att gifva fasthet och spänstighet åt sina gestalter, är han till sin allmänna riktning idealt anlagd med ett utveckladt sinne för det manliga och värdiga, för det stora och ståtliga. Hans monumentalfigurer, t. o. m. hans porträtt, blifva närmast att anse som högstämda äredikter öfver den framställda personligheten, med starkt framhåfvande hos denna af det centrala och karakteristiska, stundom ända till gränsen af det poserande, medan där emot mindre uppmärksamhet egnas de intima och individuella smådragen. Detsamma gäller i det stora hela om hans allegoriska gestalter. 1900 blef B. filos. hedersdoktor i Uppsala, och sedan 1877 har han varit ledamot af konstakademien. — Hans son Gunnar B., f. 4 aug. 1877 i Aabensted, Danmark, blef 1898 elev vid konstakademien i Stockholm och vann 1903 kungliga medaljen. Han har utställt porträtt, grupper och interiörer. Upk. (G—G N.)

Börjesson. 1. Johan B., skald, f. 22 mars 1790 på Vaddö, Tanums socken, Bohus län. Tolf-årig sändes han till Göteborg, där han genomgick skola och gymnasium under närmaste tillsyn af sin

morbroder, biskop Wingård. B. blef student i Uppsala 1808, filosofie magister 1815, prästvigdes 1816 och kallades s. å. till adjunkt vid Uppsala domkyrkoförsamling, blef 1820 domkyrkosysselman och utnämndes 1821 till hofpredikant. 1828 erhöi han Veckholms regala pastorat i ärkestiftet, blef 1840 prest och 1844 teologie doktor. Han kallades 1823 till leda-

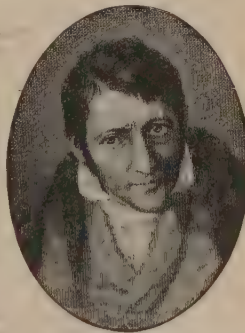
mot af Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle och 1859 till en af de aderton i Svenska akademien. Död 6 maj 1866 i Uppsala. — B:s tidigaste dikt, *Aphrodite*, prisbelönt 1814 af Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle, lär varit hållen i akademisk stil. Men det dröjde ej länge, förrän han rycktes med af nyromantiken, som under hans Uppsalatid varldt den härskande litterära riktningen. Under signaturen B—n skref han dikter i den af Atterbom utgifna "Poetisk kalender" och recensioner i "Svensk literatur-tidning". Föga alsterrik som författare, blef han också obenägen att publicera något, sedan en dikt, *Skapelsen* (1820), blifvit synnerligen oförmånligt kritiserad. Först efter tjugusex år utgaf han ett nytt diktverk, sorgspelet *Erik den fjortonde* (två uppl. 1846; 3:e uppl. 1873; öfv. till tyska 1848 och 1855). Detta drama, hvilket gjorde lycka både på scenen och som bok, följdes af skådespelen *Erik den fjortondes son* (1847), *Solen sjunker, Gustaf I:s sista dagar* (1856). *Ur Carl den tolfdes ungdom, ett äfventyr* (1858), *Brödraskulden: Erik den fjortonde, senare adeln* (1861) och *En sammansvärjning i Rom* (1865, utgifven efter författarens död). B. återupptog äfven sin lyrisk diktning, med den anonyma samlingen *Kärlek och poesi* samt *Blommor och tårar på en dotters graf* (1854). I sitt dramatiska författarskap

sökte B. efterbilda Shakspeare, ehuru B. icke förmodade frigöra sin framställning från en alltför abundant lyrisk diktion och karaktärsskildringen ofta var alltför ytlig. Som B:s bästa karaktärsfigurer anses Göran Persson i "Erik den fjortonde". I lyriken härskar merendels en melankolisk stämning; flertalet af dikterna är stämningar, någon gång känsliga och fina, oftast konturiöst tecknade, med en stil, som i allmänhet saknar åskådighet, pregnans och själfständighet. B. ville gärna höra sig kallas "den siste fosforisten", då han ensam lefde kvar från 1810-talets vittra Uppsalakrets. Som predikant var han högt skattad. B:s *Valda skrifter*, utgifna af L. Dietrichson 1873—74, innehålla B:s inträdestal i Svenska akademien, öfver K. G. von Brinkman (1861), tre af dramerna och smådikter samt en lefnadsteckning öfver B. af N. Arfvidsson. R—n B.

2. Agneta (Agnes) Fredrika B., den föregående dotter, genremålarinna, f. 1 maj 1827 i Uppsala, studerade dels i Sverige (för Boklund), dels i Paris och Düsseldorf. Hon var mestadels bosatt i Italien och dog i Alassio 26 jan. 1900. Med finhet i uppfattningen och elegans i utförandet målade hon konversations- och kabinettssycken: *Gamla minnen* (i Stockholms nationalmuseum), *Skrifvande dam* (Göteborgs museum), *Interiör från Skokloster, Afskedet. Musikalisk trio*.

Börk (Björk), Isak A., dramatisk författare, f. i slutet af 1600-talet, student i Uppsala 1679, tillhörde 1686—91 det studentskådespelarsällskap, som uppträdde i "Lejonkulan" i Stockholm. 1691 studerade han i Dorpat, och 3 mars 1693 höll han därstädes ett festtal på svensk vers, med anledning af Uppsala mötes jubileum. 1696 utnämndes han till rektor vid katedralskolan i Narva, där han dog 1700 eller 1701. — B. författade skådespelen *Apollo, Darius* (utgifvet 1874, jämte en undersökning angående författaren, af K. Fr. Karlson), *Ärans . . . grönskande linder* och *Valete teatern, Epilog* (tryckt 1874) samt 1:a akten af *Lyckopris* (de öfriga skrefs af J. O. Widman och G. J. Törnquist-Adelcrantz) och kväden i tidens smak (begravnings- och bröllopsverser m. m.). I sitt språkbruk begagnar B. vanligen talspråkets former.

Börne, Ludwig (egentl. Löb Baruch), tysk skriftställare, f. 6 maj 1786 i Frankfurt a. M., af judiska föräldrar. I Berlin studerade han medicin och trädde i nära beröring med Fichte, Schleiermacher, Fr. Schlegel och Rahel. I Halle, Heidelberg och Giessen egnade han sig därpå åt statsvetenskap, återvände 1811 till sin födelsestad och blef där polis-aktuarie. 1814 måste han lämna denna ställning, antog 1817 kristendomen och bytte namn samt började publicistisk verksamhet. 1818—21 utgaf han tidskriften "Die wage", som väckte stort upseende genom hans skarpa teater- och litteraturkritiker samt mot den österrikiska regeringen riktade politiska artiklar. Han anklagades för att

hafva utspridd demagogiska flygskrifter och hölls en kort tid i fängsligt förvar. För förlagsbokhandlaren Cottas räkning reste han 1822 som korrespondent till Paris. Livet därstädes tecknade han i åtskilliga skarpt och fint utarbetade skildringar. 1824 återvände han till Tyskland, men 1830 begaf han sig ånyo till Paris för att på nära håll följa juli-revolutionen. Under intrycket af denna skref han sina berömda *Briefe aus Paris* (1830), i hvilka han lofprisade fransmännens politiska energi och utgöt sig i bittert hat öfver tyskarnas servilism och "lakej-natur". 1832 började han utgifva *Neue briefe aus Paris*, i hvilka han, gripen af missmod öfver revolutionens utveckling, drog i härad äfven mot fransmännen. 1836 utgaf han tidskriften "La balance" (tre häften), i hvilken han sökte göra rättvisa åt fransmännens och tyskarnas olika förtjänster samt leda de förre till en riktig uppfattning af det tyska nationalinnet. Hans sista arbete var *Menzel, der franzosenfresser* (1836), i hvilket han bekämpade tyskarnas hat mot fransmännen. Efter långvarigt lidande, hvarunder han vårdades af sin trogna väninna Jeannette Wohl, dog han i Paris 12 febr. 1837. — Ädelmod, oegennyttia och en glödande frihetskärlek voro grunddragen i B:s karaktär. Hans skrifter, som utmärka sig genom en originell, ofta gnistrande kvick, alltid aforistisk stil, utgöras hufvudsakligen af satiriska och humoristiska skisser. Såsom journalist bidrog han i betydande mån att gifva den tyska pressen makt och anseende. — B:s *Gesammelte schriften* utkommo 1829—34. Senaste fullständiga upplaga utgafs af Klaar 1899. Heines "Über B." är en ensidigt klandrande monografi. Jfr Gutzkow, "B:s leben" (1840), Holzmann, "L. B., sein leben und sein wirken" (1888), och G. Brandes, "Hovedstrømninger" (bd VI).

Börneby. Se Barnhem, sp. 955.

Börresen, Hans Peter, dansk missionär, f. 29 nov. 1825 i Köpenhamn, blef smedsgesäll och för 1852 till Berlin, hvarest han arbetade sig upp till civilingenjör. Hans religiösa känsla rönt stark väckelse, i synnerhet genom hans 1855 ingångna äktenskap med Karoline Hempel (f. 22 mars 1823), och deras hus varldt ett hem dels för nordbor, dels för missionselever, bl. a. norrmanen L. O. Skrefsrud (se d. o.), hvilken slöt sig nära till B. När B:s tre äldsta barn bortryckts af döden, beslöt han och hans hustru 1864 att begifva sig till Indien, och då de icke där funno väntadt understöd från de tyska och danska missionssällskapen, började de 1867 tillsammans med Skrefsrud och en engelsman Johnson en mission bland de förtryckte och sedligt sjunkne santalerna. Denna hade en framgång, som är nästan utan motstycke i den nyare missionshistorien, och väckte redan 1874 de engelska myndigheternas uppmärksamhet. Under de första åren gjorde B., för att väcka intresse och vinna ekonomiskt stöd för missionen, flitigt resor i Indien och fick därunder namnet "Indiens stortiggare". På ett besök i Danmark 1877 orderades B. till präst, och sedan fick han rikligt understöd både från England och de skandinaviska länderna. Äfven sedan hans hälsa 1895 genom slaganfall och 1900 genom en olyckshändelse blifvit bruten, fortfar han att vara den sammanhållande kraften inom santal-missionen, tills han dog, 23 sept. 1901. Han var en helgjuten personlighet med afgjord praktisk

läggnig. Se vidare Santalmissionen. — Två döttrar till B. äro gifta med män, som träd i missionens tjänst, den norske botanisten Bahr och den svenske teol. licentiaten Heumann. E. Ebg.

Börresen, Urban Jakob Rasmus, norsk sjömilitär och författare, f. 26 juni 1857 i Drammen, blef sekondlöjtnant i marinen 1879, genomgick den militära högskolan 1882—84, studerade elektroteknik vid den tekniska högskolan i Charlottenburg 1886 och artilleri under en stipendieresa till Sverige i Tyskland och Frankrike 1891, tjänstgjorde vid torpedväsendet 1884—89 och var 1889—93 lärare i artilleri och torpedväsen samt fortifikation vid sjökrigsskolan i Kristiania. Han har varit medlem af flera militära kommittéer, rektor för Kristiania sjömansskola (1894—96), teknisk konsulent i marindepartementet, tjänstgörande officer i marinkommandot (1896—98) och afdelningschef för marinens nyupprättade generalstab (1898—99) samt utnämndes 1899 till konteramiral och chef för marinens generalstab. 1903 blef han ledamot af svensk krigsvetenskapsakademien och 1904 hedersledamot af örlogsmannasällskapet i Karlskrona. B. har gjort flera värdefulla militärtekniska uppfinningar rörande torpeder m. m. samt har utvecklat en mycket omfattande vetenskaplig och populär författarverksamhet. Särskildt i "Norsk tidsskrift for søvæsen", som han redigerade 1890—95, har han lämnat åtskilliga värdefulla afhandlingar. Dessutom är B. författare till följande historiska och skönlitterära arbeten: *Tordenskiöld. En karakterstudie* (1901), *En brik i karakteren. Novelle* (1902), *Eventyr* (1903), *Med Kong Oscar II nordenfor polarcirkelen* (1904) och *Den russisk-japanske krig* (2 bd, s. å.). O. A.

Börriņgēkloster, gods i Malmöhus län, Vemmerhög's härad, Gustafs socken. 26 $\frac{1}{2}$ mtl af fideikommissionatur, däraf 7 mtl säteri, samt 2 $\frac{1}{2}$ mtl utan fideikommissionatur. Taxeringsvärde 2,547,300 kr. (1904). Den slottsligt byggda hufvudgården som är ett af Sveriges vackraste herresäten, ligger vid norra änden af den lilla Börriņgēsjön, nära Börriņgē järnvägsstation (Malmö—Ystads och Börriņgē—Östratorps järnvägar). B. nämnes som kloster redan 1231 och var invigt åt jungfru Maria. Efter att först möjligen någon tid ha varit nunnekloster var det sedan munkkloster och tillhörde benediktinorden. Efter klostergodsens indragning under reformationen innehades det som län af medlemmar i släkterna Brahe, Tott m. fl. När Skåne gynnades af freden i Roskilde (1658) tillföll Sverige, skänkte Karl X Gustaf B. åt sin naturlige son, Gustaf Carlsson (1674 upphöjd till greffe), men vid reduktionen återgick det i kronans ego. 1745 kom egendomen genom köp till släkten Beck-Friis, och 1791 förklarades den, jämte Fiholm i Södermanland, för grekskap, årligt först inom sistnämnda släkt. Namnet Beck-Friis och grefvetiteln åtfölja besittningen af dessa fideikommissiegendomar, och innehafvaren har jämväl patronatsrätten till Gustafs samt Jäders och Barfva pastorat. B. eges f. n. (1905) af greve Korfütz Beck-Friis.

Börriņgē—Östratorps järnväg (sign. B. Ö. J. J. en bredspårig (1,435 m.), 22 km. lång, Börriņgē—Östratorps järnvägsaktiebolag tillhörig järnvägslinje mellan Börriņgē station vid Malmö—Ystads järnväg och Östratorp vid skånska syd-kustens. Vid Klavtorps station står järnvägen i förbindelse med Trel-

borg—Rydsgårds järnväg. Sträckan Börringe—Anderslöf, 8 km., öppnades för trafik 21 febr. 1884 och sträckan Anderslöf—Östratorp, 14 km., 1 okt. 1887. Byggnadskostnaden uppgick 31 dec. 1904 till 783,008 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Anderslöf. Aktiekapitalet är 316,300 kr. A. d. A.

Börrum (Börrum), socken i Östergötlands län, Hammarkinds härad. 3,591 har. 430 inv. (1904). Annex till Mogata, Linköpings stift, Hammarkinds kontrakt.

Börs, fr. *bourse* (mlat. *bu'rsa*, af grek. *byrsa*, lädersäck), penningpung. Under medeltiden begagnades ej fickor, hvarken på mans- eller kvinno-

Indisk börs.

Broderad tysk börs från 1530-talet.

Läderbörs.

"Tvillingbörs" med 2 glidringar.

Metallbörs med ringbyrjeflätning.

dräkten, och börsar voro därför då alldeles oundgängliga. Man bar dem hängande vid bältet, ej sällan flera på en gång. Den lilla brukspersedeln erhöll med tiden mycket skiftande former jämte prydlig utstyrsel (se figurerna).

Börs (ty. *börse*, fr. *bourse*, eng. *exchange*) kallas den samhällsinrättning, som består i ett regelbundet, allmänt sammanträde på förut fastställda tider mellan en stads köpare och säljare i ändamål att underlätta omsättningen af handelsvaror, värdepapper eller arbetsprestationer, bestämda till art och beskaffenhet. Samma uppgift, som marknader och mässor (se d. o.) söka lösa med afseende på handeln i minut eller i småpartier, nämligen att sätta säljaren i tillfälle att råka köparen för köps inledande och avslutande, fyller börsen i den stora handeln, där köp såsom regel försiggår enligt förut fastställda varutyper, utan uppvisande af själva varan eller på sin höjd med föreviande af prof af varan. Då köp å börs eger rum enligt vissa, kända grunder och bruk (*usancer*) i varor eller värden af viss beskaffenhet, lämnar börsen lämpligt tillfälle att rörande priset föra löpande anteckningar (*notering*), oftast genom därtill anställda mäklare (se d. o.), till ledning för handelsrörelsen såväl å börsen som utom densamma. Sålunda åstadkommen prisbestämning (i

handeln med värdepapper kallad *kurs*) fastställs (noteras) antingen såsom verkligen betaldt eller blott såsom af säljare begärdt, resp. af köpare erbjudet pris, ibland dessutom olika enligt tidpunkten för varans afämnande, omedelbart eller efter viss tid (å leverans). Till följd häraf användes börs äfven i öfverförd bemärkelse, om den samhällsgrupp, för hvilken börshandels prisbestämning är vägledande ('Stockholms börs' = Stockholms handelskår). Slutligen och i all synnerhet användes ordet såsom beteckning å byggnad, där sammanträdet hålles.

Någon större utveckling kunde börsväsendet uppnå, först sedan handeln från land till land upphört att bedrivas endast af kringresande köpmän; härtill erfordrades den handels koncentration i storstäd, hvilken blott senare tiders regelbundna samfärdsel måkat åstadkomma. I samma mån som mässor aftagit i betydelse, ha därför börser, synnerligast under senare hälften af 1800-talet, vunnit allt större inflytande inom de länder, där världshandeln blomstrar. De flesta större handelsstäderna hafva för sin börs uppfört rymliga, delvis präktiga byggnader, däri man tillika ofta velat bereda utrymme för köpmännens fackorgan eller för deras sällskapliga ändamål (*börsföreningar*); i äldre tider hölls börsen vanligtvis under öppen himmel. Säkra uppgifter om börsers tillkomst finnas knappast för längre tid tillbaka än 1500-talet, då såväl Nord-Italiens som Flanderns större handelsstäder lära hållit börser, troligen mest för penningplacering i växlar; beteckningen börs anses härstamma från Bruges — mäklarhuset van der Burse hade i sin skylt tre penningpåsar (mlat. *bursa*). London, Antwerpen, Lyon och något senare Amsterdam nämnas äfven som på den tiden betydande börsplatser. På 1600- och 1700-talen utvecklade sig i synnerhet börshandeln med aktier; lit hör de stora kompaniernas tidehvarf, då allmänheten frestades att använda sina sparade medel till andelar i bolag, som afsågo bl. a. kolonisation i aflägsna länder. Vilda spekulationsperioder utmynnade då ofta i olycksbringande kriser (se Handelskompani, Kris och Law) och Amsterdam, London, Paris företedde tidtals ett onaturligt stegradt börsliif af sorglig ryktbarhet.

Från detta tidehvarf härleda sig äfven börser i Norden. Äldst är här Köpenhamns börs, uppförd af Kristian IV åren 1619—24, men troligen först omkr. 1630 tagen i bruk för ändamålet. Byggnaden utgör ett bland de vackraste prof på äldre dansk arkitektur och användes fortfarande i samma syfte. Intill långt fram på 1800-talet togs den blott till en ringa del i anspråk för börssammanträden; den inköptes 1855 af grosshandelssocieteten från kronan. I Norge infördes på 1700-talet börser i både Kristiania (1708) och Bergen, å båda ställen på enskild väg och till en början i förhyrda lokaler. Först 1829 anskaffades genom aktieteckning egen börsbyggnad i Kristiania; Bergens 1861 uppförda, 1893 ombyggda och utvidgade börsbyggnad är långt ståtligare än Kristianias. I Stockholm lär börs länge ha hållits å Stortorget, då det 1661 å allmän rådstuga beslöts att uppföra en börsbyggnad vid Järntorget. Beslutet sattes dock ej i verket, och utan framgång blef äfven en rad förslag från 1728 och följande år (af stadsarkitekten J. E. Carlberg) att låta uppföra en gemensam rådhus- och börsbyggnad. Först sedan ständerna 1756 medgifvit upptagande af en

"börsavgift" å alla till och ifrån staden införda och utförda varor, påbörjades 1768 arbetet på den nuvarande börsbyggnaden, som uppfördes vid Stortorget enligt ritning af E. Palmstedt och efter betydliga kostnader fullbordades 1776. Äfven i Göteborg uppfördes 1849 en vacker och rymlig börsbyggnad.

Under börsväsendets blomstringsperiod — redan det sista årtiondet utmärkes af en, delvis medveten, reaktion mot dess utveckling — har å flera större börsplatser börsen delats i olika afdelningar för olika affärsgrupper, hvar och en med sin egen lokal (spannmåls-, bomulls-, kaffebörs o. s. v. samt *fondbörs* för värdepapper). Frånsett det allmänna uppsvinget i handel och industri under den nyssnämnda perioden, bör orsaken till denna börsens stora utveckling sökas i synnerhet i omsättningslivets tendens att åstadkomma allt större likformighet (fungibilitet) inom alla varor och värden, som äro föremål för utbyte i stort omfång. Till följd af denna tendens har framför allt *den offentliga krediten* (se *Kredit*) uppnått en förut okänd fulländning. Staternas lånebehof, i äldre tider tillfredsställt medelst tillfälliga lån från enskilda, tillfäde efter hand en fast låneemarknad, och sedan från början af 1800-talet fonderade statslån i form af räntebärande forskrifningar till innehafvaren i större utsträckning sökt och funnit denna marknad å börserna, där de infördes af framstående finansmän, såsom Rothschild (se d. o.) i London, följdes statens exempel af kommuner, andra samfund och korporationer. Småningom anlätades således börsen regelbundet för placering af fastighetsegares gemensamma forskrifningar (hypoteksobligationer), aktier, lotter, andelar i och forskrifningar af större enskilda företag af allmän betydelse (järnvägar, banker), och slutligen blef börsen till följd af sin tekniska fulländning medelpunkten såväl för kapitalomloppet i lätt transportabla värdepapper öfver hufvud (*börseffekter*) som för den yrkesmässiga *spekulationen*. Äfven i Norden funnos framstående representanter för kapitalets mobiliserande (*börsmän*), t. ex. i Sverige A. O. Wallenberg, i Danmark K. F. Tietgen (se d. o.). Spekulationen har likväl ej hittills å Nordens börser uppträdt i fasta former och ännu mindre där urartat till *börsspel*, hvarmed vanligen menas aftal, som blott till formen äro handelsaftal, men till sin verkliga innebörd äfventyrsaftal, då de nämligen afse, att vinstens fördelning parterna emellan göres beroende uteslutande af börspriset (kursens) växlingar, utan verklig omsättning (s. k. *differensaftal*).

Som börsspelet, hvilket med fog ådragit börserna allmänt klander på grund af den demoralisation och de ekonomiska olyckor det medför, hufvudsakligen förekommer under formen af handel på framtida leverans, har motståndet mot börsen och mot dess missbruk riktats förnämligast mot *terminshandeln*, d. v. s. den organiserade handeln på tid med såväl varor som värdepapper, en affärsform, som väl förekom redan på 1600-talet i Holland inom enkasta varugrupper, men som först mot slutet af 1800-talet vann allmän utbredning både i Europa och i Nordamerika. Å större börsplatser ha nämligen, just i ändamål att skapa så vidt möjligt full fungibilitet hos ständigt efterfrågade hufvudartiklar eller värdepapper, fastställt bestämda regler såväl med afseende å föremålets kvalitet och kvantitet (t. ex.

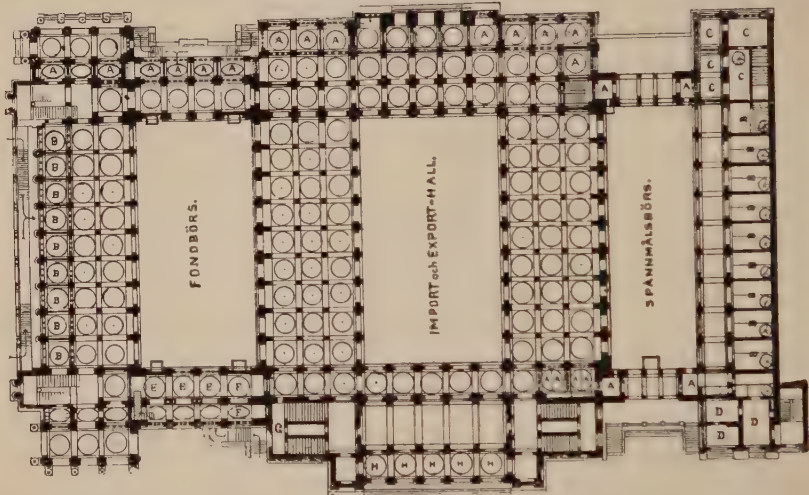
500 balar medelgodt Santoskaffe såsom enhet i den hamburgska kaffehandeln) som i fråga om tidpunkten för aftalets fullgörande (medio, ultimo den eller den månaden). På grund af aftalens likformighet vinnes då för köpare som för säljare ganska stor säkerhet för att när som helst kunna finna personer, som med dem vilja ingå motsvarande aftal, och genom sårräskilda inrättningar (*likvidationskassor*), hvilka om besörja affärernas afveckling och afräkning samt ibland ingå som garantier för aftalens fullgörande har å vissa börser arbetet ytterligare underlättats för dem, som vilja inlåta sig i affärer på tid, utan att behöfva hålla stora lager eller personligen uppsöka säljare eller köpare. Ytterligare lättnader för den yrkesmässiga spekulationen beredas medelst å utlandets börser, synnerligast i effekthandeln, brukliga tilläggsaftal, som öppna för parterna tillfall att antingen mot vederlag (*premie*) få träda tillbaka från aftalet eller också få uppskjuta (*prolongera*) affärens fullgörande, därest det sedermera befinnes ofördelaktigt att iakttaga den bestämda terminen. Då köparen nämligen finner, att han misräknat sig på prisläget vid uppfyllelsen, kan han genom att vända sig till en kapitalist föranleda denne att öfvertaga det köpta mot att i en framtida termin till handahålla det åt köparen, som för denna förmåvanligtvis får betala kapitalisten en särskild godtgörelse (*report, contango*). Å andra sidan kan en säljare, som i terminen hoppats kunna med fördel inköpa det af honom på förhand sålda partiet, medfinna kursen vid denna tid vara för sig ofördelaktig, föranleda en kapitalist, hvilken innehar papper af den aftalade arten, att försträcka honom dess papper intill nästa termin, då kursen måhända ställer sig gynnsammare; härför betalas likaledes regel en godtgörelse (*deport, backwardation*, se d. o.). En stor mängd disponibelt kapital ställs på sådana vägar till spekulationens förfogande; där genom fördelas risken på många händer, och all för häftiga prisiväxlingar undvikas.

Oberoende af alla lättnader för den yrkesmässiga spekulationen och af alla missbruk, som därmed ofstå i samband, har likväl terminshandeln sin självständiga ekonomiska betydelse. Å ena sidan är det ett medel att på förhand tillförsäkra säljare och köpare (i främsta rummet af varor, hvilkas tillköp är beroende af årstiden) en ständig marknad, å andra sidan får den, som måste köpa eller sälja på framtida leverans, i terminshandeln tillfälle att försäkra sin risk, enär han genom att ingå ett terminsaftal förskaffar sig visshet om priset, hvart varan kan anskaffas eller afyttras, och ändå ha möjligheter att före leveranstiden afveckla affären om sådant befinnes ofördelaktigt. Terminsbörsen uppstår därför ock företrädesvis på platser, där hvarvaruhandel i hithörande artiklar sedan gammalt förekommit, sålunda t. ex. i Havre och Hamburg för kaffe, i Liverpool och New York för bomull, Budapest, New York och Chicago för hvete, i Paris och Magdeburg för socker. Å Nordens börser ännu ej terminshandel infördd; af hänsyn till detta med följande faror för handelsmoralen har hvar försök i den riktningen mött motstånd i köpmannakretsar.

Börsen är merendels nu, liksom i sin ursprungliga form, en offentlig inrättning med fritt tillträde hvarje välfredad person, under förvaltning och ledning

Börsen i Paris.

Grundplan af börsen i Hamburg. A och B kontor. C spannmålsmäklare. D fartygsförsäkring. E telegraf. F telefon. G vaktmästare. H, vestibul.

Börsen i Petersburg.

Børsen i Köpenhamn.

Börssalen i Antwerpen.

Obs. Stockholms börs finnes afbildad pl. XXIII till art. Byggnadskonst.

1871

ning af platsens borgare genom därtill utsedda ombud. Sådan själfförvaltning är äfven för Nordens börser gällande i hufvudsak. I Stockholm t. ex. utöfvas den genom börskommittéer, utsedda af en kommunal myndighet, handels- och sjöfartsnämnden; denna nämnd tillkommer det äfven att antaga mäkklare. I vissa större städer har man däremot förbehållit tillträdet till börsen för en begränsad krets (sålunda å fondbörsen i Berlin, där sedan 1858 inträdeskort erfordras); i engelska och amerikanska handelsstäder förklaras t. o. m. fondbörsen för en sluten krets, till hvilken endast ett visst antal handlande och mäkklare mot höga årsafgifter ega tillträde (å Londons fondbörs måste hvarje ny medlem ställa tre äldre såsom borgesmän för 500 pd st. hvardera). I några stater har å andra sidan regeringen förbehållit sig ett visst öfverinseende med börsen, sålunda i Frankrike, där det bl. a. sedan gammalt tillkommer staten att utnämna mäkklare, och i Tyskland. Tyska rikslagstiftningen har under den nyaste tiden starkt ingripit i börsens själfförvaltning; den har anordnat administrativ kontroll (börskommissarier) och statspröfning af börsreglementen, dessutom inskränkingar med afseende å arten af de affärer, som å börsen få bedrivas, på samma gång som den sökt draga nytta af börsomsättningen för statens finansiella behof (*börs-skatt*, se d. o.). Den tyska börslagstiftningen (särskildt börslagen af 1896), som i väsentliga delar vunnit efterföljd i Österrike (1903), äser förnämligast bekämpandet af terminshandeln i landbruksprodukter samt vissa industriella värden. Den är visserligen ej utan förebilder, emedan äldre lagstiftningsförsök mot spekulationsaftal förekommit i Frankrike, i flera af den nordamerikanska unionens stater och annorstädes. Men ett så starkt ingrepp i börsomsättningens frihet har ej ens tillnärmelsevis försöcks förut; lagens verkningar för det tyska näringslivet hafva ock varit genomgripande, fastän till en del helt andra än som åsyftats. Särskildt måste dess försök att göra spekulationsaftals rättsliga giltighet beroende af parternas införande i ett därför afsedt *börsregister* anses hafva misslyckats, mest till följd af handelståndets ovilja mot att begagna sig därpå.

Delvis af nyss nämnd orsak har affärsfligheten å tyska börser märkbart minskats. I Norden bör börslivets tillbakagång tillskrifvas andra orsaker (bankernas öfvervikt i affärslivet, telefonens utbredning). Under de senaste 20 åren har t. ex. å Stockholms börs besökandet aftagit mer och mer; upprepade ändringar i fondbörsens organisation hafva ännu icke förmått väcka intresset för dess återupplifvande.

Litt.: Melsheimer och Laurence, "The law and customs of the London stock exchange" (1879), E. Struck, "Die effektenbörse" (1881), R. Ehrenberg, "Die fondspekulation und die gesetzgebung" (1883), G. Wermert, "Börse, börsengesetz und börsengeschäfte" (1904), W. Scharling, "Handels- og toldpolitik" (s. å.), samt artiklarna Börsenwesen och Börsenrecht i "Handwörterbuch der staatswissenschaftlichen" (2:a uppl. 1899). I. Hkr.

Börs-adel l. Penning-aristokrati, stundom förekommande benämningar på köpmannafamiljer, hvilka genom sin rikedom kommit att intaga en framskjuten och ansedd social ställning.

Börsafgiften, en för uppförandet af en börsbygg-

nad i Stockholm af 1756 års riksdag medgifven afgift å alla varor, som infördes till staden eller utfördes därifrån. Denna afgift upptogs ända till 1837.

Börsauktion (Fondbörsauktion). Se Auktion.

Börseffekt. Se Börs.

Börsförening. Se Börs.

Börsman. Se Börs.

Börsregister. Se Börs.

Börsskatt, *finansv.*, skatt på börsaffärer. Till börsskatter i egentlig bemärkelse höra alltså endast sådana skatter, som uteslutande träffa börsaffärer. Ett exempel på en sådan skatt är den tyska riksstämpelskatten å köp och andra onerösa förvärf af varor, som avslutas enligt de å en börs gällande handelsbruk ("usancer") och gälla varor, för hvilka å berörda börs noteras terminspriser (jfr Börs). Skatten, som utgör $\frac{4}{10}$ pro mille af den köpta varumängdens värde, utgår i form af stämpel å slutsedeln; utfärdande af slutsedlar rörande sådana affärer är obligatoriskt (slutsedelstvång). — Jämte de egentliga börsskatterna, som uteslutande träffa börsaffärer, betecknas såsom börsskatter ock skatter, hvilka äro lagda på vissa affärstransaktioner, oafsedt om de äro börsaffärer eller icke, men hvilka dock hufvudsakligen blifva börsskatter, enär ifrågavarande transaktioner merendels avslutas af börsaffärer. Hit hör den tyska riksstämpelskatten å köp och andra onerösa förvärf af aktier, obligationer m. m., hvilken är bestämd till $\frac{2}{10}$ pro mille af det köptas värde och utgöres äfven, då aktier eller obligationer emitteras eller aktier i ett aktiebolag öfvertagas af dess grundare. Skatten utgår i form af stämpel å slutsedel, och slutsedelstvång är stadgadt. Till denna kategori af börsskatter påräas ock, ehuru oegentligt, räknas den tyska riksstämpelskatten å aktier och obligationer, som erlägges för en gång för hvarje papper och därför har karaktären af en emissionsskatt. Denna skatt utgår i form af stämpel å dessa värdepapper och utgör af dessas nominella värde 1 proc. för inländska aktier, $1\frac{1}{2}$ proc. för utländska aktier, 4 pro mille af inländska obligationer och 6 pro mille af utländska obligationer; för vissa inländska obligationer är skatten blott 1, resp. 2 pro mille. — Börsskattens syfte är i främsta rummet att träffa de ofta mycket stora och lätt förvärfvade vinster, som göras genom börsaffärer, och som äro svåra att i tillbörlig grad åtkomma medelst andra skatteformer. För närvarande råder dock i Tyska riket en tendens att använda börsskatterna äfven såsom ett medel att hämma misriktningarna inom börsväsendet; det kan dock med fog sättas i fråga, icke blott om det är rättvist att för detta ändamål använda en beskattning, hvilken träffar såväl de lojala som de illojala börsaffärerna, utan ock huruvida det åsyftade målet i någon nämnvärd mån kan vinnas genom ifrågavarande medel. — Börsskatter förekomma utom i Tyska riket äfven i Frankrike, Österrike och Italien. D. D.

Börsspel. Se Börs.

Börstidningen, organ för handel, industri och sjöfart samt bank- och försäkringsväsende, utgafs i Stockholm 1889—1900 af filos. doktor P. V. Köersner, första året som veckotidning, men fr. o. m. 1890 med två nummer i veckan. Prenumerationspriset var 7,50 kr. pr år.

Börstig, socken i Skaraborgs län, Frökinds härad. 3,513 har. 796 inv. (1904). B. bildar med Kärråkra och Brismene ett konsistorielt pastorat i Skara stift, Falköpings kontrakt.

Börstil, socken i Stockholms län, Frösåkers härad. 21,603 har. 3,745 inv. (1904). B. bildar med Östhammars stad ett regalt pastorat i Uppsala stift, Olands och Frösåkers kontrakt.

Börtingen (i Norrbotten Börstringen), zool. Se Laxsläktet.

Börup (Borup), Morten, dansk skolman, bondson, f. omkr. 1445 i byn Börup s. om Aarhus, började sin skolgång först vid 27 års ålder, efter att ha lämnat jordbruksarbetet på grund af rättarens misshandling. Han blef student 1479 och sedermera magister i Köpenhamn, tog doktorsgraden i Köln och blef 1491 rektor i Aarhus. I bortåt 30 år styrde han denna skola, som vann stort rykte; många af reformationstidens mest kände män nämnas bland hans lärjungar (bl. a. Hans Tausen och Johan Friis). B. dog 1526 som präst vid Aarhus domkyrka. Han skref en latinsk majvisa och en annan latinsk visa om de danska städerna samt lät skuldomongen vid fester uppföra allehanda skådespel. E. Ebg.

Bösarp. 1. Socken i Malmöhus län, Skytts härad. 1,422 har. 648 inv. (1904). B. bildar med Simlinge ett regalt pastorat i Lunds stift, Skytts kontrakt. — 2. Socken i Malmöhus län, Vemmenhögss härad. Se Hassle-Bösarp.

Bösendorfer, Ignaz, österrikisk pianofabrikant, f. 1796 i Wien, d. 1859, grundade 1828 därstädes en pianofabrik, som efter honom träget utvecklats af hans son Ludwig B. (f. 1835) och är den förnämsta dylika i Österrike samt äfven internationellt ansedd. Firman öppnade 1872 en "konzertsaal Bösendorfer", som spelar en stor roll i Wiens musiklif.

Bösing l. Pösing (ung. *Bazin*), en af ringmur omgifven stad i ungerska komitatet Pressburg. 4,818 inv. (1900), slovakar och tyskar. Vinodling och bergsbruk. Mineralkälla. (K. B. W.)

Bössa. Se Handeldvapen.

Bössa (Lagerbössa), maskinb., detsamma som lagerdosa. Se Axellager.

Böszörmény [bő'szörmenj], Hajdu-Böszörmény, stad i ungerska komitatet Hajdu. 25,065 inv. (1900), ungrare. Sadesodling, boskapsskötsel, stora marknader. Förr hufvudort i hajdukernas (se d. o.) distrikt. K. B. W.

Bötavård, krigsv. Se Byavård.

Bötel, Heinrich, tysk operasångare, f. 1858 i Hamburg, där hans höga hjältetenor upptäcktes af teaterdirektören Pollini 1881 och efter någon tids utbildning väckte sensation på stadsteatern 1883. Sedan dess har B. sjungit flerstädes i Europa och Amerika. I Stockholm uppträdde han 1890 såsom *Manrico* i "Trubaduren", *Raoul* i "Hugenotterna", *Lyonel* i "Martha" och *Fernando* i "Leonora". A. L.

Böter, jur., dels ett straff, som består i förlust af en viss summa penningar, dels den penningsumma, som någon blifvit dömd att sända utgifva. Efter Sveriges äldre rätt kunde enligt regeln alla brott försonas med böter, åtminstone när den förörrättade därmed åtnöjes. Af ålder funnos dock brott, vid hvilka en godtgörelse medelst böter icke var möjlig. Efter hand ökades de urbota målens antal, men ännu i 1734 års lag voro böter straffet för många grofva

förbrytelser. Senare lagar och författningar utbytte alltmör bötesstraffet emot andra straffarter, mestadels frihetsstraff, och denna utveckling nådde sin fullbordan med vår nu gällande strafflag. Böter förekomma där endast för mindre betydande förseelser. Större användning har bötesstraffet inom den del af straffrätten, som faller utom strafflagens område. För s. k. polisförseelser (öfverträdelse af stadsgången, som äro gifna till främjande af allmän ordning och säkerhet, sundhet o. d.) äro böter det vanliga straffet. — Enligt strafflagen är minsta botten 5 kr. och högsta botten i regeln 500 kr. Undantagsvis kunna dock böterna uppgå till högre belopp. I särskilda lagar och författningar stadgas också flerstädes böter till mindre belopp än 5 kr. Böter, som ädömas enligt strafflagen, tillfalla kronan. Särskilda lagar och författningar bestämma ej sällan anordning i fråga om de böter, som i dem stadgas; ofta erhåller enligt dem åklagaren (och angifvaren, om sådan finnes) viss andel af böterna. Om den, som blifvit dömd till böter, icke frivilligt erlägger dem, skall utmätning ega rum. På det att den sakfällde ej må blottas på det nödvändigaste eller honom berövas nödiga medel för utförfningen af hans yrke, är dock viss egendom undantagen från utmätning. Saknas tillgång till böternas fulla gäldande, förvandlas de till fängelse. Jfr Afkortning. J. H.-r.

Böteslängd l. Saköreslängd, förteckning på ålagda böter. Sådan förteckning skall upprättas af alla domstolar och andra myndigheter, som ega att ålägga böter, och tillställas den myndighet, som det åligger att indriva böterna. J. H.-r.

Bötom (fi. *Karijoki*), konsistorielt pastorat af 3:e kl., Vasa nedre kontrakt, Åbo ärkestift, Vasa län, Närpes domsaga, Ilmola härad, Finland. Landareal 123 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,641 pers. (1902). Det inom socknen belägna Bötomberget är ett af de betydligare enstaka berg i södra Österbotten. A. G. F.

Böttcher, J. F. Se Böttger.

Böttcher, Kristian Edouard, tysk genre-målare, f. 1818 nära Aachen, d. 1889 i Düsseldorf; målade idyller ur folklivet och barnvärlden och vann mycken popularitet.

Böttger (Böttcher, Böttiger), Johann Friedrich, tysk tekniker, f. 1685 (eller 1682) i Schleiz, kom som gosse i apotekarlära i Berlin och egnade sig med stor vetgirighet åt kemiska studier, sysslade i hemlighet med alkemi och blef s. beryktad för sitt guldmaskeri, att han 1701 fann rädligast rymma till Sachsen. Detta lands vinningslystne regent August II lät fasttaga ynglingen, och B. hölls sedan i hela sin lefnad som en noga bevakad fånge i Dresden och Meissen för att göra statsfinanserna nytta medelst rönen i sitt laboratorium. Af hans guldmaskeri vardt intet; däremot lyckades han 1708 framställa det s. k. röda porslinet (eg. blott stengods) af lerjord från Meissentrakten. Sedan B. kort därefter upptäckt kaolin från ett lager vid Aue, framställde han efter upprepade försök hvitt porslin af utmärkt skönhet och godhet, det s. k. Meissendorslinet, det första fältspatäkt porslin i Europa. I slottet Albrechtsburg i Meissen inrättades 1710 en porslinsfabrik med B. som ledare och tillverkningssättet omgärdadt som en statshemlighet. B. bragte inom få år fabrikationen till en

hög ståndpunkt. Han hugnades med friherrlig värdighet och sökte i ett omätligt lefnadssätt tröst för mistringen af sin frihet, blef sjuklig och dog 1719, sedan han kort förut rättsligen åtalats för att ha inlett underhandlingar om öfverflyttning till Preussen. En bronsbyst öfver B. restes 1892 i Meissen. Biogr. af Engelhardt 1837. — B. var broder till svenske skalden K. V. Böttgers farfars far.

Böttger, Charlotte Elisabeth Amalie, dansk skådespelserska. Se Rose, K. P.

Böttger, Rudolf Kristian, tysk kemist, f. 1806 i Aschersleben, var från 1835 lärare vid fysikaliska föreningen i Frankfurt a. M. och dog 1881. Han upplann bl. a. metoden att taga galvanoplastiska kopior af graverade tryckfärdiga kopparplåtar, användningen af kalciumsulfhydrat för afhugot af djurhudar (1839; "B:s depilatorium") och (tillsammans med Bromeis, 1842) etsningen å glasplåtar i hyalografen (se d. o.). B. lär hafva samtidigt med Schönbein 1846 upfunnit bomullskrutet och kollodion. Vidare upplann B. försilfring af glas, förnickling af lätt oxiderbara metaller, nya sätt att framställa tallium, cesium och indium m. m., hvarjämte kemien har honom att tacka för en stor mängd intressanta reaktioner. Med orätt tillskrifva tyskarna B. den för säkerhetständsticks-industrien grundläggande idén att anbringa den röda fosfor på ett plån, mot hvilket stickan gnides; prioriteten därvidlag tillkommer nämligen svensken professor G. E. Pasch, som 1844 uttog patent därå, och hvars uppfinnning var känd för B., då denne 1848 upptog tanken.

Böttger, Adolf, tysk skald och öfversättare, f. 1815 i Leipzig, d. 1870, lämnade 1840 en utmärkt öfversättning af Byrons samlade arbeten (7:e uppl. 1891) och sedermera öfversättningar af Pope, Goldsmith, Milton, Ossian och några af Shaksperes dramer. Såsom själfständig skald uppträdde han 1846 med *Gedichte* (7:e uppl. 1851). Hans diktning är rytmiskt väcklingande, men saknar känslodjup. Nämnas må hans naturskildrande sagodikt *Die pilgerfahrt der blumengeister* (1851), de poetiska berättelserna *Habana* (1853), *Der fall von Babylon* (1855) och *Die tochter des Kain* (1865) samt dramat *Agnis Bernauer* (1845; 3:e uppl. 1850). *Gesammelte werke* utkommo 1864—66 (2:a uppl. 1889).

Böttger, Frederik Kristian, dansk arkitekt, f. 1838, lärare vid tekniska skolan i Köpenhamn, har utfört *Toldbodsbbyggnaden* (jämte V. Dahlerup) och flera privathus i Köpenhamn samt mer än 1,000 arbetarostäder.

Böttgers depilatorium, tekn. farm. Se Depilatorium.

Böttlicher, Karl Gottlieb Wilhelm, tysk arkeolog, autodidakt, f. 1806 i Nordhausen, d. 1889 i Berlin, var 1838—75 lärare i ornamentsritning vid konstakademien därstädes, 1844—75 professor i tektonik vid byggnadsakademien samt 1868—76 föreståndare för Berlinmuseets skulptursamling. Han blef 1853 filos. hedersdoktor i Greifswald. Hans förnämsta arbete är *Die tektonik der hellenen* (1844—52; 2:a uppl. 1873—81), som blef bestämmande för mångas uppfattning af den grekiska tempelbyggnadskonsten, men humera å vederlagdt i de flesta af sina grundtankar. B. var i sitt åskådningssätt mera antikvarie än arkeolog med konstnärlig blick.

Hans uppfattning var dogmatisk och ohistorisk. Rätt mycket af värde innehåller hans arbete *Der baumkultus der hellenen* (1857).

Böttlicher, Karl Heinrich von, tysk politiker, f. 1833 i Stettin, var 1860—61 general-assessor i kammarrätten i Berlin, därefter anställd i flera provinsstyrelser och inträdde 1864 såsom biträde ("hilfsarbeiter") i preussiska handelsministeriet. 1865 tog han afsked ur statstjänsten för att öfvertaga ett kommunalt ämbete i Stralsund. Därifrån kallades han 1869 till tjänsteman i inrikesministeriet, där han utmärkte sig genom arbetskraft och skicklighet och 1872 utnämndes till föredragande råd. Emellertid återgick han till den lokala förvaltningen först i Hannover, sedan såsom regeringspresident i Schleswig samt blef där 1878 vald till ledamot af tyska riksdagen, i hvilken han med ifver uppträdde för Bismarcks tullpolitik. 1879 blef han öfverpresident i Schleswig-Holstein, 1880 statssekreterare för inrikes ärenden och preussisk statsminister samt 1881 rikskanslerens ställföreträdare. År 1888, efter Puttkamers afgång, utnämndes han till vicepresident i preussiska statsministeriet. B. har särskildt varit verksam för de socialpolitiska lagarna, i synnerhet för invaliditets- och ålderdomsförsäkringslagarna. Efter Bismarcks afgång nämndes han såsom en af kandidaterna till rikskanslersplatsen, som då besattes med Caprivi. 30 juni 1897 erhöi han på begäran afsked ur ministären och utnämndes i nov. s. å. till öfverpresident i provinsen Sachsen. J. F. N.

Böttlicher (Boetticher), Adolf Gustav, tysk arkeolog, f. 1842, d. 1901, var en bland ledarna af de 1875—81 företagna storartade utgräfningsarna i Olympia (se d. o.) och utgaf öfver dem det framstående populärvetenskapliga arbetet *Olympia, das fest und seine stätte* (1883; 2:a uppl. 1886). Han skref vidare *Auf griechischen landstrassen* (1883), *Akropolis von Athen* (1888) och *Die bau- und kunstdenkmäler der provinz Ostpreussen* (1892—98; 2:a uppl. 1898 ff.).

Bötttger, Johann Friedrich. Se Böttger.

Bötttger. 1. Karl August B., tysk arkeolog och skriftställare, f. 1760 i Sachsen, d. 1835 såsom öfverinspektör vid antiksamlingarna i Dresden, var 1791—1804 rektor vid gymnasiet i Weimar och trädde därunder i nära beröring med Wieland, Goethe och Schiller. B. var en mycket beläst mångskriftvare. Bland hans arbeten märkas *Sabina, oder morgenscenen im putzzimmer einer reichen römerin* (1803; 3:e uppl. 1878), *Amalthea, oder museum der kunstmythologie und bildenden alterthumskunde* (3 bd, 1821—25) samt de ännu beaktansvärda uppsatserna om antikens teaterväsende bland *Kleine schriften archäologischen und antiquarischen inhalts* (3 bd, 1837—38).

2. Karl Wilhelm B., den föregående son, tysk historiker, f. 1790, d. 1862, från 1821 professor i Erlangen, vinnlade sig icke så mycket om lärd forskning som om en populär framställning. Hans mest kända arbeten äro *Allgemeine geschichte für schule und haus* (1824; 12:e uppl. 1856) och *Geschichte des kurstaats und königreichs Sachsen* (2 bd, 1830—31; 2:a uppl. 1868—70).

Bötttger. 1. [Lars Fredrik] Karl Vilhelm B. (de första två förnamnen bortlade han

som ung), skald, litteraturhistoriker, f. 15 maj 1807 i Västerås, där hans fader, ättling af en inom vetenskapen berömd tysk släkt och brorsons son till den tyske teknikern J. F. Böttger, var apotekare. Elfva-årig blef B. faderlös, och familjens ekonomiska betryck tvång honom att söka sitt uppehälle som informator.

Samtidigt bedref han energiskt egna studier, genomgick med utmärkelse trivialskola och gymnasium i födelsestaden, tog 1825 studentexamen i Uppsala samt blef 1833 filos. doktor och e. o. biblioteksamanuens, 1834 docent i praktisk filosofi, 1839 e. o. adjunkt i tyska och italienska litteraturen, 1845 e. o. professor i modern litteratur, 1856 professor i estetik och modern litteratur. Då sistnämnda professur delades, öfvertog B. 1858 professuren i nyuropeisk lingvistik och modern litteratur, från hvilket ämbete han 1867 erhöi afsked som emeritus. B. företog flera utrikes resor, bl. a. 1835—36 i Tyskland, Österrike, Ungern, Italien, Frankrike och Holland, 1839—40 i Tyskland, då han nära ett år uppehöi sig i Berlin, samt 1851 i norra Italien och de rätromanska kolonierna i västra Tyrolen och Graubünden. Synnerlig förtjänst inlade B. om de moderna språkens vetenskapliga studium i Sverige; vid Uppsala universitet införde han den romanska lingvistik, för hvilken han ifrigt verkade både genom författar- och föreläsarverksamhet. 1865—66 var han ordförande i kommissionen för språkundervisningens ordnande. 1847 invaldes han i Svenska akademien, efter sin svärfar, Esaias Tegnér, 1853 blef han ledamot af Vetenskapssocieteten i Uppsala, 1870 af Vitterhets, historie- och antikvitetsakademien samt 1878 hedersledamot af Vetenskaps- och vitterhetssamhället i Göteborg, hvori han sedan 1843 varit arbetande ledamot. Han dog i Uppsala 22 dec. 1878.

B. framträdde tidigt som skald och sköndade mycket bifall som sådan. *Ungdomsminnen från sångens stunder* (1830, 3:e uppl. 1833) och *Nyare sånger* (1833) blefvo mycket populära genom sin enkla, sångbara form och svärmiska stämning, om än kritiken med skäl anmärkte på den ofta pjunkigt sentimentala tonen. *Lyriska stycken* (1:a h. 1837, 2:a h. 1839) äro friskare. Hans vershandling är rutineradt ledig, och han valde med förkärlek invecklade, sydeuropeiska strofslag, i hvilka han äfven hade tillfälle att ådagalägga en om gustavianerna och Tegnér påminnande sinnrikhet. Liksom den sistnämnde, hvans stil haft starkt inflytande på honom, odlade B. med förkärlek tillfällighetsdikten, där hans fyndighet och formtalang gjorde sig gällande. Däremot gaf han i dikt sällan uttryck åt den skarpa satir, som bildade motiviken mot hans vecka känslighet och som var ett så framträdande drag i hans karaktär. Af Svenska akademien fick B. mottaga flera belöningar, 1833 mindre priset för poemet *Gustaf Adolf vid Lützen*, 1834 hedersaccessit för *Mötet på Odins hög*, 1840 det s. k.

Karl-Johans-priset och 1845 ett pris af 100 dukater för en *Sång öfver Karl XIV Johan*. På scenen uppfördes med stort bifall tillfällighetsstyckena *Nationaldivertissementet* (1843) och *En majdag i Värenad* (s. å.). Många af B:s smådikter äro tonsatta af Geijer (*Stilla skuggor*), A. F. Lindblad, Tullberg (*Hjälter som bedjen*), Nordblom, Rander m. fl. Af hans minnesteckningar och litteraturhistoriska afhandlingar må nämnas: *Lefnads-teckningar öfver Esaias Tegnér* (inledning till Tegnér's af B. 1847—51 utgifna "Samlade skrifter"), *Inträdelse i Svenska akademien* (öfver Tegnér, 1847), *Minnes-tal öfver prins Gustaf* (2 upplagor 1852), *Om Dantes lif och skrifter* (Sv. akad. handl. 1865), *Samuel Ödmann* (ibid. 1868), *J. H. Kellgren* (ibid. 1870), *E. J. Stagnelius* (ibid. 1872), *Auroraförbundet i Uppsala* (ibid. 1874), *Dantes Commedia divina* (ibid. 1875), *Nils von Rosenstein* (ibid. 1877) och *Bidrag till kännedomen om Leopolds tidigaste skaldeförsök* (ibid. 1878). Hans öfriga skrifter äro mest dissertationer och tidskriftsuppsatser öfver estetiska och filologiska ämnen, såsom *Italienska studier* (1853), *Rhetoromanska språkets dialekter* (1851—54), *Kritisk skärskådning af Schillers äldsta lyrik* (1854), *Bidrag till kännedomen om etruskerna* (1857) och *Undervisningsfrågans ställning och utveckling hos de gamle romarna* (Vitt. akad.s handl. 1876) samt bidrag till "Mimer", "Heimdall", "Svenska litteraturföreningens tidning", "Frey" m. fl. Åtskilliga af hans skrifter äro öfversatta till danska, tyska, holländska och engelska. B:s flesta poetiska och några af hans prosaiska arbeten äro upptagna i *Samlade skrifter* (6 dlr, 1856—81), hvilkas sist del innehåller hans självbiografiska *Ungdomsminnen*. B:s *Valda dikter* (1881, ny uppl. 1895) inledas med en biografi öfver honom af Elof Tegnér. Jfr "Inträdelse" af C. D. af Wirsén (i Sv. akad. handl. 1880). (R-n B)

2. Johan (John) Fredrik B., den föregående brorson, konstforskare, f. 25 mars 1851 i Stockholm, blef 1873 student i Lund, där han 1877 aflade filos. kandidat- och 1879 licentiatexamen samt 1880 promoverades till filos. doktor på afhandlingen *Bengt Erland Fogelberg, ett konst-historiskt biografiskt försök* (skildrar endast först skedet af denne konstnär's lif). Han blef 1880 e. o. amanuens vid nationalmuseums konstafdelning, tjänstgjorde 1881—86 som sekreterare därstädes samt utnämndes 1885 till intendent för Oskar II:s konstsamlingar och till hofintendent, 1892 därjämte till slottsarkivarie vid det af honom ordnade slottsarkivet och 1904 till förste hofintendent. B. har inlagt stor förtjänst om konungens konstsamlingars och om hofgerådskammarens ordnande och beskrifvande samt bringat reda i inventarieväsendet. Särskildt ha den stora och dyrbara tapetsamlingen varit föremål för hans omsorger och studier. På grund af sin ämbetsställning har B. därvid också haft att förmedla de många betydande konstföretag, som under dessa år genomförts på konungens befallning och beställning. Utom en mängd enskilda konstinlöp kunna här nämnas dekorationer af plafonder i Stockholms slotts västra trappuppgång och i redningen af Oskarssalen på Drottningholm. B. har dessutom utgivit flera ytterst grundliga och gedigna, för kännedomen om vår äldre konsthistoria viktiga arbeten: *Bronsarbeten af Adrian de Friess*

Sverige (1884), *Hedvig Eleonoras Drottningholm. Anteckningar till slottets äldre byggnadshistoria* (1889, ny, af Agi Lindegren rikt illustrerad upplaga 1897), det dyrbara och högst värdefulla på samma gång som för behandlingen af ämnet grundläggande praktverket *Svenska statens samling af väfda tapeter. Historik och beskrifvande förteckning* (3 bd, 1894—98), illustrationsverket *Konstsamlingarna på de svenska k. slotten* (hittills 2 dlr, 1897—1900), en monografi öfver *Hofschatullmakaren och ebenisten Georg Haupt* (1901) samt den sakrika beskrifvande katalogen till den af honom

anordnade utställningen af väfda tapeter i Stockholm 1902. Upk. (G—g N.)

Bötö nor, urspr. en bukt af Östersjön, på Falsters sydöstra kust, sedermera genom inloppets uppgrundning förvandlad till en insjö, omkr. 8 km. lång och 2—3 km. bred. Sedan 1860 är den till största delen torrlagd och förvandlad till äng. E. Ebg.

Bözberg, pass i Jura-bergen, i schweiziska kantonen Aargau, mellan städerna Basel och Zürich. 574 m. ö. h. Det begagnas sedan 1875 äfven af en järnvägslinje mellan nämnda städer, hvilken passerar en 2,6 km. lång tunnel (463 m. ö. h.).

Ord, som saknas under C, torde sökas under K (Christian under Kristian, Convergens under Konvergens o. s. v.).

C är den tredje bokstaften i de flesta europeiska språks alfabet. Tecknet, närmast hämtadt från det latinska alfabetet, hade ursprungligen ljudvärdet *g*. Så i den latinska bokstafradens källa, det grekiska alfabetet, i hvilket under det grekiska språkets klassiska period *c* förekom under den äldre spetsiga formen Γ (*G*), och så i alla europeiska alfabets urkälla, det fornsemitiska (moabitiska) alfabetet, där *c* hade den omvända, spetsiga formen 𐤃. Redan i de äldsta kända latinska inskrifterna har emellertid *c* ljudvärdet icke allenast af *g*, utan äfven af *k*, hvilket senare dessutom i några ord hade sitt eget tecken, *K*. Sedan antogo romarna den af *C* medelst en nederst till höger anbragt krok bildade bokstaften *G* såsom tecken för ljudet *g*, hvarefter *c* slutligen blef ensamt tecken för det vanliga *k*-ljudet, utom i några förkortningar, såsom *C*. = *Gaius*, *Cn.* = *Gneus*. Från det latinska alfabetet upptogs *c* jämte *k* såsom tecken för *k*-ljudet i de äldsta romanska, germanska och keltiska skriftspråkens alfabet. I de nyromanska språken (liksom i några nyare keltiska språk) har *c* som tecken för *k*-ljudet så godt som utträngt *k*, medan i de nygermanska, med undantag af engelskan, motsatsen är förhållandet. Ett nygermanskt språk, nyisländskan, saknar alldeles bokstaften *c*; detsamma är förhållandet med några finsk-ugriska språk, såsom finskan och estniskan. I de äldsta nordiska handskrifterna, såväl svenska som isländska, norska och danska, finner man *c* jämte *k* (och *q*) såsom tecken för *k*-ljudet, men såsom sådant brukas det förstnämnda numera endast i några namn (såsom *Carl*, *Oscar*, bättre *Karl*, *Oskar*) och utländska länder, i hvilka dock *k* vunnit allt större insteg, samt dessutom i svenskan i förbindelsen *ck*, hvilken i dansk-norskan motsvaras af *kk*.

Redan omkring ett årtusende före våra äldsta handskrifters tillkomst träffas ett närmast om det latinska *c* (i inskrifter äfven med formen <) erinrande tecken i Norden, nämligen typen < i inskrifter med det äldsta, samgermanska runalfabetet. Där har < sjätte platsen i run-futharken (runalfabetet; se *F u t h a r k* och *Runa*) och är likaledes tecken för *k*-ljudet, medan *g*-ljudet däremot återgifves med tecknet × (se *G*). Af tecknet < uppkom sedermera genom flera

mellanformer det i yngre runalfabetet brukliga tecknet ʃ, hvilket, liksom *c* i de latinska inskrifterna, var tecken för både *k*- och *g*-ljuden, till dess däråf alldeles som i latinet af *c*, ett nytt tecken för *g* bildades, nämligen den stungna runan ʒ.

I många språk har *c* helt andra ljudvärden än *k*. Äfven dessa leda sitt ursprung från latinet, mer från ett efterklassiskt latinskt uttal, hvarigenom de med *c* tecknade *k*-ljudet framför lena vokaler genom assibilation (se d. o.) fick ljud af *tʃ* (*tsj*) senare äfven af *ts* eller *s*, i de romanska språken. Till följd däråf är *c* ofta tecken för nämnda och liknande ljud. Så är uti italienskan och rumänskan *c*, som framför hårda vokaler i dessa språk utmärker *k*-ljud, framför lena vokal tecken för ett ljud mellan *tʃ* och *tsj*. Sistnämnda ljudvärde eger ock *c* i sanskrit, då detta språk omskrifves med latinska bokstäver. I flera romanska munarter, liksom i tyska ord, som lånats från dessa eller från latinet, utmärker *c* framför lena vokal ljudet *ts* (*z*). Samma ljudvärde har *c* alltid i ungerskan (äldre *cz*), lappskan och många slaviska språk, såsom polskan, tjechiskan, kroatiskan (*c* är i slaviska språk aldrig tecken för *k*; man märke, att sålunda i slaviska ord *ca* ej uttalas som i svenskan, utan som *tsk*, hvadan t. ex. det böhmiska namnet *Palacky* uttalas som *Palatskij*). I spanskan är *c* framför hårda vokaler tecken för *k*, men utmärker framför lena vokaler ett läspande *s*-ljud. I franskan, portugisiskan och engelskan samt i holländskan, danskan och svenskan är *c* i många latinska och romanska lånord, framför lena vokaler, tecken för vanligt (icke tonande) *s*-ljud. I de äldsta nordiska handskrifterna är detta ursprungligen romanska bruk af *c* som tecken för *s* och *ts* endast undantagsvis förekommande. För att beteckna nu nämnda eller andra assibilerade ljud nyttjar man i många språk sådana bokstafstecken som bildats af *c* och vissa tillsatta märken (s. k. diakritiska tecken). De viktigaste bland dem äro: 1) *č*, som utmärker ett ljud mellan *tʃ* och *tsj* och förekommer i många slaviska språk, såsom tjechiskan och kroatiskan, några finsk-ugriska språk, såsom lappskan, votiskan och vepsiskan, samt vid omskrifning af avestiska med latinska bokstäver; 2) *ç*, i franskan och portugisiskan framför hårda

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

vokaler tecken för (icke tonande) *s*, men vid omskrifning af sanskrit betecknande ett slags *sje*-ljud; ännu i början af 1800-talet begagnades i spanskan detta tecken framför hårda vokaler för att beteckna samma ljud som det vanliga spanska *c* före lena, men detta spanska *c* är nu utbytt mot *z* (t. ex. *Zaragoza*, förr *Çaragoça*); 3) *ç*, som i flera slaviska språk, t. ex. polskan, vendiskan och kroatiskan, är tecken för ett muljeradt *t*. — Tillsammans med andra konsonantecken nyttjas *c* ock såsom tecken för assibilerade eller ock velara ljud. Så är *cz* i litaiskan (där äfven *cž*) och polskan äfvensom *cs* i ungerskan tecken för andra slaviska och finsk-ugriska språks *č*-ljud. Samma ljud återgifves med *ch* i spanskan, nyprovencalskan, råtoromanskan, engelskan, stundom äfven i ungerskan (i namn, t. ex. *Zichy*). Bokstafsbindelsen *ch* är i andra språk tecken för helt andra ljud, såsom för *k* i italienskan (fördubbladt *cch*) och rumänskan framför lena vokaler; för (icke tonande) *sje*-ljud i franskan, portugisiskan och några främmande ord i svenskan; för det tyska *ch*-ljudet i tyskan, i holländskan (starkt velart), i många slaviska språk, såsom polskan, tjechiskan och vendiskan, i keltiska språk (t. ex. skotska *loch*, *sjö*) och i ostjakiskan (ett finsk-ugriskt språk) m. fl.; för *kk* i svenska *och*. I franskan och engelskan utmärker *sc* framför lena vokaler i regeln samma ljud som det enkla *c* (d. v. s. *s*); uti italienskan däremot är *sc* framför lena vokaler (*sci* framför hårda) tecken för (icke tonande) *sje*-ljud, medan i rumänskan hvardera konsonanten uttalas på sitt sätt (således framför lena vokaler ungefär som *s+lj*), liksom i detta språk *sc* uttalas ungefär som *sj(sch)+lj*. I tyskan och lettiskan är *sch* tecken för (icke tonande) *sje*-ljud, men i engelskan och italienskan utmärker det *sk*; i holländskan är uttalet *s+ch*.

Fr. L.—r. (Ad. N.—n.)

Såsom *musikterm* betecknar *c* det första steget i den diatoniska skalan samt gäller såsom utgångspunkt och grundval för hela det moderna tonsystemet. I den gregorianska skalan var *C* det tredje tonsteget. Såsom rytmisk företeckning i notskriften betyder det $\frac{1}{4}$ takt och, om det är genomstruket, $\frac{3}{2}$ eller allabreve-takt. I Italien, Spanien o. s. v. heter tonen *c* numera *do*, i Frankrike *ut*. Jfr *C*-klav.

A. L.

Såsom *symboliskt* tecken nyttjas *C* bl. a. för att beteckna det tredje i ordningen, vid numrering motsvarande siffran 3 (t. ex. serien *C*, afdelning *C*). Om *C* i betyg se d. o. Såsom tecken på mynt betyder *C* i Frankrike Lille, i Tyskland Frankfurt am Main, i Österrike Prag. Som romerskt taltecken är *C* = 100, *CC* = 200.

C nyttjas vidare i åtskilliga förkortningar: i latinsk text betyder det namnen Cajus (Gajus), Claudius eller Cæsar, tidsuppgiften *Calendæ* (se d. o.), titeln *consul*, verbet *condidit* (=grundlade) m. m. I kemien är *C* tecken för *carboneum*, kol, i fysiken och elektrotekniken för den elektriska måttenheten *coulomb*. I temperaturuppgifter är *C* = Celsius. I musik betyder *c. com*, med, *cantus*, sång, eller *capo*. I algebran nyttjas *c*, liksom bokstäfverna i alfabetets början, som tecken för bekanta storheter. Flera myntsorter, som *cent*, *centavo*, *centime*, betecknas förkortadt med *c*. (eller *ct.*, *cent.*).

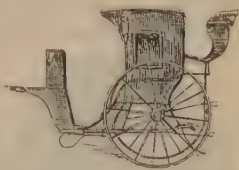
Ca, kemiskt tecken för kalcium (calcium).

c.a., förkortning för lat. *circa*, ungefär.

c. a., förkortning för *coll' arco* (se d. o.).

Caacati, departementshufvudstad i argentinska prov. Corrientes, 40 km. s. v. om Ita Ibaté, dess hamn vid Paraná, mellan lagunerna Malaya och Ibera. Omkr. 8,000 inv. Handel med svin, brännvin, tobak, apelsiner m. m.

Cab [kã'b], eng. (förkortning af fr. *cabriolet*), ursprungligen enstigt, tvåhjuligt åkdon, med kuskboken på baksidan (se fig.); nu fyrehjulig droska med plats för fyra personer.

Cab., i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för J. L. Cabanis.

Cabagan (*Cabagan nuevo*), stad i prov. Isabela, ön Luzon, Filippinerna. Omkr. 11,000 inv.

Cabahyba, en stam af guarani (se d. o.).

Cabälen l. **Cabalministären**. Ordet "cabal" (af hebr. *ka'bballa*, rabbinernas mystiska lära, sedan hemlighetsmakeri i allmänhet) användes i England vid 1600-talets midt, utan någon nedsättande betydelse, om hvarje slags församling af hemliga rådgivare (jfr *Kabinett*). Kvickhufvudena i London upptäckte mot 1660-talets slut, att begynnelsbokstäfverna till de fem ministrars namn, hvilka Karl II då oftast rådfrågade (Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington, Lauderdale), just bildade ordet "cabal". Företrädesvis denna samling af rådgivare blef sedan så betecknad, och enär de biträdde konungen vid hans planer mot Englands borgerliga och kyrkliga frihet, fick ordet snart en särdeles föraktlig klang. Någon "cabalministär" kan ej sägas ha existerat, ty de fem rådgifvarna bildade ej någon till rådsmöten med konungen samlad, slutna krets, ej heller voro de sinsemellan eniga i alla frågor. Karl II rådfrågade än den ene, än den andre; endast två af dem (Clifford och Arlington) voro invigda i ränkerna rörande fördraget i Dover.

Cabale'tta (it., förvrängning af *caratinetta*, liten cavatina), mus., ett själiständigt, ariett-artadt tonsyckje; en inom arian förekommande kort, melodisk sats, som vid omtagningen sjunges med allehanda prydnader och friheter i tempo och föredrag. A. L.

Caballaya, *zool.*, singalesernas benämning på den i södra Asien (Indien, Ceylon, Sumatra m. fl. st.) lefvande myrkotten, *Manis laticaudata*. Se *Myrkottsläktet*.

Caballeria [kavaljeriä], ett förr i Kastilien brukligt åkermått = 38,8 hektar. Det brukades och brukas till en del ännu i spanska Amerika, men är af olika storlek: i Venezuela, Columbia och Ecuador något litet större än i Kastilien, i Mexico = 42,8 har, i Centralamerika = 44,12 har (i Guatemala dock = 45,2 har), på Cuba = 13,41 har, på Haiti = 12,8 har o. s. v.

Caballero [kavaljerä], sp. (af mlät. *caballarius*, lat. *caba'llus*, häst), ryttare; riddare, adelsman; kavaljer. Jfr *Chevalier*.

Caballero [kavaljerä], Fernán, pseudonym för den spanska novellförfattarinnan Cecilia Böhl von Faber, f. 1796 i Morgues (Schweiz), d. 1877 i Sevilla, gift först med infanterikaptanen Antonio Planells y Bardaji, sedan med markisen af Arco Hermoso och slutligen med generalkonsuln Arrón de Ayala. Under alla sina äktenskap begagnade hon städe pseud. Fernán Caballero och publi-

Ord, som saknas under **C**, torde sökas under **K**.

cerade aldrig något under sitt verkliga namn. Hennes fader, som var tysk konsul i Cadix, hade ett lefvande intresse för gammal spansk litteratur och gaf sin dotter en synnerligen vårdad uppfostran, som för spanska förhållanden på den tiden kan kallas lysande. Den sköna Cecilia hem i Sevilla var under hennes andra äktenskap samlingsplatsen för den

förnäma och intelligenta seviljanska societeten samt för framstående utläggningar, såsom baron Taylor, William Stirling, Washington Irving m. fl. C. blef andra gången änka 1835, efter ett lyckligt äktenskap, och lefde i sträng tillbakadragenhet, tills hon ingick sitt tredje gifte, mer af medkänsla för lidandet än af kärlek. Hon stod i nära förhållande till hertiginnan af Montpensier, som genom henne utövade en storartad välgörenhet, såväl som till spanska kungahuset, hvarigenom hon i Seviljas Alcázar erhöi fri bostad för sina återstående dagar. Denna bostad innehade hon dock endast i tolf år, tills revolutionen 1868 fördref henne därifrån. Hon framlede ännu därefter nio år, innan hon slöt ett lif, som fylld af religiös entusiasm, brinnande tro och trösterik lefnadsvishet, egenskaper, som genomsyra alla hennes skrifter. — Af de två riktningar, som märkas i den moderna spanska sederromanen, gick C. i spetsen för den ena, en ljus realism med romantisk färgläggning. Hennes första litterära produkt skrefs på tyska för en litterär tidskrift i Hamburg 1831 och öfversattes af författarinnan för "Semana pintoresco español" aderton år därefter under titel: *Sola, cuadro de costumbres sevillanas*, skildrande en händelse, som då väckt mycket uppeende i Sevilla. Denna novell finnes ej införd i hennes samlade arbeten. Samtidigt härmed syntes 1849 i "El heraldo de Madrid" de första kapitlen af *La Gaviota* (Fiskmåsen), där sydspanska förhållanden tråda lefvande fram i ypperlig lokalfärg. Romanen, som snart utkom i bokform, gjorde mycken lycka in- och utomlands, i synnerhet som skildringen af själfva folkets lif var något nytt. Till hennes större romaner räknas ytterligare *Clemencia* (1852), ett stycke af hennes eget lif, *Elia ó la España treinta años ha* och *Lágrimas*, där hennes intransigenta katolicism skarpt framträder, samt *La familia de Alvareda*, en folkskild bild full af behag och gripande tragik, med måsterligt teknade figurer. Ett mindre omfång ega sju berättelser från tiden 1852—61: *Cosa cumplida... solo en la vida*, *Un servilón y un liberalito*, teckningar från de politiska striderna under Ferdinand VII, *Un verano en Bornos*, full af godt lynne och fina karaktärsteckningar, *Lady Virginia*, en kärlekshistoria med skarp antiprotestantisk tendens, *Una en otra*, medelklasslif i en landsortsstad (i brefform), *Con mal y con bien á los tuyos te ten*, historien om en tjuvfäktares dotters sorgliga öde, och *Pobre Dolores!*, interiör från fiskarlivet. Alla dessa benämnas af författarinnan "novelas de costumbres". En annan klass af sina publikationer kallar hon

"Relaciones" och "Cuadros de costumbres" (bilder ur hvardagslivet). Deras antal är stort: *Las dos Gracias*, *Vulgaridad y nobleza*, *La farisea*, *La noche de Navidad*, *Paz y luz*, *Callar en vida y perdonar en muerte*, *Simón Verde*, *El último consuelo*, *Obrar bien... que Dios es Dios*, *Más honor que honores m. fl.* Hennes skrifter äro öfvervägande tendensskrifter, krig på lif och död mot alla revolutionära idéer, mot all frihet, som ej kan rymmas inom den katolska kyrkans sfär, men på samma gång ge de ett mäktigt intryck af den skönhet och poesi, som genomgår det spanska folkets samlif och sedvanor och särskildt Syd-Spaniens folkliif, som före henne varit en okänd värld. Af C. finnes något öfversatt i samlingen "Spanska berättelser" (1876). Se Figueroa, "Fernán Caballero y la novela en su tiempo" (1886), José Maria Asensio, "Fernán Caballero", och A. Hillman, "Den spanska sederromanens återuppståndelse i XIX:e årh." (Nord. tidskr. 1897). Ad. H.-n.

Caballero [kavaljërä], Manuel Fernandez, spansk tonsättare, f. 1835 i Murcia, elev af Soriano-Fuertes och Eslava vid Madrids konservatorium, har i sitt fädernesland alltifrån 1856 varit en bland de mest omtyckte kompositörer af "zarzuelas" (operetter). Han har skrivit ett mycket stort antal sådana, förutom andlig musik.

Caballero y Morguez [kavaljërä i mål'rges], Fernán, spansk författare, journalist och politiker, f. 1800 i Barajas de Melo (Cuenca), d. 1876 i Madrid. Såväl i pressen som i cortes var C. en af de fruktansvärdaste motståndarna till "los moderados" och Martinez de la Rosas kabinett och bistod verksamt Mendizábal i dennes liberala reformer och åtgärder mot klostren. C. var ock två gånger inrikesminister. I hans stora litterära produktion intages största platsen af statistiska och geografiska arbeten, därnäst litterärbiografiska monografier, vittnande om stor kunskapsrikedom och kritisk skärpa. *Los españoles pintados por sí mismos* (1843) förskaffade honom många ovänner. C. var äfven en framstående kännare af Cervantes och publicerade 1840 ett arbete kalladt *La pericia geográfica de Cervantes*. Ad. H.-n.

Cabalministären. Se Cabalen.

Caban, bot. Se Baphia.

Cabañas [-va'njas]. 1. Departement i centralamerikanska republiken Salvador, med omkr. 35,000 inv. Dess huvudstad är Sensuntepeque, med omkr. 7,000 inv. — 2. Hamnplats på norra kusten af Cuba, 35 km. v. om Habana.

Cabane [kaba'n], fr., kajuta; ett litet slags flodfartyg med lätt bräddtak.

Cabanel, Alexandre, fransk målare, f. 1823, d. 1889, tillbragte åren 1846—50 i Rom och blef 1863 medlem af Institutet samt professor vid école des beaux-arts, hvars direktör han sedan blef. Han var den akademiska riktningens mest framskjutne målsman, hans konst blef inkarnationen af den under kejsardömet erkända och uppburna smaken. Hans temperamentslöst, med glatt pensel och klara färger, men med fin smak och på grundlag af gedigna studier, alltid med fullt behärskande af uttrycksmedlen målade bibliska, mytologiska, historiska motiv äro typiska för hela den franska Rom-skolan på hans tid. B. målade redan före sin vistelse i Rom Kristus i örtagården (1844), Kristus inför pretorn

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

(1845) och sedan inom samma ämneskrets *Johannes döparen, Moses död, Kristen martyr och Den helige Ludvigs förhållande* (1855) samt *Maria Magdalena*. Vid sidan af kyrkliga ämnen började han äfven vända sig till moderna och romantiska, såsom *Othello berättar om sina strider, Florentinsk poet* (1861),

en vacker existensbild från renessansens dagar, *Francesca da Rimini och Paolo Malatesta* (1879, betydligt teatralisk i kompositionen). Jämte alster inom dessa sfärer af måleri märkas dekorativa verk. Det första af dessa var ett offentligt uppdrag att i Hôtel de ville i Paris måla *De tolf månaderna* i medaljonger, hvilka han utförde tillsammans med Benouville (1854); vi-

vidare må nämnas hans dekorerings af Hôtel Péreire i Paris, utförd i 18:e århundradets franska stil, *Floras triumf*, plafond i Louvre (1873), och *Ludvig den helige*, för Pantheon (1878). Den art af måleri, hvarmed C. tillvann sig publikens högsta bifall, var dock framställningen af den nakna människokroppen, helst den kvinnliga. Dit hör framför allt *Venus' födelse* (utställd 1863, Luxembourgsmuseet — Venus hvilar i sin snäcka, omklädd af amoriner, hvarla taffan är målad ljvt i ljust utan skuggor). *Det förlorade paradiset* (1867, Adam och Eva i öfvernaturlig storlek, i Münchens Maximilianeum) är hällen i en fadd färgskala och saknar inre storhet. Till samma grupp höra *Venus* (1875) och *Lucretia och Tarquinius* (1877) m. fl. Af hans senaste verk må anföras *Phédre* (1880, Montpelliers museum) samt *Cleopatra* (1887, Antwerpen). — C. var mycket anlitad som porträttmålare och målade bl. a. *Napoleon III*. Eljest var det hufvudsakligen mondäna damer han porträtterade, med smekande pensel och elegant färgållning. Bland hans dampporträtt är ett af *Kristina Nilsson* i Ofelias roll. C. blef öfverhopad af utmärkelser och var under kejsardömet så godt som medelpunkten i den officiella konstvärlden. C. R. N. G—g N.

Cabanholts (Cambalholz). Se Baphia.

Cabanis [kabani's], Pierre Jean George,

fransk läkare och filosof, f. 1757, d. 1808, blef genom madame Helvétius förtrolig bekant med den tidens utmärktaste filosofer i Frankrike, slöt sig med hänförelse till revolutionen 1789, blef under direktorium medlem af "de femhundra-rades råd" och utnämndes af Napoleon till senator. På tjänstemannabanan avancerade han till professor i sundhetslära vid "école centrale" i Paris och föreståndare för kliniken vid "école de santé". Hans förnämsta arbete är

Rapports du physique et du moral de l'homme (1802). Såsom psykolog var C. lärjunge af Condillac, men modifierar dennes lära på viktiga punkter. Enligt Condillac skulle människan endast passivt mottaga de yttre sinnesintrycken och hela hennes sjäslif bestå i dessas omedelbara eller medelbara verkningar. C. däremot hänvisade därjämte till de inre organiska processerna och de viktiga insatser, som de mot dem svarande förnimmelserna göra i vårt sjäslif, och därvid inverka enligt hans åsikt äfven hjärnans och nervernas egna tillstånd. Så uppstår en allmän lifskänsla, som fanns redan före fostrets födelse och sålunda går före alla de yttre sinnesintrycken. Därmed stå i nära samband instinkterna, som äro uttryck af en ursprunglig kraft hos vår organism. Ehuru C. på ett enskildt ställe i sitt hufvudarbete låter tanken utsöndras af hjärnan såsom gallan af lefvern, är han dock icke egentligen materialist. Särskildt har han i ett senare arbete, *Lettre sur les causes premières* (1824), bestämdt brutit med materialismen. Hans *Œuvres complètes* utkommo 1823—25. S—e.

Cabanis [kabani's], Jean Louis, tysk ornitolog, f. 1816 i Berlin, blef 1849 förste uppsyningsman öfver fågelsamlingen i Berlins museum. Han uppställde ett naturligt ornitologiskt system. Tillika utarbetade han bl. a., tillsammans med Tschudi, den ornitologiska afdelningen i dennes "Fauna peruana". 1853 upprättade han "Journal für ornithologie".

Cabanis [kabani's], Richard. Se Schmidt-Cabanis.

Cabanyes [kava'njes], Manuel de, spansk skald, f. 1808 i Villanueva y Geltrú (Barcelona), d. 1833 i Granada (Barcelona). C. besatt stor kunskap i såväl klassiska som moderna språk; hans finbildade smak och starka själfkritik verkade hindrande på hans litterära produktion, som präglas af formell fulländning och djup pessimism. Hans förnämsta arbeten äro: *La independencia de la poesia*, *A Cintio*, på elfvastaftig vers, och *Preludios de mi lira* (1833), som alla erhållit varmt loford af berömda kritiker. Hans staty är rest i Villanueva. Ad. H—n.

Cabaret [kabbarä], fr., värdshus, krog; utskänkningsställe, där man får höra deklamation, vis-sång o. s. v.; smörgårdsbordsställ, på fot vridbart och i soljådersform afdeladt fat för smärre påläggsrätter.

Cabarrus [kabary'], François, greve de C., spansk statsman af fransk härkomst, f. 1752 i Bayonne, d. 1810 i Sevilla, egnade sig först åt köpmansyrket och vann anseende hos spanska regeringen genom sin 1779 gillade plan att sätta i omlopp räntebärande pappersmynt. 1782 blef han direktör i den afvenledes på hans förslag upprättade statsbanken i Madrid, utnämndes till statsråd, men föll i onåd och häktades 1790, misstänkt för försnipling. Han frigafs emellertid 1794, fick sig stor skadeersättning tillerkänd och steg snart till höga ämbeten och värdigheter. C. deltog 1797—98 som Spaniens ombud i kongresserna i Lille och Rastatt, var 1808 finansminister under Ferdinand VII, åtföljde denne till Bayonne, men öfvergick till fransmännen efter deras ockupation af Spanien och var äfven under Josef Bonaparte finansminister och direktör för statsbanken. — C:s dotter Thérèse (f. 1773, d. 1835)

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

var i sitt andra äktenskap gift med den franske konventsledamoten Tallien.

Cabarrus S:t Julien [kabary's sä 'jylia'], ett slags rödt Bordeaux-vin.

Cabat [kaba'], Nicolas Louis, fransk landskapsmålare, f. 1812, var 1878—84 direktör för franska akademien i Rom och afed i Paris 1893. Han var en af grundläggarna af det moderna franska landskapet, en föregångare till Dupré och Rousseau samt upphofsman till det sedan s. k. "paysage intime". En af hans bästa äldre taflor i denna art är *Dammen vid Ville-d'Avray* (1834), en annan *Vinterdag* (1836); bekanta äro också hans *Ankdamm*, *Vårdshus vid Montsouris*, *Slätt vid Arques* och *Höstafton i Luxembourg*. Sådana ämnen från trakten af Paris och från Normandie sysselsatte honom till slutet af 1830-talet. Då reste han till Italien och ändrade åskådning: han sökte stil och storhet i landskapet, gick på visst sätt öfver till en idealiserande riktning, men lade dock icke å sido sin naturiakttagelse, utan sökte förmedla bägge principerna. De bästa arbetena från denna tid äro *Narnidalen* och *Nemisjön*. Följden af ett sådant försök blef, att den gamla friskheten försvann. Ibland lyckades det dock C. efter slutet af 1850-talet att komma tillbaka till sitt första målningsätt, nämligen när han gick tillbaka till enkla motiv från Paris' omnejd. En sådan tafla är *Källa i skogen* (1864). På detta sätt höll den äldre konstnären i sig ända till sista tiden. Ännu 1891 målade han *Hafvet vid Étretat* och *Vallée noire*, i Berry. C. R. N."

Cabbagebark [kä'bid'-], *farm.* Se *Andira*.

Ca'beliau. Se *Cabiljau*.

Cabeos staf, ett numera sällan förekommande instrument för mätning af strömhastigheten, helt enkelt bestående af en staf med föränderlig längd (t. ex. teleskopiska rör) i syfte att vid olika vattendjup användas för integrering af hastigheten. S. L.-k.

Caberu, afkomst af neger och mulattkvinna.

Cabés, stad i Tunisien. Se *Gabés*.

Cabestaing [kabstā'] l. *Cabestan*, Guilem de, provensalsk trubadur från 1200-talet. Sagan berättar om honom, att han blef mördad af en svartsjuk äkta man, en greve af Provence, hvilken lät steka hans hjärta och servera det för sin hustru, samt att denna, när hon fick kunska om mannens illbragd, svälte sig ihjäl. Denna berättelse minnar om Boccaccios novell Guiscardo och Ghismonda, hvilken man också säger ha inspirerats af densamma. Af C. finnas åtta sånger bevarade.

Cabet [kabä], Etienne, fransk kommunist, f. i Dijon 1788, förvärfvade sig tidigt stor praktik som advokat och blef därjämte, efter sin flyttning till Paris under restaurationen, en af carbonariernas verksamaste och mest framstående anhängare. Efter julirevolutionen mottog han af regeringen befattningen som generalprokurator på Corsica, men råkade snart i strid med de makttagande och dömdes 1834 till två års fängelse för en artikel i det af honom uppsatta bladet "Le populaire". Han flydde då till London, men återvände efter amnestien 1839. I England hade C. blifvit anhängare af kommunismen, särskildt genom läsning af Thomas Mores "Utopia". Sin nya politiska och sociala trosbekännelse framställde han särskildt i den ryktbara romanen *Voyage en Icarie* (första uppl. under en

annan titel 1840, 5:e uppl. 1848), som skildrar förhållandena i ett uppdyktadt land, där alla äro lyckliga, emedan ingen privategendom finnes och staten leder alla arbeten samt reglerar invånarnas lefnadssätt i de minsta detaljer. C. visar sig dock som en jämförelsevis försiktig kommunist, då han endast småningom vill låta privategendomen försvinna och äfven sedan detta skett fordrar familjebandens och engiftets bibehållande. C. omsatte också sina idéer i verklighet. Den första "ikariska" kolonien, som afreste i början af 1848 till ett inköpt område i Texas, blef visserligen alldeles uppriven; men sedan C. själf afrest till Amerika i slutet af samma år och en större skara följt efter, grundades ett samhälle vid Nauvoo i Illinois (1850). Under C:s diktatur upplefde detta några lugna år; men 1856 reste sig C:s motståndare och förmodade honom att med sina meningsfränder lämna den koloni han skapat. Sorgen häröfver framkallade C:s död några dagar efter hans ankomst till S:t Louis (1856). Samhället flyttades 1859 till sin slutliga plats, Icaria i Iowa, och fortlev där ännu, ehuru under en ny form af socialism. — C. skref äfven en mängd mindre uppsatser till försvar för sina åsikter (några af dem i svensk öfvers. under titel "Upplysningar om kommunismen, innefattande de kommunistiska trosartiklarna", 1846) och dessutom bl. a. *Histoire populaire de la révolution française de 1789 à 1830* (1840, 5:e uppl. 1848). — Litt.: Stein, "Socialismus u. communismus des heutigen Frankreichs" (1848), och Nordhoff, "Communistic societies of the United states" (1875). (E. Hkr.)

Cabi'ldo (sp.), "kapitel", (i Spanien) domkapitel; magistrat; (i Syd-Amerika särskildt) senat.

Cabiljau (Cabeliau l. Cabelliau). 1. Abraham C., holländsk köpman, en af Göteborgs grundläggare, f. 1571 (enligt grafskrift i Riddarholmskyrkan), var 1598 "commies-general" (bokhållare) på Jakob Corneliszens fartyg "Zeeridder" vid dess upptäcktsfärd längs Guyanas kust samt ett stycke uppför floderna Barima och Orinoco. C:s berättelse om denna färd är det enda, som holländska källor ha att förmla om honom. Sedan var han handlande i Amsterdam, då Karl IX genom en holländsköpkapten 1604 anmodade honom att medverka till en holländsk kolonis öfverflyttning till Göteborg. C. for till Sverige och blef själf 1609 bofast i Göteborg, där han snart utnämndes till borgmästare. C. och de tillsammans med honom inflyttade holländarna inlade stora förtjänster om den unga stadens första utveckling. Hos Gustaf II Adolf stod C. i hög ynnest och 1611 utsågs han till generaldirektör för det s. k. persianska handelskompaniet och det svenska fiskeriväsendet. 1623—29 var han till konungens fulla belåtenhet rikets generalbokhållare. Sistnämnda blef C. generaldirektör för Skeppskompaniet och fick 1630 äfven ledningen af det s. k. Södersjökompaniet, hvars syfte var handel och koloniläggningar i Västindien. C. afled 1645. Hans tidigare resor i Guyana och de svenska planer i dessa trakter han torde söka främja anses af G. Edmondson ("The swedish legends in Guiana" i "Engl. hist. review" 1899) ha gifvit anledning till påståenden på 1700-talet att svensk kronan hade anspråk på ett område vid floden Barima. — Som Abraham C:s dotter har länge ansetts grevens af Vasaborg moder, och enligt traditionen skulle denna "Margareta C:s" kärleksförhåll

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lande till Gustaf II Adolf ha inledts, då Abraham C. i affärer besökte konungen vid Pleskovs belägring 1615. Emellertid tyckas nyare forskningar gå vid handen, att någon "Margareta C." aldrig existerat, utan att greffvens af Vasaborg mor hetat Margareta Slots och troligen stått i något släktskapsförhållande till släkten C. Jfr härom H. Fröding, "Grefve Gustaf Gustafssons af Vasaborg mor" (i Sv. hist. tidskr. 1902).

2. Johan C., den föregående son, rättslärd, född i Gent (födelseår okänd), blef juris utriusque doktor och skötte en tid en juridisk professur i Amsterdam, men flyttade sedan till Sverige, där han efter fadern blef borgmästare i Göteborg. Han blef 1652 adlad af drottning Kristina och afled s. å. Hans bref till Gustaf Adolf utgäfvos 1626 under titeln *Epistolarum centuria prima ad invictissimum Gustavum Adolphum, regem Sueciæ*.

Cabillonum, latinskt namn på Châlon-sur-Saône. **Cabinda**. Se Kabinda.

Cabinet [kå'binet], eng. statsr., den brittiske regentens för rikets styrelse samfälligt ansvarige förnämste rådgifvare, samtliga tillhörande kretsen af hans rådherrar (*privy councillors*). Denna småningom historiskt uppkomna, aldrig uttryckligen i lag stadgade, styrande kommitté inom privy council motsvarar den svenske konungens statsråd samt inom andra konstitutionella länder konseljen eller ministerrådet. Se vidare Kabinett och Storbritannien (författning).

Cabinet noir [kabinä nōär], "svarta kabinettet", populär benämning på anstalter inom vissa stater för öppnande och undersökning i politiskt syfte af till postverket inlämnade bref. Se vidare Brefhemligheten.

Cabira, lat. Se Kabeira.

Cabirol, pseudonym för P. Hansen, dansk författare.

Cable [kæ'bl], George Washington, amerikansk novellförfattare, f. 1844 i New Orleans, var först bokhållare, sedan soldat i de konfedererades armé under inbördeskriget. C. gjorde lycka som skildrare af kreolernas lif i Louisiana, en dittills okänd och icke behandlad fas af det moderna Amerika. Efter *Old creole days* (1879) följde *The granddissimos* (1880) och *Dr Sevier* (2 bd, 1884). *The creoles of Louisiana* (s. å.), *The silent south* (1885) och *The negro question* (1890) äro socialekonomiska undersökningar. Af hans senaste berättelser må nämnas *John March, southerner* (1895), *The cavalier* (1901) och *Bylow hill* (1902). På svenska föreligger "Ur creolernas lif" (1883).

Ca'bo (sp.), kap, udde.

Cabocho [kabä'č], fr. (af *caboche*, tjockt hufvud), en ofvan rundslipad ädelsten (se d. o.).

Cabo Corso, portugisiska namnet på Cape Coast castle (se d. o. och Afrikanska kompaniet).

Cabo da Roca. Se Roca.

Cabo Espartel. Se Spartel, Kap.

Cabo Frio, udde med fyrtorn på Brasiliens kust, i staten Rio de Janeiro, under 23° 0' 42" s. br. och 41° 57' v. lgd, bildar sydspetsen af en omkr. 5 km. lång, ända till 394 m. hög öklippa. Den ända till 200 m. djupa kanal, som skiljer ön från fastlandet, erbjuder fullkomligt skydd åt äfven de största fartyg, användes som krigshamn och tra-

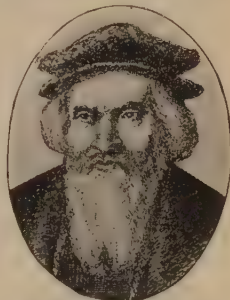
fikeras af de till Rio de Janeiro norr ifrån kommande ångfartygen. Vid södra änden af kanalen, vid Araruama-lagunen, ligger Cidade do Cabo Frio, som anlades redan 1575, har god hamn och stora saliner, men aldrig har kunnat komma sig upp till följd af sitt osunda läge.

Cabot [kå'bət] 1. Caboto [kabätå], Giovanni och Sebastiano, tvenne upptäcktsresande. Den förre föddes troligen i Genova omkr. 1420, blef sedan naturaliserad i Venezia och kom till Bristol omkr. 1472, där han bosatte sig som köpman och dog omkr. 1498. Den senare, son till föregående, föddes i Bristol 1474. Det är möjligt, men ej bevisligt, att Sebastiano var med på den färd, som fadern företog i maj 1497 efter att af engelska regeringen året förut ha erhållit fullmakt att uppsöka "öar, länder m. m., okända för de kristna folken". På denna färd upptäcktes 24 juni den ö, som sedermera kallats Cape Breton samt Nova Scotia, men som då erhöi benämningen "Terra de prima vista". 1498 företogs en ny expedition till dessa trakter. Dessa båda färder utgingo från Bristol, hvarifrån åtskilliga liknande expeditioner utsändes under det följande decenniet, men det kan ej utredas, hvilken andel C. hade däri. Sebastiano (se porträtt) nämnes först 1512, då hans kartografiska insikter anlätades af Henrik VIII. Missnöjd med dennes bristande uppmuntran, begaf sig C. nämnda år till Spanien, där han 1515 blef "piloto real". Han kallades ock till medlem af det indiska rådet. Äfven nu blef C. missnöjd och återvände till England, där han synes ha deltagit i förberedelserna till en expedition, men begaf sig 1519 åter till Spanien, där han af Karl V utnämndes till storlots. Efter att några år ha sysslat med undersökningar öfver kompassens af Columbus först observerade variationer, trädde han 1526 i spetsen för en af Sevilla-köpmän utrustad expedition till Syd-Amerika, afsedd att grunda ett spanskt valde på världsdelen östra kust. Efter fleråriga förelagda ansträngningar återvände han 1530 till Spanien, dömdes till fängelse och förvisning för pliktförsummelse, men återick 1533 sin förra ställning. De följande åren upptogs af några smärre resor samt af hans tjänsteplikter som lots-examinator i Sevilla. 1547 kallades han af Edvard VI till England, där han blef ett slags högste chef för Englands sjöväsende samt styresman för "Company of merchant adventurers", hvilket kompani utsände bl. a. den första nordöstpassegeexpeditionen (se Willoughby, H.). Han dog sannolikt på hösten 1557. Jfr Arber, "First three english books on America" (1885), Weare, "Cabot's discovery of North America" (1897), Beazley, "J. and S. Cabot" (1898), samt Harrisses arbeten. G. Stg.

Cabotage [kabätå], fr., Kabotage, handels-sjöfart vid kusterna. Se Kustfart.

Caboto. Se Cabot.

Cabo Verde, portugisiska namnet på Kap Verde. **Cabra**, kretsstad i spanska prov. Córdoba, i en

förtjusande trakt. 13,127 inv. (1900). Vin- och olivodling.

Cabra'l. 1. Gonsalvo Velho C., portugisisk upptäcktsresande, skickades 1432 af Henrik Navigator för att uppsöka en ögrupp, som året förut tillfalligtvis blifvit påträffad i Atlantiska hafvet, samt upptäckte den närmaste ön i den östra gruppen af Azorerna och kallade den Santa Maria.

2. (Äfven Cabrera) Pedro Alvarez C., portugisisk upptäcktsresande, f. omkr. 1460, d. omkr. 1526. År 1500 sändes han af portugisiska regeringen med en flottilj till Calicut på Indiens västkust för att anlägga ett handelsfaktori. Denna färd blef märklig genom de instruktioner Vasco da Gama gaf, hvilka föranledde C. att taga en västlig kurs öfver Atlanten för att undvika vindstilla vid afrikanska kusten. Härunder varseblef han 22 april 1500 Syd-Amerikas kust och kastade två dagar senare ankar i Cabralia-viken. C. tog det nyupptäckta landet, som han kallade "Terra da santa cruz" (sedermera Brasilien), i besittning för Portugal och fortsatte därefter färderna till Ostindien, där han efter flera strider slöt fördrag med fursten af Cochín o. a. Han återkom 1501 till Portugal.

Cabra'l, Antonio Bernardo da Costa, portugisisk statsman. Se Costa-Cabral.

Cabrëra, en af Baleariska öarna i Medelhafvet, en 20 kvkm. stor, nästan hästskoformig basaltklippa, 14 km. s. om Mallorca. God hamn. Ön, som saknar nästan all odling, har använts som straffkoloni.

Cabrëra, Pedro Alvarez. Se Cabral, P. A.

Cabrëra, Ramon, greve af Morella, spansk carlistanförare, f. 1810 i Tortosa, egnade sig först åt det andliga ståndet, men inträdde 1834 i en car-

listisk gerillakår, vann snart genom sin passionerade legitimitetssifver stort inflytande bland carlisterna och var till 1840 en af deras mest fanatiska och hänsynslöse anförare. Efter växlande strider i Aragonien och Andalusien 1836, hvarunder han mer än en gång gjorde sig skyldig till upprörande grymhet, ryckte C. 1837 mot Valencia och vann där två be-

tydande segrar öfver regeringspartiet (*cristinos*). C:s eröfring af staden Morella (1838) förskaffade honom hans grefvetitel af den tacksamme don Carlos, som äfven utnämnde honom till sin generalguvernör öfver de mestadels af regeringstrupper besatta provinserna Aragonien, Valencia och Murcia. Sedan hans underbefälhafvare Maroto i aug. 1839 slutit fred med regeringspartiet, nödgades C. vika allt längre inåt Kataloniens bergstrakter undan den segrande Espartero, men höll sig där ända till aug. 1840, då han med 8,000 man räddade sig in på franskt område. Ludvig Filip lät för en kort tid hålla honom fängslad i fästningen Ham. Efter sitt frigifvande blef C. snart osams med don Carlos, som beröfvade honom både grefvetiteln och generalguvernörsvärdigheten. Han understödde emellertid senare don Carlos'

son, grefven af Montemolin, hvilken han följde till England, anstiftade sedan för dennes räkning (1848—49) ett snart kvadt uppror i Katalonien och deltog äfven i Ortegas carlistiska upprorsförsök i Tortosa 1860. C. höll sig däremot fjärran från de 1869 utbrytande nya carlist-öroligheterna och underkastade sig 1875 formligen konung Alfons XII. Han afled i Wentworth utanför London 1877.

Cabriel, flod i spanska prov. Cuenca (Kastilien), biflod till Júcar. 200 km. lång.

Cabriole [-ä'l], fr. Se Kapriol.

Cabriolet [-älä], fr., ett slags äkdon. Se Kabriolett.

Caburet, brasiliansk benämning på afkomling af neger och indian. Jfr Cariboco.

Caçador (port., plur. *caçadores*), lätta trupper (infanteri, jägare) i portugisiska armén.

Čačak [tjatjak], hufvudstad i kretsen Rudnik i Serbien, på högra stranden af Morava. 3,767 inv. (1896).

Cacalia, bot. Se Senecio.

Cacão (sp.). Se Kakao.

Cacapon [kä'kəpən], Stora och Lilla, parallella bifloder till Potomac i nordamerikanska staten Virginia. De upprinna på Alleghanybergen och ha på sina stränder kol- och järnmalmslager.

Cacatūm non est pi'ctum (lat.), att sk... är icke att måla, d. v. s. det är icke lika lätt att utöfva en konst som att göra sitt tär.

Ca'ecabis, zool. Se Stenhönsläktet.

Ca'ccamo, stad i italienska prov. Palermo (Sicilien), vid foten af Monte San Calogero, 6 km. s. v. om Termini. 11,274 inv. (1901). I närheten ligger agat-, jaspis- och beryllgrufvor.

Caccianiga [katja-], Antonio, italiensk skriftställare, f. 1823, uppsatte 1848 i Milano skämttidningen "Lo spirito folletto", men måste 1849 fly ut landet och återkom icke förrän sex år därefter. 1866 valdes han till podesta i Treviso och blef sedan medlem af parlamentet. I Frankrike, där han vistades under sin landsflykt, skref han romanen *Il proscritto* (1853, ny uppl. 1870), som gifver en ypperlig bild af det franska lifvet. I *Il dolce far niente* (1869) söker C. egga "det nya Italien" till arbetsamhet och ihärdighet. Andra romaner af C. äro *Il bacio della contessa Savina* (1875), *Sotto i ligustri* (1881) och *Lettere d'un marito alla moglie morta* (1897). Han har äfven utgifvit åtskilliga för landtbefolkningens undervisning afsedda böcker.

Cacciātōre [katja-], Niccolò, italiensk astronom, franciskannunk, f. 1780, d. 1841 såsom direktör för observatoriet i Palermo, i hvilket ämbeto han efterträdde den berömda Piazzii. Han skref åtskilliga astronomiska afhandlingar, utgaf astronomiska tabeller och bestämde Etnas höjd. C. efterträdde af sin son Gaetano C., f. 1814. Denne måste afstå från sin befattning till följd af revolutionen 1848.

Caccini [katjini], Giulio, italiensk kompositör, f. omkr. 1550, blef 1565 sångare vid hovet i Florens och dog 1618. Han var, efter Galilei, den förste, som i stället för de flerstämmiga, kontrapunktiska sångerna satte enstämmiga, s. k. monodier (*Le nuove musiche*, 1602, tillika den första egentliga sångskola). Däremot var C. icke, såsom han falskeligen kallade sig, en af operans grund-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lågare, ty hans *Euridice* är komponerad senare än Peris.

A. L.

Cáceres [ka'dseres]. 1. Spansk provins i norra delen af Estremadura. 19,863 kvkm. 362,164 inv. (1900), 18 på 1 kvkm. Det begränsas i n. af Sierra de Gredos och Sierra de Gata, i s. genomdrages det af Sierra de San Pedro, Sierra de Montánchez och Sierra de Guadalupe. Tajo genomflyter provinsen från ö. till v. C:s jord anses höra till den bästa i Spanien, men åkerbruket skötes mycket illa. Små och medelstora egendomar äro sällsynta; marken tillhör stora jordegare, som föga bry sig om jordbruket, men i stället egna sig åt boskapsskötsel, som kostar mindre ansträngningar. Provinsen har därför stora hjordar af får, nötkreatur, hästar och svin, de sistnämnda högt skattade för sitt fläsk. Bergen äro rika på malmer, men gruifdriften är obetydlig; i större utsträckning brytes endast fosforit. Industrien är likaledes obetydlig, allmänbildningen ytterst låg. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, 471 m. ö. h. 16,933 inv. (1900). C. består af en högre belägen gammal stadsdel, omgifven af gamla murar med torn, samt en lägre liggande nyare stad. I C. finnas flera gamla slott. Industrien omfattar läder- och väfnadstillverkning. — C. anlades af romarna 74 f. Kr. och kallades *de Castra Cæcilia*, af hvilket namn det nuvarande uppstått.

Cáceres [ka'dseres], Andrés Avelino, president i Peru, f. 1831, var 1857—60 militärattaché i Paris, förde höga befäl i kriget mot Chile 1879—83, lyckades i dec. 1885 störta presidenten Iglesias och valdes följande år formligen till Perus president till 1890. Vid efterträdaren Bermudez' plötsliga död 1894 kastade sig C. ånyo in i de våldsamt uppblussande partistriderna, genomdref sitt val till president i aug. s. å., men fann snart sitt maktområde inskränkt till hufvudstaden Lima och måste följande år vika för insurgenterna samt lämna landet. Jfr Peru (historia).

Cachaça [katjasa], ett slags dålig brasiliansk rom, jäst af mindervärdigt affall från rösockerfabriker. Nationaldryck bland Brasiliens negerer.

Cachar l. **Cachar plains** [katj'a ple'n's], distrikt i brittisk-indiska prov. Assam, divisionen Surma valley. 6,402 kvkm. 456,151 inv. (1901), 71 på 1 kvkm. Invånarna äro mest hinduer, men en stor del äro muhammedaner; däremot finnas endast omkr. 1,000 kristna, hvaraf bortåt 300 européer. C. är ett högländ, som på senare tid vunnit stor betydelse såsom den mest blomstrande medelpunkten för teodlingen i Indien. 1897 funnos 191 teoplanter med ett område af nära 25,000 har, sysselsättande 126,194 personer. Andra produkter äro: ris, bomull, socker, trävirke, bamburör, järnmalm och vax. Den största staden är Silchar, som sedan 1898 har järnvägsförbindelse med Bengalen.

North Cachar, n. och n. ö. om det föregående, har förr varit förenadt därmed, men är nu ett eget distrikt, beläget mellan Jaintia hills och staten Manipur i divisionen Surma valley, prov. Assam. 4,475 kvkm. Omkr. 20,000 inv. Det är den glesast befolkade trakten i hela provinsen.

Cachar plains. Se **Cachar**.

Cache-nez [ka'ne/], fr. (af *cacher*, dölja, och *nez*, näsa), stor ytterhalsduk.

Cacheo [-jeu] l. **Cacheu**, befäst portugisisk koloni i Afrika, Senegambien, vid Rio Cacheo l.

São Domingo, 25 km. från dess mynning. 12° 17' n. br. Omkr. 15,000 inv. Det grundades 1588 och var förr Portugals viktigaste besittning på denna kust.

Cachet [kaʃa/], fr., sigill. — Lettres de cachet (se d. o.).

Cacheu. Se **Cacheo**.

Cachi [ka'tʃi], Nevados de, bergstopp i Argentina, prov. Salta, 24° 55' s. br., på gränsen mot Chile, omkr. 6,000 m. hög. På västra sidan ligger ett 4,320 m. högt pass.

Cachibou-harts, *farm.*, dets. som chibou-harts. Se **Bursera**.

Cachoeira [kaʃoëra]. 1. Stad i brasilianska staten Bahia, vid den segelbara Paraguassu. Omkr. 50,000 inv. B. har stora cigarrfabriker och tobaksnederlag samt exporterar bomull, cigarrer, kaffe och frukt. — 2. (São João da C.) Stad i brasilianska staten Rio Grande do Sul, vid Rio Jacuhy. Omkr. 4,500 inv. Viktig handelsplats för Porto Alegre.

Cachou [kaʃõ], fr., *farm.* Se **Kateku**.

Cachucha [kaʃutʃa], spansk dans, liknande boleron, i ¾ takt och måttligt tempo. Den dansas af ett enda par, med kastanjetter. I dess hemort, Granada, går en sägen, att den är af arabiskt ursprung. Genom Fanny Elssler och Pepita de Oliva har den i moderniserad form blifvit europeiskt ryktbar.

A. L.

Cactaceæ, **Kaktéer**, **Kaktusväxter**, *bot.*, växtfamilj af dikotyledonernas afdelning och med högst egendomligt utseende. De hafva en mångårig, saftig och bladlös stam, som oftast är tjock och klumpig, men för öfrigt af växlande form: pelar- eller kandelaberlik (*Cereus*), klotformig (*Echinocactus*, *Mammillaria*), bestående af flera hoptryckta leder (*Opuntia*) eller platt och bladlik (*Phyllocactus*, *Epiphyllum*). I stället för blad bär stammen vanligen knippen af borst eller taggar. Undantag gör *Peireskia*, som har blad af vanligt utseende. Blommorna sitta ensamma. De äro stora, till färgen röda, gula eller hvita, ofta i hög grad praktfulla. Foder- och kronblad äro många, spiralsittande och öfvergå utan gräns i hvarandra; äfven ståndarna äro många. Pistill en enda, med undersittande fruktämne. Frukt: bär.

Denna familj, som motsvaras af Linnés släkte *Cactus*, innefattar omkr. 1,000 arter, numera fördelade i 20 släkten. Deras hemland är (med några undantag) Amerika, i synnerhet de tropiska och subtropiska delarna däraf. De förekomma där ofta i mycket stor mängd, på klippor, öde slätter och andra torra, ofructbara ställen. *Rhipsalis*-arterna äro epifyter. Genom sina underliga former och blå- eller grågröna färg gifva kaktéerna ofta en egen, nästan dyster prägel åt landskapet. Hela deras byggnad är lämpad för ett torrt och hett klimat samt en torr, mager jordmån. Emedan de sakna blad, är den yta, från hvilken det ur marken upptagna vatten kan afdunsta, jämförelsevis liten. Afdunstningen från stammen är likaledes ganska ringa, emedan denna är klädd af en mycket tjockväggig öfverhud. Det vatten, som i riklig mängd innehålles i de saftiga stammarna, utgör ett reservförråd, som kommer växten till godo, när marken är torr. Af denna saftrikedom härröra stammens klumpiga former. Enär blad saknas, måste stammen utföra bladens förrättningar. Äfven detta bidrager till dess starka

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

utveckling. Genom sin saftighet skulle kaktéerna vara synnerligen begärliga för djur och utsatta för att af dem förtäras, om de icke till skydd däremot vore beklädda med borst och taggar. Dessa äro ofta mycket starka, hvarför flera arter äro tjänliga till häckor och stängsel. Mot större djur äro taggarna ej alltid tillräckligt skydd. Det händer t. o. m. stundom, i vattenfattiga trakter, att vissa arter utgöra ett slags "ökens källor", där sådana djur släcka sin törst, sedan de med foten afskrapat taggarna. — Anmärkas må för öfrigt, att vid skilda växter stundom visa den största yttre likhet med kaktéer; så t. ex. släktet *Stapelia* samt vissa arter af *Euphorbia*. Dessa förekomma i den gamla världen i samma slags trakter som kaktéerna i den nya.

Arter af denna familj äro nyttiga i flera hänseenden. Många, i synnerhet arter af släktena *Cereus* och *Opuntia*, hafva ätliga frukter. På arter af *Opuntia* och *Nopalea* lever kosjenillinsekten, af hvilken fås det värdefulla kosjenillfärgämnet. En mängd kaktéer odlas som prydnadsväxter för sina praktfulla blommor, sina underliga former samt för den lätthet, hvarmed de trivas och kunna föröka sig (jfr *Cereus*, *Echinopsis*, *Epiphyllum*, *Mammillaria*, *Opuntia*). Kaktéerna innehålla i allmänhet indifferentia ämnen; ett undantag gör *Echinocactus* (*Anhalonium*, *Ariocarpus*) *Lewini*, som innehåller ett ytterst verksamt, strykninartadt gift. Ldt. (G. L. m.)

Vissa amerikanska kaktéer af släktet *Anhalonium* innehålla gifter med synnerligen egendomliga verkningar. Uppmärksamheten har väckts på dem genom det bruk, som åtskilliga indianstammar i Mexico och närgränsande delar af Förenta staterna göra af dessa kaktéer som berusningsmedel vid religiösa fester. Vanligen torkade skifvor af sådana kaktéer, i Mexico kallade *pellole* (läs: peyote — äfven peyotl, ett gammalt aztekiskt ord, som lär betyda "ört" och "rot"), i Indianterritoriet *mezkal*, förtäras, för sätta infödningarna i ett så egendomligt själstillstånd, att de betrakta och omtala medlet som ett slags gudomlighet. Ur en art, *Anhalonium Wilamisi*, har framställts alkaloiden *pellolin*, som i dos af 4—8 cg. med fördel brukats som sömnmedel. Af vida större intresse är alkaloiden *mezkalin*, som jämte flera andra alkaloider framställts ur *Anhalonium Lewini*. Mezkalinet verkan hos människor ligger hufvudsakligen på det psykiska området och erinrar i vissa afseenden om verkan af hasjisj (se d. o.). Mezkalinruset är dock af mer stillsam karaktär än hasjisjruset och utmärker sig särskildt genom att fantasibilderna prunka i de grannaste färger. En person, som förtärt ett mezkalinhaltigt preparat och därefter lägger sig i ett mörkt rum med slutna ögon, ser i brokig, blixtnabb växling under flera timmar en följd af grant färgade mönster, mosaiker, arkitekturer, landskap med djupröda träd, glänsande gemak, blixtrande ädelstenar, tåg af människor, marscherande soldater m. m. Medvetandet och förståndsförmögenheterna äro fullt bibehållna; stämningen är glädigt med stor skratlust. Hørseln är nedsatt; alla ljud höras som från fjärran. Tidssinnet är i hög grad rubbadt; några minuter tyckas långa som 1/2 timme. Utkommen i dagsljuset, uppskattar den förgiftade alla afstånd såsom mycket längre, än de i verkligheten äro. Samtidigt med dessa på en aldeles

egendomlig hjärnretning beroende symtom förekomma äfven hufvudvärk, svindel, kvalningar samt vidgning af pupillerna. Förgiftningsbildnen är en af de egendomligaste, som något gift framkallar. C. G. S.

Ca'ctæa, bot., detsamma som Cactaceæ (se d. o.).

Ca'ctus, bot. Se Cactaceæ.

Cactusfikon, bot. Se Opuntia.

Cäcus, rom. myt., enligt Vergilius m. fl. ett i en grotta vid Aventinus lefvande, eldsprutande vidunder (enligt Livius en herde och röfvare), som från Herkules röfvade en del af den boskap denne tagit från Geryones, men som af Herkules därpå döddes. Man har ofta antagit fornitaliskt ursprung för denna saga och t. o. m. sammanställt den med den vedisk berättelsen om Indras kamp med Vjtra om himlakorna och däri sett spår af en indoeuropeisk myt; det kan dock vara blott en öfverflyttning på romersk mark af den grekiska sagan om Herakles, för att förklara vissa romerska lokaliteter och helgedomar. H. Sgn.

Cada'iso, José de, spansk författare, f. 1747 i Cádiz, d. 1782 som öfverste under Gibraltar belägring, skref, delvis under pseud. Josef Vazquez (l. Bazquez), eleganta dikter med Villegas och Quevedo som förebilder äfvensom satirer på prosa efter franskt klassiskt mönster. C. stod i intim förbindelse med sin samtids mera betydande spanska författare, Moratin, Iriarte, Jovellanos, Meléndez Valdés. På hans första lyriska samling, *Ocios de mi juventud*, följde prosasatiren *Los eruditos á la violeta* (1772), ett skarpt angrepp på tidens litterära ytlighet. *Noches lugubres* är en patetisk skildring af hans lifs drama. Efter hans död utkom 1793 *Cartas marruecas*, en efterbildning af Montesquieus "Lettres persanes", där han målar sin tid seder och bruk. Hans samlade arbeten finnas i Rivadeneiras "La biblioteca de autores españoles" med biografi af Navarrete. Ad. H.

Cadamo'sto l. Ca Da Mosto, Alvise, italiensk upptäcktsfarande, f. 1432 i Venezia, förtäres 1455, på uppmaning af den portugisiska infanten Henrik (Navigator), en upptäcktsresa längs Afrikas västra kust och kom ända till floden Gambias mynni. 1456 for han åter ut och upptäckte Kap-Verdes öarna. Efter dom Henriks död (1460) återvände han till sitt fädernesland, där han dog 1477. Sin första upptäcktsresa skildrade han ypperligt i *El libro de la prima navigazione per oceano a le terre de' Nigri della bassa Aethiopia* (1507). G. St.

Cadaval, sidogren af huset Bragança, härstammande från Alvarez, yngre broder till hertig Ferdinand II af Bragança. Åtten upphöjdes af Johan IV i hertigtigt stånd. — Mest känd af dess medlemmar är Nunho Caetano Alvarez Pereira de Mello, hertig af C., f. 1798, 1821 insatt som medlem i det af Johan VI upprättade regentskapsrådet och pärsckammarens president, men efter statshvälfningen 1828 usurpator dom Miguel premiärminister och förmäste medhjälpare. Efter de konstitutionelles seger 1833 nödgades han lämna Portugal och fly till Frankrike, där han dog Paris 1838.

Cadäver (lat.). Se Kadaver.

Cadbury [käd'bori], George, engelsk filantrop, f. 1839 i Edgbaston, chokoladfabrikant. Se A. betarbostäder, sp. 1310.

Cade [käd]. Se Kadiolja.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Till art. Cactaceæ.

1. Häck af *Cereus giganteus*. 2. *Epiphyllum*. 3. *Opuntia*. 4. *Cereus geometrizans* (två åsar af den fem-åriga stammen med blommor och frukter). 5. *Mammillaria*. 6. *Echinopsis*. 7. *Ripsalis*.

Cade [kə'd], John (vanligen kallad Jack C.), en irländare af okänd börd, hvilken 1450 uppträdde som ledare för de upproriska bönderna från Kent vid deras anfall på London. Osäkert är, om C. från början varit rörelsens ledare, eller om den ursprunglige ledaren, hvilken kallade sig Mortimer och föregaf släktskap med hertigen af York, stupat vid en sammandrabbning med Henrik VI:s trupper. C. inryckte (2 juli) i Londons city, slog sitt svärd mot den bekanta "Londonstenen", under utropet: "Nu är Mortimer herre öfver denna stad", samt utöfvade under några dagar ett fullkomligt skräckvälde. Inom kort måste han emellertid fly, men blef då upphunnen och dödad (12 juli). Resningen framkallades närmast af ämbetsmännens förtryck i Kent; dess möjliga samband med hertigens af York planer är outredt. V. S.-g.

Cadéac [-a'k], badort i franska depart. Hautes-Pyrénées (Gascogne), vid Neste d'Aure. Omkr. 450 inv. Kalla svafvel-natronkällor, ej mycket besökta. Ln.

Cadeau [kadä], fr., gäfva, skänk.

Cadell [kade'l], Francis, engelsk upptäcktsresande, f. 1822 i Skottland, deltog i kinesiska kriget 1840—41 och fick redan vid tjugutvå års ålder kommando öfver ett af ostindiska kompaniets fartyg. Mellan sina resor studerade han skeppsbyggeri och maskinkonstruktion. Vid ett besök i Australien 1848 undersökte han möjligheten af flodfart å Murray-floden. Under ett nytt besök 1850 företog han, åtföljd af fyra guldgräfvare, en lång expedition, som ledde till upprättandet af regelbunden trafik å de största australiska floderna. Dessa företag, hvilka måktigt bidrogo till sydöstra Australiens utveckling, minnerade honom själv, och han fick börja ny bana som nybyggare i trakten af Darling. Motgångar föranledde honom att göra handelsresor, och under en sådan blef han i trakten af Amboina mördad af sin besättning 1879. G. Stg.

Cadena'bbia, mycket besökt klimatisk kurort i italienska prov. Como, med förtjusande läge vid Como-sjön. Omkr. 1,200 inv. I närheten Villa Carlotta (f. d. Sommariva), med flera ryktbara konstverk, bl. a. Thorvaldsens "Alexandertäget".

Cadence [kadä's], fr., mus. Se Kadens.

Cade'ras, Gian Frederico, schweizisk skald, f. 1830 i Modena, Italien, d. 1891, skref på engadindialekt lustspel (*Patüffa*, 1866), noveller och dikter (*Fluors alpinas*, 1883, *Sorirs e larmas*, 1887), genom hvilka han blef Graubündens populäraste författare.

Caderey'ta Jimēnes [chim-], stad i mexikanska staten Nuevo Leon, vid Rio San Juan och järnvägen Monterey—Tampico. 17,000 inv. (1895).

Cadet [kadä], fr., yngre (broder); mots. *ainé* (se d. o.). Jfr Kadett.

Cadet de Vaux [kadä de vā], Antoine Alexis, fransk kemist och farmaceut, f. 1743, uppsatte 1777 "Journal de Paris", förbättrade betydligt vinodlingen och vintillverkningen samt visade sig i alla sina företag som en verklig människovän. Död 1828 i armad. Bland hans skrifter må nämnas *Observations sur les fosses d'aisance* (1778), *Avis sur les moyens de diminuer l'insalubrité des habitations après les inondations* (1784) och *Mémoire sur la gélatine des os* (1803).

Cadillac [kadija'k], stad i franska dep. Gironde

(Guienne), vid högra stranden af Garonne. 2,099 inv. (1901). Förträffligt vin odlas i trakten.

Cadix. Se Cadiz.

Cádiz (fr. *Cádiz*). 1. Spansk provins, upptagande sydliga spetsen af Andalusien. Areal, inräknadt Céuta, 7,342 kvkm. 452,659 inv. (1900), 61 på 1 kvkm. Landet är fruktbart, men odladt endast till en tiondedel. De förmästa näringsgrenarna äro åkerbruk, vinodling och sjöfart. Industrien är obetydlig och kommunikationerna usla. — 2. Hufvudstad i nämnda provins. 69,382 inv. (1900), kallade *gaditanos*. C. ligger på nordligaste klipp-plåtan af en från ön Leon i Cádizbukten utskjutande, 10 km. lång, mycket smal landtunga och försvaras af en vall med bastioner samt de detascherade verken Cortadura San Fernando på landtungan i s. och San Sebastian v. om staden; till fastlandet leder den befästa bron Puente Sualzo. Förbindelsen mellan inre och yttre reddan behärskas af 3 fort: Santa Catalina, Matagorda och Puntales. Samtliga befästningar äro emellertid föråldrade. På ön Leon ligger San Fernando med sjöarsenalen La Carraca. Bland offentliga byggnader märkas den gamla och den nya katedralen, den förra från 1597, den senare byggd 1722—1838. C. har inga brunnar, utan dricksvattnet måste dithöras från Puerto de Santa Maria på fastlandet. På grund af den sjunkande handelsomsättningen och omöjligheten för industrien att utveckla sig på det mycket begränsade området har folkmängden varit ganska stillastående och var 1900 t. o. m. något mindre än 1857; Industrien representeras hufvudsakligen af en tobaksfabrik, två skeppsvarf samt några snickeriverkstäder och handskfabriker. På landtungan s. om staden vinnes hafssalt. Fisket är en betydande näring; afkastningen 1901 steg till ett värde af 2 mill. pesetas. Ehuru C. hör till Spaniens viktigaste sjöhamnar, är dess handel numera blott ett svagt återsken af forna tiders, då staden ensam förmedlade varuutbytet med spanska Amerika. Emedan viken småningom igengrundats, kan endast norra delen af densamma, redan, användas af större fartyg, medan den egentliga hamnen på stadens östra sida, med ett djup af 1 m., är tillgänglig endast för smärre fartyg, hvilka dagligen ankomma för att förse staden med fisk och andra lifsmedel. 1900 ankommo från utlandet 840 fartyg om 672,986 ton och afgingo 1,045 fartyg om 934,766 ton. Införselns värde uppgick till 17, s, utförselns till 28, s mill. pesetas. Införseln består mest af trävaror, maskiner, stenkol, socker och kaffe; utförseln af vin (1900: 20, s mill. l., däraf 4, s mill. sherryviner), vinsten, olivolja, hafssalt och silfvermalm. En underhafskabel går från C. öfver Kanarieöarna till St Louis vid Senegal. Af undervisningsanstalter eger C. en till Sevillas universitet hörande medicinsk fakultet, en navigationsskola, en konst- och en handelsskola samt ett prästseminarium. C. har 3 offentliga bibliotek, 4 teatrar och en tjufraktningsarena. Det är såte för guvernör, biskop och många konsulater (äfven svensk). — C., det grekiska *Gadeira*, feniciernas *Gadir* ("fästning"), grundlades omkr. 1100 f. Kr. af fenicierna och kom sedan först i Kartagos och därefter i Roms ego (206 f. Kr.). Vid romerska rikets fall bemäktigade sig visgoterna staden, och från dem eröfrades den 711 af araberna; 1262 blefvo spanjorerna herrar öfver densamma. På

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1500-talet var det hufvudstapelplats för Spaniens sjöfart med kolonierna. Engelsmännen eröfrade och brände C. 1596, men belägrade det förgäves 1628 och 1702. 1809—12 var staden säte för en insurrektionsjunta, hvarför den 1810—12 hölls innesluten af fransmännen; där antogs Spaniens nya konstitution, 18—20 mars 1812. I C. utbröt revolutionen 1820, och staden eröfrades 1823 af den franska

denna gång som lordlöjtnant på Irland. C. afgick i juli 1902, samtidigt med att Salisbury trädde tillbaka och ministären rekonstruerades under Balfours presidium. Som irländsk lordlöjtnant vann han aktning genom sin takt och moderation.

Cadol [kadå'l], Victor Édouard, fransk publicist och dramatiker, f. 1831 i Paris, hade egentligen endast en stor framgång, nämligen med

lustspelet *Les inutiles* (1868; "De onyttige"), hvilket i Paris uppfördes 200 gånger å rad. C. är äfven författare till noveller.

Cadore [kadår], Jean Baptiste Nompère de Champagny, hertig af C., fransk statsman. Se Champagny.

Cadoriska alperna (it. *Alpi cadoriche*) är namnet på den sydligaste delen af Syd-Tyrorens dolomitalper mellan Val Sugana i s. och Ampezzodalen i n. ö. Deras högsta topp är Cima Rosella (3,054 m.).

Cadorna. 1. Carlo C. italiensk politiker, f. 1809, d. 1891, var advokat i Casale, där han 1848 invaldes i sardinska deputeradekammaren och som undervisningsminister inträdde i Giobertis ministär. 1849 följde på hans lott att efter nederlaget vid Novara förhandla om stillestånd och fred med Österrike. Han utgick sedan ur ministären, slöt sig nära till Cavour och var inom deputeradekammaren en af ledarna för denna parti, öfvergick till senaten 1858, var en kort tid 1859 undervisningsminister under Cavour och blef efter freden i Villafranca s. å. medlem i statsrådet. C. gjorde sig känt som duglig stadsprefekt i Turin 1865—68 och som inrikesminister i Menabreas kabinett under oroligheterna i Rom 1868—69. Åren 1869—75 var

han italienskt sändebud i London och fungerade sedan till sin död som statsrådets president. Han sysslade flitigt med historiskt och politiskt författarskap, särskildt i tidskriften "Nuova antologia".

2. Raffaele C., den förras broder, italiensk general, f. 1815, blef vid krigsutbrottet 1849 ingenjörkapten och sändes i ett militäriskt uppdrag till Milano, hvars provisoriska regering utnämnde honom till major. Efter nederlaget vid Novara (1849) tjänstgjorde han först i fransk-algeriska armén och deltog sedan i Krimkriget (1855). Under 1859 års krig var han öfverstelöjtnant i sardinska generalstab, och efter fredsslutet blef han general. 1861 vardt han militärbefälhavare på Sicilien och sökte såsom sådan förgäves utrota röfväsendet därstädes. 1866 förde han befäl under Cialdini och intog 20 sept. 1870 Rom, hvars civila och militärguvernör han sedermera var, tills staden

Situationsplan af Cádiz.

ockupationsarmén. 1868 var C. utgångspunkten för den revolution, som störtade Isabella II. Efter den federalativa republikens införande (1873) blefvo de socialistiske intransigentera herrar öfver staden, hvilken dock s. å. befriades af regeringstrupperna. (J. F. N.)

Cadmēa, det latinska namnet på borgen Kadmeia.

Cad'mium, kem. Se Kadmium.

Cadogan [kadå'gön], George Henry, earl C., engelsk politiker, f. 1840, invaldes 1873 i underhuset som konservativ medlem för Bath, men ärfde redan s. å. sin faders titel och plats i öfverhuset. Lord C. tillhörde Disraelis andra ministär som understatssekreterare för krigsärenden 1875—78 och för kolonialärenden 1878—80. I Salisbury's andra ministär innehade han posten som lord privy seal, sedan 1887 med säte i kabinettet, och 1895 inträdde han änyo i kabinettet under Salisbury,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

införlivades med Italien. 1873 utnämndes C. till generalbefälhavare i Turin och tog 1877 afsked. Dod 1897.

Cadoudal [kadoda'l], Georges, fransk insurgentledare och konspirator, f. 1 jan. 1771 i Brech vid Auray (dep. Morbihan), var son till en mjölnare och studerade en tid i Vannes. C. slöt sig snart till upprorsmännen i Vendée och vägrade att erkänna stilleståndet mellan republiken och Vendéebönderna 1795. I spetsen för en stor skara väl rustade bönder begaf han sig i juni s. å. till Quiberon, för att där möta grefven af Artois, och trädde sedan i spetsen för den rojalistiska resningen i nedre Bretagne. Efter flera nederlag blef han dock 1796 af general Hoche tvungen att nedlägga vapnen. Med stor skicklighet och energi sökte han emellertid 1799 organisera ett nytt uppror i Bretagne, men såg sig 9 febr. 1800 nödsakad sluta ett fördrag med general Brune och hemförlöfva sina trupper. Bonaparte, hvars beundran C. väckt genom sina militära och organisatoriska talanger, sökte vinna honom för sin sak och erbjöd honom generalsrang, men C. blef rojalismen trogen och begaf sig till England, där grefven af Artois utnämnde honom till generallöjtnant. Därefter var han den egentliga själen i den af engelska regeringen rikligt understödda komplotten mot Bonapartes lif, och han landsteg 21 aug. 1803 tillsammans med general Pichegru och en del andra sammansvurne på Normandies kust, hvarifrån han omedelbart begaf sig till Paris för att realisera sin plan. Bonaparte, som på det nogaste var underrättad om de sammansvurnes företag och afsikter, väntade endast på att få så många som möjligt af sina hemliga fiender invecklade i komplotten, och när man slutligen lyckats konstatera bl. a. general Moreaus förbindelser med de sammansvurne, blef C. arresterad i Paris 9 mars 1804, efter ett förtvifladt motstånd. 10 juni s. å. blef han dömd till döden och giljotinerades 26 juni. Den engelska regeringens delaktighet i denna komplotter har numera till fullo bevisats af J. H. Rose. Jfr Crétineau-Joly, "Histoire de la Vendée militaire" (4 bd, 5:e uppl. 1865), och J. H. Rose, "The life of Napoleon I", I, sid. 446-464 (3:e uppl. 1903).

Cadran [kadrā], fr. (af lat. *quadrans*, kvadrant), solvisare, siffertafla på ur; gradmätare; kompass-skifva.

Cadre [kadr], fr., krigsv. Se **Kader**.

Caduceus (latinisering af grek. *kerykeion*, doriskt *kary/keion*), kaducé, häroldsstaf, särskildt tillkommande Hermes (Mercurius) såsom gudarnas budbärare, stundom ock uppfattad såsom egande magisk kraft; sedermera i allmänhet symbol vid fredsbeskickningar. Man skiljer mellan en äldre, enklare form, en staf eller ett spö med öna ändan delad, hvarvid spetsarna böjts till formen af en öppen 8 (se fig. 1), samt en yngre mer eller mindre ut-

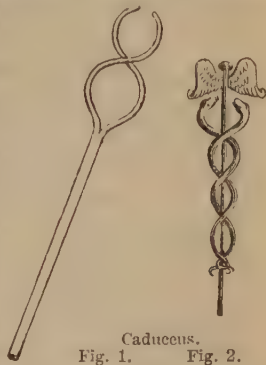
sirad, särskildt med två ormar (se fig. 2), som redan under forntiden voro föremål för olika tolkningar. I nyare tider har kaducéen blifvit handels symbol.

Caducum (lat.). Se **Kaduk**.

Ca'dus (lat., grek. *ka'dos*), lerkrus, ett antikt vinmått, hos romarna = 39,ss l. (= 1½ amfora).

Cæciliaforeningen. Se **Cecilia-föreningar**.

Cæcilia Metella, romerskt fruntimmer af släkten Cæcilii. Hennes gravfärd utmed appiska vägen och invid porten S. Sebastiano i Rom är ett af denna stads förnämligare minnesmärken. På en fyrsidig bas höjer sig en präktig rundbyggnad, beklädd med stora kvaderblock af travertin. Den har en fris, som är smyckad med afbildningar af tro-

Caduceus.
Fig. 1. Fig. 2.

Cæcilia Metellas grafvärd.

féer, kransar och tjurhufvud, hvarför folket kallar värden Capo di bove (oxhufvudet). Inskriften, "Cæcilie Q. Cretici F. Metellæ Crassi", angiver, att värden är upprättad åt Q. Creticus' dotter, hustru till Crassus (sannolikt en son till triumvirn). R. Tdh.

Cæcilius Statius, af insubrernas stam, författare af *fabulæ palliata*, d. v. s. komedier, bildade efter grekiska original, blef, såsom frigifven, medborgare i Rom och vann godt rykte såsom dramatiker, i synnerhet för lif och kraft i framställningen; formen är dock något hård. Af hans många stycken, hvilka äro öfversatta från greken Menandros, finnas endast obetydliga fragment kvar. C. dog omkr. 166 f. Kr. R. Tdh.

Cæcina. 1. Aulus C. Severus, romersk fältherre, ryktbar förträdessvis genom sitt farliga återtag från öfre Ems till Rhen år 15 e. Kr. Under detta tag, som verkställdes öfver en sank mark, angreps han af germaner under Arminius, men lyckades efter tre dagars förtvifade strider tillfoga fienden ett svårt nederlag.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

2. Aulus C. Alienus, romersk fältherre, underbefälhavare hos ståthållaren öfver öfre Germanien, Vitellius, när denne, utropad till kejsare, tågade mot Rom för att störta kejsar Otho. Jämte Valens, Vitellius' andre underbefälhavare, vann C. 69 e. Kr. vid Bedriacum (i norra Italien) en seger, som bröt Othos makt. Sedermera skickades han mot Vespasianus, Vitellius' motkejsare, men visade sig förrädare och afsattes samt ställdes under bevakning. Vespasianus visade honom mycken ynnest, men då han år 75 befanns delaktig i en sammansvärjning mot denne, blef han på Titus' befallning dödad.

Cæcubum l. *Ager cæcubus*, sank slätt i Latium, vid Fundanska sjön och Cajetanska hafsviken. Den är berömd för sitt vin (*vinum cæcubum*), som prisas af bl. a. Horatius.

Cæcum (lat.), anat., blindtarm.

Cædmon [kæ'dmøn] l. *Cædmon*, angelsaxisk andlig skriftställare, d. omkr. 680, var, såsom Beda upplyser i sin "Historia ecclesiastica gentis anglorum" (skrifven 721—735), ursprungligen koherde under Whitby kloster i Northumberland. En natt tyckte han sig i drömmen se en vördnadsvärd man, som uppmanade honom att sjunga Herrens lof och skapelsens uppkomst, och han diktade då i drömmen ett kväde, som han behöll i minnet efter upvaknandet och till hvilket han sedan lade flera verser. Detta poem, som författades omkr. 670, "är alltigenom religiöst och tolkar kristendomen på ett enkelt, allvarligt, eldigt sätt och inför oss sålunda i en ny värld af andlig romantik och känsla". Denna sång delade C. åt abbedissan Hilda i Whitby, hvilket hade till följd, att han upptogs som lekmanbroder i klostret. Om morgnarna fick man för honom föreläsa smärre stycken ur bibeln, hvilka han sedan under dagen omdiktade på allitterationsvers. På så vis besjöng han bl. a. världens skapelse, Israels historia, hela Kristus' lefnadshistoria, den yttersta domen, helvetet och himmelen. Äfvenså diktade han andra religiösa poem. Ett af dessa, en hymn till Gud, ega vi ännu i behåll på northumbriskt språk i en handskrift till Bedas "Historia ecclesiastica"; det är sannolikt den äldsta kristna dikt på germanskt tungomål, som vi ega. Den af Junius 1655 utgifna samlingen af C:s dikter under titeln *Cædmonis monachi paraphrasis poetica geneseos*, som ännu vid mitten af 1800-talet gällde som äkta, anses numera allmänt vara en ren förfalskning. C:s dikter äro alla, med undantag af hymnen, förlorade. Alla bevarade handskrifter af denna finnas tryckta i Greins "Bibliothek der angelsächsischen poesie" (2 uppl., bd II, 1894). Jfr R. Wülker, "Geschichte der englischen litteratur", 1896. (H. H.-t.)

Cælius, namn på en fornrömersk släkt. M. Cælius Rufus, d. 48 f. Kr., var först Ciceros lärjunge i våltalighet och statskonst samt deltog därefter i det offentliga lifvet för att skapa sig en politisk framtid. Kraftfull, skarp och bitande såsom talare, gjorde han sig snart bemärkt, men drefs af sin årelystnad att icke räkna så noga med medlen, hvarför han uppträdde såsom ränkmakare och partigångare. Därjämte kastade han sig i njutningarnas hvirvel och blef genom sitt suille, sin finhet i umgänge och sitt intagande väsen tongifvande bland den förnäma ungdomen i Rom. Han lefde en tid i kärleksförbindelse med den sköna och snillrika Clo-

dia, hvilken dock till slut riktade en anklagelse mot honom. I rättegången försvarades C. af Cicero och frikändes. År 52 blef han folktribun och gynnade redan då Cæsar. Vid det borgerliga krigets utbrott (jan. 49) slöt han sig öppet till Cæsar och fick af honom preturen. Men då han ej fann sina tjänster tillräckligt belönade, uppträdde han med samhällsomstörtande förslag i Rom. I följd häraf afsatt från sitt ämbete, höjde C. i förening med den gamle orostiftaren Milo upprorsfanan i Italien, men blef slagen och dödad 48. En tid stod han i liflig brefväxling med Cicero, i hvars 8:e bok af "Epistolæ ad familiares" hans brev finnas intagna. R. Tdh.

Cælius mons, "det cælska berget", en af de sju kullar, på hvilka Rom byggdes. Det kallas nu Monte celio.

Caen [kä], huvudstad i franska depart. Calvados (Normandie), vid floden Odons utlopp i Orne, 14 km. från hafvet, men tillgängligt för fartyg af högst 5 m. djupgående. 44,794 inv. (1901). C. är regelbundet byggd med vackra anläggningar och 15 kyrkor, ett gammalt slott, byggt af Vilhelm Eröfraren, och flera andra vackra byggnader, såsom det forna Stefanskloster (nu lyceum) och Hôtel d'Écovie (nu börs). I C. finnes ett universitet, som upprättades under det engelsmännen innehade staden (1417—50) och fick sina privilegier af påven Eugenius IV 1437. Under revolutionstiden omorganiserades det i likhet med öfriga franska universitet och består nu af juridisk, matematisk-naturvetenskaplig och humanistisk fakultet samt medicinsk-farmaceutisk skola med sammanlagt 783 studerande (1904). Därjämte har C. lyceum, lärarseminarium, hydrografisk skola, tafvelgalleri, naturhistoriskt museum, botanisk trädgård och flera lärda sällskap, bl. a. en vetenskaps- och konstakademi och ett fornforskarsällskap, som eger ett rikt museum. C. har rätt betydande industri, bl. a. tillverkning af spestrar, handskar och maskiner samt skeppsbyggeri; äfven hafsfiske och ostronfångst bedrivas. Dess hamn besöktes 1900 af 1,192 fartyg om 247,472 ton. Stadens ålder är okänd; den fanns redan i 4:e årh. e. Kr., men den befästes af Vilhelm Eröfraren, som där uppförde flera byggnader, bl. a. klosterkyrkorna S:t Étienne och La S'te Trinité, hvilka ännu stå kvar. (J. F. N.)

Cænina, stad i det forna Latium. C. var det första samhälle, som införlifvades med det nyanlagda Rom.

Cænogenēs l. *Kainogenesis* (af grek. *kainos*, ny, och *genesis*, uppkomst, skapelse). Se Descendencesteorien.

Cænolestes, zool., ett först sedan 1895 närmare känt sydamerikanskt pungdjurssläkte, som skiljer sig från de öfriga nu i Amerika lefvande pungdjuren genom sitt tandsystem, hvilket ådagalägger, att djurets närmaste släktingar äro de sedan länge utdöda *Epanorthida*, anträffade i Patagoniens äldre tertiära lager. De två i Columbia och Ecuador lefvande arterna förtära småfåglar och deras ägg. Se O. Thomas, "On Cænolestes, a still existing survivor of the Epanorthidae" (i "Proceedings of zoological society of London", 1895). L.-e.

Cænotherium l. *Cainotherium*, paleont., ett släkte mycket ursprungligt byggda höfdjur, som lefde i Europa under eocen- och början af miocentiden. Tandbyggnaden ådagalägger, att det var en

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dislare, men det skiljer sig från de nu levande bl. a. genom förekomsten af öfre framtänder samt genom en del andra egenskaper, som med afseende på nutidens höfdjur beteckna en öfvervunnen ståndpunkt. Slaktet liknade sannolikt i det yttre dvärgdjursdjuren (se *Tragulina*) och lefde tillsammans i stora hjordar. L.-e.

Caen-sten [kã-], en till juraformationen hörande, vit till gulaktig, oolitisk kalksten från Caen i Normandie. Har användts till baldakin och figurer i tornportalen på Kölndomen, i Westminster abbey och parlamentsbyggnaden i London samt en mängd andra kyrkor i Normandie. E. E.

Cæoma, bot. Se *Uredineæ*.

Caer [kar], kymr., fästning.

Caer ar Wys. Se *Caerwys*.

Caer badun [ke'o bã'dun], fordom namn på den engelska staden Bath.

Caer brito [ke'o bri'tau], fordom namn på engelska staden Bristol.

Caerddiff [kã'dif], stad i Wales. Se *Cardiff*.

Caer dydd [ke'o diih], fordom namn på staden Cardiff i Wales.

Cære (grek. *Agylia*), en af det forna Etruriens tolf förbundsstäder. År 353 f. Kr. kom det i be-

Caernarvon [kãnä/vn]. Se *Carnarvon*.

Caerphilly [keøf'li], stad i walesiska grefsk. Glamorgan, 11 km. n. om Cardiff, med en intressant borguin, stenkolsgrufvor, järnbruk och stor tillverkning af yllevävar. 15,835 inv. (1901).

Cæularius, Michael, patriark i Konstantinopel 1043—58, var genom sin sträfvahållning upphöfsmän till den genom patriarken Fotios förberedda söndringen mellan den romerska och den grekiska kyrkan 1054. Den svage kejsar Konstantin Monomachos var högeligen missnöjd med hans angrepp mot Rom, men misslyckades i sina försök att åvägabringa förlikning. Efter Konstantins död blef emellertid den stolte patriarken som straff för sitt våldsamma uppträdande af kejsar Isak Komnenos 1058 sänd i landsflykt och afled kort därefter.

Caerwys [kã'wis] l. **Caer ar Wys** [kã'ør-ãwis], gammal by i Wales, grefskapet Flint, ryktbar såsom skådeplatsen för "eisteddfod" — en fest, på hvilken de walesiska barderna täflade om priset i musik och skaldekonst.

Cæsalpinia L., bot., växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afdeln. *Cæsalpinioidæ*. Dithörande arter

Etruskisk grafvård från det gamla Cære.

Cæsalpinia echinata.

roende af Rom ("halfborgarrätt"). Vid nuv. Cervetri ha påträffats ytterst intressanta gravar från det gamla C. Det nuv. Ceri ö. om samma plats anlades under medeltiden.

Caer Ebroc [ke'o i'bråk], fordom namn på engelska staden York.

Caerfyrddin [keøf'øthin]. Se *Carmarthen*.

Caer Gybi [ke'o ga'bi], det walesiska namnet på Holyhead.

Caerleon [kãl'iãn l. kã'l'iøn], urgammal köping i engelska grefsk. Monmouth, vid floden Usk, 3 km. från Newport. 1,367 inv. (1901). Kyrka från normannernas tid. Många romerska fornlämningar, bl. a. en amfiteater, som af allmoget kallas "konung Artus' runda bord". I närheten tenn- och koppargrufvor. C., som af romarna kallades *Iscasilurum*, var fordom residens för de brittiske konungarna och ärkebiskopssäte.

Caermarthen [kãmã'then], grefskap. Se *Carmarthen*.

Caermarthen [kãmã'then], markisen af C., engelsk statsman. Se *Osborne*.

äro i varma länder inhemska träd eller klängande buskar, med dubbelt parbladiga blad och gula eller röda, i klasar sittande, ofta praktfulla blommor. Veden af flera arter nyttjas som färgämne. De bästa bland dessa färgämnena äro färbock l. bresilja, som utgör veden af *C. echinata* Lam., från Brasilien, och sappa eller brunholts, veden af *C. Sappan* L., från Ostindien. Fröna af *C. Bonducella* (L.) Roxb., som af Golfströmmen stundom föras till Norges kuster, innehålla ett bitterämne och äro högt värderade som febermedel. Frukterna af *C. coriaria* Willd., *dividivi*, äro mycket rika på garflämne, hvilket gör dem användbara såsom adstringerande läkemedel och har föranlett deras användning inom industrien: till garfning och svartfärgning. G. L.-m.

Cæsalpinioidæ, bot., en afdelning af fam. *Leguminosæ*, innefattande öfver 1,000 arter, mest buskar och träd, med oftast parbladiga blad och från små oansenliga till stora praktfulla blommor. Dessa äro oregelbundna, femtaliga, fribladiga; grodden är rak. — Afdelningen finnes representerad nästan uteslu-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tände i tropikerna, men många af dess arter äro dock af stor betydelse äfven för invånarna i nordligare luftstreck. Som läkemedel användas *Cassia* (sennablad), *Krameria*, *Copaifera* (kopaivabalsam) m. fl. Genom ätliga frukter utmärka sig *Ceratonia* (Johannisbröd), *Tamarindus* o. a., medan färgämnen erhållas af *Cæsalpinia* (bresilja), *Hæmatoxylon* (kampscheträ) och andra. Som prydnadsväxter spela de i Europa mindre roll (*Gleditschia*, *Cercis*), medan många arter, såsom af släktena *Amherstia*, *Cassia*, *Poinciana*, utgöra de berömdaste skönhetserna i tropikernas trädgårdar. G. A. (G. L.-m.)

Cæsalpinus l. **Cæsalpino**, **Andrea**, italiensk filosof, botanist och fysiolog, f. i Arezzo 1519, d. i Rom 1603, var uppsyningsman öfver botaniska trädgården i Pisa och sedan lifmedikus hos påven Klemens VIII. Hans förmästa naturhistoriska verk äro *De plantis libri XVI* (1583) och *Quæstionum medicarum libri II* (1598), hvilket senare arbete innehåller en märklig framställning om lilla blodomloppet. C. har äfvenledes äran att vara den vetenskapliga växtsystematikens grundläggare (jfr Botanik). Hans mest betydande filosofiska verk är *Quæstionum peripateticarum libri V* (1571). Såsom filosof är han en af renässanstidens främste aristoteliker, men han utvecklar den averroistiska uppfattningen (se Averroës) af aristotelismen till en utprägladt panteistisk åsikt. Jfr C. J. Sundström, 'Framställning af hufvudpunkterna i Andree Cæsalpini filosofi', 1860. S.-e.

Cæsar, familjenamn för en gren af den iuliska ätten i Rom, hvilken berönde sig af att härstamma från Æneas' son Ascanius (Iulus). En medlem af samma gren var Gajus Julius C. (se nedan). Såsom dennes adoptivson bar äfven Octavianus, sedermera kejsar Augustus, namnet C., och efter honom upptogs det af alla de romerske kejsarna, såsom en deras värdighet utmärkande titel. I flera språk öfvergick detta namn slutligen till appellativ för att beteckna den högsta världsliga makten innehafvare (grek. *kaiser*, ty. *kaiser*, sv. *kejsare*, ry. *tsar* m. fl.).

Gajus Julius C., romersk fältherre, statsman och skriftställare, den egentliga grundläggaren af det romerska kejsardömet, ehuru han icke brukar räknas bland kejsarna, föddes år 100 (enligt Mommsen 102) f. Kr. och tillhörde den urgammala iuliska släkten, som berönde sig af att härstamma från Æneas' son Ascanius (Iulus). Hans fader var pretor Gajus Julius C. Förmåligast genom sin moders, Aurelias, försorg erhöi den unge C. en vårdad uppfostran. Särskildt vinnlade han sig om den för en romersk statsman så viktiga talarkonsten. Under hans ungdom inträffade svåra politiska stormar: det s. k. marsiska kriget (bundsöfvantskriget) och inbördeskriget mellan Marius och Sulla. C:s fränder tillhörde i allmänhet optimaternas (aristokratiens) klass och stodo såsom sådana på Sullas sida. Men Marius var gift med en faster till C. och hade efter sin seger öfver sullanerna (86 f. Kr.) hedrat sin unge släkting genom att låta välja honom till *flamen dialis* (Jupiterspräst). C. var således nära förbunden med båda partierna och hade godt tillfälle att öfvertyga sig om bådas svagheter. Detta i förening med samhällets redlösa belägenhet under partiyrans stormar torde tidigt nog hafva i hans sinne bragt till mognad årelystna framtidspaner. Vid sjutton års ålder gifte sig C. med

Cornelia, Cinna's dotter. Detta aktenskap bragte honom i konflikt med Sulla, som förklarade honom i akt, då han vågade skilja sig från sin unga maka. Ehuru sedermera benådd, fann C. likväl rådligast att lämna Italien för att undgå den fruktansvärde diktatorns ovilja. Under denna bortovaro deltog han med utmärkelse i belägringen af Mitylene samt i kriget mot sjöförvarna i Asien. Efter Sullas död (78) återvände han till Rom och uppträdde där såsom rättgångstalarare mot flera af det sullanska partiets män (bl. a. Dolabella och Antonius). År 76 lämnade han ånyo Italien, dels för att undgå sina politiske motståndares hat, dels för att hos retorn Molon på Rhodos fullkomna sig i talarkonsten. Medan han var borta — under resan blef han tillfångatagen af sjöförvare, men räddade sig genom djärfhet och själslig närvaro —, valdes han till *pontifex*, och kort efter sin återkomst (73) utsågs han till krigstribun. I de följande årens politiska och krigiska tilldragelser tyckes han icke hafva tagit någon verksam del, men genom frikostiga utdelningar af penningar och lifsmedel tillvann han sig folkets välvilja. Roms förmästa partichef vid denna tid var Pompejus, hvilken, vid sin återkomst (70) från ett ärorikt fälttåg i Hispanien, i förening med M. Crassus tillträdde konsulatet. Till honom slöt sig C., men förstod att slugt begagna honom för sina egna ändamål, i det han uppmuntrade och under stödde sådana företag, hvilka ådrogo Pompejus optimaternas ovilja, medan C. själf skördade frukterna af den genom samma åtgärder förvärfvade folkynnen, hvilken Pompejus icke förstod att tillgodogöra sig. År 68 erhöi C. kvesturen i Hispanien och efter tilländalupet ämbetsår återvände han till Rom, där han, liksom förut, bekämpade optimaternas och med skenbar oegennytta främjade Pompejus' högt sträfvande planer. Såsom *ædilis curulis* (65) befästade han sig ytterligare i folkets ynnest, genom hufvudstadens prydnade medelst storartade byggnadsverken och genom den slösande prakt, hvarmed han anställde de offentliga spelen, och för bestridande af dessa utgifter åsamkade han sig oerhörda skulder. Sina politiska syften lade C. i dagen äfven genom att på Kapitolium återupprätta Marius' af Sulla kulstörtade segerstoder. Redan år 68 hade han, i deliktal han på Forum höll öfver sin gemål Cornelia och sin faster Julia, lofprisat de båda folkledarna Cinna och Marius. Hos optimaterna väckte dess tilltag en gränslös förbittring, så att man t. o. m. besköllde C. för delaktighet i den år 63 kväfvade catilinarska sammansvärjningen. Folket var honom emellertid på grund af samma åtgärder oinskränkt

Porträtbust af Cæsar, nu British museum.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tillgifvet, hvilket visade sig bl. a. därigenom att han sistnämnda år valdes till *pontifex maximus* och 62 till *prator*. Efter preturens nedläggande erhöill han såsom ståthållare (*proprætor*) förvaltningen af det bortre Hispanien, till hvilken provins hans många fordringsegare dock endast mot borgen af den rike Crassus tillåto honom att afresa. C:s ståthållarskap utmärkte sig både genom lyckliga krigsföretag mot bergfolken i Lusitanien (nuv. Portugal) och genom en kraftfull styrelse samt ändamålsenliga förbättringar i rättegångs- och skatteväsendet, men han försummade likväl ej att i den rika provinsen samlade stora skatter såväl för sin egen räkning som för statskassans. Efter sin återkomst till Italien (60) valdes han till konsul för år 59 med stor majoritet. Samtidigt ingick han med Pompejus och Crassus det s. k. första triumviratet (se *Triumvirat*). Under sitt konsulat genomdref han flera lagar — hvilka dels lände det allmänna till bättnad, dels tjänade att än ytterligare tillvinna honom folket och Pompejus' bevägenhet — bl. a. den juliska åkerlagen, hvarigenom 20,000 fattiga medborgare, till större delen Pompejus' veteraner, fingo jordbesittningar i närheten af Capua. Före konsulatets nedläggande lät C., genom folkbeslut, för fem år tilldela sig ståthållarskapet i det cisalpinska Gallien och Illyrien jämte en krigsmakt af tre legioner, hvartill senaten, som gärna såg C. aflägsnad från Rom och upptagen af ett långvarigt och farligt krig, själfmant lade äfven det transalpinska Gallien och en fjärde legion. Intet uppdrag kunde för C. vara mera välkommet än detta, genom hvilket han fick tillfälle att förstora sitt redan i Hispanien vunna fältherrerykte samt utbilda och underhålla en stark och honom oinskränkt tillgifven krigsmakt, utan att längre aflägsna sig från Rom, än att han kunde leda de politiska händelsernas utveckling därstädes. Före sin afresa lyckades han att under lämpliga förövändningar aflägsna sina båda farligaste motståndare, Cicero och Cato. Fälttåget i Gallien varade i nio år. C. tillbakaslog först helvetiernas anfall, förjagade sedan, efter blodiga strider, den mäktige germanske höfdingen Ariovistus, hvilken öfvergått Rhen och inblandat sig i Galliens angelägenheter, samt hade därefter att genomgå de största svårigheter och faror, under ständiga fejder med de upproriska galliska folkstammarna, hvilka i avernfursten Vercingetorix hade en tapper och skicklig ledare. Efter dennes tillfångatagande i Alesia (52) lyckades det honom slutligen att genom okufsig energi och öfverlägsen fältherrskicklighet bringa kriget till slut och lägga hela Gallien såsom en tryggad besittning under Roms valde. Äfven utom Galliens gränser spridde han skräcken för de romerska vapnen, dels genom infall i Germanien (55 och 53) — för hvilket ändamål en påbrygga slogs öfver Rhen, i närheten af nuv. Koblenz — och dels genom två expeditioner (55 och 54) till det förut nästan okända Britannien. Under det han var sysselsatt med dessa krigsföretag, blef ställningen i Rom icke obetydligt förändrad. Förhållandet mellan Pompejus och C. blef alltmera spändt, ju mera de närmade sig det af dem båda eftersträfvade målet, enväldet öfver den romerska världen. Äfven yttre band, hvilka bidragit att upprätthålla vänskapen dem emellan, brusto, då C:s dotter Julia, hvilken sedan år 59 varit föräldad med Pompejus, afled (54) och då

Crassus, tredje mannen i triumviratet, stupade i partiska kriget (53). För året 52 lät Pompejus välja sig till ensam konsul, men för att alldeles utestänga C. antog han sedermera till ämbetsbroder sin nye svärfader, Metellus Scipio, därmed fullbordande sin återgång till optimaternas parti. Under de två följande åren sökte Pompejus, genom sina vänner och efterträdare i konsulatet, utverka C:s återkallande från prokonsulatet och krigsbefälet i Gallien, i ändamål att därigenom försvaga hans politiska inflytande. C., hvilken i det längsta önskade bevara freden, erbjöd sig själfmant att nedlägga sitt befäl, med villkor att Pompejus gjorde detsamma. Därpå ville denne likväl ej gå in och lyckades slutligen (49) genomdriva ett senatsbeslut, hvarigenom förklarades, att C. skulle anses såsom fäderneslandets fiende, om han icke genast afskedade sin krigshär. Nu tänkte C. det borgerliga krigets låga. Under utropet *Jacta alea esto!* (Tärningen vare kastad!) öfvergick han med sina trupper den lilla floden Rubico, som bildade gränsen mellan hans provins och Italien. Detta steg väckte i Rom den största häpnad. Pompejus, som alltid underskattat sin store medtäfbares djärfhed och förmåga, var icke beredd på motstånd. Med sina politiske vänner och ungefär 30,000 man drog han sig öfver Brundisium undan till Dyrrhachium i Illyrien. Sålunda föll hela Italien utan svärdsslag i C:s händer. Denne skyndade därefter till Hispanien för att trygga sitt valde i västern, innan han skred till den afgörande kampen mot Pompejus. Efter att på fyrtio dagar hafva vunnit detta sytemål, återvände han till Rom, där han emellertid valts till diktator. Under elfva dagars uppehåll därstädes ordnade han de inre angelägenheterna, vidtog flera populära lagstiftningsåtgärder samt nedlade diktaturen och lät i stället välja sig till konsul. I början af år 48 gick han att uppsöka sin motståndare. Ehuru underlägsen i stridskrafter, lyckades han landsätta sina trupper vid Oricum i Epirus. Hans försök att öfverrumpla Pompejus' högkvarter i Dyrrhachium blef dock tillbakaslaget. Äfven i andra träffningar hade han motgång, och dessutom led han brist på lifsmedel. Ur detta brydsamma läge räddade han sig genom en djärf marsch, öfver de höga epirotiska bergen, till Tessalien, hvarigenom han sattes i stånd både att skaffa lifsmedel åt sin här och att tvinga fienden till en drabbning. Pompejus följde nämligen efter till Tessalien, och på slätterna vid Farsalos stod i juni s. å. ett slag, som för lång tid afgjorde världens öde. Ehuru Pompejus hade mer än dubbelt så stor krigshär som C. (omkr. 45,000 man mot 22,000) och däribland ett utmärkt rytteri, kunde han ej hålla stånd mot den senares krigskonst och segervana veteraner. Hans här upplöste sig i wild flykt, och dess läger togs med storm. Pompejus själf flydde till Egypten, där han vid landstigningen mördades af konung Ptolemaios' utskickade. Kort därefter anlände C., åtföljd endast af en ringa styrka. När man bragte honom Pompejus' hufvud och signetring, lär han hafva fällt tårar öfver lyckans obeständighet. I Alexandria undgick han med knapp nöd ett af den nedrige Ptolemaios och hans handtlångare ställdt försåt; men sedan han hunnit erhålla förstärkningar, gjorde han sig till herre öfver platsen, och då Ptolemaios kort därefter omkom, insatte C. till drottning öfver Egypten dennes

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

syster Kleopatra, hvilken lyckats fånga honom genom sin förföriska skönhet. Från Egypten, där han uppehöll sig hela nio månader, företog han en expedition mot den bosporanske konungen Farnakes, hvilken börjat fiendtligheter mot romarna, men som af C. med ringa möda besegrades vid Zela i Pontos (47 f. Kr.). Det var om denna seger han till sina vänner i Rom skref sitt bekanta *Veni, vidi, vici* (Jag kom, jag såg, jag segrade). På återvägen till Rom, där han under sin frånvaro erhölet diktaturen på ett och konsulatet på fem år samt den tribuniciska makten på lifstid, sammanträffade C. med flera framstående män af motpartiet. I sitt förhållande till dessa visade han den största försonlighet, och han bemötte med stor uppmärksamhet i synnerhet Cicero, hvars vänskap han alltid eftersträfvat. Sedan ordningen i hufvudstaden blifvit återställd, skyndade han i början af år 46 med en liten krigshär öfver till Afrika, där det optimatiska partiet, som ingått förbund med konung Juba i Numidien, samlade stridskrafter under Metellus Scipio och Cato. Genom ett djärft anfall krossade C. i slaget vid Thapsus (46) fiendens öfverlägsna styrka. Scipio räddade sig genom själfmord från fångenskap, och äfven Cato, som med en del trupper inneslutit sig i det befästa Utica, störtade sig på sitt svärd för att ej öfverleva den romerska friheten. Efter återkomsten till Rom firade C. under fyra dagar å rad sin triumf öfver Gallien och Egypten, Farnakes och Juba, hvarvid folket undfågnades med festligheter och skådespel af en dittills osedd prakt samt genom frikostigt utdelande af penningar och lifsmedel. Bland regeringsåtgärder, hvilka C. vid denna tid vidtog, var äfven fastställandet af den i stor ordning råkade tideräkningen genom införandet af den s. k. julianska kalendern. Redan på hösten s. å. måste han dock ånyo draga i härnad för att bekämpa det sista motståndsförsöket från optimaterna, hvilka i Spanien samlat sig kring Pompejus' båda söner. I den mörda drabningen (45), vid Munda i Granada, var det endast med största ansträngning och personlig lifsfara, som han lyckades tillkämpa sig segern. Numera hans ingen, som kunde göra honom makten stridig. Senaten tillerkände honom gudomlig dyrkan och svor att skydda hans lif. Till sin personliga säkerhet fick han en lifvakt af senatorer och riddare. Bland andra ämbeten tilldelades honom konsulatet på tio år och strax därefter diktaturen på lifstid, hvarjämte titeln *imperator* betecknade honom såsom ständig innehafvare af den högsta militära makten. Hans påbud skulle hafva laga kraft, ämbetsmännen skulle vid sitt tillträde svärja att ej motsätta sig hans beslut. Hans bild sattes på mynten, och månaden "Quintilis", i hvilken han var född, fick namnet "Julius". Sålunda hade C. nått en på sitt sätt lagligen erkänd enväldsmakt. Men detta envælde var ännu iklädt den republikanska författningens titlar och former, ehuru dessa länge sedan förlorat sin betydelse. C. tyckes hafva tvekat att öppet omdana författningen efter monarkiskt mönster. Däremot vidtog han inom den skenbart bibehållna gamla författningens ram väsentliga förbättringar i lagstiftning och administration. Hans verk samma ande hvalfde planer till en mängd storartade företag; bl. a. tillrustade han ett flöttåg mot parterna, för att hämnas Crassus' nederlag. Emel-

lertid bildade sig en sammansvärjning af hans personlige fiender och några fanatiska patrioter, hvilka svärmade för den romerska frihetens återställande. I spetsen för de sammansvurne stodo den af C. med stor ynnest omfattade Junius Brutus samt Cassius Longinus. 15 mars 44 utförde de sitt ildåd. När C., ehuru från flera håll varnad, den dagen infunnit sig i senaten, genomborrades han af deras dolkar och nedstörtade liflös vid foten af Pompejus'

Staty af Cæsar i Neapel.

staty. — Med Cornelia hade C. en dotter, den ofvannämnda Julia. Hans senare äktenskap, med Pompeja och med Calpurnia, voro barnlösa. Till hufvudarvinge hade han i barns ställe upptagit sin systerdotters son, den unge Octavianus, sedermera kejsare under namnet Augustus.

C. är en af världshistoriens märkligaste härskargestalter. Klokhet i beräkning, snabbhet och kraft i handling samt det orubbligaste lugn och den största själfbehärskning funnos hos honom i den lyckligaste förening. Hans årelystnad kände inga gränser. När dennas ändamål så kräfde, skyddes han hvarken grymhet eller list. Till sin naturliga böjelse var han dock välvillig, öppen och försonlig samt egde i ovanlig grad förmågan att vinna människors tillgifvenhet. Med afseende på rik och mångsidig andlig begåfning torde C. hafva haft få likar. Han var stor såsom fältherre, statsman, talare och historieskrifvare. Mellan vapnets dån och statsmannalifets omsorgar fann han tid äfven för djupgående teoretiska studier i ganska olika vetenskapsgrenar (t. ex. språkforskning och matematik). Af hans skrifter ega vi i behåll *De bello gallico* (i sju

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

böcker), en redogörelse för galliska kriget, och *De bello civili* (i tre böcker), om det borgerliga kriget. Båda dessa arbeten utmärka sig i hög grad genom framställningens klarhet samt stilens renhet och flärd-fria skönhet. I synnerhet det förstnämnda är allmänt och med fördel använt såsom skolbok. Upplagor med förklarande anmärkningar på svenska äro utgifna af A. Frigell (1854 och 1861—68) samt F. W. Haggström (6:e uppl. 1896). En svensk öfversättning är verkställd af S. G. Dahl (1873). Bland nyare vetenskapliga arbeten öfver C. märkes i främsta rummet Th. Mommsens utförliga och sympatiskt hållna framställning i 3:e bandet af hans "Römische geschichte". Kejsar Napoleon III, som lifligt intresserade sig för C. såsom grundare af det romerska kejsarriket och i det napoleonska kejsardömet ville se ett återupplifvande af dettas traditioner, började utgifvandet af en stort anlagd "Histoire de Jules César", hvaraf 2 delar utkommit 1865—66; "Julius Cæsars historia", 1865—67). Från forntiden finnas Cæsars-biografier af Plutarchos och Suetonius.

A. M. A.

Cæsar Augusta l. **Cæsar Augusta** Sal-duba; romersk koloni. Se Zaragoza.

Cæsareä, namn dels på flera forntida städer i Mindre Asien, såsom C. Mazaka (nuv. Kaisarije, se d. o.), C. Germanica (Bitynien), Antiochia Cæsarea m. fl. (jfr om dessa W. M. Ramsay, "Historical geography of Asia Minor", II, 1890), dels på två städer i Palestina, nämligen:

1. C. Palæstinæ l. C. ad mare ("C. vid Medelhafvet"), äfven kalladt Sebaste. Det grundades mot slutet af den persiska tiden, förmodligen af en sidonisk furste vid namn Straton, och hette ursprungligen "Stratons torn". Herodes den store ombyggde staden och förskönade den samt gjorde den till Palestinas förnämsta hamnstad. Han kallade den till kejsar Augustus' ära C. Efter Herodes' död tillföll den hans son Archelaos, och efter dennes död blef C. säte för de romerske prokuratorerna. Paulus, Filippus och Petrus besökte staden, och den förstnämnde satt där fången under en tid af ungefär två år. Omkr. år 200 var det biskopsäte för Palestina. I 3:e årh. var det säte för en lärd teologisk skola, där bl. a. Origenes var verksam. Atskilliga kyrkomöten höllos och därstädes. Jfr E. Schürer, "Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi" (bd 2, 3:e uppl. 1898, sid. 104 ff.). Numera ligger på C:s plats ett ruin-fält, *El-Kaisarije*.

2. C. Philippi l. Paneas (dess ursprungliga namn, bildadt efter den grekiske guden Pan) låg vid foten af Hermon, i en härlig trakt, vid en af Jordans kallfloder. Det ombyggdes och förskönades af tetrarken Filippus, Herodes den stores son, hvilken till kejsar Augustus' ära gaf den namnet C. Af Agrippa II utvidgades staden ytterligare och kallades till kejsar Neros ära Neronias. I N. T. likasom hos Josephus kallas staden C. Philippi till skillnad från C. vid hafvet. Jfr Matt. 16: 13; Mark. 8: 27. Det gamla namnet har dock nu utträngts de andra, så att den nuvarande byn heter *Bānijas*. Jfr E. Schürers ofvan citerade arbete, bd 2, sid. 158 ff. E. S.—e.

Cæsareopapät. Se Cæsareopapism.

Cæsareopapism l. **Cæsareopapät** (äfven **Cæsareopapism** och **Cæsareopapät**; af

lat. *cæsar*, kejsare, och *papa*, biskop, påfve), den anordning i förhållandet mellan stat och kyrka, enligt hvilken statsmaktens innehafvare tillika är bärare af den kyrkliga makten. Cæsareopapismen är alltså den direkta motsatsen till både påfvedömet och Calvins teokrati. Den hade sin mest typiska form i det gamla romerska kejsardömet såsom kristet, framför allt i östromerska riket (Justinianus I). Numera kan cæsareopapismen sägas existera blott i Ryssland, i ryske kejsarens ställning till den ortodoxa kyrkan; och äfven här gäller beteckningen endast med stor inskränkning.

Hj. H.—t.

Cæsarion, son till Julius Cæsar och Kleopatra, f. 47 f. Kr., erkändes af Antonius såsom moderns medregent öfver Egypten, men blef efter detta lands eröfring dödad på Octavianus' befallning (30 f. Kr.). H. Sgn.

Cæsari'sm l. **Cesarism** (af lat. *cæsar*, kejsare), enväldsmakt, hvars innehafvare i likhet med de förste romerske kejsarna, cæsarerne, erkänner folket som källa till sin egen makt, men endast till skenet underordnar sig folkviljan och i själfva verket, stödd på militären och en lydig tjänstemannakår, härskar oinskränkt. Uttrycket är alltså ungefär liktydigt med demokratisk diktatur. Napoleon I:s och än oftare Napoleon III:s regeringar pläga anföras som exempel på modern cæsarism.

Cæsarius af Arles, katolsk biskop, f. omkr. 470 i Chalon-sur-Saône, var i sin ungdom köksmästare i det berömda klostret Lerinum, men kom till Arles, sedan han genom öfverdrifna fastor undergrävt sin hälsa. Därstädes korad till klosterföreståndare och år 502 till biskop, öfvade han en vidtgående organisatorisk och undervisande verksamhet, hvarigenom det kyrkliga lifvet fastare sammanknöts, folkets kristna insikter höjdes genom ordnad bibel-läsning och församlingssång och kyrkl. disciplin och rätt erhöles en säkrare byggnad. Från honom härstamma med all sannolikhet de s. k. *Statuta ecclesie antiqua*, västerlandets äldsta kyrkorättsliga urkundsamling. Han återupplifvade de gamla kyrkliga synoderna och höll bl. a. åren 524—533 fem synoder (om synoden i Orange och Vaison 529 jfr *Semipelagianism*) af betydelse för kyrkl. lif och organisation. Starka politiska omskitelser och bl. a. hans fria disposition af kyrkogoden till munkväsendets fromma ådrogo honom svåra förföljelser, och han vistades långa tider i landsflykt. Under ett dylikt besök i Rom 513 mottog han det ärkebiskopliga palliet med rätt till öfveruppsyn öfver Gallien och Spanien. Död 542. C., som själf dagligen predikade under 40 år, har efterlämnat ett stort antal homilier samt flitigt använda klosterregler för munk- och nunnekloster. En samlad edition af hans skrifter föreberedes af benediktinen dom G. Morin. En smärre samling predikningar ingår som bd XXX af "Die predigt der kirche" (1896). Jfr Arnold, "C. von Arelate" (1894), och Malnory, "St. Cé-saire, évêque d'Arles" (s. å.). J. Hdr.

Cæsarodünüm, romarnas namn på staden Tours.

Cæsaro'magus, romarnas namn på nuv. franska staden Beauvais.

Cæsium (*Cesium*), kem., ett med kalium besläktadt grundämne, som 1860 på spektralanalytisk väg upptäcktes af Bunsen. Det förekommer mycket sparsamt, ehuru tämligen spridd, i flera mineral och mineralvatten, tillsammans med kalium, rubidium, tallium

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

och litium. Det enda mineral, hvari det anträffats till större mängd, är pollux från Elba. Metallen, framställd 1881 af Setterberg, är silfverhvit, liknar öfriga alkalimetaller och sönderdelar vatten med eldfenomen. Den smälter vid 26,5° och har till egentlig vikt 1,ss. Föreningarna likna kaliums. Cæsium är ännu mer positivt än detta. Dess atomvikt, som tecknas Cs, är 133. Dess spektrum utmärkes af tvenne blåa linjer. Däraf namnet (ifr lat. *cæsius*, blå). P. T. C.*

Cæsius, holländsk boktryckarfamilj. Se Blæu.

Cæstus. Se Cestus.

Cæsūra (lat.), metr. Se Cesur.

Café (fr.), kaffe; kaffehus, schweizeri, kafé. —

Café au lait [å lä], kaffe med mjölk (grädde). — **Café noir** [nwär], "svart kaffe", kaffe utan grädde. — **Café-chantant** [-jätä], utskänkningslokal, där sång utföres.

Caffa, italienska namnet på ryska staden Feodosija.

Caffagiolo [kaffadjålå], ort nära Florens i Italien. Omkr. 1500—50 förfärdigades i C. efter mönstret från fabriken i Faenza fat och tallrikar af majolika, hvilka nu af samlare skattas mycket högt. De äro i kanterna försedda med de för den italienska ungrenhässans karakteristiska ornamenten och i midtfälten vanligen prydda med kvinnohufvud. De äro oftast märkta med medicernas vapen. Se Argnani, "Le ceramiche e maioliche faentine" (1889).

Caffarelli, italiensk sångare. Se Majorano.

Caffarelli, en sedan Ludvig XIII:s regering i Frankrike bosatt italiensk släkt (en gren kvarlefvit ännu i Italien), som gjort sig berömd under revolutionen och första kejsardömet. Bland dess mera framstående medlemmar märkas:

1. Louis Marie Joseph Maximi-lien C. du Falga [dy falga], fransk general, f. 1756, omfattade revolutionens grundsatser och tjänade i Rhen-armén, men blef kastad i fängelse, emedan han ogillade Ludvig XVI:s afrättning. Sedermera deltog han, fastän han under en drabbning förlorat sitt ena ben, i taget till Egypten, där han 1799 utanför S:t Jean d'Acre fick ett sår, af hvilket han dog s. å. Han var författare till flera skrifter i matematiska, administrativa och filosofiska ämnen.

2. Auguste, greve de C., den förres broder, fransk general, f. 1766, deltog i nästan alla revolutionskrigens fälttåg och var 1806—10 krigsminister för konungariket Italien. I spetsen för de italienska trupperna vann han 1811 segern vid Zaragoza, och 1813 anförde han nordarmen mot engelsmännen. 1831 utnämndes han till pär. Död 1849.

Caffiso. Se Cafiso.

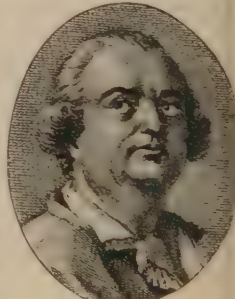
Caffiso (Caffiso), italienskt rymdmått, som äfven beräknas i vikt, i synnerhet för olja, på Malta = 20,44 liter, i Messina omkr. 11 kg. o. s. v.

Cagayan, provins i nordöstra delen af ön Luzon, Filippinerna. 13,492 kvkm. 127,565 inv. (1903), 9 på 1 kvkm. Landet genomdrages af floden Rio grande de C., som upprinner i den s. om C. liggande provinsen Isabela. C. är uppfyllt af berg. Invånarna, cagayanerna, af malajisk stam, äro till stor del kristna. Boskapsskötsel och risodling äro hufvudnäringar. Äfven bomullsindustri och skogsafverkning äro betydande. Hufvudorten är Tuguegarao.

Cagli [ka'lji], stad i italienska prov. Pesaro e Urbino, vid floden Burano. 3,300 inv. (1901; som kommun 11,927). Sidenindustri. Biskopssäte. I kyrkan San Domenico finnes en intressant freskomålning af Rafaels fader.

Cagliari [ka'ljari]. 1. Italiensk provins, omfattande södra delen af ön Sardinien. 13,431 kvkm. 494,480 inv. (1904), 37 på 1 kvkm. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid Cagliari-bukten på öns södra sida. 53,727 inv. (1901). Staden är omgifven af vallar och höjer sig amfiteatraliskt samt består af fyra delar, Castello, Marina, Stam-pace och Villa nuova. Katedralen är byggd 1312, dessutom finnas 37 andra kyrkor, ett kungligt slott (byggd omkr. 1217) samt ett universitet med tre fakulteter och 270 studenter (1903); det inrättades 1596. Ärkebiskopssäte. C. har obetydlig industri, men liflig handel, i synnerhet export af spannmål, olja, vin, boskap, ost och salt, som framställes i de gifvande salinerna. I hamnen inlöpte 1900 1,334 fartyg om 424,252 ton. — C. är anlagd af karthagerna och hette i forntiden *Caralis*. Det kom 238 f. Kr. under Rom och eger en amfiteater och andra fornlämningar från den romerska tiden. J. F. N.

Cagliostro [kaljå'strå], Alexander, greve, äfventyrare, hette egentligen Josef Balsamo och föddes af fattiga föräldrar 8 juni 1743 i Palermo. Vid 13 års ålder blef han biträde hos apotekaren i ett kloster i Caltagirone på Sicilien, och denne lärde honom litet kemi, fysik och medicin. Till följd af sin oordentliga vandel blef han dock snart fördriven ur kloster och uppträdde sedan i Palermo, där han lefde på förfalskningar, tills han 1768 måste söka sig en ny skådeplats för sina bedrifter. I Messina gjorde han bekantskap med en mystisk person

vid namn Altotas (Altetas), med hvilken han sedan förde ett kringfläckande lif i Grekland, Egypten och Mindre Asien. 1770 hamnade han på Malta, där han uppträdde som greve C. och genom sina alkemistiska försök vann stor ynnest hos malteser-orden stormästare Pinto. Sedan han af denne fått rekommendationsbref till åtskilliga adliga familjer uti Italien, begaf han sig till Rom, där han gifte sig med den vackra Lorenza Feliciani. Därefter hemsökte han det ena europeiska landet efter det andra ständigt åtföljd af Lorenza, som ockrade med sin behag, under det C. schackrade med lifelixire, skönhetsvatten o. d. I London blef han upptagen i frimurarorden och uppträdde 1780 ett s. k. egyptiskt frimureri, i hvilket han verkade som stormästare eller "storkofta". De betydliga inkomster han hade af sitt charlataneri satte honom i tillfälle att uppträda på det mest lysande sätt och i de mest aristokratiska kretsar. I England, Frankrike, Holland, Tyskland, Kurland och Polen mottogs han med hänförelse, men hade ingen framgång i Ryssland, där kejsarinnan Katarina II genomskådade hans bedrägeri (hon t. o. m. förlöjlade honom i några lustspel). Tillsammans med kardinal Rohan m. f.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

är han i Frankrike invecklad i den ryktbara "halsbandsaffären", blef af denna anledning kastad i Bastiljen och sedermera (1786) bortvisad från nämnda land. 1787 begaf han sig till Rom, där han såsom målare blef fängslad (27 dec. 1789) och efter en långvarig process 1791 dömd till döden. Detta raff förvandlades dock af Pius VI till listidsingelse. Lorenza dömdes till inspärning i ett kloster. C. dog 26 aug. 1795 som fånge i fästningen an Leone (nära Urbino). C. var en föregångare till de moderne spiritisterna. Några af hans många bödomar gingo i fullbordan, såsom då han 1786 sade, att "Bastiljen skall förstöras, och den mark, på hvilken den är uppförd, skall blifva en promenadplats". Men i de flesta fall bedrog han dem, som utfrågade honom. Han var sitt tidehvaris både iickligaste och hänsynslöaste bedragare. C. är hufvudpersonen i Dumas' roman "Joseph Balsamo". I öfther skildrade hans familjeförhållanden i "Italienische briefe" och förlöjligade honom i lustspelet "Der rosskophpta". Jfr "Compendio della vita e delle gesta di G. Balsamo denominato il conte Cagliostro" (1791), Sierke, "Schwärmer u. schwindler etc." (1874), Bülow, "Geheime gesch. u. räthselh. menschen" (1850—60; öfvers. 1864—65), och Ernest "Hauterive, "Le merveilleux au XVIII:e siècle" (1902).

Cagnacci [kanja'tʃi], italiensk målare. Se Cagnassi.

Cagnat [kanja], René Louis Victor, fransk arkeolog, f. 1852 i Paris, sedan 1888 professor i romersk epigrafik och arkeologi vid collège de France, har på offentligt uppdrag utforskat forntidsminningarna i Tunisien och utgivit bl. a. *Étude historique sur les impôts indirects chez les romains* (1882, prislönlön af Institutet), *Explorations géographiques et archéologiques en Tunisie* (1882—85; 3 serier 1887), *Cours d'épigraphie latine* (1885; 2:e uppl. 1898, med suppl. 1904), *L'armée romaine d'Afrique* (1892), *Les monuments historiques de la Tunisie* (I, 1898) och tidskriften "L'année épigraphique" (sedan 1888).

Cagniard de la Tour [kanjar də la tʊr], Charles, fransk baron, fysiker, f. 1777, d. 1859, upptäckte den akustiska sirenen (se d. o.) samt var den förste (1822), som studerade förhållandena vid den s. k. kritiska temperaturen (se d. o.), där vätske- och gastillståndet kontinuerligt öfvergår i hvarandra. Han bestämde äfven trycket af mättad ånga vid den kritiska temperaturen och anordnade öfver hufvud taget sina försök på ett sätt, som sedan tjänat såsom mönster inom detta viktiga forskningsområde.

Cagnoli [kanjɔli], Andrea, italiensk astronom, f. 1743, var en tid attaché vid venezianska beskickningen i Paris, där han byggde sig ett privatobservatorium, vistades sedermera någon tid i Verona och utnämndes 1797 af Napoleon till professor i astronomi vid Modena, där han dog 1816. Han gjorde sig bekant bl. a. genom en utmärkt lärobok i trigonometri.

Cagnoni [kanjɔni], Antonio, italiensk kompositör, f. 1828, blef 1888 kapellmästare i Bergamo och dog 1896. Af hans omkr. 20 operor gjorde i synnerhet *Don Bucefalo* (1847) stor lycka, äfvenså *Papa Martin* (1871, i Stockholm 1886).

Cagots [kaga'], en folkstam, som ännu förekommer på norra sluttningen af Pyrenéerna äfven-

som i Bretagne, Poitou, Gascogne och Guienne i Frankrike samt i Baskiska provinserna i Spanien. Deras ursprung är ovisst. Somliga anse dem som degenererade afkomlingar af västgoter, andra af spetälska, som utesluts ur samhället. Emellertid sakna båda dessa åsikter verkligt historiskt stöd. Cagots skilja sig från de omkringboende därigenom, att de nästan alldeles sakna örnubbb, så att örnen synas runda. Den medeltida upplättningen uteslöt dem såsom orena från samfundet. De fingo gå i kyrkan endast genom en viss dörr och sitta afskilda från den öfriga församlingen. Endast under vissa föreskrifter fingo de beträda de allmänna vägarne. De måste bära igenkännings-tecken på sina kläder. De enda yrken, som tillätos dem, voro slakt och grofsnickeri. Deras hufvudsakliga näringsfång var ved- och skogshygge. De fingo gifva sig endast med hvarandra. Efter 1789 års revolution fingo de fullständiga medborgerliga rättigheter, men ännu ha ej fördomarna mot dem helt upphört. Jfr Michel, "Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne" (1847), och V. de Rochas, "Les parias de France et d'Espagne" (1876).

E. Rid.

Cahen [kã], Albert, fransk tonsättare, f. 1846 i Paris, d. 1903 därstädes, elev af César Franck, komponerade bl. a. de komiska operorna *Le bois* (1880) och *La femme de Claude* (1896), féeriet *La belle au bois dormant* (1886) och fyraktsoperan *Le vénitien* (1890).

Caher l. **Cahir** [kã'hə l. kã'ə], stad i irländska grefsk. Tipperary, vid floden Suir. Omkr. 2,000 inv. På en ö i närheten ligger det gamla bergfästet Caher castle.

Cahier [kaië], fr. skrifbok, liten anteckningsbok, litet häfte.

Cahir. Se **Caher**.

Cahiz [kai'z], föräldradt spanskt rymdmått för torra varor, i Kastilien = 12 fanegas = 6,66 hl. — **Cahizāda**, spansk åkermått af växlande storlek, i Valencia = 49,57 ar.

Cahizada [kaisada]. Se **Cahiz**.

Cahman, en från Tyskland härstammande orgelbyggarsläkt, hvars medlemmar länge utöfvade sin konst i Sverige. Hans Henriksson C., d. 1699, inkallades på 1680-talet af Karl XI till Sverige. Johan C., den föregående son, f. 1670, d. 1736, den berömdaste i släkten, byggde en stor mängd orglar, bl. a. för Uppsala domkyrka (1725—31), Riddarholmskyrkan och Jakobs kyrka i Stockholm samt domkyrkorna i Västerås, Strängnäs, Linköping, Göteborg, Härnösand och Åbo. Han gällde som reformator af orgelbyggeriet i Sverige.

Cahors [kaår], hufvudstad i franska depart. Lot (Guienne), vid floden Lot. 12,641 inv. (1901). Medelpunkt för en betydande vinodling (de berömda Cahorsvinerna). Yllefabriker. Staden är biskopsäte samt eger romerska fornlämningar (Porte de Diane) och en historiskt märkvärdig katedral från 11:e årh. Romarna kallade den först *Divona*, sedan *Cadurcum*. C. hade ett universitet 1321—1751. Det är födelseort för påfven Johannes XXII, för skalden Clément Marot och för Léon Gambetta. — I 13:e och 14:e årh. kallades de utländske (till större delen förmodligen italienske) köpmännen, penningutlånarna och ockrarna i Frankrike, England och Tyskland allmänt för *caorsini* (*caursines*, *kawersche*), ett

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

namn, som vanligen anses betyda invånare i Cahors; ordet caorsin blef snart liktydigt med ockrare, och Cahors framställdes (t. ex. af Dante och hans kommentatorer) som ockerlastens särskilda hemort.

Cahours [kaör], Auguste André Thomas, fransk kemist, f. 1813 i Paris, blef efter hand professor vid école centrale i Paris, examinator vid polytekniska skolan och "garden" vid myntverket. Han har gjort sig förtjänt i synnerhet om den organiska kemien. Hans förnämsta arbete är *Leçons de chimie générale élémentaire* (1855; 2:a uppl. 1860). Tillsammans med Hofmann utgaf han en berättelse öfver den kemiska industrien vid världsutställningen 1867. Död 1891.

Caicos-öarna [ka'kås] l. Cayos-öarna, Keys-öarna, brittisk-västindisk ögrupp, som i geografiskt hänseende hör till Bahama-öarna, men i administrativt hänseende jämte Turks-öarna räknas till Jamaica. Öarna hafva en areal af 550 kvkm., med omkr. 2,000 inv. De största äro East C., Grand C., North C., Providenciales och West C. Hufvudnärningar äro saltberedning och svampfiske. Exporten steg 1900 till 30,000, importen s. å. till 35,000 pd st. Se Turks-öarna.

Caill [kaj], Jean François, fransk industridkare, f. 1804, d. 1871, kom 1822 till Paris och associerade sig med kemisten Ch. Derosne (f. 1780, d. 1846), som egde en verkstad för tillverkning af kemisk-tekniska apparater. Han konstruerade där en destillationsapparat, som fick allmän användning, egnade sedan sin verksamhet åt sockerindustrien, hvitbets- och vinkultur samt konstruerade och tillverkade för dessa industrigrenar flera ändamålsenliga apparater och maskiner. Tillverkningen i de s. k. Caill-verkstäderna utvecklade sig till en mekanisk storindustri och omfattade senare hufvudsakligen alla slag af järnvägsmateriel, lokomotiv, broar, verktygsmaskiner samt artillerimateriel. Utom hufvudfabriken i Paris (Grenelle) funnos stora filialer i Denain, Douai, Valenciennes, Bruxelles m. fl. ställen, och deras fabrikat gingo öfver hela världen. Bland senare direktörer för dessa verk må nämnas artillerikonstruktören öfverste de Bange. Under Paris' belägring 1870—71 voro i verkstäderna 300 kvarnar dag och natt i gång för att skaffa mjöl åt parisarna, samtidigt med att C. levererade franska regeringen kanoner, projektiler, kanonbåtar o. s. v.

Caillaux [kajå], Alexandre Eugène, fransk politiker, f. 1822, d. 1896, var 1862—72 chefsingenjör vid franska västbanan och blef 1871 invald i nationalförsamlingen. Där bidrog han kraftigt till Thiers' störtande 1873. Maj 1874—mars 1876 var han minister för allmänna arbeten i olika kabinet och maj—nov. 1877 finansminister i Broglies ministär. 1876—82 var C. medlem af senaten, där han slöt sig till den monarkiska högern. Sedermera drog han sig tillbaka från den aktiva politiken.

Caillé [kaj], Nicolas Louis de la, fransk astronom. Se Lacaille.

Caillabotte [kajbå't], Gustave, fransk målare, f. 1848 i Paris, d. 1894 i Gennevilliers, påverkades af Edouard Manet samt målade impressionistiska Paris-bilder, landskap och stilleben. Representerad i Luxembourg-galleriet, dit han testamenterade sin samling af 38 målningar af Manet, Monet, Cézanne, Pissarro, Renoir, Sisley och Degas. I galleriets sam-

ling af modernt franskt måleri fyllde "Legs Caillabotte" en betydande lucka. G—g N

Caillietet [kajtå'], Louis Paul, fransk fysiker och metallurg, f. 1832 i Châtillon-sur-Seine, studerade i Paris vid lycée Henri IV och därefter vid école des mines samt öfvertog sedan ledningen af sin faders järnverk. Där hade han rikligt tillfälle att studera metallurgiska processer, öfver hvilka han offentliggjort flera afhandlingar i franska vetenskapsakademiens "Comptes rendus". Det arbetet hvarigenom C. skapade sig världsrykte, var egnadt åt försök att genom användande af högt tryck och låg temperatur öfverföra de förut s. k. permanent gaserna från gas- till vätskeform. C. påvisade 1871 att sannolikt ingen gas är "permanent". Några dagar senare kom den schweiziske fysikern Raoul Pictet oberoende af C. och genom andra metoder, till samma resultat. C. har på senare tider utfört mycket viktiga arbeten angående gasers förhållande såväl vid mycket höga som vid mycket låga tryck, hvarvid han stundom använt Eiffeltornet till uppställning af sina kvicksilfvermanometrar. Han blef medlem af Institutet 1884. Jfr Caillietets pump. S. A.—

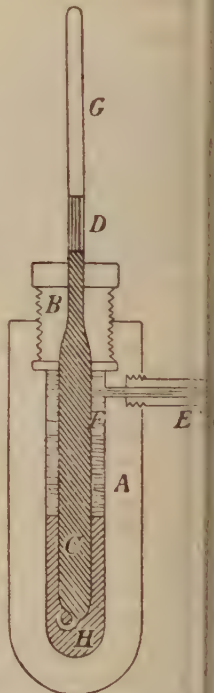
Caillietets kloroformprof [kajtå's]. Se Mjö.

Caillietets pump [kajtå's], en af den franska fysikern Caillietet (se d. o.) konstruerad apparat,

med hvars tillhjälp man kan studera kroppars förhållande vid höga tryck. Apparaten består dels af en för höga tryck afsedd kompressionspump, dels af en med denna vid E (se fig.) förbunden recipient. Den består af en stark behållare, A, af smidesjärn, med en däri passande solid skruv, B, och en öppning, E, hvarigenom behållaren förbindes med kompressionspumpen. Då Caillietet ville studera gasernas sammantrycklighet, fyllde han röret CDG (af glas) med gasen i fråga, ihållde i A kvicksilfver (H) och däröfvan vatten (F). Röret CDG, väl inkittadt i skrubulten B, fördes därpå ned i A, och B tillskrufvades. Kompressionspumpen fick därefter pressa in vatten genom E. Vattnet driver in kvicksilfret i röret CDG, kvicksilfret pressar ihop den i röret befintliga gasen, som kondenseras till vätska vid D, medan en del ännu är i gasform vid G. Skrubultarna vid B och E äro försedda med omsorgfullt gjorda packningar af läder, för att vattnet ej skall sippra ut. Apparaten har användts, utaf Caillietet för studiet af gasers kondensation, af mängd andra forskare för utrönande af tryckets verkan på olika ämnen. S. A.—

Cailliaud [kajå], Frédéric, fransk resande,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K

1787, tillgnade sig såsom guldarbetare ej obetydliga kunskaper i mineralogi samt begaf sig 1815 till Egypten, där han genom åtskilliga mineralogiska upptäckter förvärfvade sig Muhammed Alis ynnest. Bland af denne, bereste C. Nubien och påtråffade under bl. a. de fornegyptiska smaragdgrufvorna vid Zabarah. Resultaten af resan nedlades i ett supplement till den af franska staten utgifna beskrifningen öfver Egypten, under titeln *Voyage à l'oasis de Thèbes* (1821). Under en ny forskningsfärd deltog han i Ibrahim pasjas krigståg till Senar. 1822 återkom han till Frankrike, och 1827 blef han konservator vid museum i Nantes. Död 1869. Bland hans arkeologiska verk må vidare nämnas *Recherches sur les arts et les métiers, les usages de la vie civile et domestique des anciens peuples de l'Egypte, de la Nubie et de l'Éthiopie* (1831—37). Sina resor beskref C. i arbeten, som blifvit utgifna af andra. (G. Stg.)

Caillié [kaié], René, fransk resande, f. 1799, d. 1839, berömd för den resa mars 1827—sept. 1828, under hvilken han uppnådde Timbuktu och eröfrade det af geografiska sällskapet i Paris utsatta pris för den upptäcktsfärd, som kunde framtränga till detta mål. Han utförde den äfventyrliga resan ensam och med ytterst knappa hjälpmedel, förklädd till en egyptier, som bortförts af fransmännen och som ville återvända till sitt hemland. Se *Journal d'un voyage à Tombouctou et à Senné dans l'Afrique centrale* (utg. af Jomard, Paris 1830).

Caiman l. Kaiman, zool. Se Krokodiljuren.

Cain [kai], H. L. Se Lekain.

Cain [kai], Auguste Nicolas, fransk bildhuggare, en af djurplastikens mästare, f. 1822 i Paris, d. d. 28des 1894, arbetade först hos en snickare, kom därigenom att försöka sig i träsnideri och blef lärjunge hos Rude. Han debuterade på salongen 1846, då han utställde typer och grupper af djur i små dimensioner, bl. a. *Ärlor försvärande sitt bo mot en jordråtta*. Sedan gick han öfver till roffåglarna, *Örn, som försvärar sitt byte* (1852, på offentlig beställning), *Örn, som jagar bort en gam* (1857), *Falk jagande kaniner*, både i grupp och relief, samt *Tuppfäktning* (flera gånger); hvarefter han vände sig till de större rofdjuren, hvilka han återgaf i olika situationer med mycken trohet, liksom med en liffullhet och rörlighet och en storhet i uppfattningen, som ställer honom i jämbredd med Barye, djurskulpturens förnyare i modern anda. Af hans större djurgrupper märkas *Tigerfamilj* (1867), *guten i brons 1876 och uppställd i Tuileries-trädgården*, *Tiger och krokodil* (1869), *Lejon och lejoninna i strid om ett vildsvin* (1875, ett exemplar i brons finns i Köpenhamn, uppställdt vid västra bulevarden), *Strid mellan tigrar* (1878), *Rhinoceros anfallen af tigrar* (1884, Tuileries-trädgården), *Ett koppel franska hundar* (s. å., Champs Elysées, i marmor), *Lejon och krokodil* (1888), *Örn och gam i kamp om en död björn* (1890, guten i brons 1891) m. fl. (C. R. N. (G—g N.))

Cainberg, Erik, finsk skulptör, f. 1771 på Kainu gård (däraf hans namn) i Neder-Vetil socken, Österbotten. Han ädrog sig under vistelse i Stockholm J. T. Sergels uppmärksamhet och erhöi, beskyddad af mästaren, på 1790-talet undervisning vid målar- och bildhuggarakademien, där han fick

pris 1796 och 1797. 1802 vann han understöd till utrikes resa, efter att i relief hafva behandlat ämnet *Gustaf III beskyddande konster och vetenskaper*, och vistades till 1809 i Rom. Efter hemkomsten utförde han 1811 en större relief, *Sveriges skyddsängel, som öfverlämnar Svea åt en hjältes beskydd*, som fördelaktigt bedömdes af Sergel. C. utsågs 1812 till medlem af konstakademien i Stockholm. På Sergels ateljé arbetade han ett par år, men förföll alltmer i ett oordentligt leverne. Då man i Åbo behöfde en skulptör för att pryda väggarna i det nya universitetshusets solennitetssal, rekommenderade Sergel därtill C., som 1813 anlände till Åbo och i nämnda sal utförde sex reliefbilder ur Finlands historia. Det otypliga arbetet vittnar om, att C. icke var uppgiften vuxen. Till den första gruppen, *Väinämöinen spelande på kantele*, har han hämtat motiv, dräkt m. m. ur "Kalevala" och folklivet. Bättre framstår B. i ett antal porträttmedaljonger (af *Wetterstedt*, *Schulzenheim*, *Sheldon*, *Broocman* m. fl.). Han dog i Åbo 1816. Jfr Hj. Öhman, "Erik Cainberg", och T. Carpelan, "Till Erik Cainbergs biografi" (i Finsk tidskrift, 1905). Upk.*

Caine [kain], Thomas Henry Hall, engelsk romanförfattare, f. 14 maj 1853 i Runcorn, Cheshire, inom en familj från ön Man, utbildades till arkitekt, men blef i stället tidningsman och tillhörde sex år redaktionen af "Liverpool Mercury".

På upmaning af Dante Rossetti slog han sig ned i London, där han bodde tillsammans med den berömda målaren-skalden till dennes död, 1882; åt Rossettis minne egnade han s. å. *Recollections*. Samtidigt utgaf han *Sonnets of three centuries* (1882) och *Cobwebs of criticism* (1883). Sedermera har C. gjort mycken lycka såsom romanförfattare med *The shadow of a crime* (1885; "Skuggan af ett brott", 1898), *Son of Hagar* (1887; "Hagars son", 1898), *The deemster* (s. å.; "Ett lifs historia", öfv. 1894 från originalets 14:e uppl.), *The bondman* (1890; "Röde Jason", 1899), *The scapegoat* (1891; "Syndabocken", 1892), behandlande judarnas förtryckta ställning i Marokko, *Capt'n Davy's honeymoon* (1892; "Kapten Davys smekmånad", 1901), *The prophet* (1892), *The manxman* (1894; äfven dramatiserad, i likhet med "The deemster"; "Manxmannen", 1898), *The christian* (1897; "En kristen", s. å., 3:e uppl. 1899), *The eternal city* (1901; "Den eviga staden", två övers. s. å.), *The prodigal son* (1904; "Den förlorade sonen", s. å.; 2:a uppl. 1905) och ännu flera arbeten. Vidare må nämnas en lefnadsteckning öfver Coleridge (1883) och en beskrifning af Man, *The little manx nation* (1891). Såsom ombud för "Authors' society" besökte han 1898 Canada och ävägbragte uppgörelse med dess styrelse om litterära eganderättsförhållanden mellan England och Canada. På kallelse af den rysk-judiska kommittén har C. i Polen och gränstrakterna af Ryssland undersökt judarnas ställning. C. älskar

att framställa stort anlagda karaktärer, ställda i yttre och inre strider af genomgripande och ödesdiger betydelse. Hans framställning är spännande, om också väl bred, tekniken i berättelsen ofta ganska enkel, men verkningsfull. Äfven etnografiskt äro hans skildringar från ön Man af intresse. E—n B.

Cainito, *bot.* Se *Chrysophyllum*.

Cainotherium, *paleont.* Se *Cænotherium*.

Caïque [-i'k], fr., *sjööv.*, ett slags båt. Se *Kaïk*.

Ça ira' [sa-], fr., "det skall gå", fransk revolutionsvisa (uppkallad efter den som omväde städse återvändande begynnelsestrofen). Början lyder: "Ah! çà ira, çà ira, çà ira; Les aristocrates à la lanterne!" (Ja, det skall gå, det skall gå, det skall gå! Till lyktstolpen med aristokraterna!) "Ça ira" förbjöds 1797 af direktoriet. Texten härrörde från gatsångaren Ladré, melodien från trumslagaren Bécourt.

Caird [ke'əd], sir James, f. 1816 i Skottland, verkade såsom författare och ledamot af underhuset för höjande af Storbritanniens jordbruk och var omkring midten af 1800-talet en af det brittiska jordbrukets mest representativa män. Bland hans skrifter äro mest kända: *High farming as the best substitute for protection*, som utkom 1848, kort efter de engelska spannmålstullarnas upphäfvande, samt *English agriculture* (utkom i svensk öfv. 1855). Efter hans i parlamentet väckta motion grundlades Englands officiella jordbruksstatistik. Död 1892. H. J. Dft.

Cairn [ke'en], eng., stenröse (se d. o.).

Cairnes [ke'əns], John Elliot, brittisk nationalekonom, f. 1823 på Irland, d. 1875 i London. Han hade i sin ungdom anställning i sin faders bryggeri-affär, men egnade sig sedan åt studier vid Dublins universitet och hängaf sig efter aflagda examina åt sin älskingsvetenskap nationalekonomin. 1856 kallades han af sin gynnare ärkebiskop Whately till en af denne stiftad nationalekonomisk professur i Dublin, hvars innehafvare ombyttes hvart femte år, och 1857 utgaf han sina föreläsningar, under titeln *The character and logical method of political economy* (2:a uppl. 1875). År 1862 utkom *The slave power*, en utmärkt undersökning af slaveriet som samhällsform och ekonomisk organisation, däri han uppvisar dess olämplighet äfven ur rent ekonomisk synpunkt; boken blef därigenom på samma gång ett försvar för de amerikanska nordstaterna i det pågående inbördeskriget. 1859 hade C. utnämnts till professor i Galway, och 1866 mottog han nationalekonomiska professuren i London; men till följd af en allt svårare giktsjukdom, som småningom paralyserade alla hans kroppsliga förmågenheter, måste han 1872 draga sig tillbaka som professor emeritus. Genom en stor vänkrets, hvars medelpunkt han utgjorde, utövade han under sina sista år ett anseeligt, ehuru indirekt politiskt inflytande, särskildt i irländska frågor. Dessa år använde han äfven till att ytterligare bearbeta sina förut offentliggjorda arbeten och utgaf de mindre bland dem i två band 1873 (*Political essays* och *Essays in political economy theoretical and applied*). Slutligen 1874 utkom hans kanske ryktbaraste arbete, *Some leading principles of political economy newly expounded*, en undersökning af vissa grundläggande frågor beträffande värdelebran, förhållandet mellan kapital och arbete, samt den internationella handeln.

C. kan på visst sätt anses som det sista stora

namnet inom den äldre liberala engelska skolan. I metodiskt afseende gör han obetingadt gällande nationalekonomiens deduktiva och teoretiska karaktär, dess egenskap att vara läran om det som är, ej om det som bör vara. I teoretiskt afseende utöfvar han (särskildt i sin sista bok) en skarp kritik mot sin lärofader Stuart Mill och fördjupar anseendet för den äldre åskådningen, särskildt beträffande lönnföndsteorin (se *Arbetslöshet*), medan han står bestämd motsats till nyare anti-liberala företeelser, t. ex. fackföreningarna och protektionismen. Allt hans skrifter utmärkas af synnerligen stor klarhet och skärpa, som dock ej alltid förenas med förmåga att fatta den djupare innebörden i motståndarnas åsikter. Jfr Price, "Short history of political economy in England" (1891). E. H. B.

Cairngorm [ke'en-gå'm], "blå berg", berggrupp i Grampian-bergen i Skottland. Den högsta toppen är Ben Muich dhui, 1,309 m. Bland bergen ligger flera små sjöar, bl. a. Loch Avon.

Cairns [ke'əns], Hugh McCalmont, earl Cairns engelsk statsman, f. 1819 på Irland, studerade vid Dublins universitet, där han 1838 graduerades, och blef 1844 advokat i London. Han invaldes 1852 i underhuset som konservativt ombud för Belfast, utmärkte sig snart som talare genom sin juridiska klarhet och skärpa och blef 1858 solicitor general. Efter denna tid hade han såsom advokat en oerhörd praktisk han tog 1866 lifligt del i striden mot Gladstones förslag till valreform och var en kort tid attorney general i den nya konservativa ministären, men utträdde ur det politiska lifvet, då han utnämndes till lord justice of appeal. Redan 1867 upphöjdes han till peer (baron C. of Garmoyne) för att kunna fortsätta sitt parti i öfverhuset, och då ministären febr. 1868 ombildades, blef han lordkansler (t. dec. s. å.). Som peer hade han tagit viktig del i förhandlingarna om valreformen och sökt ändra den i mindre liberal riktning; likaledes var han 1868 oppositionens ledare i striden mot den irländska kyrkobollen. Slutligen var C. på nytt (1874—79) lordkansler och genomförde i denna ställning den hans liberala företrädare lord Selborne påbörjade reformen af rättegångsväsendet. Han upphöjdes 1878 till viscount Garmoyne och earl C., men efter de konservatives nederlag och sin afgång från lordkanslersämbetet spelade han en jämförelsevis obetydlig roll i det offentliga lifvet, ehuru han ofta kritiserade den liberala regeringen, speciellt de då brännande Transvaalfrågan. Han afled 1884 efter att hela sitt lif ha haft att kämpa emot en svag hälsa. Han ansågs vara sin tids dugligaste jurist. (T. H. B.)

Cairo 1. [kə'rāu] Stad i nordamerikanska staten Illinois, i sydligaste hörnet, vid Ohios flodens mynningsö, vid Mississippifloden. 12,566 inv. (1900). Staden ofta utsatt för öfversvämningar och blef 1858 nästan alldeles förstörd, men har sedan åter uppbyggts och blifvit skyddad genom dammar. C. är af vikt såsom bomullsstämplats. — 2. [kə'rāu] Stad i Egypten. Se *Kairo*.

Cairolì [kajrālì], Benedetto, italiensk statsman, f. 28 jan. 1825 i Pavia, d. 8 aug. 1889 i Neapel, deltog som ung student lifligt i 1848 års händelser som en af ledarna för de lombardiska studenterna vid deras demonstration mot det österrikiska herraväldet i norra Italien och kämpade

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

559—60 under Garibaldi. Därunder blef han vid stormningen af Palermo allvarsamt sårad. C. invaldes 1860 i italienska parlamentet, blef där snart en af vänsterns ledande män samt tog ifrig del i det politiska nyd-

ningsarbetet under 1860- och 1870-talen. I mars 1878 valdes han till italienska deputerade-kammarens president, hvilket föranledde konseljpresidenten Depretis' afgång; C. blef hans efterträdare och öfvertog jämväl utrikesministerposten. Hans behjärtade uppträdande vid Passanantes attentat mot konung Umberto i Neapel 17 nov. 1878, då han under sitt försök att skydda konungen själf allvarsamt sårades, ökade i hög grad hans popularitet. Dock måste han i dec. s. å. vika för en parlamentarisk koalition af Depretis, Crispi och Nicotera. C. blef ånyo konseljpresident och utrikesminister juli 1879 samt genomdref upphäfvandet af kvarnskatten och tvångskursen. Fransmännens intervention i Tunis framkallade emellertid i hela Italien så stark upphetsning, att C:s kabinett störades (maj 1881), då det ej förmådde genomdriva Tunisfrågans hänskjutning till en stormaktskonferens. Han tillhörde ända till sin döds kammaren såsom ledare för en radikal grupp, men spelade under sina sista år ej någon mera framträdande roll. Genom sin oegennyttia, frihetskärlek och glödande patriotism hade C. förvärfvat allmän aktning hos folket. Fyra af hans bröder stupade för Italiens frihet. Ett monument öfver C. restes 1890 i Verona. Hans bröder Enrico och Giovanni ha fått ett monument i Rom och hela familjen ett präktigt sådant (1900) i Pavia.

Caisse [käss], fr., kista, kassa. — C. d'épargne [depa'rn], sparkassa. — C. des retraites pour la vieillesse [dä reträt por la viäjä's], en 1850 grundad, 1886 omorganiserad ålderdomsförsörjningskassa i Frankrike.

Caisson [kässä'], fr., väg- o. vattenb. Se Kasun.

Caistor [kæ'stäl. kã'stø], by. Se Norwich 1.

Caithness [kæi'th-nēs], det nordöstligaste grefskapet i Skottland. 1,844 kvkm. 33,859 inv. (1901). Kusterna äro oftast höga och branta; den norra delen af landet är en af sumpmarker uppfyllt slätt. Hufvudnäringen är fiske, mest sillfiske. Många minnen finnas från danskarnas och norrmännens välde. Hufvudstad är Wick.

Caivāno, stad i italienska prov. Neapel, 10 km. n. ö. om Neapel, med hvilket det är förenadt genom ångspårväg. 12,264 inv. (1901). Kalkbränneri, glasfabrikation. Kungligt slott.

Caix de Saint-Aymour [kä də sät-ämör], A m édée d.e, vicomte, fransk författare, f. 1843 i Senlis (depart. Oise), blef 1869 ledare för en arkeologisk expedition till Bosnien och Hercegovina, hvaröfver han sedermera utgaf en vidlyftig redogörelse. Bland hans många vetenskapliga arbeten märkas särskildt: *La langue latine étudiée dans l'unité indo-européenne* (1867), *Les pays sud-slaves de l'Autro-Hongrie*

(1883), *Les intérêts français dans le Soudan éthiopien* (1884), *Histoire des relations de la France avec l'Abyssinie chrétienne sous les règnes de Louis XIII et de Louis XIV* (1886), *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France. Portugal* (1887), *Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois au XI:e siècle* (1895) och *Histoire illustrée de la France* (t. I, 1899; tills. med Albert Lacroix).

Caja, romerskt förnamn. Se Cajus.

Cajabamba [kacha-], annat namn på staden Riobamba.

Cajamarca [kacha-] 1. Caxamarca. 1. Departement i sydamerikanska republiken Peru. 32,482 kvkm. 442,412 inv. (1896). C. ligger delvis på de peruanska Anderna och vattnas af Amasonfloden. Klimatet är i de högre delarna mycket kallt, i de lägre mycket hett. Produkterna äro företrädesvis majs, hvete, tobak och potatis. Boskapsskötseln och fårafveln äro betydande. Arligen fås omkr. 3 mill. kg. ull. Silfver fås i Hualgayoc; äfven koppar- och järnmalm brytes. — 2. Hufvudstad i nämnda departement, på båda sidor om floden Criznejas, 2,860 m. ö. h. Omkr. 12,000 inv. Ruiner efter det palats, i hvilket den siste inka-konungen, Atahualpa, 1532 hölls fången af Pizarro. Stål- och järnindustri samt tillverkning af ylleytyger. Svafvelbad.

Cajan, J. F. Se Kajaani.

Cajander, Paul Emil, finsk skald och öfversättare, f. 24 dec. 1846 i Tavastehus, blef student 1863 och filos. kandidat 1873. Han var 1873—74 en af utgifvarna af det litterära månadsbladet "Kirkkallinen Kuukauslehti" och 1875—80 biträdande redaktör i det illustrerade bladet "Suomen Kuvalehti". Efter att ett par år hafva varit t. f. lektor i finska språket vid universitetet i Helsingfors, blef C. ord. lektor darsammastädes 1890. Originala skaldestycken, utmärkta genom formfulländning och poetiskt språk, har C. offentliggjort i tavastländska afdelningens album "Kaikuja Hämeestä" (I—V) och i andra kalendrar. Främst har C. dock utmärkt sig såsom skicklig översättare till finskan, hvarvid han förenat trohet mot originalet med kort och kraftigt språk. Främst stå hans översättningar af Shaksperes dramer, af hvilka under åren 1879—1903 utkommit nitton stycken. Af Runebergs arbeten har C. översatt "Hanna" (1880), "Julkvällen" (1881, ånyo 1902) och några af "Fänrik Ståls sägner", af hvilken diktsamling han 1889 utgaf en ny reviderad upplaga på finska. C. har vidare ombesörjt de senare upplagorna af Topelius' "Naturens bok" och "Boken om vårt land" samt till finska översatt hans "Läsning för barn" (delvis, hvarjämte han på finska återgivit Wecksells "Daniel Hjort" m. fl. o. G.*

Cajaneillo, Anne Charlotte Leffler, hertiginna af C., svensk författarinna. Se Leffler.

Cajeputolja. Se Kajeputolja.

Cajeta, fordom namn på Gaëta.

Cajetan-orden. Se Cajetanus.

Cajetanus (Gaetāno). 1. Den helige C., f. 1480, ur en veneziansk grefvesläkt, studerade först juridik, blef 1504 protonotarie hos påfven Julius II och var såsom sådan outtröttligt verksam för sjuk- och själavård, prästvigdes 1516, stiftade 1524 tillsammans med däv. biskopen i Teate, Caraffa (sedermera påfve Paul IV), och ett par andra personer teatin-(cajetan-)orden, med undervisning,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K

sjukvård och kätteriets bekämpande till uppgift. Död 1547, kanoniserad af Klemens X.

2. Tomas C., egentl. Jacopo de Vio, från Gaëta, skolastisk teolog, en af den romerska kurians förnämste förkämpar gentemot reformationen, f. 1469, inträdde 1484 i dominikanorden, hvars general han 1508 blef, gjorde sig där känd som grundlig kännare af den thomistiska teologien — hans kommentar till Thomas' "Summa" räknas till de förnämsta arbetena af detta slag och utges alltså i nya upplagor —, utnämndes 1517, till tack för det kraftiga sätt, hvarpå han bekämpat de konsiliära teorierna, till kardinal och 1519 till biskop i sin fädernestad. Död 1534. 1518 sändes C. till riksdagen i Augsburg för att bekämpa reformationen och verka för Karl V:s val till kejsare. Hans förhandlingar med Luther blefvo utan resultat, och C. framträdde från denna tid såsom en af reformationens bittraste och verksammaste fiender. Dock sökte han också lära af den, yrkade ifrigt på flitigare bibelstudium, utgaf själf kommentarer till de flesta af bibelns skrifter och utvecklade här och i andra arbeten på många punkter frisläpna åsikter, som tidtals gjorde honom själf misstänkt för katteri. Jfr hans biografi i Haucks realencyklopedi. (E. Bg.)

Cajon [kacho'n], sp. (kista, låda, korg), ett mått för krossmalm i Chile, = 64 quintales = 2,944 kg.

Cajophora, bot. Se *Loasaceæ*.

Cajuela [kachuëla], sp. ("liten låda"), centralamerikanskt spannmåls- och jordfruktsmått, = 2,22 l.

Cajus och **Caja**, äfven **Gajus** och **Gaja**, romerska förnamn. De användes vid äktenskaps ingående i formeln *quando (ubi) tu Gajus, ego Gaja*, hvilken af bruden uttalades såsom en förklaring, att hon skulle tillhöra mannen såsom hans egen, eller, ursprungligen, att hon inträdde i hans familj. R. Tdh.

Cakchiquél [kaktjikél], en af quichéstammarna i det inre af centralamerikanska republiken Guatemala, hvilken före och äfven efter spanjorernas ankomst spelade en stor roll i landet. På deras ännu talade språk är "Memorial de Tecpan Atitlan" författad (utg. af Brinton i "Annals of the cakchiquels", Filad. 1885). Af namnet på deras gamla hufvudstad Iximche eller Tecpan Quauhtemallan anses namnet Guatemala vara bildadt.

Cakes [kæ'ks], eng. Se *Käx*.

Cake walk [kæ'k wāk], eng. (eg. kagång, kaddans), en amerikansk negerdans, utförd med gupande och stampande steg, öfver kroppen ömsom tillbakastad och framåt böjd samt ett ideligt viftande framåt med de krökta armarna. Dansen, som urspr. var en tädingsdans om en stor kaka såsom pris (däraf namnet), vann omkr. början af 20:e årh. insteg hos de fashionabla kretsarna i Amerika och t. o. m. i Paris, på grund af retelsen i själva sin groteska och mot all behagfullhet svärande fulhet.

Cakile Tourn., bot., växtsläkte inom fam. *Crucifera*, till hvilket hör en i södra Sverige allmän hafstrandväxt, *C. maritima* Scop., marviol, med glatta, blågröna grenar, vanl. parfirkiga blad och gredelina blommor. Se fig. sp. 968. G. A.

Çaku'ntalā, namn på en indisk apsaras (nymf); i epos dotter till Viçvāmitra och nymfen Menakā, maka till kung Dushyanta och moder till Bharata-folkets heros eponyons Bharata; hufvudperson i dramat med samma namn. Se *Kalidasa*. K. F. J.

Çakyamuni [sja-], namn på Buddha.

Cal., förkortning dels för lat. *calendæ*, dels för it. *calando*, dels för calorier (kalorier), dels för den nordamerikanska staten California (Kalifornien).

Calakile maritima (se föreg. sp.).

Cala, fordom kloster. Se *Chelles*.

Calaba-balsam. Se *Calophyllum*.

Calabar. Se *Kalabar*.

Calabozo, stad i staten Miranda i sydamerikansk republiken Venezuela, vid floden Guarico, 103 m ö. h., i en het och ofta öfversvämmad trakt. 6,000 inv. (1890). Det är bekant bl. a. genom Bolivas afgörande seger öfver den spanske generalen I. Torre 24 juni 1821.

Calabrèse, italiensk målare. Se *Preti*.

Calab'ria, italienskt landskap. Se *Kalabrie*.

Calab'ria citeriore [tji-] och **C. ulteriore** I och II, förr namn på italienska prov. Cosenza, Reggio di Calabria och Catanzaro.

Caladium, bot. Se *Araceæ*.

Calagurris, fordom stad i Spanien. Se *Cal. horra*.

Calaho'rra, stad i spanska prov. Logroño (Gamm. Kastilien), vid floden Ebro, på den fruktbara hörs slätten Rioja. 9,475 inv. (1900). Biskopssäte. I samma plats låg fordom staden *Calagurris*, genc. hvars intagande Pompejus gjorde slut på romarns krig mot Sertorius (72 f. Kr.). I C. föddes Quintilianus 35 e. Kr.

Calais [kalä], befäst hamnstad i franska dep. Pas-de-Calais (Picardie), 40 km. n. ö. om Boulogne och 297 km. n. om Paris, vid smalaste delen

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

engelska kanalen. 59,743 inv. (1901). C. ligger med emot den engelska staden Dover — afståndet dit är 28 km. — och närmare engelska kusten på någon annan fransk stad, hvarför det är den viktigaste öfverfartsorten dit. Staden består af två, nämligen genom den inre hamnen skilda delar: den yttre delen ensamt af fästningsverk omsluten "gamla staden" med tränga gator och några få äldre byggnader, mest af flamländsk karaktär, och det s. d. inom den yttre delen vidsträckt Saint-Pierre-lès-C., väsentligen en fabriksort, som till 1885 bildade en egen kommun. De märkligaste byggnaderna äro: hufvudkyrkan Notre-dame (från 15:e årh.) med ett vackert orgelställe, den moderna kyrkan Saint-Pierre, det gamla rådhuset (från 15:e årh.) med vackert beffroi, ett därinvid beläget vaktorn (*tour de guet*) och Hôtel de Guise, som byggdes af konung Edvard III, som byggdes på 1400- och 1500-talen och af Henrik II af Frankrike skänktes till hertigen af Guise. Genom Calaiskanalen (fr. *canal de C.*) står C. vid

Situationsplan af Calais.

Weest i förbindelse med den segelbara floden Aa och dep. Nords vattenvägar, genom järnväg är det förbundet med Lille och Bruxelles samt Boulogne och Paris. Handeln är liflig, och C. är Frankrikes S:s handelshamn med afseende på betydighet. Hamnen, som är tillgänglig genom en af två dammar omfattad kanal, består af flera bassänger, bland dem yttre hamnen, de två flodbassängerna: "bassin de l'ouest" och "bassin Carnot", samt inre hamnen och marinhamnen. Den anlades 1877—89 och rymmer mer än 100 stora fartyg. Förbindelsen med England, särskildt Dover och London, är mycket liflig; dagligen gå 3—4 ångbåtar mellan C. och Dover, och årligen färdas öfver 300,000 pers. denna väg. Antalet inkarade fartyg var år 1900 2,131 om 818,803 ton. 1901 hade utrikeshandeln ett sammanlagt värde af 335 mill. frcs, däraf 123 mill. kommo på importen och 212 på exporten. De förnämsta importvarorna äro virke och trävaror, järnmalm, kol, petroleum och ull, de förnämsta exportartiklarna åter socker, sten, ylleväfnader och maskiner. — Industrien är högt uppdruiven; i synner-

het tillverkas bomulls- och sidentyll (årligt tillverkn.-värde omkr. 120 mill. frcs) samt telegrafkablar, telefontrådar, velocipeder, automobil, socker, skorpor och öl. Skeppsbyggeri samt fiske äro äfven viktiga näringar. (E. A.—t.)

C., som sedan gammalt varit befäst och inom sig har ett citadell, omgafs på 1880-talet med en ny, äfven citadellet och Saint-Pierre-lès-C. inneslutande enceinte, utanför hvilken ligga de framskjutna verken "batterie du mont Couple" mot s. samt det gamla fort Nieulay och Gloriette mot v. Tillträdet från sjön försvaras af fortet Lapin och Risban samt hornverket des Dunes. L. W:son M.

C:s ursprung når ned i 9:e årh., men först i 10:e årh. blir det bekant i historien, hvarefter det omväxlande lydde under grefvarna af Boulogne och Flandern. 1196 upphöjdt till kommun och snart efteråt starkt befäst, var C. länge den vanliga utrustningsorten för de franska krigsflottorna. 1303 ingick det i hanseförbundet och intogs 1347 efter en lång belägring af Englands konung Edvard III, som på sin begäran fick de förnämsta borgarna i staden öfverlämnade till sig, iklädda botdräkt med rep om halsen — en situation, som den franske bildhuggaren Rodin har förevigat i gruppen "Calais' borgare". Trots flera försök från fransk sida att återtaga staden, som nu ytterligare befästes och befolkades nästan uteslutande med engelsmän, behöllo de sistnämnde den till 1558, då hertig Frans af Guise intog den efter blott en veckas belägring. C. med kringliggande område kallades därefter ända till 1790 "det återeröfrade landet" (fr. *le pays reconquis*). Utanför C. blef 1588 den stora spanska armaden förstörd af engelsmännen. 1595 intogs det af spanjorerna, men återgafs åt Frankrike genom freden i Vervins (1598). (E. A.—t.)

Calamagrostis Adans., bot., växtsläkte af fam. Gramineæ, med 12 svenska arter. Anmärkningsvärdast är *C. arenaria* (*Ammophila a.*, *Psamma a.*), sandrör, ett styft, gråhvitt gräs med inrullade blad, som växer på sandiga hafsstränder från Skåne till Bohus län och Småland samt på Öland och Gotland. Sandröret har en mycket lång och grenig rotstock, som alltså binder den lösa sand, hvari det växer, och därför planterar man detta gräs för att hindra flygsand att utbreda sig. I Skåne kallas det mar-gräs, efter flygsandskullarna, som heta "marar". För Holland, hvars "dyner" äro sammanbundna af sandröret, har det en oerhörd stor betydelse. O. T. S. (G. L.—m.)

Calamaria, zool., ett i Indien och på de ostindiska öarna lefvande släkte oskadliga ormar, typ för en på former rik familj, *Calamariæ*, som skiljer sig från snokarna hufvudsakligast därigenom att de plåtar, som täcka hufvudet och som vanligen äro karakteristiska både till läge och antal, på dessa ormar visa en (för de olika släktena på ett olika sätt framträdande) benägenhet att sammansmälta. De flesta arterna af denna familj lefva i de varma länderna; några få af dem träffas i det tempererade Nordamerika, andra i sydligaste delen af Afrika. F. A. S.*

Calamariaceæ, paleobot. Se Calamariales.

Calamariæ, bot. Se Cyperaceæ.

Calamariæ, paleobot., en numera utdöd serie kärlkryptogamer af klassen *Equisetales*, som i motsats mot *Equisetum* (representant för serien *Euequisetales*) hade två slags sporer samt stammar med

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

sekundär ved och tillväxt utåt. Den omfattar två familjer, *Calamariaceæ*, hvars förnämsta typ är *Calamites* (se d. o.), och *Protocalamariaceæ*, representerad genom *Asterocalamites* (se d. o.). A. G. N.

Calamariidæ, zool. Se Calamaria.

Calamatta, Luigi, italiensk kopparstickare, f. 1802, kom 1822 till Paris, blef 1837 professor i Bruxelles och sedermera i Milano, där han dog 1869. Till en början graverade han efter moderna mästare, t. ex. Ingres (*Ludvig XIII:s bön*, ett exemplar i nationalmuseum), Ary Scheffer och Delaroche, samt utgaf åtskilliga porträtt, af hvilka hans blad efter *Napoleon I:s dödsmask* är det mest bekanta. Senare vände han sig till de äldre italienska mästarna: Rafael (*Freden, Madonna da Foligno*), Leonardo da Vinci (*Mona Lisa Gioconda*), Giulio Romano m. fl.

Calame [kalām], Alexandre, schweizisk landskapsmålare, lärjunge af Diday, f. 1810, d. 1864 i Mentone, vann utomordentligt bifall genom sina färg- och fantasirika framställningar af alpvärlden. *De fyra dagstiderna* och *De fyra årstiderna*, åtta landskap, räknas till hans mest betydande arbeten. Hans uppfattning af alpnaturen utmärker sig för storhet och käckhet. För sin stora popularitet hade han emellertid att tacka förnämligast sina litografer och raderingar. I Berlins nationalgalleri och flera museer i Tyskland är C. godt representerad. Han var mycket ansedd och eftersökt äfven som lärare. Bland hans lärjungar var Edvard Bergh. Jfr E. Rambert, "A. Calame, sa vie et son œuvre" (1884). (G—g N.)

Calamiänes, en till Filippinerna hörande ögrupp, mellan Palawan och Mindoro, består af de större öarna Linapacan, Barragon I. Calamian och Busuanga samt de mindre Coron Pequeña, Iloß och Cuyos-öarna, med en sammanlagd areal af 1.600 kvkm. Öarna äro delvis bergiga och mycket bördiga, men osunda. Hufvudprodukter äro kokosötter, ris, kaffe, sockerrör, tobak. På Calamiäns nordkust ligger hufvudorten, Culion. Befolkningen består af tagalor, malajer, kineser och blandade. Med norra delen af Palawan bildar ögruppen provinsen C., 3,452 kvkm. Omkr. 15,000 inv.

Calamin, miner. Se Kalamín.

Calamintha Lam., bot., växtsläkte af fam. *Labiata*, utaf hvilket i Sverige finnes en art, *C. acinos* (harmynta), en liten, på torra ställen levande ört med små, vanligen violetta blommor i talrika kransar. Af *C. alpina* Lam. erhålles det som medel mot bröstsjukdomar bland Alpernas befolkning berömda schweizerteet. G. A. (G. L.—m.)

Calamites Suckow, *paleobot.*, ett till de fräkenartade kärlkryptogamernas klass (*Equisetales*) och Calamariaceernas familj (*Calamariaceæ*) hörande släkte från devoniska, stenkols- och permiska perioderna, hvars lämningar i synnerhet äro vanliga i de produktiva stenkolshäddarnas mellersta och öfre afdelning. Från ett underjordiskt krypande eller uppstigande ledadt rhizom, hvars från lederna utgående krans- eller knippevis ställda birötter nedträngde i den sumpiga marken, uppstego de raka stammarna, hvilka stundom voro trädartade, ända till 20—30 meter höga. De voro ledade, med ihåliga mellanleder (internodier), skilda genom en tvärvägg (diafragma) vid leden, samt uppburo vid lederna grenar, efter hvilka ställning man särskilt olika undersläkten. Än (*Calamitina* eller *Calamo-*

phyllites) voro grenarna vid leden tättställda, bildande en krans, men endast förekommande vid vissa leder, skilda genom ett bestämdt antal internodier än (*Eucalamites*) förekomma glest, men regelbundet ställda grenar vid hvarje led, än åter (*Stylocalamites*) äro grenarna sparsamma, enstaka, utgående från sinsemellan aflägsna leder. De grenar, som utifrån rhizomen, tilltaga hastigt i tjocklek uppåt och äro därför vid basen omvändt kägelformade, hvilket stundom föranlett förväxling mellan bas och stamspets.

Grenarna, som själft äro ledade, uppburo vid lederna de kransställda, ennerviga bladen, hvilka äro smala, framåtriktade (*Asterophyllites*, se d. o.)

Än äro utbredta i samma plan (*Annularia*, fig. 1). Dessa båda typer uppfattades förr som särskilda släkten; hos den senare äro bladen vid basen stundom med hvarandra förenade, ehuru i mindre grad än hos *Equisetum*; vid stammens tillväxt i tjocklek blifva dock bladen fullständigt åtskilda. Bladbärande grenar af *Calamites* sammanfattas stundom under benämningen *Calamocladus*. Med hänsyn till stammarnas anatomiska byggnad kan *Calamites* jämföras med en *Equisetum*, hvars kärlnippen tänkas hafva sekundär ved med tillväxt utåt. Mycket små grenar öfverensstämma i det närmaste med *Equisetum*, ty i dem saknas ännu den sekundära veden, hvilken först under tillväxten tillkommer, så att en äldre stam saknar en krets af kollateral kärlnippen, skilda genom primära mörgrålar och tagande sin början från kärlnippens

Fig. 1. *Annularia stellata* (Bladbärande gren).

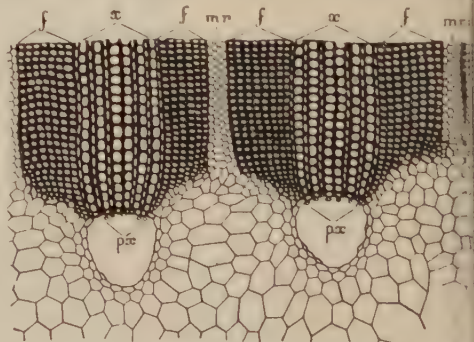

Fig. 2. *Calamodendron*. Tvärsnitt af en stamdel i stamförstoring. p mörgråla, px protoxylam, x vedknippe, f primära mörgrålar, mr sekundära mörgrålar, kymatisk del.

en hålighet, motsvarande karinalhålan hos *Equisetum*. Veden består af trakeider med trapp- eller nätförmiga förtjockningar, mörgrålarne visa öfverensstämmelse i cellerna äro utdragna i vertikal

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

riktning i stället för i horisontal; barken var mycket voluminös, stammens yta glatt eller försedd med långsgående strimlor. Jämte denna typ med smala

Fig. 3. Stenkärna (utfyllning af mörghålan) af *Calamites*. $\frac{1}{2}$ nat. storl.

De cylindriska birötterna hos *Calamites* voro oledade, icke ihåliga, med stora lakuner i barkregionen, ett bevis för att växten lefde på sumpmark. De exemplar af *Calamites*, som äro vanliga vid stenkolsgrufvor och i museer och som skenbart visa en räfflad, tydligt ledad stam (fig. 3), äro icke stenvand-

innersida. Genomskärning af en dylik stams vedcylinder har det utseende, som fig. 4 visar, hvaraf framgår, att kärlnippena (x) skjuta in mot hålgheten, under det att den inre begränsningen af de primära mörghålan (mr) visar en buktning utåt, beroende på väfnadens mindre motståndskraftiga natur. När växten efter sin död inbäddats i slam, har detta inträngt i den inre hålgheten och utfyllt densamma, hvarvid en afgjutning med räfflad yta uppstått, där ribborna motsvara mörghålan, fårorna kärlnippena. Liksom hos *Equisetum* grenar sig dessa vid leden och förena sig med motsvarande grenar från angränsande internodium, hvilket föranleder, att fårorna på dylika afgjutningar vid leden alternera (fig. 3), hvarigenom de lätt skiljas från motsvarande afgjutningar af *Asterocalamites* (se d. o.).

Sporangier hos *Calamites* voro liksom hos *Equisetum* samlade i axlika ställningar, stundom ända till 30 centimeter långa, hvilka i många fall synas varit samlade på särskilda grenar. Flera olika typer kunna särskiljas, hvilka alla afvika från *Equisetum* därigenom, att axet icke uppbygges af enbart fertila blad

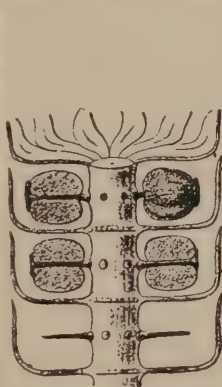

Fig. 5. Parti af en *Calamostachys* (förstorad).

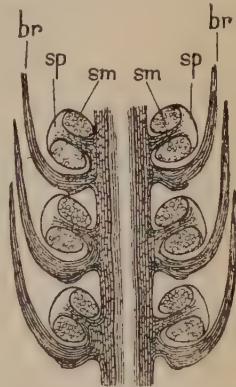

Fig. 6. Parti af *Palaeostachya* (förstorad). br sterila blad, sp sporofyller, sm sporangier.

(sporofyller), utan af växlande kretsar af sterila och fertila. (Hos *Asterocalamites* utgöres däremot axet enbart af sporofyller.) De sterila bladen i axet voro sinsemellan vid basen förenade och i spetsen uppåtböjda, hvarigenom de fertila bladkretsarna skyddades och doldes. Sporofyllerna voro sköldlika och uppburo på sin undre, mot axeln vända sida fyra sporangier, hos hvilka man i somliga fall iakttagit sporer af endast ett slag, medan man hos andra ax funnit två slags sporer, så att sporangier i nedre delen af axet innehålla megasporer, i de öfre däremot mikrosporer. Några forskare äro benägna att antaga, att det senare förhållandet var regel, hvarigenom sålunda ännu en olikhet mot *Equisetum* skulle förefinnas. De viktigaste i fråga om sporangieaxen särskilda typerna äro *Calamostachys* (fig. 5), med sporofyllerna ställda midtemellan tvenne sterila bladkransar, och *Palaeostachya* (fig. 6), med sporofyllerna fästa omedelbart öfver eller i axeln af en steril krans — somliga forskare undvika därför uttrycket sporofyll och ersätta det med sporangiofor. Andra typer äro *Macrostachya* och *Huttonia*, stora

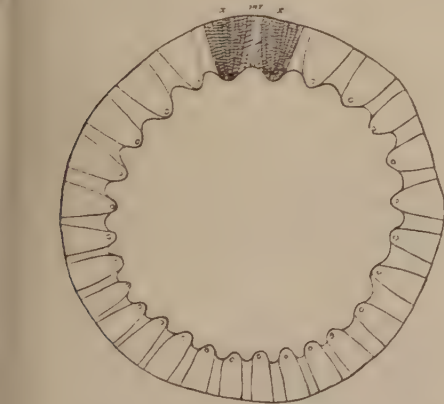

Fig. 4. Genomskärning af en *Calamites*-stam. x vedknipp, mr primära mörghålan.

lingar af sådana, utan endast utfyllningar af mörghålan. Mycket unga stammar eller grenspetsar hade ännu den fina mörghålan i behåll, men i mån som tillväxten fortgick, försvann denna eller bildade på sin höjd ett tunt skikt närmast vedringens

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ax med tätställda, alternerande, upptåbda bladkransar, hos hvilka sättet för sporangiernas anhängning ännu ej kunnat konstateras. A. G. N.

Calamitina, *paleobot.* Se Calamites.

Calamocladus, *paleobot.* Se Calamites.

Calamodendron, *paleobot.* Se Calamites.

Calamodus, *zool.* Se Kärrsångarsläktet.

Calamoherpe, *zool.* Se Kärrsångarsläktet.

Calamophyllites, *paleobot.* Se Calamites.

Calamopora Goldf., *paleont.*, paleozoiskt korallsläkte, synonymt med *Favosites*.

Calamosta/chys, *paleobot.* Se Calamites.

Calammpelis, *bot.* Se *Eccremocarpus*.

Calamus (lat., grek. *ka'lamos*), strå, rör, stängel; skriftrör hos greker och romare.

Calamus, *bot.* 1. Rotting, *Calamus* L., växtsläkte af fam. *Palmæ*. Det innefattar palmer, inhemska i de tropiska delarna af Asien och Australien. De hafva icke, såsom de öfriga palmerna, någon krona af blad i stammens spets; i stället sitta bladen, som äro parbladiga, tagtiga och utlöppande i ett taggigt klänge, spridda utefter stammen. Stammen är grenig och smal — högst 0,5 dm. tjock —, men ofta mycket lång, ända till 150 m. Medelst denna stam samt klängena klättra dessa växter uppefter och emellan trädstammarna samt göra därigenom skogarna nästan ogenomträngliga. De från det yttre hyllet frigjorda stammarna af *C. Rotang* L. m. fl. arter nyttjas, under namn af rotting eller spanskt rör, till käppar, stolar m. m. Frukterna af *C. Draco* Willd. lämna ett slags drakblod. — 2. Ett slags stam (se d. o.). Ldt. (G.L.—m.).

Calanica-dalen, en 25 km. lång sidodal till Mesocco-dalen, i Rhätiska alperna, i schweiziska kantonen Graubünden. En stor del af invånarna, som utgöra ett antal af 1,444 (1901), göra utvandringer till främmande länder för att såsom murare, sotare, glasmästare o. s. v. förtjäna sitt uppehälle.

Calanda, kalkberg i schweiziska kantonen Graubünden, mellan Rhen och Tamina. 2,808 m. högt.

Calando (it., af *calare*, sjunka), *mus.*, aftagande i tonstyrka och tillika i hastighet.

Calandra, *zool.* Se Kornborraren.

Calandre'lli, Giuseppe, italiensk naturvetenskapsman, f. 1749, d. 1827 i Rom, professor i matematik vid collegio romano i Rom och direktör för observatoriet vid denna anstalt, skref en mängd uppsatser i astronomi, mekanik och fysik.

Calandre'lli, Alexander, tysk bildhuggare, f. 1834 i Berlin, som af en dit inflyttad stenskarare Giovanni C. (d. 1852), var lärjunge af konstakademien därstädes 1848—52, sedermera hos Fr. Drake och F. A. Fischer. Han utförde först smärre figurer och öfvergick småningom till större, dels att börja med i silverver till uppsatser och minnesmärken, dels i brons, såsom en *stod af Cornelius* (förhallen i Altes museum i Berlin) och *general Yorks staty*, till Fredrik Vilhelm III:s monument i Köln. Han har dessutom utfört *Fredrik Vilhelm IV:s ryttharstod* framför nationalgalleriet i Berlin samt andra monumentala verk i Berlin och annorstädes i Tyskland. Död i Berlin 1903. G—g N.

Calandrinia, *bot.* Se *Portulacaceæ*.

Calandrone [-dråne], it., *mus.*, ett flöjtliknande instrument, som begagnas af den italienska allmogen.

Calanus, *zool.* Se Fisk-åt.

Calappa, *zool.*, ett till krabbornas afdelning hörande kräftdjurssläkte, med mer eller mindre cirkelformig ryggsköld, som saknar tornlika utskott, med baktill har laterala utvidgningar, under hvilka de sista fotparen kunna döljas. "Händerna" äro mycket stora, så att de kunna täcka kroppens hela främre hälft. Släktet omfattar ett tiotal arter, som till största delen tillhöra Indiska oceanen. Medelhavet har en art, *C. granulata* L. A. Sg.

Calara'ssi, *krigsv.*, benämning på kavalleriet vid Rumäniens territoriella trupper (se Rumänien försvärsväsende).

Calas [kala's], Jean, fransk martyr, f. 1698 i Lacaparière, nära Chartres, af protestantiska föräldrar, idkade stora handelsaffärer i Toulouse. 11 okt. 1761 fann man en af hans söner hängande döad i ett varumagasin. Sonen hade på sista tiden varit svärmodig, men enär han uppgafs hafva öfvergått till ätminstone tänkt öfvergå till katolicismen, begagnade sig det fanatiska katolska prästerskapet af denna omständighet till att beskylla fadern för att af religiösa motiv ha mördat sin son. Hela familjen kastades i fängelse, och C. själf blef trots bedyranden af sin oskuld af parlamentet i Toulouse dömd att rådbåkas. Domen verkställdes där 9 mars 1762. Hans egendom konfiskerades, och hans barn insattes i kloster. Ankan med en son för därpå till Genève. Voltaire antog sig emellertid inom kort denna sak och bragte processen till allmänhetens kännedom genom skriften "Sur la tolérance à cause de la mort de Jean C." En revision företogs, och C. samt hans familj förklarades oskyldiga af parlamentet i Paris. Hvarefter den konfiskerade egendomen återställdes samt 30,000 louisdorer öfverlämnades till familjen, såsom gifva från Ludvig XV. Se Coquerel, "J. C. et sa famille" (2:a uppl. 1870), och E. Hertz "Voltaire und die französischen". Jfr Voltaire.

Calasciobe'ita [-ji-], stad i italienska prov. Calatanissetta (Sicilien), med pittoreskt läge 478 m. ö. h. på en bergskägla, midtemot Castrogiovanni. 9,027 inv. (1901). Spannmåls- och olivodling samt silkesmaskafvel bedrifvas i stor skala.

Calascione [-a'äne] l. *Calascione*, ett i Italien brukligt stränginstrument, som har likhet med en mandolin.

Calata, en i början af 1500-talet bruklig italiensk och spansk dans i stillsamt tempo och $\frac{3}{4}$ takt.

Calatafimi, stad i italienska prov. Trapani (Sicilien), s. v. om Palermo. 11,426 inv. (1901). Förträfflig ost. I närheten ruiner af det gamla *Segesta*, som 828 förstördes af sarsanerna. Vid C. vann Garibaldi 15 maj 1860 en seger öfver de neapolitanska trupperna under Landi.

Calatanise'tta, prov. och stad på Sicilien. Se Calatanissetta.

Calatayú'd, stad i spanska prov. Zaragoza (Aragonien), vid floden Jalon, 522 m. ö. h. 11,526 inv. (1900). Siden- och läderfabrikation. Det byggdes af araberna, 3 km. v. om forntidens *Bilbilis*, Martialis' födelseort. Staden, genom hvilken järnvägen till Madrid går och i hvilken flera vägar sammanlöpa, skyddas af ett fort.

Calathæa, *bot.* Se *Marantaceæ*.

Calatrava, fordom fast slott i spanska prov. Ciudad Real (Nya Kastilien), vid floden Guadiana. Där stiftades Calatrava-orden.

Calatrava, don José Maria, spansk statsman.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

f. 1781, blef 1805 advokat i Badajoz samt var en af de ledande vid folkresningen mot det franska väldet i Spanien. 1814 landsförvisades han af Ferdinand VII, återkom 1820, invaldes i cortes samt blef 1823 inrikes- och s. å. justitieminister. Redan s. å. måste han dock undan reaktionen fly till England, och efter julirevolutionen 1830 begaf han sig till Bayonne och blef medlem af den revolutionära juntan, men kunde inte utträtta. Sedan vistades C. i Bordeaux till 1834, då han återkallades till hemlandet och vid återinförandet af 1812 års författning 1836 blef konseljpresident. Han afled som senator 1846.

Calatravaorden, en af Spaniens äldsta andliga riddarordnar. Den instiftades 1158 af abboten Raimond från cisterciensklösteret Fitero, till försvar för den honom s. å. anförtrodda kastilianska borgen Calatrava, som Alfons VIII af Kastilien 1146 eröfrat från det moriska riket Córdoba. Orden hörde till cisterciensernas regel, men efter Raimonds död (1163) emanciperades riddarna åtminstone delvis, valde till stormästare don Garcias de Redon och fingo 1164 af Alexander III påfvig stadsfästelse. 1197—1212, då morerna åter innehade Calatrava, uppehöll sig riddarna på borgen Salvatierra, hvar för orden äfven kallades Salvatierra-orden. Till belöning för sin kamp mot morerna fingo de af de spanske konungarna stora besittningar och uppnådde en betydande maktställning. 1498 fick Ferdinand den katolske af påfven Innocentius VIII det länge eftersträfvade stormästarskapet öfver orden, och från 1523 var detta för alltid förenadt med kronan. Sedan orden efter morernas fördrifvande mist sitt ursprungliga ändamål, blef den småningom alltmer förvärldslig och ansedd nästan som en förtjänstorden. Upphåfd af den republikanska regeringen 1872, återställdes den af Alfons XII. Sedan 1219 fanns också en numera sekulariserad filial af orden, konturinnorna af Calatrava.

Calaurēa (*Calauria*), latinska namnet på grekiska staden Kalavreia.

Calauria. Se *Calaurea*.

Calcāria (lat.), kalk, kalcium-oxid. — *C. chlorata*, klorkalk. — *C. soluta*, kalkvatten. — *C. usta*, bränd kalk.

Calcedōn l. *Chalcedōn*, *miner.* Se *Kalcedon*.

Calce'ola Lmk (af

lat. *calce'olus*, liten sko), *paleont.*, ett för devonsystemet karaktäristiskt, till *Tetracorralla* hörande korallsläkte. Undre skalet toffelliknande, tillspetsadt, med ända till spetsen räckande kalk och mycket svagt utvecklade septa. Öfre skalet, "locket", är plant, halfcirkelformigt och på insidan försedt med fina lister, motsvarande kalkens septa. Den mest kända arten är *C. sandalina* Lmk, ledfossil för calceolaskiffiern, mellersta devon, i västra Tysk-

Calceola, sandalina, med locket aftaget.

land samt Belgien och England. Den från Gottland angifna korallen med samma namn är en *Rhizophyllum gottlandicum* Lindstr., ingen devonform, utan en obestridlig silurform. A. Hng.

Calceolāria L., Toffelblomma, *bot.*, växtsläkte af fam. *Scrophulariaceæ*. Det innefattar en mängd örter eller mindre buskar, till största delen inhemska i västra delen af Syd-Amerika. Blomkronan är tvåläppig, öfverläppen liten, underläppen stor, uppblåst och toffellik — däraf släktets namn (lat. *calce'olus*, liten sko). En stor mängd af dessa växter odlas för blommornas egendomliga form och vackra färgteckning. De äro till stor del hybrider eller genom odling uppkomna varieteter. Ldt. (G. L.-m.)

Calce'ola-skiffer, *geol.* Se *Calceola*.

Ca'iceus (lat.), den till en fornromersk medborgares dräkt hörande skon.

Calchaquis [kalt'jaki], en numera utdöd, sydamerikansk indianstam på västra gränsen af Gran Chaco i nordliga Argentina, där flera lämningar af deras egenartade byggnader fortfarande påträffas.

Calcio [ka'lja], *it.*, egentl. stöt med foten; ett slags italienskt klotspel, i hvilket klotet drifves framåt med foten.

Calci'sp'ngiæ, Kalksvampar, *zool.* Se *Svampdjur*.

Calci't (*Kalcit*), *miner.* Se *Kalkspat*.

Ca'lcium, *kem.* Se *Kalcium*.

Calco'phanes, *zool.* Se *Icteridæ*.

Cal'culus (lat., plur. *cal'culi*), små stenar, af romarna begagnade i brädspel och uträkningar m. m. — *Calculus Minervæ*, Minervas sten, den frikännande röst, som en romersk kejsare kunde gifva, när någon med blott en rösts öfvervikt blifvit fälld; egentl. den hvita sten, som Athena (Minerva) enligt sagan inlade till förmån för moder-mördaren Orestes, då antalet af de afgifna svarta (fallande) och hvita (frikännande) stenarna var lika. (Jfr *Kalkyl*.)

Calcutta [kälka'tø], ind. *Kalkatta*, hufvudstad i brittiska kejsardömet Indien och säte för vicekonungen af Indien, är beläget på östra stranden af Gangesflodens västligaste deltaarm Hugli, 129 km. från Bengaliska viken, under 22° 34' n. br. samt 88° 24' ö. lgd. Staden var förr omgifven af moras, och äfven sedan dessa torrlagts, är klimatet osundt. Temperaturen stiger i januari till 18,° och i maj (den varmaste månaden) till 30°; årsmedium är 19,5°. Regntiden börjar omkr. 12 juni och slutar omkr. 15 okt. Regnmängden är 1,667 mm. pr år. Invånarna voro 1901 1,284,581, hvidan C. är näst London det brittiska rikets största stad. Såsom i flertalet af Indiens städer, växer i C. folkmängden långsamt — på de senaste trettio åren med 42 procent. Knappast någon stad på jorden har en så till härstamning och religion brokig befolkning. En del af ofvannämnda folkmängd bor i förstäderna, af hvilka den största är Howrah på Huglis västra strand, midtemot C., med 157,594 inv. (1901). Staden, hvars hufvudutsträckning är från n. till s., är delad i två nästan lika stora delar, den svarta staden eller *Palta* i n. och den hvita staden eller *Tsjauringi* (eng. *Chowringhee*) i s. Den förra bebos af den fattiga hindubefolkningen och har mest tränga och krokiga gränder, om än några breda gator också äro dragna genom den. Hvita staden har sitt namn däraf att européerna bo

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

i den. Den liknar alldeles en europeisk stad och har en mängd ståtliga, ofta i grekisk stil byggda palatsliknande hus, prydda med pelare och ofta omgifna af trädgårdar. Båda dessa stadsdelar äro skilda från floden genom en mer än 3 km. lång gata eller kaj (eng. *the Strand*), vid eller i närheten af hvilken ligga fullhus, posthus, stadshus samt vice konungens palats, alla i hvita staden. Parallellt med "the Strand" gå tre andra stora gator genom staden i hela dess längd från n. till s., ehuru de ha olika namn för olika partier. Af tvärgatorna från ö. till v. äro de förnämsta "Bow bazar street" och "Machooa bazar street". S. v. om den egentliga staden och skild från den genom en stor park, kallad Maidan, ligger fästningen Fort William, anlagd af lord Clive

Situationsplan af Calcutta.

och fullbordad 1773. Den har stora kaserner, tyghus och mur för 25,000 man. Af stadens öfriga byggnader äro de förnämsta: vicekonungens palats, grundlagt 1804, Bengalens bank, stadshuset, högsta domstolen, S:t Pauls katedral samt den efter lord Metcalfe uppkallade Metcalfe hall med offentligt bibliotek. Af andra sevärdheter märkas Ochterlony-monumentet och en staty af lord Roberts, rest 1898. I den svarta staden, som förr mest bestod af bambuhyddor, men som genom framdragande af nya stora gator gjorts både vackrare och sundare, ligga hindutemplen och moskéerna. C. saknar alldeles minnesmärken af indisk byggnadskonst. — I C. residerar en engelsk biskop, som lyder under ärkebiskopen i Canterbury. Nästan alla engelska sekter samt andra protestantiska kyrkor såväl som den katolska och den

armeniska hafva tempel där. Af bildningsanstalter märkas: universitetet, grundadt 1857 (som är endast ett examensinstitut utan föreläsningar), det stortatade museet, grundadt 1866, med värdefulla naturhistoriska samlingar, armenian college, Madrasah college (en persisk-arabisk skola), city college (för hinduer), Doveton college, Duff college, free sanscrit college, medical college, sanscrit college, presidency college, S:t Xavier's college och civil engineering college jämte många lägre och mellanskolor för europeer och infödingar. Bland lärda sällskap må nämnas "asiatic society of Bengal", stiftadt 1784, samt "medical and physical society", och "agricultural and horticultural society". C:s botaniska trädgård är en af de största i världen. C. är en mycket betydande handelsstad och torde, sedan nu Tibet öppnats för engelsk handel, möjligen återtaga första platsen bland Indiens handelsstäder, som det förr förlorat till Bombay. Huglis djup medgifver fartyg om högst 6 m. djupgående att komma fram till staden, om än segelfarten är farlig i följd af flodens sandbankar. Stora fartyg lägga därför mest till vid Diamond harbour, 63 km. nedanför C. Mycket liflig är flodfarten uppför Ganges och Brahmaputra. C. står i regelmässig ångbåtsförbindelse med London och andra europeiska städer, med Colombo, Madras m. fl. asiatiska hamnar. Denna förbindelse upprätthålles af "peninsular and oriental company", "British India steam navigation company", "messageries maritimes" och österrikiska Lloyd, hvarjämte andra ångbåtsbolag deltaga i enbart varutransporten dit. Sjöfarten på C. omfattade under året 1901—02 1,499 ankommande fartyg om 2,9 mill. ton och 1,504 afgående om 2,9 mill. ton. Af ankommande fartyg voro 919 engelska, 79 tyska, 5 norska, men intet svenskt. C:s hela utrikeshandel hade 1900—01 ett värde af 860,2 mill. rupier. De viktigaste exportvarorna äro jute och jutesäcker, opium, te, ris och annan spannmål, indigo, gummi, hudar, salpeter, kol och bomull. Införseln omfattar bomulls- och yllevaror, kläder, glasvaror, kemikalier, socker, petroleum etc. — Järnvägar sammanbinda C. med Indiens andra delar. Från Howrah utgår "east indian railway" till nordvästra Indien, och från Sealdah, en östlig förstad, utgå järnvägar dels till hamnen Canning vid mynningsarmen Matlah, dels till Himalaya (kun orten Darjiling), hvarjämte en annan bana leder g. v., till Bombay, med förgrening utefter östra kusten af halfön. — Industrien är mångsidig, viktigast är jutespinnerierna och juteväfverierna, papperstillverkninngen och indigoberedningen.

C:s historia går tillbaka till 1686, då engelska köpmän anlade ett faktori vid Sutanati, en by vid Hugli, inom det nuv. C:s område. Efter en närbellgen, åt gudinnan Kali helgad ort, vid namn Kali Ghata, fick platsen sitt namn C. 1696 anlades en fäste, det äldre Fort William, och 1700 köpte osindiska kompaniet af Aurangzibs son Asim formligen byarna Sutanati, Kali-Ghata och Gobindpur, hvarefter den nya stadsanläggningen hastigt växte, trots dess osunda läge. 1756 intogs C. af naboben Bengalen, Suraj-ud-Dowlah, som i den s. k. "Svarta hällen" instängde 146 fångar, af hvilka 123 dog på en natt. Staden återtog i jan. 1757 af öfverske Clive. 1773 blef den det brittiska väldets i Indien hufvudstad. I dec. 1883 öppnades i C. den för internationella utställningen i Indien. J. F.

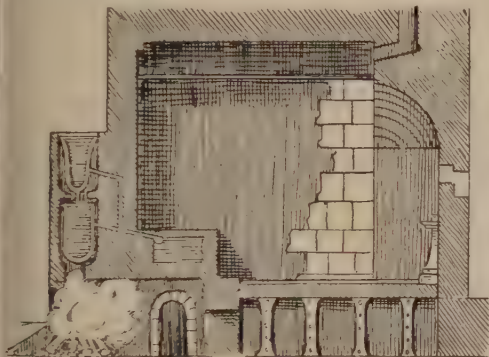
Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Caldani, Leopoldo Marc-Antonio, italiensk anatom, f. 1725, blef 1755 medicine professor i Bologna och 1771 anatomie professor i Padova. Död 1813. Hans ryktbaraste arbeten äro *Sull' insensibilità ed irritabilità di alcune parti degli animali* (1757), *Lettera sopra l'irritabilità ed insensibilità halleriana* (1759), *Icones anatomicæ* (1801—14; ny uppl. 1823) och *Explicatio iconum anatomicarum* (1802—14). De bägge sistnämnda utgaf han i förening med sin brorson Floriano C., hvilken föddes 1772 och dog 1836 som rektor vid universitetet i Padova.

Caldara, Polidoro. Se Caravaggio.

Caldara, Antonio, italiensk kompositör, f. 1670, blef 1716 vice kapellmästare vid hofvet i Wien och dog 1736. Han komponerade ett stort antal operor, kyrkliga stycken, kantater och sonater. Hans andliga kompositioner (*Crucifixus* m. fl.) äro af högre värde än hans operor. A. L.

Caldarium (lat., af *calere*, vara varm), kaldarium, rum för varma bad; drifhus.

Fornromerskt caldarium.

Cal'das, sp. och port. (af lat. *calidæ aquæ*, varma källor). 1. Namn på ett stort antal badorter i Spanien och Portugal. De berömdaste bland dem äro C. de Mombuy, n. om staden Barcelona, i Katalonien, C. do Gerez, i portugisiska prov. Minho, och C. de Rainha, n. om Lissabon. — 2. Stad i brasilianska staten Minas Gerães, vid en biflod till Rio Pardo och genom järnväg förenadt med Bahia. Omkr. 8,000 inv. Orten, som fått sitt namn efter de på något afstånd därifrån belägna varma svafvelkällorna, är bekant såsom mecenaten d:r A. F. Regnells vistelseort under 44 års tid. Han gjorde där stora samlingar af traktens flora, hvilka kommit vetenskapen till godo, och gjorde klimatologiska anteckningar, hvilka ligga till grund för C. Wallis' uppsats "Om klimatet i C." (Ymer, bd 6, 1886).

Caldecott [ka'dikåt], Randolph, engelsk tecknare, f. 1846 i Chester, d. 1886 i Florida, utgaf en mängd barnböcker med färglagda bilder och var en högt skattad medarbetare i den illustrerade pressen, framför allt i "Punch" och "The graphic".

Calde'las, badort nära spanska staden Tuy (se d. o.).

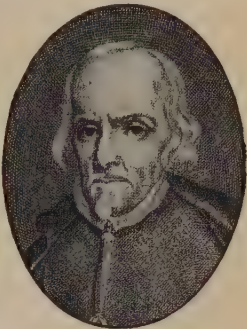
Calde'ra (sp.), kitteldal. Se Barranco.

Caldëra, stad i sydamerikanska republiken Chile.

prov. Atacama, vid Inglesviken; genom järnväg förenad med det 82 km. aflägsna Copiapó. Omkr. 3,000 inv. C., som ligger i en öde sandtrakt, har en af två stenbarriärer säkert skyddad hamn. Utför malmer, importerar stenkol, maskiner m. m.

Calderari (it.), "kittelfickare", ett hemligt politiskt sällskap i södra Italien, stiftadt 1813 af Neapels polismästare, furst Canosa, i syfte att motarbeta carbonari och andra frisinna sammanlutningar. Sällskapet upplöstes smånigom efter 1816.

Calderón, Pedro C. de la Barca Henao de la Barreda y Riaño, en af det katolska Europas störste dramatiska skalder, f. 17 jan. 1600 i Madrid. Fadern tillhörde en hidalgosläkt, som efter Toledos eröfring af morerna dragit sig tillbaka till den lilla, af Burgos' berg skyddade Carriedo-dalen, hvarest han, i likhet med Lope de Vega, egde ett stamgods, och modern var af en gammal flandrisk släkt, som tidigt flyttat till Kastilien. Vid nio års ålder sattes C. i den stora jesuitskolan i Madrid, där han snart utmärkte sig för ovanliga naturgäfvor. Det synes troligt, att han sedermera begifvit sig till högskolan i Salamanca och där med utmärkelse studerat förnämligast teologi, skolastisk filosofi och matematik äfvensom civil och kanonisk rätt. Som dramatisk författare försökte han sig med framgång redan såsom gosse och vann stor framgång vid de fester, som firades i Madrid 1620 och 1622 till den helige Isidoros' ära. Vid det sistnämnda tillfället vann han tredje priset i en litterär täflan och berömdes i ampla ordalag af Lope de Vega. Enligt bruket ibland adliga ynglingar då för tiden tagnade han sig sedermera, vid tjugufem års ålder, åt vapenyrket samt tjänstgjorde både i Milano och i Flandern. Vid början af sin mannaålder var han erkänd såsom en framstående skald och väckte därigenom snart den skådespelslystne Filip IV:s uppmärksamhet. Af denne blef han, efter Lope de Vegas död, fäst vid hofvet, med uppdrag att förse såväl de kungliga teatrarne som kyrkan med festliga skådespel. Till belöning för sitt författarskap i denna riktning utnämndes han 1636 till medlem af det ansedda riddarsamfundet "Santiago" och deltog som sådan, under hertig Olivares' befäl, i kufvandets af upproret i Katalonien. Vid sin återkomst från krigsskådeplatsen erhöll han en kunglig pension af trettio escudos i månaden, och efter det han, i likhet med Lope de Vega och åtskilliga andra samtida författare, 1651 ingått i kyrkans tjänst, blef han utnämnd först till "capellan de los Reyes Nuevos" i Toledo och sedan därjämte till "capellan de honor" vid hofförsamlingen i Madrid. Dessutom fick han uppbära inkomsten af ett prebende på Sicilien. Sedan han äfven upptagits till medlem af "La congregacion del glorioso apóstol San Pedro", blef han snart detta sällskaps öfverhufvud och fortfor

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

att leda dess angelägenheter ända till sin död, som inträffade 25 maj 1681. I sitt testamente hade han föreskrifvit, att hela hans förmögenhet skulle tillfalla nyssnämnda sällskap.

C. var föga upptagen af sina ämbeten, hvilka näppeligen voro annat än sinekurer, men de gäfvon honom ett rikligt uppehälle, och han kunde därför under en stor del af sin långa lifstid ostörd egna sig åt sitt dramatiska författarskap. Också äro alstren af detta i sanning förvånande både i fråga om antal och yppighet. I sammanhang med det spanska dramatiska föregående utveckling kunna de flesta bland dem, med afseende på ändamål och innehåll, lämpligast hänföras till följande trenne hufvudlockar: 1) ett slags kyrkliga festspele, som vid Kristi lekamens fest med glänsande prakt och stora omkostnader uppfördes på gatorna i Spaniens större städer, 2) världsliga skådespel, eller seded- och intrigstycken, i hvilka det spanska lynnets mest framstående drag, en öfverdrifvet ömtålig hederskänsla, galanteri och svartsjuka, spela hufvudrollen, och slutligen 3) andliga skådespel, i hvilka människolifvets högsta spörsmål framställas i en symbolisk form och besvaras från katolsk-religiös synpunkt.

De kyrkliga festspele (*autos sacramentales*) utgöra icke mer än en akt, men föregås af en *loa* (prolog, egentl. beröm), som dock ej alltid har samma författare som festspelet. Deras ändamål var att vid Kristi lekamens fest förhårliga den katolska gudstjänstens förnämsta mysterium, transubstantiationen, och därför innehålla de alltid en tydlig hänsyftning på hostian och kalken, eller Kristi lekamen och blod. Den symboliska hållning, som det hela därigenom erhöi, har i festspelet infört en mängd allegoriska personer, hvilka där vanligtvis spela de förnämsta rollerna. Så uppträda i C:s autos, liksom i hans föregångares, synden, döden, tron, nåden, hedendomen, judendomen, de sju sakramenten, fattigdomen, rikedom, fåfången, förnuftet, freden, kriget, ljuset, skuggan m. fl. och medverka såsom individuella personer till den dramatiska handlingens fortskridande. Ämnen till denna handling hämtade C. icke allenast ur bibeln, såsom i *La cena de Baltasar* (Baltasars gästabad), *La piel de Gedeon* (Gideons fäll) och *Las espigas de Ruth* (Ruts axplockning), utan äfven från den klassiska mytologien, såsom i *Andromeda y Perseo* (Andromeda och Perseus), från den gamla historien, såsom i *La lepra de Constantino* (Konstantins spetälska), från sitt fäderneslands häfder, såsom i *El santo rey don Fernando* (Den hel. konung don Ferdinand), ja t. o. m. från samtida märkliga tilldragelser vid hofvet, såsom i *El nuevo palacio del Retiro* (Det nya palatset Retiro), i anledning af fulländandet af Filip IV:s nya lustslott "Buen Retiro". I dessa festspele konstnärliga behandling lämnade C. mer än annanstädes sina föregångare bakom sig. Också kan man ej annat än beundra den skapande kraft, som förmådde ingjuta mänskligt lif i dessa abstrakta begrepp, och den uppfinningsförmåga, som maktade på ett konstnärligt och öfverraskande sätt förbinda de mest olikartade ämnen med festens religiösa ändamål och öfvergjuta det hela med en doft af den innerligaste andakt. Det är, som om han i dessa festspele velat förvandla hela universum till en enda jättelik monstrans, där den oändlige skulle i en omedelbar närvaro tillbedjas och prisas af de tro-

ende. Också äro, enligt samtida landsmäns omdöme, C:s autos de af hans verk, på hvilka hans författarrikhet förnämligast grundar sig, och om också barn af andra länder och andra tider icke känna sig så djupt gripna af dem, kan dock ej ens den mest protestantiske kritiker förneka, att de äro det märkligaste och konstnärligaste, som en katolsk mystik någonsin skapat. Vi ega i behåll öfver 70 dylika af C. författade festspele för Kristi-lekamens-fester i Madrid, Toledo och Sevilla.

Om man, för att lätta öfversikten öfver den brokiga mångfalden af alla C:s dramer, till den andra hufvudlocken, världsliga skådespel (*comedias humanas*), räknar alla dem, i hvilka den yttre handlingen förnämligast genom en invecklad intrig eller underbara, öfverraskande situationer tagers åskådarens uppmärksamhet i anspråk, kan man där under inbegripa ej allenast de vanligen s. k. *comedias de capa y espada* (skådespel ur hvardagslivet, alldenstund kapp och värja utgjorde det förnämsta i den spanske ädlingens hvardagsdräkt), utan äfven största delen af dem, som, vare sig tragiska eller komiska, icke kunna hänföras till den följande, och till hvilka C. liksom till sina autos, hämtade ämnen dels ur den spanska sagan och historien, såsom i *El médico de su honra* (Sin äras läkare) och *El alcalde de Zalamea* (Domaren i Zalamea), dels från fortidens historia, såsom i *La gran Zenobia* (Den stora Zenobia), *Los cabellos de Absalón* (Absalons hår) och *Duelos de amor y lealtad* (Kamp mellan kärlek och plikt), dels från äldre noveller och romaner, såsom i *La puente de Mantible* (Bryggan vid Mantible) och *El jardín de Falerina* (Falerinas trädgård), dels, så vidt man känner, ur sin egen uppfinning, såsom i *El pintor de su deshonra* (Sin egen vanäras målare), *La señora y la criada* (Hertiginnan och tjänstekvinnan) och *Basta callar* (Tiga är nog). Bland dessa hafva dock de förnämnda, de s. k. "comedias de capa y espada", vunnit det största ryktet, såsom karakteristiska för tidens seder och såsom de förnämsta intrigstycken någon dramatiska litteratur har att uppvisa. Bland dem äro de mest framstående: *Antes que todo es mi dama* (Min älskade framför allt), *La dama duende* (Tomtebissen), *El escondido y la tapada* (Den gömde och den beslöjade), *Peor está que estaba* (Allt värre och värre) och *Los engaños de un acaso* (Så kan slumpen föga). Titeln på det sistnämnda dramat skulle lämpligen kunna nyttjas såsom en träffande karakteristik af alla de dramer, som höra till detta slag; ty onekligt är, att det hufvudsakligast är slumpen, om också en mycket finfintlig och skalkaktig, som orsakar den invecklade handlingen. De flesta styckena äro nämligen sammansatta efter ungefärligen följande mönster. En ung spansk riddare anländer från Flandern eller Italien och söker om natten på Madrids gator efter den väns bostad, hos hvilken han skall taga in. Plötsligt visar sig ett beslöjadt fruntimmer, som beder om hans skydd. Som riddare kan han ej vägra detta, och så följer han denn okända till hennes bostad. Denna okända är ingen annan än hans väns syster. Denne vän däremot är i sin ordning förtjust i ett annat fruntimmer, som är väninna till nämnda syster, hvilken honom ovetande blifvit den nyss ankomne riddarens utkorade brud. Därtill kommer ytterligare en tredje riddare, som är det beslöjade fruntimmers försmädd älskare.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Af allt detta uppstår en mängd invecklade uppträden: tvenne beslöjade damer förväxlas upphörligt med hvarandra; den ena lyssnar bakom en dörr till en kärleksförklaring, som af misstag riktas till den andra; den ene af älskarna gömmer sig, då man får höra buller; den andre upptäcker honom och vingar honom till ett envig, som afbrytes genom ankkomsten af den beslöjade damens broder. Efter ytterligare misstag löses slutligen knuten på samma sätt som den invecklats, och dramat slutar med två eller tre giftermål, oberäknadt "graciosons" (tjänarens, som i de spanska dramerna spelar narrens roll), hvilken får kammarjungfrun. Oaktadt alla spännande situationer, alla öfverraskande uppträden, oaktadt all den finhet och det behag, som utvecklats i dialogen, kan dock ett dylikt abstrakt schema, som det än följer sig under aldrig så många variationer, ej undgå att orsaka en viss enformighet, öfver hvilken t. o. m. C. själf skämtar i ett par af sina dramer: *No hay burlas con el amor* (Skämta ej med kärleken) *O bien vengas mal, si vienes solo* (Välkommen olycka, om du kommer ensam). Analet af de dramer, som kunna hänföras till denna dock, stiger till ej mindre än 73.

För sitt rykte såsom en af världens störste skaldar har dock C. att tacka de förnämsta af de dramer, som höra till den tredje flokken, de så kallade andliga skådespelen (*comedias divinas*). Man kan nämligen dit räkna ej allenast dem, hvilka uppenbarligen hafva ett religiöst motiv, såsom *El principe constante* (Den ständaktige fursten) och *La devocion de la cruz* (Vördnad för korset), och dem, till hvilka ämnena äro hämtade från helgonlegenden och som sluta sig till medeltidens mysterier, såsom *El purgatorio de san Patricio* (Sankt Patriks skärseld) och *El mágico prodigioso* (Den mäktige besvärjaren), utan äfven dem, i hvilka den religiösa grundtanken alltigenom följer sig under en symbolisk omklädnad, såsom *La vida es sueño* (Livet är en dröm). Om också en och annan bland dessa, t. ex. "La devocion de la cruz", genom sin till ytterlighet drifna katolska grundtanke kan gifva C:s veder-säkrare grundade skäl att kalla honom för "inkvisitionens skald", så måste man dock å andra sidan erkänna, att religiös känsla och religiös tro icke funnit ett varmare och mera konstnärligt uttryck än i åtskilliga andra af de dramer, som tillhöra denna flock, t. ex. "El mágico prodigioso" och "La vida es sueño", hvilka dessutom äro de bästa, som flutit ur C:s penna. I dem är tankens djup förenadt med en fullkomlighet i anläggning och form, som än ytterligare förhöjes af språkets österländska bildprakt. De kunna därför ej olämpligt förliknas vid dessa storartade spanska, halft gotiska och halft moriska, katedraler, hvilkas särskilda fantastiska delar, prydda af otaliga bildverk, dock återupprepa det helas stil, och hvilkas genombrutna spiror peka mot en ljusare värld öfvan molnen. Till denna flock sluta sig, genom sin symboliska betydelse, äfven C:s mytologiska dramer, som för hoffester författades på kunglig befallning och som både genom sitt rika sceneri och genom sin musik likna våra operor. Sådana äro *Eco y Narciso* (Eko och Narcissus), *Fortunas de Andromeda y Perseo* (Andromedas och Perseus' öden), *La estatua de Prometeo* (Prometeus' bildstod) m. fl. Alla de till denna flock hörande dramerna utgöra ett antal af omkr. 34 stycken.

Utom allt detta skref C. äfven ett stort antal *entremeses*, som dock sakna högre intresse, en del poesi samt ett par smärre prosaarbeten. Själf utgaf han endast en del af sina "autos sacramentales" och ingen af sina dramer. Denna omständighet har gjort det mycket svårt att bestämma antalet af de stycken, som med säkerhet tillkomma honom. Den första fullständiga upplagan af hans "autos" besörjdes efter hans död af Pedro Pando y Mier (1717). Ny upplaga i 6 delar utgafs 1759—60 af J. F. de Apontes. Den första upplagan af hans samlade dramer utgafs 1685 i 9 delar af hans vän Juan de Vera Tassis y Villarroel. En upplaga i 4 delar, innehållande 122 dramer eller "comedias", som de alla kallas, är i senare tid utgifven af Hartzenbusch i "Biblioteca de autores españoles" (2:a uppl. 1855—58). Trenne af C:s pjäser, "Livet är en dröm", "Den mäktige besvärjaren" och "Vördnad för korset" äro på svenska öfversatta af Teodor Hagberg (1870), "Livet en dröm" jämväl i fri bearbetning af F. A. Dahlgren (1858). Bland den rika litteraturen om C. må framhållas A. Morel-Fatio, "Calderón. Revue critique des travaux d'érudition publiés en Espagne à l'occasion du second centenaire de la mort du poète" (Paris 1881), Menéndez y Pelayo, "Calderón y su teatro" (Madrid s. å.), samt Fr. W. Schmidt, "Die schauspiel Calderóns" (Elberfeld 1857).

C:s af Figueras modellerade sittande staty i brons affäcktes i Madrid i jan. 1880, och tvåhundra årsdagen af hans död firades följande år med en storartad nationell fest. T. H.*

Calderón, Serafín Estebáñez, pseud. El Solitario, spansk författare, f. 1799 i Malaga, d. 1867 i Madrid, blef professor i retorik i Granada 1822, civilguvernör i Sevilla 1837, afsattes från denna post 1838 genom ett pronunciamiento, blef statsråd 1856 samt var äfven deputerad och senator. Såsom folkfläckskildrare, i synnerhet af livet i Andalusien, var C. en af de ypperste, och hans *Escenas andaluzas* äga ett bestående värde genom trovärdighet och poetisk liffullhet. Af hans prosaberättelser är vidare att nämna *Cristinos y moriscos* och af diktsamlingar *Cancioneros*, *Romanceros* och *Poestas del solitario*. Se Canovas y Castillo, "El Solitario y su tiempo". Ad. H.-n.

Calderon [käl'derøn], Philip Hermogenes, engelsk målare, som af en spansk flyktling, f. 1833 i Poitiers (i Frankrike), kom 1846 till London, där han studerade under Leigh, och reste 1851 till Paris för att fullborda sina studier hos Picot. Han utställde oftast sina arbeten i Londons akademi, mera sällan i Paris. 1887 utnämndes han till konservator vid nationalgalleriet i London. Af hans arbeten märkas *Fångvaktarens dotter* (1858), *Franska bönder återfinna sitt röfvade barn* (1859), bägge genomträngda af sentimentalitet, *Frieri* (1861), ansedd som en af hans bästa taflor, *Englands ambassadör i Paris under Bartolomeenatten* (1863), *Hamlet som ung, ridande på Yorricks rygg* (1867), *Änka och faderlös* samt *Dijons ära* (1878). C. dog 1898. C. R. N.*

Caldiëro, by i italienska prov. Verona. Omkr. 2,300 inv. Berömda varma svafvelkällor, bekanta redan på Augustus' tid. Vid C. vunno 12 nov. 1796 de under Alvinczys befäl till Mantovas undsättning framryckande österrikarna en seger öfver

Ord, som saknas under C, torde sökas under K

Bonaparte, hvilken dock strax därefter vann slaget vid Arcole. I slutet af okt. 1805 blefvo fransmännen under Masséna slagna vid C. af österrikarna under ärkeherzog Karl.

C. O. N.

Caldwell [käl'dwel], Robert, engelsk missionär, f. 1814, d. 1891, blef efter universitetsstudier utsänd som missionär till presidentskapet Madras, valde 1841 Tinneveli till sin verksamhetsort och blef 1877 biskop därstädes såsom koadjutor till biskopen i Madras. Till kristendomens ovanligt stora utbredning i denna trakt bidrog C. nitiskt. Han deltog i bibelns öfversättning till tamilspråket (1858—69) och utarbetade bl. a. *Comparative grammar of the dravidian, or south indian, family of languages* (1856; ny uppl. 1875).

Caledon [käl'den]. 1. Biflod till Oranjesfloden. — 2. Division i Kapkolonien, vid sydvästra kusten. 4,589 kvkm. 12,192 inv. (1901). C. är ett bergigt land, som lämpar sig väl för boskapsskötsel. Dess huvudstad heter också C., har heta källor samt mycket besökta ull- och hästmarknader. 1,279 inv. (1901).

Caledonia. 1. Romarnas namn på Skottland. Se Kaledonien. — 2. Ö i Stilla hafvet. Se Nya Kaledonien.

Kalefactor (lat.). Se Kalifaktor.

Calembour l. **Calembourg** [kaläbör'], fr., akustisk ordlek ('ljudvits'), som grundar sig på olika betydelse hos samma eller lika lydande ord, t. ex. det svar, som markis de Bièvre gaf Ludvig XVI, då denne uppmanade honom att göra en calembour om konungens själf: "Ah! sire, le roi n'est pas un sujet": "Ack! Ers majestät, konungen är icke ett lämpligt ämne (är icke en undersäte)". — Ordets ursprung är ej med säkerhet känt; den franske språkforskaren Darmesteter härleder det från *calem*, i bet. dålig, och *bourde*, lögn, undflykt; andra hänföra det till personer med namnen Calembourg, Kahleberg m. fl. Det tyska uttrycket *kalauer* för en sorts vitsar är en närstående bildning. Jfr La Pointe och Le Gai, "Dictionnaire des calembours et des jeux de mots" (1884).

Calembour. Se Calembourg.

Calendæ l. **Kalendæ** (lat.), hos forntidens romare den första dagen i hvarje månad. Den benämndes stundom *calendæ tristes*, "den ledsamma första", emedan lån och räntor då skulle betalas. — *Ad calendās græcas*, latinskt ordspråk, "till grekiska c.", d. v. s. aldrig; grekiskan saknar nämligen detta ord.

Calendāria perpe'tua. Se Almanack, sp. 655.

Calendārium (lat.), register, kalender; skuldregister. Se Kalender.

Calendārium sanctōrum (lat.). Se Martyrologium.

Calendars of state papers [käl'lindəs' əv stəit' pē'pəs], eng. (eg. "register öfver statshandlingar"), från trycket utgifna volymer, som i sammandrag återgifva officiella, mestadels i engelska riksarkivet förvarade dokument alltifrån Henrik VIII:s tid.

Calendula L., Ringblomma, bot., växtsläkte af fam. *Compositæ*. Dit hör C. *officinalis* L. (vild i Syd-Europa), den vanliga ringblomman, som allmänt odlas i trädgårdar och täppor. Bladen äro strödda, lansettlika eller aflånga, blommorna gula, i många schatteringar, vanligen fyllda. Lukten är oangenäm.

Ringblommans rödfärgade kantblommor användas ofta, under namn af feminell, till förfälsknings af saffran.

G. L.—m.

Caleñtes a'quæ, romarnas namn på Chaudesaigues (se d. o.).

Calenz(u)öli, Giuseppe, italiensk lustspelsförfattare, f. 1815 i Florens, d. 1882 (?), författade mer än 30 mest smärre lustspel, som utmärkas af blick för det sceniska, fin iakttagelse, god karaktärs-teckning och en kvickhet, som aldrig förrirrar sig till det simpla. Här må nämnas *Ricerca d'un marito* (1852), *Commedia e tragedia* (1854), *Il sottoscalco* (1863), *Padre Zappata, Le confidenze innocenti* (1879) samt hans för kvinnlig ungdom afsedda samling *Dialoghi e commedie per fanciulle* (1874).

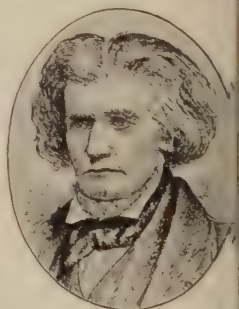
Cales, fordom namn på Calvi Risorta. Se Calvi 2.

Calfa, egentl. Guy (Gonidon) de Lusignan, armenisk lär, f. 1831 i Konstantinopel, enligt vanlig, ehuru icke alldeles obestridd, uppgift härstammande från den bekanta franska släkten Lusignan (se d. o.). C. studerade först i Venedig och sedan i Paris och har utvecklat en synnerligen flitig verksamhet som författare på olika områden. Bland hans arbeten märkas *Calligraphie arménienne* (1854, 3:e uppl. 1859), *Dictionnaire arménien-français* (1860, flera uppl.) och *Dictionnaire français-arménien* (flera uppl.), alla utgifna i Paris, afvensom öfversättningar från franska till modern armeniska af "Télémaque", "Paul et Virginie" m. m.

K. v. 2.

Calgary [käl'gəri], hufvudort i distriktet Alberta i Dominion of Canada, vid föreningen af Bow river och Elbow och vid kanadiska pacifikbanan. 4,860 inv. (1901).

Calhoun [käl'hō'n], John Caldwell, nordamerikansk statsman, f. 18 mars 1782 i Abbeville i Syd-Carolina, härstammande på både faderne och moderne från Irland. C. erhöi en strängt kalvins uppföstran, blef 1807 advokat, invaldes s. å. i sin fädernestats legislatur och sändes 1811 till kongressen som medlem af representanternas hus. Där vann den rikt begåfvade unge mannen genast stort inflytande genom sin logiska skärpa och glänsande debatteringskonst; han ledde förhandlingarna i utskottet för utrikes ärenden och var den våltaligaste målsmannen för det parti, som genomdref krigsförklaringen mot England 1812. Efter fredsslutet 1815 medverkade han till antagandet af 1816 års delvis protektionistisk tariff. Under Monroes presidentskap (1817—25) var C. krigsminister och fick därvid tillfälle att ådaga lägga sin administrativa skicklighet. Ordning och reda infördes i arméförvaltningen, och stora besparingar gjordes utan att försvarets effektivitet därigenom förminskades. Vid 1824 års presidentvalskanpanj var C. trots sin ungdom en af hufvudkandidaterna, men fick nöja sig med vice-presidentsvärdigheten, till hvilken han med öfverväldigande majoritet utsågs; han återvaldes till samma befattning 1828.

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

då Jackson segrade vid presidentvalet. C. hade dithills i det hela anslutit sig till den politik, som genom rask utveckling af Förenta staternas ekonomiska resurser ("internal improvement") sökte stärka föreningsbandet; under de häftiga partistrider, som utmärkte Jacksons båda presidentskap, kom han att framstå som den främste målsmannen för sydstaternas särintressen, först i tullpolitiken, sedan i den med åren allt uppslukande slaffrågan, och trygghet för söderns maktställning inom unionen blef nu det ideal, för hvilket han till sin lefnads slut med överlägsen skicklighet förde en hopplös strid. Dess första skede betecknas af "nullifikationsfrågan" (se Nullifikation och Nord-Amerikas förenta stater, historia), där C. formulerade Syd-Carolinas konstitutionella teori om unionen som ett fördrag mellan suveräna stater, hvilka kunde inom sitt område sätta ur kraft de unionsstadganden de ansågo författningsstridiga samt i sista hand utträda ur unionen. Då striden var som hetast, nedlade C. 1832 vice-presidentsbefattningen, lät invälja sig i senaten och försvarade där, särskildt mot Webster, sin teori om staternas rättigheter. Clay's kompromiss-tariff af år 1833 afvärfde den brytning, som redan syntes öfverhängande, och betecknade i det hela en seger för de frihandelsåsikter C. å sydstaternas vägnar föräktade, medan den skickelsediga konstitutionella tvistefrågan förblef olöst. C:s utsikter att nå presidentsvärdigheten hade under tiden förstörts genom den personliga brytning, som inträdde mellan honom och Jackson. Under de följande åren, då C. vid sidan af Clay, Webster och Benton intog en ledande plats i senaten, bekämpade han i samförstånd med whigs Jacksons äfventyrliga bankpolitik och fördärfliga partibelöningssystem, men stödde efter 1837 års finansiella kris van Burens demokratiska regering i fråga om skilsmässa mellan regeringen och bankerna samt upprättande af oberoende ränterier i staterna. C. insåg med sin skarpsblick tidigare än någon af sina samtida den fara striden om slafveriet innebar för unionens bestånd och tröttnade aldrig med sina Kassandraspådningar om kommande ofärd, i händelse att söderns kraf ej i allt tillfredsställes. För honom var slafveriets bibehållande oundgängligt ej blott för de södra staternas ekonomiska välfärd, utan äfven för hela deras nationella lif, och han gick i ett berömdt tal (6 sept. 1837) ända därhän att beteckna slafveriet som "ett positivt godt". För att trygga jämvikten mellan sydstat och nordstat inom senaten, påyrkade C. ifrigt annexionen af Texas och genomförde den äfven under den korta tid han (mars 1844—mars 1845) var presidenten Tylers statssekreterare. Däremot uppträdde han, ehuru ej med tillräcklig kraft, ogillande mot presidenten Polks hänsynslösa krigspolitik mot Mexico. I Oregonfrågan hade han som statssekreterare energiskt förfäktat Förenta staternas kraf, och vid frågans senare behandling i senaten utvecklade han i ett af sina mest glänsande tal den fjärran västerns framtidsmöjligheter; när krig med England hotade, hörde emellertid C. till dem, som verksammast bidrogo till 1846 års kompromiss. C:s sista år upptogs helt af striden om slafveriets ställning i de från Mexico förvärfvade områdena. Han bekämpade med framgång i senaten det s. k. "wilmotska förbehållet" (se Wilmot, D.) och framlade 19 febr. 1847 i en rad resolutions-förslag sin af sydstaterna gillade uppfattning att

kongressen saknade befogenhet att genom förbud mot slafveri i territorierna beröfva någon stat dess fulla rätt inom denna staternas gemensamma egendom. Äfven denna gång kringgicks hufvudfrågan genom ett kompromissförslag af Clay ("kompromissen af 1850"); det bekämpades af C. i hans sista stora tal i senaten 4 mars 1850, hvilket den redan döds-märkte mannen ej själf var i stånd att upplåsa. Där framkastade han som ett sista förtvifladt försök att på en gång rädda unionen och slafegarintressena det besynnerliga förslaget om två presidenter efter romerska republikens mönster med veterätt mot hvarandra, den ené från nordstaterna, den andre från sydstaterna. Detta var i tunn förklädnad intet annat än unionens upplösning och därmed indirekt ett erkännande om olösligheten af det problem, i hvars tjänst C. ställt sin enastående politiska tänkarbegränsning. Han afled i Washington 31 s. m. "Södern, stackars södern; Gud vet, hvad dess öde skall bli!", var ett af hans sista ord på dödsbädden. — C:s enskilda lif kännetecknades af puritansk enkelhet; hans ögegennytt och öfvertygelsetrohet erkändes äfven af motståndarna. Det var själfva arten af hans politiska ideal, som gjorde att han i Förenta staternas politiska lif kom att utöfva ett så väsentligen negativt och ödesdigert inflytande. Hans *Works* utgäfvo af R. K. Cralle (6 bd, 1853—54). Jfr H. von Holst, "John C. Calhoun" (1882, i "American statesmen series"), Rhodes, "History of the United States from . . . 1850", I:a delen (1893) och Elliott, "Die staatslehre J. C. Calhouns" (1902). V. S.-g.

Calhoun [kel-hö'n], Simeon Howard, nordamerikansk missionär, f. 15 aug. 1804 i Boston, filos. och teol. doktor, utsändes 1836 såsom agent för amerikanska bibelsällskapet till levanten. Från 1843 verkade han som missionär i American boards tjänst och öfvertog 1844 ledningen af missionsseminariet Abeih på Libanon. I denna befattning nedlade han ett betydande arbete. De flesta predikanter och lärare, som i. n. arbeta i Boards syriska mission, ha genom honom fått sin utbildning. Vål förtrogen med arabiska och turkiska språken, var han d:r Goodells medarbetare vid utarbetandet af den första turkiska bibelöversättningen. Utom i teologiska ämnen utgaf han flera arbeten i astronomi och filosofi. Det inflytande C. utöfvade i Syrien sträckte sig långt. Äfven de tyske och engelske residenterna betraktade honom såsom en auktoritet, till hvars råd de gärna lyssnade, och de infödde, hvilken religion de än tillhörde, vände sig med förtroende till honom som till en pålitlig vän. Vid ett besök i sitt hemland afled han i Buffalo 14 dec. 1875. A. K.

Cali (San Jago di C.), stad i departementet Cauca i sydamerikanska republiken Columbia, vid floden Cauca. Omkr. 10,000 inv. Staden, som grundlades 1556, ligger 1,014 m. ö. h. Det är en smutsig, förfallen stad, hvars handel mycket aftagit sedan 1870-talet, då det 1876—77 under pågående inbördeskrig var regeringens viktigaste försvarspunkt.

Califiari, Paolo, italiensk målare. Se Veronese.

Caliatürträ, bot. Se *Pterocarpus*.

Caliban (bildadt genom omkastning af bokstäfverna i "canibal", kannibal), halfmänskligt vidunder i Shaksperes skådespel "The tempest" (Stormen);

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

däriifrån hämtad hufvudfigur i Renans drama "Caliban".

Caliche [-tje], sp. Se Chile-salpeter.

Calico [kå'likåu], eng., text. Se Kalikå.

Calidris, zool. Se Sandlöparen.

California [kålifå'niø], dels territorium i Mexico, dels en af Nord-Amerikas förenta stater. Se Kalifornien.

Cal'iga (lat.), soldatstöfvel. — **Caligæ hispānicæ**, "spanska stöflar", ett slags tortyrredskap. Jfr Spanskastöfveln.

Caligula, Gajus Cæsar, romersk kejsare, son af kejsar Tiberius' brorson, den folkäre Germanicus, och Agrippina, f. 31 aug. år 12 e. Kr. i Antium. Som barn vistades han i faderns läger i Germanien, där hans vana att uppträda i krigsdräkt, särskildt i *caligæ* (soldatstöflar), förvärfvade honom smeknamnet Caligula (liten stöfvel). 17 e. Kr. följde han fadern till Syrien och blef efter dennes död (19 e. Kr.) uppfostrad i Rom. Af Tiberius vid 19 års ålder kallad till Capri, förstod han att genom förställning vinna kejsarens, för hvars mistroende så många, äfven bland C:s fränder, fallit offer; äfven folkets sympatier för Germanicus' familj liksom samlade sig på C. Efter Tiberius' död (37) blef han af senat och folk utropad till kejsare. I början af sin regering ådagalade han mycken mildhet och förklarade öppet, att han ej ämnade regera i företrädarens anda.

Medan C. flerstädes i österlandet ersatte den omedelbara romerska förvaltningen med lydstaten, var han betänkt på att upptaga Cæsars eröfringspolitik gentemot Germanien och Britannien. Efter vidlyftiga rustningar bröt han upp hösten 39 och företog ett af hans vedersakare mycket förlöjligt rekognosceringståg öfver Rhen, dock utan att möta allvarligt motstånd. Den förut själfsväldiga, nu genom Galba ett lydigt verktyg vordna Rhen-armén vann senare flera framgångar. Vintern tillbragtes i Lyon. Lugnet återställdes i Gallien, hvarefter C. bröt upp mot Britannien. Det vådliga företaget uppgafs emellertid, då en af landets höfdingar frivilligt underkastade sig; för öfrigt var det tid att vända mot Rom, där senaten börjat visa en afgjordt fientlig hållning.

C. skildras af forntida författare (t. ex. Philo) och vanligen äfven af nutida forskare såsom vanvetlig, och han har själf genom en mängd drastiska och cyniska uttalanden samt handlingar gifvit ett skenbart stöd för denna uppfattning. Mycket, som på intet sätt kan försvaras, ter sig dock annorlunda med den tidens allmänna förhållanden som bak-

grund. Om otillräknelighet kan svårigen vara tal, men väl om hänsynslös själförhäfvelse ("kejsarvan-sinne"). Att han fordrade gudomlig dyrkan, som äfven visades honom utom af judarna, hvilka vägran hotade att leda till allvarsamma konflikter, synes oss med rätta oerhördt, men tanken på härskarkulten, så egendomlig för den hellenistiska monarkien, var ingalunda främmande redan för Cæsar och Augustus. C. saknade ingalunda begåfning, men väl saknade 25-åringen, plötsligt vorden herre öfver ett världsrike, den moraliska styrka, som behöfts under dåvarande förhållanden. Hård, ofta grym konsekvens var en utmärkande egenskap hos honom; motstånd tålades ej och kvädes, om så behöfdes, i blod.

Under det C. alltjämt sökte försvaga och förödmjuka senaten, närmade han sig dels riddarståndet, som han reorganiserade och kompletterade bl. a. med ansedd provinsialer, dels folket, som hans slösande frikostighet alltjämt tillfredsställde. Dock uppgaf han aldrig sin själfständighet. Rastlöst verksam, medhann C. flera förbättringar: finansförvaltningen sökte han ställa på en sundare grundval genom att inskränka vissa utgifter, särskildt de dryga soldatbelöningarna, och genom att ordna skatteväsendet. Kontrollen öfver ämbetsmännen skärptes. Gator och vägar istandsattes. Mycket, som bort ske förut, blef sålunda, om icke fullbordadt, så åtminstone påbörjadt af C.

C:s regering blef nämligen ej långvarig. Redan i Germanien hade han upptäckt och fruktansvärdt straffat ett anslag mot sitt lif. Efter hans återkomst (aug. 40) bildades flera sammansvärjningar, men utan resultat. Slutligen blef han (jan. 41) mördad af några personer under ledning af gardesdistributen Cassius Chærea. Se H. Willrich, "Caligula" (1903). (H. Sgn.)

Caligus, zool., ett kräftdjursläkte, hörande till de parasitiskt lefvande *Copepoda* (se d. o.). Kroppen är flat med sköldlik cephalothorax (se Kräftdjur). Fjärde bröstsegmentet är fritt, smalt. Abdomen består af flera segment. Öfverkäkarna äro ombildade till stickredskap, innesluta i en snabel, bildad genom sammanväxning af öfver- och underläppen. De bakre antennerna och käkfötterna äro försedda med hakar, hvarmed djuret fäster sig på värdens kropp. Äggen förenas till två långa trådlika bihang, som honan bär fästa vid stjerten. Djuret lefver parasitiskt på hafsiskars hud och gälar. L-o.

Calimanesi, svaufvelbad i Rumänien. Se Rimnik.

Calina, meteor., det spanska namnet på solrök, ett fenomen, som mycket allmänt förekommer i Spanien under sommartiden. Ordet är besläktadt med det italienska *caléigne* (af lat. *caligo*, dimma, mörker), som nyttjas i samma betydelse. Se vidare Kvobar och Solrök. R. R.

Calistoga [kålistå'ga], småstad i nordamerikanska staten Kalifornien i öfre Napadalen, 117 km. n. ö. om S. Francisco, från hvilket järnväg går till C. Omkr. 1,200 inv. Staden är bekant för sina varma svaufvelkällor och den "förstenade skogen" i närheten, en 6 km. lång, 1,5 km. bred landsträcka, öfver hvilken rester af ett hundratal förstenade träd ligga.

Calixtiner (Kalixtiner). Se Husiter.

Calixtus (Kalixtus), namn på fyra romerska påfvar. — 1. C. I, biskop i Rom 217—222, var en frigifven slaf, innan han blef biskop. Han var en

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

rig unitarie och motståndare till den sedermera ortodoxa läran om "logos" (ordet; jfr Joh. evang. 1: 1—4) såsom andra personen; hans största betydelse ligger i den mildare uppfattning af kyrkotukten gentemot den urkristna strängheten, som han segnande häfdade. — 2. C. II, påfve 1119—24, hette Guigo samt var ärkebiskop af Vienne. Han gjorde slut på investiturstriden genom att afsluta konkordatet i Worms 1122, hvilket stadfästes på det första allmänna lateran-konciliet, 1123. Hans namn är fläckadt genom åtskilliga förfälskade påfvebref, som han lät förfärdiga i sitt intresse. — 3. C. III, påfve 1455—58, hette förut Alfonso Borgia och var biskop af Valencia, när han blef påfve vid 77 års ålder, en personligen aktningssvärd man, ehuru han genom sin nepotism förberedde sin släkts beryktade framfart i kyrkan. Han lät förfälska predika förståg mot turkarna, då dessa eröfrat Konstantinobel (1453). — 4. C. III kallade sig äfven en motpåfve, som Fredrik Barbarossa uppställde mot påfven Alexander III och understödde till 1177, då kejsaren till följd af freden i Venezia (s. å.) måste låta honom falla.

Calixtus, Georg (Jörgen Callisen), tysk teolog, f. 1586 i Medelby i Schleswig, d. 1656, sedan 1614 professor i Helmstädt. C. framstår under 17:e årh:s förra hälft, tiden för den strängaste lutherska ortodoxiens triumf och urartning, såsom den själfständigaste och inflytelserikaste representanten för en irenisk teologi i Melancthonns och humanismens anda. I denna riktning hade hela hans uppfostran fört honom: hans fader var direkt lärjunge till Melancthon; vid universitetet i Helmstädt, där C. från 1603 studerade, fortlevde ännu den gamla humanismens traditioner, och med förkärlek gick

man här från tidens teologiska storheter tillbaka till de gamle kyrkofädernas skrifter: vidsträckt resor hade sedan lärt honom att finna goda sidor såväl i den reformerta kyrkan som hos katolicismen. Åt arbete för enighet eller åtminstone frid mellan de tre hufvudkyrkorna egnade han också hela sitt lifs osäfliga sträfvan. Den basis, på hvilken detta skulle vinnas, var en återgång till den förment enstämmiga åskådningen hos de fem första århundradenas kyrkofäder ("consensus quinqueseccularis") och framför allt till det apostoliska symbolum. Skiljaktigheterna mellan de olika kyrkorna behöfde ej därför utplånas — C. själf ville härutinnan fasthålla den lutherska ståndpunkten —, men inför medvetandet om det för dessa gemensamma skulle de framträda såsom något oväsentligt och kunna erkännas såsom ej rörande det "till saligheten nödvändiga". Hos flera af tidens statsmän, liksom i många teck-teologiska kretsar, väckte dessa C:s tankar lifligt bifall; från teologernas sida möttes de med nästan kompakt motstånd. Under långa tider måste C. samtidigt föra politik mot å ena sidan de katolske teologerna, å andra sidan den lutherska ortodoxiens representanter, hvilka för hans åskådning skapade

slagordet *synkretism* (sammanblandning). Bittrast blef kampen med de senare. Den följde C. under nästan hela hans verksamhet, men uppblossade med förnyad häftighet efter hans deltagande i det polska unionskonventet i Thorn (1645). Här hade äfven Abraham Calovius varit närvarande, och denne framträdde nu alltmer som C:s hätskaste motståndare. Denna strid, den s. k. *synkretistiska striden*, fortgick äfven långt efter C:s död. Från C:s motståndares sida fördes den med en småaktig förkättringslust, som aldrig lät det komma till en verklig principdebatt. Dock torde det ej böra nekas, att de ej blott visa en skarp blick för det illusoriska i många af C:s projekt, utan och i vissa afseenden röja en klarare förståelse än han af reformationens verkliga innebörd. Blefvo sålunda hans unionssträfvanden för tillfället utan synbara resultat, ledde dock hans tankar kvar och framträdde på nytt i pietismen o. s. v. Mera omedelbar framgång hade han i sin långa och inflytelserika verksamhet såsom en af sina lärjungar sällsynt älskad och vördad universitetslärare. I rent teologiskt hänseende har C. blifvit af betydelse dels i allmänhet genom de vidare perspektiv — i historisk och filosofisk riktning — han sökte öppna för den systematiska teologien, dels genom sitt kraf (i *Epitome theologie moralis*, 1634) på en själfständig behandling af den förut blott såsom en del af dogmatiken betraktade teologiska etiken, äfven om det utförande han själf gaf af detta uppslag måste betecknas såsom föga lyckadt. Jfr W. Gass, "G. Calixtus und der synkretismus" (1846), och E. L. Th. Henke, "G. Calixtus und seine zeit" (1853—56).

Call, Leonhard von, tysk gitarrvirtuos, f. 1779, d. 1815, gjorde tidigt konsertresor, bosatte sig därefter i Wien och skaffade sig ett namn genom en mängd lätta arrangemanger och kompositioner för gitarr med flöjt och andra instrument samt genom åtskilliga af honom komponerade sånger och manskvartetter. A. L.

Calla palustris, Missne, bot., den enda fullt vilda svenska representanten af fam. *Araceæ* (jfr d. o.), är genom sina stora hvita hölster och vackra, hjärtlika blad våra skogskärrs förnämsta prydnad. Allmän öfver hela Sverige. Den starkerika rotstocken lär med fördel hafva blifvit använd som nöddrödsämne och svinföda. — Den vanligen s. k. "kallan" tillhör släktet *Zantedeschia* af samma familj. S. A.*

Callandreau [kalādrā], Jean Pierre Octave, fransk astronom, f. 1852, d. 1904, blef 1874 assistent och 1897 astronom vid observatoriet i Paris. C. utgaf en mängd matematiska och astronomiska arbeten, mest af teoretiskt innehåll. Nämnas må hans undersökning öfver besselska funktioner, hans fortsättning af Hills arbeten öfver gaussiska teorien för de sekulära störingarna, hans användning af Gyldéns metod på planeten (103) Hera, flera arbeten öfver teorien för periodiska kometer

Calla.

och en större afhandling öfver kommensurabilitetsfall i solsystemet. Under 20 år var han utgivare af "Bulletin astronomique". A. N.-r.

Callao [kaljää], stad i sydamerikanska republiken Peru, vid Stilla hafvet, 14 km. från Lima, och genom järnväg förbunden med denna stad. Det bildar med sin närmaste omgivning en egen provins (*Provincia constitucional de C.*), om 37 kvkm. areal och 48,118 inv. (1896), till stor del färgade. Staden ligger på 12° 4' s. br. och 77° 7' v. lgd, vid en bukt af Stilla hafvet, hvilken i s. begränsas af en långsträckt halfö och genom öarna San Lorenzo och Fronton skyddas mot vind och sjögång samt bildar en af de tryggsa redder på jorden. Hamnen, som tillika är krigshamn, är konstgjord, bildad af väldiga hamnarmer. Antalet i C. inklererade fartyg 1899 var 488, däraf 320 ångfartyg om 512,517 ton; antalet utklarerade fartyg s. å. var 486, däraf 321 ångfartyg om 517,472 ton. C. består af en gammal stad med tränga, krokiga gator och en ny med ståtliga hus. Den gamla fästningen, Real de San Felipe, innesluter tullhuset. — C. grundades af Diego Ruiz 1537 under namn af Ciudad de los Reyes, ytterst på ofvannämnda halfö, men flyttades efter att ha förstörts af en jordbävning 1630 till sin nuv. plats. Det förstördes åter genom jordbävning och en därpå följande flodvåg 28 okt. 1746 samt led äfven mycket under befrielsekriget och under det s. k. salpeterkriget mellan Chile å ena sidan samt Peru och Bolivia å den andra, då det blockerades af en stark chilensk eskader och bombarderades från 22 april till 10 maj 1880, men försvarade sig och gaf sig först efter Limas fall 17 jan. 1881. (J. F. N.)

Callaudelement [kalä-], *elektrot.*, en stundom använd benämning för en modifierad form af Meidingers galvaniska element. Callaudelementet, som haft stor användning inom telegraftekniken, består af en kopparsulfatlösning och en zinksulfatlösning, skiktade genom sin olika specifika vikt och innehållande den förra en elektrod af bly, den senare en af zink. A. E.-m.

Callé [kall], L. a. stad i Algeriet, dep. Constantine, vid Medelhafvet, 80 km. ö. om Bône och 16 km. från gränsen till Tunisien. Omkr. 6.000 inv., som kommun omkr. 20.000. Betydande korallfiske idkas där, i synnerhet af italienare. Blygrufvor. I närheten skog af korkek. C. är fransmännens äldsta besittning i Algeriet och grundades af dem som befäst plats redan på 1500-talet.

Calle-Calle [ka'lje-ka'lje] l. Valdivia, flod i chilenska prov. Valdivia, upptrinner på Anderna ur flera sjöar: Lajara, Pirihaico och Riñihue, bildar nedanför den sistnämnda ett 30 m. högt fall, upptager fr. v. Quinchilca och Colirelo, får först där-efter namnet C., rinnet förbi staden Valdivia, upptager därefter fr. h. Rio Cruces l. San José, hvilken utgör aflöpp för sjöarna Calatquen och Panguipulli (48 och 70 kvkm.) samt faller ut i en vik af Stilla hafvet. Flodens längd från sjön Riñihue är omkr. 140 km., däraf 100 km. äro segelbara.

Callet [kalä], François, fransk matematiker, f. 1744, d. 1798 som privatlärare i Paris, utgaf goda och bekväma logaritmtabeller (1783), hvilka 1795 utkommo i en stereotyperad upplaga. Ett loftal öfver C. är infördt i Jér. Lalandes "Histoire de l'astronomie pour l'an VI" (1798).

Calliäno, by i Tyrolen, vid floden Adige, i d. befästa bergspasset Castella della Pietra. 921 inv. (1900). Bekant genom österrikarnas seger öfver venezianerna 9 aug. 1487 och Bonapartes öfver österrikaren Wurmser 4 sept. 1796.

Calliat [kalia?], Victor, fransk arkitekt. f. 1801 i Paris, d. d. 1881, studerade i école des beaux-arts och var 1819—24 lärjunge af Varnoy och Châtillon. Han anställdes 1825 vid statens byggnader och fick längre fram ledningen vid utförandet af Hôtel de ville i Paris. C. är ansedd i synnerhet för sina skrifter i arkitektur, såsom *Hôtel de ville de Paris* (1846), *Parallèle des maisons de Paris, construites depuis 1830 jusqu'à nos jours* (1850), *Eglise St Eustache* (s. å.) samt den af honom 1850 uppsatta tidskriften "Encyclopédie d'architecture". C. R. N.

Callichthys, *zool.*, ett egendomligt, till familjen *Siluridæ* hörande fisksläkte, som lever i färskvattnet i de tropiska delarna af Syd-Amerika. Kroppen beklädes af fyra plåtrader. Taggstrålarna, i synnerhet bröstfienornas, äro utbildade till starka vapen; munn-

nens tänder däremot äro små och svaga. Under läppen är utbredd i en bred tillbakalagen flit. För öfrigt utmärka sig dessa fiskar såväl genom förmåga att jämförelsevis länge leva ofvan vattnet — något som kommer dem väl till pass, när de v. torka tvingas att krypa öfver land för att söka annan vistelseort — som också genom den omsorg de visa om sina ägg, hvilka de lägga och befrukta. bon, som de bygga likt våra spiggar och försvärlämsom de. F. A. S.

Callicratides. Se Kallikratides.

Callidium, *zool.* Se Blå-jon.

Callières [kaliär] François de, fransk diplomat och skriftställare, f. 1645, d. 1717. Förut använd i diplomatiska uppdrag af mera hemlig natur, t. ex. i Polen 1672 och i Holland på 1690-talet, var han 1696—97 en af Frankrikes fullmäktige vid fredsförhandlingen i Rijswijk. Han blef 1698 kabinettsekreterare hos Ludvig XIV, utförde 1700 och 1702 ett par beskickningar till Lothringen i samband med spanska successionskrisen och egnade sig för öfrigt åt litterär verksamhet. Han var medlem i franska akademien och författade jämte några arbeten af språkligt innehåll en diplomatisk handbok, *Manière de négocier avec les souverains* (1716). H. B.

Callimachus, latinsk namnform för Kallimachos (se d. o.).

Callinus, latinsk namnform för Kallinos (se d. o.).

Callionymus, *zool.* Se Sjököcksläktet.

Calliöpe. Se Kalliope och Muser.

Callipsis, *bot.* Se Coreopsis.

Callisittacus, *zool.* Se Papegojor.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Callirhoë, bot. Se Malva.

Callirrhoe, latinsk namnform för Kallirrhoe (se d. o.).

Ca'llisen, Jörgen, tysk teolog. Se Calixtus (Georg).

Ca'llisen. 1. Henrik (Heinrich) C., dansk kirurg, f. 1740, d. 1824, var prästson från Preetz i Holstein och kom 1755 till Köpenhamn för att utbildas sig till kirurg. Efter tidens sed blef han 1758 barberarlärling och gjorde därpå tjänst som kirurg vid hären, sedan vid flottan. 1767—71 skaffade han sig ytterligare utbildning i Paris och London samt blef 1773 professor i kirurgi vid universitetet, sedan han 1767 hade tagit medicinsk examen och 1772 doktorsgraden. Trots sin skicklighet som kirurg blef han 1785 förbigången vid upprättandet af en kirurgisk akademi och först 1791 anställd därstädes. Andå till 1804 höll han föreläsningar där, och till sin död kvarstannade han i tjänst som generaldirektör för kirurgien. C. hade satt som sin närmaste uppgift att lära läkarna kirurgi, något som tidigare försumrats, och utgaf redan 1777 en lärobok, *Institutiones chirurgiæ hodiernæ*, som sedan utkom i ständigt ökade upplagor (4:e uppl. i två bd 1815—17 under titeln "Systema chirurgiæ") och öfversattes till flera språk. Hans framställning är klar, men innehållet föga originellt, till en del rent af plagiat från K. J. Bergers föreläsningar. Hans betydelse för vetenskapens utveckling har starkt öfverdrifits, och hans tillnamn "den danska kirurgiens fader" är oförtänt. Däremot har C:s *Fysisk medicinske betragtninger over Kjøbenhavn* (2 bd 1807—09) ännu värde för den betydelse, som han däri tilldelar hygienien, och de upplysningar, som han ger om invånarnas samhällsförhållanden och lefnadssätt m. m. C. åtnjöt stort anseende, blef 1802 etatsråd och 1812 konferensråd samt hedrades 1805 med en guldmedalj af sina landsmän. E. Ebg.

2. Adolf Karl Peter C., den föregående brorson, dansk läkare, f. 1786 i Glückstadt, promoverades till med. doktor i Kiel 1809, blef sedermera professor vid kirurgiska akademien i Köpenhamn och (1842) kirurgie professor vid universitetet därstädes. Från 1843 verkade han såsom praktiserande läkare i Altona och dog i Wandsbeck 1866. Mest bekant är C. genom sitt stora arbete *Medicinisches schriftsteller-lexicon der jetzt lebenden ärzte, wundärzte, geburtshelfer, apotheker und naturforscher aller gebildeten völker*, som i 33 bd utkom i Köpenhamn och Altona 1830—45. R. T.—dt.

Callistemon R. Br., bot., växtsläkte af fam. *Myrtaceæ*, australiska buskar eller smärre träd med strödda, läderartade, smala blad och i tätta ax sittande blommor. Ståndarna äro vackert skarlakansröda eller gulaktiga samt många och långt utskjutande, hvarför axen, då kronbladen fallit af, hvilket sker mycket snart, likna runda borstar och få ett särdeles pryddigt utseende. Flera arter odlas därför som prydnadsväxter i drifhus och boningsrum, t. ex. *C. speciosus* DC. och *C. lanceolatus* DC. *C. salignus* DC. lämnar ett af Australiens hårdaste träslag. Ldt. (G. L.—m.)

Callistephus sine'nsis Nees (*Aster chinensis* L.), *Aster*, bot., en välbekant ettårig trädgårdsväxt, som blommor på sensommaren och under hösten, tills den förstöres af frosten. Den härstammar från östra Asien. Af astern odlas sedan länge ett mycket

stort antal varieteter, och hvarje år tillkomma nya former. G. L.—m.

Callisthènes, latinsk namnform för Kallisthenes (se d. o.).

Callisto, latinsk namnform för Kallisto (se d. o.).

Callistratus, latinsk namnform för Kallistratos (se d. o.).

Ca'llitrix, zool. Se Primates.

Callitrichaceæ (*Callitrichinææ*), bot., en naturlig växtfamilj, omfattande små vattenväxter med motsatta, helbräddade blad och i bladvecken

A *Callitriche stagnalis*. B *Callitriche autumnalis*.

sittande blommor af mycket enkel byggnad. De förekomma i grundt vatten, hvars yta de ofta alldeles betäcka med sina stjärnlika toppbladsrosetter. Det enda dithörande släktet är *Callitriche*, af hvars fåtaliga, men — såsom händelsen ofta är med vattenväxter — vidt utbredda arter fem förekomma i Sverige. S. A.*

Callitriche, bot. Se Callitrichaceæ.

Callitrichinææ, bot. Se Callitrichaceæ.

Ca'llitris Vent., bot., växtsläkte af fam. *Coni-feræ*, afd. *Cupressinææ*. Dit hör *C. quadrivalvis* Vent., ett i norra Afrika växande cypresslikt träd, hvars ved därstädes nyttjas som byggnadsvirke och ur hvars bark fås ett harts, kalladt sandarak, som brukas till beredning af fennissor m. m. Forn-tidens egyptier använde det vid balsamering af lik. Ldt. (G. L.—m.)

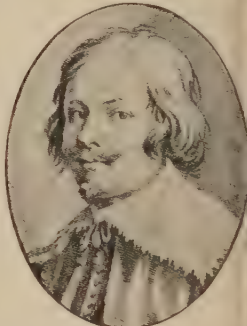
Callmänder, Karl Reinhold, målare, f. 25 dec. 1840 i Örebro, kom 1860 till Stockholm och var ett år lärling hos dekorationsmålaren F. Lilje-

blad. För några karikatyrteckningar, *Komiska sten-tryck* (1861—63), fick C. af konung Karl XV och änkedrottning Josefine ett stipendium på 3 år, under hvilka han studerade i Düsseldorf, Antwerpen och Paris. Återkommen hem 1865, blef han elev vid konstakademien, hvarefter han reste till Antwerpen och Tyskland. Åter hemkommen, målade C. motiv från "Fredmans epistlar" och munklivet samt porträtt. Efter att 1873—77 ha vistats i München, slog sig C. ned i Göteborg, där han sedan dess varit bosatt. I flera år var han konservator och sekreterare vid därvarande konstförening samt lärare i teckning vid museets ritkola och i ornamentsmålning i slöjdskolan. Från genre- och porträttmåleriet öfvergick C. till den dekorativa konstens område. Dit höra plafond- och väggmålningar med sago-motiv, såsom *Sagan om riddarna Schack och Biljard* (J. F. Dickson) och *Sagan om Psyche* (P. Fürstenberg), samt en mängd möbelritningar. Sedan 1882, då C. bildade Svenska glasmåleri-aktiebolaget, har han så godt som uteslutande egnat sig åt glasmåleriet. Utan att förut hafva särskildt studerat glasmålningens teknik, blef C. den förste, som i våra dagar i Sverige återupplifvade denna art af dekorativ konst. Prof på hans stora talang såsom glasmålare finnas på en mängd ställen i vårt land, hufvudsakligen i kyrkor (Uppsala domkyrka, Oskar Fredriks kyrka i

Göteborg, Karlstads, Umeå, Grennas, Varbergs samt flera landskyrkor), men äfven annanstädes, såsom i Göteborgs museums kyrksal (S:t Erik, S:t Görans m. m.) och i flera privatbostäder. J. K.—e."

Callösa, bot. Se Kallos.

Callot [kalå], Jacques, fransk tecknare och gravör, f. 1592 i Nancy i Lothringen, d. där 1635. Son till en hertiglig häröld och vapenmålare af adlig börd, visade han redan som barn en stark böjelse för konsten. Efter ett par läroår hos den hertiglige glasmålaren Cl. Henriot och myntgravören-guldsmeden D. Crocq rymde han vid tolf års ålder hemifrån. lät upptaga sig i ett zigenarband och lyckades på detta sätt komma till Florens, där han kort tid åtnjöt undervisning af ingenjören-gravören Canta Gallina, och till Rom. Där blef han ertappad och återförd till hemmet, men förnyade sitt rymningsförsök, ehuru med samma påföljd (han blef ertappad

Den hel. Antonius' frestelser. Radering af Callot.
Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

pad redan i Turin). Emellertid debuterade han 1607 med ett (kient) porträtt af hertig Karl III, och då denne året därpå dog, fick C. den nye hertigens tillstånd att åtfölja en särskild ambassad till Rom. Där blef han elev af en underordnad fransk artist Thomassin, som fabrikmässigt dref gravör-yrket med hjälp af gesäller; förgäves sökte C. få arbeta på den skicklige och spirituelle målaren-gravören Ant. Tempestas ateljé — C. hade för dålig artistisk underbyggnad för att där bli antagen, men Tempestas arbeten hade dock på honom stort inflytande. 1611 flyttade han till Florens, där han inträdde i den fint bildade och mångsidigt begåfvade Giulio Parisi verkstad och genast kom i gunst vid det toskanska hofvet samt fick en pension och fri bostad (änkestorhertiginnan var lothringiska). Det var i Florens, som C. från en vanlig, handverksmässig illustratör utvecklades till en berömd konstnär, för storhertig Cosimo II:s räkning med sin radernål och genom oupphörliga tekniska framsteg förevigande dennes lysande hoffester och tidens karnevals-upptåg. Efter Cosimos 1621 timade död återvände C. till Nancy, där han alltsedan i egenskap af hertigens uppburne "kalkograf" var verksam, med undantag af ett besök i Brabant 1625 och en vistelse i Frankrike 1629—30. I Nancy fick C. till en början nöja sig med att utföra mycket anspråkslösa arbeten, att gravera för myntverket och plåten till hertig Karls kista, men i dennes efterträdare Karl III erhöi han en frikostig gynnare, och främmande furstar sträfvade nu att få sina hoffester och krigsbedrifter förhärligade genom C:s radernål. Så tillkommo *Den stora karusellen i Nancy* (10 blad), *Eröfringen af Breda*, *Ön Rås befrielse* och *La Rochelles eröfring* (1629) — de två sistnämnda utförda för Ludvig XIII, hvilken kallat C. till Paris. Fastän konstnären där öfverhopades med ärebetygelser, återvände han redan 1630 till Nancy. Ingen af de målningar, som sedan gammalt tillskrifvits C., torde vara af hans hand, och de matta teckningar, som i Albertina i Wien och vårt nationalmuseum tillskrifvas honom, härröra sannolikt från efteraparen Stefano della Bella. Så mycket högre skattas de af C. utförda raderingarna. Rik på idéer, rask och snillrik i dessas återgifvande, förstod han såsom få att i det minsta format utveckla stor elegans och sammantränga en mängd föremål utan att förvirra ögat. Naturen sökte han återgifva sådan han såg den kring sig; men stundom måste dock korrektheten i former underordna sig under ett något manieradt sträfvande efter det pikanta. C:s teckningar bindas icke af konstens stränga lagar, utan äro snarare reflexer af de underliga uppenbarelser, som hans rika fantasi framkallade. Han är emellertid alltid originell och frisk. Hans blad (omkr. 1,400 till antalet) äro merendels etsade på hård lackerfernissa, i motsats till de italienske raderarnas mjuka fernissa. Deras innehåll är i högsta grad växlande: scener ur den heliga historien och ur den italienska commedia dell'arte, baletter, karnevals-upptåg, hoffester, belägringar och andra krigsscener, kostymbilder, landskap m. m. Bland hans mest berömda verk må nämnas *Misères de la guerre* (2 serier, publicerade 1633, samma år som Lothringen eröfrats af fransmännen), *Supplicium sceleris frenum* och *Den hel. Antonius' frestelser* (se illustr. sp. 999—1000).

Jfr Ed. Meaume, "Recherches sur la vie et les

ouvrages de Jacques Callot" (Paris 1860), O. Levertins ypperliga karakteristik af C. i "Ord och bild" (1903) och en artikel af densamme om C. tillskrifna handteckningar i "Zeitschrift f. bild. kunst" (1904). O. G.-g.

Calluna *vulgäris* L., Ljung, *bot.*, en lågväxt, mycket grenig buske med vidt krypande, vresig

eller i flera riktningar vriden, svart och mycket hård rot samt de små öfvervintrande, barrlika bladen sittande motsatta i fyra rader, hvarigenom de tätt bladklädda yngre grenarna få fyrsidig form. — De vackert rosenröda eller stundom hvita blommorna äro små, talrika, ordnade i ensidiga klasar och kvar-sitta vissnade öfver vintern. Ljungen blommar senast bland våra buskar (i slutet af juli och i augusti). Dess blommor besökas flitigt af bin, men sägas lämna en mörkfärgad honung. Vanliga ljungen hör till de mest sällskapliga växter samt bekläder somligstädes i mellersta och nordliga Europa vida landsträckor — "ljunghekar" —, såsom i norra Tyskland, å Jylland och i Skåne. Den ger en torftig, enformig prägel åt landskapet, som endast under ljungens blomningstid visar en öfvergående fågring. Ljungen, liksom i allmänhet dess samsläktingar inom fam. *Ericaceae* (se d. o.), innehåller garfämne och kan därför användas till läderberedning samt lämnar under olika behandling flera slags vackra bruna, gula, rödaktiga färger åt ylle och silke. I skoglösa trakter är ljungen ofta det enda bränsle, som fattig-man kan skaffa sig. Ljungens ymniga förekomst ut-visar vanligen en mager jordmån; men genom den-samma bildas under årtusendens lopp mylla genom rötters och stammars förmultning, och ljungen för-bereder sålunda i tidernas längd jordmån för ädlare växtlighet. Sällan får dock ljungen i fred för män-niskor och betande djur utöfva denna verksamhet. — Om Klockljungen se *Erica*. O. T. S.*

Ca'llus (lat.), nybildning vid benbrott. Jfr Ben-brott.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Calm., *mus.*, förkortn. för *calmato* (se d. o.).

Calman Lévy [kalmä'levi], franskt bokförlag. Se Lévy (Calman).

Calmato (it.), *mus.*, lugnt.

Calmet [kalmä], Augustin, fransk teolog och historiker, f. 1672, blef 1688 benediktinmunk, 1718 abbot i Nancy och 1728 i Senones. Död 1757 i Paris. Hans förnämsta verk äro *La sainte bible en latin et en français avec un commentaire littéral et critique* (23 kvartband, 1707—16; nya upplagor 1724 och 1729), *Dictionnaire historique et critique, chronologique, géographique et littéral de la bible* (1722—28; senaste uppl. 1845—46), som anses vara det första bibellexikon, och *Histoire ecclesiastique et civile de la Lorraine* (1728 ff.), hvilket arbete vittnar om grundlig historisk forskning. (J. P.)

Calmon [kalmä], Marc Antoine, fransk politiker och nationalekonomisk skriftställare, f. 1815, d. 1890, utnämndes efter det fransk-tyska krigets slut af sin vän Thiers till understatssekreterare i inrikesministeriet och något senare till Seine-prefekt, men afgick vid Thiers' fall 1873. S. å. invaldes han i nationalförsamlingen, hvarest han anslöt sig till vänstra centern, och 1875 valdes han till senator på lifstid. C. var författare till åtskilliga arbeten i finansvetenskap, bl. a. *Les impôts avant 1789* (1865), *Histoire parlementaire des finances de la restauration* (2 bd, 1868—70) och *Histoire parlementaire des finances de la monarchie de juillet* (3 bd, 1895—96, ett 4:e bd 1899 utg. af Calmon-Maison), samt utgaf Thiers' parlamentstal (i 15 bd, 1879—83) med inledning. Han var från 1872 ledamot af franska institutet. (E. Hkr.)

Ca'lo (it., af *calare*, släppa ned, sjunka), *hand.*, sjunkande, fallande; en varas minskning genom torkning, spillande o. d.

Calēnas *nīcōbārica*, *zool.* Se Kragdufvan.

Calomarde, don Francisco Tadeo, hertig af Santa Isabel, spansk politiker, f. 1775 i Aragonien, af låg börd, blef först advokat och slöt sig 1808 till frihetsrörelsen, men växlade snart parti och kom i stor ynnest hos Ferdinand VII vid dennes återkomst till Spanien. Sedan han för besticklighet blifvit afsatt från sitt ämbete i kolonialministeriet och ytterligare ett par gånger växlat parti, blef han 1823 sekreterare i det reaktionära regentskapsrådet och 1824 justitieminister samt verkade som sådan helt i Ferdinand VII:s och "de serviles" intresse. Ehuru han 1830 tagit del i den saliska arföföjdslagens afskaffande, lät han dock 1832 bruka sig af don Carlos' vänner till affattande af det dekret, hvarigenom denna lag, som stadgade arfsrätt till tronen endast på svärdssidan) åter fick gällande kraft. Denna sista intrig, företagen under konungens sjukliga svaghetsstillstånd, störtade emellertid den karaktärlösa ministern. Ferdinand återkallade nämligen efter sitt tillfrisknande dekretet och förvisade C. från hofvet. C. flydde då till Frankrike, där han dog i Toulouse 1842.

Calomnie [kalānni], fr. (af lat. *calumnia*), kalumni, smädelse, falsk beskyllning.

Calonius, Matthias, lagtolkare, statsman, f. 27 dec. 1737 i Saarijärvi socken i Finland. 1757 blef han student i Åbo och 1763 amanuens vid det akademiska konsistoriet samt erhöll 1764 — tvärt emot det akademiska bruket — kanslerns tillåtelse att utan preses ensam utgifva och försvara en af-

handling, *De nova facie orbis europæi, circa sæculum reformationis exorta*. Sistnämnda år blef han docent i ekonomi, och 1765 antogs han till sekreterare hos

"Rikens ständers till undersökning om kungsgårdarna och schäferierna i storfurstendömet Finland utsedde deputerade". 1769 förordnades han att bestrida adjunkturen i filosofiska fakulteten och den därmed förbundna universitetssekreterarbefattningen. 1778 erhöll C. professuren i juridik, hvilken han innehade i nära fyrtio år (till 1815), hvarunder han

tre gånger förvaltdes rektorsämbetet. 1793—1800 var han ledamot af högsta domstolen i Stockholm och tjänstgjorde samtidigt såsom medlem af den kommitté, hvilken hade att utarbete en förordning om skogarna. Efter Finlands förening med Ryssland utnämndes C. (1809) till prokurator i regeringskanseln för Finland, från hvilken syssla han erhöll afsked 1816. Han afled 13 sept. 1817.

Såsom rättslärd innehar C. ett af de allra främsta rummen i den svenska laglärenhetens historia. Redan hans förut nämnda arbete, af hvilket endast tre häften utkommo och som står i ringa samband med hans senare verksamhet, ådagalägger en mångsidig och grundlig beläsenhet på samma gång som en öfverlägsen förmåga att klart sammanfatta det väsentliga af det stora material han begagnade. Samma egenskaper återfinnas i hans senare vetenskapliga arbeten, hvilka alla äro af juridiskt innehåll och röra sig dels på rättshistoriens område: *De prisco in patria servorum jure* (1780), dels på straffrättens: *De poena homicidii adtentati* (1780), *De delictis circa depositum* (1783), *De delinquentium ad publicam ignominiam expositione* (1788), dels på civilrättens: *De pactis antenuptialibus* (1781), *De eo quod circa res inventas justum est* (1784), *De hypotheca* (1786), dels slutligen inom processrätten: *De præscriptione criminum* (1785) och *De elicienda in foro criminali rerum confessione* (1790). Samtliga dessa skrifter tillhöra den svensk-finska rättslitteraturens yppersta alster. En af dem, "*De prisco in patria servorum jure*", utgafs 1820 i Tyskland af Schildener och utkom i svensk översättning 1836. Jämte dessa mera vetenskapliga arbeten finnas af C:s hand några, mestadels af tillfälliga omständigheter föranledda, uppsatser på svenska, t. ex. *Anvisning till de allmännaste grunder för krigslagarna* (1798) samt *Præskription för klander å jordafämg* (1804), hvaruti han uttalade en uppfattning, fullkomligt motsatt den, som kort därefter, genom 1807 års preskriptionsförordning, infördes i den svenska lagstiftningen. De flesta och de viktigaste af dessa skrifter voro utgifna, förrän C. blef ledamot af högsta domstolen och sålunda sattes i tillfälle att praktiskt tillämpa den lagfarenhet, för hvilken han såsom ensam lärare varit en utmärkt målsman vid Åbo universitet. På sin nya plats ådagalade han en sånt objektiv rättsåskådning, hvilken alltid utlätade lagens verkliga mening, äfven när denna var stri-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dande mot lagtolkarens egen upplåtning af det rätta. Lefvande under ett tidevarer, då den svenska rättsvetenskapen egde ganska få mera framstående idkare och då en ytlig realistisk världsåskådning i mycket undergräffat aktningen såväl för lagfarenhetens idé som för själfva lagens auktoritet, utförde C. ett i flera afseenden hälsosamt inflytande på den svenska lagstiftningen, hvarjämte han åt rättsstudier i Sverige och Finland gaf en riktning, hvaraf spår ännu kunna skönjas.

Icke mindre betydelsefull, ehuru inskränkt inom en trängre ram, var C:s verksamhet såsom statsman. Genom kärlek och pliktänsla förbunden med Sverige, såg C. med bekymmer och stark motvilja Finlands eröfring af ryssarna, och då nedläggandet af hans tredje rektorat inträffade under sommaren 1808 — då större delen af Finland, bl. a. Åbo, var i fiende-hand —, begagnade han sig af detta tillfälle för att i ett latinsk rektorsprogram protestera mot eröfrarens fordran att erkännas såsom Finlands regent. När emellertid Finlands eröfring blifvit en "fait accompli" och ständerna svurit Alexander I såsom Finlands storfurste tro- och huldhet, mottog C. af den kommitté, som i sammanhang med landtdagen i Borgå nedsatts för att utbeta ett förslag till organisation af en regeringskanselj (senat), uppdrag att därom afgifva utlåtande. Inom mindre än tre veckor meddelade C. kommittén ett, med den svenska riksrådsinstitutionen såsom förebild, utarbetadt förslag, hvilket i hufvudsak lades till grund för kommitténs arbete (lag af 18 aug. 1809). Af ständerna föreslagen till ledamot i justitiedepartementet (motsvarande högsta domstolen), kallades dock C. af Alexander till den måhända viktigaste platsen inom den nya organisationen, i det han (18 aug. 1809) utnämndes till regeringskanseljens prokurator. Äfven denna uppgift fullgjorde C. med sällspord kraft och samvetsgrannhet. Hos en del af Finlands ämbetsmän uppenbarade sig efter skilsmässan från Sverige en benägenhet att till egen fördel begagna sig af de nya förhållandena. Denna benägenhet mötte hos C. det starkaste motstånd, och lika stränga som rättvisa voro de förebräelser han stundom riktade t. o. m. emot de högst ställda ämbetsmännen. Äfvenså tillbakavisade han hvarje försök till ingrepp i eller förändring af de i Finland bestående lagarna och samhällsinstitutionerna. Särskildt bekant i detta afseende är en skrivelse till generalguvernören, med anledning af ett af det grekisk-ryska prästerskapet gjort försök till proselytmakeri i Finland. C:s ledande tanke var, att det svenska samhällsskicket, sådant det blifvit i Finland befäst genom fördraget på Borgå landtdag, borde för framtiden där oförkränkt bevaras. Dessa hans fosterländska sträfvanen framkallade efter hans död en nationalsubskription för uppresande af en minnesvård på hans graf å Nummis kyrkogård (invid Åbo). Till denna insamling bidrog kejsar Alexander I personligen med 2,000 rubel.

C:s latinska och svenska skrifter äfvensom ett stort antal (369) af hans yttranden i högsta domstolen utgafvos af A. I. Arwidsson 1829—36 under titeln *Matthiae Calonii opera omnia* (I—V). Ett supplementband, hufvudsakligen omfattande de viktigaste af C:s skrivelser såsom prokurator, utgafs 1870 i Helsingfors af T. Sederholm. I universitetsbiblioteket i Helsingfors förvaras i manuskript en del af C:s före-

läsningskurser, juridiska anteckningar m. m. Hans bref till hans nära vän H. G. Porthan utgafvos 1902, Porthans bref till C. 1886 af Svenska litteratursällskapet i Finland. R. C.*

Calonne [kalá'n], Charles Alexandre, fransk finansminister, f. 1734 i Douai, blef 1768 intendent i Metz och senare i Lille. Redan tidigt hade han eftersträfvat ledningen af de franska finanserna; han angrep därför 1781 häftigt Neckers ryktbara finansredogörelse och nådde i slutet af 1783 sitt mål, i det han utnämndes till "contrôleur général", d. v. s. finansminister, efter den alldeles oduglige d'Ormesson. De franska finansernas tillstånd var redan då hopplöst. Utom den väldiga stående skulden och en stor sväfvande skuld, som vuxit i synnerhet

efter Frankrikes deltagande i amerikanska frihetskriget, rädde en omätlig årlig statsbrist, som syntes omöjlig att få betäckt utan de mest djupgående reformer, i synnerhet som folket efter freden väntade skattelindringar i st. f. ökade bördor. C., som var en iderik och sangvinisk slösare, outömlig på utvägar och alldeles fri från samvetskrupler, hade länge förfäktat, att finansnöden berodde blott på statsmännens oduglighet. Han förklarade, att om regeringen blott visade själförtroende, skulle den äfven vinna andras förtroende, och om den öste ut penningar med fulla händer, skulle därpå följa en allmän uppbomstring, som genom ökade skatteinkomster gäve ersättning för utgifterna. Vid hofvet, där Turgots och Neckers besparingar betraktats med stort ogillande, väckte C:s planer förtjusning. C. började med att bringa på fötter en statsbank, som Turgot stiftat, upptog därefter ett stort lån och sattes därigenom i tillfälle dels att på förfallodagen betala räntorna på de gamla lånen, dels att företa en mängd utgifter, betala prinsarnas skulder, inköpa klostret St Cloud åt konungen o. s. v. En allmän uppbomstring kom honom också verkligen till hjälp, men trots detta måste han ta upp det ena nya lånet efter det andra, samtidigt med att hans planer kräde ständigt nya statutgifter. Slutligen blef ställningen förtviflad, och C. såg sig nödsakad att falla tillbaka på den ursprungligen afvisade utvägen att upptaga nya skatter. Men därtill fordrades oundgängligen samtidigt reformer, och så fann sig C. föranlåten att framlägga en stor del af Turgots gamla reformprogram. För att besegra parlamentets motstånd ansåg han emellertid, att en notabelförsamling måste sammankallas, och Ludvig XVI, som från början betraktat honom med misstro, gick nu in på allt hvad han begärde. I februari 1787 sammanträdde församlingen, och C. framlade i ett stort tal för första gången den förtviflade finansställningen jämte sitt program, som bl. a. innefattade en allmän fastighetsskatt. Den aristokratiskt sammansatta notabelförsamlingen vägrade dock att — såsom C. fordrade — utan vidare böja sig för reformförslagen samt åtaga sig de nya skatterna,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

och innan striden därom hunnit afgöras, störtades C., genom påtryckning från drottningens omgivning, i april 1787. Ökningen af skulden under hans ministertid, som omfattade 41 månader af fullständig fred, beräknas till 650 mill. livres, och han har otvifvelaktigt mer än någon annan af Ludvig XVI:s finansministrar bidragit att påskynda revolutionens utbrott. Detta hindrar ej att han var en rikt begåfvad finanspolitiker, och på myntväsendets område gjorde han en minnesvärd insats genom att (1785) införa värdeförhållandet 1:15½ mellan silfver och guld, i st. f. ett äldre värdeförhållande, som var alltför ogynnsamt för guld och därför drivit det ur rörelsen; den nya proportionen mellan metallerna har sedan bibehållits i franska myntväsendet och blifvit klassisk.

Då parlamentet i Paris efter C:s fall försökte få honom åtalad på grund af hans finansförvaltning, flydde C. till London, där han i allmänhet uppehöll sig under de följande åren. Från England utgaf han en rad intressanta skrifter till försvar och angrepp, och hans ord satte ofta sinnena i rörelse (*Requête au roi*, 1787, *Lettre au roi*, 1789, *L'état de la France à présent et à venir*, 1790, m. fl.). Efter emigrationsens början blef han ett slags agent åt emigranterna och erhöi först 1802 tillåtelse att återvända till Frankrike, en månad efter sin ankomst dog han sistnämnda år i Paris. — Litt.: Gomel. "Les causes financières de la révolution française" (II, 1893). E. Hkr.

Calonne [kalá'nn], Alphonse Bernard, vicomte de C., fransk författare, f. 1818, d. 1902, uppsatte 1850 den legitimistiska tidningen "Henri IV", men ingick inom kort i redaktionen af den reaktionära "Revue contemporaine", hvars egare han blef 1855. Snart därefter började han ifrigt verka för de bonapartistiska idéerna, men 1867 övergick han åter till det legitimistiska läget. C. utöfvade en flitig författarverksamhet på olika områden. Bland hans pennas alster märkas särskildt novellen *Bérangère* (1852), *La Minerve de Phidias restaurée* (1855), *Les frais de la guerre* (1856), *Rattazzi et la crise italienne* (1862), *Constitution de l'Allemagne du Nord* (1870) och *Le nouvel opéra* (1875).

Calonyction, bot. Se *Ipomoea*.

Calophyllum L., bot., växtsläkte af fam. *Guttiferæ*, innefattande en mängd träd med glänsande, läderartade blad, nästan alla förekommande i gamla världens varma länder. Flera arter lämna hartser och balsamer. Så erhålles *Balsamum Mariæ*, handelns *tacamahacharts*, af angenäm lavendel- eller ambratrad lukt, af *C. inophyllum* och *C. Tacamahaca*; balsamen af *C. Calaba* (kalababalsam) har samma användning som peru- och kopaiva-balsam. Af fröna beredes i Ostindien brännolja. Veden af flera arter är mycket värdefull samt användes i skeppsbygget och möbelfabrikationen. G. L.-m.

Caloptenus, zool. Se Gräshoppor.

Calopteryx, zool. Se Trollsländor.

Calosöma, zool. Se Larvmördare.

Calotes, zool., ett ödlesläkte, som tillhör familjen *Agamidae* och förekommer i södra Asien.

Calövius (Kalan), Abraham, tysk luthersk teolog, f. 1612, d. 1686, studerade med glänsande framgång i Königsberg och Rostock samt var från 1650 professor i Wittenberg. C. är bekant såsom den mest

typiske representanten för den strängaste lutherska ortodoxien, för dess ofördragsamhet och stridslystnad. Dock är han en verkligt betydande man, i allt en kraftnatur, med en outömlig arbetsförmåga och en imponerande, mångsidig lärdom, fruktad såsom disputator, vida beundrad såsom universitetslärare. Hans hela lif upptogs af polemik; redan såsom 21-åring skref han sin första polemiska skrift, följd af en otalig mängd andra: mot katoliker, reformerta, socinianer, öfver hufvud alla heresier, äfven helt afägsna, om hvilka han fick kännedom, men framför allt mot Calixtus och hans riktning, "synkretismen". Sedan han bekämpat denne i många arbeten, sökte han, ehuru förgäves, få en mot honom riktad sammanfattning af den lutherska läran, *Consensus repetitus fidei veræ lutheranæ* (tr. 1664), upphöjd till symbolisk giltighet och utgaf själf 1682 en utförlig framställning af hela striden: *Historia syncretistica*. Äfven hans dogmatiska hufvudverk, *Systema locorum theologicorum* (12 bd, 1655—77), och hans stora bibelkommentar, *Biblia illustrata* (1672—76), behärskar alltför mycket af polemiska intressen, men äro för sin tid högst betydande arbeten. Som exeget städ C. afgjordt framför sin tid; mer energiskt än någon samtida sökte han gifva hela sin teologi en biblisk karaktär; äfven till Luthers egna skrifter går han mer än de flesta tillbaka. Där ej, såsom visserligen ofta, det polemiska nitet förblindar honom, visar han ock verklig förståelse för det praktisk-religiösa lifvets intressen. — Jfr A. Tholuck, "Der geist der luth. theologen Wittenbergs im... 17. jahrh.", s. 185 ff. (1852). E. Bg.

Calpe (*Mons Calpe*), i forntiden namnet på klippan Gibraltär, hvilken tillika med berget Abyla (på den midtemot liggande afrikanska kusten) utgjorde de s. k. "Herkules' stoder". Jfr Gibraltär.

Calpi, stad i brittisk-indiska Nordvästprovinserna. Se Kalpi.

Calprenède [kalprənäd], fransk författare. Se La Calprenède.

Calpurnia. Se *Calpurnius*.

Calpurnius, namn på en fornnomersk, urspr. plebejisk släkt, som senare, särskildt inom grenen Piso (se d. o.), nådde stor betydelse. En medlem af denna var *Calpurnia*, Cæsars sista gemål. — 1. Titus *Calpurnius Siculus* skref under början af Neros regering 7 ekloger (dels herdedikter, dels sånger till Neros ära i herdediktens form). C. efterbildade i sliriga verser och konstrikt framställning, dock utan finare smak, Vergilius och Theokritos. Se *Nemesianus*. — 2. *Calpurnius Bestia*, romersk folktribun 121 f. Kr., uppträdde mot G. Gracchus och var sedan förkämpe för den aristokratiska reaktionen i Rom. 111 konsul, började han kriget mot Jugurtha, men lät slutligen muta sig till fred. Han ställdes då under åtal och gick sedan (90) i frivillig landsflykt. — 3. Marcus *Calpurnius Bibulus*, samtida med Cæsar, sökte såsom ifrig optimat bilda motvikt mot denne, men utan framgång. I striden mellan Pompejus och Cæsar var han befälhavare för den förras flotta. Han afled strax före slaget vid Dyrrhachium 48 f. Kr. H. Sgn.

Calque [kalk], fr. (af lat. *calx*, kalk), aftryck medelst kalkering.

Cals, Adolphe Félix, fransk målare, f. 1810, d. 1880, är en af de konstnärer af betydelse,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

som förblifvit föga kända och omtalade. Han har lifvit kallad "den lille franske Rembrandt". Han målade, till fasa för sin lärare Cogniet, långt före Millet tiggare, landstrykare, kringar, trasiga barn, korteligen allt fattigt och fult samt "lika dåliga landskap som Corot", senare förtjusande interiörer med mödrar och barn, duktiga porträtt och stilleben, till en början i kraftiga färger, längre fram i beslöjade trä och bruna toner, liksom holländaren Israels'. Representerad i Luxembourgsmuseet af 4 små-häflor. G—G N.

Caltabellotta, stad uti italienska prov. Girgenti (Sicilien), vid kustfloden C., 11 km. från hafvet, vid ett sarasenskt kastell (Kalaat el-Ballut, "korkekarnas kastell"). 7,214 inv. (1901). På ett 2 km. s. ö. om staden beläget klipputsprång ligger kapellet S:ta Maria a Monte Vergine, där sannolikt forntidens Triakala låg, hvilket under slafupproret var ett af slafvarnas förnämsta stöd.

Caltagirone [-djiråne], stad i italienska prov. Catania (Sicilien), i en fruktbar trakt, 628 m. ö. h. 44,879 inv. (1901). C. är biskopssäte, har ståtliga palats, ett gymnasium, ett lyceum, en teknisk och en äkerbruksskola. Viktigaste industrien är tillverkning af terrakottavaror.

Caltanissetta (Calatanissetta). 1. Italiensk provins på Sicilien, vid Medelhafvet. 3,273 kvkm. 339,443 inv. (1904), 104 på 1 kvkm. Landet är uppfyllt af berg, men fruktbart. Boskapsskötseln är ansevärd. Ett stort antal svafvelgrufvor och förträffliga krukmakarlärer finnas. — 2. Stad och hufvudort i nämnda provins, vid floden Salso, 570 m. ö. h. 43,303 inv. (1901). Biskopssäte. C. har ett gammalt slott och en katedral med berömda fresker, ett biskopligt seminarium, ett lyceum, ett gymnasium, en teknisk och en bergsskola samt mycket besökta marknader. I närheten besegrade regerings-trupparna (under Pepe) 2 sept. 1820 de upproriske palermitanerna. Trakten omkring C. är märkvärdig i antikvariskt hänseende. C. har svafvelgrufvor och mineralkällor.

Cal'tha palu'stris, Kabbeläka, Kabbelök, Kalfleka, bot., fam. Ranunculaceæ, är en af våra mest i ögonen fallande värxter, i otalig mängd prydnade alla bäck- och sjöstränder med sina stora, gula blommor, hvilka sakna foder. Liksom alla till nämnda familj hörande växter utmärker den sig genom skarp smak och ratas därför af boskapen; de på honung rika blommorna besökas mycket af bin. En odlad form har fyllda blommor. Jfr Capparidaceæ, S. A. (G. L.-m.).

Caluire-et-Cuire [kaluir-e-kuir], kommun i franska dep. Rhône, vid Saône och järnvägen Lyon—Trévoux. 10,597 inv. (1901). C. har ett fort, metallgjuteri och lerkärls-tillverkning i stor skala.

Caltha.

Calumet [kalymä'], fr., egentl. en rörsort, som användes till pipor; fredspipa (se d. o.).

Calu'nga, bot. Se Simaba.

Calw, stad. Se Kalw.

Calvados [kalvadå's], depart. i Frankrike (Normandie), mellan mynningarna af Seine och Vire. 5,692 kvkm. 410,178 inv. (1901). Landet genomflytes af Orne m. fl. smärre floder. Utanför kusten ligger en rad af klippor, som, enligt sägnen, fått namnet "Rochers de C." efter ett där 1588 strandadt skepp, tillhörande den s. k. stora armadan; efter dem blef sedan departementet uppkalladt. Jordmänen är bördig. Vid kusten idkas betydligt ostron-, mussel- och hummerfiske. Ladugårdsskötsel, särskildt smör- och osttillverkning, är hufvudnäring. Departementet är indeladt i 6 arrondissemang: Caen, Bayeux, Falaise, Lisieux, Pont l'évêque och Vire. Hufvudstad är Caen.

Calwägen, Ernst Gottfrid, läroboksförfattare, skolman, f. 7 mars 1829 i Härnösand, blef student i Uppsala 1847, filos. doktor 1854 och, efter lärarförordnanden i Norrland, adjunkt vid nya elementarskolan i Stockholm 1859. Han befordrades där till hufvudlärare i tyska 1870 och till lektor i tyska och engelska språken 1892. Han tog 1895 afsked och var 1896—1902 ledamot af skolans direktion. C. var ledamot af kommittén för uppgörande af plan för likformig uppställning af grammatiska läroböcker 1878—81. Han förestod utrikes resor för språkstudier 1866 och 1883—84. För både den högre och den lägre skolundervisningen i tyska och engelska har C. utarbetat hjälpredor, af hvilka de tyska länge varit på sitt omräde härskande inom svenska läroverken. Här må nämnas *Tysk språklära* (1874; 14:e uppl. 1903), *Tysk elementarbok* (s. å.; 7:e uppl. 1891), *Tysk läsebok* (1876; 7:e uppl. 1898), *Engelsk språklära* (1882; 5:e uppl. 1895), *Engelsk elementar- och läsebok* (1887; 4:e uppl. 1903), öfningar i tyskt och engelskt talspråk samt översättningsöfningar till bägge språken.

Calvaire [kalvär], *Bénédictines de notre dame du C.* (af lat. *calvaria*, hufvudskål, "hufvudskalle-plats"), Kalvaria-orden, en nunneorden, stiftad 1617 af Antoinette af Orléans. Ordens regler utgöra en sammansmältning af benediktinernas och franciskanernas.

Calvé, Emma, fransk operasångerska, f. 1864 (eller 1862), åtnjöt sångundervisning af fru Marchesi och debuterade 1882 i Bruxelles såsom *Margareta* i Gounods "Faust". Hon uppträdde i Paris 1884 och därefter fem år i Italien, företog med framgång kontresor till London och Amerika i början af 1890-talet och är sedan 1893 engagerad vid opéra comique i Paris. Där har hon bl. a. kreerat *Santuzza* och *Sapho* samt vunnit ryktbarhet som *Carmen*, med hvilken roll hon våren 1905 företog en turné i Tyskland.

Calverley [kal'vøli], Charles Stuart, engelsk författare, f. 1831 i Worcestershire, d. 1884, graderades 1856 och var en tid fellow vid sitt college i Cambridge, men flyttade 1865 till London, där han tillbragte de sjutton sista åren af sitt lif som invalid på grund af ett fall på isen. Af hans dikter är det framför allt de satiriska och parodiska, som vunnit popularitet, särskildt de båda samlingarna *Verses and translations* (1862, många uppl.) och *Fly leaves* (1872, många upplagor), hvilka oupphörligt utgifvas

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

i nya upplagor. 1869 utkom hans översättning af Theokritos. C:s *Complete works* utkommo 1888 (senaste uppl. 1901), med biografi öfver C. af Sendall.

Calvert [käl'vət], Frederick Grace, engelsk kemist, f. 1819, d. 1873, professor vid medicinska skolan i Manchester, inlade stor förtjänst om den tekniska kemien och utgaf viktiga arbeten rörande metallergeringar, puddlingsprocessen, användningen af svafvelsyra vid sockerberedning, framställning af klorhydrat kali medelst kalk och af kolsvafva medelst koksalt.

Calvert [käl'vət], engelsk släkt, som tagit verksam del i Nord-Amerikas, framför allt New Foundlands och Marylands, kolonisering.

1. George C., lord Baltimore, statsman, kolonigrundläggare, f. omkr. 1580 i Yorkshire, England, utbildade sig genom studier i Oxford och utländska resor, invaldes 1609 i parlamentet och användes för hvarje handa

sekreterargörömmål i Jakob I:s tjänst, adlades 1617 och blev 1619 genom gunstlingen Buckingham's inflytande statssekreterare. Såsom sådan hade C. att inför 1621 års parlament i underhuset försvara konungens utrikespolitik och söka utverka anslag till försvaret af Pfalz efter slaget på Hvita berget. I underhuset blev hans ställning mycket svår och ömtålig, och det allmänna misstroendet mot honom segrades t. o. m. till orättvisa beskylningar att han skulle sålt sig åt Spanien. C. var under de följande åren ett af de mest anlitade verktygen för konung Jakobs vankelmödiga utrikespolitik utan att personligen på denna kunna utföra något större inlytande. Han gynnade ifrigt planen på kronprinsen Karls giftermål med en spansk prinsessa, och denna plans fullständiga misslyckande medförde hans eget fall. 1625 nedlade C. sitt ämbete och öfvergick samtidigt öppet till katolicismen. S. å. fick han titeln baron af Baltimore (en ort i grefskapet Longford på Irland). C. egnade sig under sin återstående lefnad hufvudsakligen åt kolonisationsföretag. Redan 1621 och 1622 hade han sändt expeditioner till New Foundland och där grundat en koloni, Avalon, för hvilken han 1623 erhöll kungligt fri-bref med vidsträckt rättigheter, men för hvilken han och gjorde stora ekonomiska uppgiffrar. För att öfvervaka företaget besökte han New Foundland 1627, men nödgades 1629 på grund af klimatiska svårigheter söka lämpligare kolonisationsområde längre söderut. Afvisad från Virginia, då han som katolik vägrade aflägga föreskrifna eder, sökte han åt sig utverka ett område n. och ö. om floden Potomac, men afled 15 apr. 1632, innan det fri-bref hunnit utfärdas, som (20 juni s. å.) åt honom upplät de nuvarande staterna Maryland och Delaware jämte delar af nuv. Pennsylvania och Virginia.

2. Cecil C., lord Baltimore, den föregående's äldste son, f. omkr. 1605, d. 1675, äride sin faders rättigheter samt var Marylands förste styresman under titeln "palatin" eller "lord pro-

prietor" och med nästan vasallfurstlig ställning. Han besökte aldrig själf kolonien, men offrade på dess utveckling stora penningssummor. Hans förnämsta sträfvan var att af Maryland göra en tillflyktsort för till följd af sin tro förföljda engelska katoliker, ehuru den engelska högkyrkan till en början enligt fri-brefvets ordalydelse var den enda i kolonien lagligen erkända religionsformen.

3. Leonard C., den föregående's broder, koloniguvernör, f. 1606, utsändes i nov. 1633 af sin broder Cecil med omkr. 200 katolska kolonister och blev koloniens egentlige grundläggare. I mars 1634 anlades det första nybygget (S:t Mary's) på Blackstone island i Potomac-floden. C. hade under de första åren att utstå många svårigheter af kolonisternas i grannskapet, hvilka sökte uppreta indianerna och Virginias myndigheter mot nykomlingarna. Han afled 1647. Staten Maryland reste 1890 ett monument öfver honom och hans hustru i S:t Mary's, Marylands första hufvudstad.

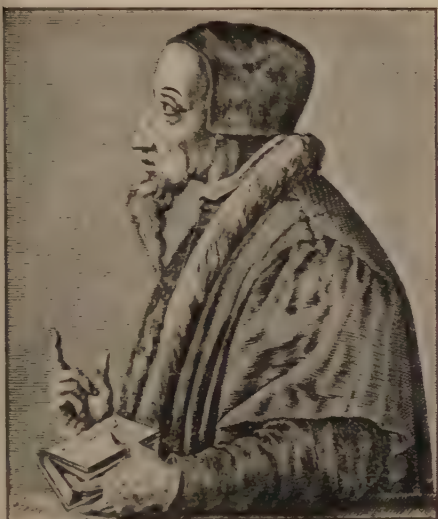
4. Charles C., lord Baltimore, son till C. 2, "lord proprietor" af Maryland, f. 1629, d. 1714, utsändes 1662 af sin fader som guvernör till Maryland, årde 1675 dennes rättigheter öfver kolonier och återvände 1684 till hemlandet. Han fortsatte faderns moderata politik och motsatte sig ihärdigt den anglikanska högkyrkans försök att oinbete göra den religiösa tolerans, som varit en ledande grundsat för familjen C. vid dess kolonisationsföretag. V. S. 2

Calvi [ka'lvi l. kalvi']. 1. Befäst sjöstad på nordvästra kusten af Corsica, 1,998 inv. (1901). C. namn kom på 1880-talet att spela en roll i Columbus litteraturen, emedan ett par korsikaniska prästmän Casanova och Perretti, sökte utan alla grunder häfda att Columbus var född i C. och t. o. m. fingo den franska regeringen att utfärda ett dekret om resande af en staty åt Columbus i C. — 2. (C. Risorta) Stad i italienska prov. Caserta. 3,399 inv. (1901). Ruiner efter forntidens *Cales*. Vid denna stad segrade fransmännen öfver neapolitanerna 9 dec. 1798, hvarefter fred där ingicks 10 jan. 1799.

Calvin, Johannes (Jean Cauvin), den berömda reformatorn, f. 10 juli 1509 i Noyon i Picardie. Hans fader, Gerard Cauvin, innehade en inflytelserik befattning i biskopens af Noyon tjänst. Senare råkade han väl, liksom en äldre broder till C., i skarpa konflikter med prästerskapet, men till några inflytelser i reformatorisk riktning från föräldrahemmet får man ej här af sluta. Fastme upfostrades C. i strängt gammalkyrklig anda, och hans fader begagnade sina klerikala förbindelser för att till bestridande af sonens studier förskaffa dem flera kyrkliga prebender. År 1523 kom C. till Paris, studerade där först humaniora såsom förberedelse för den prästerliga banan, men vände sig därefter till några år, på faderns önskan, till juridikens studium och besökte i detta syfte universiteten i Orléans och Bourges. Efter faderns död, 1531, återvände han till Paris, hvarest han 1532 utgaf sin första skrift, en kommentar till Senecas "De clementia", och var nu besluten att helt egna sig åt humanistiska studier. I denna tid infaller emellertid den mångomskrifte tilldragelse, som brukar kallas C:s "ömvändelse". I den rika legendkrans, som knutit sig kring denna är den historiska kärnan svårt att urskilja. Af C:s egna yttranden framgår blott, att å ena sidan reformatorernas tankar under studiet af deras skrifter

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

öfver sprungligen företaget blott af humanistiskt intresse, trots inre motstånd småningom vunnit ett allt större inflytande öfver honom, men att han å andra sidan upplefvat ett plötsligt och våldsamt genombrott (i slutet af 1533 eller början af 1534), som i ett slag af hans nya lifsuppgift stå klar för honom. Med h för C. betecknande beslutsam energi uppgaf han genast sina humanistiska studier för en evangelists bana, slöt sig, trots det farliga i tidsläget, till Frankrikes protestantiska kretsar och begaf sig redan våren 1534 till Noyon för att afsäga sig sina prebender. Här hölls han en tid fängslad; frigifven begaf han sig — efter en tids vistelse på olika franska

orter — 1535 undan den nu på allvar utbrytande förföljelsen mot de franske protestanterna till Strassburg, med hvars reformatorer han knöt förbindelse, och därifrån till Basel. Här utkom 1536 1:a uppl. af hans *Institutiones religionis christianæ*, den skrift, som, åter och åter omarbetad och fördjupad, småningom växte ut till den reformerta kyrkans mest klassiska och berömda dogmatiska arbete. Dess ursprungliga syfte var närmast ett apologetiskt: att uppvisa grundlösheten i Frans I:s anklagelser mot de franske protestanterna, men tillika var den redan nu afsedd att gifva en i sitt slag fullständig framställning af den protestantiska åskådningen till vägledning för de religiöst sökande i samtiden.

Samma år kom C. på en tillfällig genomresa till Genève. Där hade nyss under Berns inflytande det kyrkliga reformationsarbetet påbörjats. Det utgick emellertid mindre från religiösa än från politiska motiv och betraktades af genevienserna hufvudsakligen såsom ett led i den befrielse, som Genève med Berns tillhjälp lyckats tillkämpa sig från Berns afriende Savojens öfverhöghet. På den religiösa reformations fullföljande arbetade Farel och Viret, med glödande nit, men utan den gubernatoriska och organisatoriska förmåga, som uppgiften här kräde. I C. anade Farel genast den man, som behöfdes. Hans försök att förmå C. att stanna afvisades först af denne, men då Farel nedkallade Guds förbannelse

öfver honom, om han vägrade, böjde sig C. för hvad han betraktade såsom en gudomlig ledning.

Från första stund blef nu C. trots sin i det yttre ringa ställning (till en början blott Farel's biträde, från 1537 predikant) den ledande anden i ett arbete, som åsyftade intet mindre än hela samhällslifvets uppbyggande på en alldeles ny basis. Redan 1537 genomdref han, att ej blott tillträdet till nattvarden, utan och rätten att vistas och förvärfa borgarrättigheter i Genève gjordes beroende af besvärjandet af en af honom författad trosbekännelse, och vann också rådets bifall till en fullständig kyrkoordning. Men vid dess genomförande började snart opposition framträda. Man reste sig mot detta försök att på nytt böja det fria Genève under utländska herrar. Nu tillkom en konflikt med Bern, som med ovilja såg, att C. i flera punkter afvikit från där rådande kyrkobruk. Tvistepunkterna hade i och för sig för C. ingen större betydelse, men då han ej ville böja sig för Berns och det därifrån influerade rådets auktoritet, tillspetsades krisen alltmer och slutade med C:s och Farel's afsättning och landsförvisning 1538.

C. begaf sig nu på Butzers inbjudan till Strassburg. Här fann han, trots verksamhet som predikant och teologisk lärare, en efterlängtat ledighet för litterära arbeten af olika slag. Så utkom t. ex. 1539 den 2:a, till tredubbla omfånget utvidgade upplagan af *Institutiones* och strax därpå en kommentar till romarbriefvet — det första ledet i ett vidtöfattande och storartadt exegetiskt författarskap. I Genève mognade under tiden förhållandena till en ny kris. I den kyrkliga ordningen skedde i princip ingen ändring. Men de nya predikanterna saknade hvarje själfständighet gentemot Bern och de borgerliga myndigheterna, och när katolicismen nu på nytt gick till angrepp och kardinal Sadolet i en skicklig skriftelse inbjöd Genève's folk att återvända till romerska kyrkan, stodo de handfallna, medan C. genast hade en mästerlig svarsskrift färdig. Önskan att få honom åter växte allt starkare; C. vägrade först, men gaf slutligen efter: i september 1541 var han åter i Genève. Rådet hade gifvit honom en för denna tid enastående lysande ställning och var beredt att i allt föga sig efter hans vilja.

Nu började på allvar arbetet på genomförandet af C:s teokratiska ideal. Strax efter hans återkomst upphöjde rådet den af honom författade kyrkoordningen, *Ordonnances ecclésiastiques*, till lag (1541), året därpå följd af ny katekes och gudstjänstordning. Hufvudvikten ligger på den förstnämnda, där det för C. egendomliga med största skärpa framträder. Kyrkan är väl för C. såsom för de öfrige reformatorerna de troendes samfund, men i förgrunden träder dock hos honom dess betydelse såsom en de enskilde kristne uppfostrande, ledande och tuktande frälsningsanstalt. Genom gudomlig uppenbarelse är enligt C. äfven dess yttre ordning bestämd. Till kyrkoregementet höra enligt skriften fyra ämbeten: 1. predikoämbetet; 2. skol- 1. lärar-ämbetet; 3. kyrkotukt-ämbetet; 4. diakon-ämbetet. I deras tillsättning har församlingen ingen del, dess roll är den passiva — att ledas. Nya präster och lärare tillsättas af *la vénérable compagnie*, som bildas af pastorerna, förstärkta med de teologiske lärarna; kyrkotukten — det för C. centrala — handhafves af *le conseil*, som består af de andlige och 12 af rådet

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

utsedda lekmannaäldste. Den uppgift, som de utöfva, sträcker sig öfver alla förhållanden, andligt och världsligt, stort och smått. Flera gånger om året visitera dess medlemmar hvarje enskildt hus. Allt hvad de finna att anmärka inberättas för konsistoriet, hvars plikt det är att strängt bestraffa det, i sista instans med exkommunikation, och tillika anmäla den skyldige för den världsliga öfverheten, för att han må beläggas äfven med borgerliga straff. Principerna äro asketiskt stränga, allt friare väsen, alla slags förlustelser o. s. v. betraktas med ytterligaste misstänksamhet. Religiösa afvikelser likställas med borgerliga förbrytelser och bestraffas i svårare fall med döden. Praxis upphinner väl ej ens i Genève någonsin fullständigt teorien, men, har man sagt, praxis i Genève går längre än teorien annanstädes. Ifern att få den sedliga tukten genomförd i hela dess stränghet har emellertid förmått C. att så till vida afvika från sina principer, som den borgerliga öfverheten här fått en vida större makt än hvad som stämmer med hans eljes så starka härfande af den andliga myndighetens själfständighet.

I glädjen öfver C:s återkomst böjde man sig till en början villigt under dessa bestämmelser. Men deras öfverdrifna stränghet, än mer det sätt, hvarpå C. genomförde dem (spioneri, tortyr o. s. v.), retade till motstånd. Därtill kom C:s politik att till stärkande af sitt inflytande, visserligen också till näringslivets höjande, gynna inflyttandet af främmande element, särskildt franska emigranter. Från 1543 står mot C. ett verkligt oppositionsparti. Dess medlemmar brukas kallas "libertiner". Möjligen ha ock inflyttanden från en i Frankrike vid denna tid i utbredning stadd libertinistisk riktning spelat in, men om partiets flertal, för hvilket den politiskt patriotiska oppositionen stod i förgrunden, gäller det med säkerhet icke. C. mötte oppositionen med hänsynslös hårdhet, gång på gång tillgripande landsförvisningens och dödsstraffets vapen. 1544 utvisades den högtbegåfvade humanisten Castellio, trots hans oumbärlighet för skolväsendet, som nu för en tid förföll. 1551 sökte C. få Hieronymus Bolsec, för angrepp på predestinationsläran, dömd till döden: mot hans vilja beslöt rådet blott landsförvisning. Äfven politiska motståndare utvisades eller afrättades. Mest uppestande väckte C:s förfarande mot den frejdade vetenskapsmannen och bekante antitrinitarien Mikael Servet. På C:s föranstaltande greps han vid ett tillfälligt besök i Genève 1553, dömdes till döden och brändes. Detta steg väckte afsky och harm på många håll, men de kyrkliga auktoriteterna uttryckte i allmänhet sitt gillande, och för C. betydde det den principiella segern öfver hans inre fiender. Häfandet af hans härskarställning kräde dock än ytterligare offer. Ett obetydligt upplopp 1555 använde C. för att fullständigt spränga motpartiet — tre af dess ledare tvingades att fly, två afrättades. Enstaka konflikter uteblevo ej heller senare, men i stort sedt var C. från denna tid, trots att han aldrig hade annat än en predikants ställning och först 1559 förvärfvade sig borgarrätt i Genève, dess erkände monark, den ledande ej blott i kyrkliga, utan ock i borgerliga, ja äfven i rent ekonomiska reformer. Nu först genomfördes hans principer i full utsträckning. Att hans samfundsideal var mera medeltida än evangeliskt, mera gammal- än nytestamentligt

prägladt, är lätt att se. Men man bör vid dess bedömande ej glömma, att Genève efter dess genomförande upplefde en blomstringstid ej blott i kyrkligt utan också i ekonomiskt, allmänt kulturellt och vetenskapligt hänseende (härfor var särskildt den genovesiska C. 1559 upprättade teologiska skolan af stor betydelse), nästan utan motstycke i något därmed jämförligt samhälles historia. Och innehade C. en i sitt slag enastående maktställning, så finnas ock i motstycken till den arbetsböda, som han bar — ända till sin dödsdag, 27 maj 1564.

Vid bedömandet af C:s ställning i reformationen historia måste man ständigt hålla fast, att han nie all sin själfständighet dock tillhörde den andra generationens män. Några nya, skapande religiösa insatser gör han icke, han hade teoretiskt som praktiskt genomförandets och ordnandets uppgift, och systematikers och organisatorns begåfning egde han ock i eminentaste grad. Hans osedvanliga förmåga att reproducera och behärska invecklade tankegångar framträder redan i hans exegetiska arbeten, som vida höja sig öfver alla hans samtidas och än i dag spela en roll i den vetenskapliga diskussionen. sina dogmatiska arbeten, framför allt *Institutiones* framträder han som den protestantiska kyrkans första verkliga systematiker — en af de störste den någonsin egt. Men tyngdpunkten i hans betydelse ligger dock på det praktiska området — såsom kyrklig organisator söker han sin like. Han skapade ej blott i Genève en församling, som af otaliga andra tagits till mönster. De små schweiziska kyrkorna mellan hvilka förut ofta strid och misstänksamhet rådt, lyckades han under många svårigheter samla till en kyrka (enhetsverket besegladt genom *Consensus Tigurinus* 1551), och först genom honom sammanknöt de spridda reformerta hoparna i Tyskland till ett med det lutherska jämbördigt, snart på dess bekostnad framträngande kyrkosamfund. Med full rätt har han kallats en protestantisk påfve. Från hans skola i Genève sändes reformationsarbetare ut öfver hela Europa; genom en oerhördt vidsträckt korrespondens stod han med dem i ständig förbindelse, med blicker ständigt riktad utöfver hela kristenheten, själf på afstånd ledande reformationsverket i Frankrike, England, Skottland o. s. v.

C:s teologiska ståndpunkt har ofta oriktigt fattats såsom blott en modifierad, till lutherdomen närmare zwinglianism. För Zwinglis egenart har han alltså ståt främmande och af zwinglianerna länge betraktats och misstänkts såsom lutheran. I verkligheten utgår också hans åskådning direkt från Luthers tankar. Men den typ af lutherdom, med hvilken han hufvudsakligen trädte i beröring, var den sydtyyska af Butzers inflytande präglade. Och i denna förelägg visserligen redan ett närmande till Zwingli, hvilkes sedan hos C. framträder starkare, i samma mån som motsatsen till Luther under striderna med de tyska lutheranerna skärpes, medan Butzer tillika representerade en rad af för honom egendomliga tankar. Såsom ett kraftigare af C:s personlighet färgadt fullt följande af deras tendens låter sig det mesta af det för C. karakteristiska fattas. Det framträder för nämligast i tre punkter. 1. Läran om *skriften*. C. är här den förste, som — visserligen i anslutning till Butzer — utbildat en verklig inspirationslära och på denna grundat skriftens auktoritet. Vår söker han tillika, i läran om "testimonium spi-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

us sancti", uppvisa, hur vårt lydnadsförhållande emot densamma är innerligt förmedladt, men beln blir dock sedan på helt annat sätt än för Luther en formell, lagisk auktoritet, och den abstrakta inspirationsläran ger åt alla dess delar principiellt samma giltighet. Härigenom strömmar gammalt testamentligt stoff in i läran — såsom särskildt dess samhällsåskådning röjer. — 2. Läran om nattvarden. Äfven här fullföljer C. Butzers arbete, men ejer sig öfver hans kompromissformler till en enlig konception. Med Luther vill han fasthålla, att vi i nattvarden träda i en fullt real gemenskap med den gudomänsklige Kristus och vinna delaktighet äfven i hans förklarade lekamen. Men denna, som bunden vid en viss ort, kan ej vara närvarande i de s. k. elementen; dessa äro blott tecken och underpanter på den förening med Kristus, som samtidigt, med, ej "i och genom", deras åtnjutande förmedlas genom den Helige andes hemlighetsfulla kraft, som enar det vidt åtskilda. — 3. *Predestinationen*. I denna ligger det egentligt afgörande, det mest specifikt kalvinska, ehuru äfven här Luther i viss mån är föregångare. Läran om den dubbla predestinationen häfda C. i dess strängaste form. Han hyllar med ett eftertryck och en konsekvens, som ingen förr eller senare vågat, den s. k. *supralapsarismen*: den åskådning, som låter äfven dömdafallet vara af Gud förutbestämt (ej blott förutsedt). "Alla skapas icke under samma villkor; utan för några är evigt lif förutbestämt, för andra evig fördömmelse. Gud har i ett hemligt rådslut uttalat dem han ville, med förkastande af de andre. Vi säga, att Gud genom ett evigt och oföränderligt rådslut en gång för alla beslutat, hvilka han vill upptaga i frälsningen, och hvilka han vill hängifva åt förtäppelsen". Än mer än genom den skarpare ställningen i själfva läran skiljer sig dock C. från de öfrige reformatorerna genom den ställning han ger den i sin åskådningssammanhang. Äfven Luther och Melanchthon utgå från en sträng predestinationslära, men medan Luther alltmör skjuter den i bakgrunden och Melanchthon helt uppgiifer den, får den först hos C. betydelsen af en egentlig trosartikel och blir är från är alltmör det centrum, från hvilket allt behårskas och deduceras. Medan hos Luther allt grupperar sig kring frälsningstanken, blir för C. tanken på Guds ära och herravälde, som på alla områden måste häfda och genomföras, den ledande idén. Liksom samfundsläran, så bestämmes dock etiken häraf. Medan Luther samlar allt kring de två tankarna: den rent religiöst fattade tron, och Kristus förtröstansfullt griper Guds kärlek, och kärleken, som därur med fri nödvändighet framväxer, gör C. själförsakelsen, offrandet af det egna jaget åt Gud (Rom. 12: 1), till det öfversta etiska begreppet. Tron får i detta sammanhang framför allt betydelsen af omvändelsen från synden till Guds lydnad, och i det C. låter själförsakelsen förgena sig i de tre dygderna: måttlighet, rättfärdighet och gudaktighet (Tit. 2: 12), tränges kärlekstanken undan från centrum, och det hela får en asketisk prägel.

I sina minnesord öfver C., strax efter hans död, betecknade Genève's råd honom träffande såsom "en karaktär af stort majestät". Sympatisk kan den knappast kallas. Därtill träder — mellan det skarpa förståndet och den oböjliga viljan — känsломomentet

alltför fullständigt tillbaka. Om hans tioåriga, enligt eget vittnesbörd lyckliga äktenskap (med Idelette von Büren, 1539—49) höra vi nästan intet, och fast han lefde i de härligaste naturomgifningar, tyder ej ens ett ord i hans brevväxling på att han rönt något inflytande därpå — i båda hänseendena en hjärt kontrast till Luther. Ytterst fränstötade verkar hans hänsynslösa hårdhet mot motståndare — än mer än själfva gärningarna kanske hans sätt att triumferande berömma sig af dem. Dock måste ihågkommas att detta drag nära sammanhänger med detsamma, i hvilket hans häpnadsväckande viljeenergi, fasthet och oförevillighet hade sin rot. Han drog också i sitt lif predestinationslärans konsekvenser till det yttersta. Den lärde honom att betrakta sig såsom ett blott redskap i Guds hand, sina fiender därför och såsom Guds fiender, men dref honom ock att offra alla sina krafter på ett, trots allt det missriktade däri, i högsta mening ideellt mål.

Den bästa upplagan af C:s skrifter är den i "Corpus reformatorum" ingående, af Baum, Cunitz, Reuss o. s. v. besörjda (fr. 1863). En billig folkupplaga af hans exegetiska arbeten är sedan 1902 under utgifning under K. Müllers ledning. Äldsta lefnadsteckning: Beza, "Vie de C." (1564). Viktigaste moderna biografier: Kampschulte (katalog), "J. C. ..." (I, II, 1869—99), och E. Staehelin, "J. C. ..." (1863). En samlad framställning af hans lära saknas. Bland hithörande monografier må nämnas: Lobstein, "Die ethik C:s" (1877), och Scheibe, "C:s predestinationslehre" (1897). Jfr ock Seeberg, "Dogmengesch." (II: s. 379 ff.). E. Bg.

Calvinism (Kalvinism), den kyrkliga riktning och läroåskådning, som utgår från Johannes Calvin och låter sig ledas af hans principer.

Calvisius (Kalwitz), Sethus, tysk tonsättare och skriftställare, f. 1556, blef 1582 kantor i Schulpforta och 1594 kantor vid Thomasskolan i Leipzig, där han dog 1615. Högst uppskattar man hans flerstämmiga bearbetningar af andliga melodier, hvilka under titeln *Harmonia cantionum ecclesiasticarum* utkommo 1597—1622 i fem upplagor. Ännu mer värdefulla äro hans musikteoretiska verk: *Melopoecia sive melodiæ condensæ ratio, Exercitationes musicæ duæ*, hvaraf andra delen innehåller en musikhistoria, och *Compendium musicæ practicæ* m. fl. Dessutom var C. högt ansedd för sina matematisk-kronologiska arbeten: *Opus chronologicum, Formula calendarii novi* m. fl.

Calvo, Carlos, argentinsk folkrättsförfattare, f. 1824 i Buenos Aires, d. 1893 i Paris, var efter hvartannat Argentinas minister i Paris, London och (från 1884) i Berlin. På statsrättens område skapade han sig ett framstående namn genom arbetet *Le droit international théorique et pratique* (1868; 5:e uppl. i 6 bd 1896). Bland hans öfriga, äfven-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ledes högt skattade arbeten märkas: *Une page du droit international* (om Syd-Amerika från modernt folkrättslig synpunkt, 1864), *Annales historiques de la révolution de l'Amérique latine* (5 bd, 1864—75), *Manuel de droit international public et privé* (2:a uppl. 1882) och *Dictionnaire manuel de diplomatie et de droit international public et privé* (1885). C. inlade också stor förtjänst som utgivare af "Recueil complet des traités, conventions, capitulations, armistices et autres actes diplomatiques de tous les états de l'Amérique latine, compris entre le golfe de Mexique et le Cap de Horn" (11 bd, 1862—69, med många bilagor; äfven på spanska). C. blef 1869 korresponderande ledamot af franska institutet. Han var en af stiftarna af "Institut de droit international".

Calvus (lat.), "skallig", namn på ett af den megariska skolans bevis för ofullkomligheten af den sinnliga kunskapen och den sinnliga verkligheten. Se *Acervus*.

Calx (lat.). 1. *Anat.* Se *Häl.* — 2. *Kem.* Se *Kalk*.

Calycanthus, bot., växtsläkte af fam. *Calycanthaceæ*, omfattar buskar med helbräddade, motsatta, mörkgröna blad och stora mörkbruna, fruktdoftande blommor. *C. floridus* L. från Nord-Amerika odlas hos oss som prydnadsväxt. (G. L.—m.)

Calycifloræ, bot., var jämte *Thalamifloræ* och *Corollifloræ* en af de underklasser, i hvilka De Candolle indelade dikotyledonerna. Denna indelning sammanhänge med den äldre uppfattningen att ståndarnas placering inom blomman eger stor betydelse med hänsyn till släktskapen. *Thalamifloræ* innefattade sålunda växter med ståndarna fästa på blombottnen, *Corollifloræ* på kronan och *Calycifloræ* på fodret. I själfva verket inträffar aldrig det sistnämnda fallet, ty det är den utvidgade blombottnen, som bär både foder och ståndare. Försatta undersökningar ha också visat, att den nämnda indelningen ej leder till en på verklig släktskap grundad sådan, och densamma är därför numera öfvergifven. I Fries' system utgör *Calycifloræ* den tredje serien bland dikotyledonerna. Den omfattar klasserna *Faucifloræ* (ståndare fästa i fodrets svalg vid öfre kanten af den tunna torus), *Rosifloræ* (ståndare fästa vid den ringformigt uppsvällda öfre kanten af torus) och *Centrifloræ* (ståndare fästa i fodrets botten vid en punktlig eller omärklig torus). Jfr *Dikotyledonæ*. (G. A. (G. L.—m.))

Calýdon, stad i det forngrekiska landskapet Etolien. Se *Kalydon*.

Calymene Brong., *paleont.*, ett i silur- och devon-systemen förekommande trilobitsläkte med liten stjärt och tretton leder i bälen. En art, *C. Blumenbachi* eller *C. tuberculata*, förekommer i nästan alla översiluriska lager. På Gottland är den särdeles allmän. Den användes där ofta till kråsnålar, armband och andra prydnader. (G. L.—m.)

Calypso. 1. *Grek. myt.* Se *Kalypso*.

2. *Bot.* *Calypso bulbosa* Rehb., Jungfruffoffel, Norna, en af den svenska florans täckaste orkideer, sällsynt förekommande i gamla fuktiga barrskogar i Västerbotten och Lappland. Från

en löklik stamknöl uppväxer en stängel, som bär endast ett blad och en stor, vaniljdoftande, ljus röd blomma, hvars tofvelika läpp vid basen är brunstrimmig. (G. L.—m.)

Calyptra (grek. *kalyptra*, omhölje, slöja, bot., kallas hos de egentliga bladmossorna den del af mossfrukten, som likt en löst sittande mössa omger densamma öfversta del. Då efter befruktningen mossfrukten (sporangiet) utväxer, spränges arkegoniet, och dess öfre del blir en calyptra. Denna eger hos olika arter och släkten ett synnerligen skiljaktigt utseende, hvarför densamma lämnar särdeles viktiga systematiska karaktärer. (G. A.—m.)

Calyptra'nthes, bot. Se *Myrtaceæ*.

Calystegia, bot. Se *Convolvulus*.

Cal'yx (lat., grek. *ka'lyx*), blomkalk. **Camaco**, längdmått på joniska öarna, = 5,03 m.

Camaiëu [kamajö], fr., *målark.*, enfärgad målning. En sådan är målad antingen med ljusare eller mörkare toner af samma färg — t. ex. grått, grått (grisaille), gult i gult (cirage) — eller med en färg på en grund af annan färg (eller guld- eller silfvergrund). Detta målningssätt var mycket omycket under 1500-talet.

Camail [kama'j], fr. (af it. *camaglio*, hufvudbonad), ett slags kapusjong, som katolska präster nyttja om vintern; en hals och axlar skyddande harneskrage, som på 1300-talet anbragtes på riddarnas hjälmar; ett slags kort damkappa med öpningsringar för armarna.

Camaldoli, kloster i italienska prov. Arezzo, en af Apenninernas slutningar; kloster i närheten af Neapel. Se *Camaldulens-orden*.

Camaldulens-orden (Camaldulist-orden), katolsk orden, som framgick vid slutet af 10:e årh. ur den stora reformrörelsen inom munkväsendet, som följde på förfallet under "seculum obscurum". Den var en rent italiensk rörelse, skild från både den tyska Lothringenrörelsen och den franska Cluny-rörelsen. Dess egenart låg däri, att den dref reaktionen mot förvärldsligandet ända till den extremaste askes och eremitism. Hvarvid medverkade och förbindelserna i södra Italien med den grekiska världen och dess asketiska Eremitrörelsens mest betydande bärare var den helige Romuald (d. 1027); dit hörde också den vidtbereste grekiske munken Nilus, den berömda Petrus Damiani (se d. o.) m. fl. Dess inflytande på tiden var betydande; här begyntes bl. a. striden mot simoni, och härifrån utgick ett entusiastiskt missionsarbete (Adalbert af Prag m. fl.). Den viktigaste eremitkolonien fanns i det af Romuald grundade klostret *Camaldoli* (se d. o.), som ställdes under särskildt påfäkt skydd 1072 och kring hvilket en verklig kongregation af kloster samlades. Äfven nunnekloster uppstodo. Småningom uppgick rörelsen till stor del i Cluny-reformen, och de kvarvarande camaldulens-klostreningo ej större betydelse (undantagandes Gratianus och hans juristskola på 1100-talet). De splittrades och i olika kongregationer efter sin ställning till den ursprungliga stränga askesen.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

En tid hade camaldulens-kongregationen utbredning öfver stora delar af Europa, men är nu inskränkt till smärre delar i södra Italien, där 6 kolonier finnas kvar. Mest omtalade äro det ofvannämnda Camaldoli samt ett annat Camaldoli med den mångbesjungna utsikten öfver Neapel och Vesuvius. Af nunneklostren finnas blott två kvar. Se "Annales camaldulenses" (Venezia 1755—73), och Heimbucher, "Die orden und kongregationen der kat. kirche", (1896). H. H.—t.

Camaldulist-orden. Se Camaldulens-orden.

Camarácum, romersk koloni. Se Cambrai.

Camaraderie [-radri], fr. Se Kamaraderi.

Camargo [-gå], Marie Anne de Cupis de, belgisk-fransk dansös, f. 1710 i Bruxelles, tillhörde 1726—34 samt 1740—51 Paris-operan och dog i Paris 1770. Hennes behagfulla och till stor skicklighet utvecklade dans väckte hos samtiden en beundran, hvaråt bl. a. Voltaire gaf uttryck.

Camargue [-ma'rg], Ile de la, ö i franska dep. Bouches-du-Rhône, i Rhône-flodens delta, omgiven af Rhône båda mynningsarmer, Grand- och Petit-Rhône, är en alluvialbildning, som floden skapat, och som fortfarande är äro mot hafsidan. Namnet, som af några arkeologer betraktas som en korrumpering af *Caii Marii ager* (Marius' fält), skrefs under medeltiden *Camariags insula*, *Camarca*, *Camargia*. Fordom synes ön hafva varit skogbevuxen, nu är den nästan fullständigt i saknad af träd. Det lager af sand och slam, hvaraf den är bildad, är betäckt af ett djupt humuslager, som i träskens närmar sig egenskapen af torf. Hvarken på ytan eller så djupt undersökningarna sträckt sig har man unnit den minsta sten. Ön höjer sig ingenstades mer än 3 m. öfver hafvet, ligger således långt under Rhône's högsta vattenstånd och skyddas därför af väldiga dammar mot flodens översvämningar. Af hela arealen, omkr. 790 kvkm., äro endast omkr. 15,000 har odlad jord (i norra delen); det öfriga består af fett marskland, där omkr. 80,000 får samt några tusen halvvilda nötkreatur och hästar beta, samt träsk, dammar, kanaler, uttorkade flodarmer och strandsjöar, af hvilka den största är Valcarès (omkr. 120 kvkm.). Befolkningen är mycket fåtalig; den enda märkliga bebyggda orten är Saintes-Maries nära Petit-Rhône's mynning.

Camarilla [-ri/lja]. Se Kamarilla.

Camauro [kama'vrå], it., ett slags röd sammetsmossa, som hör till påfvedräkten.

Cambacérés [kåbaserås], Jean Jacques Régis de, hertig af Parma, fransk statsman, f. 18 okt. 1753 i Montpellier, blef 1772 anställd vid räkningekammaren och 1791 president vid kriminaldomstolen i sin födelsestad. Under sin verksamhet där förskaffade han sig namn som en af Frankrikes skickligaste jurister. Han slöt sig tidigt till revolutionen och invaldes i konventet, där han lade i dagen mycket moderata åsikter samt lät sina stora kunskaper och sin vidsträckt erfarenhet komma organisationen af rättsväsendet till godo. Han utverkade en del friheter för den afsatte konungen, men röstade likväl för hans afrättning, dock med den tysta förutsättningen, att utlandet skulle hinna med vapenmakt befria honom dessförinnan. På hans förslag 10 mars 1793 blef välfärdsutskottet upprät-

tadt, och han blef själf en af dess förste medlemmar. Han tog ingen del i Robespierres störtande, men blef kort därpå president i utskottet och arbetade som sådan med iver på frederna med Preussen och Spanien (5 april och 22 juni 1795). Hans inflytande gjorde honom emellertid misstänkt för att eftersträfvat diktaturen, och han blef därför ej invald i direktoriet. Däremot blef han medlem af "de femhundra råd" och fick jämte Merlin de Douay i uppdrag att revidera Frankrikes alla lagar, och den nya civillagen, "code Napoléon", hvilade till stor del på de tre förslag därtill, som af honom framlades dels i konventet, dels i "de femhundra råd". Som ett själfständigt resultat af hans oerhörda arbete på detta område framkom 1797 hans *Code français, ou collection par ordre de matières des lois de la république*. 1796 hade C. blifvit vald till president i "de femhundra råd", men direktoriet, som misstänkte honom på grund af hans ständigt ådagalagda moderation, tvang honom att redan 1797 afgå från denna post. Efter statskuppen 18 juni 1799 och Sieyès' inträde i direktoriet blef C. på dennes bedrifvande justitieminister. Efter 18 brumaire år VIII (9 nov. 1799) lät Bonaparte utnämna honom till andre konsul. Äfven som sådan var han energiskt verksam för rättsväsendet och lagstiftningen samt utöfvade ganska mycket inflytande på Frankrikes inre angelägenheter. Han inverkade också på Bonaparte i monarkisk riktning och förberedde i senaten, där han hade stort inflytande, lifstidskonsulatet. Det var hans idé att låta franska folket genom direkt omröstning uttala sig i denna fråga. När kejsardömet upprättats, utnämndes han i maj 1804 till ärkekansler. Han slöt sig trofast och hängifvet till Napoleon, som också skänkte honom stort förtroende och gaf honom mycket inflytande på Frankrikes inre affärer. 1808 upphöjd till hertig af Parma, afträdde han lifligt kejsaren både från skilsmässan från Josefine och det ryska fälttåget 1812. Detta och följande år skötte han regeringen såsom president i regentskapsrådet under Napoleons bortovaro. C. var trogen kejsaren till det sista, och under "de hundra dagarna" var han justitieminister och president i pårskammaren. Under den andra restaurationen blef han 1816 förvisad såsom "konungamördare" och begaf sig till Bruxelles och Amsterdam. 13 maj 1818 återinsattes han dock i alla borgerliga och politiska rättigheter, vände tillbaka till Paris, men höll sig fjärran från det offentliga lifvet. Han dog 5 mars 1824 i Paris, efterlämnande sin titel åt brorsonen Marie Jean Pierre Hubert de C., som var storceremoniärestare under andra kejsardömet. E. A.—t.

Cambalholz. Se Baphia.

Cambay [kåmbə/] l. Kambaja. 1. Muhammedansk vasallstat i kejsardömet Indien. Gujarat, norra delen af presidentskapet Bombay. 906 kvkm. 75,122 inv. (1901), mest hinduer. — 2. Hufvud-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

stad i nämnda stat, på 22° 19' n. br., vid Mahis utlopp i Cambay-viken, en grund hafsvik, som skjuter in mellan halfön Kathiawar i v. och det brittiska distriktet Broach i ö. 31,780 inv. (1901). C. är en gammal och förr mycket blomstrande handelsstad, tillika bekant för sina bomulls- och sidenväfverier samt guld- och silverbrokader, men är nu förfallen till följd af hamnens igengrundande. Den är dock ännu ryktbar för sina agater och karneoler, som slipas i staden och hufvudsakligen säljas till Kina.

Cambert [kåbär], Robert, fransk kompositör, f. omkr. 1628, blef 1665 konsertmästare hos Ludvig XIV:s moder, Anna af Österrike, komponerade 1659 *La pastorale*, betecknad såsom den första "comédie française en musique", och 1671 *Pomone*, ansedd såsom den första regelmässiga franska operan, bäge till ord af P. Perrin. Då Lulli 1672 tillvällade sig det åt Perrin 1669 meddelade kungliga privilegiet på uppförande af operor, begaf sig C. till England, där han dog 1677 såsom kapellmästare hos Karl II. A. L.

Camberwell [kåmbæwel], förvaltningsområde (eng. *metropolitan borough*) i London, i Surrey, 3 km. s. om Londonbro. 259,339 inv. (1901), därpå på stadsdelen C. kommo 90,404 inv. Området omfattar utom denna äfven stadsdelarna Walworth, Peckham, Herne hill, Denmark hill och Dulwich.

Ca'mbi, Ullisse, italiensk bildhuggare, f. 1807 i Florens, studerade vid därvarande akademi och i Rom. Hans första betydande verk var en grupp, *Daphnis och Chloë*; därpå följde 1844 minnesvård öfver *Giuseppi Sabatelli* (i Santa Croce, Florens), 1845 staty af *Benvenuto Cellini* (i Uffizi-portiken) och monument öfver markis *Luigi Tempi* (i Santa Annunziata). Särskildt äro statyetter och smärre terrakotta-arbeten af honom mycket värderade. Af större verk må tilläggas *Dansande Bacchus*, *Tiggande Amor*, *Tiggargosse*, *Eoa och hennes barn*, staty af *Francesco Burlamacchi* (i Lucca) samt komedieförfattaren *Goldonis* staty i Florens. Huruvida eller när C. aflidit är okänt. C. R. N.*

Cambiäso, Luca (äfven kallad *Luchetto da Genova* och *Cangiaso*), italiensk målare, f. 1527 i Moneglia nära Genova, d. 1585 i Madrid, lärjunge af sin fader Giovanni C., en tekniskt skicklig, frisk, personligt kännande artist, med realistisk anläggning och sinne för färg och af sin samtid räknad till de store konstnärerna. Af hans verk finnas i Madrid, dit han kallades af Filip II, *Heliga familjen*, *Sofande Amor* och *Lucretia*. Hans flesta verk finnas dock i Genova; hans förnämsta religiösa bild är *Grafläggningen*, genomträngd af djup känsla (i Santa Maria di Carignano). Drottning Kristina egde i Rom ett par af hans tafflor, bland dem en *Venus och Adonis*, som nu finnes i Staffordhouse i London. C. R. N. (O. G.—g.)

Cambier [kåbië], Ernst, belgisk Afrikaresande, f. 1844 i Ath, följde 1877 såsom astronom och geograf den internationella afrikanska associationens första expedition, som under kapten Crespel skulle afgå från Sansibar till det inre Afrika. Sedan Crespel 1878 dött i Sansibar, öfvertog C. ledningen, bröt i juli upp från Bagamojo och kom efter de största mödor till Unjamvesi samt fortsatte därefter till Karema, vid Tanganjikas östra strand, där han i sept. 1879 anlade associationens första vetenskap-

liga station och kvarstannade till 1882, då han återvände till Europa. 1887—88 ledde han i nedre Kongo-trakterna med stor duglighet en expedition, hvars mål var att undersöka förhållandena med hänsyn till anläggningen af en järnväg mellan den segelbara nedre och öfre sträckan af Kongofloden. 1891 blef han administratör för Kongojärnvägsbolaget och för det kommersiella "Société du Haut-Congo". Han har utgivit *Rapports sur ... la première expedition de l'Association internationale* (1879). (G. Stg.)

Ca'mbio (Kambio), it. (af lat. *cambiare*, byta, växla; jfr fr. *changer*, växel; ett slags kortspel (42 kort i leken), kamfio, kille.

Ca'mbio, Arnolfo di, italiensk arkitekt och bildhuggare, f. omkr. 1232 i Colle di Val d'Elsa, d. 1300 i Florens, arbetade som bildhuggare hos Niccolò Pisano i Siena (1266), sedermera i Neapel och Rom och bosatte sig efter 1285 i Florens, där han uppträdde hufvudsakligen som byggmästare. I Florens påbörjade han 1294 den väldiga franciskanerkyrkan *S. Croce*, uppförd i gotisk stil, sammanmält med gammalkristna basilikatraditioner (förlängd basilikaform med tre skepp med platttak), och domkyrkan *S. Maria del fiore* (treskeppig hvalfbasilika med tvärskepp och kor förenade till ett åttasidigt kupolrum, öfver hvilket hvalfver sig Brunellescos kupol; klocktornet påbörjades 1534 af målaren Giotto). Domen i Florens är det förste exemplet på en fullt italiensk byggnad i gotisk stil — föregående byggnadsverk i Italien i gotisk stil voro alster af inkallade tyska arkitekter. Här ligger C:s största betydelse. C. var äfven upphöjaren till *Palazzo vecchios* yttre. Ett af hans förnämsta skulpturarbeten är *Kardinal de Braye grafvård* i Orvieto. (O. G.—g.)

Ca'mbium. Se Kambium.

Cambo [kåbå], badort i franska dep. Basses-Pyrénées, vid Adours biflod Nive och franska sydbanan. Omkr. 2,000 inv., mest basker. C. har en svavelfalkiumkälla (23° C.), som användes mot kronisk bronchitis, strupkatarr o. d., en järnhaltig källa (16° C.) samt naturköna omgifningar.

Cambon [kåbå], Pierre Joseph, fransk revolutionsman, f. 17 juni 1754 i Montpellier, var fabrikan därstädes samt invaldes 1791 i lagstiftande nationalförsamlingen och 1792 i nationalkonventet. Som folkrepresentant sysselsatte han sig mest med finansväsendet, genomdref ett ökad utsläppande af assignater och påyrkade energiska åtgärder gentemot de skattskyldiges stegrade försumlighet att erlägga sina afgifter till staten. I början anhängare af konungadömet, röstade han, sedan man funnit det hemliga papperen i Tuilerierna, för Ludvig XVI:s afrättning utan dom och appell. Med skarpa uppträdde han mot Parisdemagogernas excesser och upprättandet af revolutionstribunalet 10 mars 1793. Särskildt sökte han hålla ett vaksamt öga på kommissarierna vid armén och genomdref åtskilliga anordningar med afseende på statsskulden, som delvis ännu äro gällande. Som medlem af välfärdskottet förvarade han 19 april 1793 med egen lifsfärgirondisterna. Häktad 2 juni s. å., blef han dock snart frigiiven. I sin i april 1794 afgifna öfersik af den finansiella ställningen gisslade han skoningslöst terroristernas roflystnad och kommissariernas fall. Robespierre hatade honom för hans moderata tion, och C. slöt sig i konventet till Tallien. An

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

gripen i ett tal af den förre, som uppfört honom på prospektionslistan, hetsade han i stället konventet på denne sin fiende och bidrog därigenom kraftigt till hans störtande 26 juli 1794. Senare uppträdde C. till försvar för terroristerna Collot d'Herbois, Billaud-Varennes m. fl. och blef därför af Tallien anklagad som deras medbrottsling april 1795. Han lyckades dock undgå arrestering och organiserade upploppet 1 prairial (20 maj 1795). Efter dess misslyckande måste han hålla sig dold och vistas då på ett gods nära Montpellier. Han spelade sedan ingen vidare roll, förrän han 1815 invaldes i kammaren, där han röstade för bourbonernas utelåtande från tronen. Under den andra restaurationen blef han därför landsförvist som "konungamördare" och begaf sig då till Bruxelles, där han dömdes 15 febr. 1820. E. A.—t.

Cambon [kåbå]. 1. Pierre Paul C., fransk diplomat, f. 1840 i Paris, var advokat vid franska krigets utbrott 1870 och blef i nov. s. å. kabinettschef hos Seineprefekten Jules Ferry. 1872 prefekt i Aube, afsattes han följande år såsom alltför ifrig republikan. Efter att en tid ha varit prefekt i andra departement, utnämndes C. 1882 till fransk resident i Tunis, där han utvecklade stor energi och administratorisk förmåga vid ordnandet af det franska protektoratet. Han råkade dock snart i kompetensvister med general Boulanger, som var chef för den franska ockupationsarmén i Tunisien, och blef 1886 afägsnad från sin post, så snart denne blifvit krigsminister. S. å. blef han ambassadör i Madrid och 1891 i Konstantinopel. 1898 förflyttades han till den viktiga ambassadposten i London, där han gjort sig känd som en af de varmaste förespråkarna för ett fransk-engelskt närmande.

2. Jules Martin C., den föregående broder, fransk diplomat, f. 1845 i Paris, blef 1878 prefekt i algeriska departementet Constantine och beklädde 1882—91 samma post i åtskilliga franska departement. 1891—97 inlade han som generalguvernör i Algeriet stora förtjänster vid utvecklingen af denna Frankrikes förnämsta koloni. 1897 blef han ambassadör i Förenta staterna och 1898 i Spanien. C. underhandlade sistnämnda år å spanska republiken vägnar om fredspreliminärerna mellan Spanien och Förenta staterna.

Cambörutum, fordom namn på Cambridge.

Camborne [kåmbån], stad i engelska grefsk. Cornwall, n. v. om Falmouth. 14,726 inv. (1901). Betydande handel och bergsbruk (koppar och tenn). Bergsskola.

Cambray l. **Cambray** [kåbrå], arrondissementshuvudstad i franska dep. Nord, vid floden Escout (Schelde), som där är kanaliserad. 26,586 inv. (1901). C. är en viktig knutpunkt på den franska nordbanan. Det är befäst genom en enceinte från 13:e, 16:e och 17:e årh., försedd med bastioner och omgifven af flera utanverk, samt genom ett citadell. Det senare förbindes med staden genom en vacker esplanad. Bland stadens märkliga byggnader må nämnas katedralen, efter den stora eldsvåda, som 1859 öfvergick C., äro uppförd 1860—70, med Fénelons minnesvård (af David d'Angers), ett vackert rådhus, ärkebiskopspalatset och Château de Selles (fr. 1200-talet). C. har flera fabriker för tillverkning af batist, linong, gas ("cambrais"), tyll och bomullspetsar, vidare socker- och tvål-

fabriker, bryggerier, garfverier o. s. v. En betydande handel drivres med dessas fabrikat samt med spannmål, humle, lin och boskap. C. är säte för ärkebiskop, handelsdomstol och domstol i första instans. Det innesluter ett af norra Frankrikes värdefullaste bibliotek med dyrbara gamla böcker och handskrifter (omkr. 48,000 böcker, 469 inkunabler och 1,421 handskrifter, 1905), ett naturvetenskapligt och arkeologiskt museum, ett "collège", ett teologiskt seminarium, musikskola, teckningsskola och teater. I C. föddes general Dumouriez och bildhugaren Francheville. — C. är romarnas *Camaracum*, som var en af de förnämsta städerna i prov. Gallia belgica och beboddes af nerviernas stam. Det förstördes af usurpatorn Maximus år 370. Därefter eröfrades C. af vandaler och alemanner, kom under frankiskt välde och blef befäst af Karl den store. Fördraget i Verdun, 843, gaf det åt Lotar I, fördraget i Mersen, 870, åt Karl den skallige, men det tillhörde efter 880 riket Lothringen. Från 925 var det huvudstad i ett till Tyska riket hörande grefskap, Cambresis, som 1510 upphöjdes till hertigdöme och 1595 eröfrades af spanjorerna. 1677 togs C. af fransmännen, som behöll det i freden i Nijmegen. Genom storm intaget af engelsmännen 25 juni 1815, var det den första franska stad, som under den andra restaurationen mottog Ludvig XVIII. Ända till 1818 var det sedan huvudkvarter för hertigen af Wellington, som med en del engelska trupper höll Frankrike besatt. I C. ingicks 10 dec. 1508 den mot Venezia riktade s. k. "ligan i C." mellan Ludvig XII af Frankrike, kejsar Maximilian, Ferdinand den katolske af Aragonien och påven Julius II. Där ävägabragtes äfven 5 aug. 1529 den s. k. "fruntimmersfreden", som afslöts genom Louise af Savoien, Frans I:s af Frankrike moder, och Margareta, ståthållarinna i Nederländerna och kejsar Karl V:s faster. Jfr Bouly, "Histoire de C. et du Cambresis" (2 bd, 1843), och Lécusselle, "Histoire de C. depuis 1789" (2 bd, 1874—75).

Cambray. Se **Cambray**.

Cambresis [kåbresis]. Se **Cambray**.

Ca'mbria, det latinska namnet på furstendömet Wales i England.

Cambric (Kambrik). Se **Batist**.

Cambridge [kæ'mbridʒ]. 1. Grefskap i östra England. 2,124 kvkm. 190,687 inv. (1901). Den norra delen af detta grefskap, hvilken kallas "ön Ely" (*Isle of Ely*), utgöres af ett marskland, som bildades 1236 genom öfversvämningar af Washbuktens och först på senare tider, genom kostsamma kanalaneläggningar, blifvit odlingsbart; det utgör ett eget förvaltningsområde.

2. Huvudstad i nämnda grefskap (*municipal borough*), belägen på båda sidorna af Cam (biflod till Ouse), öfver hvilken tolf broar leda. 38,393 inv. (1901; med förstaden Chesterton 47,970 inv.). Ehuru af naturen mindre gynnad än sin medtäflare Oxford, har staden med sina merendels ståtliga byggnader, som förete prof af alla tiders engelska byggnadsstilar, sina lummiga träd, i synnerhet på baksidan af "colleges", sina ångar och sportplatser en halft medeltidsaktig, idyllisk karaktär, om man undantar Oxford, enastående för en engelsk stad. Industri saknas nästan alldeles; staden lever hufvudsakligen på sitt universitet. Utom universitetsbyggnaderna, bl. a. 15 "colleges" och 2 "halls",

universitetsbiblioteket m. fl., märkas flera andra skolor och många kyrkor, af hvilka den år 1101 af tempelherrarna byggda Round church är den äldsta och den 1478—1519 byggda gotiska Mariakyrkan (Great St. Mary's) den största och vackraste. Bland kommunala hus märkas det nya rådhuset och spannmålsbörsen. — C. är en af Englands äldsta städer, romarnas *Camboritum*. Sedan den angelsaxiska tiden kallades den efter Cam (Granta) Grantebirge, Grantbridge.

Mest berömdt har C. alltid varit för sitt gamla universitet. Detta bildar en från staden skild korporation, som ej uppbär något statsanslag och är alldeles själfständigt i ekonomisk förvaltning, utnämning af sina ämbetsmän, bestämmandet af läroplan och examensordning, samt sänder 2 ombud till underhuset (staden sänder 1). Ehuru icke fullt så gammalt som det i Oxford, uppstod äfven Cambridges universitet under loppet af 12:e o. 13:e årh. ur klosterskolor. Klerkerna i S:t Giles underhöll sannolikt sedan gammalt skolor för lekmanbildning, hvilka efter mönstret af de i Oxford

S:t John's college i Cambridge.

och Paris organiserade sig som medeltidens gillen till ett "studium" med privilegium att meddela undervisning och lärdomsgrader. Bevisligt är, att franciskankunnkar funnos i C. sedan 1224, och ett halft århundrade därefter nedsatte sig där dominikaner. Kungliga och påfliga skrivelser af åren 1231 och 1233 visa, att universitetet redan vid denna tid bildade en väl organiserad lärarkorporation med en kansler i spetsen. Det äldsta beviset på en universitetsstadga är från 1276. Universitetets uppbloomstring sammanfaller med upprättandet af stiftelser (colleges), hvilka ännu ega bestånd och åt unga män, som ämna studera, lämna bostad, kost och undervisning. Det äldsta är Peterhouse college, stiftadt 1257 af biskopen i Ely, Hugh Balsham (det erhöill 1284 kungl. "charter"), det yngsta bland de egentliga är Downing college (stiftadt 1800). Det största är Trinity college, bildadt 1546 af Henrik VIII genom sammanslagning af några äldre colleges. Det har räknat Bacon, Newton, Bentley, Dryden och Byron bland sina lärjungar, och dess bibliotek är det värdefullaste näst universitetsbiblioteket. Trinity college har omkr. 3,600 medlemmar och inhöstar af donationer, landegendomar m. m. en årsinkomst af omkr. 75,000 pd st. Det näst

största, S:t John's (stift. 1511), med en årsinkomst af mer än 40,000 pd, är ryktbart för sina storartade byggnader, särskildt det af G. G. Scott på 1860-talet byggda kapellet. Detta öfverträffas dock

King's college i Cambridge.

i arkitektoniskt hänseende af King's colleges kapell (byggdt 1446—1515), hvilket betraktas som universitetets pärla. I universitetet ingå 17 dylika studieanstalter (colleges och halls), hvilka hafva hvar sin egen författning och sina egna ganska rika fonder. Sedan 1869 kunna studenter, utan att tillhöra något college, såsom non-collegiate students bo i privatbostäder under uppsikt af en censor. I senare tid ha bildats ett *hostel* l. privat studiepensionat, det strängt kyrkliga Selwyn college (1882), som står under vicekanslerns uppsikt, samt två colleges för kvinnor (Girton coll., 1873, och Newnham coll., 1875). Sedan 1891 ega kvinnor rätt att aflägga de högsta examina, men få icke lärdomsgrader och äro ej medlemmar af universitetet. 1905 räknade universitetet 13,391 medlemmar, ungefär hälften doktorer och magistrar, hvilka äro medlemmar af "senaten". Hvarje college har sina "lecturers" (omkr. 195); de utom dessa colleges stående lärarnas (1905: 49 professorer, 12 e. o. professorer l. readers och 53 uni-

S:t John's bro i Cambridge.

versity lecturers) föreläsningar besökas hufvudsakligen af dem, som ega sig åt ett särskildt fack. De olika vetenskapsgrenarna representeras af utskott "special boards of studies", medan högsta studies ledningen hvilat hos "general board of studies". Af sina årliga inkomster bidraga colleges till uni-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ersitetet med en viss procent, hvilken förvaltas såsom en särskild "Common university fund" jämte universitetets egna förmögenhet ("university chest"). — Till universitetet höra bl. a. bibliotek (omkr. 576,000 bd), det af lord Fitzwilliam 1816 stiftade museet, med naturhistoriska och gravryssamlingar, skulpturverk och bibliotek (museibyggnaden är synnerligen ståtlig), klassisk-arknologiska museet (med bibliotek), antikvarisk-etnografiska museet, geologiska museet, botaniska trädgården, observatoriet och universitetstryckeriet (*Pitts press*). Hvad andliga strömningar angår, visade universitetet protestantiska böjelser samtidigt med Luthers uppträdande och blef under Elisabets regering tillägga för puritanismen samt på 1600-talet ett cartesianiskt centrum. Från 1670-talet (genom Newton o. a.) äro naturvetenskaperna där en betydande lyftning.

— Universitetets af Elisabet 1570 utfärdade statuter gällde ända till 1858; på grundval af nya statuter, gifna 1871 och 1882, har sedermera pågått ett reformarbete för att bringa universitetets organisation i närmare öfverensstämmelse med nutidens fördringar. Genom erkännandet af vissa brittiska läroanstalter i och utom moderlandet såsom "affiliated colleges" har man för dem, som önska erhålla lärodomsgrader, förkortat den dyra vistelsen vid universitetet. Till landets olika orter och folkklasser har universitetet direkt spridit bildning dels genom anställandet (sedan 1858) af "local examinations", dels genom den af Cambridge började rörelsen "university extension" (sedan 1867. Jfr Universitetsutvidgning). Se vidare Universitet. Litt.: Willis, "Architectural history of the university of C." (4 bd, 1886). Mallinger, "History of the university of Cambridge" (1888). Atkinson, "C. described and illustrated" (1897), och Thompson, "C. and its colleges" (1898).

3. Stad i Massachusetts, vid Charles river, midt emot Boston, med hvilket det är förenadt genom flera broar. 91,886 inv. (1900), däraf 30,466 födda i utlandet. Staden har en betydande industri; 1900 funnos 782 fabriker med 12,986 arbetare och ett tillverkningsvärde af 39,2 mill. doll. bl. a. 18 gjuterier och maskinverkstäder (1,591 arb. 3.5 mill. doll. tillverkningsvärde), tvål- och vagnfabriker, sockerraffinaderier och tillverkning af teleskopiska linser. Staden anlades 1631 under namnet Newtown. C. är berömdt såsom säte för Harvard-universitetet (se d. o.).

4. Stad i nordamerikanska staten Ohio, vid Catskill-järnvägen. 8,241 inv. (1900). Kolgrufvor i trakten.

Cambridge [kæ'mbridʒ]. 1. Adolphus Frederick, hertig af C., greve af Tipperary, baron af Culloden, engelsk fältnärskalk, Georg III:s yngste son, f. 1774. Såsom befälhavare öfver de engelska förtrupperna deltog han 1793 i fälttåget mot Holland, blef s. å. tillfångatagen i slaget vid Hondshoeten, men utlämnades snart. 1794 gjorde han sitt inträde i öfverhuset, men spelade där icke någon betydande roll. 1803 ställdes han i spetsen för Hannover's försvär, men afskedades ej långt därefter. 1816 blef han generalståthållare och 1831 vice konung öfver Hannover. I detta land införde han 1833 en ny författning och vann genom sin mildhet och sin nitalskap för de sköna konsterna (synnerligast för teatern) folkets kärlek. 1837 återvände han till England och dog där 1850.

2. George Frederick William Charles, hertig af C., den föregående son, engelsk general, f. 1819 i Hannover, deltog 1854 i Krimkriget såsom generallöjtnant och utnämndes 1856 till general och öfverbefälhavare för engelska hären, hvilken befattning han innehade till 1895, då han utnämndes till drottningens personlige adjutant och hedersöfverste i armén. C. genomdref åtskilliga militära reformer, såsom prygelstraffets afskaffande, truppernas utbildning för lätt tjänst och införandet af examen för officersaspiranter, samt förordade äfven afskaffandet af säljbara officersfullmakter. Död 1904 i London. — I sitt morganatiska äktenskap med Luisa Fæbreother, kallad Fitzgeorge (f. 1815, d. 1890), hade han flera barn; de bära namnet Fitzgeorge.

Cambridge-viken [kæ'mbridʒ-], eng. *Cambridge gulf*, en vik af Timorsjön, inträngande djupt i norra delen af Väst-Australien, under 15° n. br. och 128° 5. lgd. Vid dess södra ända ligger Mount Cockburn, och Örd river utmynnar i en af dess bukar.

Cambriels [kæbrjəl], Albert, fransk militär, f. 1816, d. 1891, var vid fransk-tyska krigets utbrott brigadgeneral. Särad och fången vid Sedan, lyckades han fly, ställde sig till nationalförsvarsregeringens förfogande och fick befälet öfver franska östarmén i Besançon, men lyckades icke hindra tyskarnas framträngande, hvarför han nedlade befälet, förmädd därtill också af truster med Garibaldi. I början af 1871 fick han befälet öfver 19:e armékåren i Vierzon med uppgift att maskera Bourbakis marsch till Belforts undsättning, men måste inom kort på grund af sitt sår ånyo nedlägga befälet. 1875 blef C. kommandant för 10:e armékåren, men drog sig 1879 tillbaka till privatlivet.

Cambronne [kæbrɔ̃n], Pierre Jacques Étienne, greve de C., fransk general, f. 1770, deltog såsom öfverste i Napoleons fälttåg 1806—13 och följde kejsaren 1814 till Elba. Vid Waterloo (1815) anförde han en division af "gamla gardet" samt blef i stridsvimlet svårt särad, hvarefter han som fånge fördes till England. Efter återkomsten till Frankrike blef han, såsom anhängare af Napoleon, ställd inför krigsrätt, men då han icke svurit bourbonerna trohetsed, blef han frigifven. Ludvig XVIII utnämnde honom 1820 till brigadgeneral och kommandant i Lille. Napoleon hade gjort honom till generallöjtnant, greve och pär. Död 1842.

Camden [kæ'mden]. 1. Stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid floden Delaware, midtemot Filadelfia. 75,935 inv. (1900). Skeppsbyggeri, järnverk och många fabriker. — 2. Stad i nordamerikanska staten Syd-Carolina, vid floden Wateree, n. v. om Charleston. 2,441 inv. (1900). Vid C. ledo amerikanerna under Gates 16 aug. 1780 ett stort nederlag i en strid mot engelsmännen under Cornwallis. — 3. Stad i nordamerikanska staten Arkansas, vid floden Washita. 2,840 inv. (1900). Under nordamerikanska inbördeskriget 1861—65 blef C. för sin strategiska vikt befäst af den rebelliska sydstatsregeringen, men eröfrades 1864 af unionsgeneralen F. Steele, hvilken sedermera verkställde ett måsterligt återtag därifrån till Little rock.

Camden [kæ'mden], William, engelsk fornforskare och historiker, f. 1551 i London, studerade 1566—71 i Oxford, egnade sig sedan några år åt topografiska och antikvariska studier i skilda

delar af England, blef 1575 konrektor och 1593 rektor vid Westminster skolan samt utnämndes 1597 af drottning Elisabet till "Clarenceux king-at-arms" (en af landets rikshärolder). Han afted 1623 på sitt slott Camden house i Chiselhurst samt begrofs i Westminster abbey, där hans minne hedrades med en vård. — C. fortfor lifvet igenom med sina ströflåg genom hela England, för att studera de olika landsdelarna, deras dialekter, minnesmärken o. s. v. samt åvägabragte därunder rika antikvariska samlingar. Första frukten af hans forskarnit blef ortbeskrifningen *Britannia* (1586; den fullständigaste upplagan, den sjätte, i folio, 1607), hvilken blef grundläggande för alla senare antikvariska forskningar om de brittiska öarna. Arbetet öfversattes till engelska 1610, och sedan ha nya upplagor och öfversättningar i mängd utgivits. Under sin rektorstid utgaf C. för Westminster skolans räkning 1597 en på latin skriven grekisk grammatika, hvilken vann oerhörd spridning och användes ända in på 1800-talet. Bland hans antikvariska arbeten märkas äfven hans 1600 utgifna beskrifning öfver grafskrifterna i Westminster abbey samt *Remains of a greater work concerning Britain* (1605), där han bl. a. skildrade de forne britternas och saxarnas lefnadssätt. 1608 började C. arbetet på sin egen samtids historia och kunde 1615 utgifva 1:a delen (till 1589) af *Annales rerum anglicarum et hibernicarum regnante Elisabetha*; slutet, ehuru färdigt 1617, utgafs först efter författarens död (i Leiden 1625 och i London 1627; bästa uppl. i 3 bd 1717). Arbetet utkom 1624—27 i fransk och 1625—29 i engelsk öfversättning. De omfattande arkivaliska samlingar C. för detsamma hopat antagas ha gått förlorade under inbördeskriget, vid plundringen af ärkebiskop Lauds bibliotek. 1622 utgaf C. ett legat för upprättande af en lärarplats i historia vid Oxfords universitet. Hans korrespondens utgafs 1691 af d:r Thomas Smith, åtföljd af en biografi, grundad på hans självbiografiska *Memorabilia de se ipso*. — Efter C. uppkallades *Camden society*, ett 1838 stiftadt samfund för utgivande af historiska skrifter och andra litterära minnesmärken. (V. S.—G.)

Camden house [kå'mdøn hau's], slott. Se Chiselhurst.

Camden society [kå'mdøn səsə'iti], ett engelskt vetenskapligt samfund. Se Camden, W.

Camelina Crantz, bot., växtsläkte af fam. *Cruciferae*, med 2 svenska arter, af hvilka *C. linicola*, lindådra, är ett besvärligt ogräs i linåkrarna. Af fröna af en form af denna art, *C. sativa*, pressas olja, som användes i såpfabrikationen och såsom brännolja; pressäterstoden utgör ett godt kreatursfoder. G. L.—m.

Camelinat [-na'], Zéphirin, fransk politiker, f. 1840. Ursprungligen bronsarbetare, var han en af socialismens banerförare under andra kejsardömet och medverkade vid internationalens grundande. Han var medlem af Pariskommunen och utnämndes 1871 af dess regering till direktör för myntet. Sedan kommunupproret kufrats, flydde C. till England, där han återtog sitt yrke, men vände sedermera tillbaka till Frankrike och valdes till deputerad 1885. Vid de nya valen 1889 föll han dock igenom och har sedan försvunnit ur det politiska lifvet.

Camellia L., bot. Se Thea.

Camelopardalis, zool. Se Giraffen.

Camelopardalus. Se Giraffen, astron.

Camelot [kamlä'], fr., gafförsäljare af småkram; ett slags tjockt, blankt ylletyg (se Kamlott).

Camélus, zool., kamel.

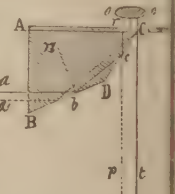
Camembert-ost [kamäbär-], berömd fransk mjuk delikatess af oskummad mjölk. Den är vanligen cylindrisk, 10 cm. i diameter och 3 cm. hög. Osten har sitt namn efter byn Camembert i depart. Orne, där den först bereddes. Nu tillverkas den i hela norra Frankrike. H. J. Dft.

Camēnæ, rom. myt., romerska källnymfer, dyrkade i gudinnan Egerias lund utanför kapenska porten. Där hade de en marmorkladd grotta med porlande källsprång (vid nuv. Villa Fonseca). Tridigt likställdes de med de grekiska sänggudinnorna.

Camera (lat.) l. Kamera, kammare. — 1. Camera lucida ("ljus kammare"), äfven benämnd Camera clara, fys., en af W. Wollaston 1809 upfunnen apparat, hvilken, liksom camera obscura (se nedan), tjänar till att projiciera bilden af ett föremål — t. ex. ett landskap, ett ansikte e. d. — på ett papper, så att det med lätthet kan aftecknas. Apparaterns princip är den, att det observerade ögat genom en del af pupillen ser papperet, genom en annan del medelst en eller flera speglar ser föremålet. Wollastons konstruktion därpå består af ett fyrkantigt glasperisma, *ABDC* (se fig.), som vändes så.

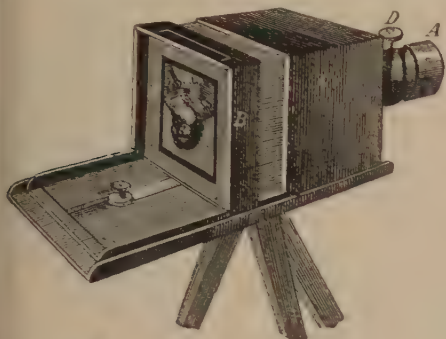
att ytan *AB* är riktad mot föremålet. En ljustråle, *ab*, som därifrån faller på prismet, undergår inuti detsamma tvänne totala reflexioner, vid *b* och *c*, utgår därefter i riktningen *cr* och träffar pupillen vid *oo*. Föremålet synes följaktligen ligga någonstades på linjen *pcr*, antag vid *p*. Om därför ett papper utbreddes där, faller bilden på papperet, och emedan, såsom figuren utvisar, pupillen på samma gång kan uppfånga ljus, som kommer direkt från papperet uteser linjen *tc* utan att hafva passerat prismet, är det möjligt att samtidigt med bilderna se spetsen af pennan, med hvilken bildens konturer aftecknas. Skall afteckningen kunna ske med noggrannhet, måste bildafståndet regleras genom linser afpassade efter ritarens öga. Prismet är täckt af en mässingsskifva, i hvilken man anbragt ett hål för ögat, till följd hvaraf detta alltid kan hållas oförändradt på samma ställe. Camera lucida begagnas äfven vid afteckning af mikroskopiska föremål, hvilket fall apparaten fästes framför okularet. För sådant ändamål konstruerade kameror hafva dock allmänhet något olika inrättning med den wollastonska (se Mikroskop).

2. Camera obscura ("mörk kammare") fys., ett optiskt instrument, bestående af en inuti svartad cylindrad (*C* i fig.), i hvars framre vägg sitter en samlingslins (se Lins), *A*, eller en samlingslinser, hvilken är flyttbar genom en skruv (*D*) och hvars bakre vägg (*B*) är försedd med en mattslipad glasskifva, som man efter behag kan närma till eller afågsna från linsen. Genom linsens egenskap att sammanbryta de ljustrålar, hvilka från en gemensam utgångspunkt falla på denna, alstras inuti det mörka rummet en upp- och nedvänd bild af det föremål, som befinner sig framför den

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

t. ex. ett ljus, ett ansikte e. d. Denna bild uppfångas på glasskifvan, om kamerans bakre vägg flyttas på lämpligt afstånd från linsen. Figuren visar huru kameran är inrättad för detta ändamål. — Denna kamera nyttjas förnämligast i fotografien. Glasskifvan tjänar där endast att inställa bakre väggen, så att den på densamma fallande bilden synes skarp;

när detta skett, borttages den, och i dess ställe insättes den för ljusintryck känsliggjorda plåten, på hvilken fotografibilden skall framställas (se Fotografi). Före fotografierens uppfinnning begagnades denna apparat vid kopiering och afritning, på det sätt att ett tunt papper fästes på glasskifvan och ritaren på detta papper följde bildens konturer. För bekvämlighets skull insattes ofta i kameran en plan spegel, hvilken (såsom undre figuren utvisar) reflekterade de genom linsen *L* passerande ljusstrålarna mot lädans öfre vägg, i hvilken den mattslipade glasskifvan var placerad. Bilden af föremålet '*mn*' kom då att ligga horisontellt vid *kl* och kunde lätt aftecknas på ett ofvanpå densamma lagdt genomskinligt papper. När den mattslipade glasskifvan ersattes af en stor konvex glaslinn, gaf man denna inrättning det oegentliga namnet camera clara (jfr Camera lucida). — Den enklaste formen af denna apparat, den s. k. hålkameran, har i linsen *A*s ställe endast en liten öppning i en tunn vägg. En sådan kamera är till exempel ett rum utan fönster, i hvilket ljuset insläpps genom en mycket liten öppning i en fönsterlucka. Bilden uppkommer då på inre väggen af rummet, oberoende af densammans afstånd från öppningen, men är ganska svag och icke skarp. Denna form af camera obscura uppfanns 1540 af Erasmus Reinhold i Nürnberg, som därmed iakttog en solförmörkelse. Sedermera erhöles ljusstarkare bilder, därigenom att i öppningen, som

gjordes större, insattes en bikonvex glaslinn. Denna högst väsentliga förbättring beskrefs 1558 af J. B. Porta, i hans "*Magia naturalis*". R. R.

Camera apostolica (lat.), "den apostoliska kammaren", det ämbetsverk, som förvaltar de påfliga finanserna.

Camera clara. Se Camera.

Camera lucida. Se Camera.

Camera obscura. Se Camera.

Camerarius (eg. Camermeister). 1. Joachim C., tysk teolog, humanist och pedagog, f. 1500, lärare vid gymnasiet i Nürnberg 1526, professor i Tübingen 1535 och i Leipzig 1541, d. 1574, är mest bekant såsom Melanchthons förtroigaste vän, inför hvilken denne såsom för ingen annan utgöt alla sina tankar och bekymmer — hvarför Melanchthons bref till C. blifvit en af de viktigaste källorna för reformationstidens intimare historia. Vid Melanchthons sida stod C. bl. a. vid riksdagarna i Speier 1529 och i Augsburg 1530 och biträdde där

vid författandet af den augsburgiska bekännelsens "apologi". C. var en synnerligen mångsidig och produktiv författare. Om hans humanistiska intressen vittna talrika editioner af klassiska författare; såsom pedagog har han varit inflytelserik genom flera faldiga läroböcker i den kristna religionsläran — särskildt förtjänar här ett försök till en framställning af Jesu lif, *Historia Jesu Christi* (1566), att observeras; af stort kyrkohistoriskt värde äro, trots den ofta panegyriska tonen, hans biografier öfver Eobanus Hessus, furst Georg af Anhalt och, framför allt, öfver Melanchthon; äfven på exegetikens fält var han flitigt verksam. En edition af C:s brefväxling med Melanchthon förberedes af N. Müller. Jfr Th. Kolde i Haucks "*Realencyklopädie*". E. Bg.

2. Ludvig C., den föregående sonson, statsman, f. 1573 i Nürnberg. Efter fullbordade juridiska studier trädde han i tjänst hos kurfursten Fredrik IV af Pfalz och synes tidigt åtnjutit stort förtroende och användts i viktiga värf. I början af 1600-talet var han det kurpfalziska hofvets kanske verksamaste diplomat. Som sådan fick han sina öden emellertid nära förbundna med den olycklige Fredrik V:s, hvilken han efter slaget på Hvita berget (1620)

följde i landsflykt. Redan tidigt trädde han i förbindelse med Gustaf Adolf, af hvilken han, enligt en anteckning i ett titularregistratur i riksarkivet, 1620 erhöi "en beställning på 200 daler", och då han 1623 första gången besökte Sverige, fann Axel

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

Oxenstierna lämpligt att fästa honom vid dess tjänst. C:s första uppdrag, såsom korrespondent och agent i utlandet för Sveriges räkning, synes varit af mera tillfällig art; likaså hans första anställning 1626 såsom svensk resident i Haag. Först 22 april 1628 erhöll han fullmakt som ord. resident, hvarjämte han utnämndes till hofråd; i båda egenskaperna tillförsäkrades honom en ganska rundlig lön. Med Oxenstierna stod han i liflig brefväxling (102 af dessa bref, omfattande tiden nov. 1624—nov. 1626 haiva af M. G. Schybergson tryckts i afhandlingen "Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621—1630") — en brefväxling, som kastar ljus öfver Sveriges tyska politik under denna tid och öfver förberedelserna till dess deltagande i trettiåriga kriget. 1629 blef C. ambassadör och deltog i de vid denna tid förda underhandlingarna om ett svenskt förbund med Frankrike, liksom han 1635 deltog i förhandlingarna rörande förnyandet af förbundet med Holland. Hans sjuttonåriga diplomatiska verksamhet i svensk tjänst belönades 1641, då han erhöll sitt afsked, med geheimeråds titel och en årlig pension af 1,800 rdr. Mot slutet af sitt lif flyttade han åter till Pfalz och dog i Heidelberg 1651. — Med C:s diplomatiska verksamhet rädde i Sverige långt ifrån obefogad tillfredsställelse. Upprepade gånger framhölls det i rådet, att kostnaden därför icke motsvarade gagnet, bl. a. på grund af C:s obekantskap med handelsförhållanden. Hans afskedstagande betraktades därför såsom en vinst för det svenska statsverket. P. S.

Camerarius, Rudolf Jakob, tysk läkare och botanist, f. 1665, d. 1721 som professor i Tübingen. Han är sexualteoriens upphofsman.

Camera stellata (lat.), en engelsk domstol. Se Stjärnkammaren.

Camerino, stad i italienska prov. Macerata, mellan Ancona och Rom, 658 m. ö. h. Omkr. 4,500 inv. (1901, som kommun 12,542 inv.). Årkebiskopssäte. C. var länge säte för ett "studium generale", som 1727 fick titeln universitet. Genom k. dekret af 1861 förklarades det för ett "fritt" universitet (it. *libera università degli studi*), bestående af juridisk och medicinsk-kirurgisk fakultet, farmaceutisk skola, veterinärskola, botanisk trädgård och meteorologiskt observatorium. Det underhålles af 21 kommuner. Provinsen Macerata betalar för den medicinsk-kirurgiska fakultetens underhåll en viss summa årligen. De studerandes antal var 313 läsåret 1903—04. Biblioteket, grundadt 1802, räknar 122 handskrifter, 52 inkuablar och omkr. 40,000 bd. C. är det forntida *Camerinum* l. *Camers* och var då en viktig stad i Umbrien.

Camerinum. Se *Camerino*.

Camerlingo (it., af inhyt. *chamarline*, nyhyt. *kämmerling*; jfr lat. *Camerarius*), titel för flera ämbetsmän inom katolska kyrkan. — 1. Den heliga romerska kyrkans camerlengo (*camerarius s. rom. ecclesiæ*), föreståndaren för den apostoliska kammaren och förvaltaren af de påfliga finanserna. Honom tillkommer äfven jurisdiktionen öfver kurians ämbetspersonal, hvarjämte han under påfliga sedisvakanser utöfvar högsta myndigheten i Vatikanen. — 2. Det heliga kollegiets camerlengo (*camerarius s. collegii*), skattmästaren för kardinalkollegiets inkomster, väljes årligen och står näst kardinaldekanen i rang.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Han ansvarar för protokollet i de hemliga sessionerna. — 3. Det romerska kleresiets camerlengo, föreståndaren för det inom staden Rom fungerande broderskapet af kanoniker och präster. J. Hdr.

Cameron [käm'mørn], Richard I. Archibald, skotsk predikant (födelseår okänt), tillhörde den presbyterianska oppositionen mot Karl II:s löfstesstridiga anordningar med episkopat och kunglig supremati öfver Skottlands kyrka. De strängt presbyterianska folkets upphetsning förde slutligen till ett uppror, då C. tog ledningen och förklarade Karl II afsatt. Han stupade emellertid 1680 vid Aird's-Moss (i grefsk. Perth) efter en tapper strid mot regeringens trupper. Hans anhängare, cameronianerna (l. *cargillianerna*, efter C:s kamrat, Cargill), följdes svär (de skotska "mordtiderna"), ända tills revolutionen 1688 gaf religionsfrihet. Ej nöjda med den återställda skotska presbyterianskyrkan, bildade de en frikyrka, som 1743 erkändes af staten under namnet "det reformerade presbyteriets kyrka". Å 1899 räknade de reformerade presbyterianerna 2 presbyterier och 12 kyrkor. Se Köstlin, "Die schottische kirche" (1852). H. H-t

Cameron [käm'mørn], Charles Duncan, britisk militär och konsul, födelseår obekant, d. 1870 Genève, deltog i kafferkriget (1846—47) och Krimkriget (1854—56) samt blef 1862 konsul i Abessinien, men råkade i oenighet med kejsar Teodor, hvilken lät häkta både honom och flera engelska missionärer. Den engelska regeringen sökte förmå de halfbarbariske härskaren att utlämna fångarna, och då detta, trots alla dennas bemödanden, icke lyckades, förklarade den Abessinien krig, 1867. Först efter Magdalas stormning (1868) återfick C. friheten.

Cameron [käm'mørn], Simon, nordamerikansk politiker, f. 1799 i Lancaster county, Pennsylvania, d. 1899 i New York, egnade sig först åt boktryckeriet, utgaf från 1820 någon tid i Doylestown egen tidning samt blef, sedan han samlat sig en liten förmögenhet, intresserad i bankaffärer och jämvägsanläggningar. På den politiska banan inträdde C. 1845, som senator för Pennsylvania. Under sin första senatsperiod (1845—49) tillhörde han de mokraternas parti och sökte främja en kompromiss i slaffrågan. Efter Kansas-Nebraska-billens antagande 1854 lämnade han emellertid demokraterna för "the people's party" och ingick sedermera i det nybildade republikanska partiet. 1857 insatte han ånyo i senaten och var vid det republikanska partikonventet i Chicago en af Lincolns medtäflar om presidentkandidaturen, men trädde då tillbaka för Lincoln och ingick (4 mars 1861) som krigsminister i dennes kabinett. Såsom sådan yrkade han ifrigt på beväpning af förrymda slafvar och liknande ytterlighetsåtgärder. Då han ej befann sig vuxen sin svåra ställning, afgick han (11 jan. 1861) och utnämndes till nordamerikansk minister i Petersburg, hvilken kräfvande post han med framgång skötte till årets slut. C. var 1866—77 ånyo medlem af senaten och innehade äfven efteråt en obestridad maktställning inom det republikanska partiet i föderalstaten. — Hans son, James Donald Cameron, f. 1833 i Middleton, Pennsylvania, var först barnman i Middleton och maj 1876—mars 1877 krigsminister under Grant samt intog 1877 faderns plats

senaten, som han tillhörde till 1897. Han är en af den pennsylvaniska kolgruve- och järnindustriens främste män. V. 8-g.

Cameron [kå'məron], Verney Lovett, engelsk upptäcktsresande, f. 1844, blef, efter att såsom officer i engelska flottan hafva tjänstgjort i flera aflägsna farvatten, bl. a. en längre tid vid

Afrikas östkust, utsedd till ledare af den expedition, som 1872 utrustades i England med syfte att uppsöka Livingstone och sedermera ställa sig till dennes förfogande. I mars 1873 afgick han från Bagamojo, på Afrikas östra kust. I okt. erhöill han underrättelse om Livingstones död, men fortsatte det oaktadt med en del af expeditionen färdens västerut.

I febr. 1874 kom han till Tanganjika-sjön, undersökte noga den södra delen af densamma, upptäckte därvid dess utlopp, den i Lualaba inflytande Lukuga, och löste sålunda en länge omtvistad fråga. Sedermera gick hans färd mot s. v., genom förut obe-sökt nejder, och 28 nov. 1875 nådde han vid Katem-bela, n. om Benguela, Afrikas västra kust. C. är den förste europé, som från öster, till väster genomvandrat Afrika. Sin resa har han beskrifvit i *Across Africa* 1877. 1878—79 reste C. i Mindre Asien och Persien för att undersöka möjligheterna för en järnvägsanläggning från Medelhafvet till Indien, och 1882 företog han tillsammans med Richard Burton (se d. o.) en forskningsresa till Guld-kusten. Sedermera sysselsatte han sig med studier och skrift-ställeri rörande afrikansk kolonialpolitik. C. dog i mars 1894. (G. Stg.)

Cameroniäner, skotsk sekt. Se **Cameron**, R.

Camers, fordom namn på Camerino (se d. o.).
Cametá l. **Villa Viçosa**, stad i brasilianska staten Pará, 65 km. ofvan floden Tocantins' in-flöde i Amasonfloden. Omkr. 5,000 inv. Handel med kakao, kautsjuk och brasilianska nötter.

Cami'lla, astron., en småplanet (66).

Cami'lli (mask.) och **Cami'llæ** (fem.) kallades de friborna barn af ännu levande föräldrar, som i Rom tjänstgjorde som biträden åt Jupiters präst och Junos prästinna vid offren. H. Sgn.

Cami'llus, M. Furius, romersk härförare. 396 f. Kr. intog han den etruskiska staden Veji och stred sedan med framgång i Etrurien. Snart måste han likväl, troligen till följd af patistiderna emellan patricierna, för hvilkas sak han var en kraftig förkämpe, och plebejerna, lämna Rom och gå i landsflykt. Påståendet att han efter romarnas nederlag vid Allia (390) blef diktator och slog gallerna har ingen säker grund. Dock tyckes han efter Roms brand och gallernas åttåg hafva blifvit statens förnämsta stöd i fred och krig. Han lär bl. a. hafva hindrat den föreslagna flyttningen till Veji samt medverkat vid Roms återuppbyggnad. R. Tsh.

Caminha [kami'nja], stad i portugisiska prov. Entre Douro e Minho, vid floden Minhos utlopp i

Atlantiska oceanen. 2,682 inv. (1900). Saliner. S. v. om C. ligger ö-fästet Insua, som behärskar inloppet till Minho.

Camisard. Se **Kamisarder**.

Camisole [kami'sål], fr. Se **Kamisol** och **Tvångströja**.

Camões [kamä'is], Luis Vaz de, Portugals förnämste skald, f. 1524 l. 1525, sannolikt i Coim-bra, af adliga, men fattiga föräldrar. Han stude-rade vid universitetet i Coimbra och förvärfvade redan där utomordentligt vidsträckt kunskap. Hans erotiska skal-detemperament tog sig under denna tid uttryck i sköna kanzoner, sonet-ter och elegier. Efter slutade studier begaf han sig till Lissabon, där han på grund af sin börd vann tillträde till hofvet. Hans snille och kvickhet förskaffade ho-nom både gynnare och afundsmän i hufvudsta-den, och hans strids-lystna lynne invecklade honom i många svårigheter. På våren 1546 gjorde han bekantskap med Catherina de Athaide, en af drottningens hofdamer, och upp-tändes af en häftig kärlek till henne. Ehuru besvarad, blef denna kärlek för honom en källa till många olyc-kor. Med sin våldsamma, lätt uppbrusande karaktär kunde han icke fördraga de hinder, som reste sig mot honom, obetänksamma handlingar försvårade hans ställning, hans svärd satt för löst i slidan, och han blef slutligen förvisad från hofvet. Han gick då i krigstjänst, kämpade två år (mellan 1546 och 1549) i Afrika och förlorade under denna tid sitt ena öga. Vid sin hemkomst fann han emellertid hvarken den glömska af sin ungdoms felsteg eller den kärlekens lön, som han väntat; tvärtom möttes han af ovilja och afund och kunde hvarken genom sitt mod eller sina skaldegåfvor vinna någon fram-gång. Allt detta alstrade hos honom en sinnes-stämning gränsande till förtviflan, under hvilken han motståndslöst lät sig dragas med i ett lif af våld-samma orgier och ständiga nattliga slagsmål till-sammans med vänner af sämsta slag. Då han på Kristi lekamensfest 16 juni 1552 råkade i strid med och sårade en tjänsteman vid hofvet, blef han satt i häkte, hvarur han frigafs i mars 1553, på det villkor att han omedelbart skulle taga krigstjänst och begifva sig till Indien. 26 mars anträdde han sin färd såsom simpel soldat och anlände i september till Goa; han deltog nu i flera fälttåg under de tre år hans krigstjänst varade. Efter denna tid stan-nade han trots sin brinnande längtan efter foster-jorden och den älskade (hvars död inträffade 1556) kvar i Goa och förde under många år ett i hög grad växlande lif, hvarunder olyckan sällan läm-nade honom i ro, om också hans ekonomiska ställ-ning tidtals var dräglig. Hans diktaringenium hvil-lade icke under denna tid. Hans skarpa tunga och hans lätttrörliga svärd voro sig äfven lika och ädrogo honom ofta fiender. Han erhöill en befattning i Macao, anklagades för underslef, återkallades till Goa och sattes där i fängelse. Efter rättslig under-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

sökning blef han emellertid frikänd och anträdde 1567 återfärden till Portugal, dit han, efter många äfventyr och ett två år långt, af sjukdom och nöd försäkradt uppehåll i Mosambik, anlände 7 april 1570 efter 16 års frånvaro. Han medförde då sitt storverk, hjältepdiken *Os Lusíadas* (Lusus' ättlingar, lusitanerna, portugiserna), som han lät trycka med en patriotisk tillägnan till den unge konungen, Sebastian I. Den enda belöning han erhöi var en obetydlig pension, som ej ens var tillräcklig för lifvets nödort. Det sorgliga tillstånd, hvori han återfann sitt fädernesland, som nyss härjats af pesten och som under sin unge härskare fallit helt i inkvisitionens och jesuiternas makt, fyllde honom med ett svärmod, som nådde sin höjdpunkt vid underrättelsen om konungens död i det olyckliga slaget vid Alcázar Quivir 1578. Själ dog han 10 juni 1580, samma år som Filip II gjorde slut på Portugals själfständighet. De sista åren af sitt lif såges han hafva tillbragt i sådan nöd, att en slaf, som han fört med sig från Indien, om aftnarna måste gå omkring och tigga på Lissabons gator för att lifnära sin herre. De sista ord han skref (i ett bref) voro: "Icke nog med att jag dör i fäderneslandet, jag dör med det".

Det skaldestycke, på hvilket C:s världsrykte grundar sig, är "*Os Lusíadas*". Tanken att i ett längre epos förhålliga fosterlandet föresväfva redan tidigt C., och smärre delar af dikten torde hafva skrivits redan före resan till Indien, men större delen af verket tillkom utan tvifvel under den långa landsflykten. Och att *Lusiaderna* på samma gång blifvit ett hafvets epos, som på ett oförliknligt sätt målar oceanens tjusning och skräck, är en följd af författarens långa, äfventyrliga sjöfärder. Själva ämnets originalitet ligger däri, att den verkliga hjälten icke är en individ, utan ett folk. Det är Portugals historia, som skildras, det är dess framtida öden, som i inspirerade strofer sias. "*Os Lusíadas*" består af 10 sånger, versmåttet är ottave rime.

Efter att hafva åkallat sina sånggudinnor, Tajos nymfer, och efter att hafva i af fosterlandskarlek glödande strofer tillägnat konung Sebastian sin dikt, inför skalden i första sången Vasco da Gama, som på sin upptäcktsfärd hunnit till sundet mellan Madagaskar och Etiopien. Diktens yttre handling omfattar Vasco da Gamas färd från Afrikas sydspets till Mombasa, Melinde och slutligen Calicut samt hans återfärd, hvarunder han påträffar en förtrollad ö, som Venus låtit skjuta upp ur hafvet och som hon befolkadt med de skönaste hafsnymfer. Där förmåles Vasco med Thetys, ett symboliskt tecken till portugisernas blifvande herravälde till hafs, och under ett festligt gästabad sjunger en nymf om de bragder, som Gamas efterföljare skola utföra på den väg han visat dem. Portugisernas hemfärd till fosterlandet och en praktfull allokution till konungen avsluta dikten. Denna handling är så att säga infattad i en mytologisk ram. Olympens gudar deltaga i de tappra portugisernas öden. Venus är deras beskyddarinna, men Bacchus, som fruktar för sitt valde i Indien, står dem emot. Neptunus och Thetys, hafvets behärsrare, äro till en början fientligt stämda mot portugiserna, men besegras slutligen fullständigt. Under handlingens gång framställas Portugals historia i berättelser af Vasco da Gama och af hans broder Paolo. Portugals blifvande valde i

Indien och Afrika förutsäges af hafsnymfen på den förtrollade ön, och äfven andra berättelser och profetior äro lagda i människors och gudars mun. — Trots all den fosterländska hänförelse, hvaraf detta epos är prägladt och som gjort det till portugisernas nationaldikt, och trots den skönhet och poesi, hvaraf dikten är mättad, fordras det dock att vara portugis eller åtminstone att känna och älska detta land och dess historia för att icke något tröttnas af den vergilianska form, hvori skalden stöpt sitt verk; och af de långa och detaljerade historiska skildringarna. Det oaktadt framstår C. i detta verk genom valet af ämne och diktens konstfulla byggnad såsom den moderna tidens kanske främste epiker, och de yppiga, ofta starkt sinnliga episoder, hvaraf diktens mytologiska maskineri är genomfått (Ines de Castro, Adamastors uppträdande, kärleksön m. m.), äro, redan de, nog att göra honom till en skald för alla tider. — *Lusiaderna* hafva ur språklig synpunkt en utomordentlig betydelse såsom grundläggande den klassiska portugisiskan.

C. intager äfven såsom lyriker en mycket framskjuten plats, många kritiker hafva i detta hänseende jämställt honom med Petrarca. Hans dikter — sonetter, kanzoner, sextiner, oden, ekloger m. m. — äro af ett mycket mångsidigt innehåll, återspeglade hans själs olika stämningar, under hans underbart växlingsrika lif. Han hade själf kort före sin sista återkomst till Portugal samlat och ordnat sina lyriska dikter, som han ämnade utgifva under titeln *Parnasso de Luis de Camões*. Manuskriften blef honom emellertid fränstulet, förmodligen af någon samvetlös afundsmän, och C. hade icke nog kraft eller företagsamhet att börja arbetet på nytt. Först 15 år efter C:s död utgaf en af hans beundrare och lärjungar en samling, omfattande 172 stycken. Samlandet har sedan fortsatt, hvarje ny utgivare — och de hafva varit många — har tillagt nya dikter, af hvilka emellertid en stor del äro öfka. Inalles hafva 649 dikter tillskrifvits C. Af dessa tryckas i allmänhet i hans verk 598, hvaraf 150 efter all sannolikhet ej äro af honom. Någon kritisk upplaga föreligger ej ännu.

Slutligen bör ej förglömmas, att C. äfven såsom dramatisk författare visade sig vara i besittning af framstående talang, ehuru han snart öfvergaf denna genre. De tre lustspel han i sin ungdom (mellan 1543 och 1549) skref utmärkas af skicklig byggnad, humor och friskhet i dialog och karaktärer. De beteckna ett afgjordt framsteg i det portugisiska dramat och vittna om att författaren äfven på detta område kunnat nå en hög rang.

Om C. under sin listid var misskänd, olycklig och föraktad, har han däremot efter sin död såväl inom som utom Portugal blifvit föremål för hänförd beundran, entusiastisk hyllning och trägen forskning. Sexton år efter hans död reste honom hans smickrade landsmän en präktig minnesvård. Trehundra år sedan af hans död firades 1880 med stor högtidlighet. "*Os Lusíadas*" har utkommit i öfver 100 upplagor och i närmare 50 öfversättningar på 13 olika språk. På svenska öfversattes den af Nils Lovén ("*Lusiaderna*", 1852). En (ej kritisk) upplaga af C:s samlade arbeten utgafs i Lissabon 1860—71 af Visconde de Juromenha. För närmare kännedom om C. och hans diktning hänvisas till W. Storck, "*Luis' de Camoens sämtliche gedichte*".

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

bd (1880—85) och "Luis' de Camoens leben" (1890), T. Braga, "Historia de Camões", 3 bd (Lissabon 1891) och "Bibliographia camoniana" (Lissabon 1880), samt Carolina Michaëlis de Vasconcelos' artikel i Gröbers "Grundriss der rom. Philologie" II, s. 313—328. E. S.-f.

Camoghë, berg i schweiziska kantonen Ticino, 7 km. s. ö. om Bellinzona. 2,226 m. högt.

Camogli [kamã'li], by i italienska prov. Genova, på Riviera di levante och vid järnvägen Genova—Genua. 7,553 inv. (1901). Navigationsskola.

Camonica, Val, dal i italienska prov. Brescia (Lombardiet), på gränsen till Tyrolen. Den genomflytes af floden Oglio. Genom dalen går vägen till Tyrolen (öfver Tonale-passet). Invånarna, som 1901 voro 65,537, delade på 52 kommuner, hade länge republikanska författning. Hufvudnäringar äro boskapsskötsel och bergsbruk samt järn- och sidenindustri.

Camorra, ett hemligt förbrytarband i södra Italien, med plundring och penningutpressningar till sin uppgift. Äfven smuggling och betalda förbrytelser hörde till dess näringsfång. Camorristernas stränga disciplin, deras ovillkorliga lydnad under sina chefer och deras med ed bekräftade tysthetsplikt gjorde dem till en mäktigt och länge fruktad organisation med hufvudsäte i Neapel och filialer i alla betydande provinstäderna. Af politiska skäl tolererade under Ferdinand II, blefvo de förföljda och deporterade under Frans II:s regering, hvarför Garibaldi fick understöd af dem under den syditalienska frihetsrörelsen. Under den nya regeringen, som förfärfves sökte använda camorristerna till polistjänst, blefvo de såsom bourbonska partigångare mycket svårhanterliga. Sedan de bourbonska intrigerna blifvit undertryckta, bemäktigade sig camorristerna stadsförvaltningen i Neapel och exploaterade den till sin fördel. Först på sista tiden har det lyckats att tillintetgöra deras herraväld där. Jfr Monnier, "La camorra, notizie storiche" (1863), Umilta, "Camorra et mafia" (1878), och Alongi, "La camorra" (1890).

Camorrist, medlem af camorran. Se **Camorra**.

Camote, bot. Se *Ipomoea*.

Camou [kamō], Jacques, fransk general, f. 1792, stred under Soult och Marmont i Spanien, deltog 1837 i Algeriets eröfring och befordrades 1852 till divisionsgeneral. Under Krimkriget (1854—56) blef han, efter Bosquet, öfverbefälhavare öfver andra armékåren, hvilken han förde till fälttågets slut. Napoleon III gjorde honom till senator. Död 1868.

Camouflet [kamodã], fr., *krigsv.*, inslagsmina, ett slags underladdad mina, hvars verkningsradie sålunda är kortare än minsta motståndslinjen, hvarigenom sprängningen ej når upp till jordytan, utan verkar endast på de föremål, fientliga mingångare e. d., som ligga inom minladdningens verkningsfär. Jfr **Mina** och **Minkrig**. L. W. son M.

Campagna [kampa'nja], it., fält, slättland. Jfr **Campagna di Roma**.

Campagna [kampa'nja], kretshufvudstad i italienska prov. Salerno. 8,927 inv. (1901). Biskopssäte.

Campagna [kampa'nja], Girolamo, italiensk bildhuggare, f. 1552 i Verona, d. efter 1623 i Venezia, var en af Jacopo Sansovinos mest betydande lärjungar och en af de få konstnärer, som efter 1500-talets midt höllo sig fria från maner. Åtskilliga goda arbeten af honom finnas i Venezia. (O.G.—g.)

Campagna di Roma [kampa'nja], Romerska kampagnan, benämnas, i inskränkt bemärkelse, Roms närmaste omgifningar och, i vidsträcktare mening, hela den osunda och nu nästan öde landsträcka, som går från Ronciglione, öfver Pontinska träskan, till Terracina och som från landsidan begränsas af de romerska Sub-Apenninerna samt Albaner- och Sabinerbergen. Största längden är 150 km., största bredden knappt 70 km., arealen omkr. 3,000 kvkm., i trängre betydelse (*agro romano*) 2,040 kvkm. C. är för sin historiska betydhet och genom sin egendomliga karaktär en högst intressant trakt. Marken, utan tvifvel fordom hafsbotten, är nästan öfverallt vulkanisk, och alla sjöarna äro utbrunna vulkankrattrar. Enstaka berg, Monte Soratte och Monte Circeo m. fl., uppstiga likt öar öfver detta vida fält, och Tibers gula vatten slingrar sig genom detsamma. F. n. (1905) äro 95,000 har åker, 12,000 har äng, 54,000 har betesmarker, 2,500 har vin- och andra planteringar, 40,000 har stor- eller småskog, 1,143 har träsk eller sjöar. 113 personer ega inalles 128,600 har, däribland gods på 4,000—5,000 har och mer; 75,000 har tillhöra kyrkan och fromma stiftelser. Ett hektar ger i medeltal 24 lire i nettovinst. På sommaren är C. ganska öde; endast några enstaka hjordar, vaktade af beridna herdar, synas då till. Under de kallare månaderna råder där mera lif; då komma talrika fårhjordar dit ned från Abruzzerna och Umbriens högländ. 1887 räknade man 19,355 boskapsdjur, 211,924 får, 7,500 hästar, 2,600 åsnor och mulor samt 12,600 getter. — Redan i forntiden ansågs kampagnan för osund, men var dock uppfyllt af de praktfullaste villor och trädgårdar samt flera städer, såsom Fidenæ, Gabii och Veji. I början af medeltiden härjades den ofta af vandaler, goter, langobarder och sarasener. Sixtus V försökte uttorka Pontinska träskan, och Pius VI anlade den efter honom uppkallade kanalen Linea Pia. Under franska väldet inlade guvernören i Rom, Miollis, stora förtjänster om kampagnan genom trädplantering, torrläggning af träskan och uppodling. Sedan dess hafva många förslag att göra denna hed beboelig blifvit uppgjorda, i synnerhet sedan Rom blef Italiens hufvudstad. Eucalyptusträd hafva planterats, men de hafva icke, som man hoppats, skyddat mot den härjande malarian. Jfr **Pontinska träskan**.

Campagna felice [kampa'nja felitje]. Se **Kampagnien**.

Campagnoli [kampanjãli], Bartolommeo, italiensk violinist, f. 1751, d. 1827, var 1797—1818 konsertmästare i Leipzig, därefter hofkapellmästare i Neu-Strelitz. Han komponerade mest för violin och flöjt, utgaf en omtyckt violinskola och väckte som violinvirtuos uppmärksamhet på konsertresor, hvarunder han besökte Sverige 1783. A. L.

Campan [kãpã], köping i franska dep. Hautes-Pyrénées (Gascogne), s. ö. om staden Bagnères-de-Bigorre, vid floden Adour, 668 m. ö. h. 649 inv. (1901). I närheten berömda marmorbrott. Staden lär hafva varit bebodd redan af de akvitaniske kampanerna. Den omgifvande Campan-dalen kallas för sin pittoreska skönhets skull "Pyrenéernas Tempe".

Campan [kãpã], Jeanne Louise Henriette, född Genest, fransk författarinna, f. 1752, d. 1822, blef 1767 föreläserska hos Ludvig XV:s

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

systrar och anställdes 1770 som kammarfru hos Marie-Antoinette, hvars förtroga hon blef. Under skräckväldet höll hon sig borta från Paris, men återvände sedan och grundlade i S:t Germain en kvinnlig pensionsanstalt.

1804 gaf Napoleon henne i uppdrag att i Ecouen upprätta en läroanstalt för kvinnliga släktingar till medlemmar af hederslegionen. Under hennes ledning nådde denna pension, upphäfd efter restaurationen 1814, en stor utveckling. Hennes *Mémoires sur la vie privée de la reine Marie Antoinette* (1823; ny uppl. 1849), *Journal anecdotique* (1824) och *Correspondance inédite avec la reine Hortense* (1835) äro rika på historiska anekdoter. 1830 öfversattes till svenska hennes "Råd till unga flickor". Se Carrette, "Madame C." (1891).

Campaña [kampa'nja], Pedro, egentligen Peter de Kempeneer, en flamsk, åtminstone från 1548 i Spanien (Sevilla) verksam målare, f. 1503 i Bruxelles, d. där 1580. Redan 1530 var han en ansedd målare i Bologna, hvarifrån han begaf sig till Rom, där han studerade Michelangelos och Raffaels verk. Från Spanien återvände han 1560 till sin födelsestad. Hans hufvudarbete är *Kristus nedtages från korset* (dat. 1548, nu i Sevillas katedral).

C. R. N. (O. G.-g.)

Campanella, Thomas (detta namn antog han, när han blef munk; hans ursprungliga förnamn var Giovanni), italiensk renässansfilosof och en af vetenskapens martyrer, f. 1568 i Stilo i Kalabrien, ingick vid 14 års ålder i dominikanorden, för att erhålla den andliga bildning, som hans vetgirighet trängde efter. Han infördes i klosterskolorna i den skolastiska filosofien och teologien, men intogs snart af tvifvel på deras sanning. Så fördjupade han sig i Aristoteles' filosofi, men fann sig snart lika otillfredsställd med dess teorier, då ej heller de syntes honom ega något

stöd i erfarenheten. Äfven Platon, stoikerna, Plinius och Galenus lämnade hans sökande ande otillfredsställd. Först hans samtida och landsman Telesio syntes honom gifva uppslag till den riktning, hvori han kunde hoppas att finna världsgåtornas lösning. Så började han sitt eget själfständiga tankearbete, kritiserade skarpt den skolastiska aristotelismen och røjde för sin omgifning i klostret en sådan kunskapsrikedom, att misstanken, att han stod i förbund med underjordiska makter, vann tilltro. Han förvisades först till ett afäfsat kloster, men lyckades fly till Neapel, där han också fann tillfälle att trycka några af sina skrifter. Ett

oförsiktigt yttrande ådrog honom anklagelse för kätteri, och han dömdes att afsvärja sina villförelser (1591). Huru detta för honom slutat, vet man ej. Men en tid därefter är han i Rom, begif sig därifrån till Florens (1592), Bologna och Padov. På sistnämnda ställe anklagas han åter för kätteri och inställes inför inkvisitionen i Rom, men tycks hafva kunnat försvara sig, så att han återvann friheten. År 1598 återvände han till sin fädernestad Stilo. Där tyckes han hafva deltagit i politiska stämplingar, som efter Filip II:s död gingo ut på befria Italien från det spanska väldet. C. trodde enligt Uppenbarelsebokens profetior och astrologi-tecken, att en ny världsordning med år 1600 skulle bryta in. Och han kände sig kallad att förebåda den nya tiden. Hans glödnade tal väckte sinnens och man stod i beredskap att med samlade vapen skrida från ord till handling; när C. i augusti 1599 angafs för delaktighet i en politisk sammansvärjning. I början af följande månad kastades han i fängelse och därmed började hans martyrium, då därjämte kyrkliga myndigheterna åter drogo honom till svar för kätteri. Han fick upprepade gånger utstå de förfärligaste tortyr och var vansinnigt nära, förvidt han ej rent af emellanåt öfverskridit dess gränser, men någon beklännelse lyckades man ej aftvinga honom. Af inkvisitionsdomstolen dömdes han till livstids fängelse, men tills vidare stannade han i spanjorernas makt och släpades af dem från fängelse till fängelse. Vissa tider hölls han inspärrad i en mönunderjordisk fängelsehåla. Men intet tycktes kunna bryta hans eldsjälens motståndskraft. I fängelsets mörker diktade han stolta sonetter och kanzoner, i hvilka han sjöng ut sitt hat mot hvad han ansåg som ondets upphof, tyranniet, okunnigheten och hyckleriet, och hans jättelika minne satte honom i stånd att långt fram uppteckna dessa dikter jämte de filosofiska skrifter, som han på samma sätt komponerat i mörker. Och när hans behandling i fängelset blef mildare, att han där kunde läsa och skriva, fortsatte han rastlösa studier och utvecklade ett författarskap, som tack vare att vänner befordrade hans skrifter trycket gjorde fången i S:t Elmo till en ryktlig man. Men i 27 långa år fick han försäktas i fängelset, och först när Urban VIII blifvit påfve, så för honom befrielsens timme. Denne fördrade nämligen hans utlämning till inkvisitionsdomstolen i Rom och i maj 1626 kom C. sålunda verkligen ut ur spanska statsfängelset, som han nu för tre år förutbytt mot mild kyrklig fångenskap i Rom. Men han stod i flitig beröring med den franske gesandten och misstänktes därför af spanjorerna för att ha använt sitt inflytande på påfven till Spaniens fördel. Spanjorerna sökte därför åter få honom i fängelse, och påfven trodde hans lif ej säkert i Rom. På dennes tillrådan flydde C. därför till Frankrike och kom i dec. 1634 till Paris med rekommendationer till konungen. Sin tillflykt fann han i dominikan-klostret S:t Jacques, och af kardinal Richelieu erhöi han en pension. Så fick han slutligen till arbete på utgifvandet af sina samlade skrifter, utgicks med den valda samling lärde och tänkare, som samlades omkring pater Mersenne, och deltog i de öfverläggningar om grundandet af vetenskapsakademien i Paris. Richelieu lyssnade också gärna till den djärve drömmarens ord, och konungen kallade ofta den märkvärdige mannen till sig. C. dog

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Paris 21 maj 1639. — C. var en af dessa oroliga renässansnaturer, som i sin våldsamma trängtan efter sanning och ljus, anande en ny tids inbrott, kastades mellan ytterligheterna af djärf förståndskritik och fantastiska, himlastormande svärmerier. Han skref i fängelset ett försvar för Galilei och ville rädda kyrkan för skammen och faran af att förgå sig mot denne sanningsförkunnare, men när påfvens dom föll, var C. nog kyrkligt sinnad för att böja sig för den heliga auktoriteten och förklara den vetenskapliga frågan därmed afgjord. Hans politiska drömmar gingo ock i början ut på upprättandet af ett världsvälde under påfvemaktens högsta ledning. I sina skrifter behandlade han ej blott filosofiens alla olika problem, utan han skref äfven medicinska afhandlingar, byggda på egna principer, arbeten i poetik och italiensk metri, en enligt dess grundsatser diktad tragedi med Maria Stuart såsom hjältinna i hennes martyrskap för den katolska tron, en förklaring af nionde kapitlet i Romarbrevet mot de reformertes predestinationslära, ett stort arbete i astrologi m. m., sammanlagdt 88 olika skrifter. Allt hvad han tänker och skrifer var i stor stil; öfver allt stöter man hos honom på geniala tankeuppslag, och stundom utför han dem äfven med skarpsinnig följdriktighet. Men hans tanke är i jäsning, alla rörelserna i tiden återspeglas i hans oroliga fantasi, och idéerna svälla ut utan mått och bestämdt, enhetligt mål. Det är intressant att jämföra C:s tankekaos med den fasta byggnad, som Descartes samtidigt uppför af samma tidsbildning. Man kan förvånas öfver att så många af de bärande idéerna äro gemensamma. Descartes' grundprincip: "cogito, ergo sum" (jag tänker, alltså är jag till, finnes äfven hos C., hans lära om de medfödda idéerna har också sin motsvarighet i dennes psykologi; ett af Descartes' viktigaste bevis för Guds existens — vår föreställning om ett fullkomlighetsväsen kan ej hafva sin grund annat än i ett fullkomligt väsen, hvilket därför måste existera — återfinnes ock hos C., hvilken också alldeles såsom Descartes på Guds sannfärdighet bygger sin öfvertygelse om att våra sinnens förmånelser ej innebära illusion, utan tyda på tillvaron af en kroppslig värld. Men ändå blir det hela så himmelsvidt olika hos de båda tänkarna, Descartes var det vetenskapliga snillet, som pröfvade med den noggrannaste själfkritik hvarje enskild tanke och ställde de skilda tankeelementen tillsammans i ett system, som har ett konstverks måttfullhet och harmoni. Hans lugna yttre lif lät tankarna stilla gro och mogna, och "den franska klarheten" tryckte på dem sin klassiska prägel. Den italienske munken däremot, som släpades från tortyr till fängelse, spekulerade med feber i blodet, han anså och siade, där den andre analyserade; och så drömde han en värld af idel lefvande väsen, en värld, där det är kärleken, som förmår den lyftade stenen att falla till marken. Och under det att Descartes försiktigt höll sig utanför tidens kyrkliga och politiska meningsstrider, byggde C. ständigt på sina världsförbättrarpianer. Och i slutet af sin fängelsesid diktade han efter Platons föredöme en idealstat, "solstaten" (civitas solis), där han låter sin ungdoms hierarkiska idéer lämna plats för häfandet af en intelligensens aristokrati, i hvilken naturvetenskapen och filosofien skriva lagarna, och där, till skillnad från förhållandena i Platons ideal-

stat, äfven det borgerliga arbetet kommer till sin rätt, men däremot intet prästerskap och ingen adel få plats. Privategendom och familjelif vill han lika väl som Platon upphäfva, då de endast uppamma egoismen och hämma fosterlandskärleken. Känslorhållandena skola ordnas af statens myndigheter, så att staten får friska och begäfvade medborgare. En hvar får sin verksamhet sig anvisad af staten, och af arbetets frukter får den enskilde hvad han behöfver. Så befrias samhället från de tärande rike, som intet göra; när arbetsbördan fördelas lika mellan alla och ingen får tillfälle att lefva i öfverflöd, så behöfver enhvar knappt arbeta mera än fyra timmar om dagen och kan egna återstoden af sin tid åt att skaffa sig kunskaper och på behagligt sätt öfva själ och kropp. Så diktade C. sina socialistiska framtidsdrömmar, under det att han — såsom han skrifer i en af sina sonetter — satt i fängelset "i bojor och dock fri, ensam och dock ej allena, tyst och dock höjande sitt rop". — C:s samlade arbeten äro utgifna af Alessandro d'Ancona i Turin 1854. En utförlig biografi öfver honom utgafs 1882 af Luigi Amabile under titeln "Fra Tommaso Campanella, la sua congiura, i suoi processi e la sua pazzia"; vidare har D. Berti utgivit "La vita e le opere di T. C." (1878). En mäterlig essay öfver "T. C. und seine politischen ideen" har Chr. Sigwart publicerat i första bandet af sina "Kleine schriften" (2:a uppl. 1889). Och inom den svenska litteraturen har hans samhällslära framställts af C. D. af Wirsén i en uppsats i tidskr. Framtiden 1869, "Ur samhällsidealernas historia." S—e.

Campania, C. felix (lat.). Se Kampanien.

Campani-Alimenis, Matteo, italiensk instrumentmakare på 1600-talet, är känd som konstruktör af de stora objektivglas, med hvilka Cassini upptäckte två af Saturnus' månar. Han gjorde äfven ett försök att upphäfva färgaberrationen, genom att sammansätta tre linser. — Hans yngre broder Giuseppe C. var äfvenledes en berömd optiker.

Campanile (it.). Se Kampanil.

Campanula L.,

Blåklöcka, bot., ett välbekant växtsläkte, typen för fam. Campanulaceae. I Skandinavien förekomma tio arter, de flesta mer eller mindre allmänna, växande på ängar och i lundar, till hvilkas förnämsta prydnader deras stora vackra blommor äro att räkna. Som exempel kunna nämnas den på ängar och backar vanliga lilla blåklöcken, *C. rotundifolia* L., och den storblommiga hässleklöcken, *C. latifolia* L., som förekommer mindre allmänt i lundar. Af de till detta släkte hörande arterna odlas omkr. ett trettiotal

Campanula latifolia.

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

såsom prydnadsväxter såväl inom- som utomhus. En af de mest bekanta torde vara *C. pyramidalis* L., vild i Syrien och Italien, med en 1,5—1,6 m. hög stjälk med korta sidogrenar, bildande en vacker pyramid fullsatt med blå eller hvita klocklika blommor; den odlades förr vida mer än nu. — En

Campanula rotundifolia.

af våra vackraste trädgårdsväxter är *C. medium* L. (från Syd-Europa) med blåa, hvita, rosenröda l. strimmiga, ofta fyllda blommor. Andra ofta odlade arter äro *C. garganica* Ten. (som ampelväxt), *C. pusilla* Hænke (som infattningsväxt), *C. carpatica* Jacq. och den hos oss som vild allmänna *C. persicifolia* L. i olika varieteter. *C. rapunculus* L., rapunsel, som förekommer förvildad i södra Sverige, har ätlig, tapplik rot. S. A. G. A. (G. L.—m.)

Campanulaceæ, bot., en naturlig växtfamilj af dikotyledonernas stora grupp. Dithörande växter, som till största delen äro mjölkfattiga örter l. buskar, utmärka sig i synnerhet därigenom att ståndarna ej äro fästa på kronan, fastän denna är sambladig. Familjen delas i trenne grupper: *Campanuloideæ*, med färsymmetriska, och *Lobelioideæ* (*Lobeliaceæ*), med ensymmetriska blommor. De förra förekomma i synnerhet i tempererade, de senare företrädesvis i tropiska trakter. I Skandinavien finnas 4 släkten. Många arter odlas som prydnadsväxter. För öfrigt är deras nytta ringa. Rötterna af *Campanula*- och *Phyteuma*-arter äro ätliga; äfven frukterna af några arter af släktena *Canarina* och *Centropogon* ätas. Några hafva medicinsk användning. Giftiga äro *Lobelia*- och *Isotoma*-arter. G. L.—m.

Campanuläria, zool., ett släkte, tillhörande polypmaneternas klass bland coelenteraterna (se d. o.).

Campanuloideæ, bot. Se *Campanulaceæ*.

Campānus, Johannes, en af reformationstidens mest bekante antiftrinitarier och svärmeandar gjorde sig först, i Köln och Jülich, bemärkt såsom en fanatisk anhängare af Luthers idéer, begaf sig slutet af 1520-talet till Wittenberg, kom där genom sina yrkanden på en grundligare reformation, som han ansåg sig ensam kallad att genomföra, genom sin egendomliga ståndpunkt i nattvardsfrågan, sina antinomistiska tendenser och framför allt sin kritik af treenighetsläran i strid med reformatörerna, som dock, efter några misslyckade medlingsförsök, afsiktligt ignorerade honom. Djupt kränkt lämnade han 1531 Kursachsen och förde nu ett oroligt och kringfläckande lif samt var bl. a. inblandad i den radikala vederdöparrörelsen. Af hertigen af Jülich sattes han omkr. 1555 i fängelse och kvarhölls där till sin död omkr. 1575. Här synes hans sjukliga själfövertro skattning småningom hafva utvecklats till verklig sinnesförvirring. Sin åskådning har han fullständigt nedlagt i stridsskriften: *Contra lutheranos et totum post apostolos mundum* (omkr. 1530). Jfr *Antiftrinitarier*. E. B.

Campardon [kåpardån], Émile, fransk skriftställare, f. 1834 i Paris, afdelningschef vid franska nationalarkivet, har egnat djupgående forskninga åt 18:e årh:s, särskildt revolutionstidens, historia. Han har utgivit bl. a. *Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris* (2 bd, 1861; ny uppl. 1860), *Marie Antoinette à la Conciergerie, pièces originales conservées* (1862; ny uppl. 1867), *Marie Antoinette et le procès du collier* (1863), *Voltaire. Documents inédits* (1880) och *L'académie royale de musique au XVIII:e siècle* (2 bd, 1884). I förening med Boutaric utgaf han 1866 "*Mémoires de Frédéric II roi de Prusse*" (2 bd).

Campbell [kå'mbəl l. kå'məl], ö, belägen s. ö. om Nya Zeeland, 52° 34' s. br., 169° 12' ö. lgd. 18 kvkm. Denna ö, som upptäcktes 1810, är full af vulkaniska berg af ända till 457 m. höjd och vattnad, men trädlös. Den är obebodd, men besöks tidtals af hvalfångare. C. har en god hamn, *Port of Perseverance*.

Campbell [kå'mbəl l. kå'məl], gammal högstskottsätt, som sedan medeltiden utöfrat stort inflytande i högländerna och på 1600-talet var den mäktigaste i Skottland. Som dess stamfar uppgifves sir Colin C. af Lochow, hvilken 1280 fick riddarslaget af konung Alexander III. Denne höfding, hvars gaeliska namn var Mac Galain More, stupade i en släktfejld med lorden af Lorne, men dessa båda familjeförenades på 1400-talet genom giftermål. Sir Colin C:s ättlingar vunno med tiden värdighet af lordar C. (1445) och earlar af Argyll (1457). Andra grenar af samma ätt äro husen Breadalban och Loudon, hvilka liksom hufvudgrenen vunno en mängd skotska och engelska adelstitlar. Den i Skottland ännu vidt förgrenade ätten är från genealogisk synpunkt behandlad i det 1871 utkomna arbetet "The house of Argyll and collateral branches of the clan Campbell".

I *Argyll-grenen*. Bland dennas medlemmar äldre tider märkas Colin C., 1:e earl af Argyll som genom gifte förvärfvade lorderna af Lorne titel och gods, 1483 blef Skottlands lordkansler och dock

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1493; hans son Archibald C., 2:e earl af Argyll, som 1513 stupade i spetsen för högländs-flygeln i slaget vid Flodden; och dennes sonson Archibald C., 4:e earl af Argyll (d. 1558), Knox' vän och lärjunge samt en af reformationens kraftigaste befrämjare i högländerna. Äfven den sistnämndes son Archibald C., 5:e earl af Argyll, f. 1530, till 1558 känd som lord Lorne, tillhörde Knox' vän och lärjunge samt en af reformationens i partistrider på Maria Stuarts tid, var invigd i sammansvärjningen mot Darnley och bar genom sitt vankelmod hufvudskulden till drottningens nederlag vid Langside 1568. Under regentskapstiden lyckades han trots intriger för Marias återinsättande på tronen ernå höga ämbeten och dog 1573 som skotsk lordkansler. Sålång hans halfbroder, Colin C., 6:e earl af Argyll, d. 1584, som dennes son Archibald C., den 7:e earlen af Argyll, f. omkr. 1576, d. 1638, tillhörde de inflytelserikaste partiledarna under de inre strider i Skottland, som kännetecknade konung Jakobs regeringstid. Den förre var en af regenten Mortons djärfvaste motståndare; den senare lade genom stora godsförvärf grunden till familjens öfvermåktiga inflytande i västra Skottland, men måste 1619 undan sina kreditorer fly ur landet och gick då för en tid i spansk tjänst. Bland Argyll-grenens medlemmar i senare tid märkas följande.

1. Archibald C., markis och 8:e earl af Argyll, son till den 7:e earlen (se ofvan), f. 1598, öfvertog vid faderns flykt ur landet som lord Lorne dennes egendomar, disciplinerade den bångstyryga klanen och utförde inom sitt vidsträckt område länge nästan kunglig myndighet. På 1630-talet täflade konungen och parlamentspartiet om hans stöd; efter åtskillig tvekan slöt han sig till parlamentet och ledde på skotsk sida 1639 förhandlingarna i Berwick. 1641 tvång han Karl I att ingå på skotska parlamentets fordringar och erhöll under dennes försök att för sig vinna covenant-lorderna en markistitel. C. trädde emellertid under inbördeskriget det engelska parlamentet allt närmare och utkämpade vilda strider med konungens troman i Skottland, Montrose. Dock tyckes han ej — såsom sedan påstods — ha på förhand i förhandlingar med Cromwell gifvit sitt samtycke till konungens afriktning. Den allmänna fasa, denna händelse framkallade i Skottland, nödgade C. att ställa sig på Karl II:s sida, och han satte 1 jan. 1651 vid Scone den skotska kronan på dennes hufvud. Hela hans politik hade gått ut på samförstånd mellan engelska och skotska parlamenten; den förlorade efter Karl I:s afriktning alla utsikter till framgång. C. själf misstrodtes från början af Karl II, afbrände förgäfvades dennes expedition till England och träffade 1652 för egen del uppgörelse med Cromwell, som dock alltjämt misstänkte honom för rojalistiska intriger. I Skottland var C. allmänt hatad och hade därjämte under inbördeskriget ådragit sig ofantliga skulder. Efter restaurationen infann sig C. (juli 1660) i Whitehall för att hylla konungen, men kastades då i fängelse, fördes till Edinburgh och åtalades inför en partisk domstol för högförräderi. Han afriktades 27 maj 1661 och dog modigare än han lefvat, till det sista förnekande all andel i Karl I:s död.

2. Archibald C., 9:e earl af Argyll, den föregåendes son, tillhörde under åren närmast efter

Karl I:s afriktning de ifrigaste rojalisterna, underkastade sig 1655 Cromwell, men var alltjämt misstänkt för rojalistiska planer och hölls ett par år fängslad. Efter restaurationen mottogs han väl af Karl II och lyckades, om än med svårighet, återfå faderns earltitel och familjegods. Hans strängt protestantiska sinne lag gjorde honom särskildt missaglig för konungens broder Jakob, och då denne 1680 som "high commissioner" besökte Skottland, blef C. på grund af några djärfva yttranden ställd inför rätta och efter en skenrättegång dömd till döden som förrädare (dec. 1681). Han lyckades förklädd fly ur fängelset och undkom till Holland, där han efter Karl II:s död stämplade med hertigen af Monmouth. I maj 1685 landsteg C. med en liten skara soldater på Orkneyöarna och sökte förgäfvets förstå sin klan att resa sig mot Jakob II. Han besegrades emellertid i några skärmytslingar af konungens trupper, tillfångatogs och halshögs utan rannsaking 30 juni s. å. i Edinburgh.

3. Archibald C., 1:e hertig af Argyll, den föregåendes son, d. 1703, slöt sig till Vilhelm af Oranien, sedan han först genom öfvergång till katolicismen förgäfvets sökt af Jakob II återfå faderns konfiskerade gods. Vilhelm belönade hans förtjänster om högländernas underkastelse med godsens återställande (1689) och hertigtitel (1701). C. har vunnit en sorglig ryktbarhet som en af upphöfsmännen till den grymma "massakern vid Glencoe" (se d. o.), hvarvid klanen Macdonald 1692 nästan utrotades.

4. John C., 2:e hertig af Argyll och hertig af Greenwich, den föregåendes son, f. 1678, d. 1743, stod i hög gunst hos Vilhelm III och erhöll 1694 af denne befälet öfver ett regemente samt deltog med mycken utmärkelse i spanska arfölyds-kriget, framför allt i slagen vid Ramillies 1706, Oudenaarde 1708 och Malplaquet 1709. Sistnämnda år utnämndes han till generallöjtnant och gjorde sig af personliga skäl till tolk för missnöjet mot Marlborough. 1712 blef han högste befälhavare i Skottland, motarbetade där ifrigt jakobiternas planer och spelade i London en ledande roll vid Georg I:s proklamering som konung efter drottning Annas död 1714, hvarefter han 1715—16 kufvade den skotska resningen mot huset Hannover. C:s politiska bana i England utmärktes af tvära omkastningar, beroende på hans lättretliga höjdragenheter. Såsom Walpoles hätske fiende bidrog han till dennes störtande, utnämndes af den nya regeringen till fältmarskalk, men nedlade 1742 sina ämbeten, då han ej lyckades bli högste befälhavare öfver hela armén. Trots sitt missnöje motstod C. dock den stuartiske pretendentens försök att för sina planer vinna hans mäktiga inflytande i högländerna.

5. Archibald C., 3:e hertig af Argyll, den föregåendes broder, f. 1682, d. 1761, var en af förhandlingarna om den engelsk-skotska unionen 1706—07, beklädde sedan höga skotska ämbeten, till sist storsigillbevararens, samt var Walpoles förtroende rådgifvare i skotska angelägenheter. Honom tillkommer äran af planen att efter 1745 års resning finna en afledare för högskottarnas krigiska böjelser genom de s. k. högländsregementenas upprättande.

6. George John Douglas C., 8:e hertig af Argyll, brittisk statsman, f. 1823, d. 1900, riktade vid unga år (då ännu markis af Lorne) upp-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

märksamheten på sig genom kyrkopolitiskt författarskap under den skotska kyrkostriden på 1840-talet, hvarvid han förgäves sökte afvärja en schism. I öfverhuset, där han efter faderns död 1847 tog säte, blef han snart en af de ledande männen på den liberala sidan, tillhörde som sigillbevarare lord Aberdeens koalitionsministär 1853—55, var 1855—58 generalpostmästare under Palmerston samt ånyo sigillbevarare 1859—60 och 1860—66 under Palmerston och Russell. En viktigare befattning, som minister för Indien, innehade C. i Gladstones första ministär 1868—74; den öfversiktiga afgångs politik, han därunder mot indiska regeringens råd fullföljde, anses indirekt ha bidragit till utbrottet af det andra afgångs kriget. C. inträdde som sigillbevarare äfven i Gladstones andra kabinet 1880, men afgick redan följande år till följd af missnöje med sin chefs irländska jordlagstiftningspolitik. Från början motsatte han sig bestämt Gladstones home-rule-planer och intog under sina sista år en obunden ställning utanför partierna. C. var en god talare och sysslade rätt mycket med skriftstalleri, dels i politiska frågor, dels rörande utvecklingslärans af honom starkt häfda förenlighet med en kristen världsuppfattning. Bland hans skrifter märkas: *Essay on the ecclesiastical history of Scotland* (1848), *India under Dalhousie and Canning* (1865), *The reign of law* (s. å., 19:e uppl. 1890), *Primer of man* (1869), *The eastern question* (2 bd, 1879), *The unity of nature* (1884) och *What is science?* (1898) samt en mängd tidskriftsuppsatser. Hans skriftställarverksamhet kännetecknas af större smidighet än djup, och det stora anseende han åtnöjt egnades mer åt honom som finbildad magnat än som politiker eller vetenskapsman. 1892 lade C., hvars son 1871 trädte i släktskapsförbindelse med den kungliga familjen, en engelsk hertigtitel till den faderneärfda skotska.

7. John Douglas Sutherland C., 9:e (i England 2:e) hertig af Argyll, den föregående son, f. 1845, under faderns lifstid känd under titeln markis af Lorne, inträdde 1868 i det politiska lifvet som liberal underhusmedlem för Argyllshire (till 1878) och faderns privatsekreterare i ministeriet för Indien (till 1871). C. förmäldes 21 mars 1871 med drottning Viktorias 4:e dotter, prinsessan Louise (f. 1848), och var 1878—83 generalguvernör öfver Canada, där han företog vidsträckt resor och jämte sin gemål förvärfvade mycken popularitet. Efter att ett par gånger förgäves ha sökt återval till underhuset, invaldes han 1895 som liberal-unionistisk parlamentsledamot för South Manchester; 1900 intog han vid faderns död dennes plats i öfverhuset. I det politiska lifvet har C. ej spelat någon mera ingripande roll. Bland alster af hans litterära verksamhet märkas utom poem och reseminnen broschyren *Imperial federation* (1885), *Canadian life and scenery* (1886), en biografi öfver Palmerston (i serien "Queen Victoria's prime ministers", 1892) samt *Queen Victoria, her life and empire* (1901).

II. Breadalbane-grenen härstammar från en yngre son till den förste lord Argyll. Denna gren, ursprungligen kallad C. of Glenorchy, vann 1625 baronettitel och 1677 earlvärdighet i Skottland. Den förste earlen, John C., f. 1635, d. 1716, lade grund till släktens stora possessioner genom att af den hankrutterade earlen af Caithness 1672 för-

värfa dennes gods och titlar; de senare blefvo honom emellertid frändömda 1681, hvarvid han i utbyte fick titeln earl af Breadalbane. Efter 1689 års revolution användes C., som näst sin frände Argyll hade störst inflytande i högländerna, af Vilhelm III att muta befolkningen till underkastelse, och han mistänktes för att därvid ej obetydligt ha ökat sin egen förmögenhet. Han var sedermera 1692 en af anstiftarna till "massakern vid Glencoe" (se d. o.) och lämnade vid 1715 års resning den stuartske pretendenten ett mycket osäkert och vacklande understöd. Huset Breadalbane har sedan alltjämt tillhört Skottlands inflytelserikaste magnatsläkter samt äfven förvärfvat engelsk markisvärdighet. Titeln markis af Breadalbane innehas f. n. af G. v. i. C., f. 1851, hvilks bana väsentligen varit jorddrottens och hofmannens.

III. Loudon-grenen framgick ur den med Argyll-grenen besläktade familjen C. of Lawers och vann 1641 sin earlvärdighet med John C., f. 1598, d. 1663, en af underhandlarna vid Berwick 1639, och sedermera förtroendeman åt Karl I i skotska angelägenheter samt Karl II:s anhängare under dennes skotska restaurationskamp 1650—53. Under 1700-talet innehade flera af denna familjs medlemmar Skottlands högsta ämbetsvärdigheter. V. S.-g.

Campbell [käm'bol i. kä'möl], Archibald, brittisk general, f. 1769, d. 1843, fick 1824 öfverbefälet i kriget mot burmanerna, hvilka han besegrade efter en tvåårig strid. Till lön för denna bragd blef han baronet. Sin militära bana slutade han som ståthållare och befälhafvare öfver trupperna i New Brunswick.

Campbell [käm'bol i. kä'möl]. Thomas, engelsk skald, f. 1777 i Glasgow, d. 1844, studerade först juridik, men egnade sig snart uteslutande åt litteraturen. Vid 22 års ålder utgaf han skaldestycket

The pleasures of hope (fyra upplagor 1799, flera gånger omtryckt), en lärodikt, utmärkt genom tankarnas adel, bildernas prakt och en versifikation, som den engelska kritiken anser öfverträffad. C:s episka dikt *Gertrude of Wyoming* (1809) är en historia från Pennsylvania, berättad på spenserstanser. Bland C:s mindre dikter må nämnas *The last man*. *Ye mariners of England* och *O'Connor's child*. Under en resa till kontinenten blef han åsyn vittne till flera af krigshändelserna, hvilka han poetiskt behandlade bl. a. i dikterna *Hohenlinden* och *The battle of the Baltic*. Den sistnämnda om sjöslaget på Köpenhamns redd. C. uppsatte 1821 och ledde till 1830 tidskriften "New monthly magazine". 1831 blef han redaktör för "Metropolitan magazine". C. var äfven biograf och sammlare — *Life of Mrs Siddons* (1837), *Life of Petrarch* (1841; 2:a uppl. 1843) och *Specimens of the british poets* (1819—21; 2:a uppl. 1844). Hans *Poetical works* hafva flera gånger blifvit utgifna. 1825 uppgjorde C. planen till universitetet i London, och

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1827—29 var han lordrektor vid universitetet i Glasgow. C. var icke synnerligen produktiv som skald, och flertalet af hans verk är numera förgäta, men några af hans dikter äro oförgängliga, och flera uttryck, som han format med ypperlig konst, citeras alltjämt. Biogr. af W. Beattie (1840) och Cyrus Redding (1859). (R.—n B.)

Campbell [kå'møl l. kå'mbøl], John, baron C., engelsk jurist och biografisk författare, f. 1779, studerade först teologi, men egnade sig därpå åt tidningsmannaverksamhet, sedan åt juridiken, blef 1806 praktiserande advokat och vann snart vidsträckt praktik. 1830 invaldes C. i underhuset och slöt sig där, ehuru personligen af rätt utprägladt konservativ läggning, till whigpartiet. För lagstiftningsreformer hyste han emellertid starkt intresse och inlade som solicitor-general (1832—34) och attorney-general (1834—41, med ett kort afbrott 1840) stora förtjänster om flera viktiga reformförslag på detta område. Bl. a. verkade han, ehuru ej med fullständig framgång, för upphäfvande af bysättningsstraffet. 1841 blef han peer och utnämndes till lordkansler för Irland, men nögades redan efter några månader afgå med den öfriga ministären Melbourne. Lord C. egnade sig nu trots framskriden ålder åt ett synnerligen intensivt biografiskt författarskap och utgaf *Lives of the lord chancellors of England from the earliest times till the reign of king George IV* (7 bd 1845—47, 4:e uppl. i 10 bd 1856—57); först efter hans död utkom som en fortsättning *Lives of lord Lyndhurst and lord Brougham* (1869). Nästa stora biografiska verk af C:s hand blef *Lives of the chief justices of England* (3 bd, 1849—57). Som lefnadstecknare kännetecknas C. af synnerligen liflig, ibland vårdslös stil och stor rikedom såväl på roande anekdoter som värderika rättshistoriska upplysningar. Hans noggrannhet som forskare var emellertid ej stor, och särskildt vid biografier af hans samtida vanställes skildringen af författarens otrogna partiskhet och öfverdrifna förklärlek för elaka anekdoter. C. inträdde 1846 i Russells kabinett som kansler för hertigdömet Lancaster, blef 1850 lord-överdomare vid Queen's bench och fick sig 1859 trots sina 80 år af Palmerston anförtrord lordkanslersämbetet, som han förvaldade till sin död, 1861. Efter C:s självbiografiska anteckningar utgaf hans dotter "Lord chancellor C., his life and letters" (2 bd, 1881). V. S.—g.

Campbell [kå'mbøl l. kå'møl], Alexander, nordamerikansk sektstiftare, till börden irländare, f. 1786, d. 1866, kom 1800 till Amerika och var presbyteriansk präst i Bethany (West Virginia), då han 1812 öfvergick till baptismen. I sin från 1823 utgifna tidskrift "The christian baptist" uttalade han emellertid afvikande läromeningar, hvarför synoden 1827 utstötte den kring honom flockade sekten, som antog namnet disciples of Christ och äfven kallades campbelliter. I afseende på dopet lära de, att människan, sedan hon plikt-enligt med sanningssökande håg läst bibeln och sålunda kommit till tro på dess sanning, bör låta döpa sig, hvarigenom hon får syndaförlåtelse och blir en ny människa i så måtto, att hon fortgår i villig lydnad mot Gud. De förkasta treenighetsläran, ehuru de tillbedja Kristus som Gud, och mot thednamissionen ställa de sig ogillande. Sekten räknar omkr. 800.000 medlemmar.

Campbell [kå'møl l. kå'mbøl], Colin, baron Clyde, brittisk fältherre, f. 1792 i Glasgow, var son till en timmerman MacIiver; modern tillhörde släkten Campbell of Islay, och då den unge Colin MacIiver 1807 ingick i militärtjänst, kom han genom en missupfattning af militärmyndigheterna att kallas C., hvilket namn han sedan bar. C. deltog i kriget på spanska halfön och visade därunder många prof på oförvägen tapperhet, särskildt vid stormningen af San Sebastian 1813, samt förvärfvade s. å. kaptens grad. Sedan gick hans befordran ytterligt långsamt; han deltog i kriget mot Förenta staterna 1814, tjänade i Västindien 1819—26 och utmärkte sig därunder vid kufvandet af ett uppror i British Guyana samt var med i Kina-kriget 1842, men nådde först 1843 öfverstegraden. I Indien tjänade han därpå 1846—53, utmärkte sig i kriget mot sikherna, bl. a. som befälhavare för ena flygeln i slaget vid Gujrat 1849. Hans afsikt var nu att taga afsked och återvända hem för att "trygga sina anförvanter mot ekonomiskt betryck", men han förmanades att åtaga sig en svår bevakningstjänst mot afganska stammar vid Indiens nordvästgräns och lämnade först 1853 aktiv tjänst. När Krimkriget 1854 utbröt, sändes han ånyo i fält, nu som generalmajor och chef för höglandsbrigaden. Förnämsta äran af segern vid Alma anses tillkomma honom; som belöning utbad sig den enkle krigaren att få bära höglandsmössa i stället för plymagerad generalshatt. Han var under vintern 1854—55 befälhavare i Balaklava och befordrades 1856 till generallöjtnant. Då underrättelsen om indiska seapoys-upproret nådde London (11 juli 1857), utsände regeringen redan följande dag C. som högste befälhavare. Han anlände till Calcutta 13 aug., kvarstannade där till slutet af oktober, för att öfvervaka förstärkningarnas ankomst och andra förberedelser, samt ryckte efter denna på många håll klandrade långa förberedelsestid först mot Cawnpur och sedan mot Lucknow, som undsattes 16—17 nov. C. lät af försiktighetsskäl den undsatta besättningen utrymma staden, en åtgärd, som utfördes mäterligt, men på många håll ansågs oklok. Först i mars 1858 företog den försiktige C. det slutliga anfallet mot Lucknow, som då definitivt intogs; han undertryckte sedan långsamt och metodiskt upprorsrörelsen i Rohilkhand och Audh, där i nov. 1859 lugnet var fullständigt återställt. C. hemkom i juni 1860 och emottogs med stora ärebetygelser, erhöi af parlamentet en offentlig tacksägelse och upphöjdes af regeringen till peer såsom baron Clyde samt utnämndes 1862 till fältmarskalk. C. afled i Chatham 14 aug. 1863 och begrofs i Westminster abbey. Själf beskref han sig som "blott en lyckokrigare". I saknad af fältherrenille lyckades han emellertid i sällspord grad förvärfa arméns kärlek genom sin enkelhet, sin faderliga omsorg om soldaternas välbefinnande och sin öfverdådiga personliga tapperhet. Jfr Shadwell, "Life

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

of Colin Campbell, lord Clyde" (1881), och O. T. Burne, "Clyde and Strathnairn" (1895, i "Rulers of India"). V. S.—g.

Campbell [kå'mbəl l. kāməl], William Wallace, amerikansk astronom, f. 1862, blef 1891 astronom vid Lick-observatoriet i Kalifornien och 1901 föreståndare för detta observatorium. Han deltog i solförmörkelseexpeditionerna till Indien 1897—98 samt till Georgia 1900. C. har mest egnat sig åt spektralanalysen och författat bl. a. *Practical astronomy* (1892; 2:a uppl. 1899).

Campbell-Bannerman [kå'mbəl-bā'nəmen], sir Henry, brittisk politiker, f. 7 sept. 1836 i skotska grefskapet Lanark, hette först Campbell, men tillade såsom arvinge till sin morbroder 1872 dennes namn

Bannerman. Efter studier i Glasgow och Cambridge inträdde C. 1868 i det politiska lifvet som liberal parlamentsledamot för Stirling burghs och har alltsedan dess representerat denna valkrets. C. var i liberala ministärer finanssekreterare i krigsministeriet 1871—74 och 1880—82, amiralitetssekreterare 1882—84 och förste sekreterare för Irland 1884—85. I

Gladstones tredje ministär, febr.—aug. 1886, var han krigsminister och innehade samma befattning i Gladstones fjärde ministär, aug. 1892—mars 1894, samt i Roseberys, mars 1894—juli 1895. Det var en anmärkning mot C. — framställd af Brodrick och gällande otillräckligheten af kronans förråd af kordit till gevärsammunition —, som plötsligt störtade den roseberyska ministären. Sedan Harcourt nedlagt sin befattning som det liberala partiets ledare i underhuset, utsågs C. på ett partimöte i febr. 1899 till hans efterträdare och har sedan tills nu (sept. 1905) varit den liberala oppositionens officiella ledare. Som sådan har han stundom haft svårt nog att sammanhålla partiets skilda grupper, i synnerhet sedan lord Rosebery och dennes liberal-imperialistiske väner 1902 inom partiet bildade en egen organisation, "den liberala ligan". Under parlamentsdebatterna om boerkriget intog C. en ganska utprägladt boervänlig ståndpunkt, och hans ord om "barbariska metoder" i krigföringen framkallade mångenstädes i landet en harm, hvaraf det unionistiska partiet vid valen drog stor fördel. I spetsen för oppositionen har C., som hyllar de gammal-liberala traditionerna från Gladstones tid, häftigt angripit den unionistiska regeringen för dess imperialistiska politik och energiskt bekämpat särskildt Balfours enligt hans mening fullständigt missriktade lagförslag på undervisningsväsendets och utskänkningslagstiftningens områden, hvarjämte han flitigt i underhuset och på folkmöten uppträdde emot såväl Chamberlains som Balfours tullpolitik. "C. B." — detta är den ofliga, förtroliga beteckningen på honom — åtnjuter personligen inom alla partier mycken aktning och rätt stor popularitet genom sitt joviala uppträdande och sin lyckliga talegåva och har därför måhända större förutsättningar

än sitt partis politiskt högre begåfvade märkesmänn att vara dess sammanhållande kraft. V. S.—g.

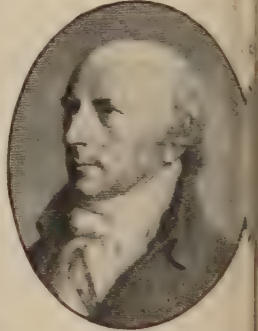
Campbelliter. Se Campbell (Alexander).

Campbells ugn [kå'mbəls-], metall., en af amerikanen H. H. Campbell uppfunnen typ för stjälpbara martinugnar, karakteriserad däraf att ugnen vid stjälpningen rör sig rundt sin längdaxel, så att gas- och luftflöppen icke afstängas under tappningen. Se vidare Martinprocessen. G. L.

Campbelltown [kå'mbəltn], stad i skotska grefskapet Argyll, vid Clyde-viken. 5,285 inv. (1901). Utmärkt hamn. Handel med boskap, får och sill. Stort antal viskybrännerier.

Camp du drap d'or [kå dy dra dār], fr. ("guldbrokadslägre"). Se Ardres.

Campe, Joachim Heinrich, tysk pedagog, f. 29 juni 1746 i Deensen i Braunschweig, studerade i Halle teologi och filosofi, hade ett par år anställning som informator för bröderna Wilhelm och Alexander Humboldt, utnämndes 1773 till fältpräst i Potsdam och 1776 af furst Frans af Dessau till edukationsråd och lärare vid den af Basedow grundade "Filantropin", hvars föreståndare han var till slutet af 1777, då han i Billwärder vid Hamburg upprättade en mindre uppfostringsanstalt, som han 1783 flyttade till Trittau i Holstein. 1787 kallades han af hertig Karl till domherre och skolinspektör i Braunschweig, men då hans pedagogiska reformsträfvan i "filantropisk" riktning mötte kraftigt motstånd af prästerskap och ständer, drog han sig 1805 tillbaka och egnade sig sedan uteslutande åt författarskap, förlägarverksamhet och bokhandel. Härigenom kom han i besittning af en större förmögenhet. Han dog i Braunschweig, efter en långtids sjuklighet, 22 okt. 1818.

C:s pedagogiska grundsatser öfverensstämde med Basedows. Han ifråde för kroppens öfning och värde för undervisningens riktande på det materiellt nyttiga och för lifvet brukbara, för den "af naturen goda" människans uppfostran till sedlighet, förträdsvise genom förståndets upplysning. Poesien var honom nästan en styggelse. "Deras förtjänst, som infört potatisodlingen eller upfunnit spinrocken", ansåg han vida större än Homeros'. Han saknade Basedows originalitet och hänförelse, men hans i tanksamhet och alltid värdiga uppträdande, hans pedagogiska takt och hans kloka hushållning gjorde honom till en praktisk skolföreståndare.

För utbredande af filantropismens idéer har ingen utvecklat en så omfattande skriftställarverksamhet som C. Märkligast bland hans pedagogiska verk äro: "Allgemeine revision des gesammten schulpädagogischen und erziehungswesens" (16 band, 1785—91), utgifven af honom i förening med flera skolmän, samt *Theophron oder der erfahrene rathgeber für die unerfahrene jugend* (1783; 11:e uppl. 1843; "Theophron eller den erfarna rådgifvaren för den oerfarna ungdomen", d. I, 3:e uppl. 1851). Af vida större

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

betydelse var emellertid hans rastlösa verksamhet såsom författare af skrifter för ungdomen. Han är den förnämste representanten för den förståndsmässiga och poetiska, än sentimentala och än pedantiska, ungdomslitteratur, hvilken så hastigt upplomstrade af slutet af 1700-talet. Hans *Sämmtliche kinder-rein jugendschriften*, 39 band, af hvilka *Entdeckung von Amerika* ("Amerikas upptäckande", 1864) och den efter Defoes Robinson Crusoe omarbetade *Robinson der jüngere* (1779; "Robinson den yngre", flera gånger utg. på svenska) äro de bästa, hafva haft en ofantlig afsättning. Särskildt gäller detta om den sistnämnda boken, som öfversatts på alla europeiska språk. — Om C:s nit för sitt modersmål och dess renhet vittna hans *Wörterbuch der Erklärung und verdeutschung der unserer sprache aufgedrungenen fremden ausdrücke* (1801) samt hans *Wörterbuch der deutschen sprache* (1807—12), hvilka visserligen röja mera patriotism än grundlig sakkunskap, men dock för sin tid voro af betydelse. — C:s trenne brorsöner, bröderna August (f. 1773, d. 1836), Friedrich (f. 1777, d. 1846) och Julius (f. 1794, d. 1867), voro främstaende tyska bokhandlare och förläggare. Friedrich C. tog 1825 initiativet till stiftandet af de tyske bokhandlarnas förenigning och blef själf den förste föreståndaren för densamma. H—e. (Frv. Gr.)

Campeador (sp., af *campear*, draga i fält), stor kämpe, hjälte; binamn till Cid (se d. o.).

Campeche [kampä'tje]. 1. Stat i republiken Mexico, i sydvästra delen af halvön Yucatan, 46,855 kvkm. 86,542 inv. (1900), 1,8 på 1 kvkm., mest mayaindianer. C. är öfvervägande ett slättland; blott i det inre finnas bergsträckningar. Kusten är flack och garnerad med sandbankar samt har blott en god hamn, Laguna de Terminos. Jordbruk är hufvudnäringen och producerar majs, socker, sisalhampa, tobak, peppar och ris. De vidsträckta skogarna äro rika på ädla träd och droger.

2. San Francisco de C. (eng. *Campeachy*, fr. *Campêche*, mexik. *Kimpesch*), hufvudstad i ofvannämnda stat, på västra kusten af halvön Yucatan, vid Rio de San Franciscos utlopp i Campecheviken. 17,109 inv. (1900). Sjöhandeln, med kimpesch-trä och vax, är obetydlig och hamnen så uselsandad, att endast fartyg af mindre än 3 m. djupgående kunna anlöpa den. Tillverkning af palmbladshattar, möbler och cigarrer. — C. grundlades 1540. Staden eger flera fornlämningar och vackra byggnader. Den lider brist på dricksvatten.

Campeche-träd [kampä's-], *Kampeschträd*, bot. Se *Hæmatoxylen*.

Campeggi [-e'dj], Lorenzo, kardinal, f. 1474, d. 1539, studerade juridik och blef professor, men inträdde efter sin makas död i andliga ståndet. 1512 blef han af påven Julius II, som han gjort åtskilliga tjänster, kallad till biskop i Feltre och som påfig nuntius sänd till Tyskland och Milano. Leo X utnämnde honom till biskop af Parma och kardinal. 1519 afgick C. som legat till Henrik VIII, af hvilken han erhöi biskopsdömet Salisbury, som han innehade till 1528. År 1524 verkade C. som Klemens VII:s ombud vid riksdagen i Nürnberg med stor energi för de påfiga intressena, afvisade tyskarnas begäran om kyrkoreformer och förmädde en del furstar att fastare sluta sig till påven. 1528 sändes

han ånyo till Henrik VIII af England, men misslyckades i sin uppgift att förmå honom afstå från att skiljas från sin gemål, Katarina af Aragonien. Vid riksdagen i Augsburg 1530 var C. en af protestanternas ifrigaste motståndare och uppmanade kejsaren till tvångsåtgärder mot dem. 1534 arbetade han energiskt för Paul III:s val till påfve. — C:s brorson, Thomas C., d. 1564, efterträdde honom som biskop i Feltre, följde honom på flera af hans missioner och var påfig nuntius vid religionssamtalet i Worms (1540) samt legat under första delen af tridentinska mötet.

Campen. Se *Kampen*.

Campenhout [ka'mpenhaut], François van, belgisk operasångare och tonsättare, f. 1779 i Bruxelles, d. 1848 därstädes, var till 1827 en omtyckt tenorsångare vid belgiska, holländska och franska operascener. Han komponerade operor, orkesterverk, kantater, mässor, visor m. m., men lefver i åminnelse företrädesvis såsom tonsättare till den belgiska nationalsången (se *Brabançonne*).

Campenon [käpnä'], Jean Baptiste Marie Edouard, fransk militär, f. 1819 i Tonnerre, kämpade på Krim, i Italien och Kina samt 1870 som öfverste i fransk-tyska kriget, men blef krigsfånge vid Metz' kapitulation. Han blef 1875 brigad- och 1879 divisionsgeneral, var nov. 1881—jan. 1882 krigsminister i Gambettas kabinett, okt. 1883—jan. 1885 i Ferrys och april—dec. 1885 i Brissons samt inlade förtjänst om fästningsartilleriets ombildning. Sedan 1883 var han lifstidssekreter. Död 1891. (C. O. N.)

Campephaga (af grek. *ka'mpe*, larv, och *jagē'n*, äta), *Larvätare*, zool., ett släkte bland sängfåglarna, typ för en särskild familj, *Campephagidae*, som bl. a. utmärker sig genom sina stickande fjädrar på bakryggen. Familjen tillhör Australien, Indien och Afrika. F. A. S.*

Campephagidae, zool. Se *Campephaga*.

Camper, Pieter, holländsk anatom och kirurg, f. 1722 i Leiden, blef 1750 professor i Franeker, 1755 i Amsterdam och 1763 i Groningen. 1773 nedlade han sitt ämbete, företog sedermera åtskilliga resor och blef 1784 medlem af statsrådet. Död 1789. C. var en af 1700-talets förnämsta lärde och åtnjöt ett utomordentligt stort anseende hos sin samtid. Hans verksamhet sträckte sig icke blott till de flesta delar af medicinen, utan äfven till andra naturvetenskaper, och inom dem alla inlade han både såsom lärare och forskare mycket betydande förtjänster. Mest bekant är han genom sin upptäckt att skelettben hos fåglarna äro luftförande, äfvensom genom sina studier öfver ansiktsvinkeln, hvilka med skäl betecknats såsom de första försöken till kranieamätning hos människan. En samling af hans arbeten utkom 1803, och ännu så sent som 1871 omtrycktes i England hans skrift om den lämpligaste formen på skodon. R. T.—dt.

Camperio, Manfredo, italiensk patriot och geograf, f. 1826 i Milano, deltog som frivillig i Italiens strider mot Österrike och lämnade 1867 armén med kaptns grad. Han hade redan fört berest Turkiet och Australien samt egnade sig där efter hufvudsakligen åt att söka förskaffa äfven Italien andel i Afrikas exploaterande, för hvilket ändamål han gjorde resor, stiftade "La società per l'esplorazione commerciale dell'Africa", grundade

tdskriften "Esploratore" (1876) och-utgaf skrifter. Död 1899 i Neapel.

Camphausen. 1. Ludolf C., preussisk statsman, f. 1803, d. 1890, upprättade 1826 i Köln tillsammans med en äldre broder ett ännu bestående bankhus. 1848 utnämndes han till preussisk ministerpresident, men afgick inom kort, enär ett af honom framlagdt författningsförslag icke vann nationalförsamlingens bifall, och utnämndes till preussiskt sändebud i Frankfurt. Där bekämpade han planerna på ett tyskt kejsardöme äfvensom riksförfattningen, mot hvilken han ävägbragte en gemensam förklaring af tretton tyska regeringar. I apr. 1849 tog han afsked också från denna post samt egnade sig nästan uteslutande åt bankaffärer och astrofysikaliska studier på ett honom tillhörigt observatorium nära Bonn.

2. Otto von C., den föregående broder, preussisk statsman, f. 1812, d. 1896, förvaldade åtskilliga statstjänster i Berlin och provinserna, blef 1849 medlem af preussiska andra kammaren och tillhörde 1850—52 Erfurtparlamentet, där han förfäktade moderat-liberala åsikter och ofta användes som rapportör i finansiella angelägenheter. 1869 blef han preussisk finansminister på en tidpunkt, då den preussiska statsbudgeten visade ett deficit på öfver 13 mill. kr., och lyckades genom en förmånlig räntekonversion bespara staten betydliga summor, som användes till statsskuldens betalning. Den af Frankrike erlagda, krigsskadeersättningen (5 milliarder frs) använde C. dels därtill, dels till järnvägsbyggnader, och statskassan kunde under de första åren efter kriget upprisa stora öfverskott. Efter Roons afgång blef C. i nov. 1873 vicepresident i preussiska statsministeriet och utförde stort inflytande. Men när statsöfverskotten började försvinna, blef C. som frihandlare mycket skarpt angripen af agrarer och protektionister, som också lyckades göra honom och hans system misstrodda af Bismarck, hvarför C. 1878 på begäran erhöll afsked. Han deltog sedan endast som medlem af preussiska herrehuset i den aktiva politiken. 1896 blef han adlad kort tid före sin död.

Camphausen, Wilhelm, tysk bataljmålare, f. 1818 i Düsseldorf, d. därstädes 1885. Med förkärlek behandlade han scener från trettioåriga kriget (Tilly på flykt vid Breitenfeld, Gustaf Adolfs tacksägelse efter slaget vid Breitenfeld m. fl.), från Cromwells tid (Cromwellska ryttare betrakta den annalkande fienden, Karl II på flykt från slaget vid Worcester m. fl.) samt ur Fredrik II:s historia (Fredrik II och dragonregementet Baireuth vid Hohenfriedberg, Fredrik vid Schwerins lik, Parad vid Potsdam). Vidare målade han ryttarporträtt af Seydlitz och Zieten, af fältmarskalk Keith, Schwerin och "Gamle Dessauern". Från danska kriget 1864 målade han *Övergången till Als*, *Stormningen af Dybbölskansen* n:r 2 och *Dybböl efter stormningen* (i nationalgalleriet i Berlin); från kriget med Österrike 1866 *Öster dragonregementet eröfrar ett standar*, *Konung Vilhelm vid Königgrätz*. C. deltog personligen såsom åskådare i bägge. Äfven franska kriget 1870—71 bjöd på motiv till taflor, ehuru ingen lyckades gå upp i värde mot de äldre; mycket omtyckta blefvo de moderna ryttarbilderna, *Kejsar Vilhelm med Roos*, *Bismarck och Moltke* (1872, museum i Köln) samt äfven *Konung Fredrik Vilhelm I med Leopold af Dessau* i bakgrunden. Slutligen kom 1878 en mindre lyckad skildring af

Slaget vid Fehrbellin. C. är representerad i flera tyska museer samt i tyghuset i Berlin. Han var också porträttmålare och tecknade en mängd humoristisk illustration. Sin dagbok från danska kriget utgaf han 1865 under titeln *Der maler auf dem kriegsfeld*. C. E. N.

Ca'mphora (af arab. *kajor*), *farm.* Se Kamfer.
Camphuysen [-hø'jsen]. 1. Dirk Rafaelsz. C., holländsk skald, f. 1586, d. 1627. Lärde sig för målarkonsten och blef sedan präst, men såsom aminian snart afsatt från sin befattning. Hans *Stichtelijke rijmen* (1625) äro till stor del af didaktisk natur samt utmärka sig genom enkelhet och kraft. Se Kindermanns biografi öfver B. (1852).

2. Rafel Govertsz. C., den förras kusin holländsk landskapsmålare, f. 1598 i Gorkum, från 1626 verksam i Amsterdam, där han dog 1657, var såväl i sina mänskenslandskap som sina vinterbilder en föregångare till A. van der Neer. I Stockholms högskolas samling finns af honom ett förträffligt *Vinterlandskap*, och ett dylikt finnes i herr Thieme's privatgalleri i Leipzig. Hans vinterlandskap äro emellertid lika sällsynta som hans mänskenslandskap, hvilka dock träffas i Dresdens museum och i Schleissheim.

3. Govert Dircksz. C., den föregående broder, holländsk landskaps- och djurmålare, f. 1621, d. 1624 i Gorkum, d. 1672 i Amsterdam. Han gifte sig 1647 i Amsterdam, begaf sig 1655 till Sverige, och man vet, att han åtminstone 1655 och 1654 arbetade för drottning Hedvig Eleonoras räkning (han är, såvidt man känner, en A. v. Everdingen den konstnär, som först behandlade svenska landskaps- och djurmotiv). År 1663 var han åter bosatt i Amsterdam — det var troligen nämnda år, som han lämnade Sverige. Taflor af honom synnerhet landskap med djur och ladugårdsinteriorer, förekomma i museerna i Aachen, Bruxelles, Dresden, Kassel, Köpenhamn, Rotterdam och Petersburg samt i flera engelska privatsamlingar. De stäna nära Potten, som de förr ofta med orätt tillskrefvos och hvars berömda målningar de bästa af upp emot, ja någon gång öfverträffa genom sin större friskhet och ett visst modernt drag. I nationalmuseum saknas denne förträfflige konstnär, men Oskar II:s samling ses ett *Landskap med herde och boskap* och på Gripsholm *Landskap med en hund* (antagligen de äldsta svenska landskap med björnmotiv), och på Ståholm nära Köping finns ett *Landskap med rastande jägare* (ur Österby-samlingen) i den forna samlingen på Forsmark fanns ett annat landskap med en *Gosse som hetsar en hund på vild gäss*, och hos herr Glosemeyer i Norrköping sågs förr en *Ladugårdsinteriör*. Trots sin frändskap med Peters konst kan C., på grund af sitt födelseår och sin tidiga utveckling, icke anses såsom af honom påverkad, utan måste betraktas såsom en fullt själfständig, med honom parallellt utvecklad artist, hvar lärare man icke känner. Han var för öfrigt mångsidig samt målade både genrer och porträtt. I Amsterdams riksmuseum ses hans *Själporträtt*. D. Pad. Brügge stack efter honom ett porträtt af *Olof Larsson* och K. G. Tessin berättar att han sett porträttbilder, signerade "Camphuysen. Holmiæ". O. G.

Ca'mpi (lat., plur. *af campus*), fält. — C. *Cattalini*. Se Katalauniska fälten. — C. *elysii*, elyseiska fälten. Se Elysium. "Campi

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lysiis" (Glysis wald) är namn äfven på ett botaniskt planscherverk af O. Rubdeck d. ä. (se d. o.). — *C. lapidei*. Se *Craun*. — *C. leontini*. Se *Leontin*. — *C. phlegraei*. Se *Flegreiska fält*. **Ca'mpi**, Antonia, född Miklasiewicz, polsk sångerska, f. 1773 i Lublin, d. 1822 i München, utnämndes knappast femtonårig till k. polsk kammarsångerska och utmärkte sig från 1791 på operascenen i Prag, Wien samt tyska storstäder, särskildt i Mozarts operor, hvarjämte hon sjöng Rossini med ovanlig glans. Hennes röst omfattade icke mindre än tre oktaver, *g—f³*. I sitt äktenskap hade hon sjutton barn, däribland fyra par tvillingar och en trillinggrupp.

Campiglia mari'ttima [kampi'lja], köping i italienska prov. Pisa (Toscana), n. ö. om Piombino, 7,823 inv. (1901). Etruskiska grafvar. Bergsbruk bly, järn, koppar samt marmorbrott.

Campillo y Correa [kampi'lja-], Narciso del, spansk novellist och skald, f. 1834 i Sevilla, blef 1865 professor i retorik och poesi i Cádiz och 1869 i Madrid. C. är en skald med rik fantasi, hans språk är mönstergillt rent, hans studier gå på djupet, och hans beläsenhet är synnerligt omfattande. Af hans arbeten förtjäna nämnas *Poesías* (1858), *Memoria sobre el estilo* (1865), *Nuevas poesías* (1867), *Retórica y poética ó literatura perceptiva* (1871—81), *Un docena de cuentos* (1879), *Nuevos cuentos* (1881) och *Florilegio español* (1888). Ad. H—n.

Campiméter (af lat. *campus*, fält, och grek. *metron*, mått). Se *Synfält*.

Campinas, stad i Brasilien. Se *São Carlos de Campinas*.

Campine [käpi'n], fl. *Kempen* l. *Kempenland*, landås i norra och nordöstra delen af belgiska prov. Antwerpen och Limburg samt i södra delen af nederländska prov. Brabant och delvis äfven Limburg, går österut till trakten af Maas och är till en del täckt af barrskogar, men mest af sandhedar. C. har en areal af 4,000—4,500 kvkm., är jämnt eller svagt kuperadt och höjer sig till nära 100 m. ö. h. Belgiska C. afbördar nästan allt sitt vatten till Schelde genom Demer, Dyle och de båda Nethe. Genom öfversilning har man förvandlat stora sträckor till ängsmark och dragit en stor kanal ("canal de la C.") med många sidoarmer från Maas dit. Den jämförelsevis glesa befolkningen är nästan uteslutande flamsk. Hufvudorter i belgiska C. äro Turnhout, Lierre och Gheel.

Campion [käpi'øn], Thomas, engelsk skald och tonsättare, f. omkr. 1570, d. 1620, studerade juridik, men blef därefter läkare och praktiserade som sådan i London. Han utgaf 1601—17 fyra böcker högligen sångbara *Ayres* (visor), med musik till större delen komponerad af honom själf, och skref 1707—13 för hovets fester flera maskspel, hvilka kunna ställas i jämbredd med Ben Jonsons. C. sökte införa antikens strofiska versarter, hvilka dock ej passade väl för engelska språket. Glömska föll öfver hans diktning, ända tills den åter framdrogs af Bullen, som 1889 utgaf hans arbeten. 1896 utkom ett urval däraf, *Lyric poems*. Numera hålles C. för en af det elisabetiska skedets behagfullaste lyriker.

Ca'mpi Raudii (lat.), "Raudiska fälten", i forntiden en slätt s. ö. om Vercellæ (nuv. Vercelli i

Piemonte). Där vann Marius 101 f. Kr. sin berömda seger öfver cimbrerna.

Campistron [käpi'strå'], Jean Galbert de, fransk dramatiker, f. 1656, d. 1723, var under trettio år sekreterare hos hertigen af Vendôme, som han ofta följde i striden. Hans förnämsta verk är tragedien *Tiridate* (1691), hvilken rätt länge höll sig på skådebanan. Hans *Andronic* (1685) behandlar samma ämne som Schillers "Don Carlos". 1750 utkommo C:s *Œuvres* och 1819 hans *Chefs-d'œuvre dramatiques*.

Camp-meeting [kä'mp-mitiŋ], eng., egentl. möte på fria fältet; gudstjänst under bar himmel.

Campoamor y Campoosorio, Ramón de, spansk skald och politiker, f. 1817 i Navia (Asturien), d. 1901 i Madrid. Efter teologiska och filosofiska studier i Santiago och Oviedo, hvarunder han drogs till mysticismen och var nära att ingå i jesuitorden, begaf han sig vid 20 års ålder till Madrid, idkade medicinska och matematiska studier samt tvekade mellan läkarens och juristens bana, tills han slutligen valde skaldens och politikerns. Såsom politiker var han afgjordt konservativ. "I praktiken", säger han själf, "är jag konservativ, ty revolutionen, ehuru legitim ättling af en idé, har mig vedervärdig på grund af det oestetiska sätt, hvarpå den realiseras." Med pennan bekämpade han också demokratin, i synnerhet Castelar, under det han som deputerad iakttog en envis tystnad i parlamentet. C. var en tid civilguvernör i Alicante och Valencia och blef slutligen statsråd. Äfven i vers gaf C. uttryck åt sin anslutning till det bestående genom flera hyllningsdikter till drottning Isabella och hennes beryktade moder, exdrottning Maria Kristina, då denna senare utvisades 1840. Spanska akademien kallade honom 1861 till ledamot, och från denna tid lämnade han alltmera politiken för skaldekonsten. Inom sitt eget land åtnjuter C. åran af att vara århundradets störste skald, och hans rykte har gått långt öfver Pyrenéerna. En af Spaniens bäste kritiker, Revilla, har sagt: "C. har framkallat i vår litteratur en fullkomlig revolution och står värdigt i spetsen för dem, som bilda en ny litterär epok." Samma erkännande gifves C. af Leopoldo Alas (Clarín), det moderna Spaniens vidsyntaste litteräre granskare. Under mera än femtio år intog också C. första platsen bland spanska skaldar, var under hela denna tid föremål för idel beundran af kritik och publik, och vid hans död uppstämde en enstämmig lofsång öfver "el gran anciano", som på samma gång var "el eterno joven", "el bueno Don Ramón". Men redan ett år efter C:s död började lofprisandet något reduceras, då den intelligenta och mångsidige kritikern Bobadilla (Fray Candil) med anledning af Ortega Munillas i spanska akademien hållna inträdestal öfver C., sökte begränsa dennes förtjänster till "att ha afklädt den spanska poesien dess traditionella akademiska form" och stämplade hans vers såsom ojämn och prosaisk. Andra röster hafva sedan höjts mot det öfverdrifna beröm, som kom C. till del under hela hans lif. Med något afdrag på berömmet skall C. emellertid alltid erkännas såsom en originell tänkare, en sällsynt stilist på vers och prosa, en genial konstnär, som icke följde de upptrampade vägarna, som såg klart, tänkte högt och kände djupt. Hans skeptiska naturell, klarheten, med hvilken han uttryckte sina tankar, och den koncisa

formuleringen skola skänka hans arbeten bestående värde.

I opposition mot den enväldigt härskande romantiken utgaf C. sin första diktsamling, *Poesias* (1840), som visade klassiska förebilder. Första exemplet på hans originalitet är *Fábulas* (1842). Samma år utkom *Ayes del alma*, sonetter och madrigaler, politiska, filosofiska och erotiska dikter. 1845 syntes i "El heraldo de Madrid" de första *Doloras*, som egentligen lagt grunden till C:s stora popularitet. Såväl namnet som själftva diktformen anses skapade af C. Hvad den senare beträffar, torde förebilder icke saknas hos Heine, Byron, Carolina Coronado, markis de Molins m. fl., men C. har emellertid tryckt sin personliga prägel på "la dolorosa campomorianana", som är en beundransvärd miniatyrmålning, framställande sedelärande fabler och melankolisk-humoristiska, skeptisk-mystiska fantasier öfver lifvet. Formen är icke oklanderlig. C. föredrog själf med ackompanjemang af piano dessa "doloras" inför blomman af Madrids intelligenta och eleganta damvärld, och dikternas popularitet ökades än ytterligare genom aftryck i almanackor och på brevkort. I bokform utkommo de 1846. Sin politiska trosbekännelse framlade C. 1845 med *Historia de las cortes reformadores*, där han visar sig som afgjord anhängare af den bourbonska dynastien, och 1846 utkom *Filosofía de los leyes* med en rikedom af idéer och originella tankar. *Colón* (1851) är en episk dikt, som handlar om mycket annat än om Columbus, men är rik på skönhet. I *El personalismo*, en filosofisk afhandling, skildrar C. sin religiösa kris vid 18 års ålder. 1862 publicerade C. mot Castelar, Canalejas och andra avancerade politiker en humoristiskt polemiserande skrift under titel *Polémicas con la democracia* och 1865 en filosofisk essay, *Lo absoluto*. Den världshistoriskt symboliska dikten *El drama universal* (1869) delar samma förtjänster och fel som "Colón". *Pequeños poemas* (1876) skilja sig föga från "doloras" annat än till formen. I samlingen *Cantares*, 133 filosofisk-moraliska och erotiska sånger, upptager C. den spanska folklirkens former: copla, seguidilla etc., men den folkliga naiviteten saknas. I *Poética* (1883) ger C. ett slags försvar för sina åsikter och arbeten gentemot kritiken, men detta försvar är fullt af motsägelser och paradoxer. S. å. utkom polemiken mot Juan Valera, *La metafísica y la poesía* och *El ideismo*, och året därpå *Cánovas*, en maliciös och krick biografisk studie. *Humoradas* (1886) är en följd epigram och fabler, och *El licenciado Torralba* (1888) är grundad på Faustlegenden.

C:s dramatiska arbeten, alla på vers, *o Cuernos y locos*, *El honor*, *Guerra á la guerra*, *El palacio de la verdad*, *Dies ira* och *Glorias humanas*. Mottagna med bifall af publiken, hafva de icke bestått inför en opartisk kritik, som med erkännande af deras lyriska skönhet funnit dem i dramatiskt hänseende undermåliga. Dikter af C. i svensk översättning förekomma i de af G. Björkman utgifna "Möderskänslan" (1892) och "Genljud från Hesperien".

Ad. H.—n.

Campobasso. 1. Provins i södra Italien i landskapet (compartimento) Abruzzi e Molise. 4,381 kvkm. 366,571 inv. (1901), 84 på 1 kvkm. Provinsen, som i sin västra del fylles af Apenninerna, når i n. ö. fram till Adriatiska hafvet. Den omfattar en del af det gamla Samnium. — 2. Stad och huf-

vudt i nämnda provins, vid östra kanten af Monteverde, 730 m. ö. h. 15,046 inv. (1901). Biskopsäte. Tillverkning af knivar.

Campobe'lo di Licata, stad i italienska prov. Girgenti (Sicilien), vid järnvägen Canicatti—Licata. 11,771 inv. (1901). Handel med vin, olja och spannmål samt bearbetning af svaivelgruivor.

Campobe'lo di Mazzara, stad i italienska prov. Trapani (Sicilien), vid järnvägen Palermo—Trapani. 9,101 inv. (1901). Liflig handel med vin, oliver och spannmål. I närheten finnas berömda stenbrott.

Campodeidæ, zool. Se *Borstsvansar*.

Campodunum, romarnas namn på Kempton (s. d. o.). Några författare anse, att C. var det nuvarande Almondbury (se d. o.).

Campoformido. Se *Campo Formio*.

Campo Formio (nu officiellt *Campoformido*) ligger by uti italienska prov. Udine, bekant genom den fred, som där 17 okt. 1797 afslöts mellan Österrike och franska republiken på grundval af fredspreliminärerna i Leoben (18 april s. å.). Underhandlad af voro greffe v. Cobenzl och general Bonaparte. Österrike afträdde Belgien och Lombardiet, men erhöå af det venezianska området Venezia med vänstra stranden af Adige, Istrien och Dalmatien. Måls utsikt att erhålla Salzburg och en del af Bajer medgif Österrike i de hemliga artiklarna af fredsfördraget afträdandet af vänstra Rhenstranden från Basel till Andernach, hvarvid af denna öfverenskomelse drabbade riksfurstar skulle erhålla godtgörelse på annat håll. Dessa senare angelägenheter ordnande uppsköts till en ny kongress, hvilken 1 dec. s. å. sammanträdde i Rastatt.

Campo maior [—majår], stad i portugisiska prov. Alemtejo, distriktet Portalegre. 5,895 inv. (1900). Förr gränsfästning mot Spanien.

Campomanes, Pedro Rodriguez, greve C., spansk statsman och lärd, f. 1723, d. 1800. Blef 1762 fiskal och sedermera president i det högsta rådet i Kastilien samt 1791 statsråd. Han gjorde sig under sin ämbetsmannabana högt förtjänt af Spaniens höjande i ekonomiskt afseende genom att verka för upphäfvande af de betungande spannmållullarna, uppodling af förut ofruktbara trakter, grundande af en nationalbank o. s. v. samt arbetat äfven för skolreformer och förbättring af sjukvården och fattigvården. I förening med Aranda genomförde C. 1767 jesuiternas utdrifvande ur Spanien. Sin sista år egnade han, genom intriger beröfvad af inflytande hos konungen, helt åt sina studier. Hans förnämsta arbete är samlingsverket *Discurso sobre fomento de la industria popular y su educación* (1774—77, delvis översatt till tyska 1778).

Campomanesia, bot. Se *Myrtaceæ*.

Campono'tidæ, zool., en underfamilj bland mörorna (se d. o.).

Campori [kampåri], Cesare, markis, italiensk historiker, f. 1814 i Modena, d. 1880 i Milano. Skref — förutom ett par historiska skådespel — med grundlig forskning och klar framställning flera historiska monografier, bl. a. den rikhaltiga *Il mondo Montecuccoli, i suoi tempi e la sua famiglia* (1876), hans förnämsta arbete. I *Delle relazioni di Cristina di Svezia coi principi Estensi* (i "Atti memoir della deputazione di storia patria per le provincie di Romagna", 1878) skildrade han drotsning Kristinas förbindelser med hertig Frans I.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Este. En samling af hans afhandlingar utgafs 1882 under titeln *Memorie patrie, storiche e biografiche*.

Campori [kampari], Giuseppe, italiensk konsthistoriker, f. 1821 i Modena, d. där 1887, egnade sig med stort intresse åt studiet af sitt hemlands politiska historia och konsthistoria. Bland hans mest betydande arbeten må nämnas: *Gli artisti italiani e stranieri negli stati Estensi* (1855), *Lettere artistiche inedite* (1866), *Una vittima della storia* (s. å.; det första försöket att upprätta Lucrezia Borgias minne), *Memorie biografiche degli scultori, architetti, pittori, musicisti di Carrara ecc.* (1873), *Carteggio galileiano* (1881) och *Torquato Tasso e gli Estensi* (1883).

Ca'mpos. 1. Stad på spanska ön Mallorca, 35 km. s. ö. om Palma. 4,611 inv. (1900). Saltberedning. Vid kusten ligger en obetydlig hamn, Puerto de C. — 2. Stad i Brasilien, förr kallad São Salvador. Se São Salvador dos Campos dos Goyatacazes. — 3. De brasilianska gräsläpparna. Se Brasilien, sp. 10.

Campo santo (it.), "heligt fält" (jfr ty. "gottesacker"), italiensk benämning på kyrkogårdar, före-

trädesvis sådana, som omgäfas af utåt slutna, men inåt genom arkader öppna hallar och som äro begravningsplatser för utmärkta män. Det berömda Campo santo i Pisa fulländades 1283 af Giovanni Pisano (se illustr.).

Ca'mpos Salles [-sa'ljes], Manoel Ferraz de, president i Brasiliens förenta stater, f. 1841, ursprungligen advokat, invaldes 1884 i deputeradekammaren, deltog i 1889 års revolution och utsågs af den provisoriska regeringen till justitieminister. Sedermera var han senator, guvernör i São Paulo och 1898—1902 den brasilianska republikens president. Om hans af fredligt reformarbete kändeckade ämbetslid se Brasilien, historia, sp. 23, och Schuler, "Brasilien von heute. Ein rückblick auf die regierungszeit des präsidenten Campos Salles" (1904).

Campos y Anton, spansk fältherre. Se Martínez de Campos y Anton.

Campra [käpra'], André, fransk kompositör, f. 1660, innehade åtskilliga kapellmästarbefattningar, först i sydfranska städer och sedan (efter 1694) i Paris, där han uppträdde med 27 operor (*L'Europe galante* m. fl.), hvilka, från Lulli till Rameau, blefvo mera beundrade än någon annans. Han dog

1744 som kunglig kapellmästare och musikdirektör hos prinsen af Conti. A. L.

Campredon [käredä'], Jacques de, fransk diplomat, f. 1672, var sekreterare hos franske ministern Bonrepaus i Köpenhamn 1692 och chargé d'affaires i Haag 1698 samt följde sedan Bonnac på hans beskickning till Karl XII under dennes vistelse i Polen. 1702 sändes C. af Bonnac med skrivelser till konungen i högkvarteret, men då han ej blef emottagen, begaf han sig till Stockholm, där han stannade till 1717, först såsom chargé d'affaires, sedan 1707 såsom resident. 1719 återkom C. till Sverige. I början af år 1721 afsändes C. härifrån till Petersburg med det viktiga uppdraget att söka medla fred mellan Sverige och Ryssland. Denna beskickning misslyckades alldeles, och C. återvände med starkt intryck af tsarens makt. Efter freden i Nystad fick han afgå såsom fransk envoyé till Petersburg. Hans långvariga underhandlingar därstädes om en fransk-rysk allians ledde emellertid ej till resultat, och 1726 förflyttades C. till Genova. 1739 drog han sig ifrån det politiska lifvet. Hans depescher från Sverige äro i utdrag utgifna af K. G. Malmström i "Handl. rör. Sveriges historia under åren 1713—1720" (1854). Hans depescher från Ryssland äro tryckta i kejs. ryska hist. samf: handlingar ("Sbornik"), del. 40, 49, 52, 58 och 64 (1884—88). I "Extrait du cabinet historique" för 1864 finnes införd *Mémoire de mr Campredon sur les négociations dans le Nord 1679—1719*. J. Th. W. (L. S.)

Campredon, spansk spårffäste i östra Pyrenéerna, prov. Gerona, vid floden Ters öfre lopp. L. W:son M.

Campredon y Safont, Francisco, spansk dramatisk författare, f. 1816 i Vich (Barcelona), d. 1869 i Habana. Med en djup kännedom af scenens resurser förenade C. en stor lätthet att skriva och liflig inbillningskraft, som dock förledde honom till öfverproduktion, på samma gång han förtjänade mycket pengar, som han lika lätt slösade bort. Af hans dramer torde endast *Flor de un día* förtjäna hägkomst. På zarzuelans område ansågs han som en mästare, och af hans till ett trettiotal uppgående stycken i denna genre äro följande oftast uppförda: *Marina*, *El domino azul*, *Una vieja*, *Una niña*, *La jardinera*, *Quien manda, manda*, *El zapatero y el banquero*, *El gran bandido*, *Galatea* och *El diablo las carga*. Ad. H.—n.

Camps, L. M. de, militär. Se De Camps.

Campsie [kä'mpsi], köping i skotska grefskapet Stirling, n. om Glasgow, vid foten af de vulkaniska Campsie fells-bergen. Omkr. 6,000 inv. Ej obetydlig bomullsfabrikation.

Campsteriänus. Se Brown (Robert).

Camptolophus, zool., inka-kakaduan. Se Papageojor.

Camptonit, petrogr., af Rosenbusch införd benämning på en grupp dioritiska, svarta till gråsvarta, ganska täta gångbergarter af basaltiskt utseende, uppträdande i Campton nära Plymouth m. fl. ställen i England. E. E.

Camptopteris Presl, paleobot., ett med *Dictyophyllum* (se d. o.) nära förvant, fossilt ormbunkssläkte, utmärkt bl. a. genom bladens egendomliga byggnad. Bladskaffet delar sig i två parallella primärsegment, hvilka äro utåt spiralvridna, så att de långa, smala sekundärsegmenten bliva spiralställda kring hvarterda primärsegmentet. Man kan återföra

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

denna egendomliga anordning till ett fotlikt deladt blad, med hvardera grenen spiralvriden. En art af detta släkte, *C. spiralis*, är utmärkande för de understa stenkolshäddarna i Skåne (vid Höganäs, Bjuf, Skromberga), en annan är känd från triaslagren i Österrike. A. G. N.

Campus Madius (lat.), "Majfältet". Se Karl (den store), romerska kejsare 1.

Campus Martius, "Marsfältet", en åt krigsguden Mars invigd, till folkförsamlingar, kroppsöfningar m. m. nyttjad plats i Rom. Se Rom.

Campus munitus, romarnas namn på Chamonix (se d. o.).

Camp volant [kå vålä', fr. ("flygande läger"), ströfkår, som än här, än där oroar fienden.

Campylospermæ, bot. Se Umbelliferæ.

Campylotröp, bot. Se Fröämne.

Camuccini [kamuttjini], Vincenzo, italiensk målare, f. 1775, d. 1844, var en af de mera främstående italienske representanterna för den klassiska riktningen under öfvergången mellan 1700- och 1800-talen. Han kallades af sina landsmän sin tids Rafael och nämndes som den mest betydande målaren i Rom. *Cæsars död* och *Virginias död* torde vara hans förnämsta arbeten. Han utförde äfven många kyrkliga målningar. G-g N.

Camulodünum, romersk koloni i Britannien. Se Colchester och Maldon.

Camus [kamý], Charles Étienne Louis, fransk matematiker, f. 1699, d. 1768, var professor i geometri vid arkitekturakademien i Paris och medlem af franska vetenskapsakademien. Han deltog i den franska gradmätning, som under ledning af Maupertuis utfördes i Lappland 1736—37 och i hvilken äfven fransmännen Clairaut, le Monnier och abbé Outhier samt svensken Anders Celsius deltog.

Camus [kamý], Armand Gaston, fransk rättslärd och politiker, f. 2 april 1740, d. 2 nov. 1804, blef såsom kännare af den kanoniska rätten generaladvokat hos franska prästerskapet i parlamentet och utnämndes sedan till rådgifvare hos d. k. kurfurstens af Trier. 1789 blef han deputerad i tredje ståndet af riksförsamlingen och uppträdde där för en mängd reformer. Särskildt medverkade han ifrigt till afskaffandet af annaterna till påfven, indragningen af det påfliga grefskapet Venaisin och genomförandet af prästerskapets civilkonstitution. C. var en ifrig jansenist, och hans ord vägde i allmänhet tungt i den konstituerande nationalförsamlingen vid behandlingen af kyrkliga frågor. Med varm religiositet förenade han också politisk entusiasm och räknades till de hetsigaste jakobinerna. Han blef församlingens arkivarie och föranledde som sådan utgifvandet af "röda boken" april 1790, hvori hofvets stora utgifter särskildt voro upptagna och hvilken kraftigt bidrog till att uppväcka det lägre folkets raseri mot konungamakten. När Mirabeau sökte häfda dess intressen, blef C. honom en svår motståndare, och det var genom denne, som Mirabeau efter Ludvig XVI:s flykt (1791) blef ställd under åtal för förräderi. C., som 1792 invalts i nationalkonventet, röstade för konungens afrättning utan uppskof och appell. 1793 fick han i uppdrag att afväpna Dumouriez, men blef tillfångatagen och utlämnad till österrikarna, som höllo honom i fängelse, tills han 1795 utväxlades mot Ludvig XVI:s dotter (sedermåla hertiginna af Angoulême). Hans sista politiska befatt-

ning var ordförandeskapet i "de femhundra råd". Från 1797 egnade han sig, såsom medlem af nationalinstituten och som nationalarkivarie, uteslutande åt vetenskapen. En öfversättning af Aristoteles' naturhistoria ("Histoire des animaux d'Aristote" 1783), *Code judiciaire* o. s. v. (4 bd, 1792) samt *Voyage dans les départements nouvellement réunis* (2 bd, 1803) torde vara de värdefullaste af hans litterära arbeten. (E. A.-t.)

Camwood [kām'wud], ett träslag. Se Baphia Cana, skotsk ö. Se Canna.

Ca'na, föråldradt spanskt längdmått = 1,55—1,6 m. Jfr Canna och Canne.

Canada [kå'nədə] l. Kanada, polit. *Dominion of Canada*, den vidsträcktaste af alla brittiska kolonier, omfattar landet n. om Nord-Amerikas förenta stater med undantag af Newfoundland och Labrador.

Läge, storlek och indelning. Dominion of C. har sin sydligaste punkt i ön Pelée, Eriesjön, 41° 47' n. br.; räknas dit äfven arktiska arkipelagen n. om Amerika, blir dess nordligaste udde Kap Columbia, 83° 5' n. br.; på fastlandet når C. i n. till Point Murchison, på hal ön Boothia Felix, 71° 50' n. br. Dess östligaste punkt är Kap Charles (i Quebec), 55° 50' v. lgd, dess västra grän följer 141° v. lgd fr. Gr. från Ishavet till Mount Elias, men s. om nämnda berg till 54° 40' n. br. (Portland canal) är C. genom Alaska skildt från Stilla havet. Den södra gränsen mot Förenta staterna följer längst i öster den lilla floden St. Croix från dess utlopp i Passamaquoddy-viken till dess källa, gör därifrån en stor båge mot nord till St. John-flodens nordligaste lopp samt viker sedan mot söder till 45° n. br., som den följer till St. Lawrence-floden. Därefter går gränsen åt s. v. utefter denna flod samt genom Ontario-, Erie-, Huron- och Superior-sjöarna, följer sedan ett par mindre vatten drag till Lake of the woods, som ligger under 95° v. lgd. Från denna sjö bildar den 49:e breddgraden gränsen ända fram till Georgia-sundet och går sedan söder om Vancouver-ön genom Juan-de-Fuca-sundet ut i Stilla havet. — Med sin utsträckning från ö. till v. är mer än 85 grader, upptager C. nära en fjärdedel af jordens omfång. Dess sydligaste punkt ligger på mellersta Italiens bredd, dess nordligaste sträcker sig till mer än 40 grader nordligare och når längre mot polen än någon annan del af jorden. J. F. N.

Arealen samt folkmängden enligt 1901 års censur för C:s olika (nuvarande) provinser och territorier framgå af följande tablä:

Provinser o. territorier.	Kvkm.	Inv.	Inv. på kvkm.
Ontario.....	577,200	2,182,947	4
Quebec.....	892,600	1,648,998	2
Nova Scotia.....	55,500	459,574	8
New Brunswick.....	72,500	331,120	5
Prince Edward island.....	5,600	103,259	18
Manitoba.....	191,000	255,211	1,35
British Columbia.....	985,100	178,657	0,2
Saskatchewan.....	278,700	25,679	0,1
Alberta.....	263,900	65,876	0,2
North-west territories.....	4,476,400	92,875	0,2
Yukon.....	510,100	27,219	0,05
Summa.....	8,288,600	5,371,315	0,6
Arktiska öar.....	1,370,000	1,000	—
Canada.....	9,658,600	5,372,315	0,6

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Under benämningen North-west territories (Nord-vest-territorierna) sammanfattas följande territorier eller "distrikt" (sedan Saskatchewan och Alberta från 1905 blifvit provinser):

	Kvkm.	Inv.
Assiniboia	230,200	67,385
Athabasca	652,600	6,615
Mackenzie	1,456,000	5,216
Keewatin	1,218,300	8,546
Ungava	919,300	5,113
North-west territories	4,476,400	92,875

De arktiska öarna ändtligen sammanfattas såsom distrikt under namnet Franklin.

I sin helhet är C. i det närmaste så stort som hela Europa, men innesluter oerhörda ödemarker och eger öfver 300 större folkmängd än Sverige. Folkmängden år 1901 synes här öfvan; för år 1903 angiver en lösningsuppskattning siffran 5,529,000 personer. Vid nittonde seklets ingång egde hela detta väldiga område blott något öfver $\frac{1}{3}$ million inv., men vid dess midt nära $2\frac{1}{2}$ mill. Tillväxten var alltså under detta halfsekel synnerligen stark, men aftog sedermera i märkningsvärd grad och har under de senaste tjugu åren nått öfver 1 proc. pr år, hvilket till och med i Europa icke anses särskildt högt. Sannolikt har C. under dessa tjugu år aflämnat flera utvandrande i det mottagit invandrande. Såväl därom som om folkmängdens förändringar genom födelser och dödsfall gifvas inga direkta uppgifter. I franska C. anses emellertid födelsefrekvensen vara alldeles ovanligt hög (jfr fransmännen i Europa!), och äfven folktäckningen var där länge utomordentlig. I engelska C. åter är — efter befolkningens åldersfördelning att döma — nativiteten mycket låg, förmodligen ungefär såsom i Nya Englandstaterna inom Unionen.

Mot hvarje tusental män svara i C. endast 952 kvinnor. Af hela befolkningen anses 30,70 proc. vara af fransk börd. Infödda kanadensare voro vid 1901 års census 87,00 proc., och såsom "british born" räknades 94,34 proc., medan återstående 5,66 proc. voro främlingar. Bland de främmande-födda voro omkr. 12,000 skandinaver, hvilket ringa antal visar, att de skandinaviska invandrarna tämligen allmänt fortsätta färderna till Förenta staterna. — Antalet indianer, som bo i reservationer och hafva ett eget departement i regeringen, upptogs år 1901 till 93,319. Under åren 1886—1903 hafva inflyttat sammanlagdt öfver 40,000 kineser, och denna invandring visar tendens till ökning, trots den särskilda afgift, som utkräfs af hvarje kinesisk invandrande och hvilken från ursprungliga 50 doll. pr hufvud nyligen höjts ändt till 500 doll.

Endast 26 proc. af C:s befolkning bo i städer. (Såsom stad räknas då ingen ort med under 4,000 inv.) Största staden, Montreal, har 268,000 inv. (med förstäderna 350,000); öfriga större städer äro Toronto med 208,000, Quebec med nära 70,000, hufvudstaden Ottawa med 60,000 samt Hamilton med öfver 50,000 inv. G. 8—g.

Naturbeskaffenhet. I det att vi för öfrigt hänvisa till Amerika (sp. 779, 781, 787, 788, 790—792, 795—798, 804—805 och 807—808), vilja vi här blott tillägga följande. Med sin på bukter rika atlantiska kust när C. närmare Europa än Unionen, och detsamma är fallet med Stillahafskusten i fråga om Asien. Detta måste medföra stora

fördelar med afseende på trafiken, helst som såväl hamnarna både i Nova Scotia och i British Columbia äro lika isfria som Unionens. Endast S:t Lawrence-golfen och hamnvikarna i Labrador och vid Hudson-bay äro $4\frac{1}{2}$ —7 månader otillgängliga i följd af strand- och drifis. Mellan S:t Charles bay i Öst- Labrador och Milford i södra Wales är afståndet omkr. 3,000 km., och resan öfver Atlanten skulle således mellan dessa båda hamnar lätt kunna göras på $4\frac{1}{2}$ —5 dagar, i st. f. att den mellan Southampton och New York fordrar 6—7 dagar. Olyckligtvis är dock S:t Charles bay en af de platser, som mest hemsökas af drifis och dimmor. Afståndet mellan Vancouver och Yokohama belöper sig till 6,770 km. eller 11—12 ångbåtsdagsresor. Tack vare sina vidsträckta och på många punkter lätt tillgängliga kuster står C. vida öfver Sibirien, med hvilket det i följd af sitt läge ofta jämföres. Endast Ishafskusten är än mer otillgänglig än Sibirien. Att landets östra och västra kuster sjöledes icke kunna kommunicera med hvarandra annorledes än rundt Syd-Amerika, är af stor vikt för England, ty därigenom kommer kolonien att bli mer beroende af moderlandets maritima förbindelser och tvingas att intimare än eljest sluta sig till detta. Den östra kusten står naturligtvis i nära beröring med England, den västra kusten med Hongkong, Australien och Indien. Vägen från Halifax genom Magalhães' sund till Vancouver utgör 13,600 sjömil, vägen från Halifax till Liverpool däremot blott 2,340, från Vancouver till Sydney 6,780 sjömil.

C. får liksom det öfriga Nord-Amerika sin fysiska karaktär hufvudsakligen bestämd genom den skarpa motsatsen mellan det östra, apalachisk-hudsonska partiet, till hvilket minst 60 proc. af landet höra, och det västra kordilleriska partiet. Dock är åtminstone i norra delen skillnaden ej så stor som i Unionen, och med hänsyn till klimat, bevattning och växtlighet förmedlas den genom mindre tvära öfvergångar. Bäst utrustad både med hänsyn till läge och markens bildning är den sydöstra delen, som är rik på hafsinskärningar mellan utlöpare från det apalachiska bergsystemet. De närmast hertill gränsande områdena på båda sidor om Hudson bay, hvilka till minst två tredjedelar bestå af arkeiska bergarter, höra till de ogästvänligaste och minst odlingsbara trakter på jorden, i det att den forntida nedisningen mera bortfört än ditfört lösa jordlager. Så har där den produktiva stenkolformationen alldeles förstörts, och på vida sträckor (de s. k. Barren grounds, se d. o.) har marken förvandlats till en på nästan all vegetationsjord blottad kal klippöken. Ett mer eller mindre djupt lager af morängrus och sand täcker hufvudsakligen trakten kring de stora sjöarna och prärien, men är till skada för åkerbruket mycket rikare på sten än i Unionen. Äfven i Kordillerernas bergstrakter är odlingen svårare än längre söderut. Både i de östra och västra bergen finnas malmer, i Nova Scotia paleozoiska stenkol samt i Alberta och Vancouver mesozoiska, i Ontario petroleum- och saltkällor och i Quebec apatit och asbestlager. C:s hela kolyta anslås till 170,000 kvkm.

C. är jordens på sjöar och andra vattendrag rikaste land (se Amerika, sp. 787—788), och som vattendelarna ofta äro låga eller alldeles saknas, är trafiken mellan de olika flodsystemen lätt nog för små farkoster. Men för den större sjöfarten bildade

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

många forsarna svåra hinder, som måste undanröjas. Detta har hittills skett endast i S:t Lawrence-floden, som leder upp till C:s förnämsta kulturstränder, däremot återstå till framtiden de påtänkta reglerings- och kanaliseringsarbetena i Nelson—Saskatchewan samt dessa floders förenande med Öfre sjön och med Athabasca m. fl. liknande företag. Genom kanaliseringen i S:t Lawrence-bäckenet är hela floden gjord segelbar, hvarjämte sjöfart kan drivas på huvudstaden Ottawa samt genom Richelieu-floden på Champlainsjön och Hudson. För åstadkommande af dessa kanaler samt ett antal mindre kring Ontariosjön, skapande ett segelbart flod- och kanalnät af inalles 4,400 km. längd, har till år 1902 utgifvits en summa af 83,5 mill. doll. Godstrafiken ombesörjdes 1901 af 26,500 fartyg om 5,7 mill. ton.

C:s klimat skiljer sig ofördelaktigt från Unionens genom den mycket kortare sommaren, som i södra delen icke börjar förrän i midten af maj och i norr (vid Björnsjön) knappt före juli. Dess värme är i Labrador och Hudsonområdet i regel icke tillräcklig för att bringa de flesta frukter till mognad. Öfver C. går därför de flesta kulturväxters och trädslags norra växtlighetsgräns. Dock återstå minst 1,5 mill. kvkm., på hvilka sommarhvetet med framgång kan odlas, och det område, på hvilket kornet kan odlas, omfattar föga mindre än landets halva areal. Endast majs och vin äro inskränkta till det sydliga Ontario. Nederbörden synes i landets inre delar vara större än i det inre af Unionen, medan afdunstningen är mindre. Detta befordrar barrskogs-växtligheten, och dessa skogars produkter hafva sedan länge varit landets viktigaste exportvara.

Hufvudnäringar äro jordbruk och boskapskötsel, fiske, skogsafverkning, grufdrift och jakt. År 1901 utgjorde arealen af kulturjord 12,1 mill. har: produktionen steg till 104 mill. bushels hvete, 160 mill. bushels hafre, 25 mill. bushels korn, 13,2 mill. bushels arter och bönor samt 55,4 mill. bushels potatis. Dessutom produceras majs (1903: 25,5 mill. bushels) samt mycket frukt (1902 gaf äppelskörden 48,2 mill. bushels). I södra delen är tobaksodlingen betydlig, och vid Ontariosjön finnas 5,600 har vingårdar. Boskapskötseln är i C. mer än i Unionen anlagd på mejeriproduktion; därför är ock exporten af smör och ost storartad (1903 för 31,7 mill. doll.). År 1901 funnos 1,6 mill. hästar, 5,6 mill. nötkreatur, 2,5 mill. får och 2,4 mill. svin. — Fisket lämnade år 1901 i afkastning för lax 7,2 mill. doll., för stockfisk 4 mill. doll., för hummer 3,2 mill. doll., för sill 1,9 mill. doll., hvarjämte konservering af fisk samt tranberedning äro stora inkomstkällor. Det rikaste fisket förekommer på västkusten. Hela afkastningen af fisket var 1901 25,7 mill. doll. och antalet fiskare 86,924 (mot 65,575 år 1891). Af pålsvaror utfördes 1903 för 24 mill. doll.; dock blir jakten allt mindre gifvande äfven i nordens ödemarker. — C:s skogar beräknas till 3,234,386,82 kvkm. 1903 exporterades alster af trämasseindustri till ett värde af 3,15 mill. doll.

Värdet af C:s bergverksproduktion steg 1891 till 20,4 mill. doll., men 1901 till 65 mill. doll. Af guld steg produktionen 1862 till 4,2 mill. doll. (mest i British Columbia), men aftog därefter, så att den 1892 var blott 0,9 mill. doll. Men så inträffade 1894 guldfynden i Cariboo- och Cassiardiistriktet och 1896 i Klondyke-distriktet, och afkastningen

steg då till 6 mill. doll. 1897, 13,8 mill. doll. 1898, 21,8 mill. doll. 1899, 27,8 mill. doll. 1900, 24 mill. doll. 1901 och 20,7 mill. doll. 1902. Utbytet var 1902 31,207 kg. och 1903 28,000 kg., hvilka betecknar en regress från 1900, då produktionen var störst, 41,980 kg. Emellertid intager C. nu femtometrummet bland guldproducerande länder. — Nickellgrufvor började bearbetas 1883; 1903 producerade för 5,000 mill. doll. — Brytning af silver och bly har först i senare tider blifvit af någon betydelse och steg 1902 till ett värde af 2,8 mill. doll. för silver och 0,9 mill. doll. för bly; för 1903 uppgifves produktionen af bly till 8,000 ton. — Koppar har sedan äldre tider brutits i Quebec och Ontario men de rikaste grufvorna, i trakten af Öfre sjön, ha först senare upptäckts och blifvit möjliga att bearbeta först efter den kanadiska pacificbanans anläggning. Medan tillverkningen 1881—85 i medeltal blott var 865 ton, steg den 1896—1900 till 6,741 ton och 1901—03 till 18,831 ton per år. 1903 var siffran 19,629 ton. — Järntillverkningen hämmades länge genom den öfverväldigande konkurrens från Förenta staterna och steg 1891 blott till 70,000 ton samt i medeltal 1896—1900 till endast 65,713 ton årligen, men har under de sista åren tagit en rask utveckling och var 1902 324,670 ton tackjärn. Brytning af stenkol och brunkol har förekommit sedan början af 1800-talet, men varit mindre omfattande ända till senare tider. Under åren 1866—70 steg den i medeltal till 625,000 ton 1896—1900 till öfver 4 mill. ton per år, 1902 till 6,9 mill. ton och 1903 till 7,5 mill. ton, däraf närmast hälften kom från Nova Scotia och en tredjedel från British Columbia. Den årliga förbrukningen öfverstiger dock fortfarande produktionen. Petroleum förekommer hufvudsakligen i provinsen Ontario; produktionen var 1898 0,8 mill. hl. Af salt framställes i medeltal 1896—1900 49,292 ton årligen samt 1902 57,192 ton. Asbest erhöi man 1891 1 mill. doll. och 1902 för 1,2 mill. doll. Apart från produktionen var i början af 1890-talet betydande (1891 32,000 ton), men har sedan gått mycket tillbaka i följd af konkurrens från andra länder hufvudsakligen Algeriet.

Ett industriland har C. blifvit först under de tre sista årtiondena, och utan tvivel har detta befrämjats genom de höga tullar, hvarmed det utestängit konkurrensen från andra länder, särskildt från Förenta staterna. 1857 fanns det blott 2 yllefabriker i landet 1889 voro däremot 200,000 ullspindlar och 520,000 bomullsspindlar i verksamhet; 1901 voro bomullsspindlarna 640,000 i 20 stora fabriker. — 1901 fanns det 14 masugnar. Antalet industriarbetare var 1891 367,496. De viktigaste industrierna äro kvarn- rörelse, möbel- och träindustri, lädertillverkning och pappersfabrikation.

I fråga om utrikeshandeln har den förändring på senare tider inträdd, att utförseln af vissa råvaror, som nu förarbetas inom landet, betydligt minskats, hvarjämte införseln af de flesta industrivaror aftagit. Exporten omfattar hufvudsakligen råvaror och födoämnen, såsom trä (36,3 mill. doll. 1902—03), boskap (14 mill. doll. s. å.), mejerivaror (31,8 mill. doll. s. å.), spannmål (34,5 mill. doll. s. å.), fisk (11,8 mill. doll. s. å.), kött (17,1 mill. doll. s. å.), guld (16,47 mill. doll. s. å.) och stenkol (5 mill. doll. s. å.), medan importen mest utgöres

Ord, som saknas under C., torde sökas under K.

industrialster, stenkol, råvaror och kolonialvaror. Värdet af hela utförseln var 1891 98,4 mill. doll., 1901 196,5 mill. doll. och 1904 213,5 mill. doll., medan införsels värde var 1891 120 mill. doll., 1901 190,4 mill. doll. och 1904 259,2 mill. doll. Den största delen af exporten går till England (1903 31,1 mill. doll. eller 58,3 proc.) och till Förenta staterna (1903 71,8 mill. doll. eller 31,8 proc.); öfversta delen af införseln kommer från Förenta staterna (1903 137,6 mill. doll. eller 57,3 proc.) och från England (1903 58,9 mill. doll. eller 24,4 proc.). Därefter följa Tyskland 12,3 mill. doll. import från och 2,1 mill. doll. export till, Frankrike 6,7 mill. doll. import, 1,1 mill. doll. export, Västindien 2,4 mill. doll. import, 3,6 mill. doll. export och Belgien 2,8 mill. doll. import från samt 2,2 mill. doll. export till. De förnämsta hamnarna äro Montreal, som förmedlar hälften af handeln på utlandet, Toronto, Halifax, Quebec, St John, Ottawa och Victoria. C:s handelsflotta bestod 1881 af 7,394 fartyg om 1,3 mill. ton, men har sedan dess gått tillbaka och räknade 1902 endast 6,836 fartyg om 653,000 ton. I dessa tal äro såväl flod- och kanalbåtar som kustfartygen — vilka utgöra en stor del af flottan — inräknade. Fartygflottan på alla hamnar steg 1902 till 40,7 mill. ton, däraf på hafshamnarna 14,7 mill. ton.

Järnvägsnätet har i förhållande till folkmängden en mycket stor utveckling och steg 1902 till 39,377 km., hvilket motsvarar 5,6 km. per 1,000 inv. och är det relativt största järnvägsnät, som något land eger. Den viktigaste linjen är den kanadiska pacifcbanan (4.675 km.), som från Montreal, där den står i förbindelse med de gamla prouvincernas och Förenta staternas järnvägssystem, går till Ottawa, därefter n. om de stora sjöarna till Port Arthur vid Lake superior, sedan n. om Lake of the woods, s. om Winnipeg- och Manitobasjöarna, genom Assiniboia och British Columbia, där den går öfver Klippbergen genom Kicking-horse-passet, och slutligen längs Fraser river till Vancouver. Denna allmänna järnvägsanläggning börjades 1880 och afslutades redan 1885. Längs densamma hafva småstäder och den inre växt upp till betydande handelsplatser, och många sidobaner utgå från hufvudlinjen. Men den har också stor betydelse för världstrafiken och för sammanhållningen af det brittiska världsväldet, så ångbåtslinjer till England, Australien och Asien omedelbart ansluta sig till densamma. Den första järnvägen i C. byggdes 1836; 1850 fanns det blott 150 km. och 1870 4,020 km. järnvägar, men därfter har tillväxten varit snabbare; redan 1880 ranns 11,026 km. Persontrafiken omfattade 1875 5,2 mill. personer, 1880 6,5 mill., 1890 12,8 och 1902 20,7 mill. Varutransporten steg samtidigt från 6,5 mill. ton 1875 till 9,8 mill. 1880, 20,8 mill. 1890 och 42,4 mill. ton 1902. — Af elektriska banor fanns det 980 km. 1902.

Telegraflinjerna hade 1891 en längd af 49,858 km. och 1902 en längd af 57,172 km. Antalet stationer var sistnämnda år 2,696 och antalet befordrade telegram 5,6 mill. Telefonerna hade 1902 70,700 i bruk varande apparater; deras linjelängd var 45,000 km. — Postkontoren voro 9,958 år 1902, och antalet befordrade bref och brefkort steg s. å. till 240 mill.

Finanser. Budgeten för finansåret 1902—03 upptog inkomster till 66,037,069 och utgifter till

51,691,903 doll.; af inkomsttitlarna märkas tullar 37 mill., acciser 12, järnvägar, kanaler etc. 7,1, postmedel 4,4 mill. doll., bland utgiftstitlarna räntor och amorteringar å statsskulden 13,88 mill., understöd till provinserna 4,4, civilregeringen 1,8, allmänna arbeten 4,4, försvarsväsendet 2,85 mill. doll. — Statsskulden, hufvudsakligen åsamkad genom allmänna arbeten, uppgick 1 juli 1903 till 361,3 mill. doll., motsvarande tillgångar till 99,7 mill. doll.

Myntet är den amerikanska dollarn å 100 cents. C. präglar intet guldmynt, men den engelska *sovereign* och Förenta staternas *gold eagle* å 10 doll. äro lagliga mynt (1 *sovereign* = 4,86 doll.). Sedlar utgifvas endast af staten och till 4, 2 och 1 doll. samt 25 cents. Vikt och mått äro de engelska, dock är en centner (*hundredweight*) = 100 pounds och en ton = 2,000 pounds såsom i Förenta staterna.

Andlig kultur. Af befolkningen i C. år 1901 voro 57,01 proc. protestanter och 41,8 proc. katoliker; 0,30 proc. voro judar. Någon statskyrka finnes icke. Episkopalkyrkan har 2 ärkebiskopar och 19 biskopar samt omkr. 1,000 präster, den romersk-katolska kyrkan 1 kardinal, 7 ärkebiskopar, 23 biskopar och omkr. 1,500 präster, presbyterianerna hafva 1,400 präster, metodisterna 1,950 och baptisterna 500. Antalet anhängare af de olika religionerna var vid folkräkningen 1901: 2,229,600 romerska katoliker, 916,886 metodister, 842,442 presbyterianer, 680,620 episkopaler, 316,477 baptister, 92,524 lutheraner, 28,293 kongregationalister, 206,821 af andra trosbekännelser och 58,652 utan känd trosbekännelse.

Hvar provins har ett eller flera universitet jämte åtskilliga colleges, som förbereda till universitets-examina. Inalles finnes det 16 läroanstalter, som utdela akademiska grader, och omkr. 24 colleges. De besökas årligen af omkr. 16,900 studerande, och deras sammanlagda utgifter belöpa sig till 750,000 doll., medan värdet af all deras egendom beräknas till öfver 18,5 mill. doll.

Antalet folkskolor (*public schools*) var 1903 18,799 med 24,375 lärare och 956,975 lärjungar; antalet högre skolor (*high och superior schools*) var 1,092 med 5,167 lärare och 155,145 lärjungar. Utgifterna för alla dessa skolor, däri inräknade statsanslagen, voro öfver 11,2 mill. doll. Skolgång är mer eller mindre tvungen i alla provinserna, ehuru lagarna härom icke alltid strängt tillämpas. I Ontario, Quebec och Nordvästterritorierna finnas särskilda skolor för katoliker; i de andra provinserna äro skolorna konfessionslösa.

Statsförfattningen är bildad dels efter moderlandets, dels efter Förenta staternas. Den verkställande makten utöfvas i den engelska monarkens namn af en generalguvernör och ett af sexton ministrar bestående råd (*King's privy council för Canada*); den lagstiftande makten utgöres af ett förbundsparlament, bestående af en senat och ett underhus. Senatens medlemmar, hvilka till namnet utnämnas af kronan, men i verkligheten af generalguvernören på förslag af privy council, funktionera för lifstid och äro f. n. (1905) 81, näml. 24 från Ontario, 24 från Quebec, 10 från Nova Scotia, 10 från New Brunswick, 4 från Manitoba, 3 från British Columbia, 4 från Prince Edward island och 2 från territorierna. De måste vara minst 30 år gamla, infödda eller naturaliserade undersåtar samt bo i och vara egare af

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

egendom af minst 4,000 doll. värde i den provins, för hvilken de utnämnas. Underhuset (*house of commons*) väljes af folket för 5 år, så att Quebec alltid skall hafva 65 representanter och de öfriga provinserna proportionsvis efter folkmängdens storlek vid hvarje tioårs-census. På basis af 1901 års folkräkning och enligt en lag af 1903 består det af 214 ledamöter, nämligen 86 för Ontario, 65 för Quebec, 18 för Nova Scotia, 13 för New Brunswick, 10 för Manitoba, 7 för British Columbia, 4 för Prince Edward Island och 11 för territorierna. Sålunda kommer 1 representant på 22,688 inv. Valrätt till underhuset har hvarje manlig medborgare, som fyllt 21 år, är egare eller innehafvare af fast egendom till ett värde i stad af 200—300 doll., på landet af 150 doll., eller har en årlig inkomst af 300 doll., eller är son till en person, som eger fast egendom till så stort värde, att den ger både fader och son valrätt, eller är fiskare och egare af fast egendom, som med båt och fiskredskap har ett värde af 150 doll. I territorierna fordras ingen census. Talmännen i de båda husen hafva i årlovde 4,000 doll. för år, öfriga medlemmar af de båda husen 10 doll. om dagen t. o. m. 30 dagar och för en session, som räcker längre än 30 dagar, 1,500 doll. samt i reseersättning 10 cents pr eng. mil (23 öre pr km.). För hvarje dags frånvaro, utom för styrkt sjukdomsfall, adragas 8 doll. Parlamentets befogenhet är ungefär densamma som kongressens i Förenta staterna. Generalguvernören har en lön af 10,000 pd st. — Förbundets hufvudstad är Ottawa.

De sju provinserna hafva hvar sitt parlament och sin förvaltning, i spetsen för hvilken står en *lieutenant-governor*, som utses af generalguvernören. Quebec och Nova Scotia ha hvardera två kammare (*legislative council* och *legislative assembly*), de öfriga provinserna blott en kammare (*legislative assembly*). Provinsernas ställning till förbundet är ungefär lika med de amerikanska staternas till Unionen. I Ottawa finnes C:s högsta domstol (*supreme court*), som är landets appellationsdomstol i civila och kriminella mål, i mål mellan förbundet och någon af provinserna samt, under vissa förutsättningar, mellan dessa inbördes. Den består af en öfverdomare (*chief justice*) och 5 assessorer, och från den kan vädjas till *privy council* i England, utom i kriminella mål. En *exchequer court* ("kammar-rätt") har uteslutande domsrätt i mål rörande penningefordran på kronan eller dess ämbetsmän och är en kolonial öfverdomstol i sjömål (*court of admiralty*). I hvarje provins finnes en öfverdomstol (*superior court*) och i allmänhet äfven grefskapsdomstolar (*county courts*) med inskränkt domsrätt. Provinserna upprätta själva sina domstolar, men förbundsregeringen utnämner och aflönar domarna. Polistjänstemän och fredsdomare däremot utnämnas af provinsregeringarna.

J. F. N.

Försvarsväsende. C. är indeladt i 12 militärdistrikt. De aktiva trupperna utgjordes 30 juni 1904 af 1,312 man, infanteri, kavalleri, artilleri och ingenjörstrupper. Dessutom underhåller Storbritannien en besättning på sammanlagt 1,803 man (1904—05) i den starkt befästa, ytterst viktiga hamnstaden Halifax, i Nova Scotia, samt 369 man (s. å.) i den likaledes starkt befästa viktiga kolstationen Esquimaux i British Columbia. Därtill kommer den aktiva milisen, 46,570 man och 9,398

hästar (1904). Alla brittiska undersåtar mellan 18 och 60 år tillhöra milisen, som är fördelad i 4 klasser. Första klassen innefattar ogifta män mellan 18 och 30 år, andra klassen ogifta män mellan 30 och 45 år, tredje klassen gifta män mellan 18 och 45 år och fjärde klassen män mellan 45 och 60 år. Milisen rekryteras genom värning och lottdragning: tjänstetiden är tre år. Årliga antalet reservister som inkallas till öfningar på 8—16 dagar, utgör omkr. 45,000. Samtliga milisreservtrupperna beräknas till ungefär 200,000 man. Ytterligare finnas vid pass 1,000 man beridna poliser i Nordvästterritorierna. Den militära undervisningen ombesörjes af två artilleriskolor, en kavalleriskola, en skjutskola och fem infanteriskolor. Sedan 1876 finnes i Kingston en af förbundsregeringen upprättad vetenskaplig militärskola, "The royal military college", med 12 professorer. Krigsflottan består af 5 sjö- och 2 flodångare, och dessutom äro 13 engelska krigsskepp förlagda till Nord-Amerika och Västindien samt 7 till Stilla hafs-kusten. Utgifterna för C:s härväsen belöpa sig under finansåret 1902—03 till 2,953,044 doll.

Litt.: Todd, "Parliamentary government in the british colonies" (1880), Grant, "Picturesque C." (1884), Dawson, "Handbook for the dominion of C." (s. å.) och "C. and Newfoundland" (1897), Greenwell, "Geography of the dominion of C. and Newfoundland" (1890), Pike, "Barren ground of northern C." (1892), Bourinot, "Parliamentary procedure and parliament in C." (2:a uppl., s. å.), Wallace, "Agricultural resources of C." (1894), Tyrrell, "Across the sub-arctic of C." (1898), G. Johnson, "Le C." (1900), och Buron, "Les richesses du C." (1904).

Historia. Enligt de isländske sagoförfäljarna skola Bjarne Herjulfsson och Leif Eriksson, ättlingar af de förste normmännen i Grönland, i början af 2:de årtusendet e. Kr. hafva upptäckt C:s kuster, som de kallade Vinland, förmodligen det nuvarande Nova Scotia. Upptäckten, antagligen okänd för Columbus och senare upptäcktsfarare, fick inga praktiska följder, men fem århundraden senare blef C. bekant för Europa genom Giovanni Cabots (se d. o.) tvänne resor samt portugiserna Gaspar och Miguel Corteals (se d. o.) färd utmed C:s östkust och Hudson-sundet, som de benämnde Rio Nevada. Dessa farvatten seglade därefter oförskräckt basker och bretagnare, hvilka senare, sannolikt 1504, gaf namn åt Cape Breton, och fransmannen Denys, som 1506 upptäckte St Lawrence-golfen. Det första koloniseringsförsöket i C. gjordes 1518 af en fransman, baron de Lery, hvars företag dock på grund af vidriga öden lämnat få spår efter sig. Eggad af Spaniens och Portugals koloniala framgångar, sändt Frans I af Frankrike 1524 en expedition västerut under florentinaren Giovanni da Verrazzano, som seglade längs Amerikas kust från Florida till 50° n. br., tog allt herrelöst land i besittning för Frankrikes räkning och kallade landet "Nouvelle France". Den verkliga upptäckaren af C. var dock fransmannen Jacques Cartier, som genom sina fyra resor d. 1534, 1535, 1541 och 1543 och sin energiska verksamhet lade grunden till det franska väldet i nordamerika. Han knöt vänskapsförbindelser med algonkin-indianerna, besökte huron-irokesernas hufvudort, Hochelaga, som han gaf namnet Mont royal, nu Montreal, och sökte på allt sätt draga kolonister från

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Europa till C. Namnet C., af det irokesiska *Kanata*, börjar från denna tid allmänt förekomma på kartorna öfver Amerika. Koloniseringsförsöken i C. hvilade sedan i 60 år, tills Samuel de Champlain (se d. o.) 1603 företog sin första resa dit. Denne C:s förste guvernör anlade 1608 staden Quebec, som alltsedan varit fransmännens och den franska kulturens medelpunkt i landet. Han anlade äfven Port Royal, nu Annapolis, i Nova Scotia, som han kallade "La Cadie" eller "Acadie", ett indianskt ord, som torde betyda "plats". Henrik IV och kardinal Richelieu voro båda varmt intresserade för C., och en senare förmådde 1628 ett med handelsmonopol trustadt sällskap att förlägga sin verksamhet dit. Kolonien led emellertid mycket af indianernas, särskildt irokesernas, fiendskap, framkallad genom Champlains gynnande af dessas rivaler algonkin-indianerna. Äfven de första striderna med England, bitjugda 1632, verkade hämmande, men Champlains starktade energi och duglighet utträttade mycket till koloniens bästa. Åkerbruket gjorde dock endast ringa framsteg, ty handelsintressena voro öfvervägande, och le i C. mäktige jesuiterna tänkte mer på hedningarnas omvändelse än landets materiella förkofran. Deras missionsverksamhet bedrefs för öfrigt med ett förorsakande hjältemod, och C:s historia känner många kristna martyrer. Missionärerna gjorde äfven tjänst som pionärer, under ständiga umbäranden och faror framträngande öfver de stora vidderna västerut och genom trakterna mellan S:t Lawrence-floden och Fundyviknen, och deras årsrapporter innehålla outtömliga, värderika bidrag till C:s första historia. 1663 lades C. under franska Västindiens förvaltning, men fick 1674 af Colbert egen regering, "conseil souverain", bestående af guvernören, den apostoliske vikarien samt fyra rådgifvande adelsmän. Förvaltningens anda var strängt kyrklig och feodalistisk, katolicismen var allenarådande och samhällsförhållandena de fransk-kontinentala. Förhållandet till de engelske grannarna var aldrig godt: fransmännens valde i Mississippidalen stängde för dessa utvecklingen västerut, och det 1670 grundade Hudson-bay-kompaniet låg i ständig fejd med de franske pälsgägarerna. Guvernörerna efter Champlain voro icke lämpade att höja C:s maktillväxt; ett undantag var greve de Frontenac (guvernör 1672—98), som lade in all sin energi på landets utveckling. De långvariga krigen med England 1688—97 och 1701—13, som slutade med att detta rike kom i besittning af de förra franska kolonierna Newfoundland (Terreneuve), Nova Scotia (Acadie) och Hudson-bay-länderna, och irokesernas allt vildare härjningar, som stundom hotade att alldeles utrota de hvite, hämmade mycket utvecklingen. Kriget med England 1739—48 blef resultatlöst, men under sjuårskriget samlade William Pitt Englands resurser till en stor kraftanstängning mot fransmännens valde. Wolfes seger vid Quebec 1759 öfver Montcalm, då båda hjältarna stupade, och Vaudreuil's kapitulation i Montreal 1760 bröto fullständig fransmännens makt i C., och genom freden i Paris 1763 fick England hela landet, med undantag af de små öarna S:t Pierre och Miquelon.

C:s befolkning vid den engelska eröfringen utgjorde omkr. 65,000 personer, mest franska bönder, gammalmodiga i åsikter och segt fasthängande vid katolska kyrkan. De närmaste åren efter 1763 upp-

togs af slitningar mellan "de gamle undersåtarna" (engelsmännen) och "de nye undersåtarna" (fransmännen), i det de förre sträfvade att slå under sig all politisk makt, uttränga fransmän och katoliker från alla ämbeten samt brådstörtadt införa engelska reformer. Guvernörerna general Murray och sir Guy Carleton (sedan lord Dorchester) förde en moderat politik, som bidrog att lugna sinnena och fick sitt utslag i "Quebec act" 1774, enligt hvilken fransk sedvanerätt och civillag skulle fortfara att ega bestånd, engelsk kriminallag infördes, katolska kyrkans rättigheter erkändes och ett af kronan tillsatt lagstiftande råd ställdes vid guvernörens sida. C. blef England troget under de äldre koloniernas oafhängighetskrig, trots flera lockelser till affall, och efter freden 1783 slog sig öfver 35,000 flyktande "lojalister" från Förenta staterna ned i Nova Scotia, New Brunswick och nuvarande Ontario. Det nytillkomna engelska elementet åstadkom 1791, genom "Canada act", en tudelning af C. i Nedre C., eller Quebec, och Öfre C., eller Ontario. Fransmännen utgjorde största antalet i det förra, engelsmännen i det senare. Hvardera provinsen fick sin folkrepresentation ("assembly"), sitt öfverhus ("council") och sin guvernör. Förenta staternas anfallskrig mot England 1812—15 kunde ej rubba C:s trohet, men bidrog att ena de skilda nationaliteterna där och minska mottagligheten för senare föreningsanbud från söder. Den i mycket bristfälliga och godtyckliga förvaltningen, fransmännens tillbakasättande, finansernas ofta samvetslösa förvaltning och det engelska parlamentets likgiltighet för alla berättigade klagomål från kolonisternas sida åstadkommo dock ett alltmer växande missnöje med regeringen i både Öfre och Nedre C. Den franska oppositionen i Quebec under advokaten Papineau tvistade med guvernören och engelska regeringen och hyste t. o. m. planer på upprättandet af en fransk-kanadensisk nationalstat samt öfvergick 1837 i öppet uppror. I Öfre C. framkallades äfvenledes uppror på grund af den anglikanska kyrkans stora jordförvärf och det aristokratiska ämbetsmannaväldet. Men de båda upproren vunno ringa anslutning och kvädes inom kort, dock icke utan stor fara för krig mellan England och Förenta staterna, som gifvit de upproriske understöd. Genom den af engelska regeringen utsände guvernören lord Durhams kloka uppträdande återinträdde snart lugnare förhållanden, ordnade genom "Reunion act" 1840, hvarigenom Öfre och Nedre C. sammanslogos, fingo gemensamt parlament, en inför detta ansvarig, vid guvernörens sida ställd ministär och egna provinsförsamlingar för lokala ärenden. C. blef därigenom Englands första med parlamentarisk självstyrelse utrustade koloni och har som sådan tjänat till mönster för många andra. En mängd reformer, rask folkmängdstillväxt och en kraftig uppbomstring af handel och industri utmärkte de närmast följande decennierna, hvarunder C:s ledning innehades af en rad framstående generalguvernörer. Också de öfriga nordamerikanska kolonierna (New Brunswick, Nova Scotia och Prince Edward island) fingo småningom parlamentarisk självstyrelse, ofta efter heta förfätningsstrider. En del inre motsatser i C., härflytande från nationaliteternas skiljaktigheter, löstes slutligen 1867 genom "British North America act". Denna skapade "Dominion of C.", som till en början bestod af Quebec, Ontario, Nova Scotia

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

och New Brunswick. 1869 förvärfvades det nya statsförbundet Hudson-bay-kompaniets förut tämligen afstångda område, och därpå bildades efter några oroligheter bland halfindianerna provinsen Manitoba och Nordvästterritorierna. 1871 tillkom provinsen British Columbia och 1873 Prince Edward island. Utanför står nu endast det länge af dryga skulder och främmande makters fiskerirättigheter tyngda Newfoundland. 1870 och 1885 utbröto i C. uppror bland ättlingarna af fransmän och indianer, men båda gångerna blefvo upproren med lätthet kufvade. Åtskilliga gräns- och handelstvister, som uppkommit mellan C. och Förenta staterna, hafva afgjorts genom skiljedom, och 1898 samlades i Quebec en blandad kommission för att slutgiltigt behandla alla oafgjorda frågor mellan Förenta staterna och C. 1903 afgjordes den sista gränstvisten, då gränslinjen mellan British Columbia och Alaska uppdrogs. Den brittiska imperialismen har i C. haft flera af sina ifrigaste förespråkare, och numera torde icke längre där förefinnas någon stämning för en anslutning till Förenta staterna.

Litteratur: Murray, "History of British America" (3 bd, 1843), Faillon, "Histoire de la colonie française en C." (3 bd, 1865), Parkman, "France and England in North-America" (5 bd, 1865—74), Stewart, "C. under the administration of the earl of Dufferin" (1878), Garneau, "Histoire du C." (4:e uppl., 4 bd, 1883), Sulte, "Histoire des canadiens-français" (8 bd, 1882—84), Bryce, "Short history of the canadian people" (1887) och "Remarkable history of the Hudson bay company" (1900), Kingsford, "History of C." (8 bd, 1888—96), de Rini, "The fisheries dispute and annexation of C." (1888), G. Smith, "C. and the canadian question" (1890), lady Dufferin, "My canadian journal" (1891), Mc Mullen, "The history of C." (3:e uppl., 2 bd, 1893), Guénin, "Histoire de la colonisation française, La nouvelle France" (1896), Bourinot, "C. under british rule 1760—1900" (1900), och Bradshaw, "Self-government in C. and how it was achieved" (1903). Jfr vidare de bibliografiska arbetena: Morgan, "Bibliotheca canadensis" (1867), och Gagnon, "Essai de bibliographie canadienne" (1895).

Canadá, ett föräldradt portugisiskt och brasilianskt rymdmått för våta varor, = $\frac{1}{12}$ almud, f. ö. af mycket växlande storlek, i Lissabon = 1,4 l., i Oporto = 2,113 l., i Rio de Janeiro = 2,78 l., i Bahia = 7,67 l.

Ca'nada-balsam, *Balsamum canadense*, *farm.*, fås af den i Canada samt i norra och västra delarna af Förenta staterna växande *Abies balsamea* Mill. (*Pinus balsamea* L., af fam. *Coniferae*), balsamgranen, som mycket liknar den europeiska silfvergranen (*Abies alba*). Äfven *Abies Fraseri* Lindl. lämnar Canada-balsam. Balsamen afsöndras i särskilda gömmen i barken, hvilka bilda upphöjningar å den yta. Dessa "bulor" öppnas, och den utflytande balsamen uppsamlas. Canada-balsam är genomskinlig och honungstjock samt har ljus halmgul färg med något grönaktig skiftning. Under förvaring blir den småningom tjockare och mörkare, men bibehåller genomskinligheten. Lukten är aromatisk, smaken något bitter, föga skarp, ej obehaglig. Balsamen är en blandning af harts och flyktig olja. Efter den senares afdunstning återstår hartsen som en genomskinlig, något seg och elastisk massa. — Canada-

balsam var förr officinell i Sverige och användes delsåsom andra terpentinsorter samt i stället för kopaiva balsam. Nu är den ej bruklig som medicin, men användes för tekniska ändamål och till förvaring af mikroskopiska preparat. O. T. S. (G. L.—m. C. G. S.)

Canadian—Pacific-railway [kən'ɛdʃən—pə'sɪfɪk reɪ'lweɪ], Kanadiska Stilla hafsbanan den nordligaste af de järnvägar, som genomskär Nord-Amerikas fastland, framgår mellan Montreal ö., längs norra stranden af Öfre sjön, förbi Winnipeg öfver Klippbergen till Vancouver och Port Moody vid Stilla hafvet, midtemot Vancouver-ön i v., med en längd af 4,643 km., med alla sidolinjer omkr. 8,200 km. För England har banan, såsom liggande på uteslutande kanadiskt område, stor politisk betydelse, därigenom att den öfver endast engelskt område kan befordra människor och gods såväl i fred som krig till de australiska och asiatiska kolonierna och Japan; men någon ur allmän trafiksynpunkt afgörande täflan med de från New York till San Francisco gående äldre amerikanska pacifikbanorna torde den, oaktadt sin omkr. 600 km. kortare banlängd icke kunna upptaga, dels emedan Montreal i fråga om sjöfartsförhållandena icke lär kunna blifva likställt med New York, dels emedan banans egen beskaffenhet och läge sannolikt ej medgifva tillräckligt kort tid för resan öfver kontinenten. Banan framgår nämligen delvis i en mycket svår terräng — högst stationen i Klippbergen ligger 1,950 m. ö. h. — och ligger under ett klimat, som i synnerhet vintertiden kräver de största omsorger för trafiksäkerheten. Emellertid befinner sig banan i sin helhet i ett enda bolags händer och kan därför på ett enkelt sätt trafikeras och förvaltas. Knappast några bana torde hafva erhållit så ytterst rikliga stater understöd i snart sagt alla former. Statslånen hafvits beviljats på tillsammans 55 mill. dollars, fri mark för bana och byggnader och dessutom hafva 25 mill. acres land lämnats, utom räntegaranti, tullfrihet för räler och byggnadsmaterialier, skattefrihet m. m. och slutligen har staten själf byggt 1,147 km. af banan för en kostnad af 35 mill. dollars och skänkt bolaget. Koncession erhöles 1881, och banan var då närmast färdig i nov. 1885. men öppnades för allmän trafik först i juni 1886.

Canadian river [kən'ɛdʃən ri'və], äfven Rio Colorado, flod i Förenta staterna i Nord-Amerika, biflod till Arkansas, är under största delen af sitt löp delad i tvenne armar: North fork, äfven kallad Red Nutria, och South fork, hvilka bägge hafva sin upphof i New Mexicos bergstrakter och flyta i östlig riktning genom Indianterritoriet, där de förenas.

Canadiska (Kanadiska) sjöarna, de fem största sjöarna mellan Brittiska Nord-Amerika och Förenta staterna: Öfre sjön, Michigan, Huron, Erie och Ontario, hvilka alla stå i förbindelse med hvarandra. Den högst belägna är Öfre sjön. Lake superior (80,800 kvkm., 183 m. ö. h.); den står genom St Mary-floden i förbindelse med Huron (61,600 kvkm., 177 m. ö. h.); dennas nordöstra del kallas Georgian bay och är genom ön Great Manitoulin och en halfö skild från den öfriga sjön; Michigan (58,100 kvkm., 177 m. ö. h.) är genom en bred sund förenad med Huron; från sistnämnda leder St Clair-floden till den lilla St Clair-sjön som genom Detroit-floden afflyter till Erie (25,800 kvkm., 175 m. ö. h.), som genom den 55 km. långa

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Niagara-floden utfaller i Ontario (18,750 kvkm., 5 m. ö. h.). Nämda flod bildar Niagara-fallen (48, m.). Från Ontario flyter St Lawrence ut i hafvet. Alla sjöarnas sammanlagda areal är omkr. 247,000 kvkm. J. F. N.

Canaille [kan'ägr], fr., bot. Se Rumex.

Canaille [kan'aʃ], fr. (af lat. canis, hund), slödder, pack, pöbel. Jfr Kanallje.

Canal l. **Canäle**, italiensk målare. Se Canaletto.

Canal-de-Bourgogne [-də-borgä'ni], fr. Se Burgundiska kanalen.

Canal-de-l'est [-də-läst], "östkanalen", en 1875—80 byggd kanal i nordöstra Frankrike, går från Meuse vid Givet, nära Belgiens gräns, uppför denna flod till Void, lånar vid öfvergången till Moselle Marne-Rhenkanalen, går därefter upp för Moselle till trakten af Epinal, ofvanför hvilken stad kanalen medelst 15 slussar stiger 45 m. upp till sin högsta punkt, hvarst vid Bouzey en ofantlig reservoar skapats. Därför går kanalen öfver i Rhônes flodområde, närmast till Saônes biflod Coney, och slutar vid Port-sur-Saône, där Saône blir segelbar. Kanalen är med sidokanaler 445 km. lång och kostade i anläggning omkr. 70 mill. frs.

Canal-des-deux-mers [-dä-dö-mär]. Se Languedoc-kanalen.

Canal-du-centre [-dy-sätrə], kanal i franska depart. Saône-et-Loire (Bourgogne och Mâconnais). Den förenar Saône med Loire och därigenom Medelhafvet med Atlantiska hafvet. Längd 121 km. Kanalen byggdes 1781—93 och ombyggdes på 1880-talet.

Canal-du-midi [-dy-]. Se Languedoc-kanalen.

Canäle, Michele Giuseppe, italiensk historiker, f. 1808 i Genova, d. därstädes 1890, måste utstå många förföljelser på grund af sina politiska åsikter, tills han genom Cavour's bemedling blef professor i historia och geografi vid tekniska institutet i Genova. Han var äfven öfverbibliotekarie vid stadsbiblioteket där. C:s förnämsta arbete är *Storia della repubblica di Genova* (5 bd, 1858—74). Vidare skref han Krims historia (3 bd, 1861), en monografi öfver Columbus (1863) m. m. I sin ungdom skref han en historisk tragedi (*Simonino Boccanegra*, 1833) och flera historiska romaner.

Canalejas y Méndez [kanalē'chas i -], José, spansk politiker, f. 1854 i Ferrol, blef juris doktor och professor vid universitetet i Madrid samt inträdde tidigt på den politiska banan och invaldes i cortes. Vid 25 års ålder understatssekreterare och vice president i kongressen, blef han vid 33 års ålder minister och har sedan i olika regeringar varit inrikesminister, justitieminister, finansminister eller handelsminister, senast 1902, då han afgick, enär han ogillade Sagastas kyrkopolitik. Han är på samma gång stor talare och bemärkt skriftställare, och särskildt hans tal och anföranden i Ateno ha vunnit en välförtjänt uppmärksamhet. Dessutom är C. en lysande och mycket anlitad advokat. Han är de avancerade liberalernas verkliga chef. En tid var han medarbetare i "El demócrata", där han framlade sina liberala åsikter, vittnande om mycken vidsynhet. Under sin ministertid arbetade han särskildt för praktiska reformer i åkerbruk och vinskötsel, för järnvägar och för allmänna arbeten i

en riktning, som icke var spansk, utan verkligt modern, och man kan utan öfverdrift säga, att han varit den bäste — kanske den ende — spanske minister, under mycket lång tid, som haft både vilja och förmåga att höja sitt land ekonomiskt. Af trycket har C. utgivit bl. a. *Historie de la literatura latina* (2 dlr), som fått mycket beröm. Ad. H.—n.

Canaletto, egentl. Antonio da Canal (Canale), f. 1697 i Venezia, d. där 1768, började, son till en dekorationsmålare, med att måla teaterdekorationer. 1719 kom han till Rom, där han gjorde studier efter de antika ruinerna och de nyare palatsen. Sedan han återkommit till Venezia, målade och raderade han pittoreska utsikter (Markustorget, Canale grande m. m.) af den sköna lagunstaden och förvärfvade sig därigenom ett framstående namn. Han besökte London 1746—47 och målade utsikter äfven därifrån. Den största samlingen af hans många

målningar befinner sig i Windsor i England, men arbeten af honom träffas i de flesta museer. Nationalmuseum eger en *Utsikt af Canal grande*. C:s tafflor äro i sitt slag öfverträffade. Det lyckades honom att med den största perspektivistiska noggrannhet förena en sådan atmosfärisk värme, en sådan vattnets genomskinlighet, att hans målningar, fastän de vanligen framställa blott byggnader och gatupartier, dock verka måleriskt, d. v. s. såsom goda landskapsbilder. — Af hans två förnämsta elever, Bernardo Belotto, likaledes kallad Canaletto, f. 1720, d. 1780, och Francesco Guardi, var den förre hans systerson. Han var mer realistiskt anlagd än morbrodern och exellerade i synnerhet i stadsutsikter från trakter norr om Alperna, såsom från Dresden, München, Wien och Warschau. Två honom förr tillskrifna *Palats-trappinteriorer* i nationalmuseum äro sannolikt utförda af en annan af den äldre Canalettos många efterföljare, Jacopo Marieschi. O. G.—g.

Canaliculus lacrymalis (lat.), en del af tårkanalen. Se Öga.

Canalis Schlemmii. Se Öga.

Canal-i-S:t-Denis [-sä-deni]. Se Ourcq.

Canandaigua [känändē'gwa], stad i nordamerikanska staten New York, omkr. 45 km. s. ö. om Rochester, i ett vackert läge vid norra ändan af C.-sjön och flera järnvägslinjer. 6,151 inv. (1900). Många läroanstalter.

Cananéa, hamnstad i brasilianska staten São Paulo, på en liknänd ö i en strandlagun, kallad Mar Pequeno, upptäckt 1501 af Amerigo Vespucci. I närheten anlade schweizare en koloni 1862, och sedan hafva äfven irländare och italienare tillkommit.

Cananga Rumph, bot., växtsläkte af fam. Anonaceæ. Hit hör *C. odorata*, ett i tropikerna allmunt odladt träd, hvars väluktande blommor användas vid framställningen af ilang-ilang-olja. G. L.—m.

Cañar [kan'jär], ort i sydamerikanska republiken Ecuador, prov. Azuay. I närheten finnas ruiner efter byggnader, uppförda af inkas, äfvensom efter

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

en storartad väganläggning öfver det 4,424 m. höga passet Azuay. Silver- och guldgruivor.

Canara [kānā'ra], landskap i brittiska Indien. Se Kanara.

Canära-språket. Se Kanara.

Canarie [kanari], fr., en på Ludvig XIV:s tid omtyckt dans, liknande gigue, i $\frac{3}{8}$ s eller $\frac{6}{8}$ s takt, måttligt tempo och stark accent på de punkterade noterna. A. L.

Canarium L., bot., växtsläkte af fam. *Burseraceæ*, innefattande omkr. 80 träd i gamla världens tropiska trakter. Alla arterna äro rika på balsam och hartser, som ha teknisk användning. Harts erhålles särskildt af *C. commune*, *C. bengalense* (ostindisk kopal), *C. rostratum* (svart dammarharts), *C. strictum* (alribeharts) och *C. paniculatum*. Äfven i andra afseenden äro dessa träd nyttiga. Ätbara frukter lämna *C. bengalense* och *C. nigrum*. Af de ätliga fröna af *C. commune*, *C. decumanum* och *C. oleosum* pressas olja, som finner användning som födoämne och brännolja. Kolofanträet erhålles af *C. paniculatum* på Mauritius. G. L.—m.

Cancale [kāka'l], stad i franska depart. Ille-et-Vilaine (Bretagne), vid västra kusten af St-Michel-viken, 3,730 inv. (1901, som kommun 6,549 inv.). Berömdt ostronfiske. Hafsbad. 1779 förstörde engelsmännen under Wallace de utanför C. stationerade franska skeppen.

Cancan [kākā], fr., ett slags uppsluppen — merendels oanständig — kontradans, som förekommer på vissa offentliga förlustelställan, synnerligen i Paris.

Can'cer. 1. Zool. Se Krabbtaska. — 2. Med. Se Kräfta. — 3. Astron. Se Kräftan.

Cancion (sp. *cancion*, sång), en trokeisk strof af tolf eller femton verser, delad i tre hvarann till byggnad och rimställning absolut lika delar, af hvilka den första och den tredje skola ha samma rim i lika ordning.

Cancionero (sp.), dels en samling canciones 1. lyriska dikter (liksom *romancero* är en samling romanser 1. berättelser på vers), ett slags antologi af olika författare under olika titlar, såsom *cancionero popular* 1. *vulgar*, samling coplas, seguidillas etc., *cancionero espiritual*, hymner och andliga sånger, *cancionero de burlas provocantes á risa*, skämtsamma, delvis obscena sånger; dels en samling lyrik af en författare; dels en samling hofpoesi, som, med förebild i trubadurpoesien, från Provence öfver Katalonien inkom till Kastilien. Denna företrädesvis galanta, alltid snirklade poesi, som saknar poetiskt värde, blomstrade i Spanien redan under 12:e årh. Af *cancioneros* är den 1485 i Zaragoza tryckta *cancionero espiritual* af M. Martinez de Acuprés den äldsta, liksom den också är en af de första i Spanien tryckta böcker. 1492 trycktes, kaledales i Zaragoza, en *cancionero*, tillägnad drottning Isabella, innehållande arbeten af nio författare, bl. a. Juan de Mena, Fernán Pérez de Guzmán och Manrique. Bland de mest kända och värderade är Fernando del Castillos *cancionero general* (1511 o. 1517), innehållande ett hundratal dikter, mest af 15:e århs berömdaste trubadurer. En *cancionero de obras de burlas provocantes á risa* (1519, omtryckt i London 1841) är uteslutande af obscen innehåll. 1872 utkom för första gången *cancionero de Lope de Stúñiga*, hvori

Lope författat de första dikterna, under det att mer än hälften af samlingens innehåll är af en Carvajal som lefde under 1400-talet och är af större betydelse. En större samling af denna konstdiktning utgafs 1882 af "Sociedad de bibliografía española", under titeln *cancionero general*. Att anteckna är äfven en *cancionero musical*, arbeten af 1500-talets diktare och musiker, utgifven 1890 af Barbieri. Af icke publicerade *cancioneros* finnas många; en af Fernán Martinez de Burgos 1464 gjord samling anses betydande, och i nationalbiblioteket i Paris finnas ej mindre än sju. — Af portugisiska "cancioneiros" finnas många. Mest berömda äro *cancioneiro geral de Garcia de Resende* (1516, omtryckt i Stuttgart 1846—52), *cancioneiro de Juan Alfonso de Baenas* från 15:e årh., men publicerad först 1851 af markisen af Pidal, Teófilo Braga och Ernesto Monaci hafva utgivit *cancioneiros*, och vatikanska biblioteket förvarar flera i manuskript. Ad. H.—n.

Cancrin, Georg, greve, rysk militär och statsman, f. 1774 i Hanau i Tyskland, son af den tyske mineralogen Franz Ludwig C. (f. 1738—d. 1816), begaf sig 1796 till Ryssland, där han 1800 fick anställning i inrikesministeriet och senare blef mycket använd inom finansförvaltningen. 1811 blef han generalintendent för västarmén och erhöi 1813 samma syssla för hela den ryska hären. C. var 1823—44 rysk finansminister och inlade därunder stora förtjänster om införande af ordning och reda i finansförvaltningen, men hämmade genom öfverdriven merkantilism och förkärlek för monopolväsendet i ej ringa mån Rysslands ekonomiska utveckling. Vid sin afgång från finansministerposten utnämndes han 1844 till medlem af riksrådet och afled 1845 i Petersburg. Hans nationalekonomiska skrifter beteckna en reaktion mot Adam Smiths lära om näringslivets frihet; bland dem märkes *Weltsreichthum, nationalreichthum und staatswirtschaft* (1821). Om C:s finansförvaltning jfr en uppsats af A. Schmidt i "Russische revue" (bd 7, 1875).

Cancrinitt, miner. Se Kankrinit.

Cancrōma cochleāria, äfven kallad *savakut* bāt nābb, zool. Se Hägrar.

Cand., förkortning för lat. *candidatus* (se d. o.).

Candeish [kāndē'j], indiskt distrikt. Se Khamdesh.

Candelāria (lat., af *candēla*, ljus), "ljusfest". Se Kyndelsmässan.

Ca'ndia (Kandia). 1. Italienska namnet på ön Kreta (se d. o.). — 2. (Grek. *Megalokastron* li *Hera'klēion*, it. *Cane'a*) Provinshufvudstad på ön Kreta, belägen på dess norra kust. 22,774 inv. (1900). C. har hamn, som dock är åtskilligt igensandad, rester af gamla venezianska befästningar, 14 monkskeer, 2 grekiska och 1 armenisk kyrka och 1 kapucinerkloster. Handeln är blomstrand; viktiga exportvaror äro olivolja, vin, russin och johannesbröd. Säte för en grekisk-katolsk ärkebiskop. — C. grundades 9:e årh. af araberna, 4 km. från platsen för den gamla Knosos, kom sedan i grekernas och därpå i venezianernas ego och eröfrades 1669 af turkarna. Se Bigge, "Der Kampf um C. 1667—1669" (1899).

Candidātus (lat.), "hvitglänsande", kallades i de gamla Rom den, som sökte ett statsämbete. Den sökande plögade nämligen med krita göra sin hvita dräkt (*toga*) ännu mer glänsande, när han ämnad gå omkring på forum för att vinna de röstegande på

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

a sida (se *Ambitus*). — Under senare tider har ordet använts och nyttjas ännu som titel på dem, som genomgått vissa lärdomsprof (kandidatexamen) vid universitet: *c. theologiae*, *c. juris*, *c. medicinae*, *c. philosophiae* m. fl. Jfr *Anden examen* och *Kandidat*.

Candide [kãdi'd], den optimistiska, men för alla möjliga olyckor utsatta huvudpersonen i Voltaire's roman med samma namn, hvilken var riktad mot Leibniz' lära att denna värld var den bästa tänkbara. Namnet *Candide* har sedan begagnats appellativt.

Ca'ndido, Pietro, nederländsk målare. Se *Witte 1*.

Candle-coal [kã'ndl-kãul], ett slags stenkol. Se *Cannel-coal*.

Candolle [kãdã'l], franska (schweiziska) botaniker. Se *De Candolle*.

Candy [kã'ndi], indisk vikt, delad i 20 *maunds*, Bombay vanligen = 5 eng. cwt (centner) l. 560 kãlp. (254 kg.), men äfven af andra storlekar. Jfr *Bahar*.

Candy [kã'ndi], stad på Ceylon. Se *Kandi*.

Cane'a, italienskt namn på staden *Candia* (se *Candia*).

Canellaceæ, bot. *farm.*, en tropisk växtfamilj, ej omfattande mer än sex träd och buskar, som alla ha sina starkt aromatiska och toniskt bittra beståndsdelar ha kommit till användning i medicinen. Ditt är *Canella alba* Murr., ett 6—15 m. högt träd, som växer i södra Florida samt å Västindiens öar. Af detta träd erhålles den hos oss förr officiella drogen *Canella alba*, hvit kanel, som utföres endast från Bahama-öarna. Den tämligen hårda och röda, rör- eller rännformiga barkens utsida är gulhvitt med en blekt rödaktig skiftning, insidan hvit, slät, int långstrimmig. Lukten liknar den vanliga kanelens; smaken är kryddartad och ganska skarp. Den hvita kanelen är ett exciterande medel och verkar nästan på samma sätt som ceylonkanel. O. T. S. (G. L.—m. C. G. S.).

Canelões, departement i sydamerikanska republiken Uruguay. 4,752 kvkm. 88,793 inv. (1902). Landbruket är högt uppdrivet och lämnar majs, vete och potatis, och fårafveln är mycket betydande. L. är näst Montevideo det såväl absolut som relativt folkrikaste af Uruguays departement. Hufvudorten är Guadalupe.

Canepes [kanpã'], fr., hvitgarfvadt handskskinn.

Canestrini, Giovanni, italiensk zoolog, f. 1835 i italienska Tyrolen, förvärfvade filos. doktorsgrad i Wien och blef 1869 professor i zoologi, anatomi och fysiologi vid universitetet i Padova. Död 1891. C. framträdde som darwinismens välfärdige målsman uti Italien och intog en framstående plats bland samtidens naturforskare. Han skref en mängd afhandlingar, bl. a. om spindeldjur, fiskar och funna människokranier, öfversatte flera af Ch. Darwins arbeten och utvecklade dennes åsikter i *La teoria dell' evoluzione* (1877; ny uppl. 1887), *La teoria di Darwin criticamente esposta* (1880; ny uppl. 1887) m. fl. arbeten.

Ca'nes venatici, astron., jakthundarna (se *D. o.*).

Cañete [kanjete]. 1. Stad i depart. Lima i republiken Peru, nära högra stranden af floden C. och omkr. 30 km. från hafvet, där dess hamn, Cerro azul, ligger, förenad med C. genom järnväg.

Omkr. 3,500 inv. Storartade vattenledningar från inkatiden fördela flodens vatten öfver fälten. I dalen högre upp låg förr en stor inkafästning, som lämnat material till Callaos befästningar. — 2. Departement i prov. Arauco i Chile. 3,500 kvkm. Omkr. 30,000 inv.

Cañete [kanjete], Manuel, spansk författare, f. 1822 i Sevilla, d. 1891 i Madrid, sedan 1858 ledamot af spanska akademien. Under mera än trettio år var C. verksam som litteraturkritiker i de förnämsta spanska tidningar och tidskrifter. Han var strängt katolsk, konservativ och stundom intolerant, men hans verksamhet präglas af allvar, ärlighet och en stor fond af kunskap. Hans litterära kvarlätningskap består, utom af ett band mindre betydande *Poesias* (1859) och *Recuerdos de la montaña* samt två zarzuelas, *Beltrán y la Pompadour* och *La flor de Besalu*, med musik af Casares, af *Escritores españoles é hispano-americanos*, *Teatro Español del siglo XVI*, *estudios histórico-literarios*, *Biografía y estudio critico de las obras del duque de Rivas*, *Prólogo é ilustraciones á las farsas y eglogas de Lucas Fernández*, förutom ett stort antal litterära biografier och tal i de akademier, af hvilka han var medlem. Ad. H.—n.

Canevas [kanva'], fr., ett slags fodertyg. Se *Kánfas*.

Canga-Arguelles [-gel'jes], José, spansk politiker, f. 1770, d. 1843, var 1812 en af de konstitutionelles ledare och fick till straff därför ett par år (1814—16) lefva i förvisning i Valencia. Efter återställandet 1820 af 1812 års författning var C. en kortare tid finansminister, men lyckades ej genomdrifva sina omfattande reformplaner, som bl. a. äsyftade kyrkogodsens försäljning. Vid enväldets återupprättande 1823 flydde han till England, där han författade det vidlyftiga finansvetenskapliga arbetet *Diccionario de hacienda* (5 bd, 1827—28). Efter sin återkomst till Spanien 1829 invaldes han i cortes och slöt sig till liberalerna, men lyckades ej utöfva något större inflytande.

Cangiaso. Se *Cambiaso*.

Canica'tti, stad i italienska prov. Girgenti (Sicilien), vid järnvägen Catania—Girgenti. 24,564 inv. (1901). Sådes-, oliv- och fikonodling.

Canicula (lat., af *canis*, hund), "lilla hunden", romarnas namn på stjärnan Sirius.

Ca'nida, zool. Se *Hunddjuren*.

Canigou [kanigõ], bergsträcka i franska depart. Pyrénées-orientales (Roussillon), mellan floderna Tet och Tech. Den högsta toppen är 2,785 m. hög. På nordvästra sidan af denna bergsträcka ligger ruiner af abbotklostret S:t Martin du C., grundadt i 11:e årh.

Canina, Luigi, italiensk arkitekt och arkeolog, f. 1795, d. 1856, var professor i arkitektur i Turin, men tillbragte största delen af sitt lif i Rom. Han ledde utgräfningarna af Tusculum och af Via appia samt restaurationsarbetena på forum. Öfver byggnadskonsten och det gamla Roms topografi författade han en mängd betydande verk: *L'architettura antica*, *Indicazione topografica di Roma antica*, *Sull'architettura più propria dei tempi cristiani*, *Gli edifizj di Roma* m. fl.

Canino (Cannino), köping i italienska prov. Roma, n. v. om Viterbo. Där föddes påfven Paul III (1468). Etruskiska gravar. Efter C. uppkalla-

des ett furstendöme, som påven Pius VII år 1815 upprättade till förmån för Napoleon I:s broder Lucien Bonaparte, hvilken därpå fick titeln furste af C.

Canis, *zool.*, hunden.

Canisius, Peter, egentl. Kanis, katolsk teolog, f. 1521 i Nijmegen, studerade i Köln och var den förste i Tyskland, som ingick i jesuitorden.

1549 blef han professor i dogmatik och sedermera rektor och vice kansler vid universitetet i Ingolstadt. 1551 kallade kejsar Ferdinand I honom till sin hofpredikant. C. verkade ifrigt för sin ordens utbredning i Bavern och Österrike och för den kyrkliga reformationens undertryckande. Han var ock en af kontra-reformationens allra mest betydande män,

lika glänsande som predikant, pedagog och vetenskapsman. Bland hans skrifter må nämnas *Summa doctrinae christianae s. catechismus maior* (1554) och *Institutiones christianae pietatis s. parvus catechismus catholicorum* (1566), genom hvilka arbeten han sökte undantränga Luthers katekeser. På 130 år utgick C:s katekes i mer än 400 upplagor. Hans *Epistolæ et acta* började 1896 utgifvas af O. Braunsberger; arbetet har blifvit mycket omfattande. Död 1597 i Freiburg im Breisgau. Han beattificerades ("förklarades salig") 1864. Se Drews, "Petrus Canisius, der erste deutsche jesuit" (1892). (Hj. H.-t.)

Canis major och **Canis minor** (lat.), *astron.*, tvenne stjärnbilder. Se Hunden, *astron.*

Canitz, Friedrich Rudolph Ludwig, friherre von C., tysk skald, f. 1654 i Berlin, användes af Fredrik I i åtskilliga diplomatiska uppdrag och dog 1699 såsom verkligt geheimeråd. Hans dikter utkommo anonymt 1700 under titel af *Nebenstunden unterschiedener gedichte*. C. var fri från den schlesiska skolans svulst och onatur, men höll sig slaviskt till franska förebilder. Se Lutz, "Canitz und sein Verhältnis zu dem französischen Klassizismus" (1887).

Canitz und Dallwitz, Karl Wilhelm Ernst, preussisk militär och politiker, f. 1787, d. 1850, deltog 1807—13, dels i preussisk, dels i rysk tjänst, i kriget mot Napoleon, blef 1821 lärare vid allmänna krigsskolan i Berlin och sändes 1828 till Konstantinopel att som utomordentligt preussiskt sändebud bemedla en uppgörelse i rysk-turkiska kriget. Efter att ha fullgjort åtskilliga andra diplomatiska uppdrag, bl. a. som preussiskt sändebud i Wien 1842—45, blef han sistnämnda år Bülow's efterträdare som utrikesminister och fungerade utan större framgång som sådan till marsdagarna 1848. I maj 1849 sändes han på uppdrag af ministären Brandenburg till Wien för att utverka Österrikes bifall till den trängre förbundsstat Preussen då föreslog, men han måste återvända med oförrättadt ärende. Hans *Denkschriften* utgafvös i 2 bd 1888.

Cañizares [kanji-], José de, spansk dramatisk författare, f. 1676 i Madrid, d. 1750 därstädes,

var den siste och bäste representanten under 18. årh. för den gamla spanska teatern, sin tids älsklingsförfattare, Calderons siste lycklige efterföljare med stark anslutning till Lope de Vega, Tirso Montalván och Velez de Guevara. Till ett hundra tal uppgå hans teaterstycken, omfattande comedias de magia, comedias de figurón, zarzuelas, historisk skådespel m. m. De förnämsta äro: *El Dómin Lucas*, *Las jóvenes cocineras*, *Las montañesas e la corte*, *El picarillo en España*, *Los hechizos d amor*, *La ilustre fregona*, *El sacrificio de Ifigenia*, *Don Juan de la Espina*, *El asturiano en la corte y músico por amor*, *Por acrisolar su honor, compendios*, *hijo y padre*, *Abogar por su defensor*, *La me entiendo y Dios me entiende*, *Telemaco y Calipso*, *Apolo y Clemene* och *El honor de entendimiento y el más bobo sabe más*. I tryck föreligga endast två delar "Comedias" samt sju stycken i Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", XLII och LXVII. Ad. H.-t.

Canla'ssi, Guido, kallad Cagnacci, italiensk målare, f. 1601, d. 1681, en af Guido Renz lärjungar och efterföljare, verksam särskildt vid kejsar Leopolds hof i Wien. I hofmuseet därstädes finnes flera bland hans bästa arbeten: *Kleopatras dö*, *Den bötjädiga Magdalena* och *Hieronymos' död*.

Canna [kã'na], Canna l. Cannay, en ö bland Hebriderna, tillhörigt skotska grefskapet Argyll. 1 kvkm. 57 inv. (1901). Vid norra spetsen af öns finnes den bekanta "kompassklippan", vid hvilken magnetnålen afviker 90° åt väster.

Canna, bot. Se Cannaceæ.

Ca'nnà (eg. vassrör), föräldradt italienskt famnamt (innehållande 8—10 palm), i Rom = 1,99 m., i Genova = 2,48 m., i Toscana = 2,33 m., Neapel = 2,64 m.

Ca'nnabich, Kristian, tysk orkesterdirigent och tonsättare, f. 1731 i Mannheim, d. 1798, bl. 1775 kapellmästare i Mannheim, hvars orkester under honom uppnådde stort rykte i synnerhet genom dittills ohörd nyansering. 1778 flyttade det kungliga hofvet och kapellet till München. C. var äfven ansedd violinist och kompositör af operor, symfonier, violinkonserter, kammarmusik m. m. S. tonsättare har han emellertid blifvit överskattad. Han var blott en epigon efter Stamitz. A.-t.

Ca'nnabich, Johann Günther Friedrich, tysk geograf, f. 1777 i Sondershausen, d. 1859 som kyrkoherde därstädes. C. var en framstående geograf af den gamla, politisk-statistiska skolan, oberörd af den af Humboldt och Ritter nydanade naturvetenskapliga geografin. Hans främsta verk äro *Lehrbuch der geographie* (1:a uppl. 1811, många uppl.), i hvilken resultatet af 1815 års fredslut först nådde skolundervisningen, samt de af honom utarbetade delarna af hans, Gasparis, Uken m. fl:s *Vollständiges handbuch der erdbeschreibung* (23 bd, 1819—27). Den af honom grundade tidskriften "Globus" (1822—26) är ej att förväxla med den ännu under detta namn existerande. G. St.

Cannabina, *zool.* Se Håmpslingsläktet.

Ca'nnabis, bot. Se Hampa och Hasjij.

Cannaceæ, bot., en familj inom ordningen Scitamineæ bland monokotyledonerna. Den omfattar endast släktet *Canna*, med omkr. 60 arter, storväxande örter, som alla äro inhemska i Amerikas varma delar. Den skiljer sig från närstående familjer

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

renom sina bladliknande ståndare, alla sterila utom en, som bär en half ståndarknapp. Till följd af ståndarnas beskaffenhet blir blomman helt och hållet osymmetrisk, så att den icke på något sätt kan delas i tvenne lika hälfter. Älven pistillens stift är kronbladslikt. Fröen likna pärlor, där- af släktets svenska namn, pärl- växt. För sina vackra blommor och blad odlas flera arter som prydnads- växter under namn af blomster- rör, t. ex. *Canna indica* L., som redan 1570 infördes från Västindien, och *Canna iridiflora* från Peru. De mycket talrika varieteterna uppdagas i drifhus och boningsrum, utflyttas ofta om sommaren på kalljord och samman- ställas till vackra grupper. De knö- liga rotstockarna af flera arter, t. ex. *Canna edulis* Ker, äro rika på

stift, af stän- dare, & fertil knapphalva.

stärkelse (Queensland- l. ostindisk ar- rowrot). G. L.—m.

Cannæ, fordom stad i Canusium, på högra stranden af floden Aufidus. Platsen, som motsvaras af nuv. byn Canne i italienska prov. Terra di Bari, är bekant för den seger, som Hannibal där vann öfver romarna 2 aug. (enligt dåvarande tidräkning) år 216 f. Kr. Slagets förlopp var följande. Konsulerna L. Æmilius Paullus och C. Terentius Varro anförde en romersk här, som skall hafva uppgått till 80,000 man fotfolk och 6,000 ryttare. Hannibal hade endast halva antalet fotfolk och 10,000 ryttare, men önskade en sammandrabbning på Apuliens vida slätter, där han kunde draga fördel af sitt öfverlägsna ryttari. Konsulerna hade sannolikt af senaten fått befallning att hålla ett slag. Den försiktigare Paullus ville uppskjuta striden för att kunna välja ett tjänligare stridsfält, men den häftige och de svåra förhållandena icke rätt vuxne Varro var af annan mening och lät på en dag. då han förde öfverbefälet, hären på öfver till Aufidus' högra strand, där Hannibal hade slagit läger. Ryttariet ställdes å båda sidor på flyglarna. Kartaginiensernas vänstra flygel slog snart romarnas högra, som stödde sig mot floden, och hjälpte sedan till att öfverändakasta romarnas vänstra. I midten tillbakaträngde legionerna de galliska och spanska trupper, som bildade den framskjutna delen af kartaginiensernas halfmånförmigt uppställda center; men när de, fullföljande sin fördel, kilförmigt trängde framåt, blefvo de i sidorna angripna af det libyska fotfolket, som var uppställt i halfmånets båda ändar, hvarjämte kartaginiensernas ryttari föll dem i ryggen. Det romerska fotfolket blef sålunda omringadt och så tätt sammanpackadt, att de inre leden icke ens kunde röra sig. Också nedgjordes det nästan till sista man. Konsuln Paullus och flera högt uppsatta män, 80 senatorer, 21 krigs- tribuner samt en mängd riddare stupade. Antalet fallna uppgifves olika, högst till 70,000, men var säkert långt mindre. Läget med dess besättning föll i segrarens händer. Så lysande segern än var, blefvo likväl dess följder icke afgörande för krigets utgång. R. Fdh.

Cannan [kän'nen], Edwin, engelsk national- ekonom, f. 1861, blef 1897 docent och 1902 professor i nationalekonomiens teori vid Londons "school

of economics" samt tjänstgjorde 1900—04 som dekanus för den ekonomiska fakulteten vid Londons universitet. Han är en klar och skarp teoretiker, som särskildt bidragit att öka kännedomen om de äldre engelske nationalekonomernas verk och teorier. Främst komma därvid hans kritiska *History of the theories of production and distribution 1776—1843* (1893; 2:a uppl. 1903), vidare hans upplaga af Adam Smiths förut okända "Lectures on justice, police, revenue and arms" (1896), som i hög grad utvidgat kännedomen om den klassiska engelska nationalekonomiens uppkomst, samt slutligen en kommenterad upplaga af Adam Smiths "Wealth of nations" (2 dlr, 1904), den bästa, som hittills utgivits af detta arbete. Till detta komma äfven *Elementary political economy* (1888), *History of local trades in England* (1896) och flera uppsatser i "Economic journal". Liksom flertalet af Englands teoretiske nationalekonomer har C. i den pågående tullstriden ställt sig på frihandlarnas sida. E. Hkr.

Cannanore [känənə] l. Kananur, stad i brittisk-indiska presidentskapet Madras, distriktet Mala- bar, på Malabarkusten. 27,811 inv. (1901). I B. bor moplafhöfdingen Ali raja, som eger de flesta af Lakkhadiverna.

Cannay [kän'ne], skotsk ö. Se Canna.

Canne [ka'n], fr., föräldradt franskt famnmätt, i Marseille = något öfver 2 m. Jfr Canna.

Cannel-coal [kän'l-kål], Candle-coal, eng., Kannelkol, miner., svart, i brottet matt sten- kol, som brinner med jämn stor låga som ett ljus (eng. candle). Kan poleras och användes till dosor, bläckhorn, knappar o. s. v. A. Hng.

Cannelé [kanlë], fr. (af canne, cannelle, käpp, rör), en ripsartad väfnad, i hvilken tjocka inslag, som täckas af den fina täta varpen, förorsaka skarpt markerade tvärränder. Väfves oftast af silkes- eller kamgarnsvarp och kamgarns- eller bomullinslag samt användes till damkappor, möbelyg m. m. G. A. W.

Cannes [ka'n], stad i franska dep. Alpes mari- times (Provence), vid nordöstra delen af Napoule- golfen af Medelhafvet. 30,420 inv. (1901). Till följd af sitt mot v. och n. v. skyddade, men mot s. öppna läge vid hafvet, sitt milda, jämna klimat och sina utmärkt härliga omgifningar är C. en af de mest besökta och mest berömda klimatiska kur- orterna, lämplig i synnerhet för bröstsjuka. Den årliga frekvensen är smär. 10,000 personer. Sä- songen varar från 1 okt. till 31 maj. Medeltem- peraturen är om vintern 10,25° C., om våren 18,4° och om hösten 13,9°. Regndagarnas antal om året är ungefär 70. C. har en gotisk kyrka, slottsruiner, ett nytt rådhus med museum samt en mängd hotell, villor och vackra anläggningar, däribland "Allées de la liberté" (frihetsalléerna), som bilda stadens medelpunkt. Parfym- och tvål tillverkas i stor skala och exporteras. Dessutom idkas liflig handel med sardeller, ansjovis, olja och sydrukter. Norr om C. ligger i en olivskog byn Le Cannet, 2,257 inv. (1901), berömd för sina villor och hotell samt för sin tillverkning af olja och essenser. Midtemot C. ligger ögruppen Lerinerna (se d. o.), och öster om staden intränger i landet Jouan-golfen, på hvars redd Napoleon I uppehöll sig, innan han 1 mars 1815 landsteg efter sin återkomst från Elba. Jfr Buttura, "L'hiver à C. et au Cannet" (1882), och Sardou, "Histoire de C." (1894).

Cannet [kannä'], Le, by i närheten af Cannes (se d. o.).

Canning [kän'niŋ]. 1. William C., engelsk köpman. Se Canynges.

2. George C., engelsk statsman, f. 11 april 1770 i London. Hans fader, född på Irland i grefskapet Londonderry, var advokat och litteratör och dog redan på första årsdagen af sonens födelse;

hans moder, Mary Anne Costello, blef efter mannens död skådespelerska utan att dock röna några större framgångar och lämnade på sonens bedrivande scenen 1801. Den unge George uppostrades af en farbroder, bankiren Stratford C., gick först i Hyde abbey school, Winchester, och kom därpå till Eton, där han gjorde sig bemärkt genom sin lysande begåfning och deltog i utgifvandet af en skoltidskrift "The microcosm", som tilldrog sig sådan uppmärksamhet, att en förläggare för förläggarrätten betalade 50 pund. 1787 kom C. till Christ church i Oxford, där han knöt bekantskap med åtskilliga sina jämnåriga, som sedan fått namn i historien — Jenkinson (senare lord Liverpool), lord Holland, lord Morpeth (senare lord Carlisle) och lord Boringdon (senare lord Morley). 1791 blef C. bachelor of arts och inskrefs därefter vid Lincoln's inn.

Tidigt kom han i beröring med politiken. Den nyssnämnde farbrodern var utpräglad whig; i hans hus umgingos Fox och Sheridan, och den unge C. synes från början ha delat deras åsikter. Under intrycket af franska revolutionen fördes han emellertid öfver i det motsatta lägret och gjorde 1793 sitt inträde i underhuset såsom anhängare af Pitt. Redan 1796 blef han understatsekreterare för utrikesärenden, hvilket ämbete han 1799 utbytte mot en plats i *India board* och följande år mot befattningen såsom *joint-paymaster of the forces*. Under tiden nov. 1797—juli 1798 deltog han i utgifvandet af tidskriften "The Anti-Jacobin", hvars hufvudsyfte var att med skämtets vapen bekämpa den jakobinska flygeln af whigpartiet och dess koryféer (Erskine, Sheridan m. fl.). Åtskilliga af de saltaste bidragen ("The friend of humanity and the knife-grinder", "New morality") härröra från C. År 1800 gifte han sig med Joan Scott, en rik arftagerska. Följande år afgick han med Pitt på frågan om de irländske katolikernas ställning. Vid flera senare tillfällen (1812, 1822) visade sig C. som en trogen anhängare af den katolikernas emancipation, som genomfördes två år efter hans död.

Till den efter Pitt följande addingtonska ministären ställde sig C. i skarp opposition och förvärfvade sig genom sina sarkasmer ("Pitt is to Addington as London is to Paddington") från många håll en ovilja, som följde honom till grafven. I Pitts andra ministär var C. *treasurer of the navy*, men afböjde efter sin mästars död en framskjuten plats i den s. k. "alla talangernas ministär" (1806, 1807). I den därpå följande portlandska ministä-

ren åter blef C. utrikesminister. Den politiska ställningen i Europa, då C. öfvertog ledningen af Englands utrikespolitik, beständes af freden i Tilsit. C. hade — på hvad sätt är ännu ej utredt — fått kännedom om att där aftalats, att Frankrike och Ryssland genom lämpliga medel skulle försäkra sig om den danska (och portugisiska) flottans verkan i striden mot England. C. fördrade då kategoriskt, att Danmark skulle ingå förbund med England samt mot en årlig summa af 100,000 pund "deponera" sin flotta där till krigets slut. Då den danska regeringen vägrade, bombarderade den engelska flottan Köpenhamn och bemäktigade sig med våld den danska flottan. Af än större betydelse äro händelserna på Pyreneiska halfön, helst de ledde till en kris i C:s eget lif. Konventionen i Cintra, Moores fälttåg och det ringa understöd, som gaf åt bröderna Wellesley på deras mission i Spanien, under det att samtidigt expeditionen till Walcherens misslyckades, framkallade mellan C. och krigsministern lord Castlereagh en brytning, som efter långa underhandlingar bakom den senares rygg, för hvilka med orätt C. fått uppbara allt klandret, ledde 1809 till en duell mellan de båda statsmänna och till C:s afgång och politiska översamhet för en följd af år. S. å. vägrade han att ingå i Perceval's ministär. Då 1812 den liverpoolska ministären bildades, hade C. anbud på utrikesministerplatsen, som Castlereagh erbjöd sig att lämna, men afböjde den, enär denne senare ej tillika ville afstå från ledningen af underhuset. Efter att 1814—15 ha varit engelskt sändebud i Lissabon, blef C. 1816 minister för Indien (*president of the board of control*) och delar med sina kolleger ansvaret för habeas corpus-aktens suspension 1817 och de sex akterna 1819, men afgick 1820 i anledning af regeringens politik gentemot drottningen.

Efter att ha tillbragt mellantiden på resor, blef han 1822 utnämnd till generalguvernör i Indien, men kallades samma år efter Castlereaghs själfmord, ånyo till utrikesminister och underhusets ledare. Den Europa, på hvars öden C. nu skulle utöfva ett så genomgripande inflytande, var den heliga alliansens. De frågor, som i främsta rummet väntade sin lösning vid C:s anträde till utrikesministerplatsen, voro den grekiska resningen och förhållandena i Spanien och dess amerikanska kolonier, hvartill något senare kom huset Braganças ställning i Portugal och Brasilien. Vid lösningen af dessa uppgifter ställde sig C. på samma ståndpunkt som sin företrädare — på non-interventionsprincipens. Den spanska frågan upprullades först. Englands sändebud på kongressen i Verona, Wellington, tog afstånd från den planerade samfälliga interventionen i Spanien och lyckades förhindra den, hvaremot den franska separatinterventionen ej kunde afstyras. Men C. bröt uddem af dess inverkan på Englands ställning genom sitt erkännande af de revolterande koloniernas själfständighet 1 jan. 1825. I afseende på skilsmässan mellan Brasilien och Portugal och de inre förvecklingarna i sistnämnda land handl. de C. lika snabbt och beslutsamt som i afseende på Spanien. 1824 sändes en engelsk flottafdelning till Lissabon för att i händelse af behof utgöra en tillflyktsort för konungen (hvilket vid dom Miguel's statskupp i april s. å. blef en verklighet). År 1825 lyckades C. bemedla en fullständig uppgörelse mellan Portugal och Brasilien.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lien, hvori det senare landets självständighet erkändes. Följande år i dec. gaf han Englands stöd åt infantinnan Marias förmyndarregering mot don Miguel från spansk sida understödda insurrektion.

Ojämförligt större svårigheter beredde den orientalska frågan. I afseende därpå hade C. alltförhållande början satt till sin uppgift att söka förmå Turkiet till eftergifter gentemot grekerna för att dymedelst hindra Ryssland att begagna tillfället till territoriella utvidgningar. Krisen blef akut genom Ibrahim pasjas framgångar åren 1824 och 1825, som slutligen (apr. 1826) ledde till Missolongis eröfring. Ibrahims segrar trungo grekerna att mot slutet af 1825 ställa sig under Englands beskydd och af England utbedja sig en konung. Efter Alexanders död (1 dec. 1825) sände C. Wellington till Petersburg för att åvägbringa dels ett utjämnande af tvistepunkterna mellan Ryssland och Turkiet, dels ett allmänt samförstånd i den grekiska frågan. En särskild drifkraft till denna underhandling var ett allmänt spridd, af den engelska diplomaten i Konstantinopel bekräftadt rykte, att Ibrahim ämnade utrota hela den grekiska befolkningen på Morea och i stället befölka landet med egyptier eller andra muhammedaner. Wellingtons beskickning ledde till undertecknandet af Petersburgprotokollet (4 apr. 1826), hvarigenom de båda makterna förbundo sig att erbjuda Turkiet sin medling. Grekland skulle bli en faktiskt oberoende, ehuru tributpliktig stat, styrd af självvalda myndigheter och i åtnjutande af full samvets- och handelsfrihet. Turkarna skulle utrymma Grekland. Denna öfverenskommelse hjälpte grekiska frågans lösning ett godt stycke på väg, men innebar intet reglerande af förhållandet mellan Ryssland och Turkiet, som utan C:s medverkan ordnades genom fördraget i Akerman 1826. Petersburgprotokollet befästes i juli 1827 genom afslutandet (i London) af en traktat mellan England, Frankrike och Ryssland. I en hemlig artikel öfverenskommo de fördragslutande makterna att genom tjänliga medel söka åstadkomma ett stillestånd samt att instruktioner i enlighet härmed skulle tillställas de befähafvande amiralerna i de levantiska farvattnen. Dessa erhöilo befallning att utan att låta det komma till fientligheter uppbringa alla fartyg, befraktade med trupper eller vapen, afsedda att användas mot grekerna. Detta ledde till slaget vid Navarino 20 okt. 1827.

C. var då ej mera bland de lefvandes antal. Efter Liverpools död (17 febr. 1827) uppdrogs åt C. att bilda det nya kabinettet. Wellington, Peel och flera andra afgingo med hänsyn till C:s ställning till frågan om katolikernas emancipation. C. måste då söka stöd hos whigs, och en af deras ledande män, lord Lansdowne, inträdde i det nya kabinettet. C. afled emellertid redan 8 aug. 1827.

C:s egentliga storhet ligger på det utrikespolitiska området. I inrikespolitiken var han, en trogen lärjunge af Pitt, en reformvän i 1700-talets anda. Såsom utrikespolitiker tillhör han helt 1800-talet och var en bland de förste, som med snillets intuition uppfattade nationalitetsidéernas genomgripande betydelse för det europeiska statssystemets omdaning och utveckling.

C. var tillika — efter Fox' död — utan jämförelse parlamentets mest lysande talare: hans utseende och uppträdande, hans behagliga röst, ord-

valet, bildernas skönhet, klarheten och skärpan i bevisföringen, allt fängslade oemotståndligt. Hans tal utgäfros 1828 i sex band.

Litt.: Stapleton, "C. and his time" (1835), Bell, "Life of C." (1846), Marriott, "George C. and his times" (1903).

3. Charles John C., earl Canning, den föregående son, engelsk statsman, f. 1812. Han gick först i skola i Putney, kom sedan till Eton, som han lämnade 1827, och inskrefs följande år vid Christ church i Oxford, där han 1832 graduerades. 1835 gifte han sig med Charlotte Stuart och blef följande år medlem af underhuset för Warwick. 1837 blef han efter moderns död viscount Canning of Kilbrahan och inträdde därmed i öfverhuset. Han ingick 1841 i Peels ministär såsom understatssekreterare för utrikesärenden och blef kort före dess fall 1846 *chief commissioner for woods and forests*. Han förblef allt framgent en anhängare af Peels parti, afböjde platsen som utrikesminister i den tilltänkta derbyska ministären 1851, men inträdde 1853 såsom generalpostmästare i Aberdeens ministär och genomförde under sin ämbets tid åtskilliga postala reformer. 1855 utnämndes C. efter Dalhousie till generalguvernör i Indien och öfvertog 1856 styrelsen öfver landet. Företrädarens förvaltning hade karakteriserats af en stortard territoriell expansion, men äfven i öfrigt af stora framsteg på alla områden. Ehuru vid C:s öfvertagande af styrelsen fred öfverallt rådde och denne vid tillträdet uttalat den förhoppningen, att det fredliga tillståndet skulle fortåra, tvangs regeringen redan under hans första år att börja krig mot sjahan af Persien, som besatt Herat. Kort efter sin ankomst till Indien genomförde C. en ändring i den infödda arméns organisation, i det att för seapoys infördes skyldighet att tjäna jämväl utom Indien — en reform, som har betraktats såsom en orsak till det stora upproret 1857. C:s hållning under denna kris klandrades på många håll skarpt såsom ej nog rådsnar och kraftig och förvärfvade honom öknamnet "Clemency Canning". Upproret ledde 1858 till en omorganisation af den indiska styrelsen, som ännu i dag eger bestånd. C. blef Indiens förste vicekonung och inlade som sådan lysande förtjänster om den indiska förvaltningens nyorganisation på alla områden. 1859 utnämndes C. till earl, lämnade 1862 sin befattning samt afled s. å. kort efter sin återkomst till England.

Litt.: Cunningham, "Earl Canning and the transfer of India from the company to the crown" (1892).

4. Stratford C., viscount Stratford de Redcliffe, kusin till George C., engelsk diplomat, f. 1786. Han kom 1794 till Eton, där han hufvudsakligen egnade sig åt sport, tills Summer, sedermera ärkebiskop af Canterbury, väckte hans studieintresse till lif. 1805 inskrefs C. vid King's college, Cambridge, men synes under sin universitetstid ej synnerligen ha utmärkt sig. När George C. 1807 blef utrikesminister, anställdes C. i utrikesdepartementet, hvarefter han s. å. såsom sekreterare följde Merry till Köpenhamn och följande år i samma egenkap Adair till Konstantinopel, där 1809 freden mellan England och Turkiet undertecknades. Efter att 1½ år ha tjänstgjort såsom sekreterare där, blef C. under ledigheten efter Adair befullmäktigad minister. De uppgifter, som där i främsta

rummet förelågo honom, voro dels att undantränga det franska inflytandet och göra ett slut på de af Porten tolererade franska kaperierna i de levantiska farvattnen, dels att åvägbringa en försoning mellan Turkiet och Ryssland — uppgifter, som han, helt och hållet utan instruktioner hemifrån, löste med öfverlägsen skicklighet. Genom ett fintligt begagnande af uppsnappade bref, som belyste Frankrikes och Österrikes planer i afseende på Turkiet, lyckades han, trots det kraftigaste motstånd från nämnda länders sändebud, bemedla freden i Bukarest 1812.

Han återvände därpå hem, men sändes redan 1814 som envoyé till Schweiz, där han utkämpade en diplomatisk duell med Capo d'Istria. Efter att på Wienkongressen ha deltagit i den schweiziska kommissionens arbeten återvände han 1815 till Schweiz, där han lyckades få den på kongressen uppgjorda regleringen af de schweiziska tvistefrågorna genomförd. Han kvarstod som sändebud i Schweiz till 1818 och sändes redan 1820 under då rådande starka spänning mellan England och Förenta staterna såsom ambassadör till Washington, där han kvarstannade till 1823.

Efter att följande år ha afgått på en beskickning till Petersburg, sändes han 1825 såsom ambassadör till Konstantinopel. I följd af den engelska regeringens grekvänliga politik illa sedd af sultanen, nödgades han intaga en tvungen översamhet. Efter slaget vid Navarino och sultanens i anledning däraf framställda satisfaktionskräf, förmådde C. de bägge andra allierade makternas sändebud att med honom lämna Konstantinopel. Vid ett besök i England 1828 underlät C. ej att både för utrikesministern lord Dudley och för premiärministern hertigen af Wellington framhålla faran af att låta Ryssland handla ensamt i afseende på Turkiet. På grund af obehålligheter med den nye utrikesministern lord Aberdeen afgick C. följande år, men sändes redan 1831 på en särskild beskickning till Konstantinopel för att genomföra en för grekerna förmälig reglering af deras nordgräns — en uppgift, som han löste med sin vanliga öfverlägsna skicklighet.

C. hade 1828 valts till medlem af underhuset och deltog under de följande åren intill 1841 i den engelska inrikespolitiken. Han utnämndes visserligen 1833 till sändebud i Petersburg, men kejsar Nikolaus vägrade att mottaga honom. Efter att två gånger ha afböjt generalguvernörsbefattningen i Canada utnämndes C. — mycket mot sin vilja — 1841 ånyo till ambassadör i Konstantinopel. Där understödde han under den följande tiden intill 1853 på allt sätt den inre reformpolitik, som 1839 under inflytande af Resjid pasja af Abd-ul-medjid inaugurerats genom chatt-i-sjerifen i Gylchane och visade tillika det största intresse för forskningsresorna i Turkiet. Tre gånger, 1846—48 och 1852, besökte han England och blef vid sistnämnda tillfälle utnämnd till viscount Stratford de Redcliffe. Vid hans återkomst till Konstantinopel 1853 hade genom Nikolaus I:s politik den orientaliska frågan åter antagit en akut karaktär, och i denna kris utförde C. sin största diplomatiska bragd. Då Nikolaus genom sitt sändebud Mensjikov — under hänvisning till öfvergreppen mot sultanens kristna undersåtar — fordrade protektoratet öfver den grekiska kyrkan i Turkiet, förmådde C. sultanen att afslå tsarens ultimatum och att samtidigt genom lämpliga reformer betaga Ryss-

land alla verkliga anledningar till krig. Efter Krimkriget drog sig C. tillbaka till privatlivet 1858 och ägnade sig därefter hufvudsakligen åt litterära selsättningar. Han afled 1880.

Litt.: Spencer Walpole, "A history of England from the conclusion of the great war in 1815" (1878—90), Kinglake, "The invasion of the Crimea" (1865—88), och S. Lane-Poole, "Life of... Stratford C." (1888).

T. II—r.

5. Samuel C., engelsk ingenjör, f. 1823, civilingenjör 1844, har blifvit namnkunnig genom banbrytande verksamhet som ledare af de första störres företagen för nedläggning af undervattenstelegrafkabler, särskildt som öfveringenjör och chef för atlantiska kabelexpeditionerna 1865—66, då han lyckades upprätta telegrafförbindelsen mellan England och Amerika. Han blef knight 1866.

Cannino. Se Canino.

Cannizaro, Stanislao, framstående italiensk kemist, f. 1826 i Palermo, blef professor efter hvarjannat i Alessandria, Genova, Palermo och (1870) Rom. Senator 1871. Hans viktigaste arbete (1858) innehåller en kritisk granskning af metoderna för bestämning af grundämnenas atomvikter.

H. E.

Cannobio [-nå'biå], köping i italienska prov. Novara, på västra stranden af Lago maggiore, vid mynningen af den vackra Val Cannobina. 3,023 inv. (1901). I kyrkan "della Pietà" finnes en berömd altartafel af Gaudenzio Ferrari. Ett stycke högre upp i dalen ligger i ett f. d. kloster en stor vattenkuranstalt.

Cannock [kå'nøk], stad i engelska grefsk. Stafford. 23,974 inv. (1901). Järnmalms- och stenkolgrufter.

Cano, Juan Sebastian del, spansk världsomseglare, f. i Guetaria (obekant när), ägnade sig till sjöfart på levanten och medföljde 1519 Magalhães på dennes världsomsegling, först som lots, sedan som fartygschef. Efter Magalhães' död (17 april 1522) öfvertog han befälet och skilde sig 21 dec. s. å. från expeditionens andra fartyg (som sändes till Panama). Han hemförde lyckligt fartyget och den återstående manskapet rundt Godahopps-udden, som passerades 20 maj 1522, och hemkom till Salanca 6 sept. s. å. som chef för det första fartyg, som seglat jorden rundt. Af manskapet återstodo då emmar än 13 man, förutom 3 asiater. C. mottogs med stora hedersbetygelser af Karl V, som lockad af berättelserna om Molukkernas kryddrikedomar 1522 utsände en af sju fartyg bestående eskader under befäl af Jove de Loaysa, men hvars egentlige chef C. var. Eskadern kämpade mot vidriga öden, och slutet af juli 1526 dog Loaysa, som då hade blott ett fartyg kvar, i Stilla oceanen. C. öfvertog befälet men afled själf 4 aug. s. å.

G. Ste.

Cano, Alonso, spansk målare, skulptör och arkitekt, f. 1601 i Granada, d. där 1667, var i Sevilla såsom bildhuggarelev af Martinez Montañes och utförde flera i trä snidade, utmärkta, af Velasquez lärare Pacheco bemålade bilder, som mest träffas i Granada och Sevilla; såsom målare var han lärjunge till den sistnämnde och Juan del Castillo. Han måste 1637 för en duells skull lämna Sevilla och begaf sig då till Madrid, där han utnämndes till höfvmålare och infanten Baltasars teckningslärare, men blef just då han stod på höjden af ryktbarhet, anklagad för mord på sin hustru, underkastad tortyr och med

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

napp nöd frikänd. Kort därpå, 1652, skaffade han ett prebende vid domkyrkan i Granada, där han sedan var verksam till sin död. — Såsom arkitekt utförde han hufvudsakligen en mängd stora altaren. Som målare var han störst och rönt inverkan af sina arkitektoniska och plastiska studier i afseende på formen, som utmärkte sig för korrekthet och skönhetsskänsla på en gång. Af spanjorerna sattes han mycket högt, emedan han mildrat vissa nationella hållsamerheter och hårdheter, under det att den icke-spanska kritiken anser honom just därigenom stå efter de store. Af hans verk må nämnas *Maria med Jesusbarnet* (förvarad under glas i Sevillas katedral), *Kristus, som äser uppresandet af korset* (i kyrkan S. Gines i Madrid) och *Kristi lik uppehållet af en ängel* (i Pradomuseet i Madrid) samt *Madonnan med barnet* i ett landskap med gloria af stjärnor (2 nästan lika exemplar, också i Pradomuseet), som hör till hans mest berömda verk. Men hans yppersta tafla är *Madonna del Rosario* (i Målagas katedral). I nationalmuseum finns en honom tillskrifven *San Jacobo de Compostella*. C. R. N. (O. G.-g.)

Ca'non (plur. *ca'non*es, lat., grek. *kanōn*), regel, trättesnöre. Se **Kanon**.

Canon [kanä'], fr., en till kavaljersdräkten på Ludvig XIV:s tid hörande knägarnering, som i form af en nedåtgående, tämligen utstående, rynkad krage (af spetsar eller siden) anbragtes nedanför de vida knäbyxorna.

Cañon [kanjä'n], sp., "rör", är i spanska Ame-

strandväggar. Ordet motsvaras i denna bemärkelse af det franska *clauses* och det tyska *klausen*. Det användes numera i den fysiska geografin såsom namn på dylika erosionsdalar. Jfr *Colorado*.

Canon, Johann (egentl. J. von Straschiripka), österrikisk målare, f. 1829 i Wien, var först lärjunge af Waldmüller, men tjänstgjorde 1848—55 såsom kyrassierofficer och egnade sig först sent fullständigt åt konsten. Efter en längre resa i orienten, Frankrike och England bodde han i Karlsruhe, Stuttgart och Wien, där han dog 1885. Hans taflor hafva fått en egendomlig gammaldags prägel, på grund af den förkärlek för Tizian, Rubens och van Dyck, hvarmed han gjort deras stil och uppfattning till sina egna. Han målade på detta sätt historietafvor, såsom *Cromwell vid Karl I:s lik*; religiösa kompositioner, såsom *Johannes döparens tillbedjan* (kejs. målningssall. i Wien) och *Grejfe Wilczeks votivbild* (i 1400-talsstil för kapellet i dennes palats), äfven sådana kompositioner som *Förödelsetemonens vapen* (riktad mot krig), *Älsken hvarandra* inbördes m. fl., men äfven genrebilder: *En modern Diogenes*, under skepnad af en fattig skomakare, *Ung page*, *Fruktförsäljerska*, *Badadärer*, *Vapenhandlare*, *Fiskarflicka* m. fl. C. utförde äfven flera dekorativa verk med monumental hållning (bl. a. *Ljfvets kretslopp*, takmålning i naturhistoriska hofmuseet i Wien). Som porträttmålare stod han högt i rop — hans bästa porträtt prisas för sin kraftfulla, breda hållning. Han var på sin tid en af de representativa och inflytelserika målarna i Wien och prisades för att han målade så "echt grosswienerisch". En staty, af R. Weyr, restes öfver honom i Wien 1905. C. R. N. (G-g N.)

Canon à balles [kanä' a ba'l], fr. Se **Kulspruta**.

Ca'nones apostolici l. *apostolorum* (lat.), "apostlarnas regler". Se **Apostoliska kanon**es.

Canonicus (lat., af *ca'non*. regel), kanonisk, regelrätt; (*kanōnikus*), benämning på lärare vid medeltidens domkyrskolor. Jfr **Kanik**. — *C. regularis* och *c. secularis*. Se **Domkapitel**.

Canopus. Se **Kanopus**.

Canosa l. *C. di Puglia*, stad i italienska prov. Bari (Apulien), vid floden Ofanto. 24,169 inv. (1901). Vin- och olivodling. Det motsvarar forntidens *Canusium*, hvilket enligt sägnen anlades af Diomedes. I omnejden har man gjort rika fynd af antikviteter.

Canossa, köping i italienska prov. Reggio nell' Emilia, ej långt från Reggio. Ruiner efter ett under medeltiden berömt slott. I detta var det, som konung Lothars änka, Adelheid, 951 förgäfvos belägrades af Berengar II. På detta slotts borggård underkastade sig kejsar Henrik IV (25—28 jan. 1077) en förödmjukande botgöring inför påven Gregorius VII. 1255 förstördes slottet af Reggios invånare. Jfr Ferretti, "Canossa, studi e ricerche" (2:a uppl. 1884). — Bismarcks uttryck i tyska riksdagen 14 maj 1872 "Till C. gå vi icke" har blifvit ett bevingadt ord.

Canova [-näva], Antonio, italiensk bildhuggare, f. 1 nov. 1757 i byn Possagno, fick sina rika anlag för skulpturen utbildade i det närbelägna Venezia. Hans snabba framsteg för-

rika och västra delen af Förenta staterna namn på djupt inskurna flodbäddar med nästan lodräta

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

anledde senaten i denna stad att åt honom bekosta en resa till Rom 1779. Inom fyra år hade han där vunnit ett rykte, som snart skulle blifva europeiskt. Också voro hans första mera betydande arbeten från denna tid egnade att väcka de största förhoppningar. Bland dessa arbeten äro

Dædalus och Icarus (1782), *Theseus, som besegrar centauren* (1783, i marmor, i Wiens hofmuseum) och *Klemens XIV:s grafvård* (i Santi apostoli i Rom — särskildt är bifiguren *Mildheten* anslående). Där-efter följde en mängd arbeten af olika innehåll och värde: *Amor och Psyche* (en liggande och en stående grupp, båda i Louvre), *Klemens XIII:s grafvård* (1792, i Peterskyrkan), *Venus och Adonis*, *Psyche* (München), *Hebe* (Berlin), *Magdalena*, åtskilliga reliefer, den kolossala gruppen *Herkules, som slungar Lichas mot en klippa*, de båda knytnäfskamparna *Kreugas* och *Damoxenes* (i Vatikanen), ärkehertiginnan *Kristinas af Österrike grafvård* (1796—1805, i Augustin-kyrkan i Wien) m. fl. 1798—99 gjorde C. en resa genom Tyskland. Efter hemkomsten vistades han någon tid på det venezianska området, sysselsatt med målning, bl. a. af en altartafva för kyrkan i sin födelseby. Därpå återvände han till Rom och utförde *Perseus med Medusahufvudet*, som uppställdes på den af fransmännen bortförda Apollo di Belvederes plats i Vatikanen, och *Venus*, som skulle ersätta den likaledes bortförda Mediceiska *Venus* i Florens. Fullt afsiktligt gjorde C. i dessa båda statyer varianter af de båda antika konstverken. 1802 kallades han af Napoleon till Paris, af hvars konstakademi han blef medlem och där han utförde *Napoleon I:s staty* och *Napoleons moders sittande staty*, efterlikning af Agrippinas staty på Kapitolium (båda numera i England, en naken Napoleonstaty står i Breragalleriet i Milano). 1815 gjorde C. åter ett besök i Paris, denna gång såsom påfåigt sändebud för att återfordra de konstverk, som Napoleon bortfört från Rom, ett mycket vanskligt upp-

drag, som tack vare C:s diplomatiska förmåga också lyckades rätt väl, i det 69 konstverk af 100 återbördades. Efter en tur till London återkom han 1816 till Rom och mottogs som en triumfator. Pius VII gjorde honom till markis af Ischia och lät inskrifva hans namn i "den gyllene boken" på Kapitolium. Den betydande förmögenhet han samlat nyttjade han dels till ett frikostigt understödjande af fattiga konstnärer, dels till uppförande af ett storartadt rundtempel i Possagno. Denna kyrka, i hvilken hans jordiska kvarlevor sedermera begravas, pryddes han därjämte med några af sina sista arbeten, såsom kolossalstatyn af *Religionen*. Han afled 13 okt. 1822 i Venezia, där han tillbragt sin sista tid tillsammans med sin broder, hellenisten abbé Canova. I kyrkan dei Frari därstädes restes 1827 öfver honom ett präktigt marmormonument, till hvilket medlen insamlats från hela Europa och som utfördes af några bland hans lärjungar efter den ritning C. själf gjort för ett Tizianmonument. 1833 aftäcktes i det kapitolinska biblioteket en annan minnesvård, som Leo XII hade låtit uppställa. I Possagno äro i ett enkom för detta ändamål uppfördt museum C:s verk samlade i modeller eller dubblettextemplar. — Utom de ofvan uppräknade arbetena af C. må nämnas: åtskil-

Perseus och Medusa.

liga grafvårdar (Alferis i Florens m. fl.), bildstoder (Washington m. fl.) och porträtt (Nelson, Pius VII, knäböjande staty vid nedgången till Petrus' graf, medlemmar af familjen Bonaparte m. fl.), en mängd *Venusframställningar* (bl. a. *Venus*, som stiger ur badet, och en liggande *Venus victrix*, med porträtt-hufvud af Pauline Borghese, Napoleons syster, i

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Villa Borghese, Rom) samt Mars och Venus, *De tre gracerna*, *Danserskor*, *Polyhymnia*, *Terpsichore*, *Freden*, *Endymion*, *Paris* (München, glyptoteket), *Hektor* och *Aias*.

C:s konst ger ett typiskt uttryck för tidens och hans landsmäns smak såväl på det täckt behagfulla område som inom den heroiska och kyrkligt monumentala skulpturen. C. gaf sin tids skönhetsideal i Psyche, Venus, gracerna, Adonis, Amor, Endymion, "i smidiga kroppar af en smeksam färgning i form och linjer, ibland i okonstlad skönhetsdyrkan, men dessemellan i koketteri och verklig affektation". Han blef äfven kämpastyrkans tolk (den med rasande kraft framställde Herkules, de båda brutale knytnäfskamparna) och likaså den heroiska manlighetens (den stoltserande, något balettaktiga Perseus). I några af sina monumentala kyrkoskulpturer nådde han en enkel storhet, ett monumentalt lugn och en omedelbar känsla, som afväpnar kritiken. Så framför allt i Alfieris grafmonument i Santa Croce i Florens, där Italien i kvinnoskepnad framställes sörjande vid den dödes kista, i monumentet öfver G. Volpato i Santi Apostoli i Rom och i ärkehertiginnan Maria Kristinas monument i Wien, som anses vara ett af hans allra främsta arbeten. — C:s verksamhet följdes till hans lefnads slut med beundran, och han hedrades och hyllades hvar han kom, ej blott i Italien, utan äfven i Frankrike, Österrike och Preussen. — Bland hans biografer märkas Cicognara (1823), Massirini (1824), Quatremère de Quincy ("Canova et ses ouvrages", 1834), Albrizzi ("Descrizione delle opere di Canova", 5 dlr, med 137 kopparstick, 1821—25) m. fl. Jfr äfven A. G. Meyer, "Canova" i *Knackfuss'* "Kunstlermonographien". C:s memoarer utgafos 1865 i Florens.

R-n. G-g N.

Cánovas del Castillo [-sti'lja], Don Antonio, spansk statsman, f. 8 febr. 1828 i Málaga, studerade i Madrid och gjorde sig först bemärkt genom sina dikter, som utmärka sig genom träffande uttryck och fosterlandskärlek. Af sin födelsestad invaldes han i cortes (riksdagen), fick 1854 anställning i utrikesministeriet, var 1855—57 sändebud i Rom, därpå ståthållare i Cádiz och blef 1864 inrikesminister samt sedermera kolonial- och finansminister. År 1868 blef han landsförvisad af Narvaez, men återkom snart och bekämpade i konstituerande

cortes den demokratiska författningen af 1869 och var sedermera själen i sträfvandena att återuppsätta bourbonerna i prins Alfons' person på tronen. Efter Martinez Campos' pronunciamento i Sagunto öfvertog han 1874 presidiet i regentskapet för Alfons XII och blef, sedan denne öfvertagit regeringen, kabinettets chef, men afgick i sept. 1875. Redan i dec. s. å. återtog han göra slut på carlistupproret och upproret på Cuba. I mars 1879 nedlade han åter sitt ämbete, men återtog det i dec.

s. å. Han började dock snart häftigt angripas för sin reaktionära politik af Sagasta och Martinez Campos samt begärde afsked i febr. 1881, då Sagasta bildade en liberal ministär. C. invaldes af Madrid i cortes och var där ledare af oppositionen mot Sagasta såsom chef för det "konservativ-liberala partiet". Mot Posada de Herreras därpå följande kabinett, som uppställt allmän rösträtt på sitt program, uppträdde C. mycket kraftigt och blef efter dess fall åter premiärminister 18 jan. 1884, därvid förklarande sitt mål vara att bevara ordning och frihet samt befästa monarkien. Han erhöll efter cortes' upplösning majoritet för sig i den nyvalda representationen. Efter Alfons' död afgick han och efterträdades 26 nov. 1885 af Sagasta, men valdes i stället till president i deputeradekammaren. Hans bestämda afvisande af förslaget om allmän rösträtt och hans anspråksfulla uppträdande, som skaffade honom fiender äfven inom hovet, hindrade länge hans försök att åter komma in i regeringen. Men då Sagasta afgick i juli 1890, kallade regentinnan honom åter till chef för ministären, och han förhjälpste nu den af honom förut bekämpade allmänna rösträtten till seger, i hopp om att därigenom förstärka det konservativ-klerikala elementet, samt genomdref Spaniens öfvergång till skyddstullsystemet. Till följd af oenighet inom sitt eget parti måste C. i dec. 1892 lämna plats för ett kabinett Sagasta, men kallades 24 mars 1895 ånyo till konseljpresident. Dock kunde han hvarken kufva upproren på Cuba och Filippinerna eller förbättra landets inre ställning. Han blef medelst ett revolverskott 8 aug. 1897 i badorten Santa Agueda mördad af en italiensk anarkist, Angiolillo. — C. var en af sitt lands störste vältalare och åtnjöt anseende äfven som lär. Han författade flera större historiska arbeten, såsom *Historia del dominio austriaco en España* (1869) och *Estudios del reinado de Felipe IV* (3 bd, 1888—90), samt var sedan 1867 medlem af spanska akademien och sedan 1882 direktör för historiska akademien i Madrid. Under hans ledning började 1890 utgifvas en af flera författare utarbetad samling monografier under titeln "Historia general de España".

J. F. N.

Canó y Masas, Leopoldo Eugenio, spansk skald och dramatiker, f. 1844 i Valencia. Såsom lärare och författare i krigsvetenskap samt matematiker anses C. synnerligt framstående, men det är såsom dramaturg han gjort sig ett namn. Jämte Eugenio Sellés, ehuru icke uppnående honom, har C. Echegaray till förebild och följer denne troget i förtjänster som fel. Efter hans första komedi, *Un flósofo en hambre*, följde *El más sagrado deber*, *Los laureles de un poeta* (1878), melodramatiskt, patologiskt, med öfverdrifna karaktärer, *La opinión pública*, *La mariposa* (1879), som visar ett stort framsteg i dramatisk inspiration, är formellt ypperligt i minsta detaljer, skriven på eleganta redondillas (benämnes komedi, men är tragedi), *El código del honor*, *La moderna idolatria*, *La pasionaria* (1883), som blifvit mycket populär och öfversatts till flera språk, *Trata de blancos*, *Gloria*, ett symboliskt drama, blandning af heterogena element, och tragedien *La muerte de Lucrecia*. Af C:s rent lyriska arbeten anses *Saetas* såsom det bästa.

Ad. H-n.

Canrobert [käräbär], François Certain, fransk marskalk, f. 1809 i departementet Lot (Guienne), blef 1828 underlöjtnant, deltog som kap-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ten i stormningen af Constantine (1837), tjänstgjorde sedan i Frankrike och kommanderades 1841 åter till Algeriet, där han deltog i en mängd äfventyrliga expeditioner. 1847 blef han öfverste och chef för 3:e zuavregementet. 1850 beordrades han såsom brigadgeneral till Paris, där han blef presidenten Louis Napoléons adjutant. Vid statskuppen 1851 var han ett kraftigt verktyg till undertryckande af resningen, och sedermera fick han uppdrag att göra en rundresa i provinserna för att undersöka den politiska stämningen.

1853 blef han divisionsgeneral, och vid krigsutbrottet 1854 skickades han till Krim som divisionschef. Efter S:t Arnauds död (s. å.) blef han öfverbefälhafvare öfver franska armén på Krim och var såsom sådan anförare i slagen vid Inkerman, Balaklava och Eupatoria (s. å.). 1855 nedlade han öfverbefälet, emedan den engelske befälhavaren, lord Raglan, vägrade att gå in på hans operationsplan, och ett par månader därefter återvände han till Frankrike. S. å. sändes han såsom utomordentlig ambassadör till Stockholm, där han mottogs på ett lysande sätt och förberedde den s. k. novembertraktaten (21 nov. 1855), hvarigenom Sverige afslöt en allians med Frankrike och Storbritannien mot Rysslands eventuella inkränkningssök. 1856 utnämndes C. till marskalk af Frankrike. Under kriget i Italien 1859 förde han 3:e armékåren och utmärkte sig därunder i slaget vid Solferino. 1870 blef han chef för 6:e armékåren och deltog i slagen vid Metz 16 och 18 aug. Inspärrad i nämnda fästning, blef han tillfångatagen vid kapitulationen och sänd till Tyskland. Först efter fredsslutet (1871) återvände han till Frankrike. 1879 och 1885 valdes C. till senator samt afled 28 jan. 1895. Se L. Martin, "Le maréchal Canrobert" (1895), och G. Bapst, "Le maréchal Canrobert; souvenir d'un siècle" (3 dlr, 1899—1904). (C. O. N.)

Canso, Gut of C. [ga't ov kån'sau], "C:s tarm", ett 34 km. långt, på smalaste stället endast 1,6 km. bredt sund, som skiljer ön Cape Breton från Nova Scotia och förenar Chedabucto bay med S:t Georgsviken och S:t Lawrenceviken.

Canstatt, Karl Friedrich, tysk läkare, f. 1807, d. 1850 som professor i Erlangen, gjorde sig känd som en utmärkt koleraläkare och vann en storartad praktik. Som skriftställare utöftrade han ett betydligt inflytande genom *Die specielle pathologie und therapie vom klinischen standpunkt aus bearbeitet* (1841—42; 3:e uppl. 1854—56) och i synnerhet genom sina *Jahresberichte über die fortschritte der gesammten medicin*, hvilka påbörjades 1841 och efter hans död fortsatts intill närvarande tid.

Canstein [-stajn], Karl Hildebrand, friherre von C., stiftaren af den efter honom benämnda Cansteinska bibelanstalten i Halle, f. 1667 i Brandenburg, följde 1690 de brandenburgska trupperna till Flandern, men tog, till följd af sin

svaga hälsa, 1694 afsked från krigstjänsten och lefde sedan ett lugnt privatlif, i nära förbindelse med Spener och Francke. Död 1719. Sin förmögenhet använde han till upprättande af öfvannämnda stiftelse, som grundades 1710 och hvars uppgift är att sprida biblar till så lågt pris som möjligt. Knuten till de franckeska stiftelserna, fortsätter denna ännu sin verksamhet. J. Hdr.

Cant [kã't], eng., rotväliska, jargon; skrymtaktigt och salfvelsefullt tal. Termen nyttjas i engelska arbeten för att beteckna kotterispråk och lägre fackspråk. R—r B.

cant., mus., förkortn. för cantando.

Cantabile l. Cantando (af lat. cantāre, sjunga, mus., "sångbar", "sjungande", beteckning på sådana ställen, som, i motsats till figurerade sater, röra sig i enkla, sångbara tonförhållanden samt därför kräva ett uttrycksfullt föredrag. A. L.

Cantabria (lat.). Se Kantabrien.

Cantal [kã'tã], departement i södra delen af mellersta Frankrike, utgörande en del af den forna franska provinsen Auvergne. 5,779 kvkm. 230,511 inv. (1901), 40 på 1 kvkm. C. omfattar 4 arrondissement, Aurillac, Mauriac, Murat och S:t Flour, 23 kantoner och 267 kommuner samt tillhör biskopsstiftet S:t Flour. Det är till största delen uppfyllt af Cantalbergen (se d. o.), efter hvilka det fått sitt namn, och genomdrages af Sumène, Maronne och Cère, tre bifloder fr. v. till Dordogne, Truyère, en biflod till Lot, och Alagnon, biflod till Allier. Af mineral finnas stenkol, torf, antimon och kalk. Kalla alkaliska källor förekomma i Vic-sur-Cère, Ydes, La Bastide och Teissières-les-Bouliès och varma källor i Chaudesaigues (81,6° C.). Jordmän och klimat egna sig föga för åkerbruk; jämte råg odlas bohvete, kastanjer och potatis. Sädesproduktionen är otillräcklig för befolkningens behof. Boskapsskötsel och ostberedning äro hufvudnäringar. Industri existerar knappt, hvarför många af invånarna utvandra till andra orter för att söka sin utkomst. Hufvudstad Aurillac. Se M. Boule och L. Farges, "Le Cantal" (1898).

Cantalbergen [kã'tã'l-], fr. *Montagne du Cantal*, den sydligaste af de tre vulkaniska hufvudgrupperna i Auvergues högland. C:s många toppar, af hvilka den högsta är Plomb du Cantal (1,858 m.), bilda tillsammans en fullständigt regelbunden kägla med en omkrets af omkr. 200 km., hvars sidor äro täckta med basalt, pimpsten och lava, medan själva kärnan består af trakyt. Hela gruppen med sina eruptivmassor upptager en areal af omkr. 600 kvkm. Vattendragen, som uppstå på C., utstråla tämligen regelbundet åt alla sidor, men de flesta vika snart af mot v. (till Lot och Dordogne); blott en, Alagnon, banar sig väg mot ö. till Allier, och då dessa dal bildar liksom en fortsättning till den mot v. rinnande Cère, har det varit möjligt att bygga järnvägar midt igenom gruppen, n. om Plomb du Cantal. Västra sidan är starkast genomskuren och rik på skog.

Cantaloupe [kã'talöp], fr., bot. Se Cucumis. **Cantando** (it.), mus. Se Cantabile.

Cantani, Arnoldo, tysk-italiensk läkare, f. i Böhmen 1837, blef med. doktor i Prag 1860, kallades 1864 till e. o. professor i farmakologi och toxikologi i Pavia samt 1867 till öfverläkare vid Ospedale maggiore i Milano. Året därpå utnämndes

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

kan till professor i medicinsk klinik i Neapel, där han dog 1893. C. inlade stora förtjänster om inbörandet af den tyska medicinen i Italien och utgaf en mängd större och mindre arbeten inom olika områden af sin vetenskap.

R. T.—dt.

Cantara (sp.), "krus", äldre kastilianskt vinmått, = 8 azumbres = omkr. 16 l., i östra Spanien (*cañtaro*) = 10—12 l., i spanska Västindien = 15,44 l.

Cantaro (arab. *kantar*), en handelsvikt i de östligare medelhafsländerna, merendels delad i 100 *otoli* af växlande tyngd eller i något visst antal *khen*. 1 cantaro (*kantar*) är exempelvis i Grekland och Turkiet ungefär = 56 kg., i Kairo = 44,8 kg., på Malta och Sicilien = omkr. 79,8 kg.

Cantaro (sp.). Se Cantara.

Cantäte (lat.), den katolska benämningen på fjärde söndagen efter påsk, så kallad efter inledningsorden till mässan ur 98:e psalmen (*Cantate domino!* "Lofsjungen Herren!").

Cantatorium (mlat., af lat. *cantäre*, sjunga), responsoriebok till bruk vid romersk-katolska gudstjänsten.

Canenac [kät'nä'k]. Se Bordeaux-viner.

Canterbury [kä'n'tøberi]. 1. Stad, som bildar eget grefskap (16 kvkm.), i sydöstra England (Kent), 8. om

Katedralen i Canterbury.

London, vid floden Stour. 24,899 inv. (1901). Det har alltsedan den normandiska eröfringen (1066) varit säte för engelska kyrkans primas, hvilken dock numera vanligen residerar i Lambethpalatset i London. Den berömda katedralen i C., hvilken har formen af ett dubbelt kors, byggdes 1174—82 af William af Sens och utvidgades sedermera betydligt; fullständigt blef den ej färdig förrän 1517. Där finnas gravvårdar öfver

den 1170 framför högaltaret mördade ärkebiskopen Thomas à Becket, Svarte prinsen, Henrik IV m. fl. Handel med ull, säd och humle. — C. blef, enligt sagan, anlagd af Rudilibas omkr. 900 f. Kr. och kalladt *Caerther* l. *Caerkent* (Kents stad). Vid romarnas ankomst till England var det redan en betydande ort. Af dem blef det kalladt *Durovernum*. I senare hälften af 6:e årh. var det residens för de angelsaxiske konungarna af Kent. — 2. Provins på den södra af Nya-Zeelandsöarna i Australien. Areal 36,362 kvkm. 143,051 inv. (1901), 3,8 på 1 kvkm. Hufvudnäring är boskapsskötsel, hvartill kommer jordbruk. Hufvudstad är Christchurch.

Canterbury tales [kä'n'tøberi tē'l's], en serie berättelser af G. Chaucer (se d. o.).

Canth, Vilhelmina (Minna), född Johnson, finsk författarinna, f. 19 nov. 1844 i Tammerfors. Tidigt utvecklad och begåfvad med rik intelligens, anslogs hon först af folkskolesaken samt blef,

då seminariet i Jyväskylä 1863 inrättades, en af dess första elever. Men redan följande år förlöfvade hon sig och gifte sig 1865 med sin lärare, lektor J. F. Canth. I ett par af dennes tidningsföretag tog hon sina första steg på författarbanan, med noveller och uppsatser i nykterhets- och kvinnofrågorna. Genom några representationer, som i Jyväskylä gäfvos af den finska teaterns medlemmar, väcktes hos henne lusten att beträda den dramatiska författarbanan, men efter sin mans död (1879) nödgades hon för att lifnära sig och sina sju barn i Kuopio börja handel. Kommen till mognare år, begynte hon iirigt egna sig åt författarverksamhet, och på både dramatikkens och novellistikens område åstadkom hon flera framstående skapelser. Hennes första dramatiska arbete, det af sprittande kvickhet och dramatisk kraft utmärkta 5-aktsskådespelet *Murtovarkaus* ("Inbrottsstölden"), erhöll 1881 ett pris af finska litteratursällskapet, uppfördes 1882 på finska teatern och utkom i tryck 1883. Den af henne själf såsom ett "idylliskt sommarstycke" betecknade pjäsen *Roinilan talossa* ("På Roinila gård"; prisbelönt af finska teatern, uppförd 1883, tryckt 1885) företer liksom det första flera tekniska förtjänster och originellt skildrade allmogetyper. I dessa första arbeten spåras ännu ingen tendens. Men efter att hafva studerat Brandes', Taines, Spencers, Mills och Buckles arbeten och påverkats af de realistiska tidsströmningarna, särskildt inom den norska litteraturen, begynte fru C. skriva i starkt tendentiös anda. De arbetande klassernas svåra belägenhet och kvinna s tillbakasatta ställning gäfvos henne ämnen till skarpa skildringar. Hennes 5-aktstycke *Työmiehen vaimo* (1885; "Arbetarens hustru", uppförd i Stockholm 1886; tryckt på svenska s. å.) framställer med stor dramatisk kraft hustruns värnlösa ställning vid sidan af en moraliskt förärfvad och försuipen man, hvartjämte de högre klassernas hårdhet mot arbetarna

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

skarpt klandras. *Kovan onnen lapsia* ("Olyckans barn", 3 akter, 1888), hvars uppförande efter några representationer förbjöds, framhåller samhällets försummade plikter mot proletärerna och den bland dessa rådande nöden såsom naturlig grund till socialistiska omställningsidéer. Efter några års hvilat uppträdde fru C. med mindre tendentiösa stycken. Skådespelet *Papin perhe* ("Prestens familj", 4 akter, 1891) är en objektivt hållen framställning af striden mellan de gamles konservatism och de unges nya syn på tingen. Senare visade hon sig kunna helt och hållet frigöra sig från tendensen. I *Sylvi* (1893; både på finska och svenska) försöker hon, föranledd af en verklig tilldragelse, psykologiskt förklara huru en barnsligt lättsinnig ung hustru kan blifva sin mans mörderska. *Anna Liisa* (1895) är ett folkskådespel utan tendens, men med djupt allvarlig bakgrund och utvisar ett stort framsteg i konstnärligt händelseende. — Bland fru C:s berättande dikter märkas såsom de förnämsta *Köyhään kansaa* ("Fattigt folk"; 1886), en krasst realistisk "skildring ur arbetarnas lif" i en småstad, *Hanna* (1886) och *Salakari* ("Blindskär", 1887, bägge öfversatta till svenska 1886—88, under den gemensamma titeln "Lifsbilder från finska hem") samt *Agnes*, skildrande händelser inom Finlands medelklass. "Agnes" jämte tre andra noveller utgafs, åtföljd af fru C:s självbiografi, 1894 på svenska under titeln "Noveller". Fru C. deltog äfven i redigerandet af den frisinade tidskriften "Vapaita aatteita" ("Fria tankar"; 1889—90). Hon dog i Kuopio 13 maj 1897. — Fru C. hörde till vår tids utprägladt realistiska författare. Alla hennes arbeten utmärka sig genom en sund världsåskådning och ett stort dramatiskt lif. Hennes svagheter röja sig i brist på konstnärlig smak, inre motivering och stämningsfull fantasi. Genom sin genialiska begåfning intog hon en hög plats bland Nordens författarinnor, på samma gång hon visade sig ega stor förmåga af utveckling. O. G.

Cantharellus Adans., Kantarell. bot., växtsläkte i svamparnas grupp, fam. *Agaricinea*. Det

förekommer i sådan myckenhet — att den har ett mycket fast kött, att den endast sällan angripes af insekter och att den kan användas hel och hällen. En annan art, brandgula kantarellen, *C. aurantiacus*.

Fr., anses af några författare vara giftig. Både arterna skiljas lätt därigenom att den förre har hatten ofvanpå glatt och af nästan ägg-gul färg samt lamellerna tjocka och glesa, då den senare däremot har hatten ofvanpå fnuluden och af brandgul färg samt lamellerna smala och tättsittande. V. W. (G. L. m.).

Cantharides, farm. Se Spanska flugor.

Ca'ntharis, zool. Se Flugbaggar.

Ca'ntharus (lat.). Se Kantarus.

Ca'nticum (lat., af *cantāre*, sjunga), en monolog som på romerska teatern föredrogs med en nästan sjungande stämma samt under ackompanjemang af flöjter. — **Canticum canticorum**, "Sångernas sång", Höga visan.

Cantilēna (it.), mus., kort visartadt sångstycke stundom äfven detsamma som *cantabile*. A. I.

Cantilever [kãntilivo], eng. Se Kantilever.

Cantillon [kãntil'lon], Richard, engelsk-fransk nationalekonom och finansman, född på Irland slutet af 17:e årh. Stora delar af hans lif hvilat ännu i dunkel, men man vet, att han efter något tids verksamhet i London spelade en betydelsefull roll i den franska finansvärlden, som bankir i Paris under den vilda spekulationstiden på 1710- och 1720-talen. Han visade sig därvid som en ovanligt kallblodig och intelligent, men samtidigt mycket samvetslös finansman och lyckades samla en stor förmögenhet, med hvilken han flyttade öfver till London, där han 1734 mördades af sin kock. — C:s betydelse som teoretiker hvilat uteslutande på arbetet *Essai sur la nature du commerce en général*, som utkom först 1755, i en anonym upplaga på franska (en korrumperad engelsk bearbetning utgafs 1759) upplagan var ofullständig såtillvida, som det statistiska bihanget gått förlorat. Den lilla boken är en sållsynt knapp och skarpt formulerad, deduktiv framställning af nästan hela den teoretiska nationalekonomien. Den äldre Mirabeau, som haft tillgång till manuskriptet redan före offentliggörandet, greifullständigt af C:s system och byggde därpå sin

skiljer sig från sina närmaste släktingar genom sina på foten nedlöpande, gaffelgreniga lameller. Den ätliga kantarellen, *C. cibarius* Fr., är en af våra allra förnämsta ätliga svampar. Den är mycket allmän i våra skogar (i synnerhet i barrskogarna) under aug. och sept. Hvad som gifver den en så framstående plats bland matsvamparna är — utom det att den

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

sta stora arbete, "L'ami des hommes"; och äfven J. Quessnay, den fysiokratiska skolans verkliga stiftare, utöftrade skriften ett afgörande inflytande. Ännu oändomligare är emellertid att boken i mycket pekar på öfver fysiokraterna och föregriper åtskilliga af den liberala engelska skolans upptäckter i 19:e årh.; trots en viss släktkap med samtida merkantilister som C. därför mer än de flesta anses som en föregångare till den moderna nationalekonomien. Hans inflytande har emellertid ej varit stort; han har af egentligen upptäckt först 1881 af Jevons, hvarvet Harvard-universitetet (1892) utgaf ett omtryck af hans bok. Se uppsatser af Jevons (i Contemporary review 1881, omtryckt i "Principles of economics", 1905) och H. Higgs (i Economic journal 1891 och Quarterly journal of economics 1891-92).

E. Hkr.
Cantire [kánta'rə], halfö i Skottland. Se Kintyre.

Canto (it., af lat. *cañtus*), säng. I flerstämiga stycken betecknar detta ord hufvudmelodien, sången i diskanten. — C. fermo (*cantus firmus*), "fast säng", den gregorianska, unisona kyrksången. När kontrapunktisterna till en början använde sådana melodier för att kontrapunktera mot dem, kom ordet "canto fermo" smånigom att nyttjas om varje melodi, som lades till grund för en kontrapunkt. Den gregorianska koralen kallades, med afseende därpå att den framskred i lika tonlängder, även *canto piano* (*cantus planus*), i motsats mot *canto figurato* l. *misurato* (*cantus figuratus* l. *mensuralis*), hvars noter hade olika tidsvärde.

A. L.
Canto carnascialesco [karna'jale'skå], it., "karnevalssäng", beskrifvande inledningssäng till reasanstidens stora maskeradupptåg under karnevalen.

Canton [kánta'n]. 1. Stad i nordamerikanska staten Ohio. 30,667 inv. (1900). Yllevarier, injektörer och fabriker för åkerbruksmaskiner. I närheten finnas rika stenkolsgruvor. — 2. Stad i Kina. Se Kanton.

Canton [kánta'n], John, engelsk naturforskare, f. 1718, d. 1772, blef 1742 rektor vid en privat skola i London. Han uppfann en metod att framställa konstgjorda magneter utan hjälp af naturliga och bestämde mängden af den i leidnerflaskan inlagda elektriciteten. När den nya gregorianska kalendern infördes i England (1752), uppställde C. lättfattliga regler för beräkning af skottår, söndagsbokstafven m. m. Genom sin 1753 utgifna afhandling *Electrical experiments, with an attempt to account for their several phenomena* ådagalade han, samtidigt med Franklin, att några moln äro positivt, andra negativt elektriskt laddade. 1754 visade han, att arten af den elektricitet, som en kropp erhåller vid gnidning, är beroende af ritthet. 1759 framlade han för Royal society i London *An attempt to account for the regular diurnal variation of the horizontal magnetic needle* o. s. v. och 1761 en annan viktig afhandling öfver sina iakttagelser vid Venuspassagen 6 juni s. å. De båda följande åren utkommo *Experiments to prove that water is not incompressible*, hvori han bevisade vattnets sammantryckbarhet. Jfr Cantons fosfor.

Cantons fosfor, kem., ett genom glödning af astronskal och svafvel beredt svafvelcalcium, som har egenskapen att, efter att hafva blifvit utsatt för sol-

ljus, lysa i mörkret. Denna dess egenskap att fosforescera upptäcktes 1768 af J. Canton. P. T. C.*

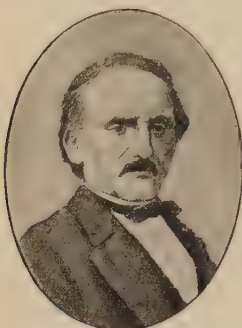
Cantor. 1. Moritz C., tysk matematiker, f. 23 aug. 1829 i Mannheim, blef docent vid universitetet i Heidelberg 1853 samt utnämndes 1863 till e. o. och 1877 till honorarie professor i matematik vid samma universitet. C. har nästan uteslutande ägnat sig åt den matematisk-historiska forskningen och på detta område utöfvat en både kvantitativt och kvalitativt betydande verksamhet. I sina äldre arbeten framlade han resultaten af själfständiga och noggranna undersökningar om speciella delar af matematikens historia, bl. a. i *Mathematische Beiträge zum culturleben der völker* (1863), företrädesvis afseende räknekonstens och taltecknens historia under forntiden och medeltiden, samt *Die römischen agrimensoren und ihre stellung in der geschichte der feldmesskunst* (1875), behandlande geometriens historia under antikens upplösningsperiod. Sedan länge har C. varit sysselsatt med utarbetande af en utförlig framställning af matematikens historia, hvori han med stor omsorg och sakkunskap sammanfattat samt i ej obetydlig mån kompletterat resultaten af de senaste forskningarna på detta område; därigenom har han också lyckats gifva en vida tillförlitligare och ojämförligt mera fyllig bild af matematisk utveckling än hans föregångare måkat åstadkomma. Af denna framställning hafva under titeln *Vorlesungen über die geschichte der mathematik* hittills utkommit 3 bd (1880 ft., 2:a uppl. 1894—1901 omfattande tiden till 1758). Åren 1859—1901 var C. medutgivare af "Zeitschrift für mathematik und physik", hvars "Historisch-literarische abtheilung" han redigerar. G. E.*

2. Georg Ferdinand Ludwig Philip C., tysk matematiker, f. 3 mars 1845 i Petersburg, blef 1869 docent vid universitetet i Halle samt 1872 e. o. och 1879 ord. professor i matematik vid samma universitet. C:s arbeten hafva väsentligen behandlat teorien för oändliga mängder, hvaraf teorien för punktmängder utgör ett speciellt fall. Grundläggande för denna teori är det af C. först införda begreppet *måktighet* (se d. o.), som för oändliga mängder har en betydelse i viss mån svarande mot den, som tillkommer begreppet antal i fråga om en ändlig mängd. De senaste årens forskning har till fullo ådagalagt den grundläggande betydelsen af C:s undersökningar såväl för funktionsteorien som och för öfriga grenar af matematiken. En af C:s originellaste skapelser är äfven hans teori för de s. k. transfinita talen (se d. o.). C:s arbeten offentliggjordes först i Crelles "Journal" och "Mathematische annalen", men väckte föga uppmärksamhet, förrän en fransk översättning af hans arbeten inom teorien för punktmängder 1883 intogs i "Acta mathematica". Bland dem, som bidragit till utvecklingen af C:s teorier eller därpå gjort viktiga tillämpningar, må nämnas svenskarna Mittag-Leffler och Bendixson samt fransmännen Borel och Baire. I. F.

Cantù, Cesare, italiensk hufvudtecknare och skald, f. 8 dec. 1807 i Brivio (nära Milano). Redan 1825 blef han professor i litteraturhistoria i Sondrio, 1832 i Milano. Sin litterära bana började han 1827 med den mycket uppmärksammade versifierade novellen *Algiso o la lega lombarda* (ny uppl. 1870), och kort därefter försökte han sig som hufvudtecknare med *Storia della città di Como* (1829—32) samt *Ragiona-*

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

menti sulla storia lombarda nel secolo XVII (1832—33). De frisinade åsikter han uttalade i nämnda arbeten ådrogo honom ett års fängelse. I fängelset skref han den högt skattade romanen *Margherita*

Pusterla (1838; flera gånger omtryckt). Samtidigt utgaf han *Letture giovanili* och vann därmed anseende såsom en af Italiens ypperste pedagogiske skriftställare. C. slöt sig till Manzoni's romantiska skola, enligt hvilken staten bör sammansmältas med kyrkan, religionen med politiken. Hans historiska hufvudarbete är *Storia universale* (35 bd, 1836—42), som 1883

—91 utkom i 10:e uppl. (16 bd) och blifvit översatt på flera främmande språk, bl. a. på danska, fri bearbetning af E. Holm och Ph. Weilbach (7 bd, 1871—78). Det utmärker sig för stor klarhet samt vittnar om grundlighet och skarpsinne, hvarjämte det eger en sällspord friskhet och fulländning i formen. Den italienska allmänheten fick därigenom för första gången tillfälle att närmare lära känna de viktigaste europeiska kulturfolkens historiska utveckling. Trots sina afgjordt klerikala åsikter var C. patriot. Fastän han under det österrikiska regementet var utsatt för mycken förföljelse, uttalade han sig i *Storia degli italiani* (6 bd, 1854; 4:e uppl. i 4 bd 1893—96) för ett italienskt statsförbund, af hvilket Österrike skulle vara medlem, och i *L'abate Parini e la Lombardia nel secolo passato* (1853, ny uppl. 1891) sökte han ställa den österrikiska administrationen öfver de italienska provinserna i ett fördelaktigt ljus. Bland hans senare arbeten må nämnas *Beccaria e il diritto penale* (1860), *Gli eretici in Italia* (3 bd, 1866—68), *La cronistoria dell' indipendenza italiana nel secolo passato* (1882) och *A. Manzoni; reminiscenze* (2 bd, 1883). Såväl genom sin allmänna historia som genom sina i många upplagor vidt spridda folk- och ungdomsskrifter har C. utöfvat stark inverkan på Italiens andliga lif. Han blef 1878 direktör för arkivet i Milano och dog därstädes 11 mars 1858.

Ca'ntua, bot. Se *Polemoniaceæ*.

Ca'ntus (lat.), sång. Jfr *Canto*.

Ca'ntzler, Axel Leopold, bildhuggare, landskapsmålare, f. 19 juni 1832 i Stockholm, d. därstädes 30 juni 1875, studerade vid konstakademien 1851—53, därefter i München och Italien samt var från 1866 bosatt i Sverige. Han var till en början skulptör. Sitt förnämsta arbete inom denna konstart lämnade han i statyn *Erigone* (marmor, utställd 1863), utförde dessutom statyerna *Kraka* och *Isak*, gruppen *Psyche med amoriner* m. fl. I Rom beslöt han att blifva landskapsmålare. Såsom sådan tillhörde han en föräldrad skola. Nationalmuseum eger af honom *Landskap från Sabinerbergen* (1863). — Hans broder Johan Oskar C., f. 20 febr. 1844 i Stockholm, är porträtt- och genremålare.

Canule'jus, Cajus, romersk folktribun, genomdref 445 f. Kr. en lag, som tillät äktenskap mellan patricier och plebejer.

Canūsium, romarnas namn på det nuvarande Canosa (se d. o.).

Canūtus, latinsk form af namnet Knut.

Canvass [kån'väs], eng., i England benämning på röstvärfring, agitation före ett val, men i Amerika på den officiella röstuppräknigen.

Canynges [kån'niŋs], William, engelsk köpman, f. omkr. 1399, d. 1474, tillhörde en ansead gammal köpmansfamilj i Bristol och var en af 15:e årh:s störste köpmän i England; en gång var han sheriff och fyra gånger mayor i sin födelsestad. Han tycks hela sitt lif ha varit trogen mot huset York och gaf storartade festligheter för Edvard IV vid dennes besök i Bristol. Hans rikedom var ryktbar; bl. a. egde han nio fartyg på tillsammans nära 3,000 ton och 800 mans besättning. Han dref särskildt handel på norra Europa: Preussen, Danmark, Island och Finnmarkens handeln på sistnämnda länder var eljest förbjuden för utlänningar, men medgafs C. som en särskild ynnest af Kristian I 1500. 1467 drog han sig tillbaka från världen och blef munk. — Från hans äldre bror hvar stamma släkten Cannings senare grenar. — Litt.: Pryce, "Memorials of the Canynges family" (1854). E. Hk.

Canzōn, Kanzōn (af it. *canzone*, sång, dikt) 1. *Metr.* Ett sammanfattningsnamn på väsentligen likartade lyriska diktformer med vanligen jambisk rytm, hvilka ha provensalskt ursprung, men egentligen nyttjats och utbildats inom den italienska vitterheten. Som normaltyp för italienska canzoner kan anses den s. k. *canzone petrarchesca*, som består af ett godtyckligt antal (oftast 5—10) metrhänsyn till versernas antal (9—20), rimföljd o. s. v. merendels lika byggda strofer (*stanze*) samt en förädlad avslutningsstrof (*congedo*). Verserna äro olika långa och rimma inbördes efter versschema, hvilka ej äro lika bundna som sonettens. De förnämste italienska canzonskalderna äro Dante, Petrarca, Tasso och Leopardi, hvilken sistnämnde såtillvida afvek från den gängse tekniken, att han ej använde rim. Canzonform ha behandlats religiösa, fosterländska och framför allt erotiska ämnen. Enligt Atterbom var canzonen i romantisk poesi ersättningen för odet i den klassiska. — I svensk poesi infördes canzonerna af L. Hammarsköld och Atterbom ("Gulläldren" samt fick någon, ehuru ej mycken, användning af de mantikerna, särskildt Stagnelius. En större dikt, de vis i canzonform, är J. Börjessons "Skapelsen". I senare tid har canzonen nästan aldrig förekommit i Sverige. Litt.: Stengel, uppsats i Gröbers "Grundridet af roman. philologie" (1888—98), och E. Hügel, "Die romanischen Strophen" (1900). R-n

2. *Mus.* Under 1400- och 1500-talen benämning på förstämigga världsliga sånger af folkligt snitt. Till denna art räknas äfven visformen villancet (se d. o.).

Canzone petrarchesca [-zāne-]. Se *Canzone*.

Canzone'tta (it.), liten canzon, liten visa.

Metr. Canzon med ett mindre antal rader eller i stafvigare verser än den vanliga. — 2. *Mus.* Under 1600- och 1700-talen benämning på snålsånger i strofisk form, sedermera äfven på graciösa instrumentalstycken i visform.

Caor'le, by i italienska prov. Venezia, vid Adriatiska hafvet. Omkr. 3,500 inv. Det var fordom säte för patriarken i Venezia.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Cap., förkortning för *capitulum* (se d. o.)

Caput (se d. o.).

Cap., udde. Se *Kap*.

Capaccio [kapa'tjå], stad i italienska prov. Salerno, 8 km. från Medelhavet. 4.242 inv. (1901). Iskoppsäte. I närheten finnas ruiner efter det forna restum.

Capacité (fr.). Se *Kapacitet*.

Capac-Urcú, vulkan i Kordillererna. Se *Altare los Collanes*.

Capatárida, hufvudstad i den 1881 bildade staten Falcon, sydamerikanska republiken Venezuela, vid Maracaiboviken. Omkr. 4.000 inv.

Cap Breton. Se *Cape Breton*.

Capdueil [kapdø'j], Pons de, baron af Puy-sainte-Marie, trubadur, som lefde under senare hälften af 1100-talet. Genom tal och dikt uppmärksammade han till ett kortsåg och drog 1190 själf med en korsfararhär till det heliga landet, där han fann hjälteedomen. Hans dikter utmärka sig icke för något större poetiskt värde.

Cape [kæ'p], eng., kap, udde.

Capéador (sp.), tjurfäktare, hvars uppgift är att slå tjuren. Se *Tjurfäktnng*.

Cape Breton [kæp bre'tn], Cap B. l. Kap B., en till Brittiska Nord-Amerika hörande ö, vid inloppet till St. Lawrenceviken, mellan Newfoundland och Nova Scotia, till hvilken det hör och från hvilken det skiljes genom sundet Gut of Canso, 1,6 km. bredt. Omkr. 160 km. lång och 135 km. bred. Dess areal är 9.094 kvkm. med 78.240 inv. (1891, den senaste tillgängliga officiella uppgiften), men medräknas ägra kustöar, såsom Madame m. fl., så blir arealen 11.200 kvkm. och invånarantalet 92.639 (1891), mer än hälften skottar, 1/3 akadier (ättlingar af franska kolonister), som äro katoliker och talanspråk, vidare irländare, engelsmän och omkr. 500 nikmakindianer. Genom en i sin inre del till en passaging utvidgad fjord, Bras d'Or, delas ön i tvenne delningar, som sammanhånga genom en numera genomskuren landtunga. Den östra, mindre delen är mera jämn, har ett mildare klimat och rika stenkolshufvor, hvarför den har tätare befolkning än den bergigare västra delen, som har ett hårdare klimat och delvis är föga känd. Öns förmästa rikedomar äro skogarna, järnmalms- och stenkolslagren samt de olika fiskerna, som sysselsätta öfver 7.000 pers. En 175 km. lång järnväg går från Point Tupper vid Canso-sundet (där en ångfärja går öfver till fastlandet) förbi Louisbourg, hufvudstad under franska tiden och en af de bästa hamnarna, till den nuv. hufvudstaden Sydney vid inloppet till Bras d'Or, med 9.909 inv. (1901), och till de stora kolgrufvorna i dess närhet. Ön är indelad i 4 grefskap (Inverness, Victoria, Richmond och Cape Breton) och sänder 2 ombud till Nova Scotias lagstiftande församling. Ön upptäcktes 1504 af engelsmän, koloniserades 1712 af fransmän, som kallade den Isle royale, men afträdde 1763 till England, som först ordnade den till egen koloni, men 1820 förenade den med Nova Scotia. (J. F. N.)

Capacelatro [kapetjelå'trå], neapolitansk adelsfamilj. 1. Giuseppe C., prelat, statsman, f. 1744, d. 1836, blef redan vid 32 års ålder biskop af Tarent, trädde snart i opposition mot påvemaktens världsliga politik och yttrade sig i skrift såväl där-mot som emot prästernas celibatsplikt. 1798 slöt

sig C. till den nyupprättade parthenopeiska republiken, fängslades vid reaktionens seger 1799, men sattes snart åter till följd af en folkrörelse i frihet. Under Josef Bonaparte och Joakim Murat var han inrikesminister, men efter Bourbonernas restauration drog han sig tillbaka från offentliga värf för att utslutande egna sig åt studier och skriftställarverksamhet.

2. Alfonso C. di Castropagano, kardinal, f. 1824 i Marseille, d. 1905 i Rom, tillhörde oratorianernas orden, blef 1878 vice-bibliotekarie vid den heliga stolen, 1880 ärkebiskop af Capua, 1885 kardinal samt 1893 den romerska kyrkans bibliotekarie och protektor för vatikanska biblioteket. C. nämndes äfven bland kandidaterna till påfvevärdigheten efter Leo XIII:s död 1903. Bland hans många skrifter märkas *Storia di santa Caterina e del papato del suo tempo* (1856, 5:e uppl. 1886, tysk öfvers. 1874), *Newman e la religione cattolica in Inghilterra* (2 bd, 1859), *Storia di san Pier Damiano e del suo tempo* (1862, 3:e uppl. 1863), *Vita di san Filippo Neri* (1879, 2:a uppl. 1884, tysk öfvers. 1886) och *La dottrina cattolica* (3:e uppl., 2 bd, 1888). C:s samlade arbeten utgafs i 22 bd 1886—1902.

Cape Coast castle [kæp kåst kås'l], stad i brittiska Guldskustkolonien, på Guineakusten i västra Afrika, var säte för koloniens guvernör till 1875, då detta säte till följd af det osunda klimatet förlades till Akkra, där det fortfarande är beläget. 28.948 inv. (1901), mest infödingar. Betydande handel med guld, elfenben och palmlöj. C. var under namnet *Cabo Corso* ett af portugisernas första faktorer på denna kust, men föll 1641 i holländarnas händer. 1650—63 tillhörde det ett svenskt handelskompani (se *Afrikanska kompaniet*), togs 1663 af holländarna, men 1664 af engelsmännen, hvilka erhöilo bekräftelse på besittningen däråf genom freden i Breda 1667. Därefter tillhörde det flera brittisk-afrikanska kompanier, tills det 1844 öfvertogs af brittiska regeringen.

Cape Cod [kæp kå'd], yttersta nordvästra udden med fyr (Race point light) på en lång hasskoformigt krökt halvö af nordamerikanska staten Massachusetts, begränsande Cape Cod bay, 42° 3' n. br., 70° 14' v. lgd.

Capécure [kapekür], förstad till Boulogne (se d. o.).

Cape division [kæ'p divi'jən], division i brittiska Kapkolonien, vid Afrikas sydvästskust. 1.707 kvkm. 212.257 inv. (1904), hvaraf mer än hälften hvita; infödingarna äro mest hottentotter, endast till ringa del bantuneger. Omfattar Kapstaden med förstäder.

Cape Fear [kæp fæ']. 1. En fruktad udde på kusten Smith's island, utanför nordamerikanska staten Nord-Carolina och framför mynningen af Cape Fear river, 33° 52' n. br. och 77° 59' v. lgd. — 2. (Cape Fear river) Flod i nordamerikanska staten Nord-Carolina. Den uppstår genom förening af floderna Haw river och Deep river. Längden är omkr. 360 km. från Haw rivers källor och 225 km. från Deep rivers.

Capel [kå'pel], Arthur, earl af Essex, engelsk statsman, f. 1631, son till en af Karl I:s trognaste anhängare, Arthur C., lord C. of Hadham, hvilken 1649 afträttades till följd af sitt deltagande i medborgarkriget. C. blef 1661 efter restaurationen upphöjd till earl af Essex, sändes 1670 som ambassadör till Danmark och var 1672—77

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lordlöjtnant på Irland, där han gjorde sig känd som en synnerligen duglig och redbar administrator. De vinningslystne höfgunstlingarna sågo i C. ett hinder för sina egennyttiga planer och sökte ständigt göra honom misstänkt hos konungen. C. slöt sig i parti-striderna närt nära till Shaftesbury, men misstrodde i det längsta hertigen af Monmouth och sökte på andra sätt än genom stöd åt dennes anspråk motverka vådorna af hertigens af York tronbestigning. 1682 blef C. emellertid invecklad i Monmouths konspirationer och insattes i Towern, där han en dag i juli 1683 hittades med afskuren strupe. Förmodligen hade han begått själfmord i ett anfall af melankoli. Från C. härstamma senare bärare af titeln earl af Essex. V. S-g.

Cape'lla, astron., en stjärna af första storleken i stjärnbilden Auriga. Se Kusen.

Cape'lla, zool. Se Gensen.

Cape'lla, Martianus Minucius Felix. Se Martianus.

Cape'lla, Galeazzo Flavio Capra, stundom kallad endast Galeazzo, italiensk skriftställare och statsman, f. 1487, d. 1537, var minister och diplomatisk agent hos Frans Sforza, hertig af Milano. Han skref bl. a. det värdefulla samtids-historiska arbetet *De rebus nuper in Italia gestis et de bello mediolaniensi pro restitutione Francisci Sfortiae II ab anno 1521 usque ad annum 1530* (1532).

Capellari, Bartolommeo Alberto, påven Gregorius XVI:s ursprungliga namn.

Cape'lle, Jan van de, holländsk marinmålare, f. 1625 i Amsterdam, d. där 1679, var en måsterlig skildrare af strandpartier och hamnstycken, framställda såsom lugna eller i sakta rörelse försatta vattenytor med fartyg, allt insvept i en nordiskt dämpad och dock sommarvarm ton och med överlägset utförda molninformationer. Innehafvare af ett inbringande färgeri, utförde han målarkonsten blott för nöjes skull och var sannolikt autodidakt. Stor konstsamlare, egde han bl. a. hundratals studier och teckningar af S. de Vlieger, och tydligt är att denne på honom öfvade ett stort inflytande, ehuru C. öfverträffade honom och fullt uthärdar en ingående jämförelse med den med rätta så berömda W. van de Velde d. y. C. är i synnerhet i England väl representerad. Så finnas af honom 5 taflor i Londons nationalgalleri, *Kustscen*, *Flodbild*, med segelbåtar, *Flodbild*, med en befäst stad på stranden (1650), *Flodscen*, med örlogsslup och saluterande fartyg, samt *Skepp till segels*, alla utmärkte för den yppersta naturpoesi. Likaså återfinnes han i enskilda samlingar i England, såsom i Bridgewater gallery, hos lord Northbrook och hos markisen af Lansdowne. Utanför England har han ofta varit förblandad med andra, t. ex. med Rembrandt; så i Petersburgs Eremitage, och i Amsterdam har en bild af honom länge gått för att vara af S. de Vlieger. I Berlin, München och Wien finnas signerade taflor af hans hand och i nationalmuseum en utomordentlig målning, en af den holländska afdelningens pärlor, *Hamnstycke med speglande sjö* (dat. 1649). C. R. N. (O. G.-g.)

Cape'llen, Theodorus Frederik, baron van C., holländsk sjöofficer, f. 1762 i Nijmegen, kom i sötjänst 1772 och deltog i en mängd sjöexpeditioner. 1792—93 utmärkte han sig såsom befälhavare öfver åtskilliga kanonbåtar mot fransmän-

nen. Efter nya sjöresor utnämndes C. till konteramiral (schoutbynacht), men öfvergick 1799 med en del af sina fartyg till engelsmännen och blev därfor i contumaciäm dömd till döden. 1813 återvände han emellertid till Holland och blef viceamiral. När holländska flaggan 1816 skymfades af Alger, utnämndes C. till befälhavare öfver holländska flottan i Medelhavet. Såsom sådan hade han en betydlig del i den algeriska flottans och striden af Algers uppträffande samt de kristne fångarnas befrielse och erhöi därfor en offentlig tack-samhetsbetygelse af engelska parlamentet. Därefter lefde C. i stillhet, blef 1822 hofmarskalk hos prinsan af Oranien och dog 1824.

Capellen, Georg, tysk musikteoretiker, f. 1869 var några år ämbetsman i Lippe, men egnade sig därefter uteslutande åt musikvetenskapen. Han eftersträfvade särskildt en grundlig reform af harmonikläran och af sin "monism" på detta område (i opposition mot H. Riemanns "dualistiska" moltheori) förväntade han sig nya melodisk-harmoniska stilarter, hvilka berättigande han sökt visa bl. a. genom sättningar af folkvisor, äfven japanska. Skr.: *Die musikalische akustik als grundlage der harmonik und melodie* (1903), *Die freiheit oder unfreiheit der töne im intervall als kriterium der stimmungsführung* (1904), *melodische analyser af Griegs musik*, *Die abhängigkeitverhältnisse in der musik* (s. å.) m. m.

Capellini, Giovanni, italiensk paleontolog, 1833 i Spezia, blef 1861 professor i geologi och paleontologi vid Bolognas universitet. Han påvisade tidigt vikten af den förhistoriska forskningen, och slår en brygga från historia och arkeologi till geologi och paleontologi; och såsom ordförande vid italiensk naturforskarbörödet i Spezia 1865 gaf han jämte C. de Mortillet uppslag till de internationella kongresserna för förhistorisk antropologi och arkeologi, hvilka han bevisat flera. C. har äfven först fattat planen till de internationella geologiska kongresserna. I vetenskapligt syfte har han genomrest Europa och en stor del af Nord-Amerika. C. är till sitt äskningssätt evolutionist. Ett betydande antal vetenskapliga skrifter af honom är offentliggjordt, afhandlande t. ex. norra Apenninernas topografiska geologi. Italiens tertiära däggdjur, diluviala däggdjursfyn fossila cetaceer o. s. v. Han har i Bologna inrättat ett geologiskt museum. Såsom därvarande universitets rektor presiderade han vid universitetets 800-årsjubileum år 1888. (A. Hn.)

Cape'lo (Cappel-lo), Bianca, en venezianska af ansedd familj, f. omkr. 1548, flydde med en handelsbetjänt, Pietro Buonaventuri, till Florens, där hon gifte sig med honom. Storhertig Francesco af Medici blef där förälskad i henne och tog henne till älskarinna med mannens samtycke. Sedan Francesco blifvit änking, gifte han sig 1579 med Bianca, som af den venezianska republiken blifvit adopterad såsom dotter. Hennes förste man ha-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

förhertigen lätit mörda 1570. 1587 dogo samtidigt Bianca och hennes man, möjligen af gift. Hennes lefnadsöden äro på svenska dramatiskt behandlade af J. Engström (1861) och P. Hallström (1900). Se Saltini, "Della morte di Francesco de' Medici e di Bianca C." (1863).

Capello, Hermenegildo Augusto de, portugisisk Afrikaresand, f. 1839 i Lissabon, sjöficer, ledde 1877—79 med sin landsman Roberto Evans en expedition för undersökning af Kwangos öfre öpp samt med mera framgång den äfven med Ivens 1884—85 företagna expeditionen från Mossamedes genom kontinenten till Quelimane vid Indiska oceanen. Resultatet af dessa resor offentliggjordes i de båda reseberättelserna "De Benguella ás terras de Zaccá" (1881) och "De Angola á Contra-Costa" (1886). G. Sg.

Cap May [kæp mæi], badort på en liknämnd landtunga i nordamerikanska staten New Jersey, vid mynningen af Delaware bay, mycket besökt under somrarna af invånare från Filadelfia, med hvilket C. är i både järnvägs- och ångbåtsförbindelse. 2,257 inv. (1900).

Cap Nome [kæp nâu'm], udde på västkusten af Alaska, vid Norton-sundet, 64° n. br. 165° v. lgd. Från C. sträcker sig mot n. v. det 1898 upptäckta ulddistriktet med samma namn, med betydande uldfyndigheter i Snake- och Nome-flodernas dalar samt vid hafsstranden. Redan 1899 uppstodo orterna Anvik city, vid Snake-flodens, och Nome city, vid Nome-flodens mynning.

Capet [kapä]. Se Hugo Capet och Kape-inger.

Capet town [kæp tæun]. Se Kapstaden.

Cap Français [-fräsä]. Se Cap Haiti.

Cap Haiti, Le, Cap Haïtien, Le Cap l. Cap-Haï, för kalladt Cap Français, den näst största staden i republiken Haiti, på ön Haitis norra kust. Omkr. 29,000 inv. Betydlig utförsel af ampeschträ och kaffe. C. anlades 1670, var hufvudstad i franska kolonien och utmärkte sig för sin yx (det kallades "Lilla Paris"), men brändes 1793 af negrerna och utrymdes 1803 af fransmännen.

Cap Haïtien [-aitiä]. Se Cap Haiti.

Capilli (lat.). Se Här.

Capistranus, Johannes, rättare Johannes från Capistrano, italiensk predikant, f. 1386 provinsen Aquila (Abruzzerna), förvärfvade juris doktorsgrad och vann anställning i staden Perugias tjänst. 1416 inträdde han i franciskan-observanternas orden (se Franciscanorden), studerade under ledning af Bernhardino från Siena och gjorde sig snart bemärkt genom sin stränga askes och sin glödlighet. 1426 sändes han som inkvisitor mot "fraticelli" (en kättersk gren af franciskanerna); samma egenskap rasade han mot judarna i Neapel och senare äfven i Breslau. C. utarbetade — enligt uppdrag af Martin V, hos hvilken han stod högt i gunst — ett förslag till reformerade stadgar för franciskanerna (*constitutiones martinianæ*), ämnade att bilda grundvalen för en förening af konventualer och observanter; de blevo antagna på ett generalkapitel 1430, men reformens genomförande öfverhinderades. C. arbetade därpå för skilsmässa mellan konventualer och observanter, blef 1443 de senares generalvikarie i Italien och utverkade 1446, att de ultramontane observanterna afskildes såsom en sär-

skild förvaltningsenhet. 1450 lyckades han genomdriva Bernhardinos af Siena kanonisation. Året därpå begaf han sig, sannolikt på bedrivande af Æneas Sylvius Piccolomini (senare Pius II), till Tyskland för att missionera bland husiterna och predika korståg mot turkarna. Han företog där långa predikofärder och skall särskildt i Mähren ha omvändert många kättare. Till själva Böhmen vågade han sig dock aldrig, ehuru af den utrakvistiske biskopen Rokyczana uppfordrad till en disputation. Efter Konstantinopels fall 1453 predikade han, ehuru med ringa framgång, på riksdagarna i Frankfurt (1454) och Neustadt (1455) korståg mot turkarna och begaf sig 1455 till Ungern. Då Muhammed II året därpå anföll Belgrad, var C. jämte kardinal Carjaval och Hunyadi en bland de få, som sökte sätta sig till motvärn, tågade med en hastigt hopsamlad här mot Belgrad, uppmuntrade de belägrade och bidrog till en lycklig utgång af striden. Några månader efteråt, 23 okt. 1456, dog han i Ilok (nära Peterwardein). Han blef 1690 beattificerad och 1724 kanoniserad (äminnelse-dag 23 okt.). Se de Kerval, "St Jean de Capistran, son siècle et son influence" (1887). Om den s. k. Capistranus' krönika se Bildt, "Den s. k. Capistrani krönika i chigianska biblioteket i Rom" (Ymer, 1892). T. H.—r.

Capita (lat.), plur. af caput (se d. o.).

Capita aut nävim (lat.), "hufvud eller skepp", ett slags fornnromerskt spel, motsvarande vårt "krona eller klafve".

Capitaine [-tän], fr., kapten (se d. o.). — **Capitaine-adjudant-major** [-tän-adjytä-ma-jär], fr., benämning på en bataljonschefs adjutant i franska armén. — **Capitaine-d'armes** [-tän-da'rm], fr. (ry. *kaptend'armus*), i Tyskland och Ryssland titel för den underofficer, som har hand om beklädnaden vid ett kompani eller motsvarande truppenhet. (Vid det tyska kavalleriet har denna benämning blifvit ersatt med "quartier-meister".) — **Capitaine-major** [-tän-ma-jär]. Se Major. — **Capitaine zur see** [-tän zor se], ty., kommandör i flottan.

Capitanatä, det forna namnet på nuv. italienska prov. Foggia (se d. o.).

Capitano (it., plur. *capitani*, af lat. *caput*, hufvud), egentligen hufvudman; höfding, anförare; kapten. Under medeltiden var detta ord titel på de italienske biskoparnas större vasaller. Jfr *Armator* och *Kapten*. — I den italienska *commedia dell'arte* var *capitano* en typisk manlig mask, som framställde en storskråfare i militärdräkt; af arter därpå voro *Fracasso* och *Spavento*, och typen härleddes sig från Plautus' *miles gloriosus* samt har sin motsvarighet i Holbergs Jacob von Thyboe.

Capite cenisi (lat.), egentl. "efter hufvudet (d. ä. sin medborgarrätt) skattade", de romare, som hade inga eller helt obetydliga tillgångar. De voro fria från skatter och föro Marius' tid från krigstjänst, men hade mycket ringa politisk betydelse. Jfr *Proletar*.

Capite lidæ, *zool.*, en grupp små hafsmaskar, som stå på gränsen emellan glatt- och borstmaskar. Å kroppen urskiljas två afdelningar, en främre, mörkare färgad, med förkrympta s. k. fotknölar, och en längre, ljusare, bakre, som bär gälår. Se H. Eisig, "Monographie der capitelliden des golfes von Neapel" (1887). L.—e.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Capitis deminutio (lat.), *jur.*, betydde i den romerska rätten förändring af en persons allmänna rättsställning genom förlust af rättslig behörighet i ett eller flera afseenden. Rättslig behörighet i allmänhet betecknades af romarna med ordet *caput* ("hufvud"). Enär rättsställningen (*status*) omfattade tre gradationer däraf, näml. den fria människans (*st. libertatis*), medborgarens i en viss stat (*st. civitatis*) och familjemedlemmens i en viss familj inom denna stat (*st. familie*) — af hvilka den sistnämnda innefattade de båda föregående och den andra den förstnämnda —, hade också förlusten af rättslig behörighet tre gradationer, näml.: *capitis deminutio maxima* (förlust af *status libertatis*), *cap. dem. media* (förlust af *st. civitatis*) och *cap. dem. minima* (förlust af *st. familie*), af hvilka således den förstnämnda innefattade de båda följande och den andra den sistnämnda. I. L. (Rid.)

Capitolinus, Marcus Manlius, en romare, som enligt en romantiserande framställning skall hafva 390 (387) f. Kr. omintetgjort gallernas stormning af Kapitolium, i det han, väckt af de heliga gässen, nedstörtade den främste galliern. Något senare omtalas han som ledare för en farlig resning (enl. annan framställning såsom en för de skuldsattes bästa kämpande folkets man) ha dömts till döden och afrättats. Se Mommsen, "Röm. Forsch.", s. 179 ff., och Ihne, "Röm. gesch.", s. 285 ff.

Capitolium. 1. (Kapitolium) Borgen i det gamla Rom (se d. o.). — 2. Kongressbyggnaden i Washington (se d. o.).

Capitonidæ, *zool.* Se Bucconidæ.

Capitula Angilrami. Se Angilram.

Capitulária (lat.). Se Kapitularier.

Capituláris (lat., af *capitulum*, kapitel), ledamot af ett domkapitel.

Capitulatio (mlat., af lat. *capitulum*, kapitel, artikel), en i vissa artiklar eller paragrafer affattad öfverenskommelse. Se vidare Kapitulation och Valkapitulation.

Capitulum (lat., af *caput*, hufvud), kapitel; domkapitel; i botaniken dels. som blomhufvud. Se Blomställning, sp. 764.

Capmany y de Montpaláu [kapma'nj i], Antonio de, spansk språk- och fornforskare, f. 1742, blef 1790 sekreterare vid historiska akademien i Madrid och dog 1813. Under det 1808 började befrielsekriget spelade han en glänsande roll, dels genom sina hänförande tal till fosterlandsförsvararna, dels såsom patriotisk medlem af cortes. Han utgaf åtskilliga ganska viktiga arbeten angående medeltiden, men vann ännu större betydelse genom sina filologiska verk, bl. a. *Teatro historico-critico de la elocuencia castellana* (1786—94; ny uppl. 1826). *Arte de traducir del idioma frances al castellano* (1776; ny uppl. 1835) och *Diccionario frances-español* (1805). C. kämpade för språkets renhet och sökte energiskt motarbeta det franska inflytandet.

Capo (it., af lat. *caput*, hufvud), början af ett tonstycke. — Da capo (da kapo), förk. d. c., från början, om igen.

Capo Colo'ne, udde i Italien. Se Lacinium.

Capo di Faro. Se Faro.

Capodimonte, kungligt slott vid Neapel, påbörjad af Karl III 1738, men fullbordad först ett århundrade senare af Ferdinand II. Det innehåller

ett tavel- och skulpturgalleri samt en samling porslin från den af Karl III där anlagda porslinsfabriken (1732—1806). Äfven porslinet kallas capodimonte, dess märke är antingen N (*Neapel*) eller RF (*Real fabbrica*).

Capodistria, stad i österrikiska markgrefskapet Istrien, vid Triestviken, på en klippa, som genom stenbro är förbunden med fastlandet. 8,230 inv. (1900). Citadell. Betydliga saltverk och liflig handel. Det berättas, att staden byggdes af kolcherr och af dem kallades *Aegida*. Af romarna kallad den *Justinopolis*. 1278—1797 var det i Veneziens ego och delade sedan samma öde som det öfriga Istrien (se d. o.). Säte för ett domkapitel i biskopstiftet Triest-C.

Capo d'Istrias, grekiska statsmän. Se Kapodistrias.

Caponnière [-niär], fr., *fortif.*, i Frankrike gångvärd tvärs öfver en fastningsgraf, dels en denna senare uppförd kasemattbyggnad för grafvärksbeskyttning längs efter eller s. k. flankering. I Sverige har endast sistnämnda betydelse vunnit burska. Se Gångvärd och Kaponiär. L. W. son M.

Capo Palinuro. Se Palinurus.

Caporali, Cesare, burlesk italiensk skald, f. 1531, d. 1601, en tid guvernör öfver Atri, i Bernis berömdaste efterhärare. Hans satire *Capitoli, Viaggio al Parnaso, Vita di Mecenate* m. fl., utmärka sig för behag, liflighet och moraliserande. De utkommo 1770 under titeln *Rime* o. s. Se Pinetti i "Favilla" (1897).

Capota'sto (egentl. *capo di tasto*), it., man metallkloss eller "sadel", företrädesvis den gitarrer använda, rörliga kloss, som fastskruvas tvärs öfver strängarna, när man vill höja instrumentets stämning.

Capoul [kapöl], Joseph Amédée Victor, fransk operasångare, f. 1839, sjöng 1861—70 tenorroller på Opéra comique i Paris, sedan på italiensk operan, Lyrique, Gaité och Renaissance samt gjord tidtals vidsträckt konstresor, till en del tillsammans med Kristina Nilsson, till London, New York, Wien o. s. v. Han var på Comique mycket omtyckt och ansågs som Rogers efterföljare, men urartade sedan i manierism. I slutet af 1880-talet blef han direktör vid konservatoriet i New York.

Capparidaceæ, Kapparidéer, *bot.*, växfamilj, nära släkt med *Cruciferae*, från hvilka kapparidéerna skilja sig genom enrummig frukt och fyrfäldiga ståndare. Blommans stamdel är nästan alltid förlängd, så att frukten uppbyres af ett lågt skaft (gynofor). Familjen omfattar omkr. 300 arter och buskar i varmare trakter. Dess nytta är ringa. *Cleome*-arter odlas i trädgårdarna. Af *Cleome ornithopodioides* erhålles s. k. levantisk senap; senap användas äfven fröna af *Pedicularia pennsylvanica*. Några arter ha medicinsk användning, t. a. *Buchholzia coriacea* (banda) i Kamerun. Den viktigaste kapparidéen är *Capparis spinosa* L., en vanlig kapisbusken, som växer på klippor och andra torra ställen i medelhafsländerna, företrädesvis Grekland. Den är en vacker buske med taggaregar och ovala, blågröna blad. Blomknoppa nyttjas, inlagda i ättika, såsom krydda. Kapis frö falskas stundom med blomknoppar af *Caltha palustris* och *Sarothamnus scoparius*. Barken af kapisbusken hade fordom medicinsk användning. G. L.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Ca'pparis, bot. Se Capparidaceæ.

Cappel [kapä'l], Louis, fransk språkforskare och kritiker, f. 1585, d. 1658, var protestantisk lärst och professor i teologi i Saumur. Han trodde icke på den hebreiska bibeltextens gudomliga ursprung och försvarade sin åsikt bl. a. därmed, att bokalftecknen uppfunnos först efter den babyloniska talnads fullbordan. Denna sin uppfattning framställde han i *Arcanum punctationis revelatum* (1624). Hans förnämsta arbete är *Critica sacra* (1650), i vilket han bl. a. betonade de gamla bibelöversättningarnas betydelse för en kritisk behandling af texten.

Ca'ppelen. 1. Herman August C., norsk landskapsmålare, f. 1827 i Skien, d. 1852 i Düsseldorf, var lärjunge af Schirmer och Gude i Düsseldorf och målade, vanligen i svärmodigt elegisk framning, urskog och ödesfäll, helst med motiv från Bleikmarken. Kristiania galleri eger två målningar af honom och Stockholms nationalmuseum en. *Landskap i dimma* (1850). Y. N.*

2. Kristian C., norsk musiker, f. 26 jan. 1845 i Drammen, där han 1868, efter musikstudier i Leipzig 1860—63, blef anställd som organist. Han utnämndes 1887 till organist vid Vor frelsers kyrka i Kristiania och blef 1890 lärare i kyrk- och psalm-sång vid praktisk-teologiska seminariet. C. har Mendelssohns stil komponerat motetter, piano- och orgelsaker m. m. samt anses vara Norges förnämste orgelspelare efter Ludvig Lindeman. A. L.

Ca'ppeller, Karl, tysk sanskritist, f. 1840, e. o. professor i Jena sedan 1875, har utarbetat *Sanskrit-örterbuch* (1886—87; det bästa kortare sanskritlexikon, i synnerhet i den engelska upplagan, "Sanskrit-english dictionary", 1891) och utgivit Vamasana poetik (1875), dramat "Ratnavali" (Pärlbandet; 1877) m. m. samt till sanskrit översatt forngrekiska och tyska dikter.

Capello. Se Capello.

Cappöni, Gino, markis, italiensk lärd och politiker, f. 1792 i Florens, d. 1876 därstädes, tillhörde en redan på 1300-talet i Florens' historia känd adlig släkt och egnade sig från unga år åt litterära värf. Sedan 1839 var han nästan blind. C. slöt sig tidigt till den nationella enhetsrörelsen, stod 1848 en kort tid i spetsen för den toskanska regeringen och tog 1859 verksam del i Toscanas anslutande med den italienska enhetsstaten. Af Viktor Emanuel utnämndes han 1860 till senator. C. var en bland grundläggarna af "Archivio storico italiano" och offentliggjorde där en mängd smärre historiska arbeten. Hans förnämsta verk är *Storia della repubblica di Firenze* (2 bd, 1875, 3:e uppl. i 3 bd 1888, tysk övers. 1877). Hans *Scritti editi ed inediti* utgafvos 1877 i 2 bd af Tabarrini, hans *Lettere* i 6 bd 1882—90 af Carraresi. C. anses som en af de äldste grundläggarna af det enade Italiens moderna kulturlif. Hans lefnad är skildrad af Tabarrini (1879) och A. v. Reumont ("Gino Capponi, ein zeit- und lebensbild", 1880).

Capra, zool. Se Getsläktet.

Capra agagrus. Se Bezoarbocken.

Capra'ja (lat. *Capraria*, "get-ön"), en till italienska prov. Genova hörande liten ö i Medelhavet, 30 km. ö. om Corsica. 19,53 kvkm. 560 inv. (1901), mest fiskare och sjöfolk. Ön är af vulkaniskt ursprung, bergig (ända till 447 m. hög) och svårtill-

gänglig, utom på östra sidan, där en säker hamn finnes. — C. är äfven namn på en af Tremiti-öarna (se d. o.).

Caprära 1. Capra'ja, den nordöstligaste af Tremiti-öarna (se d. o.).

Caprära. 1. Æneas Sylvius C., tysk generalfältmarskalk, f. 1631 i Bologna, trädde tidigt i tyske kejsarens tjänst samt åtföljde sin kusin Montecuccoli på hans fälttåg och på hans resa till Sverige (1654). 1674 blef han af Turenne slagen vid Rhen. Däremot stred han med framgång mot de upprockiska i Ungern och mot turkarna (1683—86). Död 1701.

2. Giovanni Battista C., den föregående släktning, italiensk kardinal, f. 1733 i Bologna, d. 1810, blef 1801, efter att hafva använts i åtskilliga diplomatiska uppdrag, påfåg legat hos franska republiken, med hvilken han 1802 afslöt ett konkordat. Såsom ärkebiskop af Milano kröntes han 1805 Napoleon I till konung af Italien.

Capräria, bot. Se Te.

Capräria, latinska namnet på ön Capraja.

Capraröla, köping i italienska prov. Roma i Ciminiska bergen, 12 km. s. ö. om Viterbo, vid Lago di Vico, med ett berömdt, af Vignola (se d. o.) omkr. 1550 uppfördt slott. 5,538 inv. (1901).

Cap'reä, latinska namnet på ön Capri.

Capre'lla, zool., ett kräftdjurssläkte af strupfotingarnas (lämodipodernas) grupp inom världdjuren (amfipodernas) ordning. C. utmärker sig hufvudsakligen genom sin långsträckt, trådlika kroppsform och genom säcklika gälar å tredje och fjärde bröstsegmenten. Den lever ett föga rörligt lif i hafvet, på hydroidpolyper och mossdjur (se d. o.), hvilka den förtär, den träffas ej sällan vid västra kusten af Skandinavien. L-e.

Capre'olus, zool. Se Rådjuren.

Caprära ("get-ön"), liten klippö bland de Buccinariska öarna, 2 km. n. ö. om Sardinien, vid östra

Garibaldi's bostad på Capraja.

inloppet till Bonifacio-sundet. 15,9 kvkm. Omkr. 100 inv. (1901). Sedan 1854 hade Garibaldi sin vanliga bostad på denna ö, där han dog 2 juni 1882 och där han enligt sin önskan blef begravd.

Caprese, stad i italienska prov. Arezzo, vid en biflod till Tiber. Omkr. 2,000 inv. Vin- och olivodling. I C. föddes Michelangelo 1475.

Capri, forntidens *Caprea*, ö vid inloppet till Neapolitanska bukten, 6 km. v. om udden Punta della Campanella. 10,4 kvkm. 6,206 inv. (1901). Ön är bergig med mestadels branta, otillgängliga klippkuster. I dess södra del ligger den högsta bergstoppen, Monte Solaro (585 m. ö. h.). Ön producerar

vin, olja och sydfrukter, men kan ej föda sin befolkning. Under sin flyttning höst och vår fångas tusentals (40—70 tusen) vaktlar med nät af öboarna. Ön har tvenne mera bebyggda orter: C. i östra delen af ön, biskopssäte, tillsammans med landningsplatsen Marina 4,114 inv. (1901), och Anacapri, längre i v., omkr. 300 m. ö. h., dit förr endast en i klippan huggen trappa förde upp, men sedan 1876 tillgängligt medelst en äfven med vagt farbar slingrande väg. På C. finnas ännu många kvarlevor af antika byggnader, såsom af Augustus' och Tiberius' villor och af Villa Jovis på östra kusten. Där ligger ock det s. k. Salto di Tiberio, en 240 m. hög, tvärbrant

stående Capricorn-gruppen och Swain reefs, söderändan af Great barrier reef.

Capricornus (lat.). "Stenbocken", astron., en af stjärnbilderna i djurkretsen.

Caprificus, bot. Se *Ficus*.

Caprifoliaceæ, bot., växtfamilj innefattande omkr. 270 arter i tempererade trakter, nästan alla buskar. I Sverige finnas fyra släkten. Många arter, af släktena *Dicentra*, *Linnæa*, *Lonicera*, *Sambucus*, *Symphoricarpos* och *Viburnum*, odlas allmänt som prydnadsbuskar. *Sambucus nigra* har medicinsk användning (fläderte). *Sambucus Ebulus* är giftig. Några arters frukter äro ätliga. Vedes

Utsikt till Capri.

i hafvet stupande klippvägg, utför hvilken Tiberius skall hafva låtit störta sina offer. Bland öns många märkliga naturbildningar äro flera grottor, bland hvilka den berömdaste är den 1826 af A. Kopisch återupptäckta Blå grottan (se d. o.). — Tiberius tillbragte sina 10 sista år på C. Se Gregorovius, "Die Insel C." (2:a uppl. 1885), Canale, "Storia dell'isola di C." (1887), och Weichardt, "Das Schloss des Tiberius und andre römerbauten auf C." (1900).

J. F. N.

Capriccio [kapri'tjå], it. (egentl. "nyck"), mus., tonstycke, hvari komponisten icke strängt bundit sig vid några gifna former, utan modifierat dessa efter godtycke. — **Capriccioso**, nyckfullt, egensinnigt, pikant. Jfr *Kapris*.

A. L.

Caprice [kapri's], fr., nyck. Se *Kapris*.

Capricorn channel [kä'prikän tjå'næl], ett bredt, n. om Stenbockens vändkrets beläget och efter densamma (lat. *Capricornus*) uppkalladt, mycket trafikeradt hafssund vid östkusten af australiska staten Queensland, mellan den af en mängd öar och reef be-

af *Lonicera*- och *Viburnum*-arter har användning som material till pipskaff o. d.

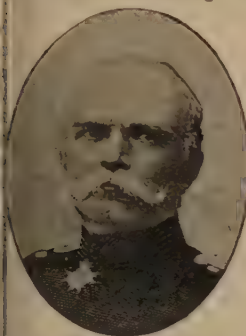
G. L.

Caprimulgus, zool. Se *Nattskärroarna*.

Caprivi [-ifi], Georg Leo de Caprara de Montecuccoli von, greve, tysk militär och statsman, f. 24 febr. 1831 i Charlottenburg vid Berlin, blef 1850 officer vid preussiska gardet, infanteriet, genomgick krigsakademien i Berlin och blef 1861 kapten vid generalstaben. Han var snart Moltkes förtroende och protektion samt deltog som major i 1:a arméns generalstab i fälttåget mot Österrike 1866. Vid utbrottet af franska tyska kriget utnämndes C. till öfverstelöjtnant och stabschef vid 10:e armékåren. Såsom sådan inlämnade han stor förtjänst om denna armékårs operationer särskildt i slagen vid Vionville 16 aug. 1870 och vid Beaune-la-Rolande 28 nov. s. å. Efter fredsslutet anställdes C. i krigsministeriet, blef 1872 öfverste, 1877 generalmajor, 1878 brigadchef, 1880 generalöfverste och divisionschef samt 1883 chef för amiralitetet och viceamiral. Under de fem

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

an stod i spetsen för det tyska sjöförsvaret främmande han kraftigt flottans och torpedväsendets utveckling samt fick äfven tillfälle visa, att han var icke blott en skicklig administratör, utan också

en framstående parlamentarisk talare. 1888 utnämndes han till general af infanteriet och överbefälhavare öfver 10:e armékåren (Hannover).

Huru fördelaktigt än C. gjort sig känd både såsom politiker och militär, väckte det likväl allmän öfverraskning, då han, efter furst Bismarcks plötsliga fall, af kejsar Vilhelm II under de mest brydsamma

förhållanden 20 mars 1890 sattes i spetsen för Tysklands och Preussens styrelse såsom tysk rikskansler samt preussisk utrikesminister och ministerresident. Han visade sig det svåra uppdraget fullt vuxen. Inom utrikespolitiken gjorde han till en förnämsta uppgift att bibehålla och stärka vänskapsbanden med Österrike-Ungern och Italien. Han lyckades också i dessa sträfvanden, som hade till resultat, att trippelalliansen i juni 1891 förnyades för en tid af sex år. Han afslöt (1 juli 1890) en traktat med England, hvarigenom Tyskland afstod Witulandet och protektoratet öfver Sansibar till England, men i stället erhöi ön Helgoland, som behärskar inloppet till Elbe. I afseende på inrikespolitiken hyllade C. strängt konservativa grundsatser, men visade sig hofsamare än Bismarck. Det af Bismarck proklamerade belägringstillståndet i Berlin och andra stora städer upphäfdes. Undantagslagarna mot socialdemokratien, som utlöpte 30 sept. 1890, förnyades icke. Den polsktalande befolkningen i Posen och Västpreussen behandlades med större mildhet än förut, och förbuden mot användande af polska språket vid folkundervisningen upphäfdes. Det af Bismarck införda passväxlet i Elsass-Lothringen afskaffades. Ultraprotektionisterna och agrarerna funno i C. en energisk motståndare. Efter långvariga underhandlingar lyckades han afsluta handelsstraktater med Österrike-Ungern, Italien, Belgien och Schweiz. Det utmärkta sätt, hvarpå han i tyska riksdagen försvarade dessa traktater och trots agrarernas och de konservatives häftiga motstånd genomdref deras antagande, ökade i hög grad hans politiska prestige. Till belöning erhöi han 18 dec. 1891 greflig värdighet. Ännu besvärligare för underhandlingarna med Ryssland, som flera gånger afbröts och först i början af 1894 ledde till afslutande af en för den tyska industrien mycket fördelaktig rysk-tysk handelstraktat på tio år. Knappt mindre stora svårigheter hade C. att betämpa för att genomdriva sitt stora militärlärförslag, hvarigenom den militära tjänstetiden nedsattes till två år, men arméns fredsstyrka ökades med omkr. 80,000 man. Då tyska riksdagen 6 maj 1893 förkastade detta förslag, utskrefvs nya val, som gäfvö C. majoritet, till följd hvaraf hans militärlag efter många strider i juli 1893 blef antagen af riksdagen.

Redan 24 mars 1892 hade C. afgått från sin plats såsom preussisk ministerpresident. Han kvarstod visserligen såsom tysk rikskansler och preussisk utrikesminister, men den nye preussiske ministerpresidenten greve Botho zu Eulenburg uppträdde snart som hans motståndare. Rivaliteten mellan de båda statsmännen ledde slutligen efter åtskilliga intriger därhän, att de bägge samtidigt, 26 okt. 1894, sågo sig föranlåtna att taga afsked. I deras ställe utnämndes furst Chlodvig von Hohenlohe till tysk rikskansler och preussisk ministerpresident. C. lefde sedan dess fjärran från allt deltagande i det politiska lifvet och afled 6 febr. 1899 på sin egendom Skyren (nära staden Krossen i prov. Brandenburg). Jfr Schreck, "Reichskanzler von C." (1891), och Schneidewin, "Das polit. system des reichskanzlers C." (1895). E. W.

Capromys, zool. Se Klättrarrättorna.

Capse'lla *bursa pastoris*, Lomme, Pungört, bot., en af de mest utbredda ogräsörter,

Capsella bursa pastoris.

som träffas i alla länder. Örten är ettårig och hör till fam. *Cruciferae*. Rotbladen äro vanligen parflikade och rosettlikt tättsittande, stjälkbladen partandade eller helbräddade, med pil-likt omfattande bas. Blommorna äro små, hvita. Frukterna äro korta, triangulära eller omvänt hjärtlika skidor med smal skiljevägg. Deras egendomliga form har gifvit anledning till ett af örtens svenska namn, "herdepungar", öfversatt i växtens latinska namn *bursa pastoris*. Örtens yngre delar hafva, såsom ofta dess samsläktningar, en skarp smak, och den torkade örten (särskildt fröna) rekommenderas för

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

andra länder såsom medel mot frossan. Försök, anställda å serafimerlasarettet, hafva ådagalagt, att somliga fall af frossor verkligen gifva vika för denna drog. O. T. S. (G. L.-m.)

Capsicum L., bot. fam., ett till solanaceerna hörande släkte, som kännetecknas af bärlik, men föga saftig uppblåst frukt. Släktet är inhemskt i de varmaste delarna af Amerika, men flera arter odlas i andra länder. *C. annuum* L. har genom odling fått många former, skilda genom fruktens olika gestalt, färg och smak. Af denna art får man den officinella drogen *fructus Capsici*, spansk peppar, paprika, piment, som består af de torra, mogna eller nästan mogna frukterna med kvar sittande foder och skaft. Frukterna äro 5—10 cm. långa, till formen koniska, men vanligen hopklämda.

Capsicum annuum.

Skalet är brunrött, glatt och glänsande, mycket segt och svårt att pulverisera. Fröna skola borttagas, förän drogen användes. Smaken är brännande skarp, länge ihållande; lukt saknas. Af *C. fastigiatum* och *C. frutescens* m. fl., hvilkas frukter äro mycket mindre, endast 2—3 cm. långa, beredes kajennpeppar, liksom spansk peppar en till soppor och andra rätter ofta använd krydda, som anlitas företrädesvis i varma länder, för att lifva matsmältningen. Handelns kajennpeppar är ofta förfalskad med hvarjehanda ämnen. Den verksamma beståndsdelen är kapsicin. Detta har blifvit framställt såsom ett kristalliserande ämne. Man har äfven ur drogen erhållit kapsikol, ett tjockt, oljeartadt, brunrött, starkt retande ämne. — Spansk peppar framkallar rodnad på huden och verkar blåsdragande. Tinktur på drogen, blandad i vatten (10—12 droppar på ett halft glas), begagnas till gurgling, mot "halsfluss". *Capsicum*-arter odlas ofta som prydnadsväxter i kruka. O. T. S. (G. L.-m.)

Capsula Benoni. Se Öga.

Captatio benevolentiae (lat.), jaktande efter ynnest, lycksökeri.

Capua. 1. I forntiden hufvudstad i Kampanien och under lång tid Italiens andra stad, var ursprungligen ett oskikt samhälle, sedermera en etruskisk

stad, men eröfrades 423 f. Kr. af samnitiska granar (kampanerna). Till Rom slöt sig C. 343; de bibehöll dock egen förvaltning, med den s. k. lägre medborgarrätten (se *Civitas*). Från 312 var C. förbundet med Rom medelst den berömda appiskvägen. Under 3:e årh. var C. en väl och regelbundet byggd stad med blomstrande jordbruk, industri och handel. I det nöjeslystna, yppiga samhället hade de först senare i Rom införda gladiatorspelen redan tidigt vunnit insteg. I andra puniska kriget afföll C. efter slaget vid Cannæ 216 till Hannibal, som vintern 216—215 där hade sitt vinterkvarter; redan 211 återtog emellertid staden romarna och straffades med förlust af själfstyrelse och medborgarrätt, hvarjämte landområdet (*Agro campanus*), såvidt det ej såldes eller koloniserades utantraderades såsom romersk statsegendom. Under Cæsar blef C. såsom koloni — 20,000 medborgare förlades dit — upptaget bland Italiens stadssamhället och var ännu i 4:e årh. e. Kr. näst Rom och Milano det mest betydande bland dessa; C. förstördes 456 af Geiserik och ånyo 840 af sarasenerna. Invånarna flyttade då öfver till det gamla *Casilinum* vid Volturnus och gäfvö denna plats namnet C. (se nedan). Nära det ursprungliga C. plats uppstod under medeltiden en by, Santa Maria maggiore, nuv. S. Maria C. vetere. — Bladformningen märkas särskildt vidsträckt grafanläggningar ända från 7:e årh. f. Kr. samt rester efter en betydande amfiteater för öfver 40,000 åskådare. — Litt.: Nissen, "Ital. landeskunde", II. 696 ff.

2. Stad och fästning i italienska prov. Casert i en af Kampaniens vackraste, bördigaste nejd på västra stranden af floden Volturno och vid järnvägen Rom—Neapel. 14,285 inv. (1901). C. säte för ärkebiskop, har 18 kyrkor (däribland domkyrkan, en moderniserad treskeppig basilika från 11:e årh.), ett antikvitetsmuseum (*museo campano*), ett högre läroverk och ett artillerilaboratorium. Stadens handel är ganska liflig, men sin största betydelse har C. dock som fästning och garnisonsstad, hufvudsakligast för artilleri. — Det nuvarande anlades år 856 e. Kr. af langobarderna 4 km. från det gamla C., på den plats, där förord *Casilinum* legat. I senare hälften af 9:e årh. blef C. hufvudstad i ett själfständigt greiskap, sedermera i furstendöme, som 1058 eröfrades af normanner och sedan 12:e årh. tillhörde konungariket St. lien. C. var redan tidigt befäst och blef under Italiens många krig ofta belägradt, besattes 1777 af österrikarna, öfverlämnades 1734 åt spanjorerna och intogs 1799 af fransmännen, men återtog reds s. å. af neapolitanarna. 19 sept. 1860 slog Garibaldi neapolitanarna vid C., som 3 nov. s. å. uppgafs åt piemontesarna. Från 1885 hafva befästningsarbeten pågått vid C. för danandet af en stadväpningsplats för södra Italien. L. W. son.

Capuana, Luigi, italiensk författare, f. 18 i Mineo i prov. Catania (Sicilien), skref i ungdom dikter, bl. a. en sång till Garibaldi och en samling sonetter, *Vanitatum vanitas*. 1864—var han teaterkritiker i florentinertidningen "nazione". 1868 återvände han till sin födelsestad där han blef borgmästare, men flyttade 1873 till Milano och egnade sig helt åt diktarkallet. C. skrifvit såväl noveller (*Profi di donne* 1877, *Hom*

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1883, *Fumando* 1889) som romaner (*Giacinta* 1879, äfven dramatiserad, *Profumo* 1891, *Il marchese di Coccavertina* 1901). I dessa har han visat sig vara en anhängare af den veristiska skolan, äfven om han bland inblandat mystisk-spiritistiska element i det allra mest realistiska. Hans stil är utmärkt för stor enkelhet, och han har förmåga att med små medel och okostnads uttryck gifva kraft och liflighet åt sina skildringar. C. har äfven utgivit tvenne band sagor: *C'era una volta* (1882; "Italienska sagor", 1883) och *Il regno delle fate* (1883). H. N.

Capuchon [kapy'sj], fr. Se Kapusjong.

Capus [kapy's], Alfred, fransk teater- och romanförfattare, f. 1858 i Aix, var grufvenjör,innan han egnade sig åt den litterära banan. 1878 beträdde han novellistikens fält med *Les honnêtes gens*, och 1890–95 utgaf han realistiska romaner, som icke slog igenom, hvaremot hans klipska politiska satirer i dialogform (i "Le Figaro", från 1893) gjorde lycka. Som komediförfattare debuterade han 1894 med *Brignol et sa fille*. Den därefter framträdande sorglösa och öfverseende lifsuppfattningen uttrycktes vidare i pjäserna *La bourse ou la vie* (1900; "Pängar eller lifvet", 1901), *La reine* (1901), *Les deux écoles* (1902; "Gamla och nya skolan", 1903), *La châtelaine* (1903; "Slottsfruen", s. å.), *L'adversaire* ("Motståndaren", 1904), *Notre jeunesse* ("Vår ungdom", 1905) m. fl. De utmärka sig för dialogens lifliga verov och kvickhet, men tillfredsställa i mindre grad krafven på dramatisk utveckling och upplösning.

Caput, plur. *capita* (lat.), hufvud; början af en sak (jfr Kapitel). — **Caput** familæ l. familias, hufvudman för en ätt, särskildt för en adlig. Se vidare Hufvudman. — **Caput porcinum**. Se Cuneus. — **Capita junctata, mynto.**, två förenade hufvud på ett mynt, tillädda antingen med ansiktena mot hvarandra, *capita aduersa*, eller med ansiktena vända från hvarandra, *capita aversa*. — Per capita, efter hufvuden, efter individernas antal. — Quot capita, tot census, så många hufvud, så många sinnen.

Caput familæ (lat.). Se Caput.

Caputiāni. Se Caputiati.

Caputiāti (Caputiani), religiös sekt, stiftad 1182 i Auvergne af en timmerman vid namn Durand och uppkallad efter den egendomliga hufvudbonad (*caputium*), som anhängarna begagnade. Sekten, som ville införa kommunistisk jämlikhet, undertrycktes med vapenmakt af biskop Hugo af Auxerres.

Caput Medusæ. Se Lefversjukdomar.

Caput mortuum (lat.), "dött hufvud", kem., kallades fordom de vid kemiska arbeten tillkomna affall, för hvilka man ej kände någon användning. Numera betecknas därmed den återstod af oren järnoxid, som erhålles vid upphettning af järnvitriol för beredning af rykande svafvelsyra. P. T. C.*

Capybara, zool. Se Hydrochærus.

Caque [ka'k], fr., en liten tunna (kagge) för inpackning af sill, sardiner, krut m. m.

Caquetá [-ke-]. 1. Sydamerikansk flod, under sitt nedre lopp kallad Yapurá. Den rinner upp i södra delen af republiken Columbia, på östra sidan af Kordillererna, bildar under en lång sträcka gräns mellan Brasilien och Ecuador samt förenar sig i brasilianska prov. Amazonas med Amasonfloden. —

2. Territorium i staten Cauca i sydamerikanska republiken Columbia. 527,000 kvkm. med omkr. 6,000 civiliserade inv. och 50,000 vilda indianer. Hufvudort är Mocoa.

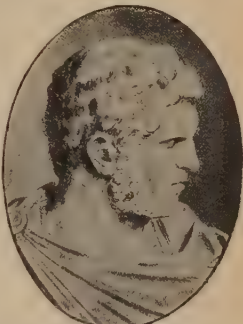
Caquetos [kake-], folkstam. Se Guajiros.

Carabinieri (it.), "karabinieri", benämning på gendarmeriet i Italien.

Carabobo, stat i republiken Venezuela, vid Karibiska hafvet. 7,732 kvkm. Omkr. 224,000 inv. Den norra delen vid kusten är bergig, den södra, särskildt Valencia-slätten, jämn och fruktbar. Klimatet är hett och vid kusten osundt. Odling af kaffe, kakao och socker. Hufvudstad är Valencia, som genom järnväg är förbundet med hamnen Puerto Cabello. Staten har sitt namn efter byn C., 15 km. s. v. om Valencia, där Bolívar vann tvenne segrar öfver spanjorerna: 28 maj 1814 öfver general Salomon och 24 juni 1821 öfver La Torre. J. F. N.

Carabus, zool. Se Jordlöparsläktet.

Caracalla, egentl. Bassianus, romersk kejsare, som sådan kallad Marcus Aurelius Antoninus, var äldste son till Septimius Severus och Julia Domna samt föddes i Lyon troligen 186 e. Kr. Namnet C., rättare Caracallus, fick han efter en så benämnd fotsid gallisk dräkt (kappa), som han gärna bar. Ej långt efter sin tronbestigning (211) lät han mörda sin yngre broder och medregent, Geta, samt dennes anhängare (omkr. 20,000 pers.). Som ensamhärskare lefde C. väsentligen för sina nöjen och slöserier och öfverlät en hel del af regeringsbestyren åt modern. Han var ytterst frikostig mot sina gunstlingar och i synnerhet soldaterna; tack vare åtskilliga skatteförhöjningar och särskildt genom den romerska medborgarrättens utsträckning till nästan alla undersåtar (212) ökade inkomster samt änkekejsarinnans förträffliga förvaltning funnos dock vid hans död betydande belopp i skattkammaren. Efter föga årofulla krigsföretag mot alemanner och chatter — på andra sidan den rätiska gränsen ("limes") vann han dock en seger — drog C. mot orienten, för att såsom Alexander den store, som han t. o. m. i dräkt och åthäfvor sökte likna, lägga dessa trakter under sin spira. I Ilion firade C. med högtidliga täflingsspel Akilles' minne. Vinterkvarter var 214–215 Nikomedia; öfver Antiokia gick tåget på våren 215 till Alexandria, där ett fruktsamt blodbad anställdes bland invånarna på grund af deras vanvördnad mot kejsaren och sympatier för Geta. Följande år öfverraskade C. parterna och ryckte utan motstånd öfver Tigris samt rustade sig vintern 216–217 till ett nytt fälttåg mot de numera väl förberedde och öfver kejsarens plundringståg ytterst uppbragte fienderna. Emellertid blef han redan i april 217 mördad på anstiftan af gardesbefälhåfvaren Macrinus, som utropades till kejsare. — För militärlifvet svärmade C. öfvermåttan, utan att dock vara någon egentlig fältherre. Lika litet var han statsman. Hans viktigaste åtgärd var ut-

sträckningen af den romerska medborgarrätten. För all tid af hans namn bundet vid det utomordentligt storslagna badetablissemang, Caracallas termer (se Romerska bad och pl. VI till art. Byggnadskonst), som invigdes år 216 och hvaraf ståtliga rester ännu äro kvar, hörande till Roms mest betydande sevärdheter.

Caracará, folkstam. Se Guarani.

Caracas. 1. Fordom stat i sydamerikanska republiken Venezuela. Större delen af dess område bildar nu staten Miranda, medan en mindre del jämte hufvudstaden C. förklarats för förbundsdistrikt.

2. Förbundsdistrikt i sydamerikanska republiken Venezuela. 117 kvkm. 206,055 inv. (1904).

3. Hufvudstad i republiken Venezuela och i förbundsdistriktet C., belägen på 10° 31' n. br. och 67° 3' v. lgd, vid Rio Guaire och vid foten af det 2,801 m. höga Silla de C. Omkr. 75,000 inv. C. har ett tempererat klimat, breda, raka gator, gas och elektrisk belysning, vattenledning, spårvägar, ett universitet (sedan 1778), en konstakademi, polyteknisk läroanstalt, präst- och lärarseminarier, nationalmuseum samt flera andra läro- och bildningsanstalter. Det är säte för regeringen, nationalkongressen samt för en ärkebiskop. C. har statyer af S. Bolivar, åt hvilken också ett panteon är helgadt, af Washington och Guzman Blanco. Bland dess kyrkor märkas den tunga domen och Annakyrkan, af andra byggnader presidentens palats ("gula huset"), universitetet och stora slakterier. Tillverkning af tvål, ljus, cigarrer och tobak. C:s hamn är det 10 km. nordligare belägna La Guaira, med hvilket det är förenadt genom en järnväg. — C. anlades 1567, blef sedan hufvudstad i ett spanskt generalkapitanat och säte för guvernören. Det har många gånger svårt skadats af jordbäfvningar, särskildt 26 mars 1812 och 29 okt. 1900. J.F.N.

Caracci. Se Carracci.

Caraccioli [kara/tjåli], gammal neapolitansk adelsfamilj af grekiskt ursprung.

1. Gianni C., grundläggaren af släktens inflytande och rikedom, var sedan 1415 gunstling hos drottning Johanna II, som öfverhopade honom med titlar och höga värdigheter. Hans äregrighet och högmot beredde honom en våldsam död 1432.

2. Marino C., f. 1469, var protonotarie hos påven Leo X och sändes 1518 till Tyskland för att underhandla med kurfursten Fredrik den vise om Luthers utlämnande. Han dog som kardinal och kejsarlig ståthållare i Milano 1538.

3. Galeazzo C., markis af Vico, systerson till påven Paul IV (Caraffa), f. 1517, blef i sin ungdom påverkad af reformationspredikanterna Valdes och Vermigli, öfvergick till den reformerta trosbekännelsen och lämnade 1551 familj och fädernesland för att bosätta sig i Genève. Han motstod ständaktigt alla sin släkts försök att förmå honom att återvända till Italien samt förflejt till sin död, 1586, en högt aktad stödjepelare för den italienska församlingen i Genève. Jfr Balbani, "Historia della vita di Galeazzo C." (1587, omtr. 1875), och Gallifé, "Le refuge italien de Genève" (1881).

4. Domenico C., neapolitansk sändebud i Paris, f. 1715, intog en bemärkt plats i encyklopedisternas krets och dog 1789 som vice-konung öfver Sicilien.

5. Francesco C., neapolitansk amiral, f.

1752, förde 1793 befälet utanför Toulon, gick 1799 i parthenopeiska republikens tjänst och blef 1799 när kardinal Ruffo bemäktigat sig Neapel, på amiral Nelsons befallning hängd vid rånocken på ett sina egna fartyg.

Caracole [-kål], fr. (af sp. *caracol*, snäckor byggn., vindeltrappa; *sporte*., en ryttares hastiga vändningar med hästen. Jfr Karakolerin).

Caracoles, stad i chilenska prov. Antofagasta genom järnväg förenad med staden Antofagasta Omkr. 3,000 inv. C. ligger 2,865 m. ö. h. och upstod efter upptäckten af silfverfyndigheterna 1870. Den då till Bolivia hörande öknen Atacama.

Caracore [-kär] 1. Corocore, benämning på de i ostindiska arkipelagen förekommande båtarna, hvilas roddare placeras utombords på långsätande bamburör, som hvilat på tvärs öfver båten ligande rör af samma träslag. De yttre ändarna af dessa senare uppbäras af en på vattnet flytande balk, hvilken äfven tjänar till att balansera båten. De största caracores — som äro omkr. 37 m.

långa och 4 m. breda samt ligga 1,5 m. djupt. hafva ända till tolf tvärsålar, så att på hvarje sålplats finnes för sextio man, hvilka föra sina paga, (rör) i de öppningar, som bildas mellan bamburör. För åstadkommande af jämn takt i rodden slås en trumma eller ett annat instrument. Segel nyjas sällan under rodd. Dessa båtar, som kunna för stor besättning och framdrivas med stor hastighet, hafva med fördel användts såväl till sjöörfveri som (af holländarna) till kustbevakning; i dessa fall lådes små kanoner på relingarna. R. M.

Caradoc-gruppen [kär/redåk-], en afdelning i undersiluriska formationen. Förekommer hufvudsakligen vid Caradoc i Shropshire i England. I dessamma äro sandstenar förhärskande. E.

Carafa, släkt. Se Caraffa.

Carafa, Michele Enrico, italiensk kompositör, f. 1787, elev af Cherubini, egnade sig en åt krigaryrket och utmärkte sig under Murat, uppträdde efter 1814 med operor (*Le solitaire*, *La zizette*, *Masaniello* m. fl.), hvilka i Italien, Paris och Wien gjorde stor lycka. 1827 bosatte han sig i Paris, där han 1840 blef medlem af Institutet och professor vid konservatoriet. Död 1872. A.

Caraffa (Carafa), neapolitansk adelsläkt, omfattad redan på 1200-talet.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1. **Oliviero C.**, kardinal, f. 1430, d. 1511, år 1458—84 ärkebiskop af Neapel, blef 1467 kardinal och eröfrade 1478, som befälhafvare öfver en af påven Sixtus IV utrustad flotta, från turkarna Smyrna och hamnen vid Satalia på Karamaniens kust.

2. **Giovanni Pietro C.**, påve 1555—59 under namn af Paul IV (se d. o.).

3. **Carlo C.**, den föregående brorson, kardinal, f. 1519, förde i sin ungdom ett äfventyrligt krigarligt och stred bl. a. under hertigen af Parma i Nederländerna, ingick i malteserorden och vann sedan genom hycklad fromhet sin farbroder Paul IV:s förtroende samt utsågs af denne till kardinal och ledare af den heliga stolens utrikespolitik. Han och hans bröder Giovanni och Antonio C. utplundrade folket och inreklade påven i ett olyckligt krig med Filip II af Spanien. Paul förvisade efter krigets slut brorsonerna från Rom, och de utlämnades af dennes efterträdare Pius IV åt sina många fienders hämnd. Efter en i oregelbundna former förd process afträttades såväl kardinal Carlo C. som hans bröder Antonio 1566. Jfr Reumont, "Die Caraffa von Maddaloni" (2 bd, 1851), och Duruy, "Le cardinal Carlo C." (1883).

4. **Antonio C.**, den föregående broder. Se Caraffa 3.

5. **Antonio C.**, den föregående kusin, kardinal, f. 1538, d. 1591, erhöi kardinalshatten af Sixtus V och var senare Gregorius XIII:s bibliotekarie. Han utgaf en samling af påfliga dekretal (från Stt Clemens till Gregorius VII) och ombesörjde en förbättrad edition af *Septuaginta* (1587).

6. **Carlo C.**, f. 1561, d. 1633, stiftade i Neapel ett religiöst sällskap, kalladt "fromma arbetare" (*pii operarii*), som 1621 fick pålig stadfästelse på sina stadgar och sedan dess verkat för själavård bland de fattigaste lagren af befolkningen. C. har sedermera blifvit beatificerad.

7. **Vincenzo C.**, den föregående broder, jesuitgeneral, f. 1585, d. 1649, inträdde 1604 i jesuitorden och blef 1646 dess general. Han är känd som författare till i den katolska världen ännu mycket lästa och på flera språk öfversatta upbyggelse-skrifter.

8. **Carlo C.**, pålig diplomat och historie-skrifvare, blef 1616 biskop af Aversa och var 1621—28 som nuntie vid kejsarhofvet synnerligen verksam i striden mot reformationen. C. dog 1644 i Aversa. Af vikt för trettioåriga krigets historia äro hans *Commentarii de Germania sacra restaurata* (1630). Jfr Anthieny, "Der päpstliche nunzius Karl C." (1869).

9. **Antonio von C.**, tysk greffe, krigare i österrikisk tjänst, d. 1693, nådde fältmarskalks grad och var från 1685 befälhafvare öfver de kejserliga trupperna i Ungern, där han 1687 presiderade i "blodsdomstolen i Eperjes", som skoningslöst bestraffade deltagarna i Tökölvis uppror. Genom grymhet och utpressningar gjorde han sig allmänt hatad såväl i Ungern som i Siebenbürgen, där han 1688 blef öfverbefälhafvare och genast anställde en skarp räfst med kejsarens fiender.

10. **Ettore C.**, f. 1767, en af parthenopeiska republikens grundläggare, stred som general med stor tapperhet för den nya fristaten och blef efter dess fall afträttad 1799 på föranstaltande af kardinal

Ruffo. Jfr B. Maresca, "Ettore C." (i "Archivio storico napoletano", 1885), och R. Caraffa d'Andria, "Ettore C., conte di Ruvo" (1886).

Caragana Lam., Ärtträd, Ärtbuske, bot., växtsläkte af fam. *Leguminosae*, afd. *Papilionate*. Det innefattar ett fåtal träd eller buskar, inhemska i Asien. *C. arborescens* Lam., sibiriska ärtträd, som härstammar från Sibirien, är en af de buskväxter, som bäst lämpa sig till odling i Sverige. Det växer fort, är ytterst hårdigt (trives på kalljord ända upp till Luleå) och ej noga på jordmån. Till häckar är det synnerligen lämpligt. Det sibiriska ärtträdet är en störväxt, ända till 5 m. hög buske med parbladiga blad och gula blommor, som sitta enstaka eller 2—3 tillsammans vid bladknippenas bas. Äfven andra arter odlas.

Ldt. (G. L.—m.)

Caragheen. [-gin], Carragheen, Pärlmossa, farm., två algarter, *Chondrus crispus* Stackh. och *Gigartina mamillosa* J. Ag., tillhörande afd. *Rhodophyceae*, hvilka växa i hafvet, på klippor, inom området för ebb och flod. Synnerligen ymnigt förekomma de å Irlands kust, men träffas ock (den förra allmänt) vid Skandinavians västra kuster. De friska algerna äro röda i olika skatteringar. Genom torkning i solen få de en blekgul färg, sådan man finner hos handelsvaran caragheen. Drogen består af hela de torkade, gaffelformigt delade algerna, som genom torkningen blifvit hornartade och genomskinliga. Caragheen sväller mycket i vatten samt blir mjuk och slipprig som ett brosk. Genom kokning af 1 del caragheen med 20—30 viktsdelar vatten fås en lösning af växtslem, som vid svalnandet stelnar till ett gelé, hvilket, med ringa skäl, ansetts vara mycket närande och välgörande för bröstpatienter. En sådan beredning, *gelatina caragheen*, fanns förr upptagen i svenska farmakopén, men har numera i likhet med själva drogen caragheen såsom obruklig blifvit utesluten. I stor mängd användes däremot caragheen i industrien till klarande af öl och andra flytande näringsmedel, i stället för gummi till appretering af tyger och vid fabrikationen af hattar. O. T. S. (G. L.—m. C. G. S.)

Caraguata, bot. Se *Bromeliaceae*.

Carai'nsula ("täckta ön"), latinska namnet på Öms I. Ems kloster.

Caralis. Se *Cagliari* 2.

Caralitänus. Se *Lucifer*, biskop.

Carambole [karäb'ä], *Carambolae* [-lä] och *Caramboline* [-lin]. Se *Biljard*.

Caran d'Ache [karä' da'], pseudonym för den franske tecknaren E. Poiré. Pseudonymen är af ryskt ursprung (*karanda'sj*) och betyder "blyertspenna". Se vidare Poiré.

Carangidæ, zool. Se *Taggmakrillsläktet*.

Cara'nna, bot. Se *Protium*.

Caranx, zool. Se *Taggmakrillsläktet*.

Caräpa, bot. Se *Meliaceae*.

Carape'lla, en 100 km. lång flod i italienska prov. Foggia (Capitanata). Den faller ut i Manfredonia-viken.

Cara'ssius, zool. Se *Rudsläktet*.

Carateodory, A. Se *Karateodory*.

Carai'sius, Marcus Aurelius, romersk fältherre, som 286 e. Kr. gjorde sig till härskare i

Britannien och lyckades försvara sin oafhængighet. Senare slöt kejsar Maximianus fred med honom och erkände honom som själfständig regent. C. mördades 293.

Carava'ca, stad i spanska prov. Murcia, vid en biflod till Segura. 15,846 inv. (1900). Tillverkning af choklad, papper, tvål. Vin- och olivodling. I närheten marmorbrött och ruiner från den romerska tiden.

Caravaggio [-va/djä], stad i italienska prov. Bergamo (Lombardiet). 8,786 inv. (1901). Tillverkning af siden och hattar. Milanäserna under Stora vunno där 1448 en seger öfver venezianerna. I C. föddes de bägge målarna med namnet Caravaggio.

Caravaggio [-va/djä], Polidoro da C. (äfven, dock ovist med hvad rätt, kallad Caldara), italiensk målare, f. omkr. 1495 i Caravaggio nära Bergamo, mördad 1543 i Messina, var en af Rafaels lärjungar och arbetade under honom i Vatikanens loggior 1516. Men han intog snart en själfständig ställning och utförde i förbindelse med sin vän florentinaren Maturino ett stort antal fasadmålningar, hvilka han efter Peruzzis förebild utförde i "sgraffito" eller i enfärgad fresko ("grisaille"). De bestodo af stora friser med heroiska, mytologiska eller historiska skildringar, beundrade af samtiden för arkeologisk detaljkänedom, levande teckning och dekorativ verkan. Vid plundringen af Rom 1527 flydde han till Neapel och Sicilien. Där målade han sin förnämsta taffa, en stor *Kristi korsbäring* (nu i Neapels museum), hvari han aflagt all antikisering och påminnelse om Rafael och i stället visar en kraftfull realism. C. R. N. (O. G.-g.)

Caravaggio [-va/djä], Michel Angelo Amerigi da C., italiensk målare, tillhörande den bolognesiska skolans naturalistiska sida, föddes 1569 i Caravaggio, nära Bergamo, och fick sin konstnärliga invigning genom studiet af Giorgiones arbeten i Venezia. I lära hos Cavaliere d'Arpino fick han snart afsmak för den då rådande manieristiska idealismen, och inom kort finna vi honom i öppen opposition såväl mot denna som mot den carracciska skolans eklektiska sträfvanden i Bologna. Hans kraftiga, ehuru dystra kolorit och djärfva återgifvande af

naturen väckte stort och rättvist upseende, och snart slöt sig en mängd yngre krafter kring den dristige nyskaparen, som i naturstudiet sökte ej endast grunden till, utan äfven kärnan i all konst. Stora beställningar tillföll honom i Rom, t. ex. kapellet i S. Luigi de Francesi; men han fick naturligtvis äfven en stor mängd fiender, som nedsatte hans arbeten. Lika slagfärdig med svärdet som med penseln, dödade han en motståndare i duell och måste därefter fly till Neapel, men hans dystra lynne lät honom ej heller där finna lugn. Så gick han till Malta, där han utförde flera större arbeten och utnämndes till malteserridare. Äfven där förde honom dock hans häftiga lynne snart i strid.

Han fängslades, men flydde och vistades sedan någon tid på Sicilien, där han utförde flera bilder i Siracusa, Messina och Palermo. Ej heller där troende sig säker för sina fiender, ville han öfverflytta till Neapel begifva sig till Rom, men blef på väges öfverfallen och svårt sårad. Den sårfeber, som därpå uppkom, slutade hans lif i Porto Ercole, 1609.

Som C:s förträffligaste arbeten anse vi hans *Spelare* (se fig.), i Dresden, hans *Spåkvinna*, i Louvre, hans *Lutspelande yngling*, i Eremitaget i Petersburg, hans stora *Grafläggning*, i Vatikanen i Rom, hans *Falsa spelare*, i Palazzo Sciarra i Rom, och hans *Spåkvinna*, i kapitolinska galleriet. I nationalmuseum finnes en honom tillskrifven *Judit med Holoernes' hufud*. C. var den naturliga reaktionens som den ensidigt saft- och kraftlösa idealismen efter Rafaels död och den manierism, som följde på Miche-

angelo, måste framkalla. Denna reaktion blef ytterlig och ensidig, dels på grund af hela tidens lidelsefulla, för ytterligheter fallna karaktär, dels på grund af målarens egen dystra och bisarra personlighet. Mätta och adel, skönhet och finhet söker man fördenskull förgäfvets i hans verk, men kraft och sann lidelse saknas aldrig, och hans taffla göra därför, trots sin ofta framträdande råhet, ett friskt och välgörande intryck vid sidan af de öfriga från den imitationens tid, i hvilken han lefde. Det han bröt med helgonmåleriet, blef han skaparen af den italienska genrebilden, i hvilken han sökte och fann uttryck för naturens hela råa, men också friska och kraftiga lif. Ehuru icke stor som kompositör, visar han dock, jämte sin vilda kraft, alltså en viss höghet i sina kompositioner, äfven när de röra sig på det rent genreartades område. Had icke den italienska konsten redan varit i så starkt sjunkande, skulle C. sannolikt hafva kunnat blifva skaparen af en kraftig-italiensk genreskola; nu drog hans naturalism genom hans lärjungar åter in på det religiösa området och åstadkom stor förtörelse i de äldre skolornas stelnade kompositionssätt, utan att kunna skapa något nytt; och så står C. — stor, men ensam med sina koncentrerade belysningar, sina skarpa dagrar, sina djupa skuggor, som med tiden svartnat, med sin klara och kraftiga färg, sina råa, men starka modeller och sin slående verkan — en tragisk skepnad vid slutet af den italienska målarkonstens storhetstid. L. H.

Caravellas [-ve'ljas], stad i brasilianska staten Bahia, vid floden C., 8 km. ofvan dess mynning. Omkr. 4,000 inv. Utmärkt hamn; export af kaffe, kokosnötter, fisk och tran.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Carayon [karäjä], Auguste, fransk jesuit och historieskrifvare, f. 1813, d. 1874, inlade stora förtjänster genom grundliga forskningar rörande sin tidens historia. Bland hans arbeten må nämnas *Documents inédits concernant la compagnie de Jésus* (23 bd, 1863—86), *Bibliographie historique de la compagnie de Jésus* (1864, en för jesuitordens historia värderlig bibliografisk hjälpredd), *Premières missions des jésuites au Canada* (s. å.), *Bannissement des jésuites de la Louisiane* (1865) och *Notes historiques sur les parlements et les jésuites au XVIII:e siècle* (1867).

Carballo [-ba/ljä], Baños do, stad i spanska prov. Coruña, nära kusten, med mycket besökta varma källor (29°—34° C.). 13.032 inv. (1900).

Carbo (lat.), kol. Förtkortadt till C, utgör det kemiskt tecken för kolets atomvikt, 12. — Carbo animalis, animaliskt kol, djurkol. — Carbo igni præparatus, ett slags kol, som är af spåda grenar af asp eller lind. — Carbo p'ongiaë, svampkol. — Carbo vegetabilis, ett af löfträd beredt kol, som nyttjas till andpulver.

Carbo, familjenamn för en gren af ätten Papirius Rom. — 1. Cajus Papirius C., en begåfvad talare. Under Gracchernas reformsträfvanden stod han på folkpartiets sida, men öfvergick sedan till den, hvilken dock misströdde honom och lät anslå honom, hvarefter han gaf sig själf döden. — 2. Cnejus Papirius C., talare, folkleddare samt en af Marius' förmaste anhängare, var konsul 85 och 84 f. Kr. Vid Sullas återkomst till Italien utträd han i norra Italien mot honom och hans fältherrar, men utan framgång, hvareför han flydde till i Cossyra. Där blef han 82 tillfångatagen och sedan på Pompejus' befallning afrättad. R. Tdh.

Carbolineum. Se Karbolineum.

Carbonado (Karbonado, Karbonat), *mineral*, svart, amorf, ogenomskinlig diamant. Den träffas i Brasilien i stycken af ända till 1,000 karats vikt. Till en början ansågs den värdelös, men är numera mycket eftertraktad och betalas ganska högt. Carbonado har fullt ut den kristalliserade diamantens hårdhet och användes därför till grafvicklar, stenborrar (s. k. diamantborr) och andra verktyg, som nödvändigt måste hafva mycket stor hårdhet. Den begagnas jämväl till s. k. diamantborrd, d. v. s. i pulveriserad form, till slipning af andra diamanter. Carbonado består af rent kol med ända till 2 % askbeständsdelar, är lättare än den vanliga diamanten och saknar hvarje antydning till kristallform. Därigenom skiljes den från svarta varieteter af vanlig diamant, hvilka stundom förekomma tillsammans med carbonado. A. E. N.*

Carbonari (it.), egentl. "kolare", medlemmar af ett hemligt politiskt sällskap *carbonara*, som bildades i konungariket Neapel sannolikt omkr. år 1807 och senare utbreddes sig öfver hela Italien och öfver Frankrike. Rekryteradt af missnöjda republikaner, hade det först sitt tillhåll i Abruzzernas och Kalabriens bergstrakter. Till en början gjorde dessa missnöjde endast hvar för sig motstånd mot myndigheterna, men snart organiserade de sig till ett sällskap, hvilket tog namn efter kolaryrket; som ifrigt bedrefs i nämnda bergsbygder. Från detta yrke och från den kristna religionen hämtade de ämnen till en mystisk ritus och till en besynnerlig fraseologi, under hvilka de

dolde sina syften. En carbonariloge kallades *baracca* (hydda), ett vanligt möte *vendita* (försäljning), ett viktigt möte *alta vendita* (betydande försäljning). De ord, som tjänade till att uttrycka sällskapets innersta afsikt, voro lånade från religionen. "Lammets" betecknade sålunda Kristus, tyranniets förmästa offer, under det "vargen", som dödat lammets, representerade de despotiska styrelserna. Carbonari svoro på att hämnas "lammets" död, och "vargens" tillintetgörande var deras symboliska lösen. Sällskapet hade fyra grader, och receptionsceremonierna utmärktes af en mängd mystiska bruk. Försöket att åstadkomma en fullständig organisation, genom att upprätta en centralstyrelse, lyckades ej. Carbonaris egentliga centrum var konungariket Neapel, där de efter år 1816 skola hafva räknat omkr. 16,000 medlemmar, bland dem många banditer, som skandaliserade sällskapet genom sina förbrytelser, men äfven i Kyrkostaten och i Lombardiet voro de talrika. Deras mål var först fransmännens förjagande ur Neapel, och i förening med bourbonerna sökte de störta Murat, som dock slog dem tillbaka samt tillfångatog och lät afträta deras chef Capobianco. Efter restaurationen arbetade de för Österrikes utstängande från halfn, Italiens enhet och ett konstitutionellt statsskicks införande. I Neapel följdes de af regeringen, hvareför de blefvo särdeles populära såsom frihetens förkämpar. De vunno där också anhängare bland officerare, studenter, konstnärer, ja t. o. m. präster, samt organiserade upproren i Neapel 1820, Kyrkostaten s. å. och Piemonte 1821. Krossade af Österrikes vapen, gingo de sedan alltmer tillbaka i makt, men uppökade åter vid resningen i Neapel 1827 och vid upproret i Italien 1831. — De efterträdades sedermera af Mazzinis mer lifskraftiga organisation "Unga Italien".

Omkr. 1820 började carbonarismen slå rot i Frankrike och fick där en vida kraftigare organisation än i Italien. Logerna buro namnen *ventes particulières*, *ventes centrales*, *hautes ventes* och *ventes suprêmes*. Sin största spridning vann carbonarismen där bland underofficerare och studenter. I likhet med bröderna i Italien sökte de franske carbonari år 1821 åstadkomma en revolution, men misslyckades. Emellertid voro de ända till 1821 en verksam medelpunkt för det revolutionära missnöjet. Efter julirevolutionen 1830 slöto sig de flesta bland dem till Ludvig Filips regering.

Litt.: S. Bartholdy, "Denkschriften über die geheimen gesellschaften im mittäglichen Italien und insbesondere über die carbonari" (anonym 1822), och Greco, "Il tentativo dei carbonari di Calabria citirene nel 1813" (1866). B. F. O.*

Carbónas cal/cicus cretáceus (l. præcipitatus), *farm.* Se Krita.

Carbondale [kä/bendäl], stad i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid föreningen af floderna Lackawanna och Wyoming. 13,536 inv. (1900). I närheten finnas rika stenkolsgruvor.

Carboneum (lat.), kol.

Carboniferous limestone [käbani'föres lä'm-stäun], eng. Se Bergkalk.

Carborundum, Karborund, Siliciumkarbid, en genom sin hårdhet, som öfverträffas endast af diamantens, utmärkt förening af kisel och kol, upptäckt af elektrikern Acheson i Nord-Amerikas förenta stator. Carborundum framställes på

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

följande sätt. Ett tråg af tegelsten fyller med en pulverformig blandning af kvartssand, söndermald koks, något koksalt och sågspån. Därpå ledes en stark växelström genom blandningen. Denna erhåller på detta sätt en hög temperatur, hvarvid sandens kiselsyra af en del af kolet (koksen) reduceras till silicium, som med en annan del af kolet förenas till siliciumkarbid, d. v. s. carborundum. Efter några timmar är det kemiska förloppet fulländadt, och i blandningen ligger en kärna af sammanvuxna, ljusgula, starkt glänsande carborundumkristaller, hvilkas kemiska sammansättning anges af formeln SiC , motsvarande 30 proc. kol och 70 proc. kisel. På grund af sin stora hårdhet har carborundum blifvit ett eftersökt material för tillverkning af slip-skifvor. S. A.—s.

Carbu'nculus (lat.), karbunkel, ett slags ädelsten (se d. o.).

c. arc., *mus.*, förkortning för coll' arco (se d. o.).

Carcagente [-che'nte], stad i spanska prov. Valencia, på en fruktbar slätt, som genomdrages af bevattningskanaler från Júcar. 12,262 inv. (1900). Järnvägsknut, odling af oranger och råsilke, klädes-tillverkning. I trakten risodling.

Ca'rcano, Giulio, italiensk författare, f. 1812 i Milano, d. 1884, var under upproret i Milano 1848 sekreterare hos den provisoriska styrelsen, blef 1859 professor i estetik vid konstakademien i nämnda stad och 1868 medlem af öfverrådet för den offentliga undervisningen. Han grundlade sitt rykte genom romanen *Angiola Maria* (1839; ny uppl. 1864), som utgör ett lyckligt försök att införa familje-romanen i den italienska litteraturen. Äfven i *Racconti semplici* (1843) behandlade han på ett utmärkt sätt scener ur det husliga lifvet. C. skref äfven lyrik och dramatik. Dessutom öfversatte han förträffligt åtskilliga bland Shaksperes dramer och utfödade stort inflytande som kritiker. C:s *Lettere alla famiglia e agli amici* utgäfvs 1887, hans *Opere complete* i tio band 1892—96.

Carcäso. Se Carcassonne.

Carcassonne [-sä'n], hufvudstad i franska depart. Aude (Languedoc), vid floden Aude och Canal-du-midi. 27,522 inv. (1901). Fästning af tredje rangen. Säte för prefekt och biskop, handelsdomstol, ett lyceum, präst-, lärar- och lärarinneseminarier. Det består af en gammal och mörk, högre liggande "cité" med gammalt kastell, omgärdad af murar med en mängd torn, samt en lägre stadsdel med boulevarder och breda gator samt katedralen S:t Michel, justitiapalatset, hallar och hamn. Ända sedan 12:e årh. hafva stadens klädesfabriker varit berömda. I kyrkan S:t Nazaire (i cité), från 11:e årh., ligger Simon af Montfort begravnen. — C. hette förord *Carcaso* och var på Cäsars tid en betydande romersk vapenplats. Redan omkr. år 300 blef det biskopssäte. Under medeltiden var C. hufvudort i ett grefskap, som 1247 återföll till kronan.

Carcavelhos [-ve'ljäs], by i Portugal, v. om Lissabon, berömd för sitt söta vin. 533 inv. (1900).

Carce'lska lampan, en af B. G. Carcel (d. 1812) 1800 konstruerad och sedan mycket använd oljelampa, i hvilken oljan (rofolja) genom ett urverk upphörligen pumpas upp till vecken och håller densamma genomdränkt.

Ca'rcer (lat.), fängelse, företrädesvis skol- och universitetsfängelse.

Carcerärius (lat., af *ca'rcer*, fängelse), fängelsevaktare.

Carchärias, *zool.* Se Hajsläktet.

Carchesium, *zool.*, ett infusoriesläkte, tillhörande fam. *Vorticellidæ*. Djuren sitta i kolonier på en gemensam, förgrenad stjälk; hvar och en af dessa grenar innesluter en muskeltråd. Af de fyra europeiska arterna förekommer en, *C. polypinum*, allmänt såväl i sött som i salt vatten och bildar en mögelliknande öfverdrag på växter och små vatten-djur. L—

Carcinöma (lat., af grek. *karkinos*, kräfta), *patol.* Se Kräfta.

Ca'rcinus, *zool.* Se Krabbtaska.

Cardamine Tourn., *bot.*, växtsläkte af fam. *Crucifera*, med 7 arter i Skandinavien. Mest bekant är *C. pratensis* L., ängskrasse, en vackert

Cardamine pratensis.

medelstor ört med blekvioletta eller hvita blommor förekommande på fuktiga ställen öfver hela landet. I nordliga trakter sätter den ej frö, men förösig där, liksom äfven annorstädes, genom knöpbildning på bladen (jfr *Bryophyllum*). G. L—

Cardamömum, *farm.* Se Kardemummor.

Cardäni ring (Cardansk ring), *fys.* Cardansk upphängning.

Cardan-länk, en axelkoppling, som afser att öfverföra en roterande rörelse från en axel till en annan, hvars midtlinje bildar en vinkel med den förra.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

nordningen, som grundar sig på samma princip som den cardanska upphängningen, benämnes äfven ankoppling, universallänk och polhemsknut (polhemslås). Se *Axelkoppling*, fig. 10.

Cardāno. Se *Cardanus*.

Cardansk ring, fys. Se *Cardansk upphängning*.

Cardansk upphängning 1. Kompassupphängning, *fys.*, en af den italienske fysikern Geronimo Cardano upptunnen metod att så upphänga föremål vid ett stöd, att de icke kunna deltaga i stödet rörelser. Detta slags upphängning nyttjas på stötyg för att hindra lampor, kronometrar, barometrar s. v., hvilka för att uppfylla sitt ändamål måste hafva en oförändrad ställning, att deltaga i skeppets krängningar. Metoden består därtill, att föremålet icke direkt fästes vid eller får hvilat på någon gång, som är fast förbundet med fartygets skrof, utan upphänges i en ring (*Cardansk ring*) på två motstående spetsar, så att det kan fritt svänga omkring föreningslinjen emellan dessa; ringen är i sin ordning vridbar omkring tvenne mot de förra vinkelräta spetsar, hvilka ingå i fördjupningar i stödet. Så t. ex. sitter kompassdosan på en ring, som själf är rörlig i nakterhuset, och barometern på en dylik, som är rörlig i förhållande till den från vägen utgående järnarm, hvilken uppbär instrumentet.

R. R. •

Cardānus, Hieronymus (*Geronimo Cardano*), italiensk matematiker, läkare, naturforskare, filosof, f. 1501 i Pavia, blef 1534 professor i matematik i Milano och 1562 i medicin i Pavia samt uppehöll sig de sista åren af sitt lif i Rom. Det påstås, att han en gång afslög en inbjudning från konungen af Danmark att öfvertaga en professur i Köpenhamn, skjutande skulden på det hårda klimatet och landets religion. Han dog i Rom 1576. Enligt någras uppgift tog han sig själf af daga medelst svält för att ej komma sina astrologiska beräkningar

om sitt dödsår på skam. I sin självbiografi, *De vita propria* (1663), framstår C. som en man med ett vildt och underligt sinne och som en gåtfull karaktär. Hela hans lif tyckes hafva varit en kedja af yttre olyckor och husliga sorger. — Sina naturvetenskapliga rön och filosofiska åsikter offentliggjorde C. förnämligast i skrifterna *De subtilitate libri XXI* (1550) och *De rerum varietate* (1557). Många viktiga upptäckter röja hans skarpa blick för naturen och hans mekaniska snille. Om den efter C. benämnda regeln för lösningen af en kubisk ekvation se *Kubisk*. Se dessutom *Cardansk upphängning*.

Cardēa (af lat. *cardo*, dörrtapp), *rom. myt.*, "dörrtapparnas gudinna".

Cardell, Karl von, artilleriofficer, f. 1764 i Demmin i Pommern, blef 1786 löjtnant vid preussiska ingenjörkåren, från hvilken han kort därefter på egen begäran flyttades till preussiska artilleriet,

men lämnade 1789 preussiska tjänsten och ingick i svenska infanteriet. 1792 blef han informations-officer vid den artilleribataljon, som blifvit förlagd till Pommern. C. fann det svenska artilleriet kvarstående på samma ståndpunkt, som det innehade på Karl den tolfte tid; materielen var föga rörlig och organisationen ej tidsenlig. Från sin underordnade plats sökte han verka för dessa bristers afhjälpan, och enligt ett k. bref af 1 dec. 1792 upprättades efter hans förslag ett ridande artilleri, hvars chef han blef. Detta vardt emellertid indraget 1797, till följd af statsverkets dåvarande tillstånd. C. fick i stället uppdrag att bestycka Stralsunds fästning, hvilket arbete han utförde på ett särdeles förtjänstfullt sätt. 1799 utnämndes han till öfverstelöjtnant på stat vid Vendes artilleriregemente samt 1802 till öfverste i armén och generaladjutant. S. å. anbefalles återuppsättandet af ett ridande batteri i Pommern, och C. sattes i spetsen för detsamma. 1804 fick han på egen begäran plats i den 1802 tillsatta s. k. artillerikommissionen. De många anmärkningar han framställde mot kommitténs åtgöranden framkallade bittra strider, och man öfvertalade konungen 1805 att återsända C. till

Stralsund. I det mot Frankrike s. å. påbörjade kriget visade C:s verk, det ridande artilleriet, genom sin rörlighet en afjord öfverlägenhet öfver annat artilleri. 1807 blef han chef för Vendes artilleriregemente. Under 1813 och 1814 års krig utmärkte han sig i striderna vid Gross-Beeren, Dennewitz och Leipzig som chef för reservartilleriet. I slaget vid Dennewitz bidrog hans artilleri kraftigt till segern, hvarför han efter detsamma utnämndes till generalmajor. Sedermera deltog han i fälttåget mot Norge, och efter hemkomsten därifrån blef han generaladjutant vid artilleriet. 1816 blef han generalfälttygmästare och chef för hela artilleriet. Redan samma år blef detta, på hans förslag, omorganiseradt. C. var både teoretiskt och praktiskt bildad i sitt yrke, och han insåg vikten af att hafva ett kunnigt artilleribefäl. Han lät fördenskull förbättra artilleriregementenas undervisning för underbefälet, och till officerarnas utbildning genomförde han 1818 inrättandet af högre artilleriläroverket vid Marieberg, vid hvilket han själf höll föreläsningar. Äfven under de sista åren af sin lefnad fortsatte han sin verksamhet till artilleriorganisationens och materielen utveckling, och före hans död hade svenska artilleriet återvunnit ett länge saknad anseende. 1820 fick han generallöjtnants namn, heder och värdighet. Död i Stockholm 17 sept. 1821. — C. fick 1791 tysk adlig värdighet, blef 1809 svensk adelsman och 1818 friherre, men tog såsom sådan icke introduction.

W. G. B. •

Cardenal 1. *Cardinal*, Peire, ryktbar trubadur, d. 1305. Mot slutet af sitt lif undervisade han i poesi i Tarascon. Hans kraftfulla satirer (*sirventes*) mot adel och präster äro icke utan origi-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

nalitet och värme, men ofta fulla af smaklösheter och konstiga uttryckssätt.

Cardenas, stad på norra kusten af ön Cuba, 120 km. ö. om Habana. 26,448 inv. (1902). Viktigt hamn med betydlig export af socker. Staty af Columbus.

Cardews voltmeter, ett af den engelske militäringenjören, major Philip Cardew [kɑ'diə], f. 1851, konstrueradt elektrotermiskt instrument för mätning af elektriska spänningar (äfven växelsspänningar). Består af en lång platinatråd, fastsatt i ena ändan och spänd vid den andra med en fjäder. Vid strömmens genomgång förlänger sig tråden, hvilket registreras af en visare, fast å samma axel som en liten trissa, kring hvilken senare tråden är lagd och hvilken därför kringvrides vid trådens förlängning. A. E.—m.

Cardi, Lodovico, italiensk konstnär. Se Cigoli.

Cardia, anat., öfre magmunnen. Se Kardias.

Cardiaca (lat., af grek. *kardiā*, hjärta), hjärtstärkande medel. Såsom sådana må särskildt framhållas digitalis och kamfer.

Cardiff [kɑ'dif] l. Caerdiff (fordom *Caer dydd*), stad och sedan 1888 eget grefskap (24,5 kvkm.) i södra delen af Wales, 3 km. ofvan floden Taffs utlopp i Bristolkanalen. 164,333 inv. (1901). I början af 1800-talet hade det blott 2,000 inv., men tack vare de många kolgrufvorna och järnhyttorna i öfre Taffdalen har dess tillväxt varit snabb. C. står främst af alla städer i Storbritannien med afseende på exporten af järn och stenkol. Nedanför staden ligga de på markisernas af Bute bekostnad anlagda Butedockorna (5 bassänger), hvilka tillsammans hafva en vattenyta af 63 har och till följd af det höga tidvattnet (11 m.) äro tillgängliga för de största fartyg. Nya dockor, 30 har, hafva anlagts på ön Barry, 11 km. från C., och äfven det 3 km. s. om C. belägna Penarth eger hamnanläggningar, som stå i förbindelse med C. genom en kanal. C. egde 1901 291 fartyg, om 288,340 ton, och s. å. besöktes hamnen af 14,695 varor, om 9,2 mill. ton. Från utlandet infördes 1900 varor för 4,2 mill. pd st., och till utlandet utfördes s. å. från C. britiska produkter för 13,6 mill. pd st., däraf 13,9 mill. ton stenkol för 13,1 mill. pd st. (omkr. $\frac{1}{3}$ af Storbritanniens hela export af stenkol och koks). C. intog 1901 med hänsyn till sjöfartens omfattning det femte rummet bland världens hamnstäder. Lifligast är handelsförbindelsen med Amerika, Ryssland, Frankrike, Spanien, Turkiet och Australien. Bland bildningsanstalter må nämnas ett 1883 upprättadt college (University college of South Wales and Monmouthshire), bestående af en filosofisk och en matematisk-naturvetenskaplig fakultet, en ingenjörsskola samt en normalskola, vidare en konstskola, naturhistoriska föreningens museum samt ett offentligt bibliotek. Hertig Robert af Normandie hölls fången på slottet i C. från slutet af år 1106 till sin död, 1134. Detta slott liksom större delen af staden eges nu af markisen af Bute. B. tillhörde före 1888 grefskapet Glamorgan. — B. har två förstäder, Roath och Can-bon.

Cardigan [kɑ'digen]. 1. Grefskap i sydvästra delen af Wales (England), längs Cardigan bay, en vik af Irlandska sjön, mellan floderna Dovey i n. och Teifi i s. 1,794 kvkm. 60,240 inv. (1901), af

hvilka 95 proc. förstå walesiska. Hufvudstad är Cardigan, men Aberystwyth har den största folk-mängden. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, vid myrningen af Teifi. 3,510 inv. (1901). Lax- och sil-fiske.

Cardigan [kɑ'digen], earl af, engelsk militär. Se Brudenell.

Cardinal, Peire, trubadur. Se Cardenas.
Cardinalia (neutr. plur. af lat. *cardinalis*, so har afseende på hufvudpunkten, grunden), mat-grundtal.

Cardinalis virginianus, zool. Se Kardinaler.
Cardinal von Widdern [fɑ'n], Georg, tys militärskriftställare, f. 1841 i prov. Posen, deltog i 1866 och 1870—71 års krig, var 1882—87 direktör för krigsskolan i Neisse och sedermera bataljonschef samt fick afsked såsom öfverste. C. har utgivit en mängd värdefulla krigshistoriska arbeten: *Die russischen kavallerie-divisionen und die armeekoroperationen im Balkanfeldzug 1877—78* (2 bd 1878), *Handbuch für truppenführung und stabsdienst* (4 dlr, 1881—84; 4:e uppl. i 2 bd 1892 med titel "Heeresbewegungen und marsche"), *Das nachgefecht im feld- und festungskrieg* (3:e uppl. 1894), *Der kleine krieg und der etappendienst* (2 bd 1899; 2:a uppl. 1894 ff.), *Deutsch-französischer krieg. Der krieg an den rückwärtigen verbindungen der deutschen heere und der etappendienst* (5 bd, 1893—99), *Kritische tage* (3 bd, 1897—1900) m. fl. C. O. l.

Cardinia Ag., paleont., ett fossilt musselsläkte från trias- och juraperioden, med ovalt eller mer tresidigt, tjockt skal och svagt utvecklade läständer eller utan sådana. Det är ymnigt i synnerhet i undre lias (*cardinia-lias*; jfr *Jurasystemet*) och är känt äfven från Skåne, hvarest *Follini* Lundgr. är vanlig i ett särskildt sandstenslager, den s. k. *cardinia*banken (jfr *Jurasystemet*, n. om Pälso (Hälsingborg); den finns också i Hørs sandsten. A. G. N. (A. H.)

Cardiniabanken, geol. Se Cardinia.

Cardinia-lias [-li'as]. Se *Jurasystemet*.

Cardiocarpus Brongn., paleobot., gymnosperm från stenkolperioden och den permiska peri-

den, något plattade, vanligen af hjärtlik form vingade. Några af dessa frön äro funna skaffade och förenade till klaselika gyttringar (se fig.). Ärtagligen höra de flesta af dessa frön till *Cordaitea* växterna (jfr *Cordaitea*). A. G. l.

Cardiola-skiffer l. *Colonus-skiffer*, geol. en grå, lätt förvittrande och stundom kalkhaltig öfver silurisk lerskiffer, som har stor utbredning i Skåne, där den såsom ett ganska brett bälte sträcker sig

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

nordvästlig riktning nedanför Linderöds- och Söder-
arna samt n. v. om Romeleklint. Den har erhållit
ett namn efter en i densamma förekommande liten
mussla, *Cardiola interrupta*. Som denna dock ej är
särskilt allmän, har man med rätta velat utbyta
benämningen *cardiola*-skiffer mot *colonus*-skif-
fer, efter skifferns vanligaste fossil, graptoliten
Monograptus colonus. Colonusskiffern ger upphof
till en ganska bördig jordmån (jfr Silursyste-
met). A. G. N.

Cardium, zool. Se Hjärtmussla.

Cardiumbanken, geol., benämnes af J. C. Mo-
berg den fossilförande horisont i sydöstra Skånes
slasager (vid Kuremölla), som är utmärkt genom
den ymniga förekomsten af *Cardium multicostratum*
och dessutom innehåller bortåt ett 40-tal andra arter,
bl. a. *Ammonites (Egoceras) Jamesoni*. A. G. N.

Cardiumlera, geol., kallade E. W. Olbers en
postglacial lera i Bohus län, utmärkt genom före-
komsten af skal af *Cardium edule* och *Cardium*
chinatum, *Cyprina islandica*, *Turritella communis*
m. fl. — Samma benämning användes af F. John-
strup för en annan postglacial lera, i Vendsyssel
(Jylland). A. G. N.

Cardo (lat.), egentl. dörrtapp; hufvudsak; led-
ning hos musslorna.

Cardön. 1. Johan Elias C., litograf, f. 17
sept. 1802 i Stockholm, blef 1819, efter att förut
ha försökt sig inom handelsvärlden, elev af gravören
Forssell och samtidigt elev vid konstakademien, hvil-
ken 1829 genom resestipendium beredde honom till-
fälle att i utlandet, särskildt i Paris och München,
studera litografiens teknik. Vid sin återkomst till
fäderneslandet, 1834, hade han utbildat sig till en
omstående litograf, hvilket ådagalades af gravy-
rerna *En osteria i Rom*, *Kristi grafläggning*, *Spanska*
dyktningar m. fl. Sedan upprättade han tillsammans
med A. M. Spong en litografisk ateljé, hvarifrån
under årens lopp utgick en mängd konstalter, af
hvilka många — i allmänhet de bästa — voro ut-
fördas af C. Död i Stockholm 3 juli 1878.

2. Karl Oskar C., den föregående broder,
litograf, f. 20 juli 1812 i Stockholm, studerade
först vid konstakademien kopparstickskonsten under
ledning af Forssell, till hvars gravyrverk "Ett år i
Sverige" en del af plåtarna utfördes af C., men
öfvergick snart nog till litografien. Bland C:s ar-
beten förtjäna nämnas de flesta porträtten i G. H.
Mellins "Sveriges store män" (1840—49), plan-
scherna i "Byströms skulpturgalleri" (1849—52),
ett större botaniskt planscherverk för Vetenskaps-
akademien under Elias Fries' anordning m. m. Vi-
dare utförde C. en del litografier efter målningar,
och äfven några få litograferade porträtt i original.
1855—79 var han teckningslärare i akademiens
principskola. Död i Stockholm 3 maj 1899.

3. Matilda Kristina (Kerstin) C.,
den förstnämndes dotter, målarinna, f. 17 aug.
1845 i Stockholm, utbildade sig dels vid konst-
akademien 1864—71, särskildt under ledning af J.
Kr. Boklund, dels i Paris, München och Wien. På
1860-talet började hon deltaga i utställningar med
stilleben och små genrestycken, men öfvergick snart
till porträttmåleriet. Fröken C. har sedan 1874
hållit elevskola i sin ateljé för såväl teckning som
målning och 1875—84 varit lärarinna i teckning
vid högre lärarinneseminarium. Bland hennes ar-

beten i olja märkas, förutom flera porträtt af svenska
kungliga personer, porträtten af greve R. Hamilton,
generalen frih. B. A. Leijonhufvud, amerikanske
ministern Thomas' fru, fabrikör A. Bjurholm, land-
skapsmålaren G. Rydberg och forskningsresanden S.
Hedin. Äfven i pastell har hon utfört flera por-
trätt. J. K.-e."

Cardöna, stad i spanska prov. Barcelona (Kata-
lonien), vid floden Cardoner. 3,855 inv. (1900).
C:s fästningsverk äro föräldrade, men afsedda att
moderniseras och förstärkas. 2 km. öster om staden
finnes ett berömt stensaltberg, en 80 m. hög klippa
af 5 km. omfång, hvars saltmängd uppskattats till 300
mill. km. Af saltet, som är hårdt och mångfärgadt,
göras vaser, spegelramar m. m.

Carducci [kardu'tʃi], Giosue, italiensk skald,
f. 27 juli 1836 i närheten af den lilla staden Pietra-
santa i den pisanska maremmen. Sin första bokliga
uppföstran erhöll han af sina föräldrar — hans fader
var läkare och tillhörde

revolutionspartiet —
hvilka invigde honom i
såväl den antika som
den italienska klassiska
litteraturen. Hans håg
drogs då med särskild
styrka till grekernas och
romarnas verk, hvilka
han tidigt kände så i
grund, att han med sin
lärdom förvänade t. o.
m. de lärde munkarna
i Florens, hos hvilka
han vid 14 års ålder
kom i skola. Men äf-
ven den italienska litteraturen var föremål för hans
kärleksfulla studium, speciellt Dante, Tasso och
Alfieri. 20 år gammal blef C. doktor i filosofi och
litteratur vid Pisas universitet. Efter en tid af stora
ekonomiska svårigheter, då han på olika platser,
bl. a. i Florens, tjänstgjorde som lyceilärare och
privatlärare, erhöll han en ganska förmånlig plats i
Pistoja, men kallades snart därefter (1861) till pro-
fessor i italienska litteraturen vid universitetet i
Bologna; vid hans afgång från denna professur 1904
tilldelades honom af deputeradekammaren en pension
på 12,000 lire. Hedersborgare i nämnda stad, ut-
nämndes C. 1890 till senator. Äfven som deputerad
har han försökt sig, men föll vid återvalet igenom,
då hans republikanism var mer af poetisk art än fram-
kallad af politisk ifver.

Redan i sitt barndomshem hade C. börjat dikta,
påverkad af den karakteristiska natur, i hvilken han
lejde, samt af studiet af antikens och Italiens store
skalders. Hans första diktsamling publicerades 1857
under namn af *Rime*. Därefter följde *Juvenilia*
(1863), där man återfinner "Rime", samt *Leria*
gravia (1865). Dessa samlingars gemensamma ka-
raktär är svärmeri för och imitation af antiken, med
Horatius som särskild förebild, samt revolutionär
oppositionslust. På 1860- och 1870-talen skrefvoss
Decennalia (1871) och *L'inno a Satana* (1863, "Hym-
nen till Satan", översatt i Finsk tidskrift 1894),
hvilken senare under längre tid förskaffade dess förf-
attare öknamnet: "Satans illa beryktade loftalare".
Det är dock ej här mörkrets och det ondas furste C.
hyllat, utan den fria tankens, de moderna idéernas,

uppfinningskraft och de revolutionära handlingarnas ledande kraft. Dikten, som säkert är C:s mest bekanta, har föga litterärt värde. I *Giambi ed epodi* (1871) satiriserar författaren sina samtida landsmän; hans satir är dessutom nästan ständigt politisk, aldrig universell, han skjuter ofta över målet och förgår sig ej sällan till grofheter och plumpheter. Af humor finnes hos honom naturligt nog ej ett spår. Dock finnas i denna samling några af hans bästa dikter, främst att nämna *Il canto dell' amore*. 1873 kommo *Nuove poesie*, hvilka till stor del omtrycktes i *Rime nuove* (1887). Här och i de tre samlingarna af *Odi barbare* (1877, 1883 och 1889), i hvilka senare C. upptagit de antika versmåten, står han som en fullständig konstnär. Man förmärker nu ett starkt, och äfven lyckligt, indflytande från tysk lyrik, som tagit sig uttryck bl. a. i goda översättningar af Goethes, Heines m. fl. tyska skalders dikter; hans alstringsförmåga har nått sin höjdpunkt, i det att inehållet är mera skiftande, mäktiga poetiska tankar blanda sig med intimt lyriska stämningar, formen har blifvit ännu klarare, enklare och mer koncentrerad. Författarens sista diktsamling är *Rime e ritmi* (1901), där en afmattning förmärkes.

C. betraktas som Italiens största litterära personlighet under 1800-talets senare hälft. Såsom lärare och litteraturhistoriker åtnjuter han ej mindre ryktbarhet än såsom poet, hvarjämte han är en framstående talare. Han har skrivit inom snart sagt alla områden af den italienska litteraturen och utmärker sig därvid "mer för kunskap och detaljkännedom än egentligen för originalitet i undersökningen och soliditet i omdömet". Prosastilen är hos honom glänsande. Bland hans arbeten i litteraturhistoria märkas *Studi letterari* (1874), *Bozzetti critici, e discorsi letterari* (1876), *Primi saggi* m. fl. Därjämte har han varit med om redigerandet af nya upplagor af en del italienska klassiker, bl. a. Lorenzo de' Medicis dikter (1859), alla försedda med inledande uppsatser öfver författarna.

C. är afgadad i sitt land, där man också har honom att tacka för mycket. Hans dikter ha utan tvifvel varit eggande för patrioterna och deras kamp för Italiens enhet, och de ha vunnit en storartad popularitet. Men äfven utomlands är han uppskattad, särskildt i Tyskland. 1889 började en upplaga af skaldens samlade skrifter att utkomma hos Zanichelli i Bologna, och 1901 publicerades på samma förlag en populär upplaga af alla hans dikter. Till vårt språk finnes en del strödda översättningar äfvensom en samling "Valda dikter" (öfv. af Aline Pipping, 1894). Se Louis Etienne, "Giosue Carducci" (i *Revue des deux mondes*, 1874), och Giuseppe Chiarini, "Giosue Carducci. Impressioni e ricordi" (1901). H. N.

Carduus, bot. Se Tistel.

Cardwell [kɑːdweɪl], Edward, viscount Cardwell, engelsk statsman, f. 1813, d. 1886, var son till en köpman i Liverpool, blef 1838 advokat och invaldes 1842 i underhuset, där han personligen och politiskt nära anslöt sig till sir Robert Peel. C. blef 1845 skattkammarsekreterare, understödde kraftigt Peels frihandelspolitik och afgick på samma gång som denne (1846). Såsom handelsminister tillhörde han 1852—55 lord Aberdeens koalitionsministär och genomförde därunder 1854 *Merchant shipping act*, hvilken ännu anses grundläggande för engelsk

sjölagstiftning; äfvenledes genomdref han flera viktiga järnvägsagar. 1858 var C. den drivande kraften i en kommitté, som utarbetade det system för matrosutbildningen inom engelska flottan, hvilket i sina grunddrag tillämpats till 1904 års stora reform. 1859 ingick han som förste sekreterare för Irland (med sätet i kabinettet) i Palmerstons liberala ministär, utbytte 1861 denna post mot befattningen som kansler för hertigdömet Lancaster och blef 1864 statssekreterare för kolonierna. Som sådan omorganiserade han deras försvarsväsen genom att i fredstid där ej kvarhålla större truppstyrkor än kolonierna själva ville underhålla, en åtgärd, som bidrog att uppmuntra det frivilliga kolonialförsvaret. De kanadensiska koloniernas federativa sammanslutning förbereddes under C:s ämbetsd. Han afgick 1866 ur ministären med lord J. Russell och tillhörde sedan som krigsminister Gladstones första ministär (1868—74). I denna egenskap genomförde C. 1871 års stora arméreform, hvarigenom tjänsteköpen inom armén afskaffades, officerspensionering och kortare tjänstetid för manskap infördes samt regementena lokaliserades. Det jättearbete denna reforms genomförande mot häftigt motstånd kräde bröt C:s krafter, och efter ministärens fall 1874 öfvergick han som viscount C. till öfverhuset samt deltog sedan föga i det politiska livet. Han afled i Torquay 15 febr. 1886. C. var ingen folklig politiker eller medryckande talare, men hade få sina likar i administrativt nit och praktisk duglighet. V. S.—g.

Carélius, Olaus (Olof) Petri, visförfattare f. 1702 i Ösno socken, Stockholms län, härstammande från en gammal sömländsk prästsläkt. Han ordinerades till präst 1725, aflade 1738 examen för kompens att söka pastorat och fick 1739, efter åtskilliga stridigheter, fullmakt att vara kyrkoherde i Huddinge, Brännkyrka, Nacka och Erstaviks församlingar i Strängnäs stift. C. var en omtyckt präst och därjämte, enligt Gjörwells utsägo, en studerad man. Vid prästmötet 1745 var han opponens. Död 12 maj 1758. C. författade den allmänt kända och ännu långt in på 1800-talet allmänt sjungna *Hönsgummans visa*. Denna visa, som skrefs med anledning af Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning, 16 nov. 1751, och s. å. första gången utgafs med titeln *Hönsgummans visa, som hon säng för sig själf i höns-huse på herregålen, när sista kalase var skildrar på ett lifligt och målade sätt samt i folkliga naiva uttryck tillståndet på "herregålen" och de olika "herrskep", som där bott under "fyra tjug år å s. nitton dertill" (d. v. s. Sveriges rike och regenthus från och med Kristina till Adolf Fredrik). Denna visa har sedermera utgivits i en mängd upplagor och är dessutom intagen i Geijers och Afzelius samling af Svenska folkvisor, i Hansellis "Samlade vittnerhetsarbeten af svenska författare från Stjärnhjelm till Dalin" (del XVI, 1873) och i de flesta visböcker. Imiterande fortsättningar till visan ha författats af andra pennor (1774, 1811, 1813 o. s. v.).*

Carelophus, zool. Se Slemfiskar.

Carême [karäm], fr. (af lat. *quadragésima*, näml. dies, fyrtionde dagen), fastan, katolikernas fastetid af 40 (numera 44) dagar mellan fastisdagen och påskan.

Carenage [karnä] i. vanligare Port-Castries, starkt befäst hufvudstad och flottstation på nordvästra kusten af västindiska ön S:t Lucia, 7,901 inv. (1901). God hamn.

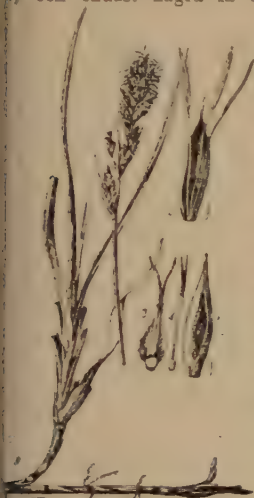
Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Caret (lat.), det fattas, det felas.

Caretta, zool., benämning än på alla tre nu levande arter af hafssköldpaddor (*Chelonida*), ända på den äfven i Medelhafvet förekommande rettsköldpaddan (*Thalassochelys caretta*). Se *sköldpaddor*. L—e.

Care of [käs'r-öv], eng., under adress.

Carex L., Starr, Starrgräs, bot., ett mycket artrikt släkte bland halvgräsen, fam. *Cyperaceæ*. Det förekommer allmänt, vanligast i kärr, vid sjöstränder eller i vattensamlingar, men håller även, med flera arter, till på torra lokaler, såsom ängs- och skogsbackar. Blommorna äro skildkönade. De flesta arterna äro sambyggare (kl. *Monocæcia*) och endast några få tvåbyggare. Blommorna

Carex arenaria. 1 blommande stam, 2 hanblomma med skärblad, 3 honblomma, 4 pistill, 5 honblommans skärblad.

äro i floristiska arbeten kallade fruktgömmor. Bland de amerikanska arterna äro sandstarrar, *C. arenaria* L., bekant för sina mycket långa, greniga och vidt ringkrypande, gråaktiga jordstammar, hvilka äro jänliga till bindande af flygsand och för detta ändamål äfven planterats. Dess jordstam har för varit officiell, *radix caricis arenariæ*, och äro använd såsom ett ersättningsmedel för sarsaparillrot (*Radix sarsapar. germanicæ*). En hitörande art äro äfven *C. vesicaria* L., lappskoräset l. blåsstarren (se d. o.). Starrarterna äro näringsrikare foderväxt än hvad man förut allmänt antagit. O. T. S. (G. L.—m.)

Carey [käs'ri], Henry, engelsk tonsättare och kompositör, f. sannolikt 1695, lefde i armod och elände samt bar hand på sig själf 1743. Af Chrysander kallas han "den engelska minstrelsångens krona". Han blef mycket omtyckt genom sina äkta folkliga ballader, *The musical century in one hundred english songs on various subjects and occasions*. Han förattade och komponerade (enl. Chrysander) den till folksång vordna hymnen *God save the king*, hvilken dock äfven tillskrifvits J. Bull, Purcell och Culli. A. L.

Carey [käs'ri], William, engelsk missionär, f. 17 aug. 1761 i Paulerspury i Northamptonshire. Efter tolf års arbete som skomakare blef han 1786 baptistpastor i Moulton, hvarifrån han 1789 flyttade till Leicester. Redan tidigt hade en djup kunskapsförest visat sig hos honom. Så hade han studerat latin, grekiska, hebreiska, holländska, franska och genom läsning äfven af historiska arbeten och reseskriftdringar förvärfvat sig ej obetydliga insikter. Missionsintresset kom likväl mer och mer att uteslutande behärska honom. Genom sin skrift *An inquiry into the obligation of christians to use means for the conversion of the heathen* sökte han väcka uppmärksamheten på denna sak, och genom sin gripande predikan i Nottingham 31 maj 1792 öfver Esaias 54: 2—3 med detta ämne: "Vänta stora ting af Gud och våga stora ting för Gud", kan han sägas ha gifvit lösensordet för en ny tid med afseende på arbetet för Guds rike. På hans initiativ bildades det första nyare evangeliska missionssällskapet, "Baptist missionary society", i Kettering 2 okt. 1792, och såsom dess förste missionär gick C. omedelbart till Indien. Förbudet att företaga öfverfarten med något ostindiska kompaniet tillhörande fartyg, anlände C. på ett danskt fartyg 11 nov. 1793 till Calcutta. Då han icke kunde kvarstanna därstädes, verkade han först i det osunda Sundarbans, där han var nära att duka under. Därefter fann han såsom uppsyningsman vid en indigofabrik i Mudnabatti i Malda-distriktet en i yttre måtto mera trygg ställning, på samma gång han bland arbetarna och infödingarna i distriktets 200 byar hade rikliga tillfällen att verka som missionär. Då fabriken 1799 måste nedläggas, öfverflyttade C. till den danska kolonien Serampur, där den danske guvernören medgifvit, att missionsarbete finge upptagas. En öfversättning af nya testamentet till bengali fäste generalguvernörens, markisen af Wellesley, uppmärksamhet på honom och förskaffade honom 1801 professuren i bengali, sanskrit och marathi vid det just vid denna tid upprättade universitetet vid Fort William i Calcutta. Såsom lärare och skriftställare utvecklade han där en rastlös verksamhet. Hela bibeln på bengali förelåg färdig 1809. Under hans ledning blef dessutom bibeln, eller åtminstone delar där af, översatt på ytterligare 33 olika indiska språk eller dialekter. Från missionspressen i Serampur, hvilken stod under hans uppsikt, utgingo under hans tid öfver 200,000 bibelexemplar. C. författade äfven en mängd filologiska arbeten, grammatikor och ordböcker på sanskrit, marathi, bengali, punjabi och telugudialekterna. Hans naturvetenskapliga uppsatser gjorde honom redan 1805 till medlem af "Asiatic society". Hans bidrag till "Journal of the geographical society" hade också sitt särskilda värde. C. var äfven ifrigt verksam för afskaffandet af den förfärliga seden att bränna änkor. Han afled 9 juni 1834 i Serampur. Vid hans död räknade det missionssällskap han tillhörde 17 stationer i norra Indien. Såsom den ödmjuka, energiske och rastlöse banbrytaren för den nyare evangeliska missionen i Indien skall hans namn alltid ihågkommas. A. K.

Carey [käs'ri], Henry Charles, amerikansk nationalekonom, f. 1793 af irländska föräldrar i Filadelfia, d. 1879 därstädes. 1814 blef han delegare i sin faders bokförlagsaffär och efter att 1821 ha blifvit dess ledare uppdref han den till en af de

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

största i landet. 1835 drog han sig emellertid tillbaka från affärerna och egnade sig därefter uteslutande åt en nationalekonomisk författarverksamhet, som bar frukt i 13 volymer större arbeten, en mängd broschyrer och ännu flera tidningsartiklar. 1835 utkom *Essay on the rate of wages, 1837—40 Principles of political economy* ("Grunderna af nationalekonomien", 1853—56) och 1848 *The past, the present, and the future* ("Det förflutna, närvarande och tillkommande", 1849—51), af hvilka den sista innehåller C:s brytning med den engelska liberala nationalekonomien och öfvergång till protektionismen. 1858—59 följde *Principles of social science*, som ger den

utförligaste framställningen af alla hans teorier och söker visa deras giltighet inom hela den fysiska och sociala tillvaron, något som ytterligare är utveckladt i hans sista bok, *The unity of law* (1872).

C. är "en af nationalekonomiens mångfaldiga dilettanter" (Westergaard), en man, som förenar goda idéer med fullständig brist på skölning, med elementära

missförstånd och felaktigheter. Alltgenom utmärkes han emellertid af stor själfständighet, och hans teorier ha särskildt intresse, emedan de återspegla Förenta staternas tillstånd i förra hälften af 19:e århundradet. Därför förklarar C:s optimism, hans tro på en social utveckling till allt större harmoni mellan alla intressen, i motsats till den engelska nationalekonomiens framställning af det sociala lifvets disharmoni (se Bastiat). Han utgår från att arbetet är värdets enda källa (en saks värde beror efter hans teori på reproduktionskostnaderna, d. v. s. på det arbete, som erfordras för att producera samma sak på nytt) och finner ett försvar för både kapitalränta och jordränta genom att framställa jordens och kapitalets värde uteslutande ur det därpå nedlagda arbetet. Mot Ricardos pessimistiska jordrönteteori söker han med exempel från Förenta staterna visa upp; att jordens brukning förtgår från de minst bördiga till de bördigaste jordstyckena, så att en ständigt ökning af jordens produktivitet eger rum; och i motsats till Malthus gör han gällande, att näringsmedlen växa i hastigare proportion än folkmängden, hvaran öfverbefolkning aldrig är att befara. Enda undantaget från hans upplattning är allt utvecklats till ständigt bättre förhållanden, om blott sakerna få ha sin gång, utgör hans ifriga agitation för protektionismen, som bl. a. sammanhänger med hans ovilja mot England och som utöfvat inflytande på Förenta staternas tullpolitik; närmast protektionismen röra hans tre skrifter: *The harmony of interests* (1852), *Letters to the president on the foreign and domestic policy of the union* (1862) och *The way to outdo England without fighting her* (1865). — Hans teorier väckte på sin tid stort uppeende öfverallt, icke minst såsom den första öppna brytningen med den liberala engelska skolan; och de vunno äfven anhängare i Förenta staterna och Tyskland (1866 utkom Dührings "Careys umwälzung der volkswirth-

schaftslehre und socialwissenschaft", som framkallade åtskillig polemik), men numera ha de öfvergående, om också ej uteslutande, historiskt intresse. E. Hk.

Carga (sp., eg. börda, last). 1. En handelsvikt och ett rymdmått, som förr voro gängse i Spanien och spanska Amerika samt hade olika storlek på skilda orter, t. ex. på Baleariska öarna och i Valencia = 120—154 gk., i Mexico = 400 libras = 184 kg för tobak och honung dock = 138 kg., i Venezuela = 115 kg., i Peru = 69 kg.; som spannmålsmått i Katalonien omkr. 175 l., som våtvarumått där 120 l. och i Buenos Aires 114 l. — 2. *Cargo*.

Cargadör. Se *Cargo*.

Cargilliter, skotsk sekt. Se *Cameron, R.*

Ca'rgo l. **Ca'rga** (sp., af lat. *carriçare*, lasta; jfr fr. *cargaison*, skeppslast), en öfver en skeppslast upprädd förteckning, som tillika upptagen på afsändare, mottagare m. m. — **Cargadör**, en fullmäktig, som åtföljer en skeppslast till dess bestämmelseort för att där sälja den för afsändarens räkning. Jfr *Superkarg*.

Carhaix [karä] l. **Kerahès**, stad i fransk depart. Finistère, 3 km. n. om Brest—Nantes-kanalen, 3,308 inv. (1901). Där blef Rikard Lejonhjart 1197 slagen af de bretagniske baronerna. Under hundraårskrigen var det ofta föremål för strid mellan fransmän och engelsmän. I C. föddes "Frankrikes förste grenadjär", Latour d'Auvergne, som där föddes i bronsstaty (af Marochetti).

Cariaco, stad i staten Bermúdez, i sydamerikansk-republiken Venezuela, 7 km. ofvanför floden C:s utlopp i Cariaco-viken. Omkr. 7,000 inv. Dess hamn är Puerto Sucre.

Cariati, stad i italienska prov. Cosenza (Kalabrien), på en höjd vid Joniska hafvet, 4,084 inv. (1901). Biskopssäte. I närheten låg det gamla *Pateumum*.

Caribo'co, brasiliansk benämning på afkomling af neger och indian. Jfr *Caburet*.

Cariboo [kä'ribö], guldbergsbruksrevir i Brittisk Columbia, öster om floden Fraser, 53° n. br.

Carica L., bot., växtsläkte af fam. *Caricaceae*. Dit hör *C. Papaya L.*, melonträdet l. papayaträdet. Detta träd, hvars hemland är Syd-Amerika och som odlas i alla tropiska länder, är märkligt i flera hänseenden. Till det yttre har det någon likhet med en palm; i spetsen af en ogrenad stam bär det en krona af långskafade, handflikiga blad. Dess tillväxt är mycket snabb: på tre år kan det uppnå en höjd af nära 6 m. Alla dess delar äro rika på mjölksaft. Mjölksaften innehåller ett enzym, som peptoniserar äggvita och gör segt kött hastigt mört (jfr *Papayotin*). De melonliknande frukterna äro synnerligen välsmakande. Mycket läckra frukter lämnar äfven *C. cundinamarcensis* (chamburu) och en bastard (b. báco), båda i Ecuador.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Caricoideæ, bot. Se *Cyperaceæ*.

Carididæ, zool. Se *Råkor*.

Caries (lat.), *patol.* Se *Benröta*.

Carignan [karinjä'], stad i franska depart. Arden-s (Champagne), nära belgiska gränsen. 1,970 inv. (901). Där finnas intressanta kvarlevor efter gamla fästningar. C. upphöjdes 1662 till hertigdöme och förklarades åt en gren af huset Savoien samt fick efter denna namnet C.; förut hette det Yvois.

Carignano [karinjänä'], stad i italienska prov. Turin, vid Po, i en fruktbar trakt. 7,129 inv. (1901). Läden är bekant för sina konfityrer. C. tillföll 1818 grefvarna af Savoien. Karl Emanuel I af Sa-voien gaf 1656 sin yngste son titel furste af C.; i sin honom härstammar Italiens nu regerande ko-nigafamilj Savoien-Carignan.

Carihuairazo, vulkan i sydamerikanska republiken Ecuador, n. om Chimborazo. Toppen skall hafva utbrut samman vid stora jordskalvet 1698. C. är öfver snögränsen med sina branta tinnar och utsar till en höjd af 5,106 m.

Carijos, folkstam. Se *Guarani*.

Carillon [karijäl'], fr., *mus.*, klockspel (se d. o.); musikstycke, som är satt för ett dylikt spel; musik-tycke, hvori klockspels verkan härmas (melodi uti strömer med alltjämt återkommande högre och lägre toner).

Carimata-öarna. Se *Karimata-öarna*.

Carinaria, zool. Se *Blötdjur*, sp. 828.

Carinater, zool., sammanfattningsnamn för alla de djurgrepp, hvilkas bröstben är försedt med en kam (lat. *carina*), i motsats till de strutsartade djuren (*Ratitæ*), som sakna sådan kam. Den moderna systematiken har dock med rätta ej velat tillräkna när- eller fränvaron af sagda bildning en djurgrupp af genealogisk betydelse, utan uppdelas numera djuren i klassen Carinater i ett större antal jämställda grupper. L.-e.

Cariniëna [karinjë'na], stad i spanska prov. Zaragoza. 3,427 inv. (1900). I trakten produceras ett utmärkt vin ("garnacha").

Carini, stad i italienska prov. Palermo (Sicilien). 13,931 inv. (1901). 6 km. nordligare låg det forna Hykkara.

Carinus, Marcus Aurelius, som af romer-kejsaren Carus, upphöjdes jämte brodern Numerianus af fadern år 282 till cæsar och medregent, försökte efter sin faders död (283) och sedan brodern förklarades af en gardesprefekt (284) att rycka makten från den till kejsare utropade Diocletianus, men blef slutet af en framgångsrik strid vid Morava i Mesien 285 mördad af en af sina officerare. C. var rytm och utsväfvande.

Caripe, by i staten Bermúdez, i sydamerikanska republiken Venezuela. 780 m. ö. h. Fordom sätet för de aragonske kapucinmunkarna. Ännu finnas i behåll en storartad kyrka och ett förfallet kloster. I närheten finnes en af Humboldt beskrifven stor lippgrott, som är tillhåll för oräkneliga skaror ettfäglar (guacharos).

Carisbrooke [kä'risbruk], gammal stad på den engelska ön Wight, fordom denna ös hufvudort. Storartade ruiner efter ett slott, där den engelske ko-nungen Karl I satt fången 1648. I närheten finnes en utmärkt förbättringsanstalt för unga förbrytare.

Carisien [-sin], Karl Ehrenfried von, di-plotmat, f. 7 nov. 1749 i Stralsund, anställdes 1772

såsom kommissionssekreterare vid svenska beskick-ningen i Berlin, där han 1779—84 var chargé d'affaires, 1785 blef ministerresident och 1787 e. o. envoyé. Död 21 nov. 1794. Lars von Enge-ström kallar C. den mest fulländade diplomat han känt och säger, att han betraktades som ett ora-kel af de öfrige diplomaterna i Berlin. Också blef hofkanslersbefattningen erbjuden honom, men han afböjde den. C. vitsordas af sina samtida äfven som en förträfflig karaktär. Han användes i flera kinkiga förtroendeuppdrag, t. ex. vid underhandlingarna om oldenburgska arisfrågan 1786 samt om quedenburg-ska successionen och Warnemündetullen 1787. C. inlade stor förtjänst om att Preussen — och därmed äfven England — upptog medlingen mellan Sverige och Danmark 1788. C:s depescher röja en djup sak-känedom såväl om förhållandena i Preussen som om den allmänna politiska situationen i Europa. Ett sammandrag af hans depescher utgör den vidlyftiga, i form och sak förträffliga *Berättelse om Preussen* (utg. 1893 af B. Taube), som han enligt förmyndar-regeringens befallning afgaf 30 jan. 1793 och som är af synnerlig vikt för Preussens historia. Jfr Odh-ner, "Sveriges polit. hist. under kon. Gustaf III:s regering", II, s. 367, 526 ff. L. W.-m.

Carissimi, Giovanni Giacomo, italiensk kompositör, f. omkr. 1604, blef 1628 kapellmästare vid Apollinaris-kyrkan i Rom och dog 1674. Han utbildade kantaten till en s. k. "kammarkantat", ett slags musikalisk-dramatisk scen med recitativ, arior och ensemblesatser. Den smidighet han gaf nämnda former kom äfven operans utveckling till godo, ehuru C., så vidt man vet, ej själf skref några operor. Hans oratorier (*Jephtha*, *Judicium Salo-monis*, *Baldassarre*, *Jonas m. fl.*) äro märkvärdiga för den storartade behandlingen af kärnorna och dessas dramatiska förbindelse med solosången. C. utvidgade äfven användningen af instrumental-musiken och verkade mycket genom sina lärjungar (Scarlatti, Cesti m. fl.). De fyra ofvannämnda ora-torierna, valda bland C:s 15 bevarade, äro utgifna af Chrysander; "Jephtha" introducerades i Stock-holm 1904. A. L.

Caristia. Se *Feralia* och *Parentalia*.

Caritæ (it., af lat. *cāritas*), kärlek, i synnerhet moderskärlek. I bildhuggar- och målarkonsten bety-der detta ord en allegorisk framställning af moders-kärleken, vanligen som grupp.

Carit Etlar, pseudonym för danske författaren J. K. K. Brosböll, efter hans död upptaget som borger-ligt namn af hans hustru och medarbeterska.

Carlander. 1. Kristofer C., läkare, f. 30 juli 1759 i Yllestads socken, Skaraborgs län, blef student i Uppsala 1778, tillbragte därefter sex år på konditioner, tog medicine licentiatexamen 1786 och antogs 1787 till fattigläkare i Klara församling i Stockholm. Sistnämnda är förestog han i egenskap af skeppsläkare en resa till Västindien och S:t Bar-thélemy. Under hemresan blef fartyget, i närheten af Kullen i Skåne, uppbringadt af en rysk kapare, hvarvid C. förlorade nästan allt hvad han egde, bl. a. en dyrbar samling naturalier från Västindien. Han landsattes på Själland och kom därifrån till Göteborg, hvarest han 1788 blef anställd som fält-medikus. S. å. promoverades han frånvarande till medicine doktor och utnämndes till adjunkt i obste-trik vid allmänna barnbördshuset i Stockholm, men

skickades redan 1789 som fältmedikus till Sveaborg. Där tjänstgjorde han till 1791, då han återvände till sin adjunktplats i Stockholm. 1792 stiftade han jämte trenne kamrater ett läkarsällskap, "Societeten", hvilket, ehuru det upphörde kort efter det C.

året därpå lämnade Stockholm, dock kan betraktas som fröet till Svenska läkarsällskapet. 1793 utnämndes C. till andre stadsfysikus och 1800 till förste stadsläkare i Göteborg. Under sin tjugoföråriga verksamhet i denna stad, hvarunder han i enskild praktik vårdade omkr. 25,000 sjuka, förvärfvade han sig ett utomordentligt stort anseende både som läkare och

som medborgare. Med största noggrannhet förde han dagbok öfver alla sina sjuka, hvarjämte han, i s. k. sjuktabeller, för hvarje dag antecknade väderlekstörhållanden, namn på tillkomna sjuka, sjukdomarnas diagnos, utgång o. s. v. Dessutom underhöll han en vidlyftig vetenskaplig brevväxling med ett stort antal af Sveriges läkare och var därigenom under lång tid den medelpunkt, kring hvilken ett medicinskt vetenskapligt lif inom landet rörde sig. 1812 tog han afsked från stadsläkarbefattningen, och med utgången af 1813 upphörde han alldeles med sin praktik. 1814 flyttade han till Stockholm. 1816 kallades han till hedersledamot af sundhetskollégium (enligt de tryckta biografierna öfver C.; i statskalendern upptages han dock som sådan först 1839), 1817 förordnades han att där vara "assessor på stat" och fick som sådan 1821 öfverinseende öfver allmänna vaccinationsinrättningen i riket. Ehuru han ej heller efter sin flyttning till Stockholm åtog sig någon enskild praktik, biträdde han emellertid som rådgifvare gärna sina ämbetsbröder och var på sådant sätt i lång tid den öfverinstans, till hvilken läkare och sjuka i svåra fall vädjade. Af denna anledning var det, som han af Stockholms allmänhet fick namnet "dödsdoktorn". I synnerhet åtnjöt han anseende som barn- och fruntimmersläkare. 1812 invaldes C. i Vetenskapsakademien. 1813 blef han ledamot af Svenska läkarsällskapet och utsågs 1817 till dess sekreterare. Så länge han deltog i sammankomsterna, var han den förnämste referenten för utländsk medicinsk litteratur. C. var den förste, som i läkarsällskapet fäste uppmärksamheten på Laënnecs stora uppfinnning (den fysikaliska undersökningsmetoden medelst auskultation), samt blef, ehuru han i början var en stark motståndare till skyddskoppypningen, en af dennas ifrigaste anhängare och utbredare i Sverige. På femtiende årsdagen af C:s doktorspromotion öfverlämnade läkarsällskapet till honom en särskildt präglad minnespenning i guld. Mot slutet af sin lefnad förlorade C. synförmågan. Han dog i Stockholm 8 maj 1848. S. å. skildrades hans lefnad af P. H. Malmsten i en minnesteckning (tryckt 1849). Vetenskapsakademien lät till sin högtidsdag 1877 öfver honom slå en medalj, vid hvilket tillfälle K. G. Santesson uppläste en minnesteckning (tryckt s. å.).

2. Karl Magnus C., bibliofil, f. 1837 å herrgården Tummarp i Älfsborgs län, f. d. grosshandlare i Sockholm, har utgivit en förtjänstfull svensk biblioteks- och bibliofilhistoria under titeln *Svensk bibliotek och ex-libris* (3 bd, 1889—94; ny uppl. 4 dr 1904) samt vidare *Miniatyrmålare i Sverige* (1897) m. m.

Carlbeck, Emanuela. Se *Idiotanstalt Carlberg*. 1. Johan C., biskop, f. 1638 i Karlstad, blef student i Uppsala 1655, besökte från 1660 flera utländska universitet samt blef filosofie magist i Leipzig 1665 (l. 1667) och teologie doktor i Giessen 1677. Han återkom till fäderneslandet 1679 och utnämndes 1679 till domprost i Göteborg. 1689 blef han öfverhofpredikant hos drottning Ulrika Eleonora och 1689 biskop i Göteborg. Död 1701. — C. var en kraftfull biskop och en utmärkt predikant.

2. Birger C., den föregåendes broder, präst, f. 1640 (l. 1641), idkade studier i Uppsala, var någon tid "hofpredikant" hos M. G. De la Gardie, erhöi 1670 fullmakt såsom pastor i Kristinehamn (ehuru den förre kyrkoherden ännu lefde) och kallades 1671 till kyrkoherde i Ölmeåhrad. 1675 "konfirmerades" C. såsom kyrkoherde i båda pastoraterna. 1674 blef han magister i Giessen. C. vann en ryktbarhet genom en rättegång, som han jämte flera släktingar anställde mot en nära anhörig, fru Signe Flygge, med påståendet att ett barn, som hon född efter mennens död, var understuckt. Då angifven sen ej kunde bevisas, dömdes C. från ära och lif, men benådades till lifvet, mot att böta 2,000 d. smt. Därefter uppehöll han sig hos sin broder, då domprosten Johan C., och fick slutligen befrielse för böterna samt förordnades till kyrkoherde i Göteborg, stift, men dog 1683 (l. 1684), innan underrättelsen därom hann framkomma. Kort före sin död författade han den rörande psalm, som under n:r 20 finnes upptagen i 1819 års psalmbok. (J. H.)

3. Johan Eberhard C., den förstnämnda son, arkitekt, f. 1683 i Göteborg, d. 1773 i Stockholm, blef 1702 konduktör vid fortifikationen, tog 1703 afsked, blef därefter löjtnant vid Närke och Värmlands treningsregementet, ingick 1710 som löjtnant åter i fortifikationen och tjänstgjorde till 1721 i Göteborg, då han fick afsked med kaptekaraktär. 1727 blef han stadsarkitekt i Stockholm. Han utförde ej få byggnader, till hvilka dock Hansman, Adelcrantz m. fl. gjorde ritningar. Mest i kantz är hans restaurering af Storkyrkan i Stockholm.

4. Bengt Vilhelm C., den föregåendes broder, fortifikationsofficer, arkitekt, f. 1696 i Göteborg, blef konduktör vid fortifikationen och 1717 placerad till tjänstgöring på Nya Älfsborg samt 1718—21 som löjtnant anställd vid fältstaten. Han bevisade hela belägringen af Fredrikshald och höll det sorgliga förtroendet att mottaga Karl XII lik, "då det skulle under inkognito föras ur appocheerna till högkvarteret Tistedalen". Om denna förtäring afgaf C. en (i senare tider tryckt) berättelse, hvilken lämnade stöd åt antagandet att konungen i för en lönnmördares hand. C. hade därjämte byggt några skansar i Bohus län. Med bibehållande officerstjänsten blef han 1727 stadsarkitekt i Göteborg, och 1728 var han konung Fredrik följakt till Alingsås, där han planlade den nya staden. På krigskollegiets befallning uppgjorde han ritning

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ll bl. a. arsenalen i Jönköping, och 1742 utförde en undersökning ang. en föreslagen "durchfahrt" mellan Vänern och Göta älf. Han blef 1733 kapten, 1742 major, 1754 generalkvartermästarlöjtnant och 1762 öfverste. Död 1778 i Göteborg. — Bland C:s byggnadsverk i Göteborg nämnas kupolen till den domkyrka, som förstördes i den stora eldsvådan 1802, och Ostindiska kompaniets hus (ritningarna ändrades dock något af Hårleman). L. W. son M. O. G.—g. 5. Karl Vilhelm C., den föregående son, arkitekt, f. 1745 i Göteborg, d. där 1814, blef officer vid fortifikationen och erhöll därifrån 1807 som kapten (från 1782) afsked med pension. Under sin tjänstetid uppehöll han sig flera år utrikes, mest i Rom, och kallades sedermera till sin fars efterträdare såsom stadsarkitekt i Göteborg. Han fullbordade tillsammans med Weinberg ombyggnaden af stadens ännu befintliga rådhus. 1804—12 ledde C. uppförandet af Gustavi domkyrka, som byggdes efter hans ritningar. —rn. (O. G.—g.)

Carl Bernhard, pseudonym för danske författaren N. de Saint-Aubain.

Carleman, Karl Gustaf Vilhelm, målare, fotograf, f. 5 sept. 1821 i Malmö, blef student i juni 1838 och utförde under sin studietid därstädes tejmålningar och litografiska planscher med motiv från staden. År 1845 utgaf C. i stengravyr *En students missöden*, 12 teckningar med text af A. J. Kzelius. Efter att s. å. hafva aflagt juridisk examen och blifvit auskultant i hofrätten öfver Skåne och lekinge reste C. till Stockholm, studerade vid konstakademien och målade *Skade jagande på fjällen*, *Kjalar och Orca-Odd* m. fl. 1853—55 studerade han i Düsseldorf och hemsände *Flicka bindande blåntskransar*, *Barn i bohuslänska skärgården* m. fl. Efter sin återkomst 1855 blef C. en af våra förste fotografer. Han var äfven en af dem, som tidigast experimenterade med de fotografiska reproduktionsmetoderna för boktryck. Bilderna i broschyren "Paris' ruiner" samt en del bilder i Ny ill. tidn. från början af 1870-talet, utförda af C., lära vara de första fotografiska reproduktioner, som utgåt ur tryckpress. K. W.—n."

Carlén. 1. Emilie Flygare-C., romanförfattarinna, f. 8 aug. 1807 i Strömstad, yngst af fjorton syskon samt dotter af handlanden och rikskapten Rutger Smith (af skotsk släkt) och

Margareta Stigler; på faderns härstamade hon från adelssläkten Belfrage. Sitt diktarlynnne hade hon ärf från fadern, en romantisk sjömansnatur af häftigt lynte, skrockfull och lidelsefull, men redbar och rättänkande. Tidigt närdes hennes fantasi mellan sjöbodarna i handelsgården, där mörka gångar, belamrade med sönderfallna silltunnor, tåg-

örke, kasserade gallionsbilder och andra intressanta föremål voro hennes lekkamrater. Faderns sagor skänkte hennes inbillningskraft rik näring, och de sorgliga episoderna från 1814 års krig riktade den

med dystra bilder. Hennes bokliga utbildning blef ej stor, men icke heller visade hon böjelse för hushållssysslor. Dess mera håg hade hon att följa fadern på hans kutterfärder i bohuslänska skärgården. Dessa färder fingo betydelse för hennes framtida skriftställen; ty om en rik fantasi utgör den ena egenskapen i hennes skriftställarlynnne, så utgör hennes förtrogenhet med västkusten, dess folkseder och folklynnne en icke mindre viktig förutsättning för den realism, som framträder i hennes skärgårdsbilder. Väsentligen bidrog därtill och hennes vistelse vid Fiskebäckskils fiskläge, där hon bodde någon tid i ett köpmanshem för att lära sig hushåll. Emilie växte upp till en särdeles vacker flicka, varmblodig, kraftig, själfständig och praktiskt duglig; det var starkt på tal, att hon skulle inträda i faderns firma, då hon visade talang för köpenskap, men däraf blef intet, när hon 1825 trolofvades med stadsläkaren Axel Flygare och 1827 ingick äktenskap med honom, sedan han befordrats till provinsialläkare i Sunnerbo. Under vistelsen i den ödsliga Smålandsnaturen, där hon ofta, på grund af mannens ämbetsresor, var lämnad ensam, sysselsatte hon sig med romanläsning af olika slag; hon följde stundom mannen på hans färder och gjorde då besök i prästgårdarna samt kom härvid i beröring med olika slags folk; under detta tidsskede lär hon varit tyst och tillbakadragen. År 1833 afed hennes man, och hon flyttade nu med sina små barn, en son och en dotter, till hembygden; där och på Dal tillbragte hon de närmaste åren. Hon knöt nu en förbindelse, som blef af största betydelse för hennes utveckling. I augusti 1834 trolofvades hon med en trettiofårrårig jurist, Reinhold Dalin, ett stycke af ett snille, excentrisk, melankolisk, eldigt varm. Ett häftigt sjukdomsfall gjorde ända på hans lif, kort innan bröllopet skulle stå; i maj 1836 föddes å Högsäter på Dal hennes och Dalins dotter Rosaura, hvilken tog i arf föräldrarnas begåfning (se Carlén 4). Ungefär samtidigt med Dalin afed hennes dotter med Flygare.

Förbindelsen med Dalin hade utöfvat stort inflytande på hennes andliga utveckling och lätt hennes vittra talang komma till genombrott. På hösten 1837 skref hon sin första roman, som i nov. 1838 utgafs i Thomsons romanbibliotek under titeln *Valdemar Klein af Fru F.* Det är en förvecklingsroman utan större betydelse, men lätt och ledigt skriven, om än författarinnan just icke visar sig synnerligen förtrogen med den fina värld hon velat skildra. Debuten hälsades emellertid med bifall, och detta uppmuntrade henne att fortsätta. Från sitt skärgårdslif hade hon lärt sig begagna förlig vind. Hennes författarskap visade nu en otrolig fruktsamhet. Redan 1839 utkommo *Representanten* (en något uttänjd roman i 2 delar) och *Gustaf Lindorm* (3 delar); 1840 *Professorn och hans skyddslingar* (2 delar) och *Fosterbröderne* (3 delar); 1841 *Kyrkoinvigningen i Hammarby* (3 delar) och *Skjutgossen* (2 delar). Denna plötsliga, snabba alstring var egnad att väcka den största öfverraskning, och länge hette det i hennes fosterbygd, att det var ur Reinhold Dalins efterlämnade kappsäck hon tog sina romaner.

Af den första periodens romaner är "Skjutgossen" otvifvelaktigt den anmärkningsvärdaste; den skildrade de öden en fattig adelsman ur en förfallen släkt får genomgå; dess tendens var riktad mot ståndsfördo-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

marna. Denna roman var den första, som på titelbladet bar författarnamnet Emilie Carlén. Hon hade nämligen, sedan hon 1839 flyttat till Stockholm och trädt i förbindelse med dess litterära värld utanför de akademiska kretsarna, år 1841 ingått äktenskap med en af de män, som där bragte henne sin hyllning, den unge, poetiske juristen och republikanen Johan Gabriel C. (se nedan), och hon bildade nu ett hem i Stockholm, dit litterära personligheter ofta sökte sig hän och där de tillbragte "charmanta aftnar". År 1842 bringar den humoristiska romanen *Kamrer Lassman* (hållen i engelskt maner) och den betydande brottnöromanen *Rosen på Tistelön*, som bildar epok i hennes skriftställeri; den är nämligen hennes första skärgårdsroman och tillhör det bästa, som inom svensk romandiktning öfver hufvud taget alstrats. Motivet erhöill hon ur några gamla papper i ett häradsarkiv, hvilka hennes bror, häradshöfding Edvard Smith, lämnat henne, och hvilka handlade om en gammal smuggleri- och mordhistoria från skärgården. Brodern hade och rådt henne att icke låta den grufva, som hon hade i sina skärgårdsminnen, ligga obegagnad och bedt henne betänka hur hennes far, om han lefvat, skulle glatt sig åt att hon upptog dessa typer. "*Rosen på Tistelön*" är en roman af högt värde, präglad af en verkligt tragisk stämning. Kompositionen är förtäfflig, det ena binder sig i det andra med fasta knutar, karaktärsutvecklingen är följdriktigt genomförd med stundom djup psykologi, och naturskildringen från dessa kala klippor och detta dystra haf är gifven med sanning och friskhet. Trots ämnets beskaffenhet finnes intet falskt melodramatiskt i återgifvandet af brottet, hvilket (anmärker Mortensen) är så mycket egendomligare, som arbetet framkom samtidigt med de franska sensationsromanerna, "det är en naturalistisk roman, innan ännu naturalismens program var uppställt i Sverige". Romanen var för öfrigt icke utan inflytande från Almquist.

Närmast följde *Fideikommisset* (1844), *Paul Värning* (s. å.), åter en skärgårdsroman, med präktiga typer ur de lägre folkklasserna, lifligt och raskt skrifven, med en världshuspojke som hjälte och en stackars "fallen" krögardotter som hjältinga; vidare *Vindskuporna* (1845), med tendens för den lika arfsrätten, som då skulle genomföras, *Bruden på Omberg* (1845), den på sin tid mycket prisade *Enslingen på Johannisskär* (1846), hvilken visserligen har brister med hänsyn till hufvudpersonens psykologi, men företer en utomordentlig friskhet i skildringen af en rad skäddliga skärgårdstyper; *Ett år* (1846) samt *En natt vid Bullarsjön* (1847). Den sistnämnda romanen väckte på sin tid mycken uppmärksamhet, då den innebar ett häftigt angrepp på läseriet, hvilket representeras dels af en ärlig svärmare, missionären Justus af Carleborg, som drives till sitt läseri af ett slags sensuell extas, dels af en hycklande komminister, som begagnar religionen såsom täckmantel för de orenaste begär. Arbetet framkallade en liflig strid i pressen, anfölls å ena sidan såsom ett neddragande af det heligaste, under det andra däri funno ett snillrikt angrepp på den moderna jesuitismen; man gjorde ej utan fog gällande, att fru C. skildrat blott avfärdssidan, och äfven denna för hjärt, samt att hon saknade närmare bekantkap med den religiösa rörelsens äkta pärlor; själf har hon antydtt, att boken till någon del är beroende på de samtal hon haft

med den fritänkande Dalin om lifvets djupare frågor. Säkert är, att boken är född ur en djupt känd harm öfver tartufferiet, sådant detta kunde te sig i en svensk landsbygd, men och att denna harm slagit öfver målet; färgerna äro för bjärta; skildringen är bäst i början, men intresset mattas.

1848 utgafs *Jungfrutornet*, 1849 *En nyckfull kvinna*, *Romanhjellinnan*, *Familjen i dalen*, 1850 de stora trebandsromanen *Ett rykte*, 1851 *Förmyndaren* och "*Ett lyckligt parti!*" Dessa romaner utvecklade icke direkt några nya sidor hos författarinnan; anmärkningsvärda äro dock "*En nyckfull kvinna*", där hon sökt genomföra en psykologisk studie öfver vankelmodet och tanklösheten, samt den långa romanen "*Ett rykte*", där hon velat, men knappast lyckats, gifva en själsmalning af en demonisk, förförisvarelse, och hvars mer eller mindre stötande scener framkallade ett nog svårt hugg i Bergstedts bekant uppsats om "den usla litteraturen".

Fru C., hvars arbeten icke blott tillhörde svensk litteraturen, utan äfven ingått i den utländska genom en mängd öfversättningar, afbröt vid denna tiplötsligen sin flitiga alstring. Anledningen var den tunga sorg, som drabbade henne, då hennes begåfvade son, filos. doktor Edvard Flygare, afled vid endast 22 års ålder. I sex år hvilade nu hennes pennan. Anledningen till att hon åter grep den var hennes önskan att stifta en fond för fattiga fiskare; för det ändamålet uppgjorde hon med Aftonbladet om en följetong, hvars arfvode skulle gå till denna fond. Resultatet blef hennes största verk, romanen *Ett köpmanshus i skärgården* (1859—60), som står på höjd med det bästa hon skrivit. I sex årens hvila hade för öfrigt bragt ny hälsa till hennes konst; det mystisk-romantiska elementet hade svunnit, och hvad hon gaf var en lifskraftig och varmblodig skildring af lifvet i skärgården med en perliga porträtt af personer, som hon minde från sin ungdom eller senare dagar. Med detta arbete som gaf Svenska akademien anledning att 1862 ge henne sin stora medalj i guld, hade hennes roman dikt kulminerat. Af öfriga arbeten märkas de förberättade kulturbilder från äldre dagar, som kall *Skuggspel*. *Tidsmålningar och ungdomsminnen* (1861 som följetong, 1865 i bokform), samt hennes *Minnen af svenskt författarlif 1840—1860* (1878).

Nya bekymmer drabbade henne mot slutet af hennes lif. 1875 blef hon änka. 1883 afled hennes dotter Rosa; hennes förmögenhet sammansmälte till en del genom ett bankirhus' fallissemang. Hon använde spillrorna däraf till att hugfäst sina käras minne; faderns namn fäste hon vid en donation till hvar bygdens fiskare, sonens vid en stipendiefond i Upsala, makens vid en stipendiefond till Skara läns verk. Hon afled i Stockholm 5 febr. 1892.

Fru C. har bevarat popularitet hos läsärlden fram till någon af sina samtida inom romandikten. Saknades hon än Fredrika Bremers ideala läggning och humoristiska känslighet, friherrinnan Knorrings "esprit" och eleganta stil och framför allt Almquists geniska ursprunglighet, och händer det att hennes dialektsvärdslösas och hennes psykologi ej tillräckligt genomföres, så har hon dock egenskaper, hvilka skänka hennes bästa romaner ett ej ringa värde: en sällsamt fantasirikedom, en uppmärksamgåfva, som förstärker skickligt gruppera händelserna och situationerna, samt en märklig realistisk skildringsförmåga, som särskilt

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

amtråder i återgifvandet af västra skärgårdens tyger, hennes domän framför andras inom vår vitterhet. Åtskilligt bebadar hon den senare naturalismen. Hennes skrifter utkomma alltjämt i nya upplagor; i utgåfvos hennes *Romaner* ånyo 1890—95, och en ny samlad upplaga af dessa är nu (1905) på förtryck.

Fru C:s romaner tillhöra genom en mängd öfverättningar världslitteraturen. De flesta af hennes verk äro öfverflyttade till danska, engelska, holländska, tjechiska och tyska, hvarjämte enstaka arbeten ha tolkats på franska, polska och italienska. Å danska utgåfvos hennes "Samlede skrifter" 1855—62 och "Samlede værker" 1892 ff. På tyska ännas i olika öfversättningar "Sämtliche romane", "Sämtliche werke" och "Ausgewählte romane", hvilka utgåfvor i nya upplagor under 1890-talet. — Den tyska författarinnan Paula Herbst har skrivit "Ture Horn" (1854—60) som fortsättning till "Enslingen" och "Der silberhut" (1860) som fortsättning till "Jungfrutornet".
Litt.: B. Schöldström, "Emilie Flygare-Carlén" (1888), K. Warburg, "Emilie Flygare-Carlén" (i nord. tidskrift 1892), O. Sylwan, "Svensk litteratur id adertonhundratalets midt" (1903), och J. Morensen, "Från Aftonbladet till Röda rummet" (1905).
K. W.-g.

2. Johan Gabriel C., den föregående
sake, jurist, litteratör, f. 9 juli 1814 på Hasslekärr i Hångsdala socken af Skaraborgs län, blef student i Uppsala 1831 och tog hofrättsexamen därstädes 1837, hvar-
efter han ingick som e. o. tjänsteman i justitierevisionen och rådhusrätten i Stockholm. Där trädde han i väns-
kapsförbindelse med K. F. Dahlgren, G. H. Melin, Aug. Blanche m. fl. Från denna tid
egnade han sig mer och mer åt vittra sys-
selsättningar. Under
flera riksdagar på 1840-
och 1850-talen tjänst-
gjorde han i expediti-
onskottet. Resultatet af C:s juridiska studier äro
de af honom utgifna *Handbok i svenska lag-
sarenheten* (1843—55; ofullbordad) och *Sveriges
grundlagar jemte motiven till regeringsformen*
(1844). Som författare i bunden stil framträdde han
1838 med *Stycken på vers*. Både under eget namn
och under signaturer lämnade han bidrag till kalen-
dler och tidsningar. 1846 utgaf han *Romaner ur
svenska folklivet* och 1870 *Samlade dikter*. C:s
dikter äro dels tendentiösa politisk-sociala, dels
naturstämningar. De äga åtskilliga formella brister
och sakna utpräglad originalitet. Den folkliga tonen
"Romanserna" gjorde likväl dessa ganska popu-
lära. Flera af C:s lyriska stycken äro satta i musik
af fru Matilda Montgomery-Cederhjelm (*Galérs-lafvens
sång*), J. N. Ahlström (*Trollekens gåva*) m. fl.
Som vittor utgivare inlade C. förtjänst genom sin
upplaga af Bellmans samlade skrifter (1856—61),
som den också icke är kritiskt tillfredsställande. 1856
utgaf han fru Lenngrens, 1869 J. A. Wadmans

skrifter. C. redigerade äfven "Svenska familjeboken,
läsning för hvar dag under året" (1850—52),
"Läsning vid husliga härden" (1860) och "Illustre-
rad tidning" (1864—66). 1843 utgaf C. "Den
svenska psalmboken i vanlig versform", med utsatta
författarnamn. C. var en naiv republikan, känd i
hufvudstaden som ett stort original. Medlem i Dahl-
grens Adanippiska sällskap stiftade C. efter dettas
slut litteratörklubben "Gröna stugan" (1855). Död
i Stockholm 6 juli 1875.
A. F. St.*

3. Rikard C., den föregående broder, jurist,
riksdagsman, f. 17 maj 1821 på Hasslekärr i Hångs-
dala socken af Skaraborgs län, blef 1838 student i
Uppsala och tog 1841 juridisk examen. Sistnämnda
är inskrefs han som e. o.
kanslist i justitierevi-
sionen äfvensom i några
andra juridiska ämbets-
verk i Stockholm. Ej
långt därefter fick han
anställning som biträde
hos häradshöfdingen J.
G. Richert. 1844—46
redigerade han "Verm-
lands tidning", i hvil-
ken han med talang
förfäktade liberala åsik-
ter och äfven försökte
sig som poet. Sedan han
1846 uppnått behörig
domarålder, innehade han åtskilliga förordnanden —
bl. a. som adjungerad ledamot i Svea hofrätt —,
tills han 1857 utnämndes till häradshöfding i Lif-
gedingets domsaga. C., som länge önskat få del-
taga i det offentliga lifvet, blef 1862 af valkretsen
Kristinehamn—Strängnäs—Södertälje utsedd till
ledamot i borgarståndet. Vid riksdagen 1862—63
var han medlem af konstitutionsutskottet och sup-
pleant i lagutskottet. Såväl i sistnämnda utskott som
i standet deltog C. med nit och ifver i behandlingen
af förslaget till ny strafflag, hvarjämte han i konstitu-
tionsutskottet försvarade det då framlagda represen-
tationsförslaget. Vid 1865—66 års riksdag represen-
terade han valkretsen Kristinehamn—Köping—
Strängnäs och hade då åter plats i konstitutions-
utskottet. 1867 utbytte han Lifgedingets domsaga
mot Södra Roslags, hvars domhufvande eger rätt att
vara bosatt i Stockholm. I denna stad valdes han
1870 till stadsfullmäktig, och 1871—73 var han en
af Stockholms representanter i andra kammaren samt
medlem af lagutskottet (1873 som vice ordförande).
Hans förslag om inrättande af en lagberedning
i stället för den då befintliga lagbyrån (1871) antogs
i andra kammaren, men förkastades i den första.
Hans 1872 väckta motion om statsrådets ombildning
och fördelning på två konsejer vann däremot i andra
kammaren bifall endast i den del, som handlade om
statsministersämbetet. Sistnämnda år åstadkom C.,
genom sitt initiativ, äfven en väsentlig mildring af
den nya strafflagens alltför stränga bestämmelser om
påföljden för uppreppande af tjufnadsbrott. Det var
äfven en af honom väckt motion, som föranledde
riksdagen att 1873 afåta en skrivelse till k. m:t
dels om unga förbrytares (under 18 år) insättande i
särskilda förbättringsanstalter, i stället för de vanliga
straffanstalterna, dels om tillämpning i vårt land af
det s. k. progressiva fängelseystemet. C. ansågs

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

som en af de mest framstående medlemmarna i den s. k. "centern" eller "intelligenspartiet" inom andra kammaren. Särskildt hans lätthet att uttrycka sig och hans fyndighet i debatten förvärfvade honom stort anseende. Flera gånger hade C. uppdrag att som medlem af kommittéer deltaga i reformarbeten; så i kommittén för utarbetande af förslag till förändrade stadganden för betryggande af egande-, pant- och nyttjanderätt till fastighet (1867), i kommittén för utarbetande af förslag till förändrade stadganden angående häradsrätternas arbetssätt m. m. (1868) och i kommittén för reglering af härads höfdingarnas löneförmåner (1873). 1866 utgaf han *Kommentar öfver strafflagen*. C. egde en god juridisk stil, hvilket särskildt visar sig i de förslag han lät åtfölja sina reservationer mot åtskilliga kommitté- och utskottsbetänkanden rörande lagstiftningsfrågor. Död i Stockholm 31 dec. 1873.

4. Maria Octavia C., den föregående syster, författarinna, f. 22 nov. 1828 i Skara, d. 30 jan. 1881, utgaf ett antal beskrifningar öfver svenska slott och orter samt deras historiska minnen. Bland hennes arbeten af detta slag må nämnas: *Anteckningar öfver Kongl. lifrustkammarens och Kongl. klädkammarens samlingar* (1859), historiska anteckningar om *Drottningholm* (1861; 3:e uppl. 1879), *Gotland* (1862), *Gripsholm* (s. å.; ny uppl. 1877), *Ulriksdal* (1863), *Stokloster* (1877), vidare *Stockholms slott* (1866; 3:e uppl. 1875), *Stockholms kyrkor* (1864), *Stockholms stad och dess omgifningar* (1866) m. fl. Octavia C. författade dessutom flera noveller och skaldestycken, bl. a. *Ny och nedan. Poemer och noveller* (1859), *Birger Ulfssons löfte* (1860; ånyo tryckt 1880), *Kung Eriks gästbad* (1863) m. fl. A. F. St. *

5. Rosaura (Rosa) Katarina C., den föregående svägerska, romanförfattarinna, f. 9 maj 1836 i Högsäters socken på Dal, var erkänd dotter af Emilie Flygare-C. och hennes trolovade, J. M. Dalin, som afled kort innan bröllopet skulle stätt. Vid ett års ålder upptogs hon såsom fosterdotter af en aflägsen anförvant, landtbrukaren Bågenholm och hans fru, hvilkas hem, Onsön, är beläget på Dal, i närheten af norska gränsen — en trakt, hvars folklik förete många egendomligheter. 1856 ingick hon äktenskap med härads höfdingen R. Carlén och blef härigenom sin moders svägerska. Under sin uppväxt hade fru C. en bestämd motvilja för romanläsning. Genom miss Kavanaghs "Daisy Burns" skedde en märklig förändring i detta afseende, och sedermera skaffade hon sig grundlig kännedom om Dickens, Thackeray m. fl. Såsom författarinna uppträdde hon första gången med den lifligt och talangfullt skrifna romantiska skildringen *Agnès Tell. En äktenskapshistoria*, som utkom anonymt 1861 och med stort bifall mottogs af allmänheten. Därefter följde *Tuva* (1862), *Bröllopet i Bränna* (1863), *Helène. En kvinnas historia* (s. å.), *Tre år och tre dagar* (1864), *Tatarnes son. Ur svenska folklivet* (1866), den i konstnärligt hänseende måhända mest fulländade af hennes romaner, *Lifvet på landsbygden*, ett litet häfte noveller (s. å.) — alla offentliggjorda under signaturen "Förf. till Agnes Tell" —, samt *Cornelius, hans fränder och vänner* af T. S. (1872). Rosa C:s romaner, som tillhöra 1860-talets bästa alster hos oss, fångsla läsaren genom lifliga skildringar; många af situationerna och scenerna i dem

äro utförda med ganska mycken finhet och säkerhet. Karaktärerna vittna om en ej vanlig förmåga i teckningen och väcka nästan alltid intresse, ehuru de stundom göra intryck af öfverspändhet. De flesta af Rosa C:s romaner hafva blifvit öfversatta på tyska; ett par af dem äfven på danska språket. Hennes personlighet var intagande. Viktor Rydberg skildrar henne vid ett besök i Stockholm 1866 sålunda: "En riktigt liten piggs dam. — Hon har ingenting af blåstrumpa i sitt väsen, men är en fin observerande kvinna, talar aldrig lärdt och är heller särdeles boksynt, men fångslar desto mer med sitt goda sunda fruntimmersvett och med en erfarenhet, som afsticker på pikant vis mot hennes ungdomliga utseende." Hon afled på Onsön, Eds socken, Dalsland, 12 febr. 1883. A. F. St. (K. W.-g.)

Carlès [karlås], Jean Antonin, fransk bildhuggare, f. 1851 i Gimont (dep. Gers). Bland hans arbeten märkas statyerna *Ungdomen* (1885) och *Abel* (1887, båda i Luxembourgsmuseet), *Aterkomsten från jakten* (1888, brons, i Tuileries-trädgården), *Karl V* (stadshuset i Compiègne), gruppen *På årens jäst* (1894, slottet Boissière), samt flera dekorativa skulpturer och porträttbyster. G-g M

Carleson, adliga ätter, härstammande från grosshandlaren i Stockholm Karl Ivarsson, hvars bägge söner, dåv. envoyén Edvard Carlson (se nedan 2) och dåv. sekreteraren i kanslikollegium Karl Carleson (se nedan 1), adlades, den förre 1743, den senare 1746, och därvid antogo namnet Carleson, enär en adlig släkt von Carleson fanns redan förut. Karl Carlesons ätt utgöf på manslinjen 1887.

1. Karl C., ämbetsman, författare, f. 1703 i Stockholm, blef 1746 sekreterare i kanslikollegium 1747 lagman i Kalmar län och 1750 i Södermanlands län samt 1757 statssekreterare för krigsrätten dera. För öfrigt användes han ofta i den tids mångfaldiga s. k. kommissioner. 1755 blef han ledamot af Vetenskapsakademien. 1746 blef han anslutad. 1730—31 utgaf C. veckoskriften "Sedo lärande Mercurius", hvilken till en början nästan uteständande meddelade uppsatser i sedeläran, men sedermera upptog ämnen i den allmänna och enskilda hushållsläran; denna tidskrift sökte företrädesvis ådagalägga manufakturernas angelägenhet och nytta. Under åren 1734—35 utgaf han "Hushålds-Råd", en månadsskrift, som "går ut på handel och sjöfart samt staders politie och hushållning", i hvilken han bl. a. förordade inrättandet af ett brandförsäkringskontor samt änke- och pupillkassor. Bland hans öfriga ekonomiska skrifter är hans *Hushållslexicon* (1756; 2:a uppl. 1769) den anmärkningsvärdaste. C. var en stor vän af skaldekonsten och författade själf åtskilliga tillfallighetsdikter. Vitterheten gjorde honom ganska betydlig tjänst genom utgifvandet af "Försök till svenska skaldekonstens upphjelpande eller samling af utvalda svenska rim och dikter" (1734—38), men begick därvid det felet att söka förbättra de i samlingen intagna skaldestyckena. Dessutom utgaf han *Kort och tydlig undervisning hur man skall förstå och bruka runstafven* (1742; 3:a uppl. 1748), åtskilliga tal m. m. Död i Stockholm 1761.

2. Edvard C., den föregående broder, diplomat och nationalekonomisk författare, f. 1704 i Stockholm, blef 1725 auskultant i kommerskollegiet. För att inhämta kännedom om hvad i främmande länder

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

rättats till handelns och näringarnas förkofran gjorde han 1726—30 en resa i Holland, England och Frankrike samt insände till kommerskollegiet öfverrättelser, som vittnade om vaken blick. Efter inkomsten skref han artiklar, företrädesvis i ekonomiska frågor, i den af brodern redigerade "Sedn Grande Mercurius" och ifrade i sin skrift *Möjligheten att i Sverige inrätta fabriker och manufacturer* (1731) för manufacturernas upphjälpande. Genom en ny resa, som han 1732 påbörjade i förening med K. F. von Höpken (se d. o.), kommo de bägge unge männen att spela en storpolitisk roll. Efter att ha studerat handelsförhållandena i levantens anlande 1734 till Konstantinopel och anknöto där på egen hand förbindelser med turkiska statsmän, närmast konneval (se d. o.), och detta upptogs så väl af rigspartiet i Sverige, att de 1734 förordnades till marges d'affaires och 1738 till envoyéer. Något förbund mot Ryssland blef visserligen ej af, men 1737—38 afslöts en handelstraktat, som äfven innefattade uppgörelse af Karl XII:s skulder, hvarefter vid övergången mellan åren 1739 och 1740 följde ett försvarsförbund. C. lyckades genom sin verksamhet i Konstantinopel göra sig så hatad af Ryssland, att denna makt efter det olyckliga finska kriget genom ötelser framtvång hans hemkallande 1745, och C:s utpräglade hatt-ståndpunkt icke blott hindrade hans utsändande ånyo, utan föranellede äfven England till 1748 afböja hans mottagande som sändebud i London. C., som adlats 1743, utnämndes 1752 till kansliråd (titeln hade han fått 1737), 1757 till statssekreterare vid utrikesexpeditionen, 1758 till hofkansler och 1762 till president i kommerskollegiet. 1746 invaldes han i Vetenskapsakademien, hvars preses han var 1749. Under de riksdagar han bevisade hörde han till hatarernas ledande män och satt därför nästan alltid i sekreta utskottet, liksom han såsom god hatt med mycken iver arbetade för näringarnas upphjälpande t. ex. vid upprättandet af ett kompani för större hafsfiske i Nordsjön, 1748). Död 1767. De anteckningar han gjorde under sina orientaliska resor hafva delvis blifvit offentliggjorda af andra. — Jfr Malmström, "Sveriges politiska historia från Karl XII:s död till statshvalfningen 1772" (2:a uppl. del 2—5, 1895—1900). (E. Hkr.)

3. Edvard Henrik C., den föregående sons son, ämbetsman, f. 16 nov. 1820 på Valstad (Klockrike socken) i Östergötland, blef student i Uppsala 1838 och aflade hofrättsexamen därstädes 1841, hvarefter han s. å. inskrefs som e. o. kanslist i öfre justitierevisionen. 1850 blef han assessor i Svea hofrätt, 1858 förordnad att förestå ett byråchefsbete i justitiestatsexpeditionen och 1859 att vara expeditionschef vid nämnda expedition. 1860 utnämndes han till justitieråd, och 4 maj 1874 inrättades han i statsrådet såsom justitie-statsminister, från hvilket ämbete han dock afgick redan 11 maj 1875, hvarefter han åter inträdde i högsta domstolen. Som ledamot af ridderskapet och adeln var han under riksdagarna 1850—51 och 1853—54 ledamot af lagutskottet och 1856—58 ledamot af konstitutionsutskottet. Såsom representant för norra delen af Kalmar län tillhörde han från 1874 första kammaren, i hvilken han 1878 var vice talman. Vid Uppsala universitets jubelfest 1877 blef C. juris hedersdoktor. 1868—74 var han af k. m. t.

förordnad ordförande i Nya Trollhätte kanalbolags direktion. Han adlad i Stockholm 1 april 1884. C. "var en man af den redligaste och ridderligaste karaktär, utomordentligt skarpsinnig jurist och lagstiftare, kunskapsrik och med omfattande politisk blick, men tillägen hetsig och kort om hufvudet" (L. De Geer).

Carleton [käl'ton], William, irländsk författare, f. 1794, d. 1869, som till en fattig arrendator, var först informator, sedan tidningsman. Hans förnämsta arbeten äro *Traits and stories of the irish peasantry* (1830—33, många uppl.), en samling korta skildringar ur det irländska folkets lif. C. författade äfven ett antal längre berättelser — såsom *Fardorougha the miser* (1839), *The black prophet* (1847; "Profeten", 1850), *The red hall* (1852), *Willy Reilly and his dear Colleen Bawn* (1855) m. fl. —, men det är framför allt genom sina småsaker, som han lever. Realismen och kraften i hans framställning ställa honom i första ledet af Irlands författare. Se D. G. O'Donoghue, "The life of W. C." (2 bd, 1896).

Carleton [käl'ton]. 1. Sir Dudley C., viscount Dorchester, engelsk statsman, f. 1573, d. 1632, en af de skickligaste representanterna för engelsk diplomati under 1600-talet, satt 1604 första gången i parlamentet, adlades 1610 och sändes s. å. af Salisbury som ambassadör till Venezia, där han kvarstannade till 1615 och användes som ett af de dugligaste redskapen för Jakob I:s invecklade utrikespolitik. Kort före sin hemresa åvägbragte C., genom fördraget i Asti, en förlikning mellan Spanien och Savojen. Han var 1616—25 engelsk ambassadör i Haag, sändes 1626 af Karl I på en resultatlös utomordentligt beskickning till Paris och var 1626—28 ånyo ambassadör i Haag. Vid hemkomsten upphöjdes han till viscount Dorchester. S. å. blef han förste statssekreterare och var sedan till sin död den förnämste medhjälparen i Karls starkt personliga utrikespolitik. C. efterlämnade massor af bref och depescher, alla utmärkta af sällsynt stilistiskt mästernskap och mycket värdefulla för tidens politiska historia, men endast till ringa del utgifna.

2. Guy C., baron Dorchester, brittisk militär och kolonigvernör, f. 1724, d. 1808, ingick i krigstjänst 1742, utmärkte sig vid belägringen af Louisbourg 1758 och eröfningen af Quebec 1759, blef öfverste 1762, vice-guvernör öfver Quebec 1766 och följande år vid general Murrays hemresa ordinarie guvernör. På denna post, som han innehade till 1770, inlade han stora förtjänster om den nya koloniens organisation, särskildt om en human behandling af indianerna. Han hade och en berömvärd andel i tillkomsten af "Quebec act" af 1774 (se Canada, historia). C. utsändes ånyo flera gånger som guvernör till Quebec (1775—77, 1786—91 och 1793—96), och han kan genom sitt kraftiga försvar af denna provins mot de upproriske nordamerikanske kolonisterna 1775—76 sägas ha räddat Canada åt det brittiska väldet. 1788 träffade han som guvernör anstalter för de från Förenta staterna flyktande "lojalisternas" bosättning på kanadensiskt område. C. upphöjdes 1786 till peer och utnämndes 1793 till general. V. S.-g.

Carlevaris, Luca, med tillnamnet Casanobrio, veneziansk utsiktsmålare, f. 1665 i Udine, d. 1734 i Venezia, fick sin utbildning i Rom, men

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

var sedan verksam i Venezia, där han målade utsikter af staden och lagunerna samt kustbilder, hvori han blef en förelöpare till Canaletto. Visserligen synas hans taflor i jämförelse med efterföljarens hårda och brokiga, men det oakadt torde hans bilder, som uppfattade naturen friskt och i perspektiviskt hänseende äro förträffliga, kunna anses såsom vägbrytande. Han var lärare åt svensken Johan Richter i Venezia, en samtida till Canaletto. C. R. N. (O. G.—g.)

Carlgrén, Vilhelm Maurits, historiker, f. 8 dec. 1833 i Grangärde socken i Dalarna, blef student i Uppsala 1852, filos. doktor 1860, adjunkt vid Växjö allmänna läroverk 1861 och vid Faluns 1862 samt lektor i historia och latin vid Härnösands allmänna läroverk 1865. Förutom historiska afhandlingar och några minnestal har C. författat en mycket använd historisk läsebok med titeln *Öfersikt af nya historien* (3 bd, 1889—98).

Carlgrén, Oskar Henrik, zoolog, f. 1 dec. 1865 i Falun, blef student i Uppsala 1884, filos. doktor 1895, docent i zoologi vid Stockholms högskola 1894 och prosektor vid zootomiska institutet därstädes 1904. Han har i vetenskapligt ändamål företagit flera resor, så till Tyskland och Italien 1898—99. C. har särskildt egnat sig åt forskningar öfver koralldjuren. Bland hans många skrifter härom förtjåna framhållas *Studien über nordische actinien* (i Vet. akad.s handl., 1893), *Beobachtungen über die mesenterienstellung der zoantharien und bilaterale symmetrie der anthozoen* (i "Festschrift f. Lilljeborg", 1896), *Zoantharien* (i "Ergebnisse der Hamburg-magelhaenischen sammelreise", 1898), *Ostafrikanische actinien* (i "Mitteil. aus dem naturhistorischen museum zu Hamburg", 1900) och *Die Brutpflege der actiniarien* (i "Biol. centralblatt", 1901). För den nya upplagan af Bronns "Klassen und ordningen des tierreichs" har C. fått i uppdrag att bearbeta *Anthozoa*. C. har jämväl gjort fysiologiska undersökningar rörande en del lägre djurformer och nedlagt några af de härvid vunna resultaten i afhandlingarna *Über die einwirkung des constanten galvanischen stromes auf niedere organismen* (i "Archiv f. anat. und physiol.", 1900) och *Studien über regenerations- und regulationerscheinungen* (i Vet. akad.s handl., 1904). L—e.

Carlheim-Gyllensköld, Sigrid, pianist, f. 9 maj 1863 i Vederslöv, Kronobergs län, studerade vid konservatoriet i Stockholm 1880—84, därefter under Mary Krebs i Dresden samt Leschetitzky och hans fru i Wien, hvarpå hon 1889 i Stockholm öppnade ett pianoinstitut. Hon har flera gånger uppträdt på egna konserter samt medverkat vid symfonikonserter och soarér för kammarmusik. A. L.

Carlier [karlië], Émile Joseph Nestor, fransk bildhuggare, f. 1849 i Cambrai, har utfört bl. a. statyn *Stenåldern* (1879), gruppen *Den blinde och den lame* (1883), *Familjen* (1886, alla tre inköpta af franska staten), *Gilliat fångad af bläckfisken* (1890, Luxembourgsmuseet, ämnat hämtadt ur Victor Hugos "Halvets arbetare") samt porträttbyster. G—g N.

Carlina, bot. Se Tistel.

Carlingford [kä'lingföd], engelsk politiker. Se Fortescue.

Carlino (dimin. af *Carlo*), namn på några förr gängse italienska mynt. 1. Ett neapolitanskt silfvermynt af omkr. 30 öres värde. — 2. Ett sardinskt

guldmynt af nära 36 kr. värde; ett savojsiskt guldmynt, motsvarande omkr. 103 kr.

Carlino, pseudonym för K. R. Nyblom.

Carlisle [kälä'l]. 1. Hufvudstad i engelska greffskapet Cumberland, vid floden Eden. 45,478 inv. (1901). Biskopssäte. Vacker katedral (byggd under 11:e—12:e årh.). I det gamla slottet (nu kasern) satt Maria Stuart en tid fången. — Trakten kring C. är rik på järn och stenkol. Industrien producerar mest bomullstyger ("gingans") och lädervaror. Sorhamn användes Silloth vid Solway. — C. kallades af romarna *Luguvallum*, senare förkortadt till *Luë* och *Caer-Luë* (däraf det nuv. namnet), och låg vid västra ändan af den af Hadrianus byggda skyddsmuren. 875 förstördes staden af danskarna och lå. därefter nästan öde i 200 år, tills Vilhelm II återuppygga och befästade densamma. Staden togs af skottarna under David I, som dog där 1153, och återtogts definitivt först af Henrik VII. Se Creighton, "Carlisle" (i samlingen "Historic towns", 1889). — 2. Stad i nordamerikanska staten Pennsylvania. 9,626 inv. (1900). Där ligger det 1783 stiftade metodistiska "Dickinson college". I närheten svafvelbäda.

Carlisle [kälä'l], sir Anthony, engelsk kemist och läkare, f. 1768, var 1808—24 professor anatomi vid Royal academy i London och därefter öfverkirurg vid Westminster-hospitalet därstädes. Död 1840. I samarbete med Nicholson gjorde C. 1800 den viktiga upptäckten af elektrisk sönderdelning.

Carlisle [kälä'l], earl af, engelsk adels titel inom släktarna Hay och Howard (se d. o.).

Carl'ster (Karlisten), anhängare af de spanske tronpretendenterna don Carlos (se d. o.).

Carlstrigen. Se Carlos 4.

Carlspågo (kroat. *Bag* l. *Karlov bag*), stad i kroatisk-slavonska komitatet Lika-Krbava vid Adriatiska hafvet midtemot ön Pago. 3,991 inv. (1901). Kusthandel.

Carlos (Karl), spanska furstar. — 1. Don Carlos, kronprins af Spanien, äldste son till Filip II i hans första gifte med Maria af Portugal, f. 8 juli 1545 i Valladolid, d. 24 juli 1568, var redan från barndomen sjuklig till kropp och själ, men blef 1560 af Kastiliens cortes erkänd som tronföljare. Genom freden i Cateau-Cambrésis 1559 förlofvad med Elisabet af Valois, Henrik II:s af Frankrike äldsta dotter, blef han s. å. beröfvad sin brud genom faderns giftermål med henne. Trots upprepade önsknings från undersåtarnas sida och flera förmånliga anbud i synnerhet från Österrike och Frankrike motsatte sig Filip ihärdigt alla nya planer på giftermål för C., hvilket bidrog att öka dennes redan förtorsta hat till fadern. Genom fall utför en stentrappa i Alcalá 1562 hade C. ådragit sig en hjärnskakning, hvilket i förening med oskicklig läkarbehandling tilltals gjorde honom vansinnig. När hans ifriga önska

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

att sändas som ståthållare till Nederländerna, när de flamändske adlingarna vid spanska hofvet, ej uppfylldes, slog hans vilda hat till Filip ut i full raseri, och han synes umgäts med planer på att döda sin fader. Tillika förberedde han sin flykt från Spanien och sökte 18 jan. 1567 mörda sin faders alfbroder, don Juan d'Austria, som han misskänkte för att hafva förrådt honom. Filip lät då under sin personliga ledning fängsla honom och arrangerade ett slags undersökning, som gaf konungens många fiender anledning att sätta i gång en mängd illvilliga rykten om hans förhållande till C. C. hennes vansinne växte oupphörligt och var antagligen orsaken till hans död. Uppgiften om ett kärleksförhållande mellan C. och styfmodern Elisabeth är falsk, men en varm tillgifvenhet förenade dem. Iika osant är påståendet om C:s böjelse för protestantismen. Schillers berömda "Don Carlos" är icke hans verklighetstrogen. Litt.: Gachard, "Don Carlos et Philippe II" (1863; 2:a uppl. 1867), Mouy, "Don Carlos et Philippe II" (1863; 3:e uppl. 1888), Maurenbrecher, "Don Carlos" (2:a uppl. 1876), och Budinger, "Don Carlos' haft und tod, insbesondere nach den auffassung seiner familie" (1891).

2. Don Carlos Maria José Isidoro de Borbon y Borbon, spansk tronpretendent, äldre son till konung Karl IV af Spanien och broder till Ferdinand VII, f. 29 mars 1788, d. 10 mars 1855, måste 1808 jämte sin släkt afsäga sig alla anspråk på spanska tronen och hölls af Napoleon i Valençay till 1814, då han med sin broder återvände till Spanien. 1816 förväldes han med Maria Francisca, dotter till konung Johan VI af Portugal och syster till dom Miguel samt till Ferdinand VII:s första gemål. Ferdinands barnlöshet i sina tre första äktenskap gjorde den kient begäfrade, men fanatiskt religiöse C. såsom presumtiv tronarvinge till medelpunkten i de reaktionäres alla träfvanden och intriger för absolutismens återinförande. Liberalerna lyckades då få konungen att gifva sig med Maria Kristina och 29 mars 1830 utfärdade en pragmatisk sanktion, hvarigenom den i baskiska lagen stadgade agnatiska tronföljden, som hittills gällt för hela det bourbonska huset, förändrades till kognatisk för Spaniens vidkommande i öfverensstämmelse med den äldre kastilianska arfslagen. Ferdinands dotter Isabella, som föddes s. å., blef sålunda den närmaste tronarvingen. När C. protesterade mot följderna af den förändrade arfslagen, blef han förvisad, först till Portugal och sedan till Kyrkostaten. Efter Ferdinands död (1833) erkändes han af sitt parti, som därefter kallade sig carlistar, för rättmätig konung under namn af Karl V. 1834 grep han till vapen mot den lagliga regeringen och förde sedan med omväxlande lycka ett blodigt krig — det s. k. carlistkriget —, tills han 1839 måste fly till Frankrike. Därefter vistades han i Bourges — till hälften som fånge —, tills han 1847 begaf sig till Österrike. På grund af splittning inom carlistpartiet afsade han sig 1845 sina anspråk på tronen till förmån för sin äldste son, prins af Asturien.

3. Don Carlos Luis Maria Fernando de Borbon, prins af Asturien, de föregåendes son, f. 31 jan. 1818, kallade sig greve af Montemolin, sedan hans fader 1845 öfverflyttat sin arfsrätt

på honom. 1860 företog han tillsammans med sin yngste broder, Fernando, och befälhafvaren på Balaeriska öarna, Ortega, en landstigning vid Tortosa och lät utropa sig till konung under namnet Karl VI. Han blef dock snart tillfångatagen och måste, för att rädda sitt lif, formligen afstå alla sina arfsanspråk åt drottning Isabella. C. dog barnlös 1861.

4. Don Carlos Maria de los Dolores Juan Isidoro José Francisco de Borbon, den föregåendes brorson, f. 30 mars 1848, fick 1868 vid sin faders, Juan Carlos Maria Isidoro,

afsägelse arfsanspråk på spanska tronen, hvarefter han kallade sig hertig af Madrid. I april 1872 utfärdade han, under namn af Karl VII, ett manifest till det carlistiska partiet i Madrid och intågade 2 maj s. å. i Vera, hyllad som konung af de baskiska friskarorna. Redan 4 maj led han dock ett afgörande nederlag vid Oroquieta och måste då fly till Frankrike. Efter republikens utropande i Spanien 1873 återvände han. Sedan han aflagt ed på de baskiska provinsernas "fueros" (lagarna om baskernas fri- och rättigheter), satte han sig i besittning af den befästa staden Estella samt gjorde den till sitt residens och till basis för sina krigsoperationer. Gynnad af de kommunistisk-federativa upproren i åtskilliga af Spaniens städer, gjorde han sig snart till herre öfver de baskiska provinserna samt Navarra, Katalonien, Aragonien och Valencia. Hans gerillaskaror utsträckte sina expeditioner ända till La Mancha och Asturien. Under det klerikalerna och legitimisterna i hela Europa försägo honom med penningmedel, sökte han dels genom fagra löften, dels genom våld skaffa sitt konungadöme erkännande i Spanien. Först i början af 1875, sedan konung Alfons kommit på tronen, började de spanska regeringstrupperna med allvar anfalla hans krigsmakt. När hans sista trupper sträckte gevär, i febr. 1876, begaf han sig till Frankrike, hvarest han utfärdade tvänne till spanska armén och folket ställda proklamationer, i hvilka han häftrade sina rättigheter till tronen och hotade att "i en lyckligare framtid" åter vädja till vapnen. Därefter har han omväxlande vistats i Mexico, Förenta staterna och Turkiet m. fl. länder. Hans utsikter i Spanien synas alltmer ha minskats, då såväl huset Habsburg som påfvestolen äro intresserade af befastandet af den nuvarande ordningen där. C. har dock upprepade gånger i manifest protesterat mot denna. Han bor numera oftast i Graz eller Venezia. I sitt första äktenskap, med Margareta af Parma (f. 1847, d. 1893), har han fem barn, bland dem sonen don Jaime, f. 1870, den blifvande pretendenten, som är militär i rysk tjänst.

Carlotta, Villa. Se Cadenabbia.

Carlow [käl'au]. 1. Grefskap i inländska prov. Leinster. 904 kvkm. 37,748 inv. (1901), däraf 88,5 proc. katoliker. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, vid floden Barrow. 6,513 inv. (1901).

Säte för den katolske biskopen af Kildare and Leighlin. Vacker katedral och ruiner af ett gammalt slott, som härstammar från 1180-talet. 1798 angreps staden af en stark hop upproriska irländare, som likväl efter en blodig strid blefvo tillbakaslagna af det engelska kavalleriet.

Carlowitz, Albert von, sachsisk statsman, f. 1802, d. 1874, tillhörde en i Sachsen sedan 1300-talet bosatt adelsläkt, som redan på 1500-talet där gjort sig bemärkt inom det politiska livet. C. invaldes 1830 i sachsiska landtdagen och sökte där vid den nya författningens utarbetande att mot regering och demokrati häfda adelns intressen. Han invaldes 1833 i den första konstitutionella landtdagen och blef 1845 lifstidsmedlem af första kammaren, var 1846—48 justitieminister och uppträdde 1849 ifrigt i första kammaren gentemot Beust till försvar för upprätthållandet af förbundet med Preussen. Besegrad af Beust, utträdde C. ur kammaren och mottog preussiska regeringens kallelse till medlem af "unionens" förvaltningsråd samt representerade preussiska regeringen vid unionsparlamentet i Erfurt 1850. Han var sedan (1853—55 och från 1859) medlem af preussiska deputeradekammaren, där han med de gammalliberala bekämpade Mantouffels politik och med åren alltmer närmade sig framstegspartiet. 1867 blef C. medlem af Nordtyska förbundets riksdag och deltog, sin tysk-nationella åskådning trogen, äfven på den konstituerande riksdagen i det tyska enhetsverkets genomförande.

Carlsberg, namn på två stora danska bryggerier, Gamle Carlsberg och Ny Carlsberg, bägge belägna i det numera med Köpenhamn förenade Valby.

1. Gamle Carlsberg, anlagd 1847 af den sedermera kände mecenaten, bryggaren J. Kr. Jacobsen, var det äldsta danska bryggeriet för bayerskt öl och har vuxit ut till Nordens största, ett mönsterbryggeri, som åtnjuter vidsträckt anseende. Ursprungligen beräknadt för en tillverkning af 7,000 hl. om året, nådde det redan 1867 efter upprepade utvidgningar till 31,300 hl. och tillverkade 1893—94 257,000 hl. Från början pröfvades där allt nytt på bryggeriteknikens område. Alla tillverkningsdetaljer visades med generös beredvilighet för fackmän, som strömmade till från många länder. Efter Jacobsens död, 1887, öfvertogs ledningen af von der Aa Kühle. 1888 öfvergick hela bryggeriet i Carlsbergfondens ego på grund af Jacobsens testamente, men det skall fortfarande drifvas som ett mönsterbryggeri för ölltillverkningens vidare utveckling. Gamle C. tillverkade ursprungligen endast bayerskt öl, men öfvergick sedan till att äfven brygga andra ölsorter. Där bryggdes också till att börja med det s. k. skattefria Carlsbergölet, som är underjäst, men innehåller ringa mängd alkohol, och hvars tillverkning sedan flyttades till Ny Carlsberg. Gamle C. har 31 ångmaskiner med tillsammans 1,300 hästkrafter utom 4 dynamos och 12 elektromotorer. Källrarna rymma 146,000 hl. Arbetarna äro 159 med månadslön och 102 med veckolön; de förra äro pensionsberättigade efter tio års tjänst, och pensionskassan, som stiftades 1872, uppgår till omkr. $\frac{1}{2}$ mill. kr. Se vidare A. Fraenkel, "Gamle Carlsberg" (1897).

2. Ny Carlsberg anlades 1870 tätt invid Gamle C. af J. Kr. Jacobsens son Karl Jacobsen, som likaledes gjort sig känd i synnerhet som konst-

mecenat. 1880—83 uppfördes de nuvarande byggnaderna på något större afstånd, medan de äldre införlivades med Gamle C. Det nya etablissemange var ursprungligen bestämdt för bryggande af engelsk öl, men öfvergick snart till bayerskt öl; där bryggas likväl äfven både porter, pilsner och sedan 1905 det lätta skattefria ölet. Ny C. har 6 ångmaskiner med tillsammans 420 hästkrafter samt 4 dynamos och 30 elektromotorer. Källrarna rymma 124,000 hl. Arbetarna äro 180. Sonen har visat ännu större omtanke om sina arbetare än fadern; 1888 byggdes särskilda arbetarbostäder, och 1881 inrättades en pensionskassa, hvori 1904 omkr. 300,000 kr. inestodo. Genom ett gåfvobref af 25 sept. 1901 öfverlämnades Ny C. till Carlsbergfondens ehuur som en särskild afdelning med uppgitt att främja konstens utveckling, liksom den äldre stiftelsen stödjer vetenskapen. Under de närmaste åren tillfaller likväl en del af vinsten stiftaren. — Till bryggerierna hör en stor aftappningsanstalt, kalla Carlsberg, som sysselsätter 200 manliga arbetare samt 80 gossar och 320 kvinnor. Bryggerierna tillverka omkr. $\frac{2}{3}$ af allt underjäst öl, som säljes i Danmark, och ha dessutom en betydande export. Se C. Nyrop och K. Jacobsen, "Ny Carlsberg. Et jubileumsskrift" (1896). — Om Ny Carlsberg; glyptotek se d. o.

E. Eber-

Carlsbergfonden, en stor dansk donation för vetenskapliga ändamål, stiftades 1876 af bryggerieigenaren och mecenaten J. Kr. Jacobsen (se d. o.), med en grundfond af 1 mill. kr., till hvilken gifvaren 1881 fogade ytterligare 1 mill. kr. Fonden eger, efter Jacobsens död, sedan 1888 bryggeriet Gamle Carlsberg. Inkomsterna anvisas dels till försättande och utvidgande af verksamheten vid det donatorn 1875 inrättade Carlsberglaboratoriet, dels till att främja studiet af naturvetenskaper, matematik, filosofi, historia och språkvetenskap, sålunda till utgifvande af vetenskapliga arbeten, till vetenskapliga resor, till speciella studier och undersökningar, till understöd åt forskare för vissa år eller på lifstid o. d. Af de 1881 skänkta 1 mill. kr. skall halva årsräntan utgå som bidrag till det af Jacobsen 1875 inrättade nationalhistoriska museet på Frederiksborgs slott. Carlsbergfondens styrelse utgöres af 5 medlemmar, som väljas af och inom Videnskabernes selskab i Köpenhamn. 1897 indrogs härunder den förra själfständiga tappningsanstalten "Alliance", och 1901 tillkom Ny Carlsberg, likväl som egen fond med särskild styrelse, bestående af stiftaren Karl Jacobsen och två andra medlemmar. I sept. 1904 beräknades hela kapitalet till 25,880,000 kr., därav grundfonden till 6 mill., Gamle Carlsberg 8,316,000, Ny Carlsberg 6,056,000, den gemensamma tappningsanstalten 1,680,000 samt värdet af de för fonden och Videnskabernes selskab 1894—97 uppförda byggnaden till 840,000 kr. Till Carlsberglaboratoriet utgäfros under förra räkenskapsåret 71,000 kr., till det nationalhistoriska museet 88,400 kr. och till vetenskapliga ändamål från främmande 165,000 kr., däraf 22,500 kr. till utgrävningar på Rhodos. Till 1901 hade inalles 1,300,000 kr. utdelats för sådana ändamål; bl. a. bekostade 1898—1900 en expedition till östra Grönland. Ny Carlsberg-fonden hade under samma tid utgäfvits 193,000 kr., däraf 82,400 kr. till inköp af konstverk och 100,000 till den nya kupolen på

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ptoteksbyggnaden. I själva verket uppbäras
enskaper och konst i Danmark till en öfvervägande
af Carlsbergfondens medel. Litt.: "Översigt over
Carlsbergfondets virksomhed siden dets stiftelse 25
sept. 1876" (1901). E. Ebg.

Carlsberglaboratoriet, en berömd dansk veten-
skaplig institution, som Carlsbergbryggeriets egare
K. R. Jacobsen (se d. o.) 1874 inrättade
med syfte att åstadkomma en såvidt möjligt full-
ständig vetenskaplig grundval för mältnings-, brygg-
nings- och jäsningsoperationerna. Det ställdes vid
Carlsbergfondens stiftande (1876) under en styrelse,
bestående af tre medlemmar i denna fonds styrelse
ut dessutom en eller två, hittills två af Gamle Carls-
bergbryggeriets ledande män. Laboratoriet inrym-
des i en byggnad på Gamle Carlsbergs tomt, men
1903—97 anlades en ny, själfständig byggnad jämte
ett föreståndarbostäder. De i laboratoriet utförda
arbetena offentliggöras i "Meddelelser fra Carlsberg-
laboratoriet", hvaraf 5 bd utgifvits 1876—1903 och
i hvilken publikation äfven ett sammandrag på fran-
ska föranstaltas. Däri har meddelats bl. a. profes-
sor Emil Kr. Hansens banbrytande forskningar öfver
de olika jästsvamparna samt jästrenodling och pro-
fessor J. Kjeldahls rön angående diastasen samt den
på honom angående, numera i alla länder antagna me-
toden för kvävebestämning. Prof. Kjeldahl var ifrån
början och till sin död 1900 föreståndare för labora-
toriets kemiska afdelning, som sedan föreståtts af
doktor S. P. J. Sørensen, medan den fysiologiska
afdelningen haft till föreståndare prof. R. Pedersen
1877 och sedan dess prof. Hansen. Anstalten
har fått en mycket stor betydelse för bryggeriteknik-
en, för mykologien och experimentalkemien. Ut-
ländska bryggare och vetenskapsmän i mängd hafva
deri idkat studier. Litt.: "Carlsberg-laboratoriet
1876—1901" (1901).

Carlson, Hans Rasmussen de, dansk poli-
tiker, f. 1810, d. 1887, härstammade från en gam-
mal väst-jylländsk bondesläkt. Hans fader blef ad-
lad 1816, och 1845 gjorde C. sitt fädernegods till

fideikommiss. Som med-
lem af ö-stiftens ständer-
församling åren 1842
—44 var han den libe-
ralaste bland godsegar-
na, men för öfrigt aris-
tokrat, ehuru utpräg-
ladt nationell. 1850 del-
tog han i planerandet af
kreditkassan till själf-
egendomens främjande,
och sedermera ingick
han i "grundejforen-
ingen", som ville till-
försäkra godsegarerna del-
tagande i det politiska

livet. 1855—64 var C. kungavald medlem af
riksrådet. 1859 invaldes han i landstinget, var
är till 1866 jämte Balt. Christensen en af ledarna
för det bondevänliga mindretalet och deltog 1861
i stiftandet af "Dannevirkeforeningen". Maj—juli
1864 var C. inrikesminister, kämpade sedan för bibe-
llandet af den oförändrade juni-grundlagen och
år 1866—69 folketingsman samt chef för den "na-
tionella vänstern"; han var under dessa år ledamot
af de viktigaste kommittéerna — både kyrko-, för-

svars- och teaterkommittéerna — och dessutom ord-
förande i kommittén för uppgörande af en ny plan
för Sorø akademi. 1865 deltog han i stiftandet
af "Nordisk samfund", hvars ordförande han var
i flera år. 1870 blef han kungavald landstingsman
och uttalade sig sedan bestämdt emot parlamen-
tarismen och för härfadandet af de båda tingens
jämlighet. Genom sin systers giftermål blef han
svägar med N. F. S. Grundtvig och anslöt sig till
dennes kyrkliga åsikter. 1841 blef han höfjägär-
stare och 1873 kammarherre. E. Ebg.

Carlson, Elling, norsk ishafsfarare, f. 1819
på Tromsø. Sedan han 1846 tagit styrmansexamen,
förde han i många år fängstfartyg på Ishavet. 1863
nådde han därunder 82° n. br. och kringseglade för
första gången Speisbergen, och 1871 återfann han
de Novaja Semlja lämningsarna efter Barents' vinter-
bostad 1596—97 (se Nordenskiöld, "Vegas färd").
C. deltog som islots i Payers och Weyprechts exp-
edition 1872—74, hvarunder Frans Josefs land up-
ptäcktes. 1879 blef han fyrvaktare på Skraavens fyr
i Lofoten. Han har utgivit "Optegnelser fra den
österrikisk-ungarske polarexpedition" (1875). G. Stg.

Carlson, Gustaf, greve, krigare, f. 1647 i
Stockholm, naturlig son till Karl X Gustaf och råd-
mansdottern Brita Allerts. Han fick sin första upp-
fostran hos riksamiralen Gyllenhielm, Karl IX:s
naturlige son, och kom sedermera till biskop Enan-
der i Linköping samt fann efter Karl Gustafs död
skydd hos änkedrottning Hedvig Eleonora, som
ätog sig honom, "till kärlig ihågkomelse af sin
salig herre". Erik Lindsköld ledde hans studier och
var honom 1659—68 följaktig på en resa genom
Tyskland, Holland, England, Frankrike och Italien.
Vid tjugooft år ålder ingick C. i franska hären, blef
öfverste för Upplands regemente 1673 och tjänade
efter krigsutbrottet 1675 med utmärkelse vid svenska
armén i Pommern, där han från 1678 var chef
för ett värfvadat regemente. 1679 råkade han i
brandenburgisk fängenskap, var 1680 i Stockholm,
men öfvergaf Sverige efter ett par år, sannolikt af
harm öfver att ej hafva fått ett riksrådsämbete, och
gaf sig i holländsk krigstjänst. Där blef han
generallöjtnant, följde Vilhelm af Oranien på tåget
till England 1688 och kämpade vid hans sida på
Irland 1690. Sedermera tillbragte han sitt lif med
bokliga sysselsättningar i den nederländska provin-
sen Friesland, där han barnlös afled 1708
på sitt slott Ter Hoorne. 1674 hade C. upp-
höjts i grefligt stånd, med Börninge och Lind-
holmen som grefskap. (L. W. son M.)

Carlson, Carl, pseudonym för friherre K. G.
Cederström.

Carlson. 1. Fredrik Ferdinand C.,
häftatecknare, statsman, den svenska folkundervis-
ningens reformator, f. 13 juni 1811 på Kungs-
hamns gård i Alsike socken, Stockholms län. Han
blef 1825 student i Uppsala, där han under träget
umgäinge i en krets af likasinnade, religiöst anlagda,
intelligenta kamrater ("andarna") i början egnade
sig mest åt studiet af klassiska språk och filosofi,
1832 afade filos. kandidatexamen och 1833 promo-
verades till filos. magister (ultimus). En 1834—36
företagen utrikes resa, under hvilken han i Berlin
åtnjöt Rankes undervisning och vänskap, blef den
egentliga vändpunkten i hans utveckling som histo-
riker, i det han invigdes i den då nya forsknings-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

metoden med dess kallstudium och källkritik samt kraf på att lefva sig in i den tid, som skall skildras. Under resan kallades C. till docent i allmän historia (1835), men hann blott två terminer egna sig

åt sin akademiska befattnings. Han utsågs nämligen 1837 till lärare för prinsarna Karl, Gustaf och Oskar. Nio års hoflefnad skänkte honom människokännedom och lärde den af naturen häftige mannen själfbehärskningens konst, och det till den grad, att hans motståndare tillvitade honom brist på uppriktighet. 1844 utnämndes C. till adjunkt i historia och

statistik vid Uppsala universitet, men lämnade först 1846 sitt furstliga uppfostringskall. S. å. företog han en resa till England, som blef af betydelse för hans politiska utveckling: han kom dit som en konservativt tänkande man, men gripen af beundran öfver folkets "selfgovernment", som han tillskref Englands öfverväldigande storhet, återvände han smittad af frisinne, en uppfattning, som sedermera stärktes genom 1848 års händelser och studier i det svenska partitidehvarfets historia, men sin djupt kristliga lifsåskådning öfvergaf han aldrig. Efter hemkomsten förordnades C. att såsom e. o. professor uppehålla professuren i historia, sedan Geijer på hösten 1846 flyttat till Stockholm, och 1849 utnämndes han till dennes efterträdare. I fyra år stannade han utan afbrott vid universitetet, men sedan kommo uppdrag af allehanda art emellan, så att han vid sitt afskedstagande, 1877, i knappt tio år tjänstgjort som professor. Emellertid hann C. lämna djupa spår efter sig vid universitetet. Han förstod såsom föreläsare att lifligt intressera sina lärjungar genom sina väl förberedda, lätt flytande, ej sällan sirliga och, som det föreföll åhörarna, fria föredrag, utmärkta för historiens inre sammanhang belysande "vyer". Han var en mästare i konsten att examinera, hvarvid han införde en nyhet: de skriftliga proven, och gaf det historiska studiet fart genom personligt umgänge med de unga, särskildt genom bildandet af den historiska föreningen, hvarmed uppslaget gafs till de numera allmänna vetenskapliga fackföreningarna vid universitetet. C:s viktigaste insats på den historiska vetenskapens område var dock det vid sidan af hans akademiska lärarverksamhet och andra göromål kraftigt bedrifna författarskap, hvarom mera nedan.

Det låg i C:s håg en längtan efter att få bruka "det verkliga lifvets friska verksamhetskraft", och han fick sin önskan uppfyllt i rikt mått. Vid det första allmänna lärarmötet (i Stockholm 1849) var han ordförande i afdelningen för elementarläroverken, och vid de fyra därpå följande (t. o. m. 1866) var han förste ordförande. Under de sex sista ständsriksdagarna var han ledamot af prästeståndet (1850—63 såsom representant för Uppsala universitet, 1865—66 för Vetenskapsakademien). 1854—56 var han ledamot af den kommitté, som utarbetade planen

till organisation af statistiska centralbyrån och statistiska beredningen och 1858 ordf. i kommittén för granskning af den 1856 utfärdade läroverksstadgar. 1 aug. 1863 kallades han, efter K. J. Thysellius, till statsråd och chef för ecklesiastikdepartementet. De Geers första ministär. Längre än någon af sin företrädare, i nära 7 år, stannade han på denna plats. Emellertid förlorade "den bästa bland ministärer", som beskyldes för att sakna kraft och initiativ, en del af sin folkgunst, och enligt den allmänna uppfattningen (åtminstone inom ministären) var C. "den minst populäre af konseljens ledamöter". När därför 3 juni 1870 De Geer afgick, följdes han af några kolleger, bl. a., "efter någon tvifvel", af C., som efterträddes af G. Wennerberg. C. återtog nu sin professur, men endast till närnet, ty han stannade, tjänstledig, i Stockholm för att fortsätta arbetet på sin historia, hvilket dock makades ej obetydligt åt sidan genom nya offentliga uppdrag. Han blef 1872 ledamot i direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk samt ordf. i kommittén för den tekniska undervisningens ordnande och i sällskapet för folkundervisningens främjande och valdes af Gäfveborgs läns landsting till ledamot af första kammaren. 1873 uppsatte han till väsentlig del grundreglerna för Letterstedtska förenings stiftelse, blef ordf. i föreningens hufvudstyrelse och deltog såsom lekmannaombud för Härnösands stift i 1873 års kyrkomöte. 1874 och 1875 valdes han till ordf. för fullmäktige i riksgäldskontoret, för hvilket denna tid en ny organisation uppgjordes. På hösten 1874 erbjöds honom, men afsläpades, att bli finansminister. Men när De Geer 11 maj 1875 bildade sin andra ministär, öfvertogs C. däri ånyo chefskapet för ecklesiastikdepartementet (efter Wennerberg). Han lämnade det redan 1 nov. 1878 i K. G. Malmströms händer. Skäl till sin afgång förklarade han vara trötthet. Det hindrade honom dock ej ifrån att med ifver drifva sitt historiska verk, att återinträda i undervisningsdirektionen (1880—84), mottaga ledamotskap i blindundervisningskommittén (1878—80), i skatteregleringskommittén (1881—sept. 1882), där han under sista tiden var själen och satte form på de hela, äfvensom i öfverstyrelsen för Stockholms stads folkskolor, allt under det han egnade sitt lifliga intresse åt arbetet i första kammaren, dit han efter det första mandatets utgång 1881 omvalts. Ehuru sjuk, att han måste bäras upp i kammaren, deltog han i den viktiga voteringen ang. spannmålstillar: 2 mars 1887, hvarvid han röstade med frihandsvännerna. Några dagar därefter, 18 mars, afled han i Stockholm och begrofs 24 s. m. å Uppsala kyrkogård.

En mängd vetenskapliga utmärkelser kom C. till del: han var led. af Samf. f. utg. af handskr. Skand. s. hist. (1847), Vetenskapssoec. i Uppsala (1849; hedersled. 1875), Vitt. hist. o. ant. akad. (1855; hedersled. 1881), Vetenskapsakad. (1858) Svenska akad. (1859, efter K. A. Agardh), Mun. akad. (1864), Fysiograf. sällsk. i Lund (1878 hedersled.) och Krigsvet. akad. (1884) samt af danska norska och tyska vetenskapliga samfund. Han ernades 1879 till teol. hedersdoktor vid Köpenhamns universitets jubelfest. 1902 slog Vetenskapsakademien öfver honom sin minnespenning.

Såsom riksdagsman utmärkte sig C., som i aa

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

mat, för utomordentlig arbetsamhet. Han var ledamot af allmänna besvärso. ekonomiutskottet 1850—53, 1853—54, af statsutskottet 1856—58, 1859—60, 62—63, 1873—74, 1881—82 och 1885, af bankoutskottet 1875 samt af särskildt utskott 1853 och 75. Man har antecknat, att han under sin parlamentariska bana mer än 1,100 gånger haft ordet, frivilligt, tyckes det, för att gendriva sina motståndares argument. C. var en utmärkt och fruktad debattör. Han var en motståndare till ständsförfattningen. Det visade han redan vid sin första riksdag (1850), då han röstade för regeringens förslag om ofallda val, och ännu mera i sitt framgångsrika svar 1862 och 1865 för De Geers representationsform. Han var en varm unionsvän och trodde, tillmötesgående af de norska fordringarna bäst fördrade föreningens syfte, såsom hans anföranden i behandlingen af den s. k. "norska frågan" 1859 och talet vid unionens 50-års jubileum 1864 bekräftade. Han verkade för utvidgad religionsfrihet, t. ex. för upphäfvande af förbudet mot konfessionella, för ändring i lagen om prästtjänsters tilläggande i syfte att öka församlingarnas inflytande vid val af själsörjare, men han höll på kyrkan såsom en själfständig institution med sin röst i egna angelägenheter. Hans ställning till grundskatte- och ordningsfrågorna framgår däraf, att han ombefordrade redaktionen af 1873 års bekanta "kompromiss" (d. o.) och att han inlade mycket stor förtjänst i tillkomsten af 1885 års riksdagsbeslut om en förbättrad värnpliktslag i sammanhang med en partiell skrifning af grundskatterna, "en mognad frukt af kompromissen". Till sina tullpolitiska åsikter var han, som ofvan antyddes, frihandlare. För öfrigt må nämnas, att han vid 1833—54 års riksdag väckte förslag om inrättande af ett statistiskt ämbetsverk och var ledamot i det särskilda utskott, som uppgjorde förslag till den sedan gällande brännvinslagförfattningen. 1856 väckte han förslag om utfärdande af en författning till skyddande af landets forntiminen. Som ledamot af ekonomiutskottet deltog han 1859 i slutbehandlingen af kommunallagarna. 1875 motionerade han om aflåtande af en skrifvelse till k. m:t med begäran om utarbetande af en författning rörande barns och yngre personers användning i fabriksarbete. Framför allt väckte C. som sitt mål undervisningsväsendets förbättring och bildningens höjande. Redan i den 1843 utgifna skriften *Om svenska elementarläroverken och deras förbättring*, där han uttryckte, att idén för våra läroverk är *uppostran*, intellektuell och moralisk, ramlade han sitt sedermera följda program med dess reformkraft bl. a. på att skolan inrättades för samhällets olika ändamål och att det sörjdes för lärarnas utbildning och ekonomiska ställning. Redan vid sin första riksdag uttryckte han sig i skolfrågan. Under riksdagen 1856—58 väckte han förslag om förbättrad pensionering för lärarna vid elementarläroverken och uppgjorde såsom medlem af statsutskottet den stat för elementarläroverken, hvilken sedermera blef anslagen af riksdagen (denna lönestat var den första, som byggde på grundsatsen af löneförbättring efter vissa års förlöpp). Han var, som nämnt, ordf. i 1858 års läroverkskommitté, hvars arbete satte frukt af 1859 års stadga för elementarläroverken, för vilken ett af C. framställt förslag lades till grund, och i den 1862 utfärdade stadgan om afgångsexamen

men från nämnda läroverk, genom hvilken studentexamen vid universiteten afskaffades och ersattes med en mogenhetspröfning vid läroverken under kontroll af censorer.

Såsom statsråd kom C. i tillfälle att än mera personligt ingripa i läroverkens lif och gifva den tillämpning han fann ändamålsenlig af 1859 års stadga, som, i likhet med den föregående, af de många missbelåtna karakteriserats för latinherravälde samt brist på blick för det praktiska livets kraf. Tydliga förbättringar infördes genom metodiska åtgärder till förekommande af lärjungarnas öfveranstängning (införande af den s. k. preparationen, utvidgning af klasslärarsystemet m. m. 1865), genom införandet af profår för kompetens till lärarbefattningar (s. -å.) och af rektorsmöten (s. å.), och slutligen kontraserade C. en ny läroverksstadga (1 nov. 1878), där större utrymme gafs åt de reala ämnena (upprättandet af själfständiga real-läroverk). Dessutom vidtogos åtgärder för höjande af lärarnas löner och för inrättande af en änke- och pupillkassa (1865). I fråga om universiteten äro från C:s statsrådstid att anteckna nya stadgar för de juridiska ämbetsexamina (1863), för den filosofiska graden (1870, 1877) och för teologisk-filosofisk examen (1876), nya statuter för universiteten (s. å.) samt utvidgning af undervisningen vid desamma genom vetenskapliga seminarier, adjunktörernas ersättande med extraordinarie professorsbefattningar och stipendierade docenter (1877). Somliga af dessa åtgärder väckte starkt ogillande liksom C:s motstånd mot att karolinska institutet i allt likställdes med universiteten, i det han ville förbehålla de senare den teoretiska läkarbildningen. Allmänt bifall hälsade däremot C:s arbete för folkskolans utveckling, ja man har t. o. m. kallat honom vår folkundervisnings skapare. Redan under sina första riksdagar på 1850-talet talade han varmt för förbättringar i folkundervisningen, och vid riksdagen 1856—58 hade han en betydande del i de viktiga beslut, som fattades, bl. a. om inrättande af småskolor och högre folkskolor. Som statsråd genomförde han sina planer från denna tid och mera därtill. Hit höra utfärdande af allmänna föreskrifter ang. folkskolorna, ny organisation af folkskollärarseminarierna, folkskolspektionens utvidgande och fördjupande, förbättring af lärarlönerna, upprättande af folkskollärarnas pensionsinrättning samt änke- och pupillkassa, undervisningsmaterielens förbättring, utgifvande af normalritningar för folkskolebyggnader, införande af fortsättningskolor och af slöjd vid skolorna, ökade anslag till folkhögskolor och högre skolor för kvinnlig ungdom, utgifvande af normalplan för undervisningen i folkskolor och småskolor, läsebok för folkskolan m. m. För äldre döfstummas och blindas undervisning sörjde C. genom upprättande af särskilda bildningsanstalter (1877). Tekniska högskolans och tekniska elementarskolornas organisation och nya tekniska arbetarskolors upprättande genomfördes af honom (1876—78), och nya stadgar utfärdades för Akademien för de fria konsterna (1878). Andra viktiga åtgärder voro Serafimerordensgillet upplösning och hospitalstyrelsens öfverflyttning till sundhetskolegium (1876) afvensom sundhetskolegiets ombildning till en medicinalstyrelse (1877). C. var den förste, som i sitt departement införde det på byråindelnings grundade arbets-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

sätt, hvilket sedermera tillämpats äfven i de öfriga statsdepartementen. Sitt departements ärenden "ville han sköta efter sitt eget sinne och han egde en beundringsvärd förmåga att med den största foglighet och varsamhet göra sin vilja gällande" (De Geer). Han här från de kompetentaste håll fått erkännande för stor statsklohet, han var en mästare i konsten att begagna omständigheterna och i att öfvertyga eller övertala, men var, kanske just på grund af sistnämnda omständighet, "åtminstone under sin första statsrådstid, knappt omtyckt på något håll".

Icke minst som häfdatecknare har C. vunnit ryktbarhet. Det var på några undantag när (disputationerna *De Hemmingi Gaddii in patriam meritis*, 1834, och *De albis et nigris, factionibus florentinis*, 1837) de tre Karlarnas historia, som utgjorde hans arbetsfält. Förberedelsevis utgaf han smärre skrifter om en och annan del af detsamma: *Quæ de ineunda pace inde a pugna pulatensi egerit Carolus XII* (professorspecimen, 1848; i omarbetadt skick *Om fredsunderhandlingarne åren 1709—1718*, 1857), *Om den svenska statsförvaltningens förändrade skick under konung Carl XI:s regering* (1860), *Om statshöfvingen i Sverige under Carl XI:s regering* (i Nord. univ. tidskr., 1856), *Berättelse om riksdagen 1680* (promotionsprogram, 1860), *Om Sveriges inflytande på konguvallet i Polen 1704* (rektorsprogram, 1861), *Carl den tolfte första regeringsår* (hvarmed C. öppnade Hist. tidskr., 1881), *Carl XII:s tåg mot Ryssland* (i "Sv. akad:s handl. ifrån år 1796", d. 61, 1885). Men en sammanhängande skildring af vårt lands öden fr. o. m. Karl X Gustafs tronbestigning t. o. m. Karl XII:s vistelse i Sachsen och freden i Altranstädt 1706 lämnade han i *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset* (7 dlr, 1855—85; 1:a d., 2:a uppl. 1883; på tyska utgafs verket, i förkortad form, i Heeren-Ukertskas samlingsverket "Geschichte der europäischen staaten"). Detta stora arbete, som utgör en värdig fortsättning af Geijers oafslutade "Svenska folkets historia", stöder sig på forskningar i svenska och utländska arkiv (i Köpenhamn och Paris samt, för Karl XII:s historia, äfven i London, Haag och Dresden) samt utmärker sig för utsökt konst i kompositionen och klar, stundom dramatisk, någon gång litet retorisk stil samt bär täta spår af sin författares statsmannapraktik. Särskildt 3:e delen (skildringen af den stora revolutionen under Karl XI) anses vara C:s mästestycke. C:s värdesättning af personer och förhållanden har hittills ej mött några allvarliga gensigelser, utom i fråga om uppfattningen af Karl XII. Men man har anmärkt stundom bristande detaljforskning, ett visst förnämt förbiseende af den tryckta litteraturen och för stor sparsamhet med källcitater. Ehuru oafslutadt är det "i alla fall ett storverk, ett verk, som har få sina likar i vår historiska litteratur" (Odhner). För öfrigt författade C. *Inträdelse till svenska akademien* (minne af K. A. Agardh, 1861), *Minne af riksamiralen G. O. Stenbock* (i "Sv. akad:s handl. ifrån år 1796", d. 68, 1873) äfvensom *personalier* öfver prins Gustaf, Oskar I, drottning Lovisa och Karl XV. Dessutom utgaf han sin ungdomsvän E. J. F. Kjellanders (se d. o.) "Minnen" (1842).

Se biografi af C. H. Rundgren, C:s efterträdare i Svenska akademien (i akademiens "Handl. ifrån år 1886", d. 2, 1888), minnesteckning af

R. Törnebladh (i "Pedagogisk tidskr.", 23:e årg. 1887), L. De Geer, "Minnen" (1892), Arcadiu "Bilder ur svenska folkundervisningens historia" (2 h. 1898), och C. T. Odhner, "F. F. Carlson såsom häfdatecknare" (i "Lefnadsteckn. öfver k. sv. vet. akad:s ledamöter", bd 4, 1902).

2. Karl Fredrik Ernst C., den föregående son, skolman, riksdagsman, historiker, f. 14 maj 1854 i Stockholm, blef 1872 student i Uppsala, 1877 filos. doktor och 1880 docent i historia där, stades samt 1883 lektor i historia, geografi och matematik vid högre realläroverket i Göteborg. 1889 utnämndes han till professor i historia och statskunskap vid högskolan därstädes, men återgick 1893 till sitt lektorat. C. tog liflig del i Göteborgs kommunallif och var bl. a. 1891—1900 ordförande i stadsallmänna folkskoleöfverstyrelse. 1897—1905 var han som i politiken vanligen slutit sig till frisinnaade partier, en af nämnda stads representanter i andra kammaren, hvilken 1903—04 valde honom till led. mot af konstitutionsutskottet. C. har varit en råflitig och framgångsrik motionär. Så t. ex. var d. på grund af hans motion 1898 som den statistisk handboken "Sverige" med anslag af statsmedel arbetades och utgafs på svenska, franska och engelska. Hans motioner (1899) om en mera tidsenlig och svensk namnlängd i almanackan och (1900) af frågor om bestämmelser rörande rikets vapen och flagga skulle afgöras af konung och riksdag gemensamt och ej af konungen allena ledde till önskad påföljd. Han yrkade 1902 på ökade anslag för främjande af universitetets för allmänheten afseende föreläsningkurser — ett yrkande, som medförde önskad resultat — och på proportionellt val vid val af riksdagens utskott och delegationer, och förslag, som ej ledde till någon påföljd. Uptagande tanken i S. Boëthius' läroverksmotion 1896, motionerade han 1899 om en riksdagskrifvelse till k. m:t med anhängan om framläggande af förslag till omorganisation af de allmänna läroverken i den riktning, att den dittillsvarande 9-års kursen delades i ett högre och ett lägre stadium samt att det lägre finge en afslutningsklar med en särskild, af en viss kompetens åtföljd af gångsexamen för lärjungar, som vid 15—16 år ålder sluta sin skolgång. C. blef ledamot af d. med anledning af motionen tillsatta kungl. kommitténs förslag, som blef grunden till den stora läroverksreformen vid 1904 års riksdag. Ett erkännande däraf var C:s utnämning s. å. till öfverdirektör och chef för den nyskapade öfverstyrelsen för rikets allmänna läroverk. C. har skrivit bl. a. *O. Karl XII:s vistelse i Sachsen 1706—07 med särskild hänsyn till det nordiska krigets inverkan på spanska tronföljarstriden* (akad. afh., 1877), *Sverige och Preussen 1701—1709* (i Hist. bibl., 1880), *Drottning Kristinas historia* (i den på Hj. Linnström förlag utg. "Sveriges historia", IV, 1881), *Sverige på kongressen i Wien 1814—1815* (i Hist. tidskr. III, 1883), *Karl XII:s ryska fälttågsplan 1700—1709, sedd i ljuset af nyare forskning* (i Nord. tidskr., 1889), *Columbus och Toscanelli* (i Ymer 1893), *Karl XII och kejsaren 1707. Sveriges sista bragd som protestantisk stormakt* (i Hist. tidskr. XVII, 1897) och *Slaget vid Poltava och dess krigshistoriska förutsättningar enligt samtida källor* (1897).

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

estskrift tillägnad K. G. Malmström). Han har vidare utgivit och försett med inledning "Konung Carl XII:s egenhändiga bref" (1893; tysk öfvers. 1904). C. har gjort vidtomfattande forskningar för fortsättning af sin faders stora historiska verk. En synnerligt stor förtjänst om den geografiska undervisningen har C. inlagt genom sin förträffliga *Polgeografi* (1887; "Första kursen", 8:e uppl. 1904; "Andra kursen", 4:e uppl. 1900). Han har 1905 utgivit en *Folkskolans geografi* och en broschyr om Skolfrågans lösning vid 1904 års riksdag. Dess betydelse för vår nationella kultur och sociala utveckling. C. är sedan 1887 ledamot af Vetensk. vitt. samh. i Göteborg.

Carlsson, Vilhelmina, född Bredberg, född Alarinn, f. 2 sept. 1857 i Stockholm, var först gift med protokollssekreteraren V. Swalin och blef 1895 omgift med kanslirådet G. Carlsson. Hon C. studerade 1883—87 och 1888—90 i Paris. Hon salongen utställde hon 1887 ett porträtt och å världsutställningen 1889 sitt *själ/porträtt*. Hon har sedan utställt porträtt såväl i Sverige som i Paris, Köpenhamn, Chicago m. fl. st. (G—g N.)

Carlsonit. Se Sprängämnen.

Carlsson, Carl (Carolus), biskop, f. 1642 i Kalmar, blef 1659 student i Uppsala och 1664 filosof. magister, besökte därefter flera tyska universitet och aflade 1667 teologie licentiatexamen i

Jena, där han äfven försvarede en teologisk afhandling. 1668 anträdde han såsom handledare åt en ung svensk adelsman en resa i Tyskland, Österrike, Italien, Frankrike, England och Holland samt återkom till hemlandet 1671. Då hans önskan att erhålla anställning som universitetslärare ej kunde uppfyllas, blef han präst. 1672 blef han ordinarie hofpredikant, 1674 kyrkoherde i Maria Magdalena i Stockholm och fyra år senare i Storkyrkoförsamlingen. 1680 utnämndes han till biskop i Västerås.

C., hvilken oriktigt påstås vara son af Karl X., stod länge i stor ynnest hos Karl XI. Hans egenaktighet och ett rykte att han vid pastorats tilläggande gärna hade sådana män i åtanke, hvilka agit sig hustrur bland hans tjänarinnor — något, som gaf anledning till en visa "om biskop Karin, somprost Lisa och gubben själf" —, förskaffade honom emellertid ett skarpt bref från konungen, som förmanade honom nådeligen att rätta conduite", huru C. af domkapitlet fått ett intyg om ryktets sanning. C. var medlem af den kommission, som 1675 af ständerna tillsattes för att granska förmyndarstyrelsens förvaltning. Han bevästade riksdagarna 1678, 1680, 1682, 1686, 1693 och 1697 samt var 1678 prästeståndets fullmäktig i rikens ständers bank. Han hade äfven deltagit i utarbetandet af 1686 års kyrkolag. 1678 fick han adliga privilegier, och hans barn adlades 1684 med namnet *Cederström*. Vid Uppsala universitets jubelfest 1693 blef han teologie doktor. Död 14 april 1708 (ej 1707). (J. Hdr.)

Carlsson, Johan Gustaf von, ämbetsman, ornitolog, f. 1743 i Vårdinge socken, Stockholms län, blef 1781 statssekreterare vid krigsexpeditionen och 1792 president i Vasa hofrätt, men tog 1794 afsked från sistnämnda ämbete, utan att hafva tillträtt detsamma. Död i Stockholm 1801. — C. egde en stor och dyrbar samling af väl uppstoppade fåglar, hvilken han testamenterade till Vetenskapsakademien. Af de sällsyntare fåglarna utgaf han kopparstieksafbildningar under titeln *Museum carlsonianum* (1786—89). I Vet. akad:s handlingar meddelade han ett par ornitologiska uppsatser. — En farbroder till C., statssekreteraren vid krigsexpeditionen Karl von C., f. 1686, d. 1737, adlades 1719 och blef friherre 1731.

Carlsson, Erland, svensk-amerikansk predikant, f. 24 aug. 1822 i Älgahults socken, Kronobergs län, blef student i Lund 1844, prästvigdes 1849 i Växjö, tjänstgjorde därefter som brukspredikant och pastorsadjunkt i Växjö stift och kallades 1853 att förestå en svensk församling i Chicago. Vid hans ankomst dit räknade församlingen 36 fattiga landsmän, men då han efter 22 år lämnade densamma 2,185 pers. Sedan församlingens kyrka förstörts vid den stora branden 1871, kunde genom C:s ihärdiga arbete med insamling af medel ny kyrka invigas efter 15 månader. Inom Augustana-synoden, för hvars framgång han nitiskt arbetade, innehade han en mängd uppdrag. Han var 1881—88 synodens president, i många år Illinois-konferensens kassör och ordförande samt missionsstyrelsens ordförande och skattnästare, 1860—70, 1878—82 och 1884—87 läroverksdirektionens ordförande samt 1860—68 och 1887—89 läroverkets skattnästare, hvarjämte han var medlem af och oftast ordförande i många och viktiga kommittéer, bl. a. katekeskommittén 1874—79. 1875 kallades han att förestå den svenska församlingen i Andover, Illinois, och 1887 flyttade han som syssloman för synodens läroverk till Rock island, men nödgades 1889 af hälso-skal lämna denna befattning och bosatte sig i Kansas nära Lindsborg. Han afled i Chicago 19 okt. 1893.

Carlsson, Vilhelm, finsk andlig skriftställare, f. 1834 i Hvittis socken (Åbo län), blef student i Helsingfors 1856, prästvigdes 1858, blef därefter först adjunkt i Birkkala och 1865 kapellan i Jämijärvi kapell under Ikalis socken samt 1875 kyrkoherde i Nastola. Död s. å. Utom en mängd öfersättningar utgaf han mer än tjugo originalarbeten på finska, bl. a. utmärkte sockenbeskrifningar öfver Birkkala och det forna Ikalis. Främst bland hans andliga arbeten står hans stora bibelverk, det första på finska (1872 fl.). V.

Carlsson, Alexander, bildhuggare, f. 18 april 1846 i Stockholm, försökte sig 1863 vid Selinders elevteater, studerade vid konstakademien 1865—68, var samtidigt elev hos J. P. Molin och sattes 1872 i tillfälle att fara till Rom, hvarest han afled 13 nov. 1878. C. var en tillbakadragen och anspråkslös natur, som saknade förmåga att hålla sig framme. I Rom måste han egna större delen af sin tid åt utförandet af beställda marmorkopior efter antika statyer, men medhann likväl att under sin korta konstnärsbana skapa verk, hvilka stämpla honom såsom en af de mest begåfvade bland samtida svenska skulptörer. För G. Heyman i Göte-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

borg utförde han en *Psyche* och sitt kanske förnämsta arbete, den karaktärsfulla stora frisen *Baldersbrenna*, som framställer hela den nordiska gudavärlden med liffull omväxling och rikedom i kompositionen samt verkligt personlig uppfattning af de mytiska figurerna. Hans kraftiga utkast *Loke bindes af gudarna* (skänkt i brons till nationalmuseum 1885) hör äfven till de mera lyckade inläggen i frågan om de nordiska myternas användbarhet för skön konst. Vidare märkas *Flora* (statyett, 1871), tre reliefer *Luna och Endymion* (1872), *Ny och Nedan* (1873, dessa fyra verk i marmor ha sedan blifvit skänkta till Göteborgs museum) samt *Vas med dansande backanter* (1878), ett särdeles intagande alster af lekande fantasi, känsligt formsinne och smidigt behandlingssätt. Vasen beställdes i brons af P. Fürstenberg och finns nu i Göteborgs museum — en reproduktion af densamma inköptes 1885 af nationalmuseum. Af C:s kopior från antiken eger Göteborgs museum *Kapitolinska amor*, *Den knäböjande Venus* och *Amor och Psyche*, samtliga i marmor. G—g N.

Carlsson, Albertina, zoolog, f. 12 juni 1848 i Stockholm, sedan 1881 lärarinna vid Södermalms högre läroanstalt för flickor, är den första svenska kvinna, som egnat sig åt undersökningar på den moderna morfologiens område. Sedan hon under flera år idkat zoologiska studier vid Stockholms högskola, har hon utgifvit en hel rad erkändt förtjänstfulla arbeten, som behandla dels ryggradsdjurens anatomi och embryologi, dels fylogenetiska spörsmål. Af hennes publikationer må nämnas: *Beiträge zur kenntniss der anatomie der schwimmvögel* (af Vetenskapsakademien belönad med florman-ska priset), *Untersuchungen über gliedmassenreste bei schlangen*, *Untersuchungen über die weichen teile der s. g. überzähligen strahlen an hand und fuss* (alla tre i Bihang till Vet. akad:s handl. 1884, 1886 och 1891), *Über die zahnentwicklung bei einigen knochenfischen* (i Zool. jahrb., 1894), *Über die zahnentwicklung der diprotodonten beuteltiere* (ibid. 1899), *Beiträge zur anatomie der marsupialregion bei den beuteltiernern* (ibid. 1903) och *Zur anatomie des Notoryctes typhlops* (ibid. 1904). L—o.

Carlstadt. Se Karlstadt, A. R.

Carlsund, Otto Edvard, ingenjör, fartygs-konstruktör, f. 1 okt. 1809 i Karlskrona. Student i Lund 1829, studerade han först juridik, sedan fysik och matematik under

Hills ledning, men lämnade snart universitetet för att egna sig åt mekaniken, till hvilken hans håg stätt från barn-domen. Efter praktisk utbildning vid Motala verkstad, hvarunder han till chef hade greve A. E. von Rosen, förde han som befälhavare ångbåten "Rosen", hvilken konstruerats af hans broder, löjtnanten vid flot-tans mekaniska kår An-

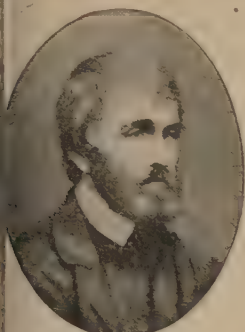
båten "Norrländ" och öppnade med denna ångbåtstrafiken på norrländska kusten 1837. Vid bygandet af maskinen tillämpades för försö-gängen C:s uppfinnning att medelst vefstake direkt utan tillhjälp af balans öfverföra cylinderkolven rörelse till maskinaxeln. 1839 reste C. till Eng-land och fullbordade där under anställning vid en af landets största verkstäder sin fackutbild-ning. Återkommen till Sverige 1843, öfvertog han s. å. högsta ledningen af Motala mekaniska verkstad, hvilket etablissemang genom C:s verksamhet utveck-lade sig till en mekanisk mönsterverkstad med ex-ansende, som sträckte sig vida utom Sveriges gränser. Särskildt som fartygs- och sjömaskinkonstruktör var C. en föregångsman och införde bl. a. i vårt land John Ericssons uppfinnning propellern. Af icke mi-nre betydelse torde vara, att C. som verkstadsleda-re och konstruktör för od att bilda en skola af inge-jörer, hvilken kraftigt bidragit till utvecklingen Sveriges mekaniska industri. C. blef 1852 ledamot af Krigsvetenskapsakademien och 1854 af Vetenskaps-akademien. Efter att 1870 hafva lämnat chefsk-ppet vid Motala verkstad var han 1870—72 led-mot af riksdagens andra kammare såsom representa-nt för Motala-orten (Aska, Dals och Bobergs hära-af Östergötlands län) samt 1878—81 ledamot första kammaren för Älfsborgs län. Som riksdags-man arbetade C. kraftigt för de svenska järnvägar-nas utveckling och för främjandet af Sveriges sjöförs-va. Mot slutet af sin bana blef han anhängare af prote-ctionismen på grund af den förlust i industriell ut-veckling han ansåg Sverige hafva lidit därigenom att materiel till statens järnvägar icke från bör-jet fick tillverkas inom landet. I skyddssyfte väckte han därför vid 1880 års riksdag motion om att en i registreringsavgift af 5 proc. af varuvärdet skul-påläggas alla varor, som från utländsk ort införd-i landet. C. afled i Stockholm 24 febr. 1884. Vid Motala verkstad aftäcktes 22 aug. 1889 en minne-värd (granitmonument med bronsmedaljong) öfver C., "banbrytare inom det svenska ångbåtsby-geriet". Se C. Adelsköld, "Otto Edvard Carlsund. Civilingenjör" (i "Lefnadsteckningar öfver K. sv. vet. akad:s efter år 1854 aflidna ledam." III, 1891).

Carludovica palmäta Ruiz et Pav., en till far-*Cyclanthaceæ* hörande, låg, palmartad växt med stora handfickiga blad. Af de unga bladens fibr-förfärdigas de bekanta äkta panama hattarn. Växten är inhemsk i nordvästra delen af Sy-Amerika. Se illustr. sp. 1185. Ldt. (G. L. —)

Carlyle [käläl; äfven käläl], Thomas, skott-tänkare, häfdatecknare och socialpolitisk skri-ställare, föddes 4 dec. 1795 i byn Ecclefechan i greiskapet Dumfries, och dog 5 febr. 1881 i Londo. Fadern var en frikyrklig murare och hemmansegar-ovanlig kraftmänniska till karaktären. Honom såv som modern omfattade C. städse med de varmaste sonliga känslor, och barndomshemmets enkla lefnad-svår bibehöll han lifvet igenom. Äldst bland m-syskon, fick gossen en värdad uppfostran, genomgå-lärdomsskolan i Annan och var 1809—13 stude-vid Edinburghs universitet, där han vann sitt upp-hälle med att ge lektioner. För hans inätvärd-natur, som tidigt sysslade med de djupare lif-gåtorna, kändes läroanstalternas tvång, kamraträb-och andelösa pedanteri högligen tryckande. De

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

agon tid tilltänkt prästbanan slog han ur hägen, år 1814—16 matematiklärare i Annan och 1816—18 folkskollärare i Kirkcaldy där vann då en

trofast vän i den sedermera såsom sekstiftare ryktbare Edward Irving. 1818—21 vistades han änyo i Edinburgh, där han gaf undervisning och skref biografiska artiklar till "Edinburgh encyclopaedia". Det var sorgmodiga år för C. Han hemföll åt förtärande religiösa tvivel, hvarunder hans hälsa rubbades af sömnlöshet och kardialgi, som sedan plågade honom i

Carludovica palmata (se föreg. spalt).

världen. Han fördjupade sig i tyska vitterheten och filosofien (i synnerhet Fichtes) samt blef banstyrtare i England för kännedomen om denna kultur. Kalunda skref han en biografi öfver Schiller (i bokform 1825; ny uppl. 1874), öfversatte förfärligt Goethes "Wilhelm Meisters lehrjahre" (1824; 3:e uppl. 1890) och utgaf 1827 fyra band öfversättningar efter Jean Paul och tyska nyromantiker. Efter ett besök i Paris och ett års vistelse i London

bosatte han sig 1825 på skotska landsbygden, för att ge sin lifsåskådning ro att mogna. 1826 vann han en hustru i den intelligent och förfinade Jane Welsh, blef 1827 medarbetare i Edinburgh review och bodde sedan i sex år på den hustrun tillhöriga landtgården Craigenputtock i en ödslig trakt af Skottland, där han stängde in sig i sin tankevärld, skref essayer (bl. a. en snillrik om Rob. Burns) och tyska litteraturens historia samt framför allt ett af sina större och mest betecknande verk, *Sartor resartus*. Detta halft självbiografiska arbete, hvars underliga latinska titel betyder "den lappade lappskräddaren", förelåg färdigskrifvet 1831, offentliggjordes i "Fraser's magazine" 1833—34, men kunde först 1838 utkomma i bokform (på svenska 1903). Formellt påverkad af Jean Paul, upplöser han där sin lifsbitterhet i humor och ironi, i det han låter en viss professor Diogenes Teufelsdröckh utlägga "klädernas filosofi", samt uppvisa, att samhällsformer, trossatser och opinioner lätt nog bli urväxta kläder, som måste omsys. Denna bok är numera en af de mest värderade i England (nya upplagor utgifvas alltjämt, ofta flera samma år). C:s stil var här icke längre enkel, utan högst individuell, regellös och lifsvarm. Från 1834 till sin död bodde C. i Londons förstad Chelsea, på en bakgata vid Thames. Med järnfärd bedrifna kallstudier föregingo författandet af *The french revolution, a history* (3 bd, 1837, nyaste uppl. 1904; "Franska revolutionens historia", 1884—85), den mest levande behandling man eger af detta ämne, såväl hvad angår massrörelser som personkaraktistiker. Det är snarast en epopé på prosa, storslagen i uppfattningen, högst målerisk i skildringarna samt utförd med skaldisk vidsynthet och psykologisk skarpblick. Han ser där någonting nödvändigt och ideellt i det förtryckta, utsugna proletariats resning och tar ofta parti för de mest radikala, men uttalar äfven straffdomar öfver förvillelserna och skändligheterna. Kärhet mot mänsklig darskap och djup medkänsla för mänskligt lidande färga ock den högeligen subjektiva framställningen. Den numera rådande uppfattningen af den franska revolutionen har ganska väsentligt påverkats af hans synpunkter. När C. genom detta arbete blifvit en ryktbar man, höll han på uppmaning föreläsningsserier, hvarur bl. a. framgick skriften *Heroes, hero-worship, and the heroic in history* (1841, många uppl.; "Om hjältar, hjältedyrkan" etc., 1901). Han dref där den satsen, att källan till alla framsteg i historien är att söka hos snillfenas, de store människans inspiration och däckkraft. Därmed framhöll han för sitt småkloka och jämstrukna tidehvarf den mänskliga individualitetens segerglada kraft. Hans *Critical and miscellaneous essays* (1838; ny uppl. i 8 bd 1893) efterföljdes af de märkliga politiska skrifterna *Chartism* (1839) och *Past and present* (1843; "Förntid och nutid", 1902), där han med inträngande våltalighet brännmärkte de härskande klassernas egoism och försumpning samt bröt väg för det sociala reformarbetet (så betonade han godsegares skyldigheter, kräde utsträckt yrkesinspektion, industriarbetidens begränsning, lösning af de fattiges bostadsfråga m. m.). Icke minst framhöll han behovet af ett andligt samband mellan samhällsklasserna, ett personligt förhållande mellan industriedarna och arbetarna. C:s mest betydande historieverk anses af många vara

Oliver Cromwell's letters and speeches (2 bd, 1845; nyaste uppl. 1904), med hvilket han återuppräddade protektorns ära och för framtiden alldeles omhvalfde opinionen om honom. Bistrast bland hans samhällsanklagelser äro de blodigt hänfulla *Letter-day pamphlets* (1850), riktade icke minst mot liberalismens tidsideal. C. vederkvickte sig med att teckna sin yngre vän John Sterlings lefnad, en af de bästa biografier på engelska (1851). Efter studiefärder till Tyskland och långa förarbeten utgaf han sitt omfångsrikaste verk, *The history of Friedrich II.*,

commonly called *Frederick the great* (6 bd, 1858—65; senaste uppl. i 5 bd, 1903), hvilket imponerar särskildt genom detaljforskningen och de liffulla fältslags-skildringarna. I personerna tecknas snillrikt seklets kultur. 1865 valdes han till rektor vid

Edinburgs universitet, den högsta heder, som i Skottland kan bevisas en nän. Hans installationstal mottogs med hänförelse och åstadkom en rusning att köpa och läsa hans böcker.

Vid samma tid dog hustrun under hans frånvaro, och af hennes dagbok fann han till sin förkrosselse, hur han omedvetet genom sin arbetsgoisom och

Carlyles staty i Chelsea.

lynnesretlighet gjort hennes lif glädjefattigt. C. var efter detta en dyster, tystlåten och trött åldring. Han utgaf sina samlade arbeten i 34 bd 1870 (folkupplaga i 37 bd 1872) och skref sina mycket fängslande lefnadsminnen, *Reminiscences* (utg. efter hans död, 1881). Under fransk-tyska kriget 1870 tog han parti för Tyskland, liksom under rysk-turkiska kriget 1877 för Balkanstaternas sak, och han ogillade Gladstones irländska politik. På den 80:e födelsedagen bragtes honom stora hyllningsgärder. Efter egen önskan begravs han i sin fäderneby, churu en plats i Westminster abbey erbjöds åt stoftet. Hans hus i Chelsea inköptes 1895 af staten till ett Carlyle-museum. I närheten är rest hans sittande staty, modell-rad af Böhm. 1877 stiftades en "Carlyle society" för studiet af hans arbeten.

Postumt utgafs *Historical sketches of notable persons and events in the reigns of James I. and Charles I.* (1898; 4:e uppl. 1901).

C. hade den högsta uppfattning af skriftställarkallelse. Han utövade en mycket stor inverkan på sin tids litteratur och andliga utveckling i England, hans röst talade äfven indirekt genom Browning, Ruskin, Dickens, Thackeray, Tennyson. I C:s sinnesriktning var skotsk bondenatur egendomlig sammansmält med tysk idealism af mystisk läggning. Den puritanska kärheten och envisheten lyftes så lunda upp på ett högre plan. Obeveklig fiendskap till skenväsande på alla lifsområden, angrep han med brinnande nitalskan halfhett och principlöshet konventionalism och hyckleri, tidens utilitarism och mammonsdyrkan. Han föraktade de sysslösa och de estetiskt öfverförnada; "konsten för de egen skull" liksom nöjeslif var honom en styggelse. I sin samhällskritik är han mera radikal än de flesta, men motsäger ofta sig själf och gitter påvisa, hvad man skall sätta i stället för de institutioner och system han utdömer. Hos honom man mindre söka färdiga tankeresultat än egg till viljekraft och själfänkande. Äfven en framtid skall i hans skrifter söka tröst och etisk väckelse. Denne djupt religiöst anlagde fritänkare såg i trosläroarna endast symboler på förvisningen om ljuset och godhetens öfvermakt, han förnekade undret, varnarast agnostiker i afseende på ett tillkommande lif och ansåg den nuvarande kyrkan värdelös; men den fria tanken fordrade han att finna förenad med fördrad, hatade ateismen och såg i människornas omklädda andemakter. På politikens område ljunga han mot både konservativa och liberaler och den pratsjuka parlamentarismen, misstrode revolutionen och en pietetslös demokrati, men hufvudfärdigt å andra sidan de besittandes klassegoism. Han ifråsat social ordning, och då han ansåg det tillkommande den store mannen att äfven med de hårdaste medskap sådana, medan massan har att lyda honortycktes C. ej sällan vara en despotismens försvarare. negerlafveriet fann han ej kunna upphävas. Både imperialismen och socialismen ha tagit hans ord till intäkt för sina skilda syftemål. Sin tids nationala ekonomiska manchesterteori och lät-gå-system till kampade han med skärpa samt inpräntade som af statens främsta uppgifter att verksamt afska den sociala nöden och orättvisan; men klemig filantropi, slapp välgörenhet ville han ej veta af. Om lättligt predikade han sannfärdighet och strängt arbete, själfpröfning, pliktuppfyllelse och hänförelse för det ideella såsom invidens skyddsmakter. Öfvertygelsen om det lumpna i nyttighetsberäkningens synpunkter kom honom ofta att teckna samtidslifet mörkt, och på äldre dagar röjer han en djup mistrostan om den urartade världens förbättring; men i grunden var han optimist genom sin tro på vjans makt att frälsa. På historieskrifningens område företrädde han den subjektiva riktningen, och lägger hufvudvikt på det biografiska och de dande människens bragder. — C:s författarskap sammanhänger på det närmaste med hans karaktär och lifsnadsbana, hvarför det ock bär en synnerligen individuell prägel. Den starka viljekraften, det nervösa och excentriska lynnet, som söker aflopp i humoristiska öfverdrifter, ömsinheten liksom den skarpa satiren, hans okrusserliga, förtroliga uppriktigh-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ns öfverflödande andliga vitalitet, allt afspeglade i hans stil. Denna är liksom öfverväldigad af påströmmande tankarna, bisarr och fallen för nyttningar, för öfrigt den fantasistarkaste engelska osastil, så som den hämtar bilder och färger från naturen. Han "gör af språket ett skarpt, oemotståndligt vapen". Alltsomofast höjer han sig till visionär, sjarlik ton. C. såg rakt in i tingens kärta och återgaf synerna i ord, som förunderligt låta till det bästa i läsarens själ.

Under de två sista årtiondena af sitt lif var C. i sköldburen i England, men efter sin död, sedan frälsningsminnena utgifvits och blottat hans väsens rikligheter, blef han tadlad och skjuten i skuggan, alls en motsatt strömning nu åter tagit öfverhanden. C. var en af århundradets intressantaste breffrivare. Hans breffväxling med Emerson utgafs i 2 bd 1883 af Norton, som äfven offentliggjorde hans tidigare bref (i 4 bd, 1886—88) och hans breffväxling med Goethe (1887). En ny samling bref af C. utgafs 1904 (i 2 bd). De fullständigaste uppgifterna af hans samlade arbeten äro en i 30 bd 1897—99, en i 11 bd (1900) och en "standard edition" (1904 ff.). De viktigaste källorna till kännedom om C:s lif äro hans öfvan nämnda "Reminiscences", makam Jane Welsh C:s spirituella "Letters and Memorials" (utg. 1883; ny serie 1903) samt Froudes arbeten "Thomas C., a history of the first forty years of his life" (2 bd, 1882) och "Thomas C., a history of his life in London, 1834—1881" (2 bd, 1884; ny uppl. 1890). Biografier och monografier öfver C. ha vidare skrivits af bl. a. Taine ("Hist. de la litt. anglaise", 1864), Wylie (1881), Head (s. å.), Masson (1885), Garnett (1887), norrmannen Troye (1889), Nichol (1892, i "English men of letters"), Macpherson (1896), Hellen Lindgren (i "Skaldar och tänkare", 1900), Chesterton (1902) samt tyskarna Fischer (1881), Oswald (1882), Hugel (1887), v. Schulze-Gävernitz (2:a uppl. 1897) och Hensel (2:a uppl. 1902). En Carlyle-bibliografi finnes utarbetad af Shepherd (1881). E. F.-t.

Carmagnola [karmanjåla], stad i italienska prov. Turin (Piemonte), vid en biflod till Po. 11,738 inv. (1901). Flera gotiska kyrkor, ett gymnasium och en teknisk skola. Sidenindustri. Födelseort för den italienske fältherren Carmagnola.

Carmagnola [karmanjåla], Francesco, egentl. Francesco di Bartolomeo Bussone, veneziansk och milanesisk fältherre, f. 1390, började sin militära bana såsom simpel soldat, men blef sedermera general i milanesiske hertigen Filip Maria Viscontis tjänst och utnämndes af honom till greve af Castelnovo. 1424 föll han dock i onåd hos hertigen och öfvergick till venezianerna, hvilka under hans befäl tillfogade Milano åtskilliga förluster. Men då milaneserna slutligen lyckats slå honom, blef han dockad till Venezia och efter en svår tortyr halshugren 1432. Hans öden hafva ofta behandlats af skaldern, bäst af Manzoni.

Carmagnole [karmanjå'l]. 1. Ursprungligen benämning på savojeardgossarna i Paris, hvilka lefva som skoputsare, sotare, borstare o. s. v. Namnet här för sannolikt af staden Carmagnola i Piemonte. — 2. Fransk revolutionssång, börjande med orden "Maman! Veto avait promis" och med omkrädet "Danton la carmagnole! Vive le son du canon!" Den uppkom 1792 och täflade länge med den bekanta

"Ça ira!" — 3. Ett slags tröja, som nyttjades under den första franska revolutionen.

Carmarthen [kāmā'thən] l. Caermarthen (wales. *Caerfyrddin*). 1. Grefskap i södra Wales. 2,405 kvkm. 135,328 inv. (1901). Landet är småbergigt och genomskuret af många vattendrag. Rika kol- och järngruvor. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, vid floden Towy, 15 km. öfvan dess mynning. 10,025 inv. (1901). I trakten tenn- och järnverk, laxfiske och liflig handel. Säte för ett presbyterianskt och ett unitariskt "college", en latinskola och ett lärarseminarium. C. är enligt sagan trollkarlen Merlins födelseort.

Carmaux [karmå], stad i franska depart. Tarn, vid Aveyrons biflod Cérour. 10,956 inv. (1901). Slott. Glasindustri. I närheten finnas stora brunkolls- och stenkolslager (årlig produktion öfver $\frac{1}{2}$ mill. ton).

Car'men (lat.). 1. Sång- eller musikstycke. — 2. Kväde, skaldestycke, t. ex. Horatius' "Carmen seculare", sång vid den fest, som Augustus år 17 f. Kr. anställde till gudarnas ära. — 3. Text eller föreläsning.

Carmen Sylva, pseudonym för drottning Elisabet af Rumänien. Se Elisabet.

Carmen'ta l. Carmen'tis, rom. myt., en födelsegudinna (äfven sierska, urspr. måhända källgudomlighet), till hvars ära 11 och 15 jan. festen Carmentalia firades. Nära den efter gudinnan uppkallade porta carmentalis låg hennes äldriga helgedom (altare). Enligt en tradition var C. moder till arkadiern Evander, som hon förmodade utvandra till Italien och för hvilken hon förkunnade Roms framtida världsherravälde.

Carmantis. Se Carmenta.

Carmer, Johann Heinrich Kasimir von, greve, preussisk minister, f. 1721, d. 1801, blef 1768 justitieminister för Schlesien och 1779 Preussens "storkansler och öfverste justitieminister". Som sådan genomförde han med hjälp af Suarez 1781—94 den stora ombildning af det preussiska rättsväsendet på såväl civil- som kriminallagstiftningens område, hvilken till senaste tid där förblifvit grundläggande. Den 1791 under C:s ledning fullbordade allmänna preussiska lagboken promulgerades 1 juli 1794 under namnet "Allgemeines landrecht". Vid sitt utträde ur statstjänsten 1798 upphöjdes C. i greffligt stånd.

Car'mina burāna (mlat.), egentl. "sånger (funna) i (klostret) Benediktbeuern", vanliga titeln på en samling medeltida visor, mestadels skrifna på latin, men äfven på tyska eller blandning af bägge språken, hvilka visor författats i 11:e och 12:e årh. af kringvandrande klerker (teol. studenter), s. k. "vaganter". Det är visor af anseelig lyrisk friskhet, än kristligt fromma, än polemiska mot prästerna eller frimodigt och ej sällan lättfärdigt besjundande vin och kärlek, än ståtande med antik lärdom, än folkvisartadt känslofulla eller i form af korta tänkespråk. De äro mestadels skrifna i strofer med slutrim, efter mönstret af latinska hymnpoesien. Manuskriftet har från Benediktbeuern flyttats till Münchens k. bibliotek. "Carmina burana" äro utgifna af Schmeller (1847; 3:e uppl. 1894) och i urval af Laistner (1879). Jfr Hubatsch, "Die lateinischen vagantenlieder des mittelalters" (1870), och Ehrenthal, "Studien zu den liedern der vaganten" (1891).

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Carminativa (lat.), karminativ; väderfördrifvande medel. Såsom sådana betraktades vissa aromatiska droger, såsom anis, fänkål m. fl., möjligen på grund af att de skulle reta tarmen till lifligare verksamhet och framdriva tarmgaserna. Ordet är numera föga brukligt. C. G. S.

Carmön l. **Carmōna**, kretshufvudstad i spanska prov. Sevilla (Andalusien), vid floden Carbones. 17,215 inv. (1900). Moriskt kastell. Stora vin- och olivplanteringar. C. är en mycket gammal iberisk, romersk och morisk stad med många bevarade romerska minnesmärken och morisk alcazar. Särskildt är den romerska begravningsplatsen af stort intresse.

Carmōna. Se **Carmona**.

Carmentelle [karmätä'l], egentligen **Carrogis**, Louis, kallad C., fransk författare, f. 1717, d. 1806, var föreläsare och festordnare hos hertigen af Orléans. Han blef känd hufvudsakligen genom sina *Proverbes dramatiques* (1768—81; ny uppl. 1822), små, i hast författade, kvicka och på iakttagelser rika scener, hvilka uppfördes vid hovet och genom hvilka han blef skapare af det franska proverbet.

Carna, rom. *myt.*, gudinna, som ansågs skydda kroppens ädlare delar och viktigare funktioner. Hennes fest firades 1 juni med offer af bl. a. bögröt, en fornitalisk nationalrätt.

Carna/c (breton. *Kerrec*, "stenplats"), kommun i franska dep. Morbihan (Bretagne). 3,125 inv. (1901). Utanför köpingen finnes ett ryktbart forn-

Stenpelarna i Carnac.

minne, sannolikt från stenåldern. Det består af en stor mängd otillhuggna, olika höga stenpelare. Stenarna (fr. *menhirs*, *pierres levées*) stå i tre grupper med en sammanlagd längd från v. till ö. af omkr. 1,5 km. Den första gruppen börjar vid Le Ménec ("stenarna") och består af 11 parallella rader stenar (tills. 874), som mot v. äro 3,5—4 m. höga, men aftaga i storlek mot ö. till mindre än 1 m., därefter kommer ett 282 m. bredt mellanrum, hvarpå vid Kermario börjar en grupp på 10 rader stenar (tills. 855) af samma storlek som de vid Le Ménec, likaledes aftagande i höjd mot ö.; de afbrytas likaledes af ett mellanrum, hvarefter vid Kerlescan den tredje gruppen vidtager, bestående af 13 rader stenar (tills. 262), hvilka äro mindre än de andra gruppernas. Vid gruppernas västliga ändar finnas några andra fornlämningar, såsom grafkamrar (*dolmens*) med fornsaker från sten- och bronsåldern. Ännu i början af 18:e årh. voro stenarna omkr. 4,000 till antalet, länge skyddade af en vidskeplig fruktan från förstöring; men i 19:e årh. har ett stort antal förstörts,

och för att bevara de återstående har staten mås fridlysa eller köpa dem. Rörande stengrupperna tillkomst eller ålder har man ännu icke kommit till en tillfredsställande lösning. Söder om dem ligge ett åt S:t Michel vigdt kapell på en 20 m. hög och 150 m. lång kulle, i hvilken man 1862 fann en grafkammar från stenåldern. Se James Miln, "Excavations at Carnac" (1877).

Carnallit, *miner*. Se **Karnallit**.

Carnarvon [känä'vn] l. **Caernarvon** (wales. *Arfon*). 1. Grefskap i nordvästra delen af Wales. 1,495 kvkm. 126,835 inv. (1901). Landet är bergigt och genomskäres af en mängd åar. Af mineral förekomma skiffer, koppar och bly. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, vid Menai-sundet. 9,760 inv. (1901). Utförelse af takschiffer. Besökt hafsbad. Den i C. belägna gamla borgen Carnarvon castle uppfördes af Edvard I. — 3. Ett vattenlöst, endast till färbete lämpligt distrikt i nordvästra delen af Kapkolonien, gränsande i n. till Oranjerfloden. 6,17 inv. (1904).

Carnarvon [känä'vn], earl af, brittisk statsman. Se **Herbert** (H. H. M.).

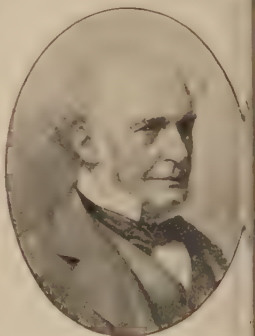
Carnatic, område i kejsardömet Indien. Se **Karnatik**.

Carnaubapalm, *bot*. Se **Copernicia**.

Carné, Louis Marcein de, greve, fransk skriftställare och politiker, f. 17 febr. 1804, d. 11 febr. 1876, var först diplomat, därefter en tid departementsschef och blef 1847 chef för handelsdepartementet i utrikesministeriet. Bland hans många arbeten märkas *Vue sur l'histoire contemporaine* (1833), *Des intérêts nouveaux en Europe depuis la révolution de 1830* (1838), *Etudes sur les fondateurs de l'unité française* (1848, 2:a uppl. 1856), *Un drame sous le terreur* (1856) och *L'Europe et le second empire* (1865). C. blef 1863 medlem af franska akademien.

Carnegie [kän'e'gi]. 1. George C., köpmann, född i Skottland, tillhörde en adlig familj och skick sig vid upproret 1745 till prins Karl Edwards parti. Efter slaget vid Culloden (1746), i hvilket han deltog som kapten i prinsens livvakt, flydde han till högländerna, där han, förföljd såsom fälgelri, genomgick en mängd faror och äfventyr. Slutligen lyckades han förklädd komma till London, hvarefter han begaf sig till Göteborg, dit han ankom 1746. Där upprättade han en handelsaffär, på hvilken han under en tjugårig verksamhet förtjänade en liten förmögenhet. Med denna återvände han 1766 till Skottland, sedan han öfverlämnat affären i Göteborg åt skotten Thomas Erskine, hvilken i sin ordning öfverlämnade den åt C:s son David C. Denne tog sin kamrat Jan Larberg till bolagsman och kallade firman D. Carnegie & komp.

2. David C., den föregående sonson, donator, f. 1813 i närheten af London (se vidstående porträtt), kom 1830 på kontor hos sin farbror David C. i Göteborg och blef 1837 upptagen som bolagsman i firman D. Carnegie & komp.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

omp. S. å. inköpte han sockerbruket och porteryggeriet vid Klippan, utanför Göteborg, hvilka fabrikers afkastning under C:s och hans bolagsman W. Robertsons ledning mångdubblades och sålunda grundade den carnegieska förmögenheten. 1848 öfverlämnades handelsaffären åt F. Malm, men fabriksverken vid Klippan öfvertogs 1850 af ett aktiebolag och drifvas alltjämt under firma D. Carnegie & komp. F. Malm bosatte sig 1841 i Skottland, där han afled på ett landtogs i febr. 1890. Han skänkte bl. a. år 1887 $1\frac{1}{2}$ mill. kr. till högskolan i Göteborg.

3. Andrew C., nordamerikansk industriförkare och donator, f. 1837 i Dunfermline i Skottland. 1848 följde han sina föräldrar som emigrant till Amerika och frestade till en början ett sårdt lif som spolgosse vid en bomullsfabrik, som vidare och telegrambärare. Inom kort förvärfvade emellertid hans vakenhet och outtömliga kunskapsbegär honom befördran; han blef telegrafist i Pennsylvania-banans Pittsburgh-distrikt och snart sekreterare hos banans mäktige ledare, Thomas A. Scott, som vid amerikanska inbördeskrigets utbrott blef kommunikationschef i krigsdepartementet och gjorde C. till sin närmaste man. C. fäste därefter sin uppmärksamhet vid en uppfinning af sofvagnar, blef delegare i ett bolag för deras tillverkning (Woodruff sleeping car comp.) och kort därefter direktör för Pittsburgh-linjen på Pennsylvania-banan. Han köpte äfven de oljekällor, som sedermera skaffat Rockefeller hans rikedomar, men sålde dem kort därefter med stor vinst. Han hade nu lagt grunden till en förmögenhet och bildade därefter ett bolag för tillverkning

af järnbroar (Keystone bridge works), som blef en stor framgång och föranledde honom att lämna järnvägsbolagets tjänst. Efter att vid ett besök i England 1868 ha gjort bekantskap med bessemerbetoden för stålltverkning, grundade han i Pittsburgh en anläggning, som inom kort blef världens förästmåsta järn- och stålverk och som staden Pittsburgh med omgifning nästan har att tacka för sin tillvaro. Sedan de stora Ohioverken förvärfvats, egde "Carnegie steel company" (jämte de öfriga firmor, hvilkas chef C. var) sju stora järnverk (bl. a. Homestead & Edgar Thomson steel works med 45,000 arbetare) och dessutom kollager, gruvar, järnvägar, dockor och ångbåtsflottor; därtill behärskade C. många andra företag, bl. a. Frick coke company, som egde väldiga oljefält vid Lake superior. Den amerikanska stålindustrin kämpade länge mot C:s konsoliderade bolag, men till sist sålde C. alla sina fabriker åt trusten för 250 mill. doll. och drog sig tillbaka från affärslivet.

Redan dessförinnan hade C. utvecklat en liflig litterär verksamhet i tal och skrift och med stor iver förkunnat sina optimistiska och älskvärda, ehuru något ytliga åsikter och spådomar i politiska, sociala och ekonomiska ting. Bland hans arbeten i bokform märkas de två reseberättelserna *American four-in-hand in Britain* (1883—84), *Round the world* (1884), vidare *The gospel of wealth and other essays* (1900) och *The empire of business* (1902; "Penningens herravälde", 2 öfvers. s. å.). De ledande tankarna i alla hans skrifter äro dels tron på Förenta staternas och den republikanska demokratiens obegränsade framtidsmöjligheter, dels upplattningen om fattigdomens välsignelse och rikedomens förpliktelser. Mest uppenbare väckte hans förklaring (1889) att "den man, som dör rik, dör vanärad", hvarmed han ville inskärpa de rike mennens plikt att redan i lifstiden skänka bort hela sin förmögenhet till allmännyttiga ändamål. C. har också själf tillämpat detta bud i en utsträckning, som gjort honom till världens störste donator.

Carnegie-institutet i Pittsburgh.

Främst ha härvid folkbibliotek och liknande folkbildningsföretag blifvit ihågkomna; bland de otaligt många donationerna för detta ändamål märkas anslagen till upprättande af Carnegie-institutet i Pittsburgh (med tekniska skolor, bibliotek, museum, konsertsal o. s. v.) och ett likadant institut i Washington (resp. $9\frac{1}{2}$ och 10 mill. doll.) samt till bibliotek ($5\frac{1}{2}$ mill. doll.) och konserthall (2 mill.) i New York. Sin födelsestad har han öfveröst med gåfvor af detta slag. Näst folkbiblioteken torde universitetet ha fått mest af hans intresse; St Andrews' universitet i Skottland har visat sin erkänsla genom att (1901) välja honom till sin "rektor". Bland donationer för deras räkning kunna nämnas en skotsk och en amerikansk universitetsfond (hvardera på 10 mill. doll.; 1901) och en lika stor fond för pensionering af professorer vid alla amerikanska universitet. Äfven Sverige har njutit godt af denna frikostighet, i det Göteborgs högskola 1904 erhöi en donation (på 10,000 pd st., omkr. 180,000 kr.) för upprättande af en professor i engelska språket. Bland öfriga donationer må nämnas 5 mill. doll. till en "hjälpfond" (för understöd åt efterlevande till personer, som dött vid försök att rädda människolif; 1904) och $1\frac{1}{2}$ mill. doll. för en byggnad åt Haag-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

domstolen. Hvad som plågar kallas välgörande ändamål spelar en jämförelsevis liten roll i de stora summor C. bortskänkt; dock har han donerat 5 mill. doll. för sina fabrikers arbetare och äfven på annat sätt sökt understöda dem. Om C:s förhållande till sina arbetare är ej mycket bekant; han är fiende till fackföreningarna, men har däremot — efter egen utsago med stor framgång — tillämpat glidande löneskala i sina fabriker. — Litt.: B. Alderson, "Andrew Carnegie, the man and his work" (1902), och Frigga Carlberg, "Andrew Carnegie, hans lif och verksamhet" (1903). E. Hkr.

Carneol, *miner*. Se Karneol.

Carnicer [-sēr], Ramon, spansk tonsättare, f. 1789, d. 1855 såsom hofkapellmästare vid operan i Madrid och kompositions lärare vid konservatoriet därstädes, anses som grundläggare af en spansk nationalopera genom sina nio operor (bl. a. *Don Juan Tenorio*, *Christobal Colon*, *Morte ed amore*) och skref dessutom symfonier, mässor, motetter, melodiska sånger (bl. a. chilenska nationalhymnen) och karakteristiskt spanska visor.

Carnin. Se Karnin.

Carnivora (af lat. *caro*, kött, och *vorāre*, sluka, äta), *zool.*, köttslukare, köttätare, det af Cuvier gifna vetenskapliga namnet på rofdjurens ordning. Se Rofdjuren.

Carnot [karnä], fransk släkt. 1. Lazare Nicolas Marguerite C., militär, statsman och skriftställare, f. 1753 i Noyai i Bourgogne, var vid revolutionens utbrott ingenjörkapten och valdes i

sept. 1792 till ledamot af konventet, i hvilket han röstade för Ludvig XVI:s afrättning. I aug. 1793 blef han medlem af välfärdsutskottet och ställdes i spetsen för hela arméväsendet. Anfallet från alla sidor af utländska fiender och sönderslitet af uppror, var Frankrike hösten 1793 nära sin undergång. C. blef dess räddare. Glöddande af fosterlandskärlek,

lyckades han inom kort tid uppsätta 14 arméer (samanlagdt mer än 500,000 soldater), hvilkas befälhavare han själf med stor skicklighet utsåg. På detta sätt "organiserade han segern" och lade grunden till de lysande framgångar, som republikens trupper sedermera vunno. 1795 blef han medlem af direktoriet, men vid statskuppen 18 fructidor (4 sept.) 1797, såsom förment rojalist, dömd till deportation. Han flydde då till Tyskland, där han författade sitt ryktbara *Réponse de L. N. M. Carnot etc. au rapport fait sur la conjuration du 18 fructidor an V par Bailleul, au nom d'une commission spéciale* (1799). 1799 återkallades han af Bonaparte. 1800 blef han krigsminister, men utträdde s. å. ur ministären och egnade sig därefter åt vetenskapliga studier, tills han 1802 blef medlem af tribunatet. Såsom sådan röstade han mot konsulatet på lifstid och mot Bonapartes utropande till ärftlig kejsare. Sedan tribunatet blifvit upphäfdt (1807), lefde C. som enskild man, tills Napoleon i jan. 1814, i farans stund, gjorde

honon till guvernör i Antwerpen, hvilken stad han tappert försvarade, tills han blef underrättad om kejsarens abdikering (s. å.). Under "de hundra dagarna" var han inrikesminister och blef af Napoleon utnämnd till greve och pär. Efter slaget vid Waterloo (1815) blef han medlem af provisoriska regeringen och sattes till förgäves Napoleons andra tronsägsels. Efter bourbonernas återkomst landsförvisades han 1816. C. begaf sig då till Warschau och senare till Magdeburg, där han afled 3 aug. 1823. Hans stoc öfverflyttades 1889 från Magdeburg till Panthéon i Paris. Bland hans vetenskapliga skrifter må nämnas *Eloge de Vauban* (1783), *Reflexions sur la methode physique du calcul infinitesimal* (1797; 4:e uppl. 1860), *Géométrie de position* (1803) och *Traité de la défense des places fortes* (1810; 3:e uppl. 1812), som väckte stort upseende för geniala förslå till det aktiva försvarets stärkande genom täta utfäst och flitigt användande af kasteld från väl skyddad mörsarbatterier, hvarjämte han föreslog hög hufvudvall, fristående eskarpur och motlutande fältvall. Han skref äfven en komisk hjältedikt med titeln *Don Quichote* (1820). C:s son Hippolyte publicerade 1861—64 hans *Mémoires* (2 bd; ny uppl. 1893). "Correspondance générale de Carnot" (omfattande tiden från aug. 1792 utgåfs 1892—97 i 3 bd af J. Charavay. I staden Noyai, depart. Côte d'Or. I miljen Carnots vagga, aftäcktes 1882 en (af Rouleau modellerad) staty af C. Jfr Arago, "Biographie de C." (Paris 1850), och Bonnal, "C. d'après les archives" (Paris 1888). E. V.

2. Nicolas Léonard Sadi C., den förnämnda gäendes son, fysiker, f. 1 juni 1796 i Paris, studerade 1812—14 vid polytekniska skolan, utnämndes därefter till underlöjtnant i genikåren men lämnade 1819 militärtjänsten af politiska skäl och sysselsatte sig med vetenskapliga spekulationer. 1826—28 tjänade han emellertid änyo i hären, som kapten. Död i Paris 24 aug. 1832. C. efterlämnade egentligen endast ett verk, men detta af oskattbart värde, nämligen *Reflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance* (1824). I denna afhandling, som är skriven i praktiskt ingenjörsyfte, utvecklade C. den väsentliga delen af den s. k. and hufvudsatsen i mekaniska värmeteorien. Han visar nämligen, att arbete kan uträttas därigenom, att värme får följa sin sträfvast att öfvergå från varmare kroppar till kallare, äfvensom att den mätbar mieffekt, som vinnes, då en gifven värmemängd öfvergår från en värmekälla af gifven temperatur till ett kylande bad af gifven lägre temperatur, densamma, oberoende af hvilken kropp som uträttat arbetet. Genom praktiska exempel verifierade denna sats för (tänkta) maskiner, hvilka arbete med luft, vattenånga eller alkoholånga. C. antog för bevisning, att ett perpetuum mobile ej kan existera, samt införde bruket af den s. k. carnots

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

irkelprocessen. Vid denna process tänkes en arbetande kroppen (t. ex. luft) genomlöpa fyra kilda faser: 1) Luften upphettas genom sammantryckning adiabatiskt (se d. o.) från en lägre temperatur, exempelvis 0° , till en högre, exempelvis 100° . 2) Luften får utvidga sig vid 100° under tillförsel af värme från en värmekälla af 100° . 3) Luften får utvidga sig utan tillförsel af värme, hvarigenom den afkyles. Man låter detta pågå, till dess temperaturen blifvit 0° . 4) Luften får vid 0° sammantryckas sig under bortförande af sammantryckningsvärmeförbrukningen till ett kylande bad af 0° . Denna sammantryckning får pågå, till dess luften nått samma tryck, som den hade vid början af proceduren 1). Man kan då återigen låta luften genomlöpa samma fyra faser, hur många gånger man vill. Därunder inträtt luften vid sin utvidgning arbete utåt, exempelvis genom upplyftande af en belastad kolf i en cylind. Detta arbete betingas däraf, att luften vid processen 2) upptager värme från en värmekälla i staden i en vanlig maskin) och vid processen 4) afslämnar en del af detta värme till ett kylande bad (kondensatorn i en vanlig maskin). En del af värmeförbrukningen omsatts till arbete enligt mekaniska värmeteorien i första hufvudsats, men detta var ej för C. bekant. 1878 utgafs en ny upplaga af C:s "Réflexions" jämte åtskilliga förut utgifna anteckningar af C., hvilka göra det troligt, att C., om ej en förtidig död beröfvat honom tillfälle att publicera sina åsikter, skulle hafva grundlagt äfven den första hufvudsatsen i den mekaniska värmeteorien, enligt hvilken arbete kan förvandlas till värme. S. A.-S.

3. Lazare Hippolyte C., den föregående broder, statsman, f. 1801, blef advokat och slöt sig till saint-simonismen, med hvilken sekt han dock snart bröt, när Enfantin, i fråga om mannens och kvinnans förhållande till hvarandra, framställde en teori, hvilken C. betecknade såsom en "förordning om äktenskapsbrott". Från 1839 hade han plats i deputeradekammaren, där han tillhörde yttersta vänstern. Efter februarirevolutionen 1848 blef han undervisningsminister och framlade såsom sådan ett lagförslag om införande af obligatorisk och kostnadsfri folkundervisning. Genom sina socialistiska tendenser stötte han sig dock snart med representationen och nedlade därför sin portfölj redan 5 juli 1848. I skriften *Le ministère de l'instruction publique et des cultes depuis le 24 février jusqu'au 5 juillet* (1848) sökte han sedan rättfärdiga sin förvaltning. Efter statskuppen 1851 invaldes han i lagstiftande kåren, men fick ej inträde där, emedan han vägrade att aflägga trohetsed till Napoleon. 1864 gick han emellertid ed på författningen och tillhörde sedan oppositionen i nämnda församling. Efter revolutionen 4 sept. 1870 blef han när i ett arrondissement i Paris. 1871—75 var han medlem af nationalförsamlingen, där han tillhörde den republikanska vänstern. Han valdes 1875 till lifstidssenator och afled i Paris 16 mars

1888. Bland hans skrifter märkas: *Exposé de la doctrine saint-simonienne* (Paris 1830) och *La révolution française, résumé historique* (2 bd, 1867; svensk bearbetning af O. V. Ålund: "Franska revolutionen", 1889). C. utgaf dessutom sin faders memoarer, "Mémoires sur C. par son fils" (2 bd, 1861—64, ny uppl. 1893). E. W.

4. Marie François Sadi C., den föregående son, franska republikens fjärde president, f. 11 aug. 1837 i Limoges, genomgick polytek-niska skolan samt bro- och vägbyggnadsskolan och anställdes 1863 såsom ingenjör i Annecy, där han utförde flera viktiga arbeten, bl. a. Rhônebron vid Collonge. I jan. 1871 blef han prefekt i depart. Seine-inférieure och erhöill i uppdrag att organisera nationalförsvaret i Normandie. I febr. s. å. invaldes han i nationalförsamlingen, där han slöt sig till vänstern, till partigruppen "union républicaine", och efter den nya författningens genomförande utsågs han 1876 af valkretsen Beaune till ledamot i deputeradekammaren och blef efter upplösningen 1877 återvald. I aug. 1878 blef han understatssekreterare i ministeriet för allmänna arbeten och öfvertog 23 sept. 1880 själf chefskapet för detta ministerium i Ferrys kabinett samt afgick med honom 14 nov. 1881. Såsom moderat republikan röstade han i kam-maren, dit han återvaldes 1881 och 1885, emot religionsundervisningens uteslutande ur skolorna och mot förslaget om domares afsättlighet. Han utsågs 1883 och 1884 till en af kammarens vicepresiden-ter. 6 april 1885 öfvertog han, i Brissons ministär, åter departementet för allmänna arbeten, men utbytte det några dagar därefter mot finansdepartementet, hvars chef han fortfor att vara äfven i Freycinets därpå följande kabinett till 11 dec. 1886. Efter presidenten Grévy's afgång uppställdes C. jämte Ferry och Freycinet såsom kandidat till president-ämbetet. Vid första omröstningen, 3 dec. 1887, erhöill han högsta röstetal, ehuru ej det bestämda minimitalet; vid den andra fick han 616 röster af 827. Han mottogs med förtroende af alla republikanska partier och sökte efter bästa förmåga motsvara detta. Genom sin redbara och fläckfria karaktär blef han ett stöd för republiken, särskildt emot Boulangers omstörtningssplaner. Hans yttre uppträdande var i allo sådant, som fransmännen fördrade af statschefen, och genom sina många resor i landet gjorde han sig väl bekant med de olika landsdelarnas behof och önskingar samt vann en allt större popularitet. Särskildt anslag det utmärkta sätt, hvarpå han representerade vid republikens hundraårsfest 1889 och vid de fester, som stodo i sammanhang med den af honom då öppnade stora världsutställningen i Paris. Såsom regent var han väl mycket passiv, lämnande åt ministrarna att utföra de åtgärder, som de funno lämpliga, men en fransk president torde knappast vara i tillfälle att handla annorlunda. Äfven det närmande till Ryssland, som under hans regering

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

egde rum och som fick ett uttryck i en fransk flottafdelnings besök i Petersburg 1891 och en rysk flottas motbesök i Toulon 1893, bidrog att hos folket stärka sympatierna för C. Under ett besök i Lyon blef C. på kvällen 24 juni 1894 i sin vagn dödligt sårad medelst dolkstyg af en italiensk anarkist, Santo Caserio, och afled påföljande natt. Den sorg och förbittring, som mordet uppväckte ej blott i Frankrike, utan äfven i utlandet, ådagalade hvilken allmän aktning C. förstätt att skaffa sig. I staden Nelay afstäcktes 8 sept. 1895 en (af Rouleau modellerad) minnesvård, framställande Frankrike, som tager den döende C. i sin famn, och i Nancy afstäcktes 28 juni 1896 ett 10 m. högt monument i pyramidform (med C:s porträttmedaljong i brons och två allegoriska kvinnofigurer i brons) till minne af hans besök i Nancy 1892 och möte där med ryske storfursten Konstantin. Äfven i Fontainebleau, Annecy och Limoges m. fl. st. äro minnesvårdar resta öfver honom. Han är begravnen i Panthéon vid sin farfars sida. J. F. N.*

Carnotska cirkelprocessen [karnäska], fys. Se Carnot 2.

Carnuntum, fordom stad i Pannonien, vid Donau, nära nuv. Hainburg, ö. om Wien. Det var ursprungligen en keltisk ort och sedermera en strategiskt viktig romersk lägerplats. Där utropades år 193 Severus till kejsare. På senare tid ha intressanta gräfningar där företagits.

Caro, Annibale, italiensk skriftställare, f. 1507, d. 1566, blef 1543 hertig Pier Luigi Farneses af Parma sändebud i Rom och 1547 sekreterare hos dennes söner kardinalerna Ranuccio och Alessandro Farnese. Af hans arbeten, som i formellt hänseende anses klassiska, må nämnas en översättning af Vergilius' *Aneid* (1581, senaste uppl. 1890), komedien *Gli Straccioni* (1582) äfvensom diktsamlingarna *Rime* och *Canzoni*. Se Mondaini, "I criteri estetici e l'opera poetica di Annibale Caro" (1897).

Caro [karå], Elme Marie, fransk filosofisk skriftställare och föreläsare, f. 1826 i Poitiers, var från 1848 lycéilärare i olika städer och en tid professor vid fakulteten i Douai, kallades 1858 till

"maitre de conférences" vid normalskolan i Paris och erhöi 1864 en professur i filosofi vid Parisfakulteten. Han vardt 1869 ledamot af "académie des sciences morales et politiques" och 1874 af franska akademien. Död i Paris 1887. Till sin filosofiska riktning var C. en af de mera bemärkte mälsmännen för den samtida "spiritualistiska skolan" i Frank-

rike. Han förstod att framställa densammes läro-satser i en lättfattlig och angenäm form, med starka tillsatser af både mystik och retorik, hvarför och den förnåma världens damer trängdes på hans onsdagsföreläsningar i Sorbonne. Under namnet Bellac satiriserades C. af Pailleron i "Le monde où l'on s'ennuie". Bland C:s litterära arbeten må nämnas

Le mysticisme au XVIII:e siècle (om teosofen Saint-Martin, 1852—54), den af franska akademien prisbelönta samlingen *Études morales sur le temps présent* (1855; 4:e uppl. 1879; ny följd 1869), *L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques* (1864; senaste uppl. 1889), *La philosophie de Goethe* (1866; ny uppl. 1880), *Le matérialisme et la science* (1868; 4:e uppl. 1883), *Problèmes de morale sociale* (1876; 2:a uppl. 1887), *Le pessimisme au XIX:e siècle* (1878; senast 1889; "Pessimismen i nittonde århundradet", 1880), *La fin du XVIII:e siècle, études et portraits* (2 bd, 1880) och *Philosophie et philosophes* (1888). — Hans hustru, Pauline C., född Cassin, f. 1835, skref med länge bevarad anonymitet tre mycket omtyckta romaner i "Revue des deux mondes" (*Le péché de Madeleine*, 1864; "Madeleines förvillelse", 1874, m. fl.), hvilka äfven utkommit i bokform.

Caro, Jakob, tysk historieskrifvare af judisk börd, f. 1836 i Gnesen (preussiska prov. Posen), slog sig 1863 ned som docent i Jena samt blef 1864 e. o. professor i historia därstädes och 1868 professor i samma ämne i Breslau. Död 1904. Han författade åtskilliga smärre politiska uppsatser och essayer samt *Das interregnum Polens im Jahr 1566 oder die häuser Zborovski und Zamojski* (1861) och *Katharina II von Russland* (1876). För den Heeren-Ukertska samlingen fortsatte han Röpells där påbegynta *Geschichte Polens* (del. 2—5, 1865—88).

Carocha [-ja], port., sp. corozá, hög, spetsig, med symboliska figurer utstyrd mössa, hvilken påsattes dem, som blifvit dödsdömda af inkvisitionen.

Carola, drottning af Sachsen. Se Karolina.

Carolath, mediatiserad furstendöme. Se Karolath.

Carole [karå'l], fr. (mlat. *corā'la*), en gammal fransk ringdans, hvilken utfördes under en solosång (*chanson de carole*), hvars omkväde upprepades af de dansande. Det motsvarande engelska ordet, *carol*, har betydelsen andlig jubelsång (*christmas carol*, julsång). I den franska carolen — anse vissa forskare — har man att söka källan till de nordiska dansvisorna.

Caroli, Se Petrus Caroli.

Carolina, jur., förkortning af *Constitutio criminalis carolina* (i citat betecknad med CCC), den latinska benämningen på kejsar Karl V:s s. k. "Peinliche gerichts-ordnung" af år 1532. Denna föranleddes af det bedröfliga tillstånd, hvori den tyska straffrätten och straffprocessen befunno sig vid medeltidens slut. Redan under den senare hälften af 1400-talet hade till riksdagarna framburits allt starkare klagomål öfver de godtyckliga bestraffningar domstolarna tillät sig, öfver oredan och förvirringen i brottmålsförandet samt öfver det lättsinniga sätt, hvarpå tortyren användes inom detsamma; men dessa klagomål hade icke ledt till någon påföljd. Den, som mest bidrog till att en reform slutligen kom till stånd, var en genom lärdom och politisk klokhet utmärkt man, friherre Johan

Carocha.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

on Schwarzenberg. Såsom minister ("landhofmeister") hos furstbiskopen af Bamberg utarbetade han en halsrättsordning för det biskopliga området, hvilken utfärdades 1507. Denna s. k. *Bambergensis* ofta benämnd "Carolinas moder") tillvann sig så stort anseende, att den, utan synnerligen stora förändringar, å riksdagen i Regensburg 1532 antogs till riks lag. Carolina afsåg egentligen ordnandet af det processuella förfarandet i svårare brottmål, men meddelade äfven åtskilliga bestämmelser angående de särskilda brotten och deras bestraffning. Senare tider har den blifvit klandrad för sitt blottiga straffsystem och för bibehållandet af tortyren. För sin tid var likväl denna lag ett synnerligen förtjänstfullt och gagneligt arbete. På det område, som den behandlade, införde den en sträng, men behugden ordning i det förna godtyckets ställe samt gjorde tortyrens användning beroende af bestämda brutsättningar. Dessutom utmärkte sig Carolina i särigenom att den i många stycken på ett lyckligt sätt sammansmälte romersk och inhemsk rätt. I detta afseende var den långt före sin tid. Följden däraf blef, att Carolina under den tid, för hvilken den var gifven, aldrig blef riktigt förstådd; århundraden igenom missuppfattades den i många viktiga delar. När man senare lärde sig fullt förstå och började grundligt bearbeta den, var dess tid redan förbi, och dess innehåll lämpade sig ej längre för de förändrade förhållandena. Formligen upphäfd har Carolina aldrig blifvit. Genom vetenskap och praxis ombildades och utvecklades småningom den däri innehållna rätten. Från midten af 18:e årh. inskränktes också dess giltighetsområde alltmera genom nya straff- och straffprocesslagar i de särskilda tyska länderna. I några småstater gällde den dock, ända tills den nya tyska rikslagstiftningen fullständigt utträngde densamma.

J. H.—r.

Carolina [kärölä'nä], ursprungligen en fransk koloni på östra kusten af Nord-Amerika, uppkallad efter franske konungen Karl IX. Landet upptäcktes redan 1497 af Seb. Cabot och togs 1512 af Ponce de Leon i besittning för kejsar Karl V:s räkning såsom en del af Florida. Spanjorerna gjorde flera misslyckade kolonisationsförsök där, och franska nybyggare slog sig ned i landet 1562, men blefvo snart fördrifna af spanjorerna. Sedan landet i efterter lång tid legat öde, gaf engelske konungen Karl II 1660 i ett patent allt land mellan 34° och 36° n. br. åt åtta engelsmän, hvilka där grundlade kolonien Albemarle. 1729 inköpte engelska regeringen för 17,500 pd st. detta patent och delade landet i två kolonier, North C. och South C., hvilka gingo raskt framåt och vid oafhängighetskrigets slut ingingo som särskilda stater i unionen.

1. North Carolina (Nord-Carolina) gränsar i n. till Virginia, i ö. till Atlanten, i s. till South C. samt Georgia och i v. till Tennessee. 36,420 kvkm. 1,893,810 inv. (1900), 14 på 1 kvkm. Folkökningen 1890—1900 var 17 proc. Kusten vid Atlanten är fattig på vikar; Albemarle sound och Pamlico sound äro de enda inskränningar i landet af betydighet, skilda från Atlanten genom en rad sandöar och dyner. Af floder märkas Roanoke (till Albemarle sound), som till största delen, och Cape Fear river, som helt och hållet flyter inom North C. Östra delen är slättland, men i v. ligger landet af Alleghany-bergen, som i Black dome,

på gruppen Black mountains, nå 2,044 m. ö. h. och i Grandfather, n. ö. därom, 1,798 m. ö. h. Klimatet är i bergstrakten mildt och sundt, på slättlandet mycket hett och i sumptrakterna kring några af floderna ohälsosamt. Det liknar mest Frankrikes och Italiens, men nederbörden är betydligt större.

— Hufvudnäring är åkerbruk, som dock ej är särdeles gifvande. Bomull och tobak äro landets förnämsta produkter. Deras enorma pristall för några år sedan försäkrade verklig nöd i landet och föranledde en del reformer till en rationellare jordbruksdrift. I västra delen af landet drifves anseelig odling af vinteräpplen. Hela värdet af jordens afkastning uppgick 1900 till 89 mill. doll. och af jordegendom s. å. till 234 mill. doll. År 1900 producerades 30 mill. bushels majs till ett värde af 17 mill. doll., 6 mill. bushels hvete till ett värde af 5 mill. doll. och 0,5 mill. balar bomull till ett värde af 18 mill. doll. Tobakssköörden uppgick 1903 till 135 mill. eng. skålpund. Grufdriften är relativt obetydlig, ehuru guld fås i en del små grufvor, 1899 till ett värde af 43,000 doll. Fisket är däremot af ålder betydande och lämnade 1899 ett utbytte af 1,5 mill. doll. Industrien har på sista tiden skjutit god fart, i synnerhet bomullsindustrien. 1880 funnos endast 92,385 spindlar, men 1900 nära 1,5 mill. North C. var 1890 den 10:e i ordningen bland Förenta staterna med afseende på denna industri, men 1900 den 3:e. Sistnämnda år voro 30,273 personer sysselsatta i bomullsindustrien, som lämnade ett utbytte af 28 mill. doll. Närmast i ordningen kommer sedan träindustrien, hvars produkter s. å. värderades till 15 mill. doll. I västra delen af landet finnas vidsträckt, ännu orörda skogar. Tobaksindustrien är storartad i några städer, särskildt i Durham och Winston-Salem. Tobaks- och cigarrettfabrikerna därstädes tillhöra de största i världen. 1900 funnos i staten 80 tobaksfabriker med ett tillverkningsvärde af 14 mill. doll. — Af befolkningen 1900 voro 1,263,603 hvita, 624,469 negrer, 5,687 indianer och 51 kineser. 938,677 voro män, 955,137 kvinnor, 1,889,318 födda i staten och 4,492 utom densamma. S. å. bodde 202,274 i städer med 2,000 inv. och däröfver mot 50,778 år 1880 och 102,053 år 1890. Denna oerhörda ökning af stadsinvånare beror på industriens utveckling. De förnämsta städerna äro Wilmington, med 20,976 inv., Charlotte, med 18,091 inv., Ashville, med 14,694 inv., Winston-Salem, med 13,650 inv., hufvudstaden Raleigh, med 13,643 inv., Greensboro, med 10,035 inv., och Durham, med 6,679 inv., allt 1900. — Skolväsendets utveckling har lidit af statens fattigdom, orsakad af de många negrernas ringa eller inga skattebidrag. 1898 funnos 415,262 hvita barn i skollådern, af hvilka 144,357 erhöilo skolorundervisning. S. å. var antalet färgade barn i skollådern 213,218, af hvilka endast 63,894 gingo i skola. 1900 utgjorde den manliga hvita befolkningen öfver 21 år 289,263, af hvilka 54,474 eller 18,88 proc. voro analfabeter; af den färgade manliga befolkningen öfver 21 år, som s. å. utgjorde 128,315, voro 68,184 eller 53,18 proc. analfabeter. Kännare af förhållandena anse dock, att negrernas bildningsnivå är i stigande. Den högre undervisningen är stadd i raskt framåtskridande tack vare en del genomgripande reformer, som på sista tiden införts. Baptister, metodister, lutheraner, kväkare och ro-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K

merska katoliker ha upprättat anstalter för högre undervisning, och 1897 åtnjöt 2,868 personer universitetsbildning under ledning af 253 lärare. Protestantismen är så godt som allenhärskande; 1890 funnos endast 2,640 romerska katoliker. Talrikast äro baptisterna, därefter komma metodisterna, presbyterianerna, "the christians", lutheranerna och episkopalerna i nu nämnd ordning. North C. är i administrativt hänseende indeladt i 96 grefskap (*county*). Statens legislatur består af 50 senatorer och 120 för 2 år valda representanter. Guvernören väljes för 4 år. North C. sänder 9 representanter till kongressen. — North C. tog liflig del i oafhängighetskriget mot England, antog 1776 sin författning, som 1835 ändrades, och slöt sig 1861 med en viss tvekan till de konfedererade staterna. Dess kontingent af deltagare i inbördeskriget var större än någon annans af sydstaterna. Efter kriget fick North C. sin ännu gällande författning af 1868. 1900 blef rösträtten med vissa modifikationer inskränkt till de skrif- och läskunnige, hvarigenom de fleste negrerna miste sin rösträtt. — Litt.: J. W. Moore, "History of North Carolina" (2 bd, 1880), samt Saunders och Clark, "Colonial and state records of North Carolina" (19 vol., 1889—1902).

2. South Carolina (Syd-Carolina) är som en kil inskjutet mellan North C. i n. och Georgia i s. v., medan dess sydöstra gräns bildas af Atlanten. 80,411 kvkm. 1,340,316 inv. (1900), 17 på 1 kvkm. Folkökningen 1890—1900 var 16.4 proc. Kusten är rikare på inskränningar än North C:s, Winyah bay i n., Bull's bay, Charleston harbor, St Helena sound och Port Royal sound längst i s. Det öfvervägande slättlandet — endast i n. v. finnas utgreningar från Alleghanybergen — genomdrages af flera betydande floder i riktningen n. v. — s. ö., bland hvilka Peedee, till Winyah bay, Santee river, med bifloden Broad river, och Savannah, som under större delen af sitt lopp bildar gränsen mot Georgia, äro de största. Klimatet är mildt och sundt, utom i kärtrakterna, och i kustlandet är jorden ytterst fruktbar. — Hufvudnäringen är bomullsodling och bomullsindustri. 1898—99 utgjorde bomullssköörden 1,04 mill. balar, hvaraf 400,000 balar spunnos i landet. 1880 funnos 82,334 spindlar och sysselsattes 2,100 personer i bomullsindustrien, medan motsvarande tal år 1899 voro 1,9 mill. och 45,000. 1900 var värdet af i staten tillverkade bomullsvaror 29,7 mill. doll. Dessutom odlas ris i stor skala, socker, frukt af alla slag, rotfrukter m. m. En viktig näring är också skogsafverkningen, hvars produkter 1900 nådde ett värde af 5,2 mill. doll. Äfven tobak odlas i stor utsträckning och exporteras. Tobaksskördens värde 1899 var 2,7 mill. doll. En synnerligen viktig näring är fosfatberedningen. 1867—90 var South C. absolut allenhärskande på fosfatmarknaden, men upptäckten af fosfat i Florida och Tennessee har gjort slut på detta monopol. South C. producerar nu omkr. 500,000 eng. ton årligen, medan Tennessee lämnar ungefär lika mycket och Florida dubbelt. Tillverkningen af artificiella gödningsämnen är därför mycket storartad i South C., och tillverkningsvärdet beräknas till omkr. 5 mill. doll. för år. Antagligen tillverkas och säljas mer gödningsämnen i denna stat än annorstädes inom Unionen, och Charleston anses som den förnämsta industriorten i världen på

detta område. — Af befolkningen 1900 voro 664,888 män och 675,421 kvinnor, 1,334,788 födda inom staten och 5,528 inflyttade. De hvite utgjorde 557,807, negrerna 782,321, indianerna 121 och kineserna 67. S. å. funnos 24 städer med mer än 2,000 inv. De största äro Charleston, med 55,800 inv., hufvudstaden Columbia, med 21,108 inv., Greenville, med 11,860, och Spartanburg, med 11,395 inv., allt 1900. Undervisningsväsendet har ordnats genom konstitutionskonventet år 1895, och South C. har bl. a. en berömd kvinnlig teknisk skola i Rock hill, "Winthrop normal and industrial college". Af den hvita manliga befolkningen öfver 21 år, 130,375 (1900), voro 15,865 eller 12,2 proc. analfabeter, af den motsvarande negerbefolkningen 152,860 (s. å.), 83,618 eller 54,7 proc. analfabeter. — South C. är för administrationen indeladt i 4 grefskap (*county*). Guvernören och de 124 medlemmarna i representanthuset väljas för 2 år, de 40 senatorerna för 4 år. Till kongressen sänder South C. 7 representanter. South C. är den enda staten i Unionen, som driver handel med rusedrycker som statsmonopol. Sedan 1898 äro endast de personliga rösterättigade, som kunna läsa och skriva eller som betala skatt för egendom af 300 doll. värde, hvarigenom en negermajoritet i politiken förebygges. — South C. var den af de amerikanska kolonierna som hade de flesta förbindelserna med England, i grund af den rika och till stor del aristokratisk styrande klassen där. Stor opposition rådde därför till en början där mot anslutningen till det amerikanska upproret. Men sedan South C. 1776 åtagit sin författning, som 1778 och 1790 reformerades, accepterade det 1788 Unionens författning. 1832 fattades där under ledning af Calhoun (d. o.) nullifikationsbeslutet mot den nya skyddstulltariffen, och staten gaf efter i striden, först sedan denna modifierats. Det var också den första stat som (dec. 1860) anslöt sig till secessionen, och april 1861 öppnades där fientligheterna mot Unionen genom beskjutningen af Fort Sumter. Under inbördeskriget led South C. ofantligt, kanske mer än någon annan stat i Unionen, och efter dess slottillsattes 1865 en provisorisk regering, och en lästiftande församling inkallades. Enligt den 1865 antagna nya författningen afskaffades slaveriet och gafs medborgarrätt åt negrerna. Kriget hade ett stort landets finanser, som ännu mer ödelades genom regimen under den nya författningen. Genom negrernas röster kom nämligen en mängd yrkespolitiker, "carpet-baggers" (se d. o.), från norden till makten i staten, och dessa förhållanden medförde förbittrade partistrider mellan negrerna och de hvita. Sittne hvite, kulminerande i Kuklux-klanens våldsamma agitation, som först 1871 med militärhärskande undertrycktes. Litt.: W. G. Simms, "The history of South Carolina" (1840), och Edwa. M'Crady, "The history of South Carolina" (4 vol., 1897—1902).

Carolina, La, stad i spanska prov. Jaén (Aldalusien). 9,756 inv. (1900). C. är den viktigaste af de 1769, under Karl III:s regering, grundade protestantiska kolonierna i Sierra Morenas bergstrakter.

Carolina (egentl. *Academia carolina*), Karolinska universitetet i Lund, så kalladt med anledning där att det grundlades af Karl X.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Carolina, personnamn och biljardterm. Se *Karolina*.

Carolina rediviva (lat.), "det återupplifvade *Carolina*", Uppsala universitets biblioteksbyggnad, uppförd 1819—41. Se Biblioteksbyggnader.

Carolini libri (lat.), "De karolinska böckerna", en af Karl den store föranstaltad och i hans namn 90 eller 791 utgifven skrift i fyra böcker, hvilken huvudsakligen hade till uppgift att vederlägga de af påven Hadrianus I till kejsaren insända besluten af kyrkomötet i Nicæa 787 (det sjunde ekumeniska) samt dess lära om bilddyrkan. Karl den stores ståndpunkt, sådan den här framträdde och till en tid blef bestämmande för västerlandet, kan sammanfattas så: att ega bilder är en indifferent sak, att tillbedja bilder är okristligt. Utom en närmare utredning af bildfrågan innehåller nämnda skrift även en protest emot adoptionismen och ett försvar för tillägget "filioque" (och af sonen) i det niceno-konstantinopolitanska symbolum. Den var förberedd genom en kortare inlag af Alkuin; i sitt fullständiga skick torde den, som ock den ungdomligt lidelsefulla tonen visar, vara författad af Karls yngre hofteologer. Ståndpunkten är i det hela från protestantisk synpunkt moderat och välgrundad. 1549 utgafs "Opus Caroli" för första gången i sin helhet i tryck, af Jean du Tillet. Den bästa uppgången är den af Heumann (1731) utgifna. Se Hauck, "Kirchengesch. Deutschlands", I. (Hj. H.-t.)

Carolus, latinisering af Karl.

Carolus-dollar, num., benämning på spanska piastrar från Karl III:s och Karl IV:s tid (1759—1808), hvilka förr voro ett mycket omtyckt mynt i Kina, Japan, Indien samt norra och östra Afrika.

Carolus Duran [karåls dyrå], pseudonym för den franske målaren Charles Durand (se d. o.).

Caron [karå], Rose Lucile, fransk sängerska, född Meunier, f. 1857 i Paris, genomgick därvarande konservatorium 1875—78 och blef tidigt gift med pianisten Caron, men snart skild från honom. Hon var engagerad vid operascenen i Bruxelles 1882—85 och 1887—90 samt dessemellan vid stora operan i Paris, som hon sedan tillhörde 1890—97, hvarefter hon öfvergick till Opéra comique. Hennes varma sopranröst, breda sångföredrag och sceniska intelligens ha förskaffat henne afgjorda framgångar i sådana roller som *Valkyrian* i Meyers "Sigurd", *Salammbo* (i Meyers opera), *Rachel* i "Judinnan", *Margareta*, *Valentine*, *Fidelio*, *Sieglinde*, *Brynhilde*, *Desdemona*. Elsa (där hon väsentligen bidrog till "Lohengrins" framgång på fransk scen, 1891) och *Donna Anna*.

Caroní, biflod fr. h. till Orinoco i Venezuela, rinner upp på Sierra Pacaraima nära Brasiliens gräns, bildar under sitt lopp mot n. gräns mellan territoriet Yuruari och staten Bolivar samt faller ut vid Las Tablas. Längd omkr. 800 km. Den har ett ganska snabbt lopp; dess bädd är flerstädes spridd af bar och klippor. Dess största tillflöde är Paragua, likaledes från Sierra Pacaraima.

Caronium (lat.), fordom namn på staden Coruña.

Carorä, stad i staten Lara i sydamerikanska republiken Venezuela, vid en biflod till Tocujo, 350 m. ö. h. Omkr. 8,000 inv., som uppföda hästar och äsnor samt driva handel med läder och gummi. C. anlades 1572.

Carosse [karås], fr. Se *Kaross*.

Carötis, anat. Se *Karotis*.

Caroto [karåtå], Giovanni Francesco, italiensk målare, f. 1470 i Verona, d. där 1546, var elev af Liberale och Mantegna, men påverkades slutligen af Giulio Romanos arbeten i Mantova och öfvergick sålunda från quattrocentos till cinquecentos formgivning. Af hans fresker finnas de bästa i kyrkan S. Fermo maggiore i Verona, af hans taflor finnas åtskilliga i Veronas pinakotek, såsom en *Madonna*, en *S:ta Katarina* och en *Madonna med David*. O. G.—g.

Carotte [karåt], fr., bot. Se *Morotsläktet*.

Carouge [karö], stad i schweiziska kantonen Genève, vid floden Arve, 2 km. s. om Genève. 386 m. ö. h. 7,421 inv. (1900). Järn- och maskinindustri.

Carove [karåve], Giovanni och Carlo, tvänne italienska gipskonstnärer och stuckatörer, som voro verksamma i Sverige under den karolinska perioden och huvudsakligen i änkedrottning Hedvig Eleonoras tjänst vid dekorationen af Drottningholms slott. Giovanni C. omtalas första gången 1664, då han utförde yttre taklisten på slottets huvudparti; under de följande åren utförde han takdekorationer i de båda nedre vestibulerna. 1674 återvände han till hemlandet. — Carlo C. har med sitt namn och årtalet 1667 signerat den rika gipsdekorationen i Lars Kages grafror vid Floda kyrka i Södermanland. Från 1669 tyckes han så godt som oafbrutet hafva varit verksam vid Drottningholm, där han efter Tessinernas ritningar bland annat utfört dekorationen i öfre vestibulen (1669), taklisten i öfre galleriet (1671), de båda öfre drabantensalarnas dekoration (1672—73), trappdekorationen (1673—74), taket i änkedrottningens alkov (1676), åtskilliga andra takdekorationer, spisar m. m. År 1688 nämnes han såsom arfvinge till den då nyligen aflidne målaren Johan Sylvius, med hvilken han litet samarbetat. Omkr. år 1690 utnämndes han till "fontainier" vid Drottningholm, där han ännu 1694 utförde den praktiga spisen i änkedrottningens matsal. Han dog 1697. Säkrligen är det denne eller Giovanni, som utfört de rika gipsdekorationerna å många af de adliga slotten i mellersta Sverige, särskildt Eriksberg, Nynäs och Målsåker. Se vidare J. Böttiger, "Hedvig Eleonoras Drottningholm" (1889). Upk.*

Carp., i zoologiska namn förkortning för W. B. Carpenter.

Carp, Petru, rumänsk politiker, f. 1837, tillhörde ledarna för junimisternas ungkonservativa och tyskvänliga parti. Han var 1870 och 1876 minister i konservativa kabinett samt blef 1882 minister i Wien och verkade för Rumäniens närmande till trippelliansen. Efter I. Bratianus fall var han 1888—89 utrikesminister, och 1891—95 var han en inflytelserik medlem af Catargius kabinett samt 1900 —01 konseljpresident. H. B.—n.

Carpaccio [karpåtja], Vittore, italiensk målare, enligt uppgift född i Istrien (födelse- och dödsår äro okända), var troligen lärjunge af Vivarini och Gentile Bellini. Verk af honom finnas daterade 1490—1522. Möjligen var han ett af de biträden, som följde Gentile 1479 till Konstantinopel; han visar nämligen mycken förkärlek för orientaliska dräkter. För öfrigt hade han liksom sin lärare förkärlek för bred berättande skildring och målade helst stora cykler af legendbilder på väf för "scuole" (gille-

hus). Hans förnämsta verk (1490—95) är i Scuola di S. Ursula nio bilder ur helgonets legend, af hvilka en stor duk, som framställer *Engelske konungens gesanter inför konung Marus, begärande Ursulas hand för sin herres son*, finnes i Venezias akademi. Framställningen är klar och färgen utmärkt. Bland öfriga cykler må nämnas en sådan utförd för Scuola di S. Stefano med fem bilder ur martyrens lif, af hvilka fyra äro spridda: *Stefanus riges till diakon* (1511) till Berlin, *Stefanus predikar till Louvre*, hans *Disputation med de skriftlärde* (1514) till Brera i Milano och hans *Stening* (1515) till Stuttgart. Landskapen, t. ex. i predikan, äro förträffliga och de orientaliska dräkterna praktfulla. Af andaktsbilder finnas få af honom, och han lyckades mindre i sådana. *Den lidande Kristus med två änglar* (1496, nu i Wien) är fränstötande genom brist på uttryck, och *Marias begrafning* (1508, nu i Ferraras galleri) ser mycket ålderdomligare ut än bilder ur de berättande cyklerna från tidigare år; apostlarna kring sarkofagen äro utmärkt karakteriserade, men Kristus i höjden (med Marias själ i form af en liten figur på en molntapp i handen) är dock alltför barnslig för sin tid. Däremot i en annan bild, *Jesus frambares i templet* (1510, nu i Venezias akademi), visar han sig inspirerad af Giovanni Bellini och har lyckats bättre. I nationalmuseum finns en honom tillskrifven *Madonna med Jesusbarnet*. C. R. N.*

Carpeaux [karpä], Jean Baptiste, fransk skulptör, f. 14 maj 1827 i Valenciennes, var i Paris lärjunge af Rude och sedan af Duret, vann konstakademins Rompris 1854 och studerade från nämnda

år vid franska akademien i Villa Medici. Han gjorde sig bemärkt först genom statyn *Neapolitansk fiskargosse lyssnande i en snäcka* (1858) och sedan i vida högre grad genom den stort anlagda och energiskt genomförda gruppen *Ugolino och hans söner* (1862, brons, i Tuileriesträdgården). S. å. återvände han till Paris.

Hans mest betydande

verk under den följande tiden falla inom den monumentala skulpturens område. De äro gruppen *Franska kejsardömet upplysande världen* och reliefen *Flora jämte lekande barn*, båda utförda för Flora-paviljongen i Tuileriernas nybyggnad, *Dansen* (grupp för stora operans fasad, 1869) och bronsgruppen *Världsdelarna uppbarande jordklotet*, som kröner fontänen på Avenue de l'observatoire (1872; hästarna på fontänens nedre del äro af Frémiet). C. utförde äfven statyn *Flicka med snäcka* (1864), staty af *Watteau*, flera statyetter och smärre grupper (*Den sårade Amor*, *De tre gracerna* m. fl.). Han utförde äfven en statyett i brons af *Kejsarprinsen med en hund* (1865) och porträttbyster af *Kejsarinnan*, *Prinsessan Mathilde* m. fl. Sjuklighet och ett olyckligt äktenskap med en världsdam ödelade hans lif, och han dog i Courbevoie nära Paris 12 okt. 1875.

C:s samtid erkände hans snille, om och mången förgäddes öfver den "alltför pittoreska" anlägg-

ningen och den våldsamt naturalistiska hållningen i hans skulpturer. För eftervärlden står han som en af den till anda och form moderna skulpturens vägbrytande mästare och som en af de mest typiska franske, en konstnär af starkt temperament, öfvermått svallande skaparförmåga, lika sund som trotsig i kraft- och själfständighetskänsla. I hans tidiga arbeten röjes påverkan af Michelangelo och andra italienare från högrenässansen, men i hans huvud arbeten från blomstringstiden bryta hans individuella lynne och läggning segrande fram. Berusad bakantiskt lefnadsglädje talar ur "Dansen" — som visserligen ej är komponerad med hänsyn till de byggnad, som gruppen skall dekorera —, och i formtänfigurerna äro de olika världsdelarna karakteriserade på ett lika monumentalt som fyndigt sätt (se Bildhuggarkonst, pl. VIII), på samma gång rytm i deras långsamma svängning rundt med jordgloben, som de bära på sina skuldror, är uttrycket med suggestiv styrka. Lif, uttryck, rörlighet och lidelse utmärka hans skapelser, som långt ifrån sakna plastisk formkänsla, jämvikt, behag och elegans. Äfven i hans porträttbyster är jämte skarp betonad karaktär lifligheten det först och sist utmärkande. Man har kallat honom den förste moderna porträttskulptören. En bronsbyst (målare Gérôme) finns i glyptoteket i Köpenhamn, en byst i gips (arkitekten Garnier) i Stockholms nationalmuseum. Jfr E. Chesneau, "Le statuaire J. B. Carpeaux" (1879). G-g

Carpe diem (lat.), plocka dagen! d. v. s. njut! ett citat från Horatius' elfte ode i första boken.

Carpelan, finsk adlig ätt, som leder sitt ursprung från medeltiden. Stamfadern, Pål Carpelan, egde gammalt frälse och räknades bland adeln, redan innan han 1407 i Åbo af Erik XIII erhöi frälsebrev (hvilket förvaras i k. biblioteket i Stockholm och är det äldsta i sitt slag bevarade). Ätten introducerades på svenska riddarhuset, och två medlemmar upphöjdes i friherrligt stånd. På manslinjen förföljes ätten numera endast i Finland.

1. Vilhelm C., friherre, krigare, f. 1700 å Grelsby kungsgård på Åland, ingick 1716 i krigstjänst, som underofficer vid Hålsinge regemente, var sedan i flera år regementsadjutant vid lifgardet, blef 1733 kapten vid Kronobergs regemente och 1741 major vid Hamiltons till Malmö förlagda regemente, hvarjämte han blef t. f. öfverkommendant och landshöfding i Malmöhus län. 1746 öfverstelöjtnant utnämndes han 1747 till öfverste vid Österbottens regemente. Därjämte blef han ordförande i ständernas fästningsbyggnadsdeputation och var äfven under kortare tid tjänstförrättande landshöfding i Nyland och Tavastehus län. 1757 transporterades han till Västerbottens regemente och deltog med detta pommerska kriget samt utmärkte sig därunder särskildt genom försvaret af Demmin sistnämnda år.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

outtröttliga bemödanden förmådde miss C. äfven att för sin verksamhet intressera flera parlamentsledamöter och andra af sitt fäderneslands främsta män. Den kraftiga medverkan hon erhöå af dem yttrade sig bl. a. genom åtskilliga lagar, hvilka förlåna hennes och andra dylika brittiska anstalter behöflig myndighet och trygga tillvaro. Sålunda fick Storbritannien ett så väl genomfördt system till skydd för och förbättring af vanvårdad och vilseförd ungdom, att på länge intet annat land kunde uppvisa någonting därmed jämförligt. Utom för ofvannämnda institutioner har Bristol miss C. att tacka för inrättandet af en s. k. "workman's hall" (arbetarklubb) och ett "boys' home" (en fristad för gossar, som själfva kunna försörja sig, men sakna skydd af ett hem). 1866 företog hon en resa till Indien, med hufvudsakligt ändamål att söka åstadkomma någon förbättring i de hinduiska kvinnornas uppfostran och sociala ställning. Hennes bemödanden kröntes med så mycken framgång, att hon fann sig föranlåten att ytterligare tre gånger, näml. 1868, 1869 och 1875, besöka det aflägsna landet, och hvarje gång kvarstannade hon där flera månader. Hennes initiativ har haft de lyckligaste följder, och allt sedan dess har uti Indien pågått en liflig rörelse för främjandet af denna viktiga samhällsangelägenhet. Äfven till Förenta staterna, Tyskland och Schweiz företog miss C. resor för att studera dessa länders förbättringsanstalter och fängvårdssystem. Sålunda hedersledamot tillhörde hon den af lord Brougham 1857 stiftade föreningen "National association for the promotion of social science", deltog med intresse i dess förhandlingar och uppträdde vid de flesta af dess årsmöten med sakrika föredrag i de samhällsfrågor, hvilkas lösning låg henne närmast om hjärtat.

Miss C:s litterära verksamhet rörde sig förnämligast, ehuru ej uteslutande, på området för hennes filantropiska arbete. Bland hennes skrifter må nämnas: *Ragged schools* (1849), *Reformatory schools* (1851), *Juvenile delinquents, their condition and treatment* (1853), *Our convicts* (1864), *The last days in England of the rajah Rammohun Roy* (1866), *Six months in India* (1868), *Morning and evening meditations with prayers* (5:e uppl. 1868), *The Crofton system* (1872) och *Voices of the spirit* (1877). Hon utgaf dessutom åtskilliga andra arbeten, bl. a. en mängd ströskrifter (inneållande föredrag, skrivelser till auktoriteter o. s. v.), af hvilka många äga stort värde. — 1877 öppnades i England en subskription för insamling af medel till förevigande af hennes minne. För dessa medel skola, under namn af "Mary Carpenter homes for working boys" och "M. C. homes for working girls", efter mönstret af "boys' home" organiserade hem inrättas för sådana gossar och flickor af arbetsklassen, hvilka själfva förvärfva sitt uppehälle. Den summa, hvilken i liknande afsikt insamlas i Indien, anslås till "Mary Carpenter scholarships for indian girls". Jfr "Mary Carpenter, hennes lefnad och verksamhet" af Rosalie Olivecrona (1877). R. O.*

2. William Benjamin C., den föregående broder, engelsk fysiolg, f. 1813, d. 1885, blef 1843 professor i medicinal-lagfarenhet vid University college i London och började 1868 anställa undersökningar om de fysikaliska och biologiska förhållandena på hafsbotten. De resultat han vann voro i hög grad

egnade att modifiera en mängd geologiska och zoologiska åsikter. Berättelserna om de expeditioner som han företog med anledning af nämnda undersökningar, äro intagna i Royal societys "Proceedings". C. skref dessutom *Principles of general and comparative physiology* (4:e uppl. (1854), *Principles of human physiology* (9:e uppl. 1882), *Principles of mental physiology* (6:e uppl. 1881) m. fl. arbeten.

Carpenterbromsen, en lufttrycksbroms (se Broms) vid hvilken bromscylin dern är utförd i ett stycke med hjälpbehållaren. En på lokomotivet befintlig luftpump pressar luften först in i en hufvudbehållare med 6 atm. öfvertryck. Från denna hufvudbehållare ledes luften genom en ledning under vagnarna i tåget till de olika bromscylin derna, hvarest den inkommer i rummet framför kolfvarna. Den trycket dessa tillbaka, hvarvid bromsarna samtidigt lossas. Vid kolfvarnas ändställning kan luften genom i cylinderväggarna anbragta spår inkomma i hjälpbehållaren bakom kolfvarna, så att trycket framför och bakom kolfvarna blir lika stort. Luftledning, bromscylin dlar och hjälpbehållare erhålla härvid ett öfvertryck på omkring 4 atm. Så snart luft utsläppes i ledningen, uppstår i hjälpbehållaren ett öfvertryck som driver kolfvarna framåt, och bromsning eger rum. Kolstångens packningsbox ligger på hjälpbehållarens sida och gifver lätt orsak till otätheter. Denna otätheten gör sig särskildt gällande, när man blir nödsakad att utan afbrott bromsa i långa lugningar, emedan öfvertrycket i hjälpbehållaren på grund af otätheterna aftager och således därigenom bromskraften minskas. Kolfvägen är liten och nödvändiggör därför en automatisk omskitning af bromsblocken. I annat fall måste de alltför ofta på grund af slitningen skiftas för hand. Då luften hvar sohelst kan utsläppas ur ledningen genom någon vertikalanordning, kan tåget äfven bromsas från hvar dylikt ställe (nödbromsning). Äfven har en del af tåget detsamma bromsning till följd. Carpenterbromsarna ha i synnerhet vid de preussiska statbanorna fått stor användning. E. H.]

Carpentier [karpätie], Marie. Se Pap Carpentier.

Carpentora etc, fordom namn på Carpentras.

Carpentras [karpätra], arrondissementshufvudstad i franska depart. Vaucluse (Provence), vid floden Auzon. 10.443 inv. (1901), däraf mer än 2.000 judar. Liflig handel med vin, sydfrukter, saffran m. m. Fabrikation af tvål och olja. Staden är gammal samt har åtskilliga praktiska byggnader och intressanta romerska fornlämningar. C:s bibliotek (omkr. 52.000 band, 206 inkunabler och 2,12 handskrifter) grundades 1460 och innehåller bl. a. trubadurernas sånger i två folioband och Provencens historia af Nostradamus. C. kallades i forntid *Carpentoracte* och var berömdt för sitt förträffliga hvete.

Carpentum (lat.), fornromersk tvåhjulig vagn för två hästar och med tak, afsedd för damer (efter Cæsars privilegium inom kejsarfamiljen). —

Carpentarius, en som förfärdigade sådana vagnar. H. Se

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Carpet [kå'pit], eng. (af mlat. *carpēta*, *carpita*, slags raggigt tyg, af *carpere*, plocka), matta.
Carpet-baggers [kāpit-bå'gøš], eng. (af *carpet*, resväska, nattsäck), öknamn på snikna och utpolitiskt hänsynslösa ämbetsmän i Förenta staterna i Nord-Amerika. Det uppkom efter inbördeskriget 1861—65, med anledning därpå att en mängd ämbetsmän, hvilka då från nordstaterna skickades till de ockuperade delarna af sydstaterna, kommo dit fattiga och utan afsikt att för längre tid slå sig ned här (endast med en "nattsäck") samt reste därifrån på rikedomar, samlade genom underslef och utpressningar.

Carpi. 1. Stad i italienska prov. Modena (Emilien), vid Secchia-kanalen. 22,932 inv. (1901). Biskopsäte. Silkesodling. — 2. By i italienska prov. Verona (Venezia), vid Adige. 1.462 inv. (1901). Prins Eugen af Savojen vann där 1701 en seger öfver en franske generalen Tessé.

Carpini, Giovanni Piano (Johannes de Piano C.), italiensk resande i medeltiden, synes hafva varit från Umbrien, hvarest i närheten Perugia ligger en ort, som fordom hette Pian del Carpine, men nu kallas Piano della Magione. Han var kamrat med och lärjunge till franciskanordens stiftare Frans af Assisi och var knappast yngre än denne (f. 1182). Han hade stort anseende inom världen och tog en framstående del i dess utbredning i norra Europa, var efter hvarantannat kustos i Sachsen, provinsial i Spanien (kanske äfven i Tunis) och i Köln. På sistnämnda ställe var han, då mongolerna genom sin seger vid Liegnitz (1241) hotade den europeiska kristenheten. Fyra år senare (1245) utsågs han af påven Innocentius IV att leda den utskickning, som påven då sände till mongoliska och andra asiatiska furstar i det sannolika syftet att vinna tillförlitliga underrättelser om horderna och deras afsikter. Legaten afgick från Lyon, där påven då vistades, påskdagen 1245, förenade sig i Breslau med en annan minoritbroder, en polack, Benedictus, som skulle vara tolk, och reste därifrån förbi Kijev öfver Dnepr och till Volga, där kan Batu hade sitt läger. Af denne befalldes de resande att begifva sig till stor-kanen i Mongoliet. Resan gick öfver floden Jaik (Ural) n. om Kaspiska hafvet och Uralsjön till Jaxartes, och 22 juli 1246 hunno de resande stor-kanens läger Sira Ordu ("gula tältet") nära floden Orchon. Där fingo de bevitna Gajuks utnämning till stor-kan (sedan Oktais död 1241 hade det varit ett interregnum utan någon officiell erkänd stor-kan) på en riksförsamling, "kurultai", besökt af 3—4 tusen ombud från alla delar af Asien och östra Europa, hvilka med tributer och skänker hyllade den nye stor-kanen. Efter att i nov. hafva erhållit ett bref från Gajuk på mongoliska, arabiska och latin till påven anträdde C. återfärdens under vintern och framkom efter svåra lidanden till Kijev i juni 1247. Ej långt därefter utnämndes han till ärkebiskop af Antivari i Dalmatien, men synes ej länge hafva öfverlevat resans besvärigheter, ty hans efterträdare i ämbetet var död före april 1253. Sina erfarenheter under resan samlade C. i ett arbete, som i ett manuskript kallas *Liber tartarorum*, i ett annat *Historia mongalorum, quos nos tartaros appellamus*. Det är deladt i 8 kapitel, behandlande tatarernas land, klimat, seder och bruk, religion,

karaktär, historia, politik och stridsätt. Liksom några andra ryktbara medeltida reseberättelser röjer det en fullständig frånvaro af författarfäringa och innehåller äfven i sista kapitlet, som berör de trakter, genom hvilka resan gick, knappast något om författarens person. Såväl i litterärt som i annat hänseende är det underlägset Rubruquis' arbete, men det eger dock stort värde, och en bildad mongol i våra dagar, Galsang Gombojev, har intygat dess stora tillförlitlighet. Hakluyt (1598) och Bergeron (1634) publicerade delar af detsamma; fullständigt utgafs det först 1839 af d'Avezac i 4:e delen af geografiska sällskapets i Paris "Recueil de voyages et de mémoires", där äfven en kort berättelse af C:s följeslagare Benedictus Polonus meddelas. Den bäst kommenterade upplagan är dock den af Rockhill i Hakluyt societets publikationer (ser. 2: 4) utgifna "Journey of Rubruquis to the eastern parts, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpinus" (1900). Se äfven Yule, "Cathay and the way thither" (Hakluyt soc. 36, 37, 1866). (G. Stg.)

Carpinus, bot. Se Annbok.

Carpites, paleobot. Se Carpolithus.

Carpodacus, Rosenfinksläktet, zool., tillhör fam. *Fringillidae* och ordn. *Passeres* inom fåglarnas klass. Dithörande fåglar stå domherresläktet (*Pyrrhula*) mycket nära, men skilja sig från detta därigenom, att tarsen är kortare än mellantån; från de likaledes närbesläktade kanariefåglarna skilja de sig genom sina starkt krökta och sammantryckta klor. I Sibirien och Ryssland lever rosenfinken (*C. rosea*). L.-e.

Carpodinus R. Br., bot., växtsläkte af fam. *Apo-cynaceae*, omfattande lianer, förekommande i Väst-Afrika. Tillsammans med *Landolphia*-arter, som äro allmänna i hela tropiska Afrika, lämna *Carpodinus*-arterna hufvudmassan af afrikansk kautsjuk. G. L.-m.

Carpogonium (lat.), bot. Se Karpogon.

Carpolithes (Carpolithes, Carpolites) Sternb., paleobot., ett provisoriskt släktnamn på de frön och frukter, som man finner isolerade inom de olika formationernas lager (för dem, som äro yngre än jura-perioden, ville Schimper använda benämningen *Carpites*) och hvilas samhörighet med något känt släkte ej kunnat ådagaläggas. A. G. N.

Carpophaga (af grek. *kárpo's*, frukt, och *jagén'n*, äta), zool. 1. En till pungdjuren hörande afdelning, inneslutande pungbjörnarna och pungaporerna; kallas nu vanligtvis *Phalangeridae*. Se Pungdjur. — 2. Ett släkte sydasiatiska och australiska dvufur.

Carpophyllum (lat., af grek. *kárpo's*, frukt, och *fy'llon*, blad), bot., fruktblad.

Carpzov, en på de juridiska och teologiska vetenskapernas områden ryktbar tysk familj. 1. Benedictikt C., rättslär, d. 1595 i Wittenberg, d. 1666, blef 1645 juris professor i Leipzig. Hans *Practica nova Imperialis Sazonica rerum criminalium* (1635) och *Processus juris Sazonici* (1657) utöfvade ett mycket stort inflytande på lagskipningen, och han är genom sin *Jurisprudentia ecclesiastica seu consistorialis* (1649) en af grundläggarna af episkopalsystemet inom Tysklands evangeliska kyrka. C. lär hafva fällt 20,000 dödsdomar, de flesta i häxeriprocesser. — 2. Johann Benedictikt C., den föres bro-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

der, f. 1607, d. 1657 som teologie professor i Leipzig, utgaf bl. a. *Systema theologicum* (1653) och *Isagoge in libros ecclesiarum luther. symbolicos* (1665). — 3.

Johann Benedikt C., den förres son, f. 1639, d. 1699 (se vidstående porträtt), likaledes teologie professor i Leipzig, gjorde sig känd som en af ortodoxiens mest framstående målsmän i striden med den spener-franceskiska pietismen. — 4.

Johann Gottlob C., den förres brorson, f. 1679, superintendent i Lybeck, d. 1767, är synnerligast känd genom sina värdefulla arbeten *Introductio in libros canonicos biblicorum vet. test. omnes* (1721) och *Critica sacra veteris testamenti* (1728), hvilka mot Richard Simon och Clericus häfdade ortodoxiens inspirationslära och uppfattning af bibelböckernas historiska tillkomst. J. H. B. (J. Hdr.)

Carr [kär], Robert, earl af Somerset, gunstling till konung Jakob I af England, var son till en skotsk adelsman (släktens egentliga namn var Ker) och åtföljde 1603 konung Jakob som page till England. Hans gunstlingskap kan dateras från 1607 och förskaffade honom snart titlar och rikedomar. 1611 upphöjdes C. till viscount Rochester och 1613 till earl af Somerset. S. å. åktade han lady Essex, hvilken för hans skull sökt och lyckats få sitt förra äktenskap förklaradt ogiltigt. En engelsk adelsman, sir Thomas Overbury, hade under C:s intriger med lady Essex till en början varit dennes förtrogne, men sedan sträfvat att hindra giftermålet, hvarför C. sökte göra honom oskadlig genom att låta insätta honom i Towern. Lady Essex lät där af hämnd taga honom af daga medelst gift utan att det någonsin kunnat fullt utredas om C. var medbrottslig i detta död. Till en tid förblef det oupptäckt, och C., som nu fullständigt blifvit ett verktyg i händerna på det spanska partiet, blef 1614 lordkammarherre och hindrade genom sitt inflytande öfver den svage konungen hvarje försoning mellan honom och parlamentet. C., som personligen var synnerligen obetydlig, fick vid denna tid en medtäffare om konungens gunst i George Villiers (sedermera hertig af Buckingham), men de många fiender han genom sin hänsynslöshet skaffat sig förmådde dock ej störta honom förrän mordet på Overbury 1615 kom i dagen. Såväl han som hans maka ställdes då inför rätta, den senare öfverbevisades och dömdes till döden, men konung Jakob benådade dem bägge. 1622 lössläpptes C. ur fängelset; han tillbragte sin återstående lefnad i obemärkthet och dog 1645. Frågan om C:s delaktighet i mordet på Overbury, lifligt omstridd i engelsk historieskrifning, diskuteras utförligt af Spedding i "Letters and life of Francis Bacon" och Gardiner i "History of England 1603—1642". V. S.-g.

Carràca, L. a., örlogshamn. Se San Fernando.

Carracci [kara'ttj], italiensk målartfamilj från Bologna. Carraccierna uppträdde kraftigt mot den efter Michelangelos död öfverhandtagande manieris-

men och grundade 1589, genom stiftandet af "Accademia degli incamminati" ("de på rätt väg fördes akademi"), den s. k. eklektiska afdelningen af den bolognesiska skolan. Medlet för måleriets nydaning funno de i återgången till de store mästarnas principer: för kompositionen och uttrycket hänvisade de till Rafael, för rörelsen till Michelangelo, för koloriten till Tizian, o. s. v. I utförningen af sin konst visade de sig emellertid vida förständigare, än man kunnat vänta af ett dylikt akademiskt recept. De lade nämligen jämte studier efter antiken vikt på direkta studier efter naturen, som de uppfattade på ett ädlare och måttfullare sätt än de samtida naturalisterna. — Familjens medlemmar voro följande:

1. Lodovico C., den egentlige stiftaren af carracciernas skola, f. 1555 i Bologna, d. där 1619 lärjunge af Tintoretto. Han verkade hufvudsakligen som lärare, men producerade äfven själf åtskilligt värdefullt både i måleri och etsning. Hans flesta arbeten (fresko- och oljemålningar) finnas i Bologna, och hans yppersta verk voro de nu till största delen förstörda, men genom gravyrer kända freskerna i S. Michele in Bosco därstädes (fullb. 1605).

Hos honom framträder för första gången den smak för smärtans patos, hvilken sedan så ofta visar sig den bolognesiska skolans lidande Marior och "ecce homo"-bilder.

2. Agostino C., den föregående kusin och lärjunge, f. 1557 i Bologna, d. 1602 i Parma, egde en mångsidig bildning och tog en verksam del i undervisningen (i anatomi, perspektivlära m. m.) vid den ofvannämnda akademien. Sedermera blef han af sin bror Annibale kallad att biträda vid utförandet af freskerna i palazzo Farnese i Rom (bland dem äro *Galateas triumph* samt *Aurora* och *Cephalus* af honom); men en brytning mellan dem föranledde hans resa till Parma, där han afled, sysselsatt med freskomålning i palazzo del Giardino. Hans berömdaste oljetafel, *Den helige Hieronymus' kommunion*, finns i pinakoteket i Bologna. Sin största betydelse har han emellertid på kopparstikkonstens område; han var nämligen den förste italienare, som behandlade kopparsticket enligt Cornelis Corts breda, djärfva och fria maner.

3. Annibale C., den föregående broder, f. 1560 i Bologna, d. 1609 i Rom, var den bolognesiska skolans mest begåfvade konstnär, och hans arbeten visa den carracciska konstriktningen i dess högsta

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

komlighet. Efter att hafva fått sin första underrättelse hos brodern Lodovico, begaf han sig 1580 till Parma, för att studera Correggios verk, och sedermera till Venezia, där Veroneses arbeten blefvo hans förebilder. 1589 återkom han till Bologna och deltog i akademien stiftande. Af kardinal Farnese kallades han 1600 till Rom. Bland hans förnämsta oljemålningar må nämnas en *Madonna med Kristus och Johannes* (den s. k. "La vierge au silence" i Louvre i Paris) och *Den helige Rochus utdelar almosor* (Dresden). Hans yppersta verk äro de i Palazzo Farnese i Rom befintliga mytologiska freskerna, hvilka öfverträffas endast af Michelangelos i Sixtinska kapellet. Men Annibale var icke uteslutande historiemålare, utan äfven landskapsmålare; han räknas såsom en af de förste, hvilka behandlade landskapsmålningen som en själfständig konstart.

af almosor (Dresden). Hans yppersta verk äro de i Palazzo Farnese i Rom befintliga mytologiska freskerna, hvilka öfverträffas endast af Michelangelos i Sixtinska kapellet. Men Annibale var icke uteslutande historiemålare, utan äfven landskapsmålare; han räknas såsom en af de förste, hvilka behandlade landskapsmålningen som en själfständig konstart.

Mytologisk fresk af Annibale Carracci.

han var tillika etsare af stor förtjänst. — Till den Carracciska akademien lärjungar räknas Domenichino, Guido Reni, Albani och Lanfranco. R—n.
Carragheen, *farm.*, pärlmossa, en algart. Se Carragheen.

Carranza, Bartholomæus (Bartholomæus de Miranda), ärkebiskop af Toledo, f. 1503, ingick 1520 i dominikanorden och utnämndes 1557 till ärkebiskop af Toledo, men blef kort därefter på grund af sina *Comentarios sobre el catechismo christiano* (1558) anklagad för kätteri och inställd för inkvisitionen, som i många år höll honom i fängelse. 1567 fördes han till Rom, där han dog 1576 utan att hafva återvunnit friheten. Jfr Laugwitz. "Bartholomé C., erzbischof von Toledo" (1870). (J. Hdr.)

Carrara, stad i italienska prov. Massa e Carrara (Toscana), 7 km. från Liguriska hafvet, vid Carrione, en djup bergskittil i de apuaniska alperna. Omkr. 5,000 inv. (i kommunen 42,000). Den manliga befolkningen är mest sysselsatt med att bryta, bearbeta eller transportera den sedan 2,000 år berömda marmorn. Staden eger åtskilliga vackra marmorbyggnader, till hvilka materialet hämtats från de närliggande ekanta marmorbröten. Jfr Carraramarmor. C. upprättade Napoleon I en bildhuggarakademi,

som ännu består. C:s hamnstad är Avenza, hvarifrån årligen exporteras omkr. 70,000 ton marmorblock och plattor till ett värde af 5,5 mill. lire.

Carraramarmor, marmor från trakten af Carrara i norra Italien. Den anses geologiskt tillhöra triasformationen och hafva bildats genom regionalmetamorfos af tät kalksten. Den förekommer som ett omkr. 1,000 m. mäktigt lager, begränsadt af lerskiffer och talkskiffer, samt vinnes i omkr. 500 brott. Flera i afseende på såväl kornighet som färg olika varieteter finnas, såsom den bländhvita, sockerkorniga eller finkristalliniska *statymarmorn* (*statuario*), den svagt blåhvita marmorn med en mängd blågrå ådror (*bianco chiaro*, *bianco venato*), den gråblå med breda hvita ådror (*bardiglio commune*, *bardiglio turchino*) och den hvita med smala blomlika gråa teckningar (*bardiglio fiorito*), hvilka arter hufvudsakligen användas till väggbeklädnader, butik- och laovarskivor m. m.; vidare den hvita med tjocka violetta samt därjämte grönnaktiga och svarta ådror, hvilken benämns påfågelsmarmor (*pavonazzo*, *paonazzo*) och är omtyckt till väggbeklädnad, pelare och andra byggnadsändamål, samt den blåaktiga marmorbreccian (*brecciato* eller *mischio di Serravezza*), hvaraf t. ex. pelare i Hofburgteatern i Wien samt i operan i Paris blifvit utförda.

I praktiken är det väl endast statymarmorn, som går under benämningen carraramarmor. Denna förekommer såsom större och mindre linsformade partier i den färgade, mindre rena marmorn och brytes bl. a. vid Monte altissimo vid Serravezza n. v. om Florens samt vid Monte Crestola och Monte Sagro vid Carrara. Den består af i det närmaste ren kolsyrad kalciumoxid. Michelangelos, Canovas, Thorvaldsens och de fleste nyare konstnärers skulpturverk äro nästan uteslutande utförda af denna statymarmor. Dess företrädare framför andra marmorsorter beror därpå, att blocken genom hela sin massa äro jämnkorniga och jämhårda, en omständighet, hvarigenom såväl bearbetningen underlättas som konstverken få större varaktighet.

Blott undantagsvis har ifrågavarande marmor enstaka strimor, ådror eller fläckar, härrörande från främmande mineraliska inblandningar. Vid huggning uppkommande affall begagnas, i anseende till bergartens kemiska renhet, framför andra slag af kalciumkarbonat till utveckling af kolsyra vid beredning af kemiska preparat samt vid tillverkning af hälso- och förriskningsvatten. (Förntidens bästa marmor bröts på ön Paros i grekiska arkipelagen. Därför, från Pentelikon och från Naxos togo romare och greker mest sin marmor.) Jfr Marmor. E. E.

Carrasco, *bot.* Se Comocladia.

Carré (fr.; af lat. *quadratus*), krigsv., förr benämning på formeringen fyrkant (se d. o.).

Carré, Michel, fransk dramatisk författare, f. 1819, d. 1872, debuterade 1843 på Odéon med det versifierade dramat *La jeunesse de Luther* och skref sedermera, vanligast i förening med andra författare (Jules Barbier m. fl.), åtskilliga vådeviller och dramer, bl. a. *L'amour mouillé* (1850); "Kärleken i regnväder", 1851), *Les noces de Jeannette* (1853; "Jeannettes bröllop", 1855) m. fl. C. deltog dessutom i författandet af libretter till en mängd operor med musik af Gounod, Thomas m. fl. (se därom Barbier 3).

Carrée [karē], Michiel, holländsk landskaps- och djurmålare, f. omkr. 1662 i Haag, d. 1747 i Alkmaar, var elev af sin äldre bror Hendrik C. och af Claes Berchem. Han var från 1692 bosatt i London, blef 1697 höfvmålare vid brandenburgska hofvet och arbetade sedan för konung Fredrik I i Preussen, men återvände 1713 till Amsterdam, hvarifrån han flyttade till Alkmaar. Hans taflor äro rätt vanliga. Nationalmuseum har två signerade bilder af hans hand, Uppsala universitets museum två af hans smärre taflor, och han är äfven representerad i svenska privatsamlingar. C. R. N. (O. G.-g.)

Carrefour [karfōr], fr. (af lat. *quadruor*, fyra, och *fu'ra*, gaffel), korsväg, litet torg.

Carrel, Nicolas Armand, fransk publicist, f. 1800, ingick 1823 i en spansk frikår under Mina, men blef tillfångtagen af de franska trupperna i Spanien och af tvenne krigsrätter dömd till döden. Han frikändes dock af en högre domstol och begaf sig 1824 till Paris, där han 1830, tillsammans med Thiers och Mignet, uppsatte tidningen National, hvilken snart blef Frankrikes förnämsta oppositionsblad. Trots alla slags förföljelser och fientligheter förblef C. trogen sina republikanska åsikter. Han dog 1836 till följd af ett sår, som han fått i en politisk duell med Emile de Girardin. Såväl genom sin skriftställartalang som genom sitt okufliga mod intager han ett af de främsta rummen i den franska journalistikens historia. Han utgaf 1827 *Histoire de la contre-révolution en Angleterre*.

Carreño [kar'e'njå], Teresa, sydamerikansk pianist, f. 1853 i Caracas i Venezuela, elev af Moritz Gottschalk, konserterade redan på 1860-talet i Europa, där hennes egentliga rykte dock dateras sig från hennes återuppträdande sedan 1889. Sverige besökte hon 1891 och sedan upprepade gånger. C. har uppträdt som sångerska, tonsättarinna (bl. a. af Venezuelas nationalhymn), till och med såsom operaföreståndarinna och dirigent, men är egentligen pianovirtuos och såsom sådan en af samtidens intressantare, förenande den tropiska naturens både eld och flegma. C. har tre gånger varit gift: med violinisten Emile Sauret, barytonisten Giovanni Taglia-pietra och pianisten Eugen d'Albert. En frukt af hennes andra äktenskap är Teresita C. - Taglia-pietra, f. 1883, hvilken likaledes konserterat såsom pianist (i Stockholm 1901). A. L.

Carreño de Miranda [kar'e'njå], Don Juan, spansk figurmålare, f. 1614 i Avilés i Asturien, d. 1685 i Madrid, var lärjunge af Pedro de las Cuevas och Bartolomé samt utbildades vidare under inflytande af Velasquez, Rubens och van Dyck. Han tillhörde skolan i Madrid, där han under ett fjärdedels sekel efter Velasquez' död var det spanska hofvets förnämste porträttmålare. Hans hufvuduppgift var att måla Karl II. Religiösa målningar af honom förekomma i Madrids museum (en vacker *S. Sebastian*) och i Kastiliens kyrkor. C. R. N. (O. G.-g.)

Carrër, Luigi, italiensk skald, f. 1801, d. 1850, blef 1830 professor i filosofi i Padova och sedermera professor vid tekniska skolan i Venezia samt direktör vid museet därstädes. Till hans mera framstående verk höra *L'anello di sette gemme* (1838), i hvilket han i poetisk form skildrar Venezias historia och dess invånares seder och bruk, odet *Poesia dei secoli cristiani*, som innehåller hans poetiska trosbekännelse, och *Saggio sulla vita e sulle opere di C. Goldoni* (1824). Se biografier öfver C. af Bianchini (1900) och Santorio (s. å.).

Carrera, Rafael, president i republiken Guatemala, f. 1814, d. 1865, till börden mestis, vann 1845 på revolutionär väg högsta makten i Guatemala och styrde där med få afbrott som diktator till sin död. Se vidare Guatemala (historia).

Carrera, Valentino, italiensk författare, f. 1839 i Turin, var under lång tid ämbetsman i tullverket, men slutade därmed 1878 för att uteslutandssysla med litterärt arbete. Han debuterade 1859 med skådespelet *Il lotto* och skref därefter inom en del olika områden, såsom historia (*Cronaca della difesa del Lago Maggiore nel 1859*, 1861), naturskildring (*Per laghi ed alpi, peregrinazioni d'uno zingaro*, s. å.) m. m. Bekant är han dock hufvudsakligen som teaterförfattare; han har skrivit uppsattnar komedier, satiriska sociala skådespel och dramer. Hans ryktbaraste och originellaste stycke är *La quaderna di Nanni* (1870), en florentinsk folkskomi, med realistiska, skarpt och fint tecknade typer. Efter detta följde nya arbeten af honom nästan för hvarje år, bl. a. de satiriska skådespelena *Il denaro del comune* (1879) och *Il celebre Tam-berlini* (1880), ett skämt med misslyckade artister i dramerna *Alessandro Puschin* (1877) och *Tempesti alpine* (1879). C. utmärker sig för stor fantasirikedom och teknisk skicklighet, äfven om formen är alltid är förstklassig. I *Gli ultimi giorni di Goldoni* har C. närmat sig hvad fransmännen kalla "la haute comédie"; stycket har af en kritiker betecknats som "ett litet mästerverk af färg och känsla". En samlad upplaga af hans dramatiska arbeten utkom i 4 bd 1887-91. Den innehåller äfven förträffligt skrifna litterära uppsatser. Af hans märkes äfven *Teatro nazionale in Italia ed in Spagna* (1883). — Hans broder Quintino C., f. 1847 i Turin, juris doktor och dramatisk författare, har ibland samarbetat med brodern (komedien *A. B. C.*, 1873), men skref för egen del mest på dialekter. Samlad upplagan af hans dramatiska alster utkom 1886 i Turin under titeln *Teatro in dialetto piemontese*, 2 bd. H. N.

Carrës ismaskin. Se Ismaskin.

Carrhæ, stad i det forna Mesopotamien, s. ö. om Edessa. Där blef 53 f. Kr. den romerske triumvir M. Licinius Crassus i grund slagen af parterna C. förekommer i bibeln (1 Mos. 11: 31) under namnet Haran.

Carrick a Rede [kå'rik ø r'ed], grotesk klipp vid nordöstra kusten af irländska prov. Ulster, greskapet Antrim.

Carrickbergen [kå'rik-], berg i södra delen af skotska greskapet Ayr.

Carrickfergus [kå'rikf'gus] l. Cragfergus, stad i irländska prov. Ulster, greskapet Antrim, vid Belfastlough, n. ö. om Belfast. Omkr. 9,000 inv. Det har ett år 1178 byggdt klippkastell och

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

en liten hamn med hafsbad. Bomullsindustri och fiske; i trakten saltgrufvor.

Carrick on Suir [kär'ik än jö'e], stad i irländska prov. Munster, grefskapet Tipperary, vid den segelbara Suir. Omkr. 6,000 inv. Handel med landbruksprodukter.

Carrier [karië], Jean Baptiste, fransk revolutionsman, f. 1756 i Yolet (Auvergne), var prokurator, då han 1792 invaldes i konventet. Där uppträdde han lidelsefullt för alla slags våldsåtgärder och medverkade ifrigt till girondisternas störtande, 1793. Mest berömdt gjorde han sig genom sitt uppträdande i Nantes, dit han s. å. skickades såsom konventets kommissarie. På hans förslag blef en stor mängd där förvarade fångar på ett grymt sätt afdagatagna. De fördes nämligen i båtar ut på vattnet och nedstörtades genom i farkosternas botten anbragta luckor. Dessa dränkningar kallade C. "noyades", "baignades", "déportations verticales" eller "mariages républicains" (republikanska giftermål, emedan vanligen en man och en kvinna voro hopfjättrade). En stor mängd arresterade låt han utan vidare skjuta i stenbrotten i Nantes; detta var C:s s. k. "fusillades". På detta sätt lära 16,000 människor hafva blifvit aflifvade. Efter Robespierres störtande afträttades C. i Paris 1794.

Carriëra, Rosalba, italiensk pastellmålarinna, f. 1675 i Venezia, d. där 1757 vann på sin tid stort rykte för de eleganta, men oftast fadda pastellporträtt hon målade af furstar och förnåma såväl uti Italien som i Paris och Wien. Gustaf Lundberg var hennes elev. Rikast representerad är hon i Dresdens museum. I nationalmuseum företrädes hon af en bröstbild af romerske senatoren greve Nils Bielke, och dessutom tillskrifvas henne där tre andra pasteller. (Jfr O. Levertins karakteristik af C i "N. Lafrensen d. y.", s. 29, 1899.) O. G.—g.

Carrière [kariär], fr., fyrsprång, kariär.

Carrière [kariär], Moritz, tysk filosof och estetiker, f. 1817 i Hessen, blef 1849 e. o. professor i filosofi i Giessen och kallades 1853 till professor i estetik och sekreterare vid konstakademien i München, där han dog 1895. I sina första skrifter visade han sig tillhöra Hegels anhängare, men han framhöll redan då individualitetens princip. Sedermera sökte han intaga en själfständigare hållning gentemot panteismen. C. fasthåller strängt, att det högsta väsendet är konkret och själfmedvetet. Det är förnåmligast inom konstfilosofien, som han har

utvecklat och tillämpat sin lifsåskådning; han är, tillsammans med Eckardt och Zeising, grundläggaren af den teistiska estetikens i Tyskland. Det sköna behöfver, enligt honom, ovillkorligen ett sinnligt element och skiljer sig just därigenom från det sanna och goda. Skönhetens idé bestämmer han såsom enheten och sammanfattningen af alla sköna företeelser. (Jfr Estetik.) De förnämsta bland C:s skrifter äro: *Die philosophische weltanschauung der reformationszeit* (1847; 2:a uppl. 1887), hvori meddelas intressanta och egendomliga karakteristiker af filosoferna Bruno, Campanella, Böhme m. fl., *Religiöse reden und betrachtungen für das deutsche volk* (1850; 2:a uppl. 1856), *Die poesie. Ihr wesen und ihre formen* (1854; 2:a uppl. 1884), *Ästhetik* (1859; 3:e uppl. 1884), *Die kunst im zusammenhange der culturentwicklung und die ideale der menschheit* (1863—74; 3:e uppl. 1876—86), *Die sittliche weltordnung* (1877; 2:a uppl. 1891) och *Lebensbilder* (1890). C. har jämväl med framgång uppträffat såsom skald, politiker och översättare. Hans *Gesammelte werke* utgafvos 1886—94 i 14 bd. En nekrolog öfver honom har skrivits af W. Christ (1895).

Carrière [kariär], Eugène Anatole, fransk målare (fadern var flamländare, modern elsassiska), f. 1849, studerade vid école des beaux-arts. C. är en af de märkligaste och på samma gång egendomligaste representanter för modernt måleri. Han har sitt alldeles säregna målningsätt, hans målningar äro hållna i en askgrå ton, som sveper sig som en slöja öfver personer och föremål och upplöser all form, tar bort alla konturer liksom alla lokalfärger. Men för det själsliga hos de i detta töcken sväfvande, tysta och allvarliga gestalterna har målaren djupa, starka, ibland betagande känsliga uttryck — hans familjegrupp i Luxembourg-museet, porträtt af hans hustru och hans fem döttrar, är ett mästestycke af människoanalys och af diskret intim konst. Moderskärleken och moderssmärtan äro framför allt C:s område — någon har yttrat, att "han målar modern från pessimismens århundrade, modern med de mörka tankarna, som lefver i ständig oro för barnets öde, som omsluter det i nervös ömhet, alltid på vakt mot sjukdom, död och sinnets lidanden". C:s målningar af tidigare datum ha en blond, fint stämd kolorit, intryck från Rubens följas i hans ungdomsarbeten af påverkan från Velasquez. Från detta sökandets skede är bl. a. *Satyrfamilj* (1880) och flera *barnporträtt* samt genrebilder ur barnens hemlif: *Ung moder* (1878), *Det sjuka barnet* (1886), *Den första slöjan* (1887, alla i franska provinsmuseer). Hans "andra maner", det beslöjade och antydande målnings sättet, karakteriseras af *Intimitet* (en moder med två flickor, 1889), *Moderskap* (1892) och den här ofvan nämnda *Familjegrupp* (1893, båda i Luxembourg), *Melankoli*, *Meditation*, *Vaka m. fl.*, porträtt af Paul Verlaine, Edmond de Goncourt och det gripande porträttet af den sjuke och aftärdade

Alphonse Daudet och hans hustru. I stor skala, men i samma stil och med samma koloristiska behandling som i de smärre tafrorna målade han *Théâtre populaire*, där åskådarna i den folkliga teatersalongen ses skymta fram som skuggor ur mörkret. I hans målningar från de senaste åren är förenklingen af verklighetens former och färger drifven till sin spets, figurerna äro i stora summariska drag tillskurna, ibland rent af statuariskt. Till detta skede hör den gripande framställningen af *Kristus på korset*, där man ser modern vid korsets fot smyga fram ur mörkret med händerna pressade för munnen för att ej brista ut i högljudd klagan, vidare *Musiklektion, Läsning, Tröst* (dekorativ pannå för Sorbonne), dubbelporträtt af *Konstnärns föräldrar* (1905) och *Skulptören Deville och hans moder* (s. å.). Fastän C:s färger äro upplösta i töcken, är hans formgivning likväl fast och bestämd. Den stenkolsrökliknande luften, i hvilken hans figurer lefva, förefaller ibland rent abnorm, exempelvis då han målar unga damer i promenaddräkt eller en skulptör vid sitt arbete. I sina *litografiska* arbeten (porträtt m. m.) har C. nått obestridd mästarskap. Han har äfven målat landskapssamlingar, alltigenom personligt uppfattade. Jfr "L'œuvre de Carrière", praktverk, texten af Geoffroy 1902. — C:s dotter *Lisbeth* är en framstående blomstermålarinna. G-g N.

Carrierindianer, en athabaskstam i nordvästra Amerika, vid Fraser rivers källor.

Carriés [kariäs], *Jean Joseph Marie*, fransk bildhuggare och keramik, f. 1855 i Lyon, d. 1896 i Paris, vann ett berömt namn genom sina liffulla byster i brons (*Karl I* i Luxembourgsmuseet, *Frans Hals* i Göteborgs museum), *Biskopen, Jules Breton*, flera barnbyster o. a., men framför allt genom sina i keramik utförda arbeten, såväl porträtt, statyetter och reliefser som vaser och ornamentala kompositioner, hvilka blifvit nämnda som moderna motstycken till de båda renässanskonstnärerna della Robbias alster. C. är representerad i Luxembourgsmuseet. Den största samlingen af hans verk fanns i Hamburgs museum, innan nyligen en mängd alster af hans konstverksamhet på olika områden blef sammanförd i "Salle Carriés" i staden Paris' samlingar i Petit palais. G-g N.

Carrington [kä'rintøn], *Richard Christopher*, engelsk astronom, f. 1826, d. 1875, först teolog, var 1849—51 anställd på observatoriet i Durham. C. observerade den totala solförmörkelsen 28 juli 1851 i Sverige, byggde sedan i Redhill ett privatobservatorium, där han i synnerhet egnade sig åt observationer af cirkumpolarstjärnor och solfäckor. Dessa observationer äro publicerade i en katalog öfver 3,735 cirkumpolarstjärnor (1857) och i ett arbete, omfattande alla solfäcksobservationer från 1853 till 1861. A. N-r.

Carrión de los Condes, gammal stad i spanska prov. Palencia, vid floden Carrión. 3,318 inv. (1900). Tio kyrkor vittna ännu om stadens forna betydelse.

Carrazal alto. Se *Carrazal bajo*.

Carrazal bajo [bachäl], stad och hamnplats i chilenska prov. Atacama, med kopparhyttor och export af koppar- och silfvermalm från Cerro Blanco, vid Yerbabuena, dit järnväg byggts. På senare tid har staden, som förser de inre vattenfattiga orterna med

dricksvatten (destilleradt af hafsvatten), genom kopparpriset fall gått tillbaka och har med det närbelägna C. alto omkr. 7,000 inv.

Carroccio [kara'ttja], it. (af lat. *carrus*, trossvagn), en med oxar förspänd tornartad och riktt prydd banervagn, som under medeltiden användes af italienska städers borgerskap som ett palladium under fälttåg. Hvarje sådan vagn bar på en rödmålad mast den kommuns baner, som den tillhörde, samt krucifix, altare och en stor ringklocka. Den hetaste striden utspann sig vanligtvis omkring carroccio. Jfr *Kaross*.

Carrodus [kä'rødas], *John Tiplady*, engelsk violinist och kompositör, f. 1836, d. 1895, elev af Molique, var länge ledare af Covent gardenss orkester och de filharmoniska konserterna.

Carrogis. Se *Carmontelle*.

Carroll [kä'røl], *Lewis*, pseudonym för engelske författaren *Charles Lutwidge Dodgson*.

Carron [kä'røn]. 1. By i skotska grefskapet Stirling, vid floden Carron. Där finnes ett af Skottlands största järnverk äfvensom betydande maskinverksstäder och gjuterier. — 2. Flod i samma grefskap. Den faller ut i Forthviken vid Grangemouth. I forntiden utgjorde den länge gränsen mellan det romerska väldet och det själländiga Caledonia.

Carru., vid växtnamn förkortning för *W. Carruthers* (se d. o.).

Carrucci. Se *Carucci*.

Carruthers [kärø'thøš], *William*, skotsk botanist, paleontolog, född i Moffat 29 maj 1830, erhöi sin vetenskapliga utbildning i Edinburgh, där han först studerade teologi, men sedermera naturvetenskap, blef 1859 botanisk assistent och 1871 intendent för botaniska afdelningen af British museum i London, från hvilken befattning han erhöi afsked 1895. C. var 1886—90 president i Linnean society i London. Han egnade sig till en början åt Moffat-områdets geologi, och hans första arbeten i slutet af 1850- och början af 1860-talet angå denna samt de i områdets silurlager viktiga graptoliterna. Ännu så sent som 1868 offentliggjordes han *A revision of the british graptolites*. Men redan i början af 1860-talet publicerade han flera botaniska uppsatser om alger och mossor m. m., särskildt angående nomenklaturen af de brittiska lefvermossorna. Från denna tid utgöres hans publikationer dock företrädesvis af paleobotaniska uppsatser, hvilka röra sig dels om stenkolsperiodens växter och dess mikroskopiska byggnad, dels om mesozoiska kottar af barrträd samt stammar och kottar af cykadolyter, af hvilka här må nämnas endast *On fossil cycadean stems from the secondary rocks of Britain* (1870). Vidare må anföras arbeten öfver förmodade växtfossil (1871), om den förstenade skogen vid Kairo (1870), om fossila växter från Brasilien (1869) och från Queensland (1872), om den siluriska algen *Nematophycus* (s. å.) m. fl. Han har publicerat äfven åtskilliga landbruksbotaniska uppsatser, såsom om potatisjukan, mjöldruga, rost, klöfverfröets beskaffenhet m. fl. Hans vetenskapliga uppsatser torde belöpa sig till närmare ett hundratal. Vid sidan af sina vetenskapliga arbeten har C. utfört en ingripande verksamhet i den engelsk-presbyterianska kyrkans angelägenheter. Han har äfven utgivit barntidningen "Children's messenger". A. G. N.

Carso, Il (it.). Se *Karst*.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Carsoli [kars'äli]. stad i italienska prov. Aquila (Abruzzo), mellan Rom och Avezzano. 6,641 inv. (1901). C. motsvarar forntidens *Carseoli*, en af æquernas städer.

Carson [käs'n], Christopher, allmänt känd under namnet Kit Carson, nordamerikansk indianagent och militär, f. 1809 i Madison county, Kentucky, växte upp i Missouri som jägare i västerns ödemarker och gjorde sig därunder i enastående hög grad förtrogen med indianernas språk och lefnadsförhållanden. Vid ett besök, som han med anledning af sin indianska hustrus död 1842 aflade i S:t Louis, sammanträffade C. med löjtnant (sedermera general) Fremont, som just då förberedde sin stora forskningsresa till Klippbergen. C. åtföljde honom på denna resa (1842—45) som vägvisare och lämnade sitt ovärderliga bidrag vid underhandlingar med de nordvästra territoriernas indianer, för hvilka C. var mera känd än någon annan hvit man. Han deltog äfven med Fremont 1846—47 i den expedition, som ledde till Kaliforniens eröfring. 1853 blef han unionsregeringens indianagent i Nya Mexico och inlade på denna post stora förtjänster vid fördrag med indianerna. Då hungersnöd s. å. hotade vissa trakter af Kalifornien, företog C. en djärf och på sin tid mycket omtalad expedition dit öfver bergen med 6,500 får. Under inbördeskriget gjorde han unionen goda tjänster genom sitt inflytande öfver indianerna i Nya Mexico, Colorado och Indianterritoriet, utnämndes som belöning här för till brigadgeneral och återvände efter krigets slut till sin befattning som indianagent. C. afled 1868 i Fort Lynn, Colorado. Jfr Ch. Burdett, "Life of Kit C., the great western hunter" (1869). (V. S.—g.)

Carson city [käs'n si'ti], hufvudstad i nordamerikanska staten Nevada, på östra sidan af Sierra Nevada, 1,400 m. ö. h., genom bibana förenad med central-pacific-järnvägen. Staden uppstod 1849 med anledning af guldfyndigheter i trakten, men efter upptäckten af de rika silverfynden längre mot n. har folkmängden minskats och uppgick 1900 till endast omkr. 2,100 pers.

Carstens, Adolf Gotthard, dansk ämbetsman och författare, f. 1713 i Köpenhamn, d. 1795, studerade vid tyska universitet samt blef 1738 anställd vid det s. k. tyska kansliet, hvars direktör han var dt 1780, och fick 1779 titeln geheimeråd. Han slöt sig tidigt till "Selskabet for de skønne og nyttige videnskabers forfremmelse" och visade varmt intresse för dansk poesi, i synnerhet genom den uppmuntran och vägledning, som han gaf Johannes Ewald. Hans egna danska dikter äro endast fria öfversättningar från franska original. C. författade äfven två afhandlingar (*Om aabne vokalers medvirksomhed i det poetiske udtrykks styrke og livagtighed* och *Samtale om vokalers sammenstød i danske vers*), af hvilka den sistnämnda söker bevisa tillåtligheten af hiatus under vissa villkor. Vidare skref han fem grundliga afhandlingar rörande dansk historia under 1300-talet. E. Ebg.

Carstens, Asmus Jakob, dansk (tysk) tecknare och målare, f. 1754 i S:t Jörgens by vid Slesvig, d. 1798 i Rom. I sin ungdom hade han en hård kamp att bestå, innan det lyckades honom att få egna sig åt konsten. 1776 kom han till Köpenhamn, där han begagnade undervisningen på konstakademien; men han var redan alltför själf-

ständig att kunna draga fördel af skolans arbetsordning, och kort efter det han vunnit den lilla silvermedaljen, inträffade mellan honom och lärarna en brytning, som vållade, att han 1781 helt och hållet skilde sig från akademien. I Köpenhamn tillbragte han därefter endast två år, uppehållande sig medelst porträttritning, och företog sedan i sällskap med sin broder Fredrik C. (målare och kopparstickare, f. 1762, d. 1798) en resa till norra Italien. För brist på medel måste han dock snart återvända, men kom icke längre än till Lybeck, där han i nära fem års tid bekymmersamt lifnärde sig med att rita och måla porträtt. Han sökte likväl under tiden utbilda sig till historiemålare eller, rättare, till tecknare. En större komposition af honom, *Änglarnas fall*, väckte stor uppmärksamhet och föranledde, att han 1788 kallades till Berlin, där han 1790 blef professor vid konstakademien. Sedan han utfört några större dekorationsarbeten med antika framsättningar, för drottningen och för ministern Heintz, lyckades det honom att af den preussiska regeringen få ett resestipendium, med hvars hjälp han 1792 kom till Rom. Stipendiet indrogs efter tre års förlopp, men C. stannade fortfarande kvar i Rom, där han nu kunde förtjäna ett tarfligt uppehälle genom att måla historiska och mytologiska kompositioner i vattenfärg. Han dog dock ej långt därefter.

Redan som ung kände sig C. så mäktigt gripen af de få antik-afgjutningar, som Köpenhamns konstakademi då egde, att forntidens konst, dess uppfattning och ämnen, den grekisk-romerska mytologiens sagor, blefvo föremål för hans oafslätliga studium. Därigenom besjälades han så af den enkelhet och sanning, som äro kännetecken på all äkta konst, att han fullständigt bröt med den föregående tidens konventionalism och blef skaparen af en helt ny riktning i den europeiska konsten. Omständigheterna gjorde honom likväl på visst sätt till martyr för den sak, för hvilken han kämpat under hela sitt lif. I sina kompositioner visar han en sällsynt skaparkraft, en djup och allvarlig känsla samt en ovanlig förmåga att ordna sina figurer. Man saknar dock i enskildheterna ett noggrant naturstudium — en nödvändig följd där af att han icke gärna arbetade efter modell. C. var helt obetydligt hemmastadd i oljemåleriets teknik (i stället för att lära sig den, föraktade och förhånade han den), och de få oljemålningar han efterlämnade ha större intresse utslutande såsom komposition och teckning. Däremot eger såväl Tyskland (Weimar) som Danmark (Thorvaldsens museum) en rik skatt i hans många teckningar och akvareller. Fastän han lefde en stor del af sitt lif i Tyskland och bland tyskar i Rom, tyckes det likväl, som om han förblifvit dansk utsäte. Ph. W.*

Ca/rstensen, Georg, dansk publicist och entreprenör, f. 1812 i Alger, d. 1857, utgaf 1839—41

Portefeuillen och 1841—42 Figaro, båda illustrerade veckoblad för litteratur och konst, men af föga värde. Betydelse fick han däremot genom anläggningen af det köpenhamnska sommarförlystelsestället "Tivoli" (1843), som han skötte några år, och senare af "Casino" (1847), afsedt för konserter och vinterfester, men snart ombildadt till teater. Ett tredje, "Alhambra", anlagdt 1857, egde bestånd endast några få år. E. Ebg.

Carstensen, Johannes Peter, musiker, f. 18 aug. 1833 i Köpenhamn, där han studerade för Gade och blef violinist i hofkapellet, kallades 1868 till konsertmästare vid akademiska kapellet i Uppsala, hvarest han 1873 äfven blef musikdirektör vid Upplands regemente och 1876 musiklärare vid katedralskolan. Död 25 mars 1893. C. var en ansead violinlärare, komponerade festmarsch, uvertyr, en i Petersburg prisbelönt stråkk sextett, sänger och pianostycken samt instrumenterade Södermans "Der schwarze ritter" och Heises "Kong Hakes ligfärd". A. L.

Carsus och Modèrus, en af de äldre och oftast omtryckta svenska folkböcker, utgör närmast en kompilation af äldre sagor ur Apollonios af Tyros, "Ami och Amile", troligen sammanskrifven i Tyskland, och eger ganska ringa poetiskt värde. Den handlar om två bröder, torparsöner, af hvilka den ene i afund söker mörda den andre; denne räddas dock underbarligen, omhuldas af ett lejon, kommer i gunst hos höga herrar, undgår flera onda anslag och faror till lifvet, blir en mäktig man, träffar sin broder Carsus som en tiggare och lönar då ondt med godt. Se P. O. Bäckström, "Svenska folkböcker" (bd 2). (J. M.)

Carswell [ka'swæl], sir Robert, engelsk läkare, f. 1793, blef 1826 med. doktor i Aberdeen, studerade sedan i Paris och egnade sig därvid särskildt åt studiet af den patologiska anatomen. Han återvände 1831 till England, blef professor i patologisk anatomi vid University college i London och förestod därjämte en sjukhusafdelning. På grund af sjuklighet hann han sig föranlåten att lämna England och bosatte sig 1840 i Laeken såsom lifmedikus hos konungen af Belgien. Död 1857. Bland hans arbeten märkes *Pathological anatomy. Illustrations on the elementary forms of diseases* (1833—38). R. T.-dt.

Cart., i naturvetenskapliga beteckningar förkortning för Henry Vandyke Carter, en engelsk militärläkare, d. 1895.

Carta (lat. *charta*), it., papper, blad, kopparstick. — *Carta bianca* l. *blanca*, oinskränkt fullmakt. Jfr *Carte blanche*. — *Carta bollata*, stämplat papper. Jfr *Charta* och *Karta*. — *Carta constitucional*. Se Portugal.

Cartagena. 1. Befäst stad i spanska prov. Murcia, på norra sidan af en 6 kvkm. stor, af höjder omsluten vik, som bildar en af de bästa naturliga hamnar vid Medelhafvet med ett omkr. 700 m. bredt inlopp. 99,871 inv. (1900). C. har en förfallen katedral, från 13:e årh., byggd i morisk stil, ett prydligt stadshus, ett militärhospital, hafsbadanstalt samt fabriker för segelduk, papper, glas- och lervaror, kvarnar och smälthyttor. År 1900 omfattade sjöfarten 404 ingående och 652 utlöpande fartyg om resp. 316,627 och 621,772 ton. — Inloppet till hamnen behärskas af två högt belägna fort; den af en

bastionsbefästning omgifna staden skyddas af fem fort och sex batterier; i. n. (1905) hålla de framskjutna försvarsverken på att förstärkas. Öster om staden, mellan denna och strandsjön Mar Menor, ligger La Unions rika bly- och järnmalmfält, hvilka malmer exporteras från C. — Staden, som adromarna benämndes *Carthago nova*, grundlades af kartagern Hasdrubal 228 f. Kr. och upplomstrade hastigt, till följd af de i närheten befinliga silfvergrufvorna. I febr. 1844 upprest sig C. mot drottning Isabella, men tvangs redan i mars att kapitulera. 1873 bemäktigade sig den federalistisk-kommunistiska rörelsens anhängare staden, som först efter en lång belägring 12 jan. 1874 återtog af regeringstrupperna.

2. (Förr C. de las Indias) Hufvudstad i depart. Bolivar, i sydamerikanska republiken Columbia, vid nordkusten af Dariska viken. Omkr. 25,000 inv. Arkebiskopssäte. Genom en bro är C. förbundet med en ö, hvarpå den af indianer bebodd förstaden Xexemani ligger. C. är inträngt inom gamla fästningsverk, har trånga gator och höga hus, men är väl byggd och eger flera kyrkor och kloster, ett "colegio" (med tre fakulteter och navigationsskola) samt prästseminarium. Den af två fästen skyddade hamnen är rymlig och säker, men har gånge alltmer tillbaka efter anläggningen af frihamnen Sabanilla (se d. o.). Med Honda vid öfre Magdalenalen eger ångbåtsförbindelse rum; en järnväg går till Calamar. Exporten består af boskap, hudar, dyb, bara träslag, tobak och ädla metaller samt går med till Förenta staterna och Tyskland. — C. grundades 1533; det nedbrändes af Francis Drake 1585, men återuppbyggdes. Engelsmännen angrepp det 1706, gifves 1741 under Vernon. Under befrielsekriget måste C. gifva sig åt den spanske generalen Morillo 1815 efter ett tappert motstånd, men blef fem år därefter befriad från Spaniens herravälde. (J. F. N.)

Cartagena-kautsjuk. Se Castillioa.

Cartagena-kräkrot, farm. Se Kräkrot.

Cartago. 1. Provins i centralamerikanska republiken Costarica. Omkr. 40,000 inv. Kaffeodling och boskapsskötsel äro hufvudnäringar. — 2. Hufvudstad i nämnda provins. 1,417 m. ö. h., på en högsätt s. om den alltid rykande vulkanen Irazu (3,417 m.). Omkr. 4,536 inv. (1903). C. grundades 1522, var förr större, men har lidit mycket genom jordbäfningar (1723, 1825, 1841). — 3. Stad i depart. Cauca, i sydamerikanska republiken Colombia, vid Rio Viejo, som 5 km. nedanför staden utflyter i Rio Cauca. Omkr. 8,000 inv. C. anlades 1540.

Carta'philus. Se Jerusalems skomakare.

Carte [ka'rt], fr. (af lat. *charta*, papper), kort, karta, sjökort, spelkort. — *Carte blanche* [-blã], rent papper; oinskränkt fullmakt. — *Carte généalogique* [-jenealå'j'k], stamtafla. — *Carte-partie* l. *carte de partie* [-part'i], lastningskontrakt (se *Certepartie*). — *Carte de sureté* [-syrté], respass. — *Carte de visite* [-visi't], visitkort. — *Carte du diner* [-dy diné], middagsmatsedel. — *Ala carte* efter matsedel.

Carte [kã't], Thomas, engelsk historieskribent, f. 1686, d. 1751, var först präst, men nedlade 1714 sitt ämbete hellre än att svärja det hvar

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

noveranska huset trohet. Invecklad i biskop Atterburys stämplingar, nödgades C. 1722 fly till Frankrike, men fick 1728 rätt att återvända till England och egnade sig sedan åt historiskt författarskap. Han utgaf först *Life of James, duke of Ormonde* (2 bd, 1736) och sedan en mycket utförlig *History of England to 1654* (4 bd, 1747—55), där för första gången ett försök gjordes att systematiskt anlita otruykt arkivmaterial i större utsträckning för en sammanhängande engelsk historia. C:s stilistiska oförmåga gjorde hans historia tämligen misslyckad, men hans arbete har tjänat många hans efterföljare som en materialsamling. En ny upplaga i 6 bd utkom 1851. V. 8—g.

Carteja, fordom stad i Spanien, vid nuv. Gibraltar sund. Det anlades af fenicierna och blef 171 f. Kr. koloniseradt af 4,000 romerska soldater. Under kriget mellan Cäsar och Pompejus hade den senare där sin flottstation. Nu en ruin, El Rocadillo, vid Algeciras.

Carter [kär'te], Henry. Se Leslie (Frank).

Carteret [kär'teret], en gammal indflytelserik familj på ön Jersey. Flera af dess medlemmar ha varit kungliga fogdar eller vice-guvernörer på ön. — 1. Sir Philip de C., f. 1584, d. 1643, vice-guvernör öfver Jersey 1626—43, gjorde sig känd genom sitt hjältemodiga försvar af ön mot parlamentets trupper 1643.

2. Sir George C., den föregående brorson och efterträdare som kunglig vice-guvernör på Jersey, nödgades 1643 vika för parlamentstrupperna, utrustade sedan för handeln i Kanalen ytterst besvärliga kapare och beredde rojalisterna en fristad på Jersey, men nödgades 1651 underkasta sig parlamentet, hvarefter han gick först i fransk och sedan i veneziansk sjökrigstjänst. Efter restaurationen var han många år skattmästare för engelska flottan och inlade stora förtjänster om dess utrustning. Han var äfven intresserad i koloniala företag, bl. a. i den nordamerikanska koloni, som till hans ära fick namnet New Jersey. Död 1680. V. 8—g.

3. John C., baron C., sedan earl Granville, den föregående sonson, engelsk statsman och talare, föddes 1690 och fick en grundlig klassisk uppfostran.

”Han medförde från Oxford”, yttrade Swift skämtsamt, ”mera grekiska, latin och filosofi, än som på något sätt anstod en person af hans rang”. Vid 21 års ålder tog han plats i öfverhuset, och där försvarede han den hotade protestantisk-hannoveranska tronföljden, hvilket konung Georg I efter sin tronbestigning icke lämnade obelönadt. 1719—20 var

C. ambassadör i Stockholm. Genom obstända och tvetydiga löften om hjälp mot Ryssland — hvarvid han skickligt begagnade sig därpå, att en engelsk flotta (som dock hade sina egna hemliga order) då befann sig i Östersjön — ”afpressade” han Sverige de oförmånliga frederna med konung Georgs stamland, Hannover (1719), samt med Preussen

(1719) och Danmark (1720). Tillika afslöt han (1720), på grundvalen af 1700 års allians, & Englands vägnar ett förbund med Sverige. 1721 blef han statssekreterare. 1724—26 och 1729—30 beklädde han lordlöjtnantsplatsen på Irland, där han stod i lifligt umgänge med Swift och gjorde sig mycket afhållen. 1730—42 var han en af Walpoles kraftigaste motståndare i öfverhuset samt blef efter dennes fall (1742) ånyo statssekreterare och ledare af utrikesangelägenheterna. Han öfvergaf Walpoles försiktiga politik i det österrikiska arföföjdskriget, och detta vållade, att han redan 1744 måste utträda ur ministären. Vid sin mors död s. å. ärfde han titeln earl Granville. 1751—63 tillhörde han nominellt som ”lord president of the council” alla ministärer. Hans hannoveranska politik gjorde honom impopulär. Död 1763. Jfr A. Ballantyne, ”Lord C. A political biography 1690—1763” (1887), och Lecky, ”Englands history”, I, 382 ft. J. Th. W.

Carteret [kär'teret], Philip, engelsk upptäcktsresande (födelseår obekant), upptäckte 1767 ön Pitcairn samt många af de mellan denna och Filipinerna liggande öarna och ögrupperna. När han 1769 återkom till England efter en två och ett halft år lång världsomsegling, hade han under mycket ogynnsamma omständigheter utfört en af dåtidens främsta upptäcktsfärder. Han dog i Southampton 1796.

Carteret-öarna [kär'teret-], en grupp af 9 korall-öar, hörande till Salomon-öarna och omfattande en areal af 30 kvkm.

Carteroma'co, Niccolò, pseudonym för italienske skalden N. Forteguerri (se d. o.).

Cartesiani'sm, det filosofiska system, som uppställdes af Cartesius.

Cartesianske djäfvulen. Se Cartesianske dykaren.

Cartesianske dykaren l. Cartesianske djäfvulen, *fys.*, en liten ihåll, med ett öppet rör försedd figur, vanligen af glas och formad såsom en människokropp. Figuren är inuti fylld med luft, som genom röret står i förbindelse med en yttre vattenmassa, fylld i en glasflaska, hvars hals innehåller föga luft och upptill är afspärrad med en membran, exempelvis en kautsjukhinna. Vid tryckningen på membranen intränger vatten genom röret i figurens inre, hvarigenom luftvolymen och därmed uppdriften minskas, så att vid tillräckligt starkt tryck figuren sjunker. När trycket upphör, vidgar sig den inneslutna luften och tränger vattnet tillbaka, så att figuren åter stiger till ytan. Glas-cylindrar, inneslutande cartesianska dykare, förekommo allmänt i de äldre fysikaliska kabinetten och tjänade till att vid föreläsningar demonstrera de hydrostatiska lagarna för kroppars flytande och sjunkande i vatten, eller och visades med deras hjälp roande experiment för auditoriet. R. R. (S. A.—S.)

Cartésius, Renatus (René Descartes), fransk filosof och matematiker, f. 31 mars 1596 i La Haye i Touraine. Tillhörande en förmögen adlig familj, kunde han ostördt egna hela sin lefnad åt tillfredsställelsen af det brinnande forskningsbegär, hvilket tidigt framträdde såsom grunddraget i hans personlighet. Från sitt åttonde år uppfostrades han i en jesuitskola, där han företrädesvis studerade matematik äfvensom den skolastiska filoso-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

fien. Den senare, som föga tillfredsställde hans kritiska lynne, ingaf honom leda vid all boklärdom; han beslöt att "läsa i världens bok" och störtade

sig därför ut i världsvimlet. Efter att en tid hafva deltagit i det högre sällskapslivet i Paris och sedermera dels gjort krigstjänst i Holland och Tyskland (under Tilly), dels företagit vidsträckt resor, drog han sig dock åter tillbaka från världen och lefde i tjugo år i Holland i sträng ensamhet, uteslutande sysselsatt med vetenskapliga studier och författar-

verksamhet. 1649 lät han förmå sig att flytta till Stockholm, dit han ifrigt inbjudits af drottning Kristina, som önskade att invigas i hans filosofi, och där han 11 febr. 1650 fann döden. Förmodligen dukade han under för klimatets stränghet. Hans stoft återbördades af Frankrike sexton år efter hans död och hvilat i kyrkan S:t Geneviève i Paris.

Det i Adolf Fredriks kyrka i Stockholm resta monumentet öfver Cartesius.

icke dess mindre finnes i Adolf Fredriks kyrka i Stockholm ett af Sergel hugget grafmonument, med en inskrift af innehåll, att monumentet år 1770 restes åt C. af kronprinsen Gustaf.

I filosofiens historia var C. epokgörande. Hans filosofi gaf nämligen det första uppslaget till en rad af filosofiska system (Geulinx, Malebranche, Spinoza och i viss mån äfven Leibniz), hvilka inom denna nyare, för-kantiska filosofien afgjordt beteckna den högre riktningen, såväl med afseende på denna strängare vetenskapliga form, hvari de framställes, som ännu mera genom själfva arten och syftet af dem i dem framträdande spekulationen. Den kritiska halten af sitt filosoferande röjer C., då han, för att grundligt reformera den filosofiska vetenskapen, börjar med att proklamera ett universellt tvifvel. Han vänder sig nämligen tviflande icke allenast mot alla äldre filosofiska auktoriteter, hvilka han finner, hvarandra motsägende och föga tillfredsställande utan äfven och framför allt mot den sinnliga erfarenheten — detta i rak motsats mot Locke, som med blindt förtroende hängaf sig åt densamma, och hvars filosofi blef utgångspunkten för den motsatta riktningen inom den nyare filosofien. C. nöjer sig likväl icke med att framhålla, det våra sinnen oftast bedraga och följaktligen aldrig kunna gifva oss full visshet; hans tvifvel afser ytterst själfva möjligheten af sinnekunskap öfver hufvud. Han sätter fråga huruvida icke all sådan kunskap endast är ett bedrägligt sken eller, såsom han uttrycker det, huruvida icke möjligen sensationerna af någon mäktig ande frambringas i människans själ, utan att de motsvaras af några föremål utom henne. Af detta sitt tvifvel på den sinnliga erfarenheten drefs han att vända blicken inåt, och han upptäckte då i sitt eget själfmedvetande, i förnimmelsen af sig själf såsom en tänkande varelse, en kunskap, hvars sanning icke kan dragas i tvifvel, emedan tviflet, som själf är en yttring af tänkande, endast skulle tjäna att ytterligare bekräfta densamma. Med afseende på den allbekanta sats, hvilken C. ställer i spetsen för hela sin filosofi: "jag tänker, alltså är jag till" (*cogito, ergo sum*), äro tvenne påminnelser nödiga. Man bör nämligen ihågkomma, 1) att han med tänkande (*cogitatio*) icke menar endast förståndsverksamheten, utan hvarje form af medveten andlig verksamhet ("cogitationis nomine complector id omne, quod sic in nobis est ut ejus immediate consci sumus"), och 2) att han egentligen icke vill hafva nämnda sats betraktad såsom en slutledning eller ett bevis, utan fastmer enständigt yrkar, att den uttrycker människans första genom omedelbar åskådning ("simplici mentis intuitu") gifna och otvifvelaktigt vissa kunskap. C. vann sålunda ur själfva tviflet en fast punkt, och i och med densamma fann han tillika en substantiell verklighet, som är af rent andlig natur. Om han också ej förmådde — eller ens försökte — att ur denna andliga princip utveckla en alltigenom idealistisk världsåsiikt, så var likväl å andra sidan hvarje rent materialistisk världsåsiikt vetenskapligt omöjlig, så snart det stod fast, att det finns en verklighet, som icke är kroppslig eller sammansatt och icke låter förklara sig på mekaniskt sätt. C. anmärker vidare, att sinnekunskapen alltid är tillfällig och följaktligen föränderlig, och han drager däraf den slutsatsen, att alla nödvändiga och oföränderliga sanningar måste, oberoende af all sinnlig erfarenhet, tillhöra människan eller, enligt hans uttrycksätt, hafva sin grund i vissa "medfödda idéer". Han hänvisade således till en kunskapskälla af annan och

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

högre art än våra sinnen och uttalade därmed den filosofiska rationalismens grundtanke. Men liksom hans idealism icke blef något mera än en kraftig ansats, så kunde han icke heller fullständigt genomföra sin rationalism. Han sökte nämligen aldrig att närmare utreda förhållandet mellan vårt medvetande och dess bestämningar samt röjde dessutom ett realistiskt och empiriskt föreställningssätt genom att alltför mycket hänga fast vid den vanliga föreställningen om en skapelse — hvarvid skaparen och det skapade betraktas såsom mer eller mindre fallande utom hvarandra — och i öfverensstämmelse

någon annan ändlig varelse och att det således verkligen måste finnas ett sådant fullkomligt väsende, som gifvit henne en idé om sina fullkomligheter. Sedan C. bevisat Guds existens, vill han därifrån leda sig till visshet om att det äfven finnes en kroppslig verklighet och sålunda åtminstone till en viss grad häfva sitt tvifvel på den sinnliga erfarenhetens objektivitet. Detta gör han genom att framhålla såsom en af de fullkomligheter, hvilka ligga i begreppet om Gud, att han är sannfärdig och följaktligen icke kan bedraga den af honom skapade människan med afseende på hvad hon

Drottning Kristina åhör ett matematiskt föredrag af Cartesius. Efter målning af Dumesnil.

därmed tala om de medfödda idéerna såsom "vid människans skapelse inlagda i hennes själ".

Bland de medfödda idéerna sysselsätter C. sig företrädesvis med Guds-idén, mindre från den synpunkten att Gud är det högsta och viktigaste föremålet för mänsklig kunskap, än därför att, enligt honom, denna idé är den enda förnimmelse, som omedelbart gifver människan en nödvändig och viss kunskap om någon annan verklighet än hennes eget jag, och emedan den just därför utgör källan till all sådan kunskap. Ty då Guds-idén närmast framträder såsom en med människans känsla af sin egen ändlighet förbunden, men däremot alldeles motsatt föreställning om ett oändligt eller absolut fullkomligt väsende, så är det visst, menar han, att denna idé hvarken kan vara frambragt af henne själf eller af

förnimmer klart och tydligt. Men tydligt förnimma vi, enligt C., om kropparna ingenting annat än rumsbestämhet eller utsträckning och olika former däraf. Liksom C. ansåg tänkandet vara själens "attribut" eller konstitutiva bestämning, förklarade han den kroppsliga verklighetens attribut vara utsträckningen. Fasthållande detta, bemödade han sig att genomföra ett rent mekaniskt betraktelsesätt af det fysiska universum, hvaruti han äfven inbegriper icke allenast det vegetativa och det animaliska lifvet — djuren betraktar han såsom automatiska maskiner —, utan äfven den lägre (omedvetna) sidan af det mänskliga lifvet. Hans filosofi slutar sålunda i en afgjord kosmologisk dualism, i det att den antager trenne till själfva sin art ("toto genere") alldeles motsatta slag af ändliga eller

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

"skapade" substanser, nämligen tänkande och utsträckta, eller själar och kroppar. Hans lärjungar, hvilka sökte öfvervinna svårigheten att på ett tillfredsställande sätt förklara sammanhanget mellan dessa artskilda substanser, drefsos därvid att utveckla cartesiansismen i panteistisk riktning. (Se *Geulincx*.)

Med frågor, som tillhöra den praktiska filosofien, ville C. ogärna sysselsätta sig. Han förklarade, att människan på detta område trefvar i mörker, så länge hon lämnas åt sig själf, hvadan hon behöfver ledas af den gudomliga uppenbarelsen. Denna praktiska dogmatism står för öfrigt i närmaste sammanhang med hans uppfattning af friheten. Viljan kan han icke tänka sig annorlunda än såsom en godtycklig makt öfver de solliciterande motiven ("liberum arbitrium"). Då C. hade en sådan uppfattning, är det mindre underligt, att den fria viljan föreföll honom icke endast obegriplig, utan rent af begreppsvidrig — oaktadt han, för att bevisa dess tillvaro, hänvisade till vårt omedelbara praktiska medvetande och t. o. m. stundom kallade den en medfödd idé. Vidare är det alldeles följdriktigt, att han gör begreppen om rätt och orätt beroende af Guds absolut fria, d. v. s. rent godtyckliga, vilja. Men om dessa den gudomliga viljans godtyckliga beslut ("beneplacita divina") kan människan erhålla kännedom endast genom en yttre och öfvernaturlig uppenbarelse.

I matematikens historia har C. sin största betydelse såsom skaparen af den analytiska geometrien. Men äfven på andra områden gjorde han banbrytande upptäckter. Han var t. ex. den förste, som angaf den verkliga betydelsen af ekvationers negativa rötter; han fann en ny och sinnrik lösning af 4:e gradens ekvationer och införde betecknings-sättet med exponenter, hvarigenom han lade grunden till räkningen med potenser. Inom optiken har ljusets brytningslag sitt namn efter honom.

C:s förnämsta arbeten äro *Discours sur la methode* (i "Essays philosophiques", 1637), *Meditationes de prima philosophia* (1641), *Principia philosophiæ* (1644) samt *Geometrie* (1637) och *Dioptrique* (1639). C:s *Œuvres complètes* utgafvos af Cousin i 11 bd (1824—26), och en ny upplaga af dem utgafvos (sedan 1896) af Charles Adam och Paul Tannery under franska undervisningsministeriets auspicier. Hans *Œuvres philosophiques* hafva utgifvits af Ad. Garnier i 4 bd (1835) och af Aimé Martin i 1 bd (1838). En rätt användbar upplaga af hans *Œuvres choisies* finnes utan utgifvarnamn i 1 bd på Garnier Frères' förlag i Paris. Den franska litteraturen eger flera monografier öfver C., af J. Millet (1870), Liard (1882), A. Fouillée (i samlingsverket "Les grands écrivains français" 1893) och Paul Landormy (i samlingsverket "Les philosophes" 1901). Vid C:s jubileum 1896 egnades åt hans minne ett särskildt nummer af tidskriften "Revue de metaphysique et de morale". Hans förhållande till drottning Kristina och prinsessan Elisabet af Pfalz behandlas i ett specialarbete af Foucher de Careil (1879). Inom den tyska litteraturen är den förnämsta framställningen af C:s lif och filosofi den, som är inrymd i första bandet af Kuno Fischers "Geschichte der neueren philosophie" (4:e uppl. 1897).

Af svensk litteratur om Cartesius må nämnas: S. Ribbing, "Försök till en framställning af spinozis-

mens hufvudsatser" (1851), P. J. H. Leander, "Om substansbegreppet hos Cartesius, Spinoza och Leibnitz" (1862), B. L. C. Lagerlöf, "Jämförelse emellan Cartesii medfödda ideer och Kants rena förståndsbegrepp" (1857), A. Rosell, "Betraktelser af Lockes och Cartesii sätt att besvara frågan om kunskapens objektivitet" (s. å.), G. T. Scheding, "Är occasionalismen en konsekvent utveckling af cartesiansismen?" (1864), och V. de Svarte, "Des cartes, directeur spirituel. Correspondance avec la princesse palatine et la reine de Suède" (1904: 8 pl.). K. R. G.*

Cartesius' oval, *mat.* Se Oval.

Carthage [kã'thidj], stad i sydvästligaste delern af nordamerikanska staten Missouri, vid flera järnvägslinjer. 9,416 inv. (1900). I nejden finnas rikliga bly- och zinkgrufvor, marmor- och kalkbrott.

Carthago. Se Kartago.

Carthago nova. Se Cartagena.

Carthamus L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositae*. Dit hör *C. tinctorius* L., en ettårig tisteltartad ört, som flerstädes (i Egypten, Persien, Ost-

indien, södra Tyskland m. fl. st.) odlas i stor mängd som färgväxt. De rödgula blomkronorna utgöra nämligen ett färgämne, safflor. Detta innehåller tvänne särskilda färgämnen: ett gult, i vatten lösligt, som är högst ovaraktigt och af ringvärde samt därför borttvättas, och ett rött, i vatten olösligt, kartamin, som tillvaratagts och tillgodogöres. Det senare meddelar en vackert ehuru ej särdeles varaktig färg. Det nyttjas till färgning af tyg, i synnerhet siden, och till beredning af smink. Safflor användes ofta till förfälskning af saffran.

Ldt. (G. L.—m)

Cartier [kartie], Jacques, fransk sjöfarande f. 1491 i St Malo, d. 1 sept. 1557, ställdes 1534 på spetsen för en upptäcktsresa till västra halfklotet och upptäckte under denna färd Labrador, som han tog i besittning för Frankrikes räkning. 1535 seglade ha-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

under en ny expedition uppför St Lawrence-floden och framträngde under vänskapligt förhållande till indianerna till Hochelaga-ön. En därvarande höjd gaf han namnet Mont royal (det nuvarande Montreal). Sedan tvister utbrutit med indianerna, af hvilkas höfdingar han bortröfvade en, återvände han till Frankrike. 1541 afsändes en ny expedition till Canada, hvilken afsåg en verklig kolonisation under ledning af Fr. de Roberval som vicekonung och C. som generalkapten, men företaget misslyckades. Ovisst är, huruvida C. deltog i en fjärde expedition för att återföra resterna af Robervals koloni. 1598 utgafs i Paris den af C. författade *Discours du voyage de Jacques Cartier aux terres neuves de Canada* (ny uppl. 1861). Se äfven Joüon des Longrais, "Jacques Cartier" (1888).

G. Stg.

Cartmel [kɑ'tmel], urgammal stad i den del af engelska grefsk. Lancaster, som kallas Furness. 6,270 inv. (1901). Berömd kyrka från 1188. I närheten Holker hall, tillhörigt hertigen af Devonshire. Utanför, i Morecambe-viken, ligga stora sandbankar, C. sands, som vid ebb-tid äro nästan torra.

Carton [kartɑ'ŋ]. Se Dancourt.

Cartonnage [-na'ʃ], fr. Se Kartonnage.

Cartouche [karto'ʃ], fr., kartusch (se d. o.).

Cartouche [karto'ʃ], Louis Dominique, stråtröfware, f. 1693 i Paris, blef för dåligt uppförande utstött ur föräldrahemmet och slöt sig till ett röfvarband i Normandie. Han blef sedan anförare för ett band, som i långa tider huserade i Paris och trakten däromkring. Slutligen blef han förrådd af en bland sina förtrogne samt häktad och dömd att rådråkas, 1721. C. är hjälten i flera romaner och skådespel.

Cartulaire [kartylär], fr. Se Diplomatarium.

Cartwright [kɑ'trait], Thomas, engelsk kyrkopolitiker, f. 1535, d. 1603, blef 1569 teol. professor i Cambridge. Han var den framväxande puritanismens förnämste representant och kämpade framför allt för ett presbyterianskt kyrkosystem i England. Härunder kom han i hårda strider både med den anglikanska episkopalkyrkan och med den radikalare puritanismen, brownister, independenter o. s. v. Han kan också betecknas som den engelska presbyterianismens fader. På grund af sina angrepp på episkopatet blef C. redan 1570 afsatt från sin professur och reste då till Genève, där han slöt vänskap med Beza. På sina vänners uppmaning återvände han 1572 till England, framlade s. å. en bok *Admonitions*, med program för en presbyteriansk kyrkostyrelse, kom i häftig strid med ärkebiskop Whitgift i Canterbury och måste ånyo lämna landet. Han var en tid pastor i engelska kyrkan i Antwerpen, innehade enskilda befattningar i England, där han hade mäktiga gynnare, men satt tidtals fängslad för sin slagfärdighet och sitt försvar för en kyrkostyrelse

efter Calvins mönster. År 1580 publicerade C. jämte Travers den märkliga *Book of discipline*, där det kalvinska kyrkosystemet anpassats efter den engelska kyrkans säregna förhållanden med bibehållande af episkopatet, ehuru detta beröfvats all betydelse. Där gafs åt den snart segrande puritanismen dess organisation. 1592 frigafs C. sista gången och lefde sedan i ro, men med bruten hälsa. Se Wakeman, "History of the church of England" (6:e uppl. 1899). Hj. H.-t.

Cartwright [kɑ'trait]. 1. John C., engelsk politiker, f. 1740, d. 1824. I sin ungdom var han en duglig sjöofficer, men på grund af sympati för de nordamerikanska koloniernas självständighet måste han afbryta sin sjömilitära bana och blef i stället major vid Nottinghamshires milis. -- Det är emellertid som politisk publicist och ledare C. gjorde sig ryktbar; hans verksamhet i detta afseende har förskaffat honom namnet "parlamentsreformens fader". Han kastade sig nämligen med största iver in i arbetet för en radikal reform af författningen och framställde förslag, som långt senare skulle komma igen i "the people's charter" (se Chartism): årliga parlamentsval, allmän rösträtt, afstämning åt parlamentsledamöterna, sluten omröstning vid valen o. s. v. 1780 hölls på hans initiativ ett ryktbart möte i Westminster, där en resolution i denna riktning antogs. Kort därefter bildades för samma syften "Society for constitutional information". Det allmänna intresset för parlamentsreformen var emellertid mycket litet; först efter franska revolutionens utbrott flammade det upp, och C. utgjorde den förenande länken mellan de tidigare sträfvandena och 1800-talets engelska radikalism. Hans befordran i milisen hindrades på grund af hans politiska uppträdande, och senare blef han beröfvad sin fullmakt. Dessutom blef han en gång häktad och en gång dömd till böter för uppvigling, men samtidigt åtnöt han allmän vördnad för sin älskvärda och förlösnliga karaktär. Hans skrifter voro ytterst talrika, men äro nu nästan oläsbara. De viktigaste voro: *Give us our rights* (1782), *The commonwealth in danger* (1795), *The english constitution produced and illustrated* (1823). -- Jfr J. H. Rose, "The rise of democracy" (1897). E. Hkr.

2. Edmund C., den föregående broder, engelsk mekanisk uppfinnare, f. 1743, d. 1823, lefde som skönlitterärt verksam präst i olika församlingar, 1785 i Doncaster. Vid denna tid hade bomullsindustrien i England kommit i ett egendomligt läge, därigenom att spinnandet gått oerhördt framåt genom många mekaniska uppfinningar, medan väfveriet på intet sätt kunde hålla jämna steg därmed, eftersom det fortfarande bedrefs med handarbete. Vid besök i ett bomullsspinneri kom C., som fullkomligt saknade teknisk eller ekonomisk utbildning, på den tanken att äfven en mekanisk väfstol skulle kunna konstrueras. 1784--85 satte han sin tanke i verket, men då han aldrig sett den förut brukliga handväfstolen (maskiner för mindre tygstycken hade redan förut konstruerats), blef resultatet synnerligen klumpigt. Därmed var dock den s. k. *power loom* en verklighet, och 1787 upprättade C. i Doncaster ett väfveri med en bättre maskin än den ursprungliga. Denna väfstol är förebilden för dem, som ännu användas. Från 1788 eller 1789 drefs hans fabrik med ånga, men den gick med förlust och måste

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

stängas 1793, hvarefter C. flyttade till London. Dessförinnan hade han emellertid konstruerat en maskin för kamning af ull, som ersatte handarbetskraft i stor utsträckning. Arbetarna petitionerade därför hos parlamentet mot dess användning, men lyckades ej utverka något förbud. Däremot förstörde de en fabrik i Manchester, som beställt ett stort antal af C:s väfstolar, och därigenom skrämdes andra fabrikanter från att införa dem. 1801 utgick C:s patent på ullkamningsmaskinen, men förnyades af parlamentet, och sedan patentet på väfstolen 1804 utgått, beviljade parlamentet honom 1809 efter petition af många fabrikanter en summa af 10,000 pd st. (180,000 kr.). C., som förut ej skördat någon vinst af sina uppfinningar, köpte nu en gård, där han lefde till sin död. Hans uppfinnarbegäring visade sig på en mängd områden; så deltog han med Fulton i konstruktionen af den första ångbåten, fullbordade på sin 80:e födelsedag en landsvägsautomobil och gjorde kort därefter upp planen till en motor efter samma idé som våra moderna gasmaskiner. Hans mekaniska väfstol och ullkamnings-

Cartwright memorial hall.

maskin äro jämte Cromptons, Hargreaves', Arkwrights och Watts uppfinningar de förnämsta orsakerna till den s. k. industriella revolutionen i England och den moderna storindustriens uppkomst. Till minne af dessa C:s uppfinningar invigdes 1904 i Bradford, som jämte sina omgifningar hufvudsakligen har dem att tacka för sin industri, ett museum med namnet "Cartwright memorial hall" (se fig.). — Litt.: Baines, "History of the cotton manufacture in Great Britain" (1836), och Bonwick, "Romance of the wool trade" (1893). E. Hkr. G. A. W.

Cartwright [kä'trait], Peter, nordamerikansk predikant, f. 1785 i Amherst county, Virginia, växte upp i Kentuckys vildmarker och började 1801 sin verksamhet som kringridande väckelsepredikant, gripen af den religiösa rörelse, som sedermera utvecklade sig till de stora metodistiska "lägermötena". C. blef 1806 äldste och 1812 presiderande äldste inom metodistkyrkan och innehade sistnämnda ställning i mer än 50 år. 1824 flyttade han till Pleasant plains i Illinois och fortsatte där sin folkliga predikerverksamhet. På de metodistiska årskonferenserna utöfvade han stort inflytande, gjorde sig äfven känd som ifrig motståndare till slafveriet och var ett par

gångar medlem af staten Illinois' legislatur. C. tillhörde det demokratiska partiet och besegrades vid kongressvalen 1846 af Abraham Lincoln. Genom sin robusta andliga våltalighet en af de mest karaktäristiska företeelserna inom Förenta staternas religiösa lif, afled C. i Pleasant plains 25 sept. 1872. Hans *Autobiography* utgafs 1856 af W. P. Strickland. Jfr A. Stevens, "The backwoods preacher" (1869). V. S.—

Carua/nca, en gren af de Juliska alperna. Se Karavankerna.

Carucci l. Carrucci [karu'tsi], Jacopo, efter sin födelsestad vanligen kallad Pontormo, italiensk målare, f. 1494 i Pontormo vid Empoli, d. 1557 i Florens, lärjunge af Lionardo da Vinci, M. Albertinello och Piero di Cosimo, men hufvudsakligen utbildad efter A. del Sarto. Han var månsedd som porträttmålare. I Berlins museum ses hans bild af *Andrea del Sarto*. (O. G.—g.)

Carucru, ett färgämne. Se Arrabidaæa.

Carulli, Fernando, italiensk gitarrvirtuos, f. 1770 i Neapel, d. 1841, var först violoncellist, men valde gitarrn till hufvudinstrument och var redan berömd, då han 1818 kom till Paris, där han förvärfvade en stor förmögenhet som virtuos och lärare. Han komponerade öfver 300 stycken för gitarr och skref en stor gitarrskola. A. I.

Cærum L., bot., växtsläkte af fam. Umbellifera. Hit hör *C. Carri*, kummün (se d. o.). De knöliga rötterna af några nordamerikanska arter utgöra ett värdefullt näringsmedel för indianerna. Jfr *Ajovavanolja*. G. L.—

Caru'nula (dimin. af lat. *caro*, kött), karunkel. — Bot. En köttig utväxt vid mikropyle, särskildt utmärkande för euforbiaceernas frön, men äfven förekommande hos några andra växter, t. ex. *Corydalis*. G. L.—m.

Caruncula lacrymalis, tårkarunkel. Se Öga.

Caru'pano, hamnstad i staten Bermudez i Venezuela, på norra kusten af halfön Paria. Omkr. 12,000 inv. Export af kakao och kaffe. I trakten silver- och blygrufvor.

Carus, det latinska namnet på floden Cher.

Carus, Marcus Aurelius, romersk kejsare, bördig från Illyrien, var under Probus befälhafvare för pretoriargardet och blef efter dennes mord (284 e. Kr.) kejsare. C. öfvervann sarmaterna och anföhr med framgång perserna, men föll helt plötsligt offer för en sammansvärjning bland officerarna. Se vidare Carinus och Numerianus.

Carus, Karl Gustav, tysk läkare och fysiklog, f. 1789 i Leipzig, blef 1814 professor vid medicinsk-kirurgiska akademien i Dresden och direktör för den obstetriska kliniken därstädes. Död 1869. Han var en mångsidig, grundlig och strängt metodisk forskare. Bland hans vetenskapliga verk märkas *Lehrbuch der zoologie* (1818; 2:a uppl. 1834), *Lehrbuch der gynäkologie* (1820; 3:e uppl. 1838), *Grundzüge zur vergleichenden anatomie* (1828), *Grundzüge einer neuen kranioskopie* (1841), *Atlas der kranioskopie* (2:a uppl. 1864) och *Psychische entwicklungsgeschichte der seele* (1846; 3:e uppl. 1860). Han utgaf jämväl åtskilliga arbeten

Frö med caruncula hos Ricinus.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

om Goethe och dennes verk. Som konstskriftställare vann C. ett anseende namn genom sina *Briefe über die landschaftsmalerei* (1831; 2:a uppl. 1835). Han var själf en utmärkt landskapsmålare.

Carus, Julius Victor, tysk zoolog, f. 1823 i Leipzig, d. 1903, blef 1849 konservator i Oxford och 1853 e. o. professor i zoologi i Leipzig. Bland hans större skrifter må nämnas: *Zur nähern Kenntniss des generationswechsels* (1849) och *System der thierischen morphologie* (1853). Tillsammans med Gerstäcker utgaf han en på sin tid mycket anlitad uppslagsbok, *Handbuch der zoologie*. Känd och mycket värderad har C. blifvit förnämligast genom bibliografiska och historiska skrifter på zoologiens område: *Geschichte der zoologie* (1872), *Bibliotheca zoologica* (1861, tills. med W. Engelmann) och årliga förteckningar öfver den zoologiska litteraturen i den 1878 af honom grundade, mycket spridda tidskriften "*Zoologischer anzeiger*". C. översatte äfven Darwins arbeten till tyska språket. L—e.

Caruso, Enrico, italiensk operasångare, f. i Neapel, har under senaste åren (från 1903) på gästspelsresor i Österrike, Tyskland, England och Amerika gjort sig känd och beundrad som en af nutidens ypperste tenorister, med en varm, mjuk och böjlig röst, som är fulländad skolas i "bel canto". Italienska operaroller äro hans egentliga fält.

Carus Sterne, pseudonym för tyske författaren E. L. Krause (se d. o.).

Carutti di Cantogno [kantä'nja], **Domenico**, baron, italiensk statsman och historieskrifvare, f. 1821, tillhörde en mycket gammal ätt i Piemonte, utskade i sin ungdom grundliga studier i juridik, historia och litteratur samt uppträdde äfven som skald (bl. a. med diktsamlingen *Addio*, 1849). C. väckte sedan uppestande genom några politiska och historiska skrifter, såsom *Dei principii del governo libero* (1852), *Storia del regno di Vittorio Amedeo II* (1856, 3:e uppl. 1897) och *Storia del regno di Carlo Emanuele III* (1859). 1859 kallades han af Canova till generalsekreterare i utrikesministeriet, 1860 invaldes han i italienska parlamentet, och 1862—69 var han italienskt sändebud i Haag. C. blef 1869 medlem af statsrådet, var längre tider deputerad och utnämndes 1889 till medlem af senaten. Bland hans lärda, med klassisk bredd och värdighet skrifna arbeten öfver Savojens och konungariket Sardiniens historia märkas, utom ofvannämnda skrifter, äfven *Storia della diplomazia della casa di Savoia* (4 bd, 1875—80), *Storia della corte di Savoia durante la rivoluzione e l'impero francese* (2 bd, 1892) och *Storia di Pinerolo* (1893).

Carvacröl. Se Karvakröl.

Carvajal [-chal], **Thomas José González**, spansk statsman och skriftställare, f. 1753, utnämndes 1795 till intendent vid de på Sierra Morena och i Andalusien anlagda kolonierna, men tog 1807 afsked från denna befattning. När hela nationen 1809 reste sig mot fransmännen, ingick han som intendent vid hären. 1813 blef han statssekreterare i finansministeriet och sedermera på egen begäran studiedirektor vid högskolan San Isidoro. 1815 häktades han, därför att han där upprättat en lärostol i författningsrätt. Efter revolutionen 1820 återfick han sin syssla och utnämndes 1821

till medlem af statsrådet. Vid reaktionens våldsamma genombrott 1823 måste C. fly från Madrid och återkom ej förrän 1827. Sedermera innehade han flera militära befattningar till sin död, 1834. Såsom skriftställare vann C. europeisk ryktbarhet genom sin metrisk öfversättning af åtskilliga böcker i bibeln, *Los salmos* (5 bd, 1819), *Los libros poeticos de la santa biblia* (6 bd, 1827) m. fl. Hans *Opusculos ineditos en prosa y verso* utkommo 1847 i 13 bd.

Carvalho [karva'lja], **Léon** och **Miolan-C. Se Miolan-Carvalho**.

Carvalho [karva'lja], **José da Silva**, portugisisk statsman, f. 1782, var från studentåren afgjord vän af liberalismen, rönte därför åtskillig följelse på den juridiska ämbetsmannabanan och blef en verksam deltagare i den revolution, som i aug. 1820 utbröt i Oporto. I jan. 1821 var han en af de fem, åt hvilka cortes uppdrog landets styrelse, och s. å. ingick han som justitieminister i Johan VI:s liberala ministär. Vid den absolutistiska motrevolutionen 1823 flydde C. till England, återvände 1826, men måste efter dom Miguels statskupp (1828) ånyo söka skydd i England. När dom Pedro ankom till Europa för att skydda sin dotter Marias rättigheter, sållade sig C. till honom och verkade sedermera nitiskt för Miguels förjagande. Han utnämndes till medlem af Marias förmyndarråd, följde dom Pedro till Terceira och därifrån på expeditionen till Portugal, 1832. S. å. blef han dom Pedros finansminister och kunde som sådan genom en rad af lyckliga reformer återställa den svårt rubbade statskrediten. Revolutionen 10 sept. 1836, till förmån för den friare författningen af 1820, störtade honom ur ministären, och efter sitt deltagande i den misslyckade motrevolutionen 4 nov. s. å., för återupprättande af 1826 års charta, måste han ännu en gång fly till England. Han återkom dock efter erhållen amnesti samt deltog som verksam "chartist" 1842 i återställandet af dom Pedros charta genom upproret i Oporto, hvarefter han tillhörde statsrådet till sin död, 1845.

Carwar [kāwā'ō] l. **Karwar**, hufvudstad i Kanara.

Carvel. Se Gaeliska språket och litteraturen.

Carver [kā'və], **Jonathan**, engelsk upptäcktsresande, f. 1732 i Connecticut, deltog i striderna mot fransmännen i Canada och beslöt vid fredsslutet 1763 att utforska trakterna bortom Mississippi och att finna en nordvästlig väg till lands mellan Atlanten och Stilla hafvet. 1766—68 utforskade han Lake superiors stränder och inledde förbindelser med många indianstammar. Under början af 1767 hade C. deltagit i indianstammarnas stora rådslag, och i den trakt, där nu St Paul ligger, valdes han 1 maj till medhöfding af dakotastammen. Han erhöi då, som tacksamhetsbetygelse för en af honom förmedlad fred mellan sioux- och ojibeway-indianerna, ett stort landområde i förläning. Efter C:s i fattigdom inträffade död, 1780, anträffades bland hans papper det med trenne berömda indianhöfdingar, totem påtecknade (10,000 engelska kvadratmil omfattande) förläningsbrevet, enligt hvilket indianerna (på engelska) benämna honom "our good brother Jonathan", hvaraf ett af de vedertagna namnen på den nordamerikanska nationen förmodas härläda sig.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

C:s arfvingar sålde sina territoriella anspråk för 50,000 pd st. Dessa anspråk förkastades 1825, men ha flera gånger uppdikt. C:s förnämsta verk äro *Travels to the interior parts of North America* och *Origin, manners and customs, religion and languages of the indians* (1778). Hans plan att göra trakten kring St Paul till ett stort kommunikationscentrum mellan östern och västern samt att genom kanaler förena det med New York och Canada är nu genom Great Erie-kanalen förverkligad. G. Stg.

Carvin l. C. *Epino*y [karvå/ epinwa], stad i franska depart. Pas-de-Calais. 7,002 inv. (1901). I närheten stenkolsgrufvor och ett gammalt kapell, som är en mycket besökt vallfärdsort.

Cary [kä'eri]. 1. Sir **Henry C.**, viscount Falkland, engelsk politiker, blef efter några års krigstjänst hofman vid Jakob I:s hof, 1617 medlem af privy council, 1620 skotsk peer under namn af viscount Falkland och 1622 ståthållare på Irland, hvars styrelse han förestod till 1629. Han var ej vuxen denna svåra ställning, och hans vankelmödiga irländska politik endast ökade förvirringen på ön. — C:s maka, Elizabeth Cary, lady Falkland, f. 1585, d. 1639, var ryktbar som en af sin tids lärdeste kvinnor. Hon öfvergick till katolicismen, men stod i nära förbindelse med Chillingworth och andra af trosfrihetens tidigaste förespråkare i England.

2. **Lucius C.**, viscount Falkland, den föregående son, engelsk politiker, f. omkr. 1610, ärfde familjens litterära intressen och hängaf sig tidigt, liksom modern, åt religiös spekulation. Under 1630-talet var hans gods Great Tew en fristad för religiösa tänkare som Chillingworth och flera af tidens mest kände engelske skaldar. C. motstod sin moders försök att göra honom till katolsk proselyt och intog i sin samtids kyrkopolitiska strider en egendomlig mellanställning, men sin glödande entusiasm för tankens frihet bortstött lika mycket af Lauds högkyrkliga episkopalism som af presbyterianernas trångbröstade renlighetsnit. I långa parlamentet uppträdde han för Straffords domfällande, men emot biskopsämbetets afskaffande. Då Karl I i början af år 1642 för sista gången sökte samförstånd med parlamentet, gjorde han C. till sin statssekreterare, och som sådan ledde C. (sept. s. å.) de fruktlösa förhandlingarna med parlamentet. Inbördeskrigets utbrott bragte honom till förtviflan, och då alla utsikter till en fredlig uppgörelse syntes försvunna, sökte och fann han döden i slaget vid Newbury, sept. 1643. C. var en af denna religiösa brytningstids ädlaste och mest finbildade, men också vekaste personligheter. Hans bana är med mycken sympati skildrad af Gardiner i "History of England 1603—1642". "The poems of Lucius Carey" utgafs 1870 af d:r Grosart. V. S—g.

Cary [kä'eri], Alice, nordamerikansk författarinna, f. 1820, d. 1871, var dotter af en landbrukare från Ohio och kom 1852 till New York med sin lileades poetiskt begåfvade syster Phoebe C. (f. 1824, d. 1871). Deras hem i New York blef en samlingsplats för skriftställare, konstnärer och politiker. Alice C. skildrade behagligt sin födelsebygd och lifvet där i prosarbetena *Clovernook* (1851—53), *Pictures of country life* (1859) m. m., utgaf en diktsamling tillsammans med systern och ensam flera sådana (bäst är *A lover's diary*, 1867) samt skref romaner med ämne ur hemlifvet,

bl. a. *Married not mated* (1856). Phoebe C. utmärkte sig mest som hymndiktarinna. En samling af bägges dikter utgafs i 4 bd 1873 (flera uppl.) med minnestekning öfver systarna af Mary Ames.

Carya Nutt., Hickory-träd, bot., växtsläkte af fam. *Juglandaceæ*. Arterna, som här stamma från Nord-Amerika, äro storräxta träd, besläktade med valnötträdet. Liksom detta hafva de parbladiga blad och stenfrukt. Fruktarna *C. alba* Nutt. m. fl. arter ("hickory-nötter") innehålla oljerika, ätliga frön, som äro ännu mer smakande än valnötternas. Veden af *C. porcin* och andra arter utgör ett hårdt och varaktigt virke. Barken af *C. alba* och *C. tomentosa* användes till färgning. Ldt. (G. L.—m.)

Caryocaraceæ l. *Rhizoboleæ*, bot., växtfamilj, besläktad med *Marcgraviaceæ* och *Theaceæ*, innefattande ett fåtal träd och buskar i Syd-Amerikas urskogar. De jättelika stammarna af *Caryocar* arterna användas med fördel i möbelsnickeriet (t. a. t. jubaträ) och till skeppsbyggnad. Nötterna äro rostade. G. L.—m.

Caryocatactes, zool. Se Nötkräksläkte.

Caryocystites v. Buch, paleont., ett inom undersiluriska aflagringarna förekommande cystidsläkte af fam. *Echinosphæritida*, utan stjälk, med relativt stora kalkplåtar, som visa sig räfflade i porrutorna på ytan såsom lister framträdande r. Såsom typ för släktet anses den redan af Wahleberg beskrifna *C. granatum*. A. G. N. (A. H.—m.)

Caryophyllaceæ, Nejlikväxter, bot., en familj inom ordn. *Centrosperma* (*Curcembryæ*), innefattande de oftast af äldre systematiker såsom skilda familjer upptagna *Silenaceæ*, *Paronychieæ* och *Astaceæ*, som emellertid visa så stora öfverensstämmelser, att de numera allmänt ställas endast som grupper inom ifrågavarande familj. Till denna hörande växter äro örter och halbuskar med vanligen motsatta, enkla blad; blommorna äro anordnade i krast, hvilken till sist öfvergår i ensidig knippen; blommorna äro regelbundna, i regel fuktaliga; fruktämnet, bildadt af 2—5 fruktblad, enrummigt med ett centralt fritt fröämnesfäste och fria stift; frukten är kapsel, sällan nöt eller bär. De omkr. 1,300 arterna anträffas hufvudsakligen inom de tempererade zonerna. — Familjen sönderfaller i två stora väl begränsade grupper: 1. *Alsinoideæ* (*Alsineæ*, se d. o.) med fribladigt foder. Till denna grupp höra släktena *Cerastium*, *Spergula*, *Sagina*, *Stellaria*, *Arenaria*, *Scleranthus*, *Herniaria* o. a.; de båda sista släktena ha i frukt och sammanfattas jämte andra släkten till gruppen *Paronychieæ*. 2. *Silenoideæ* (*Sileneæ*) med sambladigt foder. Bland de många hit hörande släktena kunna anföras *Lychnis*, *Agrostemma*, *Silene*, *Dianthus*, *Saponaria*, *Gypsophila*. Familjens nytt är ringa. Några arter ha medicinsk användning för mer än nu. *Spergula* odlas allmänt som foderväxt. Många arter af släktena *Cerastium*, *Dianthus*, *Gypsophila*, *Lychnis*, *Saponaria* och *Silene* odlas som prydnadsväxter. Flera arter i giftiga frön. G. A. (G. L.—m.)

Caryophyllidea, zool. Se Bandmaskar.

Caryophyllus aromaticus L., Kryddnejlikträdet, bot. farm. Se *Eugenia* och *Eugenia*.

Caryopsis, bot. Se Hinnfrukt.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Caryöta L., bot., växtsläkte af fam. *Palmæ*, med 9 arter i södra Asien och Nord-Australien. De ståtliga *Caryota*-palmerna, som i Europa odlas i växthus, utmärka sig genom småbladens fiskfenliknande utseende. Af de större arterna (*C. urens*; *C. Rumphiana* m. fl.) erhållas palmsocker, ett värdefullt virke och sago. Af bladslidornas fibrer beredes vegetabiliskt tagel (*crin végétale*, black fibre, siamfaser). G. L.—m.

Casa (lat.), hydda, hus; under medeltiden äfven kloster; it. och sp., hus; port., domstol. — *Casa santa* (it.), jungfru Marias heliga hus i Loreto.

Casa, Giovanni della, italiensk prelat och skriftställare, f. 1503, var bl. a. ärkebiskop i Benevento, 1544—50 nuntius i Venezia och slutligen påfäst statssekreterare under Paul IV. Död 1556. Han är hufvudsakligen märkvärdig som ledare af en reaktion mot den allmänna efterhärmaningen af Petrarcas poesi och som upphofsman till en stil, hvilken är mera kraftig och ståtlig, ehuru mindre elegant och mjuk, än nämnde skalds. C:s förnämsta verk äro sedeskildringarna *Galateo*, *trattato de' costumi* (utgifven af Tommaseo 1825) och *Trattato degli uffizi communi tra gli amici superiori e inferiori*. Hans samlade arbeten utkommo i Florens 1707 (i 3 bd) och förekomma i "Classici italiani" (bd IV, 1806).

Casabia'nca, François Xavier, greve de C., fransk statsman, f. 1796 i Nizza, invaldes 1848 i nationalförsamlingen (såsom ombud för Corsica) och verkade där för sin frände Louis Napoléons politik. I okt. 1851 blef han handels- och äkerbruksminister och kort därefter s. å. finansminister. Såsom bonapartist godkände han naturligtvis statskuppen af 2 dec. s. å. 1852—64 var han ministerpresident (utan portfölj) och 1864—71 generalprokurator vid kammarrätten ("cour des comptes"). Död 1898. 1852 utnämndes han till greve och medlem af senaten.

Casabla'nca (arab. *Dar el-Beida*), hamnstad i Marokko, vid Atlantiska hafvet, på 33° 37' n. br., har en öppen, men djup redd och är den viktigaste mellanhanden mellan utlandet (England och Frankrike) och denna del af Marokko. Omkr. 8,500 inv. 1898 omfattade sjöfarten 283,547 ton. Exporten (ull, majs, getskinn m. m.) hade 1891 ett värde af 5,18, importen af 9,5 mill. kr. Platsen anlades af portugiserna i början af 16:e årh. i st. f. det äldre Anfa.

Casagli [kasa'lj'i], Justina Kristina, operasångerska, född Wässelius, f. 1794, blef 1805 elev vid k. teatern och där anställd 1812. Hon berömdes för "vacker och böjlig sångröst, god skola, behagligt utseende och mycken grace" samt vann stort bifall i synnerhet som *Cherubin*, *Papagena* och *Zerlina*. Hon gifte sig 1812 med dansören *Lodovico Casagli* (f. 1769, d. 1831), lämnade med honom Sverige 1818 och reste till Italien, där hon väckte ännu större bifall än hemma, i synnerhet i Rossinis "Cenerentola" (Turin 1820) och "Donna del lago" (Rom 1823) samt i Cimarosas "Matrimonio segreto" (Lucca 1827). Hon var en längre tid anställd vid teatern i München och sökte efter mannens död ny anställning i Stockholm, men "fick afslag, emedan det försports, att hennes röst tagit skada". Fru C. dog i Parma 1841. Hon säges vara den första svenska, som uppträdde på utländsk scen. A. L.

Casala'nza, by i italienska prov. Neapel, nära Capua. Där afslöts 1815 en konvention, genom hvilken Neapel överlämnades åt österrikarna.

Casala'nza, hertig af. Se Bianchi (Friedrich von).

Casale, it., utanverk; förstäd.

Casale Monferrato, kretshufvudstad i italienska prov. Alessandria (Piemonte), på Pos högra strand. 31,793 inv. (1901). Biskopssäte. C. har en 1107 färdigbyggd katedral, en renässanskyrka (San Domenico), vackra palats, ett lyceum, ett gymnasium, ett tekniskt institut och ett prästseminarium. Fabrikation af kalk och cement, maskiner, likör och konstgjorda gödningsämnen. Såsom första Po-öfvergång nedanför Turin har C. alltid haft strategisk betydelse och är fortfarande befäst. Det var under medeltiden residens för markgrevarna af Monferrato och kom 1703 till Savojen.

Casale Pusterle'ngo, by i italienska provinsen Milano. 6,313 inv. (1901). Stor handel med parmesanost.

Casali's (Cassalis), Eugène, banbrytande fransk missionär, f. 1812 i Orthez i Béarn, idkade under pastor Pyts ledning klassiska studier med syfte att bli präst, men inträdde 1830 som elev i det evangeliska missionsinstitutet i Paris och utsändes 1832 med två andra unga män till Syd-Afrika, för att ansluta sig till missionärerna Lemue, Rolland och Pellisier i barotsfolkets land. Vid framkomsten till Kap möttes de emellertid af meddelandet, att arbetet därstädes genom ett öfverfall af höfdingen Moselikatse blifvit upprifvet, och ett nytt arbetsfält upptogs då i Basutoland, där de hjärtligt välkomnades af höfdingen Mosjesj och i Morija 1833 uppträdde den första missionsstationen. Ej långt därefter fick C. upptaga en ny station i Taba Bosigo, där höfdingen residerade. Där arbetade han såsom bibelöfversättare, evangelist och församlingsledare med växande framgång. Det dröjde icke länge, innan Mosjesj själf omvändes till kristendomen och blef ett godt stöd för missionsarbetet. C:s hustru, Sara Dyke, bidrog i icke ringa mån till att evangelium vann ingång hos folket, och basutokvinnorna kallade henne sin egen missionär. Kort efter hennes död, 1854, hemkallades C. för att öfvertaga ledningen af missionsinstitutet i Paris och utförde i denna ställning ett betydelsefullt arbete. F. n. (1905) finnas i Parissällskapet basuto-mission 19 hufvudstationer och 154 bistationer samt 12,000 kommunikanter och 8,000 katekumener. I 150 skolor mottaga öfver 10,000 lärjungar undervisning, och ett ej obetydligt antal infödda medhjälpare står vid missionärernas sida. C. afled i Paris 9 mars 1891. A. K.

Casalmaggiore [-madjäre], kretshufvudstad i italienska prov. Cremona (Lombardiet), vid Po. 16,373 inv. (1901). Tillverkning af lervaror (majolika), glas och läder. Omgifningen är rik på vin, säd och hampa. Vid C. blef 1448 en veneziansk flotta besegrad af Francesco Sforza.

Casal nuovo, förr namn på staden Manduria.

Casamance [kasama'nce] l. *Cazamance*, flod i franska kolonien Senegal, har sina källor på Futa-Djallons västra förgreningar och faller ut 120 km. s. om Gambia i Atlantiska hafvet. Stora sandbankar spärra inloppet och lämna endast tre kanaler öppna, af hvilka den mellersta, omkr. 1,200 m. bred, är

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

den enda, som vid högvatten kan passeras af fartyg, som ligga 4 m. djupt. Men innanför barren är djupet i floden 10—15 m., och ända till Sedhiou, 125 km. från hafvet, kunna fartyg om 2 m. djupgående gå upp. Tidvattnet är märkbart ända till Zighinchor, 75 km. från hafvet. Nedre loppet, från Sedhiou, har en betydlig bredd, 2—5 km., och bildar en labyrinth af kanaler och sandbankar omgifna af mangrovesnår, som göra landstigning nästan omöjlig. Sedan midten af 16:e årh. hafva portugiserna egt etablissemang vid Zighinchor, och äfven engelsmännen hafva egt faktorer vid floden. 1828 och 1836—37 besatte fransmännen flera öar och hafva sedan sträckt sitt inflytande allt högre upp. Hufvudort och säte för kommandanten öfver samtliga till 4:e arrondissementet af franska kolonien Senegal hörande platser vid C. är det 1837 anlagda Sedhiou. Med Portugal, som nu icke har några besittningar vid floden, men eger kolonier längre söder ut, slöts 1886 fördrag, enligt hvilket vattenskillnaden mellan C. och Cacheo skall utgöra gräns. I n. bestämdes gränsen mot de engelska besittningarna 1889.

Casamicciola [-mi'tjåla], "badens drottning", mycket besökt badort på ön Ischia. 3,592 inv. (1901). Genom jordskalften 4 mars 1881 och 28 juli 1883 förstördes kyrka, badinrättningar och nästan alla husen.

Casa Miranda, grefvinna, sångerska. Se Nilsson (Kristina).

Casanobrio [-äbriå], italiensk målare. Se Carlevaris.

Casanova [-näva], Jean Toussaint Arrighide. Se Arrighi.

Casanova [-näva], Gian Giacomo Geronimo de Seingalt, italiensk äfventyrare och skriftställare, f. 1725 i Venezia, d. 1798, gjorde tidigt goda framsteg i studier, men hade ett alltför lidelsefullt lynne för att kunna foga sig i disciplinen vid någon läroanstalt. Han måste redan vid 16 års ålder lämna den prästerliga banan, följde 1744 som fänrik en beskickning till Konstantinopel, deserterade och råkade i svårigheter, men blef upptagen som adoptivson af den rike senatoren Bragadino och lefde en tid i den största lyx. 1755 blef han

emellertid häktad och förpassad till blykamrarna, från hvilka han företog en våghalsig och ryktbar flykt. Nu vidtog ett kringflackande lif, hvarunder han uppträdde som grand seigneur och nästan öfverallt skaffade sig tillträde till hofven, gjorde bekantskap med tidens förnämsta personligheter (såsom Voltaire, Rousseau, Haller, Winckelmann), men på samma gång inlät sig i de vildaste äfventyr. Genom sitt imponerande yttre och utomordentliga sätt att vara lyckades han vinna insteg hos en mängd lättrogna och begagnade sig äfven af alkemistiska och kabbalistiska konster för att tillnärma sig pengar. Öfverallt var han hjälten i kärleksäfventyr, dueller och intriger och spelade

en stor roll i Paris, Berlin, London, Madrid, Petersburg, Warschau och flera italienska hufvudstäder, tills mot 1770-talet hans stjärna började dala. Efter att under några år ha haft en underordnad plats i sin födelsestad, flyttade C. 1785 till den lilla staden Dux i Böhmen, där han stannade till sin död som bibliotekarie hos en greve Waldstein.

Berömdast af C:s skrifter äro hans memoarer, skrifna på franska under vistelsen i Dux och utgifna i tysk bearbetning 1822—28 och 1850—51 samt i trognare, men likväl retuscherad upplaga, *Mémoires de J. Casanova de Seingalt écrits par lui-même* (12 bd, 1826—38). På svenska finns ett utdrag: "Ur Casanovas memoarer" (1855). De äro fulla af dramatiskt berättade episoder samt outtömligt rika på sedeskildringar och personhistoriska upplysningar. Framställningen afbrytes vid år 1773. Memoarerna väckte ett kolossalt uppsende och ha upplefvat många upplagor. C. utgaf äfven en öfersättning af Iliaden till italienska ottave rime. Litt.: Barthold, "Die geschichtlichen personlichkeiten in Jacob Casanovas memoiren" (1846), och V. Ottmann, "Jacob Casanova von Seingalt" (1900) och där anförd bibliografi. — Bröder till C. voro de bägge målarna Giovanni C., f. 1722, d. 1795 som professor och direktör vid konstakademien i Dresden, och Francesco C., f. 1730, d. 1805, bosatt i efter hvarannan i Paris, Dresden och Wien.

Casares, stad i spanska prov. Málaga (Andalusien), i en af floden Genal bildad dal, 8. om Sierra Bermeja, 7 km. från Medelhafvet. 5,702 inv. (1900). Koppargrufter och marmorbrott. Mineralkällor och badanstalter.

Casas, Bartolomeo de las, spansk andlig. Se Las Casas.

Casas grandes (sp.), "stora hus", ruiner efter en förhistorisk stad af stora dimensioner, i nordamerikanska staten Arizona, n. n. ö. om Tucson, i Rio San Pedros dal. Rester af murar af soltorkadt tegel af 15 m. höjd och 1,5 m. tjocklek, hvilka tillhöra hus af flera våningars höjd, af jättelika yttermurar, vaktorn äfvensom öfver 4 m. höga jordkullar (mounds) ligga spridda milsvidt omkring. Ruinerna sågos första gången 1697 och beskrefvos af prästerne Mange och Kino. Äfven dylika ruiner i mexikanska staten Chihuahua, hvilka enligt traditionen härröra från aztekiska byggnader, kallas C.

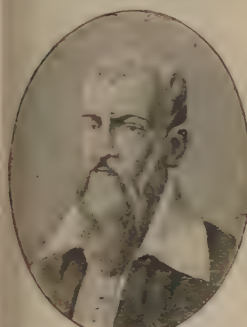
Casati, Gabrio, greve, italiensk statsman, f. 1798, broder till den hjältemodiga Teresa Gonfalonieri, var 1837—48 postestå i Milano och blef därefter vid revolutionsrörelsens utbrott president i provisoriska regeringen i nämnda stad. Såsom sådan verkade han för föreningen med Piemonte. Han flyttade sedan öfver till Piemonte, var från 27 juli till 23 aug. 1848 president i fusionsministären i Turin och juli 1859—jan. 1860 undervisningsminister samt sedermera under fyra år president i senaten. Döo 1873.

Casati, Gaetano, italiensk Afrikaresande, f. 1838, blef 1859 officer i italienska armén, ur hvilken han 1879 tog afsked såsom kapten. Han begaf sig på uppdrag af "Società per l'esplorazione commerciale dell' Africa" till Bahr el-gasali området i Afrika, dit han anlände 1880. Han genomströfvade njamnams och monbuttu-folkets länder och mottogs jämte d:r Junker med mycken gästfrihet af Emin pasja i Lado 1883 samt blef hans bit

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tråde i striden mot mahdisterna. År 1886 begaf sig C. till konung Kabrera i Unyoro, af hvilken han länge hölls fången och slutligen dömdes till döden, men han räddades genom underrättelsen om Stanleys annalkande. Han slöt sig då, 1889, till Stanley och Emin pasja vid Ukerewe och uppnådde med dem kusten s. å. Död 1902 i Como. Hans reseskildringar, bland hvilka den fullständigaste är *Dieci anni in Equatoria e ritorno con Emin pascha* (2 dlr, 1891), höra till de viktigaste bidragen till kännedomen om Ekvatorial-Afrika.

Casaubonus l. **Casaubon** [kasåbå/], Isaac, filolog och protestantisk teolog, f. 1559 i Genève, d. 1614 i London, blef 1596 professor i Montpellier och 1604 bibliotekarie hos Henrik IV, sedan han

af katolikernas religionshat hindrats att mottaga en honom af konungen redan 1599 erbjuden professur i Paris. Sina sista lefnadsår tillbragte han i England, där Jakob I vid hans öfverflyttning till London (okt. 1610) mottog honom med stor utmärkelse. Bland C:s många arbeten må nämnas hans förträffliga editioner af ett stort antal klassiska auktorer,

såsom grekerna Strabon (1587), Dionysios från Halikarnassos (1588), Aristoteles (1590 och 1605) och Polybios (1609) samt latinerna Plinius d. y. (1591), Appulejus (1594), Suetonius (1595) och Persius (1605). Värdefulla vetenskapliga skrifter af hans hand äro *Animadversionum in Athenaei deipnosophistas libri XV* (Lyon 1600), hans kommentarier till "Scriptores historiae Augustae" (Paris 1603) samt den grundliga undersökningen *De satyrica graecorum poesi et romanorum satira libri II* (Paris 1605). C:s bref finnas bäst utgifna af Almeloveen (Rotterdam 1709); hans dagbok, *Ephemerides*, utgafs af Russel (2 bd, Oxford 1850). Litt.: Fr. Hoffman, "Isaac C." (i Hist. taschenbuch, 1880) och Nazzelle, "Isaac C., sa vie et ses temps" (1897). — Hans son, Meric C., f. 1599, d. 1671, präst i engelska högkyrkan, är känd som författare till ett par skrifter till försvar för faderns minne mot katolska belackare (1621 och 1624) samt till klassiskt filologiska och teologiska afhandlingar. Då långa parlamentet beröfvat honom hans kyrkliga befattningar, som han först vid restaurationen återfick, erbjöd drottning Kristina honom en fristad i Sverige.

Cascade range [kaskæ'd ræ'ndj], eng., Kaskadbergen (se d. o.).

Cascara sagrada, amerikansk frangulabark. Se Cortex och Frangulabark.

Cascarilla [-ri'lja], sp., kaskarillbark.

Cascarillos [-riljërås], sp., barkskalare, yrkesmässiga afskalare af kinabark.

Cascate delle marmore, berömda vattenfall. Se Terni.

Cascina [kaš'ina], stad i italienska prov. Pisa (Toscana), vid floden Arno. Omkr. 3,000 inv., som kommun 25,504 inv. 1901). Där blefvo pisanerna

29 juli 1364 öfvervunna af florentinerna under Galeotto Malatesta.

Cas'co (Kasko), sp., egentl. skål, kruka; ett slags kortspel, liknande lomber. — *Sjöv.* Ett slags pråm, som på Filippinerna begagnas för trans-

port af laster från och till fartyg. Cascon är omkr. 14 m. lång och 3 m. bred samt liknar en rektangulär låda. För lastens bevarande finnas flyttbara rottingtak. Tacklingen består af två master med segel, som utgöras af bastmattor och äro beklädda med lätta ribbor. — Casco begagnas äfven, såsom sjöförsäkringsterm, om fartygsskrof i allmänhet. Se Kasko. R. N.*

Casco, barn, hvars båda föräldrar äro mulatter.

Case boards [kæ's bæ'eds], eng., lädbräder. Se Bräder.

Case'lli, Gio'vanni, italiensk lärdd, abbé, f. 1815, d. 1891, sysselsatte sig mycket med elektriciteten och magnetismen. 1854 uppsatte han i Florens tidskriften "Ricreazione", afsedd att sprida fysikaliska kunskaper bland allmänheten, och samtidigt konstruerade han den efter honom uppkallade pantelegrafen. Sedermera konstruerade han en elektrisk motor.

Casentino-dalen, den öfre Arno-dalen, mellan toskanska Apenninerna och Pratomagno. Längd 36 km. Berömd för sina skogar, sin vattenrikedom och de gamla småstäder, som kröna höjderna, är dalen mycket besökt af sommargäster.

Case'rtä. 1. Provins i Italien (Kampanien), till 1871 kallad Terra di Lavoro. 5,268 kvkm. 797,734 inv. (1904), 151 på 1 kvkm. Provinzen, som genomflytes af Garigliano, Volturno m. fl. floder, är fruktbar och väl odlad. Bergen lämna vackra marmor och travertin. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, 22 km. n. om Neapel. 32,709 inv. (1901). Biskopsäte. Slottet, ett af de största och präktigaste i Europa, uppfördes 1752 af konung Karl III och under ledning af arkitekten Vanvitelli. Staden kallas C. nuova, till skillnad från det närbelägna C. vecchia, som en tid var hufvudorten i ett grefskap.

Case'rtä, grefven af. Se Bourbon, sp. 1353.

Cases [kaš/], Emanuel Auguste Dieudonné, greve de las C., fransk politiker, Napoleon I:s förtrogne. Se Las Cases.

Cash [ka'j/], eng. (eg. penningar, kontanter), en af främlingar i Kina och Japan brukad benämning på ett mindre skiljemynt och en mindre viktsort i dessa länder. Den kinesiska och japanska vikten i cash (kin. li, jap. ring) är tusendedelen af en tael

(silfveruns, kin. *liang*) och motsvarar 3,77 cg. — Myntet cash motsvarade i Kina ursprungligen $\frac{1}{1000}$ "liang", medan numera en sådan liang räknas innehålla 1,300 till 1,400 cash. Äfven på Korea och i Annam präglas cash; i penninghandeln skiljer man på olika sorter och köper dem efter vikt. Cash (kin. *li*) tillverkas vanligen af en mässingliknande legering, som förr innehöll 79 proc. koppar, 10 proc. zink, 7 proc. bly och 4 proc. tenn (numera 54 proc. koppar, 36 proc. tenn, 10 proc. järn eller bly). Mynten hafva i midten ett fyrkantigt hål, emedan de äro afsedda att trädas upp (100 å 1,000 tillsammans) på snören. Man präglar äfven stycken på 5, 10, 50, 100 cash; dessa ega dock endast $\frac{2}{3}$ af den vikt de borde hafva. De japanska mynten cash (jap. *sen*, *seng*, *mongseng*, d. v. s. 1 *sen*, *mong*) hade förr samma form som de kinesiska och gjordes af koppar, senare t. o. m. af järn; men de "sen", som från 1873 utsläpptes i rörelsen, äro bronsmynt utan hål i midten. En sådan sen motsvarar nu $\frac{1}{100}$ af en *jen* (= 1,95 kr.), den 1897 lagstadgade myntenheten i guld (hvilken 1871—97 var dubbelt högre, = 3,90 kr.).

Cash credit [kă'sj kre'dit], eng., kassakreditiv. Se Bank, sp. 860.

Cashel [kă'sjel], stad i irländska prov. Munster, greiskapet Tipperary. Omkr. 3,000 inv. Säte för en anglikansk biskop. (Den katolske ärkebiskopen af C. residerar i Thurles.) På en närliggande klippa finnas ruiner efter St. Patriks katedral, den äldsta kristna kyrkan på Irland.

Casier-judiciaire [kasie'jydisiär], fr., *jur.*, straffregister.

Casilinum, i forntiden stad i Kampanien, vid Volturnus, hade strategisk betydelse, emedan Via appia där gick öfver floden, och var berömdt genom det motstånd, som enligt uppgift 570 prænestiner och perusinare 216 f. Kr. där gjorde mot Hannibal. Staden måste omsider gifva sig, men återtog 214 af romarna och förlorade sin själfständighet. På dess plats anlades 856 det nuv. Capua (se d. o.).

Casimir-Perier, Se Périer.

Casino, föreningslokal; kortspel. Se Kasino.

Casino, riktigare Cassino, stad och kloster. Se Cassino och Monte Cassino.

Casinum, stad i det gamla Latium. Se Monte Cassino.

Casiquiare [kasikiäre] l. Cassiquiare, en flodarm, som Orinoco sänder till Rio Negro, jordens mest bekanta flodblandning ("bifurkation"). En tredjedel af Orinocos vattenmassa går där öfver till den senare floden. Vid sin början blott 40 m. bred, utvidgar sig C. genast till 300 m., senare till 1,000 m., och har en längd af 200 m. På vägen till Rio Negro mottar den två stora bifloder från öster, Pacimoni och Siapa Bari. — Den första underrättelsen om det egendomliga naturfenomenet gaf la Condamine, som berättade, att jesuiten Manuel Ramon 1744 på en båt kommit från Rio Negro till Orinoco. Sin ryktbarhet fick C. genom Humboldts beskrifning. Denne besökte C. 1800 i maj. — Ehuru bätfärd är möjlig mellan de båda hufvudfloderna genom C., så begagnar man sig dock icke därpå, till följd af de stora moskitmängderna på C., utan trafiken förmedlas i stället öfver en obevärd landsväg. J. F. N.

Casius (lat., grek. *Kάσιος*), binamn på en semitisk, med Zeus likställd gudomlighet. Zeus Kasios

(Juppiter Casius) dyrkades bl. a. på bergen Kasios vid Antiokia i Syrien (nu Djebel el Akra, "den kala berget", brant uppstigande ur hafvet) och i Egypten vid Pelusium.

Caslau l. Czaslau, tjech. *Čáslav* [tjas-], stad i östra Böhmen, vid österrikiska nordvästbanan (Wien—Tetschen). 263 m. ö. h. 9,174 inv. (1900). Nästan uteslutande tjecher. Gymnasium, protestantiskt seminarium. C., en mycket gammal stad, var en af husiternas hufvudplatser. Norr om C. ligger slagfältet vid Chotusitz (se d. o.).

Caslon [kă'slon], William engelsk stilgjutare, f. 1692, d. 1766, omskapade antikva-stilen till de former, hvilka sedan 1860-talet åter kommit i bruk under det egentliga namnet medieval-stil, och skaffade sig ett namn äfven genom att snida arabiska och koptiska alfabet.

Caso, en till Turket hörande liten ö i Medelhafvet. Se Kasos.

Casorati, Felice, italiensk matematiker, f. 11 dec. 1835 i Pavia, blef efter aflagd ingenjörsexamen 1857 tillf. och 1861 ord. professor vid universitetet i Pavia och dog där 11 sept. 1890. C. utöfvade en betydande författarverksamhet och behandlade därvid företrädesvis frågor ur den högre analysen. Han utredde, hurusom den jacobisatsen, att en analytisk funktion af en variabel icke kan ha mer än två perioder, förutsätter att funktionen icke inom ändligt område har något väsentligt singulärt ställe. Vidare har C. gifvit uppslag till en ny fortbildning af differenskalkylen genom att sätta denna kalkyl i samband med teorien för differentialkvationer och periodiska funktioner. Han har också infört ett nytt mått för buktiga ytor krökning i en gifven punkt. C:s afhandlingar, hvilka de flesta äro införda i "Annali di matematica", "Rendiconto del Istituto lombardo" samt "Acta mathematica", utmärka sig genom ett elegant framställningssätt. Samma egenskap ådagaläggas både såsom föreläsare och i sin lärobok *Teoria delle funzioni delle variabili complesse* (1868), hvilken innehåller en framställning af funktionsteori i öfverensstämmelse med Cauchys och Riemanns äskdnings sätt. G. E.

Casoria, distriktshufvudstad i italienska prov. Neapel, vid järnvägen Neapel—Foggia och ängspåsvägen Neapel—Caivano. 12,905 inv. (1901). Städtillverkning, vin- och fruktodling.

Casp., i botaniska namn förkortning för Robert Caspary, professor i Königsberg, f. 1818, d. 1888.

Caspari. 1. Karl Poul C., norsk (tyd.) teolog och orientalist, f. 8 febr. 1814 i Dessau, judiska föräldrar, studerade (under F. L. Fleischerledning) orientalska språk i Leipzig och öfvergi. 1838 till kristendomen. Sedan han därefter i Berlin studerat teologi under Hengstenberg samt i Leipzig fortsatt sina studier i gammaltestamentlig exegetik och orientalska språk, blef han 1842 filosofie doktor i Leipzig och 1844 teologie doktor ("honoris causa").

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

i Königsberg. 1845 afslög han en kallelse att blifva lärare vid högskolan i sistnämnda stad, emedan han icke ville sluta sig till den preussiska unionen; men 1847 mottog han en dylik kallelse till Kristiania, där han sedan verkade först som lektor och sedan, ifrån 1857, som professor i teologi. Redan under andra terminen af sin verksamhet i Norge höll han sina föreläsningar på norska, och småningom lefde han sig fullkomligt in i de norska förhållandena. 1850 och 1857 afslög han kallelser till Rostock och Erlangen. — C. var en af Europas förnämste lärde

på teologiens och den österländska filologiens områden samt utvecklade en betydande litterär verksamhet. Hans *Grammatica arabica* (1844—48; 5:e uppl. bearb. af A. Müller 1887) åtnjuter stort anseende. Några af hans verk — såsom *Ueber den syrisch-ephräimitischen krieg unter Jotham und Ahas* (1849) och *Über Micha den morasthiten und seine prophetische schrift* (1852) — ha utkommit som universitetsprogram. 1867 utgaf han *Commentar til de tolv første capitler af profeten Jesaja*. C. offentliggjorde äfven flera populära teologiska arbeten och deltog ifrån 1857 i redaktionen af "Theologisk tidskrift" (utgifven i Kristiania), till hvilken han lämnade en stor mängd bidrag. Som universitetslärare åtnjöt C. stort anseende, och på det kyrkliga lifvet i Norge utförde han ett mäktigt inflytande. Han var städes en sträng lutheran och afjord motståndare till grundtvigianismen. Större delen af hans i "Theologisk tidskrift" intagna afhandlingar är sålunda inlägg i den af Grundtvig väckta rörelsen, i det de bestå af historiska undersökningar rörande dopsymbolen i kyrkan. Dit höra hans äfven separat utgifna skrifter *Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete quellen zur geschichte des taufsymbols etc.* (I—III, 1866—75), *Nadverens indstiftelsesords gudstjenstlige historie fra det femte aarhundrede af indtil vore dage* (1868), *Alte und neue quellen zur geschichte des taufsymbols etc.* (1879). I förening med Gisle Johnson utgaf han i norsk översättning "Konkordiebogen eller den evangelisk-lutherske kirkes bekjendelsesskrifter" (1861—66; 2:a uppl. 1882). De fynd han på sina utländska resor gjorde bragte honom att på de senare åren af sitt lif sysselsätta sig med den kyrklig-latinska litteraturen under öfvergångstiden mellan kyrkans forntid och medeltid. Där- under framdrog han ett material, som har intresse ej mindre för kulturhistorien och språkforskningen än för kyrkohistorien, såsom i *Martin von Bracarars schrift De correctione rusticorum* (1883), *Kirchenhistorische anecdota*. 1. Lateinische skrifter (s. å.), *Eine Augustin fälschlich beigelegte homilia de sacrelegiis* (1886) och *Briefe, abhandlungen und predigten aus den zwei letzten jähren. des kirchlichen alterthums und dem anfang des mittelalters* (1891). Alltifrån sin ankomst till Norge var han medlem af den till revision af den norska bibel-

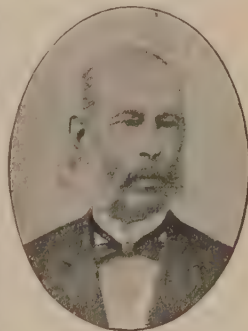
översättningen tillsatta kommittén, och han fick upplefva fullbordandet af arbetet med gamla testamentet, hvilket framlades vid det norska bibelsällskapets 75:e årstest i maj 1891. Han afled i Kristiania 11 april 1892. Y. N.

2. Karl Theodor C., den föregående son, norsk skald, f. 13 febr. 1853 i Kristiania, blef 1877 teol. kandidat och aflade 1880 praktisk ämbetsexamen samt egnade sig därefter en tid åt skollärarverksamhet. Han debuterade 1880 med en samling *Polemiske sonetter* (2:a uppl. s. å.), riktade mot Ibsen och Björnson. Senare har han utgivit ytterligare en samling polemiska dikter, *Tidsbilder* (1883), ett band *Digte af Per Gynt* (1891) och *Fra syd og nord. Nyere digte* (1899); vidare *Skyggesider* (1896) och *Norsk høifjeld* (1898), stämningar och skildringar af norsk natur. C:s poesi är dels hvasst polemisk, dels frisk och behagfull naturlyrik.

Caspäri, Otto Heinrich Gotthold, tysk filosof, f. 1841 i Berlin, sedan 1877 e. o. professor i filosofi vid universitetet i Heidelberg, har rönt starka intryck af Leibniz och Lotze samt inlagt förtjänst genom att söka ådagalägga filosofiens förenlighet med den moderna naturvetenskapen, åt hvilken uppgift särskildt egnades den tidskrift "Kosmos", som han 1877—86 utgaf tillsammans med G. Jäger och Carus Sterne (= Ernst Krause). Af hans egna arbeten må här nämnas *Leibniz' philosophie* (1870), *Die urchgeschichte der menschheit* (1873; 2:a uppl. 1877), *Die grundprobleme der erkenntnisthätigkeit beleuchtet vom psychologischen und kritischen gesichtspunkte* (2 bd, 1876—79), *Der zusammenhang der dinge* (1881) och *Hermann Lotze* (1883; ny uppl. 1894).

Ca'sparson, Johann Wilhelm Christian Gustav, tysk författare af svensk härkomst, f. 1729 i Giessen, d. 1802 i Kassel, slog sig ned i Hessen, där han blef professor vid collegium carolinum i Kassel och medlem af lyceidirektionen samt vann rykte som författare af ekonomiska, historiska och vittra skrifter, de sistnämnda i Gottscheds anda. Hans prisskrift *Wie kann der landmann seine stadt-, dorf- und feldwege verbessern?* utgafs 1846 i 5:e upplagan. C:s farfar, hvars verkliga namn är okänt, lär ha lämnat Sverige på Karl XI:s tid och antagit namnet C. Se vidare "Hessisches gelehrten-lexikon".

Ca'sparsson, Karl Edvard, politiker, kommunalman, f. 21 juli 1827 i Stockholm, af en gammal ansedd borgarfamilj; fadern var sidenfabrikör och grosshandlare. C. blef student i Uppsala 1845, tog officersexamen 1846 och blef underlöjtnant vid Närkes regemente 1848, men tog s. å. transport till lifregementets grenadjärkår, som han sedan tillhörde till 1854. Han blef 1873 befördrad till kapten i armén och kvarstod som sådan till 1877. Efter studier dels vid Ultuna landbruksinstitut och dels under utrikes resor inköpte han 1853 Brunna

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

egendom i Vänge socken i Uppsala län. Bland hans många förtroendeuppdrag må särskildt märkas mångårigt vice ordförandeskap och ordförandeskap i länets hushållningssällskap, ledamotskap i landstinget sedan 1863, under hvilken tid han halftannat decennium fungerade som ordförande, ledamotskap i styrelsen för Ultuna m. m. 1897 blef han hedersledamot i landbruksakademien. Från och med första riksdagen under det nya representationsskicket tillhörde C. riksdagen, 1867—72 och 1882—99 som ledamot i första kammaren för Uppsala län samt 1873—81 som ledamot i andra kammaren för Uppsala läns mellersta domsaga. Under denna tid var han ledamot i statsutskottet 1870—72, 1884—87 och 1889—94, i konstitutionsutskottet 1888, i särskilda utskottet för skogshushållningens ordnande 1874, i särskilda utskottet för landtförsvarets ordnande 1877, i särskilda utskottet för behandling af den internationella lapp-lagen 1882 samt i särskilda utskottet för försvarsfrågans behandling vid 1892 års urtima riksdag. I sammanhang härmed kan nämnas, att han från 1885 var ledamot af kommittén för granskning af förslag till instruktion för provinsialläkarna och från 1886 i kommittén för afgifvande af förslag till jordbrukskreditens ordnande. Efter att af första kammaren vid 1894 och 1895 årens riksdagar ha varit insatt i talmanskonferensen, blef han 1896 första kammarens vice talman, hvilken befattning han beklädde vid sitt fränfalle. Han afled å Brunna 1 febr. 1899.

Bland de många allmänna frågor, hvilka voro föremål för hans lifliga intresse och verksamhet, satte han själf i främsta rummet försvarsfrågan och tullfrågan. Hvad den förstnämnda beträffar, var han en orubblig anhängare af åsikten, att en utveckling på indelningsverkets grund utgjorde enda möjligheten att åstadkomma ett för våra förhållanden afpassadt betryggande försvar. Beträffande grundskatterna erkände han visserligen, att det mot dem rådande missnöjet var fullt berättigadt med hänsyn till deras ojämna fördelning mellan såväl de olika landsdelarna som de särskilda hemmanen inom samma landsdel, men betonade samtidigt, att de som skatteform hade en afsevärd betydelse i ett väl ordnat skattesystem. En revision och reglering af dessa skatter var därför den lösning af frågan, som syntes honom bäst kunna förena de skattskyldiges intressen och rättvisans kraf. C. hade ock motiverat i sådant syfte. Sammankopplingen af försvars- och grundskattefrågorna hade därför i honom en bestämd motståndare, och han liknade 1873 års bekanta riksdagsskrifvelse i sådant syfte vid en rättfälla. Men efter 1885 års riksdagsbeslut ansåg han sig skyldig att underordna sina personliga åsikter under ett redan fullbordadt faktum och kunde därför gå med på k. m:s förslag i försvars- och grundskattefrågorna vid 1891 och 1892 årens lagtima riksdagar samt vid urtima riksdagen sistnämnda år.

I tullfrågan var han en ifrig protektionist och blef snart en af den sidans ledande män och förnämsta talare. Men lika bestämd motståndare var han mot sträfvandena att få en rösträttsreform till stånd. Han ansåg nämligen, att en sådan både vore obehöfelig, då enligt hans förmenande de röstberättigades antal vore i jämn tillväxt i följd af penningvärdets fall och ökad välmåga i de djupa samhällslagren, och förutsatte och betingade en fullständig revision

af hela riksdagsordningen, så att man kunde anbringa de säkerhetsventiler erfarenheten från andra länder visat behöfliga. Slutligen må framhållas hans energiska åtgöranden och varma intresse för att få till stånd en revision af gällande lagstiftning rörande eder. C., hvars politiska verksamhet äfven hos de mest bestämde motståndare alltid åtnjöt oblandad aktning, skattades af många mycket högt som talare. Hans anföranden, som vanligen voro mycket värdade till formen och ådagalade stor beläsenhet och sakkunskap, genomdallrades icke sällan af en varm känslighet eller präglades af uddigt skämt och förefelade sällan att göra afsedd verkan. Icke minst bör han i detta afseende ihågkommas från den tid han tillhörde andra kammaren. Han var då en af de s. k. intelligensens mest slagfärdige kämpar och blef genom sina sarkasmer mången gång en svår motståndare till landtmannapartiets försvars- och skattepolitik. C. utgaf själf sina *Tal och anföranden i riksdagen samt tidningsuppsatser* (2 dlr, 1891—99). Han har ock uppgifvits som författare till den under pseudonymen *Agricola* utgifna broschyren *Riksdagsmannaidrotter och materiella betingningar* (1884).

Casparyska punkter, bot., benämning på de mörkare partier, som i tvärsnitt genom rötter ofta kunna observeras i strängslidans radiala väggar. Dessa mörkare partier hafva sin grund däruti, att de nämnda cellväggarna i ett tidigt stadium förkorkas, hvarefter de ej i likhet med öfriga väggar kunna kontraheras vid rotens normalt försiggående förkortning, utan i stället lägga sig i vinkel hvarigenom väggen under mikroskopet får ofrån-omtalade utseende. I stammens väfnader äro de casparyska punkterna endast undantagsvis iakttagna.

G. A. H. H.

Ca'spe, stad i spanska prov. Zaragoza (Aragonien) vid floden Guadalopes inflöde i Ebro. 7,735 inv. (1900). Vin- och olivodling; svaflvelbad.

Casper, Joh. ann Ludwig, tysk läkare och skriftställare, f. 1796 i Berlin, blef 1841 direktor för den i nämnda stad befintliga praktiska undervisningsanstalten för rättsmedicin och utgaf i denna egenskap de med stort bifall mottagna *Gerichtliche Leichenöffnungen* (1850—53). De förnämsta bland hans öfriga skrifter äro *Praktisches handbuch der gerichtlichen medicin* (1856—58; 8:e uppl., med atlas, 1889) och *Beiträge zur medicinischen statistik und staatsarzneikunde* (1825—35), första försöket till grundläggande af en medicinsk statistik. Dödt 1864.

Ca'spia po'rt'a (lat.), Kaspiska porten, ett i forntiden berömt bergspass i "Caspian montes" sannolikt i trakten af det nuv. Teheran i Persien.

Cass., i botaniska beteckningar förkortning för vicomte Alex. H. G. de Cassini, f. 1781, d. 1832.

Cass [ka's], Lewis, nordamerikansk statsman, f. 9 okt. 1782 i Exeter, New Hampshire, flyttad med sin fader, som deltagit i inbördeskriget och sedan varit officer vid en gränskommandering, efter slutade skolstudier till Ohio samt blef där 1800 praktiserande advokat. Redan 1806 invaldes C. i Ohios legislatur samt intog genast en ledande ställning vid undertryckandet af Aaron Burrs planer af från Blennerhassett island i Ohiofloden organiserad en upprorsrörelse i västern mot Unionen. Vid utbrottet af 1812 års krig mot England gick C.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

fält som öfverste för en kår frivilliga, deltog i general Hulls misslyckade expedition från Detroit in på kanadensiskt område, stred på egen hand med tapperhet och framgång, men blef med sin kår in-

begripen i Hulls skymfliga kapitulation i Detroit (16 aug.). Utväxlade, tjänstgjorde C. 1813 som brigadgeneral under Harrison och utsågs i okt. s. å. till guvernör öfver det af Harrison åt amerikanerna räddade Michigan-territoriet. I denna befattning inlade han mycket betydande förtjänster om "Nordvästerns" vinnande för amerikansk kultur. Mi-

chigan tryggades mot de af engelska agenter tidtals upphetsade indianernas härjande ströftåg, immigrationen från de östra staterna uppmuntrades, och landets uppodling gjorde stora framsteg. Från sitt pionjärsarbete i nordväst kallades C. 1831 af president Jackson till Washington som Förenta staternas krigsminister och medverkade följande år kraftigt till hämmande af den Unionens bestånd hotande secessioniströrelsen i Syd-Carolina. 1836—42 var han amerikansk sändebud i Paris, där han intog en ganska inflytelserik ställning och vann Ludvig Filips synnerliga förtroende. Sina intryck från Paris samlade han i en 1840 anonymt utgifven bok, *France, its king, count and government; by an american*. Från Michigantiden hyste C. inrotad motvilja mot allt engelskt, och i striden om rättigheten att visitera fartyg för slafhandels undertryckande ingrep han 1842 genom en mot 1841 års fördrag riktad broschyr samt lyckades genom en till utrikesministern Guizot afgifven protest förhindra Frankrikes ratifikation af fördraget. Då Förenta staterna genom Ashburtonfördraget (aug. s. å.) enligt C:s mening i alltför stor utsträckning erkände visiteringsrätten, begärde han afsked och riktade mot fördragets amerikanske undertecknare, Webster, en hvass kritik, som med ens gjorde honom ytterligt populär hos det demokratiska partiet. Vid partiets förberedelser till 1844 års presidentval var han van Burens motkandidat, men måste till sist liksom denne vika för det obetydliga kompromissnamnet Polk. 1845—57 var han statens Michigans representant i senaten. Han tillhörde där till det sist det chauvinistiska ytterlighetspartiet i Oregon-frågan och närmade sig i slaffrågan, under stigande missnöje från sin hemstats sida, allt mer sydstatsmännen. Det var C., som först i det aktiva politiska lifvet införde läran om "folkets suveränitet i territorierna" (*squalter sovereignty*), enligt hvilken territoriernas befolkning själf skulle få afgöra om slaveri finge tolereras inom området eller ej. C. var demokraternas kandidat vid presidentvalet 1848, men besegrades till följd af den splittring inom partiet slaffrågan framkallat i den afgörande staten New York. I senaten understödde han 1850 verksam Clays bekanta stora kompromissförslag, liksom äfven 1854 Douglas' ödesdigra Kansas-Nebraska-bill. Trots sitt stora personliga inflytande i Mi-

chigan besegrades C. 1857 vid valet af senator och fick en republikansk efterträdare. I stället ingick han s. å. som statssekreterare i Buchanans kabinett och var där den ledande statsmannen till dec. 1860, då secessionisternas alltmera öppet framträdande planer och presidentens hjälplösa svaghet förmådde den gamle jacksonske demokraten att afgå. Buchanans vägran att förstärka unionsbefästningarna i Charlesons hamn gaf honom den yttre anledningen därtill. Sina sista år tillbragte C. i Detroit och uppbjöd där allt sitt inflytande för att befördra Unionens sak. Han afled i Detroit 17 juni 1866. Jfr A. C. Mc Laughlin, "Lewis C." (1891, i "American statesmen series"). V. 8-g.

Cassagnac [kassanja'k]. 1. Adolphe Granier de C., fransk journalist och politiker, f. 12 aug. 1808 i Avéron-Bergelle (dep. Gers), d. 31 jan. 1880 i dep. Gers, gjorde sig som medarbetare i åtskilliga Paristidningar känd för sitt tygellöst djärfva språk, som ådrog honom en del processer. Före februarirevolutionen 1848 ifrig orleanist, slöt han sig sedan till Louis Napoléon, påyrkade statskuppen 1851 och var en af kejsardömet ifrigaste förfäktare i pressen. 1852—70 var han som regeringskandidat medlem af lagstiftande kåren och gjorde sig såväl där som i pressen bekant för sina med hetsighet framförda ultrakonservativa och absolutistiska åsikter. Han var redaktör för en del tidningar, bland dem "Le pays", som arbetade för de napoleoniska idéerna. Efter Napoleon III:s störtande 1870 bodde C. till en början nära Wilhelmshöhe, där kejsaren satt fången, men flyttade snart till Bruxelles och utgaf där den ultrabonapartistiska tidningen "Le drapeau". Efter fransktyska krigets slut återvände han till Paris, utgaf ånyo "Le pays", grundade tidningen "L'ordre" och arbetade såväl i dessa som i "Le Figaro" för bonapartismen. 1876 fick han äfven plats i deputeradekammaren och omvaldes efter upplösningen 1877. C. utöfvade ett flitigt författarskap, bland hvars alster märkas: *Histoire des classes ouvrières et des classes bourgeoises* (1837, "Arbetsklassens historia", 1843), *Histoire des classes nobles et des classes anoblies* (1840, "Adelsklassens historia", 1843), *Voyage aux Antilles françaises* (1842—44), *Histoire des causes de la révolution française* (1850), *Histoire du directoire* (1851—56), *Histoire de la chute de Louis Philippe* (1857), romanen *La reine des prairies* (1859), *Histoire des origines de la langue française* (1872), *Histoire populaire illustrée de Napoléon III* (1874), romanen *Le chevalier de Midrane* (1877) och *Souvenirs du second empire* (1879), alla utmärkta af liflig framställning, men ytliga och partiska.

2. Paul Adolphe Marie Prosper Granier de C., den föregåendes son, fransk journalist och politiker, f. 2 dec. 1843 på ön Guadeloupe, d. 3 nov. 1904 i Paris, debuterade 1864 som journalist i den af Claretie m. fl. redigerade tidningen "Le Diogène", ingick 1866 såsom medarbetare i den af adern grundade "Le pays" och hade sedan som redaktör för denna att utkämpa flera skandalösa dueller (bl. a. med A. Scholl, H. Rochefort och G. Florens). I fransk-tyska kriget deltog han som frivillig, råkade i fångenskap vid Sedan och internerades för någon tid i Kosel. 1871 uppsatte C. i Gers en politisk tidning "L'appel au

Ord. som saknas under C, torde sökas under K.

peuple" och återtog 1872 vid återkomsten till Paris redaktionen af "Le pays" samt arbetade öppet för Napoleonernas återuppsättande på tronen. 1876 och 1877 valdes C. till medlem af deputeradekammaren, där han störde ordningen genom att systematiskt falla andra i talet samt genom häftiga utfall och personliga angrepp, och hvarifrån han 1878 blef utesluten. Han invaldes ånyo i febr. 1879 och höll sig efter den tiden jämförelsevis stilla. Efter kejsarprinsens död i Sulu-landet bragte C. förvirring i det bonapartistiska partiet genom att gentemot prins Napoleon uppställa dennes son Viktor såsom tronpretendent. Såsom "kandidat för hatet mot republiken" omvaldes C. till deputerad ånda till 1893, då han föll igenom till följd af den från hans sida understödda boulangismens fullständiga nederlag. 1898 och 1902 blef han dock återvald till deputerad i dep. Gers. Från 1886 har han haft sin nya tidning "L'autorité" till organ i st. f. "Le pays". C. uppträdde äfven som författare med *Empire et royauté* (1873), *Mémoire de Chislehurst* (s. å.), *Histoire de la troisième république* (1875) m. m.

Cassalis. Se *Casalis*.

Cassa'nder (lat.), macedonisk fältherre. Se *Kassandros*.

Cassa'nder, Georg, en af den romersk-katolska kyrkans lärdeste och mest upplyste teologer, f. 1512 l. 1513 i Pitthem nära Bruges. Sitt rykte som teolog förvärfvade han under de utjänningsförsök, hvilka närmast efter reformationen gjordes för att söka åvägbringa en förening emellan katoliker och protestanter. På uppmaning af kejsar Ferdinand I utgaf han 1564 *De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis*, i hvilket han sökte finna en föreningspunkt i det apostoliska symbolum och den äldre kyrkans beaktelse, sådan denna uttalat sig hos kyrkolärarna från Konstantius' tid till Leo den store och Gregorius den store. Hans dogmatiska ståndpunkt är för öfrigt utprägladt katolsk. Bekant är det inflytande, som hans arbete utöfvade på Johan III i Sverige. C. författade äfven andra teologiska verk af högt värde samt utgaf flera patristiska arbeten. Död i Köln 1566. J. H. B."

Cassano. 1. (C. d'Adda) Stad i italienska prov. Milano, vid floden Adda. 8,782 inv. (1901). Sidenspinnerier. Där besegrades 16 aug. 1705 österrikarna under prins Eugène af fransmännen under Vendôme och 27 april 1799 fransmännen under Moreau af ryssarna och österrikarna under Suvorov. — 2. (C. al Jonio) Stad i italienska prov. Cosenza, vid järnvägen Sibari—Cosenza. 8,706 inv. (1901). Biskopsäte. Srafvelbad. — 3. (C. delle Murge) By i italienska prov. Bari. 6,115 inv. (1901). Oljepressning. I närheten en kalkgrotta med stalaktitbildningar.

Cassas [kasa'], Louis François, fransk konstnär, f. 1756, d. 1827, genomströfvade trenne gånger orienten, överallt mätande och attekande fornlämningar. 1816 blef han professor vid gobelångfabriken i Paris. C. anlade den i nämnda stads konstskola befintliga samlingen af korkmodeller af olika folks yppersta byggnadsverk, och af det på hans resor samlade materialet uppstodo kopparstiksverken *Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phénicie* o. s. v. (1799), *Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie* (1802) och *Vues pittoresques des principaux sites et monuments de la*

Grèce, de la Sicile et des sept collines de Rome (1813).

Cassäva, ett slags stärkelserikt födoämne, som tillredes af maniok-växten. Se *Manihot*.

Cassazione (af lat. *cassare*, göra slut på; egentl. afskedande), *mus.*, urspr. slutnumret af en konsert; sedan ett instrumentalt stycke i flera satser, ämnadt för uppförande i det fria. Jfr *Serenad*. A. L.

Cassegains teleskop [kassgräs]. Se *Astronomiska instrument*, sp. 291.

Casse'l, stad i franska depart. Nord (Flandern) n. v. om Lille, på det 157 m. höga, alldeles isolerade Montcassel, med vidsträckt utsikt öfver flandriska slätten och Nordsjön. 1,955 inv. (1901). Gamla malt slott och ett vackert stadshus, en gång samlingsplats för Flanderns ständer. Tillverkning af olja, kalk och läder. C. är det gamla *Castellum minorum*. Där hafva slag utkämpats 1071, 1328-1677 och 1814.

Cassel, Karl Gustaf, jurist, författare, f. 1783 i Skeninge, var 1801—03 student i Åbo, där han tog hofrättsexamen, och innehade sedermera åtskilliga tjänstebefattningar, till dess han 1818 blef öfverdirektör i tullverket samt ordförande i Stockholms tulldomstol. 1825 utnämndes han till lagman i Västmanlands och Dalarnas lagsaga, med hvilken 1832 landskapet Uppland förenades. Vid lagmansrätternas upphörande, 1849, öfvergick han till privatlivet. 1824 hade han förordnande af gemensamt med lagkommitténs ledamöter utarbetat förslag till förnyad författning rörande lurenrejer och tullförsänlling, 1833 hade han plats i kommittén för utarbetande af ny sjölag, och 1836—41 var han ledamot af lagkommittén. Under en del af riksdagen 1840—41 samt under uttima riksdagen 1844 tjänstgjorde han som sekreterare i bondeståndet. Han var jämväl en nitisk medlem af flera värdande sällskap. Död 1866. C. författade ett stort antal minnesteckningar, några psalmer, bl. a. 180 och 450 i 1819 års psalmbok, samt andra små skrifter.

Cassel, David, tysk-judisk lerd, f. 1818, d. 1893, var 1846—79 föreståndare för den nauenska uppfostringsanstalten i Berlin. Han utarbetade bl. a. *Hebräisch-deutsches wörterbuch, nebst kurzer hebräisch grammatik* (6:e uppl. 1898) och *Lehrbuch der jüdischen geschichte und litteratur* (1879).

Cassel, Knut, landtbrukare, f. 23 dec. 1821 i Stockholm, var student i Uppsala 1841—43 och tjänstgjorde sedermera en kortare tid i finansdepartementet. 1860 inköpte han det i Närke belägne Stjärnsund jämte Edö gods och utvecklade där ett omsorgsfullt jordbruk och en värdefull ladugårdsbesättning, en korsning af Ayrshire- och korthornsraserna, hvilken senare blifvit mycket bekant som stambjörd för den under utbildning varande rasen "rödbrokig svensk boskap". C., som flera år tillhörde Örebro läns landsting, var 1867—68 och 1872—78 ledamot af första kammaren, hvilket 1875—78 gaf honom plats i bevillningsutskottet. Till sina ekonomiska åsikter var han frihandlare. Sedan 1885 var han ledamot af landtbruksakademien. Död å Stjärnsund 31 juli 1895. — C. tillhörde en släkt, som urspr. var tysk och hette von Cassell samt vid tiden för trettioåriga kriget inkom till Sverige.

Cassel, Paulus Stefanus, tysk teolog och

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ärkeolog, f. 1821 i Gross-Glogau (Schlesien) af judiska föräldrar (hette såsom oöfadt Selig), öfver-gick 1855 till kristendomen, valdes 1866 till medlem af preussiska deputeradekammaren och blef 1867 predikant vid Kristuskyrkan i Berlin. 1891 länade han denna predikantbeställning och afled 1892 i Friedenau nära Berlin. C. utöfvade en ovanligt omfattande skriftställarverksamhet inom teologi, mytologi, sagohistoria och symbolik. Han utgaf bl. a. en judafolkets historia från Jerusalems förstöring till 1847, kommentarer till Domareboken, Ruts och Esters bok, andaktsböcker och apologetiska skrifter, stridskrifter mot antisemitismen, vidare *Magyarische alterthümer* (1848), *Von Warschau bis Olmütz* (1851), *Eddische studien* (1857), *Weihnachten, ur-sprung, bräuche und aberglauben* (1862) och *Deutsche reden* (1871) m. fl. 1875—89 utgaf han den teologiska veckoskriften "Sunem".

Cassel, Karl Gustaf, nationalekonom, f. 1866 i Stockholm, aflade studentexamen därstädes 1885 och promoverades 1895 i Uppsala till filosofie doktor. Efter att ha varit amanuens i matematik vid Stockholms högskola 1892—94 och vikarie-rande lektor vid högre realläroverket i Stockholm 1893—98, egnade han sig åt nationalekonomiska studier vid tyska universitet och föreläste 1901—02 i nationalekonomi vid Köpenhamns universitet. 1902 utnämndes han till docent och 1904 till professor i nationalekonomi och finansvetenskap vid Stockholms högskola. 1902—03 tjänstgjorde han som en af sekreterarna i kommittén för frågan om proportion-nellt valsätt, och sedan 1904 har han i finans-departementet varit anlitad som sakkunnig för vissa skattefrågor. Han har utgivit arbetena *Das recht auf den vollen arbeitsertrag* (1900), *Socialpolitik* (1902) och *The nature and necessity of interest* (1903) samt ett betydligt antal uppsatser i *Ekono-misk tidskrift*, *Tübinger zeitschrift* och *Economic journal*, särskildt om prisbildningen, om goda och dåliga tider samt i skattefrågor. I teoretiskt afseende står han i utpräglad opposition till den s. k. österrikiska nationalekonomiska riktningen (se Böhmer von Bawerk) och företräder i sociala frågor samma uppfattning som flera engelska social-politiker (särskildt makarna Webb). — En broder till C., journalisten Hjalmar C., f. 1868, har väckt uppmärksamhet genom reseskildringar från Nord-Amerika och östra Asien.

Casselmans grönt, kem., grön målarfärg, som består af basiskt kopparsulfat. Den är giftig.

Cassequere [kasskëre], en af Serpa Pinto 1878 upptäckt folkstam i det inre af västra Central-Afrika mellan floderna Kubango och Kuando. Stammen upp-gifves hafva hvit hudfärg, håret fördelat i tofsar såsom hottentotterna hafva, utstående kindkotor och små sneda ögon samt stå på den lägsta kulturgrad.

Casse-tête [kass-tät], "hufvud-sprängare", starkt vin, som slår åt hufvudet.

Cassette [kassä't], fr., skrin. Se Kasset.

Cassia L., bot. fam., ett till fam. *Leguminosæ*, afd. *Cæsalpinioidæ*, hörande artrikt växtsläkte, som är inhemskt i de tropiska och subtropiska län-derna, mest i Amerika. Det utgöres af träd, buskar l. örter med parbladiga blad och vackra, ofta gula blommor; baljorna äro genom tvärväggar afdelade i många rum, hvartera med ett frö. Flera arter, mestadels tillhörande det afrikansk-arabiska vegeta-

tionsområdet, lämna drogen sennablad, *folia sennæ* (se Senna). Andra bekanta arter äro följande: *C. fistula* L. är inhemsk i Ostindien, odlad i de tropiska delarna af Afrika och Amerika. Dess 40—60 cm. långa och 2—3 cm. tjocka baljor äro cylindriska och mörkbruna. Frukten innehåller 25—100 frön, omgifna, om frukten är färsk, af en mjuk, sockerhaltig, brun massa, som har lösande verkan. Dessa frukter voro förr officinella under nam-net *Cassia fistula* — ett namn, som i den svenska allmogens mun blifvit förvrängdt till "tisslatassa". Stammens ved lämnar ett värdefullt, mycket hårdt och varaktigt virke. Rotbarken af *C. occidentalis* L., *cortex fedegozo*, användes mot frossa, och

Fig. 1. o. 2. Blomställning och frukt af *Cassia fistula*. Fig. 3. Fruktdel af *Cassia fistula*.

dess rostade frön ha användning som kaffesurrogat (sudankaffe). *C. Absus* L. lämnar de under namn af tsjisjim bekanta bittra fröna, som i Egypten äro berömda såsom ett specifikt medel mot den s. k. egyptiska ögonsjukdomen. Barken och frukterna af *C. fistula* m. fl. användas till garfning. Om *C. lignea*, träkassia, se Kanel. Om *C. caryo-phyllata* se *Dicypellium*. G. L.—m.

Cassianer. Se Sabinianer.

Cassianus, Johannes, semipelagianismens upp-hofsman, född omkr. 360, sannolikt i Provence. Som yngling företog han resor till orienten, inträdde därunder som munk i ett kloster i Betlehem och in-vigdes i Konstantinopel till diakon af Chrysostomos, hvars hängifne lärjunge han blef. Omkr. 415 begaf han sig till Massilia och stiftade där tvenne kloster. C. är af betydelse i munkväsendets historia; han gjorde det första verkliga försöket att omstöpa det orientaliska munkväsendet i västerländska former, och hans skrifter fingo stor spridning i västerns kloster.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Snart uppträdde han i opposition mot Augustinus' lära om nådavalet och blef den förste målsmannen för den åsikt, hvilken sedermera fick namnet semipelagianism (se d. o.). C:s död anses hafva inträffat omkr. 435. Hans arbeten, bl. a. *De institutis coenobiorum* och *Collationes patrum secticorum*, finnas utgifna i flera upplagor. H. H.—t.

Cassida, zool. Se Sköldbaggsläktet.

Cassine L., bot., växtsläkte af fam. *Celastraceæ*, omfattande träd och buskar, af hvilka de flesta förekomma i södra Afrika. *C. crocea* Ktze (Kap) lämnar ett under namn af saffranhout (fr. *bois d'or*) bekant färgträ. Ett vackert träslag erhålles af *C. glauca* (tropiska Asien), hvars blad och bark ha medicinsk användning. G. L.—m.

Cassini. 1. Giovanni Domenico C., italiensk astronom, f. 1625, blef 1650 professor i astronomi i Bologna. 1664 och 1665 anställde han i Rom observationer rörande tvenne kometer och bestämde deras banor.

Samtidigt bestämde han Jupiters rotationstid till 9 timmar, 56 min., upptäckte denna planets afplattning och berättigade teorien om dess drabanters rörelser. Han bestämde äfven rotationstiderna för planeterna Mars och Venus. C:s *Ephemerides bononienses medicorum siderum* (1668) väckte så stort upseende, att franska reg-

ringen 1669 kallade honom till Paris och utnämnde honom till direktor vid observatoriet därstädes. 1671—84 upptäckte han Saturnus' fyra månar, anställde noggranna iakttagelser med afseende på zodiakalljuset, bestämde månens rotationsaxel och förklarade orsaken till dess librationer. Därjämte fortsatte han, jämte sin son och Maraldi, till Roussillon den af Picard och Lahire norr om Paris började gradmätningen. Hans förnämsta skrifter äro *De cometa anni 1652—53* (1653) och *Opera astronomica* (1866). Under de sista åren af sitt lif var han blind. Död 1712. — 2. Jacques C., den förres son, fransk astronom, f. 1677, blef 1694 medlem af franska vetenskapsakademien och 1696 af Royal society i London. 1712 utnämndes han till direktor vid observatoriet i Paris och avslutade sedermera faderns gradmätningsarbeten. I sitt arbete *De la grandeur et de la figure de la terre* (1720) förfäktade han den satsen, att jorden ej är afplattad vid polerna. Dessutom skref han *Eléments d'astronomie* (1740) och *Tables astronomiques* o. s. v. (1750; en fortsättning af det förra verket). Död 1756. — 3. César François C. de Thury, den föregående son, fransk astronom, f. 1714 i Paris, blef 1736 medlem af franska vetenskapsakademien och var direktor för Paris' observatorium från 1756 till sin död, 1784. Han påbörjade en karta öfver Frankrike, som 1793 fullbordades af hans son Jacques Dominique, greve de C., f. 1748, d. 1845.

Cassinis oval, mat. Se Oval.

Cassino (förr San Germano), stad i italienska prov. Caserta, vid floden Rapido och vid järnvägen

Rom—Neapel. 13,473 inv. (1901). Rester af volskernas gamla stad *Casinum*, som sannolikt förstördes af langobarderna i 6:e årh., bl. a. en väl bibehållen amfiteater, finnas ännu där. Högst ofvan staden ligger det berömda benediktinklostret Monte C. (se d. o.).

Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius, italiensk statsman, lefde från omkr. 490 till omkr. 580 e. Kr. Han var östgotakonungen Teoderiks sekreterare och rådgivare samt beklädde för öfrigt flera gånger viktiga statsämbeten. Omkr. 540 drog han sig tillbaka till det af honom stiftade klostret Vivarium (nuv. Vivarese, i Kalabrien); hans munkar äldes särskildt att idka vetenskapliga studier och skriftställarverksamhet. C. författade en mängd skrifter af historisk-politisk och teologisk-encyklopediskt innehåll. De förra utgöras af tal samt af *Chronica*, en världshistoria från Adam till 519 e. Kr., vidare goternas historia, *Historia gothorum* (i tolf böcker), känd endast genom Jordanes' bearbetning, och *Variae* (ämbetsskrifvelser, bref m. m.). Bland öfriga skrifter — alla författade i klostret — må särskildt nämnas en encyklopedi, *Institutiones divinarum et humanarum litterarum* (omkr. 550), en filosofisk-teologisk skrift *De anima* m. fl. C. var en man af omfattande lärdom och hyste stort intresse för den gamla litteraturen; han samlade och emenderade samt lät afskrifva värdefulla handskrifter. Hans stil var svulstig, i enlighet med den tidens smak. R. Tdh. (H. Sgn.).

Cassiopæa (grek. *Kassiopeia*). 1. *Grek. myt.* Den etiopiske konungen Kefeus' gemål och moder till Andromeda (se d. o.). — 2. *Astron.* En stjärnbild på norra stjärnhimlen, midtemot Stora björnen, på andra sidan om polen. För det oöfvervägande ögat framträder den såsom fem stjärnor af 2:a och 3:e storleken, tillsammans bildande ett W. Se Stjärnbilder.

Cassiquiare [kaskikiäre]. Se Casiquiare.

Cassis [kassi's], fr., en ur svarta vinbär framställd likör.

Cassiss, zool., ett snäcksläkte, af hvars arter de vackra skalen ofta användas till prydnadsföremål. Skalet har få och korta fria vindningar, medan den sista är starkt ansvälld med lång, ofta smal mynning och förtjockad yttre läpp. De många arterna, af hvilka somliga uppnå en högst betydlig storlek, lefva i det tropiska hafven, i kusternas närhet, där de finna tillräckligt många musslor, som tjäna dem till föda. L.—o.

Cassiterides insulæ, Tennöarna. Se Kassiteriderna.

Cassius, namn på en fornromersk patricisk ätt. Bland dess medlemmar må följande nämnas. 1. Spurius C. Viscellinus afslöt 493 f. Kr. förbund emellan romarna och latinerna samt framkom 486 med det första jordutdelningsförslaget (åkerlagen), hvarför han sedan af patricierna blef lagförd och af lifvad. — 2. C. C. Longinus deltog i Crassus' fälttåg mot parterna 53—52 f. Kr., räddade lämningarna af den slagna hären och drog sig tillbaka till Syrien, hvilket land han sedan med framgång försvarade mot parternas anfall. År 49 slöt han sig till Pompejus samt kämpade vid Farsalos under dennes fanor, men sökte och vann kort därefter försoning med Cæsar, hvilken behandlade honom väl, ehuru han icke hyste fullt förtroende till honom. C. uppehöll sig därefter mest i Italien och underhöll en liflig förbindelse med Cicero. Den ärelystne mannen var uppfyllt af grämlse öfver sitt

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

partis nederlag och sina svikna förhoppningar om makt samt närde ett personligt hat mot Cæsar, hvilket stegrades till sin höjd, när denne vid utnämningen till preturen gaf honom en mindre betydande plats än M. Brutus, som blef stadspretor. Så mögnade småningom hos den lidelsefulle och hämndgirige C. tanken att röja Cæsar ur vägen. Han vann på sin sida flera inflytelserika män, som hoppades kunna genom Cæsars undanröjande rädda det republikanska statsskicket. Framst bland dessa män var Brutus. Efter mordet på Cæsar förstod dock Antonius rycka till sig makten, hvarför C. och Brutus sågo sig föranlättna att lämna Rom. De hade af senaten fått Syrien och Macedonien sig anvisade såsom provinser, och fastän nämnda områden på Antonius' föranstaltande fräntogs dem, begävo de sig likväl dit, togo provinserna i besittning och samlade trupper. C. kufvade Rhodos och indref skatter i Mindre Asien. I Sardes förenade han sig med Brutus, hvarefter båda i spetsen för omkr. 100,000 man gingo öfver till Macedonien. Med triumvirerna sammandrabbade de 42 f. Kr. vid Filippi, där C., hvars flygel blef slagen, lät gifva sig döden. Jfr Brutus. R. T. C.

Ca'ssius, Stephanus, pseudonym för häfdatecknaren J. Wilde.

Ca'ssius' guldpurpur, kem., en af nederländaren A. Cassius upptäckt och af hans son 1685 beskrifven brun fällning, som erhålles af guldchlorid och tennklorur (eller snarare tennklorurklorid). Den utgöres af tennoxidhydrat, blandadt med fint fördelat guld, och begagnas till frambringande af purpuradigt färg på glas och glasyrer. P. T. C.

Ca'ssius Longinus, forngrekisk filosof och retor. Se Longinos.

Cassivellānus, furste i landet norr om floden Thames i England, var 54 f. Kr. anförare för de brittiska stammar, som förenat sig till motstånd mot Julius Cæsar. Efter ett misslyckadt angrepp på dennes skeppsläger bekvämade han sig att lämna gisslan och tribut, hvarefter romarna tills vidare utrymde Britannien.

Casström, Samuel Niklas, ämbetsman, f. 1763 i Uppsala, d. 1827, blef 1786 kanslist i kanslikollegiets expedition och 1789 kommissionssekreterare i Warschau, där han kvarstannade till Polens delning 1795. Sedan tjänstgjorde han som legationssekreterare på flera ställen och förestod slutligen såsom chargé d'affaires den svenska beskickningen i Dresden. Efter sin återkomst till Sverige utnämndes han 1808 till kommerseråd och utsågs 1816 att såsom växelkontrollör följa växelhandels gång. 1812 blef han medlem af Vetenskapsakademien och 1820 inspektör vid Botaniska museum. — C. hade noga studerat geografin och hade en utmärkt kartsamling, som 1815 inköptes af regeringen för 6,000 kr. och nu förvaras i krigsarkivet. Sina betydliga samlingar af insekter, snäckor, växter, mineralier m. m. skänkte han till Vetenskapsakademien. I sin ungdom uppträdde han ofta som poet och fick 1786 accessit af Svenska akademien, för ett *Åreminne öfver Lenart Torstensson*, och 1787 det stora priset, för odet *Försynen*. Se vidare biografi öfver C. i Vet. akad. handl. 1830.

Castagna [-sta'nja], Giambattista, påfven Urban VII:s ursprungliga namn.

Castagnavi'zza [-stanja-], franciskankloster. Se Görz.

Castagnett [kastanjä't]. Se Kastanjett.

Castagno [kasta'njå], Andrea del, italiensk figurmålare, f. 1390 i Castagno nära Florens, d. 1457 i Florens, tillhörde den realistiska riktningen inom konsten i Florens under quattrocento, som frambröt våldsamt och ensidigt hos en grupp konstnärer, hvilkas förgångsman var Uccello, linearperspektivets utbildare, och till hvilka C. sällade sig. I Bargello i Florens förvaras en följd af märkliga fresker, öfverflyttade på duk, hvilka, målade 1435 i Villa Pandolfini, framställa krigare och skaldar i kolossalfigurer, enkla, väldiga gestalter med utmärkt tecknade förkortningar, men i utförandet hårda och alltför plastiska. 1455 målade han i katedralen till höger om ingången al fresco en ryttarbild af *Niccolò da Tolentino*, motstycke till Uccellos bild af den engelske condottiere-kaptenen John Hawkwood. C. R. N. (O. G.—g.)

Castaldi, Pamfilo, läkare, föregifven uppfinnare af boktryck med rörliga typer, f. 1398, grundade i Feltre (i Italien) en skola för de sköna vetenskaperna, hvilken lockade till sig en mängd främlingar, i synnerhet från Tyskland. Han lefde ännu våren 1474 i Venezia. I senare tid hafva flera italienska författare sökt bevisa, att Johann Fust i två år var C:s lärjunge och därunder af honom lärde konsten att trycka med rörliga typer. Detta har t. o. m. gifvit anledning till uppresande af en minnesvård åt C. (1868). Se Fumagalli, "La questione di Pamfilo Castaldi" (1891). Jfr Boktryckarkonst.

Castalides (lat.). Se Kastalider.

Castanea Tourn., Kastanjeträd, bot., växtsläkte af fam. *Fagaceæ* (*Cupuliferæ*). Dit hör C. vul-

Fig. 1. Gren af *Castanea vulgaris*.

garis Lam. (C. vesca Gärtn.), äkta kastanjeträdet, ett vackert trädslag, som är vildt i Medel-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

hafsländerna och där mångenstädes bildar stora skogar, synnerligast uti Italien och Grekland. I mellersta Europa odlas detta träd tämligen allmänt

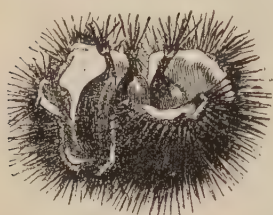

Fig. 2. Fruktskål med 3 nötter.

såsom prydnadsväxt och för sina ätliga frukter. Det kan odlas äfven i Skåne, där under milda höstar, frukterna stundom mogna. — Äkta kastanjeträdet liknar till stammen och sitt allmänna utseende eken, men växer hastigare, så att det på 60—80 år når

samma höjd som eken på hundra, d. v. s. 15—20 m. Sedan växer det obetydligt, men blir

Francisco Xaver, hertig af Bailén, spansk general, f. 1756, d. 1852, utbildade sig i preussisk krigstjänst, blef 1798 generallöjtnant i spanska armén, utnämndes 1808 till befälhafvare öfver den utanför Gibraltar lägrade divisionen och tvang i juli s. å. den franske generalen Dupont de l'Étang att kapitulera vid Bailén. Under Wellingtons öfverbefäl ställdes han 1811 i spetsen för fjärde spanska armékåren, och 1813 bidrog han väsentligen till segern vid Vittoria. Under Ferdinand VII blef han generalkapten öfver Valencia, inkallades 1825 i statsrådet, blef sedan president i Kastiliens råd och utnämndes 1833 till grand af Spanien med titeln hertig af Bailén. 1843 utsågs han till drottning Isabellas förmyndare och 1845 till senator.

Castberg, Johan, norsk jurist och politiker, född 1862, studerade juridik vid Kristiania universitet, blef 1884 juris kandidat och tjänstgjorde därefter

Fig. 3. Gamla kastanjträd på Etna.

ganska gammalt; det kan uppnå nästan lika hög ålder som eken, öfver 1,000 år. (Bekant för sin storlek och höga ålder är ett kastanjeträd på Etna.) Bladen äro stora, aflångt lansettlika, glänsande mörkgröna, läderartade och i kanten grofsågade; frukterna ("kastanjerna"), som till utseendet likna "hästkastanjens" frön (se Æsculus), äro rundade, mörkbruna nötter, hvilka till ett antal af 2 eller 3 äro inneslutna inom en taggig "skål", bildad af utvuxna skärblad. De äro ätliga och välsmakande och utgöra mångenstädes i södra Europa ett af den fattigare klassens förnämsta näringsämnen. I Italien användes kastanjemjöl till brödbakning. Veden är utmärkt för sin hårdhet och fasthet och användes till vinfat, möbler m. m. Ldt. (G. L.—m.)

Castaños y Aragones [kastanjäs i aragones],

några år i finansdepartementet. 1887 auktoriserades som "överretssagfører", praktiserade han först i Hamar och sedan våren 1888 i Gjøvik. Från och med 1890 var han "försvarer" (advokat) vid lagmansrätten i Kristians lagsaga och från okt. 1892 aktör för Totens sorenskriveri och Gjøviks stad. 1891 blef han t. f. och 1902 ord. statsadvokat i Hedemärkens och Kristians lagsagor. C., som egnat stort intresse åt studiet af arbetarfrågan, besökte 1891—92 på offentligt uppdrag Schweiz, Tyskland, Österrike och England, för att studera arbetarförhållanden, samt utgaf därom *Indberetning om fabrikinspektör-institutionen i Schweiz, Tyskland och Österrike* (1892) och *Indberetning om fabrikinspektör-institutionen i England* (s. å.). 1900 valdes han som arbetarnas speciella kandidat till 4:e representant i stort

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tinget för Kristians amt och omvaldes 1903. I stor-
tinget har han gjort sig känd som en af vänsterns
radikalaste talare, med åsikter, som stå mycket nära
socialismen, och 1905 uppträdde han såväl i stor-
tinget som i dess specialkommitté som en af ledarna
för den mot Karlstadskonventionens antagande fient-
liga minoriteten. C. är f. n. (1905) medlem af lag-
tinget och sekreterare i stortingets socialkommitté.

Casteggio [-ste'dja] i. Chiasteggio, by i
italienska prov. Pavia (Lombardiet). Där stod 9
juni 1800 mellan fransmän och österrikare ett slag
(vanligen uppkalladt efter byn Montebello), i hvilket
fransmännen segrade.

Castejā [kast'ja], Charles Louis de Biaud
os, greve af C., fransk diplomat, f. 1693, var
maréchal de camp och guvernör i Toul och St
Diziers, då han i okt. 1727 utnämndes till envoyé
i Sverige, dit han anlände i febr. 1728 och där
han 1730 fick rang af ambassadör. Han utvecklade
en betydande och nästan hänsynslös verksamhet för
att indraga vårt land i förbund med Frankrike
och till deltagande i polska successionskriget (1733
—38). I början sökte han vinna sitt mål genom
Arvid Horn, men slöt sedermera (i okt. 1734) med
D. N. von Höpken och K. Gyllenborg den ödesdigra
förbindelse, hvarigenom det parti grundlades, som
sedermera blef känt under namnet "hattarna".
Emellertid lyckades han äfven förmå regeringen till
en konvention med Frankrike, 25 juni 1735. När
Horn i trots därpå sju veckor efteråt förnyade ett
äldre vänskapsförbund med Ryssland, uteblef rati-
fikationen på den franska konventionen, och C. bör-
jade ett hetsigt anfall mot regeringen, i synnerhet
mot Horn, hvarvid han äfven tog pressen till hjälp
och verkade genom strökrifter. På svenska styrel-
sens flera gånger förnyade anhållan blef C. rappel-
lerad 8 sept. 1737. Under sista tiden af sin vistelse
i Stockholm hade han "spelat en roll, sådan som
ingen utlänning före honom i vårt land; med honom
begynte detta olyckliga och skamliga förhållande att
frammande ministrar i Stockholm nära nog i öppen
dag framstodo som partiledare" (K. G. Malmström).
C. dog 10 mars 1755. J. Th. W.

Castelār, Emilio, spansk statsman, f. 8 sept.
1832 i Cadix. 1857 blef han professor i litteratur
och filosofi i Madrid, men redan förut hade han
vunnit ett namn som novellistisk författare, journa-

list och politisk talare.
1864 uppsatte han tid-
ningen "La democra-
cia", i hvilken han be-
kämpade den bourbon-
ska regimen och lidelse-
fullt förfäktade den in-
dividuellu friheten. Mi-
nistären Narvaéz lät
därför 1865 suspendera
honom från professors-
ämbetet, och då denna
åtgärd framkallade häf-
tiga demonstrationer af
studenterna och blodiga
uppträden på gatorna,

håktades C., hvilken från denna tid betraktades som
det republikanska partiets hopp. Efter att hafva
deltagit i militärupproret i Madrid 1866 flydde han
s. å. till Frankrike och dömdes hemma *in contuma-*

ciam till döden. Efter september-revolutionen 1868
återvände C. till Spanien, där han rönt ett entu-
siastiskt mottagande samt såväl i cortes som på folk-
möten i olika delar af landet dref en ifrig propa-
ganda för republiken. Emellertid ledde 1868 års
revolution icke till republikens utropande, och först
efter det Amadeus I 11 febr. 1873 afsagt sig kronan
fick C. tillfälle att ånyo spela en framträdande po-
litisk roll. Samma dag proklamerades republiken,
och 12 febr. utnämnde "de suveräna cortes" en
ministär, i hvilken C. öfvertog utrikesportföljen. Nu
gällde det för denne att verkliggöra sitt politiska
program, hvars hufvudpunkter voro följande: fred
med alla folk och förbund mellan de romanska natio-
nerna; i Spanien federativ-republik med själfständig
administration för de särskilda staterna; upphäfvande
af den stående hären; centralisationens undertryc-
kande; ovillkorlig skilsmässa mellan staten och kyr-
kan; de mänskliga rättigheternas proklamering på
grundvalen af en demokratisk författning och deras
ställande under lagarnas hägn. Den federativa re-
publiken proklamerades 8 juni 1873, och samma
dag utnämndes en ny ministär, med Pi y Margall
såsom president. C. kom icke in i den nya mi-
nistären, men hugnades i stället med förtroendet
att utarbete ett förslag till federativförfattning, som
också förelades nationalförsamlingen 17 juli. C.
inträdde därpå för en tid i Pi y Margalls nya
ministär, men kom snart i delo med denne om-
störtningssman, och den öfverhandtagande anarkien
föranledde i aug. kabinetts fall. C. blef då (26
aug.) vald till president i cortes, uttalande sig ge-
nast för bevarande af Spaniens nationella enhet och
utsågs 7 sept. till president för den verkställande
makten med nästan diktatorisk myndighet. Snart
nog stämplades han af sina forne meningsfränder,
de federalistiske republikanerna, som en affälling,
och missnöjet tilltog, då han för att bekämpa carlist-
och intransigentupproren lät proklamera belägrings-
tillstånd, förmådde cortes att uppskjuta sina för-
handlingar och återinsatte de rojalistiske genera-
lerna i aktiv tjänst. När han slutligen såg sig nöd-
sakat att underhandla med påfven om besättandet
af en ledig biskopstol, funno hans fiender måttet
rågadt. Vid cortes' sammanträde 2 jan. 1874 redo-
gjorde C. för kabinetts åtgärder, men tog afsked
redan samma dag, emedan församlingen vägrat ho-
nom ett förtroendevotum. På morgonen 3 jan. lät
generalkaptenen i Madrid, Pavia, med vapenmakt
spränga församlingen, hvarefter Serrano blef mini-
sterpresident. C. bosatte sig för en tid i Paris,
återinträdde först 1876 efter konungadömet åter-
upprättande i det politiska lifvet och förfäktade
sedan i cortes moderatrepublikanska åsikter som
ledare af "possibilisternas" grupp, hvilken trots
sin teoretiska republikanism ej kräde konunga-
dömet afskaffande. 1894 försönade han sig form-
ligen med monarkien och angaf därtill i ett mani-
fest följande skäl: "Enär det liberala partiet har
tjänat framåtskridandet och förverkligat demo-
kratiens rättigheter, enär det konservativa partiets bil-
lighet har upprätthållit dem, och enär monarkien
slutligen lojalt bevarat dem, så äro äfven vi för-
pliktade till samma lojalitet". Som parlamentarisk
talare innehade C. ett af de mest framstående
rummen bland sina samtida. Till hans mera kända
arbeten höra *La civilizacion en los cinco primeros*

siglos del cristianismo (2:a uppl. 1865), *Cuestiones políticas y sociales* (1870), *Miscelánea de historia, de religion, de arte y de política* (1871) och *Historia del movimiento republicano en Europa* (1875). Hans parlamentariska tal utgäfvos 1886 i 4 bd. C. var sedan 1879 ledamot af spanska akademien. Han afled i Murcia 25 maj 1899. C:s lif har på spanska skildrats af Sauches de Real (1874) och Gonzales Araco (1900). Jfr Sandoval. "Emilio C., coup d'oeil sur sa vie" (Paris 1886), och Hannay, "Don Emilio C." (London 1896). B. F. O.*

Castelbuono [-buànå], stad i italienska prov. Palermo (Sicilien). 10,734 inv. (1901). Förr benediktinkloster med värdefullt bibliotek.

Castelfidardo, köping i italienska prov. Ancona, nära Loreto. 7,002 inv. (1901). Där vann den sardiniska hären under Cialdini 18 sept. 1860 en fullständig seger öfver de påfliga trupperna under Lamoricière.

Castelfranco. 1. C. Veneto, distriktshufvudstad i italienska prov. Treviso (Venezia), vid floden Musone, med gamla befästningar. 12,551 inv. (1901). Järnindustri, silkesodling. Där segrade 23 nov. 1805 fransmännen under St Cyr öfver österrikarna under prins Rohan. — 2. C. dell' Emilia, stad i italienska prov. Bologna. Omkr. 13,000 inv. Detta C. anses vara forntidens *Forum gallorum*, där Hirtius 43 f. Kr. slog Antonius.

Castel Gandolfo, köping i närheten af Rom, vid Albanosjön. Påfåigt lustlott.

Castellammare. 1. C. di Stabia, kretshufvudstad i italienska prov. Neapel, vid sydöstra stranden af Neapolitanska viken. 32,841 inv. (1901). Biskopssäte. Örlogshamn, skeppsvarf, arsenal. Tillverkning af olja, konserver, sprit och kalk; bomullsväfverier. C. är mycket besökt för sin svala, sunda luft, sitt vackra läge och sina svavelkällor. Det är byggt på ruinerna af forntidens *Stabiae*, som förstördes på samma gång som Herculaneum och Pompeji (79 e. Kr.). Sydöst om C. ligger det kungliga lustslottet Quisisana. — 2. C. del Golfo, hamnstad i italienska prov. Trapani (Sicilien), v. om Palermo. 19,957 inv. (1901). Tonfångst. Handel med ansojvis. — 3. C. Adriatico, kommun i italienska prov. Teramo, vid Pescaros mynning i Adriatiska hafvet. 8,846 inv. (1901).

Castellana, stad i italienska prov. Bari. 11,057 inv. (1901). Bomullsspinneri. Oljeberedning.

Castellaneta, stad i italienska prov. Lecce (Apulien). 10,196 inv. (1901). Biskopssäte.

Castelli, Guido, påfven Celestinus II:s ursprungliga namn.

Castelli, Ignaz Franz, tysk skald, f. 1781 i Wien, var 1811—14 anställd som författare vid Kärlntortorteatern därstädes och dog 1862. Han skref mer än två hundra teaterstycken — till största delen bearbetningar efter franska original —, bland hvilka må nämnas *Die weisse und der mörder* (1829), som på sin tid gjorde stor lycka, och parodien på "schicksals-tragedien", *Der schicksalsstrumpf* (1818). Genom sina *Gedichte in niederösterreichischer mundart* (1828) innehar C. ett rum bland österrikiska folkskaldar. Ett urval af hans *Sämmtliche werke* utkom 1844 (3:e uppl. 1848—59).

Castello Branco, hufvudstad i portugisiska prov. Beira, s. ö. om Coimbra. 472 m. ö. h. 7,292 inv. (1900). Biskopssäte; vin-, olje- och korkhandel.

Castello Branco, Camillo, portugisisk romanförfattare, f. 1826 i Lissabon, d. 1890 i San Miguel de Seide (Minho), där han länge lefvat i tillbaka dragenhet under litterär verksamhet. Blef redan ti digt medlem af portugisiska vetenskapsakademien och upphöjdes 1885 till visconde de Correia-Botelho. C. är en af Portugals främste författare i modern tid och den utan jämförelse mest folkkäre af det senaste århundradets portugisiska diktare. Hans produktivitet var utomordentlig. Hans romaner fylla öfve 100 band, och han skref dessutom ett stort antal dramer, flera diktsamlingar samt ett antal litterära studier af värde. — Det är genom sina romaner C. vunnit sitt stora rykte, och bland dem är det hans alster inom den borgerliga sedens romanens område, som ega det största värdet. ehuru han äfven med framgång odlade den historiska genren. C:s skildringar utmärka sig för stark nationell prägel, de hafva en genuin portugisisk lokalfärg så i afseende på människorna som på naturen, lefnadsvanor, nöjen, intriger m. m. Han är af stor språklig betydelse, i det han riktat skriftspråket med en mängd nybildningar samt med lån från landsmälen. Till C:s berömdaste romaner hörer *Amor de perdição* (1862), *Amor de salvação* (1864), *O retrato de Ricardina* (1868), *Mysterios de Lisboa* (1854—55), *No bom Jesus do monte* (1863) samt de historiska *O Regicida*, *A filha do Regicida*, *O Judeu* m. fl. Bland hans diktsamlingar är *Um liero* (1854) den bästa. Se vidare Romero Ortiz, "La literatura portuguesa en el siglo XIX" (1870), samt Th. Braga, "Modernas ideias na litteratura portugueza" I (1892). (E. S.—f.)

Castello de Vide, stad i portugisiska prov. Alentejo. 603 m. ö. h. 5,132 inv. (1900). Blindinstitut, oliv- och spannmålsodling, boskapsskötsel.

Castellón de la Plana [kasteljån]. 1. Provins i Spanien, norra delen af det forna konungariket Valencia. 6,465 kvkm. 310,828 inv. (1900), 48 p. 1 kvkm. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, e långt från Medelhavet. 29,904 inv. (1900). Tillverkning af linne- och hampväfnader, tåg, kork, socker och papper. Vin- och sydruktsodling. C. hamn är Grao de Castellón.

Castellorizo, ö på Mindre Asiens sydkust. Se Kosteloryzo.

Castellum morinorum, latinska namnet på staden Cassel.

Castellum Trajani, latinska namnet på staden Kastel.

Castelnau [-nå], Francis, greve, fransk resande och naturforskare, f. 1812 i London, rest 1837—41 i kanadiska sjöarnas då ännu föga kända område äfvensom i Förenta staterna och Mexico och företog 1843—47 tillsammans med Eugène d'Osery, som under vägen mördades af indianer, läkaren och botanisten A. Weddell samt naturforskaren Deville på uppdrag af franska regeringen en expedition genom ekvatoriala Syd-Amerika från Rio de Janeiro till Goyaz, till öfre Paraguay och därifrån öfver Guayaz samt utför Amasonfloden tillbaka till Pará. Beskrifningen af denna såväl i geografiskt som i naturvetenskapligt hänseende intressanta resa finnes *Expédition dans les parties centrales de l'Amérique du sud* etc. (6 bd resebeskrifning, 1851—52, och 8 bd af geografiskt och naturvetenskapligt innehåll, 1852—57). C. ingick sedermera i franska konsuls

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

staten och dog 1880 i Melbourne, där han varit Frankrikes konsul sedan 1862.

Castelnaudary [-nádari] l. Châtel Nau-darry, arrondissementshufvudstad i franska depart. Aude (Languedoc), vid Canal-du-midi. 8,006 inv. (1901). Tillverkning af lervaror och gröfre tyger, skeppsbyggeri, handel med spannmål, mjöl och trävaror. Där vann 1 sept. 1632 marskalk Schomberg en seger öfver hertigen af Orléans. C. är en af södra Frankrikes äldsta städer och hette på romarnas tid *Sostomagus*, förstördes i 5:e årh. af västgoterna, men återupbyggdes under namnet *Castrum novum arianorum*, däraf det nuvarande namnet uppstått.

Castelnaud-Montratier [-nå-märatjê], stad i franska depart. Lot (Guienne), vid floden Lutte. 2,930 inv. (1901). Förträffligt vin.

Castelnuovo, Enrico, italiensk författare, f. 1839 i Florens, från sin barndom bosatt i Venezia, genomgick teknisk läroverk och tog anställning hos ett handelshus, men lämnade 1870 detta för att öfvertaga redaktionen af en politisk tidning, "La stampa", och erhöll 1872 en lärarplats vid högre handelsskolan i Venezia. S. å. utgaf han en samling berättelser och skisser, *Racconti e bozzetti*, som mottogs gynnsamt, och sin första roman, *Il quadrone della zia*. Bland hans följande romaner må nämnas *La casa bianca* (1873), *Nella lotta* (1880), *Due costruzioni* (1885) och *Il fallo di una donna onesta* (1897), bland hans novellsamlingar *Alla finestra* (1879) och *Sorrisi e lagrime* (1882). De utmärka sig för psykologisk styrka och fin realism i genremålningar, medan handling och fabel är mindre väl tillgodosedda. Novell af C. (och af V. Bersezio) utgafos 1883 i svensk öfversättning under titeln "Från det unga Italien".

Castel Rosso, ö vid Mindre Asiens sydkust. Se Kosteloryzo.

Castel San Angelo [a'ndjelå]. Se San Angelo borg.

Castel San Giova'nni [djå-], köping i italienska prov. Piacenza (Emilien). 9,422 inv. (1901). Där besegrade 17—19 juni 1799 österrikarna och ryssarna under Melas och Suvorov fransmännen under Macdonald.

Castelsarrasin [-sår'], arrondissementshufvudstad i franska depart. Tarn-et-Garonne, vid en sidokanal af Garonne och franska sydbanan. Stora hyttor. Spannmålshandel. 7,858 inv. (1901).

Castelte'rmini, stad i italienska prov. Girgenti (Sicilien), vid järnvägen Palermo—Trapani. 12,938 inv. (1901). Svafvelgrufvor.

Castelve'tere. Se Caulonia.

Castelvetrårno, stad i italienska prov. Trapani (Sicilien). 24,449 inv. (1901). I närheten finnas storartade ruiner efter staden Selinunt.

Ca'stenskiöld, dansk adelsläkt, adlad 1745. Stamfadern hette ursprungligen Carstens och hade grundlagt sin förmögenhet som plantage-egare i Västindien. Joachim Melchior Holten C., f. 1743, d. 1817, blef 1766 major vid de själländska dragonerna och medverkade 17 jan. 1772 vid stats-hvälfningen (C. förde drottning Karoline Mathilde till Kronborg). Han blef 1784 chef för hästgardet. Som generallöjtnant anförde han 1807 det själländska landtvärnet i den olyckliga striden vid Kjöge. 1783 blef han egare till herresätet Borreby. Hans sonson

Karl C., f. 1837, blef 1861 polyteknisk kandidat och kommanderade 1864 som löjtnant omväxlande med J. Anker i skansen nr 2 på Dybbøl. Han inköpte 1867 Borreby, visade sig som en utmärkt jordbrukare och var 1889—97 en af presidenterna i hushållningssällskapet.

E. Elg.

Casti, Giambattista, italiensk skald, f. 1721, blef 1737 professor i litteratur vid seminariet i Montefascone, men begaf sig sedermera till Wien, där han af Josef II utnämndes till hofskald. Efter denne kejsares död (1790) slog han sig ned i Florens och flyttade 1798 till Paris, där han dog 1803. Hans förnämsta arbeten äro *Novelle galanti* (1793; ny uppl. 1804) och *Gli animali parlanti* (1802). Det förra innehåller berättelser, affattade i ottave rime, rika på goda infall, satiriska hänsyftningar och slippriga skildringar. Det senare utgör en politisk-satirisk lärodiikt på sestiner, hvilken under en skämtsam form innehåller en apologi för franska revolutionen. C:s arbeten utkommo samlade i *Opere dell' abbate Giovanni Battista Casti* 1837. Se biografi öfver C. af Piermattei (1902).

Castigat ride'ndo mores (lat.). Se Mores.

Castiglione [kastiljåne]. l. C. delle Stiviere, stad i italienska prov. Mantova, 10 km. från Gardasjön. Omkr. 3,500 inv. Slottet försvarades 1702 tappert af österrikaren Salzer. 9 sept. 1706 segrade där fransmän under Medavi öfver en österrikisk här-afdelning under prinsen af Hessen, som belägrade staden. 5 aug. 1796 besegrade Bonaparte där österrikarna under Wurmsen, hvorvid Augereau genombröt deras midt. Denne erhöll 1805 titeln hertig af C.

C. O. N.

2. C. di Sicilia, stad i italienska prov. Catania (Sicilien), n. om Etna. 12,998 inv. (1901). Vin- och frukttodling.

Castiglione [kastiljåne], Francesco Savario, påven Pius VIII:s ursprungliga namn.

Castiglione [kastiljåne], Baldassare, greve af C., italiensk statsman och skriftställare, f. 1478, användes af hertig Guidobaldo af Urbino i åtskilliga diplomatiska uppdrag och åtföljde hans efterträdare, Francesco Maria della Rovere, på dennes fälttåg mot fransmännen. Sedermera var han anställd hos påfvarna Leo X och Klemens VII, hvilken senare sände honom som nuntie till Karl V af Spanien. Ehuru C. där sökte häfda sin herres intressen, föll han efter Roms plundring 1527 i onåd hos Klemens, men till ersättning öfverhögade kejsaren honom med ynnestbevis och gaf honom bl. a. biskopsstiftet i Avia. Död 1529 i Toledo. Hans förnämsta verk är *Libro del cortegiano* (1528, ny uppl. Florens 1894), en i dialogisk form affattad framställning om "en hofman i sin prydnad". Hans *Lettere* (2 bd, 1769—71) äro värderika källor för tidens politiska och litterära historia. Jfr Martinati, "Notizie storiche-biografiche intorno al conte Baldassare C." (1891).

Castiglione [kastiljåne], Carlo Ottavio,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

greve, italiensk språkforskare, f. 1784 i Milano, d. 1849, förvärfvade redan vid unga år grundlig kännedom i de orientaliska språken. Hans förnämsta verk är *Mémoire géographique et numismatique sur la partie orientale de la Barbarie, appelée Afrikah par les arabes, suivi de recherches sur les berbères atlantiques* (1826). Dels ensam, dels tillsammans med Mai utgaf han åtskilliga fragment af Wulfilas gotiska bibelöfversättning.

Castiglione [kastil'jåne], hertig af. Se Augereau.

Castil-Blaze. Se Blaze, Fr.

Castillo [kasti'lja], Antonio Feliciano de, portugisisk skald, f. 1800, d. 1875. Vid sex års ålder blef C. till följd af en sjukdom i det närmaste blind och tvingas af detta lyte till ett stillsamt och kontemplativt lif (till större delen tillbragt hos en broder, som var präst på landet). Under dom Miguel måste han fly från Portugal och vistades där efter en tid på Azorerna, en tid i Brasilien. Efter sin återkomst valdes han till medlem af den portugisiska vetenskapsakademien. — C. lefde under romantikens tid och sökte, ehuru med föga framgång, att ansluta sig till denna riktning. Till sitt skaplynne stod han närmare den äldre skolan, de s. k. arkadierna, och särskildt odlade han den af dem högt skattade bukoliska genren. Bland hans originalarbeten på vers märkas *Cartas de Echo e Narciso* (1821), *Primavera* (1822) och *Amor e Melancholia ou a novissima Heioisa* (1828). en versifierad roman ur lifvet, hvilken på sin tid åtnöt mycken popularitet. Den senare hälften af sitt lif ägnade C. åt öfversättning af utländska diktverk. Bäst lyckades han i sin fria bearbetning af det franska dramat "Camões" af V. Perrot och A. Du Mesnil, en bearbetning, som i allmänhet anses som ett originalverk. Af värde äro hans tolkningar af latinska och grekiska författare, Ovidius, Vergilius, Anakreon m. fl. Han öfversatte och bearbetade stycken af Shakspeare, Molière m. fl. och tolkade på sin ålderdom efter en fransk öfversättning Goethes "Faust", dock med föga framgång. — C:s förtjänster ligga i det formella. Han var en god versifikatör, hans språk var lättflytande och välljudande, och han lånade trots sin klassiska läggning många ord och vändningar från talspråket. Se vidare hans son Julio de C., "Memorias de C." (1881), samt Th. Braga, "Historia do romantismo em Portugal" III (1881).

E. S.-f.

Castilla [kasti'lja], spanska namnet på Kastilien.

Castilla [kasti'lja], Ramon, peruansk statsman, till börden mestis, f. 1797, d. 1867, utmärkte sig i befrielsekriget mot spanjorerna, deltog i slaget vid Jungay (1839) som general och blef s. å. krigsminister. 1841—44 lefde han i landsflykt, störtade sistnämnda år diktatorn Vivanco och var 1845—51 president i Perú. 1854 ställde sig C. i spetsen för ett uppror mot regeringen och innehade ånyo presidentämbetet till 1862.

Castille [kasti'j], Charles Hippolyte, fransk skriftställare, f. 1820, d. 1886, uppsatte 1847 tillsammans med Molinari tidskriften "Le travail intellectuel" och 1848 i förening med Bastiat tidningen "La république française", samt var i slutet af 1860-talet redaktör för tidningen "Globe". Han författade bl. a. *Les hommes et les mœurs sous le règne de Louis-Philippe* (1853), *L'histoire*

de la seconde république française (1854—56), *Portraits historiques au 19:e siècle* (1856—60), *Histoire de soixante ans* (1859—63, ofullb.) samt flera om en liflig inbillningskraft vittnande romaner.

Castillejo [-le'chå], Cristobal de, spansk skald, f. 1494 i Ciudad Rodrigo, d. 1556 i ett kloster nära Wien, sedan han trött på hofflivet ingått på den prästerliga banan. Redan som yngling var han anställd som sekreterare hos Karl V:s broder, sedermera kejsar Ferdinand I. C. var sin samtids oförtrunaste och mest lysande försvarare af den gamla spanska lyriken gentemot den öfverhandtagande invasionen af de nyitalienska versformerna och konstlade uttryckssätten. Sina motståndare, som han kallade "petrarkister", bekämpade han med satirens skarpaste vapen. C. började sitt författarskap med några "comedias"; tiden för deras tillkomst är obekant, likaledes om de kommit till uppförande. Såsom skald var C. i besittning af de gamla nationella poesiers bästa egenskaper, om han icke egde alla förutsättningar för en god lyriker. Genom behaglig form, god versifikation, ursprunglig friskhet, gratie, varm känsla står han framför sin tids lyriske skalder. Hans satir är uppsluppent cyniska hans humor full af slipprigheter. Bäst profvet på hans "genero festivo", där han står oöfverträffad är *Diálogo entre el autor y su pluma*, där han af sin penna begär räkenskap för den tid han missbrukadensamma under 30 år. Ej mindre genial är *Sermón de amores del maestro Buen-talente, llamado Fr. Nidel de la orden del Cristal*, en beskrifning på de ödesdigra följderna af kärlekens passion, hvarvid han släpper loss satirens gissel mot prästernas skamlösa leverne. Af samma kynne är *Diálogo que hablé de las condiciones de las mugeres* (tr. 1544 i Venedig och 1546 i Toledo). Hans *Farsa de la constancia* med en "introito y argumento" på latin, i sju akter är — enligt Moratin — föga dramatiskt, men full af humor, gratie och uppsluppen cynisk satir. Originalt i manuskrift lånades 1823 från biblioteket Escorial af I. B. Gallardo och har sedan ej kommit till rätta. *Obras de Castillejo, expurgadas por la inquisición* (1573) är en af de första i Madrid tryckta böckerna; den omtrycktes 1592 i Antwerpen och 1600 i Madrid. C:s arbeten finnas i *Rivade neiras* "Biblioteca de autores españoles", XVI och XXXII.

Castillo [kasti'lja], spanska författare. — 1. Diego Enriquez de C., Henrik IV:s Kastiliens krönikeskrifvare, lefde i 1400-talets senare del, författade *Crónica de Don Enrique Cuarto* (1787), som skildrar händelserna 1454—74 i en tonmoraliserande stil, utan litterärt, men med historisk värde.

2. Alonso Solórzano de C., spansk roman- och komediförfattare, lefde under 1600-talets första hälft samt åtnöt välförtjänt anseende som lycklig epiker och dramaturg. Bland hans många arbeten må nämnas komedierna *El marqués de Cigarral*, som är originalet till P. Scarrons "De Japhet d'Arménie", *Los agravios satisfechos*, *Las amazonas de España*, *Los esclavos de mi esclavo*, *Hacer bien nunca se pierde*, *La fantasma de Valencia*, *El fuego dado del cielo*, *El infante de Alemania*, *La torre de Florisbella*, *La victoria de Norlingen*, *La casa confusa* och *El mayorazgo figurado*.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

romanerna *La garduña de Sevilla*, en af de bästa pikareskromaner, som värdigt kan ställas vid sidan af Guzmáns de Alfarches. *La inclinación española*, *La quinta de Laura*, *El disfrizado*, *Sala de recreación*, *Las tardes entretenidas*, *Los donaires del Parnaso*, *Las noches del placer honesto*, *Los alivios de Casandra* och *Las fiestas del jardín*. Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles" upptager i del XXXVIII tre romaner och i del XLV två komedier.

3. Fernando de C., spansk skald. Se Cancionero.

4. Andrés del C., spansk romanförfattare, f. i början af 1600-talet i Brihuega, utgaf under titel *La mojiganga del gusto* (Zaragoza 1641) en serie af sex romaner, hvaraf en återfinnes i Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", XXXIII.

5. Juan Ignacio González del C., spansk dramatisk författare, f. 1763 i Cádiz, d. 1800. Genom sina "saynetes", småstycken af äkta gammalspansk typ, har han gifvit en trogen bild af tidens andalusiska folkliif på samma sätt som Ramón de la Cruz af lifvet i Madrid.

6. Aurelia C. de González, kubansk författarinna, f. 1842 i Puerto Principe, medarbetare i flera spanska tidskrifter. Hennes lyriska dikter äro mycket populära och hennes prosadikter jämföras med Heines och Bécquers. Af prosarbeten må nämnas *Reflexiones sobre la conciencia*. *La mujer cubana*, *Biografías americanas* och af lyrik *La duda*, *El canaro en la jaula*, *La ola y la roca* och *La palma y la encina*. En samling lyrik utkom 1879 i Cádiz. Ad. H.-n.

Castillo [kasti'lja], Cánovas del. Se Cánovas del Castillo.

Castillo [kasti'lja], Juan del, spansk målare, f. 1584 i Sevilla, d. 1640 i Cádiz, lärjunge af Luis Fernandez tillsammans med Herrera och Pacheco, bildar jämte den senare inom skolan i Sevilla övergången från den äldre till den nyare riktningen och var i sin ordning lärare åt Alonso Cano och Murillo. Hans förnämsta verk är en altartaffa, i Sevillas museum, bestående af flera stora bilder: *Beddelsen*, *Marias besök hos Elisabet*, *Kristi födelse*, *Konungarnas tillbedjan*, *Kyrkojäderna* och *Marias himmelfärd* (midtbilden). C. B. N. (O. G.-g.)

Castillo [kasti'lja], spansk resande. Se Badia y Leblich.

Castillo, Fernando de Leon y, spansk politiker och diplomat. Se Leon y Castillo.

Castilloa Cervant., bot., växtsläkte af fam. *Moraceæ*, innefattande ett par träd, växande i Central- och Syd-Amerika. Af *C. elastica* erhålles kautsjuk af utmärkt beskaffenhet (cartagena-kautsjuk, guayaquil-strips), därigenom att man gör djupa snitt i stammen. Den utflytande mjölksaften uppsamlas och bringas på olika sätt till koagulering (t. ex. genom blad af *Ipomœa*), hvar-efter den från veten befriade kautsjuken formas till kakor och torkas. Genom kautsjuksamlarnas (caucheros) oförstånd har detta värdefulla träd mångenstädes utrotats och skulle alldeles försvinna, om det ej vore föremål för odling i Västindien och anorstäderna. G. L.-m.

Castillon [kastijã], stad i franska depart. Gironde (Guienne), vid floden Dordogne. 2,910 inv. (1901). Betydande vin- och lökodling. 13 juni 1453 vann den franske konungen Karl VII där en

seger öfver engelsmännen under Talbot, som stupade. En obelisk är rest till minne af slaget.

Castle [kã'sl l. kã'sl], eng., borg, slott.

Castlebar [kãslbã'e], hufvudstad i irländska grefskapet Mayo, prov. Connaught. Omkr. 4,000 inv.

Castleford [kã'slfd], fabriksstad i engelska grefskapet York, vid floden Aire. 17,386 inv. (1901). Glashyttor, kolgrufter och krukmakerier.

Castle garden [kã'sl gã'dn], eng. Se New York.

Castlemaine [kã'slmẽn], stad i staten Victoria, Australien, 124 km. n. v. om Melbourne, vid järnvägen Melbourne—Echuca (vid Murray). 5,100 inv. (1900). De närbelägna, förr vida mer än nu gifvande guldgräfverna sysselsatte 5,121 arbetare 1900.

Castliereagh [kã'slri], viscount, engelsk statsman. Se Stewart (Robert).

Castleton [kã'sitøn], by i engelska grefskapet Derby, midt ibland Peakbergen. Omkr. 2,000 inv. Blygrufter. I närheten af C. finnes äfven en märklig droppstensgrotta.

Castletown [kã'sltãun], stad på södra kusten af engelska ön Man. Omkr. 2,000 inv. Förnämsta byggnaden är Rushen castle, en dansk borg från 10:e årh., länge residens för konungarna af Man, nu till en del använd som fängelse och kasern. Nära slottet ligger en liten byggnad, där Mans representation ("house of keys") i omkr. 170 år hade sina sammanträden.

Ca'stor, zool. Se Båfvern.

Casto'reum, farm. Se Båfvergåll.

Casto'ridæ, zool. Se Båfverner och Gnagare.

Ca'stor och Po'llux. 1. Grek. och rom. myt. Se Dioskurerna. — 2. Astron. Se Tvillingarna. — 3. Fys. Se Elmseld.

Castör-olja, farm. Se Ricin-olja.

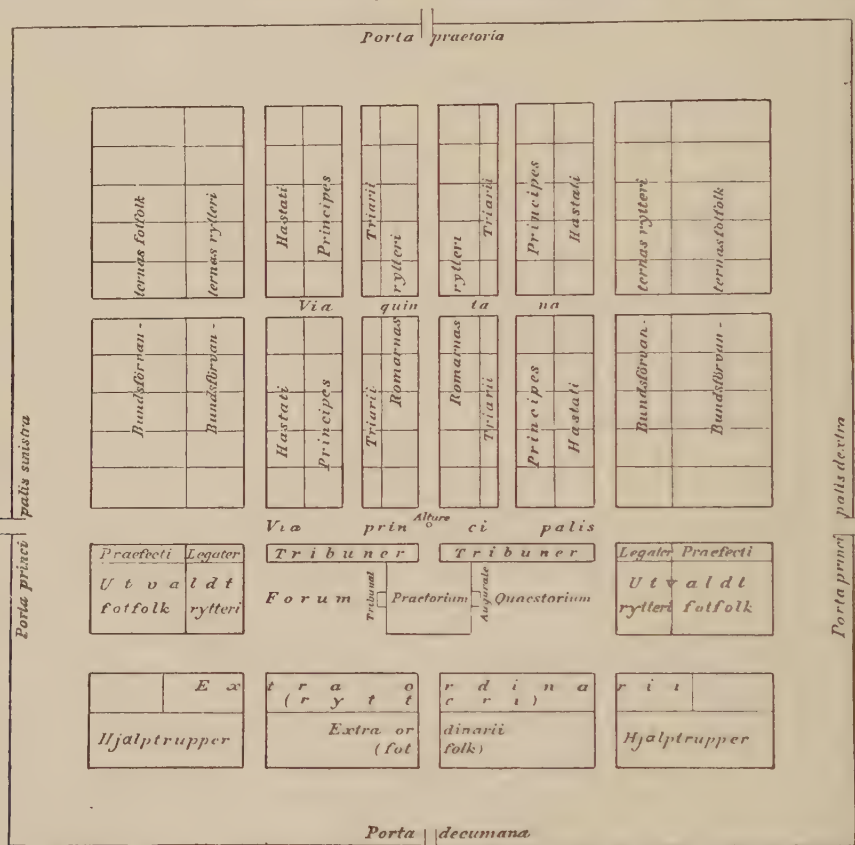
Castövius, Erik, universitetslärare, f. 1655 i Karlstörps socken i Småland, blef, efter en i största armod tillbragt ungdom, 1680 student i Uppsala, fick där anställning som lärare för Johan Gyllenborgs söner och tog 1688 med stor utmärkelse den filosofiska graden. 1690 framträdde han med en på cartesiska grundsatser byggd afhandling, *De statu naturali et adventitio*, hvilken åstadkom mycket buller i det kort förut genom J. Bilbergs uppträdande oroad teologiska läget. Man uppsökte ett ställe i afhandlingen, åt hvilket en politisk färg kunde gifvas, och framställde så den nya filosofien såsom vädlig för samhällsordningen samt dess idkare som undersåtar af misstänkt trohet. Karl XI, till hvilken saken inberättades, nöjde sig med att låta varna universitetet för det själfsväld, som genom en disputation blifvit begånget. (Jfr V. E. Svedelius, "Om förföljelsen emot Castovius och Bilberg", i tidskr. Frey, 1842). C. framlede sedan flera år ett bekymmerfullt lif, utan att något passande verksamhetsfält för honom öppnades. Förgäfvets begärde universitetet i Dorpt honom tvenne gånger till professor. Ovisst är af hvad skäl han afböjde kallelsen. 1698 blef han akademisekreterare, och 1702 utnämndes han äntligen till professor i moralfilosofi vid Uppsala universitet och hälsades då af ungdomens jubel. Han dog emellertid redan 1703.

Ca'stra (lat.), läger. En romersk här slog, i regeln, vid nattens inbrott ett läger, som befästes

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

med vall och graf. Naturligtvis kunde ett sådant äfven vara afsedt för en längre tid; det kallades då ståndläger, *castra stativa*. Lägre var af den största betydelse i romarnas krigföring, och all omsorg användes för att det skulle uppfylla sitt ändamål. Utstakningen af detsamma skulle, enligt romersk landmätarsed, egentligen ske därigenom att två linjer — den ena i öster och väster (*decumana*), den andra i norr och söder (*cardo*) — drogos så, att de skuro hvarandra vinkelrätt. Iakttagandet af väderstrecken var dock af underordnad vikt i jäm-

Det här aftecknade lägre — med omkr. 636 meters sida — var afsedt för en vanlig konsulshär af två legioner med rytteri, två alld. bundsförvanter med deras ryttare, tillsammans omkr. 18,000 man fotfolk och 2,400 ryttare, samt hjälptrupper. Formen var kvadratisk. Vid lägre utstakning bestämdes först platsen för fältherretälet *praetorium*. Detta utmärktes med en hvit fana, befällets kvarter med röda fanor och tältraderna med spjut. Framför fältherretälet lopp *via principalis* (högkvartersgatan), som skilde lägre framre de-

förelse med andra omständigheter. — Lägre form och anordning voro olika under olika tider. Vi äga två beskrifningar öfver ett romerskt läger: den ena är af Polybios, från puniska krigens tid; den andra tillskrifves Hyginus (under Trajanus), men är sannolikt vida yngre, möjligen från början af 3:e årh. e. Kr. Dessutom hafva lämningar efter romerska läger blifvit upptäckta i Frankrike och af *castella* vid den befästa riksgränsen i Germanien (se Limes och Saalburg). Äfven de militärkolonier, som anlades under kejsartiden, hade lägerform och gifva således viktiga bidrag till frågans utredning. Den här ovan meddelade planritningen af ett romerskt läger är i hufvudsaklig öfverensstämmelse med den af Polybios gjorda beskrifningen.

från den bakre. I den främre delen, som var större, voro platser, i sexdubbla tältrad, anordnade för legionernas rytteri och fotfolk (i dessas skilda afdelningar: *hastati*, *principes* och *triarii*) samt utanför dessa för bundsförvanterna. Parallellt med *via principalis* gick *via quintana* och vinkelrätt mot de samma *via praetoria*, som förde till den mot fienden vända porten, *porta praetoria*. Den motsatta porten hette *porta decumana*. Sidoportarna lägo i ändarr af *via principalis*. I bakre delen af lägre, där, och omkring *praetorium*, högkvarteret befann sig voro närmast *via principalis* platser för befälens näml. 12 tribuner vid legionerna, 2 legater (slags generaladjutanter) och 6 *praefecti*, såsom bundsförvanternas romerske officerare kallades. Till vänster om *praetorium* var torg- och samlingsplats

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

forum, med tribunalet, hvarifrån faltherren höll tal; till höger först stället för inhämtande af auspiciis, *augurale*, därefter platsen för intendentur och träng, *quæstorium*. I samma linje, mellan forum, *quæstorium* och vallen, låg utvaldt fotfolk och därinnanför utvaldt rytteri, hvilka trupper voro afsedda till ett slags livvakt. Parallellt med prætorium och de i linje med detta befintliga lägenheterna voro, skilda af en nära 30 m. bred gata, kvarter för utvaldt manskap af bundsförvanterna, *extraordinarii*. Mellan tälten och vallen var ett mellanrum af nära 60 m. bredd. Detta användes till förvaring af byte m. m. och underlättade för de särskilda truppfadningarna marschen till och från kvarteren. Det var jämväl ämnadt att skydda tälten mot fiendens kastvapen och mot eldfara utifrån. Tälten voro af läder och afsedda för 10 man (af dem två på vakt); i vinterkvarteren hade man baracker. Utanför vallen eller vid portarna voro, efter hvad det tyckes, *velites*, de lätta trupperna i legionerna, lägrade. Bevaktningstjänsten var såväl dag- som natt-tjänst, och till densamma användes dels förposter och patruller, dels vaktposter på bestämda ställen inom lägret, t. ex. vid befälets tält. Natten var indelad i fyra *vigilæ*, hvarn således vaktombyte skedde hvar tredje timme.

Af ofvanstående finner man hurusom romarna sökte anordna lägret med afseende på största möjliga säkerhet för trupperna samt på snabbheten i rörelser och lättheten att finna rätt på kvarteren. Denna förträffliga anordning bibehölls alltjämt, men i samma mån som truppernas indelning förändrades och främmande beståndsdelar tillkommo, blef naturligtvis lägrets inrättning underkastad ändringar, ehuru den gamla planen i sina grunddrag återfinnes äfven i kejsartidens läger.

Det af Hyginus beskrifna lägret skilde sig i flera hänseenden från det polybianska. Det hade rektangulär form, med långsidorna $\frac{1}{2}$ längre än fram- och baksidorna. Truppernas inkvartering var olika mot förut, såsom naturligt är, då skillnaden mellan romerska medborgare och italiska bundsförvanter upphört och legionen blifvit annorlunda indelad. Ordet C. ingick äfven i namn på åtskilliga orter, bl. a. C. *ba'taca*, Passau, C. *regina*, Regensburg, och C. *ve'tera*, Xanten. Jfr Läger. B. Tdh.

Castrén, Mattias Alexander, finsk språkforskare, f. 2 dec. 1813 i Tervola kapellförsamling i nordligaste delen af Österbotten. Hans fader var då kapellan därstädes, men blef 1821 kyrkoherde i Rovaniemi, som är beläget alldeles under polcirkeln. Redan tidigt blef alltså C. förtrogen med det hårda lefnadssättet i den höga norden, och denna erfarenhet kom honom sedan till godo under hans långvariga färdar i än mer ogästvänliga trakter. Han blef 1830 student. Både under skoltiden och vid universitetet hade han att kämpa med stora ekonomiska svårigheter.

C:s studentår sammanföll med den tidpunkt, då

ett lifligt intresse vaknade för det finska språket och för den finska folkpoesiens rika skatter, hvilka just vid denna tid framdrogos i ljuset. Särskildt utgivandet af Kalevala (1835) gaf stark näring åt detta intresse. Äfven C. genomträngdes däraf och beslöt egna hela sitt lif åt arbete för det finska språket, oakadt ett dylikt arbete vid denna tid icke kunde gifva honom någon utsikt till ekonomisk bärning. En enda aföndad akademisk lärartjänst, ett lektorat, fanns visserligen, men äfven detta gick han misto om genom försumlighet af den person, som skulle inlämna hans ansökan, under det C. på sommaren 1838 var borta på en resa till Lappland. Denna resa var den första af de färder C. företog i afsikt att utreda frändskapsförhållandet mellan finskan och åtskilliga andra språk. Dess resultat blef en afhandling om släktskapen mellan deklinationerna i finskan, estniskan och lapskan, med anledning hvaraf han 1840 utnämndes till docent i finska och fornordiska språken vid Helsingfors universitet. Dessförinnan hade han, med understöd af Finska literatursällskapet, 1839 gjort sin andra resa, till östra Finland och ryska Karelen, för att där insamla runor, mytiska traditioner, språkliga upplysningar och i allmänhet hvad som kunde tjäna till belysning af Kalevalasångerna. Sålunda förberedd, utförde han sin svenska översättning af dessa sånger (1841), hvilken utmärker sig på en gång genom trohet och ett poetiskt språk. Först genom den blef Kalevala allmännare känd och värderad. I ett företal lämnade C. en skarpsinnig kritisk framställning af sångernas poetiska och mytiska innehåll.

I sällskap med Elias Lönnrot och till en del på hans bekostnad företog C. på hösten sistnämnda år ännu en resa åt norden (genom finska Lappmarken, en del af Norge och ryska delen af Lappland). Ändamålet var att studera dels lapparnas gudalära, dels de lappska munarterna. På våren 1842 anträdde återfärden till Archangel, hvarifrån Lönnrot begaf sig hem. C. däremot hade af vetenskapsakademien i Petersburg fått anbud om ett större understöd för att efter ett år börja en längre resa till Sibirien, i ändamål att i språkvetenskapligt och etnografiskt afseende undersöka därstädes boende samojediska stammar, och han beslöt nu att begagna mellantiden till utforskande af de europeiske samojedernas språk. För detta ändamål vistades han först någon tid i Archangel och företog sedan, med understöd af finska statsmedel, på hösten 1842 en ytterst mödosam färd ut på de ödsliga tundrorna. Ehuru ofta sjuk och stundom — såsom olika troende — hotad till sitt lif af de okunniga och fanatiska invånarna, fullföljde C. ihärdigt sitt mål. Han framträngde öfver norra Ural och anlände slutligen, i nov. 1843, till Obdorsk i Sibirien. Där skulle han börja sitt arbete i akademiens tjänst, men hans starkt angripna bröst nödgade honom i stället att våren 1844 återvända till Finland.

Redan under sin vistelse i Sibirien hade C. till akademien hemsändt en grammatika öfver de mellan Petsjora och Ural bosatte syrjäners språk, hvilket han studerat under ett längre tvunget uppehåll hos denna stam. Denna grammatika belönades af akademien med halfta det s. k. demidovska priset och trycktes 1844 under titeln *Elementa grammatices syrjanæ*. Efter hemkomsten undergick C. filosofie

licentiat-examen och blef 1844 filosofie doktor. Öfriga frukter af hans vistelse i fosterlandet voro trevne uppsatser i tidskriften "Suomi" (för år 1844); bland dem är *Om accentens inflytande i lapiska språket* (på tyska i Petersburg-akademiens "Mémoires") af stor vikt för den finska språkforskningen.

Återställd till hälsan, begaf sig C. i början af 1845 på sin fjärde och största resa, den af vetenskapsakademien i Petersburg bekostade expeditionen till Sibirien, hvilken understöddes med anslag äfven från Finlands universitet. Kosan ställdes först till Kazan, där C. tillbragte menförestiden med att fullbereda en tsjeremiskisk grammatika, påbörjad redan i Helsingfors med stöd af den kunskap i sagda språk han inhämtat af en rysk soldat af tsjeremiskisk börd. Denna grammatika trycktes 1845, på det finska universitetets bekostnad, under titeln *Elementa grammaticæ tscheremissæ*. Sommaren 1845 uppehöll sig C. vid Irtyjsj och Ob, bland ostjakerna, hvilkas språk han studerade för att utreda deras ställning till samojederna, med hvilka de ofta blifvit förväxla. Mot hösten drog han sig längre upp för Ob, och på våren 1846 flyttade han fältet för sin verksamhet till Jenisejs flodområde, hvilket han sedan följde norrut ända till Tolstonsosovskoje, allt under flitiga undersökningar rörande samojedstammarna i dessa trakter. I början af 1847 reste han åter upp för Jenisej ända till den sydligaste delen af Sibirien (Minusinska kretsen), där han undersökte åtskilliga "tatariserade" ostjak- och samojedstammor, hvarjämte han verkställde arkeologiska forskningar. För att vinna närmare kännedom om en af nämnda stammor, sojoterna, gjorde han öfver de sajanska bergen en äfventyrlig utflykt in på Kinas område. Sedermera ställdes färdens österut, till Irkutsk, och vidare till Kjachta, vid kinesiska gränsen, hvarifrån han änyo gjorde ett kort besök i "det himmelska riket". Yttersta punkten för C:s färd åt öster var Nertsjinsk, mer än 1,000 mil från fosterlandet. Därför anträdde återresan på våren 1848: men upprepade sjukdomsfall gjorde, att han icke förrän i febr. 1849 beträdde fosterlandets jord.

Efter sin hemkomst blef C. af Petersburg-akademien antagen till e. o. adjunkt, med ett årsanslag af 600 rubel (omkr. 1,600 kr.) och tillåtelse att vistas i Helsingfors. Ett anbud om fast anställning vid nämnda akademi afböjde han för att kunna stanna i fosterlandet. Detta kunde dock ej ännu erbjuda honom någon fast plats, enär just vid denna tid hos de makthafvande en stark reaktion mot de finska sträfvandena gjorde sig gällande. 1851 erhöi C. dock en nyinrättad professur i finska språket och litteraturen. Hans professors-disputation var *De affixis personalibus linguarum altaicarum* (1850).

Såsom universitetslärare delade C. sin tid mellan ett nitiskt skötande af sin tjänst och arbete med ordnandet och utarbetandet af de rikhaltiga samlingar han gjort under sina långvariga färder. Redan 1849 utgaf han *Versuch einer ostjakischen sprachlehre nebst kurzem wörterverzeichnis*. S. å. besvarade han i ett föredrag frågan: *Hvar låg det finska folkets ragg?* och redogjorde därvid för de allmännaste resultaten af sina forskningar, enligt hvilka finnarnas urhem är att söka i de sajanska och altaiska bergsbygderna. Närmaste föremålet för C:s arbete blef nu en stor grammatika öfver de samoje-

diska språken, hvilka han hade funnit stå de finska språken närmast af alla och bilda en öfvergång från agglutinerande till flekterande språk. På detta sin förmåsta vetenskapliga verk, frukten af tioåriga studier, arbetade C. ännu sedan han i början 1852 nedlagts på sjukbädden. De oerhörda möd- och försökelse, som han på sina resor uti Sibirier isregioner underkastat sig, hade brutit hans hälsa, och 7 maj nämnda år lämnade han det jordiska. En vård af granit på Helsingfors kyrkogård här i fosterlandet ristat sin saknad och beundran för den sin store son.

C:s efterlämnade vetenskapliga samlingar bearbetades och utgafvos efter hans död, på Petersburg akademien uppdag och bekostnad, af akademiker A. Schiefner. De bära den gemensamma titeln *Nordische reisen und forschung* (12 bd, 1853—63) och omfatta de ostjakiska och samojediska språklärorna (den sistnämnda var nästan färdig före C:s död), samojediska ordförteckningar, språkläror öfver åtskilliga andra sibiriska språk (af hvilka några försvoro fullkomligt obekanta) och slutligen de skidringar och afhandlingar, hvilka på svenska utgäfvos 1852—70 under titeln "Nordiska resor och forskningar". Det första bandet af denna samling, redigeradt af C. själf, innehåller reseminnen från åren 1838—44, det andra reseberättelser och bref från 1845—49 — dessa likasom de tidigare reseminnen utmärka för en liflig och målände stil, ofta med trots resornas mödor, kryddad med ypperlig humor. Trede och fjärde delarna omfatta föreläsningar öfver finsk mytologi och de altaiska folkens etnologi, femte och sjätte delarna slutligen smärre afhandlingar i uppsatser. I den sista delen ingår en utförlig nads-teckning, författad af J. V. Snellman.

2. Jonas C., den föregående kusins son, född politiker, f. 25 febr. 1850 i Pyhäjärvi, Österbotten. Student 1869, kastade han sig med iver in i demokratipolitiken. 1885 inträdde han i representation som ledamot af bondeståndet och trädde där såsom ledare för en "ungfinsk" fraktion i opposition mot gammalfennomanerna under A. Meurman. Med ett sinnadt program öfver hufvud pläderade denna fraktion för en hänsynslösare språkpolitik. C:s inflytande ökades vid landtdagarna 1888 och 1891, hvarjämte gammalfennomanerna ansträngde sina krafter för att störta honom. Redan vid 1894 års landtdag såg hans sitt parti förminskadt, invaldes ej mer i utskott och utrotades ur den finska landtdagsklubben. Efter landtdagen omöjliggjordes så hans återval till bondeståndet genom ingripande från senaten i fråga om hans mantalsskrifning. Därpå egnade sig C. mer uteslutande åt sin vidlyftiga advokatverksamhet. I den stora deputationen till kejsaren 1899 deltog han och uttalade efter återkomsten från Petersburg vid festen för densamma i Helsingfors de bevingade orden: "ett sinne, fastän två språk" (i motsats till den gammalfennomanska devisen: "ett språk, ett sinne"). Han var och bland de förste som landförisades 1903, sedan generalguvernören erhöi nästan oinskränkt makt. Därefter bosatte sig C. i Stockholm.

3. Robert C., den förstnämndes son, finsk skrifställare, f. 16 aug. 1851 i Helsingfors, blef student 1868, filos. magister 1873 och juris kandidat 1877. C. begynte tidigt sin skriftställarbana, i Helsingfors dagblad, till hvilken tidning han bidrog först såsom

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

illfällig, sedermera såsom ordinarie medarbetare. Finska tidskrifts grundläggning 1876 tog han del och var medlem af dess redaktion till 1883. Tillika sökte han att på historisk väg klargöra Finlands ställning till det ryska kejsardömet. 1879 utgaf han detta syfte *Finska deputationen 1808—1809*; andra uppsatser publicerades i tidningar och tidskrifter. En samling af dessa historiska bidrag utkom 1881—82 under titeln *Skildringar ur Finlands nyare historia. Första samlingen*. Han gjorde sig äfven bemärkt i det praktiskt politiska lifvet såsom sekreterare i värnpliktsutskottet vid landtdagen 1877—78, såsom medlem af borgarståndet vid 1882 års landtdag, där han representerade Nykarleby, samt såsom sekreterare eller medlem i särskilda af regeringen tillsatta kommittéer. Anhängare af den liberala meningsriktningen, deltog han i redigerandet af det liberala partiets program. Efter R. O. Lagerborgs död öfvertog han 1882 redaktörskapet af Hälsingfors dagblad, men hans löftesrika bana afbröts plötsligt genom döden 30 aug. 1883 å hans egendom Degerö gård invid Hälsingfors. En anslående stil förhöjer värdet af C:s skrifter. 3. M. G. S.

Castres [ka'str], arrondissementshufvudstad i franska depart. Tarn (Languedoc), vid floden Agout. 27,308 inv. (1901). C. har ett college, en artilleristola, en handelsdomstol och ett bibliotek, många katolska och evangeliska kyrkor samt mycket ansevärda fabriker för kläde, pergament, papper och kopparvaror. — C. uppstod kring ett där år 647 anlagd benediktinkloster. Det var en af hugenotternas hufvudorter och hade antagit en republikansk författning, men kufvades 1629 af Ludvig XIII.

Castries [kastri]. 1. Port-C. Se Carénage. — 2. Köping i franska depart. Hérault, 12 km. n. ö. om Montpellier. 1,209 inv. (1901). Det var under medeltiden ett baroni, som 1645 blef markisat och 1814 hertigdöme. Där föddes 1727 Charles Eugène Gabriel de la Croix, markis de Castries (marinminister 1780, marskalk 1783, d. 1801), hvars namn Lapérouse gaf åt en af honom 1787 upptäckt vik i ryska Amurlandet, s. om Amurs mynnig, under 51° 28' n. br., hvarest ryssarna sedan anlagt Alexandrovsk.

Castriota, Georg, albanesisk nationalhjälte. Se Kastriota.

Ca'stro, Inés de, spansk hofdam hos den portugisiske prinsen dom Pedros gemål Constanza. Efter prinsessans död (1345) synes prinsen hafva ingått hemligt äktenskap med Ines, som redan förut var hans älskarinna. Hon födde honom fyra barn. Dom Pedros fader, konung Alfons IV, önskade dock, att sonen skulle gifta sig med en jämbördig furstinna, och när sonen vägrade gå hans önskan till mötes, lät han mörda Ines 1355. Sedan Pedro 1357 kommit på tronen, förklarade han, att Ines varit hans lagliga hustru. Han lät uppgåfra hennes lik och sätta det i kunglig dräkt på tronen, och när rikets store hyllat den döda genom att kyssa fällen af hennes klänning, begrafs hon i det kungliga grifthalvket. Emellertid beviljades äktenskaps rättmätighet och barnens legitimitet. Den olvckliga Ines' historia har ofta blifvit poetiskt behandlad. En af de härligaste episoderna i "Lusiaderna" af Camões (3:e sången, stanserna 119—135) innehåller en framställning af hennes kärlekstragedi. Icke mindre än 10 portugisiska bearbetningar för scenen äro kända. Bland

dem märkas Portugals första tragedi, J. Ferreiras "Ines de Castro" (omkr. 1560), samt J. B. Gomes' (d. 1803) sorgespel "Nova Castro".

Ca'stro, João de, portugisisk fältherre och sjöfarande, f. 1500 i Lissabon, deltog 1535 i Karl V:s fälttåg mot Tunisien och 1540 i en expedition till Röda hafvet, hvilket han beskref i ett i nautiskt hänseende viktigt arbete, *Roteiro* (utgivet senast af Andrade Corvo 1882). 1545 utnämndes C. till ståt-hållare öfver Portugals besittningar i Ostindien och vann som sådan mycken ära genom sitt hjältemodiga försvar af Diu. Han afled i Ormus 1548. Se Andrada, "Vida de dom João de C." (1651).

Ca'stro, Guillén de. Se Castro y Belvis.

Ca'stro, Agustín, mexikansk författare, f. 1722 i Córdoba (Mexico), d. 1790. Det är förnämligast såsom litteraturhistoriker och öfversättare af latinska skaldar, som C. gjort sig ett namn. Hans förnämsta arbeten äro *Historia de la literatura mejicana*, *Las odas de Sor Juana Inés de la Cruz*, *Vida del P. Alegre*, *La Cortesada*, en episk dikt om Hernán Cortés, och några översättningar. Ad. H.—n.

Ca'stro, Cipriano, venezuelansk politiker, f. 12 okt. 1858, började sin bana som mulänsdrifvare, blef sedan plantageegare i San Antonio och anstiftade där i juli 1899 ett uppror mot Venezuelas regering. Med en ständigt växande här drog han mot hufvudstaden, Carácas, störtade presidenten Andrade i okt. 1899 och lät följande år utropa sig till provisorisk president samt 1901 till president. C. har ständigt haft att bekämpa uppror, som han lyckats kufva endast genom grymhet och mutor, och har flera gånger bragts i konflikt med utlandet (se vidare Venezuela). Representationen gaf honom 1904 diktatorisk makt för ett år, men han har hittills (nov. 1905) icke lyckats upphjälpa landets ställning vare sig inåt eller utåt.

Ca'stro del Río, stad i spanska prov. Córdoba (Andalusien), vid floden Guadajoz. 11,821 inv. (1900). Yllemanufaktur, saltverk, gips och kalkstensbrott.

Ca'stro Feijó, Antonio de, portugisisk skald. Se Feijó.

Ca'stro Giovanni [d'äva'nni], stad i italienska prov. Caltanissetta (Sicilien). 25,826 inv. (1901). Srafvel- och saltproduktion. Staden är byggd på en 997 m. hög bergskägla och på ruinerna af det gamla Enna, hufvudsätet för Ceres' dyrkan.

Ca'stro Urdiales, stad i spanska prov. Santander, vid Vizcaya-viken, med kastell och ringmur. 14,191 inv. (1900). Fiske och export af järnmalm.

Ca'stro Villari, kretshufvudstad i italienska prov. Cosenza, vid Coscile. 9,138 inv. (1901). Gammalt fäste från normannernas tid.

Ca'stro y Belvis, Guillén de, spansk dramatiker, f. 1569 i Valencia, d. 1631 i Madrid, var först militär, åtnjöt stor ynnest af hertigerna af Olivarez och Osuna, som gäfv honom betydande ekonomiska förmåner, men genom låtsinne och stridslustnad förspillede C. snart både ynnest och pengar samt hänvisades att lifnära sig af sin penna. Hans författarverksamhet blef i hög grad fruktbärande. Bland hans titl omkring ett fyrtyotal uppgående dramatiska arbeten finnas mästerverk inom alla former af drama. Främst står *Las mocedades y las hazañas de Cid* (sex akter i två delningar; den första, skildrande nationalhjälten Cids ungdoms-

bedrifver, är Storbilden till Cornuilles Oid, som nästan endast är en smärning af den sparsamt begagnade, men utan dess friska tun och poetfyllda arom). Till samma art hörer vidare: *La justicia en la piedad*. *La humildad soberbia y el amor constante*. *El conde de Alarcos*. *El nacimiento de montesinos* och *El desagravio dichoso*. Af hans "comedias de capa y espada" må nämnas: *El Narciso en su opinión*. *La fuerza de la costumbre* och *Los mal casados de Valencia*; af "comedias de costumbres": *El curioso impertinente* och *Don Quixote*, båda med stoff från Cervantes. *La comedia acorrupta y enigmática casamiento*. *El vertedero con sobrasa*. *Engañarse engañando* och *El perfecto caballero*. Mysterisk-religiösa skildringar äro: *El mejor esposo San José*. *Las maravillas de Babilonia*. *El prodigio de los montes y maris del cielo Santa Barbara* och *La degollación de San Juan Bautista*. Såsom heretisk traredi är art nämna *Udo y Eneas* och som mytologiskt drama *Progne y Filomena*. Af C:s komedier utkom 1:a delen 1621, 2:a delen 1625. Andra äro intagna i *Representaciones "Biblioteca de autores españoles"*. XX och XLIII.

Castro y Serrano, José, spansk författare, f. omkr. 1829 i Granada. Såsom kommissarie vid utställningarna i London 1862, Paris 1867 och Wien 1873 och som korrespondent vid *Suez-kanalets* öppnande har C. publicerat mycket värdefulla artiklar öfver industri och konst. Han är en mycket sällsynt och hans *Cuentos maravillosos* (1861) förskaffade honom mycket beröm, som bekräftades genom *Historia cubana*.

Ad. H.—n.

Castroccio *Castrocci* *Castro*: U. herceg av Lucca, f. 1281 i Castroccio, vid Lucca, måste i sin ungdom ha varit ganska öfver de gubbarna som vann rykte och bytte slott som krigare i England, Frankrike och Lombardiet. Af Lucca utsedd till anförare, slog han gubbarna vid Montecatini (1315), skaffade den gubbelnske härskaren i Pisa, Uguccione, våldet i Lucca, men störtade honom 1316 och uppsvingade sig efter en seger öfver de gubbske föreståndarna vid Altopascio 1325 till herre öfver Lucca. 1327 utnämndes han till Luccas herceg, honom till hertig öfver denna stad, Pistoja, Volterra och Lucca och snart blev han i Pisa som förjämte till rikshövding. Död 1328. Jfr Winkler.

Castroccio *Castrocci*, herceg av Lucca.

Castrum (lat.), slott, borg, läger. Se *Castra*. — *C. dolofis*, "sögeläger", svartklädt, rikt upplyst rum, kapell eller kyrka, hvori en framstående persons lik är utställt till åskådande. Jfr *Katafalk*. — *C. Deutonis*. Se *Duisburg*. — *C. rethorum*. Se *Rethel*. — *C. Tiberii*. Se *Lindau*. — *C. vasatum*. Se *Bazas*.

Castulo (se *Carthago*), en i forntiden särskildt på grund af sin gränsläge (här) rätt betydande stad i Hispania tarraconensis, vid floden Betis (nuv. Guadalquivir). 212 f. Kr. öfver P. och Cn. Scipio ej långt därifrån slagna af Hannibals broder Hasdrubal samt stupade. Staden, som därefter afföll, återvanns af romarna 206.

Casus ridæ, zool., en familj bland strutsfågelnas (se d. o.).

Casuarina Rumph. bot., växtsläkte, som ensamt bildar fam. *Casuarinaceae* och insetfaktar omkr. 20 art., som till känneteck och utseende ganska myc-

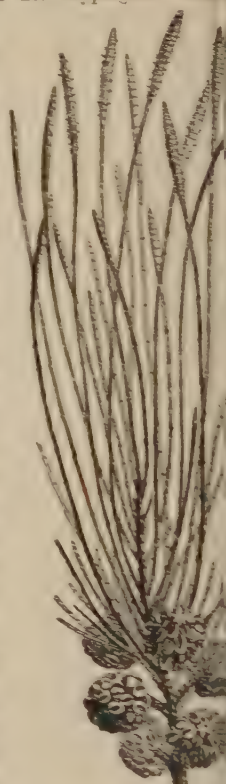
ket skilja från många dikoryledelema växter. Till de tvärlägen de arterna af det kryptogama släktet *Equisetum* fräken. De äro visserligen betydligt större (träd eller buskar), men hafva liksom nämnda växter en bladtös stam, med kransstättade, smala och ledade grenar samt i stället för blad korta, hinnaktiga skidor, som vid lederna omsluta stammen. Hantblommorna sitta i ax. hantblommorna i hufvud, som utväxa till kottelika bildningar. Växten är kalazogam. — Släktet tillhör företrädesvis Australien, liksom åtskilliga andra afrikande växt- och djurformer, som representera grupper af hög geologisk ålder och hvilka på andra ställen helt och hållet eller till största delen försvunnit. Casuarina-arterna bilda ofta stora skogar, liksom våra barrträd, hvilka de skulle kunna anses företräda; så t. ex. *C. paludosa* Sieber och *C. equisetifolia* Forst. Genom sitt underliga utseende gifva de ofta landskapet en egendomlig prägel. Nysämnade och andra arter hafva en hård, tung ved ("järnträ"), som af inledningarna nyttjas till stridsklubbor m. m. Barken innehåller ett ämne kasuarin, som användes till varaktigt brunfärg af ylle och siden. Ldt. (G. L.—n.)

Casula lat., af *ca/sa*, hus), egentl. liten hydd, kåpa, som den katolske prästen bär under mässoffverrättande. Jfr *Mäss-skud*.

Casus (lat., af *ca/dere*, falla), fall, händelse, föreläggelse; tillstånd, belägenhet; rättgångssak, rätt fall. — *Casus belli*, "kriesfall", inträdande af krigsorsak, anledning till krigsförklaring. — *Casus conscientie*, samvetssak. — *Casus fatalis*, olycksfall. — *Casus foederis*, "förbundsfall", verkställande af i ett förbundsdrag gjorda öfverenskomelser. — *Casus irreductibilis* (irreducibilis), mat. Se *unkubisk*. — *Casus necessitatis*, nödfall. — *Casus obliquus*, hemska (obliqui) kasus. — *Casus rectus*, oberoende, styrande kasus (i minativen och vokativen). Se vidare *Kasus*.

Catabrösa P. B. bot., växtsläkte af fam. *Gymniner*, närstående *Gluceria*. *C. aquatica* P. lever på sumpiga eller öfversvammade ställen södra och mellersta Sverige: *C. (Phippia) algaia*; ett litet fjällgräs, som anträffas vid snökanter och rännilar i Lappland. G. A. (G. L.—n.)

Catacachi [-ka'tʃi], stad i prov. Imbabura i sy-

Casuarina equisetifolia

amerikanska republiken Ecuador, vid foten af den 1966 m. höga vulkanen C. Omkr. 4,000 inv.

Catalanganes, folkstam. Se Irajás.

Cataláni, Angelica, italiensk sångerska, f. 1780, väckte tidigt uppmärksamhet såsom korsångerska i klostret S:ta Lucia vid Rom, debuterade

vid 15 års ålder med oerhörd framgång i Venezia och gjorde sedan konstresor genom hela Europa, med undantag af Turkiet (Sverige besökte hon 1827). Under en längre tid hade hon anställningar i Lissabon (1801—06), där hon gifte sig med en fransk attaché, Valabregue, i London (1806—14), hvarest hon snart sagdt afgudades och inhöstade ofantliga summor, och

— efter Napoleons fall — i Paris, där hon några år hade ledningen af den italienska operan. Efter 1827 bodde hon i en villa vid Florens och meddelade där gratis sångundervisning. Död 1849. Hennes röst var en af de mest omfångsrika (a—f³), klangfulla och böjliga sopraner, som funnits. Hon var den första, som sjöng Rodes violinvariationer, och ingen har sedermera gjort det så som hon. För öfrigt kunde man — enligt P. Scudo — om hennes sång säga hvad en kyrkofader sagt om sofisternas dialektik: "Den spelar kring hjärtat, utan att någonsin intränga däri". A. L.

Catalanska språket. Se Katalanska språket.

Catalänsmide (Katalänsmide), metall., benämnes en i Pyreneerna och äfven i Amerika förr använd process framställning af smidbart järn direkt ur järnmalm. Den härfor använda malmen var en hydratmalm, innehållande 30—40 % järn. Smältningen skedde i en öppen hård af omkr. 0.5 m. djup och omkr. 0.5 m. i fyrkant. Hårdens botten bestod af en enda stenhäll med något konkav yta; genom en af väggarna, den s. k. formväggen, inkom blästern genom en forma af omkr. 7 kvcm. area. Forman stupade i 35° vinkel mot hårbotten. Formväggen, som utgjorde hårdens ena sidovägg, den midtemot formväggen belägna blåsväggen samt hårdens främre vägg, slagväggen, voro alla byggda af uppstaplade tackjärnhällar med bakmurning af tegel eller stampade jordvallar. Endast hårdens bakre vägg, askväggen, bestod af sten och lera. Blästern, som hade ett tryck af omkr. 80 mm. kvicksilver, åstadkoms på det sätt, att vatten från en högt belägen cistern genom en öppning i dennas botten störtade genom en vertikal trätub ned i en väderlåda af trä och afgick från denna genom ett hål i dess botten. Vattentillloppet till tuben reglerades så, att tuben icke gick full med vatten; då vattnet störtade ned genom tuben, sögs luft in i densamma genom öppningar i tubens väggar, och denna luft inpressades i väderlådan samt afgick till hårdens genom ett rör från lådans tak.

Arbetet i hårdens tillgick så, att sedan hårdens rengjorts från föregående smältning, ett lager af ekol instampades på dess botten. Därefter fylldes den

hälft af hårdens, som låg närmast formen, med träkol och den andra hälften med finkrossad malm. Blästern pådrogs försiktigt, och den vid förbränningen af kolen bildade koloxiden tog vägen igenom det luckra malmlagret hellre än genom det tätare kolagret. Under det att malmen därpå uppvärmdes och delvis reducerades, uppvärmd smeden järnet från den föregående smältan vid elden kring formen och utsmidde detsamma. Sedan smidningen var slut, drogs den under tiden af malmen bildade järnsvampen närmare formen, där den smälte samman och bildade en färdig-smälta. Af 100 kg. malm erhöles omkr. 30 kg. järn, med en kolåtgång af omkr. 100 kg. kol. Catalansmidet kan numera betraktas såsom utdött. G. D.

Catalaunum, fordom namn på Châlons-sur-Marne (se d. o.).

Catalepton (af grek. *katalepto'n*, "småaker"), en Vergilius tillskrifven diktsamling.

Catalina y Cobo [kåbå], Mariano, spansk författare och politiker, f. 1842 i Cuenca, har beklädt flera höga administrativa poster, invaldes 1878 i spanska akademien, tog där 1881 inträde med ett tal om *El elemento moral del teatro de Calderón* och är nu akademien ständige sekreterare. Af hans arbeten må nämnas *Poesias, cantares y legendas* (1879), dramerna *No hay bien fin por mal camino*, *El Tasso* och *Luchas de amor* samt af konsthistoriska arbeten *La pintura en la Edad media*. C. har grundlagt det stora samlingsverket "Biblioteca de escritores castellanos", som nu räknar mera än hundra band, omfattande arbeten af såväl gamla som nya spanska författare. Ad. H.—n.

Catalpa Juss., bot., växtsläkte af fam. *Bignoniaceæ*, innefattande ett fåtal träd och buskar från Asien och Nord-Amerika. C. *bignonioides* Walt. från östra Nord-Amerika, trumpetträdet, med stora hjärtlika blad och hvita gul- och brunnfärgiga blommor i långa klasar, odlas i större trädgårdar. Ldt. (G. L.—m.)

Cataluña [-lu'nja], det spanska namnet på Katalonien.

Catamarca. 1. Provins i nordvästra delen af Argentina, mellan 26° och 30° 10' s. br. samt 65° 5' och 69° 20' v. lgd. 123,138 kvkm. 101,761 inv. (1903). Landet genomstrykes af flera parallella bergskedjor, inneslutande dalar, som delvis äro fyllda af salthaltiga laguner (*Salinas de Pipinco* o. a.) eller äro torra "campos", men till en del utmärka sig för stor bördighet. Floderna utsina till stor del på de torra slätterna, men användas äfven för irrigation. Af den stora malmrikedomen tillgodogöres endast något kopparmalm. Under kultur äro endast omkr. 45,000 har; vinplanteringarna intaga omkr. 2,000 har. Viktigaste näringsgrenen är boskapsskötsel.

2. (San Fernando de C.) Hufvudstad i nämnda provins, vid Rio del Valle och järnvägen Córdoba—Rioja, har omkr. 9,000 inv., högre skola samt lärar- och lärarinneseminarium. C. grundlades 1683.

Catananche L., bot., växtsläkte af fam. *Compositæ*. C. *cærulea* L., rasselblomster, inhemsk i Syd-Europa, är en vacker trädgårdsväxt med blåa, hvita l. purpurfärgade blommor, som sluta sig vid middagstiden och först följande morgon åter öppna sig. G. L.—m.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Catandu'anes, bergig ö bland Filippinerna, genom den smala Maquedakanalen skild från halvön Camarines på sydöstra kusten af Luzon. Den har en areal af 1,625 kvkm. och är bebodd af malajer, som tala det äfven på Camarines och kringliggande öar utbredda bikol- l. vicolspråket.

Catānea, provins och stad på Sicilien. Se Catania.

Catania (Catanea). 1. Provins på Sicilien. 4,966 kvkm. 705,412 inv. (1901), 142 på 1 kvkm. C. delas i fyra distrikt. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid sydöstra foten af Etna och vid hafvet. Siciliens vackraste och näst Palermo största stad. 149,295 inv. (1901). Säte för ärkebiskop, prefektur, appellationsdomstol och en handelsdomstol, ett universitet (från 1444), ett lyceum, ett gymnasium och tekniska läroanstalter af flera slag. De breda, raka gatorna, af hvilka Via Stesicoro Etna och Corso Vittorio Emanuele äro de förnämsta, äro stenlagda med lava. Bland torgen märkas Domplatsen med "Elefantbrunnen" (en antik, i lava huggen elefant, som uppbär en egyptisk obelisk) och Piazza Stesicoro (uppkallad efter skalden Stesichoros, som dog i C. år 556 f. Kr.) med V. Bellinis staty. Bland byggnader må framhållas katedralen (grundlagd år 1075 af Roger), kyrkan S. Carcere med marmorportal från 11:e årh. samt det forna benediktinklosteret S. Nicola, en efter jordbäfningen 1693 uppförd kolossal byggnad med kyrka, museum och bibliotek. Industrien omfattar tvål, tändstickor, essenser, läder, möbler, vagnar samt artiklar af bärnsten och lava. Dessutom finnas stora svafvelraffinaderier. Införseln (16,9 mill. lire 1900) utgöres af spannmål, hudar, stenkol, ylle- och bomullsvaror, trä och järn m. m., medan utförseln (28 mill. lire s. å.) omfattar svafvel, apelsiner, mandlar, hasselnötter, vin m. m. Hamnen, som upprundades genom en lavaström 1669, är icke djup nog. År 1900 anlöpdes den af 3,349 fartyg. Som klimatisk kurort under vintern har C. de senare åren fått rätt stor frekvens på grund af sin jämna, milda, men därjämte tillräckligt fuktiga temperatur (i genomsnitt på vintern 11,5° C.). — C. ligger på samma ställe, där det nu med lava alldeles betäckta Catana låg. Det har ofta lidit af Etnas utbrott. 1169 förstörde en jordbäfning nästan hela staden, 1669 trängde en lavaström öfver murarna, en annan fyllde en del af hamnen. Jordbäfningarna 1693 och 1819 anställde stora förodelser. C. hade äfven kännning af jordbäfningen i sept. 1905.

Catanzaro. 1. (Calabria ulteriore II) Provins i Italien (Kalabrien). 5,258 kvkm. 476,227 inv. (1901), 91 på 1 kvkm. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, på en höjd, 9 km. från Squillacebukten. Omkr. 22,000 inv., som kommun 31,824 inv. (1901). C. är säte för prefekt och biskop samt en appellationsdomstol och har flera läroanstalter, bl. a. en landbruksskola, och en vetenskapsakademi. Arkeologiskt museum. Sidenindustri samt handel med vin, ost och olja. C. anlades 963 till skydd mot sarasenerna. Staden led mycket genom jordbäfningarna 29 juli 1783 och 8 sept. 1905.

Cataphr'cti, *zool.*, en annan benämning för *Cottida*, simpfiskar. Se Kindpansrade fiskar.

Catara'cta (lat.), *oftalm.*, grå starr. Se Starr.

Cata'rgiu [-djo], 1. Barbu C., rumänsk statsman, f. 1807, var under furst Kusas regering le-

dare för det konservativa partiet och 1861 och 1862 två gånger konseljpresident. Han blef lönnmördad 20 juni 1862. — 2. Lascar C., rumänsk statsman, f. 1823, d. 1899, var en af det konservativa partiets ledare, medverkade till furst Kusas störtande 1866 och var därefter medlem af den provisoriska regeringen. Han bildade Karls af Hohenzollern första ministär, men afgick redan s. å. Efter oroligheterna 1871 kallades han åter till ministerpresident, upplöste den motsträfviga kammaren och segrade vid de nya valen. Under den inre och yttre oron 1876 måste han afgå och ställdes jämte sin ministär i anklagelsestillstånd. Sedan 1880 det konservativa partiets chef, medverkade han till J. Bratianus störtande 1888, valdes s. å. till kammarpresident och var konseljpresident apr.—nov. 1888. Efter att 1891 hafva öfvertagit inrikesportföljen, blef han i dec. s. å. åter premiärminister och kvarstod som sådan till okt. 1895, hvarunder åtskilliga viktiga inre reformer genomfördes. Han förblef det konservativa partiets chef till sin död. H. B.

Catarrhinæ, *zool.*, smalnäsiga apor. Se Primates.

Catarrhus æstivus (lat.), *patol.* Se Höfebet.

Catasætum, *bot.* Se Orchidaceæ.

Catawba [kæt'a/bə], flod i nordamerikanska staterna Nord- och Syd-Carolina. Den rinner upp på Bluebergen, heter i sitt nedre lopp Wateree och flyter efter sin förenig med Congaree, namnet Santee som faller ut i Atlantiska hafvet. C. är 400 km., Wateree 160 km. och Santee 240 km. lång.

Catch [kætʃ], eng. (egentl. grepp, fångst), musikalisk art för England egendomlig folklig komposition i form, bestående i flerstämmiga kanon för mansstämmor med vanligen komisk text och hvarjehanda svårigheter i utförandet, i det att t. ex. orden eller t. o. m. stafvelserna kunna vara delade på olika stämmor. De äldsta samlingarna af catches härröra från 1609 och 1611. Hvarje yrke hade sin kännetecknade catch. Äfven sådana med herdeidylliska ämnen voro vanliga. Under Karl II:s sedeslösa epok (senare hälften af 1600-talet) gjordes gärna texterna så själfvaldiga, att mycken förträfflig catchmusik på denna grund ej numera kan föredragas. Sedan 1761 finnes i London för odlande af denna gamla sångform en förnäm *Catch club*, hvars medlemmar endast äro åhörare till de af yrkes sångare utförda sångerna. Jfr Glee och Liedertafel. E. F.

Catchup [kætʃʊp], eng., *kokk.*, ett af ostron, skal eller anjovis, champinjoner eller tomater samt starka kryddor beredt extrakt, hvilket i England, Ostindien och Amerika begagnas som tillsats till saser o. s. v.

Cateau, Le [lə katā], 1. Câteau-Cambrésis, stad i franska depart. Nord (Flandern) vid Selle. 10,341 inv. (1901). C. är en knutpunkt på franska nordbanan, har "collège" och ett råd-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

hus från renässansen. Siden-, ylle- och bomullsmanufaktur, socker- och oljetillverkning. 2 och 3 april 1559 slöts i C. en fred mellan Frankrike å ena sidan samt England, Savojen och Spanien å den andra. Frankrike fick där bekräftelse på besittningen af Metz, Toul, Verdun och Calais. Andra af de respektiva länderna gjorda eröfringar skulle återlämnas. Hertigen af Savojen återvann därigenom betydliga områden. I C. föddes marskalk Mortier, och en bronstätt öfver honom upprestas där 1838. Jfr de Ruble, "Le traité de Cateau-Cambresis" (1889), och Cloez, "Étude historique sur le Cateau-Cambresis avant et pendant la révolution" (1895).

Catechupalmen (Kateküpalmen), bot. Se Areca.

Catel, Charles Simon, fransk kompositör och musikteoretiker, f. 1773, blef 1795 professor vid det nygrundade konservatoriet i Paris och dog 1830. Hans förnämsta verk är *Traité de l'harmonie* (1802), som utgör ett framsteg i förhållande till Rameaus äldre harmonilära och allmänt lades till grund för musikundervisningen i Frankrike. Hans operor — *Sémiramis* (1802), *L'auberge de Bagnères* (1807; "Världshuset i Bagnères", 1817), *Les bayadères* (1810) m. fl. — höllo sig ej länge uppe. C. komponerade äfven kammarmusik samt en mängd marscher för revolutionskrigen. Biogr. af Carlez (1895). A. L.

Catel, Franz, tysk målare, f. i Berlin 1778, d. i Rom 1856, uppträdde först såsom illustratör af praktverk — Goethes "Hermann und Dorothea" (1799) m. fl. — och egnade sig därefter åt akvarell- och oljemålning. Han blef hufvudsakligen landskapsmålare samt återgaf med förkärlek den italienska naturen, anslutande sig till den af Kock fastslagna klassiska riktningen. Åtskilliga taflor af honom finnas i Thorvaldsens museum i Köpenhamn, andra i nya pinakoteket i München, nationalgalleriet i Berlin m. fl. st. — Hans äldre broder, Ludwig Friedrich C. (f. 1776, d. 1819), var arkitekt. (G—g N.)

Catēna (lat.), kedja. — *Catena ecclesiæ* l. C. patrum, samling af bibelkommentarier ur kyrkofädernas skrifter. Sådana förekomma i synnerhet inom den bysantinska (grekiska) kyrkan, där en synod 692 band skrifttolkningen vid de "af Gud födde kyrkofädernas traditionella uppfattning".

Catēna, Vincenzo (egentl. Vincenzo di Biagio), italiensk målare af venezianska skolan, f. omkr. 1470 i Treviso, d. 1531 i Venezia, elev af Giov. Bellini, imiterade oftast sin lärare, men efterapade dessutom än Giorgione, såsom i den härliga bilden *Den heliga familjen, tillbedd af en krigare* (i nationalgalleriet i London), hvilken tafla i många hänseenden står på höjden af veneziansk målarkonst, än Palma Vecchio. Af hans mer själfständiga målningar stå hans porträtt högst, t. ex. bilden af greve Raimund Fugger (i Berlins museum). (O. G—g.)

Catenaria (lat., af *catēna*, kedja), mat. Se Kedjelinje.

Catesby [kæt'sbi], Mark, engelsk naturforskare och resande, f. omkr. 1679, d. 1749, företog mellan 1710 och 1726 tvenne långa resor i Amerika. Resultatet af sina samlingar och forskningar, delvis bekostade af sir Hans Sloane, nedlade han i sitt berömda verk *Natural history of Carolina, Florida, and the Bahama islands* (1731—43, flera uppl.),

hvilket med synnerligen tillförlitliga afbildningar utrustade arbete länge var en hufvudkälla för Amerikas botanik. G. Stg.

Catgut [kät'gtat], eng. ("katt-tarm"), ett slags tråd, som af kirurgerna rätt ofta brukas till att ombinda (underbinda) blodkärl vid operationer, att sy ihop sår o. d. Catgut beredes af olika växtätares tarmar, hvilka befrias såväl från slemhinna som från yttre (bukhinne-)öfverdrag, skäras i smala remсор, trillas så, att de blifva runda, poleras genom inrinning med mandel- eller olivolja, befrias från fett med eter samt indränkas med desinficerande ämnen (karbol, sublimat e. d.). — Catguttrådarna angripas och "förtäras" (resorberas) ganska snart i kroppen och blifva alltså icke länge kvarliggande däri såsom främmande retande föremål. Å andra sidan kan det stundom hända, att catguttrådarna alltför snart upplösas och att till följd däraf t. ex. "efterblödning" från ett med nämnda material underbundet blodkärl kan inträffa. I fall, då sådant kan befarias, brukas i stället silke o. d. C. G. S.

Catha edulis Forsk., Kat (Khat), bot., en till fam. *Celastraceæ* hörande buske, som förekommer vild från Arabien till Kap, men äfven mångenstädes odlas. Af dess blad beredes en massa, som araberna dels begärligt tugga, dels använda till beredandet (med kokhet mjölk eller vatten) af en dryck, som bär samma namn. Denna dryck var känd och begagnad före kaffets införande i Arabien och uppgifves kunna, liksom kaffe, förtaga sömn. Den ansågs såsom ett skyddsmedel mot pesten, som t. o. m. antogs skola förskona de trakter, där kat-busken planterades. O. T. S. (G. L—m.)

Catharina Jagellonica. Se Katarina (svenska drottningar).

Cathartes, Korpgamsläktet, zool., hör till familjen gamfåglar (se d. o.). Flera arter af detta släkte förekomma i Syd-Amerika, Västindien och Carolina. C. har lång, svag näbb, hufvud och öfre delen af halsen nakna; saknar halskrås, som utmärker kondorerna. En af de mest bekanta arterna är *C. atratus*, som är svart med blygrått hufvud. L—e.

Cathartica (af grek. *ka'tharsis*, rening), farm., en benämning på afförande läkemedel.

Cathartin, farm. Se Katartin, Rheum och Senna.

Cathay, under medeltiden europeisk benämning på Kina.

Cathcart [kät'htkät]. 1. William Schaw, earl af C., engelsk general och diplomat, f. 1755 i Skottland, deltog med utmärkelse i amerikanska frihetstruppen och i revolutionskrigen på kontinenten samt utnämndes 1801 till generallöjtnant och 1803 till högste befälhavare öfver trupperna på Irland. 1807 förde han den armékår, som England till Sveriges hjälp skickade till Rügen, och i sept. s. å. deltog han såsom befälhavare öfver landstignings-trupperna i engelska flottans anfall på Köpenhamn. För sin raskhet vid detta tillfälle upphöjdes han till peer och undfick en tacksägelseadress af parlamentets båda hus (1808). Redan 1805 hade C. i en tillfällig diplomatisk beskickning afgått till Petersburg. 1812 sändes han ånyo (hvarvid han tog vägen öfver Sverige samt följde Karl Johan till mötet i Åbo), och 1813—14 var han kejsar Alexander följaktig under fälttåget. På kongressen i Wien var

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

han en af Englands representanter. 1814 blef han grofve (earl) och lefde sedan som privatman. Död 1843.

2. Sir George C., den föregående son, engelsk general, f. 1794, följde 1812 som adjutant sin fader till Ryssland och bevistade 1813—14 års krig. Öfver detta utgaf han ett förtjänstfullt arbete, *Commentaries on the war in Russia and Germany in 1812 and 1813* (1850). 1815 tjänstgjorde han såsom Wellingtons adjutant. Efter att i flera år hafva tjänat i Västindien och Canada, där han 1837 tog verksam del i upprorets undertryckande, öfvertog han 1852 guvernörskapet öfver Kapkolonien och bragte därefter kriget mot kaffererna till ett lyckligt slut. 1854 deltog han såsom divisionschef i Krimkriget. Det stora gagn, som man hoppats af hans utmärkta praktiska och teoretiska duglighet, uteblef dock, ty han stupade redan 5 nov. 1854 vid Inkerman. Där ligger han och begravnen i "Cathcart-kullen". (C. O. N.)

Ca'thedra (lat.), stol, kateder. — *Ex cathedra*, från katedern.

Cathedraticum (lat., af *ca'thedra*, biskopsstol), äfven kalladt *Synōdicum*, *kam.*, en under katolska tiden till biskopsstolen ingående afgift, som erlades till synoderna. I Bohus län bibehölls ännu länge denna afgift såsom en biskopen tillkommande, af prästerskapet vid stiftsmöten erlagd hyllningsskatt. Kbg.

Cathelineau [katlinä], Jacques, anförare i det första Vendéc-kriget, f. 5 jan. 1759 i byn Pin-en-Mauges, var en i ringa villkor stadd forman

och hade stor familj att försörja, men tog det oaktadt, af kärlek till den störtade konungadöttern och af harm mot konventet, svärdet i sin hand. När på våren 1793 den af konventet beslutade rekryteringskrifningen skulle sättas i verket i hans hemort, kastade han, i spetsen för de unge karlarna, de republikanske soldaterna ur Jallais och Cholet (mars s. å.). Dessa framgångar föranledde en allmän resning i Vendée. Enär C. ansåg sig sakna tillräcklig insikt att leda denna, ställde han sig i början under befäl af aristokraterna de Bonchamp och d'Elbée m. fl., men blef dock en af ledarna. 100 år efteråt har en forskare sökt uppvisa grundlösheten att den länge gångse uppgift, enligt hvilken behovet af enhet i ledningen förmådde anförarna att efter Saumurs intagande (10 juni) lämna själfva öfverbefälet öfver den katolska och kungliga hären åt C., hvars förmåga att hänföra massorna och att skaffa utvägar var ovärderlig. Med en betydlig styrka angrepp insurgenterna Nantes. Men företaget misslyckades. Vid sista stormningen (29 juni) träffades C. af en kula, fördes till St Florent och afled där 11 juli 1793. En staty öfver honom restes 1902 nära Angers. Jfr Port, "La légende de Cathelineau" (1893).

Catherine, Loch [lā'ch kə'thorin], vanligast

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Loch Katrine, en i skotska grefskapet Perth belägen insjö, bekant för sin pittoreska skönhet, som af Walter Scott besjungs i "The lady of the lake". Den har genom floden Teith sitt aflopp i viken Forth, är 13 km. lång och ligger 111 m. ö. h. Genom en 71 km. lång ledning får Glasgow därifrån sitt vattenledningsvatten.

Catherine point [kə'thorin pā'nt]. Se Dungeness.

Catholic association [kə'tholik əsə'ʃiə'n], eng. Se Katolska associationen.

Cathrein [katrā'n], Viktor, schweizisk katolsk moralist och socialpolitiker, f. 1845 i Brig (kant. Wallis), inträdde i jesuitorden, måste 1872 lämna Tyskland på grund af jesuitlagen och blef sedan professor vid Ignatius-kollegiet i Valkenburg (Nederländerna). Skr.: *Moralphilosophie* (2 bd, 1890—91; 4:e uppl. 1904), *Der sozialismus* (1890; 8:e uppl. 1903), *Recht, naturrecht und positives recht* (1901) m. m.

Catilina, Lucius Sergius, romersk upprorsstiftare, f. 108 f. Kr. Denne med ovanliga själs- och kroppsegenskaper utrustade man, som tillhörde en gammal, ehuru på hans tid mindre betydande, patricisk ätt, hängaf sig tidigt åt utsväfningar. Genom sin ovanliga förmåga att vinna människor blef han snart själen i en krets af sedligt fördärfvade unga män. Under Sullas skräckvälde uppträdde han som en grym förföljare af de fåfeligre. Medveten om sin personliga öfverlägsenhet, kände han sig kallad att härska, och njutningsbegäret eggade honom att söka komma i besittning af allt det goda, hvarat han med bitter afund såg andra, mindre begäfvade personer njuta. Först gällde det att på laglig värdnärka makt; oaktadt sin tygellösa och brottsliga lefnad — bl. a. lär han hafva mördat sin sväger samt en fullvuxen son och förfört en vestal — blef han år 68 pretor. Året därpå styrde han provinsen Afrika, hvars invånare han utplundrade och förtryckte. Till följd däraf hotad med en rättgång, måste han afstå från att söka konsulatet. Nu tyckes han hafva börjat uppgöra planer att på olaglig väg tillfredsställa sin maktlystnad, hvartill och förhållandena i Rom i hög grad uppmuntrade. Senatens och adelspartiets inflytande var nämligen så godt som brutet af Pompejus, men dennes makt bidrog att försvaga folkpartiet, ehuru den vunnits med dettas tillhjälp. Öfverallt funnos missnöjda, förolyckade och skuldsatta samt oroliga och ärelystna personer, som hade intet att frukta, men allt att hoppas af en statshväfning, framför allt af den därmed förbundna skuldförskrifningen. Bland den förnåma ungdomen hade C. många stallbröder, som voro färdiga att följa honom i allt. Folkpartiets ledare, den snillrike och ärelystne, men djupt skuldsatte C. Julius Cæsar och den bottenrike M. Crassus, hvilka båda fruktade segern Pompejus' återkomst från österlandet, voro icke obenägna för en omstörtning af det bestående. Allt detta gaf näring åt C:s förhoppningar och bragte hans planer till mognad. Crassus och Cæsar tyckas hafva blifvit förmädda att åtminstone i hemlighet gynna C. Först hade man för afsikt att mördas konsulerna för år 65 och dela makten emellan de sammansvurne hufvudmän. Men anslaget misslyckades, och C. blef anklagad för sin förvaltning af Afrika. Erikänd i detta mål, riktade han sina bemödanden på att, tillika med den sedeslöse C.

Antonius, blifva konsul för år 63. Förbindelser med liktänkande knötes på alla håll, äfven i provinserna, röstvärfning och mutor bedrefvos ifrigt, och allt tycktes lofva framgång. Men emellertid fingo de styrande kunskap om förhållandet. För att motverka C:s planer förenade man sig nu om att till konsul utvälja M. Tullius Cicero, en man utan börd, men med grundlig bildning och stor vältalighet samt känd såsom en skicklig sakförare. Cicero uppbjöd nu alla krafter att ointetgöra C:s anslag. Antonius förmåddes att öfvergifva dennes sak, och det lyckades Cicero att utspeja allt, som i hemlighet förhades. C. föll igenom äfven vid valet af konsul för år 62 och beslöt därefter att skrida till öppet våld. En af hans anhängare, Manlius, skulle höja upprorsfanan i Etrurien, själf skulle han leda rörelsen i Rom, och i flera landsändar förbereddes oroligheter. Men senaten vidtog försiktighetsmått och uppbadde krigsfolk. Bevakad af Cicero, vågade C. icke röra sig, ehuru han uppträdde fräckt och trotsigt. Slutligen höll han en nattlig sammankomst för att fördela rollerna och föranstalta om mord på Cicero; men denne, underrättad om allt, bröt nu i ett dundrande tal lös mot C., hvarefter den senare begaf sig till Manlius' läger. I Rom fortsattes stämplingarna af de kvarvarande sammansvurne, bland hvilka pretorn Lentulus och senatoren Cethegus voro de främste. Sändebud från ett allobrogiskt folk, med hvilka de inlätit sig i underhandlingar, röjde emellertid deras på mord och brand utgående planer. Ledarna togos i fångsligt förvar, och sedan deras brottslighet blifvit till fullo uppdagad, fattade senaten, som ej kände sig säker för oroligheter, i själfva verket mot lagarna det beslut, att de skulle aflifvas. Rörelsen i Rom var nu undertryckt. C. själf och hans vänner hade blifvit förklarade i akt och förföljdes af utsända trupper. I slaget vid Pistoria (i början af år 62) stupade C. och hans män efter det tappreste motstånd. — Vår kännedom om C:s sammansvärjning, dess orsaker och dess mål är dock något ofullständig, såsom grundad mest på Sallustius' något tendentiös framställning samt på Ciceros tal med deras starkt retoriska färgläggning. Nyligen har en dansk, G. Bang, i sin skrift "Catilina. En porträttskitse paa kulturhistorisk bakgrund" (1902) sökt framställa den så starkt klandrade mannen såsom en social reformator, hvars verksamhet gick ut på att "bedre proletarietets kaar genom en omformning af de sociale forhold". Att dessa ej voro de bästa är riktigt, men om ock motsatsen mellan kapitelets män och proletariet starkt hade tillspetsats, få nutida förhållanden ej utan vidare tillämpas på dåtidens Rom. — Af H. Ibsen är C:s person behandlad på ett något idealiserande sätt i dramat "Catilina" (1850). E. Tdh.

Catinariska existenser, personer, som i likhet med romaren Catilina ha ingenting att förlora och därför våga allt.

Catillus, latinisering af namnet Kettil (se d. o.).

Catinat [katina], Nicolas de, fransk marskalk, f. 1637 i Paris, var först advokat, ingick sedan i krigstjänst, deltog med utmärkelse i krigen i Nederländerna (1668—78) och förde 1686 befälet mot valdenserna. 1689 fick han befälet i Italien mot prins Eugène af Savojen och vann öfver denne flera fördelar, hvarför han 1693 upphöjdes till marskalk.

Vid spanska tronföljdskrigets utbrott (1701) ställdes han åter mot prins Eugène i Italien, men blef kringgången af denne och slagen vid Carpi (s. å.), hvarför Ludvig XIV frantog honom befälet.

Emellertid fick han snart ett annat befäl, som han dock själf nedlade. Död 1712. C. var en mycket framstående härförare, som, under denna hufvurstens tid, genom duglighet arbetade sig upp till ära och anseende. Genom sin stora, för den tiden ovanliga, oegennyttia förvärfvade han sig oaktadt sin stränghet sina soldaters kärlek. C. O. N.

Cat island [kät'ä'önd], en af Bahama-öarna i Västindien, 556 kvkm., med omkr. 2.400 inv. Den har af några (Catesby, De la Roquette, Wash. Irving, A. v. Humboldt), men troligen med orätt, ansetts för att vara Columbus' Guanahani l. San Salvador.

Catlin [kät'lin], George, amerikansk resande, indiankännare, f. 1796 i Pennsylvanien, studerade först juridik, men egenade sig sedan som autodidakt åt målningskonsten. 1832 följde han en deputation af siouxindianer, som infunnit sig i Filadelfia, tillbaka till deras territorium och tillbragte sedan åtta år med resor bland Nord-Amerikas indianstammar. Han gjorde därunder en rik skörd af etnografiska föremål och tecknade flera hundra indianporträtt, som blifvit af stort etnologiskt värde, enär så många indianstammar sedan dess utdött eller förändrat lefnadssätt. Åren 1840—48 tillbragte C. i Europa, hvarunder hans verk utställdes på många orter. 1852—57 företog han åter längre färder i Central- och Syd-Amerika. De sista femton åren af sitt lif uppehöll han sig mestadels i Europa, men afled i Jersey city 1872. Hans förnämsta arbeten äro *Letters and notes on the manners, customs and conditions of the north american indians* (London 1841, flera uppl., med 300 stålstick; "Nordamerikas indianer och de under ett åttårigt vistande bland de vildaste af deras stammar upplefvade äfventyr och öden", 1846—48), *Portfolio of hunting scenes and amusements of the Rocky mountains and prairies of America* (London 1844), *Notes of eight years' travels and residence in Europe* (London 1848), *Last rambles in North and South America* (1867; "Senaste ströftåg bland indianerna vid Klippbergen och Anderna", 1870) och *O-kee-pa: a religious ceremony, and other customs of the mandans* (1867). Hans ytterst viktiga indianporträtt ha till största delen hamnat i nationalmuseet i Washington. (G. Stg.)

Cato (Catōnis dicta ad filium), titel på en redan under 4:e årh. efter Kristus känd samling af 164 latinska tänkespråk, hvar bestående af två hexametrar. Denna sentenssamling, som på grund af sitt sedelärande innehåll antages ha godtyckligt fått namn efter Cato d. ä., var en omtyckt lärobok under hela medeltiden och renässansen samt öfversattes till flera språk. Den är senast utgifven af Neméthy (2:a uppl. 1895). I Sverige hafva latinska

editioner utgifvits af J. Gezelius (1669), J. Svedberg (1681), J. Schefferus (1699) m. fl. (senast 1808) samt svenska översättningar af Dan. Trautzel (på rimmade distika, 1732, omtr. 1733) och M. Boman (1802). Jfr Zarncke, "Der deutsche Cato" (1852).

Cato. 1. Marcus Porcius C. d. a. l. Censorius, f. i Tusculum 234 f. Kr., deltog vid 17 års ålder i kriget mot Hannibal, hvori han sedan vid flera tillfällen gjorde sig bemärkt. För öfrigt egnade

han sig från ungdomen med iver åt jordbruket, på sin faders gård i sabinlandet, äfvensom åt sakförarverksamhet. Hans duglighet såväl i krig som i fred och ädlingen Valerius Flaccus' beskydd öppnade för honom vägen till statens ämbeten. År 198 var han pretor och 195 konsul; 184 blef han censor. I Hispanien kämpade han med framgång mot de vilda

stammarna. Betydelsefullare var dock hans politiska verksamhet. Han var nämligen hufvudman för ett gammalromerskt parti, hvilket motarbetade den friare riktning, som följdes af en del ädlingar, bland hvilka Hannibals besegrare, Scipio, var den främste. Scipio var vän af den grekiska bildningen, som visserligen bidrog att hyfsa och förfina sederna, men stod i strid med de forntida romarnas strängare grundsatser och omutliga pliktuppfattning. C. uppträdde kraftigt och hänsynslöst mot den nya andan. Hans noggranna kännedom om rätts- och statsförhållandena, hans stränghet mot sig själf, hans anseende såsom krigare och jordbrukare, hans kraftfulla och skoningslösa våltalighet, som ofta förkrossade motståndarna med bitande skämt, gjorde honom fruktansvärd för motpartiet. Under sin censorstid verkade han med stränghet mot alla afvikelser från gammal god sed, beifrade missbruk i förvaltningen och enskildas försök att rikta sig på statens bekostnad samt lät den censoriska näpsten drabba äfven högt uppsatte män. Han ifrade starkt mot yppighet och slöseri samt uttalade sig mindre fördelaktigt om kvinnorna och deras fåfänga. C. hade likväl ej blick för samhällets verkliga kraf, hvarför hans reformsträfvanden ej medförde åsyftad verkan. Det romerska lifvet var stadt i en ombildningsprocess, hvilken framkallades af Roms nya ställning såsom världsmakt, och därför hade med nödvändighet en viss världsborglighet utbildat sig. Inflytelsen af beröringen med Grekland och den helleniska världen var alltför stark att kunna hämmas af lagar och rättegångar, som träffade enskilda personer och endast kunde komma åt yttirigarna af den nya tidens anda. men ingalunda upphäva själfva orsakerna till det nya lefnadsskicket eller förändra den luft, hvori man lefde. Att en beskickning från Aten på C:s föranstaltande afvisades från Rom med anledning af de farliga läror, som dess medlemmar förmenades utbreda, var i själfva verket ett vanmägtigt försök att förekomma nya åsikters inströmmande från Grekland, och på sin ålderdom fann C. själf nödigt att lära sig grekiska för att kunna meddela sin son erforderlig bildning. Det var

helt naturligt, att C. genom sitt uppträdande skulle få många personliga fiender, i synnerhet bland adeln, och dessas förbittring gaf sig luft i en mängd — man har uppgifvit fyrtiofyra — anklagelser mot honom. Af medelklassen var han däremot afhållen och hade hos den sitt förnämsta stöd. I umgänget med liktänkande var han glad och tillgänglig och ej utan en viss humor.

C. uppträdde äfven som författare, särdeles på äldre dagar. Han skref den första romerska historien på latinsk prosa, *Origines* (urhistoria), hvilket arbetet handlar om Italiens och Roms förhållanden från äldsta tider. Vidare författade han ett slags encyklopedi med praktiska anvisningar rörande hälsovård, jordbruk, krigsföring, rättsväsende och våltalighet m. m. Af hans till 150 uppgifna tal återstå endast fragment. En skrift om landbruket, *De re rustica*, finnes i behåll, antagligen i en senare bearbetning. Såsom hushåder var C. känd för gammaldags stränghet; sitt hus höll han i tukt och lefde sparsamt. Han synes dock ej hafva varit fri från egennytta. Sål. t. ex. tillstyrkte han försäljning af gamla orkeslösa slafvar.

Under de sista åren af sitt lif gjorde sig C. känd för ett oförsonligt hat mot Kartago. Ditsänd i en beskickning 157, fattade han, efter att hafva sett stadens vilstånd, den öfvertygelsen, att Roms säkerhet kräde Kartagos undergång, och slutade därför hvarje anförande i senaten med orden *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* (För öfrigt yrkar jag på Kartagos förstöring). Han genomdref också, att krig börjades mot denna stad, år 149 f. Kr.; men han fick ej upplefva dess fall, ty han dog sistnämnda år.

2. Marcus Porcius C. d. v. l. Uticensis, den förras sons son, f. 95 f. Kr., tog den äldre C. till förebild och uppträdde i det fördärfvade och nästan upplösta samhället som en ihärdig målsman för en upphöjd, ehuru sträng pliktuppfattning, till hvars utbildande hans studier i den stoiska filosofien hade bidragit. Efter att hafva deltagit i ett och annat fälttåg samt gjort sig bemärkt såsom talare, blef han kvestor för år 65 och tribun för år 62. Vid senatens överläggning om Catilinas uppträdande var det hufvudsakligen han, som genom sitt kraftiga tal genomdref den strängare åsikten, hvilken däremot bekämpades af Cæsar. Själfständigt som han var, uppträdde han äfven mot Pompejus, men mindre välbetänkt, så att denne med anledning därpå slös sig närmare till Cæsar, hvarefter den besvärige C. i offentligt uppdrag år 58 skickades till Cypern. År 54 blef han pretor. För år 51 sökte han konsulatet, men misslyckades, mest till följd därpå att han, trogen sina stränga grundsatser, icke kunde bekväma sig att på då öfigt sätt skaffa sig mängdens röster. Vid det medborgerliga krigets utbrott slöt han sig till Pompejus, men stötte dennes anhängare genom sin republikanska frimodighet. De lidelsefulle ädla

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lingar, som omgäfv Pompejus, kunde ej heller förlika sig med C:s råd att visa höfsamhet och mildhet samt att draga ut på kriget. Efter Pompejus' död begaf sig C. till Afrika och förberedde där ett kraftigt motstånd mot Cæsar. Slaget vid Thapsus (46) tillintetgjorde dock hans hopp att kunna upprätthålla republiken, och då han icke ville öfverleva denna, beslöt han att gifva sig döden. Sedan han sört för att hans vänner vunnit räddning genom flykten, intog han, lugn som vanligt, sin middagsmåltid, läste där-efter i Platons "Phaidon" och tog sin middagssömn, hvarpå han vid midnatten stötte ett svärd i bröstet. Man förband såret, men C. uppref förbindningen. Hans död väckte stort uppseende inom romarvärlden och lifvade i hög grad modet hos de redan hopplöse republikanerna, hvilka sak nu, sedan den fått en sådan martyr, framstod i ett annat ljus än förut. Också fick C. efter döden många beundrare och loftalare, medan däremot andra, t. ex. Cæsar, sökte framställa honom i en mindre fördelaktig dager. Ser man på karaktärens fasthet och grundsatsernas renhet, står C. utan tvifvel ganska högt. Att resultatet af hans sträfvanen skulle blifva så godt som intet, var dock helt naturligt, ty han saknade förut-sättningarna för att kunna genomdrifva sina idéer. Han trodde sig, såsom en samtida romersk författare anmärkte, lefva i Platons stat och glömde, att han lefde i Roms gatsmuts. I själfva verket kräfe han af tiden mer, än denna kunde gifva, och blef därför såsom statsman föga lycklig. Som enskild man gjorde han sig förtjänt af samtidens och eftervärldens aktning. R. Tdh.

Cato'cala (af grek. *ka'to*, undertill, och *kalo's*, skön), Ordensflyet, *zool.*, ett fjärilssläkte af fam. *Noctuidæ*. Arterna, af hvilka 7 anträffats i Sverige, höra ej blott till de största, utan och till de prydligaste inom sin familj. Vingarna äro breda, å sidokanterna taggade; i hvilka äro de takformigt hoplagda; framvingarna äro gråa med taggiga tvär-linjer, de bakre med liffiga blå, gula eller röda fär-ger. Abdomen är lång, thorax' rygg sida, lär och

skenben ulliga. Dessa fjärilar flyga snabbt sent om kvällarna; om dagarna hvilade de, sittande på träd-stammar, under hustak o. s. v. Larvernas kroppsfärg liknar ofta trädens bark (jfr *Mimicry*). Lar-vern lefva på löfträd och förpupa sig ofvan jord under trädens bark, i mossor eller torrt löf. Pupporna äro smala, blåstrimmiga. Det röd bandade ordensflyet, *C. nupta* (se fig.), är allmänt under högsommaren och igenkännligt på sina cinnober-röda och svartbandade bakvingar; mellan vingspet-sarna är denna art ända till 80 mm. lång. Hos en annan art, det blåbandade ordensflyet, *C. fraxini*, är detta mått ännu större (ända till 105 mm.). L.-e.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

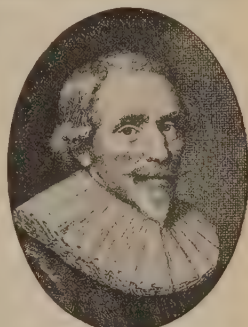
Ca'todon, *zool.* Se Kaskelotsläktet.

Catoly'nix, *zool.* Se Kattsläktet.

Catönius, Nicolaus Holgeri, dramatisk författare (födelseåret obekant), blef 1625 magister i Uppsala, sedermera lektor i filosofi i Kalmar och slutligen skolrektor därstädes. Död 1655. Han författade ett drama, som uppfördes i Kalmar 1632, efter afslutningen af ett prästmöte, hvars ordförande C. själf var. Dess titel är *Troijenborgh* (tryckt i Kalmar s. å.); det röjer inflytande af Asterophorus och vittnar om en mindre vanlig poetisk begåfning, särskildt om blick för den dramatiska motiveringens betydelse.

Catorce [katá'rdse] l. *Mineral de C.*, bergs-stad i mexikanska staten San Luis Potosi, 2,678 m. ö. h., vid järnvägen från Saltillo till San Luis Potosi, med hyttverk och silvergrufter, hvilka länge voro ofantligt gifvande. Omkr. 10,000 inv.

Cats, Jakob, nederländsk skald, f. 1577, blef 1625 kurator vid högskolan i Leiden, 1636 rådspensionär och 1648 storsigillbevarare, hvilka ämbeten han skötte på ett för-träffligt sätt. 1652 drog han sig tillbaka till privatlifvet och dog 1660. C. utgör en säll-sam motsats till sin samtida Vondel. Han saknar dennes patos och höga retorik; han är stel, utan djupare poetisk känsla, men hans nyktra snusfornuftighet, hans borgerligt filiströsa lifssyn voro så äkta holländska egenskaper, att han blef en af sitt folks mest populära skalder. "Het book van vader C." ("Fader C:s bok"), såsom holländarna kalla hans verk, var i öfver hundra år efter förfat-tarens död en familjebok öfverallt i Nederländerna. Hans förnämsta arbete är dikten *Houwelijk* (Äkten-skapet), utgifven 1625, i hvilken han skildrar kvin-nan såsom jungfru, brud, maka och änka, nyktert moraliskt, men därför icke utan frispråkighet. C:s samlade verk utkommo första gången 1658; en ny upplaga utgafs 1873. (J. M.)

Catskill mountains [kát'skil mau'ntins], en till det apalachiska bergssystemet hörande bergsträcka mellan Delawares källor och mellersta Hudson. Den når i Slide mountain 1,282 m. och i Hunter moun-tain 1,231 m. Bergen äro rika på måleriska klyfter, vattenfall samt vackra skogar och äro därför mycket besökta af sommargäster från New York, Filadelfia och andra orter.

Catt, Henri Alexandre de, fransk-schwei-zisk föreläsare hos Fredrik II, f. 1725 i Morges, d. 1795 i Potsdam, tillträdde sin föreläsarbefattning 1758 och ledsagade konungen under hela återstoden af sjuåriga kriget, men föll i onåd 1780. C:s till 1760 räckande noggranna dagböcker öfver yttranden af Fredrik II samt de först efter konungens död nedskrifna och i detaljerna ej alltid trovärdiga memoarer, hvari han upptecknat sina samtal med denne, utgafv 1884 af R. Koser (i "Publikationen aus den königlich preussischen staatsarchiven", del 22) samt utkommo 1885 i tysk översättning.

Ca'ttack. Se *Cuttack*.

Cattäjo, slott. Se *Battaglia*.

Ca'ttaro (serbokroat. *Kotor*). 1. Krets i österrikiska kronlandet Dalmatien. 678 kvkm. 35,854 inv. (1900). — 2. Stad och hufvudort i nämnda krets, vid bakgrunden af Bocche di C. och vid foten af berget Lovćen (1,759 m.), nära den montenegrinska gränsen. 3,021 inv. (1900). C. är sedan gammalt befäst, men försvarsverken äro numera föråldrade. Sedan C. 1898 förklarades för krigshamn, hafva emellertid nya befästningar planlagts. I C. inkararade år 1900 1,337 fartyg om 372,092 ton. Det är residens för en katolsk och en grekisk biskop, har ett öfvergymnasium, en navigationsskola och en artilleridepå. C. var kanske det romerska *Acruvium* och bildade under medeltiden en egen republik, men gaf sig 1420 frivilligt under Venezia. Det kom genom freden i Campo Formio (1797) till Österrike, som visserligen förklarade det genom freden i Pressburg (1805), men återfick det 1814. — 1563 och 1667 förstördes det nästan helt och hållet af jordbäfningar.

Catteau-Calleville [kattä'-kallvi'l], Jean Pierre Guillaume, fransk skriftställare, f. 1759 i Angermünde (Brandenburg), d. 1819 i Paris, tillhörde en hugenottfamilj, som lämnat Frankrike efter nantesiska ediktets upphäfvande. 1783 pastor vid reformerta församlingen i Stockholm, företog han från 1788 resor i Tyskland, Frankrike, Schweiz samt i de skandinaviska länderna. 1810 bosatte han sig i Paris och lämnade prästkallet. C. var ledamot af svenska vetenskapsakademien samt af Vitt. hist. o. ant. akad. Han utgaf *Bibliothèque suédoise* (1783) och författade *Tableau général de la Suède* (1789), *Tableau des états danois considérés sous les rapports du mécanisme social* (3 bd, 1802), *Voyage en Allemagne et en Suède* (3 bd, 1810), *Tableau de la mer Baltique* (2 bd, 1812), *Histoire des révolutions de Norwège* (2 bd, 1818), innehållande äfven en framställning af Norges dåvarande ställning och dess förhållande till Sverige, och *Histoire de Christine, reine de Suède* (2 bd, 1815; "Drottning Christinas historia", 1821—22, öfvers. af J. F. von Köhler). C. lämnade till Michauds "Biographie universelle" lefnadsteckningar öfver skandinaviska personligheter. J. Th. W.

Cattermole [kä'tmöl], George, engelsk målare, företrädesvis akvarellist, f. 1800, d. 1868, var redan vid sexton års ålder medhjälpare vid illustrerandet af Brittons verk öfver Englands katedraler och lämnade sedermera illustrationer till W. Scotts romaner och till den af C:s bröder utgifna *Historical annual*. 1822—51 var han en af de mest framstående medlemmarna af Water-colour-society i London. En af hans bästa akvareller är *Luther på riksdagen i Speier* (graverad af Walker 1845). Efter 1850 började C. egna sig åt oljemålning.

Cattimelibocus. Se *Katzenelnbogen*.

Cattle'ya, bot. Se *Orchidaceæ*.

Catto'lica Eraclea, stad i italienska prov. Girenti (Sicilien). 8,067 inv. (1901). Betydliga svafvelgrufvor.

Catty [kä'ti], plur. *catties*, eng., den af européer och amerikaner brukade benämningen på den kinesisk-japanska vikt, som af infödingarna kallas *kin*, och hvilken närmelsevis motsvarar 0,6 kilogram. En catty är $\frac{1}{100}$ af en pikul (kin. *tan*), hvilken senare

såsom handelsvikt beräknas till 60,453 kg. (i tullväsendet och i samfärdseln med engelsmän dock till 60,479 kg.) samt såsom guld-, silver- och myntvikt till 60,128 kg. (sistnämnda beräkning träffar dessutom in på de vanliga viktleden, som begagnas vid utlånnings handel i Kina). Hvarje catty innehåller 16 tael (kin. *liang*, jap. *riô*). Catty-vikten förekommer äfven i Ostindien, men är där något tyngre, på olika orter växlande mellan 615 och 633 gr.

Catu'llus, Cajus (l. Quintus) Valerius, romersk skald, född i Verona sannolikt 87 eller 84 f. Kr., död vid omkr. 30 års ålder, kom helt ung till Rom samt blef där upptagen i en krets af snillrika och framstående män af Valerius Catos skola, såsom skalderna Licinius Calvus och Helvius Cinna, talaren Hortensius, historieskrifvaren Cornelius Nepos m. fl. Han egde en landtård på den natursköna halön Sirmio, i Lacus Benacus (Gardasjön), och en vid Tibur. En gång företog han en resa till Mindre Asien, men för öfrigt tillbragte han hela sin lefnad i Rom, där han förde ett gladt och njutningsrikt lif. Bekant är hans kärleksförbindelse med den sköna och snillrika kvinna, som af honom benämnes Lesbia och hvilken antages hafva varit Clodia, Metellus Celers begåfvade och intagande hustru (se Cælius och Clodia). Förhållandet bröts efter någon tid, i följd af Lesbias tygellösa vandell. Från tiden för kärlekshandeln med Lesbia härröra de bästa af C:s dikter. Varm känsla, friskhet i uppfinnningen, en behaglig ton och ett osökt framställningssätt utmärka dessa sänger, hvilka ofta tyckas vara alster af stundens ingifvelse. Särskildt fina och mäterliga äro vissa, såsom "Kyssarna" (carmen 5), "Sparfen" (c. 2, 3), "Sirmio" (c. 31), "Vären" (c. 46). C. trädde visserligen i de grekiske skaldernas fotspår, men i sina flesta och bästa stycken i själfständig romersk anda och med stor förmåga öfver formen. Vi ega i behåll etthundrasexton stycken, dels efterbildningar efter grekiskan, såsom bröllopskväden, ett i grekisk stil, väl efter Sapfo (c. 62), en romersk tillfällighetsdikt (c. 61) samt epyller i den alexandrinska skolans smak (*Epithalamium Pelei et Thetidis* m. fl.), elegier o. s. v., dels erotiska sänger och tillfällighetsdikter. Åtskilliga stycken äro riktade mot personer, som genom föraktligt uppförande ådragit sig skaldens misshag. C. angrep till och med Cæsar — hufvudsakligen därför att denne gynnade en viss Mamurra —, men försonades sedan med honom. Nekas kan icke, att i C:s sänger förekommer åtskilligt, som är grofkornigt, plumpt och för anständigheten särande, ej heller att hans skämt stundom är hänsynslöst och vittnar om ett lidelsefullt sinne; men i dem finnas så många förtjänster, att C. otvivelaktigt bör anses som en af Roms förnämste lyriske skaldar, om icke rent af såsom den förnämste. En förtidig död hindrade honom likväl från att utveckla sig till det rätta mästernskapet. Flera af C:s dikter finnas i svensk öfversättning. En förtärlig svensk tolkning af C:s sänger har lämnats af E. Janzon i "Sånger af Catullus från Verona" (i Uppsala univ:s "Arsskrift", 1889 och 1891). R. Tdh.

Catulus, namn på en romersk familj, bland hvars medlemmar märkas följande: 1. Cajus Lutatus C., som genom sjösegern vid Egadiska öarna, 241 f. Kr., afgjorde det första puniska kriget till romarnas förmån. — 2. Quintus Lutatus

C., som närmast Marius förde befalet öfver romarna i striden på Raudiska fälten (101 f. Kr.), där cimbrerna blefvo slagna. Denne C. var en ifrigt anhängare af adelspartiet och föll offer för partihatet under Marius' skräckvälde i Rom år 87. Han var en fint bildad man, vältalare och skald. Rom förskönades af honom med flera praktfulla byggnader. — 3. Quintus Lutatius C., med tillnamnet Capitolinus, den förras son, var en kraftig förkämpe af adelspartiet. Död 61 f. Kr. R. Tdh.

Caub, stad i Preussen. Se Kaub.

Cauca. 1. Den största bifloden till Magdalenafloden i sydamerikanska republiken Colombia. C. upptrinner i Central-Kordillererna, nära Laguna de Santiago, på 3,950 m. höjd, 4 km. n. om Magdalenas källor, och flyter mellan sumpiga, oftast skogbevuxna stränder mot norr. Den är segelbar från Cali till Cartago, men därifrån och frammot Antioquia är dess dal trång och segelfart omöjlig. Från Antioquia blir den åter segelbar och utmynnar vid Tacaloa. Längd 1,250 km. — 2. Departement i sydamerikanska republiken Colombia, upptager hela västra kusten från Panama till Ecuador och utbreder sig i republikens södra del öfver Anderna, omfattande llanos ända till Venezuelas och Brasiliens gräns. Arealen är 139,800 kvkm., men om det till C. hörande territoriet Caquetá medräknas 666,800 kvkm. eller mer än hälften af hela republiken. Inwånarna beräknades 1902 till omkr. 800,000, däribland 50,000 vida indianer i territoriet Caquetá. Tätast befolkade äro Cauca-dalen och de södra högsätterna, medan kusten på stora sträckor är nästan folktom. Departementet innesluter den heta zonens alla klimatiska regioner och eger såväl i den heta som tempererade regionen många bördiga trakter, särskildt Caucas och Patias dalar, där majs, bananer, sockerrör, kaffe och kakao gifva rika skördar. Guld samt silver- och järnmalm förekomma flerstädes äfvensom stenkol. Endast 60,000 kvkm. äro under kultur. Departementets huvudstad är Popayán.

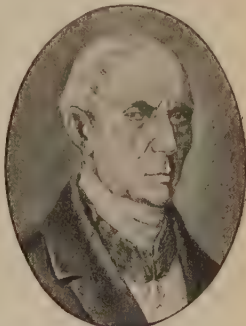
Cauchemar [kåmjär], fr. Se Mara.

Cauchois-Lemaire [kåʃwa-ləmjär], Louis Auguste François, fransk publicist, f. 1789, d. 1861, var redaktör för tidningen "Le nain jaune", som ifrigt bekämpade Ludvig XVIII:s regering, och måste 1815 i anledning af en tryckfrihetsprocess fly ur landet, på samma gång som hans tidning indrogs. Sedan utgaf han i Bruxelles tidningarna "Le nain jaune réfugié" och "Le vrai libéral", likaledes riktade mot det bourbonska regementet. 1827 offentliggjorde C. flygskriften *Lettre au duc d'Orléans sur la crise actuelle*, som ådrog honom femton månaders fängelse och dryga böter. Efter juli-revolutionen 1830, i hvilken han tog verksam del, uppsatte han tidningen "Bon sens", som ådrog honom åtal och böter. 1840 blef han arkivtjänsteman och egnade sig därefter nästan uteslutande åt historiska studier.

Cauchy [kåʃi], Augustin Louis, fransk matematiker, f. 21 aug. 1789 i Paris, väckte redan som gosse genom sina rika matematiska anlag uppmärksamhet, och den tidens främste matematiker, Lagrange, såges hafva förutsagt hans kommande storhet. Efter att hafva studerat vid polytekniska skolan och "école des ponts et chaussées" var han några år ingenjör i Cherbourg, men egnade sig därpå helt och hållet åt vetenskapliga studier. Redan 1816 blef han

medlem af franska institutet, efter Monge, som under den då härskande reaktionen utstöttes därur. Han verkade i Paris som professor vid polytekniska skolan och vid Sorbonne, men då han efter julirevolutionen (1830) vägrade att aflägga trohetsed åt den nya styrelsen, blef han beröfvad sina befattningar och följde bourbonerna i landsflykt, hvarunder han var lärare för greffen af Chambord. Återkommen till Paris 1838, valdes han till medlem af "bureau des longitudes", men regeringen vägrade att stadfästa valet. Efter februari-revolutionen (1848) blef han ånyo professor vid Sorbonne, och då efter andra kejsardömets upprättande (1852) Napoleon III öf af honom fordrade någon trohetsed, kunde C. i lugn till sin död, i Sceaux 23 maj 1857, fortsätta sina föreläsningar. — C:s verksamhet omfattar hela området för de matematiska vetenskaperna. Öfverallt har hans snille frambragt nya resultat och öppnat nya vägar, kritiskt granskat och ordnat en föregående tids arbeten samt därigenom lagt en säker grundval för vidare forskning. Inom algebran utbildade C. teorien för de imaginära kvantiteterna, framställde ett bevis för att hvarje algebraisk likhet har en rot och angaf en metod att bestämma antalet rötter, som ligga inom en sluten kontur. Vidare fullkomnade han teorien för de symmetriska funktionerna samt skapade och utbildade substitutions-teorien. Af stort intresse äro äfven hans arbeten i talteori samt öfver antalet värden, som en funktion kan antaga, då man på alla möjliga sätt utbyter de däri ingående bokstäfverna. Särdeles betydelsefulla äro hans arbeten öfver oändliga serier. Det var nämligen C., som i sin *Cours d'analyse* 1821 först klart framhöll betydelsen af en series konvergens och uppställde konvergenskriterier samt därigenom möjliggjorde en sträng och säker behandling af dithörande frågor.

Epokgörande blefvo hans arbeten öfver definitiva integraler, därigenom att han införde imaginära kvantiteter i denna teori. Matematiken har knappt exempel på någon för dess utveckling mera fruktbärande idé. Den har varit källan till sin upphöfsmans skönaste upptäckter, den bildar kärnpunkten i den cauchyska funktionsteorien och har givit förklaring af många af funktionsteoriens mest fördolda hemligheter. Bland de många användningar C. själf gjorde af sin därur härledda "calcul des résidus" må nämnas framställningen af antalet rötter till en algebraisk eller transcendent likhet såsom en definit integral samt en liknande framställning af roten själf eller en godtycklig funktion däraf; vidare framställningen af en funktion såsom en definit integral längs begränsningen af det betraktade området, en form, hvarur lätt erhållas Taylors, Lagranges och Fouriers serieutvecklingar äfvensom en mängd viktiga satsar ur teorien för entydiga funktioner. Lika betydelsefulla äro hans arbeten öfver vanliga och partiella differentialekvationer. Sålunda var C. den förste,

som bevisade existensen af integralerna till ett system af differentialekvationer, såväl vanliga som partiella. Den bevismetod han därvid använde, "le calcul des limites", torde kunna anses vara en af hans vackraste upptäckter. En ny metod att integrera partiella differentialekvationer af 1:a ordningen härrör likaledes från honom. Äfven inom astronomin och den matematiska fysiken frambragte C. betydande arbeten. Så gaf han medelst sin "calcul des résidus" en ny utveckling af störingsfunktionen inom den celesta mekaniken. Vidare lade han grunden till elasticitetsläran genom sin teori för oändligt små deformationer af en kropp och för tryckfördelningen inom densamma. Synnerligen viktiga äro hans arbeten öfver ljusets brytning och polarisation, hvarvid han för första gången framställde en relation mellan brytningsindex och våglängd.

Såsom ett bevis på C:s stora produktivitet må nämnas, att antalet af hans i åtskilliga tidskrifter publicerade afhandlingar och smärre uppsatser uppgår till öfver 700, utom tvenne af honom publicerade större serier af afhandlingar, *Exercices de mathématiques* (1826—30) och *Nouveaux exercices d'analyse et de physique mathématique* (1840—47). Därjämte utgaf han flera större arbeten öfver analysen och dess användning på geometrien, såsom *Cours d'analyse de l'Ecole polytechnique* (1821). Institutet började 1882 utgifva hans *Œuvres complètes*. G. K.*

Caucus [káu'kəs], eng., i Nord-Amerikas förenta stater och England benämning på partipolitiska sammanslutningar, hvilka förbereda kommunala och politiska val. Termens härledning är omtvistad. Enligt en hypotes skulle det vara en förvrängning af det indianska ordet *kaw-kaw-uas*, som betyder tala, rådpåga. En annan tolkning, hyllad af de amerikanske lexikograferna Webster och Pickering, härleder ordet från eng. *calker* l. *caulker*, kalfatrare. Benämningen skulle uppkommit därigenom, att de första med ordet caucus betecknade partimötena hällits i "kalfatrarnas klubb" (*caulker's club*) i Boston, vare sig att de anordnats af dessa arbetare vid Bostons skeppsvarf, för dryftning af deras besvär mot de engelske soldaterna, eller att benämningen ursprungligen varit ett öknamn, till antydning om denna lågt stående samhällsklass' inflytande på förhandlingarna, eller slutligen att själfva platsen gifvit upphof till namnet. Namnets härledning diskuteras i "Notes and queries", vol. 11 och 12 (1885).

Som "the caucus" betecknades vid 1700-talets mitt en till en början kommunalpolitisk klubb i Boston, hvilken under ledning af Samuel Adams snart fick vidsträckt politisk betydelse och i kolonierna gaf upphof till de "korrespondenskommittéer", som förberedde resningen mot moderlandet. Sedermera fick denna organisationsform stadigvarande plats i Förenta staternas politiska lif, närmast i den form, att dylika kommittéer eller partimöten rekommenderade kandidater vid val af unionens och staternas ämbetsmän. Mest betydande var den caucus inom kongressen, som uppsatte kandidater till presidentvalet. Efter 1824 sjönk dess anseende, och valförberedelserna öfverflyttades till de alltmör utpräglade partierna ute i staterna. Systemet med små kottier, hvilka genom sina manipulationer sökte behärska valen, var mest utbildadt i staten New York och bragtes jämte det fördärfliga "spoils-systemet" (se d. o.) förnämligast genom M. van

Buren till att omfatta hela Unionen. Stora partimöten (*conventions*) började öfvertaga hela kandidatnomineringen. Anti-frimurarepartiet (se d. o.) höll i Filadelfia 1830 det första alla Unionens stater omfattande partimöte (*national convention*); det "nationelle republikanerna", det senare whigpartiet, följde 1831 och demokraterna 1832 exempel (båda i Baltimore). Denna valorganisationsform, som alltjämt populärt betecknas med namnet caucus, har sedermera erhållit en synnerligen rik utbildning och företer, särskildt inom de båda stora partierna, bilden af ett mycket inveckladt maskineri, hvilket särskildt genom otillbörlig inverkan af mäktiga ekonomiska sammanslutningar ej litet bidragit att korrumperas Förenta staternas politiska och kommunala lif.

I England hafva de stora politiska partierna all gammalt haft en viss lokal och central organisation, men det var först på 1870-talet som denna efter amerikanskt mönster började få sin nuvarande rika utbildning. Uppslaget gafs i Birmingham genom den liberala partiorganisation, som där skapades af J. Chamberlain och F. Schnadhorst samt från 1873 blef envaldig i kommunens angelägenheter. Från Birmingham spridde upphöfsmännen rörelsen till andra nordengelska industristäder, och småningom organiserades hela det liberala partiet enligt "Birmingham-planen", hvarigenom man hoppades kunna reparera det svåra nederlaget vid 1874 års allmänna val och grundligt demokratisera den förut af whigaristokrater starkt influerade partiledningen. Den nybildade centrala organisationen, *National liberal federation*, höll 1877 i Birmingham sitt konstituerande möte. Organisationen, som innefattade ett rikt utbildadt system af lokala kommittéer af olika grader, med en disciplinen noga öfvervakande centralstyrelse, kallades populärt, liksom sin amerikanska förebild, "the caucus". (Se vidare en rad uppsatser i "Fortnightly review" för 1878, bl. a. en uppsats af J. Chamberlain.) Organisationen bidrog väsentligt till den stora liberala valsegern 1880, men hotade att alldeles upprivas genom den splittring home-rule-frågan 1886 framkallade inom partiet. Efter schismen flyttades centralstyrelsens säte från Birmingham till London, där Schnadhorst fortfarande i många år var dess ledande organisatör. Chamberlain å sin sida organiserade på liknande sätt de liberala unionisterna, och på 1880-talet genomfördes inom den konservativa partisammanslutningen, *National union of conservative associations*, analoga organisationsformer i samband med det forna Torypartiets fortsättande demokratisering. Ordet caucus, som i England alltid haft en dålig klang, är numera knappast brukligt där. — Caucus' mekanism och historia i Förenta staterna och England finnas utförligt skildrade hos M. Ostrogorski, "La démocratie et l'organisation des partis politiques" (2 bd., 1903).

V. S—G.

Cau'da equina (lat., "hästsvansen"), anat. Se Ryggmärg.

Caudata, zool., en annan benämning för Urodela (se A m f i b i e r, sp. 827—828).

Caudebec [kådbä'k]. 1. C-en-Caux, stad i franska depart. Seine-inférieure (Normandie), vid floden Seine. 2,416 inv. (1901). Det var fordom en blomstrande industriort, men förföll genom hugenotternas utvandring (efter 1685). — 2. C-les-Elbeuf, stad i nämnda departement, nära Seine, in-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dustriell förstad till Elbeuf. 9,751 inv. (1901). Ylle-manufakturver.

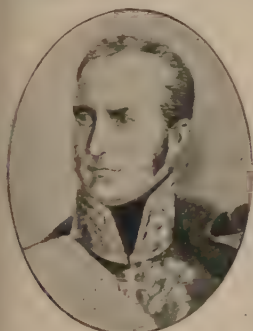
Cauderan [kåderä'], kommun i franska depart. Gironde. 11,548 inv. (1901). Stor förstad till Bordeaux, med fabriker för choklad och kemikalier. Vinhandel.

Caudinska passen, en af höjder omgifven dal nära staden *Caudium* (nu Arpaja), i Samnium. Där blef en romersk krigshär år 321 f. Kr. inestängd af samniterna och tvungen att avsluta en skymlig dagtingan, enligt hvilken soldaterna måste gå under ett "ok" (*jugum*), som bestod af tvenne upprättstående spjut med ett tredje lagdt tvärsöfver. R. TdH.

Caudry [kådri], stad i franska depart. Nord, vid franska nordbanan. 9,817 inv. (1901). Betydlig tillverkning af tyll, yllevaror, maskiner, socker m. m.

Cau'er, Emil, tysk bildhuggare, f. 1800 i Dresden, d. 1867 i Kreuznach, utförde porträttbyster och porträttstatyetter, framställningar ur sagovärlden, statyetter af Shakspeare-figurer och framställningar af religiöst innehåll. — Äfven hans båda söner Karl (f. 1828, d. 1885) och Robert (f. 1831, d. 1893) voro bildhuggare. Den förre är i Berlins nationalgalleri representerad af statyn *Häran* (marmor, 1874). Hans fyra söner blefvo likaledes bildhuggare. Mest framstående af dem är Ludwig C., f. 1866, bekant i främsta rummet genom bronsstatyn *Grekisk yngling* (1888, Berlins nationalgalleri) och den liffulla gruppen *Törst*, framställande två soldater vid en nästan uttorkad källa i öken. G—G N.

Caulaincourt [kålåkör], Armand Augustin Louis de, greve, hertig af Vicenza, fransk statsman, f. 9 dec. 1772 i byn Caulaincourt (depart. Aisne), inträdde 1787 i armén och deltog som kapten i fälttåget i Italien 1792. Fängslad som aristokrat 1793, frigafs han s. å. och tog värfning som simpel grenadjär, var 1795 åter kapten och åtföljde som adjutant general Dubayet på dennes mission till Konstantinopel. Vid sin återkomst blef han öfverste. Han utmärkte sig därefter i fälttåget 1800, och 1801 sändes han af förste konsulin till Alexander

I af Ryssland för att inleda ett fransk-ryskt närmande. Vid sin återkomst blef han tredje adjutant hos Napoleon, och 1805 blef han divisionsgeneral, storstallmästare och hertig af Vicenza, sedan han förut haft en indirekt andel i hertigens af Engchien fängslande. C. hörde sedan till Napoleons närmaste omgivning och fick 1807 den ansvarsfulla posten som fransk ambassadör i Petersburg, där han med utmärkt smidighet förstod att vinna kejsar Alexander och delvis försona det motspänstiga ryska hofvet med den franska alliansen. Att dennes upprätthållande misslyckades berodde ej i minsta mån på C., som utvecklade en intensiv och skicklig verksamhet för att förebygga 1812 års fransk-ryska krig. Han åtföljde Alexander till mötet med Napoleon i Erfurt 1808 och blef på egen begäran rappellerad

1811, när han förutsåg omöjligheten att undvika en brytning mellan de båda härskarna. Han deltog i fälttåget till Ryssland 1812 och var Napoleon följaktig på återfärden till Paris s. å., hölls därefter en tid aflägsnad från det offentliga lifvet på grund af opposition mot kejsarens åtgärder, men användes från 1813 åter i diplomatiska värf. 4 juni s. å. afslöt C. med de allierade vapenstillståndsfördraget i Poischwitz och var jämte Narbonne Napoleons ombud på fredskongressen i Prag. I nov. s. å. utrikesminister efter Maret, var han en af fredens ifrigaste tillskyndare, men förmådde ej beveka Napoleon till nödiga eftergifter, hvarför hans deltagande i fredskongressen i Châtillon 1814 likaledes blef fruktlöst. I det sista kämpade han för kejsarens intressen och lyckades rädda Elba åt honom. Under den första restaurationen var han en af hufvudmännen för Napoleons anhängare samt blef vid dennes återkomst ånyo utrikesminister och pår af Frankrike. Medlem af den provisoriska regeringen efter Napoleons andra tronavsägelse, blef han af den nya styrelsen uppsatt på prospektionslistan, men räddades från landsförvisning genom kejsar Alexanders mellankomst och lefde sedan i tillbakadragenhet på sitt landtogs i Frankrike, ständigt ett mål för ultraroyalisternas bittra hat, på grund af den andel han haft i hertigens af Engchien arrestering. Han dog 19 febr. 1827 i Paris. 1837—40 utkommo hans memoarer, *Souvenirs du duc de Vicence*. — Hans broder, greve Augustin Jean Gabriel de C., f. 1777, stupade som divisionsgeneral i slaget vid Borodino 7 sept. 1812. E. A.—t.

Caulerpa, bot. Se *Siphonææ*.

Caulis (lat.), bot., stjälk, örtstjälk. Se *Stam*.

Caulonia, stad i italienska prov. Reggio di Calabria, vid floden Alaro och den kalabriska kustbanan. 9,186 inv. (1901). C. hette förr Castelvetero och har först på senare tid fått namnet C., efter det antika *Kaulonia*, som låg 7 km. ö. därom vid kusten.

Caulopteris Lindley & Hutton, *paleobot.*, provisoriskt släktnamn för fossila ormbunksstammar från stenkolssystemet och det permiska systemet, utmärkta genom stora ovala, slutna bladårr, som bilda vertikala rader på stammen och på samma gång äro på denna spiralställda. Mellan dessa stora bladårr förekomma vanligen små runda årr efter lufrötter. Medan C. sålunda motsvarar stammar med den ursprungliga ytan ännu i behåll eller aftryck af denna, är *Ptychopteris* ett bevaringstillstånd af samma slags stammar, hvilkas yttre barklager saknas och hvilkas bladårr däri genom få ett afvikande utseende, i det att de nedåt (stundom äfven uppåt) icke äro slutna, utan öppna. Förklirade stammar med behållen inre struktur äro *Psaronius* (se d. o.). Ifrågavarande ormbunksstammar sluta sig genom sin inre byggnad närmast till marattiaceerna, och man har i några fall kunnat konstatera, att de uppburet de till denna familj hörande stora *Pecopteris*-bladen. Flera af dessa trädartade ormbunkar voro mycket höga och antagas hafva nått en höjd af t. o. m. 20 meter. A. G. N.

Cauls [kås], Salomonde, fransk fysiker och ingenjör. Se *Caus*.

Caumont [kåmål'], Arcisse de, fransk arkeolog, f. 1802, d. 1873, verkade, dels genom utgifna skrifter — *Cours d'antiquités* (1831—43), *Abécédaire*

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ou rudiments d'archéologie (1850; bd I, 5:e uppl. 1867, bd II, 3:e uppl. 1869) m. fl. —, dels genom stiftande af fornminnesföreningar, mer än någon annan för den nationella franska arkeologien. "Société d'archéologie pour la conservation des monuments nationaux" bildades af honom 1834. och till 1872 var han redaktör för den af sällskapet utgifna "Bulletin monumental".

Cauquesen [kaukēnes]. 1. Hufvudstad i chilenska prov. Maule, på en bördig högslett vid floden C. och järnvägen mellan kusten och linjen Talca—Chillan. 9,895 inv. (1902). — 2. By i chilenska prov. Colchagua, vid järnvägen, 89 km. s. om Santiago. Omkr. 15 km. högre upp i dalen, på 800 m. höjd, ligger badorten C. med klor- och svafvelsyrade källor och utmärkta badinrättningar.

Caus [kås] 1. Causls, Salomon de, fransk fysiker och ingenjör, f. 1576, sannolikt i Dieppe, uppehöll sig en tid i England, där han (omkr. 1612) var ritlärare för prinsen af Wales, vistades därefter i Tyskland såsom byggmästare och ingenjör hos kurfursten Fredrik V af Pfalz, återvände därefter till Frankrike 1624 och ledde sedan där. Först i nyare tider har man uppmärksammat hans skrifter: *La perspective etc.* (1612), *Les raisons des forces mouvantes* (1615) och *Institution harmonique* (s. å.). Af dem, synnerligast den andra, framgår, att C. hade funnit teorien för ångans användning som drifkraft och således på visst sätt kan anses som ångmaskinens uppfinnare, fastän han ej förstod eller af omständigheterna hindrades att praktiskt utföra sin teori. Berättelsen om att han som sinnesrubbad blivit af Richelieu insatt på Bicêtre saknar historisk grund. Död 1626 i Paris. — C. är hufvudpersonen i A. Munchs drama "Salomon de Caus" (1854).

Cau'sa (lat.), orsak. — *Causa belli* (lat.), krigsorsak. — *Causa efficiens* (lat.), filos., verkande orsak, en i tiden föregående förändring, som såsom sin verkan framkallar en i tiden efterföljande förändring. — *Causa finalis* (lat.), filos., ändamålsorsak, resultatet af en verksamhet, för så vidt det ock är grund till verksamheten (se Teleologi). — *Causa formalis* (lat.), filos., gestaltande orsak; så betecknas i den aristoteliska filosofien allmängrupper, fattade såsom släktyper, de där såsom krafter omdana möjligheten till bestämda föremål. — *Causa materialiis* (lat.), filos., det vid en verksamhet påverkade materialets inverkan på den inträdande förändringen; enligt den aristoteliska filosofien materia l. möjligheten såsom orsak. — *Causa occasionalis* (lat.), filos., tillfällig orsak l. anledning för någon annan att utföra en verksamhet (jfr Ockasionalism). — *Causa sui* (lat.), filos., det som är genom sig själf och sålunda ej för sin verklighet förutsätter något annat (jfr Absolut). Denna term förekommer inom den skolastiska filosofien, men har inom den nyare filosofiska terminologien fått burskap särskildt genom Spinoza, som så karakteriserar den absoluta substansen (se Spinoza).

Cause célèbre [kås seläbr], fr., en sak, förnämligast en rättegång, som väcker stort uppeende och blir allmänt samtalsämne.

Causerie [kåsri], fr. Se Kåseri.

Causeur [kåšör], fr. Se Kåšör.

Causeuse [kåšös], fr. Se Kåšös.

Causeway [kåšwē], eng., upphöjd väg, gång-

bana, särskildt öfver sumpig mark eller grundt vatten; brobänk. — *Giant's causeway* [džā'onts] "jättepromenaden", den omkr. 40 m. breda, af 40,000 basaltpelare bildade dammen i irländska grefskapet Antrim.

Causse, *Plateaux des* [platå də kās], kalas i mellersta Frankrike, företrädesvis i depart. Lozère, Aveyron, Hérault, Gard, Tarn och Lot; förekommande okultiverade högsletter af jurakalk (namnet är sannolikt bildadt af lat. *calx*, kalksten) karstliknande trakter med doliner, grottor och underjordiska vatten. Ytan är torr, utan källor och bäckar, med sparsam trädvegetation och befolkning: Högt belägna (700—1,100 m.), hafva de ett hårdt klimat; dock odlas råg, men företrädesvis idkas boskapsskötsel. De viktigaste C. äro Causse Méjean i Lozère, en kolossal, genom branta väggar fullkomligt isolerad högslett mellan Tarn, Tarnon och Jonte, omkr. 400 kvkm., med endast 2,000 inv. ("caussenards"), C.-de-Sauveterre, skild från den förra genom Tarns flera hundra meter djupa klyfta, C. noir (så kallad med anledning af sina mörka barrskogar), mellan Tarn, Jonte och Dourbie, C.-de-Larzac, till vänster om Dourbie, C.-de-Rouergue, mellan Tarn och Lot nedanför C. de Sauveterre, och C.-de-Quercy mellan Figeac och Dordogne. Jfr Martel, "Les Cévennes et la région des Causse" (1894).

Caussidière [kåsidiär], Marie, fransk revolutionsman, f. 1808, d. 1861, var sidenväfvare i Lyon och deltog i arbetarresningen i St Étienne i april 1834. Efter en tids fängelse blef han vinagent och dref en verksam revolutionär agitation. Under februarirevolutionen 1848 gjorde han sig till polisprefekt i Paris, upprättade en poliskår af de vildesta revolutionärerna och upprätthöll ordningen under upproppen 17 mars och 16 april därstädes, men höll sig med afsikt borta under det stora upproppet 15 maj, emedan han ogillade nationalförsamlingens hållning. Anklagad inför denna, måste han lämna polisprefekturen och efter juniupproret fly till England, där han blef vinhandlare. 1848 utgaf han 2 bd *Mémoires*, afsedda att rättfärdiga hans hållning. Han spelade sedan ingen politisk roll. E. A.-b.

Caussin de Perceval [kås' də pärsval'], Amand Pierre, fransk orientalist, f. 1795, d. 1871, blef 1835 professor i arabiska språket och litteraturen vid collège de France och 1849 medlem af franska institutet. Hans förnämsta verk är *Essai sur l'histoire des arabes avant l'islamisme* (1847—49).

Cau'sticum, plur. *caustica* (lat., grek. kaustikón) brännande, frätande, af *ka'cin*, bränna, med. frätmedel, som användes till förstörande af organisk väfnad. Jfr Kaustik.

Cauterets [kåträ], kurort i franska depart. Hautes-Pyrénées (Gascogne). 932 m. ö. h. Dess närhet belägna, alkaliska svafveltermer besökas af omkr. 22,000 kurgäster, mest halssjuka. Säsongen vara 1 juni—1 nov. Klimatet är mildt, men ganska fuktigt. Lm.

Cauterium, plur. *cauteria* (lat., af grek. *kauteō*, bränn, brännjärn). med., brännmedel, som begagnas till förstörande af någon sjuk kroppsdels eller någon sjuklig bildning. Användes fordom jämväl för att stilla en blödning. Jfr Kauterisation.

Cautin, provins i republiken Chile, mellan pro-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

vinserna Malleco och Valdivia, omfattar södra delen af det 1884 eröfrade araukanernas område och har en areal af 15,105 kvkm., med 91,387 inv. (1902), 6 på 1 kvkm. Hufvudfloder äro Rio Cautin l. Rio Imperial och Tolten längst i s. Landet är till större delen odlingsbart och loftar att blifva ett rikt hveteland. Östra hälften är fylld af Anderna, som här ha vulkanen Llaima (3,050 m.). Hufvudstad är Temuco, vid floden Cautin och järnvägen mellan Valdivia och Concepcion. 9,699 inv. (1902).

Cauvery [kå'vəri] l. Coleroon, flod i södra delen af Främre Indien. Den rinner upp på Västra Ghats, flyter i sydöstlig riktning till Bengaliska viken genom Mysore och presidentskapet Madras samt delar sig vid Trichinopoli i flera armar, som bilda ett vid basen 145 km. bredt delta, hvars nordligaste och bredaste arm är Coleroon. C. är 765 km. lång och kallas af indierna äfven Daksin Ganga (söders Ganges). Den är södra Indiens heliga flod. Endast en obetydlig sträcka kan den trafikeras med båtar, men den är af ofantlig vikt för berättningen af omgifvande landskap.

Cauwès [kåväs], Paul, fransk rättshistoriker och nationalekonom, f. 1843 i Paris. Blef 1867 e. o. professor (agrégé) i rättsvetenskap i Nancy, hvarifrån han 1873 flyttades till Paris, där han äfven undervisade i nationalekonomi, tills han 1882 blef professor i fransk rättshistoria därstädes. Utom genom ett stort antal rättsvetenskapliga och historiska afhandlingar är han särskildt bekant genom det stora och betydelsefulla verket *Cours d'économie politique* (1879—80; 3:e uppl., 4 bd, 1892—93), som betecknade den inom den franska ekonomiska vetenskapen mest utpräglade reaktionen mot den härskande Manchesterskolan från en ståndpunkt, som närmar sig den tyska historiska riktningens. Till sammans med bl. a. Charles Gide är C. en af utgifvarna af den ansedda *Revue d'économie politique*, som är den moderna franska nationalekonomiska oppositionens vetenskapliga hufvudorgan, samtidigt med att den lämnat plats för alla riktningar inom vetenskapen. (E. Hkr.)

Cauvin [kåvå], Jean. Se Calvin.

Caux [kå] l. Pays-de-Caux, område i franska depart. Seine-inférieure (Normandie), mellan floden Seine och hafvet. Dess hufvudort är Caudebec.

Cav., i botaniska beteckningar (där äfven Cavan.) förkortning för Ant. José Cavanilles, spansk botanist, f. 1745, d. 1804; i zoologiska för Filippo Cavolini, professor i Neapel, f. 1756, d. 1810.

Cava (C dei Tirreni), stad i italienska prov. Salerno. Omkr. 7,000 inv. Biskopssäte. Sydväst om C. ligger det berömda benediktinklostret Santa Trinità della C. med gammal kyrka samt rikt arkiv och bibliotek.

Cavædium (lat.), en hos arkitekten Vitruvius (under Augustus) förekommande benämning på atrium; stundom troligen detsamma som midtrum i allmänhet, peristyl o. d. eller ett inre atrium, som ibland fanns jämte det egentliga. H. Sgn.

Cavagnari [kavanjari], sir Pierre Louis Napoleon, anglo-indisk militär och diplomat, f. 1841, var som till en af Napoleons officerare, general Adolphe C., och dennes irländska hustru. C. naturaliserades som engelsk medborgare 1857, trädde följande år i ostindiska kompaniets tjänst och deltog med utmärkelse i fälttåget i Oudh samt användes

sedan af indiska regeringen i politiskt administrativa uppdrag vid nordvästgränsen, hvilka han fullgjorde med utmärkt skicklighet och energi. Han tillhörde 1878 sir Neville Chamberlains stab vid dennes misslyckade beskickning till Afganistan, hvars afvisande gaf anledning till andra afganska kriget. Efter emiren Sjrj Alis död afslöt C. med efterträdaren fördraget i Gandamak 26 maj 1879 (se Afganistan, sp. 234), belönades därfor med titeln sir och utnämndes till brittisk resident i Kabul. Dit anlände han i juli och slog sig ned i det fasta citadellet Bala Hissar, hvilket emellertid 3 sept. s. å. angreps af en upphetsad skara afganska krigare, som skoningslöst nedgjorde alla hvita. C. fick under massakern ett dödande sår i hufvudet, samtidigt med att det brinnande taket instörtade. Hans död gaf signalen till ett nytt brittiskt fälttåg mot Afganistan. Litt.: Kaliprasanna, "Life of sir Louis C." (Calcutta 1881). V. S-g.

Cavaignac [kavanja'k], fransk släkt, af hvilken flera medlemmar spelat en betydande roll i Frankrikes historia.

1. Jean Baptiste C., politiker, f. 1762 i Gourdon (Guienne), d. 1829 i Bruxelles, var advokat i Toulouse, då han som ifrig anhängare af revolutionen 1792 invaldes i nationalkonventet. Där slöt han sig till den yttersta vänstern, röstade för Ludvig XVI:s afrättning utan uppskof och appell samt understödde Robespierres politik, men undgick att dragas med i dennes fall genom att i tid öfvergå till thermidormännen (Tallien, Fréron m. fl.). Han var flera gånger konventskommisarie vid hären, där han uppträdde med mod och energi, samt förde vid "bergets" uppror i prairial år III (20 maj 1795) befälet öfver trupperna, men kunde ej hindra de upproriske att intränga i konventets sessionssal och räddade själf med knapp nöd lifvet. 13 vendémiaire år III (5 okt. 1795) var C. en af anförarna i den segerrika striden mot Parissektionernas uppror. Under direktoriets var han medlem af de femhundredas råd, och under konsulatet blef han af Bonaparte utnämnd till fransk generalkommisarie i Maskat, men tillträdde ej platsen på grund af kriget med England. Joseph Bonaparte gjorde honom till domänförvaltare i Neapel, och Murat gjorde honom till statsråd där. Efter att ha varit prefekt i dep. Somme under de hundra dagarna måste han som "konungamördare" gå i landsflykt till den andra restaurationen och ledde sedan i Bruxelles.

2. Eléonore Louis Godefroy C., den föregående son, politiker, f. 1801, d. 1845, var en af bourbonernas hätskaste motståndare och deltog med utmärkelse i julirevolutionen 1830. Ifrig republikan, började han genast att stämpla mot Ludvig Filip och var medelpunkten i republikanernas agitatoriska verksamhet. Efter oroligheterna i april 1834 blef han häktad jämte en del meningsfränder och försvarade med stor dristighet sig och dem inför pårskammaten. Han dömdes till deportation, men lyckades fly (juli 1835) ur landet. 1841 återvände han till Frankrike och var sedan en af redaktörerna för oppositionstidningen "La réforme".

3. Louis Eugène C., den föregående broder, militär, diktator, f. 15 okt. 1802 i Paris, genomgick polytekniska skolan i Paris och högre militärskolan i Metz samt deltog 1828 som kapten i franska expeditionen till Grekland. Han var en

af julirevolutionens tidigaste anhängare i armén, men blef på grund af deltagande i en opinionsyttring mot regeringen 1832 sänd till Algeriet, där han utmärkte sig särskildt vid intagandet af Tlemcen 1836 och för öfrigt gjorde sig känd för mod. uthållighet och en ovanlig organisationsförmåga. Efter flera bedrifter blef han 1847 guvernör i Oran och efter revolutionen 1848 divisionsgeneral och generalguvernör i Algeriet. S. å. valdes han i dep. Lot till medlem af national-

församlingen och blef efter upplöppet i Paris 15 maj krigsminister under en för regeringen särdeles kritisk tidpunkt. För att kufva det fruktansvärda juniupproret bekläddes C. med diktatur. Efter fyra dagars blodig kamp (23—26 juni 1848) lyckades han fullständigt kufva upproret, som hållit hela Paris i den grvmaste ängslan. C. hade därunder gått till väga

ej blott med utomordentlig energi och skicklighet, utan äfven med högsinhet och mildhet, och sedan han, trogen sin samt republikanska övertygelse, 28 juni nedlagt sitt mandat i representationens händer, beslöt denna, att C. fortfarande skulle utöfva verkställande makten, tills president blifvit vald. Mot både hans egen och många andras förmodan utsågs genom allmän folkomröstning 10 dec. prins Louis Napoléon till detta ämbete med 5,572,834 röster, medan C. fick endast 1,469,156. 20 dec. nedlade han sitt ämbete, och nationalförsamlingen betygade honom sin tacksamhet för hans fortjänster om fäderneslandet. Departementet Lot valde honom till medlem af lagstiftande församlingen, där han jämte Lamoricière, Bedeau, Dufaure m. fl. bildade medelpunkten för det republikanska partiet. C. tillhörde sedan oppositionen under prins Napoleons presidentskap och blef vid statskuppen 2 dec. 1851 häktad, men inom kort frigifven. Han gifte sig sedan med en dotter till den rike bankieren Odier och drog sig från politiken. 1857 valdes han till folkrepresentant för Paris' 3:e arrondissement, men afled redan 28 okt. s. å. på sitt slott Ourves i dep. Sarthe. C. var en plikttrogen soldat, ärlig republikan och ovanligt tadelfri såväl i sitt enskilda som offentliga lif, men klen politiker.

4. Jacques Marie Eugène Godefroy C., den föregående son, politiker, f. 21 maj 1833 i Paris, d. där 25 sept. 1905, ädrog sig redan i skolan hela landets uppmärksamhet, då han vid en offentlig prisutdelning 1867 vägrade att ur kejsarprinsens hand mottaga ett honom tillerkändt pris. Han deltog som frivillig med utmärkelse i kriget 1870—71, genomgick polytekniska skolan och blef ingenjör i Angoulême, men återvände snart till Paris för att studera juridik. Han blef 1881 revisionssekreterare (fr. *maître des requêtes*) i "conseil d'état" och valdes 1882 som moderat republikan med stor majoritet till deputerad i arrondissementet Saint-Calais. I kammaren slöt sig C. till gruppen "union républicaine" och fick där snart flera förtroendeuppdrag. Han blef "rapporteur" för flera, mest finansiella

lagförslag samt 1884 en af kammarens sekreterare 1885 understatssekreterare i krigsministeriet med kabinetten Brisson, var han marinminister under ministären Bourgeois febr.

—juli 1892 och nov.

1895—april 1896. Som krigsminister under Brisson juni—sept. 1896 var han en af de ifrigaste motståndarna till Dreyfus-processens revision och måste afgå, när falsarierna i generalstabens konstaterades, hvarvid hans anseende led en hård knäck. C., som öastrutet omvalts till deputerad, tillhörde sedan nationalisterna,

men drog sig någon tid före sin död, sjuk och misströstande om sitt partis framtid, bakå från den ledande roll han spelat i politiken. C. var äfven framstående skriftställare. Bland hans arbeten, mest historiska, märkas: *L'état social de Prusse jusqu'à l'accession de Frédéric Guillaume III.* 1797. (1890). *La formation de la Prusse contemporaine* (2 bd. 1891—98). *L'évolution agricole en Prusse au 19:e siècle* i *Revue des deux mondes*, 1892, och *Le ministère Altenstein-Delboulle la rentrée de Hardenberg* i *Revue des deux mondes*, 1894, hvilka alla på grund af saktmät och opartiskhet vunnit erkännande t. o. m. i Tyskland. Bland C:s litterära inlägg i dagspolitiken märkas: *L'état et les tarifs des chemins de fer* (1883) och *Pour l'impôt progressif* (1896). E. A.

Cavallé-Coll [kavajé-käll]. Aristide, fr. orrelbvgare, f. 1811, d. 1899, förfärdigade bl. de berömda orrelarna i St Denis samt i St Sulpice Trocadéropalatset och Madeleine i Paris. Han uppfann också flera betydande förbättringar i orrelkonstruktionen, för hvilket ändamål han äfven utgaf åtskilliga skrifter. A.

Cavaillon [kavajå'], stad i franska depart. Vaucluse (Provence), vid floden Durance. 9,850 i (1901). Nejdén är så fruktbar, att den fått namnet "Jardin de la Provence". Särskildt produceras oliver, vin och råskole.

Cavalcade [kavalkad'], fr. Se Kavalkad.

Cavalcanti, Guido, italiensk skald, f. mell. 1250 och 1255 i Florens, blef gift med en dotter af ghibellinchefen Farinata degli Uberti och tillhörde själf samma parti, hvarför han år 1300 förvisades af det ondska Sarzana. Han återvände till sin födelsestad med bruten hälsa och dog i augusti s. å. Samtidigt uppfattades han såsom en stor tänkare epikureernas sekt, hvarmed man då förstod såsom som ej trodde på Gud. Såsom en dylik tidigare friställes han af Boccaccio i *Decameron* VI. 9). En berömdaste dikt är canzonen *Donna mi prega*, hvilken han sökte förklara kärlekens väsende i samma spetsfunda sätt som före honom provensaler, sicilianare och bolognesiska skolan. I egendomliga och nya för C. är, att han försnär i der och liknelser och rör sig med torra lärores och bevis. Äfven själftva formen är mycket konstigt med rim inne i versen. Dikten är mycket duktig och förklarades ej mindre än åtta gånger. C.

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

uppfattning af kärleken är den närmaste förutsättningen för Dantes: under det att enligt provensarlernas kärlekskodex de fullkomligheter, som kvinnans kärlek gäfvé åt älskaren, voro riddarens egenskaper, ära och höfviskhet, så uppfattades dessa fullkomligheter nu rent filosofiskt såsom dygd och vetande, och damen blef en symbol för dessa egenskaper. C. har emellertid äfven skrivit mera folkliga och friska dikter; så t. ex. ett par ballader i den fornfranska pastoralstilen samt sonetter och satirer. Han är Dantes närmaste föregångare i den italienska lyriken. De voro äfven förenade i lifvet genom en innerlig vänskap. J. M.

Cavalca'nti, Giovanni, florentinsk historie-skrifvare på 1400-talet (födelse- och dödsår okända), skref om sin samtid en förtjänstfull kronika i 14 böcker, *Istorie fiorentine*, hvilken går från 1420 till 1452. Hans skrifter utgäfvo 1838 i Florens af Polidoni.

Cavalca'nti, Bartolomeo, italiensk statsman och författare, f. 1503 i Florens, d. 1562 i Padova, var i sin ungdom motståndare till medicerna och måste, då Cosimo di Medici 1537 kommit i spetsen för regeringen, lämna sin fädernestad, hvarefter han trädde i tjänst först hos Frans I och Henrik III i Frankrike, sedan hos kardinal Hippolito d'Este och till sist hos påven Paul III, hvilken använde honom i flera viktiga värf. Värdefulla för sin tid äro hans *Rettorica* (1559, sedan ofta omtryckt), en behandling af retoriken efter strängt aristoteliska grundsatser, och *Trattati overo discorsi sopra gli ottimi reggimenti delle repubbliche antiche e moderne* (1571). Hans bref utgäfvo i Bologna 1869.

Cavalcase'lle, Giovanni Battista, italiensk konstnär. Se Crowe.

Cavalier [-lië], fr., Kavaljör, *fortif.*, ett verk med betydligt större eldhöjd än kringliggande fästnings- eller belägringsverk. Jfr Högsapp och Högverk. L. Wisson M.

Cavalier [-lië], Jean, fransk elfenbenssnidare, som i slutet af 1600-talet reste omkring i Europa. 1690 uppehöll han sig i London, kom sedan till Berlin och slutligen, i midten af 1690-talet, anlände han till Stockholm. Där utförde han åt hovets och stadens mest framstående personligheter medaljonger i elfenben, af hvilka ej få ännu finnas i statens historiska museum och i enskilda samlingar. Efter åtskilliga af dessa götos sedan genom N. Keders och andras försorg 21 ensidiga minnespenningar, som utmärka sig genom mycken likhet. C. åtföljde 1697 envoyén L. Fabritius på hans sändning till Ryssland och Isfahan, men dog under resan. —rn. (O. G.—g.)

Cavalier [-lië], Jean, ryktbar kamisardanförare, föddes af ett reformert bondfolk nära Anduse i nedre Languedoc, antagligen 1681 (födelseåret uppgifves olika: 1679—85). Först hade han tjänst som fåraherde, men kom sedan i bagarlära. Undan de stränga religionsförföljelser, som efter nantesiska ediktets upphäfvande (1685) utbröt mot hugenotterna, i synnerhet i Cevennernas bergstrakter, flydde C. 1701 till Genève, men hänföres snart af hoppet, att han var utsedd till sina trosbröders frälsare i kampen mot förtrycket, och återvände därför redan 1702 till sin hemort. Under kamisardernas resning (i juli s. å.) var C. den egentlige ledaren och lade därvid i dagen mod och skicklighet. Med högst 3,000 "guds barn" (så kallade kamisarderna sig

själfva) slog han gång efter annan de talrikare kungliga trupperna, vann rykte vidt och bredt och sina landsmäns tillit. Katolikernas härjningar i bergstrakterna återgäldade han med förfärliga hemsökelse på slättbygden och hotade till och med Nîmes. Vid Nages kämpade han med endast 1,000 man mot marskalk Montrevels 5,000, blef visserligen slagen, men räddade under återtagtet två tredjedelar af sitt folk. Marskalk Villars fann tjänligt att ingå i underhandlingar med honom. Följden blef, att C. nedlade vapen mot en fullmakt som öfverste i konungens tjänst och 1,200 livres i årligt underhåll, sin fars och några andra hugenotters frigivande, en viss religionsfrihet o. s. v. Men någon allmän frihet i religiöst hänseende aftalades icke, hvadan kamisarderna betraktade sin forne höfding som förädare. Hatad och öfvergifven af de sina, misstrodd af och själf misstroende franska styrelsen, öfvergaf han Frankrike, tillbragte sedan någon tid i Schweiz och Holland och slog sig därefter ned i England. I spetsen för ett regemente kamisarder kämpade han i Spanien, under spanska tronföljdskriget, på engelsmännens sida mot fransmännen. I slaget vid Almanza (1707) blef han svårt sårad. Efter återkomsten till England befordrades C. slutligen till generalmajor och guvernör, först öfver Jersey och sedan öfver Wight. Död i Chelsea 1740. Jfr Kamisarder. (C. O. N.)

Cavalière, Emilio del, italiensk kompositör, f. omkr. 1550, d. 1602, till 1596 intendent för hofmusiken i Florens, var bland dem, som grundade operan och skapade en mellan recitation och melodi sväfvande solosång. Hans *Il satiro* och *La disperazione di Fileno* (1590) äro måhända de första herdespel, som från början till slut blifvit genomkomponerade. C. skref äfven ett andligt allegoriskt oratorium, *Di anima e di corpo*, som gafs i Rom 1600. A. L.

Cavalièremant [kavaljärmä], fr. (urspr. "såsom en kavaljer"), öfversittaraktigt, värdslost, "nonchalant".

Cavalière serve'nte (it.), "uppvaktande kavaljer" i. älskare och ledsagare åt en gift dam, husvän, cicisbeo (se d. o.).

Cavalièri, Francesco Bonaventura, italiensk matematiker och astronom, f. 1598, d. 1647 som professor i matematik i Bologna. Genom sina undersökningar af kroklinjer och buktiga ytor ledde han sig till begreppet "odelbara element", och uppställde den satsen att linjen består af ett oändligt antal punkter, ytan af ett oändligt antal linjer och kroppen af ett oändligt antal ytor — en åsikt, som gaf anledning till en häftig strid. Han författade bl. a. *Geometria indivisibilium continuorum nova quadam ratione promota* (1635), *Trigonometria plana et spherica, linearis et logarithmica* (s. å.), *Rota planetaria* (1640) och *Exercitationes geometricae* (1647).

Cavalleria (it.), ridderlighet.

Cava'lli, egentl. Pier Francesco Caletti-Bruni, italiensk kompositör, f. omkr. 1600, d. 1676 som kapellmästare vid Markus-kyrkan i Venezia, byggde på Monteverdis grund och främjade i väsentlig mån utvecklingen af den dramatiska musikstilen såväl i recitativet som i synnerhet i den ariösa sången. Den sistnämnda är hos honom icke längre hopblandad med det reciterande föredraget,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

utan bildar mera själfständiga partier. C:s första opera var *Le nozze di Teti e di Peleo* (1639), den sista *Coriolano* (1669), den berömdaste *Giasone* (1649; nyligen utg. af Eitner). C. skref sammanlagdt 42 operor. A. L.

Cava'li, Giovanni, italiensk artilleriofficer, f. 1808, gjorde såsom officer i sardinska armén förbättringar i bro- och fältartillerimaterielen. Under sin vistelse i Sverige, på 1840-talet såsom kontrollant till tillverkningen af de kanoner, som götos för sardinska regeringens räkning vid Åkers styckebruk, gaf han Wahrendorff idén till att förse sin bakladdningskanon med räfflor. C:s försök ledde till antagande af räfflade kanoner inom de flesta länder. C., som 1865 utnämns till chef för militärakademien i Turin, afled 1879. Han utgaf flera arbeten rörande ingenjörs- och artillerivapnets teknik.

Cava'li, Per Axel Henrik, politiker, ämbetsman, f. 31 maj 1852 i Agunnaryd, Kronobergs län, blef student 1870, aflade 1873 i Lund examen till rättegångsverken, blef 1876 länsbokhållare och 1882 landskamrerare i Malmöhus län samt tog 1905 afsked från sistnämnda befattning. C. blef tidigt och i stor utsträckning tagen i anspråk för offentliga värf. 1888 och 1889 var han statsrevisor. Han har varit ledamot af följande kommittéer: ang. nytt uppbördsreglemente (1886—87), beviljning af utlåningar för konserter och dramatiska föreställningar (1892—93), utvidgning af arfsbeskattningen och stämpelskatten (1893), inkomstbeviljning (1894), ändringar i beviljningslagstiftningen (1895), statens ansvarighet för skada, förorsakad af vissa ämbetsmän (1895—96), ändrade grunder för den kommunala beskattningen (1897—1900) samt inkomstskatt och själfdeklaration (1901). I första kammaren har han från och med 1890 års riksdag representerat Malmöhus län. Efter att vid sin första riksdag ha varit suppleant i beviljningsutskottet, har han från och med 1891 oafbrutet varit ledamot i samma utskott, från och med 1894 därjämte ordförande. Vid 1892 års urtima riksdag var han suppleant i särskilda utskottet för försvarsfrågan och vid 1905 års båda urtima riksdagar ledamot i särskilda utskottet för de unionella angelägenheterna. C., som sedan några år tillbaka tillhör kammarens protektionisters förtroenderåd, är en af fraktionens mera habila och smidiga kapaciteter, men har begränsat sina anföranden hufvudsakligen till beviljningsfrågor. 1892 uppträdde han mot en skrifvelse om progressiv beskattning i samband med försvarsfrågans lösning, 1893 mot förslag om obligatorisk själfdeklaration vid inkomstbeviljning, 1895 för mellanrikslagens uppsägning och 1897 mot förslaget om förlängning af samma lag, hvarvid han förklarade, att riksdagen efter långvarig och mogen pröfning intagit sin position och vore beredd att bära följderna. 1898 förordade han en tackjärnstull å 80 öre, 1899, 1901 och 1903 uppträdde han mot majstullens borttagande, 1896 och 1905 mot exporttull å järnmål, 1902 för propositionen om inkomstskatt. I rösträttsfrågan har han uttalat sin obenägenhet för proportionella val. C. blef juris hedersdoktor i Lund 1903 och har varit ordförande i riksgäldskontoret från och med 1904. Han är (nov. 1905) medlem af den delegation, som af Sveriges vägnar underhandlar med Tyskland om handelstraktat. T.—s.

Cavallin, en gren af den svenska släkten Caval-

lius (se d. o.). Från ryttmästaren Samuel C. som var son till biskopen O. Cavallius, härstamma följande trenne bröder.

1. **Severin C.**, Samuel C:s sonsons son, präst, skriftställare, f. 24 sept. 1820 i Borrlunda socken af Malmöhus län, blef student i Lund 1833, filosof doktor 1841, docent i grekiska 1843, prästvigd 1849, kyrkoherde i Hvellinge 1858 och teol. doktor 1868—Död i Hvellinge 30 maj 1886. Han är utgifvar af *Lunds stifts herdaminne, efter mestadels otryckta källor bearbetadt* (5 delar, 1854—58), ett af de svenska litteraturens bästa arbeten af detta slag samt af *Förslag till revision af svenska kyrkopsalmboken* (1883), hvarefter han blef medlem af "Psalm-bokskommittén". Dessutom författade han tre akademiska dissertationer och en mängd tidsningsuppsatser, minnestal m. m. Af hans översättningar hafva Johann Arndts "Postilla", M. F. Roos' "Andaktsbok" och Hillers sånger fått en mycket stor spridning.

2. **Samuel Gustaf C.**, den föregående broder, präst, f. 6 april 1828 i Borrlunda socken af Malmöhus län, blef student i Lund 1844, filosof doktor 1850, var 1851—58 extra ordinarie lärare vid elementarläroverken i Lund och Kristianstad, blef 1858 adjunkt, 1859 lektor och 1861 rektor vid läroverket i sistnämnda stad. Prästvigd 1868, blef han 1870 kyrkoherde i Ystad, 1877 i S:t Peders kloster vid Lund och 1878 kontraktsprost. Död Falun 17 juni 1883. C. deltog i flera kommittéer, hvilka haft uppdrag att afgifva utlåtanden i skolfrågor (bl. a. 1865—66 i kommissionen för behandling af åtskilliga till språkundervisningen inom elementarläroverken hörande frågor), och var ifrån 1874 examenscensor. Han utgaf en upplaga af Langes grekiska grammatika och tre upplagor af Ovidius' "Metamorphoses selectæ" samt författade åtskilliga uppsatser i periodiska skrifter.

3. **Kristian C.**, den föregående broder, klassisk filolog, f. 3 sept. 1831 i Borrlunda socken, Malmöhus län, blef student i Lund 1847, filosof doktor (ultimus) 1853, docent i romersk vältalet och poesi 1857, adjunkt i samma ämne 1864 och professor i grekiska 1875. Död i Lund 10 okt. 1890. C. var i främsta rummet latinfilolog och intog såsom sådan en synnerligen framstående plats genom levande och detaljerad kännedom om den romerska litteraturen och en fin uppfattning af språkets skiftningar. Men då hans akademiska lärarverksamhet genom omständigheternas makt blifvit överflyttad till grekiskan, visade han sig väl bevandrad äfven på detta område. De 15 år, under hvilka han beklädde den grekiska professuren vid Lunds universitet, voro en period af rik blomstring för det grekiska språkstudiet. Beundransvärd var i synnerhet hans förmåga att hos sina lärjungar väcka intresset för själfständig vetenskaplig forskning och att vägleda dem till vetenskapligt betydelsefulla, men dock efter deras krafter och förmågor

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

afpassade uppgifter. Om hans egen forskarflit vittna bl. a. en upplaga af "Sophoclis Philocteta" (1875), två bearbetningar af *Grekisk syntax* (1879 och 1887), hvilka, oaktadt sitt anspråkslösa syfte att tjäna såsom elementarläroböcker, utmärka sig genom en själfständig och djupt inträngande behandling af det rika ämnet. Hans med inledning och kommentar försedda edition af *Euripides' Iphigenia i Tauri* (1883) är icke blott en förträfflig hjälprea vid läsningen af detta stycke, utan tillika en mycket god inledning till studiet af den grekiska dramatiken öfver hufvud. De sista åren egnade C. åt en vetenskapens fordringar motsvarande framställning af *Den homeriska dialekten*, hvaraf ett första häfte (Hudlärän) efter hans död utgafs af J. Paulson (1892). Det varaktigaste minnet af sin vetenskapliga författarverksamhet har han dock efterlämnat såsom latinsk lexikograf. 1871 utkom *Latinskt lexicon*, 1875—76 *Scensk-latinsk ordbok* (reviderad och stereotyperad upplaga 1887) och 1885 (i förkortad form) *Latinskt skollexikon*. C:s stora lärdom, hvilken sträckte sig äfven utom den klassiska filologiens område, vann erkännande genom hans invälförande i åtskilliga lärda samfund, bl. a. Vetenskapsakademien (1881). I kamraters och lärjungars krets var han högt uppburen, och vid sin bortgång sörjdes han af Lunds universitet såsom en bland dess ädlaste söner. En del af hans mindre skrifter, bl. a. *Om grundtanke och karakterer i Runebergs Kungarne på Salamis jämförd med Sophokles' tragedier* (i Nord. tidskr., II, 1879) samt *Antoniuss och Kleopatras* (i Ny sv. tidskr. 1885), samlades efter hans död och utgafvos, i förening med A. T. Lysanders, med inledning och lefnadsteckning af M. Weibull 1891. Se uppsats af J. Paulson i Ny sv. tidskr. 1890. A. M. A.

Cavallius, svensk släkt, som härstammar från den i Västra Torsås socken i Kronobergs län belägna gården Håldala (latiniseradt *Cava vallis*), efter hvilken en af medlemmarna, omkr. 1640, tog sig namnet Cavallius. Släkterna Cavallin, Cavalli och Hyltén-Cavallius äro yngre grenar af denna ätt.

1. Olof C., biskop, predikant, f. 1648 i Västra Torsås socken, Kronobergs län, blef 1679 filos. magister i Uppsala, 1682 lektor i Växjö och s. å. professor i historia i Lund. 1686 erhöll han fullmakt som kyrkoherde i Virestad i Småland samt blef 1695 domprost och 1703 biskop i Växjö. Död 1708. Han omtalas såsom en skicklig och omtyckt lärare, själsörjare och predikant och såsom en af Sveriges utmärktare stiftstyresmän. Hans son Samuel var stamfader för släkten Cavallin.

2. G. O. Hyltén-C., ämbetsman, författare. Se Hyltén-Cavallius.

Cavallo (it., eg. "häst"), num., namn på några förr gängse italienska skiljemynt med en häst i prägel: ett piemontesiskt af silver, ett senare neapolitanskt kopparmynt (till 1861) = 0,2 öre.

Cavallo, Tiberio, italiensk (engelsk) fysiker, f. 1749 i Neapel, kom i sin ungdom till London för att utbilda sig till köpman eller bankir, men öfvergaf snart denna verksamhet och egnade sig uteslutande åt fysikaliska undersökningar. Död 1809. Hans viktigaste arbeten äro utförda på elektricitetsens område. C. anses för en af sin tids mest framstående fysiker. Han var ledamot af "Royal society".

Cavallo tti, Felice Carlo Emanuele, italiensk skald, f. 1842 i Milano, utgaf sjuttonårig den tysksientliga skriften *Germania e Italia* och slöt sig 1860 till Garibaldis friskaror, vardt därefter

journalist och gick åter ut som frivillig i 1866 års krig. Som radikal-republikansk politiker och skald drog han öfver sig flera rätttegångar och dueller, hvilka förskaffade honom stor popularitet, och i deputeradekammarerna, af hvilken han var medlem 1873—98 med små afbrott, ställde han ofta till stormiga uppträden. Han dödades i en duell 1898. C. var irredentist och franskvänligt sinnad samt bekämpade häftigt Crispi och hans trippellianspolitik. Större ära än genom sina politiska agitationer vann han på det dramatiska området, som han 1871 beträdde med skådespelet *I pezzenti*. Duktiga äro likaledes hans efterföljande dramer, bl. a. *Alcibiade* (1872); prisbelönt af regeringen, *I Messenii* (1874) samt de af fin känsla burna styckena *Il cantico dei cantici* (1882); 21:a uppl. 1892) och *La figlia di Jefte*. C. var idealist och bekämpare af naturalismen. Hans lyrik är ädel i stilen, rik på tankar och bilder; den påminner om Manzoni och Prati, men fårgas af en för C. egendomlig revolutionär anda. En af hans lyriska samlingar bär titeln *Anticaglie* (1879). Han har från grekiska öfversatt Tyrtaios' dikter. C:s samlade "Opere" utgafvos i 8 bd 1881—88. Biografier öfver B. utkommo 1898 anonymt och af De Mohr.

Cavan (= Cavanilles). Se C. v.

Cavan [käv'en]. 1. Greiskap i irländska prov. Ulster. 1,932 kvkm. 97,541 inv. (1901), 50 på 1 kvkm. 81 proc. af befolkningen äro katoliker, som höra till de fattigaste på Irland. — 2. Hufvudstad i nämnda greiskap. Omkr. 3,000 inv. Säte för den katolske och den protestantiske biskopen af Kilmore.

Cavanilles [kavani'ljes], Antonio C. y Centi, spansk historieskriifvare, f. 1805, d. 1864, var kommunal ämbetsman och är mest känd som författare till en ofullbordad spansk historia, *Historia de España* (5 bd, 1860—64; går till Filip II).

Cava Perella [pere'lja], droppstensgrotta. Se Ciudadela.

Cavarzere, stad i italienska prov. Venezia, vid floden Adige. 16,384 inv. (1901).

Cavatina (mera sällan *Cavata*), it., mus., en mindre och enklare aria, vanligen utan tvådelning samt utan koloratur och melismor. Jfr Aria. A. L.

Cavazzola (egentl. Paolo Moranda), italiensk målare, f. 1486 i Verona, d. där 1522, var lärjunge till Domenico Morone och uteslutande verksam i Verona, hvilket förklarar, att något egentligt inflytande utifrån hos honom icke kan märkas. I Veronas museum ses af hans hand en följd nytestamentliga målningar, såsom *Korsbärningen* och *Nedtagandet från korset*, hvilka ådagalägga en underbar öfvergång från quattrocentos realism till cinquecentos fria och ädla karakteristisk, utan att behäftas af någon

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tom idealitet. Såsom hans bästa verk betraktas hans *Madonna in gloria*, utförd samma år som han dog. — C:s arbeten utöfvade ett visst inflytande på Paolo Veronese.

Cawdor [kå'dø], by i skotska grefskapet Nairn. Där finnes en borg från 15:e årh., på den plats, där, enligt sagan, Macbeth mördade konung Duncan.

Cavea (lat.), en del af den antika teatern. Se Teater.

Caveant co'nsoles (lat.), rättare Videant consules (se d. o.).

Caveau [kavå], fr., kallare, "grotta", namn på ett par franska litterära klubbar. Se Société du caveau.

Ca've ca'nem (lat.), "akta dig för hunden", inskrift på dörren eller tröskeln till fornromerska hus, afsedd att varna för den innanför liggande bandhunden.

Cavelier [kavlië], Pierre Jules, fransk bildhuggare, f. 1814, vann 1842 romerska priset för *Diomedes bortförande Palladium*. S. å. utställde han *Ung grekisk kapplöpare, som segrar i de olympiska spelen*. Från Rom hemsände han sin berömda staty *Den slumrande Penelope*. Bland hans senare arbeten äro statyn *Sanningen* (1853), den präktiga gruppen *Gracchernas moder* (1855) och *Neofyten* (världsutställningen 1867, alla tre i Luxembourg-museet), vidare dekorativa bilder, såsom *Seine* och *Rhen* (öfver Hôtel de villes ur), *Frans I till häst* (på "cour d'honneur" i samma byggnad), *Poesien* och *Historien* och *Abailard* (för nya Louvre), staty af *Pascal* (för Tour Saint-Jacques i Paris), stod af *Gluck* (1881, för nya operan), *Skulpturen* (1891, för Musée Galliera). C. dog i Paris 1894.

C. R. N. (G—G N.)

Cavendish [ka'vndij] l. C a n d i s h [ka'ndij], sir Thomas, engelsk sjöfärdare, f. i Suffolk omkr. 1555, deltog 1585 i Walter Raleighs expedition till Virginia, ehuru C. visserligen mer egnade sig åt privat rofferi än åt Raleighs kolonisationsplaner, och drog strax efter sin återkomst 1586 med tre af honom själf utrustade örlogsskepp ut på en jordomsegling, den andra engelska. I jan. 1587 nådde han Magalhães' sund, där han påträffade 23 utsvultna spanjorer, återstoden af den tre år fört af Sarmiento landsatta, 400 personer starka kolonien, hvilken skulle befästa den trängsta delen af sundet, och hvilka nu sökte nå Rio Plata. En af de räddade spanjorerna rymde i land, när C. i mars kastade ankar strax norr om det nuvarande Valparaiso, och kallade de spanska besittningarna längs kusten till vapen. Oupphörliga strider och plundringar föreföllo under färden norrut ända till Guayaquil-viken, där fartygen reparerades, spanska skepp plundrades och Guayaquil brändes som hämnd för ett af spanjorerna företaget utfall. I juli upprigades utanför Guatemala's kust ett fartyg, hvilket medförde under rättelser om en från Filippinerna på väg varande rik last ombord på det spanska flaggskeppet i Sydhavet, hvilket skepp togs i november. Sedan C. inlastat roivet samt medtagit ombordvarande japanska och kinesiska lotsar, satte han 19 nov. kurs västerut. Hans väg genom ostindiska arkipelagen kan ej fullt utredas, men han måste hänga sin spanske lots, som sökt underrätta myndigheterna i Manila om hans förehafvanden. 19 mars 1588 passerade C. Godahoppes-udden och ankrade (den förste engelsmannen)

vid St Helena 8 juni, afseglade efter 12 dagar och mötte 3 sept. utanför Kap Lizard ett flamländskt fartyg, medförande underrättelsen om armadans utgång. De stora rikedomarna hade snart förlösats; och 1591 företog C. en ny expedition, i hvilken John Davis förde ett fartyg. Denna expedition mötte vidriga öden i Magalhães' sund, och C. afle sommaren 1592 under ett försök att nå Ascension. Davis hemkom sommaren 1593 med blott en femtedel af sin besättning vid lif.

G. St.

Cavendish [ka'vndij], gammal berömd engelsk adelssläkt. Dess härledning från den gamla ätten Gernon är osäker och föga sannolik. Sitt namn har släkten troligen fått af gården Cavendish i Overhall i Surrey, som 1359 kom i dess ege. Släktens förste med säkerhet kände medlem var sir John C., öfverdomare vid King's bench under Edvard III och Rikard II, 1380 kansler för Cambridge universitet och mördad under bondeupproret 1381. Om släktens första öden och godsförvärf: Th. Ruggles, "Notices . . . of the Cavendish family" (i "Archæologia", XI, 1794). I femte led här stammade från sir John C. bröderna George C. (f 1500, d. omkr. 1561) och sir William C. (f. omkr. 1505, d. 1557). Den förre var anställd i Wolseys tjänst, kvarstannade hos sin herre efter dennes fall till hans död och har lämnat eftervärlden en målade skildring af den store kardinalens sista år. Denna skildring, *Life of cardinal Wolsey*, skrefs först 1557, då C. under Marias regering hoppades på katolicismens seger, men Elisabeths tronbestigning hindrade arbetets utgifnad. Sedermera ansågs länge hans mera kände broder William som författare, men J. Hunter utredde 1811 författarfrågan ("Who wrote Cavendish's Life Wolsey?"). En kritisk edition utgafs 1815. Singer och omtrycktes 1885 af H. Morley i serie "Universal library". Brodern, sir William C., lag grund till släktens stora rikedomar såsom Henrik VIII:s rikt belönade medhjälpare vid klostergodsets reduktion; han påbörjade äfven 1553 byggandet af släktens stamgod, Chatsworth i Derbyshire. Släkten erhöå, som det påstods genom köp, 1618 earldomhöjdighet (af Devonshire), och dess hufvudman uphöjdes 1694 till hertig af Devonshire och marsk af Hartington, hvilken senare titel därefter plägas bäras af hufvudmannens äldste son. Genom gifte målsförbindelse (1748) med en rik arftagerska tillhörande den irländska släkten Boyle, förvärfvade den 4:e hertigen åt familjen mycket omfattande godscomplexer i södra Irland, med Lismore castle som residens.

Bland släktens medlemmar märkas ytterligare följande:

1. William C., hertig af Newcastle, sonson till sir William C. (se ofvan), f. 1592, uphöjdes 1619 till viscount Mansfield och 1633 till earl af Newcastle, underhöå 1633 på sitt prästiga gods Welbeck castle Karl I och hans gemål med oerhördt dyrbara maskpel, till hvilka Ben Jonson skrivit texten, och intog 1638—41 som guvernör för prinsen af Wales en inflytelserik ställning vid hofvet. Under inbördeskriget gjorde han sig vida känd som kunglig rytteribefälhafvare. spetsen för på egen bekostnad uppsatta trupper strö han från hösten 1642 i trakten af York med frän

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

gång mot Fairfax och belönades med markisvärdighet, men kunde 1644 ej hindra skottarnas inmarsch i England. Som frivillig deltog C. i slaget vid Marston moor (2 juli 1644), men lämnade därpå, missnöjd öfver det tadel man i konungens omgivning egnat hans krigsföring, England och vistades därefter till restaurationen efter hvarannat i Paris, Rotterdam och Antwerpen, på hvilket sistnämnda ställe han inrättade ett vida berömt ridhus. Efter restaurationen återvände han till England och blef 1665 hertig af Newcastle. C. är känd som författare till två dyrbart utstyrda handböcker i hästskötsel, *Methode et intention de dresser les chevaux* (Antwerpen 1657, ny uppl. London 1737) samt *A new method . . . to dress horses and work them according to nature* (1667), samt skref äfven några ordinära komedier. — Hans hustru, Margaret, hertiginna af Newcastle, f. omkr. 1624, d. 1674, skref och utgaf i många folioband filosofiska arbeten, dikter och dramer samt var mycket omtalad för sitt excentriska uppträdande. Bäst af hennes arbeten äro de naiva, men tidshistoriskt mycket upplysande biografier hon skref öfver sin man och sig själf (båda senast utgifna af Firth 1886).

2. William C., 4:e earl och 1:e hertig af Devonshire, sonsens sonson till den i släktöfversikten nämnde sir William C., f. 1640, d. 1707, invaldes 1661 i parlamentet och förfäktade där under hela Karl II:s regering öfverskräckt protestantismens sak emot papistiska intriger. Såsom medlem af privy council 1679 under Shaftesburys makperiod medverkade han kraftigt till habeas-corpus-aktens genomförande, men drog sig följande år tillbaka, då vid konungens sjukdom det romerska inflytandet fick öfvervikt i styrelsen. Kort efter Jakob II:s tronbestigning nödgades C. till följd af en opassande träta med en ökänd slagskämpe, öfverste Colepeper, draga sig undan till sina gods och dömdes att böta 30,000 pd st. (540,000 kr.). Han var en af de förnämste undertecknarna af inbjudningen till Vilhelm af Oranien att med en här komma öfver till England för att befria landet från Jakobs tyranni; han understödde genast vid Vilhelms landstigning verksamt företaget, talade i parlamentet för Jakobs afsättning och bar som öfverhofmästare (*lord high steward*) fram kronan vid Vilhelm III:s kröning 1689 (denna värdighet blef sedan ärftlig i familjen). Vilhelm efterskänkte de C. ådömda dryga böterna, visade honom större förtroende än någon annan engelsk statsman och utnämnde honom 1694 till hertig af Devonshire och markis af Hartington. Under drottning Anna bibehöll C. sitt inflytande och var bl. a. en af hufvudmännen vid 1706 års unionsförhandlingar med Skottland. I sitt privatlif var han utsväfvande och beryktad genom många duellaffärer.

3. William C., 4:e hertig af Devonshire, den föregående sonsens son, f. 1720, d. 1764, blef 1755 lordlöjtnant på Irland, där han gjorde sig mycket populär, och kallades i nov. 1756 till premiärminister med den just då outhärlige Pitt som krigsminister, enär denne, som till följd af whiglordernas motstånd ej själf kunde bli ministärens chef, vägrade att tjäna under hertigen af Newcastle. Redan i maj 1757 försonade sig Pitt med Newcastle, för hvilken C. då lämnade plats. — Hans yngre broder, lord John C., f. 1732, d. 1796, var med-

lem af underhuset 1753—90 och 1794—96, skattkammarskansler under Rockingham mars—juli 1782 och, sedan han genom sitt förslag till klander af Versailles-freden störst Shelburnes ministär, i hertigens af Portland kabinett apr.—dec. 1783. V. S.—g.

4. Henry C., den föregående kusin, kemist, f. 1731, d. 1810, blef, genom sina utomordentligt viktiga undersökningar rörande gaserna, en af dem, som kraftigast bidrogo att vederlägga dogiston-teorien, ehuru han själf hyllade denna teori. I midten af 18:e årh. var man ännu ej viss om tillvaron af flera olika gasarter; gaserna ansågos af många såsom luft, uppblandad med andra ämnen. C. visade, att kolsyran (Blacks "fixa luft") och vätgasen ("lätt luft") verkligen äro själfständiga ämnen. Viktiga äro särskildt hans undersökningar öfver vätgasen och luftens sammansättning samt hans upptäckt att vatten bildas, då vätgas förbrinner i luft, att salpetersyra består af kväve och syre m. m. De flesta af C:s arbeten äro tryckta i "Philosophical transactions" 1766—92. Några få äro särskildt utgifna, bland hvilka hans *Experiments on air* (1784) är det viktigaste. Redan C. hade vid sina försök öfver luftens sammansättning observerat, att sedan luftens kända beståndsdelar borttagits, återstod en liten gasvolym — det ungefär 100 år senare af Rayleigh och Ramsay upptäckta grundämnet argon. P. T. C.*

5. William C., 5:e hertig af Devonshire, son till C. 3, f. 1748, d. 1811, blef 1766 irländsk storskattnästare och ställde sig liksom hela sin släkt i opposition mot hovets godtyckliga irländska politik. — Hans första hustru, Georgiana, f. 1757, d. 1806, dotter af earl Spencer, var länge genom skönhet och begåfning societetens drottning samt öfvade som väninna till Fox och Sheridan ej ringa politiskt inflytande. Hans andra hustru, Elisabeth, f. 1759, d. 1824, dotter till earlen af Bristol och änka efter J. Th. Foster, bosatte sig efter C:s död i Rom och samlade där kring sig en krets af lärde och konstnärer, beskyddade bl. a. Canova och Thorvaldsen samt bekostade de första metodiska utgräfningarna på Forum romanum.

6. William George Spencer C., 6:e hertig af Devonshire, den föregående son, f. 1790, skickades 1826 som utomordentligt sändebud till Nikolaus I:s kröning och vann därvid dennes förtroliga vänskap, liksom han sedermera äfven såsom lordkamarherre stod Georg IV och Vilhelm IV personligen nära. Han var en fint bildad mecenat och samlare af böcker och tafflor, lefde mest på sina gods och dog ogift 1858.

7. William C., 7:e hertig af Devonshire, brorsens son till C. 5, f. 1808, d. 1891, var 1829—34 medlem af underhuset och understödde där den stora parlamentsreformen, blef 1834 efter sin farfar earl af Burlington och 1858 efter sin frände C. 6 (se ofvan) hertig af Devonshire. Sedan han blifvit peer, egnade han sig mest åt vetenskapliga och industriella intressen samt åt boskapsskötselns främjande (Devonshire-rasen). Han arbetade ifrigt för höjandet af Englands järnindustri, deltog 1868 i grundandet af "Iron and steel institute" och var dess förste president. 1836—56 var han kansler för Londons och 1861—91 för Cambridges universitet. I politiken understödde han Gladstone till home-rule-striden 1885, då han slöt sig till de liberala unionisterna.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

8. Spencer Compton C., 8:e hertig af Devonshire, den föregående son, f. 1833, till faderns död 1891 känd som markis af Hartington, invaldes 1857 i underhuset och satt redan 1863 först som yngre amiralitetslord, sedan som understatssekreterare för krigs- ärenden i Palmerstons liberala ministär, blef 1865 vid ministärens ombildning under Russell krigsminister och tillhörde Gladstones första ministär (1868—74) till en början som generalpostmästare, från 1871 som förste sekre-

terare för Irland. Då Gladstone efter det stora liberala nederlaget 1874 för en tid drog sig tillbaka från den politiska arenan, blef C. utsedd till partiets officiella ledare. W. E. Forster hade genom sin uppfostringslag förtörnat dissenters, och man föredrog därför den förut i det offentliga lifvet föga bemärkte whig-aristokraten. Som liberal oppositionsledare uppträdde C. med mycken takt och hofsamhet, men förmådde ej väcka entusiasm och bekämpades alltmera öppet af partiets radikala fraktion, som under Chamberlain arbetade för dess omorganisering i utprägladt demokratisk riktning. I agitationen mot de "bulgariska gräsligheterna" 1876—77 intog C. en långt mer reserverad hållning än Gladstone, som genom sitt häftiga uppträdande ofta gjorde den officiella partiledningens ställning svår. Den liberala valsegern 1880 vanns i främsta rummet af Gladstone och de radikale, och C. afböjde därför drottningens enträgnan anmodan att han skulle bilda den nya ministären samt hänvisade till Gladstone. I dennes kabinet intog C. på Gladstones önskan som minister för Indien — drottningen hade velat göra honom till krigsminister — samt öfvertog i dec. 1882 ledningen af krigsministeriet, där han under Sudan-fälttåget hade en svår mellanställning mellan Gladstone och drottningen. Sitt lufs stora insats i Storbritanniens politiska lif gjorde C., då han bröt med sin forne chef i home-rule-frågan, i juni 1885 afgick ur ministären och 1886 tog steget fullt ut genom att som ledare deltaga i det liberalunionistiska partiets bildande. C. hade alltid ansetts som en pålitlig representant för engelsk "common sense"; och hans vägran att medverka till det förenade konungarikets splittring utöfvade stark inverkan på massan af engelska valmän. Till 1895 intog C. och hans vänner en fristående ställning, men sistnämnda år ingingo de ledande liberalunionisterna i Salisbury's ministär, C. som lordpresident. Som sådan öfvergick han efter Salisbury's afgång i juli 1902 till Balfours ministär och blef samtidigt det förenade unionistiska partiets ledare i öfverhuset. Chamberlains tullpolitiska omhvalfningsplaner förmodade den försiktige hertigen att lämna Balfours ministär i okt. 1903, ett par veckor efter kabinettets rekonstruktion i samband med Chamberlains och dennes frihandelsvänliga motståndares afgång. Han blef s. å. president i "Unionist free food league", de unionistiska frihandelsvännernas sammanslutning,

och har sedan bekämpat Chamberlain, men däremot ej öppet brutit med Balfour. Sedan 1892 är han kansler för Cambridges universitet. C. utmärkes som politiker ej af någon öfverlägsen begåfning och är ganska medelmåttigt som talare, men hans patriotism och gedigna karaktär ha i förening med hans lysande sociala ställning förvärfvat honom mycken aktning inom alla politiska partier.

9. Lord Frederick Charles C., den föregående broder, f. 1836, var 1865—82 liberal underhusledamot, blef 1880 finanssekreterare vid skattkammaren i Gladstones ministär och utsågs sistnämnda år efter W. E. Forsters utträde ur kabinettet till förste sekreterare för Irland. C. tillträdde detta ämbete 6 maj 1882, men blef samma afton vid en promenad i Phoenix park i Dublin, jämte understatssekreteraren Th. H. Burke, bakifrån ihjälstucken af mördare, utsända af den feniska sammanslutningen "The invincibles". Mördarna angafvos 1883 af sin medbrottsling, J. Carey, hvarvid befinns, att mordplanen endast gällt Burke, samt afträttades. "The invincibles" läto till hämnd mördarna angifvare.

10. Victor Christian William C., den föregående brorson och arvinge till nuv. hertigen af Devonshire, f. 1868, är sedan 1891 liberalunionistisk medlem af underhuset och tillhör sedan okt. 1903 Balfours ministär som finanssekreterare vid skattkammaren. V. S. g.

Caventou [kavätö], Joseph Bienaimé, fransk kemist och farmakolog, f. 1795, d. 1877 som professor vid den högre farmaceutiska läroanstalten i Paris, upptäckte tillsammans med Pelletier (se d. o.) flera alkaloider.

Cavestany y González Nandin, Juan Antonio, spansk skald och dramatiker, f. 1861 i Sevilla. Redan vid 16 års ålder skref C. sitt första drama, *El esclavo de su culpa*, som 1877 uppfördes i Madrid och mottogs med stort bifall. Under 3 å 4 år följde så 13 å 14 dramer och komedier, de flesta på vers, med samma framgång, bl. a. *Grandezas humanas*, *El casino*, *Salirse de su esfera*, *Sobre quien viene el castigo*, *Ay que tiol*, *Juan Pérez* och *Desesperar en la sombra*. Därpå inträdde flera år af tystnad till 1900, då två historiska dramer gingo öfver scenen: *La reina y la comedianta*, som behandlar kärleksförbindelserna mellan Filip IV och den ryktbara skådespelerskan "La Calderona" samt mellan kungens gemål Isabella och greffen af Villamediana och *Nero*, med mönstergill vers och spännande intrig. C:s sista lustspel är *Los tres galanes de Estrella* (1903), lycklig efterbildning af det gammalspanska lustspelet, skildrande på ett mycket underhållande sätt tre friares invecklade äfventyr 1644 i Madrid med en kokett änka. Ad. H.—n.

Cävía, zool. Se Marsvin.

Cavico/rnia, zool., gemensamt namn för en underafdelning af idisslarna (*Ruminantia*), innefattandes nötkreatur, får, getter och antiloper.

Caviðæ, zool. Se Marsvin.

Cavitas ty'mpani (lat.), trumhålan. Se Hör-selorgan.

Cavite. 1. Provins på ön Luzon bland Filippinerna, 1,384 kvkm. 132,567 inv. (1899). — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid Manila-viken, 15 km. s. v. om Manila. Omkr. 10,000 inv. Utmärkt hamn och stora, nu förfallna arsenaler. Betydlig

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

handel. — I bukten vid C. tillintetgjorde den nord-amerikanske amiralen Dowey 1 maj 1898 den spanska eskadern under Montojos.

Cavling, Henrik, dansk tidningsman, f. 1859 i Köpenhamn, har gjort sig känd som en af Danmarks skickligaste journalister; framför allt ha hans korrespondenser från olika länder åtnjutit mycken popularitet och varit af det största intresse. Under många år medarbetare i Politiken, blef han denna tidnings hufvudredaktör i slutet af 1904, då Edvard Brandes trädde tillbaka. Gentemot Sverige har C. företrätt en mindre sympatisk stämning. I bokform har han utgivit de stora skildringarna från främmande länder: *Det danske Vestindien* (1894), *Fra Amerika* (1897; "Amerika", 1898), *Paris* (1899; "Paris, världens hufvudstad", 1900), *Östen* (1901—02) och *London* (1904—05; öfv. 1905) samt romanen *Fra de dybe dale* (1894).

Cawnpore [kånpö'e]. Se Cawnpur.

Cawnpur [kånpö'a], Cawnpore l. Khanpur. 1. Distrikt i brittisk-indiska Nordvästprovinserna, divisionen Allahabad, mellan 26° och 27° n. br. samt mellan Ganges i n. och Jumna i s. C. är genomskuret af Gangeskanalen och Allahabad—Lahorejärnvägen. 6,120 kvkm. 1,259,243 inv. (1901), 206 på 1 kvkm. Det odlade området var 1896—97 298,330 acres. C. producerar hvete, korn, majs, socker, oljeväxter, ris, tobak, bomull, opium, vin och indigo. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid högra sidan af Ganges. 197,170 inv. (1901). Stor militärstad, viktig handelsstad och järnvägsknut. Stora bomulls-, ylle- och jutespinnerier samt väfverier, garfverier och kvarnar. I seapoy-upproret vann C. en sorglig ryktbarhet genom stadens belägring af Nana Sahib (6—27 juni 1857) och genom det blodbad denne förfäddade mot de kapitulterande engelsmännen.

Cavore [kavåre], stad. Se Cavour.

Cavos, Catterino, italiensk-rysk tonsättare, f. 1776 i Venezia, elev af F. Bianchi, skref tolfårig en hyllningskantat vid storhertig Leopolds besök och kom 1797 som dirigent för en italiensk operatrupp till Petersburg, där han inom få år blef kapellmästare vid kejs. operan och 1832 med mycket högt gage direktör för alla kejsarliga orkestrar. Död 1840. C. skref en mängd operor för en fransk, en italiensk och en rysk operatrupp, för den senare bl. a. *Rusalka* (1805), *Hjälten Ilja* (1806), hvari för första gången ryska folkmelodier bragtes till användning, och *Ivan Sussanin* (1815), med samma ämne som Glinka sedermera behandlade i "Lifvet för tsaren". Biogr. af Bloch i kejs. teaterns årsbok (1896—97).

Cavour [kavör] l. C a v o r e, stad i italienska prov. Turin (Piemonte), vid Alpernas fot och floden Pellice. 6,817 inv. (1900). Silkespinneri, linneväfveri, skiffer- och marmorbrott.

Cavour [kavör], Camillo Benso di, greve, italiensk statsman, skaparen af Italiens enhet, f. 10 aug. 1810 i Turin, var ättling af en gammal piemontesisk adelsfamilj. Efter att 1820—26 hafva genomgått militärakademien i Turin, utnämndes han 1826 till underlöjtnant vid den piemontesiska ingenjörskåren; men missnöjd med den i konungariket Sardinien då rådande reaktionen, tog han 1831 afsked ur krigstjänsten. Han egenade sig därefter i mer än ett decennium ett förvaltningen af sin familjs stora egendomar och åt andra ekonomiska företag. Han

gjorde under dessa år vidsträckt resor och vistades en lång tid i Frankrike och i England. Med förkärlek studerade han Englands fria samhällsskick och beslöt att efter dess mönster söka reformera förhållandena i Italien. Efter sin hemkomst deltog han 1842

i stiftandet af landt-hushållningssällskapet (*associazione agraria*) i Turin, som verkade icke blott för jordbrukets höjande, utan äfven för politiska reformer. I förening med Balbo och andra italienska patrioter grundlade han 1847 tidningen *Il risorgimento*, som kämpade för de liberala idéerna. I denna tidning skref C. artiklar rörande utrikespolitiken, i hvilka han uppmanade Sardiniens regering att bryta med Österrike och att befria Lombardiet och Venezien från det utländska oket. Han var också en af dem, som övertalade konung Karl Albert att gifva Sardinien en fri författning, konstitutionen af 5 mars 1848. C. invaldes af sin födelsestad, Turin, i deputeradekammarerna, där han blef en af högra centerens ledare. Han inträdde 1850 såsom åkerbruks-, handels- och marinminister i det af Massimo d'Azeglio bildade kabinettet samt öfvertog i april 1851 äfven finansministerpostföljen, men afgick redan i maj 1852. Därefter företog han en ny resa till England och Frankrike. I Paris hade han hemliga öfverläggningar med prins Louis Napoléon, som han förstod att vinna för sina storslagna planer. Efter återkomsten till Turin utnämndes han i nov. 1852 till konseljpresident, hvarjämte han tillika blef finans- samt handels- och åkerbruksminister.

Från nov. 1852 ända till sin död ledde C. därefter, med blott ett enda kortare afbrott, såsom konseljpresident den sardiniska regeringens politik. Med glödande hänförelse, orubblig beslutsamhet och praktisk statsmannaklohet verkade han under dessa år för skapandet af ett enadt och fritt Italien. För att nå detta höga mål tvekade han ej att stundom använda en machiavellistisk förställningskonst. "Må mitt goda namn och rykte gå förlorade", yttrade han en gång, "lika godt, om blott ett Italien kan skapas". Till en början gick hans sträfvan ut på att genom praktiska reformer stärka konungariket Sardiniens krafter, som blifvit hårdt medtagna genom det olyckliga kriget med Österrike 1848—49. Medelst en frissinnad handelslagstiftning och förbättrade kommunikationsanstalter sökte han höja folkets västånd. Han genomdref försäljningen af kyrkogodsen, upphäfde en mängd kloster och frantog de religiösa korporationerna deras monopol på undervisningen. Genom statsinkomsternas ökande beredde han krigsministerns d. Marmora tillgångar att företaga vidtöfattande förbättringar i krigsväsendet. Men ju mer den sardiniska regeringen genom en reformvänlig och frissinnad styrelse tillvann sig förtroende hos det italienska folket, dess skarpare framträdde motsatsen mellan densamma och de andra italienska regeringarna. Då det orientaliska kriget utbröt 1853, stod Sardinien alldeles isolerad, men detta afhjälpte

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

C., då han i de sardiniska kamrarna 1854 genomdref konungarikets deltagande i detta krig och därigenom nära förband det med västmakterna. 26 jan. 1855 afslöt C. förbundet med västmakterna, hvarigenom Sardinien förband sig att sända 15,000 man till Krim. 4 mars 1855 följde Sardiniens krigsförklaring mot Ryssland.

Den första frukten af C:s djärfva utrikespolitik blef den, att Sardinien, fastän blott en makt af andra ordningen, fick säte och stämma på fredskongressen i Paris 1856. C. representerade Sardinien på denna kongress och begagnade tillfället till att där bringa den italienska frågan till tals; något positivt resultat medförde detta visserligen ej, men C. vann likväl, att Sardinien fick öppet framträda såsom Italiens målsman. Efter Pariskongressen blef förhållandet mellan Sardinien och Österrike mycket spändt, och slutligen gick det därhän, att i mars 1857 afbröts de diplomatiska förbindelserna mellan kabinetten i Turin och Wien. I stället närmade sig C. mer och mer till Frankrike. Sommaren 1858 erhöi han en inbjudning från Napoleon III att i hemlighet besöka honom i badorten Plombières. I juli 1858 egde mötet i Plombières rum. Resultatet blef, att Napoleon III lofvade honom Frankrikes hjälp, därest Sardinien angrepes af Österrike; i händelse af en lycklig utgång af kriget skulle Sardinien erhålla Lombardiet och Venezien, mot förbindelse att till Frankrike afträda Savojen; skulle Sardinien äfven vinna Parma och Modena, skulle det till Frankrike afträda äfven Nizza. Efter C:s återkomst från Plombières antog Sardinien en ännu fientligare hållning mot Österrike än förut. Vidtomfattande rustningar företogs. Förbittrad häröfver, aflät den österrikiska regeringen 19 apr. 1859 ett ultimatum med uppmaning till Sardinien att ställa sin armé på fredsfoot. Då C. gaf ett undvikande svar, började Österrike kriget, 29 apr. s. å. I enlighet med öfverenskommelsen i Plombières kom Frankrike till Sardiniens hjälp. Men efter den blodiga segern vid Solferino blef Napoleon III vankelmödig; han hade velat bryta Österrikes välde i Italien för att i stället göra Frankrikes indflytande till det förhärskande på halfön, men ej för att göra Sardinien till en stormakt. Af fruktan att Sardinien under C:s snillrika ledning skulle rycka större delen af Italien med sig och växa ut till en stormakt undertecknade Napoleon III redan 12 juli 1859 fredspreliminärerna i Villafranca, hvarigenom Österrike blott afträdde Lombardiet till Frankrike, som i sin ordning öfverlät det till Sardinien. C. utträdde nu ur ministären och afgaf en högtidlig protest mot fredsöfverenskommelsen i Villafranca. Redan 23 jan. 1860 utnämndes han emellertid åter till konseljpresident afvensom till utrikes-, inrikes- och marinminister. Med fördubblad kraft återupptog han nu arbetet för Italiens enhet. Genom dekretet af 18 mars 1860 förenades Emilia (Parma, Modena och Romagna) och genom dekretet af 22 mars s. å. Toscana med Sardinien. Kejsar Napoleons medgifvande till dessa annekteringar mäste Sardinien likväl köpa med afträdelsen af Savojen och Nizza till Frankrike (24 mars 1860). Sommaren s. å. befriade Garibaldi med C:s hemliga understöd Sicilien från bourbonernas välde. Efter att i sept. s. å. hafva besatt Markerna och Umbrien ryckte en sardinisk armé in på neapolitansk område, och 7 nov. höll konung Viktor Emanuel med Garibaldi vid sin sida sitt intåg i Neapel.

Sedan Gaëta kapitulerat 13 febr. 1861, var hela Italien, endast med undantag af Venezien och Patriumonium Sancti Petri (Rom och kringliggande områden), förenadt under Viktor Emanuels spira. 18 febr. 1861 öppnades i Turin det första allmänna italienska parlamentet, och 14 mars s. å. utropades Viktor Emanuel till konung af Italien. C. blef nu det nyupprättade konungariket Italiens förste konseljpresident och utrikesminister. Men öfveranstängning hade undergräfat hans hälsa, och efter blott några dagars sjukdom afled han i Turin 6 juni 1861. Vid underrättelsen om den store statsmannens död anlade alla italienska patrioter sorg. I Turin aftäcktes 1873 ett storartadt, af Giovanni Dupré modelleradt monument

Cavour-monumentet i Turin.

öfver C. I Rom restes år 1895 en staty öfver honom. Hans tal, bref och andra skrifter hafva utgivits under titlarna: *Discorsi parlamentari del conte di C.* (utg. af Massari, 12 vol., 1863—80), *Lettere edite ed inedite del conte di C.* (utg. af Chiala, 6 vol., 1883—87), *Nuove lettere inedite del conte di C.* (utg. af Mayor, 1895), *Nouvelles lettres inédites* (utg. af Berti, Turin 1889), *Diario inedito con notes autobiografiche* (utg. af Berti, 1888) och *Scritti del conte di C.* (utg. af Zanichelli, 2 vol., 1892). Se vidare Bianchi, "La politique du comte C. 1852—61, lettres inédites avec notes" (Turin 1885), C. Nigra, "Le comte de C. et la comtesse de Circourt, lettres inédites" (1894), De la Rive, "Le comte de C., récits et souvenirs" (1863), Massari, "Biografia del conte di C." (1873), Mazade, "Le comte C." (1877), Harald Wieselgren, "Cavour, Italiens be-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

iriani" (1884), L. von Bar, "Cavour" (1885), Castelli, "Il conte di C." (1886), Bertolini, "Memorie storico-critiche del risorgimento italiano" (1889), och Zanichelli, "Cavour" (1905). E. W.

Cavourkanalen [kavör-], vattningskanal i öfre Italien, lämnar Po vid Chivasso, skär Dora Baltea, Cervo och Sesia samt mynnar ut i Ticino vid Galiata. Den gräddes 1862—69, är 82,3 km. lång och kostade, med grenkanalen Lomellina, 53 mill. lire. Den förser tillika de äldre piemontesiska kanalerna Rotto, Ivrea, Caluso, Cigliano, Sesia m. fl. med vatten. Hela kanalsystemet sträcker sitt inflytande öfver ett område af omkr. 2,500 kvkm.

Caxamarca [kacha-]. Se Cajamarca.

Caxias [kachias]. 1. (C. das Aldeas Altas) Stad i brasilianska staten Maranhão, vid floden Itapicuru, som där blir segelbar. Omkr. 10,000 inv. Handel med bomull. — 2. Koloni i brasilianska staten Rio Grande do Sul, anlagd 1875. Omkr. 15,000 inv., mest lombarder och italienska tyrolare, hvilka odla spannmål och vin samt drifva boskapsskötsel.

Caxias [kachias], Luis Alvez de Lima, hertig af C., brasiliansk fältmarskalk och statsman,

f. 1803, utmärkte sig som krigare redan i slaget vid Bahia (1823), valdes 1851 till senator och sändes 1852 med en här mot argentinska republikens dåv. president, Rosas, hvilken han besegrade. Vid hemkomsten fick han marskalksrang och markisvärdighet. 1866 drog han som befälhåfvare för en brasiliansk här mot Paraguays diktator, Lopez,

och 1867 öfvertog han befälet öfver alla de mot denne kämpande sydamerikanska arméerna samt tvang i aug. 1868 fästningen Humaita och i jan. 1869 hufvudstaden Asuncion att kapitulera. Som öfverbefälhåfvare fick C. därefter vika för kejsarens måg, greffen af Eu, men belönades samtidigt med hertigtitel. 1875—78 var han som konseljpresident och krigsminister ledare för en konservativ ministär. Död 1880.

Caxoeira [kachoëira], stad i brasilianska staten Bahia, vid den segelbara floden Paraguassu. Omkr. 16,000 inv. Liflig handel med tobak och bomull.

Caxton [kækstøn], William, Englands förste boktryckare, f. omkr. 1421 i Kent, d. 1491, var först köpman i London, begaf sig 1442 till Nederländerna och afslöt där 1464, på uppdrag af Edvard IV, ett handelsfördrag mellan nämnda land och England. På uppmaning af Karl den djärfves gemål Margareta, Edvard IV:s syster, översatte han 1469—71 Raoul Lefevres "Recueil des histoires de Troyes". För att tillmötesgå önskningarna om dess spridning i många exemplar lärde han sig boktryckerkonsten, ingick bolag med en skrifvare i Bruges och tryckte därstädes 1475—76 nämnda arbete samt ytterligare sex böcker på engelska. 1476 flyttade han till London, och följande år utkom från hans tryckeri den första bok, som tryckts i England, "The dyctes and sayenges of the philo-

sophers". Under de fjorton år han sedan var verksam som boktryckare utgaf han bortåt åttio böcker, af hvilka han själf översatt en icke ringa del till engelska. Han hade god blick för hvad den litterära smaken gillade, och hans verksamhet var särskildt främjande för den engelska vitterheten. Ett minnesmärke öfver C. uppsattes 1820 i St Margaretkyrkan i Westminster. Se arbeten af J. Lewis (1737) och Z. W. Blades (1861—63 och 1877).

Cayambe (C. ureu, Cerro blanco), en 5,840 m. hög och ända till foten snöhöljd vulkan i Östkordillererna, i Ecuador, nästan midtunder ekvatorn.

Cay Biscayne bay [kæ' biskæ'n bæ'], lagunartad kustsjö, s. ö. om Florida, genom en landtunga och en rad öar, Elliots cay, Cay Biscayne, Virginia cay m. fl., skild från Atlanten. Grundgående skepp kunna begagna denna farled till Cay west (se d. o.).

Cayenne [kajä'n], ett slags tunt, randigt halfsidentyg.

Cayenne [kajä'n]. 1. Ö vid kusten af Franska Guyana, skild från fastlandet i n. v. genom Cayennefloden och i s. v. och s. genom Tour de l'Isle. 11 km. lång, 8 km. bred, 420 kvkm. i omfång. C. är i n. kulligt, i s. lågt. Det har en regntid af åtta månader (november—juni). — 2. Hufvudstad i Franska Guyana, på nordvästra sidan af ön C. och vid mynningen af floden C. 4° 56' n. br. och 52° 19' v. lgd. 12,612 inv. (1901). C. är på hafssidan skyddadt genom ett fort och batterier, på landsidan genom träsk och skogar. Det består af en oregelmässigt byggd äldre stadsdel med guvernementshuset och en genom Place d'Armes därifrån skild nyare stad med vackra kyrkor och stora kaserner, hospital, akklimatisationsträdgård och prästkollegium. C. är säte för regeringen, en högsta domstol, en apostolisk vikarie och en handelskamrere. Hamnen är föga säker och tillgänglig endast för fartyg af högst 500 ton. — 3. Ofta använt namn på kolonien Franska Guyana (se Guyana).

Cayennepeppar [kajä'n-], bot. Se Capsicum.

Cayes, Les [lä kä] 1. Aux Cayes, stad på sydvästkusten af Haiti, med en genom ön Isle de la Vache bildad god hamn. Omkr. 25,000 inv. Stor utförsel af kaffe, trävaror m. m.

Cayley [kæ'li], Arthur, engelsk matematiker, f. 16 aug. 1821 i Richmond, studerade i Cambridge matematik, men egnade sig sedermera åt den juridiska banan och var 1849—63 praktiserande advokat i London, under hvilken tid flera af hans viktigaste matematiska arbeten utfördes. Från 1863 till sin död, 26 jan. 1895, var han professor i ren matematik vid universitetet i Cambridge. C. var en af Englands mest framstående matematiker under 1800-talet och utförde ett mycket stort inflytande på den utveckling i en något formell riktning, som i senare tider varit karakteristisk för de matematiska studierna i England. Hans verksamhet berör de flesta områden af matematiken, men förnämligast geometrien och den formella algebran, hvilken kan sägas hafva grundlagt genom införandet af de viktiga begreppen invarianter och kovariant, hvarigenom han i hög grad utbildat teorien för de algebraiska formerna. Det stora flertalet af hans arbeten tillhör dock den analytiska geometrien, såväl den plana som rymdgeometrien, och inom detta område gifves det knappast någon viktigare fråga, till hvars lösning han

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

icke bidragit. Han bidrog äfven framgångsrikt till utvecklingen af den s. k. icke-euklideiska geometrien. Inom analysen bearbetade han teorien för de elliptiska funktionerna, framför allt deras transformation (*An elementary treatise on elliptic functions*, 1876). Vidare behandlade han teorien för de hyperelliptiska funktionerna och för Θ -funktionerna af en eller flera variabler. Han intresserade sig äfven lifligt för den teoretiska, i synnerhet den celesta, mekaniken. Sålunda deltog han på Adams och Delaunays sida i den bekanta striden om beloppet af månens sekulära acceleration och bidrog genom sitt arbete väsentligen till frågans afgörande. C. publicerade mer än 800 matematiska arbeten, hvilka 1889—99 utgifvits i 13 band under titeln *Collected mathematical papers* på bekostnad af universitetet i Cambridge. C. var ledamot af Vet. soc. i Uppsala (1875) och Fysiogr. sällsk. i Lund (1882). G. K.*

Caylus [kälrys], Anne Claude Philippe de Tubières, greve de C., fransk arkeolog, f. 1692, d. 1765, utmärkte sig under kriget i Spanien 1711 och egnade sig efter freden i Rastatt (1714) åt vetenskapliga studier. Han företog vidsträckt resor i Europa och Asien samt undersökte bl. a. ruinerna i Efesos, Kolofon och Troja. Från 1717 bodde han i Paris, där han sysselsatte sig med författarskap, målning, etsning o. d. Hans förnämsta

arbeten äro *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gaulles* (1752—67), hvartill han själf etsade plåtarna, och *Ouvres badines* (1788). — C:s moder, Marie Marguerite de Vilette, markisinna de C. (f. 1673, d. 1729), var en prydnad vid Ludvig XIV:s hof och författarinna af det intressanta arbetet *Mes souvenirs* (utg. af Voltaire 1770; ny uppl. 1883).

Cayman-öarna [käm'men- l. kä'män-], eng. *Cayman islands*, västindisk, till England hörande ögrupp, v. n. v. om Jamaica, till hvilken ö den i administrativt hänseende räknas. Ögruppen består af Grand Cayman, Little Cayman och Cayman Brac, alla korallöar, med en areal af 584 kvkm. och 5,287 inv. (1901), 2,408 män och 2,879 kvinnor. Hufvudorten Georgetown ligger på Grand Cayman. Jordbruk och boskapskötsel samt framför allt sköldpaddsfångst äro befolkningens näringskällor.

Cayor, landskap vid kusten af franska kolonien Senegal, mellan Kap Verde och floden Senegal, ett flackt och sandigt område, som producerar hirs och majs, jordnötter, bomull och indigo. Invånarna äro djolorer, i n. muhammedaner, i s. fetischdyrkare. Hufvudort är Makaie.

Cayos-öarna [kaj'ö's], brittisk-västindisk ögrupp. Se Caicos-öarna.

Cayuga [kaj'ö'ga], insjö i nordamerikanska staten New York. Den har sitt aflopp i Ontariosjön. Lifligt ångbåtsfart.

Cayuga, folkstam. Se Irokeserna.

Cay west [kē wē'st] l. Key west [ki' wē'st], stad i staten Florida, på nordvästra änden af en liknämnd liten ö, den viktigaste i den 320 km. långa kedjan af cays, små ref och korallöar, s. ö. och s. v. om Florida. 17,114 inv. (1900), hvaraf 5,562 färgade. C. ligger endast 176 km. från Habana, har god hamn, skyddad af Fort Taylor, med flottstation och stor ångbåtstrafik på New York och Västindien. Tobaksberedning, svampfiske, sköldpaddsfångst, saltberedning och bärgning af de 40—50 skepp, som årligen stranda vid ön, äro befolkningens viktigaste sysselsättningar. Namnet lär ha uppkommit ur sp. *cayo hueso*, "benklippan", så kallad, emedan de spanske upptäckarna där funno en mängd människoben.

Cazalès [kašäläs], Jacques Antoine Marie de, fransk politiker, f. 1 febr. 1758 i Grenadesur-Garonne, d. 24 nov. 1805 i Engalin (depart. Gers), inträdde i kavalleriet och hade nått ryttmästares grad, när han af adeln i Rivière-Verdun valdes till medlem af 1789 års riksständer. Själ af tämligen färsk adel, slöt han sig till aristokraterna och bekämpade de tre riksständens förening till en nationalförsamling, men yttrade sig med värme för en likformig fördelning af skatterna och adelns frivilliga afsägelse af sina privilegier. När nationalförsamlingen konstituerats, sökte C. lämna den, men häktades och tvangs att återtaga sitt säte där. Han blef nu en af de ifrigaste förfäktarna af en konstitutionell monarki i Montesquieus anda, men lyckades icke med sina våltaligt framförda förslag tillfredsställa vare sig rojalisterna eller demokraterna. Efter Ludvig XVI:s flykt till Varennes emigrerade C., men blef såsom alltför liberal förskjuten af emigranterna i Koblenz. Han vände därför tillbaka till Paris, men emigrerade åter efter stormningen af Tuilerierna 10 aug. 1792, deltog i fälttåget mot Frankrike och begaf sig sedan till Italien, Spanien och slutligen England. Han anhöll förgäfvets att som advokat få biträda Ludvig XVI under dennes process. 1793 deltog han i den engelska expeditionen till Toulon. Under konsulatet återvände han till Frankrike, men afböjde Napoleons alla anbud att fästa honom vid den nya styrelsen. 1821 utgafs af Chare *Discours et opinions de C.* Se vidare Aulard, "L'éloquence parlementaire pendant la révolution française" (1882).

Cazama'nce. Se Casamance.

Cazcanes, en stam af Mexicos urinwänare. Se Guachichiles.

Cazenave [kašna'v], Pierre Louis Alphonse, fransk läkare, f. 1802, blef 1825 med. doktor och 1835 e. o. professor vid medicinska fakulteten i Paris. Han egnade sig redan från början af sin vetenskapliga bana med förkärlek åt hudsjukdomarna samt inlade mycket stora förtjänster om deras studium. Död 1877. Hans förnämsta skrifter äro *Traité des syphilides ou maladies vénériennes*

de la peau (1843), *Leçons sur les maladies de la peau* (1845—56), *Traité des maladies du cuir chevelu* (1850), *Leçons cliniques sur les maladies de la peau* (1858), *Pathologie générale des maladies de la peau* (1868). Åren 1844—52 redigerade han "Annales des maladies de la peau et de la syphilis". R. T.—dt.

Cazes [käs], Pierre Jacques, fransk målare, f. 1676 i Paris, d. där 1754, elev af R. Ant. Houasse, blef 1703 medlem af akademien, hvarpå han efter hvuftannat blef professor, direktör och kansler (1746). Han målade mest altartafvor. I Louvre ses af honom *Petrus uppräckande en död*, skiss till den för kyrkan Saint-Germain-des-Prés utförda taffan. I nationalmuseum finnes af honom *Acis och Galathea*. C. var en af G. Lundbergs lärare i Paris. C. R. N. (O. G.—g.)

Cazin [kasä'], Jean Charles, fransk målare, f. 1841 i Samer (depart. Pas-de-Calais), d. 1901, studerade hvuftudsakligen i England och skickade 1876 från London första gången ett arbete till salongen, *Skeppsvarvet*, en del af ett förslag till dekoration. Sedan följde *Flykten till Egypten* (1877), *Tobias' resa* (1878), en variant af *Flykten till Egypten* (1879) och *Konsten*, del af en takmålning, ännu en *Tobias* (1880, i Lilles museum), *Hagar och Ismael* (s. å., Luxembourg-museet), *Judit utanför Betulias murar* (1883) och *Slutad dag* (1888). Efter 1890 utställde han på Champ-de-Mars *Resenärer*, *Sommar*, *Skörd*, *Afton m. fl.* samt äfven skulpturverk, *Sjömanshustru o. a.* Hans målningar utmärka sig för drömmande och dämpad elegisk ton. Han håller sig gärna till aftonstämningen, då milda skuggor breda sig öfver jorden. Och likasom han har sin egen tid, så har han äfven sin egen natur med dämpadt grönt och mulen himmel, allt sammanhållet af en mjuk grå ton. Emedan han ibland i ett sådant landskap insätter bibliska figurer, har han blifvit kallad skapare af det religiösa stämningslandskapet, som sedan funnit utbredning i både fransk och tysk konst. Bäst är han, då han, utan att till naturstämningen foga ett för densamma lämpligt berättande innehåll, nöjer sig med att gifva en lyrisk harmoni i färg.—afton eller natt, drömmande månljus öfver den sofvande landsbygden, nattens stillhet öfver en gammal stads tomma gator, kanaler och åldriga byggnader. Det hemlighetsfulla är hos honom aldrig understrukt med anspråk på att ge något djupt och mystiskt, men det är äkta och poetiskt känt. C. var verksam äfven på konstindustriens område.—Luxembourg-museet eger af honom en samling dekorerade fat och vaser. Ett landskap af C. finnes på Göteborgs museum.—Hans hustru, Marie C., född Guillet, målarinna, bildhuggarinna, har sedan 1876 utställt drömmande och melankoliska stämningsmålningar och talangfulla skulpturer, bland dem *Sorg* (1882, mask), *David* (byst, 1883, Luxembourg-museet), *Fortuna* (byst, s. å.), *Saknad* (staty, 1885), *Unga flickor* (grupp, 1886, inköpt af staten) samt reliefen *Hjälp åt de sjuka*, *Sankt Markus*, *Sankt Johannes m. fl.* 1905 utställde hon ett särdeles nobelt hållet Monument för sin makes graf. C. R. N. G—g N.

Cazlōna, stad i Spanien. Se Castulo.

Cazorla, distrikthufvudstad i spanska provinsen Jaén, 7,936 inv. (1900). Saliner. Ö. om staden höjer sig Sierra de C., ett skogrikt berg, som kring-

flytes af Guadalquivir. Det kallades af romarna *Mons Argentarius* (= silfverberget).

Cazot [kasä], Théodore Joseph Jules, fransk politiker, f. 11 febr. 1821 i Alais, studerade juridik i Paris och blef advokat. Som republikan protesterade han mot statskuppen 2 dec. 1851 och hölls därför en tid häktad. Från 1859 var han advokat i Nîmes och blef 1870 en af Gambettas generalsekreterare i inrikesdepartementet. I juli 1871 invald i nationalförsamlingen, blef han där ledare för gruppen "union républicaine". 1875 valdes han till listidsensator samt var efter hvartannat justitieminister i Freycinet's, Ferrys och Gambettas ministärer (dec. 1879—febr. 1882). Jämte Constans var C. en af dem, som voro ifrigast i utförandet af dekretet mot jesuiterna och andra kongregationer under denna tid, hvarjämte han lifligt arbetade för domstolarnas organiserings. Han blef 1883 president i kassationsdomstolen, men måste afgå redan följande år, enär han befanns invecklad i en del svindlerier. 1890 valdes han till en af senatens kvestorer.

Cazotte [kasä't], Jacques, fransk författare, f. 1719, var en längre tid anställd som ämbetsman på ön Martinique och giljotinerades i Paris 1792. Hans förnämsta arbete är den humoristiska novellen *Le diable amoureux* (1772; många uppl., senast 1895), som vid sitt framträdande väckte ett stormande bifall. Allmänt kända äro de af C. författade vagvisorerna *Tout au beau milieu des Ardennes* och *Commise, il faut chauffer le lit*. Hans *Œuvres badines et morales* utkommo 1816. Den C. tillskrifna dikten "La prophétie de C." är författad af Laharpe.

c. b., mus., förkortning för col basso.

CC (förkortning för lat. *cedant curæ*, vike bekymren), ett akademiskt ordenssällskap i Lund, stiftadt 20 sept. 1868 af C. V. Lindell, F. A. Sundberg, H. V. Tullberg, C. M. Zander och P. A. Hammarström. Sällskapet, som under senaste åren ej haft ordinarie möten, hade haft sina sammankomster å någon af Akademiska föreningens lokaler. Sedan dess början hade omkr. 500 personer intagits i dessamma. Med anledning af 25-årsfesten år 1893 utgafs *CC 1868—1893. Minnesskrift* (1894). (C. S.—m.)

Cd, kem., tecken för metallen kadmiums (cadmiums) atomvikt, 112,4.

Cdur (fr. *ut majeur*, eng. *ut major*), det moderna tonsystemets första och normerande durtonart. Den saknar all företeckning, och alla dess intervall benämnas med enkla bokstäver: *c d e f g a h* (parallelltonart: a moll). I moderna klaviaturer svara de hvita tangenterna precis mot c-dur-skallans toner. A. L.

Ce, kem., tecken för ceriums atomvikt, 140.

Ceán-Bermúdez, Juan Agustín, spansk konsthistoriker, f. 1749 i Gijón, d. 1829. Jämnårig med skalden och statsmannen Jovellanos, som blef hans vän och beskyddare, kom C. att beklåda åtskilliga administrativa poster, under det han samtidigt studerade målning hos Rafael Mengs. Han grundade i Sevilla 1779 en konstakademi, men öfvergaf småningom utförfandet af målarkonsten för att egna sig åt konsthistorisk forskning, därtill förberedd genom tåta resor landet rundt. Af C:s många arbeten må nämnas: *Diccionario histórico de los mas ilustres profesores de las bellas artes en España* (6 bd, 1800), ehuru ofullständig det säkraste

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

och bästa arbete på detta område i Spanien, *Descripción artística de la catedral de Sevilla* (1804, omtr. 1856), *Carta á un amigo* (Jovellanos) *sobre el estilo y gusto en la pintura de la escuela sevillana y sobre el grado de perfección á que el elevó Bartolomé Estéban Murillo* (1806) samt de efter hans död publicerade *Sumario de las antigüedades que hay en España* (1832) och *Ocios* (1870), en samling konsthistoriska uppsatser. Ad. H.—n.

Ceanothus L., bot., växtsläkte af fam. *Rhamnaceæ*, innefattande 36 buskar eller små träd i Nord-Amerika. *C. americanus* L. och andra arter med vackra hvita eller blåa blommor odlas i trädgårdarna som prydnadsbuskar. Ett par arter ha i hemlandet användning som feberfördrivande medel. Jfr T. e. G. L.—m.

Ceara' l. Ciara'. 1. Stat i Brasilien, på nordkusten, mellan 2° 45' och 7° 11' n. br. samt 36° 45' och 41° 15' v. lgd. 104,250 kvkm. Omkr. 800,000 inv., 8 på 1 kvkm. Från den låga kusten höjer sig landet i afsatser till det 900 m. höga Serra Arari och Serra Grande vid västra gränsen och består i det inre af höglädder, genom hvilka gå lägre, merendels skogbevuxna bergsasar. Man särskiljer fördenskull tre regioner: kuststräckan, ett bördigt, skogbevuxet bergland och den torra höglätten (*sertão*), som endast under regntiden eger gräsvegetation. Den enda större floden är den 600 km. långa Jaguaryba, som är segelbar 25 km. från sin mynning och vid Aracaty har en god hamn. Klimatet är mycket hett, och landet lider ofta af torka. I kustområdet och i floddalarna odlas bomull, kaffe, socker och tobak; i det inre är boskapsskötsel betydlig. Järnvägar förena hufvudstaden C. med Baturite (110 km.) och Camocim med Sobral (129 km.). — 2. Nova Bragança de C. l. Fortaleza, hufvudstad i staten C., i en steril trakt. Omkr. 33,000 inv. Hamnen är endast en genom ref skyddad redd, som alljämt igengrundas, men utförseln är rätt betydande.

Ceara'-kautsjuk, bot. tekn. Se Manihot.

Ce'bidæ, zool. Se Primates.

Cebracynthus. Se Zebracynthus.

Cebre't, berg i spanska prov. Pontevedra (Galicien), ö. om Vigo. I närheten ligger en källa, Louzana, hvars vatten genom sitt fallande och stigande tillkännagifver ebb och flod.

Cebu, ö bland Filippinerna, ända till 800 m. ö. h., jämte biöarna omkr. 6,000 kvkm. Omkr. 500,000 inv. Odling af manillahampa, socker och ris; boskapsskötsel. Inrvärnarna stå jämförelsevis högt i bildning. Hufvudstaden C. ligger på östra kusten. 35,243 inv. (1900). Biskopsäte.

Cebus, zool. Se Primates.

Ceccano [tjekänå], stad i italienska prov. Roma, vid Sacco och järnvägen Rom—Neapel. 9,942 inv. (1901). Vin- och olivolving.

Cecchi [tje'kki], Giammaria, italiensk lustspelsförfattare, f. 1518, d. 1587, ursprungligen rättslärj, ifrade i sina komedier för karaktärernas sanning och dialogens liflighet. Bland hans många stycken, af hvilka endast ett fåtal blifvit tryckt, är komedien *L'assiuolo* (senast utg. 1863) den bästa. C. författade äfven andliga skådespel. Milanesi utgaf 1856 *Commedie* (12 stycken) och Rocchi 1895—1900 *Drammi spirituali inediti*.

Cech [tjech], Svatopluk, en af det slaviska

Böhmens störste skaldar, f. 21 febr. 1846 i Ostredék nära Benešov i sydvästra Böhmen, där fadern varit egendomsförvaltare. Efter skolstudier i Litoměřice

som medarbetare i tidskriften *Pokrok* (Framsteg), 1871 i Světozor, 1873 i Lumír, var någon tid verksam i Narodný listy, Böhmens största dagblad, och grundade 1879 jämte brodern Vladimír och doktor Servác Heller den ännu utkommande belletristiska tidskriften Květy (Blommor). Ö:s rika poetiska alstring, som upptager omkr. 30 band och begynte 1874 med den episk-lyriska samlingen *Básně* (Dikter), är öfvervägande episk-idyllisk i nationell anda och torde lämpligast kunna fördelas i följande hufvudgrupper: I. satirisk-allegorisk epik: *Himlanucklarna* (1883), *Hanuman*, "den siste indiske apkungen" (1884), *Tomten* (1886), *En underhållande historia om fågeln Velikan Velikanorij* (1890), i hvilka det godmodiga skämtet med politisk udd är förhärskande; II. historisk-nationell epik: *Adamiterna*, med ämne ur husitkrigen (1874), *Jan Žižka* (1879) och *Václav af Michalovic* (1882); III. allegoriska berättelser på vers med social tendens: *Drömmarna* (1874), *Europa* (1878), *Slaria* (1882), *Smeden i Lešetim* (1884), *Sanningen* (1885) och *Trälens sånger* (1895), hvilken dikteykel på grund af sin hetsande socialistisk-politiska tendens utsåls i 30 upplagor; IV. nationella idyller: *I lindens skugga* (1879), *Jon Burians visbok* (1887), *Václav Žižka* (1889) och *Snön* (1894). På prosa har C. skrifvit 4 band *Berättelser, arabesker och humoresker* (1878—83), den humoristiska romanen *Odödlighetens kandidat* (1884), många reseskisser, *Brokiga vägar i Böhmen* (1890) samt de satiriska fantasierna om *Herr Broučeks utflykter till månen* (1888). En litterär frukt af C:s resa till Östersjön i slutet af 1870-talet var den historiska hjältedikten *Dagmar* (1883), med motiv från Valdemar Seirs tid. — C., som begynte såsom slavisk byronist (den fantastiska dialogen *Ángelín* och några poetiska reseminnen från Krim och Kaukasien), har under sin på 1890-talet sparsamt flödande alstring blifvit mer inåtvänd och djupt reflekterande (*Böner till den okände*, 1896). Såsom hans yppersta verk nämnas *Adamiterna*, *Václav af Michalovic*, *Europa* och *I lindens skugga*. Vid sidan af Jaroslav Vrchlický, som han öfverträffar i slavisk-nationell individualitet, men hvars universella konstnärlighet och mångsidighet han ej uppnår, åtnjuter C. den största popularitet i det slaviska Böhmen, är hedersborgare i Prag och medlem af bömiska kejsar-Frans-Josefs-akademien. År 1881 fick han af spanska akademien guldmedalj för sin minnesdikt öfver *Calderón*.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

C:s epik är starkt subjektiv, särskildt i dialogen, med lyrisk underström, men därjämte full af plastisk kraft och känslolöd; åtskilliga episka berättelser brista i komposition och harmoni, men hafva ypperliga detaljer, särskildt i visans form. Högst när C. såsom idyllisk stämningsdiktare. Hans prosastil är förträfflig, full af humor och behag. En samlad upplaga af hans skrifter utgives från början af 1900-talet på Topics' förlag i Prag. — Svenska översättningar hafva utgivits af Emil Peterson, "Berättelser, arabesker och humoresker" (1884), samt af Alfred Jensen, "Himlanycklarna" (i "Ur Böhmens moderna diktning", 1894), "I lindens skugga" (i Ord och bild, 1895), "Dikter" ("Adamiterna" och "Ängeln" jämte biografi, 1898) och "Trälens sänger" (i Nordisk revy, 1895). A—d J.

Cechy [tjechi], tjechiska namnet på Böhmen.

Cecidier, bot., zool. Se Gallbildning.

Cecidiologi, vetenskapen om gallbildningarna.

Cecidomyia, zool. Se Gallmyggor.

Cecil [se sl l. si'sil], engelsk ätt, ur hvilken framgått flera af landets främste statsmän. Släktens äldste kände stamfar, David C., var hofman hos Henrik VII. Hans son Richard C. (d. 1552) lade grund till familjeförnögheten genom att förvärfa sig en rik andel i de af Henrik VIII reducerade klostergodsen. Mera bemärkt blef släkten först med hans son, William C., lord Burleigh (se nedan). Sedan 1789 bär hufvudmannen titeln markis af Salisbury; hans äldste son plägar tituleras viscount Cranborne. Bland släktens medlemmar märkas följande:

1. William C., baron Burleigh (Burghley), drottning Elisabets ledande minister, f. 1520, fick en grundlig akademisk utbildning i Cambridge och inträdde 1547 i det politiska lifvet som protektorn

Somersets skyddsling och sekreterare samt medlem af underhuset. Vid Somersets fall 1549 insattes han för en kort tid i Towern, men kom snart åter till inflytande, blef 1550 statssekreterare och medlem af privy council och adlades 1551. Den smidige mannens administrativa och diplomatiska skicklighet togs i anspråk såväl af Edvard VI som af Maria, men

efter denna senares giftermål med Filip II af Spanien höll sig C. i bakgrunden och vann i hemlighet som rådgivare åt Elisabet den blivande drottningens nästan oinskränkta förtroende. Genast vid Elisabets tronbestigning blef han hennes förnämste rådgivare, till en början som förste statssekreterare, sedermera — från 1572 till sin död — som storskattnästare (lord high treasurer). C:s ställning hotades till en tid genom Leicester's gunstlingsskap, men i statsangelägenheter lät drottningen i allmänhet C:s råd gälla äfven under denna tid. C. understödde de skotske protestanterna och öfvade bestämmande inflytande på Elisabets politik mot Maria Stuart. Inseende den katolska farans vidd efter den påfäga bannlysningsskulle mot Elisabet 1570, egnade sig C. med oblidlig skoningslöshet åt att krossa de engelske katolikerna, ej ryg-

gande tillbaka för något spioneri eller förräderi, när det gällde att upptäcka hemliga stämplingar mot staten. C. var oerhördt arbetsam och väl bevandrad i statsmannabestyrens alla detaljer. Trots sin smidighet motsatte han sig ofta med kraft drottningens nycker, liksom han ifrigt kämpade mot hennes ostadighet i giftermålsaffärer. I drottning Elisabets ära har C. ej ringa del, icke blott genom sin diplomatiska statsmannagärning, utan äfven genom sitt konsekventa arbete för den engelska industriens främjande. Han gifte sig vid unga år som student i Cambridge med dottern till sin lärare i grekiska — den enda romantiska episoden i hans lif — och genom sitt senare äktenskap med en dotter till politikern sir Anthony Cooke blef han nära befryndad med släkten Bacon. C. upphöjdes 1572 till baron Burleigh. Han afled 1598. Litt.: Froude, "History of England to defeat of spanish armada", och Hume, "The great lord Burleigh" (1896).

2. Thomas C., baron Burleigh och earl af Exeter, den föregående äldste son, politiker, f. 1542, d. 1622, var till begåfningen en medelmätta och hölls därför under faderns listid af denne i skymundan. 1599 blef han styresman i norra England ("president of the council of the north"), företog där en formlig jakt på papister och blef 1601 i London i tillfälle att taga en ledande del i Essex' fångslande vid dennes bekanta upprorsförsök. Af Jakob I upphöjdes han 1605 till earl af Exeter.

3. Robert C., förste viscount Cranborne och earl af Salisbury, den föregående halvbroder, f. omkr. 1563, hade ärfvt mycket af sin faders administrativa duglighet och statsmannabegåfning och gjorde, efter en omsorgsfull diplomatisk utbildning genom utländska resor, 1589 sitt inträde i parlamentet. Han blef 1591 tjänstgörande statssekreterare, adlad och medlem af privy council samt 1596 formligen utnämnd till Elisabets statssekreterare. Efter faderns död 1598 var han hennes ledande minister, tidtals emellertid ställd i skuggan genom gunstlingen Essex, hvilken vid sitt fall 1601 af gammal rivalitet drefs att söka störta äfven C. i fördärfvet genom beskyllningar för spanska ränker. C. underhöll under Elisabets sista år regelbunden hemlig förbindelse med konung Jakob i Skottland och skyndade efter drottningens död att genom Jakobs proklamering som engelsk konung förhindra alla tronintriger. Jakob visade sin tacksamhet genom att upphöja honom till baron Cecil 1603, viscount Cranborne 1604 och earl af Salisbury 1605. Till sin död hade C. större delen af administrationen i sin hand, från 1608 som storskattnästare äfven högsta ledningen af finansväsendet; trots konungens slöseri och hofgunstlingarnas snikenhet lyckades han hålla rikets rådtrel i god ordning. C. uppgick helt i sitt statsmannavärf. Mer än en gång dignade han under den oerhörda arbetsbördan, från

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1611 var han utnött och hopplöst sjuk; han afled 24 maj 1612. C. påbörjade anläggandet af släktens ståtliga stamslott, Hatfield house. Litt.: Gardiner, "History of England 1603—1642", d. 1 och 2. Om C:s förhållande till Essex och sin kusin Bacon se Spedding, "Letters and life of Francis Bacon".

4. Sir Edward C., viscount Wimbledon, militär, yngre son till C. 2, f. 1572, d. 1638, deltog under många år i nederländarnas strider mot Spanien, anförde 1610 den engelska kontingenten vid Jülichs belägring och var ämnad till befälhavare för den här Jakob I ville sända till Tyskland för att återeröfra Pfalz åt kurfursten Fredrik. C. anförde den af Buckingham planerade misslyckade expeditionen mot Cádiz 1625, upphöjdes redan vid afresan till viscount Wimbledon, men återkom i febr. 1626 med sjuk besättning och illa medfarna fartyg, utan att ha kunnat eröfra vare sig Cádiz eller den spanska silfverflottan. Med Buckingham delar C. ansvaret för detta hufvudlösa och dyrbara företag. 1630—38 var han guvernör i Portsmouth samt ansågs af Karl I som rikets främsta militära auktoritet. Jfr C. Dalton, "Life and times of sir Edward C., lord Wimbledon" (2 bd 1885).

5. James Brownlow William C., 2:e markis af Salisbury, f. 1791, d. 1868, ifrig torypolitiker, var storsigillbevarare i Derbys ministär febr.—dec. 1852 och lordpresident, äfvenledes under Derby, febr. 1858—juni 1859.

6. Robert Arthur Talbot Gascoyne-C., 3:e markis af Salisbury, den föregående son, brittisk statsman, f. 3 febr. 1830 på Hatfield house. Han uppfostrades i Eton och Oxford samt

inträdde 1853 i det politiska lifvet som leddamot af underhuset för Stamford och representerade denna krets i parlamentet till 1868. då han vid sin faders död ärfde markisvärdigheten och tog säte i öfverhuset. Intill dess bar han först namnet lord Robert C. och efter den äldre broderns död 1865 titeln viscount Cranborne. C. gjorde sig inom underhuset tydligt bemärkt som en skarp och sarkastisk debattör; samma skärpa utmärkte äfven de många politiska artiklar han (anonymt) publicerade i "Saturday review" och "Quarterly review". Till sin läggning konservativ och strängt högekyrklig, tillhörde han torypartiets stridbaraste medlemmar och intogs juli 1866 af lord Derby som statssekreterare för Indien i dennes tredje kabinett. Han utträdde emellertid redan i mars 1867, enär han i likhet med lord Carnarvon och general Peel ej kunde gilla det "språng ut i mörkret", hvartill Derby och Disraeli ledde partiet genom sitt rösträttsförslag, hvars ursprungligen åsyftade garantier C. angrep som otillfredsställande, liksom han förutsåg, att de under förslagens behandling skulle uppgivas under de liberales påtryckning. Med Disraeli sammanfördes C. snart af deras gemensamma opposition mot Glad-

stones första ministär, och då de konservativa 1874 åter kommo till makten, blef C. ånyo statssekreterare för Indien. I Balkanpolitiken ansågs han hysa liberalare åsikter än den förmodade "turkvännen" Disraeli, men som Englands ombud vid konferensen i Konstantinopel 1876 häftrade han med fasthet regeringens politik, som gick ut på bevarande af Turkiets integritet och effektivt förbättrad ställning för sultanens kristne undersåtar. Turkiets vägran att ingå på konferensens mot detta mål syftande förslag gjorde det rysk-turkiska kriget oundvikligt. Då efter Plevnas fall de ryska truppernas anmarsch mot Konstantinopel förmådde Disraeli att beordra en engelsk eskader till Dardanellerna och vidtaga andra förberedelser för ett väpnadt ingripande, afgick utrikesministern Derby, och C. blef hans efterträdare (mars 1878). Sin Balkanpolitik utvecklade han i det berömda "Salisbury-cirkuläret" till det brittiska rikets representanter i utlandet, hvilket offentliggjordes 2 april 1878. Det kräde rätt för samtliga stormakter att underkasta San Stefano-freden fullständig revision på en allmän kongress, enär den rubbat de internationella aftalen i 1856 års Parisfördrag. På denna basis hölls sedan på sommaren Berlin-kongressen, där C. jämte Disraeli representerade England. Genom sitt kraftfulla uppträdande mot Ryssland i kongressfrågan vann C. stort anseende som klok statsman och lifliga sympatier både inom och utom England. Liberalernas stora valseger 1880 störtade toryministären, och C. blef följande år efter lord Beaconsfields (Disraelis) död det konservativa partiets ledare i öfverhuset. Där kritiserade han med vanlig skärpa Gladstones irländska politik, vann småningom obestridd ställning som hela det konservativa partiets ledare och fick efter Gladstones nederlag 8 juni 1885 af drottningen i uppdrag att bilda ny regering. Denna hans första ministär blef mycket kortlivad (juni 1885—febr. 1886), enär de allmänna valen gäfvö till resultat en liberal majoritet, som dock berodde af irländarnas understöd. Då Gladstone till följd deraf framkom med sitt home-rule-förslag, allierade sig C. genast mot detta med de från Gladstone affallne "liberale unionisterna" under lord Hartington, hvidan förslaget i juni 1886 förkastades i underhuset. Gladstone upplöste då parlamentet, men nyvalen visade en stark unionistisk majoritet (118 röster). Stödd på den segrande koalitionen, bildade C. efter Gladstones afgång ett nytt kabinett (3 aug.), sedan lord Hartington afböjt den honom af C. erbjudna posten som premiärminister. I det nya kabinettet öfvertog C. jan. 1887 jämnval utrikesministerportföljen. Hans utrikespolitik kunde uppvisa sådana framgångar som ordnandet af gränsvisterna rörande Englands och Portugals afrikanska kolonier och de stora östafrikanska uppgörelsen med Tyskland 1890. Ministärens inrikespolitik kännetecknades väsentligen af laglöshetens kraftiga bekämpande på Irland under ledning af C:s systerson, A. J. Balfour, och dennes begynnande försök att genom ekonomiska och kommunala reformer på ön mildra befolkningens bittra stämning mot unionen med England. Vid parlamentsvalen i juli 1892 segrade liberalerna med knapp majoritet, hvidan C. i aug. s. å. trädde tillbaka, men den nya liberala ministärens ställning blef aldrig stark, och efter dess fall i juni 1895 blef C. ånyo premiär- och utrikesminister, denna gång

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

med de liberale unionisternas ledare upptagen i kabinettet. Nyvalen efter parlamentets upplösning i juli gäfvos hans tredje ministär den öfverväldigande majoriteten af 152 röster. Utrikesministerportföljen bibehöll han själf till 1900, då han öfverlämnade den till sin måg, lord Lansdowne. C:s tredje ministär fick att möta många svåra utrikespolitiska problem, såsom Venezuelakonflikten med Förenta staterna 1895, den armeniska frågan 1895—98, Fashoda-tvisten med Frankrike 1898 och de slitningar med boerrepublikerna i Syd-Afrika, hvilka slutligen kulminerade i det stora boerkriget 1900—02. Efter boerkrigets slut begärde C., hvars hälsa började betänkligt försvagas, sitt afsked 11 juli 1902. Han drog sig då tillbaka till Hatfield, där han sedan länge i sitt kemiska laboratorium sökt förströelse från statsbestyren. Där adlad han 22 aug. 1903. — Som statsman vann C. med ären allt större erkännande, äfven utanför det brittiska riket, genom sin vanligen af fasthet och moderation i förening präglade utrikespolitik, hvilken vid flera kritiska tillfällen betryggat Europas fred. Hans politiska värtalighet var synnerligen stor, och i sarkasmens konst egde han få sina likar. Parlamentsprotokollen bevara därpå många prof, som blifvit bevingade ord. Sin konservativa högkyrkliga torymism öfvergaf han aldrig, men var samtidigt nog opportunist för att ej motsätta sig partiets fortgående demokratisering. Af naturvetenskaperna var C. lifligt intresserad, och som kansler för Oxfords universitet från 1869 till sin död gaf han den sitt kraftiga stöd. Jfr Pulling, "The marquess of Salisbury. Life and speeches" (2 bd, 1885), samt biografier af Traill (1891), Aitkin (s. å.) och How (1902).

7. James Edward Hubert Gascoyne-C., 4:e markis af Salisbury, den föregående son, politiker, f. 1861, tillhörde som lord Cranborne underhuset 1885—92 och från 1893 till faderns död 1903, deltog som öfverstelöjtnant 1900 i boerkriget och var 1900—03 först i faderns, sedan i Balfours ministär understatssekreterare för utrikes-ärenden samt år sedan sept. sistnämnda år såsom storsigillbevarare medlem af Balfours rekonstruerade kabinett. I tullfrågan är C. rätt utpräglad frihandlare, men har accepterat Balfours medelvägsprogram.

8. Lord Hugh Richard Heathcote C., den föregående broder, politiker, f. 1869, tillhör underhuset sedan 1895 som representant för Greenwich. Han är den mest begåfvade af Salisburys söner och har fått sin politiska utbildning som dennes privatsekreterare. I underhuset har lord Hugh C. gjort sig bemärkt som lysande talare, vare sig han förfäktar sin strängt högkyrkliga åskådning eller med skoninglös skärpa vänder sig mot Chamberlains tullpolitiska planer.

Cecilia, Den heliga, orgelns och kyrkomusikens skyddspatronessa, var en förnäm romersk kristinna, som lefde i jungfruligt äktenskap med sin make Valerius och tillika med honom led en kvalfull martyrdöd 230. Hennes graf är återfunnen i Calixtus' katakomber vid Via appia. I 5:e årh. helgades i Rom en kyrka åt hennes minne, och mot slutet af medeltiden blef 22 nov., hennes dödsdag, firad med stora musikfester, Cecilia-fester. Ceciliabilder äro utförda af flera målare och bildhuggare, bl. a. af Carlo Dolci, Rafael,

Rubens, Domenichino, Donatello m. fl. Jfr F. Loofs, "Die heilige C." (i "Daheim" 1895). J. Hdr.

Cecilia, svenska

furstinnor. 1. Erik den heliges moder. Hon uppgifves haiva varit dotter till Blot-Sven och var gift med Jedvard, som krönikan kallar en "god och rik bonde".

2. Cecilia Månsdotter, Gustaf I:s moder, var dotter till riksrådet Magnus (Måns) Karlsson till Eka och Sigrid Eskilsdotter (Banér), hvilka sammanvigdes 15 jan. 1475. Efter Magnus Karlssons

Den heliga Cecilia. Relief af Donatello.

död (1484) ingick hennes moder äktenskap med herr Nils Eriksson och födde åt honom den sedermera så ryktbara Kristina Gyllenstierna. C. omtalas såsom en kvinna af fromt och allvarligt lynne. Som helt ung, ej öfver nitton år, trädde hon i gifte med riksrådet Erik Johansson (Vasa) till Rydboholm och fick med honom fem barn: Gustaf, Magnus, Margareta, Emerentia och Märta. Jämte de två sistnämnda och många andra kvinnor af börd fördes hon efter Stockholms blodbad, under hvilket hennes man och hennes måg föllo för bilan, till Köpenhamn, där hon dog efter att haiva utstått en ytterst svår fångenskap i "Blå tornet".

3. Cecilia, Gustaf I:s dotter, född 1540. Hon hade ett fagert yttre och prisades i ungdomen af en latinsk skald för sin stora skönhet. När hon under festerna med anledning af systern Katarinas förmålning på Vadstena slott mottagit svågerns, greve Johans af Ostfriesland, afonbesök i "frustugan", gjordes därpå en stor skandal genom brodern Eriks anstiftan, hvilket djupt smärtade den gamle fadern, som lät fängsla greve Johan, men kort före sin död försonade sig med honom, sedan han aflagt ed på att intet brutits mot tukt och ära. C. trädde 1564 i äktenskap med markgreve Kristofer af Baden-Rodemachern och besökte med honom 1565—66 drottning Elisabet i England, återkom med gemålen 1571 från Rodemachern till Sverige, där hon kvarstannade till slutet af 1579.

Markgreffen hade under tiden affidit på Rodemachern (1575), hvarefter C. med sina barn öfvergick till katolicismen. Sedan hennes äldste son 1588

blifvit regerande markgreve i Baden, förbättrades icke moderns ekonomiska läge, emedan han var en värre slösare än hon själf; hon uppehöll sig på resor och emellanåt på Rodemachern, väl sedd af katolska potentater, men ej väl liden af sin protestantiska släkt. Hon visade sig ständigt som en god mor och farmor. De onda rykten, som om hennes lefverne utspriddes af en holländsk historieskrifvare, van Reid, bära religionshatets prägel och sakna faktiskt underlag. Hon dog i Bruxelles 1627. Se H. Wieselgren, "Markgrefinnan Cecilia" (i "I gamla dagar och i våra", 1900), samt F. Ödberg, "Om prinsessan Cecilia Vasa, markgrefinna af Baden-Rodemachern" (1896). H. W.

Cecilia-föreningar, namn på åtskilliga sängsällskap, som uppkallats efter musikens skyddspatronessa, den heliga Cecilia, och gjort till sin hufvudsakliga uppgift att odla äldre kyrklig körmusik. Redan Palestrina stiftade på 1500-talet i Rom ett sådant sällskap, som af påvemakten privilegierades som ett slags orden och af Pius IX 1847 ombildades till en musikakademi (Accademia di S. Cecilia), hvilken fortfarande förtjänst om kyrkomusiken och under sin ledning har ett talrikt besökt konservatorium samt ett stort bibliotek. — **Cecilian society** i London verkade 1785—1861 på ett erkännansvärdt sätt för uppförande af bl. a. Händels och Haydns oratorier. — **Cäcilienverein** för alle länder deutscher zunge stiftades 1867 i Regensburg af Franz Witt och erhöi 1870 påfåg stadfästelse. — **Ceciliaforeningen** i Köpenhamn hade sitt upphof i en enskild konstnärskrets, där Henrik Rung dirigerade och där Marstrand, Bindesböll och andra Romfarare road sig med att sjunga italienska madrigaler. 1851 konstituerade sig föreningen som offentlig och satte till sitt mål att sprida kännedom om äldre italiensk musik, såväl kyrklig som världslig, men har äfven, sedan den blandade kören växt till anseelig storlek, med framgång egnat sig åt de senare århundradenas stora oratorieverk samt smärre profana körkompositioner. Föreningen ger årligen 3—4 konserter och räknade 1904 omkr. 1,200 ledamöter med en kör på 200 personer. Dirigenten ha varit H. Rung (1851—71), Holger Pauli (1872—77) och Frederik Rung (sedan 1877), hvilken inom föreningen bildat en "madrigalkör", som äfven i utlandet (Stockholm, Paris, Berlin) vunnit beröm för fint nyanserad sång. (Se vidare Thranes skrift "Ceciliaforeningen och dens stifter", 1901.) — I Stockholm bildade Erik Akerberg 1903 **Ceciliakören**, som odlar motett-, madrigal- och kantatsång. E. F.-t. E. Ebg.

Ceciliakören. Se Cecilia-föreningar.

Ceciliekrona, Store, i allmogemålet Siljekrona, ett 1,775 m. högt fjäll i Nordfjord i Norge, vid Oldevandet, n. om Jostedalstraen. Y. N.

Cecina [tjetjina], en 74 km. lång flod i italienska prov. Pisa (Toscana). Den rinner upp på Poggio di Montieri och faller ut i Medelhafvet, mellan Livorno och Piombino. Orten C. är knutpunkt för järnvägarna Pisa—Rom och C.—Volterra samt hade 1901 omkr. 2,000 inv.

Cecropia L., Trumpetträdet, bot., växtsläkte af fam. *Moraceae*, omfattar mjölksafrika träd i tropiska Amerika. Stammens märke är afdelad i kamrar, som hos vissa arter äro bebodda af myror.

Bland arterna må nämnas *C. peltata* L., ett högt träd med sköldlika, fotsbreda, flikiga blad. Detta träd har en flerfaldig användning. Så t. ex. lämnar mjölksaften ett slags kautsjuk och nyttjas äfven som läkemedel. Frukterna äro ätliga. I Brasilien nyttjas stammarna till vattenledningsrör. Af bastet göras tåg. Stundom odlas både denna och andra arter som prydnadsväxter i varmhus. Se vidare Bladskärande myror och Myrmekofila växter. Ldt. (G. L.-m.)

Cécrops. Se Kekrops.

Cédant arma to'gæ (lat.), "må vapnen lämnas rum för togan" (fredens dräkt), ett yttrande i Ciceros "De officiis", I: 22.

Cedar mountains [si'də mau'ntins], bergskedja i Kaplandet, mellan Stora Karroo i ö. och Olifantflodens dal i v., nå i Sneeuw kop 1,930 m. höjd.

Cedar Rapids [si'də rä'pids], stad i nordamerikanska staten Iowa, vid Red Cedar river, hvarest fall lämna drifkraft åt många fabriker. 25,654 inv. (1900). Stora svinslakterier.

Ceded districts [si'did di'striks]. Se Balaghat I.

Cède majöri! (lat.), vik för den mäktigare!

Cede'nt, jur. Se Cession.

Ceder, bot., ett namn, som tillagts åtskilliga träd, i synnerhet barrträd. Vanligast förstås därmed Libanoncedern (*Pinus Cedrus* L., *Cedrus Libani* Barr.), som tillhör klassen *Conifera*, fam. *Pinaceae*, samt är ett resligt barrträd, ryktbart för sin skönhet och sin värdefulla, synnerligen varaktiga, vålluktande ved. Detta träd är närsläktadt med tallen och lärkträdet och hänfördes, jämte dessa, förut till släktet *Pinus*. Af de nämnda barrträden står cedern närmast lärkträdet, men skiljes från detta bl. a. därigenom att barren kvarsvits under vintern. Trädet börjar att grenar sig på obetydlig höjd öfver marken och har en synnerligen vacker och stor krona, som är utbredd likt en vickupol. Kronans form beror därpå att hufvudgrenarna, som sitta i mer eller mindre tydliga kransar, äro långa och utstående eller hängande, så att de understa ofta nå ända ned till marken. Karakteristisk är den skarpa kontrasten mellan de belysta ljusgröna samt de i skuggan liggande, djupt mörkt gröna partierna af kronan. Barren äro ungefär tumslånga och sitta knippsvis. Kottarna äro stora, nära 1 dm. långa, rundadt äggrunda och uppåt rätta samt ha tunna, tätt sittande fjäll. Libanoncederns ved är sedan forntiden känd och begagnad såsom ett ypperligt byggnadsvirke. Vanligen uppgifves, att Salomo nyttjade densamma vid tempelbyggnaden i Jerusalem. Huruvida detta är riktigt torde dock vara osäkert, enär de gamle innefattade flera trädslag under namnet ceder. Visst är emellertid, att på konung Hiram's tid cedrar af ifrågasvarande slag betäckte hela Libanon, och ännu idag finnas omkr. 400 sådana, som bilda en lund nära bergets topp. Många bland dem äro mycket stora och af hög ålder; några leda kanske sitt ursprung ända från Salomos tid. Libanoncedern förekommer äfven på andra ställen i Syrien samt i Mindre Asien. I södra och mellersta Europa odlas man Libanoncedern som prackträd. Till och med i Frankrike och England finnas stora exemplar af densamma. — Nära befryndade med Libanoncedern äro: *Deodara* eller *Himalaya-cedern*

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

(*Cedrus Deodara* Lond.), från Himalaya, och Atlascedern (*Cedrus atlantica* Man.), från Atlasbergen, hvilka i senare tider blifvit införda till Europa. Bägge dessa trädskronor äro, till skillnad från Libanoncederns, pyramidformiga. Himalayacedern odlas och uthärdar med lätthet klimatet i de södra och mellersta delarna af Europa. Af hinduerna anses den helig och odlas därför ofta i närheten af tempel och boningar. Namnet deodara (egentl. "devodara") är af indiskt ursprung och betyder "gudsträd". Med namnet ceder betecknas äfven arter af släktena *Cedrela* och *Juniperus*. Ldt. (G. L.-m.)

Cedöra 1. *Cedera bonis*, göra cession, afstå

nivellör vid statens järnvägsbyggnader samt tjänstgjorde sedermera som nivellör och stationsingenjör vid Borås—Herrljunga järnväg (1862—63), som arbetschef vid Växjö—Älvfesta järnväg (1863—65) och som arbetschef och öfveringenjör vid Sundsvall—Torpshammars järnväg (1872—75). I de norrländska länen, särskildt i Västerbotten, har hans verksamhet därjämte omfattat byggandet af landsvägar och broar samt reglering af flottleder.

Ö:s intima kännedom om norrländska förhållanden har ofta tagits i anspråk i det kommunala och politiska lifvet. Sälunda var han 1869—71 och 1875—78 landstingsman i Västerbottens län, 1880—81 riksdagsman i 2:a kammaren för Västerbottens södra

Libanoncedrar.

all sin egendom till borgenärernas förtjänande. Begagnas äfven i betydelsen öfverlåta en fordran. Jfr Cession.

Cederberg, Axel Fredrik Oskar, väg- och vattenbyggnadsingenjör, f. 12 okt. 1837 i Värmdö församling af Stockholms län, blef student i Uppsala 1855 och aflade 1861 civilingenjörs-examen vid högre artilleriläroverket å Marieberg. Han blef löjtnant i väg- och vattenbyggnadskåren 1863, kapten 1877, major 1891, öfverstelöjtnant 1894 och öfverste 1901 samt erhöll 1902 afsked. I väg- och vattenbyggnadsstyrelsen tjänstgjorde C. som distriktsadjutant och distriktsingenjör 1866—85, byråingenjör 1885—92, distriktschef 1892—94 och byråchef 1894—1902. Efter att under studietiden hafva varit elev vid kajbyggnader i Stockholm och vid Strömsholms kanals ombyggnad blef C. 1861

domsaga och har sedan 1884 representerat nämnda län i 1:a kammaren. Vidare har C. varit ledamot af den norrländska järnvägskommittén 1885, ordförande i Västerbottens hushållningssällskap 1903 och dess ombud vid hushållningssällskapens möte s. å. Ett erkännande af sina stora förtjänster om Västerbottens län erhöll C. 1902, då han förordnades till landshöfding därstädes under Crusebjörns ministertid (1902—03). 1892 och 1897 var han ordförande i svenska teknologföreningens styrelse. S. L.-k.

Cederblom, Johan Erik, tekniker, f. 9 okt. 1834 på Bromö glasbruk i Torsö socken, Skaraborgs län. Han blef student i Uppsala 1854 och undergick därstädes 1859 bergsexamen, inskrefs s. å. såsom auskultant i kommerskollegium och genomgick den erforderliga kursen vid Falu bergsskola, hvar-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

efter han 1861 antogs till stipendiat på järnkonto-
rets mekaniska stat. Han skötte därefter kortare
tider grufingenjör- och bergmästarbefattningar samt
utförde byggnadsarbeten och konstruktioner af mo-
torer och arbetsmaskiner för kvarnar, sågar, mas-
ugnar, bessemer- och valsverk. 1865 blef han vi-
karierande och 1867 ord. föreståndare för tekniska
elementarskolan i Malmö, 1869 lärare i tillämpad
mekanik vid teknologiska institutet i Stockholm och
1877 professor i maskinlära vid samma läroanstalt
(nuv. tekniska högskolan), hvilken befattning han
lämnade 1899. Han kallades till ledamot af Veten-
skapsakademien 1884 och af Landbruksakademien
1890. — C. var mycket uppburen såsom lärare.
Under den tid han innehade sin lärostol vid tek-
niska högskolan deltog han indirekt i det indu-
striella lifvets arbeten såsom konstruktör och råd-
givande ingenjör åt industriidkare. Bl. a. har han
konstruerat en varmapparat för centraluppvärmning,
vilken kommit till användning mångestades för
kaserner, skolor, sjukhus och privata bostäder. C.
har af trycket utgivit *Elementarlärobok i mekaniken*
(1867), *Grunddragen af ångmaskinläran* (1876), *An-
teckningar om ångpannor* (1878), *Om uppvärmning
och ventilation* (1882), *Ångmaskinlära med mekanisk
värmelära såsom grundläggning* (1889—96) m. m.
samt ett antal uppsatser i "Jernkontorets annaler".

Cederborgh, Fredrik, humoristisk novellist,
f. 17 juni 1784 på Östra Bors bruk, Lindesbergs
landsförsamling, Örebro län, inskrefs som student i
Uppsala 1794, men
reste efter motgångar
därstädes i examensväg
till Lund och tog där
1801 kansliexamen. I
Stockholm inskrefs han
1803 i inrikesexpeditio-
nen och utnämndes 1810
till protokollssekrete-
rare, från hvilken be-
fattning han likväl re-
dan s. å. tog afsked.
Han uppsatte i stället
ett boktryckeri i Stock-
holm och utgaf därifrån
1816—23 tidningen *An-*

märkaren (se d. o.). 1823 bosatte han sig som
bruksidkare på Dalkarlslyttan och dog där 17
jan. 1835. — G. började sin författarbana 1809
med *Uno von Thrazenberg. Berättelse af friherre
Dolk*, några enligt hans egna ord "utan plan
och älsikt" hopskrifna utkast. Den muntra, rätt-
framma stilen och de satiriska hänsyftningarna på
ordensväsendet i Stockholm skaffade det lilla häftet
stor framgång, och redan samma år utkommo två
nya upplagor. C. skref en andra del af sin berättelse
och begynte samtidigt en ny roman, *Ottar Tral-
ling. Lefnadsmålning. Ur enkeprostinnan Skarps
gömmor benäget meddelad*, af hvilken han offent-
liggjorde två delar 1810. S. å. fortsattes "Uno von
Thrazenberg" med en tredje del, och 1814, då tredje
upplagan af "Ottar Trallings" två första delar ut-
kom, tillfogade C. en tredje. Följande år författade
C. en kvick ströskrift mot publicisten Grevesmöhlen,
Herr öfverdirektören C. A. Grevesmöhles porträtt,
för hvilken han stämades af den ägrarne. C. fri-
kändes och gaf ut handlingarna i målet under titeln

*Rättvisan i skönhetstristen emellan öfverdirektören
C. A. Grevesmöhlen och hans porträtt* (s. å.). Hans
närmast följande arbete, farsen *Riddare-kandidaten*
(1816), nedgjordes af Palmblad icke utan skäl, hvar-
emot satiren *Något litet om grefve Jacques Pancrace
von Himmel och Jord* (1818, i *Anmärkaren*) står
på höjden af C:s komiska kraft. 1819 utgaf han
Toni, dram i tre akter, "efter en verklig händelse
på S:t Domingo". Af C:s senare skrifna
verk förtjånar den mycket spridda folkboken
om *John Hall* (1831) att nämnas samt äfven hans
sista större berättelse, *Resan genom lifvet*, hvars
stoff lämnades honom af den i berättelsen skildrade
hufvudpersonen. C. samlade själf sina skrifter under
titeln *Ungdoms tidsfördrija* (1834) och inledde sam-
lingen med ett anspråkslöst företal, *Bref till en
ungdomsbekant*. Hans skrifter ha utkommit i en
mängd nya upplagor, af hvilka de senaste äro af-
fären 1856 och 1882, den sistnämnda utgifven af A.
Ahnfelt och försedd med en lefnadsteckning öfver
C. af utgivaren, samt den 1905 utkomna upplagan
af "Uno von Thrazenberg" och "Jacques Pancrace"
med biografisk inledning af Fr. Böök, som äfven
skrifvit om "Fredrik Cederborghs ungdomsarbeten"
(i Nord. tidskr. 1905), hvilka båda uppsatser med-
dela många viktiga nya bidrag till kännedomen om
C:s utveckling. Jfr äfven G. H. Ljunggren, "Svenska
vitterhetens häfder", IV: 612 ff. (1890).

C. inleder den humoristiska verklighetsromanen i
Sverige. Medan nyromantikernas prosadikt antingen
var exotisk-fantastisk (Palmblad) eller en satirisk
karrikatur af verkligheten (Livijn), sökte C. att
återge verkligheten sådan den var. Hvarken den
romantiska eller den akademiska riktningen satte
hans författarskap högt; Palmblad saknade däri en
filosofisk åsikt af lifvet, och Leopold yttrade, att
"skrifarten var allmän och ofta låg". P. A. Wall-
mark recenserade likväl C. förmånligt och tillhörde
den ganska talrika grupp prosaister, som attrappe-
rade C:s maner och motivkrets. Bland dessa C:s
efterföljare nämnas vidare K. G. Walberg och B. J.
Törneblad, hvilken sistnämnde utgaf en roman med
namnet "Friherre Dolk" af "Ottar Tralling". Till
gengäld lät C. mer än en gång sin humor spela mot de
litterära partierna. Allvarligt framhöll han som en
brist hos dem, att de följde främmande föredömen.
Hans sträfvan att icke gå utom egna iakttagelser och
intryck ledde honom till en framställning af svenska
seder och bruk, svensk natur och svenska samhälls-
förhållanden, hvilken för sin tid obetingadt står i
främsta rummet. Hans små skildringar af landskap
och yttre miljö för händelserna äro åskådliga, raskt
och liffullt naturtroga, klart och knappt skisserade.
Aldrig dröjer han vid en stämning, han berättar
händelser och ställer fram situationer städse med en
utomordentlig skärpa och säkerhet i iakttagelsen samt
en icke mindre styrka och kvickhet i iscensättningen.
Det osammanhängande i de större novellernas kompo-
sition, till stor del beroende på de olika delarnas
tillkomst vid skilda tider, förminskar obetydligt
arbetenas värde. Detta ligger nämligen helt och
hållet i scenernas komiska och satiriska makt;
i den lysande brio, hvarmed alla figurer äro
tecknade, och i stilens enkla, naturliga verknings-
fullhet. Förkonstling, hyckleri och högfärd för C.
illa med. Stundom, såsom i skildringen af fång-
vårdsförhållanden i landsorten, stiger framställningen

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

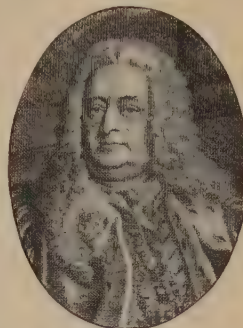
till gripande patos. Oefterhärmlig är C. i att säga kvickheter; de mest löjliga och barocka ting eller de spydigaste anmärkningar liksom undslippa honom alldeles obemärkt, i förbigående. Hemmastadd i alla slags kretsar, anlade C. likväl gärna de lägre klassernas synpunkter och hyste stort deltagande för dessa klasser, stödjande sig på egna erfarenheter, något som inbragte novellerna skymftiteln "drängromaner" och deras författare betyget att ha sökt "sällskap med personer, vida under honom både i bildningsgrad och sedligt värde". Personligen anspråkslös, fräntlig och hjälpsam, var C. allmänt afhållen och med all sin godmodiga satir en fridsam och stilla natur.

R-n B.

Cedercrantz, Johan (före adlandet Malmenius), ämbetsman, f. 1646 i Strängnäs, tjänstgjorde från 1663 vid livländska generalguvernementet och användes vid åtskilliga beskickningar i Ryssland (1666) och Polen (1669). 1670 blef han guvernementssekreterare på Gottland, 1673 generalguvernementssekreterare öfver alla drottning Kristinas underhållsländer, s. å. vice lagman öfver Gottland och Öland, 1674 "hauptman", på förstnämnda ö och 1678, sedan danskarna intagit densamma, sekreterare uti expeditionerna vid amiralitets-, kammar- och reduktionskollegium. Sistnämnda år erhöll han adlig värdighet. S. å. kallades han till Rom och utnämndes af drottning Kristina till hennes sekreterare samt fick uppdrag att bevaka hennes intressen vid svenska och franska hofven äfvensom vid fredsunderhandlingarna i Nijmegen (1678—79), där det var fråga om att till drottningen afträda Sveriges tyska provinser. 1679 blef C. drottningens ståthållare öfver Gottland och Öland. Men redan året därpå ådrog han sig drottningens missnöje. Efter hennes död (1689), då hennes domäner återföll till kronan, afträdde C. från ståthållarskapet. På Gottland hade han varit utsatt för åtskilliga äreröiga beskyllningar och begärde därför domkapitlets vitsord öfver sitt förhållande. I nämnda myndighets protokoll berömmes han såsom en "rättvis och gunstig herre". 1690 blef han lagman öfver Gottland, men bodde på sina gods i Skåne. Han dog där 1699 och begrofs i Ströfveltorps kyrka (ej i Strängnäs). C. var högt värderad af Karl XI. — Hans son Isak, f. 1689, d. 1754, gick såsom frivillig i holländsk tjänst, deltog 1709 i slaget vid Malplaquet och fick af Fredrik I 1745 fullmakt som öfverste i hessisk tjänst. C. J. B.*

Cedercreutz, Herman, greve, riksråd, diplomat, f. 1684, var son af bruksegaren R. Tersmeden, men upptog sin styfaders, landshöfding Cedercreutz', namn och fick, när denne 1719 baroniserades, friherrlig värdighet. Sedan han ett par år auskulerat i Svea hofrätt, medföljde han greve Leijonstedt på dennes beskickning till Berlin, stannade där som ambassadkavaljer till 1707 och var därefter någon tid handsekreterare hos prins Alexander Sobieski. 1709 reste han, som konung Stanislaus' budbärare, från Stralsund till Bender, inträdde i Karl XII:s fältkansli, där han tjänstgjorde som generalauditor, och utförde ett par äfventyrliga beskickningar till Konstantinopel och Adrianopel. Han återkom 1715 till Sverige, blef 1719 krigsråd och 1720 kansliråd samt var 1722—27 envoyé i Petersburg. 1727 utnämndes han till statssekreterare vid utrikes expeditionen, 1736 till president i kammarrevisionen

och 1742 till riksråd. C. var en moderat man utan egentlig partiställning. Han slöt sig i regel till Arvid Horns politik och räknades sedermera, efter dennes fall, till mösspartiet. 1743 var han jämte E. M. von Nolcken svensk fullmäktig vid fredskongressen i Åbo. För att utverka eftergift i de ryska fordringarna skref han härifrån ett bref till kejsarinnan Elisabet, hos hvilken han stod i gunst sedan sin ministertid i Petersburg. Denna direkta hänvändning till kejsarinnan ansågs hafva bidragit till att ryska kabinettet återlämnade Nyland. 1744—45 var C. ånyo i Ryssland såsom svensk ambassadör och afslog där 1745 års förbundstraktat mellan Sverige och Ryssland. 1751 upphöjdes han i grefligt stånd. Död i Stockholm 1754. (L. S.)

Cedergren, Nils, fortifikationsöficer, f. 1752, blef volontär vid fortifikationen 1767, konduktör 1777, löjtnant 1783, kapten 1788, major 1790, kommandant på Tavastehus 1793, öfverstelöjtnant i armén och generalkvartermästarlöjtnant 1796 samt öfverste i armén 1802. C. deltog i hela 1788—90 års krig. Från 1803 hade han öfverinseendet öfver strömränsningen i Finland och blef vid krigets utbrott 1808 chef för finska arméns fortifikationsfältstat samt, sedan generalmajor Cronstedt sårats vid Rajola, chef för 4:e brigaden, med hvilken han deltog bl. a. i striderna vid Ruona bro, där han förde vänstra flygeln och med sitt anfall tillbakadref Rajevskij mot Nerroja, och vid Oravais, där brigaden sammansmälte till hälften, men det oakadt sedan bildade arriärgarde under det nattliga återtaget till Ny-Karleby. C. hade för sitt välförhållande blifvit ridare af svärdsordens stora kors och utnämndes 1809 till öfverste och chef för fortifikationen samt deltog sedermera uti expeditionen till Västerbotten, hvarunder han dock synes hafva väl mycket gått Wachtmeisters ärenden. Om C. till följd däraf eller därför att den förestående sammanslagningen af fortifikationen och fältmätningskåren kräfde en yngre kraft ansågs böra aflägnas, är ovist; i aug. 1810 blef han emellertid tjänstledig och följande år tjänstfri, hvarefter Tibell utnämndes till chef för ingenjörkåren. C. fick sedermera sin f. d. chefslön på indragningsstat samt kvarstod såsom tjänstfri bland öfverstarna på ingenjörkårens fortifikationsbrigad till 1821. Han dog 1825. L. W. son M.

Cedergren, Per Vilhelm, marinmålare, f. 17 nov. 1823 i Stockholm, studerade 1844—45 vid konstakademien och utbildade sig ytterligare genom resor. C. var verkmästare vid marin-ingenjördepartementet 1872—79. Han målade företädsvis fartyg, med god teknik och stor sakkännedom. Nationalmuseum eger af honom *Svenska krigsfartyg efter en sjödrabbning* (1861). Död i Spånga 3 okt. 1896. (G—g N.)

Cedergren, Henrik Tore, telefontekniker, f. 31 dec. 1853 i Stockholm, genomgick 1872—75 teknologiska institutet och företog därefter för sin

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

utbildning flera utländska resor. C., som efter sin fader öfvertagit en juveleraraffär i Stockholm, syselsatte sig först med guldsmedsyrket och med byggnadsverksamhet, men har alltifrån 1883 ägnat sig nästan uteslutande åt telefonväsendet. Redan 1877

uppsatte han i Stockholm mellan sin guldsmedsbutik och sin bostad den första för praktiskt bruk afsedda telefonledningen i Sverige, och då sedermera Bellbolaget, som under ett par års tid efter amerikansk föredöme för synnerligen högt pris tillhandahöllit allmänheten telefon, icke kunde förmas att sänka sina pris, bildade C. i allmänhetens intresse "Allmänhetens telefonbolaget i Stockholm", hvilket konstituerades 13 april 1883. Den storartade utveckling detta bolag under hans ledning undergått är fullständigt enastående inom telefoniens historia och har haft till följd, att detta svenska bolag i utlandet alltjämt framhålles såsom ett mönster för rationell telefondrift. Genom sin i bolagets namn 4 febr. 1888 till regeringen ingifna, men för telegrafverkets skull afslagna ansökan att medelst ett interurbant telefonnät förbinda Göteborg, Malmö och Sundsvall med Stockholmsnätet kan C. äfven anses hafva givit impulsen till det storartade nät af långdistansledning, som sedermera anlagts af staten. En lysande seger för den svenska telefonindustrien hembar C., då han år 1900 i en skarp konkurrens med de mest framstående utländska telefonfirmor lyckades förvärfa koncessionerna för uteslutande rätt till telefondrift i Moskva och Warschau. C. har i dessa städer tillämpat sin stora telefontechniska erfarenhet och skapat anläggningar, som angifva höjdpunkten af nutidens telefonteknik. Bland C:s många telefontekniska uppfinningar och konstruktioner må framhållas konstruktionen (1890) af kabeltrummor af cement, försedda med tuber för kablaras framdragande, hvilka trummor sedan kommit till vidsträckt användning, bl. a. i Moskva och Warschau. Då centralbatterisystemen i Amerika läto tala om sig, var C. en bland de första telefontekniker i Europa, som insåg deras stora betydelse, och den svenska telefonindustrien har i väsentlig grad hans förutseende och energi att tacka för att den vid detta kritiska skede höll jämna steg med den amerikanska telefonindustrien. Likaså var C. den förste, som på telefonanläggningar med centralbatteri tillämpade det s. k. fördelningssystemet, hvarigenom en anropande abonnent alltid kommer till en ledig telefonist. Den icke minst betydelsefulla delen af C:s verksamhet är att han inom telefontekniken bildat en verklig skola af svenska telefoningenjörer, hvilka både inom och utom Sverige arbeta i telefonindustriens tjänst. Se vidare Telefon.

Cederharts, *farm.*, ett vällyktande harts, som i ringa mängd utsipprar från cederens stam. I forntiden lär det hafva använts vid balsamerung. O. T. S.

Cederhielm, friherrlig ätt, härstammande från en

bonde Olof, hvilken 1615 från norra Jylland inflyttade till Sverige. Olofs son, Johan Olofs-son, f. 1582, d. 1657 som borgmästare i Sala, var tretton gånger riksdagsman. Tvenne söner till honom, hvilka efter modern togo sig namnet Palm, blefvo adlade, den ene 1682 med namnet Gyllenpalm, den andre 1686 med namnet C. Den sistnämnde, Germund C., f. 1635, d. 1719 som f. d. landshöfding i Skaraborgs län, upphöjdes i friherrligt stånd 1718.

1. Germund C., son af landshöfdingen Germund C., f. 1661, blef 1681 härads höfding i Hane-kinds med flera härads domsaga i Östergötland, 1699 assessor i Svea hofrätt och 1704 lagman, först i Närke och några år senare i Östergötland. 1702 kallades C. till medlem af den stora lagkommissionen och tog en verksam del i dess arbeten till 1716. Vid sidan af dessa uppdrag erhöll han 1706 förtroendet att leda den unge holsteinske hertigen Karl Fredriks uppfostran och fortför därmed ända till dennes myndighetsförklaring 1716. S. å. utnämndes C. till landshöfding i Södermanland. Under de ryska härjningarna på svenska kusten 1719 visade C. sig icke fullt vuxen denna post; han synes alldeles hafva saknat förmåga att samla och leda de allmogeskaror, som ville deltaga i provinsens försvaret, och ådrog sig på grund häraf ett strängt bannbref från regeringen. 1723 utnämndes C. till president i Göta hofrätt och återgick därmed till domarämbetet, för hvilket han på grund af insikter och övadt bättre passade. Vid riksdagen s. å. var C. ordförande i ständernas kommission öfver stämpelningarna i bondeståndet, och 1725—27 deltog han såsom ordförande i den västra finska kommissionen välsignelsebringande och energiska arbete med att ordna förvaltningen och befordra landskulturen i Finland efter den förödelse, som öfvergått denna landsdel under den stora ofreden. C. afled 1741.

2. Josias C., den föregående broder, riksråd, f. 1673, ingick 1700 i kansliet, där han vann sin utbildning såsom ämbetsman under ledning af Piper och Hermelin och raskt befordrades från den ena sekreterarposten till den andra. Från 1702 följde han Karl XII:s fältkansli under dennes krigståg i Polen och Sachsen samt användes därunder äfven för tillfälliga diplomatiska uppdrag. Det viktigaste af dessa var hans beskickning till Dresden för att öfvervaka uppfyllandet från konung Augusts sida af fredsvillkoren i Altranstädt. C. var äfven med under fälttåget mot Ryssland, blef tillfångatagen vid Poltava och måste vid sidan af sin förman Piper gå med i tsarens triumftåg vid hans återkomst till Moskva. Med undantag för några månader, under hvilka C. på hedersord att återvända fick resa till Sverige för att framföra tsarens anbud om fångarnas utväxling, förblef C. i rysk fångenskap ända till fredsslutet och återkom till Sverige först 1722. Under den långa vistelsen i Ryssland hade han syssel-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

satt sig med studier och med att hjälpa betryckta landsmän. Liksom sina medfångar i allmänhet synes han äfven under denna tid förvärfvat en viss bojelse för pietismen. Efter sin hemkomst återinträdde C. i kansliet såsom statssekreterare vid utrikes expeditionen. Han kastade sig nu med iver in i de politiska striderna och slöt sig till det uppblomstrande holsteinska partiet, till hvars ledande män han snart räknades. Hans sympatier för den åsidosatte svenske tronpretendenten, med hvilken han hade gjort bekantskap i Ryssland och för hvilken hans broder Germund en längre tid varit lärare, tron på dennes nya glänsande utsikter såsom tsar Peters måg och väl äfven öfvertygelsen om nödvändigheten af Sveriges nära anslutning till Ryssland synas hafva varit motiven till denna hans skarpt utpräglade partiställning. Vid 1723 års riksdag insattes C. både i sekreta utskottet och i mindre sekreta deputationen och var kanske näst landtmarskalken riksdagens inflytelserikaste person. Hans anseende var sådant, att han redan under samma riksdags lopp inkallades i rådet. År 1725, då holsteinska partiet stöd på höjden af sin makt, afsändes C. såsom ambassadör till Ryssland för att vid de förvecklingar, som antogs skola uppkomma efter tsar Peters död, förfäta Sveriges intressen. Hans instruktion gick ut på att underblåsa den inre partikampen i Ryssland för att försvaga denna makt, men äfven göra Sveriges hjälp eftersträfvansvärd för tsarens efterträdarska. Holsteinska partiets hemliga afsikt med beskickningen torde emellertid varit att gifva hertigen af Holstein en bättre rådgifvare än Bassewitz, arbeta på befästandet af Katarina I:s tron och ytterligare sammanknyta den svenska och den ryska politiken för att återförskaffa hertigen Slesvig, i nödfall genom ett krig mot Danmark. Det var dessa planer, icke sin instruktion, som C. efter bästa förmåga sökte att fullfölja. Hemkallad i början af 1726, fann C. oppositionen mot holsteinska partiets äfventyrliga politik i full gång, i det att Arvid Horn nu öppet brutit med detsamma. Kampen mellan partierna i rådet koncentrerade sig kring antagandet eller förkastandet af Sveriges anslutning till den berömda hannoverska alliansen. Trots det att C. uppbjöd hela sin skicklighet och energi för att omintetgöra detta förbund, segrade Horns anhängare efter en långvarig kamp, och de på hösten 1726 sammanträdande ständerna bekräftade hans seger. Vid den därpå följande råfsten med holsteinska partiets ledare angreps C. af sekreta utskottet för sitt förhållande under ryska ambassaden m. m. C. försvarade sig skickligt och djärft både muntligen vid ett personligt företräde på riddarhuset och i de ofrälse stånden och genom vidlyftiga skrifter. Utgången af hans sak var länge oviss, men då hans fiender slutligen hotade att ställa honom under rannsaking och dom af en ständernas kommission, såsom kort förut skett med Vellingk, fann han för godt att begära afsked från riksrådsämbetet, hvilket beviljades i augusti 1727, tills vidare utan pension. Därmed var C:s statsmannabana bruten för alltid. Af ryska regeringen erhöill han såsom erkänsla för gjorda tjänster och uppmuntran till kommande sådana en liten pension, men afled på sätesgården Lindholmen i Uppland redan 23 sept. 1729. — C. tillhörde otvifvelaktigt sin tids insiktsfullaste och mest begåfvade svenske statsmän. Hans skarpsinne, kunskaper och skrift-

ställartalang förskaffade honom efter hans hemkomst ur fångenskapen en sällsynt hastig befordran till rikets högsta ämbeten och en ledande partiställning. Men han var alltför benägen att hängifva sig åt äfventyrliga och djärftva planer utan känsla af Sveriges ändrade maktställning och djupa behof af fred och inveklade sig därjämte alltför djupt i sitt partis intressen, för att hans stora erfarenhet och begåfning rätt skulle komma hans fädernesland till godo. I flera hänseenden påminner han om det följande hattpartiets statsmän, hvilkas första representanter också framgingo ur resterna af det gamla holsteinska partiet. I Hålsinglors' statsarkiv finnas 326 bref till C.

3. Karl Gustaf C., den förstnämndes son, hofman, diplomat, f. 1694 på Säby i Vists socken af Östergötlands län, var först hofjunkare, sedan kammarherre, öfvergick efter konung Fredriks tronbestigning i holsteinsk tjänst och blef holsteinsk minister i Paris, där han dog 1740. Genom slöseri ådrog han sig så stora skulder i den franska hufvudstaden, att han 1724 på borgenärernas begäran inmanades i bysättningshåkte på Châtelet, där han tillbragte de sista sexton åren af sitt lif. Han förde där ett komfortabelt lefnadssätt, på franska statens bekostnad, emottog talrika besök och författade korrespondenser till främmande hof angående Parisförhållanden. Han låg i en omfattande brefväxling med hela det diplomatiska Europa (ensamt hans postpengar lära ha gått till 4,000 livres om året) och ansågs vara djupt invigd i kabinettens hemligheter. C. var en kvick och satirisk man, utrustad med stora litterära och filosofiska intressen, och uppträdde såsom författare både på franska och svenska. Hans bitande epigram och andra skämtsamma dikter, ofta författade till svenska psalmmelodier, voro kända både i Sverige och vid franska hofvet, där de spriddes i afskrifter. Hans brefväxling på alexandrinsk vers med Olof Dalin, om kärleken till Gud, finnes tryckt i Dalins samlade vitterhetsarbeten. Med Dalin växlade han ock under dennes vistelse i Paris mera kraftiga argument i en uppscendeväckande strid. Han öfersatte också från franskan en kvick "Kärleksbalk" (utgifven anonymt i Paris 1740 samt intagen 1869 i Hansellis "Samlade vitterhetsarbeten"). Jfr K. Warburg, "Från förra seklets Pariserkoloni: Dalin och Cederhielm" (i Svea 1888).

4. Josias Karl C., sonson till riksrådet Josias C., statsman, jordbrukare och politisk-ekonomisk författare, f. 1734, studerade i Uppsala och ingick därefter vid tullverket, där han avancerade till tullråd med titeln kammarråd, men lämnade redan 1766 ämbetsmannabanan och slog sig ned på landet såsom jordbrukare. C. var en kunnig och begåfvad man, kvick och satirisk, men stridslysten och högfärdig, egenlyttig och hänsynslös. Han kastade sig tidigt med ungdomlig oförskräckhet och iver in i parti-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

kampen på mösspartiets sida och vann redan vid sin första riksdag, 1760—62, sådant anseende, att han under senare delen af densamma insattes i sekreta utskottet och valdes till fullmäktig i ständernas kontor. Denna framgång förledde honom att i början af följande riksdag på riddarhuset väcka förslag om en revision af grundlagarna, hvilket väckte sådan ovilja, att C. skyndsamt måste återtaga detsamma och anhålla om adelns öfverseende. Denna episod syntes i början ej skada hans parlamentariska bana; han tillhörde äfven denna gång sekreta utskottet, deltog med ifver i hatrådets störtande och insattes bland mössornas bästa krafter i den nyskapade tulldirektionen. Ehuru själf ordförande i ständernas kontor, gaf han uppslag till råfsten med denna myndighet och dess upphäfvande såsom särskildt ämbetsverk. C. var emellertid alltför mycket "vilde" till sin natur för att följa ett parti i alla skiften och stöttes väl också tillbaka af de demokratiska tendenser, som det segrande mösspartiet förfäktade. Han började under riksdagens senare del att skilja sig från mössorna i viktiga frågor, och då han slutligen med vanlig skärpa bestred tillsättandet af kommissionen öfver hoffmanska upproret såsom ett afsteg från partiets principer, ansågs han fullständigt hafva brutit med sitt gamla parti. Detta affall gaf luft åt den förbittring, som hans hyssna tunga väckt både hos vänner och fiender, och han blef i juni 1766 af adeln utesluten från riddarhuset för den innevarande och den följande riksdagen. De ofrälse stånden nöjde sig ej härmed, utan beslöt, att C. till straff för sitt memorial om grundlagarnas förbättring skulle för all framtid uteslutas från riksdagarna och från befattningar i rikets tjänst, och trots adelns protester afgick en ständernas skrivelse härom till k. m:t. C:s statsmannabana syntes för alltid bruten, och han drog sig tillbaka till privatlivet för att egna sig åt studier, författarskap och skötseln af sina stora egendomar, som han visste att göra till verkliga mönstergårdar. Vid 1771—72 års riksdag infann sig C. ånyo på riddarhuset, utan afseende på de ofrälse ståndens förra beslut, men uppträdde något mera försiktigt än förr och spelade ej heller samma roll. Han synes hafva hälsat revolutionen med tillfredsställelse såsom en räddning från den demokratiska yran; men varm vän af friheten, vågade han dock redan strax efter statshöfvingen på riddarhuset försvara ständernas konstitutionella rätt att fastställa tid för beivring. Vid 1778—79 års riksdag tillhörde C. den nybildade adliga oppositionen, och i dec. 1779 utgaf han, i början anonymt, den första egentliga oppositionstidningen efter revolutionen, "Sanning och nöje". Tidningen, som skarpt kritiserade hela regeringssystemet och med bitterhet och ironi anfull dess ledande män, Liljencrants och bröderna Scheffer, vann stor spridning och bidrog i väsentlig grad till tryckfrihetens inskränkande genom förordningen i maj 1780. C. fann för godt att nedlägga sin tidning i juni s. å. Vid 1786 års riksdag ansågs C. af oppositionen icke längre pålitlig, emedan han närmast sig konungen. Han hoppades nu blifva Liljencrants' efterträdare såsom finansminister och lär hafva rekommenderats härtill af Armfelt och Schröderheim. Gustaf III valde Ruuth i stället, men C. fick såsom ersättning en sorts hedersplats i kommerskollegium med titeln kommerseråd och

tjänstgöring efter behag, dock utan lön, och lär i det följande hafva rådfrågats i ekonomiska ärenden på grund af sina erkända insikter därutinnan. Han afled 20 dec. 1795. Enligt hans förordnande skulle den största af hans egendomar, Segersjö i Närke, såsom fideikommiss tillfalla hans dotterson Josias Montgomery och dennes manlige afkomlingar med förpliktelse för fideikommissarien och dennes äldste son att jämte eget släktnamn bära namnet Cederhielm. Af C:s skrifter i politiska och ekonomiska ämnen är den mest bekanta hans ungdomsskrift: *Tänkar om spannemåls brist och dyrhel* (1757). Jfr O. Levertin, "En aristokratisk tidningsskrifvare och hans familj" (i "Svenska gestalter", 2:a uppl. 1904).

5. Germund Ludvig C., greve, den förstnämndes sonsons son, f. 8 april 1755 i Jönköping. Han anställdes 1770 vid lifdrabantkåren, åtföljde 1774 öfverste Kaulbars på dennes beskickning till Petersburg och ingick s. å. som korsett vid lätta dragonkåren (nuf. lifgardet till häst). Från 1776 företog han vidsträckt resor på kontinenten, under hvilka han genom konungens rekommendation öfverallt fick tillträde vid hofven och i de högre sällskapskretsarna. 1778 erhöi han anställning i fransk krigstjänst och hade vid sin återkomst till Sverige 1781 avancerat till öfverste i franska armén. Hemma befordrades han nu till stabskapten, anställdes 1783 såsom attaché vid beskickningen i Paris och tillhörde Gustaf III:s svit vid dennes besök i den franska hufvudstaden följande år. Sedan han 1784 ånyo återvärd till Stockholm, tillhörde C. konungens närmare umgänge och utnämndes i början af år 1789 till förste major vid lätta dragonerna. Harmen öfver den nya statskupen i februari s. å. förmådde honom dock att taga afsked från krigstjänsten och draga sig tillbaka från hofvet. De följande åren tillbragte han dels på resor, dels i Stockholm och dels på sina egendomar i Östergötland, åt hvilkas förskönande han egnade mycken omsorg. 1809, efter statshöfvingen, erbjöds honom ministerposten i Paris, hvilket anbud han dock afböjde. 1811 blef han öfverstekammarjunkare. 1812—15 var C. guvernör för arprinzen Oskar, 1814 blef han en af rikets herrar och 1822 greve, men tog som sådan aldrig introduktion på riddarhuset. Han dog 8 febr. 1841. Med honom utslocknade ätten. — C. stod på höjden af sin tids bildning och efterlämnade minnet af en ovanligt älskvärd och ädel personlighet. Han egde en stor boksamling och en betydlig mängd handskrifter, hvilka senare han testamenterade till Uppsala universitets bibliotek. L. S.

Cederhielm, Montgomery-. Se Montgomery-Cederhielm.

Cederholm, Axel Fredrik, skådespelare, konstlitterant, f. 29 sept. 1780 i Stockholm, aktör vid operan och dramatiska teatern 1800—20, lär hafva varit "af naturen rikt utrustad, med skön, reslig gestalt och manlig, väljudande stämma" samt

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

spelade *Leon* i "Slottet Montenero", *Karl Gustaf* i "Drottning Kristina", titelrollen i *Czar Peter skeppstimmerman* i Holland m. fl. — Såsom målare vann C. flera pris i konstakademien. Han utförde akvareller, gouacher och teckningar med arkitektoniska och landskapsmotiv, hämtade från Stockholm och dess omgifningar. Uppsala universitets bibliotek besitter i den westniska samlingen en mängd af dessa teckningar, hvilka äro af en viss betydelse för kännedom om Stockholmstraktens äldre topografi. Tvenne gouache-målningar af C. (den ena, daterad 1818, i kanslihuset, Stockholm, den andra af Drottningholm) framställa Karl XIV Johans kröning. C. dog i Stockholm 9 dec. 1828.

J. K.-e.*

Ceder-manna, bot. Se Manna.

Cederschiöld (Cedersköld), svensk adlig ätt, härstammande från borgaren och rådmannen i Gäfle Peder Hansson (d. 1612), hvilkens sonson Petrus Eliæ Gavelius 1687 adlades under namnet C. Från Peder Hansson härstamma äfven ätterna von Gavel, Adelsjerna och den först adlade ätten Cronstedt.

1. Petrus Eliæ Gavelius, adlad C., ämbetsman, son af justitieborgmästaren i Gäfle, Elias Gavelius, f. 1625, d. 1697, blef 1655 e. o. och 1663 ord. juris professor i Uppsala samt antogs 1665 till generalinspektör i k. kansliet, "med förbindelse att hafva inseende öfver alla fiskaler i riket och att tillse huru kungliga förordningar efterleddes". Då detta ämbete (motsvarande det nuv. justiekanslersämbetet) 1675 indrogs, erhöi C. en assessorsplats i Göta hofrätt.

2. Fredrik Johan C., den föregående sonsons sonson, filosof, f. 1774 på Lidboholm i Sjöås socken af Kronobergs län, blef student i Lund 1793, filos. magister 1796, docent i teoretisk filosofi 1800, adjunkt i teoretisk och praktisk filosofi 1803 samt lektor i historia och moralfilosofi vid Växjö gymnasium 1807. Redan 1808 utnämndes han emellertid till professor i moralfilosofi i Lund, hvilket ämbete han innehade till 1841, då han erhöi afsked som emeritus. Död 1846. De viktigaste af hans skrifter äro *Allmän inledning till apriorisk eller rationell pligtlära* (1821) och *Menniskors aprioriska pligtlära* (1828—29).

3. Per Gustaf C., den föregående broder, läkare, politisk skriftställare, f. 4 sept. 1782 på Lidboholm i Sjöås socken af Kronobergs län, blef student i Lund 1798, med. doktor 1809, anat. prosector 1811 och kirurgie magister 1812. Året därpå bosatte han sig i hufvudstaden, där han 1817 blef e. o. professor i barnförlösningskonst vid karolinska institutet samt 1822 professor vid nämnda läroverk och direktör vid allmänna barnbördshuset. Han skaffade sig ett aktadt namn, särskildt genom sitt nit för barnmorskeundervisningen, samt utarbetade i detta fack flera lättfattliga handböcker och anvisningar. Äfven som politisk författare, riksdagsman och statsrevisor utförde C. en betydande verksamhet. Han var ledamot af Vetenskapsakademien (från 1830) och flera andra lärda samfund. Död i Stockholm 12 febr. 1848. — C. utgaf *Handbok för barnmorskor* (1822, 7:e uppl. 1868), *Utkast till handbok i den instrumentala barnförlösningskonsten* (1830, 5:e uppl. 1870), *Lärobok i vården om kvinnans släktlif* (1836—39), *Riksdagen i Stockholm 1719* (1826), *Handbok för riksdagsmän* (1822, 3:e uppl. 1839), *Försök att bringa Sveriges grundlagar i system* (1828)

och *Anmärkingar vid lagkomitéens förslag till allmän criminallag* (1833) m. fl. arbeten.

4. Fredrik August C., den föregående son, läkare, f. 27 maj 1813 i Stockholm, blef student i Lund 1830, medicine licentiat 1839 samt kirurgie magister och medicine doktor 1840. Efter att hafva haft förordnande dels som bataljonsläkare vid andra lifgardet, dels som barnmorskelärare och som adjunkt i obstetrik vid karolinska institutet, blef han 1842 t. f. och 1846 ord. provinsialläkare i Nora distrikt. Från denna befattning fick han 1851 på begäran afsked och slog sig därefter ned som praktiserande läkare i hufvudstaden, utnämndes 1854 till provinsialläkare i Stockholms distrikt och var 1855—80, med professors namn, heder och värdighet, lärare vid den i Stockholm befintliga undervisningsanstalten för barnmorskor. Utom åtskilliga smärre uppsatser, till stor del offentliggjorda i tidskriften *Hygiea*, utgaf C. *Lärobok för barnmorskor* (1873) och *Lärobok för barnmorskor uti instrumentala förlösningskonsten* (1874; 3:e uppl. 1901; omarb. uppl. af E. Alin 1896). Han ombesörjde dessutom nya upplagor af sin faders läroböcker i samma ämne. Under de senaste ständsriksdagarna var han en verksam ledamot af ridderskapet och adeln. Död i Stockholm 10 mars 1883.

5. Gustaf C., den föregående son, sjukgymnast, massör, f. 13 okt. 1845 i Nora, var 1869—70 underlöjtnant vid Svea lifgarde, förestod 1872—79 med frångång ett af honom inrättadt sjukgymnastiskt institut i Hannover och flyttade 1879 till Stockholm, där han 1888 erhöi professors titel. Sedan han lyckligt behandlat storhertigen af Baden vid dennes besök i Stockholm, förmådde fursten honom att 1889 öfverflytta till Baden-Baden, hvarifrån C. 1895 åter förlade sin verksamhet till Stockholm. I sin massagebehandling använder C. företrädesvis svaga retningar och milda s. k. passiva rörelser. Han har utbildat flera lika originella som enkla metoder mot migrän (genom retning af nervus sympathicus på halsen) samt vissa öron- och ögonsjukdomar, mag- och tarmkatarr m. m. C. har sedan 1886 använt en af honom uppfunnen metod att genom massage af slemhinnan (medelst en med battist omvrad silfverträdsöglä) bota näs- och svalgkatarrer. Denna metod, som vunnit erkännande af utländska specialister, började han 1895 införa i Stockholms folkskolor. Han har beskrifvit den i en uppsats i "Allgem. medic. centralzeitung" (1890). C. har vidare skrivit broschyrerna *Über die schwedische heilgymnastik* (1877) och *Über passive bewegungen* (1878) m. m.

6. Johan Gustaf Kristofer (Christoffer) C., den föregående syssling, språkforskare, f. 25 juni 1849 i Stockholm, blef 1868 student i Lund, 1873 filos. kandidat och 1874 filos. doktor samt var 1875—83 docent i nordiska språk. 1882—89 var han föreståndare för Göteborgs nya elementarläroverk för flickor samt 1884—86 därjämte lärare och 1885—86 studie-rektor vid kjellbergska skolans seminarieafdelning. 1889—94 var han änyo docent i Lund, utnämndes 1893 till professor i nordiska språk vid Göteborgs högskola och tillträdde professuren 1894. Sedan 1889 är C. medarbetare i redaktionen af Svenska akademiens "Ordbok öfver svenska språket". C. har utvecklat en rikhaltig och betydande språkvetenskaplig författarverksamhet. Af hans skrifter

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

äro följande viktigast: de isländska textupplagorna *Bændamanna saga* (1874), *Geisli eda Oláfsdrápa ens helga* (s. å.), *Jömsvikingsaga* (1875), *Versions nor-diques du fabliau français "Le mantel mautaillié"* (1877, jämte Wulff), *Clarus saga* (1879), *Erex saga* (1880) och *Allra kappakvæde* (1882), *Fornsögur suðurlanda* (i Lunds univ. årsskrift 1877—84; sepa-ratupplaga 1884); vidare *Zur textkritik von vier romantischen sagas* (i Germania, 1875), *"Eine alte sammlung isländischer æfintýri"* (ibid., 1880), *Studier öfver isländska kyrkomåldagar* (i Aarb. f. nord. oldk. 1887), *Bidrag till kritiken af Benda-manna sagas text* (i Arkiv f. nord. fil. 1889), *Kälf-dråpet och vänpröfningen* (1890), *Om komparativen af fornisl. adj. på -ligr och adv. på -liga* (Arkiv f. nord. fil. 1893), *Medeltidsberättelser* (i "Svenska landsmålen", 1885—91), *Döda ord* (1893), *Om de senast framställda fördringarna på en histo-risk ordbok* (1894), *Om s. k. subjektlösa satsar* i svenskan (i Nord. tidskr. 1895), *Om grund-talens lexikaliska behandling* (1897), *Om svenskan som skriftspråk* (1897; 2:a uppl. 1902), C:s för-nämsta arbete hittills, synnerligen innehållsrikt och vägbrytande, *Om några ställen i äldre Västgötalagen* (1898), *Om Erikskrönikan* (1899), med en i flera af-seenden ny uppfattning af detta verk, *Hur lägges grunden? Språkliga anmärkingar om våra folkskole-barns första lektyr* (1900), *Om kvinnospråk och andra ämnen* (s. å.), *Konung Sverre* (1901), *Rytmen och fantasien* (i Nord. tidskr. 1902), *Rimlista till Eufe-miavisorna och Erikskrönikan* (1903) och *Rytmens trollmakt* (1905) samt i förening med V. Olander de för skolutervisningen afsedda arbetena *Svensk up-satsskrifning* (2 dlr 1896; I 5:e uppl. 1904, II 3:e uppl. 1903), *Vinkar och råd om undervisningen i modersmålet* (1901) och *Svensk språklära för folk-skolor och allmänna läroverkens lägre klasser* (1904). C. har äfven utgivit en "Svensk läsebok" (4 dlr 1888; I 6:e uppl. 1905, II 5:e uppl. 1902, III 4:e uppl. 1897—98, IV 2:a uppl. 1902) samt är jämte H. Gering och E. Mogk utgivare af samlingen "Altnordische sagabibliothek" (Halle 1891 ff.). C. företog 1870 och 1871 studieresor till Danmark och Tyskland samt 1877 och 1878 till Tyskland, England och Frankrike. 1885—88 var C. ledamot af kommittén för undersökning af undervisningen i de enskilda flickskolorna. S. å. valdes han till med-lem af Vet. o. vitt.-samhället i Göteborg och 1904 af Videnskabselskabet i Kristiania. 1902 tilldelade Svenska akademien C. sitt kungliga pris. 6. R-n B.

En syssling till de båda sistnämnde, Staffan Fredrik Robert Per C., f. 1847, kommerseråd 1891, generalkonsul i Köpenhamn 1893 och generaltulldirektör 1898, var 1888—90 protektionistisk ledamot af riksdagens andra kammare samt af bevillningsutskottet.

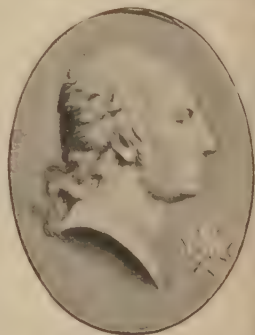
Cederström, svensk adlig ätt, som härstammar från rådmannen i Kalmar Karl Joensson, d. 1670. Dennes son var biskopen Karl Karlsson i Västerås, hvilken 1684 fick adliga privilegier och hvars barn s. å. adlades under namnet C. En gren af släkten upphöjdes 1731 i friherrligt, en annan 1819 i grefligt stånd. Den adliga grenen utgick på svärds-sidan 1815. En af släktens medlemmar afsade sig, vid 1800 års riksdag, sitt adelskap och kallade sig Claesson. En gren af ätten immatrikulerades 1818 på finska riddarhuset och utslöcknade 1828.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1. Olof Karlsson C., friherre, riksråd, son af biskop Karlsson, f. 1679 i Stockholm, d. 1745, var kanslist i inrikes civilexpeditionen, då han 1712 fick befallning att resa till Bender för att tjänst-göra hos Karl XII. Han deltog 1713 i kalabaliken och var sedermera konungen följaktig ända till Stral-sund, där han uppehöll sig under belägringen 1715. Efter att hafva tjänstgjort som kansliråd (från 1721 som e. o., från 1727 som ord.) och som medlem af upphandlingskommissionen, blef han 1728 statssekre-terare vid inrikesexpeditionen och 1739 riksråd. Sistnämnda år kallades han till kansler för Åbo universitet, var 1741—43 ordförande i kommissionen öfver kammарverket, 1742 i lagkommissionen samt från 1743 till sin död i kommissionerna öfver Finlands upphjällpande och öfver järnhandeln. 1731 blef han friherre.

2. Bror C., den föregående sonson, friherre, militär, f. 1754, studerade en tid i La Rochelle, genomgick alla tjänstegraderna vid lifgardet samt blef (1786) generaladjutant och öfverste i armén. I ö kriget med Ryssland 1788—90 deltog C. som öf-verstelöjtnant vid lifgardet, och på sommaren 1790 förde han befalet öfver landstigningstrupperna vid Björkö. Sedermera stod han högt i ynnest såväl hos Gustaf IV Adolfs förmyndare som hos denne konung själf och vardt mycket använd. Han blef 1793 generalmajor, förordnades 1794 till general en chef för artilleriet, till hvars förbättring han sam-verkade med Cardell och Helvig, utnämndes 1796 till chef för norra skånska kavalleriregementet och 1802 till president i krigskollegium (med sedermera tillagd titel af krigspresident). S. å. blef han general-löjtnant. I aug. 1808 sattes han till öfverbefälhaf-vare för den s. k. västra armén, från hvilken följande året militärrevolten mot Gustaf Adolfs styrelse utgick, utan att han kunde hindra det. 1809 tog han afsked från presidentskapet och chefsplatsen vid kavalleriet, 1812 från sina öfriga befattningar. Död 1816.

3. Olof Rudolf C., den föregående kusin, greve, general-amiral, f. 8 febr. 1764 i Landskrona. Han tjänstgjorde 1784 som hamnkapten på S:t Barthélemy, öfver hvil-ken ö han uppgjorde en beskrifning. Sedermera deltog han i kriget med Ryssland 1788—90 och utmärkte sig som ledare af expeditionen till Rogervik (17 mars 1790), där virke till ryska skär-gårdsfartyg och mycken annan krigsmateriel för-stördes, samt vid an-fallet på Reval och under "Viborgska gat-loppet". 1795 befordrades han till öfverste; 1796 och 1798 kryssade han med en fregatteskader i Nordsjön för att skydda den nordiska handeln mot engelska kapare. 1801 utnämndes han till konteramiral, sändes s. å. med en eskader till Medelhafvet för att tukta tripolitanska sjöröfvere och slöt efter tjugo månaders kampanj fred med Tripolis. 1808 förde han befalet öfver en eskader, som hade till uppgift att skydda den svenska kusten mot en

befarad fransk-dansk landstigning, och i maj s. å. återtog han det af ryssarna ockuperade Gottland. Därefter förde han befälet öfver örlogsfloktan under dess expedition till Finska viken, men lyckades hvarken hindra ryska skärgårdsfloktan att passera Hangö-udd eller intaga befästningarna vid Hangö. Den förra uppgiften kunde svårigen utföras af segellinjeskepp, och den senare hann C. aldrig försöka lösa, enär han plötsligt hemkallades af konungen. 1809 förde C. befälet öfver större delen af svenska sjövapnet, hvarom en ännu befäktlig hållristning i Stockholms norra skärgård vittnar. Såsom vice lands-

höfding på Gottland (1810—11) ådagalade han mycket nit om nationalbeväringen. 1813 förordnades han till generalbefälhafvare öfver hela den svenska sjöstyrka, som var kommanderad mot danskarna och de med dem allierade fransmännen, och 1814, för en kortare tid, öfver sjöstyrkan mot Norge. 1815 kallades han till statsråd och generaladjutant för flottorna, beklädde 1816—18 öfverståhållarämbetet i Stockholm och utnämndes 1818 till amiral, 1820 till öfveramiral samt 1823 till general-amiral och chef för k. mts flotta, hvilken enligt C:s s. å. utarbetade och framställda organisationsförslag bildats genom sammanslagning af örlogsfloktan och arméns flotta. 1819 upphöjdes han i greffligt stånd. Mot slutet af sin lysande bana var C. utsatt för många angrepp från riksdagens och pressens sida, med anledning af regeringens på hans tillstyrkan och genom honom med handelshuset Michaëlsson & Benedicks (1825) afslutade försäljning af åtskilliga kronans krigsfartyg (jfr Skeppshandeln). Undan den allmänna harmen öfver den snöpliga och för nationalitetskänslan kränkande utgången af denna "handel" nödgades C. 1828 draga sig tillbaka till privatlivet. Död 1 juni 1833 på Löfsta vid Uppsala.

4. Gustaf Albrekt Bror C., son af C. 2, friherre, militär, f. 21 sept. 1780 på Signildsberg i Hätuna socken, Uppsala län, utnämndes 1795 till löjtnant vid Svea garde samt blef redan vid

tjugotvå års ålder öfverstelöjtnant vid mörnerska husarerna, dit han 1796 tagit transport, och vid trettiotvå års ålder (1813) generalmajor. 1816 blef han chef för mörnerska husarerna (nuv. kronprinsens husarregemente), 1826 generallöjtnant och 1833 generalbefälhafvare i 1:a militärdistriktet. Maj—dec. 1840 var han statsråd och chef för landtförsvarsdepartementet, den förste efter departementalstyrelsens införande. 1848 tog han afsked ur krigstjänsten. C. deltog med heder i krigen i Pommern 1805—07 samt i Tyskland, Danmark och Norge 1813—14. Vid Bornhöft (7 dec. 1813) högg han, under Skjöldebrands befäl, med sitt regemente kraftigt in på danskarna, sårades i början af striden, men blef till belöning riddare af svärdsordens stora kors, den högsta militära utmärkelse i Sverige. Död i Jönköping 21 dec. 1877.

5. Jakob C., den föregående fars kusin, friherre, militär, politiker, ämbetsman, f. 21 jan. 1782, började vid 15 års ålder sin tjänstgöring vid Svea lifgarde och fortsatte den sedan med utmärkelse under krigen i Pommern, i Norge (1808, då han såsom befälhafvare i träffningen vid Skarbokilen blef så svårt sårad i ena benet, att det måste afsågas, hvarefter han på träben fullföljde sin krigarbana), i Tyskland (1813—14) och åter i Norge (1814, då han en kort tid var kommandant i Fredriksstads

fästning) samt avancerade 1814 till öfverste i generalstabben. 1817 blef han landshöfding och militärbefälhafvare på Gottland, 1826 generalmajor och 1831 president i kammarkollegium, från hvilken plats han 1847 erhöll afsked med pension. Död 9 juli 1857 på Tindere i Kalmar län. — Som politisk person är C. märklig för den del han tog i de händelser, som ledde till Gustaf IV Adolfs afsättning och upprättandet af ett nytt statsskick. Redan på hösten 1808 var hans hem i Stockholm en samlingsplats för de missnöjde; hans ekonomiska oberoende, hans rykte som krigare, hans oförskräckthet gentemot konungen, ådagalagd bl. a. efter gardesregementenas degradering, hans uthållighet och fasthet gjorde honom till deras ledande man. Han gaf fastare form åt de sväfvande planerna på en statsförändring: konungen borde afsättas, en ny regeringsform antagas, kriget mot Ryssland föras med mera kraft och med Englands hjälp. 8 febr. 1809 skulle afsättningen företagas; konungen skulle öfverrumplas på vägen från Stockholm till Haga och föras till Vaxholm. Denna plan oinmättgjordes emellertid af Hans Järta, som föreställde de sammansvurne bristfälligheten af de vidtagna anordningarna och lättsinnigheten i hela tilltaget. En månad senare erhöi C. underrättelse från Adlersparre om dennes förestående marsch mot Stockholm och ställde sig då i förbindelse med Adlercreutz och Järta. Man tänkte nu (8 mars) utföra den arrestering, som i februari ej företagits. Men omständigheter gjorde, att den först 13 mars verkställdes af Adlercreutz. C., som gick på kryckor,

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

kunde naturligtvis ej deltaga i själfva arresteringen. Vid riksdagen s. å. hörde han däremot till de mest framträdande. Adlersparre hade förmått riksförståndaren att söka vinna riksdagens bifall till den planen, att hertigen skulle utropas till konung och först därefter nya grundlagar stiftas. Mot denna plan uppträdde C., och hans uppträdande ledde därtill, att det blef riksdagen, som ensam bestämde den nya regeringsformens lydelse. — C:s politiska bana blef lång. Han bevisade alla riksdagarna fr. o. m. 1809 t. o. m. 1850 samt utmärkte sig därunder som flitig motionär och debattör. Naturligt nog kände han sig kallad att vara en det nya statsskickets väktare; också yttrade han sig mycket ofta vid de många tillfällen, då man tvistade om tolkningen af grundlagarnas bestämmelser. I rent politiska frågor blef han konservativ, t. ex. i representationsfrågan. Men i statshushållningsfrågor var han reformvän; just med hänsyn till det nya statsskicket ansåg han nydaningar krävas, och särskildt vid riksdagarna 1823 och 1828—30 yrkade han på ytterst genomgripande förändringar med afseende på skatteräsnen, näringslif, myntförhållande, försvarsverk och administration. Framför allt minnesvärdt är kanske hans uppträdande 1844, då han ihärdigt kämpade för den lika afsrätten och likaledes drog i härnad för nya principer för brottmålsrättstiftningen. Tidigt ledamot af utskott, var han under senare delen af 1834 —35 års riksdag ordförande i konstitutionsutskottet. I riksrätten 1841—42 fungerade han som ordförande. — Som landshöfding på Gottland var C. mycket verksam. Genom hans åtgärd blefvo öns myrtrakter undersökta och början gjord till deras aftappande. Af honom stiftades, på ypperliga grunder, länets brandstodsföreningar och landtpost (den senare ett mästestycke af enkelhet och billighet, nu till en del ersatt genom poststationer), och för öfrigt arbetade han, med praktisk klokhet, för förbättringar i alla landthushållningens delar. Såsom militärbefälhavare fortsatte han med kraft och raskhet hvad han år 1811 såsom stabsadjutant hos dåv. militärbefälhavaren, greve R. Cederström, hade påbörjat angående nationalbeväringens ofrdande, och under de första sex åren anslag han hela sitt militärbefälhafvar-arfode till premier åt beväringens manskap, till stiftande af ett militärbibliotek, till byggnaden af en gymnastiksal m. m. — I de nya uppgifter han erhöi såsom president satte han sig snart in och skötte sitt ämbete med allmänt erkänd skicklighet, reda och drift. — C. var en starkt utpräglad personlighet: rask, beslutsam och ihärdig ända till envishet, men därjämte vänlig och godmodig. Såsom befälhavare var han sträng, men älskad och aktad. Som parlamentariker var han slagfärdig, saklig, torr, okänslig för angrepp, öppen, dref hvarje sats till det yttersta, förvärfvade ej och förlorade ej vänner, men erhöi ej heller fiender. — Han uppträdde äfven som författare, med några småskrifter: *Afhandling om lagstiftning för fattigvård* (1839) m. fl. Hans efterlämnade anteckningar ligga till grund för Elof Tegnér's uppsats "Jakob Cederström och revolutionen 1809" (i "Från farfarsfars och farfars tid", 1900).

6. Karl Gustaf C., brorson till C. 3, friherre, författare på fiskerinäringens område, f. 16 sept. 1830 på Bråte, Värmlands län, blef 1846 student i Uppsala samt 1851 filos. och 1860 med. doktor.

Han var 1868—78 stadsläkare i Strömstad och 1869 —87 badläkare och badintendent därstädes. Sedan 1891 var han ordförande i Värmlands läns "fiskeristyreelse" (ett utskott af länets hushållningssällskap) och sedan 1892 hushållningssällskapets vice ordförande. Utom artiklar i en mängd tidskrifter skref C. bl. a. *Handledning i fiskevård* (1893; belönt af Patriotiska sällskapet; öfvers. till finska) och *Värmlands läns fiskevatten* (bd I och II, 1895—96; i handskrift belönt med 1:a silfvermedalj vid landtbruksmötet i Göteborg 1891), ett i sitt slag enastående arbete, innehållande uppgifter om något öfver 2,000 fiskevatten. 1885 utgaf C., under pseudonymen Carl Carlson, skriften *En mot tio*, en granskning af den litterära vänsterns program. Död 5 juli 1900.

7. Ture Nikolaus C., den föregående kusins son, friherre, målare, f. 25 juni 1843 på Äryds bruk, Kronobergs län, blef 1868 underlöjtnant vid lifgardet till häst, började redan vintern 1868—69, på Salmsons ateljé i Paris, sina artistiska studier. Efter att 1871 hafva erhållit afsked ur kristjanssten studerade han i Düsseldorf och Weimar samt har sedan 1877 varit bosatt i München. Han har merendels målat humoristiska scener ur klosterlivet, af samma art som normannen V. St. Lerches och tysken E. Grützners arbeten, utförda med mycken omsorg i ett miniatyraktigt målningsätt. Stundom ser man äfven kostymbilder från 1500- och 1600-talen af hans hand. Bland C:s arbeten må nämnas *Zeigeist* (1878), *Schackmatt* (1881), *Nur muth* (1883), *De fem sinnena* (1885), *En geografisk tvistefråga* (1887) och från de senaste åren *Putsdag i klostret*, *Eim altes lied*, *Kardinal* (utställda i Stockholm 1900 —02). Nationalmuseum eger af honom *Färska nyheter* (1885). I Göteborgs museum finnes *Munk läsande en skämtlidning*. 1889 blef han ledamot af konstakademien. K. W.-n."

8. Adelinea C., friherrinna, dramatisk sångerska. Se Patti.

9. Gustaf Olof C., sonson till C. 3, friherre, målare, f. 12 apr. 1845 i Stockholm, ingick 1864 som underlöjtnant vid Värmlands fältjägarbå, men tog afsked 1870. Från 1867 hade han studerat för Fagerlin i Düsseldorf och i Paris under Léon Bonnats ledning. På den svenska konstakademien utställningar 1870 och 1873 gjorde han sig fördelaktigt känd genom några bredt och kraftigt utförda figurstudier efter naturen. 1874 hemändes *Epilog* (inköptes för nationalmuseum, nu i Uppsala museum) och året därpå *Mörka stunder* m. fl. På världsutställningen i Paris 1878 väckte C. ganska stort uppseende genom *Karl XII:s likfärd* (den erhöi andra klassens medalj och inköptes af ryske storfursten Konstantin). En replik af samma taffla (påbörjad 1863) förvärfvades 1884 för nationalmuseum. Från Karl XII:s tid har C. sedermera med förkärlek hämtat motiv för sina tafflor. Så i *Värf-*

ningen (1879), *En inkvartering* (1883), *Karl XII och Mazepa*, *Magnus Stenbock i Malmö d. 27 sept. 1709* (1892, i landstingssalen å Malmö rådhus), *Likvakan i Tistedalen* (1895), *Den 30 november 1718* (utst. 1897), *Regementets kalk* (1900, inköptes s. å. på München-utställningen för nya pinakoteket), *Narra* (1905) m. fl. Äfven från andra perioder af Sveriges historia har C. hämtat motiv, såsom i *Nils Stures död* (1880, Uppsala museum), *Ansgarius predikande kristna läran* (skiss, 1889, till freskomålning i nationalmuseums trapphus, hvilken prisbelöntes, men, på grund af ändring i programmet för sviten af nämnda freskomålningar, ej kunde bringas till utförande), två kartonger till glasmålningar i Hälsingborgs nya rådhus: *Karl XI nedrijver Hälsingborgs befästningar* och

närvarande tid, alltid på ett lugnt, klart och framför allt trovärdigt sätt. En osökt naturlighet i uppfattningen, skarp psykologisk blick och en grundligt bildad, träffsäkert realistisk konst göra hans bilder levande och sanna. Ingen svensk målare har såsom han förstätt återgifva "karolinernas" tysta storhet och manliga allvar. Redan från början valde han med förkärlek allvarliga, innehållsdigra eller rent af tragiska situationer, och, ehuru icke saknande en ådra af humor ("*Värningen*", "*Under måttet*"), har hans konst äfven sedermera älskat allvaret såväl i de fosterländska historiebilderna som i scenerna ur samtidens religiösa lif. Innehållet betyder för C. mer än koloriten. Hans färgskala är icke rik eller bländande. Han nöjer sig med att anslå några få

Karl XII:s likfärd.

Karl XIV Johans landstigning i Hälsingborg. I *Den heliga Birgitta inför påven* (1899) gick han i sitt ämnesval utom Sveriges gränser. Slutligen har C. skildrat scener ur sin samtids lif i oljemålningarna *Begrafning i Alsike* (1883, inköpt för Stockholms högskolas lotteri och sedan skänkt till nationalmuseum), *Frälsningsarmén* (1886, Göteborgs museum), *Baptistdop* (1887), *Natthärbärke* (utst. i Berlin 1896) samt i teckningarna till verket "Den indelte soldaten" af Axel Quennerstedt (1887). Han har äfven målat porträtt och svenska soldattyper (*Tiraljör*, *Rapport*, 1900, *Dragon*, 1901). *Revelj*, en dekorativt behandlad trumpetare i karolinsk uniform, utställdes 1902.

C. är en målare af utprägladt episkt skaplynne. Han berättar med sin pensel scener ur förflyten eller

enkla och stora toner, hvilka harmoniskt samverka och genom en viss sträng kyla och nobel renhet värdigt sluta sig till innehållet.

C. blef 1878 ledamot af konstakademien samt 1887 professor och 1899 direktör för akademiens läroverk. Han var Sveriges kommissarie vid konstutställningar i Köpenhamn 1888, Berlin 1896 och München 1901. J. K.-e.*

10. Ellen C., friherrinna, skådespelerska. Se Hedlund.

11. Maria (Marika) Alexandra Sofia C., född Stiernstedt, författarinna, f. 12 jan. 1875 i Stockholm, tillbragte en stor del af sin uppväxttid utomlands, särskildt i Paris och Polen, och gifte sig 1900 med arrendatorn friherre K. G. A. Cederström på Ingarön utanför Stockholm. Under

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

den framgent bibehållna signaturen Mark Stern debuterade hon 1894 med berättelsen *Sven Vingedal*. Denna har sedan följts af *Fyra berättelser* (1896), *Elise* (1897), *Slätten* (1899), *Fru Govenius* (1902), följetong i Dagens nyheter) och *Jaminas hjärta* (1905), utom längre och kortare berättelser i tidningar och tidskrifter. Fru C:s arbeten ha hittills framför allt skildrat ungdomligt känslö- och tankelif samt episoder från Polen. Reflexion och iakttagelse öfverväga i hennes författarskap. R-n B.

Cederträ, *bot.* Se Ceder, Cedrela, Juniperus och Thuja.

Cederträ-olja, *kem.*, en flyktig olja, som erhålles ur veden af *Juniperus virginiana* (blyertspennträ) och består af ett kolväte, *cedrön*, och en kamferart. Oljan användes till parfymer och såsom immersionsvätska för vissa mikroskoplinsor. P. T. C.*

Ced'ilj (fr. *cédille*, sp. *cedilla*, it. *zediglia*, dimin. af grek. *zeta*, ζ), ett tecken (ˆ), urspr. ett upp- och nedvändt c, som i några språk, t. ex. franska och portugisiskan, sättes under ett framför a, o eller u stående c, när denna bokstaf skall uttalas som s, t. ex. i *façade*, *maçon*, *reçu*. Af Geoffroy Tory infördes det 1529 i franska språket.

Cedmon, angelsaxisk skald. Se Cædmon.

Cedrat (it. *cedrâto*) l. *Citronât*, *tekn.*, det omogna gröna skalet af ett slags stor citron (*Citrus medica*), sedan det först blifvit kokadt i vatten och därefter öfvergjutet med sirap eller smält socker. Det införes från Italien och Spanien samt användes förnämligast i finare bakverk. Går ofta i handeln under namn af *suckat* (fr. *succade*).

Cedrela L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Meliaceæ*. Dithörande arter äro höga träd med parbladiga blad samt inhemska i Amerikas tropiska delar. Veden af *C. odorata* är brunfärgad och svagt vålluktande. Den nyttjas, liksom veden af flera andra till samma familj hörande växter (t. ex. mahognyträdet), för hvarjehanda ändamål, särskildt till cigarrlådor och sockerlådor och kallas därför sockerkistträ. Den kallas äfven "västindiskt cederträ", hvilket namn, liksom släktets latinska benämning, torde härröra däraf att veden till lukten påminner om Libanoncederns ved. Ldt. (G. L-m.)

Cedrén, *kem.* Se Cederträ-olja.

Cedrirët, *kem.* Se Cerulignon.

Cedrön, *bot.* Se Simaba.

Cedro-olja, *bot. tekn.* Se Citrus.

Cedrus, *bot.* Se Ceder.

Cefalhematöm (af grek. *kefalē*, hufvud), *patol.* Se Hematom.

Cefalodier, *bot.* Se Lafvar.

Cefalonia [tje-], italienska namnet på ön Kefallonia.

Cefalopöder (af grek. *kefalē*, hufvud, och *pūs*, fot), *zool.*, hufvudfotingar. Se Blötdjur.

Cefalopöd- och stromatopora-lagren på Götaland, utmärka genom en stor rikedom på cefalopoder och de omtvistade korall-liknande stromatoporerna, äro enligt G. Lindström de yngsta, 6—9 m. måktiga, lagren (h) på ön och anses af honom motsvara öfre Ludlow i England (jfr Silursystemet). A. G. N.

Cefalotrypsi (af grek. *kefalē*, hufvud, och *thryptein*, krossa). Se Embryotomi.

Cefalù [tje-], kretshufvudstad i italienska prov. Palermo (Sicilien). 13,273 inv. (1901). Vacker

katedral. Biskopssäte. Marmorbrott, handel med olja och sardeller. C., som ligger vid hafvet, har ruiner både från romerska tiden och från den normandiska.

Ceglie Messapica [tjelje], stad i italienska prov. Lecce. 16,867 inv. (1901). Stenbrott samt handel med olivolja och sydrukter.

Ceiba Gärt. (*Bombax L.*, *Eriodendron DC.*), *bot.*, växtsläkte af fam. *Bombacaceæ*, innehållande resliga, i synnerhet i Syd-Amerika växande träd med fingrade blad och stora blommor. Fröna äro inbäddade i en tät hårmassa, hvarför dessa träd kallas bomullsträd, eng. *silk-cotton-tree*. Hären af *C. pentandra* och andra arter ha fått användning som stoppningsmaterial (ceiba-ull). G. L-m.

Ceiba-ull, *bot.* Se Ceiba.

Ceiling boards [si'liŋ-båds], eng., takbräder. Se Bräder.

Ce'ladon l. Se'ladon (fr. *Céladon*), ett i d'Urfés roman "Astrée" förekommande herdenamn, hvilket sedermera nyttjats som appellativ med betydelsen öm och smäktande älskare.

Ce'ladon, pseudonym för författaren A. Odel.

Ce'ladonporslin. Se Seladonporslin.

Ce'lakovsky [tje-], František Ladislav, tjechisk skald, f. 1799, d. 1852 i Prag. Efter skolestudier i Budweis och Pisek idkade han filologiska studier i Prag och visade tidigt intresse för skaldekonsten. 1833 öfvertog han redigeringen af den officiella tidningen i Prag, men måste snart lämna platsen af politiska skäl. 1841 kallades han till professor i slavistik i Breslau, men fick 1849 en liknande befattning vid Prags universitet. Såsom originaldiktare är C. företrädesvis känd genom den lyriska samlingen *Růže stolistá* (Den hundrabladiga rosen), ett hundra erotisk-idylliska smådikter, som röja inflytande från tysk lyrik. För den tjechiska litteraturen blef C. epokgörande genom sina af Herder påverkade öfversättningar af främmande folkvisor och bearbetningar af tjechiska folkvisor: "Ohlas písny ruských" (Genklang af ryska dikter) 1829, "Ohlas písny českých" (tjechiska folkvisor af elegisk och satirisk art) 1839 samt en antologi af folkvisor från olika länder. C:s poetiska tolkningar äro för sin tid mycket förtjänstfulla, och särskildt hans öfversättningar från ryskan ha haft en stor betydelse för den skönlitterära slavistiken. — Af C:s söner var den äldre, Ladislav C., f. 1834, d. 1902, professor vid Prags tjechiska universitet och känd som framstående botanist; den yngre, Jaromír C., f. 1846, är professor i böhmisk rättshistoria och har utgifvit en mängd skrifter af juridisk, historisk och pedagogisk art. A-d J.

Celano [tje'lanä], stad i italienska prov. Aquila (Abruzzo). 9,725 inv. (1901). Celano- eller Fucinosjön (lat. *Lacus Fucinus*) låg 4 km. s. om C. och hade på senare tid en areal af 157 kvkm. Dem blott 23 m. djupa sjön var en hård för malaria och öfversvämmade ofta de låga stränderna. Kejsar Claudius lät därför afleda den genom en tunnel, som var dragen genom Monte Salviano. Denna tilltappes dock åter; Trajanus och Hadrianus återställde den för någon tid, och senare försök att afdika sjön misslyckades, till dess furst Torlonia under åren 1855—69 lät gräva en ny kanal och därigenom kom sjön att försvinna (blott ett litet träsk i den gamla sjöns midt återstår nu). Arbetet kostade 35 mill

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

lire. Kanalen har en längd af 6,302 m. och en bredd af 21 m. 145 kvkm. land vunnos för odling.

Celano [tjelanà], Tomas af, italiensk andlig skald, var en af den hel. Franciscus' förste lärjungar, blef 1221 kustos öfver alla konvent i Worms, Mainz och Köln, begaf sig 1229 åter till Assisi och skref där en lefnadsteckning öfver S:t Franciscus. Död omkr. 1255. Bland de andliga sånger, som tillskrifvas C., är äfven den berömda hymnen *Dies iræ*. Den har ingått i den katolska ritualen och försetts med musik af Palestrina, Pergolese, Haydn, Mozart (i "Requiem"), Cherubini, Vogler, Verdi m. fl. Till svenska har den öfversatts af S. A. Forsius (1620), L. Springer (1676), H. Ausius (1671), L. Hammarskiöld (1815), K. J. Lénström m. fl. Den finnes som nr 498 i svenska psalmboken.

Celastraceæ, bot., en familj inom ordn. *Sapindales*. Den utmärker sig särskildt genom blom-mans tydligt utvecklade disk samt omfattar omkr. 370 träd och buskar med hela blad, förekommande i alla floraområden utom de arktiska. I Skandinavien finnes endast ett släkte, *Euonymus* (se *Benved*). Familjens nytta är ringa. Veden af några arter (fr. *bois d'or*) användes af svarfvere. Arter af släktena *Euonymus*, *Cassine*, *Celastrus* och *Catha* ha medicinsk användning. Som prydnadsbuskar odlas *Euonymus*-arter och *Celastrus scandens*. G. L.—m.

Celastrus, bot. Se *Celastraceæ*.

Celáya, stad i mexikanska staten Guanajuato, 1,830 m. ö. h., vid Rio Laja. 25,565 inv. (1900). Fabrikation af berömda sadlar. Ylle- och bomulls-fabriker.

Celëber (fr. *célèbre*, lat. *celeber*), namnkunnig, ryktbar, frejdad.

Celebes (af infödingarna kallas södra delen: *Tanah-Makassar*, *Tanah-Bugis*, norra delen: *Menado*, nordöstligaste delen: *Minahassa*), den till storleken tredje af malajiska arkipelagens öar, mellan 1° 45' n. br. och 5° 37' s. br. samt 118° 49' och 125° 5' ö. lgd, skiljes i v. af Makassarsundet från Borneo, i s. genom Flores- eller Sunda-sjön från de små Sundaöarna, i ö. genom Molukksjön från Molukerna, och omgifves i n. af Celebesjön. Areal 179,416 kvkm. (utom omgifvande öar, se *Celebesgruppen*). Folkmängd omkr. 1,25 mill. inv. Ön, hvars egendomliga form blifvit jämförd med en sjöstjärnas, består af fyra landtunger, af hvilka en sträcker sig mot s., en mot s. ö., en mot n. ö. och den fjärde först mot n., sedan krökande sig åt ö. och n. ö. Dessa landtunger åtskiljas af tre djupa hafsvikar: Tomini- eller Gorontaloviken mellan de båda nordöstliga, Tomori- (Tomaiki- l. Tolo-)viken mellan den sydöstliga och den östliga, samt Boni- (l. Seva-)viken mellan den sydöstliga och den södra landtungan. Halvöarna genomdragas af fyra bergryggar, af hvilka den nordöstra sannolikt är en fortsättning af Nya Guineas berg och den norra öfver Sangigruppen står i nära förbindelse med Filippinerna, medan de båda södra halvöarnas berg hänvisa till Sundaöarnas bergsbåge. Den östra halften har på både norra och södra stranden granit och diorit; i dess västra del ligger Takalekadjokedjan med en passhöjd af 1,725 m. Denna kedja böjer sig åt s. ö. och öfvergår till den sydöstra halften, hvars södra och sydöstra delar äro så godt som alldeles okända. Äfven själva kärnan af C. är föga bekant. Bergen

synas där, som mestadels på halvöarna, utgöras af granit, paleozoiska skiffrar och sandsten, den senare starkt veckad. Tertiära och kvartära bildningar fylla dalarna och bilda kusttrakterna. Den norra halften är i sin östliga del rik på vulkaniska bergarter; där träffas också en rad verkamma vulkaner (Kalabat 2,030 m., Sudara 1,373 m., Tonkoko 975 m.). På den södra halften ligger öns, såvidt man vet, högsta berg, Latimodjong (3,300 m.); där träffas äfven två vulkaner, Bantaeng l. Lompo-Batang (3,075 m.) och Bovonglangi (2,300 m.). C. har stora mineraltillgångar. Koppar förekommer flerstädes; invånarna i norr bearbeta den till olika saker. Tenn finnes, dock ej i riklig mängd; detsamma gäller om järn. Äfven guld är sällsynt. Däremot finnas i norra delen oerhörda mängder svafvel och norr om Makassar goda brunkol. — Klimatet är trots det ekvatoriala läget icke tryckande, enär hettan modereras dels af höjden öfver hafvet, dels genom öns inskurna kuster. På södra kusten blåser sydöstmonsunen med vackert, torrt väder från maj till oktober, därefter nordvästmonsunen med regn, på norra kusten under de förra månaderna den regnrika nordvästmonsunen, under de senare nordöstpassaden. — Växtvärlden är i hufvudsak lik de andra Sundaöarnas (jfr Borneo), men företer dock delvis äfven släktskap med Molukkernas; så t. ex. växer här muskotträdet (*Myristica moschata*). Skogarna äro rika på palmer, bland hvilka märkas solfjäderspalmen (*Corypha Gebanga*), betelpalmen (*Areca catechu*) och sagopalmen (*Metroxylon Rumphii* och *Metroxylon Sagus*). Jämte dessa bilda dvärg- och rottingpalmer (*Calamus Rotang*), cykadeer, pandaneer och bamburör karakteristiska skogsbestånd. Aurantiaceer förekomma rikligt; *Ficus*-släktet uppträder i många arter. Här växer ock det som byggnadsämne viktiga teckträdet (*Tectona grandis*). Af egentliga kulturväxter må nämnas ris, majs, kaffe, kakao, indigo, manihot, banan, sockerrör och utmärkt tobak. — Djurvärlden hör närmast till den australiska regionen, om än ön också har ostindiska arter och sålunda bildar ett öfvergångsland mellan dessa båda faunor. Till australiska djurslag höra pungdjursläktet *Phalangista* eller *Cuscus*, till asiatiska apor, kattdjur och hjortar. Karakteristiska djur äro för C. hjortsvinet (*Babirusa alifurus*), en buffelart (*Anoa depressicornis*), vildsvinet (*Sus celebensis*) och en svart babian (*Cynopithecus niger*). Fåglarna stå närmare Asiens än Australiens. Vid kusterna fångas trepang (*Holothuria*). — Wallace kallar C. för jordens i faunistiskt afseende intressantaste ö.

Befolkningen är, med undantag af smärre grupper europeer och kineser, hufvudsakligen af malajisk stam. Som urinvånare har man antagit *alufurerna* (se d. o.), men de båda forskarna Sarasin hafva nyligen i det inre C. påträffat en förr obekant, i skogarna levande ras, som snarare torde tillhöra öns äldsta befolkning. Af malajiska stammar äro de viktigaste *makassarerna* i sydvästra delen, omkr. 320,000, och *bugi* eller *bugineserna* i sydöstra delen, omkr. 680,000. Genom blandning mellan dem och senare invandrade malajer ha *badsjo* eller *oranglaut* uppstått. De båda förra folken hafva bildat en mängd stater och antagit islam, medan *badsjo* äro hedningar.

Politiska och ekonomiska förhållanden. C. upptäcktes 1512 af portugiserna, hvilka 1525 anlade ett fort i Makassar, men omkr.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1600 måste vika för holländarna, som 1607 slog sig ned vid Tomoriviken, sedan i Makassar och genom ett fördrag (1660) med fursten öfver denna del af ön blefvo erkända herrar i denna ort. Sedermera hafva de genom många krig, särskildt 1819—25, 1856 och 1859, befest sitt välde, så att de nu äro obestridda herrar åtminstone öfver kusterna. I det inre och ofta helt nära kusten bestå fortfarande nästan oafhängiga malajiska småriken, och på de båda östra halföarna äfvensom i öns centrum äro dessa alldeles oberoende. Det holländska väldet har mycket bidragit till ordning och utveckling inom det område, där holländarna haft något att säga. Särskildt har, sedan kaffeodlingen 1822 där infördes, den norra delen gått framåt. Administrativt delas ön i tre delar: 1) *Gouvernementet C. med underlydande*, omfattande den södra och västra delen samt begränsad af en linje från Tomoriviken åt väster till midten af ön och därifrån till Kap Kandi på norra kusten; hit höra också öarna Salsijer, Boeton, Woena, Kabäna o. a. jämte Soembawa och västra delen af Flores, inalles 125,478 kvkm. med 1,448,800 inv. (1895), hvaraf komma på de omedelbara besittningarna 6,778 kvkm. och 377,262 inv., på skyddsstater och oafhängiga stater 121,700 kvkm. och 1,071,538 inv. Hufvudstad är Makassar, 21,399 inv. (1900). 2) *Residentskapet Menado*, bestående af norra och en del af den nordöstra halfön samt öarna i Tominiviken, Sangi- och Talaut-öarna, med 57,436 kvkm. och omkr. 549,200 inv. (1895), hvaraf komma på afdelningen Minahassa 7,119 kvkm. och 301,329 inv. samt på afdelningen Gorontalo 50,317 kvkm. och 247,800 inv. I Minahassa är en stor del af befolkningen kristen. Hufvudstad är Menado, 8,996 inv. (1895). 3) *Residentskapet Ternate*, som bl. a. omfattar en del af östra C., Banggaiöarna (3,216 kvkm., 9,000 inv.) och Soela-öarna (5,529 kvkm., 6,730 inv.), som tillsammans utgöra 32,000 kvkm. med omkr. 30,000 inv. De viktigaste handelsstäderna på C. äro Makassar, Menado och Kema. — De viktigaste utförselvarorna äro kaffe, kokosolja och kokosnötter, ris, muskotnötter, bomull, kakao och guano. Införseln utgöres mest af bomullstyger samt andra europeiska och kinesiska artiklar.

Litt.: P. och F. Sarasin, "Reiseberichte aus C." (i Zeitschr. für Erdkunde, 1894—96), "Über die geologische geschichte der insel C." (1901), "Entwurf einer geographisch-geologischen beschreibung der insel C." (s. å.) och "Reisen in C." (2 bd 1905). Rücking, "Beiträge zur geologie von C." (Petermanns mitt. 1899) och Graafland, "Die Minahassa" (Haarlem 1898), samt Koorders "Verslag eener botanische dienstreis door de Minahassa" (1897—99), F. och E. Rinne, "Kasana, Kåmari. Eine Celebesfahrt" (1900), och Richter, "Unsere gegenwärtige kenntnis der ethnographie von C." (1905). J. F. N.

Celebesgruppen, ögrupp i malajiska arkipelagen, omfattande utom hufvudön Celebes (179,416 kvkm.) Peleng- eller Banggai-arkipelagen (3,216 kvkm.), Togianöarna (844 kvkm.), öarna i sydöst (9,582 kvkm.), bland hvilka Boeton (4,226 kvkm.) och Woena (2,910 kvkm.) äro de största, vidare öarna i sydväst (899 kvkm.), öarna vid Minahassa (200 kvkm.) och Sangigruppen (1,056 kvkm.) m. m., tillsammans 196,428 kvkm., eller, om Soela-öarna medräknas, 201,957 kvkm. Hufvudön upptager alltså mer än hälften af hela ögruppen. Hela in-

vånarantalet är omkr. 2 mill., däraf på Celebes 1,25 mill. J. F. N.

Celebessjön, ett af de s. k. medelhavnen uti den malajiska arkipelagen, mellan Celebes, Borneo, Sulu-öarna, Mindanao och Sangi-öarna. Dess största djup är icke mindre än 5,111 m.

Celebrera (fr. *célébrer*), fira, prisa.

Celebritet (fr. *célébrité*, af lat. *ce'leber*, namnkunnig), berömdhet, frejdad person.

Celemin, sp., ett föräldradt spansk spannmålsmått, = 1 almud = $\frac{1}{12}$ fanega; ett i spansk-amerikanska länder ännu brukligt åkermått, = $\frac{1}{12}$ "fanega de tierra".

Celenteräter, zool. Se Cœlenterata.

Celérifère [-fär], fr. Se Velociped.

Cele'sia [tje-], Emanuele, italiensk historiker, f. 1821, d. 1899, deltog i 1848—49 års revolutionsstrider samt blef advokat i Genova och sedermera professor i italiensk litteratur vid därvarande universitet. Bland hans skrifter märkas *Storia della rivoluzione di Genova* (1848—49) och *Storia della letteratura in Italia nei secoli barbari* (2 bd, 1882—83).

Celestin, påfvar. Se Celestinus.

Celestina, märklig gammal spansk tragikomed eller roman. Se Rojas.

Celestiner. Se Celestin-orden.

Celestin-eremiternas orden. Se Minoriter.

Celestin-orden, två 1294 af Peter af Morrhone (se Celestinus V) stiftade munkföreningar, den

ena inom franciskanorden, den andra och viktigare inom benediktinorden. Ordensmedlemmarna, celestinerna, bära en hvit klädnad med svart hätta och skapular samt en järngördel närmast kroppen. De selsätta sig med handarbeten. F. n. finnas celestiner endast i Italien och till ett ringa antal.

Celestinus (Cœlestinus), namn på fem påfvar.

1. Celestinus I, biskop i Rom 422—432, en

utpräglad förkämpe för de framväxande anspråken på romerske biskopens påfveställning i kyrkan, hvarför han ock invecklades i en olycklig strid med biskoparna i Afrika, hvilka bestredo sina underlydande rättigheten att välja till Rom.

2. Celestinus II, förut Guido Castelli, en toskan, reg. 1143—44, en betydande man, fast han som påfve föga hann att utträtta.

3. Celestinus III, förut Jacinto Bobo, romersk adelsman, blef 1191, vid 85 års ålder, vald till påfve, den förste af släkten Orsini. Vid påskfesten s. å. måste han kröna kejsar Henrik VI, som böjde honom under sin kraftiga vilja. Äfven gentemot andra furstar skördade påfvedömet under hans väl-

Celestin-munk.

menande, men svaga ledning mest förödmjukelser. Död 1198.

4. Celestinus IV, af den adliga milanesiska släkten Castiglione, dog 1241 efter sexton dagars regering.

5. Celestinus V, den helige, f. 1215, påfve 1294, var en ifrig, men enfaldig asket inom benediktinorden och vann genom sitt lif i Murrhone (Peter af Murrhone) stort rykte för helighet. Han stod och nära den strängaste riktningen bland franciskanerna, spiritualerna och den där närda joachimistiska apokalyptiken. Denna apokalyptiska stämmings våldiga uppsving vid slutet af 1200-talet lyfte den enkle helige upp på påfvestolen, där han dock på intet vis var sin plats vuxen. Han residerade i Neapel, stod helt och hållet under Karl II:s af Anjou inflytande och gjorde sig hatad af kardinalerna genom att förnya Gregorius X:s konklavordning. Med anledning af denna brytning och emedan han saknade möjlighet att fortsätta sitt förra asketlif, afsade han sig sin värdighet s. å., fängslades af sin motståndare och efterträdare, den världskloke Bonifatius VIII, och dog af försakelser 1296. Se Schulz, "Peter v. Murrhone" (1894 och, i Zeitschrift für kirchengeschichte, 1896), och Gebhart, "L'Italie mystique" (1890). Hj. H—t.

Celestius (Celestius), munk. Se Pelagianism.

Celesyrien l. Cœlesyrien (af det grekiska *koī'los*, urholkad, djupt liggande), sedan den macedoniska eröfringen namn på den del af den öst-jordansk-syriska grafsänkan, som ligger mellan de stora kalkstensbergen Libanon och Antilibanon. Dess arabiska namn är El-bika ("klyftan"). Den är 120 km. lång, 14 km. bred och genomdrages vid Baalbek af en knappt märkbar vattendelare. Från denna 1,160 m. ö. h. liggande tröskel sänker sig grafvens botten mot n. n. ö. och s. s. v. till 500 m. och är en utomordentligt fruktbar slätt med yppiga beten, rika fått, talrika trädgrupper och välbyggda byar. Slätten vattnas af de åt motsatta håll flytande floderna Orontes (åt norr) och Leontes (åt söder). Något söder om Homs bildar Orontes (l. Nahr el-Asi) Homssjön (Bahret il-Kat), en med högt rör bevoxen, tidvis af vatten alldeles täckt sumptrakt i en ödslig basalttrakt. Längre norrut bildar Orontes ett annat dylikt sumppområde, Il-Rab, innan den i en skarp krökning bryter sig ut till Medelhavet. Leontes l. Nahr el-Litani går från Baalbek åt söder och bryter sig genom Libanon samt utmynnar såsom Nahr il-Kasimije n. om Tyros. J. F. N.

Celétrum, under forntiden namn på Kastoria.

Celeus, latinsk namnform för Keleos (se d. o.).

Celibat (af lat. *cælebs*, ogift), ogift stånd. Hos judarna var stadgadt, att prästerna icke få äta någon sköka eller skändad eller fränskild; översteprästen fick ej ens taga en änka till hustru (3 Mos. 21: 7, 8, 14 och 15). Nya testamentet innehåller icke något äktenskapsförbud. Flera bland apostlarna voro gifta (Matt. 8: 14, 1 Kor. 9: 5). Men dels på grund af ett yttrande hos Paulus, att det ogifta ståndet under vissa förhållanden är att föredraga (1 Kor. 7: 38), och dels under påverkan af de moralisk-religiösa idéerna inom den stora hedniska religionssynkretismen begynte man efter hand inom kyrkan betrakta det ogifta ståndet såsom

någonting särskildt förtjänstfullt. Redan sedan 2:a årh. förekommo frivilliga löften om äktenskapslöshet. Från 4:e årh. började lagar utfärdas till förmån för ogifta klerker. Försöket att på kyrkomötet i Nicæa 325 upphöja stadgandet om presbyterers och diakoners ovillkorliga celibat till en för hela kristna kyrkan gällande lag misslyckades dock, hufvudsakligen genom den egyptiske biskopen Paphnutius' bestämda uppträdande till förmån för den mildare praxis, som i detta hänseende gjort sig gällande, i det man tillät prästerna att fortsätta ett före ordinationen ingånget äktenskap, ehuru man plägade förbjuda dem att gifta sig efter ordinationen. Det ovillkorliga celibatet vann emellertid allt flera anhängare, ej minst under påverkan af det nu uppbomstrande munkväsendet. Äfven intogo de romerske biskoparna konsekvent den strängare ståndpunkten (t. ex. Siricius 384—399, Innocentius I 402—417 och Leo den store 440—461). Så genomfördes i lag, att klerker af högre grader fingo afägga absolut kyskhetslöfte, hvaremot det lägre prästerskapet tilläts att gifta sig, men blott en gång.

Denna äldre kyrkliga lagstiftning har i hufvudsak alltjämt bibehållits i *orientens* kyrkor och af romerska kyrkan medgifvits som rätt för de unerade grekerna. Inom den grekisk-katolska kyrkan äro alltså endast klosterandliga samt biskopar, ärkebiskopar och patriarker förbundna till celibat. Det lägre kleresiet eger däremot ej endast rättighet, utan är förpliktadt att gifta sig. Ingen får dock taga en änka till hustru, lika litet som någon, vorden änking, får gifta sig för andra gången.

I västerlandet tenderade utvecklingen däremot till allt större stränghet. Det var dock först Clunyreformerna (se d. o.), som bragte afgörandet. Med slagordet "nikolaitism" drog den i härnad mot hvarje äktenskaplig förening för klerker; och den förste Cluny-munken på påfvestolen, Leo IX (1048—54), begynte den långa raden af förordningar mot alla präst-äktenskap. Det var dock först påfven Gregorius VII (1073—85), som lyckades införa celibatet såsom en för hela den romerska kyrkans klerus gällande lagstadga. Detta skedde genom hans högtidliga förklaring (på synoden i Rom 1074), att enhvar, som ville erhålla ett andligt ämbete, ovillkorligen skulle vara förpliktadt till celibat, och att de präster, som redan voro gifta, icke skulle hafva något annat val än att antingen genast skilja sig vid sina hustrur eller också utan vidare afgå från sina ämbeten. Det gick t. o. m. så långt, att en lekman, som mottog sakramentet ur en gift prästs hand, enligt Gregorius' förordning hemföll under kyrkans bann. Denna celibatslag inskräptes ytterligare genom de på mötena i Reims 1119 samt i Rom 1123 och 1139 fastställda förordningarna, vilka sedan samtliga blefvo upptagna i den senare kanoniska rätten. För det lägre kleresiet gjordes dock efter hand åtskilliga eftergifter af påfvarna Bonifatius VIII (1294—1303) och Klemens V (1305—14). Celibatet genomfördes och ej ens i medeltiden likformigt öfver hela den katolska kyrkan. I England var det ej ovanligt, att prästerna i trots af den kanoniska lagen voro gifta, och endast då direkt anklagelse skedde, blefvo dessa äktenskap ansedda som ogiltiga. I Sverige inarbetades celibatet så småningom under åtskilligt motstånd efter beslutet på Skeninge möte 1248. I Danmark infördes celibatet genom ett konsilium i

Slesvig 1222. Reformationen bröt helt och hållet med det romerska systemet (främst i "Confessio augustana", art. XXIII) och kom äfven att i någon mån inverka på det romersk-katolska reformationsarbetet. På grund af det tridentinska mötets beslut äro hufvudsakligen följande celibatsbestämmelser nu gällande inom den *romersk-katolska kyrkan*: 1. Enär äktenskapet till sin idé är att betrakta såsom upplöstligt, men på samma gång oförenligt med innehafvandet af en högre andlig värdighet, kan en redan gift man aldrig ordineras till präst af högre grad, såvida icke hustrun förklarar sig villig att gå i kloster; 2. Gifter sig en präst af högre grad, är hans äktenskap ogiltigt, och han själf straffas genom exkommunikation och suspension; 3. Ett äktenskap, ingånget af en präst af lägre grad, må väl anses giltigt, men prästen förlorar därigenom sin plats och kan ej stiga till högre grad. — Den gammalkatolska rörelsen under 1800-talets senare hälft sökte afkasta celibatsöket och vann häri understöd äfven genom statslagar i en del katolska länder. Se Friedberg, "Lehrbuch des katholischen und evangelischen kirchenrechts" (5:e uppl. 1903). (Hj. H.—t.)

Celje, stad i Steiermark. Se Cilli.

Cell (lat. *ce'lla*, *ce'llula*), litet, afskildt rum eller kammare för en enda person, t. ex. i kloster, fångelse, konklav (vid påveval) o. s. v.; pipa (bi-cell) i en honungskaka.

1. *Djuranat*. Cellen utgör den elementära beståndsdel, hvaraf växter och djur äro sammansatta, och har i de ojämförligt flesta fall så små dimensioner, att den först med mikroskopets tillhjälp kan iakttagas och studeras. Om också alla cellerna i djurkroppen äro med afseende på sin ursprungligaste sammansättning identiska, äro dock de celler, som uppbygga kroppens skilda organ, till sin inre byggnad och äfven allmänna utseende vidt skilda från hvarandra. Då den levande organismens alla lifsyftringar i första hand ega rum inom cellen, är det gifvet, att man först genom studiet af cellernas finare byggnad kan erhålla en mera ingående inblick i organismens maskineri, huru t. ex. muskelcellerna förändras vid muskelns sammandragning och uttänjning, huru körtlarnas celler modifieras till sitt utseende vid sekretion och under hvilat. Huru nervcellerna förändras under hjärnans verksamhet och hvilat o. s. v. eller, med andra ord, hvilka de mikroskopiska karaktärer och förändringar hos de olika slagen af celler äro, som utgöra underlaget för och betinga de med blotta ögat iakttagbara lifsfenomenen. De lägst organiserade djuren, protozoerna l. urdjuren, kallar man encelliga, emedan man uppfattar dem såsom uppbyggda af endast en cell. Hos dessa djur äro de skilda lifsyftringarna, såsom rörelse, assimilation, respiration och förökning, bundna till vissa bestämda områden inom den enkla cellen. Alla öfriga djur, metazoerna l. väfnadsdjuren, äro däremot sammansatta af en större eller mindre mängd celler, hvilka genom bestämda ömsesidiga grupperingar och genom säregna omgestaltningar af cellerna inom de skilda grupperna anordna sig till i funktionellt och morfologiskt hänseende olika enheter, som benämnas *väfnader*. Väfnaderna å sin sida arrangera sig sinsemellan till ännu högre och mera sammansatta enheter, kallade *organ*, hvarmed man förstår vissa för en bestämd fysiologisk uppgift anlagda apparater, såsom t. ex. den gallbere-

dande lefvern, de respirerande lungorna, det såsom blodpump fungerande hjärtat. Organen slutligen förena sig till organsystem. Sådana äro t. ex. de yttre kroppsbäckningarna, skelettet, muskulaturen, nervsystemet med sinnesorganen, organsystemet för kroppens näring, för fortplantningen o. s. v. — Af det ofvan sagda torde framgå, att under det att hos de encelliga djuren alla djurets lifsyftringar äro bundna vid en enda cell, haifa hos de högre, de flercelliga, djuren de olika lifsyftringarna öfvertagits af skilda grupper af celler, hos hvilka cellerna blifvit för sina bestämda lifsuppgifter i en viss gifven riktning specialiserade. Ju högre djurformen står på utvecklingsskalan, ju formrikare lifvet framträder hos densamma, desto rikligare arbetsfördelning och desto minutösare specialisering hos djurets skilda väfnader och organ.

Hos den levande cellen kan man urskilja tvänne från hvarandra såväl i morfologiskt som ock i kemiskt hänseende vidt skilda hufvuddelar, nämligen *cellkroppen* och en uti denna liggande blåsformig bildning, *cellkärnan* (fig. 1, a). Cellkroppen utgöres af en halfast, lätt föränderlig massa, som är rik på vatten och hvars hufvudbeståndsdel däreft består af ägghvitestanser. Denna massa, som uppbygger cellkroppen, benämnas *cellprotoplasma*. "Cellen (hos djur) är en med vitala egenskaper utrustad klump af protoplasma, innehållande en kärna". Af de ägghvitesubstanser, som innehållas i kärnan, äro *nukleinsubstanserna* de viktigaste. Då dessa substanser karakteriseras genom sin frändskap till vissa färgämnen, har man äfven kallat dem *kromatin*.

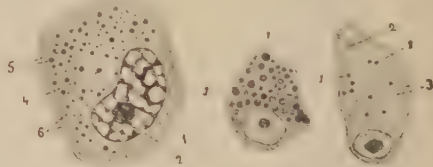

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Ofta är kärnkromatinet ordnat till ett hela kärnans genomsättande gröfre eller finare nätverk, till ett kromatinnätverk (fig. 1, a). I den centrala delen af kärnan uppträder därjämte en rundad klump af äfvenledes kromatisk substans, en *kärnkropp* (fig. 1, a). Kärnan afgränsas mot cellkroppen af en hinna, en *kärnmembran*. Inom cellkroppens protoplasma kan man särskilja tvänne grundväsentliga beståndsdelar, nämligen dels substanser, som uppträda i cellkroppen mera tillfälligtvis och utgöras af ämnen, som antingen upptagits af cellen utifrån eller också uppstått inom cellkroppen, till följd af cellens ämnesomsättning, dels äfven af organiserade substanser, som ingå i cellens egentliga konstitution. De tillfälliga beståndsdelarna uppträda till stor del antingen såsom kemiska kroppar i ett jämförelsevis mera fast aggregationsstillstånd under formen af större eller mindre rundade kornbildningar, s. k. *granula* (fig. 1, b, 2, a och 3, b), eller också i flytande tillstånd under formen af större eller mindre droppbildningar (fig. 3, c). Granula och droppar kunna öfvergå i hvarandra. Saliven t. ex. bildas i munspottkörtlarna på sådant sätt, att granula anhopas i cellen (fig. 2, a) under körteln hvilat. När körteln därefter träder

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

i verksamhet, upplösas granula (fig. 3,2) och öfvergå till droppar (fig. 3,3), som afskiljas ur cellen och bilda munsporten. — Cellkroppens organiserade delar åter uppträda bl. a. antingen under formen af fina trådbildningar, som genomsätta cellkroppen i olika riktningar, s. k. *filarsubstans* (fig. 1,6), eller också såsom hinnor eller membran på ytan af cellkroppen. Därjämte påträffar man, om också kanhända icke i alla, så dock i det större antalet cellslag, inom cellkroppens mera centrala delar utomordentligt små och på ett speciellt sätt färgbara kornbildningar, s. k. *centralkroppar* l. *centrosomer* (fig. 1,4), hvilka synas utgöra synnerligen viktiga angreppspunkter i cellen för egendomliga rörelsefenomen. De radierande strålningar, som ofta synas utgå från centrosomerna, har man närmast velat jämföra eller jämställa med elektriska kraftlinjer eller trajektorier. På allra sista tiden har man slutligen i djurcellkroppen hos celler af högre fysiologisk dignitet, såsom hos körtelceller, nervceller m. fl., upptäckt egendomliga nätverk af korniga trådar, som kunna under vissa faser af cellens verksamhet öfvergå i flytande tillstånd och därvid te sig såsom nätverk af kanaler. Efter hvad det vill synas, stå dessa nätverk, som benämnas *trofospongier*, i cellämnens sättnings tjänst. Cellkroppen företer således en särdeles komplicerad byggnad. — Till hvad här sagts om cellkroppens organiserade delar bör dock fogas, att alla de morfologiska element, som man med hittills tillgängliga histologisk-tekniska hjälpmedel lyckats i djurcellen uppdaga, tillkomma endast den inskränkta digniteten af arbetsstrukturer, af funktionella strukturer. Uppträder hos en cell det motsvarande funktionstillståndet endast periodiskt eller sporadiskt, se vi de motsvarande strukturerna uppdyka för att vid detta tillstånd slut åter försvinna. Ingen af de nämnda strukturerna kan göra anspråk på att betraktas som vitala strukturer. De materiella betingelserna för en cells levande tillstånd äro oss ännu fördolda. Hvad cellforskningen hittills kunpat uppdaga utgör endast det morfologiska substratet för en del af cellens förättning.

Undersöker man emellertid cellkroppen något närmare, kan man mer eller mindre tydligt särskilja tvenne hufvudzoner i dessamma, nämligen dels den ytligaste delen, som utmärker sig genom rikedom på filarsubstans och fattigdom på granula och droppar (fig. 1), dels den centrala delen, som karakteriseras genom närvaron af cellkärna, centralkroppar, trofospongier och stora mängder af granula och droppar. Då cellkärnans beståndsdelar bl. a. tyckas utgöra de cellsubstanser, som förmedla syrsättningen eller oxidationen af de af cellen upptagna näringsämnen och sålunda utgöra cellens hufvudsakliga energikälla, då trofospongierna säkerligen bilda speciella organ för cellens ämnensättning och närvaron af korn- och droppbildningar inom cellen är uttryck för substantiella förändringar, så framgår af en sammanställning af dessa sakförhållanden, att den på korn- och droppbildningar rika (centrala) och kärnförande delen af cellkroppen måste anses utgöra den egentliga hården för cellens ämnensättning. Man anser numera, att alla kemiska processer af större betydelse förlöpa ej i de djuriska väfnadssaftarna, utan i cellerna, hvilka således måste betraktas såsom organismens egentliga

kemiska verkstäder. Inom den enskilda cellen försiggå de kemiska procedurerna närmast i cellens centrala delar. De periferia delarna åter hafva mera formativa egenskaper. Allteftersom nämligen dessa ytdelar af cellen specialisera sig i en eller annan riktning, uppstår ett flertal af de olika cellslagen med sina giina säregna karaktärer. Det är härvid närmast vid ytdelarnas filarsubstans, som utvecklingen af de speciella karaktärerna är bunden. Skall t. ex. en muskelcell komma till stånd ur en ännu indifferent cell, sker detta närmast därigenom, att cellens ytliga filarsubstans omformar sig till långt utdragna och parallellt med hvarandra förlöpande trådar, s. k. *muskel-fibriller*, hvilka ega förmåga att förkorta sig, att kontrahera sig, och därför också benämnas *kontraktila fibriller*. Vid utvecklingen af dessa fibriller (fig. 4) blir cellen i sin helhet långt,

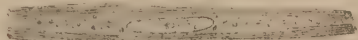

Fig. 4.

trådlikt utdragen, hvilken form ju också bäst lämpar sig för muskelcellens dragande betydelse (infogad t. ex. mellan tvenne skelettdelar). Det är dessa kontraktila fibriller, som förläna muskelcellen dess mest dominerande både fysiologiska och morfologiska egenskaper. — Skall en nervcell utveckla sig ur en indifferent cell, omformar sig filarsubstansen inom cellens ytlager till äfvenledes långt utdragna trådar, s. k. *nervfibriller* l. *neurofibriller*, som hafva förmåga att leda en retning från ett ställe af kroppen till ett annat (fig. 5). När nervfibrillerna komma till utveckling, utskjuta cellkroppen ett större eller mindre antal utskott, genom hvilka nervfibrillerna löpa. Ett af dessa utskott när slutligen en aldeles

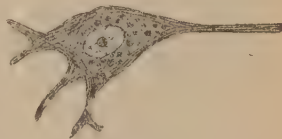

Fig. 5.

utomordentligt lång utsträckning och ingår i bildandet af kroppens nerver. (Man är oviss om, huruvida dessa långa nervutskott tillhöra enbart den förgrenade cellen eller om den utvecklar sig äfven med tillhjälp af andra celler.) Sådana långa utskott kunna t. ex. sträcka sig från huden genom nerverna in i ryggmärken, där de öfvergå i motsvarande cellkroppar, eller från hjärnan ned i ryggmärgens nedersta ändar. Nervfibrillerna komma på grund af sina egenskaper att tjäna såsom djurkroppens telegraftrådar, som öfverföra intryck från en station till en annan. — Skall stödjande väfnad utveckla sig, är det återigen filarsubstansen i den ännu indifferenten cellens ytlager, som omformar sig till de *limgivande* l. *kollagen* *fibriller*, som utgöra en af de väsentligaste delarna af all stödjande väfnad i kroppen, det må gälla bindväf, broskväf eller benväf. Vid utvecklingen af dessa fibriller stanna de ej kvar inom cellens område, utan skjuta sig, hopade till gröfre eller finare buntar, in emellan cellerna, öfvergående i en mellansubstans l. *intercellularsubstans* mellan cellerna, som skjuter dessa i sär från hvarandra. Härigenom erhåller all stödjewäfnad eller, såsom den kallas, bindesubstansväfnad (se d. o.) en aldeles

säregen prägel. — Cellkroppens centrala delar bilda således härden för cellens ämnesomsättning, under det att filarsubstansen inom cellkroppens periferia område genom sin olika specialisering kommer att i väsentlig grad bestämma cellens särställning, fysiologiska uppgift och allmänna morfologiska karaktärer.

De lifsyttningar cellen företer kunna vara af olika natur. Så kan cellen visa *rörelsefenomen*, som bland annat bestå däri, att cellen på ett ställe af sitt omfång utskjuter ett kortare eller längre utskott, under det att samtidigt ett förut bildadt utskott så att säga sjunker tillbaka i cellkroppen. Genom att dessa utskott fästa sig vid något underlag eller tränga sig in i någon trång passage, kan cellen ställförflytta sig. En dylik fortskridande cellformförändring, som därjämte kan tjäna till att uppfånga utanför cellen liggande kroppar, är bekant från en del encelliga djur, t. ex. ameborna, och benämnas därför också *ameboid rörelse*. Det är särskildt de färglösa blodcellerna, som hos de högre djuren besitta dylika egenskaper, i följd hvaraf de såsom vandringsceller kunna tränga ut genom blod- och lymfkärlens väggar och därifrån ställförflytta sig inom kroppens skilda väfnader. Vid inflammatoriskt retade ställen af kroppen tillströmma massor af dylika celler och bilda därvid varets hufvudsakliga innehåll. — Den lefvande cellen företer vidare den egenskapen att på ett för de olika cellslagen speciellt och konstant sätt reagera för tillförd retning. Retar man t. ex. en muskelcell med elektricitet eller med mekaniska eller kemiska retmedel, svarar muskelcellen för dessa skilda slag af retningar alltid på ett och samma sätt, nämligen genom kontraktion, förkortning af sina kontraktila fibriller. Retar man en körtelcell med olika slag af retmedel, svarar denna cell städse på ett och samma sätt, nämligen genom en ymnig omsättning af sina cellkroppsgrenula till droppar (jfr fig. 2 och 3), som afskiljas ur cellen och bilda körtelns sekret (t. ex. saliven från spottkörtlarna i munhålan). Man benämner denna cellens grundegenskap, som har sin betingelse i cellens speciella byggnad, *cellens specifika energi*. — Cellen har äfven förmåga att *föröka sig*. Detta kan ske på olika sätt. Hos de högre djurens celler sker det i regel genom delning af den enkla cellen till två nya celler. Den vanligaste formen för denna delning erbjuder högst underbara fenomen. I fig. 6 a—k äro de viktigaste faserna i något förenklad form återgifna. I fig. 6a är en cell återgifven i "hvilande" tillstånd; kärnan med ett kromatinnät och en kärnkropp; vid 1 en centrosom, liggande i närheten af kärnan. Fig. 6b visar de inledande förändringarna i cellens utseende vid cellens delning. Centrosomen har delat sig till två centralkroppar, som ännu ligga tätt bredvid hvarandra; och kärnans kromatinnätverk har börjat förtäta och omforma sig till, i detta fall, 4 tjocka slingrade stafformiga bildningar. Samtidigt har kärnkroppen försvunnit, i det att den sannolikt gått upp i bildningen af stafvarna. I fig. 6c har kärnans kromatin fullständigt omsatt sig till 4 böjda stafvar, s. k. *kromosomer*, och centralkropparna aflägsna sig från hvarandra. Samtidigt framträder med tilltagande tydlighet en strålförmig, trajektorieell omordning af protoplasman i centrosomernas närmaste omgivning. I fig. 6d har kärnmembranen försvunnit och kärnan därmed upphört att

existera som en blåsformig bildning i cellen. Kromosomerna, som därvid komma att ligga fritt i cellkroppen, hafva förtjockats och förkortats och tendera till att anordna sig i midtplanet mellan de båda periferiskt förskjutna centralkropparna. I fig. 6e hafva kromosomerna intagit midtplanet mellan de båda centralkropparna. Man benämner nu de områden af cellkroppen, som intagas af centrosomerna, cellens poler och det plan mellan dessa, dit kromosomerna förflyttats, cellkroppens ekvator. I nästa stadium, fig. 6f, som är af alldeles särskildt grundviktig betydelse för vår förståelse af celldel-

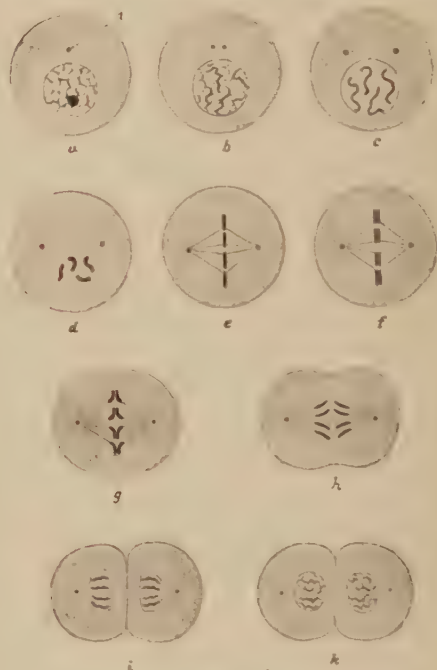

Fig. 6.

ningens egentliga innebörd, delar sig hvar och en af de 4 kromosomerna utesfär längden i tvenne kvantitativt fullkomligt lika hälfter. I nästa fas, fig. 6g, har cellkroppen dragit ut sig något på längden, från pol till pol; och de ursprungliga 4 kromosomernas skilda hälfter vika af mot hvar sin pol. Nästa skede, fig. 6h, visar huru de olika kromosomhälfterna äro stadda på vandring mot de båda polerna, den ena hälften mot den ena polen, den andra hälften mot den andra polen; och samtidigt företer cellkroppen en lätt insnörning i ekvatorialplanet. I fig. 6i har insnörningen i nämnda plan skurit så djupt, att tvenne alldeles lika cellkroppar uppstått ur den ursprungliga enkla. Inom hvar och en af de båda nya cellkropparna omgifva sig kromosomhälfterna med en kärnmembran. I fig. 6k slutligen ligga tvenne celler bredvid hvarandra, hvilka utgöra precis hälften af den ursprungliga cell, genom hvars delning de hafva kommit till stånd. Dessa cellers kärnkromatin återgår från kromosomer till kromatinnät. — Sedan celldelningen är fullstän-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

digt afslutad, börja de nya cellerna att upptaga näring och inkorporera i sin egen organisation delar af denna. I följd häraf tillväxer hvar och en af de nya cellerna, så att snart det ursprungliga omfånget är uppnådt. — Man har alltmot kommit till den öfvertygelsen, att de hufvudsakliga bärarna af de årtliga egenskaperna äro på ett eller annat sätt bundna vid kärnkromatinet. På grund af kärndelningens natur måste således de årtliga egenskaperna fullkomligt lika fördela sig på de nya celler, som genom en enkel cells delning uppkommit. Det är synnerligen anmärkningsvärdt, att det antal kromosomer, som vid en cells delning hos en viss gifven djurform kommer till stånd, konstant alltid är detsamma. Anledningen härtill torde man närmast hafva att söka däri, att kromosomerna under inga förhållanden af cellens lif egentligen förlora sin individualitet, om de ock vid de tillfällen, då cellen ej befinner sig i delning, hafva en sådan gestaltning och stå i sådan ömsesidig förbindelse med hvarandra, att de ej kunna särskiljas, i det att de genom rikliga sidoförgreningar, som bilda nät, kromatin-nät, omärkligt öfvergå i hvarandra. Kromosomernas typiska gestalt, deras hviloform, återfinna vi under cellens delning. Då cellen ej befinner sig i delning, äro kromosomerna (i form af nät) i verksamhet, undergå substantiella förändringar, upptaga substanser ur cellens protoplasma och afgifva sådana tillbaka. Dessa senare ämnen, som från kärnan öfverföras till protoplasman, betinga eller möjliggöra cellens respiration eller oxidation.

Alla de flercelliga djuren utveckla sig från första början regelrätt ur en enda cell, en äggcell. Fig. 7a framställer en sådan befruktad äggcell.

Fig. 7.

Genom delning af denna på det sätt, som ofvan skildrats, uppstå tvänne celler, som ligga tätt bredvid hvarandra och förete (fig. 7b) på grund af ömsesidigt tryck en tillplattning af de ytor, som vetta mot hvarandra. Ägget, eller det nya djuret, befinner sig i ett 2-cellstadium. Genom delning af hvardera af dessa celler utvecklar sig ägget till ett 4-celligt stadium (fig. 7c), detta åter genom upprepad delning till ett 8-cellstadium (fig. 7d), vidare till ett 16-, ett 32-, ett 64-cellstadium o. s. v. Medan så ägget med afseende på sitt cellantal och därmed till sitt omfång oafbrutet tillväxer, arrangeras

sig cellerna till bildandet af en ihålig kula, utklädd af ett lager af celler, som ligga tryckta intill hvarandra och förete ett cylindriskt eller kubiskt utseende. Ägget har nu således formen af en blåsa (fig. 7e). Nästa utvecklingsskede utmärker sig däraf, att på ett visst, gifvet ställe af blåsan instjälpes väggen, alldeles så, som om man tänker sig, att man med ett finger gjorde en djup intryckning på ett ställe af blåsans vägg. Härvid omformar sig den enkla blåsan till en dubbelväggig bågare (fig. 7f). Man benämner nu det yttre vägglagret, som bildar djurets yttre betäckning, *ektoderm* l. *yttre groddblad* och det inre, som omsluter en rörformig insänkning, utgörande den primära tarmkanalen l. *urtarmen*, *entoderm* l. *inre groddblad*. Utnytningsstället för urtarmen kallas *urmun*. Mellanrummet mellan de båda groddbladen bildar den primära kroppshålan.

Såsom ofvan framhållits, menar man med väfnad en sammanslutning af i morfologiskt och fysiologiskt hänseende likartade celler. Uti ekto- och entodermet möter man den fylogenetiskt, den historiskt äldsta och enklaste af alla väfnader (den enda väfnad, som finnes hos de lägsta flercelliga djuren under dessas fullt utvecklade tillstånd), hvilken utmärkes däraf, att cellerna i ett slutet förband ligga tätt tryckta intill hvarandra och därvid forma sig efter hvarandra. Man kallar en sådan väfnad *epitel*. — Samtidigt med att emellertid den dubbelväggiga bågaren uppstod, började en del celler att lösgöra sig ur sitt sammanhang med de öfriga cellerna i ekto- och entodermet och, såsom fig. 7f vid 1 visar, invandra i den primära kroppshålan mellan de båda groddbladen. I och med att dessa celler så skilja sig från epitelet och blifva fria, öfvergifva de sin cylindriska form och antaga ett oregelbundet, mer eller mindre förgrenadt utseende. En del af dessa celler, som benämnas *mesodermceller*, emedan de uppträda mellan ekto- och entoderm, hafva förmåga att afskilja mellan sig en större eller mindre mängd s. k. *intercellularsubstans*, på sätt som redan blifvit nämnt, och komma härvid att bilda den blifvande djur kroppens stödjande och sammanhållande väfnader, s. k. *bindesubstansväfnader*. Alltefter den olika naturen af denna intercellularsubstans utvecklar sig bindesubstansväfnaden till bindväf, till brosk eller till benväf. — Ur ektodermet utvecklar sig emellertid ej endast huden och ur entodermet ej endast digestionskanalen, utan ur det förra bildas äfven hjärna, ryggmärg, sinnesorgan, hudkörtlar, hår och naglar och ur det senare äfven de körtlar, som referera sig till matsmältningskanalen. Den instjälpning af epitelet, som gaf upphof till urtarmen, visar oss emellertid i själfva verket den enkla genomgående princip, efter hvilken naturen arbetar, då den låter ur det yttre och det inre groddbladet så heterogena bildningar som hår, körtlar, ögon, hjärna och ryggmärg utveckla sig. Alla dessa organ, huru olika de än sinsemellan kunna vara under fullt utvecklade tillstånd, komma nämligen närmast till stånd genom veckbildningar, genom instjälpningar af epitelbladen.

Det nämndes ofvan, att på grund af celldelningens natur måste de årtliga egenskaperna lika fördela sig på de båda celler, som uppstå till följd af en enkel cells delning. Kromosomerna, som äro de egentliga eller väsentliga bärarna af de årtliga egen-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

skaperna, fördela sig ju matematiskt lika på de båda delprodukterna. Redan på grund af detta förhållande måste man antaga, att af en befruktad äggcells delprodukter hvar och en måste ärfva alldeles lika mycket af äggcellens egenskaper. Då nu den befruktade äggcellen, d. v. s. en äggcell eller honlig könscell, uti hvilken en spermatozo eller en hanlig könscell inträngt och hvarmed denna senare sammansmält, i sig innehåller ärfliga egenskaper från båda föräldrarna, måste också alla den befruktade äggcellens delprodukter i lika hög grad ärfva egenskaper såväl från fadern som från modern. Experimentella undersökningar hafva äfven varit egnade att ådagalägga riktigheten häraf. Man har nämligen, t. ex. genom skakning, lyckats skilja äggets olika celler under de tidigaste utvecklingsskedena från hvarandra och härvid funnit, att hvar och en af dessa celler, isolerade från hvarandra, alldeles oberoende af hvarandra egde förmåga att utveckla sig till en ny individ med den respektive artens säregna karaktärer. Förblifva äggets celler däremot i naturligt samband med hvarandra, så utbilda sig de skilda cellerna eller cellgrupperna endast till vissa bestämda delar, väfnader och organ, hos den nya individen. Att så sker, beror därpå, att celler från skilda områden af det tillväxande ägget lefva under olika betingelser. De förhållanden, under hvilka cellerna äro eller blifva hänvisade att lefva, verka så att säga väckande och framkallande endast på de ärfda egenskaper, som svara mot dem själfva, under det att andra slumrande egenskaper, som ej passa för de gifna lifsbetingelserna, blifva utvecklade eller gå under. Hvad som således skall varda af en viss gifven cell eller cellgrupp hos ett i utveckling befintligt ägg, beror på en samverkan mellan de ärfda anlagen och de yttre betingelser, under hvilka samma cell eller cellgrupp har att utveckla sig. E. Hgn.

2. Bot. Liksom djur kroppen består växten af särskilda elementarorgan, som kallas celler. Den typiska växtcellen, som i det väsentliga öfverensstämmer med djurcellen, karakteriseras af att den är omgifven af en membran eller vägg. Många af de egenskaper, som utmärka växtens lif i jämförelse med djurets, bero ytterst på närvaron af denna cellvägg. Det var också denna, som först väckte forskningens uppmärksamhet, och namnet cell härleder sig ursprungligen från de små, af fasta vägar uppbyggda kamrar, hvaraf många växtväfnader bestå.

En fullständig, på höjden af lifsverksamhet ständande växtcell består af följande delar:

A. Protoplasmakroppen (protoplasmen, cellinnehållet), i hvilken såsom aktiva beståndsdelar ingå:

- Cytoplasma (af grek. *ky/tos*, hållighet).
- Cellkärna.
- Centrosfärer (af lat. *ce/ntrum*, modelpunkt, och grek. *sfa'ra*, klot) l. polkroppar, hittills iaktagna endast inom vissa grupper, i synnerhet de lägre.
- Kromatojorer (af grek. *chröma*, färg, och *fel'rein*, bära) l. färgkroppar.

Därjämte finnes i cellen en hel serie under olika förhållanden mer eller mindre framträdande, passiva beståndsdelar, produkter af ämnesomsättningen inom densamma.

- Cellsaft.
- Cellväggen.

A. Protoplasmakroppen (so fig. 1). Först under 1840- och 1850-talen började, företrädesvis genom H. v. Mohls studier af cellens inre, klarhet vinnas däruti, att cellinnehållet, ej cellväggen, är det väsentliga af cellen, bäraren af lifvet. Den del af innehållet, som först tilldrog sig uppmärksamhet, var den färglösa, genomskinliga grundmassa, som

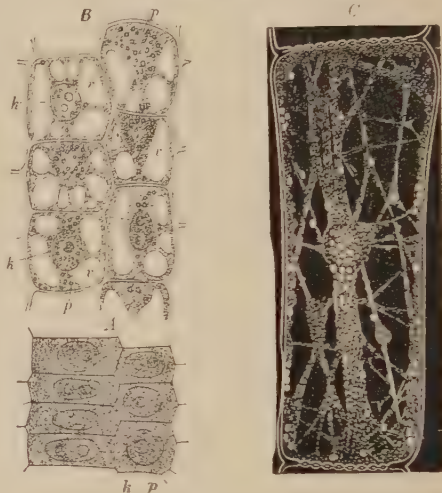

Fig. 1. A—B celler under olika utvecklingsstadier, i rotspetsen af majs. A unga celler med tunna väggar, bestående af cellkärna och en tät cytoplasma. B äldre celler med tjockare väggar, i cytoplasman vakuoler innehållande cellsaft. C cell från ett hår hos pumpa. Cellrummet intages till stor del af cellsaften, genom hvilken sträcka sig dels en tjockare cytoplasmasträng, innehållande kärnan, dels en hel del mer eller mindre fina strängar.

finnes i större eller mindre utsträckning i hvarje lefvande cell, och som v. Mohl 1846 benämnde protoplasma, förkortadt plasma. Denna har genom en särdeles olycklig försvenskning understundom blifvit kallad "urslem". I kemiskt afseende är protoplasman ej något enhetligt ämne, utan består sannolikt af ett flertal olika sådana, stadda i ständig omsättning; bland dessa äro ägghvitämnen öfvervägande. Plasman reagerar vanligen alkaliskt, någon gång neutralt, aldrig surt.

a. Cytoplasman l. cellplasman fyller den unga cellens inre, och i densamma ligga cellkärna och öfriga innehållsbeståndsdelar. Under vanliga förhållanden är den en tjockflytande massa, men kan särskildt i celler, som äro i hvila, genom vattenförlust blifva fast och spröd. Exempel härpå utgör många frön, hos hvilka protoplasman kan blifva nästan behård, men åter blir flytande, när cellen träder i verksamhet. Cellplasman har i sin genomskinliga grundmassa (*hyaloplasman*) inlagrade en mängd små korn (*mikrosomer*, af grek. *mikro's*, liten, och *soma*, kropp) af växlande storlek; dessa utgöras dels af särskilda, organiserade partier af protoplasman, dels också af produkter uppkomna vid ämnesomsättningen, såsom oljedroppar, ägghvitkorn etc. Dessa småkorn saknas helt i cytoplasmans periferiska delar, hvilka omgifvas af ett fastare, inåt småningom i den kornrika plasman öfvergående hudlager, hvilket är väsentligen olika genomträngligt.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

för olika lösningar och därigenom eger den största betydelse för reglerande af cellens turgor och i andra hand äfven för saftledning etc. — Cytoplasman finare byggnad är ännu icke närmare utredd. Den med särskilda preparationsmedel fixerade cytoplasman visar en skumartad struktur (alveolar-plasma), men äfven fina trådar (filar-plasma) af fastare konsistens kunna urskiljas. Mikrosomena ligga i blåsornas väggar eller där flera fina trådar stöta tillsammans. — I cellplasman eger ofta en strömning rum, genom hvilken dess olika delar äro stadda i ständig rörelse; denna försiggår i olika fall på något olikartadt sätt. Man urskiljer sålunda rotation, cirkulation m. fl. Plasmaströmmingens fysiologiska betydelse är sannolikt att underlätta ämnes-transporten inom cellerna.

b. Cellkärnan (*nucleus*) är tvifvelsutan cellens viktigaste beståndsdel, dess så att säga ledande del. I unga plasmafyllda celler ligger kärnan vanligen i midten, i äldre vakoufyllda antingen upphängd i plasmasträngar eller invid väggen, dock alltid i cytoplasman. Som allmän regel gäller att i hvarje cell finnes en cellkärna; dock ser det ut, som om hos en del mycket lågt stående växter protoplastens inre differentiering ej skulle nått den utveckling, att cellkärna i egentlig mening finnes. I mycket stora och långa celler, såsom hos sifonéer, bland algerna, i svamphyfer, mjölsaftkärn m. fl., finnas flera cellkärnor. Till formen är kärnan ellipsoidisk till klotrund. Cellkärnans finare byggnad kan studeras därigenom, att dess skilda delar med olika begärlighet uppsupa färgämnen. Kärnan begränsas mot cytoplasman af en kärnhud l. *kärnmembran*. Inuti kärnan finnes vanligen en eller flera starkt ljusbrytande, runda kroppar, *kärnkroppar* l. *nukleoler*. Kärnans väsentliga del utgöres af de s. k. *kromosomena* (af grek. *chrōma*, färg, och *sōma*, kropp), som i hvilande, d. v. s. ej i delning varande, kärnor uppträda i form af ett fint nätverk, utspänt i kärnhligheten, *kromatinnätet*. Hufvudmassan af detta utgöres af *nuklein* (se d. o.), som vanligen förekommer i form af större eller mindre starkt färgbara korn, *kromatinkorn*, inbäddade i en svagare färgbar substans, *linin*. Vid kärndelningen samman- dragar sig nätverket till gröfre trådar eller stafvar (se vidare Cellbildning). — Cellkärnans betydelse kan bedömas dels af direkta iakttagelser, dels ock genom resultat vunna på indirekt väg. Delas t. ex. vissa algcellers protoplaster i två eller tre lika delar, visar det sig, att endast den del, i hvilken kärnan ingår, eger förmåga att vidare utveckla sig, liksom ock assimilation ej på längden synes vara möjlig i kärnlös plasma. Man har äfven iakttagit, att cellkärnan lägger sig intill den del af cellväggen, där tillväxten är särskild stark, t. ex. i utväxande rothår. I vissa sekretions- och absorptionsorganers celler undergår kärnans kromatinnät vissa förändringar (nukleinkornen förena sig till större eller mindre klumpar och stafvar), som säkerligen stå i samband med dessa cellers speciella verksamhet. Kärnan skulle sålunda hafva direkt betydelse för näringsprocessen inom cellen; den anses numera af de flesta forskare uteslutande vara bärare af de ärftliga anlagen, hvilkas säte möjligen torde vara trådverkets nukleinkorn. Cellkärnan synes med ett ord utöfva ett afgörande inflytande på cellutvecklingens alla detaljer.

G. O. R.

c. *Centrosfjärerna* l. *polkropparna*, hvilka regelbundet uppträda inom djurcellen, hafva påvisats inom lägre växtgrupper, såsom alger, svampar och mossor. De utgöras af en i närheten af cellkärnan belägen fastare kropp (*centrosom*) af mycket små dimensioner, omgifven af en zon strålförmigt anordnad cytoplasma. Liknande bildningar finnas i spermatozoidmodercellerna hos kärlkryptogamerna och vissa gymnospermer (se Cilie). Hos fanerogamer synas de enligt senare undersökningar saknas.

d. *Kromatoforer* l. *färgkroppar* äro karakteristiska för växtcellen. De ligga alltid i cytoplasman, hvarest de uppträda såsom särskildt organiserade bildningar. De förökas genom delning och uppkomma, såvidt man vet, aldrig genom nybildning. De uppträda därför redan i äggcellen såsom små färglösa kroppar, hvilket utseende de bibehålla i de unga embryonala väfnaderna. Under cellernas vidare utbildning kvarstå de på detta stadium eller utvecklas till

α. *kloroplaster* (af grek. *chloro's*, grön), bärare af det gröna färgämnet,

β. *leukoplaster* (af grek. *leuko's*, vit), ofärgade,

γ. *kromoplaster* (af grek. *chrōma*, färg), färgade, men ej gröna. Kromatoforer saknas hos bakterier och svampar, liksom alltid i djurcellen.

Kloroplasterna (klorofyllkornen, bladgröntkornen) uppträda i regeln endast i celler utsatta för ljusets inverkan och hafva till funktion att förmedla kolsyreassimilationen. De ligga utmed cellväggarna, äro till formen hos de högre växterna ellipsoidiska eller runda (fig. 2), hos en del alger band- eller stjärnformade etc. — Klorofyllkornen utgöras af en färglös grundmassa, i hvilken finnes en mängd färgade droppar (grana) af ett oljeliknande ämne, hvilket i lösning innehåller ett grönt färgämne, klorofyll, och ett gult, xantofyll. (Se vidare Klorofyll.) Dessa färgämnen äro lättlösliga i alkohol, hvarför detta ämne, som bekant, affärgar gröna växtdelar; likaså sönderdelas de lätt af syror, något som förklarar hvarför växter vid torkning brunfärgas; cellsaftens sura innehåll sönderdelar nämligen klorofyllet. Hos de röda algerna täckes detta af ett rött färgämne, fykoerytrin, hos de bruna af ett brunt, fykolein. De i unga växtdelar vid celldelningen uppkomma kromatoforer utvecklas, särskildt i växtens inre delar, dit ljuset icke når, till *leukoplaster*. Utsatta för ljusets inverkan kunna dessa, åtminstone i många fall, såsom hos potatis, öfvergå i kloroplaster. Den vanligaste och viktigaste formen af leukoplaster äro de s. k. stärkebildarna, hvilka förmedla reserv-

Fig. 2. Cell från ett mossblad. I plasmalaget utmed väggen ligga de runda kloroplasterna, de ljusare partierna i dem äro stärke-korn; b-b'' en kloroplast under delning, e en af stärke-korn fylld kloroplast.

Ord, som saknas under C. torde sökas under K.

stärkelse aflagring i cellerna ur sockerlösningar, som tillföras från andra delar i växtkroppen. Det ser ut, som skulle andra leukoplaster finnas, hvilka spela samma roll vis à vis andra ämnen. *Kromoplaster* uppkomma genom omvandling af antingen leukoplaster eller kloroplaster och uppträda under olika former i kronblad, fruktvägg o. s. v. Ofta är det ett utkristalliseradt färgämne, som bestämmer deras form, i andra fall finnes färgen i amorft tillstånd som små gryn i deras massa. I regeln äro gula och gulröda färger bundna till kromoplasterna, medan de blå alltid uppträda lösta i cellsaften.

För alla de passiva beståndsdelar, hvilka kunna uppträda i växtcellen såsom produkter af ämnesomsättningen, kan här ej närmare redogöras. De viktigaste äro proteinkorn, stärkelse, fett, oxalsyrd kalk, kolsyrd kalk. Jfr Aleuronkorn och Assimilation.

B. Cellsaften. I mycket unga celler utfyller protoplasman hela cellrummet. I något äldre celler däremot uppstå små safrum (vakuoler), som äro fyllda med en vattenhaltig, klar, vanligen sur lösning, *cellsaften*. I cellsaften äro lösta allehanda ämnen: salter, syror, ägghviteämnen, amider, färgämnen o. s. v. I de äldre cellerna förena sig safrummen mer och mer med hvarandra och tilltaga samtidigt i omfång. Fina cytoplasmatrådar genomspinna det genom vakuolernas sammansmältning bildade safrummet, som i många äldre celler förtränger protoplasten till ett tunt lager intill väggen. I detta lager ligger då cellkärnan.

C. Cellväggen anlägges alltid ur protoplasman och kan betraktas såsom en af denna uppkommen produkt, hvilken ej eger vitalitet och endast under protoplastens inflytande kan tillväxa eller undergå förändringar i byggnad eller kemisk sammansättning. Tillväxten försiggår antingen så att mellan cellväggens finaste beståndsdelar inlagras nya partiklar (intussusception, intussusceptionsteorien) eller också att nya lager läggas på de äldre, hvarigenom väggen tillväxer i tjocklek (apposition, appositionsteori). Den utgör ej heller någon för cellen såsom sådan nödvändig del, utan saknas hos åtskilliga växtceller under större eller mindre delar af deras lif. Så äro slemsvamparnas (myxomyceternas) celler "nakna", liksom åtskilliga lägre växters svärmsporer och könsceller. — De viktigaste beståndsdelarna i cellväggen äro *pektinämnen*, utmärkta genom den lätthet, med hvilken de lösas i alkalier efter föregående behandling med utspädda syror, samt *cellulosa*. Detta kolhydrat uppträder i allt större mångd under vägens fortgående tjocklekstillväxt. Svamparnas cellväggar skilja sig i sin kemiska beskaffenhet väsentligt från öfriga växters, i det att de utom kolhydrat (dock ej cellulosa) bestå af ett djurens kitin närstående ämne, som fått namn *mykositin* (af grek. *mýkes*, svamp).

I samband med växtcellernas slutliga utveckling ställas på de olika cellernas väggar olika kraf. Väggarna tilltaga sålunda i tjocklek, men därigenom att denna förtjockning icke försiggår likformigt öfver vägens yta, erhåller den en utpräglad skulptur. De oförtjockade partierna visa sig såsom porer eller i mycket tjockväggiga celler såsom porkanaler; i barrträdens och andra växters trakeider uppträda egendomligt formade ringporer. Blir den

största delen af membranen oförtjockad, är det de förtjockade partierna, som närmast bestämma cellväggens utseende. De uppträda då såsom ring- eller spiralband eller såsom nätverk. Det är i synnerhet kärlen, som visa en sådan skulptur; alltefter förtjockningens art benämnas de ring-, spiral- eller

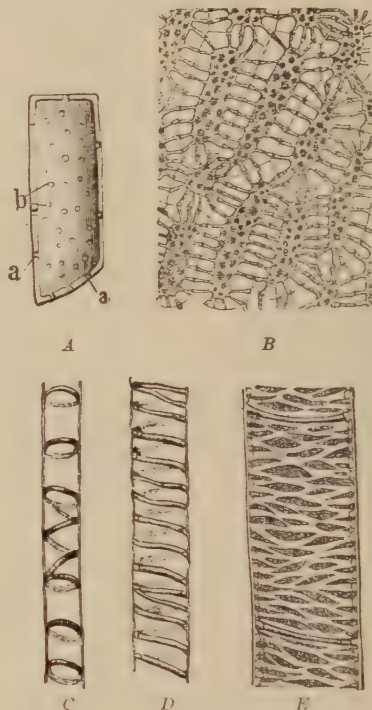

Fig. 3. Exempel på cellväggens olika skulptur. A parenchymcell af flädermarg, i längdsnitt. Porerne synas dels i de genomskurna väggarna (a), dels såsom runda prickar på bakväggen. B parti af fröhyvian hos elfenbensnöten (Phytelephas). De starkt förtjockade väggarna äro försedda med porkanaler. C och D ring och skruformig förtjockning i trakeider. E nätförmig förtjockning på väggen af ett kärl.

nätkärl (se fig. 3). Dessutom undergå cellväggarna ofta i samband med förtjockningen en del kemiska förändringar. De viktigaste af dessa äro: förvridning, förkorkning och kutinisering, slemvandling, förkalkning, förkalkning.

a. Förvridningen uppkommer därigenom att flera olika ämnen (adromal, koniferin) inlagras i väggen. Denna blir därigenom fast och hård (ved), utan att därför hindra vatten och gaser att genomtränga. Celler med sådana väggar utgöra företrädesvis växtkroppens skelett. — b. Förkorkning uppstår, då suberin, ett fettartadt ämne, hufvudsakligen bestående af glycerinester och andra estrar, inlagras, liksom kutinisering (se Kutikula), då kutin ingår. Genom suberin och kutin omvandlade väggar äro så godt som ogenomträngliga för gaser och vatten och tjäna på denna grund i regeln som hudväfnad o. d. — c. Slemvandling är mindre vanlig än förut nämnda förändringar. Den har för växten ofta biologisk betydelse.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

delse. — d. Förkislning. Genom inslagring af större mängder kiselsyra blir väggen fast, men spröd.

Hos vissa växtgrupper, t. ex. diatomacéer, gräs, equisetacéer, sker i stor skala en dylik omvandling af alla eller en del cellers väggar. — e. Förkalkning, beroende på inslagring i väggen af stora mängder kolsyrad kalk, förekommer i stor utsträckning hos de s. k. kalkalgerna äfvensom i hår hos åtskilliga högre växter.

I nära anslutning till cellväggens olika utbildning i kemiskt och fysiskt hänseende och i öfverensstämmelse med de olika uppgifter, som cellen eger att fylla i de mer sammansatta växternas lif, uppstår en mängd cellformer, som dock plåga indelas i trenne typer: parenkymcellen, prosenkymcellen och hyfen.

a. Parenkymcellen är ungefär likformigt utbildad i rummets tre dimensioner (är isodiametrisk). Den har tunna väggar med runda porer. Väggen består af cellulosa. Den förekommer i växpunkterna, i mærg och bark, i frukter, i blad. Dess uppgift är närmast en kemisk-fysiologisk.

b. Prosenkymcellen är starkt utdragen i längden, har skarpt tillspetsade ändar. Porerne äro ofta spricklika. Innehållet utgöres af luft eller vatten, d. v. s. cellen är död. Väggarna äro förtjockade och ofta förvedade.

c. Hyfen är antingen en lång, smalgrenig cell eller en smal, genom tvärväggar afdelad celltråd, som tillväxer i spetsen. Förekommer i synnerhet hos svampar. H. Hn.

Fig. 4. Bast-cell af kinnabark. Prosenkymcell. Porerne spricklika.

Fig. 5. Mjögelsvamp (*Phycomyces nitens*). m myceliet, bildadt af en oledad hyf.

3. Fys. En enkel galvanisk stapel, till skillnad från de sammansatta staplarna. En cell kallas äfven ett element.

Ce'lla (lat.), förvaringsrum, källare, afskildt gemak, kammare; företrädesvis det rum i de gamla grekiska och romerska templen, i hvilket gudabilden fanns uppställd. (Jfr Cell och Tempel.) — Cellärius, den hustjänare (vanligen slafi), som bestred uppsikten öfver klädförrådet, atrium, husgerådet, kassan m. m.

Cellafsnöring, bot. Se Cellbildning.

Cellamäre [tjel-], Antonio Giudice, hertig af Giovenazzo, furste af C., spansk diplomat och konspirator, f. 1657 i Neapel, uppiostrades vid Karl II:s hof och inträdde tidigt i spansk krigstjänst. Under spanska arfföljdskriget (1701—14) kämpade han i Italien på Filip V:s sida och blef fången 1707 vid Gaëtas belägring. Sedan han 1712 återfått friheten, skickade Filip honom 1715 som utomordentligt sändebud till Frankrike, där han, eggad af kardinal Alberoni, antistiftade en sammansvärjning i syfte att störta hertigen-regenten, Filip af Orléans, och i stället sätta Filip V i spetsen för regeringen. Men kardinal Dubois kom anläggningen på spåren, och C. häktades 1718. Han fördes öfver gränsen, blef väl mottagen i Madrid och utnämndes till generalkapten i Gamla Kastilien. Död 1733.

Cellärius (lat.), en hustjänare. Se Cella.

Cellärius (eg. Keller), Christoph, tysk lärfd, f. 1638, blef 1693, sedan han länge egnat sig åt skolans tjänst, professor i romersk värtalighet i Halle, där han dog 1707. Hans förnämsta skrifter äro *Antibarbarus latinus s. de latinilate media et infimæ ætatis* (1677, nya uppl. 1765 och 1779), *Orthographia latina* (1704, nya uppl. 1768 och 1779) och det geografska verket *Notitia orbis antiqui* (1701—06, ny uppl. 1773). Tillika utgaf han upplagor af åtskilliga latinska klassiker samt flera läroböcker, bl. a. en latinsk grammatika, som i bearbetning för svenska skolor utgafs i Stockholm 1703 och 1740, samt på sin tid mycket använda kompendier i gamla tidens historia och geografi. C. var äfven förkämpe för ett rent, äkta romerskt skriftsätt. Jfr Keil, "De Chr. Cellarii vita et studiis" (akad. progr., Halle 1875).

Cellbildning, bot., försiggår inom växtriket såväl som inom djurriket uteslutande genom protoplasman verksamhet. Hvarje ny cell bildas i och af en annan cell, utaf dennas protoplasma. Cellerna i en växt, som uppkommit genom befruktning, härstamma samtliga från den befruktade äggcellen. Cellbildning ur andra organiska ämnen eller omedelbart ur oorganisk materia (*generatio spontanea* eller *gen. æquivoca*) är hittills ej känd. Cellerna förökas vanligen genom delning, celldelning. Den första iakttagbara förändringen vid densamma visar sig i cellkärnan. Maskorna i det kromatiska nätverket tilltaga i maktighet genom upphopning af kromatisk substans; samtidigt försvinna nätverkets finaste förgreningar, och detsamma ombildas till en eller flera löst hoprullade trådar (*spirem.* fig. B). Ur dessa framgår sedan ett för hvarje art bestämt antal segment, kromosomerna (se Cell). Dessas form växlar mycket hos olika arter, ofta långa, mer eller mindre U-formigt böjda trådar. Medan kromosomerna ännu ligga innesluta i kärnhåligheten, eller senare, inträder en längsdelning i kromosomerna (fig. D), hvarigenom dessa blifva uppdelade i tvenne lika stora, mer eller mindre löst sammanhängande dotterkromosomer. Vid tvenne diametralt motsatta punkter invid kärnan uppträda i protoplasman fina

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

trådar, som utstråla mot kärnmembranen, bildande ett slags hölje omkring denna, s. k. *polkappor* (fig. C). Så upplöses kärnmembranen, och polkappornas

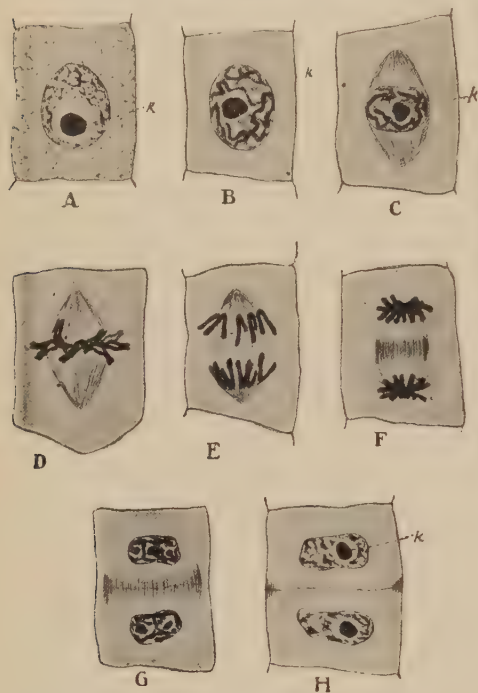

Fig. 1. Cellbildning med indirekt kärndelning i en fanerogam växts rotspets. A cell med "hvilande" kärna. B sporem. C polkappornas utbildning. D aster-stadiet, kromosomernas längsdelning. E o. F diastere. G spindrem. F-H cellväggens anläggning och utbildning. Cellens protoplasma är tecknad endast i A, där k är kärnkapp.

trådar fästa sig vid kromosomerna, som ordna sig mer eller mindre regelbundet i cellens ekvatorialplan (kärnskiivan, *aster-stadiet*, fig. D). Det hela får ofta utseende af en spole, och polkappornas trådar kallas därför *spoltrådar*. Utmed dessa trådar synes nu en halva af hvarje af de ursprungliga kromosomerna dragas till ena polen, den återstående till den andra (fig. E). Sedan detta skett, sammansmälta de i hvardera af de nya kärnpartierna till en ny kärntråd, som å sin sida antager den ursprungliga nätformen (fig. F, G), medan kärnkropparna och kärnmembranerna ånyo uppträda. Den nu skildrade processen kallas *indirekt kärndelning* (*karyokines*, *mitos*) och förlöper i hufvudsak på samma sätt hos såväl djur som växter. Resultatet är tydligen det, att kromatinet och dess innehåll af nuklein fördelas så likformigt som möjligt. Vikten af detta förhållande är lätt att inse, då man besinnar, att just det kromatiska nätverket med all sannolikhet är bäraren af de ärfliga anlagen. Ju mer i detalj man lyckas följa de nu i korthet beskrifna processerna, dess klarare synpunkter erhållas och för våra teorier om ärflighetens art och väsende. — När cellkärnan har delat sig, uppstår i de flesta fall äfven en ny cellvägg med åtföljande afdelning af cytoplasman.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

I det ekvatoriala planet mellan de nya kärnorna synas snart nog små korn samla sig i ett tunt lager (cellplattan, fig. F och G). Dessa korn smälta snart samman till en skarpt tecknad hinna (fig. H), som afdelar den gamla cellen i tvänne vanligen lika stora delar, och härmed är celldelningen afslutad. — Utom ofvan beskrifna kärndelning förekommer i växtriket äfven *direkt* sådan (*fragmentation*, *amitos*), därigenom att kärnan afsnöres i tvänne nya sådana; men sådan kärndelning är vanligen ej förbunden med celldelning.

För celldelningen är det karakteristiskt, att modercellen helt och hållet uppgår i två dotterceller, som till en början äro lika stora sinsemellan. De alstrade dottercellerna kunna sedan i sin tur delas, och genom en dylik fortsatt delning bildas cellväfnaderna i växten (se Cellväfnad). Celldelningen är den viktigaste formen för cellernas förökning. Utom denna förekomma inom vissa växtgrupper eller vid några väfnaders bildning äfven andra former för cellbildning, nämligen cellafsning, mångcellbildning och fricellbildning. G. A. (G. O. R.)

För dessa former af cellbildning spelar cellkärnan i hufvudsak samma roll som vid celldelningen, olikheterna bero på de bildade cellernas olika storlek eller sättet och tiden för membranernas anläggning. — Vid cellafsningen bildas på modercellen ett eller flera små utskott, som genom en smal öppning stå i förbindelse med densamma. Slutligen anlägges en vägg mellan dotter- och modercellen, och genom klyfning af denna vägg frigöres den nybildade cellen. På detta sätt bildas sporer och konidier hos många svampar. Jästsamparnas förökning försiggår likaledes genom afsning. —

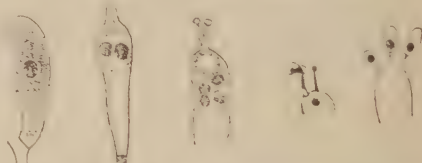

Fig. 2. Sporbildning genom cellafsning hos en basidiomycet (*Tricholoma variegatum*).

Vid mångcellbildningen delar sig moder-cellens kärna i en hel mängd dotterkärnor, innan

Fig. 3. Sporbildning genom fri cellbildning hos en askomycet (*Peziza confluens*).

några nya väggar anläggas. Ett tydligt exempel på embryosäcken genom upprepad delning af central-

Kärnan. Först sedan en mängd dotterkärnor uppkommit, anläggas nya väggar, hvarigenom småningom bildas en sammanhängande väfnad. — Vid fricellbildningen bildas genom modercellens delningar ett visst antal kärnor, och omkring hvarje sådan kärna samlar sig en del cytoplasma, som slutligen omgifver sig med en membran. Vid fricellbildningen uppstår ett antal fria cellindivider inuti modercellen. Fricellbildningen förekommer mest, tyiskt vid sporbildningen hos askomyceterna (se *Ascocytes*). — Slutligen bildas nya celler genom cellammansmältning, nämligen genom kopulation och befruktning (se *Befruktning*). H. Hn.

Celldelning. Se *Cellbildning*.

Celle, stad i preussiska prov. Hannover, regeringsområdet Lüneburg, vid floden Fuses sammanflöde med Aller. 19,883 inv. (1900). C. har ett gammalt slott, i hvilket drottning Karolina Matilda af Danmark efter sin förvisning lefde 1772—75. I stadskyrkan hvilade de forne hertigarna af C. Mångsidig industri, bl. a. i illegarn, tobaksvaror, paraplyer, fysiska instrument; handel med trä, ull, honing och vax. Gymnasium och realskola. — C. anlades 1292 och var sedan 14:e årh. till 1705 residens för hertigarna af Braunschweig-Lüneburg af celliska linjen. Samma dag (26 jan. g. st. 1679), som fred ingicks i Nijmegen mellan kejsaren och Ludvig XIV, afslöt greve Rebenac i C. separatfred utan Karl XI:s vetskap och samtycke mellan Frankrike och Sverige å ena sidan samt furstarna af huset Braunschweig-Lüneburg å den andra. Ludvig XIV afträdde för Sveriges räkning till de lüneburgske furstarna amtet Thedinghausen, området Dörverden samt en liten landsträcka mellan Aller och Weser, lydande under hertigdömet Verden. Karl XI ratificerade traktaten 27 juli 1679.

Cellemalj. Se *Emalj*.

Cellfamilj, bot. Se *Cellförening*.

Cellfusion. Se *Cellförening*.

Cellfängelse. Se *Fängelse*.

Cellförening, bot., en förening af sinsemellan väsentligen likartade celler, hvilka sammanhållas med hvarandra af gemensamma cellväggar. Allt efter de sinsemellan förenade cellernas större eller mindre grad af själfständighet plägar man urskilja tre slag af cellföreningar, nämligen cellfamiljer, cellväfnader och cellfusioner eller kärl. I cellfamiljerna är sammanhanget mellan cellerna ej väsentligt för cellernas bestånd. Dessa kunna lefva och växa, äfven om de äro skilda från hvarandra. Sådana cellföreningar finnas hos vissa lägre alger, t. ex. en del *desmidiaceer* och *palmellaceer*. Cellväfnader äro genom celldelning alstrade cellföreningar, hvilkas celler stå i nödvändigt samband med hvarandra, men hvilkas celler allt framtgent bibehålla sin själfständighet. Cellfusionerna eller kärlen utgöras af cellrader, i hvilka cellerna förlorat sin individualitet, därigenom att väggarna mellan de radade cellerna helt eller delvis blifvit upplösta (resorberade). Af såväl kärl som cellväfnader finnas olika slag. Se *Cell*. V. W.*

Cellini [tjellini], Benvenuto, italiensk guldsmed, medaljgravör och bildhuggare, f. 1500 i Florens, d. där 1571. Han var son till en arkitekt, kom tidigt i lära hos guldsmederna Michelangelo Bandinelli (fader till Baccio B.) och Antonio Sandro samt studerade med hänförelse Michelangelo Bu-

onarotis berömda kartong "Klättrarna", med motiv från bataljen vid Cascina. För att utbilda sig äfven i bildhuggarkonsten begaf han sig till Rom och

trädde där i tjänst hos Klemens VII. 1527 deltog han i stadens försvar mot konnetabeln af Bourbon, hvilken (enl. den skrytsamme C:s egen, icke absolut tillförlitliga uppgift) stupade för en kula från C:s gevär. Efter stadens intagande reste C. till Mantova och därifrån till Florens, men kallades snart af påven åter till Rom, där han började egna sig åt stämpelsnidarkonsten och fick anställning vid det påfliga myntverket. De fyra eller fem medaljer af C:s hand, som finnas från denna tid (bl. a. *Klemens VII* och *Kardinal Bembo*), äro emellertid graverade utan inspiration, sakna den stilfullhet, som utmärker de större italienske medaljörernas verk under renässansen; porträtten äro uttryckslösa, och särskildt äro kompositionerna å framsidan banala. Misstänk för mord, nödgades han fly till Neapel. Sedan hans oskuld blifvit bevisad, återkom han till Rom; men ett af honom i vredesmod begånget dråp på en afundsman tvang honom inom kort att lämna Rom. Han antog då plats som myntmästare hos hertig Alexander i Florens. Ett fribref från påven Paul III kallade honom likväl snart tillbaka till Rom, där han för påvens räkning utförde bl. a. ett gyllene praktband till ett breviarium, som skulle föräras åt Karl

Saltkaret, af Cellini.

Vid dennes intåg i Rom. Övannärs förföljelser föranledde honom 1537 att begifva sig till Paris, och då han en tid därefter åter infann sig i Rom, anklagades han för stöld och fängslades. Frigifven efter många voderärdigheter, antog han Frans I:s inbjudning till Paris 1540. För denne konung utförde han bl. a. det berömda *saltkar* af drifvet guld (1543), som nu finnes i Wien, och den för Fontaine-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

bleau slott afsedda, nu i Louvre befintliga bronsreliefen *Källnymfen* samt flera mynt och medaljer, bland hvilka en med Frans I:s bild står på höjdpunkten af samtida medaljörkonst. Äfven i Paris blef C. emellertid föremål för alla slags intriger, och utan att hafva uppburit de summor, som konungen var honom skyldig, lämnade han Frankrike 1545. Han mottogs då på det vänligaste af hertig Cosimo i Florens, för hvilken furste han utförde bl. a. den i sitt motiv tämligen bisarra bronsstaty af *Perseus* (1550), som nu befinner sig i loggia de' Lanzi i Florens. Han började äfven arbeta i marmor och fullbordade 1565 det sköna *marmorkrucifix*, som nu är uppställt i Escoria's kyrka. 1558 inträdde han i det andliga ståndet, men utgick därur redan 1560 för att genom giftermål skänka sina öfka barn legitimitet.

Som bildhuggare var C. en konstnär af endast andra rangen. Hans stora rykte beror hufvudsakligen därpå att han gaf prägeln åt den stil, som utmärker 1500-talets guldsmedsarbeten (praktkäril, prydnader o. s. v.). Dessa arbeten utgöras dels af käril, som på ett mer eller mindre fritt eller fantastiskt sätt äro bildade af något dyrbart mineral (agat, jaspis m. m.) och försedda med handtag, lock, fot o. s. v. af drifvet guld med emalj eller ädla stenar, dels af på dylikt sätt infattade vaser af bergkristall med inslipade ornament (arabesker m. m.), dels slutligen af föremål af hel metall med emalj eller ädla stenar. Ytterligt få äro emellertid de arbeten, som med någon säkerhet kunna betecknas såsom C:s egna, hvilket likväl icke hindrar, att man i de flesta samlingar alltid träffar något, som uppgifves hafva honom till mästare. Enligt äldre uppgifter skulle han äfven ha ciserelat praktvapen, men de, som med säkerhet tillskrivas honom, inskränka sig till dolkar; praktrustningar, som förr gått under C:s namn, såsom Karl IX:s i Strängnäs domkyrka, och praktsköldar, i Windsor, på Skoklosters slott, i Wiens kejs. museum och i Madrids arsenal, ha vid kritisk undersökning visat sig ha andra upphofsmän. — C:s konstnärliga betydelse har utan tvivel blifvit överskattad. Han var en utomordentligt skicklig guldsmed, som i det dyrbaraste material skapade raffineradt smakfulla konstslöjda. Såsom konstnär i inskränkta mening var han en manierist, som icke förstod att med måtta och behärskning tillgodogöra sig det inflytande Michelangelos storslagna konst på honom från början till slut utöfvade. För sin i synnerhet fördom mycket stora popularitet har han i främsta rummet att tacka sitt äfventyrliga lif, som han i mycket utbroderad form och med en gascognares hela skrytsamma själfkärlek tecknat i sin särdeles underhållande själfbiografi: *Vita di B. C., scritta da lui medesimo* (flera gånger utgiven, bl. a. 1873). Denna lefnads-teckning är emellertid af stort värde för studiet af den tidens såväl kultur som konst, och den har också blifvit översatt på flera språk (på tyska af Goethe, 1803; ett utdrag af biografien förekommer i svensk översättning i "Valda skrifter af H. Taine", 1875—77). Vidare författade C. *Trattati intorno alle otto principali arti dell' oreficeria* (1568; utg. af Tassi 1829). Jfr Eugène Plon, "Benvenuto-Cellini, orfèvre, médailleur, sculpteur" (1882—84), som betydligt reducerade antalet C. förut tillskrifna arbeten.

R-n. O.G-g.

Cellist (af it. *cello*, förkortning af *violoncello*) *mus.*, violoncellist, violoncellspelare.

Celliter (af lat. *cella*, kammare), en filantropisk lekmanaförening. Se *Alexianer*.

Cellkopplare, *elektrot.*, en apparat, med hvilken tillhjälp antalet celler i ett akkumulatorbatteri varieras i och för erhållande af lämplig totalspänning å batteriet. Apparaten består i sin enklaste form af ett antal kontakter, ställda i cirkelform och förbundna med de i batteriets ena ända befintliga "regleringscellerna". Öfver kontakterna rör sig en kontaktarm, från hvilken ledningen till yttre strömkretsens uttag. Kontaktarmen har tvenne "fingrar" mellan hvilka ett motstånd är inkoppladt. Härigenom förhindras, att vid armens öfvergång från en cellkontakt till en annan den mellanliggande cellen kortslutes. Ofta användas tvenne kontaktarmar, den ena för laddning, den andra för urladdning af batteriet. Vid stora batterier anordnas kontakterna i raka rader med därför löpande kontaktslädar. Dessa förflyttas stundom med tillhjälp af små motorer, manövrerade med tryckknappar. Äfven kunna kontaktstyckenas förflyttning automatiskt ombestyras af reläer, inställda för en viss spänning. A. E-m.

Cellkropp. Se *Cell 1*.

Cellkärna, *bot.* Se *Cell*.

Cello [tje'llå], *mus.*, förkortning af violoncello.

Celloidin, *kem. tekn.*, en form af bomullskrut erhållen genom utspädning af kollodium med vatten. Hvarvid nitrocellulosa utfaller. Föga explosiv, är celloidinet lätt att transportera och användes därför till beredning i större skala af kollodium, som å användningsplatsen framställas genom celloidins upplösning i eter-alkohol (jfr *Bomullskrut*). — Celloidin-papper (egentl. kollodiumpapper) är ett allmänt användt fotografiskt kopieringspapper, hvars ljuskänsliga yta består af ett genom kollodiums af dunstning framställt nitrocellulosa-skikt, i hvilket de ljuskänsliga ämnena (silfvernitrat, silverklorid m. m.) äro fint fördelade. Se *Fotografi*.

Cellplasma. Se *Cell*.

Cellplatta. Se *Cellbildning*.

Cellprotoplasma. Se *Cell 1*.

Cellsaft, *bot.* Se *Cell*.

Cellsammansmältning, *bot.* Se *Cellbildning*.

Cellsystem. Se *Fängelse*.

Celluläres, *bot.* Till en hufvudafdelning med detta namn förde A. P. De Candolle i sitt växelsystem alla de växter, som han ansåg sakna käll och klyföppningar, nämligen mossor, alger, lavar och svampar. Öfriga växter, fanerogamer och ormbunkar, förde han till en motsvarande afdelning, som han benämnde *vasculares*. Det torde knappast behöfva påpekas, att han därvid tillade när- eller frånvaron af käril och klyföppningar en alltför stor tvil och att indelningen sålunda blef föga naturlig. V. W.

Cellulär-patologi, *med.*, den förnämligast genom Virchow införda, allmänt antagna lära, enligt hvilken kroppens sjukliga förändringar hafva sitt säte i de kroppen sammansättande cellerna samt uppkomma och utbreda sig genom dessas egna förändringar i afseende på form, antal, innehåll och förrättning. Enligt denna lära äga således sjukdomarna ett materiellt underlag; de äro naturliga om än abnorma, lifsprocesser, till största delen icke

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ala företeelser, tillgängliga för direkt iakttagelse och undersökning å de sjuka cellväfnaderna. Se Patologi.

Celluliter (af lat. *cella*, förvaringsrum), *med.*, väfnader i bindväfen under huden, mellan muskler eller annanstädes. De äro envisa att bota. Massage och värmande omslag äro verk samma medel.

Celluloid (af lat. *cellula*, cell, och grek. *εἶδος*, seende), ett kemiskt tekniskt preparat, som framställes af lågnitrerad cellulosa (kollodiumbomull) och kamfer. Den amerikanske läkaren Maynards uppteckade (1847), att lägre nitreringsgrader af bomullskrut lösa sig i en blandning af eter och alkohol, hvilken lösning han, under namn af kollodium (däraf benämningen kollodiumbomull), införde i kirurgien, haf vetenskapsmännen uppslag till nya undersökningar af bomullskrutets egenskaper, och man kunde snart uppställa en hel serie lösningsämnen. År 1869 påvisade bröderna Hyatt i Newark (New Jersey), att äfven kamfer löser kollodiumbomull till en hornartad, strukturlös massa, som vid uppvärmning blir plastisk, men åter hårdnar vid afvalning. Detta nya ämne, som de kallade celluloid, har sedermera fått mycket stor användning för åtskilliga ändamål.

För celluloidfabrikationen använder man vanligtvis silkespapper, då cellulosan i denna form lättare genomnitreras än bomull. Nitreringen, d. v. s. öfverförandet af cellulosan i nitrerad cellulosa (cellulosanitrat), sker antingen så, att papperet först i maskin skäres i mindre stycken, hvilka neddoppas i en blandning af lika delar salpetersyra och svafvelsyra, eller också så, att man låter papperet i långa banor passera genom syreblandningen. Det på detta sätt behandlade papperet males i holländare, uttvättas mycket omsorgsfullt och urtvättas i hydraulisk press.

Celluloidens framställning ur den sålunda färdiga nitrocellulosan sker antingen på varma eller kalla vägen. Enligt den *varma* metoden sammanmales den ännu fuktiga nitrocellulosan med ungefär sin halva vikt kamfer, hvarefter blandningen valsas och pressas under mycket starkt tryck, så att vattnet afrinnes. Därpå sker ånyo pressning under flera timmars tid vid 130° temperatur, hvarvid kamfern fullständigt löser nitrocellulosan. Det på detta sätt bildade fabrikatet torkas vidare i lufttomt rum, där ett kärl med smält klorcalcium befinner sig för bättre absorption af fuktigheten. — Sker framställningen på *kalla* vägen, öfvergjutes den förut torkade nitrocellulosan med en lösning af kamfer i eter eller metylalkohol, hvarvid proportionerna äro ungefär följande: 2 delar nitrocellulosa, 1 del kamfer och 4 delar eter eller metylalkohol. Massan bearbetas i täckt knädmaskin, tills den blir plastisk, och utvalsas vidare till plattor, som pressas starkt mellan zink- och järnskivor.

Alltefter olika framställningsmetoder varierar celluloiden i sammansättning. Såsom exempel må här nämnas följande trenne analyser på fransk och engelsk celluloid:

	Fransk	Engelsk
Nitrocellulosa	64,9 proc.	73,7 proc.
Kamfer.....	32,9 »	22,9 »
Aska.....	2,2 »	3,5 »
	100,0 proc.	100,0 proc.

I handeln förekommer celluloiden i oarbetadt till-

stånd i form af ark, plattor, block och stänger. Den har en egentlig vikt af 1,4 och är genomskinlig, hornartad, elastisk, luktlös, svår att bryta sönder, olöslig i vatten och blir vid 125° så plastisk, att den låter forma sig. Genom upphettning till 140° börjar den dekomponera under afgifvande af rödgula gaser, och vid 150° brinner den hastigt under spridande af stark kamferlukt. All explosion är däremot utesluten, då kamfern upphäver nitrocellulosans explosiva egenskaper, såsom i allmänhet är fallet med kolrika substanser. Genom inblandning af vissa eldfasta ämnen, såsom zinkoxid, tungspat, blyborat, ammoniumsulfat eller tenaklorur, minskas antändligheten, men i och med fasta ämnens inblandning nedsättes elasticiteten, och fabrikatet blir hårdare. Önskar man färgad celluloid, inblandas färgstoffen under tillverkningen.

Genom sin lätthet och sina egenskaper att låta forma sig, färgas efter behag och antaga vacker polityr har celluloiden fått stor användning till imitationer af horn, sköldpadd, barnsten, opal, malakit, korall, marmor, mosaik m. m. Bland fabrikat, som framställas af celluloid, må nämnas kammar, knappar, glasögonbågar, biljardbollar, knifskäft, kappkryckor, kirurgiska instrumenter samt genom en tunn celluloidbeläggning på linne äfven kragnar och manschetter. Lösning af celluloid i eteralkohol, amylacetat och ättiketer användes mycket såsom ferniss, och man kan därmed öfverdraga trä och metall med en färglös, genomskinlig hinna, hvilken låter tvätta sig med såpa och vatten och är mycket hållbar. Man kan lätt konstatera, om ett föremål är tillverkad af celluloid, genom att kraftigt gnida detsamma med en yllepapp, då celluloid utvecklar lukt af kamfer.

G. v. F.

Celluloid-radering l. *Hologlyfi*, en modern gravymetod. I stället för koppar eller annan metall använder gravören en blankpolarad celluloidplåt, i hvilken arbetet på vanligt "tornnålsmaner" inristas. Aftryck från sådana plåtar kunna i många fall anses fullt jämförliga med dylika från koppar. Sättet, som särskildt lämpar sig för nybörjare och amatörer, borde förtjäna att komma i mera allmänt bruk.

A. T.-g.

Cellulösa (af lat. *cella*, förvaringsrum) l. *Cellämne*, *kem.*, det ämne, hvaraf växternas cellvägar hufvudsakligen bestå. I djurriket förekommer ett med cellulosan identiskt eller nära besläktadt ämne, *tunicin*, i manteln hos ascidier och andra tunicater. Endast jämförelsevis sällan, såsom t. ex. i bomull, utgör ren cellulosa växtcellens membran; vanligen är den upplandad eller kanske rättare förenad med andra ämnen. Den rena cellulösans kemiska sammansättning motsvarar formeln $(C_6H_{10}O_5)_n$; dess molekylärvikt är okänd och sannolikt mycket hög. Beträffande den närmare sammansättningen af cellulosa är det säkert, att på 6 kolatomer komma minst 3 hydroxylgrupper (OH), möjligen 4. Några af dessa ha samma karaktär som i alkoholer, och de öfriga äro af svagt sur natur. Cellulosan ger nämligen dels esterarter med syror, dels obeständiga saltartade föreningar med baser. Med salpetersyra t. ex. ger cellulosan flera nitrat, vanligen, men oriktigt, kallade nitrocelluloser, nämligen di-, tri-, tetra- och hexanitrat alltefter syrans koncentration, tiden för inverkan och cellulösans mer eller mindre fint fördelade tillstånd. Högst nitrerad är hexanitratet

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

$C_{12}H_{14}O_4NO_6$, en nitreringsprodukt, som i öfvermått praktiskt uppnås. Närmast detta kommer det egentliga bomullskrutet (se d. o.), motsvarande formeln $C_{12}H_{10}(NO_2)_{11}O_6$. Det är olösligt i alkohol, eter och isätika samt är det mest explosiva af alla tekniskt framställda nitrat; antändningspunkt $160^\circ - 170^\circ$. Penta-, tetra- och trinitraterna äro lösliga i eteralkohol; de båda senare utgöra tillsammans s. k. kolloidum bomull. Deras lösning, kolloidum, användes i fotografien. Dinitratet löses äfven i ren alkohol. Cellulosans lägre nitrat finna teknisk användning till fabrikation af celluloid och konstgjordt silke.

Koncentrerad svafvelsyra upplöser lätt cellulosa och bildar därmed cellulosa-svafvelsyror. Om olämpligt papper indoppas i kall svafvelsyra af eg. vikt 1.5–1.6 och sedan tvättas med vatten, bildas pergamentpapper. Cellulosan har därvid under vattenupptagande förvandlats till ett nytt ämne, som kallas amyloid på grund af sin likhet med stärkelse och liksom denna blåfärgas af jod. Amyloidbildning åstadkommes äfven af klorzink, hvarför klorzinkjod användes som mikrokemiskt reagens på cellulosa. — Klorvätesyra förstör hastigt cellulosa-väfnader, i det att trådarna sönderfalla till pulver. Man kan därför genom behandling med syror skilja växtfibrer från de mycket motståndskraftigare djurfibrerna (ull och silke). Omvänt angripes cellulosa mindre än dessa af alkalier.

Doppas bomull i koncentrerad natronlut, upptager cellulosan 10 proc. natron, motsvarande $2C_6H_{10}O_5NaOH$. Fibrerna svälla härvid och blifva genomskinliga. Väfnader, som behandlas på detta sätt, kallas *merceriserade* och kunna genom tvättning med vatten åter befrias från allt natron. Cellulosans förening med natron ger med kolsvafva en märklig produkt, cellulosa-xantat (antagligen $NaS.CS.OC_6H_5O_5$). Detta xantat är fullständigt lösligt i vatten och ger därmed en gulaktig, tjockflytande vätska, som vid tillsats af salter eller alkohol gelatinerar. Vid förvaring af lösningen sönderdelas den frivilligt i natron, kolsvafva och en i hög grad uppsvällad cellulosaamassa, hvilken kan användas till afgjutningar af föremål, för tillverkning af askar o. d. $C_6H_{10}O_5 \cdot PbO$ uppstår, om PbO får inverka på cellulosaens lösning i kopparoxid-ammoniak. Ur lösningar af basiska salter af bly, zink, koppar, tenn, aluminium, järn, krom m. fl. upptager cellulosan dessutom motsvarande metalloxider och får därigenom förmågan att binda en mängd färgämnen. Härpå beror *betningsprocessen* i färgerierna. Äfven organiska betmedel finnas, t. ex. garfsyra. Endast få färgämnen, de s. k. *substantica*, färga bomull direkt, utan föregående betning. — Den rena cellulosan kan utan sönderdelning lösas i en saltfri lösning af kopparoxid i ammoniak (Schweizers reagens). För denna lösning stå i luften, afdunstar ammoniak, och cellulosa blandad med kopparhydrat utfalles. Härpå grundar sig tillverkningen af ett fabrikat, kalladt Willesden-gods, cellulosa-väfnader, som impregnerats med nyssnämnda lösning, hvarigenom de erhålla ett malakitgrönt, tät öfverdrag af cellulosa och kopparhydrat. Äfven koncentrerad klorzinklösning löser cellulosa. Hålles en fin stråle af denna sirapstjocka lösning i alkohol, stelnar den till en tråd af zinkoxidcellulosa, ur hvilken större delen af zinkoxiden kan bortskaffas med saltsyra. Kolas så-

dana cellulosastrådar, erhåller man koltrådar för elektriska glödlampor.

I allmänhet gör ren cellulosa starkt motstånd mot oxidationsmedel, men genom inverkan af kaliumdikromat och svafvelsyra syrsättes den till oxicellulosa, ett ämne, som utmärkes däraf att det vid kokning med saltsyra ger furfurol och däraf att det färgas rött af anilinsalter. Då furfurolgifvande väfnader äro mycket vanliga i växtriket (t. ex. i ved, bast, halm), synes oxicellulosan vara en ganska allmän beståndsdel uti cellmembranerna. Sådana furfurolgifvande väfnader gifva vid kokning med syra sockerarter med fem kolatomer (pentoser), t. ex. xylos. Bäst känd bland de naturliga oxicellulosorna är vedämnet lignocellulosa, en sammansatt cellulosa, som förutom i veden förekommer i jutefibern och blifvit undersökt af Cross, Bevan och Beadle. Af dessa undersökningar framgår att jutefibern består af cellulosa i förening med ett ämne, lignon (antagligen $C_{19}H_{22}O_9$), hvilket sistnämnda synes vara en kombination af ett tetrahydrobensolderivat och en furfurolbildande substans som är nära släkt med oxicellulosa. Lignon utmärker sig däraf att det upptager klor och därefter ger upphov till föreningar, som äfven erhållits af pyrogallol och klor, hvarför det sannolikt står i nära samband med de i växtriket så mycket utbredda garfämnena. Någon lignocellulosa, såsom vid fabriker för tillverkning af pappersmassa, upphettas under tryck med surkalciumsulfid, bildas af lignon och sulfitet lösliga produkter, under det att cellulosan återstår, dock ännu något förorenad af främmande ämnen, hvilka vid klorblekning lösliggöras och aflägsnas. Utan lignocellulosa förekomma i växtriket andra kombinationer af cellulosa, t. ex. pektocellulosa, som af alkalier uppdelas i cellulosa och gummiarter och ingår i linbastet, hvarur den aflägsnas genom kokning med svag lut och blekning; slutligen i korksubstans, som är lignocellulosa i kombination med en vaxartad substans. Växtcellulosa kan härföras till 3 hufvudgrupper: 1) *ren cellulosa*, representerad af de vanliga textilämnena bomull, lin, hampa och ramie; 2) *oxicellulosa*, som bildas i jute, ved, bast och halm (dessa båda grupper ha ofvan karakteriserats); och 3) *hemicellulosa*, hvilken förekommer som reservnärning i en mängd frömed hornartad hvita, t. ex. vegetabiliskt elfenben och dadelkärnor. Utmärkande för hemicellulosa är att den genom syror lätt hydrolyseras och därvid oftast ger mannos, men äfven galaktos (lupinfrö), xylos och arabinos (vitbetan), under det vanliga cellulosa ger drusocker. — Cellväggarna i en del svampars cellväfnad utgöras, såsom man nyligen funnit, af ett kväfvärdigt ämne, nära släkt eller identiskt med kitin, som utgör leddjurens yttre betäckning. Se Cross och Bevan, "Cellulose" (London 1895), samt Lunge och Weintraub, "Cellulosanitrat" (Zeitschr. f. anorg. chem., s. 481, 1899).

P. T. C. (H. E. J.)
En del vegetabiliska födoämnen innehålla cellulosa. Som denna i allmänhet ej påverkas af matsmältningssätskorna, kommer tillgodogörandet af dylika födoämnen att i viss mån bero af deras cellulosa-halt. Se Matsmältning. J. E. J.

För tillverkning af papper m. m. framställas vissa barr- och löfträds ved — i Sverige mest gran — flera träfabrikat, som hufvudsakligen bestå

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

af cellulosa och i handeln ofta förekomma under detta namn. De sammanfattas eljest under den gemensamma benämningen kemisk trämassa, medan cellulosa genom kemiska medel under bibehållande af fibrernas längd isolerats från vedens öfriga s. k. inkrusterande beståndsdelar (jfr ovan om lignocellulosa), till skillnad från mekanisk (slipad) trämassa, som tillverkas genom sönderslipning af ved på slipsten och hvori fibrer och inkrusterande ämnen ej äro åtskilda samt fibern dessutom igenom den kraftiga mekaniska bearbetningen bruten ("kort"). Endast kemisk trämassa betecknas som cellulosa.

Man skiljer mellan sulfittcellulosa l. sulfatmassa, framställd genom vedens upptjettning under tryck med en lösning af sura svafvelsyrliga salter, i regeln kalciumbisulfat, och natroncellulosa, förhållen genom motsvarande procedur under användning af kaustik sodalösning (natriumhydrat) som koklikt. Sulfatmassa är ett slags natroncellulosa, kokad med en lut, som innehåller svafvelnatrium jämte natriumhydrat och regenereras under tillsats af natriumsulfat. (Se Trämassa.) Jfr P. Klason. "Bidrag till kännedom om sammansättningen af granens ved samt de kemiska processerna vid framställning af cellulosa därur" (i Tekn. tidskr. 1893, afd. f. kemi o. metallurgi). G. H.-r.

Cellulosa-silke. Se Konstsilke.

Cellulosaxantät. Se Cellulosa.

Cellväfnad, bot., bildas i de flesta fall af celler, uppkomma genom celledelning (se Cell, Cellbildning och Cellförening). Hos svampar och några alger (sifonéer) förekommer en cellväfnad, bildad genom sammanflätning af långa, smala, rörformiga celler eller hyfer. De i cellväfnaden ingående, genom väggar från hvarandra skilda protoplasterna (se Cell) äro icke fullt isolerade, utan stå med hvarandra i förbindelse genom ytterst fina cytoplasmatrådar, som gå genom cellväggen. Genom dessa trådar (plasmodesmer) göres cellväfnaden eller hela växtkroppen till en organisk helhet. Med afseende på de olika slags celler, som bilda väfnaden, skiljer man mellan parenkym-, prosenkym- och hyfväfnad (se vidare Cell). Därigenom att växtcellen, när den blifvit äldre, omgifves af en mer eller mindre fast vägg, som hindrar bildning af nya celler och väfnader, finnes i växtkroppen särskild bildningsväfnad, meristem. Denna utgöres af unga, protoplasmafyllda, tätt till hvarandra tryckta celler, som äga endast mycket fina och tunna väggar. Af sådan bildningsväfnad utgöras urmeristem i växtpunkterna samt kambiet. Bildningsväfnaden övergår i växtkroppen småningom till fullt utvecklade väfnader, som fylla olika uppgifter i växtens lif. Med hänsyn till olika funktioner särskiljer man 7 olika slags väfnadssystem: 1) *Hudväfnadens* uppgift är att skydda växtkroppen mot yttre inflytelser samt afgränsa växtkroppen utåt. Vägarna i dess celler äro därför helt eller delvis förkorkade. Hudväfnadens viktigaste slag äro öfverhud eller epidermis och kork. — 2) *Stödjeväfnad* eller *skelett-räfnad* tjänar till att gifva växten nödig fasthet och styrka. Den bildas hufvudsakligen af tjockväggiga prosenkymceller, som ofta äro förvedade, men äfven andra cellformer förekomma. De viktigaste stödjeväfnaderna äro bast (se d. o.) och kollenkym, hvarjämte stenceller och vedceller hafva en

mekanisk uppgift. — 3) *Absorptionsväfnaden* tjänar att upptaga näringen utifrån. Den består af tunnväggiga fria celler. De finaste rötterna (sugrötterna) äro omgifna af en absorptionsväfnad, bestående af tunnväggiga celler, ofta förlängda till rothår. — 4) *Assimilationsväfnaden* står i kolsyressimilationens tjänst. Den bildas af klorofyllförande parenkymceller samt bildar grundmassan i de gröna bladen (se Blad). — 5) *Ledningsväfnaden* transporterar vatten och näringsämnen omkring i växtkroppen. Den bildas af kärl, silrör och särskilda parenkymatiska celler. Tillsammans med stödjeväfnaderna bilda de kärlsträngarna i stam och blad. — 6) I *förrådsräfnaden* upplagras växternas reservnärning (stärkelse, fett, ägghviteämnen). Den bildas hufvudsakligen af parenkymatiska celler. — 7) *Exkret- och sekretbehållare* äro särskilda organ, ämnade att upptaga eller afsöndra vissa ämnen ur växtkroppen (hartser, oljor etc.). Slutligen finnes ett genomluftningssystem af fina intercellulargångar mellan cellerna i de olika väfnaderna, hvilka gånger genom klyföppningarna i öfverhuden stå i förbindelse med yttverlden. (Om de olika väfnadssystemens byggnad se särskilda artiklar.) H. Hn.

Cellämne, kem. Se Cellulosa.

Celman, Miguel Juarez, president i Argentina, f. 1844, blef juris doktor vid universitetet i Córdoba, 1877 minister i staten Córdoba och senare dess guvernör. Hyllande frisinnade grundsatser, bekämpade han med framgång prästerskapets öfvermåktiga inflytande och inlade betydande förtjänster om Córdoba's universitet. Såsom sväger till den allsmåktige presidenten Roca valdes C. 1886 till dennes efterträdare, men gjorde sig genom slösaktigt förvaltning och stort tillgodoseende af egna fördelar så hatad, att uppror utbröt 1890. Han kufvade väl detta, men tvangs af det allmänna missnöjet att afgå i aug. s. å. (se vidare Argentina, sp. 1443).

Celösia, L., bot., växtsläkte af fam. *Amarantaceæ*. Dit hör *C. argentea* från Ostindien, af hvars många odlade former särskildt f. *cristata* (*C. cristata* L.), tupp-kammen, med egendomliga, oftast röda tuppkamlika blomställningar är allmänt bekant. Äfven andra former, med pyramidformig blomställning, odlas ofta. I nordöstra Afrika användas *Celosia*-arter mot binnikemask. Det tuppkamlika axet är egentligen en missbildning, som uppstått och blifvit ärtlig genom odling. G. L.-m.

Celovec, det slovenska namnet på Klagenfurt.

Celse, Magnus von, ämbetsman, historiker, son af Olof Celsius d. ä., f. 1709 i Uppsala, blef 1750 kungl. bibliotekarie och 1760 rikshistoriograf samt fick 1762 fullmakt som kansliråd. 1756 upphöjdes han i adligt stånd och tog då namnet von C. Död 1784. C. författade *Bibliotheca regia stockholmensis historia* (1751) och utgaf ett fragment af Smålandslagen, med öfersättning och anmärkningar (1732). Han påbörjade äfven under titeln *Apparatus ad historiam sveo-gothicam* samlingar, af hvilka, tack vare Gjörwells, första afdelningen, *Bullarium sveo-gothicum* (se Bullarium), utkom 1782. Andra afdelningen, en samling af de svenska kyrkomötenas statut m. m. från medeltiden, hvars tryckning C. endast hann påbörja, utgaf H. Reuter dahl med anmärkningar i form af en 1842 afslutad serie akademiska disputationer under titeln *Statuta synod-*

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dalia veteris ecclesiae sveogothicae. I k. biblioteket finnas af C. gjorda storartade samlingar till svensk litteraturhistoria, biografi och bibliografi. Ehd.*

Celsing, svensk adlig ätt, härstammande från kyrkoherden i Högbys socken af Linköpings stift Andreas Petri Normelander, f. 1599, d. 1657, hvil- kens söner kallade sig C. Den yngre af dessa, Peter C., var fader till hofkansleren Gustaf C., som 1718 adlades med bibehållande af namnet och hvars äldste son, Gustaf C., blef friherre 1778, men själf slöt denna gren af ätten.

1. Gustaf C., ämbetsman, f. 1679, blef 1707 auditor vid öfverste Hjelmss dragoner och följde den svenska armén genom Polen och Ryssland till Bender. 1709 förflyttades han där till kansliet och sändes s. å. som kommissionssekreterare till Konstantinopel för att lära sig turkiska och göra sig underrättad om förhållandena därstädes. Kort efter händelserna vid Pruthströmmen (1711), där tsar Peter lyckligen undgick turkisk fångenskap, uppsatte C. på turkiska en berättelse om storvesirens förräderi, trängde sig i muselmansk dräkt in bland janitsjarvakten och framräckte skrifvelsen till sultanen, när denne en fredagsmorgon red till moskén. Han greps på fläcken och antvaddades åt skarp- rättaren, men frigafs efter några dagar. (Denna episod är behandlad af Heidenstam i berättelsen "Gustaf Celsing" i "Karolinerna", II, 1898). C., hvilken sedermera (1713) deltog i kalabaliken i Bender, befordrades 1714 till registrator i kansliet, blef 1718 justitiarie i flottan, 1720 k. sekreterare, 1728 kansliråd och 1739 utrikes statssekreterare. 1718 blef han adlad. 1743 tog han afsked från statssekreterärbetet och erhöi då titel af hofkansler. Död s. å. (H. B.—n.)

2. Ulrik C., den föregående son, diplomat, orientalist, f. 1731, d. 1805, utnämndes 1756 till kommissionssekreterare i Konstantinopel, dit han, efter att sedan 1758 hafva tjänstgjort i presidentkontoret, återvände 1760. 1770 blef C. envoyé i Konstantinopel, återkallades 1779 till Sverige, utnämndes 1782 till envoyé vid kursachsiska hofvet och var 1786—89 minister i Wien. Under sin vistelse i Turkiets huvudstad riktade han betydligt den samling af arabiska, persiska och turkiska hand- skrifter, hvilken grundlagts af hans fader och hans broder (friherre Gustaf C., f. 1723, d. 1789 som president i kommerskollegium), och genom testamente öfverlämnade han denna samling till Uppsala universitets bibliotek. Gustaf C. var länge envoyé i Konstantinopel. Hans depescher och riksdagsberät- telser innehålla värdefulla upplysningar om Turkiet.

Celsius, svensk släkt, härstammande från kyrko- herden i Alfta och Ofvanåkers församlingar i Häl- singland Nikolaus Magni Travillageus, f. 1577, d. 1658. Dennes son Magnus, hvilken först kallade sig Helsingius, sedan Metagrius, antog vid sin ma- gisterpromotion (1649) namnet C. (af lat. *celsius*, hög), ett slags latinisering af Högen, Ofvanåkers prästgård. Hans sönsöner blefvo 1756 adlade med namnet von Celse. Denna ätt utdog 1838. Se E. Lewenhaupt, "Ur en lärd Upländssläkts historia" (i "Från uppländsk bygd", 1899).

1. Magnus C., matematiker, fornforskare, f. 1621, blef 1641 student och 1649 filos. magister i Uppsala, 1656 rektor vid katedralskolan i nämnda stad, 1663 akademiadjunkt i filosofi, 1665 e. o.

professor, 1666 assessor i antikvitetskollegium och 1668 professor i matematik vid Uppsala universitet samt 1677 tillika kyrkoherde i Gamla Uppsala. Död 1679. — C. uppfann och förfärdigade själf flera för hans matematiska och astronomiska studier nödiga instrument. Stort namn i den lärda världen förvärfvade han därigenom att han 1675 lyckades dechiffrera de s. k. hälsingerunorna, hvilka han beskref i afhandlingen *De runis helsingicis* (hvar tryckning påbörjades 1677, men afbröts genom hans död, sedan blott några ark blifvit färdiga) samt i hans af sonen Olof utgifna båda tal *De runis helsingicis oratio* (1707) och *Oreades helsingicae* (1710) urspr. tal vid rektorsombytet 1675). Därjämte ombesörjde han almanackor för åren 1658—61 och *Computus ecclesiasticus* (1664—73, ånyo utg. 1689 af sonen Nils C., hvilken dog 1724 som profes- sor i matematik i Uppsala). C. sysselsatte sig dessutom med poesi, måleri, bildhuggeri och bildskärar konst.

2. Olof C. d. ä., den föregående son, poly- histor, f. 19 juli 1670, blef 1694 filos. magister, 1699 adjunkt i filosofi vid Uppsala universitet, 1703 professor i grekiska och 1715 professor i öster- ländska språk. 1707 fick han kyrkoherde- beställningen i Börje, hvilken han innehade jämte sin professur. 1719 blef han teol. doktor, 1727 teol. pro- fessor och 1736 dom- prost i Uppsala. Död 24 juni 1756. C. var en bland de förste, som kallades till ledamöter i det 1719 stiftade sam- fund, hvilket sedermera fick namnet Vetenskapssocieteten i Uppsala, liksom ock i Vetenskapsakademien (1739). Under en af Karl XI bekostad utländsk resa (1695—98), hvilken hade Arabien till ursprungligt mål, men fick sin slutpunkt i Italien, skaffade sig C. stora insikter i de österländska språken, hvilka voro hans huvudämnen. Under ett af oafbrutna arbetssamhet egnadt långt lif förvärfvade han sig en omfattande kännedom afven i andra, vidt skilda veten- skapsgrenar. Med Björner råkade han i en häftig strid genom sitt påstående att de flesta runminnes- märkena äro af ett senare datum än kristendomen införande i Sverige. C. var jämväl stor vän för botaniken, samlade herbarier och beskref Uppsala traktens flora. Fruktarna af sina växt- och språk- studier sammanknöt han i en vidlyftig afhandling om de i bibeln omnämnda örterna, *Hierobotanicon sive de plantis sacrae scripturae* (1745—47), hvilkes skaffade sin författare stort rykte. Att Linné räckt honom en hjälpsam, man kunde säga en räddande hand och bidrog kraftigt till hans fortkomst. Utom ofvannämnda arbete och 136 akademiska disserta- tioner författade han en mängd andra uppsatser mest i arkeologi, kommenterade ett par äldre kry- nikor och gjorde samlingar till en svensk ordbok.

3. Johan C., den föregående broder, blef stu- dent 1672 och dog omkr. 1711 som häradsbörding i Sotholms härad. Som student författade han tra-

gedien *Orpheus och Eurydice*, som 1687 uppfördes af Lejonkulans sällskap i Stockholm, samt en *Comedia de Disa*, som gafs af studenter s. å. vid distingen i Uppsala. Jfr H. Schück, "Bidrag till kännedom om 1600-talets dramatik" (1892, i Samlaren, fjärde aftryck af "Disa"), och P. Nodermann, "J. Celsius. Tragedien om Orpheus och Eurydice med inledning och textkritiska anmärkningar" (1901). (K. W.-g.)

4. Anders C., den föregående brorson, astronom, f. 27 nov. 1701 i Uppsala, tog filosofiska graden 1728, kallades till docent i matematik 1729 och utnämndes 1730 till astronomie professor. Två år därefter företog han en utländsk resa, som varade i fem år. Hufvudändamålet var att grundligt studera mera framstående observatorier i Europa. Utomlands väckte han först uppteend genom sina i Nürnberg (1733) utgifna *CCCXVI observationes de lumine boreali ab 1716 usque ad 1732 in Suecia habitæ*

(iakttagelser öfver norrsken i Sverige). I Rom, där påfven åt honom upplät sitt stora galleri på Monte Cavallo, anställde han optiska experiment och utröntade bl. a., att månens sken i nedan är 8 gånger svagare än fullmånens, att solen har ett 320,000 gånger starkare sken än månen och att den på sin middagshöjd skiner med ett 130 gånger starkare ljus än vid synranden. I Paris deltog han i en tvist, som då lifligt sysselsatte de lärde, nämligen angående jordens figur. Somliga trodde med Newton, att jorden vore platt vid polerna, andra med Cassini tänkte sig den som en sfäroid. Enligt C:s råd anställde man samtidigt två gradmätningar, en i polartrakterna och en på en sydligare bredd, nämligen i Frankrike, under Picard. C. deltog själf i den ena, den lapska, för hvilken Maupertuis stod i spetsen. Genom dessa undersökningar utröntes, att Newtons åsikt öfverensstämde med observationerna, enär en breddgrad visade sig längre vid den lapska än vid den franska gradmätningen. Efter sin återkomst till Uppsala yrkade C. på uppbyggandet af ett observatorium därstädes. Medel anslögs, och Uppsala observatorium, det första i Sverige, blef färdigt 1742. C. fortsatte nu med ifver sina observationer, genom hvilka han spridde nytt ljus öfver läran om planeternas gång, kometerna, stjärnornas aberration, ljusets brytning i atmosfären m. m. Öfver magnetens missvisning, dennas dagliga förändring och den s. k. inklinationen, gjorde han omkr. 6,000 iakttagelser, och från 1729 meddelade han en serie meteorologiska observationer. Tyngdkraftens olikhet i Uppsala och i London bestämde han genom ett af Graham i London förfärdigadt pendelur. På grund af C:s framställning var det och som k. m:ts skrifvelse af 30 jan. 1739 angående kalenderns förbättring utkom. C. var äfven bland de förste, som fäste uppmärksamheten på den s. k. landhöjningen (se d. o.), som vid denna tid ansågs bero af en vattenminskning. Tillsammans med sin sväger Hjorter upptäckte han

norrskenets inverkan på magnetnålen. Genom samtida observationer af C. i Uppsala samt Cantou och Graham i London konstaterades, att de stora magnetiska störingarna inträffa samtidigt på långt från hvarandra aflägsna orter. Nu är hans namn mest förbundet med den af honom föreslagna 100-gradiga termometern (se *Termometer*), som i våra dagar är den för vetenskapliga ändamål öfver allt använda, ehuru den skilde sig från den nu brukliga däruti, att graderna räknades nedåt från kokpunkten, hvilken C. kallade 0°, till vattnets fryspunkt, hvilken han benämnde 100°. 1739 blef C. ledamot af Vetenskapsakademien. 1725–44 var han sekreterare i Vetenskapssocieteten i Uppsala. Död 25 april 1744. — De viktigaste af hans många skrifter äro *Arithmetica eller räknekonst* (1727), *Nova methodus distantiam solis a terra determinandi* (1730), *Tankar om kometernes igenkomst* (1735), *Bref om jordens figur* (1736) och *Memorial om calendarii förbättrande hvad påskens rätta frände angår* (1738). I Vetenskapsakademiens handlingar och Vetenskapssocietets "Acta" finnes af honom en mängd uppsatser. Därjämte utgaf han almanackor för åren 1728–37, 1740, 1741 och 1743–45. — Vetenskapssocieteten i Uppsala firade 1901 C:s 200-årsminne, med tal af Hildebrandsson (tr. s. å. i Nord. tidskr.). (A. N.-r.)

5. Olof C. d. y., den föregående kusin, son till Olof C. d. ä., präst, häfdateknare, f. 1716 i Uppsala, blef 1740 filos. magister, 1742 docent i lärdomshistoria, 1744 vice bibliotekarie och 1747 professor i historia vid nämnda stads universitet. Sedan han lätit prästviga sig, utnämndes han 1752 till teol. doktor samt kallades 1753 till kyrkoherde i Kungsholms och 1760 i Jakobs och Johannes församling i Stockholm. 1774 blef han kyrkoherde i Storkyrkoförsamlingen därstädes (pastor primarius) samt befordrades 1777 till biskop i Lund. Död därstädes 15 febr. 1794. Ar 1756 fick han adliga rättigheter; hans barn antogo namnet von Celse. — C. utfödde en betydande verksamhet såsom skriftställare. Hans ungdomstragedi *Ingeborg*, författad redan under studentåren (1737), efter Cornelles mönster, röjer vittra anlag, som hans följande verksamhet ej lät komma till utveckling. En stor hjältedikt, *Gustaf Vasa*, sju sånger (1774), är svag, och detsamma gäller om några psalmer och översättningar på alexandriner från klassiska författare. Såsom talare hade C. stort anseende, vare sig det gällde våltalighet i den akademiska stilen eller politisk talarkonst. Flera af hans äminnelsetal äro tryckta, däraf åtskilliga i Vetenskapsakademiens handlingar. 1742 utgaf C. månadsskriften "Tidningar om the lärds arbeten", som innehöll anmärkningar af nya verk. 1745 utgaf han *bibliotheca upsaliensis historia*, ett arbete, som i mycket var ett bustverk, men länge förblef det enda i sitt slag. C:s litterära och vetenskapliga verksamhet egnades dock

främst åt den egentliga häfdateckningen. Han tillhör 1700-talets mera betydande, i alla händelser mest läste svenske historieskrifvare. Mest ansedd är hans *Konung Gustaf I:s historia* (1746—53), som omtrycktes tvenne gånger. 1774 utkom *Konung Erik XIV:s historia*. Båda dessa arbeten äro väl skrifna, men ej synnerligen betydande hvad källforsningen beträffar. Hans teckning af de båda konungarna är hållen i mycket ljus stil, och särskildt framstår skildringen af Erik XIV såsom en sorts apologi för den olycklige monarken, i motsats till Dalins uppfattning. Båda verken äro öfversatta till tyska, det senare äfven till franska. En ofullbordad *Johan III:s historia* fanns bland C:s efterlämnade papper (icke utg.). På ständernas uppdrag utgaf C. 1767 början till *Svea rikes kyrkohistoria*, som dock ej går längre än till Angsarius' död, 865. Ett erkännande af C:s författarverksamhet var hans kallelse till medlem af Svenska akademien vid dess instiftande 1786. — Äfven i politiken spelade C. en betydande roll på grund af sin talargäfva, sin själfständighet och sitt personliga anseende. Han tillhörde i början det yngre mösspartiets yppersta krafter och var vid riksdagen 1760—62 en af partiets ledare. Han stöttes emellertid tillbaka af mössväldets öfverdrifter, och under frihetstidens två sista riksdagar slöt han sig till de förenade hof- och hattpartierna. Också blef han 1771 af mössorna utvoterad ur prästeståndet under förevändning att Stockholms konsistorium valt för många representanter. Äfven under den gustavianska tiden var C. en af prästeståndets mest betydande män och framstod särskildt vid riksdagarna 1778—79 och 1786 såsom ledare för den moderata, konstitutionellt sinnade oppositionen inom ståndet. L. S.

Ce/lsus, romerskt familjenamn. 1. Aulus Cornelius C., författare under de juliske kejsarna (Tiberius), skref, efter Cato den äldres mönster, en encyklopedi, innehållande anvisningar och råd i väl-talighet, filosofi och rättskunskap samt i landthushållning, krigskonst och medicin. Af hans verk finnas i behåll böckerna 6—13, hvilka behandla medicinen (efter Hippokrates och Asklepiades) och hafva särskild betydelse såsom den enda medicinska skrift vi ega från den romerska litteraturens bättre tid. C. röjer godt omdöme; hans framställningssätt är enkelt och språket rent. — 2 och 3. Publius Juventius C. d. ä. och d. y. voro jurister under Vespasianus och Hadrianus. R. Tdh.

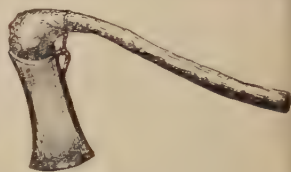
Ce/lsus (grek. Κέλσος), antik filosof i 2:a årh. e. Kr., författade mellan åren 177 och 180 en mot kristendomen riktad skrift, *Alēthēs logos* (Sanningens ord), hvaraf betydande fragment räddats åt eftervärlden endast genom Origenes' apologetiska motskrift *Contra Celsum* (i 8 böcker; kritisk uppl. utg. af Kötschau, 1899). Med ironi och dialektisk skicklighet angriper C. från platonismens ståndpunkt kristendomen för dess ovetenskapliga karaktär, dess blinda tro och partisplittringen vid sidan därpå, dess antropomorfistiska gudsbegrepp i förenig med spiritualistiskt svärmeri, dess filosofiskt ohållbara åtelösningsbegrepp. Försök att i öfersättning rekonstruera denna C:s skrift ha gjorts af Keim (1873), främsmannen Aubé (1878) och Muth (1899), hvarjämte prof. Neumann förberedt utgifvandet af det grekiska originalet rekonstrueradt. Man har på det sättet funnit att $\frac{3}{4}$

af skriften blifvit bevarade, därpå $\frac{3}{4}$ i ordagrann lydelse.

Celt, *arkeol.*, ett af fornforskarna förr mera allmänt än nu begagnadt uttryck för sådana yxor af metall, som ej hafva ett vanligt skafthål. Celterna äro af två slag: "skaftcelter" och "hälcelter". De förra, af äldre danska fornforskare vanligen kallade "pålstaver", voro liksom flintyxorna fästa i den klufna eller genomborrade ändan af ett skaft. På "hälcelterna" däremot var skaftet (vanligen knäböjd) instuckt i ett hål, som ej gick genom yxans sidor, utan var riktadt uppifrån-nedåt (se fig.), således ett slags holk. Skaftet var ofta fastbundet vid en ögla (på flera celter finnes en sådan nära hålets kant). De flesta hittills funna forntida celter äro af brons; man har dock funnit såväl hälcelter som (ehuru icke i Sverige) skaftcelter af järn. Vissa icke-europeiska folk begagna ännu skaftcelter af järn i stället för vanliga yxor med skafthål. — Engelska och franska fornforskare kalla väl stundom äfven de icke genomborrade stenyxorna för "celts", men i denna betydelse plägar ordet ej användas af svenska författare. O. M.

Celter, indoeuropeisk folkgrupp. Se *Kelter*.

Celtis (Celtis), Konrad, egentligen Konrad Pickel, tysk humanist, f. 1459 i närheten af Würzburg, d. 1508, var lärjunge till R. Agricola.

Konrad Celtis. Efter träsnitt af H. Burgkmair.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

blef 1487 i Nürnberg af kejsar Fredrik III högtid-
ligen krönt till "poëta cæsareus" samt anställdes
1497 såsom lärare i dikt-konst och våltalighet vid
universitetet i Wien. C. förenade humanisterna vid
de olika universiteten i sällskap, bildade efter
mönstret af Pomponius Lætus' akademi i Rom. På
hans förslag inrättades 1501 i Wien "Collegium poë-
tarum", hvars föreståndare han själf blef. Vid
sin död efterlämnade han en historia öfver Nürnberg
samt flera filosofiska, retoriska, biografiska och poe-
tiska verk. Han var bl. a. en lycklig efterbildare
af Tibullus och Horatius. C:s latinska dikter (*Oda-
rum libri IV, Amorum libri IV*) öfverträffa hans
föregångares i Tyskland. Som forskare har C. den
stora förtjänsten att ha upptäckt och 1501 först ut-
gifvit nunnan Roswithas legender och dramer. Fyn-
dets äkthet drogs i tvifvelsmål af Aschbach, men
har bestyrkts af Köpke och Waitz. C. var ock
den, som i ljuset framdrog "Tabula peutingeriana",
en kopia efter ett romerskt itinerarium.

Celtibärer. Se Keltiberer.

Celtis L., bot., växtsläkte, tillhörande fam. *U-
maceæ*, innefattande träd och buskar i tempera-
rade och varma länder, särskildt på den norra he-
misfären. *C. australis* L., från Syd-Europa, och *C.
occidentalis* L., från Nord-Amerika, odlas ej sällan
i parker. Veden af den förstnämnda har under namn
af Trieste-ved stor användning till sniderier,
blåsinstrument, piskskaft etc. Flera arter ha ätliga
frukter. G. L.—m.

Celtis. Se *Celtis*, K.

Cembali'st, person, som spelar cembalo.

Cembalo [tj'e'mbalå], it., *mus.* Se Hack-
bräde.

Ce'mbratall, bot. Se Tall.

Cemenëlium, stad. Se Nizza.

Ceme'nt (af lat. *came'ntum*, murbruk), *tekn.*, ett

i närvaro af vatten hårdnande bindemedel. Bland
de många olika slag af cement, som finnas (se nedan
2), intager det vid betongbyggnader i Sverige nästan
uteslutande använda portlandcementet, eller cement
i inskränkt bemärkelse det mest framstående rummet.

1. **Portland cement** erhålles därigenom att
man bränner en blandning i vissa proportioner af
kalk och lera vid en så hög temperatur, att bland-
ningen sintrar, d. v. s. börjar smälta. De sinter-
brända styckena, den s. k. klinkern, söndermalas
till ett fint mjöl, hvilket utgör handelsvaran cement.

Upptäckten af det märkliga sakförhållandet, att
man genom att bränna en bestämd blandning af
kalk och lera till sintring kunde framställa ett
hydrauliskt bindämne, bör tillskrifvas engelsmannen
Joseph Aspdin, murarmästare i Leeds, hvilken 21
okt. 1824 erhöll patent på ett förfarande, hvilket i
patentbrevet beskrifves så: "Dammet från med kalk-
sten lagda vägar, eller, om tillgång på detta mate-
rial icke finnes, bränd och släckt kalksten blandas
med en bestämd mängd lera i vatten med handkraft
eller med tillhjälp af maskiner. Den plastiska mås-
san torkas, brytes i stycken och brännes i en kalk-
ugn, tills all kolsyra bortgått; den brända produkten
pulveriseras genom malning eller bokning och är färdig
till användning". Uppfinnaren benämnde denna
sin produkt portlandcement, emedan den till håll-
fasthet och färg påminde om den i England ofta an-
vända byggnadsstenen från Portland. Med använ-
dande af den nya uppfinningen uppstodo snart flera

cementfabriker utofver floden Thames, hvilka som
råmaterial använde krita och lera, upptagen ur
floden. På kontinenten anlades den första cement-
fabriken vid Boulogne-sur-mer i Frankrike vid slu-
tet af 1840-talet och snart därefter en fabrik vid
Züllchow invid Stettin. I Sverige grundlades den
första cementfabriken vid Lomma i Skåne 1872,
hvarefter följde Visby cementfabrik 1883, Ölands
cementfabrik 1886, Limhamns cementfabrik 1888,
Hälleks cementfabrik 1892 och Klagshamns cement-
fabrik 1900.

Råmaterialier för cementberedningen äro kalk och
lera. Hvad kalken beträffar, äro alla arter af kol-
syrad kalk, hvilka besitta tillräcklig renhet, an-
vändbara. Förr önskade man en pulverformig eller
mycket lättkrossad kalk; ehuru detta äfven nu från
ekonomisk synpunkt är det lämpligaste, kan man
med nutidens fullkomligare krossningsmaskiner äf-
ven använda hård kalk för ändamålet. Magnesia-
haltiga kalkstenssorter äro icke användbara för ce-
mentframställning.

På åtskilliga ställen hafva kalkmärglar påträffats,
hvilka utan någon lertillsats lämpa sig för cement-
bränning, såsom vid Perlmoos i Tyrolen, i Gartenau
vid Salzburg m. fl. st. Märgeln vid Perlmoos har
sålunda följande sammansättning:

kolsyrad kalk	= 70,64 proc.
järnoxid.....	= 3,98 »
lerjord.....	= 5,94 »
kiselsyra	= 15,92 »

Resten består af mindre mängder gips, alkalier och
vatten. Den för cementberedningen behöfliga leran
är af synnerligen varierande sammansättning, och
man kan icke uppställa några bestämda regler för
att ur analysen säkert afgöra dess lämplighet. En
analys på en för cementberedning använd lera från
Elbedalen må här anföras:

kiselsyra	= 60,08 proc.
lerjord.....	= 17,76 »
järnoxid.....	= 7,08 »
kalk.....	= 9,92 »

Resten består af mindre mängder gips och alka-
lier. Det förhållande, i hvilket kalk och lera skola
blandas för erhållandet af ett godt cement, rättar
sig efter råmaterialiernas sammansättning. Enligt
omfattande försök, utförda af d:r Michaelis m. fl.,
bör blandningens sammansättning vara sådan, att för-
hållandet mellan dess kalkhalt och summan af dess
halter af kiselsyra, järnoxid och lerjord ligger emel-
lan 1,8 och 2,2. Detta förhållande benämnes ce-
mentets hydrauliska modul.

Cementets framställning. Inom cementfabrikatio-
nen särskiljer man tvenne bestämdt skiljaktiga för-
faringsätt, den torra metoden och den våta meto-
den. Enligt den torra metoden, hvilken är den
äldsta, tillgår fabrikationen på följande sätt. Kalk-
stenen och leran torkas hvar för sig förmedelst ge-
nompresande af varm luft antingen i schaktugnar
eller i horisontella, roterande ugnar. Består kalk-
stenen af större stycken, krossas den före tork-
ningen i en stentuggare af en eller annan form. En
kontinuerlig schaktugn för torkning framställles i
fig. 1; medelst en fläkt (a) drifves en luftström dels
direkt in i röret b, dels under en plan rost c, på
hvilken eldning sker. I röret b blandas den från
rosten kommande varmluften med den direkt från
fläkten inströmmande blästern. Röret b fortsättes af

schaktet *d*, hvareifrån den varma luften pressas ut genom den massa, som skall torkas. Efter torkningen afvägas de af analysen bestämda proportionerna af kalksten och lera samt blandas och finmalas. Denna

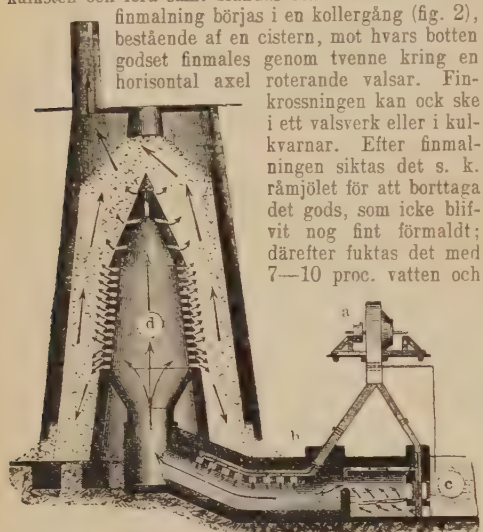

Fig. 1. En kontinuerlig schaktugn för torkning.

pressas till tegel. Denna pressning sker i pressverk, där massan ifylles i formen och genom 2 å 3 slag från en fallhammare sammanslås till ett tegel, nog fast att tåla transport. Råteget måste före

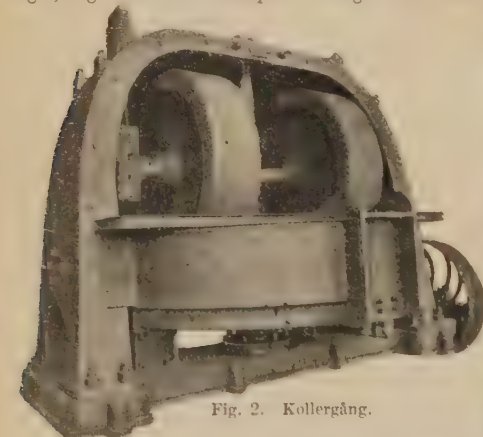

Fig. 2. Kollergång.

bränningen torkas, såvida bränningen sker i schaktugn; för detta ändamål staplas teglen på vagnar, hvilka införas i en lång kanal, som genomstrykes af en torr och varm luftström. Cement-råteglens bränning sker antingen i schaktugn eller i ringugn. En af de många schaktugnstyper, som användas, framställs i fig. 3. Vid denna sker den egentliga bränningen i rummet *C*; när cementklinkern där är färdigbränd, nedmakas den i afsvalningsrummet *D*; samtidigt insättes kol genom öppningen ofvanför *F*, och förvärmade råtegel makas från rummet *B* ned i

smältrummet *C* bland kolen. Råteglens insättsas vid *E* och förvärmas småningom, då de passera först rummet *A* och sedan rummet *B*. Vid bränning i ringugn tillgår på samma sätt som vid vanlig tegeltillverkning; vid sådana ugnar behöfva råteglens ej nödvändigtvis torkas före bränningen. Den färdigbrända klinkern, hvilken har grågrön färg och är skäligen hård, föres till lagerhus, där den efter några veckor genom vattenupptagning ur luften snart blir lösare och mera lättkrossad. Den får vid malningen passera en stentuggare samt kollergång eller valseverk och finmales slutligen i kulkvarnar, roterande (med klinker inklädda) och med flintbollar till hälften fyllda cylindrar med horisontal längdaxel.

Betydligt enklare ställer sig arbetssättet vid den vata metoden, hvilken vanligen

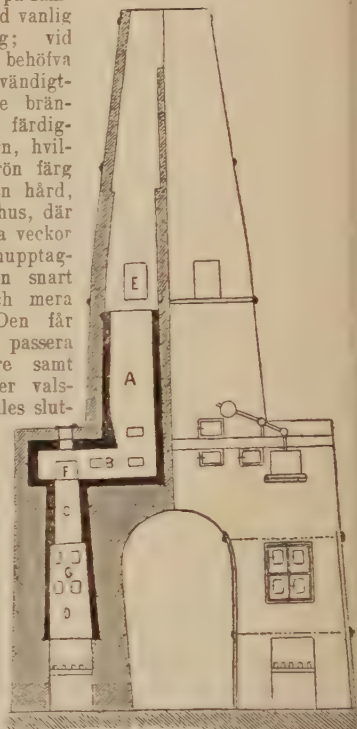

Fig. 3. Schaktugn för bränning af cementråtegel.

bränning i roterande ugn. Efter finmalning af kalk och lera uppslammas leran i stora cisterner med en bestämd vattenmängd till en tunn välling, hvarefter kalken

Fig. 4. Roterande cementugn.

uppslammas i denna. Det så erhållna slammet finmales i en kulkvarn med flintkuler och rinner från denna till en samlingsbassäng, där slammets sammansättning bestämes och nödiga justeringar vidtagas. Från denna samlingsbassäng pumpas slammet direkt in i den roterande ugnen. Denna består, som fig.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

4 utvisar, af en lång plåtcylinder, uppuren af på rullar löpande ringar. Ugnen, som har en svag lutning, rullas rundt på rullarna medels en kugg-utväxling; den är inklädd med eldfast tegel. Cementslammet införes vid ugnens högsta ända samt föres genom ugnens lutning och rotation småningom ned mot dess nedre ända, där eldningen sker genom inblåsande af pulverformigt kol och varm luft. Vid slammets inträde i ugnen afdustar först dess vatten, därefter utdrives dess kolsyra, och i ugnens lägsta del, där temperaturen uppgår till omkr. 1,500°, sintrar massan till små korn och bollar. Efter afsvälning och lagring males klinkern på vanligt vis. Cementets packning sker i fat om 170 kg. netto eller i säckar.

Cementets egenskaper. Det färdiga portland-cementet har grågrön färg; dess finlek bör vara så stor, att det icke ger mer än 5 proc. rest vid siktning genom en sikt med 900 maskor per kvadratcentimeter. Cementets specifika vikt ligger omkring 3,1. Dess sammansättning pågår vara:

kalk	58—65 proc.
kiselsyra	20—26 »
lerjord + järnoxid	7—14 »
magnesia	1—3 »
alkalier	0—3 »
svafvelsyra	0—2 »

Blandas cement med vatten, uppstår ett plastiskt murbruk, hvilket efter någon tids förlopp hårdnar. Har bruket stelnat så långt, att dess yta motstår ett svagt tryck af fingernageln, pågår man säga att cementet bundit, och tiden, som förflutit från dess utgörande med vatten till denna tidpunkt, kallas cementets bindetid. Det är af största vikt att känna det cements bindetid, hvarmed man bygger, enär ett redan bundet cement icke kan vid ny utörning med vatten ånyo binda. Har man sålunda icke hunnit anbringa sitt cementbruk på önskad plats, innan det helt eller delvis bundit, kan det betraktas som odugligt. Vid beredandet af betong få sålunda ej heller blandningen och gjutningen taga så lång tid i anspråk, att cementet hinna binda, innan gjutningen är färdig. Därför önskar man i allmänhet att få cement med ej alltför kort bindetid; undantag härifrån finnas, till exempel vid uppsättandet af cementlister, ornament o. d. medelst sjabloner, då en hastig bindning kan vara lämplig. Ett cements bindetid förkortas genom tillsats af kali, natron och soda samt förlänges genom tillsats af sulfater eller klorkalcium.

Cement besitter egenskapen att vid vattentillsats hårdna såväl i luft som under vatten. Hårdnandet börjar, så snart cementet bundit, och fortsätter ganska långsamt, så att ett cement ofta först efter flera år uppnått sin maximihållfasthet. Angående hårdnandet bör dessutom nämnas, att ett cement, för att kunna utveckla möjligast stora bindekräft, måste få binda utan skakningar och framför allt icke vara i saknad af vatten under den första tiden af hårdnandet. Nygjutna cementarbeten måste sålunda under den första hårdningstiden hållas väl fuktade genom vattenbesprutning och påläggande af fuktade säckar, våt sågsån o. d.

För att utrona bindekräften hos ett cement utföres hållfasthetsprof af densamma. Därvid tillgår vanligen så, att 1 viktsdel cement blandas med 3 viktsdelar sand och försättes med enligt särskilda

grunder bestämd mängd vatten. Af denna blandning tillverkas dels dragprofstycken i form af en 8 och kuber för tryckprof; dessa profstycken få hårdna först ett dygn i ett rum, där luften är mättad med fuktighet, och därefter under vatten. Dessa profstyckens hållfasthet pågår undersökas efter en hårdningstid af 7 eller 28 dygn; särskildt draghållfastheten efter 28 dygns hårdning anses vara utslagsgivande för cementets kvalitet. De tyska normalbestämmelserna för cementleveranser fordra en draghållfasthet efter 28 dygns vattenhårdning af minst 16 kg. per kvcm. Då det visat sig, att beskaffenheten hos den vid cementprovns beredning använda sanden utöfvar indflytande på den erhållna hållfastheten, använda alla officiella provningsanstalter samma sand, s. k. tysk normalsand.

Någon gång iakttagar man, att cement sväller, hvilket yttrar sig däruti, att cementarbetet undergår en utvidgning därhän, att å detsamma större eller mindre sprickor uppstå. Detta är naturligtvis ett stort fel hos cementet och gör det odugligt för användning. Svällningen kan antingen bero därpå, att man vid fabrikationen gifvit råblandningen för hög kalkhalt, hvilket vållar att det färdiga cementet kommer att hålla fri, bränd kalk, hvilken vid vattentillsats sväller; eller och kan den härleda sig från för låg temperatur vid cementets bränning; slutligen kan den bero på för hög halt af gips eller magnesia i cementet. Då ett svällande cement måste kasseras för byggnadsändamål, bör cementets beskaffenhet i detta afseende kontrolleras därigenom, att man å en glasskiva gjuter en kaka af cement, utörd med vatten till en tjockflytande välling; är denna kaka, hvilken bör vara omkr. 4—8 mm. tjock och cirka 10 cm. i diameter, efter 28 dygns vattenhårdning fullt plan och sprickfri, är cementet med säkerhet ej svällande.

Cementarbeten böra ej utföras vid temperaturer lägre än fryspunkten, enär cementet icke binder väl i kyla. Måste ett cementarbete ske i kyla, motarbetar man denna olägenhet genom att värma cement och sand samt vattnet, hvaraf murbruket beredes.

Cementet bör förvaras i torra lokaler, enär det eljest lätt upptager fuktighet ur luften och själf binder, hvarvid det alltmer minskar i bindekräft, tills det slutligen blir fullkomligt oanvändbart.

2. Öfriga cementslag. Förutom portlandcement finnas åtskilliga andra hydrauliska bindemedel, hvilka likväl ej erhållit någon större användning i Sverige. De höra alla till de s. k. hydrauliska kalkslagen, ehuru åtskilliga benämnas cement. Man skiljer mellan naturlig hydraulisk kalk och konstgjord hydraulisk kalk. Till den förstnämnda gruppen höra egentlig hydraulisk kalk och romacement, till den senare gruppen puzzolancement och slaggcement.

Hydraulisk kalk i inskränkt bemärkelse benämnas en lerhaltig kalk, vanligen innehållande 18—25 proc. lera, hvilken brännes vid lägre temperatur än portlandcement samt efter bränningen vid släckning med vatten nära nog fullständigt sönderfaller till pulver. I detta hänseende liknar den sålunda vanligt bränd kalk, men skiljer sig från denna därigenom, att den hårdnar under vatten samt vid släckning visar obetydlig värmeutveckling. Den hydrauliska kalken har vanligen gulaktig färg och en specifik vikt af omkr. 2,5. Dess hårdnande börjar

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

först omkr. 24 timmar efter utrörandet med vatten, och hållfastheten ökar ganska långsamt. Vid blandning med sand i förhållandet 1:3 fordra de schweiziska normalbestämmelserna efter 28 dygns vattenhårdning som minimigräns en draghållfasthet af 6 kg. per kvcm. och en tryckhållfasthet af 30 kg. per kvcm. Den hydrauliska kalken lämpar sig förnamligast till sådana vattenbyggnader, där murverket först kan utsättas för en längre tids lufthårdning, innan det sättes under vatten. Den hydrauliska kalken har visat sig synnerligen motståndskraftig mot hafsvattens inflytande, hvilket ofta visat sig kunna skada byggnadsverk, utförda af portlandcement.

Romancement upptäcktes af engelsmannen Smeaton, känd såsom konstruktör af Eddystones fyr torn. Under sina försök att med ett inhemskt material ersätta det importerade puzzolancementet fann han dels i Wales och dels vid Thames' stränder nära London kalkmarglar, hvilka efter bränning hade hydraulisk karaktär. Romancementet särskiljes från hydraulisk kalk i egentlig mening genom en lägre kalkhalt (50—70 proc.) samt därigenom, att det efter bränning under sintringstemperaturen icke faller sönder vid släckning med vatten, utan måste malas som portlandcement. Romancement har ljusgul till rödbrun färg och en specifik vikt af 2,7. I allmänhet har det mycket kort bindetid; dess draghållfasthet i blandning med sand i förhållandet 1:3 är efter 28 dygn vanligen omkr. 15 kg. per kvcm. Romancement måste lagras synnerligen omsorgsfullt, enär det med begärlighet upptager vatten och kolsyra ur luften och själf binder. Af denna orsak lämpar det sig ej för längre transporter med ångare och är väsentligt underlägset portlandcement i hållbarhet.

Puzzolancement. Under det att portlandcement och naturlig hydraulisk kalk äro produkter af en modernare teknik, hafva de konstgjorda hydrauliska kalksorterna redan i forntiden varit i bruk. Alla de konstgjorda hydrauliska bindemedlen äro blandningar af vanlig bränd kalk och kiselsyrerika beståndsdelar. I forntiden hämtades denna kiselsyrelltillsats från de vulkaniska bergarter, hvilka talrik förekomma i Italien, och romarnas storartade vattenbyggnader äro utförda med dylikt murbruk. I nyare tider har man på de ställen, där tillgång ej fanns på vulkaniska bergarter, såsom puzzolan, santorinjord och trass, försökt att använda andra kiselsyrerika ämnen, såsom bränd lera, tegelmjöl, pulveriseradt glasaffall o. d.; särskildt har under de senaste åren i Tyskland uppstått en stor cementtillverkning af kalk och masugnsslagg.

Samtliga dylika cement, såsom puzzolancement, santorincement och trassecement, tillverkas på samma sätt. Kalken brännes på vanligt sätt och släcks omsorgsfullt, så att inga osläckta kärnor komma in i cementet. Den kiselsyrerika tillsatsen såväl som kalken males ytterst fint, hvar för sig, och blandas i särskilda blandningsmaskiner, hvarefter cementet är färdigt. Det lämpligaste blandningsförhållandet mellan kalk och tillsats får bestämmas för hvarje fabrik genom försök.

Slaggcement. Såsom råmaterial för slaggcement tjänar, förutom bränd och släckt kalk, granulerad masugnsslagg. Genom omfattande försök af Tetmajer m. fl. har konstaterats, att en masugnsslagg, för att vara lämplig till cementfabrikation, skall innehålla minst lika mycket kalk (CaO) som kiselsyra.

Slaggen granuleras så, att den från masugnen utrinnande, hvitglödande slaggen får rinna ned i möjligast kallt vatten, hvarvid slaggen sönderfaller i ett gråhvitt pulver. Den granulerade slaggen torkas väl och males samt blandas därpå med den brända och släckta kalken. Slaggcementen binda långsamt, men uppnå särskildt under vatten en betydlig grad af hållfasthet. I blandningsförhållandet 1:3 visa de efter 28 dygns hårdnande en draghållfasthet af omkr. 25 kg. per kvcm. och en tryckhållfasthet af omkr. 200 kg. per kvcm. G. D.

Ordet cement begagnas äfven om ett visst slag af tandfyllning. Se vidare Tandcement.

Cementering (jfr Cement), *metall.*, ett förfaringssätt för ökande af kolhalten på ytan af pjäser af mjukt järn, alltså en afart af brännstålstillverkningen (se Brännstål). Afsikten med cementering är att bibringa ett visst föremål en hård yta, samtidigt som dess inre är mjukt och därmed också segt. Cementering förekommer sålunda för sådana föremål, som samtidigt äro utsatta för slitning på ytan och hastigt verkande påkänningar. Cementeringen tillgår på samma sätt som brännstålstillverkningen; det föremål, som skall cementeras, nedpackas i en med något kolrikt ämne fylld järnlåda och upphettas, hvarvid kolet småningom vandrar in i järnpjäsen. Den hastighet, hvarmed detta kolupptagande sker, är beroende på upphettningstemperaturen och på det kolhaltiga ämnets beskaffenhet. Temperaturen bör uppgå till 1,000—1,100° C. Såsom kolafgifvande ämne användas träkol, enbart eller i blandning med benmjöl, bariumkarbonat o. d., koladt läderaffall, ferrocyankalium m. m. Det kolhaltiga ämnet bör vara fritt från dammfritt pulver, men jämnkornigt; en tillsats af någon kolväterik olja pågår förordas. De pjäser, som skola cementeras, inpackas i plåtlådor, så att de på alla sidor äro omgifna af ett minst 1 cm. tjockt lager af kolpulver; lådans lock igenstemas med eldfast lera. Upphettningen, som sker i muffelugnar, eldade direkt eller med gas, pågår räcka 3—8 timmar. Om de cementerade pjäserna före inläggandet voro färdigarbetade och man önskar få en glashård yta på dem, störta lådorna direkt ur muffeln ned i vatten, då föremålen ythärdas. I annat fall kunna pjäserna långsamt afvalna i lådorna samt färdigarbetas och därpå antingen användas direkt eller först undergå en hårdning på vanligt sätt. Cementering begagnas, förutom till ythårdning af smärre föremål, såsom velocipedrefvar, automobil-delar, glidplan och vefstakar till ångmaskiner o. d., också till ythårdning af pansarplåt. För detta ändamål användas flera tillvägagångssätt. Enligt Harveys metod uppläggas tvenne pansarplåtar med ett mellanliggande lager af kolpulver å en med eldfast tegel beklädd vagn och skjutas in i en med gas eldad ugn, där de upphetas omkr. 14 dagar. Efter cementeringen uppböras alla nithål o. d., hvarefter de äro upphettas till ljus röd värme och besprutas för hårdning med vatten under starkt tryck. Enligt Krupps metod sker cementeringen med användande af lysgas som kolafgifvande ämne. G. D.

Cementit, *metall.*, en benämning på järnkarbid (Fe_3C), i hvilken förening kolet förekommer i utglödadt järn och stål. Är stålets kolhalt lägre än 0,8 proc., förefinnes cementiten som tunna lameller, omväxlande med rent järn (perlitt); är stålets kolhalt

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

högre än 0,8 proc., bildar cementiten, förutom perlit, också ett nätverk af rena cementitådror, som särskilja perlitkornen. Cementiten är den hårdaste af stålets strukturelement och förblir ofärgad vid etsning med de brukliga reagenserna (jod, saltsyra, pikrinsyra m. fl.). G. D.

Cementkoppar, metall., metallisk koppar i finfördelad form, erhållen vid koppars utfällning ur lösningar af kopparsulfat eller kopparklorid medelst järnskrot. Cementkoppar framställs ur fattigare malmer, hvilkas bergart icke angripes af lösningsmedlet. Processen omfattar rostning, utlakning och utfällning. Vid sådana fabriker, som förutom en utlakningsafdelning också inbegripa smältning, drifves rostningen någon gång så, att i kisens yta kopparn öfvergår till sulfat, under det att hufvudmängden af kopparn koncentrerar sig i malmstyckenas kärna. Dessa kärnor nedsmältas i ugn, under det att ur ytterpartierna af malmen kopparn lakas ut med vatten. Den vanligaste rostningen är dock s. k. klorerande rostning. Därvid rostas större delen af malmens svafvelhalt först bort; därefter krossas malmen och blandas med koksalt samt rostas ånyo, tills nästan allt svafvel aflägsnats. Afloppsgaserna från rostugnen tillvaratas, och ur dem framställs saltsyra. Därefter företages lakning af den klorerade malmen i träsumpar med bottnar af syrefast tegel. Lakningen sker oftast med vatten, försatt med något svafvelsyra. Den så erhållna luten föres till med järnskrot fyllda sumpar, där utfällningen sker. För att utfällningen skall ske raskare, sättes luten i rörelse medelst i sumparna insatt pumpverk. Den utfädda kopparn, den s. k. cementkopparn, innehåller omkr. 80 proc. koppar och är förörenad hufvudsakligen af järn. Före användandet måste den sålunda omsmältas och raffineras på ett eller annat sätt. Th. N.-m. (G. D.)

Cementstål, tekn., cementsadt stål. Jfr Brännstål och Cementering.

Cénacle, Le [le sena'kl], "matlaget", en grupp romantiska skaldar, hvilken bildades 1828 i Paris och till hvilken bl. a. Victor Hugo, Gautier och Sainte-Beuve hörde.

Cœna Do'mini. Se Cœna.

Cenåkel, matsal. Se Cœnaculum.

Cenci [tje'ntʃi], Beatrice, italiensk fadermörderska, f. 1577, var yngsta dotter till en romersk adelsman, Francesco C., i hans första gifte. Fadern var oäkta son till en pålig skattmästare, som under Pius V roffat till sig en stor förmögenhet. Familjen var gammal och räknade bland sina anor påfven Johannes X samt tyrannen Crescentius; men till och med i det lastbara Rom åtnjöt den föga anseende. Francesco var känd för sin råhet och sina vilda utsvärfningar. Han hade två gånger varit gift. Med den första hustrun hade han tolf barn; den andra misshandlade han. Ständiga stridigheter upprörde denna familjs järnhårda och lidelsefulla sinnen. Två af sönerna dödades som banditer; Beatrice själf förvisades af fadern på grund af sitt lättfärdiga leverne till slottet Rocca di Petrella i Abruzzerna, hvarest hon behandlades med stor stränghet. Därför fattade hon planen att undanröjda fadern. Hon sammansvor sig för detta ändamål med bröderna, styfmodern samt intendenten på slottet, Olympio, med hvilken hon blifvit moder till ett barn. Man söfde först fadern, hvarefter han nedstacks af lejda

mördare, och liket kastades i en afgrund. Beatrice öfvervakade själf utförandet af dessa handlingar samt lät, för att bevara hemligheten, infänga och döda en af mördarna, som flytt. Emellertid blef mordet ändå angifvet; familjen fängslades och Beatrice tvangs efter ett års nekande att tillstå sitt brott, sedan en af medhjälparna bekant under tortyren. Hon afrättades 12 febr. 1599 jämte styfmodern och två bröder.

Sådant är det resultat, till hvilket den historiska forskningen kommit angående Beatrice C. och hennes öde (jfr A. Bertolotti, "Francesco C. e la sua famiglia", 1879, där det gifves en på rättegångshandlingar fotad framställning af förhållandet mellan Francesco C. och hans barn samt mordet och processen). Emellertid uppstod snart en legend af helt annan art. Den stora massan tjuasades af Beatrices skönhet samt rördes af hennes ungdom, af den ånger hon sades visa i fångelset och det mod hon ådagalade på schavotten. Hennes försvarsdoktor Prospero Farinacci hade, för att rädda henne, sagt att hon mördat fadern endast för att värna sin oskuld. Snart spred sig ett rykte i Rom, att domen öfver familjen Cenci var anordnad endast för att man skulle kunna konfiskera dess egendomar. Konfiskationen egde dock ej rum. Emellertid har sedan alltid ett romantiskt skimmer sväfvat kring Beatrice Cs hufvud. Hon har framställts som en oskyldig ung kvinna, hvilken endast för att rädda sin oskuld lätit mörda fadern. Otaliga äro också de dikter, som skrivits till hennes ära. I förra seklet författade så Shelley en mycket berömd tragedi om "den vackra fadermörderskan", "The Cenci". I vår egen litteratur föreligger en ofullbordad tragedi om henne af Nicander. Denna hänförelse, som hennes minne väckt, har mäktigt underhållits af ett porträtt af en ung skön kvinna, hvilket numera hänger i Palazzo Barberini i Rom och hvilket länge ansetts föreställa henne. Huruvida denna målning verkligen föreställer Beatrice är emellertid mer än tvifvelaktigt. I hvarje fall kan porträttet icke vara måladt af Guido Reni, då han först nio år efter hennes död kom till Rom. (Jfr Muratori, "Annales", X.) J. M.

Cendré [sädre], fr. (af *cendre*, aska), askgrå, askfärgad, ljuslett.

Cendrillon [sädri'jã], fr. (af *cendre*, aska) l. a skungen, hjältninnan i en mycket spridd folksaga om en ung flicka, som behandlas hårdt af sin styfmoder och sina högfärdiga halfsysstrar, hvilkas piga hon måste bli. Hon förvisas till köket, i hvars sot och aska hon tvingas att hålla till, men vinner slutligen genom skönhet och dygd en konungasons kärlek. Den äldsta bearbetningen är af Charles Perrault i hans "Contes de ma mère l'oise" (1697). Sagan har flera gånger blifvit dramatiskt behandlad, bl. a. af Etienne ("Cendrillon", med musik af N. Isouard; på svenska 1811), af Rossini ("La cenerentola") och af A. von Platen ("Der gläserne pantoffel").

Ceneda [tjenēda]. Se Vittorio.

Cenere [tje'nere], Monte C., bergsrygg i södra delen af schweiziska kantonen Ticino (Tessin). Däröfver går vägen mellan Bellinzona och Lugano (högsta punkt 553 m.), och genom berget borrhades 1880—81 en järnvägstunnel, 1,673 m. lång.

Cenis [seni], bergspass i Alperna. Se Monte Cenis.

Cennini [tjenini], Cennino, italiensk målare och skriftställare från Colle i Val d'Elsa, en flod-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dal mellan Siena och Florens, är berömd därför, att han i slutet af 1300-talet upptecknat den tekniska traditionen i Giotto's skola och sammanfattat sin erfarenhet i en bok, kallad *Il libro dell' arte o trattato della putura* (tryckt först 1821). Han var på 1390-talet elev af Agnolo Gaddi i Florens, men hufvudsakligen verksam i Padova. C. uppställer regler för kroppens proportioner och har en viss aning om perspektiv i landskap och arkitektur. Väggmåleriet var enligt hans tanke den viktigaste tekniken. C. R. N. (O. G.—g.)

Cenobiter l. Koinobiter (af grek. *koino's*, gemensam, och *bi'os*, lif), "lefvande i gemenskap", kallades, till skillnad från anakoreter, de munkar, som lefde tillsammans i gemensamma boningar. Redan den helige Antonius förmådde eremiter att förena sig och inrätta celler i hvarandras närhet, men det första klostret (*cenobium*) grundades icke förrän omkr. 340 e. Kr., vid den vid Nilen belägna lilla platsen Tabennisi (genom falsk översättning från en grekisk kyrkohistoriker har den gamla myten om en Nil-ö Tabennæ uppkommit), af Antonius' lärjunge Pachomius.

Cenog'nesis, zool. Se Hæckel.

Cenoman [-mä], Cenoman-etagen, en efter Le Mans uppkallad underafdelning af kritsystemet, som icke är representerad inom Sverige, utan äldre än härvarande kritbildningar (senon och danien). När kritsystemet indelas i två hufvudafdelningar, den undre och den öfre, uppföres vanligen cenoman såsom den äldsta etagen af den senare. A. G. N.

Cenomaner (grek. *kenomanoi'*, lat. *cenoma'ni* l. *cenoma'nni*), ett keltiskt folkslag af aulerkernas stam Cenomanerna bodde först i Gallien, mellan Loire och Seine, men utvandrade till största delen därifrån omkr. år 400 f. Kr. till Italien, där de slog sig ned i östra delen af *Gallia transpadana*, med hufvudorterna Brescia, Verona och Cremona. De voro ständigt romarnas trogne bundsförvanter, bortsett från ett år 197 f. Kr. bland dem utbrutet uppror, som kufvades af C. Cornelius. Den i Gallien kvarblifna återstoden af folket bodde omkring nuv. Le Mans (dep. Sarthe).

Cenoman-etagen. Se Cenoman.

Cenoma'nni, Cenoma'nnis l. Cenoma'n-num, fordom namn på staden Le Mans.

Cenotafium (lat. *cenotafium*, grek. *kenota'fion*, "tom graf"), minnesvård, upprest åt en död person och öfver en plats, där hans kvarlevor icke finnas. Cenotafierna voro ursprungligen enkla vårdar till minne af personer, hvilkas ben ej blifvit funna eller ock hvilade i hafvets djup eller blifvit jordade fjärran från hemmet. Vid invigningen af ett sådant monument brukade man hos de gamle grekerna och romarna tre gånger ropa den döde vid namn och där-efter inbjuda honom att taga sin boning i den tomma grafven.

Cenotiker, sektnamn. Se Kenotiker.

Censor (lat.), värderingsman, taxeringsman, granskare.

1. Fornromersk ämbetsman, som hade till ämbetsälggande att förrätta census. Censorerna voro två. Ämbetet, som egentligen var utbrutet ur konsulatet, inrättades, efter den allmän-naste uppgiften, 444 f. Kr. (från och med 443) och fortfor — med ett afbrott under Sullas envælde, då

det i verkligheten var upphäfdt — ända in i kejsar-tiden, då kejsarna själva, dock ej efter Domitianus, utöfvade censormakt. På slutet hade dock ämbetet förlorat nästan all betydelse. Valbarheten till cen-suren tillhörde först patricierna; år 350 förekom den förste plebejiske censor, och efter 339 skulle den ene vara plebej. Att hafva beklädt konsulatet var visserligen ej ett i lagen uttryckligen bestämdt villkor för valbarhet, men åtminstone under re-publikens senare tid valdes endast f. d. konsul-er. Valet skedde i centurieförsamlingen. Tillträdet skedde omedelbart efter valet, som merendels egde rum på våren, och censorerna aflade, utom den vanliga ämbetseden, en särskild ed att i ämbets-utöfningen afse endast det allmänna bästa. Ämbets-tiden begränsades egentligen af förrättningens eget omfång, men blef tidigt — man uppgifver 434 — bestämd till högst 18 månader. Huru ofta censorer borde väljas är ej fullt säkert: det tyckes i regeln enligt lagen hafva skett hvar 5:e (i början väl hvar 4:e) år, men i tillämpningen var mellantiden stundom längre. Ämbetsbefogenheten innefattade ej *imperium* (se d. o.), men väl andra rättigheter, såsom att ålägga böter och taga pant m. m. Censorerna voro oansvariga för sina ämbetsåtgärder, men dessaingo åtminstone i viktigare fall ej företogs utan bådas samtycke. Ledningen af särskilda förrättningar upp-drogs genom lott åt den ene. Till biträde hade censorerna, utom skrivare och vaktmästare, äfven gode män (för taxeringsuppgifterna).

Censorernas verksamhet omfattade: mantals- och skattskrifningen (*census*) med allt hvad därtill hörde. upprättandet af förteckningen öfver senatens medlemmar och ordnandet af finansväsendet.

a) Mantals- och skattskrifningen, hvilken tillhörde den nya ordning, enligt hvilken samhället ej längre bestod af en sluten krets af (patriciska) släkter, framgick ur nödvändigheten att genom en särskild handling fastställa hvilka personer voro medlemmar af staten och skyldiga att utgöra hvad denna hade rätt att fordra i krigstjänst och skattebidrag. Fastställandet af dessa skyldig-heter kunde naturligtvis göras endast för en viss tidrymd och skedde för ett s. k. *lustrum* (först väl 4, sedan 5 år). För mantals- och skattskrifningen sammankallades folket till Marsfältet af censorerna, hvilka utfärdade en *formula*, d. v. s. en föreskrift, innefattande de grundsatser, efter hvilka taxering af förmögenheten skulle ske. Inför censorerna skulle nu enhvar fullmyndig medborgare framträda och på ed uppgifva sitt namn, sin ålder, det distrikt (*tribus*), inom hvilket han bodde, sin faders namn äfvensom namnet på alla dem, hvilka tillhörde hans hus (voro i hans försvar), och slutligen storleken af den förmögenhet, för hvilken han hade att skatta. Som sådan gällde ursprungligen jordfastighet, som innehades med full eganderätt, jämte inventarier. Egaren uppgaf sina egodelar till ett visst värde, men censorerna hade rätt att pröva värderingen. Vidare egde censorerna att spörja hvarje medborgare om hansandel samt att underkasta den sin granskning och, om den ej befanns tillfredsställande, vare sig på grund af begångna förbrytelser eller ett i allmänhet klandervärdt lefverne — t. ex. slöseri, yppighet, utsväfningar m. m. —, därom göra anteckning i mantalslängden och straffa den ifråga-varande personen genom att utstötta honom från alla

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

tribus, hvilket medförde förlust af rösträtt och ökad beskattning (straffskatt), eller, i en senare tid, flytta honom från en mera ansedd tribus till en annan, mindre ansedd.

Dessutom tillhörde det censorerna att särskildt mōnstra riddarståndet — dessa mōnstringar skedde på forum — och genomgå förteckningen öfver dess medlemmar. Därvid kunde de utesluta personer, som de med hänsyn till deras frejd ansågo ovärdiga att vara riddare, och för öfrigt egde de att på laga skäl bevilja afsked.

Sedan censorerna på detta sätt inhämtat alla nödiga upplysningar, upprättade de sina längder, naturligtvis med ledning af de från förra census befintliga, nämligen mantals- och skattskrifningslängden samt mönsterrullan. I den förra infördes alla skattskyldiga medborgare, med tillhörande uppgifter, efter tribus. De, som ej hade fastighet och således ej tillhörde någon tribus, uppfördes till en början i en särskild längd, men i en senare tid upptogs de i tribus. Mönsterrullan omfattade alla värnpliktiga medborgare, ordnade efter klasser och centurier samt med fördelning inom dessa i yngre och äldre (se Centuria). I rullan gjordes behöriga anteckningar om laga skäl till befrielse från krigstjänst m. m. Till mönsterrullan slöt sig förteckningen öfver riddarna, och tillkom det censorerna att med lämpliga personer besätta ledigblifna platser.

När allt var färdigt, hölls på Marsfältet åter en sammankomst med folket, som då uppträdde i rustning. Denna sammankomst afslutades med ett reningsoffer åt Mars, hvilken förrättning gaf bindande kraft åt census. Det hela kallades att grundlägga ett lustrum (fastställa samhällsordningen för ett lustrum).

Under kejsartiden förekom skattskrifning ej efter 74 e. Kr. Också hade den småningom, och i viss mån till följd af medborgarrättens utsträckning, blifvit en kommunal förrättning, som i de särskilda samhällena egde rum mer eller mindre regelbundet.

b) Upprättandet af förteckningen öfver senatens medlemmar var, genom den oviniska lagen (efter 367, kanske 312), öfverlämnadt åt censorerna. Det försiggick så, att censorerna vid hvarje nytt lustrum reviderade senatorsförteckningen och konstaterade de under tiden uppkomna ledigheterna samt fyllde lediga platser med behöriga personer. Äfven vid denna åtgärd hade censorerna rätt att fästa sig vid personernasandel och att utesluta ovärdiga.

c) Ordmandet af finansväsendet omfattade: a) förpaktningen af statsdomäner och inkomster: tull- och andra afgifter m. m.; b) skyldigheten att vidmakthålla offentliga byggnader och anläggningar: kloaker, vattenledningar, vägar, minnesvärdar m. m., samt att utföra nya byggnadsföretag och anläggningar, t. ex. vägar, för hvilka ändamål senaten anslag ett bestämt penningbelopp (arbetenas ombesörjande borttingades till den minstbjudande), och c) afgörandet af ekonomiska tröstefrågor emellan staten och enskilda, såsom om betingsafstal, gränseregleringar och intrång på det allmännas område. I visst afseende kan man säga, att censorerna hade att uppgöra inkomst- och utgiftsstaten för ett lustrum, dock endast delvis. Vidare bör märkas, att censorernas befattning med finansväsendet icke var

inskränkt till Rom, utan omfattade statshushållningen i hela riket. Alla aftal skulle dock slutas i Rom, och detta gaf upphof åt de stora förpaktarbolagen, som hade sitt säte i hufvudstaden och egde stor betydelse i affärsvärlden.

Censorernas befogenhet var i början inskränkt, men under republikens blomstringstid, då senaten hade makten, utvecklade den sig till allt större omfattning. Den visade sig störst i uppsikten och domsrätten öfver senatorers och andra medborgares sedliga förhållande. Klart är, att censormakten i detta afseende kunde leda till missbruk. Medel att förekomma sådana funnos i nödvändigheten af båda censorernas samverkan i fråga om censorisk näpst samt i den särskilda ed, som de aflade, men måhända allra mest i den rättsuppfattning, som gjorde sig gällande inom de ledande kretsarna och hvilken censorerna i allmänhet ej vågade trotsa. Att högre ämbetsmän kunde genom uraktlåten tillämpning af censorernas bestämmelser i vissa fall göra dessa om intet, synes otvivelaktigt. Sådan uraktlåtenhet förekom dock ej ofta, helst som den kunde ådraga laga ansvar eller näpst af efterföljande censorer. — I sin maktfullkomlighet var censuren en storartad skapelse af den romerska republiken, hvilken den ej heller länge öfverleefde. R. Tdh.

2. Censor librorum (lat.), "bokgranskare", af offentlig myndighet förordnad person, som har till åliggande att, i öfverensstämmelse med gällande lag, underkasta böcker och skrifter, ämnade att genom trycket offentliggöras, en föregående granskning. Jfr Censur.

3. Examinensensor, person, som har i uppdrag att utföra ledning och tillsyn vid examina. Jfr Examen.

Censorinus, romersk författare i 3:e årh. e. Kr. Han utarbetade några nu förlorade grammatikaliska afhandlingar och den ännu i behåll varande skriften *De die natali* (238, Om födelsedagen), i hvilken han (efter Varro och Suetonius) meddelade åtskilliga historiska uppgifter af värde och äfven behandlade kronologiska förhållanden m. m. Arbetet är en födelsedagsskänk till en rik gynnare, Q. Cærellius. Denna dess bestämelse torde i sin mån hafva medverkat till att framställningssättet har en viss retorisk hållning och konstlad sirlighet. R. Tdh.

Censorskollegium, censorssammanträde; de i ett sådant sammanträde deltagande personerna.

Censur (lat. *censūra*, af *censere*, granska), granskning. I det forna Rom betecknade detta ord en af vissa statsämbetsmän, censorer (se Censor), utförd uppsikt och kontroll öfver enskild och offentlig sedlighet. Institutioner med likartad uppgift funnos äfven i andra af den gamla tidens stater, t. ex. Sparta och Aten. I det moderna samhället betyder censur endast *censura librorum* — en af offentlig myndighet verkställd granskning af handskrifter, afsedda att genom trycket offentliggöras, äfvensom af skådespel, ämnade att uppföras. Till sitt ursprung hade denna censur ett sedligt syfte, nämligen att tillse och öfvervaka, att en sådan upplysning meddelades, som främjade allmänt väl och tillgodosåg allmänhetens religiösa behof. I angifven form framträdde censuren redan i slutet af 1400-talet, då, till följd af boktryckarkonstens uppvinning, skrifers utbredande betydligt underlättades. Till en början var det hufvudsakligen kyrkan, som för sina ända-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

mål utöfvade denna litterära granskning. 1486 utgafs därom ett mandat af ärkebiskopen i Mainz. 1515 bestämde lateranska kyrkomötet, att böcker ej fingo utgifvas, förrän de blifvit granskade af någon kyrkans man. Hvarje bok, som ej fått "imprimatur" (må tryckas) sig påtecknad, skulle brännas och bannlysas. Jämte denna censur, hvilken stod under den romerska kyrkans och den heliga inkquisitionens myndighet, uppkom snart en annan, som utöfvades af den borgerliga makten, genom kungliga censorer, och som sträckte sig till skrifter af politiskt innehåll. Reformationen åstadkom ingen annan ändring i dessa afseenden, än att den teologiska granskningen öfvergick i det protestantiska prästerskapets händer. Censurens hämmande inverkan på offentliggörandet af den fria forskningens resultat samt på granskningen och afhandlandet af allmänna angelägenheter blef alltmörk kännbar, ju mer det religiösa och det samhälleliga intresset växte hos allmänheten. Detta intresse framkallade nämligen en lifligare författarverksamhet, och i samma mån som antalet af de litterära alstren ökades (till följd hvaraf granskningen ej heller kunde försiggå med erforderlig noggrannhet), blef censuren godtycklig. Behovet af dess afskaffande vardt allt starkare, ju mera den periodiska pressen började vinna i betydelse. Likväl blef i de flesta länder trycktvånget bibehållet ända till innevarande århundrade. *England* var det första land, som upphäfde detsamma, näml. 1695, då hvar och en berättigades att trycka skrifter utan annat ansvar än efter allmän lag. När de nordamerikanska *Förenade staterna* antogo sin författning, erkändes tryckfriheten såsom en allmän medborgerlig rättighet. Samma grundsats ingick i *franska* konstitutionens "déclaration des droits" (1791), art. 11. I *Danmark* blef 14 sept. 1770 censuren afskaffad af Struensee, som införde en oinskränkt tryckfrihet. Men i alla dessa länder framkallades dock en reaktion. Till och med i Storbritannien och Nordamerika finnas exempel på politi-åtgärder emot vissa skrifter, och det engelska parlamentet utöfvade länge, genom särskilda parlamentsbeslut mot misslagliga skrifter, en godtycklig makt öfver pressen i afseende på politiska ämnens behandling. Danmarks tryckfrihet fick ej varaktigt lif. Särskilda påbud utfärdades strax efter 1770 års reskript, och tryckfrihetsförordningen af 27 sept. 1799 återinförde censur för domfällade författare; denna censur utsträcktes först till tidningar, hvilka berörde utländsk politik, sedan än längre. I *Frankrike* återinfördes censuren 1805. Med det konstitutionella statsskickets utveckling och i synnerhet efter 1848 års revolutionära rörelser har en ordnad presslagstiftning kommit till stånd i alla länder med fri statsförfattning. Den preventiva tidningcensuren, hvilken sedan någon tid varit i verkligheten afskaffad äfven i *ryska* rikets hufvudorter, Petersburg och Moskva (genom det val, som lämnats pressen emellan ställande af kausit och preventiv granskning), har i nov. 1905 blifvit åtminstone temporärt upphäfd. Af teatercensuren påträffas däremot ännu här och där enstaka spår.

I *Norge* blefvo, efter föreningen med Sverige, genom bestämmelsen i grundlagen af 4 nov. 1814, § 100, alla besvärande band på pressen upphäfda, och i enlighet därmed har lagstiftningen sedan lämpats. *Danmark* kom, genom sin grundlag af 5 juni

1849, § 91, och presslagen af 3 jan. 1851, i åtnjutande af lagbunden tryckfrihet och befriades sålunda från censuren.

I *Sverige* följde censuren boktryckeriers anläggning i spåren. Här liksom annorstädes hade boktryckerierna hufvudsakligen till ändamål spridning af andaktsböcker och stodo därför i kyrkans tjänst samt under dennas uppsikt. Först sedan Gustaf Vasa blifvit konung och reformationsverket begynt, egnade regeringen någon uppmärksamhet åt boktryckerierna. Den första regeringsåtgärden i detta hänseende riktades mot det 1523 i Söderköping af biskop Brask inrättade boktryckeriet, hvars verksamhet lade hinder i vägen för reformationens genomförande. Det blef på konungens befallning år 1526 igenlagt, och boktryckaren, presbytern Olaus Ulrici, förvisades ur riket, hvarjämte konungen (2 febr. 1527) förbjöd biskopen att låta sända några skrifter bland enfalligt folk, förrän konungen hade genomsett dem. Som Gustaf I var angelägen att, med begagnande af boktryckarkonsten, sprida upplysning bland folket — ehuru en upplysning af annat slag än den, som meddelades af det katolska prästerskapet —, drog han ungefär vid samma tid försorg om att ett nytt boktryckeri anlades, hvilket ställdes under hans egen uppsikt. Genom ett bref af 10 juli 1537 öfverlämnade han ett förut "det heliga lekama gillet" tillhörigt till kronan indraget hus åt en konstförfaren man att därstädes för det meniga bästa anlagga ett boktryckeri. Att med inrättandet af detta boktryckeri — det första, som här i riket åtnjöt några offentliga förmåner — äfven förbands censur öfver hvad som skulle tryckas, visar sig däraf, att konungen, missnöjd med åtskilliga yttranden af Olaus Petri i denne krönika och i en af hans tryckta predikningar, 1539 förbjöd reformatörerna att utgifva någonting af trycket utan konungens tillåtelse. Öfvervakning af tryckta skrifter var en naturlig sak, så länge tryckning och spridning af skrifter egde hufvudsaklig betydelse såsom ett medel att underlätta undervisningen och så länge boktryckarnäringen måste uppmuntras genom särskilda anslag. De, som drogo försorg om boktryckeriers anläggning, såsom förhållanden var med konungen och den offentliga undervisningens eförer, biskoparna, öfvervakade i orterna hvad som trycktes och tillsågo, att ingenting utspreds, som i religiöst eller politiskt hänseende var misslagligt. Det öfvervakande af här i landet utgifna eller utifrån inkomna skrifter, hvilket dittill framkallats af tillfälliga förhållanden, blef nu en regelbunden verksamhet. Enligt Gustaf Adolfs förslag till inrättande af ett "consistorium generale" (1623) borde detta konsistorium utöfva censur öfver allt tryck, utom skolböcker, hvilka skulle granskas af biskopen. (Konungens förslag i detta afseende gick ej i verkställighet.) Först i senare hälften af 1600-talet blef censursystemet lagstadgad. Begynnelsen skedde genom konstitutionerna för Uppsals universitet 27 juni 1655, i hvilka stadgades, att alla akademiska skrifter skulle, innan de befordrades till tryckning, granskas och af dekanus eller någon professor i den fakultet, till hvars vetenskaper ämnet hörde, få tryckningstillåtelse på manuskriptet antecknad. Denna föreskrift åtföljdes af allmänna bestämmelser om granskning af pressens alster. Karl X Gustaf gaf 1656 Schering Rosenhane, som då var öfverståthållare och ledamot af kanslikollegium, befallning

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ning att låta varna boktryckarna "att de ej så indifferenter skulle trycka och publicera alla materier, som förekomme, förrän k. m:ts consens vore deröfver kommen". I 1661 års kansliordning, art. 14, ålades kanslikollegium att öfvervakta pressen. I nämnda artikel heter det: "På det k. m:t må veta hvad för böcker och skrifter, som tryckas och bringas i ljuset, skola två exemplar af hvarje skrift, straxt de äro tryckta och förrän exemplaren distraherade blifva, sändas till kancelliet: ett för riksarkivet, ett för biblioteket"; och ålåg det kanslikollegium att granska de inkomna skrifterna samt att, "om uti dem fans något prejudicerligt, gifva det k. m:t i tid tillkänna, att behöriga böter derpå kunde skaffas". Därmed var dock ej i allmänhet någon tryckningen föregående censur förligen anordnad. Det första formliga påbudet om sådan censur finnes i k. brefvet 15 juli 1662 och framkallades af prästerskapets rådsla för religiösa frågor fria behandling. Brefvet var ställt till ärkebiskopen, biskoparna och menige klerkerna. Dessa uppmanades att draga försorg om att ej något sådant måtte tryckas, "som i någon måtto rör den allmänna friden och menigheten, antingen i andliga eller världsliga saker, utan om ett sådant verk företoges, skulle det, med undantag af hvad vid akademierna eller gymnasierna 'exercitii causa' utgäfvos, öfversändas till kancelliet till att öfverses och censureras, att det sedan måtte komma på trycket, om k. m:t så godt syntes". Detta påbud åtföljdes af ett plakat och förbud, 21 april 1665, angående paskiller och smådeskrifter, hvilket — i enlighet med de grundsatser, som gjort sig gällande i den kanoniska rätten — gjorde ej allenast författaren, boktryckaren och utspidaren af en skrift af brottsligt innehåll, utan äfven hvar och en, som hade den i sitt förvar eller fick den i sina händer och uraktlät att lämna den till offentlig myndighet, ansvarig för innehållet. På samma gång stadgades äfven, att allmänna lagens bestämmelser om lasteligt eller smädligt tal borde tillämpas på tryckta skrifter. Förbudet angående skadliga böckers införsel och hämmande, 2 nov. 1667, ålade bokhandlarna att i Stockholm för bibliotekarien och annorstädes för biskop och konsistorium upprisa register på införda böcker och skrifter, innan de finge något försälja, och egde dessa myndigheter makt att förbjuda skrifter, som voro i religiöst, sedligt eller politiskt hänseende förgelseväckande. Såsom myndig konung förnyade och stadfäste Karl XI, genom order till biskoparna och konsistorierna 12 nov. 1674, dessa stadgar. 5 juli 1684 utfärdades en ny k. förordning, genom hvilken den preventiva censuren infördes för allt, som trycktes, och hvarigenom boktryckarna å andra orter än i universitetsstäderna förbjödos att ånyo upplägga hvad förut var tryckt — med undantag af kyrko- och skolböcker —, förrän de anmält sig hos konsistorium i orten, och beträffande "andra verk, andeliga eller världsliga saker, som nyskrifna äro", fingo de ej, vid 100 dal. smt vite, understå sig att "något af trycket låta utgå, förrän det godkändt blifvit antingen af kancelliet eller af sådana män, som till sådana böckers uppläggande egentligen förordnade äro". Därjämte tillsattes år 1686 en särskild "censor librorum". Genom beslut 24 april 1749 blef brukligt att i hvarje tryckt skrift sätta ordet *imprimatur* (må tryckas), jämte censurs namn. Censurens ord-

nande åtföljdes af privilegiers utfärdande för skrifiers utgifning. Särskildt privilegium erfordrades, enligt k. förbudet 20 april 1687, för rätt att utan särskildt tillstånd utgifva offentliga handlingar. Några år därefter blef förbudet att utan särskildt tillstånd trycka psalmböcker eller andra gudliga skrifter. Då dylika förbud kunde komma när som helst, blef följden, att boktryckarna ej utan att skaffa sig särskilda privilegier kunde med fördel utöfva sitt yrke i hela dess omfattning. Slutligen bör nämnas, att på denna tid den periodiska pressen inskränkte sig till avisor, hvilkas utgifvande, enligt § 23 i 1626 års kansliordning, ålåg riksarkivets historicus, men sedermera öfverflyttades på postmästaren (enl. instrukt. af 2 jan. 1643), hvarefter k. m:t eller kanslikollegium förordnade särskilda "gazetteskrifvare". Konungen blef sålunda den, som genom sina organ bestämde allt hvad som skulle få tryckas och offentliggöras och som på administrativ väg gaf föreskrifter därom. Enär ingenting fick tryckas, som ej förut var granskadt, och då allt missbruk af yttrandefriheten i skrift var att anse såsom öfverträdelse af censurförordningarna, förvandlade sig alla mål angående skrifiers utgifvande på tryck till ordningsmål, hvilka tillhörde administrativ-justisen. Kanslikollegium upptog dessa mål och afgjorde dem eller öfverlämnade dem åt konungen, hvilken sedan, på sätt honom godt syntes, lät handlägga och afgöra dem. Detta pressens beroende af de styrandes godtycke kvarstod under frihetstiden, till dess tryckfrihetsförordningen 2 dec. 1766 afskaffade censuren och censursämberet samt kanslikollegiets befattning att öfversé, gilla eller ogilla till tryckning årnade skrifter. Hvar och en, som utgaf skrifter, blef i fråga om ansvar och straff ställd under lagens och laga domstols skydd samt i denna sin verksamhet fredad mot hvarje intrång från polismaktens sida. En fullständig tryckfrihet infördes, offentliga handlingar gjordes tillgängliga för allmänheten, och åt sistnämnda k. förordning medgafs den fullkomliga trygghet, som grundlag medför. Vidkommande boktryckeri och bokhandel bibehölls dock det närings-tvång, som tillhörde denna tid, och i stadgandet om uppsikt öfver utländska böckers införande skedde ingen ändring. Med 1772 års förändring i statskicket upphörde denna tryckförordnings giltighet. Gustaf III utgaf 26 april 1774 en ny sådan och bibehöll däri det hufvudsakliga af 1766 års förordning, ehuru med några viktiga undantag (bl. a. angående bestämmelserna om ansvarighet och straff för högmålsbrott, hvilka under alla förhållanden skulle drabba boktryckaren, äfven om han kunde styrka hvem som var författaren). Som tryckfrihetsförordningen förlorat sin egenskap af grundlag, återfick den sin forna plats bland de stadgar och reglementen, hvilka hörde under konungens lagstiftning allena. I samma mån som den diskussion af allmänna angelägenheter, hvilken skedde genom pressen, blef misshaglig för konungen, vidtog denne inskränkningar i tryckfriheten. Genom k. påbudet 6 maj 1780 blef boktryckaren den, som ovillkorligen skulle stå till ansvar för tryckt skrifts innehåll, hvaremot auktorn skulle vara fri från ansvar, utom i fråga om politiska förbrytelser, och skulle boktryckaren, tredje gången han gjorde sig skyldig till öfverträdelse af nämnda påbud, förklaras boktryckeriet förlustig. Genom k. m:ts tillägg 3 maj

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

och skrifvelse till kanslikoilegium 24 aug. 1785 stadgades, att särskildt privilegium af konungen skulle fordras såsom villkor för utgifning af dagblad och veckoskrifter och att ett sådant privilegium kunde när som helst återtagas och indragas, hvarjämte en begränsning skedde af de ämnen, somingo behandlas. Äfven förordnades, att inga teaterpjäser på svenska språketingo tryckas eller uppföras, innan de blifvit anmällda hos hofkanslern samt privilegierade. Därigenom infördes teatercensuren i vårt land. Sedan man under förmyndarregeringen, i första uppskakningen efter konungamordet, ånyo stadgat censur af skrifter i politiska ämnen, utfärdades (11 juli 1792) en ny förordning om allmän skrif- och tryckfrihet, i svulstiga ordalag affattad af Reuterholm, och denna förordning efterföljdes först af k. m:ts nädiga varning (21 dec. 1792) emot öfverträdande af den nya förordningen, genom hvilken varning 1774 års förordnings bestämmelser om straff för tryckfrihetens missbruk återupptogs, och snart där-efter af särskilda förbud mot vissa särskilda ämnens behandlande i tryck, såvida ej skrifterna förut undergått censur. Genom k. kungörelsen 26 mars 1798 återupplifvades 1785 års förordningar om särskildt privilegium för periodiska skrifers utgifvande och om teatercensur. Det tvång, som nu åter var stad-gadt för tidningar och teaterstycken, medförde jäm-väl en tryckande uppsikt öfver den öfriga pressen. Så t. ex. utfärdades förbud mot att sälja utländska böcker, som kommo från vissa länder, vidare befall-ningar om konfiskation af vissa särskildt uppgifna skrifter och om censur öfver hvad som utkom från vissa tryckerier; speciellt inskränktes rättigheten att offentliggöra publika handlingar, nämligen genom specialförbud och förbud att beledsaga dem med noter och anmärkningar. K. m:t och kanslikoilegium utgävo föreskrifter om hvad som inge införas och hvad som borde uteslutas vid redaktion af den periodiska pressen. En särskild bokhandels- och boktryckeriombudsman tillsattes som biträde åt hofkanslern, hvilken i och med kanslikoilegiets upp-häfvande (1801) fick uppdrag att halva tillsyn öfver pressen. Genom instruktionen 23 febr. 1802 fick hofkanslern nära nog diktatorisk makt: han egde rätt att genom en boktryckeriombudsman — som enligt k. brefvet 24 nov. 1801 hade obehindradt tillträde till alla tryckerier och rätt att, vid vite, af boktryckaren erhålla upplysning om allt som trycktes — inställa tryckningen af skrift, som an-sågs misstänkt. Genom k. skrifvelsen af 2 maj 1807, hvilken påbjöd censur jämväl af medicinska skrifter, utsträcktes censuren äfven till andra än teologiska arbeten. Konungen hade således tillagt sig oinskränkt makt att lagstifta för pressen. 1809 års statshöfving återförde en lagbunden tryck-frihet. Enligt denna — som till sin princip be-stämdes genom stadgandet i § 86 af 1809 års rege-ringsform och till sina enskildheter genom den såsom grundlag fastställda tryckfrihetsordningen af 9 mars 1810, hvilken sedermera utbyttes mot nu gällande tryckfrihetsordning af 16 juli 1812 — tillerkändes hvar och en rätt att, utan några af den offentliga makten i förväg lagda hinder, utgifva skrifter; därigenom återinfördes och rättigheten att offentlig-göra publika handlingar, hvarjämte boktryckerierna och bokhandeln befriades från det näringstvång, som förut varit rådande. (Den ännu kvarstående censuren

af akademiska afhandlingar äfvensom af teser eller afhandlingar för lektors- och rektorstjänster samt för pastoralexamen afser ej dessas utgifvande på tryck, utan deras ventilerande såsom specimina.) Genom k. m:ts skrifvelse till konungens befallningshafvande 28 dec. 1872 afskaffades äfven teatercensuren, d. v. s. den censur, som teaterstycken skulle under-kastas, innan de ingo offentligen uppföras på en-skilda teatrar. Jfr Tryckfrihet. H. L. R.

I Finland organiserades censuren genom en för-ordn. af 14 okt. 1829, som enligt ingressen afsåg att genomföra nödig likhet mellan de för storfurstendömet Finland gällande stadgandena angående cen-suren och bokhandeln samt öfriga till kejsardömet Ryssland hörande stater. Censurinrättningen ut-gjordes af en censurkommitté i Helsingfors med för-ordnade särskilda censorer i vissa städer. Hela in-rättningen subordinerade under en censuröfversty-relse i Helsingfors, hvars ledamöter voro vice-kanslern för universitetet (ordförande), chefen för senatens kansliexpedition och prokuratorn. 1847 stadgades, att tillstånd till nya tidningars utgifvande och förbud för redan tillättna tidningars fortsättning framdeles skulle bero på generalguvernören, och i samma riktning gick en förordn. af 23 mars 1857, som öfverlämnade högsta afgörandet i censurmål, som rörde tidningar och periodiska skrifter, åt generalguvernören. Censuren var i synnerhet i slutet af 1850-talet och under början af 1860-talet en i Finland i hög grad impopulär institution, hvars verksamhet föranledde många demonstrationer. På generalguvernören furst Mensjikovs initiativ utfär-dades 19 mars 1850 ett kejs. reskript, som förbjöd offentliggörandet på finska af andra skrifter än sådana, som afsågo ekonomisk nytta och religiös uppbyggelse. Detta förbud upphäfdes, om icke för-mellt, dock faktiskt 1854. Af censuren indragna tidningsuppsatser äro samlade i "Censur-kalender" (Stockholm, 1861). En mildare pressregim inträdde, sedan generalguvernören greve Berg 1861 fått af-sked. Generalguvernörens särskilda myndighet öfver pressen upphörde genom en i dec. s. å. utfärdad förordning. År 1865 utfärdades en af regent och ständer utarbetad tryckfrihetslag att gälla fr. o. m. 1866 till nästa landtdags slut. Då ständerna emel-ler tid på landtdagen 1867 icke ansågo sig kunna antaga det ändrade förslag till presslag, som då framställdes, upphäfdes åter tryckfriheten, och en ny förordning om pressangelägenheterna utfärdades 31 maj 1867. Enligt denna eger den 1865 inträttade "Öfverstyrelsen för pressärendena" att öfverraka pressförhållandena för beifrande af tryckfrihetsbrott och förhindrande af förgripliga skrifers utspridande. Enligt en förordning af 18 juni 1891 tillsattes ord-föranden i nämnda öfverstyrelse af kejsaren på förslag af generalguvernören, medan ledamöterna, sekreteraren samt öfverombudsmannen i Helsingfors tillsättas af generalguvernören på ordförandens för-slag. Dessutom finnas af öfverstyrelsen tillsatta lokala ombudsmän. Generalguvernören har rätt att med anledning af oriktig tolkning af Finlands för-hållande till kejsardömet eller på annat giltigt skäl låta inställa en tidnings utgifvande. Efter denna tid skärptes öfvervakandet af pressen oafätligt och nådde sin spets, sedan russifikationsarbetet från 1898 blifvit en hufvuduppgift för styrelsen. Indragning af tid-ningar för kortare eller längre tid eller också för

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

alltid hörde numera till ordningen för dagen. Genom förordning af 29 jan. 1900 erhöi generalguvernören makt att "efter godtfinnande låta inställa periodisk skrifts utgifvande helt och hållet eller temporärt eller fordra ombyte af ansvarig redaktör" ävensom att utdela varningar. För att biträda vid handhafvandet af pressärendena anställdes hos honom en konsultativ kommitté, sammansatt af ordförande och sex ledamöter, alla tillsatta af honom själf. Efter generalguvernören Bobrikovs död märktes någon mildring i censurregimen, och genom manifestet af 4 nov. 1905 har den preventiva censuren fullständigt upphäfts.

M. G. S.

Litt.: Paterson, "The liberty of the press" (1880). Ghirelli, "Comento alla legge di stampa" (2:a uppl. 1883). Barbier, "Code expliqué de la presse" (2 bd. 1887), art. "Pressgewerbe" och "Pressrecht" i "Österreichisches staatswörterbuch" (1895—96) samt i "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (bd 6, 2:a uppl. 1901), Liszt, "Lehrbuch des österreichischen pressrechts" (1878) och "Das deutsche reichspressrecht" (1880), Klöppel, "Das reichspressrecht" (1894), Opet, "Deutsches theaterrecht" (1897), Holck, "Den danske statsforfatningsret" (1869), samt Rydin, "Om yttrandefrihet och tryckfrihet" (1859), J. G. Carlén, "Teatercensuren i Sverige" (s. å.), Naumann, "Sveriges statsförfatningsrätt" (2:a uppl. 1879—84), Sylvan, "Svenska pressens historia till statshöfningen 1772" (1896), och C. Hallendorff, "Historiografi och censur under frihetstiden" (1899, i Samlaren). Se vidare "G. Benzelstjernas censorsjournal" (utg. af L. Bygdén och E. Lewenhaupt 1885). Jfr litteraturförteckningen i K. Hagman, "Sveriges grundlagar", s. 217 o. 218 (1902).

Censura ecclesiastica (lat.), den andliga domsrätt, i kraft hvaraf en biskop kan göra undersökningar rörande förbrytelser emot kyrkan och ådöma straff för desamma. Jfr Domsrätt.

Censura librörum (lat.). Se Censur.

Censurera (lat. *censurare*), granska. Jfr Censor och Censur.

Census (lat.), uppskattning, värdering; en viss förmögenhetsställning såsom villkor för valrätt eller valbarhet. Jfr Censor och Val.

Census emigrationis (lat.), utflyttningsavgift. Se Jus detractus.

Cent, *skpsb.*, benämning på långskepps eller tvärskepps gående tillfälliga förbindningar af trä eller järn, afsedda att vid fartygs spantresning kvarhålla spanten å sina bestämda platser, tills bordläggningen eller andra permanenta förbindningar hunnit anbringas.

Ax. L.

Cent (af lat. *centum*, hundra; förkortadt till c., ct, plur. cts). 1. Nordamerikanskt skiljemynt (af brons; 1796—1857 af koppar, 1858—64 af nickel), = $\frac{1}{100}$ dollar = 3,75 öre. — 2. Holländskt skiljemynt (af brons, före 1877 af koppar), = $\frac{1}{100}$ gulden = 1,5 öre. Äfven skiljemynt om $\frac{1}{2}$ och $\frac{2}{3}$ cent präglas. — 3. Beräknad hundradel af 1 piaster eller af 1 rupie, förr i Rhentrakterna äfven af 1 thaler. Jfr Centavo, Centime och Centesimo.

Cental [se'ntel], eng., amerikansk centner, = 100 engelska pound (skålpund), motsv. 45,359 kg.

Centauræa L., Klint l. Klätt, *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*, utmärker sig i synnerhet genom blomkorgarnas stora, könlösa kantblommor.

Hos detta släkte är således den egendomlighet drifven till sin spets, hvilken utmärker hela familjen, att nämligen blomställningen biologiskt är att betrakta som en blomma; de yttre blommorna få göra tjänst som kronblad. Detta åter har till följd en stark utveckling af kronan, vanligen på bekostnad af befruktningsdelarna. Af detta i södra Europa artrika släkte äro tre arter allmänna i vårt land,

Centaurea cyanus.

nämligen den välbekanta blåklinten (*C. cyanus*), ett vanligt åkerogräs, samt *C. scabiosa* och *C. jacea* med röda blommor. I trädgårdarna odlas ofta många färgvarieteter af blåklinten jämte andra arter såsom *C. Cineraria* L. (*C. candidissima*), silfverek, *C. montana*, *C. moschata* (*Amberboa* m.) m. fl. S. A. (G. L. m.)

Centaur'en (af grek. *ke'ntauros*, astron., stjärnbild på södra stjärnhimmeln, söder om Hydrans svans. Dess två klaraste stjärnor, α Centauri och β Centauri, äro båda af 1:a storleken.

Centaurerna 1. *Kentaú'rerna* (lat. *centaú'ri*, grek. *ke'ntaú'roi*, af *ke'ntá'n*, stinga, och *táú'ros*, tjur, eller af *ke'ntores*, sporrare, ryttare), grek. sag. o. myt., ett vildt, våldsamt och sinnligt lystet, i Tessaliens bergdalar boende folk af sådan förment skapnad, att en mans öfver kropp fortsatts nedåt och bakåt af en hästkropp. Sägner om centaurerna kan ha uppkommit af ett vildt tessaliskt folks vana att ständigt och jämt hänga på hästryggen. Myten gjorde centaurerna till afkomlingar af Ixion, som genom att famna Nefele (molnbilden) alstrade den hisklige Kentauros, hvilken parade sig med betande ston på Pelion och sålunda gaf upphof åt ifrågasvarande dubbelgestalter af människa och häst (*hippocentaure*). Af sitt jättelika grannfolk lapiternas konung Peirithoos inbjödes centau-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

terna till hans bröllop med Hippodameia, men där drucko de sig rusiga af vin och öfvade våld mot kvinnorna, med den påföljd att lapiterna i en fruktansvärd strid dels dräpte dem, dels förfogade dem till Pindos och ända till Arkadien, där Herakles sedan bekämpade dem. En centaure af ädlare härkomst var den vise Cheiron (se d. o.). — Grekernas bildhuggarkonst och måleri framställde gärna centaure, framför allt deras strid med lapiterna (centauromachien), hvilken lämnat ämne dels till vasbilder, dels till tempelfriser och metoper på Theseion och Parthenon i Aten, Apollontemplet vid Figalia (se Bildhuggarkonst, pl. II) och

västra gafveln af Zeustemplet i Olympia. Centaurena ses där ofta till vapen bruka uppräckta trädstammar eller klippblock. Den hellenistiska konsten lät centaurena indragas i Dionysos' följe och tämmas af gudens milda makt; sålunda framställas de skridande framför hans vagn under spel på horn och lyra, bland tåget af satyrer, silener och bacchanter eller med en liten kärleksgud ridande på sin rygg (sådana framställningar finnas i kapitolska museet och Louvre; se fig.). — Några forskare ha i centaurena velat se en personifikation af de förhärjande bergförsarna i Tessalien; andra (A. Kuhn och Elard H. Meyer) ha sökt sammanställa dem med de indiske gandharverna.

Centavo l. Centesimo (jfr Cent), skiljemynt i flera sydamerikanska stater, = $\frac{1}{100}$ peso, sol i. boliviano.

Centena (mlat., ty. *zent*), enligt den äldre sydgermanska författningen en underafdelning af den större territoriella enheten *gau* (lat. *pagus*). Denna territoriella indelning sammanhänger med folkhärens indelning efter hundratel (jfr det nordiska *hundari*). — **Centenarius** (cent grefve, ty. *zentgraf*), en under greven — hvilken stod i spetsen för en *gau* — stående ämbetsman, som inom en *centena* hade dels en underordnad jurisdiktion och polis-makt, dels åliggandet att bringa till verkställighet de af greven anbefallda förvaltningsåtgärderna. I. L.*

Centenaar [sentenär], holländsk centner, till 1816 = 49,409 kg., i Transvaal = 49,304 kg.

Centenarium (lat., af *centum*, hundra), hundraårsfest.

Centenarius. Se **Centena**.

Centennial [sän'täniəl], eng. (af lat. *centum*, hundra, och *annus*, år), hundraårig; hundraårs-period, hundraårsfest.

Center (lat. *centrum*), medelpunkt, midt. 1. **Krigsv.** Den mellersta delen af en till strid uppställd större truppstyrka, i motsats till sidodelarna, som kallas flyglar. Dessa benämningar användas äfven om den ställning (position), som truppen besatt, hvarför man talar om en ställnings center och flyglar. En genombrytning af centern kan medföra afgörande seger (Narva, Austerlitz), men var redan under de släbborrade vapens tid vanskelig (Wagram) och är det ännu mera i våra dagar. Se härom **Slag**. C. O. N.

2. **Polit.** En i många länder bruklig benämning på de medlemmar af en parlamentarisk församling, hvilka intaga en mellanställning mellan höger och vänster, som i vanliga fall är ett konservativt, oftast regeringsvänligt parti, och den merendels oppositionella vänstern. Stundom skiljer man mellan en höger-center och en vänster-center, såsom t. ex. fallet var i den tyska nationalförsamlingen 1848. I Tysklands nuvarande politiska terminologi betecknar centern (*centrumpartiet*) det katolskt ultramontana partiet, hvilket under detta namn konstituerade sig i preussiska deputeradekammaren 1870 och i tyska riksdagen 1871. Denna ultramontana center räknade i den första tyska riksdagen 60 medlemmar, men steg snart i numerär till ungefär ett hundratal; vid 1903 års allmänna val insattes jämt 100 medlemmar af centern i tyska riksdagen och 97 centerdeputerade i preussiska deputeradekammaren. Centern, som under "kulturkampens" tid befann sig i skarp motsats mot Bismarcks regeringspolitik, har efter Bismarcks afgång 1890 år efter år kommit i vänskapligare förhållande till regeringen, samtidigt med att partiet genom sin fortgående demokratisering lyckats bibehålla stort inflytande på massorna i betydliga delar af det katolska Tyskland. Bland partiets mest bekante ledare märkas Windthorst (d. 1891), Lieber (d. 1902) och Spahn (f. 1846). Jfr "Die zentrumsfraktion an der Jahrhundertwende, herausgegeben von den zentrumsfraktionen des deutschen reichstags und des preussischen abgeordneten-hauses" (1900). — I Österrike bär en af deputeradekammarens klerikala partigrupper, det 1895 bildade "katolska folkpartiet", sedan 1901 namnet *centrums-klub*. Vid 1901 års val erhöi den 30 mandat. — I Frankrike användes namnet center under restaura-tionen och i synnerhet på Ludvig Filips tid om de medlemmar af kammaren, som sutto midtemot presidentens plats, mellan "högern" och "vänstern"; denna plats var oftast förbehållen ministärns anhängare. I franska nationalförsamlingen 1871—75 stödde sig Thiers på det mellanparti, som sönderföll i två fraktioner, den mestadels orléanistiska "högra centern" med omkr. 160 medlemmar och den moderatrepublikanska "vänstra centern" med omkr. 170 medlemmar. Som officiell partibenämning har numera namnet center i franska parlamentet kommit ur bruk. (V. S.-g.)

Den första i Sverige under namn af center offici-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

liellt uppträdande svenska partigruppen härleder sig från 1873 års riksdag. Om namnet måste anses i någon mån oegentligt, då partiet omfattade icke allenast de mest utpräglade högermän i andra kammaren, som vid den tiden kunde upplettas, utan äfven personer rätt långt åt vänster, torde detta i någon mån förklaras af den omständigheten, att föreningsbandet mellan medlemmarna var af hufvudsakligen negativ art: motstånd mot landtmannapartiets härordnings- och skattepolitik. Partiet rekryterades och hufvudsakligen från städerna, ehuru bland dess förordnanderåd vid åtskilliga riksdagar märktes sedermera statsministern E. G. Boström. Ehuru partiet höll tillsammans vid viktigare utskottsval, torde det dock mera haft karaktären af en social sammanslutning mellan det stora flertalet af andra kammarens herremannaelement, som ej anslutit sig till landtmannapartiet, och kallades därför ofta spelfullt för "intelligensen". De posseska stora förslagen medförde 1883 en splittring inom partiet, i det en del af dessamma ville af försvarsvänlighet skänka dem sitt understöd, men en annan och större del sökte komma till lufs, dels af partitaktiska skäl och dels af intresse för indelningsverkets bibehållande. Den senare gruppen förenade sig nu med andra motståndare till landtmannapartiet i och för bildande af nya centern, som vid 1883 års riksdag spelade en ej obetydlig roll och underminerade marken för den posseska ministären, hvars förslag strandade. Minoriteten inom det gamla partiet, hufvudsakligen Stockholmsrepresentanter, afsöndrade sig åter som en särskild grupp. Vid de närmast följande riksdagarna förde åter centern en ganska tynande tillvaro, och än värre blef det, sedan, i den mån tullfrågan blef brännande, yttermera söndring inträdt bland dess medlemmar. Under de sista riksdagarna på 1880-talet var den ej ens sammankallad. Men vid 1890 års riksdag reorganiserades partiet åter på rent politisk grund, nu som en sammanslutning af de frihandlare, som ej tillhörde gamla landtmannapartiet, d. v. s. flertalet frihandelsvänliga stadsrepresentanter och en annan enstaka från landsbygden. Sedan partiet genom utgången af 1890 års val blifvit i tillfälle att tillsammans med gamla landtmannapartiet behärska situationen i andra kammaren, öfverenskom det med detta om gemensamt uppträdande vid viktigare tillfällen, såsom utskottsval, och utöfvade äfven vid 1891 års riksdag ett ej ringa inflytande, med K. Herslow som främste ledare. Denne kallades vid nästa riksdag till talman, men partiet fortfor under denna riksdagsperiod att vara en viktig politisk faktor. Bland dess dåtida förtroendemen må nämnas A. A. Lilienberg, O. Melin, M. Arhusiander, S. von Friesen och O. V. Vahlin, hvarjämte S. A. Hedin hade ej ringa inflytande på dess grändar och låtanden. 1893 års val medförde den förändring i situationen, att flygelgrupperna å såväl högra som vänstra sidan förstärktes på de moderates bekostnad. Val lyckades de mera liberala stärka sina positioner såväl inom centern och gamla landtmannapartiet som vid andra kammarens utskottsval, men centerns högergrupp, som särskildt vid valen i Stockholm och Göteborg erhållit en icke ringa förstärkning, kände och sina vingar växa, utbröt sig ur partiet under namn af nya centern och bildade en ny parti-grupp, räknande ett 30-tal medlemmar, till hvilken från funnits redan förut i ett antal med ledningen

missnöjda personer, som efter en af sina mera bemärkte medlemmar i dagligt tal kallades "borgmästarpartiet". Denna utbrytning torde helt visst icke varit utan inflytande på 1895 års sammanslagning mellan landtmannapartierna, i det att gamla (frihandelsvänliga) landtmannapartiet började misströsta om att längre kunna i förening med centern behärska utskottsvalen och därför såg sig om efter nya allierade. Efter sammanslagningen förenade sig 1895 centerns mera vänstersinnade element med likasinnade från f. d. gamla landtmannapartiet om bildande af det s. k. folkpartiet, andra åter gingo som rena "vildar". Af de återstående spillrorna bildades under förtgången af 1895 års riksdag frihandelsvänliga centern med ett relativt liberalt program. Efter 1896 års val, då en ej ringa del af dess män hade fallit igenom, upplöstes "nya centern", bland hvars förtroenderåd under de tre åren märktes bl. a. K. T. Odhner, G. Lagerbring och borgmästaren i Göteborg, G. Svanberg. "Frihandelsvänliga centern", bland hvars främste män, utom de ofvannämnde Melin och Arhusiander, räknades äfven E. A. Wijkander och G. Elowson, fortleide under 1897 års riksdag, hvarefter den ej längre förde någon själfständig tillvaro. Efter 1899 års val, då de liberala elementen i andra kammaren kände sig nog starka för att sammansluta sig till liberala samlingspartiet, uppgick däri flertalet af i riksdagen kvarvarande f. d. medlemmar af frihandelsvänliga centern.

Centerbord (eng. *centreboard*), *sjöv.*, rörlig lösköl, som förekommer å vissa flatbottnade segelbåtar, centerbordsbåtar, bland hvilka unabåten och den amerikanska sharpeen torde vara de vanligaste. Centerbordet anbringas i en midskotts stände s. k. centerbordslåda och kan efter behag nedsänkas i vattnet eller uppdragas i båten (inuti lådan); dess ändamål är att under kryssning i möjligaste mån minska båtens afdrift. Då centerbordet är uppdraget, är båten mycket grundgående samt kan med lätthet dragas upp på land eller sjösättas.

H. W.-I.

Centerbordsbåt, *sjöv.* Se Centerbord.

Centerbordslåda, *sjöv.* Se Centerbord.

Centerwall. I. Julius Ebbe C., filolog, skriftställare, skolman, f. 22 aug. 1844 vid Ramlösa i Skåne, blef student i Uppsala 1862, filos. doktor 1869 och adjunkt vid Gäfle högre allm. läroverk 1870, men tog afsked 1872 och vikarierade 1873—74 såsom adjunkt vid Uppsala högre allm. läroverk. Han utnämndes 1874 till rektor vid lägre allm. läroverket i Söderhamn. Han är därjämte sedan 1875 rektor vid en högre flickskola i staden och sedan 1887 föreståndare för Söderhamns arbetarinstitut, hvilka bägge institutioner han grundlagt. C. var äfven den, som väckte tanken på och (af stiftelsen "Lars Johan Hiertas minne") skaffade medel till organisation af pensionsinrättningen för lärarinnor vid Sveriges högre skolor för kvinnlig ungdom (1879). C. har i arkeologiskt och pedagogiskt syfte företagit flera utländska studieresor, bl. a. med statsunderstöd till Italien, Grekland och Levanten 1886—87. Sedan 1896 har han varit leda-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

mot af riksdagens andra kammare för Söderhamn och där slutit sig till liberala samlingspartiet. — Som författare har C. uppträdt med vittra bidrag till "Sånger och berättelser af sju signaturer" (1865), *Spartiani vita Hadriani* (i Uppsala univ:s årsskrift, 1870), *Den romerska kejsartiden* (i "Illustrerad världshistoria", 1875), *Romas kristna katakomber* (1881), *Illustrerad handbok i romersk fornkunskap* (1881—91), *Julianus affällingen* (1884), *Från Hellas och levanten* (1888), *Romas ruiner* (1889), *Grekernas och romarnas mytologi* (1897; utarb. efter Seemanns plan), *Olympia och de olympiska spelen* (1903) m. m. Hans populärvetenskapliga arbeten ega betydande förtjänster med hänsyn till både forskning och liffull stil. För spridande af kännedom om antikens lif har han ytterligare verkat genom översättningar af "Valda tal af Cicero" (3 bd, 1871—83), "Greklands och Roms litteratur i urval och översättning" (1893) och Schuchhardts "Schliemanns upptäckter" (1891; från nygrekiskan har han översatt G. Drosinis "Amaryliss" (1887) och "Haissånger". C. är en spirituell talare samt har hållit mycket besökta föreläsningar i klassisk arkeologi och antik historia i flera svenska städer.

2. Anders Fredrik C., den föregående syssling, militär, artilleritekniker, f. 17 mars 1845 i Malmö, blef 1864 underlöjtnant, 1871 löjtnant och 1875 kapten vid Göta artilleriregemente, var 1873—78 lärare vid krigshögskolan och 1878—85 vid artilleri- och ingenjörhögskolan, 1870—84 artilleristabsofficer och därunder 1877—84 konstruktionsofficer. Han blef 1889 major vid Vaxholms artillerikår, 1893 överstelöjtnant och t. f. chef för Karlskrona artillerikår samt kommandant af befästningarna vid Karlskrona, 1894 öfverste och chef för sistnämnda artillerikår, 1901 generalmajor samt 1902 chef för det nybildade kustartilleriet. Han blef 1884 ledamot af Krigsvetenskapsakademien och 1894 af örlogsmannasällskapet samt 1901 hedersledamot i nämnda sällskap. — Som militär organisator hade C. inlagt stora förtjänster såväl vid uppsättningen af Karlskrona artillerikår som vid nyorganisationen af det svenska kustartilleriet. C. har äfven fulländat Fabian Wredes arbeten på den inre ballistikens område och gjort dem tillämpliga för moderna artilleripjäser och krutslag. Resultaten af hans artillerivetenskapliga undersökningar föreligga i ett arbete med titeln *Inre ballistisk räknemetod för Nobelkrut* (1902—03). Som artilleriteknisk rådgifvare hos aktiebolaget Bofors-Gullspång har C. därjämte i icke ringa grad bidragit till Boforsverkens stora framsteg under de senaste decennierna. E. N.

Centesimal (mlat. *centesimalis*, af lat. *centum*, hundra), delad i hundra delar. Ordet begagnas i flera sammansättningar; centesimal-skala, -termometer, -alkoholometer m. fl., d. v. s. en skala, en termometer, en alkoholometer o. s. v., på hvilka afståndet mellan fundamentalpunkterna är indeladt i 100 delar. — Centesimal-våg är en för vägning af mycket tunga föremål afsedd bryggvåg, å hvilken de använda vikterna äro endast $\frac{1}{100}$ så tunga som lasten, hvilken skall vägas.

Centesimo [tjentesimå], it. (af lat. *centesimus*, den hundra), italienskt skiljemynt (af brons), = $\frac{1}{100}$ lira = omkr. 0,7 öre. Jfr Centavo.

Centètes, zool. Se Borstigelkottar.

Centetidæ, zool., borstigelkottar (se d. o.).

Centetinae, zool., en underfamilj af borstigelkottarna (se d. o.).

Centgardar [säga'rd], Les, fr., hundramannagardet, en livvakt hos de franske konungarna från Ludvig XI till Ludvig XV, bildades 1474 af ett hundra adelsmän och upplöstes 1727. Napoleon III återupprättade 1854 kåren, hvilken utgjorde en skvadron, erhöill sitt manskap från gardeskavalleriet och 1856 ökades till 200 man. Med kejsardömetss fall upplöstes kåren. C. O. N.

Centgrefve. Se Centena.

Centiär (fr. *centiare*, af lat. *centum*, hundra, och *ar*, se d. o.), ytmått, = $\frac{1}{100}$ ar. Centiär är ett ovanligt uttryck i st. f. kvadratmeter (fr. *mètre carré*). Jfr Metersystemet.

Centibär, fys. och meteor. Se Bar.

Centigram (af lat. *centum*, hundra, och *gram*, se d. o.), förkortadt c g., en vikt, = $\frac{1}{100}$ gram = 10 milligram = 0,235 korn = 0,21 ass = 0,163 gran. Jfr Metersystemet.

Centiliter (af lat. *centum*, hundra, och *liter*, se d. o.), förkortadt cl., ett rymdmått, = $\frac{1}{100}$ liter = $\frac{1}{10}$ deciliter = 0,38 kubiktum. Jfr Metersystemet.

Centimän (af lat. *centum*, hundra, och *ma'nus*, hand). Se Hekatoncheirer.

Centime [säti'm], fr. (af lat. *centum*, hundra) franskt skiljemynt (i Frankrike och Schweiz af brons; i Belgien af koppar). = $\frac{1}{100}$ franc = omkr. 0,7 öre. Förkortas i plur. till ctes, cts. Jfr Centavo, Centesimo och Centimo.

Centimeter (af lat. *centum*, hundra, och grek. *metron*, mått), förkortadt c m., ett längdmått, = $\frac{1}{100}$ meter = $\frac{1}{10}$ decimeter = 10 millimeter = 3,27 decimallinjer. Jfr Metersystemet.

Centimo, spanskt skiljemynt (af brons), = $\frac{1}{100}$ peseta = 1 centime = omkr. 0,7 öre.

Centinaio [tjentina'jå], it. (af lat. *centum*, hundra), italienskt centnervikt, nu c. *metrico* = 100 kg., förr af olika storlek i olika städer och stater, i Rom 33,9, i Toscana 33,95, i Ancona 32,95 kg.

Cent-jours, Les [lä så 'jör], "de hundra dagarna", Napoleon I:s regering från 20 mars till 28 juni 1815. Se Hundra dagarna.

Centlivre [sent-li'vå], Susannah, engelsk skådespelerska och författarinna, f. 1667, d. 1723. Hon var tre gånger gift. 1700 skref hon sin första pjäs *The perjured husband*, hvars framgång förmådde henne att gå in vid teatern. Hennes dramatiska alster (utg. 1761 och 1872) ega liflig handling samt komik, men äro svaga i språkbehandling och karaktärsteckning samt sakna all anständighet.

Centner (af lat. *centenarius*, som innefattar hundra), förkortadt c tr, en i flera länder förr gängse stor handelsvikt, som i regeln utgjorde 100 skålpund (så i Skandinavien, Finland, Polen, Österrike, Ungern och Bayern; däremot i andra delar af Tyskland 110—116 skålpund) och numera eger laglig giltighet endast i Danmark. På grund af skålpundets olika storlek i olika länder var och centnern olika i Sverige var den = 42,5 kg. Den tyska "tullcentnern" (af år 1840), liksom äfven den schweiziska och den danska centnern, motsvarade 50 kg = 117,5 svenska skålpund. I England och Förent. staterna kallas centnern hundred weight.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

cental), motsvar. 50,8 kg. = 119,5 sv. skålpund, i Holland centenaar, i Italien centinaio (se d. o.), i Spanien, Portugal och Frankrike quintal (se d. o.). I några länder har införts vikten metrisk centner (fr. quintal métrique) 1. dubbelcentner = 100 kg.

Cento [tjɛntà], lat. 1. En af lappar sammansatt dräkt, som fordom bars af romerska slafvar m. fl. Under namnet centone begagnas ännu en dylik dräkt af harlekin i den italienska "commedia dell'arte". — 2. Namn på dikter, som blifvit sammansatta af ord och verser ur andra skaldestycken, så att ett nytt innehåll uppkommit. Detta slags mosaikpoesi härrör från den senare romerska kejsartiden. Särskildt sökte de kristne att på detta sätt göra de hedniska skaldernas verk religiöst njutbara. De skaldar, hvilkas dikter mest användes för en dylik travestering, voro Homeros och Vergilius ("Homero-centones" och "Vergilio-centones"). Jfr Borgen. "De centonibus homerici et virgilianis" (1828), och Delepiere. "Tableau de la littérature du centon" (1875). — 3. Lappverk i allmänhet.

Cento [tjɛntà], distriktshufvudstad i italienska prov. Ferrara (Emilien), vid floden Reno och den till Po di Volano förande Canale di C. (55,5 km. lång). Biskopssäte. Omkr. 5,000 inv. (1901; som kommun 19,118). Målaren Guercinos födelseort.

Centofanti [tjɛntà-], Silvestro, italiensk lärd, f. 1794, blef 1841 professor i filosofiens historia vid universitetet i Pisa. De frisinna och patriotiska åsikter han utvecklade i sina föreläsningar gjorde, att han 1848, då Toscana fick en konstitutionell författning, utsågs till senator. 1849 blef han en af medlemmarna i det triumvirat, som det moderat liberala eller kontra-revolutionära partiet upprättade i Pisa. Regeringen belönade hans nit för revolutionens undertryckande genom att utnämna honom till bibliotekarie öfver hertigdömet Toscanas offentliga bibliotek. Sina föreläsningar fick han emellertid icke fortsätta. 1859 blef han rektor för universitetet i Pisa. Död 1880. Bland hans arbeten märkas sorgspelet *Edipo re* (1829), *Preludio al corso di lezioni intorno a Dante Alighieri* (1838) och *Proluzione alla storia dei sistemi di filosofia* (1842).

Centone [tjɛntàne], it., lapprock. Se **Cento**.

Cento novelle antiche [tjɛntà nàve/le antike], it. ("hundra gamla berättelser"), Il centonovelle 1. Il novellino, namn på en i Bologna 1525 tryckt samling berättelser, ur hvilken motiv ofta hämtades af renässansens skaldar. Boken omtrycktes 1825.

Cento'rbi [tjɛn-], stad i Italien. Se **Centuripe**.

Centova'lli [tjɛntà-], en för sin naturskönhet bekant dal i schweiziska kantonen Ticino (Tessin). Den utgör en fortsättning af Vigizzo-dalen i Piemonte och utmynnar i Maggiadalen, n. v. om Locarno.

Centradenia, bot. Se **Melastomataceæ**.

Centrål (af lat. *centrum*, medelpunkt), hvad som vidkommer en medelpunkt; belägen i midten eller utgående därifrån, midt-. Jfr sammansättningarna med detta ord.

Centrala arbetsgifvarförbundet stiftades i Stockholm 1903 och var hufvudsakligen äfsedt att utgöra en sammanslutning af handverkare (jfr **Arbetsgifvarförbundet**). Enligt de år 1905 antagna

nya stadgarna är förbundets ändamål att i en gemensam organisation sammanföra arbetsgifvarna och deras leverantörer inom byggnadsbranschen och handtverkerier samt därmed förenade fack, i syfte att erhålla så vidt möjligt rättvisa och fördelaktiga arbetsaftal med arbetarorganisationer, att efter förutgången förmedling uppträda gemensamt vid eventuella arbetsinsättelser, att skaffa respekt åt ingångna arbetsaftal, att främja reformer på närings- och arbetarlagstiftningens område, att söka bilda gemensam försäkringskassa för olycksfall i arbete samt att bilda kassor till stöd för medlemmar, som genom arbetsinsättelser lidit förluster. I förbundet kunna ingå såväl enskilda som bolag och föreningar. Medlemmarna utgjorde hösten 1905 ett antal af 650 personer. Förbundets hufvudsäte är Stockholm.

Central-Afrika, ett i senare tid uppkommit namn på den del af Afrikas inre, som upptages hufvudsakligen af floden Kongos bäcken. Detta område sträcker sig från 13° s. br. till 10° n. br. och från 13° till 33° ö. Igd samt upptager ett yt-innehåll af (enligt Bludau) 3,690,000 kvkm., d. v. s. lika mycket som hela Mellan-Europa, Italien, Spanien, Frankrike och Storbritannien. Gränserna kunna emellertid angifvas endast på ett ungefär. I n. v. begränsas landet af parallellt med kusten löpande bergskedjor, i v. af bergsträckorna Montes Quemados, Serra de Sal, Tala Mugongo-bergen och Mossamba-bergen, i s. af en låg slätt och Lokongobergen, i ö. af det högländ, som innesluter de stora sjöarna Albert njansa, Albert Edvard njansa, Victoria njansa och Tanganjika m. fl., samt i n. af en jämn sandstensplatå. C. är ett sammanhängande skogsland, rikt på kärrmarker, med stäpper här och där. Medelhöjden i det egentliga Kongobäcken öfverstiger knappt 400 m. Regnmängden är ovanligt stor, 1,500—2,200 mm., medeltemperaturen omkr. 25°, hvadan klimatet är mycket svårt för européer. Smulpluten framkallar frossor, rödsot och febrar. Faunan synes vara ganska torftig, men landet är rikt på tropikvärldens produkter, och marken lämpar sig väl för odling af majs, ris, hvetet o. d. Af metaller finnas järn (i form af myrsmalm och klumpar), koppar, silver, guld och stenkol. Djurriket lämnar strutsjädrar (negrerna drifva på sina ställen strutsafvel), elfenben och vax (biodlingen är mycket utbredd). Befolkningen, hvars antal är omöjligt att ens tillnärmelsevis uppgifva, består af bantunegrer; blott längst i norr träffas sudanegrer, i n. ö. njam-njam och monbutu-folken samt i det inre Kongolandets stora skogar dvärgfolk. Den sysselsätter sig, alltefter de olika trakternas natur, med jakt eller tillfälligt jordbruk eller boskapsskötsel. Också råder ett ständigt krigstillstånd, ett allas krig mot alla. Detta har dock ej hindrat uppkomsten af stora riken, såsom det gamla Monomotapa och Moropue, af hvilket senare de nuvarande rikena Lunda och Kasongo, v. om Tanganjika-sjön, antagligen äro spillror, och då möjligheten af ett statslif, om ock i de ursprungligaste former, förutsätter en viss sinnets bildbarhet, tyckas de centralafrikanska folken, om än behäftade med den största råhet — människoaktande och slafhandel äro allmänna plägseder — ej vara alldeles oemottagliga för civilisationen. Religionen är fetischism, åtminstone mot västra kusten. På sina ställen har muhammedanismen lyckats vinna inträde, och sedan långt tillbaka hafva missionärer sökt bana kris-

tendomen en väg på landets ytterkanter. — C. är nu ganska väl genomforskt. Livingstone samt efter honom Cameron och Stanley voro de viktigaste banbrytarna i detta forskningsarbete; sedan har en mängd andra resande genomströfvat landet. För de äldre resorna redogör G. v. Dubén i "Forskningarna i Central-Afrika" (i "Ur vår tids forskning" 1878). Se för öfrigt Goffart, "Traité méthodique de géographie du Congo" (1897; 2:a uppl. 1899), och H. Johnston, "History of the colonisation of Africa" (1899). (J. F. N.)

Central-Amerika (Centro-Amerika l. Mellan-Amerika) kallas i geografisk bemärkelse hela den landsträcka, från Tehuantepec till Darien-näset, hvilken sammanbinder Amerikas båda stora landmassor. C. omfattar de sex republikerna Guatemala, Salvador, Honduras, Nicaragua, Costa-rica och Panama, kolonien Brittiska Honduras samt de mexikanska staterna Chiapas, Tabasco, Campeche och Yucatan. Hela området är omkr. 750,000 kvkm. C:s konturer ega i allmänhet föga omväxling. Västkusten längs Stilla oceanen eger väl flera inskränningar, såsom Montijo-, Dulce-, Nicoya- och Fonseca- eller Conchagua-bukterna, men goda hamnar saknas. Rikare på inskränningar är den östra kusten, som åtminstone eger en tydligt utpräglad halfö, Yucatan, och de stora Campeche-, Honduras- och Mosquito-bukterna ega flera goda hamnar. Central-Amerika utgör en samling af breda plåtadalar, som genomstrykas af enstaka bergskedjor. Dessa plåtadalar höja sig än terrassvis öfver hvarandra, än afbrytas de af lägre liggande slätter. Från Panama-näsets insänkning uppstiger Veraguas högslätt 600—1,000 m. Kordillererna sträcka sig från Chiriqui-golfen som en mäktig mur med två höga kedjor och nå i Cerro Santiago 2,827 m.; vulkaner möta norr om nämnda vik. Från den djupt inskränande Golfo Dulce heta bergen Cordillera de Talamanca. Costarica har flera högslätter (900—1,400 m.) och höga toppar, bland hvilka Chirripó grande når 3,900 m. Vid 11°—13° n. br. går en bred sänka i nordvästlig riktning tvärs-öfver C. I den ligga sjöarna Nicaragua och Managua samt Fonseca-viken. Uttefter denna sänkas norra kanten ligger C:s andra stora vulkanrad, som slutar vid Fonseca-viken. Nordligare möter ett af floder eroderadt tafelland, utan betydligare höjder. Salvador är åter rikt på vulkaner, liksom det nordligare Guatemala, som eger C:s två högsta vulkaner, Tajumulco (4,210 m.) och Tacana (4,260 m.), hvilka också äro C:s högsta bergstoppar. Bergen fortsätta genom västra Guatemala och södra Mexico till sänkan öfver Tehuantepec-näset. Däremot upptagas norra Guatemala och halfön Yucatan af högslätter. I Stilla oceanen utmynna, till följd af bergens läge nära kusten, utom floden Lempa, endast smärre bäcker. På östra sidan utfalla: Usumacinta, Hondo, Motagua, Ulua, Wanks l. Segovia, Esccondido l. Bluefields och San Juan. I geognostiskt hänseende är C. ännu föga undersökt. Inom Stillahafstrakterna af Guatemala, Honduras, Nicaragua och Costarica äro yngre vulkaniska bergarter, såsom traktyt, fonolit, andesit m. fl., allmänna, likaså inom södra Mexico; båda områdena äro ymnigt försedda med vulkaner. För öfrigt utgöres berggrunden, såvidt känt är, af hufvudsakligen urformationens samt de mesozoiska och tertiära formationerna. Af metaller förekomma guld och silver, företrädesvis i de östra delarna af

Honduras och Nicaragua, samt bly, järn och koppar. Äfven stenkol finnes. — I afseende på klimat och vegetation särskiljer man i C. tre regioner: *tierra caliente* (det varma området), *tierra templada* (det tempererade området) och *tierra fria* (det kalla området). I den förstnämnda, hvartill höra kuststräckorna och de lägre slätterna i det inre, utvecklar den tropiska växtvärlden en stor rikedom och prakt; den fuktiga östra sidan företer dock en ojämförligt mera storartad växtlighet än den västra. Landet är där betäckt med täta urskogar, som lämna de dyrbaraste träslag: mahogny, bresiljeträ, sassaparill, ipeka-kuanha m. fl. Årstemperaturen är där omkr. 26° med små växlingar under de olika årstiderna. Regnmängden är större på den atlantiska sidan än uttefter Stilla-hafskusten, en följd af den förhärskande nordöstpassaden. På Panamanäset får Colon vid östra kusten 3,100 mm., Naos vid västra kusten 1,136 mm. nederbörd; längre i norr har Costa Cuca på östkusten 3,920 mm. och staden San Salvador, väster om bergen, 1,676 mm. Till *tierra templada*, regionen mellan 1,000 och 1,600 m. höjd öfver hafvet, hör större delen af Guatemalas samt Honduras', norra Nicaraguas och Costaricas plåtland. I dessa landsträckor härskar en ständig vår, och jämte de mera nordiska kulturväxterna utvecklas där äfven tropikernas alster: indigo, kakao, vanilj, kaffe, bomull, socker, tobak, många droger, kryddväxter m. fl. De europeiska sädeslagen odlas förtrödesvis i *tierra fria*, 1,600—2,000 m. öfver hafvet. Klimatet är där stärkande och hälsosamt. Den svalaste temperaturen hafva högslätterna i norra Guatemala, där snö stundom faller. — Faunan är rik och omväxlande, men ej karakteristisk. Bland däggdjuren må nämnas jaguaren, kuguaren och åtskilliga andra kattarter, en sjakalen liknande hundart, ett slags vildsvin (*pecari*), flera arter små hjortar, en mängd apor af sydamerikanska former och det för Mexico egendomliga springrättsläktet, *Dipodomys*. Fåglarna äro lika talrikt representerade som utmärkta genom skönhet och färgprakt, hvilket i synnerhet är fallet med många arter af papegojor, duifvor, påfåglar, hokkohöns, tukaner, trogonarter, hackspettar, kolibrier m. fl. Bland reptilier förekomma giftiga ormar samt alligatorer och sköldpaddor. — Folkmängden uppgår till omkr. 4,700,000 personer. De västra delarna af landet äro i allmänhet tätare bebyggda än de mindre hälsosamma kustländerna i öster, hvilka delvis äro helt och hållet obebodda. Befolkningen består af hvita (omkr. 300,000), hvilka till största delen äro spanska kreoler, af hybrider (omkr. 22 mill.), hvilka där kallas *ladinos* och utgöras af mestiser, mulatter, samboer, terzeroner o. a., samt af rena indianer, hvilka (med undantag af 20,000) kariber på norra kusten af Honduras) äro afkomlingar af de folkstammar, som bebodde landet vid tiden för den spanska eröfningen. Indianerna bestodo där, såsom förhållandet är ännu i dag, af tvenne hvarandra helt olika folkgrupper. På högslätterna i det inre landet samt på Stilla hafvets kust påträffade man stammar, hvilkas religiösa och politiska institutioner hade nått en ganska hög utveckling. I urskogarna på östra kusten däremot kringströfvade folk, som lefde hufvudsakligen af jakt och fiske och hvilka sannolikt voro besläktade med Antillernas urinvånare. Afkomlingar af dessa äro de ännu oberoende s. k. "indios bravos" på östra kusten. —

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

I sedlig och intellektuell kultur står C. betydligt lägre än Mexico. De hvite äro, om än ringa i antal, den härskande rasen, ehuru enskilda ladinos uppsvingat sig till politiska ledare, ja till innehafvare af högsta makten. Äfven handeln och de stora jordegodnadorna innehaflvas nästan helt och hållet af de hvite. Indianerna, den talrikaste delen af befolkningen, äro i allmänhet tröga och sorglösa åkerbrukare, utan intresse för statens angelägenheter; ladinos däremot — mindre jordegare och förpaktare, tjänare, handverkare och till en ringa del köpmän — äro mycket måna om sina politiska rättigheter samt taga liflig del i de politiska frågorna och landets förvaltning. — Handel och näringar. Åkerbruket står, oaktadt de gynnsamma klimatiska förhållandena och den fruktbara jordmånen, på en så låg ståndpunkt, att hungersnöd stundom inträffar. Majs är det vanligaste sädeslaget. För utförelse lämnar landet indigo (den bästa på jorden, företrädesvis från Salvador), kosjenill, kaffe (hufvudsakligen från Costarica), kakao, tobak (jämförlig med Cubas) och socker. Äfven bomull odlas, ehuru ej till utförelse. Skogarna lämna mahogny, kampesträ, bresilja, vanilj, perubalsam, sassafrill m. m. Boskapsskötseln utgör fortfarande, ehuru förminskad genom de inbördes krigen, invånarnas förnämsta sysselsättning. Bergsbruket lämnar, oaktadt landets rikedom på metaller, endast obetydligt silver och guld. Industrien inskränker sig till sockertillverkning och cigarrfabrikation. För handeln är knappt någon del af Amerika mer gynnsamt belägen än C., men det oaktadt är samfärdslen ännu ganska ringa. De förslag och ansatser, som gjorts till kanalförbindelser mellan de båda världshaften, hafva hittills blifvit utförda, till följd af den politiska osäkerheten i landet och brist på medel. Ej heller planen att bygga järnväg från Puerto Cortez till Fonseca-viken har hittills kunnat förverkligas. Dock finnes en järnväg mellan den förstnämnda staden och Santiago vid Uluafloden. Förnämsta handelsvägen är järnvägen öfver Panamanäset. Dessutom har (1895) fullbordats den 318 km. långa Tehuantepec-banan, mellan Coatzacoalcos vid Mexikanska viken och Salina Cruz vid Stilla hafvet.

Historia. C:s östra kust besöktes redan af Columbus 1502, dess västra kust upptäcktes af Ponce de Leon 1516. För spanska kronans räkning intogs landet af Pedro de Alvarado på uppdrag af Cortez 1524—35. Eröfringen försiggick lätt; de infödde böjde sig villigt för den nya religionen och de nye härskarna. Landet lydde under "audiencia" (öfverdomstolen) i Guatemala och en generalkapten, under hvilken stodo ståthållare i de fem provinserna. Frihetsrörelsen i C. undertrycktes först med lätthet, men tog ånyo fart och ledde 15 sept. 1821 till proklamationen af C:s oafhängighet och 1822 till landets temporära anslutning till Iturbides mexikanska monarki. Genom Iturbides fall upplöstes föreningen med Mexico, hvilken för öfrigt aldrig erkänts i Salvador och några delar af Honduras och Nicaragua, en kongress inkallades, och 1 juli 1823 offentliggjorde den ett dekret, hvilket proklamerade staterna Guatemala, Salvador, Honduras, Nicaragua och Costarica såsom "De förenade staternas i Central-Amerika republik". Efter ett inledande provisorium blef Manuel José Arce den nya förbundsrepublikens förste president (1825—28).

Befolkningen bestod af två socialt och politiskt vidt skilda lager, de rika gammalspanska familjerna med hufvudsäte i Guatemala och starkt stöd hos prästerskapet samt de af rätt blandade element bestående demokratiska grupperna med hufvudsäte i Salvador, Aristokraterna hade till ledare presidenten Arce, demokraterna general Morazan. I det krig, hvori de snart mätte sina krafter, intog Morazan Guatemala (apr. 1829) och svingade sig upp till provisorisk förbundsrepublik, men kriget urartade mer och mer till allmän fejd mellan olika raser och samhällslager. 1839 upplöstes formligen unionen, och de fem ofvannämnda staterna förklarade sig för oberoende republiker. Morazans försök att från Costarica 1842 med väpnad hand återinföra unionen misslyckades; Morazan själf föll offer för en folkesning och sköts i San José (15 sept. s. å.). Ett nytt unionsfördrag kom omedelbart till stånd (okt. 1842), men den nya, lösare sammanslutningen upphörde redan 1845 efter oroligheter i Guatemala och Salvador. Tid efter annan hafva sedermera nya försök till återförening och åstadkommande af en stark federativ sammanslutning företagits, t. ex. 1850—51 af Honduras, Salvador och Nicaragua, som sinsemellan förenade sig och sökte med våld tringa Guatemala till anslutning, 1872 af Salvador och 1885 af Guatemalas kraftfulle president Barrios, alla utan varaktig framgång. De ekonomiska och politiska fördelarna af en sammanslutning måste emellertid erkännas vara mycket stora, och de ha under senare år många gånger framhållits på konferenser mellan representanter för flera eller färre af de centralamerikanska republikerna. Ett federativt fördrag afslöts 15 okt. 1889 mellan alla fem republikerna, men denna sammanslutning sprängdes året därpå, i det att Costarica af en revolution i Salvador tog sig anledning att utträda. 1895—98 voro Nicaragua, Honduras och Salvador förenade till Republica mayor de Centro-America. På hösten 1898 utbildades föreningen ytterligare, man antog för unionen namnet "Central-Amerikas förenta stater" och utsåg Amapala i Honduras till provisorisk hufvudstad. Redan i dec. s. å. upplöstes emellertid äfven denna förbundsstat till följd af en revolution i Salvador. Sedan hafva de centraliserande enhetssträfvandena hvilat några år; bland förberedande åtgärder i enhetsriktning må nämnas det fördrag Salvador, Honduras, Nicaragua och Guatemala i aug. 1904 ingingo angående upprätthållande af fred mellan C:s republiker. Se för öfrigt särskilda artiklar om de fem republikernas historia. Litt.: Squier, "The states of Central-America" (1868), Whetham, "Across Central-America" (1877), Bowallius, "Resa i Central-Amerika 1881—83" (2 bd, 1887), Polakowsky, "Die republik Mittelamerikas im Jahre 1889" (i "Zeitschrift der gesellschaft für erdkunde zu Berlin", bd 24—26, 1889—91), Sapper, "Das nördliche Mittel-Amerika. Reisen und studien 1888—95" (1897) och "Mittelamerikanische reisen und studien aus den jahren 1888 bis 1900" (1902). (J. F. N.)

Centralantändning, krigsv., det slags antändning af ett eldvapens krutladdning, hvarvid de brinnande gaserna från antändningsmedlet träffa laddningen i kärnlinjens riktning. Detta antändningssätt användes vid alla moderna eldvapen. E. N.

Central-Asien kallas numera den landkomplex,

som har till ungefärliga gränslinjer i n. 50:e breddgraden, i n. v. Altai och Tian-sjan-bergen, i ö. Chin-gan-bergen och deras fortsättning i kinesiska prov. Sjan-si samt bergen i Sz-tsjan och östra Tibet, i s. Himalaya och Vachanbergen, i v. Turkestan. Richthofen definierar C. såsom "det sammanhängande kontinentala området för de gamla afoppslösa vattenbäckarna" och sätter som dess gränser i s. södra kanten af Tibet, i n. Altai, i v. vattendelaren på Pamir och i ö. Chinganbergen. Men härigenom skulle en stor del af Tibet icke anses höra till C., hvilket synes väl oegentligt. Till C. höra alltså områdena Pamir, Hanhai och Tibet, hvilkas naturförhållanden skildrats under art. Asien (sp. 158—160).

— Ryska Central-Asien är, enligt den nuvarande administrativa indelningen af ryska området i Asien, den politiska beteckningen för provinserna Akmolinsk, Fergana, Uralsk, Samarkand, Semipalatinsk, Semiretsjensk, Syr-darja, Turgai och Transkaspiska provinsen, inalles 3,551,308 kvkm. 7,721,684 inv. (1897). J. F. N.

Centralbangård kallas inom ett större trafiksamhälle den huvudbangård, genom hvilken de från tillslutande banor inlöpande järnvägslinjerna sammanbindas och hvarst dessa linjers persontrafik inom samhället gemensamt ombesörjes. Sådana bangårdar finnas i Stockholm, Köln, Frankfurt a. M., Basel, Milano m. fl. st. I de största metropolerna åter intaga de särskilda bangårdarna, hvilka där i allmänhet hafva terminus-form (se Bangård), en jämgod ställning hvar för sina anslutningslinjer, hvadan begreppet centralbangård i fråga om dem bortfaller. H. L.

Centralbatterisystem, ett system för telefonanläggningar, enligt hvilket behöfliga strömkällor äro koncentrerade i centralstationen, så att respektive abonnentapparater blifva befriade från sådana. Se Centralstation.

Centralbyggnad, en sådan byggnad, hvars olika delar eller partier gruppera sig likformigt omkring en vertikal axel, och hvars plan utvecklar sig från en medelpunkt, till skillnad från sådana byggnader i hvilka en bestämd längdriktning är förhärskande. En centralbyggnad kan hafva en i hufvudsak kvadratisk, polygonal, rund, kors- eller stjärnformig plan. — Vissa byggnader hafva sedan äldsta tider på grund af sitt ändamål oftast erhållit en central anläggning, såsom grafbyggnader (pyramider), grafkyrkor (med sarkofager i midten), dopkyrkor (med bassängen i midten). Såsom exempel på korsformiga centralbyggnader må anföras korskyrkor med lika armar (t. ex. Adolf Fredriks kyrka i Stockholm). En del moderna cellfängelser äro uppförda såsom centralbyggnader i stjärnform med flera än 4 armar utsträlande från en central hall. I. G. C.

Centralbyrån, Statistiska. Se Statistiska centralbyrån.

Central criminal court [se'ntrəl kri'minəl kã't], eng., brottmålsdomstol i London, vid hvilken rannsakas och dömes rörande förbrytelser af svårare art, begångna inom London. Domstolen kallas i dagligt tal, efter namnet på gatan, vid hvilken den ligger, the Old Bailey.

Centralcyliinder, bot., kallas de inre af öfverhud och bark omgifna väfnaderna i de högre växternas rötter och unga stammar. Den består af a) ytterst pericykeln l. perikambiet, ett eller två

cell-lager, från hvilka alla rotgrenar och flertalet rotskott leda sitt upphof. Innanför detta ligger b) en krets af kärl- och silvrörsknippen, förbundna af en parenkymatisk väfnad. Dessa knippen äro radialt sträckta mot rotens centrum och alternera med hvarandra. Anläggningen af nya element inom dem fortskrider inåt, hvarför de äldsta kärlen ligga ytterst, de yngsta och största innerst. I regel inlutas centralcyliinderns centrala del af c) en m. m. af långsträckta parenkymceller. I den unga stammen utgöres centralcyliindern af en parenkymatisk väfnad med anlagen till kärlknippena. G. A. (H. H. n.).

Centraleden. Enligt pythagoräerna var solljus ett endast reflexen af en s. k. centraled, omkring hvilken såväl jorden som en af dem antagen "motjord" (grek. *anti'chthon*) rörde sig på 24 timmar. Både centraleden och motjorden bortskyddes af marken och voro följaktligen osynliga för oss. Man finner samma benämning i senare tider använd för den i jordens inre befintliga glödande massan, hvars tillvaro anses ådagalagd genom den mot djupet tilltagande temperaturen i jordskorpan och genom de vulkaniska företeelserna. R. R.

Centralfängelse. Se Fängelse.

Centralförbundet för socialt arbete (C. S. A.). En år 1903 bildad sammanslutning af socialt arbetande föreningar i Stockholm, Göteborg och andra delar af riket. Förutom samarbete mellan dessa föreningar afser förbundets verksamhet att inom olika samhällslager väcka intresse för och sprida kunskap om sociala spörsmål samt därigenom verka för lösandet af viktiga samhällsfrågor. Verksamheten bedrifves förnämligast genom 1) den sociala upplysningsbyrån och biblioteket, 2) föreläsningar och diskussioner i aktuella, sociala och kommunala ämnen, 3) utgifvandet af skrifter och 4) sociala utställningar. Upplysningsbyrån meddelar afgiftsfritt upplysningar angående exempelvis bostadsfrågan, kooperation, samhällshygien, arbetarskydd, själfhjälpsverksamhet, emigrationsfrågan, jordfrågan m. m., hvarjämte den ger upplysningar om och råd vid anordnandet af sociala och filantropiska företag samt lämnar litteraturanvisningar för sociala studier. Biblioteket är afgiftsfritt öppet för allmänheten. Det förfogar öfver ett urval in- och utländsk social litteratur och ett stort antal tidskrifter, sociala och kommunala uppslagsböcker, riksdags- och kommunaltryck, en afdelning för registrerad tidningsurklipp i sociala ämnen m. m. Vid sidan af den sociala upplysningsbyrån är en afdelning för rättshjälps åt obemedlade inrättad, hvilken handhafves af medlemmar af Sveriges advokatsamfund. Föreläsningsverksamheten omfattar anordnande af föredragsserier i kommunala ämnen, sociala föredrag för ungdom och uthyrning af föredrag till föreningar i landsorten. Bland de skrifter förbundet utgifver märkes serien "Fattigvård och folkförsäkring", i hvilken redogöres för resultaten af den verkliga verksamhet som förbundets 1905—06 arbetande fattigvårdskommitté utöfvat. Vidare utsändas artiklar till landsortstidningar samt utgifvas broschyrer och "meddelanden". Den sociala utställningen omfattar folkbildning, samhällshygien, arbetarbostäder och egna hem, arbetsstatistik, nykterhetsfrågan, sociala föreningsverksamhet o. s. v. — C. S. A. står i förbindelse med de sociala upplysningsinstituten i Paris, New York, London, Berlin, Amsterdam och Köpenhamn, med hvilka skrifter och upplysningar

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

utbytas. Styrelsen består af 14 personer och är delad på flera arbetande sektioner. Hvarje förening, som ansluter sig, har i centralförbundet högst 5 representanter, för hvilka erlägges en årsavgift af 5 kronor per representant. Till arbetande ledamöter kallar förbundet personer, som inlagt stora förtjänster å det sociala området. Dessa erlägga ingen afgift, men åtnjuta samma rättigheter som representanterna. Understödjande medlemmar äro personer, som ej representera någon förening, men erlägga årsavgift af 5 kr. eller 25 kr. en gång för alla. Dessa medlemmar ega rätt att deltaga i förhandlingarna, men ej i besluten.

G. M.—n.

Centralförsvär, krigsv., det tillvägagående vid försvarskrigs utförande, att man icke med angriparen inlåter sig i ett afgörande slag nära gränsen, utan drager sig tillbaka till landets inre, för att under den tid, som därigenom vinnes, öka och bättre ordna sina egna stridskrafter, på samma gång som man genom smärre företag söker försvaga och splittra fiendens. Genom ett sådant förfaringssätt hämmas i betydlig mån fiendens rörelser — så t. ex. växa hans transport- och förbindelsevägar ständigt i längd —, och därigenom kan den försvarende slutligen blifva honom öfverlägsen samt med utsikt till framgång öfvergå till anfall.

En olägenhet vid centralförsvarsprincipens tillämpning är, att en stor del af landet, om och endast för en kortare tid, öfverlämnas åt fienden. Denna omständighet beröfvar försvararen betydliga hjälpkällor för krigets förande och måste verka nedslående på nationen. Också har man i senare tider, då genom kommunikationsmedlens betydliga utveckling en hastig mobilisering och sammandragning af härrarna blifvit möjlig, ej tillmätt centralförsvaret samma stora värde som förr, då den mindre krigsberedde därpå kunde draga stora fördelar och hinna samla sina krafter. Numera kan nämligen den anfallande, med tillhjälp af det utvecklade kommunikationsväsendet, i de allra flesta fall underhålla sina förbindelser med operationsbasen och hemorten, så hastigt verkställa sitt framryckande och så hastigt ersätta samt öka sina stridskrafter, att det omslag i styrkeförhållandena m. m. till den försvarendes fördel, hvilket åsyftades med centralförsvaret, ej kan förväntas i samma grad som förr.

I Sverige ansåg man sig efter Finlands förlust icke kunna bibehålla försvaret vid gränsen, långt mindre förekomma fiendens anfall genom att inbryta i hans land. De mindre kustfästningar, som ej behöfdes för flottan, raserades fördens skull, och 1819 uppgjordes en försvarsplan, som var grundad på centralförsvarsprincipen. Det bestämdes i denna plan, att i landets inre skulle byggas tre centralfästningar, af hvilka två skulle vara operationsfästningar samt anläggas vid Vättern (den ena vid norra ändan och den andra vid södra) och den tredje "centraldepå" och läggas väster om nämnda sjö. Sedermera beslöts, att endast den senare skulle byggas och att dess uppgift skulle blifva att vara såväl operationsfästning som hufvuddepå. Den nya fästningen blef Karlsborg (se d. o.).

Den skandinaviska halföns järnvägsnät står ännu ej i omedelbar förening med grannlänernas. En Sverige anfallande fiende kan således ej vid framträngandet i landet hafva synnerligen stort gagn af dess järnvägar, då däremot den försvarende kan

draga full nytta af de järnvägar, som han eger bakom sin front. Detta förhållande gör att, hvad Sverige vidkommer, centralförsvarsprincipen icke förlorat så mycket i betydelse som i många andra länder, ehuru kommunikationerna utvecklat sig med lika stor snabbhet här som annanstädes. Man har likväl med afseende på tillämpningen nödgats i någon mån ändra planen. En fiende har nämligen, därigenom att äfven sjötransportmedlen numera betydligt förbättrats och ökats, vunnit tillökning i anfallskraft, så att en större styrka kan på en gång öfverföras och betydande förstärkningar kunna hastigt följa efter. Om en anfallande får tillräcklig tid, kan han således numera, lättare än hvad förut var fallet, fästa sig i landet, utbreda sig där och blifva öfverväldigande. Nödvändigheten af att tråda fienden till mötes och slå honom, innan han satt sig i besittning af för stor del af landet och dess hjälpkällor, har allt tydligare framträdtt, hvarför man alltmåra nödgats frångå grundsatserna i 1819 års försvarsplan. Man anser Karlsborg ej väl beläget såsom operationsfästning mot en från öster eller söder anfallande fiende; däremot anser man det vara af vikt att få en operationsfästning anlagd mellan Vättern och Hjälmaren eller på lämplig plats i Mälardalen. Dock torde med utvecklingen af våra krigsmedel försvaret numera kunna med fördel förläggas till gränsen.

G. U.*

Central-Indien (eng. *Central India agency*), officiell sammanfattande benämning på de 7 politiska agentskapen i mellersta Indien, hvilka lyda under "agent to the governor general for Central-India" i Indore, således stå i direkt förhållande till centralregeringen i Calcutta. C. ligger mellan 21° 24' och 26° 52' n. br. samt 74° och 83° ö. lgd och begränsas i s. af Centralprovinserna, i n. ö. af Nordvästprovinserna, i n. v. af Rajputana, i v. och s. v. af Bombay-distriktet Khandesh och agentskapet Rewa-Kantha samt i ö. af staterna Chang-Bhakar, Korea och Sarguja i Chutia Nagpur. Arealen är 204,008 kvkm. 8,628,781 inv. (1901). C. begränsas i s. af floden Narbada, i n. v. af Chambal, i n. ö. af Gangesdalen. Norr om och nästan parallellt med Narbada går Vindhyaodjodjan, n. om hvilken C. utbreder sig dels som ett icke synnerligen högt plåtländ, dels som ett vägigt, här och där af kullar afbrutet land ända till Ganges, vattnad af floderna Chambal, Sindh, Betwa, Ken och Son, hvilka alla flyta i nordöstlig riktning till Jumna eller omedelbart till Ganges. Jorden är i allmänhet bördig, men kulturen är mindre utvecklad och afkastningen icke på långt när hvad den kunde vara. Bland produkterna må särskildt nämnas opium från flera trakter, i synnerhet Malwa. Järnvägslinjen Agra—Bombay går genom västra, Allahabad—Bombay genom östra delen. — C. består af ett litet brittiskt distrikt och ett 80-tal till omfång och invånarantal högst olika stater under infödda furstar, hvilka stå till den indiska regeringen i olika förhållande af maktställning, vasallskap och tributskyldighet. Det är fördelat i 7 agentskap, näml. residentskapet (*residency*) Indore och agentskapen Gwalior, Bhopal, Bundelkhand, Baghelkhand, West Malwa och Bhil l. Bhopawar. De viktigaste af furstarna äro maharajan Sindhia af Gwalior, maharajan Holkar af Indore, rajan l. maharajan af Dhar, de båda rajarna af Dewas, begum af Bhopal, naboben af Jaora samt flera rajputfurstar, hvilka underkuvades

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

af maratterna, då dessa i 18:e årh. började spela sin världshistoriska roll i C., och gjordes skattskyldiga, men hvilas ställning, sedan marattarnas makt krossats af brittiska regeringen 1818, af denna ordnades och bestämdes på annat sätt. Af dem befinna sig i West Malwa 21 s. k. thakur, hvilka erlägga tribut till Sindhia eller till både Sindhia och Holkar, och 5, som betala tribut äfven till rajarna af Dewas.

Centralisation (af lat. *centrum*, medelpunkt), ett styresystem, enligt hvilket förvaltningens alla delar äro samlade i regeringens hand. I det moderna samhället har centralisation och statsenhet gått hand i hand med samhällets utveckling ur ståndsförfattningen. Denna centralisation, behöflig för en samlad statsmakt, har i vissa länder, förnämligast Frankrike, sträckt sig för långt, så att regeringen direkt eller indirekt har hos sig samlat nära nog all samhälls-verksamhet. När man numera begagnar ordet centralisation, sättes det därför vanligen i en viss motsats till kommunal och folklig själfstyrelse, som gifver den enskilde medborgaren frihet att vara själfverksam inom de verksamhetsområden, där gemensamt väl bäst främjas genom det enskilda initiativet och frivilliga sammanslutningar. Som kännetecknen på centralisation i denna betydelse plåga angifvas, statsförvaltningens obegränsade maktbefogenhet, de offentliga angelägenheternas behandling genom af regeringen beroende statstjänstemän samt frånvaro af provinsiell och kommunal själfständighet. Ett sådant system har kunnat bibehålla sig i Frankrike under alla statsformer. Följderna af en öfverdrifven centralisation hafva blifvit sammanfattade sålunda: "lugn utan lycka, näringsflit utan framåtskridande, arbete utan allmänt välfärd, stadga utan kraft och materiell ordning utan sedlighet" (Tocqueville). Emellertid behöfver hvarje stat för sitt bestånd ovillkorligen *en viss grad* af centralisation. Denna måste dock vara så beskaffad, att den icke bryter jämvikten mellan regeringens makt samt provinsernas och kommunernas själfstyrelserätt. En kraftig centralmyndighet, förenad med en själfständig lokalförvaltning, fri församlingsrätt och individuell frihet, bildar grundvalen för en lifskraftig stat. (Jfr Decentralisation, Förvaltning, Kommunalstyrelse och Själfstyrelse.)

Centralisera (fr. *centraliser*), förena i en medelpunkt; samla i en persons eller myndighets händer. Jfr Centralisation.

Centralkraft, *mek.*, en kraft, som verkar efter en riktningelinje, hvilken ständigt går genom en och samma punkt. Månens rörelse kring jorden och en planets kring solen åstadkommas genom centralkrafter, riktade mot den gemensamma tyngdpunkten för de båda attraherande kropparna, i ena fallet månen och jorden, i andra fallet planeten och solen. Om mellan kropparna i ett system centralkrafter verka, så ändras därigenom icke systemets tyngdpunkts läge. Denna sats har sin tillämpning på planetsystemet, hvars tyngdpunkt emellertid på grund af hela systemets vandring i rymden förskjuter sig med omkr. 18 km. i sekunden. S. A.—s.

Centralkropp. Se Cell 1.

Centralkyrka, *bygnk.* De kristna kyrkorna hafva sedan äldsta tider uppförts efter hufvudsakligen tvänne typer: *långkyrkan* (basilikatypen) och *centralkyrkan*, den förra med långsträckt planform och tydligt utprägladt långhus, den senare med planen

utbildad i form af en cirkel, polygon, likarmadt kors o. s. v. (se Centralbyggnad). De äldsta kristna kyrkliga centralbyggnaderna voro *grafkyrkor* och *dopkyrkor* (baptisterier). De äldsta exempel på dylika kristna centralbyggnader äro de båda grafkyrkor, som uppfördes invid Rom för Konstantin den stores mor och döttrar, numera kallade Torre Pignatara och S. Costanza. Äfven i den heliga grafvrens kyrka i Jerusalem spåras en ursprunglig centralanläggning. Att åt grafkyrkor gifva samma form som den heliga grafvrens kyrka måste ju hafva legat nära till hands.

Som dopet beredde inträde i den kristna menigheten, fick detsamma i äldsta tid icke förrättas i kyrkan, som tillhörde de kristne, utan måste försigga utom densamma. För dopet erfordrades en vattenbassäng; det var på den tiden icke fråga om en lindrig öfverrösning, utom om ett nedsänkande i vattnet. Öfver bassängen byggdes tak och omkring den murar, och sålunda uppstod dopkyrkan. Förebilderna till dylika centralbyggnader funnos bland de romerska såväl kultbyggnaderna som profanbyggnaderna, i rundtemplen, grafvarna, caldarierna i de stora badanstalterna m. fl.

För dessa båda ändamål, grafkyrkan och dopkyrkan, var den centrala anläggningen naturlig. Dessa byggnaders såväl kroppsliga som andliga tyngdpunkt befann sig i byggnadens centrum. Altaret, centralpunkten för den egentliga gudstjänsten, kunde emellertid icke lämpligen uppställas i en efter centralsystemet anlagd kyrkas centrum, utan måste anordnas i en nisch, ett kor eller en korsarm. Centralkyrkotypen lider därför städse af en inre motsägelse. Byggnadens massor röra sig omkring och peka mot ett centrum; men detta centrum intages blott af en åhörarplats eller kanske ingenting. Att centralkyrkor det oakadt byggts och byggas beror bl. a. därpå, att denna typ erbjuder storartade möjligheter till arkitektoniskt imponerande och intressanta anläggningar. Rätt egendomligt är, att de kolossala metropolitankyrkorna för den öster- och västerländska kristenheten, Sofia-kyrkan i Konstantinopel och Peterskyrkan i Rom, båda tillkommit genom ett kompromissande mellan central- och långkyrkotyperna.

Det är företrädesvis den bysantinska stilen, renaissansen, barocken och den allra senaste tidens protestantiska kyrkobyggnadskonst, som sysselsatt sig med centralkyrkoproblemet. En varm ifråga för centralkyrkans utbildande till specifikt protestantisk kyrkotyp var i Sverige arkitekten E. V. Langlet. Af Stockholms kyrkor äro Östermalms, Adolf Fredriks, Gustaf Vasa, Katarina, Skeppsholms och Kungholms centralkyrkor.

Såsom en egendomlig art af centralkyrkor må nämnas de i Sverige och Danmark förekommande, från 1600-talet härstammande s. k. rundkyrkorna (se d. o.). I. G. C.

Centralorganisationen för Sveriges industri och handverk, 1905 ombildad till Sveriges handtverksorganisation. Se Handtverks- och industriföreningar.

Centralpolisen, en afdelning af polisstyrelsen i Stockholm. Se Polis.

Centralprovinserna (eng. *Central provinces*), provinser i brittiska Indien, mellan 17° 50' och 24° 27' n. br. samt 76° och 85° 15' ö. lgd (fr. Gr.). Des

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

gränsa i v. och n. till åtskilliga tributstater och till Bengalen, i ö. till Bengalen och Madras, i s. till Nizam och Berar, hvarifrån de skiljas af Godavari och dess biflod Wardha. Arealen 300,154 kvkm., af hvilka 223,920 kvkm. äro omedelbart brittiska besittningar med 9,876,646 inv. (1901) och 76,234 kvkm. tillhöra ett antal mindre vasallstater med 1,996,383 inv. (1901). Söder om Nabada genomdrages landskapet från v. till ö. af Satpura-kedjan, som har en höjd af 1,200 m., och öster om denna bergsträcka befinner sig Gondwana-platån, som utgör vattendelaren för mellersta Indien. I norr förekomma utsprång af Vindhya-kedjan. Hufvudfloderna äro Nabada, med riktning åt v., samt Mahanadi och Godavari åt ö. De bärdigaste, bäst odlade och tätast bebodda trakterna äro floddalarna, Chhatisgarh-slätten samt landet mellan Satpurabergen och Wardha. Hufvudprodukter äro ris (i Chhatisgarh), hvede (i Nabadadalen), hirs, oljeväxter, baljväxter och bomull (i Wardhadalen), hvilken anses för den bästa i Indien. Klimatet utmärker sig genom stor regelbundenhet i regnmängden, hvilken årligen i medeltal uppgår till 1,5 m. Temperaturen utgör i medeltal omkr. + 25° C. Torkan 1896 och 1899 förorsakade dock i denna provins svårare hungersnöd än i någon annan del af Indien och nedbragte 1891 års folkmängdssiffror med 8—9 proc. Genom hela landet sträcka sig stora skogar af tekräd och ebenholts. Stenkolslager af stor mäktighet bearbetas i ett par distrikt. Någon nämnvärd industri drives endast i bomull och stenkol samt eldfäst lera i stenkol-distrikten. — Provinsen genomskäres af Great Indian Peninsula-järnvägen med bibanor förbi Nagpur (med fortsättning öster ut till Bengalen) och Jabalpur, hvarifrån linjen fortsattes till Allahabad. Därjämte byggdes under hungersnöden en gren af Indian Midland-järnvägen (från Sagor genom Damoh). Befolkningen består till större delen af gonder (hvilka före grundandet af riket Delhi bildade 4 stater under inhemska furstar i dessa trakter, men senare uppgingo i marattstaterna), af åtskilliga marattstammar, af hindu (såsom kurni, katsji, pomvar och bagri) och af hindostanska stammar från Deccan. Antalet muhammedaner, parser, perser och andra främlingar är mycket ringa. 1901 voro 9,745,559 hinduer, 1,744,546 tillhörde okultiverade stammar, 307,302 voro muhammedaner, 48,183 jainer, 25,591 kristna (Ev. fosterlandstiftelsen har ej mindre än 10 stationer bland gonderna i C.) o. s. v. Språket är i n. och ö. hindi, i s. telugu, i v. maratti, hvarjämte gondi talas i aflägsna trakter. — C., som bildades 1861 af delar af Nordvästprovinserna och Madras, hvilka förut tillhört marattriket Nagpur, och utvidgades 1872, förvaltas af en "chief commissioner" (öfverkommissarie) under generalguvernören. De bestå af 4 "divisioner" (under hvar sin "commissioner"): Chhatisgarh med 3, Nagpur, Jabalpur och Nabada med 5 distrikt hvardera. Vasallstaterna äro 15, af hvilka de största äro Bastar (33,829 kvkm.; 306,501 inv. 1901), Karond (9,700 kvkm.; 336,961 inv. s. å.), Patna (6,213 kvkm.; 277,566 inv. s. å.), Bamra (5,150 kvkm.; 123,289 inv. s. å.) och Raigarh (3,850 kvkm.; 174,911 inv. s. å.). Provinsens hufvudstad är Nagpur. J. F. N. G. S.—g.

Centralrörelse, mek., den krokliniga rörelse, som uppkommer därigenom att en centralkraft

(se d. o.) föranleder en materiell punkt eller en kropp att ständigt afvika från den rätliniga bana, som den till följd af trögheten skulle beskrifva. G. R. D.*

Centralsolmörjapparät. Se Smörjapparät.

Centralsol, astron. Sedan man begynt föreställa sig de s. k. fixstjärnorna såsom själfständiga, rörliga och vår sol liknande himlakroppar samt lämnat den ännu af Kepler omfattade åsikten att ett jämförelsevis tunt lager fruset världsämne omsluter dessamma och sålunda gör dem orörliga, vaknade snart intresset att inom stjärnrymderna upptäcka system, analoga med det man hade lärt känna inom den planetariska världen. Kant, en af de förste bland de filosofer, som berört denna fråga, föreställde sig, att alla stjärnor, som man kan varsna på himlahalvvet, bildade ett gemensamt system af för oss ofattligt stora dimensioner. I detta system beskrifva, enligt hans antagande, stjärnorna samt äfven vår sol slutna banor kring en i jämförelse med dessa kroppar mycket stor, flammande massa, hvilken sålunda inom stjärnsystemet spelar samma roll som solen inom planetsystemet. På grund däraf fick denna förmodade massa namnet centralsol. Senare undersökningar hafva likväl ej bekräftat Kants åsikter. Det är nu ett faktum, att stjärnan Sirius, som Kant antog utgöra den inom stjärnsystemet orörliga centralkroppen, eger en ganska betydlig relativ rörelse inom detsamma, och det finnes föga eller ingen sannolikhet för att tillvaron af en dylik centralsol, som reglerar rörelserna för de milliontals stjärnor, i hvilka vintergatans skimmer upplöses af starka teleskop, framdeles kommer att ådagaläggas. Därför kan analogien med solsystemet ej mer anses äga rum. Bibehålles benämningen centralsol, måste man således därunder föreställa sig någonting helt annat än den dominerande massan inom systemet.

En dylik öfvervägande centralsol är emellertid alldeles icke nödvändig för att ett fritt system af materiella kroppar skall kunna äga bestånd. Om t. ex. alla kroppar hade nästan samma massa och om deras inbördes afstånd vore nästan lika samt därjämte mycket stora, så att de ömsesidiga attraktionerna blefve mycket små, så skulle dessa kroppar bilda ett system (om alla banorna vore cirklar, ett speciellt slag af ellipsen, hade man ett s. k. globularsystem), i hvilket hvar och en rödde sig i en elliptisk bana, hvars medelpunkt sammanföll med systemets tyngdpunkt. (I solsystemet sammanfaller solen med de elliptiska banornas ena brännpunkt.) Om nu en stjärna händelsevis vore i denna tyngdpunkt eller i närheten däraf och dimensionerna af dess bana därjämte vore mycket små, skulle man kunna benämna den centralsol. I denna mening tillade Mädlar stjärnan Alcyone i Plejaderna (sju-stjärnan) denna benämning, alldestund han trodde sig hafva ådagalagt, att stjärnorna i själfva verket röra sig i enlighet med de lagar, som gälla inom ett system af den ofvan antydda beskaffenheten. Mädlars antagande och resultat blefvo likväl icke godkända af vetenskapen. Undersökningen hade blifvit utförd utan en sträng geometrisk utredning af frågans beskaffenhet.

Frågan om en centralsol är efter dessa försök nästan bannlyst från astronomiens forskningsfält. Men icke nog därmed: man begynner alltmer anse, att vår sol tillhör ett stjärnsystem, som ej står i något omedelbart sammanhang med vintergatans

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

stjärnor, och att tvärtom vintergatan i sin helhet består af en mängd stjärnsystem eller stjärngrupper, af hvilka den, som vårt solsystem tillhör, utgör en. I denna stjärngrupp blir det visserligen icke fråga om milliontals stjärnor, men kanske dock om åtskilliga hundra tusen. Dessas rörelser kunna möjligen vara sådana, att frågan om ett centrum eller åtminstone om en centralregion kan uppstå; äfvenså kan läget af systemets tyngdpunkt utgöra föremål för undersökningar. Men huruvida sådana snart skola krönas med framgång kan ännu ej afgöras. H. G.*

Centralstation (af lat. *centralis*, som utgör medel-

tralstationerna samtidigt med de yttre ledningsnäten med dubbelledningar i stället för enkelledningar. Konstruktionen af växelbord förbättrades så väsentligt, att deras maximikapacitet ökades från några hundra till 20 å 25 tusen abonnenter. De gamla på- och afbringsklaffarna ersattes snart af själfupplyftande klaffar, och knappast hade dessa senare kommit till användning, förrän de undanträngdes af små elektriska glödlampor. I själva verket hade tekniken härmed, åtminstone hvad det konstruktiva utförandet beträffar, nått sin nuvarande ståndpunkt. En man, som genom sina uppfinningar och konstruk-

tioner speciellt i afseende på telefonstationernas utveckling inlagt särdeles stora förtjänster, är den svenske fabrikören L. M. Ericsson (se d. o.).

Omkring år 1900 började emellertid centralbatterisystemen låta tala om sig i Amerika. Batteriernas och sig-

Fig. 1. Signallinjerelä,
a längdsektion,
b tvärsnitt.

Fig. 2. Multipeljacklist.

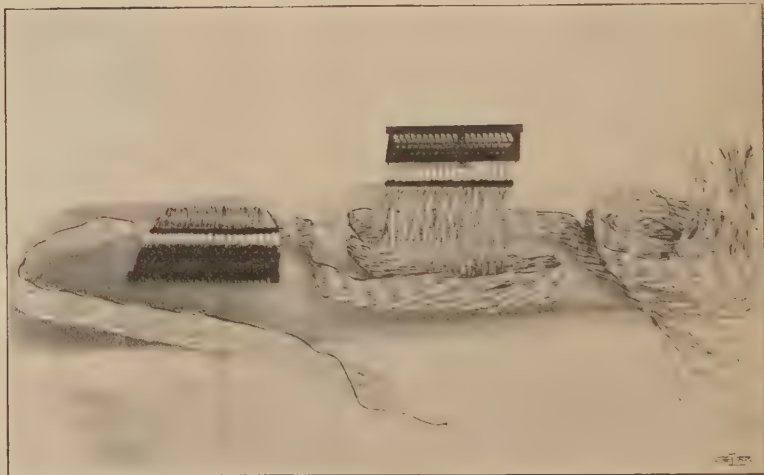

Fig. 3. Jacklist inkopplad till växelbordsmatta.

punkt, och *statio*, hållplats; förlägningsställe). 1. Centralbangård (se d. o.).

2. Elektrisk centralstation. Se Elektricitetsverk.

3. Centralstation för telefonanläggningar, de växelanordningar, som erfordras för att förmedla telefontrafik inom ett med telefonnät försedt samhälle, sammanförda till en inom detta samhälle vanligen centralt belägen lokal. Den utveckling, som kommit större telefoncentraler till del under 1800-talets båda sista årtionden och början af 1900-talet, torde vara så godt som enastående inom den moderna tekniken. Multipelprincipen tillämpades redan i början af 1880-talet vid konstruktionen af större stationers växelbord, och snart försågos cen-

nalkällornas centralisering var härvid den ledande principen, och häpnadsväckande hastigt förvärfvade denna princip anhängare därstädes. Äfven i Europa ha de nya systemen alltmera vunnit tillslutning, ehuru de här ock funnit ifriga motståndare. En af de personer, som i Europa införde de nya systemen, är den svenske telefondirektören H. T. Cedergrén (se d. o.), som tillämpade dem vid telefonanläggningarna i Moskva och Warschau, hvilka städers telefoncentraler torde vara bland de modernaste och mest storartade i världen.

De för en abonnents telefonlinje å en modern centralstation nödvändiga signal- och expeditionsanordningarna äro följande:

1. Ett *signallinjerelä*, hvilket står i förbindelse

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

dels med ett centralt akkumulatorbatteri å stationen, dels med abonnentens telefonlinje och telefonapparat. Dess verkningsätt är följande. När abonnentapparaten är i hvila, hvarvid en kondensatorn uti densamma gör afbrott för akkumulatorströmmen, påverkas icke reläet. När däremot abonnenten aflifver telefonen från telefonapparaten, hvarvid kondensatorn utkopplas och i stället mikrofonen och telefonen bilda en sluten strömbana för akkumulatorströmmen, blir reläets lindning strömförande. Hvarvid slutet å signalreläet en kontakt, hvarigenom en liten elektrisk glödlampa blir strömförande och lysande och påringningen sålunda markeras (se fig. 1). Reläerna anbringas vanligen å särskilda stativ, där de dammtätt inneslutas och äro lätt åtkomliga för justering.

2. *Linje- 1. multipeljackar*, vanligen bestående af tre fjädrar, af hvilka två äro i förbindelse med abonnentlinjen. Dessa jackar upprepas för en och samma linje så många gånger, att en dylik är inom bekvämt räckhåll för hvarje telefonist å stationen. 20 multipeljackar förenas vanligen till en multipeljacklist (se fig. 2). Jacklisternas resp. fjädrar förenas med hvarandra från bord till bord medelst ledningar af isolerad koppartråd, sammanflätade till s. k. växelbordsmattor (se fig. 3).

3. *En lokaljack för hvarje linje*. Denna jack öfverensstämmer i princip fullständigt med multipeljackarna, men förekommer tillsammans med nyssnämnda lilla signallampa för anropning endast hos den telefonist, som har att betjäna abonnenten i fråga, då han begär samtal. Äfven lokaljackarna förenas till lister, vanligen om 10 eller 20 jackar.

Fig. 4. Lamp- och lokaljacklist.

Fig. 4 visar en dylik list med omväxlande lokaljackar och signallampor.

4. Ett *snörpar*, bestående af snöre med två proppar, en i hvar ände, medelst hvilka telefonisten för binder tvänne abonnenter med hvarandra. Detta tillgår så, att den ena proppen, svarproppen, införes i den anropande abonnentens lokaljack, och den andra, ringproppen, i den begärda abonnentens jack i multipelfältet (se fig. 5).

5. En å snörparet befintlig s. k. *expeditionsomkastare*, hvilken vanligen medelst en häfstång kan föras i olika lägen: ett, hvari telefonisten är i samtalsförbindelse med abonnenterna, ett, hvari den begärda abonnenten uppringes, och ett, hvari endast de båda abonnenterna äro sammankopplade (se fig. 6).

6. Två *slutsignaler* å hvarje snörpar, bestående af små elektriska glödlampor, som vanligen blifva strömförande och tändas medelst ett särskildt relä, när abonnenterna hänga upp sina telefoner, men däremot blifva strömlösa och slockna, så snart abonnenterna åter aflifva dessa.

Dessa signal- och expeditionsanordningar (med undantag af signalreläerna) anbringas å ett s. k. växel- 1. multipelbord (se fig. 7). Det å figuren visade bordet är försedt med arbetsplatser för tre

telefonister. Multipelfältet — den öfre vertikala delen af bordet, i hvilken multipeljacklisterna äro placerade — är deladt i 8 paneler och har en kapacitet af c:a 16,000 multipeljackar. Ett bords multipelfält är i allmänhet gemensamt för tre telefonister. Hvarvid är dock att märka, att, då växelborden alltid ställas omedelbart intill hvarandra, telefonisterna vid ett bords yttre expeditionsplåsar vid förbindelse använda endast de två tredjedelar af detta bords multipelfält, som äro belägna närmast dem, tillsammans med den närmast dem befintliga tredjedelen af nästa bord. Multipelfälten äro antingen vertikala eller horisontala. Numera användas nästan öfverallt växelbord med vertikala multipelfält. (Tyskland bildar hvarvid, egendomligt nog, ett undantag.) Under multipelfältet befinner sig lokaljackfältet, som är deladt i 6 paneler, 2 för hvarje telefonist. I dessa placeras lister för lokaljackar och anropningslampor. Hvarje telefonist har vanligen 100—150 inkommande (lokal-) abonnenter att betjäna. Öfvanför multipelfältet löper en parabolisk reflektor, i hvilken elektriska glödlampor insätts, hvarigenom en likformig belysning af jackfälten erhålles. På bordsskivan befinna sig proppar och snören, omkastare, slutsignaler m. m.

Expeditionen af ett abonnentsamtal sker på följande sätt. Så snart en abonnent anropar stationen genom att aflifva telefonen från sin telefonapparat, tändes hans signallampa för anropning. Telefonisten inför då ett snörpars svarpropp i den invid signallampan befintliga lokaljacken, hvarvid lampan slocknar. Telefonisten faller därefter det använda snörparets expeditionsomkastare till expeditionsläget, hvarvid hon kommer i talförbindelse med abonnenten och af denne erfar hvilket nummer som önskas. Hon berör därpå med spetsen af samma snörpars ringpropp hylsan af det begärda numrets multipeljack. Om hon hvarvid i sin telefon erhåller en svag strömstöt, en s. k. lystringsknäpp, upplyser hon den anropande om att linjen är upptagen; i motsatt fall meddelar hon, att linjen är klar, samt öfverför expeditionsomkastaren i ringläget.

hvarigenom den begärda abonnenten uppringes och telefonisten blir utkopplad från förbindelsen. När samtalet är slut och båda abonnenterna upphängt sina telefoner, tändas snörparets bägge slutsignallampor, och telefonisten gör afkoppling genom att utdraga snörparets bägge proppar ur deras resp. jackar, hvarvid de båda slutsignallamporna slockna.

En modern telefonstation inrymmer vanligen i en särskildt för detta ändamål uppförd byggnad och omfattar, förutom de lokaliteter som äro erforderliga för telefonanläggningens administration och personal, följande vanligen från hvarandra afskilda rum eller afdelningar. 1. *Öfverkopplingsrummet*. Alla från det yttre ledningsnätet kommande ledningar, numera vanligen förenade till underjordiska kablar, uppledas från någon invid telefonbyggnaden befintlig underjordisk kabelbrunn till det s. k. öfverkopplingsrummet, där ledningarna på ett öfverskådligt sätt förenas med de å stationen erforderliga signalanordningarna. Vanligen anbringar man här äfven skyddsanordningar mot atmosfäriska urladdningar och mot för telefonstationen farliga starkströmsledning, såsom elektriska spårvägs- och ljusledning, med hvilka telefonledningarna, så snart de till någon del äro öfverjordiska, kunna

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

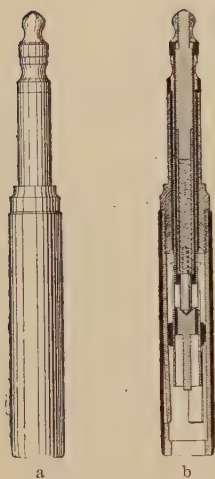

Fig. 5. Expeditionspropp, a det yttre, b sektion.

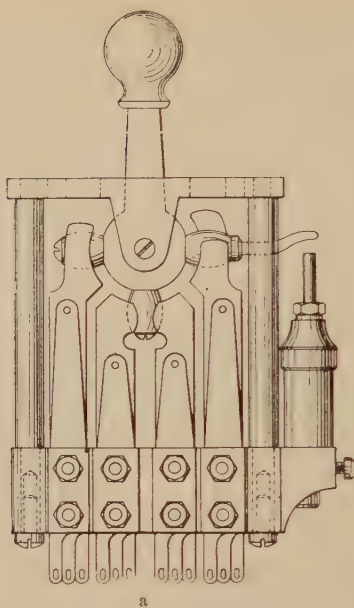

Fig. 6. Expeditionsomkastare, a det yttre, b sektion.

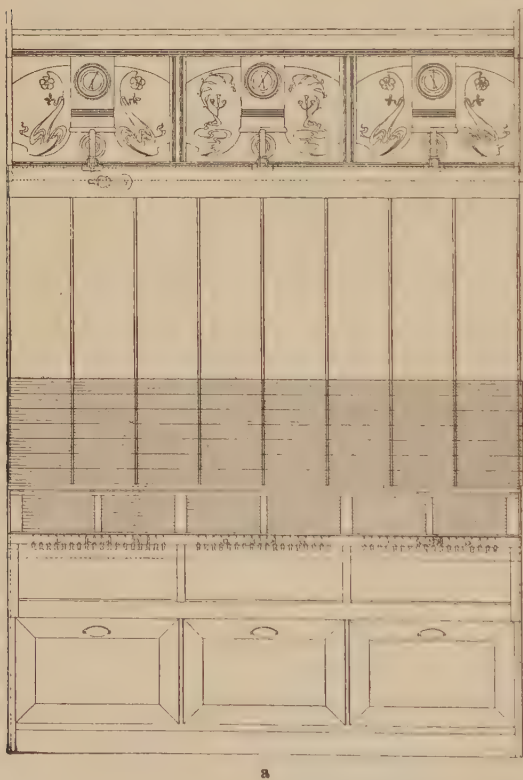
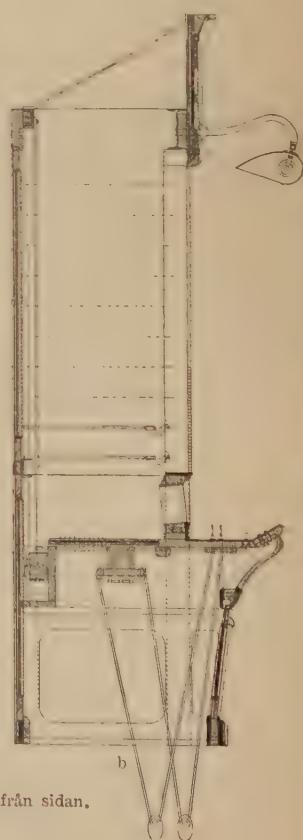

Fig. 7. Multipelväxelsbord, a sedt framifrån, b sektion sedd från sidan.

komma i kontakt. — 2. *Apparatsalen för lokaltrafiken.* De ofvan utförligare beskrifna växelborden anbringas i den s. k. apparatsalen omedelbart intill hvarandra. Fig. 8 framställer den nya apparatsalen vid Stockholms Allmänna telefonbolags hufvudstation i Stockholm. På en plats, hvarifrån samtliga telefonister kunna öfvervakas i sitt arbete, står ett bord för föreståndarinnan. Detta bord är försett afven med sådana anordningar, att föreståndarinnan kan inkoppla sig och lyssna på hvilken telefonist som helst för att kontrollera, att denna tilltalar abonnenterna på ett höfligt sätt. — 3. *Apparatsalen för interurbantrafiken.* Så snart en

för interurbantrafiken. — 4. *Kraftstationen.* På en större telefonstation blir strömförbrukningen för signaler och reläer rätt afsevärd, och man använder till strömkälla härför ackumulatorer. Dessa afvensom de för laddningen erforderliga maskinerna och instrumenten befinna sig vanligen i en särskild lokal, den s. k. kraftstationen.

Centralbatterisystemen skilja sig från de äldre systemen, som vanligen kallas induktorsystem, i följande afseenden. 1. Anropnings-signalen å telefonstationen gifves vid de förra automatiskt, i samma ögonblick som abonnenten aflyfter sin telefon från abonnentapparatens krok; vid de

Fig. 8. Allmänna telefonbolagets apparatsal i Stockholm.

abbonent önskar en förbindelse med en inom ett annat samhälle belägen telefonstation, hvilken medelst särskilda ledningar, interurbanledningar, står i förbindelse med telefonstationen i fråga, sker expeditionen af ett dylikt samtal genom särskilda anordningar. Under det vid lokaltrafiken i allmänhet ingen notering af samtalen eger rum, utan hvarje abonnent tillåtes tala huru ofta och huru länge han vill, måste vid interurbantrafiken en noggrann notering af abonnenternas samtal föras. Man brukar efter afstånden uppställa olika taxor, gällande för samtal om 3 minuter. Som telefonisterna vid interurbanborden utom den nämnda noteringen ha till uppgift att öfvervaka, att samtalet under en viss tidsperiod fortgår ostördt, kan en interurbantelefonist ombesörja endast ett fåtal linjer. De härför erforderliga borden anbringas vanligen i en särskild lokal, apparatsalen

senare åter ger man motsvarande signal genom att vevpa på telefonapparatens induktor. — 2. Slutsignalen å de moderna systemen är dels automatisk, dels dubbel, så att tvenne slutsignallampor äro anordnade å hvarje tvenne abonnenter förenande snörpar, af hvilka den ena tändes eller släckes, så snart den anropande abonnenten upphänger resp. aflyfter sin apparats telefon, och den andra på samma sätt påverkas af den uppringde abonnentens telefon. Härigenom kan telefonisten öfvervaka abonnenternas samtal, utan att behöfva inkoppla sig och lyssna på dem eller på annat sätt störa dem. Å de äldre systemen däremot gifva abonnenterna slutsignal genom att vevpa ett par hvar på apparatens induktor. — 3. Det mest karakteristiska för de moderna systemen är, att abonnentapparaternas mikrofoner erhålla ström från ett enda gemensamt, å centralstationen

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

uppställt akkumulatorbatteri, under det att å de äldre systemen hvarje abonnentapparat är försedd med ett vanligen af två Leclanché-1. torrelement bestående mikrofonbatteri.

I större städer, där telefonanläggningens abonnentantal redan är eller väntas blifva väsentligt öfverstigande 20,000 eller där invånarantalet är minst 300,000 (i allmänhet kan man antaga, att högst 10 proc. af en stads invånare komma att abonnera på telefon), stöter det på praktiska svårigheter att bibehålla endast en station, då multipelfältet antager så stora dimensioner, att alla dess jackar icke komma inom bekvämt räckhåll för telefonisterna. Visserligen kan man fördela abonnenterna på två eller flera stationer, hvilkas resp. telefonister stå i förbindelse med hvarandra genom särskilda s. k. tal- och föreningslinjer, men därmed följer den olägenheten, att *tvänne* telefonister måste tagas i anspråk för att förmedla samtal mellan *tvänne* abonnenter, hvilka inkomma på olika telefonstationer. Då den ena telefonisten härvid måste upprepa för den andra ett af en abonnent begärdt nummer, blir möjligheten till missuppfattning dubbelt så stor som när endast *en* telefonist ombesörjer förbindelsen. För att äfven i större städer bibehålla fördelen af en enda centralstation, där hvarje växelbord är försedd med multipel för alla stationens abonnenter, s. k. odelad multipel, kan man fördela abonnenterna i olika grupper å stationen och sålunda åstadkomma en delning af multipelfälten. Vid ett dylikt system med exempelvis två grupper delas stationen i två hälfter, af hvilka den enas multipel (multipel I) är försedd med abonnenterna 1—20,000, den andras (multipel II) med abonnenterna 20,001—40,000. Härigenom blir multipelfältet för en viss kapacitet i hvarje bord blott hälften så stort som vid system med odelad multipel. Hvarje abonnent har lokaljack och anropningslampan i två bord, nämligen dels i ett bord med multipel I, dels i ett bord med multipel II. Lokalfältets storlek bör alltså hos hvarje telefonist fördubblas, men denna förökning af lokalfältets dimensioner inkräktar tydligen föga på multipelfältets kapacitet. Abonnenternas telefonapparater förses med två tryckknappar och stationen med två anropningsreläer, så att abonnenten genom att trycka på den ena af dessa båda knappar ger signal till multipeln I eller multipeln II, beroende på om förbindelse önskas med ett nummer mellan 1 och 20,000 eller med ett nummer mellan 20,001 och 40,000. För öfrigt äro expeditiönsanordningarna identiska med de vid odelad multipel förekommande.

Vid hittills beskrifna telefonsystem är hvarje växelbord försedd med såväl lokal- som multipeljackar, och endast *en* telefonist tages i anspråk för expeditionen af ett samtal. Vid fördelningssystemen åter finnas två slag af växelbord, nämligen sådana med blott lokaljackar och sådana med blott multipeljackar, och för expeditionen af ett samtal erfordras alltid samverkan af *två* telefonister, nämligen en vid lokalbordet och en vid multipelbordet. Telefonisten vid lokalbordet, den s. k. stumma telefonisten, har till uppgift att mottaga en anropning, att överföra hvilka multipelbordstelefonister som äro lediga, att öfverflytta anropningen till en af dem, hvilken sedan på vanligt sätt betjänar abonnenten, samt att tillsammans med multipelbordstelefonisten göra

afkoppling efter samtalets slut. Ett dylikt systems fördelar äro, dels att en abonnent vid anropning af stationen alltid kommer till en telefonist, som för tillfället är ledig och ögonblickligen kan expediera honom, dels att omkostnaderna för telefonistaföring möjligen kunna nedbringas, därigenom att endast så många telefonister, som verkligen motsvara anropningarna under dygnets olika timmar, behöfva tjänstgöra vid växelborden och telefonistantalet sålunda kan afpassas efter stationens belastning i högre grad än vid något annat system. Någon egentlig ökning i centralstationens kapacitet medför detta system icke gentemot ett vanligt system med odelad multipel. Ett fördelningssystem med lokalbatterier och induktorrupplingning finnes tillämpadt å telegrafverkets hufvudstation i Stockholm. Äfven å centralstationerna i Moskva och Warschau har fördelningsprincipen tillämpats, ehuru i förening med centralbatterisystem.

I Amerika har man på sista tiden börjat använda automatiska telefoncentraler, där abonnenterna själfva genom å telefonapparaterna anbragta växelanordningar samt med tillhjälp af å centralstationen till hvarje abonnentlinje anordnade, afsevärdt komplicerade mekaniska och elektriska kopplingsapparater kunna sätta sig i förbindelse med hvilken annan abonnent inom nätet som helst utan hjälp af några telefonister. Man har där utfört dylika stationer, omfattande t. o. m. åtskilliga tusen abonnenter, men i Europa hafva de icke vunnit tillslutning.

Se vidare Alfred Ekström, "Modern telefon-teknik, med särskildt afseende på telefonstationerna" (1903). Alfr. E.-m.

Centralställning, krigsv., en sådan uppställning af trupper, att dessa med lätthet kunna uppträda åt hvilket håll som helst för att hindra fientliga företag, hvilkas riktning och utförande man icke på förhand kan med visshet förutse. Om t. ex. en fiende, med sin styrka delad i flera kolonner, framrycker genom olika pass i ett bergland, bör man ej sönderdelas sina stridskrafter, utan hålla dem samlade utom bergstrakten, för att från denna ställning kasta sig öfver och tillintetgöra en i sänder af fiendens kolonner, då de rycka ut (debuchera) ur passen, eller genom den hotande faran förmå dem till återtåg. G. U.*

Centraltryckeriet i Stockholm, det största boktryckeriet därstädes näst P. A. Norstedt & söners, grundades 1873 af ett aktiebolag för idkande af boktryckeri, litografi, stilgjuteri, bokbinderi och förlagsverksamhet. Anstalten, som 20 dec. 1875 härjades af en svår eldsvåda, utarrenderades 1881 till A. L. Normans boktryckeriaktiebolag, som 1887 inköpte densamma, hvarefter förlagsverksamheten och stilgjuteriet nedlades. Däremot etablerades 1882 en afdelning för fabrikation af askar och 1885 en för stämpeltillverkning, och 1894 öfvertog bolaget utgifvandet af Stockholms adresskalender. Bolagets namn ändrades 1901 till Aktiebolaget centraltryckeriet i Stockholm. Inbetalda aktiekapitalet är 900,000 kr. (1905), i aktier om 2,500 kr., och detta kapital kan få ökas till 1 mill. kr. Vid 1905 års början uppgick arbetsstyrkan till 354 personer, af hvilka 135 kvinnor och minderåriga. Bolagets fastigheter äro taxeringsvärderade till 1,090,000 kr. Brandförsäkringsvärdet å lager och inventarier uppgår till

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

1.130,000 kr. Boktryckeriet har 44 maskinpressar, litografiska anstalten 23 pressar (där af 10 maskinpressar). Tillverkningsvärdet å samtliga afdelningarna uppgick 1904 till omkr. 1,168,000 kr.

Centralvarmapparat. Se Uppvärmning.

Centralverkstäderna, statens järnvägars verkstäder i Örebro. — Den rullande materielens ständiga

här för, omfattande uppsättningsverkstad för lokomotiv, plåtslagarverkstad och smedja, samtliga byggda med tanke på framtida betydliga utvidgningar samt anlagda efter modernaste principer. Uppsättningsverkstaden, hvilken i sitt nuvarande skick lämnar plats för 20 lokomotiv, men fullt utbyggd skall mot- taga 60, inrymmer jämte tillhörande maskinverk-

Fig. 1. Centralverkstäderna i Örebro.

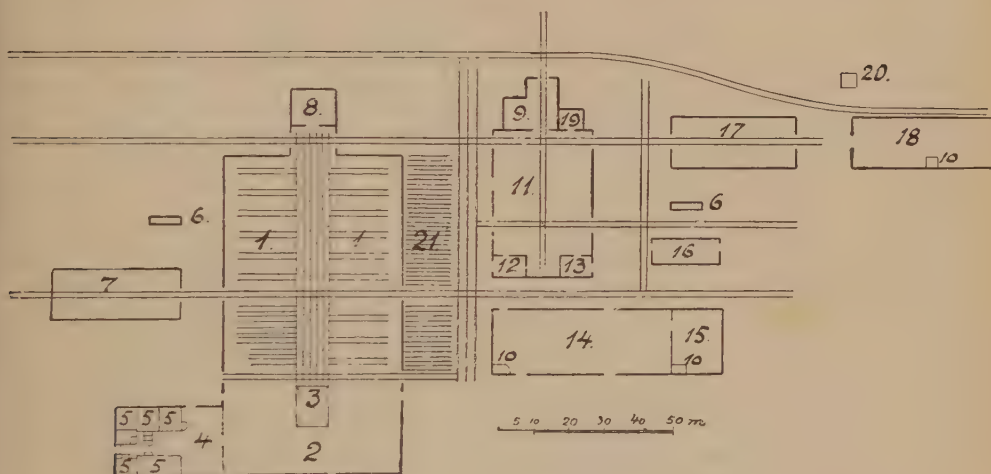

Fig. 2. Grundplan af centralverkstäderna i Örebro. 1 uppsättningsverkstad, 2 maskinverkstad, 3 verktygsförråd (en trappa upp verkstads- och förmanskontor), 4 hufvudförråd, 5 kontorslokaler, 6 aftråden, 7 skrotupplag samt skjul för lokomotivdelar, 8 kopparslagarverkstad, 9 pannrum och proffrum, 10 förmanskontor, 11 plåtslagarverkstad, 12 instrumentrum (en trappa upp transformatorrum), 13 kompressorsrum, 14 smedja, 15 blockslagarverkstad, 16 skjul för plåtbockningsmaskin, 17 förrådsskjul för plåt och tuber m. m., 18 pressningsverkstad, 19 verktygsförråd och förmanskontor, 20 skjul för oljekok, 21 uppställningsspår för axlar och hjul.

ökning utöfver de förhandenvarande reparationsverkstädernas förmåga att snabbt istandsätta försliten materiel, bristande utvecklingsmöjligheter hos dessa verkstäder samt deras ur militär synpunkt blottställda läge vid kusten (Stockholm, Malmö, Göteborg) ha föranlett statens järnvägar att på en centralt belägen plats inuti landet anlägga nya stora verkstäder med syfte att tillgodose för hela statsbanenätet gemensamma behov, såsom alla genomgripande reparationer å rullande materiel m. m. Åren 1900—01 uppfördes å ett till Örebro stad gränsande område af 95 har ytinnehåll de första byggnaderna

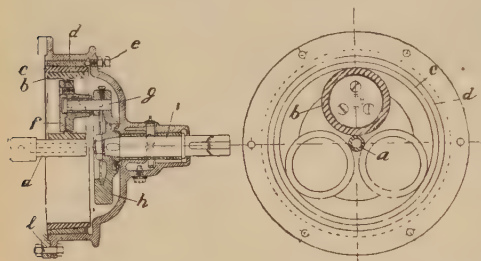
stad, kopparslageri, kontorslokaler och förråd i det stora verkstadshuset, såsom framgår af bifogade plan af verkstäderna. I uppsättningsverkstadens midtparti löper en golftravers, medelst hvilken lokomotiven lyftas och flyttas till önskad plats i verkstaden; i sidoskeppen löpa taktraverser. Smedjan innehåller hammare och andra smidesmaskiner; den har ej någon takskorsten, utan röken från ässjorna suges genom i jorden nedlagda rör från hvarje ässja medelst en exhauster. Härigenom blifva arbetsrummen rök- fria och hälsosamma. Ässjorna äro ställda snedt, hvilket möjliggör smidandet af mycket långa styc-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ken. — Plåtslagarverkstaden utgöres, liksom smedjan, af en särskild byggnad. All mejsling, diktning och nitning sker där medelst pneumatiska maskiner, drivna af komprimerad luft. Elektrisk drift är i största utsträckning tillämpad enligt systemet en motor för hvarje maskin. Den erforderliga strömmen köpes från kraftstationen vid Brattforsen. Under 1904 uppfördes ytterligare verkstäder för bleckslageri och tillverkning af presenningar. Arbetarantalet uppgår f. n. (1905) till 232. E. Hjr.

Centra'nthus, bot. Se *Valerianaceæ*.

Centratorkoppling, tekn., benämning å en af bröderna C. A. och O. Hult uppfunnen utväxlingsanordning, där kraften överföres medelst rullfriktion och axlarna ligga i samma centrumlinje (däraf namnet). Apparats konstruktion åskädliggöres af vidstående

figur. Den hastigt gående axeln, t. ex. induktoraxeln å en elektromotor, afslutas med en slipad löprulle af stål, *a*. Kring denna löprulle äro slipade stålringar, *b*, inspända mellan löprullen och rullbanan, *c*, till ett antal af 3 eller 4, beroende på utväxlingen. Genom förskjutning i axiell led af banan *d* medelst skruvarna *e* kan rullbanans inre diameter förminskas och härigenom inspänningen regleras. Rörelsen överföres från ringarna *b* till axeln *i* af i ringarna insatta hjul *f* medelst i skifvan *h* anbragta tappar *g*. Utväxlingens storlek är beroende af förhållandet mellan löprullens och rullbanans diameter. Utväxlingsförhållandet kan dock ej göras mindre än 1:2 eller större än 1:13. G. H.-r.

Centrera (af lat. *centrum*, medelpunkt), fys., inställa ett föremål så, att vissa punkter därpå falla i rotationsaxeln på ett instrument (exempelvis en svarf). Om tyngdpunkten är befintlig på rotationsaxeln, är centrifugalkraften kompenserad, hvilket är nödvändigt för att hastigt roterande delar ej skola förryckas i sitt läge. De sägas då vara centrerade. Inom optiken förstår man med centrera att placera de särskilda glasen (linserna) i en kikare så, att deras huvudaxlar falla i en och samma rätta linje. S. A.-s.

Centreville [se'ntevil], by i nordamerikanska staten Virginia, 43 km. v. om Washington, är bekant genom en rad fäktningar, som unionisterna under Pope med stora förluster utkämpade mot de konfödererade i aug. 1862.

Centrifloræ, bot. Se *Calycifloræ*.

Centrifug (af lat. *centrum*, medelpunkt, och *fu-gere*, fly), mek., maskin för s. k. centrifugering, d. ä. för skiljandet af en vätska ifrån ett annat medium, vare sig att detta är flytande eller ej. Centrifuger hafva en ganska stor teknisk användning, såsom för torkning af ull, garn, tyg o. s. v.,

utpressning af sockersaft ur melass, skumning af mjölk o. s. v. De för mjölkskumning brukliga centrifugerna tillverkas i Sverige i stor skala såväl för export som för inhemskt bruk. En för torkning afsedd centrifug består i det hufvudsakliga af en omkring en vertikal axel vridbar, cylindrisk, perforerad trumma, i hvilken den våta massan inlägges, under det att trumman befinner sig i hvila. När trumman sedan bringas i rotation, drifves vattnet i följd af trögheten ut genom hålen i densamma och uppsamlas inom en med vattenaflopp försedd mantel af järn, som på samma gång tjänar såsom skydd för i närheten af maskinen kommande personer. På samma sätt afskiljes sockersaft ur melass. Ut i mjölkseparatorerna inledes den oskumade mjölken genom en central öppning upptill i separeringskärlet, under det att detta är i full gång. På grund af kärlets i profil ofta utbuktade form benämnas detsamma vanligen "separatorkula". De tyngre partiklar, som bilda skummjölken, drifvas af den närmare axeln befintliga vätskemassans centrifugalkraft ut mot kulväggen, under det att de lättare, fetare gräddpartiklarna, hvilka i följd af sin lätthet icke kräva lika stor centripetalkraft som de öfriga, af de utanför varande magrare och tyngre skummjölkslagen drifvas in mot kulans centralare del. Genom en i det cylindriska gräddlagret insatt, upp genom den centrala kulöppningen gående rörledning uppsamlas grädden, hvars mängd plägar regleras genom en skruf, den s. k. "gräddskruven", och genom en annan, i skummjölkslaget insatt, likaledes upp genom kulhalsen gående ledning upphämtas skummjölken. Skummjölken och grädden upptagas i ofvan liggande plåtbåken, hvarefrån de afriinna genom hvar sin pip. Den hastighet, med hvilken separatorerna rotera, är mycket betydande; den uppgår nämligen vid nutida separatorer till omkring 6,000 hvarf i minuten, hos smärre ända till 8,500 hvarf; härför beror den stora effekt, som med dem crnas. Skillnaden i vikt mellan lika stora volymer af skummjölken och grädden är visserligen icke synnerligen betydande, men verkan af denna skillnad blir genom den hastiga rotationen mångfaldigad, och detta föranleder det hastiga skiljandet af de olika tunga vätskorna ifrån hvarandra. (Jfr det beträffande centrifugalkraftens storlek under rubrik *Centrifugalkraft* anförda.)

Centrifuger användas äfven, om än i mindre skala, för att bortskaffa damm och annan orenlighet ur luft och gaser. Försök hafva äfven blifvit gjorda att med dem skilja luftens hufvudbeständsdelar, kväfve och syre, ifrån hvarandra, för att vid vissa förbränningsprocesser erhålla en mera syrehaltig luft och i följd häraf en intensivare värmeutveckling. Det i luften i stor mängd (79 volymprocent) ingående, för förbränningen onyttiga kvävet absorberar under upphettningen en stor del af det utvecklade värmets och nedsätter därigenom den effekt, som i öfrigt vinnes. Det vore fördenskull i hög grad fördelaktigt, om man kunde för tillräckligt billigt pris åstadkomma en separering sådan som den nämnda, men hittills hafva försöken icke krönts med framgång.

De mest bekanta uppfinnarna på detta område äro Penzoldt, som uppnått torkcentrifugen 1836, och de Laval, som 1878—79 erhöi sina första patent på mjölkseparatorer. O. E. W.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Genom den i mejerihandlingen begagnade centrifugen uppdelas mjölk i grädde och skummjolk. Redan 1859 använde tysken professor Fuchs i Karlsruhe centrifugalkraften för gräddens afskiljande ur mjölk, dock endast i ändamål att prova mjölken;

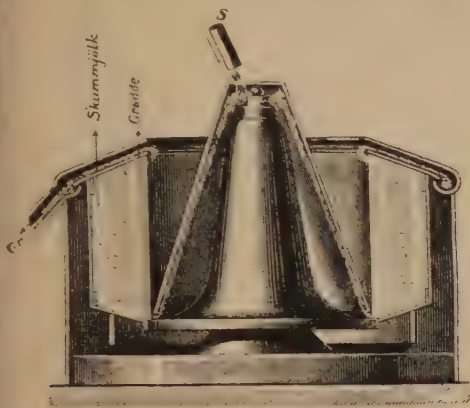

Fig. 1. Lefeldts centrifug.

men snart började man försöka att åstadkomma praktiska centrifugalskumningsapparater. Sådana konstruerades af tyskarna A. Prandl 1864 och W. Lefeldt 1877, men dessa apparater måste, då grädden afskilt ur mjölken, stannas för att tömmas, innan

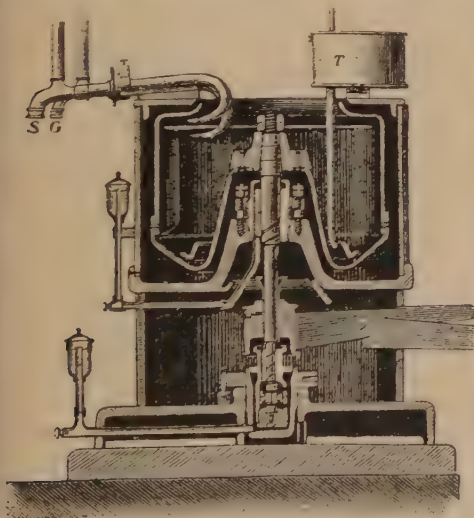

Fig. 2. Burmeister & Wains centrifug. Sötmjölken tilledes ur T, grädde och skummjolk afledas ur rören G och S.

en ny portion kunde bearbetas. De första kontinuerligt arbetande mjölkskummarna konstruerades ungefär liktidigt 1878 af svensken G. de Laval och dansken L. C. Nielsen. Bådas maskiner, de Lavals kallad separator och Nielsens (efter den firma, som öfvertog tillverkningen) kallad Burmeister & Wains centrifug, vunno hastigt en stor spridning, men ge-

nom alfa-systemets (se nedan) införande vann de Lavals separator afgjordt försteg och utträngde sina medtäflare samt har sedan dess alltiämt intagit främsta rangen bland mjölkcentrifuger i såväl Sverige som öfriga länder, ehuru en mängd andra centrifuger

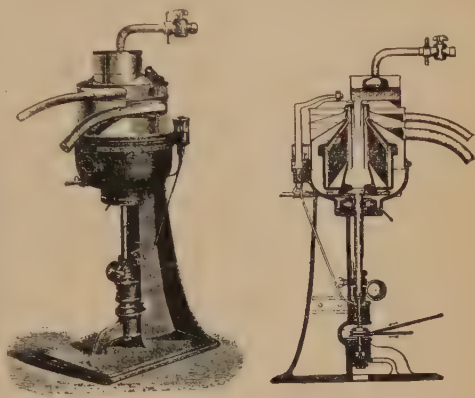

Fig. 3. Alfaseparator. Det yttre och genomskärning. 1896 års modell.

konstruerats; 1902 försåldes separatorer i öfver 300,000 exemplar. Bland mjölkcentrifuger, som för närvarande finnas i bruk, märkes dessutom den af svensken E. G. N. Salenius konstruerade radiatoren (se d. o.), hvilken ej blott separerar mjölken, utan äfven kan ur densamma framställa smör.

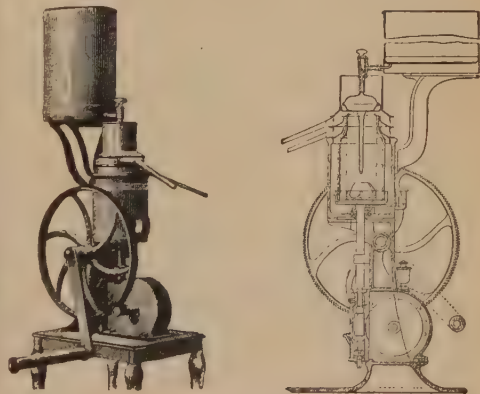

Fig. 4. Handseparator. Det yttre och genomskärning.

En betydlig höjning i centrifugens skumningsförmåga, trots nedsatt rotationshastighet, har åstadkommits genom frih. C. von Bechtolsheims af aktiebolaget Separator förvärfvade uppfinning att genom i kulan insatta skifvor uppdelas mjölken i tunna lager. Separatorer med denna anordning kallas alfa-separatorer, och systemet har, mer eller mindre nära efterbildadt, aterats till öfriga mjölkcentrifuger. I dylika maskiners konstruktion ingår för öfrigt en mängd, hos olika centrifuger växlande och alltiämt mer fullkomnade detaljer, afsedda att underlätta en hastig, lätt och jämn gång samt en långt drifven renskum-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ning och en enkel och noggrann reglering af denna, hvilken beror af mjölkens värmegrad, förhållandet mellan mjölktillopp, uttagen gräddmängd samt hastigheten. De största maskinerna kunna renskumma omkring 2,000 kg. mjölk i timmen.

Centrifugal tillverkas såväl för maskin- som för handkraft, och särskildt på senare år hafva handseparatorer vunnit stor spridning, hvarigenom det blifvit möjligt äfven för småbrukare att hemma bereda förstklassiga mejerivaror eller att skumma mjölken hemma för att till mejeriet leverera endast grädden.

Införande af mjölkseparering har vållat en fullständig omhållning i mjölkhushållningen och en oerhörd ökning af dennas produkter. Då mjölkens skumning utföres på en eller ett par timmar, i stället för att gräddsättningen i bunkar eller cylindrar tog ett dygn, kunna såväl grädde som skummjolk erhållas fullt färska och de af dem beredda produkterna framställas af långt finare beskaffenhet än förr var fallet. Mejeriprodukternas hållbarhet och goda egenskaper ökas dessutom genom den i samband med separeringen ofta skeende pastöriseringen (se d. o.) och därigenom att fasta föroreningar och bakterier vid separeringen utslungas ur mjölken och fastna i det sega slam, som afsätter sig på centrifugulans insida. Genom den noggranna renskumningen, som numera anses böra drivas så långt, att skummjölken vid maskinseparering ej bör hålla öfver 0,15 och vid handseparering ej öfver 0,20 proc. fett, tillvaratages mjölkens smörfett långt fullständigare än vid äldre tiders skumning, hvilket visar sig däruti, att till 1 kg. smör vid äldre tiders handskumning åtgingo 26—35 kg. mjölk, men vid separering pläga åtgå blott 23—25 kg. mjölk, hvilket i sin mån bidrager till ett betydligt bättre ekonomiskt resultat af mjölkhushållningen.

H. J. Dft.

Centrifugal (af lat. *centrum*, medelpunkt, och *fulgere*, fly), som strälfar att aflägsna sig från medelpunkten. Jfr Centripetal.

Centrifugållfått, mek. Se Centrifugalventilator.

Centrifugalkraft (jfr Centrifugal), mek., den ifrån en tyngd, T , som har kroklinig rörelse, utgående, utefter banans krökningsradie liggande, utåt riktade kraft, som är en följd af ändringen af hastighetens riktning i den krokliniga rörelsen. På grund af trögheten har T en benägenhet att gå utefter bantangenten i den punkt den passerar, och i följd häraf är det, om rörelsen skall blifva kroklinig, nödvändigt att på T anbringa krafter, som tvinga den att afvika från den rätliniga rörelseriktningen. Dessa krafter gifva upphof åt centrifugalkraften, C . Denna angives till storleken af massan $\times$ hastighetens kvadrat, divideradt med banans krökningsradie. Massan åter angives af vikten, divideradt med tyngdkraftens acceleration $g = 9,81$ m. per sekund eller tillnärmelsevis en tiondedel af vikten. C verkar på den kropp, som tvingar T att röra sig i den ifrågavarande krokliniga banan, och — märk väl! — verkar sålunda *icke* på T själf. C är ofta mycket större än den egna vikten. Om t. ex. T väger 1 kg. och rör sig med en hastighet af 40 m. i sek. uti en horisontal, cirkulär bana med 2 meters radie, så är, med användning af det afrundade värdet af g , $C = \frac{1 \cdot 1600}{10 \cdot 2} = 80$ kg., eller icke mindre

än 80 gånger så stor som den egna vikten. Är därvid T anjord i en tråd, som tvingar den att beskrifva ifrågavarande rörelse, blir tråden spänd med nämnda 80 kg. Uti ett tvärsnitt af tråden tätt intill infästningen i T är tråden äverkad af tvenne lika stora och rakt motsatta, sträckande krafter, nämligen en utåt riktad, verkande på den mellan snittet och banans centrum liggande trådbiten, och en inåt banans centrum riktad, anbringad på T . Den förra af dessa båda krafter är T 's centrifugalkraft; den senare däremot T 's centripetalkraft (se d. o.). — Om T , i st. f. att vara infäst i en tråd, är lagd i ett vertikalt cylindriskt kärl, som tvingar den att röra sig på nyss angifvet sätt, så utöfvar T mot cylinderväggen ett tryck utåt af 80 kg., och detta tryck på kärlet är T 's centrifugalkraft. Kärleväggens tryck mot T inåt banans centrum är äfvenledes 80 kg., men detta tryck är T 's centripetalkraft. — Om T däremot glider utefter den konkava sidan af en i ett vertikalt plan befintlig rutschbana, cirkulär eller ej, så är dess tryck mot banan sammansatt af centrifugalkraften och viktens mot banan vinkelräta komponent. Vid ett ställe af banan, där denna lutar 60° mot lodlinjen, är nämnda komponent = halfta vikten, hvarför, om vikt, hastighet och krökningsradie hafva samma värden som i det nyss anförda fallet, T 's tryck mot banan blir 80,5 kg. Härvid är förutsatt, att banans konkava sida är vänd uppåt; är denna däremot vänd nedåt, blir trycket mot banan minskadt med bemälda vikt-komponent, eller till 79,5 kg.

Centrifugalkraften är af stor betydelse vid all kroklinig rörelse med afsevärd hastighet. I roterande maskindelar, såsom svänghjul, slip- och polerskivor, centriuger, turbiner o. d., framkallar den ofta påkänningar, som kunna vara farliga för deras bestånd. Uppbringas nämligen hastigheten tillräckligt högt, framkalla de närmare omkretsen liggande delarnas centrifugalkrafter så stora sträckande belastningar å de närmare centrum befintliga partierna, att sönderslitning af godset eger rum, äfven om det utgöres af de starkaste materialier, som finnas att tillgå. Vid sönderslitningen utslungas delarna utefter de respektiva bantangenterna.

Jordens afplattning mot polerna härrör af den centrifugalkraft, som under den tid, då jordens yttre lager öfverallt befunno sig i flytande tillstånd, uppkom därigenom, att jorden roterade kring sin axel.

G. R. D. O. E. W.

Centrifugålmaskin, fys., en liten apparat, som tjänar att belysa centrifugalkraftens verkan. Se Centriug.

O. E. W.

Centrifugålpindel, mek. Se Konisk pendel.

Centrifugalpump, mek., en pump, i hvilken vattnet uppfordras medelst ett hastigt roterande hjul, vanligen försedt med krökta skoflar. Till hjulets centrala del (fig. 1) inledes vattnet genom ett sugrör, nedsänkt i den vattenmassa, från hvilken uppfordringen eger rum, under det att vattnet aflödes från hjulet vid den yttre omkretsen. Vattnet uppsamlas därvid vanligen i en snäckformig, rundtom pump-hjulet gående kåpa, som kommunicerar med stigröret. Fig. 2 visar det yttre af en sådan pump, driven af en elektromotor. Pumpen har sin plats på fotplattans vänstra sida och motorn på den högra. Före igångsättningen måste sugröret och hjulkåpan fyllas med vatten, ty eljes möter det svårighet att

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

å pumpen att taga vatten. Sugröret är fördenskull försedd med en fotventil, som under påfyllningen minskar vattnet att rinna ut nedtill. Drifkraften på vattnet utgöres af trycket från skoflarna. Detta tryck är icke radiellt, ej heller är det till storleken bestämt på samma sätt som centrifugalkraften

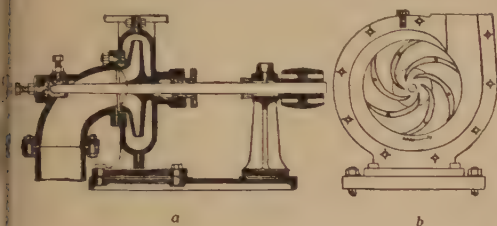

Fig. 1. Centrifugalpump. a längdsnitt, b tvärsnitt.

(se d. o.). Denna är sålunda icke drifkraften, och benämningen centrifugalpump är alltså oegentlig. Turbinpump är en mera passande benämning, som dock begagnas, ehuru ej så mycket som den förra. Centrifugalpumpen lämpar sig företrädesvis för uppföring af stora vattenmängder vid icke alltför stora lyfthöjder, men på senare tiden har man dock, förnämligast genom att uppdriva omloppstalet till flera tusen hvar i minuten, lyckats komma till en uppföringshöjd af flera hundra meter. För öfrigt an-

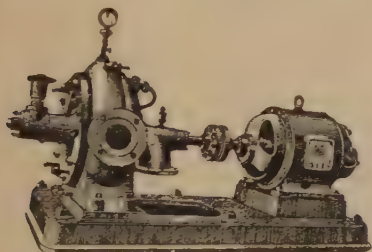

Fig. 2. Centrifugalpump med elektromotor.

vändas numera vid stor höjd flera uti samma kåpa insatta, på en gemensam axel anbragta pumphjul, af hvilka det första matar det andra, detta det tredje o. s. v. I dessa s. k. compound- eller seriepumpar blir hela lyfthöjden sålunda afdelad i flera i regeln lika delar, hvilket påtagligen underlättar vattenuppföringen till en stor höjd. O. E. W.

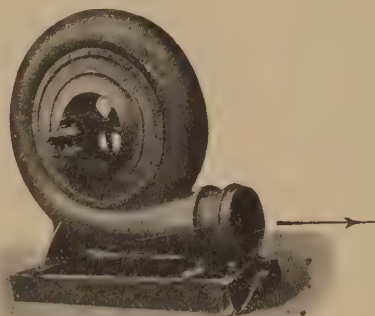
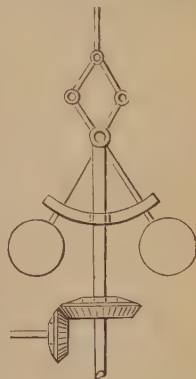
Centrifugalregulator, mek., en apparat, som nyttjas för reglering af rörelsen hos kraftmaskiner, särdeles landtångmaskiner, och hvars verkan beror på centrifugalkraften. Watt gjorde vid sin ångmaskin bruk af sådana, men redan före honom voro de använda vid engelska väderkvarnar. Centrifugalregulatorn utgöres af två metallkuler (se fig.), hvilka äro fästa vid de nedre ändarna af två stänger, som äro rörliga kring en vertikal axel, hvilken sättes i rörelse af kraftmaskinen. Genom centrifugalkraften drivas dessa kuler allt längre från hvarandra, ju hastigare axeln roterar. När denna regulator användes vid ångmaskinen, sättes den (med hälfstänger eller på annat sätt) i förbindelse med en ventil i det rör, som leder ångan till cylindern. Om ångmaskinen går

med normal hastighet, är den ånga, som ventilen insläpper, tillräcklig att bibehålla denna hastighet; men när, genom hos arbetsmaskinen eller af heten hos ångmaskinen, och följaktligen hos regulatorn, växer, föras kulorna längre ifrån hvarandra; de vid dem fästa stängerna bilda då en större vinkel mot hvarandra, och genom utväxlingen vrids ventilen, så att ångtillloppet till cylindern förminskas. Äfven hastigheten blir då mindre, hvilket har till följd, att kulorna närmas och att ventilen öppnar ångtillloppet. På detta sätt reglerar ångmaskinens rörelse sig själf, så att dess hastighet hålles inom vissa gränser. Äfven vid andra maskiner (vattenkraftsmaskiner m. fl.)

gör man med fördel bruk af centrifugalregulatorn. Denna apparat förekommer under en mängd olika former. G. R. D.*

Centrifugalårtorkmaskin. Se Torkmaskin.

Centrifugalventilator 1. Fläkt, mek., en blåsmaskin, anordnad i det väsentliga på samma sätt som den s. k. centrifugalpumpen (se d. o.), men med i regeln större dimensioner och ännu hastigare gång; verkningssättet är detsamma i båda maskinerna. I vidstående figur synes i midten luftintaget och invid detsamma den lilla remskiiva, som driver turbinhjulet. En del af aflöpsledningen för den komprimerade luften synes äfven; den utgör en fort-

sättning af den snäckformiga kåpan. Står luftintaget i förbindelse med ett slutet rum, förtunnas luften i detta. Ventilatorn är då sugande, och den utsugna luften utdrives i atmosfären. Om däremot kåpan vid hjulomkretsen står i förbindelse med ett slutet rum, är ventilatorn tryckande, och luften i detta rum komprimeras därvid i någon mån; den atmosfäriska luften insuges då genom öppningen invid axeln. En mera afsevärd tryckskillnad kan emellertid icke åstadkommas medelst irådgävarande maskin. Centrifugalventilatorer finnas af flera olika konstruktioner: med parallella eller konvergerande sidoytor, med

plana eller krökta skoflar o. s. v. Jfr Ventila-
tor.

G. R. D. O. E. W.

Centrina, *zool.*, hajsäkte, tillhörande fam. tag-
hajar. Båda ryggfenorna äro försedda med en
stark tagg. Bålen är tämligen hög och trekantig i
tvärgenomskäring; å hvardera sidan af buken finnes
ett hudveck. Underkåkens tänder äro triangulära,
fint sågade, öfverkåkens smala, kägelformiga. En
art, *C. salviani*, förekommer i Medelhafvet och när-
gränsande delar af Atlantiska oceanen. L.-e.

Centripetal (af lat. *ce'ntrum*, medelpunkt, och
pe'tere, söka), som sträfvat att närma sig medel-
punkten. Jfr Centrifugal.

Centripetalkraft, *mek.*, den på en tyngd, *T*,
gående i kroklinig bana, verkande, utefter banans
krökningsradie liggande och inåt banans centrum rik-
tade kraft, som tvingar *T* att ändra riktningen af
sin hastighet. Centripetalkraften är lika stor med,
men motsatt den från *T* utgående och på en eller
flera andra kroppar verkande centrifugal-
kraften (se d. o.) för *T*. O. E. W.

Centro-Amerika. Se Central-Amerika.

Centrolöbium Mart., *bot.*, växtsläkte af fam. *Le-
guminosæ*, omfattande några höga träd, som före-
komma i tropiska Amerika. *C. robustum*, brasilia-
nernas araribá, lämnar det värdefulla bruna,
strimmiga zebraträet. Under namn af zebraträ
komma äfven från palmer och från *Omphalobium*
Lambertii (af fam. *Connaraceæ*) härstammande trä-
slag i handeln. G. L.-m.

Centronötus gune'llus, *zool.* Se Tejste-
fisker.

Centro'phorus, *zool.*, hajsäkte, tillhörande fam.
tagghajar. Ryggfenornas tagg är stundom så liten,
att den döljes under huden. Munnen är vid.
Underkåkens tänder hafva utåt riktad spets, öfver-
kåkens äro riktade nedåt, trekantiga eller smala.
Hos somliga arter äro hudtänderna blodformiga,
stjälkade eller försedda med ribbor. Nio arter äro
kända från nordamerikanska och sydeuropeiska
kuster, Japan m. fl. st. De torde lefva på större
djup än andra hajar. L.-e.

Centrosfär, *bot.* Se Cell 2.

Centrosöm, *bot.* Se Cell 1.

Centrospe'rmæ, *bot.*, växtse i inom de frikron-
bladiga dikotyledonerna, utmärkt af vanligen två-
könade blommor med undersittande, enkelt eller
dubbelt, aktinomorf hylle, kampylotrop fröämne,
krökt embryo (däraf äfven namnet *Curcembryæ*) och
perisperm. Centrospermerna äro till största delen
örter med enkla blad. De viktigaste hithörande fa-
miljerna äro *Chenopodiaceæ*, *Amarantaceæ*, *Nycta-
ginaceæ*, *Phytolaccaceæ*, *Aizoaceæ*, *Portulacaceæ*,
Basellaceæ och *Caryophyllaceæ*. G. L.-m.

Ce'ntrum (lat.), medelpunkt, midtpunkt. — *C.*
curvaturæ, *geom.*, krökningscentrum. — *C.*
gravitâtis, *mek.*, tyngdpunkt. — *C. oscilla-
tiônis*, *mek.*, svängningspunkt. — *C. pressiô-
nis*, *mek.*, tryckningscentrum. — Geometriskt
centrum, *geom.* Se Medelpunkt. — Op-
tiskt centrum, *fys.* Se Optiska medel-
punkten.

Centrumboggi. Se Boggi.

Centrumborr. Se Borrar.

Centrumvinkel. 1. *Geom.* En vinkel, som be-
gränsas af två radier i en cirkel och följaktligen
har sin spets i cirkelns medelpunkt. — 2. *Tekn.*

Ett instrument för bestämmande af cirkelrunda ytors
medelpunkt. Det utgöres af en fast linjal, anbragt
mellan två rörliga vinkelben, som öppna sig lik-
formigt åt hvar sitt håll, så att linjalen alltid
delar vinkeln midtitu. Låter man vinkelbenen om-
fatta ytans omkrets och i två lägen uppdrager ritsar
efter linjalen, är ritsarnas skärningspunkt den sökta
medelpunkten. Instrumentet kallas äfven cen-
trervinkel.

Cent-suisses [sä sui'ss], fr. Se Schweizer-
gardet.

Ce'nium ce'llæ, äldsta namnet på Civita Vecchia.

Centu'mviri (lat., af *ce'nium*, hundra, och *vir*,
man), "hundramannen", fornomersk domstol. Den-
nas befogenhet är icke närmare känd, men den tyckes
hafva dömt i vissa civilmål, synnerligen arfsrågord
och egotvister. Antalet domare var, noga taget, 105
(3 ur hvarje af de 35 tribus). R. Tdh.

Centu'nculus mi'nimus L., Knutarv, *bot.*,
en till fam. *Primulaceæ* hörande, mycket liten,
glatt ört med små, hvita blommor i bladvecken,
som växer sällsynt på fuktig sandjord i södra
Sverige. G. A. (G. L.-m.)

Centûria (lat., af *ce'nium*, hundra). 1. Afdel-
ning af det romerska folket, enligt den Servius
Tullius tillskrifna författningen. Denne konung up-
gifves nämligen hafva omdanat det romerska sam-
hällsskicket för att med staten införlifva plebejerna.
I stället för den patriciska släktstaten uppkom ett
på lagligen fastställd medborgarrätt grundadt och af
såväl plebejer som patricier bestående samhälle.
Folkets indelning grundades, efter Solons föredöme,
på förmögenheten såsom norm för aktivt delta-
gande i statsbördorna, kristjänsten och skattebidra-
gen. Till huru stor del den författning, som bär
Servius' namn, härrör från honom själf, är dock svårt
att säga; det tyckes, som om den först med tiden
utvecklat sig till den form, den slutligen fick, men
utan tvifvel fastställdes tidigt den bestämmande
grundsatsen. Man bildade af de besutne (*assidui*)
eller fastighetsegarne (*locupletes*), hvilka hade att
erlägga skatt samt voro berättigade och förpliktade
att göra krigstjänst, fem klasser. Utom dessa funnos
de, som upptogs endast för sina personer (*capite-
censi*) och kallades *proletarii* (proletärer), såvida
som de endast genom att ega barn (*proles*) voro
staten till gagn. Medborgarna skulle i krig
själfva bekosta sin utrustning, och skatten stod
i förhållande till hvars och ens uppskattade för-
mogenhet (jfr *Censor*). För de ofvan nämnda
fem klasserna ställde sig förhållandet antagligen
sålunda:

för 1:a klassen (enligt ett vanligt antagande) 20
jugera (plogland) 28,800 romerska kvadratfot, =
2,518.88 kvm.), värderade till 20,000 libral-as eller
100,000 sextantar-as (å c:a 7 öre).

2:a kl. (15 jug.) 15,000 libr. 75,000 sext.

3:e » (10 ») 10,000 » 50,000 »

4:e » (5 ») 5,000 » 25,000 »

5:e » (2 ») 2,500 » 12,500 »

Det sista, hvorm dock olika uppgifter finnas, var
minimum för att gälla såsom besuten. Hvarje klass
var indelad i centurier (egentl. hundramannaflockar,
sedan afdelningar med obestämdt antal personer). I
1:a klassen funnos 18 centurier, som hade skyldighet
att göra krigstjänst till häst (ryttare eller riddare),
och 80 centurier fotfolk. Den 2:a, den 3:e och den

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

4:e klassen innefattade 20 centurier hvardera, den 5:e 30. Dessutom gjordes skillnad i ålder, näml. mellan *juniore* ("yngre"), från 17 till 46 år, och *seniore* ("äldre"), från 46 till 60 år. De förre skulle tjäna i fält, de senare egde endast skyldighet att försvara Rom mot fiendtliga anfall. Af de 170 folkskencenturierna bestod 85 af yngre och 85 af äldre män. Riddarcenturierna utgjordes endast af yngre. Dessutom funnos 2 centurier "handverkare" (ingenjörer, smeder, timmermän) och 2 centurier fältmusikanter. Centuriernas antal var således i allt 192 eller, om obesutna medräknas, hvilka sedan blefvo en centuria för sig, 193. Omyndiga faderlösa barn och ogifta kvinnor hade att i stället för utgörande af krigstjänst erlägga afgifter till underhåll af rytteriets hästar. Klass- och centurieindelningen, som ursprungligen hade militärisk karaktär, så att folket uppträdde såsom "den sammankallade hären" eller "det stridsrustade häruppbådet", blef äfven grund för rösträtten. Se *Comitia* (centuriata).

2. En afdelning af den romerska legionen. Se *Legion*. R. Tdh.

Centuriæ magdeburgenses (lat.). Se *Magdeburg-centurierna*.

Centuriön (lat. *centurio*), befälhafvare för en centuria, 1° af den romerska legionen. Se *Legion*.

Centurio senex, zool. Se *Vampyrer*.

Centuripe [tjen-], förr Centorbi, stad i italienska prov. Catania (Sicilien), på en höjd vid floden Simeto (703 m. ö. h.), s. v. om Etna. 11,311 inv. (1901). Svafvelgrufvor. C., forntidens *Kentoripa*, af hvilket ruiner finnas, var en af sikulernas huvudorter och äfven under romerska republikens tid ett betydande samhälle. Där föddes Cornelius Celsus.

Cepe [söp], i Frankrike namn på några läckra svampsorter (*Boletus edulis* m. fl.).

Cephaëlis Sw., bot. fam. Se *Uragoga*.

Cephalæa. Se *Cephalalgia*.

Cephalalgia l. *Cephalæa* (lat., af grek. *kefalē*, hufvud, och *algos*, smärta), hufvudvärk.

Cephalanthera Rich., Skogslilja, bot., växtsläkte inom fam. *Orchidaceæ*, innefattande tämligen stora örter med rotstock, bladrig stjälk, långa smala blad, stora, röda eller hvita blommor i giest ax. Tre arter finnas i Sverige, af hvilka två, *C. rubra* Rich. och *C. grandiflora* Krok., förekomma på spridda ställen, ehuru sällsynt, från södra Sverige till Mälarsprovinserna, medan *C. Lonchophyllum* Rehb. är anträffad endast i Skåne och på Gotland. G. A. (G. L-m.)

Cephalaspis Ag. (af grek. *kefalē*, hufvud, och *aspi's*, sköld), paleont., fossilit fisksläkte, tillhörande de pansarklädda ganoiderna. Hufvudet var betäckt af en stor halfmänformig sköld, nära hvars mitt ögonen hade sin plats. Kroppen, betydligt smalare än hufvudet, bekläddes med i rader sittande, tätt till

hvarandra fogade mindre plåtar. C. är egentligen devonisk, men förekommer också i allra yngsta över-silur. G. L.*

Cephalolophus, zool., ett afrikanskt antilopsläkte, hvaraf 38 arter äro kända. Alla äro små, de minsta ej större än en hare; hornen äro raka, prylformiga och förekomma endast hos hannarna. L-e.

Cephalonia. Se *Kefallenia*.

Cephalophora, zool., en af Blainville uppställd klass inom blötdjurens afdelning, omfattande alla dem bland dessa djur, hvilka, i motsats till musslorna (*Acephala*), äga ett mer eller mindre tydligt hufvud, på hvilket de egentliga sinnesorganen hafva sin plats. Jfr *Blötdjur*. F. A. S.*

Cephalopoda, zool. Se *Blötdjur*.

Cephaloptera, zool. Se *Djävulsrockor*.

Cephalopterus, zool. Se *Parasollfågel*-släktet.

Cephalota xus Sieb. et Zucc., bot., växtsläkte tillhörande fam. *Conifera*, hvilket innefattar 4 i Japan och Kina växande arter, som likna idegranen. De odlas i växthus och vinterträdgårdar. G. L-m.

Cephalothoracopagus (af grek. *kefalē*, hufvud, *thorax*, bröst, och *pagē's*, förenad). Se *Missbildning*.

Cephalothorax (af grek. *kefalē*, hufvud, och *thorax*, se d. o.), hos många kräftdjur och hos flera spindeldjur en sammanhängande kroppsafdelning, bildad genom ett större eller mindre antal torakalsegments förenning med hufvudet. L-e.

Cephalotus, bot. Se *Insektätande växter*.

Ceph'alus, den latinska namnformen för *Kefalos* (se d. o.).

Cepheus. 1. *Grek. och rom. myt.* Se *Kefeus*.

— 2. *Astron.* Stjärnbild på norra stjärnhimmeln, nära nordpolen.

Cephi'sus l. *Cephi'ssus*. Se *Kefisos*.

Ce'pola, zool. Se *Cepolidæ*.

Cepo'lidæ, zool., familj tillhörande ordn. *Acanthopterygii* och klassen fiskar. I systemet har familjen sin plats mellan smörbultarnas och slemfiskarnas familjer (*Gobiidæ* och *Blenniidæ*). Kroppen är mycket långsträckt och sammantryckt samt försedd med mycket små fjäll. Anal- och ryggfenorna äro mycket långa och hafva uteslutande mjuka strålar. Gålspringan är vid, stjärktotorna många. Hithörande fiskar äro små och leva i den nordliga tempererade zonen haf. Släktet *Cepola* lever i Stilla hafvet, Medelhafvet och östra Atlanten (vid England o. s. v.). L-e.

Ceprāno [tje-], stad uti italienska prov. Roma, vid Liri och järnvägen Rom—Neapel. Omkr. 2,500 inv. (1901; som kommun 6,185). Ruiner af forntidens *Fregellæ*.

Cer, kem., ett metalliskt grundämne. Se *Cerium*.

Cera (lat.), vax.

Cerafani l. *Cerofani* (af lat. *cera*, grek. *kero's*, vax, och grek. *fa'nein*, låta synas). 1. Hållt genomskinlig vaxrelief, framställd genom gjutning af vanligen färgadt vax i gipsformer, hvilka i sin ordning tagits öfver en modell, som medelst bengrifflar formats ur ett på en glasskiiva utbredt vaxlager, hvarvid ljusare och mörkare partier frambringats genom olika tjock påläggning. — 2. Transparang-målning på shirtung med vaxfärger, för dekorering af fönster eller rullgardiner.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Ceram 1. *Seran* (af infödingarna kallad *Serang* 1. *Sirang*), den största ön bland de södra Molukkerna. 17,153 kvkm. med tillhörande kustöar. 67,000 inv. C., som hör till det holländska residentskapet Amboina, hör till de minst kända bland Molukkerna. Det består af två delar: en mindre, västlig, Huvamohel, som genom Tanunonäset är förenad med den större, östliga, Stora C. Vid öns norra kust stupa bergen brant i hafvet från en höjd af 700—800 m., och ett bergkomplex nära södra kusten, v. om Elpapoetih-viken, bildar en kolossal pyramid, med toppar af omkr. 1,500 m. ö. h. För öfrigt består C. af sluttande slätter, hvilka liksom bergen äro beklädda med den yppigaste tropiska växtvärld. Nederbörden är mycket riklig, på norra kusten öfver 2 m., på södra nära 3 m. Öns naturliga rikedomar äro ännu nästan obegagnade, och blott vid kusten finnes någon odling. Faunan, som närmast sluter sig till Nya Guineas, utmärker sig genom många och vackra fåglar (där ibland en kasuar) och insekter; däremot saknas större däggdjur och apor. Invånarna äro vid kusten malajer, i det inre alfurer, som stå på en mycket låg kulturgrad och äro illa beryktade "hufvudjägare". Kustbefolkningen är något civiliserad och har delvis omvänt till islam eller kristendomen. Föremål för odling äro sago, peppar, socker, kokosnötter, kaffe, kakao och tobak. Hufvudorter äro Amahai, på sydkusten, och Sawai, på nordkusten, den senare med en liten holländsk garnison. Se Martin, "Reisen in den Molukken, Seran und Buano" (1902).

Cerambycidae 1. *Longicornia*, zool., Långhorningar, en familj bland skalbaggar. Hufvudet är stort, pannspröten hafva vanligen 11 leder, äro lika långa som, stundom längre än kroppen, merendels borst- eller trådlila, stundom sågade; hannarna hafva i allmänhet smälare och längre pannspröt än honorna. Benen äro långa, vanligen med gång-, sällan med gräffötter. Hannar och honor äro ofta olika färgade. Hithörande skalbaggar äro stora eller medelstora former, som i skogarna anträffas på blommor, stubbar, timmer o. s. v. Vissa arter lefva endast på barrträd, andra endast på löfträd. De flesta ästadkomma ett gisslande ljud genom att gnida första torakalringen mot den andra. De mera lifligt färgade arterna flyga på dagen, de mörkare i skymningen. Larverna äro långsträckt och hafva köttiga, ofta starkt insnörda kroppsringar, hvilka å ryggsidan vanligen bära hornartade plåtar; fötterna äro antingen mycket små eller saknas helt och hållet. Larverna lefva i trädstammar och grenar, aldrig på bladen, barren eller i frukten. Som dessa insekter sällan förekomma i synnerligen stort antal och mest angripa döda trädstammar, anses de vara betydligt mindre skadliga för skogen än vilar och vedätare. 12,000—13,000 arter äro beskrifna, af hvilka flertalet tillhör tropikerna, företrädesvis Sydamerika; äfven i Sverige förekommer ett betydligt antal. — Släktet *Cerambyx*, trädbockar, kännetecknas af: pannspröt hos hannen mycket längre, hos honan lika långa som kroppen; pannsprötlederna förtjockade vid spetsen; täckvingarna långa, vid basen mycket bredare än halssköldens bakre rand; halsskölden ofvan ojämn. Hit hör en af den svenska faunans största skalbaggar, *Cerambyx cerdo*, stora ekbocken (se fig.): svartbrun eller brun; blir ända

till 50 mm. lång; honan är mindre. Larverna lefva flera år i gamla ekar, hvilka de genomborra i alla riktningar. Om dagen bebor äfven den utbildade skalbaggen, som blott om kvällarna är ute och flyger,

Cerambyx cerdo.

de af larverna gjorda gångarna. Arten uppgifves i Sverige numera förekomma endast på Öland. — Bland hithörande släkten märkas vidare *Prionus*, *Callidium* och *Leptura*. L.-o.

Cerambyx, zool. Se *Cerambycidae*.

Cerasin (af lat. *ce'rasus*, grek. *ke'rasos*, körsbär), kem., ett med växtslem identiskt eller besläktadt ämne, som utgör den i vatten olösliga delen af körsbärssåda. P. T. C.*

Cera'stes, zool., ett i Afrika och Persien lefvande huggormsläkte af viperidernas familj, utmärkt därigenom att ett eller flera af de fjäll, som täcka hufvudet ofvan ögonen, hafva en förlängning i form af hornlika utskott. Släktet tillhör ökens fauna. En i Sahara tämligen allmän art, *C. ægyptiacus*, af egyptierna kallad Fi, är ett af de förargligaste obehagen under resorna i öknen. Om dagen ligga dessa djur inrullade och till största delen dolda i sanden, hvars färg de bära; endast hufvudet sticker upp, färdigt till angrepp. Om natten äro de i rörelse och närma sig då de resandes läger. F. A. S.*

Cera'stium L., bot., växtsläkte inom fam. *Caryophyllaceæ*, utmärkt genom sina djupt delade kronblad och sin cylindriska, i spetsen böjda kapsel. De 12 svenska arterna äro alla små, med hvita blommor samlade i knippen i stjälkarnas spetsar. På grund af sin låga växt och sina silfverhvita blad användas några arter allmänt till infattningar och dekorativa växtgrupper i trädgårdar, t. ex. *C. tomentosum* L. och *C. Biebersteini* DC. G. A. (G. L.-m.)

Cerasus (grek. *Kerasos*), i forntiden en betydande handelsstad vid Svarta hafvet, v. om Tra-bezon, koloni från Sinope. Enligt Ammianus skall Lucullus hafva fört körsbärsträdet (*Cerasus*) härifrån till Italien.

Cerät (lat. *cerätum*, af lat. *cera*, vax). "vaxsalva", jarm., ett slags hårda eller fasta salvor, i hvilkas sammansättning vax ingår såsom en hufvudbeståndsdel, men som därjämte innehålla andra feta ämnen, t. ex. feta oljor, hvalraf o. s. v. Bestånds-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

delarna sammansmältas, blandas med hvarandra, silas genom linne och utgutas i tunt lager, i kapslar eller papperslådor för att svalna. Sjunde upplagan af svenska farmakopén upptog tre slag af cerat: *ceratum album*, hvitt cerat, *ceratum flavum*, gult cerat, samt *ceratum rubrum*, rött cerat, som färgades rött medelst barken af alkannarot. Detta cerat (hvars förnämsta beståndsdel var med bensöe försatt, skiradt ister, s. k. *azungia benzoata*) kallades af allmänheten vanligen "mun-pomada", emedan det oftast begagnades att stryka på sår och sprickor å läpparna. Ceraterna äro numera uteslagna ur farmakopén. I deras ställe användas vanligen vaselin, lanolin e. d. O. T. S. (C. G. S.)

Ceratites De Haan (af grek. *ke'ras*, horn), *paleont.*, en i triassystemet förekommande ammonitform. Se Ammoniter, fig. 2.

Cerätium, bot. Se Dinoflagellatæ och Plankton.

Ceratodus Ag., zool., ett till lungfiskarna (*Dipnoi*) hörande, särdeles märkvärdigt släkte, som andas med både gälar och lunga samt har ett fisklikt utseende, långt bakåt belägna bukfenor och kroppen klädd af breda, rundade fjäll, som täcka hvarandra taktegelformigt. Yttre gälar saknas, bröst- och bukfenor äro stora, lungan är enhetlig. De egendomliga tandskifvor, med hvilka munnen är väpnad, likna fullkomligt vissa i den s. k. musselkalken af triasformationen anträffade fisktänder, som man förr trodde hafva tillhört något slags haj. Af denna orsak hade släktet C. (af grek. *ke'ras*, horn, och *odus*, tand), redan långt innan det upptäcktes lefvande, fått sitt vetenskapliga namn. Svårigen kunde man då ana, att ett djur, som annars var samtidigt med för länge sedan försvunna djurformer, annu skulle lefva. Det upptäcktes på 1860-talet i Queensland, i det tropiska Australien. Redan länge hade detta märkliga djur varit känt af infödingarna, som kallade det "baramunda" (barramunda), och af de engelske nybyggarna, som för smaken af det läckra köttet gävo det benämningen lax ("salmon"). Till kroppsformen påminner C., liksom de andra dipnoerna, något om ålen och tyckes, liksom denne,

Ceratodus miolepis.

för det mesta lefva på slammig botten och i dyga floder. Enligt den tyske naturforskaren Semons iakttagelser andas C. både med gälar och lunga, men är ett fullständigt vattendjur. När de stillastående vattensamlingarna blifva öfvermåttade af skadliga gaser, beger sig fisken upp till vattenytan och begagnar sig där af sin lunga i stället för gälarna. Lungandningen är således hos C. ej, såsom hos en annan lungfisk (*Protopterus*), en anpassning till ett periodiskt lif på det torra, utan snarare till ett lif i för andning odugligt vatten. Enligt samme forskares undersökningar lifnär sig C. ej, som man förr antog, af de växtdelar, som i stor myckenhet finnas i dess tarmkanal, utan af den massa små vattendjur (insekt-, fisk- och grodlarver, blötdjur, maskar,

kräftdjur), som lefvat på de förtärda växterna. Man har särskilt två arter: *C. forsteri* och *C. miolepis*, med en längd af intill 1,80 m. (Jfr *Dipnoi*.) Se vidare Günther, "Description of Ceratodus" (1871), och Semon, "Zoologische forschungsreisen in Australien" (1891—93). L.—e.

Ceratonia L., bot., växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, aff. *Casalpinioideæ*. Dit hör blott en enda art, *C. Siliqua* L., johannesbrödträdet. Detta, som förekommer vildt och odladt i Medelhafs-

Ceratonia Siliqua. Blombärande gren jämte frukt.

trakterna, är ett litet eller medelstort träd med ständigt, mörk grönska. Bladen äro parbladiga, läderartade. Blommorna äro små, kronlösa och sitta i klasar, som utbryta från sidan af grenar, bildade ett föregående år. Frukterna äro tumsbreda, 3—8 gånger så långa som breda, med något krökta och platta baljor. De affalla öppnade och innehålla en söt mærg. I rätt tillstånd begagnas de som näringsmedel för människor och boskap. Frukten utgör drogen *fructus Ceratoniae* l. *Siliqua dulcis* och kallas hos oss johannesbröd. Den har äfven medicinsk användning och nyttjas rostad och mald som kaffesurrogat. Det var med baljor af ifrågavarande växt ("draff"), som den förlorade sonen (jfr Luk. 15: 16) begärde att få stilla sin hunger. Fröna tjänade fordom som viktmaß för juvelerare (af *kerat'ion*, det grekiska namnet på baljan, kommer ordet "karat"). Namnet johannesbröd här-

rör däraf att, enligt sägen, Johannes döparen närde sig med frukter af detta träd, under det att han vistades i öknen. Ldt. (G. L.—m.)

Cerato'phrys, zool., hornpaddorna, ett till *Anura* hörande, sydamerikanskt amfibiesläkte, som har stort och bredt hufvud samt företrädesvis utmärker sig därigenom, att ögonlocken äro utdragna till höga spetsar och att hos somliga arter ett sköldlikt benstycke är inlagradt i rygg huden, en sällsynt företeelse hos de nakna amfibier. Se vidare *Amfibier*. L.—e.

Ceratophyllaceæ, bot., växtfamilj, som innefattar blott ett släkte, *Ceratophyllum* L., med 2 arter i Skandinavien. Dessa äro nedsänkta sötvattensväxter, utan rötter, med kranssittande, upprepad tvärgreniga

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

blad. *C. demersum* (hornsärf), som förekommer upp till södra Norrland i sjöar och dammar, odlas ofta i akvarier. G. L.-m.

Ceratophyllum demersum. *a* han- och honblomma, *b* frukt, *c* honblomma, *d* frukt tvärskuren.

Ceratopyge Corda (af grek. *ke'ras*, horn, och *pygē*, stjärt), *paleont.*, trilobitsläkte med en hornliknande tagg på hvardera sidan af stjärten, något liknande en tvestjärt (däraf namnet *C. forficula*). *C.* är funnen i Sveriges och Norges lägsta rent undersiluriska lager (kalksten och skiffer), den s. k. *Ceratopyge-zonen* (*regio ceratopygarum* Angelin). A. Hng.

Ceratopyge-kalk. Se *Ceratopyge-lager*.
Ceratopyge-lager, *geol.*, kallas i Sverige de äldsta undersiluriska lagren. De utgöras dels af skiffer, dels af kalk (*ceratopyge-kalk*), och de undre lagren äro ofta så rika på gröna korn af mineralet glaukonit, att de blifva af lös, jordartad beskaffenhet. Lagren (Angelins *regio ceratopygarum*) hafva erhållit sitt namn efter trilobitsläktet *Ceratopyge*, hvilket jämte åtskilliga andra trilobiter och brakiopoder är för desamma utmärkande. Senare årens undersökningar hafva ådagalagt, att de underliggande kambriska lagren gradvis öfvergå i *ceratopyge-lagren*; någon skarp gräns mellan de kambriska och siluriska bildningarna är följaktligen icke för handen. A. G. N.

Ceratopyge-zonen. Se *Ceratopyge*.
Ceratospogonæ, *zool.*, hornsammar. Se *Bad-svamp*.

Ceratozamia, *bot.* Se *Cycadales*.
Ceratum (lat.), "vaxsalva", *farm.* Se *Cerat*.
Cerbērus (lat., grek. *Κέρβερος*), *grek. och rom. myt.*, ett väsen, som bevakade ingången till Hades. Han framställes vanligen som en hund med tre hufvud och ormar vid kroppen, särskildt halsen, eller ormsvans. Herakles (se d. o.) skall enligt sagan ha lyckats föra honom upp från Hades och tillbaka igen. H. Sgn.

Cercāria, *zool.*, ett utvecklingsskede i sugmaskarnas generationsväxling. Fordom ansågos de dithörande formerna bilda ett själfständigt släkte bland inälfmaskarna och upptogs därför under ett eget namn i systemet. Se *Distomum*. F. A. S.*

Cerceau [sär'så], Jacques Androuet de, fransk arkitekt och gravör, f. omkr. 1520, verksam i Orléans, Rom och Paris. Hans arkitektur- och ornamentstick äro originalarbeten, hvaremot hans historiska blad betraktas såsom kopior. O. G.-g.

Cerchi [tje'rki], florentinsk släkt. Se *Donati* och *Florens* (historia).

Ce'rcis L., Judas-lind, *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Cæspalinoideæ*. De 5 arterna äro träd eller buskar, med breda, vid basen hjärtlika blad samt röda eller hvita blommor på bar kvist. De odlas som prydnadsväxter i trädgårdar, ofta i form af spaljé. Två af dem uthärdade klimatet i Skåne, nämligen *C. siliquastrum* L. (vild i södra Europa och orienten) samt *C. canadensis* L. (från Nord-Amerika). Den vackert ådriga veden af dessa båda arter nyttjas till svarfveriarbeten m. m. (Namnet Judaslind härrör däraf att, enligt traditionen, Judas Iskariot hängde sig i ett träd af förnämnda art.) Ldt. (G. L.-m.)

Cercle [sä'rkl], fr., krets; sällskap; cirkel.

Cercoläbes, *zool.*, ett i norra delarna af Syd-Amerika och södra delarna af Nord-Amerika lefvande piggsvinssläkte, försedt med gripsvans, med hvars tillhjälp de dithörande arterna klättra i träd, af hvilkas blad och frukter de lefva. En art, *C. prehensilis*, cu andu, allmän i Guyana, Brasilien och Bolivia, är eftersökt för sitt välsmakande kött. Indianerna använda dess taggar till prydnader m. m. F. A. S.*

Cercole'ptes caudivo'lulus, *zool.* Se *Veckel-björnen*.

Cercopithecus, *zool.* Se *Markattorna*.

Cercospōra, *bot.*, svampsläkte af afd. *Hyphomycetes*, med en mängd arter, af hvilka flera förorsaka sjukdom på bladen af åtskilliga kulturväxter: lind, vinranka, selleri, sockerbeta, potatis m. fl. Sjukdomen visar sig som gula eller bruna fläckar och kan göra ganska stor skada. G. L.-m.

Cerdagne [-da'ni], sp. *La Cerdaña*, kallas området på ömse sidor om östra delen af Pyrenéerna, både på franska och spanska sidan, omkring floden Segre. Det beboddes i forntiden af *ceretanerna* samt utgjorde i 11:e och 12:e årh. ett eget greiskap. Den norra delen tillföll Frankrike 1659.

Cerdic, konung af Wessex, d. 534. Se *England* (historia).

Cereālier (lat. *cereālia*, af *Ceres*, åkerbrukets gudinna). 1. *Rom. myt.* Fest till *Ceres'* ära 19 april. Se *Ceres*. — 2. *Landtbr.* Sädessväxter, spannmål.

Cerebe'llum (lat.), lilla hjärnan.

Cerebräl (af lat. *ce'rebrum*, hjärna), som hör till eller har afseende på hjärnan. Detta ord förekommer i åtskilliga sammansättningar, t. ex. *cerebral-system*, den del af en djurkropps nervsystem, hvilken innefattar hjärnan och de ifrån denna utgående nerverna.

Cerebräler (af lat. *ce'rebrum*, hjärna), *språkv.* So *Kakuminaler*.

Cerebralganglier (af lat. *ce'rebrum*, hjärna), *fysiol.*, hjärnganglier.

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Cerebration (af lat. *ce'rebrum*, hjärna) kallas stundom i psykologien den omedvetna hjärnverksamhet, hvarigenom en del psykologer söka förklara de fakta, hvilka andra tolka såsom yttringar af ett omedvetet sjäslif. Så t. ex. antages, att det är genom en sådan omedveten cerebration, som ofta en minnesbild, som vi förgäflves sökt afsiktligt erinra oss, sedan, när vi tänka på något helt annat, bringas att dyka upp i medvetandet. S.-e.

Cerebrin (af lat. *ce'rebrum*, hjärna), en af de cerebrósider, som kunna framställas ur hjärnans protagon. Den bildar ett hvitt, icke kristalliniskt pulver, olösligt i eter och kall alkohol, lösligt i kokande alkohol. Vid upphettning smälter cerebrin och sönderdelas därvid. S. J.-n.

Cerebrósider (af lat. *ce'rebrum*, hjärna), gemensamt namn på sådana kväfvehaltiga, men fosforfria ämnen, hvilka erhållas genom försiktig behandling med alkalier af protagon (se d. o.) och hvilka utmärkas däraf att de vid inverkan af utspädda syror klyfvas under bildande af reducerande kolhydrat (galaktos) och vid kraftig oxidation gifva upphof till fettsyror med hög kolhalt (stearinsyra o. s. v.). Cerebrósider eller kanske rättare ämnen, ur hvilka sådana kunna framställas, förekomma i hjärnan och mörghaltiga nervtrådar, men äfven i varceller o. s. v. S. J.-n.

Cerebrospinalmeningit, *patol.* Se Hjärnsjukdomar.

Cerebrospinalsystem, *anat.*, systemet af de hos vertebrerade djur befintliga, i ett sammanhang stående nervösa delar, som bilda hjärna (*cerebrum*) och ryggmärg (*medulla spinalis*) samt de från dem utgående nerverna.

Cerebrospinalvätska. Hjärnans (lat. *cerebrum*) ventriklar, subdural- och subarachnoidealrummen samt ryggmärgens (lat. *medulla spinalis*) centralkanal innehålla en vattenklar, färglös, svagt alkalisk vätska, som väl närmast är att betrakta såsom ett slags sekret. Den koagulerar icke och är mycket fattig på fasta beståndsdelar. Under patologiska förhållanden kan äggvitehalten ökas, utan att dock på långt när komma upp till den vanliga lyfthäns. Cerebrospinalvätskans fysiologiska betydelse är antagligen att söka däruti att densamma genom förmedlandet af samband mellan hjärnans och ryggmärgens håligheter underlättar hjärnsubstansens eftergiftighet vid ökad tryck på hjärnan till följd af ökad blodtillförsel. S. J.-n.

Ce'rebrum (lat.), hjärna. — *C. abdominale*, buk-hjärna.

Ceredisium, förr namn på staden Céret.

Cerefolium, *bot.* Se Hundloka och Körfevel.

Ceremoni (lat. *cerimonia* l. *ceremônia*, fr. *cérémonie*), yttre formalitet af symbolisk beskaffenhet; vedertaget bruk vid högtidliga tillfällen, högtidlighet; öfverdrifven höflighet, krus. — *Ceremonibal*. Se Bal.

Ceremoniällagen. Se Judendom.

Ceremonibild, framställning inom bildkonstens område af en ceremoni eller högtidlighet, såsom en uppaktning, en hyllning med eller utan fram-bärande af gåfvor, en presentation, en invigning e. d. Det gäller här mera att återgifva en gruppering af figurer, såvidt möjligt i kostym- och porträtt-trogen framställning och försatta i en lämplig om-

gifning, än en liffull, spännande handling. Gränserna till besläktade arter af den historiska konsten äro högst sväfvande. — Ceremonibilder förekomma under alla konstperioder, från faraonernas och de persiske storkonungarnas tider fram till de stora krönings- och paradframställningarna i våra dagar. Äfven inom det religiösa måleriet förekommer ett stort antal framställningar, som egentligen äro att anse som ceremonibilder, t. ex. "Konungarnas tillbedjan", de s. k. "Heliga samtalen" (*sacre conversazioni*) m. fl.

Ceremoniell, sammanfattningen af de formaliteter, som skola iakttagas vid en högtidlighet; föreskrift om sådana formaliteter.

Ceremonimästare, person (företredesvis hofambetsman), som har att öfvervaka, att ceremoniell behörigen iakttagas.

Ceremoniös (fr. *cérémonieux*), kruserlig, stel.

Cere'oli (lat.), *jarm.*, cylindriska stavar eller koniska tappar af någon mjuk medikamentös massa, ofta sammansatt af kakaofett, glycerinlim e. d., hvari verksamma läkemedel anbragts. De äro afsedda att införas i slembinnekanaler eller fistelgångar, för att där småningom smälta och låta det inblandade läkemedlet antingen verka lokalt eller uppsugas och framkalla någon allmänverkan på organismen. C. G. S.

Cereo'psis, *zool.* Se Kappgåsen.

Céres, *rom. myt.*, sädens eller åkerbrukets gudinna. Föreställningen om henne och hennes kult sammansmälte så tidigt med dyrkan af den grekiska Demeter, att man svårigen kan urskilja hvad som tillhörde det äldre och inhemska betraktelsesättet. Det tyckes emellertid, som om C. företredesvis varit en plebejisk gudomlighet, dyrkad tillsammans med Liber och Libera, hvilka man sedan sammanblandade med Dionysos och Persefone. År 496 f. Kr. utlofvades under en hungersnöd ett tempel åt C., och det byggdes vid foten af Aventinus, intill rännarbanan, samt invigdes tre år därefter. De plebejiske edilerna hade befattning med Ceres' tempel — där deras uppsikt öfver tillförseln af lifsmedel stod i samband med åkerbruksgudinnans tjänst —, och plebejernas arkiv tyckes hafva förvarats där. Den förnämsta festen till C:s' ära (*cerealia*) firades i april, bl. a. med lekar i rännarbanan, anordnade af edilerna, och andra högtidligheter. Man anställde offer af svin, och plebejerna höllo måltider, vid hvilka de bekransade sig med blommor. Vid samma tillfällen brukade man också kasta födoämnen, särskildt fruktbarhetens symbol, nötter, ut bland folkmassan. Äfven vid skördetiden firades till C:s' ära en fest med offer, framför allt af förstlingen af skörden. Jfr Demeter. R. Tdh.

Céres, *astron.*, en af de mellan Mars och Jupiter belägna småplaneter och den första, som upptäcktes (1 jan. 1801, af Piazzi i Palermo).

Ceres, hufvudort i Bokkeveld (se d. o.).

Ceresin (af lat. *cera*, vax) l. *Mineralvax*, en vaxliknande substans, som erhålles ur minerala ozokerit (bergvax) genom upphettning med svafvelsyra och produktens blekning. Ceresin förekommer i handeln med alla nyanser mellan gult och hvitt och har en betydande teknisk användning såsom surrogat för vax vid appretering af väfnader, boning af golf och möbler, vaxning af papper för inpack-

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

ning af icke luftbeständiga ämnen, vidare som tillsats till stearin- eller vaxmassan vid ljusfabrikation m. m. G. H.-r.

Ceresio [tje-], Lago C., it., Luganösjön.

Ceresole [tje-], Ceresuolo l. Cerisoles, by i den italienska prov. Cuneo (Piemonte). 11 (142) april 1544 besegrade fransmännen där en österrikisk-spansk här. Detta var den sista drabbningen under krigen mellan Karl V och Frans I.

Cerespulver, ett af dansken J. L. Jensen uppfunnet pulver, hufvudsakligast bestående af svafvelkalium. Upplöst i vatten, användes det vid behandling af sotigt utsäde, för att sotsvampen skall förstöras. G. L.-m.

Ceresuola [tje-]. Se **Ceresole**.

Céret [-rã], i medeltiden *Ceredisium*, arrondissementshufvudstad i franska depart. Pyrenées-orientales, nära floden Tech. 3,049 inv. (1901). Där sammanträdde år 1660 spanska och franska befälmäktigade för att reglera gränsen mellan Spanien och Frankrike på grund af Pyreneiska freden.

Ceretäner, namn på ett folk, som fordom bodde i Cerdaigne.

Cereus Haw., bot., växtsläkte af fam. *Cactaceæ*. Det innefattar mer än 100 arter, af hvilka de flesta växa i Mexico. Stammen är utdragen på längden, antingen upprätt och pelarlik eller klängande samt färad eller kantig. Blommorna äro oftast stora och praktfulla, hvarför många bland arterna odlas som prydnadsväxter i växthus och boningsrum. Främst bland dessa arter må nämnas *C. grandiflorus* Mill., nattens drottning, från Västindien, med hänsyn till blommans storlek, skönhet och vällukt en af de yppersta bland alla kaktusväxter. Dess blommor äro ända till 23 cm. breda samt hafva guldgula foderblad och snöhvita kronblad. De öppna sig på kvällen och sluta sig vid soluppgången; under denna tid sprida de en härlig vaniljlukt. Hvarje blomma varar endast en natt. — Allmänt odlade arter äro *C. flagelliformis* Mill., paradisormen, som har smala, trinda, hängande grenar, och *C. speciosissimus* DC, som har stammen och grenarna upprättstående, tre- eller fyrkantiga, försedda med starka tornar, samt skarlakansröda, i midten blåvioletta blommor och hvita ståndare. Störst bland alla kaktusväxter blir *C. giganteus* Engelm., jättekaktusen. Dess stam uppnår en höjd af ända till 20 m., har en diameter af ända till 9 cm. samt är upprätt, rak, med endast få, upprätta grenar. Jättekaktusen växer i skoglösa, ofruktbara klipptrakter i sydöstra Kalifornien och ger åt landskapet en högst egendomlig, dystyr prägel. Fruktarna, som till smak och form likna fikon, utgöra ett mycket viktigt näringsmedel för innebyggarna i de trakter, där växten förekommer. Jättekaktusens tillväxt försiggår ytterst långsamt; man förmodar, att de största exemplaren äro flera hundra år gamla. Äfven andra arters frukter äro synnerligen välsmakande, hvarför dessa arter (t. ex. *C. triangularis* Haw., *C. Thurberi* Engelm. och *C. prinosus* S. Dyck) ofta odlas i hemlandet och annorstädes i varmare länder. Jfr *Cactaceæ*. Ldt. (G. L.-m.)

Cerevisia l. *Cervisia* (lat.), öl.

Cerezo, Mateo de, spansk figurmålare, f. 1635 i Burgos, d. 1675 i Madrid, var lärjunge af Carreño, om hvilken han ibland påminner, ehuru

han oftare erinrar om Murillo och van Dyck. Hans favoritämnen äro Magdalena och Madonna in gloria, bägge framställda vekt och extatiskt. I Madrids museum äro hans förnämsta verk: *Marias himmelsfärd* och *S:t Katarinas förmälning*. Bland hans altartafor i Madrid prisas i synnerhet *Kristus med lärjungarna i Emaus* (i klostret Recoletos' refektorium). Utanför Spanien märkes den förtjusande, ofta afbildade taflan *Barnets skyddsängel* (i Darmstadts museum). C. R. N. (O. G.-g.)

Cerignola [tjeringjåla], stad i italienska prov. Foggia (Apulien). 34,195 inv. (1901). Biskopssäte; stenbrott, oljepressning och åkerbruksskola. Spanjorerna under Gonsalvo af Córdoba segrade där 28 april 1503 öfver fransmännen under hertigen af Nemours, hvarefter konungariket Neapel kom under spanska väldet.

Cerigo [tje-]. Se *Kythera*.

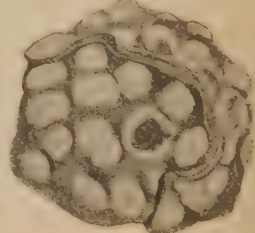
Cerin. 1. *Miner*. Ett svart mineral, en artförändring af ortit. Träffas tillsammans med cerit vid Bastnäs i Västmanland.

2. *Kem*. Den i alkohol lösliga delen af bivax (oren cerotinsyra). P. T. C.*

Cerinth L., *Vaxblomma*, bot., växtsläkte af fam. *Borraginaceæ*. Det innefattar ett fåtal glatta örter från mellersta Europa och Medelhafsområdet. Blommorna äro gula, ofta purpurfläckiga. Några arter odlas stundom som prydnadsväxter i trädgårdar, t. ex. *C. major* L. och *C. minor* L., som växa vilda i södra Europa. Båda användes förr mot ögoninflammation (*Herba Cerinthes*). Ldt. (G. L.-m.)

Cerinthus (grek. *Κήρινθος*), en representant för den första form af gnosticism, den judaisierande, som sökte indraga kristendomen i tidens allmänna religions-synkretism. C., som möjligen var en egyptisk jude, lärde vid början af 2:a årh. i Mindre Asien den gnostiska läran om världens skapelse genom en från Gud skild makt samt att Jesus var Josefs son, med hvilken den högsta gudomsmakten varit förenad från dopet till korsfästelsen. Hans förnämste motståndare var aposteln (enligt andra presbytern) Johannes i Efesos, och berättelsen om deras möte i ett badhus är väl trovärdig (meddelad af Polykarpos). Som den förste kände gnostikern blef C. föremål för särskild afsky, och när senare alogerna förde sin kamp mot de johanneiska skrifterna med deras logoslära, betecknade de alla dessa skrifter som C:s verk. Se Zahn, "Gesch. des neut. kanons" (1889—92). H. J. H.-t.

Ceriopora . Goldf. emend. Reuss, *paleont.*, ett fossil, till trias-, jura- och kritsystemen hörande bryozosläkte. Kolonier finnas af växlande form, bildade af rörformade, upptill ej eller endast svagt utvidgade djurhus. I Sveriges kritsystem finnes en mängd bulbösa kolonier af *Ceriopora uva* Hng.

Ceriopora uva.

Ord. som saknas under C. torde sökas under K.

Cerisöles [tje-]. Se Ceresole.

Cerit (af *cerium*, *miner.*, rombiskt, vattenhaltigt cer-, lantan- och didymilikat från Bastnäs grufvor vid Riddarhyttan i Västmanlands län. Under namn af Bastnäs-tungsten omnämndes det af Cronstedt, och i början af 1800-talet blef det närmare undersökt af Berzelius, Hisinger och Klaproth, som visade, att detta mineral innehåller en egen metall, cerium. Sedermera undersöktes mineralet ytterligare af Mosander, som däri träffade två andra, förut okända enkla ämnen, nämligen lantan och didym. Cerit är det viktigaste råmaterialet för beredning af dessa metalters salter. Det har icke träffats på andra ställen än vid förut nämnda grufvor. A. E. N.*

Cerium l. *Cer.*, *kem.*, metalliskt grundämne, hvars oxid 1804 upptäcktes samtidigt af Klaproth i Tyskland samt af Berzelius och Hisinger i Sverige. Den förstnämnde kallade oxiden "ochroit-erde", de senare benämnde grundämnet cerium, efter den kort förut upptäckta planeten Ceres. Cerium hör till de sällsyntare grundämnena och förekommer såsom beståndsdel i flera mineral, bland hvilka cerit är det för ceriumföreningars erhållande mest använda. Cerium ledsagas nästan alltid af de af Mosander upptäckta metallerna lantan och didym. (Sedermera har didym uppdelats i 2 enkla ämnen.) Den af Berzelius och Hisinger framställda oxiden var i själfva verket en blandning af de trenne metallernas oxider. Metallen cerium kan nu genom elektrolys af den smälta kloriden erhållas i större stycken och i rent tillstånd (Muthmann och Hofer). Den är smidig, liknar järn, har 7,04 egentlig vikt, smälter vid 623°, är lätt antändlig och förbrinner med starkt eldfenomen och under mycket stark värmeutveckling. Förbrinner 1 gr. cer till cerdioxid, utvecklas 1,600 kalorier. Metallen angräpes föga af vatten, men lätt af syror. Dess atomvikt är 140,25 och tecknas Ce. C. hör till de fyrtiotiga grundämnena. Med syre ger cerium trenne oxider, nämligen cer-oxidul, Ce_2O_3 , cer-oxid, CeO_2 , och cer-superoxid, CeO_3 . Cer-oxidulens salter äro färglösa och likna i hög grad lantans salter. Oxalatet, som är ett hvitt pulver, har användts i medicin såsom antispasmodiskt medel. Cer-oxiden är ett citrongult pulver och ger orangeröda salter, som äro starka oxidationsmedel och användas till beredning af anilinsvart. Cer-superoxid är en rostbrun fällning, som erhålles, om man blandar oxidulsaltarnas lösningar med vätesuperoxid och alkalier. Cerium räknas till de sällsynta jordmetallerna. P. T. C.*

Cermak [tje-]. 1. Jan Nepomuk Č., böhmisk fysiolog, f. 1828 i Prag, var professor först i Graz, sedan i Krakau och slutligen i Pest. 1860 bosatte han sig i sin födelsestad, där han för sina forskningar inrättade ett fysiologiskt laboratorium, och 1865 kallades han till den fysiologiska lärostolen i Jena, hvarefrån han 1869 flyttade till Leipzig. Död 1873. — Č:s hufvudsakliga förtjänst består i införandet och användandet af struphufvudsspegeln för diagnostiska och fysiologiska ändamål. Några af hans arbeten äro af stor betydelse för ljudfysiologien, t. ex. *Der Kehlkopfspiegel und seine Verwerthung für physiologie und medicin* (1860; 2:a uppl. 1863), *Ueber den spiritus asper und lenis, und über die Flüsterstimme* (1866) och *Populäre physiologische Vorträge* (1869) m. fl. Hans *Gesammelte Schriften* utgafvös i 2 band 1879—80. (R. T.—dt.)

2. Jaroslav Č., den föregående broder, österrikisk målare, f. 1831, d. 1878 i Paris, studerade i Prag och Antwerpen samt slutligen i Bruxelles hos Gallait, hvars stil han tillagnade sig. Han började med att måla scener ur den böhmiska historien, särskildt från husittiden, och vände sig därefter till den historiska genren. Bland hans taflor — ofta med heroiska eller romantiska motiv från Kroatien och Montenegro, där han vistades en längre tid — må nämnas *Montenegrinsk kvinna, som vid geväret vakar öfver sin sårade man, Hercegovinsk kvinna, som bortrövas af turkar, Sårad höjding bäres genom en halväg* (i Agram) samt *Flyktningarnas hemkomst* (i Bruxelles). (G—g N.)

Cerna [tje'erna], "den svarta", en 70 km. lång biflod fr. v. till Donau, uppriinner i Rumänien, på södra sluttningen af de transsylvanska alperna, bildar under en del af sitt lopp gräns mellan Ungern och Rumänien och utmynnar i Donau vid den ungerska staden Orsova.

Cernagöra, oriktig form för Crnagora.

Cernavöda [tje-; "svart vatten"], stad i Do-brudsja (Rumänien), på högra stranden af Donau, 56 km. från Constanta vid Svarta hafvet, med hvilken stad C. är förenadt genom järnväg. Mellan dessa bägge städer sträcker sig Trajanusval-len (se d. o.). Omkr. 2,000 inv. Genom en 1895 fullbordad järnvägsbro öfver Donau samt kärtrakten mellan dess hufvudarm och en västlig sidoarm, Borcea, har det rumäniska järnvägsnätet utsträckt till Svarta hafvet. Hela sammanbindningsbanan är 28 km., har kostat öfver 30 mill. kr. och kan värdigt ställas vid sidan af de största likartade verk. Bron öfver Borcea höjer sig i tre spann, hvardera af 140 m. längd, 20 m. öfver lägsta vattenståndet och har tillsammans med sina viadukter en längd af 983 m. Bronläggningen öfver Balta, det mellan de båda flodarmarna liggande sumpiga, ofta öfversvämmade området, räknar 34 spann af 42,5 m. öppning. Bron öfver hufvudarmen har väldiga dimensioner. De pelare, som uppbära viadukten, höja sig 35 m. öfver underliggande sumpmark och uppbära 15 spann af 60,85 m. vidd. Den egentliga bron består af 5 spann, af hvilka 4 hafva 140 m. och det minsta 190 m. längd, enligt uppgift den största längd, som vid brobyggnader kommit till användning på den europeiska kontinenten.

Cernay [särnä]. Se Sennheim.

Cernëra (af fr. *cerner*, lat. *circinäre*, göra cirkelrund, omringa, af *circus*), *krigso.*, innesluta, kringräna. Jfr Cernering.

Cernëring (jfr Cernera), inneslutning, kringränn, är den första åtgärd, som vid fästningsanfall bör vidtagas, och afser att afskära alla fästningens förbindelser med den yttre världen. Cernëringen, som utföres af en särskild cernëringsskår, bör om möjligt ske öfverraskande och samtidigt från alla sidor samt börjar med fästningens kringränn af kavalleri, som sedan med biträde af ingenjörtrupper afskär förbindelserna, uppbär utaf fästningen varande boskap och lifsmedelsförråd, hindrar all civil befolkning att lämna fästningen m. m. d. När cernëringsskårens hufvudstyrka anländer, anordnas en till försvar inrättad cernëringsslinje, som lägges så nära intill fästningen, som omständigheterna medgifva, omgifves med stormhinder och förses med nödiga förbindelser af olika

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

slag. Äfven för de framskjutna förposterna inredas försvarsställningar. Cerneringslinjen indelas i sektorer, till hvilka lämpliga taktiska truppförband afdelas, under det att allmänna reserven förläggas på ett eller möjligen flera ställen bakom densamma. Trupperna förläggas helst i kvarter. Någon gång kan den anfallande, om han ej förfogar öfver tillräcklig belägringsmateriel och om han vet fästningen vara otillräckligt försedd med lifsmedel, försöka att betvinga densamma ensamt medelst cernering; detta anfallssätt, som kräfver mycken tid och vanligen medför stora förluster genom strider och sjukdom samt dessutom verkar demoraliserande på trupperna, är emellertid ej att tillråda annat än som en nödfalls-åtgärd. Befinnes cerneringskåren vara för svag, måste den åtnöja sig med att *observera* fästningen. — Cernering af en kustfästnings sjöfront benämnes blockad. Jfr Belägring, Blockad, Bombardering och Fästningskrig. L. W.-son M.

Cerneringskår, krigsv. Se Cernering.

Cerneringslinje, krigsv. Se Cernering.

Cernobog [tje'r-], slavisk gudomlighet. Se Tsjernobog.

Cernuschi [tjernu'ski], Enrico, italiensk-fransk nationalekonom och finansman, f. 1821 i Milano, d. 1896 i Mentone, studerade juridik och kastade sig med entusiasm in i den nationella rörelsen på 1840-talet. Efter revolutionens utbrott 1848 var han medlem af den konstituerande församling, som utropade republiken i Rom, och sattes 1849 till chef för barrikadkommittén. Sedan revolutionen krossats, kastades C. i fängelse, men lyckades efter ett år fly till Frankrike. Där egnade han sig åt industriella företag och bankaffärer, förvärfvade en stor förmögenhet och utsågs till en af de tre direktörerna för Banque de France. Samtidigt bekämpade han i tidningen *Siècle* socialisternas teorier. 1871—73 företog han resor i främmande världsdelar, bl. a. i Kina och Japan, hvarefrån han hemförde en rik etnografisk samling, som han 1882 testamenterade till staden Paris. Som nationalekonom är C. minnesvärd i sin egenskap af en af bimetalismens ifrigaste förkämpar; hans många arbeten i myntväsen utmärkas af klarhet och skärpa i bevisföringen. Bland hans skrifter märkas *Mécanique de l'échange* (1865), *Or et argent* (1874), *La monnaie bimétallique* (1876), *Le bimétallisme à quinze et demi* (1881), *Les grandes puissances métalliques* (1885) och *Anatomie de la monnaie* (1887). (E. Hkr.)

Cerofani. Se Cerafani.

Cerografi (af lat. *cera*, vax, och grek. *grá'fain*, inrista), boktr., framställning af relief-klichéer sålunda, att en polerad metallplåt öfverdrages med ett tunt vaxlager, en teckning eller fotografi öfverföres på detta, linjerna graveras med grästickel eller radernål ned igenom vaxet till plåtens yta och text anbringas medelst vanliga bokstafstyper nedtryckning i vaxet, hvarefter clichéer tagas genom galvanisk utfällning öfver den sålunda åstadkomna gravyren. Cerografien användes mest i Amerika, till kortor och planer. En liknande metod, gypsografi, användes till framställande af *gjutna* relief-klichéer. I detta fall göres teckningen med agatnålar i ett slags gyps massa, som är jämnt utbredd på en tjock stålplåt. Sedan teckningen utförts och massan hårdnat, omramas plåten med kantstänger, hvarefter den begiutes med vanlig stereotypmetall,

då en visserligen grof, men dock användbar cliché erhålles. A. T.-g.

Cerōma (lat.), vaxhud (hos fåglar).

Ceropēgia L., bot., växtsläkte af fam. *Asclepiadaceae*. Arterna, som härstamma från varmare länder, äro örter eller halvbuskar, ofta klängande, med vackra blommor. Flera odlas som prydnadsväxter i varmhush. Rotknölarna af flera arter ätas kokta i Abessinien. Bladen och de unga skotten af *C. acuminata* m. fl. kokas och användas som grönsaker i Ostindien. Ldt. (G. L.-m.)

Ceroplastik. Se Vaxplastik.

Cerosin, miner., detsamma som ceresin.

Cerotinsyra, kem., en i bivax förekommande, fast och mättad enbasisk fettsyra, $C_{26}H_{52}O_2$ eller, hvilket är detsamma, $C_{25}H_{51}CO_2H$.

Ceroto'stoma, bot. Se Blåved.

Cer-oxid, kem. Se Cerium.

Cer-oxidul. Se Cerium.

Cero'xylon H. B. K., Vaxpalm, bot., växtsläkte af fam. *Palmæ*. Resliga, ända till 53 m. höga palmer, växande i Anderna ända till 2,672 m. öfver hafvet. Dessa växter ge ett vaxlikt ämne, som kallas palmvax. Detta utsvetts från stammen, hvilken det bekläder i form af en skorpa, och afskafves därifrån samt renas genom omsmältning. Den berömdaste vaxpalmen är *C. andicola* H. B. K. Ett palmvax af mycket större ekonomisk betydelse fås af en annan palm, *Copernicia* (se d. o.). G. L.-m.

Cerquozzi [tjerkrå'tsi], Michel Angelo, italiensk bambocco- och bataljmålare, f. 1602 i Rom, d. där 1660, elev af Cavaliere d'Arpino och P. P. Bonzi, framställde med naivitet och humor, slående sanning och kraftig färg, i holländaren P. v. Laers maner, scener ur det italienska lazzaronlivet, marknadsuppträden o. s. v. Hans bataljstycken, som skaffade honom binamnet "Michelangelo delle battaglie", äro i allmänhet flyktigt utförda. C. var tillika högt värderad som blomster- och fruktmålare. De bästa af hans arbeten finnas i de större gallerierna utanför Italien. I nationalmuseum är han representerad af tre målningar. (O. G.-g.)

Cerrēto Sannita [tje'r-], gammal stad i italienska prov. Benevento (Kampanien). 5,338 inv. (1901). Biskopssäte. Vacker domkyrka.

Cerretti [tjere'tti], Luigi, italiensk skald, f. 1738, d. 1808, blef 1804 professor i vältalighet vid universitetet i Pavia, för hvilket han vid sin död var rektor. Som anhängare af franska revolutionen blef han af styrelsen öfver Cisalpinska republiken utnämnd till sändebud vid hofvet i Parma. Hans dikter utmärka sig genom sanning, enkelhet och behag. Främsta rummet bland hans skrifter i obunden form intager *Instituzione di eloquenza* (1811; ny uppl. 1832). Valda arbeten af C. utkommo 1812, 1822 och 1823. Hvarjämte hans bref utgåfvos 1830 och 1836. Se vidare Dall'Oglio, "Vita letteraria e civile di Luigi Cerretti" (1808).

Cerrito [tjeritå], Fanny (eg. Francesca), italiensk dansös, f. 1821 i Neapel. väckte såväl i Italien som i Österrike, England, Frankrike, Tyskland och Ryssland ett entusiastiskt bifall för sin skicklighet. Utmärktast var hon i framställningen af det naiva, täcka och skälska. 1850 skilde hon sig från sin man, violinspelaren och dansören St. Léon, och 1854 afgick hon från scenen. Hon är bosatt i Passy (Paris).

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Cerro (sp.), kulle, berg; därför ofta (särdeles i Syd-Amerika) förbundet med namn på berg eller pass.

Cerro azúl. 1. Hamn i Peru. Se *Cañete*. — 2. Solfatar i Chile. Se *Descabezado*.

Cerro blanco, bergspets bland Anderna. Se *Cayambe*.

Cerro de Pa'sco, hufvudstad i depart. Junin i sydamerikanska republiken Peru, 4,352 m. öfver hafvet, på en kall och öde högslett, 320 km. n. ö. om Lima, med hvilket det står i järnvägsförbindelse. 14,000 inv. (1889), mest indianer och mestiser. Världsberömt för sina rika silfvergrufvor, som upptäcktes 1630 och som skola ha lämnat omkr. 5,000 kg. rent silfver. Äfven tillgången på kopparmalm är utomordentligt stor, och den kommer säkerligen att tillgodogöras, så snart järnväg byggts från Oroya, hvarigenom grufvorna komma i direkt förbindelse med Callao.

Cerro de Potosí. Se *Potosí*.

Cerro Go'rdo, bergspass i Mexico, mellan Vera Cruz och staden Mexico. Där blefvo 18 april 1847 mexikanerna under Santa Anna slagna af den nordamerikanske generalen Scott.

Cerro La'rgo, departement i östra delen af sydamerikanska republiken Uruguay, på gränsen mot Brasilien. 14,929 kvkm. 37,979 inv. (1902), 2 på 1 kvkm. Hufvudstad är Villa de Melo.

Cers (lat. *circius*), Vind de Cers [vå de sår], en i Provence förekommande benämning på nordväst vinden. Ett vanligare namn för denna vind är *mistral*.

Cer-superoxid, kem. Se *Cerium*.

Cert, *sjön.*, fartygssort med afseende på byggnadssätt, form, storlek, bestyckning och tackling. Krigsfartyg indelas numera vanligen i olika "fartygslag" (linjeskepp eller slagskepp, kryssare, torpedfartyg m. fl.), dessa åter efter sin storlek i "klasser", och inom hvarje klass förekomma en eller flera "typer" eller *certer*. O. E. G. N.*

Certa'ldo [tjer-], köping i italienska prov. Florens (Toscana). Omkr. 3,000 inv. (1901; som kommun 9,120). Ännu visas där det hus, i hvilket Boccaccio bodde och där han dog (1375).

Certeparti (lat. *charta partita*, fr. *cartepartie*, it. *carta partita*, "deladt papper"), *sjön.*, fraktaftal eller skriftlig afhandling angående fraktande af gods å fartyg. Certepartiet upprättas mellan hufvudredare eller befälhafvare och en eller flera befraktare samt innehåller de villkor, under hvilka ett fartyg blifvit befraktadt. Certeparti brukas vid alla befraktningar af helt fartyg eller större delen deraf. R. N.*

Ce'rthia, zool. Se *Trädkrypparsläktet*.

Certifikat (fr. *certificat*, af lat. *certus*, säker, och *facere*, göra), skriftligt intyg, betyg, beaktigande. — *Sjön.* Svenskt nationalitets- och registreringscertifikat utfärdas, jämlikt k. förordningen ang. registrering af fartyg 18 okt. 1901, af kommerskollegium efter verkställd registrering af ett fartyg och sedan anteckning om fartygets befälhafvare gjorts i registret. Det innehåller förklaring, att fartyget är svenskt, uppgift om fartygets ålder, byggnadsmaterial och byggnadssätt, tontal, egare, hufvudredare, hemort, befälhafvare och signalbokstäver. Last-certifikat l. manifest, förteckning öfver ett fartygs

hela last, omtalas ej i den nya sjölagen. Jfr *Märkrulla*. H. W.-I.

Certim (lat.), säkerligen, otvifvelaktigt.

Certosa di Pavia [tjer-], La, "Pavias kartusiankloster", berömt kartusiankloster, 8 km. n. om Pavia. Det grundlades 1396 af Giov. Galeazzo Visconti, invigdes 1497, ehuru byggnadet fortsattes till 1542, och ännu i 17:e årh. gjordes några tillbyggnader. Klostret upphäfdes 1782 af kejsar Josef II, men återupprättades 1843 af Ferdinand I. Nu är byggnaden nationalegendom. Kyrkan, som är byggd i gotisk stil, med fasad i renässansstil, anses för ett af Italiens härligaste byggnadsverk.

Cerularius. Se *Cæularius*.

Cerulein. Se *Indigo-karmin*.

Cerulignon (af lat. *cæruleus*, blå), kem., ett svart-blått pigment, som bildas vid upplösning af järn i träättika samt är orsaken till den särskildt djupa och mättade färgton, som ernås vid svartfärgning af siden och bomull med järnbeta (ferroacetat). Benämnes äfven *cediret*.

Cerumen (nlat.), örvax.

Ceru'ssa, blyhvit.

Ceru'tti [tjer-], Joseph Antoine Joachim, fransk författare och jesuit af italiensk härstamning, f. 13 juni 1738 i Turin, d. 13 febr. 1792 i Paris, var först lärare vid jesuitkollegiet i Lyon och verkade där med stor berömmelse, men egnade sig åt litteratur och politik efter ordens upphäfvande i Frankrike. Vid franska revolutionens utbrott 1789 omfattade han dess idéer, utgaf en del politiska broschyrer och anslöt sig till Mirabeau. C. var en bland stiftarna af den republikanska tidningen "La feuille villageoise" och en af Mirabeaus ryktbare litterära medhjälpare, som utarbetade dennes tal. 1791 blef han invald i lagstiftande församlingen. Cs förnämsta arbete är *Apologie de l'institut et de la doctrine des jésuites* (1762, ny uppl. 1846), en försvarsskrift för jesuiterna, som väckte stor uppmärksamhet. 1793 utgafvos hans *Œuvres diverses* i 3 bd.

Cervant., i botaniska namn förkortning för Vicente Cervantes, d. 1829, professor i Mexico.

Cerva'ntes, Miguel de C. Saavedra, den spanska vittnerhetens förnämste man och ett af världslitteraturens största snillen, föddes af adliga, men fattiga föräldrar i den då blomstrande universitetsstaden Alcalá de Henares, hvarest han döptes 9 okt. 1547. Om hans ungdom är intet med säkerhet bekant. Först 1569 finner man honom omnämnd, då Juan López de Hoyos, lärare i Madrid, i ett med anledning af drottning Isabellas fränfalle utgifvet arbete äfven publicerar några dikter af "su caro y amado discipulo". I början af samma år befinner sig C. i Rom, i tjänst hos kardinalen Giulio Acquaviva. 1570 tog han krigstjänst i den här, som Spanien då underhöll i Italien, deltog i sjöslagen 1570 och 1571 och förlorade vid Lepanto bruket af sin vänstra arm. Han deltog äfven i de för

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

Spanien olyckliga kriget i Tunisien 1573—74 och erhöi slutligen 1575 afsked ur krigstjänsten. När han sistnämnda år återvände till Spanien, blef det fartyg, hvarpå han befann sig, taget af sjörofvare och han själf förd till Algeriet, där han måste som slaf tillbringa fem år i sträng fångenskap, hvarunder han gjorde flera djärfva försök till flykt och dess- emellan sysselsatte sig med att skrifva dramer och dikter, af hvilka senare några få finnas i behåll. Sedan han slutligen blifvit utlöst och 1580 återkommit till Madrid, torde han hafva åter inträdt i krigstjänst och tjänstgjort i Portugal och på Azorerna, hvarjämte han påstås hafva beklädt någon underordnad post i Oran. Han återkom till Spanien senast 1582. Två år därefter ingick han äktenskap, och 1585 offentliggjorde han första delen af herderomanen *Galatea*, som han sedan aldrig fullbordade, ehuru tanken härpå aldrig synes hafva lämnat honom. Hans rykte skulle dock svårigen hafva spridit sig utom Spanien, om det ej haft annat att stödja sig på än detta verk i den då så populära, af Montemayor, Gil Polo m. fl. företrädta stilen. "*Galatea*" vann aldrig den framgång C. väntat sig. Han började snart egna sig åt författandet af dramatiska arbeten, en diktart, för hvilken han ansåg sig ega de största förutsättningar. Denna uppfattning delades icke af hans samtid, och hans dramatiska alster hafva nu, med få undantag, endast litteraturhistoriskt intresse. Enligt sin egen uppgift skref han på några få år ej mindre än 20—30 teaterstycken, af hvilka en del synes hafva uppförts med bifall, men af hvilka blott tvenne, *El trato de Argel* (Lifvet i Algeriet) och *Numancia*, kommit till eftervärlden. Det förra är märkvärdigt endast såsom en skildring af de kristne slafvarnas och följaktligen äfven af C:s eget lif i Algeriet; men i det senare röjer sig, i trots af styckets svaghet som dramatiskt alster, författarens mäktiga snille. Då C. med sina pjäser hvarken vann den framgång, hvarom han drömt, eller den inkomst, som för hans existens var nödvändig, öfvergaf han 1588 Madrid och begaf sig till Sevilla, där han förtjänade sig ett knappt uppehälle först såsom provianteringskommissarie för "den öfvervinneliga armadan" och sedan såsom underordnad kronouppbördsman. Under de år, som nu följde, lade C. aldrig sin litterära produktion helt och hållet å sido. Men han åstadkom intet af större betyd- enhet före det verk, som skulle göra hans namn odödligt: *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Första delen var till salu i Madrid 1605. möjligen redan i slutet af 1604. När romanen skrefs är svårt att säga. Af vissa anspelningar framgår, att det var efter 1591. Den påbörjades i Argamasilla de Alba, men det torde vara mycket oris- tligt, huruvida den gängse traditionen är riktig, enligt hvilken C. skulle hafva begynt sitt verk i fångels- et, där han satt häktad under tre månader 1597, an- klagad för förskingring af kronans medel, ett brott, hvartill han sedermera bevisades vara oskyldig. Den utomordentliga popularitet, som denna snillrika ska- pelse snart vann, föranledde, då andra delen lät vänta på sig, en obekant författare att under pseu- donymen don Alonzo Fernandez de Avellaneda ut- gifva en fortsättning (1614), som var vida under- lägsen början, men som vi sannolikt hafva att tacka för att Don Quijote blef fullbordad. Uppbragt öfver denna litterära stöld, skyndade nämligen C. att i

en senare del (1615) afsluta Don Quijote så, som endast han kunde göra det, och att därjämte i förbi- gående gifva den objudne fortsättaren en välförtjänt näp- st.

Enligt sina egna ord hade C. vid författandet af Don Quijote ej till afsikt något annat än att "hos allmänheten väcka afsky för de osanna och van- vettiga riddarböckerna", som förvreda hufvudet på samtidens ungdom och i synnerhet i Spanien blifvit en verklig samhällskraft. Det är också alldeles otvivelaktigt, att han lyckades däri och att Don Quijote småningom helt och hållet gjorde slut på detta slags vitterhetsalster. Men om C. icke i sin Don Quijote åstadkommit något mera än en lyckad satir på riddarromanerna, så hade hans dikt snart blifvit förgäten, i samma mån som nämnda tidlyste försvann, och hans eget namn på sin höjd räddats undan glömskan i någon vidlyftigare spansk littera- turhistoria. Men som ett äkta snille fattade C., om också omedvetet, sin uppgift djupare än så. Liksom de gamle profeterna, då de förkunnade sina straff- domar öfver Guds utvalda folk, upprullade tador, som hafva sin tillämpning på hela mänskligheten, ända till världens yttersta tider, så hämtade äfven C. i sin Don Quijote sin ingivelse så djupt ur mänsklighetens innersta, att han blifvit en skald för alla folk och för alla tider. "Riddaren af den sorg- liga skepnaden" och hans oförliknelige vapendra- gare, Sancho Panza, den originellaste skapelse, som något lands vitterhet har att uppvisa, äro nämligen ej allenast lifs lefvande bilder af den spanske hidalgon och den spanske bonden på C:s tid, utan de hafva blifvit typer såväl för den spanska national- karaktären i allmänhet som för mänskligheten i alla tider, i hennes mest framstående, aldrig fullt för- medlade motsatser: å ena sidan den själfuppförande riddarligheten, som i sin ensidighet är blind för den

Don Quijote.

turhistoria. Men som ett äkta snille fattade C., om också omedvetet, sin uppgift djupare än så. Liksom de gamle profeterna, då de förkunnade sina straff- domar öfver Guds utvalda folk, upprullade tador, som hafva sin tillämpning på hela mänskligheten, ända till världens yttersta tider, så hämtade äfven C. i sin Don Quijote sin ingivelse så djupt ur mänsklighetens innersta, att han blifvit en skald för alla folk och för alla tider. "Riddaren af den sorg- liga skepnaden" och hans oförliknelige vapendra- gare, Sancho Panza, den originellaste skapelse, som något lands vitterhet har att uppvisa, äro nämligen ej allenast lifs lefvande bilder af den spanske hidalgon och den spanske bonden på C:s tid, utan de hafva blifvit typer såväl för den spanska national- karaktären i allmänhet som för mänskligheten i alla tider, i hennes mest framstående, aldrig fullt för- medlade motsatser: å ena sidan den själfuppförande riddarligheten, som i sin ensidighet är blind för den

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

omgifvande verklighetens kraf, och, å den andra, det sunda, illpariga bondförståndet, den själviska prosan, som med all sin inskränkthet har en öppen blick för det praktiska lifvet, men som därjämte kan förmås att tro på de vidunderligaste förespeglningar, om den blott ser i perspektiv någon vinst för sitt eget jag. Det är genom föreningen af dessa båda personligheter — hvilka, i omedveten känsla af hvad som brister dem hvar för sig, sälla sig tillsamman —, som taflan blir fullständig, som Don Quijote blifvit en djupt gripande målning af den mänskliga ofullkomligheten, hvilken dels jagar efter ideal i molnen, dels låter sig fångas af hvardagslifvets plattaste beräkningar.

På den utomordentliga framgång C. rönt med sin Don Quijote följer åter en tids afmattning i hans litterära verksamhet, delvis beroende på förvecklingar af privat natur, bl. a. den process, som

Sancho Panza.

öppnades mot honom såsom misstänkt till vållande af Gaspar de Ezpeletas död i juni 1605, en händelse, som gifvit upphof till många fantastiska berättelser af för C. komprometterande natur, men hvartill han i själfva verket var fullkomligt oskyldig. Först 1613 utgafs hans nästa betydande arbete, *Novelas ejemplares* (Lärorika berättelser), en samling af 12 noveller, i hvilka han, liksom i de i Don Quijote inflickade episoderna, ådagalade en öfverlägsen berättartalang och genom hvilka han utbildade den spanska novellen till en verklig konstart. Bland dessa noveller må nämnas *Rinconete y Cortadillo*, *Coloquio de los perros* (Hundarnas samtal) och *El casamiento engañoso* (Det bedrägliga giftermålet), alla tre pikareska skildringar af en oöfverträfflig saft och humor, *El licenciado Vidriera*, som ansetts såsom en förstudie till Don Quijote, hvilket den så mycket mindre kan vara som den faktiskt skrefs senare, samt *La gitanilla*, där en poetisk teckning

lämnas ur zigenarvärlden, hvilken kanske blifvit mest bekant genom texten till Webers "*Preciosa*". I Agustín García Arrietas upplaga af 1814 förekommer för första gången *La tia fingida* (Den låtsade tanten), hvars autenticitet icke är alldeles bevisad, men antages af de fleste forskare. Följande år, 1614, offentliggjorde C. sin *Viaje del Parnaso* (Resa till Parnassen), en allegorisk-poetisk dikt i terziner och ett slags "art poétique", i hvilken han uttalar sina omdömen om den samtida spanska vitterheten, och 1615 åtta "comedias" äfvensom åtta "entremeses", hvilka han, efter att förgäves hafva sökt få dem uppförda, för en ringa penning sålde till en förläggare. Sedan flera år tillbaka hade han äfven arbetat på romanen *Trabajos de Persiles y Sigismunda* (Persiles' och Sigismundas lidanden), ett misslyckadt alster i de af honom själf förlöjligade riddarromanernas stil och utmärkt endast genom det på författarens dödsbädd skrifna företalet, hvori hans friska humor för sista gången fladdrar upp. Denna roman utgafs af hans änka, året efter hans död, som försakades af vattusot och inträffade i Madrid 23 april 1616 (äfven Shakspere's dödsdag och dödsår): C. blef i stor enkelhet begravnen, och ingen minnesvård betecknar stället, där hans ben hvila. — C:s samlade skrifter äro utgifna af J. E. Hartzenbusch i 12 delar (1863—64) samt (med undantag af det dramatiska) i "Biblioteca de autores españoles", I. Bland de många upplagorna af Don Quijote märkas de af J. A. Pellicer, 5 delar (1797—98), Diego Clemencin, 6 delar (1833—39), med kommentar, till hvilken ett index utgifvits af C. F. Bradford (Madrid 1885), samt Fitz Maurice Kelly och Ormsby, kritisk upplaga i 2 delar (London 1898—99). En fotografisk reproduktion af originalupplagan utgafs af F. Lopez Fabra i Barcelona 1872. För öfrigt hänvisas till L. Ruis y Llorellas utmärkta arbete "Bibliografía critica de las obras de Miguel de Cervantes Saavedra" (2 delar 1895—99; en tredje del skall utgivas under ledning af Menéndez y Pelago). — Jfr äfven J. T. Hagberg, "Literaturhistoriska gengångare" (1885). På svenska har Don Quijote blifvit öfversatt af J. M. Stjernstolpe (1818—19), med ledning af den stjernstolpeska öfversättningen af A. L. (Axel Hellsten, 1857) samt af E. Lidfors (1888—92; ny uppl. 1905), hvars förträffliga öfversättning är försedd med upplysande noter. Af novellerna äro fem öfversatta på svenska: *El zeloso extremeño*, "Den svartsjuka estremaduren", *La española inglesa*, "Den engelska spanjorskan" (1814), *El curioso impertinente*, "Hustrun på prof eller den straffade förvetna" (1817), *La gitanilla*, "Zigenarflickan" (1875), samt *Rinconete y Cortadillo* (i "Spanska berättelser" 1876). T. H. (E. S.-f.)

Cervēna (Krivina), turkisk ort i Bulgarien, vid Jantras utlopp i Donan. Där vunno ryssarna under Kamenskij 7 sept. 1810 en lysande seger öfver turkarna under Kusjanz Ali, Muktar pasja och Achmed pasja.

Cerveny [tje'rveni], Václav František, böhmisk uppfinnare och tillverkare af bleckblåsinstrument, f. 1819, d. 1896, öppnade 1842 i Königgrätz en fabrik för tillverkning af metallinstrument och uppfann en mängd bleckinstrument med mestadels vid mensur, bl. a. bombardon l. kontrabas (1845). baroxyton (1853), metallkontrafagott (1856), obligat-alhorn (1859), armésignalhorn och armébasun

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

(1867), subkontrabas (1873). Dessutom konstruerade han 1846 en tonväxelmaskin l. piston och sedermera åtskilliga slaginstrument sådana som kyrkpukor (1876) samt brandsignals- och klocktriangel (1878). Firman, som numera innehafves af C:s två söner, försänder sina fabrikat till alla världsdelar och driver äfven ett klockgjuteri. En filial är inrättad i Kijev.

Cervera, gammal stad i spanska prov. Lérida (Katalonien), vid en flod af samma namn. 4,350 inv. (1900). 1714 upprättades där af Filip V ett universitet, hvilket sedan flyttades till Barcelona.

Cervera y Topete, don Pascual, spansk amiral, f. 1839, hade bakom sig en lång och förtjänstfull militär bana, då han vid spansk-amerikanska krigets utbrott

1898 fick överbefälet öfver en spansk eskader, som skulle afgå till Cuba. C. uppnådde 19 maj, efter en svår färd öfver oceanen, lyckligt hamnen Santiago de Cuba. mer blef där snart instängd af en amerikansk eskader under amiral Sampson, och vid ett försök att bryta sig ut förlorade han 3 juli s. å. hela sin flotta och togs själf till fånga.

Efter krigets slut ställdes C. inlörd en krigsrätt, som emellertid frikände honom från allt ansvar för utgången af det olyckliga slaget.

Cervia [tje'r-], stad i italienska prov. Ravenna vid Adriatiska hafvet. Omkr. 2,000 inv. (1901; som kommun 7,942). Biskopssäte. Saltverk (Valle di Cervia).

Cervicornia, zool. Se Benhornsdjur.

Cervida, zool. Se Hjortdjuren.

Cervikal (af lat. *cervix*, nacke). 1. Hvad som hör till eller har afseende på nacken, användes i ordsammansättningar, t. ex. cervikal-kotor, cervikal-muskler, cervikal-nerver. — 2. Hvad som har afseende på lifmoderhalsen, i sammansättningar, t. ex. cervikal-kanalen, cervikal-katarr.

Cervin [-vå], Mont (it. *Monte Cervino*). Se Matterhorn.

Cervin, en urspr. dansk släkt vid namn Hjort, som på 1600-talet öfverflyttade till Sverige. Namnet latiniserades sedan till *Cervinus* och försvenskades slutligen till C.

1. Frans C., borgmästare, politiker, f. 2 jan. 1705 i Fulltofta prästgård i Skåne, blef efter studier vid Lunds universitet 1725 stadskassör och 1732 rådmän i Landskrona samt 1740 borgmästare i Karlshamn. På denna post verkade han till 1780 och afled i sistnämnda stad 3 juli 1789. Liksom så många af sina kolleger fick C. af sin stad uppdraget att representera den i borgarståndet, där han från 1734 hade plats vid ej mindre än elfva riksdagar. Han gjorde sig därvid känd som en af de mera dugande kämparna för den vanligen fåtaliga mössminoriteten, som plägade hedra honom med sina röster vid talmansvalen. Att han uppskattades äfven af motståndarna, visar sig af hans insättande i sekreta utskottet vid 1751 års riksdag. Vid 1760

års riksdag insattes han i den s. k. nordenerantziska växelberedningen, som hade att afgifva utlåtande öfver dennes arbete om anledningen till kursens stegring och botemedlen däremot, och vid 1765—66 års riksdag, då mössorna hade öfvervikt i alla stånd, hade C. säte i såväl sekreta utskottet som den vid särskildt detta riksmöte viktiga bankodeputationen, hvilken utförde räfsten mot växelkontoren. Vid 1769 års riksdag hänvisades han åter af förhållandena att taga plats i oppositionen och motarbetade ifrigt den s. k. säkerhetsakten, hvilken afsåg att komma till lifs de värsta utväxterna af frihetstidens mångvalde. Vid sin sista riksdag 1771 hade han som en naturlig konsekvens af sitt partis mödosamt tillkämpade majoritet åter plats i sekreta utskottet, där han dock mindre än förut träder i förgrunden. V. M.

2. Karl Gustaf C., den förras sons son, finansman, f. 26 sept. 1815 på Ulfåskrahalm i Värmland, d. 14 juni 1899 i Stockholm, härstammade på fädernet från en gammal dansk släkt Hjort, hvilket namn omkr. midten af 1600-talet latiniserades till *Cervinus* (Cervin). C. blef 1831 student i Lund, tog kamalexamen därstädes 1832 och hofrättsexamen i Uppsala 1835, utnämndes till vice häradsbörding 1844 och tjänstgjorde i justitierevisionsexpeditionen till 1856, då han, nyss utnämnd till protokollssekreterare i k. m:ts kansli, tog afsked från ämbetsmannabanan. C. hade nämligen fått smak för affärlivet, åt hvilket han samtidigt hade egnat sig i egenskap af ombud för dels Smålands m. fl. provinsers, dels Mälardalens provinsers hypoteksföreningar. Efter den svåra penningkrisen 1857 uppdrogs åt C. jämte däv. kommerserådet Willerding att afsluta ett utländskt statslån å 12 mill. kr. Alltifrån denna tid idkade C. en alltmer utvidgad bankirörelse i Stockholm och afslöt dels ensam, dels i förening med olika bankirättningar en mängd kontrakt angående lån till staten samt till städer, kommuner, enskilda järnvägar och industriella bolag. Han kan anses vara den, som inom vårt land skapat ett inhemskt fondsystem. En nitisk och gagnande verksamhet utöfvarde C. äfven inom Stockholms läns hushållningssällskap, hvars förvaltningsutskott han tillhörde under 25 år. Han blef hedersledamot af nämnda hushållningssällskap och erhöll dess medalj i guld. C. stiftade 1862 Stockholms läns sparbank och var till 1888 dess styrelseledamot; delegarnas insättningar i denna bank uppgingo vid nyåret 1905 till 15 mill. kr. C. var 1850—75 medlem och kassaförvaltare i allmänna barnhusets direktion. 1873 invaldes han i Landbrukskademiern. Bankirörelsen öfvertogs efter C. af sonen Karl C., f. 1850.

Cervin-Steenhoff, Nikolaus Johan, K. G. Cervins syssling, skriftställare, f. 19 juni 1805 i Karlshamn. Han tillhörde släkten Steenhoff, men upptog namnet Cervin efter sin moder. Han blef student i Lund 1822, filos. doktor 1829 och tjänstgjorde därefter som kanslist i krigsexpeditionen till 1834. Prästvigd i Lund 1836, blef han 1854 predikant vid cellfängelset i Karlshamn och 1863 kyrkoherde i samma stad efter att hafva blifvit teol. doktor i Erlangen 1862. Död i Karlshamn 7 jan. 1879. — Den svenska teologiska litteraturen riktade C. genom förtjänstfulla öfversättningar af teologiska arbeten, bl. a. skrifter af M. Luther, H. Müller, F. Delitzsch, M. F. Roos och H. Karsten. Äfven på det vittra området gjorde han sig känd, förnämligast genom

Ord, som saknas under C, torde sökas under K.

sina tolkningar af Alferis "Filippo" (1831) och Öhlenschlägers "Stärkodder" (1833).

Cervinus (Hjort), Hans, universitetslärare, präst. Se Hjort-Cervinus.

Cervisia. Se Cerevisia.

Cervix (lat.). Se Hals, Lifmoder och Nacke.

Cervole [särvål] l. Cervolle, Arnold de (vanligen kallad "ärkeprästen", *archiprêtre*, emedan han drog inkomsterna af prästgäll, fastän han var både gift man och riddare), var en fransk legokrigare under de fransk-engelska krigen på 1300-talet. Efter slaget vid Poitiers drog han — i sold än hos den ene fursten, än hos den andre — omkring i södra Frankrike med en sköflande legoskara. Då han 1365 med 40,000 äfventyrare inbröt i Elsass under förevändning att tåga mot turkarna, jagades han tillbaka af kejsar Karl IV. Död 1366.

Cervolle [särvål]. Se Cervole.

Cervulus, zool. Se Muntjaken.

Cervus, zool., hjort. — *C. a'lcis*, älg. — *C. antise'nsis*, taruga. — *C. a'xis*, axis. — *C. capre'olus*, rådjur. — *C. dama*, dofhjort. — *C. megaceros*, megaceros.

Cerylakohöl, kem., en enatomig, mättad, fast alkohol, $C_{26}H_{54}O$, hvars cerotinsyreter förekommer i vax. P. T. C.*

Ces., i botaniska namn förkortning för Vincenzo de Cesati, baron, professor i Neapel, f. 1807, d. 1883.

Cesalpino [tjesalpinä], A., italiensk filosof, botanist och fysiolog. Se Cesalpinus.

Cesareopapi'sm. Se Cæsareopapism.

Cesari [tjē-], Giuseppe, kallad il cavaliere d'Arpino, italiensk målare, f. omkr. 1568 i Rom, d. där 1640, var en bland de bättre italienska manieristerna vid 1500-talets slut och 1600-talets början samt arftagaren af Federigo Zuccaros maniererade konst och popularitet i den eviga staden. Han åtnjöt stort anseende och behärskade med sin skola hela den dåvarande konstriktningen i Rom, tills äntligen Carracciernas och Caravaggios uppträdande åstadkom en reaktion i smaken. Arbeten af honom finnas i åtskilliga af Roms och Neapels kyrkor. Hans förnämsta verk äro *Scener ur romerska historien* i konservatorspalatset i Rom. Efter hans kartonger utfördes mosaikerna i Peterskyrkans kupol. (O. G.—g.)

Cesari [tjē-], Antonio, italiensk filolog, f. 1760, d. 1828, var medlem af det andliga ståndet och benämnes därför merendels Padre Antonio. Hans viktigaste arbete är en upplaga af "Vocabolario della crusca" (7 bd, 1806—09), hvilken han riktade med omkr. 50,000 ord. Dessutom skref han *Dissertazione sopra lo stato presente della lingua italiana* (1810) och *Novelle* (1825) m. m. samt utgaf flera äldre, latinska och italienska, författares verk.

Cesarini [tjē-], Giuliano, italiensk kardinal, f. 1389, var först lärare i kanonisk rätt i Padova, blef senare biskop, först i Frascati, sedan i Grosseto, och slutligen 1423 kardinal. 1430 sändes han såsom legat till Tyskland, dels för att predika korståg mot husiterna, dels för att presidera i Baselskonciliet. Sedan korståget ledt till katastrofen vid Taus 1431, begaf han sig till Basel. Hufvudsakligen genom C:s fina takt och diplomatiska skick-

lighet afvärdades till en tid brytningen mellan kurian och konciliet och åstadkoms en uppgörelse med husiterna. Sedan ytterlighetspartiet på mötet fått öfverhanden, lämnade C. Basel 1438 och deltog senare i unionsförhandlingarna på konciliet i Ferrara-Florens. 1443 predikade han korståg mot turkarna, lyckades förmå konung Vladislav af Ungern att bryta freden och omkom efter slaget vid Varpa följande år. T. H.—r.

Cesaris [tjē-], Giovanni Angelo, italiensk astronom, f. 1749, d. 1832 som direktör för Milanos observatorium, redigerade från 1775 till sin död "Effemeridi di Milano", hvaruti han offentliggjorde åtskilliga uppsatser. E. J.

Cesari'sm. Se Cæsarism.

Cesaro'tti [tjē-], Melchiorre, italiensk skald, f. 1730, d. 1808, blef 1768 professor vid universitetet i Padova samt kallades 1779 till ständigt sekreterare i den därstädes

då inrättade akademien för konster och vetenskaper. Genom sin mästerglaga, på "versi sciolti" utförda, översättning af Ossian (1763) gjorde han denne känd i Italien. Dessutom lämnade han tolkningar af Plutarchos' biografier (1763—72), Homeros' Ilias (1795) m. fl. klassiska verk. Bland hans själfständiga arbeten är det förnämsta *Saggio sulla filosofia delle lingue* (1785), i hvilket han uppträdde till förmån för den språkliga utvecklingens frihet emot "Accademia della crusca". Hans samlade verk utkommo i 40 band 1805—13, *Prose edite ed inedite* utgafs af Mazzoni 1882. En lefnadsteckning öfver C. skrefs af Barbieri.

Cesena [tjē-], kretshufvudstad i italienska prov. Forlì (Emilien). Omkr. 13,000 inv. (1901; som kommun 42,240). Biskopssäte. Katedralkyrka. Stort bibliotek med värdefulla handskrifter (grundadt 1452 af C:s dåv. härskare, Domenico Malatesta). Vin-, trädgårdss- och silkesodling, svafvelgruvor. I C. finnas ett gymnasium och ett lyceum samt teknisk och landtbruksskola. I C. föddes påfvarna Pius VI och Pius VII. 30 mars 1815 vann Murat där en seger öfver österrikarna.

Cesium. Se Cæsium.

Česká Lipa [tjeska], rättare Lipa Česká. Se Böhmisches-Leipa.

Český Brod [tjesky], rättare Brod Český. Se Böhmisches-Brod.

Cesnola [tjē'snåla], Luigi Palma di, greve, italiensk arkeolog, f. 1832 i närheten af Turin, gick 1860 i nordamerikansk tjänst samt deltog på nordstaternas sida i kriget mot sydstaterna, hvarunder han avancerade till brigadgeneral. 1865—77 var han amerikansk konsul på Cypern, där han med stor framgång på olika ställen företog arkeologiska undersökningar och utgräfningar, som bragt i dagen tusentals statyer och figurer, lampor, vaser, inskrifter, guldsmycken m. m., hvilket allt sedan 1872 är uppställt i New York, i "Metropolitan museum of art", hvars direktör han nu är. Han har för-

fattat *Cyprus, its ancient cities, tombs and temples* (1877), *History, treasures and antiquities of Salamis* (1882, 2:a uppl. 1884) och *A descriptive atlas of the Cesnola collection of cyprische antiquities* (1895). — Hans broder Alessandro Palma di C. har som vicekonsul i Pafos likaledes företagit utgräfningar och därom publicerat *Cyprus antiquities* (1880).

Cess (fr. *ut bémol*, eng. *c flat*), den med en half ton sänkta tonen *c*; förväxlas enharmoniskt med *h*. A. L.

Cessart [-sär], Louis Alexandre de, fransk ingenjör, f. 1719, blef 1751 generalitetsingenjör i Tours och dog 1806. Han uppgjorde 1781 planen till hamnbyggnaden i Cherbourg och utförde denna plan, trots alla svårigheter, på ett utmärkt sätt. Det storartade byggnadsföretaget beskref han i det efter hans död utgifna arbetet *Description des travaux hydrauliques de C.* (1806—09).

Cessio bonorum (lat.), afträdande af egendom, *jur.* Se *Cession*.

Cession (lat. *cessio*, af *cedere*, vika, afstå), *jur.*, egentl. afstående, afträdande. Enligt det vanliga språkbruket betecknar detta ord den handling, hvari genom en person till sina borgenäres förnöjande afstår alla sina tillgångar (*cessio bonorum*). Enligt den äldre rättsuppfattningen blef man genom en sådan handling fri från all vid afträdandet befintlig gäld, och cession var alltså en fördel (*beneficium cessionis*), hvilken därför medgafs endast under vissa förutsättningar. Sedermera blef en annan synpunkt bestämmande för lagstiftningen i detta hänseende, och därmed uppkom en annan och lämpligare benämning, konkurs (se d. o.).

I det juridiskt tekniska språkbruket, nyttjas uttrycket cession för att beteckna afstående eller överlåtande af en fordran. Det karakteristiska för denna art af överlåtelse är, att fordringen övergår från en person till en annan, utan att gäldenärens samtycke behöfver inhämtas eller hans medverkan sökas. — Föremål för cession kan hvarje fordran vara, såvida icke borgenärens person är af betydelse för fordringsrättens innehåll, i hvilket fall införande af en ny borgenär skulle förändra detta och därför gäldenärens medgifvande erfordras (t. ex. fordran på personligt underhåll eller vård). Fordringen övergår från överlåtaren (cedenten) till den nye borgenären (cessionarien) omedelbart genom själva överlåtelser, och det är ej nödigt att underrätta gäldenären om denna. Skulle gäldenären icke dess mindre

betala till cedenten eller med honom ingå aftal om ändring i rättsförhållandet, får han räkna sig sådant till godo, om han handlat i god tro, d. v. s. icke på något sätt fått tillförlitlig kännedom om den skedda överflyttningen. — Cessionens verkan visar sig däri att den cederade fordringen övergår till cessionarien i alldeles samma skick, hvori den fanns hos överlåtaren, hvarken bättre eller sämre, d. v. s. med alla de företräden eller inskränkingar, som förut tillhörde den. En senare innehafvare kan göra fordringen gällande på samma sätt som en föregående (t. ex. föryttra pant eller indrivna borgen), men han kan ock mötas med samma invändningar (om preskription, om kvittning för fordran hos överlåtaren m. m.). I afseende på sättet för överlåtelser märkes, att denna kan ske på alla de sätt, på hvilka ett förmögenhetsobjekt i allmänhet övergår från en till annan (t. ex. köp, gåfva, betalning). Stundom eger denna övergång rum utan någon särskild överlåtelseakt, t. ex. när en löftesman infriar sin borgen och därigenom förvärfvar borgenärens fordran hos gäldenären. På beskaffenheten af den rättshandling, som förmedlat övergången, beror det i hvad mån cedenten ansvarar för att fordringen fullt utgår; från cessionen i och för sig kan därom ingen slutsats dragas.

Det sagda gäller, vare sig fordringen är fäst vid ett skriftligt dokument (skuldebref) eller icke; endast i det fall, att ett sådant dokument är ställt till innehafvaren eller till viss man eller order, gälla andra regler. Jfr Innehafvarpapper. (Se för öfrigt I. Afzelius, "Om cession af fordringar enligt svensk rätt", 1876.) I. Afz.

Cessionant, person, som till borgenärens förnöjande har afträdt alla sina tillgångar. Jfr *Cession*.

Cessionarie (lat. *cessionarius*), den, till hvilken en fordran överlåts. Se *Cession*.

Cess-pool [se's-pöl]. Se *Kloak*.

Cesti [tje'sti], Marc Antonio, italiensk kompositör, f. omkr. 1620, d. 1669, blef kapellmästare i Florens 1646, påfåg sängare i Rom 1660 och vice kapellmästare i Wien 1666. Han skref en mängd kantater, och hans operor (bl. a. *Oronota*, *Lo schiavo regio*, *Il pomo d'oro*) äro mycket berömda. C. överförde på operan de former och erfarenheter, som Carissimi och han själf vunnit på kantatens område, och verkade fortbildande på utvecklingen af både recitativet och företrädesvis arian, som af honom erhöill tydligare delning och fastare form. A. L.

Cesti

